

समस्त काव्य रेजिस्टरी करके छापील रखा गया

पष्ठस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणोजयतिः

पष्ठस्कन्धः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीराधारसयादासगोस्वामिरचितदीपिन्याख्यतट्टिप्पनी,
श्रीमद्विजयचव्वाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीमद्विजयचव्वाच्यकृतपदलावली, श्रीमद्वल्लभा-
चव्वाच्यकृतदीपिनी, श्रीगोपीपद्वैपायनाचार्यप्रवरश्रीमज्जीवस्वामिकृतकमसन्दर्भाख्यटीका,
श्रीमद्विभवाच्यकृतभाष्यार्थदीपिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायिश्रीमद्वेदकृतसिद्धास्त-
प्रदीपाख्यटीका इत्यादिभिः भाष्यैः सह कृतम् ।

परमहंसपरिव्राजका

श्रीशान्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य

ब्रह्मचारिणा

कृतम् ;

वद्वेषान्नर्गत ताडास भूप

विनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

मालि य बहादुरस्व

कृतपूर्णासहाय्येन

तच्च

मण्डलान्तर्वर्ति 'कान्दूर' सं० श्रीरङ्गाचार्येण

श्रीवृन्दावनधामनि

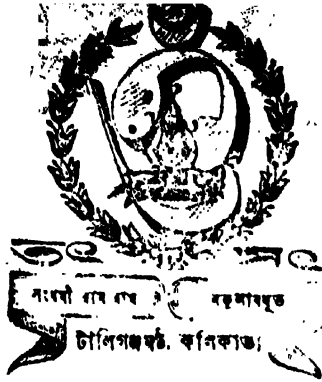
स्वकीये "श्रीदेवकीनन्दन" यः

कृतम् ।

सम्यक् ।

श्रीमद्भागवतम्

षष्ठस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः

श्रीं नमः श्रीकृष्णाय

राजोवाच ।

निवृत्तिमार्गः ष प्रैगुण्यति ॥ १ ॥
 क्रमयोगोपलभतेगुरु ॥ संसृतिः ॥ १ ॥
 प्रवृत्तिलक्षा नामा ॥ यो सुमे ! ॥
 योऽसावत्प्राख्या ॥ मार्गः पुनः पुनः ॥ २ ॥
 अधर्मलक्षणपदो ॥ रकाभ्रानुवर्णिताः ।
 मन्वन्तस्माद्रिन्दु ॥ आद्यः स्वायम्भुवो यतः ॥ ३ ॥
 (१) प्रियत्र ॥ शिस्तश्चरितानि च ।
 द्वीपवर्षसदु ॥ गानवनस्पतीन् ॥ ४ ॥

श्रीधरश्चा ॥ कृतभावायैदीर्घा ॥
 भीमयो ॥ शिवकाश्यां ॥
 पुत्रपारयवे ॥ सुवि ॥ कनामसिहो ॥
 वसिष्ठः पञ्चमः ॥ १ ॥
 चित्तवृत्तमन्वा ॥ २ ॥
 विष्णुः पाण्डि ॥ ३ ॥
 अध्यायेकोविधि ॥ ४ ॥
 नतिवृत्तिर ॥ ५ ॥
 अजासिहो ॥ मनुष्येषु ॥ ६ ॥
 विश्वकर्मणिपाठी ॥ च यथा ॥
 अजासिहस्य ॥ भक्त्यं विष्णु ॥
 सङ्घटनगणेशामण्डल ॥ ७ ॥
 प्रभुऽपि ॥ अगवन्नकः ॥ सप्येन ॥
 पदधीनसुरैश्चर्यः ॥ ८ ॥
 तत्रादौ ॥ त्रिभिरध्यायेरजासि ॥

विश्वकर्मण्येव तु ॥ इति ॥
 तत्रादौ प्रथमे ॥ विष्णोर्दृतेः ॥
 तत्पापकथापनायोक्तं ॥ १ ॥
 मय षष्ठस्कन्धो व्याख्या ॥ २ ॥
 द्वितीयः ॥ ३ ॥
 तत्र यद्येन मार्गेण ॥ ४ ॥
 तेन सदासंस्तुतः ॥ ५ ॥
 इति षष्ठः ॥ ६ ॥
 प्रकृतिर्वसु ॥ ७ ॥
 रूपोऽस्य ॥ ८ ॥

(१) प्रियत्रोत्तानपादी ॥ श्रीधर ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।
पञ्चमः सर्गः ॥ १॥

महामुनिः शिवः प्रकृत्युक्तं प्रथमं । तत्र
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।
पञ्चमः सर्गः ॥ १॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।
पञ्चमः सर्गः ॥ १॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥
श्रीगणेशाय नमः ॥
श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥
श्रीगणेशाय नमः ॥
श्रीगणेशाय नमः ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं । अध्यायः ११ ।

धरामण्डलसंस्थानं भागवच्छणमानतः ।
 ज्योतिषं विवराणां च यथेदमवजाह्विभुः ॥ ५ ॥
 अधुनेह महाभाग ! यथैव नरकात्तरः ।
 नानोग्रयतनान्निपातन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

न चेदिहैवापचितिं यथाहसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ।
 ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातनाः ॥ ७ ॥
 तस्मात् पुरैवाश्विह पापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना ।
 दोषस्य वृद्धा गुरुद्वयं यथा भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित् ॥ ८ ॥

राजोवाच ।

दृष्टश्रुताभ्यां पापं जानन्नप्यात्मनोऽहितम् ।
 करोति न्ययो विशः प्रायश्चित्तमथोऽथम् ॥ ९ ॥

श्रीभक्तकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वचकः मोक्षधर्मः ।
 तस्माद्भारत ! सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।
 भोतव्यः कर्तव्यश्च स्मृतव्यश्चच्छता भयम् ।
 इत्यादिना आदौ तत्र मुमुक्षुपादेयत्वेन यथा यथावत्क-
 थितः यत् येन प्रयोगोपलब्धेन पूर्वपुण्याजितशुभजन्मतीर्थ-
 वाससरसङ्गादिकमयोग्यात्प्रवेन प्राप्तेन अनुष्ठितेन असंस्तुति-
 मुक्तिः स चान्येन कुमशक्य इति सूचयितुमाह । प्रक्याणा
 प्राक्याणादेहधारिणा भक्ता स्वयेत्यर्थः ॥ १ ॥
 प्रवृत्तिरूपेण पेदिकासुष्मिकसोकापककर्मानुष्ठानादौ
 प्रवृत्तिरेव लक्षणं सत्यं यस्य सः पुरुषार्थप्रयसाधनरूपो धर्मः
 तस्यैवतया

जिन्द्र ! नृणां सन्ति सहस्रशः ।
 वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ।

इत्यादिना कथितः त्रैगुण्यमेदिकासुष्मिकसुखं
 तदेष विषयः सः न लीना प्रकृतिः सांसारिकः
 स्वभावी यस्य तस्य गुणै रागादिभिः सर्गा जन्म
 तदुपलक्षितो जन्ममरणचक्र इमौ शंका कीदृशद्विधा-
 दिभ्यां प्रत्यक्षेण उवाच्यते कर्म । निवृत्तिप्रवृत्तिधर्मो
 आदौ स्फुटतुष्टेऽपि वर्गिणः तदसम्भवमाह । तत्रा-
 नुवाचानौचित्यान्मार्गद्वयस्य तत्रैवान्तर्गतं ॥ २ ॥
 मधर्मस्य लक्षणं फले येषु ते भोत्तन्वन्तर. मन्वा-
 दिपदरूपः इत्याख्यातः यतो यस्मिन् श्रुत्यायम्भुवो
 व्याख्यातः प्रियव्रतोजानपदोर्वशस्तथारिणानि व्याख्यातानि
 द्वीपादीन् भागनो लक्षणातो मातश्च योग्यद्वयस्य
 संस्थानं ज्योतिषां विवराणां च संस्थाभम् इदं ऋणं यथा
 विभुर्विष्णुः असृजत् तथा च स्वमुक्तवानिति शंका
 ॥ ४ ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

॥ दोहा ॥

रामानुज पद वन्दिकर, कृपण चरण चितवाय ।
 भाषा पदवन्दिकर की, कृपणचरण वनाय ॥ १ ॥
 राजा परीक्षी जी बोले आपने पहिले निवृत्ति मार्ग का
 तन यथार्थ से किया है जिस मार्ग मे क्रम से प्रह्लादान
 के नाम होने पर सासारसे मोक्ष होता है ॥ १ ॥
 त्रैगुण्य के प्रिय स्वर्गादि सुख को प्राप्त होने वाखा
 जि का प्रकृति सम्बन्ध नष्ट नहीं भया है तिस जीव के
 वास प्रवार गुणों सृष्टि होने का प्रवृत्ति मार्ग भी आप
 ने कथन किया ॥ २ ॥
 प्रथम सेस होने वाले मने नरक भी आपने वर्णन
 है प्राम्बन्तर भी आपने कहा है जिस मे कि
 शयम्भुव यथे ॥ ३ ॥
 प्रियव्रत उत्तम इन होने के बंध और उन के
 रित्र भी कहे उस द्वीपवर्ष तमुद परत नदी उद्यान
 इन सर्वों का क ॥ ४ ॥

श्रीधरः

नाना उग्रया यातन. भाषा नेनोपावेन नेयात्त-
 गच्छेत्तन्मेशुना व्याख्या ॥ ६ ॥
 तत्र तावन्मन्वाद्युक्ते प्रायश्चित्तं विना नरका दुर्नि
 इत्याह । न चेदिति द्वाभ्याम् । न कुर्वन्नेत्तर्हि स पुरुषः प्र-
 हसस्तेरंवेहैवापचितिं प्रायश्चित्तं न कुर्यात्तर्हि स पुरुषः प्र-
 मृत्वा नरकान् ध्रुवमुपैति । मया ये भवतः कीर्ति- तिग्मा
 शरणा यातना येषु तान् । प्रायश्चित्ते कतेत कदा मुखोः पुरैव
 यस्मादेवं तस्मात् पाप प्रायोनात्मना देहेन । यद्वा । मविषय
 तत्रापि विपद्यता महीर

श्रीमद्गीतारचवाचार्थकृतभागवतचरित्रचरित्रिका ।

त्याह भगवान् वादरायणः । कर्मयोगेन । कर्मणा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताद्येन कर्मणा कर्मणः पापकर्मणो निहारः आत्यन्तिकः पुनः पापसम्बन्धरहितो न तु ह्युत्तराद्यस्यापि साकल्येन विनाशकमिति भावः तर्हि प्रायश्चित्तविधिवैद्य- यथंमन आह । अविद्वद्भिकारित्वाद्बिदुषोऽपरमार्थोपासकस्याह- कुारममकारागद्वेषादिमतः प्रायश्चित्ते अधिकारित्वाद्बिदुष उत्तरपूर्वाद्योरभेदविनाशकरस्य वेदनस्यैव सरवात्र तत्पापनि- दृश्यते प्रायश्चित्तापेक्षेति । यद्यपि तद्विधेयव्यर्थे तदाप्यविदुषस्ता- त्कालिकरोगोपशामकोपधाविवक्तपिपयदुरितनिरसनाय प्राय- श्चित्तमपेक्षितमिति न तद्विधेयव्यर्थमिति भावः अत एवोच्यते । प्रायश्चित्तं विमर्शनमिति । विमृश्यत इति विमर्शः "कृत्यलुप्युटो- वबुद्धम" इति यदुवचनार्थकमणि घञ् पापानि निवर्त्यतेन प्रायश्चित्तं विमृश्यत न कान्त्यर्थेनेत्यर्थः । यथा विवि- च्यते पृथक्कृत्य निवर्त्यतेऽनेन पापमिति । ११ ॥

एवं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तान्यधिकारि- यदुरित- निरसनक्षमाणि वेदनं तु निःशेषदुरितविमर्शनद्वारा नरक- परिहारकमित्युक्तं तर्हि तादृशं वेदनं कुर्यात्तन्निष्पद्य- तन्निष्पत्तिप्रतिबन्धकनिरसनोपायैर्नियमेस्तद्विषयत एव- द्रान्तमाह । नाहन्त इति । पथमेवात्रमन्ततः पुरुषस्य वे- यो नाभिमवन्ति न यावति हि हे राजन् ! एवं नियमकृत्यमाया- निवर्तमानां शनैः क्षेमाय दुःखासम्भ्रमनिरतिशयसुखा- कल्पते क्षमते । कां भवतीत्यर्थः शनैरित्यनेनेव प्रणाल्यन्ना- भिप्रेता ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतारचवाचार्थकृतभागवतचरित्रचरित्रिका ।

भागतो विभागतो लक्षणतो माननश्च ज्योतिषां स्वरूप- मिति शेषः विवरणाय भोभुवनानां संस्थानमिति शेषः विभु- रिदे जगद्यथा येन एकः । अस्तुजसोऽपि द्वितीयतृतीयादौ कथित- शेषः ॥ ११ ॥

प्रवक्तुर्वाचयाने । एककारणाय स्वस्वोक्तार्थग्रहणसामर्थ्ये- यथैव विवक्षितार्थे पृच्छति । अथुनेति । अथुनेममर्थं भवन्तं पृच्छामीति शेषः । इह जं लोके दुष्कर्मोपि नरो यथा येन साध- नेन नानोप्रयाननाजरकाशेवात्र गच्छेदधुना दुष्कर्मपरिहारपटीयः साधनं व्याख्यातुमर्हसीत्यन्वयः "यातना नीववेदना" इत्यभिधानात् नानाविधा 'यातनास्तीववेदना'येषु नरकेषु तथा तानिति नरक- विदेशप्रणामेत् ॥ ६ ॥

"न(१)चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः, इति अत्यर्थे पदव्यव्यक्ति । न वेदीति । यः बुभुवः मन उक्तिपाणिभि(२)मनोनाकार्यैः कृतस्थां हसः अपर्चितं प्रायश्चित्तोपलक्षणं नाशमिदेष न कुर्यात्चेत् । हे सापी प्रत्य नरकात्पुंतीत्यन्वयः कीदृशानत्राह । यो कीर्तिना इति । वा इत्यनेन पारम्पर्येणोतीममर्थमाह । कथङ्कारमपचितः इति इत्यन् उक्तम् । यथेति । महतो गुरुलाभं यथा तथा प्रायश्चित्तक- णमित्यर्थः न चेदगोपचारिकं ध्रुवं निश्चितमिति यस्मिन् जन्मन्वा- रितं तस्मि-

(१) इहेष पापप्रायश्चित्तं नावेदीन्महतीहानिरिति श्रुत्यर्थः ।

(२) पाणिर्हस्त इतित्यातः कदाचिदेह उच्यतेऽपिभिधानम् ।

प्रायश्चित्तोक्तोऽपि किञ्च शुद्धोऽपि निवृत्तिलक्षणफलवदिति- स्वेनेन दर्शयति ॥ ७ ॥

यस्मादेवमनर्थमात्तिस्तस्माद्देहवियोगात्पूर्वमेव कालरे- रेण पापनिष्कृतौ पापपरिहारे यतेत यतनमपि मध्यमे- वेत्यभिप्रायेणोक्तमपिपदिति वाक्ये वार्धके वा दौषस्य- पात्तसम्भवात्तारुचये तद्द्वयोगात्समर्थ इत्यर्थः अनेन- ध्यापि सम्पत्तावेव प्रयतनीयमिति ध्वनितं यथेत्युक्तं विदुषोति । यद्- रमन इति । आत्मनो दौषस्य यद्गुणत्वं चयुत्वं च तद्दृष्ट्वा तद्- सारियेत्यर्थः अत्रैव इष्टान्तमाह । यथेति । राजा रानीयां "निदा- र्थाधिकारणम्" इत्यभिधानाम्मुखनिमित्तज्ञानी भिषग्वेद्यो य- द्धिकारसेत चिकित्सेत आत्मनो दौषस्य गुरुलाघवज्ञानाभावे तद्- दमुखादपि ह्यात्वा कर्तव्यमिति सूचितमनेन इष्टान्तेन । यद्वा । य- यावदात्मनो देहस्य मृत्योः सकाशाद्यन्मरणाद्यक्षणाधिपन्न भवा- तस्मात्तावत्पुरेव पापस्य गुरुलाघवज्ञानपूर्वकं निष्कृतौ यते- इममर्थे सहष्टान्तमाह । दौषस्येति ॥ ८ ॥

राजा निष्कृतेर्वैयर्थ्यं शकुने । इष्टेति । औद्यौदिकारिणो राज- द्यप्यदिदर्शनेन "मृतो नरकमस्ये" इति श्रुते- स चात्मनः पापमिदं दुःखसाधनं जानन्नपि विवशः स्वकर्म- निः भूयः पश्चादपि पापं करोतीति यद्यस्मादर्थो तस्मात्प्रायश्चि- कथं भवतीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

असम्भवं विदुषोति । कश्चिदभद्रात्प्रायश्चित्तेन निवर्तते का- चै- तस्सहस्रमभद्रमाचरतीति यद्यो तस्मात्प्रायश्चित्तमर्थे मन्- निष्प्रयोजनत्वे कुञ्जरयोश्च ज्ञानं कक्षयति ॥ १० ॥

प्रायश्चित्तोक्तं कर्मापार्थमिति यद् न किं केवलं इत्यर्थे- एत विद्वद्भिर्विदुष्य विहितमाहोस्विन्नानपूर्वकमपि- यो तदिति तत्राद्यः सम्मत इत्याह । कर्मयोगेति प्रायश्चि- त्तोक्तं कर्मणा कर्मनिहारः पापकर्मविनाशः आत्यन्तिक- त्तिमृत्तन्वेन नै- उमयोरप्यज्ञानमूलत्वेनाधिकृतत्वात् द्विती- न इत्यर्थमित्याह । प्रायश्चित्तेति । विद्वद्भिरविदुषोऽधिकृत्य प्राय- श्चित्तं कर्म विमर्शनं कृत्वा विहितं कर्म इत्यर्थे नेष्यते इति पूर्वोक्त- ११ ॥

(३) तृतीया इदम्पापमिति जानता तदकुर्वाणेन कश्चिद- यमाणासुः सवा इतं पापमिति । वा तस्येदं प्रायश्चित्त- मिति जानन्तीति । अथुनेति कियमाय- कर्म इत्यर्थे किन्तु साधक- मिति भावनाह । नाह इति । एवमिति बचनार्थेऽप्युच्यते- इ- यमेवात्रमन्ततः पुंस- व्याख्यो- भिमवन्ति यथा देहमि- ४ : "अत्यन्तुपानाञ्च । ए- तस्मात्तरो वन्धिविषय- मुहुमुहुर्वादि पिबेदभू- हि शब्देनाक्षितं स्पष्टमिति- एवमिति । नियमकृत्वा- तं कुर्वन् शनैर्वि- पुण्यप्रचयेन ज्ञानोत्- ते मांसाय समर्थो भवति ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतारचवाचार्थकृतभागवतचरित्रचरित्रिका ।

प्रवृत्त्यमाह । अथुनेति । लोकानां यथेष्टसाधने- इह ज्ञाने त- निष्परिहारसाधनमपि- इत्यति भावः ॥ ६ ॥- तत्र क्षमते प्रायश्चित्तं- अनोत्पादविदुषमर्थमनुवर्तते । भ- इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

(३) ज्ञानवर्धकक्रियमायानियमे ।

तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च ।
 त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च ॥ १३ ॥
 देहवाग्बुद्धिर्जं धीरं धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः ।
 क्षिपन्त्यथं महदपि वेणुगुल्ममिवानजः ॥ १४ ॥
 केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः ।
 अघं धुन्वन्ति कास्त्र्येन नीहारमिव भास्करः ॥ १५ ॥
 न तथा ह्यघवान् राजन ! पूयेत तपत्रादिभिः ।
 यथा कृष्णार्पितप्राणास्तत्पूरुषानिवेषया ॥ १६ ॥
 सध्रीचीनो रथं लोके पत्याः क्षेमोऽकुतोभयः ।
 सुशीलाः यो यत्र नारायणपरायणाः ॥ १७ ॥
 प्रायश्चित्तानि नारायणपराङ्मुखम् ।
 न निरुद्धानि राजेन्द्र ! सुराकुम्भमिवापगाः ॥ १८ ॥
 सकृन्मनः कृष्णार्पितानि वैशितं तदुणरागि वैरिह ।
 न ते यमं पाशभृतश्च तद्गान् स्वप्नेऽपि भ्रमन्ति हि धीर्णानिष्कृताः ॥ १९ ॥
 अत्र चोदाहरन्तीमां प्रतिहासं पुरातनम् ।
 दूतानां विष्णुयमयोः सत्त्वादस्तं निबोध मे ॥ २० ॥

भाषा टीका

तिस हेतु से मने से पहिले शीघ्रही देह केवल रहते ही
 पापों के प्रायश्चित्त करने का यत्न करे तिस मे दोषों का गौर-
 वलाघन देख कर प्रायश्चित्त करे जैसे कि रोगों के निदान
 को जानने वाला रोग के अनुसार चिकित्सा करता
 ॥ ८ ॥

राजा बोले पापके करनेसे राजादिकोंसे दण्डको देखतेहैं
 शास्त्रसे सुनतेहैं तब अपना अहित जानकरभी स्वभाषके
 परवश होकर फिरपाप करतेहैं तो प्रायश्चित्त को होमकाहे
 ॥ ९ ॥

यह मनुष्य कहीपर पापसे निवृत्त होजाताहै कही फिर
 उसा पापको करताहै तिससे प्रायश्चित्त तो हाथिके स्नानके
 मुख्य व्यर्थही मानूम पडताहै ॥ १० ॥

श्री शुक्रदेवजी बोले कर्म से कर्म का नाश कर करना
 तो अच्छी तरह से नहीं होता है क्योंकि केवल कर्मों से
 कर्मों का नाश करने का उपाय योडे ज्ञानी के वास्ते कहा
 है ज्ञानी के वास्ते तो परमात्माके स्वरूपादि का ज्ञानही
 प्रायश्चित्त रूप होजाता है ॥ ११ ॥

जो पुरुष पथ्य पदों को खाता है मको रोग
 नहीं लगते हैं हे राजन । इसी प्रकार शास्त्रके नियमोंके
 करने वाला पुरुष का रोग में संसार रोग से छुटकार
 मोक्ष को प्राप्त होजाता है ॥ १२ ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थदीपिका ।
 तपदेव विद्या इति द्वाऽप्याम् । तपसा देकाप्रयेण ।
 "मनसो निद्रयायां च देकाप्रथं परमं तपः"
 स्मृत्युतेः ब्रह्मचर्येणाद्याज्ञेन तदुक्तम् ।
 स्मरयं कीर्तनं कोधिः प्रेक्षयं शुद्धभाषणम् ।
 सङ्गोऽध्यवसायश्च क्रिया विद्वंसिरेव च ॥
 एतन्मथुनमार्गं प्रवदन्ति शीघ्रियः ।
 धिपरिः कर्मैतदेवाहवाङ्मयम् ॥
 इति । शमो मनसो निद्रां मनो दमो वाङ्मयायां त्यागो दामं यमो
 ह्येसादिः नियमो जपदिः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अस्यातिदुष्करत्वान्मुव ये शिस्तमाह । केचिदित्यनेन ।
 एवम्भूता भक्तिप्रधाना शयति । केवलया तपसादि-
 निरपेक्षया वासुदेवपर कारिविशेषयोगेतीकस्व-
 म्भेषां श्रद्धया तत्राप्रवृत्ते स्तानादनुवादमात्रम् ॥ १० ॥
 एतच्च ज्ञानमार्गाद् विद्वन्मिथ्याह । न तथा पूयेत शुद्धेन
 तत्पूरुषानिवेषया कृष्णोऽपि प्राणा येन ॥ १६ ॥

तप हेतुः सध्रीचीनः समीचीनः अयं पन्था भक्तिमार्गः
 यतः प्रमः क्षेमत्वे हेतुः न कृतमिद्विप्रादेमं कश्चिन्नुपेवाह ।
 सुशीलीः कृष्णकर्मः साधवः निष्कामाः यत्र भक्तिमन्तानां धर्म-
 निष्ठाः भले न ज्ञानमार्गं द्वास्तदायतामिनिष्ठं अयं वापि कर्ममा-
 र्गं धर्मस्वरूपदियकेभ्यो भवमिति भावः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

रपेक्षत्वमुक्तं कृच्छ्रादीनि तु भक्तिं विना न शोच-
यश्चित्तानीति । महतामप्यशोचकरने हृदयान्तमाह ।
अथ तत्र ननु च इवेति ॥ १८ ॥

ननु तत्रापि पुनात्येव न । सकृदिनि । तस्य गुणोप-
नतं न तु ज्ञानं यस्य तन्मनः तावतेव चीर्णं निष्कृतं
इति चेति ॥ १९ ॥

समर्थमितिहासोपपादयति । अत्र चेति मे मत्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अर्थाभिनयमैवेदोत्पत्तिप्रतिबन्धकद्विरननिवृत्तिः ततो
वेदनस्य निष्पत्तिस्ततो ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकपूर्वोत्तराघविवेद-
नाशाश्लेषो ततो ब्रह्मप्राप्तिस्ततः क्षम इति नियमान् दर्शयन् तेषां
नोत्पत्तिप्रतिबन्धकद्विरननिवृत्तकत्वमाह । तपसंति द्राष्टव्याम् ।
तपसानुशानादिना "तपमानाशकैः" इति श्रुतेः अनाशकैरेत्यत्यशन-
निषेधः न तु सुतरामशननिषेधः तथा सति देहधारणासम्भवे-
नोपासनानिष्पादान् तथा चोक्तं भगवता "युक्ताहारविहारस्य" इति
ब्रह्मचर्येण श्रुतिविरकालिकस्त्रीसङ्गादिराहित्येन शमेनात्मरिन्द्रि-
यनिग्रहेण दमेन ब्राह्मिन्द्रियनिग्रहेण त्यागेन सत्पात्रदाने । सत्यशौ-
चाभ्यां सत्यभूतहितकारित्वमनुतावदानं च शौचं सत्प्रचारः यमः
कामानभिष्वङ्गः नियमः वर्णाभ्युपगमः पञ्चमहायज्ञाद्विस्तरेण ॥ १३ ॥

एभिः धीराः तपोभ्यामुपैतन्मन्त्रसहस्रशोः धर्मज्ञा-
निरतिशयसुखसंयुक्तं परमस्यकर्मप्रतिपादकशास्त्रजयज्ञान-
वन्तः भद्रया स्वविकीर्णानामप्युक्ताः सन्तः देहवा-
ञ्छिजं करुणप्रयजं महत्तपःसंयुक्तं सत्प्रतिबन्धकमनतोऽ-
वेणुगुणामिव क्षपयन्त्यनुत्तमं तपः कर्मभ्यादि । वेदनोत्पत्तिप्र-
बन्धकस्य निरसने तत्र तत्र शोचं कर्मभ्यां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धक-
निरस्यन्तीत्याह । केचिद्वेदितः "युक्तं तपोसहस्रं कश्चिद्य-
सिद्धये" इत्युक्तरीत्याऽऽविश्यात् । सुखं तन्वाभिमो-
कचिदित्युक्तम् ॥ १४ ॥

ये केचिन्नानुवेद्यं प्रमादं यथा प्राप्तिभाजनमात्र-
येषां तादृशाः सन्तः तपोभ्यामनुत्तमं तपःसंयुक्तं तप-
पासनात्मकवेदनया कान्तव्यं तपोभ्यामनुत्तमं तपःसंयुक्तं तप-
सूर्यो नीहारं तुहिनमिषं अचिन्तितं तपस्यानि कनल-
नकेरुपसावरा तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
पापं क्षपयतीत्यभिप्रेतम् ॥ १५ ॥

कान्तव्यं पुनर्वनीत्यनु-
अथवात्यापि तपसायति-
न पूयत न शुद्ध्यत कथं-
प्राणाः जीवात्मा येन तादृशाः प्रोभि-
रीत्या भगवत्परशरानिन्द्रियोः सम्प-
पाणां भानवदानां निषेधया-
ननु तत्रापि पुनात्येव न । सकृदिनि । तस्य गुणोप-
नतं न तु ज्ञानं यस्य तन्मनः तावतेव चीर्णं निष्कृतं
इति चेति ॥ १९ ॥

समुदायेऽयं भगवत्प्रकृतिरूपः पन्था उपायः समीचीनः
समीचीनः कुतः । हि यतोऽकुतोऽप्यः कुतश्चदपि भयरहितः क्षमः
आनन्दो मोक्षात्मको भवति अत एव शोभनाचाराः साधनो-
नागाः । यत्र भगवत्प्रकृत्यात्मके पथि वसन्त-
इति चेति । अथ तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
योर्मात्रेण तत्र हृदयान्तराया इत्यनेन तपसायति । अथ तपसायति ।
एवं च तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
स इति चेति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।

तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।

तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।

तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।

तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।

तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।

तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।

तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।
तपसायति । अथ तपसायति । अथ तपसायति ।

कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिदासीपतिरजामिलः ।
नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥ २१ ॥
वन्द्यत्तकैतवैश्रौप्यैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः ।
विभ्रत्कुटुम्बमशुचिर्यातयामास दाहनः ॥ २२ ॥
एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् ।
कालोऽत्यगान्महान्नाजन्नष्टाशीत्यायुषः समाः ॥ २३ ॥
तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः ।
वालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितः प्रशम् ॥ २४ ॥
स ब्रह्महृदयस्तस्मिन्नर्भकः स तभाषिणि ।
निरीक्षमाणास्तल्लीलां सुसद्व्यज्जगत् भूशम् ॥ २५ ॥
भुञ्जानः प्रपिबन् खादन्न खात्तन्नेति वान्त्रतः ।
भोजयन् पाययन्मूढो न वेदागतमना कम् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्तप्रायश्चित्तस्य वृष्करत्वात् वेणुगुल्ममिवावृत्त इत्युक्तं ।
भूयः पापप्ररोहघोतनाद्वासुदेवप्रसादरूपबलहान्त्वाद्यादृशे
मन्वानो भगवान् वादरायणिः सुदृढं सर्वपुरुषार्थं सर्वसाध-
नाङ्गीभूतं सर्वशास्त्रमारं सर्वदुरितघ्नं श्रीकृष्णभजनमाह । का-
दित्यादिना । केचिदित्यनेन अभाष्यैः लौकिकैरज्ञानप्रभावा-
द्वापितं वासुदेवः परमुत्कृष्टमयनमाश्रयो येषां ते कवलया पुरुष-
साधने स्वतन्त्रया ॥ १५ ॥

अथवांस्तस्य श्रीकृष्णस्य पुरुषाणां निषेवया हे-
तया कृष्णार्पितप्राणाः कृष्णोऽर्पितः प्राणाः इन्द्रिय-
प्राणोपलक्षित आत्मा च येन सः श्रीकृष्णभजनपरः सन्
पूयेत शुद्धयेत् तथा तपस्य-निर्दिष्टं पयेत् श्रीकृष्णपरा-
त्वात् ॥ १६ ॥

अयं पन्थाः श्रीकृष्णभक्तमार्गः श्रीमत्समीचीनः ।
वीर्यं सम्पादितं निरुद्धं प्रायश्चित्तं तस्ते ॥ १६ ॥

विष्णुदमयोर्दूतानां यः सम्भावस्तदा मकमितिहासमुदा-
त्तन्मे मत्तः शृणु ॥ २० ॥

तप ब्रह्मचर्यं शमं दम- वाहिर गौर-
शौचं ब्रह्मिणादि यमं जगति म- के करने के अ-
युक्त धर्मज्ञ धीर पुरुष मन- के वडे पापका-
जैसे अग्नि वांसके पेड़ों को जलाने हे तैसे नाश कर
देते हैं ॥ १३ ॥ १४ ॥

कोई वासुदेव के भक्त पुरुष त- के भगवत्कर्मिण- से
ने सूर्य कुहड़ी का नाश करे तैसे संपूर्ण पाप को नाश
कर देते हैं ॥ १५ ॥

वैश्रौप्य ! तपसादिकों से पापी पुरुष वैसा पवित्र नहीं होता
हे ० । श्रीकृष्ण चरण कमल में मन लगाकर भगवद्भक्तों का
सर्व कर्म त्याग पवित्र होता है ॥ १६ ॥

यस्य लोक में यही एक सुन्दर सर्वत्र निर्भेद मार्ग है जिस
में हमारे में नारायण परमेश्वर सुशील साए जन चलते हैं ॥ १७ ॥
हे राजेश्वर ! अच्छे किये प्रायश्चित्त भी नारायण से विमुख
पुरुष को पवित्र नहीं कर सकते हैं जैसे कि नदी एक भी मीठरा
के छेद की वही पवित्र कर सकती है ॥ १८ ॥

जिन पुरुषों ने भगवान् के गुणोंके परागयुक्त मनको एक
कथानभी श्रीकृष्णचरणारविन्दमें ल- याहे उनके सबप्राय-
श्चित्त हीशुक से पुरुष स्वप्नमेंभी यम- पुरुषोंको अथवा यम-
राज- नहीं देखतेहैं ॥ १९ ॥

इस विषयमें एक प्राचीन इतिहासको कहते हैं जिसमें
श्रीविष्णुसहित तथा यमदूत इनों का सम्वाद है तिसको तुम
मेरे लक्षणा करो ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाथेदीपिका ।

कान्यकुब्जे पूरे दास्याः पतिः नाम्ना अजामिलः ॥ २१ ॥

श्रीप्रह्लादाक्षय घनेन कर्तव्यं अनादीमश्च वृत्ति जीविका
विश्वरूपमात्र वातयामास पीडयामास ॥ २२ ॥

वः पुनः सम्बन्धी महान् कालोऽत्यगान् । सर्कियानित्यपेक्षाया
मयाशीत्या सङ्ख्यया युक्ताः समाः सम्बन्धराः ॥ २३ ॥

प्रवयसो वृद्धस्य ॥ २४ ॥

वदं हृदयं येन जरठा वृद्धः ॥ २५ ॥

एतच्च तदुपलान्तमार्ति श्रीनारायणनामोच्चारणमाहात्म्येन तद्-
क्तिरवाभूदिनि सिद्धान्तोपयोगिन्वेनापि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते ।
 मतिं चकार तनये बाले नारायणाद्भये ॥ २७ ॥
 स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदाक्षान् ।
 वक्रतुण्डानूर्ध्वरोम्णा श्रात्मानं नेतुमागतान् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

वक्राणि तुण्डानि मुखानि येषामूर्ध्वानिरोमाणि येषां तान् ॥२८॥

श्रीमद्गीतराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रतिज्ञानमितिहाममाह । कान्यकुब्ज इत्यादिना । कान्यकुब्जाख्ये जनपदे काश्चिन्नाम्नः जामिल इतिप्रसिद्धो द्विजः दास्याः शूद्र्याः पतिरार्सादिति शेषः स च नष्टः सदाचारः स्वकर्णाभमधर्मो यस्य तादृशस्तत्र हेतुर्दास्याः संसर्गात् दूषितः पतिनः ॥ २१ ॥

गर्हितामार्थेर्देहितां वृत्तिमाश्रितो वन्द्यन्तेर्भाषावन्धनपूर्व-
 कर्तव्यैः कर्तव्यैः शाठ्यैश्च कुटुम्बं विभ्रिन्नित्यमशुचिः यदा कान्यक्षा-
 दिभिः कुटुम्बस्यानिर्वाहस्तदा देहितः प्राणिनो यातयामास
 पक्षिमृगान् हिंसितव्यश्चिथः ॥ २२ ॥

पतिः कान्यकुब्जस्य दास्याः सुतान् स्वोत्पादितान्
 लालयन् कान्यकुब्जिनः हे महाराजन् ! सगासान्तविधे-
 र्भ्रष्टः कान्यकुब्जिनः कालः अश्रयगादतिक्रान्तः कियान्
 कालोऽपि तस्मात्प्राणान् प्राणयति । परिमिता आयुषः सम्य-
 ग्निधयः ॥ २३ ॥

तस्य पतिस्तः कान्यकुब्जस्य दश पुत्राः स्थितास्तेषां
 मध्येऽवमः कान्यकुब्जिनः पतिः स्थितः स च नाम्ना नारायण
 इति प्रसिद्धः कान्यकुब्जिनः कथनमपि पापानिश्चयज्ञापनार्थं
 "दास्यां च कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः" इति स्मरणात्
 स नारायणस्य पतिः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः इति प्रियः ॥ २४ ॥

यद्दिग्भक्तः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः कलभायिगणय्यक्तमधुर-
 गार्गिणा उदहृतः कान्यकुब्जिनः तस्याभक्तस्य लीलां चेषां
 विदित्वापि जन्म कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः ॥ २५ ॥

स्वयम्भुजात् कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः
 कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः ॥ २६ ॥

पतिः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः
 कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः ॥ २७ ॥

सोऽनामिन्नरसिन्धुस्य दृष्टवानेन्द्रियः व्याकलचित्तः दूरे
 श्रीशाम्भु नारायणकायं पुराणोपासनेन प्रकृत्यं नीतितं प्लुती-
 त्तिनिति यानन्तु स्मर्यमानेन दुहाय नारायणोत्पादितवान् कथम्भू-
 तान् पुत्रान् पाशा हस्तो युवा भृशदाक्षान्प्रधान् वक्राणि
 तुण्डानि तुण्डानि मुखानि येषामूर्ध्वानि रोमाणि येषां
 श्रात्मानं नेतुमागतान् ॥ २८ ॥ २८ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अजया प्रकृत्या ज्ञानस्य मीलो मीलनं निरोभावो यस्य स
 तथा पश्चाद्जाह्नरः पूर्णपुण्यमप्यज्ञानस्यामील उन्मीलनं यस्य
 स तथेभ्युभयथा वार्जामलत्वं युक्तं न्हस्वत्वं क्वान्दसं सन्
 समीचीन आचारः सदाचारः (१) ॥ २१ ॥

यन्दिग्रहगौरत्वेर्देवतैः "कितवः स्यादनुतनादी केतव्यं तस्य
 भाषणम्" इत्यभिधानात् अमत्यव्यवहारैर्भौषैः परस्वापहरणलक्ष-
 णाद्यापारैः वृत्ति वर्तनं जीवनोपायं देहितं यातयामास तरक-
 गमनाभिमुखमकरात् शरीरयात्रायुक्तमकृतेति वा ॥ २२ ॥

अष्टाशीत्यायुषो याः समाः ये सम्बत्सराः तत्परिमाणल-
 क्षणः कालः ॥ २३ ॥

अवमः कनिष्ठः ॥ २४ । २५ ॥

अन्तर्कः मृत्युम् ॥ २६ ॥

मृत्युकाले देहावयंगलक्षणाकाले मृत्योः सर्वदोषापहरस्य
 हरेरनुग्रहात् काले दत्तज्ञानलक्षणे उपस्थिते हृदि प्रकाशने
 (२) तनये पूर्णज्ञानं बाले पञ्चवर्षकल्पे प्रादेशमात्रे नारायणा-
 द्भ्यं मूर्तिविशेषं मतिं स्मरणाभयं चित्तं चकार भक्त्वाऽभ्य-
 र्णोऽर्थः अजामिलोऽपि स्मरणाद्भक्त्वा मूर्त्तोरमुच्यतेत्येतद्वक्तव्य-
 म् । अथ हरे विदुषित्यत्र प्रमाणात्वेन वक्ष्यमाणमत्राप्यनुबन्धय-
 मितः ज्ञानव्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यत्रोच्यते इति भातुरापि कृतार्थतमुक्तम् ॥ २४-३६ ॥

श्रीमद्भिवने चक्रवर्तिकृतपारार्थदर्शिनी ।

वन्द्योऽज्ञानजनना तथा नवाकथानत्यर्थः । अज्ञेयं दूनेन
 विधेऽज्ञानादिभिश्च वृत्ति जीविकां यातयामास पीडयामास ॥२२॥
 आयुषः सम्यन्धी मृत्युः कान्यकुब्जिनः कान्यकुब्जिनः
 माह । अष्टाशीत्या सङ्ख्याः समाः सम्बत्सराः ॥ २३ ॥
 प्रथमसा वृद्धस्य ॥ २४ ॥
 जरातो वृद्धः ॥ २५ ॥
 खादन् चर्धयन् ॥ २६ ॥

(१) यत्र च ब्राह्मणाभासा मे तथा मन्थ्यहारियाः ।
 तमन्धेनिकटं देशं कान्यकुब्जं स्वदन्ति हि ।
 २ कान्यकुब्जिनः । येतिहानं समुद्दिष्टमिति धातुप्रमाणाऽयामयमर्थः
 मूर्त्तवतः ।

दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम् ।
 प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः ॥ २९ ॥
 निशम्य म्रियमाणस्य भुवतो हरिकीर्तनम् ।
 भर्तुर्नाम महाराज ! पार्षदाः सहसापतन् ॥ ३० ॥
 विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद्वासीपतिमजामिलम् ।
 यमप्रेप्यान्विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥ ३१ ॥
 ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसरम् ।
 के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मोऽस्मात्पुत्रस्य ॥ ३२ ॥
 कस्य वा कुत आयाता इति प्रतिषेधय ।
 किं देवा उपदेवा वा स्युः किं कृतमात्मनाः ॥ ३३ ॥
 सर्वे पद्मपलाशाक्षाः पीयूषकोशस्य सतः ।
 किरीटिनः कुराडलिनो ललापुष्पमालिनः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।
 एतच्च तदुपलक्षणानि श्रीनारायणनामोच्चारणमाहात्म्ये
 तद्व्यक्तिरेवाभूदिति सिद्धान्तोपयोगित्वेन द्रष्टव्यमिति श्रीस्वामि
 चरणाः ॥ २७ ॥
 श्रीनिधि । अजामिलेन कृतानामनन्तानामपि पापानां काश्चि
 वाचिकमैत्रसत्त्वेन त्रैविध्याद्भय एव याम्या आगताः ना
 ययुनाम्नश्चतुरक्षरत्वाच्चत्वारो विष्णुपार्षदा आगता
 ज्ञेयम् । ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

कान्यकुब्जे पुरे ॥ २१ ॥
 वन्दीप्राणिनिप्रहक्रियः तथा मक्षेभ्यः घृतेन केतवे
 विभिन्ना गर्हिता वृत्तिः श्रीविकारास्त्रिभिः आश्रितः
 विभ्रहेहिनः यातयामास यन्मोक्षुक्तिः शस्याः
 दुषितः ॥ २२ ॥
 तस्य दास्याः सुतान् कृतवन्तः तस्यै मही महान्
 जत्यगात् तमेवाह । अष्टार्षास्तस्यै समः कृतवन्तः
 न्सराः ॥ २३ ॥
 तस्याजामिलस्य प्रवधः कति
 कलमापिणि मधुरमः य येन
 वृद्धः ॥ २५—२८ ॥

कान्यकुब्ज नाम कान्यकुब्ज नाम पति कोई अजा-
 मिल नाम का ब्राह्मण का नाम है जो सह में हुए हो

गया के एक सदाचार सब नष्ट होगये थे ॥ २१ ॥
 इनके बच्चे वाले कपटी वंशी और इन्होंके साथ खोटी
 हथियार धरना या अपवित्र होकर कुटुंब के पोषण करने के
 लिये इन प्राणियों को पीडा देता था ॥ २२ ॥
 हे राजन् ! इस प्रकार से अपनी दासीके पुत्रों के खाड करके
 दिया करने हुये उसके बडा भारी काख घात गया अठासी
 वर्षों केत गये ॥ २३ ॥
 उस कुम्भ के दश पुत्र थे उनके मध्य से जो छोटा था उस
 बालक का नारायण नाम था वह पिता पिता दोनों का
 बडा प्रिय था ॥ २४ ॥
 इनके बच्चेन वाले उस कुम्भ के ऊपर उसका
 नाम रखा था उसकी लीला को देखकर वह कुम्भ बहुत खुसी
 हो ॥ २५ ॥
 उसके स्नेह में बन्ध कर लीने पीने समय में उस
 को खवावे पिवावे इस प्रकार से उस सूर्वने आवने
 के फाल को नहीं जाना ॥ २६ ॥
 वह अज्ञानी इस प्रकार बर्तमान होकर रहा था इतने में
 उस फाल उपस्थित होगया तब नारायण नाम के बालक में
 उस मन बगया ॥ २७ ॥
 उसने पाशों को हाथ में लिये हुये बडे कठोर टेढे मुल बाल
 को खड़े रामों वाले अपने लनेको आये हुये तीन पुरुषों
 को देखा ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थपिका ।

प्लावितेन प्लुनत्वं नीतेन ॥ २९ ॥
 हरिकीर्तनं निशम्यापतन् । यतस्तद्भर्तुर्नाम ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 पुरःसरा भृत्याः ॥ ३२ ॥

सर्वे च नूनवयसः सर्वे चारुचतुर्भुजाः ।

धनुर्निपङ्गासिगदाहाङ्गचक्राबुजश्रियः ॥ ३५ ॥

दिशो वितिमिरालोकाः कुर्वन्तः स्वेन रोचिषा ।

किमर्थं धर्मपालस्य किङ्करान्नो निषेधथ ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथर्दीपिका ।

अस्य नयनं निषेधथ ॥ ३३ ॥

वयं युष्मान् जानीम इति न कोपः कार्यो यतोऽखौकिकाद्भुतरूपा ययमित्याहुः । सर्वे इति सार्धाश्याम् । लसन्त्यः पुष्करमाळाः सन्ति येषाम् ॥ ३४ ॥

नूनं नवं वयो येषां निपङ्ग इपुधिः धनुर्निपङ्गादिभिः श्रीः शोभा येषां ते ॥ ३५ ॥

विगते तिमिरमालोकश्चान्यस्य प्रकाशो यासु तथाभूता दिशः कुर्वन्तः भवतामेतदनुचितमित्याहुः । किमर्थमिति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्द्वीपराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रियमाणस्य मर्त्तुमुद्यनस्य मुञ्जेन यद्धरिः कीर्त्यते येन तद्धरिर्कीर्त्तनम् इति नामविशेषणं तत्रिशस्य भुत्वा हे महारत्न ! अर्तुर्भगवतः पार्यदाः सहसा त्वरया अभ्यपतन्नाजम्मुर्हि ॥ ३० ॥

तेऽभिपतिता विष्णुदूता भोजसा यत्नात्कारेण दासीपति-मजामिलमन्तहृदयाद्विकर्षतः यमप्रस्थान् वारयामासुः ॥ ३१ ॥

एवं निषेधितास्ते वैवस्वतस्य यमस्य पुरः सराः भृत्याः ऊजुः उक्तिमेवाह । क इति धर्मराजस्य यमस्य शासनमाहां प्रतिषे-द्धारो यूयं के ॥ ३२ ॥

कस्य वा सम्बन्धिः कस्माल्लोकाद्गता अस्य कस्माद्गुण-वेशाद्धेतोः धर्मराजस्य शासनं निषेधथ यूयं किं देवा उत उपदेवा गन्धर्वा अथवा तिस्रश्चेष्टाः ॥ ३३ ॥

एवं पृष्ट्वा पुनस्तन्व यशोयन्तो यमशासनप्रतिषेधप्रयोजनं प्रकृत्वा । सर्वे इति त्रिभिः । सर्वे यूयं पद्मपलाशे इवाश्रिणी येषां पाने कोपये कृमिकोशोत्थे वासो वस्त्रे येषां किरी-टानि नेपादे सान्ते तथा कुण्डले येषां स्त इति तथा लसन्त्यः पुष्करमाळाः कमलमाला येषां सन्तीति ॥ ३४ ॥

तथा सर्वे यूयं नूनं नवं वयः येषां ते चारवः सुन्द-राशान्वारो भुजा येषां धनुर्गदीनां श्रीः शोभा येषां धनुरादिभरा इत्यर्थः तत्र निपङ्गः इपुधिरसिः खड्गः धर्म्युजं कमलम् ॥ ३५ ॥

स्वेन रोचिषा किं विनिमिरालोका विगते निमिरं-तमः यस्मात्प्रकाशोऽप्रकाशो यानां तादृशीः दिशः कुर्वन्त इत्यर्थः धर्मराजस्य किङ्करान्नास्मान् किमर्थं निषेधथ कस्मै योजनाय निषेधेत्थर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दूरे अगडाद्धरिः स्थितं जगत्सर्जनादिबिलाधिलासोपेतं पुंनाम्नो नरकात्रातारं नारायणनामानमुद्येः ग्लाघितेन चतुरादिमात्रात्मना स्त्रेण पूर्वाचरितपुण्यप्रचयेनोत्पन्नया भक्त्याकुलेन्द्रियः ॥ २६ ॥

दूरेः कीर्तनं किं (१) गुणरूपं नेत्याह । भर्तुरिति । भर्तुः स्वामिनो नारायणोति नामरूपं दोषहरणशीलं कीर्तनं यस्य नाम्न-स्तद्धरिर्कीर्तनं भर्तुर्नाम निशम्येति वा हरिरित्यक्षरद्वयं नारायणोऽयक्षरचतुष्टयमनेनोक्तमिति ह्यापनायानन्वित्वेनोक्तमिति वा अनेन पुत्रस्नेहमन्तरेण प्राचीनादष्टबलात्तुङ्गतया भक्त्या भगव-न्नामसङ्कीर्तनं कृतमिति ज्ञायते ॥ ३० ॥

भोजसाऽवष्टम्भेन बलेन वा "भोजोऽवष्टम्भवलयोः" इति यादवः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

निषेधथ अस्य नयनमिति शेषः ॥ ३३ ॥
नूनवयसः षोडशवर्षवयसः धनुरादिभिः शीघ्रैषां ते तथा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

विनिमिरालोका इत्यत्र वीत्युपसर्गः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते विगतानि तिमिराणि विगताः आलोकाः मन्यप्रकाशाश्च यासु दिक्षु तास्तथा निरस्तान्धकारान्यप्रकाशा इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्दिशिनी ।

प्लावितेन प्लुतार्थे नीतेन ॥ २६ ॥

हरिकीर्त्तनं निशम्यापतन् कथम्भूतस्य भर्तुर्नाम ब्रुवतः ॥ ३० ॥
मजामिलममं वैष्णावं मा विकर्षथ रे मा विकर्षथ यदि जीवि-मिच्छथति वारयाभासुः ॥ ३१ ॥

पुरःसरा भृत्या अस्य नयनं निषेधथ ॥ ३२—३४ ॥
आकृत्या च यूयं परं शिष्टा एव लक्ष्यध्वे इत्याहुः । सर्वे इति ॥ ३५ ॥
विगते तिमिरमालोकश्चान्यदीयो यासु ताः कर्मणा तु यमशिष्टा इत्याहुः । किमर्थमिति ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्तेचिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्लावितेन दैन्याक्रान्ते ॥ २९ ॥

पार्यदाः भर्तुर्नाम वाः सः स्वनामोश्चाराणं कृतवतस्तदेव हरिकीर्त्तनं निशम्य ह्यहं सह सा मापतन् ॥ ३० ॥

भोजसा यत्नात्कारेण वारयाभासुः ॥ ३१ ॥

वैवस्वतस्य यमस्य पुरःसराः भृत्याः धर्म एव ह्युता धर्म-राजः अस्याजामिलस्य नयनं कस्माद्विषेधथ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्ते यमदूतैस्तैर्वासुदेवोक्तकारिणाः ।
तान् प्रत्युचुः प्रहस्येदं मेघनिर्हृदया गिरा ॥ ३७ ॥

विष्णुदूता ऊचुः ॥

यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणाः ।
ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥
कथंस्विन्नियते दण्डः किंवास्य स्थानमीप्सितम् ।
दण्ड्याः किं कारिणः सर्वे आहोस्तिक्तचिन्तृणाम् ॥ ३९ ॥

यमदूता ऊचुः ॥

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ।
देवो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम ॥ ४० ॥
येन स्वधाम्न्यमी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
गुणानामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम् ॥ ४१ ॥
सूर्योऽग्निः खं मरुद्भावः सोमः सत्याऽहनी दिशः ।
कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैवस्य साक्षिणः ॥ ४२ ॥
एतैरधर्मो विज्ञातः स्थानं दण्डस्य युज्यते ।
सर्वे कर्मानुरोधेन दण्डमर्हन्ति कारिणः ॥ ४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लसन्त्यः पुष्करमात्राः सन्ति येषां ते ॥ ३४ ॥
नूनं वयो येषां ते निपङ्कः इषुभिः धनुर्निपङ्कादिभिः कीः
शोभा येषां ते ॥ ३५ ॥
विगतः तिमिर आलोक इतरप्रकाशश्च याश्च्यस्ताः ॥ ३६-३७ ॥

भाषा टीका

सब उसकी इन्द्रियां आकल होगी तब दूर में खल
आसक्त नारायण नामक पुं स्वर से पुकार
लगा ॥ २९ ॥

हे महाराज ! मरते समय मुनिकर अपने
पति का नाम जानकर हृदय में अक्षर शीघ्रही विष्णु
के पार्षद आगये ॥ ३० ॥

शरीर हृदय के मध्य में से दायाँ पति अजामिल को
खंचते हुए देखकर यमदूतों को विष्णुदूतों ने अपने तेज से
निवारण किया ॥ ३१ ॥

निषेध करने मात्र यमराज के दूत उन विष्णुदूतों से बोलने
लगे कि धर्मराज के आज्ञा को निषेध करने वाले तुम की
न ही ॥ ३२ ॥

किसके दूत हो कहां से आये हो क्यों इसका जेजाना निषेध

करने हो क्या देव हो अथवा उपदेव हो क्या कोर निसे-
श्वर हो ३३ ॥

आप सब कमल सरी के नेत्रों वाले हो अतः रंम के वस्त्रधारण
किये हो किरौट कृगडल धारण किये व प्रकाशमान कमलको
माला धारण किये हो ॥ ३४ ॥

सब नई अवस्था वाले हो सब सुंदर चार भुजों वाले हो
धनुः तरफम तरवार गदा शंख चक्र कमल इनकी शोभा
आपके हाथों में हो रही है ॥ ३५ ॥

अपने तेजसे दिशों को अन्धकार रहित अधिक प्रकाश करने
हो धर्मराजके किङ्कर हम लोगों को क्यों निषेध करते हो ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अहो दण्ड्यादण्ड्यादिज्ञानशून्या एते चांग एवास्मिः श्या
धर्मराजस्य किङ्करा इत्यनृते वदन्तीति विष्णवेन प्रहस्य तान्
प्रत्युचुः मेघस्येव निर्हृदा ध्वनिर्यस्यास्तया ॥ ३७ ॥

तत्त्वं स्वरूपं लक्षणं प्रमाणम् ॥ ३८ ॥

कर्थास्त्रकेत प्रकारेण स्थानं विषयः कारिणः कर्मिणः नृणा-
मिति जग एव न पश्चादयः तेष्वपि कर्त्तृचिदेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

वेदेन प्रणिहितो विहितो धर्मः वेदप्रमाणक इत्यर्थः अनेन

सम्भवन्ति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः !

कारिणां गुणमङ्गोऽस्ति देहवान्नह्यकर्मकृत् ॥ ४४ ॥

श्रीधर्मस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यो वेदप्रमाणकः स धर्मो यो धर्मः स वेदप्रमाणक इति स्वरूपं प्रमाणं चोक्तम् । यथाह जैमिनिः “चादनालक्षणाऽर्थो धर्मः” इति व्याख्यातं च गद्रेः “द्वयमेकन सूत्रेण धृत्यर्थाऽर्थानि निरूप्यते” इति अपृष्टस्याप्यधर्मस्य स्वरूपं लक्षणं च दग्डस्यानकथनायाहुः । तद्विपर्ययो यो वेदोर्नापद्यः सोऽधर्मः निवेधश्च तस्मिन् प्रमाणात्मित्यर्थः वेदस्य प्रामाण्ये हेतुः वेदो नारायणादुद्भूतः स एव साक्षादित्युपचारः स्वयम्भूरिति च निःश्वासमात्रेण स्वयमेव भवतीति । तथा च श्रुतिः । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यदहमेव” इति ॥ ४० ॥

कोऽसौ नारायणस्तत्राह । येन स्वधामिन् स्वस्वरूपेऽमी भानाः प्राणिनां गुणाः ज्ञानन्वादनयः नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि क्रियाश्चाप्ययनाद्या रूपाणि यमाश्रमाद्यस्तेर्विभाष्यन्ते विविच्यन्ते यथातथं यथावत् स नारायणः ॥ ४१ ॥

तथाप्यधर्मोऽनेन कृतइति कुतो ज्ञायते तत्राहुः । सूर्य इति । अहनी महश्च रात्रिश्च कमुदकं कुः पृथ्वी वैश्वस्य जीवस्य यथाहुः

आदित्यचन्द्रावनिखोऽनलश्च सौभूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उमं च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥
इति ॥ ४२ ॥

स्थानमाहुः । एतेर्निमित्तभूतेर्विज्ञानः दग्ड्यानाहुः । सर्व इति ॥ ४३ ॥
विपरीतान्यभद्राण्यपि कर्मिणां सम्भवन्ति यत्स्नेपां गुणसङ्गोऽस्ति यदि कश्चिदकर्ता स्यात्तर्हि तस्याभद्राणां न स्युर्न त्वे-
तदस्तीत्याहुः । नहि देहवानकर्मकृदस्तीति अतः सर्वे कर्मिणाः
कर्मिणां च पापस्यावदयं धावित्वात् सर्वे दग्डमहन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमहाराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्त्वा विष्णुरापदा आहुरित्याह मुनिः । इत्युक्त्वा इतीर्थं यमदृतेरुक्तास्ते वासुदेवाश्चकारिणाः पापदाः प्रहस्य तान् यमदृतान् प्रतोदं वक्ष्यमाणं गर्जितमेघवद्गम्भीरया गिरा वागयोचुः ॥ ३७ ॥

उक्तिमेवाह । यूपमिति । धर्मराजस्येति हेतुगर्भं धर्म एव यमरूपमावस्थित इत्यर्थे तस्य यदि यूपं निर्देशकारिणाः ज्ञाननकारिणाः तर्हि यूपमापि धर्माधर्मस्वरूपज्ञा भवेयुरतो धर्मस्य तत्त्वं याथात्म्यं यदधर्मस्य लक्षणं स्वरूपं तद्य नोऽस्मभ्यं स्यात् । यद्वा । धर्मस्याधर्मस्य च तत्त्वं लक्षणं प्रमाणां चेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

तत्र दग्डतस्य प्रकारानुपयादिकं पृच्छन्ति । कथं स्वित्ति । दग्डः केन प्रकारेण क्रियते नित्यं दग्डस्य स्थानं विषयः किं स्थानमेव निकल्पयन्ति । दग्डया इति कारिणाः । सर्वे नरा दग्ड्या आहोस्विकारिणां नृणां मध्ये कतिचिदेव ॥ ३९ ॥

एवमुक्त्वा यमदृता आहुः । वेदेत्यादिना । वेदेन प्रणिहितः कर्तव्यत्वेन योऽपि धर्मः अधर्मस्तु तद्विपर्ययः अकर्तव्यत्वेन

योऽपि धर्मः अनेन वेदे एवायं धर्मोऽयमधर्म इत्यत्र प्रमाणात्मि-
मुक्तं वेदप्रणिहिततद्विपर्ययावेष धर्माधर्मयोः स्वयमिति
चोक्तम् । ननु वेदस्यापि पौरुषेयत्वात्पुरुषस्य च धर्मविप्रलम्भादि-
दोषसम्भवात्कथं वेदस्य धर्मप्रमापकत्वमित्यत आह । वेदो
नारायण इति । साक्षान्नारायणादेव वेदः प्रसूतः ‘न पौरुषेयत्वा-
शङ्केति भावः कारणावाचिनो नारायणशब्दस्य कार्यकारणयो-
रभेदात्कार्यभूते वेदे वृत्तिः नारायणाद्वेदस्याविर्भावो लक्ष्यते
“तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यदहमेव-
श्रुचः सामानि जह्विरे छन्दांसि जह्विरे तस्माद्यजुस्तस्माद्जायत”
इति च कार्यत्वप्रयुक्तानित्यत्वशङ्कां वारयति । स्वयम्भूरिति ।
स्वयमित्यात्मनेत्यर्थः स्वयमात्मनेवाविकृतरूपेणैवाविलुप्तपूर्वात्पु-
र्व्याप्रादुर्भवतीति स्वयम्भूरिति शुभ्रम यमादिषु इति शेषः” ॥ ४० ॥

कोऽसौ नारायणः यतः प्रादुर्भूतो वेदस्तत्राह । येनेति । येन
स्वधामिन् स्वस्वरूपेऽन्तःप्रविश्य धारकेऽमी भावाः वेददेवमनु-
ष्यादयः पदार्था रजसादिगुणप्रयप्रचुराः गुणानामक्रियारूपेः
यथायथं यथाकर्म भाव्यन्ते विभाष्यान्ते सृज्यन्ते स नारायण
इत्यर्थः तत्र गुणाः शान्तिश्रमानौन्द्यादयः नामानि वेदो देवो
मनुष्या ब्राह्मण इत्यादि क्रिया अर्थप्रत्यायनाप्ययनादयः
रूपाणि शब्दात्मकत्वार्थत्मात्मकत्वादीनि ॥ ४१ ॥

भवतु धर्मं वेदः प्रमाणं वेदप्रणिहितो धर्मः वेदश्च नारायणादुद्भूतो
नारायणस्त्वीदृशस्तथापि प्रतिज्ञासंसारिभरनुष्ठितो धर्मो धर्मोव-
नन्तीकथं ज्ञायते तत्राह । सूर्य इति । स्वमाकाशः अहश्च रात्रिश्चाहनी
विचर्त्तनर्देशसामर्थ्याद्वात्रनिर्वक्षिता कमुदकं कुः पृथ्वी स्वयं
संज्ञाधर्मश्च आदयः तद्विधेयताः सूर्याग्निंसोमाश्चैते चतुर्दश
देवस्य देहस्य कर्म देहो ब्राह्मणादित्वात्कर्मिणां स्यञ् बुद्धी-
न्द्रियमनःप्राणात्मकेन देहेन क्रियमाणस्य कर्मणाः साक्षिणः
साक्षाद्दृष्टारः सूर्योदिमुखेन देहो धर्मो ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एतेरेवाधर्मोऽपि ज्ञायत इत्याहुः । एतेर्धर्मो विज्ञान इति
एतेर्ज्ञापितो ऽधार्मिको दग्डस्य विषय इत्याहुः । स्थानं दग्डस्य
युज्यते इति दग्ड्याः किं कारिणाः सर्वे इत्यस्योत्तरमाहुः । सर्वे
कारिणाः अतस्ते सर्वे कर्मानुरोधेन दग्डं प्रत्यर्हन्ति धर्ममनु-
ष्ठितामपि विषयपरत्वात्त्वात्तदधर्मोऽर्जनीयः अधर्मफलानुभव-
दशयां च ते दग्डमहन्तीत्यभिप्रायेण सर्वे कर्मानुरोधेन
दग्डमहन्तीत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

एतदेव प्रतिपादयन्ति सम्भवन्ति हीति । हे अनघाः ! भद्राणि
पुण्यानि विपरीतान्यपुण्यानि च सम्भवन्ति भद्राणि कुर्वता-
मभद्राण्यवर्जनीयतया अपोतन्तीत्यर्थः कुतः यत्स्नेपां कारिणां
गुणेषु शब्दादिविषयेषु मङ्गः व्यासक्तिरस्ति विषयपरवशत्वात्-
यामभद्राण्यपि सम्भवन्तीत्यर्थः धर्माधर्मपरिहारेण तृणां वर्त्त-
माना न दग्डमहन्त्युस्तत्राहुः देहवान्नह्यकर्मकृत् नहि देहवानकर्मकृ-
दस्तीत्यर्थः स्वरूपतः कर्मपरिहारेणावस्थातुं न कोऽपि ही प्रभु-
गिति सर्वेऽपि देहेन कारित्वात्पयोयण दग्डमहन्तीति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मलघली ।

तत्त्वमनारोपितं रूपं लक्षणं व्यावर्तकधर्मम् ॥ ३८ ॥
कथंस्वित्केन प्रकारेण स्यात् देशः विषयो वा नृणां मध्ये
कारिणः कर्मकारिणः सर्वेऽपि दग्ध्याः किमाहोस्वित् कतिचि-
देवेषु नृणां तत्रापि किङ्कारिणो वा किमकारिणो वा इति
युत ॥ ३९ ॥

यथाधर्मस्य लक्षणमित्यत्राहुरित्याह । वेदेति । वेद एव धर्माधर्मो
मियो व्यावर्त्य वकीत्यनेन प्रमाणां लोके धर्मस्य तत्त्वं ब्रूने-
त्यत्रोत्तरमाहुरित्याह । वेद इति । वेदो नारायणवक्त्रकः तपःशक्त्या-
दष्टवेदवक्त्रमुनिव्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति तदुक्तम् ।

वेदानां प्रथमो वक्ता हरिरेव यतो विभुः ।

अतो विष्णवात्मका वेदा इत्याहुर्वेदादिनः । इति

देवदत्तवन्नारायणोऽपि किमन्यस्मादवाप्तदेह इति
नेत्याह । स्वयम्भूरिति । अनेन नारायणवक्त्रवैशेषीरूपेयत्वेना-
नारोपितरूपत्वाभावेन तदुक्तधर्माधर्मनिश्चयायोग इत्याशङ्का परि-
हृता । तेषां स्वयम्भूत्वेनाभिव्यक्तिरेव हरने तु पुराणादिबन्धव्या-
रचिततत्त्वम् "यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक्" इति श्रुतेः ॥ ४० ॥

नन्वेनाचना नारायण इतरस्मात्कथं व्यावृत्ततया ज्ञायत इति
तल्लक्षणमाह । येनेति । स्वधामिन् स्वाधारातया गुणाः शुक्लादयः
नामान्यहवमहिषदेवदादीनि क्रियाः पञ्चनिपटनीत्यादयः रूपाणि
त्रिपाणनुष्णादित्यादीनि क्रिया पञ्चविधं कर्मेति वा गुणाः शम-
दमादयः रूपाणि शुक्लादीनि । यथातथमसाङ्क्येण विभाव्यन्ते
उत्पाद्यन्ते ॥ ४१ ॥

किं वाह्य स्थानमीप्सितमित्यत्राहुरित्याह । सूर्योऽग्निरिति । गाव
आपः "गोभूमिगापः" इतिवचनात् सन्धवाच्चाहृहृत् सन्धवाहनी
कालाभिर्मानी देवः स्वयं पापपुण्ययोः कर्ता देवशब्दवाच्यः श्रीह-
रिर्वा कालः दृश्यं मन इति द्वे स्वयमित्यनेन व्याख्याते धर्मस्येत्युप-
लक्षणम् अधर्मस्यापि साक्षादीक्षन्त इति साक्षिणः ॥ ४२ ॥

धर्मोऽधर्मलक्षणपुण्यपापदर्शिमरेतः सूर्यादिभिः न धर्मो
यस्य सोऽधर्मः अधर्म इति विज्ञातो यः पुरुषः स एव दग्धस्य
स्थानं दग्धस्य इति युज्यते यमस्तु दग्ध एनाधिकृतः कथंस्वित्
विषये दग्ध इत्यस्योत्तरमाहुरित्याह । सर्व इति । कारिणः पापकारि-
रिणः सर्वे क्रमानुरोधेन पापकर्मनारतम्यात्कृत्येन दग्ध्याः किं
कारिणः सर्वे इत्यत्राहुरित्याह । वा आह । सर्व इति । पापकारिणः सर्वे
दग्धमर्हन्तीत्यनेन पापकारिण एव यमे दग्ध्याः न पुण्यको-
रिण इति च ग्राह्यम् ॥ ४३ ॥

ननु भूयेवामपि दृष्टश्रुताभ्यामैहिके सुखदुःखफले ज्ञानताम् उभ-
यात्रिभकमसम्भवः कथमत्राह । सम्भवतीति । विपरीतानि पाप-
विरुद्धपुण्यवानि राज्याद्यर्वाप्तनिमित्तसुखफलप्रदानं "माचतुर्दश-
माह्रपाःकर्मणि नियमेन तु । दशावर्णाम्" इत्येतादृशशब्दगृहीतं
सम्भवोऽपि किं कारणमत्राह । कारणमिति । त्रिगुणसम्बन्ध एव कार-
मिति भावः । नन्वेतन्निरुद्धासीन्नियनेकान्तं तस्य कर्मोकरणा-
दित्याशङ्का स्थूलदेहविषयार्थकमिति भावेनाह । देहवानिति । यो
गुणसम्बन्धः पुण्यवापन्न कर्म करानि ज्ञानादिति चेतत्राह । देह-
वानिति वा । देही चैतकर्मकृत्तान्येव गुणानां नादशशक्तिमन्वात्
"कार्येण हावशः" इत्युक्तेः ॥ ४४ ॥

श्रीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वेदे प्रणिहितो विहित इत्यर्थः साक्षादिति स्वयमेवेत्यर्थः । अत
एव स्वयम्भूः ॥ ४० ॥

येन परमेण हेतुना ॥ ४१ ॥

साक्षिणः आदित्यचन्द्रादित्यादिमन्त्रमयपरीक्षादौ तद्गद्वा-
मद्रव्यज्जकाः ॥ ४२ ॥

युज्यते भवतीत्यर्थः ॥ ४३-४५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकथंस्वित्कृतसारायंर्शिनी ।

प्रहस्येत्ये धर्ममेव न जानीथ किमित्यस्मद्भयेन धर्मराजस्य
किङ्करा इति ब्रूथ किन्तु यूयं प्रतावशेषा एवास्मद्वल-
पातताः कथमद्य जीविष्यथेति भावः ॥ ३७ ॥

ननु वयं धर्मराजस्य दूता भवाम एव के तावदस्मात् परि-
चिन्वन्तीत्यत आहुर्युयमिति । निर्देशो निर्देशः नाऽस्मान् प्रति
तत्त्वं स्वरूपं लक्षणं प्रमाणात् ॥ ३८ ॥

कथमिति । दग्धस्य प्रकारप्रश्नः तिष्ठत्यस्मादिति स्थान-
मिति दग्धस्य कारणप्रश्नः कारिणः कर्मिण इति विषय-
प्रश्नः सर्वे इति किं पश्वाद्योऽपि किं वा नृणां मध्ये कति-
चिदिति तत्र व्यवस्थाप्रश्नः ॥ ३९ ॥

वेदेन प्रणिहितो विहितः वेदविहितत्वं धर्मत्वमिति धर्म-
स्वरूपं तत्र वेदविधिरेव प्रमाणादिति प्रमाणांशोक्तं दग्ध-
कारणप्रश्नेनाधर्मस्यापि पृष्टत्वाद्धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणा-
आहुः । तद्विषययो यो वेदनिषिद्धः सोऽधर्मः वेदनिषेध एव
तस्मिन् प्रमाणादित्यर्थः स्वयम्भूरिति नारायणस्य निःश्वासमा-
त्रेण स्वयमेव भवतीति तथा च श्रुतिः "अस्य महतो भूतस्य
निःश्वासितमेतदहंवेदः" इति ॥ ४० ॥

कोऽसौ नारायणस्तत्राहः । येन स्वधामिन् वैकुण्ठे स्थितैव
असौ भावाः प्राणिनः सङ्कल्पमात्रगोच गुणाः शान्तत्वाद्यः
नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि क्रिया अध्ययनाद्याः रूपाणि वर्णाशमा-
दीनि तैर्विर्भाव्यन्ते विविधतया सुज्यन्ते यथायथं यथावत् ॥ ४१ ॥

कोऽपि न जानात्विति पापं पुमिर्विषयके क्रियते अत्र सूर्यो-
दयो देहाभ्य जीवस्य सर्वाङ्गो धनेय विभाव्यन्त इति पूर्वगा-
वान्वयः अहश्च रात्रिश्च कमुदकं कुः प्रथितो यथाहुः ।

आदित्यचन्द्रादित्यादीनां जन्मश्च धर्मोऽपि जायते नरस्य वृत्तम्
इति ॥ ४२ ॥

स्मृतमाहुः । जनेरिति । दग्ध्यानाहुः सर्वे एव प्राणिनः ॥ ४३ ॥

सर्वेषां दग्धत्वे हेतुः । सम्भवतीति । विपरीतान्यमद्भाग
पावानि यतः कारिणां कर्मिणां गुणसङ्काऽस्त्येव गुणाश्च स्वन्वा-
द्याः पुण्यपापहेतव एव यावर्जायमयं धार्मिकोऽधार्मिको वेति
तु भूयन्तव्यपदेशः । ननु कारिणाम्पै गुणसङ्ग इत्युच्यते ।
यदि कश्चिदकारि स्यात् स त्वदग्ध एवेति तत्राहुः । वेद-
वानिति । वेदधारी नरः अथ च कर्मरेहित इति प्रत्यक्षविश्लेष-
त्यर्थः ॥ ४४ ॥

येन यावान् यथाधर्मो धर्मो वेह समीहितः ।

सं एव तत्फलं भुङ्क्ते तथा तावदमुत्र वै ॥ ४५ ॥

यथेह देवप्रवरास्त्रैविध्यमुपलभ्यते ।

भूतेषु गुणवैचित्र्यात्तथान्यत्रानुमीयते ॥ ४६ ॥

वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा ।

एवं जन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किमर्थं धर्मराजस्य किङ्कराशो निषेधधेत्यत्राहुः । अदि धर्म-
राजस्य निर्देशकारिणाः निर्देशकारिणास्तर्हि धर्मस्य तस्य स्वरूपं
लक्षणं प्रमाणां च नाऽस्मान् प्रति श्रुत ॥ ३८ ॥

कथंश्चित् केन प्रकाशं दण्डः प्रियते इति दण्डमकार-
प्रश्नः अस्य दण्डस्य निष्ठत्यस्मादिति स्थानं हेतुरिति दण्डहेतु-
प्रश्नः ईदृशितं स्वरूपप्रमाणाऽयां ज्ञातुमिष्टं लक्ष्यमायास्य दण्ड-
हेतोरधर्मस्थानेन स्वरूपप्रमाणाप्रश्नः कारिणाः कर्मिणाः सर्वे
दण्ड्याः किमाहोस्मिन्नृणां मध्ये कतिचिदिति दण्डविषय-
प्रश्नः ॥ ३६ ॥

उत्तरमाहुः । वेदेत्यादिना । वेदैः प्रणिहितो विहितो हि
धर्मः प्रनेन वेद्विहितत्वं धर्मत्वमिति धर्मस्वरूपं विधिवाक्यं
तत्प्रमाणांमिति चोक्तम् अधर्मस्तद्विपर्ययः इत्यनेन वेदेर्निषिद्धत्व-
मिति स्थानस्य स्वरूपं तन्निषेधवाक्यञ्च तत्प्रमाणांमिति
वेदस्यान्यप्रमाणांनिरपेक्षत्वात्प्रतिपक्षानारायणात्मकत्वाच्च प्रमाणाय
प्राहुः वेदस्वरूपमन्यप्रमाणांनिरपेक्ष्येण भगवन्निःश्वसितरूपेण
अवाति नित्यनिष्पन्नपदवाक्यरूपः प्रादुर्भवतीति स्वयम्भूः तथा
च श्रुतिः "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-
द्यहवेदः । ऋच मामानि जिह्वरे ऊर्दांसि जिह्वरे तस्माद्यजुर-
जायत" इति । स्मृतिश्च "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वय-
म्भुवा" इति निःश्वसभूतस्य स्वरूपतो भिन्नस्यापि वेदस्य
निःश्वसयतः सकाशात् अपृथक्स्थितिप्रवृत्तमत्त्वेनाभिन्नत्व-
माहुः । भाक्षानारायणा इति शुभ्रम् इति ॥ ४० ॥

कोऽसौ सन्नाारायण इत्याकाङ्क्षायामाहुः । येन स्वधाम्नि
सर्वापारे स्वस्वस्ये अती भावाः प्रहादिस्तस्यपर्यन्ताः रजओदि-
प्रचुरास्तत्तदनुर्भूयमाना ईभयथातथं विविधतया भाव्यन्ते सृज्यन्ते
स साक्षान्नारायणाः ॥ ४१ ॥

अधर्मो वेदभिः । तत्प्रमाणाः केन ज्ञायते इत्यत्राहुः । सूर्य इति ।
अहमी अहश्च । रतेश्च कमुदकं कृः पृथ्वी धर्षराजः
देहास्य धर्मस्य साधनाः साक्षाद्व्यारः ॥ ४२ ॥

एतेः नृः । वेदभिः । धर्मज्ञानतः सन् दण्डस्य स्थानं युज्यते
अधर्म एव दण्डपातः हेतुरित्यर्थः दण्डविषयमाहुः । सर्वे
इति ॥ ४३ ॥

सर्वेषां दण्डविषय एते हेतुमाहुः । सम्भवन्तीति । कारिणां कर्तृणां
अत्राणि । एतेः प्रमाणां पापानि च सम्भवन्ति यतो गुण-
मदो गुणकार्यरूपदहेन्द्रियसम्बन्धोऽस्ति देहवांश्च अकर्मकृत

कर्मकर्तृन्वरहितो न भूतः सर्वेषां गुणकार्यरूपदेहवतां पापका-
रित्वे सिद्धे तस्मैतु कदण्डविषयत्वमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले इस प्रकार यमदूतों के कहने पर वासु-
देव की आज्ञा करने वाले दूत हंसकरकं मेघ सरी की गर्ज-
नावाली गंभीर वाणी से उन यमदूतों से बोलने लगे ॥ ३७ ॥

विष्णु दूत बोले आप लोग यदि धर्मराज के आज्ञा करने-
वाले हो तो जो धर्मका तत्त्व होवे जो धर्मका लक्षण होवे
सो हमसे कहो ॥ ३८ ॥

किस प्रकार दंड दिया जाता है कौन सा उस दंडनीय
पुरुष का योग्य स्थान है क्या पापादि करने वाले सब ही दंड
ने योग्य हैं अथवा मनुष्यों में कितने एकही हैं ॥ ३९ ॥

यमदूत बोले वेह में आज्ञा रूप विधि से प्रतिपादित जो
है सोई धर्म है उससे जो विपरीत है वही अधर्म है वेह तो
साक्षात् स्वयंभू होने से नारायण रूप ही है ऐसा सुनते हैं ४०

जो अपने स्वरूप से रज सत्त्व तमोगुणमय इन सब
प्राणियों को गुण नाम क्रिया रूपों से प्राण्यादि नाम
अध्ययनादिक क्रिया द्विहस्तादिरूप इन प्रकार से यथा योग्य बनाते
हैं वही श्रीमान् नारायण हैं ॥ ४१ ॥

सूर्य अग्नि आकाश पवन सरस्वती सोम दिन रात दिशा
जल पृथिवी काल धर्म इनों के अभिमानी देवता
भव जाय मात्र के किय पाप पुण्य के साक्षी हैं ॥ ४२ ॥

इनका जाना हुआ जो अधर्म वही दण्डका हेतु होजाता
है । पाप करने वाले सबही कर्मके अनुसार दण्ड पाते
हैं ॥ ४३ ॥

हे धर्मराज ! दो मनुष्यों में भले बुरे कर्म होतेही हैं क्यों
कि सब कर्म वाले गुणों के साक्षी हैं जो देह धारी हैं सो
किया धर्म किये नदी रहता है ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कथं सिद्धियने दण्ड इत्यस्योत्तरम् । येनेति । धर्मो वेति दृष्टान्तः
अधर्मोनुसारं दण्डो धर्मोनुसारेण सुखवदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

मनसैव पुरं देवः पूर्वरूपं विपश्यति ।
 अनुमीमांसतेऽपूर्वं मनसा भगवानजः ॥ ४८ ॥
 यथाज्ञस्तमसा युक्त उपास्ते व्यक्तमेव हि ।
 न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्मस्मृतिस्तथा ॥ ४९ ॥
 पञ्चभिः कुरुते स्वार्थान् पञ्च वेदाथ पञ्चभिः ।
 एकस्तु षोडशेन त्रीन् स्वयं सप्तदशोऽश्नुते ॥ ५० ॥
 तदेतत् षोडशकलं लिङ्गं शक्तित्रयं महत् ।
 धत्तेऽनु संसृतिं पुंसि हर्षशोकभयार्तिदाम् ॥ ५१ ॥
 देहज्ञोऽजितषड्गो नैच्छन् कर्माणि कार्यते ।
 कोशकार इवात्मानं कर्मणाच्छाद्य मुह्यति ॥ ५२ ॥
 नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात् ॥ ५३ ॥
 लब्ध्वा निमित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत ।
 यथायोनि यथाबीजं स्वभावेन बलीयसा ॥ ५४ ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतभावाधेदीपिका ।

न केवलं सूर्यादय एव धर्माधर्मज्ञापकाः किन्त्वर्थापत्तिरपी-
 त्याहुः । यथेति । हे देवप्रचाराः ! इह जन्मानि शान्तयोरमूढत्वेन
 वा सुखदुःखमिभत्वेन वा धार्मिकत्वादिना वा अविध्यं भूतेषु
 यथेपलभ्यते तथान्यत्र जन्मान्तरेऽनुमीयते अविद्यान्ययानुपपत्त्या
 कल्प्यते ॥ ४६ ॥

वर्तमानजन्मना पूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति सह-
 शान्तमाहुः । वर्तमानो वसन्तादिकालः अन्ययोर्भूतभविष्ययोर्व-
 सन्तयोर्यं गुणाः पुष्पफलादयस्तेषामभिज्ञापका यथा एवमेतजन्म
 अन्ययोर्भूतभाविजन्मनोर्धर्माधर्मो निर्द्देशयतीति तथा ॥ ४७ ॥

अयं च धर्माधर्मज्ञानप्रकारोऽन्येषां धर्मराजस्तु मनसै-
 र्बलं पश्यतीत्याहुः । पुरे संवत्स्र्यां स्थित एव देवो यमो देव
 स्थितोऽन्तर्यामी वा जीवस्व पूर्वरूपं धर्माधर्मादिभ्युक्तं विशेषेण
 पश्यति अन्वनन्तरमपूर्वं रूपं मीमांसते यद्यस्यानुरूपं तदि-
 चारयति । यतोऽसौ भगवानजः ॥ ४८ ॥

जीवस्त्वैश्वर्यापस्थापितं वर्तमानं देहं पश्यति न तु पूर्व-
 मपरं अत्याहुः । यथेति । महोऽनिधोर्धाधर्माधर्मस्तु व्यक्तमेव प्राचीन-
 कर्माभिव्यक्तं वर्तमानमेव देहाद्युपास्तेऽस्मात् मन्वते पूर्वमपरं
 वा न वेद अत्र हेतुः । नष्टा जन्मना अन्वित्यस्य अत्र दृष्टान्तः
 तमसा निद्रया युक्तो यथा स्वप्नेऽपि वस्तुमेव देहाद्युपास्ते
 न तु जाग्रदहोऽपि पूर्वस्वप्नादिगतं वा तद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

एतन्मन्वन्तं संसारं प्रपश्यति पञ्चभिः स्तोत्रैः ।
 ७ (१) अत्रः जीवः एकः कल्पदानादीन् कुरुते पञ्च शब्दा-
 अनुशतं इति ध्युन्यर्थः । मनसा सह सप्तदशः

षोडशोपाध्वन्तर्गताऽपि स्वयन्त्वेक एव सर्वेन्द्रियविषयप्रतिसम्भा-
 नात् त्रीन् ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयान् प्राप्नोति ॥ ५० ॥

तदेतत् षोडशकलं शक्तित्रयं गुणत्रयकार्यं महदनादि पुंसि
 जीवे अन्ववु संसृतिं धत्ते ॥ ५१ ॥

नैच्छन्निच्छन्त्यनेनैव कर्माणि कार्यते कोशकारः कीटविशेष-
 मुह्यति निगमोपायं न जानाति ॥ ५२ ॥

कार्यते इत्यत्रानुभवं प्रमाणायन्ति । नहीति । गुणैर्गुणाकार्यरागा-
 दिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्कारांगोचरैः ॥ ५३ ॥

कर्मवशेन च तदनु रूपो देहो भवतीत्याहुः । लब्ध्वेति । अव्यक्त-
 महष्टं निमित्तं लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तं तदनु रूपं स्थूलं सूक्ष्मं च
 शरीरं भवति यथायोनि मातृसदृशं यथाबीजं पितृसदृशं स्वभाषो
 वासना शुक्रशोणितयोरैकत्वेऽपि कर्मवासनया मातापितृसदृशो
 देहो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

श्रीमद्गीररात्रघात्रायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथं स्थितियते दग्ड इत्यस्योत्तरमाहुः । येन गुणत्रयमेत-
 द्देन जीवेन कर्मा यथा स्वस्वगुणानुपास्तेषां धर्माऽधर्मो वा
 यावान् देहसर्माहितः देहेन बुद्धीन्द्रियमनःप्राणसङ्गतकण्ठ-
 देहेन करोगेन सर्माहितः स कर्मा तावदेव तत्फले स्वर्गनरका-
 दिरूपे धर्माधर्मफलमसुर भुङ्क्ते न धार्मिको नरकं न वा अधार्मिकः
 स्वर्गं नाप्यल्पपापान्महद्भुक्तं नाप्यनुमानमहत्सुखं भुङ्क्ते इत्यर्थः
 धर्मो यथेति दृष्टान्तो वा तद्व्याख्यायः यथा धर्मो यावान् देहस-
 र्माहितः तावदेव तत्फले सुखमसुर स्वर्गं भुङ्क्ते एवमधर्माऽपि
 यावास्तावदेव तत्फले दग्डगणे भुङ्क्ते इति ॥ ४९ ॥
 न केवलं परत्रैव कर्मानुसारेण तत्फलभाग अपि स्थित्यापि लोके

श्रीमद्भिरगाववाचार्यं कृत्वा भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्राचीनकर्मानुसारेणैव फलभोग उपलब्धस्तद्वत्परलोकेऽप्यनुमीयत इत्याहुः । यथेति । इह देवप्रवराः ! इह लोके भूषु गुणवैचित्र्यात्सत्त्वादिगुणान्मेपानिमात्प्राचीनसात्त्विकादिकर्मवैचित्र्यात्त्रैविध्यं स्मृत्विद्युन्निवृत्त्यमूर्ध्वरूपं त्रैविध्यम् उपलभ्यते गुणवैचित्र्यनिमित्तमितरे त्रैविध्यमिति सर्वत्रगीने ज्ञायते तथान्यत्र परलोकऽपि गुणवैचित्र्यात्त्रैविध्यमनुभूयत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं भूतशक्तिप्यद्वन्द्वमानकालत्रयगोचरपु कारिषु कर्मानुसारेणैव फलभोगः कर्म च धर्माधर्ममिश्ररूपं तच्च सत्त्वादिगुणान्मेपानिमात्प्राचीनसात्त्विकादिकर्मवैचित्र्यात्त्रैविध्यं स्मृत्विद्युन्निवृत्त्यमूर्ध्वरूपं त्रैविध्यम् उपलभ्यते गुणवैचित्र्यनिमित्तमितरे त्रैविध्यमिति सर्वत्रगीने ज्ञायते तथान्यत्र परलोकऽपि गुणवैचित्र्यात्त्रैविध्यमनुभूयत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ एवं भूतशक्तिप्यद्वन्द्वमानकालत्रयगोचरपु कारिषु कर्मानुसारेणैव फलभोगः कर्म च धर्माधर्ममिश्ररूपं तच्च सत्त्वादिगुणान्मेपानिमात्प्राचीनसात्त्विकादिकर्मवैचित्र्यात्त्रैविध्यं स्मृत्विद्युन्निवृत्त्यमूर्ध्वरूपं त्रैविध्यम् उपलभ्यते गुणवैचित्र्यनिमित्तमितरे त्रैविध्यमिति सर्वत्रगीने ज्ञायते तथान्यत्र परलोकऽपि गुणवैचित्र्यात्त्रैविध्यमनुभूयत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

येन यावान् यथाधर्म इति कर्मैव स्वानुरूपसुखदुःखाधिकारणाभिर्युक्तं तस्य आशाकृत्वाकथ कालान्तरे सुखादीनामिप्सत्त्वमित्यत्र आहुः । मनसैवेति । पुरे देहे देवः स्वतजसा दीप्यमानः न तु जीवन्कर्मणा मङ्कुचिन्तनान् इत्यर्थः जीवन्तरात्प्रतयावस्थितः परमात्मा मनसैव नित्यामङ्कुचितपारिच्छिन्नधर्मभूतज्ञानैरेव पूर्वरूपं प्राक्तनजन्मसम्यग्निष्पृगयपापादिरूपं विपद्यति पुण्यपापादिरूपदर्शनेन विकीर्षितानुग्रहनिग्रहवान् भवतीति भावः तथा जो भगवान् मनसा पूर्वापि प्राचीने कर्मानुभूत्यैव मीमांसते तत्फलवशादिप्रकारे विनियति कर्मणाः क्षणिकत्वेऽपि तन्निमित्तानुग्रहनिग्रहवान् परमात्मा तदनुसारेण सुखदुःखादिकमदो भवतीति भावः ॥ ४७ ॥

यदि 'कर्मनिमित्तनिग्रहानुग्रहस्तदनुगोधिकलवः परमात्मा ततोऽपि जीवः परमात्मानुग्रहाभावे क्लृप्तमेव कर्माचरन् सुखमेव कि नादनुत इत्यत्राहुः । यथेति । तमसा युक्तः अन्धकारेणाभिभूतः अत एवाज्ञः यथा व्यक्तं शरीरमेवोपास्ते चिन्तयति न तु पूर्वं पुरः स्थितमपरं पृष्ठतः स्थितं च वेद तिद्रथा युक्तं स्वप्नेऽपि व्यक्तं देहाद्युपास्ते न तु तदग्रदेहि वेदति वार्थः तथा जीवोऽपि तमसाज्ञानेन युक्तः देहात्माभिमानस्वप्नेऽपि तमसाभिमानयुक्त इत्यर्थः अत एवाज्ञः कर्मणा मङ्कुचिन्तनान् व्यक्तं वर्त्तमानं देहमुपास्तेऽनुसन्धत्त न तु पूर्वं प्राक्तनमपरं भगवत्यस्य शरीरं वेद तत्र हेतुः नष्टा जन्मस्मृतिः पूर्वापरजन्मस्मृतिर्यस्य सः पूर्वापरजन्मविषयकस्मृत्युपायकमलव्यवर्त्तमानो देहात्माभिमानशीलत्वाच्च तत्परवशाऽपि जीवः पुरुतेः वेदसुखाचितमेव कर्म करोति न तु परमात्मप्रसादाभावे क्लृप्तं कर्मति भावः ॥ ४८ ॥

एवं जीवानाद्यविद्याकर्मवासनाभित्तिरोहितस्वरूपाणां सत्त्वादिगुणात्रयसंसृष्टानां स्वस्वगुणान्मेपानिमित्तधर्माधर्ममिश्ररूपेण कर्मणां सुखदुःखमिश्ररूपफलानुभवाय देवतियङ्मनुष्यरूपेण संसरतां धर्मादिनिमित्तेश्वरानुग्रहहेतुकः सुखाद्यनुभव उक्तः अमेपां संसरणाप्रकारं तद्वेत्तुं च प्रपञ्चयन्तस्त्रिस्तराणां पायमाहुः । पञ्चमिष्यादिभिः सप्तभिः । पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः पाययादिभिः स्वार्थाद्युपादानगत्यादीन् पञ्च कुरुते अथ ननु पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः पञ्च शब्दादीन्वेद केन करोति वेद च षोडशेन भूतपञ्चकदेशेन्द्रियापेक्षया षोडशे मनः तेन मनःसंयुक्तेः पञ्चभिः कुरुते पञ्चभिर्वेदचैत्यर्थः कथंभूतः स्वयं जीव एक एव शरीरवदनेकद्रव्यसङ्घातकपत्वाभावादेक इत्युक्तमिति जीवतानात्वमत्र निषिध्यत इति न भ्रमितव्यं समदशः उक्तषोडशतत्त्वापेक्षया सप्तदशः त्रीन् सुखदुःखमाहान् भुङ्क्तऽनुभवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तदेतत् षोडशकले षोडश कला अवयवा यस्य तत् षोडशकले षोडशतत्त्वात्मक शक्तित्रयं शक्तीनां त्रयं यस्मिन्निति व्यधिकारणपदो यद्ग्रीहिः प्रकाशाक्रियावरणाशक्तिमत्सत्त्वादिगुणात्रयात्मकगविद्याकर्मवासनारूपशक्तित्रयाश्रयं वा महत्कार्यं दशायां स्थूलाकारं लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं पुंस जीवं हर्षशोकभयार्त्तिदामनुसंस्मृति गभंजन्माद्यन्वेषां परिवृत्तिरूपां धत्ते आपाद्यति षोडशकलात्मकलिङ्गसम्यग्धर्निमित्तो जीवस्त संसार इति भावः ॥ ५१ ॥

एवं लिङ्गे संसृतिं पुण्याद्व्रति मत्ययं देही ब्रह्मः देहात्माभिमानवानत एवाजितपद्भुगः अजितयद्विन्द्रियकार्यः नेच्छन्तिच्छन्नपि यलादित्यगैः कर्माणि धर्माधर्ममिश्ररूपाणि कार्यते शक्तित्रयात्मकेन लिङ्गेनेति शेषः एवं कृतेन कर्मणा कोशकार इवात्मानं सूक्ष्मरूपमाच्छाद्य तिर्रोधाप्य मुह्यति देह एवाहमिति मोहं प्राप्नोति कोशकारः कीटविशेषः स यथा तन्तूत् करणरूपेण सृष्ट्वा स्वनिर्गमोपायं न जानाति तद्वदिति दृष्टान्तायः ॥ ५२ ॥

नेच्छन् कर्माणि कार्यते त्येतदेव प्रतिपादयति । न हि कश्चिदिति । काश्चिदहो जातु कदाचिदपि अकर्मकृत कर्मकुर्वन्न तिष्ठति अन्ततस्त्वगच्छेदादिकर्मणा कुर्वन्नेव तिष्ठतीति भावः स्वाभानिकरनादिभिर्युगैः सत्त्वादिनिर्गन्ताकर्मणां विषयादीनि कार्यते एवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एतदव्यक्तं संसरता जीवेनाद्यक्तमनभिज्ञानं निमित्तं संसृतिनिमित्तमरजनीयतया क्लृप्तं कर्म लब्ध्वा कर्मवासनाश्रयं सदैत्यर्थः लिङ्गमिति कर्तृपदसम्प्राप्तये व्यक्ताव्यक्तं स्थूलसूक्ष्मरूपं भवति उत्पत्तिदशायां देहरूपेण स्थूलाकारं मरणादशायां सूक्ष्माकारं च भवतीत्यर्थः यदाव्यक्तं सूक्ष्मप्रकृतिरूपं प्रधानं कर्तृनिर्घामत् जन्ममरणाभिमित्तं कर्म लब्ध्वाऽव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवति कदाचित् षोडशकलात्मकत्वेनाप्यक्तं कदाचिद्देवादिदेहाकारेण व्यक्तं भवति एकस्य प्रधानस्य स्थूलावस्था उत्पत्तिः तस्यैव पुनः सूक्ष्मावस्था मरणमिति हि जन्ममरणायाद्यात्म्याविद् भावश्चेते तथा चार्त्तं भगवता ।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमप्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव इति । यथा । कर्मानुसारेणैव पिपीलिकादिकं च । निरूपाः स्थूलाश्च देहा भवन्तीत्यर्थः तद्वत्प्रतरम । येनेति । धर्मो वेति दृष्टान्तत्वाहुः । यथायोर्निति । नानुसारेण सुखवदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कर्मानुसारेण । यथा । यथायोनि मातृसहस्रं यथाबीजं पितृसहस्रं च वक्ष्ये यथा स्रभावेन सात्त्विकादिकर्मधासनारूपस्वभावान् भवत्यर्थः ॥ ५४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपरब्रह्मावली ।

किमत इत्यतः फलितमाह । येनेति । अमुत्र परलोके ॥ ४५ ॥

ननु *यावज्जीवं सुखं जीवेदगं कृत्वा घृतं पियेत् ।

अस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

इति वक्ष्यामि एवमुत्र स्वकृतं भुङ्क्ते इति न घटत इत्यत्राह । यथे-
हेति । स्वकृतफलदानात् एवमन्तं प्रमाणात् इति शेषः वाक्यप्रा-
माण्यानङ्गीकारेऽपि प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकानुमानात्मिन्द्रमित्याह ।
श्रैविध्यमिति । सत्त्वादिगुणानां वैचित्र्याद्भेदेषु उत्तमाधममध्य-
मत्वभेदेन श्रैविध्यमुपलभ्यते यथा प्रत्यक्षेणेति शेषः अन्यत्र
जन्मान्तरे परलोके वा ॥ ४६ ॥

अनुमानस्य प्रामाण्यं प्राहयितुम् एतदर्थं सहष्टान्तमुपपाद्य-
न्तीत्याह । वर्तमान इति । वर्तमानः प्रतीयमानः वसन्तादिकालः
अन्ययोः अतीतैष्यद्वसन्तयोः गुणानां फलपुष्पादिकार्योणामभि-
ज्ञापको यथा एवमेतद्वर्तमानं जन्म धर्माधर्मज्ञापकमनयोः रतीताना-
गतजन्मनाः यौ धर्माधर्मा नौ नितरां दर्शयति ज्ञापयतीति
धर्माधर्मादर्शनम् ॥ ४७ ॥

इतोऽप्यनुमानं प्रमाणांमिति ज्ञापयितुं जीवसमवेतधर्माधर्म-
सङ्गां हरेः प्रत्यक्षं प्रमाणायन्तीत्याह । मनमेति । पुरे जीव-
शरीरं स्थितो देवः श्रीनारायणः जीवस्य पूर्वरूपपूर्वमनागत-
रूपं च तस्मिन्वेतधर्माधर्मा च स्वमनसैव विपश्यति । अपरोक्षी-
कृत्य-वर्तते दर्शनस्य कापि बाधो नास्तीति लक्ष्मणः अन्य-
पामदर्शनमेव किं नेत्याहुर्गत्याह । अनुमीमांसत इति । अजः पर-
मंष्टी भगवान्मनसानुमीमांसते तदनुग्रहात्प्रोक्त्य विचार्य
पश्यतीत्यर्थः सर्वजीवसाधारणाजशब्दप्रयोगादन्यं देवा अपि
यथायोग्यं जानन्तीति प्राह्यम् । किञ्च जीवात्मनोऽपि धर्माधर्मसम-
वेतपूर्वापररूपे वर्तमानसिद्धे इत्याहुर्गित्यतां वाह । मनसति । सुरनर-
निर्यगादिपुरं देवः क्रीडन् भगवान्भाग्यगुणोपेतः जीवः पूर्वानु-
भवसंस्कारसंस्कृतेन मनसैव पूर्वरूपं धर्माधर्मसमवायात्मकं
रूपं विपश्यति विजानाति अपूर्वमनागतं मनसानुमीमांसते विचा-
र्यानुमिनोति (१) "अज्ञो ह्यको जुपमाणाऽजुशतं" इति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

पूर्वापररूपं जानाति चेत्तर्हि कथमन्यत्राऽनुस्यत्र जन्तोऽहमिति
न जानातीत्याहुः श्रीनारायणानुग्रहमन्तरेण तादृशज्ञानं न
सुलभं स्मरेपामित्यादिप्रत्याह । यथेति । अज्ञोऽपि चर्का अव्यक्तं
प्रकृतिनिमित्तं देहसंवापान् देहात्मनोरभेदं कल्पयति । व्यक्तमेव
पुरास्थितमेव जानाति न तु पूर्वापरं इति वा । अत्र कारणमाहु-
र्गित्याह । तमेति । विपरीतप्रत्ययापादकतमोनुगायुक्तत्वात् एव
पूर्वमपरं च न वेद यावज्जीवं सुखं जीवेदिति चाचोकमत-
मज्ञप्रलपितमिति ज्ञायत इति भौवः ॥ ४९ ॥

देही चैकं कर्म करोत्येवैकं तत्र कर्मकर्याप्रकारं दर्शयति ।

(१) अजः जीवः एकः कर्म जुपमाणाः सेवमानः सन् शरीरं
अनुशतं इति श्रुत्यर्थः ।

पञ्चमिगिति । पञ्चमिर्नगादिकर्मिन्द्रियैः स्वार्थान् स्वनिपयानभिव-
दनशिल्पगतिविसर्गान्वाख्यान् पञ्चमिः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः पञ्च
शब्दादीन् सप्तदश स्वयमेक आत्मा षोडशं षोडशभेदयुक्तेन
लिङ्गशरीरेण श्रीन् सत्त्वादिगुणैस्त्रिधा विभक्तं सुखं दुःखं मिथं
च भुङ्क्ते "सत्त्वं सुखे संजयति" इत्याहः देहात्मनोर्भेदप्रकाशनाय
सप्तदश इत्युक्तम् ॥ ५० ॥

नर्हि कस्मान्स्मरारोऽस्येति तत्राह । तदेतदिति । षोडश कलाः
श्रोत्रादीन्द्रियाणि मनश्च पञ्च भूतानि यस्मिन्सत्तथा शक्तीनां
प्रकाशाक्रियावरणालङ्घ्यानां त्रयं यस्मिन्सत्तथा सत्त्वादिगुण-
शक्तियुक्तमित्यर्थः अत एव महापुरुषार्थाभिभवसमर्थं त्रिशक्तियु-
क्तत्वात्तद्विप्रदं लिङ्गं लिङ्गशरीरं पुंस्यनु स्वकर्मोत्कृत्येन
संसृतिं भक्त इत्यन्वयः । अभिकरणात्त्वमात्रप्रदशनाय पुंसाति
सप्तमी तस्मादाभिमाननिमित्तमिदं सर्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

आत्मनः ससारप्रकारं निरूपयति । देहीति । अवशीकृतपडि-
न्द्रियवर्षोऽनिलच्छत्रापि कर्माणि कार्येण गुणाधीनपडिन्द्रियैरिति
शेषः । निप्रिगृहीतवत्कृतात्कार्यमागाश्चेत्स्वसंपत्तिपदां वेत्ति किं
नेत्याह । कांशकार इति । यथा कांशकारः कृमिः स्वकर्मणा निर्मि-
तकांशेनात्मानमाच्छाद्य कांश एव वसन्मुह्यति कांशनाशानाशी
न जानाति तथा देहापि कर्मणात्मानमाच्छाद्य मुह्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

मोहोऽस्यास्तीति कुतो ज्ञायत इत्याहुः पुनः पुनः कर्मक-
रणादित्यभिनिधमन्तः स्वाकार्यं प्रमाणं दर्शयन्तीत्याह । नर्हीति ।
॥ ५३ ॥

जननमरणे अपि देहस्यैव आत्मनस्तदभिमानानुपपन्न्येन
इत्याहुर्गित्याह । लब्ध्वेति । संसर्गनिमित्तमव्यक्तं प्रकृतिकार्यं शरीरं
लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तमुत जन्ममरणमपि भवति जीवस्योपचार इति
शेषः । "देहस्य सर्वथा नाशादनाशाश्चनस्य च" इत्यादेः निमित्तं
कारणमव्यक्तं प्रकृतिं लब्ध्वा प्राप्य व्यक्ताव्यक्तं जन्ममरणा-
त्मकं शरीरं भवति जीवस्येति शेष इति वा कथं यथायोनि
पद्वादियोनिमनतिलज्ज्ज्य यथाबीजं कर्मराशिमतिलकस्य
सत्त्वादिनिमित्तस्वभावेन ॥ ५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनुमीयते मय्येति शेषः ॥ ४६ ॥

वर्तमानः पूर्वमन्ध्यादिवसन्तादिवो स यथा पूर्वभागे स्वपूर्व-
कालस्य राश्यादेः शिशिरादेर्वा गुणांशान् व्यजयति । उत्तर-
भागे च स्वपरकालस्य दिवसादेर्निदायादेर्वा तथा वर्तमानजन्मापि
स्वपूर्वजन्मादेरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

भगवानज इति यमपेक्षं तद्विभूतिवाङ्मत्तया तदभेदनि-
र्देशः ॥ ४८—५३ ॥

लब्ध्वेति अहंशेन निर्मितेन ये योनिर्वीजं प्राप्येते तत्स्वभावा-
नुसारेण देहो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसर्गाभेदशिखी ।

कथं दग्ड इत्यस्योत्तरमाहुः । यानान् यथाप्रागाङ्कः यथा येन
प्रकारेण अधर्मा धर्मा वा कृतः । तत्फलं दुःखं सुखं वा तावत्स-
त्प्रमाणाकं शास्त्रदृष्टयेति शेषः ॥ ४५ ॥

धीमद्विधनायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

सत्त्वादिगुणमङ्गः प्रत्यक्षमेवम्पलङ्घयतामित्याहुः । इह लोके त्रैविध्यं पृथग्व्यापमिश्रकर्मत्वेन नृणां त्रैविध्यं यथा तथैवान्यत्र परलोकं जन्मनि वा सुखिन्वमिश्रत्वदुःखित्वेन त्रैविध्यम् अनुमीयते शास्त्रदृष्ट्यैवेति भावः ॥ ४६ ॥

वर्तमानजन्मनैव पूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति सह-
ष्टान्तामाहुः । वर्तमानो वसन्तादिकालः अन्ययोभूतभविष्यताव-
सन्तयोर्गुणाः पुष्पफलाद्यस्तेषामभिज्ञापको यथा एवमेतज्ज-
न्मेष अन्ययोभूतभावितो जन्मनो धर्माधर्मो निदर्शयतीति तथा ॥ ४७ ॥

अथञ्च धर्माधर्मज्ञानप्रकारस्त्वन्येषां प्रायिकः धर्मराजस्तु
मनसैव निश्चितमेव सर्वं पश्यतीत्याहुः । पुरे संयमन्यां स्थित एव
देवो यमः पूर्वरूपं पूर्वजन्मस्वरूपं धर्माधर्मादियुक्तं पश्यति । अनु-
मनन्तरमपूर्वं वर्तमानं भाविरूपं मीमांसते । यद्यस्यानुरूपं तद्वि-
चारयति भगवान् सर्वज्ञः अजो ब्रह्मतुल्यः ॥ ४८ ॥

जीवस्य तु पूर्वापरज्ञानाभावात् पापादौ प्रवृत्तिर्न चित्रमित्याहुः ।
यथा तमसा युक्तः पश्चाद्विद्यक्तं वर्तमानदेहमेव उपास्ते यद्येष्टा-
दारायैः सुखयति तथैव नरोऽपि नष्टा जन्मनैव स्मृतिर्यस्यति
पूर्वापरज्ञानाभावे हेतुः ॥ ४९ ॥

ततश्च पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैर्येष्टं स्वार्थान् कुरुते पञ्चभिर्ज्ञाने-
न्द्रियैः पञ्च शब्दादिष्विषयभोगाननुभवति षोडशेन मनसा
इन्द्रियेण तु त्रीन् ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयान् अश्नुते प्राप्नोति
स्वयं सप्तदशो जीवः ॥ ५० ॥

सप्तदशस्य तस्य तदेतद्विहङ्गशरीरं कर्तुं शक्तित्रयं गुणत्रयकार्यं
पुंसि जीवे अनुसंस्मृतिं धत्ते महत्तु दुर्निवारम् ॥ ५१ ॥

अनेन लिङ्गेनैव कदाचित् कर्म कर्तुमनिच्छन्नपि यत्नात् कर्माणि
कार्यते ततश्च कोशकारः कीट इव मुह्यति निर्गमोपायं न जानाति ५२
स्वाभाविकैः पूर्वसंस्कारोद्भूतैः ॥ ५३ ॥

एवञ्च निमित्तमहदं लब्ध्वा तत्कर्मानुसारेण व्यक्ताव्यक्तं
स्मृते सूक्ष्मञ्च शरीरं भवति यथायोनि क्वचिन्मातृसदृशं यथा-
बीजं क्वचित् पितृसदृशं क्वचिदुभयसदृशं स्वभावेन हिंस्रत्व-
सौम्यत्वेन च युक्तम् ॥ ५४ ॥

धीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथञ्चिद्विद्यते इह इत्यस्योत्तरमाहुः । येनेति । यत्नान् स्वरूपतो
यथा येन प्रकाशान्तघोरादिस्वभावेन इह लोके येन धर्मः
कृतः स एव ता इह तथा तेनैव प्रकारेण तत्कृतं भुङ्क्ते येना-
धर्मा वा या प्रकृत्या समीहितः स एव तावदेव तथैव तत्फलं
भुङ्क्ते एवेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

यानानिति शब्दः तावन्निशब्दं च धर्माधर्मरूपस्य फलस्य
च सुखदुःखरूपस्य स्वरूपतस्त्वैतत्त्वं सृष्टिं तत्स्फुटयत्याहुः ।
यथेति । भूतेषु यान् पुषु गुणानां सत्त्वादीनां वाचिष्यात्रैवि-
ध्यम् उत्तममध्यमाधमसंज्ञनकर्मत्वमुपलभ्यते तथान्यत्र फल-
भागकालेऽपि त्रैविध्यं त्रिविधफलभोक्तृत्वमनुमीयते ॥ ५६ ॥

धार्मिकमधार्मिकं वा वर्तमानं जन्म पूर्वापरयोरेपि जन्मनो-
धर्मधर्म च प्रायः ज्ञापयतीत्याहुः । वर्तमान इति । वर्तमानः

वसन्तादिः कालः अन्ययोभूतभविष्यवसन्तादिकाजयोः गुणा-
भिज्ञापकः पुष्पादिसमृद्धिसुखको यथा एवमेतद्वर्तमानजन्म
अन्ययोः पूर्वापरयोः धर्माधर्मो निदर्शयति ज्ञापयतीति धर्मा-
धर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥

परमेश्वरस्तु सर्वेषां सर्वेषां सर्वं धर्मादिकं जानातीत्याहुः ।
पुरे तत्तत्प्राण्यदेहे वर्तमानोऽजः तत्तत्पुरसम्बन्धिजन्मादिसंसंग-
रहितः परमेश्वरः मनसैव स्वसङ्कल्पेनैव पूर्वरूपं धर्मादिकं
विपश्यति तथा अपूर्वं धर्मादिकमनुर्मांसाते स हि धर्मराजा-
दिद्वारा धर्मादिकं ददाति न तु तत्र विघ्नकुरांतीति भावः ॥ ४८ ॥

जीवस्तु अनादिमायापरियुक्तरूपत्वात् स्वकृतं धर्मादिकं पूर्व-
मपरं च न जानाति प्राप्तमप्राप्तं धर्माधर्मफलं सेवते स्मृतेः
कर्मभिः स्वर्गनरकादौ भ्रमतीत्याहुः । यथाह इति पद्मिभिः । अहः
अनादितां मायया सङ्कुचितज्ञानः व्यक्तं वर्तमानमेव कर्मफलमुपास्ते
निषेवते पूर्वं भूतजन्मसम्बन्धि मपरं भविष्यजन्मसम्बन्धि न वेद
यतो नष्टा जन्मनां स्मृतिर्यस्य सः यथा तमसा निद्रया युक्तो व्यक्तं
स्वप्ने दृष्टमेव सेवते न तु पूर्वं पूर्वात्रिगतमपरात्रिगतं
वेद तद्वत् ॥ ४९ ॥

पञ्चशब्देन पञ्चभूतमयो देहोऽत्र गृह्यते तमाश्रित्येति शेषः
पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः पाण्यादिभिः करणैः स्वार्थानादानादीन्
कुरुते पञ्चभिः ज्ञानेन्द्रियैः भोगादिभिः करणैः स्वार्थान् शब्दादीन्
वेद षोडशेन मनसा करणैः त्रीन् सुखं दुःखं मध्यमं च
हर्षं शोकं भयम्वाश्नुते भुङ्क्ते अचेतनानां देहादीनां भोक्तृत्वा-
सम्भवात्स्वयमित्युक्तं सप्तदशः तेषां भूतेन्द्रियमनोऽयां विष-
यः एकस्तेषां स्वामी जीवः ॥ ५० ॥

तदेतत् पूर्वोक्तं षोडशकला अवयवा यत्र तद्विलङ्गशरीरं
शक्तित्रयं शक्तीनां सत्त्वादीनां गुणानां त्रयं त्रिगुणमयमित्यर्थः
तन्महद् बहं पुंसि जीवे अन्वनु संस्मृतिं धत्ते योजयति जीवसं-
स्तौ निमित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अहः अत एव अजितपद्भुगः नेच्छन्ननिच्छन्नपि कर्माणि
कार्यते लिङ्गदेहेनेति शेषः कर्मणा स्मृतनेन कोशकारः कीट-
विशेष इवात्मानमाच्छाद्य मुह्यति मुक्त्युपायहरिभजनं हित्वा संस्-
तिप्रापकाणि कर्माणि करोति ॥ ५२ ॥

एतदेवाहुः । नहीति ॥ ५३ ॥

अव्यक्तं भगवच्छक्तिभूतां प्रकृतिं लब्ध्वा नादितोऽव्यक्तस्य
स्वभावेन वासनामयेन यथायोनि यथाबीजं मातृपितृसदृशं
व्यक्तं मनुष्यादिरूपमव्यक्तं च सूक्ष्मकीटादिरूपं शरीरं भवति
तत्तच्छरीरतादात्म्यं प्राप्नोति न त्वात्मानं विजानाति एवमुनादितो
जीवः संसारे भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

माया टीका ।

इहापर जिसने जितना तैसा तमं किया होवे अथवा अधर्म
किया होवे सोई पुरुष उसी प्रकार के उस पाप पुण्य के फलको
परलोक मे भोगता है ॥ ४५ ॥

हे देवभद्र हा ! इस लोक मे योकी विचित्रतासे जैसे
तीनप्रकार दीखते हैं स्वप्राणियों में तैसाही परलोकमे भी
फलका अनुमान होता है ॥ ४६ ॥

एष प्रकृतिसङ्गेन पुरुषस्य विपर्ययः ।
 आमीन् स एव न चिरादीशसङ्गाद्विलीयते ॥ ५५ ॥
 अयं हि श्रुतसम्पन्नः शीलवृत्तगुणालयः ।
 धृतव्रतो मृदुर्दान्तः सत्यवान् मन्त्रविच्छुचिः ॥ ५६ ॥
 गुर्वग्न्यतिषिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहङ्कृतः ।
 सर्वभूतसुहृन्माधुर्मितवागनसूयकः ॥ ५७ ॥
 एकदासौ वनं यातः पितृमंदेशकृद्भिजः ।
 आदाय तत आवृत्तः फलपुष्पसमिकुशान् ॥ ५८ ॥
 ददर्श कामिनं कञ्चिच्छूद्रं सह भुजिष्यया ।
 पीत्वा च मधुमैरेयं मदाधूमिंतनत्रया ॥ ५९ ॥
 मत्तया विश्लणन्नीव्या व्यपेतं निरपत्रपम् ।
 क्रीडन्तमनुगायन्तं हसन्तमनयान्तिके ॥ ६० ॥
 दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन बाहुना परिस्मिताम् ।
 जगाम हृच्छयवशं सहसैव विमोहितः ॥ ६१ ॥
 स्तम्भयन्नात्मनात्मानं यावत्सत्त्वं यथाश्रुतम् ।
 न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपितम् ॥ ६२ ॥
 तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तो विचेतनः ।
 तामेव मनसा ध्यायन् स्वधर्माद्विरराम ह ॥ ६३ ॥
 तामेव तोषयामास पित्र्येणार्थेन यावता ।
 ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैः प्रसीदित यथा तथा ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

जैसे वर्तमान वसंतादि कालसे वीते तथा जानेवाले वसंतादि कालका पुष्पादिकों का अनुमान होता है तैसे ही वर्तमान जन्मसे भूत भविष्यत् जन्म का अनुमान होता है तैसे उहाँ के धर्माधर्मों का अनुमान होता है ॥ ५७ ॥

यम अन्तर्यामी देवता अपने स्थानसे रहकर सब के धर्माधर्म पूर्व रूप को जान जाता है सो अज भगवान् पहिले ही मन से विचार कर लेता है ॥ ५८ ॥

जैसे एकही शरीरसे पशुआदि जीव वर्तमान कालको ही जानता है भूत भविष्यत् नहीं जानता है तैसे यह मनुष्य अपने जन्मों के स्मरण न रहने से दूसरे जन्म को ही जानता है ॥ ५९ ॥

सोलहसे मन के सहित सतरह वां एक जीव पांच कर्मेन्द्रियों से गमनादि स्वार्थों को करता है पांच ज्ञानेन्द्रियोंसे पांच शब्दादिकों को जानता है कर्मेन्द्रिय ज्ञानेन्द्रिय भन इन के विषयों को इसी प्रकार भोगता है ॥ ५० ॥

यह इस प्रकार षोडश कला बाबा तीन गुण शक्ति वाला

अति कठिन यही लिंग शरीर पुरुष को हर्ष शांति मयदुःख देने वाले संसार को प्राप्त करता है ॥ ५१ ॥

जो जीव अज्ञानी है काम क्रोधादि पद्मों को नहीं जानता है तो नहीं इच्छा करता है तो भी कर्म कराया जाता है जैसे कांशकार कांडा अपने आप से शरीर को टांक फेंक मरता है तैसे कर्म से यह जीव मोहित होकर बंध जाता है ॥ ५२ ॥

कर्मों में किसी वस्तु से कर्मों में सुख मात्र भी घिना काम किये नहीं रहता है परवश होने से स्वाभाविक गुणों से जबर-दस्ती इसको कर्म करना पड़ता है ॥ ५३ ॥

पुण्य पाप रूप निमित्त को प्राप्त होकर बलवान स्वभाव से भाना पिता के बीज योनि के सहश स्थूलसूक्ष्मरूप को धारण करता है ॥ ५४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

संसारचक्रमुपसंहरन्तो मुक्तिप्रकारमाहुः । एष इति ईशमन्ना-
त्परमेश्वरभजनात् ॥ ५५ ॥

तदेवं सामान्यतो धर्मादिनिर्णयमुक्त्वा प्रस्तुतस्या ज्ञानिबन्धनार्थं

श्रीभरत्सामिहृतभावाभेदीपिका ।

प्रश्रवन्तो दग्दव्यमाहुः । अयं हीनि यावन्न्यायसमाप्ति । तत्र
क्राश्यां तत्पूर्यवृत्तान्तानुवाद्दोऽन्यायातिरेकप्रदर्शनार्थः शीलं सुख-
भावां वृत्ते सदाचारो गुणाः क्षमादयस्तेषामालयः ॥ ५६ ॥

निरहङ्गो निरहङ्गारः ॥ ५७ ॥

तत्र आवृत्तो वनात्परावृत्तः ॥ ५८ ॥

भुजिष्यया भोगाश्रया दास्या मैरेयं मधुपैर्षी सुरां पीत्वा
मदेनाभुविषीते नेत्रे यस्याः ॥ ५९ ॥

विशेषेण श्रुथन्ती नीवी यस्यास्तथा सह व्यपेतं स्वाचारा-
द्गुणम् ॥ ६० ॥

कामेन कामोद्दीपकेन तद्दङ्गरागेण हरिद्रादिना लिमन ॥ ६१ ॥

स्वयं धैर्यं श्रुतं ज्ञानं तद्वलेन स्तम्भयन्नपि मदनं
कम्पितं मनः समाधातुं नियमितुं शक्ताऽनाभूत् ॥ ६२ ॥

तद्दर्शनमेव निमित्तं यस्य स्मरव्याजप्रहस्य तेन प्रस-
विचेतनो गतस्मृतिः ॥ ६३ ॥

यावता समग्रम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पर्याश्रितं संसृष्टप्रकारं तद्वृत्तं चोपसंहरति । एष इति ।
गुरुपस्य जीवस्य प्रकृतिमङ्गलं यो विपर्ययः संसारः स एष
एवमिष्यः अथ संसृष्टानिस्तरणोपायमाहुः । अमदिति । अमदम-
भोऽर्चानः स एव विपर्यय एव । यद्वा । अमदपुरुषार्थरूपः प्रकृतिकार्य-
रूपो वा परमार्थेन । त्रीव्यविद्यमानो वा विपर्ययस्य प्रकृति-
सङ्गपुन्यकत्वस्यानुपदमेवोक्तत्वादीशमङ्गादीश्वरभक्त्या न चिरा-
दाशु विलीयते विलीनो भवति निवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं प्रदानं परिहृत्य प्रकृतस्याजामिलस्य दग्दव्यवज्ञापनाय
तद्वृत्तिं प्रप्रश्रयन्ति । अयं त्वित्यादिना यावदध्यायम् ।
अयमजामिलः तावच्छ्रुतसंपन्नः वेदशास्त्राध्ययनसम्पन्नः शीलं
सुखशानः वृत्तं सदाचारः गुणाः शान्त्यादयः एषामाश्रयः भूतं
एवं श्रीमङ्गाराहत्यात्मकप्रवृत्त्यर्थरूपं येन मृदुः कामलहरयः
दन्तो जितशोभिन्द्रियः सत्यवागृत्तवादी मन्त्रवित्साविद्यादिमन्त्रो-
पासकः शुचिः सदा परिश्रमः ॥ ५६ ॥

गुर्वादीनां शुभ्रः मेवकः अनहङ्गकृतः । उक्तगुणकृताहङ्कार-
रहितः सनेभूतानां गृह्णित्प्रियकारी साधुः परकार्यसाधकः
मिनवाग्यशोचतयका अनसृष्टकः गुणेषु दीपानाविष्कारकः ॥ ५७ ॥

एवम्भूतोऽसौ मित्रं कदाचित्पितृर्निर्दिशं पित्रा आदिष्टं प्रयो-
जनं करोतीति तथा वने प्रति मनः ततो वनात्कल्यादीना-
दावावृत्तः ॥ ५८ ॥

पुनर्निरहृतं तत्र नमे भुजिष्यया दास्या सह वर्त्तमानं कश्चिकामिने
शुद्धं दृष्टवान् कथम्भूत्या दास्या मैरेयं मधुपैर्षी सुरां पीत्वा
मदेन मैरेयमधुमदेनाभुविषीते अमन्ती नेत्रे यस्यास्तथा ॥ ५९ ॥

मत्तया एव विश्रुथन्तीत्या यिश्रुथन्ती संसमाना नीवी भूत-
वस्त्रप्रार्थयस्यास्तथा कथम्भूतं शुद्धं व्यपेतं सत्पथादपेतं बाहीक-
पित्यर्थः अत एव निरपन्नं निलज्जमेवम्भूतमनयोक्तविधया
भुजिष्यया सहान्तिके सर्भीप एव श्रीडादिकं कुर्वन्ते शुद्धम् ॥ ६० ॥

कामेन गर्विनेन शुद्धेण कर्त्रा बाहुना भुजेन परिश्रमता-
मालिङ्गितां तां दामीं च दृष्ट्वा हृच्छयस्य मनसिजस्यं वशं
जगाम प्राप कथम्भूतः सहसा बलाहैवेन खकीयदुरदष्टेन
विमोहितः ॥ ६१ ॥

यावत्स्वयं यावद्वले यथाश्रुतं गुरुमुखाच्छ्रुते मनोनिग्रहप्रका-
रमनतिक्रम्यात्मना विवेकेनात्मानं मनः स्तम्भयन्नियमयन्नपि
मदनवैपिनं मनः समाधातुं नियन्तुं न शशाक
नाशक्रेत् ॥ ६२ ॥

सा दामी निमित्तं यस्य सः स्मर एव व्याजग्रहः कपट-
पिशाचस्तेन प्रसूतः गृहीतः अत एव विचेतनः विगतपूर्वस्मृतिः
तां दामीमेव मनसा चिन्तयन् स्वधर्मात्मधोपासनादेविराम
धर्मं तन्याज हेति खेदे अहो एवम्भूतस्येदृशा दशा प्राप्तेति ॥ ६३ ॥

यावता कृत्स्नेन पिश्येण पितृसम्बन्धिना प्रयेन विचेतन
तां दामीमेव तोपयामास तथा ग्राम्येर्ग्रामेषु साधुर्मरिभल-
पितः कामेवस्त्राभरणादिभिर्यथा प्रीयेत सा तथा तां तोष-
यामास ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रतावली ।

एवं संसारप्रसङ्गमुक्त्वा निवृत्त्युपायमाहुरित्याह । एष इति ।
य एषः पुरुषस्य विपर्ययः संसारः प्रकृतिसङ्गनासीत् स एष
ईद्वरसङ्गादीश्वरसेवालक्षणाश्चिरात्तिष्ठं विलीयते समूलं विच्छि-
द्यते ॥ ५५ ॥

विद्वत्सादिगुणसम्पन्नत्वेन बुद्धिपूर्वकमेव पापकारित्वेन प्राय-
दिचक्षानाधिकारित्वेन नाममात्रोच्चारणस्य प्रायदिचक्षत्वे सर्वेषा-
मपि मुक्तिप्रसङ्गे दग्दव्यजनाभावेन युष्मत्स्वाम्याज्ञाकारिणां
यमस्याज्ञालङ्घनदोषप्रसक्त्याधिकारहानिलक्षणां यः स्यादित्यतो
यमसकाशं गन्वायं तत्र दग्दव्येन शुद्धो भवतिवत्याहुरित्याह । अयं
चेति । मन्त्रविद्वद्वदः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

आवृत्तो निवृत्तः ॥ ५८ ॥

भुजिष्यया दास्या मैरेयाख्यं मधुविशेषम् ॥ ५९ ॥

विश्रुथन्ती नीवी वस्त्रप्रार्थयस्याः सा तथा ॥ ६० ॥

स्वदकम्पादिलक्षणाजनकेन कामेन लिमन वशीकृतेन हृच्छयः
कामः तस्य वशम् ॥ ६१ ॥

यावत्स्वयं यथाशक्ति यथाश्रुतं "शुद्ध्यां योनीं पतेद्वेनः"
इत्यादिशास्त्रश्रवणमनुसृत्य मदनवैपिनं कामबीजावपनस्य क्षेत्रा-
भूतम्वा ॥ ६२ ॥

स्मर इति व्याजग्रहेण प्रसूतः विचेतनः शास्त्रविरुद्ध-
ज्ञानः ॥ ६३ ॥

ग्राम्यैः कामभोगसाधनैः काम्यन्त इति कामाः विप-
यास्तैः ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

एष इति । अयं द्वितीयाभिव्यक्तिः स्यादिति वत् ॥ ५५ ॥

अत्र प्रकरणे तादृशधर्मनिष्ठयापि पातात्र रक्षितोऽभूत्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

किन्तु भक्त्यामासेनैव स रक्षित इति यमदूनवाक्यद्वारा श्रीशु-
कदेवस्याभिप्रायः ॥ ५६—६८ ॥

• श्रीमद्विध्वनाय चक्रवर्तिकृतसाराधर्मशिर्षी ।

एव इति । प्रकृतिपुरुषयोः सङ्काश्यामेव बन्धमोक्षौ भवत
इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तदेवं धर्माधर्मादिस्वरूपमुक्त्वा प्रस्तुतस्याजामिलस्य दृगज्य-
त्वज्ञापनायाधर्मं प्रपञ्चयन्ति । अयं हीत्यादिना । तत्राप्यतिशयानौ-
चित्यं ज्ञापयितुं द्वाश्रयां धार्मिकत्वमाहुः । शीलं सुखभावः वृत्तं
सदाचारः गुणाः क्षमादयः ॥ ५६—५८ ॥

भुजिष्यया दास्या सम्भज्यमानया मैरेवं पैष्टं मधु मघं व्यपेतं
लोकभयरहितमनया सह ॥ ५६ ॥ ६० ॥

कामिलितेन कामोद्दीपकदारिद्ररसलितेन ॥ ६१ ॥

आत्मानं मनः सर्वं धैर्यं धृतं ज्ञानम् ॥ ६२ ॥

विरराम हेति । तादृशस्वधर्मनिष्ठया ज्ञानेन च स तथा पतना-
द्रक्षितुं शक्यो नाभूत् किन्तु नास्न आमान्नापि तादृशाधःपाना-
दपि रक्षित्वा वैकृष्टं प्रस्थापयामास इति प्रकरणाथेन धर्म-
ज्ञानभक्तीनां प्रानिस्त्रिकं यत्वं दर्शितम् ॥ ६३ ॥

यावता अर्थेन स्थितं तावतैव इति शेषः । सा यथा प्रसीदति
तथा अवेष्टतेति शेषः ॥ ६४ ॥

• श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुक्त्वाप्यायमाहुः । एव उक्तप्रकारः पुरुषस्य जीवस्य विपर्ययः जन्म-
मरणालक्षणाः संसारः इद्ये भगवति यः सङ्ग आसक्तिर्भक्तिः
तस्माद्विलीयते गिर्यते ॥ ५५ ॥

प्रस्तुतमाहुः । अयमित्यादिना । श्रुतसम्पन्नः गुरुमुखाच्छ्रुतेन
शास्त्रेण संयुक्तः शीलं सुखभावः वृत्तं सदाचारः गुणाः क्षमा-
दयस्तदालयः ॥ ५६ ॥

एवं बहुगुणाढ्योऽपि निरहङ्गः गताहङ्कारः ॥ ५७ ॥

ततो वनादावृत्तः परावृत्तः ॥ ५८ ॥

मैरेवं पैष्टं मधु मघं पीत्वा भुजिष्यया दास्या सह क्रीड-
न्मनुगायन्तं हसन्तं कञ्चिच्छुद्रगान्तके निकटे ददर्शति
द्वयोःस्वङ्कः अवेनाश्रुणिते नेत्रे यस्यास्तया ॥ ५९ ॥

विशेषतः श्रुतवन्ती नीधी यस्यास्तया मनया नयराहितया
धर्ममयाशरहितया कथा रूने उगेने धर्ममयादानो अष्टम ॥ ६० ॥

कामलिनेन मदनविष्टेन शूद्रेण कर्त्रा याहना करणान्
परिस्मितो दृष्ट्वा सहस्रैव विमुहितो हृच्छयवशं जगाम मद-
नविष्टोऽभूत् ॥ ६१ ॥

आत्मैव चिन्तेन आत्मानं मनः यावत्सर्वं धैर्यं यथा
धृतं यथापत्तेः संसारात्कपि मन्नेन धपितं कश्चितं मनः समा-
हृतं न शशात् ॥ ६२ ॥

तद्दर्शननिमित्तेन स्मरव्याजेन मदनमिषेणाग्रहेण प्रस्तुतवन्तो
नष्टस्मृतिः स्वधर्माद्भिरराम विमुक्तोऽभूत् ॥ ६३ ॥

विष्टेण पितृसम्बन्धिना अर्थेन विस्तन प्राश्यैः कामुकज-
नप्रियैः कामैरेखाजकुणादिभिर्यथा सा प्रसीदति तथा तामेव
तांषयामास ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

प्रकृति के संग से जो यह पुरुष का विपर्यय होता है
सांई थोडे काल में ईश्वर के संग में नष्ट होजाता है ॥ ५५ ॥

यह भजामिल वेद पढा था शील आचरण गुणों वाला
था मनो का धारणा करने वाला था कोमल चित्तवाला
था इन्द्रियों को जीतने वाला सत्य बोलने वाला मन्त्रों को
जानने वाला पवित्र था ॥ ५६ ॥

गुरु अग्नि अतिथि वृत्तों की सेवा करने वाला अहङ्कार
रहित सर्व भूतों का सुहृत् साधु थोडे बोलने वाला निन्दा
नहीं करने वाला था ॥ ५७ ॥

एक दिन यह पिता की आज्ञा से यमको गथा पत्र
पूज समिध कुशों को लेकर उहाँ में जव आता था
तब ॥ ५८ ॥

मदिरा के पीने से मद् के मारे तिमके नेत्र घुमरहे हैं
ऐसी एक धर्माचरिणी स्त्री के साथ क्रीडा करते हुए
किसी शूद्र को हसने में हसने देखा ॥ ५९ ॥

नीचे का पहिरा वस्त्र जिसका खुलता सा था ऐसी मनवाली
व्यभिचारिणी के पास में उमों के साथ क्रीडा करना
था गाता था अष्ट आचार वाला था निर्लज्ज था हसना था
ऐसे शूद्रको हसने देखा ॥ ६० ॥

काम उदापन करने वाले चन्दनादि में यान भुजा से
आतिगन करी हुई उम स्त्री को देखकर मोहित होगया शीघ्रही
काम के वश हो गय ॥ ६१ ॥

जिनना हसता शूद्र मुने का ज्ञान था जिननी बुद्धि
थी तिससे मन से निकले बहुत रोका तो भी कर्षण से
कंपित मनको नारा स पज्ञान भर सका ॥ ६२ ॥

उमके निर्मिना से कर्षणी प्रप से अस्मित होगया चितना
नहीं रही मन को तर्मी तारी का ध्यान करने से अपने धर्म से
निवृत्त होगया ॥ ६३ ॥

प्राश्य मन्तरम कामा से और पिता का जिनना धन
मिला तिस से तिस उम का मनोप होवे तिस उम तारी
को सन्तुष्ट करना था ॥ ६४ ॥

विप्रां स्वभार्यामप्रौढां कुले महति लम्बिताम् ।
 विससर्जाचिरात् पापः स्वैरिण्यापाङ्गविद्धधीः ॥ ६५ ॥
 यतस्ततश्चोपनिन्दे न्यायतोऽन्यायतो धनम् ।
 बभारास्याः कुटुम्बिन्याः कुटुम्बं मन्दधीरयम् ॥ ६६ ॥
 यदमौ शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वैरचार्यार्यगर्हितः ।
 अवर्तत चिरं कालमघायुरशुचिर्मलात् ॥ ६७ ॥
 तत एनं दण्डपाशोः सकाशं कृतकिल्बिषम् ।
 नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दण्डेन शुद्ध्यति ॥ ६८ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे
 अजामिलोपाख्यानं श्रीविष्णुयमपुरुषसम्वादे
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

लम्बिताम्परिणीताम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 अघरूपमायुर्यस्य मलमेव तदीयमन्नादिकमस्तीति मखात् ॥ ६७ ॥
 अकृतनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् अस्यैव च हितार्थं नेष्याम
 इत्याहुः । यत्रेति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
 श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अप्रौढामरजःप्रादुर्भावां प्रियां सुन्दरीं महति कुले सत्कुले
 लम्बितां लम्बां भार्यामचिरादाशु विससर्जं पापः पापाचारः
 स्वैरिण्या कर्ष्यापाङ्गन करणान विद्या विनाशिता धीर्धि-
 वका यस्य सः ॥ ६५ ॥

न्यायतोऽन्यायतो वा यतस्ततो धनमुपनिन्दे आनीतवान्
 मन्दधीरयमजामिलः कुटुम्बिन्याः पुत्रवत्याः कुटुम्बं पुत्रादि-
 रूपं बभार पपाय ॥ ६६ ॥

एवं तस्य वृत्तिमभिधायवश्यमस्य दण्डं प्रत्यर्हनास्तीत्याहुः ।
 यद्यस्मादसान्नाजामिलः शास्त्रपथमतिक्रम्य स्वच्छाचारी आर्यैः
 शिष्टैर्गर्हितः अघायुः पापार्थिभ्यः प्रायश्चित्तः दासीसङ्गरूपान्मज्जाभि-
 न्यमनुचिः सन् चिरङ्कालमवसत् ॥ ६७ ॥

ततः कृतं किल्बिषं पापं येन अकृतः निर्वेशः निष्कृतिर्येन
 तमेन दण्डपाशोर्यस्य सकाशं प्रति नेष्यामः प्रायश्चित्त्यामः सकाशं
 विशिनष्टि । यत्र दण्डपाशोः सकाशं दण्डेन नरकानुभवरूपेण
 शुद्ध्यति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
 श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(१) अप्रौढामनवाप्तयौवनाम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 स्वैरचारी निरङ्कुशत्वेन वर्तमानः अघायुः पापजीवनः मखा-
 द्गाविदोषात् ॥ ६७ ॥

अकृतनिर्वेशं यावता निर्वेशेन पापशुद्धिः स्यात्तावत्पाप-
 प्रायश्चित्तं न कृतवांस्तं यत्र नीतो यमभटकृतदण्डेन शुद्धो
 भवति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
 श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोष्वात्मिकृतकमसन्दर्भः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
 श्रीमद्गीर्वाणोष्वात्मिकृतकमसन्दर्भस्य
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिदीपिका ।

लम्बितां तस्याः विप्रा विचार्यैव दत्तामित्यर्थः । स्वैरिण्या-
 पाङ्गति सन्भरार्यः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

अघरूपमघार्थं वा आयुर्यस्य सः । मलं वेद्योच्छिष्टमेवा-
 स्तीति सः अकृतप्रायश्चित्तं यत्र शुद्ध्यर्नत्यस्योपकार एव
 प्रवसमानानस्मान् कथं वारययेति भावः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

इति साराधर्षिदीपिकां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ॥
 षष्ठस्य प्रथमोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ १ ॥

(१) अनाप्तयौवना प्रौढा विप्रा चाव्यगिधारिणीति प्रत्यायाम् ।

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अप्रौढां किशोरीं खम्बितां परिशीलां खैरिणपापाङ्गेत्यथ
सन्धिरार्षः अपाङ्गेन विद्या धीर्यस्य सः ॥ ६५ ॥

महार पुषोष ॥ ६६ ॥

खैरचारी खेच्छाचारी अघरूपमायुर्धस्य सः मलं दास्या
उच्छिष्टमैसादिकमतीति मखाघनः अवर्तत ॥ ६७ ॥

ततो हेतोः अकृतनिर्देशमकृतप्रायश्चित्तं दण्डपायोः सकाशं
नेष्यामः यत्र दण्डेन शुद्धयति पवित्रो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

ब्राह्मिणी युवती अपनी भार्या जांकि उत्तम कुल मे प्राप्त

है तिसको उस पापी ने व्यभिचारिणी के नेत्रों के देखने
मे मन के फसजाने से छोड़ दिया ॥ ६५ ॥

इस कुबुद्धि ने इधर उधर से न्याय से अन्याय से धन
लाकर उस कुटुंबवासी के कुटुंब को पोषण किया ॥ ६६ ॥

जिस हेतु से यह ब्राह्मण शास्त्र के मर्यादा को उल्लङ्घन
करके सत्पुरुषों से निन्दित होकर यथेच्छाचारी होगया पापी
होकर बहुत काल पर्यन्त संसार मे रहा है ॥ ६७ ॥

निम्न हेतु से पाप करने वाले इस को दण्ड पाणि
धमराज महाराज के पास खेजायंगे इसने प्रायश्चित्त भी
नहीं किया है तब उहां दण्ड से शुद्ध होजायगा ॥ ६८ ॥

इति भीमभागवत षष्ठस्कन्धे प्रथम अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

—○:*:○—

श्रीशुक उवाच ।

(१) एवं ते भगवद्भूता यमदूताभिभाषितम् ।

उपधार्याण तान् राजन् ! प्रत्याहुर्नयकोविदाः ॥ १ ॥

विष्णुदूता ऊचुः ।

अहो कष्टं धर्मदृशामधर्मः स्पृशते सभाम् (२) ।

यत्रादण्ड्येष्वपापेषु दण्डा यैर्धियते वृथा ॥ २ ॥

प्रजानां पितरो ये च शास्तारः साधवः समाः ।

यदि स्यान्तेषु वैपम्यं कं यान्ति शरणं प्रजाः ॥ ३ ॥

यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीहते ।

न यत्प्रमाणां कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ४ ॥

यस्याङ्गे शिर आधाय लोकः स्वपिति निवृत्तः ।

स्वयं धर्ममधर्मं वा न हि वेद यथा पशुः ॥ ५ ॥

स कथं न्यर्पितात्मानं कृतभैत्रमचेतनम् ।

विश्रम्भशीयो भूतानां गृध्रणो द्रोग्धुमर्हति ॥ ६ ॥

अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि ।

यद्भयाजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरः ॥ ७ ॥

एतेनैव ह्यपोतोऽस्य कृतं स्यादघनिष्कृतम् ।

यदा (३) नारायणाये ते जगाद् चतुरन्तरम् ॥ ८ ॥

श्रीधर्मस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वितीये वैष्णवैर्याम्याश्राममाहात्म्यमङ्गलम् ।

आर्भाषित्वा द्विजं विष्णोर्लोकं नीत इतीर्यते ॥ १ ॥

नयकोविदाः स्यायनिपुणाः ॥ २ ॥

धर्मदृशां सतां सभाधर्मः स्पृशति तदाहुः । यत्र सभायां
धर्मैर्धर्मस्तेषां तां सभाम् ॥ २ ॥पितरः पितृवत्पालकाः शास्तारोऽनुशिक्षकाः वैपम्यमदण्ड्य-
दण्डनम् ॥ ३ ॥एतत्प्रवर्तितमधर्ममन्योऽपि करिष्यतीति महत्कष्टमभूदित्याहुः ।
यद्यदाचरति श्रेयान् श्रेष्ठः ॥ ४ ॥विश्वस्तत्रादपीत्याहुः । यस्विति द्राष्टवाम् । निवृत्तो
निवृत्तः ॥ ५ ॥विश्वाम्बिन नितरामर्पित आत्मा येन तं विश्रम्भशीरो विश्व-
सर्नः सगृगश्चेत् ॥ ६ ॥नन्वस्य सर्पिणो दण्डे किमर्थमाक्रोशः क्रियते तत्राहुः ।
अयं हीति । यद्यस्माद्विवशोऽपि हरर्नोप व्याजहारोश्चारितवान् न
केवलमप्रायश्चित्तमात्रं हरर्नोमापि तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि

“सकृदुच्चारितं येन हरिगित्यन्तरङ्गयम् ।

बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति” ॥

हीति स्मृतः ॥ ७ ॥

(१) एतत्सं । (२) सताम् । (३) नारायण इति जगाद इति श्रीनिजयः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु कर्मसाङ्ख्यकारं हरेर्नामित्युक्तम् ।

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियाद्विषु ।

न्यूनं सम्पूर्णातां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

इत्यादिवचनात् स्वातन्त्र्येण तत्रनिवर्तकं हरेर्नाम कथं
स्यात्तत्राहुः । एतेनैवेति । अधोनः अधवतः मघवच्छब्दवद्रूपं यत्
आ रति च्छेदः आर्हपदाभासमात्रं चतुरक्षरं यन्नाम जगाद्
एतेनैव केवलं चतुरक्षरमित्येताभिर्कथं च दर्शितं कथं जगाद्
नारायणाय भाय आगच्छ इत्येवं विक्रान्तरूपेण पुत्राह्वानेन अयं
भावः कर्माङ्गत्वेऽपि हरिनाम्नः स्वादिशब्दादिबन्धयोगपृथक्त्वेन सर्व-
प्रायश्चित्तार्थत्वं युक्तमेव तथा हि “अनशोनापि यथास्ति कीर्तिते
सर्वैपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवस्त्रैर्मृगैरिव, इत्यादिभिः
पुराणैः तावत्सहस्रशो नाम्नः स्वातन्त्र्यमवगम्यते न चैतदर्थेनादा
इति शङ्कनीयं विधिंशोपत्वाभावात् न च विध्यभवणादन्यशेषता
कल्पनीया “यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” इत्यादिवदप्राप्तार्थत्वेन
विधिकल्पनोपपत्तः मन्त्रेषु च “मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरिनाम मना-
महे विप्रासो जातवेदसः । आस्य जानन्नो नामचिद्विष्कन”
इत्यादिषु नाम्नस्तपोदानादिसर्वधर्माधिक्यमवगम्यते उपपादितं
च मन्त्रार्थवादानामपि स्वार्थं प्रामाण्यं देवताधिकरणा तस्मा-
च्छ्रीनारायणनामाभासमात्रेणैव सर्वाधानिष्कृतं कृतं स्यादिति ८

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं यमदूतैरुक्ता निष्णुदूता आहुरित्याह मुनिः । एवमिति ।
हे राजन् ! एवं यमदूतैर्विशेषणं भाषितमुपधायै अवशेण मनसि
शृण्वन्त्यायनिपुणा भगवद्भूतास्तान् यमदूतान् प्रत्याहुः ॥ १ ॥

• उक्तमेवाह । अहो इत्यादिना । “स वेद् परमं गुह्यं धर्मस्य भग-
वान् यमः” इत्यन्तेन अहो कष्टं प्राप्तं किं तद्धर्मदशां सभामधर्मः
स्पृशते कोऽधर्मस्तत्राहुः । यत्र यमस्य सभायामपापेष्वत
पश्चाद्गदशेषु दण्डः यैर्मेवाहधैर्धियते काच्यतेऽयमेषाधर्म इति
भावः ॥ २ ॥

धर्माधर्मविभागेन शास्त्राणां वैषम्यमनुचितमित्याहुः
प्रजानामिति । ये शास्त्रारो भवावशाः ते समाः वैष-
म्यरहिताः साधवः दोषापाकाङ्गारूपकार्यसाधका अनप्य
प्रजानां पितरः हितकारिणः यदि इदृशेषु भवत्स्वैव वैषम्य
स्यात्तर्हि प्रजाः कं शरणां प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

युष्मदशः श्रेष्ठः कृत्स्नविद्यया कर्माचरति तत्तदेव कर्मतरोऽकृ-
त्स्नविद्ययाहते ज्ञेयं सः अधान् यदेव शास्त्रं प्रमाणां कुरुते
प्रमाणांमिति मन्यते तदेवतरो लोकेऽनुवर्तते अतः श्रेयसां स्नानु-
ष्ठानेन धर्मप्रवनेकानां वेदानुवर्तिनामिदमदण्डवदण्डनमनुचित-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

किञ्च सापराधलोकस्य दण्डयिता यमः न त्वपापिनामिति
विश्वासाधिपय एव प्राकृतवर्द्धपश्येयानपराधिनोऽपि दण्डयिता
स्यात्तर्हि विश्वस्तघातकतादोषः प्रमज्यते तल्लोकपरिपार्टीमुखेनाहुः ।
यस्येति । यस्य विश्वमर्तीयस्याहुः उत्सङ्गे शिरः आघाय विन्यस्य
यो लोको जनः निवृत्तः सुखितः स्वर्पित तमेव लोकं स एव
भूतामां विश्वमर्त्यायः कृपावाञ्छ कथं द्रोणुमर्हतीत्यन्वयः

निवृत्तो लोकः कथम्भूतः यथा पशुः तद्वत् स्वयं धर्ममधर्मं वा न
वेह किन्तु केवलं ममायं हितकारीत्येवं वेदेति भावः ॥ ५ ॥

लोकं कथम्भूतं स्यर्पितात्मानं नितरामर्पितः समर्पितः
आत्मा देहो येन कृतं भैत्र विश्वासो येन अचेतनं न विद्यते चेतना
विवेको यस्य अकेतनमिति पाठे न विद्यते केतनं शरणाभ्युद्यस्य
तम् ॥ ६ ॥

नन्वस्य पापिनो दण्डे किमर्थमाकोशः क्रियते तत्राहुः ।
अयं हीति । जन्मनां कोटिभिरर्जितानामहसां पापानां कृतः निर्वेशः
प्रायश्चित्तं येन तथाभूतोऽयं कोऽसौ निर्वेशः तत्राहुः । विश्वशः
परवशोऽपि हरेः स्वस्त्ययनं शुभायहं नाम व्याजहार जगादिति
यदसांश्च निर्वेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु “नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इति न्यासोपासनव्यति-
रिक्तोपायान्तरनिषेधात्कथं पारवश्यकृतस्य सङ्केतनामांशा-
रणास्यास्त्रिंशदसो निरसनद्वारेण मुक्तिसाधनत्वमित्यत्राहुः । एते-
नैवेत्यादिना यस्तद्विषया मतिरित्यन्तेन । यदा प्रयाणसमये नारा-
यणापत्येनचतुरक्षरं नाम जगादिति यदेतन्वास्याधोनः अधानां
निष्कृतं कृतं स्यात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाच्यजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीहरिनामसंकीर्तनमाहात्म्यमस्मिन्नध्याये चर्कित्तदर्थे श्रीवि-
ष्णुदूता यमदूतान्प्रत्युपोद्दानं रचयन्तीत्याह । वादरावाणारिति (१)
नवकोविदाः प्रायश्चित्तशास्त्रोक्तम्यायस्मृत्समपण्डिताः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

यद्वाक्यं प्रमाणाधेन करोति तद्वाक्यमनुच्यते वर्तते लोको
जनः ॥ ४ ॥

स्वयं परबोधमस्तरेण पशुः पूर्वापरादिदिगनभिः ॥ ५ ॥

सः प्रमाणाभूतः पुरुषः आत्मन्यर्पित आत्मा सर्वस्वकृष्णो
येन स तथा तम् अचेतनमह्वानिनं विश्वमर्त्यायो विश्वसनीयः “शृणु
द्रवीभावे, इति धातोः परक्लेशदशोने यस्य चित्तं द्रवीभवति
स सद्युगः ॥ ६ ॥

अकृतनिर्वेशमित्यत्राहुरित्याह । अयमिति । यमदूतान्पुत्रा पुत्रं
साङ्केतितमपि नारायणनाम स्मृत्वास्य नाम्नो हरिरेव मुखार्थ
इति प्राचीनपुण्यनिष्ठाभक्तिर्ज्ञानादयादृत्पक्षभक्त्या विषया
इतीममर्थे हिशब्दो चर्कित् ॥ ७ ॥

विश्यासजननार्थं पुनरुक्तार्थं द्रढयति । एतेनेति ॥ ८ ॥

श्रीमर्जानगोस्वामिकृतप्रममन्त्रार्थः ।

अथ यत् के युष्मित्यादिना यमदूतैः स्वप्रार्थनैराजन्वालो-
कपालन्तं दर्शितं तदङ्गुपगमवादेन तदाक्षिपन्ति । अहो कष्ट-
मित्यादिपञ्चभिः ॥ १—६ ॥

विश्वशोऽपि अस्तु तावदेतमेव पुत्रमुद्दिश्य पूर्वपूर्वस्फुटो-
रिततस्मान्नो महिमैति भावः ॥ ७ ॥

ननु तर्हि तन्नामकस्यां प्रथमतस्तस्मै जन्मकोऽर्थहसां नाशोऽ-
भूत्तदनन्तरं मुहुः कृतपापस्यास्य तन्ममाभिरेनेनाभूदिति
वक्तुं युज्यते इत्यादिशङ्क्य पूर्ववाक्यामिप्रायं स्वयमेवाह । एतेनेति ।

(१) वादरायणिरुवाचेति मूलद्वयम् ।

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

यदि पूर्वं तन्नोच्चारितं तदाप्येतेनैव निष्कृतं कृतं स्यादिति हि तत्रार्थ इत्यर्थः । इत्यन्याङ्गत्वं सुतरां परिहृतम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतनारायणदर्शिनी ।

द्वितीये नाममाहात्म्याद्यमदृताः पराहताः ।

अजामिलस्य निवेदो वैकुण्ठारोह उच्यते ॥

नयकोविदा नीतिशास्त्रज्ञा यथा वदन्ति तथा ॥ १ ॥

अरे ज्ञाताः स्थ ज्ञाताः स्थ धर्मराजस्यैव किङ्कराः शूयमलं प्रज्ञापैः किन्तु धर्मराजस्यैव धर्मराजता विपरीतलक्षणायेनेति जानीम इत्याहुः । अहो इत्यस्मत्कर्मापथमद्यावधि धार्तेयं नापत-
दिति भावः । कष्टमित्येतावता अन्यायेन लोकानां का गतिर्मवि-
ष्यतीति भावः । ननु के किमेवमात्तुःप्यन्ते तत्र किं भूमः शृणु-
तरे शृणुतेत्याहुः । धर्मदशां धर्मदर्शिनामपि सभामधर्म एव
स्पृशति धर्मोऽप्यधर्ममेव पश्यन्तीति भावः । यत्र सभायामपापे-
स्वार्थं जनेषु अपापत्वाद्दृग्दृश्येषु दृग्दो ध्रियते इत्येवैवाधर्मदर्शि-
तेति भावः ॥ २ ॥

शृणुतरे प्रजानां पितृन्वं शास्त्रुन्वं साधुन्वं साम्यञ्च शूयमन्स्वा-
मिनां यत् भ्रूयते तत् स्वलु किं सम्प्रत्यन्तमेवाभूदित्याहुः । प्रजा-
नामिति । वात्सल्यत्वात् पितरः धर्मशिक्षणात् शास्त्रारः सर्वत्र स्वसु-
खदुःखसाध्यदर्शनात् समाः । तेषु वैषम्यमिति पितरोऽपि प्रजा-
पीडकाः शास्त्रार्थोऽपि स्वाकिङ्करानपि धर्मं न शिञ्चयन्ति साधवोऽ-
प्यहितकारिणाः समा अपि परदुःखानभिज्ञाः के यान्तीति प्रजानां
कष्टदर्शनमेतदस्माभिस्तु दुःसहमेवेति भावः ॥ ३ ॥

तदेवमचिरेण धर्ममार्गं एधोच्छ्रान्तो भविष्यतीत्याहुः । यद्य-
दिति ॥ ४ ॥

किञ्च विश्वस्तघातादधिकं कमधर्मं भूम इत्याहुः । यस्येति
ज्ञाप्याम ॥ ५ ॥

विश्वासेन नितरामर्पितं आत्मा येन ते कथं विश्वसिता इत्यत
आहुः । भूतानां विश्वसनीयः सद्यश्च ॥ ६ ॥

ननु परःसहस्रमहापापकृतमकृतप्रायश्चित्तमजामिलं शोध-
यितुमेव तर्कं निनीषुभिरस्माभिरस्मत्स्वामिभिर्वा किमपराद्धं
गदेवमार्गपथेन नत्राहुः । अयं हि निश्चितमेव कृतप्रायश्चित्त
एव न त्रैलोक्यमकृतमकृतपापानामपि तु जन्मकोटीति यद्यस्मा-
द्विश्वशोऽपि हरेर्नाम व्याजहः

नाम्नां हि यावन्ती शान्तः पापनिर्हरणो हरेः ।

तावत् कर्तुं न शक्नोति पापकं पातकी नरः ।

इति ।

अपशोनापि यन्नास्ति कश्चित् सन्निपातकैः ।

पुत्राश्च विमुक्तश्चैव सः सिंहप्रस्नैर्भृगोरिव ।

इति ॥ ७ ॥ । न कवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नाम अपि तु
स्वस्वमेतं मोक्षसाधनमपि

सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।

बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ।

इति स्मृतैः ॥ ७ ॥

ननु हरेर्नामेति बुद्ध्या प्रायश्चित्तत्वेन नाम न गृहीतं किन्त्व-
स्मद्दर्शनोत्थमयेन स्वपुत्राह्वानमेव कृतमिति चेत् न जानीय रे
तत्त्वं बहिर्मुखा न जानीयत्याहुः । एतेनैव हि निश्चितमेव अधोनः
अध्वनतः मध्वच्छाब्दवद्रूपं पुत्राह्वानेनैव अध्वनिष्कृतमपि कृतं
स्यादध्वनिष्कृतानुसन्धानाभावेऽपीत्यर्थः । यदेति । इदानीं
पुत्राह्वानेन अध्वनिष्कृतं स्यादिति कियदेतत् किन्तु यदा पूर्वं नाम-
करणादिममयेऽपि हे नारायण ! आयस्व मातुरङ्कान्ममाङ्क-
मागच्छेत्पञ्चशभापयापि जगाद् तदैवाध्वनिष्कृतं कृतमभूद्-
त्यर्थः । चतुरश्रमिति नारायणान्मन एकद्वयचतुरेणापि सर्व-
पातकनाशो भवेदिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छक्रदेवकृतमिद्वान्तगदीपः ।

भगवन्नाममाहात्म्यं निर्णीय भगवत्पार्षदा यमदूनेभ्योऽजामि-
लमममुच्यन् स च कृतभगवद्दाराधनो भगवत्पदे गत इति
वर्णयते द्वितीयेनाध्यायेन । नयकोविदाः मिद्वान्ताभिज्ञाः ॥ १ ॥

अहो आश्चर्यमिदं कष्टं दुःखं च तदेवाहुः । धर्मदशां धर्म-
दर्शिनामपि सभामधर्मः स्पृशते कां केषां यत्र सभायां यैर्ध-
र्महर्षिभिरदृग्दृश्येषु वृथा दृग्दो ध्रियते तां तेषाम् ॥ २ ॥

आश्चर्यं कष्टं च पुनर्वर्णयन्ति । प्रजानामिति । पितरः शास्त्रारः
अनुशिञ्चकाः साधवः शुभाचाराः समाः सर्वसुहृद्भ्य यदि
तेषु वैषम्यम् अपितृवत् अशास्त्रवत् असाधुवत् विषमवत्
विपरीतकारित्वं स्यात्तदा के शरणं रक्षितारं प्रजा यान्ति श्रेष्ठस्य
श्रेष्ठाचारो लोकानां क्षेमकरः अन्यथाचारस्तु नाशहेतुरित्याहुः ।
यद्यदिति । भेषेण धर्मराजेनादृग्दृश्यदृग्दो कृते अन्येऽप्येवं करि-
ष्यन्तीति महत्कष्टमिति भावः ॥ ३-४ ॥

अपापस्य दृग्दो धर्मराजाऽपि न कुर्यादित्याहुः । यस्याङ्के
इति ज्ञाप्याम । यथा पशुः धर्ममधर्मं न जानाति तद्वत् स्वयं
धर्ममधर्मं वा न वेद किन्तु अधर्मनाशार्थं गुवांशुपदेऽवर्जितो
भवति एधम्विधो लोकः यस्य लोकपालस्याङ्के शिर आधाय
आत्मानं रक्षणीयतया तस्मिन् समर्प्येत्यर्थः । निर्हतः सुखितः
स्वपिति अस्मदधर्माधर्मानुसारेण लोकपालः फलं यद्यार्थं दास्यतीति
विश्वस्तो भवति ॥ ५ ॥

स भूतानां विश्वसनीयो लोकपालः सघृणाः सद्यः न्यर्पि-
तात्मानं नितरामर्पितं आत्मा रक्षणीयतया येन ते कृतमेवं
कृतविश्वासमचेतनं पशुवत्स्वातन्त्र्येण धर्माधर्मविवेकहीनं
कथं द्रोणधुमर्हति न कथमपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अजामिलस्तु सर्वथा निष्पाप इत्याहुः । अयमिति पौर्णिमः । न
जन्मकोटिपापनिराकरणमात्रेण चरितार्थं किन्तु स्वस्त्ययनं परम-
पुरुषार्थदम् ।

सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।

बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति

इति स्मृतैश्च ॥ ७ ॥

अधोनः अध्वनतः अस्य यत् आ इषदाभ्यः मात्रमपि
नारायण ! आय मागच्छेति पुत्राह्वानेन चतुरश्रं जगाद् एतेनैव
अध्वनिष्कृतं स्यात् ॥ ८ ॥

स्तेनः सुरापो मित्रघ्नग्रह्णहा गुरुतल्पगः ।

स्त्रीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनाऽपरे ॥ ९ ॥

सर्वेषामप्यघवताभिदमेव सुनिष्कृतम् ।

नामव्याहरणं निष्कार्यतस्तद्विषया मतिः ॥ १० ॥

न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्धव्यघवान् व्रतादिभिः ।

यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् ॥ ११ ॥

नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे ।

तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः ॥ १२ ॥

अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् ।

यद्गौ भगवन्नाम त्रियमाणाः समग्रहीत् ॥ १३ ॥

माङ्गल्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।

नैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ १४ ॥

पतितः स्वलितो भग्नः संदष्टस्तत आहतः ।

हरिरित्यवज्ञेनाह पुमान्नाहति यातनाम् ॥ १५ ॥

गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च ।

प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले हे राजन् ! श्रीभगवान् के दूत इस प्रकार से ब्रह्मदूतों के भाषण को सुन कर नीति में बड़े निपुण होने से इन बचनों को बोले ॥ १ ॥

विष्णुदूत बोले ब्रह्म बड़े कष्ट की बात है कि धर्म जानने वालों के समा में भी अधर्म का प्रवेश होता है जो लोग कि नहीं बँडने योग निष्पापी पुरुषों के ऊपर दंड व्यर्थ धारण करते हैं ॥ २ ॥

जो कि प्रजों के पिता के तुल्य हैं शासन करने वाले हैं सम बुद्धि वाले साधु हैं उन्हीं में यदि वैषम्य होगा तो प्रजा किस के शरण जायेंगे ॥ ३ ॥

श्रेष्ठ पुरुष जिस जिन क्रिया का आचरण करने हैं दूसरा भी उसी क्रिया का आचरण करेगा श्रेष्ठ लोग जिसको प्रमाण मानते हैं उसी को सब लोग अनुवर्तन करते हैं ॥ ४ ॥

पशु जैसे अपने मालिक के पालन के विश्वास से रहता है जैसे सब लोक जिसके गान्ध में परनक रख कर निर्भय होते हैं स्वयं धर्म या अधर्म का जाने हैं वह श्रेष्ठ पुरुष सब के विश्वास करने के योग्य होकर कृपाऽऽ होकर अपने आत्मा के निमर्षण कर देने वाले मित्रता करने वाले अज्ञानि प्रजों को कैसे पीडा देने को योग्य है ॥ ५ ॥ ६ ॥

इस अज्ञानिजनने तो कौटिल जन्मों के सब पापों का प्राय-

श्चित्त कर लिया है जो कि परवश होकर भी सब मंगल कारक भी हरि के नाम को इस्ते उच्चारण किया है ॥ ७ ॥

जो कि इस्ते नारायण ऐसे चार अक्षर उच्चारण किये हैं इसीसे इस पापी के सब प्रायश्चित्त हो चुके अब कुछ पाप बार्की नहीं रहा है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ननु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रत्रय आवर्ति-
तानां द्वादशाब्दादिकोऽतिरिच्यनिवर्त्यानां कथमिदमेकमेव प्राय-
श्चित्तं स्यात्तत्राहुः । स्तेन इति द्वादश्याम् ॥ ६ ॥

सुनिष्कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तमिदमेव तत्र हेतुः । यतो नाम-
व्याहरणान्तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया भक्षीयोऽयं मया
सर्वतो रक्षणीय इति विष्णोर्मतिर्भवति ॥ १० ॥

श्रेष्ठमर्थोपपाद्यन्ति । नेति द्वादश्याम् । ब्रह्मवादिभिर्मन्वादि-
भिरुक्तैर्व्रतादिभिर्निष्कृतैस्तथा न श्रूयन्ति उदाहृतैश्चारित्यथा
नामपदैरित्यनेन नामोच्चारकक्रियायां गोऽपि नापेक्षित इति वक्षितं
किञ्च तन्नामपदैश्चारणमुत्तमश्लोकस्य गुणानां चोपलम्भकं
ज्ञापकं भवति न तु कृच्छ्रान्द्रायणादिवत्पापनिवृत्तिमात्रोपक्षि-
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

नैकान्तिकं नान्यन्तशोधकं तन्निष्कृतं यास्मिन् कृतेऽप्यसत्पथे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका

पापमार्गं मनो धावति चेत् कर्मिणां पापानां निर्हारमात्यन्तिकं नाशमिच्छतां हर्षगुणानुवाद एव प्रायश्चित्तं यतोऽसौ खलु सत्त्व-
भावनश्चित्तशोधकः ॥ १२ ॥

अथ तस्मादेनं मा अपमार्गं नयत कृतमशेषाणामघानां
निष्कृतं येन यद्यस्मात् समग्रहीतसम्पूर्णमुच्चारितवान् नामैक-
देशेनाप्यज्ञामिति भावः त्रियमाणा इत्यनेन पुनः पापान्तरासम्भव
उक्तो न तु तत्कालत्वमेव विवक्षितं तदानीं कृच्छ्रादिष्विधिवन्नामां-
श्चारणाविधेरप्यसम्भवात् न च विधिं विना काकतालीयनामां-
श्चारणं पापापहमिति प्रमाणास्ति ॥ १३ ॥

नव्यं पुत्रनामाप्रहीनं तु भगवन्नाम तत्राहुः । साङ्केत्यं पुत्रादौ
सङ्केतितं परिहास्यं परिहासनं कृतं स्तोत्रं गीतालापपूरणार्थं
कृतं हेतुं किं विष्णुनेति साधकमपि च वैकुण्ठनामांश्चा-
रणम् ॥ १४ ॥

ननु नायं सङ्कल्पपूर्वकं वैकुण्ठनामाप्रहीनिकन्तु पुत्रलोहपर-
वशः संस्तत्राहुः । पतित इति । अवशेनापि यो हरिरित्याह ।
स यातनां नाहति पुमानित्यनेन नात्र शर्णाश्रमादिनियम इत्युक्तम्
अवशस्त्वमेवाह । पतितः प्रामादादिभ्यः स्खलितो मार्गो भग्नो
भग्नगात्रः संदष्टः सर्पादिभिः तप्तो ज्वरादिना आहतो बण्डा-
दिना ॥ १५ ॥

ननु महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं नत्वप्यं नाम-
ग्रहणमात्रं पापनाशनभ्येन कृच्छ्रादितारनभ्यवत् तत्राहुर्दाश्याम् ।
गुरुणां पापानां गुरुणां प्रायश्चित्तानि खण्डानां च लघूनि तार-
नभ्यं ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि भूतस्तत्र तथैव व्यवस्था हरि-
नाम्नस्तु नये व्यवस्थोक्ता ।

“विष्णोः स्मरणाभावेण मुख्यते सर्वपातकैः” इति वचनात् न
च सुराश्रित्पुत्रानि महापातकत्वस्मरणावभासनस्तप्रायश्चित्तत्वस्म-
रण्यायायमतिभारः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतरात्रवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तादिवदन्तिमं नामस्मरणं
कतिपयपापानां निष्कृतं किन्तु महापातकोपपातकसंकीर्णादि-
रूपेण बहुविधानां सर्वेषामपीत्याहुः । स्तेन इत्यादिना । स्तेनः खणो-
चोमः स्तेनादयो ये महापातकिनः ये च भिन्नस्त्र्यादिहन्तार उप-
पातकिनः अपरे च ये नानाविधाः पातकिनः ॥ ९ ॥

तेषां सर्वेषामप्यघवतामिदमन्तिमं विष्णोर्नामव्याहरणमेकमेव
सुनिष्कृतमुक्तं प्रायश्चित्तं यतः विष्णोर्नामव्याहरणात्तत्राप्या
विष्णुविषया मतिर्भवति भगवत्त्रिपयकमत्युत्पत्तिप्रतिबन्धिमकल-
हृत्जननिरसनद्वाराण्य मत्युत्पादकं स्मरणं तत उत्पन्ना च मतिर्भगव-
त्प्रातिप्रतिबन्धकनिरसनद्वारा मुक्तिहेतुरिति “नान्यः पन्था” इत्यस्य
न विरोध इति भावः । अन्वेषं नामोच्चारणेनैव मुक्तिसिद्धेरुपासन-
शास्त्रवैश्वर्यम् । मैवम् । “यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ने कले-
वरम्” इत्युक्त्यायेन तत्तदन्तिमस्मरणस्य तत्तद्भावापत्त्यापादक-
त्वाद्भगवत्स्मरणस्य भगवद्भावापत्त्यापादकत्वे स्थिते भग-
वदन्तिमस्मरणोपायतया प्रयाणपर्यन्तमुपासनं तत्तच्छास्त्रेण

विधीयते नदेव स्मरणं प्राचीनसंस्कारवशात्कस्मात्प-
रुपरि गङ्गानिपतनन्यायेन पतितं चेत्तैवैव मुक्तिः सति जीवनहेता-
वन्तिमस्मरणपर्यन्ताया भक्त्यामोक्षारणमध्यस्तेन सत् कर्मज्ञानयो-
गादिवदनुग्राहकम् असति तु नादात्त्विकस्मरणस्य साक्षात्मुक्ति-
साधनस्यानुग्राहकमिति न कोऽपि विरोधः । ननु जीवद्भिरस-
हृत्तमपि नाम न भक्तिनिर्वर्तकत्वेन दृष्टमिति चेत्तर्हि तैश्चिद्युक्ताः
कर्मयोगाद्योऽपि तन्निष्पादकत्वेन न दृष्टाः अथ प्रबलप्रतिबन्धव-
शाद्भक्तियोगानधिकाराद्वा विच्छिन्नस्य तद्वदेव नरकपरिहारकत्वं
पुनर्जन्मान्तरे भक्तियोगारम्भापादकत्वं च तदा भक्तियोगानु-
ग्राहकत्वाभावेऽपि जन्मान्तरेण प्राचीनसंस्कारवशादाद्यभ्या-
भक्तियोगनिष्पादकाः कर्मयोगाद्य इति चेत्तर्हि नामोच्चारण-
मप्येवमेवेत्यवधेयं कर्मयोगादीनामभिसंहितफलानामैश्वर्यकैवल्य-
दिसाधनत्वमनभिसंहितफलानां तु भक्तियोगनिर्वर्तकत्वं संयोग-
पृथक्त्वस्यायेन नामोच्चारणस्य तु सति जीवनहेतावसकदाहृतस्य
भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसननामभिसंहितफलकर्मादियोगवद्भ-
क्तियोगानुग्राहकत्वम् । इयांस्तु विशेषः असति त्वन्तिम-
प्रत्ययजनने न खतप्रभ्यासयोगवत्साक्षात्मुक्तिसाधनत्वमिति
ब्रह्ममतिविस्तरेण ॥ १० ॥

“सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम्” इत्यनेन कतिपयदुरित-
निवर्तकात्प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तात्तत्राहुर्दुरितनिवर्तकत्वेन नामो-
च्चारणस्योत्कृष्टत्वं सूचितं नदेव प्रतिपाद्यमिति । नेति द्वाश्याम् ।
ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिर्दासैरुक्तैस्तैर्नादिभिः प्राजापत्यकृच्छ्रात्प्रा-
यणादिनादिभिः प्रायश्चित्तैरघवान् पुरुषस्तथा न शुध्यत् कथं
यद्योदाहृतैर्हेतुभगवतोनामरूपैः नामपदैः शूदयेत् तत्र
हेतुः तद्वत्तत्रोक्तगुणानुलम्भकमिति तद्वद्वेत्तदोपदोदाह-
रणमुक्तमत्रोक्तस्य भगवतः तद्गुणानां चोपलम्भकं ज्ञापकम्
उक्तमत्रोक्ततद्गुणविषयकमत्युत्पादकमित्यर्थः जीवद्दशाधाम-
नभिसंहितफलकर्मयोगादिभक्तिरूपमत्युत्पादकमन्तिमदशायां तु
साक्षात्मुक्तिसाधनान्तिमस्मरणरूपमत्युत्पादकमिति विवकः ॥ ११ ॥
ब्रह्मवादाभिर्भक्तं निष्कृतं नैकान्तिकं नात्यन्तशोधकं
कुतः हि बतः निष्कृते तस्मिन् कृतोऽपि असत्पथे पापमार्गं
पुनर्मनो धावति चेद्विल्यवकारार्थः निपातानामनेकार्थत्वाद्वावत्ये-
धेत्यर्थः तत्तस्मात्कर्मिणां पापानां निर्हारमात्यन्तिकं नाशमभा-
वन्तामभिलषतां भूतानां हर्षगुणानुवादः स एव प्रायश्चित्तं गुणा
अनुद्यन्ते येन स गुणानुवादः नामव्याहारः स हि सत्त्व-
भावनः सम्यग्ज्ञानहेतुभूतस्सत्त्ववर्द्धकः ॥ १२ ॥

अथ हे यमदुताः ! कृतमशेषाघानिष्कृतं येन तमेनं मापनयत
माप्रापयत यमालयमिति शेषः कुतः यद्यस्माद्मात्जामिलः
त्रियमाणा भगवतो नाम सम्यगग्रहीदृष्टचार ॥ १३ ॥

नन्वसौ पुत्रे सङ्केतिते नारायणाणि पदमुच्चारितवज्रतः
तद्वत्त्रिपयकमत्युत्पादनद्वारा एते संसारधेदेन ननु भगवद्वि-
षयकमत्युत्पादनद्वारा मोक्षयेदित्यपेक्षायां यदृच्छया भस्मादि-
बुद्ध्या वास्पष्टस्याग्नेर्यदृच्छया पीतस्यौषधस्यं दाहकत्वारो-
ग्यजनकत्ववत्तद्वत्तूनां विलक्षणान्भावत्वात्सङ्केतितस्यासङ्केति-
तस्य वान्याहृशो भगवन्नाम्नः सर्वोद्यितवर्तकत्वं भगवद्विष-
यकमत्युत्पादकत्वं च स्वाभाविको धर्म इत्याहुः । साङ्केत्यामित्या-
दिना मन्त्रोऽप्युदाहृत इत्यन्तेन ग्रन्थेन । साङ्केत्यं पुत्रादौ
सङ्केतकृतं परिहास्यमुच्चारणासमर्थजनपरिहासकृतं स्तोत्रं

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

(१) निरालापकृतम् । यद्वा । भूताविष्टस्य मन्त्रशक्त्याद्विभिरालापनं स्तोमस्तत्कृतमित्यर्थः । हेतुन स्वविरोधिजननिन्दाद्यन्तर्भूतम् । यद्वा । किं निष्पुनेति सावज्ञं हेतुरूपं वा अन्यदपि प्रकारान्तरमापन्नं वैकुण्ठस्य भगवतो नामग्रहणं निःशेषपापहरं विदुः नामसामर्थ्य-वायात्पर्यविद् इति शेषः ॥ १४ ॥

तथा पतितः प्रासादादेः मार्गं भगवदाज्ञारूपवर्णाश्रमधर्माद्वा स्फालितः अग्नः भग्नपादाद्यवयवः संदष्टः सर्पादिभिः ततो ज्वरादिना आहतो वण्डादिना एतद्व्यतमात्रस्यां प्राप्तः पुमान् यद्यवशेनापि हरिरित्याह । तर्हि यातनाः प्रति नाहति ॥ १५ ॥

ननु महतः पापस्य महद्वेष प्रायश्चित्तं नन्वल्पं नामग्रहणं पापतारतम्येन प्रार्थयित्वा नारतम्यस्य मन्वादिभिरुक्तत्वादन्यथा प्रार्थयित्वा शास्त्रवैयर्थ्यं स्वादित्यन्तरा कस्यचिन्मन्वादाशङ्कां निराकु-र्वन्ति । गुरुणांमिति । गुरुणां पापानां गुरुणां प्रायश्चित्तानि जघ्नीनां जघ्नीनां महर्षिभिर्यथावज्ज्ञात्वा यद्यप्युक्तानि ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

न केवलं दासोऽप्युपगतपापहरं हरिनामकीर्तनं स्तैत्यादि-प्राप्तसर्वपापक्षयकरमित्याहुरित्याह । स्तेन हानं ॥ ६ ॥

• यतस्तीक्ष्णवेद्येनेन भक्तिपूर्वकप्रमाह ॥ १० ॥

ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मादिभिः तस्मान्न उदाहरणमुत्तमश्लोकस्य हरः गुणानानन्दादीन्पल्लभयति तत्प्रतिबिम्बभूताद् प्रापयतीति तदुत्त-मश्लोकगुणापल्लभकम् ॥ ११ ॥

हरनामसंकीर्तनेनैव पापनिर्मूलनं न तपआदिभिरित्येनद्व-पाहयति । इति । निष्कृते पापप्रायश्चित्ते कृतेऽपि अग्रयतः मनः पुनरसत्पथे शास्त्रनिर्णयमार्गं प्रायति चेत्तत्प्रायश्चित्तमकान्तिकं नियतम् अद्यभिचारि न भवतीति यस्मात्तस्मात्कर्मनिर्हारात्मा-काङ्क्षमाणां हरगुणानामनुवाहः ऐकान्तिक एवेत्यन्वयः नन्वेने-नापि मनोदीवानांशे पूर्वस्माद्विशेषः स्यादिति तत्राह । अस्त्विति । सत्त्वभावोऽन्तःकरणशुद्धिहेतुः खलु ॥ १२ ॥

अथ तस्मात् ॥ १३ ॥

नन्वनेन न हरेनामाप्राप्तिं किं तु पुत्रनामैवेति तत्राह । सांकेत्य-मिति । पुत्रादिसङ्केताद्विषयत्वेन नारायणोत्यादिभगवत्त्वामसंकी-र्तनमशेषाद्यहरम् तदुक्तमाचार्यैः नारायणोऽपमित्यन्वहेतुनावपयत्वे-नोक्तमग्रहणमिति भक्तिपूर्वकमेवादाहृतं हरिनामाशेषाद्यहरमिति तात्पर्यमत्र वाञ्छयमेतदप्युक्तं 'सर्वथाद्यहरं विष्णोर्नाम तद्भक्तिपूर्वकं अभक्त्यादाहृतं नैव फलदात् भविष्यति । नाम स्वामितया तस्य स्मरणं जायते यतः । अकस्यातो नामकीर्तिः संकेतादावपीरिता । अज्ञामितोऽपि स्मरणाद्भक्त्या 'मन्योरमुच्यते' इति स्मरणाप्राप्त्युपदर्श-नाय साङ्केत्यादिसखलबाहुल्यकथने संकेते कटिमात्रेण व्यवहार-निर्वाहात्स्मरणासंभवेन परिहारेण तस्मात्स्मरणां संभवति चिन्त-विकासोद्रेकव्यवहारात् ततोऽपि स्तोमं स्मरणं कपोजननाथ नम-

(१) निरालापकृतमिति निरालापैः यथावद्वर्णाश्रमसमर्थः कृतमुच्चरितमित्यर्थः यथा नारायणानि वक्तव्यं नाना ननेऽयुक्तिः एतच्च श्रीरहस्यत्रयसारप्रभावव्यवस्थाधिकारव्याख्याम् स्पष्टम् ।

वचनं स्तोमः मधुमक्षिकासूदनासमर्थस्त्वं किं मधुं सूदितवान् मसौ हरिद्वेषेन्मधोर्वेषाम्मधुसूदन इत्युपपन्नमिति ततोऽपि हेतुन नामस्वामिहरणं हरेरस्य नारायणादिनाम्ना पित्रादिभिर्बन्तानो-पचरितं कञ्चनपुरुषं हृष्टा निन्दयेत्साक्षात्पयोधिशयो नारायणः किलेति हरिद्वेषेण हरिनामकीर्तनमघहरं न स्यात् "अभक्त्यादा-हृतं नैव फलदात् भविष्यति, इत्यादेश्च नामस्वामिस्मरणाभाये देवदत्ते नामपीडितार्थे भवति मधोः सूदनामधुसूदन इत्यर्थस्या-भावात् हरी तद्भावाद्तोऽर्जामखेन भक्त्या नाम स्वामिनं स्मृत्वा नामकीर्तनं कृतमिति ज्ञातव्यं तदुक्तं च "नामस्वामितया तस्य स्मरणं जायते यतः" इत्यादि यानि यानि श्रीहरेर्नामानि तानि सर्वाणि पापहरणसामर्थ्योपेतानि भवन्तीति ज्ञापनाय वैकुण्ठना-मेति अत्रैव हरिरित्यवशेनाह यः पुमानिति वक्ष्यति स्मरणं च ज्ञानपूर्वकमपेक्षितमित्यनो विदुरिति ॥ १४ ॥

संदष्टः सर्पादिना आहतो जकुटेन वातनां दुःखम् ॥ १५ ॥

ननु नामसंकीर्तनेन पापपरिहारे गुरुषुपापपरिहारार्थं गुरु-जघ्नुप्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य प्रायश्चित्तेन तत्परिपाप-परिहारेऽपि संसारहेतुभूतं पापसंस्कारव्यञ्जकं प्राकृतं जिह्वं मनो भगवदनुग्रहेण क्षीयते नान्धेनेत्याह । गुरुणांमिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः

यत इति । तस्य विष्णोरनुभवाऽपि यतो भवतीत्यर्थो वा ॥ १० ॥

ब्रह्मादिभिरिति । ब्रह्मात्र कर्मकारणदमात्रं मुख्यत्वात्प्रमायवा-दिनः इति वज्रामरूपैः पदैः एकस्य नाम एवाद्यान्तरपदैः उत्तमःश्लोकस्य गुणानामुपलभकमनुभवहेतुश्च ॥ ११ ॥

न केवलं नामैव तादृकं किन्तु गुणा अपीत्याहुः । नैका-न्तिकमिति । गुणानामनुवाहोऽपि ॥ १२ ॥

अर्थनमिति । प्रियमागोऽपीत्यर्थः । साङ्केत्यमित्यादिव्यवहाराणा-वलात् तत्कालमात्रवश्यकत्वं विवक्षितमिति ॥ १३ ॥

परिहास्यमिति । परिहासोऽत्र प्रीतिगर्भमन्यपरिभववचनं न तु निन्दागर्भं तत्पूषहाम एवोच्यते तस्मात्प्रभोपोऽल्लोकं यत् किञ्चिद्भगवत्प्रामोक्तमित्यर्थः । हेतुनमत्र हेतुया गिरिकुट्टन इति ध्यतनराहित्यमयमेवाच्यते न त्यजमानात्मकमिति ज्ञेयं तथा सति धेगोऽपि दोषावहत्यं न स्यात् नाम्नो हृशापराध्यां चाभ्रदधानादिकं प्रत्युपदेशोऽपि दोषः श्रयते अपराधजननेऽपि प्राचीनपापक्षयः स्यादेवेति तु कंचित् ॥ १४ ॥

न केवलं साङ्केत्यादिकन्तु प्रस्तुतदुःखदामीकृत्यापि ताद-शात्वमित्याहुः । अवशनापीति । पूर्व्येयत् यातना इति बहुवचनं कंचित् ॥ १५ ॥

गुरुणांमिति । पद्यत्रयेणैव विवक्षितप्रतिपादनं यानि प्राय-श्चित्तान्युक्तानि तेनान्यप्राति पूषन्ते एव किन्तु दुर्व्यामना तु ईशानुग्रहैव पूषन्ते तस्माद्यत्तुत्तमःश्लोकनाम तन्पुनरज्ञानात् ज्ञानात् साङ्केतितं सत् पुष्पात्रस्याद्यमनस एव इव निःशेष-मेव ददेदित्यर्थः ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्द्धिनी ।

ननु भवतु नाम पातकानां नाशः किन्तु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रश आर्वात्तानां द्वादशाब्दकोटिभिरप्यनिव-
र्यानां कथमेकैव नामाभासेन प्रायश्चित्तं स्यादित्यत आहुः ।
स्तेनः स्वर्गस्तेयी इदमेव सुनिष्कृते पापनिर्मूलोकरशास्त्रेण प्राय-
श्चित्तम् । ननु द्वादशाब्दादिकम् पापनाशकत्वेऽपि पापनिर्मूलनासा-
मर्थ्यात् नाप्येतन्मात्रफलकं यतो नामव्याहरणात् तद्विषया नामो-
च्चारकपुरुषविषया मदीये ऽथ मया सर्वथा रक्षणीय इति विष्णो-
र्मतिर्भवतीति स्वामिचरणाः । स्रनाम ध्रुत्वैव तदुच्चारकमजा-
मिहं स्मृत्यैव तमानेतुगमानादिप्रवानिति किमुत सेव्यत्वेन विष्णो-
विषयामतिस्नस्य पुरुषस्य यदि स्यादिति भावः । मनः यमदूतान्
स्नात्वा दर्शयितुमेवाजामिहस्य तदानीतनं नामव्याहरणं सर्व-
पापप्रार्थिश्चित्तत्वेन विष्णोदृता ऊचुः । वस्तुनस्तु पुत्रनामकरणा-
समयमारभ्यैव पुत्राह्वानादिषु बहूनां व्याहृतानां नामां मध्ये
यत् प्रथमं तदेव सर्वपाप प्रशमकमभूदन्यानि तु भाक्तिसाधकानीति
व्याख्येयम् । यद्वा जहारीति परोक्षनिर्देशात् प्रथमं नामोद्देश्यैवो-
क्तम् । विश्व इति पुत्रस्तेनद्विवश इति व्याख्येयम् । नच पुनः पुननां
व्याहरणानन्तरमपि पुनः पुनरुपज्ञानां घेद्याभिगमसुरापानादीनां
सर्वेषां पापानां प्रशमनाथे मन्त्रिसमसमर्थोत्थमेव नामव्याहरणम-
पेक्षितं यदनन्तरं पुनः पापानुत्पत्तिरिति वाच्यम् "वैकुण्ठनामग्रह-
णामशेषाग्रहरं विदुः" इत्यत्राशेषपक्षोपादानात् । "वर्तमानञ्च यत्
पापं यद्गतं यद्गविष्यति । तत् सर्वं निर्देहत्याशु गोविन्दानल-
कीर्तनात् । इति । यत्राम सकृच्छ्रवणात् पुत्रकशाऽपि विमुच्यते
संसारत् इति चित्रं विदुरधिगतः सकृदादीन यत्रामध्येयमधु-
ना स जहाति बन्धम्" इत्यादिषु संसारबन्धादिप्रयोगाच्च तत्र तत्र
समयविशेषनिश्चयानभिधानाच्च प्रथमनामग्रहणेनेव सर्वपापानां
तद्वासनायास्तन्मूलभूताविद्याया अपि नाशावगतेः पुनः पाप-
प्ररोहासम्भवात् । ननु तर्हि प्रथमनामग्रहणानन्तरमेवाजामि-
लेन निर्दिष्ट ततः कथं नापस्तुनं पापप्ररोहाभावेऽपि तस्यामेव
दास्यामासज्य तत्तदेव पापं तावत्कालपर्यन्तं प्रत्युत कृतम् उच्यते
संस्कारवशाज्जीवन्मुक्तानां कर्मैव तस्यापि तान्तकालपर्यन्तं
तत्तदेव पापं पुनः पुनरुत्पद्यमानमप्युत्पन्नातदे प्रेरणदंशवन्न फल-
जनकम् । किन्वा मतान्तरात्थानाभावात् भगवतैव पापबीजाभा-
वेऽपि पुनः पापं प्रवर्तनं भवेदित्येव व्याख्येयमन्यथा स्तुत्यर्थेवादे
कल्पनान्तरे वा व्याख्यायमानं "तथार्थेचादौ हरिनामिह कल्पनम्"
इति पापोक्तनामापराप्रसक्तौ । "नाम्नोऽपि सर्वसुहृदो ह्यपरा-
धत्पतस्यथ" इति । "अथवाद् हरेनांस्मि सम्भावयति यो नरः । स
पापिष्ठः सनुपगाणां निगमे पतति स्फुटम्" । इति । "मन्नामकीर्तनं हले
विनिर्दिशस्य न भद्रयति मनुते यदुतार्थवादम् । यो मानुषस्त-
मिह दुरात्म्ये क्षिपामि संसारशोकाविशक्तिनिर्पाडताङ्गम् । इति
श्रुतिस्मृत्युपगोपु नाममाहात्म्यवादिषु । षडर्थवाद इति वयुने
तेषां विषयत्वं इति पात्रकाल्यायनमेहितान्दिपरः सहस्रवचना-
द इषान एव स्यात् । मन एव श्रीविष्णोरानेन । "कच्चिदिवर्तने-
वाद्वात् कविचरति तैःपुनः । प्रायश्चित्तमथोऽपार्थे मन्ये कुञ्जर-
प्रौञ्चवत्" इति पुनः पापप्रवृत्तिदर्शने प्रायश्चित्तमाप्तिपत्तपि भाक्त-
प्रसङ्गे भवतानामपि कस्य कर्म्याचत् पुनः पुनः पापप्रवृत्तिदर्शनेऽपि
नेवाश्रयः कृतः । अपि च यथा नामाभासवलेनाजामिलो दृतात्ता-
राऽपि वैकुण्ठे प्रापितस्तथैव स्मार्त्तादाः सशचाराः सारुवा

अपि बहुशो नामप्राद्विष्योऽप्यर्थवादकल्पनादिनामापराधवलेन घोर-
संसारभेध प्राप्यन्त इत्यतो नाममाहात्म्यदृष्ट्या सर्वमुक्तिप्रस-
ङ्गाऽपि नाशक्यः । तदेवं भगवन्नाम सकृत्प्रवृत्तमपि सद्य एव
समूहं पापं संहरदपि फलत्रपि वृक्षः काले एव फलतीतिन्यायेन
प्रायः किञ्चिद्विषयत्वं एव स्वीयफललिङ्गं लोके दर्शात् । आ-
र्वाद्मुक्तशास्त्रमतोच्छेदाभावात् कच्चिन्न दर्शयित्वा च स्वव्याहृ-
जनान् स्वापराधरहितान् भगवन्नाम नयतीति सिद्धान्तो वेदितः
नन्वर्थवादादिनामापराधवतां नामापराधहेतुकोऽपःपातो भवतु
नाम तत्र न विवक्ष्यते । नामग्रहणहेतुकः सर्वपापक्षयो भवति
न वा आद्ये कर्मिज्ञानियोगिभक्तानां तद्विज्ञानामपि नृणां
मध्ये पारदारिकपरहिंसादिगम्येषु नरकेषु केनापि न गन्तव्यं
द्वितीये कर्मिप्रभृतिभिरिव भक्तेरपि पापभोगार्थं नरकेषु गन्त-
व्यमेव । अत्रोच्यते यथा महाजनः स्वाभितानामाभयशा-
तारतम्येन पालनतारतम्यं कर्षन्नपि तानेव नैव पालयति
यदि ते तदपराधिनः स्युरिति तस्याप्रसाद एव स्वाभि-
तापालने कारणं न तु पालनात्माप्रार्थं कल्पनीयम् ।
तेषामपराधक्षयतारतम्येन तेषु तस्य प्रसादतारतम्यञ्च !
सर्वापराधक्षये प्रसाद एव । एवमेव नामोपलक्षितां भाक्तिर्द्वी-
ये गुणीभावेनाभ्यन्ते कर्मादिफलसिद्धयर्थं तेषु गुणीभूताया
भक्तेर्वर्त्तमानत्वेऽपि प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति न्यायेन ते
कर्मिज्ञान्यादिशब्देनभिधीयन्ते । न तु वैष्णवशब्देन ते
च स्वरूपेण एवैकनामापराधवन्तः । यदुक्तम् । "धर्मव्रतत्याग-
हनादिसर्वेशुभीकथामाभ्यमपि प्रसाद" इति नाम्नो धर्मा-
दिभिः साध्यमप्यपराधः किमुत धर्माद्यङ्गत्वेन गुणीभूतत्वाभि-
त्यर्थः । तदपि तादृशस्वाभयणा गुणक्षेत्रप्रदक्षेत्रैषां कर्म-
योगादयो मा विफला भवन्तिवति स्वीयवाङ्मयेन आपकर्ष-
स्वीकृत्यापि भाक्तिर्द्वी तेषां कर्माद्यङ्गभूतैश्च कर्मादिफलं
निष्प्रत्यहमुत्पादयति यथा तथैव तेषां पापमपि प्रायश्चित्ता-
ङ्गभूतैव नाशयति नान्यथेत्यतस्तेरेवाकृतप्रायश्चित्तस्त-
त्पापफलभोगार्थं तेषु तेषु नरकेषु गन्तव्यमेव न तु वैष्णवैः
यदि च ते पुनरन्यानर्थवाद्साधुनिन्दादीन् नामापराधान्
कुर्वन्त्या एव धर्मादिकमनुनिष्ठान्ति तथा धर्माद्यङ्गभूतापि न
तत्तत्फलमुत्पादयति । "क तेषपराधा विप्रन्द्र ! नाम्नो भगवतः
कृताः । विनिवृत्तान्ति नृणां कृत्यम्" इत्यादिवचनेऽप्यः । किञ्च । तेषा-
मपि तत्तदपराधेषु निवृत्त्य तदुपशमकनामकीर्तनादि-
पराणां नामापराधक्षयतारतम्येन कर्मफलगतानार-
तम्यं साधुपङ्कजगत सर्वनामापराधक्षयं तु भाक्तिर्द्वी
सस्यकप्रसादेन । नामफलगातिरेव निर्दिष्टाद्वा ३ नन्व-
जामिलस्यापि "अथ हि धृतसम्पन्न" इत्यादियमदूतवाक्यं
प्राक्तनं कर्मिन्वमवगम्यते । सत्यं मदिवापानाद्वाह्वयमप्यस्य
तद्यमेव किमुत कर्मित्वं यदुच्यते । "एवं स विष्णावितसर्व-
धर्मा दास्याः पतिः पतितो गह्यकर्मणा" इति । कर्मापगमच्चगा
एव भक्तेर्गुणाभावेऽप्यपगतः पुनश्च स्वपुत्राह्वानादौ नारायण-
नामाच्चारणानिवन्धना केवलानन्यैव भाक्तिरस्याभूति । ननु
कर्मिज्ञानाद्यङ्गत्वं भाक्ति कुर्वतीति यदि विधिवाक्यमप्यस्ति तर्हि
कुतस्तेषां नामापराधः । उच्यते भक्त्यैव सर्वेषु धर्माः सस्येव
सिद्धान्ति भक्तिवेशनापि महापातकान्यापि नश्यन्तीत्यादिपरः श-
तशास्त्रवाक्यैः स्वार्थाः स्वसत्ता कर्मिज्ञानवोरैव अद्वालनां

भीमद्विभवाद्यक्षवर्तिकृतसारायंशिनी ।

भक्तिबहिर्मुक्तानामशुद्धकुटिलचित्तानामप्यनेनैव प्रकारेण भक्ति-
 भवति इति दयामयमेव षडशास्त्रं धर्मज्ञानाद्यङ्गत्वेन भक्ति-
 विषय इत्यतो न शास्त्रवाक्यमुपाख्यमनीयमिति ततश्च वैश्वपशु-
 कृतो विविधलात् स्वर्गप्राप्तावपि यथा तद्विस्वादांवाप-
 पगमस्तथैव भक्तिगुणीभावकरणात्पराध्वतो विविधलात्
 कर्मफलप्राप्तावपि तदपराधानपगम एव ज्ञेय इति । अथ
 ये नामापराधिनो वैष्णव्या दीक्षया वैष्णवमेव गुरुकृत्य भक्ति-
 देवी कैवल्येन प्राधान्येन वाश्रयमाणाः नामकीर्तनादिभिर्भ-
 गवन्तः भजन्ते । तेषामपि वैष्णवशब्देनाभिधीयमानानां
 भक्तितारतम्यनैवापराधक्षयतारतम्यं भक्तिसुख्यफलाद्यतारत-
 म्यञ्च भक्तिदेव्याः प्रसादात्तारतम्येनैव । यदुक्तं भगवतेव । "यथा
 यथात्मा परिमृज्यतेऽनौ मधुस्यगाथाभवणाभिधानैः । तथा तथा
 पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चतुर्थैवाङ्गनसम्प्रयुक्तम् इति । भक्तिः परंशा-
 नुभवो विरक्तिः" इत्यादि च शृण्वतां स्वकथाः कृष्णः पुण्य-
 भवणकीर्तनः । इत्यन्तःस्थां ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत् स्वताम्"
 इत्यादिवचनव्यज्यमानचतुर्हंशभूमिकारोहश्च क्रमेणैव तेषां
 ज्ञेयः । एतदर्थमेव तत्र तत्र भद्रावृत्त्यादिबिधानम् । अत्रापि
 प्रकरणे "गुणानुवादः खलु सत्त्वभावः" इति अतस्तेषां स्त्रीणां सर्वा-
 पराधत्वे सत्येव भगवन्तं प्राप्तानां न पुनर्भवः निरपराधानान्तु
 भगवत्प्राप्तौ नास्ति बिलम्बस्तेषां हि भगवत्प्रमदप्रहणं वैकुण्ठ-
 रोहणञ्चैति । इ एव भूमिके यथा अजामिलादीनां यदुक्तम् ।
 "न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते कश्चित् । जन्ममृत्युजरा-
 व्याधिभयं वाप्युपजायते इति स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्
 चिरञ्छित्तमेति ततः परं हि माम् । अद्याकृतं भागवतोऽप्य वैष्णवं
 पदं यथाहं विबुधाः कलात्ययः, इति निरपराधानामपि कर्णाञ्जित्
 प्रेमविशेषस्तिषाधविष्णां भगवत्प्राप्तौ किञ्चिद्विलम्बाऽपि ।
 यथैवादिमरतस्य जन्मप्रयमभूत् । किञ्च । सापराधानां मध्ये यद्दि
 केचिज्जनाऽप्यात्माभावाद्स्त्रीणां प्राचीनपापाः क्रियमाणापापनामा-
 पराधाश्च स्युस्तदपि तैर्देहत्यागानन्तरं नरकेषु न गन्तव्यं
 "स्वपुरुषमभिधीक्ष्य पाशहस्तं वदति यमः किल नस्य कर्मांशुले ।
 परिहर मधुसूदनप्रपन्नान् प्रभुरहमन्यन्त्यां न वैष्णवानाम् इति
 तेषां धयो नच धयं प्रमथाम दग्डः, इत्यादियमवचनेऽप्यः ।
 "प्राहास्मान् यमुनाध्रता सादरं हि पुनः पुनः । भर्तृर्देवैष्णा-
 वस्त्याज्यो विष्णुश्चेज्जने नर" इति पादाभाषमाहात्म्यायदेवदूत-
 वचनाच्च । किञ्च । नहाङ्गोपक्रमे धर्मसो मज्जमस्योऽववाणवपि
 इति भगवद्वाक्यात् किञ्चिच्छुद्धुरस्याप्यनश्वरस्वभावान्
 पापादीर्निरतिक्रमत्वाद्मोघत्वाच्चावश्यं न जनिष्यमाणा-
 पत्रपुण्याद्यर्थमेव तेषां जन्मभवेत्तन् नश्यद्वस्थपापपुण्य-
 निवन्धनम् यदुक्तम् । "न कर्मवन्धने जन्म वैष्णवानाञ्च
 विद्यते, इति । अतो जन्मान्तरं तेषां प्राचीनभक्तिभस्कारो-
 त्थेनामकीर्तनाद्यः पापापराधक्षयान्तर्भवति इत्याः प्रसादेन
 भगवत्प्राप्तिः । यदुक्तम् "नन्दु जनां जानु कथञ्चान्नज-
 न्मुकुन्देनवप्यववद् ! संसृतिम् । स्मरन्मुकुन्दारूपगुह्यं पुन-
 र्विहातुमिच्छन् रमप्रहो जन" इति अत्रान्यवदिति कश्चिज्जनादिवत्
 संसृतिं पुण्यपापफलभोगमयीं नाप्नोति किन्तु भगवद्देवां सुख-
 दुःखमयीं संसृतिं प्राप्नोतीत्यर्थः । यदुक्तं श्रुत्या । "स्वदेवगमी न
 वसि भवदुःखशुभाशुभयांशुणाविशुणान्धयानति" तेषां याव-

नामापराधक्षयाभावस्नाह्नदानि पापानि अशुक्तफलान्येव
 तिष्ठन्ति भक्तिवृद्ध्या तदक्षयात्तेन नामापराधक्षयं सति सद्य एव
 समूलपापक्षयात् भगवन्तं प्राप्नोतीत्यतो भक्तिवृद्धयर्थमेकद्विभि-
 जन्मानि वैष्णवाश्च अपि प्राप्नुवन्ति । तेषां हृद्यमानानि
 वैषयिकसुखानि भक्तिधर्मोत्थानि यदुक्तम् । "धर्मस्य ह्यापव-
 गस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पने । नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो वाभाय
 हि स्मृतः । कामस्य नन्दिद्यप्रतिनिर्वाभो जीविते याधना" इति
 दुःखानि तु कानचित् स्वभक्तभक्तिवर्जनेचतुरेण भगवता लज्जन-
 कटुकौषधपायनादिभिः श्रुधावृद्धिप्रतिपादकेन मियजेव दत्तानि
 "यस्याहमनुशुक्लाम हरिष्ये तज्जने शनैः" इति तदुक्तं । कानिचित्
 प्रथमनामापराधफलानि यतो दशसु नामापराधेषु मध्ये अर्थ-
 वादार्थान्तरकल्पनशुभकर्मस्माद्यानीनि त्रयः । भास्वाङ्गेषा-
 वताया एव व्याघानकाः । तेषांऽप्येषु तु मध्ये ज्ञातव्यप्रयत्नो
 महदपराधनामबलहेतुकपापप्रवृत्तौ यतः क्वापि यानं कथ-
 मु सहेते तद्विगर्हामिति "नाम्नो बलाद्यस्य हि पापवृद्धिर्न विद्यते
 तस्य यमर्हि शुद्धिः" इति विशेषविभीषिकांकरतस्तां समुचित-
 दुःखभोगसहितसन्नतनामकीर्तनेनैवोपसाध्यतां नाप्यथा । अन्य
 नामापराधास्तु सन्नतनामकीर्तनादीर्भवेव शास्त्रेऽपि न ये च नामा-
 पराधिनः कर्मज्ञानादरहितः भवणकीर्तनादिभक्तिमस्तः किन्त्व-
 नाश्रितगुरुचरणत्वाद्दीक्षितास्तेऽपि वैष्णवशब्देनैवाभिधीयन्ते ।
 तथा हि वैष्णव इति "सास्य वेवता" इतिभृङ्गाणां "भक्तिः" इति
 सूत्राणां च सिद्धयत्यतो ये दीक्षया देवतीकृतविष्णवो ये च भजनने
 भजनीयकृतविष्णवस्तं उभये अपि व्यपदेशान्तररहित्याद्वैष्णवा
 एवेति तेषामपि न स्यात्परकपानादि पूर्ववदिति कश्चिदाहुः । नेतत्
 सुसङ्गतम् । "यतो नृदेहमाद्यम्" इत्यादि । गुरुकण्ठधारामर्युक्तं गुरु
 विना न भगवन्तं सुखेन प्राप्नुवन्ति अतस्तेषां भजनप्रभाष-
 योव जन्मान्तरं भक्त्या भगवत्प्राप्तिसौख्येऽप्येव चक्षते । अथ
 चानाश्रितगुरोरप्यजामिलस्य सुखेनैव भगवत्प्राप्तिर्हृद्यत एव
 तस्मादियमत्र व्यवस्था । ये गौगर्भाद्य इव विषयव्येधे-
 न्द्रियाणि सदा चारयन्ति को भगवान् का भक्तिः को
 गुरुर्गति स्तदपि न जानन्ति तेषामेव नामाभासादि-
 गत्या गृहीतहरिनाम्नामजामिलादीनामिष निरपराधानां गुह्यं
 विनापि भवत्येवोद्धारः । हरिर्भजनीय एव भजने तत्-
 प्रापकमेव तदुपदेष्टा गुरुरेव गुरुर्पदेष्टा भक्ता एव
 पूर्ववै हरिं प्राप्नुवति विवेकविशेषवत्त्वेऽपि नो दीक्षां नच सत्-
 क्रियां नच पुण्यार्थं मनार्गाक्षते मन्त्रोऽप्यं रमनाम्भ्यां फलानि
 श्रीकृष्णनामात्मक इति प्रमाणादृष्ट्या अजामिलादिहृद्यान्तं च
 किं मे गुरुकरणाश्रमेण नामकीर्तनादिभिरैव मे भगवत्प्राप्ति-
 भाविनीति मन्यमानस्तु गुह्यं बालश्रवणमहापराधादेन भगवन्तं
 न प्राप्नोति किन्तु तस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरं वा तदपराधक्षयं
 सति श्रीगुरुचरणेश्रित एव प्राप्नोतीति । देव गन्तव्यभक्तानां
 पापापराधयोः कर्मिणांमैव व्ययस्यत्येक । भक्तिदेव्या आश्रयणा-
 स्पापान्याभावात्ततोऽपि ते न्यूनकक्षायां निविष्टा इत्यपरे । यदुक्तम् ।
 "येऽप्यन्यदेवता भक्ता सन्ते अज्ञयान्निश्चः । तेषां मामेव कौन्तेय
 यजन्त्यविधिपूर्वकम् । नहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च
 नत मामभिजानन्ति नरः नानदृश्यन्ति ते" इति । ये तु येवज्जगत्परा-
 धिन एव तेषां नवोद्धारः । यदुक्तं "नातहं द्विपतः कृपान संसारेषु
 नराधमान् । विपाप्यजन्तानुमानासुगीत्येव योनिषु । आसुरी

श्रीमद्विभवाय च कवचित्कृतसाराद्यदर्शिनी ।

योनिमापन्ना मृदा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो
यान्त्यधमां गतिम् ॥ इति । ये तु तेषामपि मध्ये कंसादयस्तेषाम्

कामाङ्गुपाङ्ग्यात् स्नेहाद्यथा भक्त्यंश्वरे मनः ।

आवेद्य तद्यद्दित्वा बहवस्तद्व्रति गताः ॥

इत्यद्विचनयन्त्याङ्गवदावेशेनैव नामापराधस्यान्मुक्तिरिति
कंचित् । नामान्येव हरन्त्यथमित्युपलक्ष्यं ध्यानादीनामप्यतो
ध्यानपानैः पुन्यमवावेश इत्यन्ये । कृष्णावतारत्वे तन्नैकात्मिकं
भक्तः कंचिदावेशरहिता अपि नरकवायाद्दिकोरवादिभैरव्यगतास्त-
द्वस्तमग्नप्रभावात् कंचिदर्शनमात्रस्यापि प्रभावात् प्रापुरिति
पूर्वश्रैवांक्तिमत्यपरं ॥ ६ ॥ १० ॥

सर्वमहापातकप्रायश्चित्तत्वेऽपि नाम्नः परमवैशिष्ट्यमाहुः ।
नेति द्वाभ्याम् । प्रकृवादिभिर्मन्वादिभिर्नामपदैः साङ्केत्यादिना
नाम्नाश्चिह्नमात्रैः । यद्वा । नारायणादिनाम्नः एकनापि पदेन
सुवन्तशब्दमत्रेणापि बहुत्वं गौरवेण अर्थापेक्षापि नापेक्ष-
तव्यति भावः उदाहृतैरुच्चारितैरिति मनोनिवेशोऽपि नापेक्षितव्य
इति भावः । अथवात् कर्मिप्रभृतिभिश्च एव पापीत्युक्तयुक्त्वा
व्याख्येयम् । न च नाम समूलपापनिवृत्तिमात्र एवोपक्षीणमित्याहु-
स्तन्नाम उत्तमः श्लोकस्य गुणानैश्वर्यमाधुर्यसौन्दर्यादीनामप्यु-
पलम्बयति प्रेम्णा अनुभावयतीति तत् । यद्वा । ननु तपोव्रतौदि-
महाशुद्धैर्यन्महापातकं निवर्त्यते तन्नाम्नः सुखोच्चारणमा-
त्रेणाथ कथं निवर्त्यतामित्यत आहुः । तदिति । उत्तमः श्लोकस्य
महापशास्त्रिनो हरस्तद्वेष गुणस्य प्रभावस्य ज्ञापकं परमेश्वर-
श्चेगमत्यका परमेश्वरनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वादशादिप्रायश्चित्तानां ततो निकृष्टत्वमाहुः । नैकान्तिकं
नात्यन्तशुभ्रकं तत्प्रायश्चित्तं यस्मिन् कृतेऽपि असन्पथे पाप-
मार्गं मनो धावति चेत् तस्मात् कर्मणां निहारमात्यन्तिकं नाश-
मभीप्सतां हरिर्गुणानुवाद्ः नाम्नामिष गुणानामप्यनुवाद्ःऽनु-
कथनं कर्म्याच्चन्मुखाच्छ्रुतानां तेषां पश्चात्कथनं "पश्चात्साह-
श्ययोगेन" इत्यमरः । सत्त्वभावनः वासनाया अपि नाशकत्वात्
सत्त्वशोभकः । ननु मनः पुनर्भावतीति प्रायश्चित्तानन्तरं पुनः
पापकरणं कथं निन्द्यते तस्यापि संस्कारधीनत्वाद्बुद्ध्यात्तद्द्रो-
ग्मादंशम्भदशत्रुपस्माभिर्व्याख्येयमिति चेद् भ्रान्ताः स्थः तथा
व्याख्यातमस्मात् नाम्नः सवासनपापनाशकत्वप्रतिपादकवच-
नानुगोभादेव न तु स्वकपोलकल्पितम् । भवतान्तु प्रायश्चित्तशास्त्रे
नाहशवचनाभावात् कर्ममार्गं ह्यर्थेवाद्जन्यप्रत्यघायस्याप्य-
भवशात्कथं तथा व्याख्यातुं शक्तिरिति प्रागेवोक्तम् ॥ १२ ॥

अथ यस्मादेव तस्मादेवं मा अपनयत । कृताशेषेति पुत्रनाम-
करणभयमेव प्रथमेनैव नाम्नेत्यर्थः । एतेनाजामिषस्य प्राञ्चाननामा-
पराधराहित्यमत्रगम्यते । यद्यतो निष्पापत्वादेव त्रियमाणाः
सज्जाम सभ्यगमहीत् पापसत्त्वे त्रियमाणास्य जिह्वायां कथं
नाम प्रादुर्भवेदिति भावः । यदुक्तं गीतासु "येषां स्वन्नगतं पापम्
इत्युपक्रम्य अन्तकावेतुमामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति
स मज्जायं याति नास्त्यत्र संशयः" इति । तेन मृत्युकाष्ठं पथ नामा-
नावपादुर्भावाभ्यां नामापराधसत्त्वासत्त्वे अनुमेये इति व्याच-
क्षते ॥ १३ ॥

कीदृशं नाम सर्वपापहरं स्यादित्यपेक्षायां कैमुत्येनाहुः । साङ्कल्यं
पुत्रादौ सङ्केतः स्वार्थे व्यञ्ज सर्वत्र तृतीयार्थे प्रथमा सङ्केता-
दिभिरपीत्यर्थः । पारिहास्यमिति प्रीतिगर्भमेव न तु निन्दागर्भम् ।
यथा भो विषयानकीर्त्तं ! कृष्णानाम दृष्टा तव कीर्त्तितयो मां शुक-
धुमशकस्तमिति स्तोत्रं कथागीताख्यापिपूर्णाद्यैः
दृष्टनमत्र हेतुया गिरिकृत इति वद्यत्तराहस्यमवाक्यते यथा
आहारविहारनिद्रादावप्यवहेत्यथा एव यावन्ति कृष्णानामा-
न्ययं गृह्णाति न तावन्त्यस्ये प्रयत्नेनापि प्रहान्तुं शक्नुवन्तीति न तु
निन्दावक्त्रादिकम् । तथा सति "निन्दां भगवतः शृण्वन्" इत्यादेभंग-
वतो निन्दके किम्वा विष्णुनेति तद्वचमन्तरि वेणादावपि दोषा-
बहत्वं न स्यादशेषाद्यहरं वासनापर्यन्तसर्वपापनाशकम् ॥ १४ ॥

साङ्केत्यादिभ्योऽप्यस्य पञ्चमस्य वैषद्यप्रमेदानाह । पतितः
प्रासादादिभ्यः स्थलितो मार्गेण भग्नो भग्नगात्रः संदष्टः सर्पा-
दिभिः तप्तो ज्वरादिना आहतो दण्डादिना पुमान् कर्मि
प्रभृतिभ्योऽप्य इति व्याख्यातयुक्त्वा हेयम् ॥ १५ ॥

ननु पापनाशकत्वेन कृष्णादितारनस्यं शास्त्रे इदयते कथ-
मेक एव नामाभासः सर्वमहापातकानि विनाशयेदित्यत आहुः ।
गुरुणांमिति । तेषां परिमितशक्तिरवात्तथा तथैव व्यवस्था नाम्न-
स्त्वविचिन्त्यमहाशक्रेकस्यैव महापातकपुञ्जमंहर्तृत्वमेका-
शेनैव यथा साम्बमोक्षेने प्रवृत्तस्य बलमद्रस्यैकस्यैव पुर्योर्ध-
नादिसर्वकीरवसंहारश्चमत्त्वमनायासेनैवेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपरे हीनप्रतिष्ठत्यक्तमनकृतप्रभृतयः ॥ ६ ॥

सृनिष्कृतं सुष्ठु प्रायश्चित्तं नामव्याहरणात्तद्विषया मतिः
नामोच्चारणकरक्षयाविषया मतिर्हरंभवतीत्यर्थः । यद्वा । हरिनामोच्चा-
रकस्य तादृशया हरिस्वरूपगुणादिविषया मतिर्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रकृवादिभिर्हरैर्नामरूपैः पदैरुदाहृतैरथवात् यथा विशुद्धानि
तथा कृष्णादिवनादिभिर्निष्कृतैः प्रायश्चित्तैः सदुद्दिष्टैः स न
शुद्ध्यति तद्धरिनामोच्चारणम् उत्तमकीर्तंहरैः गुणानामुपलम्बनं
ज्ञापकं भवति हरिनामोच्चारणेन निखिलपापनिर्नाशपूर्वकं हरिना-
मोच्चारकः सर्वपुरुषार्थं जमते यदि हरिनामोच्चारकस्यापि सर्वपुरु-
षार्थदे हरिप्रायश्चित्तं न भवत्यपि तु पापकर्मप्रायश्चित्तं भवति तदा
तस्य हरिनामोच्चारणार्थेवादादिकल्पनया नामापराधित्वं हेयम्

अथवाद्दं हरैर्नाम्नि सम्भावयति यो नरः ।

स पापिष्ठो मनुष्याणां निरये पतति स्फुटम् ॥

मज्जामर्कनिनफलं विविधं निशम्य

न भ्रह्मघाति मनुने यदुनार्थवादम् ।

यो मनुपस्तमिह दूःखचये क्षिपामि

संसारघोरविविधानिनिपीडिताङ्गम् ।

इत्यादिपुराणान्तरेभ्यः नामापरान्निवृत्तिरपि नामोच्चारणावृत्त्या
भवति ।

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यथम् ।

अविधान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥

इति बचनावत् ॥ ११ ॥

तैस्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः ।
 नाधर्मजं तद्दृश्यं तदपीशाङ्घ्रितेवया ॥ १७ ॥
 धर्मो योऽपमुपन्यस्तः परमस्तु सनातनः ।
 क्रियतेऽहरहः शुद्धिरात्मनो वाससो यथा ॥ ० ॥ (१)
 नैकान्तशुद्धिः स्यात् कर्तुः क्रिययाऽकर्तृता यतः ।
 अकर्तुरात्मनस्तस्माद्भजेतानीहया हरिम् ॥ ० ॥
 अज्ञानादथवाज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ।
 सङ्कीर्तितमघं पुंसो देहेदधो यथाऽनलः ॥ १८ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

यस्मिन्निष्कृतेऽपि मनः अस्तवधे पापमार्गे धावति तस्मिन्कृतमात्यन्तिकमत्यन्ततः शोभकं न भवति तत्तस्मात् कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेशुणानुवाद एव सर्वभावनः अन्तःकरणशोभकः मुख्यं निष्कृतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदेवं धर्मराजनये निष्पापदण्डनासम्भवादस्य च सर्वथा निष्पापत्वात् "तत्र एते दण्डपाशोः सकाशां कृतकालिचपं तेषाम्" इत्येवं सृष्ट्यादिना यूपमेवैते नेतुं पापित्वध्रमात्प्रवृत्ताः अतो माऽपनयत ॥ १३ ॥

ननु पुत्रादेशनोश्चारितं तन्नाम कथं निष्पापत्वकारणमत्राहः । साङ्केत्यमिति । साङ्केत्यमन्यसाङ्केतेन कृतं परिहास्यं परिहासार्थं कृतं स्तोत्रं गीतालापपूर्त्यर्थं कृतं हेतुन सावधुङ्किम्बिष्णुनेत्येवं "धेकुपटुनामग्रहणमशेषाग्रहरं विदुः

अवशोनापि यस्मान्नि कीर्तिते सर्वपातकेः ।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिद्धस्तेर्मुं गैरिव ॥

इत्यादिकृत्तयः तन्मूलभूताः श्रुतयश्च "मतां अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः आस्य जानन्तो नाम चिद्विचक्षण" इत्याद्याः ॥ १४ ॥

नन्वेतेन अवहिततया सङ्कल्पपूर्वकं नामग्रहणं न कृतमतो यातनाहोऽप्यमित्यत्राहः । पतित इति । पुमानित्युपलक्षणोऽप्यर्थादीनामपतितः उच्चस्थानात् स्तूलितः लिङ्गस्थानादियोगतः भयः सङ्गादिना खण्डिताङ्गः संवष्टा वृश्चिकार्थना तमः त्वरादिना आहतो दुःख्यादिना एवमवशेन अनवहितत्वेन हरिगति य आह स यातनाः नार्हति ॥ १५ ॥

अत्र यातनाप्रापकाप्रापकाधर्मजहृदयशुद्धिहरिनामोच्चारणादिरूपशाङ्घ्रितमेवैव भवतीति हेतुमाह । गुरुगामिति ङाङ्यां गुरुणा महतां जपूनामलपानां पापानां महर्षिभिः ज्ञात्वा तत्तदनु रूपतया निर्भ्रात्य गुरुणा जपूनि च प्रायश्चित्तानि यान्युक्तानि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

* सुषर्गादि चोरी करने वाला मद्यपान करने वाला मित्रद्रोही ब्राह्मणघाती गुरुव्रतगामी स्त्री को मारने वाला पिता को मारने वाला राजा को मारने वाला और भी

जो पातकी हैं संपूर्ण पाप वालों को यही एक उत्तम प्रायश्चित्त है जो कि भगवान् के ध्यान पूर्वक भीविष्णु भगवान् के नाम का उच्चारण किया जाय ॥ १० ॥

मन्वादिकों के कहें हुये प्रायश्चित्तोंमें पापी पुरुष नैसा पवित्र नहीं होता है जैसा कि उत्तमश्लोक विष्णु भगवान् के गुणों के प्रकाश करने वाले नामों के उच्चारण करने मात्र से पवित्र होता है ॥ ११ ॥

वे सब प्रायश्चित्त अत्यन्त शोभक नहीं हैं क्यों कि प्रायश्चित्त करने पीछे भी मन अमल मार्गों में जाता है तब तो पापों के नाश करने की इच्छा वाले पुरुषों को भगवान् का शुणानुवाद ही करना उत्तम है क्योंकि उसके करने से भगवान् अन्तःकरणको शुद्ध करदेते हैं तब फिर मन खोटेमार्ग में नहीं जाता है ॥ १२ ॥

इसमें इसको मत लेजाओ क्यों कि इसने सब पापों का प्रायश्चित्त करलिया है जिससे कि इसने मरते समय में भगवान् के नामका ग्रहण किया है ॥ १३ ॥

किन्ती दुमरे वस्तुके संकेत से अथवा परिहास से अथवा गालके धुवपदादि में अचलम्ब लेनेको अथवा किन्ती प्रकार की अवत्रासे ग्रहण किया जो भगवान् का नाम वर्दी सब पापों का नाश करनेवाला है ऐसा नाम माहात्म्य जानने वाले पुरुष कहते हैं ॥ १४ ॥

गिरने से टोकरके लगने से शरीर भङ्ग होने से किन्ती जन्तुके काटने से उवरादि ताप होने से दण्डादि आघात होने से परवश होकर भी जो पुरुष हरिः एते दो अक्षर को कहता है सो पुरुष मात्र कोई होवे कर्मा यम दण्ड का नहीं प्राप्त होता है ॥ १५ ॥

छोटे बड़े पापों के दूर करने के वास्ते छोटे बड़े प्रायश्चित्त महर्षिजनोंद जान कर निरूपण किये हैं ॥ १६ ॥

भीषरश्चामिकृतभावार्थदीर्घिका ।

किञ्च । तैस्तपोदानादिभिस्तान्यघाभ्येव पूयन्ते नष्टयन्ति अध-
 माज्ञाने मन्त्रेन तु तस्य पापकर्तुर्हेतयम् । यथा । तेषामघातो हृदये

यथाऽगदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ।

अज्ञानतोऽप्यात्मगुणां कुर्यान्मन्त्रोऽप्युदाहृतः ॥ १६ ॥

पतिं वः पृच्छत भटा ! धर्मेऽस्मिन् यदि शंसयः । (१)

स वेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान् यमः ॥ ० ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

त एवं सुविनिर्णीय धर्मं भागवतं नृप ! ।

तं याम्यपाशांनिर्मुच्य विप्रं मृत्योरमृमुचन् ॥ २० ॥

इति प्रत्युदिता याम्या दूता यात्वा यमान्तिके ।

यमराज्ञे यथा सर्वमाचक्षुररिन्दम ! ॥ २१ ॥

द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः ।

ववन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान् दर्शनोत्सवः ॥ २२ ॥

तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिङ्कराः ।

सहसा पश्यतस्तस्य तत्रान्तर्दधिरेऽनघ ! ॥ २३ ॥

अजामिलोऽप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः ।

धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम् ॥ २४ ॥

भक्तिमान् भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः ।

अनुतापो महानासीत् स्मरतोऽशुभमात्मनः ॥ २५ ॥

अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः ।

येन विप्लावितं ब्रह्म वृपल्यां जायतात्मना ॥ २६ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाथर्दीपिका ।

सुश्रमे रूपं संस्काराख्यं न शुभ्यति तदपीशाङ्कप्रमेवया कीर्त-
नादिना शुभ्यतित्यर्थः । अथरभावः । महान्त्यपि पापानि सकृदुच्चा-
रेतनेषु माझा नश्यन्ति सकृत्प्रवर्तितेन दीपेनेषु गाढध्वान्तानि
तदावृत्त्या तु पापान्तरस्यानुत्पत्तिः दीपधारणा इव तमोऽन्तरस्य
ततश्च वासनाक्षयाद्दयशुद्धिः एतदर्थमेव तत्र तत्रावृत्ति-
निवृत्तम् "पापक्षयश्च भवान् स्मरतो तमहर्निशम्" इत्यादिषु
तदेवात्राप्युक्तम् "गुणानुवादः सलु सत्त्वभावनः तदपीशाङ्कप्र-
मेवया" इति च मतोऽस्य हरिनामैव सर्वपापक्षयो वासनाक्षयस्तु
महापुरुषदर्शनादिभिरिति ॥ १७ ॥

तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत्त-
त्राहुः । अज्ञानादिति । बाह्यकृताज्ञानादापि प्रक्षिप्तोऽप्रियंथा काष्ठ-
राशिं दहति तद्वत् ॥ १८ ॥

नन्विदमपि पर्यदनुपादिप्रं श्रद्धाहीनं च कथं प्रायश्चित्तं स्यात्त-
त्राहुः । यथेति । अगदमोपमं वीर्यवत्तममिति वक्तव्यं वीर्यतममित्युक्तं
यदृच्छया श्रद्धादिहीनमुपयुक्तं भवितं पर्यन्मुदाहृतानतोऽपि

(१) अयं सटीकः श्रीवीरराघवभीमविजयध्वजतर्कयः पाठः ।

स्वगुणमारोग्यं कुर्यान्मन्त्रोऽपि नामात्मकमनया स्वकार्यं कुर्या-
देव न हि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षते इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णु-
धर्मेषु ।

हरिर्हं गति पापानि दृष्ट्वात्सैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥

इति ॥ १८ ॥

तं विप्रममृमुचन्मोक्षयामासुः ॥ २० ॥

प्रत्युदिता निराकृताः सन्तो यात्वा गत्वा यमराजाय यथा
वक्तव्ययामासुः ॥ २१ ॥

दर्शनोत्सवो यस्य ॥ २२ ॥

विवक्षुं वक्तुमिच्छन्तं ज्ञात्वा ॥ २३ ॥

त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं भुयाश्रवं यमदूतानां धर्मं कृष्ण-
दूतानां च भागवतं भगवत्प्रणीतं शुद्धं निर्गुणं धर्ममा-
कर्षयति योज्यं भक्तिमानासीदित्युत्तरस्यानुषङ्गः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अनुतापं प्रपञ्चयति । अहो इति चतुर्भिः । येनात्मना मया

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका

वृत्तयां पुत्रतया जायमानेन ब्रह्म ब्राह्मणजातिर्विद्वानिते नाशितम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथापि तैस्तैः तपसादिभिः प्रायश्चित्तैरघानि प्रतिनियतनिवर्त्यानि पूषन्ते निवर्त्यन्ते न त्वधर्मजमधर्म जनयतीत्यधर्मजं हृदयमनाश्रितशुद्धिर्न जायते इत्यर्थः तत्रधर्मस्य निमित्तं हृदयं केन शुद्धनीत्यत्राहः । तदपीति । तद्भूदयमर्पाध्वराङ्गास्रवया नामस्मरणावरुपया भगवत्सेवया शुद्धी गीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्तन्माज्ञानादिदं भगवन्नामाशेषानवत्कमिति ज्ञानादयथा अज्ञानान्मद्वैतपरिहासादिनिमित्ताद्वा सद्भूतीर्नितमुत्तमभोगस्य भगवतो नाम पुंसः पापिनोऽप्यं दहत्येव नित्यंयत्नैव यथानलोऽग्निः ज्ञानादज्ञानाद्वा स्पृष्टं दहति तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥

यथा च वीर्येणममगदमौषधं यदहच्छया ज्ञानादज्ञानाद्वा उपयुक्तं भक्षितं सदारोग्यं जनयतीति शेषः तथा भगवन्नामात्मको मन्त्रोऽपि आत्मनः स्वस्य गुणो नास्ति सामर्थ्यमज्ञानतापि पुरुषेणोदाहृतः उच्चारितः सन्नर्थं दहत्येवेति पूर्वेणान्वयः यन्तूनां विद्वक्षणस्यभावत्वादिनि भावः ॥ १९ ॥

यद्यस्मदुक्तार्थं युष्माकं सन्देहस्तर्हि स्वर्गतिं यमं पृच्छन्त्याहुः । परितमिति हे भटाः ! हे दूताः ! यद्यस्मिन्नस्मदुक्ते धर्मं याद संशयस्तर्हि वो युष्माकं परितं यमं पृच्छत स तु धर्मं मूढमं जानातीत्याहुः । स इति । स भगवान् ।

सन्पति प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वैश्वं विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इत्युक्तविधः यमः धर्मस्य भगवद्भक्तस्य गुणो रहस्यमय एव परमं श्रेष्ठं वेद जानातीत्यर्थः ॥ ० ॥

एवमुक्त्वा यमदूताः त्रिप्रं मुमुचुरित्याह मुनिः । न इति । हे नृप ! ते यमाभटा एवमुक्तविधं भागवते भगवन्नामोच्चारणरूपं धर्मं विनिर्णीय निःशेषदूरितक्षपणमर्थं विनिश्चित्य तं त्रिप्रं याभ्य-पाशान्निमुच्य विमुक्तं कृत्वा सृष्टारंमूचन् मांचितवन्तः सृष्टारं-सूमुचन्प्रित्युक्त्यायमाभप्रायः प्रायुः क्षयकरात्पापाधिक्यालस्य सृष्ट्युः प्रसक्तः तस्मिन्ने च तमानेनं याभ्याः पुरुषा आजगमुः तस्मिन्-श्याधिके एव अस्मिन्नामोच्चारणनाकस्माद्वापनितेन समुत्ते विनष्टे सति सृष्ट्येऽपि निवृत्तिरित्येत एवं "स एव वर्तमानोऽज्ञा सृष्ट्युक्ताल उपस्थिते मति चकार तनये" इति पूर्वग्रन्थस्य "द्विजः पाशाङ्गिर्नि-मुक्तो गतमीः प्रकृतिं गतः" इत्युक्तरग्रन्थेन सह न विरोधः अन्यथा प्रसक्तसृष्ट्येर्निवारणासम्भवात्पुनर्जीवनकथनं भक्तियोगोपसंहार-कथनं च विरुध्यतेति ॥ २० ॥

ततो यमदूता द्विजो विष्णुदूताश्च किमकार्षुस्तत्राह । इतीत्यं प्रत्युदिताः प्रत्याख्याताः याभ्या दूताः यमसमीपं यत्ना गन्वा यमराजे यमराजाय समामविषेरनित्यन्वाप दृच आपं-त्वाद्वा हे अरिन्दम ! यथासर्वमुक्तं सर्वमनतःभ्याचचक्षुः कथितवन्तः इति ॥ २१ ॥

द्विजो यमपाशाङ्गिर्मुक्तः गतभीर्निर्भयः प्रकृतिं पूर्वावस्थां गतः पुनर्जीवितवन्ति इति विष्णोः किमुक्त्वा इतिनेत्यस्य

ह्येषो यस्य तादृक् शिरसा वचन्दे नमस्कृतवान् हे मनस्य ॥ २२ ॥

तं द्विजं विवक्षुं किञ्चिद्वक्तुमिच्छुमभिप्रेत्यालक्ष्य महापुरुषस्य भगवतः किङ्कराः सहसा आशु तस्य द्विजस्य पश्यतः सतः अन्तर्द्विरेऽन्तर्हितवन्तः अस्य भगवत्प्राप्त्यपेक्षाजननाशान्तर्जनम् ।

सर्वज्ञोऽपि हि सर्वेशः सदा कारुणिकोऽपि सन् ।

संसारतन्त्रवाहित्वाद्दृत्वापेक्षामपेक्षत ।

इतिहाकम् ॥ २३ ॥

अथ तदन्तर्जनानन्तरमजामिलः यमकृष्णयोर्दत्तानां शुद्धं भागवतं धर्ममाकर्षय भगवन्माहात्म्यश्रवणाद्भगवत्कामानासी-दित्यन्तरेणान्वयः । तत्र यमदूतानां त्रिविधं गुणाश्रयं धर्ममाकर्षय कृष्णादूतानां शुद्धं भागवतं धर्ममाकर्षयत्यन्वयः त्रिविधो वेदः श्रुत्यजु.सामात्मकत्वात्तद्विहिते त्रिविधं पुनर्भागवतिदत्तं कर्म गुणाश्रयं गुणाश्रयवश्यजनानधिकारं शुद्धं सत्त्वगुणप्रधानजनानधिकारं भागवतं भगवतः सत्त्वन्धिमं भगवत्पाश्वेति पाठे आत्मावितिःक्रिया-पदाध्याहारः आकर्षयत्यस्वाकाशितं मनस्यवधार्यत्यर्थः अन्यथा त्रिविधानापूर्वमवाकाशितत्वाद्यत्यनेन सह विरोधापत्तेः अथे-त्यस्य तन्विति वार्थः ॥ २४ ॥

आत्मनः स्वस्याशुभं पापं स्मरतस्तस्य महाननुतापः परिताप-आसीत् ॥ २५ ॥

तस्यानुतापप्रकारमेवाह । अहो इति । अविजित आत्मा मनो येन तस्य मे मम महत्कष्टमहो अभूत्किं तद्वदत्यां शूद्रायां जाय-मानेन येनात्मना मया ब्रह्म ब्रह्मत्वं निर्गुणितं विनाशितम इति यत् "तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः" इति श्रुत्यर्थमाभि-प्रेत्य जायतागनेत्युक्तम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्द्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हृदयं विद्धं मनः ॥ १७ ॥

अजामिलस्यापि सकृन्नामकर्तनेन हृषलीसङ्गावामपापहारं गा देहवियोगलक्षणमन्योर्मुक्तिः न तु संसारानन्दं तन्नामोच्चारणा-दिसेवाहरहः कर्तव्येति विधीयते । धर्म इति । धर्मा नामसद्गतं-नलक्षणः आत्मनः शुद्धिः अस्मिन्मनोनाशेन चिन्मनसः केवल्य-लक्षणा शुद्धिर्भवति वाससो निर्गुणनेति शेषः ॥ ० ॥

नन्वीश्वरसेवया यथा मनःशुद्धिस्तथा निरन्तरप्रायश्चित्त-क्रिययापि सा किं न स्यादिति तत्राह । नैकान्तशुद्धिरिति । अकर्तुः स्वकर्तृताग्रहितस्यात्मनः जीवस्य प्रायश्चित्तकर्मकर्तुः प्रायश्चित्त-क्रियया एकान्तशुद्धिर्भूतः शुद्धिपूर्विका शुद्धिर्न स्यात् अकर्तृता स्वतन्त्रकर्तृत्वं नासीति यतः तस्माद्नीहया निमित्तकर्मकार-णेन निरन्तरहरिनामकर्तृतेनलक्षणक्रियया हरिं अजेनेत्यन्वयः ॥ ० ॥

नामसद्गीर्तनेत्यं कर्तव्यतामर्थवादरूपमापसंहरति । अज्ञाना-दिति । अज्ञानादित्येना सर्वोत्तमना ज्ञानाभावोऽपि न विवक्षयते किन्तु अस्मिन्दिवापाराः गुणाः तेषामाश्रयो नारायणः इत्या-द्यर्थविषयवेदन भावः अन्यथा हरः सर्वेश्वर्याच्यन्तेन यदपदा-दीनां तन्नामोऽपि तास्विहाय नारायस्तर्दिनामकर्तृतागुपपत्त-मत्त उपचा यात्रमिदमिति ज्ञानव्ययम् ॥ १८ ॥

सर्वेश्वर-तां भगवन्नामत्वेऽपि (?) तदाश्रय्यापि फलानुदयात्

श्रीमद्विजयपञ्चमतीर्थं कृतपदरत्नावली ।

नारायणादिनाम्ना तदुदयोपलम्भादुभयेषां विशेषः कस्मादित्याशङ्क्य मन्त्रोऽगदर्वदित्याहुर्दित्याह । यथेति । अजानत इत्यत्रापि उपदेशादिना स्मान्यज्ञानमस्त्येव सूपयुक्तमित्यस्योपदेशापेक्षितत्वाद्यथैतन्नस्त्वमूलशब्दमात्रेण्यः मन्त्रोपधयोः वैशिष्ट्यफलत्वं चेश्वरभक्तप्रदेवताभिन्नानात्तथात्रापीति भावः ॥ १९ ॥

मन्त्राङ्गस्मदुक्तार्थो विस्मयभङ्गीयः युष्मत्पृष्टस्वाम्युक्तार्थस्यैकत्वोपपत्तिरित्याशयेनाहुरित्याह । पति च इति ॥ ० ॥

मृत्योर्देहवियोगलक्षणात् ॥ २० ॥

विष्णुदूतैः सवृत्तरुक्ताः याम्याः पुनः किमकुर्वन्निति तत्राह । इतीति ॥ २१ ॥

अर्जामिन्नेन मुक्तमृत्युना पुनः किमकारीति तत्राह । द्विज इति । प्रकृति गतः सार्वत्वावस्थां प्राप्तः ॥ २२ ॥

मत्येदेहस्थेन तेन द्विजन संह्यापायोगाद्विष्णुदूतैः किं कृतमत्राह । ते चित्रश्रुमिति ॥ २३ ॥

प्रकृति गत इत्युक्तं चित्रश्रुमिति । अत्रेति । त्रिवेदविहितं धर्ममेतदेव स्पष्टयति । गुणोश्रयमिति ॥ २४ ॥

स्वर्गादिनिर्णयं श्रुत्वा पथिकपदुदासीनोऽभूत्किमत्राह । भक्तिर्मानानि । अभूदिति शेषः कृतोपप्रायश्चित्ताभावे ह्यसौ भक्तिः सुहृदा न स्यादित्यनन्तरप्रायाश्चित्ताकियाप्रकारमाह । अनुताप इति ॥ २५ ॥

ब्रह्म ब्राह्मण्यं विष्णोर्नामितं विनाशितं जायता रेतोरुपेया जायमानेन ॥ २६ ॥

श्रीमर्जानगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

यथागदमिति । मन्त्रशब्देनात्र नामांक्तिः मन्त्रस्य तथा प्रभावे श्रद्धाव्यपेक्षत्वात्स्य तु तदनपेक्षत्वात्त्रैव मन्त्रशब्दस्य मुख्य्या प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणा ज्ञेया । पूर्वपद्यस्य दृष्टान्तान्तर एव वा सर्वं पद्यम् ॥ १९ ॥

सुविनिर्णीयति । यद्यपि यमदूतास्तदानीं तत्र मय्यगुह्यवत्स्वनायाथात्म्यस्य सुष्ठु विनिर्णीयानुवादे कृत्तव्यर्थः । अत्र साङ्केत्यमित्यादेः सकृन्नामाभासेनापि यथाशेषाभ्युत्थनोक्त्या वासनापर्यन्तत्वं उच्यते । गुणानुवाद इत्यादेः तु भक्त्यावृत्त्येवेति यत्तत्तु यथाकर्म नामापर्यन्तत्वं शून्यतद्युक्तभजनापेक्षया ज्ञेयम् ।

नामापराधयुक्तानां नामान्येव ह्रन्त्यद्यम् ।

मनिश्रान्त प्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि यत् ॥

इति पाश्चात् तदर्थे नास्तः सर्वत्र स्वातन्त्र्येऽपि कर्मानः पूर्यर्थे तदङ्गत्वेन कृतमप्यपराध एव हुनादिसर्वशुभक्रियाभास्यमपि पाश्चात्पराध्यां गणितं तस्मात् तद्विशाङ्कितमेवेत्येतदपि तादृशापराधशान्त्यर्थमेव ज्ञेयम् । नन्वेवं चान्प्रथमायांऽपि नामाप्रहीत्सर्हि कथं सत्य एव पार्यर्देर्वकुपेठं न निन्दे श्रूयते हि

'यस्याननारगुणाकर्मा' इत्यनानि

नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ।

तेऽनेकजन्मशामलं सहसैव हिवा

सैवान्त्यपावृत्तमृतं तमजं प्रपद्ये ।

इति । अत्रोच्यते श्रीभगवत्प्रागग्रहणं खलु द्विधा भवति केवलत्वेन स्नेहसंयुक्तत्वेन च । तत्र पूर्वैर्गापि प्रापयत्येव सद्यस्तल्लोकं तन्नाम । परेण च तत्सामिहो मपि प्रापयति । "मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल-ते । दिष्ट्या यदासीमत्स्नेहो भवतीनां मदापन" इति तत्राक्यात् । किन्तु "नाहं तु सक्यो भजतोऽपि जन्तून् भजाभ्यमीपामनुवृत्तिवृत्तय" इति तत्राक्यादिशा विलम्बेन प्रापयति । स्नेहस्वमीपामनुवृत्तिर्मदनुसेवैव वृत्तिर्जीवनहेतुस्तदर्थमित्यभिप्रायो दर्शितः । तदर्थं सत्यजामि-लाऽऽप्ययमारोपिततन्नामः पुत्रस्य संबन्धेन तन्नाम्नापि स्निह्यतिस्म तस्मिन्श्च स्वनामिन् श्रीभगवतोऽप्यभिमानसान्द्रो दृश्यते । यतस्तद्विषया मतिरित्यत्र । यतः पार्षदानामपि महानेव तत्रादरो दृष्टः तस्मात् स्नेहस्वचलनया गृहीतस्वनामिन् तस्मिन्नुत्कथया पूर्वकमात्तान्निजकीर्तनादिद्वारा सात्तान्निजस्नेहं प्रकृष्टं दृष्टवान्तेमुच्छ्रिति प्रभुरिति ज्ञात्वा सहसानात्मभिः सह तं नीतवन्त इति सर्वं समञ्जसम् ॥ २०--२२ ॥

तं चित्रश्रुमिति । तेन सहसम्भाषणमुत्कथया चर्चयित्वा सम्यग्भक्तत्वापादनार्थं तदर्थमेव हि त्यागो बुध्यते ॥ २३ ॥ २४॥२५॥ उत्कथयापूर्वकमात्तान्निजजनमेव दर्शयति । अहो इत्यादिना धाम्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनविभिरित्यन्तेन ॥ २६--२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च तेस्तथाविधैर्गपि पूयन्ते नश्यन्ति पुत्र विनाशे मधर्माजानं भयानां हृदयं मूलं सूक्ष्मं रूपं तु न पूयते न नश्यति तदपि ईशाङ्घ्रि-सेवया हरिचरणयोर्मत्त्या नवानां भर्त्सानां मध्ये एकया प्राकरणाक्या कीर्त्तनरूपयापि वासनापर्यन्तपापक्षयात्तदपि शुद्धयति ॥ १७ ॥

तथापि प्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत्तत्राह । अज्ञानादिति । बालकेनाज्ञानादपि प्रक्षिप्तोऽप्रियंथा काष्ठरार्शिश्च दहति तद्वत् ॥ १८ ॥

न केवलमग्रदहनमेव करोति नाम किन्तु भगवत्प्रमत्तान्नि-ध्यादिकक्षयतो दृष्टान्तान्तरमाह । यथा अगदमौषधं वीर्यवत्त-मिति वक्तव्यं वीर्यममित्युक्तम् मत्प्लोपाङ्घ्रियंशब्दो यं व्याज-जन्तो वा यदच्छपा अकस्मादज्ञानेनापि इत्यर्थः उपयुक्तं भक्तिर्न सदात्मगुणैर्गदयं बलपृष्ट्यादिकञ्च करोति मन्त्रोऽपि जाग्र-द्रूपमन्त्रेण नामेत्यर्थः । यद्वा । नामात्मकोऽयं मन्त्रस्तथा स्त्रकार्यं कुर्यादेव न हि वस्तुशक्तिज्ञानादिकमपेक्षत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रयुक्तिनाः प्रत्याख्याता यमराजं यमराजाय ॥ २१ ॥ २२ ॥

मन्तर्हृदिरे इति । तस्यायुःशेषमस्त्वपि पापैरेव यथाशास्त्र-मायुः क्षयं ज्ञात्वा यमदूतैर्गकपयोपक्रमः कृत इति स एव ममयो मग्नाकालेनोपचरितः वस्तुतः पापक्षयादायुर्भङ्गाभावादिनि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

यमदूतानां कृष्णदूतानाञ्च धर्ममाकर्षयं कृष्णदूतानां धर्मं शुद्धं गुणातीतं भागवतं भगवत्प्रणीतं यमदूतानान्तु प्रवेशं वेदभयप्रतिषेधं गुणाश्रयमशुद्धम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम् ।
 हित्वा बालां सर्ती योऽहं सुरापामसतीमगाम् ॥ २७ ॥
 वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबन्धू तपस्विनौ ।
 अहो मयाधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिश्चनाथचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

आत्मना मया वृषल्यां जायता पुत्रतया जायमानेन ब्रह्म ब्राह्म-
 खत्वं विख्यातं नाशितम् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

नैस्तपसादिभिः तान्येषां पृथक्ते अथर्मेजमधमांजातं मखिनं
 तेषामघानां हृदयं सूक्ष्मरूपं तु न पृथक्ते न शुद्धयति तदपी-
 शास्त्रिसेवया हरिकीर्तनादिना शुद्धयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ज्ञानिना अज्ञानिना वा कुरुं हरिनामकीर्तनादिरूपे हरिसेवने स्व-
 भावत एव सफलमभवतीति सदृष्टान्तमाहुः । अज्ञानादिति ज्ञानायाम् ।
 अज्ञानता वा केनचित्प्रसिद्धोऽनखः एषां दृष्टेव तद्वत् ॥ १८ ॥

यथा वीर्यतमम् अमृतरसावनादि अगदमौषधं यदृच्छयो-
 र्पुके सेवितमजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यात्तथा मन्त्रोऽपि हरये
 नम इत्यादिः आत्मगुणं सवेपापनिर्नाशपूर्वकं परानन्दप्राप्तिकरणं
 मोक्षं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

भागवतं धर्मं भगवत्प्राप्तोच्चारणादिरूपं धर्मं सुष्ठु विनिर्याय
 तं याव्यपाद्याभिर्मुच्य मुत्सोः अमुमुचन् मुको भविष्यतीति
 सङ्कल्पमात्रेण जन्ममरणादिप्रवाहसङ्ख्यात् संसाराभ्योचयामा-
 मुरित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रत्युद्धिताः प्रत्याख्याताः यमयति नरान् इति यमस्तस्य
 सम्बोधनं हे यम ! हे नृप ! राहं धर्माय अपार्वत्वाद्दृजभावे तु
 यमराज्ञे इत्येकं पदं यमान्तिके यात्या यथायत् कथया-
 मास्तुः ॥ २१ ॥

प्रकृति गतः स्वस्थः दर्शनेन तेषां दर्शनेनोत्सवो यस्य
 सः ॥ २२ ॥

विषयुः वकुमिच्छन्तमभिप्रेत्य तस्य पश्यतः अन्तर्द-
 धिरे ॥ २३ ॥

यमदृष्टानां त्रैविध्यं विहितनिषिद्धमिभभेदात्प्रविधे स्वार्थं
 व्यञ्ज्य स्वरदिफलकं गुणाभयं सत्त्वादिगुणा आश्रयां निमित्तं
 यस्य तं गुणमयदेहाभिमानिजीवकर्तृकमित्यर्थः । कृष्णदर्शनां
 शुद्धं शुद्धाधिकारिविषयं भागवतं भगवत्प्राप्तिकलकं च धर्म-
 माकर्षयं भगवति भक्तिमानाभीत आत्मनः अशुभं स्मरतस्त-
 स्यानुतापश्चासीत् ॥ २४—२५ ॥

अनुतापं तच्छेषैव प्रपञ्चयति । अहो इति चतुर्भिः । वृषल्याम्
 आत्मना पुत्ररूपेण जायता मया ब्रह्म ब्रह्मत्वं विख्यातं खापि-
 तम् ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

उम तप दान जपारिक्तों के सेवन से पाप सध नष्ट हो जाते हैं
 परन्तु उन पापों का सूक्ष्म रूप तब भी होता है जो भी
 अज्ञानवश से तप आदि सेवन करने से नष्ट हो जाता है ॥ १७ ॥

जो यह परम सनातन धर्म कहा है इस से प्रति दिन आत्मा
 की शुद्धि होती है जैसे धोने से वस्त्र की शुद्धि होती है ॥ ० ॥

आत्मा जो स्वयं अकर्ता है उसकी अत्यंत शुद्धि कबल
 क्रिया मात्र से नहीं होती है इससे निष्काम होकर हरि का
 भजन करे ॥ ० ॥

अज्ञान से अथवा ज्ञानसे कीर्तनकिया जो भगवान् का
 नाम सोई पुरुष मात्र के पाप को नाश कर देता है जैसे
 कि अग्नि लकड़ी को जलदी जलाय देता है ॥ १८ ॥

जैसे कि उत्तम गुण कारक औषध किसी प्रकार भी
 सेवित हो जाने से नहीं जानने वाले पुरुष को भी अपना गुण
 दिखा देता है जैसे गरुडादिकों का मंत्र सर्प विष को नाश करदेता
 है तैसेही नाम भी उच्चारण मात्र से अपने फल को कर
 देता है ॥ १९ ॥

हे दूनो हो यदि इस धर्म में संदेह हो तो तुमारे पति यम-
 राज जी से पूछो वे धर्मराज भगवान् धर्म के रहस्य को
 जानते हैं ॥ ० ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोखे हे नृप ! उन विष्णु पार्षदोंने इस प्रकार
 से भागवत धर्म का निर्याय करके उस ब्राह्मण को यमपास
 से छुड़ा कर मरने से भी बचा दिया ॥ २० ॥

हे राजन् इस प्रकार से विष्णु दूतों के निषेध करने से
 यमके दूत यमराज के समीप में गये जाकर यमराज से
 जैसा हाल सब कहने मये ॥ २१ ॥

ब्राह्मण अजामिल तो पाशंभ से छूट गया भय के निवृत्त
 होने से अपने हास में आगया विष्णुपार्षदों के दर्शन से उस
 का आनन्द भया फिर उनको उसने नमस्कार किया ॥ २२ ॥

हे अनघ ! विष्णुपार्षदों ने जब जाना कि यह कुल कहना
 चाहता है तब उसके देखने ही वहाँ पर अहस्य होगये २३
 अजामिलने भी श्रीकृष्ण के दूत तथा विष्णुके दूत इनके
 संवाद में यमदूतों से वैदिकत्रिगुणधर्म का सुना विष्णुदूतोंसे
 शुद्ध भागवत धर्म का सुना ॥ २४ ॥

फिर श्री हरि के माहात्म्य अध्याय करने से श्रीभगवान्
 में उसकी भक्ति होगई और अपने अशुभों का स्मरण करने
 से उसको बड़ा भारी पश्चात्ताप हुआ ॥ २५ ॥

अहो मैंने अपने मन को नहीं जाना अब बड़ा कष्ट और हानी
 करी जो कि मैंने शूद्रों में अपने को पुत्र रूप से उत्पन्न
 करके ब्रह्म तंज को नष्ट कर दिया ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

दुष्कृतं दोषकर्तारं कुलस्य कज्जलं कलकुम्भ ॥ २७ ॥

दुष्कृतं दोषकर्तारं कुलस्य कज्जलं कलकुम्भ ॥ २७ ॥

सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे ।
 धर्मघ्नाः (१) कामिनो यत्र विन्दन्ति यमयातनाः ॥ २९ ॥
 किमिदं स्वप्न आहोस्वित् साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतम् ।
 क याता अथ ते ये मां व्यकर्षन् पाशपाणयः ॥ ३० ॥
 अथ ते क गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः ।
 व्यमोचयन्नीयमानं बध्वा पाशैरधो भुवः ॥ ३१ ॥
 अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने ।
 भवितव्यं मङ्गलेन येनात्मा मे प्रसीदति ॥ ३२ ॥
 अन्यथा प्रियमाणस्य नाशुचेवृषलीपतेः ।
 वैकुण्ठनाम प्रहृष्टां जिह्वा वक्तुमिहार्हति ॥ ३३ ॥
 क चाहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः ।
 क च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मङ्गलम् ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

इदानीं तस्य विमर्शपूर्वकं मोक्षक्रममाह । किमिदमित्यष्टमिः ।
 साक्षात्प्रत्यक्षमिह जाग्रतेव दृष्टम् ॥ ३० ॥

ये मां व्यमोचयन्ते च क गताः ॥ ३१ ॥

बध्वाप्यहमस्मिन् जन्मनि दुर्भगः पापीवानथापि जन्मान्तरे
 नूनं पुण्यवानित्याह । विबुधोत्तमदर्शन इति निमित्तसप्तमी तेषां
 दर्शनार्थं पूर्वेषु मङ्गलेन महता पुण्येन भवितव्यं येन दर्श-
 नेन ॥ ३२ ॥

अन्यथा पूर्वपुण्यं विना कथम्भूतं वैकुण्ठनाम गृह्यते
 वशीक्रियते चित्तमनेनेति प्रहृष्टाम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मघ्नो विप्रवनाशकः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सद्गिरार्थविशेषेण गृहीतं मां भिक् "उभसर्वतसोः कार्या भिगु-
 पर्यादिषु" इति सम्बन्धसामान्ये पशुपत्वादिका द्वितीया धिगिति
 निन्दाघोतकमध्यमं मां मम भिक् निन्दा निन्दाऽहमित्यर्थः
 कथम्भूतं मां दुष्कृतं दुष्टं कृतवान् दुष्कृतं कुलकज्जलं
 कुलकज्जलं किञ्च सनीं विद्यायां बालां योषां स्त्रियं हित्वा
 सुरापां सुरां पितृतीति तामन एवासनीमगामगच्छम् ॥ २७ ॥

बुद्धां प्रवयसाधनार्थं गच्छकरहितां न विद्यतेऽन्यो बन्धुः
 पुत्रादिभ्योऽस्तां तर्पास्वनीं तपन्तीं पितरीं मानांपितरावकृतजन
 कृतघ्नं मयाधुना तत्त्वज्ञानमेव नीचनेवाहो त्यक्तौ ॥ २८ ॥

स एवाशुभोऽहं नूनं नितरां दारुणं नरके पतिष्यामि
 यत्र नरके धर्मघ्नाः यमाद्यः सन्ति कामिनो मादद्यात्
 यमयातना विन्दन्ति ॥ २९ ॥

एवं तस्य परितापः इदानीं विमर्शपूर्वकं मुक्तिसाधन-
 धर्मोत्पन्नक्रममाह । विमर्शादिना ब्रह्मण्यनुभवात्मनीत्यनेन ।
 किमिदं यमकृष्णदूतागमनसम्भाषणादिदर्शने स्मरः आहो-
 स्विदुत साक्षात्जाग्रता मया महाद्भुतं दृष्टमघाधुना दताः क

याताः ये पाशपाणयः सन्तो मामाकृष्टवन्तः ॥ ३० ॥

अथ ते चत्वारः प्रियदर्शनाः सुन्दराः सिद्धाः क गताः येषां
 बध्वाधो भुवः नरकान्प्रति नीयमानं मां मोक्षितवन्तः ॥ ३१ ॥

यद्यप्यहं मन्दभाग्यस्तथापि मे दुर्भगस्यापि विबुधोत्तमानां
 दर्शने निमित्तसप्तमी दर्शनेन निमित्तेनेत्यर्थः मङ्गलेन भवितव्यं
 किं तद्येन मङ्गलेन शुभकर्मणा ममात्मा मनः परमात्मा वा
 प्रसीदति ॥ ३२ ॥

अन्यथा यदि मङ्गलेन न भवितव्यं पुण्येन विमर्शार्थः
 वृषलीपतेरत एवाशुचेप्रियमाणस्य मर्तुमुद्यतः विह्वलः
 वैकुण्ठस्य नाम प्रहृष्टां गृह्यते वशीक्रियते नामरूपं प्रहृष्टं
 वक्तुं नार्हति ॥ ३३ ॥

कितवो मूर्खो ब्रह्मघ्नः विप्रवनाशकः इति कठे
 त्यक्तवेदः निर्लेजोऽहं क मङ्गलावहं नारायणस्य नाम मङ्गलम्
 इदं दर्शय ममान्तकाखे तन्नामोच्चारयां पुण्येन विमर्शपूर्वकं
 वेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीयकृतपदरत्नमाला ।

कुलकज्जलं ब्राह्मणकुलमपीभूतम् ॥ २७ ॥

भुवोऽधो नरकम् ॥ ३१ ॥

यत्किञ्चित्पुण्यमस्ति चेद्विष्णुदूतसंदर्शनसाधनं तस्यैविति
 प्रायेयते । अथापीति । येन पुण्येनात्मा मनः ॥ ३२ ॥

अन्यथा पूर्वेषुपुण्यभावे ॥ ३३ ॥

ब्रह्मघ्नः त्यक्तब्राह्मणः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीर्वाणस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामीति । स्वदोषमात्रदृष्टेयं नाममाहात्म्य
 दृष्ट्या तु धक्ष्यते । अन्यथा प्रियमाणस्येति ॥ २९—३१ ॥

सोऽहं तथा यत्तिष्यामि यत्तच्चित्तेन्द्रियानिलः ।
 यथा न भूय आत्मानमन्वे तमसि मज्जये ॥ ३५ ॥
 विमुच्य तमिमं बन्धमविद्याकामकर्मजम् ।
 सर्वभूतसुहृच्छान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ३६ ॥
 मोक्षये प्रस्तमात्मानं योषिन्मद्यात्ममायया ।
 विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः ॥ ३७ ॥
 ममाहमिति देहादौ हित्वा मिष्टपार्थधीर्मतिम् ।
 धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ॥ ३८ ॥

श्रीमञ्जीवगोखामिकृतकमसम्भवेः ।

अधीपीत्यनेन प्राचीनास्य भक्तिरस्ति किन्तु केनाप्यपराधे-
 नाहृत्ताभूदिति गम्यते ॥ ३२—३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसाराथर्द्धिणी ।

• बुभुक्षुं पापरूपं दोषकर्तारं वा ॥ २७ ॥
 अधुना अत्र जन्मनि ॥ २८—३० ॥
 भुवोऽधः नरकं प्रति नीयमानम् ॥ ३१ ॥
 विबुधोत्तमानां दर्शने विषये कारुण्यमेवं केनापि मङ्गलेन तत्र
 कस्यचिद्विकस्य कारुण्यमेवानुमेवं तेन विना तत्र भक्तिबीजव्यव-
 नाः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

ये भुवोऽधो नरकं नीयमानं मां व्यमोक्षन् विप्रोचितव-
 न्तस्ते च क गताः ॥ ३१ ॥

अभिन्न जन्मनि बुभुक्षुं पापीयसोऽपि मे विबुधं तमादर्शने
 जाते केनचिन्मङ्गले । जन्मन्तरीयेण पुण्येन भवितव्यं मेन दर्श-
 नेन मे आत्मी प्रसिद्धिः ॥ ३२ ॥

अन्यथा जन्मान्तरीय भगवान्ने वैकुण्ठनाम गृह्यते तेन तत्रै-
 वैकुण्ठनामैश्वर्यं वाक्यं च अधुना च विना कथं चक्रे प्रदीपः ॥ ३३ ॥

प्रसन्नः विप्रव्यथातकः ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

मे अपने कुछको काला खगाने बाबा मया सत्पुरुष मेरी
 निन्दा करते हैं मेरे को धिक्कार है जिस मैनेक छोटी
 अवस्था बाबा स्त्री को छोड़के मद्य पान करने बाबा बुध
 स्त्री का संग किया ॥ २७ ॥

जिनके कोई बंधु नहीं थे ऐसे अनाथ पिता माता को
 मैं बहुत ही छोड़ दिया मेरे छोड़ने से इस बखत वे बूढ़
 तपस्वी होकर भी दुखी होगये मैं बड़ा नीच हूँ ॥ २८ ॥

निश्चित है कि सो मैं अति कठिन नरक में गिरूंगा जहाँ
 पर कि धर्म नाश करने वाले कामी पुरुष यम बूढ़ को
 भोगते हैं ॥ २९ ॥

क्या आज यह स्वप्न मैने देखा है अथवा साक्षात् मैने
 यह क्या बहुत देखा जोतीन हाथ में पाश लेकर मो को
 खेंचने थे वे दूत कहां खड़े गये ॥ ३० ॥

और वे सुंदर दर्शन वाले चार निख कहां गये जिनोंने
 कि पाशों से बांधकर पृथि के नीचे नरकमें डेजते समय मेरे
 को छुटाया है ॥ ३१ ॥

तो भी अब तो उन देवतों के दर्शन होने से मेरे को
 दुर्भागि होने पर भी मंगल ही होगा क्योंकि मेरा मन
 बड़ा प्रसन्न है ॥ ३२ ॥

यदि ऐसा न होता तो अति अर्थात् शूरी का पनि मेरे मरने
 समय मेरी जिह्वा कभी भी नारायण के नाम को कहने को
 योग्य नू होती ॥ ३३ ॥

मैं पापी प्रसन्नपती निखेज कपटी कहां और सर्व मंगल
 श्री भगवान् का नारायण ऐसा नाम कहां उसको मैने उच्चा-
 रण किया तो मलाही होगा ॥ ३४ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अभिधयाभूत्तस्मै श्रीधरखामिकृतसिद्धान्तप्रदीपः सन केनाप्यपराधे-
 नाहृत्ताभूदिति गम्यते ॥ ३२—३८ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इति जातसुनिर्वेदः क्षणसङ्गेन साधुषु ।
गङ्गाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबन्धनः ॥ ३६ ॥
स तस्मिन् देवसदन आसीनो योगमाश्रितः ।
प्रत्याहतेन्द्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ॥ ४० ॥
ततो गुणोभ्य आत्मानं वियुज्यात्मसमाधिना ।
युयुजे भगवद्भक्तिं ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४१ ॥
यष्टुपारतधीस्तस्मिन्नद्राक्षीत् पुरुषान् पुरः ।
उपलभ्योपलब्धान् प्राग्ववन्दे शिरसा द्विजः ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

मुक्तं सर्वमनुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन सः ॥ ३६ ॥

प्रत्याहृत इन्द्रियग्रामो येन ॥ ४० ॥

गुणोभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं वियुज्य विशोध्य आत्म-
समाधिना चित्तैकाग्र्येण भगवतो धाम्नि स्वरूपे ॥ ४१ ॥

तस्मिन् भगवद्भक्तिं उपारता निश्चला धीर्यस्य स तस्मिन्का-
लेऽद्राक्षीदिति वा पुरः पुरतः ततश्च प्रागुपलब्धानेव तानु-
पलभ्य प्रत्यभिज्ञाय वचन्दे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सोऽहं सिद्धदर्शनवैकुण्ठनामग्रहणादिसूचितधर्मयुक्तोऽहं यत्ताः
नियमिताः चित्ताद्यो येन तथाभूतः सन् तथा यतिभ्यामि-
यत्नं करिष्यामि कथं यथा भूयः पुनरात्मानमन्धे तमसि
नरके न मज्जये मग्नं न कुर्याम् ॥ ३५ ॥

किं कृत्वा अविद्या देहात्माभिमानमूलमहानं कामः शब्दादि-
विषयाभिज्ञापः कर्म एभिर्जातं तमिमं बन्धं गर्भजन्माद्यवस्था-
पिबृत्तिरूपं संसारं विमुच्योपांशु कथम्भूतः सर्वेषु भूतेषु
सुहृन् शान्तः निगृह्णातान्तरिन्द्रियः करुणः सर्वभूतेषु कृपावाना-
त्मवान् प्रशस्तितमस्कः ॥ ३६ ॥

योषिद्व्याजया भगवन्मायया प्रसन्नमात्मानं मोचये तां विशि-
नष्टि । यथैवाहमधमो हानशून्यः क्रीडामृग इव क्रीडितः ॥ ३७ ॥

देहे आदिशब्दात्तदनुबन्धन्यहममेति वा मिथ्यार्थधीर्मेति
एतेष्वप्यापार्थधीर्देहाद्यर्थविषया धीरुत्तुपा मतिस्ताम् । अनहमर्थ-
देहाद्यर्थविषयकार्थधीर्यो विपरीतरूपत्वान्मिथ्यार्थधीरित्युक्तं मोहा-
र्थधीरिति । इहान्तरं तत्रापि मोहात्मिकामहत्त्वेन देहा-
दिकृपाथधीरुपात्मिभ्यः हित्वा त्यक्त्वा भगवति तत्कीर्तना-
दिभिः शुद्धं मनो धाम्ये आधास्ये ॥ ३८ ॥

इतीत्यं जात उत्पन्नः सुप्तु मितरां निर्वेदो यस्य तादृशः
साधुषु क्षणमात्रसङ्गेन मुक्तं सर्वानुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन सः
गङ्गाद्वारं हरिक्षेत्रम् उपेयापोपगतवाद् ॥ ३६ ॥

सांज्ञामिदः तस्मिन् देवसदने देवो भगवान् सीदति सन्निरितो
भवत्यस्मिन् गङ्गाद्वारे उपविष्टः योगं भगवद्भक्तिबोगमाश्रितः
भारभन्त्यर्थः प्रत्याहृतः विषयेभ्यः इन्द्रियग्रामः अन्तर्बोहोन्द्रि-
यमङ्गो येन तादृशः प्रथममात्मानं प्रत्यगात्मानं गुणोभ्यः गुण-
परिणामेभ्यः विविच्य पृथक्त्वेनानुसन्धाय तस्मिन्नात्मनि प्रत्य-
गात्मनि मनो युयुजे ॥ ४० ॥

तत आत्मनः जीवान्तर्यामिणः परमात्मनः समाधिना ध्यानेन
तस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपेण गुणोभ्य निरतिशयवृत्त्यनुभवात्मनि
ज्ञानस्वरूपे भगवद्भक्तिं भगवच्छब्दवाच्ये शेषसि युयुजे स्थिरी-
कृतचित्तः सन् यर्हि पदोपरता शब्दादिभ्यो निहृता धीर्यस्य
तादृशस्तस्मिन् काले पुरोऽग्रे पुरुषान् पूर्ववद्द्वारं भगवत्पार्थिव-
क्षीत्तः प्रागुपलब्धान् प्राप्तात् पुरुषानुपलब्धानिश्च द्विजः किरसा
वचन्दे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्ममायया हरेरधीनया लोकमोहनशक्त्या यथा यथावत्
॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गङ्गाद्वारं नाम तीर्थविशेषम् ॥ ३९ ॥

प्रत्याहृतो वर्शकृत इन्द्रियग्रामो येन स तथा तस्योऽस्तिप्रकारं
वेत्ति । आत्मनि हरी ॥ ४० ॥

गुणोभ्यः इन्द्रियादिभ्यः आत्मानं स्वस्वरूपं भगवद्भक्तिं
भगवत्पार्थिवानुभवमात्मनि हानात्मनि ॥ ४१ ॥

गङ्गाद्वारं हरिक्षेत्रम् उपेयापोपगतवाः साहायिण्याभिवृत्त्य हरा-
द्वारं तस्मिन्पुत्रादिस्नेहो येन सः गङ्गाद्वारं प्रागुपलब्धान्
हृष्टान् ॥ ४२ ॥

श्रीमद्भागवतसंस्कृतकृतसन्दर्भः ।

एवं साधुमङ्गलपर्यन्तं नाम्नि फलमुक्त्वा साधुसङ्घे च फल-
विशेषमाह । इतीति । जातः सुप्तु भगवद्भक्त्युत्पादनपूर्वत्वेन निर्वेदो
यस्य सः ॥ ३६ ॥

हित्वा कलेवरं तीर्थं गङ्गायां दर्शनादनु ।

सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ४३ ॥

साकं विहायसा विप्रो महापुरुषकिङ्करैः ।

हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्र सति धास्ये मन इत्यादिना यद्विचारितं तत्र कृतैस्तत्-
कीर्तनादिभिः शुद्धेन तद्व्यञ्जस्फुरणविशेषेण च मनसा पुनरिदं
विचारितम् । ईदृशस्यापि मनसो भगवत्पर्यगता गतिर्न स्यात् ।
“ब्रह्मणो हि प्रतिग्राहम्” इति न्यायेन परात् परा हि सविशेषावस्थितिः
तस्मान्निर्विशेषतत्प्रकाशक्षयाद्ब्रह्मानुभवार्थमेव प्रयतिष्ये ।
तदप्रिमवासां तु महाकृपालुना भीमवतैव निर्वाहविषयते तदेत-
द्विचार्येतेन बरकृतं तदर्शयति । स तस्मिन्निति द्वाभ्याम् ॥ ४० ॥

यद्युपारतेत्यनेन ब्रह्मानुभवानन्तरमपि भीषिकुर्यदेषमवाधिर्भा-
व इति समर्थते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

यथैव क्रीडामृग इवाभमो लोको भवति तथैवाहमुत्तमो विप्रोऽप्य-
नया विक्रीडितः ॥ ३७ ॥

देहादी निष्कृत्या यथाभी अर्था इति धीर्यस्य तथाभूतञ्च सन्
ममाहमिति भावो विनाशः ॥ ३८ ॥

मुक्तावर्णो यथा स्यात् श्रीपुत्राद्यासक्तिः ॥ ३९ ॥

योऽपि न विदुः शोभन्ति हरौ ॥ ४० ॥

शुद्धिर्वा विद्युज्यः विद्युज्य विद्युक्तीकृत्य आत्मसमाधिना
चित्तवृत्तयश्च निवृत्तयश्च भगवत्स्वरूपे ॥ ४१ ॥

तस्मिन् मन्त्रेण उपारतधीः निश्चलबुद्धिः पुरोऽप्र एव
पूर्वपरिचिता ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सद्यः सन्निवृत्तमुपायं करिष्यामीत्याह । सोऽहमित्यादिना ।
अपि तस्मिन् निवृत्तौ यथा न मज्जये ॥ ३५ ॥

नयित्वा यथाकामकर्मजम् अज्ञानहेतुकसकामकर्मजं बन्धं
देहादीनां अविनाशेन विमुच्य ॥ ३६ ॥

आत्मनः परमेश्वरस्य मायया योषिष्मत्या आत्मानं
शोचये ॥ ३७ ॥

मिथ्या अर्थे यद्दं मनुष्योऽस्मि स्थूलोऽस्मि सूक्ष्मोऽस्मि ममैवेत्येवं
यथा विषयो यस्याः सा धीर्यस्य सः देहादी देहे अहमिति
शुद्धिर्वा यथा च मति मिथ्यार्थी मिथ्य हित्वा भगवदंशभूतः

ज्ञानरूपः देहादिविखण्ड्यः भगवदीयमायामपदेहगेहादिभ्यो
विरक्तः सन् भगवति तन्नामकीर्तनादिभिर्मनो धास्य इत्य-
न्वयः ॥ ३८ ॥

तस्य कृत्वमाह । इतीत्यादिना । इत्येवं साधुषु च्यासङ्गेन जातः
सुप्तु निवेदो देहगेहादी वैराग्यं यस्य सः अतो मुक्तं सर्व-

मनुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन गङ्गाद्वारमुपेयाय ॥ ३९ ॥

तस्मिन् गङ्गाद्वारे देवसदने भगवदाख्ये प्रत्याहृतः इन्द्रिय-
प्राप्तो येन सः आत्मनि च्छत्रं मनो युयोज ॥ ४० ॥

गुणोऽयः विषयेऽयः ततः च्छत्रं च्छाद्य आत्मानं मनो विद्युज्य
भगवत्पार्श्वे भगवत्स्वरूपे ब्रह्मणि बृहति अनुभवात्मनि पर-
ज्ञानस्वरूपे युयुज ॥ ४१ ॥

यदि यदा तस्मिन् भगवत्स्वरूपे उपारता धीर्यस्य सः तदा
पुरः अग्रे पुरुषान् अत्राक्षीत् तदनन्तरं प्रागुपलब्धानुपलब्ध
प्रत्यभिज्ञाय शिरसा षष्ठं ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

सो अथ मे मन इन्द्रिय प्राण को रोककर ऐसा करने
कहेगा कि जिससे यह मेरा आत्मा नरक में न गिरने
पावे ॥ ३५ ॥

अज्ञान काम कर्म से होने वाले इस बंध को मैं छोड़ूंगा
सर्व भूतों का सुख शांत होकर मित्र कल्याण वाचा होकर
आत्मज्ञानी होऊंगा ॥ ३६ ॥

स्त्री रूपी परमेश्वर की माया जो है जिसने मैं अथम
को क्रीडा मृगसा बनाकर मेरा आत्मा को प्रस लिया है
सो मैं अथ छुटावूंगा ॥ ३७ ॥

मैं इसका मालिक हूँ यह मेरी वस्तु है इस प्रकार से
देहादि को मैं भूटी यथार्थ बुद्धि को छोड़कर भगवान् के
दर्शनादि को से शुद्ध करे मन को भगवान् में लगाऊंगा ॥ ३८ ॥

अज्ञान भागवतों के संग होने से इस प्रकार सुंदर वैरा-
ग्यका प्राप्त होने से सब बंधनों से छूटकर हरिद्वारक्षेत्र को अजा-
मिल चला गया ॥ ३९ ॥

शुकदेवजी बोले वह अजामिल उस देव स्थान में स्थित
होकर योगका आश्रय करके सद्य इन्द्रियों का एकाग्र करके
मन को परमात्मा में लगाता भया ॥ ४० ॥

तदनन्तर आत्मसमाधि द्वारा सब गुणों में से मन को
रोककर अनुभव स्वरूप परब्रह्म भगवत्स्वरूप में बसने
संयुक्त किया ॥ ४१ ॥

उसी स्थान पर सब तरह से उसकी चित्तवृत्ति जब दृष्ट गई
तब जिन विष्णु पुरुषों को पहिले देखा था उनको ही - स्नेह फिर
देखा तब उनको प्राप्त होकर उसने मत्तक से प्रज्ञाप्त किया ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

उपसंहरति । एवमिति द्वाभ्याम् । विष्णावितिः सर्वे धर्मा
येन हतं व्रतं ब्रह्मरानियमादि यस्य ॥ ४५ ॥

एवं स विष्णवितसर्वधर्मा दास्याः पतिः पतितो गर्ह्यकर्मणा ।
निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥ ४५ ॥
नातः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् ।
न यत् पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा ॥ ४६ ॥

य एवं परमं गुह्यामितिहासमघापहम् ।
शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत् ॥ ४७ ॥
न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिङ्करैः ।
यद्यप्यमङ्गलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ॥ ४८ ॥
त्रियमाणो हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितम् ।
अजामिलोऽप्यगाद्धाम किं पुनः श्रद्धया गृह्णन् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

षष्ठस्कन्धेऽजामिलोपाख्याने

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कर्मनिबन्धस्य पापमूलस्य कृन्तनं छेदकमतः परं नास्ति
कस्मात्परं तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् तत्र हेतुः यद्यतोऽनुकीर्तनात्
ततोऽनुकीर्तनादन्यथा प्रायश्चित्तान्तरे रजस्तमोभ्यां कलिलं
मलिनमेव तिष्ठति यत्तन्मनः कर्मसु पुनर्न सज्जते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

न चेच्छित्तो भवति ॥ ४८ ॥

त्रियमाणोऽवशात्वेन अजामिलोऽपि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतिहासं दर्शनादनन्तरं गङ्गायास्तीर्थे कलेवरं त्यक्त्वा गङ्गायां
निपात्यमानो भगवन्नाम तत्र हतव्रतः सद्यो भगवत्पा-
दोपनिषत्पदं तत्समानं रूपं जगृहे गृहीतवान् ॥ ४५ ॥
यस्य भगवन्नामः महापुत्रः यमकिङ्करैः साकं ह्येवं विमान-
मारुतं विमानं च तत्राशमार्ग्याच्चिरादिने पर्यः यद्यो गतः
केत्यत आत्मानं तत्राशमार्ग्याच्चिरादिने पर्यः यद्यो गतः
भगवत्पादोपनिषत्पदं तत्समानं रूपं जगृहे गृहीतवान् ॥ ४५ ॥
तत्र गतस्य तत्प्राप्त्युज्यत्वाविति भावः ॥ ४६ ॥

उक्तमितिहासमुपसंहरन् भगवन्नामकीर्तनात्तद्विषयमत्यापा-

दकमुपायान्तरमुत्कृष्टं नास्तीत्याह । एवमिति द्वाश्रयम् । एवमित्यं
स द्विजः विष्णवितः विनाशितः सर्वैः स्वधर्माभिमोक्षितः
धर्मो येन दास्याः पतिरत एव पतितः स्वधर्माभिमोक्षितः
निन्दितं कर्म यस्य हतं व्रतं भयं तु श्रुतसम्पन्नः शीघ्रपुत्रगु-
णाख्य इत्यादिकं यस्य अत एव नरके निपात्यमानः यम-
भट्टैरिति शेषः तथाभूतोऽपि भगवन्नाम गृह्णन्नुत्तरन् सद्यः विमुक्तो-
ऽभूदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

मुमुक्षतां संसारबन्धनामोक्तुमिच्छतां तन्मूलकर्मरूपबन्धस्य
निकृन्तनं कृत्येन छिद्यतेऽनेनेति कृन्तनमतस्तीर्थपदस्य भगवतोऽनु-
कीर्तनात्परमन्यथास्तं यद्यस्मादनुकीर्तनात्प्रजस्तमोभ्यां कलिलं
कश्मलं मनः कर्मसु संसृतिहेतुषु पुनर्न सज्जते न सक्तं
भवत्यन्यथापायान्तरं न च न सज्जते इति न किन्तु संसृ-
तिहेतुषु कर्मसु सज्जत एवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इतिहासं भवणादिफलमाह । य इति परममूर्तिषु गुह्यं
पारमहंसीयं पुत्रहर्मिमितिहासं यः पुमाद् भद्रया युक्तः
श्रद्धया यथा ॥ ४७ ॥

यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत् न याति नैव प्राप्नोत्येव यमकिङ्करैरीक्षि-
तोऽपि न भवति ॥ ४८ ॥ यद्यप्यमङ्गलः पापयानपि मर्त्यः भवणारिकं
कुर्वन्विष्णुलोके महीयते पूज्यते भगवद्विषयकम-
त्युत्पत्तिद्वारा भवणारिकं मर्त्यः तत्रत्यैर्वहुमन्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं भवणकीर्तनात्तत्राशमार्ग्याच्चिरादिने पर्यः यद्यो गतः
वश्यतापरिहारकत्वं वक्तुं कथितमितिहासमजामिलहृष्टान्तन्या
येन तद्ब्रह्मरूपसंहरति । त्रियमाण इति । अजामिलो त्रियमाण
पुत्रोपचारेण अमुस्यथा वृत्त्या प्रयुक्तमुपचरित्वा हरेर्नाम गृ-

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
धाम हरेः स्थानमगात् प्राप्तः किमुत भ्रज्या हरेर्गुणान् गुणप्र-
तिपादकाकारायाद्यादिशब्दान् कीर्तयन्प्रत्ययः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवत्पाश्वेवसिनां मुक्तानां स्वरूपं निर्दोषत्वादिलक्षणम्
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नामसङ्कीर्तने भ्रज्यानिशयं जनयन्नुपसंहरति । एवमिति ।
दास्याःपतिरित्याक्रोशे पट्टी अजामिलनाम मुक्त्वा दास्याः
पतिरित्याह पति लोक इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अन्यथा तीर्थपदानुकीर्तने विना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अमङ्गलो यद्यपि तथापि ॥ ४८ ॥

दासीसङ्गाद्वामपपामुक्तिकरो अन्ते नारायणस्मृतिरिति
जानन्नजामिलांऽपि मुक्तकर्मतयोपलक्ष्यया नित्याश्याम्बेन मरण-
समयेऽपि नामस्मरणार्थं पुत्रोपचारितं कृत्वा भ्रज्या पुत्राह्वानव्या-
जं कीर्तयन्मुक्तिमगात् नत् पुत्रस्नेहन भगवति भ्रज्या "भक्ति-
योगो भवति तन्नामग्रहणादिभिः" इत्युत्तरत्र चक्ष्यमाणात्वात्
पुत्रादिसाङ्केतिकं नाम उक्त्वा मुक्तकर्मत्वेन भीह्विनामकीर्तयन्
किमुत भ्रज्येभ्यश्च्यते अथ फलाधिक्यं च दर्शयितुं पृथगे-
वाकिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भोजगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

कर्मो विना जीवन्मुक्तो बभूव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नामसङ्कीर्तनमुक्त्वापि एवमिति ज्ञायाम् । अमङ्गलो
नामापुत्रोऽपि ॥ ४५ ॥ ४८ ॥

यद्यपि तत्रापि इति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भोजगोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य

द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

यद्यतोऽनुकीर्तनात् कर्म न भवति न च भवति अन्यथा प्रायश्चि-
त्तान्तरेस्तु कलिलं मखिनमेव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

प्रकरणात्पुनःसंज्ञत्यापि पुनः सध्या प्रतीत्यर्थमेकेनैव वाक्येन
ममाश्रयस्थितिरुक्तमाह । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति ।

अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति ।
अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति ।
अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति ।
अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति ।

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तवतसाम् ।

पष्ठस्कन्धे द्वितीयाध्यायं सङ्गतः सङ्गतः सत्राम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य मुक्तिमाह । हित्वेति ज्ञायाम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नामोच्चारणादिकृपया भगवद्भक्त्या पतितोऽपि मुक्तो भवतीति
प्रकरणात्पुनःसंज्ञत्यापि पुनः सध्या प्रतीत्यर्थमेकेनैव वाक्येन
ममाश्रयस्थितिरुक्तमाह । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति ।
अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति । अत्रियमस्य इति ।

मुमुक्षुतां मुक्तिमिच्छताम् अतः पूर्वत्र वर्णितप्रभावात् तीर्थ-
पदस्य श्रीकृष्णस्यानुकीर्तनात् परमम्यत् कर्मरूपनिश्चयस्य
कृतं न लेखकं नास्ति यत् यतः तीर्थपदानुकीर्तनात् मनः पुनः
कर्मसु न सज्जते ततः तीर्थपदानुकीर्तनात् अन्यथा प्रायश्चि-
त्तान्तरेः रजस्तमोऽयां कलिलमेव तिष्ठति पुनः कर्मसु सज्जते
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अस्येतिहासस्य भवणादिफलमाह । य इति ज्ञायाम् ॥ ४७ ॥

यमकिङ्करीक्षित एव न भवति नरकं न यातीति किमु
वक्तव्यम् । किन्तु अमङ्गलो यद्यपि पूर्व तथापि इतिहासप्रवणा-
दिना सुमङ्गलो भूत्वा विष्णुनाके मर्हयते आद्रियते ॥ ४८ ॥

एतदेवाह । अत्रियमस्यः अस्वस्थमनस्कन्धेन भ्रज्याविहीनस्त-
त्रापि पुत्रोपचारितं हरेर्नाम गृह्यन् अजामिलांऽपि तजामागात्
इतिहासप्रवणादिना जातया भ्रज्या गुणान् हरेर्नामोच्चारयन्
विष्णुधाम यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका

उनके दर्शन मात्र ही भे गङ्गाजी में उभने शरीर
दिया फिर शीघ्र ही भगवान् के पापदो के रूपसे
किया ॥ ४३ ॥

तव वह ब्राह्मण दिव्य विमान पर
में होकर उन विष्णु पापदो के साथ
कान्त भगवान् हैं तहां पहुँचा ॥ ४४ ॥

इस प्रकार सब धर्मों को नाश करके
का पति निन्दित कर्म से पतित होकर
ने नरक में गिराया जाना था सो भगवान् के नाम प्रहण
मात्र से छुट गया ॥ ४५ ॥

भाषा टीका ।

मोक्ष चाहनेवाले को श्रीनारायण नाम कीर्तन से दूसरा उपाय कर्मबन्ध छुटाने वाला कोई नहीं है इस कीर्तन के करने में मन अन्यत्र नहीं लगता है और प्रायश्चित्तों के तो करने पर भी मन रजोगुण तमोगुण से लित होजाता है ॥४६ ॥

जो पुरुष इस पापहारी इतिहास को सुने अथवा भ्रष्टा से मनाये यत्नवान् होवे भक्तियुक्त होवे ॥ ४७ ॥

वह पुरुष कभी नरक में नहीं जावेगा न यमपुरुष उसको देखेगा यद्यपि पापी मनुष्य होवे तो भी विष्णु लोक में प्रतिष्ठित होवेगा ॥ ४८ ॥

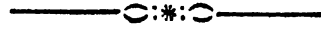
मरते समय मैं पुत्र के निमित्त से हरिनाम ग्रहण करने से ऐसा पापी भ्रष्टामिल भी हरिनाम को चला गया ते जो मनुष्य भ्रष्टा से नाम लेंगे वे क्यों नहीं बैकुण्ठ के जायेंगे ॥ ४६ ॥

इति श्रीभागवत षष्ठस्कन्ध दुसरे अध्याय का

भाषानुवाद ब्रह्मगोपाचार्यकृत

समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

—○:*:○—

राजोवाच ।

निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं प्रत्याह किं तान् प्रति धर्मराजः ।
एवं हताज्ञो विहतान् मुरारेर्नैदेशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम् ॥ १ ॥
यमस्य देवस्य न दण्डभङ्गः कुतश्चनर्षे ! श्रुतपूर्व आसीत् ।
एतन्मुने ! वृश्चति लोकसंशयं न हि त्वदन्य इति मे विनिश्चिम् ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

भगवत्पुरुषै राजन् ! याम्याः प्रतिहतोद्यमाः ।
पतिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमिनीपतिम् ॥ ३ ॥

यमदूता ऊचुः ।

कति सन्तीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो ! ।
त्रैविध्यं कुर्वतः कर्म फलाभिव्यक्तिहेतवः ॥ ४ ॥
यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दण्डधारिणः ।
कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ॥ ५ ॥
किं तु शास्तृबहुत्वे स्याद्बहूनामिह कर्मिणाम् ।
शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ ६ ॥
अतस्त्वमेको भूतानां सेश्वराणामधीश्वरः ।
शास्ता दण्डधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ॥ ७ ॥
तस्य ते विहतो दण्डो न लोके क्वचिद्युना ।
चतुर्भिरद्भुतैः सिद्धेराद्य ते निश्चिन्ता ॥ ८ ॥
नीयमानं दण्डं विस्तार्य तनागृहान् ।
व्यमोक्षयस्व पातकित्तं कृत्वा पाशान् प्रसह्य ते ॥ ९ ॥
तांस्ते बाधेत्तुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमम् ।
नारायणोऽहं हते माभैरित्याययुर्दुतम् ॥ १० ॥

ॐ श्रीधरस्वामिकृतमन्त्रार्थः ।

तृतीये तु यमेनापि वैष्णव-नर्षवर्णनेः ।

समन्वयित्वा खड्गवास्ते वैष्णवे किङ्करीकृतः ॥ १० ॥

विष्णुदूतनिर्णयितं शास्त्रार्थं यममुखेन प्रदयितुं तृतीयाध्या-

यारम्भः । तत्र ययुक्तं यमराजं यथा सर्वमाचक्षुरिति ततः

किं तत्र कृतमिति पूजयति । तिस्रस्येति । मुरारेर्नैदेशिकैः किङ्करीकृतः

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

रेवं विह्वान् भव एव हता आशा यस्य । यस्य वशवत्यं जनः सोऽपि तान् प्रति किमाह ॥ १ ॥

अत्याश्चर्यमेतदित्याह । यमस्येति । हे श्रुये ! यमस्य दण्डभङ्गः कुतश्चन कस्माच्चिदपि श्रुतपूर्वा नासीत् एतदेतस्मिन्नर्थं । यद्वा न श्रुतपूर्वं एतद्यमदूतनिराकरणं चासीत् भवतः सर्वस्यापि लोकस्य संशयो वर्तते तं त्वत्तोऽन्यां न छिनत्तीति मे निश्चि-
रुमतः कथयति शेषः ॥ २ ॥

भगवतः पुरुषैः प्रनिहत उद्यमो येषां ते याम्याः पुरुषाः ॥ ३ ॥
कति सन्तीत्याक्षेपोक्तिः प्रैविध्यं प्रविध्यं स्वायं पञ्च । यद्वा प्रैविध्यं यथा भवति तथा कर्म कुर्वतः तथा कर्मफलस्याभि-
व्यक्तिहेतवः कति सन्तीति ॥ ४ ॥

सन्तु बहवः को बाधस्तत्राहुः । यदीति । मृत्युदुःखममृतं सुखं तेषां विप्रतिपत्तौ ते उभे अपि कस्य स्यातां न कस्यापि परस्परविरोधेनोभयोरपि प्रतिबन्धात् एकमत्ये तु कस्य वा न स्याताम् एकः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं चान्यः एकमत्ये च तयोः परस्परकार्यानुमोदनेनोभयोरपि प्राप्त कस्य वा ते उभे अपि न स्यातामित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया बहवः शास्त्रारो भवन्तु तथा सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः । बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया शास्त्रबहुत्वे शास्त्रत्वं स्यात् घटेन किन्तु तदा यत्सर्वशास्तरि मुख्यं शास्त्रत्वं तदेकदेशे उपचारमात्रमेव स्यात् यथा चक्रव-
र्तिन एव मुख्यं शास्त्रत्वं मण्डलवर्तिनामुपचारमात्रं निरङ्कुशत्वा-
भावात् ॥ ६ ॥

यस्मादेवं शास्त्रबहुत्वं न घटेऽतस्त्वमेक एव शान्ता शुभा-
शुभे विविनक्तीति तथा ॥ ७ ॥

विप्रलम्बिता वञ्चिता लङ्घितेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तदेवाहुः । नीयमानमिति ॥ ९ ॥

ते त्वत्तः यदि नोऽस्माकं क्षमं हितं मन्यसे मन्वथा ज्ञान-
तस्तद्वज्जाने तवाप्यनर्थः स्यात् भवत्यर्थो हि तेषां प्रभावो यतो नारायणोति केवलमभिहिते माभयङ्कुर्विति वदन्तः शीघ्रमा-
गताः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयधरश्रीकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिनिहासमुत्तेनाकर्णितभगवत्प्रामाहास्यः राजा "पति
वः पृच्छत इति धर्मस्मिन् यदि शेषायः । स चेद परमं गुह्यं धर्मस्य
भगवान् यम" इति भगवत्पार्षदेराप्रतमन्वेनाभिहितयममुत्तेनासमा
हासं तथयित्ते पृच्छति द्वाऽप्याम् । निशम्येति । एवमित्यं देवो धर्मराजः
स्वभट्टेऽपि तं निशम्याकर्मयं मृगरेभंगवतो नैदेशिकैराज्ञाकारिभिः
किङ्करीरिहते । निराकृतान् तान् किङ्करीरं प्रति स्वयं विहता निरा-
कृता आजा येस्ये नाहशः किमुकवान् धर्मराजं विशानष्ट ।
यस्य धर्मराजस्य वशेऽयं जनः यद्वशवती भयं सांसारिकजनः
स किमाहेत्यर्थः ॥ १ ॥

हे श्रुये ! देवस्य यमस्य एतादृशो दण्डस्य भङ्गः कुत-
श्चिदासीदिति न श्रुतपूर्वं न श्रुत इत्यर्थः एतास्मकं सर्व-

स्यापि संशयो वर्तत इति शेषः हे मुने ! तमिमं वाक्
माहशस्य संदेहं त्वदन्यः न हि वृश्चति न छिनत्ति इति
मया सुनिश्चितम् ॥ २ ॥

उत्तरमाह मुनिः । भगवत्पुरुषैरिति । हे राजन् ! भगवत्किङ्करीः ।
हनः उद्यमो येषां ते याम्या यमभटाः पतिमधिपति संयामे-
पुर्याः पतिं यमं प्रति विश्वापचामासुः ॥ ३ ॥

विश्रामप्रकारमवाह । कतीत्यादिना आययुर्देनमित्यने
हे प्रभो ! यम इह लोकं त्रैविध्यं त्रिविधमेव त्रैविध्यं स्वायं पञ्च
पुण्यपापतदुभयमिभरूपेण त्रिबन्धं कर्म कुर्वतो जीवलाकः
शास्त्रारः फलस्य सुखादिरूपस्य याभिव्यक्तिः प्रादुर्भा-
तस्या हनवः कति सन्तीत्याक्षेपः ॥ ४ ॥

सन्तु बहवः को बाधस्तत्राहुः । यदीति । बहवः यदि इय
भारिणः शास्त्रारः दण्डरूपशासनकारिणः दण्डपूर्वकशिष्ट
कारिणो वा बहवः स्युस्तर्हि मृत्युदुःखममृतं सुखं च क
वा न स्यातां कस्याप्युभं स्यातामित्यर्थः अयं भावः मन्
न्यविरोधिशान्त्वहुत्वे सति शास्त्रन्तरार्धानस्य सुन्दः
शास्त्रन्तरा निवारणसम्भावनया कस्याप्युभं न स्यातां कि-
मयपरिहारेणोदासीनो लोकः स्यादिति ॥ ५ ॥

परस्परविरोधिशान्त्वहुत्वे यद्यप्युभे स्यातां तथापि शास्त्र-
मुख्यं स्यादित्याहुः । किं त्विति । धर्मिणां कर्मिणां यत्शास्त्रमिरा-
द्यमानं सुखादि स्यादेव किन्तु शास्त्रत्वमुपचारः तेषां शास्त्र-
मुख्यं हि स्याद्वा यथा मण्डलवर्तिनामल्पजनपदाधिपती
शास्त्रत्व यथा न मुख्यं निरङ्कुशत्वाभावात् ॥ ६ ॥

तस्य त्वच्छासनं न निरङ्कुशं दृष्टमनः शास्त्रबहुत्वं न घं
नेत्यभिप्रेत्य त्वमेक एव शास्त्रा त्वच्छासनं चेदानीं निहतमित्याहुः
शास्त्रेति । दण्डधरः पापिनां नृणां दण्डं धारयति कारणतोः
तथा शास्त्रा दिनदिनयोर्विचिष्य ज्ञापयिता शुभाशुभे पुण्य
पुण्ये विविनक्ति विभजतीति शुभाशुभविचिष्यकः । नद्यादित्य
त्कर्तरे व्युः ॥ ७ ॥

तस्यैवम्भूतस्य ते नव दण्डः शासनं लोके काप्येतत्पर्यन्तं
विह्वो न वर्तते किन्त्वविहित एवाधुना त्वयोरुपैभ्यनभि-
सिद्धेस्ते तवाज्ञा विप्रलम्बिता विनयीकृता ॥ ८ ॥

कथं विप्रलम्बितेत्यत्राहुः । नीयमानमिति । तयदशास्त्रमा-
भिर्यातनाशुहं नरकं प्रति नीयमानं पातकिनं ते निजा व्यमो-
चयन् किं कृत्वा प्रसह्य वजात्तं पाशान् छित्वातः । नृनिजा-
नेद्वितुं तद्वलतदधिपतिनामादिप्रभावादिकं स्वधे वेदितुमि-
च्छन् इत्यर्थः नोऽस्माकं क्षमं हितं यदि मन्यसे तर्हि कथ-
यति शेषः तन्निविधिपत्ति । नारायणोत्तेनास्मिच्छेदभिहित उच्चा-
रिते सति दुःखाश्वाययुराजगुः ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयधरश्रीकृतपदवचनावली ।

भक्तिपूर्वकं नामसङ्कीर्तनं मुक्तिसाधनमित्येवास्मिन्नध्यायेऽभिधी-
यते तत्र राजा पृच्छति । निशम्येति । हता आशा यस्य न हताज्ञः ।
मृगरेभंगवतो नैदेशिकैराज्ञाकारिभिः किङ्करीरित्यर्थः निह्वान् प्रति-
ह्वान् स्वामिनिदेशकरणाशक्त्या पीडितानित्यर्थः अयं जनो
यस्य यमस्य वशे वर्तते ॥ १ ॥

भीमहिजयष्वजतीयैकतपदस्त्रावली ।

दृग्दमङ्गः आकाशङ्गः वृद्धति क्षिनत्ति ॥ २ ॥

“वाचं यमे प्रेतपती यमने च यमः स्मृतः” इत्य-
भिधानात् संशयनिराकरणाय संयमनीपतिमिति ॥ ३ ॥

फलाभिव्यक्तिहेतवः फलशातारः कति सन्तीत्यस्यायमर्थः ।
किमेकः शास्ताऽथवा बहुवः । तत्रापीयन्त इति नियमोऽस्ति किं वा
नेति ॥ ४ ॥

द्वितीयं प्रत्याहुरित्याह । यदि स्युरिति । इयन्न इति सङ्ख्याना
बहुवः मृत्युमृतयोः दानसमार्थो उत न न द्वितीय इत्याहुरि-
त्याह । कस्येति । मृत्युलक्षणो बहुः मृत्युलक्षणो मोक्षश्च कस्य
स्यातामिति वक्तव्यं न कस्यापि स्यातां दानृत्वे सामर्थ्याभा-
वात् प्रथमं परिहरन्तीत्याह । न वेति । तौ कस्य न स्यातां सर्वेषा-
मपि स्यातां सामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

नचैतद्युक्तमसम्भवात् मिथो विरोधापातादित्याहुरित्याह । किं-
त्स्थिति मण्डलवर्तिनां मण्डलेश्वराणाम् ॥ ६ ॥

यत एव बहुत्वे दोषः अतः एकः शास्ता सचैकस्त्वमेवेति
प्रथमपक्षोऽभिमत इत्याहुरित्याह । अत्र इति । शुभाशुभविधेचनः
शुभाशुभविधेककर्ता ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भीमस्त्रीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

लोकसंशयमिति । स्वस्य तु न संशय इति भावः ॥ १-९ ॥

अथ तेषां हानाय किञ्चिच्छब्दादिकमुक्त्यां तत्राहुः । नारायण
इति ॥ १० ॥

भीमः प्रथमतः चक्रवर्तिः कुतसाराधेर्दिशि ।

इति शब्दः इति प्राहुर्दृतास्ते खावमाननम् ।

इति शब्दः शिष्यामास अकरेभ्यर्मङ्गलम् ॥

इति शब्दः स्वभक्तैश्च यमो यद्यपि धिक् कृतः ।

इति शब्दः यथाश्चिद्युत खाशिक्षणाद्बलुतमवान् ॥ ० ॥

विष्णुद्वयमिति शास्त्रात् यममुक्तेनापि ब्रह्मयितुं तृतीयाध्याय-
मारभत । अथ यदुक्तं यमराजे यथासर्वमाचक्षुरिति तत्र ततः
किं इति शब्दः प्रकृतः । निशम्येति । नैदंशिकेहरेराज्ञाकारिभिरव
विहृतान् तान् यथाज्ञ इत्याहुः ॥ १ ॥

इति शब्दः इति शब्दः कस्मादपि न भुतपूर्वः एतत् एतम् ॥ २ ॥ ३ ॥

इति शब्दः कृपराभसप्रदा नियमपत्ते पराभवे सहामेव तदः तेषां
अनुष्ठापनं तेषु शास्त्रात् कारयित्वा तमेवाजान्तरात् तेषु
तेषां नियमेषु न शक्यं मन्तव्यं स्वत्वे तेषु नियमेषु तेषु
न कुर्वन् इति तेषु नियमेषु तेषु सन्निवेशः इति शब्दः
त्रिविधः ॥ ४ ॥

सन्तु वदेष्वस्त्वन्मोक्षो वाच्यः अतः शास्त्रात् । यद्यपि इति शब्दः किं हि
द्विविधे मृत्युनैरकममृते स्वर्गः तेषु नियमेषु स्वस्वमागयितुमिच्छतां
तेषां मन्त्रे कस्य न ह्ये स्यातामिति विरोधे सति न कस्यापि
त्यर्थः । वैश्वदेकमत्येन तेषामधिकः इति शब्दः कस्य वा न स्यातामपि
तु ते हे अपि सर्वस्य स्यातां नन्वेव इति शब्दः अतः अनाभावादिति पुनः
विरोध एव भवेदिति भावः ॥ ५ ॥

अथ कृपरा भिस्त्रां प्रथमस्यैव बहुवः शास्त्रात् । तत्र तेषां

सति नायं दोषः स्वास्तत्राहुः । किञ्चित् । सर्वशास्त्रैश्च शास्त्रैश्च
मुष्यमेकदेशे तूपचार एव । यथा चक्रवर्तिनः एव मुख्यं शास्त्रं
मण्डलवर्तिनां कर्मिणां त्वोपचारिकं निरुद्धशतवाग्भावात् ॥ ६ ॥ ७ ॥
विप्रलम्बिता धर्म्मिता खाण्डनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

केन प्रकारेणेत्यत आहुः । नीयमानमिति । तेन तानत्रानीय यदि
तदपराधदण्डं दातुं त्वं पारयिष्यासि तद्देव त्वं शास्ता अस्माक-
मपि तुः खाणिर्निर्वातानि भावः ॥ ९ ॥

ननु ते स्वप्रभुस्थाने गताः सम्प्रति के तानत्रानीयन्तु यतो दण्ड-
यामीति चेत्तत्राहुः । तांस्ते त्यक्त्वा महासर्वश्रयात् घेदितुमिच्छामः
कस्य ते वृताः क्व सन्तीति भ्रान्त्यामस्मत् । बलाजयमेवेति भावः ।
यदि नः क्षेमं हितं मन्यसे अन्यथा पराभवासहितेषुतथा वपे मर्ति-
ष्याम एवेति भावः । तान् ज्ञातुं तेषां क्षेपितं किमपि व्रथति चेत्ब्रह्मा
हन्ताहुर्न तेषां आष्टर्गमित्याहुः । नारायणोतीति । भास्त्रिभांगेष्वारति
पापिनमप्युच्चुरहं अन्याय इति भावः ॥ १० ॥

भीमस्तुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिपार्यन्तवाक्यैर्भगवद्भक्तैः सर्वेषामिषितकत्वं सर्वेषुपापै-
र्ह्ये चोक्त्याथ ध्याशुक्लः यममतेन स्वमतेन च भीमभाषणैः
सर्वेषामिषितकत्वं सर्वेषुपापैर्प्रदत्वं आह तृतीयाध्याय-
यमराजे यथासर्वमाचक्षुरित्युक्तं तदत्रान्तरं यमराजः किमुक्त-
यानिति पृच्छति । यस्य वशे अयं सर्वोऽपि जनः स एवमुक्त-
प्रकारेण मुरारिर्नैदंशिकैः इत्याहुः यस्य सः स्वमदोपचारिणं
भुत्वा मुरारिर्नैदंशिकैर्विहृतान् स्वभटान् प्रति किं प्रत्याह प्रत्यु-
त्तरमाह ॥ १ ॥

इति शब्दः । यमस्य दृग्दमङ्गः कुतश्चन कस्मादपि भुतपूर्वो
नास्तीत् एतदेतं मे मम सर्वस्य लोकस्य च संशयं
त्वद्वचो न हि वृद्धति क्षिनत्ति अतः कथयतां शपः ॥ २ ॥

प्रतिहतः उद्यमो येषां ते ॥ ३ ॥

त्रैविध्यं त्रिविधं स्वार्थं पश्य विहितं निषिद्धं मिश्रं कर्म
कुर्वन्ः जीवलोकेषु फलानां सुखार्दानामभिधक्तेर्निषपत्तं तथः
शास्तरः शिक्षकाश्च कति सन्ति ॥ ४ ॥

एवं धुभिताः कति शास्तरः सन्तीत्यादिष्वेव किञ्चित्-
र्ष्यमेवकस्य बहुशास्त्रसम्भवकथनपूर्वकाकस्यैव धर्मराजस्य
शास्त्रत्वं स्वयमेवाह । यदीति त्रिविधः । यदि बहुवः शास्त्रारः
लोके स्युः तर्हि मृत्युर्भरणममृते जन्मचैत्युभे कस्य शास्त्र-
राज्ञया वा स्वातां कस्य वा नैव स्यातामिन्यन्वयः । ज्ञेयः
यदा बहुतां शास्त्राणां पृथक् पृथक् वृत्तयः यद्वनि च प्र-
कृत्याति तत्र कस्य चिच्छास्त्रः किञ्चित्कर्मविशेष-
प्राणजन्ममर्त्या वस्मिन्निश्चेश काले मनेन अन्तः
विशेषमवलम्ब्यान्यस्मिन् देशे काले मनेन मन्त्रेण वा
स्यातां कस्य नैत्यर्थः अना बहुवः शास्त्रारः शास्त्रारः
एव सम्भवतीति भावः ॥ ५ ॥

किन्तु इह कर्मलोके यद्वताः शास्त्रात् । तेषु नियमेषु तेषु
न्ममुपचार औपचारिकं स्यात् मुख्यं तेषु नियमेषु तेषु
सम्भवति यथा मण्डलवर्तिनामौपचारिकं यथा मण्डलवर्तिनां मुख्यं
शास्त्रार्थं तेषु नियमेषु ॥ ६ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः ।

प्रीतः स्वदूतान् प्रत्याह स्मरन् पादाम्बुजं हरेः ॥ ११ ॥

॥ यम उवाच ॥

परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वम् ।

यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद्यस्य वशे च लोकः ॥ १२ ॥

यो नामभिर्वाचि जनान्निजायां बध्नाति तन्त्यामिव दामभिर्गाः ।

यस्मै वल्लिं त इमे नामकर्मनिबन्धबद्धाश्चकिता वहन्ति ॥ १३ ॥

अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः ।

आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः सतिहाः ॥ १४ ॥

अन्ये च ये विश्वमृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ।

यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिदं नानुप्रदीपः ।

अतो हेतोः स्ववराणाम् ईश्वरानानियन्तुभिः सहितानां
त्वमेक एव शास्त्रा नियन्ता ॥ ७ ॥

अधुना ते आशा विप्रलम्बिता लङ्घिता ॥ ८ ॥

ते प्रमथ्य बलात् पाशान् क्लिप्त्वा पातकिं व्यमोचयन्
विभोचितवन्तः ॥ ९ ॥

यदि नो क्षमं योग्यं तद्वेदनं मय्यसे तर्हि ते त्वत्तो वेदि-
तुमिच्छामः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

राजा बोले जिस यमराज के वशमे यह सब जनमात्र है
नारायण के दूतों ने जब उनके दूतों को हटा दिया तब यम-
राजकी आशा भंग होगई फिर अपने दूतों के वचनों को सुन
कर यमराज ने उन दूतों से क्या कहा सो आप मेरे से
कहिये ॥ १॥

हे महर्षिजा ! यमदेव के दंड का भंग होना कभी कहीं
किसी से नहीं सुना था तब ! लोक के इस संशय को आप
के बिना दूसरा कोई दूर नहीं कर सकता है यह बात मेरे को
बिचिन है सो आप कहिये ॥ २ ॥

श्रीशुकदेव जी बोले हे राजन् ! भगवान् के पार्षदों ने जब
यमराज के दूतों का उद्यम नष्ट कर दिया तब अपने मालिक
क्षेममिनी पुरुषोत्तम पति को यमदूतों ने उस बात का निवेदन
किया ॥ ३ ॥

यमदूत बोले हे प्रभो ! जीव लोक के शासन करनेवाले
कितने पुरुष हैं जो कि तीन गुणों के किये कर्मों के फल के
प्रगट करने वाले हैं ॥ ४ ॥

यदि लोक के बहुत से दंडधारी शासन कर्ता होंगे तब

तो किम पुरुष को सुखदुःख नरक स्वर्ग होगा किस को न
होगा ॥ ५ ॥

और भी बहुत दंड देने वाले होंगे तो कर्म करने
वाले मनुष्यों का शासन करने में किसी दंडधारी को छोटा
मानना होगा जैसे कि चक्रवर्ति के नीचे छोटे राजा होते हैं ॥ ६ ॥

इस से सब देवादिकों के भी ईश्वर आप एकही हो शासन
करने वाले मनुष्यों के शुभाशुभ विवेचन करने वाले हो ॥ ७ ॥

तब आपका दंड हम बलन नष्ट होगया लोक में नहीं है
क्यों कि चार अज्ञत सिद्धों ने तुझारी आजा को आज लङ्घन
कर दिया है ॥ ८ ॥

आपकी आशा से हम जब एक पुरुष को दंडधारी को ले
आने लगे तब उन चारों ने आकर हमारे पार्श्वों को काट कर उस
पापी को भी लुटा लिया ॥ ९ ॥

यदि आप हमसे कहने का उचित समुर्कें तो उनको आपसे
जानना चाहते हैं जो कि चार पुरुष नारायण कहतेमात्र शीघ्रही
आगयं थे ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

प्रजाः संयमंतीति तथा ॥ ११ ॥

मत्तोऽन्यो जगतस्तस्थुषश्च परोऽधीश्वरोऽस्ति । अहं तु जङ्गमा-
नामेव तत्रापि नृणामेव तत्रापि पापिनामेव तत्किङ्करः सन्नीश्वरः स
तु सर्वेश्वरः कोऽसौ यत्र यस्मिंश्चिद्विश्वमोतं प्रोतं चोर्ध्वतिर्यक्तनुषु
पटवन् यस्य त्वंशेषो विष्णुब्रह्मरुद्रेभ्योऽस्य स्त्रियादयो भवन्ति
यस्य च वशे लोको वर्षते नसि नासिकायां प्रोतबलीवर्षत ॥ १२ ॥

एतत्प्रपञ्चयति । ब्राह्मण्योऽस्ति नामभिर्वाचि निजायां तन्त्यां
दाम्भ्यां जगन् यो बध्नाति दामभिर्गा बधीवर्दानिष त इमे जीवाः

यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा हृदा गिरा वासुभृतो विचक्षते ।
 आत्मानमन्तर्हृदि सन्तमात्मनां चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परम् ॥ १६ ॥
 तस्यात्मतन्त्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ।
 प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्रन्ति तद्रूपगुणस्वभावाः ॥ १७ ॥
 भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिनानि महाद्भूतानि ।
 रक्षन्ति तद्भक्तिमतः परेश्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च ॥ १८ ॥
 धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः ।
 न सिद्धमुख्या अमरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणादयः ॥ १९ ॥
 स्वयम्भूर्नारदः शम्भुः कुमारः कपिलो मनुः ।
 प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयम् ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

॥मकर्मभिर्निबन्धैरदृक्बन्धसाधनेर्वेदां यस्मै बलिं वहन्ति बह-
 शीनाः कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्य च लीला दुर्विभाव्येत्याह । महमिति आश्रयाम ॥ १४ ॥
 न स्पृष्टं रजस्तमश्च येः इहितमभिप्रेते चेष्टितं वा न विदुः
 स्पृष्टमाया मायया स्पृष्टाः ततस्तेष्वयोऽन्ये न विदुरिति किं पुनर्ध-
 त्वयम् ॥ १५ ॥

तस्यात्मनो विमोहितत्वात् जानन्तीत्युक्तमविषयत्वाच्च तस्ये-
 पाह । यस्मिन् । इति चिन्तयेद्देवा चिन्तेन न विचक्षते न पश्यन्ति ।
 यद्वा जानन्त्युति । न मनो न मनुते" इत्यादिभ्यः आत्मनां जीवाना-
 ः आत्मनो दृष्ट्यात्मानं कृतयो रूपाणि चक्षुर्यथा कर्मभूतं न जानन्ति
 ततः अत्रमायायाः प्रकृतकं न हि प्रमाता प्रमाणास्य विषय
 ति भाष्ये । यथा । तस्येश्वरो मदन्योऽस्तीति पूर्वैर्गोबलसम्बन्धः ॥ १६ ॥

परेश्वरो मदन्योऽस्तीति पुनरस्माभिर्मन्त्रस्य पापिनं
 शिवायस्ते । इति भाष्ये । तस्येति आश्रयाम् । तस्यैव रूपं
 भाष्ये । यथा । स्वभावो भक्तवात्सल्यादिर्षयान्ते ॥ १७ ॥

दूता इति आश्रयः । दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिङ्गानि
 तद्भक्तिमतो विष्णुभक्तान् परेश्वरः शम्भु-
 योः । यथा । तस्येश्वरो मदन्योऽस्तीति पूर्वैर्गोबलसम्बन्धः ॥ १८ ॥

धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः ।
 न सिद्धमुख्या अमरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणादयः ॥ १९ ॥

स्वयम्भूर्नारदः शम्भुः कुमारः कपिलो मनुः ।
 प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयम् ॥ २० ॥

श्रीमद्भारतप्रवाचार्थकृतः श्रीधरस्वामिकृतः

एवमापि यमस्तान् प्रत्याह इत्याह । इतीत्यमापृष्टः प्रजानां
 संबन्धः संबन्धयति शालीति तथा । कर्तारि ल्युः यमो देवः प्रीतः
 सुपदेन । यथा । तस्येश्वरो मदन्योऽस्तीति पूर्वैर्गोबलसम्बन्धः ॥ २१ ॥

उक्तिमेवाह । पर इत्यादिना पुरुषाय भूम्न इत्यन्तेन । मन्मत्तः पर
 उत्कृष्टोऽन्योऽस्ति न केवलं मत्तः परः किन्तु जगतः जङ्गमात्स्थुषः
 प्यादराश्वराचरात्मकादाग्रहान्मन्त्रपर्यन्ताजगतः उत्कृष्टोऽन्योऽस्तीत्यर्थः
 अतो भवन्त इव तच्छासनकारित्वात्प्राप्ताकं मुख्यं प्रशास्तृत्व-
 मिति भावः कोऽसौ यत्र यस्मिन्निर्दे विश्वे तन्तवः पर इति
 प्रोतमायामनो विस्तरतश्च स्यूते सर्वतो व्याप्तित्यर्थः यस्व
 चांशतः प्रंशादेवास्य जगतः जन्मादयो भवन्ति नस्यातवशा-
 मिकायामांतवत् प्रोतवलीषर्दवद्यस्य वशोऽयं लोकः यद्दशपत्यंयं
 लोक इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सर्वाभ्यधिकत्वसर्वव्यापकत्वसर्वजन्मादिकारणात्त्व-
 सर्वप्रशास्तृत्वधर्मयुक्तो भगवानन्योऽस्तीत्युक्तम् अथान्याश्च भग-
 वतो धर्मान् प्रपञ्चयति । य इति । यं भगवाञ्जिजायां वाचि वेदा-
 त्प्रिकायां तन्त्यां दामन्यां नामभिर्वशाभ्रमनामभिर्जनं दामभिप्र-
 त्थिमद्रज्जुभिः स्थूलतन्त्यां गाः बलीषर्दानि च यधनानि नामभिरि-
 त्यनेन प्राण्यग्राह्यार्थाविषयाभ्रमनामनिर्देशपूर्वकं वेदोक्ता वर्णा-
 भ्रमधर्माः विवक्षिताः तैरीश्वराश्वरुपायां तदुत्कृष्टं दृग्दना-
 वादिकायां वाचि यधनानि वागधीनानि करोतीति यावत् ।
 तस्मै च त इमं नामकर्मभिर्निबन्धः कृतः यथा येषां तादृशाः
 प्रतिनिवतनामकर्मणाः शक्तिता विषयतः बलिं पूजते वहन्ति
 कुतः नीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अहं यमः प्रचेता वरुणः ईशानो रुद्रः अर्कः सूर्यः अहः
 योमिर्मन्त्रा आदित्या अदितः पुत्रा विश्वावसुपभृतयः उप-
 मित्त्वृजैः दत्तादयः अस्पृष्टं रजस्तमश्च येः ससम्बन्धका
 यस्येहितमभिप्रेते न विदुः तत उत्कृष्टोऽन्योऽस्तीति पूर्वैर्गोबलसम्बन्धः
 किं घक्तव्यम् । अथेदं हेतुः स्पृष्टा माया यस्ते तस्येश्वरो मदन्योऽस्तीति
 त्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

ससुभृतः प्राणभृतः ये गोभिर्मनसासुभिर्वा हृदा गिरा वा कौशलेयं यं न विदुः
 न जानन्तीत्यर्थः । कथंभूतमात्मनां जीवितः । आत्ममन्तरीमा-
 नमन्तर्हृदि सन्तं न विदुर्ऋषयो नापि देवाः । न सिद्धमुख्या अमरा मनुष्याः
 कुतश्च विद्याधरचारणादयः ॥ १९ ॥

श्रीमद्दीराघवाचात्संबद्धतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रूपाणि ततः परमाकृतिरूपो विषयज्ञानमाकृतीनां प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियं न विचक्षते तद्वदिति ॥ १६ ॥

एवं सर्वेशित्वसर्बाराध्यत्वसर्बविज्ञातामिप्रायत्तत्वाद्भगवन्सामोचरापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावत्वसर्वान्तरात्मत्वाद्यो धर्मो उक्ताः एभिरन्येभ्य कथायागुणैश्चिद्विद्वान्मकजगतो विषयज्ञास्य स्वतन्त्रस्य मायाधिपतेरधीशितुः सर्वेश्वरस्य महात्मनो निरतिशय-प्रभावस्य हरेर्मनोहराः कृताः भगवत इव गुणरूपस्वभावा येषां तादृशा इह लोके चरन्ति ॥ १७ ॥

विष्णोर्भूतानि किङ्करात्मकानि भूतानि सुरैर्ब्रह्मादिभिः पूजितानि तुर्दशान्मुञ्जलानि लिङ्गानि स्वरूपाणि येषां तानि महा-द्भूतानि दृष्टविसजातीयानि भगवन्निक्रमतो जनान् मत्तो मृत्यो-श्चाभ्येभ्यश्च सर्वेभ्यः रक्षन्ति ॥ १८ ॥

तद्भक्तिमतो रक्षन्तु नामायं त्वजामिहो निरतिशयदुष्कृन्त्रकि-शुभ्यश्चति कथमेतं रक्षितवन्तस्तत्राह । धर्ममिति । साक्षाद्भगवता प्रणीतमभिहितं धर्ममृपिप्रभृतयस्ते विदुर्भागवतधर्मप्रभाष इदृश इति भावः ॥ १८ ॥

यदि केऽपि न विदुस्तर्हिस्त्रिजगत्तः शशविषाणवदमत्कल्पः स्यात्तत्राह । स्वयम्भूरिति । वयमहम् "अस्मदाङ्ग्याश्च" इति बहुवचन-मेकत्वे वेदितव्यम् । स्वयम्भूर्ब्रह्मा शम्भुः रुद्रः कुमारः सनत्कुमारः मनुः स्वायम्भुवः वैयासकिः शुक्रः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यमः मृदूनान् प्रति घक्तीत्याह । इतीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं भर्तृस्त्वमेक एव शास्तेति तदनालोचय कथितं मदन्यस्यात्युत्तमस्य सत्त्वादित्याह । पर इति । मदन्यां जगतो जङ्ग-मस्य तस्थुपः स्यावरस्य च शास्तास्ति स क इत्यन उक्तम् । पर इति "परोऽरिपरमात्मनोः" इत्यभिधानात् स शास्ता परः परमात्मा तस्य लक्षणात् । भोतमिति । अवमर्थः पटवद्यथा कन्धा पटः सूत्रे तन्तो दीर्घतवा भोतः तिरश्चीनतया प्रोतः तन्वाधार-त्वेन स्थितः तथेदं त्रिष्वं यत्र परमात्मनि भोतप्रोतधर्मण्य तदा-धारत्वेन स्थितं "यस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वं" यथा (२) कन्धा पटाः सूत्र भोताः प्रोताश्च संस्थिताः एवं विष्णावित् विश्वभोतं प्रोतं च संस्थितमित्यादिभूतस्मृतियत्नादेतल्लक्षणाभ्याप्यतिव्या-प्याद्विदोषरहितं यद्यन्य धारको न स्यात्तर्हि पतिष्यति वेगा-संस्काररहितशरवाद्यादितर्काच्च लक्षणात्तरं चाह । यवशत ३ । यस्यांशतो वासुद्वादिस्ररूपांशैर्भिन्नांशैर्ब्रह्मादिभिरस्य ताः स्थितिजन्मसंहाराः भवन्तीति शेषः "यतो वा इमानि नि जायन्त" इत्यादिभूतेः ।

यथा यथा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अज्ञानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।

। देव्यासकथयति धारकत्वं तस्यैवेति निश्चयाय चशब्देन प्रहृतं जन्मशाश्वेष लक्षणात्तरं इति जातपक्षपक्षि-

(१) कन्धानिर्माणाया किञ्चाः पटाः यथा त्रिगुणीकृतसूत्रे भोताः प्रोताश्च तथा ब्रह्माणि विश्वम् भोतप्रोतम् । तथा च सूत्रे पट-शब्देन त्रिगुणीकृतसूत्रस्य विवक्षितत्वेनभेदाच्छा नास्ति ॥

वत् पुनरस्याधीनं न स्यादिति नेत्याह । नसीति नासिकाशामोता गाव इति च ॥ १२ ॥

हरेः शास्त्रत्वं नाम द्युडधरस्य द्युडेनैव न कि-लक्षणाया वाचेत्याह । च इति । य ईशः निजायां स्वरूमा-कायां वाचि वेदलक्षणायां नामभिर्ब्रह्मादिलक्ष्यैर्ब्रह्माति मात्मीयनित्ययोः" इत्यभिधानं बन्धनेन कि प्रयोजनमत्राह । इति । नामकर्मशास्त्रानन्वयप्रकटनाय बहुवचनमन्यथा गु-ण्यामित्यलं वदं बन्धो निर्वन्धस्तेन वद्धाः ॥ १३ ॥

लोकतः सर्वज्ञानामस्माकं स्वविषयज्ञानजनकारवमाहास श्रीहरिलक्षणामित्याह । अहमित्यादिना ॥ १४ ॥

न स्पृष्टा रजस्तमोऽयामस्पृष्टरजस्तमस्काः शुद्धसारिका । ततो भृगवादिभ्यो अन्ये मन्वावयः सत्त्वप्रधाना इत्यनेन प्रचुरमन्ये रजस्तमसी च किञ्चित् स्त इति ज्ञायते कुत उक्तं स्पृष्टेति इहितिमिच्छाविषयमभिप्रायम् ॥ १५ ॥

ताप्रसादमन्तरेणादृष्टलक्ष्यवेधवचक्षुरादीन्द्रियाविषयत्वेन । पयं ज्ञानं दुष्करमित्याह । यं वा इति । गोभिश्चक्षुरादीन्द्रियैः । भूतो जीवाः आत्मनां जीवानामात्मानमन्तर्यामिण्यं स्वरूपा चाह अन्तर्हृदि सन्तं अथवात्मानमन्तर्हृदि सन्तम् अ तयो रूपाणि स्वरूपाश्च चक्षुरादीन्द्रियमनेन निक तिनां चक्षुरादीन्द्रियाभिमानिनां देवानामपि तद्विषयत्व भाव उक्त इति ज्ञातव्यं स्वरूपत्वेन नाकृतयः प्रश्यन्त चेत्तत्राह । तत इति । ततः आकृतिभ्यः परं विलक्ष्यं मि मित्यर्थः इदमपि हरिलक्ष्यं स पर इति पूर्वेषामवयः ॥ १६ ॥

तांस्तु वेदितुमिच्छाम इत्यस्योत्तरमाह । तस्येति । मायाधिप-लक्ष्मीपतेः आत्मतन्त्रत्वलक्ष्मीपतित्वे पूर्वोक्तलक्षणासाधके । ज्ञातव्यं प्रायेणैति कथितार्थनिर्धारणाय तस्य हरेः रूपं स्या वर्णं गुणाः विप्रप्रियत्वादयः स्वभावो नित्यनिर्दोषत्वं येषां तथा ॥ १७ ॥

तेषां किं कृत्यमिहेति तत्राह । भूतानीति । विष्णोर्भूतानि पार्य-तुर्दशैर्ब्रह्मानि दर्शनायां ग्लक्षणाणि तद्भक्तिमतः विष्णुभक्ति-मतः ॥ १८ ॥

विष्णादूनाश्चेत्तर्हि पातकिनं किमित्युदमूचक्षिति तत्राह । अ-रिषति । तुशब्दात्सूक्ष्मज्ञानं युष्माकं नास्तीत्याह ॥ १९ ॥

तर्हि के विदुरिति तत्राह । स्वयम्भूरिति ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः

प्र - इति । श्रीनारायणपुरुषत्वनिर्णयान् पूर्व स्वयदीवस्व-ज्ञाने दुःखं तमासीदिति ॥ ११-१५ ॥

यं वै इति । श्रीभगवद्रूप एव वागाद्यगोचरतया भूतिभिर्बध्यत इति व्यज्य तस्य रूपकाशत्वं व्यञ्जितम् न विचक्षते न विषयी-कुर्वन्ति ॥ १६-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचित्तसारार्थदर्शिनी ।

स्मरन् प्रीत इति । नारायणनामभ्रवणमात्रादेवेति भावः ॥ ११ ॥ किमरे अपराधिनः ! प्रलय तत्त्वं श्रुत्येत्याह । पर इति । यं मां जो कशास्तरं जानीय तस्मान्मत्तोऽपि मनुपलक्षितः आदिभ्योऽप-

भीमद्विभवाय च कवर्तिकृतसारायंश्चिनी ।

रेः श्रेष्ठोऽधीश्वरोऽस्ति । ग्रहन्तु जङ्गमानामेव तत्रापि पापिनामेव
त्रापि तत्किकुरः सत्रीश्वरः सतु सर्वेश्वरः । कोऽसौ यत्र यस्मिन्
श्वरमोतं प्रोतञ्च । ऊर्ध्वतिर्यक् ननु पुं पटवत् । यद्देशेऽप्यो विष्णु-
करोऽप्यः नस्योतषकसि प्रोतबलीषर्द्धवत् ॥ १२ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति । य इति । चाचि वेदक्षत्रायां नामानि ब्राह्म-
णादीनि कर्माणि यजनादीनि तैरेव निबन्धैर्निबन्धकैर्बद्धाः ॥ १३ ॥
न केवलं स मन्त्रिष्यः पर एव किन्तु वयं विरिञ्चिपर्यन्ताः
त्वत्का अपि स कदा किं कुर्यादित्यपि न विश इत्याह । ग्रहमिति ।
हितं चिकीर्षितं यदुक्तं । "नहास्पकहिंविद्राजन् ! पुमान् वेदविधि-
हेस्तम । यद्विजिहासया युक्ता मुह्यन्ते कथयोऽपि हि," इति ॥ १४ ॥

अस्पृष्टरजस्तमस्का अपि स्पृष्टा सत्त्वमयी माया यैर्यतः सत्त्व-
धानाः ॥ १५ ॥

तत्त्वतीन्द्रियत्वात् सुतरामेव न जानीम इत्याह । यमिति । गोभि-
र्निन्द्रियैः मनसा सचिकल्पतया असुभिः कर्मेन्द्रियैः हृदा चित्तेन
तर्धिकल्पतया च न विचक्षते न जानन्ति आत्मानं जीवाना-
नेकेषाम् एकमेवात्मानमन्तर्यामिणा माकृतयो रूपाणि चक्षुर्यथा
संभूतं ततः प्रकाश्येऽप्यः परं प्रकाशकम् ॥ १६ ॥

ननु भवत्वेव भूतः परमेश्वरस्ते न जिहासामहे ये त्वस्मान्नि-
रस्य पातकिनं ररक्षुस्ते के इत्यत आह । तस्यैति । प्रायेण मनोहरा
ति युष्मन्ननु न मनोहरा इति भावः ॥ १७ ॥

सुरपूजितानीति । रे मूर्खास्तान् अपूजितवन्तो गूयमपराधिन
वेति भावः । तद्भक्तिप्रतो विष्णुभक्तान् मत्तश्चेति यूयं के वराका
ति भावः ॥ १८ ॥

नन्वेवञ्चिर्हिते कथमधर्मपत्नपातिन इति चेद्धर्मतत्त्वं युष्म-
द्रथाःमूढाः कुतो वास्यन्ति महाविद्वांसो मुनयोऽपि न जानन्ती-
हाह । धर्ममिति ॥ १९ ॥

अथ केशवि ज्ञानान्ति तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह ।
तस्मिन्निद्रिये ज्ञानान्ति इति । ननु निजकृतस्मृतिशास्त्रेष्वपि स्पष्ट
प्रमाणं इत्यत आह । परं ततः गुह्यं परमतत्त्वत्वात् संबुध्यैव स्थान्यं
च तस्मान्मन्त्रगुह्याध्याये "सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे" इत्यत्र
परिनिर्दिष्टं किं तस्मिन् गुह्यातीतं सगुह्यास्मृतिशास्त्रेषु वक्तव्य-
मिति । तस्मिन्निद्रिये ज्ञानान्ति तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह ।
तस्मिन्निद्रिये ज्ञानान्ति इति । ननु निजकृतस्मृतिशास्त्रेष्वपि स्पष्ट
प्रमाणं इत्यत आह । परं ततः गुह्यं परमतत्त्वत्वात् संबुध्यैव स्थान्यं
च तस्मान्मन्त्रगुह्याध्याये "सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे" इत्यत्र
परिनिर्दिष्टं किं तस्मिन् गुह्यातीतं सगुह्यास्मृतिशास्त्रेषु वक्तव्य-

भीमद्विभवाय च कवर्तिकृतसारायंश्चिनी ।

अथ केशवि ज्ञानान्ति तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह ।
तस्मिन्निद्रिये ज्ञानान्ति इति । ननु निजकृतस्मृतिशास्त्रेष्वपि स्पष्ट
प्रमाणं इत्यत आह । परं ततः गुह्यं परमतत्त्वत्वात् संबुध्यैव स्थान्यं
च तस्मान्मन्त्रगुह्याध्याये "सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे" इत्यत्र
परिनिर्दिष्टं किं तस्मिन् गुह्यातीतं सगुह्यास्मृतिशास्त्रेषु वक्तव्य-

अथ केशवि ज्ञानान्ति तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह ।
तस्मिन्निद्रिये ज्ञानान्ति इति । ननु निजकृतस्मृतिशास्त्रेष्वपि स्पष्ट
प्रमाणं इत्यत आह । परं ततः गुह्यं परमतत्त्वत्वात् संबुध्यैव स्थान्यं
च तस्मान्मन्त्रगुह्याध्याये "सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे" इत्यत्र
परिनिर्दिष्टं किं तस्मिन् गुह्यातीतं सगुह्यास्मृतिशास्त्रेषु वक्तव्य-

अथ केशवि ज्ञानान्ति तर्हि तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह ।
तस्मिन्निद्रिये ज्ञानान्ति इति । ननु निजकृतस्मृतिशास्त्रेष्वपि स्पष्ट
प्रमाणं इत्यत आह । परं ततः गुह्यं परमतत्त्वत्वात् संबुध्यैव स्थान्यं
च तस्मान्मन्त्रगुह्याध्याये "सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे" इत्यत्र
परिनिर्दिष्टं किं तस्मिन् गुह्यातीतं सगुह्यास्मृतिशास्त्रेषु वक्तव्य-

ये बलि वहन्ति ते के इत्याकाङ्क्षायां तान् वहन् सर्वे एते
तस्य चोद्यते न जानन्तीत्याह । ग्रहमिति द्वाऽयाम् ॥ १४ ॥

अस्पृष्टरजस्तमस्काः सत्त्वप्रधाना यस्यैहितं न विदुः ततस्तेऽप्यः
सत्त्वप्रधानेऽप्योऽप्ये रजस्तमःप्रधानाः स्पृष्टमायाः श्रुदाधिकारिणां
न विदुरिति किं वाच्यम् ॥ १५ ॥

आत्मानामखिलजीवानामात्मानमन्तर्हृद् सन्तम् "मन्तः प्रविष्टः
शाक्ता जनानाम्" इति ध्रुतेः गोभिर्वाग्भिः मनसा च असुभिर-
न्यैरिन्द्रियैश्च न विचक्षते कारत्त्येन नैव पश्यन्ति इत्यन्त-
र्वाच्यत्वात् "यद्वाचा नश्यदितं यन्मनो न मनुते" यस्यामने
तस्य मते मते यत्न न चेत् सः" इत्यादिभ्यः हतगमितं विश-
पयां ततः परं गवादिभ्यः परं चक्षुः प्रकाशकं तत्प्रकाश्या-
कृतयो यथा न विचक्षते तन्न सर्वथा निषेधस्तु नास्ति
"तं त्वोपनिषद् पुरुषं पृच्छामि मनसैवानुद्भव्यः सदा पश्यन्ति
सूरयः" इत्यादिभ्यः स मदन्व इति पूर्वगोवाच्यः ॥ १६ ॥

अथतु त्वदन्यः सर्वेश्वरः सर्वनिपन्ता ये पाशान् कित्या
पापिनं विमोचितवन्तस्ते के इत्यतस्तानाह । तस्यैति द्वाऽयाम् ।
तस्य आत्मतन्त्रस्य स्वतन्त्रस्य तद्रूपगुणस्वभावाः तस्यैव रूपं
गुणाः स्वभावश्च येषां ते इह चरन्ति ॥ १७ ॥

भूतानि पार्षदरूपाणि तूदर्शानि द्रष्टृमण्यशक्यानि लिङ्गानि
रूपाणि येषां तानि तद्भक्तिमतः विष्णुभक्तियुक्तान् ॥ १८ ॥

ननु यदि ते विष्णुपार्षदास्तर्हि धार्मिकरक्षां कृतः कृतधन-
स्तत्राह । धर्ममिति । ऋष्यादयोऽपि यदा न विदुस्तार्हि असुरादयः
कुतो विदुः ॥ १९ ॥

एते तु भगवदनुग्रहतो जानन्तीत्याह । स्वयम्भूरिति ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि प्रजाओंके नियम न करने वाले यमराज
केल से जब इस प्रकार दूता ने पूछा तब यम धर्मराज बड़े
प्रसन्न होकर श्रीहरिचरणारविन्द को स्मरण करके अपने
दूतों के प्रति यह वचन बोले ॥ ११ ॥

यमराज बोले स्यावर जङ्गम सब लोक में और मेरे से
भी बड़े ईश्वर और हैं जिन से यह सब जगत् जैसे मूर्तों
में कपडा सीधा तिरछा पुछा रहता है तैसे पीछा है जिनके
अंश से इस जगत् की स्थिति नाश होती है और सब लोक जिस
आत्मा के वश में है ॥ १२ ॥

जो भगवान् निज वेद छत्रगा मिज घागी रूप में रहते
में ब्रह्मगुप्ति नाम रूप छोटी रसभयो से गऊगी प्रतीति
रहते देव सब जीव चकित होकर ना । जैसे केशवि
बंध हुए जिन भगवान् को भेट पूजा सब सु परसे
हम महन्द्र निश्चयि चरगा । जोश महान् प्रवन्त
प्रह्लाजी आदित्य देवतागण विश्वे देवतागण में प्रह्लादगण
मिद्धगण ॥ १४ ॥

और जो संसार की सृष्टि करने वाले केशवि देव रजोगुण तमोगुण
से रहित जो भृगु आदिक माया रूपा होने में सत्त्व गुण वाले
हैं । जिनके अंतःकरण में केशवि देव का प्रवेश होता है ।

द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटाः ! ।

गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ २१ ॥

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।

भक्तियोगो भवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥ २२ ॥

नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ! ।

अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥ २३ ॥

एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां सङ्कीर्त्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ।

विक्रुदय पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणोति भ्रूयमाण इयाय मुक्तिम् ॥ २४ ॥

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्वत माययाऽलम् ।

त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः ॥ २५ ॥

एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनन्ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ।

ते मे न दग्दमर्हन्त्यथ यद्यमीषां स्यात् पातकं तदपि हन्त्युरुगायवादः ॥ २६ ॥

ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ।

तान्नोपसीदत हरर्गदयाऽभिगुप्तान्नेषां वयं (१) न च वयः प्रभवाम दण्डे ॥ २७ ॥ •

तानानयध्वमसतो विमुखान् सुकुन्दपादारविन्दमकरन्दरसादजस्रम् ।

निष्किञ्चनैः परमहंसकुलैरसन्नैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि वद्धतृष्णान् ॥ २८ ॥

जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणानामधेयं चतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।

कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदाऽपि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ २९ ॥

तत्त्वम्पतां स भगवान् पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः ।

स्वानामहो न विदुषां रचिताञ्जलीनां क्षान्तिर्गरीपसि नमः पुरुषाय भूम्ने ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

जिन भगवान् को प्रणिमात्र मन चचन कर्म से हृदय से प्राणों से भी सब आत्माओं के आत्मा होकर हृदय में रहने पर भी नहीं जानने हैं जैसे कि घट पटादि रूपादिक वस्तु को नहीं देखते हैं तिस प्रकार सब से परे होने से उन परमात्मा को कोई नहीं जानता है ॥ २६ ॥

वे परमात्मा हरि स्वतन्त्र हैं सब के आधीश सब से परे हैं आशा के अधिपति हैं महात्मा हैं उनके दून उनके ही, स्वभाव के गुणवाले इस जगत् में प्रायः करके बिचरते रहते हैं ॥ २७ ॥ कोई जिनके स्वरूप को देख नहीं सकता है देवता से जो सदा पूजित हैं वे भी अज्ञान ऐसे भीविष्णु भगवान् के भृत्यजन बिचरते हुवे भगवान्, किमान् मनुष्यों को अन्यायुष्टों से तथा मेरे बंध से भी रक्षा करते हैं ॥ २८ ॥

साक्षात् भगवान् ने प्रवृत्त किया जो धर्म है निसको श्रद्धा प्रथमां देवता उत्तम सिद्ध असुर सिद्ध चारणादिक भी नहीं जानते हैं तो मनुष्य तो कहां से जान सकेंगे ॥ २९ ॥

ग्रह्याजी नारदजी श्रीमहादेवजी सनत्कुमारजी भुजुजी प्रह्लादजी जनकजी भीष्मजी बलि महाराज श्रीशुकदेवजी इम ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

भटाः ॥ २१ ॥

तमेधु र्ममाह । एतावानिति ॥ २२ ॥

न चात्र प्रोक्तं वक्तव्यं दृष्टव्यमित्याह । नामोच्चारणेति । केनैव केवलं सकृदुच्यते ॥ २३ ॥

ननु नामाभासेन यं सर्वपापक्षयः स्यात् । अज्ञानत्वाद्दृष्टव्येऽपि विधानात् तथाहि "साधमातरुणान् मत्स्या दुःखप्राप्तादिमुच्यते" इति अनुदिनमिदमादरेण श्रुयवाजिति । "अवर्णानि न भ्रानं हररज्जुतकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च हृदयेऽजिलक्षितम्" । इत्याद्यात्मनेव पुराणे तत्र तत्र पश्यते पुराणास्तरे च "पश्यन्म भवति स्मरतां तद्दर्शनम्" इति ।

भीष्मरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

अत्रैव च ।

तस्मात्सङ्कीर्तनेन विष्णोर्जगन्मङ्गलमंहसाम्
महतामपि कौरुष ! विद्वैकान्तिकानिष्कृतम् ।

इत्यादिना सम्यक्कीर्तनाद्देव मुच्यते । किञ्च । तथा सति किमिति मन्वा-
दयो द्वादशाब्दादीनि स्मरन्त्यः तस्माद्विद्वन्नुपपन्नमिन्न तत्राह । एता-
वनेति । भगवतो गुणानां कर्मणां च नाम्नां च सम्यक्कीर्तनमिति
यदनावता पुंसामघनिर्दरण्याय पापक्षयमात्रायाल्लमुपयोगो नास्ति
अलंशब्दोऽत्र वारण्ये । यथाहामरसिंहः “अलं भूषणपर्याप्तिसा-
किवारण्यवाचकम्” इति उपयोगाभावमेवाह । अजामिहो
महापातक्यपि नाराच्योति विक्रुद्य न तु सम्य-
क्कीर्तयित्वा तच्च पुत्र विक्रुद्य न तु हारम् अघघानशुचिरपि
त्रियमाणाऽस्वस्थचिह्नोऽपि मुक्तिमवाप न त्वघनिर्दरण्यामात्र-
मतो नामाभासेनापि सर्वपापक्षय इत्येव तत्त्वमावृत्तिभङ्गादि-
विधयस्तु पापघनाशायार्थं इत्युक्तमेव हरेर्गुणानुवाद्ः खलु
सर्वभावने इत्यत्र ॥ २४ ॥

यत्कं इत्यर्थे तर्हि द्वादशाब्दादिस्मरणमिति तत्राह । प्राये-
णोति । महाजनो मन्वादिः । अव्यभावः । यथा मृतसंजीवनीपधि-
मजानन्नो वैद्या रोगनिर्दरण्याय त्रिकटुकनिम्बादीनि स्मरन्ति
तथा स्वयम्भुवामुखद्वादशव्यनिरेकेणार्थं महाजनोऽपि गुणमि-
दमहात्वा द्वादशाब्दादिकं स्मरन्तीति । किञ्च । मायया देव्या अलं
विमोहितमतिरयं जनो मधु मधुरं यथा भवत्येवं पुषिपतायां पुष्प-
स्थानीयैरथवादेमनोहरायां त्रय्यां जडीकृता अमिनिविष्टा
मतिर्यस्य जनो महत्येव कर्मणि भङ्गया युज्यमानो नाल्पे
प्रवर्तते इत्यन्ते हि प्राकृतस्य लोकस्य महति मन्त्रादौ भङ्गा
मल्पेचोभेद्या तस्मात्स्य प्राहको नास्तीति तैर्नोकम् । यद्वा । स्वाधी-
नः सिहोऽस्त्येतन्नाता श्वसृगाणादिनिवारण्याय तं यथा न प्रयु-
जते तथाऽस्तिनुच्यत्वात्पापस्य न तन्निरसनाय परममङ्गलं हरेर्नाम
स्मरन्ति । यद्वा । नाममाहात्म्यज्ञाने सर्वमुक्तिप्रसङ्गादित्येषा दिक्
प्रत्यक्षस्मरणेनापि प्रातिप्रपञ्चवते ॥ २५ ॥

अत्रैव च । अत्रियोगममीषां पातकं न स्यादेव यदि
व्याजं तस्याभावात् । वादः कीर्तनम् ॥ २६ ॥

तत्रैव च । निष्णोय भूत्याननुशास्ति । त इति । ये भगवन्ते
पदमात्रेण वा निष्पेक्ष परिगीतपरिव्रगाया वगीतपतिः कथा
महात्वात्तं विदुः तत्समीपमपि न गच्छन्त वयः । तत्रैव च
इत्यत्रापि ॥ २७ ॥

येऽपि तदर्थमानेया इत्यत्राह । तान्ति त्वया । अत्रैव च ।
पुत्रं तन्निवाहो मुकुन्दपादारविन्दयोः । अत्रैव च । तत्रैव च ।
अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च ।
अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च ।

किञ्च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च ।
अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च ।

अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च ।
अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च ।
अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च ।

युंक्तेव । मह इति पाठे स्वीयानां माहात्म्यमविदुषां नः क्षमां
करोतिवत्यर्थः ॥ ३० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एते वयं द्वादश हे भद्राः ! भागवते धर्मं जानीमः तत्प्र-
भावं जानीम इत्यर्थः कथम्भूतं गुणं गांषं निशुद्धं केष-
लसर्वप्रधानाधिकारं दुर्वाधमितरैर्दुर्बिहयं यं धर्मं हात्वामृतं
मुक्तिमश्नुते प्राप्नोति ॥ २१ ॥

कोऽसाधीदशो धर्मः कियत् वा तत्राह । एतावानेवेति । भग-
वति तन्नामप्रहणादिभिरनुगृहीतो यो भक्तिवोगः स एव पुंसां
लोके पर उत्कृष्टो धर्मः लोके पुरुषैः साध्य उत्कृष्टो धर्मः
भगवद्भक्तियोग एव सच्चैतान्वाविच्छिन्नप्रमपूर्वानुष्ठानपर्यन्त
एव “प्रमपूर्वमनुष्ठानं भक्तिरित्यभिधीयत” इति बचनार्थमभि-
प्रेत्य भक्तिशब्देनैवार्थलक्षाभादेनावानेवेत्युक्तम् ॥ २२ ॥

आस्तां भगवद्भक्तियोगप्रभावस्तावनामोच्चारणप्रभावमेव
पश्यतेत्याह । नामिति । हे पुत्रकाः ! हरेर्नामोच्चारणमाहात्म्यं पश्यत
येन नामोच्चारणमाहात्म्येनाजामिहोऽपि अपिशब्दस्तस्य सुतरां
मुक्त्यनर्हतां सूचयति । मृत्युपाशात् संसारपाशात्मुक्तोऽभूत् ॥ २३ ॥

अतः पुंसामघस्य निर्दरण्याय निःशेषपण्याय एतावने-
वाले कियता भगवतो गुणकर्मप्रतिपादकनाम्नां सङ्कीर्तनमि-
तीयता कुतः यद्यस्माद्घनाद् पाप्यापि अजामिहो त्रियमाणाः
पुत्रं नाराच्योति विक्रुद्याहूष मुक्तिमुपेत्यगादित्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेवं विधे नाममाहात्म्यादिकं स्वयंश्राद्धवदन्येषधीत-
शास्त्रा अपि किं न जानीयुस्तत्राह । प्रायेणोति । महाजनः शास्त्र-
ज्ञोऽप्ययं जनः तदिदं नाममाहात्म्यादिकं प्रायशो न वेद् तत्र
हेतुः ऐवंदवस्थ भगवतः संबन्धिण्या माययाल्लमत्यर्थं विमो-
हिता मतिर्यस्य तादृशः तं प्रति खिद्यति वनेति । किञ्च । मधु-
पुषिपतायां मधु मधुरं यथा भवति तथा पुषिपतायां पुष्प-
स्थानीयभृद्भृङ्गादिफलप्रकाशकार्यवादेमनोहरमायामित्यर्थः एवं
भूतायां त्रय्यां जडीकृताभिनिविष्टा मतिर्यस्य जन एव वैता-
निके महत्येव कर्मणि युज्यमानः भगवन्मायामोहितत्वादर्थावा-
दाभयार्थं कर्मासक्तचित्तत्वाच्च न वेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं विदित्वा ये भगवन्तं भजन्ति न तेषामस्मद्दृश्यते-
त्याह । एवमिति । सुधियः कुमालाः ये जना एवं नाममाहात्म्या-
दिकं विमृद्यमानन्ते त्रिविधपरिच्छेदरहिते पाङ्गयपूर्णं भगवन्ति
अत्रैव च । भक्तियोगं विदधने कथ्यते खलु ते मम दग्डे प्रि-
तः । तेषां पातकभावादित्यर्थः यदि किञ्चित्पापं पापं
स्थात्तर्हि तदपि पातकमुत्तमायस्य भगवतो वात् । अत्रैव च ।
दात्मकनामप्रहणादिकेषु हन्ति लपयति ॥ २६ ॥

एवमाद्येपर्याप्तसामिधायानुना । अत्रैव च । अत्रैव च ।
त्रिभिः । ये जनाः साधवः साधुगुणयुक्ताः । अत्रैव च ।
भगवदात्मकत्वेन सर्वं पश्यन्तीति तत्राह । अत्रैव च । अत्रैव च ।
पेयभावेन भगवन्तं शरणं गच्छन्त इत्यत्रैव च । अत्रैव च ।
गीताः पवित्राश्च गाथा येषां । अत्रैव च । अत्रैव च ।
समीपं गच्छन्तत्यर्थः तत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च ।
गुणात् । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च । अत्रैव च ।

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषां दण्डे वयं प्रभवामः समर्थो भवेम ॥ २७ ॥

तर्हि क आदेशस्तत्राह । तानिति । तानानयध्वं कानजलं स्मृतं निष्कामैः परमहंसानां ज्ञानिनां कुलैः सङ्घैः रसङ्घैः जुष्टात् सेवितान्मुकुन्दस्य पादारविन्दयोर्मकरन्दतुल्यो रसः तस्माद्भिन्नानन एवास्ततः पापिष्ठाभरकद्वारे गृहे बज्रवृष्णान् कृताभिलाषान् ॥ २८ ॥

किञ्च । येषां जिह्वा चेतः शिरांसि भगवन्नामधेयचरणारविन्देष्वनस्मरणानमस्कारात् कुर्वन्ति तानानयध्वमित्याह । जिह्वेति । भगवतां गुणप्रतिपादकं नामधेयं यस्य जिह्वा न वाक्कि बस्य चेतः भगवत्तद्विचारविन्दं न स्मरति यस्य च शिरः सकृदपि श्रीकृष्णाय नो नमति ताञ्च कृतं विष्णोः कृत्यमाराधनं येस्मानन एवास्ततः जुष्टानानयध्वम् ॥ २९ ॥

एवं स्मृतानादिदृश्य दूतकृतापराधभिषा भगवन्तं क्षमापयति । तदिति स्वपुरुषैरस्मद्भ्रष्टैर्यदस्मत्कृतमपराजं तत्पुराणः पुरुषो भगवाञ्जारायणः क्षाम्यतां दिवादिवात्कर्मण्यं सर्वधातुके इयन् स्वानां स्वभक्तानामहानां कृताञ्जलीनां नोऽस्माकं क्षान्तिरस्मद्विषया क्षान्तिरित्यर्थः अहो गरीयसी गुरुतरा बहुला भगवति वसंत इतिभावः तस्मै भूम्ने सर्वास्तयीमिणे नमः "अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवः प्रसीदति" इत्युक्ततरप्रसादनिमित्ताञ्जलिबन्धनेन नमस्करोतीति भावः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किञ्च । धर्मस्वरूपं निवेद्यतु भवानित्याशङ्क्य उत्तमं धर्मं ब्रह्मीत्यभिप्रायेणाह । एतावानिति । तस्य हरेर्नामप्रहृष्टादिभिर्भगवति यो भक्तियोगः एतावानुत्तमः परो धर्मः स्मृत इत्यन्वयः "एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः" इति स्मृतानुक्तम् ॥ २२ ॥ ३१ ॥ नारायणोत्थादिगुणानाम्नां मधुमूदनत्यादिकर्मनाम्नां गुणानां कर्मणां नाम्नां वा यत्सङ्कीर्तनमेतावता पापनिर्हरणावाहं साधनाम्नरं नापेक्षितमिच्छन्वयः आकृष्य आह्वय ॥ २४ ॥

देव्या बहुविधबिजासोपेतया मधुपुष्पितायां स्वर्गादिपुष्पप्रकाशिकायां चैतानिके वेदविहिते यज्ञसम्बन्धिनि वा युज्यमानः प्रेयमाणाः ॥ २५ ॥

भाष्ययोगं भक्तियोगमुक्त्वाववाहः भगवन्नामकीर्तनम् ॥ २६ ॥

गाथाः सङ्कीर्तनान् वेदादिभिर्मित्यगीतसङ्कीर्तनाः गद्या कौमोदक्या ॥ २७ ॥

अस्ततः लोकनिन्दितकर्मनिरतान् निरयध्वानि नरकद्वारे गृहे भार्वादी ॥ २८ ॥

मकृतविष्णुकृत्यान् अननुष्ठितविष्णुपादाचनैनादिकर्मणाः ॥ २९ ॥

१ कृष्णाङ्घ्रिपद्मभुलिङ्गं कृष्णापादारविन्दमकरन्दं संसक्तमानः पुमान् स्वकर्मणि तांशु मायागुणेषु विषयेषु न रमते पुरुषार्थबुद्धिं न करोति यतः कर्मणः पुनः रजः रागः स्यात्सादरां कर्म तुल्यध्वेन कर्मजलेन कर्मप्रज्ञावनमिधांति दर्शयति ॥ ३० ॥

(१) इतः परमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं श्रीधरस्वामिपाठापेक्षया शंकाणां कश्चिदसंख्यापैरीत्यं विद्यते ।

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

विजानीम एव ननु निजस्मृत्यादौ स्पष्टं कथयाम इत्यर्थः तत्र हेतुः । गुह्यं लोकमर्षादारक्ष्याथ गोप्यम् । किञ्च । साधारणजनैर्दुर्बोधम् । दुर्बोधत्वे हेतुः विशुद्धं नष्टशुद्धाः शुद्धं ज्ञातुमर्हन्तीति गुह्यत्वे हेतुविशेषः । यमिति । हे भटा ! इति तस्माच्छ्रुत्वा तु सुतरान् जानीयेत्यर्थः ॥ २१ ॥

लोकैस्मिन्नह जगतीत्यर्थः तन्नामप्रहृष्टादिभिरिति श्रुतीवा प्रकृत्याभिरुप इतिवत् ॥ २२ ॥ २३ ॥

एतावनेत्यस्य टीकायां पापवासनाक्षयार्थं इत्यत्र तथापि महदपराधाद्यालम्बनेन तिष्ठति वा पापवासना तस्याः क्षयार्थं इत्यर्थः मरणं तु निरपराधस्यैव सतो मुखे नामाविर्भावः स्यादिति भावः । इत्यमेव द्वितीये "एतावान् साङ्ख्ययोगाभ्याम्" इत्यत्र व्याख्यातम् । अन्ते तु परमो लाभ इति । तदुक्तम् । कृष्णः कृष्णः कृष्ण इत्यन्तकाले जल्पन् जन्तुर्जीवितं यो जहाति । आद्यः शब्दः कल्पने तस्य मुक्तौ ब्रीडानघ्नौ तिष्ठतोऽन्यादृशस्यौ" इति । मुक्तिमिषायेति जीवन्मुक्त्यपेक्षया ॥ २४ ॥

महाजनो ब्राह्मणेतरमुन्यादिः । स एव देव्या विमोहितमतिरित्यादिलक्षणाः ॥ २५ ॥

एवं पूर्वोक्तभगवत्प्रतिमहिमप्रकारम् । सर्वाऽन्तेति ! नित्यमैकितिकपरित्याग उक्तः तथापि दण्डं नार्हन्ति । तत्र यदि देवास्त्रिभिर्ज्ञात्वरणेन पातकं स्यात्तदपि यथा कथञ्चित्तत्कीर्तनमात्रं हर्तात्यर्थः ॥ २६ ॥

तेषामेव माहात्म्यानुवादपूर्वकं शिक्षयति । ते देवेति । नोपेतु दतेति । तन्निकटे पातक्यपिचञ्जयति तदापीति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अस्तु तावत्तेषां वाक्तां यतो जिह्वा नघकीति । यद्यस्य जिह्वापि श्रीभगवतो गुणान् नामधेयञ्च वा एकदा जन्ममध्ये यदा कदापि न वाक्कि जिह्वाया भभावे चेतश्च तद्विचारविन्दमेवैवापि न स्मरति चेतसां विद्विस्तत्त्वे शिरश्च कृष्णाय कृष्णं कक्ष्यीकृतं नो नमति । "शाठ्येनापि नमस्कारं कुर्वतः शार्ङ्गध्वजने । शतजपार्जितं पार्थ तच्छृणोदेव नश्यति" इति स्कान्दोक्तमहिमानं नमस्कारं न करोति तानानयध्वम् । तत्र हेतुः असतः असत्त्वे हेतुः । अकृतविष्णुकृत्याह । यथा च स्कान्दे रेवाक्येदे श्रीमद्भोक्तौ । स कर्ता सर्वधर्माणां भक्तो-यस्तव केशव ! । स कर्ता सर्वपापानां यो न भक्तस्तथाप्युत ! । पार्थ भवति धर्मोऽपि तवाभक्तः कृतो हरे । निःशेषधर्मकर्ता । अप्यभक्तो नरके हरे । सदा तिष्ठति भक्तस्ते ब्रह्महापि विमुच्यते । श्रीपाके मन्त्राः । न कृतं पापमपि धर्माय कल्पते । मामनादस्य धर्मोऽपि पार्थ स्यान्मत्प्रभे चत" इति । युक्तञ्च तत् । भवयां कीर्तनज्ञास्येत्सादिना सर्वेषां मनुपासनमित्यादिना सर्वे विधिनिषेधाः स्युरित्यादिना च परमनित्यत्वादिप्रतिपादनात् एवं सङ्कीर्तनादीनां प्रयागामति सुकरागामभावे परेषां सुतरामेवाभावा भवेदिति सामान्येनैव विष्णुकृत्यरहितत्वमुक्तम् । जिह्वादीनां करणभूतानामपि कर्तृत्वेन निर्देशः । पुरुषानिच्छयापि यथोचितकीर्तनादिकमादत्ते चरणारविन्दमिति विदोपाङ्गनिर्देशः यमस्य भक्तिव्यापक एव ननु तन्मात्रस्मरणनियामकः अत्राभक्तानामानयनेन भक्तानामानयनमेव विधीयते "आनयनस्योत्सर्गसिद्धत्वात्" वैवस्वतः संयमं पजानाम" इति धृतेः "सकृन्मनः कृष्णपादारविन्दयोः" इत्यादौ तद्गुणैः

तस्मात् सङ्कीर्तनं विष्णोर्जगन्मङ्गलमहसाम् ।

महतामपि कौरव्य ! विद्वयैकान्तिकनिष्कृतम् ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुक्रोदयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भागवतं धर्ममर्थाद्भगवदनुग्रहादेव विजानीमः ॥ २१ ॥

यत्कर्मस्य विष्णोर्नामप्रहणादिभिरङ्गैः सहिता भक्तिर्भवति एतान् धर्मः तयोक्तम् "प्रथमे स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोऽक्षजे" इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

भगवतो गुणानां कर्मणां नाम्नां च सङ्कीर्तनं पुंसां मघ-
निर्हर्षणाय दृग्निक्षयमात्राय भवतीति एतावता एतावन्मात्रेण
फलकथनेन अलं चारणं फलमङ्गल इत्यर्थः अलं चारणं "अलं
भूयशपर्याप्तिसाक्षिचारणाच्चकम्" इति कोशात् यद्यतः अथवान्
अजामिलः नारायणोऽपि पुत्रं विद्वद्व्य मुक्तिमिवाय अवाप ॥ २४ ॥

भगवन्मायामोहिताः महाजनत्वेन प्रसिद्धाः अपीदं न जान-
न्तीत्याह । प्रायेणानि । अथां कर्मप्रतिपादकवद्व्यथां मधुरं यथा
भवति तथा पुंसां पुष्पं तत्तुल्यैरभवादैः "अथयं ह वै चानु-
मांस्ययाजिनः मुकुते भवति" इत्यादिवाक्यैर्मनोहरायां जडीकृता-
भिनिविष्टा मतिर्यस्य सः अत एव धैतानिके वेदप्रोक्ते महति
कर्माणि युज्यमानः अथं कर्मनिष्ठो महाजनः इदं भगवन्नाम-
कीर्तनादिरूपायाः भक्तैर्माहात्म्यं प्रायेण न वेद यतो देव्या
देवमाययालमत्यर्थं विमोहितमतिस्तस्मात् प्राचीनवर्हिचरके-
चित्महदुपदेशेन ज्ञानस्यपीति प्रायेणान्युक्तम् ॥ २५ ॥

भावयोगं भक्तियोगं विदधेते कुर्वते उरुगायस्य बहुधा गीय-
मानस्य भगवतो वादो नामकीर्तनादिरूपा इति यद् किञ्चि-
त्पातकं स्याद्वस्तुतस्तु तेषां तन्नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भृत्यान् प्रति धर्मतत्त्वमुपदिश्याद्यद्व्यान् द्यद्व्यांश्चाह । त इति
त्रिभिः । तान्नोपसीदत तत्समीपं न गच्छत वयः कालश्च
न प्रभवति ॥ २७ ॥

परमहंसानां कुत्रैः समूहेऽनुष्ठात् सेवितान्मुकुन्दपादारवि-
न्दयोः मकरन्दरसस्तुङ्गाकिरसस्तस्माद्जज्ञं सततं नित्यं विमु-
क्तास्तत्प्रतिगोमर्गहितास्तान् ॥ २८ ॥

तानेवान् । जिदति । यद्येषाम् ॥ २९ ॥

भगवन्मै शमापयति । नः स्वपुरुषैः असमर्थायैः सुप्तं अपु-
रुषैर्निर्विकीर्तयित्वात्कृतमयुक्तं कृतं तस्मै दनिवन्मत्वेन
प्रसिद्धो भगवान् ज्ञानो महतामहो नामकीर्तनादि-
माहात्म्यं न विदुषामांधुषा स्वानां रञ्जिताञ्जलीनां भृत्यानां
विष्णोर्नामकीर्तनादिभिरङ्गैः स्वार्थानि युक्तैवेति शेषः सर्वमङ्गलला-
भाय श्यामति । नम इति ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

हे दूत हो यह चारण भक्त प्रति गुण विद्वत्तुर्वोद्य
भागवत धर्म का जानने हैं जिस धर्म का कि जान कर मनुष्य
मुक्ति का प्राप्त हो जावे ॥ २१ ॥

इस जगत् में इतनाही पुरुषों का परम धर्म है भगवान्
नारायण आदि नाम का प्रहणादि करके भगवान् के भक्ति-
योग होता है ॥ २२ ॥

हे पुत्रो ! नारायण के नामोच्चारण के माहात्म्य को आप
लोग देखो ऐसा पापी अजामिल भी जिससे मृत्यु पास में से
छूट गया ॥ २३ ॥

मनुष्यों के पापों के नाश करने को इतनाही बहुत है जोकि
भगवान् के गुण कर्म नामों का कीर्तन करना है जिन भगवान्
के संबंध से ऐसा पापी अजामिल भी अपने पुत्र के पुकारने में
नारायण ऐसा कह कर मुक्ति को प्राप्त हो गया ॥ २४ ॥

प्राय करके भगवान् की माया देवी से अत्यंत मैत्रि के
मोहित हो जाने से यह जीव खोटी पुष्प सरी की वेद की घाणी
में जड़ होकर बड़े भारी यज्ञादि कर्म में लग जाता है सो
भक्ति नहीं करता है ॥ २५ ॥

इस प्रकार विचार करके बुद्धिमान् लोग सब प्रकार से
भगवान् में परम भाव से नाम संकीर्तनादिक करते हैं वे
पुरुष मरे दण्ड के बाण्य नहीं होते हैं यदि उनके कोई
पातक भी हों तौ भगवान् का गुणानुवाद ही उस पातक को
नाश करदेता है ॥ २६ ॥

जो समष्टि वाले हैं भगवान् के भक्त हैं वे साधु
हैं देवता सिद्ध जन उनकी पवित्र कथाओं को गाते हैं
श्री हरि के गदा से वे रक्षित रहते हैं उनके पास तुम
लोग मत जाना उनके दण्ड देने में हम ब्रह्मादिक तथा कांक्ष
कोई समर्थ नहीं है ॥ २७ ॥

उन पुरुषों को तुम खे लामो जोकि नरक के भ्रम
घर में तृष्णा को बांधे हैं तथा निष्किञ्चन परमहंस रसज्ञ
इनों के समूह से सेवित जो मुकुन्द भगवान् का चरण-
कमल रस तिस से निरन्तर विमुख हैं ॥ २८ ॥

और उनको खे आओ जिनकी जिह्वा भगवान् के गुण नाम-
धेयको नहीं कथन करती है जिन का चित्त कभी भगवान् के
चरणारविन्द को नहीं स्मरण करना है जिन का मति एक
वा भी श्रीकृष्णचरण में नष्ट नहीं होता है इसप्रकार जो विष्णु
भगवान् के सेवा नहीं करने वाले हैं तिन असत्पुरुषों को तुम
खे आओ ॥ २९ ॥

अपने नीचे के द्वारा जो हमने भगवान् का अपराध
किया है सो हम नहीं जानते ये अब हाथ जोड़ते हैं वे भीना-
रायण पुराण पुरुष भगवान् हमारे ऊपर क्षमा करें अथ पुरुषों
में तो क्षमा रहनी है इसी से हम उन भूमा पुरुष के अर्थ
नमस्कार करते हैं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तस्मादित्यादिः शुक्रोक्तिः जगतोऽपि मङ्गलम् ॥ ३१ ॥

शृण्वतां गृणातां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः ।

यथा सुजातया भक्त्या शुद्धयेन्नात्मा व्रतादिभिः ॥ ३२ ॥

कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिपन पुनर्विसृष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ।

अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्म यत एव (१)रजः पुनः स्यात् ॥ ३३ ॥

इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिङ्करास्ते ।

नैवाच्युताश्रयजनं प्रतिशङ्कमाना द्रष्टुं च विभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन् ! ॥ ३४ ॥

इतिहासमिमं गुह्यं भगवान् कुम्भसम्भवः ।

कथयामास मलय आसीनो हरिमचंयन् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् अजामिलोपाख्यानं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

पेक्षाभितकत्वमेवाह । शृण्वतामिति । व्रतादिभिस्तथा न शुद्ध्यति ॥ ३२ ॥

एतदुपपादयति । कृष्णाङ्घ्रिपद्मयोर्मधु लेढि आस्वादयतीति तथा मधुलिहनातितुच्छत्वेन विमृष्टा ये मायागुणा विषयास्तेषु पुनरने रमते अन्यस्तु तन्मध्वास्वादरहितोऽन एव कामाभिभूतः सञ्जातमनो रजः पापं प्रमार्ष्टुमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमिहेतुः कर्मणाः पुनरपि रजः पापं स्यादेव कुञ्जरशोचन्मनसाः आभावात् ॥ ३३ ॥

यथा विस्मितधियो यमभ्युः किं तु सत्यमुक्तमित्येव भेतिरेततः इति मतिरस्मान्ना अस्मान्नेव हन्यादिति शङ्कां वहन्तस्तं द्रष्टुं च विभ्यति स्म पाठान्तरे तु विस्मितधियो जाताः ते च ततः प्रभृति स्म राजन् स्मेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कथयामास मलये पर्वते आसीनोऽव्यग्रो हरिमचंयन् पुनः एतद्विवासायै हरः पादौ स्पृशन्नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्द्वीपरायणव्याख्यायां षष्ठस्कन्धे

एवं प्रत्याह किं तान् प्रातः पृष्टां यमोक्तिमभिधाय सुपुंसं विषयमागोऽन्तरा राक्षसस्य यथैव नरकाक्षरः नानोपासनाः नैवादित्यस्योत्तरं सङ्गमयति मुनिः । तस्मादिति त्रिभिः । अत्रैव । तस्मादितिहासमुच्यते नाममात्रादयस्य अतस्मात्

मोक्त्या सम्वादितायाश्च विष्णोः सङ्कीर्णं जगतो मङ्गलाग्रहं महतां विपुलानामप्यहंसां पापानामेकान्तवर्तानप्युक्तिं मुख्यं प्रायश्चित्तं विच्छिज्जानीहि ॥ ३२ ॥

व्रतादिकं तु न मुख्यमित्याह । शृण्वतां हरेरुद्दामानि विपुलानि वीर्याणि यशांसि मृदुर्मृदुः शृण्वतां गृणातां कथयतां चात्मा चित्तं भगवति श्रवणादिना सञ्जातया भक्त्या यथा शुद्ध्यति तथा व्रतादिभिर्न शुद्ध्यति ॥ ३२ ॥

कृष्णास्याङ्घ्रिपद्मयोर्मधु रमस्ते लेढ्यास्वादयतीति तथा पुनर्वृजिनावहेषु दुरितापादकेषु विमृष्टेषु प्रकृतिकार्यगतशब्दादिषु न रमते न सज्जते अन्यस्तु कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुवर्गिभिरुक्तकामैः शब्दादिमिहेतोऽभिभूतः आत्मनः स्वस्य रजः पापं प्रमार्ष्टुमपनेतुं कर्म प्रायश्चित्तरूपमिहेतु कुर्यादित्यर्थः कर्म विंशति । यतः कर्मणोऽन्तरं पुनः रजः पापं स्यात् सम्भाव्येत पुन इति रफलाप हीयः ॥ ३३ ॥

यमोक्तिमुपसंहरति । इत्थमिति । हे राजप्रियं भर्ता यमेन गदितं "कर्तृकरणं" इति समासः भगवतो महित्वं माहात्म्यं संस्मृत्य प्रत्यभिप्राय विष्णुदूतोक्तिर्गत्या एव ज्ञान्वा विस्मिता धीर्यथा ते तद्व्याख्यायाः तेन यमशासनेनाच्युताश्रयजनं प्रति शङ्कमानाः तेषां अश्रयमनेनास्माकं भर्तृदण्डन स्यादिति शङ्कमानाः तद प्रायश्चित्तं द्रष्टुं च विभ्यति अयं प्राप्नुयन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उक्तस्य प्रामाण्यभापनाय तस्याप्रवर्णितत्वात् इतिहासः । मलये पर्वते आसीनो भगवान् कुम्भसम्भवोऽव्यग्रो हरिमचंयन् यत्रिमं गुह्यमितिहासं कथयामास इत्युच्यते ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे

श्रीमद्द्वीपरायणव्याख्यायां षष्ठस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत् स्वपुरुषैरमन्कृतं नाऽस्माकं तत् क्षम्यतामित्यन्वयः न विदुषां हरेर्माहात्म्यमजानताम् । ननु ज्ञान्यर्थं को दयइ इति तत्राह । रचितेति । किमनेनानायासेनेति तत्राह । नम इति । द्रव्यादिष्वङ्गाद्-गडमन्तरेण कथं क्षान्तिरिति तत्राह । क्षान्तिरिति । वरीयसि वरतरे परतम पुरुषाय नमः इत्येतावता द्रव्यादि-दानाधिकेन क्षान्तिर्भवतीति शेषः "भूयिष्ठान्ते(१)नम उक्ति विधेम" इति श्रुतेः सर्वदा सर्वाहितास्मिन्प्रते महति क्षमति समर्पा ३१।३२ अहमां पापानामकामन्विनिष्कृते नियते प्रायश्चित्तं न केवलं श्रीशुद्धादीनां नामसङ्कीर्तने विधीयते अन्येषामपीति भावेनाह । मह-तामिति ॥ ३३ ॥

सर्वाणि साधनान्यनुष्ठीयमानान्यपि भक्तिसहितानि बलव-न्तीत्यभिप्रेत्याह । शृगवत इति ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्यः मलये पर्वते ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावल्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मादित्यादिशुकोक्तिः तस्मात् सङ्कीर्तनन्तु जगतां साप-राधनिरपराधानां सर्वेषामेव महतामंहसामपराधपर्यन्तानाम् ॥३१॥

सुष्ठु जातया रतिरूपया भक्त्या तु यथा मुक्तिपर्यन्तस्य किमुत पापमात्रस्य धासनाक्षयप्रकारेणात्मा मनः शुद्धयेत् तथा व्रतादि-भित्तैत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तदेव व्यतिक्रमं । कृष्णाङ्गप्रोति । अन्यः भक्तिमात्रहीनः ॥३३॥३४॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्योऽपीत्यर्थः संहिताध्वयने श्रीद्वैपायनाच्छ्रुत-त्वत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विष्णुवृत्तानां यमस्य च वाच्यप्रामाण्येन यदि यः कश्चित् कीर्तनेनैव सर्वपापक्षयस्तदा किमुत सम्पत्कीर्तनेनेत्याह । तस्मादिति श्रीशुकः ॥ ३१ ॥

अवशकीर्तनेन कृष्णासवतां भक्तानां सापराधानामपि भक्तिरेव पूर्णा स्थायवृत्तमानामौपराधयुक्तानां नामान्येव हस्त्यद्यम । अवि-श्रान्तिप्रयुक्तानि तान्पेधार्थकराणि इति । तस्यां भत्यान्तु जीवात्मैव शुद्धयेत् । किं पुनर्मन इत्याह । शृगवतामिति । आत्मा जीवः अवि-

(१) यथे ते तुष्यं भूयिष्ठां महती नम इत्युक्ति विधेम न तु त्वत्प्रीतिं कर्तुं शक्नुम इति ।

धामाखिन्याद्यथा शुद्ध्यति न तथा व्रतादिभिः कर्मकृतैः प्राय-श्चित्तैः पापक्षये सत्यपि पापबीजस्याक्षयान्मनः किञ्चिन्मात्रमेवा-पातनः शुद्धयतीत्यर्थः । तेन भो राजन् ! "प्रायश्चित्तमथोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत्" इति यस्वयाक्षिप्तं तत् सत्यमेव मूलपापक्षयो भक्तानां भक्तैव तेषामेव नरकगमनाभावो भगवत्प्राप्तिश्च तदभावात् कामै-शान्तु पापपुण्यवशात्प्रकस्वर्गयातायातं पुनः पुनरित्युपाख्यानं सिद्धान्तः प्रतिपादित इति द्योतितम् ॥ ३२ ॥

तदेवं सापराधा निरपराधा वा भक्ता भक्तिमेव कुर्वीरन् न तु प्रायश्चित्तं भक्तावधिभ्रस्ताः स्मार्तास्त्वर्थवादादिकुनर्ककंकाश-मतयः प्रायश्चित्तमेव । ननु नामकीर्तनमित्यतः प्रायश्चित्तशास्त्र-मपि सार्थकमित्याह । कृष्णाङ्गप्रपन्नयोर्मधुलिङ्गभ्रमरः स यथा गोगुणुपादिभक्ष्येषु घासौदनादिषु क्षुधा स्त्रियमाणाऽपि न विष-ज्जने तथैव भक्तः पूर्वदशायां दुर्विषयरतोऽपि भक्तत्वे सति विमृष्टा ये मायागुणास्तेषु न रमते रमथानुप्रयोगात् यद्यपि कनिष्ठभक्तस्तान् सेवते तदपि "जुषमाणाश्च तान् कामान् दुःखोदकाश्च गर्हयन्" इत्युक्तरीत्या तेषु नैव रमते । अन्यः स्मार्तस्तु आत्मनो रजः पापं प्रमादं कर्म ईहेतैव प्रायश्चित्तं कुर्वीतैव यत एव रजः पापं कुञ्जर-शौचवत् पुनः स्यादेव नामापराधवत्त्वादिति भावः ॥ ३३ ॥

अच्युताध्वजनं प्रति नैव गच्छन्तीति शेषः । तेनाच्युतेति पाठे ते विस्मृतधियो बभूवुः पुनस्ते च विषयतीति ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्यो मलयपर्वते आसीतोऽव्यग्रो हरिर्महर्षन् पुनः पुनर्विश्वासाय हरेः पादौ स्पृशन्नित्यर्थ इति श्रीस्वामि-शरण्याः ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जगतां मङ्गलं सर्वपुरुषार्थपरं विद्धि महतामंहसं महापापा-नामप्यैकान्तिकनिष्कृतिं च विद्धि ॥ ३१ ॥

संकीर्तनादिरूपाया भक्तः सर्वोहमामैकान्तिकनिष्कृतिव-माह । शृगवतामिति । हरेर्भार्याणि शृगवतां सुजातया भक्त्या यथा आत्मा सर्वपापमूलरूपवासनायुक्तं मनः शुद्धयेत् तथा व्रता-दिभिः कृच्छ्रान्द्रायणादिजनैः आदिना तपोयशोदिभिक्ष-न्त्यर्थः ॥ ३२ ॥

मनसः शुद्धिर्निर्वासनत्वं तत् कृष्णाभक्त्यैव भवति नान्यथेत्याह कृष्णाति । कृष्णाङ्गप्रपन्नयोर्मधु रसस्तन्नेत्र्यास्त्राद्यतीति स तथा कृष्णाभक्तः वृत्तनावहेषु दुःखप्रदेषु मायागुणकार्येषु विषयेषु विमृष्टेषु त्यक्तेषु पुनः रमते तद्भासनादितमनस्कत्वादन्यस्तु कृष्णाभक्तस्तु आत्मनो भक्तः रजः विषयवासनात्मकं रागं प्रमादं प्रक्षालयितुं यतः पुनः राग एव स्यात्तत् कर्म यत्ततोव्रता-दिकर्माहेतव्यन्वयः ॥ ३३ ॥

तदनन्तरं यमदत्तानां चेष्टितमाह । इत्यमिति । इत्थं स्वभर्तृगद्दिने भगवन्महितं संस्मृत्य सत्यमेवोक्तमिति मन्वा नैव विस्मृतधियस्मि-ततः प्रभृति प्रतिशङ्कमानाः आत्मानं प्रति निष्कृष्टवर्णादिभिरा-...

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

। द्रुमानाः अच्युताभयं जनं द्रष्टुं च विष्पति स्म ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्यः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

तिस हेतु से हे परीक्षितजी ! जगत् का मङ्गलकारक तथा बड़े अपराधों का नाशक श्रीविष्णु के नाम संकीर्तन सब पापों का अत्यन्त प्रायश्चित्त है ऐसा जानो ॥ ३१ ॥

और श्रीहरिके मनोहर चरितों के बारम्बार सुनने वालों के कथन करने वालों के हृदय में अच्छी उत्पन्न हुई भक्ति में आत्मा शुद्ध हो जाता है अतादिकों से तैसा शुद्ध नहीं होता है ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्ण चरण कमल का भ्रमर पुरुष तो स्वयं छाँड़ हुये पाप दुःखके देने वाले भाषा कृत गुणों में रत नहीं होता है अन्य पुरुष तो कामनाओं से हत होने से आत्मा के रजको दूर करने को प्रायश्चित्तादि कर्म की चाहना करता है जिस के कि करने से फिरभी रजोगुण ही उत्पन्न हो जाता है ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार से अपने पति का कहा भगवान् का जो माहात्म्य तिसको स्मरण करके बुद्धि से विस्मित होकर ये यमराज के किकर उस दिन से शंका कर के नारायण भक्त के प्रति नहीं जाते हैं भगवद्भक्तों को देखकर भी डरजाते हैं ॥ ३४ ॥

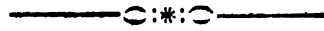
इस पवित्र इतिहास को भगस्त्य भगवान् ने मलयाचल पर्वत के ऊपर भगवान् की पूजा करते समय में हमसे कहा है ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवत षष्ठस्कन्ध तीसरे अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

—○*○—

राजोवाच ।

देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणाम् ।
 सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ १ ॥
 तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन् ! यथा ।
 अनुसर्गं यया शक्तया ससर्ज भगवान् परः ॥ २ ॥
 सूत उवाच ।

इति संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्वादरायणिः ।
 प्रतिनन्द्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमाः ! ॥ ३ ॥
 श्रीशुक उवाच ।

यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः ।
 अन्तःसमुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गां द्रुमैर्वृताम् ॥ ४ ॥
 द्रुमेभ्यः कुद्धयमानास्ते तपोदीपितमन्यवः ।
 मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्विधत्तया ॥ ५ ॥
 ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरुद्वह ! ।
 राजोवाच महान् सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ॥ ६ ॥
 मा द्रुमेभ्यो महाभागाः ! दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ ।
 विवर्द्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥
 (१) अहो प्रजापतिपतिर्भगवान् हरिरव्ययः ।
 वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ॥ ८ ॥
 अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणाम् ।
 अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदाश्च चतुष्पदः ॥ ९ ॥
 यूयं च पित्रान्वादिष्टा देवदेवेन चेऽत्रघाः ! ।
 प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥

श्रीशुकामिकृतभावायर्दीपिका ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रचेतःसुतश्चस्य वंशस्तावत् प्रतन्यते ॥ १ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

(१) प्रादौ प्रजापतिरिति श्रीवीर० श्रीविजय० ।

तपसा हंसगुह्याथस्तोत्रेण च निरूप्यते ॥ २ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तेन स्वायम्भुवधुनान्वये ।

नामप्रभावमाकर्ण्य वंशव्यासं बुभुक्षते ॥ ३ ॥

देवासुरेति द्वाभ्याम् । सामासिकः संक्षिप्तो यः प्रोक्तस्तु
तीयस्कन्धे ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमोहति तत्राह । मा द्रुमेभ्य इति । क्रुधद्रुहेत्यादिना चतुर्थी तत्र हेतुमाह । विवर्धयिष्यव इति । विवर्धयिष्यवः प्रजावृद्धिं करिष्यत्तवः यूयं पतयः पतारः स्मृता इति यदतो द्रुमेभ्यो द्राग्धु नाहंभ्यन्वयः ॥ ७ ॥

दाहं नागायणानुग्रहदूरत्वं भयनां स्यादित्यभिप्रेत्याह । आदाविति । ऊर्जं पित्रभ्रम इयं देवाभ्रम ॥ ८ ॥

वनस्पत्योपधीनामर्जांश्चाश्रत्वं कथमत्राह । भ्रममिति । भ्रमराभ्यामभ्रम इत्याश्रन्वेतव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सामासिकः पृष्ठादिमन्वन्तरजातविस्ताराकथनात् ॥ १ ॥

व्यासं तन्मन्वन्तरजातद्विज्ञानन्तरशाखोपशाखाकथनात् ।

पूर्वसर्गस्य केनचित् कारणेन नष्टप्रायत्वाद्दनुसर्गम् ॥ २ ॥ ३ ॥

यदेति । उत्सानपाद्वंशान्तमारभ्य कथनं तस्यैवान्तिमराज्यत्वात् ॥ ४—८ ॥

ऊर्जमजातिरिक्तं भक्ष्यम् । भ्रममिति सवलानां दुर्ध्वान्नामर्जादित्यर्थः ॥ ९—२२ ॥

श्रीमद्विभनाथस्वर्षिकृतसाराधर्षिणी ।

पुनश्च पोषणां वाच्यमिन्द्रस्वाचावघातिनः ।

सचाचायां विश्वरूपो दक्षकन्यासुतोद्भवः ॥ १ ॥

दक्षस्वान्धतुर्धान्ने संक्षेपेणोक्तजन्मनः ।

कथाध्वावत्रयेणोह स्कन्धे वाच्यो सविस्तरम् ॥ २ ॥

राजापि सृष्टेः प्रस्तावे स्वायम्भुवसुतान्वबौ ।

सप्रसङ्गो समाकथ्यं भूयः पप्रच्छ तत्पुनः ॥ ३ ॥

चतुर्थं तु प्रचेतोभ्यः जातो दक्षः प्रजाः सृजन् ।

हंसगुह्यस्तवेनेशं तुष्टावेति निरूपणे ॥ ४ ॥

देवासुरेति द्वाभ्याम् । सामासिकः संक्षेपः यः प्रोक्तस्तृतीयस्कन्धे व्यासं विस्तारम् । ते त्वत्तः अनुसर्गमनुवृत्तं सर्गम् । यथा शक्त्या यथा मसजं तां शक्तिं ते प्रकारश्च परो ब्रह्मा ॥ १—३ ॥

दक्षादिरूपेण सप्तजंति वक्तुं रुद्रापराम्नाच्छागमुखस्य दक्षस्यावमानदुःखेन देहं त्यक्तवतः पुनर्जन्मप्रकारमाह । यदेति । गां पृथ्वीं द्रुमेवृतां दहशुः । नारवोपदेशतः प्राचीनवर्द्धिपि विरज्य वने जे सत्यराजकावेव कृप्याद्यभावात् ॥ ४ ॥

करोदीपितेति । तपसः कोपाधिप्राप्तत्वात् ॥ ५ ॥

सोमो विष्ठाता स एव वृक्षाणां राजा प्रशमयन्निवेति प्रथमे सामोपायेन अन्धोरपगमासम्भवादिनि भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

ऊर्जमजातिरिक्तं फलादि भक्ष्यं वनस्पतिहेतुकम् । इयमर्जं गोधूमाद्योपधिहेतुकम् । चराणां पञ्चाभ्यां चरतां भ्रमरादीनाम् अचराः पुष्पवनाद्या एवाभ्रम् । पादचारिणां पद्भिश्चरतां गार्गाहपादीनाम् अपदो घासाद्या एवाभ्रं तेष्वेव हस्तयुक्तानां व्याघ्रादीनाम् महस्ताः

गवाद्यः द्विपदां पद्भ्यां चरतां मनुष्याणां चतुष्पदां हरियाणां चकारात् अचरा भान्वगोधूमाद्याश्च ॥ ८—१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

एवं पापकारिणो रक्षयामुक्त्वाथ चतुर्थं दक्षजन्मानुवादपूर्वकं दक्षकर्तृकं भगवदाराधनं वर्णयन् पुण्यकारिणो दक्षस्य हसम्पादनेन रक्षयां वर्णयति । तत्र तावत् संक्षेपतः उक्तां देवादि सृष्टिं भूत्वा तां विस्तरतो वृभुस्तुः राजर्षिः पृच्छति । देवां इत्येन । सामासिकः संक्षेपस्तृतीये स्कन्धे त्वया यः प्रोक्तः ॥ १ ॥

हे भगवन् ते त्वत्तः तस्यैव सर्गस्य व्यासं विस्तरं वेदितुमिच्छामि को विस्तर इत्यत्राह । भगवान् मुखो विद्वहेतुः यः शक्त्या येन नियोज्यकर्त्रा यथा अनुसर्गमनुकृतं ससर्जं तत् श्रोतुमिच्छामीति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥

दक्षेण नियोज्यकर्त्राऽनुसर्गमकरोदिति वक्तुं तज्जन्मानुवदति यदेत्यादिना । उन्मग्ना निर्गताः गां भुवम् ॥ ४ ॥

तद्विधत्तया द्रुमाणां दग्धमिच्छया ॥ ५ ॥

हे क्रुक्रुह ! परीक्षित वनस्पतीनां राजा सोमः ताभ्यवाच्यभिः शंभुं नितरां दह्यमानान् तां द्रुमाणुपक्षयं ज्ञात्वा मत्प्रचेतसां क्रोधञ्जुपशमयन्नुवाच ॥ ६ ॥

तदुक्तिमेवाह । मेति नवभिः । हे महाभागाः ! द्रुमेभ्यः द्रोद्रोहं कर्तुं माहंय यतो यूयं विवर्धयिष्यवः प्रजाः वदंयितुं चक्षवः प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥

प्रजावृद्धिकानानां प्रजापतीनां तद्दक्ष्यभोज्यवाद्यो न काय इत्याह । अहो इति त्रिभिः । ऊर्जं भक्षयिष्यमं ससर्जं ॥ ८ ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

राजा परीक्षितजी बोले देवता अक्षर मनुष्य नाम मृग-पक्षी इत्यों की सृष्टि संक्षेप से आपने कही है जोकि स्वायंभुव मन्वन्तर में भई है ॥ १ ॥

हे भगवन् ! उसीका विस्तार मैं सुनने चाहुता हूं पर भगवान् ने अनुसर्गको जैसे जिस शक्ति से सृज्ता है सो भी मैं सुनने चाहता हूं ॥ २ ॥

श्रीसूतजी बोले राजर्षि परीक्षित के ऐसे प्रश्न को भक्ष्य करके मुनिसत्तम वादरायण पुत्र श्री शुकदेवजी परीक्षितजी की प्रशंसा करके फिर बोले ॥ ३ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले जिस समय मैं प्राचीन वर्द्धि राजाके पुत्र दश प्रचेतसः समुद्र में से निकले तब उन्होंने सब पृथिवी को पेड़ों के मारे मरी हुई देखा ॥ ४ ॥

अत्रके न होने से वृक्षों को क्रोध से दीपित होगये वृक्षों पर उनने बड़ा क्रोध किया तब उन वृक्षों के जलाने की इच्छा से मुखमें से अग्नि तथा वायु दोनों को पैदा किया ॥ ५ ॥

हे क्रुक्रुह परीक्षित जी ! उन अग्नि वायु से वृक्षों को जलते देखकर उनके क्रोधको शांत करने को सोम राज प्रचेतसों से बोले भये ॥ ६ ॥

आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छत दीपितम् ।
 पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ॥ ११ ॥
 तोकानां पितरौ बन्धु दृशः पक्ष्म स्त्रियाः पतिः ।
 पतिः प्रजानां भिक्षूणां (१) गृह्यज्ञानां बुधः सुहृत् ॥ १२ ॥
 अन्तर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः ।
 सर्वं तद्विष्णुमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ ॥ १३ ॥
 यः समुत्पतितं देह आकाशान्मन्युमुल्बणाम् ।
 आत्मजिज्ञासया यच्छेत् स गुणानतिवर्तते ॥ १४ ॥
 अलं दग्धैर्द्रुमैर्देिनैः खिलानां शिवमस्तु वः ।
 बार्त्ती ह्येषा वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥
 इत्यामन्त्र्य वरारोहां कन्यामाप्सरसीं नृप ! ।
 सोमो राजा ययौ दत्त्वा ते धर्मणोपयेमिरे ॥ १६ ॥
 तेभ्यस्तस्यां समभवदक्षः प्राचेतसः किल ।
 यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः ॥ १७ ॥
 यथा ससर्ज भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः ।
 रेतसा मनसा चैव तन्ममावहितः शुणु ॥ १८ ॥
 मनसैवाभृजत् पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः ।
 देवासुरमनुष्यादीन्नभस्थलजलौकसः ॥ १९ ॥
 तमवृद्धितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः ।
 विन्ध्यपादानुपत्रज्य सोऽष्वरहुष्करं तपः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

हे महाभाग प्रथेना हो दुस्विन वृक्षोंपर कोप मनकरो
 तुमना प्रजाओं के पतिहो प्रजावृद्धि करने वालेहो ॥ ७ ॥
 अहो प्रजापतियों के पति मनवान् ईश्वर ने वनस्पति
 ओपधियोंको पितरों का अन्न देवनों का अन्न रूप मृता है ॥ ८ ॥
 चर जीवों के अन्न जीव आहार हैं पादचारी जीवों के
 आहार बिना पादचारी जीव हैं बिना हाथवाले जीव हाथ
 वालों के आहार हैं चार पांव वाले जीव हैं पांववालों
 के आहार हैं ॥ ९ ॥
 हे अनघ हो भगवान् ने और आप के पतिताने तो आप लोगों
 को सृष्टि के वास्ते आकाशिया हैं आप लोक कैसे वृक्षों
 का द्रोह करते हो ॥ १० ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अत आतिष्ठत आश्रयत सतां मार्गमुपक्रमं पित्रादिभिर्जुष्टम् ११

प्रजानां प्रजापतिरथ बन्धुरनस्तर्जाधिकानाशो न कर्तव्य
 इति दृष्टान्तपञ्चकनाह । तोकानां बालानां मातापितरौ अहानां
 हानदो बुध एव सुहृत् ॥ १२ ॥
 ईश्वराधिष्ठानस्याथ भूतद्रोहो न युक्त इत्याह । अन्तर्देह-
 ष्विति । वो युष्माभिः ॥ १३ ॥
 आकाशादेह समुत्पतितमाकस्मिकामित्यर्थः । आत्मविचारस्य
 यो नियच्छेत् ॥ १४ ॥
 खिलानां शेषाणां वो युष्माकं च शिवमस्तु वृक्षरक्षणां
 तर्त्ती कन्यां ददाति बार्त्ती वृत्तः पालिता ॥ १५ ॥
 आमन्त्र्य सान्त्वयित्वा आप्सरसीमप्सरसः प्र-
 सुताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥
 दुहितृवत्सल इति । तस्य कन्यावंश पश्येत्पुत्रकः । तस्यो
 प्रजापतिदत्तः ॥ १८ ॥
 अवृद्धितममेष्टुं विन्ध्यस्य पादान् सन्निहि-
 तः । निवृत्तं
 यस्मात्

श्रीमद्भागवतप्रवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सतां साधूनां मार्गमातिष्ठताश्रयत । कथंभूतं वः युष्माकं पित्रा प्रचेतसा पितामहेन तन्पित्रा ये च वः युष्माकं प्रपिता- महादयः तैश्च जुष्टं मेवितम् । पित्राद्याचरन्तिमेव सन्मार्गमाश्र- यन्तेत्यर्थः । दीर्घपितं कोपं यच्छत उपसंहरत ॥ ११ ॥

किञ्च । भगवतः सर्वरक्तकस्य शरीरत्वाद्भनस्पतिषु क्रोधो- ऽयुक्त इत्याह । तोकानामिति । तोकानां बालानां पितरौ यथा बन्धु रक्तको वथा दशः पक्ष्म बन्धुः यथा च स्त्रियाः पतिर्बन्धुः तथा प्रजानां नृपः यथा च मिश्रणां मिश्रन्त्यध्याहारः यथा गुह्यज्ञानां प्रयोगकुशलानां बुधः यीमांसाभिन्नः तथा भगवान् रक्तकः सुहृत् भूतानामन्तर्देहेषु हृदयेष्वाग्नेश्वरः अन्तः प्रविश्य नियन्ता हारिर्गन्तः सर्वं जगत् अस्य भगवतो धिष्ययमेवमीक्ष्यो- ऽसौ भगवान् वः युष्माकं तोपितो भवति । यद्वा । प्रतिनियत- रक्षकत्वव्यवस्थामुल्लङ्घ्य कथं द्राग्धुमर्हथेत्याह । तोकानामिति । पित्रादय इव प्रजानां चराचरात्मकानां नृपः बन्धुः रक्षकः सुहृत् । किञ्च । भगवच्छरीरत्वाच्च न द्रोहः कार्य इत्याह । अन्तर्दे- हेऽपि । उक्त एवार्थः गुह्यज्ञानामिति मिश्रुविशेषणं वा गुह्य रहस्यभूतं परमात्मस्वरूपादिकं ज्ञानुमिच्छन्तां बुध इव तदुपदेशा विद्वानिवेत्यर्थः रक्षणां च सर्वत्रानिष्टपरिहारं प्रपणायामकमेव ॥ १२ ॥ १३ ॥

किञ्च । क्रोधोपशमस्याऽयुदयहेतुत्वाच्च तमुपसंहरनेत्याह । य इति । देहे आकाशात् समुत्पतितं यदच्छयोत्पन्नमित्यर्थः । यद्वा । देहे आकाशाद्भूदर्याधरात् समुत्पतितमुल्लङ्घ्य दुःसहं मन्युं क्रोधमात्मजिज्ञासया स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविचारयोगेन यच्छे- दुपसंहरेत स पुमान् गुणान् सत्त्वादीनातिवर्षेत क्रमेण संसार- बन्धान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अतो दग्धैरत एव दीर्घैः द्रुमैरन्वं वीनद्रुमदाहनेनाक्षमित्यर्थः खिलानामवशिष्टानां द्रुमाणां वः युष्माकं च शिवमस्तु । वार्क्षी वृक्षैः पालिता एषा वरा सुलक्षणा अन्या मारिषाभ्या पत्नी- त्वेनेत्यर्थः । प्रतिगृह्यतां युष्मामिति शयः ॥ १५ ॥

स्त्रीत्यमामन्य सात्त्विकत्वात्परमस्मररोदेहादाविर्भूता- मृष्टिर्वापिभर्ता भगवोर्देवस्योद्भूतः देवस्यो कन्यां नेत्र्यो दत्त्वा योगो राजा यथा गतः तस्यै प्रदेयः सर्वं धर्मग तायुष्येभिर निरादितवन्तः । धर्मगन्तव्यं "अपृथग्धर्मशीलानां सर्वेषां वाः उपसृजता । अपृथग्धर्मशीलेषु भुक्त्वा पत्न्यपिताशया" इति भगवतो जगत्पुत्रिकस्याः पालिकप्रदो गोपायइ इति शङ्का न कार्यति स्त्रीभिर ॥ १६ ॥

तेभ्यः प्रदेयः प्रदेयः तस्यै प्रदेयः तस्यै राजन् ! दत्तः सापतिः प्राचेतसोऽमुं नृपं प्रजासंगोऽदृष्टुः ज्ञानो देवाधरे देवाधरेणात्ते देवे विद्वान्मार्गं मारिषाणां प्रविषसना- सोमो नृपानां कं चरन्ति यस्यां महद्वज्रानादजन्त्य-

प्रथमे सामोपाये प्राचेतसं विशनष्टि । यस्यैति । यस्य प्राचे- प्रजासंगेण प्रथो लोकं आपूरिताः प्रायशो जर्मकातिरि- अन्तस्मस्तानरूपा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

माघोपधिदुःखम् । दुहितुषु भास्वर्ययुक्तः रतसा वीर्येण पुण्ड्रताया एवामाः प्रजाः ससर्ज काः देवादीस्तथा नभ अपदो घासाद्या एव लमेवोकः स्थानं येषां तान् ॥ १९ ॥

तमेवं मनसा क्रियमाणं प्रजासर्गमवृंहितमवृद्धमालोऽः स प्रजापतिः प्राचेतसः विन्ध्यस्य पादान् प्रत्यन्तपर्वतानुपगम्य उपागत्य दुश्चरामतरैः कर्तुमशक्यं तप आचरत् कृत वान् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मार्गं विशनष्टि । पित्रेति ॥ ११ ॥ अनन्पशरगानां वृक्षाणां दाहे शरणागतवधर्दोषोऽपि युष्माकं स्यादित्याशयवानाह । तोकानामिति । तोकानां बालानां पितरं मातापितरौ बन्धु इत्येनत् सर्वत्रान्वेतव्यं गृही गृहस्थः मिश्रुणाः भ्रजानां ज्ञानदानाख्यजीवनेन ॥ १२ ॥

किञ्चानेनश्वरद्रोहोऽपि स्यादित्याशयवानाह । अन्तरिति भूतानामिति विशेषणाद्द्रुमदाहेनेश्वरदाहः कथं स्याद्भूतदाहाकर णादिति नत्राह । सर्वमिति । तस्य हरेर्धिष्ययं निवासस्थानां अनेन किं फलं स्याद्ब्रह्म । एवमिति । असौ हरिः ॥ १३ ॥

इतोऽपि कोपो न कार्य इत्याह । यः समुत्पतितमिति । देो आकाशाद्भूदयाकाशादुत्पतितमुज्ज्वलितं मन्युं यो यच्छे कथमात्मनः परमात्मनः जिज्ञासया विचारणं "अन्तर्देहः तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति श्रुत्यर्थपर्यालोचनय भूतद्रोहेण धीनारायणद्रोह एव स्यादिति चिन्तया स पुमा गुणान् संसारहेतुभूतांस्तरनीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

वार्क्षी वृक्षदुहिता वरा वर्याषा ॥ १५ ॥ वरः श्रेष्ठः आरोहो नितम्बप्रदेशो यस्याः सा तथा तप आप्सरसीम् अप्सरोजातिमतीम् ॥ १६ ॥

यस्य दत्तस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ पूर्वमादिसृष्टौ इमाः प्रजाः मनसैवाभूजन् प्रजोपतिर्ब्रह्मा ॥ १९ ॥ यो ब्रह्मणा कृतः प्रजासर्गः तन्वृंहितमपूर्यो हृष्टा ब्रह्मा- नुशया विन्ध्यगिरः पादान् प्रत्यन्तपर्वतानुपगम्य तपोऽचरत् स प्राचेतसो दत्तः यो मनसाभूजन् स तपोऽचरत्पदित्येकवाक्यं वा ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवार्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पित्रादिभिर्जुष्टं भनां मार्गम् । उपशममातिष्ठत ॥ ११ ॥

यूय हि प्रजापालकाः द्रुमादयः प्रजाः प्रजोपजीव्याश्चत्येतान् पालयत । नतिः पालकाणां नाशकत्वं हृष्टमित्यत्र हृष्टान्तपञ्चक- माह । तोकानां बालानां स्त्रियाः पतिर्भर्ता प्रजानां पतिर्नृपः ॥ १२ ॥

इश्वराधिपतत्वाच्च भूतद्रोहो न युक्त इत्याह । अन्तरिति । यो युष्माभिरवै सर्वभूतदयर्थेव असामीश्वरस्तोपित इति हि न स्मर्येति भावः ॥ १३ ॥

ननु कोपपक्षे कृत एतौपान् विचारस्तत्राह । य इति । आका- शादिव देहे समुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः । आत्मनो जिज्ञासया विचारणे यच्छेत् उपशमयेत् स गुणानिति अन्यथत्त यूयं गुणो- रैव प्रस्ता भविष्यथेति सामोक्ता भेदश्च ध्वनितः ॥ १४ ॥

भेदाप्युपशमाभावमाजक्ष्य वानमाह । अलमिति । खिलानां शेषाणां वार्क्षी वृक्षैः पालितत्वाद्भक्षकन्या ॥ १५ ॥

तत्राघमर्ष्यां माम तीर्थं पापहरं परम् ।
 उपस्पृश्यानुसवनं तपसाऽतोषयद्धरिम् ॥ २१ ॥
 अस्तौषीद्वंसगुह्येन भगवन्तमधोक्षजम् ।
 तुभ्यं तदभिधास्यामि कस्यातुष्यद्यतो हरिः ॥ २२ ॥
 ॥ प्रजापतिरुवाच ॥

नमः परायवितथानुभूतेय गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे ।

अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानाय दधे स्वयम्भुवे ॥ २३ ॥

श्रीमद्विष्णुनायकवर्तिकृतसारार्थद्वितीया ।

आप्सरसीम् अप्सरसः प्रम्बोचायाः सुनाम् ॥ १६ ॥

समभवादिनि दक्षस्य स्त्रायम्भुवमनुवंशवत्वात् स्त्रायम्भुवे
 मन्वन्तरे जन्म यस्य प्रजाविसर्गोऽथेति प्रजाविसर्गस्यैव चाक्षुष
 एव

चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे काखविप्रुते ।

यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो देवर्षोदितः ॥

इति चाक्षुषोक्तेः । तस्मान्मन्वन्तरेपञ्चममिष्याभ्यास्य
 तप एव शीर्षकादिकैश्चैवप्राप्त्यर्थकमधनम्यते ॥ १७ ॥

• इदिवृत्तसखः इति पुत्रवंशमभावः सूचितः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रजापतिर्दक्षः विन्ध्यस्य पादान् प्रत्यस्तपर्वतात् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शो युष्माकं पित्रादिभिर्जुष्टं सेवितं सतां मार्गमुपशमात्मक-
 माक्षिष्टत आश्रयत ईपितं कोपं वरुद्धतोपसंहरत ॥ ११ ॥

तोकानां बालानां बन्धुः सहायः सुहृत् सखा ॥ १२ ॥

भगवत्परितोषार्थं सर्वेषु भगवदाधिष्ठितेषु सहायभाव एव
 कर्तव्यो न द्वोह इत्याह । अन्तरिति । शो युष्माभिः ॥ १३ ॥

यः आकाशाद्दृश्याकाशात् देहे समुत्पतितं मन्थुं निय-
 च्छेदुपसंहरत् स आर्माजिज्ञासया परमेश्वरोपासनया गुणान्
 प्रतिवर्तते त्रिगुणं प्रपञ्चमतिक्रम्य मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

खिलानामवशिष्टानां शो युष्मत्तः शिवमन्तु धार्श्यां वृचैः
 पाजिता युष्माभिः पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥

इत्येवमामन्वन्तं सान्त्वयित्वा आप्सरसीं प्रम्लोचार्सुतां
 दत्त्वा यथो स्वस्थानमगात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

रेतसा वीर्येण मनसा सङ्कल्पमात्रेण मम मत्तः ॥ १८ ॥

प्रजापतिर्दक्षः पूर्वं मनसैवासृजत् ॥ १९ ॥

तं प्रजासर्गमर्षिहितमक्षेष्टमाबोक्य विन्ध्यस्य पादान्
 प्रवयवभूतात् पर्वतात् ॥ २० ॥

माया टीका ।

सत्पुरुषों के मार्गमें स्थिति करो प्रदीपित कोपको
 शाश्वतकरो नुमांरे पिता पितामह प्रपितामहने जिस मार्ग
 का सेवन किया है तिसी मार्ग को मम सेवन करो ॥ ११ ॥

बाळकों के बन्धु मातापिता होते हैं नेत्रके बन्धु

पत्न्या होते हैं स्त्री का बन्धु पति होता है प्रजाओं का
 बन्धु नृप होता है मिथुकों का बन्धु गृहस्थ होता है
 ब्रह्मनियोंका बन्धु ज्ञानी होता है ॥ १२ ॥

सब देहों के भीतर मे ईश्वर हरि आत्मा हैं सब जीवों
 को भगवान् का स्थान जानोगे तब भगवान् समुत्प
 हो जायेंगे ॥ १३ ॥

जो पुरुष देह आकाश के मन्वन्तरे से उत्पन्न भये क्रोध
 को आत्मज्ञान से निवारण करदेता है उस के तीनों गुणों
 के दोष छूट जाते हैं ॥ १४ ॥

अब इन वृक्षों को मत जलाओ ये अतिपुष्पी हैं
 बाँकी जो बचे हैं इन से आप का भी कल्याण होगा
 इन वृक्षों की एक सुन्दर कन्या है तिसको तुम परनी
 रूप से ग्रहण करो ॥ १५ ॥

हे नृप ! इस प्रकार से उनको कहकर उत्तम रूपवती
 अप्सरा की कन्या को उन्हे देकर सोम राजा खले गंध उनने
 धर्मकी रीति से उसका विवाह किया ॥ १६ ॥

उन प्रचेतों में से तिस कन्या मे दक्ष नामक पुत्र उत्पन्न
 भया जिसके प्रजासृष्टि करने से तीनों लोक भर गये ॥ १७ ॥

जिस प्रकार से पतिव्रतों के प्रेमी दक्ष ने सब भूतों को पैदा
 किया वीर्य से या मन से तिसको तुम सावधानता से सुनो ॥ १८ ॥

प्रजापति ने पहिले मनहीं से इन प्रजाओं को सृजा है देवता
 असुर मनुष्य आकाशचारी पृथिवीचारी जलचर इन सर्वों
 को पैदा किया है ॥ १९ ॥

प्रजापतिने उस प्रजा की सृष्टि को नहीं घटती हुई
 कर विन्ध्य पर्वत के नीचे स्थल में जाकर अतिकठिन
 प्रारंभ किया ॥ २० ॥

श्रीभरस्त्रामिच्छतभाषार्थटीका ।

हंसगुह्याद्येन स्तोत्रेण कस्य ह

पराय सर्वोत्तमाय नमो ह

अविनया अनुभूतिश्चिच्छाक्तियस्य

बुद्धियंतां तैर्जीवरहष्टं धाम स्वरूपं यस्य

मानं यस्मात् पाठान्तरे निवृत्तं मि

यस्मात्

न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः सखा वसन् संवसतः पुरेऽस्मिन् ।
गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥ २४ ॥
देहोऽसवोऽज्ञा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ।
सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तर्हि कथं तस्य सिद्धिरत आह । स्वयम्भुवे स्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥

अदृष्टधामत्वं दर्शयन्नाह । नेति । पुरुषः सखा जीवोऽस्मिन् पुरे देहे वसन्प्रयत्नं संवसतः सख्युर्यस्य सख्यं करुणप्रवर्तकत्वादिर्कं नावैति न जानाति तस्मै कुतः व्यक्तदृष्टेः प्रपञ्चदृष्टुः न हि द्रष्टा दृश्यो भवतीति । प्रथमान्तपाठे व्यक्ते प्रपञ्च एव दृष्ट्यस्य सः गुणो विषयो गुणिनां विषयिण्य इन्द्रियादेः सख्यं प्रकाशकत्वं यथा न वेत्ति तद्वत् ॥ २४ ॥

ननु गुणो जडत्वात् जानातीति जीवस्तु चेतनः किमिति न जानात्यत आह । देह इति । देहश्चासवश्च प्राणा अज्ञानादिन्द्रियाणि मनवश्चान्तःकरणानि भूतानि च मात्राश्च तन्मात्रायात्मानं स्वरूपं दृश्यमन्यमिन्द्रियवर्गं तयोः परं देवतावर्गं च न विदुः पुमान् जीवस्तु सर्वमेतत्प्रयं वेद गुणांश्च तन्मूलभूतान् वेद तज्ज्ञोऽपि सन् यं सर्वज्ञं न वेद तमनन्तमीडे स्तौमि ॥ २५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र चिन्ध्यापादेपु त्रिकालमभ्यर्चयित्वा तपसा हरिमतोषवदाराधितवान् ॥ २१ ॥
तथा भगवन्तमधीक्षुं हंसगुह्याख्येन स्तोत्रेणास्तौपीस-
देव स्तोत्रं तुष्टमभिधास्यामि स्तोत्रं विशिनाष्टि । यतो येन
स्तोत्रेण हरिः कस्य प्रजापतेर्नृत्स्यात्पुष्टोऽभूत् । प्रसन्नोऽभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

हंसगुह्याख्यं स्तोत्रमुपदिशति । नमः परायेत्यादिना । स ईश्वरो मे कुरुतानमनोरथमित्यन्तेन ग्रन्थेन । तत्र प्रथमं प्रकृति-
पुरुषविलक्षणं सत्यसङ्कल्पं प्रकृतेर्नित्यन्तारमपरिच्छिन्नं प्रमाणा-
शून्यावाधि सर्वकारणं नमस्करोति । पराय चिद्विलक्षणाय ताव-
च्चिद्व्यावर्तकधर्मयोगमाह । अचितथानुभूतये इति । अचितथा-
ऽसोप्राऽनुभूतिः सङ्कल्परूपात्मकं ज्ञानं यस्य सत्यसङ्कल्पाये-
त्यर्थः । जीवस्त्वसत्यसङ्कल्प इति ततः तेनास्य व्यावृत्तिः अचि-
द्व्यावर्तकधर्ममाह । गुणत्रयाभासनिमित्तवन्धवे गुणत्रयाभासः
सत्त्वादिगुणत्रयान्नेपस्तस्य निमित्तं कारणं प्रकृतिः तस्या-
न्धवे आश्रयभूताव प्रकृतिशरीरकाय तन्नियन्त्रे इत्यर्थः अने-
नाद्वैतोऽस्य व्यावृत्तिः एव पदत्रयेन चिदचिद्व्यावृत्तिः । तन्वयं
प्रजापतिवत्सोऽदताविर्भूतसत्यसङ्कल्पः प्रकृतिविमुक्तः किं युक्तो
जीवः नेत्याह । गुणत्रयवृत्तिभिर्गुणत्रयकार्यभूतपृथिव्यादि-
तन्वयविषयबुद्धिभिरदृष्टमनुपलक्षितं धाम स्वरूपं यस्य मुक्तस्तु
संसारदशायां पृथिव्यादिसङ्गतपरिणामभूतशरीरविषयबुद्धि-
भिर्वैधीयं मनुष्योऽयमित्युपलक्षित इति ततोऽस्यतेनैव व्यावृत्तिः
तर्हि किं नित्यसिद्धः नेत्याह । तद्वृत्तं मानं यस्माद्विद्वत्तमानः

तादृशोऽत्रधिरियत्ता यस्य स तथाक्तः प्रमाणाशून्यावधये त्रिवि-
धपरिच्छेदरहितस्वरूपायेत्यर्थः । नित्यसिद्धस्तु जीवः स्वरूपत-
परिच्छिन्नः इति ततः तेनास्य व्यावृत्तिः स्वयम्भुवे स्वयं कार-
णान्तरशून्याय सर्वकारणायेति भावः ॥ २३ ॥

गुणात्रयाभासनिमित्तवन्धवे इत्यनेनाचिदाश्रयत्वमुक्तम-
चेतनवन्धुत्वमाह । न यस्येति । पुरे देहे संवसतः जीवा-
न्तरात्मतया वसतः सख्युर्हितैकारिणः । यस्य परमात्मन-
सख्यं तच्छेषभावं पुरुषो नावैति । गुणिनो रत्नादिगुण इव
प्रभादिवत् अपृथक्स्मिन्नप्रकारभूतो वसन् तद्व्यर्थत्वेन वसन्
सखा तद्वतातिशयाधानैकस्वरूपतया मित्रमयं पुरुषः नावैति
नानुसन्धत्ते इत्यर्थः । तत्र हेतुरव्यक्तदृष्टिः । देहगोचरज्ञानः तस्मै
सख्ये परमपुरुषाय नमस्करोमि । "द्वा सुपर्णा" इति श्रुत्यर्थोऽत्र
विवक्षितः ॥ २४ ॥

नावैतीत्येतत् प्रपञ्चयति । देह इति । देहश्चासव इन्द्रियाणि
प्राणा वा मनसः मनोवृत्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि वा भूतानि पृथिव्या-
दीनि मात्रा गन्धादीनि तद्गाहकाणि कर्मेन्द्रियाणि वा एताः
अत्मानं स्वरूपं परं स्वेष्टयः विलक्षणमन्यं जीवात्मानं न विदुः
पुमान् जीवस्तु यत् सर्वं देहादिकं तद्वेद जानातीत्यर्थः एवं तत्-
ज्ज्ञो देहाद्यभिज्ञोऽपि जीवः देहादिकं स्वगुणान् स्वारमानं
च जानाति तं भगवन्तं सर्वज्ञं तद्गुणांश्च न वेद तमनन्तमपरि-
च्छिन्नमीडे स्तौमि देहादयो दृष्टान्तार्थमुपास्ताः यथा देहद्वयः
स्वरूपं तस्माद्विलक्षणं जीवात्मानं च न विदुरेवं पुमान् देहा-
द्यभिज्ञोऽपि सर्वज्ञं तद्गुणांश्च न वेदेत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृततपहरत्नावली ।

नाम्ना हंसगुह्येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य यतो येन ॥ २२ ॥

सर्वनामसंज्ञाभावात्लोकवैलक्षण्यप्रदर्शनाय पराय नम-
इत्यन्वयः परत्वमुपपादयति । अचितथेत्यादिना । अचितथा यथायां
काप्यप्रतिहतानुभूतियस्य स तथा तस्मै भव्यज्ञानाय "भव्यं
ज्ञानम्" इति श्रुतेः गुणत्रयेणाभासः सृष्टिस्तन्निमित्तयोः प्रकृति-
पुरुषयोर्वन्धुभूताय तत्र स्थित्वा ताऽयां सृष्टौ प्रवर्तमानाय गुणा-
त्रयप्रतीतिर्निमित्ताव्यक्ताश्रयाय वा [१] "सतो वन्धुमसति
निरविवन्दन्" इति श्रुतेः गुणेषु शब्दाद्विषयेषु यथाश्रुत्येवैवा-
ने तथा तैर्वैदुर्दृष्टदृष्टभासेऽज्ञातस्वरूपाय "न चश्रुया पश्य-
काश्रयनम्" इति श्रुतेः निवृत्तो मानावाधिः परिमाणलक्षणा-
यस्मात् स तथा तस्मै "मेतत्त्वं ब्रह्म" इति श्रुतेः जन्मादिमतः ।
मनन्तत्वमिति तत्राह । स्वयम्भुव इति । स्वयम्भुवे स्वतः मित्राया
"स भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इति श्रुतेः ॥

[१] सतः मुख्यप्रमाणाश्च यन्धुं हरिं असतिप्रलये नि-
माप्नुवति श्रुतेः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

गुणान्त्वबुद्धिभिरदृष्ट्याम्न इत्येवमुपपादयति । न यस्येति ।
 यं पुरुषो यस्य सख्यं न वेत्ति तस्मै महेशाय शिवाद्यु-
 माय, नमस्कारोर्मित्यन्वयः कौटिल्यस्य अस्मिन् पुरे शरीरे
 कृतः स्वयं च महेश वसन् "तद्वरे तदन्तिके," इति श्रुतः
 स्युः स्खेत्येनदेकस्मिन् पुरे धर्मान्तवाहुभयोः समम् । "त्रा
 पय्यां सयुजा सखाया समानं वृक्षम्" इति श्रुतः । अत्र
 एतन्माह । गुण इति । यथा कश्चित्पुरतःस्थितोऽपि गुणभूतो
 स्युः गुणानः प्रधानभूतस्य राज्ञो ममासौ संव्रति गम्भीरं
 ज्ञानं चिन्तितं सख्यं न वेत्ति । कुतोऽत्राह । अव्यक्तं । अस्प-
 दृष्टिः भृत्यस्य स्थूलज्ञानत्वात् राज्ञः । सूक्ष्मदृष्टिर्वादित्यर्थः
 गो रूपादिर्गुणानो द्रव्यस्य सम्बन्धं यथा न वेत्ति । कुतः
 व्यक्तदृष्टिः इष्टिरहितत्वाज्जडत्वादिभ्येतदपठ्यात्पानम्
 यथा राज्ञः प्रियत्वं तु भृत्यो वेद न चात्मानः ।
 तथा जीवो न यत्सख्यं वेत्ति तस्मै नमोऽस्तु ते ॥
 त्यनेनापहस्तिनमिति ज्ञातव्यम् ॥ २४ ॥

मुह्यन्ति ये सूर्य इति यदुक्तं तदधुना स्पष्टयति । देह इति ।
 "ता माप पेश्मन्" इत्यादिब्रह्मादीनां जडानां ज्ञातृत्वादिधर्मा-
 रूपपर्याया तद्व्यतिरिक्तः कश्चित् ज्ञानाश्रयोऽङ्गीकर्तव्यः
 शिवस्य ज्ञानाश्रयत्वेऽपि सम्पत्कृत्परवेदनासामर्थ्यस्य प्रत्यक्षत्वेन
 इत्यस्य हरेस्तज्ज्ञानाविषयत्ववर्णनेन माहात्म्यमाविर्भूतं न श्या-
 दिति कश्चिद्विशिष्टः सर्वज्ञोऽपेक्षितस्वस्य सर्वज्ञत्वविशिष्टा-
 त्पसद्भावे घटते तेनान्यैश्च सम्भूयाप्यवेद्यमहिमा हरिरित्यनेन
 हरेर्निरतिशयमाहात्म्यं विज्ञानं स्यादिति तदर्थे देहादिशब्देन
 तदभिमानित्वेन ते अक्षन्ते संबन्धासाधाहि प्रधानाभिमा-
 नित्वादिधर्माद्यो देहादय इति समानाधिकरण्यानोच्यन्ते
 ननु तादात्म्यात् देहः अभिमानी वैश्वव्यापः असवः प्राणाभि-
 मानितो मरुतः अक्षा इन्द्रियाणि तदभिमानिवः इन्द्राग्रध-
 रणादय मनव इति मनसोऽन्तःकरणस्य इतिवाहुत्वाद्यहवत्त्वं
 तस्याभिमानो रुद्रः भूतानामभिमानिनः पृथिव्याद्याः सुपर्णाद्याः
 वा मात्राः शब्दादयः तद्देवताः रुद्रमूतवः सौपर्णाद्या वा इत्येते
 देवाः वैश्वव्याप्याः आत्मानं स्वस्वरूपमन्यं स्वव्यतिरिक्तं प्रपञ्चं
 न विदुः यदुमयस्मात् परमुत्तमं ब्रह्म तत्र विदुरिति किमुत तत्प्रसा-
 दमन्तरेणोति शेषः पुमान् जीवाभिमानो ब्रह्मा आत्मानं प्रपञ्चं
 वेत्ति सर्वं वेद न केवलं तावदेव किन्तु तत्तद्वस्तुममयेतगुणांश्च
 माहात्म्यं शिवांश्च क्रियादींश्च वेद तां ई परमात्मानं वेद कि-
 नेत्याह । उच्यते इति । तानि सखाया जानातीति तज्जोऽपि घट्या ते
 सख्ये हरि न वेद यथासौ हरिः स्वात्मानं स्वव्यतिरिक्तं सर्वं
 वेत्ति तथेति शेषः तहांतो स्वपरिच्छेद्यत्वेन परिगिनः कि-
 नेत्याह । अतन्मिति । अतन्मत्मानमपरिच्छेद्यत्वेन ज्ञानारं तस्य
 ज्ञानस्य यथापेत्वात्तः स एव सर्वमुच्यः सर्वज्ञो न वदोति
 "सर्वं त्वं ब्रह्मास्मि" इति श्रुतिः विष्णोर्तु कर्त्तव्याणि इति
 श्रुतिश्च एवमिदं परमात्मानमीदं इत्युच्यते । एतत् सर्वं
 (२) देहा भिमानी वैश्वव्याप मरुतः प्राणाभिमानिनः ।
 इन्द्राद्या इन्द्रियान्मानो रुद्राऽन्तःकरणान्तकः ।

देहादयो न विदुरित्यत्र देहादीनां जडत्वेन तत्र ज्ञानप्रसक्ते-
 र्ना विदुरिति असङ्गतामित्यनोऽत्र देहादिशब्दविवादात्प्रमा-
 नित्वेन देहादीनां जडत्वेन तत्र ज्ञानप्रसक्ते-
 र्ना विदुरिति असङ्गतामित्यनोऽत्र देहादिशब्दविवादात्प्रमा-
 नित्वेन देहादीनां जडत्वेन तत्र ज्ञानप्रसक्ते-

नेते विदन्ति स्वात्मानं परं चापि विमोहताः
 जीवाभिमानी ब्रह्मा तु सर्वं वेद प्रजापतिः ।
 सोऽपि वेद हरि नैव सम्पत्सैव हि सर्वोवित् ।
 इत्यनेन सिद्धम् ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

परापरकामेन निष्कामेण वा परमेश्वर एव भजनीयो
 नात्यस्तस्य मायाजीवनशीकारिशक्तित्वादन्यस्य तस्मा-
 द्वाश्रीनतुच्छशक्तित्वादिति । स्वाशक्त्यास्तिस्र्येभ्यः सर्वेषु
 स्तदर्थे स्तुतिविशेषोपातिष्ठते । नम इति । अथित्येवमिवा-
 रज्ञानच्छाशक्ती दर्शिते । गुणप्रयेति । तादृशक्रियाशक्तिदर्शिता
 जीवमायानियन्तृत्वात्सासां तादृशशक्तीनां तत्तदनीतत्वेन
 स्वरूपभूतत्वं च तथापि गुणेषु सत्त्वादिषु तत्त्वयुक्तिः
 कारणात्तानं येषां नैरदृष्टं तर्कयितुमशक्यं किमुतानुभूयितुमशक्यं
 धाम तादृशशक्तिप्रकाशांऽपि किमुत स्वरूपतत्त्वगोशक्ती-
 यस्य तस्मै सर्वत्र हेतुः स्वप्रकाशयेति । गुणप्रयस्याभासः
 स्वाज्ञानेनारोपो यस्मिन् स जीव इति जीवस्य चिद्रूपत्वे तत्र-
 दज्ञानस्पृष्टत्वाभासतो निकर्ष एव व्यक्तीकृतः । राक्ष्मस्थानी-
 यत्वात्तस्य ॥ २३-२४ ॥

देहेति । अन्यं देवताधर्मं परं पुमांसश्च ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतभारार्थदर्शिनी ।

इंसगुह्यत स्तोत्रेण पूर्वसिद्धेनैव निगमेन न तु दक्षकृतेनेत्यर्थः
 कस्य दक्षस्य ॥ २२ ॥

पराय जीवमायौगाधिकेभ्य इत्यर्थः । कुतः अथितयानुभूतये
 सत्यानुभवाय गुणप्रयाभासो जीवः निमित्तं माया दयोर्बन्धेन
 एवमपि गुणेषु तत्त्वयुक्तियेषां तैर्जीवैरदृष्टस्वरूपाय । तद्विद्वैरपि
 सम्बन्धनवगम्यधामित्याह निवृत्तो मानावाधिः परिगायासीमा यस्य
 तस्मै नेहतावद्गुणरूपेश्वर्यकः परमेश्वर इति कोऽपि धक्तं शक्तो-
 तीति भावः । यदुक्तं ब्रह्मणा "गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं
 हितावर्तनीशस्य क इतिरेऽस्य" इति । निवृत्तमानाय दधे इति पाठो माना
 ज्ञानं दधे करोमि तदा नम इति कामं पदे तर्हि कथं तस्य सिद्धि-
 स्तत्राह । स्वभूतव स्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥

अदृष्ट्यामत्वमुपपादयति । नेति । यस्य परमात्मनः सख्यं करण-
 प्रसक्तत्वादिकं पुरुषो जीवो नास्ति न जानाति अस्मिन्नेव पुर-
 देहे वसतोऽपि सस्युऽपि आत्मारामत्वेऽपि सख्यादेव तत्कामि-
 नात् विषयान् शोचयितुः स्वयं सख्यापि तस्य तत्तत्संशयमनु-
 भवत्यपि अत्रैव देहे तस्मैऽपि नैव वेद व्यकृष्टैरिति पञ्चमोऽपि पाठो
 बुद्धिर्द्रव्यादिप्रकाशादेव यद्विषयकं ज्ञानं व्यक्तमेव तस्यापि श्रु-
 तस्य प्रथमास्तपाठे तस्मादेव हेतोर्गतकर्मकं ज्ञानं व्यक्तमेव
 सोऽपि जीवः गुणः शब्दरूपशक्तिर्यथा गुणानः श्रोतृत्वेऽपि द्रव्यस्य
 सख्यं समाप्तुर्वादिजापनत्तुं न वेत्ति तद्वत् ॥

ननु गुणो जडत्वात् जानात जीवस्तु चेतनः कथं न
 जानाति तत्र सर्वत्र चेतनोऽपि परमेश्वर त्यन्नेतन एवेत्याह ।
 देहश्च तत्रस्था असवः प्राणाश्च अक्षा इन्द्रियाणि च मनसोऽन्तः-
 करणानि च भूतानि पृथिव्यादीनि च मात्राः शब्दादयश्च आत्मानं

यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् ।

य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसन्ने नमः ॥ २६ ॥

मनीषिणोऽन्तर्हृदि संनिवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्धिः ।

वह्निं यथा दारुणि पाञ्चदश्यं मनीषया निष्कर्षन्ति गूढम् ॥ २७ ॥

स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ।

स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंद्शिनी ।

स्वरूपम आत्मनां मध्ये अन्यमन्यस्वरूपम आत्मन्यः सर्वेऽप्य एव परं जीवस्वरूपञ्च न विदुः । पुमान् जीवस्तु चेतनत्वात् सव्यं आत्मानं देहादीन् गुणान् सत्त्वादीन्मूलभूतांश्च वेद जीवमूक्तत्वादशायां तं परमात्मानञ्च जानातीति तज्ज्ञः । तदपि सर्वज्ञं परमेश्वरं न वेद । ननु तज्ज्ञ इति क्वं तदपि न वेदति कुतस्तत्राह । मनस्तम अप्राकृतगुणानामनन्तानामहानात्तदप्यहान-मेव यदुक्तम् “द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया” इति ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तत्र विष्णुपादेषु ॥ २१ ॥

तत्रसगुहाय स्तोत्रं वतो येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य अतुष्यन्तोऽभूत् ॥ २२ ॥

पराय चेतनाचेतनेभ्यो विश्वरूपाय नमः तत्राचेतनेभ्यः प्रकृतिकाशादिभ्यः वैलक्षण्यमाह । गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे इति । गुणत्रयस्य आभास उन्मेषो यस्मात्तत् प्राधानं निमित्तं कावस्तयोः प्रकृतिकाशयोर्बन्धवे नियन्त्रे अणुपरिमाणुकेऽव्यञ्जे-तनेभ्यो वैलक्षण्यमाह । निवृत्तमानाबन्धवे इति । निवृत्तो मानाबन्धिः स्वरूपगुणपरिमाणासीमा यस्मात्तस्मै मुमुक्षुभ्यो ज्ञानप्रदोऽयमित्याह । अविनशा सत्यफला अनुभूतिरुपासकस्य यस्मात्तस्मै “ददामि बुद्धियोगन्तं येन मामुपचान्ति ते” इति श्रीमुखवचनात् नित्यवद्भानां बुभुक्षणां दुर्लभोऽयमित्याह । गुणान्तरबुद्धिभिः गुणाः विषया एव तस्वमिति बुद्धिर्येषां तैरदृष्टभाने बुद्धयस्वरूपाय अनन्यसिद्धत्वमाह । स्वयम्भुवे इति ॥ २३ ॥

बुभुक्षुर्जीवस्य कृतघनत्वमाह । पुरुषो भगवद्बहिर्मुखो जीवः पुरे देहं वसन्नपि यस्य अस्मिन्नेव पुरे सम्यग् वसतः सख्युर्हितकारिणः सख्यं हितकारित्वं स्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदत्वं नावेति तस्मै नमस्करोमि कुत इत्थं हेतुगर्भविशेषणं व्यक्त-रूपिः व्यक्ते संसारे एव हृष्टिर्यस्य सः यथा गुणो गुणकार्यो देहः गुणिनः देहिनः धारकत्वप्रकाशकत्वादिकं नावेति तद्वदयं भावः यथा देहस्य जडत्वाज्जीवस्वरूपगुणाद्विज्ञाने सर्वदायो-म्यता तथा विषयस्य संसारासक्तस्य जीवस्य चेतनत्वेऽपि भगवत्स्वरूपगुणाद्विज्ञानेऽयोग्यतेति ॥ २४ ॥

पतन्नेव वर्गायज्ञियवद्जीवदुर्लभं भगवन्तं सर्वज्ञतया स्तौति । देह इति । सर्वज्ञमीडे स्तौमि अज्ञा इन्द्रियाणि मनवः मनोबुद्धि-चित्ताहङ्काराः सूतान्याकाशादीनि मात्राश्च शब्दादितन्मात्राणि ।

आत्मानं स्वरूपं न विदुः अन्यं स्वविषयं परं देहेन्द्रिया-दिभ्यः अणुं ज्ञानस्वरूपं यत्तत्त्वं जीवाख्यं तत्कृतो विदुः अचेतनत्वात्तैव विदुरित्यर्थः । पुमान् गुणान्तरबुद्धिनिर्णयसो जीवः यतो ज्ञः ज्ञाता तत्तत्सर्वं सुखदुःखादिकं गुणान् विषयांश्च वेद अनन्तं परमात्मानं न वेद अहो तस्याभास्यम् ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

यहां पर पाप नाश करने वाला अघमर्षणनामक ती है तीनों काल यहाँ ज्ञानादि करके तपस्या से दक्षजी भगवान् का स्तुति किया ॥ २१ ॥

अधोक्षज भगवान् को इसगुण स्तोत्र से उन्मेषे स्तुति किया सो हम तुमसे कहेंगे जैसे कि भगवान् दक्ष प्रजापति पर सन्तुष्ट भये हैं ॥ २२ ॥

दक्ष प्रजापति बोले यद्यप्यं ज्ञानवाले तमो गुणों के आभास निमित्त जीव मात्रा इनो के बन्धु आपके अर्थ नमस्कार है गुणविषयो में यद्यप्यं बुद्धि रखने वाले आपने स्वरूप को नहीं जानते हैं आप सब परिमाणों से रहित हैं आप स्वयंभू हैं आपके अर्थ नमस्कार है ॥ २३ ॥

इस शरीर में निवास करने वाले सखा जीव जिस परमेश्वर सखा के सखाभाव को नहीं जानता है जैसे कि रूपादिक प्रकाश चक्षु आदि के प्रकाशकपन को नहीं जानते हैं जो प्रकाश के देखने वाले हैं तिन आपके अर्थ नमस्कार है ॥ २४ ॥

देह प्राण इन्द्रिय अंतःकरण पंचभूत तन्मात्रा ए सब अप को भी नहीं जानते हैं दूसर को भी नहीं जानते हैं पुरुष जीव : इन सबों को जानता है परंतु वह जीव भी जिनको नहीं जाना है तिन सर्वज्ञ अनन्त आपको मैं स्तुति करता हूँ ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्यदीपिका ।

अदृष्टामत्वमुक्त्वा स्वप्रकाशत्वमाह । यदा मनस उपराम समाधिर्न तु सुषुप्ताविगलयो न च जाग्रदवस्थादिषु विद्येयः तदाह नामरूपे रूप्यते येन तत्तथा तस्य उपरामे हेतुः इदं दर्शनं स्मृतिक तयोः सम्प्रमोषात्तादात्त तदा यः केवलं स्वरूपज्ञानेन प्रती यते तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचि शुद्धं मनः सद्यः प्रतीतिव्या यस्य तस्मै नमः ॥ २६ ॥

पञ्चभूतः केषां प्रतीयत इत्यपेक्षायामाह । मनीषिण इति

यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियात्तभिर्वा मनसा वोत यस्य ।
 माभूत् स्वरूपं गुणरूपं हि तत्तत् स वै गुणापायवितर्गलक्षणः ॥ २९ ॥
 यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च ।
 परावरेषां परमं प्राक् प्रतिष्ठं तद्दह्य तद्धेतुरनन्यदेकम् ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

संरक्षणावयवः ॥ ३० ॥

इयाम् । त्रिविकीर्णो यं निष्कर्षन्ति त्रिविचय ध्यायन्ति स निर्धोगा-
 वृत्तानुभूतिभेदं प्रसीदतामिति द्वयोरन्वयः । एतं निष्कर्षतां प्रतीयत
 नि भावः । किमिति निष्कर्षन्ति स्वशक्तिभिर्गूढमप्रकाशमानं कति-
 भिर्नैघमिः पुनश्च त्रिवृद्धिः त्रिगुणाभिः समक्षिशत्युपाधिभिर्गु-
 ष्टमष्टाभिश्च निष्कर्षन्तीत्यर्थः । यद्वा नवभिः प्रकृतिपुरुषमहद्दहङ्का-
 रपञ्चतन्मात्ररूपामिः । त्रिवृद्धिस्त्रिगुणात्मिकाभिः चकारात्पाड-
 षाविकाररूपामिश्च । कथम्भूतं निष्कर्षन्ति मनीषयान्तर्द्वैदं सञ्चि-
 त्तिशानं निश्चलीकृतं पाञ्चदश्यं पञ्चदशसामिधेनीमन्त्रैः प्रकाश्यम-
 षोक्तिकं वद्विभिवाहङ्कारास्पदादात्मनोऽन्यं परमात्मानं निष्कर्षन्ती-
 त्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रशोषा विशेषा यस्यास्तस्या मायाया निषेधेन निर्धोगासु-
 खेऽनुभूतिर्यस्य अप्रभक्तनिषेधासम्भवान्प्रसक्तिमाह । स एव सधे-
 नानामा स एव विश्वरूप इति । तद्रूपत्वेऽपि वास्तवत्वाभावाश्लेषः
 समस्यतीत्याह । अनिरुक्ता आत्मानं शक्तिर्माया यस्य सः ॥२८॥

तनु यदि केवलया स्वसंस्थया प्रतीयते तर्हि सर्वनामत्वं
 विश्वरूपत्वं चानुपपन्नं रागाद्यगोचरत्वादिन्याशङ्क्य सर्वनाम-
 भिर्वाच्यं प्रत्यक्षादिदृश्यं च तस्य स्वरूपं वस्तुतो माभूत्तथापि
 मायाया घटन इति श्लोकत्रेषोपोपाद्यप्रमस्फुरति । यद्यदिति ।
 यद्यद्दृश्यं । निरुक्तमभिहितं धिया निरूपितं वर्णभित्तमश्रुभिर्वा
 इन्द्रियैर्निरूपितं गृहीतमपि मनसापि निरूपितं सङ्कल्पितं
 यस्य स्वप्रकाशत्वं तस्य तस्वरूपं माभूत् स्वरूपत्वाभावं हेतुः
 हि यस्मात्तद्गुणानामेव रूपं पाठान्तरं गुणोर्ध्वितम् स तु
 गुणावपि निरुक्तः । यतो गुणानामपार्थक्यसर्गाश्रयां प्रख्योत्पत्तिश्रयां
 लक्ष्यत इति तथा चेतनाधिष्ठानं विना तयोऽसम्भवात् । यत्त ।
 यस्य स्वरूपं माभूत् भवति तस्मै नम इति तृतीयनान्वयः ॥२९॥

तदेवं वस्तुतो गुणस्वरूपत्वाभावमङ्गाङ्ग्यानिरुक्तात्मशक्ति-
 रित्यनेन द्योतितं मायाया सर्ववाच्यत्वेन धियस्वरूपत्वमाह ।
 यस्मिन्प्रतिष्ठाकरणे यतोऽवादानाद्यन करणेन यस्य स्वसन्धि-
 यस्मै सम्प्रदानाय यदीप्सतनमं यः कर्ता कुरुते स्वतन्त्रः
 कार्यते चान्येन प्रयोऽवयवयोः तद्गुणैर्नि प्रत्येकं भाष्यन्वः अत्र
 च सप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्त्यर्थो दर्शिताः यथेति च किष्वा-
 कारकसम्बन्धप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थोः कुरुते कार्यते चेति
 स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च सर्वेषां दर्शितः । चशब्देन भावकर्मादि-
 विहितप्रत्ययार्थाः सङ्गृहीताः । तद्गुणोवेत्ति कुनस्तत्राह । तद्धे-
 तुस्तेषां कारणं तन्कृतः सर्वोऽयः प्राक्प्रसिद्धम् । तनु प्रजादयस्त-
 द्देतवः भूयन्तेऽवरे च दृश्यन्ते तत्कथं प्रज्ञेयं तद्धेतुस्तत्राह । परेषा-
 मवरेषां चैतनां परमं कारणम् । तनु सर्वकारणत्वे तस्य कि नाम
 सहकारि भवेत्तदानीमन्यस्याभावात् सत्य निरपेक्षमेव तत्कारणमि-
 त्याह । अनन्यद्विजातीयान्यम् एकं सजातीयान्यं च तस्मै नम इत्यु-

श्रीमद्भिरराधवाचात्थं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वशमित्येतेनाभिप्रेतं परमात्मनः सर्वज्ञत्वं जीवस्य परमात्मनां
 संश्लेषदशायामपि तद्वनभिज्ञतां चोपपादयति । यदेति । नाम-
 रूपरूपस्य देवमनुष्यब्राह्मणादिनामरूपकस्य मनसो यदाहृष्टिस्म-
 तिसंप्रमोपादहृष्टस्य स्मृतिः स्मरणं स्वप्रावच्योच्यते तस्याः संप्र-
 मोपाश्लिष्टवृत्त्योपरामः सुषुप्तिः तदा यः परमात्मा ईशने ध्यायते
 जीवने समन्वितो भवति "प्रक्षेपान्मना संपरिष्वक्तो न वाह्यं
 किञ्चनवेदं नान्तरम् एव सुप्तेषु जागर्ति" इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः
 जीवस्यप्रबोधोऽपि परमात्मा प्रबुद्ध इत्यर्थः सर्वथा दुर्ज्ञेयत्वे-
 ऽनुपास्यत्वं स्यादिति शङ्कां वारयति । यदेति । केवलया इत्यनुपपत्ते
 यश्च केवलया रागादिकालुष्यरहितया स्वसंस्थया स्वाभाविक-
 ज्ञानेनयतेऽवगम्यते प्राप्यते वा तस्मै हेमाय शुद्धाय शुचिस-
 यने शुद्धान्तःकरणसमने उपासनविशुद्धान्तःकरणो संनिहि-
 तोऽवत्यर्थः । यद्वा । केवलया स्वसंस्थया हेमाय विशुद्धाय रागा-
 द्यकल्पितेनापारिच्छिदानन्दरूपनिर्णयकानित्यामकुञ्जितार्थरिच्छि-
 यमभूतज्ञानेन विशुद्धायास्पृष्टचिदचिद्वर्गीय शुचिसयने उपा-
 सनया विशुद्धमन्तःकरणं सत्य अभिव्यक्तिस्थानं यस्य तस्मै
 इत्यर्थः ' हेमः शुचिपत्' इति श्रुत्यर्थोऽप्रातिप्रेतः ॥ २६ ॥

शुचिसमनेन इत्येतेष्वेव प्रपञ्चयति । मनोपिगा इति । त्रिवृद्धिः
 त्रयाणां वृद्धिर्नेन यत्र तात्रिवृद्धिकर्मिः रथेः तद्रूपामिस्त्रिकप्रय-
 मापश्राभिरिति यावत् तत्रभिः शक्तिभिः । "धिया पृष्ट्या गिरा
 कान्त्या कान्त्यां तुष्ट्येक्योर्जया । विशयाधियाया शक्त्या मायया
 च निषेधितम्" इति तस्यमायाभिः शक्तिभिः कार्योपयोग्यपृथक्-
 भिर्द्विशेषणरूपामिः शक्तिभिः सदान्तर्द्वैदि संनिर्वाशतं स्वच्छ-
 संनिर्वाष्टं गूढं वाह्यं करणोपश्रायस्य मनेन "ते वृद्धे गूढमनु-
 प्रविष्टं गूढादिते गूढेष्टे पुराणतः । मायात्मायोगाधिगतेन देवे
 मन्वा" इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः वृद्धे मन्वा प्रज्ञेयमशक्यं
 गुहायां वृष्टये निहितं गूढं जीवे निवृत्तान्यन्तरात्मनयेति
 तथा ये मनोपिशाः परमात्मयागद्वयविवेचनकृशन्ताः मनोपया
 योगपरिशुद्धया प्रिया निष्कर्षन्ति प्रकृतिपुः पादयो विविचय
 पश्यन्तीत्यर्थः यथा मन्वा मथतन्वाधेनोऽसारात्मना कामप्यश्च-
 स्तमारणो पाञ्चदश्यमनि निष्कर्षन्ति तद्व्याजपन पञ्चदश-
 यकममेवनिने दर्शयुगोमासावुद्यतं कि पाञ्चदशपुष्कमन्वाधा-
 नमर्षति वेदिकोऽग्निः पाञ्चदश्य इत्युच्यते ये निष्कर्षन्ति स वा
 इत्युत्तरगान्वयः ॥ २७ ॥

एवमुक्तविधेः परमात्मानमन्येऽत्र तद्व्यापारोऽसंमिषिऽपि-
 स्तदनुग्रहे प्रार्थयेत् । स वा इति । स वै उक्तविधो भगवाद्योऽयः
 सर्वे विशेषा विकारा यस्यास्तस्या मायायाः त्रिवृत्त्या यावर्ध्या-

श्रीमद्भारवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका
 गामुखं नुःलासंभ्रं मोक्षमुखं तस्मिन्ननुभूतिरनुभवो यस्य मुक्ता-
 नामनुभवविषय इत्यर्थः य ईदृशः स एव सर्वनामा सर्वः शब्दे-
 वाच्य इत्यर्थः सर्वशब्दनाम यस्येति वा "मर्वः शर्वः शिवः
 स्थाणुः" इतिनाम पाठात् सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्याभय इत्यर्थः
 सर्वनामत्वे हेतुः स च विश्वरूप इति विश्वशरीरकत्वात् सर्व-
 शब्दवाच्य इति भावः । विश्वान्तर्गतवस्तुवाचिनः शब्दास्तच्छरीरं
 तमेवाभिदधानि शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यन्तबोधनशक्तेः
 यद्वा । सर्वशब्दस्य कृत्स्नजगद्वाचित्वात् तस्य च तच्छरीरत्वात्प्र-
 वृत्तिनिमित्तपौष्कल्येन तमेवाभिधत्त इति भावः । ननु विश्वरू-
 पत्वं परगतधर्मासंस्पर्शनं चेति कथमुभयं तत्राह । अनिरुक्ता-
 त्मशक्तिः वाङ्मनसापरिच्छेद्याः स्वाभाविक्यः शक्तयो यस्य सः
 विचित्रशक्तिवात्तदुभयोपपत्तिरिति भावः । एवंभूतो भगवान् मम
 प्रसीदतां मामनुशुक्लत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु यदि विश्वं तस्य शरीरं न तु स्वरूपं तर्हि केन लक्ष्यते
 इत्यत्राह । यद्यदिति । यद्यद्वचना निरुक्तं शब्देनाभिहितं जाति-
 गुणादिकं प्रवृत्तिनिमित्तकृत्य शब्देन बोधितं तथा धिवा निरु-
 पितं व्यवसितमज्ञभिरिन्द्रियैर्गृहीतमतापि मनसा निरुपितं
 सङ्कल्पितं यद्यपि यस्य स्वरूपं माभूज भवति किन्तु शरीरमेवेति
 भावः । वचनमादिभिर्निरुक्तादेस्तस्वरूपत्वाभावे हेतुः गुणरूपहेत्विति
 गुणरूपाः सत्त्वादिगुणात्मका हेतुधा यस्य तद्गुणरूपहेतु सत्त्वादि-
 गुणत्रयकार्यं सत्त्वादिगुणगतमेव न तु तस्वरूपगतोऽसाधारणो
 धर्मो येन तदुपलक्ष्यं परमात्मस्वरूपं स्यात् गुणरूपं हि तदिति
 पाठे हि यस्मात्तद्गुणानामेव रूपं गुणरूपं वर्द्धितमिति पाठान्तरे
 गुणरूपं सत्त्वादिगुणगतैरसाधारणकारैर्वर्द्धितमारब्धमित्यर्थः
 तथाप्यसौ परमात्मा गुणापाविसर्गलक्षणः गुणकार्य-
 भूतप्रपञ्चस्य संहारसर्गो लक्षणं कस्य तथोक्तः अपाविसर्ग-
 गांध्यां स्थितिरपि लक्ष्यते यद्यपि कार्यात्मकं जगज्ज परमा-
 त्मनो लक्षणं तथापि कार्यप्रपञ्चगतोत्पत्तिस्थितिप्रलयकार-
 गत्वं परमात्मनोऽसाधारणो धर्म इति तेन तस्वरूपमुपल-
 क्ष्यते इत्यर्थः । प्रपञ्चजन्मादिकारणत्वमपि न परमात्मनः स्वरू-
 पविशेषणतया लक्षणं कारणत्वस्य चिदचिद्विशिष्टब्रह्मनिष्ठत्वेन
 विशेषभूतब्रह्मस्वरूपनिष्ठत्वाभावात् । किं तु चन्द्रादेः शास्त्राप्र-
 दिवस्तदुपलक्षणतया लक्षणमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

ननु देवमनुष्यादिशरीरनिर्धेयं कर्म तदान्मभूतजीवकर्मकं
 तद्बन्धकं च दृष्टं यत्तस्य सुखादुःखादिबन्धनधर्मत्वादेवं कृत्स्नं
 चिदचिदात्मकं जगत् परमात्मनः शरीरञ्चेत्तद्व्यापारोऽप्यनेक-
 कारकनिर्धेयः परमात्माश्रय एव स्यादिति तथा सति स बध्यत
 तथा च "निष्क्रियं निष्कलम्" इत्यादिश्रुतिविरोधः । किञ्चेकस्य
 चेतनस्यैकैकमेव शरीरं दृष्टमतः कथमेकस्य परमात्मनो देव-
 मनुष्याद्यनेकानि शरीराणीति न विश्वरूपत्वं परमात्मनः
 सम्भवति यद्यभौ कारणात्वात् कार्यभूतविश्वरूपः कार्यकारणयोर-
 भेदादित्युच्यते तर्हि वचनमादिभिर्निरुक्तादिकं तस्य स्वरूपमेव स्यात्
 परिणामिकारणाभ्याधिष्ठात्रपेक्ष्यदर्शनात्तस्याप्यधिष्ठात्रपेक्षेति पूर्वो-
 क्तपरव्यतिरोध इत्यात्माशङ्को निराकारोति । यस्मिन्निति । तावदनेक-
 कारकनिर्धेयस्य व्यापारस्य परमात्मायत्तत्त्वमनुपगम्यत एवेति
 न तद्योर्नीयमित्याह । यस्मिन्निति पूर्वार्धेन । तत्र यस्मिन्न-
 त्यादिभिर्निमित्तभिरधिकरणोपादानकरणासम्प्रदानकर्मकर्तृशक्तयो
 विवाचिनाः यस्येति षष्ठ्या तु सम्बन्धसामान्यं कुरुते इति
 प्रयोजककर्तृशक्तिः कार्यत इति प्रयोज्यकर्तृशक्तिः यदेत्यनेन कालः

उक्तशक्तीनां कालोपाधिकत्वात् । यथेति पाठे तृकारक-
 शक्तिगताः प्रकारविशेषा विवक्षिताः कियते कार्यत चेति
 कृत्रमातुना तत्कारकनिष्पाद्या क्रिया विवक्षितेति तत्कारक-
 श्रयत्वकृताः क्रियागतविशेषा वा निर्दिश्यन्ते यस्मिन्नित्यादीनां
 तदित्युत्तरेणान्वयः सप्तम्यादिविभक्तिप्रकृतिभूतैरेकैकैस्त्ववि-
 रणादिकारकशक्त्याभ्यां वस्तूनि विवक्षितानि कुरुते कार्य-
 चेत्यत्र लकारेण प्रयोज्यप्रयोजककर्तृशक्त्याभयं द्रव्यमपि विवक्षि-
 तं लकाराणां कृतिमत्त्वेव शक्तिरित्यन्वयश्च विस्तरः । सुमिच्छन्त्ये
 च प्रकृत्यर्थविशेष्यकः शब्दबोधः । एवं च तत्तद्व्यापारनिर्बन्ध-
 काधिकरणादिशक्त्याभ्यां द्रव्याणि सम्बन्धसामान्याभवात्
 च तद्ब्रह्मेत्यर्थः शक्त्याभववस्तूनां परमात्मशरीरत्वेन विशे-
 षणत्वात्तस्यैव मुख्यत्वेन कारकशक्त्याभयत्वादाधारशक्त्या-
 श्रयत्वात् सर्वस्य व्यापारस्य तदायत्त्वमुपपन्नमिति भावः ।
 नन्वेवं कारकशक्त्याभयत्वप्रयुक्तं परमात्मनः सक्रियत्वं तत्प्रयुक्तं
 कार्यत्वं तत्प्रयुक्तमनित्यत्वं च प्रसज्येत तथाच "निष्क्रियं निष्क-
 लम् विभुम्" इत्यादिश्रुतिविरोधः अत आह । प्राक् प्रसिद्धमिति
 हेतुरिति च । हेतुः प्राक्प्रसिद्धमित्यनेन कार्यास्थायाः पूर्वं कारण-
 त्वेनावस्थितत्वमुच्यते । अर्थं भावः । तत्तद्गुण तदेवानुप्राविशत् तद-
 नुप्राविश्य सन्न त्वद्याभवत् अन्तः प्राविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा
 ईश्वरः सर्वभूतानां इहोऽस्तुन तिष्ठति" इत्यादिप्रमाणवशात् कार्यस्य
 जगतः चिदचिदीश्वरात्मकत्वमनुपपत्वं कार्यसजानीयत्वात्
 कारणस्य तदपि तत्त्वत्रयात्मकमेव युक्तियलात् "सदेव सौम्येदमप्र
 आर्म्भितं प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वानादी उभाषपि" इत्यादिप्रमा-
 णबलात्तदनुपगम्यतस्य तत्र कार्यावस्थायां कारणावस्थायां
 च "यः आत्मनि तिष्ठन् यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽक्षरमन्तरे सञ्चर-
 न् यस्याक्षरं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यस्याव्यक्तं शरीरम्
 "इत्यादिप्रमाणवशादात्मत्वेन परमात्मनो विशेष्यत्वं 'चिद-
 चिन्ताः शरीरत्वेन विशेषणत्वं चेपितभ्यम् । एवं च कारणत्वेना-
 वस्थितं ब्रह्म सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं कार्यावस्थायां स्थूलचिद-
 चिद्विशिष्टत्वेनावस्थितमिति कारकशक्त्याभयत्वस्य तस्य तस्मिन्
 शरीरभूतचिदचिदात्मकत्वात्तत्प्रयुक्तं सक्रियत्वादिकमपि सद्भा-
 रकमेवेति विशेष्यभूते तस्मिन् तस्य साक्षात् प्रसङ्गः निष्क्र-
 यत्वादिश्रवणं तु विशेष्यभूतब्रह्मस्वरूपाभिप्रायकमिति न तद्वि-
 रोधः । कार्यावस्थकारणावस्थयोस्तस्य चिदचिच्छरीरकत्वादेव
 विश्वरूपत्वमनुपपन्नम् । "पयोऽक्षुरात्मा" इदित्युतिवशा जीव-
 स्याणुपरिणामत्वावगमात्तस्यैकदातेकशरीरान्तःप्रवेशासम्भवेऽपि
 "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिश्रुत्या तस्वरूपस्यापार-
 च्छिन्नत्वावगमात्तस्यानेकशरीरिषु जीवान्तःप्रवेशेन नियमनं सम्भ-
 वतीत्यनेकशरीरकत्वावपत्तिः कार्यावस्थायां कारणावस्थायां च
 चिदचिच्छरीरकत्वाद्भिस्वरूपत्वमपि तस्योपपन्नम् । ननु विश्वरूप-
 त्वं नाम विश्वं रूपं शरीरं यस्य तस्य भावस्तस्मात्तस्मात्
 न विवक्षितं तथा सति "सर्वं खल्विदं ब्रह्म येनदात्पमम्"
 इत्यादिजगद्ब्रह्मतादात्म्यश्रवणविरोधापत्तः । किं तु विश्वरूपत्वं
 नाम विश्वानन्यत्वमेव एवं च नमः परायेत्युपक्रान्तपरत्वविरो-
 धस्तत्राह । अनन्यदिति । विश्वानन्यदित्यर्थः विश्वरूपत्वस्य
 विश्वानन्यात्मकत्वेऽपि न विरोधः । यत्राक् प्रसिद्धं करिणं सूक्ष्म-
 चिदचिद्विशिष्टं तदेव कार्यावस्थायां स्थूलचिदचिद्विशिष्टमित्ये-
 कस्यैवावस्थाद्वययोगित्वेन कारणावस्थकार्यावस्थयोरेकद्रव्यग-

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न विश्वानन्यत्रोपपत्तेः अनेनासत्कार्यवाद्युदासः तथा च रिकं सूत्रम् । तदनन्यत्कार्यवाद्युदासः ॥ २ ॥ १ ॥ १५ ॥

अनेन परन्तु तत्प्रयुक्तं निःसमाश्रयधिकत्वं च विशेष्यनिष्ठ-
पमिप्रयेण परमं परावरणमिति चोक्तं परावरणं प्रह्लादि-
धानामपि परं कारणमात्रस्याधिष्ठात्रपेक्षशङ्कां धारयति एक-
ति । * निःसमाश्रयधिकमेकमेव प्राक्प्रसिद्धमित्यर्थः इदं चैकत्वं
रूपनिष्ठमिति विशेषाकारेण निमित्तत्वं विशिष्टा-
रेण उपादानत्वमित्युक्तं भवति । लोके मृत्कुडालाज-
त्वादसर्वशक्तित्वाच्च तयोर्निमित्तोपादानयोर्भेदः परमात्मनस्तु
दक्षिणदिशिष्टस्य सर्वशक्तित्वाजगदाकारेण परिणामस्य
वैश्वानरमित्तत्वस्य चोपपत्तिरित्यभिप्रायः । यद्वा । तदनु-
त्तनेन निमित्तकारणत्वमुच्यते एकमित्यनेनेकमेवाङ्गिता-
मित्यादाविधाभिभक्तनामरूपसूक्ष्मचिदाक्षिणदिष्टत्वमुच्यते प्रप-
त्यानेककारकात्मत्वेन बहुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्तस्य च नाम-
पविभागनिबन्धनत्वात्तत्प्रतिसम्बन्धिनामरूपविभागाभाषनिबन्ध-
कत्वस्यैकपदप्राप्त्यौचित्यात् तथाचैकमविभक्तनामरूपत्वेन
हमचिदक्षिणदिष्टं प्रह्ला प्राक्प्रसिद्धमित्यर्थः प्रह्लोत्तनेन
मित्तत्वेनापादानत्वोपयुक्तसाधैश्वर्यसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणानन्त्यरूप-
रतिशयवृहत्त्वमुच्यते ॥ ३० ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुमानतोऽपि तज्ज्ञानं सुकरमित्याह । यदेति । यदा स्वप्नसु-
प्त्यादौ नामरूपरूपस्य नामरूपात्मकप्रपञ्चापादकस्य मनसो
प्रसृष्टिसंश्रमोषाच्छुपस्मरणलक्षणाज्ञाने प्रमुष्णापहृत्योपरामः
उत्पादावस्था तदा चः केवलवा स्वसंस्थया इत्येतं जीव-
ास्त्रातन्वयात् स्वप्नावबोधोपादिदर्शनाच्च जीवच्छरारहित्येन शुद्धया
वरूपसत्त्वात् स्वप्नादिनिवामकत्वेन जीवादन्य ईश्वरोऽस्तीति
हायन इत्यन्वयः । तस्मै हेमाच नित्यशुद्धाय भ्यामरूपाय वा नम
उपास्तिर्द्विषष्टाधिष्ठानेन च भाव्येति अतस्तद्भावमाह । शुचिस-
मन इति । शुचिर्वाचुरेव सग्य निवासस्थानं यस्य स तथा तस्मै
नामरूपात्मकप्रपञ्चविषये जीवस्य चाश्रुयमानसाक्षानापहारात् ।

बदोपरामो मनसः स्वप्नसिद्धादिषु ।

तदावस्थाप्रबोधादिकारणात्वेन केशवः ॥

अज्ञानान्त्यात् जीवस्य विद्यतेऽन्यो नियामकः ।

जीववृत्त्यानुकूल्याज्जायतेऽसौ सदा विभुः ॥

तदनुमानतोऽपि तज्ज्ञानं सुकरमित्याह ॥ २६ ॥

निष्ठायाः शुद्धीतत्वाच्च लिङ्गं यच्चिष्टमित्याशयेनाह । मनीषिणा
मनेः प्रथमतः समर्थाः मनीषिणाः मनीषयान्तर्हृदि सज्जिचोदितं
सर्वं : तदनुमानं निष्कृत्य जानन्तीत्यन्वयः कथमिव अज्ञिचिदा
तदनुमानं निमित्तं जानन्ति यथा तथा इह जीवराश
तदनुमानं निमित्तं शोपः । त्रिवृद्धिः इच्छाज्ञानक्रियात्मना त्रिधा
तदनुमानं निमित्तं शोपः । शक्तिभिर्जितमिति शोपः । दर्शोन्द्रिय
तदनुमानं निमित्तं शोपः । अनिवाच्यं स्वर्गाया ज्ञानशक्तिः ।

पञ्चदशाभयत्वात्पाञ्चदशं मनोबुद्धयहङ्कारचित्तचेतनभेदेन तन्म-
रकतया स्थितत्वात् । तदुक्तम् "इच्छादिवन त्रिधाविधमिच्छायास्तु
शक्तयः" इति चशब्दात्तद्विज्ञातजाताश्चान्याः सन्तीति ग्राह्यं
तदप्युक्तम्—

विष्णोः स्वरूपभूतायास्ताश्चयस्तप्राप्तिकाः पराः ।

जायन्ते तत्प्रसादेन ताश्च पीठेऽभिपूजयन्त ॥

तद्भिन्नजीवास्तस्यैव प्रसादात्तत्समापगाः ।

इति अनेन नयमिः नवद्वाराभिव्यक्त्याभिः त्रिवृद्धिः गुणाप्रयात्म-
भिरित्येतन्निरस्तम् । दर्शोन्द्रियाद्याभयत्वेन पाञ्चदश इति
व्याख्याते तत्र किं मानमितीयमाशङ्क्य ।

दर्शोन्द्रियाणि च मनोबुद्धिप्राणप्रधानकाः ।

चतुर्दशेषां परमः पाञ्चदशो हरिः स्मृतः ॥

बुद्धिभेदेन चैतेषु पाञ्चदशोऽप्य संस्थितः ।

इत्यनेन परिहर्तव्या । अनेन पञ्चदशति सङ्ख्यातिथौ वर्तमानत्वा-
त्पाञ्चदशमित्यतदपवास्यानें निरस्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥

बो मनीषिभिर्निर्मथ्य ज्ञातः स हरिर्भम प्रसीदतामित्यन्वयः
किमन्वेष्यो विशिष्य अस्य प्रसादः प्रार्थते "प्रजापते ! न त्वह-
तान्यस्य" इत्यादिश्रुतेः अन्वेषामप्यतिशयिताहात्म्यप्रतीतिरित्या-
शङ्क्य "एष ह्येव शतानन्दः" इत्यादिश्रुतेः इतरपामानन्दोदेरित्या-
विशिष्टत्वात् "एतस्यानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामपुर्जाधन्ति
न ते विष्णो ! जायमानः" इत्यादिश्रुतेः । अस्यापरिच्छन्नानन्दानुभव-
रूपत्वादित्याह । अशोपेति । अशोपो विशेषः इत्यस्यास्यः अशेष-
विशेषः स च मायाप्रकृतिश्च ते अशेषविशेषमायं तयोर्निष्पे
यस्य तत्तथा तच्च निर्वाणमशरीरभोग्यं च यत् सुखं तस्याशेष-
विशेषमायानिर्पेधनिर्वाणसुखस्यानुभूतिः एतादृशानन्दोऽहमिति स
तथा अपरिमिताप्राकृतशरीरभोग्यानन्दानुभवरूप इत्यर्थः ।

इयत्ता तु विशेषः क्यादानन्दोऽहं तदुज्जितेन ।

सर्वविशेषं रहित उच्यते हरिरन्वयः ॥

अप्राकृतस्वरूपत्वात्प्रमाथश्चेति कथ्यते ।

इति अतोऽयमेवार्थ इति ज्ञायते प्रजापत्यादिशब्दसुखार्थोऽपि
अयमेवेति भावेनाह । स सर्वनामेति । अनेनोपन्यस्ता (१) श्रुतिः
सायकाशेति ज्ञातव्यम् "यो देवानाम्" इति श्रुतेश्च नीरूपस्य सर्व-
नामत्वे कथमित्यत उक्तं स चेति विश्वानि रूपाणि यस्य स
तथा विश्वस्य रूपमिव रूपं यत्तस्यत्र विश्वरूपसदृशो विश्वरूप
इति अन्वया योज्यम् । ननु प्रतीतिर्षि पारत्यज्य अप्रसिद्धार्थ-
कल्पने किं कारणामित्यतश्चशब्दसूचितायाः ।

तद्रूपसदृशं रूपं यतः सर्वस्य सर्वदा ।

सर्वरूपो यतः शब्दस्यार्थः सर्वनामकः ॥

इति स्मृतेः समाख्याने कारणात् स स इति तच्छब्दद्वयं न तत्तच्छब्दयुक्त-
सर्वनामत्वसर्वरूपत्वं परामृशति । नन्वहृत्पादेकस्य सर्वनाम-
त्वादि कथं यज्यते न च श्रोतव्यार्थाक्तमन् । श्रुतीनामन्त-
न्वनेकश्रान्यथोक्तसम्भवादिनि तत्राह । अनिरुक्तेति "विचित्रशक्तिः
पुरयः पुराणः" इति श्रुतेः "गतिमामान्यात्" इति सूत्रेण श्रुतीनाम-
विविधत्वेन ज्ञानोपादानधर्मत्वस्य निर्मातृत्वात् । ननु हरिः सर्व-
नामत्वे "अथचनेनेव शोवाच्च" इत्यादिश्रुतेः का गतिरित्येतो ग्राह
अनिरुक्तेति । सर्वान्तेति शोपः । अनिवाच्यं स्वर्गाया ज्ञानशक्तिः ।

(१) प्रजापते न र्वादेत्यादि ।

श्रीमद्भिन्नव्यध्वजतीर्थकृतपद्मनाभजी ।

इत्येतच्छ्रुतेर्गुणाविर्भावलक्षणायाः बाधाविष्कारोक्त्यसम्भवेना-
सङ्गते स्थादिति अत्रौक्तिकत्वात्प्रो विष्णुरनिरुक्तो निरूपितः
तथापि धेदेषु कत्वाद्भुक्तो रूपी स एव चेति वाक्यविरुद्धत्वात्प्रोक्त
एवार्थः ॥ २८ ॥

स च विश्वरूप इति विश्वरूपोक्तिं विशदयति । यद्यदिति ।
यच्चमा घटत इति निरुक्ते विद्याऽन्तर्भिमनसा निरूपितं यद्यदा-
न्तर्दस्य हंसः स्वरूपं माभून्न भवति कृतः (१) सत्त्वादिगुणसमू-
हेन वर्धितत्वात्तर्हि स कीदृश इति तत्राह । स वा इति । सत्त्वा-
दिगुणानामपायः गार्हत्यमेव निस्सर्गलक्षणं स्वाभाविकलक्षणं
यस्य स तथा वा टगतेन "केवलं निर्गुणश्च" इति श्रुतिं प्रमाणायति
अनेन जगद्रूपं त्रिगुणात्मकं भगवद्रूपमप्राकृतमिति निरगायि
माभूदित्यनेन जगत् सत्त्वादिगुणवद्रूपं न जानीहीत्यर्थोऽपि सूचित इति
ज्ञातव्यम् ॥ २९ ॥

कालकारणात् च ब्रह्मणा स्वरूपलक्षणमित्याह । यस्मिन्निति ।
यस्मिन्नधिकरणभूते काले इदं वर्तते यतो यस्मादपादानभूता-
त्कालाद्भूतेन कारणभूतेन कालेन जायते यस्य सम्बन्ध-
भूतस्य कालस्यार्थानामिदं यस्मै संप्रदानभूताय कालाय कल्पते
यं कर्मभूतं कालं प्रतीच्यते यः कर्तृभूतः कालः प्रेरयति यथा
येन प्रकारेण पुण्यः कर्म कुरुते स्वयं चापरेण कार्यते तत्तस्य
सत्प्रतिभस्वर्थस्य कालस्य प्रकाराणां प्रेरकस्य च यत् परावरेण
ब्रह्मादीनां सकाशात् प्राक्पूर्वं स्वमित्त्वं कावेकारणात्मकप्रपञ्च-
व्यतिरिक्तत्वेन खन एव भिद्यते । अत एव परब्रह्मसत्त्वमसन्नस्य-
दन्वसादृश्यरहितम् । एकमयतारादिरूपामिन्नं तद् ब्रह्म हेतुः कार-
णमित्यन्वयः । तत्कालस्य सदातनसत्ताप्रदन्वमर्थेव नान्यस्येति
योगनाय समन्विताकार्यत्वेन कालो विशेषितः । अन्यथा कालस्य
कारणं ब्रह्मेति कृतं स्थादिति तदुक्तम् "सर्वसत्ताप्रदत्त्वं" इति तत्-
त्कालीनसर्ववस्तुसत्ताप्रदत्त्वाद्वा कुतश्चकल्पयत इति चेत्
विमर्शस्यैव कालस्य प्रकाराणां च कारणम् । एक एव परो विष्णुः
इति स्मृतोः अवमेवार्थो न तु यस्मिन्नित्यादिना क्रियमाणाकारक-
फलरूपेण ब्रह्मावस्थितमिति "अनन्यः सदृशाभावार्थको रूपाय-
भेदः" इति अत्रानन्दन्यदेकशब्दगोभक्त एवार्थः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवोस्वाधिकृतकमसन्दर्भः ।

स्वमेस्थया स्वरूपशक्त्या ॥ २८ ॥

मनीषिणा इति गुणकम् । त्रिवृत्रवशकर्मवदोः सति कथं
स्वतो निःशो ह्यप्यपारो नित्याह । अशेषति । अनुभूतिरुच्ये मन्त-
व्या तं निना पुण्यावर्तमानेः । तस्यां च सत्त्वत्वात् तदुद्गमा-
नवसति च सत्त्वतिः निःशययेति भावः । तत्रेति । प्रसिद्धता-
मिति । तनु नाशयो निष्कृष्टेभूत् कथं तन्मयसर्वनामरूपः तत्राह ।
अनिकेतित । अविश्वशक्तिवर्धित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

तनु भम यद्विर्वाणसुल्लेकरूपं ब्रह्मास्यं स्वरूपं तस्यानुभूतिक-
मेव मनीषातिवृद्धा शक्तिको भावः । यत् गुणरूपवर्धितं स्वरूपं
तत् तन्मयमेव भवेत् । जगत् सादृश्यात्तत्राह । यद्यदिति प्रिकणा ।
गुणरूपस्य कृतिनम असमोऽपि जगत्तम यत् स्वरूपं तदपि । तच्च-

(१) हेतुमयविशेषकमित्यादिपायः ।

वादिगोचरो यद्यद्वस्तु तन्न भवति तत्र हेतुः । सर्वे इति सिगुणरूप-
वृंहितस्वरूपस्त्वं गुणप्रलयमृष्टिभ्यां लक्षयते तर्क्यते एव तत्तनु-
भूयत इति । यद्वा । गुणानामपायोऽपगमो यस्मात्तस्मिन् विगत-
सर्गे नित्यमित्ते वैकुण्ठे लक्षयते तदधिष्ठातृत्वेन इदयत इति ॥ २६ ॥
तदेव दर्शयति । यस्मिन्निति । यदिति यत्र विवदमानानां मूढ-
नाञ्च वादिनां तत्सद्भावेऽपि तादृशदुस्तर्कतच्छक्तय एव कारण-
त्वेनोपस्थिता इत्याह । यच्छक्तय इति । अत एवानन्तगुणात्वं भूमत्वं
च तस्येत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमद्भिन्नव्यध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु तज्जोऽपि न वेदति यदुक्तं तत्र तदेव वेद्यं वस्तु द्विविधं
सुज्ञेयं दुर्ज्ञेयं च । तत्र सुज्ञेयं निर्विशेषस्वरूपमाह । यदेति । यदा
मनस उपगमः उपरामातिशयः समाधिः । तनु सुपुसाविव लयः ।
तत्र जाग्रत्स्वप्नोश्चि विक्षेपः कीदृशस्य नामरूपे रूप्यते येन तस्य ।
उपरामातिशये हेतुः दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः सम्प्रमोषात् सम्भक्-
तयैव नाशात् तदा यः केवलया स्वस्य संस्थैव निर्विशेषज्ञानगम्य-
तया वस्तुमात्रनेत्यर्थः । इयते प्रतीयते तस्मै हमाय शुद्धाय
शुचि शुक्ले चित्ते मय प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै । एतत् स्वरूपस्य
सुज्ञेयत्वमुक्तं ब्रह्मणा यथा । "तथापि भूमत् महिमाऽगुणस्य ते
निर्बोद्धमहंत्वमज्ञानतरात्मभिः" इति ॥ २६ ॥

दुर्विज्ञेयं सविशेषस्वरूपमाह । मनीषिणाः शुद्धभक्ताः गूढम्
अन्तर्हृदि सन्निवेशितं "प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण खानां भावसरोरुहम्"
इत्युक्तरीत्या भ्रमणाभक्त्या अन्तर्हृदि प्रवेशितं पुनर्मनीषया प्रेम-
भक्त्युत्थया निष्कर्षन्ति । अन्तर्हृदयाश्रिक्तस्य चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः
सौन्दर्यादिमाधुर्यमास्वादयन्तीत्यर्थः । कीदृशं सन्तं निष्कर्षन्ति
स्वशक्तिभिश्चिच्छक्तिभिः सहितं कतिभिर्नैवभिर्विमलाद्याभि-
स्तत्रापि त्रिवृष्टिशिच्छक्तेरेष निस्समिष्टिभिः ह्यादिनासन्निधी-
सामिष्टिश्च सहितम् । यदुक्तम् विष्णुपुराणे "ह्यादिनी सन्धिनी
सन्धित तन्त्येका सर्वसंशये । ह्यात्तापकरी मिथ्या त्वयि नो गुण-
वर्जिते" इति । यथा दारुणि काष्ठे पाशददये पञ्चदशसामिधेनी-
मन्त्रैः प्रकाश्यमर्लौकिकं यद्दि निष्कर्षन्ति स प्रसिद्धतामित्युत्त-
रेणान्वयः । अस्य सविशेषस्वरूपस्याप्राकृतानन्तगुणस्य दुर्वि-
ज्ञेयत्वं भक्तिहीनैरनुभवितुमशक्यत्वात् भक्तैरनुभूयमानत्वेऽपि
माधुर्यश्वर्ययोः पाराजानात् । यदुक्तं ब्रह्मगौव । "गुणात्मनस्तेऽपि
गुणान् निमानं हित्वावनीशस्य क ईशिरेऽस्य । कालेन येषां विमि-
ताः सुकल्पैर्भूषांशवः सैर्माहिकाद्युमासः" इति ॥ २७ ॥

यत् तस्य मायिकं सविशेषं रूपं तद्व्यतिरिक्तमेव
ममोपास्यमित्याह । स मम प्रतीदताम् । अशेषा विशेषा यस्या-
स्तस्या मायायाः निषेधेन यजिवांसुखं वाया हृद्विदारका
मायात्मिकादिदृशदराः केऽपि न सन्ति यत्र तस्मिन्नेव सुखे
अनुभूतिर्यस्य सः "ह्यात्तापकरी मिथ्या त्वयि नो गुणवर्जिते"
इति वेष्णावोक्तेः । असत्कल्पित्यासम्भवात् प्रसक्तिमाह । स एव
सर्वनामा स एव निष्कृष्ट इति ब्रह्मादितृणास्तानां यानि नाम-
रूपाणि तानि तस्यैवेत्यर्थः । मायायास्तच्छक्तिस्त्वेन मायिकविश्व-
स्यापि तद्रूपत्वात् तस्य स्वरूपभूता शक्तिस्तु मायाशक्तैर्मयिका-
दिश्वस्माच्चान्यैवेत्याह । अनिरुक्ता मायिकवाङ्मनसाऽयामनि-
रुक्तिवियधीभूता आत्मभूता शक्तिर्यस्य सः ॥ २८ ॥

भीमच्छिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वाग्बुद्ध्यादिकन्तु सर्वे मायिकमेव तेन निरूपितमपि सर्वं
यिकमेव भवेत् । तत्त न तत्स्वरूपमित्याह । यथादिति । यद्यद्ग-
ना निरुक्तमभिहितं धिया निरूपितं व्यवसितम् अक्षभिर्वा इन्द्रियै-
रूपितं गृहीतम् उत अपि मनसापि निरूपितं सङ्कल्पितं तत्तत्
वै यस्वस्वरूपं माभूत् न भवति तस्मै नम इति तृतीयान्वयः ।
यतस्तद्गुणानामेव रूपम् गुणाग्रहितं हि तद्विहितं पाठं गुणौ-
द्धितं स तु गुणाव्यतिरिक्त इत्यर्थः । यतः गुणानाम् अपाय-
सर्गाश्रयां प्रलयोत्पत्तिश्रयां लक्षणाय यस्य सः । यः सृष्टिप्रलयो-
रोति स ईश्वर इत्यतः सृष्टः पूर्वत्र प्रजयात् परत्र च तस्य सत्त्व-
वदेः । अत्र "इदमेव त्वग्यया वृद्ध्या" इति "मनसैवानुद्भूय-
ति" "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति" इति "आत्मा वा अंरं गन्तव्यः,
त्यादि "नस्मात् सर्वात्मना राजन् ! भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः
विरहितव्यश्च" इति परस्वहस्यश्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधाद्दीश्व-
रानुगृहीतैरेव वचनैश्चिरिरेति व्याख्येयम् । अत एव श्रुताव-
य्येति विशेषणम् । "अतः श्रीकृष्णानामादिन भेदाद्वाह्यमिन्द्रियैः ।
त्वोन्मुखे हि जिह्वादी स्वयमेव स्फुरत्यद्" इत्यभियुक्तवचनं च ।
विष्णु कालस्त्र्येन निरूपणाभावात् निरूपितमित्याहुः । "बनोऽप्राप्य
तवसंज्ञे वाचश्च मनसा सह" इत्यत्रापादाननिर्देशात् वाङ्मनसा-
रूपत्वं निवर्तन्त इति अन्तलाभाद्वाङ्मनसागम्यत्वञ्चेति
।। अथ ॥ २६ ॥

ननु गुणमयं रूपं यदि तत्स्वरूपं न भवति तर्हि तस्यापू-
र्वत्वं प्रसज्येत्यत आह । यस्मिन्नधिकरणे यतोऽपादानाद्येन
हरयो न बन्ध सन्निधिनः यस्मै सम्प्रदानात् वदीप्सिततमं यः
कर्त्ता कुरुते स्वतन्त्रः कार्यते वा अन्वेन प्रयोज्यकर्त्ता तद्गृह्यति प्रत्ये-
कमन्वयः । अत्र सप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्त्यां दर्शिताः । अथेति
क्रियाकारकसंबन्धप्रकारवाचिनामवयवानामर्थः कुरुते कार्यते
वेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च दर्शितः । चशब्देन च भावकर्मादिवि-
हितप्रत्ययायाश्च संगृहीताः । तद्गृह्येति कुतस्तत्राह । तद्धेतुस्तेषां
कारणम् । कारणत्वं कुतः । प्राक्कथितम् । ननु प्रह्लादवस्तुततवः
अन्ते अने च इत्यन्ते तत्राह । परंपामत्रेषां च परमतेषां कार-
णानामपि कारणत्वात् परमं कारणमित्यर्थः । ननु सर्वकारणत्वे
तस्य किं नाम सहकारि भवेत्तत्राह । एकम् अन्यातरूपसम्बन्धेन तत
कारणमित्यर्थः । ननु चिच्छक्तानां विमलाशानां नर्वावधानां
चिच्छक्तितृप्तीनां ह्लादिन्यादीनां त्रिभिधाना तद्विलासानां वैकुण्ठ-
मत्पार्षदादीनां वासुदेवसङ्कर्षणादीनां च नित्याभिन्नत्वव्रथात्
कालमायात्रावाहणान्तु जगत्कारणत्वस्य च अवगात् कथ-
मेकमित्युच्यते इत्यत आह । अतन्वयत् न निघते अन्यथतस्तच्छ-
क्तानां तद्विलासानां च तत्स्वरूपमन्वाह्यासुदेवादीनां तद-
कारणत्वात् । अतस्वरूपमन्वाह्यासुदेवादीनि तच्छक्तित्वात्सदन्वय-
मित्यर्थः ॥ ३० ॥

भीमच्छिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु गुणमयं रूपं यदि तत्स्वरूपं न भवति तर्हि तस्यापू-
र्वत्वं प्रसज्येत्यत आह । यस्मिन्नधिकरणे यतोऽपादानाद्येन
हरयो न बन्ध सन्निधिनः यस्मै सम्प्रदानात् वदीप्सिततमं यः
कर्त्ता कुरुते स्वतन्त्रः कार्यते वा अन्वेन प्रयोज्यकर्त्ता तद्गृह्यति प्रत्ये-
कमन्वयः । अत्र सप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्त्यां दर्शिताः । अथेति
क्रियाकारकसंबन्धप्रकारवाचिनामवयवानामर्थः कुरुते कार्यते
वेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च दर्शितः । चशब्देन च भावकर्मादिवि-
हितप्रत्ययायाश्च संगृहीताः । तद्गृह्येति कुतस्तत्राह । तद्धेतुस्तेषां
कारणम् । कारणत्वं कुतः । प्राक्कथितम् । ननु प्रह्लादवस्तुततवः
अन्ते अने च इत्यन्ते तत्राह । परंपामत्रेषां च परमतेषां कार-
णानामपि कारणत्वात् परमं कारणमित्यर्थः । ननु सर्वकारणत्वे
तस्य किं नाम सहकारि भवेत्तत्राह । एकम् अन्यातरूपसम्बन्धेन तत
कारणमित्यर्थः । ननु चिच्छक्तानां विमलाशानां नर्वावधानां
चिच्छक्तितृप्तीनां ह्लादिन्यादीनां त्रिभिधाना तद्विलासानां वैकुण्ठ-
मत्पार्षदादीनां वासुदेवसङ्कर्षणादीनां च नित्याभिन्नत्वव्रथात्
कालमायात्रावाहणान्तु जगत्कारणत्वस्य च अवगात् कथ-
मेकमित्युच्यते इत्यत आह । अतन्वयत् न निघते अन्यथतस्तच्छ-
क्तानां तद्विलासानां च तत्स्वरूपमन्वाह्यासुदेवादीनां तद-
कारणत्वात् । अतस्वरूपमन्वाह्यासुदेवादीनि तच्छक्तित्वात्सदन्वय-
मित्यर्थः ॥ ३० ॥

इयते मुमुक्षुभिर्हायते वस्तस्मै हसाय शुचिसन्नेने शुद्धचित्ता-
लयाय अप्राकृतलोकाय वा नमः ॥ २६ ॥

एतदेव स्पष्टतयाह । मनीषिया इति । यथा पाञ्चदश्यं पञ्चदश-
सामिधनमिन्द्रैः प्रकाश्यं दारुणि गूढं ध्वि निष्कर्षन्ति उपायतः
प्रत्यक्षं कुर्वन्ति तद्वन्मनीषियाः विमलबुद्ध्यास्त्रष्टिः धारणा-
ध्यानसमाधिभिरुपायैः नवभिः स्वशक्तिभिः सह अन्तर्हृदि सन्नि-
वेशितं सम्यक् स्थापितं मनीषया निष्कर्षन्ति । सुराक्षरपदार्थवि-
लक्षणतया यं पश्यन्तीत्यर्थः । तमीडे इति पूर्वशान्वयः । नवशक्त-
यस्तु "धिया पुष्टया गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्टयेलयोर्जया । विद्य-
याऽविद्यया शक्त्या मायया च निर्वोचनम्" इति चक्षुषमाया ज्ञेयाः ।
यद्वा । अस्तीति बुद्धिरुपया मनीषया अन्तर्हृदि सन्निवेशितम् । स्वश-
क्तिभिः स्वानुष्ठिताभिर्भक्तिकरुपाभिः शक्तिभिः । त्रिष्टुब्धस्त्रिगुणाभिः
नवभिः अवशादिरूपाभिर्निष्कर्षन्ति प्रत्यक्षं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

बुभुक्षुणां दुग्धवत्वेन मुमुक्षुणां सुखेयत्वेन यो वर्णितः स
मम प्रसीदताम् । कथंभूतः । अनिरुक्ताः असङ्गचानाः स्वरूपतद्वच्च
वक्तुमशक्याः आत्मशक्तयः स्वकीयाः शक्तयः नन्वागन्तुका यस्य
सः । स्वाभाविकानन्तशक्तौ प्रसन्ने सति ममेष्टिसिद्धिः स्यादेषंति
भावः । चेतनाचेतनात्मकं सर्वं विश्वं तदीश्वरचिद्विच्छक्तिसमय-
तया तद्वन्नतिरिक्तमतस्तदनुग्रहकामेन सर्वत्र स्पर्शासूषादिदोष-
त्यागश्चा विश्वाकारनयापि भजनीय इत्याशयेनाह । स सर्वनामा
स च विश्वरूप इति । स्वरूपतस्तु विश्वविच्छक्तयः परमानन्दरूप
इत्याह । अशपाः निखिला विशेषाः महदादितृष्णास्ता विकारा
यस्या मायायाः निषेधे नेति नेतीति निराकरणं सति अन्ते यत्
प्राक्तमानन्वयमं निषांज्ञं निर्गताः बाह्या बाह्यवृद्धिताः सर्वे
आध्यात्मिकादयस्तापाः यस्मात् । तस्मिन् सुखे अनुभूतियस्य सः
विश्वविच्छक्त्यापरमानन्दस्वरूप इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पूर्वश्लोकस्यार्थः प्रपञ्चयते । यथादिति ज्ञेयम् । तत्र अशेषविशो-
पमायानिर्घनार्थमात्मानुभूतिरित्येतस्य प्रपञ्चः । यादिति । यत्
नञ्चसा निरुक्तं यथीने धियास्त्रिभिर्निद्रियैः उत मनसा निरू-
पितं विपर्ययितं तन्मयं हि निदिश्यते यस्य रूपं मायत् न
भवति । स प्रमादतामित्यन्वयः । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" तेषां नि-
पदे पुरुषं पृच्छामि सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति नमाम सर्वव-
चसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती" इत्यादिवचना निरुक्तस्य "इदमेत
त्वग्यया वृद्ध्या सदा पश्यन्ति सूरयः मनसैवानुद्भूयः" इत्यादिपु-
त्रुद्ध्यादिपु विपर्ययितस्य स्वरूपस्य व्यापृश्येताह । गुणव-
द्धितं प्रकृतगुणमर्थात्म्यर्थः । यः गुणानामपायविभर्गाश्रया मेहा-
रोद्भवाश्रयामुपलक्षयामेतत् स्थितोऽपि विश्वसृष्टिस्थितसंहारखे-
त्तुमा यस्य सः । लक्षणं तु विश्वजन्मादिहेतुत्वं सति प्रकृतितद्र-
माविलक्षणत्व सति सत्यत्वादिमत्त्वं ब्रह्मत्वम् इति ॥ २९ ॥

स सर्वनामा स च विश्वरूप इत्येतस्य प्रपञ्चः । यस्मिन्नधिकर-
णे यतोऽपादानान्तु येन कारणेन यस्य सर्वान्ध यस्मै
सम्प्रदानाय यथाऽपि सत्तमे यः कर्त्ता कार्यते चेति प्रयोजक-
प्रयोज्यमदेन द्विविधः कर्त्ता । अत्र पदार्थयच्छब्दैः पद कार-
काया दर्शितानि यमेत्यनेन संबन्धसामान्यं दर्शितं कर्त्ते कार्यते
चेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च दर्शितः । यथात् च क्रियाकारक-
संबन्धप्रकारवाचिनामवयवानामर्थः सद्गृहीताः । चशब्देन भावकर्-
मादिविहितप्रत्ययायां संगृहीताः यतस्तद्धेतुस्तेषां कारणं यतः

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसम्वादभुवो भवन्ति ।
 कुर्वन्ति चेषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥ ३१ ॥
 अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ।
 अवेक्षितं किञ्चन योगसाङ्ख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ॥ ३२ ॥
 योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपा भगवाननन्तः ।
 नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ ३३ ॥
 यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति ।
 यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथम् ॥ ३४ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे ।
 श्राविरासीत् कुरुश्रेष्ठ ! भगवान् भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥
 कृतपादः मुपर्णांसे प्रलम्बाष्टमहाभुजः ।
 चक्रशङ्खासिचर्मेषुधनुष्पाशागदाधरः ॥ ३६ ॥
 पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
 वनमालानिनीताङ्गा लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥ ३७ ॥

भीमच्छुक्तदेवकृतमिदं ज्ञानप्रदीपः ।

ब्राह्मप्रसिद्धं यतः परेषां प्रकृतिपुरुषकालादीनामवेषां मह-
 दादीनां च ब्रह्मादीनां च परममाश्रयमनन्यत् विजातीयशून्यं
 एकं सजातीयशून्यं स्वगतभेदस्वभ्यतो हि स्वभावत एव द्वैता-
 द्वैतमित्यर्थः । तद्ब्रह्म प्रसीदतामिति सम्बन्धः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

जिस दशा में दर्शन स्मरण दोनों के नाश होनेपर मन
 की भी निवृत्ति होजाती है उस समय पर भी केवल
 स्वभन्वा से जो स्थित रहते हैं ऐसे जो शुद्ध मनके मध्य
 में निवास करने वाले आप तिनके अर्थ नमस्कार है ॥२६॥

मनके नियमन करनेसे समर्थ निवेकी योगी जन तीन गुणों-
 वाली शक्तियों से सहित अपने हृदय में विराजमान
 जिनको पृथक् करते हैं जिस कि यात्रिक लोग अर्राग
 में स्थित पश्चदश स्तम्भोनी मंत्र से प्रकाश करने
 योग्य गुण अग्निको मथनसे प्रकट करते हैं ॥ २७ ॥

अनेक विशेष वाली जो माया तिसके नियम होते हैं
 निर्माणा सुख अन्वय रूप जो है सब नामों वाले है विश्व-
 रूप है जितकी शक्ति माया में कथन नहीं करी जाती है वे
 परते परतेपर प्रसन्न होते ॥ २८ ॥

जो कुछ पदार्थ वचन से निरूपण किया जाता है युक्त से
 इन्द्रियों से मनसे जो निरूपण किया जाता है वह सब
 स्मरणदि गुणों का निस्तार है वह आप का स्वयं तर्क है जो
 आप गुणों की उत्पत्ति स्थान अर्थ से वर्णित होते हैं ॥ २९ ॥

जिस आधार में जिस अपादान से जिस करण करके जिस-
 का संबन्ध जिस संप्रदान के अर्थ जिसका कर्म किया जाता-
 है और जो कर्ता है कार्य कारण सब से जो पूर्व है और परम
 प्रसिद्ध है सो ब्रह्म उन सर्वों का कारण सहश द्वितिविरहित एक
 ही परब्रह्म है सो आपहां ॥ ३० ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

नन्वेवं ब्रह्म अद्वैतस्य हेतुर्नहि न कदाचिदनीदृशं जगदिति
 वन्दतां मीमांसकाः कुतोऽत्र विवदन्ते तैश्चान्ये स्वभाववादिनः
 सम्बदन्ते ते च ते च तर्वावाद्भिर्वाधिता अपि कुतः पुनः पुन-
 मुत्पन्ति तत्राह । यस्य मायाविव्याधाः शक्तयो विवादस्य
 कश्चित्सम्वादस्य भुवः स्थानानि भवन्ति तस्मै नमः ॥३१॥

ननु किन्तद्ब्रह्म यस्य शक्तयो विवादादिभुवो भवन्ति तत्राह ।
 अस्तीति । योग उपासनाशास्त्रं तत्र हि विराड्रूपेणोपासनायां
 पातालपाटादिकमस्तीत्युपास्यन्तेन विधीयते । नास्तीति साङ्ख्यं
 ज्ञानशास्त्रं तत्र ह्यर्पाणापादः अक्षुराश्रमिति च पादादि
 नास्तीति निर्गण्यते तयोयोगसाङ्ख्ययोरेकैकित्सममनुवर्त-
 मानमर्वाक्षते प्रतीते तद् बृहद् ब्रह्म विवादास्पदं ब्रह्मोत्तर्यः । विवादं
 स्फुटयति । भिन्नावस्ति नास्तीत्येवम्भूता विरुद्धी धर्मो बयो-
 स्तयोर्भिन्नविषयत्वेऽपि विरोधो न स्यादित्येकस्थयोर्जित्युक्तमेक-
 विषययोः । कुतो वस्तुनिष्ठयोः पादादिविधिप्रतिषेधो-
 र्भेकवस्तुनिष्ठत्वात् । समन्वे हेतुः । परं हि यतो विधिप्रतिषेधो-
 रविषयस्तयोः पादादिविषयत्वात् । तथा तर्ह्यविषयस्य सङ्गं

महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ।
 काश्र्वयङ्गुलीपवलयनूपुगङ्गदभूपितः ॥ ३८ ॥
 त्रैलोक्यमोहनं रूपं विभ्रात्रुभुवनेश्वरः ।
 वृतो नारदनन्दाद्यैः पार्षदैः सुरगूथपैः ।
 स्तूपमानोऽनुगायत्रिः सिद्धगन्धनेचारसौः ॥ ३९ ॥
 रूपं तन्महदाश्रयं विचक्ष्यागतगाधनमः ।
 ननाम दण्डवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिहृतभाषार्थदीपिका ।

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

के प्रमाणं तदाह । अन्कुलमार्गप्रानं विना पादादिकल्पना-
 गतात् । अथपि विना तर्जप्रायोगाच्च । तथोरुपपादकत्वेन सिद्ध-
 मत्वर्थः । तस्मै नम इति पूर्वस्यानुपपन्नः ॥ ३२ ॥

ननु दासीतस्य समस्य नमस्कारे का जाभस्तत्राह । य इति ।
 शब्दमूलं भजनामनुग्रहार्थं प्राकृतनामरूपराहितोऽपि जन्मभिर-
 वतारैर्विशुद्धाजितस्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च यो भजे ।
 तत्कुतः । भगवानचिन्त्यैश्वर्यैः स मह्यं प्रसीदतु ॥ ३३ ॥

• ननु त्वेहशाः सकामा गणेशादीन् प्रार्थयन्ते ते न तु तान्नि-
 हाय किमिति भगवन्तभव प्रार्थयसे तत्राह । प्राकृतैरवाञ्चीने-
 हानिपरैरुपासनामार्गैर्वैधाशयं तत्तद्वासनानुसारेण यो देहगतोऽ-
 न्तर्योमी तद्देवतारूपेण विविधो भाति यथा वायुः पार्थिवं गुणं
 चम्पकादिगन्धमेहमाभित्य मानागन्धवान्विभाति रेणुगुणो
 धूमरत्नोदिकमाभित्य नानारूपवान् प्रतीयते तद्भक्तस्यैव तत्त-
 देवतारूपेण फलदाकृत्वात् स ईश्वर एव भे मनोरथं सत्यं करोतु ।
 किमन्तर्गतवहुभिर्देवतान्तरेत्यर्थः । तदुक्तं गीतासु ।

यो बो यो यो तनुं भक्तः श्रद्धयार्थितुमिच्छति ।
 तस्य तस्याचला श्रद्धां तामेव विदधास्यहम् ॥
 स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्यागधनमीदते ।
 लभते च ततः कृपात् सर्वैव गिहितान् हि तान् इति ॥
 ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

इति चेति ॥ ३४ ॥

संस्तुवतो वक्षस्य स भगवान् पत्यश्रोऽभूत् ॥ ३५ ॥
 तं नमोयति सार्द्धैश्चरुभिः । सुपुण्यं स्वर्गं स्फुरन् कुनौ पादौ
 वेन । प्रलब्धा अप्यौ महान्तो भुजा यस्य । चक्राय प्रायथनः ॥ ३६ ॥
 प्रसन्न वदनमीक्ष्यो च यस्य । वनमात्मया निर्वृतिं कर्मकामि-
 नादान्त्याप्तमङ्गं यस्य । लसन्तो श्रीयन्महास्तुतो यस्य ॥ ३७ ॥
 महान्तः किराकिटकानि यस्य । स्फुरन्तो मकरकुण्डलं
 यस्य । काश्र्वयङ्गुलीपवलयनूपुगङ्गदभूपितः । वलयमत्र पादभूपितं द्रष्टव्यं
 तन्महदाश्रयं विचक्ष्यागतगाधनमः ॥ ३८ ॥

त्रैलोक्यमोहनं श्रीपुरुषोत्तमस्य सुरगूथपैर्लोकपालैः ॥ ३९-४० ॥

ननु विश्वं परमाणुकारणकर्मेश्वरस्तु निमित्तमिति शंश-
 पिकादयः । प्रधानकारणाकं पुरुषानिरेकेश्वरः स्थान्त वा पुरु-
 पस्तु निमित्तमात्रमिति साङ्गुथादयो वदन्ति । किञ्च । अथैर्मापि
 वस्तु नित्यमनित्यं च भिन्नमभिन्नञ्चति । तथा सद्मस्य सद्-
 सदात्मकञ्चेति वदन्ति । अतः कथं कृष्णस्य जगतः प्रह्लाककारणात्वं
 तदनन्यत्वं शोचयते इतीमां शक्त्यां परहरन्नमस्कारोति । यच्छक्तय
 इति । वदतां ग्रन्थनिबन्धनेन अशास्त्रमुपदिशतामित्यर्थः । चादिनां
 वार्त्तं कुर्वतां वैशेषिकादीनां यस्य परमात्मनः शक्तयः पृथिव्या-
 दयः विवादास्त्वाद्योः परस्परविरुद्धाविरुद्धयोः सादयोः भुवः
 विषयभूता भवन्ति । शक्तिशब्देन पृथिव्यादय उच्यन्ते । तेषां भग-
 वतः कार्योपयोग्यपृथक्शक्तिविशेषमात्रत्वात्तथा च भगवान् पराशरः
 “एकदेशस्थितस्याग्नेर्योन्त्या चिन्तारिणी यथा परस्य ब्रह्मणः शक्ति-
 स्तथेदमाखिलं जगत्” इति जगदान्मकान् पृथिव्यादीन् शक्तिशब्देन
 व्यर्थादिष्टवान् । ननु सर्वेषां पृथिव्यादिस्वरूपाश्रयणमात्रानेकार्थिवा-
 भुवस्तत्राह । कुर्वन्तीति । यस्य शक्तयः पृथिव्यादयः आत्मगोष्टं
 स्वविषयकमोहेतेषां चादिनां कुर्वन्ति । पृथिव्यादिस्वरूपाश्रयणमोर्षेपि
 परमाणुकारणकत्वमित्यानित्यत्वंनिश्चयनिश्चयसदस्यत्वादिपत्तागर्व-
 प्रतिभति कुर्वन्ति । प्रधानकारणाकत्वार्थिपतिपत्तिविषयकार-
 रत्वः शक्तयो भवन्ति इत्यर्थः । तस्मै अनन्तगुणा-
 यामङ्गुल्येककल्याणगुणगमाय तस्मै स्तुत्यनेऽपि वृद्धते भगः ।
 यद्यप्येव चादिनां विनाशस्तथापि पृथिव्यादीनां परमात्मशरी-
 रत्वत्कारणकत्वयोः पृथिव्याश्रयस्थास्य अतित्यत्वेऽपि द्रव्यस्य
 नित्यतायाः तस्य सत्त्वर्थात्तामोनेनामदान्मकत्वानादेश्च श्रुति-
 स्मृत्यादिवस्तुप्रामाण्यनिपत्तेनादिक्तानां कियत्वे विप्रतिपत्तिर्विप्र-
 भातः । अतस्तु “यस्यात्ता शरीरे यस्य पृथ्वी शरीरे यस्याक्षरे
 शरीरे यस्याद्यत्के शरीरे यस्यामन आकाशः यस्मिन् तोयते जीवन्
 विमलदी भूयतां तस्य तस्योप्रो सदाभीक्ष्णदर्शी तम जासीत्”
 इत्यादयः पद्ययश्च तेषां सत्काशादुद्धृतम् अतः कृष्णस्य
 जगतः प्रवर्तः प्रलयस्तथा । यद्वस्तु वैष्णवः कायस्तनो विप्रः
 वस्तुधरा । पराकाशः पृथ्वी पथेनाश्रयार्थेनयुता । तदेतद्वस्तु
 नित्यं जगत् स्थायवत् ॥ ३७ ॥ प्रकृतिं पुरमे अथ विद्धयनादी उजा-
 वपि । सद्भाव एव मनो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यम-
 न्यत्” इत्यादयोऽनुबन्धयोः । अनन्तगुणावित्यनेन निर्गुणत्वमादौ
 भ्रममूलक इति सूचयत् ॥ “यः सर्वज्ञः सर्वविन्” इत्यादिवदुद्धृतिभिः

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कल्याणगुणाकारत्वस्य सम्प्रतिपक्षत्वात् । भूय इत्यनेन जीवानामभू-
मन्थं ज्ञापनम् । एवं पृथिव्यादिस्वरूपाऽप्युपगमेऽपि तत्प्रकारवि-
प्रतिपक्षिकेति ॥ ३१ ॥

इदानीं परमात्मरूपप्रतिपक्षि चन्द्र वादिप्रतिपक्षिणां शास्त्रा-
नुसाराण्य परिहार्यत्वमाह । अस्तीति । घटपटादिवस्तुनिष्ठा-
वस्तित्वनास्तित्ववर्मा ह्यौ योगसाङ्ख्ययोर्मतयोः । तावकस्या-
श्वरविषयो चाद्रुद्रो स्थानम् । एवमास्तित्वनास्तित्वयोर्भिन्नयो-
र्विरुद्धयोर्भेदयोर्वैवाहिकयोगाद्योः सतीत्येकजनापेक्षितं वेदान्त-
वाक्यमपेक्षितम् । अतीन्द्रियेश्वरवैषयकास्तित्वनास्तित्वयोः प्रमाणा-
जिज्ञासायामनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायासम्भाव्यमानदोषगन्धं
वेदान्तवाक्यमेव प्रमाणापेक्षितमित्यर्थः । तच्च वेदान्तवाक्यं
“सत्यं ज्ञानम्” इत्यादि । तद्रूपं च सत्यमेकरूपमनुकूलमानन्दरूपं
पर सर्वविलक्षणं बृहदपरिच्छिन्नमतो वेदान्तवाक्यरूपं प्रमाणां
विहाय केवलनास्तित्वनास्तित्वविवादो भ्रममूलो व्यर्थे
इति भावः । यथा । अनन्तगुणवैखनेन गुणा न सन्तीति वादो
भ्रममूल इति सूचितम् । तदेवोपपादयति । अस्तीति । “वः सर्वत्र”
इत्यादिभिर्गुणज्ञानमस्तीत्यवगम्यते निष्कथं निष्कलमित्या-
दिभिर्गुणैः तौ चास्तित्वनास्तित्ववर्मावुभावेकवस्तुनिष्ठो चेद्वि-
रुद्धो । तयोश्च भिन्नाधिकरणयोर्विरुद्धयोर्भेदावेकवस्तुनिष्ठयो-
रेकस्थयोः सतीरेकस्मिन् वस्तुनि तयोर्विरोधे सतीत्यर्थः । तत्रा-
न्यतरूपवस्थापकं किञ्चिद्ब्रह्मस्वरूपसोपेक्षकं वेदान्तवाक्यं प्रमाणा-
मपेक्षितम् । एवं साङ्ख्ययोगधारिण्ये समं तन्त्रं तयोरेपोश्वस्वरूप-
सद्भावाभावदोषोर्विरोधे सत्यन्तरवैषयकापेक्षं किञ्चित्प्रमाणा-
मपेक्षितमित्यर्थः । तच्च वाक्यं “सत्यं ज्ञानमनन्तं प्रह्व” इत्यादिकं
तद्वाक्यप्रतिपक्षं च तन्तु परमनुकूलं बृहत् । परत्वानुकूल-
त्वबृहत्त्वादिगुणायुक्तमिति निर्गुणवादो निरीश्वरवादश्च भ्रम-
मूलक इति भावः । योगसाङ्ख्ययोर्गिति ह्येताभ्यां तयोर्मध्ये यथा
निरीश्वरवादस्यागुणासत्त्ववादोऽपीति । अत्र परमात्मेन प्रकृ-
तिपुरुषविलक्षणवाचिना सत्यशब्दार्थो विवक्षितः । अनुकूल-
शब्देन ज्ञानशब्दार्थो व्याख्यानः । ज्ञानरूपज्ञानस्यैवानुकूलत्वात्
बृहत्त्वादिनास्तित्वशब्दार्थः । स्यात्प्रमाणं गुणैर्भाषापरिच्छिन्नं हि । बृहच्छ-
ब्दार्थः । सङ्कोचकप्रमाणाभावात् ॥ ३२ ॥

एवं वादिनां विप्रतिपक्षिप्रत्येकं प्रमाणरूपतद्गुणाच्छ-
क्तीनां तुल्यत्वमकम् । अथैवं दुर्तीयस्वरूपगुणाकारव्यापित-
सुतम इति चन्द्र तदनुग्रहं प्रार्थयति । यो भगवान् स्वपद्भूते
भजनामनुपदार्थं स्वामनाकरुणः । कर्मकृतनामकपरिणतोऽपि जन्म-
कर्मनिर्गमद्वारोऽपिः सह नामानि दुरितक्षयज्ञानाग्नि राम-
कृष्णादिनामानि रूपाणि स्वच्छोपात्तान्यप्राकृतानि रागीरणि च
भेज आत्मानं दर्शयितुं परिशुद्धोऽयम् । स परमः । नः समाध्यायकः
मद्य प्रसीदन्ताम् ॥ ३३ ॥

एवं स्वच्छोपात्ताप्राकृतदिव्यमकुलविप्रदर्शिशयो भक्तानुग्रहं
भवतीति स्वरूपलभ्यत इत्युक्तम् । विश्वरूपगुणापि तेष्वप्यभ्यत इत्यु-
क्तम् । प्राकृतार्थोऽपि । प्राकृतार्थोऽपि । ज्ञानवैषयिकेन्द्रियैर्गोशाशयं मनो-
वृत्त्यनुगुणमिन्द्रियाणां मनोवृत्त्यनुगुणप्रवृत्तेः देहगतः स्वच्छ-
भू चिद्विच्छिन्नमनो विभात प्रकाशते । अयमर्थः । यथा राज-
शरर इष्टे राजा ह्येते भवति एवं जगतः परमात्मशरीरत्वात्

जगदाधारभ्यविद्विजगद्देशे सति परमात्मा ह्येते भवतीति ।
जगद्विलक्षणस्याप्यस्य विशिष्टतया प्रकाशे ह्येताममाह । यथा
निल इति । स्वयं पृथिवीविलक्षणो वायुः पार्थिवगुणमाभिनः
पार्थिवपुण्यपरागसंसृष्टो गन्धवह इति प्रकाशते । तद्वज्जगद्वि-
लक्षणोऽपि जगच्छरीरकत्वात्तन्मात्ररूपभाक्तया परमात्मावभाते
इत्यर्थः । “काठिन्यवान् यो विमर्ति तस्मै भूयात्सने भवः” इति
त्युक्तम् ॥ ३४ ॥

एवं तुल्यमुपदिष्टेनानेन स्तोत्रेणाभिष्टुतो भगवान् प्राचेत-
सस्य प्रसन्नोऽभूदित्याह मुनिः । इतीति । हे कुरुभ्रेष्ठ ! इतीत्ये-
वमुतो भगवान् तस्मिन्प्रथमयोगो तीर्थे संस्तुवतो इत्यस्य प्रादु-
रासीत् प्रत्यक्षोऽभूत् पुरत इतिशेषः । तत्र हेतुः भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥

प्रादुर्भूतं भगवन्तं वर्णयति । कृतपाद इति । सुपर्णस्य गर-
त्मनोऽस्ते स्कन्धयोः कृतौ विन्यस्तौ पादौ येन । प्रलम्बा आजानु-
लम्बिनः अष्टौ महाभुजा यस्य । शङ्खाद्यायुधधरः । तत्रासिः खड्गः
चर्म श्वेटः ॥ ३६ ॥

पीते वाससी यस्य सः । घन इव इयामः प्रसन्नं चन्द्र-
मीक्षणं च यस्य सः । वनमाखया निर्वृतिमङ्गलं यस्य सः । खसन्
धीवत्सः कौस्तुभश्च यस्य सः ॥ ३७ ॥

महागतिं किरीटं स्फुरन्तीं कटकं च यस्य सः । मकराकारं
कुण्डलं यस्य काञ्चयादिभिर्भूषितः अलङ्कृतः । तत्र काञ्ची कटि-
मञ्जरी वलयमत्र पाद्भूषणं कटकस्यांकत्वात् ॥ ३८ ॥

त्रैलोक्यं मोहयतीति त्रैलोक्यमोहनं नन्द्यादित्वाच्च्युः । श्रीपु-
रुषोऽममन्त्रोपास्यं श्रीपुरुषोत्तमाखं तद्रूपं विभ्रत् त्रिभुवनेश्वरः ।
नाग्दादिभिः पापैर्द्वैः स्फुरन्त्येष्टश्च परिवृतः । अनु पृष्ठतो गावः
भिन्नादिभिरनुवृत्तः अनुसृतः एवम्विधः प्रादुरासीदिति पूर्वं
ज्ञान्वयः ॥ ३९ ॥

तन्महदाश्रयं भगवतो रूपमिच्छोक्त्वा गतपादः सः धीर्तमयः
प्रजापतिः प्राचेतसः प्रहृष्टचित्तो भूमौ ह्यडवन्नमस्कृतवान् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयैकतपदरत्नानखी ।

अनितकान्तगन्धिरित्ये तद्विद्युत्तानि । यच्छक्य इति । विवाद-
सम्बाद्धुवः विप्रतिपक्षप्रतिपक्षयोर्भेदो विषयाः वदतां वाधं
कुर्वतां वादिनां मतमज्ञाननिमित्तमित्याह । कुर्वतीति ॥ ३१ ॥

विवादभ्रमादौ च कथंकारं क्वाताभिति तत्राह । अस्तीति ।
यद्विद्युत्तानि विरुद्धयोर्भेदयोरेषितं विषयः किमाकारयोर्मद्वय
इत्येतेऽस्ति नास्तीति वादिभिः प्रतिपाद्यमानयोः । विप्रवधि-
रुद्धत्वं कथमत्राह । अस्तिवति । भिन्नवस्तुनिष्ठत्वात् एकस्मिन्व-
स्तुत स्थितयोर्विद्वेष्टीकारं विरुद्धयोः । यद्यप्येकस्य स्वरूपेण
अस्ति परस्वरूपेणामस्तिमिति ह्यौ धर्मो सः तथापि नैतादृशी
एते सत्तामरेव स्वरूपस्यैवति यत इति द्योतनायेति पदद्वयं
यस्य किञ्चनालोकिकं यस्य साङ्ख्ययोगयोः समं कर्मानुष्ठान-
न्यायोपदिपाद्कर्मकाण्डे तद्वद्वद्वत्त्वेन प्रतिपाद्यं स-
च यथाशेजानमाधने वेदान्ते विचारितं तत्राह
सर्वेषां प्रियतमं तत्तद्वादिनां तत्तद्भिजयजिनकरेण
रूपफलदात्त्वेन वर्तमानं वा तत्परं बृहत् परं
प्रपद्य इति वाक्यशेषः सर्वदा वर्धमानं न कर्षाप्य

● श्रीमिद्विजयवर्जनीयेकृतपवरजापची ।

अस्तिवचनो बृहदिति अस्तिवचन एव भेषात् स्थितः । तस्य
ह्यविति विशद्वीकरणात् स्वाङ्गयोगयोरिति विशेषणं "सर्वे
हा वरवमामनगति" इति भूति हिशब्देन सूचयति । अस्ति
नं नीचयति निष्ठा साङ्गयोगयोः नास्ति तद्वैतं वरव-
नमिति निष्ठासुरीत्यतो वा इति । तदुक्तम् "मद्वयो
स्ति सर्वेश इति विश्वासुरं मतम् । अस्तीति देवमुमवाहंरिरेव
पेक्षितः । निषेधविधोर्विषयः फलदाता च केशवः । तारव्युः
तरणं च स्थानयोश्चाचनीचयोः" इति (१) ॥ ३२ ॥

इताऽपि मद्वय ईश्वरोऽस्तीति पक्ष एव भेषानित्यभिप्रेत्याह ।
ऽनुप्रहाद्यमिति । योऽनन्तो भगवान् पादमुखं भजतामनुप्रहाद्यं
ऽन्मकर्मभिर्नामानि कृपाया च भेजे स परमो महं प्रसीदनाभि-
ग्नयः । अर्थात्कत्वेन तं विशिनष्टि । अनामरूप इति । देवदत्तक-
वर्दीशकर्मणामप्रत्यक्षत्वाद्भिष्णुभिश्चरूपवर्दीशकृपायामदर्शनात् -
नामरूपः । न तु स्वरूपकर्मोक्तिनत्वात् "यदा पश्यः पश्यते रुक्म-
ण्यं कर्तारमीशम् अथैनमाहुः सत्यकर्मैत सर्वकर्मो सर्वनामा
सर्वरूपः" इत्यादिभ्युते । अवनरैर्नामकर्मणां दर्शनात् । तदुक्तं "तत्क-
र्मणांमदृष्टत्वादानामावाप्यदर्शनात् । अरूपवत्त्वतारेण रूपकर्मणि
शेषम् । नित्यरूपो नित्यकर्माप्यवकत्वात्तन्मेष्य तत् । अरूपकर्म-
युक्तिर्नामरूपकर्मोक्तिर्नैतत्" इति । किञ्च । भगवद्भ्यतिरिक्तपुरुषानु-
पकार्यवाचिनाम वरव सोऽनामा वधा मुक्तानां परमा गतिः कम-
ऽनामा इति कंसादिनिप्रहाद्वाप्तं कंसारिः सुरारिरित्यादि-
वाच्यार्थसमत्वात् सर्व नामा मूळरूपस्थान्तमव्यक्तत्वादरूपः
अनामासोऽधिकार्यत्वाद्भवत्त्वादरूपकः । कंसारिर्वाहिसाम्प्रार्थो
व्यक्तरूपोवतारणः" इति "लोकवृत्त्याधिकार्यानि सूक्तनामानि
केशव । अथ दामोदरादीनि लोकवृत्त्या समानि तु ।

.. आनन्दोऽव्यक्तरूपस्तु मूळरूपमुदाहृतम् ।

स् एव व्यक्तिमापन्नः प्राहुर्भाव उदाहृतः ॥

इति अनेन उक्तस्मृत्यर्थोऽपि स्पष्टीकृत इति ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

यथाधिकारं स्वविषयज्ञानस्य तारतम्यजनकत्वेन प्रमाणा-
सिद्धत्वात्तद्व्यो नास्तीश्वर इति मतमासुरमित्याशयेनाह । यः
प्राकृतैरिति । यो भवान् प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जानां स्वबुद्धयनुमृतसिद्धा-
न्तेन विभाति स ईश्वरो मे मनोरथं कुर्वादित्यन्वयः । क
स्थित इत्यत्र उक्तम् । हेहेति । अयं भावः । अथमानां जनानां जीव-
देहगतो जीवः तद्विभज इति प्रतीयते । अहं ब्रह्मास्मीति मध्य-
मानां जनानां देहगतः सन् देहगतोऽनिर्योति इति यावज्जीवस्व-
दन्यो वा हरिरिति उत्तमानां जीवानां प्रकर्षेणाप्राकृतैर्ना-
त्पक्षिकेन ज्ञानेन देहगतो देहगाज्जीवाद्भिन्न इति शेषः । ईश्वरः
पूर्यान्न्दादिगुण इति प्रकाशने तत्रोदाहरणम् । यथेति । यथाऽनिलो

(१) अस्तीति नास्तीति स्तोत्रकस्यायमर्थः । भिन्नविरुद्ध-

अर्थयोः भिन्नविरुद्धधर्मप्रतिपादकयोः । एकस्थयोः एक-
वस्तुविषयकयोः अस्तीति नास्तीति च व्यतिरेकयोः मद्-
भक्ति उच्यते । मद्भवदीश्वराख्यं वस्तु अन्तान् देवं मतं
नास्तीति आसुरं मतं तयोर्मतयोरित्यर्थः
विषयः किञ्चन लोकत्रिखण्डात्मममूद्यर्थावस्था-
प्रदम् अनुकूलं तादृशमतभेदेन द्विविधबुद्धिजनकं
ज्ञानयोगकर्मभागयोः परं मुख्यतात्पर्यविषयं वत्
इति ज्ञायति

वायुः पार्थिवं पृथिवीकार्यं गुणं सुखदुःखमोगसाधनं शरीर-
माभितः प्रकृतिविकृतैर्ज्ञानसाधनैरिन्द्रियैः प्राकृतानां भ्वास
इति मध्यमानां शरीरः प्राण इति अप्राकृतानामुत्तमानां सर्व-
देशोत्तमः सूत्रास्तेति प्रतिभानि तथेति । "स्वदेहस्थं हरिं प्राहु-
रधमा जीवमेव तु । मध्यमाश्चाप्यनिर्योतिं जीवाद्भिन्न जनार्दनम् ।
पूर्यान्न्दादिगुणकं सर्वजीवविलक्षणम् । उत्तमास्तु हरिं प्राहु-
स्तारतम्येन तेषु च । बुद्धिशुद्धयनुसारं यथा प्राणं शरीरिणाम् ।
भ्वासमात्रं जनाः प्राहुर्निर्योतिं च मध्यमाः । देवदेवश्चरं
सूत्रमानन्दं प्राणवेदिनः" इति स्मृतिसमाख्यासिद्धत्वाद्देवदेवना-
र्थकथनं युक्तमिति भावः ॥ ३४ ॥

नेपं स्तुतिर्जिह्वाप्रगुह्यत् स्तुते चित्तप्रवधिकारेहेतुरिति ।
भावेनाह । इतीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नेदं रूपं मायाकल्पितं किन्तु निजमेव अर्धक्रियाकारित्वा-
दित्याशयेनाह । रूपमिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तत्र विवादावसरे तादृशगुणरूपवृत्तस्वरूपमपि सिद्धय-
तीत्याह । अस्तीति । योगः स्थूलोपासनाशास्त्रम् । तत्र हि भगवतो
नामरूपत्वं भूयते । तत्र दृष्टकल्पनालाघवात् घटपटादृक्षक्षणा-
खिलनामधेयत्वं पातालपादादिकत्वं चेति विधीयते । नास्तीति
शाङ्कर्यं ज्ञानशास्त्रमात्रं हि निषेधधृतिभिरुक्तं नामरूपत्वं वाग्नि-
विष्यते तत् प्रापञ्चिकनामरूपत्वस्य कल्पितत्वात् सर्वधेय नास्तीति
निर्धीयते । तदुक्तमुभयमतस्यैव प्राक् । "स सर्वनामा स च
विश्वरूप" इत्यादिना । "वर्षात्रकं वचना निरूपितम्" इत्यादिना
च । अस्तीति नास्तीति वस्तुनिष्ठा ययोः । तमेव विवाद् स्फुटयति
मिथौ अस्तीति नास्तीत्यवभृतां विरुद्धौ धर्मौ यथोक्तयोः । तन्वा-
स्तामनयोर्विभजविषयत्वं नेत्याह । एकस्थयोः समानविषययोः
तदर्थं विवादे सति तयोर्थत्किञ्चित् समं समञ्जसत्वेनैव । अवेक्षितं
प्रतीतं वस्तु तद्वयोरपि बृहत् । बृहदनुकूलं भवति । किं तत्
समञ्जसं वत् परं नाम रूपाद्व्यस्तं तदभावाच्च विज्ञान्यां यत्र यग-
पक्षामरूपित्वमनामरूपित्वमपि एकं शक्यते तादृखण्डं किमपि
नामरूपखण्डमेव वास्त्वत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । एकस्मिन्नेव
वस्तुनि नामरूपत्वविधानिवंधाऽयां परस्परं भूतयः पराहतायोः
स्तुः । अत्र तु परत्वेनाभयत्रापि प्राक्तनयुक्ता समञ्जसमप्राकृत-
नामरूपत्वमेव विधानियेधधृतिनात्पर्यगोपभ्याप्यत इति तत्र-
न्मते विवाद्भाष्यम् । इत्थमेव श्रीध्रयेण निश्चिदाद्वैतमुक्तम् । तिर्यक्
नगद्विजसरीभूपदेवद्वैत्यमर्थादिभिः पारिच्येन मद्सिद्धिदोषम् । रूपं
स्थविष्ठमज ते महदाद्यनेकं नातः परं परमं वैश्व न यत्र वाद्" इति ॥ ३२ ॥

तदेषु व्यनक्ति । यो नाम रूपाद्व्यस्त एव नामानि रूपाणि भेदे
प्रकाटितवान् । जन्मकर्मभिः सहितानि च प्रकाटितवानित्यर्थः । व्यति-
रेके दोषमाह । अनन्तः यदि तस्मिन्नामरूपत्वाद्दिकं नास्ति तर्हि
तच्छक्तिमत्त्वं प्रति स्मरतत्त्वमेव प्रसज्येतान् । तदुक्तं प्रबन्तोभिः ।
नह्यन्तो यद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गायनेन इति ।

तस्मात् प्रकाशने हेतुः । भगवान् भगवत्कर्मार्थकान्
तस्याः शक्योयात्वं निषेधति । परमः पराख्यशाक्तिक्रमा मा
ख्यमीर्यस्मिन् । अन्यथा परत्वव्याघातः स्यादिति भावः । "तस्मात्
मायया सर्वं सर्वमेश्वर्यसम्भवम् । अमायोर्द्वैतं यस्मात्तस्मात्

श्रीमद्जीवगोखामिकृतकमसम्भवंतः ।

परमं विदुः" इत्युक्तेः । ननु सर्वत्रमविश्वरूपस्य तद्वाहित्ये च स-
न्त्येव तत्तद्गुणासकाः प्रमाणात् । अत्र के स्युरित्याशङ्क्याह । पादमूर्धं
भजतामनुग्रहार्थमिति । योगसांख्ययोस्तत्सर्वं न सम्बद्धं प्रका-
शते किन्तु भक्तवैवा "भक्तिरेवैतं दर्शयति" इत्यादिभ्युक्तेः । तस्माद्य-
दुक्तं तयोर्द्विधाद्मात्रत्वमिति भावः । अत एव लक्ष्यतेऽनन्तरमेव
इतीत्यादौ प्रादुरासीत् कुरुश्रेष्ठ ! भगवान् भक्तवत्सलः । कृतपादः
सुपर्णाम् इत्यादि । पादमूर्धं भजतामित्यनेन तान् प्रति रूप-
प्राकृत्यात् पूर्वमपि रूपमस्त्येयति व्यञ्जितम् । "अरण्यं पवित्रं विततं
पुराणम्" इत्यादिभ्युक्तेः । भज इत्यतीत निर्देशः प्रमाययदाख्याया-
नादित्यं बोधयति । अनन्तरपदस्य च नामाणि रूपाणि ज्ञानान्तरान्ये-
वेति भावः । अत्र प्राकृतनामरूपरहितोऽपीति टीका च ॥ ३३ ॥

ननु विभूतिकामस्य तव तत्तद्विभूतिसम्बन्धितगणपत्याद्युपा-
धिस्थेनैव ममोपासना युक्ता कथं सर्वोत्तमा निरुपाधित्वेन स्तोत्रेण ।
तत्राह । यः प्राकृतैरिति । तत्र तत्रानिखलत् स्वकार्यकारत्वं भवत
एव ननुपाधेरिति स्थिते किमुपाधिभावतयेति भावः ॥ ३४ ॥

इतीति सार्धपञ्चकम् ॥ ३५—४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

नन्वत्र मते सजातीयभिजानीयस्वगतमेवासिद्ध्युद्योऽभ्ये-
ऽङ्कितवादिनो विनदन्ते तैश्चान्ये नैयायिकाः षोडशपदार्थवादि-
त्वात् द्वैतवादिनो विनदन्ते तैश्चान्ये वैशेषिकाः सम्बदन्ते । तैः
सर्वैश्चान्यं न कदाचिदनीदृशं जगदिति वदन्तो भीमांसका विन-
दन्ते तैश्चान्ये स्वभाववादिनः सम्बदन्ते ते च तत्त्वविज्ञानोपेक्षिता
अपि कुतः पुनर्मुह्यन्तीति तत्राह । यच्छक्तयः । यस्य आयाशाकि-
वृत्तयो वदन्तां समादधतां वादिनां तत्राक्षेपकृतां विवादस्य कश्चित्
सम्बद्धस्य च भूय उत्पत्तिहेतवो भवन्ति प्रबोधनमाह । आत्मा-
मोक्षमिति । आत्मानं जिज्ञासमानानामपीत्यर्थः । मुदुरिति । तत्रावि-
च्छेदः सूचितः । अनन्तगुणायेत्यनन्तवाद्येयानेकार्थत्वेनाना-
शवाञ्जत्वात् गुणानामनन्तरत्वं निःस्वामत्वेञ्चोक्तम् । इमे चान्ये च
भगवन्भ्रत्या यत्र महागुणाः" इति पृथिव्युक्तौ गित्या इति पदेन
"नानं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा ये भवपापमुखा" इति
मूनाक्तौ च अगुणस्येति योगेश्वरा इति पदाङ्गाम् "ज्ञानशक्तिवै-
श्वर्यवीर्यनेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेतुं-
ग्यादिभिः" इति पराशरोक्तौ च विना हेतुरित्युपग्यासेन च तदीय-
गुणानामप्राकृतत्वं प्रमेऽप्यवास्तवत्वमाचक्ष्णास्तास्तेऽपराधिनः कथ-
मविद्यया न मुह्यन्तीति भावः ॥ ३१ ॥

ननु ते शास्त्राः किमिति निन्दन्ते शास्त्राणामेवैकमन्या-
भावेन परस्परविरोधादिति चेन्नैवं वादीरित्याह । अस्तीति ।
योगसाङ्ख्ययोः योगो भक्तियोगशास्त्रं साङ्ख्यं ज्ञानशास्त्रं
तयोस्तत्र प्रसिद्धं परं सर्वोत्कृष्टं बृहद्ब्रह्म सममनुकूलं च यथा-
स्यात्तथा अनेञ्जितम् । परस्परविरुद्धयोस्तयोर्द्वयोरेव शास्त्रयोरवे-
क्ष्यो क्रियेपि वैपश्यं प्रानिकुन्त्यं च नास्तीत्यर्थः । तयोः कथम्भू-
तयोः अस्तीति नास्तीति भिन्नविरुद्धधर्मयोः । योगशास्त्रं हि
"कृष्णं पिण्डाभ्यन्तरमभ्युज्जेत्तुं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युधम" इत्या-
दिना नामरूपगुणपारिणादाद्यङ्गोपाङ्गपाषण्डधामादि अस्ती-
त्युपास्यत्वेन विधीयते । शाङ्ख्यशास्त्रे ज्ञानामरूपगुणम-

पाणिपादमधुरभोजनकमिहृतीपमपि नामरूपादिकं भास्तीति
निविद्यते इत्येवं भूतौ भिन्नौ परस्परविरुद्धौ च धर्मा पयोस्तयो-
र्भक्तिविरुद्धत्वे विरोधो न स्यादित्येकस्ययोः एकस्मिन् ब्रह्मयणे
सिद्धत इत्येकं ब्रह्मेव विषयीकृतंतीरित्यर्थः । ननु तर्हि कथमवै-
श्वर्यमप्रातिकूल्यं वा तत्राह । वस्तुनिष्ठयोः वस्तुनिः वास्तव्यवस्तु-
भ्येव निष्ठा प्रतिपादकत्वञ्चया बयोः । तेन भक्तिशास्त्रविधिना
वास्तवं वस्तुभ्येव प्रतिपादयति वस्तुवास्तवम् । तथा ज्ञानशास्त्र
निषेधेन वास्तवं वस्तुभ्येव प्रतिपादयति नस्त्ववास्तवम् । तेन, भक्ति-
शास्त्रेण परमेश्वरस्य रामकृष्णादिमूर्त्तैर्नामरूपादिकत्वस्य
प्रतिपादने सखे ज्ञानशास्त्रमपि स्वस्य वस्तुनिष्ठत्वाद्देव तस्य
नामरूपादिकं नैव निषेधति किन्तु तस्य मायिकमूर्त्तैर्वि-
राज एव अत एव पुनर्भक्तिशास्त्रमपि ज्ञानशास्त्रेणिविषयं विरा-
ड्कृपयुपास्यत्वेन नोपाहते । बहुकम् ।

अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्षिते ।

उमे अपि न शृङ्खलि मावामृष्टं विपश्चितः ।

इति विराट्प्रकृत्यापि धारणावामुपादानं तु कस्यचिदेव प्रथमदशा-
यामेव चित्तशुद्धयर्थमेव ननु सर्वोपासनाार्थमिति भक्तिज्ञानका-
ख्योर्बन्धुतत्त्वविरोध एवेति शास्त्राविरोधेऽपि विवहमानाः शाक-
तात्पर्यमविद्वांसो दार्शनिका एव विगीता इति भावः ॥ ३२ ॥

अतो नामरूपादिविधिनियेचाङ्ग्यां शास्त्रद्वयाविरोधं व्यञ्ज-
यन् भक्तवत्सलस्य भगवतः स्वस्मिन्ननुग्रहं प्रार्थयते ! य इति
अनामरूपः प्राकृतनामरूपादिरहितोऽपि जन्मभिरवतारैर्दिशु
द्वोजितसर्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च भेजे इति ख्याति
आख्याः । भेजे प्रबन्धे प्रकटीचकार ॥ ३३ ॥

तदेवं न बस्य सख्यमित्यनेन "सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तजं
न वेद सर्वेकमनन्तमीडे" इत्यनेन च जीवेश्वरयोरल्पप्रत्वसर्वं
ज्ञत्याङ्ग्यां वास्तवमेव पार्थक्यमवधारितमेव । तत्र च "यदोपरं
मनस" इत्यनेन मनीषिणाऽस्तद्वेदीत्यनेन च तस्यैवेश्वरस्यैकस्य
प्यलौकिकनिर्दिशेषसविशेषज्ञानगम्यत्वेन निर्दिशेषं सर्-
शेषस्वरूपञ्च यथामति व्यञ्जितम् । पुनश्च स वै ममाशेषेति ज्ञेय
मायिकवस्तुनां तद्रूपत्वेऽपि तत्स्यरूपभूतत्वाभावात् उक्तः
पुनरस्तीति नास्तीति द्वयेन भक्तिशास्त्रज्ञानशास्त्रयोरविरो-
गूढोऽपि स्पष्टीकृतः । इदानीं ये जीवेश्वरयोः पार्थक्यमुपा-
कृतमेव न वास्तवमित्याचक्षते तेषां ज्ञानिमानिनामसमञ्ज
पथगामित्वं व्यञ्जयन् स्वमनोरथासिद्धिं प्राणयते । यः प्राकृतै-
र्वाचीनैर्ज्ञानमार्गैर्जनानां देहगतः यथाशयम् आशयमन्तःकर
दुष्टं शिष्टं वा अगतिकस्य तद्धर्माक्रान्त एव विभाति जीवरूपे
भासते यथा वायुः पार्थिवं बुष्टं शिष्टं वा गन्धमाश्रितो ना
गन्धवान् भवति ननु वस्तुतः ॥ ३४ ॥

संस्तुषतो वक्ष्ये ॥ ३५—३६ ॥

कटकः पादकटकः वलयं हस्तत्वम् ॥ ३७—४० ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु ब्रह्मेव विश्वहेतुश्चेत्तर्हि ब्रह्मकारणादिभिः कस्य प्र-
परमावधाधिकारणावादिनः कुतो विनदन्ते इत्यत्राह । यदिति
ब्रह्मणाः तत्कथं प्रकृत्याशां अजातगया वादिनां पूर्ववक्ति-
साङ्ख्यवादीनां विवादन्य पूर्वपक्षस्य ज्ञानत । च ३५

श्रीमच्छंकरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दीप्तिनां सिद्धाभितानां संपादस्य सिद्धान्तस्थापनस्य भूषो
मयः निमित्तानि भवन्ति । एषां चादिनां भगवच्छक्त्यनभिहातां
दुरात्ममोहं च कुर्वन्ति तस्मै भूम्ने प्रह्लादाय नमः । अथ प्रधा-
नविश्वेदेतुस्वे अयोग्यतां प्रह्लादास्तत्र योग्यतां च दर्शयति ।
तन्मत्तगुणायति । सृज्यमानविश्वेक्षणसृजनाभियमनधारणापालना-
प्रवृत्त्याः अथाध्याः नित्या गुणा यस्मिन् तस्मै । ते च "अनन्त-
तयागुणात्मकोऽसौ" इत्यादिभूतिषु प्रसिद्धाः "ज्ञानशक्तिवै-
श्वर्यवैश्वर्येणैवास्मिन्नेतः । भगवच्छब्दवाचनानि विना हेतुगुणादिभिः ।
नि भीपराशरेणोक्ताश्च । अत्रापि "इमे स्वाम्ये च भगव-
क्षित्या यत्र महागुणाः" इत्यादिषु प्रसिद्धाः । अचेतनानां प्रधाना-
नामादिवृत्त्यादिगुणहीनानां न जगत्कारणत्वमिति भावः ॥३१॥

नेषां मोहितत्वं दर्शयन् वेदप्रमाणकं ब्रह्मैव विश्वकारण-
त्वाह । अस्तीति । एकस्यमीश्वरभावनिष्ठं योगशास्त्रम् नास्तीति
कस्मिंश्चरसाङ्गशास्त्रम् । एकस्य च एकस्य च एकस्ये तथाः
भक्तविरुद्धधर्मिणोः अन्वोऽन्यभिर्भौ विरुद्धो च धर्मो प्रतिपाद्यो
दार्थो यथोक्तयोः वस्तुतः तदभिमते जगत्कारणं तन्निष्ठयोः
योगसाङ्गयोः किमवेक्षितमहो किं विचारितं न च
कर्मपीत्यर्थः । अयमर्थः । साङ्ग्ये प्रोक्तमीश्वरो नास्ति प्रधानम-
तनस्य जगतः कारणं न ब्रह्मोति तदयुक्तम् "यतो वा इमानि
जायन्ते" इत्युपक्रमे "तद् ब्रह्म तद्विज्ञानात्" इति भूतिवि-
श्वत्वात् योगे चोक्तमीश्वरोऽस्ति निमित्तमात्रं जगदुपादा-
नकारणं तु प्रधानमिति तद्व्ययुक्तं "तदात्मानं स्वयमकुत
दिक्षत बहु स्यात्" इत्यादिभूतिविश्वत्वात् । तत्तन्मात् बहुब्रह्मैव
परं जगत्कारणमनुकूलं ध्यातृणां हितं भवति । यतः समं
तान्मभूतमित्यर्थः "कारणं तु ध्येयम्" इति ध्येयैः स्यान्मभूतब्रह्म-
यानेनैव मुक्तिर्भवति न प्रधानाद्यनात्मध्याननेति फलितोऽर्थः ।
तेनैव सर्वे वेदविरुद्धवादिनो भगवन्मायामोहिता इति बोधितम् ॥३२॥

एवं मायामोहितैरज्ञातोऽपि यः पादमूलं भजतामनुप्रहृष्ये
तन्मभिः रूपाणि मूर्तीः कर्मभित्तानि च भेजे स मह्यं प्रसीदताम्
तानि रूपाणि नामानि चाप्राकृतानीति द्योतयितुं नामरूपे व्याक-
त्वाशीति धृतिप्रसिद्धेः अनित्यप्राकृतनामरूपसंयन्धमासं भगवतः
माह । अनामरूप इति ॥ ३३ ॥

एवं परायणितथानुभूतये इत्यादिना परन्वसर्वात्मन्प्रमायामो-
हेनजनदुःखपथविभूत्वस्वशांस्वस्वसर्वप्राकृतनामरूपविलक्षणत्वादि-
भैरुण्यैः स्वरूपतो जीवविलक्षण एव भगवानित्युक्तम् । अत्र
प्रश्नास्तु हेतु जीवः स एवेति जानन्तीत्याह । प्राकृतैः प्रकृतिमोहि-
तजीवप्रवृत्तितैः ज्ञानमार्गैः जनानां यथाशयमाशयमन्तःकरण-
प्रतिक्रम्य यो देहगतो विभाति जीवधारकोऽपि जीवो विभाति
न तु स जीवः "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां हि सुपर्णा स्युजा
सखाया" इत्यादिभूतिगणव्याकोपास्तत्र दृष्टान्तमाह । यथा पार्थिव-
स्य गन्धं श्रितः तद्वारकः न तु पार्थिवगुणस्वरूपः अनिलः तथापि
अन्वोऽप्युत्तिः जनानां विभाति तद्वदित्यर्थः । स मे मनोरथं कुरु-
तु ॥ ३४ ॥

संस्तुवतो दक्षस्य स भगवानाविः प्रपद्यः
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

महासि किराटककामि शिरद्वरखगनानि यस्य सः काञ्च्या-
दिभिर्भूयितश्च वलयं हस्तभूयानं कटकस्याकृत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
आगतसाध्वसः । आनन्दानिवायाज्ञानसंभ्रमः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिन परमेश्वर की अनेक विचित्र शक्तियों को देखकर
शास्त्राह लोगो के परस्पर मे अनेक वाद विवाद उत्पन्न होने
हे फिर भी वे कुछ निश्चय नहीं कर सकते हैं उनको मोह ही
धारवार होना है उन अनन्ते गुण वाले व्यापक परमात्मा के
अर्थ नमस्कार है ॥ ३१ ॥

परमात्मारूप एक वस्तु मे गुणादिकों का निषेध करने
वाला साङ्ग्यशास्त्र है गुणादिकों का विधान करने वाला योग
शास्त्र है इन दोनों में एक वस्तु मे कथन किया जो अस्ति
नास्ति ये विरुद्ध धर्म प्रतीत होता है सो भी उसके विचार
से देखने पर विरोध नहीं होता है क्योंकि निषेध प्राकृत गुणों
का है विधान विषयगुणों का है इस प्रकार धर्म वाले सर्वत्र
व्याप्त सबके अनुकूल समरूप परब्रह्म है ॥ ३२ ॥

जो परमात्मा प्राकृत नाम रूप रहित भी है तो भी चरणा
कमल भजने वालों के अनुग्रह से अनन्त भगवान् होनेसे विषय
जन्म कर्मों को करके नाम रूपों को धारण करते हैं वे परम
ईश्वर मेरे अर्थ प्रसन्न हैं ॥ ३३ ॥

जो ईश्वर सब प्राणि मात्र के देह गत होने पर भी प्राकृत
बुद्धि के अनुसार अनेक ज्ञान मार्गों से अनेक देवताविरूप
प्रतीत होते हैं जिन प्रकार मे धूली को उड़ाने वाला पवन
धूली के बर्षा से गिना जाता है ऐसी जिन की महिमा है सो
ईश्वर मेरे मनोरथ को पूरा करें ॥ ३४ ॥

श्रीशुकदेवजी वाले हे कुरुभ्रष्ट ! इस प्रकार स्तुति करने से उस
अग्रमर्षण तीर्थमे भक्तवत्सल भगवान् स्तुति करने वाले दक्ष
के सम्मुख प्रगट भये ॥ ३५ ॥

श्रीभगवान् गरुडजी के कांथे पर विराजे हैं उनके लंबावमान
महा बाट भुजा हैं अक्र शङ्ख तलवार ढाल बाण धनुष पाश गदा
इन आयुधों को भगवान् ने धारण किया है ॥ ३६ ॥

पीत पीतांबर को धारण किये हैं मेघ सरी के श्वाभई मुखार
विश्व औ नेत्र भगवान् के अति प्रसन्न हैं बनमाला से शरीर
भूषित हैं भीष्म कौस्तुभ से अति शोभायमान हैं ॥ ३७ ॥

बड़े भारी किराट कट्टला इन में शोभित हैं मकरकुण्डल
प्रकाशमान हो रहे हैं कटि मेखला मुद्रिका कडा नूपुर बाजूबन्द
इनों से भूषित हैं ॥ ३८ ॥

तीनों भुवनों के ईश्वर भगवान् तीनों लोकों के मोहन
करने के रूप को धारण किये हैं नारदजी नन्दारी देवता के
गुणपति पारिदा से भगवान् संबन्धित हैं ॥ ३९ ॥

गान करने हुये सिद्ध चरणादिक भगवान् के गान करने हे
और करने हे बड़े आश्चर्य युक्त ऐसे रूप को दर्शन करने मात्र
भव भीत सा होकर नमस्कार दक्ष करने लगे ॥ ४० ॥

न किञ्चनोदीरयितुमशकतीब्रया मुदा ।
 आपूरितमनोद्धारैर्हृदिन्य इव निर्भरैः ॥ ४१ ॥
 तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिम् ।
 चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः ॥ ४२ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

प्राचेतस ! महाभाग ! संसिद्धस्तपसा भवान् ।
 यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः ॥ ४३ ॥
 प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ ! यत्तेऽस्योद्वृंहणं तपः ।
 ममैष कामो भूतानां यद्भूयासुर्विभूतयः ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मा भवो भवन्तश्च मनवो विबुधश्चराः ।
 विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेतवः ॥ ४५ ॥
 तपो मे हृदयं ब्रह्मस्तनुर्विद्या क्रिया कृतिः ।
 अङ्गानि क्रतवो जाता धर्म आत्मासवः सुराः ॥ ४६ ॥
 अहमेवासमेवाग्ने नान्यत् किञ्चान्तरं बहिः ।
 संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ॥ ४७ ॥
 मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतो गुणविग्रहः ।
 यदासीत्त एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः ॥ ४८ ॥
 स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः ।
 मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि ॥ ४९ ॥
 अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणम् ।
 नव विश्वसृजा युष्मान् येनादानसृजद्विभुः ५० ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतभाष्यार्थदीपिका ।

आपूरितानि मनोद्धारणि इन्द्रियाणि तैः । यथा हृदिन्यो नद्यो
 निर्धरैरापूर्णेभ्यो तथा महानन्दपूर्णत्वेनावृत्तकल्पाद्वागादीनां
 न किञ्चिद्वक्तुं शक्तेऽभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यद्यप्यसौ नाभोचक्षयाऽपि चित्तज्ञ इहं वक्ष्यमाणमाह ॥ ४२ ॥

भावं भक्तिं गतः प्राप्तः ॥ ४३ ॥

यद्यत्तस्ते तपोऽस्य विश्वस्याऽद्वैतं बुद्धिकरमतस्तेऽहं प्रीतः
 मत्तपसो लोकमसृजयर्थत्वे त्वत्प्रीतिः किं कारणां तत्राह ।
 ममेति । भूतानां विभूतयः समृद्धया भूयासुरिति यदेष एव
 मम कामः अतो मत्कामपूरणाद्विवाहं प्रीतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भूतिविस्तारप्रयत्नश्च तपोचित्त एवेत्याह । ब्रह्मेति । भवन्तः
 प्रजापतयः भूतकृद्भूतस्य हेतवः ॥ ४५ ॥

विश्वसृजयर्थेन त्वत्तपसाहं प्रीत इत्युक्तं तदेव तपः स्तुबन्
 प्रसङ्गादभ्यास्यपि वाक्यार्थिकाराणि विद्यादीनि स्तोति । तपो

यमनियमादिमहितं ध्यानं मे हृदयम विद्या साङ्गमन्त्रजपः
 ध्यान मनोतीति तनुर्वेहः क्रिया ध्यानादिविषयः पुण्यापारो
 भावनाशब्दात्तपस्तेन हि ध्यानादिकर्माक्रियत इत्याकृतिः ।
 जानाः सुनिष्पन्नाः क्रतवोऽङ्गानि शिरो वा "एतद्यत्प्रवर्ग्यः
 प्रीता उपसदश्चक्षुषी आज्यभागो" इत्यादिभ्रुतेः धर्मः क्रत्वा-
 यपूर्वमात्मा मनः हृदयाभयत्वात् । सुरा यज्ञभुजस्तपसासवः
 प्राणाः सन्नपयोग्यत्वात् ॥ ४६ ॥

तपसः सन्तानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतृतीयोक्तमिति-
 हात्ममाह चतुर्गि । अहमेवेति । वस्त्वन्तरव्यावृत्तिः आसमेवेति
 क्रियान्तरव्यावृत्तिः आन्तरं ग्राहकं वाह्यं वा संज्ञानमात्रं चैत-
 न्यमात्रमव्यक्तमिन्द्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तम् अत एव प्रसुप्तमिव
 विश्वतः स्वयं ॥ ४७ ॥

गुणानो मायानः गुणमयो विग्रहो अद्यायं^{१३} तत्तत्तत्
 अज्ञोऽयोनिजः ॥ ४८ ॥

खिलमसमर्थमिव ॥ ४९ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषाधेदीपिका ।

मे मया तप तपेभ्यभिहितः सन् । येन तपसा ॥ ५० ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

तीव्रया निरतिशयया मुदा आपूरितानि मनोद्वाराणीन्द्रियाणि
तेर्यया इन्द्रिन्या नद्यो निररेरापूर्यन्ते तथा महानन्दापूर्णात्मानो-
द्वाराणां तेर्युक्तो न किञ्चिदपि मनीषितं कर्तुं शक्तोऽभूद्दि-
त्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथा निरतिशयया मुदा स्वमनीषितविज्ञानेऽप्यशक्तमवन्तं
नर्त्ताभूतं प्रजाः कामयमानं भक्तं प्रजापतिं दक्षं प्रति सर्वेषां
सत्त्वानां भूतानां चित्तव्यभिचयज्ञो भगवान् जनार्दनः इदं
वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ४२ ॥

उक्तमेवाह । प्राचेतस इति । हे महाबुद्धिमन् ! प्राचेतस ! भवान्
तपसा संसिद्धः । यत् यस्मात् परया भक्षया मयि परमुत्कृष्टं
भावं भक्तिं गतः प्राप्तवान् ॥ ४३ ॥

हे प्रजानाथ ! ते तुभ्वमहं प्रीतः । कुतः । यस्मात्ते तव तपः अस्व
जगत उद्बुद्धयं ब्रह्मकं जगद्ब्रह्मकत्वात्तपसस्तेनाहं प्रीत इति
भवः । एतद्बोधोपादयति । ममेत्यर्थेन । ममाभवेव कामः कामोऽसौ
कामस्तत्राह । यज्ञानां भूतयः समुच्चयो भूवासुः भवेयुरीति
युक्तमन्मनीषितं जगद्ब्रह्मकत्वात्तपसस्तेनाहं प्रीत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ब्रह्माद्यनुभवेन भूतावस्तारप्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह ।
ब्रह्मस्येकेन श्लोकेन । ब्रह्मा चतुर्मुखः भवो रुद्रः भवन्तः प्रजापतयः
मनवः स्नायम्भुवादयः विबुधश्चरा इन्द्रादयश्च ये ते सर्वे
मम विभूतयः ब्रह्माः । भूतानां भूतिहेतवः समुद्भिहेतवः पति
हेतव इति पाठे पतयश्च हेतवश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

शिवबुद्धिकरत्वात्तपसाहं प्रीत इत्युक्ते तदेवस्मृत्वा प्रसङ्गा-
दस्मान्यपि लोकबुद्धिकराणि स्तात । तप इति । हे ब्रह्मन् तपः
ध्यानं मम हृदयं विद्या मन्त्रजपः तनुः शरीरं क्रियाः स्मार्त्तक्रिया
माकृतिः संस्नानं क्रतवो यज्ञाश्च ममाङ्गान्यवयवाः । सोमसाध्या यज्ञाः
क्रतवश्च पुरोडाशादिसाध्या यज्ञा इति भेदः । क्रतवो ज्ञाता
इति पाठे क्रतवो ममाङ्गानि ज्ञाता इत्यर्थः । धर्मः स्मार्त्तं दाना-
दिरूपः आत्मा मनः असवः प्राणाः । तपसादीनां स्वहृदयत्वेन
रूपयं तस्मिन्त्यय स्वस्य जगदुत्पत्तिर्स्थानत्रयहनुत्वाज्जगत्कारणा-
स्त्रावयवत्वेन रूपयो हि तपसादीनां स्तुतिः सम्पन्ना भवति ।
यज्ञा । हृदयतन्वाकृत्यङ्गामासुनां लोकं प्रीतिविषयित्यदर्शना-
त्स्वस्य तपसाद्यो नितरां प्रीतिविषया इति ज्ञापनाच्च हृदया-
दिभावेन रूप्यन्ते ॥ ४६ ॥

भगवन्तस्तपोपवृत्तित्थमेव वक्तुं तावज्जगदुत्पत्तेः प्राकारणस्य
वस्तुनोऽवस्थानप्रकारमाह । महमेवति । अग्रे सृष्टेः प्रागहमेवासम-
हमेक एवाविक्रमनामरूपचिदाचञ्चरीरकोऽवस्थित इत्यर्थः । त-
वोपादयति । अन्यदन्तरं चिद्रूपं बाहिराचिद्रूपं किञ्चिन्नासीत् कार्या-
वस्थापन्नं चिद्विस्तृतं किञ्चिन्नासीदित्यर्थः । तदा जीवप्रकृतिसूक्त-
नानि ॥ ४७ ॥ इत्यर्थमाह । संज्ञानामत्रमिति । संज्ञानातीनि संज्ञानं
नानि ॥ ४८ ॥ इत्यर्थमाह । तदेव तन्मात्रं मात्रशब्देन देवमनुष्यादि-
नामरूपावभागाव्यावृत्तिः । नामरूपावभागादिनां ज्ञानं तथा चिद्वतः
वस्तुत्वेन प्रसृतं प्रतीतिं सूक्तमव्यक्तं प्रधानं च प्रसुममिवतीव

शब्देन तस्य जीवत्वेऽपि जगदात्मना परिणामशक्तिस्तस्या-
नपगतोति सूच्यते ॥ ४७ ॥

अनन्तकल्याणगुणाकरे स्वरूपतोऽप्यनन्ते मयि भासीदिति
क्रियापदविपरिणामान्त्वयः । मयि शरीरत्वेनावस्थितमासीदित्यर्थः ।
एवं सूक्तमचिदाचञ्चरीरकत्वेनावस्थितस्य मम शरीरभूताद्गुणत्र-
यात्मकप्रधानान्महदादिकमेव गुणाविग्रहः त्रिगुणपरिणामरूपो
ब्रह्माद्यत्मात्मको विग्रहो मम वेदः यदासीत्तदा ततो गुणाविग्रहाद्-
वाद्यः समष्टिपुरुषः स्वयम्भुर्यानिजः ब्रह्मो ब्रह्मा भासीत् ॥ ४८ ॥

स वै महादेवो ब्रह्मा मम चिदेषा सङ्कल्परूपज्ञानेन उप-
वृत्तः अनेन जीवितारमनानुप्रविश्येत्युक्तीत्या सङ्कल्परूपज्ञानेन
व्याप्त इत्यर्थः । तदा सर्गकर्मणि जगत्सृष्टिकर्मणि उद्युक्तोऽपि
खिलमसमर्थमिवात्मानं स्नात्मानं मेनेऽवमन्यत ॥ ४९ ॥

अथासमर्थत्वेनात्मनो मनसो मननानन्तरं मे मयाभिहितः
तप तपेभ्यभिहितः दास्यं वुत्करं तपोऽनप्यताकरोत् । स च
तपनतपा विभुर्ब्रह्मा येन तपोबलेन विद्वत्सृजः प्रजापतीन्
युष्मान् द्वादीनसृजदत्तस्तप एव विद्वत्स्योपवृद्धगामित्यभि-
प्रायः ॥ ५० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इन्द्रिन्यः इन्द्रिनीभयो जलनिर्गमः ॥ ४१ ॥

इदमपि निजरूपत्वसाधकमित्याशयेनाह । तं तथेति ॥ ४२ ॥

भावं भक्तिम् ॥ ४३ ॥

बुद्धयं प्रजापूरणयोजनं कामोऽभिप्रायः ॥ ४४ ॥

विभूतयः मम विशेषेण सन्निधानस्थानभूताः । "विशेषव्य-
क्तिपात्रवाद्ब्रह्माद्यास्तु विभूतयः । तदन्तर्बोमिणाश्चैव मत्स्वाद्या-
विभवा इति" इति वचनात् ॥ ४५ ॥

ब्रह्म पूर्णं तपो मे हृदयं प्रियं कुनस्नवोऽभिमानी रुद्रः मम
हृदयाज्जातः तदाभितभ्यत्वेवं व्याख्येयं विद्या मम तनुः स्वरूपं
विद्याभिमानीत्युमा तनोर्ज्ञाना तदाभिता क्रियाभिमानी त्विन्द्रो
हरेराकृतिः शृङ्गागच्छकाराज्जातस्तदाभितभ्यत्वेन क्रतवो यज्ञाः
सङ्कल्पा वा तदाभिताश्च अभिमानी च पूर्वोक्त एव । धर्मो धर्म-
राजः हरेरात्मा मध्यं देहाज्जातः तदाभितभ्यत्वेन सुराः सुशोभमा-
नमेव राः (१) कुल्याञ्च यस्य स सुराः वायुश्चसगतः हरेरगति-
प्रियः असवा हरः प्राणाज्जातस्तदाभितभ्यत्वेन असव इति बह-
यच्चनमपशब्दवत् (२) । ब्रह्माद्याः सुराश्च हरेरसुशब्दवाच्येभ्यः
भोत्रादीन्द्रियेभ्य उत्पन्नाः । तदाभितादथेति द्विरावृत्त्या व्याख्येयम् ।

तपोऽभिमानी रुद्रश्च विष्णोर्हृदयमाश्रितः ।

विद्यारूपा तथा चोमा विष्णोस्तनुमुपाश्रिता ॥

शृङ्गागच्छाकृतिगतः क्रियात्मा पाकशासनः ।

अङ्गेषु क्रतवः सर्वे मध्यं देहं च धर्मराट् ॥

प्राणा वायुश्चसगतो ब्रह्माद्याः स्वेपु देवताः ।

(१) राशब्दस्य कुल्याञ्चवाचित्वात्कुल्याञ्चमित्युक्तम् कुल्याञ्चं
ज्ञानव्यकुलयोग्यात्मम् ।

(२) अपशब्दवदित्यनेन अपशब्दो नित्यं बहुवचनान्ते इति
सूच्यते "पुंसि भूम्यसवः प्राणा" इत्याभिवानम् सुराः सुरार्थो सुराश्च
इति रूपम् ।

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यैकतपदरत्नावली ।

इतिवचनादुक्त एवार्थो प्राशः । रुद्रादीनां हरेस्तद्गुणशब्दवाच्यत्वम्
“यदाश्रयं यद्भवति तत्तन्नामकमीरितम्” इत्यभिधानात् सिद्धम् ॥ ४६ ॥

अत्राद्वैतवादिनां निर्गुणं वाङ्मनसागोचरं जगत्कारणं सगु-
णाभिनि द्विविधं कल्पयन्ति तन्मननिराकरणायाह । अहमेवेत्या-
दना । “सप्तसु प्रथमा” इति सूत्रात् । अहं मम यदिदं स्वरूपं त्वया
तपसा हृष्टं तद्वाग्रे स्पृष्टः प्राक् जये आस अन्यद्वाङ्मनसागो-
चरं नाम “सतो बन्धुमसति निरविन्दद् हृदि प्रनीष्या कश्यपो
मनीषा” इति श्रुतेः । अस्मान् प्रलये कीदृशमन्तर्बहिः सर्वान्तः स्थितं
सर्वैस्माद्वाहिरपि स्थितम्” अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः” इति श्रुतेः । तपसा हृष्टं प्राकृतं चैदुक्तायां नुपपत्तिरित्यत
उक्तं संज्ञानमात्रमिति समित्येनान्न ज्ञानस्य स्वरूपाभेदं ध्वन-
यति मात्रशब्देन प्रकृतिप्राकृतरूपराहित्यमवताररूपाणां च तदा-
त्मस्य सूत्रयति “मन्यं ज्ञानम्” इति श्रुतेः । अत एवाव्यक्तमतिस्मृमम्
“तदव्यक्तमाह हि” इति सूत्रात् । हरेः स्थापयचनमपि लोकाव्याप्तोद्-
नांभति भावेनाह । प्रसुप्तमिवेति । कृतचक्षुर्निमीलनमात्रं नत्वज्ञाना-
त्मकनिद्रया युतं भिन्नं विनार्थास्थितं स्वापायस्थाभागत्यर्थः ।
सर्वं हरौ क्षीनं चैन्मुख्यनस्तद्विशेष एव किं न स्वादित्यत उक्तं
विश्वत इति । विश्वस्माद्विभक्तिः शेषः । अनेन हरं नानाव-
र्गात्वं तथा करचरणाद्यवयवत्वं भिन्नमन्तरंणावस्थानं ध्वनितं
तत्कथं युज्यत इतीयमाशङ्का “नानावर्गो हरिस्त्वेको बहुशी-
र्षभुञ्जरुपात् । आसीत्स्ये तद्व्यक्तं सूक्ष्मरूपं भिन्नं धिना । असुप्तः
सुप्त इव च मीक्षिताक्षो भवेद्दरिः । अन्यत्रानादराच्छीश्च विष्णो
क्षीनेव कथयते । सूक्ष्मत्वेन हरौ स्थानास्तीनमन्यदपीष्यते” । इत्य-
नेन परिहर्तव्येति । सृष्टौ स्त्रीकृतनानावर्ग्यं ज्ञानात्मकावयवत्वं
यद्रूपं हृष्टं तदेव प्रलये स्तोत्रखनिप्रपञ्चनित्यप्रनुद्धमपि
स्वकीनवन्वितं भीतरत्वेन मीक्षिताक्षमपरारिच्छन्नं भीहरिरूप-
मिति भावः ॥ ४७ ॥

अथमुक्त्वा सृष्टिमाह । मयीति । मयि मत्सम्बन्धिनामेः यत्पद्मा-
सीत् ततः पद्मादिव स्वयम्भूः समभूदित्यन्वयः । कोऽसौ स्वयम्भू-
त्वत उक्तमज इति “अजा विष्णुहरच्छागा” इत्यतः कथं निर्णय इत्यत
उक्तमाद्य इति । जगदादौ भूतञ्चतुर्मुख एवेत्यर्थः । “अजः पितामहा
ब्रह्मा” इत्यभिधानात् । कीदृश मयि अनन्तगुण्यं असङ्ख्यातज्ञानादि-
गुण्यं गुणान्ऽनन्तं प्रत्येकशाऽप्यसङ्ख्याते अनन्तविग्रहं असङ्ख्यातरूपे
“प्रत्येकशां गुणानां तु निःसीमत्वमुदीर्यते । अनन्तत्वं तु गुणानस्ते-
चानन्ता हि संख्यया । अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणान्ऽनन्त एव च”
इति वचने चात्रमानम् ॥ ४८ ॥

महादेवः देवेभ्यो महानुत्तमः । स ब्रह्मा अकल्पमशक्तं सृष्टु-
मिति शेषः ॥ ४९ ॥

अथ तदा मे मया येन तपसा ॥ ५०—५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यैकतपदरत्नावली ।

तीव्रया नितान्तया मुदा स्वात्मस्थितमन्धेरूपया । आपूरितैः
संबन्धाप्यंशेन पूरितैः सन्निभैर्दरिः ज्ञानेन्द्रियैरिति तत्तदावेद्यात्
स्वात्मनः सर्वोशन पूरितैर्निर्दोषैर्जैर्ज्ञानिगोमैर्दैन्य इवेति ॥ ४९—४९ ॥
तन्वकामस्य तव कथम्भूतविभूतिकामना । उच्यते । भक्त-

सम्बन्धात्तदात्मस्थेनैवेत्याह । ब्रह्मेति । ब्रह्माद्यो मक्ता हि मनवः
मम विभूतयः ते चान्येषां भूतिहेतव इति ॥ ४५ ॥

यतो भक्तिः खलु ममान्तरङ्गा शक्तिरित्याह । तप इति ॥ ४६ ॥

तत्र भक्त एव मम सृष्ट्यादिसम्बन्धे हेतुरिति दर्शयितुमाह ।
अहमिति । पद्यमिदं जगदाधिकृत्य नतु वैकुण्ठमधिकृत्यैत
क्षेयम् ॥ ४७ ॥

भक्तमेव दर्शयति । मयीति ॥ ४८ ॥

धीर्योपबृंहितः धीर्याज्जातः ॥ ४९ ॥

तस्य च भक्ति दर्शयति । अयेति । तस्माद्भवतोऽपि भूतिवि-
भूतिहेतुत्वं मकरवाद्भवति ॥ ५०—५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यैकतपदरत्नावली ।

यथा हृदिस्थो निर्करैगपूर्यन्ते तथा मुदा आनन्देन आपूरि-
तानि मनोद्वाराणि चक्षुरादीन्द्रियाणि तैर्हेतुभिः किञ्चन उदी-
रयितुं धक्तं द्रष्टुं भोतुं वा नाशकत् ॥ ४९—४९ ॥

मयि परं भावं परमात्मैवायमिति भेषां भावनाम् ॥ ४९ ॥

अस्य विश्वस्य उद्बृंहणं शक्तिकरं यत्ते तपोऽभूत् एव
ममेव कामः । मदिच्छयैव तव तपः सिद्धं बभूवेत्यर्थः । नतु किमा-
कारस्ते कामस्तत्राह । भूतानां विभूतयः समृद्धयो भूयासुरिति ।
यद्येव एवेति ॥ ४४ ॥

नतु भवाहशा निकृष्टा एवेत्याह । ब्रह्मेति ॥ ४५ ॥

कर्मयोगे समुच्चितं मे रूपं श्रुतिवत्याह । तपः यमनिय-
मादिकं मे हृदयम् । विद्या साङ्गमन्त्रजपो मे ततुः । क्रिया नित्य-
नैमिसकाया ममाङ्गानिः आकारः । क्रतवो ममाङ्गानि शिरो वा ।
“एतद्यत् प्रवर्षे उपसदश्शुषी आज्य भागौ” इत्यादि श्रुतेः ।
जाता अभूवन् । धर्मः क्रत्वाद्यपूर्वै ममात्मा मनः । ममांसवो
देवाः साक्षादान्स्वरूपस्य मम हृद्वादिविभूतवस्तुपमाद्यः ॥ ४६ ॥

भक्तियोगे समुच्चितं मे स्वरूपं श्रुतिवत्याह । अहमेव
त्वया हृद्बैतन्स्वरूपवत्साङ्गुराक्षवाहनपार्श्वदादिविशिष्ट एवाग्रे
सृष्टेः पूर्वमासमेव । तथेवाग्रे महाप्रलयानन्तरमपि भविष्याम्ये-
वेत्यग्रे इत्यस्य पूर्वोत्तरकालवाचित्वात्सुभ्यते । साम्प्रतं त्वस्ये-
वेत्यस्य अत एव प्राप्तिरिति स्वस्य त्रैलोक्यादिकी सत्ता दर्शिता ।
किञ्च । ममान्तरं बाह्यं अन्यत् किमपि नास्ति । परिकिञ्च-
स्यापि मत्स्वरूपस्य व्यापकत्वादित्यचिन्त्यशक्तिमत्त्वञ्च दर्शितम् ।
यद्यस्यते “न चान्तर्न बाह्यस्य न पूर्वै नापि सापरम् । पूर्वोपरं
बाह्यान्तर्जगतो यो जगत्तव यः । तं मत्वारमजमव्यक्तं मत्स्यन्निङ्ग-
मचोत्तजम् । गोपिकोलूखले दासा वयन्ध प्राकृतं यथा” इति । ज्ञान-
योगं समुच्चितं स्वरूपं श्रुतिवत्याह । संज्ञानमात्रं चैतन्वमात्रम् ।
अव्यक्तमिन्द्रियवृत्तिभिरप्राप्तं विश्वतः सर्वत्र ॥ ४७ ॥

स्वरूपसत्त्वमुपदिश्य सृष्टौ प्रवर्षयितुमितिहासमाह
मयीति । गुणतो मायातः । गुणविग्रहो महासमष्टिब्रह्माण्डं नृत्
स्तन्मध्य एव स्वयम्भूयुष्माकमाद्यः ॥ ४८ ॥

सिद्धमसमर्थमिव ॥ ४९ ॥

मे मया तप तपेद्युक्तः सन् येन तपसा ॥ ५० ॥

एषा पञ्चजनस्याङ्ग ! दुहिता वै प्रजापतेः ।
 असिक्री नाम पत्नीत्वे प्रजेश ! प्रतिगृह्यताम् ॥ ५१ ॥
 मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः ।
 मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भवविष्यसि ॥ ५२ ॥
 त्वत्तोऽवस्तात् प्रजाः सर्वा मिथुनीभूय मायया ।
 मदीयया भविष्यन्ति हरिष्यन्ति च मे बलिम् ॥ ५३ ॥

भीमस्तु कवेव कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निर्भरैर्होदिस्यो नद्य इव मुदा आपूरितमनोद्वारैरानन्दि-
 तान्तःकरणबहिर्निद्रैः किञ्चनाप्युदीरयितुं नाशकत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भावं भक्तिम् ॥ ४३ ॥

यत् यस्मात् तपः अस्योद्बृहदां वृद्धिकरमतस्ते तुभ्यं प्रीतोऽहं
 प्रीतिमेव दर्शयति । भूतानां विभूतयः समुद्रयो भूयास्तुर्भवेयुरिति
 यदेव ममेव कामः ॥ ४४ ॥

भूतिहेतवो विभूतिवृद्धिकराः तपसेति शेषः ॥ ४५ ॥

प्रस्तुतं स्वप्रीतिजनकं तपः स्तुवंस्तद्विद्यादीन्यपि स्वमी-
 तिजनकानि स्तौति । तप इति । हृद्यं मनः । तनुर्हृदः क्रिया सदा-
 चारः । आकृतिः आकारः । जाताः स्तनुष्ठिताः कृतयः मन्वानि
 आत्मा स्वरूपम् ॥ ४६ ॥

ननु वस्तपसा प्रीतोऽभूत् यस्य च ब्रह्मादवो विभूतयः
 स त्वं कः कुतश्च ते तव विभूतय इत्यत्र अहं सर्वहेतुब्रह्मा-
 दवो मत्कार्येत्वात्मविभूतय इति सूचयन् पुनस्तपस्तौति । अह-
 निति चतुर्भिः । अत्र सुहृदः पूर्वम् अहं सर्वबीजभूतं ब्रह्मैव आस-
 मेव अत्यन्ततः पृथगान्तरं भोक्तारं बहिर्भोक्तवस्तु किञ्चन किञ्च-
 नापि नासीत् । सर्वेषु सूक्ष्मरूपेषु महन्तर्गतत्वात् । कथम्भूतम् ।
 संज्ञानमात्रं सत्यम् ज्ञानमात्रं हेतुस्य विश्वस्य स्वस्मिन्नुपसं-
 हृतत्वादित्यर्थः । अत एवाव्यक्तं विश्वाकारं व्यक्ताविस्थाद्वितम् ।
 विश्वतः सर्वतः प्रसुप्तमिव ॥ ४७ ॥

गुणतः शक्तिगुणोऽयः । गुणविप्रदो ब्रह्माण्डाख्यो मम देहः ।
 ततस्तदनन्तरम् आद्यः प्रजानां पूर्वः अजोऽयोनिजः ॥ ४८ ॥

स महादेवो ब्रह्मा मम वीर्येणोपर्वाहनः उत्पादितः । सर्ग-
 कर्मणि उद्यतः आत्मानं शिखमसमर्थमनार्थमिव मेने नाथे
 मयि विद्यमानोऽपीति द्योतयितुमवशम् ॥ ४९ ॥

दारुणं दुष्करं विभुर्बिपुलबोधः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

मम वीर्येणोपर्वाहनः मम वीर्येणोपर्वाहनः उत्पादितः । सर्ग-
 कर्मणि उद्यतः आत्मानं शिखमसमर्थमनार्थमिव मेने नाथे
 मयि विद्यमानोऽपीति द्योतयितुमवशम् ॥ ४९ ॥

जैसे भ्रूनाओं से नहीं भ्रूजाती हैं तैसे प्रजापति के मन
 इन्द्रियद्वार सब आनन्द से भरगये स्तोत्र के फलरूप प्राप्त
 परमात्मा को नमस्कार करते रहगये ॥ ४२ ॥

प्रजाओं की कामना करने वाले तिस प्रकार से नष्ट प्रजापति
 को देखकर सब के खिल को जानने वाले जनार्दन भगवान्
 इस वचन को बोले ॥ ४३ ॥

भीमगवान् बोले हे महाभाग ! प्राणेतस ! तुम अब तपस्व
 से सिद्ध होगये जिससे कि परमभद्रा से मेरे मे परम प्रेम
 कां करते हो ॥ ४४ ॥

हे प्रजानाय ! मैं तुमारे ऊपर प्रसन्न हूँ जो तुमने प्रजा-
 वृद्धिके लिये तप किया है सो हमारे कां भी अभिमत है क्योंकि
 हम चाहते हैं कि संसार में सबकी विभूति बढ़े ॥ ४५ ॥

ब्रह्मा महादेवजी आप मनुजोंग इन्द्र यह सब हमारी विभूति
 हैं जोकि प्रजाओं की विभूतियों के हेतु हैं ॥ ४६ ॥

सृष्टिके पूर्वकालमें केवल मेही रहा और भीतर अन्तः-
 करण से बाहिर चक्षु आदि कां से जानने लायक कुछ नहीं
 था सब जगत् सोया सरीका होगया था केवल ज्ञानमात्र ही
 था ॥ ४७ ॥

अनन्तगुणवाले अनन्त मेरे विषे गुणों से सत्त्वादि गुणरूप
 भारी गुणोंकी मूर्तिवाला सबका आद्यस्वयम्भु अज ब्रह्माभया ॥ ४८ ॥

वह ब्रह्मा जब हमारे वीर्येण वृद्धिकां प्राप्त भया तब भी
 सृष्टि के कर्म में उद्यत होने पर अपने कां ब्रह्माने अन्वयार्थ
 समुक्ता ॥ ४९ ॥

तब उस देव ब्रह्माने मेरे कथन से अनि कठिन तप
 किया जिस तपके करने से समर्थ होकर ब्रह्माने अर्दित
 आप दत्तादि नौ प्रजापतियों कां सृजा है ॥ ५० ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मन्तनिवृद्ध्यायमाह । एवेति । अङ्ग ! हे दक्ष ! पञ्चजनाख्याय
 प्रजापतेः ॥ ५१ ॥

मिथुनव्य वा व्यवायों रतिः स एव भूमौ यस्य स त्वम् ।
 तथाभूतार्यां तस्याम् ॥ ५२ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान् विश्वभावनः ।

स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवान्तर्द्वेषे हरिः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे प्रचेतसां दक्षोत्पत्ति-

वर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मायया निमित्तभूतया । स्त्रिया सह मिथुनीभूय भविष्यन्ति
पुत्रादिरूपेणोत्पत्स्यन्ते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सन्ततिवृद्धयुपाशमाह । एषेति । अङ्ग हे दक्ष ! पञ्चजनस्य
प्रजापतेर्याससक्ती नाम दुहिता सैषा हे प्रजेद्यः । पत्नीत्वे भार्या-
त्वेनेत्यर्थः । प्रतिगृह्णानां त्वयेति शेषः ॥ ५१ ॥

मिथुनस्य यो व्यवहारो रतिः स एव धर्मो यस्य सः त्वं
मिथुनव्यवहारधर्मिण्यामसिक्त्यामिमं प्रजासर्गं भूरिशो भाषयि-
ष्यसि धर्मेतिष्यसीत्यर्थः । उभयोरपि मिथुनव्यवहारधर्मविशेषयो
परस्परस्नानुकूलसूचनार्थम् ॥ ५२ ॥

त्वत्तोऽधस्ताद्वर्धाञ्जीनाः प्रजाः सर्वाः मदीयया मायया मत्स-
ङ्कुत्सेन मिथुनीभूय भविष्यन्ति । मिथुनीभूता भविष्यन्ति मिथुन-
कर्मणोत्पत्स्यन्त इत्यर्थः । त्वत्तोऽधस्तात् प्रजा इत्यनेन प्राचेतसा-
त्पूर्वं केवलसङ्कुत्सादिभिर्गणैः प्रजानामुत्पत्तिरित्त सूचनम् । तथा मे
महा च यत्किं हरिष्यन्ति । मदाराधनरूपं यथादिकर्म करिष्यन्ती-
त्यर्थः ॥ ५३ ॥

इतीनामुक्त्वा विश्वस्य भावन उत्पादको भगवान् हरिस्तस्य
प्राचेतसस्य मिषतः पश्यतः सतः स्वप्नोपलब्धार्थ इधंति
विस्मयनीयत्वे भिषददृष्टत्वे च दृष्टान्तः । यथा "रुक्माभं स्वप्रधी-
गम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम्" इति ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्र-

चन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

मदीयया मत्सृष्टया मायया स्त्रीरूपिण्या अघस्ताद्वर्धाञ्जीनाः ।
यत्किं मे हरिष्यन्ति दास्यन्ति ॥ ५३ ॥

मिषतः पश्यतः ॥ ५४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मिथुनीभूयेति केवलं मिथुनीभूयेत्यर्थः ॥ ५३—५४ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथशर्माकृतसाराथदर्शिनी ।

त्वमपि सर्वरूपे पैतृके धर्मे यतस्तेखाह । एषेति ॥ ५१ ॥

मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोर्भो व्यवहारः रतिः स एव धर्मो चस्य

स त्वम् । तथा भूतायां तस्यामिति तादृशसंगुह्यस्तत्वेन

स्तुतेनापि दक्षनिजश्रीमूर्तिदर्शनप्रसादोऽपि उपदिष्टनिजतस्वोऽपि

दक्षो भगवता यत् कर्ममार्गमध्ये विषयभोगे निःसीमके

निश्चितो नतु स्वप्नेमाभूतसिन्धो । तस्मात् स्वमहाभक्तभीरु-
पराधशेषस्याभङ्गुरत्वेन हेतुना इति गम्यते । अतएवानन्तराध्याये

श्रीमिथुनद्वेषापि विष्णुमायोपबृंहित इत्याख्यास्यमानो दक्षो नार-

दमप्यात्वेऽस्यतीति पुनरप्यस्य महत्पराधः फलिष्यति । न च कर्ह-

मोऽपि भगवता विषयभोग एव निश्चित इति वाच्यम् । तस्यैवत-

सकामत्वमाख्येयं भगवता सावधिक एव विषयभोगवरोदत्तः ।

नतु निरवधिक एव । यद्युक्तं तत्रैव "त्वञ्च सम्यगनुष्ठाय निदेशं

मे उशक्तम् । मयि तीर्थीकृताशेषकियार्थो मां प्रपरस्वसे" इति ।

स च कर्हमोऽपि अनुग्रहायास्त्वर्थीत्यादिना भक्तिमेवास्ते प्रार्थ-

यामास । एवं सकामा अपि सर्वे एव भक्ता ध्रुवाद्यो भक्तिमे-

वाचकाङ्गभुंजं दक्षस्त्वजं भक्तिं नाकाङ्क्षति स्म भगवानपि

तां नददावित्येनदेषापराधशेषस्यास्तित्त्वे लक्ष्यमिति ॥ ५२ ॥

भविष्यन्ति पुत्रादिरूपेण जनियन्ते ॥ ५३—५४ ॥

इति साराथदर्शिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सनात् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

कुहतान्मे मनोरथामिति तद्वाञ्छितं प्रजावृद्ध्युपायमाह ।
एवेति । ॥ ५१ ॥

मिथुनस्य स्त्रीपुरुषयुग्मस्य यो व्यवायो रतिः स एव धर्मो
यस्त्विह । स त्वं तथाभूतायां प्रजासर्गे भूरिशः बहुप्रकारं भाव-
विभ्यासि ॥ ५२ ॥

मधुः अक्षतात्पश्चात् । मिथुनीभूय द्वन्द्वीभूय भविष्यन्त्यपत्य-
रूपैरुत्पश्यन्ते ॥ ५३ ॥

मिपतः पश्यतः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वष्टस्कन्धे

श्री मच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्थाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

मधु हे प्रजेश ! दक्ष ! यह पञ्चजन प्रजापति की पुत्री

मसिकी नाम की है इसको तुम पत्नी रूपसे ग्रहण
करो ॥ ५१ ॥

स्त्रीपुरुष के सङ्गसे रति करनेवाले तुम होवो यह भी मिथुन
धर्मवादी है इसमें तुम फिर बहुत प्रजाओंकी उत्पत्ति करोगे ॥ ५२ ॥
हमारी भाषा से तुमारे से नीचे के सब प्रजा मिथुन धर्मवादी
होकर पैदा होंगे और मेरी सेवा करेंगे ॥ ५३ ॥

श्रीशुकदेवजी वाले विश्वपाखक भगवान् हरि इस प्रकार
कहकर दक्ष के देखते ही देखते स्वप्नमें मिथुने पदार्थ सरीक
उसी ठिकाने अस्तर्धान होगये ॥ ५४ ॥

इति श्रीभागवत वष्टस्कन्ध चौथे अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वष्टस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

—०००—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

तस्यां स पाञ्चजन्यां वै विष्णुमायोपवृंहितः ।
 हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः ॥ १ ॥
 अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप ! ।
 पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशम् ॥ २ ॥
 तत्र नारायणमरस्तीर्थं सिन्धुसमुद्रयोः ।
 सङ्गमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥ ३ ॥
 तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ।
 धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोऽप्युत ॥ ४ ॥
 तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यन्त्रिताः ।
 प्रजाविवृद्धये यत्तान् देवर्षिस्तान् ददर्श ह ॥ ५ ॥
 उवाच चाथ हर्यश्वाः ! कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ।
 अदृष्टान्तं भुवो यूयं बालिशा वत पालकाः ॥ ६ ॥
 तथैकपुरुषं राष्ट्रं बिलं चादृष्टनिर्गमम् ।
 बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्वलीपतिम् ॥ ७ ॥
 नदीमुभयतोनाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम् ।
 कच्चिद्धमं चित्रकथं क्षौरपत्र्यं स्वयं भ्रमिम ॥ ८ ॥

श्रीधरस्त्राङ्गकृतभाष्यार्थदीपिका ।

पञ्चमे नारदेनाथ उवाचः कुटेस्तु नाशितान् ।

सुतानाकमर्थं दक्षोऽमुं शशापेति निरूप्यते ॥ १ ॥ १ ॥

अपृथग्धर्मशीला एकाचारस्वभावाः ॥ २ ॥

तत्र प्रतीचीं दिशि सिन्धोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र सङ्गमस्त-
 त्रस्थं नारायणमरोनाम तीर्थं प्रययुर्वित्यन्वयः । सुमहदतिनिस्ती-
 र्थम् ॥ ३ ॥

वितिष्ठतो मलो रागादियस्मान् स नाशयो येयाम् ॥ ४ ॥

तान् शुद्धस्त्वानपि पित्रादेशजाड्येन प्रजाविवृद्धये यत्तान्-
 लुक्तान् ददर्श ॥ ५ ॥अहो कष्टं मांक्षुमागीर्षकारिणः सन्त एते प्रवृत्तिनिष्ठैः
 कर्मभिर्नश्यन्ति कृपया तास्मिन् इति वाक्यैरुपाद्शान्तम् । तदाह ।
 उवाचेति चतुर्भिः । पालकाः सन्तोऽपि बालिशा अहो यूयं यत्र ॥ १ ॥कथं प्रजाः स्रक्ष्यथ । वीति खेदे । पालका इति पाठे बालिशत्वे
 हेतुः ॥ ६ ॥एक एव पुरुषो यस्मिन्तद्राष्ट्रमदृष्ट्यनुपङ्गः । बिलञ्जेत्यादि-
 त्तिर्नायान्नामविज्ञाय कथं सर्गे कारय्येति तृतीयना-
 न्ययः ॥ ७ ॥पञ्च पञ्चानां पञ्चविंशतर्द्धतं गृहं क्षौरपत्र्यं भ्रुवेः पवि-
 शित्वैतथ निर्मितमिदं गीर्षाणां दृढं चेत्यर्थः । स्वयं स्वतन्त्र-
 भ्रमि भ्रमणस्वभावम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाचास्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननः प्राञ्चतमः कियकरोदित्यत्राह मुनिः । स इति ।

मायापवृंहितः भगवत्सङ्कल्पेन व्याप्तः स विभुर्देवः ।

जन्यां पञ्चजनस्य दुहितरि हर्यश्वसंज्ञानयुतं

यत्र ॥ १ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नान्विशिनष्टि । हे नृप ! सर्वे दाक्षायणाः दक्षस्य पुत्राः । अनन्तरापत्ये कार्पासः । अपृथग्धर्मशीलाः समानधर्माचरणाशालाः । प्रजासुते निमित्तं पित्रा प्राचिनसेन प्रांकाः आदिष्टाः प्रतीचीं विशिं प्रययुः ॥ २ ॥

क सिन्धुसमुद्रयोश्च सङ्गमः यत्र नारायणसंशरणं सुम- हत्पुण्यमत एव मुनिभिः सिद्धं च निवेष्टितं तीर्थं वर्तते तत्र ययु- रित्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्य तीर्थस्योपस्पर्शनादयं विनिर्धृतमलः निरस्तमल आश- योऽन्तेः करणां येषां तादृशास्ते । पारमहंस्ये धर्मं । परमहंसानां ज्ञानानां कर्म पारमहंस्ये तस्मिन्नवृत्तिधर्मे प्रोत्पन्ना मनीष्यं तादृशाश्चाभवन् ॥ ४ ॥

एतन्भूता अपि पित्रादेशेन प्राचिनसाज्ञया यन्त्रिता चशीकृतः उग्रं तप एव तेषां चक्रुः । पारमहंस्यधर्मेपरा अपि पित्रादि- प्रजावृद्धिविधानोपयुक्तं तप एव चक्रुर्नित्यं । एवं प्रजासुतकृते यत्तान् प्रजासुतकृतयुक्तयन्ते कुर्वाणास्तान् हर्यश्वान् देवर्षिः श्रीनारदो ददर्श । इति देवर्षेर्दर्शनस्य वीक्ष्यं द्योतयति ॥ ५ ॥

हर्यश्वान् प्रयुवाच उक्तमेवाह । कथमियादित् सगं करि- त्यथेत्पन्तेन । हे बालका ! सूर्यं बालिका अज्ञाः सन्तः प्रजाः कथं स्रक्षथ अज्ञतामेवाह । अदृष्टुति । भूनाऽन्तमदृष्टा कथं स्रक्षथेत्यन्वयः धियां सूर्याऽज्ञानादिकं स्पृष्ट्यपयोगीव प्रतिभाति तथापि न तस्पृष्ट्यायोगितेनोच्यते । तस्य भूः क्षेत्रमित्यादिभिः स्पृष्टिप्रति- क्षेपकत्वावगमात् । किन्त्वदृष्टा सगं कर्तुमुद्यताः दृष्टा तु भयन्तः सर्वाद्यागाविवृता एव भवेयुर्नित्यत्रोच्यते । कथंशब्देन भूनाऽन्त- ज्ञानाद्युत्तानि सर्वाद्यागस्य सम्भाषणा द्योत्यते । अत्रि- ब्राह्मणं कथं चित्तसगं कर्तुमुद्यताः विज्ञाय सुतगां नदृष्ट्यागाविवृ- ता भवन्तः भवेयुर्नित्यर्थः । भुवः पार्थिवस्य देहस्यान्तमवसान- महृष्टानालोच्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

एकः पुरुष इश्वरो यस्मिन्सद्राष्ट्रम ईश्वरतियस्यं जगत् राष्ट्रा- दीनां द्वितीयास्तानामविज्ञायत्येतेनात्मनः । अदृष्टान्तममान्त्रातर्निगी- मोपायं जीवात्मस्वरूपस्याविष्टानि हृदयविल बहुरुपात्मने रूपो- त्थयं बुद्धिरूपां पुंश्च लया व्यभिचारिण्याश्चपलाया बुद्धः यतिं तस्मैस्पृष्टोवस्वरूपम् ॥ ७ ॥

उभयतोवाहो स्पृष्ट्यव्ययकरी नदीं मायारुपां पञ्चपञ्चदशं पञ्चविंशतितत्त्वात्मकं गृहं सतीवशरीररूपम् । चिचकय चिचपत्ते हंपे वन्वमोक्षेहत्वापादनात्मककथारुपाभ्यां विचित्रपत्ताभ्यां युक्त- मोश्वरमिति भावः । क्षीरपदपम श्रुतेः पविर्गोत्रेश्च निमित्ते नोक्षणं हृदं नित्यं । एवं निधे स्वये भ्रमणशीले कालचक्रमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानमन्तरेणा केवलकर्मणां परमश्रेयःसाधनत्वं निविच्यतेऽस्मि- न् । नैत्रोपाद्धानं रचयति । नः शान्ति । पाञ्चजन्यां पञ्चजन- यामिन्नापतेः पुड्यास त्रिष्णुमायया त्रिष्णुमहिम्ना ॥ १२ ॥

तत्र प्रतीक्यां सिन्धुसमुद्रयोः सङ्गमोऽस्ति यत्र सङ्गमे

नारायणसंशरणं तीर्थं चास्ति सुमहान्तो मुनयश्च सिद्धाश्च सुम- हत्पुण्यमिच्छाः तैर्निवेष्टितम् ॥ ३ ॥

तस्य तीर्थजलस्य स्नानाच्चमनादिना विनिर्धृतमलः आशयो- येषां ते तथाक्ताः ॥ ४ ॥

यत्तान् स्रक्षन् ॥ ५ ॥

हे हर्यशवाः ! सज्जनलक्षणं कर्म प्रयोजनेन (२) भवितव्यं (२)निकथं संस्कृतं न कथमपि (३) ज्ञानाभावात् । ज्ञाना-मा- नात्मविवेकलक्षणां वा इत्यनेन सूचयति "परोक्षाप्रथा इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विपः" इति श्रुतेः । इतरथां दुर्योधाय हर्यशवानामा- त्मर्गिकज्ञानसद्भावप्रकटनाय च परोक्षनचनेन ज्ञानाभाव दर्श- यति । अदृष्टुति । यस्माद्बालकाः अतएव च बालिशा इत्युप- चारमात्रवचनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकर्मसङ्गमः ।

उवाच चेति चतुष्कम् । पञ्च गुणिताः पञ्च आश्रयिकया यत्र तद्गृहमाश्रयरूपमद्भुतम् ॥ १-१४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतभागवतदर्शिनी ।

वाचः कुटेन हर्यश्वानन्यांश्चाकृत वेष्णवान् । पञ्चमे नारदः शमः स दक्षुगोति वसयते ॥ १-२ ॥

तत्र । दिशि नारायणसंशरणं महदुत्तं । यत्र सिन्धोनेद्याः समुद्रस्य च सङ्गमः ॥ ३-४ ॥

यत्तान् । उद्यतान् ॥ ५ ॥

शुक्रान्तःकरणा एते मोक्षधर्माधिकारिणाः । अनुरोधान् पितुः कस्मादत्र मज्जन्ति कर्मणा । तावमान मोक्षये तत्सम्प- दिक्ष्येन गृह्णवाक । इति कार्पासका वाच कृतास्तानाह नारदः । हे हर्यशवाः ! भूनाऽन्तमदृष्टा प्रजाः कथं स्रक्षथ व्याख्यानेषां स्वयमेवात्र कारणेन इति न व्याख्यायन्त । तस्मान् सूर्यं बालिशा सूर्या एव यता बालकाः पालका इति पाठे प्रजानां पालका अपि सूर्य बालिशा एव । वनेति निस्समये । एक एव पुरुषो यत्र तद्रा- ष्ट्रमित्यादिक्रियान्तानामविज्ञाय कथं सगं कारिष्येति नृनोयेनात्मनः । उभयतोवाहः । उभयदिक्पलाहवर्ती पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतितत्त्वानामद्भुते गृहे निष्ण परमसद्भूतयप्रदत्तान् भक्तानां तानि नयेत् श्वत्सुमहेन्तीति भावः । श्रुतेः । पविर्गोत्रेश्च निमित्तमतिनाश्या । कर्माव वस्तु । विपश्चितः सद्योजस्य ॥ ६-८ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तपर्यायः

पञ्चमे श्रीनारदकृपिणा हरिणा हर्यश्वदिपोषणो कृत्तमित्या- युच्यते त्रिभुविपुत्रतायः ॥ १ ॥

अपृथग्धर्मः पीठं ज्मभावश्च येषां न ॥ २ ॥

- (१) ज्ञानात्म्यं प्रयोजनेन । (२) न सज्जनम् । (३) ज्ञाना-प्रयोजनताभावात् ।

कथं स्वपितुर्गदेशमविद्वांसो विपश्चितः ।
 अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ ॥ ६ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥
 तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया ।
 वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं निममृशुर्धिया ॥ १० ॥
 भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादिनिजबन्धनम् ।
 अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ ११ ॥
 एक ऐवश्वरस्तुर्यो भगवान् स्वाश्रयः परः ।
 तमदृष्ट्वाभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १२ ॥
 पुमान्निवैति यद्गत्वा विलस्र्गं गता यथा ।
 प्रत्यग्धामाविद् इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३ ॥
 नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणाव गुणान्विता ।
 तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्र प्रतीच्यां दिशि यत्र सिन्धोर्नद्याः समुद्रस्य च सङ्गमः
 तत्र सुमहन्नारायणस्मरन्तीर्थं प्रयशुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३ ॥

तस्मिन् सर्गं उपरुपर्शनात् ज्ञानात् विनिर्धूनमन्न आश-
 योऽनःकरणं येषां ते ॥ ४ ॥

पित्रादेशेन प्रजापतिवृद्धये यत्तानपि पारमहंस्ये धर्मे प्रोत्पन्न-
 मतिनया मोक्षाधिकारिणां ज्ञात्वा देवर्षिस्तान् ददर्श ॥ ५ ॥

अथ दर्शनानन्तरमुवाच मोक्षोपायं दशभिर्गुणैर्वाक्यैस्तान्
 प्रत्युपदिष्ट्वा ॥ हे हर्यश्वाः हे पाण्डकाः ! प्रजापतिपुत्राः भुक्तोऽ-
 न्तमदृष्ट्वा अनप्य वालिशाः अज्ञा नृपं कथं प्रजां स्वक्षयथ ॥ ६ ॥

तथा राष्ट्रादिकमविज्ञाय अहो कथं सर्गं करिष्यथेति त्रया-
 षामन्वयः ॥ ७ ॥

पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतितत्त्वानामद्भूतं गृहमाश्रयम् । श्वरैः
 पविभिश्च निर्मितम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका

श्रीशुकदेवजी बोले उन दक्षजी ने विष्णु की माया से संयुक्त
 हांकर उस पांच जनी भायीं मे हर्यश्वा नामक दश हजार
 पुत्रों को उत्पन्न किया ॥ १ ॥

हे नृप दक्ष प्रजापति के वे पुत्र सब एक स्वभाव वाले थे
 उनको पिता ने प्रजा सृजने की आज्ञा दी तब वे सब पश्चिम
 दिशा को चले गये ॥ २ ॥

उस पश्चिम दिशा में सिंधु नाम की नदी तथा समुद्र के
 संगम में जहाँ सिंधु से संचित बड़ा भारी नारायण सरोवर
 नाम का तीर्थ है ॥ ३ ॥

तहाँ उस तीर्थ में स्नान पान करते मात्र उनके मनके कलमप
 सब दूर हांगय तिस से इन सबों की परम हंस धर्म में
 बुद्धि उत्पन्न होगई ॥ ४ ॥

पिता की आज्ञा के परवश होकर प्रजाओं की वृद्धि के
 निमित्त उग्रतपस्या को करने लगे उन को उस प्रकार यज्ञ युक्त
 होने पर देवर्षि नारदजी ने जाकर देखा ॥ ५ ॥

उन से नारदजी बोले हे हर्यश्वा हे तुम जगत् पाण्डक
 होने पर भी अज्ञानी हो क्योंकि पृथ्वी के अन्त को न देखकर कैसे
 प्रजाओं की सृष्टि करोगे ॥ ६ ॥

तैसे ही एक पुरुष वाले राज्य को न देखकर पैठे
 पीछे नहीं निकलने लायक विलको न देखकर बहुत रूप
 वाली स्त्री को न देखकर पुंश्ली स्त्री के पति पुरुष को
 न देखकर दोनों तरफ को वहने वाली नदी को न देखकर
 पश्चिम वस्तुओं के अद्भूत घरको न देखकर विचित्र कथा
 वाले हंसको न देखकर सुराओं से वज्रों से घने हुये धूमने
 वाले पदार्थ को न देखकर कैसे सृष्टि करोगे ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

विपश्चितः । सर्वज्ञस्य स्वपितुर्गदेशमात्मनोऽनुरूपमविद्वां-
 संऽज्ञानतः पूर्वोक्तं चैकपुरुषं राष्ट्रमित्याद्यविज्ञायाहो कथं सर्गं
 करिष्यथेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

वाचः कूटम् परोक्षवादेनार्थान्तरमिव प्रतीयमानं वचनम् ।
 औत्पत्तिकी सहजा मनीषा विचारशक्तिर्यत्र राश्रतया विधा
 स्वयमेव विममृशुर्बिचारितवन्तः ॥ १० ॥

तत्सङ्गभ्रंशितेश्वर्यं संसरन्तं कुभार्षवत् ।

तद्गीतारबुधस्पेह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥

सृष्ट्यप्ययकरिं मायां वेलाकूलान्तवेगिताम् ।

मत्तस्य तामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

नारदोक्तदशवाक्यानां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थात्तद् दशभिः ।
अदृष्टान्तं भुव इत्यत्र भूशब्दार्थमाह । भूरिति । क्षेत्रं तच्चात्र जीवसंज्ञं
लिङ्गशरीरं यन्न जयन्धनमात्मनो बन्धकारणम् । अन्तशब्दार्थमाह ।
निर्वाणं नाशम् । असद्भिर्मांक्षानुपयोगिभिः कर्मभिः किं भवेत्
किमपि ॥ ११ ॥

एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह । एक एवेति । तुर्यः सर्वमात्मी ।
स्वाश्रयः स्वाधारः । अमभं नित्यमुक्तम् । असद्भिरीश्वरात्मपतितैः
कर्मभिः ॥ १२ ॥

विलम्बादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमान् यद्गत्या प्राप्य
विलम्बं पातालं गत इव तैवेति नावर्तते तत् प्रत्य-
क्षाम ज्योतीरूपं ब्रह्माविदोऽविदुषोऽसद्भिर्नश्वरस्वर्गादिसाधनैः
कर्मभिः ॥ १३ ॥

• बहुकूलं त्रियमित्यस्यार्थमाह । नानारूपेति । क्षेत्रीयैश्च पुंश्च-
लीव विमोहकैः रजसादिगुणैरन्विता । तन्निष्ठां तस्या अवसानं
विश्वकमगतस्याप्राप्तस्य । असद्भिरेशान्तैः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तस्याः सङ्गेन भ्रंशितमै-
श्वर्यं स्वातन्त्र्यं यस्य । कुम्भिता भार्या यस्य तद्वत् । तस्या
गतीः सुखदुःखलक्षणाः । संसरन्तं गच्छन्तं जीवमबुधस्याजानतः ।
असद्भिर्वैश्विधकप्रभैः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतोवाहामित्यस्यार्थमाह । सृष्ट्यप्ययौ करोतीत्युभ-
यतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलं प्रवाहपतिनां निर्गमस्थानं
तपोविद्यादि तस्यान्ते समीपे वेगितां निर्गमप्रतिबन्धाय क्रोधा-
दङ्कारादिभिः कृतवेगां मत्तस्य तद्भेगेन विवशस्यात एव तां
तथाभूतामविश्वस्याविचारयतः । असद्भिर्मायिकैः । यद्वा । वेलाकूलं
समुद्रस्य व्यवहारस्थानं तस्य समीपे समुद्रवृद्धिहासाभ्यां यथा-
भयतोऽन्तर्वहिः कृतवेगा नदी भवत्येवं समुद्रतुल्यस्यात्मनो
व्यवहारस्थाने वेह जन्ममरणादिभिः कृतवेगामित्यर्थः । वेगिनी-
मिति पाठो वेगवर्ताम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतवन्द्यचन्द्रिका ।

विषादितः सर्वज्ञस्य स्वपितृरन्तजन्मसु हितोपदेशेन रक्षकस्य
शास्त्रस्यादेशमनुशासनमनुकूलमभिज्ञासौ युगे कथंचिन्मर्गं करि-
ष्यथ त्रिज्ञाय तु न यतिष्यथेति भावः ॥ ६ ॥

एवमन्यापदेशरूपाणि देवपैत्र्यास्याकर्मण्यं ताव हर्षह्याः
स्वयं विमृशुर्गित्याह मुनिः । तदिति । तद्देवपैत्र्यां निशस्याकर्मण्यं
हर्षथा अस्तिपत्तिकमनापया स्वभावसिद्धा मनीषा विचार-
शक्तिसंस्थास्तथा बुद्ध्या । देवपैत्र्याः कृते कृतमथोद्यनस्तद्बु-
धैर्वाचः कृते प्रच्छन्नाभिप्रायं वाक्यमित्यर्थः । विमृशुः विचा-

रपूर्वकमभिप्रायं निश्चितवन्तः ॥ १० ॥

कथं विमृशुर्गित्यपेक्षायां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थात्तद् । भूरित्यादि-
दशभिः । तावद्दशशब्दार्थमाह । भूः क्षेत्रमिति । जीवति प्राणान् धार-
यतीति जीवः सपाणः । स एव भक्ता यस्य तत्सपाणशब्दवाच्य-
मित्यर्थः । यद्वा । जीवः प्रत्यगात्मैव तेन स्वस्यभ्रायते इति तज्जीव-
संज्ञं याहुलकात्कर्मणि कः । जीवेन प्रेषमित्यर्थः । "एतद्यो वीक्ष्य
तम्" इति शरीरस्य जीवेन ज्ञेयत्वगानात् । अर्थादितजवन्धनमना-
द्विपुण्यपापकर्मनिवन्धनं यत्क्षेत्रं तद्दशशब्दार्थं इति विमृशुर्गित्यर्थः ।
अन्तशब्दार्थं तैर्निर्णीतं वदन् समुदायाभिप्रायमाह । अदृष्टेति । तस्य
भूशब्दस्य विनाशितस्य क्षणस्य निर्वाणमन्तशब्दविवाचित्तं
प्रकृतौ देहस्य प्रलयमदृष्टाऽनालोच्यमासत्कर्मभिः किं भवेत्
जन्मजरामरणादिमहेहापादककर्मनिवन्धननिवर्त्तयद्भिः प्रत्युत भवेत्
त्यापादकैः कर्मभिः न कोऽपि पुत्र्यार्थोऽस्तीत्यर्थः । अत्र सर्वत्र विचा-
रद्वलोकैषु किमसत्कर्मभिर्भवेदिति चतुर्थः पादो ज्ञेयः ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्यस्य तैर्निश्चितमर्थमाह । एक इति । तुर्यः
जागराद्यवस्थात्रयातीतः स्वाश्रयः अनन्याधारः परः प्रकृति-
पुरुषावलक्षणः भगवान् पाङ्गुगणपुण्यां निरस्तनिम्बलदोष एक
एवेश्वरः अन्तः प्रविश्य धारणां नियन्ता तमेवं भूतमभवं भव-
प्रतिभटमविदित्वानुपास्य । एक एवेश्वर इत्यनेन पुरुषशब्दार्थे
उक्तः । अनेनैवेश्वरप्रतिभटस्यन्धीशान्त्यं जगद्राष्ट्रमिति फलितम् ।
ईशितन्यानामीश्वरानुननेनस्यैवोचितत्वाद्दाराध्येश्वरानुरूपैरीश्व-
रैर्यमुस्यापादकैः कर्मभिः किमित्यर्थः ॥ १२ ॥

विलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमानिति । विलम्बं पातालं
गत इव पुमान् जीवः यद्गत्या यद्दर्याविलं प्राप्य "हृद्यमान्मा
प्रतिष्ठितः इतिवचनात्प्रैति नाथगच्छति । यथा विलम्बं गतो नितरं
भोगासक्तः मदान्धः स्वस्वरूपादिकं न विचिन्तति ततो न निर्ग-
च्छति च तथा प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रवृत्तिनियुक्तं यत्र हृद्यदेशे
स्थितः नाथगच्छति तज्जीवस्वरूपस्याभिधाने हृद्यं विलं चादृष्ट-
निर्गममर्थेनेन विवाञ्छमित्यर्थः । समुदायाभिप्रायमाह "प्रत्यक्षाम
हृद्यविलस्यं प्रोक्तं राजकाशं भाव ज्योतिः जीवान्मस्वरूप-
मविदुषः अजानतः असत्कर्मभिः देवमनुष्यादिशरीरहृद्यविला-
षस्थापादकैः कर्मभिः किं भवेत् किमपि अयो नास्ति प्रत्यु-
तानर्थं एवेति भावः ॥ १३ ॥

बहुकूलमित्यस्यार्थमाह । नानेति । अन्तमनो जीवस्य या नानारूपा
बहुकूलमती । रणैर्याथ पुंश्चलीव रागादिभिरगुणैरन्विता
तुक्तिः येन बहुकूलं त्रियमित्यनेनाभिप्रेत्यर्थः । तस्या निष्ठा-
मन्ताने विश्वकमगतस्याप्राप्तस्येह लोकेऽसत्कर्मभिः किं भवेत्
प्रत्युत संसाररूपानर्थं एवेति भावः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तन्महेति । तस्यां सङ्गेन
पातालदेशेन भ्रंशितमैश्वर्यमकर्मण्यं च यस्य तमत्र एव कुम्भिता

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रसंग्रहिका ।

भार्या यस्य । तेन तुल्यं कर्मार्यवत् । भार्याभिलषितवस्त्राभरणार्थं जना-
याम्दुःखिनमिव स्मरन्ते जन्मजरामरणादिपरिवृत्तिरूपसंसारमनु-
भवन्ते संसृष्टजीवस्वरूपम् । तद्गतीः । बुद्ध्यायत्तस्वर्गनरकादिगतीश्चा-
बुधस्याजानतः । असत्कर्मभिः स्वर्गनरकादिगत्यापादकैः कर्मभिः
किं भवेन्न किमपि भेषः सम्भवति । प्रत्युत दुःखमेव स्यादिति
भावः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतोवाहामित्येतद्विश्रुयोति । सृष्टयप्यवकरीमिति ।
जन्ममरणकर्मिणेनोभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलशब्दौ तार-
द्वयपरो तयोरन्तःस्वप्नाने वेगितां संजानभेगाम् । इहलोकपरलोको
वेलाकूलत्वेन रूपतौ । वेगेनेहलोकपरलोकप्राप्तिकरीमित्यर्थः ।
एवाम्बुधां भार्यां तद्विषयस्य तत्त्वेनाविषयस्य तथाभूतामविष-
याविचारयतः । तत्र हेतुः । मत्तस्य मायापरवशाभ्यासत्कर्मभि-
रिहपरलोकप्राप्तिहेतुभिः कर्मभिः किं भवेन्न किमपि प्रत्युना-
न्ततः स्थावरत्वादिप्राप्तिरूपोऽनर्थ एवेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिज्जसभ्वजर्ताथंकृतपद्मरत्नावली ।

अनुरूपमात्मानामविशेकलक्षणम् ॥ २ ॥

औत्पत्तिकमतीपया स्नाभाविकज्ञानसम्पन्नया धिया विचार-
भिसृष्टया बुद्ध्या वाचः कूटं वचनसमूहं गुह्यभाषात्मकत्वेन
कूटमिव प्रतीयमानं वा अल्पबुद्धिभिरुर्वीषं वा स्वयं परोपदेशं
विना विममृशुः विचार्यालोक्य निश्चिनवन्त इत्यर्थः । “मननेच्छा
मतीया स्याज्ज्ञानं बुद्धिर्भूतिस्तथा” इत्यभिधानम् । “कूटं तु कैतवं
क्षेयं समूहो मेलनं तथा” इति च औत्पत्तिकमतीपया निरूपणोक्तं
धिया विममृशुरिति वा ॥ १० ॥

कथं निश्चक्रयुरिति तत्राह । भूः क्षेत्रमिति । भुवोऽन्तमित्यत्र
भूशब्देन क्षेत्रं सूक्ष्मशरीरं लिङ्गशब्दवाच्यमुच्यते । कस्य विद्य-
मानमत्राह । वीजंति वीजसंज्ञस्य जीवस्य यच्छरीरमनादिकाब-
मारभ्य जीवंति नगरं बभ्रान्तीति अनादिनिवन्धनम् । अस्मिन् काले
प्रारब्धमित्यनियमादनादि (१) जनेन लिङ्गशरीरस्य भूशब्दवा-
च्यत्वे युक्तम् “भूस्तत्तायाम्” इति धातोः सत्तायास्तथात्वात् (२)
तस्य शरीरस्थाने निर्वाणं सर्वात्मना नाशमहृष्टानेनोपायेन नाशो
भवतीत्यज्ञात्वात्कर्मभिरात्मानामविशेकान्तकैः सजैनलक्षणैः
कर्मभिः किं फलं न किमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राजयमित्यस्य विमृष्टार्थमाह । एक एवेति । तुर्यो-
ऽवस्थात्रयानीति । अमर्षं न भवः संसारः उत्पात्तिर्वा यस्य स तथा
तं नित्यमुक्तमित्यर्थः । महृष्टाविजाय पुरुषस्य पशुर्दिसालक्ष्मणैः
भगवद्दर्शनाबुद्धिशून्यैः यागादिकर्मभिः किं नित्यं फलं भवेन्न स्या-
दित्यर्थः । पुंसोऽमर्षं मुक्तिप्रदं वा ॥ १२ ॥

खिलं चाहृष्टनिर्गममित्यस्यालौचित्यार्थमाह । पुमानिति । पुमान्

(१) अनादिशब्देन ।

(२) अनादित्वात् ॥

वप्रत्यगात्मना सर्वात्मनानुगतं ब्रह्मस्वरूपं गत्वा नापि तदनि-
यितवलात्मकत्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्माधिदेऽजानतः पुंस इह जं
ल्लोके नित्यनैमित्तिकाद्यसत्कर्मभिः इतरविषयैः खिलं स्व-
व्यतिरेकहृष्टान्तः । अनेन महृष्टनिर्गममित्यस्य पुनरावृत्तिशून्योऽ
इतरत्रानिष्क्रमणार्थ इति सूचितम् ॥ १३ ॥

यदुपामित्यस्य युक्तार्थमाह । नानारूपेति । आत्मना जीव
या बुद्धिः चिद्विदात्मिका सत्त्वादिगुणैरुपरक्ता विकृता
अत एव नानारूपा “मजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्” इति श्रुतेः । ना
विषयसंस्काराधिवासितत्वात्स्वैरिणी स्वच्छन्दवर्तिनी स्त्रीष तन्नि
तस्याः बुद्धेश्चतनायाः निष्ठां भगवत्परतामचिदात्मिकायाः नाः
मगतस्य भगवन्नृत्त्यादिनामग्रीमकुर्वतः पुरुषस्य बुद्धिदोषनाश
समर्थैः दानादिलक्ष्यैः कर्मभिः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपनिमित्यस्य विवक्षितार्थमाह । तत्सङ्केति
तस्याः रजस्तमःप्रकृतंबुद्धेः सङ्गेन वशावर्तिलक्षणेन भ्रंशि
विस्मरन्ते नष्टमैश्वर्यं भगवद्ज्ञानलक्षणशमदमादिलक्षणं वा यत्र
स तथा तम् । अत एव संस्मरन्ते सुखदुःखे भुञ्जानं जीवं तद्वत्
तस्य जीवस्य गतीः स्वर्गनरकादिलक्षणमाश्चानुभस्याजानतः पुंसः
असद्भिः भगवद्बुद्धेशेन प्रसक्तैः कर्मभिः तीर्थक्षानादिलक्ष्यै
दुःखनिवृत्तिः फलं भवेन्न किम् । कुतिसता शास्त्रलोकनिन्दना भा
पुंश्चली यस्य । स तथा तस्य या नरकादिगतिः तद्वत् अनेन पुंश्च
लीपतिशब्दार्थ उक्तः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतोवाहामित्यस्याभिमतार्थमाह । सृष्टीति । वेलाकूलश
ब्दाभ्यां सृष्टिसंहारौ लक्ष्येते । तयोरन्तर्बोर्बाहशब्दोपलक्षितवेगयुक्त
स्थितौ शनैः प्रवर्तमानां तथाकां (२) क्रमव्युत्क्रमतः उभयतो वाहत्वं
एवमिदंभीश्वरमावां मत्तस्य विषयरागणा विस्मृतस्य अत एव
तद्विज्ञानात्तद्विषयज्ञावाभावादसाद्भिः कर्मभिः अमर्षया कृतक
पमादिलक्ष्यैः मायाविनिर्गतकं फलं प्रसिद्धनद्याश्च बुद्धिहा-
साभ्यामुभयतो वाहत्वं सिन्धुसङ्गमे एष्टं नदीमातृके देरे
सस्यादिसंहारं च ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिज्जसभ्वजर्ताथंकृतपद्मरत्नावली ।

तत्सङ्कल्पेनैश्वर्यमिति । जीवस्य स्वज्ञानादिरूपं स्वरूप-
सामर्थ्यं दर्शितम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्भिज्जसभ्वजर्ताथंकृतपद्मरत्नावली ।

वाचः कूटं परोक्षवादेनार्थान्तरमिष प्रतीयमानं वचनम् ॥ १० ॥
नारदोक्तानि दद्य वाक्यानि सुखबोधार्थं स्वयमेव व्याख्ये
दद्यभिः । तत्र महृष्टान्तं भुव इति व्याख्ये । भूरिति । क्षेत्रं तन्वात्र
जीवसंज्ञं लिङ्गशरीरमनादि आदिशुभं निजस्य जीवात्मनो
यत्नं यतस्तत्तस्य निर्वाणस्य अमर्षं ज्ञानेन नाशमित्यर्थः ।
असत्कर्मभिः अथास्तैः कर्ममार्गैस्तेन कर्मनिर्वाणार्थ-
मेव प्रत्युत यतश्चमिति भावः ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्येतद्याचष्टे । एक इति । तुर्यैः विश्वतैजस-
प्राज्ञेभ्यो भिन्नभूतुर्थः । राष्ट्रं जगदिति ज्ञेयम् । अमर्षं न विद्यते

भीमद्विभवाय च कृत्स्नसाराय दर्शनी ।

वः संसारो भक्तानां यतस्तम । अदृष्टा भजनैरप्रत्यक्षीकृत्य । तेन मेव भजतेति भावः ॥ १२ ॥

बिल्वं चादृष्टनिर्गममिति व्याचष्टे । पुमानिति । यत् प्रत्यग्भाम तावो भगवतो भाम वैकुण्ठं गत्वा प्राप्य न पुनरिति न पु-
रावर्त्तने । बिल्वसर्गे पातालं गतो यथा तत्रैवासज्य तिष्ठती-
यः । अविदः अविद्युषो जनस्य तेन वैकुण्ठप्राप्तये यत्प्र-
मति भावः ॥ १३ ॥

बहुरूपां स्त्रियमित्येतद्याचष्टे । नानेति । स्त्रियीष कुषिययोन्मुखी । तु कृष्णविषयोन्मुखी गुणाः सौन्दर्यवैदग्ध्यादयः । पाण्डित्या-
यश्च तैरन्विता । तस्या निष्ठां भद्राभद्रप्रवृत्तिमगतस्य
अज्ञानतः अविचारत इत्यर्थः । अतो विवेकं बुद्धिं कृष्णो-
मुखीं कुरुतेति भावः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमिति व्याचष्टे । तदिति । कुत्सिनभार्य्ये
गृहस्थमिव संसरन्तं जीवन्मनुष्यस्य अज्ञानतः षष्ठ्यभाष आर्षः ।
तस्य गतीः स्वर्गनरकाया अप्यज्ञानतः तेनात्मानमात्मनैवो-
द्धरतेति भावः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतो बाहामिति व्याचष्टे । मृष्टयः यो करोतीति । तां
मृष्टिकाले पूर्वपूर्वतस्तस्मानि निःसरन्ति अन्वयकाले उत्त-
रोत्तरतः पूर्वं पूर्वं प्रवृत्तन्नीत्युभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेला-
कूलस्यान्तं समीपं "वेला स्यात्पीरनीरयोः" इत्यभिधानात् । संसार-
प्रवाहपतितानां निर्गमस्थानं तपोविद्यादि तत्रैव वेगिनीं निर्गम-
प्रतिषन्धाय तपोविद्यादिमन्सु हृष्टैः कोपाहङ्कारादिभिः कृतवेगां
वेगितामिति च पाठः । मत्स्य तत्तद्वेगेन विषयस्य । अत एव तां
तथामृतमधिष्ठस्य अविचारतः । तेन लौकिकप्रतिष्ठादिकमपि
परित्यज्य चारं भ्रजतेति भावः ॥ १६ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतमिदं न्तप्रदीपः ।

निषक्षितः । सर्वज्ञस्य आदेशमाज्ञामनिर्द्वांसः अज्ञानतः ॥ ६ ॥
आत्पत्तिकी स्वाभाविकी मनीषा यथावदर्थचिन्तनरूपा
बुद्धिबुद्धिस्तया धिया वाचः कूटं गूढार्थं वाक्यं विमृशुः
विचारितवन्तः ॥ १० ॥

ते कथं विमृशुस्त्विष्याकाङ्क्षायां भीमारक्षोक्तदशकृत्वाणां
तैर्धिमृश्य निश्चितानर्थानाह । भृगिति दर्शभिः । तत्र तावत्
अदृष्टान्तं भुव इत्यस्यार्थमाह । स्रष्टं संसारप्रापककर्मोद्भवस्थानं
जायति प्राणात् धारयतीति जीवः । स एव संज्ञा यस्य
तजीवमंशं जिह्वशरीरम् । तस्य निर्वाणं वाचोपायमदृष्टा अमद्भिः
श्रुद्रैः पितृलांकादिफलकैः मोक्षप्रतिषन्धकैः कर्मभिः किं
स्यात् ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्यस्यार्थमाह । एक इति । तुयों जागराद्य-
वस्थाप्रयत्नतः । ननु अवस्थाप्रयत्नाच्ची जीवः किमित्यत आह ।
आश्रयः स्वतन्त्रः परः चक्षुरभिरस्वरूपः । नास्ति भवः
संसारो वैस्मान्तमदृष्टा अन्वयं अमद्भिस्तद्वचनामुपयोगिभिः
कर्मभिः किं भवेत् किमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥

बिल्वं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमानिति । बिल्वसर्गे

पातालं गतो यथा नैति तथा यद्गत्वा ज्ञात्वा नैवेति देहादि-
कमात्मवार्दिना नैव जानाति तत्प्रत्यग्जीवार्थं भाम
स्वरूपमविद अज्ञानतः । अमद्भिः प्रत्यक्स्वरूपराजुप-
योगिभिः ॥ १३ ॥

बहुरूपां स्त्रियं चापीत्यस्यार्थमाह । नानेति । गुणान्विता
त्रिगुणान्विता तन्निष्ठां तस्याः निष्ठां संसारप्रदां प्रकाशात्तत्साध्य-
प्रदामगतस्य अज्ञानतः अमद्भिः संसारप्रापकैः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तदिति । तस्याः बुद्धेः
सङ्गात् अंशितमैश्वर्यं ज्ञानं यस्य तं तस्याः बुद्धेर्गतीः
संसारप्रापकान् मार्गान् । संसरन्तं सम्यग्नुसरन्तमात्मानमनुष्य
अमद्भिः बुद्धिपारवश्यकैः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतो बाहामित्यस्यार्थमाह । मृष्टयः यो करोतीति । सृष्टि-
संहारकरीत्यनेनोभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलं जलनिधेः प्राप्ति-
करं तदं तद्गदिह वेलाकूलं परमानन्दनिधेः प्राप्तिकरं भजनं तस्मिन्
अन्तो निष्ठा यस्य । तस्माद्गूढाद्व्याख्याय वेगितां विद्रुतामधिष्ठस्य
असत्कर्मभिः भगवद्भजनानुपयोगिभिः मायाप्रापकैः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

विद्वान् अपने पिता की अपने अनुकूल योग्य आज्ञाको
न जानकर अहो किस प्रकार तुम सृष्टिकरोंमें ॥ ६ ॥

भीशुकदेवजी वॉले वे हर्यश्वगण नारदजी की उस अप्रकट
वाणी को सुनकर स्वभावमिद अघनी बुद्धि से उस वाणी
के अर्थ को विचारने लगे ॥ १० ॥

उस के अर्थ को कहते हैं कि अपना जो लिङ्गशरीर है
सोई भूमी है वही लीच के बन्धन का कारण है उस शरीर
को छुटा कर मोक्ष होने का उपाय नहीं जाना तो अमत्
कर्मोंसे क्या होगा ॥ ११ ॥

जाप्रत् आदि अवस्थाओं से परे एक ईश्वर पर अपने ही
आश्रम रहने वाला है अजन्माहै उस ईश्वर को नहीं जानने
से पुरुषको असत्कर्मों से क्या काम होगा ॥ १२ ॥

वहाँ जाने पाँडे पाताल को गया सरीका पुरुष फिर
नहीं आसक्त है उस उद्योतिरूपस्थानको न जाने से असत्
कर्मों से मनुष्यको क्या होगा ॥ १३ ॥

जीवकी बुद्धि गुणों से युक्त होने से नाना रूपवाली
व्यभिचारिणी स्त्री सरीकी होजातीहै उसको यथांश जाने
बिना असत्कर्मों के करने से पुरुष को क्या होगा ॥ १४ ॥

उस बुद्धि के सङ्ग से जिसका दिव्यज्ञानादि ऐश्वर्यं नष्ट
होगा, है खोटी स्त्री वालों की नाई दुःख पाताहै संसार में
भूमता है उस बुद्धिकी गतिबों को जाने बिना असत्कर्मों से
इस पुरुषको क्या होगा ॥ १५ ॥

उत्पत्ति संहार करने वाली मोक्ष को जाने वालों को
भुला कर रोकने वाली भगवान् की मायाको न जानकर
प्रमाद से रहने वाले पुरुषको असत्कर्मों से क्या प्रयोजन
सिद्ध होगा ॥ १६ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्पणम् ।
 अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १७ ॥
 (१) ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बन्धमोक्षानुदर्शनम् ।
 विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १८ ॥
 कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत् ।
 स्वतन्त्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १९ ॥
 शास्त्रस्य पितुर्गदंशं यो न वेद निवर्तकम् ।
 कथं तदनुरूपाय गुणानिस्रम्भ्युपक्रमेत् ॥ २० ॥
 इति व्यवसिता राजन् ! हर्यश्वा एकचेतसः ।
 प्रययुस्तं परिक्रम्य पन्थानमनिवर्त्तनम् ॥ २१ ॥
 स्वर्ब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदाम्बुजे ।
 अखण्डं चित्तमवेदय लोकाननुत्तग्न्मुनिः ॥ २२ ॥
 नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनाम् ।
 अन्वतप्यत कः शोचन् सुप्रजस्त्वं शुचां पदम् ॥ २३ ॥
 स भूयः पाञ्चजन्यायामजेन परिसान्त्वितः ।
 पुत्रानजनयदत्तः सवलाश्वान् महस्रशः ॥ २४ ॥

भीमश्रृंगवचनभाष्यार्थदीपिका ।

पञ्चपञ्चेत्यस्यार्थमाह । पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतयांसी अद्भु-
 तदर्पणमाश्चर्यरूप आश्रयः अध्यात्मं कार्यकारणसंघाताधिष्ठा-
 तारं तमबुधस्य । असद्भिर्मिथ्यास्वातन्त्र्यकृतेः ॥ १७ ॥

कश्चिद्धममित्यस्यार्थमाह । ऐश्वरमीश्वरप्रतिपादकं विविक्तं
 पदं चिह्नरूपं वस्तु येनेति हंसपदव्याख्यातम् । बन्धमोक्षावनु-
 दर्शयतीति तथा । अनेन चिन्नाः कथा यस्यांत व्याख्यातं तदु-
 त्सृज्यानश्यस्य अज्ञायदियुः । असद्भिर्विद्विमुखैः ॥ १८ ॥

क्षौरपव्यमित्यस्यार्थमाह । कालचक्रमिति । भ्रमिभ्रमभात्मकम् ।
 तीक्ष्णमिति निष्कर्षयदिति च क्षौरपव्यपदं व्याख्यातम् । तद-
 बुधस्यातप्य फलस्य नित्यबुद्ध्या कास्यकर्मानुष्ठाने वैगुण्य-
 बाहुल्यदसद्भिः ॥ १९ ॥

सर्वापत्तरादेशमित्यस्यार्थमाह । शास्त्रस्य स्वपितृर्हितीगजन्म-
 हेतोः । तदनुरूपाय (२) निवृत्त्यनुरूपाय निवर्तकमादेशं यो न वेद स
 कथं गुणाविधर्मी गुणमयप्रवृत्तिमार्गविश्वामिवान् सन्नुपक्रमत्
 सृष्ट्यादी प्रवर्तते । "मांश्रशत्रुस्यर्द्धानां जीवमायान्तरात्मनाम् । शास्त्र-
 कालोपदेशानामजानि किमु कर्माभः" इति वाचः कूटभ्रंशद-
 श्लोकः ॥ २० ॥

इति व्यवसिता एव निश्चितवचनः । एकचेतस एकमत्ययुक्ताः ।
 न नारदं प्रदक्षिणीकृत्यापुनरावृत्तिमार्गं प्रययुः ॥ २१ ॥

(१) ईश्वरम् इति भीमश्रृंगवचनभाष्यार्थपाठः ।

(२) निवृत्त्यनवर्तयति नैलक्षण्यपाठः ।

भीमश्रृंगवचनभाष्यार्थदीपिका ।

निर्भातः साक्षात्कृतो यो हृषीकेशस्तस्य पदाम्बुजे अनुत्तर-
 दन्वचर्गदित्यर्थः ॥ २२ ॥
 नाशमदर्शनं स्वधर्मभ्रंशं वा । शीलेन शालनेन शोभन् इति तथा
 तेषाम् । कां दत्तः । सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रवत्वं शुचां शोकानां स्थानम् २३
 अजेन ब्रह्मणा । सहस्रशः सहस्रसंख्यात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमश्रृंगवचनभाष्यार्थदीपिका ।

पञ्चपञ्चाद्भुतगुर्हात्येताद्भृगोति । पञ्चविंशतीति । पञ्चविंश-
 तितत्त्वानां जीवपर्यन्तानां सङ्घातरूपं यत्पुरुषस्य परमपुरुषस्या-
 द्भुतं तपसां गरारमात्मस्यध्यात्मं परमपुरुषधार्यत्वेनावस्थितम-
 बुधस्यानिचारयतः । असत्कर्मभिर्विहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमापाद-
 कः कर्माभः किं भवेन्न किमपि प्रत्युत ब्रह्मादिभ्रमप्रयुक्तोऽ
 नर्थ एवेति भावः ॥ १७ ॥

कश्चिद्धमं चिचकथमित्यनहृचाचष्टे । ईश्वरमिति । अनेन हंस-
 शब्दार्थे उक्तः । इति दंपानिति हंसः निरस्तनिश्चलदोषः । तमी-
 श्वरं शास्त्रं शास्त्रैकनेद्यं बन्धमोक्षानुदर्शनं बन्धमोक्षावनु-
 दर्शयति बन्धमोक्षहेतुप्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मानुष्ठानेन नो दर्शयतीति
 तथा कर्त्तारं व्युः । अनेन चित्रकथशब्दार्थे उक्तः । विविक्तं पदं
 यस्य नं विविक्तस्थानवर्त्तनं हृदयकुहरे स्थितमित्यर्थः । अनेन
 कश्चिद्धमार्थे उक्तः । उत्सृज्य त्यक्त्वा अज्ञाय उक्तं त्वं तमनालोच्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

ऐश्वर्यं शास्त्रमिति पाठान्तरम् । तत्रैश्वर्यमौश्वर्यप्रतिपादकमध्यात्म-
शास्त्रमुत्प्रेष्यतन्वित्यर्थः । ऐश्वर्यमिति पाठे तु ऐश्वरस्य सम्बन्धि ऐश्वर-
इति शब्दकं तदेवैश्वर्यं स्वार्यं स्पष्टम् । ऐश्वर्यस्वरूपरूपगुणप्रतिपादक-
मित्यर्थः । अत्रापि परशब्देन हेमशब्दार्थ उक्तः । असत्कर्मभिरौ-
श्वर्यमूलयापादकेः कर्मभिः किमपि न अपित्वात्मनाशरूपोऽनर्थं
एवेति भावः ॥ १८ ॥

अत्राप्यभिप्रेतद्व्याचष्टे । कालचक्रमिति । यत्तन्वमात्र-
स्तम्भपर्यन्तं जगत्त्रिकर्षयन्निष्कापयन्नोत्पत्तिर्यः । अनेन पद्य-
शब्दार्थ उक्तः । तीक्ष्णं गर्भजन्मजरामरणादिनिमित्तत्वेन वृःसह-
मनेन क्षीरशब्दार्थ उक्तः । अत्रपरिचरत्मानं स्तनप्रमपरवशं
कालचक्रं तदनुपस्थाविचारयतः असत्कर्मभिः कालव्ययनाशदकेः
किमपि प्रत्युत तापत्रयाभिहितिरिरेवेति भावः ॥ १८ ॥

स्वपितुरादेशं विवृणोति । शास्त्रस्य पितुः शास्त्रमेव हि
सर्वस्य पिता हितोपदेष्टृत्वात्त्यादेशं विवृणोति ह्यापनरूपम-
नुशासनं निवर्तकं प्रवृत्तिधर्मानुष्ठाननिवृत्तिहापकं यः पुत्राज-
िद स गुणविध्वन्नी गुणमयशब्दाद्विषयविध्वासात् । तदनु-
पाय उक्तादेशानुक्त्याय कथं स्पृष्टादावुपक्रमत् । स्पृष्टाद्यनुक्रमस्य
पेदादेशप्रतिकूलत्वात्तदुपरम एव । तदादेशानुकूलः पित्रादेशानु-
ती न स्पृष्टादा यनेनेति भावः ॥ २० ॥

एवं वक्षिः कर्तुं विमदय किमकुर्वन्निवृत्त्याह मुनिः । इतीति ।
राजश्रीतीर्थं व्यवसिताः निश्चयवस्तः । व्यवसायो व्यवसितं
भावे कः सोऽस्त्येवामिति व्यवसिताः अशोभित्वात्मन्त्वर्थोऽोऽश्
हयैश्वाः सर्वे एकचेतसः एकमतसः तं नारदं परिक्रम्यानिवर्तने न
विद्यते निवर्तने निवृत्तिः यस्मात्सं पन्थानं प्रययुः परब्रह्मोपासनेन
मुक्तिं र्गमन्तं प्रापुर्गित्यर्थः ॥ २१ ॥

मुनिर्नारदस्तु स्वरब्रह्मणि ब्रह्मसाक्षिधवापादकवल्लकीस्वरे
निर्भातः साक्षात्कृतो यो हृषीकेशः तस्य पदाभ्युजे चित्त-
मक्षण्डमविच्छिन्नं यथा तथावेष्ट्य लोकाननुचरत् अन्वचरत्
ब्रह्मभाव आर्यः ॥ २२ ॥

ततः को दक्षः । शीलशालिनां सुशीलानां पुत्राणां नारदा-
न्नाशं निशम्य स्पृष्टुं योगनिवृत्तपूर्वकमुक्तिं निशम्याकर्य शोच-
न्नन्वतप्यनाकुलपत् । सुप्रजास्त्वं शुनां पद्मिति लोकिकप्रकारः
सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रवत्त्वं शोकानां स्थानमिति हि किं वदन्ती-
त्यर्थः । अत्र प्रजाशब्देन प्रजाविपस्तिरुपलक्ष्यते ॥ २३ ॥

स दत्तोऽजेन ब्रह्मणा परिस्त्वान्निवतः समाहितः पुनः पाञ्चज-
स्यायां सबलाश्चसंज्ञान् सहस्रसंख्याकान् पुत्रानजनयत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मलावली ।

पञ्चपञ्चस्य विमर्शप्रकारमाह । पञ्चति । पञ्चविंशतितन्विताना-
मङ्गलत्वेन दृश्यते इत्यङ्गदर्शनः गृहस्थानां यो यः पुरुषस्तम-
ध्यात्ममात्मनामविच्छिन्नं वनमानामिन्द्रियं चावुपस्थाज ततः पुरुष-
त्वास्तकर्त्तव्यं । "श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्यादरन्मामनुस्मरन्" इतिस्मृ-
तिविधिं प्राविश्यं विमर्शमासादित्तुगोः वायुप्रत्यादाहिः फलम् । अनेन
पञ्चपञ्चस्य पञ्चकं प्रत्यामिति सूचितम् ॥ १७ ॥

कविर्हंसं चित्रकथामित्यस्यार्थं दर्शयति । ऐश्वर्यमिति । ऐश्वर-
प्रतिपादकं समाध्यादिवापत्रयेण चित्राः कथाः यस्मिन्तत्
व्यथमाक्षाधनुशंयतीति व्यथमोक्षानुदर्शनम् । अत एव हंसं विधि-
कपदं विधिकं सर्वतः सारभूते पद्यन प्राप्नोति अनेन पुरुष इति ।
हंसो यथा सारं क्षीरमेव गृह्णाति तथेदमिति लुप्तोपमम् ।
एवमित्यर्थं भारतादिशास्त्रमुत्प्रेष्यत्वात्प्राप्त्यर्थमिति शास्त्र-
भवयालक्ष्योः ज्ञानलक्ष्यं फलम् ॥ १८ ॥

सुरास्ते स्वयं भूमिमित्यस्यानुकृपां माह । कालचक्रमिति । भूमि-
मित्यनुत्वं सर्वं जगत्त्रिकर्षयन्निष्कापयन्ति व्याख्याति "भ्रामयन्सर्वभूतानि"
इति स्मृतेः । सुरास्तेमित्यस्यार्थेस्तीक्ष्णमिति । सुरास्ते क्षुरधारातद्व-
र्षाक्षणामित्यर्थः । स्वयमित्यस्यार्थः स्वतन्त्रमिति । एतेरर्थः किं
लक्ष्यते इति तदाह । कालचक्रमिति । तदाशमासादिद्वयान्वित-
त्वाच्चक्रस्यपदेशः । तस्वरूपमप्यजानतः पुंसस्तत्तत्कालविहिता-
विषयैः कालजयलक्ष्यं फलम् ॥ १९ ॥

कथं स्वपितुरादेशमित्यस्यानुगुणार्थमाह । शास्त्रस्येति । "मातेन
रक्षति पितेन हितं नियुङ्क्ते" इति वचनान् पितेन हितोपदेष्टृत्वात्
पितृशब्देन शास्त्रमुपलक्ष्यते "प्रातःकृत्वाय यथा मन्ध्यामुपासीत"
इत्यादेः अनुकृपं संभारनिवर्तकं शास्त्रलक्ष्यं पितुरादेशं यो न
वेह स गुणविध्वन्नी गुणविध्वन्नी पुरुषस्तदनुकृपाय शास्त्रवि-
धानानुगुणाय कथं सत्कर्म उपक्रमेदक्षानादिति शयः ॥ २० ॥

इति ऋषेरभिप्रायं व्यधमिताः निश्चितवन्तः एकमेधसः एक-
बुद्धयः । अनिवर्तकं पन्थानं संन्यासलक्ष्यं मार्गं संन्यासानन्तरं
पुनराभ्रमाप्तराभावाहनिवर्तकं वा न निवर्तकं यस्य स तथा
तम् ॥ २१ ॥

स्वरब्रह्मणि पद्मजादिसखलक्षणाब्रह्मणि गान्धर्वे नितरां भाते
प्रकाशने यथा अक्षयदं निरन्तरं भवति तथा निर्भातमिति-
पाठे चित्तविशेषणं निष्ठातमित्यर्थः ॥ २२ ॥

को दक्षः । सुप्रजास्त्वं शोभनसन्तानमत्वं शुनां शोकानां पदं
स्थानमिति सञ्चिन्त्य । सुप्रजास्त्वयमाङ्गिरसो धो अस्तिवति उन्दाऽ
नुकारिप्रयोगः ॥ २३ ॥

सहस्रं सङ्ख्येयामस्तीति सहस्रंशयः ॥ २४-२६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मलावली ।

लोकानामिव पञ्चविंशतितन्वितानां सङ्घातकपः पुरुषोऽद्भुतो
दृष्टः आ गतः आगत्य आश्रयो मुखादेरिव । ऐश्वर्यं भगवती-
त्वात्मकं । चित्रकथामित्युक्तत्वात् । चित्रकथानं पदानि सर्वेऽप्यर्था
यस्मान् ॥ १७-१८ ॥

तदनुकृपाय निवृत्त्यनुकृपाय ज्ञानाय । तदपेक्षेन तत्रैव वध्यो-
नेति भावः ॥ २०-२१ ॥

नारदस्य च चेष्ये सर्वेनदुस्मृतीकरगोच्छ्रामयेन श्रीभग-
वदनुशासनात्त्याह । स्वरब्रह्ममिति । उत्तमस्वरजातस्वभावोऽयम् ।
यः सामान्यतः स्वस्वोक्तगटाविषयं स्मारयति विशेषतो भक्तानां
भगवन्तमित्यनुभवः ॥ २२-२६ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चकवर्तिकृतसागरदर्शिनी ।

पञ्चपञ्चाङ्गं गृहमित्यन्यत्राचष्टे । पञ्चैति । पुरुषो विष्णुः
अद्भुतदर्पण इति । मन्त्रादि स्वचित्तादीनि पञ्चविंशतितन्त्रानि
विष्णोः नैवाप्यन्ति तानि च विष्णोः गतानि भूत्वा निर्भेदाऽन्यथाकृ-
तानि नित्यानि प्रतिबिम्बयन्तां परित्यज्य विष्णुरूपदर्पणभ्रमो-
दयेव भवन्तीति विष्णुरूपदर्पणस्याद्भुतत्वम् । अन्यदर्पणगतं
मुक्तादिकत्वं यथास्थितरूपं यत्तत् प्रतिबिम्बमेव भवेन्न तु
दर्पणगतं तन्मूलप्र हीन्यर्थः । तेन पुरुषं विष्णुम् अध्यात्म आत्म-
स्यैव वर्त्तमानम् । अनुब्रुम्य संव्यत्वेनाजानतः । तस्माद्देहात्मानो
हरये समर्पयन्तानि भावः ॥ १७ ॥

कच्चिद्धर्मं चित्रकथमिति व्याचष्टे । ऐश्वर्यमीश्वरप्रतिपादक
व्यवसायो विचित्राभिः कथाभिरनुदर्शयतीति । चित्रकथमिति
व्याख्यातं श्रीगीर्णमिव विचित्रमात्मानाम्प्रवस्तु येनेति हेमपदं
व्याख्यातम् । विचित्राणि विचारयुक्तान्येव पदानि सुप्तिङ्गतानि
वर्त्तन्ति तत्रैवास्तस्यमुच्यते मतो मोक्षार्थमीश्वरं भजन्तीति भावः ॥ १८ ॥
सौरपदं स्वयं भ्रमात् व्याचष्टे । कालचक्रमिति । श्रुत्वा वि-
श्रयामिव निवृत्तमिति, भयप्रदत्वात् सौरपदं भ्रमणात्मकत्वा-
द्भ्रमि । तीक्ष्णवर्त्तक्यां निष्करोयत् विनाशयत् । तेन श्वः परश्वो
वा मारिष्यथ किमिति हरिं न भजन्तीति भावः ॥ १९ ॥

कथं स्वपितृगदेशमविद्धांस इति व्याचष्टे । शास्त्रस्येति ।
नशाधानकर्त्तव्यं पिता किन्तु शास्त्रमेव तस्य पितृगदेशोऽपि निव-
र्त्तक एव न तु प्रवर्त्तकः । अना यद्यदेशो निवर्त्तकं न वेद् तदा
तदनुकूपाय आदेशानुकूप कर्त्तुं कथमुपक्रमेत् । यतोऽयं गुणो
प्रवृत्तिमार्ग एव विश्रमणी अयमवादेश इति निश्वासवान् अतः
शास्त्रस्य शास्त्रानुसारायाः पितृश्च निवृत्तिवर्म्मं या आज्ञा सेवा
वास्तथी तामैव पालयति ध्वनिः । अतः शास्त्रतान्त्रयप्रति-
कूलमाद्देशेऽस्य पितृत्वाभावात्तदाज्ञाया अपालनेन यो नास्ति
प्रत्यवाय इत्यनुध्वनिः । तस्मान्मत्त एव विष्णोर्मन्त्रं गृह्णन्त्या
ऋषिदेवान् उपविश्य तं विष्णोर्भव भजन्तीति सर्वानु-
ध्वनिः ॥ २० ॥

इति विशेषेण अश्वमिनं निश्चिनं येस्ते एकचेतसः एकम-
त्यवन्तः परिक्रमन्ति । गुरुकरणाचरणामृतप्रहणदण्डवत्-
प्रणामनादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ॥ २१ ॥

हन्त हन्त एतावन्तो जीवा नरकादुद्धृतास्तत् प्रमोयंश
उपवीणायामाति नारदस्यानन्दममुद्गे निमज्जनमाह । स्वर्गः पङ्-
जादय एव बह्य तत्र निर्मितस्य लीलागानेन भाक्षात् कृतस्य
हृषीकेशस्य सर्वैर्वाङ्मयाकर्षकस्य कृष्णस्य चरणकमल ॥ २२ ॥

नारी नैष्ठावन्वमेव गृहस्थाना मने नाशस्तम । कं दत्त । अ-
तप्यत । हन्त हन्त नादशा मे पुत्रा नारदन भ्रातृणा इति
विषसाद् सुप्रजस्वं संपन्नवत्त्वं शुचां पदं शोकाना स्थान
शोकदुःखादृष्टवन्त एव लोकाः सुप्रजसा भवन्तीति त्रिललापः ॥ २३ ॥
सवलाभान् सवलाभसंज्ञान् सहस्रिण्यः सहस्रसङ्घ-
तान् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसंज्ञानप्रदं ।

पञ्चपञ्चाङ्गं गृहमित्यन्यत्राचष्टे । पञ्चैति । पञ्च विंशतितन्त्रानां
जीनम् एतस्य चतुर्विंशतियः कृतपदार्थमयस्य देहस्यस्यर्थः ।
पुरुषः अन्तर्यामी अद्भुतदर्पणः सर्वधारकः सोऽपि सर्वदेवास्त्-
पत्वनारायणरूपः आश्रयः तमध्यात्मं सर्वप्रकृतयात्मनि तिष्ठ-
न्तमपि अनुब्रुम्य नियन्तृत्वेनाजानतः असाद्भिः मथैव स्नानन्दयण
कृतानिति वृथास्नानन्दयकृतेः ॥ १७ ॥

कच्चिद्धर्मं चित्रकथमित्यस्यार्थमाह । ऐश्वर्यमिति । ऐश्वर्यमीश्व-
रस्यर्थाश्च शास्त्रमुःसृज्य अत एव तदर्थंभूतं विचित्रपदं कायका-
याप्रकृतिः मन्त्रं पदं स्थानं मुक्तगम्यं स्वरूपं वाविहाय असाद्भि-
स्तपदाप्रापकैः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १८ ॥

सौरपदं स्वयं भ्रमात् व्याचष्टे । कालचक्रमिति । भ्रमि स्वयं भ्रम-
णशीलं तीक्ष्णं श्रुत्वा स्वतन्त्रं वज्रवदुन्निवारं निष्करोयत्
विनाशयद्व्युत्थस्यासद्भिस्तत्रैवाग्या नर्देः ॥ १९ ॥

स्वपितृगदेशमविद्धांस इत्यस्यार्थमाह । शास्त्रस्येति । पितुः
हितोपदेष्टुः शास्त्रस्यादेशो विचित्रकथं निवर्त्तकं निषेधाकथं
च यो न वेद् सं तदनुकूपाय स्व अनुकूपाय कथमुपक्रमेत् । हित
अहिते वा केन प्रकारेण प्रवृत्तो नियतो वा भवेत् । यतः स्वभा-
धतो बालवत् गुणावस्त्रमणी इन्द्रियार्थेषु निश्वासवान् विषयार्थं
कर्म कुर्वन् संसारं भ्रमंस्तु मुक्तो भवतीति भावः ॥ २० ॥

इत्येवं विशेषतो अश्वमिनं निश्चिनं येस्ते ते भीतारदं परि-
क्रम्य नास्ति निवर्त्तनं संसारं पुनः पतनं यस्मात्तं भगवद्भा-
षापसिप्रदं पन्थानं प्रययुः ॥ २१ ॥

“स्वतो रजयति भोतुश्चित्तं स खर उच्यते” इत्येवं लक्षणः
पङ्जादिस्र एव ब्रह्महृष्टयोपास्यमानत्वात् तस्मिन्बलक्या प्रव-
र्त्तमाने निर्मातो गुणगानेन साक्षात्कृतो यो हृषीकेशस्तस्य पदा-
म्बुजमक्षयडमविक्रयुतम् अनुचरत् अन्वचरत् अडभाय भावः ॥ २२ ॥

को दत्तः । शीलिन शालन्ते शोभन्ते इति तथा तेषां नारदा-
द्भुतात् नारी प्रवृत्तिमार्गाङ्गेशं निशम्य भ्रुत्वा शोचन्नन्व-
तप्यत । तत्र हेतुमाह । सुप्रजस्त्वमिति शुचां शोकानां पदं स्थानं
किं पुनर्दुःप्रजस्त्वमिति भावः ॥ २३ ॥

सहस्रशः सहस्रसङ्घातान् ॥ २४-२५ ॥

भाषा टीका ।

पञ्चमि तस्यो का अन्तर्यामी पुरुष है सो आश्रय रूप है इस
प्रध्यात्म को जो नहीं जानता है उस के असत् कर्मों के करने
से क्या होगा ॥ १७ ॥

बन्ध मोक्षके जगाने वाले अध्यात्म शास्त्रको जड चेतन
के भेदका न जानने से असत्कर्मों से क्या होगा ॥ १८ ॥

सब जगत् के खेचने वाले भ्रमणा करने वाले स्वतन्त्र
काल चक्रको नहीं जानने वाले को असत्कर्मों से क्या होगा ॥ १९ ॥

शास्त्र रूपी पिताकी नियतकी आज्ञाको जो नहीं जान-
ता है सो गुणों का विश्वास करने वाला निवृत्ति मार्गको
कैसे प्राप्त होगा ॥ २० ॥

तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः ।
 नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २५ ॥
 तदुपस्पृशनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ।
 जपन्तो ब्रह्म परमं तेषुस्तेऽत्र महत्तपः ॥ २६ ॥
 अभ्रमन्तः कतिचिन्मासान् कतिचिद्वायुभोजनाः ।
 आराधयन्मन्त्रमिममभ्यस्यन्त इहस्पतिम् ॥ २७ ॥
 ओं नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने ।
 विशुद्धमस्त्रधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि ॥ २८ ॥
 इति तानपि राजेन्द्र ! प्रतिमर्गधियो मुनिः ।
 उपेत्य नारदः प्राह वाचःकृतानि पूर्ववत् ॥ २९ ॥
 दाक्षायणाः ! संश्रृणुत गदतो निगमं मम ।
 अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातृणां भ्रातृवत्सलाः ॥ ३० ॥
 भ्रातृणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित् ।
 स पुण्यवन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मादते ॥ ३१ ॥
 एतावदुक्त्वा प्रययौ नारदोऽमाघदर्शनः ।
 तेऽपि चान्वगमन्मार्गं भ्रातृणामेव मारिष ! ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! वे हर्षश्च येमा निश्चय करके नारदजी को
 परिक्रमा करके भगवन्मार्ग को चले गये ॥ २१ ॥

श्रीनारदजी स्वर ब्रह्म में प्रकाशमान जो हृषीकेशभगवान्
 निन के चरणकमल में मन को लगाकर लोको में विचरने
 लगे ॥ २२ ॥

सुन्दर स्वभाव वाले पुत्रों का विरक्त होकर नाश होजाना
 सुनकर दक्षप्रजापति ने बहुत शोच किया क्योंकि सुन्दर
 पुत्रों का होना शोच का हेतु है ॥ २३ ॥

उनके पीछे ब्रह्माजीने उनको शान्त किया तब फिर दक्षजीने
 पांचजनी भार्या में शबलाश्व नाम के हजार पुत्रों को उत्पन्न
 किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

परमं ब्रह्म प्रणवं वक्ष्यमाणमन्त्रं वा ॥ २६ ॥

इहस्पतिं वाचां मन्त्राणां पातं विष्णुमागवयामासुः ॥ २७ ॥

विशुद्धमस्त्रधिष्ण्याय परमहंसाय नमो धीमहि ॥ २८ ॥

प्रतिमर्गं धीर्बिषां तान् । वाचःकृतानि ब्रह्मणस्तंभुय इत्यादीनि
 पूर्वकानि प्राह ॥ २९ ॥

हे दाक्षायणाः ! संश्रृणुनेत्यादि पुनरप्यदपि प्राह । निगममु-
 पदेशम् । अन्विच्छतानुपदवीम् ॥ ३० ॥

प्रायणं प्रकृतं गमनम् । पुण्यमं व बंधुस्य मरुद्भिर्लोकवत्स-
 लैर्देवैः ॥ ३१ ॥

अमोघं दर्शनं यस्य हे मारिष ! आर्यं ॥ ३२ ॥

श्रीमहाभारतवाचस्पतिकृतभागवतचन्द्रिका ।

तेऽपि मन्त्राश्वाः पित्रा दक्षेण प्रजासर्गे निर्मिते सक्षयगा-
 दिष्टाः धृतं व्रतं पित्रादेशकारणरूपं येस्ते नारायणसरसाक्षरं
 तैर्धेयैः । यत्र नारायणसरसि स्वपूर्वजाः हर्षश्चाः सिद्धा
 बभूवुः ॥ २५ ॥

तस्य नारायणसरस्तीर्थस्योपस्पर्शनादेव विनिर्धूतं निरुद्धं
 मनसो मले वासनारूपं येषां तादृशाः परममुत्कृष्टं ब्रह्म प्रणवं
 जपन्तः महत्तपस्तेषुभक्तुः । ब्रह्मशब्दां वक्ष्यमाणमन्त्रस्वाप्युप-
 श्रक्तः । तस्य प्रणवप्रतिन्यादिति भावः ॥ २६ ॥

महत्तप एव प्रपन्नयति । अभ्रमन्त इति । अथैव मन्त्रस्तीनि तादृशाः
 कतिचिन्मासान् कतिचिच्च मासान् वायुं भुञ्जन्तीनि वायुमाजनाः
 कर्त्तव्यं । इमं वक्ष्यमाणमन्त्रमभ्यस्यन्तः इहस्पतिमार्त्त्यनङ्गयते-
 ऽनेनेतीर्षामन्त्रः । आर्यवाङ्मन्त्रः पारस्करादित्वात्सुद्धः । तस्य प्रति-

सभीचीनं प्रतीचीनं परस्यानुपथं गताः ।

नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव ॥ ३३ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकनभगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मधिदेशेन भगवन्तमाराधयामासुः आङ्पूर्वाध्यायतेलेङ् आङ्गाटोः
सवर्णादीघः ॥ २७ ॥

मन्त्रमाह । ओमिति । नारक्ष्य जीवसमूहस्यायनाय प्राप्याय
प्रापकाधाराय च पुरुषाय हृदयकमलस्थाय परमात्मनेऽन्तः-
प्रविश्य नियन्त्रे विशुद्धमृगामनेन निर्मले सत्त्वमन्तःकरणे
धिष्यमसि शक्तिस्थानं यस्य । यद्वा । शुद्धं रजस्तमोऽभ्यामननुविद्धं
सत्त्वं धिष्यत्यं स्थानं यस्य तस्मै । परमव्योमानलयायेति भावः ।
महाभ्यामौ हंसस्तस्मै महाकल्याणगुणैर्महान् हंसो निरस्त-
निखिन्नदोषः । एवंभूताय नमः उक्तविधं धीमहि ध्यायम् ॥ २८ ॥

इतीत्यं मन्त्रं तपतः प्रजासर्गं धीर्येषां तान् सखत्वाभ्यानपि
हे राजेन्द्र ! मुनिर्नाम् उपेत्य पूर्ववद्वाचः कूटान्वहृष्टान्तं भुवां
यूयमित्यादीनि प्राहाकवान् ॥ २९ ॥

पूर्वाकात् किञ्चिद्विशेषमाह । हे दाक्षायणाः ! गदतो ब्रुवतो मम
निगममुपदेशं संशृणुत भ्रातृणामप्रजानामनुपदेशीं मार्गानु-
सरणमन्विच्छन्त । अनुगता पद्वी अनुपदेशी "कुगतिप्राद्वय" इति
समासः । यतो यूयं भ्रातृषु वत्सलाः ॥ ३० ॥

भ्रातृणां प्रायशं प्रकृष्टमनुवर्त्तने भ्राता धर्मविदनुतिष्ठति
करोति स पुण्यमेव बन्धुर्यस्य तादृशो मरुद्भिर्देवैः सह
मोदते ॥ ३१ ॥

अमोघं दर्शनं यस्य स परमार्थदर्शी नारदः । एतावद्विद्य-
बुक्त्वा प्रययौ । तेषां मारिषा दाक्षाः मारिषेति पाठे राज्ञः सम्बो-
धनं मारिष इति तस्य नामान्तरं भ्रातृणामप्रजानामेव मार्गं
परब्रह्मोपासनरूपमन्वगमन्ननुस्मरन्तः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अऽयमन्तः अऽयस्यन्तः । इडस्पर्ति इलापतिम् ॥ २७ ॥

विशुद्धसत्त्वधिष्याय विशुद्धसत्त्वगुणाभ्याय निर्दोषबल-
ज्ञानस्वरूपाय वा महाहंसाय सारग्राहिभ्रष्टाय ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

प्रायशं प्रयागमाभ्रमप्रामिखच्छयं पुण्यमेव बन्धुर्यस्य स
तथा मरुद्भिर्देवैः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिखी ।

ब्रह्म परमं वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ॥ २६-२९ ॥

निगममुपदेशम् ॥ ३० ॥

प्रायशं प्रवृज्यं मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलेर्देवैः । अयं हृष्टान्त
एकोक्तः । यूयं तु वैकुण्ठगामिभिरप्रजैः सह मोदिस्यथे इति
भावः ॥ ३१ ॥

मारिष हे अयं ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

ब्रह्म वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ॥ २६ ॥

इडस्पर्ति मन्त्राणां पनि भगवन्तमाराधयामासुः ॥ २७ ॥

मन्त्रमाह । ओमिति ॥ २८ ॥

प्रजासर्गं धीर्येषां तान् । अलुक समासः । पूर्ववत् वाचः कूटानि
महृष्टान्तं भुव इत्यादीनि प्राह ॥ २९ ॥

अन्यदपि प्राह । हे दाक्षायणाः ! गदतो मम निगममुपदेशं
शृणुत भ्रातृणामनुपदेशीमन्विच्छन्त अवलोकयत ॥ ३० ॥

प्रायशं प्रकृष्टमयनमनुवर्तनम् ॥ ३१ ॥

मारिष ! हे अयं ! ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

वे पुत्र भी पिता की आज्ञा पाकर इत ब्रत को धारण करते
उहाँ गये जहाँ कि अपने से पूर्वजसिद्ध भये हैं ॥ २५ ॥

उस नारायण सरोवर के स्नान पान करने से उनके मन
के मल नष्ट हो गये तब वे परं ब्रह्म प्रणव को जप करके भारी
तप को करने लगे ॥ २६ ॥

कितनेक महिनों तक जल पान करके रहे कितने महिने
वायु भोजन करके रहे इस मंत्र का जप करके भगवान् का
आराधन करते रहे ॥ २७ ॥

उस मंत्र का अर्थ यह है कि पुरुष महात्मा विशुद्ध सत्त्व
के स्थान महा हंस श्रीमन्नारायण आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २८ ॥

हे राजेन्द्र ! इस प्रकार से रहते हुये उन दत्त पुत्रों को प्रति
भर्ग के मनोरथी जान कर नारदजी पासमे आकर पहिले सरी
के कूट बच्चों को कहने लगे ॥ २९ ॥

नारदजी बोले हे दत्त पुत्र ! हो कहने से मेरी आज्ञा को तुम
अवगा करो तुम तो भ्राताओं के प्रीति करने वाले होतो भ्राताओं
की पद्वी का अनुसरण करो ॥ ३० ॥

जा धर्मज्ञ भ्राता अपने भ्राताओं के मार्ग का अनुष्ठान करना
है वह पुरुष पुण्यवान् होता है देवों के सहित आनंद
करता है ॥ ३१ ॥

इतना कह कर सफल दर्शन देने वाले नारदजी चले
गये हे श्रेष्ठ राजन् ! वे कुमार भी अपने बड़े भ्राताओं के मार्ग
मे चलने लगे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सभीचीनं समीचीनम् । प्रतीचीनम् । प्रत्यग्भुक्तिलभ्यं अनुपथं
मनुगुणं पन्थानम् । पश्चिमा यामिनीगंगारात्रय इव ॥ ३३-३४ ॥

एतस्मिन् काल उत्पातान् बहून् पश्यन् प्रजापतिः ।
पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् ॥ ३४ ॥
चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्च्छितः ।
देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद्विस्फुरिताधरः ॥ ३५ ॥

॥ दक्ष उवाच ॥

अहो असाधो ! साधूनां साधुलिक्रेन नस्त्वया ।
असाध्वकार्यभकाणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥
ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् ।
विघातः श्रेयसः पाप ! लोकयोरुभयोः कृतः ॥ ३७ ॥
एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्धरेः ।
पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः ॥ ३८ ॥
ननु भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः ।
ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै वैरङ्करमवैरिणाम् ॥ ३९ ॥
नेत्थं पुंसां विरागः स्यात्त्वया केवललिना मृषा ।
मन्यसे यद्युपशमं स्नेहपाशानिकृन्तनम् ॥ ४० ॥

• श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठासुपभृत्य दक्षाऽपि प्रायशो विरक्तः
स्यादिति तदनुग्रहार्थं देवर्षिस्तत्पार्श्वं गतस्तदा तमुपलभ्य दक्ष
भाह ॥ ३५ ॥

साधोरिव खिन्नं वेपो यस्य तेन त्वया नोऽस्मदीयानामभं-
कायामसाध्वकारि कृतं तदेवाह । साधूनां स्वधर्मं प्रवृत्तानां भिक्षोर्मार्गः
स प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥

ननु सन्त्यासिनो मार्गः साधुरेषु मोक्षहेतुत्वात् । सत्यम् । ऋण-
प्रयापाकरणं विना तु महानर्थ एवेत्याह । ऋणैरिति । “जायमानो
वै ब्राह्मणास्त्रिभिरऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन
द्वेषेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एव वा अनृणो यः पुत्री यज्या ब्रह्म-
चारी वासि” इतिश्रुतेः । ऋणैरमुक्तानां न मीमांसितानि न विचा-
रितानि कर्माणि येः तेषां तावद्दण्डविमोको नास्ति तदुत्तरका-
लभाविस्वाच्च पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्षिऋणा-
द्विमुक्तिश्च नास्ति । अतो हे पाप ! विषयभोगत्यागादिह लोक
श्रेयसो विघातः कृतः । मोक्षानधिकारित्वाच्च परलोकैऽपि भयसो
विघातः कृत इत्यर्थः । तथा च मनुः ।

“ऋणानि श्रीगयपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु संवमानो ब्रजत्यधः” ॥

इति ॥ ३७ ॥

बालानां मतिं पुत्रादिविषयां भिनत्तीति तथा एवं निर-
नुक्रोशो निर्धृणो हरेर्यशोनाशकः संस्तत्पापदानां मध्ये कथं
चरसि ॥ ३८ ॥

[२६]

निर्बन्धत्वमेवाह । नन्विति । ननु त्वामृते भागवताः सर्वे भूता-
नुग्रहपरवशास्त्वं तु भूतविषयं कुर्वन् कथं न लज्जस इति
भावः ३९ ॥

ननु वैराग्यानुपशम उपशमाच्च भूतलोहपाशच्छेदनं भवति
न च विरक्तस्य ऋणाप्रयापाकरणाभावप्रयत्नम् “बहुरेव विर-
जेत्तदहरेव प्रभजेत् यद्विचैतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रभजेत्” इत्यादि
श्रुतेः । अतो वैराग्योपदेशेन तेषां मयानुग्रह एव कृत इति चेत्तत्राह ।
नेति । यद्यपि त्वमेवं मन्यसे तथापि मृषा केवललिना हानं
विनावधूनवेषेण त्ययेत्थं मतिञ्चालने कृतेऽपि पुंसां विरागो
नेव स्यात् । न च विरागं विनोपशमो न च तेन विना स्नेहपाश-
निकृन्तनमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचरित्रिका ।

तन्मते सर्धाचीनं सहाञ्जति गच्छतीति सध्रयद् अतिवार्तिकः
सह गन्ता जीवः तेन गम्ये सर्धाचीनं प्रतीचीनं स्वस्मै भासमानेन
ब्रह्मात्मकस्वात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारवता गम्ये प्रतीचीने परस्मै परम-
पुरुषस्यानुबन्धमनुकूलमर्चिरादिमार्गं गता अद्यापि न निवसन्ने
न पुनरावसन्ने “एते देवयानं पन्थानमापद्य न पुनरावसन्ते” इति
श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः । न पुनरावसो हृष्टान्तः । यामिनीरिव पश्चिमा
इति । पश्चिमा अतीता यामिनीयामिन्यारान्नयो यथा न पुनरावसन्ते
तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नानुभूय न जानाति पुमान् विषयतीक्ष्णताम् ।
निर्विद्यत स्वयं तस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः ॥ ४१ ॥
यन्नस्त्वं कर्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम् ।
कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम् ॥ ४२ ॥
तन्तुकृन्तन ! यन्नस्त्वमभद्रमचरः पुनः ।
तस्माल्लोकेषु ते मूढ ! न भवेद्भ्रमतः पदम् ॥ ४३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

प्रतिजग्राह तद्वाढं नारदः साधुसम्मतः ।
एतावान् साधुवादो हि तितिक्षेत्तेश्वरः स्वयम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे नारदशापोनाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

चिन्ह को धारण करके बड़ा मसाधु पना किया जो कि बालकों को भिक्षुक मार्ग दिखा दिया ॥ ३६ ॥

हे पापी ! जिन बालकों ने देवश्रृणु पितृश्रृणु ऋषिश्रृणु को नहीं दूर किया है जिन्होंने कर्म का विचार नहीं किया है उन के दोनों लोकके पुण्य सुखका तेरे नाश कर दिया ॥ ३७ ॥

तू इस प्रकार का निर्दयी है बालकों की मति बिगाड़ने वाला है यश के नाश करने वाला है निर्लज्ज है भीहरि के पापशं के मध्यम भ्रमता है ॥ ३८ ॥

क्यों रे भक्तजन तो नित्यही लोगों के अनुग्रह करने में व्यग्र रहते हैं एक तूही बिना धैर बालों से धैर करने वाला सुहृदपन के नाश करने वाला है ॥ ३९ ॥

बिना ज्ञान के धिरक्त होने वाले तेरे कहने से इस प्रकार से भ्रूत भे किर्मा का वैराग्य नहीं होगा जो कि तू जानता है झह रूपी पास छूट जाय और शान्ति हांजाय सो नहीं होना है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इत्थं विरागो न स्यादित्यत्र हेतुमाह । नानुभूयाननुभूय विषयाणां तीक्ष्णतां दुःखहेतुत्वं न जानाति । तस्माद्विषयानुभवेन तीक्ष्णत्वज्ञानात् ॥ ४१ ॥

अतस्त्वयास्माकमप्रियमेव कृतं तथापि वयं न कुर्म इत्याह । यदिति । कर्मसन्धानां कर्ममर्यादानाम् । कर्तुमन्धानामिति पाठे विप्रियं कर्तुमजाननामित्यर्थः । दुःसहं यत्वं कृतवानसि तन्मर्षितं सोढवम् ॥ ४२ ॥

तथापि तथाभद्रं भविष्यत्येवेत्याह । तन्तुकृन्तन ! सन्तानच्छेदक । यद्यस्माद्भद्रं पुत्राणां स्थानमशमचरस्तमात्तव लोकेषु भ्रमतः पदं स्थानं न भवेदिति मृदुच्छलेन शापः ॥ ४३ ॥

वाढं तथेति स्वीकृतवान् । ईश्वरोऽपि प्रतिशप्तुं, समर्थोऽपि तितिक्षेत सहनेति यदनावांश ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुतः । यतः पुमानानुभूय अननुभूय विषयाणां तीक्ष्णतामन्तते तु स्वरूपतां न जानाति । यथा विषयाननुभूय स्वयमेव तस्माद्विषयान्निर्विद्येत धिरज्येत । तथा परैर्भिन्नधीश्चाक्षितधीर्न निर्विद्येत ॥ ४१ ॥

यत्वं कर्मसन्धानां कर्मगयासक्तचित्तानां कर्तुमन्धानामिति पाठे प्रातिविप्रियं कर्तुमजाननां गृहस्थानां साधूनामस्माकं दुर्मर्षां सोढवमशक्यं विप्रियं कृतवानसि तदप्रियममर्षितमस्माभिरारिं शपः । न मृश्यतेऽस्माभिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं नारदाय कृत्स्नान् दत्तः शशाप । तन्निवृत्ति हे तन्तुकृन्तन ! सन्तानच्छेदक ! यस्मात्त्वमभद्रं पुत्रविनाशमचर कृतवानसि चरनेषु मध्यमकवचनं हे मूढ ! तस्मात्सर्वेषु लोकेषु भ्रमतस्त्वपदं स्थानं न भवेत्काचिदपि भवात्त चिरमवतिष्ठेदिति शपः ॥ ४३ ॥

तं च शापं साधूनां सम्मनो नारदो वदं तथैवास्मिन् प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् । कुतः हि यस्मादीश्वरोऽपि स्वयं प्रति

श्रीमद्गीतासु भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
 त्वं समर्थोऽपि तितिक्षेत् सहेतेनि यदेतावानेव साधूनां वादः
 । तु प्रतिशापप्रदानवाद् इति भावः ॥ ४४ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे श्रीमद्गीता-
 स्यासु भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीधेकृतपदरत्नावली ।

कुनो व्ययं इति तत्राह । नेति । नानुभूयाननुभूय विषयमेवाम-
 ह्वयेत्यर्थः । विषयनीक्षणं संसागपादनपटुनाम् । तन्नाताद्वैराग्यं
 त्यागिकमिति तत्राह । निर्विश्रित इति । यथा विषयभोगेन तत्संक्षयं
 प्राप्त्वा स्वयं परोपदेशमन्तरेण तस्माद्विषयग्रामाभिर्विश्रितं विरक्तो
 भवति तथा परैर्मिश्रणीः प्रबोधितबुद्धिः न विरक्तो भवति
 प्रज्ञातविषयने क्षमात्वादिनि शेषः ॥ ४१ ॥

गालीवचनमन्तरेण क्रोधफलमह । यदिति । त्वं दुर्मर्षं दुःसहं
 वैरोधं कृतवानमीति यत्तत्परिणं सोढमेवेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

तर्हि किं मर्षितमिति तत्राह । तन्निवृत्ति । हे मूढ ! अस्मद्भि-
 पतविरुद्धवोधक ! तन्तुक्रुतां सन्ततिकराणां नः तनयानामभद्र-
 म्प्रेहकमुखानुभवविरोधिरूपमचरः । पुनः यस्मात्तस्मात्क्रोधाकेपु भ्रम-
 तस्ते पदमकत्र निवासलक्षणां स्थानं न भवेदित्यन्वयः ॥ ४३ ॥

स्वयं शोभनदेवो नारद ईश्वरः प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि न
 यशाप वक्षशापं तितिक्षेत् सहेत हि यदेतावान् साधूनां वादः स्व-
 माक्षयक्षणाः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
 श्रीमद्भिजयध्वजनीधेकृतपदरत्नावलीयां
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकर्मसङ्घर्षः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
 श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकर्मसङ्घर्षस्य
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीधेकृतपदरत्नावली ।

तस्मात्त्वमनामज्ञो राजगर्भं मनः शृण्वित्वाह । नेति ।
 विषयाणां तीक्ष्णतां दुःखपरस्वमननुभूय न जानाति । अतस्त-
 स्माद्विषयभोगाभ्यादेव तर्हीयतीक्ष्णत्वज्ञानात् स्वयमेव निर्वि-
 षेत् यथा न तथा परैस्त्वहमेभिर्मिश्रणीः विदीर्षणमिति ॥ ४१ ॥

एवं तस्मा यथा मम निन्देनकं मेवं कृतं तस्य प्रतिफलमहमपि
 तच्छतुर्गुणानं स्वयमेव दानं जज्ञोभ्येव तथापि न ददामीति
 पश्य गृहस्थानामप्यस्माकं निनिर्भासित्याह । यदिति । कर्मण्येव

कर्ममार्गो एव सन्धा मर्यादा येषां तेषां कर्तुमन्धानामिति पाठे
 परेषां विप्रियं कर्तुमजानतामित्यर्थः । दुर्मर्षं दुःसहमपराधमेव
 ज्ञानभाकमर्यादाज्ञापस्य परं विप्रियं कर्तुं अक्षुप्ततः । असाधोः
 परमहंसाभमिष्यः मर्षितं ज्ञान्तम् ॥ ४२ ॥

तथापि तथाभद्रस्तु भविष्यत्येवत्याह । तन्तुक्रुतन ! सन्ता-
 नच्छेदक ! अम्हं मत्पुत्राणां स्थानभ्रंशम् अचरः शकरोः पदं
 स्थानम् ॥ ४३ ॥

प्रतिजग्राह । वादं तथेति स्वीचकार साधूनां सम्मत इति ।
 साधव एवमेव सहस्त इत्यर्थः । प्रतिशप्तुं माधुवादशब्दस्या-
 प्येवैव निरुक्तिरित्याह । एतावानिति । ईश्वरः प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि ।
 ननु दक्षमनुग्रहीतुमागतो नारदो दक्षेण बहुशस्त्ररक्तस्तत्र
 तस्मात्स्कारान् भुक्त्वा नारदेन तत्समीपात् कथं नापसृतम् ।
 उच्यते । नारदस्यायमभिप्रायः । क्रोधशोऽयं भृशस्त्रिभकारानपि
 कमेतु शापञ्च ददातु । ततश्च "क्रोधस्यैतत्फलोदयान्" इत्युक्त्येवा
 क्रोधः शाप्येत् मात्र प्रति निरस्कारादिकमकुर्वीशां सर्वमेव
 सहमानमाक्रोश हन्त हन्त भगवद्भक्तोऽयं तिरस्कृतः शतध्वेति
 नेकुयठगतानां सनकादीनामिवानुतापञ्च यदा भाविष्यति तदा
 भक्तिवीजवपनयोग्यत्वं भूतेऽस्मिन् शुद्धभक्तिवीजमुत्पत्त्वा यास्या-
 भीति बुद्ध्या तावत्क्षणापर्यन्तमपि स्थितम् । दक्षस्य तु
 तत्तदहृष्टा अहो चन्द्रार्द्धमौलेरपराधशेषप्राघव्यमिति स्मृत्या
 ततोऽपसृतम् ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचतसाम् ।

पष्ठस्य पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सनाम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्भक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नानुभूय विषयानुभवमकृत्वा विषयाणां तीक्ष्णतां दुःखो-
 दकृतां न जानाति तस्माद्विषयानुभवेन तर्हीयतीक्ष्णत्वज्ञानात् स्वयमेव
 निर्विश्रित विषयेभ्यो विरज्येत परैस्त्वहमेभिर्मिश्रणीस्तु तथा न
 विरज्येत ॥ ४१ ॥

कर्मणि कर्ममार्गं सन्धा निष्ठा येषां नोऽस्माकं दुःसहमप्रियं
 कृतवानसि यत्तत्तव मर्षितं ज्ञानं मया ॥ ४२ ॥

इदं तु तव मर्याप्रियकारिणाः शान्त्यपत्तेवेत्याह । हे तन्तु-
 क्रुतन ! वेशप्र ! यद्यनन्धं नोऽस्माकमभद्रमप्रियमचरिस्तस्मात्
 भ्रगतः पदं स्थानं न भवेत् ॥ ४३ ॥

तच्छपं वादं तथापि प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ।
 ईश्वरोऽपि प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि निर्विश्रितेति यदेतावानेव साधु-
 वादः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
 श्रीमद्भक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
 पञ्चमोऽध्यायः प्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

पुरुष बिना अनुभव किये विषय की तीव्रताको नहीं जान सकता है जानने से स्वयं उससे निवृत्त हो जावगा तैसा दूसरों के बुद्धि भेदन से नहीं निवृत्त होगा ॥ ४१ ॥

वैदिक कर्म के सङ्कल्प बाधे गृहस्थ साधु हम लोगों का बड़ा दुःसह अभिय तैने किया है सो हमने एक बकत सह किया ॥ ४२ ॥

हे स्वामिनाथक ! तैने जो हमारा फिर भी बुरा किया है

हे मूर्ख ! तिस से तेरे को संसार में घूमते घूमते कहीं ठिक नहीं मिलेगा ॥ ४३ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले साधुओं के संमन्व भीमारदजी ने : घाय को तथास्तु करके ग्रहण कर लिया जो कि समर्थ हो। भी सह लेना है इतनाही साधुका साधुपना है ॥ ४४ ॥

इति भीमङ्गावत षष्ठस्कन्ध पांच मे अष्टाध्यायका

भाषानुवाद वसुदेवाचार्यकृत

समाप्त ॥ ५ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे षष्ठस्कन्धे षष्ठमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

—○:#:○—

श्रीशुक उवाच ।

ततः प्राचेतसोऽतिथ्यामनुनीतः स्वयम्भुवा ।
 षष्टिं संजनयामास दुहितुः पितृवत्सखाः ॥ १ ॥
 दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिणाव दत्तवान् ।
 भूताङ्गिरःकृशाश्वभ्यो द्वे द्वे ताक्षर्याय चापराः ॥ २ ॥
 नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानां च मे शृणु ।
 यासां प्रसूतिप्रसवैर्लोकं आपूरितास्त्रयः ॥ ३ ॥
 भानुर्लम्बा ककुब्जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ।
 वसुर्मुहूर्ता सङ्कल्पा धर्मपत्न्यः सुताऽङ्गुणु ॥ ४ ॥
 भानोस्तु देव ऋषभ इन्द्रतेनस्ततो नृप ! ।
 विद्योत आसील्लम्बायास्ततश्च स्तनयित्त्वः ॥ ५ ॥
 ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
 भुत्रो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥ ६ ॥
 विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजांस्तान् प्रचक्षते ।
 साध्यो गणस्तु साध्याया अर्धतिद्धिस्तु तत्सुतः ॥ ७ ॥
 मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वर्यां बभूवतुः ।
 जयन्तो वासुदेवांश्च उपेन्द्र इति यं विदुः ॥ ८ ॥

श्रीशुकरामिहितभाषार्थदीपिका ।

षष्ठे द्देष्येण सृष्ट्यां कम्पापट्यां प्रकीर्तिताः ।
 पृथग्बंशा यतो जातो विश्वरूपोऽदितेः सुताव ॥१॥
 नारदात्पुत्राणां नाशमाशङ्कमानो दुहितृर्जनयामास ॥२॥
 काय कश्यपाय द्विषट् द्विगुणाः षट् द्वादश यासु ताः ।
 त्रयोदशोऽर्थः । इन्द्रोः सोमाय त्रिणाव सप्तविंशतिं ताक्षर्याय
 नामान्तरं प्राप्ताव कश्यपायैव अपरा अश्विष्टाश्चतस्रः ॥ २ ॥
 सापत्यानामपत्यसहितामास । मे मत्तः शृणु । प्रसूतिप्रसवैः
 पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥
 ततो केवञ्चभमात् ॥ ५ ॥
 यतः कीकटाङ्गुणो दुर्गाणि दुर्गाभिमानी देवाः । जामेयो
 जातः सुतः स्वर्गस्ततः स्वर्गाङ्गुणः पुत्रोऽभवत् ॥ ६ ॥

तत्सुतः । साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचार्थकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

नारदात्पुत्रनाशमाशङ्कमानो दक्षः पुत्रोत्पादनयत्नाद्विरक्तमृगशी-
 मवस्थितो ब्रह्मणा पारसाम्भितस्ततो दुहितृर्जनयदित्याह मुनिः ।
 तत इति । प्राचेतसो दक्षः स्वयम्भुवानुनीतः अनुमत्स्वित्तोऽसिद्ध्यां
 भार्यायां दुहितुः पितृवत्सखाः षष्टिसङ्ख्याकाः संजनयामास ॥१॥
 तासां मध्ये दश कम्पकाः भानुलम्बाद्याख्या धर्मायादीन् काय
 कश्यपाय द्विषट्कां च त्रयोदशोऽर्थः । अदितिदितिनोकाङ्कारि-
 षासुरमेखामुनिकोषवशात्तासुरभीसरमातिरम्या इति कश्य-
 पाख्या अदात् । इन्द्रोः सोमाय त्रिणाव त्रयाणां त्वानां
 समाहारस्त्रिणाव सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः कृत्तिकारोदिगयाद्याख्या
 नक्षत्ररूपा अदात् । भूतो रद्रः भूताङ्गिरःकृशाश्वभ्यः त्रिष्वः

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे हे कन्ये भद्रात्तत्र रुद्रस्य मरुपा मन्था च प्रसिद्धेनि हे भार्ये अङ्गिरसस्तु अथा सती चेति हे कृशाश्वस्य स्वर्णिमीष-
खा चेति हे इति विवेकः । अपराधशिष्टाश्वतथो दुहितुः
तार्क्ष्याय तार्क्ष्यो नाम कश्चिद्देवः तस्मै भद्रादित्यर्थः ॥ २ ॥

अमीषां दक्षस्य दुहितृणां सापत्यानां पुत्रपौत्रादिमहितानां
नामधेयानि मे मत्तः शृणु ताः विशिनष्टि । यासां दक्षकन्यानां
प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः त्रयो लोका अपूरिताः ॥ ३ ॥

तावद्धर्मस्य दश भार्या निर्दिशति । भानुरिति । भास्वाद्यः
सङ्कल्पान्ताः दश धर्मस्य भार्याः तासां सुताम् क्रमेण ष्टयिष-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्रैकेकस्याः सन्तानं क्रमेणाह । भानोस्त्विति । भानोर्धर्मभा-
र्यायां देवः ऋषभ इति द्वौ पुत्रौ तत्र ऋषभादिभूत्सुनः हे
द्वय । अस्यायां विद्योतः पुत्र नाम्नीसतो विद्योतास्तनयिजवः विद्यु-
स्तनयिस्तनुशब्दौ तद्भूमिनिर्देशतापरी ॥ ५ ॥

ककुभः भार्यायाः कीकटस्तनयः यतः कीकटात्सङ्कटः तर्भयोऽ
मवदित्यवयवः । जामेयाः जाम्याः पुत्राः भूमिदुर्गाणि दुर्गाभिमानी
नोदेवाः ततः जामेयस्यः स्वर्गो नन्दिश्चाभवत् ॥ ६ ॥

निश्वायां धर्मस्य भार्यायां विश्वदेवाक्याः पुत्रा बभूवुः । तान्
विश्वदेवानप्रजानपुत्रान् प्रचक्षते कथयति । साध्यायां साध्य-
गयाः बभूवुः तदनुतः साध्यगणस्तनवर्षनिर्जोऽभूत् ॥ ७ ॥

मरुत्पत्यां तु मरुत्वान् जयन्तश्चेति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । तत्र
जयन्तो वास्तुदेवस्य भगवतोऽशमूनः ये जयन्तमुपेन्द्र इति विदुः
वसोर्वेशस्य भूपस्वाद्यन्ते निर्देशः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सदसज्जननारतमपहानं च भगवन्माहात्म्यज्ञानोपयोगीत्याभि-
प्रेत्य दक्षपत्न्यसिद्धिप्रसूतिप्रसवं प्रपञ्चयत्यस्मिन्नध्याये । ततः प्राचे-
तस इत्यादिना ॥ १ ॥

काश्यस्य नयने प्रापने युक्ताः योग्याः सप्तविंशतिं दद्यादिति शेषः
अपराः षट्षाशस्तसङ्ख्या तार्क्ष्यः शिष्टाश्वतथः कन्यास्तास्वर्ष्य
दद्यादिति शेषः ॥ २ ॥

सापत्यानामपत्यनदपत्यादिभिः सहितानां प्रसूतिप्रसवैः पुत्र-
पौत्रादिभिः भास्वादीनां सपुत्राणां नामधेयं मे मम सकाशा-
दिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततो वेदवभात् । ततः । इन्द्रसेनात् ॥ ५ ॥
यतः सङ्कटात् जामिपुत्राः जामेयाः । दुर्गावयवगणरूपानामि-
मानिनः ॥ ६ ॥

अप्रजान् पुत्ररहितान् । तत्सुतः साध्यगणसुतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमल्लीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अर्थादयोऽप्येते पूर्वदक्षजामातृभ्योऽप्ये इति हेयाः ॥ १-६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकृतसंस्कृतसारायंर्दक्षिणी ।

षष्ठे दक्षस्य कन्यानां वंशाः पृथगुदीरिताः ।

यत्रादितेः सुतास्वष्टुर्भिश्चरूपोऽप्यजायत ॥

पुत्रशोकेन निर्दिश्यताः पुनर्ब्रह्मवचनाद्ग्राह्यस्य कृष्णं
नारदो मांय वैरं न ह्यप्यतीति मत्वा तस्मात् पुत्राणां नष्ट
माशङ्कमानः कन्या एव जनयामासेत्याह । तत इति । अत्रिष्य
भार्यायाम् ॥ १ ॥

काव कश्यपाय द्विषद् द्विगुणिताः षट् द्वादशेति न्यून
सङ्ख्या व्यचिच्छेत्ता तेन त्रयोदश इत्यर्थः । इन्द्रो सोमाय त्रिगुण
त्रिगुणिता नव सप्तविंशतिं हे हे इति । भूताय हे अङ्गिरसे
हे कृशाश्वाय हे । अपरा अवशिष्टाश्वतथः तार्क्ष्याय तार्क्ष्यनाम्ने
कश्यपायैव ॥ २-५ ॥

यतः । कीकटात् भुनो दुर्गाणि दुर्गाभिमानीनो देवाः यामेवः
याम्याः पुत्रः स्वर्गः ॥ ६ ॥

तत्सुतः । साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥

यं विदुस्त्वित्याः पुत्र उपेन्द्र इव जयन्तोऽप्युपेन्द्रसंज्ञ
इत्यर्थः ॥ ८-११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ दक्षकन्योद्भवेन्द्रादिषोषणां वक्तुं दक्षकन्यावंशानाहो
षष्ठेनाध्यायेन । ततस्त्वद्वगन्तरमनुनीतः साग्रिवतः ॥ १ ॥

ता षट्षिषोर्जितवामित्याह । दुहितुः धर्मोय काव
कश्यपाय द्विषद् द्विगुणाः षट् द्वादश पासुनाः त्रयोदश । इन्द्रो-
अत्रस्य त्रिगुण सप्तविंशतिं भूनादिस्यां हे हे । अपराः शेषाः
श्वतथः तार्क्ष्याय नामाग्नरं गताय कश्यपायैव दत्तवात् ॥ २ ॥

मे । मयाः प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३ ॥

ततो वेदऋषभतः ॥ ५ ॥

दुर्गाणि । तद्भिमनिनां देवाः ॥ ६ ॥

तत् । तेषां साध्यानाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले तिसके पीछे ब्रह्माजी के समझाने से
दक्षपजावनि ने अर्चनाकी भार्या में पिता के बड़े प्रेम करने
वाली साठ पुत्री उत्पन्न कीनी ॥ १ ॥

तिन में से दश तो धर्मदेव को ही तेरा कन्या कश्यपजी को
दी सत्कारस चन्द्रमा को दीनी भूतको अङ्गिरा को और कृशाश्व
को दो दो-दो-बाकी जा बची सो कश्यप ही को देदीनी ॥ २ ॥

अब पुत्र सन्तानों के सहित इन सब कन्याओं के नामों को
तुम सुनो जिनके सन्तान के होने से तीनों लोक भरगये ॥ ३ ॥

मानु अस्या ककुप जामि विश्वा साध्या सुकृष्णी षट्
मुहूर्ता सङ्कल्पात् दश धर्म की बनी हैं अब इन्द्र के सन्तानों को
सुनो ॥ ४ ॥

मीहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ।
 ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजम् ॥ ९ ॥
 सङ्कल्पायाश्च सङ्कल्पः कामः सङ्कल्पजः स्मृतः ।
 वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १० ॥
 द्रोणः प्राणो भ्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः ।
 द्रोणास्याभिमतैः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥ ११ ॥
 प्राणास्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ।
 भ्रुवस्य भार्या धरणिरसूत विविधाः पुरः ॥ १२ ॥
 अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्पादयः स्मृताः ।
 अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणाकादयः ॥ १३ ॥
 स्कन्दश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः ।
 दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कक्षा ॥ १४ ॥
 वसोराग्निरसी पुत्रो विश्वकर्माकृतीपतिः ।
 ततो मनुश्चाक्षुषोऽभूद्विश्वे साध्या मनोः सुताः ॥ १५ ॥
 विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपम् ।
 पञ्चयामोऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्मसु ॥ १६ ॥

भाषाटीका

हे भूय ! मानु के देव ऋषय दो पुत्र भये उस के इन्द्रसेन
 मया कम्बा के विद्योत मया तिस के मेघ भये ॥ ५ ॥

ककुभ के सङ्कल्पभवा उस का पुत्र कीकट मया तिस
 स पृथिवी के पुंग स्थानों के अभिमानी देवताभवे जाभि
 का पुत्र खर्ग मया तिस से नन्दी मया ॥ ६ ॥

विश्वा के विश्वेदेवा भवे वे विश्वेदेवा अपुत्रही रहगये
 साध्या के साध्यगण भवे उन साध्या का पुत्र भयं
 सिद्धिनामक भवे ॥ ७ ॥

मरुत्पती के मरुत्वान् जयन्त दो पुत्र भये जयन्त वासुदेव
 का भंश है जिस को उपेन्द्र कहते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वसोर्विशस्य भूयस्त्वाद्गन्ते निर्देशः । मे मत्तः ॥ १० ॥

अभिमतिर्नाम पत्नी तस्या हर्षादयः पुत्राः ॥ ११ ॥

सहभ्रायुश्च पुरोजवश्च पुत्राः । पुरः पुराणि ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्कन्दश्च कृत्तिकासुतोऽग्नेः पुत्रः पायमानुर इत्यग्निभूरिति
 च प्रसिद्धः । ततः स्कन्दात् ॥ १४ ॥

आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः । ततो विद्वकर्मणाश्चाक्षुषो मनु-
 रासीत् ॥ १५ ॥

विभावसोरुषानाम भार्या । अथ मातपारपञ्चयामो दिवसो
 जातः । अत एव रात्रिस्त्रिभामा प्रदोषप्रभूषणोर्दिवसस्थावप-
 चरवात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुहूर्तायां भार्यायां मीहूर्तिका मुहूर्ताभिमानिनो देवगणा
 उद्भवभूतुः । तान् धिदिनाष्टि । ये वै मीहूर्तिकाः स्वस्वमुहूर्तकालजं
 सुखदुःखादिरूपं फलं भूतानां देहिनां प्रयच्छन्त्यर्पयन्ति ॥ ९ ॥

सङ्कल्पायाः सङ्कल्पस्तनयोऽभूत् । कामस्तु सङ्कल्पाज्जात
 इति स्मृतः । वसोः पुत्रास्तेषां वसवः । तेषां नामानि मे मत्तः
 शृणु ॥ १० ॥

द्रोणादयो विभावस्वन्ता अष्टौ वसवः । तत्र द्रोणादीनां
 सन्तानमाह क्रमेण । द्रोणाभ्येति । द्रोणास्याभिमितिः पत्नी तस्या
 हर्षादयस्तनया बभूवुः ॥ ११ ॥

प्राणस्य तु ऊर्जस्वती भार्या तस्याः पुत्रा आयुःसहपुरोजयाः
 भ्रुवस्य धरणिर्भार्या सा च विविधाः पुरः पुराणि पुराभि-
 मानिनो देवानस्तु ॥ १२ ॥

अर्कस्य तु भार्या वासना तस्यास्तर्पादयः पुत्राः । अग्नेस्तु भार्या
 वसोर्धारा तस्यास्तनयास्तु द्रविणाकादयः ॥ १३ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्बकृतभागवतवन्द्यवन्दिका ।

स्कन्दः कुमारत्वमेरेव कृत्तिकासु जातः वायुमातुर इत्य-
ग्निभूरिति च प्रसिद्धेः । ये विशाखादयस्ते ततः स्कन्दाज्जाताः दोष-
स्य तु भार्या शर्वरी तस्याः पुत्रः शिशुमारः । स च हरेः कर्वा-
शभूतः ॥ १४ ॥

वसोराज्ञिरासी भार्या तस्याः पुत्रो विश्वकर्मा स च कृती-
पतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्माः चाक्षुषाख्यो मनु-
भूमनोऽक्षाक्षुषस्य विश्व साध्याः सुता बभूवुः ॥ १५ ॥

विभावसोभार्या उषा सा च ब्युष्टं रोचिषं ज्ञातये च
पुत्रानसूत प्रसूतवती अथातपात्पञ्चयामः दिवसः । अत एव रात्रि-
स्त्रियामा प्रदोषप्रत्युषयोः पूर्वोत्तरदिवसाद्यवत्पञ्चयामशब्दः
तदभिमानिदिवपरः । तं विशिनष्टि । येन पञ्चयामेन भूतानि प्राणिनः
कर्मसु खल्वव्यापारेषु जाप्रति जागककाधि भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपद्मनाभटी ।

मौहूर्तिकाः मुहूर्ताभिमानिनः । यथाफलं यथोचितं फलं क्लृप्त-
मुहूर्तजम् ॥ ६ ॥ १० ॥

अभिमतः अभिमानदेवता हर्षादयः हर्षाद्यन्तःकरणदे-
वताः ॥ ११ ॥

सहभायुःप्रभृतयः पुत्राः । पुरः पुराभिमानिदेवताः ॥ १२ ॥

वसोः पुत्रस्याग्निभार्या धारा स्वाहापरपर्याया ब्रविष्यकादय
स्तत्पुत्राः ॥ १३ ॥

स्कन्दश्चाग्निपुत्रः धात्रीत्वेन कृत्तिकापुत्रः उपचारमात्रमेतत्
मुष्यतस्तु सदाशिवपुत्रः वे विशाखादयस्ते ततः स्कन्दा-
ज्जाताः । दोषभार्या शर्वरी तत्पुत्रः शिशुमारः । कोऽसाधितत्राह ।
हरेरिति ॥ १४ ॥

वसोभार्याङ्गिरसी तत्पुत्रः विश्वकर्मा कृतिपतिः कृतीनां
शिल्पानाम् हरिश्चा तस्याः पतिः शिल्पिनां कुलाचार्य इत्यर्थः ।
कृत्याः देव्याः पतिरिति वा ततो विश्वकर्माः ॥ १५ ॥

अथ पञ्चयामो दिवसाभिमानो जातपाज्जात इति शेषः । येन
पञ्चयामेन ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

वसोर्विशस्य भूयस्त्वाङ्गन्ते निर्वेशः मे मत्तः ॥ १० ॥

अभिमतनाम पत्नी तस्या हर्षादयः ॥ ११-१४ ॥

ततो मनुर्विलार्कम् । अयं भुवर्षशेषपि पूर्व्वे जातोऽपि इक्ष-
वशिष्ठादिवत् पुनरत्र जात इति गम्यते ॥ १५-४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथश्रुतकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऊर्जस्वतीति सप्तम्यर्थे प्रथमा ॥ १२ ॥

कृत्तिकाद्याग्नेभार्या ॥ १३ ॥ १४ ॥

आकृत्याः पतिः ततो मनुष्वाक्षुष इति भुवर्षशेषोऽप्यसौ इव
वशिष्ठादिवत्पि जात इति गम्यते ॥ १५ ॥

अथ ज्ञातपात् पञ्चयामः । प्रदोषप्रत्युषयोर्विषसावपमत्तः ।
पञ्चयामो दिवसः । अत एव रात्रिस्त्रियामा ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

मे मत्तः ॥ १० ॥

अभिमतः पत्नी तस्याः ॥ ११ ॥

प्रायस्योर्जस्वती भार्या सहभादयः सुताश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥

कृत्तिकापुत्रः कृत्तिकासु जातः स्कन्दश्चाग्नेः पुत्रः तत
स्कन्दात् दोषस्य शर्वरीपुत्रः शर्वरी जातः शिशुमारः पुत्रः ॥ १४ ॥

वसोराङ्गिरसीपुत्रः आङ्गिरसां जातो विश्वकर्मा स च
कृतीपतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्माः चाक्षुषो मनुभूत
मनोर्विश्व साध्याः पुत्राः बभूवुः ॥ १५ ॥

विभावसोः सकाशादुषा ब्युष्टादीन् वीनस्तु तत्रातपात्
पञ्चयामो दिवसो जातः । प्रदोषप्रत्युषयोः रात्रिगतधोरपि स्नाना-
दिक्रियार्थं दिवसे पृथीतत्वादतो रात्रिस्त्रियोमति वस्तुतस्तु
“यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे” इति मुख्यो व्यवहारः
प्राक् प्रदर्शित एव ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मुहूर्ता के मौहूर्तिक देवगण भये जोकि सब भूतों के
अपने अपने काख के फल को देते हैं ॥ ६ ॥

सङ्कल्प के सङ्कल्प मया सङ्कल्प मे से काम मया वस्तु के
पुत्र भाठ वस्तु भये अब उन वस्तुओं के नाम मेरे से सुनो ॥ १० ॥

द्रोण प्राय भुवर्षे अग्नि दोष वस्तु विभावसु । द्रोण की
भार्या अभिमत के हर्ष शोक मय आदिक भये ॥ ११ ॥

प्रायकी ऊर्जस्वती भार्या भई उसके सह भायु पुरो जब तीन
पुत्र भये भुवर्ष की भार्या धरणी भई उसने नामापुराभिमानो
देवता को पैदा किया ॥ १२ ॥

अर्क की भार्या वासना भई उस के पुत्र तर्षादिक भये
अग्नि की भार्या वस्तुधारा भई उस के पुत्र ब्रविष्यका-
दिक भये ॥ १३ ॥

अग्नि से कृत्तिका का पुत्र स्कन्द उस के विशाखादि-
पुत्र भये । दोष की भार्या शर्वरी है उस का पुत्र शिशु
मार है सो भीहरिका अंश है ॥ १४ ॥

वस्तु का आङ्गिरसी मे विश्वकर्मा पुत्र मया वस्तु की भार्या
आकृती है उस से चाक्षुष मनु मया मनु के पुत्र विश्व
और साध्य हैं ॥ १५ ॥

सरूपासूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः ।
 रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः ॥ १७ ॥
 अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति ।
 रुद्रस्य पार्षदाभ्रान्ये घोरा भूतविनायकाः ॥ १८ ॥
 प्रजापतेरङ्गिरसः स्वधा पत्नी पितृनथ ।
 अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत् सती ॥ १९ ॥
 कृशाश्वोऽर्षिषि भार्यायां धूम्रकेशमजीजनत् ।
 धिषणायां वेदशिरो देवलं वयुनं मनुम् ॥ २० ॥
 ताक्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी इति ।
 पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी क्षत्रभानथ ॥ २१ ॥
 सुपर्णासूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनम् ।
 सूर्यसूनमनूरुं च कद्रूनागानेनकथः ॥ २२ ॥
 कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत ! ।
 दक्षशापात् सोऽनपत्यस्तासु यक्षमग्रहार्हितः ॥ २३ ॥
 पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये दिताः ।
 शृणु नामानि लोकानां मातृणां शङ्कराणि च ॥ २४ ॥

भाषा टीका

विभावसुकी भार्या ऊषा मरुं उसने ष्युष्ट रोषिव मातप-
 तीन पुत्रो को पैदा किया। मातप से पञ्चयामद्विवसामिमानी
 देवता भया जिस से सब प्राणि कामों में जाग्रत रहते हैं ॥ १८ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्वशमाह । सरूपेति ॥ १७ ॥
 महानित्येवमेकादशरूपस्य रुद्रस्य पार्षदाः प्रेताद्योऽप्ये-
 ऽप्यस्यां जानाः ॥ १८ ॥

आङ्गिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये तयोर्वशमाह । प्रजाप-
 तेरिति । स्वधा नाम पत्नी पितृन् पुत्रत्वेऽकरोत् । अथ सती अथ-
 र्वाङ्गिरसं नाम वेदम् ॥ १९ ॥

कृशाश्वस्यार्षिर्षिष्योति द्वे भार्ये तयोर्वशमाह । कृशाश्व
 इति ॥ २० ॥ २१ ॥

सुपर्णा विनता अनूरुमरुणम् ॥ २२ ॥

रोहिष्यामेव प्रेमातिशयेनाभ्यासासुपेक्षयाः कुपितस्य दक्षस्य
 शापाद्यक्षमग्रहार्हितः क्षयरोगपीडितः संस्तास्त्रनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥

तं दक्षं प्रसाद्य केवलं कला एव लेभे न त्वपत्यानि । कथम्भूताः

क्षये कृष्णपक्षे दिताः कपिडताः सतीः पाठात्तरे क्षये सति
 पुनरेषितास्तेनैव वर्धिताः सतीः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्राङ्किका ।

एवं धर्मभार्याणां सन्तानमभिधावाथ कथयपसामयोः सन्तानं
 भूयस्त्वाद्दक्षमायो भूतस्य तावत्सन्तानमाह । सरूपेति अतुर्भिः ।
 भूतस्य शम्भोर्भार्या सरूपा सा च रुद्रात् कोटिशः असून
 प्रसूनवती । तत्र प्रधानानेकादश रुद्रात् गणनायकानाह । रैवत
 इति सोऽन । यद्वा । रैवतादिकरूपयोकादशधामिषस्य रुद्रस्य पारि-
 षदा घोररूपा प्रेतादिकरूपानेकविधा अप्येऽप्यस्यां भार्यायां च
 बभूवुरित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथाङ्गिरसः सन्तानमाह । प्रजापतेरिति । आङ्गिरसः प्रजापतेः
 पत्नी स्वधा सती च । तत्र स्वधा पितृन् सती त्वथर्वाङ्गिरसं नाम
 वेदं वेदाभिमामिनं पुरुषं पुत्रत्वेनाकरोत् ॥ १९ ॥

अथ कृशाश्वसन्तानमाह । कृशाश्वः अर्षिषि भार्यायां धूम्र-
 केशं पुत्रमजीजनत् । धिषणायां परम्यां तु वेदशिरो देवलं वयुनं
 मनुं चेति पुत्रमजीजनत् ॥ २० ॥

अथ ताक्ष्यस्य सन्तानमाह । ताक्ष्यस्य विनतायाश्चनम्नो
 भार्या । तत्र पतङ्गी पतगान् परिक्षयाः अस्तु । यामिनी तु क्षत्रभान-
 नसून ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुपर्णाणि । विनताया एव नामीन्तरम् । सा तु साक्षात्केशस्य त्रिष्णोर्वाहनभूतं गरुडं सूर्यस्य सूतमनूरुमरुणं चासूत कद्रुस्व-
नेकशो नागान् सपान्स्मृत ॥ २२ ॥

अथ सोमस्य पत्नीराह । इन्द्रोः सोमस्य पत्न्यस्तु कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि सप्तविंशतिः हे भारत ! त्व च इन्द्रुः दक्षशापात् रोहिण्यमेव प्रेमातिशयेनास्यासूपेक्षाकृपाजिभि-
त्तादक्षस्य शापाद्यक्षमप्रदेशे राजयक्षमरोगेण पीडितः सन् तासु कृत्तिकादिष्वनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥

तं दशं पुनः प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा केषलं कला एव खेमे न त्वपत्यानि । कश्यभूताः क्षये कृष्णपक्षे अर्दिताः खयिडताः क्षयैधिता इति पाठे क्षये सति पुनरेधिता अर्दिताः । अथ खोक-
मातृणां कश्यपपत्नीनां खोकस्य शं सुखं कुर्वन्तीति तथा तानि नामानि शृणु खोकानां मातृत्वे हेतुः इदं जगत्-
प्रसूतं याभिः कश्यपपत्नीभिः प्रसूतम् । ता निर्दिशति । अदि-
तिरिति । ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मकावची ।

भूतस्य सन्तनिमाह । भूतस्य भार्या नाम्ना भूता भार्या एका-
दश रुद्रानसूत तस्यान्या सुरूपा भार्या कौटिशी रुद्रानसूत तथा रुद्राणां पार्षदासूत । तथा प्रतान् विनायकांश्च प्रथानरुद्ररूपाणां नामाभ्याह । रैवत इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

आङ्गिरसः प्रजापतेः नाम्ना स्वधा पत्नी पितृनसूत । अथ तस्यै-
वान्या भार्या अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वेऽकरोत् ॥ १९ ॥

वेदशिरा इति कृशाश्वस्य नामान्तरम् ॥ २० ॥

पुत्राणां जातिभेदसूचनाय यामिनी इति सम्भिकार्याभावः । २१ ॥
अनूरुम् । ऊरुदहितमरुणमित्यर्थः ॥ २२ ॥

यक्षमप्रहार्दितः क्षयरोगार्तः । कीदृश्यः कलाः कृष्णपक्षे क्षयाः
क्षीणाः शुक्लपक्षे एधिताः अर्दिताः वृद्ध्यभावः क्षान्द्वसः । अथ एध-
वृद्धाविति धातोः । अथवा इधिदीप्ताविति धातुः निष्ठायां तुमां
लोपे इधिता इति रूपं सिद्ध्यति । तस्य गुणः । शङ्कराणि
सुखकराणि ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रधर्तिकृतसाराधर्दिनी ।

भूतस्य द्वे भाय्ये तयोर्मध्ये स्वरूपा ॥ १७ ॥

रैवतादय एकदश रुद्राः महानिति विशेषणम् । अन्ये रुद्रस्य
पार्षदा अन्यस्यां भार्यावाम ॥ १८ ॥

आङ्गिरसः स्वधा सती चेति द्वे भाय्ये तयोर्मध्ये स्वधा ॥ १९ ॥

कृशाश्वस्याधिधिषण्णति द्वे भाय्ये तयोर्मध्ये अर्धिषि ॥ २० ॥

ताक्षस्य ताक्षसनाम्नः कश्यपस्य ॥ २१ ॥

सुपर्णा विनता अनूरुमरुणम् ॥ २२ ॥

रोहिण्यमेव प्रीत्यतिशयेनास्यासामुपेक्षणात् कुपिन्य दक्षस्य
शापात् । यक्षमप्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः सन् तासूतपत्योऽ-
भूत् ॥ २३ ॥

कला एव खेमे न त्वपत्यानि ! कीदृशीः क्षये कृष्णपक्षे दिताः
खयिडताः सतीः । क्षयैधिता इति पाठे क्षये सति पुनरेधितास्ते-
नैव अर्दिताः सतीः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्लेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धर्मपत्नीबंधमुक्त्वा भूतपत्नीबंधमाह । सरूपेति । तत्र मूलभूता
रैवतादयः सप्त । अजैकपाददृमः अर्धिशुष्ण्यो नवमः बहुरूपो दशमः
एकादशो महानित्येकादश रुद्राः । अन्ये अन्यस्यां जाताः रुद्रस्य
पार्षदाः ॥ १७ ॥ १८ ॥

आङ्गिरसो भार्याबंधमाह । स्वधा पितृन् पुत्रत्वे सती च
अथर्वाङ्गिरसं नाम वेदं पुत्रत्वे अकरोत् ॥ १९ ॥

कृशाश्वभार्यासन्तनिमाह । कृशाश्व इति ॥ २० ॥

ताक्षस्यपत्नीबंधमाह । ताक्षस्येत्यादिना ॥ २१ ॥

सुपर्णा विनता सूर्यसूतम् । अपकाण्डभेदेन अनूरुमरुणं
तदनन्तरं बहुकाण्डकाण्डभेदेन कनिष्ठं साक्षात् यक्षेशवाहनं
गरुडं चासूतोत्पादितवती ॥ २२ ॥

अनूरुपत्नीसन्तत्यभावमाह । कृत्तिकादीनीति । स अनूरुः
सर्वासु समो भवेति दक्षेणोकोऽपि रोहिण्यामत्यन्ततः प्रीतिमान-
भूत्तजिभित्तादक्षशापात् यक्षमप्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः तासु
अनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥

क्षयैधिताः क्षये सति एधिताः तेनैव अर्दिताः सतीः कलाः
खेमे अथ कश्यपपत्नीनां शङ्कराणि कल्याणकराणि नामानि
शृणु । यतः बाभ्रवः इदं जगत् प्रसूतमुत्पन्नम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

भूत की भार्या सरूपा ने कौटिन रुद्रों को पैदा किया । रैवत
अज भव भीम वाम उग्र वृषाकपि ॥ १७ ॥

अजपकपाद अर्धिशुष्ण्य बहुरूप महान् पर्यारह रुद्र हैं रुद्रजी
के पार्षद और भी प्रेत भूत विनायक हैं ॥ १८ ॥

प्रजापति अंगिरा की स्वधा पत्नी है उस ने पितरों को पैदा
किया अथर्वागिरस वेद को उनकी सती ने पैदा किया ॥ १९ ॥

कृशाश्व ने अर्धि भार्या में भृशकेश को पैदा किया
धिषणा भार्या ने वेदशिरा देवव घयुन मनु इन पुत्रों
को पैदा किया ॥ २० ॥

ताक्षस की भार्या विनता कद्रु पतङ्गी यामिनी ए चार
भई तिनों में पतङ्गी ने पतिङ्गान को पैदा किया
यामिनी ने शर्भों को पैदा किया ॥ २१ ॥

सुपर्णा ने गरुडजीको पैदा किया जोकि साक्षात्
त्रिष्णु भगवान् के वाहन हैं । और सूर्य के सार्थ अनुक
को भी सुपर्णा ने पैदा किया । कद्रु ने अनेक नागों को
पैदा किया ॥ २२ ॥

हे भारत ! अनूरुमा की पत्नी कृत्तिकादिक हैं सो अनूरुमा
की रोहिणी में आसाक होने से दक्ष ने शाप दिया तब

अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् ।
 अदितिर्वितिर्दनुः काष्ठा अरिष्ठा सुरसा इषा ॥ २५ ॥
 मुनिः क्रोधवशा ताम्ना सुरभिः सरमा तिमिः ।
 तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः ॥ २६ ॥
 सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप ! ।
 ताम्नायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः ॥ २७ ॥
 दन्दशूकादयः सर्पा राजन् ! क्रोधवशात्मजाः ।
 इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः ॥ २८ ॥
 अरिष्ठायाश्च गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः ।
 सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकाऽऽकृणु ॥ २९ ॥
 द्विमूर्धा शम्बरोऽरिष्ठो ह्यग्नीषो विभावसुः ।
 अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः ॥ ३० ॥
 पुष्योमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः ।
 धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः ॥ ३१ ॥
 स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचेः किञ्च ।
 वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

अम्ना को अयरोन की पीडा भई तिस से उन नक्षत्रों मे कोई संतान नहीं भवे ॥ २५ ॥

फिर अम्ना ने दक्ष को प्रसन्न किया तब जो कथा मद्य होते थे सो लब्ध होगये । अब लोकों के माताओं के नामों को तुम सुनो जो कि मनुष्यों के कल्याण करने वाले हैं ॥ २६ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायथं श्युक्त्वेण तासां वंशानाह ।
 तिमेरित्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥

सौरसाः सुरसायाः पुत्राः ॥ २८ ॥

प्राधानिकान् मुख्यान्ष्टादश ऋणु ॥ २९—३२ ॥

भीषिहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायथं श्युक्त्वेण तासां वंशानाह । तिमि-

रिति । तिमिः कश्यपस्य भार्यायाः चादोगणाः आसन् । सरमायाः सुताः श्वापदाः श्वानः व्याघ्रमार्जारादवशासन् । सुरभेः पुत्रास्तु महिषा गावश्चान्ये द्विशफाश्चासन् । हे नृप ! ताम्नायाश्च पुत्राः श्येनाः गृध्राः आदिशम्बेन श्येनादिसदृशा बन्धिनः पक्षिणो विवक्षिताः । मुनेः सुतास्त्वप्सरसां गणाः हे राजन् ! क्रोधवशाया आत्मजास्तु दन्दशूकादयः इत्यन्य-भावादयः सर्पा आसन् । इलायास्तु सर्वे भूरुहाः आत्मजाः । सौरसाः सुरसायाः अपत्यानि सर्वे यातुधानाः । अरिष्ठाया-स्त्वात्मजा गन्धर्वाः । काष्ठायास्तु द्विशफेतराः एकशफुः अश्व-गर्वभाः बभूवुः । दनोः सुतास्त्वैकषष्टिस्तेषां मध्ये प्राधानिका-नष्टादश पुत्रान् गृणु ॥ २६ ॥ २९ ॥

द्विमूर्धा च शम्बरश्च अरिष्ठश्च ह्यग्नीषश्च विभावसुश्च अयोमुखश्च शङ्कुशिराश्च स्वर्भानुश्च कपिलश्चारुणश्च पुष्योमा च वृषपर्वा च एकचक्रश्च अनुतापनश्च धूम्रकेशश्च विरूपाक्षश्च विप्रचित्तिश्च दुर्जयश्चेतेऽष्टादश ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एषां मध्ये स्वर्भानुः नमुचेः कन्यां दूहितरं सुप्रभामुवाह वृषपर्वणं स्वर्भानुरत्रान्यो दनुजः ननु राज्ञः तस्योत्पत्तेर्वैश्यमा-यात्वात् । वृषपर्वणस्तु कन्यां शर्मिष्ठां नाहुषो ननुप्यात्मजो बलवान् वधाती राजोवाह ॥ ३२ ॥

वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः ।
 उपदानवी ह्यशिरा पुलोमा कालका तथा ॥ ३३ ॥
 उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप ! ।
 पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः ॥ ३४ ॥
 उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः ।
 पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ॥ ३५ ॥
 तयोः पष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता ।
 जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः ॥ ३६ ॥
 विप्रचिन्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् ।
 राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागतः ॥ ३७ ॥
 अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः ।
 यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः ॥ ३८ ॥
 विवस्वानर्थमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः ।
 धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयधनजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्रापि प्रियो वैलक्ष्ण्ययद्योतनाय सन्धिकार्याभावः ॥ २५ ॥
 सूचीकटाहण्यायेन प्रातिष्ठोभ्येन सन्ततिमाह । तिमिरिति ।
 ॥ २६ ॥ २७ ॥
 भूरुहाः वृक्षाः । सुरसायाः पुत्राः सौरसाः ॥ २८ ॥
 द्विशफेतराः एकशफाः । प्राधानिकं प्रधानविषयसङ्कथानम् ॥
 २९ ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

सूचीकटाहक्रमेण तासां वंशानाह । तिमिरित्यादिना ।
 ॥ २६—३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धागतप्रदीपः ।

तासां मतनीचर्गायति । तिमिरित्यादिना । यादोगण्याः जल-
 चरगणाः ॥ २६ ॥ २७ ॥
 सौरसाः सुरसासुताः ॥ २८ ॥
 प्राधानिकान् मुख्यान् शृणु ॥ २९ ॥ ३१ ॥
 प्राधानिकानुक्त्वा तन्मध्ये क्रयाञ्चिद्वंशानाह । स्वर्भानोरिति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जोकि कश्यपजी की पत्नी हैं जिनसे यह सब जगत पैदा

भया है अदिति दिति वसु काष्ठा अरिष्ठा सुरसा इत्यादि ॥ २५ ॥

मुनि क्रोधवशा ताभ्यां सुरभी सरमा तिमि तिमि से
यदोगण्या भये सरमा के सुतश्चापव भये ॥ २६ ॥

सुरभी के गडमेंस भये हे राजन् । और भी जो दो
खुर वाले हैं वेभी सुरभी के भये । ताभ्यांके द्येन युध्म आकि भये
मुनीके अप्सरा गण भये ॥ २७ ॥

हे राजन् दन्द शूकादिक क्रोध वशाके पुत्र हैं इत्याके सब
वृक्षादिक भये सुरसाके सब पानुधान गणभये ॥ २८ ॥

अरिष्ठा के गन्धर्व भये काष्ठा से एक खुर वाले जीव भये
वसु के सुत एक षडि हैं तिनो मे प्रधानों को सुनो ॥ २९ ॥

द्विभुर्भां शंखर अरिष्ठा हय प्रीव विभावसु अयोमुख
शंकुशिरा स्वर्भानुः कपिल अरुण ॥ ३० ॥

पुलोमा वृष पर्वी एक चक्र अनुतापन धूम्रकेश विरुपाक्ष
विप्रचिन्ति बुज्येय ये हैं ॥ ३१ ॥

स्वर्भानु की सुप्रा नामकी कन्या को नमुची ने विवाहा
वृष पर्वी की कन्या शर्मिष्ठा से नहुष के पुत्र ययानि ने
विवाह किया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वैश्वानरो इनोः पुत्रस्तस्य सुताः ॥ ३३ ॥

कः । प्रजापतिः कश्यपः उपयेम इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुम् ।
मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा ।
सैव भूत्वाथ वडवा नास्त्यौ सुषुत्रे भुवि ॥ ४० ॥

भीमरश्मिभक्तनभावायंहीपिका ।

दानवीपरिणयने हेतुः । ब्रह्मणा चोदित इति ॥ ३५ ॥
तयोः पट्टिसहस्राणि निवातकवचाः पुत्रा जातास्तांश्च
स्वर्गनः संस्ते पितामहोऽजुंनो जघान ॥ ३६ ॥
राहुर्ज्येष्ठो यस्य ॥ ३७—३८ ॥
असूयताजनयत् । भुवि वर्तमाना ॥ ४० ॥

भीमद्वीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपदानवीहयशिरापुलोमाकाखिकाण्याः ॥ ३३ ॥
तासां मध्ये उपदानवीं हिरययाक्ष उद्वहत् हयशिरां तु
क्रतुः प्रजापतिः द्वे वैश्वानरस्य सुते पुलोमाकाखिकाख्ये तु कः
कश्यपः उपयमे दानवीपरिणयने हेतुः । ब्रह्मणा चोदित इति ।
तयोः पुलोमाकाखिकाख्योः पट्टिसहस्राणि पौलोमास्तपामेव
निवातकवचा इति नामान्तरम् । तथा काखिकेयाश्च युद्धशालिनो
दानवा जाताः तांश्च दानवान् यज्ञान् ते तव पितुः पिताजुनः
कदाचिदंकः स्वर्गोक्तं गतः इन्द्रस्य प्रियङ्गुरो भूत्वा जघान
हतवान् ॥ ३४—३६ ॥

विप्रचित्तिः सिद्धिकार्या भार्यायां शतं वैकमेकशतं दानवानजी-
जनतृणैकशतमध्ये राहुर्ज्येष्ठः इतरे शतं तु केनचः राहुर्ज्येष्ठमिति
पाठे राहुर्ज्येष्ठो यस्य तत्केतुशतमित्यर्थः । कोऽसौ राहुर्ज्येष्ठ-
मजीजनतत्राह । यो ब्रह्मवसुपागतः प्राप्तः स्वयं दानवाधर्मोऽपि
भगवदनुग्रहवशात् ब्रह्मवसुपागत इत्युक्तं पञ्चमे ॥ ३७ ॥

अथ तिष्यादीनां वंशध्वजान्तरमतस्तासां वंशस्य भृ-
त्वादिदितेर्वंशः भूयताम् । मया कथ्यमान इति शेषः । दितेर्वंश-
स्वष्टादशाध्यायं वक्ष्यते । अदितेर्वंशं विशिनष्टि । यत्र वंशे विभु-
नारयणां देवः स्वांशनावतरत् ॥ ३८ ॥

विषस्वदाहयः पुत्रास्तत्रोरुक्रमो भगवान् साक्षाद्ब-
र्तीकः ॥ ३९ ॥

तत्र विवस्वतः भार्या संज्ञारुग्वा श्राद्धदेवं यमं यमीं चेति
मिथुनं च यमयमीरूपं च मिथुनमसूयत अमृतम् । महाभागा! सैव
संज्ञैव वडवा भूत्वा भुवि वर्तमाना नास्त्यावश्विनौ सुषुत्रे ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ते तव पितुरभिमन्योः पिताजुनः ॥ ३६—३९ ॥
भुवि वर्तमानेति शेषः । नास्ती वडवा ॥ ४०—४२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारायंक्षिर्त्तना ।

वैश्वानरो दानोः पुत्रस्तस्य सुताः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
दानवीपरिणये हनुर्ब्रह्मणा चोदित इति ॥ ३५ ॥
तयोः पट्टिसहस्राणि निवातकवचा जाताः । तांश्च स्वर्ग
गतः सन् तव पितामहोऽजुंनो जघान ॥ ३६—३८ ॥
नास्त्यावश्विनीकुमारौ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वा वैश्वानरस्य दनुपुत्रस्य सुतास्ताः ऋषिवति शेषः ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥

दनुपुत्रकन्यास्त्रीकारे कारणमाह । ब्रह्मणोदित इति । तयोः
पुलोमाकाखिकाख्योः पट्टिसहस्राणि यज्ञान्ना असुरा जाता इति
शेषः । ते च पौलोमाः काखिकेयाश्च दनुर्दोहप्रत्यादानवाः ।
तांश्च ते पितुरभिमन्योः पिता अजुनः जघान । इन्द्रस्य गुरोः
विद्यासमाप्तौ दानवध्वेन प्रियङ्गुरः । असूयत अजनयत् विवस्व-
त्पुत्रात् वडवा भूत्वा तत एवाश्वरूपिणः शकाज्ञात् नास्त्यौ
सुषुत्रे ॥ ३५—४० ॥

भाषा टीका ।

वैश्वानर जो दनु का पुत्र है तिसके चार पुत्री उत्तम रूप-
वाली भई उपदानवी हय शिरा पुलोमा काखिका ये चार हैं ॥ ३३ ॥

उपदानवीको हिरययाक्ष ने व्याहा क्रतु ने हय शिराको व्याहा
पुलोमा काखिका दोनो वैश्वार की पुत्रियों को ब्रह्मा जी के
कहने से भगवान कश्यप जी ने विवाह किया
पुलोमा काखिका के पुत्र पौलोम कालकेय वडे युद्धशाली
भये सो साठ हजार हैं वहाँ के नाश करने वाछे हैं हे राजन्
उनों को तुमारे पिता ने स्वर्ग मे जाकर इन्द्र के प्रीति के
वास्ते मारा है ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सिद्धिका मे विप्रचित्ति ने एकसौ एक पुत्र उत्पन्न किये तिस
मे सो तो केतु भये जेष्ठ राहु मया जोकि ब्रह्म होगाया है ॥ ३७ ॥

अथ क्रममे अदिति के वंश को सुनो जहां पर नारायण
विभु वंश सहित अवतीर्य भये हैं ॥ ३८ ॥

विषस्वान् अयमा पूया त्वया सविना भगवान्
विघ्नाना वरुण मित्र शक उरुक्रम ए अदिति के पुत्र
भये ॥ ३९ ॥

विषस्वान् से संज्ञाने श्राद्धदेव मनुको पैदा किया और उस
महाभागी ने यम और वसुना दोनोंको उत्पन्न किया उर्ममं फिर
एवडवा होकर अश्विनीकुमारों को पृथिवी में पैदा किया ॥ ४० ॥

छाया शनैश्चरं लेभे सावर्षीं च मनुं ततः ।
 कन्यां च तपतीं या वै वव्रे सम्बरणं पतिम् ॥ ४१ ॥
 अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणायः सुताः ।
 यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥ ४२ ॥
 पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा ।
 योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः ॥ ४३ ॥
 त्वष्टुर्देत्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका ।
 सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥ ४४ ॥
 तं वविरे सुरगणा दौहित्रं द्विपतामपि ।
 विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैयसिक्यां प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ततो विवस्वतः ॥ ४१ ॥

चर्षणायः कृताकृतज्ञानवन्तः पश्यतिकर्मत्वेन निघबदा-
 बुक्तेः । यत्र येषु भार्यानुसम्भानविशेषेण मानुषीजातिश्चोप-
 कल्पिता तथा च भृतिः “गुरुवर्षेणाविस्तरामारम्भा” इति ॥ ४२ ॥

कुपितं हरमितिशेषः । विवृतद्विजः प्रकटितदन्तः सन्
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

यद्यदा विमतेनावज्ञानेन बृहस्पतिना परित्यक्तास्तदा द्विपतां
 चान्द्र्यां माग्निनेयमपि विश्वरूपं पौरोहित्ये वृतवन्तः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा छाया शनैश्चरं सावर्षीं च मनुं ततः च लेभे
 सुपुत्रे । तथा तपतीं तपस्याख्यां च लेभे । या कन्या संवरणं
 पतिं वव्रे ॥ ४१ ॥

अथार्थम्णो वंशमाह । अर्यम्णः पत्नी मातृकाया तयोर्र्यम-
 मातृकयोः कर्त्तरि षष्ठी ताड्यामित्यर्थः । चर्षणायः कर्मशीलाः
 जनाः कृता उत्पादिताः । के ते चर्षणायस्तत्राह । यत्र येषु
 मानुषी जातिर्ब्रह्मणोपकल्पिता मानुषजात्याभवादि सदा स्वापा-

रिणो भवन्तीत्यतस्ते चर्षणायः कृषेरौणादिक इतिप्रत्ययः ॥ ४२ ॥
 पूषास्वनपत्यः अपुत्रः पूर्वं भग्नदन्तः पिष्टादः पिष्टभुगभवत्
 भग्नदन्तत्वे हेतुं वदन्तं विशिनष्टि । बोऽसौ पूषा दक्षाय कुपितं
 वदं विवृतद्विजः प्रकटितदन्तः सन् जहास प्रहसितवान् । चतु-
 र्यं चैतद्गुणान्तः अभिव्यक्तः ॥ ४३ ॥

त्वष्टुर्देत्यानामनुजा रचना नाम कन्यका भार्या तयोस्त्व-
 ष्टुर्चनयोः सन्निवेशात् समावेशाद्विश्वरूपो वीर्यवान् जज्ञे
 जातः ॥ ४४ ॥

तं विश्वरूपं द्विपतां देत्यानां स्वस्त्रीयं माग्निनेयमपि देवाः
 यद्यदा विमतेनावज्ञानेनाङ्गिरसः पुत्रेण गुरुणा बृहस्पतिना
 परित्यक्तास्तदा वविरे वृतवन्तः पुरोहितं कृतवन्तः इत्यर्थः ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विवृतद्विजः प्रकटितदन्तः दक्षाय कुपितं हरमिति
 शेषः ॥ ४३ ॥

तथा रचनया त्वष्टुः सन्निवेशो नाम सुतो जज्ञे विश्वरूपश्चाः
 भूदिति शेषः ॥ ४४ ॥

तं विश्वरूपं रचना देवानामपि स्वसा वमरेर्वा कश्यप-
 पुत्रत्वेन मिथो प्रातृत्वाद्देवानां स्वस्त्रीयं स्वसुः पुत्रं द्विपता-

भीमद्विजयवधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
मसुराणामपि खलीयमित्यर्थः । देवैः सहस्रेण विमतेनावहाते-
नाङ्गिरसेन गुरुणा बृहस्पतिना परित्यक्ता अभूवन्निति यदतोऽ-
सुरजयार्थं विश्वरूपं वदिते इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

• इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

• भीमद्विजयवधजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

पुरा पूर्वजन्मनि ॥ ४३-४५ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धस्य
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विभनायकवर्तिकृतसारायंर्शिनी ।

तथोर्यममातृकयोः चर्षणायः कृताकृतज्ञानवन्तः । यत्र
येषु मास्मानुसन्धानविशेषवत्सु मानुषीजातिभ्योपकल्पिता ।
तथाच भृतिः "पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा" इति ॥ ४२ ॥

कुपितं रुद्रमिति शेषः । विद्वत्द्विजः प्रकटित वन्तः ॥ ४३ ॥

दैत्यात्मजा रचना नाम कन्या स्वष्टुर्मार्या । तयोस्ताभ्याम् ॥ ४४ ॥

यत् । यदा विमतेनावहातेन । बृहस्पतिना त्यक्तास्तदा
मत्यन्तरामधात् द्विषतां दैत्यानां दौहित्रमपि पौरोहित्येन
वदिते ॥ ४५ ॥

• इति सारायंर्शिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।
षष्ठस्कन्धस्य षष्ठोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ज्ञाया संज्ञानिर्मिता ततो विवक्षतः ॥ ४१ ॥

तथोर्यममातृकयोः चर्षणायः कृताकृतविशेषज्ञानवन्तः स्मृताः ।

यत्र येषु "पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा" इति भृतेः परमात्म-
ज्ञानोपयोगिरत्नेन ब्रह्मणा मानुषीजातिरूपकल्पिताः ॥ ४२ ॥

यः पुरा दद्यात् कुपितं शिवं जहास स अनपत्योऽभूत् ॥ ४३ ॥

स्वष्टुर्मार्या रचना नाम सा कन्यका दैत्यात्मजा तयोस्ता-
भ्याम् ॥ ४४ ॥

द्विषतां दैत्यानां दौहित्रं तं विश्वरूपं सुरगणाः पौरोहित्येन
वदिते । तत्र हेतुः । यद्यतः विमतेनावहातेनाङ्गिरसेन आङ्गिरसः
पुत्रेण गुरुणा त्यक्ताः ॥ ४५ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षष्ठाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

सूर्य की भार्या ज्ञायोने शनैश्चर को पैदा किया फिर सावर्धि-
मनु को पैदा किया फिर तपती कन्या को पैदा किया उसने सम्ब-
रण पति को वरण किया ॥ ४१ ॥

अर्थमा की मातृका पत्नी है उन दोनों के चर्षणी पुत्र भये
जिनमे ब्रह्माजी ने मानुषीजाति कल्पना की है ॥ ४२ ॥

पूषा बिना पुत्र का है सन्म्राके खाने वाखा है जिसने पहिले
दक्ष पर कोप करते महादेवजीको दांत खोजकर इसाया वह
बिना दांत का है ॥ ४३ ॥

दैत्यो की अनुजा स्वष्टा की भार्या है उसका नाम रचना है
तिन दोनों में से सन्निवेश बीर्यवान् विश्वरूप भवा ॥ ४४ ॥

वह यद्यपि शत्रुओं का भेषता है तो भी देवतों ने पुरोहित
पना में उसको वरण किया था जबकी बड़े रोष से बृहस्पति ने
देवतों को छोड़ दिया था ॥ ४५ ॥

इति भीमागवत षष्ठस्कन्ध के छठे अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

—○:*:○—

॥ राजोवाच ॥

कस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः ।
एतदाचक्ष्व भगवञ्छिष्याणामक्रमं गुरौ ॥ १ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लाङ्घितसत्पथः ।
मरुद्विर्वसुभी रुद्रैरादित्यैऋभुभिर्नृप ! ॥ २ ॥
विश्वेदेवैश्च साधयैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः ।
सिद्धचारणागन्धर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ३ ॥
विद्याधराप्सरोभिश्च किन्नरैः पतंगोरगैः ।
निषेव्यमाणो मघवान् स्तूयमानश्च भारत ! ॥ ४ ॥
उपमीयमानो ललितमास्थानाध्यासनाश्रितः ।
पाण्डुरेणातपत्रेण चन्द्रमण्डलचारुणा ॥ ५ ॥
युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः ।
विराजमानः पौलोम्या सहार्धासनया भृशम् ॥ ६ ॥
स यदा परमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह ।
नाभ्यनन्दत सम्प्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ ७ ॥
वाचस्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतम् ।
नोञ्चचालासनादिन्द्रः पश्यन्नपि सभागतम् ॥ ८ ॥
ततो निर्गत्य सहसा कविराङ्गिरसः प्रभुः ।
आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वान् श्रीमदविक्रियाम् ॥ ९ ॥
तर्ह्येव प्रतिबुद्धयेन्द्रो गुरुहेलनमात्मनः ।
गर्हयामास सदासि स्वयमात्मानमात्मना ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सप्तमे विश्वरूपोऽसौ पौरोहित्ये वृतः सुरैः ।
गुरुणा सम्परित्यक्तैः पौरोहित्यमघाकरोत् ॥ १ ॥
कस्य हेतोः कस्माद्धेतोरारमनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः
अक्रममपराधम् ॥ १ ॥

स इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनन्दत नाहनर्धास्तदा
स आङ्गिरसस्ततो निर्गत्य तूष्णीं स्वगृहमावयावित्यष्टानामन्वयः ।
अनादरे हंतुं मद् दर्शयितुं तं विद्यिनष्टि । त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्ल-
ङ्घितः सतां पन्था येन सः ॥ २ ॥

परिश्रितः परिभृतः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

आस्थानं सभा तस्मिन्नध्यासनं सिंहासनं तदास्थितः ॥ ५ ॥
पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः । आसनस्यार्धं स्थितया पौलोम्या सह
विराजमानः सन् ॥ ६ ॥

प्रत्युत्थानादिनां नाशयन्द्वा नाहतवान् ॥ ७ ॥

न चाक्षिचाल आसन एव स्थितोऽपि किञ्चिन्न चञ्चितवान् ॥ ८ ॥

श्रीमन्नेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् ॥ ९ ॥

प्रतिबुध्यानुस्मृत्य ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवाः विमनेन गुरुणा परित्यक्ताः विश्वरूपं विवर्धरे इत्युक्तं
तदेव सप्रपञ्चं बुभुत्सुः पृच्छति राजा । कस्येति । कस्मादेतोर-
चार्येण गुरुणा आत्मनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः हे भगवन्मुने
एतदाचक्ष्व कथय तथा शिष्याणां गुरो विषये अक्रममपराधं
चाक्ष्व ॥ १ ॥

एवमापृष्टो मुनिर्देवानां गुरो कृतमपराधं वक्तुमुपक्रमते ।
इन्द्र इति । इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाशयन्द्वा नाहतवान्
तदाङ्गिरसः ततो निर्गम्य तूष्णीं स्वगृहमायया इत्यष्टा-
नीमन्वयः श्रित्नादहंतुं मद् दर्शयितुमिन्द्रं विशिनष्टि । त्रिभुव-
नैश्वर्यमद्नेनोत्कृष्टः सतां पन्था येन । हे नृप ! मरुत्तयादीभिः
परिश्रितः पारिवृतः ब्रह्मवादिभिर्वेदान् पठन्निर्मुनिभिः सिद्धा-
दिभिश्च यथायथं निषेव्यमाणाः स्तूयमानश्च ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

जलिनं यथातथोपगीयमानश्च भगवानिन्द्रः आस्थानं सभा
तस्मिन्नध्यासुनं सिंहासनं तदास्थितः अधिष्ठितः हे भारत !
चन्द्रमैयङ्गवचाराणां सुन्दरेण पाण्डुरेण श्वेतेनातपत्रेण
छत्रेण ॥ ५ ॥

तथा पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैश्चैव आसनादिभिर्युक्तः । आसनाया
आसनस्यार्धं स्थितया पौलोम्या शच्या सह नितरां
विरोचमानः ॥ ६ ॥

स इन्द्रो यदा देवनामात्मनः स्वस्य च परमं पूज्यमाचर्य
सुरासुरवन्दितं मुनिभेष्टं बृहस्पतिं सम्प्राप्तं प्रत्युत्थानासना-
दिभिर्नाशयन्द्वा नाहतवान् न चाक्षि किं तु सभागतं प-
श्यन्नप्यासन एव स्थित इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तूष्णीं तदा कविर्विद्वान् प्रभुः समर्थं आङ्गिरसो बृहस्पतिः
श्रीमन्नेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् तूष्णीं स्वगृहं
प्रति ययौ ॥ ९ ॥

तर्ह्येव इन्द्र आत्मनः स्वस्य गुरुहृद्वनं प्रतिबुध्यानु-
स्मृत्य आत्मना स्वनेवात्मानं सदासि सभायां गहंयामास
निन्दितवान् ॥ १० ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

गुरुद्वाराप्रस्तादकृद्वदं त्रिविधं वचनाद्वरुप्रसाद एव वकीयान्
भक्तिज्ञानादिसमुद्रेकसिद्धये तद्भाषः सद्योऽनर्थपरम्पराहेतुरतो

वानाचार्यिना पुरुषेण स्वमेऽपि गुरुर्नाशयन्तव्यः । किन्तु निर-
न्तरं स बहुमानं प्रसादसमृद्धये निषेधयोग्य इत्यतस्मिन्न-
ध्याये निरूप्यते । तत्र राजा पृच्छति । यस्येति । यस्य कस्य
आत्मनः आचार्येण शिष्याणां पुत्राणामक्रममपराधम् ॥ १ ॥

राजप्रश्नं परिहर्तुमुपक्रमते । इन्द्र इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

आस्थानं सभा तत्राध्यासनं सिंहासनमाश्रितः ॥ ५ ॥

पारमेष्ठ्यैः श्रेष्ठैः ॥ ६ ॥

नाशयन्द्वा सन्तुष्टया नापूजयत् ॥ ७ ॥

प्रत्येकशः पूजाहेतव इति घोटनाय वाचस्पत्यादिविशेषेण-
बाहुल्यम् ॥ ८ ॥

श्रीनिमित्तमदस्य विक्रियां विकारम् ॥ ९ ॥

तर्ह्येव तदानीमेव गुरोर्हृद्वनमवज्ञानम् ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इन्द्र इति सार्द्धसप्तकम् ॥ १-२३ ॥

श्रीमद्भिरनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंदिशिनी ।

सप्तमे गुरुणा स्वर्केर्देवेत्यपराजितेः ।

विश्वरूपो गुरुत्वेन वृत्तो ब्रह्मोपदेशतः ॥

आत्मनः शिष्याः सुराः ॥ १ ॥

इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाशयन्द्वा तदा स स्वगृ-
हमाचर्यावित्यष्टानामन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

आस्थानं सभा तस्मिन्नध्यासनं सिंहासनमाश्रितः ॥ ५ ॥

पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः । पौलोम्या शच्या । अर्द्धमासनमभा-
सनं यस्यान्तया सह मृगलोचनेति यदासनपदस्य वृत्ताव-
न्तर्भावः ॥ ६ ॥

आचार्यं बृहस्पतिम् ॥ ७ ॥

अप्रत्युत्थानमेव स्पष्टयति । वाचस्पतिमिति । आसनादा-
सनमाहृष्ट स्थितोऽपि किमपि न उच्यते न पश्यन् ॥ ८ ॥

ततः । सभातः कविः एवं भाविष्यतीति भायिकात्पर्यवित्तः ।

प्रभुः शास्त्रो समर्थः । विद्वान् गुरुर्व्यवमानं हेतुत्वेन जानन् ॥ ९ ॥

प्रतिबुद्ध्य श्रीमद्भिरानिद्रात इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरुणा परित्यक्ताः सुरगणा विश्वरूपं वधिरं इत्युक्तं तत्र-
पञ्चबुभुत्सुः पृच्छति । यस्येति । यस्येति पृष्टा पञ्चस्यर्थे । यस्मादेतोः
आचार्येण आत्मनः स्वकीयाः सुराः परित्यक्ताः अस्वकीयाः कृताः
एतत् एवम्भूतं गुरो शिष्याणामक्रमं व्यतिक्रममाचक्ष्व कथं-
त्यन्वयः ॥ १ ॥

अहो बत ममासाधु कृतं वै दध्नबुद्धिना ।
 यन्मयैश्वर्यमत्नेन गुरुः सदसि कात्कृतः ॥ ११ ॥
 को गृह्येत् परिदतो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि ।
 यथाहमासुरं भावं नीतोऽय विबुधेश्वरः ॥ १२ ॥
 ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कञ्चन ।
 प्रयुन्तिष्ठदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः ॥ १३ ॥
 तेषां कुपथदेष्टृणां पततां तमसि ह्यधः ।
 ये श्रद्धयुर्वचस्ते वै मज्जन्त्यश्मपूना इव ॥ १४ ॥
 अथाहममराचार्यमगाधधिषणां द्विजम् ।
 प्रसावयिष्ये निशठः शीष्णां तच्चरणां स्पृशन् ॥ १५ ॥
 एवं चिन्तयतस्तस्य मघोनो भगवान् गृहात् ।
 बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उत्तरमाह । इन्द्र इत्यादिना । इन्द्रः यदा देवानामात्मनश्च
 परमाचार्य्यं वाचस्पतिं प्रत्युत्थानादिभिः नाभ्यनन्दतेति तु किं
 वाच्यं सभागतं पश्यन्नपि आसनालोच्यञ्चाज तदा प्रभुरपि
 तन्नाशं कर्तुं समर्थोऽपि ततः स्रगृहं तूष्णीमाययाधित्यष्टा-
 नामन्धयः । त्रिभुवनैश्वर्यमवेनोऽल्लुङ्घितः सतां पन्था येन सः ॥ २ ॥
 परिभ्रतः परिवृतः ॥ ३—४ ॥

आस्थाने सभायां यदङ्गवासनं सिंहासनं तदास्थितः ॥ ५ ॥
 पारमेष्ठ्यैः महाराजचिह्नैर्युक्तः पौलोम्या पुलोम्नोऽपत्यभनया
 अर्धे वामभागे आसनं यस्यास्तथा सह धिराजमानः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
 ततः । सभातः ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

राजा परीक्षितजी बोले बृहस्पतिजी ने अपने देवताओं को
 किस हेतु से छोड़ा है भगवन् ! इस बात को आपकहो जैसे
 कि शिष्यों ने गुरुका अपराध किया हो ॥ १ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले त्रिभुवन के ऐश्वर्य के प्राप्त होने से इंद्र
 को मद्भया तब उसने सत् मार्ग का त्याग कर दिया तब हे नृप !
 उनवास पवन आठवसु एकादश रुद्र द्वादश आदित्य ऋषु
 देवता ॥ २ ॥

विश्वेदेवा साध्य अश्विनी कुमार सिद्ध चारण गंधर्व ब्रह्म-
 वादि मुनि इनों से इंद्र सहित थे ॥ ३ ॥

हे भारत ! विद्याधर अक्षरा किन्नर पतंग उरग ए सब इंद्र की
 सेवा करते थे और स्तुति करते थे ॥ ४ ॥

बड़े ऊँचे सिंहासन पर इंद्र बैठे थे और सब उनका गान

करते थे चंद्र के मंडल सरी का सफेद ऊत्र उनके मस्तक
 लगा था ॥ ५ ॥

और भी चामर पंखा आदि सब पदार्थों से सेवित
 अर्ध आसन में इंद्राणी बैठी थी इस प्रकार से धिराज मा
 थे ॥ ६ ॥

तिसी समय पर सब देवताओं के और अपने भी परमात्मा
 देव दानवों के बंदनीय वाचस्पति मुनीश्वर को सभा में आ
 हुये देखकर भी इंद्रने प्रत्युत्थान आसन आदि से सम्मान, ना
 किया आसन से उठा भी नहीं ॥ ७ ॥ ८ ॥

तब तो बृहस्पति भगवान् शीघ्र ही उहाँ से निकल क
 धनी के मद् के धिकार को जानकर गुप छुप अपने घर को आ
 आये ॥ ९ ॥

तिसी समय में इंद्र ने जब अपने से हुई गुरु की अवह
 को जाना तब उसी सभा के मध्य में अपने को आपही निव
 करने लगा ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मम कृतं कर्म अहो मसाधु यद्यस्माद्दध्नबुद्धिनाऽल्पमतिन
 मया कात्कृतः तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

विबुधानां सात्त्विकानां देवानामीश्वरोऽप्यहम् ॥ १२ ॥
 ननु सिंहासनस्थो राजाऽप्युत्थानं न कुर्यादिति बुद्ध्या चदन्ति
 तत्राह । च इति द्वादशाम् । धिषण्यमासनम् ॥ १३ ॥

कुपथं विशन्त्युपदिशन्तीति कुपथदेष्टारस्तेषां वचः । अहमम
 लुबो येषां ते यथा मज्जन्तं प्रथममु मज्जन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

अगाधा गम्भीरा धिषणा यस्थ तम । निशठश्च चाठ्यहीन
 सन् ॥ १५ ॥

अधिकवा आरममायया ॥ १६ ॥

गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परिक्षिन् भगवान् स्वराट् ।
 ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शर्म नालभतात्मनः ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्वे आश्रित्यौशनसं मतम् ।
 देवान् प्रत्युद्यमं षक्रुर्दुर्मदा आततायिनः ॥ १८ ॥
 तैर्विमृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्मिन्नाङ्गोस्वाहवः ।
 ब्रह्माणां शरणां जग्मुः सहेन्द्रा नतकन्धराः ॥ १९ ॥
 तांस्तयाभ्यर्चितान् वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः ।
 कृपया परया देव उवाच परिसान्त्वयन् ॥ २० ॥

भीमरक्षामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

गुरोः संज्ञां ज्ञानोपायं परीक्षमाणोऽपि नाधिगतोऽप्राप्तः
 सः ॥ १७ ॥
 आततायिन उद्यतास्त्राः ॥ १८ ॥
 निर्मितान्यङ्गान्युत्तमाङ्गानि शिरांसि ऊरवो बाहवश्च
 येषाम् ॥ १९—२० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गर्हाप्रकारमाह । महो हनि पञ्चभिः । महो बनावो मम
 कष्टं प्राप्तम् । असाधु कर्म मया कृतं वै यद्यस्माद्-
 ब्रह्मिन्नात्ममतिनां ऐश्वर्यमन्तन मया सदसि गुरुः कारकतः
 तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

परिदुःखो विद्वान्निवृत्त्यानित्यत्रिवेकसम्पन्नश्चेदित्यर्थः । को वा पुमान्
 त्रिविधपततेः अल्लोकान्पातीति त्रिविधं तस्य पतेः सत्यलो-
 काविपतेरपि षडर्मा गृह्येदमिकाङ्क्षेत्किन्तु नुच्छं मन्येनेत्यर्थः ।
 विद्वाना सास्त्रिकानामिष्वरोऽप्यहमासुरं भावं मोहमिति यावत्
 तितः प्रापितः ॥ १२ ॥

ननु सिंहासनस्था राजा प्रत्युत्थानादिकं न कुर्यादिति बहन्ति
 [सास्त्रिकमाह । ब इति द्व ऽयाम् । पारमेष्ठ्यं त्रिषणं परमेष्ठिं महारा-
 त्तनरसम्पन्ध्यासनं त्रिषणं तद्विनिष्ठं कञ्चन प्रति नोत्तिष्ठेदिति
 दे ह्युक्ते परं केवलं धर्मं न त्रिषु ॥ १३ ॥

किञ्च । तेषां कुर्यादेष्टृणां कुमार्गोपदेष्टृणामन एवाधस्तमसि
 मरके पततां वचः ये जनाः अहङ्ग्यन्नेऽहमपुत्राः बृहन्पायाण्यु-
 कल्लवाकटा इव मञ्जुस्यत्रो यान्ति ॥ १४ ॥

अथानः अहममराणांमाचार्यमगावा धियया बुद्धिर्यस्य तं
 मरकतापराधमगणायन्ते द्विजं वाक्पतिं प्रसादयिष्ये प्रार्थये
 कथंभूतः निशठः निर्गतशाठ्यः सन् । तस्य गुरोर्भरयो शीर्ष्या
 स्पृशन् ॥ १५ ॥

एवं तस्य मघोन इन्द्रस्य चिन्तयतः सतः भगवान् बृह-
 स्पतिरध्यात्ममायया योगप्रमायेण गृहाहृष्टां गतिं गतः अहृष्टोऽ
 भूदित्यर्थः । ततो भगवान् खराडिन्द्रः गुरोः संज्ञां दर्शनोपायं

परीक्ष्य विचार्यापि नाधिगतः न प्राप्तः धिया ध्यायन् दर्शनोपायं
 चिन्तयन् गृह्या शोकेन युक्तः आत्मनः खस्य शर्मं सुखं नालभत
 न प्राप ॥ १७ ॥ १७ ॥

तदिन्द्रस्य गुर्वपराधप्रयुक्तं शक्तिं भुत्वा तदेव औशन-
 सस्मृतमुशनसा मन्त्रितमाभित्य सर्वेऽसुराः दुर्मदा अनिर्वा-
 मदाः आततायिनः जिघांसवः देवान् प्रत्युद्यमं युद्धोद्योगं
 चक्रुः ॥ १८ ॥

तैरसुरैर्विमृष्टैः प्रयुक्तेस्तीक्ष्णैरिषुभिर्निर्मिन्नाङ्गान्युत्तमाङ्गानि
 शिरांसि ऊरवो बाहवश्च येषां ते इन्द्रसिंहता देवा नञ्जिघारस्यो
 ब्रह्माणां शरणां ययुः ॥ १९ ॥

अभ्यर्चितान् तदा पीडितास्तान् देवान् वीक्ष्य भगवानात्मभूः
 परमात्मजः अजो ब्रह्मा परयाधिकया कृपया युक्तस्तान् साम्बन्ध-
 न्नुवाच ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सहस्रीत्यनेनावधानस्योद्रेकतामाह । ब्रह्मबुद्धिनाकपबुद्धिना
 कारकतः शिकृतः ॥ ११ ॥

को गृह्येदिति "गृह्यु" अभिकाङ्क्षायाम् ॥ १२ ॥

राजयोग्यसिंहासनमधिष्ठितो न प्रत्युत्तिष्ठेदिति शास्त्रकार-
 चनात्कथमासुरं भावं नीत इति चत्तमाह । ब इति । पारमेष्ठ्य-
 धिययां सिंहासनस्थानमधिष्ठितं राजा कञ्चन नोत्तिष्ठेदिति
 प्रत्युत्थानं न कुर्यादिति चे परिदुःखमस्या ह्युक्ते परं धर्मं
 न त्रिषुरित्यन्वयः ॥ १३ ॥

तादृशानां वाक्ये विश्वासेन प्रवर्तमानस्थानार्थकबहेतुत्वाद्बुद्धि-
 मता न कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह । तेषामिति । अहमना कृताः
 पुत्राः नावोऽहमपुत्राः ॥ १४ ॥

यत एवमनयोऽयं तस्माद्गाधधिययां गभीरबुद्धिम ॥ १५ ॥

अध्यात्ममायया योगसामर्थ्येन अहृष्टां गतिमहृष्टयस्यार्थां
 स्मितम् ॥ १६ ॥

संज्ञां खरुपविषयज्ञानं खराडिन्द्रः ॥ १७ ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निर्मिञ्जान्यङ्गानि शरीराणि ऊरुबन्ध बाह्वन्ध येषां ते तथा ॥ १९ ॥

आत्मनः परमात्मनो भवतीत्यारम्भः ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कारकतः तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

स्वस्वपत्तिमेव तिरस्कारहेतुर्येन ज्ञात्वा निन्दति । को गृध्येत् वाङ्मेत् ॥ १२ ॥

ननु "सिंहासनस्थो राजा कमपि नाशयुत्तिष्ठेत्" इति नीतिशास्त्रज्ञा आहुः । स्वयं ते भ्राता एवेत्याह । ये इति । पारमेष्ठ्यं विषयं परमैष्ठिनोऽप्यासनम् ॥ १३ ॥

अहममयः प्लवो येषां ते तथा मज्जन्तं स्वस्वमनुमज्जन्ति तथेति राजनीत्युपदेष्टुषु पुंस्वसङ्घेषु कोपो व्यञ्जितः ॥ १४ ॥

तस्मात्स्वयां विपत्तौ कः क्लृपायः स्वयं विमृश्य स्वयमेवाह । अथाहमिति । निशठः छाठचर्हीनः सन् ॥ १५ ॥

चिन्तयतः । चिन्तयन्तमघवन्तमनाहस्य । अधिकया आत्मनो मायया ॥ १६ ॥

संज्ञां ज्ञानोपायं परीक्षन् परितः ईक्ष्माणोऽपि नाभिगतः अंशतः सन् ॥ १७-२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दम्नबुद्धिना अल्पमतिना कारकतः कर्षणीकृतः ॥ ११ ॥

गृध्येदभिकाङ्क्षेत् ॥ १२ ॥

पारमेष्ठ्यं महाराजसंबन्धिषिष्यामासनमधितिष्ठन् कंचन प्रति नोत्तिष्ठेदिति ये ह्युः ते परं धर्मम् ।

आयाग्तमप्रतो गच्छेत् गच्छन्तं तमनुमज्जेत् ।

आशने शयने वापि न तिष्ठेत्प्रतो गुरोः ।

इत्यादि शास्त्रेकं न विदुः ॥ १३ ॥

कुपयं कुत्सितं मार्गं विशम्भुपदिशन्तीति कुपयदेष्टारस्तेषाम् अत एवाधस्तमसि नरके पतनाम् ये च्चः अहृद्युः ते अहमप्लवा इव अहमा पापायः तन्मयः प्लवो येषां तन्नन् मज्जन्ति उपदेष्टृभिः सहिताः अधस्तमसि पतन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

निशठः नितरां शठः कृतापराधः ॥ १५ ॥

एवं चिन्तयतः सतः अध्यात्ममायया अधिका या आत्मनो माया अन्तर्धानशक्तिस्तथा ॥ १६ ॥

धिया ध्यायन् सुरैर्युक्तञ्च परीक्षन् परितः ईक्ष्माणोऽपि गुरोः संज्ञां दर्शनोपायं नाभिगतः अलभमानः सन् आत्मनः स्वस्य शर्मं सुखं नालभत ॥ १७ ॥

औशनसं मतम् "आपदि शत्रुः सपदि धर्मशीलः" इति उशनसः शुक्रस्य नीतिम् । भातत्राचिनः गृहीतशस्त्राः ॥ १८ ॥

निमृष्टैः क्षितैर्निर्मिञ्जान्यङ्गानि उत्तमाङ्गादीनि ऊरुषां बाह्वन्ध येषां ते शरयं रक्षितारम् ॥ १९ ॥

अश्यार्हितान् पीडितान् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

अहो मैं अल्प बुद्धि वाला हूँ मैंने बड़ा छोटा काम किया जो कि मैंने ऐश्वर्य में मत्त होकर समा में गुरु का अपमान किया ॥ ११ ॥

तीनों खों के पति की लक्ष्मी को पण्डित होकर कौन चाहना करेगा जिस लक्ष्मी ने देवेंश्वर होने पर भी मेरे को असुर भाव को प्राप्त कर दिया ॥ १२ ॥

जो कोई पुरुष राजा के किसी स्थान को आश्रय करके सिंहासन में स्थित रहने वाला किसी के वास्ते नहीं उठे ऐसा कहते हैं वे लोग परमधर्म को नहीं जानते हैं ॥ १३ ॥

कुमांग दिखाने वाले उन खों के बचन पर जो भ्रष्टा करते हैं वे लोग परधर की नौका में चढे सरी के डूब जाते हैं ॥ १४ ॥

अब मैं अमरों के गुरु अगाधबुद्धि वाले ब्राह्मण गुरुजी को प्रसन्न करूँगा कपट छोड़कर उनके चरण का स्पर्श करूँगा ॥ १५ ॥

इस प्रकार से इंद्र के विचारते तक बृहस्पति भगवान् अपनी विद्या के प्रभाव से अदृश्य गति को प्राप्त होगये ॥ १६ ॥

इंद्र भगवान् ने दूँढने पर भी बृहस्पति का पता नहीं पाया देवतों के सहित बुद्धि से चिन्ता करते रह गये मन में शक्ति नहीं प्राप्त भई ॥ १७ ॥

इस बात को सुनते मात्र ही सब असुरों ने शुक्राचार्य के मत को आश्रय करके बड़े अभिमान से शत्रुधारी होकर देवतों के जीतने का उद्यम किया ॥ १८ ॥

उनके बचाये हुये तीक्ष्ण वायों से देवतों के मस्तक जांच बाहु कट गये तब इंद्र सहित सब देवता मस्तकों को नष्ट करके श्रीब्रह्माजी के समीप में गये ॥ १९ ॥

आत्म भू अज भगवान् ब्रह्माजी ने देवतों को तिस प्रकार पीडित देखा तब ब्रह्म देव परम रूपा युक्त होकर उनके सांत्न करते हुये यह बचन बोले ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच ।

अहो वत सुरश्रेष्ठाः ! ह्यभद्रं वः कृतं महत् ।
 ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दान्तमैश्वर्यान्नाभ्यनन्दत ॥ २१ ॥
 तस्यायमनयस्यासीत् परेभ्यो वः पराभवः ।
 प्रक्षीणोभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः ! ॥ २२ ॥
 मघवन् ! द्विषतः पश्य प्रक्षीणान् गुर्वतिक्रमात् ।
 सम्प्रत्युपचितान् भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः ।
 (१) आददीरन्निलयनं ममापि भृगुदेवताः ॥ २३ ॥
 त्रिविष्टपं किं गणायन्त्यभेद्यमन्त्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः ।
 न विप्रगोविन्दगवीश्वराणां भवन्त्यभद्राणि नरेश्वराणाम् ॥ २४ ॥
 तद्विश्वरूपं भजताशु विप्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवन्तम् ।
 सभाजितोऽर्थांश्च^(२) स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म ॥ २५ ॥

श्रिशुक उवाच ।

त एवमुदिता राजन् ! ब्रह्मणा विगतज्वराः ।
 ऋषिं त्वाष्ट्रमुपब्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन् ॥ २६ ॥
 देवा ऊचुः ।
 वयं तेऽतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते ।
 कामः सम्पाद्यतां तात ! पितृणां समयोचितः ॥ २७ ॥
 पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सताम् ।
 अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् ! किमुत ब्रह्मचारिणाम् ॥ २८ ॥
 आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।
 भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेस्तनुः ॥ २९ ॥
 दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः स्वयम् ।
 अग्नेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

वो युष्माकं कृतं करणं महदभद्रम् । तदाह । ब्रह्मिष्ठमिति । नाभ्य-
नन्दत नामिनन्दितवन्तः ॥ २१ ॥

परेभ्यः शत्रुभ्यो वः पराभव इति यद्यं तस्यानयस्या-
न्यायस्य सम्बन्धी फलरूप आसीत् । उक्तं च

ब्राह्मणं कुलसम्पन्नं भक्तं विष्णोर्महात्मनः ।

आयान्तं वीक्ष्य नोत्तुष्टेत्स दुःखैः परिभूयते ॥

इति स्वयमेव वैरिणो हन्तारो येषां तेभ्यः ॥ २२ ॥

गुरुनिरङ्कारमत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टान्ते-

नाह । मघवन्निति । द्विषतः शत्रून् । काव्यं भाग्यं गुरुमेवासे-
धोपचितान् । उपचितस्वमेवाह । आददीरन् गृह्णीयुः ॥ २३ ॥

अभेद्यो मन्त्रो येषाम् । अनुशिक्षितार्थाः शिष्याः । यतो विप्रो
गोविन्दो गावश्वेभ्यो अनुब्राह्मणो येषां तेषामेवाभद्राणि न
भवन्त्यन्येषां तु भवन्ति ॥ २४ ॥

तत्समात् । अथानन्तरमेव भजत । अस्य कर्मसुरपक्षपातम् ॥ २५ ॥

उदिता उक्ताः ॥ २६—२७—२८ ॥

अतिथीनां पितृणां च प्रशंसार्थमाहुः । आचार्यं उपनीय वेदा-
ध्यापकः । ब्रह्मणो वैदस्य मूर्तिः ॥ २९ ॥

(१) (अद्य श्वां वा परेषां वा हमास्ते बलशालिनः) अत्रायमधिकः पाठः श्रीधरराघवाचार्यमते । (२) स भाजितार्थान् इति श्रार्थिः

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

धर्मस्यात्मा मूर्तिर्निधिः । स्वयं साक्षात् । आत्मनः श्रीविष्णोः । यद्वा । आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेष्व्वात्मरहितः कर्तव्यत्वर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह । अहो इत्यादिना क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्मत्वन्तेन । हे सुरभेष्टाः ! अहो बल महत्कष्टं वः प्राप्तं महद्भद्रमसाधु युष्माभिः कृतम् । किं नङ्गाद्युपमतिशयेन प्रह्लादानसंपन्नं ब्रह्मिष्ठस्त्वं ब्राह्मणं वास्तं जितेन्द्रियमैश्वर्यान्मदाज्ञाऽपनन्दतनाभिनन्दितवन्तः ॥ २१ ॥

हे सुराः ! परेभ्यः शत्रुभ्यः परामर्ष इति यद्यं तत्त्वानयस्य संबन्धी फलरूपः आसीत्कथम्भूतानां वः प्रक्षीण्येभ्यः ऐश्वर्यरहितेभ्यः सपरमेभ्यः समुद्भानां सम्पन्नानाम् ॥ २२ ॥

गुरुतरस्कारसत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुररुद्रास्तेनाह । मघनाभिति । हे मघवन् ! द्विषतः शत्रून्सुरान् गुरुरतिक्रमाद्धेनोः प्रक्षीणान् संप्रति तु काश्यं शुक्रं भक्तिनः आराध्य उपचिदान् समुद्भान् पश्य गुरुराचनानुष्मान् बाधस्त इति किं वक्तव्यम् । यत्ने मत्स्थानमपि गृह्णीयुरिति सम्भावयति । अद्येति । अद्यास्मिन्नहनि श्वः परास्मिन्नहनि परश्वः नतः परस्मिन्नहनि वा बलशालिनोऽन एव हताः गर्वितास्ते मम निखयने मम स्थानमपि आर्क्षीरन् गृह्णीयुः यतस्ते भृगुः शुक्रः काश्य एव देवता येषां तादृशाः ॥ २३ ॥

अभेद्यो मन्त्रो येषां ते भृगुणां भृगुकुलप्रभवानामनुशास्त्रिनार्याः शिष्याः त्रिविष्टमपि किं गणयन्ति न गणयन्त्येवेत्यर्थः । विप्राः गोविन्दो भगवांश्च गावश्चेश्वरा अनुप्राहकाः पूज्या वा येषां तेषामेव अभद्राणि न भवन्ति इतरेषामीश्वराणामपि न भवन्तीति न किञ्चभद्राणि भवन्त्येवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्तस्मात्तपस्वित्वादिगुणाधिकं गुणोऽप्यस्नीत्याह । अद्येति । आत्मवस्त्रादपरः कल्पयाणागुणां नास्नीत्यन्तोऽर्थेति । नैक एवार्थोनेन किञ्चनपक्षिनाशेषार्थोऽप्यस्नीत्यन्तोऽर्थानि न नानांमुत्तरत्राप्यभेदात्कामित्येना विधास्यत इति । तत्रैतिकर्तव्यतामाह । यदीति । उनाप्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमुक्ता विश्वरूपं प्रार्थयितुं देवा ययुरित्याह मुनिः । त इत्यादिना । हे राजन् ! ते देवा ब्रह्मणैश्वर्यामिदमुदिता उक्ता विगतः उवरः आधिपत्यां ते त्वाष्टमृषि विश्वरूपमुपब्रूयन् उपेत्य परिष्वज्यालिक्ष्य पुत्रवान् परिष्वज्येत्युक्तं न तु नमस्कृत्येति इदं वक्ष्यमाणमनुवन् ॥ २६ ॥

उक्तिमेवाह । वयमिति । वयं ते तवनिधयः प्राप्ताः ते तवाभमं भद्रमष्टयमस्तु आनिष्यामन्नि आभ्रमः ह्यस्य इति व्यपदिश्यत इति भावः । तथा तव पितृणामस्माकं समयोचिनः तत्काञ्चाञ्चितः कामः इच्छाविषयोऽर्थः सम्पद्यतां त्वत्तः संपन्नो भवतु ॥ २७ ॥

हे ब्रह्मन् ! पुत्रवतामपि सतां पुत्राणां पितृशुभ्रव्यं वा धर्मः ब्रह्मचारिणां सतां पुत्राणां पितृशुभ्रव्यं परो धर्म इति किमुन किमु वक्तव्यम् । त्वन्तु ब्रह्मचारी पुत्रश्चेति अस्मच्छुभ्रव्य मत्यन्तेचित्तमिति भावः ॥ २८ ॥

किञ्चाचार्यो ब्रह्मणः परब्रह्मणो मूर्तिरीश्वररुद्रया । आचार्यो आराधनीय इति भावः । पिता तु प्रजापतेर्विरिञ्चस्य मूर्तिः आता इ मरुत्पतेरिन्द्रस्य मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेभ्येस्तनुर्मूर्तिः ॥ २९ ॥

भगिनी तु दयाया मूर्तिरात्मा स्वयं तु धर्मस्य मूर्तिरिति यस्तु स्वयमेव आत्मनो मूर्तिरनेन द्रष्टव्यः । स्वशरीरत्वेन द्रष्टव्य इति यावत् । मङ्गयागतस्त्वभेराहवनीयादेर्मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनो मूर्तिरात्मतुल्यत्वेन द्रष्टव्यानीत्यर्थः । यद्वा । परमूर्तिः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

व इति षष्ठी तृतीयायं युष्माभिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्त्वानयस्यान्यास्यस्य परिपाकः कोऽसाविति तत्राह । परेभ्य इति ॥ २२ ॥

काश्यं शुक्रं निखयने युष्मदधिकृतं स्वर्गमिति शेषः । भृगुरेव देवताः येषान्ते भृगुदेवताः जनः ममापि अभेद्यं निखयनमार्क्षीरन् दारयन्तीति वा ॥ २३ ॥

अनुशिक्षितः नम्यकसाधितोऽर्थो वैस्ते तथा भृगुणां मन्त्राः त्रिविष्टमभेद्यं गणयन्ति किन्नेत्र ब्राह्मणशक्तिरक्षिष्यधिमवेत्याह । न त्रिप्रैति । त्रिप्राश्च गोविन्दश्च गावश्च ईश्वराः येषां ते तथा तेषां विप्रमस्किगोविन्दो नैक यविनाभून्ति दर्शनय सहैवोक्तं सापि तारतम्योपता शुभदेवतां गधीति ॥ २४ ॥

तत्तस्मात्तपस्वित्वादिगुणाधिकं गुणोऽप्यस्नीत्याह । अद्येति । आत्मवस्त्रादपरः कल्पयाणागुणां नास्नीत्यन्तोऽर्थेति । नैक एवार्थोनेन किञ्चनपक्षिनाशेषार्थोऽप्यस्नीत्यन्तोऽर्थानि न नानांमुत्तरत्राप्यभेदात्कामित्येना विधास्यत इति । तत्रैतिकर्तव्यतामाह । यदीति । उनाप्यर्थः ॥ २५ ॥

ते देवाः ॥ २६ ॥

पितृणां नः समयोचितः एतरकाञ्चयोवः । काम्यन इति कामोऽर्थः ॥ २७ ॥

सतां पुत्राणां ब्रह्मचारिणामपुत्रवतां पुत्राः उभयेषामपि शुभ्रव्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

विप्रादिशुभ्रव्येण रुद्रादिदेवताशुभ्रव्यमपि कृतं स्यात्तेषां तेषु विशेषमभिधानादित्याह । आचार्य इति । ब्रह्मणमनुमंजस्य मूर्तिः सन्निधानस्थानम् । प्रजापतेः रुद्रस्य "प्रजापति" शिवः क्वाणुकमशो हृष्यहन" इत्याभिधानात् । मरुत्पतेरिन्द्रस्य अर्नाथ स्वयं धर्मस्वारता मूर्तिः मङ्गयागतः प्राहुःशुकः । आत्मनः सर्वभूतानि मूर्तिः "एका देवः सर्वभूतेषु गूढः" इति श्रुतेः ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमच्छ्रीवर्गोऽभिहितकर्मसम्भवं ।
त्रिविधमिति । अत्र गोविन्देति दृष्टान्तेनोपपद्यते ॥ २४-४० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्षिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

परेऽथः अभ्येष्ट्यः सकाशात् केऽथः स्ववेरिऽथः ॥ २२ ॥

गुरुतिरस्कारसत्कारावेव विपत्सम्पदोः कारयामित्युक्त-
दृष्टान्तेनैवाह । मद्यव्यति । अथैषां तथा बलं दृश्यते यथा ममापि
निष्कलनं सख्यबोकादादीरन् । तत्र हेतुः । भृगुदेवताः गुरु-
भक्ताः ॥ २३ ॥

अत्र सामदानद्वयज्ञा उपायाः न सम्भवन्तो दृश्यन्ते । भेदो-
ऽप्यवश्य इत्याह । न भेदः मन्त्रो मन्त्रज्ञा येषां ते सर्वत्र हेतुः ।
भृगुणां शुक्राचार्याणामनुशिष्यितमेव अर्थः पुरुषार्थत्वेनोपादेवो
येषां ते । ननु तर्हि किं बयं मरिष्याम एवेति तत्र साश्वाक-
माह । न विप्रैति । विष्णो गोविन्दो गाव इश्वरा अनुप्राहका येषां
तेषाम् ॥ २४ ॥

तत्तस्माद्वयमेव सम्प्रत्युपाय इत्याह । विश्वरूपं गुरुत्वेन
भजत । बधस्य विश्वरूपस्य कर्मोत्पत्त्युपायतय ॥ २५-२८ ॥

आचार्यों वेदाध्यापकः । ब्रह्मणो वेदस्य । मरुपतेरिन्द्रस्य
अतिथिस्तु धर्मस्वारात्रैव मूर्तिरिति किं वक्तव्यमिति भावः ।
आत्मनः परमेश्वरस्य ॥ २६-३० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यो गुप्ताभिः महद्भद्रममङ्गलं कृतं तदेवाह । ब्रह्मिष्ठं
ब्रह्मसंपन्नं दान्तं ब्राह्मणमैश्वर्यात् प्रभुत्वमदात् नाश्वनस्यत्
नामिनन्दितवन्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

आदौ गुर्भतिक्रमात् प्रसीयान् सम्प्रति काश्चं गुरुमाराध्य भूय
उपचितान् द्विषतः शत्रून् पश्य गुरुतिरस्कारसत्कारौ विपत्संप-
दोर्हेतुरित्यर्थः । यदि ममापि निष्कलनं स्थानमाददीरन्
वृक्षीयुः यतो भृगुदेवताः भृगवः भृगुवंश्याः शुक्रतपुत्रादयो
देवता येषां ते गुरुभक्ताः ॥ २३ ॥

तदा अभ्येष्टो मन्त्रो येषां ते तथा भृगुणामनुशिष्यितार्थाः
शिष्याः त्रिविधं किं गणयन्ति न किमपीत्यर्थः । अत्यन्ततो भीता-
नाथस्य तच्छरणं सूचयति । नेत्यर्थेन ॥ २४ ॥

विद्योपतः आश्वययीयमाह । तदिति । तत्तस्मात् समाजितः
सेवितः अस्य विश्वरूपस्य कर्म मातामहकुलपक्षपातं यदि
वृमिष्यन्म वृमिष्यन्ने ॥ २५ ॥

ते देवा एवमनेन प्रकारेणोदिता उक्ताः उपग्रजव तन्निकटं
गत्वेदमङ्गलम् ॥ २६ ॥

समये, अस्मिन्नापत्कावे उचितः ॥ २७ ॥ २८ ॥

आत्मनोऽतिथिरथं पितृत्वं च तं प्रति निर्दिष्टयायातिधीनां
पितृणां पूज्यत्वं बहुभिर्देहाभ्येराहुः । आचार्य इति ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥

धर्मस्य आत्मा मूर्तिरितिथिः आत्मनो जगत्कारणस्य भगवतो
मूर्तिः सर्वभूतानि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्माजी बोखे हे ! देवभेद हो तुम लोगों ने बड़ा बुरा काम
किया जो कि इन्द्रियों को बमन करने बाखे ब्राह्मण गुरुस्पति
का तुमने ऐश्वर्य के मारे सम्मान नहीं किया ॥ २१ ॥

तिसी अन्याय से तुमको शत्रुओं से पराभव भया है
पहिले तुमारे वैरी खीया होगये ये तुम बलवान् होगयेये
अब उस अन्याय से तुमको दुःख की उत्पत्ती भई है ॥ २२ ॥

हे इन्द्र ! अपने शत्रुओं को तुम देखो गुरु के अतिक्रम करने
से खीया होगये ये वैही असुर अब भक्तिपूर्वक शुक्राचार्य
की आराधना करने से अब मेरे स्थान को भी लेने के लायक
होगये हैं ॥ २३ ॥

भृगुओं के सिक्काने से अभ्येष्ट मंत्रवाले होगये हैं सो
खर्ग को ए क्या गिनते हैं जो कोई भी ब्राह्मण गुरुगोविन्द को
इश्वर मानते हैं तिन पुरुषों को कभी अमङ्गल नहीं
होता है ॥ २४ ॥

इस हेतु से अब तुम लोग स्वर्गाके पुत्र आत्महानी तपस्वी
ब्राह्मण के शरण जाओ उसकी सेवा करके उसके
असुर पक्षपात रूप कर्म को तुम सहते रहोगे तब यह विश्व
रूप तुम्हारे सब मनोरथों को पूरा करदेगा ॥ २५ ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोखे इस प्रकार ब्रह्माजी के कहने से देवता
शोक रहित होगये फिर विश्वरूप ऋषि के पास जाकर आशि-
ङ्गन करके इस वचन को बोखे ॥ २६ ॥

देवता बोखे हम लोग तुमारे अनिधि होकर तुमारे आश्रम
में आयेहैं तुमारा कल्याण होगा हे तात ! हम पिता खोंगोंके समक
के अनुसार मनोरथ को पूरा करो ॥ २७ ॥

सत् पुत्रों का परमधर्म यही है कि जो पिछाओं की सेवा
करना यदि पुत्र वालों का यही धर्म है तो फिर ब्रह्मचारियों का
होवे इसमें क्या कहना है ॥ २८ ॥

आचार्य ब्रह्माकी मूर्ति है पिता प्रजापति की मूर्ति है बड़ा
ज्ञाता इन्द्र की मूर्ति है माता तो साक्षात् पृथिवी की मूर्ति
है ॥ २९ ॥

वहिनश्रया की मूर्ति है अतिथी धर्म की मूर्ति है पहिचान
का जो अश्रवागत वह अग्नि की मूर्ति है सब भूत मात्र भगवान्
की मूर्ति हैं ॥ ३० ॥

तस्मात्पितृणामार्त्तानामार्तिं परपराभवम् ।
 तपसापनयंस्तात ! सन्देशं कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥
 वृष्णीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् ।
 यथाञ्जसा विजेष्यामः सपत्नास्तव तेजसा ॥ ३२ ॥
 न गर्हयन्ति ह्यर्षेषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनम् ।
 छन्दोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन् ! वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणात् ॥ ३३ ॥

ऋषिरुवाच ।

अभ्यर्धितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः ।
 स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३४ ॥

विश्वरूप उवाच ।

विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययम् ।
 कथं नु मद्भिधो नाथा ! लोकेष्वैरभियाचितम् ।
 प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाशेदीपिका ।

परेऽप्यः पराभव एवार्तिस्ताम् ॥ ३१ ॥

सन्देशमाहुः । वृष्णीमह इति ॥ ३२ ॥

ननुपाध्यायत्वे कनिष्ठस्य ममाभिवन्दनं कारिष्यथ तच्च गर्हितं तत्राऽऽहुः । नेति । अर्षेषु प्रयोजननिमित्तं यविष्ठाणामभिवादनं न निन्दन्ति । किञ्च । छन्दोभ्यो मन्त्रेभ्योऽन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणात् न तु मन्त्रेषु अतोऽस्मभ्यं मन्त्रदातृत्वेन स्वमेव ज्येष्ठो भविष्यति । यद्वा । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदान्विहाय वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणात् न भवति । किन्तु । वेदा एव मुख्यं कारणात् तस्माभ्यं तु वयः । वेदश्रवणं स्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥

निन्दितमपीति । मद्यान्वयाभङ्गमेव कारिष्यामीत्याह स्याद्धेन । विगर्हितं पौरोहित्यं धर्मशीलैः अपर्णतुत्वात् । किञ्च । ब्रह्मवर्च उपव्ययं पूर्वमित्यस्य ब्रह्मवर्चसो व्ययकरणं । प्रत्याख्यातुं च माहशो नाहतीत्याह । कथं न्विति । तेषां शिष्यः शिष्यणाहः । स एव । प्रत्याख्यानामात्र एव हि शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतटीका ।

तस्माद्धेतात ! त्वत्पितृणामार्त्तानां पीडितानामस्माकं शत्रुभ्यः पराभवस्यापामार्तिं तपसा तपःप्रसाधेणापनयन्न-
 स्माकं सन्देशं कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि ॥ ३१ ॥

सन्देशमेवाहुः । वृष्णीमह इति । ब्रह्मिष्ठं ज्ञानिनं तत्रापि ब्राह्मण-

मत एव सर्ववर्णानां गुरुं त्वामुपाध्यायं वृष्णीमहे यथा वेन प्रका-
 रेणाञ्जसा सुखेनैव तव तेजसा ब्रह्मतेजसा सपत्नान् शत्रुभ्विजे-
 ष्यामः तथा ननु गृहाणेति शेषः ॥ ३२ ॥

ननुपाध्यायत्वे कनिष्ठस्य ममाङ्घ्र्यभिवादनं कथं कारिष्यथ तत्तु
 गर्हितं तत्राहुः । न गर्हयन्तीति । स्वार्षेषु स्वप्रयोजननिमित्तं यविष्ठा-
 ङ्घ्र्यभिवादनं न गर्हयन्ति । हे ब्रह्मन् ! छन्दोभ्योऽन्यत्रैव
 वेदाध्ययनादन्यत्रैव कर्मेणा वयः ज्यैष्ठ्यस्य कारणात् छन्दोभ्यो मन्त्रे-
 ष्योऽन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणात् न तु मन्त्रेष्वतोऽस्मभ्यं मन्त्रदातृ-
 त्वेन स्वमेव ज्येष्ठो भवतीति वार्थः । यद्वा । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदा-
 न्विहाय वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणात् न भवति । किन्तु । वेदा एव
 मुख्यं कारणात् तस्माभ्यं तु वयः अतो वेदश्रवणं स्वमेव ज्येष्ठ
 इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवमुक्तो विश्वरूपो वेदानुवासेत्याह मुनिः । अभ्यर्धित इति ।
 एवं सुरगणैः पौरोहित्यं पुरोहितस्य कर्म प्रति प्रार्थितः । स
 महातपाः विश्वरूपः प्रहसन् श्लक्ष्णया मृदया गिरा तान्
 देवानाह ॥ ३४ ॥

उक्तिमेवाह स्याद्धेतिभिः । विगर्हितमिति । धर्मशीलैर्विगर्हितं
 तावद्दर्शनात् पौरोहित्यं विगर्हयन्तीत्यर्थः । किञ्च । तत्पौरोहित्यं
 ब्रह्मवर्चसस्य व्ययकरणम् । आप्तव्यत् “ब्रह्मवर्चस्विष्णो बर्चसः” इति
 समाधानाभावात् । एवं पौरोहित्यस्य विगर्हितत्वं स्वधर्मनाश-
 क्तं चाभिभाष्यधुना तदप्रत्याख्येयं चेत्याह । कथमिति । लोके-
 शेष्येणामभिरभियाचितो मद्भिधः पितृसेवकः कथं नु तदप्रत्याख्या-
 स्यति नाम न प्रत्याख्यास्यत्येवेत्यर्थः । मद्भिध इत्यनेनाभिप्रेतं
 विशदयति । तच्छिष्य इति । तेषां शिष्यः शिष्यणाहः शिष्याऽपि प्रत्या-

श्रीमद्गीतारोचयार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

।ष्टां तत्राह । स एव । प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थं
उच्यते मद्भिषो नाथ इत्येकवचनपाठे नाथां याचितनाथत्वेन
सुकरत्वेन याचितः स एव स्वार्थः इति लोकेणः शिष्यैर्नियु-
यत् इति यतः स एव स्वार्थः परमो ज्ञान इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्लोकवाक्यस्य कर्तव्यत्वे हेतुमुक्त्वा निगमयन्ति । तस्मादिति ।
परेश्वरः शशुभ्यः प्राप्तपराभवलक्षणाभार्तिमपनयन् ॥ ३१ ॥
त्वा त्वाम् ॥ ३२ ॥

नन्वेहं शुभमनुपाध्यायश्चेत्कनिष्ठस्य मम पादाभिषन्दनं निन्दितं
भवतामिति तत्राह । नेति । अर्थेषु प्रयोजनेषु यन्निष्ठस्य कनि-
ष्ठस्य "माचार्यादेव विद्या विदित्वा साधिष्ठं प्रापयति सर्वा
देवता वेदविदि ब्राह्मणे निषसन्ति" इत्यादिश्रुतेः । वेदाभिज्ञानमेव
ज्येष्ठस्यस्य कारणं न घब इत्याह । छन्दोभ्य इति । अत्र छन्दोभ्य
इत्यनेन तदभिज्ञानं लक्ष्यते । वेदाभिज्ञानमन्तरेण ज्येष्ठस्यकारणं
यथा न भवति तज्ज्ञानमेतत्तस्मात्तस्मात्त्वदङ्गप्रघन्नेन न
निन्दितं शौभ्यादौ पापदवादिनां दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

* धर्मशीलैर्विगर्हितम् (१) पौराहित्यमिति शेषः । कस्मादिति
तत्राह । ब्रह्मति । ब्रह्मवचसः उपस्ययो नाशां यस्मात्तथा पौराहित्यं
ब्रह्मवर्चः उपगतव्ययं प्राप्तनाशं क्वाहिति यत्तस्माद्धर्मशीलै-
र्विगर्हितमिति वा योजना । तर्हि तत्र शक्यमित्युच्यतामिति यत्त-
त्राह । कथं न्विति । हे नाथाः ! लोकेशेः अभिवाचिता मद्भिषो
विप्रः किं नु प्रत्याख्यास्यति कथमपि न निराकरातीत्यर्थः ।
गुर्वाकलङ्घने दोषापत्तरित्यभिप्रेत्याह । तच्छिष्य इति । परकार्यत्वेन
निराकार्यमिति तत्राह । स एवेति ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

नन्वेवं धर्मोपदेशस्तुतिभ्यां पियक्षितं घृतवत् आहुः
। तस्मादिति ॥ ३१ ॥

त्वा त्वां गुं गुरुत्वेन वृणीमहे । प्रयोजनमाहुर्धेति ॥ ३२ ॥

ननु मां गुरुं कुरुयति चेत् भ्रातृपुत्रत्वेन कनिष्ठस्य कार्यं
ममभिषन्दनं करिष्यथेति तत्राहुः । नेति । छन्दोभ्योऽन्यत्र अन्येषु
व्यावहारिककृत्येषु यन्निष्ठस्य विद्यादानं न गर्हयन्ति न अपि तु
गर्हयन्त्येव । यतो वय एव ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य च कारणम् । अधिक-
वयस्त्वे ज्येष्ठः । अनपवयस्त्वे कनिष्ठ इति । छन्दस्म वेदिकाकृत्येषु
ननु तत्र छन्दोभ्यमेव ज्येष्ठत्वस्य कारणमित्यर्थः । तस्मात्तव वेदश-

त्वाधिक्यात् त्वमेवास्माकं पौराहित्यं कुर्वन् मन्त्रप्रदो गुरुर्भवेति
भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

धर्मशीलैर्गर्हितः पौराहित्यं विगर्हितं यतो ब्रह्मवर्चसः
ब्रह्मनेजस उपस्ययोऽधिकस्ययो यतस्तत् । किञ्च । तदपि मन्त्रप्रति-
मम तत् कर्तव्यमेवाभूदित्याह । कथमिति । हे नाथाः ! लोकेशो-
न्माभिः तच्छिष्यः तेषां शुभार्थं शिष्यः । तस्मात् । स एव । प्रत्या-
ख्यानाभाव एव शिष्यस्य स्वार्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वा त्वाम् ॥ ३२ ॥

हे प्रह्वान् । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदाध्ययनादिव्यवहारव्यतिरिक्तं
लौकिकं व्यवहारे अर्थेषु प्रयोजनेषु यन्निष्ठाङ्गप्रयोजनदानं न गर्ह-
यन्तीति न अपि तु गर्हयन्ति हि यतः ज्येष्ठस्य कारणं यथा भवति
व्यस्यैव ज्येष्ठः स्वीक्रियते । वेदाध्ययनादिव्यवहारं तु यन्निष्ठाङ्ग-
भिवदानं न गर्हयन्ति अतः पितृणामपि वेदिकव्यवहारनिर्वा-
हाय पुत्रोऽपि त्वं गुरुर्भवितुमर्हस्यति फलितोऽर्थः ॥ ३३ ॥

अप्यर्थितः प्रार्थितः ऋक्षणाया बहुगुणायुक्तया ॥ ३४ ॥

ब्रह्मवर्च उपस्ययं ब्रह्मनेजानाशकम् । स एव । प्रत्याख्यानाभाव
एव शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

हे नाथ ! तिस्र हेतु भे पितर हम लोको को बराये भे पराभव
हाने से जो दुःख है तिसको तुम तपस्या के प्रभाव से दूर करने
को हमारी आज्ञा को करने के योग्य हो ॥ ३१ ॥

अब हम लोग ब्रह्मिष्ठ ब्राह्मण तुमको उपाध्याय गुरु करके
चरण करने हैं जिससे कि तुमारे तेज से शत्रुओं को
जानेगे ॥ ३२ ॥

हे प्रह्वान् ! लोकेश के चरणका चरदन भव व्यवहार कार्यो
में निन्दित है तो भी वेदिक कर्मों में निन्दित नहीं है तुम
वेद ज्ञानी उत्तम हो तिस से तुमारा चरण चरदन हय
करोगे ॥ ३३ ॥

श्रुति भीष्मकदेवजी बोले इत्यकार से पुरोहित कर्म में
देवों के आज्ञा करने से बड़े तपस्या विश्वरूप प्रसन्न होकर
स्वस्त पायी से बोले ॥ ३४ ॥

विश्वरूप बोले यथापि पुण्यहित धर्म धर्मात्मा पुण्यो से
निन्दित है परोंक उसमें ब्रह्म तेज का नाश होता है तो भी
आपत्तना के बचन को मैं कर्म नहीं मानूंगा मैं तो आपका
शिष्य हूँ मेर को तो यही स्वार्थ है ॥ ३५ ॥

(१) पौराहित्यं स्वार्थकथं माटापन्त्रं तत्रैव च ॥ यः करोति स
देवंऽपि श्रावणोति समस्तुत इतिकर्तव्यपाकाकः ।

भक्तिजनानां हि धनं शिखोञ्जनं तेनेह निर्वर्तितसाधुसक्तियः ।
 कथं विगर्हं नु करोम्यधीश्वराः ! पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥ ३६ ॥
 तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् ।
 भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥ ३७ ॥
 श्रीशुक उवाच ।

तेभ्य एव प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः ।
 पौरोहित्यं वृतश्चक्र परमेणा समाधिना ॥ ३८ ॥
 सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया ।
 आच्छिद्यादान्महेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ॥ ३९ ॥
 यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः ।
 तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदारधीः ॥ ४० ॥
 (यां प्रविश्यासुराञ्छ्वत् कक्ष्यां नारायणात्मिकाम् ।
 अजैषीदृषभस्तात सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ० ॥)

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यां पारमहंस्यां संहितायां
 षष्ठस्कन्धे विश्वरूपोपाख्यानं नाम
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु पौरोहित्येन धनलाभाद्धर्मः सिद्ध्येदन्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मः । अत एव तेन लोको हृष्यति तत्राह । भक्तिजनानां शिखोञ्जनं हि धनम् । क्षेत्रे स्वाम्युपेक्षितकण्ठिशोपादानं शिखम् । हृदावै पतितस्त्रीद्यादेरुपादानमुञ्जनम् । इह युदाभ्ये । तेनैव निर्धनता साधुनां सक्तिकया येन ॥ ३६ ॥

कियदेतत्प्रार्थितमरूपमेव । अथयधिकमपि करिष्यामीत्याह । भवतामिति ॥ ३७ ॥

परमेणा समाधिना परमोद्यमेन ॥ ३८ ॥

वैष्णव्या भीनारायणकषणारिभक्त्या ॥ ३९ ॥

मसुरचमूर्खत्वेनाः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्दीरराजवाचार्थकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

ननु पौरोहित्ये धनलाभाद्धर्मः सिद्ध्येदन्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मः अत एव तेन लोको हृष्यतीत्यत्राह । भक्तिजनानामिति । भक्तिजनानां निष्कामानां शिखोञ्जनम् "उञ्जः कण्ठश्च आदानं कण्ठिशोपादानं शिखम्" एतद्व्यतरवृत्तिसरुपाद्यमेव हि धनं तेनैव उक्तान्यतरेणैव निर्धनताः निष्पादिताः सक्तिकयाः पञ्चमहायज्ञादिरूपाः क्तिवा यैस्तादृशा भवन्ति यतो हे अधीश्वराः ! विगर्हितं पौरोहित्यं पुरोहितकर्मार्हं कथं नु करोमि येन पौरोहित्येन दुर्मतिमूर्खः नृष्यति पौरोहित्यं दुर्मतेस्तोषहेनुरभक्तिजनस्य तु शिखोञ्जनमेवेति भावः ॥ ३६ ॥

तथापि पौरोहित्यस्य गर्हितत्वेऽपि न प्रतिब्रूयां प्रत्याख्ये यद्यस्माद्गुरुभिः पितृभिर्युष्माभिः प्रार्थितं कियदिति भावः । कियदेतत्प्रार्थितम् इतोऽधिकमपि करिष्यामीति भावः । अतो भवतां सर्वं प्रार्थितं धर्मस्तपसादिभिः प्राणैश्च साधये प्राणपर्यन्तं यथा सामर्थ्यं साधय इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवमुक्तैर्देवैर्दुःखैः पौरोहित्यप्रकरोद्भिश्चरूप इत्याह मुनिः । नेऽय इति । एतीत्यं तेभ्यो देवेभ्यः प्रतिभुत्व प्रतिज्ञाय महातपाः विश्वरूपः देवैर्दुःखैः पौरोहित्यं साधयानेन चित्तेन कृतम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्दीरलक्ष्मणाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पौरोहित्यकरग्रमेवाह । सुरद्विषामिति । औशनस्या उशनसः तन्वाम्बिष्या विद्यया गुप्तं रक्षितामपि सुरद्विषां भियं वैष्णव्या पारयण्यवर्मात्मिकया मन्त्रविद्यया आच्छिद्य तेषु भाङ्गस्य विभु-
र्वेशुरूपः महेश्वराय प्राहाय ॥ ३६ ॥

वैष्णव्या विद्यया आच्छिद्यत्वादित्येतदेवं विशद्वचति । यथेति । तदस्मात् इन्द्रो यथा वैष्णव्या विद्यया गुप्तो रक्षितः अत एव वैभुः समर्थो भूत्वासुरसेना जघ्ने हतवान् तां विद्यामुद्धारधीर्वि-
ब्रुमतिर्विश्वरूपो महेश्वराय प्राह विश्वरूपोपदिष्टवैष्णवविद्या-
मरक्षितः शक्रः शङ्खहृत्त्य भियं लक्ष्मणानिर्ययः ॥ ४० ॥

इति भीमझागवते महापुराणे पद्यस्कन्धे श्रीमद्दीर-

राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव स्पष्टमाह । अकिञ्चनानामिति । लूनसस्ये केदारो
स्वामिना च परित्यक्ते एकैकावशिष्टमञ्जरीप्रहृष्यं शिखं तादृशे क्षेत्रे
एकैकमिहिप्रहृष्यमुच्छनं शिखं चोच्छनं यत्तैव न प्रतिप्रहा-
दिना निर्वर्तिताः साधूनां सत्यः क्रिया अग्निहोत्रवक्षणा यस्य
स तथा एतुविधो विगर्हितं पौरोधसं कथं करोमि । दुर्मतिः
दुःखितमतिः विषयाकृष्टचित्त इत्यर्थः । येन पौरोहित्येन प्राप्तेन
हृषो भवति तदिति शेषः ॥ ३६ ॥

गुरुभिः प्रार्थितं कियदिति चिक्कस्य न करोमीति न चर्मीति
कथं तर्हि निर्णय इति तत्राह । भवतामिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

औशनस्या उशनसः शुक्रस्य विद्यमाना औशनसी तथा
आच्छिद्य स्त्रीकृत्य विष्णुर्देवता मस्या इति वैष्णवी तथा
॥ ३६ ॥ ४० ॥

कस्यां कवचलक्षणां रक्षाम् ॥ ० ॥

इति भीमझागवते महापुराणे पद्यस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इति भीमझागवते महापुराणे पद्यस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धस्य

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथसम्बन्धकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

ननु पौरोहित्येन धनज्ञानात्तन्मः सिद्धोऽहम् । अन्यथा मिथे-
नस्य कुतो धर्मस्तत्राह । अकिञ्चनानां शिखोच्छनमेव धनम् ।
क्षेत्रे स्नात्पुष्येक्षितकण्ठिपोपादानं शिखम् । हृद्वादी पतितम्रीक्षा-
देरुपादानमुच्छनम् । येन पौरोधसेन दुर्मतिः पुमानेव हृष्यति
न तु सुमतिः । यथा । युद्धा मतिरेव स्नात्पुष्येयात् हृष्यति ॥ ३६ ॥

न प्रतिप्रयां न प्रत्याप्यास्ये कियदेतत् प्रार्थितमस्यस्यमेव
अभ्यधिकमपि करिष्यामीत्याह । भवतामिति ॥ ३७ ॥

समाधिना विशैकाप्रयेण ॥ ३८-३९ ॥

तां वैष्णवीं विद्याम् ॥ ४० ॥

इति साराथ्यदर्शिण्यां हृदिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पद्यस्य सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अकिञ्चनानां शिखोच्छनं शिखं क्षेत्रे पतितकण्ठिपोपादानं
उच्छनं हृद्वादिपतितम्रीक्षायुपादानं च धनम् । तेनैव निर्वाचिताः
साधु सम्यक् सत्क्रिया येन सोऽहं कथं नु विगर्हितं पौरोधसं
पौरोहित्यं करोमि येन पौरोहित्येन दुर्मतिर्हृष्यति धनलोभेन
नुष्यति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तैर्भूतः समाधिना विशैकाप्रयेण पौरोहित्यं चक्रे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

यथा गुप्तः विभुः समर्थः सन्नसुरचमः जिग्ये तां महे-
श्वराय सहस्राक्षाय प्राह उद्धारधीरिति पदेन सा गोपनीयति
सूचयते ॥ ४० ॥

इति भीमझागवते महापुराणे पद्यस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तमाध्यायाथप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

हे अधीश्वर हो । अकिञ्चन ब्राह्मणों का धन तो क्षेत्रों में से
बाख बूकानों में से दाना धीनना मात्र है उसीसे वह सुन्दर
क्रियाओं को करना रहना है जिस पुरोहित पना में खोंट पुरुषको
हर्ष होता है निम्नको मे कैसे करूंगा ॥ ३६ ॥

तो भी गुरु लोगों के प्रार्थितकों में निषेध नहीं करूंगा क्योंकि
यह कितनी बड़ी बात है आपके प्रार्थना किये हुये सब बातों
को मैं प्रायों से और धर्मों से सिद्ध करूंगा ॥ ३७ ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोले उस महातपस्वी विश्वरूप ने
वरण करणे से नावधान से पौरोहित्यको स्त्रीकार किया ॥ ३८ ॥

देवतों के शत्रु असुरों ने शुक्राचार्य की विद्या से जो लक्ष्मी

भाषा दीका ।

संपादन की थी उस संपत्ति को वैष्णवी विद्या से छीन कर
महेन्द्र को विश्व रूप में दे दिया ॥ ३६ ॥

जिस विद्या से रक्षित होकर इंद्र ने असुरों की सेना को
जीता था उसी विद्या को उदार बुद्धि वाले विश्वरूप ने
महेन्द्र के अर्थ कथन किया ॥ ४० ॥

जिसनारायण कबच नामकी कस्या को धारण करके

इन्द्रने जैसे सिंहभुव्युगोंको जीतता है तैसे असुरोंको ज
जिता था सो वही विद्या है ॥ ० ॥

इति भीमद्भागवत पञ्चस्कन्ध सातवें अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

—○:❁:○—

राजोवाच

यथा गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान् ।
 क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियम् ॥ १ ॥
 भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकम् ।
 यथाततायिनः शत्रून् येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच

वृतः पुरोहितस्त्वाधे महेन्द्रायानुपृच्छते ।
 नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥

विश्वरूप उवाच

धौताङ्घ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः ।
 कृतस्त्राङ्गकरन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ ४ ॥
 (१) नारायणमयं वर्म सन्नद्येद्वय आगते ।
 (२) पादयोर्जानुनोरूर्वोरुदरे हृद्यथोरसि ॥ ५ ॥
 मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोङ्गरादीनि विन्यसेत् ।
 ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥ ६ ॥
 करन्यासं ततः कुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ।
 प्रशावादियकारान्तमङ्गल्यङ्गुष्ठपर्वसु ॥ ७ ॥
 न्यसेद्दृढय ओङ्कारं विकारमनुमूर्द्धनि ।
 षकारं तु भ्रुवोर्मध्ये णकारं शिखया दिशेत् ॥ ८ ॥
 वेकारं नेत्रयोर्युञ्ज्यान्नकारं सर्वसन्धिषु ।
 मकारमस्त्रमुद्दिश्य मन्त्रमूर्तिभेदेद्वयुधः ॥ ९ ॥
 सविसर्गं फडन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ।
 ॐ विष्णावे नम इति ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अष्टमे विश्वरूपस्तु वर्म नारायणात्मकम् ।

इन्द्राय प्राह वेमेन्द्रो गुप्तो दैत्यानयाजयत् ॥ १ ॥

त्रिषोऽक्षरीः सम्बन्धिनी श्रियम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

मन्त्राध्वामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः आङ्गेषु करसोऽथ
 न्यासो येन ॥ ४ ॥

नारायणमयं वर्म सन्नद्येद्वयभीषात् । तत्राष्टाक्षरेण पादाद्यष्टाङ्गेषु
 न्यासमाह । पादयोर्दिति साधन ॥ ५ ॥

(१) नारायणपरं वर्म इति श्रीमच्छुकदेवपाठः ।

(२) देवभूतात्मकर्मज्ञो नारायणमयः पुमान्) इति श्रीवीररा० श्रीविजयध्वज० मतेऽयमार्थकः पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रणवसम्पुटिनमोहाराद्येकैकमक्षरं विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भवत्येवं शिरप्रतिपादास्त वा विन्यसेत् । उत्पत्तिन्यासं संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

द्वादशाक्षरस्योच्चारः प्रणवाद्विकारागतमिति । प्रणवसम्पुटिनमैकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टमक्षरतुल्यव्यञ्ज्योराद्यन्तर्पणसु न्यसेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रान्तरन्यासमाह । न्यसेदिति । एकारणकारयोर्विच्छेदेण षडक्षराणि हृदयादिषु न्यसेत् ॥ ८ ॥

मकारमखमुद्दिश्य ध्यात्वा ॥ ९ ॥

तन्मकाराक्षं मः अस्त्राय फडित्येवं द्विगुणे विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

वैष्णवीं विद्यां जिघृक्षुः पृच्छति राजा । यथेति द्वादश्याम् । सहजाद्यो यथा वैष्णव्या विद्यया गुप्तः बाहनेः सहितान् रिपूणां सैनिकान् क्रीडांनिव विनिर्जित्य त्रिखोत्रयाः सम्बन्धिनीं अभयं बुभुजे अनुबभूव ॥ १ ॥

तन्नारायणात्मकं नारायणकपं मन्त्रदेवतयोरभेदाध्यवसायेन नारायणात्मकमित्युक्तम् । यद्वा । नारायण आत्मा प्रतिपाद्यो यस्य सः । अर्थो हि मन्त्रस्थात्मा मम मया हे भगवन् ! आख्याहि उपदिश यन् धर्मजापेन यथा ज्ञाततामिभो जिघांसूश्च शत्रुन्मुखे युद्धंऽजयदित्प्रः ॥ २ ॥

एवमुक्त्वा मुनिर्धर्मोपदेष्टुमुपक्रमने । घृत इति । त्वाष्ट्रो निम्बरूपः पुरोहितत्वेन हवैर्हृतः अत्रुपुच्छते इन्द्राय यन्नारायणाख्यं धर्मं नारायणाधर्मोक्तं मन्त्रमाह उपदिदेश तद्भक्तैकमनाः समाहितचित्तस्त्वं शृणु उपदिशाम्यहमिति शेषः ॥ ३ ॥

उपदेक्ष्यमाणमन्त्रजपस्याङ्गभूतशौचन्यासकथनपूर्वकं विश्वरूपोपरिष्कमेण मन्त्रमुपदिशति । धीतेति । शुचिः कृतस्नानादिकः धीताः क्रीडापाण्यः प्रज्ञाहितपादपाण्यः पुमान् सहस्रं पवित्रकर उदङ्मुख उपविश्याच्चम्य धारयतः निषमितवाक् मन्त्राभ्यां नारायणाद्याक्षरवासुद्वद्वादशाक्षराभ्यां मन्त्राभ्यां कृतः स्वस्याङ्गन्यासः करन्यासश्च येन तादृशः मन्त्राभ्यामिति विष्णुषडक्षरस्याप्युपलक्ष्यम् । तन्न्यासस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४ ॥

देवभूतात्मनां कर्मण्य आर्षिर्देविकाध्यात्मकेभ्यो भये भागते सति स्वयं नारायणाध्यानप्रचुरः नारायणमयं नारायणप्रतिपादनप्रचुरम् । यद्वा । नारायणाधुपदेशकमेणागतं नारायणमयम् "नत आगत" इत्यधिकारे "मयद् च" इति मयद् । धर्मकवचं धर्मवद्रक्षकत्वाद्वैदित्युक्तम् । सज्जोद्धृधीयाजपदित्यर्थः । कृतस्वाङ्गकरन्यास इत्युक्ताङ्गन्यासकरन्यासावाह । पाद्योरिति । यद्यप्यत्र ऋषिच्छन्दोदैवतवीजानि नोक्तानि तथाप्यस्य धर्मोक्तो नारायणमन्त्रत्वाद्वाक्षरसम्यन्धीन्येव ताम्युह्यानीति संप्रदायः शोभित्यादि योऽयं नारायणाष्टाक्षरो मन्त्रस्तस्योक्तसद्दीन्यष्टाक्षराणि क्रमेण बाद्धयज्ञानुक्तयोरुक्तयोर्वद्वयोरोष्ठमुखाक्षरैः स्वष्टसु स्थानेषु स्वविन्दुकानि प्रणवसम्पुटितानि नामोऽस्थानि चिन्वसेत् अथापि वा । यद्वा विपर्ययं न्यसेद्विहरः प्रभृतिपादान्तेष्वष्टसु स्थानेषु क्रमेणोक्तारदीन्यष्टौ न्यसेदित्यर्थः । यद्वा । अथापिचेति

निपातसमुदायः पुनरर्थकः । प्रथमं यकारादीन्पद्यैर्बहुरापादादिशिरःपर्यन्तेषु स्थानेषु संहारक्रमेण विन्यस्य पुः शिरःप्रभृतिषु पादान्तेषोक्तुारादीनि स्पृष्टिक्रमेण विन्यसेदित्यर्थः । एषमङ्गन्यासं विधाय ततः करन्यासं द्वादशाक्षरविधया कुर्यात् । द्वादशाक्षरस्य षट्पदेषु उक्तत्वाद्वाक्षरवस्तु रूपाङ्गुलिः । कथं कुर्यात्करन्यासमित्यत्राह । प्रणवादीति । प्रणवादिष्टकारान्तानि द्वादशाक्षराणि हस्तयोरङ्गुलिषु तर्जनीदिषु षट्पदेषु अङ्गुलियोर्येऽङ्गुलीः पर्याङ्गस्यसेदित्यर्थः । तदित्यत्र शोभनमः तर्जनी दक्षिणाङ्गुलप्रथमपर्याङ्गि । ओं नं नमः तदङ्गुलमित्यपर्याङ्गि । ओं नमः तदङ्गुलेन तर्जनीमध्यमपर्याङ्गि । मन्त्राक्षरमाद्यन्तयोः पर्याङ्गस्तु प्रणवममःपदेः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । ओं अं नमः मध्यमाङ्गुली । ओं गं नमः अनामिकाङ्गुली । ओं घं नमः कनिष्ठिकाङ्गुली । ओं ऐं नमः वामाङ्गुलाद्यपर्याङ्गि तत्तर्जनीम् । ओं वां नमः तदन्यपर्याङ्गि । ओं सुं नमः तर्जनीं तदङ्गुलेन । ओं हे नमः तन्मध्यमायाम् । ओं यां नमः तदनामिकायाम् । ओं ये नमः तत्कनिष्ठिकायामिति यथायथमूहम् ॥ ५—७ ॥

अथ विष्णुषडक्षरन्यासमाह । न्यसेदिति । प्रत्येकं वर्णान्यासकथनेनैव मन्त्रस्वरूपमप्युक्तप्रामाण्यमिति पृथक्पठनम् । एकारणकारयोर्विच्छेदेण षडक्षराणि प्रणवादीनि नकारान्तानि तानि ह्रस्वसंभ्रमच्छदिक्तानत्रसर्वसंस्थिस्थानेषु षट्सु विन्यसेत् ततोऽवशिष्टं मकारं सविस्मयं फडनम् ओं नमः फडिति कृत्वा सर्वदिक्षु प्रागाद्यष्टसु दिक्षु ऊर्ध्वाधरयोश्च विनिर्दिशेत् तर्जनीङ्गुलयोर्होतृक्या दिक्षु न्यसेदित्यर्थः । एवमित्ये त्वासे कते सति बुधो मन्त्रजापकः मन्त्रसूचिभेन्नाहृद्ययोग्यदेहो भवतीत्यर्थः । यद्वा । मन्त्राभ्यमुत्तिर्भवेत्कृतमन्त्रत्रयमाविताम्बाहृशमूर्तिर्भवेदिति धार्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजगीर्णकृतपदरत्नावली ।

"भक्त्यामः सर्वकामो वा मोक्षकामो भजेद्धरिम्" इत्युक्तं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन । तत्र राजातीताध्याये संक्षिप्तं कथितं नारायणकवचनामन्तोत्रं श्रीकापकाराय विस्तरतः श्रोतुं पृच्छति । यथेति । गुप्तो रक्षितः रिपुसैनिकान् शत्रुसेनानायकान् ॥ १ ॥

तदित्युत्तरविज्ञानुसारेण यथागतयिनः इतीर्थं भावेन श्रोतुं पुनर्वचनम् । यथा येनेतदभावेन तमित्यंभावं त्वमाख्याहीति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

धौतो प्रज्ञाजिताधङ्गी पाणी च यस्य स तथा धौतेत्यारभ्य ओं विष्णवे नम इत्यनेन प्रन्धेन तद्गर्भधारणं इत्यंभावं वक्ति । कृतः स्वाङ्गे करयोश्च न्यासो येन स तथा ॥ ४ ॥

सकरोद्वद्वस्तीयात् देवाङ्गये अनावृष्टिजक्षणे भूनेऽय उन्मादादिजक्षणे आत्मकर्मणः कुष्ठभगन्दरादिजक्षणे ॥ ५ ॥

आनुपूर्वार्त्तसंप्रदायक्रमात् विपर्ययं शिरःप्रतिपादादिभ्यो करन्यासं संक्षिप्त्योक्तं विस्तरार्थमाह । करन्यासमिति । ओं नमो भगवते वासुदेवायेतीयं द्वादशाक्षरविद्या ॥ ६ ॥ ७ ॥

न्यसेद्वृत्त इत्यादिना षडङ्गन्याह । न्यसेदिति । अत्रु ओंकारन्यासानन्तरं प्रत्येकमोक्तारमनुग्रहं कृत्वैति वा एकस्वाद्योपरि वा तुना वर्णदेवतास्मरणं सूचयति । शिक्षया शिक्षायां मुकुटप्रदेशं ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवर्मतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मन्त्रमसुरनिरासमुद्दिश्य कुर्यादिति शेषः । मन्त्रमूर्तिः मन्त्र-
देवतासन्निधानयुक्तदेह इति विसर्गेण सहितं फडित्यक्षरावसा-
नमन्त्रं अस्तं रक्षसां नाशकरं फडित्यं वा तं प्रकारं स्वाहा-
विलीर्जनीयसहितं फडित्यं चेति वा (१) इत्यस्योक्त्या विषयवे नम
इत्यन्वया प्रतीतिनिरासाय प्रतीकं पठति । अं विषयवे नम इतीति ।
अनन्तरं ज्येष्ठदेवताप्रकारं निरूपयति । आत्मानमिति । परमा-
त्मानं विप्रतिपत्तिनिरासाय कं ज्येष्ठमिति । ऐश्वर्यादिवद्दशकिभिः
उत्तमाहमभुमन्त्रज्ञानकिथेच्छाशक्तिभिर्वा तपो नाम शत्रुसन्तापनघ-
क्तिर्ज्ञानं वा इमं मन्त्रमिति वक्ष्यमाणा मिति ॥ ६-११ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

यथेति युग्मकम् । यथा धर्मरूपया विद्यया यथा अत्रयत्
तं प्रकारं आख्याहि ॥ १-१७ ॥

भीमद्विजयनाथकवचार्तिकृतसारार्थदक्षिणी ।

नारायणार्त्मकं धर्मं विश्वरूप उपादिशत् ।
शक्तं वेनाजवद्वैत्यात् स इत्यहम उच्यते ॥
मन्त्राश्रयैमहाक्षरद्वैशाक्षर्याम् ॥ १ ॥ ४ ॥
अत्राक्षरेण पादाक्षराक्षरेभ्यो न्यासमाह । पादयोरिति साख्येन ।
प्रथमसंपुटितमोक्षारायेकैकाक्षरं विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भव-
त्येवं शिरसादिपादास्तं वा विन्यसेत् । प्रक्रमेण सृष्टिम्यासं
व्युत्क्रमेण संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ५-६ ॥
प्रथमादीति । प्रथमसंपुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारुह्य
वामतर्जनीपर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयम् अङ्गुष्ठयो-
राद्यन्तपर्वसु न्यसेत् ॥ ७ ॥
मन्त्रान्तरेणापि हृदयादिन्यासमाह । स्वसेदिति ॥ ८ ॥
मकारमन्त्रमुद्दिश्य ध्यात्वा तन्मकाराक्षरं मः अक्षराय फडिति
एवं सर्वदिव्यशक्तौ विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥ १० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नारायणवर्मं अष्टमेनाध्यायेन प्रकाशयते । तत्र तावत् नारा-
यणवर्मं बुभुक्षुः पृच्छति । यथेति । यथा नारायणवर्मरूपया विद्यया
त्रिकाक्यां या भीः संपत्ताम् ॥ १ ॥
नारायणार्त्मकं नारायण आत्मा विषयो यस्य तत् । मम
मह्यमाख्याहि कथय ॥ २ ॥
नारायणः आख्यायते कथयते येन तत् ॥ ३ ॥
शुचिः कृतस्नानः पुनर्धौताङ्घ्रिपाणिः उदङ्मुखः आसने उप-
विष्ट इति शेषः । सपवित्रः गृहीतकुशः आश्रय विधिवत्कृता-
चमनः मन्त्राश्रयमहाक्षरद्वैशाक्षर्यां कृतः स्त्रीषु अङ्गेषु
करयोश्च न्यासो येन सः । नारायणपरं नारायण एव परः

(१) न्याससमये वकारव्यकारयोः पृथगुक्त्या ।

साज्योऽर्थो यस्मात्नारायणगापकमित्यर्थः । अनेनैतद्वारायणकं
नारायणमाप्तिरिति गम्यते । धर्मं कवचं संनहयेत् । फडित्यं
दद्यति । मय आगते इति । अङ्गेष्वक्षरैरेण न्यासं कुर्यादि-
त्याह । पादयोरिति साख्येन । प्रथमाक्षरैकैकमक्षरं पादयुग्मादिशि-
रोऽन्तेष्वङ्गेषु अनुक्रमेण विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भवति तथा
शिरसादिपादयुग्मास्तं वा विन्यसेत् । अत्र केवला नामचुराणां
न्यास उक्तः । ऋषिच्छन्दमादिकं च नोक्तम् । यथोक्तस्यैव
सर्वेषु कवचार्थमद्वैत्यापि यथावधि यथाशास्त्रं सानुसारं
प्रथमसंपुटितं वा नमोऽस्तं वा एकैकमक्षरं तत्र विन्यसेत् ।
नारायणमन्त्रसम्बन्धि ऋष्यादिकं च ज्ञेयम् । मन्त्रमाह । ॐ
नम इति ॥ ४-६ ॥

द्वादशाक्षरेण करयोर्म्यासं कुर्यादित्याह । करन्यासमिति ।
द्वादशाक्षरं मन्त्रमाश्रयानुश्रयामचुराश्रयां सूचयति । प्रथमादि-
कारान्तमिति । एकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारुह्य वामतर्जनी-
पर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टानि चतुरक्षराणि अङ्गुष्ठयोराद्यन्तेषु पर्वसु
च विन्यसेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रान्तरन्यासमाह । न्यसेदिति द्वादश्याम् । वकारव्यकारवोर्दि-
शेभ्यो न्यासमाह । वकारं भ्रुवोर्मध्ये वकारं शिखाया शिखायं
वेकारं नेत्रयोर्भ्रुव्यात् नकारं सर्वसम्पुटितं करचरखसम्पु-
तदनन्तरं मः अक्षराय फडित्येवं सविसर्गे मकारं फडित्य-
मन्त्रमन्त्रमुद्दिश्य ध्यात्वा सर्वदिव्य शक्तिनिर्दिशत् नर्ज्यङ्गुष्ठानु-
योगरूपया छोटिकमुद्रया दिग्बन्धने कुर्यात् । एवं मन्त्रमूर्तिर्भवे-
दित्यर्थः । मन्त्रमाह । ॐ विषयवे नम इति ॥ ८-१० ॥

भाषा टीका ।

वृत्तकण्ठके जाठ वे अश्याय में भीनारायण कवच का
कथन है तिस में बड़े छन्दवाले मिसकर ४३ श्लोक हैं अनु-
ष्टुप ४८ श्लोक हैं महाराज भीपरीक्षितजी प्रश्न करते हैं कि
हे भगवन् शुकदेवजी ! जिस विद्या मन्त्र सं रक्षित होने से इन्द्र ने
शत्रुओं के सेनापतिओं को बाहनोंके सहित जेबते सरीक
जीतकर तीनों लोकोंकी सम्पत्ति का भोग किया है जिससे
रक्षित होकर युद्धमें शत्रुघारि शत्रुओं को इन्द्र ने जीतलिया
है उस नारायण कवचको मेरे से कथन करो ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले हे राजन् ! विश्वरूपको जब देवतां ने
पुरोहितपनामें वरया किया तब इन्द्र के पूछने से इन्द्र के अर्थ
विश्वरूप ने नारायण कवचका उपदेश किया है मेरे कहनेसे
एकाग्रमनहोकर इहाँपर तुम सुनो ॥ ३ ॥

विश्वरूपकोले जिस समय में अनुष्यको भवप्राप्तहो तिस समय
में पुरुष स्नानादि नित्यकर्मों से पहिले निवृत्त होकरभी हाथ
पैरों को धोवे फिर वहिने हाथकी अनागिका अंगुली में कुश
या तामा भाई का पवित्रा धारण करे फिर कुशा मृगवर्षादि
के आसनपर उत्तरको मुझकरके बैठे काम क्रोधादि वास-
नाओं को छोडकर भीतरकी शुद्धि करे मोनप्रत धारण करे
फिर महाक्षर द्वादशाक्षर दोनों मन्त्रों से अङ्गन्यास कर-
न्यास दोनों करे ॥ ४ ॥

आत्मानं परमं ध्यायेन्नयेयं षट्शक्तिभिर्युतम् ।
 विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥ ११ ॥
 ॐ हरिविदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्ताङ्घ्रिपद्मः पतगेन्द्रपृष्ठे ।
 दरारिचर्मासिगदेषुत्रापपाशान् दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ॥ १२ ॥
 जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगणोभ्यो वरुणास्य पाशात् ।
 स्थलेषु मायाबटुवामनोऽव्यान्निविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥ १३ ॥
 दुर्गेष्वटव्याजिसुखादिषु प्रभुः पायान्मूर्तिहोऽसुरयूथपारिः ।
 विमुञ्चतो यस्य महादृहासं दिशो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भः ॥ १४ ॥
 रक्षत्वसौ माध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रोन्नीतधरो वराहः ।
 रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणोऽव्याद्भरताम्रजोऽस्मान् ॥ १५ ॥
 मामुग्रधर्मादखिलात् प्रमादाभ्रारायणाः पातु नरश्च हासात् ।
 वृत्तस्त्वयोगाद्यथ योगनाथः पायाद्गुणेशः कपिलः कर्मबन्धात् ॥ १६ ॥
 सनत्कुमारोऽवतु कामदेवाद्यश्रीर्षां मां पथि देवहेलनात् ।
 देवर्षिर्षर्यः पुरुषार्चनान्तरात् कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् ॥ १७ ॥
 धन्वन्तरिर्भगवान् पात्वपथ्याद्बुद्ध्याद्गयादृषभो निर्जितात्मा ।
 यज्ञश्च लोकादवताज्जनान्ताहलो गणात् क्रोधवशादहीन्द्रः ॥ १८ ॥
 द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तु पाखण्डगणात् प्रमादात् ।
 कल्किः कलेः कालमलात् प्रपातु धर्माविनायोरुक्तावतारः ॥ १९ ॥
 मां केशवो गदया प्रातरव्याहोर्विन्द आसङ्गवमात्तवेणुः ।
 नारायणाः प्राह उदात्तशक्तिर्मध्यन्दिने विष्णुररीन्द्रपाणिः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

फिर नारायणमय कवचको शरीर के अवयवों में धारणा करे तबसे पहिले नारायण मन्त्रके ओङ्कारआदि अक्षरों को दोनों पाँदों में होने पीडियोंमें दोनों जाँघों में उर्र में हृदय में बल्लन्ध्र में न्यास करे ॥ ५ ॥

बाकी दो अक्षरों को मुखमें और मस्तक में न्यास करे इन आठ स्थानों में जिस मन्त्र के अक्षरों का न्यास करना है सो मन्त्र विपरीत ऐसा है "यथापरानामो गडोम" इस मन्त्र के अक्षरों का उबदे से अथवा सीधे से न्यास करे ॥ ६ ॥

तिसके पीछे द्वादशाक्षरवास्तुदेव मंत्र स के है अक्षरों का अंगूठा तर्जनी मध्यमा अनामिका कनिष्ठा करतलकरपृष्ठ इनों में न्यास करे फिर हृदय शिर शिखा कवच नेत्र अक्ष इन् स्थानों में है अक्षरों का न्यास करे ॥ ७ ॥

षडक्षर विष्णु मन्त्र के ओङ्कार को हृदय में विकार को

मस्तक में एकार को भों के मध्यमें अकार को शिखा में न्यास करे ॥ ८ ॥

वेकार का नेत्रों में नकार को सर्व सन्धियों में न्यास करे नकार का अक्ष उद्देश करके साधक पुरुष मन्त्र मूर्तिवाला होजावे ॥ ९ ॥

विसर्ग के सहित फट्ट इस अक्षर को सब दिशों में न्यास करे उस मन्त्र का स्वरूप "ॐ विष्णवे नमः" इस प्रकारका है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

अथमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेत् । षट्शक्तिभिरैश्वर्यादिभिर्भगवद्ब्रह्माद्याभिः । विद्या च तेजश्च तपश्च मूर्तिर्धैर्यं च । इमं धक्ष्यमायं श्रीमन्नारायणकवचावयवम् ॥ ११ ॥

अष्टगुणोऽग्निमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १२ ॥

यादसां गणा एव वरुणास्य पाशास्तस्मात् ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिभक्तभाषार्थदीपिका ।

अटवी भाजिमुक्तं सङ्गामोपक्रमश्च आदिषेयां तेषु सङ्कटस्था-
नेषु ॥ १४ ॥

असौ प्रसिद्धो वराहो मामध्वनि रक्षतु । यज्ञैरवयवकैः कल्प्यते
निरूप्यते इति तथा । उक्तीता उद्धृता धरा येन सः । अद्रिकूटेषु
गिरिशिखरैषु रामो जामदग्न्यः ॥ १५ ॥

उग्रधर्मादभिचारदिग्बलात् । हासाद्गर्वात्तरोऽवतु । दत्तो
दत्ताभ्यः । अयोमाद्योग्रंशात् ॥ १६ ॥

पथि यदेवानां हेतुनं नमस्कारमकृत्वा गमनं तस्मात् । पुरुषा-
र्चनस्यान्तराद्देवपूजाच्छिद्राद्वाग्निशब्दपराधरूपान्तरः ॥ १७ ॥

शोकाज्जनापवादाद्यः जननिमित्तो षोऽन्त उपघातस्तस्मा-
द्बलभद्रोऽवतात् । कृतान्तादिति पाठे कृतान्तास्काशाद्रक्षतु कोच-
वशास्त्वोर्था गणाय अहीन्द्रः शेषः ॥ १८ ॥

कालप्रलभूताकलेः कल्किः धर्मावनाथ धर्मरक्षयापोरुर्भ-
वात् कृतोऽवतारो येन ॥ १९ ॥

दिनस्य षट्सु भागेषु क्रमेण प्रातरादिसंज्ञेषु रात्रिश्च प्रदोषा-
दिसंज्ञेषु रक्षा प्रायेणम् । मां केशव इति त्रिभिः । आसङ्गं सङ्ग-
वमभिव्याप्य ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कृतस्वाङ्गकरणात्सः परमात्मानं ध्यायन् मन्त्रमाधर्ष्येपेदि-
त्वात् । आत्मानमिति । परमात्मानं ध्यायेत् कथम्भूतं ध्वेषं ध्यातुं योग्यं
बाह्यविमलहृदिशिष्टैश्च ध्यायेत् मनः प्रसन्नं भवेत्तदशमित्यर्थः ।
पदशक्तिभिर्मानशक्तिव्यैश्वर्येदीर्घतेजसात्मिकाभिः शक्तिभिरपृथक्-
सिद्धप्रकारभूताभिः कार्ष्णोपयोगिनीभियुतं वाचस्त्वत्सत् युक्तमेधेविधं
परमात्मानं ध्यात्वा इमं वक्ष्यमायां नारायणधर्माख्यं मन्त्रमुदा-
हरेत् पठेत् मन्त्रं विशिनष्टि । विद्यातेजस्तपोमूर्तिं विद्या ज्ञानं तेजः
प्रभावंस्तपः सत्कर्म विद्यादीनां मूर्तिराध्यः तं विद्याद्यो मूर्तिः
शरीरं यत्वेति वाच्यं । सर्वज्ञानानां तेजसां तपसां चैतन्मन्त्रस्य-
त्सत्सर्वज्ञानादिसम्पत्तिरूपोऽयं मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

बर्माह । ओमिति । "स्वल्पतोऽङ्कनं पूर्वम्" इति स्थावनं मन्त्राद्वाचोङ्कारः ।
प्रथमं शरणागतगजेन्द्ररक्षायावावतीर्ण्य हर्यवताररूपं श्रीनारायणं
गजेन्द्रवर्षीद्वितस्वरक्षाय प्रार्थयन् । हरिरिति । हरत्याभिताना-
मार्त्तिमिति हरिः । मम सर्वतो रक्षां विद्धवात्कुर्यात् । मन्त्र एव
स्वजापकपुरुषगतं प्रार्थयितुं स्वस्मिन्नारोषं प्रार्थयन् । कथम्भूतः
पतगेन्द्रस्व गरुडमतः पृष्ठं न्यस्ते अङ्घ्रिपद्मे अङ्घ्रि पद्मे इव अङ्घ्रिपद्मे
येन सः । हरः शङ्खः अरि चक्रं चर्म खेटः अग्निः खड्गः दग्धीन्
दधानः विभ्रत अष्टौ गुणा अग्निमाद्यो यस्य नित्याधिभूत-
निरुपाधिकपहृतपाप्मत्वाद्यष्टगुणको वा अष्टौ बाहवो यस्य
सः ॥ १२ ॥

एवं संप्राप्ततो रक्षाविधानं प्राध्वंथ जलस्वखादिप्रवेश-
भेदेन रक्षयोपयुक्तमस्यादिमूर्तिधरं श्रीमन्नारायणं प्रार्थयेत् ।
जलैरिष्यति । यादसां जलजन्तूनां गणा एव धरणास्य पाश

स्तस्माज्जलचरपुङ्गवप्रतिभटः मरुत्यमूर्तिर्भगवान् जलेषु मां
रक्षतु स्थलेषु निर्भक्षप्रदेशेषु मायावदुवामनः खलकुम्पोपासव-
द्वामनरूपः स्थलजपुङ्गवतां शास्ता मामध्याद्रक्षतु षोऽन्तरिक्षे
त्रिविक्रमः त्रयो विक्रमाः पशवस्यासाः लोकत्रयसंसाहका
यस्यात एव विश्वरूपः कुरस्तविश्वव्याप्तरूपः कसञ्चिच्छुपुङ्गवतां
शास्ताऽवतु रक्षतु ॥ १३ ॥

अटव्यवयवमाजिमुक्तं युक्तोपक्रमश्चादिषेयां तेषु दुर्गेषु सङ्क-
टस्थानेषु प्रभुः समर्थोऽसुररसनानायकानामरिन्दुसिंहः स्वभट-
प्रतिगटनिरसनधीलः पावात् रक्षतु । नृसिंहं विशिनष्टि । यस्य
नृसिंहस्य महान्तमदृहासं विमुञ्चतः सतः दिशो विनेतुः प्रान-
दध्वनुः गर्भाश्च १५पतन् सखंसिरे ॥ १४ ॥

असौ प्रसिद्धो वराहमूर्तिः मांऽभिमुक्तमागतपुङ्गविर-
ययाक्षस्व हस्ता मामध्वनि रक्षतु । कथम्भूतः यक्षकल्पः यक्षैः
कल्प्यते इति तथा यक्षावयवकल्पेनोपास्यः स्वर्गद्वया करण्येन
उक्तीतोद्धृता धरा भूमियेन अद्रिकूटेषु पर्वतशिखरेषु रामो
जामदग्न्योऽद्रिकूटस्थपुङ्गवतां हस्ता रक्षस्वित्यनुपङ्गः । विमवासे
परदेशगमनदशायां सखसमयो भरताप्रजो दाशरथी रामः
देशान्तरस्थरावयादीनां हस्ताऽवात् ॥ १५ ॥

उग्रधर्मादभिचारदेरकिञ्चात्प्रमादाकारायणः अभिचारादि-
निरसनक्षमनामवाग्निपुत्रः पातु हासाद्गर्वात्तरोऽवतु । गर्वप्रति-
भटः मूर्तिपुत्रः पातु दत्तो दत्ताभ्यः बागवितोभिर्निरसनक्षमो
योगाधोगवितोभिर्वाग्निपातु । अयेति प्रार्थनान्तरारम्भध्यानकर्म
बोगनाथः योगेश्वरो गणानां सिद्धगणानामीशः कपिलः ज्ञान-
प्रदानेन कर्मवन्धनिरासकः कर्मवन्धात् दुरितकर्मवन्धात्वायाद्-
व्यात् । गणवर्गानी गणाः प्रकृतिमद्वादिनस्त्वानां याथाभ्यवि-
धेचनं गणवितारस्ते सांख्यास्तेपामीश इति वाच्यं ॥ १६ ॥

कामद्वेषाम्भवात्सन्तकुमारोऽस्पृष्टकामः अवतु पथि देव-
हेतनात् देवानां हेतुनं परिहासस्तस्माद्भवशीर्यः वेदापहरणा-
दिना सतुमुखादिद्वैलनं कुर्वतां मधुकुटभादीनां हस्ता माम-
वतु पुरुषस्य भगवतोऽखनमाराधनं तस्यान्तराद्रिच्छदाह्वयिष्यः
नारदः अर्धच्छिन्नभगवद्वाराधनपरः पातु । अशोपाशरयाशर-
कत्कूर्मो हारराभितार्तिहा अथस्ताम्प्रानामुखारकः ॥ १७ ॥

अपथ्याङ्गवन्तः भिषकुभेष्टः पातु । इन्द्राच्छीतोऽप्याद्देः प्रवभः
निजिनः आत्मा मनो वेन जितान्तर्थाशोऽश्रयः शीतोऽप्यादिद्वेनाह-
नस्तस्सहिष्णुः पातु । शोकाज्जनापवादात् यक्षः विष्णुः वक्षो धं
विष्णुः इति धुनेः । सर्वजनान्तरात्मा पातु । उत अपि तस्कृतान्तात्तेन
जनेन कृतोऽन्तः उपघातस्तस्माद्बलं बलभद्रः दुर्जगकृतोपघातहा
पातु । नः कृतान्तादिति पाठे तु कृतान्ताम्भृत्योर्बलभद्रो मृग्युहा
नः पतिवस्वयैः । श्रोत्रवशात् संपोर्णा गणाद्दीन्द्रः शेषः पातु ॥ १८ ॥

अप्रयोधाजानाद्गवत्रान् द्वैपायनो ज्ञानदः पातु । अत्र नर-
वत्तान्तस्मात्सर्वविं यत्नाहीन्द्रद्वैपायना अंशावताराः जामदग्न्य-
कापिलधन्वन्तरिच्छुपमास्थोवशावताराः इतरं पूर्णाः । जीयैशोव
प्राथिर्भाव प्राथिः कैदिच्छुगोः साक्षाद्वाग्निर्माशोऽशः प्रमाहा-
म्नाहजनकात्पाशरयानां गणाद्दुखः जगन्माहपाशरयणहा काञ्च-
मलमुक्तकलेः कल्किः कालमन्त्रकलिहा प्रपातु । कल्किं विशिनष्टि ।
धर्मावनाथ धर्मरक्षाय उर्ध्वधनुः कृतः अचनागे येन सः ॥ १९ ॥

भीमश्रीराराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ प्रातरादिकांशेषु दिनस्य षट्सु भागेषु केशोवादिमूर्तिभ्यो रक्षां प्रार्थयते । मामिति । केशवः गङ्गा युक्त इति शेषः । प्रातर्मांमव्यात् प्रातः भूतः वेणुर्धन स गोविन्दः आसङ्गं सङ्गव कालमभिव्याय सङ्गव उदयानन्तरकाळः उदात्ता उद्धृता शक्तिरायुधविशेषो येन सः भीमजाराववाः प्राङ्गे पूर्वाङ्गे श्रीन्द्रदक्षकराजः स पाण्डो यस्य सः विष्णुः मध्यन्दिने मध्याङ्गे पातु रक्षतु ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरिर्बिम्बध्यादित्यादिना नाराववाचार्थं कवचमुच्यते अग्निमाद्यष्टगुण्यो वा व्यासगुण्यो वा अशङ्कयात्ताविति धातुः शुभचक्षुषं गुणमव भुङ्क्ते नरवशुभचक्षुषं दुःकर्मिति वाष्टगुण्यः अशुभोजन इति धातुः "शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिबेत्" इत्यादिः ॥ १२ ॥

"यादांसि जलजन्तवः" इत्यतो वक्ष्यापाशस्य वादोग्यान्तर्भूतत्वेऽपि तद्गृह्यस्य मर्यादाविनाभूतत्वेन तत्परिहारार्थं पृथग्ग्रहणं मथ्नाति हिंसतीति मदसुरस्तं स्याति नाशयतीति मत्स्यः "मथि" हिंसायां शिरो ममथ्य तरसेतिप्रयोगाच्च इतरस्तु मथिरवा बिलोऽप्य सरतीति मत्स्यः "मथ्यबिलोऽने" इति धातुः तुगनाभित्यस्मात् उपप्रत्ययः । मायधेच्छया गृहीतवदुवामननाममूर्तिर्बिम्बरूपः स्थूलरूपः ॥ १३ ॥

मटयी च आजिञ्च मुल्लञ्चादियेषां तानि तथा तेषु गर्भा असुरस्त्रीयामिति शेषः ॥ १४ ॥

अध्वनि मा मां खदेहेन यक्षं कल्पयतीति यक्षकल्पः यक्षो विष्णुस्तस्मै स एवेत्यतो वा रामः परशुरामः विविधप्रवासे भरताप्रजः दाशरथी रामः ॥ १५ ॥

छन्दःसारुपद्योतनाय उपग्रन्था अखिलप्रमादादित्युक्तम् । नरनामा विष्णुः हासादुन्मादकृतहासात् अयोगाजाराववायस्मर्याद्युपायवैकल्यात् ॥ १६ ॥

सनत्कुमारो ब्रह्मचारिवपुः ब्रह्मपुत्रसनत्कुमाराधिष्ठः ।

सनत्कुमारनामा तु ब्रह्मचर्यवपुर्हरिः ।

सनत्कुमारमपरं ब्रह्मपुत्रं विवेक्षयः ।

स मां योग्येतरात्कामात्पातु विश्वेश्वरः प्रभुः ।

इतिवाक्यमत्रमानं कामानयोग्यात् मद्यादिविषयान् देवयति गमयति आत्मनीति देवः तस्माद्देवर्षिर्बर्षः महिदासः पुरुषान्तरार्चनात् विष्णोः परिवारस्वमन्तरेण प्राधान्येनान्यदेवतात्वेनाहोषात् ।

महिदासस्तु देवर्षिः पातु मां विष्णुरव्ययः ।

तदनर्पितकर्मभ्यस्तद्स्मर्यातस्तथा इति ।

अनेन ह्येनर्पितात्वेनाख्यगाकर्मणः तथा तस्यास्मरणापूर्वकानर्चनाच्च "महिदासस्तु देवर्षिः पातु मां विष्णुरव्ययः । तदनर्पितकर्मभ्यस्तद्स्मर्यातस्तथेतिवाक्यद्योतनाय महिदासेति प्रसिद्धनामसुकृता देवर्षिर्बर्ष इत्यवधि अनेन वैष्णवानामेवाप्राधिकारो नान्येषां

तेषामेव विशेषस्मरणाज्ञानपूर्वैरिति सूचितम् । केचित्पुरुषार्चनान्तरादित्यनूद्यन्तरायवाचित्वमन्तरशब्दस्योच्चुस्तिष्ठन्त्यम् "मन्तरः परिधानीये बाह्ये स्त्रीयन्तरात्मनि" इत्यादौ एवं प्रयोगात् ॥ १७ ॥

शरीररोगजनकाद्यप्यवद्रव्याभिर्जितात्मा वशीकृतेन्द्रियप्रामः तत्कृतापन्नकर्मापादितादित्यफलात्स्वर्गादेर्यज्ञनामा यागप्रवृत्तौ विष्णुः । बलः बलभद्रः स एवाहीन्द्रशेषनामा "शेषदेवः सहस्राक्षः सहस्राक्षप्रशिरोभुजः" इत्यादेः "बलं शक्तौ बलो रामे बलिष्ठे च बलस्तथा,, इत्यभिधानात् बलिष्ठोऽहीन्द्र इति वा ॥ १८ ॥

धर्मावनाथ धर्मपरिपालनाय उरु प्रपातु भूयो भूयो रक्षत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रातरारभ्य पञ्चमिः पञ्चभिर्घटिकाभिः अहोरात्रविभागं कृत्वा तेष्वेकेकां मूर्तिं सङ्कुर्व्याह । मां केशव इति । गोष्ठस्यो निर्गत्य यदेकत्र गावः संयुज्यन्ते स काळ आसङ्गवस्तस्मिन्काळे ॥ २० ॥

भीमस्त्रीवगोस्त्रीमिकृतक्रमसम्बर्धः ।

यज्ञश्च लोकादित्यत्र बलदेवस्य शेषादित्यत्र कृतास्तादित्यधिकशक्तिर्यं दर्शितम् । जनान्तादिति पाठे जनानामन्ताजाशान्दिति स एवायं ॥ १८ ॥ १९ ॥

मां केशव इति सार्द्धकम् । अनेन मथुरादृष्ट्यावननाथशोर्नित्यप्रकाशार्थं दर्शितम् । प्रातरारभ्यः काला एवं युज्यन्ते । प्राङ्स्तावत् प्रथमभागः प्रातःसङ्घौ तु तस्यैर्वांशौ मध्याह्नौ मध्यभागः । तृतीयभागस्त्वपराह्णः सार्धसन्ध्याभ्यामवाम्भरभेदभेदीभ्रजः रात्रौ च प्रदोषः प्रथमभागः मध्यभागो निशीथः अर्द्धरात्रस्तु तत्रापि मध्यमघटिकाद्वयम् । अपररात्रस्तु तृतीयो भागः । तस्यैवान्तिमांशद्वयं प्रत्युषप्रभान्तसंज्ञम् । यथा सन्ध्याश्च तद्वान्तरभेदा अपि पूगगरायन्त इति । क्रमगणनायां तु मध्याह्नाद्यतिक्रमापत्तेः प्राङ्गन्तु स्मृतौ न भिन्नत्वेन गणयते । तथाहि "मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तोऽथ अपराह्णाऽपि तादृशः । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् सर्वकर्मसु गर्हित" इति ॥ २०—३० ॥

भीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

धैर्यमीश्वररूपमारमानं ध्यायेदित्यन्वैरभृष्यत्य कामनया अहं प्रहोपासना । विद्या तेजस्तपांसि मूर्तिर्बर्ष्य तमिमं मन्त्रं नारायणाकवचायम् ॥ ११ ॥

समुद्रं स ह नदीनदादिवत् धैर्यरूपेण सहैक्यं प्राप्तोऽपि पूगभूयापि तिष्ठन् स्वरक्षाप्रार्थनमन्त्रमुदाहरेदित्याह । हरिरिति । अष्टगुण्यः अग्निमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १२ ॥

सामान्येन सर्वतो रक्षां प्रार्थ्य देशविशेषेषु तत्सद्विद्यात्स्वरूपेण भगवतो रक्षामन्त्रानाह । जलेश्वरिति त्रिसिः । यादसां गत्या एव वक्ष्यास्व पादास्तस्मात् ॥ १३ ॥

भीमस्त्रिभुवाय चक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षिणी ।

भाजिमुक्तं युद्धसम्भुक्तप्रदेशः ॥ १४ ॥

यद्धकल्पः यद्धस्वरूपः स्वार्थिकः कल्पः । यद्वा । यद्वाः कल्पः ।
समर्था यतः सः । रामो जामदग्न्यः ॥ १५ ॥

स्वपरीक्षवेष्टयः उपद्रवेष्टयः । रक्षामन्त्रानाह चतुर्भिः । उपप्रभ-
माद्भिचारिणः । हासात् गर्वात् । अयोगात् योगश्रंशात् ॥ १६ ॥

कामद्वेषात् कम्पवेगात् । पथि यद्वेदवेदानं नमस्कारमकृत्यैव
गमनम् । पुरुवार्यनस्यान्तरात् देवपूजाच्छिद्रात् द्वात्रिंशत्पराध-
रुपादित्यर्थः ॥ १७ ॥

लोकान्नापवादात् जनागतात् जनहेतुकोऽन्त उपघातस्त-
स्मात् कृतान्तादिति च पाठः । क्रोधवशात् सर्पाणां गत्यात्
अहीन्द्रः शेषः ॥ १८ ॥

कालमलरूपात् । कल्लेः कल्कः कीदृशः धर्मावनेत्यादि ॥ १९ ॥

काष्ठीविशेषेषु तत्तद्विद्यानृत्तरूपेण भगवतो रक्षामन्त्रा-
नाह । मामिति त्रिभिः । केशवो मथुराधिपतिः । प्रातर्दिनस्य पञ्चम-
घटिकापर्यन्तम् । गोविन्दो वृन्दावनाधिपतिः । आसङ्गं पृथ्वीट-
कामारुष्य दशमघटिकापर्यन्तम् । एकादशघटिकामारुष्य पञ्च-
दशघटिकापर्यन्तः प्राङ्गस्तत्र । षोडशघटिकामारुष्य विश-
तिघटिकापर्यन्तं मध्याह्नं तत्र । अरीन्द्रपाणिः चक्रहस्तः
एकविंशतिघटिकामारुष्य पञ्चविंशतिघटिकापर्यन्तमपराङ्गस्तत्र ।
षट्त्रिंशतिघटिकामारुष्य त्रिंशद्घटिकापर्यन्तं सायं तत्र । अयः
संविदान्वा भामानि यस्य सः ॥ २० ॥

• भीमस्त्रुक्तदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

आर्मानमंशभूतं परममंशानं ध्यायेत् । अंशभूतोऽहमंशि-
पुण्यकस्वितिप्रवृत्त्याद्यभाषात्तदभिषोऽस्मीति चिन्तयेत् । परमं विधि-
मष्टि । ध्येयमुपास्यम् । पद्भिः ।

ऐश्वर्यस्य सप्तप्रस्य धर्मस्य वशसः त्रिभ्यः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चापि वयणां भव इतीङ्गना ॥

इति स्मृतिप्रोक्तमिद्युते विद्याद्वयो मूर्त्तयः शरीरवत् प्रिया
यस्य । सः इमं भीमारायणकवचरूपं मन्त्रमुदाहरेदावर्त्तयेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अष्टौ अग्निमादिरूपा गुण्या वस्य सः । मम रक्षां विदध्यात्
करोतु ॥ १२ ॥

एवमात्मनः सामान्यतो रक्षयां प्रार्थये जलजलादियु तत् प्रार्थ-
यते । जलेश्वर्यादित्रिभिः । मायया भक्तधर्षणयथा कृपया बहुवा-
मनः बाह्वस्वरूपः ॥ १३ ॥

अटवीषु भाजिमुक्तेषु युद्धाप्रमाणेषु आदिना अग्न्याद्याशु-
तप्रदेशेषु ॥ १४ ॥

यद्वाः कल्पः फलदाने समर्थाः यस्मात्सः । यद्वाः साहचर्येनोपासनाय
कल्पयेने निरूपयते इति वा यद्धकल्पः ॥ १५ ॥

स्वपन्हेतुकोपद्रवेष्टयो रक्षयां प्रार्थयते । मामिति चतुर्भिः ।
उपप्रभमाद्भिचारिकृपात् । प्रमादात् अनवधानतः । हासात् गर्वात्
अयोगात् योगाविघ्नात् ॥ १६—१८ ॥

प्रमादात् बुद्धिमोहात् यः पाकपङ्कगणः प्रवर्त्तते तस्मात् ।
काकमलः कल्लेः ॥ १९ ॥

काकमेदेषु रक्षां प्रार्थयते । मां केशव इति त्रिभिः । तत्र
दिनस्य षड् भागाः प्रातरादिशब्दार्थाः । तत्र प्रातः केशवः
अरीन्द्रपाणिः चक्रपाणिः ॥ २० ॥

भाषाटीका

छे ऐश्वर्यं वाही शक्तियों से सहित विद्या तेज तप इनों
की मूर्तिवाले ध्यान के योग्य भगवान् का ध्यान करे फिर
इस मन्त्र का उच्चारण करे ॥ ११ ॥

शङ्ख चक्र ढाल तरवार गदा बाण धनुष पाश इन आ-
युधों को धारण किये भाठ भुजों के सहित अग्निमादिक
भाठ ऐश्वर्यों के सहित भगवान् गरुडजी के पीठ पर धारण
कमल को स्थापन किये हुये भी हरि मेरी सब प्रकार से
रक्षा करे ॥ १२ ॥

जलों के मध्य में जलचर जन्तुओं से वरुण के पास से
मत्स्यमूर्ति भगवान् मेरी रक्षा करे स्थलों में माया से बहुवा-
मन मेरी रक्षा करे आकाश में विश्वरूप त्रिभिक्रम रक्षा
करे ॥ १३ ॥

जिनके अट्टहास के छोड़ने से सब दिशा शब्दाव मान
होगई और असुर स्त्रियों के गर्भ गिर पड़े वे प्रभु असुरों के
यूथ के पति हिरण्यकशिपु के विदारण करने वाले नृसिंह
भगवान् पर्वतादि दुर्गम स्थानों में तथा युद्धों में मेरी रक्षा
करे ॥ १४ ॥

अपने डाढ़ों पर पृथिवी को बठा खाने वाले यद्ध मूर्ति ए
भगवान् बाराहजी मार्ग में मेरी रक्षा करे पर्वतों के शिखरों
पर परशुरामजी रक्षा करे परदेश में भरतजी के बड़े भ्राता
भी रामचन्द्रजी लक्ष्मणजी के सहित हमारी रक्षा करे ॥ १५ ॥

सम्पूर्ण मन्त्रादि द्वारा मारण करने से और सब प्रमादों से
नारायण मेरी रक्षा करे अभिमान के पाप से नर भगवान्
रक्षा करे योग के भ्रष्ट होने से योगनाथ वसुदेवजी मेरी
रक्षा करे कर्म बन्ध से गुणों के ईश कांपल भगवान्
रक्षा करे ॥ १६ ॥

काम के वेग से सनकुमार मेरी रक्षा करे भगवन्मन्दिर
के सामने नमस्कार नहीं करके रक्षा में चलेजाने के पाप से
हयग्रीव भगवान् रक्षा करे नारायण के पूजन में अपराधों
से नारद भगवान् रक्षा करे सम्पूर्ण नरकों से क्रुमं भग-
वान् मेरी रक्षा करे ॥ १७ ॥

अपथ्य पदार्थों के भक्षण से अश्वत्थरि भगवान् मेरी रक्षा
करे शीतोष्णादि दुःखों से शरीर मन के जीतने वाले भग-
वान् ऋषभदेव जी रक्षा करे लोकापवाद्स यद्ध भगवान्
रक्षा करे मनुष्यों के आघात से बलदेव भगवान् रक्षा करे
क्रोध वश सर्पादिकों के गण से शेष भगवान् रक्षा करे ॥ १८ ॥

अज्ञान से व्यास भगवान् रक्षा करे पालक बुद्धि से
प्रमाद से युद्ध भगवान् रक्षा करे काळों में मखिन कालिक
द्वार से कल्कि भगवान् रक्षा करे जिमों कि धर्म का रक्षा
करने के निमित्त बहुत अवतार धारण किये हैं ॥ १९ ॥

देवोऽपराह्णे मधुहोमधन्वा सायं त्रिधामावतु माधवो माम् ।
 दोषे हृषीकेश उतार्धरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥ २१ ॥
 श्रीवत्सधामापररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽतिधरो जनार्दनः ।
 दामोदरोऽवपादनुसन्ध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान् कालमूर्तिः ॥ २२ ॥
 चक्रं युगान्तानलतिग्मनेमि ध्रुमत् समन्ताद्भगवत्प्रयुक्तम् ।
 वन्दग्धि दन्दग्धिरिसैन्यमाशु कच्चं यथा वातसखो हुताशः ॥ २३ ॥
 गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुल्लिङ्गे ! निष्पिण्ड निष्पिण्ड्यजितप्रियासि ।
 कूटमाण्डवैनायकयत्नरत्नोभूतग्रहांद्रूर्णाय चूर्णयारीन् ॥ २४ ॥
 त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचनिप्रग्रहघोरदृष्टीन् ।
 दरेन्द्र ! विद्रावय कृष्णापूरितो भीमस्वनोऽरेर्हृदयानि कम्पयन् ॥ २५ ॥
 त्वं तिग्मधारानिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिन्धि छिन्धि ।
 चभूषि चर्मन् ! शतचन्द्र ! छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषाम् ॥ २६ ॥
 यत्रो भयं ग्रहेभ्योऽभूत् केतुभ्यो नृभ्य एव च ।
 सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योऽहोभ्य एव वा ॥ २७ ॥
 सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्वकीर्त्तिनात् ।
 प्रयान्तु संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः ॥ २८ ॥
 गरुडो भगवान् स्तोत्रस्तोभद्रछन्दोमयः प्रभुः ।
 रत्नत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः ॥ २९ ॥
 सर्वापद्मयो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः ।
 बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्षदभूषणाः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

प्रातः काळ मे केशव भगवान् गदा से मेरी रक्षा करै
 दूसरे आसंगव भाग मे धेणु धारण किये गोविन्द भगवान्
 मेरी रक्षा करै तीसरे प्राह्ण काल मे शक्ति को धारण किये
 नारायण मेरी रक्षा करै दिन के मध्य भाग मे चक्रधारी
 विष्णु भगवान् मेरी रक्षा करै ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

त्रिधामा ब्रह्मावित्रिमूर्तिः भीमाधवः । दायं प्रदोषे । अर्धरात्रे
 अर्धरात्रिपर्यन्ते । काळे निशीथे चैक एव पद्मनाभोऽवतु ॥ २१ ॥
 अपररात्रे ईशः श्रीवत्सधामावतु । प्रत्यूष ईशः श्रीजनार्दनः ।
 श्रीदामोदरः प्रभाते । श्रीविश्वेश्वरोऽनुसन्ध्यं प्रति सन्ध्यम् ॥ २२ ॥
 युगान्तानलवत्तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तत्सकं भगवता

प्रयुक्तं सद्दिसैन्यं दन्दग्धि दन्दग्धि अतिशयेन दहति । तस्वायं
 स्वभाव एव न तु तस्मात्प्रार्थनीयमित्यर्थः । यद्वा । दग्धभीति-
 लोपमध्यमपुरुषः । अत्र त्वमेवंभूतं चक्रमिति स्वरूपमुक्त्वा सम्बोध्य
 प्रार्थयतेऽतिशयेन दहति । कच्चं शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥

अशनिस्पर्शो येषां ते विस्फुल्लिङ्गा यस्यास्तस्याः सम्बोधनं
 हे गदे ! त्वमजितस्य प्रियासि । अहमच्युतस्य दासः । अतः कूटमा-
 ण्डादीनिष्पिण्ड निष्पिण्ड सञ्चूर्णाय सञ्चूर्णाय । अरीन् च चूर्णय
 चूर्णय । सर्वत्र वीप्सातिशीघ्रत्वाय ॥ २४ ॥

हे दरेन्द्र पाञ्चजन्य ! त्वं यातुधानादीन्विद्रावय विप्रग्रहा ब्रह्म-
 राक्षसा येऽन्ये च घोरदृष्टयस्तान् ॥ २५ ॥

तिग्मधारा यस्य हे तिग्मधार अस्त्रिवर कङ्कभेष्ट ! त्वं
 ममारिसैन्यं छिन्धि छिन्धि शतं चन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्मिन्
 हे शतचन्द्र चर्मन् ! अघोनामघवतां त्रिषां चभूषि छादय पाप-
 चक्षुषां चोभ्रदृष्टीनां चभूषि हर ॥ २६ ॥

यत् । येऽयो मयम् । अहोऽयः पार्षदयः ॥ २७ ॥

● श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

श्रियःप्रतीपका इष्टयाघातकाः ॥ २८ ॥

स्तोत्राणि बृहद्रथन्तरादिसामानि तैः स्तोत्रयते संस्तूयन् इति स्तोत्रस्तोमः छन्दोमयो वेदमूर्तिः "सुपर्णोऽसि गरुडान्" इत्यादि-
भूते । एकैपद्यपाठे स्तोत्रा गीतिपूर्वकाक्षराणि स्तोत्रस्तोमिति पाठे सामाधारभूत ऋक् स्तोमः ॥ २६ ॥

नामानि च रूपाणि च यानानि च वाहनानि आयुधानि च नो बुद्ध्यादीन् प्राप्नु पार्षदभूषणाः पार्षदभूषणाश्च प्राप्नु ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीताराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उग्रं धनुर्वस्य स मधुहा मधुसूदनः कृतेजसा दीप्यमानः
अपराहे श्रीणि धामानि तेजांस्यभिव्यक्तस्थानानि यस्य
"गामग्निं ब्राह्मणं चैव श्रीणि तेजांसि न स्पृशेत्" इत्युक्त-
श्रीणि तेजांस्यत्र विधास्यतानि । ब्रह्मा । योगिहृद्गर्भीराधि-
रूपाणि श्रीणि धामानि स्थानानि यस्य सः । नाश्वः साय-
कूले मामवतु । दोषे प्रहोषे हृषीकेशः । अर्जुनपार्षदकाले
निशोषे चैकः पद्मनाभोऽवतु ॥ २१ ॥

अपरात्रे श्रीवत्पवित्रः हंसेकमीदनस्था ईशः श्रीधरः पातु प्रसूये
असिधरः सुहृदरो जनार्दनः पातु । अनुसम्भं प्रतिस्त्वं दामोदरः
पातु । प्रभाते भगवान् काक्षशरीरको निम्बनिबन्ना पातु । अत्र
केवावादिद्वादशमूर्तीनां मध्ये धामानिःत्रिक्रमबोर्मात्राबटुवाम-
नोऽव्यात् त्रिविक्रमः अऽवतिष्ठति रक्षकत्वेन प्रार्थितत्वात्सयो-
रत्रानुक्तिः * । नारायणमूर्तेरुक्तत्वेऽप्यायुषविशेषविशिष्टस्यात्र
रक्षितृत्वं प्रार्थयति इति न पौनरुक्त्यम् । क्रमस्त्वविश्रितः ।
* प्रातःप्रसूयप्रभातशब्दा भूतभविष्यवर्त्तमानदिनाद्यव्यप्रातःकाक्ष-
पराः ॥ २२ ॥

अथ भगवनोऽस्त्रायपरिहृतिरासकत्वेन प्रार्थयने । अक्र-
मित्यादिना । युगान्ताद्यनिवृत्तीक्ष्णा नेमिर्बन्ध तत्तर्कं भगवता
प्रयुक्तं सदरीणां सैन्यं हन्दिषि अतिशयेन वदति । अरिसैन्य-
हाहकत्वं तस्य स्वभाव एवेति न तत् प्रार्थनीयमिति प्रथम-
पुरुषनिर्देशः । इहने इहान्तः । वानुसहानोऽग्निः कर्षं शुष्कं
पृणं यथेति ॥ २३ ॥

अशनिवत् स्पर्शो येषां ते विस्फुलिङ्गाः यस्यास्तस्याः
सम्बोधनं हे गन्धे ! त्वमजितस्य भगवतः प्रियारूढं च तस्य
दासः । अतः कृदमायडादीन् निष्पिण्डि निष्पिण्डि आभी-
क्ष्ये त्रिर्वचनमतिशीघ्रवद्योतनाय बीष्णवायां वा । पुनःपुनर्नि-
तरां वेषयेत्यर्थः । तथारीन् शत्रून् पुनः पुनश्चूर्णय ॥ २४ ॥

हे हरेन्द्र ! शङ्कराज ! पाञ्चजन्य ! त्वं कृष्येन भगवता पूरितः
भीमः भयङ्करः स्वनो ध्वनिर्बन्ध तादृशः शत्रोर्हृदयानि
करुष्यन् यातुधानादीन् प्रहृतिशोवात् वेऽभ्ये च घोरदंशनाः
तान् विद्रावय पञ्चायिताम् कुरु ॥ २५ ॥

निगमा स्तुतिं धारा यस्य सत्त्वात्तानि वदन् तस्य सम्बोधनं
त्वम् ईशेन भगवता प्रयुक्तः ममारिसैन्यं क्षिन्धि क्षिन्धि शतं
अम्नाभ्यन्त्रकाराणि मयहन्तानि यस्मिन् हे शतचन्द्र ! अनेन खेट !

अघवतां शिवां चर्षुषि कादव पापचक्षुषामुग्रहृतीनां चर्षुषि
हर ॥ २६ ॥

प्रहादिभ्यो यद्यज्ञयं नोऽस्माकमभूतानि सर्वाणि भयानि
भगवतो नामरूपायवेवास्त्राणि तेषां कीर्तनात् । यद्वा । कीर्तने
स्मरणस्याप्युपलक्ष्यम् । भगवतो नामां कीर्तनाद्गुणाणां दिव्य-
मूर्त्तीनामस्त्राणां च स्मरणात् । संक्षयं नाशं मय एव
यास्तु प्राप्नुवन्तु । अत्र केतनो भूमकेऽवाहयः । नरञ्चौराहयः
सरीसृपाः सर्पणस्त्रभावाः हाँष्ट्याः श्वापदाहयः अघानि पाप-
अभावाणि भूतानि तथा वेऽभ्ये भयस इष्टस्य प्रतीपकाः
विघातकाः तेषुपि संक्षयं यास्तु ॥ २७ ॥ २८ ॥

स्तोत्राणि बृहद्रथन्तरसामादीनि तैः स्तोत्रयते स्तोत्राभ्य-
वत्त्वेन स्तूयते इति तथा । छन्दोमयः छन्दःप्रचुरः प्रभुः
समर्थो भगवान् गरुडः स्तोमस्तोत्रछन्दोमय इति पाठे स्तोत्राणि
गीतिपूर्वकाक्षराणि तद्युक्तानि स्तोत्राणि छन्दोसि बृहदादीनि
गीत्याधारमनानि छन्दोसि तत्प्रचुरः तदव्यवकल्पमास्तुषेया-
नुसम्भेव इत्यर्थः । अशेषकृच्छ्रेभ्यः अशेषपद्मयो रक्षन्तु खलनाम-
भिर्विभ्वकसेनो रक्षन्तु ॥ २६ ॥

तथा हरेतीमानि रूपाणि च यानानि वाहनानि च तथा
पार्षदप्रवरा भूषणानि च मम बुद्ध्यादीन् प्राप्नु ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभकी ।

दोषे रात्रिभोजनकाले रात्रिसामान्यविषयायां शेषशब्दोऽ-
व्ययवाची स्त्रीलिङ्गा वा रात्रिभोजनकालविषयायां पुल्लिङ्ग ।
निशीयात्पूर्वयामांऽधेरात्र उच्यते तस्मिन् काले निशीथे पञ्चदश-
घटिकातुलिके एकः पद्मनाभ एवावतु ॥ २१ ॥

प्रसूये अरुणोदयप्रारम्भे अनुसम्भं सन्ध्यानिकटे प्रभातं
सुषोदवाससमये ॥ २२ ॥

बुगान्तेऽप्रवृत्तगमा तीक्ष्णा नेमिर्बन्ध तत्तथा । अरुणमु-
क्त्वा सम्बोधयति । दम्भीति । हे सुदर्शन ! अरिसैन्यमाशु वन्द्यिष्य
अतिशयेन वद अनेन ।

सुदर्शन ! महाज्वाल ! कोटिसूर्यसमप्रभ !

अज्ञानाध्वस्य मे नित्यं क्षिप्यामोर्गं प्रदर्शय । इति
मन्त्रोऽर्थत उक्तः ॥ २३ ॥

"स्पृश उपतानं" इति धानोः स्पर्शनं तपनम् अशनिवृत्तिघान-
वत्स्पर्शनास्तापकरा विस्फुलिङ्गा अग्निक्वा यस्याः सा तथा
अशनोर्बन्धयोः स्पर्शनेन सङ्घटनेन जाता ये विस्फुलिङ्गा यस्याः
सा तथा इति वा सम्बन्धेन अशनिशब्देन अघवनिर्हर्षयते
तस्य स्पर्शनम् । सहा विस्फुलिङ्गा यस्याः सा इति वा तस्याः
सम्बुद्धिः अशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्ग हे गन्धे ! निष्पिण्डि क्षिन्तव्यं
पिष्टं कुरु निष्पिण्डानि पाठे "पिषिपेययो" इत्यस्य रूपम् ॥ २४ ॥

हरेन्द्र शत्रुध्रेष्ठ ! यातुधानादिहृष्टवत् (१) घोर हृष्टिर्षवां ने
तथा तान् अग्निं विद्रावयेत्यन्वयः अनेन ।

(१) प्रहरानुमादि ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पाञ्चजन्यनिजध्यानध्वस्तनपानकमञ्जय !

पाहि मां पापिनं घोरं संनारायणवपतिनम्

इत्ययं मन्त्रः सूचितः ॥ २५ ॥

मम छिन्धीनि तुगागमां विकल्पेनेति चक्रव्यम । द्विषां चक्षुषि
छाद्य नोऽस्माकमर्घं हरेत्यन्वयः । शतचन्द्रेनि चर्मयो नाम ॥ २६ ॥

केतुभ्य इत्यनेन उल्कापाता गृह्यन्ते केतोर्भेदभ्य इत्यनेन
गतार्थत्वात् भेदभ्योऽन्वयः ॥ २७ ॥

भेयः प्रतीपकाः भेयोऽविरोधनस्ते चासुराः ॥ २८ ॥

स्तोत्राणां स्तोमः समूहः स्तोत्रस्तोमः तल्लक्षणद्वन्द्वः
सामवेदस्मृत्यस्तत्प्रधान इत्यर्थः । भगवान् पूज्यः विश्वकसेन
सेना यस्य स तथा । स्वस्य स्वामिनो नामभिः (१) । विश्वकसेनश्च
हरेर्निवेदिताशनः ॥ २९ ॥

यानं रथः पार्षदाश्च भूषणाश्च पार्षद्भूषणाः भूषणाना-
मपि ज्ञानाभयत्यक्तापनाय पुल्लिङ्गप्रयोगः "तत्कराटगं कौस्तुभ-
मास धाता" इत्यादेः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

पांढा विभक्तां दिवस्वरत्नानुक्त्वा पञ्चधा विभक्तरात्रिरत्ना-
गाह । द्यौषं रात्रेश्चतुर्थघटिकापर्यन्तं प्रदोषस्तत्र । पञ्च घटिकामा-
रभ्य चतुर्दशघटिकापर्यन्तमर्धरात्रमस्तभागस्यार्धरात्रत्वात् तत्र ।
पञ्चदशघटिकाघटिके निशीथस्तत्र ॥ २१ ॥

श्रीवत्सो धामनि शरीरे यस्य निशीथावूर्ध्वमरुणोदयात् प्राक्
अपररात्रः । प्रत्यूषे रात्रिशेषघटिकाचतुष्टये । अनुसन्धे दिन-
रात्रिसन्धेयोः ॥ २२ ॥

भगवदस्त्रैश्च रक्षामन्त्रानाह । चक्रमिति चतुर्भिः । युगास्ता-
मलक्षत् निग्मा तीक्ष्णा नेमिर्घस्य तत् । हे समस्तात् भ्रमत । भ्रम-
याशील ! त्वं चक्रं भगवत्प्रयुक्तं सत् अरिसैन्यं बन्धुं प्रतिश-
येन बह । कर्त्तुं शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥

अशनिवत् स्पर्शनं येषां ते विस्फुलिङ्गाः यतः । हे गदे !
निष्पिण्डि निष्पिण्डि चूर्णय चूर्णय ॥ २४ ॥

दरेन्द्र ! हे पाञ्चजन्य ! ॥ २५ ॥

हे निग्मधार ! हे अस्त्रधार ! हे अङ्गभेष्ट ! हे शतचन्द्र ! शतच-
न्द्राकारयुक्त ! चक्षुषि हर आच्छाद्य च ॥ २६ ॥ २७ ॥

भेयसः प्रतीपकाः प्रतिकूलाः ॥ २८ ॥

स्तोत्राणि बृहद्द्रव्यभराणि सामानि तैः स्तोत्र्यते संस्तूयत
इति स्तोत्रस्तोमः । ऐकपथपाठे स्तोमा गीतिपुरकाक्षराणि
स्तोत्रस्तोमेति पाठे सामाधारभूतश्रुतसमुदायः स्तोमः ॥ २९ ॥

पार्षद्भूषणाः पार्षदमुक्त्वाः ॥ ३० ॥

(२) अयं विश्वकसेनः पार्षदः ।

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीणि ऊर्ध्वो मध्यलोकाख्यानि धामानि यस्य सर्वेषो-
कस्य इत्यर्धरात्रश्च पद् मागाः द्वाषादिशब्दाख्याः तत्र द्यौषं
प्रदोषे हृषीकेशः निशीथे अर्धरात्रे चेति विभागद्वयेऽपि एकः
पञ्चनामः ॥ २१ ॥

दामोदरः प्रभाते उक्तं काखानामनुसन्धं प्रतिसन्धं च
विश्वेश्वरः ॥ २२ ॥

एवं भगवन् रक्षार्थं प्रार्थ्ये तदायुधानि रक्षार्थं प्रार्थयते ।
चक्रमिति चतुर्भिः । युगास्तानलक्षणात् नेमिर्धारा यस्य तदी-
दृक् चक्रं त्वं भगवत्प्रयुक्तं समस्तात् भ्रमत सत् अरिसैन्यम-
स्मच्छत्रुसमूहं बन्धुं द्विकृतिः शीघ्रत्वाय शीघ्रं बद्धेत्यर्थः । कर्त्तुं
शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥

अशनिर्वज्रं तद्वत् स्पर्शो येषां ते विस्फुलिङ्गा यस्यास्तस्या
मन्बुद्धौ हे अशनिविस्फुलिङ्ग ! हे गदे ! त्वमजितप्रियांसि । अतो-
ऽजितभजने विघ्नकरान् कूटमायडादीन् निष्पिण्डि शीघ्रं
पेषयेत्यर्थः ! ममारोहचूर्णय चूर्णय ॥ २४ ॥

हे दरेन्द्र ! शङ्कराज ! विमग्रहा प्रहराक्षसाः ॥ २५ ॥

हे निग्मधार ! तीक्ष्णधार ! हे अस्त्रधार ! अङ्गराज ! त्वमीशप्र-
युक्तो ममारोहसैन्यं क्षिन्धि क्षिन्धि शतचन्द्राकाराणि मययद्वानि
यास्मिन् हे शतचन्द्र ! हे चर्मन् ! खेट भयोनामघवतां मम द्विषां
चक्षुषि छाद्य तत्र पापचक्षुषामतिक्रूरदृष्टीनां तु चक्षुषि हर
उत्पाटयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अर्धरात्र्यः पार्षदभ्यः ॥ २७ ॥

भेयसां पुरुषार्थानां प्रतीपकाः घातकाः ॥ २८ ॥

स्तोत्रैर्बृहद्द्रव्यभराण्यसामभिः स्तोत्र्यते इति स्तोत्रस्तोमः कण्ठो-
मयो वेदप्रचुरः । प्रभुः समर्थो भगवान् गरुडः विश्वकसेनो
हरिश्च स्वनामभिः अशेषकृच्छ्रेभ्यो रक्षतु ॥ २९ ॥

हरेर्नामादीनि पार्षद्भूषणाः पार्षदभेष्टाश्च सर्वापन्नयः
नोऽस्माकं बुद्ध्यादीन् पान्तु ॥ ३० ॥

उग्रधनुषवाले मधुसूदन देव अपराह्ण काखे मेरी रक्षा करें
सायं काल मे प्रहरादि तीनों मूर्ति वाजे माधव मेरी रक्षा
करें प्रदोषकाल मे हृषीकेश रक्षा करें अर्धरात्र मे और
निशीथ काल मे पञ्च नाम भगवान् रक्षा करें ॥ २१ ॥

पांढरी रात में श्रीवत्स चिन्हवाले भगवान् मेरी रक्षा
करें प्रत्यूष कालमे अङ्गधारी जनार्दन भगवान् रक्षा करें
प्रभात समय में दामोदर भगवान् रक्षा करें प्रातः सायं
की सान्धियों में विश्वेश्वर भगवान् कालमूर्ति रक्षा करें ॥ २२ ॥

प्रलय काल के अग्नि सरीके तीक्ष्ण किनारों वाजे भग-
वान् के प्रयोग करने से चारों तरफ भूमते हुये श्रीसुदर्शन
चक्र बड़ी शीघ्रता से जैसे वायुके साथमे अग्नि ज्वाले तृण को
जलावे तैसे शत्रुओं के सैन्यको दहन करो ॥ २३ ॥

हे गदे बज्रके स्पर्शसरी के अग्निकथा वाली आप ही
अजित भगवान् की बड़ी प्रिया हो सो कूटमायड विनायक

यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसञ्च यत् ।
 सत्येनानेन नः सर्वे यान्तु नाशमुपद्रवाः ॥ ३१ ॥
 यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम् ।
 भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ॥ ३२ ॥
 तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान् हरिः ।
 पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥ ३३ ॥
 विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमघः समन्तादन्तर्बहिर्भगवान्नारसिंहः ।
 प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा प्रस्तसमस्ततेजाः ॥ ३४ ॥
 मघवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकम् ।
 विजेप्यस्यजसा येन दंशितोऽसुरयूषपान् ॥ ३५ ॥
 एतद्धारयमाणास्तु यं यं पश्यति चक्षुषा ।
 पदा वा संस्पृशेत् सद्यः साध्वसात् स विमुच्यते ॥ ३६ ॥
 न कुतश्चिद्भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् ।
 राजदस्युप्रहादिभ्यो व्याधादिभ्यश्च कर्हिचित् ॥ ३७ ॥
 इमां विद्यां पुरा कश्चित् कौशिको धारयन् द्विजः ।
 योगधारणया स्वाङ्गं जहौ स मरुधन्वनि ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

यथा राक्षस भूत ग्रहों को औ शत्रुओं को पीसो औ खुर्यो करो ॥ २४ ॥

हे पाञ्चजन्य शङ्ख ! आप कृष्ण भगवान् के मुख के वायु से पूर्ण होकर बड़े मयंकर शब्द से शत्रुओं के हृदय को कंपाते हुये यातुधान प्रमथ प्रेत मातृ पिशाच विमप्रह चोरदृष्टि वालों को दूर भगाओ ॥ २५ ॥

हे असिधर ! अङ्गभेष्ट आप तीक्ष्णधारा वाले हो सो भगवान् के प्रयोग करने से मेरे शत्रुओं के सैन्य को धारम्बार छेदन करो हे चर्मन् ! टाख ! आप शतचन्द्र के तुल्य हो सो शत्रुओं के नेत्रों को टांक देवो पाप दृष्टि वाले के शत्रुओं के नेत्रों को हरण करो ॥ २६ ॥

जो हम को ग्रहों से भय होवे जो भय उदकापात से होवे जो भय दुष्ट मनुष्योंसे होवे जो सर्पादिकों से होवे जो भय दांत वाले व्याघ्रादिकों से होवे जो भय पापों से होवे ॥ २७ ॥

ए सब भय भयकारक जितने हमारे घातक हैं सो सब भगवान् के नाम रूप मन्त्र के कीर्तन करने से जल्दी नष्ट हो जायें ॥ २८ ॥

वृद्धयंत्रादिक स्तोत्रों से स्तुति करने योग्य साक्षात् वेदमय प्रभु गुरु भगवान् हमको संपूर्ण कष्टों से रक्षित करें और विश्वकसेन भगवान् भी अपने नामों के ब्रह्म करने

से हमारी रक्षा करें ॥ २६ ॥

श्रीहरि के नाम रूप वाहन आयुध तथा भगवान् के भेष्ट पार्षद हम लोगों के बुद्धि इंद्रिय मन प्राणों की रक्षा करें ॥ ३० ॥

श्रीधरकामिकृतभावार्थटीपिका ।

सब असंख्य मूर्तामूर्ति यत्सर्व जगत् ॥ ३१ ॥

एकारम्बस्वानुभावोऽनुष्णानं येषां तेषाम् । विकल्पे भेद-स्तद्रहितोऽपि ॥ ३२ ॥

सत्यमानेन सत्यभूतेन प्रमाद्येन ॥ ३३ ॥

पुनरपि श्रीनृसिंह एव धार्यते । विदिक्षिन्नि । पारिवस्यनुपङ्गः यत्ता । नारसिंहः प्रहादः स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जेन स्वतेजसा स्वप्रभावेण प्रस्तानि समस्तानि दिग्गजविवद्यस्त्रजलवायवग्या-दीनां तेजांसि प्रभावाः वेन चः ॥ ३४ ॥

दंशितः कवाचितः ॥ ३५ ॥

सोऽपि साध्यसाङ्गवाहिसुच्यते ॥ ३६ ॥

तस्य तु भयं न भवेदेव ॥ ३७ ॥

पतद्विद्याप्रभावमिच्छासेनाह । इमामिति साधैस्त्रिमिः

श्रीचरखामिहृतभावाप्यधीपिका ।

मदधन्वनि निरुक्ते देशे । अनेन विद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपेक्षत्वं दर्शितम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवन्नामरूपास्त्रभूषण्युपायदादीनिष्टप्रापकत्वेनामिहनिवृत्त-
कार्त्तवेन च सम्प्रार्थ्यं तन्नामरूपादिचत्त्रिभूत्यादिष्वच तद्विषय-
कप्रार्थनायाः सत्यत्वं प्रतिजानीते । यथेति विभिः । यथा च यद्
सदस्यद्विद्विद्वारमकं जगद्भवतुतो भगवानेव भगवदारमकमेवात्र
न तु विप्रतिपत्तिः “यस्य पूर्णधीः शरीरं यस्यास्मा शरीरं तदनु-
प्रविश्य सच ल्यन्नाभवत्” इति श्रुतेरितिभावः । तथाच सत्येन
सत्यभूतेनावाधितेन दृष्टान्तेन तद्विषयकप्रार्थनाया नोऽस्मा-
कनुपद्रवाः तस्य जगदारमकत्वस्यतद्विषयकप्रार्थनापि न सिध्यति
अभिनुमर्हतीति भावः ॥ ३१ ॥

यथा च भगवानैकार्त्तवानुभावेन कृत्स्नद्विद्विद्वारमकजगदे-
कार्त्तरास्त्रकृतभावेन विकल्पपरहितः । प्राकृतदेशमनुष्यादिनाम-
रूपात्मकभेदरहितः स्वमायया स्वसङ्कल्पानेन स्वसमाप्तनेव
श्लेष्या न तु जीवत्कर्मयोग्यः । भूषणादीन् धत्ते विभर्ति अत्र
द्विजानि द्विष्यतिप्रहा प्राच्याः रामकृष्णादीनि नामानि यथा
भूषणादीनि सत्याम्येव विभर्ति तथा स्वविषयामपि प्रार्थनां सत्यां
कृत्वा तेनेव सत्यमानेन सत्यभूतेन भीयते प्रभीयतेऽनेनेति
मानं दृष्टान्तस्तेन सर्वस्वरूपेणास्त्रपार्यदादिस्वरूपेण सर्वदा
सर्वकालेषु सर्वत्र सर्वेषु देशेषु सदा सर्वोपस्थासु च पानु ॥३२॥३३॥

एवं प्रार्थनायाः सत्यतां प्रतिज्ञाप्य पुनः क्षिप्रबलोकनम्या-
वेन श्रीनृसिंहं ज्ञातारं प्रार्थयते । विद्विष्यति । विद्विष्याम्येयादिषु
विष्टु येन्द्रयादिषु ऊर्ध्वायामभक्ष्य विधि शरीरस्यान्तर्बहिभ्य भग-
वात्कारसिंहः पात्स्वित्यनुपङ्गः । तं विद्यिनाष्टि । अनेन महादृष्टान्त-
ध्वनिना लोकस्य स्वमकलोकस्य मयं प्रहापयन्नपनुदन् अतेजसा
प्रस्ताभ्याच्छादितानि समस्तानि तेजांसि सूर्यादितेजांसि येन
सः “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्” इति श्रुत्यर्थोऽनेनाभि-
प्रेतः ॥ ३४ ॥

एवमिन्द्रावेहं नारायण्यवभौपदिश्यैतस्मिन्प्रमभावेण शत्रून्
विजेयसीति वदन्नन्वमपि तत्रप्रभावमाह विश्वरूप इत्याह । मघ-
वसिति । हे मघवन् । एवं नारायणात्मकं कर्म तुङ्गमाक्यातं मयेति
शेषः । कथञ्भूतं येन नारायण्यवभौषा वंशितः कथञ्चितः
अज्ञसा सुकैनेवासुरयूपपान् शत्रून्विजेष्यसि ॥ ३५ ॥

एतद्धर्मं धारयमाणः अनुसन्धधरपुमान् यं वं भीतं पुरुषं चक्षुषा
पश्यति पदा वा संस्पृशेत्स भीतः साध्वसाज्ञयाद्विमुच्यते ॥ ३६ ॥

विद्यां नारायण्यवभैरूपमन्त्रविद्यां धारयतः पुंसः कुतश्चिदपि
कहिञ्चिदपि राजादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च भवं न विद्यते निर्भयो
जायत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एतद्विद्याप्रभावसूचकं कश्चिद्विद्विद्विद्वारमह । इमामिति सार्द्ध-
विभिः । पूर्वस्मिन् काले कश्चिन्नकौशिकगोत्रजो द्विजः इमां
विद्यामधारयत् स च योगधारयया “स्वपार्थिवनापीडय गुह्रम्,

इत्यादिना द्वितीयस्कन्धोक्तया स्वशरीरं मर्षयन्नि निरुक्ते
देशे जहौ तस्याज ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विजयचन्द्रतीर्थकृतपद्मरावणी ।

“सर्वे अद्विवदं ब्रह्म” इति श्रुतेः । भगवानेव परसदसद्भूतु बस्तु-
तस्तन्नियामकतया तद्रूप उच्यते इति यथा सत्यम् “तन्मुद्रा तदे-
वानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच ल्यन्नाभवत्” इति श्रुतिविहितस्वाव्य-
मिचरितेन सत्येन “द्रव्यं कर्म च कावच्य खाभावो जीव एव
च” इत्यादि वाक्यं चशब्दपुहीतम् । एवशब्देन “संयनेनानेन मां
देवः पानु विष्णुञ्जतुभुञ्जः” इति स्मारयति ॥ ३१ ॥

भूषणादीनामचेतनत्वेन चेतनत्वात्प्रार्थितत्वात्प्रार्थयत्यस्याशङ्क्य
तेषु हरेस्तत्कार्यं कर्मशक्तिस्वरूपेणावस्थानं यथा सत्यं तेन सत्येन
हरिः पात्स्वित्याह । यथेति । ऐकार्त्तवानुभावेन तच्छत्रुसङ्घितकपा-
याभेकार्त्तवापरोक्षत्वात्नेन विकल्पपरहितः अगतभेदकर्जितोऽपि
स्वमायया स्वकल्पसामर्थ्येन स्वयमेव भूषणादिसंज्ञाः (१) खाधी-
नस्वाच्छक्तिश्चन्द्रवाच्या धत्त इति यथा परसत्यं तेन सत्येन
अनेन सत्यस्यप्रमाद्येन यथायैत सर्वद्वन्द्वमपि सत्यस्ये प्रमाद्य-
मिति शोचनाय विशेषणीकृतम् ॥ ३२ ॥

न केवलमायुधादिष्वेव सञ्चिद्विद्वारमं किन्तु सर्वत्रापीति भावे-
नाह । सर्वैरिति ।

एक एव परो विष्णुर्भूयादेतिस्वजेऽवजः ।
तत्तच्छक्तिसरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥
सत्येनानेन मां देवः पानु सर्वेश्वरो हरिः इति ॥

अतो भूषणादिषु विशेषतः सञ्चिद्विद्वारमुच्यते इति
ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

सूक्ष्मरूपस्य सर्वगतत्वं नावतारस्येति शत्रूनां परिहरन् सर्व-
गतत्वं यथा सत्यं तेन सत्येन तथा नारासिंहः पात्स्विति
तारपर्याङ्गिष्याह । विद्विष्यति । प्रहापयन्निति ज्ञायं शिष्य परि-
हरन्नित्यर्थः । अतेजसा प्रस्तानि अभिभूतानि समस्तानि तेजांसि
सूर्यादीनि येन स तथा ॥ ३४ ॥

मघवन् ! धनवन् ! वंशितः कथञ्चितः ॥ ३५ ॥
साध्वसाज्ञयात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
कौशिकः । कुशिकगोत्रे विद्यमानः । योगधारयया योगाभ्या-
सेन । मदधन्वनि निर्जलप्रदेशे ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्हः ।

यथा येन प्रकारेण ॥ ३१ ॥
यथेति युगमकम् । ऐकार्त्तवानुभावानां केवलपरमस्वरूपद्वि-
परायां विकल्पपरहितः परमानन्दैकरत्तपरमस्वरूपत्वात् स्फुर-
न्नपि यथा येन प्रकारेण शेषु स्वस्वामितया मज्जन्तु
माया कृपा तथा हेतुना स्वयं विशिन्नशक्तिमत्त्वेन स्वस्वरूपेणैव

(१) भूषणास्तितातच्छब्दवाच्याः ।

श्रीमद्भगवद्गीतासहितकर्मसम्भ्रमः ।

कारणभूतेन भूषणाद्याख्याः शक्तीः शक्तिमयाभिभावात् भवे
 गोचरयति । तेनैव विद्वदनुभवसमयेन सत्यप्रमाणेन तद्यदि सत्यं
 स्यात्तदेत्यर्थः । तेनैव भूषणादिलक्ष्यैः सर्वैः स्वरूपैर्विद्वि-
 त्त्वानुभवाभिर्भावेनः पानु अत एव विष्णुधर्मं चक्षिणतवकस्तुतो
 "यस्य रूपमनिर्द्वयमपि योगिभिरुत्तमैः" इत्याद्यनन्तरम् । अत-
 स्तस्य चक्रस्य नाभिमध्ये महीपते । त्रैलोक्यमखिलं दैत्यो दृष्टवान्
 भूभुंजादिकम्" इति तदेवमेव नभमे श्रीमदम्बरीयेत्यापि चक्रमिदं
 स्ततमस्ति चिह्नानि गण्डाकारध्वजादीनि अनेन यत् कश्चिदाक-
 र्मिकत्वमिदं भूयते तदपि श्रीभगवद्वाचिर्भावउक्तेयम् । अत्र
 तृतीये "जैत्यस्य तस्वममखं मखिमस्य कयठे" इत्यपि सहायम् ।
 अतो द्वादशोऽपि "कौस्तुभम्यपधेन स्यात्प्रज्योतिर्विमर्त्यजः"
 इत्यादिकं विराज्जतस्वनेपासनायमभेददृष्ट्या दर्शितमेव यथा-
 सन्मयं साक्षात्क्षेत्रिप्रदगतस्वनाप्यनुसन्धेयम् । तथाहि श्रीविष्णु-
 पुराणे "स्यत्मानमस्य जगतो निर्धेपमगुण्यामखम् ।
 विमर्ति कौस्तुभमण्यस्वरूपं भगवान् हरः" इति ॥ ३२—३६ ॥

तर्हि कथं विद्याधारिण्यः फलं नास्तीत्याशङ्क्याह । न कुतश्चि-
 दिति ॥ ३७—४२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितकर्मसम्भ्रमः ।

यत् सदसद्रूपं जगत् तद्वस्तुतो भगवानेव तस्यैव बहिरङ्ग-
 मायाशक्तिकायेत्वात् । सत्येन शपथेनानेन इति यद्येवंभूतो भग-
 वान् सत्यः स्यात् तदाश्माकमुपद्रवा नद्व्यन्तु । "यदि वेदाः प्रमा-
 खम्" इतिवत् ॥ ३१ ॥

देवधारणं चिन्मयत्वादेकस्वरूपत्वमनुभावो लक्ष्यं वासां
 तासां भूषणादीनां शक्तीनां विकल्पपरहितः स्वस्य तासाञ्च
 विद्वत्परवासेऽप्यो भेदरहितोऽपि भूषणाद्याख्यास्ताः शक्तीः
 यथा भवे तथा तेनैव सत्यमानेन नः पारिबल्यन्वयः । तत्र भूष-
 णानि कौस्तुभादीनि आयुधानि चक्रादीनि चिह्नानि चतुर्भुज-
 त्वादीनि भाव्या नामानि यासां ताः शक्तीः स्वरूपशक्तिद्वयी-
 र्भेदे । स्वमायया स्वरूपशक्त्या स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या माया-
 कयया युतः "अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति मनीषिण्यः" इति
 मात्स्वभाष्यप्रमाखितभुनेः । तेनैव सत्यमानेन सत्यरूपप्रमाणेन
 भूषणायुधादीनि चतुर्भुजत्वादीनि च स्वरूपशक्तिमयत्वात् खेना-
 मिजाप्येव भगवान् भवे इति यदि सत्यं स्यात्तदा सर्वैः "हरिर्विद-
 ष्यात्" इत्यदिमन्त्रोक्तैः स्वरूपैः सर्वत्र देशे काले च सर्वत्रः सन्
 पानु । सर्वत्र इत्यस्मिन् मनोगतमास्ति कथं भगवानेव जानातीति
 शपथो वापितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवं नानास्वरूपैः स्वरक्षां समाप्यापि पुनरपि सर्वेषां प्रति-
 कूलानां भीषणोक्तैर्नैव नृसिंहस्वरूपेण स्वरक्षामन्त्रमेकमाह । विद्वि-
 क्षिति । पारिबल्यनुपङ्गः । यद्वा । नारसिंहः नरसिंहमकः प्रह्लादः
 खनेन भानुमिहनामगजेनेन खनेजसा प्रस्नानि समस्तानां
 दिग्गजविषयस्त्रज्जवात्पम्पादीनां तेजांसि प्रभावा येन सः ॥ ३४ ॥

दंशितः कवचितः ॥ ३५ ॥

सोऽपि साध्यसाद्भिमुच्यते किमुत देहे तद्वारयण-
 माखः ॥ ३६—३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्ते सदसद्रूपं स्थूलं सूक्ष्मं च जडमजडं तत्सर्वं भगवानेव
 सर्वेष्वेतानायेतनस्य तदंशत्वादिना तत्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभा-
 वात् ॥ ३१ ॥

येकारणं स्वस्य भगवदंशत्वेन तदन्तिरिक्तत्वं तस्यानुभा-
 वोऽनुचिन्तनं येषां विकल्पो भेदः पृथगवस्थानं तद्रहितः सत्य
 एव यथा खयं च सर्वात्मा सत्य एव यथा भूषणानि कौस्तु-
 भादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि चिह्नानि नृसिंहादीनि भाव्या
 प्रह्लानारायणादीनि नामानि शक्तीः प्रकृतिकावायाः सत्या एव
 भवे यथा ॥ ३२ ॥

तथा तेनैव सत्यभूतेन मानेन प्रमाणेन सर्वैः स्वरूपैः शक्ती-
 येषु वासेषु या माया कृपा तथा मोऽस्मान् पानु ॥ ३३ ॥

एकैकस्वरूपस्य नाममात्रं येन केनाप्युच्चारितं लोकस्य
 यस्य कस्यापि संसारमयं सदा सर्वत्र निराकरातीति धोतयितुं
 पुनरपि नृसिंहः प्रार्थ्यते । विदिक्षति । विदिक्ष्वादिषु देवेषु
 समस्तात्कावयोगनः सर्वेषु कालेषु इत्यर्थः । अन्तः शुचिजन्मादौ
 बहिरङ्गुचिजन्मादौ च लोकस्य सर्वाभमादिनिरपेक्षस्य मयं भय-
 मानं सर्वभयगर्भं संसारमयं खनेन हरिः इत्येवमानेख विम-
 त्त्याहिसम्बन्धवर्जितेनापि कुतश्चिर्निर्गतेनापि प्रहापयन् विराजते
 इति शेषः ॥ ३४ ॥

यमं कवचं येन कवचेन दंशितः कवचितः ॥ ३५ ॥
 साध्यसाद्भिप्रात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 मरुधन्वनि निरुद्धके देवे ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

यद्यपि से सव असव जो कुछ है सो भगवान् ही
 जैसे हैं तिसी सत्य से सब उपद्रव नाश को प्राप्त
 होवें ॥ ३१ ॥

जैसे सब जगत् को ब्रह्म भावना करने वालों को
 लौकिक पदार्थों के भेद से रहित होने परमी खयं भूषण
 मूर्ति आयुध नाम की शक्तियों को अपनी ज्ञान माया से धारण
 करते हैं ॥ ३२ ॥

तिसी सत्य प्रमाण से सर्वत्र भगवान् हरि सर्वगामी
 सदा सर्वत्र अपने सब स्वरूपों से हमारी रक्षा करें ॥ ३३ ॥

विदिशाओं मे दिशाओं मे ऊपर नीचे चारों ओर बाहेर
 भीतर नारसिंह भगवान् अपने तेजसे सब के तेषों के
 प्रसन करने वाले शब्द से लोक भय को नाश करने वाले
 हैं सो हमारी रक्षा करें ॥ ३४ ॥

हे इन्द्र ! यह नारायण स्वरूप कवच मेने तुमारे भागे

तस्योपरि विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा ।
 यथौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ॥ ३६ ॥
 गगनान्यपत् सद्यः सन्निमानो ह्यवाकूक्षिराः ।
 स बालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ।
 प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ॥ ४० ॥

श्रीशुक उवाच ।

य इदं शृणुयात् काले यो धारयति चादृतः ।
 तं^(१) नमस्यन्ति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ४१ ॥
 एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः ।
 त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

षष्ठस्कन्धे नारायणवर्म नामा-

ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

कहा है जिस को पहरकर तुम असुर सृष्टिपतिओं को
 जनायास से जीतोगे ॥ ३५ ॥

इस कवच को धारण करके नेत्र से जिस जिस को
 देखे या जिस जिस को पाद से छूवे सो पुरुष क्षीप्रही सब
 भयों से मुक्त होजाता है ॥ ३६ ॥

इस विद्यास्तोत्र को जो पुरुष धारण करे तिस से
 उस पुरुष को कहीं से भी राजा कोर प्रहादि व्याघ्रादि
 हनों से कभी भी भय नहीं होता है ॥ ३७ ॥

पूर्व काल मे कोई कौशिक नामा ब्राह्मण इस विद्या
 को धारण करता था फिर योग धारणा से उसने
 निर्जल देश मे शरीर का त्याग किया ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यत्र द्विजस्य क्षयो देहत्यागस्तस्योपरि ॥ ३६ ॥
 सद्यस्तत्क्षयादेव गगनान्यपत्तत् । पाठान्तरे भङ्गनामिः सः ।
 बालखिल्योपदेशात्तस्यास्थीनि प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः सः
 स्वं धाम गन्धर्वलोकं जगाम ॥ ४०—४१ ॥

अधिगतः प्राप्तः सः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य त्यक्तस्य देहस्योपरिष्ठाच्चित्ररथाक्षयः कश्चिद्गन्धर्वाणां
 पतिः स्त्रीभिः परिहृतः विमानेन कदाचिद्यथौ यत्र द्विजस्य
 क्षयो देहत्यागस्तत्र चित्ररथो विमानसहितो गगनाद्वाक्-
 क्षिरा जघोमुक्तः सद्यो न्यपत्तत् । पुनरुत्थाय बालखिल्यस्य
 ऋचेः वचनात्कौशिकस्यास्थीन्यादाय शल्यानि शृहीत्वा
 प्राचीसरस्वत्यां नद्यां प्रास्य प्रक्षिप्य स्नात्वा विस्मितः ब्रह्मो
 एतद्विद्याप्रभाव इदंश इति विस्मितः । स्वं धाम स्थान-
 मन्वगादिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एवंविधानेकप्रभावशास्त्रिनो वर्मणः भवण्यधारणाऽयां न
 कुतश्चिद्भयं भवतीष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह मुनिः । य इति द्वाभ्याम् ।
 यः पुमानिदं वर्म काले भवागमनकाले शृणुयाद्यश्चादतः कर्तृ-
 कः आदरयुक्तः धारयति वा तं सर्वोष्णे भूतानि कूडमा-
 यदादीनि न पश्यन्ति सर्वतो भयान्मुच्यते ॥ ४१ ॥

शतक्रतुरिन्द्रो विश्वरूपादेतां विद्यामधिगतः प्राप्तः सन् मृधे
 युजेऽसुरान्मानवान् विजित्य निर्जित्य त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे
 अनुबभूव ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(१) न पश्यन्ति इति भीषी० ।

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाबली ।

द्विजस्यः द्विजमरणम् ॥ ३६ ॥

प्रास्य निरस्य ॥ ४०—४१ ॥

एतद्वारयमाणा इत्यादिना यत् फलमुच्यते तस्य कस्माद्वैलक्ष-
ण्यदर्शनमिति चेदुच्यते गुरुशिष्ययोर्भिद्यो योग्यतावैकल्यात् योग्य-
त्वेऽपि “नक्षत्रस्वरसासिने प्रभूयात्” इति विधेर्गुरुकुलवासापूर्व्या
गुरुप्रसादाभावेन लोकोपकारादिना वा गुरोः प्राप्ता विद्या
शिष्यस्य” यथोक्तफलदा न स्यात् ।

गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वाद्गुरुवृत्तेरपूर्तिः ।

अप्रसादाद्गुरोर्विद्या न यथोक्तफलप्रदा ॥

इत्युक्तेः । तर्हि गुरुपदेशमन्तरेण यथाखिलितपाठादिना प्राप्ता
फलदा स्यादिति चेन्न। गुरोः प्राप्ताया फलप्रदत्वात् “विद्या कर्माणि
च सदा गुरोः प्राप्ताः फलप्रदाः । अन्यथा नैव फलदाः” इत्युक्तेः
तस्मात्प्रसन्नगुरुदत्ता यथोक्तफलदा इति मन्तव्यम् “प्रसन्नोक्ताः
फलप्रदाः” इति वचनात् । अत उक्तफलसाकल्यादृष्ट्या नाभ्ये-
यमिति भावः ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाबल्याम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धैः ।

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धस्य

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिनी ।

द्विजस्य क्षयो देहत्यागः ॥ ३६ ॥

प्राचीसरस्वत्यामिति पुंश्रुणावाभाव आर्षः । खं धाम सविमा-
नोऽन्यथा गन्तुं नैवापारयिष्यदिति भावः ॥ ४०—४२ ॥

इति साराथर्वशिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेनसाम् ।

षष्ठेऽथमष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्विजस्य कौशिकस्य क्षयो देहत्यागः ॥ ३६ ॥

बाह्यखिल्यस्य वचनादाह्वानतः प्रास्य प्रखिल्य एवं धाम
गन्धर्वलोकम् ॥ ४०—४२ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

निसी के ऊपर होकर एक समय पर शिन्नरथ नामा
गन्धर्वों का पति खियों के सहित विमान पर बैठकर जहाँ
पर ब्राह्मण का शरीर नष्ट हुआ था उहाँ होकर गया ॥ ३६ ॥

तब वह गन्धर्व विमान सहित नीचे को मस्तक होकर
तरकाव गिरपड़ा फिर बाह्यखिल्य ऋषि के वचन से उस
ब्राह्मण के भक्षियों को खेजाकर प्राची सरस्वती नदी में डाल कर
स्नान किया तब विमान पर बैठ अपने लोक को गया ॥ ४० ॥

भीशुकदेवजी बोले किसी काळ में भी इस स्तोत्रको जो
सुने और भाद्र से धारण करे उस पुरुष को सब सूत
नमस्कार करते हैं सब भयों से वह मुक्त होजाता है ॥ ४१ ॥

इन्द्र ने विश्वरूप से इस विद्या को प्राप्त होकर युद्ध में
असुरों को जीतकर तीनों लोककी लक्ष्मी का भोग किया ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञागवते षष्ठस्कन्धे आठमे अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

तस्यासन्न विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत ! ।
 सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम ॥ १ ॥
 स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः ।
 अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप ! ॥ २ ॥
 स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान् प्रति ।
 यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः ॥ ३ ॥
 तदेवहेलनं तस्य घर्मालीकं सुरेश्वरः ।
 आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्गुषा ॥ ४ ॥
 सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत् कपिञ्जलः ।
 कक्षविक्रमः सुरापीथमन्नादं यत् स तित्तिरिः ॥ ५ ॥
 ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः ।
 संवत्सरान्ते तदधं भूतानां स विशुद्धये ।
 भूम्बन्बुद्रुमयोषिद्रथश्वतुर्धा व्यभजद्धरिः ॥ ६ ॥
 भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेणा वै ।
 ईरिणां ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ॥ ७ ॥
 तुर्यं छेदत्रिरोहेणा वरेणा जगृहर्द्रुमाः ।
 तेषां निर्यातरूपेणा ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ॥ ८ ॥
 शश्वत् कामवरेणाहस्तुरीयं जगृहः स्त्रियः ।
 रजोरूपेणा ताम्बहो मासि मासि प्रदृश्यते ॥ ९ ॥
 द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहर्मलम् ।
 तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन् ॥ १० ॥

श्रीभरस्त्रामिहृतभाषार्थदीपिका ।

नवमे विश्वरूपे तु हते शक्रेण कोपनः ।

त्वष्टा चोत्पादिते वृत्रे मीतैर्देवैर्दरेः स्तुतिः ॥ १ ॥

सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् । एवं सुरापीथम् । अन्नमन्तीत्य-
 न्नादम् । अत्र "विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहिता देवानामासीत्" इत्यादि-
 दिधुतिरनुसन्धेया ॥ १ ॥

तस्यासुरपक्षपातमाह । स वा इति द्वाऽध्यायम् । प्रत्यक्षं प्रकटं
 यथा भवति तथा सविनयं देवेभ्यो हविर्भागमिन्द्रायैवमग्नय
 इदमित्युच्चैरवदत् । अत्र हेतुः । यस्य पितरो देवाः सः ॥ २ ॥

असुरेभ्यस्तु परोक्षं गुप्तं भागं ददौ । तदेवाह । देवाश्च यजमानो-
 ऽसावसुरान् प्रति भागमवदत् केनाप्युपायेन प्रापयामास । यतो मातृ-
 स्नेहवशं नासुराननुगच्छति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तां वारयितुं समर्थस्तथापि जग्राह । सम्प्रसारं तथैव स्थित्वा सम्प्रसारान्ते भूताक्रोशभीतः सन् भूतानां मध्ये विद्युज्ज्वले खोकापवाद्परिहाराय स हरिरिन्द्रो भूम्यादिभ्यस्तद्वचं इयमज्झिमज्य इवावित्यन्वयः ॥ ६ ॥

तुरीयं चतुर्थं भागम् । ज्ञानस्य गर्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण यदि ज्ञानपूरणं खत एव भविष्यति तर्हि प्रहीष्यामीत्येवं भाषाबन्धनं जग्राहेत्यर्थः ॥ ७ ॥

हरिणामूषरम् । अत एवोषरेऽध्ययनादि निविद्ययने छेदे सति पुनरिरोहः प्ररोहो भवतिवति वरेण । निर्यासरूपेण ब्रह्महत्याया दहत्या- किर्यासो न भक्ष्यः ॥ ८ ॥

शश्वत्कामवरेण यावत्प्रसवर्ग गर्मानुपघातेनैव सम्भोगवरेण । रज इति । अत एव रजोदशने तत्सङ्गादि न कार्यम् ॥ ९ ॥

द्रव्यभूयोवरेण बन्धिमन्द्रये खीरान्नापो मिश्रा भवेद्युक्तस्य भूयस्त्वमाधिक्यं स्वादिनि वरेण । यद्वा । स्वस्यैव निरुक्तोद्गमादिना भूयस्त्ववरेण । द्रवभूय इति पाठोऽप्ययमेवार्थः । यद्वा । द्रवभूयस्त्वं सांमिदिकद्रवत्वं तेन वरेण । अस्य विभागस्य "विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः" इत्यस्यां भूनात्तुके । तद्विभागफलमाह । तत्पापं हरति निराकरोति कः । त्विपन् । बुद्ध्वादिजलाद् बहिः प्रक्षिपन्तित्यर्थः । यद्वा त्विपन् । जलं पापं हरति आह्वयति शुद्धातीत्यर्थः । "अयं च तस्मादापो न परिचक्षयाः" इत्यादिभूत्यर्थं उक्तः । पाठाभेदे हरि- किलिपमिन्द्रपापम् ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं द्वेषैः पुरोहितस्येन वृत्तस्तत्प्रियं कुर्वन्नपि विश्व- रूपोऽसुरपक्षपातं "बन्धि स्वमिष्येष्वमुतास्य कर्म" इति ब्रह्मणा सूचितमकरोदिति वक्तुमुपक्रमेने मुनिः । तस्येति । तस्य विश्व- रूपस्य हे भारत ! त्रीणि शिरांस्यासन् बभूवुः । तत्रैकं शिरः सोमपीथं सोमपीथावचं सोमस्य पीथः पानं बन्धु सोमं पिबतीति वा सोमपीथमित्यन्वये नाम । तथा सुरापीथमन्व- च्छिरः । अन्नमसीत्यन्नादिति तुरीयं शिर इति शुभ्रम् । वेदे इति शेषः । तथा च भूतिः "विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामा- सीत्स्वस्त्रोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षांशयासन् सोमपानं सुरापानमन्नादम्" इति ॥ १ ॥

स विश्वरूपो बर्हिषि यज्ञे प्रत्यक्षे प्रकटं यथा भवति तथा स्ववि- नयं द्वेषेभ्यो हनिर्भागमिन्द्रायेदमग्रय इदमित्युक्तेरवहत् । तस्य हेतुः । यस्य विश्वरूपस्य पितरो देवाः ॥ २ ॥

स विश्वरूप प्रवासुराभति परोऽंशं यथा तथा भागं ददौ । तदेवाह । देवान् यजमानोऽसौ विश्वरूपो मानुप्रयुक्तो यः स्नेहो मातुषेषु नृशं ग- अत्रान्प्रति भागमवहत्प्रापयत् ॥ ३ ॥

तद्विश्वरूपस्य देववज्जनात्मकमलीकं कपटं कर्माक्षस्य वारत्वा सुरेश्वर इन्द्रस्तरसा आशु भानस्तस्य विश्वरूपस्य शीर्षाणि शिरांसि क्रोधेनाच्छिन्नच्छिन्नम् ॥ ४ ॥

तस्य तस्सोमपीथावचं छिन्नं शिरस्तत्कपिञ्जलः पक्षिविशेषः

भासीत् । सुरापीथावचं तु कश्चिद्विद्वत्तुः पक्षी भासीत् । यद्वादावचं तत्क्षितिः पक्षी भासीत् ॥ ५ ॥

यद्यपि, पद्यपीश्वरः ब्रह्महत्यां वारयितुं समर्थोऽपि ब्रह्महत्यां तस्मिन्भूतं पापमज्झिना जग्राह । स हरिः इन्द्रः वत्सरपयंभं हे ब्रह्महत्यां सन्ध्याधयनां भूतानां जनानां मध्ये आत्मनो विद्यु- ज्ज्वले भूताक्रोशनिवृत्तये । भूताशंसाविद्युज्ज्वले इति पाठा- न्तरं तत्राप्ययमेवार्थः । भूम्यादिभ्यस्तत्पापं चतुर्धा इयमज्झ । चतुर्धा विभज्य भूम्यादिषु चतुर्ष्वेकैकं भागं निहितवा- नित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र ब्रह्महत्यायास्तुरीयं चतुर्थं भागं भूमिः ज्ञानपूरणं ग् जग्राह । ज्ञानस्य गर्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण । यदि मे ज्ञानः स्यात्तर्हि खत एव पूरणं भवतिवति एवं रूपेण वरप्रदमापूर्वकं जग्राहेत्यर्थः । भूया यद् ब्रह्महत्याया रूपं तर्हिरिणामूषरम् ऊषर- रूपेण दहयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तथा ब्रह्महत्यायाश्चतुर्थमंशं द्रुगादुक्तेरुक्तेण वरेण जगृह । छिन्नप्रदेशस्य पुनः प्ररोहणरूपेण वरेणेत्यर्थः । नेषु द्रुमेषु निर्वास- करण्यापि ब्रह्महत्या प्रदहयते ॥ ८ ॥

स्त्रियो बोधितः शश्वत्कामवरेण आपसवाङ्गायोगवत्त्ववरेण मंहसः ब्रह्महत्यायाः तुरीयं चतुर्थं भागं जगृह । तासु स्त्रीषु रजोकरुण्यं कश्चिदरुण्यार्हः पापं भासि भासि प्रदहयते ॥ ९ ॥

आप अमूनि द्रवभूयोवरेण द्रवाधिक्यरूपेण वरेण हत्यावा- स्तुरीयं मखं पापं जगृह । तस्मिन् तदुक्तेरुक्तेण किलिपं बुद्बु- दकनाशनां बुद्बुदकेनरूपेण दहं दहयत इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपहरणखी ।

ब्रह्माद्यभ्यनमामरापरिहार्यं यत्तत्परिहर्तुंश्वमहिमाघशांतेन हरावभिवृद्धनिशितभक्तिकुठारस्य योग्याधिकारिकरगनस्य संसारतन्निर्मूलनपटुनाभिप्रयतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ बीजवाप- स्त्रमाभां दुःसह इति प्रकटयितुं विश्वरूपस्य विपर्येऽपि रचनाजनितस्येन हापिभ्रनासुरपक्षपातं तावदाह । तस्येति । सोमं सुरां पिबतीति सोमपीथं सुरापीथम् ॥ १ ॥

भागं हविर्भागम् । यस्य विश्वरूपस्य ॥ २ ॥
परोक्षमहातघन्मातुः रचनायाः ज्ञहस्य परः ॥ ३ ॥

धर्मादीकं धर्मवाचं धर्मकपटं वा जयमात्मानमपि हर्नानि भीतः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यद्यपि यद्यपि इन्द्रो ब्रह्महत्यादोषनिवारणो ईश्वरः समर्थः । तथाप्यज्झिना ब्रह्महत्यां जग्राहेत्यन्वयः । भूताशंसाविद्युज्ज्वले खोकापवाद्परिहाराय भूतद्विसापापशोधनायति वा हरि- रिन्द्रः तद्रतां विष्णुर्षा ॥ ६ ॥

ज्ञानस्य खत एव पूर्णः क्यादिति ज्ञानपूरणरस्तेन हादहसेन हरिणाम उक्तरं लवणोपरकरम् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

छेद रोहः पुनर्यधेनं तेन वरेण ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयपञ्चतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

शश्वत् कामेन निरन्तरधिपयसंवाभिलाषलक्षणेन वरेण रजो-
रूपेण रागरूपेण ॥ ६ ॥

द्रव्याणां पञ्चानां भूतानां मध्ये स्त्रभूयस्त्वलक्षणेन वरेण
“तापापनाहो भूयस्त्वमभसो वृत्तयस्त्वमाः” इत्युक्तः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तस्य शीर्षागयच्छिन्नदिति वृहस्पत्यतिक्रमेण देवगणद्रोहेण
सर्वशक्तिहानात् ॥ १—४ ॥

कपिञ्जलश्चेति तित्तिरिः ॥ ५ ॥

ब्रह्महत्यामित्यङ्कम् । यद्दृपीश्वरस्तथापि अञ्जलिना साक्षात्
जापराधस्त्रीकारेण जग्राह । तादृशपापस्य तादृशोपापपहर-
णापत्त्यात् । भूतानां विशुद्धय इत्यन्तस्तु सूक्ष्मरूपेण स्थितमेव-
त्यर्थः । यदेतत् वृत्रहत्यामपि जनविष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

स्नातपूरवरेणोति यद्यपि तत्र पूर्वमपि वृष्ट्यादिना मृत्तिकादि-
पानेन पूरणं सम्भवति तथापि वरेणानेन स्नतो वृष्ट्यापीति
क्षयम् ॥ ७—६ ॥

द्रव्यशब्देनात्र द्रव एवोच्यते भावे कृत्यप्रयोगात् स्नाये
तस्मिन्नाद्या । टीकायां मिथ्या इति । इतः पूर्वं मिथ्या एव न भवेयु-
रिति गम्यम् । निर्विकारोऽयमिति । इतः पूर्वं निर्विकारोऽयमिति
नासीदिति गम्यम् । द्रवभूय इति पाठे सांख्यिकद्रवत्वमिति । इतः
पूर्वं किञ्चिद्द्रवनामासीदिति लक्ष्यते ॥ १० ॥

श्रीमद्भिश्चनायचक्रवर्तिकृतसाराथेर्द्धिनी ।

निश्चरूपमहत् शक्तस्वप्ना वृत्तमजीजनत् ।

देहेस्तुतो हरिरेवमासि नवम ऊचिवात् ॥ ० ॥

सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् तत् । अन्नमसीति अन्नात् । अत्र
“विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्” इति श्रुतिरनुस-
न्धेया ॥ १ ॥

तस्यासुरपक्षपातमाह । स वा इति द्वाभ्याम् । प्रत्यक्षं प्रकटं यथा
भवति तथा सविनयं हविर्भागं इन्द्रायेदमग्रये इदमिति उच्ये-
रद्वत् । तत्र हेतुः । यस्य पितरो देवाः ॥ २ ॥

परोक्षं देवानां हृष्टिं यश्चापत्वा द्वित्रवारं नीचैरित्यर्थः । ददौ
दद्यात् च भागमवहत् परोक्षमेव प्रापयामासेत्यर्थः । अत्र हेतुः ।
माभिति । यस्यासुरा मातामहा इत्यर्थः । भीतः असुरबर्जाद्भयं विभा-
व्येत्यर्थः ॥ ३—५ ॥

आकास्मिकाभ्यां क्रोधभयाभ्यां तं हत्वैवाहो हस्त महापापं
बुद्धिपूर्वकमेवाकारधं महानीचो न जाने कुत्र वा नरके पति-
ष्यामि तदेतत् समुचितं फलं शिष्टमेव लभेयं अनुतापपुञ्जं निम-
मज्जेत्याह ब्रह्मेति । अनेजसा मां ज्वालयेति भावः । यद्यस्मात् माधि
अधिकृतमक्त ईश्वरधिभूतिरूपस्तस्मात् कथमेवं विकर्मणा
अनुतापं न कुर्यादिति भावः । एवमनुतापेन क्षीणपापवेगः सम्भवत्स-

रपर्यन्तं तथैव विगीत एव स्थित्वा तदन्ते भूतानां स्त्रदेहस्य-
भूतानां पृथिव्यतेजोवायुनां ब्रह्महत्यायैवापवित्रीकृतानां विशु-
द्धये तदर्थं चतुर्जां व्यजमत् । आकाशद्यापाधिद्यासम्भवात्
चतुर्णामिव भूतानां शुद्धये चतुर्जेति न्यायः । तेनान्तःकरणगत-
मघन्तु सूक्ष्मरूपेण तस्थावेव । यदेव बीजं पुनरपि वृत्रधधेन हृष्ट-
हृष्टां जनविष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

तुरीयं चतुर्थभागं स्नातस्य गर्त्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण
यदि स्नातपूरणं स्नत एव भविष्यति तर्हि प्रहीष्यामीत्येवं भावा-
वन्धेन जग्राहेत्यर्थः । ईरिणामुपरमत एवोच्यते ब्रह्मधनादि निवि-
ध्यते ॥ ७ ॥

छन्दे सति पुनर्विरोहः प्ररोहो भवत्विति वरेण । निर्यासेति
अत एव निर्यासाऽभक्ष्यः ॥ ८ ॥

शश्वत्कामः बहुसम्भोगोऽप्यलक्ष्मण्यभावः । गर्भवत्या अपि
गर्भानपकारकसंभोगश्च स एव वरस्तेन । रज इति । अत एव रज-
स्वत्त्वा अव्यवहार्या ॥ ९ ॥

द्रव्याणां क्षीरादीनां भूयः भूयस्त्वं तस्मात् सम्पर्केण बहु-
तरत्वमेवास्माकं वरस्तेन द्रवभूय इति पाठे द्रवभूयस्त्वं सांख्य-
द्विकद्रवत्वं तेन तास्त्रेषु बुद्बुदफनाभ्यां तन्मलं दृश्यम् ।
अत एव तत् बुद्बुदादिकं क्षिपन् वृरीकुर्वन् एव हरति अप
आहरति । न तु बुद्बुदादियुक्ता इत्यर्थः । यदि च तद्युक्ता
एव अपः कश्चिदाहरति तदा प्रापमेव हरतीति भावः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रेण स्नाहिताय पौरोहित्ये वृत्तस्य विश्वरूपस्य किञ्चि-
दहितकर्तुर्वधस्तद्भवन्तसेन त्वष्टा इन्द्रवधाय वृत्र उत्पादितस्त-
द्भवनिवृत्तये देवैर्बिष्णुः प्रार्थित इति नवमेऽध्याये वर्णयति ।
तस्येति । सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् तत् । अन्नमसीति तत् ॥ १ ॥

वर्हिषि यज्ञे देवेभ्यो हविर्भागं प्रत्यक्षं प्रकटमुच्येव-
दत् ॥ २ ॥

स एव हि असुरान् प्रति तु परोक्षमप्रकटं हविर्भागं ददौ
तदेव हेतुमदर्शनपूर्वकमातुल्लेहवशानुगः यजमानश्च अतो भाग-
मवहत् असुरानपि प्रापयामासेत्यर्थः ॥ ३ ॥

धर्मासीकं धर्मं कपटम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

ईश्वरः समर्थोऽपि जग्राह समर्थेनापि ब्रह्मवधफलं भोक्त-
व्यमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स्नातस्य गर्त्तस्य पूरणं स्नतो भवत्विति वरेण तुरीयं चतुर्थं
भागं जग्राह ॥ ७ ॥

छन्देऽपि पुनर्विरोहो भवत्विति वरेण ॥ ८ ॥

शश्वत् कामवरेण अनुतापपि भोगानुच्छेदवरेण अहः-
पापम् ॥ ९ ॥

द्रवभूयोवरेण द्रवस्य शैत्येन क्षोपितस्य भूयः पुनर्भू-
यस्त्वं तद्वरेण तुरीयं भागमापः जगृहः । तन्मलं तालु बुद्बुदफ-
नाभ्यां दृष्टं दृश्यते । अत एव तत् बुद्बुदादिकं ब्रह्महत्याधिष्ण-
त्वात् क्षिपन् अपसारयन् अपहरति गृह्णाति जलं जन इति
शेषः १० ॥

हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे ।
 इन्द्रशत्रो ! विवर्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम् ॥ ११ ॥
 अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ।
 कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ॥ १२ ॥
 त्रिष्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने ॥ १३ ॥
 दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम् ।
 तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोप्रलोचनम् ॥ १४ ॥
 देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी ।
 नृत्यन्तमुन्नदन्तं च चालयन्तं पदा महीम् ॥ १५ ॥
 दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् ।
 लिहता जिह्वयर्त्ताणि प्रसता भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥
 महता रौद्रवंप्रेण जृम्भमाणां मुहुर्मुहुः ।
 वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे विशो दश ॥ १७ ॥
 येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना ।
 स वै वृष इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

धीष्टिकदेवजी बोधे हे भारत परीक्षितजी ! उस विश्वरूप के तीन मस्तक ये एक सोमपीथ एक सुरापीथ एक अन्नाद् ऐसा हमने सुना है ॥ १ ॥

हे वृष ! वह विश्वरूप यह करते समय में अपने पितर देवताओं को ऊँचे खर से पुकार कर भाग निवेदन करता था और विनय करता था ॥ २ ॥

उसी ने माना के स्नेह के बराबर देवताओं के यजन करने के समय में भी खिपा कर धीरे से असुरों को भी भाग अर्पण कर दिया ॥ ३ ॥

इन्द्र ने उस विश्वरूप के कपट सहित देवताओं की अवज्ञा को जानकर असुरों के बढने से डर कर शीघ्र से क्रोध करके उस के मस्तकों को काटा दिया ॥ ४ ॥

उस का जो सोमपीथ मस्तक है सो कपिजब पक्षी होगया जो सुरापीथ सो कबबिड्डु पक्षी होगया जो अन्नाद् था सो तिसिरि पक्षी होगया ॥ ५ ॥

बद्यपि इन्द्र सब समर्थ हैं तौसी ब्रह्महत्या का उन को अज्ञानि से प्रहण करना पडा फिर एक वर्ष में शुद्ध होने के बख्ते उस पाप के चार भागकर के इन्द्र ने पृथिवी जल वृष स्त्री इन को बाँट दिया ॥ ६ ॥

अमीन के गढवाँ के भरजाने के वर माग कर

पृथिवी ने पाप का चौथा हिस्सा खेल्खा सोई पृथिवी के ऊपर भूमि में ब्रह्महत्या का चिह्न दीखता है ॥ ७ ॥

कटे घाव के भरजाने के वर से वृषों ने चौथा माग किया उस ब्रह्महत्या का रूप वृषों में गौद रूप से दीखता है ॥ ८ ॥

निरन्तर काम भोग की इच्छा के वर मांग कर अतुर्थ भाग को स्त्रियों ने प्रहण किया सो स्त्रियों ने महिना महिना में रज रूप से ब्रह्महत्या दीखती है ॥ ९ ॥

पदार्थ को बढा देने के वरसे चौथे भाग को जलों ने प्रहण किया सो जब में फेन बघूका रूप से ब्रह्महत्या दीखती है ॥ १० ॥

भीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इन्द्रायेन्द्रं हन्तुम् । शत्रवे शत्रुपक्षे । तथाह । इन्द्रशत्रो विवर्धस्वेति । अत्र चन्द्रशत्रुपक्षस्याशुदासत्वात् "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपक्षम्" इति स्मृतेर्वह्वीहिलक्षणापत्त्या इन्द्र एव तस्य शत्रुभूत् । तत्रुक्तं भुन्या । "यद्वर्थास्वाहन्द्रशत्रुवंधस्व इति तस्मादस्येन्द्रः शत्रुभवत्" इति । तथा च शिक्षायाम् ।

मन्त्रो हीनः स्वरतो वयोतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्बजां वजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

इति ॥ ११ ॥

अन्वाहार्यपचनादुत्थिताग्नेः तं वीक्ष्य वित्रस्ता लोका दश

तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगणा विबुधर्षभाः ।

स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैः सोऽग्रसत्तानि कृत्स्नशः ॥ १६ ॥

ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्णा ग्रस्ततेजसः ।

प्रत्यञ्चमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः ॥ २० ॥

भीमरक्षामिकृतभार्यधीपिका ।

द्विषो विबुध्वुरिति पञ्चमेनाश्वयः ॥ १२ ॥

कथम्भूतम् । विष्वक्समस्तत इषुविशेषमात्रं प्रतिदिनं
वर्धमानम् ॥ १३ ॥

दग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णम् । सन्ध्याभ्रानीकवद्वर्षो दीप्ति-
र्यस्य तं तप्तताम्रवच्छिन्नाः इमभूयि च यस्य । मध्याह्नार्क-
वदुभ्रे लोचने यस्य ॥ १४ ॥

रोदसी आरोप्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

दरीवद्भ्रुवरेण वक्रत्रेण मुहुर्मुहुर्जम्भमाद्यमित्यश्वयः । कथम्भू-
तेन । नमस्तखं पिबता ऋक्षाणि जिह्वया लिहता भुवनत्रयं
प्रसता ॥ १६ ॥

महना विस्तीर्णौ रौद्रा दंष्ट्रा यस्मिन् ॥ १७ ॥

वृत्रनामनिर्वृत्ति । येनाहता इति । त्वाष्ट्रो मूर्तिर्यस्य तमसस्तेन
तथा च भ्रुतिः “स इमाल्लोकानाशृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्”
इति ॥ १८ ॥

अप्रसङ्गचित्तवान् ॥ १९ ॥

ग्रस्तं तेजो येषां प्रत्यञ्चमन्तर्यामिण्यं त्रिभुवनस्य तेन व्याप्त-
स्वात्कापि गमनासम्भवात्तत्रैव स्थित्वा तुष्टुवुरित्यर्थः ।

महाभये परित्रायामन्यतो न भवेदिति ।

हरिमेघ प्रपद्यन्ते सुराः शरणागतानुराः ॥ २० ॥

भीमद्वीरराक्षवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्त्वष्ट्रा इन्द्रेण हतः पुत्रो यस्य तादृशः इन्द्राय शत्रवे
जुहाव इन्द्रायात तार्थ्ये चतुर्थी तदर्थेभ्यश्च तान्निवृत्तित्तरर्थशब्दस्य
निवृत्तेरपि वाचकत्वात् । यथा मद्यकार्यो धूमः मद्यकल्पे धूम
इति । इन्द्रविनाशार्थमजुहोदित्यर्थः । इन्द्रैवं प्रार्थितवानित्याह ।
इन्द्र शत्रो इति । इन्द्रस्य शत्रो भाचिरमाशु विवर्द्धस्व स्त्रिवद्विप-
मिन्द्रं जहि विनाशयेति ॥ ११ ॥

अथ होमानन्तरमन्वाहायपञ्चनाहक्षिणाग्नेर्घोरदर्शनोऽसुर
उत्थितः उदितः तं विशिनष्टि । यः लोकानां युगात्समये प्रलये
कृतास्तो मूर्धुरिव स्थितः ॥ १२ ॥

तमस्यर्दं दिने दिने प्रतिदिनमिपुमात्रम् इषुप्रमाणं विश्वक्स-
र्वतो विश्वर्जमानम् । दग्धः साङ्गारो यः शैलः पर्वतः तत्प्रतीकाशं
तदुपमम् । सन्ध्याभ्रान्नामनीकस्य समूहस्येव वर्षो यस्य ।
तप्तताम्रवच्छिन्नाप्रभागो येषां तादृशानि इमभूयि यस्य ।
मध्याह्ने योऽर्कः सूर्यः तद्वदुभ्रे लोचने यस्य देहीप्यमानास्तिस्रः
शिक्षा यस्मिन्स्तिग्मन् शूनं रोदसी यावापृथिव्यौ तद्वत्तर्षति-

पदाद्यंजानमित्यर्थः । आरोप्य न्यस्तम् उन्नतम् उच्चैर्धनम् । पदा
पादेन महीं चाखयन्तं कम्पयन्तम् ॥ १३-१५ ॥

दरीवत्पर्वतद्रोणीवद्भ्रुवरेण क्विभूतेन नमस्तखं पिब-
तेव स्थितेन किञ्च जिह्वया ऋक्षाणि नक्षत्राणि लिहता आखा-
दनं कुर्वता भुवनत्रयं प्रसता ॥ १६ ॥

रौद्रा भयङ्करा दंष्ट्राः यस्मिन्महता विपुलेनैवम्भूतेन वक्रत्रेण
मुहुर्मुहुर्जम्भमाद्यौ वीक्ष्य विशेषेण ग्रस्ता भीताः सर्वे लोका इश
दिशो बुद्धुः ॥ १७ ॥

त्वाष्ट्रो मूर्तिर्यस्य तेन त्वाष्ट्रमूर्तिभूतेन तपसा । त्वष्टुस्तपसा
येनेमे लोका आहतास्तेन लोकावरणरूपप्रवृत्तिनिमित्तेन वृत्र
इति प्रोक्तः । वृत्रशब्दवाच्यः सोऽभूदित्यर्थः । तथा च भ्रुतिः “स
इमाल्लोकानाशृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्” इति वृत्रस्य वृत्रशब्दाभि-
धेयस्य वृत्रत्वं वृत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तल्लोकावरणमेवेत्यर्थः । स
च पापः धर्मप्रतिपक्षः । लोकपालविरोधित्वाहिति मूषः । पर-
मदारुणः दुःसहः ॥ १८ ॥

तं वृत्रमभिद्रुत्याभिसुखमागत्य सगणाः ससैन्या विबुधर्षभा
इन्द्रादयः स्वैः स्वैर्दिव्यानामस्त्राणां शस्त्राणां च भोगैः सङ्केर्नि-
जघ्नुः प्रजहुः । तानि दिव्यान्वस्त्रादीनि स वृत्रोऽग्र-
सीत् ॥ १९ ॥

ततस्तं देवा विस्मिताः ग्रहो एतस्य बुद्धैवत्वमिति विस्मिताः
ग्रस्तं वृत्रेणापहृतं तेजो येषां ते । अत एव विषयणाः शिक्षाः
प्रत्यञ्चं प्रत्यगात्मशरीरकं प्रत्यग्विगतं वा प्रतीक्यां दिव्यावि-
र्भूदिति तत्रैवाभिर्भावस्यं वक्ष्यमाणात्त्वात् । आदिपुरुषं जग-
त्कारणभूतं परमात्मानं समाहितचित्ताः सन्तः उपतस्थुस्तुष्टुः ।
त्रिभुवनस्य तेन व्याप्यत्वादन्यत्र गमनाभावात्तत्रैव स्थित्वा
स्वान्तरात्मानं तुष्टुवुरिति भावः ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इन्द्रशत्रव इत्यादिना “त्वष्टा हतपुत्रोऽपिन्द्रं सोममाहरत्”
इत्यादिवेदवाक्यं सूचयति । इन्द्रः शत्रुस्य वृत्रस्य स इन्द्रशत्रुः
इन्द्र एव तस्य सम्बुद्धिरिन्द्रशत्रो ! इति अनेन यजमानस्या-
नभिप्रेतार्थोऽपि सूचयत इति ज्ञातव्यम् ॥ ११ ॥

मन्वाहायपञ्चनाहक्षिणाग्नेः लोकानां क्षयाय ॥ १२-१३ ॥

सन्ध्याकालाभ्रमालावत्कपिशं वासी यस्य स तथा तं
तप्तताम्रवच्छिन्ना इमभूयि च यस्य स तथा तम् ॥ १४ ॥

तिस्रः शिक्षाः शिरांसि यस्य तत्तथा तस्मिन् ॥ १५ ॥

द्विरागर्भारवक्रत्रेण गुहावद्गाधमुखेन ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवधजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

रौद्ररूपे वृद्धे यस्य तत्तथा तेन मुञ्चत जुग्मयम्तं
-जाह्वानम् ॥ १७ ॥

निरुक्तिपूर्वकं नाम निर्दिशति । येनेति । त्वाष्ट्रस्यैव मूर्ति-
वन्स्यै तत्तथा तेन तमसा आहृता इति येन ततः सोऽसुरो
वृत्र इति ध्यातः "वृत्रं जघन्वी अपतद्ब्रह्मर" इति श्रुतेः "दैत्यभेदे
आन्धकारे वृत्रशब्दः प्रयुज्यते" इत्यभिधानाच्च । पातीति पः
पाङ्गः परमात्म, धर्मो वा तस्मादपगतः पापः एतदेव
सूचयति । परमदास्य इति ॥ १८ ॥ १६ ॥

भीमनायकानुग्रहमन्तरेण वृत्रजयो दुःसाधन इति कृत्वा
देवानां हरिशरणाप्रकारं वक्ति । तत इति । प्रत्यञ्चं प्रत्यगात्मान-
मादिपुरुषं सुहेरादी भक्तानुग्रहाय गृहीतपुरुषरूपम् ॥ २० ॥

भीमस्त्रीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्वेति शत्रुः हस्ता तत्र तत्पुरुषे वृत्रस्य
हन्तृत्वम् । बहुव्रीहौ सतीन्द्रस्य हन्तृत्वमायाति तत्र च तत्पुरुषत्वं
"समासस्य" इत्यनेन समासान्तस्वरस्यान्तोदात्तविधिना व्यज्यते ।
बहुव्रीहिव्यं तु तद्वाचकेन "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्" इत्यनेन पूर्वपदे
स्त्रमावसिञ्ज्याद्युदात्तस्थापकेन व्यज्यते । इन्द्रशब्दो ह्याद्युदात्तः
"इदि परमेश्वर्ये" इत्यस्योदात्तगणपठितत्वात् । तदेवं देवादाद्युदा-
त्तपठितेन वैपरीत्यं जानमिति इन्द्र एव तस्य शत्रुरभूत् ॥ ११-१४ ॥
तत्र शूत्रे आरोंप्येवेति धावापृथिवीस्थसोकेस्तास्मिन् शूत्रे
स्त्रप्रथनानिष्पत्तिमननात् ॥ १५-१७ ॥

येनेति तैः । त्वाष्ट्रमूर्तिनेति मूर्तिः स्वरूपं त्वाष्ट्रसम्बन्धेनैव
तस्य स्वरूपं भासत इत्यर्थः ॥ १८-२१ ॥

भीमद्विभनायकवर्तिकृतसारायंहर्षिणी ।

स्वस्वरत्नान्ते तद्घमिति पूर्वोक्तेराश्विनमासारम्भे इन्द्रो
यदैव ब्रह्महत्यानो विमुक्तो बभूव तदैव तपोवनादागम्य स्त्रीप्र-
माश्विनमामं पात्रयितुं प्रवृत्तः । त्वष्टा स्त्रपुत्रवधं धृत्वा क्रोध-
शोकाश्रुवामिन्द्रवधोपायं चकारेत्याह । हतपुत्र इति । इन्द्राय शत्रवे
इन्द्ररूपं शत्रुं हन्तुं तत्र मन्त्रमाह । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्वेति । इन्द्रस्य
शत्रुः सन् विवर्द्धस्वेति तत्पुरुषसमासस्य विवर्द्धितत्वेऽपि इन्द्र
एव शत्रुर्यस्येति बहुव्रीह्यर्थ एव वैवादापत्तिनः स्वरस्यनिक्रमात् ।
तथा हि "इदि परमेश्वर्ये, इत्यस्योदात्तगणपठितत्वाद् इन्द्रशब्दो
ह्याद्युदात्तः । तत्र "समासस्य, इति सूत्रेण समासमात्र एवान्तो-
दात्तत्वविधानात्तत्पुरुषे शेषम् "अनुदात्तम्" इत्यनेन इन्द्रशत्रो इत्य-
स्याद्यानुदात्तत्वम् "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्" इति तद्वाचकसूत्रेण
पूर्वपदस्य स्त्रमावसिञ्ज्याद्युदात्तस्थापनाद्बहुव्रीह्याविन्द्रशत्रो इत्य-
स्याद्यानुदात्तत्वम् । त्वष्टा तु देवादाद्युदात्तस्वरत्नान्ते पाठाद् इन्द्र एव
तस्य शत्रुरभूत् । तदुक्तं श्रुत्या "यद्ब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रो !
विवर्द्धस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रुरभवत्" इति । तथा च शिक्षायाम् ।

मन्त्रो हीनः स्वरतो यज्ञो वा
मिथया प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्

इति ॥ ११ ॥

अथ तदनन्तरमेव स्त्रीयपाठव्यतिक्रमेऽवगते सति अम्बा-
हायंपचनात् स्त्रमावसिञ्ज्याद्युदात्तस्थापनाद्बहुव्रीह्याविन्द्रशत्रो इति
आहार्यताप्राप्ताद्युदात्तस्थापनात् तत्पुरुषपाठादन्तोः स धोर-
हानं उत्थिनः स्त्रामाधिकपाठादिन्द्रोऽस्य हस्ता भविष्यति
पश्चादाहार्यतापाठादिन्द्रोऽप्यनेन हतो भविष्यति सवाहनस्यापि
तस्यानेन निगिञ्जिष्वमात्त्वादिनि भावः । अम्बाहायंशब्दस्य
पाठमासिकभाष्ये चित्वाह्याव्याप्तं न घटते ॥ १२ ॥

तं वीक्ष्य वित्रस्ता लोका दद्या द्विवो विदुर्बुधुरिति पञ्चमना-
श्वयः । कीदृशं विश्वकलमस्ततः स्वस्य उर्जाधा दशादिभ्यु इषु-
विश्वेपमात्रं प्रतिदिनं वर्द्धमानम् । आरोंप्य आरोंप्येवेत्यर्थः । पिबता
पिबतेव ॥ १३-१७ ॥

त्वाष्ट्री त्वष्ट्रसम्बन्धिनी मूर्तिवन्स्य तेन वृत्रेण इमे लोका
आहृता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १६ ॥

प्रत्यञ्चं प्रत्यग्भूतमन्तर्यामिणमित्यर्थः ॥ २० ॥

भीमस्तुकादेवकृतसिद्धान्तपरीपः ।

नतस्तदनन्तरं हतः पुत्रो यस्य सः । इन्द्राय शत्रवे जुहाव
"तादर्थ्ये चतुर्थी" मत्कुशोऽयो धूम इतिवत् इन्द्रकृपशत्रुवधार्थं
जुहावेत्यर्थः । तत्र मन्त्रमाह । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्वेति । अत्राद्युदात्तं
पदं पठितं तेनानिष्टं जानम् । तथा हि तत्पुरुषविषयया पठितेऽपि
तत्पुरुषे शेषम् "अनुदात्तम्" इत्यनेन आद्यानुदात्तत्वे प्राप्तं इन्द्रशत्रुपद-
स्याद्यानुदात्तत्वात् "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्" इत्यनेन बहुव्रीहिसं-
ख्यापत्या इन्द्र एव तस्य शत्रुर्जातः । तथाक्तं शिक्षायाम् ।

मन्त्रो हीनः स्वरतो यज्ञो वा मिथया प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

इति "यद्ब्रवीत् स्वाहेन्द्रशत्रो विवर्द्धस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रु-
रभवत्" इति धृतिरप्यनेनापवृंहिता ॥ ११ ॥

अथ होमानन्तरमम्बाहायंपचनाद्दक्षिणाग्निः ॥ १२ ॥

तं वीक्ष्य लोका वित्रस्ता दद्या द्विवो बुधुर्बुधुरित्यनेन सम्बन्धः ।
विश्वकलसर्षदिभ्यु इषुविश्वेपमात्रं दिने दिनं विवर्द्धमानं दग्ध-
शेषप्रतीकाशं कृष्णवर्णम् । मध्याह्नममृदन्तः कार्त्तिकस्य
तं तप्तताम्रवदत्यरुणा शिखा दमभृगा च यस्य मध्याह्ना
कवदुभ्रे बुद्धं लोचने यस्य तम् ॥ १३ । १४ । १५ ॥

शूत्रे शंक्षी आरोंप्येत्यनेन शूत्रस्यापि स्वस्वत्वं हृत्तत्वं सूच्यते
द्रीवद्वर्णारिण्य वक्रं गग मृदुर्मुहुः जम्भमायागित्यन्वयः । कथम्भूतेन
नभस्तले पिबता अनिषिपुत्रेन जिह्वाया ऋत्वाणि विहता दधि-
जिह्वेन भुवनत्रयं प्रमता दुष्पूर्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

त्वाष्ट्रः त्वष्ट्रस्यभूतः अम्बाहायंपचनादुत्थितो यः कृष्णवर्णः
पुरुषः स एव मूर्तिवन्स्य तपसस्तेन पुरुषाकारेण त्वष्ट्रः तपस-
त्यर्थः । इमे लोका आहृताः अतो वृत्र इति प्रोक्तः । अनेन "स इमो-
लोकानावृष्योत्सूत्रस्य वृत्रत्वम्" इति धृतिरुपवृंहिता ॥ १८ ॥ १६ ॥

विषययाः शिक्षाः प्रत्यञ्चमन्तर्यामिणमुपतस्थुस्तुष्टुः ॥ २० ॥

॥ देवा ऊचुः ॥

वाय्वम्बगन्धितयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजन्तः ।
हराम यस्मै बलिमन्तकोऽसौ बिभेति यस्मादरणां ततो नः ॥ २१ ॥
अविस्मितं तं परिपूर्णाकामं सौनैव क्षाभेन समं प्रशान्तम् ।
विनोपसर्पत्यपरं हि बाजिशः श्वलाङ्गुलेनातितितर्ति सिन्धुम् ॥ २२ ॥
यस्योरुभृङ्गे जगतीं स्वनावं मनुयथाबद्धय ततार दुर्गम् ।
स एव नस्वाष्ट्रभगादुरन्तात्त्राताश्रितान् वारिचरोऽपि नूनम् ॥ २३ ॥
पुरा स्वयम्भूरपि संयमाम्भस्युदीर्णावातोर्भिरवैः करांल ।
एकोऽरविन्दात् पतितस्ततार तस्माद्भयाद्येन स नोऽस्तु पारः ॥ २४ ॥
य एक ईशो निजमायया नः ससर्ज येनानुसृजाम विश्वम् ।
वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम लिङ्गं पृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥
यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान् देवधितिर्यङ्मृषु नित्य एव ।
कृतावतारस्तनुभिः स्वमायया कृत्वात्मसात्पाति युगे युगे च ॥ २६ ॥
तमेव देवं त्रयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यम् ।
ब्रजाम सर्वे शरणां शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति तेषां महाराज ! सुराणामुपतिष्ठताम् ।

प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

विश्वरूप पुत्र के मरजाने पर त्वष्टा ने शत्रु इन्द्र के मरने के वास्ते होम किया तिस होम में इस मन्त्र का उच्चारण किया कि इन्द्रशत्रु घट देर मत कर शत्रुको जीत ॥ ११ ॥

इन्द्रशत्रु शब्द में स्वरके फरक होजाने से इन्द्र जिसका शत्रु होवे ऐसे अर्थ होजाने से उस कुण्ड में से जो एक पुरुष उत्पन्न पाया सो गडा भयङ्कर रूपवाला प्रलय काल में सब के नाश करने वाला काल सरीका मालूम पडा ॥ १२ ॥

यह पुरुष रोज रोज एक बाण के बरोबर बढने लगा जले पर्वत सरी का सन्ध्या काल की मेघमाळा सरी का खाल तांबे सरीके जिसके केश और मूँठ हैं ॥ १३ ॥

मध्याह्न काल के सूर्य सरी के उग्र उसके नेत्र हैं तीन शिखावाले प्रकाशमान त्रिशूल को उठाकर आकाश पाताल के मध्य में नाचता था और गर्जकर पृथिवी को कंपाता था ॥ १४ ॥ १५ ॥

बड़े भारीगर्भरि कन्दरा सरीके मुख से आकाश पाताल को प्रसता सा था जीभ से नक्षत्रों को चाटता सा था जैसे कि तीनों भुवनों को प्राप्त करे ॥ १६ ॥

बड़े भयङ्कर दांतों से बारम्बार जमुहाई लेता था तिससे उसको देखकर सब लोग दशों दिशाओं भगने लगे ॥ १७ ॥

त्वष्टा के पुत्र उस स्वरूप अन्धकार मूर्ति से सब धांक व्याप्त होगये तिससे उस परम दारुण का नाम दृत्र रखा गया ॥ १८ ॥

अपने गर्शों के सहित देवता लोग उसके पास जा दौडकर मारने लगे अपने अपने जितने अस्त्र शस्त्रों से मारे उन सब अस्त्रादिकों को उसने प्राप्त कर लिया ॥ १९ ॥

तिसके अगन्तर सब देवता उसके तेज से प्रमित होगये तब विषाद युक्त होकर विस्मित होकर अन्तर्यामि आदि पुरुष नारायण की स्तुति करने लगे ॥ २० ॥

भीमरक्षामिहृतमावार्धदीपिका ।

वायवादीनि पञ्च महाभूतानि तैर्निर्मितास्त्रयो षोकास्तेषाम-
धिपतयो ब्रह्माद्यश्च ततोऽर्धाचीना वयं च सर्वे यस्मै अस्त-
काय काळापोद्विजन्तः सन्तो बलिं हराम असाधपि यस्मा-
द्विभेति ततः परमेश्वरादेव नोऽस्माकमरणां शरणां रक्षय-
मस्तु ॥ २१ ॥

आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्तकौस्तुभौ ।

पर्युपासितमुन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणम् ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा तमन्नौ सर्व ईक्षणाह्लादविकलवाः ।

वण्डवत् पतिता राजन् ! शनैरुत्थाय तुष्टुवुः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृष्णभाष्यार्थदीपिका ।

तत्र एवंस्वधारणे हेतुमाहः । अविस्मितं निरहङ्कारं कुतू-
हलशून्यं वा । कुतः । प्रशासने रागादिशून्यम् । तच्च कुतः । स्वनेव
खामेन परिपूर्णकामम् । तच्च कुतः । सममुपाधिपरिच्छेदशून्यम् । एवं-
भूतं परमेश्वरं विना परं यः शरणाग्र्यमुपसर्पति स बालिशोऽहः
यतोऽसौ शुभो ब्राह्मणेन पुच्छेन समुद्रमतितीर्तं अनितुम्बि-
च्छनीत्यर्थः । यथा तेन समुद्रतरणं न भवति तथा निरीश्वरा-
भयणेन व्यसनाग्र्यतरणं न भवतीति भावः ॥ २२ ॥

महाभये स एव रक्षक इति दृष्टमिच्छाः । यस्वेति द्वाऽप्याम् ।
यस्य महाशुद्धे जगतीं पृथ्वीमेव खनावं बद्ध्वा मनुः सत्यमनो
बधावद्गुं सङ्कटं ततार स एव वारिचरो मरुत्यमूर्तिर्नोऽस्मान-
प्याभितान् सतो नूनं प्राता रक्षिष्यति ॥ २३ ॥

संयमाभसि प्रलयोदके उदीर्योत्कृतैर्वातेर्यै ऊर्मयस्तेषां रवेः
कराले मयङ्कुरे अरविन्दाक्रामिकमखात् पतितप्रायः एकोऽसहाय
एव तस्मान्प्रयायेन ततार स एव नः पारस्ताकोऽस्तु ॥ २४ ॥

किञ्च । वयं भगवतैव सृष्टाः पाक्षिताश्च बहुशोऽस्तमेव शरणां
ब्रजामेत्याहुः । य एक इति त्रिभिः । येनानुपृहीताः सन्तो विश्वं
सृजामः । ननु शून्यमेव अक्षरं नाम्बो युष्माकमनुब्राह्मणोऽस्ति
तस्यादर्शनात्प्राहुः । अस्मत्तः पुरः पूर्वमेवास्तर्थाभितया समीह-
मानस्यापि यस्य सिद्धं कथं न पद्यामः । तत्र हेतुः । पृथक् पृथ-
मीद्या इत्यभिमानिनः ॥ २५ ॥

देवादिपूज्यपरशुराममरुत्यरामादितनुभिः कृतावतारः सजा-
त्साराकृत्वा पाति च ॥ २६ ॥

आत्मभूतं देवतं कुतः विश्वं विश्वात्मकम् । तथापि विचारं
धारयन्ति । अन्वयः । विश्वात्मरथे हेतुः । परं कारणात् । ननु प्रधानं
पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः । प्रधानं पुरुषं च तदारम-
कोऽपि स एवेत्यर्थः । स एव नः शं विधास्यति ॥ २७ ॥

प्रतीक्यां दिशि हृदि प्रथममाचिरभूत् ॥ २८ ॥

पुनश्च तं पुरो दृष्ट्वा ईक्षणाह्लादेन विवशा अन्नौ दृष्ट-
वत्पतिनाः सन्तः शनैरुत्थाय तुष्टुवरित्यन्वयः । कथम्भूतम् । श्रीव-
त्तकौस्तुभौ विना खतुल्यैः षोडशभिः सुनन्दादिभिः परितः
सिद्धितम् । उन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणीक्षणे यस्य तम् ॥ २९—३० ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपस्थितिमेवाह । वाचिष्यादिना । तावत् "भीषमाद्भ्रातः पत्नये
एतस्य वाचरस्य प्रशासने गार्गी ! चावापृथिस्यो विधृते तिष्ठतः

एतस्य वाचरस्य प्रशासने गार्गी ! प्राच्यो नद्यः स्वदन्ते" इत्या-
दिभ्युत्करीत्या सर्वस्य प्रशासितुः परमात्मनः शासनानुवर्ति-
नामात्मनां तदनम्यशरणात्वं वदन्तः स्तुषन्ति । वाचिषिनि । वायुश्चा-
म्बरं चाग्निश्चापश्च क्षितिश्च तास्तथा त्रिलोकाः लोकत्रयास्त-
गता ब्रह्माद्यश्चतुर्मुक्तप्रभृन्नवो ये च ते सर्वे वयमुद्भिजन्तः
विधृतः सन्तो यस्मै परमपुरुषाय बलिं तच्छासनानुरूपमारा-
धनं वहामः प्रापयामः कुर्मः असौ प्रसिद्धोऽस्तको मृत्युरपि यस्मा-
द्विभेति तस्मात्परमपुरुषादम्यः कः अर्यां शरणां रक्षकोऽस्मा-
कम् ॥ २१ ॥

अथ शरययत्सोपविकगुणपूर्वत्वात्सत्यैव शरययत्वं तदितर-
स्याशरययत्वं च वदन्तः शरणां ययुः । अविस्मितमिति । अविस्मितं
स्वमहिम्नः स्वामाविकरवाग्निस्मरहितं परिपूर्णकाममवाप्तस-
मस्तकामम् । लक्ष्यते इति खामः स्वामाविकेनैव खामेन स्वानु-
मवान्नेन उपखानिनं समं रागादिरहितं प्रशासितमूर्ध्वदृकरहितं
एते हि शरययत्सोपविकगुणा गुणाः एतेन समस्तसोपाधिकमहिम्नोऽप-
रिपूर्णसमस्तकामस्योपाधिकानन्दयुक्तस्य रागद्वेषादिप्राकृतगुण-
युक्तस्योर्ध्वदृकपीडितस्य शरणागततुल्यत्वेनाशरययत्वं सूचि-
तम् । न हि शृङ्खलितस्तादृशमन्यं शरणां ब्रजति । एवमीश्वरं
शरययत्वं त्वां विना परमम्यं क्षुद्रं देवं यो बालिशोऽहः
सन्तुपसर्पत्यनुवर्षते सः श्वब्राह्मणेन प्लवमानस्य शूनः
पुच्छेन साधनेन सिन्धुं समुद्रमतितीर्तं अनीच तरितुमिच्छति
श्वब्राह्मणेन सिन्धुं तिरीक्षुरिष मेष्टं प्राप्नोति प्रत्युत विहतो
भवति इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यथा मनुचतुर्मुखादयः शरययमापन्नयः प्रातारं भक्त-
रसलं भगवन्तमाभिलेखापदोऽत्यवर्षन्त तथा वयमपि तमेवापन्न-
दृष्टये शरणां ब्रजाम इत्याहुः । वक्ष्येति द्वाऽप्याम् । यस्य महामरुत्य-
स्योत्कृष्टं महाशुद्धे जगतीं पृथ्वीमेव त्वां नावमावप्य बद्ध्वा मनुः
सत्यमनाकथो दुर्गसङ्कटं ततार । अहमस्त्वेषोऽप्यभितिहासोऽप्युदी-
भविष्यति स एव वारिचरो मरुत्यमूर्तिर्भगवानभिमान् शरणां
गतामस्मान् दुरन्तादपारात्पादस्य हृत्स्य मयाकृतं प्राता
रक्षिता भविष्यति अतस्मिन्नेव शरणां ब्रजाम इति भावः ॥ २३ ॥

तथा पुरा जगदादौ खयम्भुर्ब्रह्मापि संयमाभसि प्रलय-
संश्लिषिनि जले कथम्भूते उदीर्यः प्रलयोदो यो वानः पवनस्तेन यं
ऊर्मयस्तेन उदीर्यो रवेः पविनिभिः कराले मयङ्कुरे संयमाभस्यर-
विन्दाक्रामिकमखात् पतितः पतितप्रायः एकः असहायो कैल भग-
वता साधनभूतेन तस्मान्प्रयातार स एव नोऽस्माकं पारः
पारयतीति पारः पाक्षकोऽस्तु ॥ २४ ॥

किञ्च । वयं भगवता सृष्टाः पाक्षिताश्च स इदानीमप्यस्माकोपेक्षि-
ष्यत्यतस्तेव शरणां ब्रजाम इत्याहुः । य एक इति त्रिभिः । एकोऽ-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

द्वितीयः स्वसमाप्त्याधिककारणाभ्यन्तरानपेक्षो निजमायया आत्मी-
यसङ्कल्परूपज्ञानेन यः परमपुरुषो नोऽस्मान् ससर्जं येन भगवता
नुगृहीताः सन्तो वयं विश्वं व्यष्टिर्गो सृजामः यच्छब्दानां
तमेवानि तृतीये नाम्बयः । यस्य च पुरः हृदयकुहरे समी-
हनः अन्तरात्मनवा नियमयतः लिङ्गं द्विष्यावग्रहं न पश्यामः ।
तत्र हेतुः । पृथगीशमानिभः यतः पृथगीश्वरा इत्यभिमानिनो
वयम् ॥ २५ ॥

यश्च सपत्नैः शत्रुभिः भृशं नितरामप्रयत्नमानान् पीडिताकोऽ-
स्मान् पाति अरक्षत् । कथम्भूतः । नित्य एव सदा अस्मानात्म-
सात्कृत्वा स्वकीयत्वेन मय्यमानोऽस्मद्रक्षणाव युगे युगे प्रति-
बुगं स्वमायया स्वकीयसङ्कल्परूपज्ञानेनैव न तु काम्येति भावः ।
तनुभिरुपेन्द्रपरशुराममत्स्यकूर्मवराहरामकृष्णादितनुभिर्देवादिषु
कृतावतारः धृतावतारः सन् ॥ २६ ॥

तमेव भक्तवत्सलमात्मनामस्माकं वैभवं प्रधानं पुरुषं
कारणावस्थाचिद्विच्छरीरकमन्यं चिद्विद्विद्विद्वक्ष्यं परमुत्कृष्टमत
एव शरयं शरयमहेतीति शरयः तं सर्वं वयं देवाः
शरयं प्रजाम रक्षकत्वेनापवस्थ्यामः । एतावदेवास्माकृत्यमिति
भावः । तत्र शरयकृत्यं प्रकाशयन्तः शरयागत्यङ्गमात्मनां
महाविश्वासं दर्शयन्ति । खानामिति । खीयत्वेन परियु-
हीतानां नोऽस्माकं शं सुखं शत्रुनिरसनकारकं नूनं धास्यति
स तु महात्मा कृतस्त्रभक्तवत्सादीन् । एवं रक्षिष्यतीति विश्वासः
प्रपश्यन्भूतो दर्शितः । स नोऽस्तु पार इत्यनेन गोप्त्ववश्याम् ।
आत्मदेवतं प्रधानं पुरुषं विश्वं शरयं प्रजामेत्यनेन चिद-
विच्छरीरकत्वकथमाच्छरीरस्य शरीरिशेषित्वैकस्वरूपत्वाद्वात्मनः
परमात्मैकदेशपरवानुसन्धानरूपान्निशेषः । न पश्यामः चिङ्गं सपत्नै-
र्भृशमर्थमानानित्यनेन च ज्ञानशक्तिवशाद्यभावरूपमात्मनां
कारणयमपि प्रदर्शितम् । तं विनोपसर्पत्यपरं हि बाधिश इत्यने-
नोपायान्तरनिष्ठत्वादिद्विरूपप्रतिकूल्यवर्जनं प्रदर्शितम् । कस्मन्चिद-
विच्छरीरकत्वकथनेनैव “चराचराणि भूतानि सर्वाण्य भगव-
द्वपुरतस्नदानुकूल्यं मे” इत्युक्तरीत्या भगवच्छरीरभूतसर्वभूता-
नुकूल्यमप्यात्मनां प्रदर्शितम् । न च सर्वभूतानुकूल्यवस्थामि-
मेतत्वे शत्रुनिरसनप्रार्थनानुपपत्तिः । अस्याः प्रपत्तौ साधुवत्वा-
भावात् तस्या एव हि सर्वभूतानुकूल्यरूपमङ्गमपेक्षितं
अस्यास्तु शत्रुनिरसनार्थत्वात्तद्व्यतिरिक्तभूतानुकूल्यसङ्कल्पमा-
त्रमेवापेक्षितमित्युपपद्यन्तु विश्वज्ञायाः ॥ २७ ॥

एवं सुरैः प्रपद्यमानो भगवानाधिरभूदित्याह मुनिः । इतीति ।
हे महाराज ! इतीर्थं सुराणां देवानामुपनिष्ठतां प्रपदनपूर्वकं
स्तुवनां सतां शङ्करकगदाश्वरो भगवान् प्रतीच्यां प्रत्यागात्म-
सम्बन्धिनां दिशि हृदये “हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः” इति भूतः
प्रथमं ह्याधिरभूततः पुरत आधिरभूदित्यर्थः । यद्वा । प्रतीच्यां
पश्चिमायां दिशि इत्यर्थः । देवानां पृष्ठत इति यावत् ॥ २८ ॥

तमानिर्भूतं भगवन्तं विजिनान्निष्ठं ज्ञायाम । श्रीवत्सकौस्तुभौ
विना आत्मना सह तुल्यैः श्रीवत्सकौस्तुभमात्ररहितैरित्यर्थः । तयोः
प्रधानपुरुषतत्त्वाभिमानित्वाज्जिघेनाधार्यत्वादिनि भावः । षोडशभिः
सुनन्दादिभिः पर्युपासितम् । यद्वा । भगवानाधिरभूच्छङ्खक्रग-
दाधरः तमाधिर्भूतं प्रतीच्यां दिशि पृष्ठतः श्रीवत्सकौस्तुभमात्र-

रहितैरामतुल्यैः षोडशभिः पर्युपासितमित्यन्वयः । उज्जिह्वे
विकसिते शरदम्बुवहे इवेक्ष्यो नेत्रे यस्य ॥ २९ ॥

तं दृष्ट्वा ईक्ष्यो न यः आरुहादस्तेन विकल्पाः ईधत्परवशाः
सर्वे देवाः भूमौ दण्डवत्पतितः प्रथमुः । हे राजन् ! शनैरुत्थाव
तुष्टुः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपद्मलावरी ।

वाच्यवाच्यभिमानिनो ब्रह्मादयो ये त्रिलोकाः तं वयं वस्मै
वक्षि हराम त्रिलोकीवहिष्ठं लक्ष्मीतस्वं तदनियतं कृतप्र-
मस्तीति शङ्कामाभूदित्याह । अन्तक इति । असावन्तकः मूलप्र-
कृतितुर्गोदिनामभिर्भिन्ना यस्मान्महात्काखरेर्बिभेति भीतेषु
तद्वये वर्तते यतस्तनः स हरिनः अस्माकमरणं शरयम-
स्त्वित्यन्वयः । ननु ब्रह्मादयो वयं वस्मै वक्षि हराम यस्मात्
असावन्तकोऽपि बिभेति ततस्तस्मात्परमेश्वरादरण्यं क्षेमो भव-
त्विति प्रतीतार्थः कस्मादपवक्ष्यत इति चेत् ।

काखोऽन्तकः प्रधानं च मृत्युरव्ययमित्यपि ।
उच्यते प्रकृतिः सूक्ता श्रीभृगुर्गोति नामभिः ॥

सैव ब्रह्मादिभयदा विष्णोस्तु वशवर्तिनी ।
अभयापि बिभेतीव तद्व्यत्वात्तुदीर्यते ॥ ६

इति स्मृतिविरोधात् वायुश्च अम्बरं च अग्निश्च आपश्च क्षितिश्चेति
वायवम्बरान्मयप्रकृतयः ॥ २१ ॥

एवं स्थिते शिवाद्यन्वयतस्य शरयमिच्छन् वाक्षिष्ठ इत्याह ।
अविस्मितामिति । यो ब्रह्माद्युपासपूजस्तं स्वेनैव चाभेनस्वरूपा-
नन्दानुभवेनैव परिपूर्वकाममत एवाविस्मितं कुतूहलबुद्धि-
रहितं सममेकप्रकारं प्रशान्तं समुद्रवत् स्थितमितं धिना योऽपरं
द्वयाद्यन्वयतमुपसर्पति श्वखाङ्गुलेन तरीस्थानेन सिन्धुं समुद्र-
मतिपिपतिं पारमतिकामति तपुश्चितमित्याह । इति । बाधिशो
हि यस्मात्तस्मात्तुचितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु वस्य कस्यचिद्धारिशरयमुपगतस्यापदार्थवसन्तरयां
दृष्टपूर्वं चेतसन्तरेणान्यं शरयं गच्छन् वाक्षिशत्वेन श्वखाङ्गु-
लेनापारमकूपारं तितीर्षतीति परिहास्यः स्यात् तदेव कथ-
मिति तत्राह । यस्येति । मनुयंस्य हरेकशो शृङ्गे जगतीं मही-
मयीं खगावं खस्य मनोरथेन क्लृप्तां तरी यथा यथावदृढमा-
बध्य तुर्गैर्मन्योपावेन तर्तुमशक्यं प्रखयायोवलक्ष्यं क्लेशं ततार
नूनमिदानीमपि स धारिचरो मस्त्वावतारो हरिरेवाभिताजि-
त्यसंवारताको पुरस्तात्वाष्टमयात्रातास्त्वित्यन्वयः । यथा ततार
तथा तरयायाभितानिति वा ॥ २३ ॥

इतोऽपि श्रीहरिप्रसादादने एतद्भयतरयां दुःसाधनमिति भावेन
स्तुवन्तीत्याह । पुरंति । पुरादिच्छ्रौ संयमात्मसि प्रशब्दीके
स्थितादरविन्द्याप्रकृत्यात्मनः पश्चात्पतितः स्वयम्भूर्भयं ततार
स हरिनस्त्वाष्टमयायोवस्य पारः पारप्रदर्शकोऽस्त्वित्यन्वयः ।
तत्रत्यां वायुरापि प्रकृत्यात्मा अन्यथा नेहशं वक्षमन्यस्य स्यादित्यत-
स्तल्लयज्जं विधिनाष्टि । उदीर्योति । उदीर्यो न वातेन प्रकृत्यात्मना

भीमस्त्रिजयस्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

वायुर्नाभमितानामूर्माणां रवेः कराले भयङ्करे पद्मादीनां प्रकृत्यात्मत्वं कस्माद्भिः शिष्योक्त्यत इति शङ्का माभूत् यत्र वायु-
पद्मादिकेषु प्रकृतिः स्थिता ।

• एकस्तत्र विभेदब्रह्मा विचार्य मयमत्यगात् ।

अग्निर्गर्भो हरिस्तस्य ध्यातो भयमपानुददत् इत्युक्तेः ॥

भयनिमित्तमाह । एक इति । एकाकिंत्वात् द्वितीयवस्तुनोऽनुत्पत्तत्वात्
“सोऽधिभस्त्र द्वितीयनेच्छत्” इति श्रुतेः । ननु किमर्थं ब्रह्मणा भयमदर्शी
स्यत उक्तमपीति स्मृज्यजनानां भयादिस्रभावसम्भावनाथंम् ।
“जनिष्यतां जनानां तु स्रभायानां प्रसिद्धयः” इत्युक्तेः । अपि सम्भा-
वन इति च सम्भावनामन्तरेण स्रभाधिकं किं न स्यादित्यस्यापीदमुत्तरमपीति ब्रह्मणाऽपि भयमुत्पद्यते ब्रह्मणस्तु
तत्रास्ति “ब्रह्मणादिगुणपूर्वस्य ब्रह्मणोऽपि” इत्युक्तेः । तर्हि कियन्तं
काव्यमनुवर्तत इत्यस्यापीदमुत्तरं पूर्वाज्ञानस्य चिरकाशीनं
भयादिकं गार्हितं “द्वयाधर्गाः भयादिका भवन्तीष कथं तस्मिन्
स्थिराज्ञयाः” इत्युक्तेः । स्मृज्यजनभयस्रभावप्रदर्शनमन्तरेणा-
न्वतिकप्रयोजनमित्यस्यापीदमेवोत्तरमपीति । भयप्रदर्शनेन भग-
वत्प्रीतिलक्षणमन्यदपि विद्यत इत्यर्थः । “भगवत्प्रीतये नित्यं ब्रह्मणो
ये भयादयः । न वृथा तस्य भावः स्यात्कार्ष्णस्येऽपि द्वाधर्गाः”
इत्युक्तेः । भयादिकमपि किमेकवारं बहुवारमुत्पत्त्यस्यापीदमुत्तरं
नैकवारं किञ्च बहुवारमस्तीत्यर्थः

अज्ञानं तु चतुर्वारं द्विवारं भयमेव च ।

शोकोऽपि तावाज्ञान्यत्र कदाचिद्ब्रह्मणो भवेत् इत्युक्तेः ॥

• इदमपि हृदिप्रीतिजनकरत्वेनोत्तिकारणम् । तत्रापि भगवत्प्रीत्या
उत्तरवैवाङ्मय तद्भवेत्” इत्युक्तेः ॥ २४ ॥

किञ्चास्मानं स्मृत्वेन सम्बन्धत्वात्पि निजस्वरूपं न बुद्ध्या-
महे किन्तु लक्ष्यमेव पश्यामः अतो वयं तमेव शरण्यां याम
इत्याहुः । य एक इति । एकः केवल इहाः ऐश्वर्यादिगुणपूर्वः
यो निजमायया स्वाधीनया प्रकृत्या नः ससर्ज येन वयं प्रेरिताः
• विश्वमनुभूजाम यस्य पुरोऽग्रतः स्थिताः समेताः सङ्गता अपि
वयं जिह्मं लक्ष्यमेव पश्याम न तु स्वरूपं तत् स्मृत्वेन तद्-
नुपुद्गीतकर्तृत्वेन वाचिन्त्यैवभवमेव लक्ष्यं बुद्ध्यामहे न सच्चि-
दानन्द्यादिस्वरूपम् । भवदाने कारणमाह । पृथगिति । पृथक् पृथ-
गीश्याभिमानित्वात् । अयं च कादाचित्क एव न तु सनातनः
तदुक्तम् ।

कदाचिद्भिमानस्तु देवानामपि सञ्चिध प्रायः ।

काञ्चिन्नु नास्त्येव तारतम्येन सोऽपि तु इति ॥

अनेन पृथगित्यनेनाभिमानस्य तारतम्यं ध्वनयति । हे ईश ! अग्नि-
मानिनो वयं पृथक्कारतम्योपेता इति वार्थः सम्पद्यते ॥ २५ ॥

करचरणादिवेदवस्त्रेऽपि देवदत्तवदनित्यदेहो नास्ति अतः
• स्नाभिमनसिद्धौ संप्रार्थनीय इतिभावेनाहुः । यो न इति । तन्मि-
द्वैवर्ष्यादिषु कृतावतारांसिपि नित्य एव निर्विकार एव न तु
योनिक्लतदुःखदिमाद् न केवलमनुयुगं रक्षति हरिः किं तु अन्ध-
बापीत्यर्थं चशब्दः ॥ २६ ॥

यस्यच्छरीरेषोक्तावशिष्टगुणोर्विशेष्य तं शरण्यां प्रार्थयन्ते ।

तमेवेति । अन्वयोगस्यवच्छेदार्थं एवशब्दः । देवा इत्यनेन देवाः
शरण्यां हरिरेव नाप्य इत्येवशब्दार्थो विद्वान् । वयमित्यनेन हरेः
क्षेपां च मिथो भेदाभिमानं ध्वनयति । न केवलमिदमेवतात्पेन
शरण्यां यामः अपि तु सर्वोत्तमत्वादिगुणाविशिष्टत्वात्वेति भावे-
नाह । परं प्रचानमिति । प्रकृतिः किं नेत्याह । पुरुषमिति । तर्हि
जीवः किं नेत्याह । विश्वमिति । न प्रपञ्च इत्याह । भावमिति ।
प्रपञ्चस्याविभूतम् “वासुदेवो वा इदमग्र आसीत्” इति श्रुतेः नृशंभ
स्वभावच्छेदकमयमिष्टः स्यात्तत्राहुः । शरण्यामिति । शरण्याप्राप्त्या-
न्मुशंसो न भवतीत्यर्थः । नास्मिन्नस्मात्तु विप्रतिपत्तिरित्याह । सर्वं
इति । शरण्यां प्राप्तावपि उदासीनो न भवति किं तु वदान्यथ-
दभीष्टं ददातीत्याहुः । ज्ञानामिति ॥ २७ ॥

स्तुतिफलमाह । इतीति ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षाभूतं तं भगवन्तं संदृश्य देवाः किं चकुरिति
तत्राह । आत्मतुल्यैरिति । अनेन बुद्धौनावस्थायां किं
गुणविशिष्ट इति शङ्कापर्यहारि आत्मतुल्यैः आत्मनो भूतेः भन
एव आत्मतुल्यैः मूखभूतस्य हरेः सदृशैः सामर्थ्यादिगुणैर-
नूतैः षोडशभिर्षासुदेवादिदामोहरात्तैः पर्युपासितं तेषां मध्यस्था-
वृत्तिकरूपेण स्थितं मूखरूपस्याप्राकृतत्वात्तुर्भावात् शुकशो-
तसम्पर्केण जातरवारकथमन्योऽन्यतुल्यत्वमिति तत्राह । विनेति ।
भीवत्सकौस्तुभौ यिना प्रकृतिपुरुषाभ्यां विना प्रकृतिपुरुषातीत-
त्वेन तदनिर्मितशरीरैरित्यर्थः । अनेन सत्तदशरुपायपि गुणक्रिया-
दिना विद्योपरहितमीत्युक्तं भवति । भीवत्सकौस्तुभरहितैरारम्भतुल्यैः
षोडशभिः पार्ष्वभूमकैरुपासितमित्यङ्गीकारस्तु “भीवत्सः प्रकृति-
क्षेया ब्रह्मण्यः कौस्तुभः पुमान् । तदतीतैः षोडशभिः स्वरूपै-
रन्युपास्यते” इतिप्रमाणाविरोधाद्भ्रामासाधिकः । तेषां तद्व्यावृ-
त्तत्वात्तुल्यं चाप्रामाणिकम् । अतः प्रकृतिपुरुषानधीनत्वेनाप्योऽन्य-
तुल्यत्वं वासुदेवादीनामेव । तदुक्तम्

अपुंप्रकृत्यधीनत्वाद्वासुदेवादिका हरेः ।

तुल्याश्च केशवाद्याश्च न च भिन्नाः कथञ्चन । इति

अनेन मूलरूपस्यावताराणां मिथो भेदादित्यमुक्तमिति
ज्ञातव्यम् । हरेः प्रकृतिपुरुषराहित्यं च न कादाचित्कं किं तु
सनातनम् “भीवत्सकौस्तुभाभ्यां तु विना भावं प्रदर्शयेत् । अपुंप्रकृत्या-
त्मकाभ्यां स अस्ते नित्यं जनार्दनः” इतिवाक्यात् । प्रकृति-
पुरुषराहित्यं च तदतीतत्वं तदवशात्वं च । तदुक्तम् “यद्व्या-
ध्यामतीतीत्यं यद्दशो ज्ञानयोर्हरिः” इति “भीवत्सकौस्तुभप्रकृत्यां तु
विनाभावः स एव च” इति इयं चोपासिका भक्तानुक्तमिदमेव
हरेः परं क्रीडैव “आभैव सप्तदशधा स्वयं भूत्वा जनार्दनः । मध्य-
स्थावृत्तिकरूपेण क्रीडते पुरुषोत्तमः” इत्युक्तेः संकीर्णतुरात्मभिः
स्वसदृशैः भीकेशवाद्यैरनन्धकाद्यैरितरैरधीश्वरमुल्लेखं ज्ञादिसिस्त-
त्परम् । “संसेव्यं स्वयमन्तराम्बुजमहापीठे विराजद् हरिर्भूत्वा
भीपुरुषोत्तमो भवतु यः भीवच्छमः सस्ततम्” इति तन्प्राप्तरोक-
मत्रानुसंधयम् ॥ २९ ॥

पूर्वं हरेः प्रत्यक्षायाधुना स्नाभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं स्तुतिरिति
विशेषः ॥ ३० ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्भवं ।

अविस्मितं ततोऽन्यस्यापूर्वस्य वस्तुनोऽसङ्गावाद्भिस्मयरहितं
अनः खेनैव खीयनैव खस्यैव कर्मभूतस्य क्रियाभूतेन कामेन
परिपूर्णाकामं नान्यस्येत्यर्थः । अनः सर्वत्र समम् । अतः प्रशाप्तं
चित्तदोषरहितम् । तथोक्तम् "रजस्तमः प्रकृतयः समशीला भजन्ति
धै" इत्यादि अत उक्तं श्रीसत्यव्रतेन"

न यत्प्रसादायुनभागक्षेशमन्ये न देवा गुरवो जनाः खयम् ।
कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंसस्तमीश्वरं धै शरण्यं प्रपद्ये । भीमहा-
भारते च ।

यस्तु विष्णुं परित्यज्य मोहादन्यमुपासते ।

स हेमराशिमुत्तुज्य पांशुगार्शं जिघृक्षति । इति
त विद्ं भक्तिसम्भवं विशंपेया विद्वानमस्ति ॥२२—२८॥

आत्मेन युगकम् । ईक्षणाहादेति वस्तुस्त्राभाष्यात् खामीष्ट-
सिद्धिनिश्चयाच्च ॥ २६—३१ ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्माद्भ्रजनिनाङ्गयात् परमेश्वरं विना न कोऽपि रक्षितुं प्रस-
विष्यतीति मत्वा तमेव शरण्यमाश्रयन्ते । वाच्यवति । वाच्यवाद्युपल-
क्षितानि त्रयोविंशतितत्त्वानि तथा वाच्यवादिभिः निर्मितान्त्रिलोका-
स्तथा तेषामश्रयणयो ब्रह्मादयस्तथा ततोऽर्वाचीना वयं च ये
सर्वे यस्मान्मुन्योऽद्विजन्तो भीताः । असावन्तको मृत्युरपि यस्मा-
द्विभवेति ततस्तस्मात् अरण्यां शरण्यं रक्षयामस्तु ॥ २१ ॥

तदन्यस्तु सुधिया नैवाभयणीय इत्याहुः । अविस्मितमिति । तं
विना अपरं देवतान्तरं कर्मयोगं ज्ञानयोगमपरयोगं वा शरण्यार्थं
वाञ्छितं महामूर्खे एनोपसर्पन्ति । न तु विद्वः यथा शुनः पुच्छेन
सिन्धुमनितर्षुंमिच्छति स श्वा एव सिन्धुं तर्तुं न शक्नोति किमुत
तत्पुच्छमहिष्यं स श्वा एव दृष्ट्वा प्रथमं समुद्रमध्यं क्षिपति
निमज्जतीति भावः । भगवद्वाभवी तु संसारसिन्धुं यत्तरति तत्
किमपि नाङ्गमित्याह । अविस्मितमिति । न विद्यते विस्मितं किम-
प्यङ्गं यत्र न विना दुर्लभ्यस्यापि संसारसिन्धोस्तारयो अन्यत्रा-
निविस्मयोऽपि तत्र न कोऽपि विस्मयः । सद्य एव तस्य गोप्यदी-
करणमागच्छतीति भावः । खेनैव खस्वरूपेणैव यो कामः
सौन्दर्यादिमाधुर्यमस्तकस्य प्राप्तित्तेन सभं सह परिपूर्णाः
कामाः स्त्रीयलहादिनीशक्तिश्चा भोगा यस्य तम् । प्रशाप्तमनुभं
सेवापराधि जानीऽपि भक्तवात्सल्यरवात् क्षन्तारम् ॥ २२ ॥

अन्यस्मिन्निकृष्टाः सकामा अन्यस्मिन्महामय एव शरण्यं
वाप्तोऽपि तेन रक्षणीया एव यथापूर्वं इत्याहुः । यस्येति द्वाडश्याम् ।
यस्य मत्स्यरूपस्य जगतीं पृथ्वीं यथा ततारोति वयमपि तथा
तरेमेति भावः । वारिचरोऽपि वारिययेव चरन्नपि तत्रैव स्थित्वा
जगतीस्थानस्मान्भीश्वरत्वाद्भ्रजतु ॥ २३ ॥

संयमात्मनि प्रलयजले अरविन्दात् नाभिकमखात् पतितः
पतितप्रायः येन हेतुना सः ॥ २४ ॥

स खलु सर्वत्र च वर्तमानोऽन्यस्माकं बहिर्मुखेन्द्रियाणाम-
दृश्योऽपि रूपयैव दृश्यो भूत्वा रक्षित्वित्याहुः । य इति त्रिभिः । पुरो-
ऽस्माकमप्र एव समीहमानस्य रामकृष्णादिरूपेण खीक्षां कुर्व-
तोऽपि तस्य जिज्ञं न पश्यामः । तत्र हेतुः । पृथगिति ॥ २५ ॥

तनुभिः उपेन्द्रपरशुरामादिस्वरूपैः स्वस्य मायया रूपया
विच्छत्त्या वा नोऽस्मानात्मसात्कृत्य पातीत्यत एव साम्प्रते
खरक्षयार्थं निवेदनेऽपि न सकुचाम इति भावः । तमेवेति । विश्वं
मायाशक्त्या विश्वरूपम् । खरूपच्छत्त्या अन्यं विश्वस्माद्भिन्नम्
॥ २६ ॥ २७ ॥

प्रतीच्यां दिशि पश्चिमसमुद्रकूले देशान्तरस्योत्तमस्य वैत्याका-
न्तरत्वात् तत्र देवैः स्थातुमशक्यत्वात् । तत्रैव विविके उपविश्य
स्तुतत्वात् ॥ २८ ॥

भीवत्सकौस्तुभौ विना अतुर्भुजत्वादिस्त्रिचिह्नवत्त्वाद्दाम-
तुद्वयैः सुनन्दादिभिः परित उपासितम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

यस्मै अन्तकाय वाचनाद्युपलक्षितानि लोककारणाणि तत्त्वानि
त्रिलोकाः ब्रह्मादयो लोकनायाः ये वयं तत्प्रजाभूताः उद्विजन्तः
सन्तो बलि हरामः असावन्तकः काखोऽपि यस्माद्विभेति ततो हेतोः
सः नोऽस्माकमरण्यां शरण्यमस्तु भवतिवच्छन्वयः ॥ २१ ॥

अथ भगवतोऽविस्मितरवपूर्णाकामत्वादिशुभ्यान् दर्शयन्तस्त-
द्वितरं जनं निन्दन्ति । अविस्मितमिति । उपसर्पति शरण्यं गच्छति
यः स वाञ्छितोऽङ्गः भवार्थवात्तरयोपायं न जानातीत्यर्थः । यथा
श्वलाङ्गुलेन यः सिन्धुमतितीर्तति तर्तुमिच्छति स वाञ्छितो भवति
तद्वत् ॥ २२ ॥

तस्य स्वभक्तस्वरूपं सुप्रसिद्धं सः अस्माकमप्यापन्नयस्तार-
कोऽस्तित्याहुः । यस्येति द्वाडश्याम् । यस्योरुत्कृष्टे महच्छुद्धे मनुः खानं
जगतीं यथावद्वेषवा दुर्गं सकुटुं ततार स एव अरिचरो
मत्स्यमूर्तिः त्वाद्भ्रमवात् दृष्टमवात् नूनं निश्चितं प्राता
रक्षिष्यति ॥ २३ ॥

पुरा लोकरचनातः प्राक् उदीर्यवातेन ये ऊर्मयस्तरङ्गास्तेषां
रवैः कराखे संयमात्मनि प्रलयजले एक एव स्वयम्भूः अर-
विन्दात्पतितः पतितप्रायः येन भगवता तस्माद्भयात्ततार स
नोऽस्माकं पारस्त्वाद्भ्रमवात्तारकोऽस्तु ॥ २४ ॥

येन वयं सृष्टा यश्च अस्मान्नावतारैः पति स एवास्मान्
सुखविष्यतीत्याहुः । य इति त्रिभिः । निजमायया निजवयुजेन य
एक ईशः सर्वेश्वरः नोऽस्मान् ससर्ज येन नियुक्ताः यस्य पुनः
पूर्वमेवं समीहितः विश्वम् सृजतोऽपि तत्सुष्टमेव विश्वम् अनुपस्था-
त्सुजामः यस्य जिज्ञं भगवतैव वयं सृष्टाः तेनैव सुष्टं तन्नियुक्ताः
किञ्चित्करवामेति तद्गुणहापकम् चिह्नवमपि न पश्यामः एवम्भूता
महा वयमित्यर्थः । अत एवाज्ञानेन वयं पृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥

यो नोऽस्मान् देवादिषु धामनजामद्वन्द्वमत्स्यदाशरथ्यादि-
तनुभिः कृतावतारः सन् स्वमायया स्वरूपया आत्मसात्कृत्वा पति
च ॥ २६ ॥

प्रधानं प्रकृत्याख्यशक्तिरूपं पुरुषं जीवात्मकांशत्वं विश्वं
तदुभयात्मकप्रपञ्चरूपं शक्तिरहितोः अंशांशिनोश्च स्वामाधिक-
भेदाभेदसम्बन्धात् "उभयव्यपदेशात्त्रिहिकुवडलवत्" इति पारमर्ष-
सूत्रात् । ननु तर्हि सर्वे दोषाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन्नत्राहुः । अन्यमिति
सर्वेदोषास्फुटस्वरूपम् । प्रकृतिपुरुषतदुभयात्मकजगद्विषय-
वत्त्वात् ॥ २७ ॥

देवा ऊचुः ।

नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः ।

नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ॥ ११ ॥

यत्ते गतीनां तिसृणामीशितुः परमं पदम् ।

नार्वीचीनो विसर्गस्य घातवेदितुमर्हति ॥ १२ ॥

ओं नमस्तेऽस्तु भगवन्नारायण ! वासुदेवादिपुरुष ! महापुरुष ! महानुभाव ! परममङ्गल ! परमकल्याण ! परमकारुणिक ! केवल ! जगदाधार ! लोकैकनाथ ! सर्वेश्वर ! लक्ष्मीनाथ ! परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमः कषाटद्वारे धितेऽपावृत्त आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वरूपमित्यर्थः । यतः परं पूर्वं शरण्यां शरण्यागतहितकरं शरण्यां प्रजामः रक्षितारं जानीम इत्यर्थः । स एव नः शं सुखं धास्वति त्वाष्ट्रमभिराकरथेनेति शेषः ॥ २७ ॥

प्रतीच्यां विशि तथा सुखं भजनार्थमाभितायां पाश्चिमाया-
मुपतिष्ठतां स्तुयतामाभिरभूत् ॥ २८ ॥

आत्मतुल्यैः साकं प्रातैः पार्श्वैः पर्युपासितं दृष्ट्वा भवनौ
दृष्टवत्पतिताः पुनः शनैरुत्थाय सुपुङ्गुः स्तुतवन् इति
द्विधोरन्वयः ॥ २९—३० ॥

भाषा टीका ।

देवता बोले वायु आकाश अग्नि जल पृथिवी तीनों लोक प्रणादिक हम सब लोग सदा उद्विग्न होकर जिस काल के वास्ते भेट पूजा देते हैं सो काल भी आप से डरता है तिन आप के हम शरण्य में प्राप्त हैं सो आप हमारे रक्षक हों ॥ २१ ॥

आप अपने स्वरूपानन्द के काम से परिपूर्णकामना वाले हो अहङ्कार रहित हो शांत स्वरूप हो ऐसे आपको छोड़ कर जो दूसरे के शरण्य जाता है सो मूर्ख कुत्ता की पूँछ को पकड़ कर समुद्र के पार जाना चाहता है ॥ २२ ॥

जैसे मत्स्यमूर्ति आप के धडे शृङ्ग में पृथिवी रूपी अपनी नौका को बाँधकर सत्यव्रत मनु प्रलयकाल के महाभय को तरगये तैसेही सोइ जबचर रूपवाले आप शरण्यागत हम लोगों की रक्षा करोगे यह बात निश्चित है ॥ २३ ॥

पूर्व में सृष्टि के समय में अति प्रबल शब्दवाले पवनों से कराख प्रलय समुद्र में ब्रह्माजी कमल के ऊपर से गिरने लगे तब जिन भगवान् के सहायता से ब्रह्माजी मयको तरगये सोइ भगवान् हमारे पार करने वाले हों ॥ २४ ॥

जिन एक ईश्वर ने अपनी माया से हम सबों को पैदा किया है जिन के अनुग्रह से हम लोग संसार को सुजते हैं पहिले सृष्टि करनेवाले जिन भगवान् के चिन्ह को हम मलग अपने को ईश्वर मानने वाले होने से नहीं जानते हैं तिन के हम शरण्य प्राप्त हैं ॥ २५ ॥

शत्रुओं से अत्यन्त पीड़ित हम लोगों को देवता ऋषि मनुष्यों में अवतार लेकर दिग्बसूर्तियों के द्वारा अपनी कृपा से हम को अपना बनाकर जो भगवान् युग युग में रक्षा करने हैं ॥ २६ ॥

कारण प्रधान पुरुष विश्वरूप देव आत्मदेवत तथा अन्य उग्री भगवान् के हम शरण्य जाते हैं सो महात्मा अपने मक हम लोगों के कल्याण को विधान करेंगे ॥ २७ ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोले हे राजन् ! उन देवताओं के इस प्रकार से स्तुति करने पर शङ्क अक्र गदा पद्म धारण्य किसे भगवान् पश्चिमदिशा में प्रगट मये ॥ २८ ॥

श्रीवत्स तथा कौस्तुभ इन दोनों के बिना और सब प्रकार से अपने सहश सुगन्धादिपोंडश पार्षदों से भगवान् चारों ओर से सेवित हैं शरद् ऋतु के खिले कमल सरिके नत्रों से सुशोभित हैं ॥ २९ ॥

हे राजन् इस प्रकार के भगवान् का दर्शन कर के सब देवता दर्शनके आनन्द के मारे बिह्वल होगये फिर पृथिवी में नमस्कार के वास्ते दृष्टवत्सरिके गिरपडे फिर धीरे से उठकर स्तुति करने लगे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यज्ञो वीर्यं स्वर्गादिफलजननाय सामर्थ्यं वस्य तस्मै नमः । वयसे उत तत्कल्पपरिच्छेदककाशरामनेऽपि । तद्विघातकेषु ह्येत्ये-
ष्वस्तं प्रक्षिप्तं अक्रं येन । एवम्भूतैः प्रसाधैः सुपुङ्गुतये शोभ-
नबहुनाम्ने ॥ ३१ ॥

दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवायं आत्मनैवा-
तिक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजति पाति हरति ॥ ३४ ॥

धीमन्नामवतभाष्यार्थदीपिका ।

ननु मम गुणातीतं रूपं विहाय गुणोपाधिकं यत्तदीर्य-
त्वादि किमिति वदयते तत्राहुः । यत्तच्च गुणत्रयस्येशितुर्नियन्तु-
स्त्रिगुणात्मिकानां तिसृणां मतीनां परमं पदं निर्गुणरूपं तद्विसर्ग-
स्यार्थाचीन इवानीतनो हे धातवेदितुं नार्हति । अतः केवलं
तस्मै ते नमोऽस्तु ॥ ३२ ॥

मिताक्षराणां पद्यानि न मीयन्ते हरेर्गुणाः ।

इति पद्यैरुप्यन्तः सद्यो गद्येन तुष्टुवुः ॥

मकरयुद्धेकेषा बहुधा सम्बोधयन्तो दुर्बेवत्वं प्रपञ्चयन्ति । भगवत्कि-
त्यादिना । परमं मङ्गलं शब्दो धर्मो यस्मिन् । आत्मयोगेनाष्टाङ्गेन यः
समाधिभिन्नैकाग्र्यं तेन परिभाषितः सुशीलितः परिष्कृतो यः
पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनं तेनोद्घाटितं तमोःकपटं यस्मिन्स्त-
स्मिन् द्वारभूते चित्ते अपाहने प्रकट आत्मलोके प्रत्यभूये स्वमेधा-
पक्षधमभिव्यक्तं यत्किञ्चिदुक्तं तदनुभवरूपो भवान् ॥ ३३ ॥

ननु केवलानुभवरूपे मम सृष्ट्यादिकर्तृत्वं कथं तत्राहुः ।
दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यदशमादशरणो निराश्रयः ।
इदं विश्वम् । अनवेक्षितोऽस्माकं समवायो मेक्षणं साहाय्यं
वेन सः ॥ ३४ ॥

धीमन्दीरराप्रवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तुतिमेवाह । नम इत्यादिना । तावत्सर्वस्य अक्षरमायुःप्रदं
आतारं प्रकृतत्वाविलम्बासहिष्णुं नाममात्रस्मरन्निरस्तमहा-
भयं स्वर्गापवर्गादिप्रदं चाङ्गमनसापरिच्छेद्यस्वभावं नमस्कुर्वन्तः
स्तुवन्ति । नमस्त इत्यादिद्वाङ्मयम् । यत्तः धीर्यं सृष्टितुः सामर्थ्यं
यस्य “ यद्वाङ्मयं पञ्चैवः ” इत्युक्तप्रकारेण यत्तुल्येन प्रजाः
सृजन इत्यर्थः । यद्वा । धीर्ब्रह्मोऽर्वात्प्रजन्तः । यद्यो धीर्यवान्
यस्मात् यद्वा राधनरूपत्वे यत्तस्य सारवत्ता अनन्तस्थित्यवकासा-
धनता भङ्गीत्यर्थः । अस्यद्यादपास्थिरफलासाधनतेति भावः । वयसे
आराधनभूतयद्वायुनुष्ठानोपयुक्तायुःप्रदाय ऊनये यद्वादिफला-
दानेनानिष्टनिवारणेन च रक्षाकराय आसन्नकाय प्रकृतत्वाव-
विलम्बासहनेन यद्वा धृतसुदर्शनाय पुकृतये स्मरन्नामात्रनिरस्त-
महज्ज्योदारनाम्ने नमः पदावृत्तिर्गुणमेवामिभावः ॥ ३१ ॥

तिसृणां स्वर्गापवर्गनरकायाधीशितुः निर्वाहकस्य दातुस्ते
तव परमं प्रकृतिपुरुषविलक्षणमुत्कृष्टं पदं स्वरूपं विसर्गस्या-
र्थाचीनः सुद्वेः पाश्चात्यः कार्यभूतः स्वसृष्टस्वदाहितज्ञानशक्ति-
मांदाशः पुमान् हे धातः । वेदितुं ज्ञातुं नार्हति ॥ ३२ ॥

अथ पुकृतत्वं इत्यनेनाभिप्रेतैर्भगवत्प्राधारयोगो नामभिस्त्वं सम्बो-
धयन्तो नावाचीनोऽहति वेदितुमिस्त्युक्तदुर्बेवत्वंनिमित्तानाभय-
धीयस्वद्युक्तं योगपारिशुद्धमनोप्राप्त्यवकाशेन निराकुर्वन्तो यत्त-

धीर्यायेत्यनेनोक्तजगद्वापापरस्य मृत्कुवालादिव्यापारवैजात्यं लीला-
रूपतां चाभिदधतः कारणात्तरानपेक्षसृष्ट्यापुपयुक्तगुणयोगित्वं
च वदन्तस्तुवन्ति । ॐ नमः इत्यादिना । पाति हरति केत्यनेन गद्येन
ॐ इत्यसाधारणं भगवतो ब्रह्मणो नाम “ ॐ तरसदिति ” निर्देशो
ब्रह्मणास्त्रविधः स्मृतः, इति भगवद्गीतेः तथा भगवत्प्राचार्यया-
दयः शब्दा अपि भगवन् ! पाङ्गुययपुण्यं ! नारायण ! नारं जीवस-
मूहस्तस्यायनं प्राप्यं प्रापक आधारश्च तस्य सम्बोधनं नारायण-
शब्दश्च योगरूढिभूयं विष्णवसाधारणः न च केवलयोगेन रुद्रा-
दिपरत्वमपि शङ्कितुं युक्तम् । रुद्रयभावेन “ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ”
इति यात्वाभावप्रसङ्गात् च विष्णुपरत्वाङ्गीकारेण संज्ञापर-
त्वाभावात्परमनेऽपि न यात्त्वमिति वाच्यम् “ भृजोऽसंज्ञायाम् ” इति
सूत्रभाष्ये यदेतत्संज्ञा विधीयते तत्र न संज्ञायामभिधेयाया-
मित्यर्थः । किं तर्हि तत्कार्यविशेषेण चेतसंज्ञा गम्यत इत्यर्थः ।
इत्युक्तमत एव रघुनाथरामानुजादिशब्देषु न यात्वं न हि तत्र
कृत्वात्वेन संज्ञावर्गितः किं तदङ्कृतयात्वेन “ किञ्चानादिभिर्नियुक्त-
संज्ञास्यत्वं तु यथाविनियुक्तानामेव साधुभ्यम् ” इति रघुनाथादौ यात्वा-
भावः अथपरिमाणासंज्ञाभूतगम्यतिशब्दे च न लोपः । अस्यथा संज्ञा-
त्वमङ्गापत्तेरित्यस्यत्र चिस्तरः । वासुदेव ! सर्वभूताधार ! प्रादिपुरुष !
जगत्कारणपुरुष ! महापुरुष ! पुरुषोत्तम ! महानुभाव ! अक्षित्यप्र-
भाव ! परममङ्गल ! स्वयं मङ्गलरूप ! परमकल्याण ! अथेवां मङ्ग-
लावह ! परमकारुणिक ! स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णो ! केवल-
जगदाधार । इतरानपेक्षजगदाधार ! स्वसमानरहितलोकात्प्रनाथ !
सर्वेषां ब्रह्मादीनामपीश्वरनियन्तः लक्ष्मीनाथ ! भियःपते ! परम-
हंसाः ज्ञानिनः परिब्राजकाः संयासधर्मनिष्ठाः ज्ञानयोगकर्मेयो-
गनिष्ठा इत्यर्थः । तैः परमेष्ठोरुद्धेनात्मसमाधियोगेन परमात्मवि-
षयकध्यानयोगेन परिभाषितः संकीर्णितः अत एव परिष्कृतः
प्रत्यक्षतापन्नो यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भक्तियोगरूपो धर्मः
तेनोद्घाटितं निर्मोक्षितं तमः कपाटं तमः अनाद्यविद्यात्मकमहानं
तदेव कपाटं परमात्मदर्शनविरोधि यस्य तद्द्वारं परमात्मदर्शन-
साधनं चित्तं यस्मिन्स्मिन्स्मिन्प्रात्मलोके आत्मेव लोकः लोकनीय इति
लोकः परमात्मापृथक्सिद्धत्वेन जीवस्यापि लोकनीयत्वात्स्मि-
न्प्रात्मलोकोऽपाहृतः आवरणरहितः उपलब्ध इत्यर्थः । कथ-
मपाहृतः स्वयमुत्थः स्वयमात्मनैव उत्थः नित्योदितो यो
निजसुखानुभवः निजानन्दरूपोऽनुभवो ज्ञानं तद्रूपः नित्यनिरुपा-
धिकाधिभूतापरिच्छिन्नज्ञानानन्दानुभवरूपत्वेनापाहृत इत्यर्थः । एवं
भूतोऽसि । एवम्भूतस्य भगवान् तव विहारयोगः खल्लोकपो योगः
जगद्वापावरूपो योगः जगत्सङ्कुल्पमात्रनिष्पाद्यत्वज्ञापनाय
समाधिकरूपसङ्कुल्पापरपर्याययोगपदं प्रयुक्तम् । जगद्वापावरस्या-
कर्मायत्तकेवलजीलारूपत्वव्यापनाय विहारपदम् । स एव विहार-
योगो दुःखबोध इव लोकदृष्टमृत्कुवालादिव्यापारजातीय-
त्वेन बाहुमुशकय इव वर्तते इवशब्देन सर्वज्ञस्य सर्व-
शक्तेरुत्थ उपपन्न एवेति सूच्यते । दुःखबोधकर्तव्येन विज्ञ-
दयन्ति । यस्त्वमिदं विदधमशरणमनपेक्षितस्वव्यतिरिक्ताभवं

श्रीमद्भारतीयव्याख्यानकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

सृजति कुलाखादेवैर्घटादीन् सृजनस्तु भूतलादिरूपः कश्चिदाधारोऽ
 पेक्षित इति भावः । त्वं तु स्वस्मिन्नेनाधारभूते सृजसीति
 भावः । किञ्च । अथा स्वमनपेक्षितात्मस्वमवायसहायः अस्मदादि-
 सहकारिसमुदायनिरपेक्षः । कुलाखादिभूत सहकारिसमवायसपेक्ष
 इति भावः । किञ्चागुणः गुणत्रयराहितः कुलाखादिस्तु सत्त्वादिगु-
 णयुक्त इति भावः । ननु विशिष्टस्य कारणात्प्राक्कारणत्वं
 कुलाखादिवैलक्षण्ययापादकमगुणत्वमुक्त्यन इति चेन्न । विशिष्टस्य
 उपादानत्वात्पुण्यपगमेऽपि प्रकृतिपुरुषाभ्यामुत्कृष्टस्य विशेषस्य
 ब्रह्मणो निमित्तत्वात्पुण्यपगमाद्विशेष्यांशे च सत्त्वादिगुणत्रयाभावा-
 ज्ञेयत्वं कुलाखादिवैलक्षण्ययापादनमेव । एवं कुलाखादिनिमित्त-
 कारणावैलक्षण्ययमुक्तम् । अथ मुदापुपादानवैलक्षण्यमाहुः । आत्मनै-
 वाविक्रियमाणेन सगुणमिति "तदात्मानं स्वयमकुरुते" इति श्रुत्य-
 योऽत्राभिप्रेतः । आत्मनैवात्मने स्वयंशब्दार्थ उक्तः । सगुणमित्यनेना-
 त्मानमित्यर्थः । गुणशब्दश्चात्राप्यक्सिद्विशेषणार्था तथा-
 चाप्यक्सिद्विशेषणभूतचिद्विशिष्टमात्मानं स्वनेव सृजति
 पालि रक्षति हरति च सूक्ष्मचिद्विशिष्टमात्मानमेव स्थूल-
 चिद्विशिष्टादिप्रावृत्त्यनिष्कारणेषु परिणामयस्वीत्यर्थः । निर्विकार-
 भूतिविरोधपरिहारायात्मानं विशिष्यति । अविक्रियमाणेनेति विकार-
 राणां विशेषभूतचिद्विभूतत्वात्तद्विक्रियमाणेनेवात्मना सृजसी-
 त्यर्थः । मात्पुण्ड्रादिकं तु स्वाभिनेन कुलाखादिना घटादिकपेक्ष सुच्यन
 इति ततो यस्य वैलक्षण्ययनिष्ठिः । आत्मनैवात्मानं सृजसीत्यनेन
 विशिष्टस्य विशेषत्वाकारात्प्राक् उपादानत्वं निमित्तत्वं चैक-
 स्व्यैवोक्तं भवति । अविक्रियमाण इति सप्तम्यन्तपाठे अस्मिन्वि-
 शेष्यभूतेऽविक्रियमाणो अरूपस्वभावात्पुण्यमविक्रियमाणो सत्येव
 विशिष्टमात्मानं स्वनेव सृजसीत्यर्थः । नन्वेकस्वयैव पदार्थस्य निमि-
 त्तत्वमुपादानत्वं च परस्परविरुद्धमिति चेन्नैकस्योभयविधकारणा-
 त्वप्रतिषेधकैरपि कचित्कचित्कस्मिन्नेव तदुभयविधकारणात्प्रा-
 ष्युपगमात् तथा स्वज्ञानविकीर्णप्रयत्नादिकं शास्त्राभ्यामा-
 दिभिः स्वयमेव करोति जीवः तेन तत्र कर्तृत्वेन
 निमित्तकारणं भवति तथापि च स्वयमेव समवायिकारणं
 भवति अज्ञानादीप्रति कार्यं यत्र समवेति तत्समवायिकारणम्
 इति समवायिकारणत्वस्य स्फुटोपलम्भात् । किञ्च । ईश्वरोऽपि
 सर्वव्याप्तस्य स्वस्य सर्वैरपि परमाववादिभिः संयोगं स्वय-
 मेव सृजति सर्वकार्यहेतुत्वात्तथा च तत्र कर्तृत्वेन निमित्त-
 कारणं भवति समवायिकारणात्त्वमपि तत्प्रतीकस्य दृश्यते
 परमाववादिस्वयमेव संयोगापेक्षत्वासेन यथा कर्तृत्वं सम-
 वायिकारणत्वं चेश्वरनिष्ठमेव भवन्मते भवति । तथास्मरित-
 ज्ञाने निमित्तत्वमुपादानत्वं त्वस्तुनिष्ठमिति । नन्वेवमपि न
 विशिष्टस्योपादानत्वं कापि दृष्टमिति चेन्न ऊर्णनाभिप्रभृ-
 तीनामेव दृष्टान्तरात् । ननु ऊर्णनाभेर्दृश्यैवावस्था प्राप्तौपि
 केषलात्तस्यपि तु देहविशिष्टात्प्रतीति लोकोपलम्भः । भूतिश्च
 "यथोर्णनाभिःसृजते गृह्णते च" इत्यूर्णनाभिदृष्टान्तत्वेन दर्शयति
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमद्भिरवधजनीयेकनपदरनावली ।

स्तुतेः प्रतीकं गृह्णाति । नमस्त इति । बह्वस्य वीर्यं रेतः कष्टे-
 त्यर्थः । तस्मै बहो वीर्यं यस्य सः तथाभिज्यकय इति शेषः ।
 तस्मै हे बहो ! वीरेषु स्थित्या वीर्यप्रदायति वा । उत किं
 तु वयसे बन्धकशक्त्या जीवानां संसारं बन्धकाय "वय बन्धन"
 इति धातोः "वयः सर्वस्य वयनाङ्गनाम् पुरुषोत्तमः" इति
 ध्वननात् वयशब्दाऽत्र बन्धवचनः "मा तन्मुद्वेहि वयतो धियं मे
 मामात्राशापयसः पुरा क्रतोः" इति ध्रुनेश्च "भतो वयो वि-
 दङ्गा विहगो विहङ्गमः" इत्यभिधानेऽपि प्रकृतानुपयुक्तत्वात् पश्यन्न
 प्राज्ञः ध्रुनेरयमर्थः । देवे धियं वयतो बध्नतां मे तन्नः सप्त-
 निर्माकृष्टेऽपि उत्सन्नो माभूत् । क्रतोः पुरा ज्ञानोत्पत्तेः पुन-
 मयसः कर्मणः मात्रा मानं परिमाणं माशारिः "गु हिंसाभाम्"
 इति धातोः कृत्वात्मेन नष्टं माभूत् "कर्मणा ज्ञानमातनोति" इति
 ध्रुनेः ज्ञानमनुत्पाद्य न नष्टवित्यर्थः । अकृतं बन्धनं स्वयमेव
 इत्तुं शक्तो नास्य इति ज्ञापनाय सन्धिकार्याभावः । अक्राय पुनः
 सुष्ट्यादिकर्म करोतेयेकलुगम्नं शब्दरूपम् । सर्वेहम्नं चरनेभक्षणाद्यै
 रूपं वा । सर्वविपत्परिहर्तुं सुवर्णानाक्यावताराय वा । अत्राप्यन्य-
 साध्यकरणात्प्राद्विमस्यप्रदर्शनाय सन्धिकार्याभावः । पुरतो बहो
 इत्यथो नामानि यस्य सः तथा तस्मै "नामानि सर्वाणि यमा-
 विशन्ते" इति श्रुतेः "इन्द्रायाह विचमानो" इत्यादिबहुवैर्दृ-
 तिवेत्स्य सः तथा तस्मै वा "शुचिः शुचिजनः शुद्धः पुरुहुः
 शुद्धिरुच्यते" इत्यभिधानात् । पुरुहुः शुद्धा ऊतित्वेत्स्य सः तथा
 तस्मै वा ॥ ३१ ॥

ईशितुस्ते तत्र यत्तिसृगां गतीनां देवलोकात्पितृलोकात्निर्य-
 संज्ञानां सकाशात्परममुत्कृष्टं वैष्णवं पदं वैकुण्ठादिस्थानं तदा-
 त्मर्षद्वयो विसर्गस्य विधिपसुष्टेर्वीचीनाऽनन्तरकाळीन इदानी-
 मनां मनुष्यां वेदितुं लब्धुं प्राप्तुं नार्हति न वीर्यां विद्वानेव
 योग्य इत्यन्वयः ।

देवलोकात्पितृलोकात्निर्याद्यापि यत्परम् ।
 तिसृष्यः परमं स्थानं वैष्णवं विदुषां गतिः ॥

इति वचनात् "विदुल् खाम" इति धातुः "पदुल् गतानौ" इति च
 अनेन वैष्णवपदप्राप्तौ ज्ञानमेव प्रयोजकं न कर्मादिकमिति
 सूचयति ॥ ३२ ॥

इतः प्रसन्नतायां गुणोत्कर्षप्रकाशिका स्तुतिरेव प्रयोजकमि-
 पद्येर्मथिताः कतिपयगुणा एव प्रकाशन्त त इत्यतोऽर्पाक्षनाश-
 पगुणप्रकाशनाथं गद्यैः स्तुवन्ति । नमस्त इति । भगवदादिशब्दै-
 राक्षिप्तगतये ते तृप्यं तम इत्यन्वयः । परब्राह्मणतुर्विधाः
 कुटीरकवहकहंमिष्किया इति तेषां मध्ये परमहंसाक्यपरि-
 ब्राजकैः परमेशोत्तमनामयोगेन परमात्मध्यानेन चः समाधि-
 क्षितेकाप्रता तेन परिभाषितः प्रवर्धितः परिकुटितश्च प्रकाशितो
 यः पारमहंस्यतामा धर्मः ज्ञानाक्यः तेनोद्व्याटितं तमःकणाट्टार-
 मज्ञानाक्यकपाट्टारं येन सः । तथा तेनापादुतं प्रकाशिते आत्म-
 लोके वैकुण्ठादिनाम्नि स्वयमुपलब्धः अग्रयनेन दृष्टः यो भगवान्
 स्वरूपसूक्तानुभवस्तस्य तथ विहारयोगः जगज्जन्मलयादिहेतुभूत-
 कीडोपायो दुरवशात् इव स्वदनुग्रहमन्तराग दृशोऽप्यन्वयः ।
 कुतो दुर्जन इति तत्राह । यद्दर्शन इति । अन्तरागाऽर्षिष्ठानरदि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तोऽशरीरो ज्ञानसाधनशरीररहितोऽप्राकृतस्वाङ्गनपेक्षितोऽस्मत्सम-
वायः साहाय्यलक्ष्यो येन स तथा अगुणो निर्गुणः स्वयं स त्व-
मधिक्रियामाद्यो न खतः परतो वा विकाररहितेनात्मनैव स्वभावे-
नैव भोगादिप्रयोजनमन्तरेणोद् जगत्सृजति रक्षति संहरतीति
यद्यस्मात्तस्मात्कुलालादिविषयव्यवस्थादिति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमत्स्रीगोस्वामिकृतकमसुधर्मः ।

ननु प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानमिदं मद्रूपं विहाय गुणोपाधिकं
यद्बन्धुत्वैवादि किमिति वयं तत्राहुः । यत् इति ॥ ३२ ॥

आत्मज्ञोके स्वस्वरूपे लोके वैकुण्ठस्थे ॥ ३३ ॥

नदेवं वैकुण्ठविहारो दुर्दशोऽपि युक्तिसिद्ध एव गुणातीत-
त्वादिना तत्र योगत्वात् । प्रपञ्चविहारस्तु युक्त्यतीतः । सगुण-
त्वादिना वैपरीत्यादित्याहुः । दुरवबोध इति । कुलावादिर्हि सगुणः
किञ्चित् स्थानं समवायात्तरं चावलम्ब्य स्वशरीरञ्च प्रवर्त्य
मृदादिवस्त्वन्तरेण सगुणं घटादिकं करोति पाति हरति त्वं
त्वगुणव्याधिक्य एव च तत्तद्व्यवस्थनादिकं विनियेच्छामात्रेणा-
त्मनैव च सगुणं प्रपञ्चमित्यर्थः । अशरीर इत्यादिकं हि तद्भिप्रा-
येणोक्तम् । इवेत्यादिशक्तिरवादेव तद्वि नातिशुक्लवर्णमिति
भावः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारायंर्दशिमी ।

शेषामीश्वरमन्यतामात्रं व्यञ्जयन्तो यद्वैरस्मदाद्युपासकानां
फलप्राप्तिविधातयोर्मवानेव हेतुरित्याहुः । नम इति । ब्रह्मस्य धीर्यं
स्वर्गादिफलोत्पादनलक्ष्यः प्रभावो यस्मात्तस्मै स्वर्गादिफल-
प्रापकायेति भावः । उत पुनः वयसे काशाव स्वर्गादिफलनाश-
काय च तथा अस्मत्प्रकाय अक्षुरेषु चक्रं क्षिप्त्वा तेषां निग्राह-
काय अस्माकं पालकाय च । एवं स्वर्गादिप्रापक इति स्वर्गादि-
नाशक इति असुरसंहारक इति देवपालक इत्यादिनामभिः
सुपुरुहितयेत्य तस्मै ॥ ३१ ॥

ननु, नश्वरतुच्छस्वर्गपदव्याप्यमेव स्तुवध्वे न त्वनश्वर-
नित्यसुखमयवैकुण्ठार्थमत्र को हेतुस्तत्राहुः । यत् इति । तिसृणां
देवमनुष्यतिर्भगतीनामीशितुः प्रापकस्य तत्र यत् परमं पदं
वैकुण्ठधाम तत्र विसर्गस्वार्वाचीनोऽस्मादद्यो जनो वेदितुमनु-
मन्ति नार्हति । न हि वासुदेवादिकं विना पशुरन्वत् क्षीरा-
दिकं चाञ्छति लभते वा कुतश्चिदिति भावः ॥ ३२ ॥

पुरुहूतय इत्युक्तमतो बहुभिर्नामभिः सम्बोधय स्तुवते । नम
इति । हे भगवन् ! पदेष्वर्थपरिपूर्णां परिपूर्णांशमेवाहुः । हे नारायण !
त्वमेव स्वर्गाशाधिक्यकमेण व्यष्टिसमष्टिप्रकृत्यन्तर्गमित्वेन
क्षीरोदगर्भोदकारणाद्यंशशायी भवतीत्यर्थः । ततोऽपि पूर्णत्वात्
हे वासुदेव ! व्यहृतामादिभूत ! ततोऽपि परिपूर्णत्वात् हे आदि-
पुरुष ! परमव्योमनाथ । ननु कथमेवमवगम्यते तत्राहुः । महापुरुषेषु
तत्तत्केषु महान्तोऽनुभावा अनुकूपमहाप्रभावा एव यस्य सः ।

ननु महाप्रकवे मङ्गलमन्त्रामन्त्राकाराणां का वाता तत्राहुः ।
मङ्गलानि प्राकृतानि परममङ्गलानि अपाकृतमङ्गलवस्त्वि
त्वङ्गकधामादीनि तेषां परमकल्याणं कुशलित्वं यतः । तेषां
कालनियम्यत्वाभावादिति भावः । किञ्च । अपारैश्वर्यमाधुर्यसिन्धो-
स्तव कदव्यामेव बहिर्देशिनो वयं कालप्रत्यमाना आभयाम इत्याहुः ।
हे परमकारुणिक ! अन्तर्देशिभिस्तु भवानुपलब्धनिजमुक्तानुभव
एव भवति । कदा । आत्मबोगैर्यमनियमादिभयैः समाधिभि-
स्तैकाग्र्यं नेन परि सर्वतो भावेन भावितः । कुतः । परिस्फुटः पार-
महंस्यधर्मो भक्तियोगस्तेन उद्घाटिततमः कर्पाटं द्वारं यस्य
तथाभूते चित्ते चित्तमन्दिरे अपाकृतः अपगतावरणः आत्म-
लोके वैकुण्ठधामनि वर्तमानः । चित्तस्यैतादृशत्वे सति तन्मध्ये
एव सह वैकुण्ठलोको भवान् स्फुरतीति भावः ॥ ३३ ॥

किञ्च । स्त्रीयवैकुण्ठलोके सदा विहरन्नामारामो गुणाती-
तोऽपि प्रपञ्चलोके अस्मदादितुर्द्वेषप्रकारैः सृष्ट्यादिभिर्विह-
रतीत्याहुः । दुरवबोध इति । विहारयोगः क्रीडायुक्तत्वं दुरवबोध
इवेति त्वङ्गकविधेः सुबोधोऽप्ययैर्बुधैर्बोध इत्यर्थः । कुतः यद्दशरथो-
निराभव एव अशरीरः शरीरचण्डारहित एवेति । सृष्टिकर्ता हि
साकार एव "सहस्रशीर्षो" इत्यादिभूतेः । न अवेक्षितम् अस्माकम्
इन्द्रादीनां हस्ताद्यधिष्ठातृणां समवायः साहाय्यं येन सः । आत्मनैव
स्वनेव आत्मन उपादानत्वेऽप्यधिक्रियमाद्योनेव विषयैवादाङ्गीकारे-
त्वधिक्रियमाद्यत्वं न चित्रं चित्रं जलु तद्वनङ्गीकार एव अत एव
वक्ष्यते गजेन्द्रेण "नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारण्यायान्त-
कारणाय" इति कारणास्याङ्गुतस्वमुपादानत्वेऽपि निर्धिकारत्वमे-
वेति । अगुणः सन् सगुणं विश्वं सृजति कुलावादिर्हि किञ्चित्
स्थानमवलम्ब्य स्वशरीरं च प्रवर्त्य ससहायो मृदादिवस्त्वन्तरेण
विक्रियमाद्योनेव सगुण एव सगुणं घटं सृजतीति दृष्टमितीदमेकं
दुर्बेचरत्वं सृष्टौ ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

साक्षाद्भगवन्तं सर्वकर्मफलदं सर्वशक्ति सर्वनामानं दृष्ट्वा कर्मका-
वादि कमीश्वरनैरेपेक्षेण सुखादिहेतुं मन्यमाना वाचा इति सूच-
यन्तो भगवन्तं प्रथममिति । नम इति । यद्ब्रह्मस्य धीर्यं फलदाने
सामर्थ्यं यस्मात्तस्मै वयसे तत्फलामिव्यञ्जककाशशक्तये वक्षे
तत्फले च प्रतीपेषु अस्तं क्षितं चक्रं येन तस्मै सुपुरुहूतये
शोभनवहुनाम्ने ॥ ३१ ॥

ननु यद्बन्धुत्वैव नम इत्यादिना यद्ब्रह्मभूतस्वर्गाधिना ब्रह्ममिति
सूचितं ननु मुक्तगम्यं मम धाम भवन्निर्यतः प्रार्थितमित्यत्राहुः ।
तिसृणां स्वर्गापवर्गनरकगतीनामीशितुः प्रापकस्यापि तत्र यत्परमं
पदं मुक्तगम्यं स्थानं विसर्गस्य विशेषतः सृज्यते स्वपाद-
मूलप्राप्तिकामेषु तुच्छीकृतैहिकामुष्मिकपदार्थेषु इति विसर्गः कृपा-
वलोक्तः तस्य सर्वोचीनः पाश्चात्यः अविषयमाद्यो बुभुक्षुस्त्वित्यर्थः
हे धातः ! तस्मैप्सायास्तु का कथा वेदितुमपि नार्हति । ॥ ३२ ॥

भगवन्लोक्तः भगवत्कृपावलोकाविषयैर्बुधैर् इत्युक्तमद्य विश्व-
सृष्ट्यादिरूपा भगवत्स्वीलापि तैर्बुधैर्भगवत्कृपावलोकाविषयैस्तु
नित्यं हृदि निजलोकसहितो भगवान् सुखेव एव विश्वसृष्ट्या-
दिलीला च सुखेवेति वदन्तः नमः सुपुरुहूतये इत्यत्र सूचितानाम्

अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपा-
ददात्याहोस्त्रिदात्माराम उपशमशीलः समञ्जसदर्शन उदास्त इति ह वाव न विदामः ॥ ३५ ॥

न हि विरोध उभयं भगवत्परिमितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्प-
वितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकल्लिप्तान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर उपरत-
समस्तमायामये केवल एवात्ममायामन्तर्ह्राय को न्वर्धो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभा-
वात् ॥ ३६ ॥

समविषममतीनां मतमनुसरति यथा रञ्जुखण्डः सर्पाविधियाम् ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुक्तेरुक्तसिद्धांतप्रदीपः ।

बहूनां नामां मध्ये केचिन्नामभिः सम्बोध्य स्तुवन्ति । ॐ नमस्ते
इत्यादिनां हरकीर्त्यन्तेन गद्येन । हे भगवन् ! ते तुभ्यं नमः कथ-
ञ्भूताय ॐ सर्वदेववीजभूतप्रणववाक्याय प्रणवस्य परब्रह्मवाच-
कत्वात् "भोतस्त्रिदिति निर्देशो ब्रह्मण्यस्त्रिदिवः स्मृतः" इति श्रीमु-
ख्यचिन्तात् । नमोयोगाच्चतुर्थेऽन्तोऽत्र प्रणवः अक्षयस्वाच्चतुर्थो लोपः
भगवन्नित्यादीनि भगवन्नामानि स्पर्शार्थानि तत्र तत्र यद्योपयोगं
व्याख्यातानि च आत्मनः स्वस्य लोके "योऽस्याभ्यक्षः स परमे-
श्वोमन् । एते वै निरवास्तात । लोकस्य परमात्मनः" इत्यादिभूति-
स्मृतिप्रसिद्धे अपाहृते निराचरयो स्वयमुपलब्धः भूतः स चासौ
निजसुखानुभवश्च स तथाभूतो यो भवान् स एव परमहंस-
परिब्राजकैः परमहंसाः बहुजन्मकृतवर्णाभिमोक्षितधर्मपूर्वकना-
नामोक्षसाधनैर्विमुक्तमतिरथेन भगवत्प्रदानसमुद्रनिमग्नतया विस्मृ-
ततद्दितरक्त्याः परिब्राजकाः चतुर्थाभिमोक्षो हरिमक्ताः परम-
हंसाश्च परिब्राजकाश्च तैश्चिसे इष्ट इति शेषः । कथञ्भूते परमे-
श्वोरुक्तेन आत्मनि भगवति जुष्यते इति योगः स चासौ समाधि-
क्षिप्तैकाग्र्यं च तेन परिभाषितः स्वनुष्ठितः परिक्रुष्टः प्रशस्तः
परमहंसानां योग्यः पारमहंस्यो धर्मः सर्वात्मना भगवत्प्रावचयं
तेनोद्घाटितं नमो मास्त्रिम्यरूपं कपाटं यस्य तदेव द्वारं भगव-
दर्शनकरायं तस्मिन् ॥ ३३ ॥

अथ "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते स ऐशत बहुस्यां
तदात्मानं खयमकुर्वत अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" ।
प्रकृतिश्च प्रतिष्ठाह्यन्तानुपरोधात् १।४।२४। इत्यादिभूतिस्मृतिसृज-
सिद्धं भगवतो जगदभिक्रानिमिषोपादानकारणत्वमाहुः । दुरवशाध
इति । तत्र अयं विहारयोगः विश्वसृष्ट्यादिखीलो योगः दुरवशाधः
दुर्घेवः । इवशाब्देन भवत्प्रसादेन तु सुखेय इति चांस्थते । यद्यत
आत्मनेव खेनेव स्वरूपेण अभिक्रियमाणेन निर्बिकारेण ऊर्ध्व-
वाभिर्भया निर्बिकारेण स्वरूपेणैव तन्तुमयं स्रष्टुं सृजति
तद्विदं स्रष्टुं विविधविचित्रगुणयुक्तं विश्वम् "देवात्मशक्ति
स्रष्टुमैर्गुहां प्रधानवैश्वर्यपतिगुणेशः" एषा परस्य शक्तिः "सृमिरा-
पोऽजलो वायुः कं मनो वाजिरेव च । महकुार इतीयं मे भिजा प्रकृ-
तिरद्वधा । अपरेयमितस्त्वन्वां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्" इत्यादि-
भुक्तिस्मृतिप्रसिद्धाऽयां प्रकृतिभ्यां सृजति पालि हरसि कुशाख-
कुम्भिणादयो गृहादियुक्ताः कायिकव्यापारवन्तः संबन्धितमायौहि-
समवासाः रज्ज्वादिगुणवन्तः अनात्मकेन मृत्पिण्डतन्त्रवादिना

घटपटादिकं सृजति त्वं तु अक्षरव्यः भाषतनामपेषुः अक्षरीरः
शारीरव्यापारानपेषुः नावेक्षितोऽस्मरसमवाचः साहचर्यं येन
सः अगुण्यः रज्ज्वादिभिः निक्षिपैः प्राकृतैर्गुणैश्च
रहितः ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

देवता बोले वह फल के हेतु काव स्वरूप आपके अर्थ
नमस्कार है दुष्टोंपर एक चढ़ाने वाले अनेक नाम वाले
आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३१ ॥

हे विधाता ! तीनों गुणों की गतियों के प्रेरक आप हो
आपकी सृष्टि के पीछे पैदा होने बाधा पुरुष हम सरी का
आप की गति को नहीं जान सकता है ॥ ३२ ॥

हे नारायण ! भगवन् वासुदेव आदिपुरुष महानुभाव
परममङ्गल परमकल्याण परमकारुणिक केवल जगदाधार
लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ, परमहंस परिब्राजक जन
वडे भारी आत्मसमाधियोगसे निर्मल किये हुये अन्तःकरण
में प्रकाशमान जो पारमहंस्यधर्म तिस से हृदय में अभ्यकार
रूपी जो कवाट द्वार हैं तिन का खोल कर आत्मा के देखने
योग्य जो चित्त तिस में खरं प्राप्त सुख स्वरूप आप का
अनुभव करते हैं ॥ ३३ ॥

आपका यह कीड़ा का विहार बड़ा आश्चर्य जनाने बाधा
है जिस से कि आप बिना प्राकृत शरीर वाले हो बिना आश्रय
के हो इन्द्रियों के अधिष्ठाता हम देवतों के समूह को भी नहीं
चाहते हो और किसी विकार को नहीं प्राप्त होकर भी खरं
अपने स्वरूपही से प्राकृत गुण रहित होकर भी गुणमय संसार
को सृजते हो पालते हो नाशकरते हो ॥ ३४ ॥

श्रीधरखामिद्धतभाषांटीपिका ।

दुर्घेयान्तरमाहुः । अथ तत्रेति । यथेह देवदत्तो गृहादि निर्माण
तत्र स्वरूपगुणगुणयोः फलमुपावत्त एव भवान् ब्रह्मस्वरूपो
जीवस्वरूपेण गुणविसर्गं पतितः स्रष्टुपाद्वानि । यद्वा । समञ्जस-
मप्रच्युतं दर्शनं चिच्छक्तियंस्व स भवानुदास्ते उदासीनः
साक्षितवा वर्तत इति ॥ ३५ ॥

स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणाभासोपलक्षित एक एव परब्रह्मेश्वरः ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तदेवं विरोधेन दुर्बलत्वमुक्त्वा तत्परिहारिण्यं ज्ञानप्रकारमाहुः । न हीति । विरुध्यत इति निरोधः । उभयं न विरुद्धमित्यर्थः । न ह्यन्यदृष्टान्तेन त्वयि विकल्पो युज्यतेऽतक्यैश्चर्यत्वादित्याहुः । भगवतीति । अपरिमिता गुणगत्या यस्य तस्मिन्शब्दरे अतश्चेऽनवगाह्यमतक्ये माहात्म्यं यस्य तस्मिन् । विकल्प एव वा एव वेति वितर्कः किमत्र युक्तमिति विचार इत्यभेवेति तत्र प्रमाणाभासात्तदनुप्रादकाः कुतर्काश्चात्तौषीना वस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनो ये विकल्पादयस्ते तेषु चास्तेषु तैः कलिषं व्याकुलमन्तःकरणमाभयो यस्य पुरवप्रहस्य तेन चादिनां विवाहस्यानवसरेऽगोचरे । ननु अज्ञानाप्रमेतत् । युक्तिरुच्यतां तत्राहुः । उपरतो मायामयः संसारो यस्मिन्स्त्वस्मिन् केवलेऽप्यात्ममायां मध्ये निधाय को स्वर्थः कर्तृत्वादिर्न सम्भवति चादि वस्तुतः कर्तृत्वादि भवेत्तर्हि विरोधः स्यात् न तद्वस्तीत्याहुः । स्वरूपद्वयाभावादिति ॥ ३६ ॥

अनुप्रहानिप्रहादिकं तु तत्तन्मतिभेदेन त्वभाषया त्वादि स्फुरतीत्याहुः । समा विषया च मतिर्येषां तेषां मतमभिप्रायम् । स्वर्षादिविषया धीर्येषां तेषां यथा रज्जुवद्वस्तुतया तथा भासि । ब्रह्म । तमेवाविरोधं पुरुषमतिभेदेन दशयन्ति । समविषयेति ॥ ३७ ॥

तदेवं विरोधं परिहृत्य निश्चितं परमार्थमाहुः । स एव हि नानारूपेषु प्रतीयतः । वस्तुस्वरूपः सद्रूपः सर्वेषां गुणानां विषयायामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः । ननु तैर्जीव एवोपलक्ष्यते । न । सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वजीवान्तर्गामित्वात् । जडतादात्म्याध्यासेन जीवस्यापि जडमायत्वात् तेन विना प्रकाश इति भावः । परब्रह्मेश्वरितो "नेति नेति" इत्यादिभूतानिः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भारतव्याख्यानकृतभाष्यदीपिका ।

ननु सत्यमीश्वरः सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन स किं कर्मेनिष्ठचेतनो यथा कुशाशाशुशालमिभ्रकर्माणि कृत्वा तत्फलानि सुखदुःखमोहात्मकानि भुङ्क्ते तथा सृष्ट्यादिकर्माणि गुणत्रयप्रयुक्तानि कृत्वा तत्फलानि भुङ्क्ते । किं वा ज्ञाननिष्ठचेतनवदुदासीन एवास्ते । नाद्यः भोक्तृत्वेन संसारित्वापातात् । न द्वितीयः उदासीनस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । अगोदासीनत्वं कर्तृत्वं चोच्यते इति चेन्न । परस्परविरुद्धत्वादनयोरेत्याशङ्कते । अथेत्यादिना उदास्त इत्यन्तेन नयेन । अथ ननु तत्र जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वे सति हे भगवन् ! किंशब्दं ब्राह्मेपयोतकः । ब्राह्मोक्तिरुच्छब्दश्च प्रहनस्वरूपपरमपि वाक्यद्वयमाशेषनभेदः । किं भवाद्देवदत्तवत् कर्मेनिष्ठसंसारिजीववदिह गुणविसर्गे त्रिगुणकार्यरूपे प्रपञ्चे पतितः स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वेन हेतुना ज्ञेन कृतानि कुशाशाशुशालानि सात्त्विकराजसादीनि कर्माणि तेषां फलमुपाददाति स्वीकरोति भुङ्क्ते इति यावत् । ब्राह्मोक्तिरिच्छाभात्माराम इवात्मयायात्स्यानुभवनिष्ठ इव उपशमस्वभावः

निवृत्तान्तर्बोद्धेन्द्रियव्यापारः । अत एव समजसदर्थेनः प्रेषाः धिततस्तद्रस्तुयायात्स्यज्ञान उदास्त इति परिहारं प्रतिजानीते । इतीति । इतीत्यभिह स्वर्षोशब्दे । न विद्याः न जानीमः कर्मेनिष्ठचेतनतुल्यतां ज्ञाननिष्ठचेतनतुल्यतां च न विदाम इत्यर्थः । किन्तुदासित्वं कर्तृत्वञ्चोभयमपि त्वयि विदाम इति भावः ॥ ३५ ॥

ननु परस्परविरुद्धमुभयमेकस्मिन् कथमुपपद्यते इत्यत्राहुः । न हि विरोध इति । न विरोधः अपि तूमधे भवति सम्भवति । कर्मभावनाया ब्रह्मभावनाया चाग्नितानां सर्वेषां चेतनानामन्तरात्मभूते तद्विषययो विविधविधिप्रशक्तिमति त्वयि सर्वमविरुद्धमित्यभिप्रायः । अविरोधापादकगुणजातेन ते विधिपन्नतो चादिप्रतिपत्त्यविषयताश्च वदन्तोऽविरोधमुपपादयन्ति भगवतीत्यादिना । भगवतीत्यादिभिः सत्सम्यक्तैः परैः कर्मब्रह्मोभयभावनाम्बितचेतनेऽप्यो वैलक्षण्यमुच्यते भगवति प्रयोपाङ्गुण्येऽपरिगणित्या असङ्ख्याता गुणानां कस्याद्यगुणानां गुणायस्य ईश्वरे भावनाद्वयान्वितचेतनानामन्तरात्मस्वभावगां कर्मादिभावनाम्बितचेतनसजातीयत्वेन दुर्बोधं माहात्म्यं यस्य अर्वाचीना इदानीन्तनाः विकल्पः संशयः तन्मूलको वितर्कः एव वा एव वेति वितर्कः तत्र यो विचारः किं युक्तमिति विचारः तद्व्यतरपक्षसाधकाः ये प्रमाणाभासाः प्रमाणावदानासमानाः तन्मूलकं वदुवाधिततर्कात्मकं शास्त्रं तद्व्यासेन कलिषं दूषितमन्तःकरणं तेनाधिकरोतीत्याधिकरण्यः नस्यादित्वात्कर्त्तरि ह्युः प्रारभमाद्यः उत्पन्न इति यावत् । स पुरवप्रहो पुराप्रहो तेषां तेषां चादिनां विवादानवसरे विवादाविषयभूते उपरताः निरस्ताः समस्ता मायामयाः प्राकृतदोषा यस्मिन् । प्रथमदशाधामुपसंहृतकार्यभेदेऽत एव केवले एककूपे मायां प्रति स्वयमन्तर्जाय तिरोभूय स्थिते को स्वर्थो दुर्बेद इव भवति कर्तृत्वकारयितृत्वासाधित्वानुमन्तृत्वफलप्रदोदासितृत्वादिकल्पः कोऽप्यर्थो न दुर्बेद इत्यर्थः । कुतः । स्वरूपद्वयाभावात् । स्वरूपे द्वयस्य विरुद्धाकारद्वयत्वाभावात् कर्तृत्वोदासितृत्वयोः परमात्मस्वरूपे विरोधाभावादित्यर्थः । अयं भावः । तावज्जागृत्यद्वयादित्वापारेषु स्वातन्त्र्यरूपं कर्तृत्वं प्रयोक्तव्यकर्तृत्वस्य कारयितृत्वात्स्मैरकत्वरूपं प्रयोजककर्तृत्वं चेश्वरस्वोपपन्नम् । न च कर्तृत्वस्वमनित्तमोक्तृत्वापत्तिः तादृशकर्तृत्वस्य कर्मावस्थात्वात्सात्त्विकत्वात्सत्त्वस्य चासितुरीश्वरस्येश्वरात्तरामावेकानिहकर्तृत्वाभावात् च स्वानिष्टापादकं कर्म स्वयमेव करोतीति वक्तुं युक्तमुदास्तत्वापाताक्तया लोके यथा स्वर्षाशुदासां साधारणकारणं सल्लिखं विशेषकारणं धीजं इत्यर्थे सर्वेष्वपि कार्येषु समानत्वात्प्रासीनः । ननुदा सत्त्वं नाम न साधारणकारणत्वमपि तु कर्तृत्वाकर्तृत्वोभयपरिहारेण अथस्वात्ममिति चेन्न । जगद्विषयकोदासितृत्वानुपपन्नमादि । तत्र कर्तृत्वमेव हि साक्षादनुपपन्नमस्मानिः । तर्हि विद्विषयकमुदासितृत्वमीश्वरेऽनुपपन्नमिति चेत्तुच्यते साक्षात्सुखदुःखादिसाधनभूत-

भीमहीराजवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुत्रवापुयवकर्मसकृत्त्वेन तत्कृतपरिहारात् तेष्वेव कर्मसु
माधीनवासनानुसारेण जीवमेकत्वेनाकृतपरिहाराच्च तद्विष-
यकृतमुवाप्तिरिति । एवं सवावस्थायां सर्वस्य दृष्टवासादी
कर्मसु प्रवृत्तस्य जीवस्योत्तरोत्तरं प्रवृत्तकत्वाद्नुमत्ता सर्व-
ज्ञामित्येन समाभितसंरक्षणरूपफलस्यापि स्वफलत्वात्फला
फलमत उपपत्तेः ॥३१॥३२॥ इति न्यायेन फलप्रद इति जीवस्तु रूपा-
कर्मसिद्धेयाकरत्वात्कर्मवृत्तवाप्रायाभोहितत्वाच्चिद्यथा निरो-
हितस्वभावाच्च कुशलकुशलफलमुपादत्त इति ॥ ३६ ॥

ननु विवादानवसरश्चेदमीदृशः तर्हि कथं विवादानामुद-
वस्तत्राहुः । समेति । समा विषमा च मानयेवां नेवां मतमाभि-
प्रायमनुसरसि चाद्विचप्रतिपत्तीरप्रतिविषय तूष्णीं भवन्ती-
त्यर्थः । अप्रतिषेधे दृष्टान्तमाहुः । यथेति । यथा सर्पादिभिर्यां सर्पा-
दिभिरग्निप्रतां मर्त रज्जुज्वलदोऽनुसरति न प्रतिषेधते एवं त्वं
चापि नामाविषयाद्विचप्रतिपत्तिमादी तूष्णीमास्ते इत्यर्थः ॥३७॥

एवं जगत्कृतृत्वरूपनिमित्तकारणात् जीववसरंसारिस्वादि-
शक्यं पण्डिता अयोपादानकारणात् स्वरूपे विकाराभयवशात्कु-
परिजहुः । न एवेति । वाऽयं निमित्तकारणभूतः स एव त्वं
सकलजगदुपादानकारणभूतोऽपि सर्ववस्तुषु देवादिपदाद्येषु
स्थितोऽपि वस्तुस्वरूपः निर्विकारस्वरूपः यथाकर्म "वस्तु कावा-
न्तरेणापि नाम्यसंक्रामुपेति वै । परिज्ञानादिस्मृतां तद्वस्तु
नृप ! तच्च किम् " इति कुनः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वे प्रत्यगात्मानः
शरीरं यस्य तस्य भावस्मरत्वं तस्मादेतन्निश्चिष्टसर्वजीव-
शरीरकत्वाच्छरीरभूतविद्विद्वत्त्वाच्चिकारायां न स्वरूपे
प्रसङ्ग इति भावः । अत एव सर्वगुणाभासः सर्वैस्त्रिदशिका-
कादिभिरपृथक्सिद्धविशेषव्यैरवभासन इति सर्वगुणावभासः
साक्षाद्भवस्याभयवैतनाचेतनविशिष्टत्वेनोपलक्षित इति भावः ।
समस्तपाठे गुणैः सत्त्वादिभिरवभासस्त इति गुणावभासाः
गुणकार्यदेहेन्द्रियादयः तैरुपलक्षितः तद्विशिष्टत्वेनोपलक्षितः
इत्यर्थः । अतस्त्वमेक एव पर्यवशेषितः एक एव समाप्त्र-
धिकारहितः पर्यवशेषितः एवं विधौ नाम्ब इति निर्णीत
इति भावः ॥ ३८ ॥

भीमहिजवच्यं अतीयं कृतपरत्नावर्षी ।

भगवत्स्वरूपनिर्धारणार्थं पूर्वपक्षवृत्ति । अयेति । सूत्रादि-
कर्मणि प्रवर्तमानो भगवान् अयेह गुणाविसर्गापतितः संसा-
रान्तःपाती देवदत्तपरवशतया क्लृप्तपुत्रवापुयवफलमुपादत्ते
किनयवोदास्ते नोपास्ते किम् । कुतः । आत्मारामः स्वमहिम्नि
स्थितः उपशमशीलः पूर्यान्वदानुभवः समञ्जसदर्शनः शुद्ध-
ज्ञानः एते प्रत्येकं हेतवोऽनुपादाने भवन्तीति न विदामो ह वाच
न पुत्रवापदे ह वाच्येत्याश्रयमज्ञानिन एवं वदन्तीति सूत्रयन्ति
न ज्ञानिन इति । कस्मिन् सति किं स्यादिति तत्राहुः । न हीति । कुशा-
बाकुशावस्योपादानमुपादानं चेत्युभयमितरत्र विदुश्चमत्र न
हि विदोः । कथं तत्राहुः । भगवतीति । भगवती को नु दुर्घट
इव मंचति सर्वेः सुघट एवत्यन्वयः । सौघट्यं बहुमिर्विशेष-
वैरुपपादयन्ति । अपरिगच्छतेति । न परिगच्छिताः गुणानां गच्छा

यस्य स तथा तस्मिन् कृत इत्यत्राहुः । ईश्वर इति । अस्मद्विगतघटकर-
वाक्यमस्मात्पुत्रमित्यर्थः । इतोऽपि गुणानाम् भगवत्तत्त्वं युक्तमि-
त्याहुः । अत्रभगवत्तत्त्वं । अपरिच्छेद्यमाहमत्वात् अयमीशः (१)
स्वच्छेतरद्वारत्वात्क्रान्तपरिच्छिन्ननिष्ठाधिकरणां मेयत्वाद् घटवदि-
त्यादिमहाविद्यासंख्यवितर्कस्य देवदत्तवदत्तं कुशाबाकुशा-
भोका न वेति निकल्पेन । अत्र कर्मणः पुरुषार्थहेतुत्वसमर्थमा-
दस्ति शास्त्रादिसङ्कतिरित्यादिब्रह्मण्यमीमांसया मयास्मिन्
गुणमे व्याप्नोऽवर्षीत्यादिविद्यमानेन प्रमाणावदवभासमानेन
यदीशो गुणमशरीरं स्थितस्मर्हि देवदत्तवदत्ततुःजभोगः
प्रसज्येत इत्यादिकृतकैः (२) चावगाहमाहात्म्यत्वादिनि
(३) तत्राहुः । अर्थाधीनेति । अर्थाधीना व्याप्यादिरहिताः विक-
त्वाद्यो येषु तानि तथाकानि तैः शास्त्रैः वैशेषिकादिभिः
कलिखेन व्याकुलितेनाप्तःकरखेन ममसा दुरवग्रहां येषां न
तथा ते च वादिनस्तेषां विवादानवसरे विप्रतिपश्यगांशरे
इतोऽपि विवादाविषय इत्याहुः । उपरतसमस्तेति । केवलज्जा-
मायाम् अद्वैतरूपसामर्थ्यमर्थार्थावच्छ्रयोपरतसमस्तमायामये
प्राकृतस्वभाववर्जिते एतन्निषेधेऽपि पुत्रवापुयवभोक्तृत्वं कथं न
विद्यते । ये वदन्ति ते मूढाः असुरप्रकृतव इत्यभिप्रेत्य अयमेव
समादधते । अरुपेति । "एकमेवाद्वितीयं निरनिष्ठो निरवयः", इत्या-
दिभ्यः । सुखी दुःखीत्यादिस्वरूपद्वयानुपपत्तेः न चायं संशयः
सुरागां स्तत्रः परतन्त्रो बाहो ह्यो दुःखी सुखी नु किं
इत्यादिसंशयः क स्वात्तजानिनां पुरुषोत्तम इति निरोधान्तिर्हि
ज्ञानिनः कथं वदन्ति चेदुच्यते । अतस्तगुणात्वात्पूर्य्यंशक्तिरत्वाच्च
स्वात्तज्वादिक्मेव जानन्ति । तदुक्तम् ।

तस्यानन्तगुणात्वाच्च पूर्य्यशक्तिरनो हरेः ।
स्वानन्तवादिक्मेवाव्य विदो जानन्ति निश्चयात् ।
इति निरवयवस्य जीवस्य पुत्रवापुयवभोक्तृत्वं युज्यते ।
घटकरवाहुयंत्स्य बुद्धवत्त्वाच्च सर्वशः ।
तच्छक्रेरविदां जीवं परतन्त्रं वदत्यमुम् ।
एवं दुर्घटया शक्त्या होऽज्ञानां परतन्त्ररः ॥

इति वचनात् । यथा । पारतन्त्र्येण कुशाबाकुशादिकमनुभवनि
किम् उत स्वात्तन्त्र्येणोदास्त इति संशयं न विदामः किं
त्वनन्तशक्रेरनन्तगुणस्य हरेः पारतन्त्र्यादिकं कुतो घटत
इति निश्चिनुमः अस्मिन्नर्थे च स्वतन्त्रः परतन्त्रो बाहो ह्यो
दुःखी सुखी नु किम् इत्यादिमानमनुसंधेयमितोऽपि न घटत
इत्याहुः । न हीति । विरोधो हि यस्मात्स्मानुभवमेकस्य न युक्त-
मित्यर्थः । ननु निश्चयस्य हरेः गुणित्वमन् अकिञ्चनसंशयत्वं

(१) अत्रसाध्ये अयदद्वयं बुद्धिस्थानपरमेष्ठ । परिच्छेदे
निष्ठा अधियता यस्येति व्युत्पत्त्या परिच्छिन्नत्वसमानाधिकरणा-
इत्यर्थः । अनाक्रान्तेत्यन्तमस्य विशेषणं तथा च आत्मवृत्तिरत्वात्मे-
तरद्विस्त्रेतेतदुभयाभाववात् यः परिच्छिन्नत्वसमानाधिकरणां धर्मः
तदधिकरत्वात्वं साध्यमिति दृष्टान्ते घटत्वादिधर्ममादाय साध्य-
स्तत्विनिर्वाहः । पक्षे आत्मत्वादिधर्ममादाय साध्यसिद्धावपि तस्य
परिच्छिन्नत्वासिद्धेः तस्मानानाधिकरत्वरस्य निवेशः ।
(२) परिच्छेद्यमाहात्म्यत्वात् ।
(३) तद्गुणानामपरिच्छिन्नत्वं कथमित्येवाप्याह ॥

श्रीमद्भगवद्गीतातीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वल्पतिरिक्तगदितस्य माहात्म्यम् अत्रात्मनोचरस्य विचार-
विषयित्वम् अकृतुः कर्तृत्वमित्यादिसर्वं दुर्घटमिति तत्राहुः ।
अगवतीति । तर्हि उपाधिमेवाहौघंयपरिहारोऽस्तिवति तत्राहुः ।
स्वरूपेति । ननु "मम निश्चितशरीरविभिन्नमानत्ववि विलसत्कवचे-
ऽस्तु कृष्ण आत्मा" इत्यादि कथं सङ्गच्छन् इति चेत्तत्राहुः ।
समेति । सममतीनामनम् सच्चिदानन्दसङ्गं ब्रह्मेति यथायु-
क्त्यानुसरति तथात्वेन प्रकाशस इत्यर्थः । विषममतीनाम-
सुरप्रकृतीनां मतमभूतिरित्यसुरा इति मिथ्याबुद्ध्या दुःखी
छिन्नो विद्ध इत्याद्याकारेण हृद्यस इत्यर्थः । अत्र हृद्यन्तमाहुः ।
यथेति । यथा रज्जुजलद्वयः सर्पोऽयमिति मन्दाग्धकारे मन्दिने-
न्द्रियस्य ज्ञानं स एव पुनराद्योकादिना जांकिते स्थले
निर्दुष्टेन्द्रियस्य रज्जुजलद्वय एव इति तदुक्तम् ।

यथा रज्जुः सर्पं धिया रज्जुबुद्ध्यावगम्यते ।
तथा यथार्थबुद्ध्या वा मिथ्याबुद्ध्यावगम्यते ॥
स्वच्छेषैव महाविष्णुः फलद्वभ्यानुसारतः ।

इति तथा स एव पुनर्भगवान् सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपोऽप्रति-
हतस्वरूपः "वासनादासयेद्वस्तु नित्याप्रतिहतस्वनः" इत्यादः तादात्म्यं
किं न स्यादत्राहुः । सर्वेश्वर इति । प्रत्यगात्मत्वेन सर्वेश्वरत्वं हरेरे-
वेत्याहुः । सकलति । ननु कुलाद्यादिषु ब्रह्मकारणत्वमस्तु नास्तः
परिच्छिन्नत्वापत्तेः । तथा च सकलकारणकारणत्वमथुक्तमत्राहुः
सर्वप्रत्यगिति । सर्वेषामपि प्रत्यगात्मत्वेनास्तयामित्वेन तत्तद्व-
स्तुनत्तच्छेषादिकारणत्वेन अपरिच्छिन्नस्यापि आकाशवदुपपत्तेः
तद्वन्तः स्वस्य तत्तद्दृष्टात्प्यदोर्भावप्रतिः स्यादत्राहुः । सर्वेति ।
सर्वगुणानामाभासेन सम्बन्धकाशेनोपलक्षितो ज्ञानिभिः सम्य-
गदृष्ट इत्येवमुच्यते इत्यर्थः । न च स्थानभेदात्तस्य भेद इत्याहुः
एक इति । "स वा एव आत्मा नेति नेति" इत्यादिपरिशेषलक्षणाप्र-
माणात् एक एवेति निश्चित इत्यर्थः । महतामनुभवापरपर्याय-
साक्षिप्रत्यक्षं हरेरेकत्वे निर्दोषत्वे संसारनिवर्तकमहामहिमत्वे
प्रमाणात्माहुः । अथेति । विष्णुषु वा विष्णुना असङ्ख्येयानि निरन्तर-
सेवितया नितरां स्वप्नमानेन निरन्तरतेन निरन्तरेण स्वरूपमुक्तेन
हे मधुप्रथम ! यस्मात्सर्वं सर्वोत्तमः सर्वगुणपूर्णः सर्वोत्तमना
निर्दोषः सर्वोत्तयोमी अथ तस्मादेकान्तिनो हरावर्षितशरीरेन्द्रि-
यप्राणासर्वेष्वाः भागवताः ये एते कथं त्वत्पर्यायानुजसेषां
विष्णुत्वमि एवेत्यन्वयः । ह वाच इत्येतेर्निपातेः "परमः
पराधीः" इति श्रुतेः महिम्नः परमपराधीत्वं सूच्यते सर्वभूत-
प्रियाः संन्यासिनोऽजातशत्रवस्तेषां सुहृत् सर्वभूतानां परेणाभी-
ष्टकर्तृत्वात् प्रियश्च सुहृश्च परेयं प्रियनामेति वचनात् निर-
न्तरं सन्तुष्टमनसः अघिसर्जने कारणात्माहुः । स्वार्थेति । यत्र त्वत्त्वं
रणाजसेषायां परिवर्तः परिभ्रमणं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितु-
मुपोद्दानमाहुः । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेवात्ममयं यस्य स तथा
त्रिभुवनस्य य उपद्रवः सोऽवश्यं परिहर्तव्य इति ध्यानना-
येर्निशेषगामिति ज्ञातव्यम् । एवमेवोत्तरविशेषणानि अभिप्राय-
गर्भाणि त्रीणि नयनानि यस्य स तथा नृनिह इत्यर्थः "विष्णो-
न्नेसिंहनामाभि त्रिनेत्रां प्रादिकानि तु" इति वचनात् नृसिंहसुह-
र्षेनाद्यस्त्रिनेत्रादिनामानः त्रयो लोकास्त्रिलोकविषयाः ज्ञान-
लक्षणाः प्रकाशाः यस्य स तथा सर्वज्ञ इत्यर्थः । त्रिलोकस्य

त्रिलोकनिवासिनो जनस्य मनोहरोऽनुभाषो यस्य स तथेति वा
"मायागुणव्यतिकराद्यदुर्वासासि" इति वचनाद्भिभूतत्वं इत्युच्यते
देवाद्यां न तु स्वरूपत्वात् अपिशब्दान्मत्स्याद्य एव साक्षा-
द्भिभूतत्वं एव गम्यते "विषयभावस्य पात्रधारसर्वं विष्णोर्वि-
भूतत्वं" इति च ये विभूतिशब्दाद्या दितिजाद्याऽभूयन् तेषा-
मनुपक्रमसमयः क्षयप्रारम्भकाद्योऽयमिति मत्वा स्वाम-
मायया स्वरूपभूतेच्छया स्वमहिम्ना शुक्रशोणितसम्बन्धमन्त-
रेण वा सुराद्याकृतिभिरवतीर्थं यथापराधं त्रैलोक्यापहरणा-
द्विजक्षणापराधमनुसृत्य ब्रह्मादीनां भूतवानसीत्यन्वयः । मिथि-
ताकृतिभिर्नरसिंहादिभिः सुराद्याकृतिभिरित्यनेन विभूतिर्त्वं
विभूतिमिति ज्ञानव्ययम् । किं बहुकेनापेक्षितं वक्तव्यमिति तत्राहुः ।
एवमिति । यदि मन्यसे कर्तव्यं तर्हीति शेषः । किं चेद्
कर्तव्यमिति प्रार्थयन्ते । अस्माकमिति । हृद्यनिगडानां हृद्याव्य-
शुद्धानां अक्रशङ्गादिखाच्छानानां स्पष्टतया धारणानामसात्क-
तानां तद्वद्भूतानामनुकम्पया रञ्जितं स्निग्धं च विशदं निमग्नं
च रञ्जितं चारु च शिशिरं शीतलं च यस्मिन् तेन युक्ते-
नावकांकेन निरीक्षणोपविगच्छितं निर्गतं च मधुरं च मधुरितं मुख-
रितं मन्दं च यद्ब्रह्मस्तेनामृतकक्षया युक्तेनेति शेषः । वचोब्रह्म-
णामृतकक्षयेति वा बुभुक्षितवालयत्सर्वज्ञस्य तव हृद्यभा-
वातिरेकादुत्कथितमिष ब्रह्मज्ञापनमस्मदीयं तद्वद्ब्रह्मज्ञाननि-
मित्तमित्याभिव्येष्टाहुः । अथेति । दिव्यमायया स्वरूपेच्छया विनोदो
लीला यस्य स तथा निकायानां राशीनां ब्रह्मस्वरूपेण बहिः
प्रत्यगात्मस्वरूपेणैति यथा देशादिक्रियाविशेषणं तेषां देशाका-
शादीनामुपादानोपलम्भकतया कारणात्प्रपकत्वेनोपादानत्वे-
नोपालम्भकत्वेनेति वा सर्वमनुभवतः आकाशशरीरस्याकाश-
वत् सूक्ष्मरूपस्य "आकाशशरीरं ब्रह्म" इति श्रुतेः लिङ्गशरीरस्य
व्यावृत्त्यर्थं परब्रह्मण्य इति मुक्तजीवस्य व्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति ।
साक्षात्परब्रह्मत्वं चित्प्रकृतेरप्यस्तीत्यतः परमात्मन इति । हिरण्य-
रेतसोऽग्नेः महाप्रकाशस्य विष्णुलिङ्गादिभिरव्यप्रकाशैरभिक्रम्यैः
ज्योतीश्च यतस्त्वमस्माकं सर्वापदां परिहर्तासि अतो वयं वत्का-
मेन त्वाद्ब्रह्मनक्षत्राणां वाच्छया तव पादकमलच्छायामुपगताः
तनुपसक्तानाम् "अर्थादि भगवो ब्रह्म" इति समित्पाश्यादिभ्यवच्छरणां
गनानामस्माकं तत्कार्यमुपकल्पय समर्थस्त्वत्प्रेमयः । बहुप्रार्थन-
यैव ज्ञानीष्टफलप्राप्तिः स्यादिति दर्शयितुमेवं गद्येन विज्ञापितमेव
पद्यप्रबन्धेन विज्ञापयन्ति । अथो इति । तेजांसि सामर्थ्यलक्ष-
णानि ॥ ३५—४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

किन्निर्बन्धं तु नियन्तुं न शक्नुम इति यद्भिर्मुक्तानास्तेषु सोऽल्ल-
यठमाहुः । अथेति । तत्र सृष्ट्याहो कर्मणि देवदत्तवत् संसारि-
जीवविशेषवद्विद्यया गुणविसर्गेपतितः सन् अकृतशुभाशुभयोः
फलं देवतियगाद्यनारूपमुपादत्ते । आहोस्त्रिंशो तद्दे-
वदत्तरूपेऽपि विद्ययात्मारामः सन्नित्यादि ॥ ३५ ॥

यत्र विद्या सम्भाव्यते तत्राविद्यापि सम्भाषिता स्यादिति
मायाशक्तिवृत्तिविद्याशक्तिमयेश्वरवादिनामुपहासार्थमिदमुक्तवन्तः ।
स्वमतं पुनः स्फूर्तिमभिनयन्त इवाहुः । न हीति । उभय-

श्रीमद्भिरुच्युक्तमिदं कर्मसम्भवं ।

मपीदं विरुद्धं भगवति नैव विद्यते । तत्र हेतुः । स्वरूपद्वयाभावात् । संसारिजीववद्वयत्वमुक्तत्वावस्थाविशेषाभावात् । अत्र त्वे हि मुक्तत्वं तथा दिव्यातिदिव्यतत्त्वावतारादिलक्षकोऽप्यर्थो बुध्दौ न भवति । यतः आत्ममायां निजेच्छाशक्तिमत्त-
ज्ञीय मध्ये निधाय तत्र तत्र सहायत्वेन संपाद्य तिष्ठति सती-
त्यर्थः । उभयत्र हेतवो भगवतीत्यादयः ॥ ३६ ॥

तर्हि कथमन्वया प्रतीतिर्द्विमुक्तानां तत्राहुः । समेति । अनि-
क्षितबुद्धीनामित्यर्थः । तदेव स्थापयितुं जीवमुक्ताद्वैलक्ष्यमाहुः ।
स एव हीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भिरुच्युक्तमिदं कर्मसम्भवं ।

शिष्टानां पावनं हि दुष्टानां संहारं विना न भवतीत्यन्तर्गत-
संहारस्य पालनस्यापि बुद्धेयत्वमाहुः । अथेति । द्वेषद्वेषः प्राकृत-
जीवो यथा गृहादिकं निर्माय तत्र मित्रशत्रुद्वन्द्वानादिगहने
संसारे प्रविश्य स्वरूपधर्मधर्मफलं सुखदुःखं भुङ्क्ते तथैव
तत्र भवानित्यादरे त्वमपि गुणोऽयः सस्वरजस्तमोऽयौ विविधः
सर्गो येषां तेषु गुणविसर्गेषु देवासुरराक्षसादिषु परस्पर-
विघातिषु मध्ये पतितः उपेन्द्रकृष्णारामाद्यवतारेषु शिष्टपा-
लनदुष्टनिग्रहयोः प्रवृत्तः भोगैश्वर्यसुखं सङ्गामादिधर्मदुःखञ्च
यत् प्राप्नोति तत् किं पारतन्त्र्येण कर्मधीनत्वेन स्वरूपयोः पुण्य-
पापयोः कुशलाकुशलं सुखदुःखमुपाददाति स्त्रीकरोति आहो
स्त्रि किं वा समजसद्वेशनः अप्रच्युतचिच्छक्तिकः उदासो
साक्षित्वात् सुखं दुःखं स्त्रीकरोतीति न विद्वान्मः तत्त्वं न
विद्यः ॥ ३५ ॥

विरोधमुक्त्वा भक्तानां मते तस्य परिहारमाहुः । नहीति । विरु-
ध्यत इति विरोधः । उभयम् आत्मारामत्वमप्राकृतसुखदुःखित्वं
च त्वयि न विरुद्धमित्यर्थः । नह्यस्यदृष्टान्तेन त्वयि विकल्पो
युज्यते अतर्क्यैश्वर्यत्वादित्यविरोधे हेतूनाहुः । भगवतीत्यादि । प्रथमं
सुखदुःखित्वं भगवतीत्यादिपदद्वयेनाहुः । भगवतीति "ज्ञानशक्ति-
वशैश्वर्यवीर्यतेजास्त्वशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेतुगुणा-
विभिः, इति वैष्णवोक्तं प्राकृतज्ञानादिपदशैश्वर्यवर्तनाज्ञानमूलकं
सर्वमेव प्राकृतं सुखदुःखं त्वयि नास्तीत्यवगतम् । ननु तर्ह्यन्ये सुख-
दुःखे मयि कृतस्ये तत्राहुः । अपरिर्गातगुणानां प्रभवस्यत्व-
भक्तवात्सल्यवादीनां गणा यस्मिन् तेन ह्यसुरराक्षसादिश्यस्व-
रूपानां प्रहाद्विभीषणादीनां पाण्डवयादवादीनां नित्यपार्थ-
दानां साधकभक्तानामप्यनन्तानां भक्ताभासानामस्मदादिदेवा-
णाञ्च कष्टे वृत्ते मति तत्राहुः संहारार्थं विविधप्रयासज्ञापितस्य
त्वदीयदुःखस्य तथा तेषामेव तत्रादिपदुत्तीर्णानामवग्रहजाव-
ल्यमानसत्वानां कादम्बिनीवृष्यमाशाभृत्सिक्तानामिव लब्ध-
भवदर्शनानां परमसुखे वृत्ते सत्यज्ञतस्य तत्र सुखस्य च भक्त-
वात्सल्यप्रभवस्यैकनिदानत्वात्प्राकृते एव ते सुखदुःखे भवतः ।
किञ्च । सुखदुःखे अपि ते चिन्मयसुखरूपे एव प्रेम्णाक्षिच्छक्ति-
सारवृत्तित्वात् । किं पुनर्ज्ञानदेव्यादीनां वैदेह्याश्च सम्भोगविप्र-
कम्भजनितं सुखदुःखं ते तु प्रमपरमकाष्ठामयत्वात् परम-

सुखरूपे एव स्तः । ततश्च चित्स्वरूपस्य तत्र चित्स्वरूपयोः सुख-
दुःखयोः सममायास्यात्मारामत्वं सुखदुःखवशैश्वर्याद्विरुद्ध-
मेव प्रतिपादितम् । नन्वेवं कैरपि दार्शनिकैर्नाहं निरूप्ये तत्राहुः ।
ईश्वरे त्वग्नि इदितव्यानां तेषां निरूपणायोग्यता युक्तैवेति
माधः । यतोऽनवगाह्यम् "भक्त्याहमेकया प्राह्यः" इति स्वद्वयनात्तेषां
भक्तिहीनानामवगाहनानहं माहात्म्यं यस्मिन् । ननु युष्मत्प्रतिपा-
दिते मयैश्वर्याणां प्रेम्णाश्च चिन्मयत्वे तेषंहृद्य एवानुपपत्तयः
उद्गृह्यन्ते तत्राहुः । अर्वाचीना वस्तुस्वरूपासंस्पर्शो विकल्पा-
दयो येषु शास्त्रेषु तैः कथितं स्वाकुलं यद्वस्तुः करणमाशयः तत्र
आचोरेते सदैव चापि त्वत्तिष्ठन्ति ये दुरवग्रहाः दुराग्रहास्तेषु
चादिनां नानाबाहोद्गाहवतां विवाद्स्वानवसरे भगोचरे तत्र
विकल्प एव वा एव वेत्याकारः कितर्कः किमत्र युक्तमित्यनिश्चयः
विचार इत्यमेवेति निश्चयः । तत्र प्रमाणाभावाः कुत्सितास्तर्का
इति । नन्वनुपपत्तौ सत्त्वां कृतो विवादाभावस्तत्राहुः । उपरताः
समस्ता मायामयाः मायिकाः पदार्था यत्र तस्मिन्निविता विवादादीनां
मायाशक्तिकार्यत्वात् तत्र तु माया मायिकपदार्थातिरिक्तव-
स्तुत्वात् कुतो विवाद्प्रसक्तिसम्भावनापीत्यर्थः । ननु तदपि युष्म-
त्साहाय्यार्थं समुद्रमग्ननादौ पाण्डवसाहाय्यार्थं सारथ्यद्वयादौ
वाक्पारुण्यार्थं जरासन्धाद्युपद्रवोत्थमवपचायनादौ । कर्मणि
प्रत्यक्षत एव सर्वैरेद्यमानं मदीयदुःखं कथं चिन्मयं सुखरूपं भवे-
दित्यत आहुः । केवल एवेत्यादि । त्वयि मायाशक्तिविनाभूते सत्त्वे
या आत्ममाया अचिन्मयवोगमाया तामन्तर्ज्ञीय मध्ये कृत्वा
को ष्वर्थो बुध्द इति त्वदनुभवे सुखमये क्रः प्रवेष्टुं शक्नुयादिति
मात्र प्रत्यक्षादिप्रमाणां प्रवर्तत इति भावः । "अचिन्मयाः क्वचि
भावा न तांस्तर्कैः योजयेत्" इति वचनत्वात् । नन्वचमिच्छन्त्याशक्त-
स्त्रीकारेण मम भगवत्स्वरूपेण भक्तवात्सल्यार्थसुखदुःखा-
दिमस्वश्च ब्रह्मस्वरूपेण सर्वत्र तादृश्यादात्मारामत्वमिति स्वरू-
पद्वयस्य कमेण धर्मद्वयमस्तु तत्राहुः । स्वरूपद्वयाभावादिति । एक-
स्यैव भगवत्स्वत्व निर्विशेषज्ञानगम्यत्वमेव भगवत्स्वमिति दूरवर्तिभिर्ज्ञानिभि-
रलौकिकविशेषप्रहयासमर्थैस्त्वमेव ब्रह्मसमीपवर्तिभिर्भक्तैर-
लौकिकविशेषप्रहयासमर्थैर्भगवानिति स्वमन्वोच्यते इत्यर्थः ।
तत्र कृपायाः परमाणुरवपरमहृत्स्य एव दूरत्वसमीपत्वयोर्हेतु
हेयो ॥ ३६ ॥

किञ्च । तदपि संसारपरम्परानिश्चयार्थं तेषामभक्तानां मनं
नैवोच्छिन्नीकरोतीत्याहुः । समा ब्रह्मविषयत्वात् विषया नत्प्रानिकृ-
त्यवस्था मतिर्थात् । यद्वा । स्वरूपभूताऽयां ब्रह्मत्वभगवत्स्वत्वाऽयां
समर्थाप्येकत्वेऽपि त्वयि विषया मायातीतस्य ब्रह्मणा एव माया शाय-
त्ये सति भगवत्त्वमित्येवं धैर्यवती मतिर्थायां तेषां मतमनुसरामि
प्राप्नोति मतमेवाहुः । सर्पादीभ्यां रज्जुखण्ड इव ब्रह्मण्यत्मारामत्व-
मेव सत्यं भक्तवात्सल्यवादीनां तु मायाप्रत्यायितत्वात्तन्मूलकं सुखदुः-
खादिकमलौकिकमेवेति नैवास्ति विरोध इति ॥ ३७ ॥

यस्मादेवं तस्मात् सर्वज्ञानमपहाय त्वद्भक्तममममममम
व्यमनुसराम इत्याहुः । स एव पूर्वोक्तभगवत्स्वादिशेषगा-
विशिष्ट एव वस्तुस्वरूपः । चास्तववस्तुस्वरूपः सर्वेषां प्रत्य-
गात्मत्वात् इन्द्रियागोचरत्वात्प्रत्यक्षोऽपि सर्वेषां गुणानां
बुद्ध्यान्द्रियादीनामाभासैः प्रकाशरूप आधिक्येन क्षिप्तः ज्ञातः

श्रीमद्भगवत्कर्मवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अनुमित इत्यर्थः । यदुक्तम् “गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्” इति । पर्य-
वशेषितः मायामायािकवस्तुमात्रनिषेधेन “नेति नेति” इत्यादिभ्रुति-
भिरिति भागवतामृतदृष्टाः “विना शारीरवेषदत्त्वं विना भूम्वा-
दिसंश्रयम् । विना सहायांस्ते कर्माधिक्रियस्य सुदुग्मम्” इत्याद्याः
कारिकाः अनुसृत्य पुरवबोध इत्यादीनि गद्यानि व्याख्यातानि ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवत्प्राणादिकं भगवत्कृपां विना न जानन्तीत्युक्तम् । अथ कुशा-
लविमोहितजीवानुप्रवृत्तिकीर्षया स्वोकविश्वहनौ भगवति सर्वा-
त्मनि स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषे केचिदासकमन्वेऽनासक्तं पुरुष-
विशेषमीश्वरमपि बाह्या मन्यन्ते तन्मतद्वयविरोधमारोप्य निरा-
कुर्वन्ति । अथेति । तत्र स्वकृते विश्वस्मिन् देवदत्तवत् यथा देव-
दत्तः पारतन्त्र्येण विषयपारवश्यतया गृहादिकं विधाय तत्र
स्वकृतशुभाशुभं फलं भुङ्क्ते तद्वद्वान् गुणैर्विधितया सुख्यन्ते
इति सर्गाः देवमनुष्यादिवेदास्तेषु पतितः प्रविष्टः स्वकृतकु-
शलफलमुपाददाति तर्हि स्वतोऽपास्तसमस्तकामत्वेन विभ्रुते
त्वयि इदं बुभुक्षुलक्ष्यं विरुद्धं स्यादिति भावः । आहो स्वित्
देवदत्तयदित्यत्रापि योजयम् । यथा देवदत्तः मुमुक्षुः सन् आत्मा-
रामः स्वकृपानन्दवृत्तः उपशमशीलोऽस्तदाहः समञ्जसदर्शनः
उदास्ते भोगाबुदासीनो भवति तद्वद्वानस्ति तर्हि सर्वनिय-
न्तृत्वसर्वात्मत्वमुक्तोपसृत्वादिना विभ्रुते त्वयि इदमात्माराम-
त्वोपशमशीलत्वादिकं मुमुक्षुलक्ष्यमपि विरुद्धं स्यादिति भावः
इतिशब्दः पूर्वपरामर्शपरः इति पूर्वार्कं विरोधद्वयं न विद्वामः
त्वयि न विश्वः ॥ ३५ ॥

तदेवाहुः । नहीति । ईश्वरे बुभुक्षुमुमुक्षुसर्वजीवनियन्तरि
स्वकृतकुशलभोक्तृत्वेन बुभुक्षुत्वम् आत्मारामत्वोपशमशीलत्वादिना
मुमुक्षुत्वञ्चेत्यभयं नास्ति स्वकृपद्वयाभावात् स्वकृपे ईश्वरस्वकृपे
तद्वयस्याभावात् ईश्वरंशभूतजीवधर्मत्वाद्बुभुक्षुत्वमुमुक्षुत्वद्व-
यस्येत्यर्थः । हि हेत्वर्थः । अतो हेतोनं विरोधः इति नकारस्वो-
भयत्र योगः । ईश्वरे बुभुक्षुविशेषयोः बुभुक्षुत्वमुमुक्षुत्वाभावे-
षोपपादयन्ति भगवति “ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेतुगुणैर्नृप” इति सच्छास्त्रोक्तः । अपरि-
मिताः अनन्ताः स्वाभाविकाः गुणगणा यस्य तस्मिन् उप समीपे
आधेयधिनियम्यकार्यत्वादिना रताः स्वस्वावस्थां प्राप्ताः समस्ता
मायामया तच्छक्तिमयाः महदाद्यः सृष्टिधेलायां यस्मात्तस्मिन्
संहारधेलायां च आत्ममायां प्रकृतिमात्मशक्तिमन्तर्धाय आकृष्य
केवले कारणो को न्वर्थो भोगमोक्षादिरूपो दुर्घटः न कोऽपीत्यर्थः ।
स्वतोऽपास्तसमस्तकामत्वात् अथार्वाचीना माधुनिकाः विकल्पा-
दयो येषु इदमेव मुख्यं प्रमाणमित्येवं प्रमाणतया भासमानेषु
कुत्सिता घेद्विरुद्धाः तर्कयन्त प्रतिपाद्यन्ते इति तर्काः विधया
येषां तैः शास्त्रैः कलिखं गलिनं यदन्तःकरणां तदाभ्या ये
पुरवग्रहाः पुराग्रहास्तैरेव वादिनां विवादस्य नास्त्यवसरोऽ-
वकाशो यस्मिन् तत्र विकल्पः ईश्वरो नास्ति अस्ति नेति
वितर्को वेदविरुद्धो विधिपदार्थवादः विचारो वेदविरुद्धस्वक-
ल्पितपदार्थचिन्तनम् ॥ ३६ ॥

सर्वभेदकोऽपि तान्सन्मार्गं न नियोजयति प्रसृत तदनुकम्

तानभोगमौ पातयितुं तन्मतमनुसरस्वीत्याहुः । समविषममतीना-
मिति । समे सर्वात्मनि सर्वकारणकारणो सर्वेश्वर इति तस्मिन् विषम-
मतीनां तेषामन्यशास्त्रनिष्ठानां मतं स्वपराकृष्णत्वापादकं
सिद्धान्तमनुसरति “यमेऽयो लोकेऽयं उज्जिर्नावति तं साधु
कर्म कारयति यमेऽयो लोकेऽयोऽधो जिनीवति तमसाधु कर्म
कारयति” इत्यादिवाक्यान्वत्रानुसम्भेधानि । तत्र दृष्टान्तमाहुः । यथा
सर्पोऽयमिति धीर्येषां तेषां मतं सर्पतया भासमानो रज्जुलपटः
अनुसरति तद्वत् ॥ ३७ ॥

एवमन्यशास्त्रविमोहितविवादाविषयत्वं भगवत् उपपाद्य
स्वतः प्रमाणभूतभ्रुत्युक्तीत्या भगवन्तं स्तुवन्ति । स एवेति । स
एव सकलजगत्कारणभूतः सर्वस्मिन् वस्तुनि कार्यमात्रं वस्तु-
स्वरूपस्तत्तद्रूपवाकारः सर्वेषां प्रत्यञ्जानां जीवानां खांशानामात्मा
आश्रयः स्थितिप्रवृत्तिप्रदस्तस्य भावस्तरत्वं तस्मात्सर्वेश्वरः
सर्वे सत्त्वाद्बो गुणा आभासन्ते प्रतीयन्ते येषु प्रत्यादिमरकुशा-
न्तेषु तैर्धार्थ्यत्वमेत्येत्त्वादिस्वासाधारण्यगुणायुक्तैः सर्वाधारत्व-
भेदकत्वादिसासाधारण्यगुणायुक्तः सञ्चितः ज्ञापितः । एवं सकल-
जगत्कारणत्वात्सर्वचेतनाञ्जनपदार्थगर्भोऽपि एकः सजातीयपदा-
र्थान्तरशून्यः एवकारेण विजातीयपदार्थान्तरशून्यः पुनर्भूषो
भूयः पर्यवशेषितः परितः सर्वभ्रुतिसमन्वयेन सर्वविरोधपरिहा-
रेण च अवशेषितः सर्वकारणत्वेन वर्णित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

और भी एक संदेह है किसी एक संसारी देवदत्त के-
तुल्य इस संसार में पद के आप भी परतंत्र होकर अपने
कर्मों के सुख दुःखों को भोगते हो अथवा आत्माराम शम
दम शील स्वभाव वाले दिव्य ज्ञान वाले होकर संसार से
उदासीन रहते हो इस बात को हम लोग नहीं जानते हैं ॥ ३५ ॥

तथापि भगवान् आप में इन दोनों बातों के होने का विरोध
नहीं है क्योंकि भगवान् तो असंख्यात गुण वाले हैं ईश्वर
हैं उन के माहात्म्य को कोई नहीं जान सकता है तो गवीन
नैवायिकादिकों के विकल्प वितर्क विश्वर दुष्टप्रमाणा
कुतर्क शास्त्र आदिकों से जिन के अंतःकरण भ्रान्त हांगये-
हैं तिन आप्रह वाखों के विवाद के अवसरसे दूर हैं समस्त
माया प्रपंच से दूर हैं केवल स्वरूप हैं आत्ममाया को अपने
में धारण किये हैं तिनको कौन सा मर्थ दुर्घट होसकता
है क्योंकि आप तो कर्ता अकर्ता दोनों अभिमान स्वरूप से
रहित हैं ॥ ३६ ॥

ज्ञानी अज्ञानी दोनों को आप दोनों प्रकार देखते हो जैसे
कि रस्सी का टुकड़ा भ्रान्त को सर्प सा दीखता है और कौं
रस्सी दीखता है ॥ ३७ ॥

फिर विचार करने से वेही आप सब वस्तु में वस्तु-
स्वरूप ही सर्वेश्वर हो सब संसार के कारण के कारण ही
सब जीवों के अंतर्धीमी होने से सब बुद्धि आदि गुणों के
प्रकाशक होने से जाने जाते हां एक आपही सब के दोषमें
गिने जाते हो ॥ ३८ ॥

अथ इवाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्पन्दमानानवरत-
सुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतप्रिय-
सुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरन्तरं निर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन ! पुनः स्वार्थकुशला
ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वचरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ॥ ३९ ॥

त्रिभुवनात्मभवन ! त्रिविक्रम ! त्रिनयन ! त्रिलोकमनोहरानुभाव ! तत्रैव विभूतयो दितिजदनुजा-
वयश्चापि, तेषामनुपक्रमसमयोऽयमिति स्वात्ममायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधं
दण्डं दण्डधर ! दधर्थ एवमेनमपि भगवन् ! जहि त्वार्धमुत यदि मन्यसे ॥ ४० ॥

अस्माकं तावकानां तव नतानां तत ! ततामह ! तव चरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां
स्वच्छिन्नविवरणोनात्मसात्कृतानामनुकम्पानुरञ्जितविशदरुचिरशिशिरस्भितावलोकेन विगलितमधुरमुख-
रतामृतकलगा चान्तस्तापमनघार्हसि शमयितुम् ॥ ४१ ॥

अथ ह भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकल-
जीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहा-
वस्थानविशेषं तदुपादानोपलम्भकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात् पर-
ब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद्विस्फुलिङ्गादिभिरिव हिरण्य-
रेतसः ॥ ४२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अतस्त्वङ्गकिरेव परमपुरुषार्थ इत्याहुः । अथ हेत्यादिपर्यावर्तं
इत्यन्तेन । यस्मादेवमभूतस्त्वं परमेश्वरः । अथ ह्वाव अत एव हि ।
हे मधुमथन ! परमभागवता एते त्वत्पादाभोजानुसेवां कथं मुहूर्त-
दुर्विसृजन्तीत्यन्वयः । हि यस्मात्स्वार्थं पुरुषार्थं कुशला निपुण्याः ।
अत एव आत्मा त्वमेव प्रियः सुहृदश्च येषां ते साधवो रागादि-
गन्ध्याः । तत्र हेतुः । तव महिमैवामृतरससमुद्रस्तस्य विप्रुषा विन्दु-
मात्रेण सकृदवलीढया आस्त्रादितया स्वमनसि निष्पन्दमान-
मतिशयेन क्वच्यन्निरन्तरं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः
सुखलेशाभासा येषां ते । अत एव भगवति स्वयि नितरां निरन्तरं
निर्वृतं च मनो येषां ते । यत्र यस्यामनुसेवायां सत्याम् ॥ ३९ ॥

प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनेत्यादिना यावत्समाप्तिः । त्रिभुवन-
मात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य त्रिभुवनस्यात्मा भवनं चेति वा
त्रयो विक्रमा यस्य त्रिलोकान्तरनीतिं तथा त्रयाणां लोकानां
मनोहरोऽनुभावो यस्य । एवं चतुर्धा सन्ध्याऽह्युः । तेषामनुपक्रम-
समय उद्यमकावो न भवतीति मत्वा । हे दण्डधर ! एवं यथा
दण्डं दधर्थं भूतवानस्येवमनं त्वाष्ट्रमपि जहि यदि मन्यसे हस्तं
यदीच्छसि ॥ ४० ॥

प्रथमं तावत्त्वदीयानामस्माकमन्तस्तापं शमयितुमर्हसि । ताव-
कानामित्यत्र हेतुः । हे पितः ! हेपितामह ! तव चरणनलिनयुगलध्या-
नेन शानुबद्धो हृदये निगडः शृङ्खला येषाम् । स्वच्छिन्नविवरणो
निजमूर्तिप्रकटनेन स्वीकृतानाम् । केन । अनुकम्पयानुरञ्जितं सानु-

रागं च तद्विशदं रुचिरं शिशिरं च स्मितं तन्महिनेनाष-
लोकेन तयानुकम्पयैव विगलितो मधुरो मुखरसः प्रियवाक्
सेवामृतकला तथा च ॥ ४१ ॥

किञ्च । अस्मदभिप्रायस्त्वया ज्ञायन एव किमत्रास्माभिर्यि-
ज्ञापनीयमित्याहुः । अथ हे भगवंस्तवास्माभिरिह कियान्वार्थ-
विशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः । यथा हिरण्यरेतसोऽंशस्त-
दंशभूतैर्विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथा तवास्माभिः
कार्यैरप्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भायां विशेषणानि ।
अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमानतया दिव्यमायया चिन्तो
यस्य । अत एव सर्वजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु प्रवृत्त्यरूपेण
प्रत्यगात्मात्पर्यामी तद्रूपेण च बहिरपि प्रधानरूपेण त्वाकाश-
देहावस्थानविशेषाननुलक्ष्यानुभवतः । कथम् । तेषामुपादान-
योपलम्भकतया च उपादानस्योपलम्भकतयेति वा । अत एव
सर्वेषां प्रत्ययानां सुख्यादीनामपि साक्षिणः । साक्षिण्यं हेतुः ।
आकाशवर्णितं शरीरं स्वरूपं यस्य । अखिलार्थं हेतुत्वम् ।
साक्षात्परब्रह्मणां निरुपाधः परमात्मनः सुखसत्त्वमूर्तश्च ॥ ४२ ॥

श्रीगङ्गीरारात्रवाच्यैकनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत एव भवाननितरसाधारण्योदारहृदितियोंगपरिशुद्धम-
नोब्राह्मो नित्यनिरुपाधिकापरिच्छिन्नजानम्बानुभवरूपो जगत्स-
द्विस्थितिसंज्ञितबीजः सावैश्वसत्यसङ्कल्पवाच्यपारमित्युक्तसागरोऽ-

भीमश्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नितरसाधारणविधिविधिप्रशक्तिरशेषचिद्विच्छरीरकः सर्व-
श्वरः सर्वसमाप्त एव त्वच्छरणारविन्दमधुरसास्त्राद्गन्शीखा-
स्वामिबिस्मरन्तोऽनन्तस्त्रिरफलरूपमुक्तिं प्राप्नुवन्तीत्याहुः । अथेत्वा-
दिना पर्यायसंत इत्यनेन गद्येन । अथ ह्येष ननु भगवानत एव
हेति वाच्यः । हे मधुमयन । परमभागवता एकान्तिनोऽनन्यप्रयोजनाः
त्यत्पद्मभुजसंवा कथमुद्वा विभूजन्तीत्यन्वयः । हि यस्मात्ते स्वार्थ-
कुशलाः पुरुषार्थनष्कपकुशलाः अतः कथम्भूताः आत्मा त्वमेव प्रियः
सुहृदेषु येषां साधवः साधुवन्ति परेषामभीष्टमिति साधवः रागा-
द्विहिताश्च । तत्र हेतुः । तव महिमेवाभूतरससमुद्रस्तस्य विप्रुषा
विन्दुमात्रेण कथम्भूतया सकृद्वलीढयास्त्रादितया स्वमनासि
निष्कम्भमानमतिज्ञेयं अवाग्निरन्तरं सन्ततं सुखं तेन विस्मा-
रिताः इष्टाः ऐहिकाः भूताः आमुष्मिकाश्च विषयाः सुखसंज्ञा-
भासा येषां ते सर्वभूतानां प्रिये सुहृदि च सर्वान्तरात्मनि
भगवति त्वयि निर्दूतं सुखितं मनो येषां ते चरणाम्बुजसेवां
विशेषयन्ति । यत्र त्वच्छरणाम्बुजसेवायां मुक्तिपर्यन्तायां सत्यां
पुनरयं संसारो न पर्यायसंतं न परिहृतिं प्राप्नोति
निवर्तन इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवमभिष्टयाय प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनेत्यादिना । हे त्रिभुव-
नात्मजवन । त्रिभुवनस्यात्मान्तःप्रविश्य नियन्ता भवनमाधवश्च
तस्य सम्बोधनम् । एवमप्रेऽपि । त्रयो विक्रमा यस्य सर्वान्तरात्म-
नस्तथाविदितमन्तरं नास्ति त्रिविक्रमस्य तवासाध्यमपि नास्तीति
भावः । हे त्रियनयन । त्रयश्चन्द्रसूर्याग्रयो नयनानि यस्य बाह्य-
मप्यविदितं नास्तीति भावः । त्रयाणां लोकानां मनोहरोऽनुभावो
यस्यास्मदभिज्ञमितमपि तव कर्त्तव्यमेवेति भावः । एवं सम्बोध्य
विज्ञापयन्ति यद्यपि दितिजा हनुजाश्च तवैव विभूतयोऽनन्तेषां
बोधोपायाच्चन्तनमनुचितं तथापि तेषामनुपक्रमोऽयमित्य-
भ्युदयकाशोऽयं न भवतीति मत्वा पूर्वं यथा स्वात्ममायया
आत्मसङ्कल्पेनैव उपात्ताभिः सुरादिसंमिभितैर्जलचराकृतिभिः
सुराद्यवतारैर्मत्स्वकूर्माद्यवतारैश्चेत्यर्थः । तत्र सुराकृतिरुपेन्द्राव-
तारः । नराकृतिः रामकृष्णादिः मृगाकृतिर्वराहादिः यथापराधमप-
राधानुसारेण दण्डं विरोधिनिरसनरूपं दण्डं कृतवानसि । एवं हे
भगवन् ! एवं त्वाष्ट्रं वृत्रमपि जहियद्युपमन्यसे हन्तुं यदीच्छसि ॥४०॥

एवं प्रस्तुतं विज्ञाप्य स्वानुप्राहकं तद्वाक्यं धातुकामास्तं
प्राययच्छे । अस्माकमिति । हे तत ! रक्षक ! पितामहेति वाच्यः ।
तावकानां त्वदीयानाम् । तत्र हेतुः । स्वखिङ्गविवरणेन आत्मीयवि-
ग्रहप्रकाशनेन आत्मसात्कृतानामात्मीयत्वेन परिशुद्धीतानां तव
चरणाम्बुजध्वजेनैव अनुयुक्तं तशीकृतं हृदयं तदेव निगद्यो येषां
तेषां नः यनुकम्पारमाद्विषया कृपा तयानुरजितं सानुरागं च तादृ-
शद् कश्चिदं च स्मितं तत्सहितनावलोकनेन तथानुकम्पयैव
निगलितो मधुरो मुखरसः प्रियवाक्सैवामृतकला तयान्तस्तापं
शामयितुमर्हसि ॥ ४१ ॥

अपरमहिमशालिनस्तवास्माभिर्विज्ञाप्यभेतत्किमदित्याहुः । अथे-
त्यादिना हिरण्यरेतस इत्यनेन । अथ । ननु हे भगवन् ! अस्मा-
भिर्विज्ञापनीयस्तव कियानर्थः प्रयोजनं स्यात् । तत्र इष्टान्तः ।
विष्णुलिङ्गादिभिरिव हिरण्यरेतस इति । विष्णुलिङ्गादि-
भिरिवाग्नेः कार्यभूतैर्हिरण्यरेतसः कारणभूतस्याग्नेरिव त्वत्का-

यंभूतैरस्माभिर्विज्ञापनीयः कारणभूतस्य तव कियानर्थ इत्यर्थः ।
कार्यकारणभावमात्रपरोऽयं इष्टान्तः । उभयोरप्यचेतनत्वे वि-
हिततद्वधृत्योरसम्भवात् । यद्वा । अग्नेर्विष्णुलिङ्गादिभिः क्रि-
मायाः प्रकाशः कियान् । तथास्माभिर्विज्ञाप्योऽर्थस्तव किय-
नित्यर्थः । यद्वास्माभिः कथम्भूतैरिवात्र इष्टान्तः । यत्र विष्णु-
लिङ्गा अग्न्यायस्तसत्सास्थित्यादिमन्तस्तथा त्वदायत्तसत्तादिमन्त्रि-
रिति । कथम्भूतस्य । तथाखिङ्गजगतानुत्पत्तिस्थितिखेपु निमि-
त्तायमाना विक्रयमाया या दिव्या माया सैव विनोदः परि-
करो यस्य सकलजीवसमूहानामन्तर्हृदये ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण
प्रत्यर्जीव आत्मा शरीरं यस्य तत्स्वरूपेण ब्रह्मशब्दाच्चेन
जीवशरीरकत्वेन स्वरूपेणेत्यर्थः । बहिः प्रधानं प्रकृतिः रूपं
यस्य प्रधानशरीरकत्वेन “यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथिवी शरीरम्”
इति श्रुतेः । देशकालदेहावस्थानविशेषाननुल्लङ्घयानतिक्रम्यानु-
भवतः व्याप्तस्य । यद्वा । तेषामुपादानोपलम्भकतयानुभवत इत्य-
न्वयः । तेषां देशकालदेहादीनानुपादानं स्वीकारः । एतस्मिन्
देशे काले देहे एतत्सुखदुःखादिमुपादेयमित्येवं रूपमुपादानं
तस्वोपलम्भकतया अभिज्ञापकतया निदानेन सह सर्वज्ञानजनक-
तयानुभवतः व्याप्तवत इत्यर्थः । सर्वप्रत्ययसाक्षिणः सर्वजीवानां
चित्तवृत्तिसाक्षिणः आकाशशरीरस्याकाशो दहराकाशः स
एव शरीरं मूर्तिरस्य आसमन्तात्प्रकाशते प्रकाशयति आकाशः
अप्रकाशं सर्वस्य प्रकाशमपरिच्छिन्नं ज्ञानं तदेव शरीरमाकारो
यस्मेति साक्षात्परब्रह्मणः मुख्यवृत्त्या परब्रह्मशब्दाच्चवक्ष्य
परमात्मनः लोकत्रयमन्तःप्रविश्य धारकस्य ॥ ४२ ॥

भीमजीवगोस्त्राभिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदेवं बहिर्मुखानाक्षिप्य तद्भक्तान् स्तुवन्ति । अथ हेति ॥३६-४१॥

अथ भगवन्निति सम्बोध्य ब्रह्मपरमात्मरूपत्वेऽपि भगवत्प्रप-
त्यस्यैव भैष्ठ्यमभिप्रेतमतः प्रधानरूपेण चेति सर्वभैष्ठ्यरूपेणानि
भगवदात्मेन ज्ञेयर्थः । आकाशशरीरस्येति आ सर्वतः काशते
विराजते यत्तत् परं ब्रह्मैव शरीरं यस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

तदेवं बहिर्मुखानाक्षिप्य तद्भक्तान् स्तुवन्ति । अथ हेति । सकृ-
दप्यवलीढया आस्त्रादितया जनितेन सुखेन प्रेमानन्देन एका-
न्तितनः त्वत्सैवैकतानमानसत्वात् देवस्यादीन् अनुपासीनाः ।
तदपि देवस्यादयस्तेषु बहुतरमेव प्रसीदन्तीत्याहुः । सर्वेषां भूतानां
प्रिये सुहृदि सर्वेषामात्मनि चेति । त्वत्सेवायां सत्यां तं
सर्वेऽपि सेविता एव बभूवुरिति भावः । स्वार्थकुशला इति । तेन
त्वत्सेवात्यागिनः कुयोगिप्रभृतयः स्वार्थेचारिनः एवेति
भावः ॥ ३६ ॥

तद्भक्तेषु मध्ये सकामत्वाद्यमेवातिनिष्ठता इति द्योतयन्तः
प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनमात्मभवनं यस्य तद्भक्ता देवमनु-
ष्यादयो यत्र स्थित्वा त्वां सेवन्ते तद्विदमसुराक्रान्तासूदिति

भीमर्षिभवाय च कर्षिकृतसारायं दर्शनी ।

भावः । त्रिभिर्विक्रमैर्लोकान् नयसीति । यदेष त्रिभुवनं
धामनावतारे त्रिभिरेव पादैः प्रतियुक्तं ब्रह्मेः स्वकाशादीनाया-
स्मभ्यं दास्यसीति भावः । त्रिलोकात् । सम्प्रत्यपि त्रिलोकस्या
जनास्तवाद्भिर्भावं पश्यन्तु । दैत्यं संहरति भावः । ननु परार्हिसां
समुद्दिश्य मां यजध्वे तत्राहुः । तदेष विभूतयो यद्यपि तदपि
तेषामुपक्रमसमयो नायमिति ज्ञात्वा निवृत्त्याम इति भावः ।
तस्मात् हे दग्धधर ! पूर्वं यथा दग्धं दधयं एवमधुनापि उप
समीपकाञ्च एव ॥ ४० ॥

एवं स्तुत्वा कृपाबलाकमधुरमाश्वान्नागमृते प्रार्थयन्ते । अस्मा-
कमिति । हे तत ! तान् । तनामह ! हे पितामह ! तव अर्यान्नि-
नयुगलमेव ध्वानानुबद्धद्वयस्य निगडः शृङ्खला येषां स्वच्छर्या-
रविन्दामनोमधुपमाकण्डं न शक्नुम इत्यर्थः । स्वलिङ्गविभ-
रणेन निजमूर्तिप्रकटनेन विगलितः मुखचन्द्रप्रशिःखनः मधुरो
मुखरसः प्रियवाक् स एवामृतकला तथा च ॥ ४१ ॥

तव स्वयि कियानर्थविशेषो विज्ञापनीय इत्यन्वयः । प्रत्यगात्मा
अन्तर्यामी तद्रूपेण बहिरपि विषयेषु प्रधानं भावा इन्द्रि-
यादिकं तद्रूपेण देशश्च कालश्च देहस्थानस्थानविशेषो वाह्या-
दयश्च ताननतिक्रम्य अनुभवतः । तेषां देवादिजीविकायानाम्
उपादानतया करणत्वेन उपलम्भकतया प्रकाशकत्वेन च दृष्टानं
विज्ञापनीयं जानन इत्यर्थः । आकाशबद्धवैराक्ष्यं शरीरं यस्य
हिरण्यरेतसो बह्वर्धिसुखिङ्गादिभिस्तरकणाभूतैरिवास्माभिः ॥ ४२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अथ "कारणं तु भ्रमेयम्" इति भूमिमुपवृंहयन्तः संसारनिवृत्तये
त्यङ्गजननेय कर्तव्यमिति सूत्रयितुं शिष्टाचारमाहः । अथेति ।
हे मधुमयन ! तव महिमासूत्ररत्नसमुद्रस्य विप्लवा विन्दुना मकु-
द्वलीढया एकवारमप्यास्वादिनया स्वमनसि निर्यन्द्मानेन
प्रकथमानेन अनवरते न अभाप्तेन सुखेन विस्मृताः दृष्टभूता
देहिकामुष्मिका विषयसुखलेशाभासा येस्ते भगवति नितरां
निरन्तरं निवृत्ते मनो येषां ते । अन एव स्वार्थकुशलाः आत्मा
परमेश्वरो भवान् प्रियः सुहृद् येषां ते । त्वच्छर्याम्बुजानुमेवां
कथं विलुप्तानि नैव विस्मृजनीत्यर्थः । यत्र सेवयां सत्यामयं
संसारपर्यावर्तः जन्ममरणप्रवाहः पुनर्न भवति ॥ ३६ ॥

वयमर्षार्थिभ्येन स्वच्छक्रेषु निकृष्टा इति सूत्रयन्तः प्रकृतं
विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनेत्यादिना हे त्रिभुवन ! विराड्द्वय ! आरमनेन
श्रेयैव मयं यस्य हे तथाभूत ! त्रिषु कालेषु विविधः क्रमः
पराक्रमो यस्य हे तथाभूत ! कालानवच्छिन्नपराक्रमः त्रिषु
कालेषु अनादरोऽनुभावो यस्य हे कालानवच्छिन्नानुभाव ! यद्यपि
द्वित्रिजादयोऽपि तद्वैश्विभूतयः तथापि यतस्तद्रूपक्रमस्य
त्रैलोक्यपराजयोद्यमस्यायं कालो नास्ति इति हेतोः । हे दग्ध-
धर ! यथा स्वकीयेषु मत्केषु वा आरमनस्तव माया कृपा सुरत-
राद्याकृतिविधेयापरायं दग्धं स्वभक्तप्रतिकूलेषु भूतवानमि
एवमेतं स्वाष्ट्रमपि यदि उत मन्वसे हन्तुमिच्छसि तर्हि
जहि ॥ ४० ॥

अतिहेम्ययुक्ताः शीघ्रं कृपां प्रार्थयन्ते । हे तत ! पितः । हे तना-
मह ! तव अर्यान्निनयुगलध्यानमेवानुबद्धां दृष्टये निगडो येषां
तेषाम् । स्वलिङ्गविभरणेन स्वमङ्गलमूर्त्योर्विष्कारेण स्वचारमसा-
रकृतानामनुकम्पया रञ्जितो विशदो विपुलो रश्मिरो वः स्मिता-
यलोकः तेन विगलितया मधुरया मुखामृतरसकलया आस्त-
स्नापं हे अनघ ! प्रायुपकारादिवासनारूपाघशून्य ! धामयितुम-
र्हसि ॥ ४१ ॥

सर्वात्मनि सर्वत्र स्वयि अस्माभिः किं विज्ञापनीयमिति सह-
प्राप्तमाहुः । अथेति । हे भगवन् ! यथा हिरण्यरेतसः अग्नेस्तद्देशभूते-
र्धिसुखिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथास्माभिरंशभूतेरिव तव
कियानर्थविशेषो विज्ञापनीय इत्यन्वयः । तत्र हेतुगर्भाय विशेष-
ग्यानि अखिलजगतागमन्तकोटिब्रह्मायडानामृत्पस्यादिषु निमित्ताव-
मानया परमकारणेन स्वया महदादिभावं नीयमानया दिव्य-
मायया चित्तोद्दो यस्य सकलाः सपरिकराः जीविकाया
जीवसमूहा येषु तेषामल्लिखानां जगतामन्तकोटिब्रह्मायडानामन्त-
र्दृष्टेषु बहिरपि ब्रह्मवत्यगात्मरूपेण ब्रह्म च तत्पदार्थलक्षणं
प्रत्यगात्मस्वरूपं च पदार्थलक्षणं तयोः समाहारब्रह्मैक्यम् । ब्रह्म-
रूपेण स्वांशभूतजीवरूपेण स्वशक्तिरूपेण च तेषां सकलजीवि-
कायानामुपादानतया उपलम्भकता प्रकाशकता तथा च देशादिक-
मनतिक्रमयेति यथादेशकालदेहावस्थानविशेषमनुभवतः अनप्य
सर्वप्रत्ययसाक्षिणः आकाशवर्षिमेखमप्राकृतं यस्य शरीरं
तस्य ॥ ४२ ॥

भाषा टीका

हे मधुमयन ! इसी हेतु से जो आपकी महिमा कृपा समुद्र रत्न
का समुद्र है उसके एक विन्दु भाव से एक चारभी आम्बाहन
करी भक्ति से हुआ जो अपने मन में अचल निरन्तर सुख
निस से देखे सुने सब विषय सुखों के लेशमात्र भूल जाने है
जिन के ऐसे एकान्तिपरमभागवतजन सब भूतों के सुहृद
सर्वात्मा भगवान् में अनिश्चय से निरन्तर खगे हुये मन में सुखी
होकर यदि ये स्वार्थ में चतुर हों तो अपने सुहृद आपकी
अर्या कमल की सेवा को क्यों छोड़ेंगे जिन में कि फिर वह
संसार का भ्रमण नहीं होता है ॥ ३६ ॥

हे भगवन् ! तीनों भुवन आपके स्थान हैं तीनों लोक में आप
काही प्रभाव है तीनों लोकों में आपकी सीखा है वनुज
दैत्य ए मय आप की ही विभूति है तथापि यह उनके
उपद्रवका काल नहीं है इसलिये अपनी माया से देवता
मनुष्य मृग नृसिंह हयग्रीव जलचर आकृतियों धारण कर के
अपराधक अनुरूप दग्ध वृते हो निर्मा प्रकार इन धृतासुर
को भी मारा यदि आपकी इच्छा होना कृपा कीजिये ॥ ४० ॥

हे तत ! हे पितामह ! हे अनघ ! हम आपके दाम् हैं आप
के चरणोंमें नम्र हैं आपके अर्या कमल युगल में ध्यान
में हमारी शृङ्खला येषां हैं आपने अपनी मूर्ति का दर्शन
कराकर हम लोगों को अपना बनाया है सो आपके कृपा
अनुगम युक्त अति निमग्न अति सुन्दर अति शीतल तारा
युक्त नेत्रों के भबलोकन से तथा मन्दाहाम से तथा मुख से

अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणाशतपलाशच्छायां विविधवृजिन-
संसारपरिश्रमोपशमनीमुपभृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ॥ ४३ ॥

अथो ईश ! जहि त्वाष्टं प्रसन्नं भुवनत्रयम् ।

प्रस्तानि येन नः कृष्ण ! तेजांस्यस्त्रायुधानि च ॥ ४४ ॥

हंसाय दहूनिजयाय निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयज्ञसे निरुपक्रमाय ।

सत्सङ्गहाय भवपान्थनिजाश्रमाप्तानन्ते परीष्टगतये हरये नमस्ते ॥ ४५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथैवमीडितो राजन् ! सादरं त्रिदशैर्हरिः ।

स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दितः ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठाः ! मदुपस्थानविद्यया ।

आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया मयि ॥ ४७ ॥

किं दुरापं मयि प्रीते तथापि त्रिबुधर्षभाः ! ।

मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति तत्त्ववित् ॥ ४८ ॥

न वेद कृष्णः श्रेय आत्मनो गुणावस्तुदृक् ।

तस्य तानिच्छतो यच्छेद्यदि सोऽपि तथाविधः ४९ ॥

स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ।

न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतो हि भिषक्तमः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

विगलित जो मधुर वचन अमृत तिसके लेश से हम लोगों के भीतर का जो हृत्नासुर के भयरूप ताप तिस-
को आप शांत करने के योग्य हो ॥ ४१ ॥

अब हम लोग आपको किमघात का विहायन करमके हैं
क्यों कि सम्पूर्ण संसार की उत्पत्ति स्थिति प्रलय की नि-
मित्त जो दिव्यमाया से आपका खेलमात्र है और आप
सब जीवों के हृदय के भीतर ब्रह्म रूपसे अन्तर्यामी रूप
से रहने हो बाहिर में प्रधानरूप से रहते हो इसीसे देशकाल
वेद निगके विशेषोंके उनके उपादान कारण होने उनके
उपलम्भक होनेसे आप अनुभव करते हैं। सबकी बुद्धिके सबी
हो आकाशादि सब तत्त्व आपके शरीर हैं आप साक्षात्
परब्रह्म हो परमात्मा हो सो जैसे अग्नि के भागे चिनगारी कुछ
गिनतीमें नहीं आती हैं तैसे हम आपसे कुछ जताने नहीं
सकते हैं ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अत एव सर्वज्ञत्वादेव वर्यं यत्कामेन यस्य कार्यस्य
कामेनोपसादिताः प्रापिनास्तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्पय
सम्पादयेति । अरुणमेव शतपलाशं कमलं तस्य छायां विविधैर्बु-
जिनैर्यः संसारपरिश्रमस्तस्योपशमकरीमुपभृतानां प्राप्तानाम् ॥ ४३ ॥

पूर्व भक्तेयत्कर्षोक्तस्तत्कामशाङ्का माभूदिति स्वकामं कथयन्ति ।
अथोऽनन्तरमेव ॥ ४४ ॥

शीघ्रं तद्विधाय पुनः प्रणमन्ति । हंसाय शुजाय हरये
आर्तिहराय ते नमः । शुद्धत्वे हेतवः । दहूनिजयाय हृदयाकाश-
निकेताय । निरीक्षकाय । बुद्ध्यादिसाक्षिण्यं । कृष्णाय स्वदानम्-
रूपाय ।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो याश्च निवृत्तिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति निवृत्तः । आर्तिहरत्वे हेतवः । मृष्टं रुम्भिकं यज्ञो मृष्ट्य । निव
पक्रमायादिशून्याय । सद्भिः सङ्गृह्यत इति तथा तस्मै । भव-
पान्थो भवरूपे पथि वसेमानस्तस्य जनस्य निजाश्रमामौ स्वश-
रणप्राप्तौ सत्यां संसारस्यान्ते परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमा
गतिः फलं यस्तस्यै ॥ ४५ ॥

श्रीभरुणामिहानभाषार्थदीपिका ।

अभिमतः सन्तोषिनः ॥ ४६ ॥

मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तस्माद्द्वितीयं विद्यया ज्ञानेन । ज्ञानम
देभ्यो न संस्वारितं तस्य स्मृतिर्यथा । न हि विरोध उभयमित्या-
दिना । कर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्माधिकारयोक्तः भक्तिश्च यथा भवति ॥४७॥

अथ ह भगवद्विद्यादिना भक्तेः सर्वोत्कर्षोक्तेर्भक्तमनि-
तमिति । किमिति ॥ ४८ ॥

यद्युक्तं द्वैतैः स्वरूपं तदुक्तपथास्माकमित्यादि तस्मात्पदानं
रूपार्थोर्मामनुचितमित्याशयनाह । न वेदोति छाड्याम् । गुणेषु
विषयेषु तद्वद्दर्शा । तान् विषयान् । तथाविधोऽपि एव ॥ ४९ ॥

कर्म न शक्ति । प्रवृत्तिमार्गं न शक्ति हि । अपथ्यं यथा न
राति न ददाति भिषकमः सद्यैः ॥ ५० ॥

श्रीमद्गीतराजवाचार्थकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

यत् एवमगोर्विष्णुस्त्रिंशद्वा इव तदावत्सत्तादिमन्तः
अन एवास्माकं तदुपकल्पय तत्कार्यमुपकल्पय तस्माद्भव किन्तत्
यत्कामेन यत्प्रयोजनकामेन यत्तदुपपन्नादिनाः । तदु दिनिजदनुमानामपि
मदायत्सत्तादिमत्त्वार्थिक विभेदेण स्वकार्ये साधयेत्तदुपकल्पने इत्या-
शङ्कां निराकुर्वन्तः स्वार्थमनो विधिपति । परमगुणं भवत्तद्व्यव-
धेशतपदाशे कुशंशये तयोद्देश्यामुपस्थानानामभिधानां प्रपञ्चा-
नामिति भावः । कथम्भूतां छायां विधिपतिर्जनैः पापैः संस्वारस्य
परिभ्रमः तद्व उपशमनीम् उपशमयन्त्यनन्तमुपशमनीं तान् ॥४३॥

तदुपकल्पयेत्येतद्वै विद्यदपति । अथो इति । अतः हे इहा !
भुवनत्रयं प्रसन्तं त्वाष्ट्रं हृत् जहि वेन त्वाष्ट्रं हे कृष्ण !
गोऽस्माकं तेजांस्यस्त्रायथायुधानि च प्रस्तानि ॥ ४४ ॥

तद्विषय पुनः प्रयामति । इत्यायेति । इत्याय निरस्त-
निष्कलक्षणीय प्रणतसिंहये वा इह इदयपुण्डरीकं तदेव
निखयं यस्य तस्मै अस्मदीयदुःखाभिजातेति भावः । निरीक्ष-
काय चित्तवृत्तिसाधिये न कापत्येनास्माभिर्निष्ठापितमिति भावः ।
कृष्णाय भद्रापहरणेन भूमेः सुखकराय सुष्टयशसं विद्युत्-
कीर्तये प्रपञ्चार्तिहरणेन न त्वापकीर्तिरापि तु निष्कलक्षु
कीर्तिरेवेति भावः । निरुपक्रमः निर्गतः उपक्रमः अस्मदुद्योगो
यस्मात्तस्मै त्वत्प्रपत्तिव्यतिरेकेण नास्माकमुद्योगोऽस्तीति भावः ।
सतां स्वशासनानुवर्तिनां सङ्गहाय स्वीयत्वेनाज्ञाप्रदाकाय भय-
पान्थाः संसाराध्वगस्तेपां निजाधमाय स्वगृहभूताय यथा
"पान्थः स्वशरणां यथा" इत्युक्तरीत्या स्वगृहं प्राप्य सुख्यति
तथा भवपान्थानां निजाधमाय न केवज्जमैहिकदुःखदाय अपि स्वा-
मुषिकसुखदाय वेति भावः । शश्वत्सदा गरिष्ठा
गतिः फलतद्रूपाय निरतिशयपुरुषार्थरूपाय हरये तृप्तं नमः प्रपञ्चा-
गामनेकाधर्तिकाधिर्मातिकाहदुःखहरणशीलाय तुष्टं नमः
॥ ४५ ॥

एवं वेदैः संस्तुतो विद्यापितश्च भगवानुवाचेत्याह मुनिः ।
हे राजर् ! त्रिदशैर्देवैः सादरमेवमीडितः स्तुतो भगवास्त्व
स्वकीयमुपस्थानं स्तोत्रमाकर्षयामिगच्छितः तान्प्रत्याह ॥ ४६ ॥

उक्तिमेवाह । प्रीत इत्यादिना वाचद्वय्यापारिस्माति । हे सुर-
भेष्टाः ! मदीयमुपस्थानं विद्यया स्तुत्यात्मिकाया विद्ययाहं वा पुष्पध्वं
प्रीतः विद्यां विदितव्यं । यथा अग्न्या ययानया विद्यया पुंसां ताव-
त्समस्तकस्तत आत्मैश्वर्यस्मृतिर्देहातिरिक्त्यात्मनोपहतपाप्मत्वादि-
गुणा एककृपात्मैश्वर्यस्मृतिश्च भवति ॥ ४७ ॥

यद्यपि मयि प्रीते सति हे विद्युत्पर्यभाः ! किं दुरापं किं दुर्लभं
न किमस्ति स्वयंमपि आच्छिन्नं सुजन्ममेवेति भावः । तथापि
मयेकान्तमतिरत्नप्रयोजनप्रियया मतिर्यस्य । अत एव तस्य-
विष्णुसोऽप्यार्थकञ्चिदपि न वाच्छति मां प्रमाद्य प्रतिपक्ष-
जयकामा यूपमत्प्रविद्यो मन्दबुद्धय इति भावः ॥ ४८ ॥

एतदेवापवादयति । नेति । गुणेषु शब्दादिविषयेषु वस्तुदक
पुरुषार्थहरित एव कृपयाः इन्द्रियवद्वयः पुमानात्मनः स्वस्य
श्रेयो निरतिशयपुरुषार्थरूपं न वेत् एव तान् शब्दादीनिच्छाः
तस्य पुंसः तान् शब्दादीनीशोऽपि निरतिशयपुरुषार्थप्रदान-
समर्थोऽपि यः पुमान् यच्छेदद्याद्यदि सोऽपि तादृश एव कृपयाः
कृपयोन श्रेयोऽर्थाभिधेन धुम्पु पुरुषार्थं प्रार्थितोऽपि स्वयं परम-
पुरुषार्थप्रदानसमर्थोऽपि धुम्पु फलं प्रयच्छन्कृपया एवेति भावः ॥ ४९ ॥

एतदेव दृष्टान्तमुक्तेन विशदयति । स्वयमिति । निःश्रेयसं निर-
तिशयपुरुषार्थं तस्मात्तन् च विद्वान् स्वयमभिज्ञाय परमपुरुषार्थ-
तस्मात्तन्निर्वाहनाय केवलकर्मात्मिकादुःखताय कर्मैव कुर्वति
न शक्ति न बोधयति तथाहि भिषकश्चन्द्रः वाच्छतः कामय-
मानस्यापि रोगिण्यः अपथ्यं न राति न ददाति ॥ ५० ॥

श्रीमद्गीतजयध्वजतीर्थकृतपदप्रकाशिका ।

हेमचन्द्रप्रसादयोगे दधनिक्षयाय इत्याकाशानिवासाय
"तस्यान्ते सुविरे सुप्रभं तस्मिन्सर्वं प्रातिष्ठन्" इति श्रुतेः निरीक्ष-
काय खलनकर्मसाधये कृष्णाय "कृपिर्भूवाचकः शब्दो गाश्च
निर्घृतिवाचकः" इत्यनः सन्ततपुण्यांनशय कृतो पूर्णो पूर्णो बल-
प्राप्तो यस्य स तथा तस्मै निरुपक्रमाय अमजनकप्रयत्नम-
न्तरेण जगत्कथं "निरुपक्रमो हरिर्नित्यमप्रयत्नो ह्युपक्रमेत्" इत्यनः
सतां संग्रहो यस्य स तथा तस्मै भवपान्थाः संसारमार्गं वने-
मानाः तेषां निजाधमाय "निजमात्मीयनित्ययोः" इत्यभिधानं शश्व-
देकप्रकारा वारिष्ठा धर्मद्विरत्युक्तमा गतिर्मकिलक्षणा यस्मात्स
तथा तस्मै हरये आपत्परिहरणशीलाय ॥ ४५ ॥

अमुपस्थानं स्वाधिपत्यां स्तुतिम् ॥ ४६ ॥
मदीयमुपस्थानं लक्षणाया विद्यया पुंसामात्मैश्वर्यस्मृतिर्माहात्म्य-
स्मृतिः इति शक्तिश्च भवतीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

प्रीते प्रत्यक्षे तथापि फलप्राप्त्यनायासेऽपि भक्तिज्ञानप्रसादे-
श्रयोऽप्यत् । अत्र हेतुस्त्वैवविद्यति । अनेनायमाधिकारिषु सुकृपाधिक्य-
प्राप्तियोग्य इति ज्ञायते ॥ ४८ ॥

तन्वचित्थास्त्यभिलाषकस्य किं फलमिति तत्राह । नेति ।
यः कृपयाः कामानागिष्यन् स्वस्य मोक्षाय श्रेयो न वेत् । कुतः ।
गुणवन्तुदक स्वार्थेर्गमानां शब्दादिविषयानां वस्तुदक अमति-
हनत्वदर्शा नित्यवशानात्यर्थः । अदुर्गच्छतोऽर्थापत्तयकस्य तस्य

भीमद्विजयध्वजतीर्थेकृतपद्वरतावली ।

तान् कामान् यच्छेदद्यां त्वां भजमानस्य तथाविधफलदातृत्वं तत्र कथं युक्तमिति तत्राह । यद्विदिति । यदि स मां भजमानोऽपि तथाविधः नश्वरफलस्वीकारयोग्यः उत्तमाधिकारी न स्यात्तर्हि तस्मै योहिकान् कामान् दद्यां यश्च त्रैविद्याऽऽयुक्तो न स्यात् तस्मै स्वर्गात् कामान् दद्यामिति विशेषमभिप्रेत्याचार्यैरुक्तमो न भवति चेद्विदितव्याख्यातम् । यच्छेदिति पाठेऽयमर्थः । त्वद्भक्तादन्यः कथमिति तत्राह । नेति । गुणवस्तुदृक् त्रिगुणाजन्यशरीरादेवैस्तत्त्वज्ञानी दीनोऽपि मृग्यः श्रेयो मांश्चाख्यं न वेद् तद्विदितान्वद्वाच्छेद्य तस्य सधकस्य सेव्योऽपि तथाविधोऽयुक्तो न भवति चेत्तर्हि तादृशान् कामान् यच्छेदद्यात् मत्प्रेरित इति शेषः ॥ ४६ ॥

कथमयुक्तो न भवतीति तत्राह । स्वयमिति । विद्वान्तत्त्वोपपत्तिविशेषं जानन्नयुक्तमः स्वयमज्ञाय अज्ञानिने पुंस कर्मभिर्निःश्रेयसं न वक्ति नोपदिशति किं नू "तमेव विद्वान्" इति श्रुतेः । ज्ञानेनैव यथा पथमेव अभिविञ्चति ददाति नापथ्यमित्युत्पापेन भिषक् भिनत्त रोगं सिञ्चति आप्याययति प्राणमिति वा वैद्यः पानीयं वाञ्छन्तो ज्वरादिरोगार्तस्यापथ्यं पानीयादिद्रव्यं न राति न ददाति तस्मादनीदृश उत्तमो न भवतीत्यर्थः । ननु कृपणः कर्मणा सिद्धिर्कामिर्वादि नात्युक्तम इत्यभिप्रेतं तत्कथमुच्यते ॥

लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ।
यदि ह्यहं न वर्तेयं जानु कर्मययतन्द्रितः ॥

इत्यादौ भगवतेव कर्मविधानादत्राह । स्वयमिति । मादृशो विद्वान् स्वयं केवलैः कर्मभिरज्ञाय अज्ञानिने निःश्रेयसं न वदति किं तु ज्ञानद्वारा शुद्धान्तःकरणाय यथा भिषगपि केवलफलकामिन एव तादृशफलं दीयते अतः साकल्यफलस्वीकारयोग्य इति नियम्यते तर्हि किमर्थं तस्मै तादृशमपि दीयत इति चेन्न । युष्मद्भक्त्वेन फलदानस्य युष्मादृष्टत्वात्तदेव मम प्रियं युष्मत्कामाभावं तत्फलं न दद्यां भवतां च मत्प्रियकामिवादेतदाचार्यैरुक्तम् । युष्मत्कामो मत्प्रिय एवाभ्यथान दद्यामिति भावः ॥

विष्णोः प्रियं कामयन्ति देवा नैवाप्रियं क्वचित् ।
यद्यप्रियं कामयन्ति न रातीशो द्विनो यतः ।
इति । एतन् यदि पुरुषेण निष्कामेण भवितव्यं तर्ह्यस्मत्कामो निष्कलो भवतांऽनिष्टत्वादिति शङ्का माभूत् त्वापूहननस्य ममेष्ट्यानादिप्रमेव युष्माभिः कामितामत्यतो वाचायैः युष्मत्काम इत्याद्युक्तम् ॥ ५० ॥

श्रीमर्जुनोवास्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उत्कृष्टया पुनः कुरुऽनेव निन्दयन्ति । अयो इति ॥ ४४-४६ ॥
आत्मा जीवश्च इश्वरश्च आत्मेश्वरो । तयोर्भावः आत्मेश्वर्यम् उभयपदवृत्तः । तस्य स्मृतिविधेको यस्याः अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदित्यादिः ॥ ४७-४९ ॥
स्वयमिति । तस्मान्न बुद्धिर्देवं जनयेदित्यादिकम् । असमर्थोपदेष्टुं ययं क्षमम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

भीमद्विभवाथक्कवसिकृतसारार्थदीर्घिणी ।

अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कामनया चरणपद्मच्छायामुपसादिताः स्वयं त्वयैव प्रापिताः । तत्कार्यं स्वयमेव उपकल्पय सम्पाद्य । छायां कीदृशीमुपसृतानां भक्तानां परिभ्रमोपकामनीम् ॥ ४३ ॥

सर्वज्ञेयं स्तुतिषु शुद्धभक्तेरुत्कर्षकथनात् कर्तव्यं बुद्धिभेदददाति भगवांस्तथा सति प्रमाद्युत्पादिमन्तो वयं स्वर्गोपसृष्टेषु वैमुख्योदयात् पृथिव्यानेव पर्याट्टिष्यामोऽस्मद्भिरिण्य एवामरावर्तमानस्यास्य निराजिष्यन्त इत्याशङ्कया गार्भीर्याभावेन च स्पष्टमेव काममाहुः । अयो इति ॥ ४४ ॥

तत्र चरणयोः पतामः दीर्घं जहति वैकल्येन भीकृष्णकपिण्यं तं सर्वमेव स्वाभिलषितमभिरुच्यञ्जयन्तः प्रणमन्ति । हंसाय सारसारौ धिमृश्य सारप्राहिण्यौ । दृग्गिजयाय अस्मद्भुद्वयसरोनिकेताय । निरीक्षकाय तत्रास्मद्भुद्वयपु प्रस्तुतं काममपि निरीक्षमायाय । ततश्च मृष्टयशसे । अस्मत्प्रहाविपद्भायकत्वलक्षणां यशस्ते लोका गायन्तीति भावः । निरुपक्रमाय अस्मत्प्रवेदितकुल्येषूपक्रमं । त्रिनेत्रं नरतन्त्रादनसमर्थाय । किं तु सतां भक्तानामेव प्रयासेनापि सद्ग्रहो न चान्यथस्तुतां यस्य तस्मै "नमोऽकिञ्चनचित्ताय" इतिवचनात् । किञ्च । भवधर्मनिये पाण्यास्तेषामस्मदादिकुर्मीवानां शुद्धभक्तिरहितानामपि निजस्याभ्रमस्य प्राप्तौ अविद्यां तीर्त्वा स्वानन्दाधिगमे सतीत्यर्थः । संसारस्य अन्ते एव सत्यतो भाधेनेष्टा वाञ्छिता गतिः सायुज्यं सात्विक्यं दास्याद्विप्रेमा वा यतस्तस्मै ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ममोपस्थानं स्तोत्रमेव विधा तथा । आत्मेश्वर्येति । ये मामनया स्तुवन्ति तेषां मदीश्वर्यस्मृतिर्भवेत् । आत्मेश्वराधिक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजास ह्रासि पासीत्यतर्क्येश्वर्योक्तः ॥ ४७ ॥
अहो दौर्भाग्यं मूलंता च युष्मत्कामनया विधिया मां स्तुत्वापि मक्ति न प्रार्थयध्वे इत्याह । किमिति ॥ ४८ ॥

यद्यपि ययं मूर्खा विषयानभिज्ञसन्तः स्वमद्भाभद्रं न जानीथ तदप्यहन्तु निहन्तान् कथं युष्मभ्यं दद्यामि । न हि माता सुनेप्यः स्वहस्तेन शिशुं ददातीत्याह । नेति । गुणान् विषयानेव वस्तुपुरुषार्थं पश्यतीति सः । आत्मनः श्रेयो न वेद् । तस्य तस्मै तानेव यो विद्वांसपि यच्छेत् सोऽपि अह एव ॥ ४९ ॥
कर्म न वक्ति । प्रवृत्तिमार्गे नोपदिशति अपथ्यं यथा न राति न ददाति भिषकमः सदैवः ॥ ५० ॥

भीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनो वयं यत्कामेन यस्य प्रयोजनस्य सङ्कुल्येन तत्र चरणपद्मच्छायासुपसादिताः प्रापिताः तदस्माकमुपसृतानां शरणागतानां स्वप्नकल्पय सम्पाद्य विविधैर्दृजिनैः संसारपरिभ्रमस्तस्य शमनीमिति विशेषणं धिगस्माकं वामे प्रति येन मुक्तिदां तत्र चरणकमलपत्रच्छायां तुच्छप्रयोजनकृते नीतावयमिति चोत्पत्तेः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
दृष्टो हृदयाकाशः निलयो यस्य तस्मै । हृदिष्येयाय निरीक्षकाय सर्वसाक्षिण्ये निर्गतः उपक्रम उत्पत्तिर्भेदास्तस्मै । नित्यासिद्धाय

मघवन् ! यात भद्रं वो दध्यञ्चमृषिसत्तमम् ।

विद्याव्रततपःसारं गात्रं यावत मा चिरम् ॥ ५१ ॥

स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ।

यद्वा अश्वशिरोनाम तयोरमरतां व्यधात् ॥ ५२ ॥

(१) दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्मभेद्यं मदात्मकम् ।

विश्वरूपाय यत् प्रादात्तृष्ठा यत्त्वमधास्ततः ॥ ५३ ॥

युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गनि दास्यति ।

ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः ॥ ५४ ॥

भीमच्छुक्तेवकृत्तसिद्धान्तप्रदीपः ।

सद्भिः स्त्रीभिः ऋषिभिरमृषैर्वा सङ्गृह्यते इति तथा तस्मै भवे
जन्ममरणाप्रवाहलक्षणो संसारे पापं वर्तमानो भयपाण्यस्तस्य
जन्ममरणाप्रवाहपतितस्यान्ते संसारनिवृत्तिकाले निजाभमाप्तौ
निजधामप्राप्तौ परीक्षा परित इष्टा गम्यते अनया इति गीतयः
स्वधामप्रापक इत्यर्थः तस्मै ॥ ४६ ॥

त्रिदशैः सादरमंडितः स्तुतः नन्दितः सन्तोषितश्च समु-
पस्थान स्वप्नम् ॥ ४६ ॥

मनुष्यधामविद्यया मदीयस्तुतिरूपया आग्नेश्वर्यस्मृतिमदीय-
श्वयज्ञानम् ॥ ४७ ॥

मयि प्रसन्नं कोऽपि पुरुषार्थो दुर्लभो नास्ति तथापि मङ्गलेन
भगवद्भजनमथ प्रार्थनीयमहमपि मङ्गलैः प्राकृतान् विषयान्
दातु नोत्सहं तथापि मघवन् ! स्मृतस्मिन्नेव इदमनुष्ठेयमित्याह ।
किं दुरापमिति चतुर्भिः ॥ ४८ ॥

गुणेषु वस्तुदृक् दृष्टिः तान् गुणानिच्छन्तः तानेव यच्छन्त
यदि तर्हि सोऽपि गुणादानस्मर्थोऽपि तथाविधोऽभिवकी ॥ ४९ ॥
निःश्रेयसम् । निवृत्तिमार्गम् । कर्म । प्रवृत्तिमार्गम् ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

इससे भगवान् परमगुरु आपके अरणाकमलकी काया
जो कि नानाप्रकारके दुःख संसार परिभ्रमको नाशकरने
वाली है तिसके हम शरण आये हैं सो जो हमारा मनोरथ
है तिसको आप पूरा करो ॥ ४३ ॥

हे ईश्वर ! इससे आप इस वृत्रासुरको मारो जिसने कि
तीनों भुवनको तथा हमारे तेजों को अन्न आशुषों को प्रस-
न्निया है ॥ ४४ ॥

इसस्वरूप भीहरि हृदयमे निवास करनेवाले बुद्ध्यादि के
साक्षी निर्मल यशसाखे भीकृष्ण आदिअन्तराहित सत्पुरुषों
के सङ्गाहक हो निज आपके अर्थ नमस्कार है ॥ ४५ ॥

भीशुकृतेवजी बोले हे राजन् ! इस प्रकारमे जब देवनों
ने भगवान्की स्तुति की तब अपनी स्तुतिको सुनकर हर्षित
होकर उनसे बोले ॥ ४६ ॥

भीमगवान् बोले हे देवभेष्ठ हो ! मेरी स्तुतिरूपविश्वास
से मे तुम पर प्रसन्न हुआ हूँ जि स्तुति से कि मनुष्यों
को हमारा ऐश्वर्य हमारी स्मृतिः अथावा मेरेमे भक्तिभी
होती है ॥ ४७ ॥

हे देवता ! हो मेरे प्रसन्न होनेपर कोरं पदार्थभी दुर्लभ
नहीं है तो भी मेरेमे एकान्त भक्ति करने वाला पुरुष मेरे
से और कुछ लेने नहीं चाहता है ॥ ४८ ॥

गुणोंमे यथार्थबुद्धि करने वाला पुरुष अपने कल्याण-
को नहीं जानता है यदि जो वह चाहता है तिसीको यदि
प्रभु देवे सो भी अज्ञानी ही होगा ॥ ४९ ॥

जो स्वामी स्वयं कल्याणमार्ग को जानता है सो अ-
ज्ञानी सेवकको बन्ध कर्मको नहीं सिखायेगा जैसे कि
उत्तम वैद्य रोगिके इच्छाकरने पर भी कुपथ्य पदार्थ नहीं
देता है ॥ ५० ॥

भीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं तत्त्वकथनेनानौचित्यं परिहृत्य तदभिप्रायमनुसरन्नाह ।
मघवन्निति । विद्यया व्रतैस्तपसा च सारं वदं गात्रं शरीरं
याचत अन्नध्वम् ॥ ५१ ॥

तत्र तदीयविद्यातिशयमाह । स वा इति आश्याम ।
एवं हात्र प्रसिद्धा कथा ।

निशम्याथर्वणं दत्तं प्रवर्यमहाविद्ययाः ।
दध्यञ्चं समुपागम्य तमूचतुरथाश्विनौ ॥
भगवन् ! इति नो विद्याभिति श्रुत्वा स चाब्रवीत् ।
कर्मण्यवश्विनोऽद्याहं पश्चाद्दक्षयामि गच्छतम् ॥
तयोर्निर्गतयोरैव शक आगत्य ते मुनिम् ।
उनाच्च भिषजोर्विद्यां मावादीरश्विनोमुने ! ॥
यदि महाकथमुल्लङ्घ्य प्रवीचि सहभ्यं ते ।
शिरश्छिन्त्यां न सन्देह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः ॥
इन्द्रं गते तथाऽप्येत्य नामत्यावृचतुर्द्विजम् ।
तन्मुखादिन्द्रगदिने श्रुत्वा नावृचतुः पुनः ॥

(१) कृत्स्नज्ञाथर्वणमिति भीविजयश्वजतीर्थपाठः ।

येन वृत्रशिरो हर्ता मत्तजउपवृंहितः ।
 तस्मिन् विनिहते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसम्पदः ।
 भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसन्ति च मत्परान् ॥ ५१ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
 पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां भगवदुपदेशोनाम
 नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरश्मामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आवां नव शिरश्छित्त्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकम् ।
 सन्धास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्यां च नौ द्विज ! ॥
 तस्मिन्नन्तरेण संक्षिप्तं पुनः सन्धाय मस्तकम् ।
 निजे ने दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावो यथातथम् ॥
 एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्काथर्वणस्तयोः ।

प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां च सत्कृतोऽनत्यशङ्कितः ॥

इति । ननभ्यायमर्थः । दध्यङ्कं निष्कलं शुद्धं ब्रह्माधिगतो ज्ञातवान् पाटान्तरे तु निष्कलं नितरां कृतं भवति धनं येन तं प्रवर्ग्यं चाधिगतो ज्ञातवान् । ततोऽश्विभ्यां प्रादादित्युत्तरस्यानुपङ्गः । उप-
 दिदेशोत्वर्थः । कथम्भूतं ब्रह्म । यत्रै ब्रह्मशिरसा प्रोक्तत्वादश्व-
 शिरसानाम् प्रसिद्धम् । तपोरमरतां जीवन्मुक्तत्वं व्यधात् । तथा च
 श्रुतिः । “अश्वस्य षोडशां प्रपदीमुवाच” इति ॥ ५२ ॥

मदारमकं धर्मं भीनारायणकवचं चाधिगत इति पूर्वस्या-
 नुपङ्गः । तत्र हेतुः । यस्मात्सर्वं प्रादात् । किं तत् । यस्वष्टा विश्व-
 रूपाय पुत्राय प्रादात् । कीदृशम् । यत्वं ततो विश्वरूपादधाः
 धृतवानसि । तदेवं विद्यया सारं गात्रं याचध्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु प्रेष्टं वेदं कथं दास्यति तत्राह । युष्मभ्यमङ्गान्व-
 स्थीनि याचितः सन् दास्यति यतो धर्मज्ञः । विशेषतोऽश्विभ्यां
 शिष्यप्रीत्या दास्यति । अस्थीनीत्यनेन हेतुत्वं दर्शितम् । तैरस्थि-
 भिरिध्वकर्मणा विनिर्मितं आयुधभेष्टो वज्रो भविष्यतीति शेषः ॥ ५४ ॥

येन भवान् वृत्रशिरो हर्ता हरिष्यति मम तेजसा उप-
 वृंहितः सन् । तेजसास्त्राणि चायुधानि च सम्पदश्च भूयः
 प्राप्स्यथ । महाकायस्त्रिभुवनप्राप्ती स एवास्मान् इत्यादिनि
 शङ्काकुलचित्तान् प्रत्याह । मत्परान्श्च केऽपि न हिंसन्त्यनो
 युष्माकं भद्रंभवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमरश्मामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरश्मिरात्रयाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यप्येवं परिपाटिस्तथापि हे मन्ववन्निन्द्र ! ऋषिसत्तमं दध्य-
 ञ्चं प्रति यात गच्छत वो युष्माकं भद्रमभिलषितं भविष्यति
 कथमित्यत्राह । विद्यादिप्रभावेण प्रवर्ग्यकर्मणा युष्मदपेक्षितार्थ-
 दानशीलं गात्रं शरीरं याचत याचध्वं विलम्बं मा कुरुत ॥ ५१ ॥

द्विचो गात्रस्य सारं यस्वमेवाह । स वा इति । अत्रेया प्रसिद्धा
 कथावगन्तव्या । अर्धशतं दध्यङ्कानाम् ऋषिः कश्चित्प्रवर्ग्यकर्म-
 धर्मनियमब्रह्मविद्याभ्यां समर्थोऽभूत् न विद्याप्रभावशक्तिं निश्च-

स्याश्विनौ विद्याजिघृक्ष्या तमपेत्योचतुः नौ विद्यामुपविशेति
 तेन दधीचाधुना कर्मण्यासक्तोऽहं पश्चादुपदेश्यामीत्युक्ताश्विनौ
 ययतुः । तत इन्द्र आगत्य न कस्मैचिदपीमां विद्यामुपविश यद्यु-
 पविशेन्नव शिरः छिन्द्यामित्युक्त्वा ययौ ततः पुनरश्विनावाग-
 त्योचतुः उपादेशेनि न च नाश्यामित्युक्त्वा मुक्तवान् ततोऽपि पूर्व-
 मेष तथ शिरश्छित्त्वाह्यशिरः सन्धास्यावः अतो नौ उपादेशेति
 स तथैव नाश्यामभिसन्धिनेनाह्यशिरसा विद्यामुपादिद्यदिति ।
 तथा चोक्तम् ।

दध्यङ्काथर्वणो दक्षः प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः ।

इति ज्ञात्वाश्विनौ देवां गत्वा तमिदमुचतुः ॥

ब्रह्मविद्यां प्रवर्ग्यं च वेदं च साम्प्रतं द्विज ! ।

तदानाश्यां प्रवक्तव्यमागतौ त्वां तदर्थिनौ ॥

दध्यङ्कपि तदा प्राह तौ पश्चात्तद्विषयम् ।

कर्मण्यावस्थितोऽद्याहमधुना न तु साम्प्रतम् ॥

तच्छ्रुत्वा तौ तथैत्युक्त्वा जगमतुः स्वाख्यं किल ।

एतस्मिन्नन्तरे शक्तो विद्यातिशयमात्मनः ॥

असहन् त्वरितो गत्वा दध्यङ्कमिदमब्रवीत् ।

प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां न कस्मैचिद्वक्तुमर्हसि ॥

शिरश्छिन्त्यां यदि प्रया रागलोभादिना तव ।

तथा बहुनिधे काले नास्त्याद्युपजगमतुः ॥

ऊचतुश्चाप्यथर्थां ब्रूहि पूर्वोक्तमाधयोः ।

इन्द्रेणाहं निषिद्धोऽस्मीत्याह वै द्विजसत्तमः ॥

यदि वक्ष्ये शिरश्छिन्त्यादिन्द्रो मे नात्र संशयः ।

पूर्वमेष शिरश्छित्त्वा तर्ह्यह्यशिरसं तव ॥

सन्धास्यावस्तवमधुना ब्रूहि तेन प्रवर्ग्यकम् ।

तद्येदिन्द्रश्छिनत्याद्यु स्वकीयं शिरसं ततः ॥

सन्धाग दक्षिणां चैव दास्याव इति होचतुः ।

एवमुक्तोऽथ दध्यङ्क तु तयोस्तदुभयं जगौ ॥

प्रवर्ग्यब्रह्मविद्याभ्यां स तदा श्रीवैवान् यतः । इति

सवा अधिगत इत्यादिना एवा कथा सूचिता । तत्रायमर्थः । स
 दध्यङ्क ऋषिसत्तमः निष्कलं विदुषं ब्रह्म अधिगतः यथाब्रह्मज्ञानवाक्
 निष्कलमिति पाठे न नितरां कृतमनुष्ठानं प्रवर्ग्यं चाधिगतः
 यद्वावश्यं वक्ष्यामीत्यश्विभ्यां प्रतिज्ञानामत्यर्थः । तदेव निष्कलं
 ब्रह्म विशिनष्टि । यद्वा । अश्वशिरसानामनि अश्वशिःसा प्रोक्त-
 त्वादश्वशिर इति यत्परमं ब्रह्म तस्यैव । अश्विभ्यामित्यत्र
 ततोऽश्विभ्यामनुपङ्गः । ततोऽश्विभ्यामश्वशिरो ब्रह्म प्रवर्ग्यं
 चादादुपदिदेश उपदिश्य तयोः मरतां मरणाहितं व्यधात्-
 करोदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्गीरदीघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथायवर्णो दध्यङ् मदारमकं मदेवताकमन एवाभेद्यं वमं
नारायणवर्मं खेनाधिगनं स्वप्रेऽदादनेन च तद्गात्रस्य सारवचं
तस्यापेक्षितप्रदत्तं च दर्शितम् । किं तद्वर्मं बरवष्टा स्वपुत्राय
विश्वरूपावादात् यत्त्वं ततः विश्वरूपादृतवानसि ॥ ५३ ॥

एवं दधीचो गात्रस्य सारवचनमभिधायावश्यं याचितो
गात्रं स्वीयं दध्यङ् दास्वतीत्याह । युष्मद्यमिति । धर्मज्ञ इन्द्रा-
दिवेवतागच्छाकरूपभ्रमः दध्यङ्वाचितः सन् युष्मद्यमवश्यमज्ञानि
दास्यति । द्रदात् किं तैरस्माभिः कार्यं तत्राह । नन इति ।
तैर्दधीचाङ्गैः । विश्वकर्मणा विनिर्मितं आयुधभेष्टो भवि-
ष्यति ॥ ५४ ॥

येनायुधभेष्टेन मत्तेजस्योपवृंहितः साहितशक्तिरिन्द्रो वृत्रस्य
शिरो हतो भविष्यति । तस्मिन्वृत्रे हने सति यूयं तेजांस्य-
स्त्राणि चायुधानि च पूर्ववद्भूतः प्राप्स्यथ त्रिभुवनप्राप्तीं स
एवास्मान्" इत्यादिनि शङ्काकुञ्चित्तान् प्राह । मत्परांश्च न केऽपि
बाधितुं क्षमन्ते वो युष्माकं भद्रमेव भविष्यति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पद्यस्कन्धे श्रीमद्गीर-
राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतत्कृत इत्याद्यङ्गुय त्वाष्टहननोपायमाह । मघवसिति । गानं
ज्ञानं प्रायत इति गात्रं गतिसाधनत्वाद्वा ॥ ५२ ॥

जगतो धारकत्वाद्वापि ब्रह्म तदश्नति गच्छतीति दध्यङ्
सोऽधिगतोऽधिकज्ञानवाग्ने प्रवचनः "दध्यङ् ह यमध्वापर्यगो
वामश्वस्य शीष्णां प्रवदीमुवाच" इति धृतिः एतदेवाह । अश्विभ्या-
मिति । वस्मादधीचोऽश्विनीदेवताभ्यां ब्रह्मविद्यालक्षणां नितरां
कृतमापादितं स्वीकृतमिति वाचस्प इति । यद्वा । निष्कृतं प्रव-
र्ग्योत्थं कर्म ब्रह्म चाश्विभ्यामुक्तवानिति शेषः । यद्वा । * ब्रह्मा-
श्विनीदेवताभ्यामुक्तत्वात् । किमिति । निष्कृतं सत्यप्रतिपादननि-
मित्तं दधीचा ब्रह्म दास्वामीति प्रतिज्ञानत्वात् तदनुपदेशेऽनृतवा-
दित्वं स्यात् तत्रामाह । अश्विशिरमिति । दधीचाश्विभ्यामुपदिष्टं
यद्य नयोर्विद्याविरयुक्त्वा हेतैर्दुर्लभीकृतानृतयोः श्विनोरमरतां
मरणादित्यं वचनात्तद् ब्रह्माश्विशिरं नाम । अत्रेति हासमाचक्षते ।
अयवर्णो दध्यङ् प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोर्द्वेष इति तं विज्ञायात्मनोरमरत्वं
कामयमानावश्विनौ देवी दधीचमुपागम्य त्वं प्रवर्ग्यब्रह्मविद्या-
विशारद इत्याकर्मयोगताभ्यां तदधिभ्यामावाभ्यां ते धक्तव्ये इति
विज्ञापयत्युक्तुः । कर्मकाण्डोक्तकर्मणि प्रवृत्तेन मया तस्मात्प्र-
काशान्तरे वक्ष्येते इति तेनोदितौ तौ निजगृहगयाजग्मतुः । एत-
स्मिन्नन्तरे आत्मनोऽस्यस्य विद्यानिशयमवहमानः सुरपतिस्तमृषि-
पुत्रस्य त्वया प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ये कर्मनिष्पन्न वक्तव्यं रागलोभादिना
पदतस्तव शिरश्चिह्नमिति तमनुशासास एवं बहुतिथे कालेऽति-
कान्ते नासत्यभ्यामागत्य पूर्वोक्तविद्ये वक्तव्यं इत्युक्तो मुनिरह-

मिन्द्रेण निषिद्धोऽस्मीत्यजीगदत् तथोपायमाकलय्य निजशिरश्चिह्नं दा-
त्प्रागेव तव शिरश्चिह्नं त्वान्यत्र निधाय कस्यचिद्दशस्य शिरश्चिह्नं
गले सन्धाय तेनै ते विष्टे ब्रह्मि वदीन्द्रस्तदश्विशिरश्चिह्नमिति तर्हि
स्वकीयशिरः पूर्ववद्गले संयोज्य तुभ्यं दक्षिणां च दास्यामः
इति ताभ्यां देवत्विकित्सकाभ्यामुक्तो दध्यङ्श्विशिरसा ते विष्टं
तयोरुपदिदेश इत्यतोऽश्विशिरं नामिति प्रवचनमभूदिति "आयवर्णा-
याश्विनौ दधीचेऽश्विन्यं शिरः प्रत्यैरयतं स वां मधु प्रमोक्षहतायं
त्वाष्टं यद्वापि कश्यं वाम" इति धृतिं चात्रोदाहरति । हेऽश्विना-
वाधवर्णाय दधीचेऽश्वसम्यन्धि शिरः प्रत्यैरयतं प्रतिभहितमकुतं
स दध्यङ् वां मधु ब्रह्मविद्यालक्षणां प्रवोच्यतावांश्चत्
हे इन्द्रो ! त्वया विश्वरूपाय प्रोक्तं त्वाष्टं कश्यं नारायणा-
कवचं च वामुवाच । कीदृशं ऋतायन् यथानर्थं विद्यां जानन्
विद्यां वक्ष्यामीति वचनं स्वयं स्वपादयति वा ॥ ५२ ॥

किञ्च । नारायणकवचधारणाच्च दधीचाऽङ्गं धीर्बवित्यभिप्र-
त्याह । कृत्स्नं चिति । मदारमकं वर्मं नारायणकवचमापर्यगमापर्यगो
दधीचाधीनत्वात् कृत्स्नम् अङ्गापाङ्गसाहित्यानानूनं त्वाष्टाय विश्व-
रूपाय प्रादात् वच्यं त्वं विश्वरूपादधाः ततस्तस्मात्त्वाष्टं त्वयुषिणमा-
नत्वात्तत्रामाश्विनस्य विश्वरूपस्य विद्यमानत्वाच्च तथा ॥ ५३ ॥

युष्माकं वाच्यमभ्रमभयं माभूदित्याह । युष्मद्यमिति । अज्ञानी-
त्यवबसादित्यवबत्त्वा बहुवचनं किञ्चिदपि नावशेषयतीत्यर्थः ।
याचितोऽश्विभ्यामिति पाठं अश्विभ्यां याचितो यथा ताभ्यां विद्यां-
प्रादास्तथा युष्मद्यमवश्यं ज्ञानं ददातीत्यर्थः । तैर्दधीचैर्दधीचकर्मणा
निर्मितं आयुधभेष्टो भवित्वनिर्दोषः । येनायुधभेष्टेन मत्तेजसोपवृंहितो
भवान् तेजोऽस्मान् आयुधस्यदः तेन प्रस्ता इति शेषः । मत्परांश्च निष्कृति
केऽपीति शेषः । अत्र इयोवाकारित्येन मुग्धादिव्याजप्रया न देवानां
सामर्थ्यं गृह्णतेति शेषः "समर्था अपि याचन्ति देवा मुग्धादिकान्
कञ्चित् । आद्यैव हरेस्तेषां वशोऽर्थमपि नाप्यथा" इति वचनात्
॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पद्यस्कन्धे
श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्
नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतक्रमसम्बन्धः ।

निष्कृतं मायानीतम् ॥ ५२-५५ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पद्यस्कन्धे
श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतक्रमसम्बन्धस्य
नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराथ्यदर्शनी ।

तदपि यदि देहागमत्प्राप्तियान् विना जियधे तर्हि तयो
पाथं शृणुतेत्याह । मयवाञ्छिति । विद्यया प्रतेस्तपसा च सारं ह
गात्रं शरीरं याचत याचध्वम् ॥ ५१ ॥
तदीयं विद्यानिशयमाह । स वा इति ज्ञाभ्याम । गमं प्रात्र प्रमित
कथा । निशयार्थवत्त्वं वदं प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः । दध्यङ् मत्पुत्राय

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिष्ठनसारार्थदर्शिनी ।

तमूचनुरथाश्विनौ । भगवन् ! देहि नौ विद्यामिति धृत्वा स चा-
ब्रवीत् । कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्ब्रूयामि गच्छन्तम् । नयोर्निर्ग-
तयोरेव शक्र आगत्य तं मुनिम् । उवाच भिषजोर्विद्यां मावादीर-
श्विनोर्मुने । यदि महाकथमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सहसैव ते । शिर-
द्विच्छन्त्यां न सन्देह इत्युक्त्वा स यथौ हरिः । इन्द्रे गते तथाऽप्येत्य
नासत्यावूचतुर्द्विजम् । तन्मुखादिन्द्रगदिनं धृत्वा नावूचतुः पुनः ।
आवां तव शिरद्विच्छन्त्या पूर्वमश्वस्य मस्तकम् । सन्ध्यास्यावस्ततो
ब्रूहि तेन विद्याञ्च नौ द्विज ! तस्मिन्निन्द्रेण संछिन्ने पुनः
सन्ध्याय मस्तकम् । निजं ते दक्षिणां दत्त्वा गमिष्याथो यथागतम् ।
एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्कुडार्थशास्त्रयोः । प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्याञ्च
सत्कृतोऽभ्यस्त्यशङ्कितः । इति । ततश्चायमर्थः । दध्यङ्कु निष्कलं शुद्धं
ब्रह्म अधिगतः ज्ञातवान् । निष्कलमिति पाठे कृतादित्यपदायां-
न्निष्कलम् । ततोऽश्विन्यां प्रादादित्यक्षरस्यानुषङ्गः । ब्रह्म कीदृशं
यद्वै अश्वशिरसा प्रोक्तत्वाद्दशशिरानाम तयोरमरतां जीवन्मु-
क्तत्वं व्यधात् । तथा च धृतिः “अश्वस्य शीष्णां प्रयतीमुवाच-
च” इति ॥ ५२ ॥

मदात्मकं चर्म श्रीनारायणकवचं त्वष्ट्रे प्रादात् यत् कवचं त्वष्टा
विश्वरूपाय स्त्रपुत्राय प्रादात् । ततो विश्वरूपास्त्वं यत् अथा धृत-
वानसि अत एव विद्याया स्मरं गात्रं याचध्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥
नन्वेवं को दाता यः स्त्रगात्रमपि दद्यात्तत्राह । युष्मज्यमिति ।
विशेषनोऽश्विन्यां शिष्यप्रीत्या दास्यति । अश्विन्यां हेतुज्यमिति
वा नैरङ्कैरस्थिभिः मविष्यतीति शेषः ॥ ५४ ॥

ननु सर्वप्राप्तिना वृत्रेण सार्द्धं योद्धुं न शक्नुमस्मत्सक्तं हन्तुं
स्वयमेव यत्नस्वेत्यत्र आह । न हिमन्तीति । वृत्रस्तद्वशीभूता असुराश्च
मत्परान् युष्मान् न घ्नन्ति वृत्रस्य परमभक्तत्वेन मर्त्ये स्वदेह-
मपि जिहासोर्वस्तुतो युष्मासु द्वेषो नास्त्येव यथा युष्माकं
तस्मिन्निति भावः ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्य नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

० श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे भगवन् ! ऋषिमतमं दध्यङ्गं प्रति यात्र गच्छन् । वो भद्रं
धाञ्छिनं भाष्यति । तत्र गात्रं याचन याचध्वम् ॥ ५१ ॥

ऋषेर्विद्यानस्वस्यपतिज्ञत्वादीन् गुणानाह । स वा इति
द्वाङ्मयम् । इयं ग्रन्थान्तरे प्रविष्टा कथा ।

निशास्यावर्षणं दक्षं प्रवर्धेब्रह्मविद्ययोः ।

दध्यङ्गं मधुपागम्य तमूचनुरथाश्विनौ ॥

भगवन् ! देहि नौ विद्यामिति धृत्वा स चाब्रवीत् ।

कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्ब्रूयामि गच्छन्तम् ॥

तयोर्निर्गतयोरेव शक्र आगत्य तं मुनिम् ।

उवाच भिषजोर्विद्यां मावादीरश्विनोर्मुने ! ॥

यदि महाकथमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सहसैव ते ।

शिरद्विच्छन्त्यां न सन्देह इत्युक्त्वा स यथौ हरिः ॥

इन्द्रे गते तथाऽप्येत्य नासत्यावूचतुर्द्विजम् ।

तन्मुखादिन्द्रगदितं धृत्वा नावूचतुः पुनः ॥

आवां तव शिरद्विच्छन्त्या पूर्वमश्वस्य मस्तकम् ।

सन्ध्यास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्यां च नौ द्विज ! ॥

तस्मिन्निन्द्रेण संछिन्ने पुनः सन्ध्याय मस्तकम् ।

निजं ते दक्षिणां दत्त्वा गमिष्याथो यथागतम् ॥

एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्कुडार्थशास्त्रयोः ।

प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां च सत्कृतोऽभ्यस्त्यशङ्कितः ॥

इति । श्लोकान्धयस्तु स वै दध्यङ्कु यद्वै अश्वशिरसो यदिष्टत्वा-
दश्वशिरोनाम ब्रह्म निष्कलं नितरामनुष्टुपं प्रवर्ग्यार्थं कर्म च
ब्रह्मविद्यां प्रवर्ग्यार्थं कर्मविद्यां च अधिगतः ज्ञातवान् । ततः
अश्विन्यां प्रादादिति क्रियापदेनाश्वयः । तथा च धृतिः “अश्वस्य
शीष्णां प्रयतीमुवाच” इति तथा ब्रह्मविद्याया तयोरमरतां ब्रह्मज्ञता
व्यधात् ॥ ५२ ॥

स एव दध्यङ्कु यन्मदात्मकं कवचं त्वष्ट्रे प्रादात् स च
त्वष्टा विश्वरूपाय प्रादात् ततस्त्वष्टुः सकाशात् यत् त्वमथाः
धृतवानसि ॥ ५३ ॥

युष्माभिः विशेषनोऽश्विन्यां च याचितः धर्मज्ञः अङ्गानि
अश्वीनि युष्मज्यं दास्यति । तैः अस्थिभिः आयुधभेद्यो बज्रो
भविष्यति हतो हरिष्यति । तेन वृत्रशिरो हतो हरिष्यति मत्ते-
जसा उपवृद्धितः सन् तस्मिन् वृत्रे विनिहते यूयं भूयस्तेज-
सादिकं प्राप्स्यथ । तदनन्तरं वो युष्माकं भद्रं मङ्गलमेव भवि-
ष्यति । ये तु विशेषनो मत्परस्तास्तु सर्वदा केऽपि न हिंसन्ती-
त्याशयेनाह । नेति । अहं परः पूज्यो येषां तान् केऽपि न हिंस-
न्तीति योजना ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

साया टीका ।

हे इन्द्र ! आपका भला होगा तुम लोग उत्तम ऋषि-
च के पास जाओ फिर विद्या अत तपस्या से हठ उनके
शरीरको जददी मांगो ॥ ५१ ॥

वह दधीच मुनि निष्कल ब्रह्म को जानते हैं जिस ब्रह्म
ज्ञान का अश्व शिर नाम है उस विद्या को अश्विनो कुमार
को देकर उनसे उन दोनों को अमर कर दिया है ॥ ५२ ॥

जिस दधीचने मेरा स्वरूप नारायण कवच को त्वष्टाके लिये

भाषा टीका ।

उपदेश किया है उस स्वप्नाने विश्वरूप को दिया है विश्वरूप
मे तुमको दिया है ऐसी विद्या बाबे दधीच हैं ॥ ५३ ॥

तुम्हारे साथ मे रहने बाबे अश्विनीकुमार के मार्गने से
दधीच ऋषि अपने शरीरको देवेगे तिससे विश्वकर्मा
केवनासे हमारे तेजसे युक्त होनेसे विश्वकर्मा का बनाया ब्रह्म
आयुष हुमासुरके शिरको काटेगा तब तुम छोग आयुष मर

सम्पत्तिले युक्त होकर फिर अपने स्थान को प्राप्त होबोगे
क्यों कि मेरे मर्कों को कोई नहीं मार सकता है ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति भीमागवत पञ्चस्कन्ध के नवमें अध्यायका

भाषानुवाद सम्पत्त्याचार्यद्वारा

समाप्त ॥ ६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

—००—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रमेवं समादिश्य भगवान् विश्वभावनः ।
 पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ १ ॥
 तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान् ।
 मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत ! ॥ २ ॥
 अपि वृन्दारका ! यूयं न जानीथ शरीरिणाम् ।
 संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ॥ ३ ॥
 जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः ।
 क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ॥ ४ ॥

॥ देवा ऊचुः ॥

किं नु तदुत्स्यजं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतानुकम्पिणाम् ।
 भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेऽथकर्मणाम् ॥ ५ ॥
 ननु (१) स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम् ।
 यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः ।
 एष वः प्रियमात्मानं त्यजन्तं सन्त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥
 योऽध्वेणात्मना नाथाः ! न धर्मं न यशः पुमान् ।
 ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥
 एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः (२) ।
 यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ॥ ९ ॥
 अहो दैन्यमहो कष्टं पाग्व्यैः क्षणभङ्गुरैः ।
 यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।
 दशमे केशवादिष्वङ्गुलिस्थिजघजभृत् ।
 इन्द्रोऽयुध्यत वृत्रेण सासुरेण स निजैः ॥ १ ॥ १ ॥
 तथेति । मोदमान एव तन्मुखाद्धर्मं श्रोतुकामः प्रत्याचक्ष्यात्
 इषोवाच अपीति द्वाभ्याम् । हे वृन्दारकाः ! अपि किं संस्थायां

मृत्यो योऽभिद्रोहो दुःखं तं न जानीथ ॥ २ ॥ ३ ॥

आत्मा देहः । वयं जानीम एव किं तु श्रीविष्णुरस्मद्भुजेन
 याचते इति चेत्तत्राह । याचते विष्णवेऽपि दातुं क उत्स-
 हेत ॥ ४ ॥

भीमश्चरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पुण्यश्लोकैरीक्यानि कर्माणि येषाम् ॥ ५ ॥

याचको यदि वेदं तर्हि न याचेत यदीश्वरो हानसमर्थ-
श्रेष्ठो हि सोऽपि नेति नाह । अतो यथा तव सङ्कुटं स्वार्थपरा वयं
न जानीम एवं प्रत्याक्षयास्त्वमस्मत्सङ्कुटं न जानासीति भावः ॥ ६ ॥
मे मया प्रत्युदाहृताः प्रत्युक्ताः । मां त्यजन्तं त्यक्त्वा यास्त-
मात्मानं देहम् ॥ ७ ॥

अभ्रुवेणात्मना देहेन हे नाथाः ! ॥ ८ ॥

भूतानां शोकेन शोचति ह्येषा हृष्यति य आत्मा स्वयं
तस्य यो धर्म एतावानेवाव्यय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पारक्यैः श्वस्तुगाद्यादिभक्ष्यैः अस्त्रार्थैरात्मोपयोगशून्यैः अं
बिन्दत । ज्ञातयः पुत्रादयः विप्रहो देहः । तैर्नोपकुर्यादिति यत् ॥ १० ॥

भीमश्चरस्वामिकृतभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरिदेवमादिश्यान्तर्धेवावित्याह मुनिः । इन्द्रमिति । एवमित्यभिष्ट-
समादिश्यान्नाप्य विश्वस्य सुखकरो भगवाननिमेषायां देवानां
पद्मतां सतां तत्रैवान्तरधीयतान्तर्हितवान् ॥ १ ॥

हे भारत ! भगवदुक्तप्रकारेण देवैरभियाचितो दधञ्ज्जाय-
वर्णः भयर्षणः पुत्रः मुनिः परब्रह्ममननशीलः महान् "कृत-
कृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम्" इत्युक्तविधगुण-
सम्पन्नः अत एव मोक्षमानः हृष्टचित्तः प्रहसन्निव परिहासं
कुर्वन्निवेदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २ ॥

उक्तिमेवाह । अपीत्यादिना विष्णोश्च इत्यन्तेन । तावत्तेषां विवक्षितं
भोतुकामः प्रत्याक्षियासुरिवाह इध्यञ् । अपीति । हे इन्द्रारकाः !
शरीरिणां संस्थापामन्तकाले यो दुःसहः सोऽदुमशक्य-
भेतनापहः चैतन्महरः अभिद्रोहः क्लेशस्तमपि किं
न जानीय ॥ ३ ॥

इह शोके जीवितुमिच्छन्तां जीवानामात्मा देहः प्रेष्टः प्रिय-
तमः । अत एवेतितः इष्टन्तं प्रेष्टं वेदं भिक्षमायाय विष्णोर्वेदं
दातुं को वा उत्सहेतोस्माहं कुर्वात् । न कोऽप्युत्सहेतेत्यर्थः ।
विष्णोश्च इत्यनेन "अभ्यागतः स्वयं विष्णुः" इति प्रकारेण
विष्णुरूपाय याचमानायैत्यर्थ उक्तः ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा देवास्तमाहुः । किं न्विति । हे ब्रह्मन् ! पुण्यश्लोकै-
रीक्यानि कर्माणि चरित्राणि येषाम् । पुण्यश्लोकैरिति सम्बुद्धयन्तं
वा अत एव महतां भूतान्यनुकम्पयन्तीति तथा तेषां भूतानु-
कम्पाशीलानां भवाहसानां पुंसां किं नु तदुस्त्यजमात्मपर्यन्त-
दानृणां न किमपि दुस्त्यजमस्तीति भावः ॥ ५ ॥

• यदुक्तमभिद्रोहं किं न जानीय इति तत्राहुः । नूनमिति ।
स्वार्थपरः स्वप्रयोजनासक्तः पुमान् परस्य सङ्कुटं नूनं न वेद
यदि परसङ्कुटं वेदं तर्हि न याचेत यद्यि याच्यमान इश्वरः
हानसमर्थस्तर्हि नेति न दास्यामीति नाह न ब्रून् अतो यथा
तव सङ्कुटं वयं स्वार्थपराः न जानीमस्तथा प्रत्याक्षयास्त्वमप्य-
स्मत्सङ्कुटं न जानाम्तीति भावः ॥ ६ ॥

एवमुक्त्वा हृष्यञ् स्वामिप्रायमाह । धर्ममिति चतुर्भिः । यो
युष्माकं धर्मं भोतुकामेन मया प्रकृतं प्रत्युदाहृताः प्रत्या-

क्षयाताः आत्मानं मां त्यजन्तं प्रारब्धमङ्गारस्त्वयमेव त्यजन्तं
तमेतं वः युष्माकं प्रियं देहमहं सम्यजामि सत्यगहङ्गारापो-
हेन त्यजामि ॥ ७ ॥

हे नाथाः ! यः पुमानभ्रुवेणात्मना देहेन धर्मं यशो वा
भूतदयया नेहेत न साधयेत् स पुमान् स्वाधरेरपि शोचयः । स्वाधरा
प्रियं हि स्वविनाशोनापि परैरुपयुज्यते । अतोऽनुपकारकस्ते-
भ्योऽपि निकृष्ट इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

अव्ययोऽव्यधिष्णुः धर्मः पुण्यश्लोकैरितावानेव उपासितः
उपार्जितः किवान् । भूतानां शोकेन शोचति ह्येषा हृष्यति
वः आत्मा स्वयमिति वः एतावानेव ॥ ९ ॥

मल्लैः कर्तुमिः पारक्यैः श्वस्तुगाद्यादिभक्ष्यैः क्षणभङ्गुरै-
रिष्टारैरस्वार्थैरात्मोपयोगशून्यैः स्वज्ञातिभिर्भिद्रोहैर्देहं साधने-
नोपकुर्यादिति यदेतद्दो कष्टमहो देत्ये च ॥ १० ॥

भीमश्चरस्वामिकृतभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शत्रुनिग्रहोऽपि भगवः प्रीतिजनकत्वेन मुक्तिसाधनं स्वादि-
त्यभिप्रेत्य कनिषदैरध्यायैर्बृहत्तवास्वयोर्युञ्जं निकृष्यते । अप्रादो
सतामभीष्टमवश्यं कर्तव्यं पुरुषयति देवेभ्यो वधीषेः स्वाङ्गदानप्र-
कारं बल्लुमाह । इन्द्रमिति । "सुरमस्यावनिमियौ" इत्यमरः ॥ ११ ॥

संस्थापाम(१) चेतनापहो बुद्धिभ्रंशकरो यो द्राहः दुःखलक्षण
उपद्रवः तं इन्द्रारका देवा अपि युञ्जं न जानीथेत्यन्वयः । सर्व-
प्राणिनां बुद्धिहृत्तिसाक्षित्वाङ्गतामित्यर्थः । अभिद्रोहस्य सर्व-
विषयज्ञाननाशकत्वात् ॥ ३ ॥

"आत्मा देहं शरीरं च संस्मारिणि हरो तथा" इत्यभिधानात्
इह प्रियेषु वस्तुषु देहः प्रेष्टः प्रियतमः ईप्सिततम इति । यस्मात्
कः पुमान् भिक्षमायायातिधरूपेण याचमानाय विष्णोर्वेदं तं
देहं दानुमुत्सहेत प्रयतेत् ॥ ४ ॥

पुण्यश्लोकैः पुरुषैरीक्यानि स्तुत्यानि कर्माणि देहदानादीनि
येषां ते तथा तेषाम् ॥ ५ ॥

नूनं प्रायः परसङ्कुटं परदुःखं दानुमशक्यं दातव्यं चेति
वा परसङ्कुटं वेदं तर्हि न याचेत । सामान्यमुक्त्या निशेषमाहुः ।
नेतीति । अशक्यमपि दातुं यदीश्वरः समर्थस्तर्हि याचिनः सन्
असौ दास्यामीति नेति नाह न वक्तव्यं ते जानन्तोऽपीदृशां
याचनीय इति जानन्तो वयं दातुं समर्थं भवन्तं याचामहे
इत्यभिप्रायः । न चात्र देवानां स्वात्मनो गीष्माद्यर्थेण याच-
मानानामपि मानवक्षणातेजःक्षतिः शङ्कनीया । कार्यगौरवविषय-
तद्भाषस्य प्रामाण्यकरवाङ्मोहाकाररत्वाच्च ।

आह्वयैव महाविष्णोः कार्यार्थमपि च कश्चित् ।
नीचानपि तु याचन्ते स्वात्मनो गुणावधराः ॥
नीचवाच्यं वदेयुश्च सुरा नेतानता कश्चित् ।
तेजःक्षतिर्भवेदेषां जनकस्य यथार्थकः ॥

इति वचनात् ॥ ६ ॥

(१) मरयो ।

श्रीमद्विभयश्चजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रत्युदाहृताः निराकृता इवोक्ताः । त्यजन्ते त्यक्त्यन्तम् ॥ ७ ॥
अभ्रंश्यात्मना अनित्येन देहेन हे नाथाः ! स्वाभरैः स्तब्धैर्वि-
वेकशून्यैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

पारक्यैः परेषां भ्रष्टगालादीनां मक्ष्यभूतैः प्रस्रायैः पर-
प्रयोजनैः स्वातिजनैः स्वविप्रहैः स्वदेहेभ्यः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

दशमोऽध्यायस्य क्रमसम्बन्धो नास्ति ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्द्धिनी ।

दधीचो याचितात् प्राप्तेरस्थिभिर्ब्रजनिर्मितिः ।

दशमोऽध्यायश्चाजौ देवानामसुरैः सह ॥०॥

मोदमानांसि प्रहसन्निव याच्यन्प्रत्याच्यानेन तान् तिर-
स्कृत्वांसि ॥ १ ॥ २ ॥

संस्थायां मृत्यौ ॥ ३ ॥

आत्मा देहः यथं जानीम एव किन्तु विष्णुरेवास्मन्मुखेन
याचने इति चेत्तत्राह । विष्णोर्वेदसि दातुं क उरसहेत ॥ ४ ॥ ५ ॥

ऋषिराह । नूनमित्यादि न याचतेत्यन्तम् । देवाः प्रत्याहुः । नून-
मित्यादिपद्यमेष न याचतेति चतुरक्षरविनाश्रुतम् । ततश्चार्थो-
त्तरस्यासस्यात्र विशेषतोऽपमर्थः । याचको शोकः नूनं स्वार्थपरः
स्वार्थैश्वर्यभोगपरः । परस्य दातुः सकुटं खदेहास्थिप्रदाने
पीडां न वेद् । यदि देवत्वेन विवेकवशाद्देहं तर्हि न याचतेति ।
तेन युष्माकं विवेकानावाञ्छ देवत्वं किन्तु व्याघ्रादिपशुतुल्यत्व-
मिति । ऋषियोक्तं भ्रुत्वा देवैः प्रत्युक्तं दाता शोकोऽपि नूनं
स्वार्थपरः देहेन्द्रियादिषु ममत्वे चिरजीवित्वसुखपरः । परेषां
याचकानां सकुटे घोरशत्रुप्रवादिदुःखं न वेद् । यदि ऋषित्वेन
विद्वानविधेकदयादिमत्वाद्देहं तर्हि नति नाह न हास्यामीति न
ब्रूयात् । यद्यस्मादीश्वरः तद्दानसमर्थः तेन तथापि विद्वानाद्यभावात्
ऋषित्वम् । प्रत्युत शोकमोहादिसज्जावाद्वादिपशुतुल्यत्वमिति
भावः ॥ ६ ॥

धर्मं चः भोतुकामेनेति । स धर्मो युष्मत्प्रत्युत्तरेणैव भुतः ।
यद्वा । धर्मनिरयं वक्रोक्तैश्च धर्मो न भुतः । किन्तु । वाक्यानुयै भुतम् ।
अथतु तावत् स्वामिप्रायं ज्ञापय इत्यत्राह । एव इति । आत्मानं देहं
त्यजन्तं सस्यक्त्यजामिनि स देहो याच्यन्मां न त्यजति तावद्-
हमेव तं त्यजामि युष्मद्वयं ददामीत्येतावज्ज्ञायं मम भवतिवति
भावः ॥ ७ ॥

हे नाथाः ! ॥ ८ ॥

आत्मा मनः ॥ ९ ॥

अदातारमाक्षिपति । अहो इति । पारक्यैः भृगुगालादिभिर्मक्ष्यैः
स्वं विस्रं ज्ञातव्यः पुत्रादयः विप्रहा देहास्तेः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीर्घः ।

इत्थं स्वध्वजस्य सदेवस्येन्द्रस्य सासुरेण दुर्गेण सह
युद्धं वर्णयति । इन्द्रमिति दशमेन । अनिमेषायां देवानाम् ॥ १ ॥

भगवता ममास्थीनि भिक्षितुमेते प्रेषिता इति कथञ्चिज्ज्ञाप्या
मोदमानः धर्मं भोतुमिदमुवाच । स्वार्थपरा पूर्वाविधेऽपि
कर्मणि न खजन्ते इति तान् प्रति प्रहसन्नित्युक्तवान् ॥ २ ॥

अहो हे इन्द्रारकाः ! संस्थायां मरणे योऽभिद्रोहो दुःखं
तमपि किं यूयं न जानीथ ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुण्यश्लोकैः पवित्रकीर्तिभिरपि इन्ध्यानि कर्माणि तेषां
तेषाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

यो धर्मं भोतुकामेन मे मया प्रत्युदाहृताः प्रत्याख्याताः ।
मां त्यजन्तं प्रारब्धकर्मक्षयात् पतन्तं यो युष्माकं प्रियं वाञ्छि-
तमात्मानं देहं त्यजामि ॥ ७ ॥

हे नाथाः ! देवाः ! आत्मना देहेन ॥ ८ ॥

यः आत्मा पुरुषः भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति
यत् एतावानेव धर्मः अक्षयः मोक्षपर्यवसायी पुण्यश्लोकै-
रुपासित आहतः ॥ ९ ॥

प्रस्रायैः आत्मोपबोगरहितैः क्षयभङ्गुरैरनित्यैः पारक्यैः मातु-
पितृनुपभ्रान्यादीनां ममतास्पदैः स्वातिविप्रहैः धनवन्पु-
शरीरैः यज्ञोपकुर्यादिति यदेतद्देहो वैश्वमहो कष्टं च ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक्रदेवजी बोधे हे भारत ! विश्वपावन करने वाले
भगवान् इन्द्र को इस प्रकार आजा देकर देवता के देह-
तेही वहींपर अन्तर्धान होगये ॥ १ ॥

हे भारत ! देवता के इस प्रकार मागने से महात्मा
अथर्वण्य दधीच जी आनन्दित होकर इसते सरीके इस
वचन को बोधे ॥ २ ॥

यद्यपि आपबोग देवता हो तौ मी नहीं जानते हो कि
देहधारियों को मरने में मूर्च्छा कर देने बाधा जो
दुःख होता है ॥ ३ ॥

अग्नि की इच्छावाले जीवों को इस संसार में आत्मा
बड़ा प्रिय है उस आत्मा को यदि विष्णु भी मांगे तो
कौन देने को चाहेगा ॥ ४ ॥

देवता बोधे हे अहो ! भूतों पर दया करने वाले
सत्कीर्ति वालों से कीर्तन करने योग्य कीर्ति वाले आपु
सरीके महात्माओं को कौनसी बात नहीं स्वागने
योग्य है ॥ ५ ॥

दधीच जी बोधे यह शोक सब बड़ा है बाधा है
सो दूसरे के सकुट को नहीं जानता है यदि जानता
होता तो नहीं मांगता देवता बोधे यदि देनेबाधा देने में
समर्थ होवे तो मांगने पर निषेध नहीं करता है ॥ ६ ॥

ऋषिबोधे आपसे धर्म सुननेकी इच्छा से मैंने आपको

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्काथर्वणस्तनुम् ।
 परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयन् जहौ ॥ ११ ॥
 यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबन्धनः ।
 आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतम् ॥ १२ ॥
 अपेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ।
 मुनेः शुक्तिभिरुत्तिको भगवन्नेजसान्वितः ॥ १३ ॥
 वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशोभत ।
 स्तूयमानो मुनिगणैस्त्वैलोक्यं हर्षयन्निव ॥ १४ ॥
 वृत्रमभ्यद्रवच्छेत्तुमसुरानीकयूपैः ।
 पर्यस्तमोजसा राजन् ! रुद्धो रुद्र इवान्तकम् ॥ १५ ॥
 ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः ।
 त्रेतामुखे नर्मदायामभवत् प्रथमे युगे ॥ १६ ॥
 रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः ।
 मरुद्भिर्ऋभुभिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम् ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोषमानं स्वमायया ।
 नामृष्यन्नसुरा राजन् ! मृधे वृत्रपुरःसराः ॥ १८ ॥
 नमुचिः शम्बरोऽनर्वा द्विमूर्धा ऋषभोऽम्बरः ।
 हयग्रीवः शुक्रशिरा विप्रचिन्तितो मुखः ॥ १९ ॥
 पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः ।
 (१) दैतेया दानवा यत्ना रक्षन्ति च सहस्रशः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

प्रत्युत्तर दिया है वह देह वद्यपि प्रिय है तो भी कभी आत्मा को छोड़नेही बाधा है सो तिसको मैं आपके वास्ते छोड़ता हूँ ॥ ७ ॥

हे नाथ हो ! जो पुरुष इस अनित्य शरीर से धर्म या यज्ञ को नहीं करता है और भूतों की दया नहीं करता है सो पुरुष सबके छोड़ने योग्य है उसका स्थावर जीवभी छोड़ करते हैं ॥ ८ ॥

उत्तम पुरुषों का अनुष्ठान किया इतनाही बड़ा धर्म है जो कि भूतों के सुख से सुखपाना और भूतों के दुःखसे दुःखित होना ॥ ९ ॥

प्राक्किमात्र को यही बड़ा कष्ट है यही बड़ा देण्य है

जो कि कृत्वा सृगाणादिकों के महत् शरीर तथा धन वस्तु आदिकों से पराया उपकार नहीं करता है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

कृतं व्यवसितं निश्चयो येन । आत्मानं खण्डं सक्षयनेकी-
 कुर्वन्तनुं जहौ ॥ ११ ॥

यता अक्षादयो येन । तस्त्वं पश्यतीति तथा । ध्वस्तानि बन्ध-
 नानि यस्य ॥ १२ ॥

अपेन्द्रोऽशोमतेत्युत्तरेणाभ्यः । मुनेः शुक्तिभिरुत्तिको-
 र्मितम् । उत्तिक ऊर्जितः मुनेरुत्तिकमिति वा पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥

असुरानीकानां यूपैः पर्यस्तं परितृप्तम् ॥ १५ ॥

[१] इयमकेचो विरुपाक्षः कपिलोऽथ विभावसुः जयमधिकपाठः श्रीविजयध्वजतीर्थमते ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

रण्यः संश्रामः । प्रथमे चतुर्थ्युगे त्रेतायुगस्य मुले आरम्भे
॥ १६ ॥ १७ ॥

नाम्नूपजासहस्रम् ॥ १८ ॥ १६ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कृतनिष्कयो देहं तस्याज दध्यङ्गित्याह मुनिः । एवमिति ।
एवम् इत्थं कृतव्यवसितः कृतव्यवसायः आधर्षणो दध्यङ्ग
परब्रह्मण्यवात्मानं प्रत्यगात्मानं सन्नयन् समर्पयंस्तुं देहं जहौ
तस्याज ॥ ११ ॥

कथम्भूतस्तस्याज यता नियता अद्या इन्द्रियाणि येन ।
शोभनं विषयेभ्यः प्रत्याहृतं मनो बुद्धिश्च यस्य । तस्य प्रवणा-
त्मशरीरकपरब्रह्मण्यथात्म्यं पश्यतीति तस्यहृत् । ध्वस्तानि बन्ध-
नानि पुण्यपापात्मकानि यस्मात् । परमम् “अपार्थिवना पीड्य”
इत्यादिना द्वितीयस्कन्धोक्तं देहोक्तमयमयोगमाश्रितः जहाविति
पूर्वेणान्वयः । ततो गतं देहं न बुबुधे ॥ १२ ॥

नय मुनेर्दधीचोऽस्थिभिः शस्त्रैर्विभक्तकर्मणा विनिर्मितं वज्र-
मायुधमुद्यम्य उद्धृत्य भगवत्तेजसश्चितः अत एव उत्सुकः
ऊर्जित इन्द्रः ॥ १३ ॥

सर्वैः देवगणैः परिवृतो गजेन्द्रस्य पेशवतस्त्रोपरि पर्य-
शोभत । ततो मुनिगणैः स्तूपमासौ लोकत्रयं हर्षयन्निव शशो-
रहतस्वास्त्रैर्यजिषेति इवशाब्दः प्रयुक्तः ॥ १४ ॥

असुरसैन्यानां नायकैः पर्यस्तं परिवेष्टितं शत्रुं वृत्रमभ्यद्र-
वदभिमुञ्जमगात् यथा प्रलयकाले क्रुद्धो रुद्रः अन्तर्गं प्रति
अन्तमवसानं गच्छतीति अन्तर्गः प्रपञ्चः तं प्रति । अन्तक इति पाठे
अन्तं करोतीत्यन्तकः “अभ्येभ्योऽपि हृद्यते” इति डः प्रत्ययः । जग-
द्विनाशकृदित्यर्थः । अन्तकमिति द्वितीयास्तपाठे त्वन्लोकं मृष्टुं प्रति
वेशभूतोपमेयम् ॥ १५ ॥

ततोऽसुरैः सह सुराणां परमदारुणो रण्यः सङ्ग्रामोऽभूत् ।
कदा क तत्राह । प्रथमे चतुर्थ्युगे त्रेतायुगारम्भे प्रथमेऽंशरे
इति पाठे प्रथमे कृतत्रेतयोरन्तरालकालेप्रथममन्वन्तरे वा । नर्मदावां
नद्याम् ॥ १६ ॥

हे राजन् ! मृधे युधे रुद्रादिभिः परिवृतं वज्रायुधधरं
स्वया प्रभया रोचमानं मरुत्पतिमिन्द्रं दृष्ट्वा वृत्रप्रभृतयोऽसुराः
नाम्नूपजासहस्रम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

नमुक्यादयः ॥ १६ ॥ २० ॥

श्रीमद्भिक्षजयस्वजतीयकृतपद्मनाबली ।

आत्मानं मनो ब्रह्मणि सम्पद्य नयन् आत्मानं देहम् ॥ ११ ॥
यत्ता इन्द्रियप्रणयमनोबुद्धयो येन स तथा हरेस्तस्य रूपं
पश्यन् योगम् (१) मूलाधारमारुह्य ब्राह्मण्यन्तर्पश्यन् प्राणो-
त्थयन्सकलम् ॥ १२ ॥

(१) नासाप्रमारुह्य ब्राह्मण्यन्तर्पश्यन्सकलानुसन्धानपर्यन्तम्

उत्सुकः उच्यते ॥ १३ ॥ १४ ॥

पर्यस्तं परिवृतम् ॥ १५ ॥

ननु कस्मिन् काले कस्मिन् देशे वृत्रवासवयोर्युद्धमभूदिति
तत्राह । त्रेतायुग इति । अन्तरे अस्मिन्वर्तमाने वैवस्वतायुगम्ब-
न्तरे तत्रापि प्रथमे युगे प्रथमचतुर्थ्युगे तत्रापि त्रेतायुगे त्रेता-
युगस्वादी नर्मदावां नर्मदातीरे गङ्गायां घोष इतिवत् तत्र तत्र
ब्रह्मण्योक्तया प्रथमरथस्तु नर्मदातीरे । द्वितीयरथस्तु मृतिकाखे ।
समुद्रतीरे इति विशेषो ग्रन्थान्तरेण च ज्ञातव्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥
१८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीमद्भिक्षनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्द्धिनी ।

आत्मानं मनः ॥ ११ ॥

योगं समाधिम् । गतं स्वस्माद्भिक्षयुतम् ॥ १२ ॥

शुक्तिभिरस्थिभिः कृत्विभिरिति च पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पर्यस्तं परिवृतम् अन्तर्पश्यन्ति रुद्रो हि यममपि संहरन् शक्तो-
तीत्यभिप्रायेण । यद्वा । सिद्धः सिद्धिमेतिवद्व्यं दृष्टान्तः ॥ १५ ॥

त्रेतायुगे त्रेतायुगारम्भे । प्रथमे युगे वैवस्वतमन्वन्तरस्य प्रथमे
चतुर्थ्युगे “स्यात् शस्त्रैः चतुर्हस्ता ब्राह्मण्यदकसञ्चिता । बुभुक्षुषी
सर्वतो ब्राह्मण्यदकानुक्रमोचता” इत्यभिधानम् ॥ १६—२३ ॥

श्रीमद्भिक्षदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृतव्यवसितः कृतनिष्कयो ब्रह्मणि संश्रितः तत्पदार्थे आत्मानं
तत्पदार्थं तत्पदार्थं सन्नयन् समर्पयन् तनुं जहौ तस्याज ॥ ११ ॥

यत्तन्व्यापीन्द्रियाणि अस्यः प्राणाः मनो बुद्धिश्च येन ।
तस्य ब्रह्मणि आत्मार्पणस्थाने हृत् हृदियस्य ध्वस्तानि बन्ध-
नानि यस्य सः । परमं योगं ब्रह्मणि चित्तैकाग्रमास्थितः देहं गतं
न बुबुधे न ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

शुक्तिभिः अस्थिभिर्निर्मितमुद्यम्य उत्सुकः इन्द्रः अशोभते-
त्युच्यते सम्बन्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पर्यस्तं परिवृतं रुद्रः अन्तर्गं लोकनाशकं त्रिपुरमिव मृत्यु-
मिषेति वा । आत्मारामत्वात् ॥ १५ ॥

एतन्मन्वन्तरस्य प्रथमे चतुर्थ्युगे त्रेतायुगस्य मुले
उपक्रमे ॥ १६ ॥

रुद्रादिभिर्युतं मरुत्पतिम् ॥ १७—२३ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले हर्षोचजी ने इस प्रकार से विचार
करके परब्रह्म भगवान् में मनको लगाकर जप । शरीर को
त्यागदिया ॥ ११ ॥

इन्द्रिय मन बुद्धि इन सबों को रोककर तस्यहृदि से
बन्धन में से छूटकर परमयोग को धारण किया तब उनसे
जाते हुये शरीर को नहीं जाना ॥ १२ ॥

(१) इल्वलो वल्वलश्वैव इन्द्रशूको वृषध्वजः ।
 कालनाभो महानाभो भूतसन्तापनो वृकः ॥ ० ॥
 सुमाक्षिमाक्षिप्रमुखाः कार्तस्वरपरिच्छवाः ।
 प्रतिषिधेन्द्रसेनायूं मृत्योरपि दुरासदम् ॥२१॥
 अम्पर्दयन्नसम्भ्रान्ताः सिंहनादेन दुर्मथाः ।
 गदाभिः परिघैर्बाणैः प्रासमुद्गरतोमरैः ॥ २२ ॥
 शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुण्डिभिः ।
 सर्वतोऽत्राकिरऽस्त्रैरऽस्त्रैश्च विबुधर्षभान् ॥ २३ ॥
 न ते दृश्यन्त संक्षन्नाः शरजालैः समन्ततः ।
 पुङ्गानुपुङ्गपतितैर्ज्योतीषीव नभोधनैः ॥ २४ ॥
 न ते दास्त्रास्त्रवर्षाघा द्यासेदुः सुरसैनिकान् ।
 क्षिप्त्वाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा ॥ २५ ॥
 अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरिश्रृङ्गद्रुमोपलैः ।
 अभ्यवर्षन् सुरबलं चिच्छिदुस्तांश्च पूर्ववत् ॥ २६ ॥
 तानक्षतान स्वस्तिमतो निशाम्य दास्त्रास्त्रपूगेरथ वृष्रनाथाः ।
 भुमैर्दृष्यन्निर्विविधाद्रिशृङ्गैरविक्षतांस्तत्रसुरिन्द्रसैनिकान् ॥ २७ ॥
 सर्वे प्रयासा अभवन् विमोघाः कृताः कृता देवगणेषु दैत्यैः ।
 कृष्णानुकूलेषु यथा महत्सु क्षुद्रैः प्रयुक्ता रुशती रूक्षनाथः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

इसके अनन्तर विश्वकर्मा के बनाये उस बज्रको हाथ में ग्रहण करके मुनि की अस्थि के बज्र से बलिष्ठ होकर भगवाद् के तेज से भी इन्द्र युक्त होगये ॥ २३ ॥

इन्द्र सब देवताओं के साथ युक्त होगये गजेन्द्र के ऊपर घोषित भये मुनिगण उनकी स्तुति करने लगे तीनों लोकों को हर्षितेसे इन्द्र हीकने लगे ॥ २४ ॥

हे राजन् । इस प्रकार तेज से युक्त होकर यम को मारने को क्रुद्ध हुये क्रुद्ध के तुल्य होकर असुरों के सेनापतियों से युक्त इन्द्रासुर के मारने को उद्यत भये ॥ २५ ॥

• तब सत्ययुग के अन्त त्रेता युगके आदि में नर्मदा के किनारे देवता असुरों के साथ में बड़ा मयङ्कर संग्राम मया ॥ २६ ॥

क्रुद्ध बसु आदित्य भस्विनीकुमार पितर अग्नि उज्जाल पवन ऋभु साध्य विश्वेदेवा इतों से संयुक्त बज्रधर अपनी माया से प्रकाश मान इन्द्र को युद्ध में देखकर इन्द्र आदिक असुर नहीं सह सके ॥ २७ ॥ २८ ॥

नमुचि शम्बर भगवां द्विमूर्त्तां ऋषभ अम्बर इयप्रीव शकुशिरा विप्रचित्ति नयोमुक्त पुलोमा वृषपवां प्रहेति हेति उरकव देतेय दानव यस दाक्षस हजारो इत्यथ वल्वल इन्द्रशूक वृष ध्वज काखनाभ महानाभ भूतसन्ताप न इक सुमाली माक्षी आदिक सब देव्यादि सुबर्णादि से भूषित होकर मृत्युसे भी अति भयङ्कर इन्द्र की सेनाको निषेध करने लगे ॥ २३ २० ॥ २१ ॥

भीषरस्त्रामिक्तभाषार्थटीपिका ।

शतघ्नी च अनुर्हस्ता बोहकयटकसञ्चिता ।

भुशुण्डी सर्वतो बाहकयटकानुक्रमोक्षता ॥

इत्यभिधानम् ॥ २३ ॥

पुङ्गो मूलदेशः एकस्य मूलदेशमनु तदसंलघोऽपरस्व पुङ्गो यथा भवति तथा नमःस्यैधनेज्योतीषीवत्यनन तेषां तद्प्रतिः सुचिता ॥ २४ ॥

तामेवाह । न न इति । शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वर्षाणि

तेषामोघाः नासेदुर्न प्रापुः सिद्धपथे आकाशे ॥ २५ ॥

क्षीणा अस्त्राणां शस्त्राणां च वर्षाघा तेषां गिरिश्रृङ्गैर्द्रुमैरुपलैश्च ॥ २६ ॥

ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य हरावभक्ता हतयुद्धवर्षाः ।
पलायनायाजिमुखे विसृज्य पतिं मनस्ते दधुरात्तसाराः ॥ २६ ॥
वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान् मनस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत् ।
पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः ॥ ३० ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावार्थदीपिका ।

तानिन्द्रसैनिकान् शस्त्राणामस्त्राणां च पूगैः समूहेरक्षतान्
सुगन्धान् स्वस्तिमतः सुखिनो द्रुमादिभिश्चाविक्षताभिश्चाभ्य
दृष्ट्वा । वृत्रो नाथो येषां ते तत्रसुभीताः ॥ २७ ॥

कृताः कृताः पुनः पुनः कृताः । कृष्णोऽनुकृषो येषां तेषु
देवगणेषु । कशतीः कशत्यः । अकन्याययो रूक्षाः परुषा वाचो वथा
महत्सु क्षोभकऽर्थो न भवन्ति तत्र ॥ २८ ॥

हतो युद्धे वर्षो येषां ते । आतः परैर्गृहीतः सारो यैर्बे येषां
ने अतिप्रसिद्धा अपि ते वैरवाः एवं ते इत्यस्यापौनरुक्त्यम् । आजि-
मुखे युद्धारम्भे पतिं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः वतो
हरावभक्ताः ॥ २९ ॥

प्रधावतः पलायमानान् प्रेक्ष्य आदावेव तीव्रेण भयेन पला-
यितं भग्नं च तद्वचं सैन्यं तत्र प्रेक्ष्य एतद्वचमाद्यं वभाषे ॥ ३० ॥

भीमश्रीरदाघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा सुमालिप्रभृतयश्च सर्वे कांसंस्वरपरिच्छदाः सुवर्णमयाः
परिच्छदाः परिकरा येषां ते मृत्योरपि दुरासहं दुष्प्रापमिन्द्रसे-
नाप्रमिन्द्रसेनाया भग्नं पुरोभागं प्रतिविध्यावदध्य ॥ २१ ॥

असम्भ्रान्ता अपरवशाः सन्तः दुर्मदा सिंहनादेनाभ्यद्रवन्
गदादिभिः शस्त्रैश्च विषुषर्वमान् सुरान् सर्वतोऽवाकिरन् तत्र
शतश्रीं चतुर्हस्ता खोहकयटकसंयुक्ता ॥ २२ ॥ २३ ॥

पुङ्गो मुखदेशः एकस्य पुङ्गमनु तारंखण्डोऽपरस्य पुङ्गो
यथा भवति तथा समस्तात्पनिनेः शरजाळेः संछन्नास्ते देवा न
दृश्यन्त यथा नमोघनैर्नमःस्यैर्गैराच्छन्नानि ज्योतीषि इत्यनेन
तेषां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४ ॥

नामवाह । नम इति । ते शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वीर्यांशि
नेषामोघाः सङ्काः सुरसैनिकान्नासंयुर्न प्रापुः किन्तु ।
जघुहस्तेर्हस्नलाघत्रशाखिभिस्तेर्देवैः सहस्रधा सिद्धपथे आकाशे
छिन्ना बभूवुः ॥ २५ ॥

अथ तीक्ष्णादिछिन्ना अस्त्रशस्त्राणामोघा येषां ते दानवा गिरि-
शृङ्गैर्द्रुमैरुपलैः पाषाणैश्च सुराणां बलमभ्यवर्षन् तान् गिरि-
शृङ्गादीन् पूर्ववद्वाग्भिच्छिद्युश्चिन्नवन्तः ॥ २६ ॥

अथ वृत्रो नाथो येषां ते ऽसुराः सर्वे अशस्त्राणां पूगैः
समूहेरक्षताननाडिनानन एव स्वस्तिमतः सुखिनः तथा दुर्मैर्ह-
वाङ्गैः पाषाणैर्विधिवैरद्रीणां शृङ्गैश्चाक्षतानिन्द्रसैनिकाभिश्चाभ्य
दृष्ट्वा सर्वेऽसुरास्तत्रसुः भीताः ॥ २७ ॥

देवगणेषु देवैर्देवैः ये कृताः प्रयासास्ते सर्वे विमोहा व्यर्था

अभवन् तत्र हेतुं वदन् देवगणान्विशिनष्टि । कृष्णानुकृषेष्पिति ।
कृष्णोऽनुकृषो येषां तेषु तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । क्षुद्रैः प्रयुक्ताः
कशती कशत्योऽकन्याययः रूक्षाः परुषा वाचो वथा महत्सु
विमोहकाः क्षोभका न भवन्ति तथेति ॥ २८ ॥

हरो भगवत्समकाः अत एवान्तःसुरैर्गृहीतः सारो बलं येषाम्
अत एव हतः युद्धे वर्षो गणो येषां तेऽसुरा वितथं व्यर्थं स्वप्र-
यासं निरीक्ष्य अधुनास्माकं सर्वे प्रयासाः व्यर्था एवेत्यालोच्य
ते ऽतिप्रसिद्धा अपि देव्या एवं ते इत्यस्यापौनरुक्त्यमाजिमुखे
युद्धारम्भे पतिं वृत्रं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः वक्तुः ॥ २९ ॥

अथ वीरो वृत्रः प्रधावतः तीव्रेण भयेन पलायमानां-
स्ताननुगान् भूत्वान् प्रेक्ष्य तथा किञ्चिद्भग्नमवशिष्टं पलायितं
बलं च प्रेक्ष्य विहस्येदं वचनमाद्यं वभाषे ॥ ३० ॥

भीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कांसंस्वरपरिच्छदाः सुवर्णालङ्काराः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अवाकिरन् अवर्षन् ॥ २३ ॥

प्राहृषि वर्षाकाळे ॥ २४ ॥

जघुहस्तेः शीघ्रवेशिभिः देवैः सिद्धपथे ज्योति स्वप्राप्तेः
पूर्वं मध्यभागं एव छिन्नाः ॥ २५ ॥ २६ ॥

वृत्रो नाथो येषां ते तथा दवाङ्गैः पाषाणैः ॥ २७ ॥

प्रयासाः प्रहारक्षणाः प्रयत्नाः कृष्णोऽनुकृषोऽनुप्रहाडमि-
मुखो येषां ते तथा तेषु कशतीः हिंसनाः “कशरिश्च हिंसा-
याम्” इति धातुः महत्सु दुर्वासः प्रभृतिषु यतिषु क्षुद्रैः हिंसडिम्भ-
कादिजनकल्पैः ॥ २८ ॥

पतिं वृत्रम् अस्तसाराः निरस्तबलाः ॥ २९ ॥

मनस्वी प्रधास्तमनाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतसारावार्थदीपिनी ।

ते देवाः पुङ्गः शरस्य मुखदेशः एकस्य पुङ्गमनु पनितो
यः शरस्तस्य पुङ्गमग्नेषं पतितैः । नमःस्यैर्गैर्ज्योतीषावेत्यनेन तेषां
नदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४—२६ ॥

निशाभ्य दृष्ट्वा तत्रसुभीताः ॥ २७ ॥

कृताः कृताः पुनः पुनः कृताः यथा महत्सु वैष्णवेषु कशतीः

काशोपपन्नां रुचिरां मनस्विनामुवाच वाचं पुरुषप्रवीरः ।
हे विप्रचित्ते ! नमुषे ! पुलोमन्! मयानर्बन् ! शम्बर ! मे शृणुध्वम् ॥ ३१ ॥
जातस्य मृत्युर्भुव एष सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता ।
लोको यशश्चाप ततो यदि ह्यमुं को नाम मृत्युं न वृणीत युक्तम् ॥ ३२ ॥
द्वौ सम्मताविह मृत्यू दुरापौ यद्ब्रह्मसन्धारणया जितासुः ।
कलेवरं योगरतो विजह्याद्यदप्रणीविरिंशयेऽनिवृत्तः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे वृत्रासुरयुद्धनाम-

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवसिंहकृतसाराथदीर्घिनी ।

रुच्यः सूर्यं शीघ्रं त्रिवध्वमित्यकल्पयायः । कक्षाः पुरुषा वाचः दे
रे अभमा ! इत्याद्याः ॥ २८—३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकस्य गुरुत्वं मूलदेवमनुवर्तमान इतरपुङ्गवो यथा भवति
तथा पत्नितैः नभोग्रैः नभःस्थग्रेषुः यथा ज्योतीषि न दृश्यन्ते इत्य-
दर्शनमात्रे दृष्टान्तः ॥ २४ ॥

ते शस्त्रास्त्रवर्षाद्याः यतो देवैः सिद्धपथे आकाशे संक्षिप्त्वा
वतः सुरसैनिकान् आसेदुः प्रापुः ॥ २५ ॥

उपपद्येः पाषाण्योः ॥ २६ ॥

तानिन्द्रसैनिकान् शस्त्रास्त्रपूगैरक्षतान् वृत्रादिभिश्चाविश्वताम्
कक्षितान्तो निग्राह्य इह्वा वृत्रवाप्यः तच्छत्रुः ॥ २७ ॥

कृताः कृताः भूवोभूयः कृताः प्रयासाः विशेषतः मोघाः
निष्फला अभवन् रुच्यः रुच्यः रुच्यः रुच्यः रुच्यः रुच्यः
गीरसाः वाचः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

उन महा बाबे असुरों ने सिंहनाद करके देवतों को गदा-
भोंसे परिघों से बाणों से प्राप्त तोमर मुद्गरों से त्रिशूलों से
फरसाओं से तरवारों से तापों से भुशुण्डियों से चारों
ओर से देवतों की अस्त्र शस्त्रों से प्रहागकिया ॥ २२ ॥ २३ ॥

जैसे आकाश में मेघ में चन्द्रादि ज्योति टकजाती हैं
तैसे बाणों की वृष्टि से सब देवता टक गये सो नहीं
दीके ॥ २४ ॥

असुरों के वे शस्त्र अस्त्रों के समूह देवतों के नहीं लगे देवतां
ने बड़े सफाह के हाथ से जो शस्त्र लखावे तिनसे वे शस्त्र आकाश
में कटगये ॥ २५ ॥

इसके अनन्तर असुरों के अस्त्र शस्त्र जब खीया होगये
तब पर्वतों के शिखर पथर आदिकों से देवतों के सैन्य
का मारने लगे तब देवतों ने पहिले सरी के सब शस्त्रादि
काट दिये ॥ २६ ॥

फिर तो वृत्रासुर के संग वाले देवों के जब पर्वतादिकों
से भी देवतों को कुछ नहीं भया और बड़े शस्त्र अस्त्र पथर
पथर भी व्यर्थ होगये तब इन्द्र सेनापतियों का देखकर
असुर बड़े त्रास को प्राप्त भये ॥ २७ ॥

देवगणोंमें देवों ने जो प्रयास किये सो सब व्यर्थ
होगये जैसे श्रीकृष्ण भक्तों को क्षुद्र बाणों के पथर घसन
कोई बाधा नहीं करते हैं ॥ २८ ॥

श्री हरि में अभक्त वे देव अपने प्रयास को व्यर्थ देख-
कर युद्ध के गर्भ के नष्ट होने से धैर्यसे कूट गये तब
समर को छोड़कर भगने के वास्ते मन में निश्चय करने
भये ॥ २९ ॥

अपने बलको भगते देखकर और भगते देखकर अपने
अनुगामी भगने हुये असुरों को देखकर बड़ा उत्साही
वृत्रासुर बोला ॥ ३० ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषाथदीर्घिका ।

तदेव विशिनष्टि । काशोपपन्नामन्सरोचितान् मनस्विनां रुचिरां
हे मय ! हे अनर्बन् ! मे वाचं शृणुत ॥ ३१ ॥

ततो मृत्योर्विह यज्ञो लोकः स्वर्गश्च यदि स्यात् । अथ नहि
अमुं मृत्युं युक्तं समीचीनं प्राप्तं वा ॥ ३२ ॥

भीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ब्रह्मन्धारण्याया कलेवरं जह्यादिति यत्स एको मृत्युः धीर-
शय रणभूमामनिवृत्तोऽपराङ्मुखः सन् जह्यादिति यत्स एकः ।
तौ द्वाविह शाले सम्मतौ मृत्युः । तथा च स्मृतिः

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिब्राड्योगयुक्तञ्च रणे चाभिमुखो हतः ।

इति ॥ ३३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतद्विभाव इत्येतदेव प्रपञ्चयति । पुरुषभेदः मनस्वी प्रशस्तमनस्कः
दृढः काळोचितो मनस्विनां रुचिरा च वाचमुवाच । उक्तमेवाह ।
हे विप्रचित्ते ! इत्यादिना यावद्द्विधायपरिसमाप्ति । हे मय !
हेऽनर्षन् ! मे वाचं शृणुष्वम् ॥ ३१ ॥

सर्वतः सर्वस्य जातस्य अन्तरेण मृत्युर्ध्रुवः निश्चितः
मृत्युं विधिनष्टि । यस्य मृत्योरिह लोके प्रतिक्रिया प्रतीकारः
न क्लृप्ता नास्ति । किञ्च । शत्रुध्वो मृत्युभयनिमित्तात्पञ्चायनाद्यशस्करा-
त्परलोकहानिकरात्तेऽप्यो मृत्युरेव खगसंपादकः कीर्तिकरञ्च
भेषान् सङ्ग्रामे शत्रुध्वो मृत्युर्बुध्भभातस्तमेव दृष्टीतेत्याह ।
लोक इति द्वाभ्याम् । मय हे दानवाः ! ततः सङ्ग्रामे मृत्यो-
र्यदि लोकः धीरस्वर्गः यशश्च स्यात्तद्युक्तं मृत्युं युक्तं प्राप्तं
को नाम न दृष्टीति किन्तु दृष्टुयादेव ॥ ३२ ॥

पुराणौ दुर्लभौ द्वौ मृत्यु इह लोके शास्त्रसम्मतौ कौ
तौ तावज्जितासृजितान्तर्बाह्येन्द्रियप्राणो योगसकः ब्रह्मसन्धा-
रण्याया ब्रह्मविषयकधारण्यायोगेन कलेवरं त्यजेदिति यत्स एकः
तथा धीरशये रणभूमौ अनिवृत्तोऽपराङ्मुखः कलेवरं जह्या-
दिति यत्सोऽपरो मृत्युः तथा चांकम् ।

५ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिब्राड्योगयुक्तञ्च रणे चाभिमुखो हतः ।

इति ॥ ३३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य मृत्योः प्रतिक्रिया परिहारः अथ यदि (१) यस्मा-
ल्लोको यशश्च स्यातां ततस्तर्हि कः क्षत्रियादिकल्पः युक्तं
युक्तमूर्द्धि प्राप्तं मृत्युं न दृष्टीत नामेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

इतोऽपि युक्तमरणां प्रशस्तमित्याहुः । द्वाविमौ । योगरतो
जितप्राणश्च यो ब्रह्मसन्धारण्याया ब्रह्मध्यानेन कलेवरं विजह्या-
दिति । यद्युद्धाहनिवृत्तोऽप्रवर्षीः । यो धीराणामप्रतो गत्वा धीरशये
युद्धाङ्गणे शरीरंजहातीति । यच्च मरयाम् । तयोर्द्वौभेतौ मृत्यु-
दुःप्राणौ सम्मतौ शास्त्रविहितावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्षदीपिका ।

ततो मृत्योरिह यशः खगंश्च यदि स्यात् अथ तर्हि प्रभुं
मृत्युं युक्तं समुचितम् ॥ ३२ ॥

धीरशये सङ्ग्रामे अनिवृत्तः अभिमुखस्यः ॥ ३३ ॥

इति साराथर्षदीपिकायां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्य दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काळोपपर्का तत्कालोचिताम् ॥ ३१ ॥

जातस्योत्पन्नस्य मृत्युर्ध्रुवः आवश्यकः । यदि तत आवश्यक-
दपि इह यशः लोकः खगंश्च स्यात् । अथ तर्हि प्रभुं मृत्युं युक्तं-
योग्यं को न दृष्टीत ॥ ३२ ॥

इह लोके द्वौ मृत्यु सम्मतौ योग्यौ तौ च पुराणौ दुर्लभौ ।
यत्तासुः यत्ता असवः प्राणा इन्द्रियाणि येन । योगरतो भगव-
ज्ज्ञानभक्तिनिष्ठः स ब्रह्मसन्धारण्याया कलेवरं जह्यात् इत्येकः ।
यत्ताप्रवर्षीः सन् धीरशये सङ्ग्रामे निवृत्तो मृत इति द्वितीयः ॥ ३३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

उत्स काळ के उचित और उत्साही पुरुषों को रुचिकर
वचन को वह पुरुषों में धीर दृष्टासुर बोला कि हे विप्र चित्ति ।

भाषाटीका।

हे मनुषि हे पुत्रोत्तम ! हे मम ! हे अनन्त ! हे शम्बर !
आप लोग मेरे बचन को सुनो ॥ ३१ ॥

बैरा होने वाले का अवश्य सब प्रकार से मरण होना है
जिस के • कि निवारण का कोई भी उपाय नहीं है तब
तो युद्ध में मरने वाले को ब्रह्म खोक और यश होता है
तो ऐसे मृत्यु को कौन नहीं चाहेगा ॥ ३२ ॥

इस संसार में दो मृत्यु बड़े दुर्लभ हैं जिस की सब

छात्र प्रसंघा करते हैं एकतो पवन को जीत कर ब्रह्म
धारणा से प्राण त्यागना दूसरा युद्ध में नहीं हट कर
सन्मुख में मरजाना ॥ ३३ ॥

इति भीमागवत बृहत्संहिता के दशमे अध्यायका

भाषानुवाद खरमखाचार्यकृत

समाप्त ॥ १० ॥

इति भीमागवते महापुराणे बृहत्संहिते दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

त एवं शंसतो धर्मं वचः पर्युरचेतसः ।
 नैवागृह्णन् भयत्रस्ताः पलायनपरा मृप ! ॥ १ ॥
 विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः ।
 कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् ॥ २ ॥
 दृष्ट्वातप्यत संक्रुद्ध इन्द्रशत्रुरमर्षितः ।
 तान्निवार्योऽजसा राजन् ! निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ॥ ३ ॥
 किं व उच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो हतैः ।
 न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥ ४ ॥
 यदि वः प्रघने श्रद्धा सारं वा क्षुल्लका ! हृदि ।
 अग्रे तिष्ठत मात्रं मे न चेद्ग्राम्यसुखे स्पृहा ॥ ५ ॥
 एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
 व्यनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥ ६ ॥
 तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै ।
 निपेतुर्मूर्च्छिता भूमौ यथैवाशानिना हताः ॥ ७ ॥
 ममर्द पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं निमीलिताक्षं रणारङ्गदुर्मदः ।
 गां कम्पयन्नुद्यतशूल ओजसा नालं वनं यूथपतिर्यथोन्मदः ॥ ८ ॥
 विलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदाम् ।
 चिक्षेप तामापततीं सुदुःसहां जग्राह वामेन करेण लीलया ॥ ९ ॥
 स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तथा महेन्द्रवाहं गदयोग्रविक्रमः ।
 जघान कुम्भस्थल उन्नदन् मृधे तत्कर्म सर्वे समपूजयन्मृप ! ॥१०॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एकादशे तु वृत्रस्य युध्यमानस्य बज्रिणा ।

भक्तिज्ञानबलबोद्धकाक्षिप्रा वाचोऽनुवर्णिताः ॥ १ ॥

शंसतः कथयतः पर्युर्बचः ॥ १ ॥

कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः । काल्यमानां विद्राव्यमाणाः ॥ २ ॥

अमर्षितोऽसहमानस्तांस्त्रिदशाक्षिपार्थ निर्भर्त्स्ये चेद् वक्ष्य-

मायामुवाच ॥ ३ ॥

तदेवाह द्वाश्याम् । मातुरुच्चरितैः पुरीषप्रापैः । प्रथमास्तपाठे
 देवानां सम्बोधनम् । पृष्ठतो हतैर्दशैः किञ्चित् न यद्यो नाधि
 धर्मः । तदेवाह । नहीति ॥ ४ ॥

प्रघने सङ्ग्रामे । सारं धैर्यं हृदि चेत्तर्हि हे क्षुल्लकाः ! सुद्राः ।
 मात्रं स्वामात्रमग्रे तिष्ठत । न चेद्दिह लोकमोगे स्पृहास्ति ॥ ५ ॥

सुरगणान् रिपून् । सुमहान् प्राणो बलं यस्य । यन् विचेतसो
 वभूः ॥ ६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वृत्रस्य विस्फोटनेन नादेन ॥ ७ ॥

उद्यतं शूखं येन । नाखं वनं नखानां वनम् उद्गतो महो यस्य
। यूथपतिर्गजो यथा मर्दयति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भीमद्वीपराषवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं वृत्रेण प्रतिबोधितानपि पलायमानानसुरान् वीक्ष्य स
। वस्तासिवायं युयुत्सुरिन्द्रं प्रत्युवाचेत्याह मुनिः । त इति । एवं
हे नृप ! पत्युर्वृत्रस्य धर्म्यं धर्मादनपेतं वचः शंसतः कथयतः
सतोऽपि भीताः । अत्र एव पलायनासकाः अत एवाचेत-
सोऽतिभयेन युवानासकचित्तास्ते असुराः नैवापृच्छन् पत्युर्वचो
नाशयन्वन् ॥ १ ॥

ततोऽसुरधर्मो वृत्रः कालोऽनुकूलो येषां तैस्त्रिदशै-
र्हैर्वैविशीर्षमायां विशेषेण पीडयमानामत एवानाथवत् काल्य-
मानां विद्राव्यमायांमिसुरीं पृथनाम् सेनाम् ॥ २ ॥

इष्टामर्षिनोऽसहमानः संक्रुद्धः नितरां क्रुद्धः हे राजन् ! तां
पृथनामोजसा स्वबलेन निवार्य निर्भर्यं चर्द्धं बहयमायां देवान्
प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

तदेवाह द्वाप्याम् । मानुः स्वस्य जनन्या उच्चरितैः
पुरीषप्रवैरसुरैः प्रथमान्पाठे देवानां सम्बोधनम् । धावन्निः पला-
यमानैरपि पृष्टतो इतैर्हस्यमानैरसुरैः किं प्रबोजनम् । न तद्वधेन
यशो न स्वर्गश्चेति भावः । तदेवाह । न हीति । भीतस्य
वधः सूरमात्मानं मध्यमानानां न हि श्लाघ्यः । नापि स्वर्ग्यः
स्वर्गहेतुश्च ॥ ४ ॥

अतो हे ध्रुलुकाः ! अत्यदवाः ! वो युष्माकं इदि प्रधने युञ्जे
अद्या सारं बलं वा यद्यस्ति विषयभोगेच्छा नो चेत्सर्हि मात्रं
स्रग्यामात्रं ममाप्रे तिष्ठत ॥ ५ ॥

एवं क्रुद्धो वृत्रः सुरगणान् रिपून् वपुषा हेहेन भविष्यन्
महान् प्रायो बलं यस्य तादृशोऽभ्यनदत् । नावं विशिनष्टि । येन
नादेन लोका जनाः विचेतसः मूर्च्छिता बभूवुः ॥ ६ ॥

तेन वृत्रस्य विस्फोटनेन नादेन सर्वे हेवगणाः मूर्च्छिताः
सन्तो भूमौ निपेतुः पतितवस्तः यथाशनिना हताः जनाः पतन्ति
निपतन्ति तद्वत् ॥ ७ ॥

आतुरं मूर्च्छितमत एव निर्माखिनाखं सुरसैम्यमोजसा
बलेन पद्भ्यां ममर्हं मर्हितवान् । यथोष्मदो यूथपनिर्गजः नाखं
तालानां सम्बन्धि वनं मर्दयति । कथम्भूतो ममर्हं रथारङ्गे
दुर्निवारो महो यस्य । उद्यतं शूखं येन । इमां पृथिवीं
कम्पयन् ॥ ८ ॥

एवं स्वसैम्यं मर्दयन्तं वृत्रं विलोक्य वज्रधर इन्द्रोऽप्य-
मर्षिनोऽभिमुखं द्रवते आगच्छते शत्रवे महतीं गदां विसृज्य
प्रयुक्तवान् । स च वृत्रस्तामापतन्ती दुःसहां दुःखेनापि
सोढुमशक्यां गदां वामेन करेण लीलयाम सुखेन जग्राह
गृहीतवान् ॥ ९ ॥

तथा च गृहीतवा गदवा भृशं नितरां क्रुद्ध इन्द्रशत्रु-
र्हन्ः उन्नतवतीव नदन् उरवो विक्रमाः पादविन्धासाः यस्य

तादृशो महेंद्रवाहमैरावतं जघान । कमवयवं तत्राह । कुम्भस्थलम्
शुद्धे युञ्जे तस्य वृत्रस्य कर्म तद्रुदया तद्वाहनताडनरूपं कर्म
सर्वे द्रष्टारः समपूजयन् बह्वमव्यस्त ॥ १० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

अचेतसो बुद्धिमत्प्रवृत्तिस्मरणरहिताः ॥ १ ॥

काल्यमानां विद्राव्यमायाम् ॥ २ ॥

भोजसा राजन् वीष्यन् स वृत्रः तां स्वपृथनां निवार्य
द्रावयतो देवाभिर्भर्य्येर्द्धं वाक्यमप्रर्थात् ह किञ्च ॥ ३ ॥

हे देवाः ! यं मानुरहितरुचरिनाः अवमेहनवाङ्मिर्गनाः किम्
उभयेपामपि देहाङ्गिकास्तत्वाविशेषात् कुतोऽस्माकमत्राह । धाव-
न्निरिति । पृष्टतो इतैर्धोवन्निः असुरनायकैः वः युष्माकं किं
प्रबोजनम् अधर्मत्वात् अयमपि कुतोऽत्राह । नहीति । स्वर्ग-
प्राप्तियोग्यः ॥ ४ ॥

हे ध्रुलुकाः ! अदवाः ! देवाः ! युष्माकं इदि सारं धैर्यं चास्ति
मात्रं स्रग्याकाखं प्राग्यसुखे विषयभोगजनितानन्दे ॥ ५ ॥

विचेतसो मूर्च्छिताः ॥ ६ ॥

एतदेव स्पष्टयति । तेनेति । विस्फोटनं प्रकाण्डताडनम् ॥ ७ ॥

नाखं नखसमुदायखण्ड्यं वनं यूथपतिर्गजः ॥ ८ ॥

अभिद्रवते अश्यागच्छते ॥ ९ ॥

महेंद्रवाहमैरावतम् ॥ १० ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्बर्धः ।

अस्पृष्टवहिं समवन्तीति क्रोधेनैवासम्बोधकिः ॥ १-२४ ॥

भीमद्विभनाथकवर्तिकृतसारार्थदीपिका ।

एकादशे तु संग्राममध्ये वृत्रस्य वर्धिताः ।

शौर्यमय्यो गिरः काञ्चित् प्रेममयध्वं काङ्क्षन् ॥

अनाथवत् अनाथानिब नांस्त्रिदशान् ॥ १-३ ॥

प्रथमान्पाठे सम्बोधनं हे मानुरुचरिताः ! पुरीषनृप्या देवाः !
पृष्टतो इतैर्हस्यैः किम् । न यशो नापि धर्मः । तृतीयान्पाठे देवानां
विशेषणम् । भीतानां धर्मो न श्लाघ्यः । कर्तृकर्मणोरुभयोरपि यशो-
धर्माभावव्यञ्जकत्वात् जुगुप्सित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रधने युञ्जे सारं धैर्यं हे ध्रुलुकाः ! ध्रुवाः ! ॥ ५ ॥ ६ ॥

ये इति चार्थे विस्फोटितम् ऊरुमगयडयोः करतलाघातस्नेन
च ॥ ७ ॥

आतुरत्वादेव मुद्रितनेत्रम् । नखानां वनं नाळम् । यूथपनि-
र्हन्ती ॥ ८ ॥

अभिद्रवते सम्मुखमागच्छते ॥ ९ ॥ १० ॥

ऐरावतो वृत्रगदाभिमृष्टो विघ्नार्थितोऽग्निः कुलिशाहतो मया ।
 अपासरन्निन्नमुखः सहेन्द्रो मुञ्चन्नसृक् सप्तधनुर्भृशार्तः ॥ ११ ॥
 न सन्नवाहाय विषण्णाचेतसे प्रायुङ्क्त भूयः स गदां महात्मा ।
 इन्द्रोऽमृतस्यन्दिकराभिमर्शवीतव्यथः क्षतवाहोऽवतस्थे ॥ १२ ॥
 स तं नृपेन्द्राहवकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भातृहणं विलोक्य ।
 स्मरंश्च तत्कर्म नृशंसमंहः शोकेन मोहेन हसन् जगाद ॥ १३ ॥

भीमशूकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

इन्द्रेण युध्यमानस्य वृत्रस्य पूर्वजन्मगतहरिमक्तत्वसूच-
 कानि वाक्यानि वर्णयति । त एतेत्येकादशनाध्यायेन । धर्म युद्धधर्म
 शंसतः कथयतः ॥ १ ॥

कालानुकूलैरसुरपराभवकालानुसारिभिः । अनाथवत्काल्यमानां
 विद्राव्यमाणां ॥ २ ॥

अमर्षितः त्रिदशपराक्रमसहमानः तान् निषाय निर्भरस्य
 चेदं वक्ष्यमाणं सुरान् प्रयुवाच ॥ ३ ॥

यो युष्माकं मानुरुच्चरितैर्मलनिभैः देवैः पृष्ठतो हतैर्देवैः किं
 न किमपि यद्यो धर्मोदिकम् । यतो भीमवधः शूरमानिनां स्त्राघ्यो
 न भवति । हे श्रुतकाः ! श्रुद्राः ! यदि वः प्रथमे युद्धे भडा
 इति सारं धैर्यं च प्राम्यसुखे स्पृहा च न चेत्तर्हि मे अग्रे
 मात्रं क्षणमात्रं तिष्ठत । सुमहान् प्राणो वधं यस्य सः । येन नादेन
 लोकाः विचेतस आसन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तेन नादेन विस्फोटनेन हस्ताभ्यामूरुप्रताडनेन च ॥ ७ ॥

भयाङ्गिमीलिताक्षम् । नाखं नखवनम् । यूथपतिः गज-
 राजः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

भीशुकदेव जी बोले हे नृप ! अपने मालिक वृत्रासुर के
 उसप्रकार कथन को भी वहाँस होकर भय से प्रस्त
 होकर गगने में तत्पर होकर उन असुरों ने नहीं प्रहण
 किया ॥ १ ॥

अनाथ सरीकी भगाईं विखरती हुई अपनी सेना को
 देखकर काल के अनुकूल होने से देवतों के बल को देख
 कर वृत्रासुर बोला ॥ २ ॥

हे राजन् ! इन्द्र का शत्रु वृत्रासुर नहीं सह कर क्रोधित
 होकर कुर्वाह कह कर निवारण करके देवतों से यह
 वचन बोला ॥ ३ ॥

तुम लोग केवल माता के मखरूप हो दौड़कर गगने
 भागे देवियों को मारने हो जो लोग अपने को शूर
 मानते हैं उनको तो भयभीत का मारना न यश कारक
 है न स्वर्ग दायक है ॥ ४ ॥

यदि तुम लोगों को युद्धमे भडा है हे सुद्र हो ! तुमां
 हृदयमे यदि बल हो और यदि विषय भोगों में इच्छा न
 हाँवे तो मेरे आगे खड़े मात्र रहो ॥ ५ ॥

इस प्रकार क्रोधित होकर शत्रु देवतों को डराता
 हुआ घोर शब्द को करने लगा जिस से तीनों खोप
 वेहोस हांगये ॥ ६ ॥

तिस वृत्रासुर के शब्द से सब देवता वज्र से मारे पर्वत
 सरीके मूर्च्छित होकर भूमि में गिरने लगे ॥ ७ ॥

तबतो युद्ध में बडा मद्याला वृत्रासुर आंख मीच
 कर बडे दुःखित देव सेना को दोगों पावों से मर्दन
 करने लगा पृथिवी को कपावने लगा अपने बल से त्रिशूल
 को उठा कर ऐसा मर्दन करने लगा जैसे मत बाधा
 हस्ती नरशख के बल को टोड डाले ॥ ८ ॥

उस को देखकर वज्रधारी इन्द्र बडा क्रोधित भया
 दौड़ते हुये अपने शत्रु के अर्थ बडा गदा का प्रहार करता
 भया आती हुई उस गदा को वृत्रासुर ने सहज से धामे
 हाथ से बडी कठिन उस गदा को पकडखिया ॥ ९ ॥

बडे विक्रम बाधे उस इन्द्र शत्रु वृत्रासुर ने कुपित
 होकर इन्द्र के बाहन ऐरावत के ऊपर उसी गदा को
 खलाया सो उस से ऐरावत के कुम्भस्थल को मारा उस
 कार्य को देखकर सबों ने बडा आश्चर्य माना और बल की
 प्रशंसा करी ॥ १० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सप्तधनुःप्रमाणं देशम् ॥ ११ ॥

सप्तोऽथसप्तो वाहो यस्य तस्मै न प्रायुङ्क्त । अमृतस्यर्धी
 अमृतस्त्राधी यः खकरस्तेनाभिमर्शः स्पृशस्तेन धीतव्यथो गत-
 दुःखः क्षतो वाहो यस्येन्द्रस्य स तथाभूतोऽवतस्थे ॥ १२ ॥

स वृत्रः हे नृपेन्द्र ! आहवकाम्यया युद्धेच्छयावस्थितम् ।
 भ्रातृहणं भ्राता विश्वरूपस्तस्य हन्तारम् । नृशंसं कूर् तदेवाहः
 पापं तस्य कर्म स्मरन् ॥ १३ ॥

वृत्र उवाच

द्विष्टया भवान् मे समवस्थितो रिपुर्पो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च ।
 द्विष्टयानृणां ऽद्याह्मसत्तम ! त्वया मच्छूलनिभिन्नदृषद्दृवाचिरात् ॥ १४ ॥
 यो नोऽप्रजस्यात्मविदो द्विजातेर्गुरोरपापस्य च वीक्षितस्य ।
 विश्रभ्य स्वप्नेन शिरांस्य वृश्रत् पशोरिवाकरुणाः स्वर्गकामः ॥ १५ ॥
 ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्जितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यम् ।
 कच्छ्रेणा मच्छूलविभिन्नेहमस्पृष्टवर्णिं समदन्ति गुघ्राः ॥ १६ ॥
 अन्येऽनु ये त्वह नृशंसमज्ञा ये ह्युद्यतास्त्राः प्रहरन्ति मह्यम् ।
 तैर्भूतनाथान् सगणान्निशातत्रिशूलनिभिन्नगलैर्यजामि ॥ १७ ॥
 अथो हरे ! मे कुलिशेन वीर ! हर्ता प्रमथैव शिरो यदीह ।
 तत्रानृणां भूतवर्णिं विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये ॥ १८ ॥
 सुरेश ! कस्मान्न हिनेषि वज्रं पुरःस्थिते वैरिणि मय्यमोघम् ।
 मा संशयिष्ठा न गदेन वज्रं स्यान्निष्फलं कृपणार्थं च याञ्जा ॥ १९ ॥
 नन्वेष गजस्तव शक्र ! तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः ।
 तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीगुणास्ततः ॥ २० ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यो ब्रह्महा ब्राह्मणं हतवान् विशेषतः स्वगुरुं मम च भ्रातरं
 स भवान्प्रतः समवस्थितः एतद्विष्टया भद्रं जानाम् । द्विष्टयेत्यव्यय-
 मान्दार्थे । हे असत्तम ! मम शूलैर्निर्मितं दृषत्पुत्र्यं हत हृदयं
 यस्य तेन त्वया निमित्तभूतनाथाचिरादेव भ्रातुरनृणां ऽहं
 स्वामेतच्छ द्विष्टया ॥ १४ ॥

स्वर्गकामो यो भवान्बुधत् स्वर्गकामो याज्ञिकः पशोरिवेति
 वा ॥ १५ ॥

तं स्वामस्पृष्टवर्णिमदृषदेहं समदन्ति । वर्तमानसामीप्ये च तं मानस
 जिर्देशः ॥ १६ ॥

अन्येऽपि ये अज्ञा इह स्वास्वां नृशंसमनु महामुद्यतास्त्राः
 मन्तो यदि प्रहरन्ति तैर्भूतनाथान् भैरवादीन् यक्ष्यामि । कथंभूतेः ।
 निशातं तीक्ष्णोक्तं यन्मम त्रिशूलं तेन निर्भिन्नो गतो येषां तैः ॥ १७ ॥

अथो अथवा । हरे ! भो इन्द्र ! यदि भवानय मम शिरां
 हर्ता हरिष्यति तत्र तथा सत्यनृणां विष्णुयन्त्रितः सन्
 भूतेऽयो वधिं देहेन विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये धीराणां
 पदं प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

जीविताद्वि मृत्युरेव ममामिमत् इत्याशयेनाह । सुरेशेति । न
 हिनेषि न बहि क्षिपासि । गदेव विफलां यास्यतीति संशयं
 माकार्षीः । कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याञ्जा यथा निष्फला
 तथा न स्वात् ॥ १९ ॥

अमोघत्वे हेतुं वदन्तं प्रोक्ताहयति । नभिवति । तेजितस्ती-
 क्ष्योक्तः । शत्रुं मां जहि । विष्णुना यन्त्रितः प्रेरितः ॥ २० ॥

श्रीमद्रीररायभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमैरावतो वृत्रस्य गदयातीक्ष्णं त्रिजस्ताडितो वज्रायुधाहतोऽ-
 द्भिरिव विद्युर्गितो भ्राज्यमाणः भिन्नं मुखं यस्य सः । नितरा-
 मार्तः असुप्ररक्तं मुखं सहेन्द्रः सतधनुःप्रमाणासपासरस्य-
 आद्गच्छत् ॥ ११ ॥

स वृत्रो महात्मा युद्धधर्माभिन्नः । अत एव सन्नैवाहाय
 सन्नः अवमन्नः दुःखितो बाहो यस्य तस्मै दुःखितश्चित्तार्थेन्द्राय
 पुनर्गदां न प्रायुक्तक । तत्र इन्द्रः अमृतस्योत्पत्तिकराभिमर्शन
 विगता व्यथा यस्य । तथात्वेन कृतो बाहो यस्य । तथाभूतोऽ-
 भितष्टौ क्षुन्वाह इति पाठे पूर्वं कृतो वृत्रेण ताडितो यो
 बाहो गजः येनन्द्रेणामृतस्यन्द्रिकराभिमर्शनं धीतदपधः गत-
 व्यथः अमृतस्यन्द्रिकराभिमर्शधीतव्यथः । क्षतो बाहो यस्येत्यर्थः ।
 अभितष्टौ अभिसुम्ने स्थितः ॥ १२ ॥

हे इन्द्रेन्द्र ! स वृत्रः आहवकार्यया युद्धच्छया अवस्थितं वज्रम
 आयुधं यस्य तम् । आतृहणं भ्रातरं विश्वरूपं हतवर्णं रिपुमिन्द्रं
 विलास्य तस्येन्द्रस्य कर्म भ्रातृहननरूपं नृशंसं क्रममहः पापं
 शोकं हेतुना स्मरन्पश्चान्मां हत हतन् जगाद्रेन्द्र प्रच्युवाच ॥ १३ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गदितमेवाह । दिष्टयेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो भवान् रिपुः दिष्टया दैववद्यान्ममागतः समवस्थितः प्राप्नः कथंभूतः वस्तुं ब्रह्महाः ब्राह्मण्यं हतवान् । तत्रापि स्वगुहं मम च भ्रातरं हतवान् । हे असत्तम मच्छूलेन निर्भिन्नं हवस्तुदयं हृदयं यस्य तेन स्वया निमित्तभूतेनाद्याचिरात्तमम भ्रातुर्विश्वरूपस्यानृत्योऽहं दिष्टया भविष्यामि ॥ १४ ॥

करुणारहितः यो भवानोऽस्माकमग्रजस्य द्विजातेस्तत्रापि ब्रह्मविद्ः गुरोरपापस्य पुनर्दीक्षितस्य यज्ञीयदीक्षायामवस्थितस्य विश्वास्य शिरांसि सङ्कुनाहृत्स्विच्छेद् यथा स्वर्गकामो याज्ञिकः पशोः शिरांसि नचि तद्धत । द्विजातिस्वादीनि विशेषणान्यवधत्स्व-सूचकानि ॥ १५ ॥

अतो द्विया वज्रया भिया सस्पदा द्यया कीर्तिभिर्यद्योभि-स्योऽङ्कतं परित्यक्तं निकृष्टेन स्वकर्मणा पुरुषादैः पिशाचैरपि गर्ह्यं निन्द्यं त्वामथ मच्छूलेन विभिन्नो देहो यस्य । असृष्टव-निहमद्वन्द्वहमित्यर्थः । युधाः सम्यगदस्वस्वस्वस्विति "वर्षमान-सामीप्ये वर्षमानवत्" इति ऋद् ॥ १६ ॥

अपि अपि च नृशंसं त्वामनुसृत्य ये देवा भद्राः मूढाः सप्तः इह युद्धे उद्यतास्त्राः मर्ह्यं यदि प्रहरन्ति । तर्हि तैर्निशातेन तीक्ष्णेन त्रिशूलेन निर्भिन्ना गच्छाः कण्ठा येषां तैः । सगच्छान् भूत-नाथान् यजामि यस्यामि ॥ १७ ॥

एवं स्वपौरुषानुरूपमुक्त्वाथ युद्धे स्वं देहं जिहासुमी जहीति शकं प्रार्थयते । अथा इति । अथवा हे हरे ! इन्द्र ! हे वीर ! भवानेष इह युद्धे कुञ्चिदं वज्रेण यदि मम शिरो हतो हरि-त्पनि तत्र तथा सति महेदेन भूतेभ्यो वार्षि विधायानृषाः विमुक्तकर्मवन्धस्सन् मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये पादरजः-सहचरितं मार्गं प्रपत्स्ये ज्ञानिनां गतिं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हे सुरेश ! इन्द्र ! अग्रतः स्थिते वैरिणि तव शत्रो मय्यमोघ-मप्रतिहतं वज्रं कस्माद्धतोर्न हिनोषि न मुञ्चसि न प्रयुक्से इत्यर्थः । गदाबाणनिष्फलो भविष्यतीत्याशङ्कया न प्रहिणोमीत्यत्राह । गदेष गदावत्कृपणार्था कृपणापुरुषादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्ञेष च वज्रो न निष्फलः स्यादतो मा संशयिष्ठाः संशयं मा कुरु किन्तु प्रहिण्वत्यर्थः ॥ १९ ॥

अनिष्फलत्वे हेतुं वदन् तं प्रोत्साहयति । ननु इति । हे शक ! तव वज्रः हरेर्भगवतस्तेजसा वधीचो मुनेस्त्वपसा च तेजि-तस्तीक्ष्णोऽङ्कतः । अतः कारणात्तेनैव वज्रेण विष्णुना यन्त्रित आदिष्टो मां शत्रुं जहि मारय । हरिर्भगवान् यतो यस्मिन् पक्षे ततस्तस्मिन् पक्षे श्रीः राजसम्पद्विजयः गुणाः प्रभुत्वाद्यो गुणाश्च भवन्ति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपद्मरत्नावली ।

वृत्रगदाभिमृष्टोऽभिहनोऽपासरत् । तिर्यक् पृष्ठतो धा गतः ॥११॥
सप्तवाहाय विह्वलितवाहनाय पुनः गदां न प्रायुक्तं मभून्-

आधिष्ठा करेण कृतेन अभिमर्शेन स्वर्षोर्षस्येन वीतव्ययः वीता गता व्यथा यस्य सः । क्षुनः वाहो यस्य स तथा ॥ १२ ॥
भ्रातृहर्षा विश्वरूपस्य हस्तारमंहः पापरूपं मोहेन मया-
नेन ॥ १३ ॥

ब्रह्महत्यादिकमेकं विश्वरूपमपेक्ष्योक्तवते । अनृत्यो भ्रातृमर्या-
प्राप्तयौ न हीनः हवत्पुत्रा पाषाणवत्कठिनहृदयेन ॥ १४ ॥

स्वर्गकामो यजमानः भिक्षुस्य विश्वस्य ॥ १५ ॥

न्हीधीक्षयाकीर्तिभिराङ्कतं रहितं समदन्तु मक्षयन्तु । असृष्ट-
वह्निसित्येन निःशेषनाशं सूचयति ॥ १६ ॥

त्वानु त्वामनु ॥ १७ ॥

हरे ! इन्द्र ! इह युद्धे तत्र तर्हि इहास्मिन् जन्मभ्येव मन-
स्विनां पूर्वं वीरस्वर्गगतानां पादरजः प्रपत्स्ये तेषां लोके गमि-
ष्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हिनोषि मुञ्चसि मा संशयिष्ठाः संशयं माकार्षीः । भगानां
भाग्यानां सस्पदा देवनाथदातर्था ब्रह्मवाजारेति निर्दा वा सूच-
यति । प्रयुक्तं वज्रं नितरां फलतीति निष्फलं प्रयोजनवत् स्यात् ।
किन्तु । कृपणार्था हरिद्विषयया याच्ञा व्यर्था भवति यथा तथा
न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

हे शक ! य एव तव वज्रः हरेस्तेजसा वधीचेस्त्वपसा च
तेजिनो निक्षितः तेनैव वज्रं मां जहीत्यन्वयः । विष्णुयन्त्रिनो
विष्णुवशो यतो यत्र हरिस्ततस्तत्रापि जयादिगुणाः स्युः ॥२०॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भिक्षुमुक्तः विदीर्ष्यवक्त्रः सप्तधनुरष्टाविद्यतिहस्तमात्रम् ॥११॥
सप्तोऽवमनां वाहो यस्य तस्मै । अमृतस्यन्दी अमृतस्वावी यः
स्वकरस्नस्याभिमर्शेन स्वर्षेण गतव्ययः ॥ १२ ॥

नृशंसं क्रूरम् ॥ १३ ॥

मच्छूलेन निर्भिन्नं हवस्तुदयं हृदयस्य तथाभूतेन सता अघाह-
मनृत्योऽभून्वधं ॥ १४ ॥

स्वर्गकामो याज्ञिको मवाञ्छ ॥ १५ ॥

समदन्तीति "वर्षमानसामीप्ये वर्षमानवत्" इति ऋद् ॥ १६ ॥

अन्ये ये त्वा त्वामनुगताः नैर्यजामि यस्यामि । असुरद्वारैव
तेन चासुरान् असुरेष्टदेवान् भूतनाथाञ्च प्रीणयामीत्यर्थः ॥१७॥

अथो अथवा । भूतेभ्यः शृगालादिभ्यो वार्षि स्वदेहेनातिस्थूलेन
विधाय दत्त्वा अनृत्यः शोभितः सन् मनस्विनां भीनारदादि-
भक्तानां पादरजः प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

त्वं यथा जीवित्वा स्वर्गीयविषयभोगमभिलषसि तथैवाहं
मृत्वा वैकुण्ठे भगवतः साक्षात्परणसेवामभिलषामीति तव च मम
आभीष्टं सिध्यतु किमिति मद्दधे विषयस्ये इत्याह । सुरेशोति । वज्र-
क्षेपस्यैवभूतं लक्ष्यं कदा प्राप्स्यसीत्याह । पुर एव केवलं स्थिते
न तु कमपि प्रतीकारं कुर्वतीत्यर्थः । ननु महासत्त्वं त्वयि कदाचि-
द्वज्रक्षेपो निष्फलः स्यादिति शङ्कं तत्राह । अमोघमव्यर्थम् । ननु
गदा यथा मदीयैव त्वरपाणिगता मम पीडाकरी साक्षादेवाभूत्

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

।येव च यदि वज्रोऽपि स्वास्तदाहं किं करिष्यामीत्यत आह । मेति ।
।पयोऽर्थे प्रयोजनं यस्याः सा वाञ्छा यथा निष्फला तथा वज्रं
नष्कृतं न स्यात् ॥ १६ ॥

अमोघमे हेतुं वदन् प्रोत्साहयति । नमिषति । हरेर्भगवन्-
नेजसा दधीचस्तपसा च तेजितस्नीक्षणीकृतः । विष्णुना यन्त्रितः
।रितः यतो यत्र पक्षे ॥ २० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गद्या अभिमृष्टः ताडितः भिन्नमुखो विदीर्घवक्त्रः सप्तधनुः
परिमितं देशम् ॥ ११ ॥

समष्टात्मा महाभनाः सन्नोऽवसन्नो बाहो यस्य तस्मै । विषय-
क्षेत्रसे भूयो गदां न प्रायुक्त । अमृतस्यन्दी पीयूषस्त्रावी यः करस्ते-
नाभिमर्शः स्पर्शस्तेन वाता व्यथा क्षतं च यस्य स बाहो
यस्य सः इन्द्रः अवतस्व ॥ १२ ॥

तस्येन्द्रस्य नृशंसं क्रूरं कर्म तद्देवाहः पापम् ॥ १३ ॥

यो मे भ्रातृहा मनो रिपुः ब्रह्महा गुरुहा च मतः हे
असत्सम । भ्रान्त दिष्टया भद्रं समवस्थितः । दिष्टया अथ मच्छुद्धेन
भिर्षं हवदा पाषाण्येन सदृशं हृत् यस्य तेन त्वबाहमचिरा-
दनृण्यः भविष्यामि भ्रातुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अस्पृष्टवन्निहमलभदाहक्रियम् । समदन्तीति वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानत्वं इति खट् ॥ १६ ॥

येऽप्ये ब्रह्माः नृशंसं क्रूरं स्वामनु वधुघतास्त्राः मर्दां मां
प्रति प्रहरन्ति तदा तीक्ष्णीकृतेन त्रिशूलेन भिन्नो गवो वेधां
तैः । सगणान् भूतनाथान् यजामि ॥ १७ ॥

अथो अथवा । हे हरे ! इन्द्र ! यदि भवानिह कुञ्जिद्येन प्रमथ्य
मे शिरो हर्ता हरिष्यति तत्र तदा अनृण्यः वधर्थमुत्पादितः
पित्रा तत्कृते मृतस्य ऋणित्वाभावात् देहेन स्वकीयेन भूत-
वर्धि क्रव्यादानां भोजनं विधाय मनास्त्रिणां पादरजस्तैः प्राप्तां
गतिं प्रपत्स्ये प्राप्त्वामि ॥ १८ ॥

मा संशयिष्ठाः संशयं मा कार्षीः ॥ १९ ॥

दधीचस्तपसा हरेस्तेजसा च तेजितः तेन शत्रुं मां
विष्णुना यन्त्रितः प्रवर्तितो जहि । यतो यस्मिन् पक्षे हरिस्त-
तस्तस्मिन् पक्षे विजयः भीः गुणाः सर्वाहरणीयत्वाद्बन्ध-
स्युः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

वृषासुर के गदा खगने से पेटावत अति दुःखित
होकर घूमने लगा जैसे कि वज्र के मारने से पर्वत होवे
तैसा वज्र को मोड़ कर रक्त को गिराता हुआ इन्द्र के
सहित अठारह हाथ पीछे हट गया ॥ ११ ॥

उस महात्मा वृषासुर ने इन्द्र के बाहन पेटावत के
दुःखित होने से इन्द्र के चित्त मोहित होने के समय में
धर्म युद्ध मान कर गदा नहीं चलाई थोड़ी देर में
अपने हाथ के असुर करने से व्याप के मिट जाने से
इन्द्र उठ जाड़े भये ॥ १२ ॥

हे नृपेन्द्र ! युद्ध की दृष्टा से वज्र को धारण कर के
खड़े हुए भ्राता के मारने वाले इन्द्र को देखकर वृषासुर
ने इन्द्र के पाप को स्मरण करके शोक मोह से युद्ध
होकर यह वचन कहा ॥ १३ ॥

वृषासुर बोला आज ब्राह्मण के मारने वाला गुरु के
मारने वाला भ्राता के मारने वाला तू शत्रु मेरे मागे
खड़ा है सो अच्छा हुआ है असत्सम । मेरे त्रिशूल से
पर्यट सरीके तरे हृदय को भेदन कर के आज मैं
अपने माँ के ऋण से जल्दी तर जाऊँगा ॥ १४ ॥

जिस प्रकार से खर्ग कामना वाला पुरुष निर्दयी होकर
पशु के मस्तक को काटना है तैसे मैंने ब्राह्मण गुरु
निष्पाप दीक्षित आत्मजामी हमारे बड़े भ्राता विष्णुरूप के मस्तकों
को विश्वास से काटा है ॥ १५ ॥

शोक खज्जा लक्ष्मी क्या कीर्ति इनसे तू रहित है अपने
कुर्मों से राक्षसों के भी निन्दा के योग्य है मेरे त्रिशूल
के खगने से बड़े कष्ट से तू मरेगा तेरा अग्निस्फकार
भी नहीं होगा इहाँ पर गीध तेरे देह को काँयोगे ॥ १६ ॥

तेरे से निर्दयी के साथ रहने वाले और जो ए सब
अज्ञानी हैं शस्त्र लेकर मेरे को मारते हैं उनके गदाओं को
तो तीक्ष्ण त्रिशूल से काटकर प्रेतादिगणों के सहित भैर-
वादिकों को मैं पूजोंगा ॥ १७ ॥

हे वीर ! इन्द्र ! अथवा यदि जवरदस्ती से तू ही मेरे मस्तक
को काटेगा तब तो मैं अपने शरीर से मांस मच्छ माण्डि-
कोंको बलि देकर भ्राताके ऋण से छूट कर महात्मा मारवादिकों
के चरण रज को प्राप्त हूँगा ॥ १८ ॥

हे सुरेश ! मैं वैरी आग खड़ा हूँ तब मेरे पर वज्र
क्यों नहीं खोंडता है तु संशय मतकर जैसे कि खोमी से
मांगना हुआ हां जाता है तैसें गदा सरीका यह तेरा
वज्र व्यर्थ नहीं होगा यह वज्र तो सफल है ॥ १९ ॥

यह बात निश्चित है तेरा यह वज्र तो विष्णु के तेज
से और दधीची के तपसे तेजयुक्त है सो विष्णु की
आज्ञा को मानकर तिस वज्र से मो शत्रु को तू मार क्यों
की जिधर भीहरि होंग उधर ही लक्ष्मी और सब गुण
रहते हैं और वहाँही विजय होती है ॥ २० ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गदितमेवाह । विष्टयेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो भवान् रिपुः विष्टया देववशान्ममागतः समवस्थितः प्राप्तः कथंभूतः यस्त्वं ब्रह्महाः ब्राह्मण्यं हतवान् । तत्रापि खगुरुं मम च भ्रातरं हतवान् । हे असत्तम मच्छूलेन निर्भिन्नं हवस्तुल्यं हृद्यं यस्य तेन त्वया निर्मितभूतेनाद्याचिरात्सम भ्रातुर्विश्वरूपस्यानृषोऽहं विष्टया भविष्यामि ॥ १४ ॥

कथयारहितः यो भवानोऽस्माकमग्रजस्य द्विजातेस्तत्रापि ब्रह्मविदः गुरोरपापस्य पुनर्दीक्षितस्य यक्षीयदीक्षायामवस्थितस्य विश्वाह्य शिरांसि खड्गनाह्वयिच्छेद्यथा खगंकामो याज्ञिकः पशोः शिराद्विद्धनन्ति तद्वत् । द्विजातिस्वादीनि विशेषणान्यवध्यत्व-सूचकानि ॥ १५ ॥

अतो द्विया खजया भिया सम्पदा दयया कीर्तिभिर्यशोभि-
र्भ्राज्जितं परित्यक्तं निकृष्टेन खकमेया पुरुषादेः पिशाचैरपि
गर्भं निष्टं त्वामद्य मच्छूलेन विभिन्नो देहो यस्य । अस्पृष्ट-
न्दिमदग्धदेहमित्यर्थः । गुध्राः सम्यग्दम्बस्वस्त्यन्ति “वर्त्तमान-
सामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” इति खद् ॥ १६ ॥

अपि अपि च नृशंसं त्वामनुसृत्य ये देवा भद्राः मृदाः सप्तः
इह युद्धे उद्यतास्त्राः मद्यं यदि प्रहरन्ति । तर्हि तैर्निशानेन
तीक्ष्णो न त्रिष्टूलेन निर्भिन्ना गच्छाः कथंता येषां तैः । सगच्छान् भूत-
नाथान् यजामि यक्ष्यामि ॥ १७ ॥

एवं स्वपौरुषानुरूपमुक्त्वाथ युद्धे स्वं देहं जिहासुर्मा
जहीति शकं प्रार्थयते । अथा इति । अथवा हे हरे ! इन्द्र ! हे वीर !
अधनेव इह युद्धे कुक्षिणेन वज्रेण बहि मम शिरो हतो हरि-
प्यनि तत्र तथा सति महेहेन भूनेऽयो बहि विधायानृषाः
विमुक्तकर्मवन्धस्सन् मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये पादरजः-
सहचरितं मार्गं प्रपत्स्ये ज्ञानिनां गतिं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हे सुरेश ! इन्द्र ! अग्रतः स्थिते वैरिणि तव शत्रौ मय्यमोघ-
मप्रतिहतं वज्रं कस्माद्धेतोर्न हिनोषि न मुञ्चसि न प्रयुङ्क्षे
इत्यर्थः । गदावन्निष्फलो भविष्यतीत्याशङ्कया न प्रहिणोमीत्यत्राह ।
गदेष गदावत्कृपणार्था कृपणपुरुषादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा
याच्ञोष च वज्रो न निष्फलः स्यादतो मा संशयिष्ठाः संशयं मा
कुरु किन्तु प्रहियत्वर्थः ॥ १९ ॥

अनिष्फलत्वे हेतुं वदन् तं प्रोत्साहयति । ननु इति । हे शक्र !
तव वज्रः हरेर्भगवतस्तेजसा दधीचो मुनेस्नपसा च तेजि-
तस्तीक्ष्णीकृतः । मनः कारणात्तेनैव वज्रेण विष्णुना यन्निहत
आदिष्टो मां शत्रुं जहि मारय । हरिर्भगवान् यतो यस्मिन् पक्षे
ततस्तस्मिन् पक्षे श्रीः राजपसम्पद्विजयः गुणाः प्रभुत्वाद्यो
गुणाश्च भवन्ति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयव्यजनीयंकृतपदरत्नावली ।

वृत्रगदाभिमृष्टोऽभिहनोऽपासरत् । तिर्यक् पृष्ठतो वा गतः ॥११॥
सन्नवाहाय विह्वलितवाहनाय पुनः गदां न प्रायुङ्क्त अमृत-

ज्ञाविद्या करेण कृतेन अभिमर्शेन स्वर्शब्दस्योन धीतव्यः
वीता गता इयथा यस्य सः । क्षुनः बाहो यस्य स तथा ॥ १२ ॥

भ्रातृहर्षा विश्वरूपस्य हस्तारमंहः पापकर्म मोहेन ब्रह्म-
नेन ॥ १३ ॥

ब्रह्महत्यादिकमेकं विश्वरूपमपेक्ष्योच्यते । अनृषो भ्रातृमर्या-
प्राप्त्येन हीनः हवद्गदा पाषाणवत्कठिनहृद्येन ॥ १४ ॥

खगंकामो यजमानः विश्वस्य विश्वस्य ॥ १५ ॥

न्दीक्षीत्याकीर्तिभिराज्जितं रहितं समदन्तु भक्ष्यन्तु । अस्पृष्ट-
वह्निमित्यनेन निःशेषनाशं सूचयति ॥ १६ ॥

त्वानु त्वामनु ॥ १७ ॥

हरे ! इन्द्र ! इह युद्धे तत्र तर्हि इहास्मिन् जन्मभ्येव मन-
स्विनां पूर्वं वीरखगंगतानां पादरजः प्रपत्स्ये तेषां लोकं गमि-
ष्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हिनोषि मुञ्चसि मा संशयिष्ठाः संशयं माकार्षीः । भगानां
भाग्यानां सम्पदां देवनाथदातर्षो ब्रह्मवाजारेति निर्धां वा सूच-
यति । प्रयुक्तं वज्रं मितरं फलतीति निष्फलं प्रयोजनवत् स्यात् ।
किन्तु । कृपणार्था वरिष्ठविषया याच्ञा इयथा भवति यथा तथा
न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

हे शक्र ! य एव तव वज्रः हरेस्तेजसा दधीचेस्तपसा च
तेजितो निशितः तेनैव वज्रे मां जहीत्यन्वयः । विष्णुयन्त्रिनो
विष्णुवशो यतो यत्र हरिस्ततस्तत्रापि जयादिगुणाः स्युः ॥२०॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

भिन्नमुक्तः विदीर्ष्यवक्त्रः सप्तधनुरद्याविशतिहस्तमाग्रम् ॥११॥
सक्रोऽवसन्नां बाहो यस्य तस्मै । अमृतस्यर्दी अमृतस्वाधी वः
खकरस्नस्याभिमर्शेन स्वर्शेन गतव्यथः ॥ १२ ॥

नृशंसं क्रूरम् ॥ १३ ॥

मच्छूलेन निर्भिन्नं हवस्तुल्यं हृद्यस्य तथाभूतेन सता अघाह-
मनृषोऽभूवम् ॥ १४ ॥

खगंकामो याज्ञिको भवाञ्छ ॥ १५ ॥

समदन्तीति “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवत्” इति खद् ॥ १६ ॥

अन्ये ये त्वा त्वामनुगताः नैर्यजामि यक्ष्यामि । असुरद्वारैव
तेन चासुरान् असुरेष्टदेवान् भूतनाथाञ्च प्रीणयामीत्यर्थः ॥१७॥

अथो अथवा । भूनेऽयः शृगाळादिषुषो बहि स्वदेहेनातिस्यूलेन
विधाय दत्त्वा अनृषाः शोभितः सन् मनस्विनां भीमारदादि-
भक्तानां पादरजः प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

त्वं यथा जीविषवा स्वर्गीयविवयभोगमभिलषसि तथैवाहं
मृत्वा वैकुण्ठे भगवतः साक्षात्परशुसेवामभिलषामीति तव च मम
चाभीष्टं सिध्यतु किमिति मद्भवे विश्वस्यसे इत्याह । पुरेशेति । वज्र-
क्षेपस्यैवभूतं स्वस्य कदा प्राप्स्यसीत्याह । पुर एव केवलं स्थिते
न तु कमपि प्रतीकारं कुर्वतीत्यर्थः । ननु महासत्त्वे त्वयि कदाचि-
द्वज्रक्षेपं निष्फलः स्यादिति शङ्कं तत्राह । अमोघमस्यर्थम् । ननु
गदा यथा मदीयैव त्वत्पाणिगता मम पीडाकरी साक्षाद्देवाभूत्

भीमहिम्ननाथकवर्तिकृतसारार्थदीप्ति ।

नयेव च यदि वज्रोऽपि स्वात्तदाहं किं करिष्यामीत्यत आह । मेति ।
इपयोर्धर्म प्रयोजनं यस्याः सा वाञ्छा यथा निष्कला तथा वज्रं
निष्कलं न स्यात् ॥ १६ ॥

अमोघश्रे हेतुं यद्वत् प्रोत्साहयति । नन्विति । हरेर्भगवत-
श्रेजसा दधीचस्तपसा च तेजितस्नाक्षीकृतः । विष्णुना यन्त्रितः
मेरितः यतो यत्र पक्षे ॥ २० ॥

भीमच्छुकेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गद्या अमिमृष्टः ताडितः भिन्नमुखो विदीर्घवक्त्रः सप्तधनुः
परिमितं देशम् ॥ ११ ॥

समह्यत्मा महाभनाः सन्नोऽवसन्नो बाहो यस्य तस्मै । विषय-
क्षेत्रसे ध्रुवो गदां न प्रायुक्त । अमृतस्पर्शी पीयूषस्त्री यः करस्ते-
नाभिमर्शः स्पर्शस्तेन धाता व्यथा क्षते च यस्य स बाहो
यस्य सः इन्द्रः अवतस्व ॥ १२ ॥

तस्येन्द्रस्य नृशंसं क्रूरं कर्म तदेवाहः पापम् ॥ १३ ॥

यो मे भ्रातृहा मनो रिपुः प्रह्लाहा गुरुहा च मतः हे
असत्तम ! भङ्गान् दिष्ट्या भद्रं समवस्थितः । दिष्ट्या अथ मच्छुभेन
भिन्नं ह्यदा पाषाणेन सहस्रं हृत् यस्य तेन त्वचाहमचिरा-
दनुयः मविष्यामि भ्रातुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अस्पृष्टवन्निहमलधवाहक्रियम् । समदन्तीति वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानत्वं इति खट् ॥ १६ ॥

वेऽन्ये अहाः नृशंसं क्रूरं स्वामनु वधुघतास्त्राः मध्ये मां
प्रति प्रहरन्ति तदा तीक्ष्णीकृतेन त्रिशूलेन भिन्नो गच्छो वेपां
तैः । सगयान् भूतनाथान् यजामि ॥ १७ ॥

अथो अथथा । हे हरे ! इन्द्र ! यदि भवानिह कुक्षिणेन प्रमथ्य
मे शिरो हर्ता हरिष्यति तत्र तदा अनुयः यदर्थमुत्पादितः
पित्रा तत्कृते मृतस्य ऋणित्वाभावात् देवेन अकीर्णेन भूत-
वधि क्रव्यादानां भोजनं विधाय मनास्त्रिणां पादरजस्तैः प्रार्ता
गतिं प्रपश्ये प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

मा संशयिष्ठाः संशयं मा कार्षीः ॥ १९ ॥

दधीचस्तपसा हरेस्तेजसा च तेजितः तेन शत्रुं मां
विष्णुना यन्त्रितः प्रवर्तितो जहि । यतो यस्मिन् पक्षे हरिस्त-
तस्तस्मिन् पक्षे विजयः भीः गुणाः सर्वादरणीयत्वाद्बध्न-
स्युः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

इन्द्रासुर के गदा खगने से पेरारत प्रति दुःखित
होकर घूमने लगा जैसे कि वज्र के मारने से पर्वत होवे
तैसा मुझ को मोड़ कर रक्त को गिराता हुआ इन्द्र के
सहित अठारस हाथ पीछे हट गया ॥ ११ ॥

उस महात्मा इन्द्रासुर ने इन्द्र के बाहन पेरारत के
दुःखित होने से इन्द्र के चित्त मोहित होने के समय में
धर्म युद्ध मान कर गदा नहीं चलाई थोड़ी देर में
अपने हाथ के असुर भरने से पक्षा के मिट जाने से
इन्द्र उठ खड़े भये ॥ १२ ॥

हे नृपेन्द्र ! युद्ध की इच्छा से वज्र को धारण कर के
खड़े हुए भ्राता के मारने वाले इन्द्र को देखकर इन्द्रासुर
ने इन्द्र के पाप को स्मरण करके शोक मोह से युक्त
होकर यह वचन कहा ॥ १३ ॥

इन्द्रासुर बोला आज ब्राह्मण के मारने वाला गुरु के
मारने वाला भ्राता के मारने वाला तू शत्रु मेरे भागे
खड़ा है सो अच्छा हुआ है असत्तम ! मेरे त्रिशूल से
पर्यन्त सरीके तरे हृदय को भेदन कर के आज मैं
अपने भाई के श्रेष्ठ से जल्दी तर जाऊंगा ॥ १४ ॥

जिस प्रकार से खर्ग कामना वाला पुरुष निर्दयी होकर
पशु के मस्तक को काटता है तैसे मैंने ब्राह्मण गुरु
निष्पाप दीक्षित ब्राह्मणानी हमारे बड़े भ्राता विश्वरूप के मस्तकों
को विश्वास से काटा है ॥ १५ ॥

शोक खज्जा लक्ष्मी दया कीर्ति इनसे तू रहित है अपने
कुर्मों से राक्षसों के भी निन्दा के योग्य है मेरे त्रिशूल
के खगने से बड़े कष्ट से तू मरेगा तेरा अग्निसेस्कार
भी नहीं होगा इहां पर नीध तेरे देह को जायगे ॥ १६ ॥

तेरे से निर्दयी के साथ रहने वाले और जो ए सब
अज्ञानी हैं शस्त्र लेकर मेरे कां मारते हैं उनके गलाओं को
तो तीक्ष्ण त्रिशूल से काटकर प्रेतादिगणों के सहित भैर-
वादिकों को मैं पूजोंगा ॥ १७ ॥

हे वीर ! इन्द्र ! अथवा यदि जवरक्ष्मी से तू ही मेरे मस्तक
को काटेगा तब तो मैं अपने शरीर से मांस मद्यक प्राणि-
योंको बलि देकर भ्राताके श्रेष्ठ से छूट कर महात्मा नारदादिकों
के चरण रज को प्राप्त हूंगा ॥ १८ ॥

हे सुरेश ! मैं बेरी आगे खड़ा हूँ तब मेरे पर वज्र
क्यों नहीं खोंडता है तु संशय मतकर जैसे कि खोभी से
मांगना हुआ हो जाता है तैसे गदा सरीका यह तेरा
वज्र व्यर्थ नहीं होगा यह वज्र तो सफल है ॥ १९ ॥

यह वान निश्चित है तेरा यह वज्र तो विष्णु के तेज
से और दधीची के तपसे तेजयुक्त है सो विष्णु की
आज्ञा को मानकर तिस वज्र से मो शत्रु को तू मार क्यों
की जिधर भीहरि होंग उधर ही लक्ष्मी और सब गुण
रहते हैं और वहांही विजय होनी है ॥ २० ॥

अहं समाधाय मनो यथाह सङ्कर्षणस्तच्चरणाविन्दे ।
 त्वद्वज्रं होलुक्षितग्राम्यपाशो गतिं मुनेर्याम्यपविच्छ्लोकः ॥ २१ ॥
 पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां याः सम्पदो दिवि भूमौ रसायाम् ।
 न राति यद्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं सम्प्रयासः ॥ २२ ॥
 त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ! ।
 ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभो किञ्चनगोचरोऽन्यैः ॥ २३ ॥
 अहं हरे ! तव पादैकमूखदासानुदासो भवितास्मि भूयः ।
 मनः स्मरेताभुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक्कर्म करोतु कायः ॥ २४ ॥
 न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
 न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस ! त्वा विरहय्य काङ्क्षे ॥ २५ ॥
 अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।
 प्रियं प्रियेव व्युषितं विषयणा मनोऽरविन्दाक्ष ! विदक्षते त्वाम् ॥ २६ ॥
 ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे ध्रमतः स्वकर्मभिः ।
 त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ ! भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे वृत्रवाक्ये

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इत्यनेन मम पीडा स्वादित्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह । अहमिति । सङ्कर्षणो मत्पतिर्यथाह तथा तदीयचरणाविन्दे मनः समाधाय मुनेर्योगिनो गतिमहं यास्यामि तत्र वज्रस्य रंहसा लुक्षितश्लोको ग्राम्यपाशो विषयभोगलक्ष्यो यस्य । अपविच्छ्लोक-कस्यकदेहः ॥ २१ ॥

तर्हि भगवान् सङ्कर्षणः स्वभूत्याय महामेव स्वर्गादिसम्पदो हास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह । पुंसामिति । स्वर्गे भूमौ रसातले च याः सम्पदस्ताः किल निश्चितं न राति न ददाति । तत्र हेतुः । यथाऽप्यो द्वेषादयो भवन्ति ॥ २२ ॥

तर्हि स्वमक्तस्य किं विधत्ते तत्राह । त्रैवर्गिको धर्मायं कामविषयो य आयासस्तस्य विघाते विधत्ते तत्र आयासोपरमादनुमेयो न त्वैश्वर्यादिना मतः सम्यग्भगवत्प्रसादाभावात्तत्र सम्पदो भाविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

एवमिन्द्राय स्नामिप्रार्थं निषेध भगवन्तं प्रार्थयते । अहमिति । नव पादावेव एकं मूखमाश्रयो येषां तेषां दासानामनुदासो भूयो भवितास्मि भविष्यामि भवेयमभुपतेः प्राग्गनाथस्य तत्र गुणात्मन मनः स्मरन्तु धागपि तात्रैव कीर्तयन्तु कायस्तथैव कर्म करोतु ॥ २४ ॥

ननु किं दास्येन तुभ्यं महाफलाणि दास्यामि तत्राह । नाकपृष्ठं ध्रुवपदं ब्रह्मलोकादिकं च हे समञ्जस ! निश्चिलसौभाग्यनिधि ! त्वा त्वां विरहय्य पृथक्कृत्य न काञ्चि नेच्छामि ॥ २५ ॥

तर्हि किमिच्छसि तत्राह । अजातपक्षाः खगा भूकादिभिः पीडिता यथा मातरं यथा च दासा वजा बाहवस्ताः स्तन्यं यथा च व्युषितं दूरदेशगतं प्रियं कामेन विषयणा प्रिया तथा मे ममस्तापत्रयपीडितं कर्मनिर्बन्धं च कामादिभिर्विषययणं च त्वां हिदक्षते द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

उत्तमश्लोकस्य तत्र जनेषु मक्तेष्वेव सख्यं भूयात् त्वन्मायया देहादिष्वासक्तचित्तस्य भूयोऽपि तेष्वासक्तिर्न भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु

आसुरीं योनिमापन्ना सृष्टा जन्मनि जन्मनि ।
नामप्राप्त्यैव कौन्तेय ! ततो यान्मयधर्मां गतिम् ॥

इत्युक्तीत्यत्र नरकोटकस्वमरणार्थं किं मां प्रार्थयसे तत्राह । अह-
मिति । अहमसुरोऽपि नरकं न यास्यामि किन्तुस्वर्गैव न गुरुभ्य
सङ्कल्पयो भगवान्ब्रह्माह उपदिदेश । मन्वराचारविन्दे मनो निश्चलं
निधयामिति । तथा तन्वराचारविन्दे मनो निधाय तत्र वज्रस्य वेगेन
लुलितः क्षिप्तः प्राण्येषु विषयेषु रागरूपः पाशो यस्य । देहव-
चनद्वारा प्राण्येषु पाशोऽपि लुलितो भवतीति भावः । अपविष्टः
त्यक्तः शोकः स्वर्गादिलोको येन तादृशः मुनेर्गतिं मुनीनां
गतिं मोक्षं यामि यास्यामि असुरोऽप्यहं भगवत्सङ्कल्पयोपदिष्टत्वो
मुक्तिमेव यास्यामि न त्वर्षांश्चीनलोकानिति भावः । यथाह सङ्कल्पया
इत्यनेन वृत्रः सङ्कल्पयोपदिष्टतरव इत्यवगम्यते ॥ २१ ॥

किञ्च भगवाननन्वभावेनारमानं भजतां स्त्रीयामेव गतिं
नूनं दास्यति न त्वर्षांश्चीनामित्याह । पुंसांमिति सार्द्धेन । एकात्म-
धियां प्रयोजनान्तरराहितमतीनामनन्वप्रयोजनानामित्यर्थः । स्वकानां
स्वभक्तानां पुंसांमस्त्वपतिर्भगवान् सङ्कल्पयाः द्विवि स्वर्गादौ
भूमौ रसायामतद्यादिलोके च याः संप्रदो विभवाः ताः न
ददाति । कुतः यतः तासु संप्रदु द्वेषः परस्परमसहिष्णुत्वम्
उद्वेगो विनाशभयं तत्प्रयुक्तं आधिर्मनःपीडा मद्ः विषय-
भोगनिमित्तो मद्ः तत्त्वज्ञानोदयप्रतिबन्धकः क्विः विषयभोग-
विरोधिभिः सह क्वहः व्यसनमभिमतविषयात्तानिमित्तं
दुःखं प्रयासः क्षुद्रसुखाय प्रकृष्टो यत्नश्चैव भवन्ति । यतः
परमकृपीलुभैगवानात्मभक्तानां मुक्तिमेव दास्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

नर्हि स्वकानां किं विधत्ते तत्राह । त्रैवर्गिकिति । हे शक्र !
त्रैवर्गिको धर्माधिकारविषयो य आयासस्तस्य विधातं विधत्ते अस्वा-
स्थिरात्रवर्गकर्मियासपरिहारेणान्तस्थिरफलरूपमुक्तिं दास्य-
तीत्यर्थः । ननु । प्रसन्नो भगवानस्माकमपि स्वकानां त्रैवर्गिका-
यासविधातमेव विधत्ते नेत्याह । तत इति । यो भगवत्प्रसादो
यत अकिञ्चनगोचरः निष्कामस्वभक्तविषयः अकिञ्चनानामेव
नितरां भगवांन् प्रसन्नो भवतीत्यर्थः । ततोऽन्यैर्विषयभोगपरायण्यो-
स्तदर्थमेव भजतिर्भवाद्यैः स भगवत्प्रसादोऽनुमेयः अभिख्यतिता-
र्थविषयकत्वेनानुमेयः । यद्वा । योऽकिञ्चनगोचरो भगवत्प्रसादः
सोऽन्यैर्भवाद्यैस्ततोऽनन्वप्रयोजनभजनादनुमेयः । वयमन्वन्वप्र-
योजना यदि भजेम तर्हि किञ्चनगोचरो भगवत्प्रसादोऽस्मिन्नि-
षयको भविष्यतीत्येवं भवाद्यैरनुमेय एव न तु सिद्धः ।
इदानीं विषयभोगपरायणत्वादिनि भावः । तथैव शुकं
भगवता "मयेकान्तप्रतिनान्यमस्तो वाञ्छति तत्राद्यित्"
इत्यादिनेति चेतिभावः ॥ २३ ॥

अथ मनसानुसंहितं वज्राग्ने इष्टं तदनु प्रविष्टं भगवन्तम-
मिमुञ्चिकृत्याह । अहमिति । हे हरे ! भगवन् ! तत्र पादावेधैकं
सूक्ष्माधयो येषां हासानामनुदासोऽहं भूयो भवितास्मि । मर्षीय-
मनोऽसुपतेर्भैरावनायस्य तत्र गुणानेवानुस्मरतु । वागपि
तानेव गुणान् पृथ्यातु कीर्त्तयतु । कायो देहस्वाराधनरूपं
कर्मैव करोतु ॥ २४ ॥

ननु किं महास्येन नृपं महदैश्वर्यमैहिकमामुभिमं च दास्या-
मीत्यत्र त्वदास्यं विनाशयकं काङ्क्षामीत्याह । नेति द्वाश्वाम ।
नाकपृष्ठं वैकुण्ठं न काङ्क्षे तथा पारमेष्ठ्यं चतुर्भुजैश्वर्यं न
सार्धभौमं कुरस्वभूष्याधिपत्यं न रसाधिपत्यं पातालादिलोका-
धिपत्यं योगसिद्धीराशिमादीनपुनर्भवं कैवल्यं च न हि हे
समञ्जस ! सकलसौभाग्यनिधे ! त्वां विरहय्य पृथक्कृत्य विनेत्यर्थः
न काङ्क्षे न वाञ्छामि ॥ २५ ॥

किं नु हे भवन्निश्चय ! अजातपत्न्याः जगाः पक्षिशावकाः
मातरमिव भूधा ज्ञाताः पीडिताः वसन्तराः स्तभ्यं नृधामिष इत्युक्तिं
विप्रोपितं वृद्धेशगतं प्रियं विषयया दुःखिता प्रियैव मनस्वां
दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति ॥ २६ ॥

अत एव मामनुगृहायोत्याह । ममेति । उत्तमश्लोकस्य तत्र
जनेषु हासेषु एव मम स्वयं भूयात् । स्वमायया आत्मा-
दिष्वासकचित्तस्य स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतो मम पुनः
तेष्वात्मादिष्वासक्तिर्न भूयादेवमनुगृहायोति भावः । तत्रारमा
देहः ॥ २७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्रे सास्त्रिकचेतनांशस्वभावं दर्शयितुमाह । अहमिति । सङ्क-
ल्पयो भगवांस्तस्मिन् समाधानं यथाह । तथा मनस्तस्य सङ्कल्पस्य
चरयारविन्दे समाधाय तत्र वज्रवेगेन लुलितः क्षिप्तो
प्राण्येषु विषयभोगलक्षणाः पाशा यस्य स तथा । अपविष्टः
परित्यक्तो लोको देहो येन स तथा "अस्मात्लोकान्तेत्य" इति भूतेः
परिभ्रष्टतन्लोकस्थितिरिति वा अहं मुनेर्ज्ञानिनो गतिं लोकां
वैकुण्ठादिलक्षणं चासीत्यन्वयः । संन्यासलक्षणं वा ॥ २१ ॥

ननु परत्र सुखं वा दुःखं वा न निश्चितम् । तथात्र आकाशदेवै
दरीदृश्यते एतन्लोककल्याणे तदपि त्यक्तं स्यात्समाप्तव शोको न
स्यात्किमित्याशङ्क्य सर्वैश्वर्याधीनत्वेन न हस्तमेव विरतर्
नाभ्यत् । किञ्च । स्वभक्तैः स्वर्गादिकमपि न ददाति किमुत
पैहिकम् अतो न शोको ममेत्याशयेनाह । पुंसांमिति । स लोकाधः
स्वर्गादौ याः संप्रदः सन्ति ताः स्वकानां पुंसां न दाति किञ्च
तासां सकाशात्प्रादिकमुत्पद्यत इति वस्मात्समादिति शेषः ॥ २२ ॥

इतो नु हरेर्भक्तानुकाङ्क्षित्वं पश्यत्याशयेनाह । त्रैवर्गिकेति ।
अस्मत्प्रतिर्भगवान् पुरुषस्य भक्तस्य तेन धर्माधिकारपरिभ्रमना-
शेन "यस्यानुग्रहमिच्छामि हरिष्ये तस्मै शनैः" इत्याहः ॥ २३ ॥

अधुना "अहं समाधाय मनः" इत्यत्र कथितमनःसमाधानप्रकारं
निरूपयति । अहमिति । मनः आत्मपतेः आत्मपति स्मरेत् "तन्वी-
गर्ध्वेशां कर्मणि" इति पृथी । नो वाक् तद्गुणान् पृथ्यातु कर्म
कर्म प्रणामादि करोतु ॥ २४ ॥

मम धीरस्वर्गाऽपि वैकुण्ठादिरित्याशयेनाह । न नाकपृष्ठमिति ।
सार्धभौममित्यनेन भूमौ चक्रवर्तिपदनाह । योगसिद्धीः अग्निमादि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लक्षणाः अपुनर्भवं पुनरुत्पत्तिमात्रशून्यत्वेन सूक्ष्मपूर्वभावख-
क्षणां मोक्षं समजसं वैषम्यनेष्टुयवबुद्धिशून्यं विरहद्वय विहाय ॥२५॥

स्तन्यं स्तनच्युतं पयः वस्ततराः अतिशयेन बालाः स्तन-
धयाः प्रिया नवोढा मार्या अच्युपितं प्रोषितमन्यतः स्थित-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीहरिदर्शनसाधनमाह । ममेति । न भूयात्सख्यमिति शेषः
॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

सार्वभौमं श्रीप्रियव्रतादीनामिष महाराज्यम् । रसाधिपत्वं पाना-
खादिस्वाम्यमपुनर्भवं मोक्षमपि अत्र नाकपुष्टादिचतुष्टयस्या-
नुक्रमश्च न्यूनत्वविषयत्वात् । ततश्चोत्तरोत्तरं कैमुत्यमपि । ध्रुवप-
दस्य श्रेष्ठ्यं चिष्णुपदसन्नहितत्वात् । योगसिद्ध्यादिव्ययं तु
सार्वत्रिकमिति पञ्चाङ्गिन्यस्तम् । अनयोस्तुत्तरश्रेष्ठ्यम् ॥ २५ ॥

अजातपत्न्या इत्यनेनानन्वाभ्यर्थं तदनुगमनासमर्थत्वं तथा
तत्सद्भिनेन मातरमित्यनेनानन्यस्त्राभाधिक्यत्वात् तदीय-
द्वयाधिक्यञ्च व्यञ्जितम् । तेन च मातरि तेषामपि प्रीत्यति-
शयो दर्शितः । ततस्तत्साभ्येऽपि तद्वद्वारमनोऽपि भगवति प्रीत्या-
धिक्यहेतुका दिदृक्षा व्यञ्जिता । तथापि तन्मात्रा यद्गच्छन्त-
रमुपगच्छते तदेव तेषामुपजीव्यमास्वाद्यं चेति केवलतन्निष्ठत्वा-
भावाद्परितोषेण दृष्टान्तात्तरमाह । स्तन्यमिति । अत्र दिदृक्षा-
योजनार्थं मातरमित्येवानुषर्षयितव्यं स्तन्यमित्युक्तिस्तस्यास्ते-
स्तद्व्यापारच्युतभावनाया चस्तुतस्तस्य तदीयशरीरांशतया
च तदभेदविवक्षार्थं ततः स्तन्यं स्तन्यरूपतद्व्ययमर्थं मातर-
मित्येव लब्धे तादृशी मातैव तैरुपजीव्यते भास्वाद्यते चेति पूर्वतः
श्रेष्ठ्यं दर्शितम् । तथा वरसतरा अत्यन्तबाह्यवस्तास्त एव स्नामि-
षत्तया तदनुगतावसमर्था इति साधारण्येऽपि बहुसमयाति-
क्रमार्थं च्युत्तार्था इत्यनेन पूर्वतो वैशिष्ट्यम् । तथा गोजातेः
स्नेहातिशयस्त्राभावेन च तदनुसन्धेयम् । अथः तथाप्युत्तरदृष्टान्ते
स्तन्यगथाः कार्यकारणभावेन भेदं वितर्क्य दृष्टान्तद्वयेऽप्यजात-
पत्न्यादिविशेषयौरायस्यां तादृशप्रीतेरस्थिरतां चात्रोक्त्य
दृष्टान्तात्तरमाह । प्रियमिति । सस्त्रपि वाचकान्तरेऽप्ययोः प्रिय-
शब्देनैव निर्देशात् स्त्राभाधिक्याभिचारिप्रतिमन्तात्वेव तौ
गृहीतौ । यत्र वाचके बाव्येऽपि सह विहारादिकं दृश्यते
तत स्नादृशी कापि प्रिया यथा तादृशं प्रियं व्युषितं विदूर-
प्रोषितं स्तनमनयोपजीवित्वेन विषयया सती विद्वहते । खोचन-
द्वारा नदास्वाद्याय भृशमुत्कण्ठते तथा मम मनोऽपि त्वामित्यर्थः ।
अत्र द्वापान्तिकेऽपि स्वकर्तृकत्वमनुक्त्वा मनःकर्तृकोल्लेखनाद्बुद्धि-
पूर्वकपश्चिमात्तौ प्रीतेः स्त्राभाधिकत्वेनाप्यभिचारित्वं व्यक्तम् ।

तयारविन्दान्तेति मनसो अमरतुल्यतासूचनेन भगवतः परम
मधुरिमोल्लेखेन च तस्यैवोपजीव्यत्वमास्वाद्यत्वं दर्शितम् ॥२५॥

अथ तद्दर्शनमात्रं स्वस्थासम्भावयन्नित्यमपि मम स्वादि-
सवाप्पमाह । ममोशमेति । तदेतच्छुद्धप्रेमोद्गारमयत्वेनैव श्रीम-
द्भृशवधोऽसौ विद्वक्ष्यात्वाच्छ्रीमद्भागवतलक्ष्येषु पुराणान्तरे
गण्यते । “दृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते” इति ॥२७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्ध

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसार्वभौमदर्शनी ।

अयमेवं मां प्रखोष्यपुनः पराकमाविष्कारेण वज्रञ्च निष्फल्य
पुनरपि मां हनिष्यतीति मा संस्थाः । अहं यत् करोमि तदेकाप्र-
मनाः गृणिवत्याह । अहमिति । सद्गुरुर्यो नोऽस्माकं प्रभुः यथा तथा
तत्परिचारविन्दे मनः समाधाय मुनेर्योगिनो गतिमहं वास्यामि ।
त्वद्भृशस्य रंहसा लुब्धितः खण्डितः प्राण्यपाशाकार एतद्देहो
यस्य सः । अपनिखण्डितः त्यक्तत्रिषोकेभ्यः ॥ २१ ॥

तर्हि त्वङ्गकितोषितः सद्गुरुर्यस्तुभ्यमेव खर्गाद्यैश्चर्यं दास्य-
तीति मा वादीः गृणु रे शक । मत्प्रभोस्त्वञ्च भक्तोऽहं च भक्त-
स्तत्र तुभ्यमेव भोगैश्चर्यं ददाति न तु मद्यामित्यत्र कारणं मत्प्रभोः
अभावमेव गृणिवत्याह । पुंसामिति । याः सम्पदः ता एकात्त-
र्धीः पुंसो न राति न ददाति कुतः यद्यतः सम्पद्गो द्वेषाद्यो
भक्तिमुक्ते विद्वेषका भवन्तीत्यतः ॥ २२ ॥

मां अपार्थ्वं शीघ्रमेव नेतुं वज्रेण मद्भ्रूपायमुक्त्वा यस्तुभ्यं
मत्प्रभुर्भोगसम्पदं ददाति एतन्नेव त्वमात्मनि तस्यानुग्रहाभावं
मन्यस्त्वत्याह । त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो च आयासस्तस्य
विधातं विधत्ते पुरुषस्य आन्तरङ्गमकस्य तत आयासोपरमा-
देव भगवत्प्रसादः अनुमेयः । नन्वेवमस्मदनुभवे तु न माति
तत्राह । स मार्कण्डेयगोचर एव मन्यैर्युष्माभिस्तु बुद्धेर्भो युष्मद-
गोचर एवेत्यतस्त्वयि तस्य सम्पदं प्रसादाभावात् तव सम्पदो
भविष्यतीति विश्वस्तो भूत्वा शीघ्रं वज्रं निधिपेति भावः ॥ २३ ॥

तदपि वज्रमनिधिपन्तमिच्छं दृष्ट्वा हन्त हन्त वराकमिमं शकं
बहिर्दर्शिनं किमिति ब्रवीमि स्वप्रभोश्चर्यारविन्द एव किं न निधे-
द्यामीति ध्यानाविर्भूतं भगवन्तमवखांश्याह । अहमिति । तव पादा-
वेव एकं मूलमाभयो येषां तेषां दासानामनुदासो भूयः पुनरपि
भवितास्मि भविष्यामि िन तत्र कियान् विद्वम्बो वसन्ते तं कृपया
कथय । उरकयठया जर्जरीभनोऽस्मीति भावः । नन्वविद्वम्बेनैव
त्वामहमेव एवात्मसात् करोमि स्त्रीमीष्टान् वरान् दृणिवत्यतं
आह मनो मम अनुपतेः प्राणानायस्य तव प्राणानार्थं त्वां स्मरतु-
वाक् गुणान् कीर्तयतु कायः कर्म त्वत्पादसम्बन्धेन व्यजन-
ताम्बूलप्रदानादिकं करोत्विति कायवाङ्मनसां मे प्रार्थना ॥२४॥

ननु तुभ्यं खर्गापवर्गादीनि सर्वाण्येव फलानि ददामि गृहा-
योति तत्र सशिरोधूननं न नेत्याह । नेति । नाकपुष्टं खर्गापदं त्वा
त्वां विरहस्य त्यक्त्वा त्वद्विरहस्य मम प्राणा उच्यन्ति । खर्गादयः

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिष्ठतसाराथेर्दशिनी ।

किं मे सुखयिष्यन्तीति ध्वनिः । त्वत्संयोगे मम पूर्वश्लोकोक्तं चरित्रं भवेत्तदा तदेव मे स्वर्गापवर्गादिसर्वसुखतमम् । किमेतै-
र्गृहीतेरित्यनुध्वनिः ॥ २५ ॥

किञ्च अत्युत्कृष्टावतौऽपि मम त्वत्प्राप्तिस्त्वदधीनेव । न च तत्र मे स्वतः कापि शक्तिरस्तीत्यत्र दृष्टान्तत्रयमाह । अजातपक्षाः जगाः स्वर्गावकाः घृकादित्रस्ताः क्षुत्पीडिताश्च मातरं कदा प्राप्स्याम इति प्रतिष्ठायां दिदृक्षुमाद्याः पत्रेऽपि संचलति आघाता मम मातेति बुद्ध्या कोमलं कलं कृजन्तश्चञ्चून् प्रसारयन्ति । ननु तर्हि तन्माता यथा भाग्यं घृकादिभ्यो रक्षन्ती स्वतः पृथग्भूतै-
रानीतैः सुदृकीटैस्तच्छुमये निहितैस्तेषां क्षुधामुपशम-
यति तथैवाहमपि त्रिविधतापेभ्य इन्द्रादिशत्रुभ्यश्च त्वां रक्षन् स्वर्गपारमेष्ठ्यादिभोगैर्देवैस्त्वदभीष्टं पूर्यामीति । तत्र त्वन्मा-
धुर्यं विना मम नान्यत् किमप्यभीष्टमिति तथा त्वत्प्राप्तिप्रतिकूलं वृत्राव्यस्यूतसूत्रमदेहद्वयबन्धनं विना मम नान्यत् किमपि तापत्रयमित्यतो दृष्टान्तान्तरमाह । स्तन्यं घाञ्छन्तीति शेषः । वरस-
तरा अत्यल्पवयस्का वत्सा गृहस्थगृहे दामवद्याः क्षुधाया मातुरेव दुग्धपानेकतानमनस्कत्वाद्वाद्याः । अत्रापि वरसतरा मातु-
र्दुग्धादेव स्वसुखमभिव्यक्तोऽपि मातुः कामपि तेषां नखिप्तमाना इत्यपरितुष्य दृष्टान्तान्तरमाह । प्रियं प्रीतिमन्तं पतिं व्युपितं सुदूर-
देशस्थं प्रियै प्रेमवती विषयया तद्विरहजर्जरिता दिदृक्षते सा यथा स्त्रीयसर्वेन्द्रियव्यापारेः संवमाना प्रियं सुखयितुं प्रियस्यैव सौन्दर्यसौख्यार्थादिभिर्गुणस्त्रीत्वावैदग्ध्यादिभिश्च स्वसर्वेन्द्रियाणि सुखयितुमिच्छति तथैवाहमपि त्वां सेवेयस्यत एव "मनः स्मरेता-
मुपतेर्गुणानां गृहीत वाक् कर्म करोतु कायः" इति चरित्रयमवाञ्छ-
मिति भावः । किन्तु सा दास्यसत्पश्टङ्गारैः प्रियं सुखयेदहन्तु कवचेनैव दास्येन त्वां सुखयेयमित्येतावानेव भेदः ॥ २६ ॥

मय तत्त्वज्ञ एवातिद्वैतभावोदयेन हन्त हन्त ममाधमस्य कथमेतावत् सौभाग्यं सम्भवेत्त एतदस्त्विति प्रार्थयते । मम उत्तमश्लोकजनेषु त्वज्जकेषु सख्यं भूयात् किन्तु त्वन्मायया आत्मात्मजादिष्वासक्तस्य जनस्य कस्यापि मयि सख्यं न भूयन्न वयेतस्वमनि अक्षुराणां मयि सख्यमभूत् मम च, त्वज्जकेषु सख्यं नाभूदित्यपारं दुःखमन्वभूवमिति भावः ॥ २७ ॥

इति साराथेर्दशिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठे एकादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वज्जूरं हृत्वा लुखितदिङ्मनः प्राश्यपाशः भोगानुरागो यस्य सः । अपविद्धस्यक्तः शोको बद्धजीवशोको येन सः । मुनः मनमशीलस्य भगवत्प्रधाननिष्ठस्य गतिं गम्यते इति गति-
भंगवांस्तम् ॥ २१ ॥

यथाश्वः द्वेषाद्यो जायन्ते ॥ २२ ॥

अस्मत्पतिर्भगवान् पुरुषस्य त्रैवर्गिकार्थे च आयासस्त-
द्विघातं विधत्ते ततो विघातात् अकिञ्चनगोचरः भगवद्भगवत्जन-
विषयः अन्वैर्दुर्लभो भगवत्प्रसादोऽनुमेवः ॥ २३ ॥

इन्द्रं प्रति स्वहार्दमुक्त्वाथ भगवन्तं प्रार्थयते । अहमिति । हे हरे ! तव पादावेवैकं मुखं मूढमाभयो तेषां तेषां दासानुदासः भविता भवेयम् । असवः प्राणाः इन्द्रियाणि तत्पतेः हृषीकेशस्य तव गुणान् मम मनः स्मरेत चागपि तान् गृहीत किं बहुना सकल-
करणायुक्तः कायस्तरकरणायुक्तं कर्म पूजनादिकं करोतु ॥ २४ ॥

हे समञ्जस ! सर्वसौभाग्यसम्पन्न ! त्वा त्वां विरहस्य विहाय नाकपृष्ठं ध्रुवशोकं पारमेष्ठ्यं अनुराजनशोकं साधेभौमं सर्वभूमि-
राज्यं रसाधिपत्यं बिलस्वर्गसुखं योगसिद्धीरणिमादिकृपाः अपुनर्भवं जीवस्वरूपप्रतिषेधाय मोक्षं परमेष्ठुयत्प्राप्तिकृपां मुक्तिं वा न काङ्क्षे नेच्छामि ॥ २५ ॥

तर्हि किमिच्छसि तदाह । अजातपक्षा इति । स्तन्यं दुग्धम् । विषयया दुःखिता दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति ॥ २६ ॥

दर्शनाधिकारस्तु सत्सङ्गाद्भवति अतः सत्सङ्गं मम भूया-
दित्याह । ममेति । उत्तमकीर्तैस्तव जनेषु दास्येषु सख्यं भूयात् त्वन्मायया आसक्तचित्तस्य अत एव संसारचक्रं स्वकर्मभिः
भ्रमतः आत्मा देहस्तदादियु सख्यं न भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

भैंतो सव स्वर्गादि लोकों की इच्छा को छोड़ कर स्थित हूँ सो जिस प्रकार से सङ्कल्पजीने भैंरे को उपदेश किया है तैसे भगवान् के चरणारविन्द मे मन का खगाकर तुमारे बज से विषय पाशमे मुक्तहोकर मुनियों की गति को प्राप्त होजाऊंगा ॥ २१ ॥

एकान्तबुद्धिवाले अपने भकों को भगवान् स्वर्ग मर्त्य पाताल की सम्पत्तियों को नहीं देते हैं जिस से कि द्वेष उद्वेग आदि मद् कलि दुःख प्रयास ये सव दोष सम्पत्ति मे होने हैं ॥ २२ ॥

हे शक्र ! हमारे पति भीनारायण धर्म अर्थ काम इन्होंकों नाश कर देते हैं जब ऐमा अपने भक्तको भगवान् करदेंथे तब भगवाण् की कृपा का अनुमान करना चाहिये जो प्रसाद अकिञ्चन पुरुषों को ज्ञान है अन्वखोग उस को नहीं जानते हैं ॥ २३ ॥

वृत्रासुर भगवान् से प्रार्थना करने हैं कि हे भीहरि मैं आप के चरणारविन्द के दामों का दास फिर भी होऊंगा मेरा मन प्राणनाथ आप के गुणों को स्मरण करे मेरी बाणी आप के गुणों का कथन करे मेरा शरीर आपकी सेवा को करे यह वर दीजिये ॥ २४ ॥

माया दीका ।

हे प्रभो ! हे सर्वगुणनिधे ! आप को छोड़ कर मैं न स्वर्ग को चाहता हूँ, न ब्रह्मपद को चाहता हूँ न पृथिवी के चक्रवर्ति राज्य को चाहता हूँ न पाताल के राज्य को चाहता हूँ न योग सिद्धियों को चाहता हूँ न मोक्ष को चाहता हूँ ॥ २५ ॥

जैसे बिना पंकबासे सिद्धिवा के बच्चा अपनी माता को चाहते हैं जैसे बहुरा भ्रूषित होने से माता को चाहते हैं जैसे परदेश को गये हुये पति को प्यारी स्त्री चाहती है तैसे मेरा मन आप ही के दर्शन करने को चाहता है ॥ २६ ॥

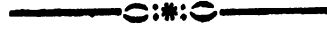
हे नाथ ! मेरे को उत्तमलोक जनों के साथ सख्यभाव होये अपने कर्मों के बंध होकर संसार बन्ध में झमके से आपकी माया से देह स्त्री पुत्र गृहादिकों से आसक्ति मत होये यही वर दीजिये ॥ २७ ॥

इति भीमावत पञ्चस्कन्ध के चारमें अध्यायका

भाषानुवाद सस्मर्याचार्यकृत

समाप्त ॥ ११ ॥

इति भीमावत महापुराणे पञ्चस्कन्धे एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

ऋषिरुवाच ।

एवं जिहासुर्नृप ! देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः ।
 शूलं प्रगृह्याभ्यपतत् सुरेन्द्रं यथा महापुरुषं कैटभोऽप्सु ॥ १ ॥
 ततो युगान्ताग्निक्ठोरजिह्वाविद्धय शूलं तरसासुरेन्द्रः ।
 क्षिप्त्वा महेन्द्राय विनय वीरो हतोऽसि पापेति रुषा जगाद ॥ २ ॥
 ख आपतत्तद्विचलद्ग्रहोल्कवन्निरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्रवः ।
 वज्रेण वज्री शतपर्वणाच्छिनन्नुजं च तस्योरगराजभोगम् ॥ ३ ॥
 द्विनैकबाहुः परिधेण वृत्रः संरब्ध आसाय गृहीतवज्रम् ।
 हनौ ततोऽन्धमथामरेभं वज्रं च हस्तान्पतन्मघोनः ॥ ४ ॥
 वृत्रस्य कर्मातिमहाश्रुतं तत् सुरासुराभारणसिद्धसङ्घाः ।
 अपूजयंस्तत् पुरुहूतसङ्घटं निरीक्ष्य हाहेति विचुकुशुर्भृशम् ॥ ५ ॥
 इन्द्रो न वज्रं जगृहे विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः ।
 तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ॥ ६ ॥
 युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकत्र न वै परात्मनाम् ।
 विनैकमुत्पत्तिष्ठयस्वितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ॥ ७ ॥
 लोकाः सपाला यस्येभे श्वसन्ति विवशा वशे ।
 द्विजा इव शिषा बद्धाः स काल इह कारणम् ॥ ८ ॥
 श्रोजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च ।
 तमज्ञाय जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडम् ॥ ९ ॥
 यथा दारुमयी नारी यथा यन्त्रमयो मृगः ।
 एवं भूतानि मघवन्नीशतन्त्राणि विद्धि भोः ॥ १० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वादशोऽसि विषयद्येन स्वयमुत्साहितेन तु ।

महेन्द्रेण महायुजे वृत्रस्य वध इयंते ॥ १ ॥

महापुरुषं भीषिष्णुम् । मत्सु प्रथयोदके ॥ १ ॥

युगान्ताग्निक्ठोरा जिह्वा शिखा यस्य तत् । आधिप्य भ्राम-
बिन्वा ॥ २ ॥

तत् जे आपतदागच्छत् । विषयपरिभ्रमत् । ग्रहभ्रंशका
च ग्रहोल्कं तद्वदुष्प्रेक्ष्यम् । शतं पर्वाणि यस्य तेन । उरगराजं
बासुकिस्तस्य भागो देहस्तदाकारम् ॥ ३ ॥

हनौ कपोलप्रान्ते । अमरेभमेरावतं च ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुनश्च तमाह वृत्रः । हे हरे ! इन्द्र ! ॥ ६ ॥

सदा जयो नैव किं तु कुत्रचिज्जय एकत्र कुत्रचिन्नेव । यथा
कुत्रचिदपि युयुत्सतां सदा जयां नैव किं त्वेकत्रैव कदाचिदे-

भीमद्विजयस्य जतीयकृतपदरत्नावली ।

वृत्रवासवसंवाहकृतेन हरेर्जीवेनाभेदज्ञानं तमःसाधन-
मिदमेतन्निरूपयतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौ वृत्रवासवबोधोद्धरणं क्वचि
एवं जिह्वासुरिति विजयं विजयात्मकं परं सुखं मन्वमानः
॥ १ ॥ २ ॥

भोगवत् भोगः पुष्टिर्वश्व स तथा तं "भोगः सुखे स्त्रया-
दिभूतौ पीनसर्पशरीरयोः" इत्याभिधानात् । भोगो विषयमेवाभा-
मदिवर्षमिषि पाठने । वर्तुषे स्थूलतायाञ्च जन्मन्याकादने तथेति
वरकचिः ॥ ३ ॥

इह इन्द्रः परिवृद्धः पतिरुपलब्धलुभाधित्यतः स्वामिमात्रेपी-
न्द्रशब्दप्रयोगात्ततो विशिष्योकममरेद्यमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

हरे ! स्वशत्रुं मामिति शेषः ॥ ६ ॥

ननु हनने तव पराजय इत्याशङ्क्य पराजयापराजयौ न
निवर्तौ किन्तु वैवकृताधित्याह - युयुत्सतामिति । युयुत्सतां युद्ध-
शीलानां मध्ये कुत्रचिद्युद्धे देवप्रकृतेरेकस्य सदा जय इतरस्य
सदा पराजय इति तत्राभिभवितस्तत्र स्वतावपि देहविवोग-
बल्लयो जयः प्रतिक्षयामस्तीति दर्शयितुम् उत्पश्यन्तरं जयपदो-
पादानम् ॥ ७ ॥

हरेरेव सदा जय इत्ययं नियमः कुन इति तत्राह । लोका
इति । वस्व क्वो स्थिनाः भवसन्ति भवसप्रायान इति धातुः सत्ता-
पि तदधीमेति विज्ञापयते शिक्षा जातबल्लय तन्त्या द्विजाः पक्षिणः
खगा इत्युक्तिं विना विदुषामपि वाक्तवन्त्या नियतरवमस्तीति
द्योतनाच्च द्विजा इत्युक्तम् इह जीवराशौ क्षितयोऽजयपराजययोः
कारणम् ॥ ८ ॥

भोज आधाधिक्यानाधिक्ये (१) उभयोर्हेतुत्वेन सिद्धे हरेरधीन-
त्वं कुतः चक्रेकृत इति तत्राह । भोज इति । जयो जनः भोज-
स्वादिगुणानुसृतिमन्तं भगवन्तमहात्वा (२) तयोर्हेतुमात्मानं खं म-
म्यन इत्यन्वयः स वै बलं बलिनं चापरेयामिति श्लोकेः भोज
आदिषु स्थित्वीजस्वादिगुणप्रवर्तकोऽवमित्यजानन् जनो जड
इत्युच्यते भोजस्वादि हेतुमिति वा ॥ ९ ॥ १० ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्त्सिकृतसारायंदर्शिनी ।

यत् द्यौर्ध्वं गतोत्साहः शक्रोऽधुयेन बोधितः तं संस्तूय-
महायुद्धेऽइति जिह्वादेशे कथा मामवमितिकर्तव्यमूढो नहन्ति तद-
होगवन्नशौर्यं दर्शयन्निमज्जुत्साहवानि कापयानि च यतोमाम-
यं शीघ्रं निहन्यादित्याशयेन पुनर्बोद्धुं प्रवृत्त इत्याह । गूळामिति ।
अप्सुपलयोदके ॥ १ ॥

• जिह्वा शिक्षा आदिष्व भ्रमयिष्या ॥ २ ॥

आयतत् भागच्छत् ॥ ३ ॥

हनौ कपोलप्रान्ते ॥ ४ ॥

पुरुहूत इन्द्रः ॥ ५ ॥ ६ ॥

(१) जीवेश्वरयोः । (२) आधिक्यानाधिक्ययोः ।

आतताधिनां शक्रवतां कुत्रचित् शत्रुषु सदा जयः एकत्र
शत्रौ न जयञ्च । यथा युष्माकं असुरेषु सदा जयः । मयि तु
न जय इत्यर्थः । यतः परः अनात्मार्थीवः अस्वाधीन आत्मा
परमेश्वरो येषां परमेश्वरस्य तु सदैव जय इत्याह । विनैकमिति ।
तेन स्वाधीनीकृतपरमेश्वराणामर्जुनादीनामिष न युष्माकं
सदा जय इति भावः ॥ ७ ॥

तस्मात् युष्माकं कर्मधीनानां तु शुभाशुभादृष्टानुकुलः काव
एव जयपराजययोः कारणाभित्याह । लोका इति । यस्व बधो स्थिनाः
भवसन्ति चेष्टन्ते द्विजाः पक्षिणाः शिक्षा जातेन ॥ ८ ॥

भोज आदि रूपं तं कार्त्तं हेतुमन्नाय अविज्ञाय जडं सन्तमारमानं
देहं हेतुं मन्वते ॥ ९ ॥

किञ्च तस्य कावस्यापि वशयिता यः पुरुषः सोऽपि बभूव
वशो स स्वयं भगवानेव सर्वकारणकारणमिति सदृष्टान्तमाह ।
यथेति द्रुपदां । ईशतन्नाथि तस्वेश्वरत्वाधीनानि ॥ १० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रः वृत्रभयात्प्रथमं गतोत्साहः पुनर्हेतुत्वात्साहितरत्नं
वृत्रं संस्तूय युद्धे हनयामिति द्वाद्देशनाध्यायेन वग्यवति । एव-
मिति । आजौ रयो देहं जिह्वासुः विज्ञये विष्णुप्राप्तौ विष्वम्बो-
भवेद्वनस्तस्मान्मृत्युं घरे भेष्टं मन्वमानः अप्सु प्रबधोरकेषु
कैटभो महापुरुषं विष्णुमिष ॥ १ ॥

तद्वनन्तरं युगान्ताश्रियत् कठोरौ जिह्वाप्रमाणो यस्य तत्
आविष्य भ्रामयिष्या महेश्वराय क्षिप्रया चिनय हे पाप !
गुरुम् ! हतोऽसीति जगाह ॥ २ ॥

तच्छुद्धं प्रहश्चोत्का च प्रहोत्कं तद्वद्विचक्षत् परिभ्रमत्
ये आपतत् भागच्छत् युद्धेयं दुर्निरीक्ष्यमपि निरीक्ष्य शतं
पूर्वागि यस्य तेन घञ्ज्याऽऽच्छिनत् उरगराजभोगं वासुकिर्द-
हसदृशं भुजञ्च चिच्छत् ॥ ३ ॥

संरुचः क्रुद्धः हनौ कपोलप्रान्ते ॥ ४ ॥

पुरुहूतस्येन्द्रस्य सकुटं निरीक्ष्य भृशमलर्षं हा हेति विष्णु-
केशुः ॥ ५ ॥

हरे ! हे इन्द्र ! त्रिपादस्य शोकस्यायं कार्त्तं नास्ति ॥ ६ ॥

आतताधिनां शक्रपाशानां परान्मता परे उरुघ्ने परीर्थ
आत्मा मतो येषाम अत एव तदर्थं युयुत्सतां सदा जयः
कुत्रचिदपि न भवति किन्तु एकत्र कदाचिदेव आद्यं विष्व-
धीजं विना तत्र हेतुमर्त्तं विशेषणमेकं खसदृशप्रतिभटशून्यं
सनातनं निलम् ॥ ७ ॥

स एवैकः अन्वेषां जयपराजययोर्हेतुरित्याह । लोका इति ।
शिक्षा जातेन कावः सर्वेषां भेदहेतुभगवान् " कः कावकावः " इति
भ्रुतेः । इह जयादौ ॥ ८ ॥

भोजमादिरूपञ्च स एवैक इत्याह । भोज इति । जडमसमर्थम्
आत्मानं हेतुं जयादि हेतुं मन्वते जानाति ॥ ९ ॥ १० ॥

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः ।
 शक्नुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ॥ ११ ॥
 अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनीशमीश्वरम् ।
 भूतैः सृजति भुतानि प्रसते तानि तैः स्वयम् ॥ १२ ॥
 आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशेषः पुरुषस्य याः ।
 भवन्त्येव हि तत्काले यथाऽनिच्छोर्विपर्ययाः ॥ १३ ॥
 तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि ।
 समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्तथा ॥ १४ ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।
 तत्र साक्षिणामात्मानं यो वेद न स बद्धयते ॥ १५ ॥
 पश्य मां निर्जितं शक्र ! वृक्षायुधभुजं मृधे ।
 घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अथि क्वाच । हे नृप ! ऐसे कहकर संग्राम में वेह त्यागन की इच्छा करता असुरेन्द्र विजय से मृत्यु को उत्तम मानता शूल लेकर सुरेन्द्र पर दौड़ा जैसे प्रलयकाल के जल में कैटभ देख महापुरुष भगवान् पर दौड़ा था ॥ १ ॥

तदन्तर असुरेन्द्र ने प्रलयकाल की अग्नि के समान कठोर जिहा (अभी) बाबा शूल हाथ में उभोहन कर बड़े बेग से गुरेन्द्र पर चलाया और चलाकर उस धीरे गअँकर बड़े क्रोधसे वह कहा हे पाप ! तू मरा ॥ २ ॥

वज्रधारी इन्द्र ने चलाते हुए ग्रह और उल्का के समान दुर्निरीक्ष्य और आकाश में चले आते उस शूल को शत पर्यं वज्र से मध्य ही में काटदिया और अविच्छेद्य होकर सर्पराज के अंगके समान वृत्रासुर की भुजा को भी खेदन करदिया ॥ ३ ॥

क्रोधी वृत्रासुर ने एक बाहु फटजाने पर भी निकट आकर वज्रधारी इन्द्र को परिघ से हनु (कपोलके पास) में ताडन किया और घेरावत को भी ताडन किया । तब मधवा इन्द्र के हाथ से वज्र छूटकर गिरपड़ा ॥ ४ ॥

वृत्रासुर के इस महा अद्भुतकर्म को सुर्, असुर, चारण्य, सिद्ध आदिक भव प्रसंशा करने लगे और पुरुहूत [इन्द्र] के इस सङ्कट को देखकर सब हा ? हा ?? करते आक्रोश करने लगे ॥ ५ ॥

अरिकी सन्निधी में अपने हाथ से गिरे वज्र को विखजित इन्द्र फिर नहीं ग्रहण करना चाहता था तब वृत्रासुरने कहा हे हरे ! वज्र ग्रहण करो और अपने शत्रु को (मुझे) विनाश करो यह काख विषाद् करने का नहीं है ॥ ६ ॥

क्योंकि युद्ध करने वाले आतमी (शस्त्रधारी) पुरुषों में सदा हीका जब हो वह नहीं है वह सब जीव परतन्त्र हैं । इस जगत् की उत्पत्ति अथ और स्थिति के ईश्वर सर्वज्ञ, सनातन, आदिपुरुष का ही जब निश्चय है उनके बिना औरों का कहीं जय भी होता है कहीं पराजय भी होता है ॥ ७ ॥

लोकपालों के सहित ये समस्त लोक विषय होकर जिसके वश में शिवा (जल) वज्र पक्षियों के समान परतन्त्र होकर जीवित हैं वही काख रूप भगवान् जय पराजय का कारण है ॥ ८ ॥

ओज (इन्द्रिय शक्ति) सह (मनःशक्ति) वज्र (शरीर-शक्ति) प्राण अमृत और मृत्यु स्वरूप कालको न जानकर यह जन जड़ देहको जय पराजय का हेतु मानता है ॥ ९ ॥

हे मधवन् ! जैसे काठ की नारी (पुतली) और यन्त्र मय (कलका) मृग पराई इच्छा से क्रिया करते हैं ऐसे ही इन सब भूतों को ईश्वर पर तन्त्र जानो ॥ १० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ननु आरम्भकप्रधानपुरुषादितन्त्रायीति युक्तं तत्राह-पुरुष इति । व्यक्तं महत्तत्त्वम् आत्माऽहङ्कारः ॥ ११ ॥

ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव सृष्ट्यादिहेतुरितिमीमांसका मन्वते तत्राह एवमविद्वाननीशमेवात्मानमीश्वरं स्वतन्त्रं मन्वते ननु पित्रादयः अक्षरौ दृश्यन्ते व्याघ्रादयश्च हन्तारस्तत्रा भूतैरिति अयमीश्वरः ॥ १२ ॥

ननु त्वया पराजितस्य मम जबादिशक्यैः शक्ति किमिति मां यथापुत्रे प्रवर्तयसि तत्राह । आयुरिति । तत्काले जबादि काले विपर्ययाः अकारिणादयः ॥ १३ ॥

प्राणाग्न्होऽयं समर इष्वक्षो वाहनासनः ।

अत्र न ज्ञायतेऽमुष्य जयोऽमुष्य पराजयः ॥ १७ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गताढीकमपूजयत् ।

गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः ॥ १८ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥

अहो दानव ! तिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी ।

भक्तः सर्वात्मनात्मानं सुहृदं जग^{१)}दीश्वरम् ॥ १९ ॥

भवानतार्षान्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ।

यद्विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥ २० ॥

श्रीभरखामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्वाख्येविषादहीनो भवेत् ॥ १४ ॥

समदृष्टानुपायमाह । सस्वामिति । हर्षादिभिर्न बध्यते ॥ १५ ॥

हर्षविषादनिवृत्तये तथाहमेव गुरुदित्याह । पश्येति । हृष्यमाणुषं भुजस्य यस्य ॥ १६ ॥

अनिवृत्तत्वं घ्नरूपकेयोपसंहरति प्राण एव गृहः पयो यस्मिन् इष्य पद्याद्याः पाशका यस्मिन् वाहनान्येवेतस्ततश्चान्यमानाम्नासतानि फलकानि यस्मिन् ॥ १७ ॥

गताऽलीकं निष्कपटम् ॥ १८ ॥

भक्तः सेवितवानसि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुरुषः जीवः प्रकृतिः प्रधानं चित्तमसृष्टिं संसृष्टमचेतनं व्यक्तं महत्तत्त्वमात्माऽहङ्कारः भूतान्वाकाशादीनि इन्द्रियाणि ज्ञानकर्माभ्यांमात्सकानि इन्द्रियायथाशयोऽनःकरणम् एते चक्षुः भगवतोऽनुग्रहाद्विना तदनुप्रवेशरूपानुग्रहमन्तरेणास्य विश्वस्य सगादौ उत्पत्तिस्थितिलयेषु न शक्नुवन्ति न प्रभवन्ति एषां परमपुरुषकार्यत्वादिति भावः । प्रकृत्यादिप्रदृश्यं दृष्टान्तार्थं यथा प्रकृत्यादयोऽस्य सगादौ न शक्नुवन्ति तथा पुरुषश्चतुर्मुखादिजीवोपि तदनुग्रहं विनास्यसगादौ न शक्नोति तत्कार्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* एषं कार्येषमुक्तमयानीश्वरमाह । अघिद्वानिति । इमं परमपुरुषायचोत्पत्त्यादिमन्ते तत्परतन्त्रगत एवानीश्वरमात्मानमविद्वानजाश्रीश्वरं मन्वते स्वात्मानमीश्वरं मन्वते जन इति शेषः "पुरुषः प्रकृतिव्यक्तम्" इति व्यष्टिदृष्ट्यादौ परमपुरुषस्यप्रयोजकत्वं प्रकृत्यादीनां तत्कार्याणां प्रयोज्यकर्तृत्वं चोक्तं तद्वचनप्रपञ्चयति । भूतैरित्येवं । स्वयमात्मानाप्रयोजककर्ता स्थेनेत्यर्थः भूतैः पृथि-

वर्षादिभिः खानुग्रहीतैः भूतगृहीतैः भूतप्रदृश्यं प्रकृत्यादीनामप्युपलक्ष्यं प्रकृत्यादिभिः खानुप्रवेशादिनकाक्तिभिः भूतानि इवमनुष्यादिव्यष्टिभूतानि सृजति तथा तैरेव भूतानि प्रसते च व्यष्टिदृष्टेः सद्धारकत्वकथनेन समदृष्टिदृष्टरकारकतेति सूचितम् "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे दयाकरोत्" इति श्रुत्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥ १२ ॥

अस्त्वेषं तथापि पराजितोहं पुनरात्मनो न जयं सम्भावयामीत्यत्राह । आशुरिति । द्वि यस्मादीश्वरायत्ता स्वस्वकर्मानुगुण्येवमनुष्यादिव्यष्टिस्तस्मादाशुरादयोपि तदावसानि वनः देशकाशपरिच्छामकर्मानुगुणाः पुरुषस्य वा आशिपत्ताः सर्वास्तकाशं उचितकाले तत्कर्तृमङ्गलानुभवदशावामित्यर्थः भवत्येष तत्र दृष्टान्तः । यथेति यथाऽनिकोः मर्यादादिदृष्ट्यादिकमनिकोऽपि पुंसः तद्विपर्ययाः आशुरादिविपर्ययाः मर्यादादिदृष्ट्यापकीर्तिप्रभृतयोपि भवन्ति तथा आशुरादयोपित्यर्थः तत्रायुर्जीवनं श्रीः संपत्तयेभ्यश्च प्रभृत्यं यद्वैभ्यश्च संपत्तये श्रीस्तेजः भगवत्सहायस्य तेऽधुना आशुरादयो भवेयुरेवेति भावः ॥ १३ ॥

यत्र एव सर्वमीश्वरायत्तं कर्मानुगुणं चान एव न विक्रियेत विवेकीत्याह । तस्मादिति । यस्मात्सर्वमाशुरादिकम् ईश्वरायत्तं कर्मानुगुणं विपर्ययश्चर्चति तस्माद्विवेकी कीर्त्यकीर्त्यांजबपराजययोस्तथाभयजीवनयोश्च निमित्तयोर्थं सुखदुःख ताप्यां कीर्त्याद्विमित्तसुखादिना विकारं न प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १४ ॥

किञ्च भगवत्करीत्या मदकरीत्या च मुक्तेरेव निरतिशयपुरुषार्थत्वादिगमिसंहितफलसङ्कर्तृकस्य यथादि कर्मण्य आशुराद्यानुषङ्गिकफलप्रापणाद्वारा तत्साधनत्वाच्चोक्तविषयजकर्म कुर्वन्नेहावसाने भुक्तापि भवतीत्याह । सर्वमिति । सर्व्यादयो गुणाः नात्मनः जीवस्य किन्तु प्रकृतेरेव गुणा इति निर्दिष्टान् तत्र सत्त्वादिगुणपरिणामरूपे देहे स्थितमात्मानं यः पुमान्स्वाभिष्टं दृष्टारं मन्वते तत्कर्तृत्वं देहगते मन्वा आत्मानं कर्तां मन्वते इत्यर्थः स तु न वष्यते किन्तु संसारचक्रान्मुच्यत इति भावः ॥ १५ ॥

अस्मिन्नर्थं मानेव दृष्टान्तभूतं पश्येत्याह । पश्येति ।

श्रीमद्गीराराधवाचार्थकृतभागवतसूत्रचन्द्रिका ।

हे शक्र ! मृदे युधे वृक्षं क्षिप्रमायुधं त्रिगुलं भुजश्च यस्य तं निर्जितं परजितमपि पुनस्तत्र प्राणान्हरते मिक्षया यथाशक्ति घटमानं वतमानं युयुत्सुं मां पश्य ॥ १६ ॥

यदि नूनं मम जयो भवेत्सर्द्धिं योत्स्यामीत्याद्युक्तमानं प्रव-
दन्समरं घ्नस्त्वेन रूपयति । प्राणान्हरति इति । गृह्यत इति ग्लहः जि-
तेन गृह्यमाणाः पणः प्राणा एव ग्लहो यस्मिन् बाहूनानि हस्तस्व-
भरणादीन्धेवासनानि अस्यन्ते क्षिप्यन्ते इतस्तत्तद्भात्यंत इत्य-
सनानि फलका यस्मिन्निवः शरा एवाद्याः देवनाद्या यस्मि-
त्सोऽं घ्नतसदृशः संग्रामः अत्र घ्नतुत्वे संग्रामे कस्य जयः
कस्य वा पराजय इति न ज्ञायते घ्न इव जयपराजयौ ताव-
दुद्धेयौ इत्यर्थः इत्यं तु लोकदृश्योक्तं मया नूनं भगवत्सहायस्य
तत्र जय एव निश्चित इति भावः ॥ १७ ॥

एवं तत्त्वकथनेन युद्धाय प्रोत्साहितः उपासतवजूः शक्रः तमा-
हेत्याह मुनिः । इन्द्र इति । गताक्षीकं निष्कपटं अत्रस्य वचः
भ्रुवाऽपुजबद्धमभ्यतस्त्रीकृतवज्रायुधः शक्रो विगतस्मयः कानिनामियं
धीतिरित्याश्चरद्विहितः प्रहसन् सावधानं स्ववचः समाकथंनय
प्रहसंस्ते वृत्रमुवाच ॥ १८ ॥

उक्तमेवाह । अहो इत्यादिना ज्ञातकोटिकैरित्येतेन । हे दानव, एवं
सिद्धोसि कृतकृत्योसि सिद्धोऽहं इति कथं त्वया ज्ञातस्तत्राह ।
यस्य ते तत्र ईदृशी मतिर्भवेत्ते किञ्च सिद्धत्वापादिकानन्या भगवद्भ-
क्तिरेव सा च तवास्तीत्याह । मक्त । इति त्वं सर्वोत्तमोपायो-
येयादिभावेन जगद्गीश्वरमन्तरात्मानमत एव सुहृदं निरति-
घायप्रियं भगवन्तं भक्त आर्षेत्वात्कत्तरिकः भेषितवान् ॥ १९ ॥

किञ्च जनाम्नो हृत्तीति तथा तां वैष्णवीं मायां भवानार्थीः
कुनः यद्यस्माद्भवानासुरं भायं तामसत्वं विहाय महापुरुषतां
अष्टपुरुषतां सर्वोत्तरपुरुषतां इति याधत् गतः प्राप्तवानसि ॥ २० ॥

श्रीमद्भिजयवधजनीपंकृतपद्वरनावली ।

हिरण्यवर्गमादिनामोऽभ्यानि गुणान् प्रेक्षित्वेन सत्त्वात्प्रपराजय-
योरपि तत्क्षितरत्नमपि क्षिप्रपराधमिति तत्राह-पुरुष इति । "हिर-
ण्यवर्गः पुरुष आत्मा वायुरुदाहृतः शेषोव्यक्तस्तथेन्द्र आशयः
समुदाहृतः" इत्यतः पुरुषादिशब्देन न संसार्यादिनामाभ्यानि
वस्तुनि गृह्यन्ते किन्तु विशिष्ट एव चेतन इत्येवं शास्त्रनिर्णये
सन्तु हिरण्यवर्गमादयो यदनुग्रहं भिनाऽस्य जगतः सर्गादौ न
शक्नुवन्त तमात्मानमभ्यःस्थित्या दानादिकर्तारं श्रीहरिगनीशं
जीवं मन्वन्ते व्याहृतमिदमित्याह - ईश्वरमिति । कांसाविति तत्राह
अग्निद्वानेधेभि । अज्ञानादेवं मन्वागस्य निरय एवावस्थानं नान्यत्रे-
त्यस्मिन्त एव शब्दः ।

"मनीशं जीवरूपेण परमात्मानमीश्वरम् ।

ये मन्वन्ते तास्समीक्ष्य कोहाभिरयमाग्मबेत्" इति ॥

वचनान् ॥ ११ ॥

ननु तत्सृष्टये प्रज्ञा कष्टेत्यादिक्रान्तिः कथमिति । तत्राह - भूने-
रिति ॥ १२ ॥

इदं द्विनसृष्टिसंहारावपि तदधीनावित्याह । आयुरिति । पुरुष-
स्योरपन्नस्य वा प्रायुराद्याधिषो भवन्ति ते भावाः काळे काञ्चा-
त्मनो हरंराराधनोपयोग्यो भवन्ति हि यस्मात्समादकीर्त्यादेः समः

स्यादित्यन्वयः यथा दुःकाद्यनुभवेच्छारदितस्यापि विषयं
दुःकादिवद्व्याहृदयंने तथेति शेषः अनेन सर्वे माव
नारायणाधीना इति निरव्यापि ॥ १३-१४ ॥

दुःकाद्यागमे प्रकृतिपुरुषविभेकाज्ञानं कार्यामित्याह । सृ-
मिति । आत्मानो जीवस्यात्मानं परमात्मानम् ॥ १५ ॥

श्रीहर्यधीनत्वेन जयादिकं तथापि प्रत्यक्षमित्याह । पश्येति ॥ १६ ॥

प्राण एव ग्लहः पणो यस्य स तथा इपवः शरा एव अ-
यस्य स तथा हस्त्यादिवाहनाभ्यासनं फलकलक्षणां यस्य स तथा
घ्नतकल्पः संग्रामः अत्र घ्नतकल्पयो समरे ॥ १७ ॥

गताक्षीकं निर्व्याजम् ॥ १८ ॥

सिद्धः जीवन्मुक्तः "जीवन्मुक्ते जानिभेदे सिद्धः स्यात्साधितेपि
च" इति आत्मानं श्रीहरिं भक्तः भजमानः ॥ १९ ॥

ग्रामं गत इतिचत् महापुरुषतां प्रति गतः । भक्तिज्ञानादि-
गुणसंपन्नत्वेन महत्त्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीर्गोष्मामिकृतकमसम्बन्धः ।

बाहूनानि हस्त्यादीन्धेव आसनानि सारि स्थानीयनां बोधु
यामाधारभूताः फलका यस्मिन् ॥ १५ ॥

गतविस्मयः प्राप्तविस्मयः ॥ १९-२० ॥

श्रीमद्भिजयवधजनीपंकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुरुषो महत्कृष्टा आंशोपि किमुत प्रकृत्याद्य इत्यर्थः । वक्रं
महत्त्वमारामा महत्कारः । एते यस्यानुग्रहाद्विना सर्गादौ न शक्नु-
वन्ति । न च पुरुषस्य स एत कथं तदनुग्रहा इति वाच्यं । पर-
ब्रह्मणोपि तदनुग्रहात्त्व भवत्यात् यथा "मदीयं महिमानञ्च परब्रह्मेति
शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संग्रहैविहृतं हृदि" इति ॥ ११ ॥

ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव सृष्ट्यादि हेतुरिति मीमांसका
मन्वन्ते तत्राह एवमविद्वान् । अगीशमेव आत्मानं जीवं ईशं मन्वन्ते ।
ननु विनादयः स्रष्टारो हृदयन्ते व्याप्रादवस्तु हन्तारस्तत्राह भूने-
रिति ॥ १२ ॥

ननु त्वया पराजितस्य मम जयादि शकैव नास्ति किमिति
वक्ष्यामि युधे प्रवर्त्तवसीति तत्राह-मायुरिति । तत्काळे अयुरांश-
नुकूले काळे अतस्तवाचं जयकालस्त्वं जेष्यसीति भावः विष-
यर्षयाः मृत्युहारिद्रादयः ॥ १३ ॥

समः समभावनावात् त्वात् सुखदुःखयोः ॥ १४ ॥

जयपराजयाद्याः गुणकार्या एव आत्मा तु गुणव्यातिरिक्त
एवेति विभेकेन हर्षविषादौ न कथयामित्याह । सत्त्वमिति । न व-
च्यते संसारवधं न प्राप्नोति ॥ १५ ॥

अत्रार्थे महंश ते गुरुरित्याह । पश्येति ॥ १६ ॥

युद्धमिदं घ्नत क्रीडनमेव । इतिपुत्रद्वारागिभिरपि स्वकृ-
मशक्यामित्याह प्राणएव ग्लहः पणो यत्र । इपव एवाद्याः
पाशका यस्मिन् । वाहनानि हस्त्यादीन्धेव आसनानि फलका
यस्मिन् ॥ १७ ॥

गतविस्मय इति हन्त हन्त कथमसुरस्याप्येतावन्ति भक्तिज्ञान-
वैराग्याणीति प्रथमम् विस्मितो हास्यरहित एवाऽऽसीत् ततः
प्रह्लादं वक्षिप्रभातिस्मृत्या भक्तिरस्मादशोभ्योऽपि कोदियुगिता

खल्विदं महदाश्चर्यं यद्रजःप्रकृतेस्तव ।
वासुदेवे भगवति सत्त्वात्मनि दृढा मतिः ॥ २१ ॥
यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे ।
विक्रीडतोऽमृताम्भोधौ किं क्षुद्रैः खातकोदकैः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति ब्रुवाणावन्धोन्यं धर्मजिज्ञासया नृप ! ।
युयुधाते महावीर्याविन्द्रवृत्रौ युधाम्पती ॥ २३ ॥
आविद्ध्य परिधं वृत्रः कार्णायसमरिन्दमः ।
इन्द्राय प्राहिणोद्धोरं वामहस्तेन मारिष ! ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थद्वितीया ।

अनसुरेष्वपि संभवेद्देधेति विस्मयापाये तस्य महर्षेहेतुको हास-
आभूद्विरुधेः ॥ १८ ॥

भक्तः संवितवानसि ॥ १९ ॥ २० ॥

महदाश्चर्यमिति । पुनरपि विस्मयोद्भवः । रजःस्वभावस्य तव
कथं दृढा मतिः प्रहादादौ तु नारदादिमहदनुग्रहेणैव रजः-
स्वभावापगमत्प्रोत्सर्गैव भक्तिरिति भावः । सत्त्वात्मनि शुद्ध-
स्त्व मूर्त्तौ ॥ २१ ॥

तव आर्गादिभोगोपेक्षा युक्तैवेत्याह-यस्वेति । खातकोदकैः गर्णा-
दिजलापमैः क्षुर्गादिभिः किम अस्माकन्तु मत्स्यभावाद्देतैरेव निर्हृ-
त्सरिति श्रावः ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रक्षीपः ।

पुरुषो जीवः व्यक्तं महत्त्वं आत्माहङ्कारः भूतानि च
इन्द्रियाणि आशयोन्तःपरगुणश्च ते तथा यदनुग्रहादिना
सर्गादौ न शक्यन्वन्ति अत्रप्रदेशरूपमनुग्रहं विना सर्गादिकं कर्तुं
न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अनीशं खातन्ध्येष्य किमपि कर्तुमसमर्थमीश्वरमिदं मयैव
कृतमिति समर्थं मन्यते यतो यः स्वयं भूतैर्भूतानि सृजति
तेस्तानि संहरति च ॥ १२ ॥

यथा पुरुषस्थानिच्छोरेव त्रिपर्ययाः आयुगद्यमावाः मय-
स्येव तथा आयुराद्येषु भवन्त्येव ॥ १३ ॥

सुखदुःखाभ्यां सुखदुःखयोश्च समः स्वात् ॥ १४ ॥

समस्वसाधनं गुणसाक्षिभूतात्मज्ञानमित्याह - सत्त्वमिति ॥ १५ ॥

वृक्षं छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तम ॥ १६ ॥

जयपराजययोरनियतस्य धूनरूपकेण दर्शयति-अयं समरः
प्रायः ग्लहः पयो यस्मिन् तथाभूतः धून एव इपूपलक्षणायायु-
धान्येव अक्षाः पाशाः यस्मिन् वाहनानि आस्यन्ते चिप्यन्ते
इत्यास्यानि फलका यस्मिन् ॥ १७ ॥

गतमस्त्रीकं मिथ्याभाषणं यस्मात्तद्वचः श्रुत्वा ॥ १८ ॥

आत्मानं परमात्मानं प्रति भक्तोमि ॥ १९ ॥

महापुरुषाः भागवतास्तत्त्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

पुरुष, प्रकृति, (व्यक्त) महत्त्वं पञ्चभूत इन्द्रिय और अन्नः
करण ये सब विना जिसके अनुग्रह के विना सृष्ट्यादिकमें समर्थ
नहीं होसके हैं ॥ ११ ॥

ऐसे ईश्वर परमात्माको अविद्वान पुरुष अनीश असमर्थ
मानता है, यह तो भूतों के द्वारा भूतों को रचकर उनहीं
के द्वारा उन भूतों को आप प्रमत्ता है ॥ १२ ॥

पुरुष इच्छा न करे तो भी उस समय पर जैसे आयु
श्री, कीर्ति, और आशिष ये सबही विपरित हो जाते हैं ॥ १३ ॥

निर्माले अयश और यश, जय और पराजय तथा मरण
और जीवन में भी सुख दुःख समान माने ॥ १४ ॥

सत्व, रज, तम ये तीनों प्रकृति के गुण हैं आत्मा के
नहीं । तिनमें जो आत्मा को साक्षी जानता है उसे बन्धको
नहीं प्राप्त होता ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ! मांके तूने जीत भी लिया और मेरा आयुध
तथा हाथभी कट गया है तौभी उस्ताह से मेरे प्राण
हरने की चेष्टा करताहू तू देख ॥ १६ ॥

ये समर नहीं एक जुभा है इसमें वाया ही फेकने के
पाशे और बाहन ही चलने का घर है और प्राणों की वाजी खभर्ता
है । इसमें किसकी जीत किसकी हार यह नहीं जाना
जाता ॥ १७ ॥

श्री शुकदेवजी बोले ॥ इन्द्रने वृत्रासुर का सखाघचन
सुनकर वही श्रुत्या ही इन्द्रभी विन्ध्यको छोड़ बज हाथ
में ले हैंकर बोला ॥ १८ ॥

इन्द्रबोले, हे दावन ! तुम सिद्ध हो जो तुमारी पत्नी मति
हे रावें के सुहृद और आत्मा जगदीश्वर के तम सर्वे प्रकार से
भक्त हो ॥ १९ ॥

तुम जनों के मोहने वाली वैष्णवी माया को तर गये जो तुम
आसुरभावको छोड़कर महापुरुष के भाव को प्राप्त भये हो ॥ २० ॥

श्रीभरग्यामिहृतभाषाघक्षीपिका ।

तस्य तव खातकोदकैर्गर्णादिजलापमैः क्षुर्गादिभिः किम ॥ २२ ॥
युधां संप्रामाण्यां पती मुखौ ॥ २३ ॥

स तु वृत्रस्य परिधं करं च करभोपमम् ।
 चिच्छेद युगपदेवो वज्रेण शतपर्वणा ॥ २५ ॥
 दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यां बभौ रक्तस्रवोऽसुरः ।
 छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद्भृष्टो वज्रिणा हतः ॥ २६ ॥
 कृत्वाधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुम् ।
 नभोगंभीरवक्रेण लेलिहो^(१) ल्वणाजिह्वया ॥ २७ ॥
 दंप्राभिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयम् ।
 अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तरसा गिरीन् ॥ २८ ॥
 गिरिराट्पादचारीव पद्भ्यां^(२) निर्जरयन्महीम् ।
 जग्रास स समासाद्य वज्रिणां सह वाहनम् ॥ २९ ॥
 महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव द्विपम् ।
 वृत्रग्रस्तं तमालक्ष्य सप्रजापतयः सुराः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

हे मारिष भेष्ट राजन् ॥ २४ ॥

उत्कृत्तं मूलं ययोस्ताभ्यां रक्तं कथतीति तथा गोत्रः
पर्वतः ॥ २५ ॥

कृत्वाधराभित्यादेर्जप्रासेति तृतीयेनान्वयः नभोवद्रुम्भीरेण
वक्रेण लेलिहः सर्पस्तद्वल्बणाया जिह्वया ॥ २७ ॥

कालकल्पामिः कालकल्पाभिर्दंप्राभिर्ग्रसन्निव आक्षिपन् खाद्य-
यन् ॥ २८ ॥

निर्जरयन् चूर्णयन् ॥ २९ ॥

महाप्राणो महाबलः महावीर्यो महाप्रभावः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्कनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्चिद् महदाश्चर्यं खलु किं तत् यद्रजःप्रकृतेः राजस-
स्वभावस्य तव सर्वात्मनि पाङ्गुययपुण्यं वासुदेवे निश्चयमतिरव-
स्थितेति यत् ॥ २१ ॥

अन एव न तवैश्वर्यकैवलयादिवु मनिरित्याह-यस्येति । निः-
श्रेयसेश्वरे मोक्षधिपतौ आभितानां संसृतिबन्धहारिणि भगवति
यस्य पुंसो भक्तिस्तस्य अमृततामोर्धो ब्रह्मानन्दसमुद्रे विक्रीडतः विह-
रतः पुंसः श्रुत्रैरुपैः खातकोदकैर्गतोदकतुन्दरैश्चयंकैवलयादि-
सुखैः किं तानि तव तुच्छानीति भावः ॥ २२ ॥

एवं परस्परं प्रवाणौ इन्द्रवृत्रौ युयुधाने इत्याह मुनिः-इतीति । इती-
त्यं धर्मजिज्ञासया भगवज्जर्मविचारिण्य तत्पूर्वमित्यर्थः एवं सुवाणौ
भावमाणौ युधां योधाणां पती मुरुयौ अपारधीर्यौ इन्द्रवृत्रौ हे
नृप ! युयुधाने युद्धकृतवन्तौ ॥ २३ ॥

तत्रैवाह-भाषिष्येति । अरिन्दमो वृत्रः काष्ण्यायसं कृष्णलोहमयं

घोरं परिधं धामहस्तेनाविध्य धामयित्वा इन्द्राय माहिषोत्
प्रचिक्षेप हें मारिष भेष्टराजन् ॥ २४ ॥

स देवः इन्द्रस्तु वृत्रस्य परिधं करभोपमं दिग्गजशुपडा-
तुनयं करं धामहस्तं च युगपदेव शतपर्वणा वज्रेण चिच्छेद
छिन्नवान् ॥ २५ ॥

उत्कृत्तं छिन्नं मूलं ययोस्ताभ्यां बाहुभ्यां रक्तं कथतीति रक्त-
स्रवोऽसुरो वृत्रः बभौ रराज यथा गोत्रो गिरिर्दिग्गजोऽसुरेण
छिन्नो पक्षी यस्य तादृशः खादाकाशाद्भृष्टो गलितां हतस्सन् भाति
तद्वत् ॥ २६ ॥

स दैत्यो वृत्रः अधरां हनुं भूमौ उत्तरां हनुं दिवि कृत्वा
निधाय नभोवद्रुम्भीरेण वक्रेण लेलिहस्सर्पः पुनः पुनरुत्ति-
शयनं वा खेदि खेलिहः यज्जुगन्तात्पचाद्यत्र तद्वल्बणाया क्रूरया
जिह्वया सवाहनमैरावतसहितं वज्रिणां इन्द्रमासाद्य प्राप्य जगाम
निगीर्णवान् कथंभूतस्सन् कालकल्पाभिर्दंप्राभ्यामिर्दंप्राभिर्जग-
त्त्रयं प्रसन्नवातिमात्रोच्छ्रितो महादेहो यस्यात् एव तरसा
बलेन गिरीनाक्षिपन् इतस्ततश्चालयन् पादचारी पर्वतराडिष
पद्भ्यां महीं निर्जरयन्चूर्णयन् पद्भ्यां गिरीनाक्षिपन्महीं निर्जरय-
न्नेति वान्वयः महाप्राणो महाबलः महावीर्योतिप्रभावस्सर्पोद्विपं
गजमिष जप्रासेति दृष्टान्तीभूतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

वृत्रेण ग्रस्तं तमिन्द्रमालक्ष्य दृष्ट्वा ब्रह्मादिभिर्महर्षिभिश्च
सहिताः सर्वे सुराः हा अद्येन्द्रस्य कष्टं प्राप्तं इति निर्बिण्णा-
श्विन्ताकान्ताश्चुकुशुः असुरेन्द्रेण वृत्रेण निगीर्णोपीन्द्रो न
ममार न मृतः किन्तुदरं प्रविष्टो महापुरुषेण भगवता सन्नद्धो
रक्षितः महापुरुषेण नारायणकवचात्मकेन सन्नद्धो रक्षितो वा
भगवन्मायाबलेन योगमायाबलोपहृतेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चुकुशुः समहर्षयः ।
निगीर्णोप्यसुरेन्द्रेण न ममारोदरं गतः ।
महापुरुषसन्नद्धो योगमायावलेन च ॥ ३१ ॥
भित्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद्धिभुः ।
उच्चकर्त्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाबली ।

स्नातकोदकैः कूपतटाकादिजलैः तत्प्रायैः स्नानं विधिः ॥ २२ ॥
धर्मजिज्ञासया धर्मविचारेण युक्तौ युध्यतीति युष्मां योधाः
नृणां पती युधसंहार इति धातुः अनपुंसकाद्युपपदे क्विप्
प्रत्ययः पृथग्भवत् ॥ २३ ॥ २४ ॥
"कनिष्ठिकाधः करमः करिपोतऽपि तत्कर" इत्यभिधानात् अत्र
करमशब्दस्य युक्तोर्था प्राणः ॥ २५ ॥
भृष्टो भ्रंशितः ॥ २६ ॥
खिलेह नम इति शेषः ॥ २७ ॥
कालकल्पामिः बमसहस्रीभिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमद्विभवाथकवर्षिकृतसारार्थदीप्तिनी ।

आश्रिध्य भ्रामयित्वा मारिष हे मान्य ! ॥ २४—२५ ॥
गोत्रः पर्वतः ॥ २६ ॥
नभोवज्रभीरेण वक्रगण खिलेहः सर्पस्तद्वदुल्लगया जिह्वया
निर्जरयन् जीर्णो कुर्वन् तरसा जप्रासेत्यन्वयः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य निःश्रेयसंश्वरे मुक्तिप्रदे हरौ भक्तिः न्यात्तस्य श्रुद्रैः
खर्गादिमुक्षैः किं प्रयोजनम् यथाऽऽमृताम्भोधौ क्षीराब्धौ विकीर्ण-
डनः स्नातकोदकैः किम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

हे मारिष श्रेष्ठ ! ॥ २४ ॥ २५ ॥

यथा वज्रिणा हतः खड्गैः पतितरिक्तप्रपक्षो गोत्रो गिरि-
कनकत् । असुरः उरुहत्तं मूलं ययोऽनाशया रक्तं स्रवतीति तथा
यमौ ॥ २६ ॥

द्वैत्यः द्वैत्यपक्षपातित्वात् न तु द्वित्यपत्यत्वात् । अधरां हनुं
भूमावुत्तथं हनुं द्विविधं कृत्वा नभ इव गभीरवक्रणं उन्वगा-
जिह्वया च खिलेहस्मर्प इव प्रतीयमानः । वज्रिणं जप्रासेति
तृतीयान्वयः ॥ २७ ॥

कालकल्पामिः कालकल्पामिः जगत्प्रयं प्रसन्नैव अतिमात्रः
अतिप्रमाणः महाकायो यस्य स तरसा वेगेन गिरान् आश्रि-
पन् धरंयन् ॥ २८ ॥

निर्जरयन् जर्जरीकुर्वन् । २९ ॥

महाप्राणो विपुलपक्षः महावीर्यो विपुलपराक्रमः सर्पो द्विपं
गर्जामिव ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

यह बड़ा आश्चर्य है जो राजागुण की प्रकृति वाले
तुमारी शुद्धस्वस्वरूप भगवान् वासुदेव में दृढ मति
भई ॥ २१ ॥

जिस की मोक्ष के भी ईश्वर, हरि, भगवान् में भक्ति है ।
उस अमृतसमुद्रके गोता लगाने वाले को खोदके निकाले हुए
कूपादि के पानी से क्या प्रयोजन है ॥ २२ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले ! हे राजन् ! भ्रामकं पती धर्मकी
जिज्ञासा से परस्पर यों खोजते हुए षड वर्षों इन्द्र और
वज्रासुर दोनों युद्ध करने लगे ॥ २३ ॥

हे राजन् ! शत्रु के दमन करने वाले वज्रासुरने फटकारके
बाहेका एक घोर परिघ बायें हाथ से खड़ाया ॥ २४ ॥
इन्द्रनेभी उस परिघ और वज्रासुर के हाथको (दातपर्व)
वज्रसे पकड़ी धार काट दिया ॥ २५ ॥

मूलसे कटे हुए हाथों से रक्त बहाना हुआ वज्रासुर
ऐसा मालूम पडा कि जैसे इन्द्रके वज्रसे कटे पक्षयाला
आकाश से गिरा हुआ पर्वत हो ॥ २६ ॥

वज्रासुर नीचे का हाँठ पृथ्वी में ऊपरका हाँठ आकाश में करके
आकाश के सदृश गभीर मुखसे सर्प के नाई उल्लगया जिह्वा से
और काल के सदृश डाढ़ों से तीनों जगत्को प्रसतासा बहुत ही
भारी शरीर वाले वेग से पर्वतों को खड़ाता हुआ पाँचसे षडने
वाले षडे पर्वत सरी का पृथ्वी को नृणा करता हुआ इन्द्र के
पास पहुंच कर वाहन सहित इन्द्र को प्रस खिया ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

महाबल महाप्रभाव वाला सर्प हाथी को जैसे प्रस ले । वेभूं
वज्रासुर के प्रसे हुए इन्द्र को देख देव, प्रजापति और मर्त्य, ये
सब ही अहो ? यडा कष्ट हुआ यों दुःखितहो कर आक्रोश करने
हुए । इन्द्र को तो वज्रासुर ने निगल लिया तो भी वह दायगया
कवच रूप महापुरुष ने कवचिनत डोने के कारण और योग माया
बल के कारण उद्दर में जाकर भी मरा नहीं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

महापुरुषेण कवचरूपेण श्रितारायणेन सन्नद्धो दशितः
योगबलेन मायावलेन च ॥ ३१ ॥

वज्रस्तु तत्कन्धरमाशुवगः कृन्तन्समन्तात्परिवर्तमानः ।
 न्यपातयत्तावहर्गशोन यो ज्योतिषामयने वार्त्रहृत्ये ॥ ३३ ॥
 तदा च खे दुन्दुभयो विनेदुर्गन्धर्वतिद्धाः समहर्षिसङ्घाः ।
 वार्त्रघ्नलिङ्गस्तमभिपुत्राना मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥
 वृत्रस्य देहान्निष्कान्तमात्मज्योतिररिन्दम ! ॥
 पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैपासिक्यां वृत्रवधोनाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वज्रमिन्द्रः उच्चकर्तं चिच्छेद् ॥ ३२ ॥

तस्य कन्धरं कन्धराम् आशुवेगोऽतिवेगवान् ज्योतिषां सूर्या-
 दीनाम् अयनं दक्षिणोत्तरगतिक्रमे संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ट्युत्तर-
 शतत्रयात्मकस्तावताऽहर्गणेन वार्त्रहृत्ये वृत्रहत्यायोग्ये काले
 न्यपातयत् यद्वा स्वार्थं तद्धृतः वृत्रहत्यायां वृत्रहननार्थं परि-
 वर्तमान इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

वार्त्रघ्नलिङ्गैर्वृत्रहन्तुर्वीर्यप्रकाशकैः "वार्त्रहृत्याय शक्येपुत्रनापा-
 श्यायच" इत्याद्यैस्तमिन्द्रमभिपुत्राना अभिपुत्रन्तः ॥ ३४ ॥

गच्छोकं लोकातीतं भगवन्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वज्रस्य तस्य वृत्रस्य कुक्षिं मित्वा विभुः वज्रमिन्द्रः
 कुक्षेः बहिर्निर्गत्य शत्रोर्वृत्रस्य शिरः पर्वतस्य ऋद्धमिष उच्चकर्तं
 चिच्छेद् ॥ ३२ ॥

अति विपुलां वृत्रस्य कन्धरां कियता कालेन चिच्छेदेत्यत्राह-
 वज्रमिन्द्रोऽतिवेगवान् आशुवेगस्तिस्रधाधरो वज्रो वज्रायुधं तस्य वृत्रस्य
 कन्धरं कण्ठं पुंस्त्वमायं समन्तात्कन्धगयाः अभिनः परिवर्तमानः
 कृन्तन् चिच्छेद् वार्त्रहृत्ये वृत्रहृत्यासम्बन्धिनि ज्योतिषामयने
 संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ट्युत्तरत्रिंशत्संख्याकानां गणाः तेन तावता
 कालेनेत्यर्थः न्यपातयच्छिरो भूमौ पातितवानित्यर्थः ज्योतिषां
 सूर्यादीनामयनं दक्षिणोत्तरगतिः तदात्मके संवत्सर इत्यर्थः
 वार्त्रहृत्ये इत्यनेन दात्स्वर्ग्येन संवत्सरसम्बन्धित्वं वृत्रहृत्यायाः
 सूचितम् ॥ ३३ ॥

तदा वृत्रमिन्द्रोऽहर्गणानन्तरं खे दिवि देवदुन्दुभयो दध्वनुः
 महर्षीणां सङ्घैः सहिता गन्धर्वास्त्रिंशदाश्च वार्त्रघ्नलिङ्गैः वृत्र-
 हन्तुर्मिन्द्रस्य प्रकाशकैर्मन्त्रैस्तं इन्द्रमभिपुत्रन्तः मुदा हर्षेण
 कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥

हेऽरिन्दम ! वृत्रस्य देहान्निगन्तमात्मज्योतिःज्योतिरूपः स्वपकाश
 रूप आत्मा सर्वलोकानां पश्यतां सतां अलोकं प्राकृतलोकविषयं
 भीषिकुण्ठं समपद्यत स्वं लोकमिति पाठे मुक्तानां स्वतः
 प्राप्तं स्थानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
 श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महापुरुषेण भगवता सन्नद्धः सहितो रक्षित इति यावत्
 नारायणकवचाख्यविद्यया समुद्धतो वा योगमायाबलेन अग्नि-
 मादिमहिमबलेन उपायलक्षणाभावाबलेन वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अक्रान्तिमो योगो यस्य स तथा योऽपमहर्गण आदित्यादि-
 ज्योतिषामयने दक्षिणोत्तरायणसंज्ञे संवत्सरे संभवति तावता-
 हर्गणेन षष्ट्युत्तरशतत्रयलक्षणेन वार्त्रहृत्ये वृत्रहननसम्बन्धिनि स-
 मरे काले वा तावत्कालं समन्तात्कृन्तन् परिवर्तमानो भ्रमन्वज्रस्तं
 न्यपातयदित्यन्वयः । अत्रेतिहासंपठति । प्रथमं युद्धं नर्महातीरे
 द्वितीयं तु समुद्रतीरे तत्र वृत्रेण केनचित्संकेतेन संघिन
 इन्द्रः सख्येप्राप्तस्य तस्य स्निग्धतया करं प्रगृह्य फेनेनास्य
 वधं कर्तुं विचरन्फेनेन मां जहीनि विनोदवचनं वृत्रेण वाद-
 यित्वा तेन पादस्पर्शलक्षणेन ताडनं कृत्वा युद्धाय सन्नद्धः
 एकसंवत्सरकालं युद्धं कृत्वा विष्णुशक्तियुक्तं वज्रं फेने निवेद्य
 तस्मै विसृज्य श्रीनारायणं ध्यायतस्तस्य शिरः प्रजहार
 "स्निग्धतः समयेनेन्द्रो वृत्रेणाथो करग्रहः । समुद्रतीरे विचरन्
 फेनेन वधमस्य तु । नर्मणा जहि फेनेन वाचयित्वा सुरेह्वरः
 पादस्पर्शं विषाद् च कृत्वा युद्धाय वंशितः । फेने वज्रं समावेष्ट्य
 विष्णुयुक्तं व्यसर्जयत् । अपानुदच्छिरस्तस्य ध्यायतो वत्सरेण्य-
 सः" इतिवाक्यमत्रमानं करं गृह्णातीति करग्रहः ॥ ३३ ॥

वृत्रघ्नस्येन्द्रस्य संवेधीनि विज्ञानि लक्षणाणि स्तम्भितजल-
 निर्गमनादीनि तानि येषु मन्त्रेषूच्यन्ते ते वार्त्रघ्नलिङ्गास्तेमन्त्रैः
 "दासपत्नीराहगोपा अतिष्ठिजकृदा आपः पश्चिनेव गावः अपां वि-
 लमपाहितं यदासीद्धृत्र जघन्वान् । अपतद्भवार्" इत्यादिलक्षणेः ॥ ३४ ॥

भ्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभली ।

आत्मज्योतिर्जीवात्म्यं तेजः स्रज्जोकं खेनाधिकृतं विद्या-
व्रजलोकम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

• श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभल्लयाम्
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भ्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्द्भः ।

न ममारेत्यत्र हेतुमाह-महापुरुषेण विम्बकपोपदिष्टनारायण-
धर्मणा स्रज्जः । ननु गुरुवधेपि सा विद्याऽस्फुरदिति शास्त्रविनाम-
सम्भवेन तत्राह-योगेति । सप्रतिलक्षणेन भगवत्कृत्तव्यत्वेत्यर्थः ।
चकारात्तद्व्यखेन पूर्ववशकेरप्युद्भवो गमितः ॥ ३१—३५ ॥

वृत्रन्वेति आत्मज्योतिराधिभूतपार्यदेहेहात्मकम् । अलोकं भग-
वदलोकम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भ्रीमज्जीवगोखामिकृत क्रमसन्द्भस्य
द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

भ्रीमद्विम्बनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

महापुरुषेण श्रीनारायणकवचेन स्रज्जो वंशिनः योगवलेन
स्वमायावलेन च तत्र योगोऽष्टाङ्गः । माया अस्तर्जाय पवनादि-
रूपेण स्थितिः ॥ ३१ ॥

उद्यकर्त्तुं चिच्छंद् ॥ ३२ ॥

आशुभेगोपि समन्तात् परिवर्त्तमानः कम्धरायाः सर्वतो विष्टु
भ्रमन्नेव कृन्तन् न त्वेकतो विहाः । कम्धराया महासारत्वादिति
भावः । तावता अहर्गणेन कर्त्तव्या भूमौ न्यपातयत् योऽहर्गणः
ज्योतिषां सूर्यादीनां सम्बन्धिनी अयने ज्ञेवत्तिगोत्तरे भग्नि-
व्याप्य भवेदित्यर्थः । अयने कौहशे वार्त्तहल्ये वृत्रहत्यायोग्ये
दयडादियमव्ययान्तात् स्वार्थिके नाना तत्र भावार्थे नाना
वा रूपम् ॥ ३३ ॥

वार्त्तहल्यैः “वार्त्तहल्याय शवसे पृतनासाहाय्यं च” इत्याद्यैर्मन्त्रै
स्तमिन्द्रमभिष्टुषानाः ॥ ३४ ॥

अत्र यद्वैष वृत्रः सत्राहनमिन्द्रं जग्राम तदैव मम हन्ता मन्यः
कोपि नास्तीति निश्चित्य योगवलेनैव देहं त्यक्त्वा कथं न शीघ्रं
भगवत्पार्श्वं यासीति चिन्तय्य समाधिञ्चकार तदैवेन्द्रोऽचेतनस्य
वृत्रवैश्य कुक्षिं विदार्य निःसृत्य शिरश्छेदे प्रहृत इति गिरि-
शृङ्गाय चकर्वत्ति वृष्टान्तात् हेबम् । आत्मज्योतिः पार्यदेहेहात्मकः

प्रकाशः वृत्रदेहात् प्रथम्भूतः । अलोकं लोकातीतं भीसङ्कर्षण-
वैकुण्ठम् ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतनाम् ।

षष्ठस्य द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महापुरुषेण वर्त्मरूपेण श्रीनारायणेन स्रज्जः वंशितः इन्द्र-
रक्षार्थं भगवत्प्रयुक्तमायावलेन च न ममार ॥ ३१ ॥

वज्रमिद्विन्द्रः तस्य कुक्षिं भित्वा विदार्य ततो निष्कस्य
निगंस्य शत्रोः वृत्रस्य शिरः उद्यकर्त्तुं अर्च्छितम् ॥ ३२ ॥

आशुभेगः शीघ्रगतिर्बुधः कम्धरायास्समन्तात् । परिवर्त्तमानः
परिभ्रममाणः तस्य कम्धरं पुंस्त्वमार्थं कम्धरां कृन्तन् कृन्तन्
वार्त्तहल्ये वृत्रहत्यायोग्ये ज्योतिषां सूर्यादीनामयनं दक्षिणोत्तर-
गतिस्तदात्मके संवत्सरे योऽहर्गणः षष्ठ्यधिकशतत्रयविस-
समूहस्तावता अहर्गणेन न्यपातयत् ॥ ३३ ॥

वार्त्तहल्यैः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य वीर्यप्रकाशकैः । “वार्त्तहल्याय
शवसेपृतनासाहाय्यं च इन्द्रत्वावर्त्तयामसि” इत्याद्यैर्मन्त्रैः । तामि-
न्द्रमभिष्टुषानाः । कुम्भैरभ्यर्चयन् ॥ ३४ ॥

आत्मज्योतिः जीवात्मज्योतिः । अलोकं अकारार्थस्य
वासुदेवस्य लोकं वैकुण्ठं समपद्यत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

इन्द्रेण भी वज्रं से वृत्रासुर की कुक्षि को फाडकर बाहर
निकल के पराक्रमसे गिरिशिखर के शिरश शत्रु के शिर को
काट दिया ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

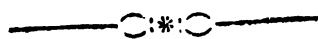
इन्द्र का वज्र भी वृत्रासुर के मारने के लिये अग्नि वेग में
चारों तरफ भ्रमता हुआ उतने दिनों में वृत्रासुर के कंधर को
गिरासका कि जितने में सूर्यादिक फिरने हैं अर्थात् एक वर्ष में
गिराया ॥ ३३ ॥

उस समय आकाश में दुन्दुभि वाजने लगी गन्धर्व, सिद्ध और
महर्षियों के समूह वृत्रासुर के मारने वाले इन्द्र के वीर्य को प्रकाश
करने वाले मंत्रों से इन्द्र की स्तुति करने लगे कुम्भों की वर्षा
करते भये ॥ ३४ ॥

हे राजन्! वृत्रासुर के देह में निकली ज्योति सबों के हृदये २
साक्षात् भगवान को प्राप्त होगई ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत् भागवत महापुराण षष्ठस्कन्ध
की भाषा टीका में द्वादश अध्याय समाप्त ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

—०००—*—०००—

श्रीशुक उवाच ।

वृत्रे हृते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद ! ।
सपाला ह्यभवन्सद्यो विज्वरा निर्वृतेन्द्रियाः ॥ १ ॥
देवर्षिपितृभूतानि वैत्या देवानुगाः स्वयम् ।
प्रतिजग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेन्द्रावयस्ततः ॥ २ ॥

राजोवाच ।

इन्द्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि भो मुने ! ।
येनासन्सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतोऽभवत् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वे देवाः सहर्षिभिः ।
तद्वधायार्थयन्निन्द्रं नैच्छद्भीतो बृहद्वधात् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच ।

स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवम् ।
विभक्तमनुगृह्णन्निर्वृत्रहत्यां क माज्जर्णहम् ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रुवन् ।
याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्मभैः ॥ ६ ॥
हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम् ।
इष्ट्वा नारायणां देवं मोक्ष्यसेऽपि जगद्वधात् ॥ ७ ॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाऽऽचार्यहाऽघवान् ।
श्वादः पुल्कसको वाऽपि शुद्धेधरन्यस्य कीर्तनात् ॥ ८ ॥

भीमश्लामिहृतभाषांपदीपिका ।

त्रयोदशे तु वृत्रस्य ब्रह्महत्यामहाभयात् ।

स्विरं गणोऽवितः शंको विष्णुनेति निरूप्यते ॥ १ ॥

मनिर्भूतं शक्रमपृष्ट्वा स्वयमेव प्रतिजग्मुः ॥ २ ॥

हरेरिन्द्रस्य ॥ ३ ॥

तस्य दुःखहेतुं वक्तुं प्रस्तावकयामाह-वृत्रविक्रमेत्यादिना
मार्थयन् प्रार्थयन् बृहद्वधात् ब्राह्मणवधाङ्गीतः सन् ॥ ४ ॥

एतः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतं मार्जिम शोषयामि
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्गीतराधिकाचार्यकृतभागवतसंग्रहशुद्धिका ।

एवं वृत्रवधेन सर्वं निवृत्तास्त्रस्त्रकोकान् जग्मुर्दिव्याह मुनिः
वृत्र इति द्वाऽयं । हे भूरिह ! एवं वृत्रे हने स्मति शक्तं विना
सर्वं लोकपालैः सदिताः लोकाः सद्य एव बिज्वराः विगता-
ध्यः अत एव निवृत्तानि सुखितानि इन्द्रियाणि भक्तबाह्यानि तेषां
नाहशाः समीचन् बभूवुः ॥ १ ॥

ततो देवाश्च ऋषयश्च पितरश्च भूतानि च तथा देव्याः देवाश्च
तदनुगाश्च तथा ब्रह्मा चतुर्मुखश्च इन्द्रो रुद्रश्च इन्द्रश्च आदिशन्दा-
दम्बे च स्वस्वर्ग्योपानि प्रति स्वयं जग्मुः ॥ २ ॥

यदुक्तं यच्छक्रेण विना सर्वं लोकविज्वरा निवृत्तेन्द्रियाः भवन्
स्मिति तत्रन्द्रस्वानिहृत्तौ देवानांनिहृत्तौ च कारणां पृच्छति राजा-इन्द्र-
स्वेति । हे महामुने ! इन्द्रस्वानिहृत्तौ हेतु कारणं भोतुमिच्छामि
वृत्रवध एवेति चेत्सिद्धिं तेनैव देवानामप्यनिहृत्तौर्भवेदिति तु कुतः
देवानां निहृत्तौर्इन्द्रस्य दुःखमितिपृच्छति-येनेति । येन वृत्रवधरूपेण
हेतुना देवाः सुखिनः आसन् तस्मादेव हेतोरिन्द्रेणापि सुखिना
भावनस्यं कुतः कस्माद्धनोर्इरेन्द्रस्य दुःखमभूदित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं पृष्ठो मुनिरिन्द्रस्वानिहृत्तौ देवानां निहृत्तौ च हेतुं
वदन्नाथवृत्रवधोऽद्योगकाक्षिकं देवानां वृत्तान्तमाह मुनिः ।
वृत्रेत्यादिना यावद्दध्यायसमाप्ति । वृत्रस्य पराक्रमेण भीताः सर्वे
देवा ऋषिभिस्सह वृत्रवधार्थम् इन्द्रमार्थंयन् प्रार्थयन्त परस्मैपद्-
मार्थम् एवं धार्थिनोपीन्द्रो ब्रह्मधातुब्रह्मधातुपूर्वं कृताद्विभ्ररूप-
वधात्कारिष्यमाद्यवृत्रवधाद्वाभीतः सखेच्छत् ॥ ४ ॥

एतद्विन्द्रोक्तिमुत्तेन विशदयति-स्तीति । विश्वरूपवधोऽहमेतः
पापं मामनुगृह्णतिः स्त्रीभूमिजन्ममेतन्तुर्भिर्विक्रमं- विभज्य
गृहीतमभुजा वृत्रहत्वां क कुत्र मार्गिम् संशोधयेयं वृत्रहत्वा-
द्भवं पापं कावस्थाप्याहं शुद्धो भवेयं न कायप्यतस्तं न हस्या-
मिदमर्थः ॥ ५ ॥

एवमिन्द्रोक्तो ऋषयस्तं प्रत्युत्तरित्वाह मुनिः । तद्विन्द्रस्य
वच उपाकथयं ऋषयो महेंद्रं प्रतीहं वक्ष्यमायां वाक्यमग्र्यन्
ऋषीणामुक्तिमेवाह-वाजविष्वाम इत्यादिना अजनिप्रदोष्येनेन ।
हवमेतेनाश्वमेधेन यागेन करण्येन तस्या कर्त्रा वयं याजविष्वामः
मगवन्मिति शेषः । त्वं मास्मभैर्भयं माकार्षीः ते तव भद्रंम
भविष्यति ॥ ६ ॥

तन्वश्वमेधमात्रेण मग्पापं कथं निवर्तिष्यत इति शङ्कमानं
प्रत्याहः-हयमेधेनेति । परमारामं लोकत्रयमन्तः प्रविश्य गतारं
मीश्वरं सर्वस्य प्रशासितारं स्नेजेसा दीप्यमानं परमपुरुषं
गारायणं हवमेधेनेष्टा आशुष्य कृत्स्नजगद्भवमिन्मिन्तावपि पापा-
न्मोक्षये किमुन वृत्रवधनिमित्तान्पापान्मोक्षयन् इतीत्यर्थः

"ताम्नास्य यावती शक्तिः पापनिर्हृते हरेः ।

तावत्कर्तुं न शक्नोति पानकं पानकी नरः" ॥

इत्युक्तीत्या स्मरणात्प्रमहापातकनिवर्तनशीलत्वात्किप-
महामहिमशासनन्तनाम्नो भगवतः साक्षाद्गारायणेन धर्मप्रति-
पद्यवृत्रवधमात्रनिमित्तं पापं न निवर्तते किमित्यभिप्रायेण
पुरुषं परमात्मानमित्याद्येतकनाम्नामुपादानम् ॥ ७ ॥

एतदेव विशदयिमाहः । ब्रह्महेतिद्वाऽयं । यस्य भगवतो नाम्नः कीर्तना-
देव ब्रह्महृत्पादः शुद्ध्येत् श्वाहः श्वापाकः पुनकसः पापजातिः ॥८॥

श्रीमद्भिजयपञ्चजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अश्वमेधादिकर्मज्ञानपतियन्त्रदुष्कर्मपरिहारत्वेन तस्याधम-
मित्येतद्विक्रमव्याये प्रतिपाद्यते । भूरिह बहुप्रह ! स्वर्गमेवेति वा
"स्वर्गो भूरिहिरयश्च पुरटं निष्कहेगनि" इत्यभिधानाच्चिरयथादि-
द्रव्यपद् ॥ १ ॥

ततः समुद्रतीरात् ॥ २ ॥

हरेरिन्द्रस्य "अर्कं कर्कटमगृह्णतिष्णुनासवयावपः तुरङ्गसिंह-
शीतांशुवमाश्व हरवो दश" इत्याभिधानम् ॥ ३ ॥

अर्धयज्ञियुभयपदी अर्धमातिपदिकात् कृत्वात्परोतीति
श्लिषि कृते रूपं साधु वृहद्भात् ब्राह्मण्यवधात् ॥ ४ ॥

एतो ब्रह्महत्यापापं मार्गिं संशोध्य परिहरामि ॥ ५ ॥

मास्म भैः भये माकार्षीः स्म ॥ ६ ॥ ७ ॥

यस्मान्मुक्तिं गच्छेत् शुद्धा भवन्ति किं वक्तव्यं तद्यज्ञो-
नेति भाषेनाह-ब्रह्महेति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

वृत्रविक्रमेत्यादि वृत्रयाक्यध्वन्यान्तस्मैय ज्ञेयम् ॥१॥२॥३॥४॥
अथ यथा वृहस्पत्यवक्त्रार्कं पापं विश्वरूपवधात्मकपापान्तरकण
जनकं जाते । तथाच तच्च लोकमात्र एष्या धिभक्तमपि वृत्रवधा-
त्मकपापान्तरजनकत्वेनावशिष्टमेव हर्षे इन्द्रः स्वयर्गाप तद्वशोप-
मनुभूयास्तर्भति एव बहिस्तान् प्रत्यावस्थाप्यस्तमपि पूर्ववत्सो-
संभ्रहार्थमपलपति-स्तीति ॥ ५ ॥

ऋषयस्तु जगत्स्थास्थयाय तस्याप्यारुरभाषनासाय श्रीभग-
वदाज्ञावलेन संप्रथोजितवन्त इत्यभिप्रेत्याह-ऋषय इति ॥ ६ ॥

एतो द्वापामान्गत्वात् प्राक्शिक्षामासमप्युज्जाययन्ति-इयेति ।
तत्र वीर्यातिगयाज्ञानदापनार्थमाहुः । नारायणमिष्टुति ।
केमुत्वार्यमाह ब्रह्महेति । आचार्यो धेवगुणः । कीर्त्तनमात्रात् । किं
पुनरस्वकृतामोश्चारणमयतश्च जनादित्यर्थः ॥ तत्र स्वप्रभाषमपि
दशोयन्ति अस्माभिरिति । तत्र भगवतः स्वामिप्रायमपि स्वज्ञयन्ति
खल्वेति जगतस्तस्यच अग्नीभाषात्प्रा द्वाप इति ॥ ५-६ ॥

श्रीमद्भिजयपञ्चजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मेशेन्द्रोदय इति इन्द्रस्य स्वधिष्णयममनं तोपपद्यते वृत्र-
वधप्रश्न एव ब्रह्महेत्योपद्रवप्रार्थनेः । तस्मात्तत्र इत्यनेन मानस-
सरोधरादागत्य प्रवर्त्तित्वाहवमेधेनात् परत इति व्याख्येयम् ॥१॥२॥
हरेरिन्द्रस्य ॥ ३ ॥

तस्य वृत्रस्य वधाय मार्थंयन् प्रार्थयन्त सखेन्द्रो एतन् गेच्छत् ।
वृहद्भात् ब्राह्मण्यवधात्तः सन् ॥ ४ ॥

एतः पापं मार्गिं शोधयामि ॥ ५ ॥

मास्मभैः मायेपीः ॥ ६-६ ॥

तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धाऽन्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ।
हत्वा हि स ब्रह्मचराचरं त्वं न लिप्यसे । क खलनिग्रहेणा ॥ ९ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं (१) सञ्चोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् ।
ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद् वृषाकपिम् ॥ १० ॥
तयेन्द्रः स्मासहत्तापं निर्वृत्तिर्नामुमानिशत् ।
हीमन्तं वाच्यतां प्राप्तं सुखयन्त्यपि नो गुणाः ॥ ११ ॥
तां ददर्शानुधानन्तीं चारुडालीमिव रूपिणीम् ।
जरया वेपमानार्त्नीं यक्षमग्रस्तामसृक्पटाम् ॥ १२ ॥
विकीर्य पलितान्केशां स्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीम् ।
मीनगन्ध्यसुगन्धेन कुर्वतीं मार्गदूपणाम् ॥ १३ ॥
नभो गतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशाम्पते ! ।
प्रागुदीचीं दिशं तूर्णं प्रविष्टो नृप ! मानसम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकीकृतमिन्द्रान्तप्रदीपः ।

वृत्रहत्याभिभूतस्फेन्द्रस्य विष्णुना रक्षा कृतेतिप्रबोधोना-
भ्यावेन वर्गोपति-वृत्रे हते इति ॥ १ ॥

स्वपत्निति तन्मिन्द्रमपुष्टैश्च देवाद्यः स्वयं स्रधिष्ययानि
प्रति जग्मुः ॥ २ ॥

येन वृत्रवधेन देवाः सुखित आसन् हरेस्मिन्द्रस्य दुःखं
कुतोऽभूत् ॥ ३ ॥

तस्य वृत्रस्य बधायार्थवन् प्रार्थितवन्तः प्रार्थितोपि सः वृह-
द्रथाङ्गाङ्गायथधाङ्गीनः सन् नैच्छत् ॥ ४ ॥

विश्वरूपवधोद्भवमेतः पापं स्थादिभिरनुगृह्णन्निर्भिक्तं विभज्य
स्वीकृतम् वृत्रहत्यां क मार्त्तिम प्रचक्षते ॥ ५ ॥

गाधम भैः भयं मा कुरु ॥ ६ ॥

जगद्भवादपि विगोक्षयसे किं पुनः वृत्रवधात् ॥ ७ ॥

यदृष नारायणस्य ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभुक्तदेवकी बोलीं । हे वृद्ध दानी हे भोजन ! वृत्रासुरके
मरने पर इन्द्र के बिना लोकपालों सहित तीनों लोक तत्काल
उत्तर रहित और सुखित इन्द्रियोंवाले होगये ॥ १ ॥

देवता त्र्यपि पितृ भूत देवोंके पीछे जाने वाले देव्य
और ब्रह्मा महादेव इन्द्रादिक सब अपने २ गृहको जाते
गये ॥ २ ॥

राजाबोले । हे मुने ! इन्द्रकी (अनिर्वृत्ति) भर्थात् असुख
के हेतुको मैं भवशय करनेकी इच्छा करता हूँ । जिससे सब
देवता सुखी होंगये इन्द्रको दुःख क्यों भया ॥ ३ ॥

श्रीभुक्तदेवकी बोले । वृत्रासुर के विक्रमसे उद्भिन्न ऋषिया
सहित सब देवता उसके बधार्थ इन्द्रसे याचना किसे पर
ब्राह्मण के बधसे भयभीत होकर इन्द्रसे इच्छा नहीं की ॥ ४ ॥

इन्द्रबोले । विश्वरूपके बधसे भया जो पाप उसको
अनुग्रह करके खी भूमि जल और वृक्षोंके बांटलिखे वृत्रकी
हत्याको कहां शुक करेगा ॥ ५ ॥

श्रीभुक्तदेवकी बोले । ऋषियों ने ऐसा सुन महेन्द्रसे कहा-
कि तुम गगन उड़ो तमारा मंगल होय हम तुमको अश्वमेध
यज्ञ से यजन करावेगे ॥ ६ ॥

अश्वमेध से परमपुरुष, परमात्मा, नारायण, देव का यज्ञ
करके जगत् के बध से भी विमुक्त होसके हो ॥ ७ ॥

जिग हरिके कीर्त्तन से ब्रह्महत्या बाला, पितृघाती, गोघ्न,
मातृहन्ता, गुरुहत्यारा, पापी, श्वभक्षी, या पुनकस जाती, ये भी
सब शुक हो जाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

वृषाकपिमिन्द्रम् ॥ १० ॥

तया देवादिभिः कारितया स्मेत्यवधारणे इन्द्र एव ताप
सहत् नाप्यः अमुमिन्द्रं निर्दृतिर्नांविशत् ननु, यैर्वादिगुणयुक्त
कुतोऽनिर्वृत्तिस्तत्राह-हीमन्तं खउजावन्तं वाच्यतां निर्वृत्तान् ॥ ११
यक्षमग्रस्तां स्युरोगव्याप्तम् ॥ १२ ॥

मीनगन्धेव गंधो यस्य स मीनगन्धिः सत्त्वासाधुसुखं श्वा
वायुस्तस्य गन्धेन ॥ १३ ॥

प्रागुदीचीं दिशं गतः संशुर्वी मानसे सरः ॥ १४ ॥

(१) सञ्चोदित इति पाठास्तरम् ॥ बी०

स आवसत्पुष्करनालतन्तूनलब्धभो(१)गो यदि हाग्निदूतः ।
 वर्षाणि साहसूमन्तितोऽन्तः स चिन्तयन्ब्रह्मवधादिभोक्षम् ॥ १५ ॥
 तावन्निष्ठाकं नहुषः शशास विद्यातपोयोगबन्तानुभावः ।
 स सम्पदैश्वर्यमदान्धबुद्धिर्नीतस्तिरश्वाङ्गतिभिन्द्रपत्न्या ॥ १६ ॥

श्रीश्वरस्वामिकृतभाष्यार्दीपिका ।

स इन्द्रः महम् वर्षाणि पुष्करनालस्य तन्तूनलस्य कथं-
 भूतः न लब्धो भोगो येन सः कुतः यद्यस्मादिह जले वस-
 त्प्रिदूतश्च स्वयम् अग्नेश्च स्वदूतश्च हविर्भागाकं गुर्जलेप्रवेना-
 समवाहकश्चभोग इत्यर्थः । नलब्धभाग इति पाठान्तरं न लब्धो
 ब्रह्मभोगो येन सः ॥ १५ ॥

त्रिष्ठाकं न प्रकं दुःखं वस्मिन्निति नाकः पुण्यशोकः
 तृतीयं नाकं स्वर्गं । ननु, मनुष्यस्य कुतः स्वर्गं गच्छेत् तत्राह
 विद्याद्विभिरनुभावः स्वर्गप्राप्तिसामर्थ्यं यस्य सः तर्हि तस्मि-
 न्सति कथमिन्द्रश्च पुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह स नहुषः सम्पदै-
 श्वर्यांषु यो मदस्तेनाप्या बुद्धिर्बन्धु स इन्द्रपत्न्या शक्या
 तिरश्चाङ्गतिं सर्पेषामि मीन उपायेन प्रापितः एवं ह्याक्यावते
 नहुषः किञ्च कदाचिदिन्द्राग्नीमुवाच इन्द्रस्तावद्दहमनस्तवं मां
 भजेति तथा चावेदितवृत्तान्तो बृहस्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणवाह-
 शिबिकावामारुह्यागतं त्वां भजिष्यामीति ब्रूहि ततोऽसौ ब्रह्म-
 शापात्पतिष्वतीति तथा च तथोक्तो नहुषोऽगस्त्वादीन् शिबि-
 कां बाहवामास तदा शीघ्रं सर्पसर्पेण्यगस्त्यं पदा पस्पशं तेन
 कुपितेन सपोर्भवेतिशमो महासर्पोऽजगरोऽभूदिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नं महामहिमशास्त्रमंतमामानं भगवन्तमस्माभिर्गुष्ठितेनानु-
 ष्ठापितेन अश्वमेधाव्यवहाराद्येनास्मद्ब्राह्मणमाश्विस्त्रं मयुक्तस्वं
 ब्रह्मणः शरीरभूतं चराचरार्थकं जगद्वत्त्वापि पापेन न क्षिप्यसे
 किं नक्षत्रस्य दुरारम्भो वृत्रस्य निग्रहेण बधप्रयुक्तेन पापेन
 क्षिप्यसे किं न क्षिप्यसे एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं विधेः सञ्चोदितः शक्रस्ततो वृत्रं जघान स च तद-
 धनिमित्तेन पापेन दुःखितश्चाभूदित्याह मुनिः—एवमिति । एवं
 विधेः ऋषिभिः सञ्चोदितः प्रेरितः सञ्चोदित इति पाठे सम्ब-
 धोदितः मदस्त्वानिन्द्रो रिपुं वृत्रमहनद्वतवान् तस्मिन्वृत्रे हते
 सति ब्रह्महत्या वृत्रस्य ब्राह्मण्यत्वाद्ब्रह्महतेत्युक्तं वृथाकपिमिन्द्र-
 माससाह मन्ववर्षत ॥ १० ॥

• तथा देवादिभिः कारितया ब्रह्महत्याया स्वेत्यवधारणे इन्द्र
 एव वापनसहस्रसहस्र नाशस्तत इन्द्रं इन्द्रं निर्दूतिः सुखं
 नाशित्वादिन्द्रः सुखी नाभूदिति दुःखमेव प्रापेत्यर्थः ननु, ये-
 र्वादिगुण्युक्तस्य कुतो न निर्दूतित्वात्—हीनमंतं ब्रह्मवन्तं वा-
 प्यतां निन्द्यन्तं प्राप्तं गुण्यं येवांश्चो न सुखवन्ति हि हि शब्देन
 शोकपरिवादिः प्रवृत्तते ॥ ११ ॥

एवमिन्द्रश्चानिर्दूतिकारणमभिधायाथ तत्पापनिस्तारमकारं
 बह्वमाश्वस्तत्पापनिमित्तदुःखानुभवप्रकारमाह - तामिति । ततस्तां
 इत्यां इन्द्रो इदं कथंभूतामनुसृत्य पृथुतो भावन्ती चायडाळी-
 मिष तद्वद्वस्त्रिणां रूपिणीम् मूर्तिभूतां जरथा वेपमानानि
 कल्पमानानि शिरःपायवाद्यङ्गानि बस्यास्तां बहमप्रस्तां ह्य-
 रोगव्याप्लामस्तुषुषटां रजोरक्तवस्त्राम् ॥ १२ ॥

पलिनाकेशान्विकीर्षं क गच्छसि तिष्ठ तिष्ठेति भापमायां
 मीनस्य मत्स्यस्त्वेव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः सत्पासावसुध
 प्राणवायुः तस्य गन्धेन मार्गदूषणं कुर्वन्तीम् ॥ १३ ॥

ततः सहसाहः इन्द्रः नभः सर्वा दिशाश्च गतः अमन्
 कापि विश्रान्तमखममान इत्यर्थः प्रागुदीचीम् देशानी दिधं
 प्राप्य तत्रापि मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥

स इन्द्रः पुष्करनालतन्तूनानससरोवरव्यकमलनालतन्तूनलस्य-
 रसुस्मरुपेणाभिल्योवासेत्यर्थः कथंभूतः अलब्धभोगो बन्धीबभोगो
 येन तादृशः कुतः यद्यस्मात्स्वयमिन्द्रो भगिरेव कुतः हविर्भागा-
 प्रापको यस्य तादृशः स्वदूतश्चाग्नेर्विर्भागाप्रापकस्य जले प्रवेद्याभा-
 वाहकश्चभोग इत्यर्थः अन्तः पश्यनालस्यान्तः अन्तर्हितः ब्रह्महत्यायाऽ
 क्षिप्तः अदृष्टः ब्रह्मवधानिमित्वात्वापापनाकं मोक्षोपायं विचिन्तयन्
 सहस्रं वर्षांयवसदित्यन्वयः ॥ १५ ॥

वाचदिन्द्रः पश्यनालतन्तूनलसत्पावप्रदुषो राजा विद्यातपो
 योगैर्महानुभावः इन्द्राधिपत्यप्रापकं सामर्थ्यं यस्य तादृशगन्धि-
 नाकं स्वर्गं शशास-द्रव्याकाराधिपत्यं कृतवानित्यर्थः ननु, दुःखं
 न विद्यते वस्मिन्नस नाकः भागदंशः भौमपाताशान्ति-
 भेदेन त्रिभिधाः सुखानुभवदंशः तत्र तृतीयो नाकः स्वर्गोक्तः
 तर्हि तस्मिन्सति कथमिन्द्रश्च पुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह- स न-
 हुषः सम्पदैश्वर्यांषु भोग्यभोगोपकार्यादिसृष्टीन्द्राधिपत्या-
 षु यो मदस्तेनाप्या विधेकगून्या बुद्धिर्मतिर्बन्धु तादृशः इन्द्र-
 पत्न्या शक्या हेतुभूतया तिरश्चाङ्गतिं सर्पेषामि नीतः प्रापितः
 अत्रेदमाश्वानमवगन्तव्यं स्वर्गाधिपत्यं कुर्वन्नुषः कदाचिदिन्द्रा-
 ग्नीमुवाच इन्द्रस्तावद्दहमनस्तवं मां भजेति । ततस्तवावेदित-
 वृत्तान्तो बृहस्पतिस्तामुवाच इन्द्रवरविवाहाशिबिकामारुहा मन्-
 दानागच्छसि वेत्सि त्वां भजिष्यामीति ब्रूहि ततोऽसौ ब्रह्म-
 शापात्पतिष्वतीति । ततः सा तं तप्योवाच ततः स नहुषो
 अगस्त्वादिन्द्रो बहवानीय स्वेनाकटां शिबिकां तेषां ब्रह्मणास
 तदा स शीघ्रं सर्पसर्पेण्यगस्त्यं पदा पस्पशं तेन च सर्पो
 भवेतिशमो नहुषो महासर्पोऽजगरोऽभूदिति ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सब्रह्मिणि चराचराःपृथग्ग्रहणं ब्रह्महृत्तदोपाधिक्यसूच-
नाय ॥ ९ ॥

वृषाकपिरिन्द्रः "वृषाकपिहरे शक्रे हरीतक्यां जनार्दने" इत्य-
भिधानम् ॥ १० ॥

स्मृत्येतौ ब्रह्मवधस्य लोके जुगुप्सितत्वेनस्मृतावपि नात्र
तथा इतीममर्थं सूचयतः सर्वस्य सुत्रस्य हेतुत्वात् नहि
किमर्थमस्य निर्दूतिनाम्न सुकृतानां शौर्यादिगुणानामुन्मीलि-
तत्वाच्छुद्धहननेति तत्राह—हीमन्तीमति । यद्यपि शत्रुवधसूचक-
शौर्यादिगुणाः सुकृतवस्त्वथापि ते ब्रह्महृत्या तत्तस्य नो
सुकृत्यन्ति कुतः अज्जाकरत्वात् इन्द्रादिदेवानां तदानीन्तनं
कर्म प्रारब्धकर्मणा प्राप्तदुःखस्य सूचकम् "प्रारब्धकर्मशेषां क्लृप्त-
दुःखस्यसूचकम् । तदानीन्तनकर्मत्वाद् ब्रह्महेतुर्यथा रथाः ॥ देवा-
दीनां स्थितप्रज्ञभावात्प्रैवान्यथा भवेत् । प्रारब्धमपि तु कापि किञ्चि-
द्विधाटते गवेत्" इति ॥ ११ ॥

असृक्पटां रकरजितपटां रजस्वलामिव ॥ १२ ॥

भीमगन्धिनः क्षीयामीनधारिणश्चण्डाला दाशादयो ये तेषां
यो दुर्गन्धः तादृशेनासृगन्धेनासुरभिण्या ॥ १३ ॥

ततः सहस्राक्षस्तां परिहर्तुं सर्वां दिशो गत्वा विहाय-
सा नभो गतः समर्थयेक्षया प्रागुदीर्घां दिशं दृष्ट्वा तां प्रविष्टो
मानसं नाम सरः प्रापेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

तन्तुगावसदित्युपावध्याङ्गुलरति सप्तमर्थे द्वितीया भग्नि-
दूतो यस्य नोभिद्रुतः यान्दिन्द्रः सरसि पुष्करनाडतत्पुत्रवस-
त्तावन्नहुपस्त्रिणाकं स्वर्गं भूयन्तरिक्षं स्वर्गस्थानं वा शशासेत्य-
न्वयः अत एव त्रैलोक्यपालनलक्ष्यसर्वैश्वर्यभोगरहितः ब्रह्मवधा-
दुत्पन्नदोषमोक्षं तावच्च नाकमिति केचित्पठन्ति अत्र चशब्द-
एवार्थं नहुष इत्यनेन सम्यङ्गते अभ्ययोगव्यवच्छेदार्थः तिरश्चा-
ङ्गतिम् अजगरीं स्थितिम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमज्जागवोस्वामिकृत क्रमसम्बन्धः ।

एवं तस्वारमनि पापस्य नात्युपपत्तावपि सभिमाना तदधि-
ष्टाप्रीतु तमभिभवितुमुद्यतेत्याह—ब्रह्महृत्येति ॥ १० ॥

ततश्च तथा सन्निहितया हेतुभूतया वस्तापस्तदपीन्द्रोऽसहत्
तेन इराभवं न प्राप्तवात् । तदेषमपि निर्दूतिस्त्वमुं नाविशत् ।
तत्र हेतुः हीमन्तमिति ॥ ११—१३ ॥

ततस्तत् सङ्गताहाय नभ आकाशं गतः । सर्वाश्च दिशोगतः ।
तूर्णो तदनुद्रव विदूरं यथास्यात् ॥ १४ ॥

अभिद्रुतस्तत् सहायाऽयं । तस्मात् जले न तिष्ठेदित्यवस्थित-
स्तथा सर्वैरन्यैश्च अगस्तदस्तित्वात्सम्भावनया तमुद्दिश्य हवि-
र्भागादागदलक्षभोगश्चेत्यर्थः ब्रह्मवधात्तदधिष्ठाऽवास्तस्याः सका-
शाद्विमोक्षं तदुपायं भीमगवन्तमित्यर्थः । अतस्मरध्यानेति वक्ष्य-
मास्यात् ॥ १५ ॥

नहुषः शशासेति वृत्रवधवृत्तं सप्तममन्तरगतमिति
लक्षयते । तथापि पष्ठमन्तरहतानां नमुक्यादीनां कीर्त्तनं
तत्प्रतिनिधिरूपत्वेन तस्मात्ता केवाञ्चिदपेक्षयति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मिन् वृत्रे हते सति वृषाकपिमिन्द्रम् । अत्र प्रायश्चित्तवलेन
पापाचरणात् पूर्वतोऽपीवमतिप्रवक्षा दुःखभोगेन विना केवलेन
प्रायश्चित्तेन न शास्त्रेदित्यत एव ते तदानीमन्वमेधेन तं नैव
अजयामासुरिति ज्ञेयम् । ते ऋष्याद्योपि प्रायश्चित्तवलेन पापप्र-
सृजनाञ्जयस्यापराधस्य फलं चिरकालस्यापिनीं दुरवस्थामिन्द्रपदा-
कण्ठं नहुषेण तदानीमेव प्रापिता इति च ज्ञेयम् ॥ १० ॥

असहत् असहत् निर्दूतिरानन्दः अमुं इन्द्रं ननु, धैर्वादि-
गुणायुकस्य तस्य कुतोऽनिर्दूतिस्तत्राह—हीमन्तं जने वाचयतां ।
ब्रह्मघातीति प्रवादम् ॥ ११ ॥

वक्षमा महारोगः ॥ १२ ॥

मीनस्येव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः स चासावसुः आसावा-
युस्तस्य गन्धेन ॥ १३ ॥

प्रथमं नभ आकाशं गतः तत्रापि तामनुधावन्तीं दृष्ट्वा सर्वां
दिशो गतः । तत्र तत्रापि तथा दृष्ट्वा प्रागुदीर्घीं देशमीं गतः सर-
तत्र तूर्णो मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥

पुष्करस्य कमलस्य नाळे ये तन्तवः तत्र अत्यवस्थितमिन्द्रः
अलक्षभोगः यद्यतोऽग्निदूतः अग्नेः स्वदूतस्य हविर्भागानेदु-
र्जले प्रवेशात्सम्भवादिति भावः । यद्यप्यग्निना जले न दुष्प-
वेशं तदन्तः स्थिताय वदयाद्यापि हविर्बहनात् तदपि तदीयं
जलं दुष्प्रवेशमेव दद्रानुचरे रक्ष्यमाणात्वात् अत एव सर्वैर्ना-
भिगामिनी ब्रह्महृत्यापि तत्र गन्तुं न शशाकेति ज्ञेयं । साहच-
सहस्रवर्षाणि व्याप्य अलक्षितः सर्वैरदृष्टः ॥ १५ ॥

त्रिनाकं तृतीयं नाकं स्वर्गं । ननु, मनुष्यस्य कुतः स्वर्गारोहं
तत्राह— विद्यादिभिरनुभावः सर्वतंजोहरणसामर्थ्ये स्वर्ग-
पासनसामर्थ्ये च यस्य सः तस्मिन् सति पुनरिन्द्रस्य कुतः
स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह—स नहुषः सम्पदैश्वर्याभ्यां यो मदस्तेनाम्ना
दुर्द्विष्यस्य स इन्द्रपत्न्या तिरश्चाङ्गतिं सर्वयोनि नीतः उपा-
येन प्रापितः । एवं सुपाक्यायते नहुषः कदाचिदिन्द्रायामुवाच
इन्द्रस्तावदहमत्तरवं भां भजेति । तथाचावेदितवृत्तान्तो बृह-
स्पतिस्तामुवाच ब्राह्मण्यथाशिविकामाकृष्टागतं त्वामहं मज्जि-
ष्यामीति ब्रूहि । ततोऽसौ ब्रह्मशापात्पतिष्यतीति । तथाच-
तथैषोकः नहुषः जगत्स्वार्दीन् शिषिकां वाहवामास तदाच
शीतं सर्वसर्वेत्यगस्त्यं पदा पश्यशं । तेन च कुपितेन शप्तोऽ
जगरोबभूवेति ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

तं नारायणम् ॥ ६ ॥

तस्मिन् वृत्रे हते वाजकैर्ब्रह्माद्यैर्वरपादितः तस्य वृत्रस्य अक्ष-
यात्वात्तद्वधजा ब्रह्महृत्वा वृषाकपिमिन्द्रमाससाद् मन्विवर्तत ॥ १० ॥

इन्द्रस्तथा ब्रह्महृत्वा तावमसहस्म अतोऽमुमिन्द्रं निर्दूति-
नांविशत् स सुकृतो मेवाभूत् । ननु, बहुगुणायुक एकेन दोषेण
कुतः सुकृतोनाऽभूद्ब्रह्मह-हीमन्तं वाचयतां निष्घटां प्राप्ते
न सुकृत्यति ॥ ११ ॥

ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतम्भरध्याननिवारिताथः ।
पापस्तु दिग्देवतया हतौजास्तं नाभ्यभूद्विनं विष्णुपत्न्या ॥ १७ ॥
तं च ब्रह्मर्षयोभ्येत्य ह्यमेधेन भारत ! ।
यथावहीक्षयाञ्चक्रुः पुरुषाराधनेन ह ॥ १८ ॥
अथंज्यमानं पुरुषे सर्वं (१) देवमयात्मनि ।
अश्वमेधे महेन्द्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥
स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापवयो नृप ! ।
नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना ॥ २० ॥
स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ।
इष्ट्वाऽधियज्ञं पुरुषं पुराणामिन्द्रो महानास विधूनपापः ॥ २१ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बृहस्पत्या ऋग्वेदोक्तं प्रस्ताम अमृक्पटां रक्तवसनाम् १२॥
पश्चिमाद् शुक्लाद् मीनस्थेभ्य गन्धो यस्य स मीनगन्धिः
सत्त्वासाधुर्निश्चालसातश्च तस्य गन्धेन मार्गद्वयं कुर्वन्तीम् ॥१३॥
तद्वर्णान्तरं गमः सर्वा दिशाश्च गतः प्रागुदीची गतस्तत्रापि
मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥

तत्र तु स इन्द्रः पुष्कराक्षतन्तुं सहस्रमेव साहस्रं वर्षा-
न्नि आबसत् सूक्ष्मरूपेण तत्तन्तुं आभिरुषोवात् कथम्भूतः अक्ष-
न्निः अग्निभूतः-अग्निहावस्तथापि अक्षयभोगः विष्णुज्याभो-
ययोगितभोगिष्ठस्वास्वभोग इत्यर्थः यद्यतो ब्रह्मवधाम्भोश्च स्वा-
त्तन्तुमरश्च चिन्तयन् ध्यायन् ॥ १५ ॥

यावदिन्द्रः कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखं नास्त्वकमत्रोति
नाकः तन्नाडादिवत्तत्रोपाभावस्तृतीयो नाकस्त्रिनाकस्तं त्रिनाकं
नाकमत् । तावद्विद्यादिभिरनुभावः स्वर्गपावनसामर्थ्यं यस्य स
नदुःखः शशास तदा सप्तवैश्वर्यांश्च यो मद् अहमेधेन्द्र इति
गर्वस्तेनाम्ना सुतन्त्रिका इन्द्रायां मां मजतु इत्येवं होवन्ती
बुद्धिर्बन्ध स इन्द्रपत्न्या तन्नाशोपायत्वाऽऽगस्त्वद्यापहारा तिर-
व्याकृति सर्पभावं गीनः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

उस परमात्माको हमजोगों से अनुष्ठित महामन्त्र अश्वमे-
धसे बजन करके ब्राह्मणों सहित बराबर जगत कोभी मार
कर पापसे छिन्न न होगे, फिर जबके निग्रहसे तो कहना
प्या ॥ ६ ॥

भीशुकदेवजी बोले ॥ इस प्रकार ब्राह्मणों के प्रेरणासे
इन्द्रने हुनको मारा ॥ हुनके मरते ही ब्रह्महत्या भी इन्द्रको
प्राप्त भई ॥ १० ॥

उस हत्यासे इन्द्रने ताप सह्य शुक इन्द्रको नहीं प्राप्त
भया क्योंकि ब्रह्महत्या जो निन्द्यता को प्राप्त हो जाय तो
उसके शुद्ध भी उसको हुन नहीं देते ॥ ११ ॥

जराबस्थासे कम्पित मात्र बाकी, क्षयरोगसे ग्रस्त, रुधिर
क्षिप्त बलवाली, लफेद केवाँको छोड़कर रूपवती आयडा-
खिनी के सदृश इन्द्रके पीछे दौड़ती हुई बहारह २ पंसे
कहने बाकी, मीनके गंध सदृश दुर्गन्धसे मार्गका दूषण
करने बाकी, उस हत्याको इन्द्रने देखा ॥ १२ ॥ १३ ॥

फिर इन्द्र आकाश और सर्व दिशाओं में प्राप्तहोकर
अतिशीघ्र (प्रागुदीची) पूर्वोत्तर दिशामें जाकर मानससरमें
प्रविष्ट हुआ ॥ १४ ॥

वह इन्द्र सहस्र वर्ष तक कमल की नाडी के भीतर
तन्तुमें घाल करना भया वहाँ इन्द्रको अपना भाग नहीं
मिळता रहा क्योंकि इनका भाग लेजाने वाला वृत्त तो
अग्नि है उसका जबमें प्रवेश कहाँ ? इसप्रकार अक्षयित
हो कर रहा और सदा यही चिन्ता रही कि इस ब्रह्म
वधसे कैसे छूटेंगे ॥ १५ ॥

तब तक अपने विद्या तप योग बलके प्रभावेसे नहुष
राजाने स्वर्ग का राज्य किया । राजा जब संपन्न वैश्वर्य
से महान्ध बुद्धि हां गया तब इन्द्रकी पत्नीने तिर्यग गति
को अर्थात् सर्पपना को प्राप्त किया ॥ १६ ॥

भीमरस्वानिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत इन्द्रः स्वर्गं गतः प्रातः कथम्भूतः ब्रह्मगिरा ब्राह्मणवा-
क्येनोपहृतः सन् ऋतम्भरः स्वत्यपाजकां हरिस्तस्य ध्यानेन
निवारितमर्धं येन प्रागपि तु पापो ब्रह्मवधस्तमिन्द्रं नाभ्यभूत्-
स्यामिभवं नाकरोत् कुतः दिग्देवतया प्रागुदीच्यां दिशि
स्थितया भीमश्रेय प्रचितं रक्षितं सप्तम् ॥ १७ ॥

पुरुषस्य हरैराराधनं यस्मिन्नेन ॥ १८ ॥

सर्ववेदमयात्मनीति वा पाठः ब्रह्मवादिभिर्धिततेऽनुष्ठितेऽश्व-
मेधे महेन्द्रेणोत्तमाने पुत्रे सति ॥ १९ ॥

तेनैव पुत्रवेद्यैव शून्याय नीतः नाशित इत्यर्थः ॥ २० ॥

(१) भूत इति, विजय० पाठांतरम् । वेद इति च० भीमर पाठांतरम् ।

इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनम् ।
 भक्तयुक्कृतं भक्तजनानुवर्णनं महेन्द्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः ॥ २२ ॥
 पठयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वन्त्यथो पर्वीणा पर्वणीन्द्रियम् ।
 धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुञ्जयं स्वस्त्ययनं तथाऽऽयुषम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैपासिक्यां इन्द्रविजयोनाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अधिकृता बद्धा येन तम् ॥ २१ ॥

पाठाद्विधानुमाख्यानं स्तौति-इदमिति । प्रज्ञानवतेऽनेनेति प्रज्ञाजनं तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् भक्तेरुक्कृतो यस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् महेन्द्रस्व मोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विजयेषु जवो यस्मिन् ॥ २२ ॥

इन्द्रियं तत्पाठकरम् इन्द्रसम्बन्धीति वा आयुषमायुषम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इन्द्रः स्वर्गं गतः प्राप्तः कथम्भूतः ब्रह्मगिरा ब्रह्मणा-
 वाक्येन उपहृतः सन् ऋतम्भरः सत्यस्य भर्ता श्रीमन्नारायणः
 तस्य ध्यानेन निवारितमर्घं ब्रह्महत्यारूपं बन्ध तादृशः तभागच्छन्तं
 दिग्देवतायाः प्रागुद्दिश्यतमानसरोवरस्थपद्मस्य वा देवतायाः विष्णुप-
 त्त्या श्रीमद्ब्रह्मविद्यया विनो रक्षितं पद्मतन्तुषु बसन्तं इन्द्रमत एव इत-
 मोजो बद्धं बन्ध तादृशः पापो ब्रह्मवधः नाश्वभूत्पद्मस्य ब्रह्मी-
 भगवद्द्वयानपरत्वादिन्द्रं पापाद्भक्षेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ इत्यानिस्तारप्रकारमाह-तमित्यदिनाधिधृतपाप इत्यन्तेन ।
 नमार्गोऽयं इन्द्रमृषयोऽवेत्वागत्य हे भारत ! पुरुषाराधानेन परम-
 ऋषाराधनरूपेण हयमेधेन यथाविधि दीक्षयाञ्जकः हयमेधं
 कर्तुं दीक्षितं कृतवन्त इत्यर्थः हेतिहर्षेणैवेत्याहो इन्द्रस्येवविधाब-
 ल्येति ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मणादिभिर्देवादिभिः ऋषिमिरारिज्वङ्गतैर्वितते
 विस्तृतं कथायन् क्रियमाशोऽभ्यमेधे इन्द्रेण वज्रमानेन सर्व-
 देवतानामन्तरात्मभूते सर्वस्यप्रशासितरि परमपुरुषे इज्यमाने
 आराधयमाने सति ॥ १९ ॥

भूयानपि स त्वाष्ट्रवधः वृत्रवधनिमित्तः पापः हे पर-
 न्तप ! तेनैवाभ्यमेधेन गून्बाव नीतः प्रापितः गून्वतां प्राप्त
 इत्यर्थः यथा मातुना सूत्रेण नीहारः गून्वतां प्राप्वते
 तद्वत् ॥ २० ॥

मरीचिमिश्रेः मरीचिसहितैः तत्प्रभृतिभिरित्यर्थः विताव-
 मानेन अनुष्ठीयमानेन बबोक्तं हयमेधेनाश्वमेधं वधेषु
 प्रधानतया वर्तमानं पुराणं पुरुषं इष्टाराध्यं स वै इन्द्रः
 विधूतं निगस्तं वृत्रहत्या रूपं येन तादृशः महाब्रह्मप्रतिपक्षः
 अवात्तराज्यसम्पन्नासीत् ॥ २१ ॥

इदं वृत्रवधाख्यानपठनश्रवणादिकथं च इन्द्रं तद्विधि-
 नष्टि-इदमिति ब्राह्मणं । महेन्द्रस्व मोक्षः ब्रह्मवधनिमित्तात्पापा-
 म्मोक्षप्रतिपादनं यस्मिन्मरुत्वत इन्द्रस्व विजयेषु जवः तत्प्रति-
 पादनं यस्मिन् तादृशं तदिदं महाख्यानं गुणवर्णनं तदेवाह
 अशेषायां पापानां प्रक्षालनं मोक्षकं निवर्तकं तत्र हेतुस्तीर्थ-
 पदस्यानुकीर्तनं यस्मिन्मरुत्वतं किञ्च भक्तयुक्कृतं भगवद्भक्-
 तञ्जयोऽस्मिद्भ्रह्मविजयमात्तयाभूतं तत्र हेतुः भक्तजनानां भगवद्भक्-
 जनानामनुवर्णनं यस्मिन् तत् ॥ २२ ॥

किञ्चिन्द्रियं इन्द्रस्व विजयमिन्द्रियम् इन्द्रः प्रज्ञागत्ना तस्य विदु-
 ह्वापकं तथापाठप्रतिपादनयुक्तत्वाद्देवेति भावः बद्धा इन्द्र-
 स्वेदमिन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्राङ्गमिति सूत्रे इति करणाद्यर्थांतरेपि
 तद्विपातनाश्रयुपगमात् यद्वा इन्द्रवद्यत्तद्वत्त्वत्तत्त्वात्के उपचार-
 द्भन्ते इन्द्रवद्विजयमित्यर्थः बद्धा इन्द्रः पद्ममेधरः इदिवर-
 मेधे इति धातुपाठान् तेन जुष्टं प्रीतिविषयत्वेन परिशुद्धिं
 श्रवणादिद्वारा भगवत्प्रीत्यापादकमित्यर्थः धन्यं धनप्राप्तिस्वाप्तं
 यशस्करं निखिलानामघानां मोक्षनं यस्मात्तथाऽशेषपाप्मनां
 प्रक्षालनं मित्यनेन पापविनाशकत्वमुक्तम् अविद्याघमोचनमित्यनेन
 तु पापाह्वेचकरत्वमुक्तमित्यतो न पौनरुक्त्यं स्वस्त्वचनं मङ्ग-
 लावहं तथा आयुष्करं सर्वाययेतानि फलानि अस्वाकवानस्य
 श्रवणपठनादिना भवन्ति न स्वरूपेणैवतोऽव्यमुक्तिकथार्थिभिर-
 तदाख्यानपठनादिकं कार्यमित्युक्तं पठयुरित्यर्थेन यत् इत्युक्त-
 फलमथोऽतो बुधाः सदा पठयुः पर्वीणा पर्वीणि प्रतिपर्वं शृण्वन्त्यु-
 ष्णुयुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमस्त्रिजयपञ्चजतीयेकृतपद्दत्तावली ।

उपहृत ऋतम्भरेति ब्रह्मगिरा विरिञ्चवाक्येनोपहृतः बृहस्प-
तिवाक्येन वा अग्न्याव्यवृत्तमुक्तेनेत्यर्थः ततः मानससरसः
ऋतम्भरस्य सत्यपात्रकस्य नृसिंहस्य ध्यानेन निवारितमहो येन
स तथा सर्वगतः भीनारायण इति प्रह्लादोक्तवचनं सत्यं कर्तु-
स्तस्मादाविर्भूदिति यदतो हरिर्ऋतम्भर इति वेदवादिभिरुप-
हृतस्वाङ्गरेस्तत्राम नन्विदानीमृतम्भरध्यानेन निरस्तं गच्छेत् पूर्वं
तेनाभिभूत इन्द्रः किं तत्राह—पापञ्चेति । पापो ब्रह्महत्याञ्च-
क्षयो जीवञ्च तस्मिन् नाशभूदभिभूतं नाकरोदित्यम्बयः अत्र
हेतुगर्भविशेषणमाह—विश्वेवतयेति । इन्द्रदितकारिण्या दिग्देवतया
हृतमोजो बलं यस्य इन्द्रमन्त्रिण्य सर्वदिभ्यु भ्रमतः स तथा
कस्मात् गङ्गाजलपरिप्लुतमानससरसि प्रविष्टत्वेन विष्णुपद्याऽवितं
रक्षितं तस्माञ्चेति ॥ १७ ॥

ऋतम्भरध्यानादिनाभिभवाभावे तदभिभवः स्यात्स्वरूपतो
नाशाभावाविति तत्राह—तमिति । भगवद्विषयेयाभ्यभेदेन स्वरू-
पनाशञ्च कथं स्यादित्यत उक्तं पुरुषेति । अत्र पुरुषशब्देन
विष्णुकथ्यते “सहस्रशीर्षो पुरुष” इति श्रुतेः- हेत्यनेन भीहरिमा-
हात्स्वप्नानपूर्वकं तत्करणाभावेन तत्फलं स्यादिति विपक्षे बाधकं
सूचयति “अहं हि सर्वयद्गानां भोक्ता च” इति स्मृतेः ॥ १८ ॥

यत एवं साङ्गो यद्वः अथ तस्मान्महानपि त्वापूवधस्तेन
यन्न शृणुयाद् नीत एव सर्वात्मना महोभूत्क्रियाया विशिष्टत्वा-
दित्यम्बयः कथं विशिष्टत्वामित्यतस्तत्पर्याप्तुकमेव विशिनष्टि—इत्य-
मान इति । ब्रह्मवादिभिर्नितते विस्तृते अश्वमेधे यद्वे इन्द्रेण
सर्वभूतानां प्रधानाभ्यान्तर्धोमी च सर्वभूतमयात्मा तस्मिन्मन्त्र-
पुरुषे इत्यमनि । सर्वदेवमयारमनीति पाठे स एवार्थः वा इत्यनेन
“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्निः” इति वचनान्नगवतः ज्ञानेन सर्वात्मना
पापस्य नाशोऽप्यश्वमेधेनेन्द्रस्य महत्त्वातिशयो भवतीति सूच-
यति ॥ १९—२० ॥

तत्कृतोऽवगम्यत इत्यत्राह—स बाजीति । मरीचिभिर्भैरवीचि-
मुष्यैः । ज्ञानाद्भिधूनपापोपि इष्टा महानासेत्यर्थः ॥ २१ ॥

नेदमिन्द्रेण स्वार्थतयाऽनुष्ठितं किं तु लोकोपकारकत्वेन ।
यतोऽस्येन्द्रस्य पापं नष्टं तच्चरितस्य भवत्यादिना सर्वाभीष्टानि सिद्धं
तीति । तस्त्वौति—इदमिति । तीर्थपदस्य हरेरनुकीर्तनं यस्मिन्-
स्तथा भक्तेरुच्छयो यस्मात्सत्तथा भक्तजनस्यानुचर्यां यस्मिन्
तत्तथा महेंद्रस्य पापमोक्षो यत्र तत्तथा मरुत्वतो विशिष्ट-
जयो वस्मिन्स्तत्तथा ॥ २२ ॥

इन्द्रियमिन्द्रियाणां शक्तिप्रदं किं विषयमाख्यामित्यतो इन्द्रियं
इन्द्रसम्बन्धि वेत्युक्तम् ॥ २३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे
भीमस्त्रिजयपञ्चजतीयेकृतपद्दत्तावली
अधोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमस्त्रीवगोक्षामिकृतकमसम्बन्धः ।

पापस्यविधिवानुपपन्नं तद्दिग्देवताहृतौजाः न पुनस्तदनु-
द्वया समर्थं बभूव । तत्र हेतुः । विष्णुः पतिरनीहदेवो यत्ना

ईशानरूपावास्तादृशेति । कृत भगवदाभयोऽर्थं कथमनेनाभि-
भाष्येतेतिभावः ॥ १७ ॥

ततो लोकापवादावशो यस्तत्पाप प्रचारः सोऽपिब्रह्मर्षिभि-
र्नाशित इत्याह ते चेति त्रिभिः ॥ १८ ॥

तत्र यथेति युग्मकम् ॥ १९—२३ ॥
इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे
भीमस्त्रीवगोक्षामिकृत कमसम्बन्धे
अधोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमस्त्रिजयपञ्चकवर्षिकृतसाराधर्शिनी ।

ब्रह्मणो ब्रह्मणानाञ्जगिरा त्वामश्वमेधेन वाजयिष्याम इति
वाक्येनोपहृतः सन् ततोमानसात् सरसः सकाशात् जग्गे गतः
ऋतम्भरः सत्यपात्रको विष्णुः । अर्धं प्रायश्चित्तवचनेन पापाञ्चरय-
ञ्चक्षयोऽपराधः । पापः ब्रह्महत्या चक्षुणं पापं पुंस्त्वमर्षे ईशान-
दिग्देवतया भीरुद्रेण विष्णुपत्न्या मानस सरसः कमखवनस्थितया
चक्षुष्या ॥ १७—२१ ॥

अकृत्युच्छयं अकृत्युत्कर्षयुक्तं । मरुत्वत इन्द्रस्य विशेषेण जयो
यत्र तत् इन्द्रियं इन्द्रियपाटवकरं आयुषमायुष्करम् ॥ २२—२३ ॥

इति साराधर्शिनीर्षां हर्षियथां भक्त्यन्तस्मात् ।
पष्ठे त्रयोदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

भीमस्त्रिकदेवकृतसिद्धागतप्रदीपः ।

विष्णुपत्न्या दिग्देवतया विष्णुभक्तेन दिक्पालेन श्रीरुद्रेणा-
वितं तमिन्द्रं हतौजाः सन् पापो नाशयभूत् ध्यानार्हं न
कृतवान् ततस्तदनन्तरम् ऋतम्भरस्य विष्णोर्ध्यानेन निवारित-
मर्धं ब्रह्मवधरूपं पापं येन सः ब्रह्मगिरा ब्रह्मण्यवाक्येन अप्रि-
प्रापितेनोपहृतो गतः स्वर्गं प्राप्तः ॥ १७ ॥

एवं विष्णुध्यानेन निष्पापोऽपिन्द्रः कर्मानुष्ठानेन प्रत्यक्षप्रा-
प्तिपेन लोकसंप्रदायं मुनिभिर्निष्पापः कृत इत्याशयेनाह—तमि-
त्यादि । पुरुषस्य विष्णोराराधनं यस्मिन् तेन ॥ १८ ॥

सर्वदेवमय आत्मा यस्य तस्मिन् सर्वदेवान्तर्यामिनीत्यर्थः ॥ १९ ॥
त्वापूवधः अपि अन्योपि भूयान् पापवधः तेनैव पुरुषेणैव
शृण्वाथ नीतः ॥ २० ॥

अभियज्ञं यज्ञेषु भोक्तृत्वा वरदत्त्वेन च वर्तमानम् ॥ २१ ॥

प्रज्ञाद्वयतेऽनेनेति ब्रह्मखनं तीर्थपदस्य हरेरनुकीर्तनं यस्मिन्
भक्तेरुच्छयो यस्मिन् भक्तजनानामनुचर्यां यस्मिन् महेंद्रस्य
मोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विशेषेण जयो यस्मिन् एवं भूतमर्धं
महाकथानम् ॥ २२ ॥

बुधाः सदा पठेयुः श्रुयन्ति श्रुयन्तु जयो नित्यमवकाशाभावं
पर्वेण पर्वेण पठेयुः श्रुयन्तु च कथंभूतमिन्द्रियमिन्द्रकम्बन्धिः
इन्द्रपोषणविषयमित्यर्थः आयुषमायुष्करम् ॥ २३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे
भीमस्त्रिकदेवकृतसिद्धागतप्रदीपे
विशोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

पश्चात् हरि ध्यान से निवृत्त पापबाधा इन्द्र ब्राह्मण
बाबबसे कर्मको गया । ब्रह्मवैध का पाप तो धीरुद्रकी कृपा से
नष्ट पराक्रम बाबा रहा । इन्द्रका परामर्श न करसका क्योंकि
इन्द्रकी रक्षा भीष्मभीजीने करी रही ॥ १७ ॥

हे भारत ! ब्रह्मर्षि लोग इन्द्रके पास आकर इन्द्रको भग
वदाराधन रूप अभ्येधकी स्तुति कराते मने ॥ १८ ॥

तदनन्तर ब्रह्मर्षियों ने अभ्येधका विस्तार किया ।
इन्द्रको सर्वदेवमथ परम पुरुष धीनारायणका यजन करने से
हे राजन् ! यह वृत्र का बंध बड़ा भारी पाप का डेर भी
रक्षा तौभी उली यजनसे जैसे सूर्यसे कुहर नष्ट होजाये तैसे
नष्ट होगया ॥ १९ ॥ २० ॥

इस प्रकार मरीचि आदि महर्षियोंके करामे हुमे अभ्य-

मेध बद्धसे अश्विबल पुराण पुरुष भीमार्जुनका यजन करके
इन्द्र विगत पाप बाबा होगया ॥ २१ ॥

यह महाकथान संपूर्ण पापों का ब्रह्मासन करने बाबा है इसमें
तीर्थयाद श्रीहरिका कीर्तन है भक्तिका उल्लास है भक्तजनों का
वर्णन है इन्द्रके दुःख का मोक्ष तथा इन्द्रका विजय है ॥ २२ ॥

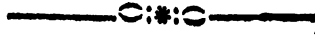
जो बुधजन इस आकथान को सदा पर्व २ में पढ़ेंगे हुनेगे
उनको भग बश अस्ति आयुका देने बाबा है तथा उनके पापों
को हटाने बाबा है और शत्रुओं को जिताने बाबा है ॥ २३ ॥

इति भीमज्जागवत बृहस्कन्धे

की भाषाटीकामें त्रयोदश अध्याय

समाप्त ॥ १३ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराण्ये बृहस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

परीक्षिदुवाच ।

रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन्वृत्रस्य पाप्मनः ।
 नारायणो भगवति कथमासीद्दृढा (१) मतिः ॥ १ ॥
 देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् ।
 भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते ॥ २ ॥
 रजोभिः समसङ्ख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः ।
 तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः ॥ ३ ॥
 प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तमाः ।
 मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति ॥ ४ ॥
 मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।
 सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ! ॥ ५ ॥
 वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः ।
 इत्थं दृढमतिः कृष्ण आसीत्सङ्ग्राम उल्वणो ॥ ६ ॥
 अत्र नः संशयो भूयान् श्रोतुं कौतूहलं प्रभो ! ।
 यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

परीक्षितोऽथ संप्रश्नं भगवान्वाक्यरायणोः ।
 निशम्य श्रद्धयामस्य प्रतिनन्द्यवचोऽब्रवीत् ॥ ८ ॥

श्रीधरकामिकृतभाष्यटीपिका ।

इत्यस्य ज्ञानभक्त्यादि श्रुत्या पृष्टः परीक्षिता ।
 हेतुमाह चतुर्भिस्तराम्जनाकारितोक्तिभिः ॥ १ ॥
 चतुर्दशो तु सहस्रा कृष्णवर्णे सुते मृते ।
 चित्तकेतोरतिज्ञोदाहरतिशोको निरूप्यते ॥ २ ॥

रजस्तमस्तमस्य ज्ञमापो वदत ॥ १ ॥ २ ॥

मकेर्दुर्बलस्य प्रपञ्चवति-रजोभिरिति श्रुतिः । पार्थिवै रजोभिः
 परमाशुभिः क्षमाः सङ्ख्याताः जनन्ता इत्यर्थः जन्तवो जीवाः
 तेषां मध्ये ये केचन कतिपये केचो धर्मेवीहन्ते कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

मुच्येत गृह्यादिसङ्गादिमुच्यते सिध्यति तस्य ज्ञानाति ॥ ४ ॥
 ५ ॥ ६ ॥
 न केन्द्रमिया कृष्णं शरणां गत इत्याह—यः पौरुषेणोति ॥
 ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराजवाङ्मूर्च्छितभागवतचण्डिका ।

“अहं समाधाय मनो वषाह सङ्घर्षणसत्कारविन्दे” इत्य-
 नेन इत्यवकथेन तस्य सङ्घर्षणोपदेशावगतज्ञानपरमात्मादिवा-
 यात्मवस्वमुक्तं तदेव विलसरेण मुमुक्षुः पृच्छति याज्ञा—रज-

पतिरिद्धं पाठान्तरम् ॥ विज्ञ०

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यादिना सस्त्राक्षमतोषयदित्यग्नेन । हे प्रह्लाद ! रजस्तमश्च स्वभावो यस्यात् एव पाप्मनः पापकारिणः आसुरत्वादिति भावः भगवति नारायणे दृढा निश्चला सिद्धिपर्यन्ता मतिर्भक्तिः हे महामुने ! कथमासीत्सत्तुपदेशोऽप्यासुरस्वभावस्य सिद्धिपर्यन्ता भगवद्भक्तिदुर्लभेति भावः ॥ १ ॥

भक्तेर्दोषमेव प्रपञ्चयति—शुद्धसत्त्वानां केवलसत्त्वप्रचुराणां देवानां तादृशममखिस्तानामृषीणामेव प्रायशो मुकुन्दस्वरयोर्भक्तिर्न जायते तेषामपि दुर्लभा कथमस्य सञ्जातेति भावः ॥ २ ॥

“मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यत्रति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्नां वंति तत्त्वतः” ॥

इत्युक्तरीत्या तावत्पृथिव्या रजोभीरेणुभिः सह समसंख्याकाः जन्तवः तद्वदसंख्याकाः जन्तवः तेषां जन्तूनां ये केचन मनुष्याश्च एव शास्त्रोक्तधर्माधिकारिणस्तावन्मनुष्यादिजन्म दुर्लभमेवेति भावः ॥ ३ ॥

तेषामपि केचित्प्रायशस्त्रिष्वर्गरूपश्रेयःप्रवृत्त्या मुक्तये न यतन्ते तावन्मुमुक्षुतैश्च दुर्लभेति भावः देवान्मुमुक्षुतां केषांश्चिदसहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत रागादिदोषैर्मुच्येत सिध्यति लब्धयोगो भवति ॥ ४ ॥

मुक्तानामपि सिद्धानां कोटिष्वपि हे महामुने ! नारायणपरायणः प्रशान्तात्मा रागाद्यकलुषितचित्तः सुतरां दुर्लभः ॥ ५ ॥

प्रश्नार्थमुपसंहरन् तस्योत्तरदामाय मुनिं प्रेरयति—वृत्रस्त्वितिहास्यं । तु शब्देनोक्तचित्परीतमसत्त्वप्रधानत्वं द्योत्यते रजस्तमः प्रचुरो वृत्रः सर्वलोकोपनापनः सर्वलोकदुःखकारी अत एव पापः इत्यमुक्तप्रकारेण कृष्यो भगवति दृढा मतिर्यस्य तादृशः कथमासीत्कथं वा उद्वेगो दुःसहे प्राम्ये शब्दादिविषये दृढमतिः नासीदिति यत् ॥ ६ ॥

अस्मिन्नर्थे नोऽस्माकं भ्रूयान्संशयो वसन्ते भो मुने, संशयं विशगच्छे—द्वयस्मात्संशयोऽस्माकं तुम उत्तरं श्रोतुं कौतूहलमस्माकं अस्ति नन्विन्द्रमयावृत्रः कृष्यां चरन्तु इत्यत्राह—यः पौरुषेणोत्थेन । यो वृत्रः पौरुषेण सहस्राक्षमिन्द्रमतोषयजतस्य इन्द्राङ्गमस्तोति भावः ॥ ७ ॥

एवं राजा पृथो मुनिरित्याहत्याहसूनः - परीक्षित इति । अथ राज्ञः प्रश्नानन्तरम् अथ ननु हे शौनकादयः ! इति वार्थः परीक्षितः समीचीनं प्रश्नमाकर्षयं प्रतिनन्द्याहं साधुपुष्टमित्याभिनन्द्य कथं भूतस्य परीक्षितः श्रद्धानस्य उत्तरश्रवणाविषयकत्वरायुक्तस्य उत्तरं विस्मययुक्तस्य वा इदं वक्ष्यमाणमप्रवीत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ चित्रकेतुविषयेतिहासभवत्यादिना संसारविरुक्तिभूयिष्ठतया श्रीनादाय चरन्त्यारविन्दे भक्तिर्जायते इति तदर्थं परीक्षितप्रश्नपूर्वकं पूर्वकथाशेषत्वेन निरूपयितुमाह—रज इति । दृढा रतिरिति शयभक्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

देवानां तामपि भीक्षान्ताद्भिभक्तिदुर्लभा किमुतासुरप्रकृतेरिति

भावेन भक्ति—देवानामिति । शुद्धसत्त्वधुयनिर्मितशरीरत्वेन शुद्धान्तःकरणानाम् अमळात्मनां तपोभिर्निर्भूतमनोमहानां च प्रायेणोपजायत इत्यस्यायमर्थः निरन्तरभक्तिकरणयोगैरसुरादेशात्क्रियमाणस्य द्वेषस्य कादाचित्कत्वेनादृशत्वेपि महत्सर्वोच्चारोऽप्यथा शुद्धसत्त्वानामित्यादिविशेषणविशिष्टासां देवानां गुणबिङ्गानाम् इत्यादिनोच्यमानमास्त्वन्तिकभक्तिबन्धुव्यासासकृतं स्यादतः प्रायशब्दस्य बाहुल्यार्थत्वेऽप्यत्राप्य एवाधीनिकर्तृत्वः प्रकृतप्रमाणासुरोच्चारकिकरणं दुर्लभमित्यतो वा तथोक्तं न तु तेषां तद्भावात् । गच्छादुत्पत्त्यादृष्टत्वात् भक्तेस्तदस्यप्रवर्तनाय वा ॥ २ ॥

एतदेवाह । रजोभिरिति । इह कर्मभूमौ जन्तवः पार्थिवैः रजोभिः तमसंख्याता बाधन्ति भूमेः रजांसि सन्ति तावन्तः शरीरिणो जीवाः सन्ति अन्येपि निःशरीरा अन्तः सन्ति “परमाणुप्रदेशेपि ह्यनग्नाः प्राणराशयः” इति श्रुतेः । न तेषामिहमानं क्रियते किन्तु युद्धोत्तरेणामेव तेषां मध्ये ये केचन मनुजादयः श्रेयः स्वर्गादिबन्धुमुद्दिश्य प्रवर्तन्ते वा इत्यनेन मनुष्याणां सहस्रेष्वित्यादिवाक्यं सूचयति इहमानेष्वपि विशेषं वा ॥ ३ ॥

स्वर्गादीनां क्षयभङ्गुरसुखपरत्वं सम्बिद्ध्यं चेष्टमानानां मध्ये केचिदेव मुमुक्षवः मोक्षेच्छवः तेषां मुमुक्षुतां मध्ये केचिदेव प्रयतन्ते तेषु प्रयतमानेषु सहस्रेषु कश्चिदधिकारिणां विमुच्येत संसारान्मुक्तो भवति तत्रापि संसारान्मुच्येत्तपि संसाराद्यप्राप्तिज्ञानादिपूर्तिशून्यमुक्तराशौ कश्चिदेव पूर्णज्ञानी सिद्धयैः प्रानन्दादिपूर्णा भवति ॥ ४ ॥

सिद्धानामानन्दादिपूर्णानां मुक्तानां मध्ये नारायणावगो दुर्लभः नारायणायनानां कोटिष्वपि प्रशान्तात्मा प्रकृष्टममवशिष्टायुक्तमनाः गच्छानन्दरूपो वा नारायणपरायणः सुदुर्लभः ब्रह्माण्यभेकमन्तरायात्यन्तदुर्लभ इत्यर्थः अधिकारिणां तारतम्यविषयैर्गच्छनम् ॥ ५ ॥

ततः किं प्रकृतमिति तत्राह - वृत्रस्त्विति । तु शब्देनास्त्वान्तानुपपत्तिं सूचयति ॥ ६ ॥

पौरुषेण परमात्मविषयस्नेहेन ब्रह्मो हानवसिद्धोसीत्युक्तत्वात् ॥ ७—१० ॥

श्रीमद्गीर्गोक्षामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

देवानामित्यादि यद्यपि “सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्” इत्यादिना “केवद्वं सार्विकं ज्ञानम्” इत्यादिना “सत्त्वं ब्रह्मद्वयं नम्” इत्यादिना च सत्त्वस्य ज्ञानकारणात्सुकं तथापि देवानां शुद्धसत्त्वानामित्युक्त्वा मुक्तानामपि सिद्धानामिरिक्त्या सञ्जातेपि मन्वज् ज्ञानस्याप्यभावात् । रजस्तमः स्वभावेऽप्येवाप्युक्त्वा तदभावे सञ्जात्वात् न सत्त्वस्य नत् कारणात् । किन्तु तदुत्तरत्वेन तत्तत्पुण्यजन्मनि श्रीनारदादिसङ्ख्यार्थनवा “मैव” इति स्तोत्रात्कृत्वा कृत्वा स्वभावार्थवगमो यदर्थः । महीवत्सां पौरुषोऽभिव्यक्तिर्ज्ञानानां न वृद्धीत्याचत् “इत्युक्त्वा च भगवत्कृपापरिमित्यत्वात् भूतस्य भीमतो महतः सङ्ग एव कारणात् । तत्सङ्गमनुक्तत्वात् नापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुतासुराणां

श्रीमच्छीवगोखामिकृत क्रमसम्बन्धः ।

इत्युक्त्या निर्गुणावस्थातोप्यधिकारवात् । परमनिर्गुण्य एव सत्तमे च । सप्तः त्रिषुः सुहृद्गणित्यादौ सगुण्ये देवादौ तत्त्वकृपा वास्तवी न भवति । किन्तु भीमप्रह्लादादिष्वेवेति प्रतिपादनाम्भेतां निर्गुणत्वाभिव्यक्त्या तत्सङ्गत्यापि निर्गुणत्वं व्यक्तम् ॥ १२॥३॥

मुच्येत जीवन्मुक्तो भवेत् ततश्च सिद्ध्यति "वेऽन्वेऽरविन्दास विमुक्तमानिनः" इत्यादि व्याख्यानरीत्या जीवन्मुक्तानामपि पात भवत्यात् । तत्रापि कश्चिदेव निर्विघ्नतां प्राप्नोतीत्यर्थः । मुक्तानां प्राकृतघरीरवत्त्वेपि तद्भेदिमानशून्यानां सिद्धानां प्राप्तसाधो-क्यादीनाञ्च कोटिष्वपि मध्ये नारायणसेवामात्रकाङ्क्षी सुदु-ष्टमः प्रद्यान्तारमा सर्वोपद्रवरहितः ॥ ४-२० ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

चतुर्दशे चित्रकेतोर्विके कृपया सताम् ।

सुखञ्च दुःखञ्च सुतस्योत्पत्त्या मृत्युनाभवत् ॥

शुद्धसत्त्वानां शुद्धान्तःकरणानां प्रायेत्येति अन्तःकरण-द्वौ ज्ञानं यथा अन्तः स्यात्तथा न भक्तिः तस्याः साधु-ज्ञाविनाभाविरवात् ॥ १२ ॥

तेषां मध्ये ये केचनैव मनुजदेवगणधर्मादयो भवन्ति न तु ते । तेषामपि मध्ये ये केचनैव भवो धर्मादि ॥ ३ ॥

मुच्येत जीवन्मुक्तो भवेत् ॥ ४ ॥

मुक्तानामपि मध्ये कश्चिदेवसिद्धयतीति—तत्रैतदुक्तं भवति तेषांसाधनवन्तोपि बहवो मुक्ता न भवन्ति किन्तु केचि-व । मुक्ता नपि सर्वे सिद्धा न भवन्ति किन्तु कश्चिदेव । "जीवन्मुक्ता अपि पुनर्बन्धनं वाप्ति कर्मणिः । यद्विन्ध्यमहाशक्तौ भगवत्परार्थिनः" इत्याद्युक्तेः ते च सिद्धाः । अहितसाधुत्वा एवोक्त्यन्ते तेषां मध्ये नारायणपरायण्य ति निर्योख्यानुपपत्तेः पृथीयं पञ्चम्यर्थे एव ततश्च मुक्तेभ्यः संश्लेषश्च सत्तावात् नारायणपरायण्यः अष्टयात् सुदुर्लभः । इहा भवमत्र विद्येकः ज्ञानं हि त्रिविधं केचनं भक्तिरहितञ्च । त्र केचनज्ञानेन स्यूवतुषावधातिन इव मुमुक्षुषोपि न मुच्य-न्ते । भक्तिरहितं ज्ञानञ्च त्रिविधं भगवदाकारे मायापुद्गला मनादेपि तद्वन्भक्तिरहिततया विनैव तदादरे सति तद्वन्-के सद्वितञ्च । तत्राप्ये चहु मुक्ता न भवन्ति किन्तु मुक्ता-भिमानिन एव । तादृश्या भक्त्या भविषां सम्बन्धिरस्य वि-योदयञ्च सम्बन्ध सत्ता एवास्तर्जात्वात् तथा विनाच उपपदायैज्ञानाभावात् ब्रह्मिण्य जीवन्ते । तत्र वेऽन्वेऽरविन्दा-श्लोकादौ अनादतेषुअद्वय इति प्रमाखं भगवद्गीता च "अ-ज्ञानमि मां मुदा मानुषीं तनुमाभितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेम्बरम् । मोघाद्या मोघकर्माद्यो मोघज्ञाना भियेतसः राक्षसीमाङ्गीशेव प्रकृति मोहिनीं भिताः" अनयोर्दयः । मानुषीं तनुमाभितं मां मुदा भवमाभन्ति कार्त्तिक्या मानुष्या-कर्मोर्विप्रावर्षाणात् अदीनाया अपि तादृश्यादतमोर्ताविक-

त्वकल्पनमेव समाचक्षा मम मानुषीं तनुं कीदृशीं परं भावं अष्टं सत्त्वं विगुह्यं सत्त्वमित्यर्थः । कीदृशं भूतमहेम्बरं । भूतानां ब्रह्मादित्युद्यान्तजीवानां महेश्वरं परमकारणं मम मानुषीं तनुरेव स्वीकृता प्राकृतसम्बन्धस्तुकारणमित्यर्थः । मोघाद्या इति यदि तमज्ञकाः स्युस्तदा ते मोघाद्या मन्मा-प्याशा तेषां स्वर्था स्यात् यदि ते कर्मिण्यस्तदा ते मोघकर्मा-द्याःस्युस्तेषां स्वर्गो न स्यात् । यदि ते ज्ञानिनस्तदा मोघज्ञाना-स्तेषां मोक्षो न स्यात् । तर्हि तेषां किं स्यादित्यत आह—रा-क्षसीमिति राक्षस्यादिवोनी जन्म स्यादित्यर्थः । द्वितीये तु भविष्याविद्ययोरुपरानेप्यनुपरतया ज्ञानशास्त्रवहरितया भक्त्या तत् पदार्थं ज्ञात्वा ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नुवन्ति । एतुक्तं "ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । सप्तः सर्वेषु भूतेषु-मज्जतिं जमते पराम् । भक्त्या मामभिजानाति यावाद् यथा-स्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तदनन्तरम्" इति । किञ्च तेषां सिद्धानां मध्ये कोपि भक्त्या तत्पदार्थानुभवा-रम्भसमये यदि कस्वापिपुण्ड्रमकस्य कृपया पूर्णाः शुद्धां भक्तिं प्राप्नोति तदा तन्माधुर्वेदाभावात् सायुज्यमरोच्यिरिवा-नारायणपरायण्यः स्यादिति निर्योख्यापठ्यपि व्याख्येया । तत्रानुप्राहकमकस्य शास्त्रत्वे शास्त्रभक्त इति दासादित्ये दासादिरिति । अस्यातिवेरद्वेन दीर्घश्यात् प्रकान्तसहज-घण्डमप्रयुज्य कोटिष्वपीत्याह स्म ॥ ५ ॥ एवं परमदुर्लभा त्रिगुण्यातीता, भक्तिस्त्रिगुणाम्भे भङ्गरे इत्ये कथमवर्त्ततेति पृच्छति—इत्यस्त्विति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमिन्द्रपोषण्युक्त्वाथ नारदादिमूर्तिभिर्भगवता यथा चित्रकेतुपोषण्यं कृतं तदुक्त्ये—चतुर्मिरथ्यदिः । तत्र इत्यस्य पूर्व-जन्मनि चित्रकेतुकपस्य पुत्रार्थे क्लिष्टयत्तु प्रमातिस्तस्मिन्पुत्रे मृते सति शोकञ्च वयस्येते—रजस्तम इति चतुर्दशेषुप्रायेण । इत्यस्य भगवत्प्रकृतिः केन हेतुनासीदिति पृच्छति—रज इति । पाप्मनः देवद्रोहरूपपापयुक्तस्य रजस्तमञ्च स्वभावो यस्य तस्य ॥ १ ॥ मकेर्दुर्लभसत्त्वं संस्मृत्य दर्शयति—देवानामिति चतुर्मिः ॥ २ ॥ जन्तवो जीवाः पार्थिवे रजोभिः समसंख्याताः असंख्येयाः प्रत्ययः तेषां मध्ये ये केचनैव भवो धर्मादित्रिवर्ग इहन्ते कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ सुमुहवः अर्कनेच्छवः तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव मुच्येत मुमु-क्षावातकात् सुहादिसङ्गात् तेषां सुहादिसङ्गान्मुक्तानामपि मध्ये कश्चिदेव सिद्धयति आरमानारमवरमात्मचिदकृपां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ ४ ॥ मुक्तानां मध्ये ये सिद्धास्तेषां कोटिषु नारायण्यः सप्त-वयमासवो अजनीयो वस्ये ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ चोअपीदुचरमप्रदीप ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

शृणुष्ववहितो राजन्नितिहासमिमं यथा ।
 श्रुतं द्वैपायनमुखाम्नारदादेवलादपि ॥ ९ ॥
 आसीद्वाजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप ! ।
 चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत्कामधुङ्मही ॥ १० ॥
 तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशभवन् ।
 सान्तानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु सन्ततिम् ॥ ११ ॥
 रूपौदार्यवयोजन्मविद्वैश्वर्यश्रियादिभिः ।
 सम्पन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता बन्ध्यापतेरभूत् ॥ १२ ॥
 न तस्य सम्पदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः ।
 सार्वभौमस्य भूश्रेयमभवन्प्रीतिहेतवः ॥ १३ ॥
 तस्यैकदा तु भवनमग्निरा भगवानृषिः ।
 लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया ॥ १४ ॥
 तं पूजयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः ।
 कृतातिथ्यमुपासीत्सुखासीनं समाहितः ॥ १५ ॥
 महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ ।
 प्रतिपूज्य महाराज ! समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

* भाषाटीका ।

अध्वेनमः ॥ परीक्षित उवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! राज तम स्वभाव
 वाले पापी इन्द्रासुर की पङ्क्तियुक्त भीमकारावण में
 कैसे रह मति हुई ॥ १ ॥

प्रायः करके मुकुन्द के चरधारबिम्बमें कुछ सरस्वती
 देवताओं की तथा निर्मलान्तःकरण वाले ऋषियों की भी
 भक्ति नहीं होती है ॥ २ ॥

इस संसार में पृथिवी के राज के कर्णों के तरह जीवभी
 जनन्त हैं । उनमें से कोई मनुष्यादिक अपने भय की
 चेष्टा करते हैं ॥ ३ ॥

हे द्विजोत्तम ! उनमें भी कोईक समुच्च होते हैं । हजारों
 समुच्चों में भी कोई एक युद्धादिक सङ्गसे छूटकर तस्वको
 जानता है ॥ ४ ॥

हे ब्रह्मन् ! उन तस्वज्ञानी मुकज्ज और सिद्धज्जनों में भी
 शास्त्र स्वभाववाले नारायण पराचय को कोटानकोट जनो में भी
 अत्यन्त दुर्बल है ॥ ५ ॥

फिर सब लोक को ताप देने वाला पापी जो इन्द्रासुर

उसकी घोर संग्राम के बीचमें कृष्णमें पसी रह मति कैसे
 हो गई ? ॥ ६ ॥

हे प्रभो ! इस विषय में हमको बड़ा संशय है । कौन
 भवण करने का भी बड़ा कुद्वेष है । क्योंकि जिसमें एक
 में इन्द्र को सन्तुष्ट करदिया ॥ ७ ॥

॥ सूत उवाच ॥

तदनन्तर ब्रह्माल परीक्षित के प्रश्न को सुनकर आदि
 नन्दन करके व्यास नन्दन भगवान् श्रीशुकदेवजी बोले ॥ ८ ॥

श्रीशुकानिक्तभाष्यटीका ।

यथा यथावत् शृणु ॥ ६ ॥ १० ॥

भार्यासहस्राणां दश सहस्राणि कोटिरित्यर्थः सान्तानि
 स्वयं सन्तानार्होपि पुत्रोत्पादनकर्मणोपि तासु सन्ततिम्
 सर्वास्ता बन्ध्या एव देवयोगेन मिथिता इति भाष्यः ॥ ११ ॥
 तदेवाह-बन्ध्यापतेरिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

उपासीदित्यस्य समीपमुपविष्य समाहितः संयतः ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिनयचक्रवर्तिनः कृतसारायं चक्रवर्तिनः ।

तदेवाह मुनिः-शुभ्रुष्वेत्वादिनाऽप्यावशयेन । तावद्दृष्टव्यं न-
गवत्किं तज्जन्मना कञ्चा किन्तु पूर्वजन्मनैवेति वक्तुं तावत् तस्य
पूर्वजन्मदृष्टान्तं वक्ष्यत् तच्छ्रुत्वाय राजानमाहावयति-शुभ्रुष्वेति ।
हे राजन् ! इमं वक्ष्यमायमितिहासं अर्वाहितस्समाहितचिन्तो यथा
यथावच्छ्रुत् कथंभूतं द्वैपायनमुक्त्वास्मत्पितृस्सकाशाचारदाहे-
बाध भूतं मवेति शेषः यथा द्वैपायनादिभ्यः भूतं तथा कथयतो-
मत्तः श्रुतिवति श्रवणः भूतं द्वैपायनादित्यादिनाऽस्वेतिहासस्या-
प्तप्रणीतस्वस्वभारिकेव्वास्मद्दुष्टिपरिकल्पितस्वशं कामूखकोऽस्मि
जानादः कार्ये इत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

तदेवेतिहासमाह-आसीदित्यादिना । हे नृप ! इत्येव्य इतो वो
वृत्रः स पूर्वस्मिन् जन्मनि चित्रकेतुरिति प्रसिद्धः सार्वभौमः कृ-
त्स्नभूमिरेचिपतिः शूरसेनेषु जनपदेष्व्वासीत् तं चित्रिणश्चि- वरुच
चित्रकेतोरिदं मदी कामधुक् कामन्त इति कामा इदार्था-
त्ताद् दोग्धि प्रपूरयतीति तथासीत् ॥ १० ॥

तस्य चित्रकेतोर्भावासहस्राणां दृश सहस्रायंभवत् कोटि-
संख्याका भार्या अमवजित्यर्थः स च नृपचित्रकेतुः साम्ना-
निकः सन्तानार्थेपि तासु भार्यासु सन्तति प्रजां न केमे न
प्राप्तवान् यथा साम्नानिकः स्वर्गं सन्तानार्थेपि पुत्रोत्पादन-
शक्तिमानपि तासु सन्तति न केमे सर्वास्ता वन्ध्या एव देवयोगेनो-
द्वाहिता इति भावः ॥ ११ ॥

चित्रकेतुः । कर्पादिभिः सर्वैर्गुणैर्जनेः संपन्नस्य शुक्रस्वापि तस्य
वन्ध्यानां सन्तानरहितानां भार्याणां पत्युरत एव चिन्ता पुत्राकास-
प्रयुक्ता अभूत् नत्र रूपं सावययमोहायै सत्पात्रे इव्यवित्तिवोगशी-
कृतं बभौ यौवनं जन्म सत्कृतप्रसूतस्त्वं विद्या शास्त्रजन्मं ज्ञानं
येभ्यै सार्वभौमस्त्वं श्रीसौम्यभोगोपकरणादिसम्पत् एते चिन्ता-
रहितमीतिहेतवः अथाप्यपुत्रत्वमेकं सदा चिन्ताहेतुरासीदिति
भावः ॥ १२ ॥

तदेवाह-नेति । तस्यापुत्रत्वप्रयुक्तचिन्ताक्रान्तस्य सार्वभौ-
मस्य चित्रकेतोः सर्वाः सम्पदः वामलोचनाः सुन्दरलोचनाः
बोधनप्रद्व्यामन्वेचामन्वेचयथानामप्युपवक्ष्यामि महिष्येभ्यो कृत्स्ना
भूमिश्च प्रीतिहेतवो नामवत् ॥ १३ ॥

एवं सर्वसम्पत्सु प्रीतिरहितस्य केवलं पुत्रार्थमेव चिन्तयत-
स्तस्य चित्रकेतोर्मननं गृहं प्रति भगवानक्रिया श्रुतिः सिद्धः
शानकाष्ठां प्राप्तः अत एव यदृच्छया लोकाननुचरत् कदाचिदुपागतः
प्रातः ॥ १४ ॥

तमागतमङ्गिरसं यथाविधि प्रत्युत्थानार्थं पाद्यादिभिः संपू-
ज्याऽपि च कृत्वा भोजनादिभिः सत्कृत्येव्यर्थः सुखासमोचविद्य-
मङ्गिरसमुपासयित् तस्य समीप उपविष्टवान् कथंभूतस्सन् स-
माहितः संपतचित्तः सन् ॥ १५ ॥

उपासीमयुपविष्टं चिन्तौ प्रश्नवेद्यावन्तं नम्रं तं चित्रकेतुं
प्रतिपूज्यं भवौ तव विगवादिस्सम्पत्तिरिति बहुसंमान्य समाभाष्य
प्रश्नावच्छामिदुक्तं कृत्वा महर्षिरंगिरा इवं वक्ष्यमायमवधीत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिनयचक्रवर्तिनः कृतसारायं चक्रवर्तिनः ।

साम्नानिकः सन्तानार्थी । कस्वामपीति शेषः ॥ ११-१५ ॥
चिन्तायुपासीमत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिनयचक्रवर्तिनः कृतसारायं चक्रवर्तिनः ।

भार्यासहस्राणां दृश सहस्राणि कोटिरित्यर्थः । साम्नानि-
कः सन्तानप्रयोजनकः न केवलं विषयभोगार्थमेव तावत्सो
भार्या इति भावः ॥ ११ ॥

वन्ध्यापतेरिति सर्वास्ता वन्ध्या एव देवयोगेन मिळिता
इति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मया यथा द्वैपायनादिभ्यः भूतं तथा मत्सम्पत् गृणुष्व ॥ ६ ॥
सार्वभौमः सर्वभूमिपतिः कामधुक् सर्वकामदा ॥ १० ॥

तस्य चित्रकेतोः भार्यासहस्राणां दृश सहस्राणि अगवन्
कोटिसङ्ख्याकाः भार्या आसन्नित्यर्थः स नृपः साम्नानिकः
सन्तानोत्पादनार्थेपि सन्तति न केमे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तं पूजयित्वा समाहितः संयतः उपासीदत् उपविष्टश्च ॥ १५ ॥
चिन्तौ उपासीमत् ॥ १६ ॥

मापाटीका ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

हे राजन् ! सावधान होकर इन इतिहास को सुनो । जैसे
हमने (द्वैपायन) व्यासजीके मुकसे तथा नारद जीके देवद
महर्षिसे भी सुना है ॥ ६ ॥

हे नृप ! शूरसेन देश में चित्रकेतु नामसे क्यात सार्व-
भौम राजा रहे जिनकी सब कामों को परिपूरण करने
वासी भूमि रही ॥ १० ॥

उन चित्रकेतु महाराजके एक (कोटि) मिरोट श्वानी
रही । राजा सन्तान के योग्यभी रहा तोभी उन श्वानियों
में से राजाको सन्तान की प्राप्ति न भई ॥ ११ ॥

रूप, उदासी, भवस्था, कुब, विद्या, येभ्यै, इत्यादि
गुणों से संपुष्क भी रहे तोभी उन श्वानों के पति, महा-
राज चित्रकेतु को बड़ी चिन्ता भई ॥ १२ ॥

उन राजाके सर्व सम्पत् तथा मनोहर लेखवाली रानी
तथा सर्व भूमिका रक्षण वह सबही कृष्णप्रातिके जन्म
नहीं भये ॥ १३ ॥

एक समय इटीच्छा से इन श्वानों में विचरते भये भगवान
भगिरथ श्रुति उन चित्रकेतु महाराज के मनन में भये ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

प्रपञ्चोपि आत्मनस्तत्र प्रीतये स्वादिरवन्वयः । अस्त्वेवमिदं सर्वं
मध्वमनसि किं प्रसीयत इति तत्राह - परत इति । अहं र्त्वा
ज्ञतः परतो वाऽस्त्वेषकाममप्राप्तकामं र्त्वा वक्ष्ये पश्यामि केन
चिद्विनेत्यत उक्तं चिन्तयेति शब्दमवच्छेद्यम् ॥ २१ ॥

एवं विकल्पितः सन्ततिमिच्छं दुःखं विदुषा प्रभवच्छ-
यगुण्येनावनतः प्रहः ॥ २२—२३ ॥

आत्मनि मनसि ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसम्बन्धः ।

यनस्तत्र मुक्तं चिन्तया शब्दं वक्ष्यते ॥ २१ ॥

विकल्पितो विविधकर्मण्या विषयीकृतः ॥ २२—२३ ॥

यतश्चोदितो नोदितस्ततस्त्वदनुशया म्याम् ॥ २४—२६ ॥

श्रीमद्विभवाद्यचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

अपि किमनामयमारोग्यं स्वस्ति शुभं प्रकृतीनाममात्याधीनां
राजः सुखमगात्यादिसुखाधीनमेव अमात्यादिसुखमपि राज-
सुखाधीनमिति सहस्राप्तमाह-यथा महद्वादिभिः प्रकृतिभिः सप्तभिः
पुमान् जीवो नित्यं गुप्तो भवति न तु तद्व्यतिरेकेण स्वयमपि
तिष्ठति तथा राजापि सप्तभिः स्वाम्यमात्यसुहृद कोशराष्ट्र-
दुर्गबलेः स्वाम्यत्र गुरुः ॥ १७ ॥

राजा आत्मानं स्वप्रकृतिषु निधाय आत्मसम्बन्धमाद्यं निश्चिप्य
इत्यर्थः । भयः राज्यसुखम् नरदेहे राजभवेव आहितः अर्पितः
आधिः धनतुरगहस्त्यादितृष्णामूला मनःपीडा वैस्ते राजा
गुप्ता आहताभय इति पाठे नरदेहेन नाशितमनोदुःखाः भय
आप्नुयुः ॥ १८ ॥

किञ्च राजोपि यथाज्ञाकारिणः सर्वजनाः स्युस्तदेव सुखामि-
त्याह-अपीति । भययस्तैस्त्रिकताम्बुजिकाहयः ॥ १६ ॥

तत्र मनः स्ववशं न वेत्यर्थात् पृच्छति-यस्येति । अनुवशः
अनुवर्त्तन्ती भधीनः ॥ २० ॥

तदप्यश्रुवाद्यं राजानं पुनराह-तत्र आत्मनो देहस्वार्त्मा स्वत-
परत्वा परत एव हेतोर्त्वा न प्रीयते सुखमेवास्मीति खेदहीत्याह-
वक्ष्य इति ॥ २१ ॥

विकल्पितः विविधनिकल्पविषयीकृतः विदुषा सर्वज्ञेनापि
तन्मुखादेव तदुःखं श्रोतुमिति भावः ॥ २२ ॥ १

शरीरिष्वस्मद्विषेषु ॥ २३ ॥

पृच्छतो भगवतोऽहमाज्ञाकाशीत्यर्थः । आत्मनि मनसि चिन्तितं
चिन्ताम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

अपि किं तत्रात्मनः प्रकृतीनां चानामयमारोग्यमस्ति

यथा पुमान् जीवः महद्देहद्वारतन्मात्रक्याभिः देहादिकरेण
परिच्यताभिः सप्तभिः प्रकृतिभिर्गुप्तः स्वस्ति शुभं प्राप्नोतीति
शेषः तथा राजा च "स्वाम्यमात्यौ जनपदा दुर्गप्रविश्यासस्ववाः ।
वयसो मित्रं च तस्येमाः सप्त प्रकृतयो मताः" इति सप्तप्रकृति-
भिर्गुप्तः स्वस्ति प्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

आत्मानं प्रकृतिषु अज्ञा साक्षाभिधाय भयः एतच्चसुखादि-
कं स्वेष्टमाप्नुयात् तथा प्रकृतयोपि राजा आहताभयो
वाशितमनोव्यथास्वरथः अंशः प्राप्तवन्ति ॥ १८ ॥

अपि किं दाराक्ष्यो वद्यवर्तिनस्तवेति शेषः ॥ १९ ॥

वस्य आत्मा मनोऽनुवशोऽनुनच्छेत्स्यात् तस्य सर्वे इमे
पूर्वोक्ता वशगा भवन्ति सपाकाः कोकास्तस्मै बधि वच्छन्ति
भवदीयं मनो वशे वर्तते न वेति भावः ॥ २० ॥

आत्मनस्तत्र आत्मा चिन्तं यत्र प्रीयते न तुष्णति तर्हि
ज्ञतः परतो वा यतस्त्वाम् अस्त्वेषकाममप्राप्तमनोरथं वक्ष्ये तत्र
हेतुः तत्र मुक्तं शब्दं निष्प्रममस्ति ॥ २१ ॥

विदुषा तद्दृष्टत्वेनापि एवं विकल्पितः तन्मुक्तो न तद्दृष्टो-
दृष्टान्तर्यम् प्रजाकामः पुत्रकामः ॥ २२ ॥

यच्छरीरिण्यां बहिरस्तद्योगिनां भवतां किं न विदितं सर्वं
चिदितमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

आत्मनि मनसि ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

अंगिरा उवाच ॥

हे राजन् ! तुम और तुमारी प्रजा का आरोग्य और अंग
तो है, जैसे जीव महद्वादि सप्त प्रकृति से रक्षित रहता है
ऐसे ही राजा भी अमात्यादि सप्त प्रकृति से रक्षित रहते
हैं ॥ १७ ॥

राजा अपने को प्रकृति के अनुकूल करदे तो (भय) सुख
को प्राप्त होता है ॥ हे नरदेव ! ऐसे ही (प्रकृति) प्रजा भी
राजा के अनुकूल होने से सुख को प्राप्त होवे है ॥ १८ ॥

हे राजन् ! जिसका मन स्वामी है, उसके द्वारा, प्रजा
हीवान, सिपाही, धनीखोग, मंत्री, पुरवासी, देवा वासी और
पुत्रादिक सबही वश में रहते हैं और कोकवाक भी जान
होकर उसको (बधि) भेट देते हैं ॥ १९ । २० ॥

राजन् ! तुम अपने से प्रसन्न नहीं हो । भाव से अन्ध
और से तुमको मनोरथ नहीं प्राप्त हुआ ऐसा इतना
जान पड़ता है, क्योंकि ? तुमारा मुक्त चिन्ता
व्याप्त है ॥ २१ ॥

श्री शुक्रदेव जी बोले । कि हे राजन् ! चिन्तायु शुक्ति
अंगिरा जी ने राजा से जब ऐसे पूछा तब राजा की (प्रजा)
संतान की कामना करके बिनब से नन्न होकर तुम
बोधा ॥ २२ ॥

लोकपालैरपि प्राध्याः साम्राज्यैश्वर्यसम्पदः ।
न नन्दयन्त्यप्रजं मां क्षुत्तृकाममिवाऽपरे ॥ २५ ॥
ततः पाहि महाभाग ! पूर्वेः सह गतं तमः ।
यथा तरेम दुस्तारं प्रजया तद्विधेहि नः ॥ २६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यर्थितः स भगवान् कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः ।
श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः ॥ २७ ॥
ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत ! ।
नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिद्यमदाद्विजः ॥ २८ ॥
अथाऽहं नृपतिं राजन् ! भवितैकस्तवाऽऽत्मजः ।
हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ ॥ २९ ॥
साऽपि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् ।
गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाऽग्नेरिवात्मजम् ॥ ३० ॥
तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपद्म इवोद्भुपः ।
ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनैर्कैर्नृप ! ॥ ३१ ॥
अथ काश उपावृत्ते कुमारः समजायत ।
जनयन् शूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

चित्रकेतुववाच ॥

हे भगवन् ! तप ज्ञान समाधि से मह पाप दाखे मुनियों को जीवों के बाहर और भीतर का कौनसा समाचार नहीं, विदित है ॥ २५ ॥

हे ब्रह्मन् ! आप जानते हो तो भी आपके पुंछने से जो मेरे मन में चिंता है सो आपकी जीवा से प्रेरित होकर कहता हूँ ॥ २६ ॥

श्रीशुकस्वामिकृत भाषार्थटीपिका ।

अप्रजमपुत्रं क्षुत्तृक्यामकषामकामपरे सूक्ष्मन्मादयो यथा न सुखयन्ति ॥ २५ ॥

पूर्वेः पित्रादिभिः सह गतं प्राप्तं तमो नरकं प्रजया यथा तरेम तच्छर्ष विधेहि ॥ २६ ॥ २७ ॥

यज्ञोच्छिद्यं यद्योपम ॥ २८ ॥

अग्निना हर्षं मरणेन च शोकं प्रददातीति तथा इत्येव-
मुक्त्वा ययौ ॥ २६ ॥ ३० ॥

शूरसेनानीशास्य तेजसा बीर्येण यो गर्भः स ववृधे
॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

तावत् कस्य पुत्राखामप्रयुक्तायास्त्रिस्ताया नितरामनिवृत्तिहे-
तुत्वं वर्धयिष्यितमाह-लोकपालैरपि प्राध्यास्तेवा-
मपि दुर्लभा इति भावः साम्राज्यं सार्वभौमत्वं तद्रूपं बर्धयिष्ये
तत्प्रयुक्ताः सम्पदः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः अप्रजमपुत्रं
मां न नन्दयन्ति न सुखयन्ति यथा क्षुत्तृक्यामकषामादिकं कामय-
मानमितरे अक्षयन्वयनितादयो न सुखयन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

तत्तस्मात् हे महाभाग ! पूर्वैरस्मत्पित्रादिभिः सह यथा गतं
प्राप्तं दुस्तारं तमो नरकं यथा प्रजया पुत्रेण हेतुना यथासौ-
म तथा विधेहि तवाऽनुग्रहाद्येकार्थः "नपुत्रस्य गतिर्नास्ति"
इति किंवदन्तीमनुसृत्य पूर्वेः सह गतं तम इत्युक्तं "प्रजया

भीमश्रीराराधनाकार्यकृतमागवतकण्डिका ।

विषयकबुद्धिमती कृतधृतिः हे भद्रे ! मे पुत्रमानयेति धार्त्री
स्तन्यदायिनीमचोदयत् ॥ ४५ ॥

सा धार्त्री दायानं सुतं तम् उपमज्य कुमारसमीपङ्गत्वा
उत्तारं उद्धते तारके कनीनिके ययास्ते खोचने यस्य तादृशं प्रायौ-
रिन्द्रियैरारम्भना जीवेन च त्यक्तं दृष्ट्वा हा हातास्मीति क्रोशन्ती
भुव्यपतत् ॥ ४६ ॥

कराभ्यामुच्चैरतितरां उरो प्रस्त्यास्ताडयत्यास्तस्या धाड्याः
नितरामातुरं दुःखयुक्तं क्षीनं स्वरमाकर्ष्य राक्षी कृतधृतिः स्वरया
भ्राम्जस्वास्तिकं प्रविश्य सहसा सर्वथा मृतमेव बाहं सुतं
ददर्श ॥ ४७ ॥

ततः भूमौ पपात तथा परिदृश्य पथमानवा शुचा शोकेन
मुमोह विचिन्ताभूत् । मोहमेव दर्शयितुं तां विचिन्तयि-विभ्रष्ट-
शिरोरुहाम्बरा विभ्रष्टाः विलुब्धिताः शिरोरुहाः केशा अंबरे च
यस्याः सा ॥ ४८ ॥

ततः नृपस्यान्तःपुरवासिनो जनाः हे नृपेति सम्बोधनं वा
जनानेवाह-नरानार्येभ्येति । नरा नार्येभ्य सर्वे जना रोदनमाकर्ष्य
कुमारसमीपमागत्य राक्षा सह सुखयुःजाःसुखुब्धिता बभूवुः ।
तदा कृतागसः गरदानेन कृतापराधा अपि ताः सपत्न्यः समागत्य
व्यलीकं निष्कपटमिष यद्वा सकपटं यथा तथा मिथ्या वा कद्रुः
स्नाऽपराधं प्रच्छादयितुमिति भावः ॥ ४९ ॥

न लक्षितः मृत्युहेतुर्यस्य तं मृतं सुतं भुत्वा स चित्रकेतुः दुःखितो-
भूयति शेषः । तदेवाह-विनष्टदृष्टिरिति पुत्रे स्नेहानुबन्धः तेना-
नुबन्धेन हेतुना पथितया वर्धितया शुचा शोकेनातीव पीडितः
अत एव विनष्टदृष्टिः विनष्टा दृष्टिर्यस्याऽत एव पथि कश्चिप्रपतन्
कश्चिच्च स्वजनं कश्चिद्विमूर्छितः स राजराजः चित्रकेतुरनुसृत्य
गच्छद्भिः प्रकृतिभिरमात्यादिभिः द्विजैश्च परिहृतः ॥ ५० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वामिनः स्नेहाभावे दासीत्वमप्रयोजकमित्याह । दासीना-
मिति ॥ ४१-४२ ॥

गूरं विषं ॥ ४३-४४

धार्त्री स्तनदात्रीम् ॥ ४५ ॥

उत्तारखोचनम् उद्धततारायुक्तनेत्रम् ॥ ४६-४९ ॥

अनुप्रकृतिः सप्रकृतिजनः ॥ ५०-५२ ॥

भीमद्विभवापचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

दास्या दासीव कस्याभिदुर्भंगाया दास्या इव बधं दुर्भंगा
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

राक्षोऽसुम्भता हृतिभरिन्नं वासात् ॥ ४२ ॥

दुर्भंगा असहनायाः ॥ ४३-४६ ॥

बाहमेव सुतं तं मृतं ददर्शोत्सम्भवः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

ताश्च सपत्न्योऽपि ॥ ४९ ॥

अक्षितोऽन्तको मृत्युहेतुश्च तम् अनुप्रकृतिः अनुगतमात्र
सुहृदादिकः द्विजैर्हृतः पपातेति अमात्यादयो प्राणत्यादयश्च
पेतुरित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

दास्या दासीव दुर्भंगा बधमिति शेषः ॥ ४१ ॥

राक्षो न समता हृतिर्जीवनं वासात् ॥ ४२ ॥

विद्वेषेण नष्टा मतिर्थासां ताः नृपतिं प्रति दुर्भंगां क्रुद्धाः ॥ ४३ ॥

महद्वधं विषदानरूपं पापम् ॥ ४४ ॥

धार्त्रीस्तनदायिनीमचोदयत् ॥ ४५ ॥

उद्धते तारे कनीनिके बधोस्ते खोचने यस्य तम् प्रायेण
इन्द्रियैः आत्मना जीवेन च त्यक्तं मृतं दृष्ट्वा ॥ ४६ ॥

कराभ्यामुच्चकैरः प्रस्त्या भृशानुरं स्वरमाकर्ष्य सहसा
बाहमेव सुतं मृतं ददर्श ॥ ४७ ॥

विभ्रष्टाः शिरोरुहाः अंबरे च बद्धाः सा पृथात मुमोह
च ॥ ४८ ॥

तदनन्तरं नृपान्तःपुरवासिनो जनाः सुख्यस्वसनाः अतः
एव सुखुब्धिताः कद्रुः ताश्च कृतागसः सपत्न्यो व्यलीकं मूषेव
कद्रुः ॥ ४९ ॥

न लक्षितोऽन्तको मृत्युहेतुर्यस्य तम् मृतं भुत्वा विनष्टा
दृष्टिर्यस्य स स्नेहानुबन्धेन पथितया वर्धितया शुचा शोकेन
भृशं विमूर्छितः अन्नु अनुगताः प्रकृतयोऽमात्यादयो बध-
सः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

दासियों की क्या दुःख है क्योंकि उनको तो स्वामी
की सेवा से सदां मान ही मिलता है भाग्यहीन स्त्री तो
दासियों की भी दासी के सदृश हैं ॥ ४१ ॥

इस प्रकार सपत्नी की पुत्ररूप सम्पत् को जकड़ने वाली-
और राजाके असम्मत दृष्टि वाली उन दानियों को बधवार-
विद्वेष पैदा हुआ ॥ ४२ ॥

एक तो जात की स्त्री आप ही दास्य चित्तवाली हू-
सरे विद्वेष से उनकी मति नष्ट होगई तब राजा के ऊपर
अभयं करके पुत्रको विष दे दिया ॥ ४३ ॥

राक्षी कृतधृति सपत्नीको के भारी कपट तो न जान
कर, सोता है ऐसे विचार कर देकर के भी घर में विचार
ही रहा ॥ ४४ ॥

पपीत बालस्य स पादमूले मृतस्य विस्त्रस्तशिरोरुहाम्बरः ।
 दीर्घं श्वसन्बाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकण्ठो न शशाक भाषितुम् ॥ ५१ ॥
 पतिं निरीक्ष्योरुशुचाऽर्पितं तदा मृतं च बाह्यं सुतमेकसन्ततिम् ।
 जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्भुजं सती दधाना विललाप चित्रधा ॥ ५२ ॥
 स्तनद्वयं कुङ्कुमगन्धमण्डितं निषिञ्चती साजनबाष्पविन्दुभिः ।
 विकीर्य केशान्विगलत्स्रजः सुतं शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरम् ॥ ५३ ॥
 अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे ।
 परेऽनुजीवत्यपरस्य या मृतिर्विपर्ययभ्रेस्त्वमसि ध्रुवः परः ॥ ५४ ॥
 न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदाऽऽत्मकर्मभिः ।
 यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्वसि ॥ ५५ ॥
 त्वं तात ! नार्हसि च मां कृपणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तम् ।
 अजस्तरेम भवताऽप्रजदुस्तरं यद्भ्रान्तं नयाह्यकरुणेन यमेन दूरम् ॥ ५६ ॥
 उत्तिष्ठ तात ! त इमे शिशवो वयस्यास्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन ! संविहर्तुम् ।
 सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो भुङ्क्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानाम् ॥ ५७ ॥
 नाहं तनूज ! इदंशो हतमङ्गला ते मुग्धस्मितं (१) मुदितवीक्षणमाननाजम् ।
 किं वा गतीः स्वपुनरन्वयमन्यलोकं नीतोऽग्रणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ॥ ५८ ॥

भाषाटीका ।

बुद्धिमती कृतकृति ने बहुत काज से पुत्रको सोचा स-
 पुत्रकर भाय से कहा कि हे भद्र ! मेरे पुत्रको ले आ ॥ ५५ ॥
 वह भाव सोते हुए बाबक के निकट जाकर हाय ? मर
 गई ऐसे कह कर धरती पर गिरपड़ी ॥ ५६ ॥

उससमय दोनों हाथों से छाती कूटने वाली उस भाय के,
 ऊंचे स्तर को छुन कर बड़ी जवरी रानीने पुत्रके समीप जाकर
 एका एकी मरे हुए बाबक को देखा ॥ ५७ ॥

बस उस बड़े दुःख के मारे रानी भी धरती पर
 गिर पड़ी और केश और बाल खूब गये और मूच्छां को
 प्राप्त होगई ॥ ५८ ॥

तब तो राजा की रमिवास के मर और मारी सबही परि
 जन रोना छुन कर जवरी जाकर मुख्य दुःख वाले थे तो भी
 और नसि दुःखित होकर रोने लगे । और जिनोने विपदिवा
 था वो भी सब जाकर मिथ्या रोने लगी ॥ ५९ ॥

राजा भी विनाकरख माखून भवे पुत्र को मराछुन कर
 पन्था का होगवा और मार्ग में भिरते पडते होदानुर्वच से जति
 माय बड़े दुःखे शोक के मारे बुद्धितहोता हुआ जनास्य प्राण

यादि कौ सहित बाबक के पास जाकर मरे भवे बाबक के
 पाउन में पडगवा । उस बलत केश और बाल सब खूब गये
 बड़ी २ भास बंता था और मांशुओं के मारे कंठ टक गया और
 कुछ भी बोलने को समर्थ न हुआ ॥ ५०—५१ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषायटीका ।

बाष्पकलाभिरभुविन्दुभिरुपरोधतः संवृतत्वेन निरुद्धः कण्ठो
 बन्ध ॥ ५१ ॥

उदशुचापितं बहुशोकेन उवाच एकमेव सन्ततिरूपम् ॥ ५२ ॥
 विगलत्स्रजः स्रजो वेज्यस्तात् केशान् ॥ ५३ ॥

आत्मसृष्टेरप्रतिरूपमननुकुर्यं वेष्टसे तदेवाह—नृ बहो परे
 हृदये जीवत्यपरस्य बाबस्य या मृतिस्तत् तदा हि इच्छस्य
 सुदिसामर्थ्याभावे बाबे च मृते सति तय मृष्टिनेष्टा स्वा-
 दित्थयः । ननु, सार्वभूतं कर्मसृष्टिपरितोऽस्मीति वेत्तन्नाह—विपर्य
 यो विपरीतोऽपि वेत्तार्हे त्वं प्राणिनामतिदुःखकारिवात् । प्रयो
 मित्तः परः यन्मरिचि न तु क्वाहुरित्यर्थः ॥ ५४ ॥
 ननु, जीवकमानुसारेण जन्मादि कुर्वती मन कोऽपराधस्त-

(१) मुदितवीक्षणमिति पाठान्तरम् । धीर०

श्रीधरकामिकृतभाष्यदीपिका ।

ब्राह्—नहीति । पुत्रे जीवत्वेव पिता प्रियते पितरि जीवत्वेव पुत्रो जायत इति क्रमो नास्ति कर्माचीनत्वादिति चेत्तद्यो-
रमकर्मभिरैव तज्जन्मादिकमस्तु किं त्वया कृत्यं ? ननु, मयेभ्यरेण
विना जडेः कर्मभिरिदं कथं सिध्येत् ? भवतु नाम तथाऽपि
निजसर्गहृदये ते त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव
विदुष्यसि छिनत्सीत्यादिक्रोद्याति न ह्यत्र विधं दुःखं दृष्ट्वा
कश्चिदपि पुत्रादिषु ज्ञेहं करिष्यतीति भावः ॥ ५५ ॥

अप्रजदुस्तरमप्रजानां दुस्तरम् अकरुद्येन सह ॥ ५६ ॥

अशानया क्षुधा ॥ ५७ ॥

तनुज हे पुत्र ! माहं प्रथमं त्वत्पार्श्वमागता सती तव
मुग्धस्मितं वक्त्रं दृष्ट्वा दृष्टवत्यस्मि इदानीमपि गिरो न
मृद्योमि तर्हि किमपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भविष्यति
तथा गतोऽसि ॥ ५६ ॥ ५६ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मृतस्य शालस्य पादमूले पपात कथम्भूतः विद्वधा शिरो-
रुहा अंबरे च यस्य हीर्यं यथा तथा भवन्तु भावं मुञ्चन्
बाष्पकलाभिरभुविन्दुभिरुपरोधतः सम्भृतत्वेन निरुद्धः कपटो
यस्य तादृशः भाषितुं किञ्चिदपि वक्तुं न शक्यते नाश-
करोत् ॥ ५१ ॥

तद्वोरुमुखा महता शोकेनार्पितं व्याप्तं पति तयैकमेव
सन्ततिकर्षं मृतं बाहं पुत्रं च निरीक्ष्य जनस्य राक्षः प्रकृते-
रमायादेभ्य इन्द्रजम् मनःपीडां दधाना पुष्यान्ती सती कृतद्युतिः
राक्षीति पाठे सती राक्षीजनस्य प्रकृतेभ्य इन्द्रजं दधाना सती चित्रधाऽ
नेक प्रकारं विद्वधापि ॥ ५२ ॥

चित्रधा विद्यापमेव प्रपञ्चयति--स्तनद्वयमित्थादिना, कलागिरस्त
इत्यन्तेन तावत्कुङ्कुमगंधेन कुङ्कुममिहृदिरिचम्बनेन मयिदतं भूषितं
स्तनद्वयमञ्जनयुक्तैर्वाष्पार्थिर्भुभरभुविन्दुभिर्निषिञ्चती विगलन्ती
करु येऽप्यस्ताम्केद्याम्बिकीर्यं कुररीष पुत्रप्रति मुखरं चित्रयथा
तथा शुशोच ॥ ५३ ॥

हे विधातस्त्वमहो बालिशः मूकः निष्कपो वा कुतः
यद्भ्रमात्मसृष्टेः स्वकर्तृकसृष्टेः पित्रादिक्रमनिबद्धाया अप्रतिरूपम्
अननुरूपम् ईहसे चेष्टसे तदेवाह—परे प्राकालजाते पित्रादौ
अनुजीवति सत्यपरस्य पञ्चात्कालजातस्य पुत्रादेर्वा मृतिर्मर-
णमिति तदेतत्प्रतिरूपमित्यर्थः विपर्ययभेदाद्युक्तविपर्यय एवस्यापु-
त्रादौ जीवति पित्रादेरेव मृतिः स्वार्थादित्यर्थः तर्हि त्वं भ्रुवं
नूनं परः सर्वोत्कृष्टो भवेः नियमेन तदभावात्सर्वं बालिश एवेति
भावः । यथा ननु सृष्टिस्तु पित्रादिक्रमेणैव मृतिस्त्वनियतेति
चेत्तर्हि त्वं भ्रुवं नूनं परः सर्वोत्कृष्टोऽक्षीत्यधिष्ठेपः ह्युष इति
प्रथमाध्यायं ध्रुवं गिरः शत्रुरसीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु, तदनुकर्मानुसारेण उत्पत्तिमरणयोः स्तः न चात्र क्रमोऽस्ति
न वा प्रमादित्पराधोस्तीत्याह—न हीति । इह प्रकृतिमयत्वं
अपीरियां मृत्युजन्मनो उत्पत्तिमरणयोः क्रमो नास्ति चेत् प-

आज्ञाते पुत्रे जीवत्वेव पिता पूर्व जातो प्रियत इत्येवंचि-
क्रमो नास्ति चेदित्यर्थः उत्पत्तिक्रमेणैव मृतिक्रमो नास्ति
चेत्यर्थः जन्मप्रदयं दद्यान्ताथेन यथा जन्मनि क्रमोऽस्ति
तथा मृतौ क्रमो नास्तीति चेत्तद्योऽमकर्मभिः स्वस्वकर्मभिरैव
तत्तदुत्पत्तिमृत्यादिकं स्वर्गमस्तु किमीभ्यरेण त्वया कृतमस्ति ?
कर्मानुसारेण फलप्रापकोऽहमिति चेत्तत्राह—य इति निज-
सर्गहृदये ते त्वया यः स्नेहपाशः पुत्रादिषु ज्ञेहरूपः पाशः कृत-
स्तमिमं स्वयमेव विदुष्यसि भार्पत्वात्पार्थेनार्थां वदं क्षिप्ती-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं ईदं प्रत्याकुर्याथ मृतं बाहकं प्रति विद्वधाप-त्वनि-
ति । हे तात पुत्र ! मामनायामेतद्दुःखसागराद्ब्रह्मकरिहा दीर्गा
दुःखितां त्यक्तुं नार्हसि तव शोकेन तप्तं पितरं विद्वधेऽं
विद्वधेव पश्य यद्यस्मात्स्वकर्तृकार्थलोकनादप्रजदुस्तरमनयत्स्व-
प्रयुक्तादपि ज्ञेयाव दुस्तरम् अप्रजजन्नेद्यस्तु यथाकथञ्चित्तोदुं
शक्यः अयं तु नितरां सोढुमशक्य इति भावः प्शान्तं
शोकं तरं यदि न पश्यसि तर्ह्येककथयेन निवृत्त्येन वनेन
करयभूतेन मामपि दूरं नय मामपि वमसमीधं नयेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

हे तात पुत्र ! त्वमुत्तिष्ठ इमे वयस्त्वारस्त्वरक्षणानवकसः
शिष्यो बाह्याः हे नृपनन्दन ! त्वया सह संविदुं त्वामाह्वयित्वा
किञ्च त्वाञ्चिरं सुतः अशानया क्षुधा च परीतो व्याप्तः क्वः
स्तस्यं दुःखं पितृ स्वकानां नोऽस्माकं शुशो हृदार्पमुद ॥ ५७ ॥

हे तनुज पुत्रक ! ते त्वमिदं मुच्यमानमहं न दृष्टो
न दृष्टवती कथम्भूतं मुग्धं त्वमिदं स्मितं धस्मिन् सृष्टितवीर्यं
मृदिते चक्षत्पश्मयी नेत्रे पस्मिन् तर्हि अत एव इत-
मङ्गला इतं मङ्गलं यस्याः साऽहमिदानीमपि तव कथा
मधुरा गिरः न मृद्योमि नाभीधं तर्हि किमपुनरन्वयं पुन-
रागमनराहितमन्यस्योक्तं शोकात्तरं प्रत्यक्ष्येन निष्करुद्येन ईदं
नीतः प्रापितः गतोऽसि किं चैत्यर्थः ॥ ५८ ॥

श्रीमद्भिजयच्यजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भेत्तुयां चित्रवाचा वदन्ती शुशोचेति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

शोकलक्ष्यं वाक्यं दर्शयति—अहो इति । अतीव बालिश
जटाजडः कथं मम जात्यमापाद्यत इति तत्राह—वस्त्रिचि-
यस्त्वमात्मसृष्टेरप्रतिरूपं प्रतिफुलं विद्वन्मीहसे तु एव “कु-
त्रैवधारये” इत्यभिधानात् कथमिधं विद्वन्चेष्टाऽसृष्टाह-पर-
परे पूर्वतमे पितरि मातरि वा जीवत्यपरस्य पञ्चातुत्पत्त्यस्य पुत्र-
या मृतिः सा त्वयाऽऽपाद्यते यस्मात्तस्मादिति शेषः वद्यपि क-
रेऽयं क्रमस्तथापि ज्ञितावनुपपन्नोऽहमिति सूचयति तुनेति
कथं तर्हि जात्यपरिहार इति तत्राह—विपर्यय इति । कथापि
पर्ययोऽन्वया पूर्वतमेव पूर्व मृतिः पञ्चात्कृतत्वं पञ्चात्कृत-
यदि तर्हि भ्रुवं निश्चितं त्वं परोसि अडाहन्वः प्राणोसि क-
द्यानुसारिचेष्टत्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्तापकोद्यत्परादिष्वनर्थकत्वः कथिदितिपचनात्सत्तात्पर्ये

भीमस्त्रिजगत्पञ्चजतीर्यकनपदरत्नावली ।

द्वन्द्वितमित्याह—नहीति । शरीरिणां मृत्युजन्मनोः क्रमो नास्ति चेत्तदा तर्हि आत्मकर्मभिः स्वकर्मानुकूल्येनास्तु ते स्वया स्वयं निजसर्गदृष्टये चः स्नेहपाशोमोहपाशो मम पुत्रोवमिति स्नेहानुबन्धः कृतस्तमिमं स्नेहपाशं विवृण्वसि भिनस्तीति न सत्यकरोषि ॥ ५५ ॥

स्वयमकरोषेण यमेन दूरं न बाहिस्यन्वयः इदं क्रोधं कटाक्षो-
कस्योक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥

अद्यानवाऽशनेच्छया भवानित्यनर्पयद्भवचः स्पष्टं प्रती-
यते ॥ ५७ ॥

इदमपि रागनिमित्तमितिसावेनाह—माहमिति मुदिते प्रसन्ने
वीक्ष्ये यस्य तत्तथोक्तं क्रोधं ध्वनयन्ती शोचति । किंचेति
अपुनरन्वयं पुनः सम्बन्धस्य अर्पणेन यमेनेति शेषः ॥ ५८ ॥

भीमस्त्रिभुवनापचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकस्मात्सौ सन्ततिर्षेऽशपञ्च तं दृष्टुञ्जं दधाना पुण्यन्ती सती
॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अस्माकमेतादृशाश्च दुःखस्य कारणं विधातेषु । तस्यच
कारणात्वं तदीयमूर्तत्वादेवेति निश्चित्य स न पुनरेवं कापि
करोत्विति हितेषित्वेन तमेव प्रयोष्यम्याह—अहो इति । बाधि-
शरमेवाह यस्यस्य आत्मनः अप्रतिकर्षं असहकामनुचितं
यथास्वास्तया हस्यते । ननु, अत्रिभुवो निश्चितं तत्राह परे दृष्टे जीवति
नवरस्य बाधस्य कश्चित्स्त्वत् तदा हि दृष्टस्य सृष्टिज्ञान-
धर्माभावे बाधेषु मृते सति तत्र सृष्टिज्ञोप एव स्वादित्यर्थः
विपर्ययश्चेत् संप्रति स्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्मीति मन्यसे चेदित्यर्थः ।
तर्हि स्वमेवास्माकं परः शत्रुर्भुवो निश्चित एव । स्वस्यापकारमपि
कृत्वा अस्मान् दुःखयन् शत्रुत्वमैव व्यक्तीकरोषीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु जीवस्य कर्मानुसारेण जन्मादिक्रमेणो मम कोऽप-
राधस्तत्राह—नहीति । पुत्रे जीवस्येव पिता ज्ञियते पितरि
मृते एव पुत्रो ज्ञियते इति क्रमो नास्ति कर्मानुशीलत्वादिति
चेद तर्हि आत्मकर्मभिरैव तज्जन्मादिकमस्तु किं स्वया कृतं
ननु मधेश्वरेण विना जडेः कर्मभिरिदं कथं सिद्धेत सत्यं स्वयैव
सिद्धान्तु तदपि निजसर्गदृष्टये चः स्नेहपाशस्ते स्वया स्वयमेव
कृतस्तमिमं विवृण्वसि जिनस्ति स्नेहे एतादृशं दुःखं दृष्ट्वा
पुत्रादिषु कोपि स्नेहं न करिष्यति स्नेहाकारणे पुत्रादयः कथं
जीविष्यन्तीति सृष्टिकोपात् त्वं मूकं एवेति भावः ब्रह्मा बोद्धव्यं
यद् द्विभोक्तव्यं । स्नेह एव सृजतुःकोर्हेतुः । स्नेहाभावे पुत्रो-
जाः तां ज्ञियतां वा नैव स्वयातां सुख दुःखे इति भावः ॥ ५५ ॥

बाधिषेण विधात्रा सह किमित्यहं संकल्पामि स्वपुत्रमेव
हितकृत्ये किमिति नाववापवामीति विवृण्वहाह स्वामिति हे तात ।
अवतां पुत्रेण अप्रजानामपुत्राणां दुस्तरं यत् पश्यान्तं नरकं तत्तरेण ।
ननु वसो मां स्वपुरं नयति अहं किं करोमि तत्राह—नवादि
नकस्येन सह ॥ ५६ ॥

पुत्रं सुप्तं मर्याद—वसिष्ठेति । अद्यानवा भुवा ॥ ५७ ॥

हे तनूज ! तव सुगन्धितं मुकवर्षं नाहं दृष्टो न
दृष्टवस्मि वरुं न जागर्षि तेन किंवा अम्बकोकं परलीकं
गतेऽसि । अपुनरन्वयं पुनरागमनस्यं तव को होवः वतो-
ऽधुयं न निष्करोयेन यमेन नीतः । अत एव कथा मधुरा स्फुटा
गिरस्ते न शृण्वामि ॥ ५८ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मृतस्य बाधस्य पादमूले पपात बाष्पकवाभिरधुविपुभिर्ब
उपरोधस्तेन निरुद्धः कपटो यस्य सः भाषितुं न शक्यात् ॥ ५१ ॥

बाधमेकं सुतं मृतं निरीक्ष्य एकां सन्ततिं च निरीक्ष्य
जनस्य प्रकृतेश्च दृष्टुञ्जं दधाना सती राहो विप्रथा वि-
क्षाप ॥ ५२ ॥

विगच्छस्वः अजो येऽयस्ताद् केशान् विकीर्य सुतं प्रति
सुस्तरं यथा स्वास्तया शुशोच ॥ ५३ ॥

अहो विधातस्त्वं नु निश्चितं मतीव बाधिषोऽसि कुतः
आत्मनः सृष्टेः सृज्यत इति सृष्टिः अस्मदादिजनता तस्याः
अप्रतिकर्षमनुकूपमीहसे स्वयं जनतां सृष्ट्वा तद्विनाशं करोषि ।
ननु, विनाशभावे जनताया नित्यं बर्द्धमानायाः कश्चित्स्वया-
दत्राह - परे पितरि मातरि च जीवति अपरस्वापत्यस्य
या मृतिः सा तद्वाधिषात्सृष्टिकृति भावः । ननु, बाधिषः इमां
विधिषां सृष्टिं कथं कुर्व्यादतो नास्मि बाधिष इत्यत्राह—
विपर्ययश्चेत् बाधिषो नास्ति किन्तु विचक्ष्ण्यश्चेत् तर्हि त्वं
भ्रुवो निश्चितः परः शत्रुर्वापि अयमर्थः बाधवाहप्रियं कुर्वन्
अवशुः परो न भवति ज्ञानवान् अप्रियं कुर्वन् तु सर्वथा
शत्रुर्वेति ॥ ५४ ॥

किञ्च अपरस्य जीवत्येव पिना ज्ञियते पितरि जीवत्येवापत्यं
जायत इति शरीरिणां मृत्युजन्मनोः क्रमः इदंश्चरसन्नाथे न
हि चेत् तर्हि आत्मनो जीवस्य कर्मभिरैव तज्जन्मादिकमस्तु
किमीश्वरप्रयोजनम् ? ननु, सर्वथास्तस्मिन् जीवस्य कर्मानुष्ठाने
तत्कर्मयोगादौ च स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च नैव जायतेऽतो
मयैव तत्तत्कर्मानुसारेण तत्तज्जन्मादिकमनाहितः प्रवर्तितं । नैव
पितृपुत्रादिसम्बन्धो नित्यः किन्तु सृष्टिवृत्त्यर्थकमस्तकृतसं-
निवृत्त्या जना विमुक्त्यतीत्यत्राह—य इति विवृण्वसि जिन-
स्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अप्रजानां दुस्तरं यत् पश्यान्तं तमस्तज्जबता वचमजोऽना-
यासेन तरेमात्रोऽकरोयेन यमेन सह दूरं न बाहि ॥ ५६ ॥

अद्यानवा भुवा परीतः अभिमृतः ॥ ५७ ॥

हे तनूज पुत्र, अहं इतानि मङ्गलानि बध्वाः सा प्रथमं
स्वरत्नमीयमागता सती तव सुगन्धितं मुदितवीक्ष्यमानाऽहं
न दृष्टवस्मि अद्युना च ते कथा मधुरा गिरां न शृण्वामि
अपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भवति तथा अर्पणेन निर्दयेन

श्रीशुक उवाच ।

विलपन्त्या मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः ।

चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकण्ठो हरोद ह ॥ ५९ ॥

तयोर्विलपताः सर्वे दम्पत्यास्तदनुव्रताः ।

रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनम् ॥ ६० ॥

एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ।

ज्ञात्वाङ्गिरानाम मुनिराजगाम सनारदः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्याने

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यनेन अत्र विशेषणानि विशेष्याध्याहारः एवं सृष्ट्यावृत्तमहा-
शयैस्तिष्ठन् महाशनशब्देन कथमघातुरशब्दाध्याहार इति
शङ्का निरस्ता नीतः अन्यलोकं गतोसि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

भाषाटीका ।

रानी भी उस समय पति को मारी शोक में डूबा हुआ
देखकर और एकही संगान ऐसे उन मरे भये बाबु पुत्रको देख-
कर निवास और प्रजा के दुःख को धारकर बहुत प्रकार
बिखाप करती हुई ॥ ५२ ॥

कुंकुम चन्दन से खित दोगो स्तनों को कजरारे भांगुओं
से अत्यन्त सींचती हुई। पुष्पों की माला जिन से गिर गई
ऐसे केशों को बिखेर कर कुरी पक्षी के तरह पुत्रका बहुत
ही शोक करती हुई ॥ ५३ ॥

हे विधवा ! तू बडाही मूर्ख है जो तू अपनी सृष्टि के भी
प्रति कुछ चेष्टा करे है। सृष्टी के जीवने बाबक की जो सृष्ट्यु-
होने है ऐसे विरहीत करने बाबा जो तू है तो अश्य तू सदां-
का बैरी है ॥ ५४ ॥

यदि इस संसार में प्राणियों का जन्म और मरण यदि
कमसे न होना होवे तो अपने कर्म से होता होगा परंतु अपनी
सृष्टि के बढने को जो तूने जेह रूप फांसी बनाई फिर उस
को आपही क्यों काटना है ॥ ५५ ॥

हे पुत्र ! मैं बडी हीन और अनाथ हूँ तू मोकू कोडनेके योग्य
नहीं है शोक तपन अपने पिता को तो देख निपुत्रियों से पुत्र
जो नम है सो तेरे सों हम सब विना भ्रम बातमें तरजावगे तुम
निर्द्वय समराज के द्वारा दूरमतजाओ ॥ ५६ ॥

हे तात ! तुम उठो ये सब बालक तुमारे सखा हैं हे
नृपनन्दन ! ये खेलने को तुमको बुलाते हैं बहुत देर के
तुम सोये हो भोजन करो स्नानपान करो हमारे शोक को
हरो ॥ ५७ ॥

हे पुत्र ! नष्ट मङ्गल काल में तुमारे भोरो मुसकवातो
प्रसन्न दृष्टि बाबो मुख नहीं देखें पाबो क्या तुम
निर्दयने जहाँ से फिर न लोटे ऐसी शोक को पहुँचादिये
ही क्योंकि तुमारी बाणी नहीं सुन पडती ॥ ५८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दम्पत्योरन्येषु च भृशं शोकाविष्टेषु सनारदः पुनर-
रङ्गिरास्तत्राययौ इत्याह मुनिः—विलपन्त्या इति । मृतं पुत्रं
प्रति चित्रविलापनैः प्रलपन्त्यास्तस्याभित्रकेतुरपि नितर्प्य
शोकेन ततोऽत एव मुक्त उच्यतेः स्वर्युककण्ठो करोद इति ॥ ५९ ॥

तयोर्विलपतां सर्वे दम्पत्यास्तदनुव्रताः सर्वे नरा
नार्यश्च रुरुदुः इतरस्सर्वजनजातमचेतनप्रायमागीभित्तमातिमा-
दय बभूवुरित्यर्थः ॥ ६० ॥

एवं कश्मलं महदुःकमापन्नमत एव नष्टसंज्ञं विवेकरहितम्

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
अनायकं तस्वोपदेष्टुरहितं समुदायं ज्ञात्वा भीमनारदेन देवर्षि-
सहितोऽङ्गिरानाममुनिराजगामगतवान् ॥ ६१ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पद्मरत्नावली ।
इयमेकैव बिलपम्बभूवाय इत्यतः पूर्वोक्तविद्यापं स्पष्टवति—
विद्यापम्बामिति ॥ ५६ ॥

अचेतनं बुद्धिचूर्णं महमन्त्रप्रवृत्तिगुणं पुरं वा ॥ ६० ॥
अनायकं बोधकरहितं अस्मिन्नवसरे सुहृदोंगिरस आगच्छि-
वति—इत्येति । अनेन ऋषिस्त्रिकावदर्शाति स्पष्टितम् ॥ ६१ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलीयाम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।
अनायकं शोकनिवर्तकगुणं राजानमिति शेषः ॥ ६१ ॥
इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विभवायकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।
विद्यापम्बया सह ॥ ५६ ॥ ६० ॥

एवं सर्वनगरम् अचेतनमेव नष्टसंज्ञं ज्ञात्वा चित्रकेतोश्च मृत-
तुल्यत्वाद्नायकम् ॥ ६१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।
पष्ठे चतुर्दशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वं तत्रत्यप्राण्यिजातम् अचेतनं नष्टसङ्गम् ॥ ६० ॥

सनारदः नारदज्ञानं घृति खयहयतीति नारं ज्ञानं वा
वदातीति नारदस्तेन सह ॥ ६१ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपं
चतुर्दशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि रानी मृत पुत्र को देखे बिबिध
तरह विद्याप करती रही और अत्यन्त तप्त चित्रकेतु राजा
भी कपट खोज कर रोने लगा ॥ ५६ ॥

इन दोनों के विद्याप करने में उनके पीछे और भी सब
नर और नारी रोने लगे सर्व अचेतन प्राण होगया ॥ ६० ॥

एसे दुःख को प्राप्त और नष्ट संज्ञा वाखे राजा को असहाय
जानकर नारद जी को साथ लेकर अंगिरा नाम के ऋषि
राजा के समीप आये ॥ ६१ ॥

इति श्रीमत् भागवत महापुराण पष्ठस्कन्ध

कीभाषा टीका में चतुर्दश अध्याय
समाप्त ॥ १४ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

ऊचतुर्मृतकोपान्ते पतितं मृतकोपमम् ।
 शोकाभिभूतं राजानं बोधयन्तौ सदुक्तिभिः ॥ १ ॥
 कोऽयं स्यात्तव राजेन्द्र ! भवान्यमनुशोचति ।
 त्वं चास्यकतमः सृष्टौ पुरेदानीमतःपरम् ॥ २ ॥
 यथा प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोवेगेन वालुकाः ।
 संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ॥ ३ ॥
 यथा धानासु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च ।
 एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ॥ ४ ॥
 वयं च त्वं च ये चेमे तुल्यकालाश्वराचराः ।
 जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्रागेवमधुनाऽपि भोः ॥ ५ ॥
 भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजत्यवति हन्त्यजः ।
 आत्मसृष्टैरस्वतन्त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ ६ ॥
 देहेन देहिनो राजन् ! देहाद्देहोऽभिजायते ।
 बीजादेव यथा बीजं देहार्थं इव शाश्वतः ॥ ७ ॥
 देहदेहिविभागोऽयमविकेककृतः पुरा ।
 जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पितः ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृत भाषार्थदीपिका ।

ततः पञ्चदशे चित्रकेतोः शोकापनोदनम् ।
 कृतं तत्त्वोपदेशेन नारदनाङ्गिरायुजा ॥ १ ॥

मृतकोपान्ते शवसमीपे ॥ १ ॥

त्वं चास्य बन्धूनां मध्ये कतमः सृष्टौ प्रजाकृपायां
 अयं पुत्रोऽहं चास्य पितृनि चेतत्राऽऽहनुः—पुरेति । ये पूर्वजन्मनि
 पित्रादिकृपेया संयुक्ता आसन् त एव मरणेन वियुक्ताः सन्तो
 वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति ते
 जन्मान्तरे तस्यैवान्यस्य वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा
 भवन्त्यतो नाहं नियम इति भावः ॥ २ ॥

तमेवाभिप्रायं प्रकटयति—यथेति । स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन
 यथा प्रयान्ति वियुज्यन्ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा कालवेगेन
 देहिनो जीवा अपि ॥ ३ ॥

तथाप्येतावन्तं कालं मम पुत्रो नाभूद्दार्धके जातो मृत
 इति दुःखमिति चेत्प्राहनुः—यथा धानासु बीजेषु धाना बीजास्त-
 राणि भवन्ति कासुचित्कदाचिन्न भवन्ति नोत्पद्यन्ते नश्यन्ति
 च न तु भवन्त्येव तिष्ठन्त्येवेति वा निवमः एवमेव भूतानि
 पुत्रादिकृपायां भूतेषु पित्रादिषु । अतो धानानां जन्मजनकत्वेति
 यथा पितृपुत्रादिभाषो नास्त्येवमप्रापीति न शोकः क्लेश इति
 भावः ईशमायाप्रेरितानामेव भवन्ममभवनं न वस्तुतः ॥ ४ ॥

तस्य च सर्वसाधारणत्वात् पुत्र एव शोचनीय इत्याहतः—

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

।यञ्जेति । तुल्यकालाः वर्तमानकालीनाः जन्मनः प्राङ्मृत्योः । अथाथ यथा न सन्त्येवमधुनापि न सन्ति भो राजन्, प्रायश्चर्योत्सवस्वप्नवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

असत्त्वे, कथं प्रतीतिः कथं बाह्यस्य जनक इत्याद्यभिमानस्वप्नब्राह्मणः—भूमेरिति । ईश्वरणा मायया सृष्ट्वात्प्रतीतिनिमित्तमात्रमेतैश्च भूतानामयमभिमान इति भावः नन्वीश्वरस्य सृष्ट्यादिभिः साध्यमस्ति चक्षुःशृणोत्काश्रमा प्राप्ता नान्ति वस्तुनः प्रवृत्तिस्तत्राहतुः—अनपेक्षाऽपि बाह्यवत् लीलया करोतीति ॥ ६ ॥

अथश्च जन्मादिदृष्यहारो देहानामेव नत्वात्मन इत्याहतुः देहिनः पितुर्देहन देहिनः पुत्रस्य देहो मातुर्देहनो देहादिभिजायते यथा बीजादेव बीजं जायते देहो तु शाश्वत एव अर्थो भूष्यादिवथा तद्वत् ॥ ७ ॥

ननु नृश्वरदेहप्रतिबोधिगद्देहापि न शाश्वतः स्यात्तत्राऽऽहतुः—देहदेहिनोरयं परस्परप्रतिबोधिभागः पुराऽनादिरविवेककृतोऽज्ञानकल्पितः जानिः सामान्यं व्यक्तिविशेषस्तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सम्माने कल्पितः परस्परपेक्षसिद्धत्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वदिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तन्नागतावक्रिरोनारदौ शोकापनथनाय तमूचतुरित्याह मुनिः—ऊचतुरिति । मृतकोपान्ते द्युवसमीपे पतितं मृतकोपमं शवसदृशं तत्र हेतुः शोकेनाभिभूतं तिरस्कृतविभेकं राजानं चित्रकतुं सृष्टिकिभिः प्रकृतिपुरुषेश्वरवाध्याऽप्यवेदिनीमिठकिमिर्बोधयन्तौ विभेकमुत्पादयन्तावूचतुः ॥ १ ॥

सदुक्तिमिर्बोधनप्रकारमेवाह—क इत्यादिना, वस्तुनि कल्पित इत्यन्तेन । तावज्जीवानां परस्परं निरुपाधिकसम्बन्धाभावाद्दोषाधिकसम्बन्धप्रयुक्तशोकमोहप्रयादेर्मिन्नसम्बन्धस्यैव निवृत्तेर्न शोकहेतुरस्तीत्यूचतुः—कोषमिति—हे राजेन्द्र, यं प्रति मवाननुशोचति सोऽयं प्रवाहकपायां मृदौ पुरा भूतकाळे इदानीं वर्तमानकाळे इतःपरं अविष्यत्काळे वा तव कः स्यात् स्वमप्यस्य शोच्यमानस्य कतमः ? यदि जीवात्मानं प्रति शोचसि तर्हि शोच्यस्य जीवस्य तव च कस्सम्बन्धः ? काळत्रयेपि नानेन तव सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ २ ॥

देहद्वारकपितृपुत्रसम्बन्धेनानुशोचामीत्यत्रोचतुः—यथेति । अतोबेगेन प्रवाहवेगेन यथा बालुकाः सिकताः कदाचित्सेयान्ति संयुक्ता भवन्ति कदाचित् प्रयासित विप्रयुक्ताश्च भवन्ति तथा कौबेन निमित्तेन देहिनोऽप्यन्यैर्देहिभिः सह संयुज्यन्ते वियुज्यते च देहिनां परस्परं काळकर्मायत्तदेहद्वारकसम्बन्धस्वोपाधिकत्वाद्बुधाधिविषये तत्प्रयुक्तसम्बन्धस्यापि बिलखाद्विर्द्धितसम्बन्धप्रयुक्तः शोको न कार्यं इति भावः ॥ ३ ॥

ननु, पितृपुत्रत्वादि सम्बन्धो न केवलमारमगवः नापि देह

मात्रगतः अपि तु विशिष्टगतः अतो विशिष्टं प्रत्येवाहं विशिष्टरूपः शोचामीति चेदेवमपि न शोकः कार्यं इत्याहृतः—यथेति । यथा धानासु बीजेषु जानिगुणादिविशेषणादिविशिष्टेषु तादृश्योधाना बीजान्तराणि ईश्वरसङ्कल्पेन भवन्त्युत्पद्यन्ते अपादानस्यैवाधिकरणात्प्रविवक्षया सप्तमी न भवन्ति नश्यन्ति च तथा भूतेषुः भूतान्तराण्यपीश्वरमाययोत्पद्यन्ते नश्यन्ति च । अत्राणिऽथोऽप्राणिनामिव प्राणिषुः प्राणिनामप्यत्येत्संभ्रंशेश्वरसङ्कल्पायत्तत्वात्तद्वत्प्राणिमिरपीश्वरमायार्थंभयमनुसन्दधाङ्गस्तृणांमिव स्थेयं न तु शोकः कार्यः किञ्च विशिष्टं विशेष्यांशस्य ज.यस्य गन्तव्यश्च न शोकः कार्यं इति भावः ॥ ४ ॥

ननु, गच्छतु विशेष्यांशो जीवः साक्षात्सम्बन्धापादकमवस्थितं देह प्रत्यनुशोचामीत्यत्राहतुः वयञ्जेति । वयं त्वं ज्ञानं इमे चराचराश्च सर्वे तुल्यकालाः वर्तमानकालीनायथा जन्ममृत्योः प्राक्पश्चाच्च न सन्ति जन्मनः प्राक् नासन्मृत्योः पश्चात् भविष्यन्ति भो राजन्, अधुनाऽयमप्येवमवनास्ति विशारण्यावारम्भमिमं देहमप्यसन्तं पश्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

यदीशमायया भूतेषु भूतानि भवन्ति न भवन्ति तर्हि तस्य स्वातन्त्र्यरूपमीश्वरत्वमेव न स्वात्तज्जीवविशेषोपापेक्षया तुल्यदुःखप्रदत्वेन वैषम्यनेर्घृण्यप्रसङ्गात्तयोश्च कर्मवश्यजावधर्मवाज्जीववत्कर्मवश्यप्रसङ्गादित्यत्रोचतुः—भूमेरिति । भूतेशः समष्टिद्वयत्पत्मानावस्थितानां सर्वेषां भूतानामीशः अन्तःप्रविश्य तत्तज्जीवकर्मानुसारेण प्रशास्ता आत्मना स्वेन सृष्टेरत एवास्थतन्त्रैः सृजतीत्यनेन तस्य स्रष्टृत्वकलेतरविलक्षणत्वं, सर्वार्थशक्तियुक्तत्वम्, अज इत्यनेन कर्मफलानुभवाय तदायत्तोत्पत्त्यादिराहित्योक्त्याऽवाप्तसमस्तकामत्वमप्युक्तं भवति । नन्वंभूतः सृजतवथापि जगत्सृष्ट्यादेः केनचित्प्रयोजनेन अधितत्वं निष्पाद्योजनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात् तत्र बुद्धिपूर्वकारिणामारम्भे हि द्विविधं प्रयोजनं स्वार्थः परार्थो वा ? न हि परस्य प्रवृत्त्याः सम्भाषत एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गाच्च किञ्चन प्रयोजनमनवाप्तमवाप्यते, नापि परार्थः । अवाप्तसमस्तकामस्य परार्थता हि परानुग्रहेण भवति नचेशगर्भजन्मजरामरणरकादिनानाधिधानस्ततुःखदुःखं जगत्कल्याणान् सृजतीत्यादाकुमानं प्रत्याहृतुः—निरपेक्षापि बाह्यवदिति । प्रयोजननिरपेक्षापि बाह्यवत्सृजतीत्यर्थः इष्टान्तस्वारस्येन जगत्सृष्ट्यादेस्तर्लोकिकप्रयोजनत्वमुक्तं निरपेक्षोपीत्यनेन खीलावर्तारिकप्रयोजनान्तरनिरपेक्षत्वं चोक्तम् अतोऽनाप्तकामत्वमङ्गः नापि प्रवृत्त्यसम्भवः केवलखीले कप्रयोजनानां कदुकाद्यारम्भाणां बाह्यमहाराजादिषु वशनात् नन्वेवमपीश्वरस्य देवतिथैकमनुष्यस्यावरात्प्रनोत्कृष्टमध्यमापकृष्टसृष्ट्या पक्षपातः प्रसज्येत अतिघोरदुःखयोगकरणाभैर्नृण्यं चावर्जनीयमिति शक्यमानं प्रत्युक्तं भूतेषा इति, अयं भावः एवं स्रष्टृपि न वैषम्यादिविदोवप्रसक्तिः सर्वभूतानां तत्तत्कर्मानुसारेण नियन्तृत्वाद्विषमसृष्टेः सुखदुःखादेश्च देवादिभ्यः प्रकर्मसापेक्षत्वादिति भावः तथा च भूतिः “साधुकारी साधुभवति पापकारी पापोभवति पुण्यः पुण्येन कर्मणाभवति पापः पापेन कर्मणा” इति तथाचोक्तं भगवता पराशरण्यापि देवादिभै-

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

खिद्ये हेतुः सृज्यानां क्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तिरवेति—

“निमित्तमात्रमेवामौ सृज्यानां संगकर्मणि ।

प्रधानकरणाभिना यतो वै सृज्यशक्तयः ॥

निमित्तमात्रमुक्तं वै नान्यत्किञ्चिदप्यन्ये ।

नीयते नपतां भेषु स्वशक्त्या घन्तुमस्तुताम्” इति ॥

स्वशक्त्या स्वकर्मणैश्च घन्तु क्षेत्रज्ञयस्तु घन्तुनां देवादिवस्तुतां प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

किञ्च देहस्य जन्ममरणादिसंज्ञावत्त्वात्पुरुषार्थस्वरूपत्वादात्मनस्तु तद्विपरीतस्वभावत्वाच्च न देहस्य स्वप्रयुक्तशोकाः कार्ये इत्याहृतः—देहंनति । हे राजन् ! देहिनो जीवस्य देहः देहेन पितृशरीरेण देहान्मातृशरीरात्प्रजापते यथा बीजादेव भूमौ निर्दिष्टाद्बीजान्तरं जायते तद्वत् ‘देहउपचये’ इति धातुपाठात्पुरुषार्थकारिदेहात्निर्दिष्टा देहशब्द उपचयापचयादिवद्भाषाविकारवद्भाषकः प्रयुक्तः तस्य तत्स्वाभाव्यसूचनाय एवं चाग्नेरौषधं प्रतीथ जलस्य शैत्यप्रतीथ देहस्य मृतिप्रति शोको मुपेति भावः आत्मनो देहानिपरीताकारत्वंमुक्तं देहार्थं इव शाश्वत इति देही जीवः शाश्वतः नित्यः सनतैकरूपश्चात्पचार्थः पुरुषार्थरूपः आनन्दरूपः आनन्दो हि पुरुषार्थः । इति शब्द एवकारार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् पुरुषार्थरूप एवेत्यर्थः नित्यत्वसतैकरूपत्वानन्तरूपत्वादिस्वभावात्मानुशानं विहाय तद्विपरीतं देहं प्रत्यनुशोकां व्यर्थ इति भावः ॥ ७ ॥

देहिनो देहो जायते देहार्थः इव शाश्वत इति च नित्यसम्बन्धार्थकमरवर्धेनिप्रत्ययान्तेन जीवो निर्दिष्टः तत्र यद्यनन्तःतुःत्वाकरदेहमन्वभो जीवस्य नित्यभेदपुरुषार्थनित्यमन्वग्निनोऽप्यपुरुषार्थरूपतैव स्यान्न तु पुरुषार्थरूपत्वमिति शङ्कां निराकुर्वन्नागाहृतः—देहीनि । पूरा योयमविवेकः अगादिसिद्धो देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमरूपः परमार्थकर्ममूलकस्तेन कृतो देहदेहिविभागः न स्वरूपतः अयं देहोऽयं देहीनि विभाषणद्विने आत्मनि देवमनुष्यादिदेहप्रति सम्बन्ध्यमात्मा तदात्मनिस्त्वन्वयं देह इतिविभागः केवलदेहात्मादिभ्रममूलतः सञ्जात इत्यर्थः यथाऽवस्तुनि रजतत्वज्ञास्याभय-रजतःप्रतिभिन्ने शुत्वादिघन्तुनि इदं रजतमिति रजतत्वतदाभयव्यक्तार्थविभागः परमार्थसादृश्यादिदोषमूलकेन भ्रमेश कल्पितस्तद्वत् यद्यपि दृष्टान्ते रजतत्वतदाशयरूपजातिव्यक्त्युभयभिन्ने शुत्वाद्दो जातिव्यक्तिविभागः कल्पितः स च विभागः प्रतीतिमात्रविषयः न तु प्रमितिनिषयः अत एव नेदं रजतमिति तत्र वाच्यमुक्तिः द्वाष्टान्तिके तु देहं प्रत्याभयभूत एवात्मरूपे घन्तुनि देहदेहिविभागः स च प्रमितिनिषयश्च अत एव हि तत्र नायं देहः नायं देहीति पाश्चात्यवादीनादर्थं चेति दृष्टान्तद्वाष्टान्तिकयोर्विषयं तथाऽप्युभयत्र जातिव्यक्तिविभाग-देहदेहि-विभागयोर्विषयमूत्रकत्वस्य भ्रमकारणयोः सादृश्यकर्मणोः पारमार्थिकत्वस्य च सास्यादृष्टान्तद्वाष्टान्तिकमात्र उरपन्नः न हि दृष्टान्तद्वाष्टान्तिकमात्रे सर्वसाधर्म्यमपेक्षितम् अन्यथा तयो-इतादात्मापत्या दृष्टान्तद्वाष्टान्तिकमात्रस्यैव काव्यसङ्गतत्वापत्तेः

अविवेककृत इत्यनेनाविवेकं प्रति निमित्तभूते प्रययपापात्मके कर्मणि परमात्मोपासनेन निःशेषं निरस्ते सति तन्निमित्त-देहात्मभ्रमादेरपि निवृत्तावपुरुषार्थसम्बन्धात्मस्वरूपमनुभूतं भवतीति सूचितं यथा दृष्टान्ते सादृश्यस्य दोषत्वनिश्चयेन निवृत्तं भ्रमे जातिव्यक्तिविभागानर्हशुत्वादिवायात्स्यमनुभूतं भवति तद्वत् देहीति इति प्रत्ययो न कृत्ययोगेऽपि तु सम्बन्धमात्र इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदवर्तनावली ।

अत्र संसारो नित्यस्त्वुच्छेदो ज्ञानेनैव तदपि निरन्तरोपासित-तर्हीनारायणानुग्रहादुत्पद्यत इति एतत्सर्वं निरूपयतेऽस्मिन्-अध्याये तत्राङ्गिरोनात्वाचापस्य किं चक्रतुरित्याद्युक्तवामाह-अंशुक इति । मृतकोपास्ते शबसमीपे ॥ १ ॥

यमनु शोचति अयं तव कः स्यात्कीदृशी बन्धुः स्याद्वि-दावीं पुत्र इति आन्तिशेसर्दि चिरञ्छिच्छी पुराऽतीतकाले त्वमस्य बन्धुनां मध्ये कतमो बन्धुः पिता मातुषो वा सहो-द्वो वा अतः परं पश्यति काले च कतमो बन्धुरिति शेषः अथवा पूर्वापरकालयोस्तव कतम इति योज्यं यथा पूर्वोत्तर-काले युवयोर्न कोपि सम्बन्धस्तद्येदानीमपि आन्तिमन्तरेयेत्यतः शोको न कार्य इति भावः ॥ २ ॥

ननु, तर्हीदं सर्वं मायाकल्पितमस्तिवति तत्राह—यथेति । यथा बालुकाः सिकताः स्रोतोवेगेन नदीप्रवाहवेगेन प्रवाप्ति संघात्येकत्र संयुज्य राशीभवन्ति तथा ‘कलहाने’ इति धातोः कालेन ज्ञानमूर्तिना देहिनः संयुज्यन्ते सम्बन्धान्ते ‘कलहाने’ इति धातोः कालेन संहारमूर्तिना विद्युज्यन्ते ॥ ३ ॥

ननु, त्यक्देहाः पुनर्देहान्तरमाप्नुवन्ति इत शून्यतां आहो-स्त्रिनिवृत्तिबलव्यामवस्थामिति तत्राह—यथेति । धानासु बी-जेषु अङ्कुरादिसमृद्ध्या परिपक्वेषु ससु ततो धानान्तराणि बीजानि कश्चित् भवन्ति कश्चित् प्रतिबन्धात् भवन्ति यथा, तथाभूतेष्वपि ईशमायया नारायणेच्छया चोदितानि प्रेरितानि पुत्रादिव्य-वहारयोग्यतयोत्पद्यन्ते । कश्चिज्जनादिव्यव्ययकर्मप्रतिबन्धानि बीजानि अङ्कुरादिकार्ये न जनयन्ति यथा, तथा ज्ञानाग्निमूर्ति-तसंसारबीजानि भूतानि पुनरावृत्तिशून्यायत्नां मुक्तिबलव्यामा-प्तानि नोत्पद्यन्त इतीमं विद्योषं वा इत्यनेन दर्शयति ॥ ४ ॥

इतोपि पुत्राद्यात्मना सम्बन्धः एवमित्याह—यथमिति अस्मिन् स्वप्ने एव मुख्यकाव्यत्वम् अन्वयोः स्वप्नयोः यथा नास्ति । देहनाष्टात् । तथा प्रकृतेरपीति भावः । ननु, देहनाष्टाना-शाश्वतां सदा मुख्यकारत्वाभावश्चेत्सर्दि सर्वदा मुख्यकाव्यत्वं कस्येति तत्राह - जन्ममूल्योरिति । जन्ममूल्योः पूर्वापरकाव्यो-र्भवा सुष्ट्यादिकं करोति तथाऽपुनाप्येवमेवेति, अनेन इरेरेक-देहेन सदात्मनश्चतुर्पवर्धितम् अस्य चैतन्मसदात्तरेपि देहस्य नास्तीति विशेष इत्याभिप्रायः “देहस्य सर्वथा नाद्याहनाद्या-तनस्यत्” इति स्मृतेः ॥ ५ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

केनोद्भूतैर्भूतैरिति तत्राह-भ्रातृमिति । भूतानि स्वयमेव सृजन्तीति किं न स्वादिति तत्राह - अस्मत्प्रैरिति । न आर्थायीं सृजत्ययम् अनपेक्ष इति । अथास्मात्सर्जनात्प्रयोजनापेक्षा न स्वात्कथं तर्हि सृजन् प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्त्यदर्शनादित्यत्राह--बाधवदिति । यथा बाधः प्रीडनं क्रीडति तथा "लोकवस्तु लीला कैवलयम्" इति सूत्रात् ॥ ६ ॥

भूतैरुपकरणीश्वरः कथं सृजतीत्यतस्त्वं प्रकारं दर्शयति-- देहेनेति । पितृदेहेन संयुक्तात्मातुर्देहादेहेन उत्पत्त्यमानस्य पुत्रत्व-क्षणात्कीवस्य देहोऽभिजायते न तु चेतनः तस्य नित्यत्वात् । 'विद् उपचये' इति धातोः देहशब्दोपलक्षितपूर्वकर्मणा फलदानाय-श्वरप्रेरितेन देहिनेनः पितृमातृशब्दवाच्यस्य देहादुपादानभूना-देहः पुत्रस्येति शेष इति वा अभीत्युपसर्गोक्तानेकमुखपरम्परा-सृष्टिमुपलक्षयति अत्र 'हृष्टान्तमाह--बीजादिति, बीजात्पनसादिवि-क्षणात्क्षतेजसादिसाधनसामग्रीसंबुनादङ्कुरास्थं वृक्षजीवशरीरं तेन सह जायते तस्मात्सुकृजलाघातसारात्पनसादिबीजात्तरमु-त्पद्यते तस्माच्चेति यथा कार्यपरम्परा नचैवमनस्य मूलका-यस्य प्रकृत्यात्मकत्वात् तथा पितृमातृविकारशुक्रशोणितसम्ब-न्धात्कलिषादिवक्ष्यं कार्यमभिमानी जीवेन सह जायते तस्मा-त्परिष्ठातावयवात्स्त्रीपुरुषभूनाद्वेन आदिकमेवा कार्यान्तरं जायत इत्यनेन क्रमेण भगवान् भूतैः सृष्टिं करोतीति स्थितिसंहारयोरे-वमूहं तद्दृष्टेश्वरेच्छावशादिति प्राणं "अथातो रेतमस्मृष्टिः" इति श्रुतेः तस्मात्सर्वाणि कार्याणि कानि चिदाहत्यात्मना नारा-यणायनानि कानिचित्परम्परया तथीनानि तत्रापि विशेषेण प्रमाणादवमन्तव्यः तदुक्तम्--

"नारायणायना देवा ऋष्याद्यास्तपरायणाः ।
ब्रह्माद्याः केचनैवं स्युः सिद्धो योग्यं सुखं लभेत्" ॥
अत्रापि कियन्त इतीयमाशङ्का च ।
"नत्र कोट्यस्तु देवानामृषीणां शतकोटयः ॥
नारायणायनाः सर्वे येकेचित्परायणाः" इति ॥

• एतद्वाक्यस्य सर्वस्य नारायणायनेण वक्तव्यत्वात् "मुक्ताना-मपि सिद्धानां नारायणपरायणः" (१) इत्यादौ नोदाहृतं उभ-यत्रापीदमेव प्रमाणादिति सन्तोष्यम् । ननु, देहनाशदेहिनाशे पुरुषार्थानुपपत्तिरत्राह-देहीति, देहदेहिनामेव्ये देही शाश्वतः अभि-मानमन्तरेण जन्मनाशरहिततया कालत्रयेत्येकप्रकारः कथमिव अर्थ इव मोक्षलक्षणापुरुषार्थ इव शब्दाथ इव वा तर्हि ब्रह्मसाम्यमायात-मित्यस्याप्येतदेवोत्तरं देहार्थः जीवाख्यः पदार्थः शाश्वत इव नित्य इव "प्रवृत्तं कर्म च कालञ्च" इत्यादिः जीवनित्यत्वस्य भीनारायणा-धीनरेवोपपत्तिरित्यत्राहरेव निरुपपत्तिरित्यस्यमतस्तयोर्न साम्य-मित्यर्थः केचिदेवं व्याचक्षते अर्थः नरत्वादिजातिमात्रमिष-यथा जातेर्नित्यत्वं तथा जीवस्यापीत्येतद्विपर्ययं "कुतो भस्मत्व-भासस्य नरत्वं पुनरिभ्यते" इति वचनात् तत्तत्राहरेवैतत्तत्राद्येन नाशसम्भवात्कालानुपपत्तेः ॥ ७ ॥

(१) एतत्स्कन्धीयचतुर्दशव्याख्यपञ्चमश्लोकोपम ।

कृशोऽं स्थूलोहमित्यभेदानुभवाद्देहिनो नित्यत्वं देहस्या-नित्यत्वमित्ययं विशेषः कथं घटत इति तत्राह--देहेति । अवि-धेककृतोऽज्ञाननिर्मितः नवायमाधुनिकः शुक्तिरजतवदित्यत उक्तं पुरेति पुरा पुरातनः अनादिमानित्यर्थः अनेन ज्ञानेना-ज्ञाने नष्ट उक्तविशेषो घटन इत्युक्तं भवति अत्र हृष्टान्तमाह--जातीति, यथा गवादिवस्तुनि गोत्वगवादिपिण्डानां विभागो भेदः कणादादीनामज्ञानेन कल्पितः न तु वास्तवः अज्ञानकृत-त्वमात्रे हृष्टान्तोयं तस्माद्देहाभेदस्ये अपयोजक इति कणादा-दीनामपि तमोयोग्यत्वप्रकटनाय तस्मादाहर्षणं वस्तुनि हरी गोपाश्वत्वादिजानिव्यक्तिविभागो यथा कल्पितः आरोपितस्त-थेति वा ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृत क्रमसम्बन्धः ।

शुद्धात्मनो वस्तुतो देहित्वं नास्ति ततो नच तस्य देह इत्येवम् । तत्र हृष्टान्तः यथा न वस्तुनि सर्वकारणं परमात्मानं जातिव्यक्ति-विभाग इति ॥ १-६ ॥

भीमद्विभनाथनक्रवर्षिकृतसाराधर्शनी ।

अथ पञ्चदशे भूपमुहधार मुनिप्रथम ।
शोकान्मन्त्रमूपदेष्टुं नारदः किञ्चिद्वर्ष्यात् ॥ १ ॥
अयं नच को भवेत् पुत्र इति चेत् मत्स्यं स्वमप्यस्य फलमः पितेति चेत् तत्राह, पुरा सृष्टीं पूर्वजन्मानि किंवा इदानीं किंवा अतःपरं भाविनि जन्मनोत्वर्थः च पूर्वजन्मानि पुत्रादि-रूपेण संयुक्ता आसन् त एव मरणे ततो त्रियुक्ताः सन्तः वस्तुमानजन्मानि कदाचित् तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति ते जन्मान्तरं तस्यैवान्यस्य वा कलत्रादयः अश्रुमिन्नादयो वा भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

तमेवार्थं प्रकटयति--यथेति । श्रोतसः प्रधाहस्य योगेन वालुका यथा प्रयान्ति त्रियुज्यन्ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा काल-धेनेन देहिनो जीवा अपि ॥ ३ ॥

नृबहमस्य पिना वा पुत्रो वा एतस्मिन् जन्मानिभ्यस्मिन्जन्मनि अवामि न भवानि धेत्यादि जिज्ञासया सम्प्रत्यलमेव किमस्य सुरम-प्रेमास्पदस्य विच्छेददुःखमहं केनापराधेनानुभवामि तदवृत्तामिति चेन्नान्न कोऽप्यपराधः किमत्र काल एव कारणाभित्याहनुः यथेति, तदप्येतावन्तं कालं मम पुत्रोनाभूत् पार्श्वके जातो मृत इति महदुःखमिति चेत्तत्राहनुः धानासु येषु धाना यथान्तराणि भवन्ति कदाचिन्न भवन्ति नश्यन्ति च एवभूतानि पुत्रादीनि भूतेषु वित्रादिषु । अतो यवानां अन्य जनकस्येपि यथा पितृ-पुत्रादिभावो नास्ति एवमत्रापि न शोकः कार्य इति भावः 'धाना ब्रह्मयवे स्त्रियः' इत्यभिधानात् । इत्येव यथा धानासु ब्रह्मयवेषु धाना न भवन्ति, एवभूतेषु ईदृशेषु भवन्तिषु अपत्यजन-काहृदरहितेषु भूतानि अपत्यानि न भवन्ति किन्तु हे ईश !

भीमद्विभवाद्यकवर्षिकृतसाराधर्षिर्नि ।

राजन् ! मायया प्रेरितानि भवन्ति चेत्यहमङ्गिरा एव त्वत्प्रबोधार्थं
मायया त्वत्पुत्रोऽभूवमिति भावः ॥ ४ ॥

शोचनीयञ्चेत् न केवलं मृतः पुत्र एव अपि तु द्वारामात्य-
स्यजनादयः सर्वे वर्षमाना अपि शोच्या एवेत्याहनुः—वयञ्चेति ।
तुल्यकाला एककालस्थिता जन्मनः प्राक् मृत्याः पश्चाच्च यथा
न सन्ति एवमधुनापि न सन्ति न ह्यत्रैककालिकं वस्तु वस्तुत्व-
मुच्यते नञ्चास्तव वस्तु भव्यैर्गणनायामुपादीयते इत्यत-
स्तत् सत्यमप्यसत्यायमानमवेति भावः ॥ ५ ॥

नच मयायं पुत्रो जनिनः केनाप्यलक्ष्मिनेन दारुणेनायं नाशित
इति स्वस्मिन् जनकत्वलक्षणां गुणः परस्मिस्तु नाशकत्व-
लक्षणां दोषप्रसङ्गीय इत्याहनुः । भूतैः पित्रादिभिः सृजति—
राजाद्विभिरवति, सर्पादिभिर्हन्ति आत्मसृष्टिरिति पित्रादीनामिभ्वर-
सृष्ट्वादीश्वराधीनत्वाच्चेत्यर्थः । ननु, पूर्वकामस्येश्वरस्य किं सृ-
ष्ट्वादिभिस्तत्राह—अनपेक्षांऽपि याजवल्लीलया करोतीति ॥ ६ ॥

सत्यमुक्तमीश्वरसृष्टेन पित्रा मया जनिनः पुत्रोऽयं मृत
इत्यतः शोचामीति तत्राहनुः—देहेन पितुर्देहेन देहिनः पुत्रस्य
देहो मातुर्देहादभिजायते यथा बीजादेव वीजं जायते अतस्त्वया
जनिनस्य पुत्रदेहस्य तथाप्र एव वर्त्तमानत्वात् त्वं कथमधुना
शोचामीति भावः । नन्वत्र संप्रति देहि जीवात्मा नास्तीति
शोचामीति तत्राहनुः, देहि जीवोनाम अर्थस्तु शाश्वत एव
न स त्वया जनिन इति तेन सह न कापि ने सभ्यन्धोऽ-
स्तीति भावः ॥ ७ ॥

ननु, नश्वरदेहप्रतियोगित्वात् देहापि न शाश्वतः स्यात्तत्रा-
हनुः । देहदेहिभोरयं परस्पर प्रतियोगि विभागः पुरा अनादिः
अविचेककृतः अज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तविशेषः
तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः परस्परपेक्षसिद्धित्वे-
नानिरूप्यत्वात् ॥ ८ ॥ ६ ॥

भीमच्छुकदेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीनारदाङ्गिरोग्यां यथोपदेशो राजानं प्रतिकृतस्तथोच्यते—
ऊचतुरिति पञ्चदशेन ॥ २ ॥

भवान् यमनुशोचति सोयम् पुरा सृष्टौ पूर्वजन्मनि इदा-
नीं वर्त्तमाने जन्मनि अतःपरं भावस्ये जन्मनि च तव कः
स्यात्पञ्चास्य कतमः नायं तव कोपि न त्वं चास्य कतमो
पीत्यर्थः । पितृपुत्रादिसम्बन्धस्यानियतत्वादास्विरत्वाच्च ॥ २ ॥

यथा ज्ञानसः प्रवाहस्य वेगेन बालुकाः प्रथीमिन् विशुज्य-
न्ते ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा देहिनः पितृपुत्रादयः कालेन
कर्मफलदमगवच्छिन्नभूतकालवेगेन विशुज्यन्ते संयुज्यन्ते च ॥ ३ ॥

धानासृपादानभनेष्वन्नबीजेषु यथा तत्तज्जातिगुणादियुक्ता
धाना अन्नानि भवन्ति च तथेश्वर मायया वयुनेन सङ्कल्पेन
तत्तज्जातकर्मनिर्माणानि भवेय पित्रादिय भतान्यपत्यानि अन्नानि

न भवन्ति च पितृपुत्रादिसम्बन्धो नित्योऽनास्त्यतो मम पुत्रो
मृत इति शोकोऽमुक्त इति भावः ॥ ४ ॥

किञ्च सर्वभूतेषु शरीरस्यानित्यत्वेपि प्रकृतिरूपेणानित्यत्वे
जीवस्य तु सर्वथा नित्यत्वमेवेति वस्तुनाशाभावाच्छोकोऽमुक्त-
इत्याहनुः वयं च त्वं चेमे तुल्यकालाश्चराचराः सर्वे यथा-
अधुना सद्रूपाः भवन्ति एवं जन्मनः प्राक् नासद् अपि तु
आसन्नेव मृत्याः पश्चात् भविष्यत्यपि तु भविष्यत्येव-
त्वयः “सदेव सौम्येदमप्र आसीत्” ।

नन्वेवाहं जातु नासं न त्वं मेने जनाधिपाः ।

नचैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्” ॥

इत्यादि श्रुतस्मृतयोप्यत्रानुसन्धेयाः ॥ ५ ॥

पाञ्चभौतिकेभ्यो भूतेभ्यो चराचरेभ्यो भूतानि चराचराणि
भगवान् सृजति अयति हन्ति च बालघत निरहङ्गुरः ॥ ६ ॥

देहिनः पुत्रदेहगतस्य जीवस्य देहेन पितृदेहेन देहान्मातृ-
देहात् देह एव जायते देहो जीवस्तु शाश्वतो ध्रुवः अर्थ एव
सर्वशास्त्रार्थभूतपरमात्मैव ॥ ७ ॥

नन्वेवं भूतो देहिदेहविभागबोधः “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादि
श्रुतिप्रामाण्यात् शोकसागरनिस्तारको मम कुतो न प्रागासी-
द्ब्रूहनुः—पुरा उपदेशात्मात् देहिदेहविभागबोधत् पूर्वमयं देहि-
देहविभागः अविचेकनाऽबाधेन कृतः छिन्नः ‘कृनिच्छेदे’ यथा
वस्तुनि पदार्थं मनुष्यादौ कल्पितः प्रजापतिना रचितः सत्योर-
पि जातिव्यक्तः मनुष्यत्वतदाश्रयव्यक्तोर्विभागोयं पुरा मनुष्य-
त्वतदाश्रयव्यक्तोर्बोधत्पूर्वं अविचेकनाबाधेन छिन्नो भवति
तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

माया टीका ।

भीरुकिमयोरमयां जयति ॥

श्री शुकउवाच ॥

अंगिरा और नारद यह दोनों ऋषि शोक से ड्यात
और उस मृतक बालक के समीप पड़े हुये राजा को अंध
वाणी से बोध कराने लगे ॥ १ ॥

हे राजेन्द्र ! जिसका तुम शोच करते हो इस सृष्टि
में यह पूर्व में तथा इस समय में और इस से आगे
तुमारा कौन होता है, और तुम इसके कौन होते हो ॥ २ ॥

जैसे प्रवाह के वेग से बालू मिलती है और अलग
होजाती है, उसी प्रकार काल के वेग से जीव भी संयोग
और वियोग को प्राप्त हुमा करते हैं ॥ ३ ॥

जैसे अनादिक बीज से बीज होता है किसी समय नहीं
भी होता, ऐसे ही ईश्वर की माया से प्रेरित प्राणियों के
पुत्रादि रूप प्राण होते हैं, कभी नहीं भी होते ॥ ४ ॥

इस तम और वर्त्तमान समय में जो चराचर प्राणि हैं

श्रीशुक उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ।
प्रमूज्य पाणिना वक्रमाधिम्बानमभाषत ॥ ९ ॥

राजोवाच ।

कौ युवां ज्ञानसम्पन्नौ महिष्ठौ च महीयताम् ।
अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ ॥ १० ॥
चरन्ति ह्यवनौ कामं ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः ।
मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिङ्गिनः ॥ ११ ॥
कुमारो नारद ऋभुरङ्गिरा देवलोऽसितः ।
अपान्तरतमो व्यासो मार्कण्डेयोऽथ गौतमः ॥ १२ ॥
वसिष्ठो भगवान् रामः कपिलो वादरायणिः ।
दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकण्यस्तथाऽरुणिः ॥ १३ ॥
रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः स पतञ्जलिः ।
ऋषिर्वेदशिरा बोधयो मुनिः पञ्चशिरास्तथा ॥ १४ ॥
हिरण्यनाभः कौसल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः ।
एते परे च सिद्धेशाश्वरन्ति ज्ञानहंतवः ॥ १५ ॥
तस्माद्युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू ।
अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

ये जन्म और मरण के पहिले और पीछे जैसे न रहे इस समय में भी ऐसेही जानो ॥ ५ ॥

ईश्वर निरपेक्ष भी होकर बालक के तरह अपने मृजे हुजे अस्वतंत्र प्राणियों के द्वारा प्राणियों को सृजता है पालन करता है और संहार करता है ॥ ६ ॥

हे राजन् ! देही (पिता) के देह से माता के देह में यह पुत्र का देह उत्पन्न होता है, जैसे बीज से बीज उत्पन्न होता है । तिसमें भी देही (जीव) तो शाश्वत (नित्य) है ॥ ७ ॥

यह देह है और यह देही है इस प्रकार का विभाग (भेद) प्रथम अविभक्त से है जैसे घट पटादि वस्तुओं में जाति व्यक्ति का विभाग कल्पित है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

आधिम्बानं वक्रम ॥ ९ ॥ १० ॥

उन्मत्तयेव लिङ्गं वेपां ते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

मम प्रभू रक्षकौ बोधे समर्थावित वा अतो युवाभ्यां
ज्ञानदीपः प्रवर्त्यताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

एवमृषिभ्यां बोधितश्चित्रकेतुर्जातविभक्तः स्तानुवाचेत्याह मुनिः ।
एवमिति । द्विजयोर्द्विजोनारदयोऽक्तिभिरेवमाश्वासितः परि-
सात्विबतो राजा चित्रकेतुराधिना पुत्रयोकेन स्थानं ग्लानं वक्रं
पाणिना प्रमूज्य विद्योऽध्यामापतोवाच ॥ ९ ॥

तदेवाह—कौ इत्यादिना, ज्ञानदीप उदीर्यतामित्यग्नेन । ताव-
द्वस्तुपुष्टयेवौ तो युवां कौ इति पृच्छति—कपिति, ज्ञानसम्पन्नौ अत
एव पूज्यानामपि पूज्यौ युवांतावतकौ ? पश्यन्पि किं पृच्छसीत्यत्राह-

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवधूतेन भुद्रेण वेपथु गूढो तिरोधापितस्त्रवेधो इह समागतौ युधामन्यथा भुद्रस्यैतादृशज्ञावसम्पत्तिर्दुर्लभगति भावः ॥१०॥

"विष्णांभूतानि लोकानां मङ्गलाय चरन्ति हि" इत्युक्तरीत्या लोकानुग्रहायैवमेवावधूतवेधया ज्ञानिनश्चरन्तीत्याह - चरन्तीनि । ब्राह्मणा भगवद्भक्ता उन्मत्तस्यैव विद्धं येषां तादृशाः सन्तो प्राभ्युद्यन्ति विषयासक्तानां संसारिणां माहशानां बोधाय ज्ञानोत्पादनायावनां भूमौ कामं यथेच्छं चरन्ति हि यस्मान्भवतिप्रिया उत्तमसिद्धिर्न एव माहशां बोधाय चरन्त्यतो युवां कौ इति वान्वयः ॥११॥

ब्राह्मणाद्भगवत्प्रियानुन्मत्तसिद्धिर्ने चरत एव दर्शयति-कुमार इति चतुर्भिः । कुमारः सनत्कुमारः ॥ १२ ॥

रामो भार्गवः ॥ १३ ॥

दत्तो दत्तात्रेयः स प्रसिद्धः पतञ्जलिर्माहात्मनिर्भरहाजः मुनिरुच्यते वेदांशरोच्यते इत्यत्र सन्धिरार्यः वेदांशरो बोध्य इति पाठे बोधस्य गोत्रापत्यं बोध्यः आङ्गिरसः "कपिबोधो-दाङ्गिरसे" इति यत्र ॥ १४ ॥

एतं कुमारादयः तथा उपरं च ज्ञानमेव सम्पद्येयां ते सिद्धेशाश्चरन्ति ॥ १५ ॥

युवां यो कौचिद्धा भवेत् तावद्यद्यस्माद्युवां प्रभू माहशस्य बोधो-त्पादने दत्तो तस्माद्युवाङ्गुषां मम ज्ञानमेव दीपः स उदीर्यतां हीयतामित्यर्थः कथम्भूतः अन्धे तमस्यज्ञानरूपे मग्नस्यात एव मूर्खेभ्यः अत एव प्राभ्युपगोः प्राप्ते भवो प्राप्सो नरः स एव पशुस्तस्य ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देहदेहाविभागप्रतीतेरनुभवात्कथं नानात्वादिप्रतीतिभ्रान्तिरित्यत्र आह—नानात्वमिति । अनङ्गर्गोः यो जीवस्तस्माद्भवस्य देहस्य धर्मः सुरो नरो हमित्यादिनानात्वाद्यो द्रष्टृजीवस्य विद्यमाना इति भ्रान्तिः क्रियाफलमिति देतुगर्भविशेष्यां कर्मफलत्वात् भ्रान्तिना दाहास्येन्धनस्य विक्रयाः वृद्धिभ्रयादिविकारा अभ्रंति भ्रान्तिः भ्रान्तिरन्धनसमृद्धौ समृद्धौऽभिन्तध्रासे स्त्रीणा इत्यादयो द्रष्टृर्ज्ञानिनो हरेरतज्जमां इत्येव भ्रान्ति "नहि द्रष्टृर्दृष्टेर्भिरिखोपो विद्यते" इति श्रुतेर्नैवदर्शनभ्रान्तमने न देहि-देहभेदे प्रमाणासक्तं भवतीति वा ॥ ६ ॥

इदमेव विवृणोति । त इम इति । ये ये प्रत्यक्षादि-प्रमाणासिद्धा जन्मनाशादयस्त इमे जीवस्य देहसंयोगादात्मनि जीवे मनासि वा भ्रान्ति कुतोऽसद्गहाद्देहोहमित्याभिमानात् अत्रो दाहरणमाह—स्वप्न इति जाग्रदृष्टसर्वस्याप्रादिसंस्कारवशात्स्वप्नेपि यथा तद्दर्शनात्सर्वे भयमित्याद्यनर्थजातं भवति तथाऽना-दिफालीनामिच्छाभिमानादनर्थकरः संसारः स्यादिति यद्यस्मा-

त्स्मात्सिद्धयुपायमाह—नान्यदिति, अन्यदुत्तर्यकरणां न ध्याये-दित्यन्वयः ननु, शुक्तिकाधिष्ठाने रजतं यथा प्रतीयते तथा जन्मादिकं किमधिष्ठानमित्येतां मन्दाशङ्कानां वा परिहरति—त इति आत्माधिष्ठानं शुक्तिरजतवज्जन्मादिकं मिथ्याभूतं भवेदित्यतः स्वप्न पदार्थानामर्थक्रियाकारित्वाद्यथासत्यत्वमङ्गीकर्तव्यं तथा जन्मादी-नामित्यभिप्रेत्याह—स्वप्न इति, अन्यद्देहात्मत्वम् ॥ १० ॥

अनन्यध्यानफलं सदृष्टान्तमुपपादयति—प्रसुप्तेति । प्रकषेण-सुप्तस्य प्रकषेणसुप्तेर्भरणापरपर्यायत्वात्सिद्धयर्थे जीवतोपीति भूतप्राणस्यापि ज्ञानपूर्वं बाह्यमवृत्तिश्चैतस्य पुरुषस्यानहम्मानो-हात्मत्वादिभ्रान्तिज्ञानराहित्याद्यथा घोरा संभृतिर्न भाति तद्-त्वा विमुक्तस्य सा न भाति । कुतः ? विमुक्ताहम्भावबुद्धित्वाद्ने-नानन्यध्यानेन कैवलयप्राप्तिः सूचिता भवतीति ॥ ११ ॥

फलितमाह—नस्मादिति । यतोऽनहम्मानिनो घोरसंसारहा-निरन्वयस्य तद्भावश्च तस्मादन्यत्पुत्रादिकं मनोमात्रं मनोगतरा-गद्वेषजनितपुण्यपापनिमित्तम् एतदुक्तं भवति अहम्मानेन मनसो रागद्वेषो स्यातां तयोः पुण्यपापे भवतः ताङ्गुषां च पुत्रादि-कमुत्पद्यते "मनसो द्वेषरायाङ्गुषां पुण्यपापसमुद्भवः । पुत्रादिपुण्य-पापाङ्गुषां तस्मात्सर्वमनो भवम्" इति चचनात् अनेन पुत्रा-दीर्घांयुष्यादिकं पुण्यपापानिमित्तं भवतीति सूचितमिति ननु, तदस्तु ततः किं प्रकृत इति तत्राह—जहीति । तद्वन्ननोपायमाह— वासुदेव इति आत्मनि विम्बभूते देहात्मनरेवेपि तद्देहगतदुःखा-द्यस्वप्ने समर्थे इति द्योतनायेच्चर इति मनोधरिण्योत्पन्नत-त्प्रसादोद्भूतज्ञानाभिना तमोऽहम्मतत्वाद्यन्तं निर्मुक्तयेत्यर्थः ॥१२॥

आधिना ज्ञानम् ॥ १३ ॥

अवधूतेन वेपथु धूषिकृपिताकारण ॥ १४ ॥

उन्मत्तस्य क्षिगमेवामस्तीति तथा ॥ १५ ॥

मार्कण्डेयगीतमयोर्मध्येऽन्यो नास्तीति द्योतनावाधशब्दः ॥१६॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अवधूतेन वेपथुनि निजाच्छादनार्थं तदाकृतत्वात् ॥ १० ॥
भगवतो विशेषतो भक्तवरसलस्य सामान्यतोपि ब्रह्मण्यद्वेषस्य पियाः ॥ ११ ॥

कुमार इति चतुष्कं । व्यासवाद्राययदीनां तदानीमनाधि-भूतानामपि गणना शास्त्रदृष्टयेति ॥ १२—१७ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराखण्डिनी ।

अवधूतेन वेपथोति स्वगोपनार्थं ताङ्गुषां तथा कृतत्वात् ॥ १०—१७ ॥

(नानात्वजन्मनाशशक्तयो वृद्धिःक्रियाफलम् ।
 द्रुमुभ्रभान्त्यतद्धर्मापथाग्नेर्दाहविक्रियाः ॥ ० ॥
 तद्भेदेहसंयोगादात्मन्याभान्त्यसद्गृहात् ।
 स्वप्नपथा तथानान्यद्वयापेत्सर्वम्भयञ्चयत् ॥ ० ॥
 प्रसुप्तस्थानहम्मानात्राघोरा भाति संसृतिः ।
 जीवतोपियथातद्द्विमुक्तस्थानहम्मतः ॥ ० ॥
 तस्मादन्यन्ममोमात्रजह्यहम्ममतातमः ।
 वासुदेवे भगवति मनो धेह्यात्मनीश्वरे ॥ ० ॥)

अङ्गिरा उवाच ।

अहं ते पुत्रकामस्य पुत्रदोऽस्म्यङ्गिरा नृप ! ।
 एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नारदो भगवानृषिः ॥ १७ ॥
 इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दुस्तरे ।
 अतदर्हमनुस्मृत्य महापुरुषगोचरम् ॥ १८ ॥
 अत्रुप्रहाय भवतः प्राप्तावावामिह प्रभो ! ।
 ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हति ॥ १९ ॥

• श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आम्बासितः प्रतिबोधितः आधिष्ठानं चक्रं पाणिना प्रमृ-
 ज्याभाषत ॥ ६ ॥

महिष्ठावतिमहात्मौ ॥ १० ॥

उत्सृज्यतेषु विद्मं भाषयन्निर्गहं येषां ते कामं वयेष्टम ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

• मम प्रभू हानोपदेशेन संसाराद्भक्तौ अतो पुत्रार्थं ज्ञान-
 मेष दीपः अज्ञाननाशक उदीर्घतामुदीच्यताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकउवाच ॥

राजा विद्वक्तेन इस प्रकार के ब्राह्मणों के बचनों से
 आम्बासित को प्राप्त होकर मनकी व्यथा से मखिन मुक्त
 को हाथ से पोंछ कर बोला ॥ ६ ॥

राजोवाच ॥

ज्ञान से पूर्ण और बड़ों में बड़े आप दोनों सबभूत
 के बीच में छिपे हुए कौन वहाँ जाये हैं ॥ १० ॥

हमारे सहस्र ग्राम्य बुद्धियों को ज्ञान देने के लिये उन्मत्त
 के चिन्ह को धारण कर भगवत्प्रिय ब्राह्मण लोग पृथिवी
 में बिचरतेही रहते हैं ॥ ११ ॥

सप्तकुमार नारद ऋषु अंगिरा देवल अक्षित अपान्तरतम
 व्यास मार्कण्डेय और गौतम ॥ १२ ॥

अक्षिष्ठ भगवाद् परशुरामजी कपिलदेव शुक्रदेव जी
 तुषांशा वाहवस्व्य जातुकश्यं और आरुणि ॥ १३ ॥

रोमश उवचन हस्तात्रेय आसुरि पतंजलि और वेदधिरा-
 ऋषि तथा पञ्चधिरा मुनि ॥ १४ ॥

हिरण्यनाभ कौशल्य श्रुतदेव क्रतुध्वज ये सप्त और भी
 बहुत से ज्ञान के हेतु (देनेवाले) सिद्धेश्वर बिचरतेहै ॥ १५ ॥

तिसी से आप दोनों समर्थ हो अज्ञान रूप अन्धकार
 में डूबा हुआ मूढबुद्धि ग्राम्य पशु जैसे मुँहको ज्ञान रूप
 दीपक का प्रकाश कीजिये ॥ १६ ॥

श्रीधरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

महापुरुषगोचरं हरिमर्कं त्वाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

* एते चत्वारःश्लोका विजयवन्धरीका अधिकतया विद्यन्ते येषां व्याख्याः १४४ श्लोके तथाद्विद्वाराश्लोकांश्च द्रष्टव्याः ।

तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ।
 ज्ञात्वान्याभिनिवेशं ते पुत्रमेव ददावहम् ॥ २० ॥
 अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते ।
 एवं दारा गृहा रायो विविधैश्वर्यसम्पदः ॥ २१ ॥
 शब्दादप्यथ विषयाश्रला राज्यविभूतयः ।
 मही राज्यं बलं कोशो भृत्यामात्याः सुहृज्जनाः ॥ २२ ॥
 सर्वेऽपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्तिदाः ।
 गन्धर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः ॥ २३ ॥
 दृश्यमाना विनार्येण न दृश्यन्ते मनोभवाः ।
 कर्मभिर्ध्यायतो नानाकर्माणि मनसोऽभवन् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तदैव यदा पूर्वमागतोऽस्मि ॥ २० ॥

रायः अर्थाः ॥ २१ ॥

बला अनित्याः किञ्च महिति ॥ २२ ॥

हे शूरसेन, इमे सर्वेऽपि शोकादिप्रदाः किञ्च आगमापयित्वेन गन्धर्वनगरतल्याः गन्धर्वनगरं ह्यकस्मादेव कृत्विद्यात्पयाति चेति प्रसिद्धं तदैवमनिरुत्वं शोकादिहेतुत्वआगमापयित्वञ्चोक्तं मिथ्यात्वमप्याह—स्वप्नमाया च मनोरथश्च यथा, तद्वत् ॥ २३ ॥

एते मनोभवाः मनोमात्रविजृम्भिताः भवन् हेतुः अर्थेन तात्त्विक-स्वरूपेण विनैव दृश्यमानाः, तत्कृतः ? यस्मात्तद्व्याप्तरे न दृश्यन्ते तान्त्रिकत्वे हि क्षणान्तरे बाधो न स्यात् अतो मनो-मात्रविजृम्भितत्वेन अप्रादिवर्गिमध्याभूता इत्यर्थः । नश्येते पुण्या-पुण्यकृत इति भीमांसकाः प्राहुस्तत्कृतो मनोभवत्वं ? तत्राह कर्मभिः कर्मवासनाभिरर्थान् ध्यायतः पुंसो मनस एव निमित्तात्कर्मण्यभवन् पाठान्तरे कर्म ईग्लिततममिध्यायत इत्यर्थः कर्मणोऽपि मनोभवत्वात्तस्माद्वा अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुभावपि पृष्टौ तत्र तावदङ्गिरा अरजानौ स्वाग-मनप्रयोजनञ्च चक्षुःश्रवणयोर्धारायस्सुप्तदधति—अहन्त इत्यादि-नापक्षममाविशोत्यन्तेन । हे नृप ! पूर्वं पुत्रं कामवमानस्य तव पुत्रो योऽङ्गिराः सोहमस्मि एव द्वितीयस्त्वयं साक्षाद्भयः सुतो मगबाकारद ऋषिः ॥ १७ ॥

किमर्थमागतावित्यत्राह—इत्यमिति । पुत्रशोकेनेत्यं वृत्तरे

तमस्यज्ञाने मग्नमतर्हं शोकानर्हं महापुरुषगोचरं उत्कृष्टपुरुषै-रनुप्राप्तं त्वामनुस्मृत्य प्रत्नभिर्वाय भवतोऽनुप्राप्तं भवन्तमनु-गृहीतुमिह आवां प्राप्ता हे प्रभो ! ब्रह्मण्यः ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधु-र्माश्रयः तत्रापि मग्नज्जकः त्वारशोऽवसीदितुं दुःखितुं नार्हति ॥ १८ ॥ १९ ॥

यथा पूर्वमागतस्तथा त्वद्युहं प्रत्यागतोऽहं ते तुभ्यं परं ज्ञानं ददामि मग्नज्जकः इत्यत्रादिकर्मण्युक्तः आरब्धमग-नज्जकभोगः भक्तिभोगारम्भभूतायाः सत्सङ्गतेः कृतत्वाविति भावः तर्हि पूर्वमेव ज्ञानं किं नादवास्तत्राह—ज्ञात्वेति, मन्वा-भिनिवेशं पुत्राभिन्वायं ज्ञात्वा ते तुभ्यं पुत्रमेवाहं इदौ इत्त-वानासम् ॥ २० ॥

ननु, ममान्वाभिनिवेशे सत्यपि तस्य दुःखोदकतां ज्ञापयित्वा ज्ञानमेव किं न दत्तवानित्यपेक्षायांमिच्छितपुत्रप्रदानमन्तरेण दत्तमपि ज्ञानं न सुप्रतिष्ठितं भवति पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्यामनु-भूतसुखदुःखस्य तद्दृष्टान्तेनेतरेषामपि वैषयिकसुखानां सुखो-दकतामनुमन्यमानस्य । सञ्जातवैराग्यस्य तु दत्तं ज्ञानं सुप्रति-ष्ठितं भवतीत्यालोच्य न दत्तवानस्मीत्यभिप्रायतः । पुत्रदृष्टान्ते-नेतरेषामन्वन्ततो दुःखहेतुनासिद्ध्यति - अधुनेति । यथैव भवता पुत्रिणां तापोऽधुनानुभूयते एवं दारादयोपि सर्वे. हे शूरसेनज्ञ ! शोकमोहभयार्तिदास्सन्त एवानुभविष्यन्ते भव-नैव भवनेवेति पाठे अधुना भवतेव त्वयेव सर्वेषामेव पुत्रिणां तापोऽनुभूयते सर्वैरपि पुत्रिभिस्नापोनुभूयत इत्यर्थः यथा पुत्रः शोकमोहादिप्रदः तथा दारादयोपीत्यन्वयः तत्र आरामा विहार-वनानि विविधा ऐश्वर्यसम्पदः प्रशास्तृत्वप्रयुक्ताभोगोपकरणादि समृद्धयः ॥ २१ ॥

तथा हे राजन्, भोगाः शब्दादयो विषयाश्च विभूतयो ऽपि मादयः मही राज्यं राजः कर्मभावो वा राजवं वाजित्वं महान् राज्यं महीराजवं सार्वभौमत्वमित्यर्थः बलं वनुरङ्गयुक्तं कोशो धनसङ्घयः ॥ २२ ॥

श्रीमद्दीर्घवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वे चैते गन्धर्वनगरप्रस्थाः गन्धर्वनगरेण तुल्यं प्रस्थापयन्ते प्रसिध्यन्ते इति तथा गन्धर्वनगरोपमत्वेन प्रसिद्धाः गन्धर्वाणां हि नगरमावासस्थानं न निषतं तद्वदेनेप्यनियताश्च भ्रात्राः भ्रान्तिया इति यावत् प्रसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह-स्रप्रमायामनोरथा इति, स्रमे ये मायामनोरथाः मायाशब्द आश्चर्यवाची, आश्चर्यरूपा मनोरथाः सङ्कल्पविकल्पात्मकमनोविषयाः देशान्तरगमनराज्याभिवेकशिरश्चेदाद्यः तेष्वाश्चर्यभूता एव तत्तत्पुरुषानुभावत्वेन चाल्पकालानुभाव्यपुण्यपापप्रकर्मकर्मकल्पत्वेन चेश्वरसृष्टानां जापृद्वस्थानुभाव्यपरार्थेषु विज्ञानात्वात्स्र-पमायामनोरथवदित्या इत्यर्थः ईयास्तु विशेषः स्रप्रमायामनोरथाः तत्कल्पमात्रावस्थायिनः एते तु तदपेक्षया किञ्चिच्चिरकाळावस्थायिन इत्यनित्यत्वं तत्त्वं तत्तज्जीविकर्मानुसारेण सृष्ट्यं मनःप्रभवत्वं सुखमात्राहेतुत्वं चोभयत्राप्यवशिष्टम् ॥ २३ ॥

तदेवाह-इदमना इति । अर्थेन परमपुरुषार्थेन निरतिशयानन्दन विना इदमनाः न इदमने काक्षास्तरेष्वपि न इदमने जाप्रस्रप्नावस्थानुभाव्याः पदार्थाः मनोभवाश्च ननु, स्रानुपदार्था मनोभवा इति तु प्रयुक्तं तेषां यथास्य स्वप्नदृष्टः कर्मानुसारेण मनःसङ्कल्पविकल्पो करोति तदनुसारेणोश्चरसृष्टत्वेन मनोनिमित्तकर्ताज्ञाप्रदवस्थानुभाव्यानां तु पुत्रद्वारादीनां कथंमन-प्रभवत्वं ? तद्वाह-कर्मभिरिति कर्मभिरनादिवात्मनाकर्मैः कर्मभिरपार्थिव्यात्मनसा ध्यायतः पुंसस्तावत्कर्माणि मनसा अभवन् अनादिकर्मवासनावासितमनस्संयुक्तैरिन्द्रियैर्विषयान् ध्यायस्तावत्कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

पूर्वास्याहवल्क्योर्विशेषद्योतकश्च शब्दः ॥ १६ ॥ क ॥

यो महाभाष्यकर्ता स पतञ्जलिनाम्ना बोध्यः ॥ १६ ॥ ख ॥ ज्ञानहेतवो लोकानामिति शेषः "ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः" । "सिद्धेशा ज्ञानहेतवः" इत्येतैर्विशेषयोर्विशिष्टत्वस्य प्रतिपाद्यमानत्वात्तेषां सर्वेषां स्मरणं "नारायणपरा देवा अनुष्यास्तत्परायणाः" इत्यादिस्मृत्या अथाप्तरविशेषस्य ज्ञापमानत्वात् । नारायणपरा देवा इत्यादिवाक्यं मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायण इत्यत्र ब्राह्मणा भगवत्प्रिया इत्यत्र च प्रमाथार्थास्मिन्नाध्याये उदाहृतं ॥ अथ अस्मिन् अर्थे आश्रयते ब्रह्मणोवेति ब्राह्मणाः इति व्युत्पत्त्या देवद्वारा नारायणाद्यनर्थं स्रष्टं, योग्यसुखरक्ष-क्षेत्रयुग्मं सिद्धं, ते च किञ्चन इत्याद्यंकोजवकोट्यस्तु देवानां ऋषयः द्युतकोटयः, इत्यादिकावा परिहर्तव्या ॥ १६ ॥ ग. घ. ॥

युवां युवाश्याम् ॥ १७ ॥

महापुरुषगोचरं भक्तिस्मरणादिमत्त्वेन भीविष्णुविषयम् ॥ १८ ॥ नाश्रुत्वात्तुमर्षति पुत्रनिमित्तशोकेन नष्टो माम्भूदिति ॥ १९ ॥ तर्हि तदानीं पुत्रः किमिति इष्ट इति तत्राह-तदेति । तदा पूर्वागमनकाक्षे ज्ञानमेव ददामीति युद्धमागतोर्दं तथाप्या-

भिनिवेशं पुत्रविषयाग्रहं क्त्वा ते पुत्रं तुष्टं पुत्रमेवा ददामिदानीं ज्ञानं ददामीति शेषः ॥ २० ॥

इदानीं दातुमवसर इत्याह-अपुनेति । न केवलं पुत्रवतामेव तापः किन्तु दारादिमतामप्यविवाभूतोयमित्वाह - एवमिति ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

स्रप्रमायामनोरथवदित्यत्वेन इदमनाः प्रतीयमानाः अर्थेन पुरुषार्थव्यययोजनेन विना इदमने इति यां नियमः स नास्तीत्यध्याहृत्यान्वतइयं तथाहि, योग्यतानुसारेण कदाचित्पुरुषार्थ-हेतुत्वेन इदमनात्कदाचित्किति नियमात्कुना मनोभवाः मनसां भव उत्पत्तिर्षंते ते तथा तेन कल्पितत्वात्. एतदेव विदुषांति कर्मेति. निरन्तरं कर्म चिन्तयतः पुंसो मनसां मनःसांभाषा-नाकर्माणि निरयमानुपस्वर्गमुक्तियोग्यानि कर्माण्यभयन् भव-तीति चस्मात्तस्मात्तदनुसारेण दारादिषुंभवात्सदा पुरुषार्थहेतुत्वा-दिनियमां नास्तीति भावः ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगांस्त्रामिकृतकमसम्भवं ।

इथामिति युग्मकं । महापुरुषो गोचरांस्तुभय विषयो यस्य तम् । भगवद्भक्त इति पुण्यमेव तत्तद्भक्तभावेन मार्क-बीजोद्भात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

ददामि अदाक्यमित्यर्थः । पुनश्च ददामि अददामित्यर्थः तिक्रांतिङ्गा भवतीति छान्दसोऽत्र बद् ॥ २०-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतनारायणवर्धिनी ।

महापुरुषाः परमर्षयो भगवद्भक्ताश्च गोचराः मनोनेत्रादि-विषयाः यस्य तं अत एव ब्राह्मणार्थेषुप्रायस्तेष्विवाद्ब्राह्मणो भग-वद्भक्तश्चोक्तः न तु वस्तुतस्तदभक्त इत्यर्थः ॥ १८-१९ ॥

ददामि अदाक्यं पुनश्च इदानींत्वस्य अददामित्यर्थः । तिक्रां तिको भवति इति अस्मिन् ॥ २०-२२ ॥

तदेवं दारादीनामनित्यस्वमघास्तयवस्तुत्वं शोकादिहेतुत्व-मागमापावित्वश्लोकं । येन दारादिभ्यः अन्येऽपि शोकादिभया-र्तिवाः अर्थाः स्वप्नादुत्थास्तेनार्थिध्याभूता एवेत्याह । गन्ध-र्वेनि स्वप्नश्च मायाया इन्द्रजावं च मनोरथश्च ते तदुत्थाः पदार्थाः ॥ २३ ॥

अर्थेन व्याजस्पर्षादिना विनैव इदमनाः स्वप्नादिभङ्गे मति न इदमने तदेवं दाराद्योऽनास्तववस्तुभूताः स्वप्नादपोऽवस्तु-भूताश्च सर्वे मनोभवाः मनोवासना जग्यत्वात्मनोभवाः मनो-भवत्वमेवाह कर्ममिः, कर्मवासनाभिरर्थान् ध्यायतः पुंसां मनसएव निमित्तत्वात् कर्माण्यभयन् कर्मभिर्ध्यायत इति पाठे कर्म इंसिततममभिषयावत इत्यर्थः । कर्मसांश्रिण मनो-भवत्वात्तस्मात्त्या अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः ॥ २४ ॥

अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञान क्रियात्मकः ।
 देहिनो विविधक्लेशसन्तापकदुदाहतः ॥ २५ ॥
 तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः ।
 द्वैतै ध्रुवार्थविश्रम्भं त्यजोपशममाविश ॥ २६ ॥
 (भोजनामनृपः स्वप्ने शत्रुप्रस्तान्नभोजनः ।
 दुःखन्दुर्विषहंप्राप्तः शोकमोहभयार्तिदम् ॥ ० ॥
 केचिद्विलुलुपुर्भोगानपरेऽवधिषुःश्रितान् ।
 पूर्ववैरप्रहैर्जाया अन्य आत्मशिरोहरन् ॥ ० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतर्हं शोकानर्हम् महापुरुषगोचरं विष्णुकृपाराष्ट्रविषयं
 पात्रमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पूर्वमपि ज्ञानमेव दानुमागतस्तव निर्धन्वं दद्या पुत्रं दत्तवानि
 त्याह-तर्हवेति । परं ज्ञानं ददामि अदान्यम् पुत्रं ददामि दत्त-
 वान् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

हे शूरसेन ! हमें सर्वेपि शोकादिप्रदा गन्धर्वनगरप्रख्याः ग-
 न्धर्वनगरवत् प्रख्यायन्ते इति तथा गन्धर्वनगरं गन्धर्वेच्छयेव
 काञ्चिदावाति अपयाति च न दृष्टजनेच्छामनुसरति तद्विभे
 ईश्वरेच्छामनुसरन्ति न दृष्टजनेच्छामिरयर्थः किञ्च स्वप्ने वा
 मायाः सुषमरूपाः विभूतयः मनोरथाश्च कर्मविशेषफलदानाय
 भगवतैव सृष्टाः शोकादिप्रदाः गन्धर्वनगरप्रख्याश्चेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

किञ्च जागरेपि मनोभवाः पुत्रफलत्रादिपदार्थाः अकस्मा-
 देव मनसि हर्षकाले शोकदाः रोदितव्यं हर्षदाः प्रसिद्धपुत्र-
 फलत्रादिविषयक्षणाः स्वप्नमायामनोरथविषयक्षणाश्चेत्परं प्रव-
 र्तिताः ते च केचिद्विष्टा अर्थेन प्रयोजनेन विनैव दृश्यमानाः
 मनसि प्रस्फुरमाणाः केचिद्विष्टाः नैव दृश्यन्ते अतस्तेपि शोका-
 दिप्रदाः गन्धर्वनगरप्रख्याश्चेति पूर्वशान्दयः किञ्च मनसा
 कर्मभिर्ध्यायतः एवं स्मृतिमेव कारिष्यामीति चिन्तयतः नाना-
 हितानि अहितानि मिभाषि च कर्मायवमवन् ताभ्यपि शोका-
 दिप्रदान्येव जानामीत्यर्थः मनसा इति पाठे मनसो निमित्त
 भूतार्त्तं अमवाञ्जित्यन्वयः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

॥ अङ्गिरा उवाच ॥

हे नृप ! पुत्र कामना वाले तेरे पुत्र का देने वाला मैं
 अङ्गिरा ऋषि हूँ । और वे दूसरे साक्षात् ब्रह्मा के पुत्र भग-
 वान नारद ऋषि हैं ॥ १७ ॥

हे प्रभो ! इस प्रकार पुत्र के शोक से दूसरे अन्धकार

में डूबे हुए और इस दुःख के अयोग्य एसे हरि भक्त तुम-
 को जानकर तुमारे ऊपर अनुग्रह करनेके लिये हम दोनों यहां
 प्राप्त हुये हैं क्योंकि ब्रह्मण्य भगवद्भक्त दुःख पानेके योग्य नहीं
 होते हैं ॥ १८—१९ ॥

जब हम पहिले तुमारे गृह आये रहे तब ज्ञान ही देने को
 आये रहे परञ्च तुमारी अन्य में आसक्ति देख कर उस
 समय हमने तुमका पुत्र ही दिया ॥ २० ॥

इस समय पुत्र वालों को जो दुःख होता है सो तुमही
 जानते ही । एसेही स्त्री गृह द्रव्य और नाना प्रकार के ऐश्वर्य
 और सम्पद, और शब्दादिक विषय, राज्य की विभूति, पृथि
 वी राज्य सेना कोश (खजाना) नौकर मंत्री और सुहृद-
 जग, हे शूरसेन ! ये सबही शोक मोह और भयके देने वाले
 है और गन्धर्व नगर के तुल्य, स्वप्न, माया और मनोरथ के
 तुल्य सब (अनित्य) और आगमापायी अर्थात् मिथ्याने विद्युत्ने
 वाले हैं ॥ २१—२३ ॥

और ये सब बिना अर्थ के देख पड़ते है और काबां-
 तर में नहीं देख पड़ते हैं क्योंकि ये सब मनके संकल्प से
 हुये हैं । और कर्म की वासना से ध्यान करने वाले पुरुष के
 मनही से कर्म भी हुये हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाषार्थटीपिका ।

तदेवं ममतास्पदानां पुत्रादीनां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्र
 देहस्तन्मन्वो मूढमित्याह—अर्थ इति । हीत्यवधारणे अर्थ द्रव्य-
 ज्ञानक्रियात्मकः अविभूताधिदेवास्वात्मरूपो देह एव देहिनो
 देहोऽहमिति मग्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान् क्लेशान्
 त्पार्त्तं करोतीति तथा ॥ २५ ॥

अस्येनाध्यमेय गतिं तस्वं ध्रुवोऽयमर्थ इति विश्रम्भं
 विश्वासं प्रत्यर्थं वा त्वज तत्तत्प्रोपशममाविश आशय ॥ २६ ॥

इत्थन्दुरन्तदुःखौघादुत्थितस्तदनुस्मरन् ।
तावद्भृशं सुनिर्विण्णो निर्जगाम ततो गृहात् ॥ ० ॥
दर्शयन्नात्मनात्मानं निःसङ्गः शान्तविग्रहः ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणं कुलायन्नाविदञ्चतम् ॥ ० ॥)

नारद उवाच ।

एतां मन्त्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम ।
यां धारयन्सत्तरात्रात् द्रष्टा सङ्कर्षणं प्रभुम् ॥ २७ ॥

यत्पादमूलमुपसृत्य नरेन्द्र ! पूर्वं शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य ।
सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महित्वं प्रापुर्भवानपि परं न चिरादुपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्याम्
संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्यानो
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका

अङ्गिरसोपदिष्टं तत्त्वं परमेश्वरप्रसादं विना न प्राप्नुवत्
इति तत्प्रसादाय मन्त्रविद्यां नारद उपदिशति—एतामिति । उप-
निषदं परं भयोऽस्यामित्युपनिषत् मन्त्र एवोपनिषदां प्रतीच्छ
गृहात् द्रष्टा द्रष्टव्यति भवान् ॥ २७ ॥

अनुषं च तदनधिकं च समानाधिकशून्यं परं महिमानं
प्रापुः उपैत्युपैष्यति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्तत्कर्मफलानुभवायास्य हेहिनः द्रष्टव्यज्ञानक्रियात्मकः
द्रष्टव्यं भूतपञ्चकं ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाः कर्मेन्द्रियाणि
एतदात्मकः एतत्सङ्घातरूपः अयं देहोस्यहेहिनः विविधक्लेशरूप-
सन्तापं करोतीति तथा क्लेशसन्तापशब्दौ वैषयिकसुखदुःखपरी वा
वैषयिकसुखस्वान्ततः क्लेशात्मकरवाप्तौ करोतीति विविधक्लेश
सन्तापकृद्बुद्धतः प्राप्त इति कथित इत्यर्थः प्रथममनादि-
वासनावासितेन मनसा विषयविस्तृता तथाच विषयज्ञानो-
पयुक्तानि पुण्यपापारामकानि कर्माणि कर्मण्यः क्लेशसन्तापकृदेहः
तेन च पूर्वजन्मकृतकर्मफलशब्दादिविषयमनुभवतः पुनर्विषयवि-
स्तृता पुनस्तया कर्मयोग्यत्वमिदं परिदृष्टिः वासनावासितमनो-
मुखिकेति सर्वे मनःप्रमथा इति भावः ॥ २५ ॥

तस्मात्पुत्रदारादीनां सर्वेषां स्वाप्रकल्पस्थान्मन्त्रेण विद्वेष-
रहितेन मनसा आत्मनः प्रत्यगारमणो गतिं स्वरूपं विसृष्ट्य
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणादिभिस्तत्त्वेन ज्ञानानन्दादिसंस्काररूपस्वभावत्वेन
परमात्मशरीरत्वेन च विसृष्ट्य कृते उक्तविषयप्रत्यगारम-
णतदेवमनुष्यादिभेदाभेदास्थिते शरीरे भ्रुवार्थविस्तृतं भ्रुवार्थं
आत्मा तद्विस्तृतमात्माभिमानं त्यज उपशमं धैर्यायमाधिश
धिरको भवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमङ्गिरसोऽप्याह तत्र विवेकाय चित्रकेतवे भगवाप्रारदो मन्त्र-
विद्यामुपदिष्टुस्तावत् तत् प्रभाषमाह—एतामिति । एतामुप-
दिष्टव्यायां मन्त्रोपनिषदं मन्त्ररूपामुपनिषदं प्रयतः समाहित-
चित्तस्त्वं मम उपदेश्यतो मत्तः प्रतीच्छ स्त्रीकुरु यां मन्त्रो-
पनिषदं धारयमायो भवान् सत्तरात्रावृद्धं भगवन्तं सङ्कर्षणं
द्रष्टा द्रष्टव्यति ॥ २७ ॥

सङ्कर्षणं विशिष्यस्तस्य तत्साक्षात्कारफलमाह—यदिनि । हे
नरेन्द्र ! यस्य भगवतः सङ्कर्षणस्य पादमुपसृत्य श्रित्य
पूर्वं कदाचन द्वितयं द्वावयवौ यस्य द्वितयं द्विद्वारमकं
भ्रममाप्रह्वारमकत्वं तत्रात्मकत्वरूपद्वन्द्वयारमकं भ्रमं विसृ-
ज्यात्तुलानधिकं निःसमाश्रयिकं तदीयं सङ्कर्षणसम्बन्धिमहत्वं
माहात्म्यं प्रापुः तथा भवानप्यधिराहाशु परं महामाहात्म्य-
मुपैष्यति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पद्मरत्नावली ।

देहाद्विद्ययाकारित्वात् मिथ्यात्वं चक्षुमुच्यते गन्धर्व-
नगरादिवदतो नश्वरत्व एव ह्येतत् इत्यभिप्रत्याह—अयं हीति ।
देहिनांस्यं देहो देहिनो जीवस्य विविधं क्लृप्तं तापकुटुबाद्देह
इत्यन्वयः हिशब्दो हेनौ अभिमनानाञ्चतनस्य सुखादिभोगः
न तु देहस्येति घातनाय देहिन इति पुनर्वचनम् अयमित्युक्त्या
स्थूलदेहस्मिद्धावपि स्पष्टत्वायाह—द्रव्येति, द्रव्यात्मकः पञ्चभूता-
त्मकः स्थूलदेहः गन्धैलादीनां स्थूलत्वेऽपि भोगायतनत्वाभावा-
त्कथमेतदिति तत्राह—ज्ञानेति, ज्ञानेत्यनेन श्रोत्रादिपञ्चकर्म एकं
मनश्च गृह्यते क्रियापदेनापि वागादिपञ्चकं कर्म च लक्ष्यते
ज्ञानोद्भूयकमेन्द्रियमनस्मात्मकत्वेन वैलक्षण्यपान्त्रोभायतनत्वमुप-
पद्यते इन्द्रियकार्यज्ञानक्रियाशब्दाश्रयाम् इन्द्रियोक्तः कार्यकारण-
योरैकशब्दव्यवहृतिभेदद्वयतो युज्यते “असन्नपि क्लृप्तं आस
देह” इत्यादौ सिद्धत्वादुदाहृत इत्युक्तम् अनेनासदुपासनं क्लृप्त-
करं देहवदित्ययमर्थोऽपि ध्वनित इति ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥

यत् एषं नानाक्लेशदो देहस्तर्हि कथंकारं तं नियतं इति
तत्राह—तस्मादिति । तस्मादेहस्य क्लेशकरत्वात् हेने देहे ध्रुवा-
र्थविस्मये त्यजेत्यन्वयः अन्यापश्चारहितत्वात्परिद्वैतम् अहृष्टाद्य-
न्यापेक्षामाप्तत्वात् द्वैतं देहादि तत्रेते पदार्था ध्रुवत्वाच्चित्या
इति विश्वासं त्यज “अनन्यापेक्षनस्त्वेको हरिरन्यद्द्रुगं स्मृतम् ।
अन्यापेक्षस्त्वस्तेन प्राप्तत्वाद्द्वैतमुच्यते” इतिवचनात् देहिनां यत्कि-
ञ्चित्प्रापने द्वितीयत्वेन प्राप्तत्वाद्द्वैतशब्दाचर्यो देह इत्यर्थः ।
नैताद्यना पुर्यत इत्याह—उपशममिति, अहंकर्तृत्वमभिमनोपशममा-
विशोत्पन्नैवः किं च हरो निरन्तरनिष्ठावलक्षणमुपशमं उक्तार्थ-
दादर्थेयाह विमृश्येति आत्मनो हरेर्गतिं स्वानन्त्यादिलक्षणमा-
त्मनो जीवस्यास्मानन्त्यादिलक्षणं ज्ञेयं । केनेत्यत उक्तं मनमेति ।
तस्य प्रागपि सद्भावात् कुत ईदृशविचाराभाव इति तत्राह—
स्वप्नेनेति ॥ २६ ॥

शास्त्रभ्रवशमनशाशलीदेन भक्त्यादिसाधनमामग्रीसम्पा-
दनेन गृहाद्विमंगत्यागः प्रथमसाधनमित्यत्रेतिहासमाह— भोजो
नामेति । शत्रुणा प्रस्ते कथञ्चिन् यज्ञं तद्वेध भोजनं यस्य
च तथा शत्रूच्छ्रयान्भक्ष्य इत्यर्थः ॥ ० ॥

पूर्वं पुरातनं वैरं गृह्णातीति पूर्ववैरप्रहास्तेः कर्मभिः पूर्ववै-
राख्यप्रदः ॥ ० ॥

तुरन्तदुःखानामाघो यस्मिन्स तथा तस्मात्स्वप्नात्स्वप्नानुभूतं
नावसदानीमेव ॥ ० ॥

आत्मानं उन्मत्तादिषुर्दृश्यन्नात्मना मनसा आत्मानं दशोय-
ञ्जालोचयति वा निर्वाणं अशरीरेणाजन्मानन्दपूर्णं ब्रह्म
श्रीनारायणाख्यं प्रविष्टो मनमेति शेषः यस्मिन्कुलाये देह
स्थितः तं कुलायं नापिदन्न बुबुधे च शब्दो हेत्वर्थः असंप्रहा-
तसमाधिस्थत्वाद्वा ॥ ० ॥

मनापेक्षंविशेषोपायावस्थामाप्तुं क उपाय इति तत्राह—इमा-
मिति । मन्त्राख्योऽनिषिद्धकालेन साध्यसाधिका च तन्किमनये-
त्यश्रद्धां गाकार्पीरित्याह—यामिति, “रुद्राद्याः शेषदेहस्यं विष्णुं

संकर्षणाभिधम् । शेषान्तर्थाभिधं ज्ञात्वा स्वतद्ं प्रापुरजसा” इति
वचनात् शेषः संकर्षणोत्र गृह्यते किन्तु तदन्तर्थामी द्वितीय-
मूर्तिरन्यस्य वंशान्मूलनादिसामर्थ्याभावात् इति ॥ २७ ॥

संकर्षणं शेषस्याभेदाधितैर्विशिनष्टि-यत्पादेति । पूर्वं शेषा-
दयो यत्पादमूलमुपसृत्योपास्य महित्वं प्रापुरित्यन्वयः महित्वं
नाम कीदृशं ? येन हरिप्रसादप्राप्तं स्यादित्यत उक्तं अतुचेति-
अतुलं च तदनाधिकं चेति तद्योक्तं साम्याधिक्यवर्जितमित्यर्थः
ननु, तर्हीदं भगवन्माहात्म्यविनाभूतं स्यादिति तत्राह—तदीव-
मिति, तेषां रुद्रादीनां योग्यं ननु, स्वकीयप्राप्तौ क्लृप्तसाध्यावाः
किमन्योपासनायाः प्रयोजनं ? अतः सिद्धत्वात्तस्यैवस्याप्येते-
दोक्तं तत्प्रसादक्लृप्तत्वात्तदीयमिति । तदीयं तस्य हरेरर्थीनं ।
तदुक्तं । “तेषां तेषां पदान्येष वैष्णवानि पदानि तु । तेषां
महित्वं च तथा हरेस्तद्व्यस्यं यतः” इति । भगवन्महित्वादन्य
महित्वस्य साम्याधिक्यस्य वर्जनं कथं घटत ? इत्यस्यापौदमुत्तरं
तस्मादिन्द्रादिपदाद्रुद्रादिप्राप्यशेषादिपदस्य साम्याधिक्यवर्जनं
युक्तं किञ्च शेषादिप्राप्यशेषादिपदस्य मौक्तिकस्य संसारे शेषा-
विपक्षमपेक्ष्यातुल्यानाधिक्यं च युक्तिम् “अतुल्याधिकं वैष-
तस्य तस्यैव मुक्तिगम् । तस्यैव पूर्वमाहात्म्यमपेक्ष्य” इति वचनात्
ननु “परमं साम्यमुपैति” इति श्रुतेः हरेरेवातुल्यानधिकमहित्वं प्रापु-
रित्यर्थः किं नस्याश्रयादीमेव प्रतिवचनं तस्य विद्यमानं पदमा-
रित्यर्थः किं नस्याश्रयादीमेव प्रतिवचनं तस्य विद्यमानं पदमा-
पुनहरेर्विद्यमानं निजमहित्वं तदुक्तञ्च । “न हरेः कश्चित्
माहात्म्यमन्यप्राप्यं स्यात् ने विष्णोः” इति श्रुतेरिति । रुद्रादि-
प्राप्यं न चेत् प्रज्ञादिप्राप्यं किं न स्यादितिचेत् “प्रज्ञेशानादि-
मिद्वैरैरप्राप्तुं नैवशक्यते तद्यत्स्वभावः कैवल्यं समवाक्केवलोहरिः”
इति प्रमाणाविरोधात् । अत्रोपास्तावित्यभावमाह—भ्रममिति इत्
देहाद्यहंममाभिमानवच्चयां भ्रमं विहाय आचार्यैरप्येतदुक्तम् देहा-
दावहंममाभिमानो भ्रमः, इति वक्ष्ये त्यागमन्तरं तत्प्राप्तिः का
युक्तिमती तत्राह—तद्विनीयमिति, कार्यकारणयोरैकशब्दव्यवहृति
भेदद्वितिन्यायात्कारण्येन कार्यं लक्ष्यते द्वितीयेनान्यथाज्ञानेन निर्मितं
बन्धं पुत्रादिक्लेशलक्षणं चित्तज्ज् सम्यक् त्यक्त्वा तदुक्तम् “द्वैतेन
बन्धसंस्थायाद्द्वैतत्यागीभवत्युत” इति द्वैतेनोत्पन्नधन्धसंस्थागादित्यर्थः ।
अनेन मुक्तावपि शेषादिप्राप्यं पदमिति ध्वनितमिति ज्ञातव्यं साध-
नसामग्र्यां काञ्चक्षपो नास्तीत्याह—सद्य इति, ‘तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्षयेद्यं संपत्स्यत’ इति श्रुतेः । अनेन चिन्नेतोः किमागत-
मत्राह—भवानपीति भवानपि तमनन्तमुपास्य हृष्टा तत्प्रसादेन
नच्चिरात्स्वकर्मनिर्मितश्चरमशरीरपातानन्तरं तत्प्रसादक्लृप्तत्वात्तदी-
यमपि तेन पूर्वमहित्वा तुल्यमनाधिकं च परमम्यद्द्रुद्रादिमहित्व-
विलक्षणां निवृत्तः ज्ञानन्दानुभवलक्षणां स्वयोश्चमाहात्म्यमुपैतीत्यन्वयः
“यद्यपो परतादेवामाया वैशारदी मतिः ।
सम्पन्न एवेति चिदुर्महिम्नि स्वे महीचते” ॥
इति स्मृति वचनात् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तदेवं यदाङ्गिरसोपादिष्टं तत्रापारितुष्टः भीमारब्ध उवाच ।
सप्तरात्रमतिक्रम्य दिनकतिपयानन्तरमित्यर्थः ॥ २७ ॥
अयोपदेशे वैशिष्ट्यमाह यादिति ॥ २८ ॥

- इतिभीमज्ञागवते महापुराणो पट्टस्कन्धे
  - भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भस्य ।
- पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

भीमद्विभवाथक्वर्षिकृतसाराथंर्षिणी ।

तदेवं ममतास्पदानां दुःखहेतुत्वमुक्त्वा महतास्पदेष्वपि
देहस्याह अयमिति । द्रव्यज्ञानाक्रियात्मकः अधिभूताधि
देवाध्यात्मिकः देहिनः देहोहमिति मन्यमानस्य जीवस्य ॥ २५ ॥

स्वप्नेनाऽऽयग्रेण गतिं तत्त्वं । ज्ञेने अहंतास्पदममतास्पदबहुले
इहनास्पदे जगति भ्रुवो वास्तववस्तुभूताऽयमर्थ इति विस्मयं
विश्वासं प्रणयं वा त्यज तस्य वस्तववस्तुमयत्वात् "शाश्वतस्तु भ्रुवो
नित्यसदातनसनातनाः" इत्यमरः । ततश्चोपशममादिश आश्रय ॥ २६ ॥

ननु, तर्हि भ्रुवोऽर्थ एव कः ? तमेष मह्यं रूपया कथयेत्थ-
पञ्चायामाङ्गिरसा प्रेरितो महाभागवतत्वाकारह एवाह--एतामिति ।
मन्त्ररूपाम् उपनिषदं प्रतीच्छ शूदाया ॥ २७ ॥

भ्रमयति भवन्तमिति भ्रमन्तं द्वितयं ज्ञेते उपैति उपैष्यति ॥ २८ ॥

इति साराथंर्षिण्यां हर्षिदयां भक्तचतस्राम् ।

षष्ठे पञ्चदशोऽध्यायः सङ्गुनः सङ्गतः सनाम ॥

भीमच्छुक्त्रेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च द्रव्यज्ञानाक्रियात्मकः भूतोभयोन्द्रियादिरूपो देहोपि
विविधकृशासन्तापकदुदाहनः न तु केवलसुखकदुदाहनः ॥ २५ ॥

• यस्मादेवं तस्मात् स्वस्थेन निश्चयेन मनसा आत्मनो जीवस्य
गति भगवत्पादपदं विमृश्य ज्ञेते पूर्वोक्ते पुत्रकलत्रादौ दैहिकं
देहं च भ्रुवार्थविस्मयम एते देहदैहिकाः अर्थाः भ्रुवा नित्या इति
विश्वासं त्यज उपशममादिश आश्रय ॥ २६ ॥

एनां वक्ष्यमाणां मन्त्ररूपामुपनिषदं मम मत्तः प्रतीच्छ
स्वीकुरु ॥ २७ ॥

यस्य सङ्गुण्यस्य पादमूलमुपमृत्वाधित्य पूर्वं शर्वादयः
शिवादयः द्वितयं देहदैहिकादिज्ञेते तत्र भ्रमं भ्रुवस्वभ्रान्तिम
देहे अहमिति दैहिकेषु ममवैते इति च भ्रान्तिं विमृज्य स्वप्न-
सदीयं महिषं तस्मात्पर्यमवापुः भवानपि परं तस्मात्पर्य-
मुपैत्यपैष्यति ॥ २८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणो पट्टस्कन्धे

भीमच्छुक्त्रेवकृतसिद्धान्तप्रदीपं

पञ्चदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

यह पुरुष का द्रव्यज्ञान क्रियात्मक जो देह है सो
जीव के नाना प्रकार के क्लेश और संताप करने वाला कहा
गया है ॥ २५ ॥

तस्मात् स्वस्थमन से आत्मा की गति को विचार कर
यह सांसारिक अर्थ नित्य हैं एसा विश्वास छोड़ कर शांति
का आश्रय लो ॥ २६ ॥

नारद उवाच ॥

हे राजन् ! तुम साधन होकर इस मन्त्र रूप उपनिषद्
[वेदभाग] को हम से ग्रहण करो । जिसके धारण करने
से सप्त रात्रि में संकर्षण भगवान के दर्शन करोगे ॥ २७ ॥

जिनके चरणारविन्द के शरण जाकर पहिले शिव ब्रह्मा
दिक इस अहंता ममता के भ्रमको छोड़कर तत्काज भगवान
की असमाभ्युक्ति महिमा को प्राप्त हो गये । तुममें उर्ली
महिमा को थोड़ काज में प्राप्त होगे ॥ २८ ॥

इति भीमत् भागवत महापुराण पट्टस्कन्ध

कीभाषा टीका में चतुर्दश अध्याय

समाप्त ॥ १४ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणो पट्टस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

अथ देवऋषी राजन् ! सम्परेतं नृपात्मजम् ।
दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचताम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

जीवात्मन् ! पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते ।
सुहृदो बान्धवांस्तप्ताञ्शुचा त्वत्कृतया भृशम् ॥ २ ॥
कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृदृतः ।
भुङ्क्त्व भोगान् पितृप्रत्नानघितिष्ठ नृपासनम् ॥ ३ ॥

जीव उवाच ।

कस्मिञ्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन् ।
कर्मभिर्भ्रान्त्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृपोनिषु ॥ ४ ॥
बन्धुज्ञात्यारिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः ।
सर्व एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथः ॥ ५ ॥
यथा वस्तूनि पणयानि हेमादीनि ततस्ततः ।
पर्यटन्ति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ॥ ६ ॥
नित्यस्यार्थस्य सम्बन्धो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु ।
यावद्यस्य हि सम्बन्धो ममत्वं तावदेव हि ॥ ७ ॥
एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहङ्कृतः ।
यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स्वत्वं हि तस्य तत् ॥ ८ ॥

भीषरस्त्रामिहृतभावाद्येदीपिका ।

षोडशे तत्सुनोत्तथैव विशोकीकृत्य तं नृपम् ।
आदिदेश महाविद्यां नारदः शेषतोषणीम् ॥ १ ॥
आदौ तावत् तत्पुत्रमुखेनैव पितृपुत्रादिसम्बन्धो मिथ्येति
दर्शयितुं योगबलेन तमेव ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मनि-
त्याद्युवाच ॥ १ ॥ २ ॥

शेषमघट्टिष्ठमायूरस्ति अपमृत्युना मृतत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेव कलेवरं प्रविश्योत्थितो जीव उवाच यद्वा अन्तराक्षे
प्रेतशरीरे स्थित्वेति हेयम् ॥ ४ ॥
मयि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकञ्चेत् क्षणदृष्ट्या हर्षः किं न
क्रियते? इत्याद्येन सम्बन्धस्यानियतत्वमाह-बन्धवो विद्याहादिभि-
स्सम्बन्धिनः ज्ञातयः सपियडाः अरवो घातकाः मित्राणि
रक्षकाः मध्यस्थ उभाव्यतिरिक्ताः साधारणाः विद्विषो
द्रव्यादिनिमित्तेन द्वेषिणः उदासीनास्तद्व्यतिरिक्ता इति भेदः ॥५॥
कर्मभिर्भ्रान्त्यमाणस्ये इहान्तः यथा पणयानि क्रयविक्र-

श्रीधरस्वामिकृतभाषादीपिका ।

याद्यर्थाणि कर्तुषु व्यवहर्तुषु परिभ्रमन्ति एवं जीवोपि योनिषु जनकेषु ॥ ६ ॥

एकस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धस्थानियतत्वं महत्प्रान्तमाह प्राप्तां, नित्यस्य जीवतोपि अर्थस्य पश्चादेः अनित्यः अनियतः विक्रयादिना सम्बन्धनिवृत्तेः ॥ ७ ॥

एवं योनिगतः पित्रादिसम्बन्धं प्राप्तोऽपि स जीवो नित्यः देहजन्मादिना तस्य जन्माद्यभवात् अत एव वस्तुनो निरहङ्कृतः ब्रह्मस्य पुत्र इत्याभिमानशून्यः यत्र पित्रादौ सम्बन्धिनि यावदुपलभ्येत कर्मवशेन नत तावदेव तस्य पित्रादेस्तस्मिन् स्वत्वं न तु विक्रयादुत्तरकालमपि अणवेषं सम्बन्धः यत्कलं कलेवरम् स्वमाविश्यति तत्र तस्मिन् कलेवरं ममेदानीं स्वत्वं निवृत्तामिति सहस्रान्तमाह, नित्यस्य चिरकालावस्थापिनः सुवर्णादिः योनिगतो देहस्यविष्टः यत्र देहे तस्य जीवस्य तस्मिन् देहे स्वत्वम् न तु मरणोत्तरकालमपीत्यर्थः शेषं समानम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपदेक्ष्यमाणमत्रोपनिषद्ग्रन्थे तस्य कश्चिन्मुखाद्याङ्गिरसोपदिष्टेषु त्रैराग्यापादकेष्वर्थेषु चित्रकतुप्रभृतां शिखरं ध्यायन्नाप मृतके पुनर्जीवं स्वयोगमाह्वयान्ताऽऽद्येव तन्मुखेनाङ्गिरसोपदिष्टानर्थानधीवद्भगवात्प्राद इत्याह मनिः—अर्थोति । हे राजन्, म देवर्षिर्नारदः सम्पन्ने मृतं नृपात्मजमनुशोचतां ज्ञातीनां चित्रकेत्वादीनां दर्शयित्वा योगप्रभावेनाविष्टजीवं प्रदृश्ये इति वक्ष्यमाणम् उवाच हेत्याश्रये ब्रह्म भगवतो नारदस्य प्रभाषो यन्मृतमपि पुनरजीवयति ॥ १ ॥

उक्तमेवाह—जीवात्मनि ति ह्यथा । हे जीवात्मन् ! मद्ग्रंथविष्टशरीरस्य ते तत्र मातरं पितरं सुहृदो बान्धवाश्च त्वत्कामस्तथा शुचा भृशान्तमान्पश्य बान्धवास्तथा इति प्रथमान्तपाठे मातरं पितरं च पश्य बान्धवाः सुहृदश्च त्वत्कृतत्वा शुचा भृशं तताः अतस्तानपि पश्येत्यन्वयः ॥ २ ॥

शेषमवशिष्टमायुर्जीवनं यस्य तत्कलेवरं समाविश्य, अपमृशुना मृतत्वाच्छेषमायुरित्युक्तं सुहृद्भिः परिवृत्तस्य नृपासनमभिहितं पितृप्रदानं पित्रादितान् भोगान् भुङ्क्ष्व ॥ ३ ॥

भुङ्क्ष्वेत्युक्तो जीवस्तत्कलेवरमाविश्यावदादित्याह—कस्मिन्नित्यादिना इगीश्वरइत्यन्तेन, तावत्पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धस्यानित्यत्वमाह—कस्मिन्निति । देवतिर्यङ्मनुष्ययोनिषु कर्मभिः पुण्यपापकूपैः भ्राश्यमाणस्य जायमानस्य अत एव तत्र तत्र तत्तत्पुरुषविशेषान्प्रति तत्तन्निरूपितवत्त्वादिमाधं प्राप्तस्य मूर्ध्नि मम विभक्तिव्यत्ययं प्रापः अमी चित्रकेत्वाद्यः कस्मिन् जन्मनि पितरः मातरश्चाभवन् ? न सर्वेषु जन्मस्वभवन्, किञ्चेतस्मिन्नेव, अतः पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धो न नियत इति भावः यद्वा कस्मिन् जन्मन्यमी पितरो मातरश्चाभवन् ॥ ४ ॥

ननु, सर्वेष्वपि जन्मस्वभावमित्यत्राह—कस्मिन्निति । सर्वे तीवाः सर्वेषां जीवानां क्रमशः जन्मपरम्परामिः मिथं अन्यान्यं पश्चादर्थो भवन्तीत्यन्वयः तत्र वन्वतो विनाशमितिः सम्बन्धिनः ज्ञानयः अपिगताः अरयो वातुकाः मिर्जाग्न रक्ताः मध्यस्था उभयव्यतिरक्ताः विद्विषो द्रव्यादिनिमित्तेन द्रविणः उदासीनास्तद्व्यतिरक्ता इति भेदः ॥ ५ ॥

कर्मभिर्भ्राश्यमाणान्ते ह्येवमाह—यथेति । यथा पश्यानि क्रयाद्यर्थाणि हेमादीनि हेमविकारकपादीनि कटुताज्वलीयकादीनि वस्तूनि कर्तुषु व्यवहर्तुषु नरोपचतस्वतः पश्यन्ति एवं जीवा अपि देवतिर्यङ्मनुष्ययोनिषु भ्रमन्ति संसरन्ति ॥ ६ ॥

एकस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धस्थानियतत्वं महत्प्रान्तमाह—नित्यस्येतिप्राप्त्यां । नित्यस्याविरुद्धस्य जीवत इति यावत् तस्य पश्चादेरर्थस्य अनित्यः अनियतः सम्बन्धो नृषु ह्यः विक्रयादिना पूर्वस्वामिसम्बन्धस्य निवृत्तेरुत्तरस्वामिसम्बन्धदर्शनादेकस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धो न नियत इति भावः तद्वापपाद्यति - यावदिति, यस्य पुंसो येन पश्चादिना यावत्सम्बन्धः क्रयादिनिमित्तसम्बन्धोऽस्ति तस्य ममत्वं स्वामित्वादिसम्बन्धस्तत्रावदेव हीत्यनेन लोकप्रसिद्धं द्योतयति ॥ ७ ॥

एवं ह्यन्ते उपपादिनमर्थं दाष्टान्तिकं वृत्तयति - एवमिति । म प्रतिज्ञां निरहङ्कृतिः यस्मिन् देहात्माभिमानवृत्तितोपि जीवः कर्माणां योनिगतदेवादिशरीरेष्वनुप्रविष्टस्त्वयत्र देवादिशरीरे नित्योऽपरित्यक्तदेहो यावदुपलभ्येत तावदेव तस्य स्वत्वं जीवत्वं, तावदेव हि तस्य पित्राद्यः स्त्रीयाभवन्ति, तावदेव तस्यनरेः पितृपुत्रत्वादिसम्बन्ध इति यावत् तत्समाप्तत्रोपलभ्यमानत्वादित्यर्थः यद्वा यत्र शरीरे यावदुपलभ्येत तस्य शरीरस्य तावन्नं कालं जीवात्मानं प्रति स्वत्वं तत्समाप्तत्रोपलभ्यमानत्वादित्यर्थः अनुपलभ्यते तु आत्मानरूपितस्त्वत्स्यैव शरीरेऽभावाच्छरीररूपितपितृपुत्रत्वादिसम्बन्धो दूरादपंत इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदप्रतावली ।

संसारस्य पुत्रमित्रादिलज्जगनियतत्वं संसारिज्वेतनस्य हरिनियतनित्यत्वं परमभेतनस्य परगनित्यत्वं तज्ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्यादिकर्मास्त्रिप्रभ्याये निरूप्यते, अत्र नारदो योगमाहात्म्ये विद्योत्तयत् राजकुमारमुत्पाप्येदं वकीत्याह—अशुक्र इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं जीवात्मना किमवादि ? इत्याह, कस्मिन्निति ॥ ४ ॥ ५ ॥ एवमिति विक्रयाणि नरेषु विक्रेतुषु रेतस्तेककर्तुषु पित्रादिषु योनिषु मातृषु कर्तुंश्वति वा ॥ ६ ॥

ननु, नहि हाटकादिवदित्यत्वमापतितं जीवस्येत्याशङ्क्य सम्बन्धस्येथानित्यत्वं न तु जीवात्मन इत्याह—नित्यस्येति, यथा सम्बन्धस्यानित्यत्वं तथा ममपुत्रोयमिति ममत्वमप्यनित्योक्त्याह यावदिति, हि शब्दाभ्यां प्रत्ययादिप्रमायासिद्धत्वं दर्शयति, एव शब्देनायोगव्यञ्जकेदं करोति ॥ ७ ॥

भीमङ्गिजवधजतीर्यकृतपद्मनाभजी ।

निरहङ्कृत इति खभावाष्वानं यत्र योनिषु स्वत्वं स्वकी-
यत्वम् ॥ ८ ॥

भीमङ्गीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

संपरेतमतिवाहिकदेहं प्राप्तं । दर्शयित्वा योगबलनाभिर्भाव्य ॥
१ ॥ २ ॥

टीकायामपमृत्युनेति तत्कारणकोचिनपापविशेषो भवति ।
यमएव-पूर्वमायुर्ग्राहयतीति ॥ कलेवरं स्वमाविश्यति चिरात्प्रात्
पश्चान्तरमाह यद्वेति ॥ ३ । ४ ॥

मध्यस्थाः तस्मिन् तादृशे च मिलन्तः । उदासीना तयोरपि
न मिलन्तः ॥ टीकायामथ वैवंसम्बन्ध इत्यत्र ह्यङ्गकल्पयत्येति
शेषः ॥ ५—८ ॥

भीमङ्गिधनायचक्रवर्तिकृतसारयं दर्शनी ।

षोडशे मृतपुत्रीत्या प्रबुद्धो नारदानमनुम् ।

प्राप्य संस्तुय शेषन्तमुत्साज्जानं नृपोऽध्वगात् ॥ १ ॥

ज्ञातीनामिति द्वितीयाथे षष्ठी ॥ १ ॥

नदपि शोकमोहयोः शोषं दुर्वारमभिषिष्य मृतपुत्र-
मुखेनेव तं प्रबोधयितुमाह-जीवेति शुचा शोकेन ॥ २ ॥

शेषमवशिष्टमायुर्व्याप्तेरपमृत्युना मरणं राजानमूहयति ।
घस्तुतस्तु तस्य नास्त्येवायुर्माधिकत्वात् पितृप्रदानं पित्रा
दत्तान् ॥ ३ ॥

जीव उवाचेति तद्वे कलेवरं प्रविष्टो ऋषिर्जीवन्निव जीव
इत्यर्थः मह्यं मम ॥ ४ ॥

मयि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकश्चेत् क्रियते, शत्रुदृष्ट्या हर्षः किं
न क्रियते ? इत्याशयेन सम्बन्धस्याऽनियतत्वमाह-बन्धवो विवाहा-
दिसम्बन्धिनः ज्ञातयः सपियडा अरयो घातकाः मित्राणि
हितैषिण्यः, मध्यस्थाः बहिरस्तर्मन्त्रीवैरवन्तः । उदासीना मैत्री-
घैरग्न्याः । विद्विष उतर्कषासहिनः । क्रमश इति जन्मान्तरे
शत्रुरप्यस्मिन् जन्मनि पुत्रोभवतीत्यर्थः । यस्तु पुत्रः सद्गुणोभूत्वा
अश्वते स नु दुःखाधिकप्रदत्वाच्छत्रुरेवेति जाकोक्तिः ॥ ५ ॥

ननु, यदि शत्रुरपि पुत्रः स्यात्तर्हि तत्रात्मीयत्वेन स्नेहः
कथं ? स्यात्तत्र दृष्टान्तेन समाध्याति यथेति । पश्यानि क्रय
विक्रयार्हाणि हेमादीनि हेममुद्रिकादीनि यैव हेममुद्रा शत्रुगुह-
न्धिता स्वबन्ध प्रयोजिका सैव देवाद्याग्युहमागतप्रिमास्वादीभूना
भोगप्रयोजिकाच भवति । एवमेव जीवबोनिषु मनुष्यगा-
र्हमादिषु ये कर्तार उत्पादकाः पितरो मातरश्च तेषु प्रवि-
शन्ति ॥ ६ ॥

मम जीवस्य चित्रकेतुपुत्रत्वमेतावन्तं काञ्चनासीत्तावदसौ

जेहमकरोदेष भतेः परमस्यपुत्रत्वं प्राप्त्वामि स एव जेहं करि-
ष्यतीत्यर्थान्तरम्भासेनाह नित्यस्यार्थस्य स्वर्गमुद्राया एकास्या
अपि क्रयविक्रयादित्यप्यहारेणैकस्मिन्नपि दिने अस्य जन-
हस्तगताया ममेयं ममेयं नान्यस्येति सम्बन्धो ह्यनित्यः तत्र च
यावदितिस्पष्टम् ॥ ७ ॥

वस्तुतां निरहङ्कृत एव यत्र पित्रादौ तस्य पित्रादेः । यद्वा
निरहङ्कृत एव जीवो बाधद्यत्र देहे उपलभ्येत तावदेव तस्य
तस्मिन् जीवस्य देहे स्वत्वं नान्यदा अतोऽस्मिन् देहे सम्प्रति
मम स्वत्वाभावात् कथमत्राहङ्कारं करोमीति तस्मात् कलेवरं
समाविश्येति स्वप्रार्थितं न घटत एवेति भावः ॥ ८ ॥

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मन्त्रोपनिषदि अत्यन्ततो विशोकस्याधिकारस्तदर्थमुक्तोपदे-
शेन विशोकस्यापि राज्ञः पुनरत्यन्ततो विशोकत्वसिद्ध्ये तत्पु-
त्रमुखेनापि पितृपुत्रादिसम्बन्धस्यानित्यता तदनन्तरं मन्त्रोप-
निषत्त्वव्ययने-षोडशोनाध्यायेन अथेति संपरेतं नृपात्मजं
योगबलेन ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मवित्याद्युवाच ॥ १ ॥

हे जीवात्मन् ! ते भद्रं भवतु ते मानरं पितरं तथा त्वत्कृतया
त्वदर्थकृतया धुचा शोकेन भृशं तमान् सुहृदो बान्धवांश्च
पश्य ॥ २ ॥

ते शोषमवशिष्टमायुरस्ति अपमृत्युना मृतत्वात् अतः कले-
वरमाविश्य नृपासनमाधितिष्ठ पितृप्रदानं पित्रा दत्तान् भोगान्
भुञ्जस्व ॥ ३ ॥

अमी चित्रकेत्वाद्यः पितरो ममैव नियमेन कस्मिन्
जन्मनि अभवन् पितृपुत्रादि सम्बन्धोऽनित्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तद्वनित्यतांमवाह-बन्धवति । सर्वे एव सर्वेषां क्रमगुणो
बन्धवाद्यो भवन्ति ॥ ५ ॥

पश्यानि क्रयविक्रयार्हाणि हेमादीनि यथा कर्तुषु बन्ध-
हर्तुषु इतस्ततः पर्यटन्ति एवं जीवो योनिषु देवमनुष्यादिषु
पर्यटति ॥ ६ ॥

निरस्यस्य प्रत्यहं व्यवहारार्हस्य ग्रामभृत्यादेरेकस्य मृत्यु एक-
स्मिन् दिने यत्कृतस्य भृत्यस्तेनैवाप्रादिना क्रीतत्वात् एवम-
न्यस्मिन्नन्यस्यापरास्मिन्नपरस्येति अनित्यः सम्बन्धो दृश्यते यत्स
यावत्सम्बन्धः, स्वामित्वं तावदेव तस्य ममत्वं मदीयोऽं भृत्यादि-
रितिर्थाः ॥ ७ ॥

एवं यो निरस्यः शाश्वतो निरहङ्कृतः जाते ज्ञाने पुत्रत्वा-
द्यहंकाररहितोपि यद्वा पितृपुत्रादिसम्बन्धानुपखंभे अहं वित्ता-
यंपुत्र इत्याद्यहंकाररहितोपि सः योनिगतः पुनः पुनर्जन्मकाली
गतः संसारे प्रविष्ट इत्यर्थः बाधत यत्र पित्रादौ पुत्रादिक-
पेण उपलभ्येत तावदेव तत् तस्मिन् पुत्रादौ तस्य पित्रादेः
स्वत्वं स्वकीयत्वम् ॥ ८ ॥

एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् ।
 आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ॥ ९ ॥
 न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाऽप्रियः स्वः परोपि वा ।
 एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तृणां गुणदोषयोः ॥ १० ॥
 नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषन्न क्रियाफलम् ।
 उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा ।
 विस्मिता मुमुचुः शोकं छित्त्वाऽऽत्मस्नेहशृङ्खलाम् ॥ १२ ॥
 निर्हृत्य ज्ञातयो देहं तथा कृत्वोचिताः क्रियाः ।
 तत्पजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयार्तिदम् ॥ १३ ॥
 बालघ्न्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्या हतप्रभाः ।
 बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् ।
 यमुनायां महाराज ! स्मरन्त्यो द्विजभाषितम् ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकप्रणीतमयायनमः ।

श्रीशुकउवाच ।

अनन्तर हे राजन् ! देवश्रुषी (नारद) जी मरे मये राज
 पुत्र को शोक करने वाले ज्ञातियों के आगे बोले ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

हे जीवात्मन् तुमारा अंगल हो तुम अपने माता और
 पिता को देखो । और तुमारे शोके से अति तप्त, तुमारे सु-
 दृह और घन्पुत्रो को देखो ॥ २ ॥

अपने कक्षेपर में प्रवेश करके और नोच जो आयु है
 उसमें पिता के दिये हुए भोगों को भोगो और राजवसि-
 हासन् का अधिकार लो ॥ ३ ॥

जीव उवाच ।

जीव बोलाकि देव तिर्यक और मनुष्ययोनि में कर्मों से
 अमते हुए मेरे कौन जन्म में ये माता पिता हुए हैं ॥ ४ ॥

बन्धु, जातिवाले, बैरी, धीच के, मित्र उदासीन, और
 किरण से द्वेष करने वाले, ये सब ही के सब कोई परस्पर
 कम हुआ करते हैं ॥ ५ ॥

जैसे ऋष विक्रय के बोध सुवर्णादि वस्तु अलग २ मनु-
 ष्योंके समीप अमती है इसी प्रकार जीव भी अनेक योनियों
 में अमता रहता है ॥ ६ ॥

मनुष्यों में विद्यमान वस्तु का भी सबन्ध अनित्यदेख
 पड़ता है । जब तक जिस वस्तु में जिसका सम्बन्ध है तब-
 ही तक उसमें उसका अमरत्व रहता है ॥ ७ ॥

एसे ही नित्य निरभिमानी जीव भी जब तक जिम-
 योनि में देख पड़ता है तब तक ही उसमें उसयोनि के
 माता पिताओं का सम्बन्ध रहता है ॥ ८ ॥

श्रीशुकप्रणीतभाषार्थटीपिका ।

जीवस्य निरवश्वं साधयति, एष नित्यः तत्र हेतुः अश्वयः
 अपक्षवशून्यः तत्कृतः ? सूक्ष्मः जग्मादिशून्यः तत्र कुतः ?
 सर्वाश्रयः जग्मादिमतो देहादेराश्रयः न तु देहादिरूपः यतः
 स्वदृक् स्वप्रकाशः सर्वाश्रयत्वमुपपादयति आत्मनो मायागु-
 णैरात्मानमेव विश्वं विश्वात्मकं सृजति "तदात्मानं स्वयमकु-
 रत" इति श्रुतेः उपादानकारणात्सर्वाश्रय इत्यर्थः जीवस्य
 वस्तुतो ब्रह्मत्वात् ब्रह्मत्वा एव चिच्छक्तिनिष्ठापस्वेद्वरत्वेन
 सृष्ट्याजीवः सृजतीति वाच्योयुक्तिः । यद्वा स्वकर्मद्वारा सृष्टि-
 निमित्तत्वेन सृष्टयं भोगस्य च सर्वस्य भोगाश्रयत्वात्सर्वा-
 श्रयत्वं लोकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

यदुक्तं सुहृद्गुण इति सुहृदो वाग्धर्वास्तमानिति च
 तद्वत्त्वाद् न ह्यस्येति तत्र हेतुः एकः सुहृदादिसङ्गर्हितः
 तत्कृतः गुणदोषयोर्द्विधाहितकोः कर्तृणां मित्रादीनां याः
 सर्वाश्रयोः विश्वानां पुत्रयः तासां द्रष्टा साक्षी ॥ १० ॥

स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ।

गृहान्वकूपान्निष्क्रान्तः सरःपङ्कादिव द्विपः ॥ १५ ॥

कालिन्यां विधिवत्सनात्वा कृतपुण्यजलक्रियाः ।

मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववन्दत ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यद्योक्तं भुङ्क्ते भोगानित्यादि तत्राप्याह--नादत्त । इति गुणो सुखं दोषं दुःखं क्रियाफलं च राज्यादिकम् उदासीनत्वे हेतुः परावरहक् कारणस्य कार्यस्य च साक्षी न तु मोक्ता यत ईश्वरः देहादिपारतन्त्र्यशून्यः अत एवभूतस्य मग च युष्माकं च सम्बन्धाभावाच्छोकं मा कुरुतेति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

द्विजभाषितमङ्गिरसा प्रोक्तं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं स्मर-
न्त्यः पुत्रकामनाशून्या निर्मत्सराः सत्य इति भावः ॥ १४ ॥

निषिद्धपङ्कतुल्यं गृहं विहाय निष्कममागतिधीरस्य तस्यैव
योग्यं नाम्बन्धनं महष्टानमाह स इत्यमिति सरसः पङ्कात्
द्विपो गज इव ॥ १५ ॥

कृताः पुण्यजलक्रियाः पितृनर्पणाद्या येन संयतप्राणो
नियतेन्द्रियः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तर्हि कीदृशं तस्य स्वरूपं? यत्स्वरूपगतो न भवत्यनि-
यतः पितृपुत्रत्वादिमन्वन्ध इत्यत्राह-एव इति । एष जीवो नित्यः
कायन्तरहितः कृतः? अवयवः नाशरहितः तत्कृतः? सूक्ष्मः
निरनिशयसूक्ष्मः विनाशकैरव्याप्यः निरनिशयसूक्ष्मत्वात् । विनाकाहि
जजाग्निविषयश्चाद्यो विनाशं व्याप्य विनाशयति अस्य तु निर-
तिशयसूक्ष्मतया स्वान्तःप्रवेशनस्वभावत्वेनाव्याप्यत्वाद्बन्धयः
एकः ज्ञानकारः "एको व्रीहिः सुमम्पन्नः" इतिवज्जात्यभि-
प्रायकत्वकथनं न तु जीवस्वरूपेणैवाभिप्रायकं तस्वरूपनाना-
त्वस्य बहुप्रमाणाप्रतिपत्त्वात् सर्वाश्रयः सर्वेषां बुद्धीन्द्रिय-
मनःप्राणादीनामाश्रयो धारकः स्वमात्मानं पश्यतीति स्वहक्
प्रत्ययूपः यद्वा स्वेनैव हृद्यत इति स्वहक् स्वप्रकाशः अस्वी-
हणं तस्य स्वरूपं किमयं स्वानर्थावहं देवमनुष्यादिशरीरं
स्वयमेव सृष्ट्वा तत्र प्रविष्टोऽनर्थमनुभवति उत स्वकीयकर्मणा
सृष्टे प्रविष्टोऽनुभवतीत्यत्राह--आत्मेति, न स्वानर्थावहं शरीरं
स्वयं सृजति नापि कथलं कर्म, अपि तु परः परमपुरुषः
आत्मनः स्वस्य मायया तस्य गुणैः सत्त्वादिद्विरात्मानं प्रत्य-
गात्मानं विश्वं देवमनुष्यादिविश्वाकारं सृजति ॥ ६ ॥

ननु, कोऽसौ परः पुरुषः यदि काश्चित्सिध्यति तर्हि सोपी-
दशदेवादिष्विषमसृष्टिं गर्भजन्मजरामरणाद्यनेतदुःखगर्भी कुर्ष-
वैषम्यनेर्घृण्ययुक्तः संसृष्टजीवात्प्रतिरिच्येत? तत्राह - नर्हीति ।

अस्य परमपुरुषस्य काश्चिदनीच प्रीतिविषयः काश्चिन्नामिषः
स्त्रीयः परकीयो वा नास्ति किंतु सर्वेषु समदृष्टिरिति भावः
तर्हि कथं त्रिपमं सृजति? तत्राह एक इति, गुणदोषयोः पुण्य-
पापयोः कर्तृणां जीवानां सर्वबुद्धिवृत्तीनां एक एव सन् द्रष्टा
मथति । तस्य सामान्येन स्मृत्स्वेपि देवादिष्वेवम्यतस्तज्जी-
वसर्वान्निपुण्यपापमूलकत्वात् तस्य वैषम्यादिविदोषप्रसक्तिरिति
भावः सर्वधियां द्रष्टृत्वेनेन तस्य सर्वदृष्टत्वं पुण्यपापकर्तृत्वं,
तत्फलभोक्तृत्वं चाभिप्रेतम् ॥ १० ॥

तदेवाह--नादत्त इति । आत्मा परमपुरुषो गुणदोषो नादत्ते
न स्वीकरोति गुणदोषकर्तृत्वमात्मानि न मन्यते अत एव
क्रियाफलं सुखदुःखादिकम् नादत्ते किन्तुदासीनवदासीनः
उदासीनवजीवान्तरात्मतया स्थितः अस्मिन्नात्मस्तोदासीन-
त्वमापि नास्तीत्यावहितं गुणदोषयोस्तस्य प्रयोजककर्तृत्वात्साक्षात्-
कर्तृत्वाभावाद्दासीनत्वं तत्तत्पूर्वं पूर्व कर्मवासनानुसारेण प्रयोजयितु
त्वात्मानुदासित्वमपि विषयभेदादुभयोरेकस्मिन् ईश्वरोऽयं इति
भावः । ननु, जीवस्यापि न गुणदोषयोः साक्षात्कर्तृत्वं तस्य
निष्क्रियत्वाद्देहस्यैव साक्षात्कर्तृत्वात् किन्तु देहेन्द्रियादिनियमन-
रूपमेव तस्य कर्तृत्वमप्येव प्रयोजयितृत्वं जीवपरयोऽभयो-
रप्यनशिष्टमिति कथमन्यतरस्य क्रियाफलोपादानमन्यतरस्य
नेति विभागस्तत्राह--परावरहगीश्वर इति, स्वयमीश्वरो जीव-
प्रभृतिदेहेन्द्रियमनःप्राणपर्यन्तानां नियन्ता सन् परावरहक्
परं प्रकृतिपुरुषाभ्यां विद्वत्तयां स्वरूपमपरं जीवस्वरूपं
प्रकृतिस्वरूपं च एतत्त्रितयं यथावत्पश्यतीति परावरहक् जीवस्तु
कर्मणा तिरोहितस्य भावः प्रकृतिमेवात्मानं मत्वा तद्गते कर्तृत्वं
साक्षात्स्वस्मिन्मनुज इति च क्रियाफलभोक्ता भवति परमात्मा
तु नित्यामकुचित्वापरिच्छिन्नानुभूत्या स्वपरयाथात्म्यावत्वाद्दे-
हात्मभ्रमाभावेन क्रियाफलभोक्तेति भावः नहीत्यादिस्त्रोक्तद्वयं जीव-
परतयापि यथाचित्तुंशक्यं तथा हि, पूर्वप्रस्तुतं जीवस्वरूपमेव
विशोध्यति--नहीति, अस्य जीवस्य स्वतः मियाप्रियो न भवतः
अपि तु कर्मकृतावित्यर्थः तथा स्वपरविभागोपि न, एकः एक-
रूपः ज्ञानकारः देहगतविकारैरस्पृष्टत्वेन सर्वैकरूप इति वा
गुणदोषयोः कर्तृणां हेतुभूतानां सर्वाधियां द्रष्टा आश्रयः ना-
दत्त इति विवेकज्ञानवान् आत्मा गुणदोषान्वन्धं नाभिमन्यते
इत्यर्थः ईश्वरः देहादिनियमनपरः परावरहक् स्वरूपप्रकृति-
स्वरूपयोर्दृष्टेयुक्तवान्निष्टो जीवः ॥ ११ ॥

तत उपरितनं वृत्तान्तमाह मुनिः--इतीति । इतीत्युक्ती-
योक्त्वा पुनर्जीवः कलेष्वरादिनिष्कम्य गतः तस्व इतस्य वे-
दातयः ते तथा विस्मृतास्तस्मत्तः आत्मनां खेषां वः पुत्रादि

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निवयकः स्नेहः स एव शृङ्खला तां क्षिप्वाऽपोह्य शोकं मुमुक्षुः ॥ १२ ॥

ततो ज्ञानयः तं शशमग्नौ निहृत्य दृष्ट्वा उचिताः मृतोद्देशेन कर्तव्याः क्रियाः कुरवा शोकमोहादिप्रदं दुस्त्यजं स्नेहमनुनामं तत्यजुः ॥ १३ ॥

ततो बालकस्यः याः गरुडदानेन बाह्वं हतवत्यः नास्त्वयाः द्विजेनाङ्गरसा भाषितं स्मरन्त्यो यीडिताः खड्गिताः बाह्वद्वयया- हनाः प्रभाः यासां ताः यद्व्याहृत्याप्रनं बाह्वद्वययापनादकं व्रनं ब्राह्मणैर्निरूपितं कर्तव्यत्वेन चादितं तद्यमुनायां हे महाराज, खेररनुष्ठितवत्यः ॥ १४ ॥

ततः स चित्रकेतुः इत्थं द्विजोक्तिभिरङ्गिरस उक्तिभिः जीवेन संवादिताभिर्नारदोक्तिभिश्च प्रतिबुद्धः उदितः आत्मविषयो यस्य तादृशः सरसः पद्माम्बुज इव गृहमेवाथकूपस्तस्माद्वि- निष्क्रान्तः निर्गतः ॥ १५ ॥

काश्चिन्नां यमुनायां त्रिधुक्प्रकारेण स्नात्वा कृताः पुण्याः जलक्रियाः पितृतर्पणाद्यो येन तादृशः मौनेन परमात्मरूप- संशोभनेन हेत्वर्थे तृतीया मौनार्थं संयतप्राणः नियमितान्त- बाह्येन्द्रियः इतरेः सम्भाव्यग्राह्यरूपेण मौनेन वा; ब्रह्मपुत्री नारदाङ्गिरसौ अश्वत्थ द्युज्ज्वलनाम ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

ननु, तर्हि केन सहास्य नित्यसम्बन्धः ? इति तत्राह - एव इति । यं आत्ममांशाशुभौः स्थायिनप्रकृतिगुणैर्बिम्बं परावरं जग- त्पुञ्जनि, आत्मानं चावताररूपेण व्यनक्ति स एव सर्वाश्रयः सर्वनित्यसम्बद्ध इत्यन्वयः । अनित्यत्वात्कथं घटन इत्यत उक्तं नित्य इति, कोऽर्थ इत्यतो व्यय इति अनेन नित्यशब्दो व्या- ख्यानः अनुपलब्धौ हेतुमाह-सूक्ष्म इति, न चायं जीववद्व्यवृत्त- संशयोपेत इत्याह-एक इति मुख्यत एकरूपसंख्याविशिष्ट इत्यर्थः सृष्टौ प्रवर्त्तमानस्य सृज्यसम्बन्धेन ज्ञानकोपो नास्तीत्याह - स्वह- गिति, स्वरूपभूतज्ञानस्यापि प्रवृत्तप्रतिबन्धकेनासिम्बन्धः किं न स्यादित्यत आह-प्रभूरिति, अनेन हरिणा नित्यसम्बन्धः पित्रा- दिभिरनित्य इति ज्ञापितम् "अनित्यसम्बन्धयुताः पित्राद्या नित्ययु- ग्यरिः" इति वचनात् ॥ ६ ॥

एवंविधस्य हरेर्योग्यतातिरेकेण न काश्चपि प्रियाप्रियौ न इत्याह-नहीति । कुतोऽतिप्रियाद्यभावः ? इति तत्राह सर्वेति, गुणदोषयोः कर्तृणां पुढयाणां स्त्रीयाञ्च सर्वासां प्रियां कु- शाकुशलसाक्षित्वेन तदनुसारेण फलदासुत्वादतिप्रियाद्यभाव इत्यर्थः द्वितीयसङ्ग्राहे तद्गवात्कर्मिभिरितिप्रियत्वादि संभवति न हि हरेस्तादृशोस्वीत्यभिप्रेत्याह एक इति ॥ १० ॥

साक्षित्वं स्पष्टयति-मेति । आत्मा परमात्मा कथं गुणाना- दानं हरेः "बाह्मिर्निकं जिवति यद्गुणेषु" इत्युक्तेरत उक्तं इति

हि शब्दो हेतौ गुणोपभोगेन लोकवद्भूतगुणगणो गुणानादा- नत्यर्थो न तु सर्वात्मनीऽभोक्तृत्वं तथात्वे "भोक्ता सद्गुणभो- कृत्वाथ भोक्ता तद्वृत्तितः । अचिन्त्यशक्तितन्माद्य गुज्यते परमे- शितुः" इति स्मृतिविरोधः स्फुटः उदासीन इव सर्वस्मानुक्त- मत्वेन स्थित, एवं भोक्तृत्वाभोक्तृत्वं लोकनिरुद्धे हरेः कथं घटने इत्यत उक्तमीश्वर इति परावरदत्त्वमृषागामप्यस्तीत्यत उक्तमुदासीन इति तद्वस्तुषु घाष्टाऽप्यन्तरदृष्ट्या तिष्ठन्नेव परावरदृगित्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्ञानयन्नास्मिन् जन्मनि सपिण्डाः आत्मनां खेपां तस्मिन्पुत्रे अहास्यशृङ्खलां क्षिप्वा ॥ १२ ॥

ज्ञानेः सपिण्डस्य तस्य देहं निहृत्य दृष्ट्वाचिताः क्रियाः आख्यादिवक्ष्याः ॥ १३-१४ ॥

तत्र चित्रकेतुः किं चकारेति तत्राह । स इत्यमिति ॥ १५ ॥ कृताः पुण्यजज्ञैः क्रियास्तर्पणादिवक्ष्याः येन स तथा ॥ १६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदेवं जीवस्य पारतन्त्र्यमुक्त्वा तत्सिद्धयर्थं परमपि दर्शयति - एव इति भिभिः, एव प्रत्यक्ष एव भूमियुक्तिभिश्चः परमेश्वरः पुनरुक्तिनिर्धारणार्था सूक्ष्मो तुल्यैः ॥ ६ । १० ॥

आत्मा परमात्मा ॥ ११-१३ ॥ बाह्वदनय इति सार्द्धकम् ॥ १४-१७ ॥

भीमद्विभवाद्यचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

एवं जीवस्य पारतन्त्र्यवाद्गैश्वर्याच्च ततोऽन्यः काश्चित् स्वतन्त्रः ईश्वरोऽस्तीति प्रतीयते स एव कीदृश इत्यपेक्षायामाह-एव इति । जीवस्य मायया भावस्यादपरोक्षस्यापि परोक्षायमायव्यात् तच्छब्दश्चावयवमुक्तम् । ईश्वरस्य मायया अनापरव्यात् प्रयो- क्तुरङ्गिरसोऽपि जीवमुक्तत्वेनाविद्यावरणादित्यादपरोक्षत्वेनेन- च्छब्दश्चावयवमुक्तये एव इति, तत्र नित्यत्वमवयवत्वं सूक्ष्म- त्वमिति साधारणधर्मत्रयमीश्वरस्य, पारतन्त्र्यमैश्वर्यामिति स्वसाधारणधर्मद्वयं जीवस्य पूर्वमेव व्यञ्जितम् ईश्वरस्याप्य- साधारणात् सर्वोश्वरत्वादिन् अर्मान् एकं पुनरप्येतच्छब्दमु- पन्यस्यति एव इति । आत्मशक्तिमत्त्वादात्मानम् ॥ ६ ॥

जीवस्य यन्पुत्रात्यरिमध्यव्याद्यः अज्ञाननिवन्धा, नरपीश्वर- स्वेत्याह नह्यस्येति । यत्तु भक्तोऽतिप्रियः स्वभक्त्येयी अप्रियः परः शत्रुश्च इति तच्च "समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्" इति । "तानहं द्विपलं क्रूरान् संसारेषु नराधमान्" इति गीताकर्मकथ- तस्वस्य भूषणमेव न तु दूषणं किञ्च जीवा बहवः ईश्वर- स्वेक एव गुणदोषयोर्हिताहितयोः कर्तृणां मित्रादीनां याः सर्वप्रियः विशिष्या बुद्धयस्तासां द्रष्टा साक्षी ॥ १० ॥

जीवो हि मित्रामित्रबोर्गुणदोषौ गृह्णाति यतः क्रियाफलं

अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ।
 भगवान्नारदः प्रीतो विश्वामेतामुवाच ह ॥ १७ ॥
 अन्मस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि ।
 प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥ १८ ॥
 नमो विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये ।
 आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ १९ ॥

धीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुखं दुःखञ्च भुङ्क्त इश्वस्तु नैवेत्पाह—नादत्त इति । अत एव उदासीनवत् सर्वान्तर्यामिस्त्वेनासीनः परावरे मद्राभद्रे सात्त्वित्वेन पश्यतीति सः उदासीन इवेत्यरिमन्नादिप्रतियोग्युदासीनस्तु नैवेत्यर्थः अत इश्वरगायानियङ्गानामेषां चित्रकेस्वामीनां महदनुग्रहमूलाभीश्वरप्रपन्नं विना शोकमोहादिमयोऽयं संसारो दुस्तर एवति किं मया बहुवक्तव्यामिति प्रकरणाद्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

बालहत्याहतप्रभा इति हतप्रभत्येनैव लक्षणेन बालहत्याः एता एवेति यदा सर्वे त्रिदिनतरवास्तदा त्रीडितास्ताः सत्यं मयमेव पामयो बालमहन्मति वचसा निष्कपटोभूयाङ्गरःप्रभृति द्राक्ष्योपरिष्टं प्रायश्चित्तमाचरेकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

धीमच्छुक्तेनकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, बोनिशब्दनिर्दिष्टः संसारः केन सृष्टः यत्र प्रदिष्टो जीवः पश्यवन् पुनःपुनः पारयद्यं प्राप्नोमीत्यत्र परमात्मानमाह—एव इति त्रिभिः, सर्वान्तेतनपदार्थाश्रयः आत्ममायागुणैः स्वप्रकृतिगुणैः आत्मानमेव आत्मशक्तिपरिणामात् विश्व सृजति "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इतिर्धनः ॥ ८ ॥

सर्वेषां ब्रह्मादिमरुत्कुण्डान्तानां जीवानां धियां गुणदोषयोश्च द्रष्टा ॥ १०—११ ॥

विस्मिताः सन्तः आत्मनः स्नेहश्लेषां कित्वा शोकं मुमुक्षुः ॥ १२ ॥

दुस्त्यजमपि स्नेहं तत्यजुः ॥ १३ ॥

द्विजनापिनं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वमङ्गिरसा प्रोक्तं स्मरन्त्यः त्रीडितास्सत्यः यमुनायां यमुनानीरे बालहत्यायाः यानं प्रायश्चित्तं चरुः इति मार्कण्डेयकान्धवः ॥ १४ ॥

सरःपंकान्सरसः कर्षमात् द्विपो गज इव ॥ १५ ॥

कृताः पुण्यजले पुण्यप्रथे कालिन्दीजले क्रिया आचमन-नपेणाया येन सः संपत्ता वशीकृताः प्राणा इन्द्रियाणि येषाः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

यह आत्मा नित्य अव्यय और सूक्ष्म है । और यह सर्व देव मनुष्यादि देह के आश्रय और स्वयं प्रकाश है । और आत्ममाया गुणों से विश्वात्मक अपने को स्वयं समर्थ होकर सृजता है ॥ ८ ॥

न हमका कोई प्रिय न अप्रिय न कोई अपना न पराया यह एक ही गुण दोष की करने वाली सर्व बुद्धियों का द्रष्टा [देखने वाला] है ॥ १० ॥

यह आत्मा किसी के गुण दोष का नहीं प्रहण करता और परावर (कार्य कारण) का देखने वाला और ईश्वर (समर्थ) है ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

प्रेम कहकर जीव तो चला गया उस समय उसके सब ज्ञान लोगों ने विस्मित होकर अपनी स्नेह रूप सांकर का तोड़कर शोक छोड़ दिया ॥ १२ ॥

ज्ञान लोगों ने भी उस देह को ले जाकर अपने समर्थ के उचित संस्कार करके, शोक मोह भय और आर्ति (दुःख) के देने वाला जो दुस्त्यज स्नेह रहा उसे छोड़ दिया ॥ १३ ॥

हे राजन् ! बालहत्या से नष्टकान्तिवाली बालहत्यारी, अन्य रानियों ने भी यहां लज्जित होकर, जो ब्राह्मणों ने वतलाया उस बाल हत्या के अत का अङ्गिरा के वाक्य का स्मरण कर के यमुनाजी तीर में किया ॥ १४ ॥

इस प्रकार ब्राह्मणों की उक्ति से बोधको प्राप्त होकर वह चित्रकेतु तलाव के पंक से जैमे हस्ती, इस प्रकार गृह रूप अन्धरूप से निकलकर । कालिन्दी में विधिवत् स्नान कर जलाञ्जलिदेकर । मीन हो श्वास रोककर दोनों ब्रह्म पुत्रों (अङ्गिरा नारद) को प्रणाम करता हुआ ॥ १५ ॥ १६ ॥

धीमन्नागामिच्छतभाषार्थदीपिका ।

नमो धीमहि ध्यामेम मनसा नमस्याम इत्यादि ॥ १८ ॥

निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्यस्मात् ॥ १९ ॥

आत्मानन्दानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः ।
 हरीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥ २० ॥
 वचस्युपरते प्राप्य य एको मनसा सह ।
 अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽयान्नः सदसत्परः ॥ २१ ॥
 यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते ।
 मृगमयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणो नमः ॥ २२ ॥
 यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः ।
 अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तं नतोऽस्म्यहम् ॥ २३ ॥
 देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु ।
 नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्रूपदेशमेति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाषाधर्दीपिका ।

न्यस्ता निरस्ताः शक्त्यूर्मयो मायानिमित्ता रागद्वेषाद्यो-
येन ॥ २० ॥

मनसा सह वचस्युपरते सति य एको एव प्रका-
शतं वचसीति सर्वेन्द्रियोपलक्षणम् सोऽस्मान्वाप्यसदत्परः
कार्यकारणयोः कारणम् ॥ २१ ॥

नदेवाह—यस्मिन्निति । यस्मिन्निदं कार्यकारणं तिष्ठति
अप्येति च यतः यतश्च जायते मृगमयेषु घटादिषु मृज्जाति-
मृगमात्रमिव सर्वानुस्यूतं यत् तस्मै ॥ २२ ॥

ननु, सर्वानुस्यूतं चेन्मृज्जातिवत्प्रतीयत तत्कथं मनोवचयो-
रप्राप्तिलक्षणम् । यद्वदन्त्याम्योमवद्विन्नमपि अन्वयः प्राणाः कि-
याशक्त्या न स्पृशन्ति मन आदीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुः
तद्वदन्त्या नतोऽस्मि ॥ २३ ॥

तेषां तद्वदन्ते हेतुमाह—देहेन्द्रियाद्योऽमी यदंशविद्धा
यद्येतस्यांशेनाविष्टाः सन्तः कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति
जाग्रत्स्वप्नयोः अन्यथा सुषुप्तिमूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति यथा
अप्रतप्तं लोहं न दहति अतो यथा लोहमग्निशक्तौव द्वाहकं
सदाग्निं विना न दहति एवं ब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्तमाना
देहाद्यस्तत्र स्पृशन्ति न विदुश्चेति भावः जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वात्
जानातु नेत्याह स्थानेषु जाग्रादादिषु द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञां तदेवेति
प्राप्नोति 'नाम्यो जीवो नामास्ति 'नाम्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि
धृतैः यद्वा द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि नदेव पति जानाति
न तु जीवस्तज्जानातीत्यर्थः तदुक्तं हेतुशुद्धस्तोत्रे 'देहोऽसतोऽद्वाः'
इत्यादि ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननस्तस्मै प्रपन्नाय यथाविधि गुरुपसक्तिं कृत्वा स्थिताय
भक्ताय गुरुभक्तियुक्ताय प्रयत्नात्मने शयणादिशुक्तप्रथममनश्चक्याय
भगवान्प्रारब्धः प्रीतः शिष्यलक्षणाद्वर्णितः एतां चक्ष्यमायां विद्या
मन्त्रोपनिषद्गुणाच्चापदिदेश ॥ १७ ॥

नारदेनोर्वादिष्टां विद्यामेवाह—नम इत्यादिना, परमोष्ठमस्त-
इत्यन्तग । नायस्मकलेतरत्रिलक्षणां परमात्मानं विशोष्य प्रथमति
वासुदेवादिचतुर्गुणात्मनार्थास्मनाय तस्मै तुभ्य भगवते नमः
एवंभूतं त्वां श्रीमहि ध्यायन्माह ॥ १८ ॥

विज्ञानमात्राय कर्तव्यं जाड्यर्गाडनाय निरगिज्ञापामन्वस्वर-
पाय आत्मानामायाःमन्त्रेण रममाणाय सुखान्तरनिरेष्युत्यर्थः
शान्ताय रागादिरहिताय निवृत्तद्वेगस्तृप्ये मृष्टिद्वयः निवृत्ता
ज्ञेनसृष्टिः जात्यादिकल्पना यस्य तस्मै जात्यादिकल्पनारहिता-
येत्यर्थः निवृत्तद्वेग इति पाठे निवृत्ता ज्ञेनसृष्टिः स्थूलस्वाणु-
त्वादिभेददेशनं यस्मिन् तथा न श्रूयते "अशुद्धमनसवहस्वम
दीर्घमगोत्रमचक्षुःभोगं तदप्राप्तिपाद्म" इत्यादि एवं भूताय
भगवते षड्गुणपूर्णाय नम इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आत्मानन्दानुभवेनैव न्यस्ताः निरस्ताः यत्तया स्वप्नेन
ऊर्मयः अज्ञानायापिपासाशोकमाहजानातरणरूपाः पदूर्मयो यस्य
तस्मै हृषीकागार्गामिन्द्रियाणां तदधिपतेभ्य ईशाय नियन्त्रे
करणाधिपायेत्यर्थः महते स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयवृहते
विधिधिविधिप्रज्ञानशक्तये तुभ्य नमः ॥ २० ॥

एवं नमनं विधायाय तस्मात्स्वरक्षां प्रार्थयते—वचसीति ।
मनसा सह वचसि उपरते निवृत्ते सत्यधेयभावाद्वाङ्मनस्यो-
र्निवृत्तयोस्ततोः यः प्राप्यः अपरिच्छिन्नतया अनुमन्धेयः सत-
यदैकः निःसमाश्रयधिकः प्राप्तेस्वविभक्तिकपाठे अप्रापेति उदः

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा मनसा सहाम्प्राप्यावधि चक्षुष्युपरते सति यः अपरि-
च्छिन्नानन्दरूप इति शेषः चाङ्गमनसापरिच्छेद्यापरिच्छिन्नानन्द-
रूप इत्यर्थः चिन्मात्रः ज्ञानैकाकारः अत्र एवैकः निःसमाश्रय-
धिकः कर्मकृतनामरूपरहितः सत्सत्परः चेतनाचेतनाश्रयां विख-
ल्यः सः प्रसिद्धः भगवाणोऽस्मान् रक्षतु. अत्र प्रतिपक्षमुपनि-
षद्दर्था अभिप्रेताः विद्यामन्त्राय परमानन्दमूर्त्तय इत्यनेन "निश्चान-
मानन्दं ब्रह्म" इति श्रुत्यर्थः आत्मारामाद्येत्यनेन "सर्वभ्यर्थसम्पन्नः
शम्भुराकाशमध्यगः" इति निवृत्तद्वैतदृष्टये इत्यनेन अनामरूप-
क्षेत्र्येनेन च "अश्रुत्वमणु" इति आत्मानन्देत्वाद्ना "योऽशनाथा
पिपासे शोकमोहो जरामृत्यु मत्येति" इति हृषीकेशायेत्यनेन "न-
कारणां कारणाधिपतिः" इति महान् इत्यनेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"
इति अनन्तशक्तय इत्यनेन "परास्य शक्तिर्विधैव भूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानयत्नक्रिया च" इति चक्षुष्युपरत इत्यादिना "यतो
वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य ममसा सह आनन्दं ब्रह्मणः" इति
एक इत्यनेन "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चा-
श्रयधिकश्च दृश्यते" इति सहसत्परइत्यनेन "भोका मोक्षं प्रेरि-
तारं च मत्वा, च्छरात्मा नाधीशते देव एकः, योऽव्यक्तमन्तरे
सञ्चरन्त्यस्याव्यक्तं शरीरं, योऽचरन्तरे सञ्चरन्त्यस्याक्षरं शरीरम्"
इतिश्रुत्यर्था अभिप्रेताः ॥ २१ ॥

एवं सकलैतद्विलक्षणमौपनिषद् ब्रह्म विशोध्य प्रणम्य ततः
स्वानिष्टनिवृत्तिं प्रार्थय अथतद्देव ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणत्वेनोपलक्ष्य
प्रणमति यस्मिन्निति। सत्सत्पर इत्यस्योदाहृतश्रुत्यर्थप्रत्यभिज्ञापकत-
या उक्तविधेयरूपस्य परस्य ब्रह्मण्यभिद्विच्छरीरकत्वप्रत्यभिज्ञा-
पितोपनिषद्भिरं प्रतिपक्षमित्यभिप्रेत्य चिद्विद्विद्विशिष्टस्य जग-
त्कारणत्वलक्षणमत्रोच्यते, इदं स्थूलचिद्विद्वत्कारणं जगत् यतः
सूक्ष्मचिद्विद्विद्विशिष्टाद्ब्रह्मणो जायते यस्मिन्नप्यति लीयते यस्मि-
न्नुक्तविधे ब्रह्मस्वरूपे निष्ठति आधेयतया वर्त्तते " ब्रह्म वनं
ब्रह्म सवृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवीनिष्ठतक्षुः" इति श्रुत्यु-
क्तीत्या आधारेणैव ब्रह्मेति भावः तत्र दृष्टान्तः मृगमये-
ष्विवमृज्जातिरिति मृज्जानिशब्दो मृज्जातीयपरः यथा मृगम-
येषु मृज्जातीयघटशरावादिकारणभूतेषु मृज्जिकाररूपमृत्पिण्डेषु
मृज्जातीयो घटादिर्जायते अपादानरूपाधिकरणत्वाविषयतया स-
प्तमी मृगमयेषु यथा मृज्जातिर्जायते इत्यर्थः यद्वा मृगमयेष्विति
निमित्तसप्तमी निमित्तभ्रंशोपादानकारणं तथा च मृगमये-
षु मृत्पिण्डेषु उपादानभूतेषु मृज्जातीयो घटादिर्जा-
यते इत्यर्थः, अथवा मृगमयेष्विति पदमेव मृज्जिकारघटादिपरं
मृज्जातिर्मुत्पिण्डः मृगमयेषु घटादिषु कारणात्तयाऽनुस्यूतः अथवा
यस्मिन्नधिनिष्ठतीत्यत्रैव दृष्टान्तः मृगमयेषु घटादिषु मृज्जाति
मृत्त्वमधिनिष्ठति अपृथक्सिद्धप्रकारतया वर्त्तते ननुद्विद्वं चिद्वं
चिद्विद्वत्कारणमपृथक्सिद्धप्रकारतया यस्मिन्वर्त्तते तस्मै ब्रह्मणो
नमः अत्रापि " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयन्ति" इत्यादि श्रुत्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥ २२ ॥

एवं प्रतिपक्षमौपनिषद्भिः प्रत्याभिज्ञापनेन उपनिषद्भेदकगम्यं
परं ब्रह्मति सूचितं तदेव इदीकर्तुं तदितरप्रमाणाधिपत्यं

वदप्रणमति-यमिति । "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः" इति श्रुत्युक्तीत्या कृत्स्नं जगदन्तर्बहिश्च विततं, व्या-
प्य स्थितमपि व्योम व्योमशरीरकम् "आकाशरीरं ब्रह्म" इति
श्रुतेः यं मनोबुद्धीन्द्रियासु न स्पृशन्ति न विदुः तत्र कर्म-
न्द्रियाद्यस्यः प्राणाश्च क्रियाशक्तिप्रधाना न स्पृशन्ति न वि-
पिथीकुर्वन्ति मनश्च बुद्धिश्च चक्षुषादीनि ज्ञानान्द्रियाणि च यं न-
विदुरित्यन्वयः बुद्धीन्द्रियाद्यधिपत्येन तन्मूलकप्रत्यक्षादिप्रमाणा-
धिपयामति भावः अतीन्द्रियत्वं हेतुः व्योमेति व्योमशरीरक-
त्वेन तदन्तर्प्रवेशयोग्यतया नतोपि सूक्ष्मत्वादिन्द्रियाधिपयमिति
भावः तद्ब्रह्म त्वामहं नतोऽस्मि ॥ २३ ॥

किञ्च मन आदयः तदाहितज्ञानक्रियादिशक्तिमत्त्वेन तं न
विपयीकुर्वन्तीति सहस्रान्तमाह—देहेति । अमी देहेन्द्रियादयः
यदंशविद्याः यस्य "परास्य शक्तिर्विधैव भूयते स्वाभाविका ज्ञान-
बलक्रिया च" इत्युक्तज्ञानक्रियादिशक्तिमतो ब्रह्मणोऽंशेन ज्ञानक्रि-
यादिशक्तिलेशेन अनुविद्याः व्याप्ताः कर्मसु स्वस्व-
व्यापारेषु प्रचरन्ति प्रवर्तन्ते अन्यथा यदंशेनानुविद्यास्तु न
प्रचरन्ति तेषामन्तर्परिणामरूपत्वेन वस्तुतो ज्ञानशक्तिविरहा-
दिति, भावः तत्र दृष्टान्तः षोडशमिति यथा प्रतप्तं षोड-
दहति दाहकशक्तिनाग्निनानुविद्येनेव षोडशमिदहदहदपि न
दहति अग्निनानुविद्यन्तु इतरदपि न दहति तद्वत्परमात्मनि
नाहितज्ञानक्रियाशक्तयो देहेन्द्रियादयः स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति
न परमात्मनि अनाहितशक्तयस्तु स्वस्वकर्मस्वपि न प्रचरन्तीत्यर्थः
नविन्द्रियाणि स्वतो ज्ञानशक्तिविरहात्तं मा विपयीकुर्वन्तु जीव-
न्तु स्वभावतो ज्ञानशक्तिमत्त्वात् विद्यादित्यत्राह स्थानेष्विति,
तत्तेन जीवोपि स्थानेषु द्रष्टृपक्षेऽमेति दृष्टृत्वव्यपक्षेऽमेति नदर्शति
इत्थरसङ्कुत्वादेव जीवस्य ज्ञानविकास इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ तयोर्ब्रह्मपुत्रयोर्मध्ये नारदः हेत्वेनेनाधिकारणुयासम्प-
न्नस्य विद्योक्तफलं साकल्येन फलनीति ध्वजयति ॥ १७ ॥

चित्तसन्नहितं सम्बोध्य तुभ्यं नम इति वक्ति भगवन्-
इत्यादिविशेषणानि गुणसामग्रीद्योतकानि यथा सम्भवमू-
ह्यानि ॥ १८ ॥

नित्यं निवृत्ता द्वैतदृष्टिः स्वावतारादौ भेदशानं येन स तथा
तस्मै निवृत्तद्वैतवृत्तये इति पाठे निवृत्तं द्वैतेनाभ्यथाज्ञानेन
वृत्तिवर्तनं यस्य स तथा, तस्मै नित्यनिवृत्तदेहाद्यहंममाभिमान-
येत्यर्थः ॥ १९ ॥

सम्यक् स्वकाः बहुर्मयो यन्त्येति तस्मै । यद्वा अज्ञानाया-
दिवद्भ्रमिरहिताय "योऽशनाया पिपासे शोक मोहं जरां मृत्युम-
त्येति" इति श्रुतेः ॥ २० ॥

मन्त्रमुपदिशन्ध्यानप्रकारमाह । वचनीति आत्मानसा सह
चक्षुष्युपरते नष्टे चिन्मात्रमनसा सह प्राप्यः सत्सत्परः सूक्ष्म-
सूक्ष्मप्रपञ्चविलयाच्च ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अधौकिकवस्तुनो लक्ष्यमन्तरेण तज्ज्ञानं दुःसाध्यमिति तल्लक्ष्यमाह—यस्मिन्निति । इदं जगद्यस्मिंस्तिष्ठत्यप्येति च वतश्च जायते अत्र दृष्टान्तमाह—मृगमयेष्विति “जातिः सामान्यजन्मनोः” इत्यभिधानात् । मृगो जातिर्जन्म इत्यादेः स तथा यथा इत्यादिराशिमृगमयेषु मृद्विकारेषु पृथिवीपर्यन्तादिषु तिष्ठत्यप्येति तेषु जायते च तथा मृज्जातिर्मृगं मृगमयेषु घटादिष्विष्वानुगतमित्यर्थो ब्रह्मणो बहुत्वाभावात् “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः

“पृथिवी पर्यन्ताद्यैव मृगमयाः समुदीरिताः ।

तेषु मृज्जातयः सर्वे जायन्ते स्वावरादयः” ॥

इत्यनेन विद्वद्वाचानुपपन्नः ॥ २२ ॥

मनोबुद्धीन्द्रियास्यः मनसादिशब्दाः रुद्रादयो देवाः ॥ २३ ॥

मगवदनुग्रहमावाभावी तद्विषयकज्ञानाज्ञानकारणमित्युक्तं तत्त्वमाह—देहेति । यस्य हरंशैर्बिद्धाः प्रेरिता देहेन्द्रियाद्यभिमानिनो देवा ज्ञानादिकर्मसु प्रचरन्ति प्रवर्तन्ते अन्वया यदंशप्रेरणाभावे नैव प्रवर्तन्ते इत्यन्वयः कथमिदं प्रतप्तमन्तर्निहितवह्निसामर्थ्याहोहं दाहकारणं प्रवर्तते अतस्तप्तं न हि अहं तद्दाहं घारण्यमिति कीदृशं ? देहेन्द्रियादिव्यानेषु स्थितं द्रष्टृपदेशं साक्षिणाम् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र श्रीमगवत्त्वेन नमस्यति—मगवत इति । तद्व्यहस्त्वेन वासुदेवायेति संकुर्व्यास्यान्ते पाठः स्वोपास्वत्त्वेन तत्रैव विभ्रान्तेः ॥ १८ ॥

ब्रह्मत्वेन नमस्यति—विज्ञानमात्रायेति । अत्र मूर्तिः स्वरूपं निवृत्तद्वैतदृश्य इति यस्मिन् दृष्टे अन्यत्र दृष्टिर्न भवतीत्यर्थः । तत्त्वाज्ञेत्वाद्दो विशिष्य दर्शयति, आत्मानन्देति । स्वरूपानन्दस्यानुभवेन न्यस्ताः नानुसंहिताः शक्त्यन्तरपरम्परा येन तस्मै अनुभवस्य स्वरूपानिष्ठत्वेपि तृतीयाध्यायिकात् स्वरूपव्यक्तिरेव सिध्यति, परमात्मत्वेन नमस्यति—मृगीकेशायेति, विश्वकारणत्वेन, महत इति, विश्वत्वेनानन्तमूर्त्तय इति ॥ १६ । २० ॥

पुनर्मगवन्तं ब्रह्मस्वरूपत्वेन विशेषतः स्तोति—वचसीति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

परमात्मत्वेन स्तोति—वचोति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

देहेन्द्रिय इति । अत्राज्ञेत्वात्शरीरकेऽपि सांख्यमाक्षिप्योक्तं यथा, अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षित्वं प्रधानस्य कल्पेत यथागिनितिमित्तमवःपिण्डादेर्गन्धत्वं, तथा सति यक्षिनिमित्तमीक्षित्वं प्रधानस्य तदेव सर्व्वं मुख्यं जगतः कारणमिति । श्रुतिश्चात्र “तदेव मात्तमनुभाति सर्व्वं । कोऽप्यन्वात् कः प्राग्वात् यदेव आकाशं जानन्वो न स्वात् । चतुष्षण्डुत्त

भोजस्य भोजम्” इत्याद्या इति । टीकोत्थापितश्रुतीव, जीवो नामतो नाम्बः स्वयं सिद्धो नास्ति परन्तु तदात्मक एवेत्यर्थः । तथातोऽप्यो द्रष्टा नास्ति सर्व्वद्रष्टुस्तस्यापरो द्रष्टा नास्तीत्यर्थः इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसारायंशैर्निर्णीतः ।

एनां तु नमस्तुभ्यमित्यादि परमपरमैष्टमस्त इत्यन्तां । तुभ्यं श्रीमद्भि त्वां प्रसाद्यितुं ध्यायेम ॥ १७ ॥ १८ ॥

परमात्मत्वेन जीववैलक्षण्यमाह—नवमिर्धिशेषेणोः । विज्ञानं चिच्छक्तिरेव मात्रापरिच्छेदो यस्य तस्मै जीवस्त्वविद्यापरिच्छेद इत्यर्थः । “मात्रा कर्माधिभूषायां विस्ते माने परिच्छेदं” इति मेदिनी परमानन्दमयी मूर्तिर्यस्य जीवस्तु पाञ्चभौतिकमूर्तिः । आत्मानन्द एव रममाणाय, जीवस्तु विषयानन्दे रमते । निवृत्तद्वैते मायिकप्रपञ्चे दृष्टिरासक्तिमयी यस्य जीवस्तु मायिकप्रपञ्चे नासज्जते ॥ १६ ॥

न्यस्ताः नितरामस्ताः शक्त्यूर्मयो मायानिमित्ता रागद्वेषादयो यत्र जीवस्तु प्रातरागद्वेषादितरङ्गः । हर्षकंथाय सर्व्वेन्द्रियनियन्त्रे जीवस्तु इन्द्रियनियन्त्रः महते जीवस्तु शुद्धः अनन्ता प्रविनाश्या मूर्त्तयो यस्य जीवस्तु विनाशपरशरीरः ॥ २० ॥

निर्विदोषब्रह्मत्वेन प्रणमति—वचसीति ॥ २१ ॥

जगत्कारणत्वेन यस्मिन्नहं जगत्सिष्ठानि यतो जायते यस्मिन्नप्येति कीदृशे । मृगमयेषु घटादिषु मृज्जातिः यथा कारणमित्यर्थः ॥ २२ ॥

इन्द्रियाद्यगम्यत्वेन प्रणमति—वदिति । क्रियानात्त्वा न स्पृशन्ति ज्ञानशक्त्या न विद्युः । तस्य विद्वत्प्रतिष्ठादिति चेतत्राह, अन्तर्देहादीनामन्तरपि बहिरपि च ॥ २३ ॥

तेषां तद्वहाने हेतुमाह—देहेन्द्रियेति । यदंशविद्धाः यथेतस्यांशेनाविष्टाः सन्नः कर्मसु स्वस्वधिपयेषु चरन्ति जाग्रत्स्वप्नयोः अन्यथा सुषुप्तिः मूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति—यथा अग्नि-तमं खोहं न दहति अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव दाहकं सदाग्नि न दहति । एवमेव ब्रह्मशक्त्यैव स्वस्वधिपयेषु प्रवर्तमाना देहादयो ब्रह्म न स्पृशन्ति नापि जानन्तीति भावः जीवस्त्वहं द्रष्टृत्वा-जानातु तत्राह—ज्ञानेषु, जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेशं द्रष्टृत्वं जीवस्य द्रष्टृत्वसिद्धयर्थं स्वीयः किञ्चित्तन्यप्रापयेन स्वयमेव तं प्राप्नोतीत्यर्थः । मन आदव इव जीवा अपि जरा इति च केवाच-क्षते । यद्वा तद्ब्रह्मैव तं एति जानाति न तु जीवो ब्रह्म जाना-तीत्यर्थः बहुशं हंसगुणस्तवे “देहोऽसबोधाः” इत्यादि ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रवतः एकाग्रतां नीत आत्मा मनो येन तस्मै ॥ १७ ॥

श्रीं नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृष्टनिकरकरकम-
लकुड्मलोपलालितचरणारविन्दयुगल परम परमेश्विनमस्ते ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवते तुभ्यं नमो धीमाहि मनसा नमस्कुमः वासुदेवा-
दिमूर्तिभक्त्या च ते तुभ्यं नमः ॥ १८ ॥

“विज्ञानं यद्दं तनुते” इत्यादिभूतिप्रसिद्धो विज्ञानपदवाच्यो
जीवो मात्रांशो यस्य तस्मै यद्वा विज्ञानमात्राय विशिष्टं ज्ञान-
मेव विज्ञानमात्रं ब्रह्म तस्मै मयूरविसकादित्वात्समासः विज्ञानै-
कस्वरूपाय परमानन्दमूर्तये परमानन्दविप्रहाय निवृत्ता द्वैतदृष्टिः
अतदात्मकपदार्थदृष्टियेस्मात्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १९ ॥

आत्मानन्दस्य परमात्मानन्दस्यानुभूत्या न्यस्ताः नितरामस्ताः
शक्त्यूर्मयः शक्तिभूतस्थोपासकस्य जन्ममृत्युशोकमोहक्षुभ्र-
लक्षणा ऊर्मयो यस्मात्तस्मै ॥ २० ॥

इयत्तानवच्छिन्नत्वं प्राकृतनामरूपशून्यत्वञ्च भगवतो घट्टन् भग-
वान् अस्मान् अध्यादिति प्रार्थयते—वच्सीति । मनसा सह वच्सी
अप्राप्य यस्य स्वरूपगुणादीयत्तामलम्भा उपरते चः एक एव
निःसमातिशयः ध्यातृदृष्टि प्रकाशते इति शेषः स नः अत्र्यात्
कथंभूतः सनामरूपः । ‘नामरूपे व्याकरवाणि’ इति स्वविरचिते
प्राकृते नामरूपे न विद्येते यस्य सः चिच्छेततो जीयः
मात्रा अंशो यस्य सच्चिन्मात्रभेतनस्वरूपमात्रो वा न तु तार्क-
िकाद्यभिमतजडस्वरूप इत्यर्थः सदसत्परः स्थूलसूक्ष्माभ्यां देहदेहि-
स्वरूपाभ्यां परः “विलक्षणाः” यस्मात्तन्मनीनाहमक्षराद्यपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” इति श्रीमुख-
गानात् ॥ २१ ॥

विश्वाधारत्वादिभगवद्गुणवर्णनपूर्वकं प्रथममिति—यस्मिन्निति ।
यस्मिन्सर्वाभारे इदं विश्वं तिष्ठति यतोऽनन्तशक्तिमनःसर्वापा-
दानरूपात् इदं जायते । यस्मिन्व्येति क्षीयते एवं सर्वेषु मृगम-
येषु घटादिषु आधारतयाऽपादानतया प्रवेशस्थानतया मृज्जातिभूमि-
रिव यदास्ति तस्मै ते ब्रह्मण्यं नमः ॥ २२ ॥

सर्वाधारत्वादिमत्त्वेपि सर्वहोपास्पृष्टं ब्रह्मेति घट्टन् प्रथ-
ममिति—यत्र स्पृशन्तीति ॥ २३ ॥

ननु, सत्यां प्राप्तौ निरेधो भवत्यतोऽचेतनान् मनसादीन्
प्रति न विदुरिति निषेधः कथं संगच्छने इत्यत्र जीवज्ञानसंसर्गा-
न्मनसाद्यचेतनगणः द्रष्टृपदेशमेतीत्याह—देहेन्द्रियेति । अमी
देहादयः यस्य ब्रह्मण्यः अंशेन एव परस्यांशः “ममैवांशो
जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इतिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेन जीवेन
विज्ञाः प्राविष्टास्संतः कर्मसु स्वविषयेषु प्रचरन्ति चेष्टां
कुर्वन्ति अन्यथा जीवसंसर्गाभावे तु न प्रचरन्ति तं ननोस्मीति
पूर्वशास्त्रव्यः तत्र दृष्टान्तः यथा लोहमप्रतप्तमग्निंसंसर्गरहितं न
दहति तद्वत् एवं हि तदचेतनं मनसादिकं वस्तुस्थानेषु विषयेषु, द्रष्टृ-
पदेशमेति प्राप्नोति एवं प्राप्तौ सत्यां न विदुरिति निषेधः

सङ्गच्छते मनसाद्यस्त्वं स्वं विषयं जानन्ति भगवन्तं तु तच्छां
विना न जानन्तीति भावः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

अनन्तर जितान्तः करण शरणागत उस भक्तिप्रकेतु
को भगवान् नारद ने प्रसन्न होकर इस भागे कही हुई
विद्या का उपदेश किया ॥ १७ ॥

भगवान्, वासुदेव संकर्षण प्रद्युम्न और अनिच्छक रूप
जो आप, तिनको मैं नमस्कार करता हूँ और मन से ध्यान
करता हूँ ॥ १८ ॥

निवृत्त द्वैत दृष्टि वाले शांत आत्माराम परमानन्द मूर्ति
विज्ञान मात्र आपको नमस्कारहो ॥ १९ ॥

अपने ज्ञान और आनन्द से निरस्त किसे है मायाकृत
रागद्वेषादिक जिसने ऐसे हृषीकेश महान् विश्वमूर्ति भगवान्
को नमस्कार हो ॥ २० ॥

मनके सहित न प्राप्त होकर वाणी के उपराम होने से
जो एक प्रकाशित होता है, प्राकृत नाम रूपसे रहित
वेगनसरूप कार्य कारण से परे वह ईश्वर हमारीरक्षा
करे ॥ २१ ॥

मृत्तिकाके घटादि कार्य जैसे मृत्तिका से उत्पन्न, और
मृत्तिका में स्थित, और क्षीन, होते हैं ऐसे ही यह जगत्
जिससे उत्पन्न, और जिसमें स्थित, और जिस में क्षीन
होता है, तिस ब्रह्म को नमस्कार है ॥ २२ ॥

आकाश की तरह अन्तर बाहर व्याप्त, जिस ब्रह्म को
मन बुद्धि इन्द्रिय प्राण न स्पर्श कर सके और न जान
सके है तिस ब्रह्म को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ २३ ॥

देह इन्द्रिय प्राण मन बुद्धि ये सब जिसके चैतन्यांश
से व्याप्त होकर अपने २ विषयों को जाग्रत स्वप्नावस्था में
ग्रहण करते हैं और सुषुप्ति मूर्च्छा समय में नहीं, जैसे
खोटा जब अग्निमें तप्त होता है तब ही दहन करता है
अतएव नहीं, ऐसे ही परमात्मा जीव को जानता है जीव
परमात्मा को नहीं जान सका है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सकला ये सात्वतपरिवृष्टाः तेषां निकरः समूहस्तस्य
करकमखानां कुड्मलैर्मुकुटैरुपलक्षितं चरणारविन्दयुगलं वस्त्रं
तस्यसम्बोधनम् परम उरुकुष्ठ परमेश्वरं, ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः ।
 यथावाङ्गिरसा साकं धाम स्वायम्भुवं प्रभो ! ॥ २६ ॥
 चित्रकेतुस्तु विद्यां तां यथा नारदभाषिताम् ।
 धारयामास सप्ताहमब्धन्तः सुसमाहितः ॥ २७ ॥
 ततश्च सप्तरात्रान्ते विद्यया धार्यमाणाया ।
 विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृप ! ॥ २८ ॥
 ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः ।
 जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकम् ॥ २९ ॥

मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटिन्नकङ्कणम् ।
 प्रसन्नवक्रारुणलोचनं वृतं ददर्श सिद्धेश्वरमण्डलैः प्रभुम् ॥ ३० ॥
 तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छामजान्तःकरणोऽभ्ययान्मुनिः ।
 प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमाऽऽनमदादिविरूपम् ॥ ३१ ॥
 स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेणैरुपमेहयन्मुहुः ।
 प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवाशक्यं प्रसमीडितुं चिरम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

पूर्वं स नारदोऽगिरा आजगामेत्यङ्गिराः प्राधान्येनोक्तः
 चित्रकेतोः पुत्रमदत्त्वेन तस्य पृथगुक्तत्वात् इह तु नारदोऽङ्गिरसा
 साकं यथाविति नारदस्य प्राधान्यनिर्देशः तदुपदेशेन तस्य
 वैराग्योत्पत्तेः प्रभो हे समर्थे, ॥ २६ ॥

यथा यथावधारयामास ॥ २७ ॥

विद्याधराधिपत्यं चावाप्तरफलं लेभे अप्रतिहतमस्वर्जि-
 तम् ॥ २८ ॥

कतिपयैरहोभिः विद्यया इन्द्रेण दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य ॥ २९ ॥

मृणालवत् गौरं शितिवाससं नीलाम्बरं स्फुरन्ति किरी-
 टादीनि यस्य कटिन्नं कटिसूत्रं प्रसन्नानि वक्राणि यस्य
 प्रवृष्टानि लोचनानि यस्य तत्र तत्र ॥ ३० ॥

प्रवृष्टा य तमादिपूरुषमभ्ययाच्छरणाङ्गनः अनमजनाम कथ-
 म्भूतः तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य स्वच्छ-
 ममलजान्तःकरणं यस्य प्रणयैनाभ्युक्ते लोचने यस्य प्रहृष्टानि
 रोमाणि यस्य सः ॥ ३१ ॥

तं प्रसमीडितुं स्तोतुं चिरं नैवाशक्यं न शक्यं तत्र
 हेतुः उत्तमश्लोकस्य पादाङ्गयोर्विहरमासन्नम उपमेहयन् अभि-

विज्ञानं प्रेम्णा उपरुद्धः अलिखानां वर्णानां निर्गम उच्चारणं
 यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतसंग्रहचन्द्रिका ।

अगवते पूर्णपाङ्गुययाय पुरुषाय पुरुगम्कप्रतिपाद्यमहा-
 पुरुषाय अत एव महानुभावाय महाविभूत्योर्नित्यकीर्त्तविभूत्यो-
 रधिपतये तुभ्यं नमः सकलाः ये सात्त्वतपरिवृष्टा भागवत-
 भेदास्तेषां समूहस्तेषां करकमखानां कुट्टमलेमुकुलैरुपजायते
 चरणारविन्दयुग्मं यस्य तस्य सम्बोधनं परम निःसंशय-
 थिकं, परमेष्ठिन् परमे स्थाने स्थित, ते तुभ्यं नमः ॥ २५ ॥

हे प्रभो राजन्, भक्ताव प्रपन्नाय चित्रकेतवे एवमेतां विद्या-
 मुपदिश्याङ्गिरसा सह नारदः आबरभुवं धाम स्वस्वसाकं ययौ
 पूर्वं नारदेन सहाङ्गिरा आजगामेति प्राधान्येनोक्तोङ्गिराः चित्र-
 केतोः पुत्रमदत्त्वेन तस्य प्रथमं वैराग्यजननद्वारोपकारकत्वादि-
 ह नारदोऽङ्गिरसा साकं ययौ इति नारदः प्राधान्येन निर्दिष्टः
 विद्योपदेशेन तस्य महोपकारकत्वात् ॥ २६ ॥

एवमुपविष्टचित्रकेतुस्तां नारदेन भाषितां उपदिष्टां विद्यां
 यथाविति सुसमाहितचित्तोऽप एव मन्वयन् सप्त दिवसान्
 धारयामास जज्ञाप ॥ २७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः सतरात्रान्ते धार्यमाणाया विद्यया तत्प्रभावेनेत्यर्थः
नृपश्चित्रकेतुः अविभक्तिकपाठे हे नृप ! विद्याधरायामाधि-
पत्यञ्च खेमे चशब्दोऽन्वाच्यपरः मानुषङ्गिकं विद्याधराधिपत्यं
फलं लब्धवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रधानं फलमाह—तत इति ततः कतिपयैरहोभिर्विद्यया
इत्येन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य विद्याप्रभावेन यथेष्टगतिरित्यर्थः
देवदेवस्य शेषस्य सङ्कर्षणस्य चरणसमीपं जगाम पाताळ-
लोकादधः स्थितसङ्कर्षणसमीपं गतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

सङ्कर्षणं वर्णयन् तं दर्शयत्याह—मृगालेति । मृगालवत्पक्षतन्तु-
बद्धीरं शुद्धं शितिवाससं नीलाम्बरं स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य
कटिभ्रं कटिसूत्रं प्रसन्नानि वक्राणि यस्य अरुणानि लोचनानि यस्य
तं निजेश्वराणां समूहैर्हृतं परिधेष्टं विभुं सङ्कर्षणं दर्शय ॥ ३० ॥

ततस्तस्य सङ्कर्षणस्य दर्शनेन ध्वस्तं किल्बिषं यस्य अत
एव स्वच्छमस्तःकरणं यस्यात् एव प्रहृष्टबा मत्त्या प्रया-
याभु मानन्दवापं लोचनयोस्य प्रहृष्टान्मुदञ्चितानि रोमाणि
च यस्य तादृशः आदिपुरुषं पुराणापुरुषं सङ्कर्षणमभ्ययाद्-
भिमुखं जगाम मानमत्प्रयातवान् ॥ ३१ ॥

ततः स चित्रकेतुरुत्तमश्लोकस्य सङ्कर्षणस्य पदाब्जविष्टरं
पादपीठं प्रेमाभुलेशैरानन्दवापफणैः मुहुर्मुहुरुपसेच्यन्प्रेमोदन
प्रेम्णा उपरुद्धः अखिलानां वर्णानामक्षराणां निर्गमम् उच्चारयं
यस्या त एव भगवन्तं तं प्रसमीडितुं चिरं नैवाशकन्ना-
शक्तोत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, विष्णुपासनया शेषसमीपगमनं कथं सङ्गच्छते ? इति
चेदुच्यते तत्तद्देवान्तर्यामिर्विष्णुविषयोपासनया तत्तद्देवसमी-
पप्राप्त्युपपत्तेः—

“अन्यास्तर्माभिणं विष्णुमुपास्यान्यसमीपगः ।
भवेद्योग्यतया तस्य पदं वा चाप्नुयान्नरः” ॥

इत्युक्तेः अनेन तत्तत्पदप्राप्तिभोग्यश्चेत्सुतरां तत्तद्देवसमीपं
गम इत्युक्तं भवति तस्मादत्र चित्रकेतोरनेन प्रत्यक्षनिधामेन-
मुहुर्मुहुः शेषस्य सकाशमभ्ययादिति युज्यते चित्रकेतुना शेषा-
न्तर्यामिर्विष्णुरुपासित इति कुत इति चेत्—

“शेषान्तर्यामिणं विष्णुं चित्रकेतुरुपास्य तु ।
शेषाविष्टहरेर्भाषि वरान् प्राप्यापतप्रतिम्” ॥

इति ध्वननवत्त्वात् ॥ २९ ॥

शितिवाससं नीलबस्त्रं कटिभ्रं काञ्चीशुणं “कटिसूत्रं सार-
सनं कटिभ्रं कटिभूषणम्” इत्यभिधानम् ॥ ३० ॥

अनस्य वायोऽदिः कारयं पुरुषं पौरुषं यस्मिन्स तथा तम् ॥ ३१ ॥

उत्तमश्लोकस्य शेषान्तर्यामिणो हरेः पादपद्मबोर्विष्टरं पीठं

उपरुद्धोऽखिलानां वर्णानां शब्दोपलक्षणात् निर्गमो हारं
यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छीवगोश्यामिष्ठत क्रमसम्बन्धः ।

साक्षाद्भगवत्त्वेन स्तौति ७० नम इति । तदर्थं सङ्कर्षणो
पासनापि द्वारमेव । तस्य सात्वत शास्त्रविग्रहत्वेन वक्ष्यमाणात्प्रा-
परमं फलन्तु श्रीभगवानित्यभिमतम् ॥ २५—३४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

महामन्त्रस्य ज्ञानप्रकाशकत्वमुक्त्वा भक्तिरसपरिपूर्णावमाह-
भोमिति । सकलसत्त्वतपरिवृद्धाः सर्वभक्तभेदास्तेषां निकरस्य
करकमलानां कुट्टमत्वेन उपलब्धितं लघुसंवाहनवैकल्या प्री-
णितं चरणारविन्दयुगलं यस्य हे तथा भूतेति मामपि क्षपा-
दसंवाहनसेवायां स्थापयेत्यभिलाषो ध्वनितः ननु, स्वामतिनि-
कृष्टं तस्यामत्युत्कृष्टसेवायां कथं नियुञ्जे इत्यत आह हे परम-
परमेष्ठिन् परमपरमेश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुञ्च समर्थः ॥ २५ ॥

एतामित्यनेकवाक्यगर्भाभिकामेव विद्यां महतीं अत्र चित्र-
केतवे पुत्रप्रदत्वेनाङ्गिरसः प्राधान्यं मन्त्रप्रदत्वेन ननु नारदस्य
अत एव पूर्वमङ्गिराः सनारद आजगामेत्युक्तं सप्रति वयावङ्गि-
रसा नारद इत्युच्यते हे प्रमो ! एतदाद्यभिप्रायज्ञाने परम
समर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

प्रथममद्यान्तरफलमाह—विद्याधराधिपत्यमिति ॥ २८ ॥

मुख्यं फलमाह—जगामेति ॥ २९ ॥

शितिवाससं नीलाम्बरं कटिभ्रं कटिभूषणम् ॥ ३० ॥

तद्दर्शनेति । कित्तिषमत्र भगवत्प्राप्त्यसम्भवात्तस्य दुःख-
क्षयं इष्ट्वा च अभ्ययात् अभिमुखो गच्छत् । अत्येव्यचाऽऽनमत् ॥ ३१ ॥

नत्वा च तुष्टावेत्याह—स इति । विष्टरमासनम् उपमेहवद्
अभिषिञ्चन् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सकलसत्त्वतानां ये परिवृद्धाः भेदास्तेषां निकरस्य समूहस्य
कमलानां कुट्टमत्वेऽङ्गैरुपलब्धितं प्रीणितं चरणारविन्दयुगलं
यस्य हे तथाभूतपरा मा यस्य हे परम, हे परमेष्ठिन् परमधा-
मवासिन् महाविभूत्योः नित्यविभूतिलीलाविभूत्योः पतये, ते
नमो नमः ॥ २५ ॥

प्रमो हे उपदिष्टार्थधारणसमर्थ, ॥ २६ ॥

यथा यथावद्धारयामास ॥ २७ ॥

विद्याधराधिपत्यमद्यान्तरफलम् ॥ २८ ॥

ततः समाधाय मनो मनीषया बभाष एतत्प्रतिसङ्घवागसौ ।
नियम्य सर्वेन्द्रियवाह्यवर्चनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् ॥ ३३ ॥

चित्रकेतुरुवाच ।

अजित ! जितः सममतिभिः साधुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता ।
विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः ॥ ३४ ॥
तव विभवः खलु भगवन् ! जगदुदयस्थितिलयादीनि ।
विश्वसृजस्तेऽशांशास्तत्र मृषा स्पर्द्धन्ते पृथगभिमत्या ॥ ३५ ॥
परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यन्तान्तरवर्ती त्रयविधुरः ।
आदावन्तेऽपि च सत्वानां यद्गुह्यं तदेवान्तरालेऽपि ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

मुख्यं फलञ्च लब्धवानित्याह--ततः कतिपयाहोभिरिति ।
विद्यया इत्या दीप्ता मनोभिलषिता गतिर्यस्य सः शेषस्य चरणा
न्तिकं जगाम ॥ २६ ॥

मृषाखलवत्पद्मन्तुवद्गीरं शितिवाससं नीलवसनं स्फुरन्ति
किरीटादीनि यस्य कटिञ्च कटिसूत्रं सिद्धेश्वराणां मण्डलै-
र्हृतं दर्शय ॥ ३० ॥

तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किञ्चिद्यं यस्य खलुमृज्वल-
ममखं निर्मलं चातःकराणां यस्य मुनिर्मननशीलः प्रहृष्टया
मत्तया प्रणयाभूया लोचनयोर्भस्य प्रहृष्टरोमा आदिपुरुषमन-
मत्तं ननाम अङ्गवगच्छत् शरणाङ्गतः ॥ ३१ ॥

स चित्रकेतुः उत्तमश्लोकस्य पवित्रकीर्तः पदा-
ञ्जयोर्धिष्टरमासनं प्रेमाश्रयां लेशैर्विदुभिरुपमेहयन् सिद्धन्
प्रेम्णोपकृष्टः अखिलवर्णानिर्गममार्गः कथं यस्य सः चिरं
समीक्षितुं नैवाद्यकत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

सकल पञ्चरात्रनिष्ठमकजनों के करकमलके कलियों से उप-
वाहन कियेगये चरखारविन्द दोनों जिनके पेसे, हे पर-
मेश्वर ! हे परमेष्ठिन् ! आपको नमस्कार हो, आप परेश्वर्य
सम्पन्न महापुरुष हो और महा प्रभाष वाले, महाविभूति के
पति हो आप को नमस्कार है ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

हे मनो ! श्रीवारह्मी शरणागत भक्त चित्र केतु को इस
विद्या का उपदेश करके अङ्गिरा महर्षि के साथ ब्रह्मा के
धाम को चले गये ॥ २६ ॥

चित्र केतु भी आपसे की कही हुई उस विद्या को सा-

वधान होकर सप्त दिवस तक केवल जब भक्षणा करके
धारणा करता हुआ ॥ २७ ॥

हे राजन् ! तदनन्तर सप्तदिवस के पश्चात् धारणा की
हुई उस विद्या से बीच में अघान्तर फल अस्थलित विद्या-
धरोके आधिपत्य को चित्र केतु प्राप्त हुआ ॥ २८ ॥

तदनन्तर कितने एक दिनों में विद्या से दीप्त मन की
गति होने से, देवों के देव श्री शेषजी के चरणों के समीप
में पहुच गया ॥ २९ ॥

वहाँपर कमल नाज सहस्र गौर, नील वस्त्र को धारणा
किये, स्फुरायमाणा किरीट केयूर (बाजूबन्द) कांशीगुण (कांथनी)
कंकणों को धारणा किये, प्रसन्न मुखारविन्द और अ-
दृश नेत्र वाले सिद्धेश्वर मण्डलों से उपासित प्रभु को देखा ॥ ३० ॥

उन शेषजीके दर्शन से नष्ट हुए समप्रपाप जिसके अतएव
निर्मल अन्तः करणवाला और मनन शील होकर समीपगया। वही
हुई भक्ति से प्रेमाशु और रोमाञ्च वाला आदि पुरुष को नमस्कार-
करता हुआ ॥ ३१ ॥

बहु चित्रकेतु प्रभु के चरणारविन्द के पीठ को बारम्बार
प्रेमाश्रुवोंसे अभिषेक करता हुआ, प्रेम से बहुत काल तक रुद्ध कंठ
होकर भगवान् की स्तुति करने को समर्थ न हुआ ॥ ३२ ॥

श्रीधरखामिहृत भाषार्थदीपिका ।

मनीषया बुद्ध्या मनःसमाधायैतद्वचनमायं बभाषे प्रतिषण्ठा
वाप्येन सात्वतशास्त्रोको विग्रहो बस्य तत्र ॥ ३३ ॥

अर्थोऽन्वयेमजानन्दनिभूतास्वामिसेवकात् ।

अभिनन्दन्मुदा स्तौति दृष्टभिः पञ्चभिर्विभुम् ॥

हे अजित ! अन्वैरजितोऽपि अवाप्सापुमिर्भक्तैर्जितः काधीन
एव कृतः वतो भवानतिकरुणः तेऽपि च निष्कामाः अपि
भवता विजिताः यो भवान् कामात्मनाभारमानमेव ददाति ॥ ३४ ॥

क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैराण्डकोशः ।

यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिस्तदनन्तः ॥ ३७ ॥

विषयतृपो नरपशवो य उपासते विभूर्तीर्न परं त्वाम् ।

तेषामाशिष ईश ! तदनुविनश्यन्ति यथा राजकुलम् ॥ ३८ ॥

कामधियस्त्वयि रचिता न परम ! रोहन्ति यथा करम्भवीजानि ।

ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतोऽस्य द्वन्द्वजालानि ॥ ३९ ॥

जितमजित ! तदा भवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यम् ।

निष्किञ्चना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥ ४० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मनुमकैरेष जित इति कथं ? स्वर्धमानैरपि सृष्ट्यादिकर्तृभि-
रभ्यैरीश्वरैर्जंघसम्भवात्तत्राह—तथेति । जगत उदयादीनि तवैव
विमवां विमवनं महिमा खिलेति यथात् आदिशब्देन
प्रवेशनियमादीनि विश्वसृजस्तु ब्रह्मादयो नेश्वराः किं तु ते
तवांशो यः पुरुषस्तस्यांशाः तत्र एवं स्थितेऽपि पृथक्पृथगी-
द्वरावयवमिरयभिमानेन वृथैव स्वर्धन्ते ॥ ३५ ॥

त्वमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेतदुपपादयानि—परमाणुः सूक्ष्ममूल-
कारणं परगमहृदन्तिमं कार्यं तयोस्त्वमेवाद्यन्तान्तरवर्ती आदा-
वन्ते चान्तरे मध्ये च घर्तितं धीर्बलं यस्य सः अत एव
त्रयविधुर आद्यन्तमध्यस्थयो ध्रुवः ते च त्वया सृज्यन्ते न
ह ध्रुवाः कुन इत्यत्र आह—स्त्वानां सर्वेन प्रतीतानां
कार्याणामादावन्तेऽपि अन्तरालेऽपि च तदेव ध्रुवं सुवर्णा-
दिवत् ॥ ३६ ॥

एवं ध्रुवत्वेन कालनः परिच्छेदो नास्तीत्युक्तं वेगतोऽप्य-
परिच्छेदमाह—क्षित्यादिभिरिति । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरो-
त्तरैरभिर्हारावृतः यत्र त्वग्यणुकल्पोऽणुनुलयः पतति परिभ्रमति
तत्तस्माद्गन्तस्त्वम् ॥ ३७ ॥

यस्मादेवं परमेश्वरस्त्वमेवान्ये देवास्तव विभूतयोऽनस्तां
विहाय विषयकामनयाऽन्योपासका अतिमन्दा इत्याह—विषयेषु
तुष्टुत्पन्ना येषां ते नराकाराः पशवः कुतः ये विभूर्तीरि-
न्द्राद्या उपासते न तु परं त्वां ततः किं तत्राह—तेषामिति
तदनु उपासनाज्ञानान्तरं यथा राजकुलमनु राजकुलनाशा-
नन्तरं तन्मेवकानामाशिषो नश्यन्ति तद्वत् अथञ्च परतोऽव-
धिर्मध्येऽपि नश्यन्त्येव ॥ ३८ ॥

विषयकामेनापि कृता त्वत्सेवा मोक्षफलैवेत्याह—कामधियो
विषयकामना अपि हे परम ! त्वयि रचिताः कृताश्चेत् नरोहन्ति
देहान्तरारोपस्ये न भवन्ति करम्भवीजानि मर्जितबीजानि यथा
यतोऽस्य जीवस्य गुणागणादेष द्वन्द्वसमूहा भवन्ति अतः
कामेनापि निर्गुणस्य तव भजनाच्छरीरैर्गुणं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

फलकामनयापि त्वदाराधनं यदा मोक्षहेतुस्तदा कि
चकल्पं भगवन्ममाहात्म्यमिति वक्तुं तत्सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन
च भगवन्तं स्तौति—जितमिति । यदा भवाम्भागवतं धर्ममाह
तदा हे भगवन्, त्वया जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं तत्र हेतुः
ये निष्किञ्चनाः सनत्कुमारादयो मुनयस्ते यं भगवन्तमपवर्गाव
सेवन्ते तेन भवता जितम् यं धर्ममिति वा ॥ ४० ॥

भीमङ्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो मनीषया बुद्ध्या मनः समाधाय स्ववशीकृत्य प्रतिबन्धा
बाधेनासौ चित्रकेतुः प्रतिलब्धवाग्रस इति पाठान्तरं
तत्र प्रतिलब्धवागमृतः सर्वेन्द्रियाणां बाह्यवर्त्तनं बाह्यवापरं
नियम्य अपोह्येत्यर्थः सात्वतशास्त्रं पञ्चरात्रशास्त्रं (१) तस्मत्तिपाथो
भिप्रदो यस्य तं जगद्गुरुं सात्वततन्त्रोपदेष्टारं सद्गुरुं प्रति-
एतद्गुरुमायां बभावे वक्ष्यमाणां स्तुतिमकरोदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तामेवाह—अजितेत्यादिना, सहस्रमूर्धनं इत्यन्तेन, तादृशव्यक्त-
मौक्यापादकसौलभ्यवात्सल्यमहौदार्यगुणविशिष्टं स्तौति—अजि-
तेति । हे अजित ! इगुरैः स्नाधीनं कर्तुमशक्यं हे दुर्लभेत्यर्थः ।
तथापि साधुभिर्जितः भवान् सुखम इत्यर्थः कथम्भूतैः साधु-
भिर्धिजितः आत्मा मनो येस्त्वमर्मात्मिः कुरुष्वं जगद्ब्रह्मात्मकत्वेन
पश्यद्भिः कथमेतत्साधुभिर्धिजितोऽहमिति तत्राह—यो भवाद्
भजतामकामात्मनाम् अनन्यप्रयोजनेन भजतामात्मानं खं स्वर्गं
ददातीत्यात्मदः स्वपर्यन्तदातेत्यर्थः एवं सौख्यमुक्तम् आत्मदं
इत्यनेन महौदार्यञ्च; अथ वात्सल्यमाह—भवता त्वया ते साधवो
धिजिताः कुतः ? यत्स्वमतिक्रम्य आश्रितवार्त्सल्यविषयः
अत्यन्तवार्त्सल्येन त्वया साधवोऽपि वशीकृता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

मनु, परस्व सत्युक्तं गुणत्रयमाभवात्सौकर्यापादकमन्वया-
तृणस्यैव सौख्यं दारिद्र्यस्यैवोदार्यं पित्रादेरिव कारुण्यमकिञ्चि-
त्करं स्यादित्यत्र परस्वविशिष्टं स्तौति—तथेति । हे भगवन् !
जगतः उत्पत्तिस्थितिखयादीनि आदिशब्देन महान्मूर्धन्यमोक्षा-
न्तर्नियमनादिर्विशिष्टतः तव विमवः ऐश्वर्यम् आत्सल्यः परी-

(१) तत्र सात्वतमाचष्ट नैकसर्वं कर्मणां वत इति प्रथमस्कन्धोक्तः ।

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मास्तीत्यर्थः एवं परत्वे तत् एव निरुपाधिकस्वामित्वञ्चोक्तं ननु, जगदुत्पत्त्यादीनि ब्रह्मरुद्रादीनां विभवां न ममेत्यत्राह- विश्वस्रज इति । विश्वस्रजो ब्रह्माद्यः ते तवांशांशाः जग्नेर्विष्णु- विष्णो इव स्वर्द्धांशभूतत्वात् तेषां विभवो जगदुत्पत्त्यादिरित्यर्थः त्वन्नियोगेन ते जगदुत्पत्त्यादिकर्त्तार इति भावः ननु, तेषु वच्ये विश्वस्य स्रष्ट्यादिकर्त्तार इति स्वर्द्धन्ते तत्राह—तत्रैत । तत्र तेषां स्वर्द्धांशत्वे सति तावन्मात्रेणैव वचमपि पृथगीश्वरा इत्यभिमानेन मन्त्रतमीशितृत्वं परमपुरुषायसम इत्यङ्गात्वा मुधा स्वर्द्धमेव स्वर्द्धन्ते तेषां स्वर्द्धामात्रमवशिष्यते तस्मीशत्वं सिद्धय- तीति भावः ॥ ३५ ॥

जगदुत्पत्त्यादेस्तदेकविभवत्वं दृष्टान्तमुखेन विशदयन् स्तौति—पर- माश्रित्यति । परमाणुपरममहोरदप्यसिं विपुलस्य च वस्तुनो वाऽन्याद्यन्तास्तराणि, सृष्टिसंहारस्थित्यवस्था इत्यर्थः तेषु वर्त्तत इतिवर्त्ती अन्तरात्मतया व्याप्य स्थितः त्रयविधुरः आद्यन्तम- ध्यरहितः स्वमेव कार्यस्य वस्तुनः कारणात्मतया यथादावव- तिष्ठतेऽन्ते च यदवशिष्यते तद्विभवत्वमेव हि कार्यस्य वस्तुनो दृष्टं यथा सृष्टुवर्त्तमानकघटकटकादाविति दृष्टान्तोऽभिप्रेतः एवं ममिष्टव्यवस्थात्मकस्य कृत्स्नस्य कार्यजातव्यादौ कारणात्वेना- वस्थानादन्ते आवशेषात्तद्विभव एव जगदुत्पत्त्यादिः न तु मध्यस्थचतुर्मुखादिरिति भावः कार्यं वस्तु मध्यस्थस्य विभवो नेति किं वक्तव्यमित्याह—आदाविति । स्वत्वानां कार्य- त्वेनावस्थितानां पदार्थानामादावन्त च वत् भूवं स्थिरम् आदौ कार्यत्वेनावस्थितम् अन्ते आवशिष्टमित्यर्थः अन्तरालेपि तदेव अन्तरालावस्था? तद्विभव एव आद्यन्तयोर्दन्ति तस्य मध्यस्थवि- भवकत्वं किं पुनर्न्यायसिद्धमिति भावः एवं कालत्रयवर्ती स्व- मेवेति भावः अनेन कालतोऽपरिच्छिन्नत्वमप्युक्तम् अथ सर्वथा सर्वत्रान्तरात्मतया व्याप्य स्थितिकथनेन सर्ववस्तुसामानाधि- करणवत्परस्परपरिच्छेदोप्युक्तः सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यमेव हि वस्त्वपरिच्छेदः यद्वा स्त्रापेक्षयोः कृष्टगुणवस्त्वन्तरादित्यं वस्त्वपरिच्छेदः स हि जगत्कारणात्त्वत्तुपयुक्तसर्ववस्तुसत्यसङ्- वत्त्वाद्याक्षितगुणजातस्य कथनेनाभिहितप्राय एव ॥ ३६ ॥

एवं द्विविधपरिच्छेदराहित्यमुक्तमथ देशपरिच्छेदरहितत्वं वद- नेतत्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमेव स्वयन्तत्त्वात्प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ निमित्त- मित्याह—स्वित्वादिमिरिति । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्देशगुणमुत्तरैरधिकैः स्त्रित्वादिभिः पृथिव्यवस्त्रित्वाकाशाद्भारमहद्भिः सप्तभिरा- हतः एव; परिदृश्यमानोऽप्यहकोशः ईदृशीभिरप्यहकोटिभिः सह सहितो यत्स्वत्वं ततोऽनन्त ! विभूत्यानन्त्यादन्तत्त्वात्त्वमनन्तत्वात्- वाच्य इत्यर्थः एतमप्यहकोशं विशिनष्टि यत्र एतस्मिन्नप्यह- कोशोऽप्युक्तव्यः जीवः पतति संसरति यद्वा यस्मादीदृशीभि- रप्यहकोटिभिः सह एवोऽप्यहकोशः यत्र यस्मिन् स्वयि अणुकल्पः भवति परिभ्रमति तत्स्वमनन्तः सर्वस्य चेतनाचेतनात्मकाप्यह- कोशरूपदेशस्य स्वस्वत्त्वात्तद्विदमन्तलीलोर्ध्वरूपदेशपरिच्छेद- रहितस्वमिति देशोऽपरिच्छेद उक्तः एतत्त्रिविधपरिच्छेदराहित्य- मपि परत्वाप्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं तस्य समाश्रयणीयोपयुक्तगुणवस्तुत्वादेवतान्तरस्य तदभावं चदन् तमेव स्तौति—विषयतुष्टिति, चे विषयेषु शब्दादिषु तुष्ट तुष्ट्याऽभिधायो येषां ते फलकामा नरा एव पशवः ते विष्णोः त्वद्विभूतिभूतान् रुद्रा- दीनुपासते न तु परं सर्वोत्कृष्टं विभूतिपतिमुपासते हे ईश ! तेषां विषयतुष्ट्यां विभूतीरुपासीनानामाशिषस्त्वद्विभू- तिमिदंस्त्वा अर्वाचीनाः स्वर्गादिकलकपाः पुरुषार्थाः तद्वनु विभूति- विनाशमनु नश्यन्ति यथा राजकुलं यथा राजकुलविनाश- मनु तत्संयकानामाशिषो नश्यन्ति तद्वन् उक्तं च त्वयैव । “यो वो यां यां तनुं भक्तः” इत्यारभ्य ‘ब्रह्मते च ततः कामा- न्मयैव विदितान् हि तान् । अन्तन्तु फलं तेषां तद्गुणव्यपमे धसाम्” इत्यन्तेनेति भावः त्वद्विभूतीनां परत्वादिगुणपूर्वभावा- दिति तात्पर्यम् ॥ ३८ ॥

स्वदेकप्रयोजनत्वेनकृतास्त्वरसेवास्तु निरतिशयमित्यफलजनक- त्वात् नश्यन्तीत्याह—कामधिय इति । त्वयि विषयभूते रचिताः कृताः याः कामधियः स्वदेकप्रयोजनास्त्वद्विषया उपासनाः हे परम, पुनर्न रोहन्ति न बन्धाय भवन्ति नित्यनिरतिशय- त्वदनुभवरूपानन्दापादका एव भवन्ति न पुनर्जन्ममरणादि- रूपबन्धाय भवन्तीत्यर्थः पुनररोहे दृष्टान्तः यथा करम्भी- जानीनि यथा भर्जितधीजानि पुनर्न रोहन्ति नाङ्कुरीभवन्ति तद्वन् पुनररोहे हेतुं वधेऽर्तं पिशिनष्टि—ज्ञानात्मनीति, गुणमयः सत्त्वादिप्रकृतिगुणाविकारः स न विद्यते यस्य सांगुणमयस्त- याभूतं नित्यासंकुचितापरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपे त्वयि गुणामूष- ककर्मान्दव्यवसायसंमूलकसङ्कुचनज्ञानत्वाकर्मसाध्यमोक्षाधिपत्वप्र- ग्गतजननिष्टपरिहारकरत्वाद्दृष्टप्रापणसमर्थत्वादिगुणयुक्तः वास्त्वयि रचिताः कामधियो न पुनरनर्थरूपबन्धाय भवन्ति हेव- तास्तराणांस्त्रुक्षिपरीतगुणत्वात्सेषु रचिताः स्वर्गादिकामधियो नश्यन्तीति भावः तदेवाह—गुणगणत इति, अस्य धिरक्षिप्र- भृत्याकिञ्चनपर्यन्तस्य जीवधर्मस्य गुणानां तत्त्वादिप्रकृतिगुणानां ये गणा विकाररूपाः सङ्गाः तेषुः गुणगणतः ब्रह्मआत्मानि सुखदुःखादीनि ब्रह्मजालानि भवन्ति उपास्यदेयताऽन्तरस्यापि उपासकवत्कर्मवद्व्यवसायैर्युक्तत्वात्तत्सेवाऽद्विच्छिन्नस्य पुंसस्ता- दृशस्त्रेवावदनिष्टपरिहारिष्टप्रापणक्षमा न भवतीति गाथः एवं ज्ञानशक्त्याद्याभितकार्यापादकगुणपूर्वित्युक्ता. एवं समाश्रय- णीयव्योपयुक्तपरत्वादिगुणपूर्वत्वेन देवतास्तरस्यो वैखण्ड्येणं तस्वैव समाश्रयणीयत्वं चोक्तं भवति ॥ ३९ ॥

अथ यत् एव मन्वानिनरेऽप्यः परः अत एव तद्वाराधनात्म- कस्वधर्मिहितो धर्मः तदनुष्ठानारम्भेनरवेवताराधनरूपधर्मेतद- नुष्ठानात्प्रवो विद्वद्गुण इत्याह—जितमितिभिः, हे अजित, अजित- वाद्यप्रवृत्तिनिमित्ताश्रय, भयना यथा जितं सर्वं स्वधर्मीकृत्य तस्मा- त्परत्वेनावस्थितम् एतदेवाजितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि सूचितं तथा धर्मोति शेषः तद्वाराधनमनधर्मोऽपि जितमित्यर्थः सोऽपि सर्वोत्कृष्टत्यर्थः कोसौ धर्मः ? तत्राह—यं भागवतं भगवतस्तत्त्वादा- धनरूपमनवद्यं निरुद्धं धर्मं भवानाह पञ्चाराशीतादिमुखेनोक्तवान् ब्रह्म धर्मं निष्कञ्चनाः अतन्मयप्रयोजनाः आत्मारामाः ब्रह्मगुणा-

भीमद्वीररात्रवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नुभवपरा ये मुनयः अपवर्गाय मुक्तय उपासतेऽनुति
यन्ति ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मनीषया धृतिरूपया प्रकृया प्रतिलब्धः सम्यक्प्राप्तो
वाग्रसं वचनधीर्धेन स तथा सात्वतानां शास्ता विग्रहस्तरु-
पदेशविशेषो यस्य स तथा तं सर्वेन्द्रियाणां बाह्येषु विषयेषु
वर्तमानं व्यापारम् ॥ ३३ ॥

हे भजित ! अतिकरुणो यस्त्वमकामानां भजतां साधूनामा-
त्मदो यस्मादतस्ते साधवोऽपि भवता विजिताः किञ्च जित-
मनस्कैः समबुद्धिभिः साधुभिर्भवानपि जितो वशीकृतः अश-
ब्दो नियतत्वं सूचयति ॥ ३४ ॥

तत्सत्त्वे प्रमाणात्माह-नवेति । जगदुत्पत्त्यादीनि तव विभवः
स्वरूपलक्षणानि खलु यस्मात्तत्तत्र तस्यामवस्थायां शास्त्रेण
स्थितायां ते भिक्षांशाः विश्वसृजोऽहं जगदीश्वरो जगत्कृष्टेति
पृथक् जगदीश्वरत्वाभिमानेन मृषा निप्रयोजनं स्वर्भन्तीति
व्यत्यासेन हरेर्माहात्म्यस्यानन्तरत्वं दर्शयति ॥ ३५ ॥

तवविभव इत्यादिना गुणानन्त्यमुक्तमधुनाकालदेशानन्त्ये
ब्राह्म-परमाधिपति । त्वं त्रयाविधुरः अणुमहन्मध्यपरिमाणुरहि-
तापि खतः प्राकृतपरिमाणाभावात् परमाणुपरममहतोरादावन्तेऽ-
न्तरे च वर्धितं शीलमस्यास्ताति प्राद्यन्तान्तरवर्ती परमाणुल-
क्षणकालावयवस्य परममहत्कालावयवस्य च मध्यकालावयवस्य
च वर्तते इति सत्त्वानामित्युपलक्षणं घटादीनामप्यादावुत्पत्तेः
पूर्वमन्ते प्रध्वंसादूर्ध्वं यत्ते स्वरूपं ध्रुवम् अथमिचारि तद्व-
चान्तरकाले मध्यकालेऽपि वर्तते इति शेषः ॥ ३६ ॥

य आण्डकांशो दशगुणोत्तरैः सप्तभिः क्षित्यादिमिरावृतः
स एण्डकांशमिः सह यत्र भगवति अणुभ्योऽणुकल्पः सूक्ष्मा-
त्सूक्ष्मतरौ वर्तते तद्वद्रेः स्वरूपमनन्तमिति हेतुगर्भविशेषणम् अप-
रिच्छन्नत्वाद्युचितमिति भावः ॥ ३७ ॥

एवं स्वरूपमुक्त्वाऽन्ययव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानफलमाह-विष-
येति । विषयतुषः शब्दादिविषयतुष्यावन्तः अत एव नरपशवः
निभूनीर्ब्रह्मादिशब्दाचयाः परं तेषां पातारं ज्ञानादिपूर्तिप्रदातारं
तेषांयुक्तं तदनु प्राप्तिसमनन्तरं किञ्चित्काळं फलानुभवानन्तरं
वा "तदास्यां ततः क्षीयत एव" इति श्रुतेः अराजकुलं पाण्डकं
राहा शून्यां जनसमुदायो धर्मविरुद्धानां राक्षां कुलं वा ॥ ३८ ॥

कामधियः शब्दादिगुणविषयज्ञाना अगुणमये प्रकृतिगुण-
विकृतदेशादिशून्ये ज्ञानात्मनि रक्षिताः यद्विस्तुर्दृष्टिर्हि पुनर्नारो-
हन्ति नोत्पद्यन्ते करममवीजानि भर्जितधानाः गुणगण्यतां विष-
यसमूहादस्य जगतो द्वन्द्वजातानि सुखदुःखादीनि भवन्तीति
शेषः ॥ ३९ ॥

दुःखात्मकसंसारनिवृत्तिः केन स्यादित्याद्युक्त्य भागवतधर्मा-

ऽनुष्ठानेन तन्निवृत्तिः स्यादित्याद्यवधानाह-जितमिति । हे भजित,
भवान्पदापवर्गाय मुनयो ये धर्ममुपासते तं भागवतधर्ममाह ।
तदा भवता संसारस्वरूपं जितं भागवतधर्मकथनेन भक्तानां
संसारजयोपायो दर्शित इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

विश्वसृजः ब्रह्मरुद्रेन्द्राद्याः भंशंशाः अत्यन्पांशा इत्यर्थः ॥
३५ ॥ ३६ ॥

दशगुणा उत्तरोत्तरा येषां तैरित्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥

जितमिति निजोत्कर्षं भाविष्कृतः । भगवन्निति पाठः
स्वामिसम्मतः भवतेति तु प्रायः सर्वत्र ॥ ४० ॥

भीमद्विभवाद्यचकवर्षिकृतसारायं दर्शनी ।

प्रतिलब्धत्वात् तत्कृपयैवेत्यर्थः । सात्वतशास्त्रोक्तः सच्चिदा-
नन्दमयो विग्रहो देहो यस्येत्यनेन ज्ञानशास्त्रोक्तस्य भावामयवि-
ग्रहत्वस्य प्रामाण्यं वारितम् ॥ ३३ ॥

परस्पर वशीभावस्यन्यान्तरसांस्वभौ । मजेतां भगवत्कौ
मत्तर्धेत्वाह-संस्तुषत् । हे भजित ! ज्ञानयोगिप्रभृतिभिस्त्व
मजित एव साधुभिर्भक्तैस्तु भवात् जितः ॥ अर्धीणीकृतः
सममतिभिः स्वकीयपरकीयसुखदुःखसमबुद्धिभिर्जितात्मभिर्जि-
तमनस्कत्वेन मनोधर्मस्यकामस्यापि जितत्वात् निष्कामैः तेषां
तदुपासने निष्कामत्वमेव त्वज्जये कारणमिति भावः । ते
साधवोऽपि भवता विजिताः यतो भजतामकामात्मनां भजन्तयो-
निष्कामेभ्यः यो भवानात्मदः आत्मानमेव ददाति । यद्वि कृ-
मां परिचर्ये किमप्यपवर्गादिकमपि मत्तो नैव ह्यणुष्वे तर्हि यथे-
रात्रिदिनं मामेव परिचरय मां ऋषीकुण्डयेत्यात्मानं तेषो-
ददेव ब्रह्मादात्मनः सौन्दर्यं सौन्दर्यं सौरभवादीनि तद्वत्
अथवादीन्द्रिचभोगार्थमर्पयतीत्यर्थः तेन तद्विजये भवतोऽप्यात्मत्व
मेव कारणमिति भावः । अत्र साधुभिरिति ज्ञानिभिरपीति न
श्यास्येभ्यः । उत्तरार्धे भजतामकामात्मनामिति विशेषणद्वयस्य
तद्व्यावर्तकत्वात् ज्ञानिनां भजनन्तु मोक्षसिद्धये साधनदंशा-
यामेव । अत्र तु भजतामिति वर्तमाननिर्देशः । निष्कामत्वं
त्वात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिकामत्वात्तेषां नास्त्येव ॥ ३४ ॥

एवं प्रभुभक्तयोः परस्परवशीभावमास्थाय, प्रभोः प्रमा-
वमाह-तर्धेति त्रिभिः विभवो महिमा ननु ब्रह्मादयो जगदु-
दयादि हेतवो इत्यन्ते तत्राह-विश्वेति । ननु, ब्रह्मरुद्रादिभक्ताः
स्वस्वसेव्यानामेव जगदीश्वरत्वं प्रतिपादयन्तो मिथः स्वर्धन्ते
इत्यत ब्राह्म-तत्र मृषेति पृथगभिमत्या यथं हेरयगर्भोः शेषा
सौरा इत्याद्यभिमानवन्तः ॥ ३५ ॥

त्वमेव ह्युदयादि कर्ता वास्तव्य वस्तुरूप रक्षुपपादवति
परमाणुः सूक्ष्म मूलकारणं परममहत् अन्तिमं कार्यं तयोस्त्वमेव
द्यन्तान्तरवर्ती प्रादावन्ते अन्तरे मध्ये च वर्धितं शीलं वत्स सः

श्रीमद्भिन्नायकवर्षिकृतसाराधर्षिणी ।

अत एव त्रयविधुर आद्यन्तमध्यशून्यो नित्यः यतः सत्त्वानां कार्य-
वस्तुनाम् आदौ अन्ते च यत् भुवं कारणात्वेन स्थिरं तदेव
अन्तरालेषु सुवर्णादिवत् । अतस्त्वमेव सर्वकार्यां वास्तवं
वस्तुअन्यत् सर्वं कार्यजातमवास्तवं बन्धित्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं कावितः परिच्छेदाभावमुक्त्वा देशतोऽपपरिच्छेदमाह-
क्षित्वादिभिः क्षितिजवत्तेजसाकाशाहङ्कारमहत्त्वप्रकृतिभिः
सत्ताभिः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् दशगुणाधिकैराकृतः यत्र त्वयि अणु
कल्पः पतति परिभ्रमति तत्तस्मादनन्तस्त्वम् ॥ ३७ ॥

एवं प्रभोः सर्वोत्कर्षमाश्रयाय भक्तस्यापि तमभक्तनिन्दया
प्रथमं व्यतिरेकेणाह-विषयेति । विभूतीरिन्द्राद्याः न तु त्वां
तदनु उपास्य नाशानन्तरम् । यथा राजकुलनाशानन्तरं तस्त्व-
यानामाशिषो नहन्ति ॥ ३८ ॥

भक्तयोः कर्षं कैमुत्तिकन्यायेनान्वयेनाह-कामाराधयाद्यास्तदर्थं
विषो मतयस्त्वयि रचिताः कृताश्चेत् न रोहन्ति देहाभ्यन्तरोत्पत्तये
न भवन्ति, यथा, करुमर्षीजानि भ्रष्टयवर्षीजानि तथैव । यद्यपि
कामधियोऽन्वयं रोहन्त्यो हृष्टाः । भ्रष्टर्षीजतुल्या न भवन्ति
तदपि विषयसाहचर्यात्प्रवृत्तीत्याह, ज्ञानात्मनि चिन्मये अणुयामये
गुणमयात् पदार्थाङ्गिणे अतो रसकूपपतितं वस्तु यथा रस एव-
मन्वेदेवं त्वयि प्रविष्टाः कामधियोऽपि चिन्मय्यां भवन्तीति कथं
तासां संसारहेतुत्वं स्यादित्यर्थः यतो गुणगणयत एव इन्द्र जाह्नानि
संसारकारणानि भवन्ति ॥ ३९ ॥

यद्येवं श्रीमद्भिन्ना सकामाया अपि भक्तेः श्रेष्ठ्यं तदा किमुत
निष्कामायाः किञ्च भक्तेर्निष्कामत्वञ्च त्वत्प्रवर्तितमतो निष्का-
मभक्तैर्येषां जयः पृथं प्रतिपादितस्तत्रापि परमकृपालुः श्रीभक्तव-
शीमाधेस्त्वमेव कारणात् । इत्यतो वस्तुतस्तथैवविशेषतो जय
स्याह-जितमिति । हे अजित, भागवतं धर्मं अनवधं निष्कामं बदैव
भवानाह तदेव जितं भवतेव भक्ता ऋणीकृताः येनैव निष्काम-
भक्तियोगेन भक्तेर्भवात् जीयते तस्य त्वयैवोक्तत्वात्तद्व्युत्पत्तयेनैव
श्रीभक्ताधीनत्वाभिवापसाधकं कृपाविशेषमाश्लाद्यन्तः प्रयुक्तत एव
भक्ता स्वयमेव ऋणीभूय स्थिताः भवन्तीति भावः । ये निष्किञ्चना
प्रथमत एव शुद्धभक्ताः तथा तत्सङ्गतस्य त्यक्तनिष्ठा मुनयस्ताप-
सा आत्मारामाः जीवन्मुक्ताश्च, केचन यमेव धर्ममुपासते,
यद्वा, निष्किञ्चना इत्यस्यैव विशेषणत्वं मुनयस्त्वमन-
शीला आत्मारामास्त्वय्येष रममाणा इत्यर्थः अपवर्गाव अप-
कृष्टा वर्णाश्चत्वारोपि यतस्तस्मै प्रेम्णो अपवर्गश्च भवति ।
योसाधित्यादि पञ्चमस्कन्धीयगद्योक्तवृत्त्याय भक्तिषो गा-
येति वा ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

सात्वतशास्त्रे प्रतिपाद्यतया विप्रहोऽप्राकृतो देही यस्य तं
ब्रह्मा सात्वतशास्त्रं विप्रहवत्प्रियं यस्य तम् ॥ ३३ ॥

जितः आत्मा मनो यैस्तेः भकामः देहिकामुष्मिकभो-
गवासनाशून्यः आत्मा मनो येषां तेषाम् ॥ ३४ ॥

जगदुदयादीनि तथैव विभवः ऐश्वर्यं विभवसृजो ब्रह्म-
द्रेन्द्रादयः तेषांशांशाः पृथगभिमत्या पृथक् पृथक् ईश्वरत्व-
बुद्ध्या तत्र जगदुदयादिषु सृया स्पर्शति त्वां सर्वात्मनं सर्व-
कर्त्तारं विस्मृत्येति शेषः ॥ ३५ ॥

परमाणुः अतिसूक्ष्मः परममहात्मसमष्टिकार्यरूपः पदार्थः
तथोरादौ स्रष्टृत्वा अन्ते संहर्तृत्वा अन्तरं मध्ये नियन्तृत्वा
वर्तमानस्त्वमसि अयं तु त्वं त्रयविधुरः स्रष्टृसंहर्तृनियन्तृगहितः
अत एव सत्त्वानां ब्रह्मादिसत्त्वपर्यन्तानामावाचनंऽपि यद्भुवं तदेवा-
न्तरालेषु बद्भुवं तस्त्वमेवासि सर्वरूपोसीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

दशगुणोत्तरैः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरैरधिकैः क्षित्वा-
दिभिः सप्तभिरेव किलाहृतोऽण्डकोशः सहाण्डकोटिभिर्वर्षाणुकल्प
अणुसूक्ष्मः पतति भ्रमत्यतः स त्वमनन्तोसि ॥ ३७ ॥

एवंभूतं परं पूर्णं त्वां मुक्तिदं ये नोपासते ते नरपञ्चवः
नराकारपञ्चवः यतो विषयसृष्टो विषयेषु इन्द्रियार्थेषु तृट् येषां
ते इन्द्रियार्थप्राप्तये विभूतीः भवन्तिभूतिभूतान् इन्द्रादीन् उपासते
तेषां नरपञ्चर्षां आशिषः इन्द्रादिहताः सम्पदः तदनु इन्द्रा-
दिनाशानन्तरं यथा राजकुलमनु राजकुलनाशानन्तरं तद्वत्ताः तस्त्व-
वकाशिषो विनश्यन्ति तद्वन्नश्यन्ति । अन्यदेवभक्ता भक्तार्था
एवेति भावः ॥ ३८ ॥

त्वञ्जकेषु तु ये सकामत्वेन निकृष्टाः तेषु कृतार्था भवन्ती-
त्याह-कामधिय इति । गुणाः विषयान्नेपां गणयतः बुद्धिस्थवि-
षयवासनासमूहतः अस्य जीवस्य इन्द्रानां जन्ममरणादीनां
जाह्नानि भवन्ति एवंभूता ये जन्ममरणजालखल्लग्नसंसारप्रापकाः
काम्यन्त इति कामाः, विषयगणास्तदर्थधियः बुद्धयः हे परम
सर्वोत्तम, ज्ञानानां जीवानामात्मनि आश्रये प्रिये च गुणमयः
संसारस्तज्जिह्वं मुक्तिप्रदे मुक्तौ प्राप्ये च त्वयि रचिताः कृताः
न रोहन्ति जन्ममरणफलगा न भवन्ति किन्तु भुवादीनामिव
कामाव दत्त्वा मुक्तिप्रापका भवन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सकामा अपि भगवत्प्रका मुक्ता भवन्तीति भगवत्प्रजनमाहात्म्य-
मुक्त्वाऽथ निष्कामानां भगवत्प्रकानां श्रेष्ठ्यं निष्कामभजनस्य च
भगवत्प्रोक्तत्वेन सर्वभूतहितत्वदिना च परमं श्रेष्ठ्यं मध्ये
काम्यकर्मणोः दुष्टत्वञ्च वर्णयन् भगवन्तं स्तोति-जितमि-
तिचतुर्भिः । हे अजित हे भगवन्, त्वया तदैव जितं सर्वोत्कर्षया
स्थितं यदा ये निष्किञ्चना मुनयः स्वमननशीलाः अस्मिन्नि
स्त्वय्येवाराभो येषां ते मुमुक्षवः अपवर्गाय यमुपासते तमन-
वधं निष्कामं भागवतं धर्ममाह ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तरं बुद्धि से मन का समाधान कर बाणी को
प्राप्त होकर सर्व इन्द्रियों की बाह्य वृत्तियों रोककर ब्रह्म-
रात्र शास्त्रोक्त विप्रह बाड़े, जगद्गुरु भी शेषजी की इस
प्रकार स्तुति करने लगा ॥ ३३ ॥

विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र ।
 विषमधिया रचितो यः सह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ॥ ४१ ॥
 कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण ।
 स्वद्रोहान्तव कोपः परसम्पीडया च तथाऽधर्मः ॥ ४२ ॥
 न व्यभिचरति तवेत्ता यया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः ।
 स्थिरचरसत्त्वकदम्बेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ॥ ४३ ॥
 न हि भगवन्नघटितमिदं त्वदर्शानानृणामस्त्रिलपापक्षयः ।
 यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुल्कसकोऽपि विमुच्यते संसारात् ॥ ४४ ॥
 अथ भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः ।
 सुरभ्रूषिणा यदुदितं तावकेन कथमन्यथा भवति ॥ ४५ ॥
 विदितमनन्त समस्तं तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
 विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥ ४६ ॥
 नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय ।
 दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदा परमहंसाय ॥ ४७ ॥
 यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति यं चेकितानमनु चिन्तय उच्चकन्ति ।
 भूमण्डलं सर्पपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नभो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

चित्तफेत्तु रुवाच ।

चित्र फेत्तु बोला कि हे अजित ! सममति और रजितमन बलि साधुओं ने आप को जीतलिये और उनको भी आपने जीता है क्योंकि निष्काम भजन करने वालों को आप अपने को भी दे देते हो ऐसे प्रति करुणा वाले आप हैं ॥ ३४ ॥

हे भगवन् ! की उत्पत्ति पालन और संहारादिक ये आपका वैभव है । और विश्व सृष्टि करने वाले ब्रह्मादिक आप के अंश के अंश हैं । ती हम ईश्वर है, इस प्रकार पृथक् अभिमान से मिथ्या ही स्पर्धा करते हैं ॥ ३५ ॥

परमाणु और परम महान् (बड़े से बड़ा) इन के आप आदि मध्य और अन्त में वर्तने वाले हैं अन्त एव आदि मध्य अन्त शून्य है । प्राणियों के आदि और अन्त में जो है नित्य है मध्य में भी वही है ॥ ३६ ॥

पूर्व २ से दश २ गुने अधिक ऐसे पृथिवी आदिक सप्त आवरणों से आवृण (ढका हुआ) ऐसा यह ब्रह्मांड और कोटि २ ब्रह्मांडों सहित जिन आप में अणु के सदृश भ्रमता है तिसी से आप अन्त हो ॥ ३७ ॥

विषय तृष्णा वाले जो नर पशु आपकी विभूति इन्द्र कद्रादिकों की उपासना करते हैं और उनसे पर जो आप हैं तिनको नहीं उपासते हैं । उनके बड़े २ वैभव भी देवताओं के नाश होनेपर नाश होजाते हैं जैसे राज्य नाश होनेपर राजानुचर यह तो परम अवधि है बीच में भी नष्ट होता है ॥ ३८ ॥

हे परम ! ज्ञानात्मा, अगुणामय आपके विषय में कामना करके भी बुद्धि लगावै तो भी फिर जन्म मरण रूप संसार का अंकुर नहीं जागते, ये ब्रह्मजावतौ जीव के गुणों से है ॥ ३९ ॥

हे अजित ! जो आपने अनवद्य भागवत धर्म कथन किये हैं इसलिये आप सर्वोपरिस्थित हो जिन धर्मों को आत्मा रागतिटकजन मुनिजन अपवर्ग के लिये उपानास करते हैं ॥ ४० ॥

भीमरस्त्रामिकृत भाषाचंपीपिका ।

अनवद्यतामेवाह—विषममतिर्यत्र यस्मिन्भागवते (धर्मं नास्ति) यद्वद्वत्तव बध्याभ्यस्मिन्काव्ये धर्मं; ननु, सोपि वेदोक्तत्वादनवद्य एव तत्राह, विषमधिया शत्रुमरणादिकामनया रचितो चिहिलो

भीमशूखामिहृतभावाधेदीपिका ।

यः संज्ञविशुद्धः रागद्वेषादिमत्त्वात् क्षयिष्णुश्च नभ्ररकत्वत्वात्
अधर्मवद्भवति हिंसादिबाहुदत्वात् तदुक्तं शबरस्वामिभिः 'उभय-
मिह चोदनायां कस्यतेर्योनर्थश्च' इत्यादि ॥ ४१ ॥

प्रत्यप्रपञ्चवति-कः क्षेमः किं कुशलं न किञ्चित् निजप-
रवोः स्वस्य परस्य च स्वपरद्रुहा स्वस्मै परस्मै च द्रुहणीति
स्वपरद्रुक् तेन यतः स्वद्रोहादत्यन्तकायक्लेशात्तव कोपः पीडा
सम्भवात् तदुक्तं गीतासु "कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतप्राणमचेतसः ।
मां वैवाण्ण्यदशरीरस्थं तान्बिह्वलासुरनिश्चयान्" इति तथा
परसम्पीडयाऽधर्मः च शब्दात्तव कोपश्च, अतस्त्वया रागाग्धमपि
कथञ्चिद्देवमार्गे प्रवर्तयितुं काम्यधर्मोऽभिहितो न तस्व-
दृष्ट्या ॥ ४२ ॥

भागवतधर्मणो तु न द्रोह इत्याह—नेति । न व्यभिचरति
न परमार्थे जहाति तव ईक्षा दृष्टिः, अव्यभिचारे हेतुः—स्थि-
रेति, स्थावरजङ्गमप्राणिससृहेषु समबुद्धयो भागवता च धर्म
सेवन्ते ॥ ४३ ॥

एवम्भूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तव दर्शनारसवैपापल्लवो
भवतीति किं चित्रमित्याह—न हीति ॥ ४४ ॥

अतोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह—अयेति । अथ अतो हेतोः तवाव-
लोकनेन परिमुष्टाः निरस्ताः आशये चित्ते मखा येषां ते
त्वदर्शनञ्च मूम नारदोपदेशेन जातमित्याह—सुरश्रुषियेति ॥ ४५ ॥

यथा चाहं पूर्वमतिमूढ आसं यथा च नारदेनानुपृही-
तोऽस्मि तत्सर्वोत्तर्यामिष्णुस्त्व मया किं प्रकाशनीयमित्याह,
विदितमिति । विशेषणं ज्ञाप्यं प्रकाशनीयं कियद्विच न किमपी-
त्यर्थः सवितुंयथा स्वयंतैः प्रकाशनीयं नास्ति तद्वत् ॥ ४६ ॥

उक्तवक्ष्येण भगवन्तं प्रणमति-नम इति ज्ञाप्याय । सकलस्य
जगतः स्थित्यादीनामीशाय समर्थाय सुरवासिता भविष्यता
आत्मगतिर्निजतस्वं यस्य तस्मै केषां कुशोगिनां केन भिदाभेद-
रुष्ट्या ॥ ४७ ॥

इवसाग्नि वेष्टन्ते चेकितानं पश्यन्तमनु चित्तवो ज्ञानेन्द्रियायु-
क्कन्ति स्नाकडं पश्यन्ति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भीमश्रीरराधवाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्र च धर्मं त्वमहं तव ममेति च वा नृश्यामन्वभ्यास्मिन्
धर्मं विषमा मतिः अहङ्कारममकाररूपा सा नास्ति स इत्यर्थः
सर्वधेन भ्रमविप्रसिंसादिदोषरहितेन परमकार्याकेन भगवताऽ-
भिहितत्वाद्दहङ्कारममकारप्रयुक्तहिंसादिगर्भत्वाभावात्सर्वस्य प्रज्ञा-
त्मकत्वानुसन्धानगर्भत्वाच्चिरतिशयात्तद्वहेतुत्वाच्च त्वद्वाराधनरूपो
धर्मः सर्वोत्कृष्टः तथा तदनुज्ञातारोपि शब्दादिविषयसुकार्य-
धर्ममास्सर्वेहिंसादिसमावल्याभिचारसर्वभूतसुहृत्वादि गुणयुक्त-
त्वाच्च उरुहृष्टाः इतरधर्मतदनुज्ञातारस्तुक्वपिपरिता इति भावः
तदेवाह—विषमधिषेति, अहं ममेत्याद्यहंममामिमानेन रचितो
वो देवतात्तराराधनरूपः च्छाविशुद्धः रागद्वेषादिगर्भत्वा-

धर्मप्रचुरः शत्रुमरणादिकामनागर्भत्वात् क्षयिष्णुराक्षिपर-
कत्वञ्च ॥ ४१ ॥

विषमधिषया रचितं धर्ममेव निन्दति—क इति । स्वपरद्रुहो ह्यं कर्तारं
परञ्च द्रुहणीति स्वपरद्रुक् मत्यन्तशरीरायासकारिवाहन्ततः संसृ-
निरूपानर्थहेतुत्वाच्च स्वभूक् शत्रुहिंसादिकामनागर्भत्वात्परद्रुक्तेन
धर्मेण देवतात्तराराधनरूपेण निजपरवोः कः क्षेमः किं पुःकं न
किञ्चिदपीत्यर्थः परप्रदृश्यं दृष्टान्तार्थं यथाऽभिचारादिकर्मणा
सुमूर्खोनेक्षेमस्तथा तत्कर्तुरपीत्यर्थः अस्तु वा कर्तुंस्तादाखिकः
कश्चिच्छेमस्तथापि स कियानर्थः पुरुषार्थः प्रतिबुद्ध इत्यर्थः
क्षाविष्णुत्वादिति भावः एवं पुरुषार्थहेतुभेवतीत्युक्तं प्रत्युत्तानर्थ-
हेतुत्वेत्याह—स्वद्रोहादिति, स्वद्रोहात्स्वस्यैवाहितकरणात्ततोऽन्व-
भ्ररस्य कोपः निग्रहः स्वाद्यं स्वस्यैवाहितमाचरति किमुत
परस्वस्यतोऽयमतीव निग्रह इत्येवं तव कोपः स्यात्—

"आत्मसम्भाविताः स्वस्था धनमानमहास्थिताः ।

पजन्ते नामयज्ञेस्ते इभेनाविधिपूर्वकम् ॥

अहङ्कारं यच्च द्रुपे कामं कांक्षञ्च संभिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रह्विषन्तोऽप्यसूयकाः ॥

तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमाद् ।

क्षिपाम्यजलमशुभानासुराण्येव बाणिषु" ॥

इत्यादिना प्रतिज्ञातो निग्रहः स्यादिति भावः तवकोपः स्यात्
वा अत्रत्यं परसम्पीडया परस्य द्रोहात्ततोऽधर्ममया स्यादेव स्व-
कृतेन धर्मेण परस्य यादृशी पीडा भवेत्तादृशी पीडा हेतुरधर्मोपि
स्नानुष्ठितधर्ममनु स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं धर्मोत्तरस्य न केवलमपुरुषार्थहेतुत्वं प्रत्युत्तानर्थ-
हेतुत्वञ्चोक्तं त्वद्वाराधनरूपधर्मस्य त्वनिष्ठपरिहारेष्टप्राप्तिहेतु-
त्वमव्यभिचरितमित्याह—नेति । तव "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः"
इति श्रुत्युक्तसत्यसङ्कल्पस्य तथेक्षा—

"ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सम्बन्धयन्तः पराः ।

अनन्धेनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासन्ते ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

मयामि न क्षिरात्पार्थ मय्यार्वाशातचेतसाम्" ॥

इति कृतः सङ्कल्प इत्यर्थः न व्यभिचरत्ववधार्यां न भवति
यथा हेतुभूतयत्तवा भागवतस्त्वव सम्बन्धी त्वद्वाराधन-
रूपो धर्मोऽभिहितः प्रोक्तः पञ्चरात्रविमुक्तनेति शेषः भागवतधर्मो-
भिधाने उक्तविधे ईक्षेत् हेतुत्वया त्वज्जर्मोभिहितया केवलविष-
यासक्ते स्मि सर्वेस्मिन् लोके समुद्धर्तव्याभावाद्वाज्ञा निर्धि-
वयास्यादिति भावः एवञ्चेत्यायाः सत्त्वत्वाच्चद्विषयत्वापादक-
भागवतधर्मोऽवनिष्ठपरिहारेष्टप्राप्तिहेतुत्वं न व्यभिचरतीतितात्पार्थ
यत् एवमन एव ज्ञायोः त्वहीक्षामिहास्तद्विषयापादिकया चराचरा-
त्मकभूतसमूहेष्वप्युपविश्या त्वद्वारात्मकदुःखाऽमृतत्वाय मुक्तये उपा-
सन्ते धर्मोऽमिति विमक्तिपरिणामेनानुपङ्गः अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः त्वा-
मिति वा शेषः ॥ ४३ ॥

एवं समाश्रय्योपयुक्तसमाधितकार्वाण्यपूर्तिकथनमु-
क्तेन तद्वाराधनरूपधर्मस्यैव निरतिशयश्रेयःसाधनमुक्तम् इदानीं

श्रीशुक उवाच ।

संस्तुतो भगवानेवमनन्तस्तमभाषत ।

विद्याधरपतिं प्रीताश्चित्रकेतुं कुरुद्वह ! ॥ ४९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यन्नारदाङ्गिरोभ्यां ते व्याहृतं मेऽनुशासनम् ।

मंसिद्धोऽसि तथा राजन् ! विद्यया दर्शनाच्च मे ॥ ५० ॥

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ।

शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ॥ ५१ ॥

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि सन्ततम् ।

उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

जगत्कारणाद्ये योगोभिनवेशोऽस्ति येषां तेषां सांख्यनार्किकादीनां
मिथा केवलं जगद्गीश्वरभेदेन तुरवसिता दुर्गेमा आत्मगतिः
स्वरूपज्ञानमार्गो यस्य तस्मै परमहंसाय अत्यन्तशुद्धाय ॥ ४७ ॥

यं त्वां भवसन्तं चैष्टन्तं विश्वसृजः ब्रह्मादयः भवसन्ति चेष्टां
कुर्वन्ति "सृजामि तन्नियुक्तोऽयं हरो हरति तद्ब्रह्मः" इति ब्रह्मांकेः
यं चैकितानं पश्यन्तम भान्तम चिन्तयः चिन्तिज्ञानं तदुपलक्षणाः
स्वर्गाः चिन्तनाचिन्तनार्थिकाः प्रजाः अनु उच्यन्ति अनुपश्यन्ति
अनुभान्ति "तमेवभाषन्तनुभाति सर्वम्" इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

जिस भागवत धर्म में हम तुम हमारा तुमारा ऐसी
विषम गति नहीं है अन्य धर्म में है । क्योंकि वह विषम बुद्धि
में रचागया है अत एव वह अविशुद्ध क्षयिष्णु (नाश बान)
और अधर्म बहुत है ॥ ४१ ॥

अपने पराये द्रोह करने वाले धर्म से, अपना पराया क्या
क्षेम, और कितना प्रयोजन है अद्रोह अर्थात् अधिक काय
रूपा से आप अन्तर्वासी को कांप दूसरे को पीडा देने से
अधर्म ॥ ४२ ॥

जिस दृष्टि से भागवत धर्म कथन किया वह आपकी
दृष्टि कभी अन्यथा नहीं होती ॥ स्थावर जंगम, प्राणियों के
समूह में अपृथक् धर्म वाले जो आगे बोग है चाही उस
धर्म की उपासना करते हैं ॥ ४३ ॥

हे भगवन् ! आपके दर्शन से जीवों का पाप नाश होना यह
संभव नहीं है क्योंकि जिन तुम्हारा एकवार अवयव से
चंडाल भी संसार से मुक्त होता है ॥ ४४ ॥

हे भगवन् ! आपके दर्शन से हमारा अन्तःकरण निर्मल हुआ
क्योंकि नारद का कहा हुआ झूठ कैसे होय ॥ ४५ ॥

हे अनन्त ! जगत् के अन्तर्वासी आपको लोकों का सब
चरित्र ज्ञात ही है अतः परमगुरु आपको क्या जनाना है जैसे
कि अद्योत सूर्य को क्या प्रकाश करसका है ॥ ४६ ॥

जगत् की उत्पत्ति स्थिति नाश के करने वाले आपको नमः
होय क्योंकि आप परम हंस है और पावंडी भेद दृष्टि से आपके
तत्व को नहीं जानते हैं ॥ ४७ ॥

जिसकी सत्ता से ब्रह्मादि देवता श्वास लेते है कर्मभ्रंश ज्ञाने
द्विय अपने २ विषय को प्रहया करते हैं और जिसके शिरपर
पृथिवी मंडल सर्वव वत् प्रतीत होता है उस भगवान शेष जी के
प्रणाम होय ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

मेनुशासनं मद्द्विषय उपदेशः तेन तथा च विद्यया
ऽस्माच्च दर्शनार्थसिद्धोऽस्ति ॥ ५० ॥

तद्बोधदादर्थाय स्वयमप्युपदिशति—महमित्यादिना । सर्व-
भूतान्पहमेव भूतानामात्मा भोकाप्यहमेव भोक्तृभोग्यात्मकं
विश्वं मद्द्व्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः यतोऽहं भूतभावनः भूतानां
प्रकाशकः कारणं च । तनु, शब्दब्रह्मप्रकाशकं परं ब्रह्म कारणं
च प्रकाशकं च सत्यम् ते उभे समैव रूपे दृष्ट्वाह
शब्दब्रह्मेति शाश्वती शाश्वरपी ॥ ५१ ॥

अतस्त्वमेव पश्येत्याह—लोकोभोग्यप्रपंचे भोक्तृत्वेन वित-
तमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन स त्वं व्याप्तं-
तनुभयं च मया कारणात्मना व्याप्तम् मयि चैवोभयं कृतं-
प्रकल्पितं स्मरेदिति तृतीयेनाश्वयः कृत्येदित्यप्याहारो वा ॥ ५२ ॥

भीमश्रीराराधयुचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चित्रकेतुनेत्यं स्तुतो भगवाननन्तस्तमभाषतेत्याह—मुनिः, संस्तुनइति । इत्यनन्तगुणमहात्म्येन स्तुतां भगवाननन्तः प्रीतस्सत् हे कुण्डल, ते विद्याधराणां पनि चित्रकेतुमभाषत ॥ ४६ ॥

तद्विवाह—यदित्यादिना सिद्धोसीत्यन्तेन । नारदाङ्कुरोऽयां ते पुत्र्यं यद्दयद्विमुक्तं तदनुशासनं प्रकृतपुरुषेश्वरस्वरूपविषयकं विविधव हापनरुं वचः मे ममैव मत्सम्बन्धेवान्तरात्मभूतमस्तुत्वापदेव ताऽयां ते व्याहृतम्—

“ईश्वरस्य च सौहाई यदच्छा सुकृतं तथा ।
विष्णोः कटाक्षमद्वेष आनुकूल्यं च सात्त्विकैः ॥
सम्भाषणं षडेतानि ह्याचार्यं प्रीतिहेतवः”

इत्युक्तरीत्या मधुनुग्रहमन्तरेण सदाचार्यप्राप्तैर्दुर्लभत्वादेति भाषः प्रता हे राजन्, तथा नारदोपदिष्टया मन्त्रविद्यया मम दर्शनाच्च संसिद्धोसि ॥ ५० ॥

ननु, मील्यमुपदिशतमिति न तौ प्रतिस्वमुक्तवानतः कथं तद्व्याहृतं त्वदनुशासनमेवेति जानीयां किञ्च तयोरेव वचोऽहमष्टयाधं न तु तवेत्यत्राह—अहं इति । तावत्सर्वाणि भूतान्यहमेव सर्वाण्यपि भूतानि मवामिन्नाशयेव, किमुत “आचार्यं मां विजानीयात् “हानीत्वास्मैव मे मतम्” इत्युक्तामाभिजाभिमानविषयाधंगिरोनाही महामिन्नाविति भाषः अतस्तद्व्याहृतं महनुशासनमेवेति तावथ. ननु, सर्वभूतान्यहमेत्युक्तोऽमेवः किं मृदात्मको घट इति घस्वरूपाभेदरूपस्तथास्वे सर्वविकाराभयत्वापत्तिस्तत्राह—भूतात्मा सर्वभूतानामन्तरात्मा आत्मा देवो जात इत्यादिवच्छरीरारमभाषप्रयुक्तः सर्वभूतेः सह ममाभेदः विकाराणां शरीरगतानां जीवे बाह्यादीनामिष न मयि प्रसक्तिरिति तावप्यै । शरीरारमभाषानिबन्धनोऽभेदव्यपदेशो यदुशी दृष्टः प्राणयोर्हं कृशोर्हं स्थूलोहमित्यादिः न चेदं रजनमिति नद्वेषाधिनोयं व्यपदेशः नीलो घट इत्याद्यभेदव्यपदेशस्यापि शब्दवशात्तेः अथ जातिगुणादीनां व्यक्तिगुणयप्रधक्सिद्धप्रकारेणा तद्व्युद्भितच्छब्दोव्यक्तिकगुणपर्यन्तव्याप्त बाधस्त्वहिं शरीरत्याप्यारमा पृथक्सिद्धप्रकारत्वेन तद्व्युद्भितच्छब्दयोरपि तावत्प्रतिस्वाहव्यवधाधित एव, ननु, जात्यादेवैत्त्यादीन् प्रति प्रधक्सिद्धप्रकारत्वं प्रत्यक्षमभ्यं जातिव्यक्त्योरुभयोरपि प्रत्यक्ष, वेपत्त्वाद् आत्मनस्तु तद्विषयत्वात्कथं शरीरव्यात्मा पृथक्सेखविशेषण रथमिति चेत् मास्तु जातिव्यक्त्यांरिष शरीरारमगोरैकप्रमाणाविषयत्वम् अथाप्यारमा पृथक्सिद्धप्रकारत्वं शरीरव्याहृतमेव न हि भिन्नसामग्रीविद्यत्त्वमात्रेण तद्व्याहृतं शक्यम् अन्यथा चक्षुर्ग्राह्योद्भिद्विषययोः पृथगीगन्धयोरपि नियतप्रकारप्रतिभाषानुपपत्तेरित्यव्यत्र विस्तरः न केवलं शरीरारमभाषतवन्धन एव भूतेर्ममाभेदः, अपि तु कार्यकारणभाषानिबन्धनवत्याह—भूतमान इति, भूतानि चिद्विद्यारमकानि देवमनुष्यानि भावयुत्पादयति अस्मादेवोपादानभूतादिति भूतभाषनः कार्यकारणयोरभेदस्त्वारमभाषाधिकारत्वेन भाष्ये बहुपपत्तिभिर्निरूपितः वा शक्तिरुतं तयोरेवऽवचो ष्टयाधं ननु तयोरेति तत्राह—शब्देति । उच्चारणकं चक्षुर्ह्य परं शब्देन वाच्यमर्थोत्पत्तिकरं च यद्व्युद्भितं प्रमाणी मद्ग शाश्वती तद्व्युद्भितसप्तमपृथक्सिद्धे मम शरीर-

भूते इत्यर्थः स्वस्मिन्मुख्यवृत्तो ब्रह्मशब्दः शब्दाधीनः अक्षयोः प्रपञ्चद्वयोः स्वशरीरव्यापुपचारितः परब्रह्मणः कृतनुत्पत्त्यनं दृष्टान्ताथं यथा परब्रह्मणस्तगतनारदाङ्कुरसोमच्छरीरत्वम् एवं शब्दब्रह्मणस्तगतनद्वचसोऽपि मत्तनुत्पत्तमित्यर्थः यद्यपि स्वस्य सर्वभूतारमकत्वकथनेनैव सर्वभूतवचसां स्ववचस्त्वमपि कथितप्रार्थं तथापि नामरूपयोर्भयोरपि स्वशरीरकत्वज्ञापनाय पृथगुक्तमित्यवगन्वव्यम् ॥ ५१ ॥

ननु, सर्वेषां भूतशब्दवाक्यानां देवादिशरीराणां आत्मा जीवः स एव किं मवाभंत्याह—लोक इति । लोकं परिहृयमानं प्रपञ्चे देवादिशरीररूपे विततं व्याप्तं अन्तःप्रविष्टं धारकतया व्याप्तं प्रत्यगात्मानं द्वितीयास्तानां पद्व्येत्यव्याहृतनाम्बयः तथा आत्मनि प्रत्यगात्मानं सन्ततं प्रांतं धार्यत्वेनाविष्यते लोकं चैत्यं तदुभयं मया परमात्मानाऽतःप्रविष्टं भर्त्वा व्याप्य उक्तमुभयं मयि कृतं च मदाधेयं कृतमित्यर्थः लोकं विततमात्मानमित्यनेन चेतने जीवस्य व्याप्तिरुक्ता. लोकं आत्मनीत्यनेनाचेतनस्य जीवधार्यत्वमुक्तम्. उभयमित्यनेन चेतनाचेतनयोरीश्वरधार्यत्वं व्याप्यत्वं मीश्वरस्य स्वस्य धारकत्वं व्यापकत्वञ्चोक्तम् अतो नाहं जीवः भूतास्मेत्यत्र भूतशब्दोऽचेतनविशिष्टचेतनपरः इति भाषः आत्मानमित्यकवचनं जात्यभिप्रायकं ब्रह्मा एकमित्त्व जीवव्यक्तिसुपादाय क्रमप्राप्तेषु देवादिशरीरेषु व्याप्तिरुच्यते, अतोऽत्र जीवव्यक्त्याद्भ्रमां न कर्त्तव्यः ॥ ५२ ॥

भीमश्रीजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

अनन्तगामप्रवृत्तिनिमित्तकिं तावत्त्वादनन्त इत्यर्थः । हरिगुणास्तकथनदर्शनासमर्थत्वादनन्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नारदाङ्कुरोऽयां यस्मिन् शासनं तथ व्याहृतं तत्करणांन या च मम विद्याऽयस्ता तथा यच्च मम दर्शनं तस्माच्च संसिद्धोऽसि प्राप्तापेक्षितशेषपुरुषार्थोसीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अधुनाऽहं पूर्वोक्तस्वीकारण्याय किञ्चिद्विशेषज्ञानाय वा किञ्चिदुपदिशामीत्याह—अहमिति । सर्वभूतान्यहमित्यवचः वा इत्यनेन “सर्वे अद्विष्टब्रह्म” इति श्रुतिं सूचयति अनेदोपदेशस्य कोभिप्राय इति तत्राह—भूतास्मेति । भूतानामन्तःस्वत्वा कृतादिकर्तृत्वात्तद्व्यपदेशः “हरिस्तु सर्वभूतानि तद्व्युत्पत्त्योऽयपेक्षया” इति स्मृत्यैः सत्ताप्रवृत्त्या तद्व्यपदेश इतिभाषेनाह—भूतभाषन इति. भूतानि भाषयति सत्तागतानि करोतीति अनेन “अहमस्मि” इत्यादिश्रुतिगतानि पदाप्यन्तर्वांमिणि मुख्यवृत्त्या प्रवर्तन्त इत्युक्तं तथाचोक्तं “तिष्ठपदानि च सर्वाणि सुप्पदानि तथैव च । तस्मिन्नेव प्रवर्तन्ते मुख्यवृत्त्या विशेषतः” इति इदञ्च तदावश्यं ज्ञातव्यमित्याह—शब्देति । देवादिशब्दराशिब्रह्मणोऽहं ब्रह्मण स्वस्वदात्मनश्चैव परं ब्रह्मेत्युक्ते “हे अपि ब्रह्मणी मम शाश्वती तनु प्रतिमाश्चरुपमेदेन वाच्यज्ञान विहितं तावती वाक्” इति श्रुतेः “एव निवोऽवयः सूतः” इति पूर्वोक्तम् ॥ ५१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मानं जीवं लोके भुवने अविगतमव्याप्तं जानीहि लोकं
आत्मनि जीवे वासनारूपेण मनसि सन्ततं निर्व्यूढं विद्धि
विपुलस्य लोकस्यात्मप्रदेशमन्तरं वाहुल्यायां गात् लोक आ-
त्मस्युभयं मया ब्रह्मरूपेण व्याप्तं तर्हि, जीवलोकयोर्गधारः कः ?
इति तत्राह—मयीति । उभयञ्च मयि समाश्रितमेष कुतः ? 'ब्रह्म-
मेवोभयाधारः' इति समाधत्स्व ॥ ५२ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अहमिति अत्र शब्दब्रह्मणः साहचर्यात् परब्रह्मणोप्यं-
शत्त्वमायाति ॥ ५१ ॥

नयैवानुभाषयति लोक इति । आत्मानं परब्रह्म स्वरूपं—वितत-
माभयत्वेन वर्त्तमानम् आत्मनि तस्मिन् सन्ततमाभितं पश्य मया
भगवद्रूपेण परब्रह्मणोपि मदीयानिर्विशेषाविभांवरूपत्वात् अत्र
एवोभयञ्च मयिकृतं मज्जाननिमित्तमेव निरूपितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

भीमद्विभवनायचक्रवर्त्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

मेऽनुशासनं श्रवणकीर्त्तनादिभजनं तेन तथा विद्यया
नारदादिष्टमहागन्त्रेण च तस्माध्यात्मम दर्शनाच्च ॥ ५० ॥

किञ्च भक्तिरत्वं तथा ज्ञानभेद तत्राजितजिनेत्यादिस्तुति-
रैव प्रमाणां जिज्ञानानैरपेक्ष्यार्थं ज्ञानस्वमहभोपदिशामि शृ-
यित्वाह—अहं वै इति । अत्रेदं विवेचनीयं यस्तु तावत्
द्विविधं, वास्तवमवास्तवञ्च ब्रह्म परमात्मा भगवान् सपरि-
कर इत्येवम् अत्रयमेव वास्तवं वस्तु मायिकप्रपञ्चजातगिह-
मवास्तवं वस्तु अवस्तु च द्विविधं, कार्यमकार्यञ्च कार्यस्वप्ने
न्द्रजात्यादिगतं । मकार्यं स्वप्नशशशृङ्गादि एषां मध्ये
विद्यं वस्तवमत्र वस्तुनि प्रथमोक्तैर्वास्तवं वस्तु न एवोपादेयत्वं
यस्तु प्रथममवास्तवस्त्वाह—सर्वभूतानि भोक्तृभोग्यात्मकानि ज-
गन्नि अहोभव मदीयजीवशक्तिमयत्वादिति भावः अत्र
जीवानामवास्तववस्तुत्वगविद्याहृतत्वाद्भोक्तृत्वं । वास्तवं वस्तुत्वाह
भूतानां समाधिगृहीतामात्मा अन्तर्यामीति द्वितीयः ।
तृतीयञ्च पुरुषोऽहं तथाभूतानि तानि भाषयत्युत्पादय-
तीति प्रथमः पुरुषश्चाहं तथाभूतानि वास्यसख्यादिभाव-
वन्ति करोतीति भूतभावनः कृष्णो रामश्च सम्प्रति त्वयाहृदय-
श्चाहं किञ्च मन्त्रिवासरूपं यत् शब्दब्रह्म वेदः तथामन्त्रिविशेषा-
कारत्वेन ज्ञानिषु प्रतिपाद्यमानं यत् परं ब्रह्म ते उभे ममैवत-
नुरूपे, वेदरूप शब्दरूपत्वादाकाशगुणत्वेनानित्यत्वशङ्कायास्तथा
परब्रह्मण्यन्तर्देशत्वेनावस्तुत्वशङ्काया वारणायाह शाश्वती
शाश्वतौ नित्यंसत्यं एव ॥ ५१ ॥

ननु त्वं मम चैत सर्वं भवसि तर्हि किं सर्वभूता-
ऽप्येवोपास्यात्वेन ध्येयानि भक्तानामुनास्तर्थाग्वादिरूपाणीति

तत्राह—लोके भोग्यपपञ्चे भोक्तृत्वेन वितृतमनुगतमात्मानं जीवं
तथा लोकश्चात्मनि भोग्यत्वेन सन्ततं सविस्तरमुपखिद्यते तदु-
भयं मया कारणात्मना व्याप्तं मयि चाधिष्ठानकारण्ये उभयं
कृतं कार्यरूपं स्मरेदिति तृतीयं नाम्बयः तेन सर्वभूतानि
सच्छक्तिकार्यण्यनित्यान्यस्वरूपभूतानि नोपास्यात्वेन ध्येया-
नीति भावः ॥ ५२ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते तुभ्यं मेऽनुशासनं मद्रिपयकं शास्त्रं मन्त्रोपनिषदित्यर्थः
तथा मन्त्रोपनिषद्रूपया विद्यया मे दर्शनाच्च संसिद्धोऽसि मदीयतां
प्राप्तोऽसि यः भगवदीयत्वं न प्राप्तः स रागाद्याभिभूतस्त्वादिद
एवेत्यस्मिन्पुराण एवास्ति, 'तावद्वागाद्यस्तेन तावत्काराद्युहं तथा
तावन्मोहोऽग्निगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः' इति ॥ ५० ॥

एवं सिद्धपदवीं प्राप्तो भवद्विधो जीवः सर्वोत्मानं सर्वका-
रणमसूयास्पर्द्धादिदोषराहित्येन ध्यायेदित्याह अहमितिचतुर्भिः ।
सर्वभूतानि चेतनाचेतनानि अहं यतः भूतानामात्मा "एष ते आत्मा-
न्तर्यामि" इति श्रुतेः ॥ "अन्तरात्मा नियंताहं नियम्यनियंत्रोः । स्वाभा-
विको भेदाभेदः, इन्द्रियगणप्राणयोः न वै वाचो न चक्षुषि
न मन इत्यान्वृत्ते प्राणा इत्येवाचक्षते" इति छांदोग्ये प्रसिद्धः ।
यतः भूतभावनः भूतानि भाषयत्युत्पादयतीति स "तथा कार्य-
कारणयोः" स्वाभाविकोभेदाभेदः सर्वं कल्पितं ब्रह्म, तत्तुल्यानि-
तीत्यनेन वाक्येन दर्शितः आत्मनि प्रमाणात् आत्मनः स्वरूपं
चाह, शब्दब्रह्म परं ब्रह्मचेत्युभे मम शाश्वती शाश्वतौ नित्ये
तन् वेदप्रमाणाकपरब्रह्माभिन्नोस्मित्यर्थः एवं भूतेन मयोभवे
तमित्येवेहीत्यध्याहृतेन द्वयोरन्वयः ॥ ५१ ॥

लोके भोग्ये पदार्थे आत्मानं भोक्तृत्वेनान्वितम् आत्मनि
भोक्तृत्वं लोकं च भोग्यतया संतनम् उभयं च मया नियंता
व्याप्तं यस्मिन्मयि सर्वशक्तौ तदुभयं कृतं गुणानि गुणवद
निहितम् "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं
ब्रह्मेतत्" इति सनातनीश्रुत्या प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

भावाटीका ।

भी शुक उवाच ॥

हे राजन् ! अनन्त भगवान् मेसे स्तुति से प्रसन्न होकर
विद्याधरोंके स्वामि चित्रकेतु से बोले ॥ ४६ ॥

भी भगवान् उवाच ॥

हे राजन् ! नारद और श्रीकृष्ण मुनिने जो मेरा स्तोत्र
कहा उसविद्या से और मेरे दर्शन से तुम निर्द्वेष हुवे ॥ ५० ॥
सब लोकों का पावन करनेवाला सर्व भूतस्वरूप सब का
अन्तर्यामी मैं हूँ वेद और परब्रह्म का धारणकर्ता मेरे नित्यदर्शक हूँ ॥ ५१ ॥

यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ।
 आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥ ५३ ॥
 एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः ।
 मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५४ ॥
 येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा ।
 सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि माम् ॥ ५५ ॥
 उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्त्रापप्रतिबोधयोः ।
 अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परम् ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

संसार मे भोक्तृत्वं रूप से आत्मा व्याप्त है भोग्यत्वरूप से आत्मा मे जगत् व्याप्त है आत्मा और जगत् यह दोनों मुख से व्याप्त हैं और मुख में स्थित है ॥ ५२ ॥

१. भीधरखामिकृत भाष्यार्थटीपिका ।

ननु, आप्रदायवस्थामेरेण भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं स्फुटं प्रती-
 बमानं कथं कल्पितं स्यादित्याद्युक्त्यै स्वप्नगतजाग्रदादिवृष्टान्तेन
 संभावयन्नाह—वयेति द्वाङ्गुणां । यथा स्वप्ने सुप्तो विश्वं गिरिव-
 नादिरूपं देद्यान्तरत्नमात्मन्वेष पश्यति स्वप्नमध्ये सुषुप्तिं स्वप्नं
 च पश्यतीत्यर्थः तथा स्वप्न एवोत्थितः सजागरमानमेकदेशस्थं
 जगत्तदेवो स्थितं मन्यते आप्रदायवस्थामनुभवति ॥ ५३ ॥

एवं प्रसिद्धान्यपि जागरादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धे-
 रवस्थाभूतान्यात्मनो मायामात्राख्येत्येवं विज्ञाय तेषां द्रष्टारमत
 एव परं तद्द्रव्यारहितमात्मानं स्मरेत् ॥ ५४ ॥

ननु, तेषां द्रष्टारमिति कथमुच्यते? स्वापे दृश्याभावेन द्रष्टृत्वा-
 भावात्तत्राह—येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो येन कवेयं तदा स्वार्प-
 कात्वे आत्मनः स्वापं निर्गुणमतीन्द्रियं सुखं च वेद तमात्मानं
 ब्रह्म मामवेहि तदा स्वप्नसुखयोरसंबेदेन सुखमहमस्त्रापमिति
 स्मृतेरसम्भवात् ॥ ५५ ॥

ननु, आप्रदायवस्था इहं कथं आप्रदायवस्थाः स्मरेत्? नद्यान्वेन
 दृष्टमन्वः स्मरति तत्राह उभयं प्रस्त्रापं प्रतिबोधं च स्मरतोऽज्जु
 सम्बद्धतः तयोः प्रस्त्रापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन सदन्वेति
 ताङ्गुणां व्यतिरिच्येत यत् एकैकापाधेऽप्यनपायात् तज्ज्ञानं परं
 ब्रह्म तदेव न तु निश्चित्यर्थः अतो वाच्ये दृष्टत्वं बाधने
 स्मृतिवदवस्थान्तरत्वेऽपि स्वप्नसुखयोः स्मरत्वं घटत इति
 भावः तदेवं अतं ब्रह्मात्मानमवेहीत्यनुवक्तुः ॥ ५६ ॥

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतसंग्रहसिद्धिका ।

ननु, कथमेतद्विमर्शनीयं सर्वाण्यवचेतनानि प्रत्यगात्मभि-
 र्वाप्तानि उभयं तु स्वया व्याप्तमित्यपेक्षायां बुद्धिनेपुण्यमेति
 सदृष्टान्तमाह—यवेत्यादिचतुर्भिः । तावज्जीवस्वरूपविमर्शनाय दृष्टा-
 न्तं शिञ्जयति यथेति, यथा सुषुप्तः स्वप्नद्रष्टा पुरुषः सुषुप्त इति
 न सुषुप्त्यवस्थो जीव उच्यते स्वप्न उत्थितः इत्यनन्तरो-
 क्तत्वात् सुषुप्तो विश्वदृश्यानुपपत्तेस्तु स्वप्ने स्वप्नावस्थावामेक-
 स्मिन्नेव स्वप्नद्रष्टात्मनि विश्वं पश्यति गजस्कन्धारोहण्यदेद्या-
 न्तरगमनराज्याभिवेकश्चिरच्छेदापहं शरीरजातं पश्यति प्रकृत्यु-
 पाधिकं पश्यतीत्यर्थः दृष्टान्ते मायामात्राख्येति वक्ष्यमाणाव्याप्त
 उत्थितो आप्रदायवस्थां प्राप्तस्वयात्मानमेकदेशस्थं कश्चिदपवराकादि-
 शयानशरीरमात्रवर्तिनं मन्यते स्वप्नावस्था न स्वप्नद्रष्टृस्वरूपप्रयुक्ता
 अपि तु स्वप्नजाग्रदवस्थाद्वयान्वितप्रकृत्युपाधिकस्वप्नद्रष्टृजीव-
 कर्मानुगुण्यभीभ्वत्सुष्टगजादिपदार्थानुप्रवेशपूर्वकतत्तद्दर्शनरूपेति
 दृष्टान्ते विवक्षितोऽर्थः ॥ ५३ ॥

इममर्थं दार्ष्टान्तिके दृष्टयति—एवमिति । एवं स्वप्नावस्थाव-
 जागरणादीनि च जीवस्थानानि एकस्य जीवस्य स्थानान्य-
 वस्थानानि अवस्था इत्यर्थः स्वप्नावस्थावजागराद्यवस्थावयोऽपि
 नात्मस्वरूपप्रयुक्तः अपि तु प्रकृत्युपाधिकः स्वरूपप्रयुक्तत्वे तस्य
 सर्वावस्थानुगतत्वेन तत्प्रयुक्ताः पूर्वपूर्वावस्थाः उत्तरोत्तरावस्था-
 स्वरूपमेत न च प्रकृत्यवस्थतद्द्रष्टृमेव उपपादयितुं शक्यः कर्मा-
 नुस्मृतिशब्दविध्यनुपपत्तेः । कर्मेतावत्सुषुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यप्राप-
 कं तत्त्वज्ञानात्प्राक्तेनैव भोक्तृत्वं अनुस्मृतिरपि च एवाह सुप्तः
 स एव प्रतिबुद्धोऽस्मीति शब्दः स्मृतिरपि सुप्तं प्रसुप्तं स एवेति
 दृष्टयति "त इह स्वाप्नो वा सिद्धो वा इको वा वराहो वा
 कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा बयङ्गुणित नया
 भवन्ति" इति. विध्वंस्य मोक्षार्थोः सुप्तत्वं पुनरनुत्थितौ अनर्थकाः
 स्युःप्रस्थेवं स्वप्नावस्थावजागरादयो न जीवस्वरूपप्रयुक्ताः अपि तु
 प्रकृत्युपाधिका इति. तथापि जीवस्वरूपविमर्शने किमायातं ?
 तत्राह—आत्मन इति । जागरादीन्व्यवस्थानाम्वात्मनो भाव्यमा-
 त्त्राखि परमात्मसम्बन्धिप्रकृत्युपाधिकानि न स्वरूपप्रयुक्तानीति
 द्वात्वा नात्मनो मायामात्राख्येतेन जीवस्य स्वप्नावस्थाव-

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मात्मायत्तेति दर्शितं तद्द्रष्टारं तत्तद्वस्थासाक्षिणं परं प्रकृति-
विलक्षणं जीवात्मानं स्मरेत् अचेतनस्य तत्तद्वस्थाद्रष्टृत्वानु-
पपत्तेः कर्मानुस्मृत्याद्यनुपपत्तेश्च एकैके शरीरमेकैकेन जीवेन
व्याप्यं तत्स्वरूपञ्च तत्तद्वस्थाद्रष्टृत्वपूर्वपूर्वावस्थानुस्मृ-
त्वाहं प्रत्ययगोचरत्वादिभिर्जर्मैर्निपुणतरविवेकनावगन्तव्यमिति
भावः ॥ ५४ ॥

एवं परमात्मस्वरूपविमर्शनप्रकारमाह—येनेति । येन हेतुभू-
तेन परमात्मना प्रसुप्तः सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तः पुरुषो जीवः
जीवस्य प्रसुप्तो परमात्मनो हेतुव्याप्येनेति हेत्वर्थकतृतीयाश्रितेन
निर्देशः तथा हि 'स्वप्नांतं मे सौम्य विजानीहि' इत्युपक्रम्य
'यत्रेतत्पुरुषः स्वपिति नाम सतासोम्य तदा सम्पन्नो भवति
स्वमपीतोभवति तस्मादेनं स्वपीति इत्याचक्षते स्वमपीतो भवति'
इति ज्ञान्दोषे धृतं स्वप्नांतं सुषुप्तिः सता ब्रह्मणा सम्पन्नो
भवति जीवः सता साकं सम्पत्तिर्नाशरीरेन्द्रियाधिष्ठात्वा-
दिव्यापारान्तरराहित्येन ब्रह्मणि स्थितिमात्रं सैव सुषुप्तिः स्वं
स्वशरीरकं परमात्मानं प्रत्यपीतो भवति खीनोभवति उक्तविधा
सम्पत्तिरेव च लयः कारण एव हि कार्यस्य लयः एवं सुषुप्त्या-
धारत्वात्कारणत्वाच्च येनेति तद्धेतुत्वेन निर्दिष्टः एवं येन
सुषुप्तः पुरुष आत्मनः स्वस्य स्वापं वेदानुभवनीत्यर्थः तथाच
सुखं वेद सुखमहमस्यात्ममिति परामशानुगुणं सुखञ्च यत्स-
म्पत्तिकृतं वेदं तं निर्गुणं हेयगुणरहितं ब्रह्मशब्दाद्यं परमा-
त्मानं मामवेहि जनीहीत्यर्थः सुषुप्त्याधारत्वेतत्कारणत्वसौषु-
प्तिकसुखहेत्व्यादिभिर्जर्मैः परमात्मस्वरूपं विमर्शनीयमिति
भावः निर्गुणमिति सुखविशेषणं वा निर्गुणं प्रबोधसमयेऽनु-
सन्धीयमानस्यात्मनो वा वर्णाश्रमादिविशिष्टता तादृशगुणरहित-
माप्रबोधादहमित्येकाकारेण प्रतीयमानं सुखरूपमात्मानं तमो-
गुणाभिभवात्प्रागर्थात्तुभवाभावाद्वाविविक्तस्फुटप्रमाणं वेदेत्यर्थः
सुप्तोत्थितस्य परामशानुगुणमेव हि सौषुप्तिकं सुखं
वर्गनीयं तत्परामर्शस्यैवविशेषः सुखमहमस्यात्मं नाहं किञ्चिद्-
वेद्विषमिति तथाहमस्यात्मं प्रत्यननात्ममयं ध्यात्मनोऽनुवृत्तिर्वाशि-
ना सुखमिच्छतेन तस्य सुखरूपता नाहं किञ्चिद्वेद्विषमिच्छ-
नेन तस्य बाह्यप्राप्तमवाद्याकारनैर्धुये च दर्शितम् एवंविध-
न्तस्तुर्लामिति निर्दिश्य परामशाभावाद्यास्फुटत्वं च ॥ ५५ ॥

इति सुषुप्तो परमात्मस्वरूपविमर्शनप्रकारकथनमुत्तेन जीव-
स्वरूपमुभयभिर्यादना विमृशजन्तुश्च ब्रह्म तत्परमित्यनेन ब्रह्मात्म-
कत्वं विदधानात्—उभयमिति । उभये प्रस्थापं प्रातयापं चेत्युभयं
स्मरतः पुंसो वेदिना यज्ञानं स्थापप्रतिवाधशरीरत्वेन व्यतिरिक्त्येन
तत्तद्वस्थाश्रयेणानुसर्तने तदुपाः शिगमे तत्तद्वस्थाभिर्व्यतिरिक्त-
श्रव्यात्मस्वरूपस्याभास्यं स्वापं यथा उत्तरोत्तरावस्थासु पूर्वपूर्वा
नस्थाव्यतिरिक्तं स्यात्तत्तत्स्वापं शिगुज्ञानस्वरूपाजीवात्परं विल-
क्षणं तदात्मभूतं ब्रह्मत्वर्थः यदा उभयं इत्यादिदृष्टान्तार्थे
यथा यज्ञोपस्थापनात्कं ज्ञानं सयोऽस्थानुवर्ति तद्द्रष्टु उत्तरो-
त्तरावस्थासु पूर्वपूर्वावस्थाव्यतिरिक्तञ्च तथा तस्मात्परं विल-
क्षणं सर्वावस्थासु जीवस्वरूपनियन्तवानुवृत्तं द्रष्टु तत्तद्वस्था-

सम्बन्धिसुखतुःकाद्यनव्यवितया व्यतिरिक्तञ्च ब्रह्मेत्यर्थः यथा
सर्वावस्थानुवर्तिस्वतद्द्रष्टृत्वज्ञानानन्दादिस्वरूपस्वभावतस्तत् -
वस्थानन्वयित्वाहं प्रत्ययगोचरत्वादिभिर्जर्मैः जीवस्वरूपं विशो-
ध्यं तथा ब्रह्मशरीरत्वेनापि तद्विशोध्यमित्याभिप्रायः पदं ब्रह्म-
शरीरत्वेन तदायत्तसत्तादित्यतिप्रवृत्तिकस्वरूपपारतन्त्र्यमप्यनुसंभ-
यमित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, "व्यासाह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च" इति श्रुतेः लोके क्वि-
तमात्मानमित्यस्य प्रतीत्यर्थ एव किं न स्यादित्याशङ्क्य इहां-
तानुगुण्यात्कथयत इत्यभिप्रेत्याह—यथेति । यथा सुषुप्तः सद्
स्वप्नमनुभवन् पुरुषः विश्वं वासनारूपेणात्मनि स्फुरितं च
शब्दाङ्गिणं पश्यति स्वप्ने आत्मानमेकदेशस्य मन्यते न तु व्याप्यं
स्वप्नादुत्थितः प्रबुद्धोपि कदापि शिष्यने स्वं मन्यते श्रुतिगतिस्तु-
परमात्मविषयत्वेन जीवश्चिद्गुणविषयत्वेन वा कथ्यते ॥ ५६ ॥

यथा स्वप्नावस्थायां भगवत्कर्तृकत्वप्रमाणात्किं "मायामात्रं तु
कार्येनानभिद्यक्तस्वरूपत्वात्" इति सूत्रात्तथा जाग्रत्प्रभृत्यवस्थायां
प्रतः प्रबोधोऽस्मादित्यभिप्रेत्याह—एवमिति, यथा स्वप्नावस्था
प्रकृतिशब्दाद्यव्यवहारेच्छा निर्मिता तथा जीवस्य सुखोपभोगस्य
स्थानानि जागरणादीनि मायाभावात्तथा भगवद्विच्छाद्यव्यवह-
रतिनिर्मितानि विज्ञाय तासामवस्थानां मध्ये निषयणास्य जीवस्य
सुखोपभोगस्य द्रष्टारं साक्षिणं परं ततो भिन्नं स्मरेदित्यवधः
"मनश्चक्षुषो अभिष्ठाकशीर्त" इति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

तद्द्रष्टारमित्यत्र जीवात्मनः परमात्मा सम्यग्विबिद्यय न प्रतीत
इति तद्विषयार्थमाह—येनेति । येन प्रसुप्तः प्रस्थापं प्रापितः सद्
पुरुषो जीवात्मा तदा सुषुप्त्यवस्थायामात्मनः स्वापम् इत्यन्तं काष्ठं
किञ्चन नाशेद्विषमिति स्वापशब्दोक्तमेव ज्ञानं सुखमहमस्यात्म-
त्यनुभूतं सुखं च सुखिनं ज्ञात्मानं च वेद नान्यत्किञ्चिदेह
तमात्मा नभिर्गुणं ब्रह्म ज्ञानादिगुणपूर्णे मामवेहीत्यवधः ॥ ५८ ॥

इतोपि जाग्रदाद्यवस्थानुभविनो जीवाङ्गिणं ब्रह्मेत्याह—उभ-
यमिति । जाग्रत् सुषुप्तिश्चेत्युभयं स्मरतोनुभवतः पुंसः जीवस्य
प्रस्थापप्रतिबोधयान्तस्तद्वस्तुपरिज्ञानलक्षणं जाग्रति यद्व्येति
अनुवर्तते अयमपि प्रतिबुद्धः सुप्तावस्वपनात्तस्तद्वस्तुपरिज्ञान-
लक्षणसुप्तो यद्व्यतिरिक्तं स्यात् सर्वज्ञानसम्भवात् "प्रस्थपः
स्वपनं स्वप्नम्" इत्याभिधानात्, अथाज्ञानलक्षणप्रस्थापपदोक्तस्वप्ने-
पि व्यतिरिक्तं वर्तते तत्परं "ब्रह्मविद्याप्रोनि परं" इति श्रुतेः 'तत्पर-
त्तज्ज्ञानं' "सत्यं ज्ञानमननं ब्रह्म" इति श्रुतेः अनेन सुषुप्त्यवस्थानुवर्ती
जीवोऽननुभूय तथा न तिष्ठन् परमात्मा ततो भिन्न इति ज्ञानपूर्व
यदा जीवस्याज्ञानसम्भवात्तस्य तदभावात्जीवस्याप्यनुवर्तत्वात्सर्व-
नन्तगुणात्तज्ज्ञानस्य परिच्छिन्नत्वात्तस्यापि परिच्छिन्नत्वात् "तद्वि-
ज्ञानं तदेव ब्रह्म तदेव परं तदेव तत्तदुत्सवमाहुरात्तु च ब्रह्म परं
कवीनाम्" इति श्रुतेः ॥ ५९ ॥

श्रीमद्भिवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ननु, यावद्विभ्रमादनासक्तो न स्वाप्नावत् कथं तज्ज्ञानं व्या-
हिल्लेवमाशङ्क्य शुद्धजीवस्वरूपज्ञानपूर्वकं तज्ज्ञानमुपदिशति ।
यथेति सुप्रसक्तं । अयमर्थः । यथा स्वप्ने मध्य एव सुप्तः कश्चित्
पुच्छः पुनः स्वप्ने पश्यन् भ्रमविशेषेण विश्वं गिरिवनादिकमा-
त्मनि पश्यति स्वस्मिन्नेवारोपयति पुनस्तस्मिन्नेव स्वप्ने उत्थितो-
च्छ्रज्जागर इव सन् आत्मानमेकदेशस्य तत्र शयनं कदेशं पश्यन्
तद्गिरिवनादिकं भिन्नमेव पश्यति तानि जागरादीनि यथा
आत्मनः परमात्मनो मम मायामात्राणि सन्ति जीवस्थानानि
जीवोपाधेर्बुद्धेरेवावस्था भवन्ति । एवं सुषुप्त्यापि जागरादीनि
विज्ञाय विज्ञातस्य पुरुषस्य शुद्धजीवस्यापि द्रष्टारं मामेव परं
स्मरेदिति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

तमेव रूपयति—येनेति । मायिकाहङ्गराजये जीवादिगत-
महाच्छिच्छक्त्यंशेन तस्वच्छिच्छेषेण हेतुना स्वापः तत्र निशुषुप्तञ्च
वेद तद्ब्रह्मावेदि आत्मानं परमात्मानं मां भगवद्रूपञ्चावेदि । चदन्ति
तत्तन्वचिद् इत्यादेः ॥ ५५ ॥

अतएव जीवज्ञानस्यापि ब्रह्मणि तात्पर्यमित्याह—उभयमिति ।
तज्ज्ञानं शुद्धजीव स्वरूपं तच्च ब्रह्मणि तत्परमिति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिवनाथकवचिकृतस्वार्थदर्शिनी ।

प्रत्युत तावत्वास्तववस्तुनि स्वप्नस्तुनीव त्यक्त्वा ममा-
न्तर्थाभ्यादि रूपमेवोपासीतेत्याह—यथेति ब्राह्म्यां । स्वप्ने स्वप्नमध्यं
एव सुषुप्तः सुषु सुप्तः पुरुषः स्वप्नं पश्यन् भ्रमविशेषेण विश्वं
गिरिवनादिकमात्मनि पश्यति स्वस्मिन्नेवारोपयति पुनस्तस्मि-
न्नेव स्वप्ने उत्थितो उच्छ्रज्जागरस्वप्नमात्मानमेकदेशस्य तत्र शयन-
प्रदेशस्य मन्वते जाग्रदवस्थामनुभवन् तद्गिरिवनादिकं भिन्न-
मेव मन्वते इत्यर्थः तद्वचस्तुभूतः स्वप्निको जागरो यथा
तथैव प्रसिद्धो वस्तुभूतापि जागरो ज्ञयो नश्चरत्वादिस्थाह-
एवमिति । जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरेवावस्थाश्च आत्मनः
परमेकारस्य मायाशक्तिकाव्येत्वात्मायामात्राणि द्वारवा तेषां
द्रष्टारं परं भेद्यमन्तर्थाभिधमिति जीवात्मा स्वावृत्तः अत्र
स्वामिकयो जागरस्वप्नसुषुप्तवस्था शब्धियया जीवेन अजा-
त्वादिब्रह्मात्माऽशोध्यवस्तुभूता एव प्रसिद्धा जागरावस्थास्तु
मायाशक्त्या भगवता अष्टा मायामाऽयः अन्ववस्तुभूता एव तथापि
स्वप्निकं गिरिवनसर्वभाद्रहृदयश्चादिकः स्वप्नवचयया जीवेन
अज्यमस्त्वेवेति विवेचनमिदं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ननु, तं द्रष्टारमन्तर्थाभिधं कथमहं जानामीत्यत आह -
येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो यदा स्वापं वेद तदेव सुषुप्तावा-
त्मनः स्वस्य निर्गुणं निर्विषयं सुखञ्च येनेव हेतुना च्दं तं
आत्मानं अन्तर्थाभिधम भवेदि यएव गुणैर्दृढवत्प्रमावृत्तज्ञाना-
नन्वमपि जीवं रूपवा सुषुप्ती निश्चयमेव गुणान् प्रविश्याप्य
निर्गुणं तदीयं सुखं तमनुभावयति स एवात्तर्थाभी रूपमे-
वावगम्यतां न हि तं बिना ह्यस्वप्नो जीवः स्वयमेव स्ववन्धनं
विमोक्ष्य शीघ्रसुखं द्रष्टुं शक्नुवाविति भावः । तमन्तर्थाभिधमेव
निर्विषयत्वेन प्रतीतं ब्रह्म भवेदि ब्रह्मैव च्चिच्छेषं मां भगवन्त-

मेवहि । एक एवाहं ब्रह्म परमात्मा भगवानिति त्रिकुपोभवामि
न तु मत्स्वरूपस्य द्वित्वं त्रित्वं वा यदुक्तं देवैः स्वरूपद्रव्या-
भावादिति ॥ ५५ ॥

ननु, स्वापसाक्षिणा द्रष्टे जाग्रदवस्थः कथं सुखमहमस्वा-
प्सगिति स्मरेत् ? नह्यन्येन द्रष्टव्यः स्मरति तत्राह—उभयं
प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्मरतः अनुसन्दधतः पुंसन्नयोः प्रस्वाप-
प्रतिबोधयोर्दन्वेति ताऽर्था उपतिरिच्यते । एकैकापावप्येनपायात्
तदेव ज्ञानं जीव इत्यर्थः अतो वाच्ये इष्टस्य योऽनेन स्मृतिव-
दवस्थान्तरवस्वोपि स्वापान्तरयोः स्मरणां घटन इति भावः तत्
परं ततो जीवात् परं ब्रह्म न तु स एव ब्रह्मेत्यर्थः जीवस्य तदवस्थ-
शक्तिवोपि तद्रूपवोपि तस्य स्वरूपशक्तिवामावात् अतो भिन्न-
मेव ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भुक्तवृत्तसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य संकल्पमात्रेण स्वप्नसृष्टिः जाग्रत्सृष्टिश्चानि तं मां
ध्यायेदित्याह - यथेति ब्राह्म्याम् । यथा सुषुप्तोऽत्र सुप्तः पुरुषः विश्वं
जीवेन अपुमशक्यं रथाभ्यादिकं मम संकल्पनिष्पन्नमेव आत्मनि
मनसि पश्यति ततउत्थितः आत्मानं स्वप्नदर्शितद्रष्टारं केवलं
न तु स्वप्नं रथादिकं इदं मन्वते जानाति एकदेशस्य स्वप्नद्रष्ट-
यादेशेन गन्धोपि नास्ति तत्र जाग्रत्सृष्टेशकदेशस्य न तु निश्चिच्छो-
कस्यामित्यर्थः तन्निर्माणास्य तु का कथा परनिर्मितं तथा भूतं
पदार्थं द्रष्टुमपि न क्षमो भवतीत्यर्थः । अनेन स्वप्नसृष्टिजीवकृता
इति मायावादिनां पक्षा दूरतस्त्याज्यः ॥ ५३ ॥

एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि जीवस्य भोक्तुः जागरणाद्या
भवत्वात्तत्र भोग्याः पदार्थाश्च यस्यात्मनः मम मायामात्राणि
व्युत्पान्तकल्पकृतानि तत्तयोः परं कारणं द्रष्टारं साक्षिणं च
तं मां भवद्ब्रह्मः स्मरेत् ध्यायेत् कारणं तु ध्यायामिति श्रुतेः ॥ ५४ ॥

एवं प्रतिबोधकात् स्मरणीयं जगत्कारणमात्मानं चिन्नकतुं
प्रायुषदिह्य सर्वे यद्रूपं सुषुप्तौ प्राप्यते तद्रूपमुपदिशति "सनासीन्व
तदा स्वप्नो भवति" इत्येयं सुषुप्तौ प्रसिद्धेन मया सुषुप्तः पुरुषः
आत्मनः स्वापं सुखं सुषुप्तिगतमानंदं वेद तं निर्गुणं ब्रह्म बृह-
त्स्वरूपगुणमात्मानं "एव तं आत्मान्तर्थाभी" इति श्रुतिप्रसिद्धमेतर्था-
भिधं मामवेदि ॥ ५५ ॥

अनफलमाह प्रस्वापप्रतिबोधयोः शयनकाळे प्रबोधकाळे
च तत् परं ब्रह्म स्मरतो ध्यायतः पुंसः उभयं जन्ममरणयुग्मं
उपतिरिच्येत तदेव ज्ञानं परं ब्रह्म भवेति च पुरुषामिति शेषः
परमपुरुषभावापुच्छिच्छयमोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

माया टीका ।

स्वप्ने मे सोया हुआ पुरुष अपने मे संसार को देखता है
और जागर अवने आत्मा को एक देह में स्थित देखता है ॥५३॥

यदेतद्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ।
 ततः संसार एतस्य देहादेहो मृते मृतिः ॥ ५७ ॥
 लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसम्भवाम् ।
 आत्मानं यो न बुद्ध्यत न क्वचिच्छ्रममाप्नुयात् ॥ ५८ ॥
 स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम् ।
 अभयं चाप्यनीहायां सङ्कल्पाद्विरमेत्कविः ॥ ५९ ॥
 सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वते दम्पती क्रियाः ।
 ततोऽनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ६० ॥

भाषा टीका ।

ऐसे जीवात्माके जाग्रत भादि अवस्थाओं को भाषा रूप जानकर इन अवस्थाओं के द्रष्टा परमात्मा का स्मरण करो ॥ ५४ ॥

सोचा हुआ पुरुष जिससे अपनी सुषुप्ति अवस्था के मतीप्रिय सुख को जानता है वही ब्रह्म रूप परमात्मा मुझ को जान ॥ ५५ ॥

सुषुप्ति और जाग्रत को स्मरण करते हुए पुरुष को जो ज्ञान प्राप्त होता है उन दोनों अवस्थाओं से भिन्न भी होता- है वह ब्रह्म रूप मुझे जानो ॥ ५६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीका ।

विपक्षे दोषमाह यद्यपि एतन्मद्भावं मत्स्वरूपं ब्रह्म विस्मृतं तदात्मनः सकाशाद्भिन्नं भवति तत एतस्य पुंसः संसारो भवति संसारस्वरूपमाह देहादेहो जन्मानन्तरं पुनर्जन्म मृते-मृतानन्तरं मृतिश्चेति ॥ ५७ ॥

योन्यन्तरेपि भोगाद्विस्मृपादनं शक्यं ज्ञानार्थं त्वत्रैव यति-तव्यमित्याह—लब्ध्वेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तम् विज्ञानमपरीक्षं तद्वोः सम्भवो यस्यां ताम् ॥ ५८ ॥

हेतुग्यार्थमाह—ईहायां प्रवृत्तिमार्गे तत ईहतः अनिहायां निवृत्तिमार्गे त्वभयं मोक्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसंक्रुत्पा-द्विरमेत् पाठान्तरे नोभयं परिक्लेशः मलविपर्ययस्य नास्ती-त्येवं स्पृत्वा ॥ ५९ ॥

एतद्विदुष्योति सुखापेतित्रिभिः । दुःखस्यानिवृत्तिः सुख-दद्याप्राप्तिः ॥ ६० ॥

इस्य मद्भावं भावः प्रकारः ह्रीवत्त्वमार्थं मत्प्रकारं विस्मृतं सत भिन्नं भावप्रधानो भिन्नशब्दः भिन्नत्वं पृथक्सि-द्धस्वरूपस्वतन्त्रं स्यादित्यर्थः भिन्नत्वेनानुसंहितं स्यादिति भावः ततो हेतोरस्य जीवस्य संसारी भवति. संसारस्वरूपमाह—देहा-देहः जन्मानन्तरं मृतेरन्तनरं पुनर्मृतिश्चेति ॥ ५७ ॥

एवं ब्रह्मात्मकत्वाननुसन्धानेऽनर्थसंसृतिरूप उक्तः अवश्यं मनुष्यजन्मनेव परिहायो न तिर्यगादि जन्मनेत्याह—लब्ध्वेति । एष जीवः ज्ञानं शास्त्रजन्यं विज्ञानं विमोकाद्विस्मृतिगतसप्तकज-मुपासनारमकं तथाः सम्भवो यस्यास्तां मानुषीं योनिं लब्ध्वा मानुष्यं जन्म प्राप्वापीत्यर्थः आत्मानमुक्तविधिमत्स्वरूपं यो न बुद्ध्यत स पुमान्कश्चिदपि क्षेमं नाप्नुयात् तिर्यगादिशोमिषु ज्ञान-विज्ञानबोग्यतैव नास्ति “तद्योग्यां दुर्बलां मानुषीं योनिं प्राप्वा-पि ब्रह्मात्मकमात्मानं स्वशरीरकं ब्रह्म वायो नोवासीत्” स पुनः पुनः संसरेदेवेति भावः ॥ ५८ ॥

मानुषीं योनिं लब्ध्वतोपि विषयासक्तस्य कथं ज्ञानार्थिकं प्रतिष्ठितं भवेत्? तत्राह—स्मृत्वेति । ईहायां विषयसुखायां चोहायां प्रवृत्तिधर्मे परिक्लेशमत्यन्तशरीरायासादिकरूपं तत ईहातः फलविपर्ययं फलविपर्ययसं सुखार्थोहेहातो दुःखप्राप्तिश्च स्मृत्वा सदृष्टातर्मा-लोचयानीहायां निवृत्तिधर्मेऽभवमत्पत्वास्वित्त्वदुःखोदकेतवादिभिः निश्चयवद्वितममृतत्वं च पश्यन् मुनिः स्मृतमपरमात्मात्मात्स्वमन-नशीलः तत ईहातः शनैर्विरमेत् उक्तविधासोचनेन शनैर्वैराग्य-मुत्पादयेदित्यर्थः ततो ज्ञानविज्ञाने प्रतिष्ठिते भवत इति भावः ॥ ५९ ॥

ईहायां परिक्लेशफलविपर्ययादेव स्पष्टवति—सुखापेति । सुखाय तत्प्राप्तये दुःखनिवृत्तये च क्रियाः तदुपयुक्तान्वायाप्यं दम्पती यद्यपि कुर्वते तथापि ततस्तत्क्रियाभ्यः दुःखस्यानि-वृत्तिः सुखस्याप्राप्तिश्च दुःखस्य निवृत्तिः सुखस्य प्राप्तिश्च न भवति प्रत्युत विपरीतमेव भवतीति भावः ॥ ६० ॥

भीमरक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

एवमनुसन्धानेऽनर्थमाह—बुद्धीति । यद्येतत्पुंसो देहिन आत्मनः

भीमस्त्रिकुलध्वजसतीर्यकृतपदरत्नावली ।

विषये बाधकमुपपादयति-यदीति । यदि पुंस आत्मनो जीवात्
भिन्न एव मज्जाय उक्तो मम स्थितिप्रकारो विस्मृतस्तर्हि ततस्तयोः
समुजोः सक्तयोः जीवात्मपरमात्मनोः एकस्य सर्वभिक्षपरमात्मानं
विस्मरतो जीवस्य संसारः स्यात् किं ब्रह्मण्यक इति तत्राह—
देहादिति । क्लेशयोगवियोगब्रह्मणो देहादेहः अनुकम । “सर्वभिक्षं
परमात्मानं विस्मरन्संसेरोदेह” इति सर्वभिक्ष इति विशेषणं विस्मृ-
तस्तर्हि तस्य जीवस्य मृतेमृतिः नित्यदुःखारम्भकं तम एव
प्राप्यते एतदप्युक्तं “अभिन्नसंस्मरन्त्याति तमो नास्वन्न संशयः”
इति ॥ ५७ ॥

मज्जायः मदेक्यवक्ष्यः अस्मादभिन्न इत्यर्थाङ्गीकार उच्य-
रुक्तेन विकल्पत इत्यभिप्रेत्याह—अप्येति । ज्ञानविज्ञानयोः
भ्रमयो यस्याः सा तथा ताम् इह जंबूद्वीपे तत्रापि भारतखण्डे
त्रिवर्णवक्ष्याया मातृपीय आत्मानं जीवात्मानं परमात्मानं च
निर्विशेषवादिना ज्ञाने सामान्यविशेषानङ्गीकारात् व्यावहारि-
कस्वाप्रामाणिकत्वाच्चेति ज्ञानं शास्त्रार्थविषयं विज्ञानम अनुभवज-
मित्ययं भेदोपि गतार्थ इति ॥ ५८ ॥

अनु, ज्ञानेन मोक्षो माभूयद्वादि कर्मणा स्यादिति तत्राह—
स्मृत्येति । ईहायां ब्रह्मादिकर्मकरणे परितः क्लेशं स्मृत्वा ततः
कर्मणाः फलविपर्ययं निरतिशयसुखाप्राप्तिं दुःखापरिहारं च पश्य-
यनीहायां सुखकर्मोण्य हरी संन्यस्य ज्ञानमार्गप्रवृत्तौ पश्य-
न्निरतिशयसुखप्राप्तिं दुःखापरिहारं तयोरभिभूत्वं वा हारत्वा तज्जि-
विद्य तत्सादृश्यं कर्म विरमेज कुर्वादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अग्निहोत्रादिक्रियाकरणयोग्यौ देवतौ ततः क्रियातः दुःखस्य
अनिवृत्तिः सुखस्य चाप्राप्तिः ॥ ६० ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदज्ञाने दोषमाह-यद्यस्माद्ब्रह्मविस्मृतं । अनाद्यज्ञानेनानुसंहितं ।
ततस्तस्मादेव एतस्य जीवस्य संसारः तच्चाभिप्रायविशेषेण
जीवात्प्रकारेण अस्मात्प्रकारेण दृश्यते, आत्मनोभिन्नं, मम
भावः सत्ता वन्न तदिति “मयं द्वितीयाऽभिनिवेशतः स्यात्” इत्यादौ-
शुक्तमेव तदज्ञाने संसार इति ॥ ५७-५९ ॥

भीमस्त्रिभुजापचक्रवर्तिकृतसाराथ्येर्द्विती ।

जतो ब्रह्मजीवयोः अरूपैक्यभावननेवापराधोऽर्थहेतुरि-
त्याह—यदेतदिति । आत्मनो जीवात् सकाशात् मज्जायं मय-
मज्जायं भिन्नमेव स्त्रीवाच्यमाहं ब्रह्मदि विस्मृतं स्यादभिन्नमेव
स्यात् ततो हेतोरेतत्सामिन्नद्विजिनः पुंसः संसारः स्यात् संसार
त्वाह—देहादिति । अत एव “तत्त्वमसि” इत्यादौ जीवस्य तदीय-
ऽदृश्यशक्तित्वेन तादृग्त्वादेव सूक्ष्मतरिकरखणोरिवैक्यं भाव-
नीयमिति भावः तदेवमवास्तववस्तुनो विश्वस्य तच्छक्ति-
कार्यत्वेनाभिन्नत्वात्वाङ्ग्यं । तादृग्त्वेति तात्पर्यव्याभावात्त्रि-

जमेव नश्वरत्वप्रबोजकं शुद्धजीवस्य स्वनश्वरत्वाद्वास्तव-
वस्त्वन्तःपातिर्येपि तददृश्यशक्तित्वात्तादृग्त्वमेव, न तु तात्-
पर्यरूपं ब्रह्मपरपरमात्मभगवतां तु वास्तववस्तुत्वं अरूपैक्या-
द्येक्यञ्च । भगवन्नित्यप्रयसी पार्षदधाम्नां विच्छक्तिविलासत्वात्
केषाञ्चिन्नित्यसिद्धत्वादि वास्तववस्तुत्वं तात्पर्यरूपञ्च । केषा-
ञ्चिन्नित्यमुक्तमकत्वेन, केषाञ्चिन्नलुब्धभक्तिकेवत्यत्वेन, सिद्धानां
दास्यादिवासनावतां जीवानां तु नित्यदासाद्यन्तःपातिर्येन
अरूपशक्त्याविष्टत्वादेव तात्पर्यरूपं, लक्ष्मभक्तिप्रधान्येन
सिद्धानां जीवानां द्यान्तभक्तत्वात् दासादिगणान्तःपातिर्यभा-
वेन स्वरूपशक्त्यानाविष्टत्वात्तादृग्त्वं वास्तववस्तुत्वंत्येति भगवतो-
ऽनकशक्तिमत्त्वेनाज्ञैतं फलितमिति प्रसङ्गात् वैष्णवसिद्धान्तो
दर्शितः ॥ ५७ ॥

उक्तवक्ष्याज्ञानार्थमवश्यमेव चतितद्वयमित्याह—लक्ष्मणेति ।
ज्ञानं शास्त्रार्थं विज्ञानमपरोक्षं तयोः सम्भवो यस्यां तां ।
आत्मानं जीवं परमेश्वरञ्च ॥ ५८ ॥

एतज्ज्ञानेऽनुज्ञातदृष्टादृष्टकर्मफलकः कर्मनिष्ठां साजं-
दित्याह—ईहायां सकामत्वे तत ईहात अनीहायां निष्कामत्वे
अभयं सर्वत एव भावाभावः । गोभवमिति पाठे क्लेशविप-
र्ययौ न स्यातामिति स्मृत्या ॥ ५९ ॥

एतद्विद्युद्योति-सुखावेति त्रिभिः । दुःखस्यानिवृत्तिः सुखस्या-
प्राप्तिः ॥ ६० ॥

भीमच्छुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भजनाभावे मुक्त्यभाव इत्याह—यदिति यदेतत् । स्मरणादि-
मज्जायं मज्जाजन्तं पुंसो भिन्नं सत्संगाद्यभावेन हरीभूतं सत्
विस्मृतं भवति ततो हेतोः एतस्यात्मनो जीवस्य देहादेहो
मृतेमृतिः एवंप्रभूतः जन्ममरणप्रवाहब्रह्मणः संसार एव स्यात् ॥ ५७ ॥

ज्ञानविज्ञानयोः सम्भवो यस्यां ताम् आत्मानं यद्विज्ञानेन सर्वं
विज्ञातं स्यात् भगवन्तम ॥ ५८ ॥

ईहायां प्रवृत्तौ परिक्लेशम् । तथेहितार्थं कामः अनीहि-
तार्थं कामश्चेति, फलविपर्ययञ्च स्मृत्वा अनीहायां निवृत्तौ च
अभयं स्मृत्वा ततो हेतोः संकल्पारप्रवृत्तिमार्गसंकल्पत्वात् ॥ ५९ ॥
फलविपर्ययं स्पष्टयति—सुखावेति ॥ ६० ॥

भावाटीका ।

जब यह अज्ञान विस्मरण हुआ जीवात्मा से भिन्न हो
जाता है तब इस ब्रह्मणि जीव को चारम्बार जन्म मरण
होते हैं ॥ ५७ ॥
इस संसार में ज्ञान विज्ञान की देने वाली मनुष्य बीमि को
पाकर जिसने आत्माके स्वरूप को नहीं जाना उसको फिर भी
किसी बीमि में शान्ति नहीं प्राप्त होती है ॥ ५८ ॥

एवं विपर्ययं बुद्ध्या नृणां विज्ञाभिमानिनाम् ।
 आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम् ॥ ६१ ॥
 द्रष्टृश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ।
 ज्ञानविज्ञानसन्तुष्टो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ॥ ६२ ॥
 एतावानेव मनुजैर्योगनैपुणाबुद्धिभिः ।
 स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनम् ॥ ६३ ॥
 त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम ।
 ज्ञानविज्ञानमम्पन्नो धारयन्नाशु सिध्यति ॥ ६४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

आश्वास्य भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः ।
 पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चान्तर्दधे हरिः ॥ ६५ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्याम्
 संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्यानं
 बौद्धशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

प्रवृत्ति मार्ग में बहुत क्लेश और विपरीत फल देखकर तथा
 निवृत्ति मार्ग में मोम जानकर बुद्धिमान् सङ्कल्पों से विराम
 को प्राप्त होजाय ॥ ५-६॥

स्वो पुरुष, सुखप्राप्ति और दुःख दूर होने के लिये कर्म करते
 हैं, परन्तु उस कर्म से दुःखकी निवृत्ति और सुख की प्राप्ति नहीं
 होती ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

बुद्ध्याः उत्तमं प्रवीणा वयमित्यभिमानवतां स्थानत्रयविलक्षणां
 तुरीयां बुद्ध्या ॥ ६१ ॥

द्रष्टृश्रुताभिर्मात्राभिरेहिकामुष्मिकैर्बिषयेः स्वेन तेजसा विवे-
 कवलेन ॥ ६२ ॥

नचान्तः परः पुरुषार्थोऽस्तीत्याह—एतावानिति । योगे
 नैपुण्यं यस्यां सा बुद्धिर्भवां परस्यारमन एकं दर्शनमिति यदे-
 तावानेव ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

बौद्धशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनीहायामुभयं स्पष्टयति—एवमिति । विज्ञाभिमानिनां वय-
 मीहायां कुशला इत्यभिमानवतां नृणां ईहायामेवमुक्तप्रकारेण
 विपर्ययं बुद्ध्या आलोच्य स्थानत्रयविलक्षणां जाग्रदस्वप्नसुषु-
 त्ताणां केवलविषयासक्तैर्बुद्ध्यामारमनः प्रत्यगारमनो गतिं ब्रह्मा-
 त्मकथायाकारं बुद्ध्या ॥ ६१ ॥

द्रष्टृश्रुतागिरेहिक्यानुष्मिकीभिः मात्राभिः विषयसुखेभ्यः स्वेन
 तेजसा स्वविवेकवलेन निर्मुक्तः मात्रासु जातधिराग इत्यर्थः
 ज्ञानविज्ञानाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां सन्तुष्टः ज्ञानसद्वृत्तमगवद्भुमभ-
 रूपाविज्ञानमात्रसन्तुष्टः मद्भक्तः मम निरतिशयप्रियः पुरुषो
 भवेत् एवञ्चोभयं तस्य ब्रह्मात्मकत्वमनुसन्धतः करस्थमिति
 भावः ॥ ६२ ॥

नतेनाह—एतावानिति । योगे नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्वै-
 तेर्मनुजैः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण ज्ञेयः स्वार्थोऽनिष्टपरिहार-
 प्रापणत्वमर्थं पुरुषेण प्रार्थनीयं यस्तु एतावानेव, एव एवेत्यर्थं
 स्वार्थयतिः यद्वा एतावानेवैतत्परिमित एव कोसौ ? तत्राह—
 यत्परात्मैकदर्शनमिति, परस्य परमारमनः आरमनः स्वस्य च
 कथदर्शनमप्यथकिञ्चिदसम्बन्धदर्शनमिति यदेतावानेवेत्यर्थः यद्
 परमारमनः, परमारमन एक्यदर्शनमेकत्वेन प्रकारि-
 त्तैकैकैवाकारेण च दर्शनं यद्वा परस्य परमारमनः आरमनः स्वस्य च
 एक्यदर्शनं परमारमनः प्रकारित्वैकैकैवाकारेण स्वस्य च तत्प्रकारं

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वरूपयौकेनाकारेण दर्शनं परमात्मैकादृशंगमितियदेतावा-
नित्यर्थः ॥ ६३ ॥

एवं परात्मैक्यद्वया चेस्वमप्याशु मुक्तो भविष्यतीत्याह—
त्वामिति । हे राजन् चित्रकेतो, त्वमप्रमत्तः समाहितचित्तः
भद्रया ज्ञानविज्ञानसम्पन्नं संपत्तिः संपन्नं 'भावकः' ज्ञान-
विज्ञानयोः संपत्तिर्यस्मात्सन्ममवचः धारयन् खानिष्ठं कुर्वन्
ज्ञानविज्ञानसम्पादकं मनुक्तार्थमनुतिष्ठितित्यर्थः ब्रह्मात्मकरवा-
नुसन्धानेन ज्ञानविज्ञाने प्रतिष्ठिते भवत इति भावः ज्ञान-
विज्ञानसम्पन्न इति प्रथमान्तपाठे स्पष्टार्थः आशु सिध्यति
मुक्तो भविष्यति ॥ ६४ ॥

एवमुपादिश्य भगवानन्तर्ह्यौ इत्याह—मुनिः, आश्वास्येति ।
विश्वात्मा जगद्गुरुर्भगवाद्गुरुः सद्गुरुर्ग्याधित्रकेतुमित्यमा-
श्वस्य नारदाङ्गिरउकिसम्भवादितस्त्वचसा विश्वास्य तस्य चित्र-
केतोः पश्यतः सतस्तत्रैव पातालादभस्तात्कस्वाश्वादिशो
अन्तर्हितवान् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कर्मविषयविद्याभासे इयद्विद्येत्यभिमानिनां आत्मनो जीविक्य
परमात्मनश्च वैकुण्ठादिस्थानतया इवासिभूताप्रतिमभूतिमत्तया
विषयज्ञानं ज्ञानादिस्थानत्रयातीतां च ॥ ६२ ॥

मात्राभिः शब्दादिभिः स्नेह तेजसा विशुद्धबुद्धिसान्ध्याति-
शयेनैव ज्ञात्वा पुरुषो भवेन्मुक्त इति शेषः ॥ ६२ ॥

उक्तज्ञानमन्वयोगाद्यवच्छिन्नचित्तं—एतावान्मेवेति । किं नदित्यत
उक्तं यदिति । परात्मन एकत्वस्व साध्याधिक्यराहित्यस्य
दर्शनम् ॥ ६३ ॥

तत्र योग्यज्ञैतदेव नान्यदित्याह—त्यमेतदिति ॥ ६४ ॥

चिरन्धितस्त्वेन पुनरपि प्रश्नः स्यादित्येतस्य हरेरन्तर्धानमाह ।
आश्वास्येति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पूर्वानुरूपमेवापसंदर्भः—एवमिति चूर्मकेन । "आत्मारामाश्च
मुनयः" इत्यादिः ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

तदेव प्रशंसति—एतावानिति । परमात्मनो भगवत एवैकं केवलं
दर्शनं अनुभव इति यत् ॥ ६३ ॥

ससिद्धोसिति । यत् पूर्वमुक्तम् अथुना च सिध्यतीति तद्-
यमपि वर्तमानसामीप्येनैव ज्ञेयं तत्राप्यप्रमत्तः सन् मम वचो-
धारयन्निति भाविषिणां हेतुरप्युद्दिष्टः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

स्थानत्रयविषयज्ञानं तुरीयां मात्राभिर्धियैः स्नेतेजसा स्वीय-
साधनप्रभावेन ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

परस्य श्रेष्ठारमनः परमात्मन एव एकं दर्शनं न तु विष-
यस्य ॥ ६३-६५ ॥

इति साराथदर्शिण्यां धर्मिण्यां भक्तचेतसाम् ।
षष्ठेय षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धाश्रमप्रदीपः ।

विज्ञानभिमानिना इहिनार्थनिष्पादनबुद्धिबिगतामां कर्मिण्यां
स्थानत्रयविषयज्ञानं स्वर्गनरकभूमिवन्धनाजितां वैकुण्ठसंघन्धिनीम-
र्षिरादिर्ष्यां च बुध्वा ॥ ६१ ॥

तेजसा हेयोपादेयविवेकेन मात्राभिर्धियैर्निमुक्तः ज्ञानं चिद-
बिहृत्स्वभवरूपगुणाद्वियापारम्यबोधः विज्ञानं सर्वं ब्रह्मात्मकमिति
बोधः ताभ्यां स्वगृप्तः सङ्गतो भवेत् ॥ ६२ ॥

योगे ज्ञानमत्तद्याद्विधाधनयोगे नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्येषां
तैः परात्मनोर्ब्रह्मजीवयोः अर्थयज्ञयोर्देवदर्शनं गुणगुणानां जनि-
व्यक्तयोः प्रमाप्रमासुतयोः कार्यकारणयोश्च यथा अनेकयोरप्येक-
दर्शनं तद्वत् एतावानेव सर्वा प्रमा साकल्येन गार्था ज्ञेयः "तस्व-
मासि" इति धृतिरप्यत्रानुसन्धेया ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धाश्रमप्रदीपे
षोडशोऽध्यायान्तप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

पवित्रमन्त्रं पुरुषो का इत्य प्रकार का विषयं ज्ञानकर,
आत्माकी सूत्रं अनुर्थगति समुत्कर पुरुष ज्ञान विज्ञान में
सन्तुष्ट होकर हमारा भक्त हो जावे ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

भाषाटीका ।

योग में निपुण युधि वाखे मनुष्योंको सर्व प्रकार इतना ही स्वार्थ मानना चाहिये कि ओ परमात्मा का एक दर्शन हो जाये ॥ ६३ ॥

हे राजन् ! तुम भ्रष्टा से अप्रमत्त होकर इस हमारे वाक्य का धारण करते हुए, विज्ञान सम्पन्न होकर शीघ्र ही सिद्ध हो जावेंगे ॥ ६४ ॥

श्री शुक उवाच ॥

जगद्गुरु भगवान् भी शेषजी इस प्रकार चित्रकेतु को आश्वासन करके चित्रकेतु के देखते २ विश्वात्मा हरि श्री-सङ्कर्षणजी अन्तर्ध्यान होगये ॥ ६५ ॥

इति भीमङ्गावतमहापुराण षष्ठस्कन्ध पौष्पाभ्यावर्णी
भाषा टीका समाप्त ॥ १६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पौष्पाभ्यावः समाप्तः ॥ १६ ॥

* ❀ *

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

—○*○—

श्रीशुक उवाच ।

यतश्चान्तर्हितोऽनन्तस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः ।
विद्याधरश्चित्रकेतुश्च गगनेचरः ॥ १ ॥
स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेन्द्रियः ।
स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः ॥ २ ॥
कुलाचलेन्द्रोणीषु नानासङ्कल्पसिद्धिषु ।
रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिभीश्वरम् ॥ ३ ॥
एकदा स निमानेन विष्णुदेत्तन भास्वता ।
गिरिशं ददृशे गच्छन्परीतं सिद्धचारणैः ॥ ४ ॥
आलिङ्ग्याङ्गीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि ।
उवाच देव्याः श्रुण्वत्या जहासोच्चैस्तदन्तिके ॥ ५ ॥

चित्रकेतुरुवाच ।

एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्मं वक्ता शरीरिणाम् ।
आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया ॥ ६ ॥
जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादी सभापतिः ।
अङ्गीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतहीः प्राकृतो यथा ॥ ७ ॥
प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि विभ्रति ।
अयं महाव्रतधरो विभर्ति सदसि स्त्रियम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्त्रीमिक्तभाषार्थदीपिका ।

ततः सप्तदशोऽध्यायमहर्षिं प्राप्य खे चरन् ।
चिह्नस्य गिरिशं शापाद्युमाया वृत्रतां गतः ॥ १ ॥

यतो यस्यां तस्यै दिशे नमः नमनं कृत्वा ॥ १ ॥

एव चित्रकेतुर्विद्याधरस्त्रीभिर्हरिं गापयन् रेमे इति द्वयोरन्वयः ।
पञ्चाहते बलमिन्द्रियपाटवं च यस्य ॥ २ ॥

नामाविधाः सङ्कल्पेनैव सिद्धयो वासु तासु ॥ ३ ॥

अकस्माद्भूतेभ्यैगर्वाप्रानीनकर्मतः ।

आसुरीं बोनिमापन्नो मघानीशापतः स तु ॥

तदाह—एकदेव्यादिना ॥ ४ ॥

अङ्गीकृतानुसङ्गेनैकीकृत्य देवीं बाहुनाऽऽलिङ्ग्य स्थितम् ।
उवाच जहास च तस्यान्तिके स्थितः सन् ॥ ५ ॥

धर्मं वक्ता ब्रह्मवादी शरीरिणां मध्ये मुख्यश्च भार्यया
मिथुनीभूय चाऽस्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीरदासभाषार्थकृतभाष्यतन्त्रचन्द्रिका ।

तत उपरितनं चित्रकेतोर्बृहस्पतिमाह—मुनिः, यत इति । यतः
यस्यां दिशि सङ्कल्पोऽन्तर्हितवान् तस्यै दिशे नमस्कृत्वा स विद्या-

श्रीमद्गीतराघवाचं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धारः विद्याधरत्वं प्राप्नः विद्याधरैरिति पाठं तैः सह चित्र-
केतुर्गणनचारीभूत्वा तत्रतत्र चचार ॥ १ ॥

तदेवाह-स इति । महायोगी भगवान्म चित्रकेतुरव्याहृतं
बद्धं येषां तानीन्द्रियाणि यस्य तादृशां लक्ष्यवर्णाणां बद्धवद्-
कावमित्यर्थः मुनीभिः सिद्धेभ्यार्यैश्च स्तूयमानः ॥ २ ॥

नानाविधाः स्वसङ्कल्पानुसारिण्यः मिश्रयः भोग्यभोगोप-
रणादिसिद्धयो वासु कुशाचलेन्द्रस्य मेवादेन्द्रांशेषु विद्याधर-
श्रीमिरीश्वरं हरिं गापयन् गानं कारयन् रेमे ॥ ३ ॥

स चित्रकेतुरेकदा कदाचिद्विष्णुदत्तेन यथासङ्कल्पं भग-
वता दत्तेन भास्वता प्रकाशमानेन विमानेन तत्रतत्र गच्छन् सञ्चर-
माणाः सिद्धेशांगिभिश्च परीतं परिवृत्तं गिरिषां रुद्रं दृश्यते ॥ ४ ॥

कथंभूतं रुद्रम् अङ्कं उत्सङ्गं कृतां निधापतां देवीमम्बिकां
बाहुना आखिग्य मुनीनां मननशीलानां संसदि सभायां स्थित-
मिति शेषः ततो देव्यां शृण्वन्त्यां सखां उवाच अहास च ह-
सितवाञ्छ ॥ ५ ॥

तदेवाह-एवइति त्रिभिः । एव रुद्रः साक्षाल्लोकानां गुरुर्हितो-
पदेष्टा किञ्च शरीरिणां धर्मं वक्ता मुक्कः प्रधानः स्वयमीदृश-
हसन् सभायां भार्यया सह मिथुनीभूयाऽऽस्ते ॥ ६ ॥

किञ्च जटाः विभर्तीति तथा तीक्ष्णमूर्धं निनाम्तं वा तपो
यस्य स ब्रह्मवादी ब्रह्मज्ञानोपदेष्टाऽऽ च सभायाः पतिः प्रधानः
एवंभूतोऽपि लज्जाहीनः अङ्कं स्त्रियं कृत्वा निधाप्याऽऽस्ते उपविष्ट-
वान् यथा प्राकृतः अल्पमूढस्तद्वत् ॥ ७ ॥

किञ्च प्राकृता अपि बहुशो रहस्येषु स्त्रीयमङ्कं विभ्रति
निधापयन्ति अयं तु महाव्रतधरोपि सदासि सभयामेवस्त्रियमङ्कं
विभर्ति अयं महान् व्यत्यास इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीधंकृतपदरत्नावली ।

यथाशास्त्रार्थतत्त्वेन ज्ञातः श्रीनारायणो मुक्तिं ददाति,
नान्यथा. यथाशास्त्रार्थतत्त्वं योग्यानामेव ज्ञानं सुशक्तं, नायो-
ग्बाहुना "परोक्षप्रिया इव हि देवाः" इति श्रुतेः सुरवगाहं शास्त्रार्थ-
तत्त्वं हरेः प्रतिजनकं तथा प्रतिपादनमित्यर्थं प्रकारः कथ्यते
अस्मिन्नध्याये, तत्र चित्रकेतोः रुद्राखीद्यापप्राप्तिप्रकारं वक्तुं
तावदाह-यतश्चेति ॥ १ ॥ २ ॥

कुशाचलेन्द्रस्य द्रोण्याषु निम्नतटीष्वत एव स्त्रीयां पु-
ष्यायां च नानासङ्कल्पसिद्धिषु ॥ ३ ॥

ततश्च किं प्रकृते तत्राह-एकइति ॥ ४ ॥

दृष्टापि किमभूदत्राह-उवाचेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिहृतकनसश्रमः ।

सख्यमिति युग्मकम् ॥ १-३ ॥

तत्रापि प्राचीनमहद्वपराधान्तरस्य दुष्कृतमाह-एकइति ॥ ४-८ ॥

श्रीमद्विभनाथकवर्षिकृतनारायणदर्शिने ।

चित्रकेतुः सप्तदशे विद्याधरपतिभेवत् ।

विदुष्य शङ्करं देव्याः शापतो वृत्रहामगात् ॥ ० ॥

यतः वक्ष्यां दिशि ॥ १-२ ॥

नानासङ्कल्पसिद्धिष्वपि सङ्कल्पान् विहाय हरिं गापयन्नेव
रेमे हरेर्गुणध्वजकांसनयोरेव रतोऽभूदित्यर्थः ॥ ३-६ ॥

"मक्तिं भूमिं हरिर्देव्या स्वविच्छेदानुभुनये ।

देव्याः शापेन वृत्रत्वं नीत्वा तं स्वास्तिकेऽनयत्" ।

अङ्गीकृतां स्वदेहाङ्गीकृतां प्राकृतो वधेति न तु प्राकृतः साक्षादी-
श्वरत्वादिति । दक्षवजायं शिवमिच्छतेऽपराधी शेष इति भावः ॥ ७ ॥

महाव्रतधरो नैष्ठिकब्रह्मचारी स्त्रियं विभर्तीत्यचिरयमैश्व-
र्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा चित्रकेतुर्द्वन्द्वोऽभूत्सप्तदशे उच्यते-यत इति । यतो
यस्यां दिशि अन्तर्हितस्तस्यै नमो नमनं कृत्वा गगनचारी-
भूत्वा तत्र चचार ॥ १ ॥

बद्धवक्ष्याणां बद्धं बहुकाणं अव्याहृतं न चिनष्टं बलमिन्द्रि-
याटयं यस्य सः ॥ २ ॥

नामा अनेकप्रकाराः संकल्पेनैव मिश्रयो वासु तावपि
विद्याधरश्रीमिर्हरिं गापयन् एव रेमे न तु काव्यशक्तोऽभूदिति
भावः ॥ ३ ॥

"मुक्तान्तराय भूतप्रारब्धकर्मणस्तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे"
इतिश्रुतिप्रसिद्धस्य फलभोगाय भवानीशापद्वारा वृत्ररूपेण प्रवृत्तो-
भूदित्याह-एकदेव्यादिना । मुनिस्सभायाम् अङ्गीकृत्वा उत्संगे आरो-
पितो बाहुना आखिग्य स्थितं प्रति तद्वन्तिके उवाचैजहास देव्याः
भूयध्वत्या उवाच च ॥ ४ ॥ ५ ॥

शरिरीणां मध्ये मुच्योऽत एव लोकानां गुरुरत एव साक्षात्
धर्मं भगवद्भक्तिप्रदयां वक्ता वदति सभायां भार्यया मिथुनीभूय
वास्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्री शुक उवाच ॥

जिह्व दिशा नै अन्त भगवान् अन्तर्धान . दुप विद्याधर

श्रीशुक उवाच ।

भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप ! ।
तूष्णीं बभूव सदासि सभ्याश्च तदनुव्रताः ॥ ९ ॥
इत्यतर्हीर्यविदुषि ब्रुवाणो बह्वशोभनम् ।
रुषाऽऽह देवी घृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने ॥ १० ॥

पार्वत्युवाच ।

अयं किमधुना लोके शास्ता दण्डधरः प्रभुः ।
अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत् ॥ ११ ॥
न वेद धर्मं किलपद्मपोनिर्न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्याः ।
न वै कुमारः कपिलो मनुश्च ये नो निषेधन्त्यतिवर्तिनं हरम् ॥ १२ ॥
एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मं जगद्गुरुं मङ्गलमङ्गलं स्वयम् ।
यः क्षत्रबन्धुः परिभूय सूरिन्प्रज्ञास्ति घृष्टस्तवयं हि दण्डधरः ॥ १३ ॥
नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् ।
सम्भावितमतिः स्तब्धः साधुभिः पर्युपासितम् ॥ १४ ॥
अतः पापीयसीं योनिमासुरीं याहि दुर्मते ! ।
यथेह भूयो महतां न कर्ता पुत्र ! किल्बिषम् ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सः ।
प्रसादयामास सतीं मूर्ध्ना नञ्चैण भारत ! ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

चित्र केतु भी उसी विधा का प्रणाम कर आकाश भाग से विचर ने लगा ॥ १ ॥

मुनि सिद्ध चारखों से स्तूपमान अस्वाहन इन्द्रियवाला महायोगी यह चित्रकेतु गाना प्रकार सङ्कल्प से सिद्धियों को प्राप्त करने वाली कुलाचल पर्वत की गुहाओं में विद्याधरों की स्त्रियों से भगवान् का वध गान कराता हुआ रमता-मथा ॥ २ ॥ ३ ॥

एक समय विष्णु के दिवे हुए सास्त्र विमान में बैठा हुआ जाता था उसी समय सिद्ध चारखों से व्याप्त महारव को चित्रकेतु ने देखा कि मुनि खों की सभा में भी पार्वतीजी का बाहु से आखिड़ग करके मङ्गु में बैठा ये हैं । तब तो पार्वतीजी के सुकृत २ हसकर उनके समीप में जाकर बोला ॥ ४ ॥ ५ ॥

चित्रकेतु उवाच ॥

यह साक्षात् लोक गुरु है और जीवों के मध्य में साक्षात् धर्म का रक्षा है तो भी सभा में भायों के साथ जोड़ा जोड़ कर बैठा है ॥ ६ ॥

जता को धारण किये, ब्रह्मपार्षी, भीम तप बाबा, पुमा-पति हाकर, जैसे प्राकृत मनुष्य, इस प्रकार निर्धर हाकर स्त्री को गोद में लेकर बैठा है ॥ ७ ॥

प्राय करके प्राकृत मनुष्य भी एकत्रन में स्त्री को गोद में धारण करते हैं यह महाव्रत के धारण करने वाला-सभा में स्त्री जो धारण किया है ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाचण्दीपिका ।

भगवा गम्भीरा धीरैश्च सः ॥ ६ ॥

न तस्य धीर्यं प्रभाषं विद्वानतर्हीर्योनिर्जितास्तिमद् निर्ज-

श्रीधरस्वामिकृष्णभाष्यदीपिका ।

तात्पर्याभिमानिने जितेन्द्रियाहमित्यभिमागवते इति रुपा क्रोधे-
नाह ॥ १० ॥

विरुद्धं प्रकषेण करोतिति विप्रकृत ॥ ११ ॥

अतिवर्तिनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्तनशीलं ये नो निषेधन्ति न
निवारयन्ति ॥ १२ ॥

एषां ब्रह्मादीनामनुष्येयं पदाब्जयुग्मं यस्य तस्य मङ्गल-
मङ्गलं परमधर्ममूर्तिम् सूरीन् परिभूयाऽन्नात्कृत्वा जगद्गुरुं
यः प्रशास्ति तत्तस्मात् ॥ १३ ॥

ननु, हरिगणकोऽयं न द्युडाह इति चेत्तत्राह—नायं साधुभिः
परिसेविनं धैर्युठस्य पादमूर्खोपसर्षणमर्हति यतः संभाषिता
अहमधिक इति कृता मतिर्येन अत एव स्तब्धोऽनघः ॥ १४ ॥

तदेवं स्वयं दंड्यत्वं निश्चल्य तं प्राह—अत इति । हे पुत्र !
यथा भूयो महातां किञ्चिदपमपराधं न कर्ता न करिष्यसि तथा
याहीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीराराधवाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रका ।

ततस्तच्चिन्नेतोर्वचः श्रुत्वाऽपि भगवान् रुद्रः भगवाणो गम्भीरा
धीर्यस्य तादृशोऽत एव प्रहस्य तूष्णीं बभूव, हे नृप, तथा तं
रुद्रमनुव्रतास्तदनुव्रताः सङ्गयाश्च तूष्णीं बभूवुः ॥ ६ ॥

अनर्हीर्यवितुषि न तस्य रुद्रस्य धीर्यं प्रभाषं 'तेजीयसां न दो-
षाय' इति न्यायेन तेजोविशेषं विद्वांस्तस्मिन् अतर्हीर्यवितु-
षि चित्रकेतो इति इत्थं ब्रह्म ब्रह्मात्मकं शोभनं शिष्यमिति श्रु-
षायो सति देव्यधिको निर्जितारामाभिमानिने जितेन्द्रियत्वाभि-
मानघतेऽत एव दुष्टाय चित्रकेतवे रुपा क्रोधनोवाच ननु, तद-
नुव्रताः सङ्गयास्तूष्णीं बभूवुः कथं सा तमनुव्रता भवेत्तच्छ्रुत्वा
तदनुव्रता देवी चित्रकेतुं शप्तवतीत्याशंक्य रुचेत्युक्तम् ॥ १० ॥

तदेवाह—अयमित्यादिना, किञ्चिदपमित्यन्तेन । तावत्तमुपास्यभते
अयमिति द्वाऽप्यां । अयमधुना किमर्थमागत इति शेषः अहोऽ-
स्मान्दण्डयितुमधुनायमागत इत्युपालंभः तदेवाह, अहो निलंजा
नामस्मद्विधानां तुष्टानामयं शास्ता हिताहितयोर्विचिन्त्य द्वा-
पकू, शासनातिवर्तिर्ये द्युडधरः द्युडयिता प्रभुर्दण्डने समर्थ-
श्चात एव विप्रकृत दमनकारी ॥ ११ ॥

अहो पद्मयोन्वाद्यो धर्मं न विद्वन्ति यतस्तेऽतिवर्तिनं प्र-
योदातिवर्तिनं हरं रुद्रं नो निषेधन्ति न निषेधन्ति अयं तव-
धुना निषेधति इत्युपालम्भः तत्र पद्मयोनिर्ब्रह्मा कुमारः सनत्कु-
मारः मनुः स्वायंभुवः ॥ १२ ॥

तमेवमुपालङ्घयान्वयमयं निप्राह्य इत्याह—एवामिति द्वाऽप्यां ।
नावत्पतिपारम्पदृष्ट्या रुद्रं विद्विनाधि, एषां पद्मयोन्वादीनामनु-
ष्येयं ध्यातुं योग्यं पदाब्जयुग्मं यस्य जगद्गुरुं जगद्धितोपदेष्टारं
स्वयं साक्षात्सङ्गानामपि मङ्गलं ईदृशं हरं सूरीनुषींभायं क्षत्रिया-
धमः परिभूय यद्यस्मात्प्रशास्ति तत्तस्माद्यं दुष्टो दुरात्मा

द्युडय एव मूर्तिपरिभूय जगद्गुरुं (गिरिषं) प्रशाङ्कतीति
वाच्यः ॥ १३ ॥

ननु, भगवद्भक्तोयं न द्युडय इत्यत्राह—नायमिति । साधुभिः
परिसेविनं सत्कृतं यद्वैकुण्ठस्य भगवतः पादमूर्खस्य उपसर्षणमनु-
सरणं सेवेति यावत् तत्प्रति अयं क्षत्रबन्धुनाहंति, कुतः ? यतोऽयं
सम्भाषितारामाऽहमधिक इत्यभिमानवती मतिर्यस्य सः अत एव
स्तब्धः निश्चल इव स्थितः ॥ १४ ॥

एवं द्युडयतामभिधायाथ ज्ञापति—अत इति । अतः भगवत्से-
वानर्हत्वात् हे पुत्रते ! त्वमासुर्गी पापीयसी योनिं याहि हे पुत्र,
यथा भूयो महातां किञ्चिदपमपराधं न कर्ता न करिष्यसि
तथा याहीति ॥ १५ ॥

हे भारत ! एवम् इत्थं ज्ञातः स चित्रकेतुर्विमानाद्वरुह्य सती
मन्त्रिकां नम्रेण मूर्त्त्यां प्रसाद्यामास प्रसन्नामकरोत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इह श्रीधरस्वैश्वरत्वं यद्वन्दैरस्तकारैः निर्विकारत्वमित्या-
शयेन गिरिशस्य क्षमाप्रकारं वक्ति—भगवानपीति । भगवा-
धीरस्वैरहातेयत्ता शुद्धः ॥ ६ ॥

स्त्रीनिमित्ताऽस्तकारपरिहारः स्त्रियैव कार्ये इति परमेश्वरा-
मित्यन्धि ज्ञानती प्रावेती प्रतिवक्ति—इतीति । धृष्टाय प्रगल्भाय
निर्जित आत्माभिमानः आत्मद्वेषो येन स तथा आत्मविज्ञानं
वा येन स तथा तस्मै "अभिमानस्तु विज्ञाने प्रणये द्वेषोऽस-
योः" इति वाक्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

अयं ज्ञापययोग्यापराध इति ज्ञापयितुमित्यभिप्रेत्याह—न
वेदेति । अतिवर्तिनमसम्प्राप्तसमाधित्वेन वर्तमानम् ॥ १२ ॥

अनिषेधे कारणमाह—एवामिति । एषां ब्रह्मादीनां पक्षे
क्षावराणां भिन्नादीनामनुष्येयं पदाब्जयुग्मं कृद्योगे पृथीयं नित्यः
सम्बन्धद्योतनाय वा तद्वराणामित्याचार्यैर्वाख्यातं भव किम-
वच्छंभोक्तय इति चेन्न—

"विष्णुप्रह्लादाद्यधीन्द्रास्तहारानप्युते हरः ।

ज्यो हरेः पार्षदाद्यैर्ध्यायन्हरिचतुर्मुखौ ॥

प्रायामेषां तथा हाराश्च अतंत्रतया कश्चित्" इति

वचनबलाध्ययान् । न तु ब्रह्मादीनामनुष्येयपदाब्जयुग्ममिति
प्रमाणाविरोधात् अत एवास्माभिः शास्त्रार्थोऽसौ परास्मत्त्वेन देवमि-
यावाद्दुरवगाह इत्यभिहितं चस्मादयमपराधी तत्तस्माद्वचनः ॥ १३ ॥

किं द्युडमर्हतीति तत्राह—नायमिति । अनर्हत्वे कारणमाह—
सम्भाषितास्मेति ॥ १४ ॥

तदर्थं क उपाय इति तत्राह—अत इति । इह अनुव्र-
स्थानां ॥ १५ ॥

ज्ञातस्य सङ्गकस्य तदुपसत्प्रकारमाह—एवामिति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छिवगोत्रामिकृतकमसम्भः ।

तदनुव्रता इति । अतस्तदभिप्रायानुसारं च ते च तूर्णो बभू-
वुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

देवां तु न चक्षुं शक्यतीत्याह—इतीति । धीर्यमस्तत्तादृश
लौकिकचारिभ्रष्टाच्छादितं मन्महाभागवतत्वं तदेव तथैवोक्त-
मगाधधीरिति ॥ १८—१७ ॥

एवामित्यस्य टीकायां अथवा कृत्वेति पाठे तेषामिति शेषः
अहान् कृत्वेति अहान् मत्वेत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥

तत्र च तं भीतं मत्वा सकृपमाह—यथेति । एतदपराधवी-
जं पुनस्तु पूर्ववन्महदपराधो न जनयिष्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विभनाथकवचितकृतसाराधेशिनी ।

प्रहस्येति मामपि सदाचारं स्थापितुमिच्छतीति भावः, सह-
सैव चित्रकेतोरभिप्रायज्ञानाद्गाधा सर्वैर्दुःप्रवेशा धीर्यस्य
सः चित्रकेतोरभिप्रायज्ञानं अहंश्वर एव नास्य दुराचारत्वापि
ज्ञानिः । यः अहंश्वर इति निर्दिशति तस्यापराधात् स्व-
नाशो भविष्यति यथा इत्यस्येत्यत इममचारभ्यापि यदि सदा-
चारं स्थापयितुमहं शक्नुयां तदा लोकानां भद्रं स्यात् ।
तथा विष्णुः वैश्वेश्वरो भद्र एव सुचारितत्वात्, रुद्रस्त्वभद्रो दुरा-
चारत्वादिप्रतिष्ठाप्यस्य न भवेदिति । तदस्मै हितैविष्यं कठो-
रभाषिणोऽपि हरिभक्त्या माहं कृपयामीति भगवतः शम्भोरभि-
प्रायानुसारिणः सङ्घातं तूर्णो बभूवुरेव न तु शुक्लुः । श्रीशि-
वनिन्दनस्य तदभिमतत्वे तं सङ्घातः सद्य एव कर्णो विधाय ततो
निरवास्यन्निति शेषं । यद्युक्तं “भगवन्निन्दनं भुक्त्वा तत्परस्य
जनस्य वा” इत्यादि ॥ ६ ॥

न तस्य धीर्यं प्रमाद्यं वेत्तीति तस्मिन् न हि स्वतन्त्र ईश्वरः
कस्यचिदपि शिक्षया किमपि करोतीति भावः । अद्योभनं
शुभावो इति जगदीश्वरे नीतिशिक्षणाऽनौचित्यात् भृष्टाय नि-
शङ्कभाषिणादितिप्रगल्भाय निःशेष्या जितो मया प्रेमवशीकृतः
आत्मा परमात्मा सकृपेयोपरित्यागिमानवते । क्वंति चित्रकेतु-
महादेवयोरभिप्रायज्ञानादेव रुडियमिति न व्याख्येया
किन्तु बहुशुभाय इति हितमप्येतदस्मद्भुत्पादिरित्तमयं
नैकंहात् वारान् वापि निश्चतुरान् किन्तु बहुनेव वारान् भूते
इति क्रोधे कारणं शेषम् ॥ १० ॥

विशेषेण प्रकर्षं करोतीति विप्रकृत्य शासनेन हितकवि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

परिभूय मुहुरपि कठोरत्वात् तिरस्कृत्य सूरीन् पत-
स्तमासहोऽप्यनभिकाद् वारुणा परिभूय जगद्गुरुं प्रधास्ति ॥ १३ ॥

सम्भाषिता अहं महात्मक इत्यभिमानवती मतिर्वस्वसः ॥ १४ ॥

अभिशापानन्तरमेव अहो किं कृतं निरपराधो हरिभक्तः
शप्त इति पञ्चासापवती प्राह—हे पुत्रेति । माता यथा दुर्नर्त-
पुत्रं अहस्तेन प्रहरति प्रकृत्यैव पुनः शिक्षति तथैव त्वानहं

[७३]

दण्डयामीति भावः । अत्र एव मातुसमुच्चितमेवाह—भूय इति ।
यादयस्त्रीडाचापस्येन परपृर्हाप्रियकारिणं शिशुं प्रहस्य
माना यथा भूते हे अहान्त ! पुनरेवं न करिष्यमीति तद्वदेव-
त्यर्थः अत्र एव गवाम्बाः सोऽभिशापार्थं कर्तुं नापञ्चकार
प्रत्युत वृत्रजन्मनि प्रेमवृद्धिमेव प्राप. सत्यां प्रेमस्वरूपसौ-
भक्तानां पार्वतनुरावदैत्यतनुत्त्वयोरविशेषमननात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदनुव्रताः सङ्घातं तूर्णो बभूवुः ॥ ६ ॥

अतर्ह्यर्थविबुधि अन्धे जज्ञादौ मदनमयाःप्रविष्टय तपोऽपादिकं
कुर्वाणाः मदनवदृषा भवन्ति, शिवस्तु स्त्रियमुत्संगे विधायपि
मदनवदृषो न भवतीत्यादि शिवप्रभाषानभिज्ञे ॥ १० ॥

विद्वज्ज प्रकर्षेण करोति तथा ॥ ११ ॥

पश्याम्यादयो धर्मं न जानन्ति अतिवर्तिनं धर्ममुल्लंघ्य वर्तमानं
नोनिवेधान्ति न वारवन्ति अथं तेऽप्योऽपि वृद्धः यतो हरं दुराचारा-
ज्ञारवतीति भावः ॥ १२ ॥

एवामित्यनेनास्मिन्नेव पुराणो शिवस्य पितृत्वेन वर्धितत्वाद्ब्रह्मणो
व्यतिरिक्तानां प्रहयाम एषां भृष्टादीनाम् अनुधेयपदाऽजयुग्मं
सूरीनभिभूय प्रधास्ति अतो भृष्टः अतो दृश्यः ॥ १३ ॥

सम्भाषितमतिः गर्वितशुद्धिः वैकुण्ठस्य हरेः पादमूषोप-
सर्पेणं नाहति ॥ १४ ॥

किद्विषमपराधम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्री शुक्ल उवाच ॥

अगाध बुद्धि भगवान श्री शङ्कर और उस समा जो
सङ्घ थे वे सब ही इस बात को सुनकर हसकर चुप
होगये ॥ ९ ॥

श्री शङ्कर के प्रभाव को नहीं जानने वाले को समा में
ऐसे अयुक्त बोलने पर जितोन्द्रियाभिमानी उस ठीठ से पा-
वतीजी क्रोधकर ऐसे बोली ॥ १० ॥

वाक्येयुवाच ॥

पावतीजी बोली कि आज काब्र लोक में क्या यह,
हमारे शरश दुष्ट निर्बन्धों का दण्ड देने वाला नियामक
जामी है ॥ ११ ॥

पक्ष बोलि (ब्रह्माजी) धर्म नहीं जानते और ब्रह्मा के पुत्र
भूषु मारदादिक तथा अनन्तकृत्तर कपिल मनु के साथ भी
धर्म नहीं जानते हैं क्योंकि शास्त्र का अति-कमर्ष करके
बर्तने वाले भी महादेव जी को वे योग निषेध नहीं करते
हैं ॥ १२ ॥

चित्रकेतुरुवाच ।

प्रतिगृह्णामि ते शापमात्मनोऽञ्जलिनाऽम्बिके ! ।

देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य तत् ॥ १७ ॥

संसारचक्र एतस्मिन् जन्तुरज्ञानमोहितः ।

भ्राम्यन्सुखं च दुःखं च भुंक्ते सर्वत्र सर्वदा ॥ १८ ॥

नैवात्मा न परश्चापि कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः ।

कर्तारं मन्यते प्राज्ञ आत्मानं परमेव च ॥ १९ ॥

गुणप्रवाह एतस्मिन्कः शापः कोन्वनुग्रहः ।

कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा ॥ २० ॥

एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया ।

(१) एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः ॥ २१ ॥

न (२) तस्य कश्चिद्व्ययितः प्रतीपो न ज्ञातिबन्धुर्न परो न च स्वः ।

समस्य सर्वत्र निरञ्जनस्य सुखे न रागः कुत एव रोषः ॥ २२ ॥

तथापि तच्छक्तिसिर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय ।

बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते ॥ २३ ॥

अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि ! ।

यन्मन्यसे असाधूक्तं मम तत्क्षम्यतां सति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इन सर्वों के ध्यान करने योग्य युगल चरण कमल जिनका ऐसे जगद्गुरु स्वयं गंगल मूर्ति श्रीशंकर को ज्ञानियों का तिरस्कार करके, यह हीन प्रशासन (शिक्षा) करता है तस्मात् यह दृष्ट योग्य है ॥ १३ ॥

यह साधुओं से उपासित श्रीगोविन्द के चरण की शरणा गति के योग्य नहीं हैं क्योंकि यह अपने को बड़ा मानने वालों की ओर अनग्र ॥ १४ ॥

इसीसे हे दुर्मते ! अति पाप प्रचुर आसुरी योगों को तू प्राप्त हो है पुत्र ! जिससे फिर तू फिर ऐसे महत्पुरुषों का अपराध न करे ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले कि ऐसे जब चित्र केतु शाप को प्राप्त हुआ तब हे भारत ! विमान से उतर कर नत प्रस्तक से भी सतीजी को प्रसन्न करता हुआ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्म प्राप्तमेव ॥ १७ ॥

अयं च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रमित्याह—संसारचक्र इति ॥ १८ ॥

अत एवात्र मम च तव च न कोपि दोष इत्याह—नैवेति ॥ १९ ॥ एवं तावत्सुखदुःखादिकमङ्गलकामिदानीं तदपि चस्तुतो नास्तीत्याह—गुणानां मायामयानां प्रवाहे संसारे ॥ २० ॥

ननु, मायागुणानाञ्जयं प्रवाहस्तर्हि तेषां जडत्वाद्बन्ध-मोक्षाद्यनुभवो न स्वात्तत्राह—एकः परमेश्वरो मायया निर्मित-भूतया भूतानि प्राणिनः सृजति एषां बन्धादिकं च सृजति निष्कलः स्वयं बन्धादिशून्यः ॥ २१ ॥

ननु, एवंभूतविषयसुखी तस्य किं कारणं ? प्रियादिवैषम्या-भावादिस्वाशंक्य, यद्यपि प्रियादयो न सन्ति तथापि तत्क्षम्य-बन्धारम्भे घटत इत्याह—न तस्येति ह्यश्वाम् । प्रतीपोऽप्रियः न ज्ञातिर्बन्धुश्चेत्यर्थः तत्र हेतुः सर्वत्र समस्य तत्कृतः निरञ्जनस्य निःसङ्गस्य अत एव तन्निमित्ते सुखे रागो नास्ति (तन्निरञ्जनस्य) रोषः कुतः स्वात् ॥ २२ ॥

श्रीब्रह्मसंहितासंस्कृतभाष्यटीका ।

ब्रह्मण्येवं तथाऽपि तस्य शक्त्या मायया चो विसर्गः पुण्य-
पापादिबन्धनं कर्म एषां शरीरिणां सुखाद्यर्थमवकल्पने ममर्थो
भ्रमृति यथोक्तं गीतासु “भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः”
इति ॥ २३ ॥

अथ तस्माद्भ्रामिनि हे कोपने ! त्वां केवलं प्रसादयामि न तु
शापमोक्षाय । तर्हि किं प्रसादनेनात आह ममोक्तमुक्ति साध-
यसाधुवन्मन्यसे तस्यया सुभ्यताम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नदेवाह—प्रतिगृह्णामीत्यादिना, ज्ञान्यनां मतीत्यन्तेन । तावत्त-
थेव मम दोषो नास्तीति सूचयन् शापं स्वीकरोमीत्याह—प्रतिगृह्णा-
मीति । हे भ्रामिके ! ते त्वया कृतं शापमात्मनोऽज्जिना प्रतिगृह्णाम्यं-
त्रिबन्धपूर्वकं स्वीकरोमि मयि महाननुग्रहस्त्वया कृतो न तु निग्रह
इति भावः । तदेव स्पष्टयति—देवैरिति । देवैरेषां प्रोक्तं निग्रहरूप-
गनुग्रहरूपं वा तत्सर्वं मेऽप्येवमेकं, कुतः ? हि यस्मात्तदेवैः प्रोक्तं
तस्य निग्राह्यत्वानुग्राह्यत्वं वा जन्तोः पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्म-
प्रयुक्तं मोक्षविरोधिप्राचीनकर्मणा एव ज्ञान्यतो नितरां मुमुक्षो-
र्ममाशु तद्विरोधिप्राचीनकर्मफलरूपत्वाच्छापापानुभवेन निःशेष-
निरदनकर्मबन्धस्य भगवत्प्राप्त्या नित्यनिरतिशयानन्दरूपमहाशु-
दयसाधारणानुग्रह एव कृत इति भावः ॥ २७ ॥

एतदेव ईकुट्टयितुं तावज्जन्तानां कर्मभिन्नमण्यमाह—संवार-
णक इति । एतस्मिन्नक्षरपरिदृष्टिशीले गर्भजन्मजरामरणा-
दिक्रमे संसारे अज्ञानेन ज्ञानान्तर्यानादिपुण्यपापारमकंन कर्मणा
माहितः स्थाप्यपरमात्मयादाऽवज्ञानरहितः केवलदेहात्मभिमाणी
जन्तुर्मांसवपुनःपुनः पूर्वपूर्ववासनानुकरवाद्युत्तरोत्तरसुखदुःखादि-
हेतुभूतानि कर्माणि कुर्वन् तापकं सुखं दुःखञ्च भुङ्क्ते एतस्य
केशवमन्येषामेष जन्तूनां, किन्तु तवापीत्याद्येनाह—सर्वस्य
सर्वदेति । सर्वस्यान्यस्य तव मम च सर्वदा बाधमुक्ति एतन्न-
मानमिति भावः, अन्वया मरुतहेतुनात्तवाभादिकर्मप्रयुक्तदेहा-
त्माभिमानमूलकः क्रोध एव न स्यादिति तात्पर्यम् ॥ २८ ॥

अथ एव सत्कारण्यज्ञानसुखदुःखादिकं स्वयंमनादिकर्मनिर्मि-
तमत एव त्वत्सिद्धकर्तुर्मम मां शापन्त्यालभ्य च न दोष इत्याह—
नैवेति । सुखदुःखयोः कर्ता कारकः सुखदुःखापदक इत्यर्थः
जान्ता स्वयं परोऽव्यञ्ज न स्यान्नभवति । किन्तु तयोः कर्मैव
निमित्तमिति भावः, कर्मणः क्षयिकत्वाज्जडत्वाच्च कथं तत्
काङ्क्षान्तरमात्रे सुखदुःखनिमित्तं ? तत्राह—कर्तारमिति । प्राक्
पुण्यपापयाथावयवित् परमात्मानं परमपुरुषमेव सुखदुःखयोः
संसारं मन्थते । अयं भावः, पुण्यपापे हि परमात्मनो निग्रहा-
नुग्रहरूपे, तत्र सृतिस्मृत्याचारकथाकार्यानुवर्तिष्वनुग्रहः पर-
मपुरुषस्य, स एव हि पुण्यं नाम । अननुवर्तिनि तु निग्रहः, स
एव हि पापं । एवञ्च परमपुरुष एव ज्ञानाज्ञानवृत्तिवृत्तिनिमि-

तानुग्रहनिग्रहरूपपुण्यपापफलभूतयोः सुखदुःखयोः कर्तेति ॥२९॥

एवं वैषयिकसुखदुःखयोः पुरुषार्थरत्नापुरुषार्थरत्नापुण्यमेव
कर्मानुसारेणोभरस्तत्कर्तारयुक्तम् । इदानीं वैषयिकसुखं विषयिभ-
क्षीरवदन्तनां दुःखहेतुत्वात्पुरुषार्थरूपमेवेत्याह—गुण्यप्रवाह इति ।
गुण्यार्गां प्रकृतेर्गुणानां सर्वव्यजन्तमसां प्रगाहकूपे परिश्याम-
रूपे एतस्मिन् प्रकृतिमण्डले जन्तूनां, कः शापः ? को वानुग्रहः ?
उभयार्थैर्ब्रह्मण्यमेव दुर्बन्धमेवेति भावः, ननु, न दुर्बन्धतयोः
स्वरूपं स्वर्गहेतुरनुग्रहः नरकहेतुर्निग्रह इति स्वयन्वयव्यवहाराह—
कः स्वर्गो नरकः को वेति स्वर्गनरकयोरपि स्वरूपं दुर्बन्धमेवेति
भावः । ननु, स्वर्गः सुखं, दुःखं नरकमिति स्ववर्णनमत्राह—किं
सुखं दुःखमेव वेति । तद्व्यवयवस्थितमित्यर्थः स्वर्गस्य सुख-
रूपत्वे तस्य दुःखगर्भत्वं न स्यात् नरकस्य दुःखरूपत्वे वा तस्य
सुखगर्भता न स्यात् स्वर्गोप्यगतो दुःखहेतुः नरकोऽप्यगतः कि-
ञ्चित्सुखहेतुर्दृष्टः अत उभयोरुभयगर्भत्वात् न परस्परस्य व्यवस्थि-
तिरिति भावः । शापनरकदुःखानि दृष्टान्तायंनया उपास्तानि यथा,
तेषु पुरुषार्थत्वं तज्जन्तुष्वञ्च नास्ति तथानुग्रहः स्वर्गसुखं वैषयिकं ॥२०॥

नवधेवंविधसुखदुःखभाजि भूतानि किमकस्मात्स्वयमेवोत्प-
द्यन्ते ? नेत्याह—एक इति । मगधाजिरत्ननिखिदांश्चः वाद्गुण्य-
पूयाः परमपुत्रः आत्मनः स्वस्य मायया स्वयमेकः निरसमा-
ध्यधिकः स्वसमाध्यधिककर्मस्तरांपकरणाभतरनिरपेक्ष एव
भूतानि देवमनुष्यादीनि किञ्चिद्दामकानि आग्रह्यन्तव्यवधंनानि
सृजति, न तु ताव्यकस्मादुत्पद्यत इति भावः, तर्हि किं कुजा-
द्यादिवत्कर्मायत्तवही भगवान् ? नेत्याह—निष्कलः कर्मायत्तपाशा-
पादाद्यववचारमकदेहरहितः, तस्य वैषयिकमैष्टुययाद्दिवापपरिहा-
राय भूतानि विद्विन्निह—वैषयिकमिति, येषां भूतानां स्वस्वकर्मानु-
गुण्यवन्धमोक्षादिकं भवति तानि सृजतीत्यन्वयः, बन्धमोक्षमिति
द्वितीयात्तपाठे येषां भूतानां तत्तत्कर्मानुसारेण बन्धादिकञ्च
सृजति, स एव तानि भूतान्यपि सृजति, न ततोऽस्य वैषय्यादि-
दाय इत्यर्थः एवामितीदंशब्दपाठे बन्धमित्यादीनाञ्च द्वितीयात्म-
पाठे तु सृष्टानामेतेषां भूतानां तत्तत्कर्मानुसारेण बन्धादिकमपि
सृजतीत्यर्थः एवं बन्धादिकं देवमनुष्यादिभेदिदृष्टञ्च तत्तत्कर्मा-
नानुसारेण तेषां तेषामाभ्यरक्तमौपाधिकं न स्वरूपप्रयुक्त-
मित्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कीदृशं तर्हि जीवस्य स्वरूपं ? कुनस्तस्य कर्ता ? यतो देवादि-
तैस्त्रिदशैर्बन्धादिकं बन्धयज्ञायामाह—न कस्येति । वस्तुतः कश्चापि
जीवस्य कश्चिदपि दायितादिनास्ति, कुनः ? मयत्र देवादिशरीरेषु
समस्य समरंभगावस्थितस्य ज्ञानैकारतया ज्ञानानन्दस्वरूपमथन
चावस्थितस्यैत्यर्थः परस्परतारतम्यं हि प्रियाप्रियादिविभागः सयै-
वामारमनामककपुत्राच्च स्वरूपकृतः प्रियाप्रियादिविभाग इति
भावः । ननु, देवादिकरूपेण वैषयिकरूपं समरंभं ? तत्राह—निरञ्ज-
नस्येति । अज्ञानं कर्मात्तरापत्तिः तद्गृहितस्य देवादिभेदिदृष्टस्य प्रक-
ृतिगतवर्जाव्यवस्थितव्यवस्थितव्यवस्थितस्य सर्वत्र सम इति भावः, यत एव
समो निरञ्जनञ्च, अत एव तस्य वैषयिकसुखे न रागः मोक्षकः
सुखैकतानस्वरूपत्वेन वैषयिकसुखबन्धो न तस्य राग इति भावः
अथ एव सुखेन तस्य रागः कुनस्तदा ? तस्य वैषयिकसुख-

श्रीमद्गीराराधवाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आमप्रतिबन्धकविषयो रोषः स्यादित्यर्थः तत्र क्वचित् प्रीति-
विषयः अनुकूल इति यावत् प्रतीपः प्रतिकृषः ज्ञातिः सपियङ्गः
बन्धुर्धर्वाहकादिसम्बन्धवान् परोऽभ्यर्क्षीयः सः सःकीयः ॥ २२ ॥

एवं प्रकृतिविलक्षणं स्वाभाविकं जीवस्वरूपमुक्तमयैवंभू-
तस्य देवादिष्वैषादयं बन्धादिकं चोपपादयति-तथापीति । बध-
प्येवंभूता जीवाः तथाप्येषां शरीरिणां जीवानां तच्छक्तिसि-
सर्ग एव तस्य तज्जीवसम्बन्धकर्मणां वा शक्तिर्वासनारूपा शक्तिः
तस्या विसर्गः सृष्टिरुत्तरोत्तरकर्मैव सत्त्वादिरूपसंस्तुनये
मोक्षाय आशक्त्यपने समर्थं भवति तन्निमित्तमित्यर्थः, अयं भावः,
स्वभावात् पूर्वोक्तविधानामपि बीजाङ्कुरस्यायेनानादिकर्मवासना-
मात्रावशेषितानां कल्पान्ते परमात्मन्युपसंहृतानां पुनः कल्पवहो
परमकार्याङ्गकेनेश्वरेण आराधनेनैते नितरैर्युरित्यनुजिघृक्षुणा प्र-
सक्तकरणाकलेष्वरधर्मोयं काममोक्षरूपपुरुषाय चतुष्टयनरसाधनाबबो-
धिर्वेदाक्षयशास्त्राणामप्यनादित्वात्सन्वा "अक्षं भोज्यं मनुष्याणां,
श्वपशूविट्पृथ्वाहारौ" इत्याद्युक्तीत्या इहमानानां पुण्यवपापरूप-
कर्मोपनिपाततत्फलानुभवपुनस्तदर्थकर्मोपनिपाततत्फलानुभवादि-
परंपरया सर्वमुपपन्नमिति, तत्र हिताहिताय सुखदुःखहेतुभूत-
धर्माधर्माय मृत्युजन्मनोः जन्ममरणाङ्गवामित्यर्थः तादर्थ्यस्य
बन्धसामान्यत्वेन विषयव्याप्ये प्रयुक्ता मोक्षाय च तच्छक्ति-
विसर्ग एवावकल्पत इत्यनेन भगवत्प्रसादहेतुः कश्चिदाहञ्जि-
कानुषङ्गकप्रसंगिकाद्यभ्यतमः पुण्यवपापरकर्मविशेष एव मोक्षो-
पायोपसंहारहेतुरिति सूचितम् ॥ २३ ॥

एवं वस्तुस्थितिमभिधाय तच्छ्रद्धायांऽनुग्रह एवेति वदन् स्वापराधं
प्रतिक्षमापयति-मत इति । अतः वस्तुस्थितेरैवंविधत्वात्, हे भामि-
नि, शापनिर्हरणाय त्वां न प्रसादयं न प्रार्थये, किन्तु हे सति, मम
मया यदुक्तमसाधु यथातथा मन्यसे तत् क्षम्यतामिति त्वां
प्रसादये ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पूर्वदिष्टं पूर्वजन्मनि बत्पुण्यवपापक्षयं कर्म देवैर्मुखाय
परमोक्तं विहितं तस्य मर्त्यस्य तत्कर्म शोच सुखदुःखयोः कारणा-
मिति शायः ॥ १७ ॥

तदेव विधिनष्टि-संसार इति । सर्वत्र जन्मसु ॥ १८ ॥

ननु, सुखदुःखोत्पत्तौ किं भोक्ता कारणाभूतेतर इत्याद्येक्य
यद्भगवता क्लृप्तं तदेव नियतं कर्म कारणां ज्ञानी मन्यते तत्राज्ञानी
स्वमन्यं वा मन्यत इत्याह-नैवेति । आत्मा स्वयं परः स्वस्मादितरः
अं हरिं जानातीत्यर्थः श्रीहरितत्त्वज्ञः परमात्मानमेव मन्यत इति
च योजनाऽवगतव्या "यत्तद्भगवता क्लृप्तं तदेव नियतं भवेत्" इति
वचनात् ॥ १६ ॥

यत एवं श्रीहरिणा क्लृप्तमायातीत्यतः शापादिप्राप्तौ पुःसाविकं
न कार्यमित्याह-गुण्येति । गुण्यप्रवाहे संसारे शापादेः श्रीहरिच्छा-

धीनप्राचीनसुकृतदुष्कृतयोः कारणात्वात्सर्गद्वय आनिष्ठात्पुण्य-
त्वात्करकस्य किञ्चिदुक्त्वात् क्षुण्यसंभवात् सुखादेर्भावात्प्रादानित्य-
त्वाच्च. तदुक्तम्—

"अतोन्वेषां हरः शापो गुण्यदोषः प्रकृत्युता ।
स्वतः प्राप्ता भेदकृतिर्वासनाकृषिणां यथा ॥
विद्यमानस्य मनसि पुनः क्षम्येति दर्शनम् ।
भगवद्भयता यस्मात्सर्वेषां ज्ञेयमेव तत्" इति ॥

स्वतः स्वतंत्राद्धरेः प्राप्ताकरण्यो भेदकृतिर्दृश्यत इति शेषः अनेनै-
तदुक्तं भवति, मनसि विद्यमानस्य वासनाकृषिणां वस्तुनः क्षम्ये
यथा दर्शनं तथा परादित्यस्त्वादिदर्शनं स्यात् न चैतत्सर्वं
स्वाधीनं किं तु हरीच्छाधीनमिति ॥ २० ॥

ननु, हरीच्छादिनियतरथं शापादेः कस्मात्कल्पयत इति तत्राह-
एक इति । कर्मादिसत्तापीशेच्छाधीनेति सूचनायैक इति आरम्भा-
यत्वेरनेनानन्यनियत इति सूचितम् ॥ २१ ॥

हरेः समर्थं च स्वमक्तसेवानतिरेकेण फलदात्वं शत्रोरप्य-
पराधानतिरेकेण दण्डकरणात्वं सेवा योग्यातिरेकेण आनाम-
पि न दास्यति "अपराधातिरेकेण नाग्न्यस्यातः समो हरिः" इति
वचनात् ॥ २२ ॥

यद्यपि विशेषतोऽनुरागादिकं नास्ति तथापि तस्य हरेः
शक्तिर्विसर्गो विशिष्टस्य भाव एषां जीवानां सुखाद्यै कल्पत
इत्यन्वयः यद्यपि भगवानेव मुख्यकर्ता तथापि तेषां पूर्वकर्मणा
शक्तीनां विविधसर्गः समूहो येषां शरीरिणामिति वा ॥ २३ ॥

अथ तस्माद्गीश्वराधीनत्वात् तर्हि किमाकाङ्क्षीति तत्राह-
यदिति ॥ २४-२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसंभवः ।

पूर्वदिष्टं हीति पूर्वादिष्टेनैव हि ममेवा बुद्धिर्जातेति ।
ननु, केवलगुण्यहेतुत्वे चेतनं कर्तारं विना बन्धमोक्षदिकं
जीवानां न स्यात्. तत्राह-एक इति ॥ १७-२३ ॥

यद्यदि मन्यसे अनुग्रहादि तत्तदा मम भसाधुं
क्षम्यताम् ॥ २४-२६ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्षिकृतसारायैर्दक्षिणी ।

प्रतिगृह्णामीति ममानेन शापेन कापि क्षतिर्न भविष्यति
महादेवे स्वस्वत्कृतापराधत्वादिति भावः, निरागस्काय अक्षि-
शप्तवत्यास्तथापि नात्र कोपि दोष इत्याह देवैरिति पूर्वदिष्टं
प्राचीनकर्म प्राप्तमिति भक्तस्य तस्य क्षमिस्तथा भावना-
देभ्येन समुचितैव वस्तुतस्तु जातप्रमत्तास्तस्य ज्ञानः कर्मस-
न्धोऽपि प्रेम पूर्ववद्शासामि "जीवन्तेवाह्व कस्मादि क्षमि
दृष्टेऽक्षिणामि" इत्यादिना सर्वं कर्मक्षमांकेः । हरेर्भक्तव्यवहार-
प्रसिद्धिर्भक्तानां कर्माधीनत्वे सति न क्षम्येति वदि कर्म

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रसारायंदर्शिनी

कर्मोधीनो भगवन्तमधीनमायं वशीकुर्व्यादिति, ततश्च तस्य शापानुग्रहस्वर्गापवर्गनरकादिसमर्क्षित्वमहाबलस्यापनार्थं विद्या-धराधिपत्यकुपयद्दृरीकरणार्थं स्वविरहोष्मणा प्रेमभ्रुविक्षुब्धनाथं स्त्रीयथैकुपयत्तस्यस्वरासाक्षात्सेवामहामाधुर्ययोगप्रदानार्थं च स्त्रैर्नैवान्तःप्रेषितया देव्याऽभिशापः श्रीसङ्कल्पेणैवैवैवैव भगवता स्नेहवता पित्रेव कारित इति तत्त्वं तत्तत्फलदर्शनादवगतम् ॥१७॥

अथ च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रम् इत्याह—संसा-रेति ॥ १८ ॥

अप्राज्ञोऽपि वेकी ॥ १९ ॥

एवं तावत् सुखदुःखादिकमङ्गीकृत्योक्तम् । इदानीन्तु लक्षणा-करे पतितः सर्वो ज्वगारस इव संसारं सर्वं एव पदार्थः संसार इति सुखदुःखादिभेदावगमो नापपद्यत इत्याह-गुण-प्रवाह इति । न ह्यनलरूपशंप्रनाहमध्ये पतितस्य बाधस्तटा-नवातिः तावत् किमपि वस्तुनः सुखायेत्यतः शापानुग्रहादिकं सर्वमपि दुःखमेवेति भावः ॥ २० ॥

ननु, तच्छत्रं गुणप्रवाहे को वा पानयिता ? को वास्मादुद्धर्ता ? इति चेद्भगवानेवेत्याह—एक इति । आत्ममायया रजसा सृजति, सत्त्वं न पाजयति, तमसा संहरति. एषां सम्भ्रञ्जाविद्यया सृजति, विद्यया मोक्षञ्च, सत्त्वेन सुखं, तमसा दुःखञ्च. निष्कलः कला माया तद्ग्रहितः ॥ २१ ॥

ननु, तस्य कश्चित् प्रियोऽप्रियश्च जीवोऽवश्यं वर्तत एव यतः कमपि वध्नाति कमपि मोचयति कमपि दुःखयति कमपि सुखप-तीत्यत आह—नति । न ह्यनित्येनधुः तत्र हेतुः सर्वत्र समस्य समत्वे हेतुः निरञ्जनस्य अञ्जने माया तद्ग्रहितस्य अतएव सुखे विषयसुखे राग आसक्तिर्नास्ति विषयसुखप्राप्ति-कूपे रोषो द्वेषः क्रुतः स्वात् यदुकम् “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे राग-द्वेषौ व्यवस्थितौ” इति अतएव रागद्वेषमूलकौ द्यितप्रतीपौ तस्य न स्त इति भावः ॥ २२ ॥

एवं तस्य मान्यञ्चेत्तर्हि कथं कमपि स सुखयति कमपि दुःखयति ? इत्यह—अथापीति । यद्यपि स सर्वत्र समस्तदपि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः अनादिपुण्यपापाद्विच्छिन्ना-कर्मपरम्परा स एव सुखाद्यर्थमवकल्पते । अयमर्थः यद्यपि मायायास्त्वच्छक्तिवत् स एव सुखदुःखादिकं सृजतीति तस्य वैषम्यमेव, तदपि मायायाः स्वरूपशक्त्याभावात् स न सुखदुःखादि सृजतीति, वस्तुतस्तस्य साध्यमेव. यथा मायि-कश्चिन्मेष भगवद्भूतस्यैव न भगवत्स्वरूपभूतत्वमिति यथा तदर्थसम्बन्धिन आत्तपस्य धृक्कुमुदादीनां दुःखदत्त्वेन चक्र-वर्ककर्मजादीनां सुखदत्त्वेन वैषम्येऽपि सूर्यस्य तेषु वैषम्यं येषुऽपि न वर्णयति तद्ग्रहितेति भावः ॥ २३ ॥

अथ अहं त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय हे मामिति, अविचारेण कोपने । ननु, तर्हि किं प्रसादनेन तत्राह-मयोक्तं सार्धमपि यदसाधु मन्यसे तदसाध्वेषास्तु त्वया चम्यतां

मम तु शापे शापान्ते वा दुःखसुखबोरभावस्ततः प्रसन्नापि शापान्तं माकार्षीरिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वदिष्टं पूर्वेण भगवतैव प्रारब्धकर्मानुसारिणा दिष्टम् आदिष्टम् ॥ १७ ॥

सर्वत्र सर्वेषु लोकेषु सर्वदा सर्वेषु भूनेषु पूर्वदिष्टमित्यनु-पङ्गः ॥ १८ ॥

तमेवं भगवन्तं सुखदुःखयोर्हेतुं मन्यमानः आत्मनः परस्य च तस्मैतुतां निराकरोति—नैवेति । सुखदुःखयोः आत्मा स्वयं, कर्ता न स्यात् परोऽन्यस्मापि नैव स्यात् अप्राज्ञस्तु आत्मानं परञ्च कर्तारं सुखदुःखहेतुं मन्यते प्राज्ञस्तु परमात्मानमेव कर्तारं हेतुं मन्यत इति भावः—

“सुखं दुःखं भवो भावो मयं चाभयमेव च ।

अहिंसा समता तुष्टिलपो दानं यशोऽयशाः ॥

मथन्ति भावा भूतानां मम एव पृथग्विधाः” ॥

इति श्रीमुखोक्तः ॥ १८ ॥

भ्राष्ट्रं प्रविष्टस्येव संसारं पतितस्य पुनः कः शापारि रिति वैराग्यार्थमाह—गुणप्रवाह इति । गुणप्रवाहे भगवन्मायागुणप्रवाहे संसारं ॥ २० ॥

एवमभूते संसारे प्रविष्टस्य जीवस्य जन्मवध्नोऽस्त्रापिभु भग-वानेव हेतुर्इत्याह—एक इति । मायया सत्त्वादिभ्रिगुणया भूतानि देवतिर्यगादीनि सुखदुःखादिभ्रजानानि सृजति ॥ २१ ॥

सर्वत्र समस्यापि भगवतो विषयसुखदुःखादिवातृत्वे तत्तत्कर्मैव कारणमित्याह—न तस्येति उच्यते । प्रतीपः प्रति-कूलः निरञ्जनस्य अञ्जने इत्यञ्जनं प्राज्ञादेहेन्द्रियसम्बन्धस्तद्-द्वितक्य अत एव तदपिभित्त सुखे रागो न भवति रागनिमित्तो रोषः क्रुतो भवति ॥ २२ ॥

तथापि तस्य भगवतः शक्त्या सत्त्वादिभ्रिगुणया यो विसर्गः साद्विकादिलक्षणं कर्म, एषां देवादीनां सुखाद्यर्थं कल्पते समर्थो भवति तत्तत्कर्मनिमित्तोऽहं त्वय भगवान् सुखादिकं देवादिभ्रो वदानीति फलितोऽर्थः ॥ २३ ॥

अथ अतो हेतोः हे मामिति ! त्वां शापमोक्षाय न प्राप्नोद्ये किन्तु ममोक्तं सार्धमपि यदसाधु मन्यसे तत् हे सति, स्वभ-ताम् इति त्वां प्रसादयामि ॥ २४ ॥

मायाटीका ।

चित्रकेतुदवाच ॥

हे भविके ! आपकी शाप को अपनी संजलि से प्रति प्रहय करता हूँ । क्योंकि देवताओं ने मनुष्य को जो कुछ कहा वह उसकी पूर्णकी प्रारब्ध है ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुरन्दिम ! ।

जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः ॥ २५ ॥

ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् ।

देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम् ॥ २६ ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

द्रष्टव्यसि सुश्रोणि ! हरेर्द्रुतकर्मणाः ।

माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् ॥ २७ ॥

नारायणापराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥ २८ ॥

देहिनां देहसंयोगाद् द्वन्द्वानीश्वरलीलया ।

सुखं दुःखं मृतिजन्म शापो ऽनुग्रह एव च ॥ २९ ॥

अत्रिवेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि ।

गुणदानविकल्पश्च भिदेन स्रजिवत्कृतः ॥ ३० ॥

वासुदेव भगवति भक्तिमुद्रहतां नृणाम् ।

ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः ॥ ३१ ॥

नाहं विरिञ्चो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः ।

विद्वाम यस्यहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस संसार चक्र में अज्ञान मोहित जंतु मटकता हुआ सदा सब जगै सुख और दुःख भोगता है ॥ १८ ॥

सुख दुःख का कर्ता न आप है न पर है । प्राण पुरुष परमात्मा ही का कर्ता मानता है ॥ १९ ॥

होगों के प्रवाह वाले इस संसार में आप और अनुग्रह क्या ? एवं स्वर्ग और नरक तथा सुख और दुःख क्या है ॥ २० ॥

एक भगवान् अपनी माया से प्राणियों को सृजता है । और इनके सब मोक्ष और सुख दुःख को भी सृजता है, और आप स्वयं निर्लेप है ॥ २१ ॥

न उस परमात्मा का कोई मित्र न कोई विरुद्ध, न ज्ञान न संशु न अपन्न न पराया क्योंकि वह सर्वत्र सम है और निःसंग है उसका सुख में भी राग नहीं तो फिर देव कहाँ से होगा ॥ २२ ॥

तथापि उसको मायाशक्ति की रचना जो है वही इन-

जन्तुओं के सुखदुःख, हित अहित, बन्धमोक्ष, इत्यादि रूप-संसार के लिये समर्थ होती है ॥ २३ ॥

हे भागिनि ! (कोपस्वभाववाली) मद्य में आप को शायद छुड़ाने के लिये नहीं प्रयत्न करता हूँ । हे मति मेरे कथन का जो आपने बहुत शम्का है, उसकी मात्र क्षमा कीजिये ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

गिरिशौ भनानीश्वरौ प्रसाद्य स्मयतोर्विस्मयद्रुतयोः सतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

स्वर्गापवेष तुल्योऽर्थः प्रयोजनमिति द्रष्टुं शीघ्रं वेदां स तथा ॥ २८ ॥

तत्र तदुक्तमेव हेतुगाह-शाश्वाम् । देहिनां सुख दुःकमित्यादि द्वन्द्वानीश्वरस्य वीर्याया मायया भवन्ति तेषु च गुणदानविकल्पक्येत्वभ्ययः ॥ २९ ॥

वीथयज्ञामिकृतभाषायां दीपिका ।

इहानिदमेद् इत्यर्थः स्फुरति च आत्मन्यर्थमेद्; सुखादिभेदः
 पुंसः स्वप्ने यथा, अविभक्ततो भवति अजिवरमपमात्रादिभि-
 र्गन्था० तथैव कृत इत्यर्थः । अत्रिदिदि घकठय अजिवदित्यापि
 पाठान्तरे तु सुगमम् ॥ ३० ॥

अतो भागवतानां निःस्पृश्यमुच्चितमेवेत्याह—चासुरेषति ।
 ज्ञानबैराग्ययोर्धर्मो यत्ते येषां तेषां व्यपश्रयो र्धिशष्ट्युद्बन्धा
 आश्रयणीय भव्यो नास्ति ॥ ३१ ॥

अस्य च हरिदासत्वेन तत्त्वभावव्याख्यानशिवमिति वक्तुं
 हेरमांहारम्याह—नाहर्मात्रं वृत्तात् । इदित्तमभिप्रायं लीलां वा
 यदा वयं न विद्वन्वा तस्य स्वरूपमंशकाशिका अपि सन्तः
 पृथगीशमानिनो न विदुरेव ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतयोगबतच्छन्दोबद्धिका ।

इनीत्यं गिरिजां यमो गी प्रपद्य तसप्रां कृत्वा चित्रकेतुः
 हे अरिद्रुभ, ममयोः आचार्यं प्र आचार्यः तयोर्भवभव, स्योः अद्यसा-
 स्मरतोः निभयंत भगवन्भावेन उच्यते ॥ २५ ॥

तत्रश्चि प्रकृतेरैवेन तत्र देवः इत्यादिभिर्बिर्वादिभि इदं-
 वक्ष्यमाणं देवर्षिप्रभृतीनां स्वर्गपदानाञ्च शृण्वतां सनाम-
 प्रवारे ॥ २६ ॥

तदेवाह—इष्टवतीत्यादिना, समद्विदिशिभवेन । हे सुभ्राता ।
 अदभुतकर्मणः त्रिगिरिचविभक्तवती सक्रियाशक्तेश्वरेशमपतो
 भुत्यनगीतां माहुर्यस्य दृष्टवत्यसि अश्वभुजानां निःस्पृह्याणां
 वैषयिकं स्वर्गमानकृतानां महातनय अयं हे सुदुपकतुस्वदुखिनां
 सुखयुःखयोः समष्टुक्रान्ताक्षरयोः ॥ २७ ॥

एतद्वदष्टानेन अष्टानपि यथावत्कृतानिदृष्टानेवोऽहो इत्याह-
 नारायणाय इति । तत्र नारायण एव परः परशरथं येषां ते कृतव-
 न अर्वाचीनस्य निग्रहार्थं विदुषति यत् न पुनरिति, कुतः ? यत्स्व-
 स्वर्गादिष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः तुल्यार्थोज्ज्वलितः निरुपा-
 र्थदर्शनेन मयरेतुरिति भावः । एतन्नास्य कृतवन्मोक्षस्य भग-
 वदनुभवस्वरूपेण तेषां तस्य स्वर्गादिषु व्ययमनानुपपत्तेः
 यद्वा अथवा मुक्तिरेव भागवद्व्ययमन्तरंगं येषां न प्रयोजनं
 किं पुनस्वर्गादिस्तैरां न प्रयोज्यमानं सूतार्थं नामधर्मोदाहः
 प्रयुक्तः स्वर्गस्यापि नरकतुल्यव्याख्यायाः नरकदाहः, यथा
 नरकस्यापि स्वर्गोपायार्थः, तथा सोऽहम्-

“एते वै निरयाजास्त आनस्य परमा धनः” इति ।
 “चासुरेण मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।
 तस्यैवात्तदायो मैत्रेण । देवैरुत्प्रादिर्षं पादार ॥”
 इति च स्वर्गादिषु तुल्यार्थदर्शिन इत्यनेन विषमदर्शनं
 भवेदतिरिति सूचितम् ॥ २८ ॥

तत्र समदर्शनमित्यं वक्तुं नापि विषमदर्शनमित्यं तत्र—हेहिना-
 मिति हाडयां । तावदितिनां जीवानाम् ईश्वरजीवयते हेतुभूतया
 ईश्वरस्य जीर्वात्मकया जगत्सृष्ट्या यो देहसम्बन्धः तस्मादेव
 सुखदुःखादीनि उद्भवानि भवन्ति, न तु स्वरूपेण इति निर्दिष्टार्थं,
 वेदसंयोगमात्र एवेश्वरजीवाहेतुभूता, न तु उद्बन्धेषु वा हेतुयोगवै-
 चित्र्ये वा हेतुरिति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

तर्हि तत्र को हेतुः ? तत्राह—अविभक्तकृत इति । आत्मनि ज्ञानै-
 काकारे जीवै अर्थमेद् इव देवमनुष्यत्वादिभेद इव गुणदोष-
 विकल्पः गुणाः सुखदुःखानुपपत्ताः दोषाः दुःखमुक्तिशापाः एषां
 विकल्पः भेदः अविभक्तकृतः अनादिकर्मनिमित्तो यो देहात्म-
 न्नादिस्वतन्त्रप्रत्ययान्तररूपाऽतन्वेषकः तेन कृतः तत्रिमिस-
 इत्यर्थः । अर्थमेद्व्ययैककृतत्वात्सञ्घटकारेण सदृष्टान्ततः उभ-
 यमर्थार्थवैककृतमिति तात्पर्यम्, अन एषार्थमेद्व्ययैककृतत्वं
 देहात्मना अनित्यतां पुनरात्मामसिद्धामिति, तस्य देवात्मनश्च स्वर-
 मात्रमियमेष्य तस्य यत्तद्देहात्मनश्चाह—अविभक्तप्रकटितेति ।
 यथा वायुकांठेना भिन्नभेदः अर्थवैककृतः तथा गुणदोष-
 विकल्पोपपत्तियुक्तव इत्यर्थः यथाऽप्येवमपि यथायत्तस्य
 एतस्य पुत्रस्य स्वरूपः स्वस्वभावेणोऽपिद्यमान एव
 स तस्यैव तावत्तद्देहात्मनश्चात्तदर्थमित्येकादिसदृष्टत्वात्तद्वैभे-
 दकृत्वमाचार्य इत्यः अन्वयमात्रावस्थायां च तत्स्वकर्मनिमित्त-
 तदेहात्मनश्चात्तदनुगुणमैश्वर्यादिषुोऽपिभक्तकृतः तथा ज्ञान-
 धर्म्यनुभवात्तदाह स्वानिष्टद्वैतज्ञानं देवादीन्वैकत्वार्थाणि च
 तस्यैकमनुभवकटापार्यायाः ताद्यन्तुगुणमैश्वर्यकृतत्वात्तदर्थवैकक-
 र्मुक्तव्याप्त्यैः ॥ ३० ॥

एवं तदर्थमित्ये विषयतानेन विभक्त एव हेतुवित्युक्तम् अथ
 नारायणवपरायणतान सीदता नित्यकामान्यत्वादिफलानि च पुत्रान्त --
 व्यापारादिषु एव एवः एवमप्यतानायाः वास्तव्यपत्तये तदयोदास्त-
 त्तुल्यं विरमदशानन्तानुभवेण च नारायण-रासुदृष इति ज्ञानं
 नारायणमेव प्रकृतं इत्येवमप्यतानायाः प्रथमरूपं तत्पत्रकं वैराग्यं
 शान्तिदिदिधियेवमेकस्वमिदं एव तदनुपपत्तये, श्रीकृतं येषां तेषां
 वास्तुतये भवन्ति निमित्तकामानुभवे अस्मिन्कृतानां कुर्मतां
 नृणां कृतमित्यादि देवेभ्योपश्रयो उच्यमान आश्रयः यस्मात्तद्व्यय-
 अर्थस्यमत्तं विषयतद्व्यापारः अर्थः अमाणाः परमेश्वरा व्ययगतो
 भवति विष्णुः । यतोऽहो विषयतद्व्ययं नास्तीत्यर्थः विष्णवे
 प्रकृतिपुत्रवश्यं तावत्येव शान्त्याभवत्तद्व्ययैकवैराग्यधर्मिष्कृतवदत-
 दनुवैचित्र्यमहांगां । यत्तन्व्यापारकथं तावत्प्रकृतनिष्ठानामविष-
 काणास्त्वाह चित्तकर्ता च तावन्तानाद्युक्तार्थप्रदायैराग्यधर्मं
 तत्रिरमन्तील्लयाश्च तयो विषयतद्व्ययमं च नास्ति, कुतः, तत्रि-
 मित्तं अर्थमिति भावः ॥ ३१ ॥

एवं स्वर्गादीये नारायणवपरायणानां माहुर्यस्य ज्ञानस्यै तस्य-
 दर्शितं कट्रेण, अथ स्त्रीस्वभावात्तदर्थमेव त्स्वकारेणै त्वचि-
 त्तवत्कृतेषु वा स्वरुद्वयत्प्रतिपाद्यनारायणस्य तज्जकार्तां वा
 सन्तरे निषिद्धिं किंपदन्तन्माहात्तपयित्व्याद्युक्तानां प्रत्याह—नाह-
 मिति । अहं कृतः अहमदाहयो यस्य नारायणस्य इदित्तं ‘आश्रयः’

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इहां चेष्टां तस्वरूपञ्च न विदामः न जानीमः इहा च जगद्व्यापाररूपा चेष्टा. अज्ञाने हेतुः, अंशांशकाः तदाहिननज्ज्ञानशक्तिलेशयुक्ताः तस्मात्तद्यैव षयमपि पृथगीश्वरा इत्युच्यमानयुक्ताः, अनेन अस्मिन् स्वर्णेश्वरत्वशक्त्या निवारिता. ईहितं न विद्वानित्यनेन कारणात्तद्वशात्पि, स्पृष्टाद्विद्यापारम्य तत्कृतकत्वकथनात्. स्वरूपं न विद्वामित्यनेन तस्वरूपस्यानन्तमहिमशालित्वमपरिच्छिन्नत्वञ्चोक्तं. तत्र विरिञ्चो ब्रह्मा कुमारः सनत्कुमारः ब्रह्मपुत्राः मरीच्यादयः मुनयः तद्युगनिरिक्ता अन्ये मुनयः सुरेशाः इन्द्रादयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

हरेर्भृत्यभृत्यानां माहात्म्यं देहवियोगलक्षणावस्थाप्राप्तावस्थाप्राप्तसखत्तवगम ॥ २७ ॥

अस्यैव नैतादृशमाहात्म्यं किमन्येषामप्यस्नीत्यभिप्रेत्याह— नारायणोति । कुतो न विध्यतीति तत्राह—स्वर्गेति ॥ २८ ॥

ब्रह्मानीत्युक्तविश्वरथं सुखमित्यादि ईश्वरलीलायां देहसंयोगात् ब्रह्मज्ञानं भवन्तीतिशेषः ॥ २६ ॥

ननु, देहसम्बन्धाद्ब्रह्मज्ञानीनं स्वस्वस्य श्वश्रुगात्राद्याकारेण भेदः किं कृतः ? इति तत्राह—अधियेककृत इति । इहात्मनि जीवे श्वायं श्रुगात्रोऽयमित्याद्याकारनिमित्तस्यवहारभेदः पुंसोऽपिबेकेन हरेः स्वरूपं च स्वरूपनिवयज्ञानाभावेन कृतो यस्मात्तस्माद्वियमनस्यपरस्परा किञ्चात्मस्ययं गुणयोस्त्वयं दोषोऽस्तीति विकल्पश्चाधियेकेन कृतः कथमिष स्वप्ने कल्पिता वासनोपादानकृता गजादिलक्षणा भिदेष अनित्य वादेनैतस्माभ्यं न तु मिथ्यात्वात् अन्यथायथायोग इति ॥ ३० ॥

तर्हि अस्यानर्थस्य निवृत्तौ किं साधनमिति तत्राह—वासुदेव इति । अन्यः कश्चिद्विशिष्टाश्रयो नास्ति भक्तिज्ञानं एवेति शेषः ॥ ३१ ॥

देवदत्तज्ञानवदस्य ज्ञानं न सुसाधनमित्याह—नाहमिति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इष्टवत्यसि भवच्छापेऽपि भयाभावेन तर्कितवत्यासि किम् ॥२७॥

श्रीनारायणं विनान्यत्र हासोपादानद्विराहित्याभपवर्गं इव स्वर्गं इव तस्मैऽपि तुल्यमेकमेवार्थं नारायणरूपपुरुषार्थं द्रष्टुमनुभवितुं शीलं येषां ते तुल्यशब्दस्यैकवाचिस्त्वम् “स्वाङ्घ्र्यां नायाः समानपदे” इतिवत् ॥ २८—२९ ॥

अधियेकेत्यस्य टीकार्यां तेषु चेत्यध्याहृतं । इष्टानिष्टेति गुणद्वेष विकल्पस्य व्याख्येयं भिदा यथेत्यत्र भिदाचेति ज्ञेयं अकाराण्ववाच्यत्कृत इति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पृथगीशमानिनश्चेत्तर्हि वयमंशकांशका अपि यत्पेहितं स्वरूपञ्च न विदाम किन्तु भक्ताश्चेत्तर्हि सर्वेपि विदुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

स्मयतोः धिस्मयवतोः सतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥

हे सुभ्रांणि ! इति त्वं सौन्दर्यगुणैरेवाधिकमाहात्म्यासि न तु भक्तिज्ञानवैराग्यादिभिरिति परिहासो ध्वनितः । अद्भुतकर्माणां इति, हरेरिदमद्भुतं कर्म मया दृष्टं यत्त्वया घापं दापयित्वा तेषापकर्ष एव तेन कृतः स्वभक्तस्य प्रेमसत्पान्तिरापदपि न्यूनतामप्राप्तस्यागणितदेवीशापस्वरूपप्रभावव्यापनया परमोत्कर्ष एव कृतः । महात्मनामिति त्वया कौपभरितयापि दृष्टोऽभिशापस्मै यदि स्वस्वीषदपि दुःखं दातुमपारिष्यत्तदापि ते शापः सफलोऽभविष्यत् इत्यहं इत्यर्थे पद्यायमभूदित्यतो महात्मसु प्रेमिभक्तेषु त्वयाचारम्य नैवं व्यवहस्यमिति शिवा ध्वनिता ॥ २७ ॥

नन्वेवं माहात्म्यवस्त्रे भक्तानां को हेतुस्तत्र नारायणोक्तिष्ठत्वमेव नान्य इत्याह—नारायणोति । न केवलमेते चित्रकेतुप्रभृतयः एवमपि तु सर्व एव स्वर्गेति त्रयाणामेव भक्तिमुपराहित्येनारोचकत्वाविशेषादिति भावः ॥ २८ ॥

नारायणनिष्ठत्वाभावे त्वेवं भवेदित्याह—देहिनामिति । ईश्वरलीलायेति तदीक्षयालीलाखण्डवक्ष्या माययेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तस्मान्मायिकमघास्तवं वस्तु सुखदुःखादिकमपिरत्वावस्थिव जानीषादित्याह—अधियेकेति । पुंसः स्वप्ने आत्मनि अर्थभेदः स्वीरभोजनपुत्रमरणादिरिव आगरेऽपि गुणद्वेषिकल्पसुखदुःखादिभेदः दृक्तां ज्ञेयः । तत्र दृष्टान्तः । अजि माळायां भित् रञ्जुरिषामिति मयोऽयमिति भेद एव वत् यथेत्यर्थः “इष वद्वेनि सादृश्ये” इत्यभिधानात्. अजि तदिति पाठे अजि माळायां तत्त्वतो हेतोर्भेदा भेद इव प्रथमे पाठे भित् किवन्तः द्वितीये भिदा दृष्टान्तः ॥ ३० ॥

तदेवं ज्ञानिनां ब्रह्मेण ज्ञानाभ्यासेनाप्यवस्तुबुद्धिबुद्धिरासक्तानाम्नु ज्ञानभैराग्ययोर्भेदानुभावरूपत्वात् विनापि ज्ञानाभ्यासेन तेष्वनुसन्धानमपि न भवतीत्याह—नासुदेव इति । इह संसारे कश्चिदप्यर्थो विशेषस्यापकर्षस्य चाश्रयो नास्ति भक्त्यनुसन्धानादेव मायिकवस्तुनामुत्कर्षापकर्षानुसन्धानं नैव जायत इति भक्तानां तत्त्वमवधारयेति भावः ॥ ३१ ॥

अस्मंदादीनामपि तत्त्वं श्रायपत्याह—नाहमिति । इहितमभिप्रायं लीलां वा न विदाम यतः पृथगीशमानिनः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गिरिद्यौ सतीमधौ स्मयतोः भावार्थे प्राप्तयोः सतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा ।
 आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ॥ ३३ ॥
 तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियोऽनुगः ।
 सर्वत्र समदृक्शान्तो ह्यहं चैवाऽच्युतप्रियः ॥ ३४ ॥
 तस्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु ।
 महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शेषु ॥ ३५ ॥
 श्रीशुक उवाच ।
 इति श्रुत्वा भागवतः शिवस्योमाऽभिभाषितम् ।
 बभूव शान्तधी राजन्देवी विगतविस्मया ॥ ३६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

अर्गोविषु आधारेण अन्तःप्रविष्टत्वेन वस्तुत्वः समर्थो
 भगवान् तद्दर्शिनः ॥ २८ ॥

ईश्वरस्य सर्वेश्वरस्य लीलया तत्परकर्मोत्पत्त्युपलब्धत्वात्-
 तुरुपया ॥ २९ ॥

ननु, किं मूलस्तर्हीश्वरैरपेक्षेयाई समर्थत्वात्सुखी असौ
 असमर्थत्वात् दुःखीति गुणदोषविकल्प इत्यत्राज्ञानमूल इत्याह-
 आत्मनि अर्थभेद इव आत्मस्थाने स्थूलोई कृशोईमिति अर्थभे-
 दोऽर्थान्तरभूतोऽनात्मा देहो वयाऽविवेककृतः अज्ञाननिरूपितः मयया
 अनात्मनो देहैवार्थत्वेन भेदो मतभेदः बाह्यपञ्चरूपो विभागोऽन्यः
 पुंसः गुणदोषविकल्पः अविवेककृत एव अहं समर्थत्वेन
 गुणवान्मुखित्वात् असौ असमर्थत्वेन दोषवान् दुःखित्वात् इति
 गुणदोषभेदः सर्वमूलभूतभगवद्वनवबोधकृतः—

“ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोई बलवान् सुखी ।

आदृष्टोऽभिजनानस्मि कोऽस्मोस्ति सदृशो मया” इति ॥

मायेति शास्त्रोक्त इत्यर्थः इष्टान्तरम् । अजि नित्यबलमाख्यायां संपो-
 वमिति भेद इव च गुणदोषविकल्पोऽविवेककृत एव “इव अनेति
 सादृश्ये” इत्यभिधानात् तद्वत्त्वं सादृश्यत्वात्कं पृथगेव अतः
 अजि वदित्यार्थमिच्छुक्रियुक्ता ॥ ३० ॥

उक्तप्रकारेण भगवानेव सुखादिप्रदः असौ भगवति भक्ति-
 मुद्रहतां कश्चिन्नगवदितरः अपाभवः सुखादिप्राप्तये सुखादि-
 निराकृतौ विशिष्टसुखा आभयो नास्ति ॥ ३१ ॥

परंविचल्य भीदरेः यथाहमनुगस्तथा चित्रकेतुरपीत्याह-
 नाहमिति त्रिभिः । अक्षकः पुरुषावतारस्तदक्षकाः इदितं अक्षकं
 वेदताचच्छिन्नतया न विदामः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

माया ईश्वरा ।

श्रीशुक उवाच ॥

हे हरिश्चम ! (पञ्चमो के दमन करने वाले) चित्रकेतु

[७५]

इस प्रकार भवानी और शङ्कर दोनों को प्रसन्न कर,
 मुसफवाते हुए उन दोनों के देखते २ विमान पर बैठ
 कर चलाविया ॥ २५ ॥

तदनन्तर भगवान् भीमशङ्कर, देव ऋषि दैत्य सिद्ध और
 पार्षदों के सुनते २ भीपार्षदोंजी से ऐसे बोले ॥ २६ ॥

भी वद्र उवाच ॥

हे सुभोगि ! (सुन्दरानिन्द्य वाली) अद्भुत कर्मा हरि
 के निष्पृह दासानुदास ऐसे महात्माओं का माहात्म्य तुमने
 देखा ? ॥ २७ ॥

सकही नारायण परायण किसी से भय नहीं करते क्यों-
 कि वे लोग अर्ग नरक और अपवर्ग में भी एकायं दर्शी
 होते हैं ॥ २८ ॥

जीवों के देह के संयोग होने से ईश्वर की माया से
 सुखदुःख जन्म मरण शोच अनुग्रह रूप वृद्ध होने हैं ॥ २९ ॥

घटपटाद्यर्थ भेद के तरह आत्मा में देव अनुष्वादि भेद
 अविद्येक कृत हैं गुण दोष विकल्प भी इसी प्रकार माया
 में संपादि भेद के तरह किया गया है ॥ ३० ॥

वासुदेव भगवान् में भक्ति करनेवाले और ज्ञान योग्य
 रूप भीबंवाले अर्कों को इस संसार में विशेष आभयुर्णव
 कुछ भी नहीं है ॥ ३१ ॥

भीषरखामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अत एव हरिरपि सर्वेषां भूतानां प्रियः ॥ ३३ ॥
 अहमेवैवाच्युतस्य प्रियः तस्मात्प्रमास्मिन् कोषो नाभूदिति
 नाथः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीमङ्गीरराजवाचाबद्धकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यं सर्वेश्वरः सर्वकारणभूतः तद्यस्य प्राकृतस्येषाश्रिते-
ष्वेव त्रिविध्योक्तविधमाहात्म्यापादकः किमयं पक्षपातः तत्राह—
न हीनि । अस्य नारायणस्यातीव प्रियादिः कश्चिन्नस्ति, तत्र हेतुः,
आत्मत्वात्सर्वभूतानां प्रत्यादिस्त्वपर्यन्तानां चिदचिदात्मकानां
भूतानामात्मत्वाद्ननरात्मत्वात् न ह्यात्मनः एकं शरीरं प्रिय-
मेकमप्रियं भवतीति भावः, यत एवात्मा सर्वभूतानामतस्तेपा-
माश्रयः धारकः अन्नःप्रविद्यय भर्तृत्वर्थः । सर्वभूताश्रय इत्यनेन
शरीराणां सर्वभूतानाम् आत्मभूतपरमात्मानुवर्तनं युक्तमेवेति
सूचितम्, न हि शरीरमात्मानमनुवृत्त्यावातिष्ठते शरीरस्यात्मानु-
वर्तनस्यभावत्वात्, हरिरित्यनेन स्यानुवर्त्ततिहरत्वं सूचितम्,
एवञ्च ये स्वाभाविकं जीवपरमात्मनोः शरीरात्मभावं जानन्त-
स्तमनुवर्त्तन्ते तेषु नस्यानुग्रहः इतरेषु तदभाव इति तात्पर्यम्
अत एव तस्य वैषम्यमित्यपि सूचितं, न ह्यनुवर्त्तित्वननुग्रहमात्रेण
तस्य वैषम्यं, न ह्याभिताभीष्टप्रदस्य सुरद्रुमस्यानाभिताभीष्टा-
प्रदानमात्रेण तस्य वैषम्यमापादयितुं शक्यम् ॥ ३३ ॥

यत एवायमात्मा भूतानामाभितानामभीष्टार्थदोऽविपमश्चात
एव चित्रकेतुघदहमपि तमेवोपासे इत्याह—तस्येति । यथा महाभागः
विवेकी सर्वत्र समहृत् शान्तश्च चित्रकेतुस्तस्य नारायणस्या-
नगः भृत्यः भक्तः अत एव प्रियः निरतिशयप्रीतिविषयः तथा
अहमप्यच्युतस्य प्रियः तन्निमित्तभक्तिमाश्च ॥ ३४ ॥

तस्मात्प्रायणाप्रियमाहात्म्ये न विस्मयः कार्ये इति वदन्तु-
पसंहरति—तस्मादिति । यस्मात्प्रायणास्तत्कामश्च अस्मदादि-
भ्यो बिलक्षणाप्रभावाः तस्मान्महापुरुषस्य भगवतः भक्तेषु महा-
त्मसु प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यावमर्शनप्रवर्णाचिन्तित्वत् एव समद-
र्शिषु शान्तेषु विरक्तेषु पुरुषेषु न विस्मयः कार्यः ॥ ३५ ॥

भगवतः शिवस्येत्थम् एवमभिभाषितं वचः श्रुत्वा गौरी
देवी विगतविस्मया विस्मयराहिता शान्तधीः क्रोधरहिता च
बभूव ॥ ३६ ॥

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

आत्मत्वात्स्वामित्वात् न हि सर्वभूतस्वामिनः स्वपरभेदकल्प-
ना सूक्ता देवन्तरमाह—सर्वभूतेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीमङ्गीवगोस्वामिकृतकमसर्वभूमः ।

भक्तमाहात्म्यमेव चित्रकेतुहृष्टान्तेन स्पष्टयति—न ह्यस्येति द्वाश्याम् ।
प्रियाप्रिययोः स्वपरदोश्च भेदो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः, आत्म-
त्वादिति, आत्मत्वेन साम्यादनपेक्षणीयत्वाच्चेत्यर्थः । आत्मत्वा-
देव हेतोः सर्वभूतानान्तु प्रियः निरुपाधिकप्रीतिविषयः ॥ ३३॥३४ ॥

विरुद्धं । अत एवात्रे वक्ष्यते । 'इतिहासमिमं पुरायं चित्र-
केतोर्महार्मणः' इति ॥ ३५-३८ ॥

भीमङ्गिभनायकवर्त्तिकृतसादृष्यदर्शिनी ।

हरेश्च तत्त्वं शृणु—नहीति । स तु हरिः सर्वभूतानां प्रिय
एव तदपि यत् स केषाञ्चित् प्रियो भवति केषाञ्चिद्वैषम्य
भवति तत्र तारतम्येन मायैव कारणमिति तन्मायायाश्च
तत्त्वं ज्ञापितम् ॥ ३३ ॥

तस्य च तथाभूतस्यापीत्यर्थः प्रियत्वे हेतुः सर्वत्र समहृत्
स्वर्गापवर्गादौ तुल्यायदर्शी अत एव शान्तः । उच्चनीचबुद्धि-
रहितः एतादृशगुणकत्वेन तत्प्रियत्वे हृष्टान्तं दर्शयति—
अहं चैवेति, अहञ्च समहृत् शान्तश्च सन्नच्युतस्य प्रियः
अतो ममानासक्तत्वालौकिकलज्जाघनादरत्वाच्च समादौ भवदा-
द्याबिङ्गनमपि न सङ्कोचहेतुरिति भावः । तस्मादच्युतस्या-
श्रयत्वात् ॥ ३४ ॥

पूर्वं भृष्टयित्यादिना निन्दितं सम्प्रति त्वेतावत् साधुलक्ष-
णमिति स्तुते तत्त्वञ्च तस्य व्यवहृतासाधुत्वमवलम्ब्योक्तत्वात्
किन्त्वस्य चित्रकेतोर्ममं च तत्त्वं शृण्वित्वाह—तस्य सर्वत्र सम-
स्यापि ।

"समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्"

इति तद्वाक्यादेवायमनुगच्छित्रकेतुः प्रियः । ममापि भक्तत्वादहञ्च
प्रियः तस्मादावयोस्सङ्कल्पेणभक्तयोः परस्परसख्येनान्तःक्षेपत्वात्
कठोरोक्त्वादिमपि सख्यसुखपोषकमेव, स्वन्तु हृद्येक कोपिष्वभूः ।
किञ्च सत्यमहमीदृशी एव त्वत्स्वात्मानं निष्किञ्चनमेकास्तिक-
भक्तत्वेन सर्वत्र दर्शयसि अथ च रहसि विद्याधरीसहस्रेण
सह रमसे तस्मात्त्वं कपटी गहत्स्वात्मानं स्त्रीलाभपट्यमभं दोषं दर्श-
यन्निष्कपट एवास्मि, किञ्च त्वं भक्तिं दर्शयसि विषयमोगं
गोपयसि अहन्तु तद्विपरीत एव वसे इत्यावयोः अन्तरमेते
सख्या एव साक्षात्त्वेनाचक्षन्तामित्यादि नमैगोष्ठारसास्त्रादोप्यद्या-
भविष्यदेव यदि त्वमन्तरा अन्तरायं नाकारिष्य इति त्व-
त्कोपवैरस्यादेव स नाभूदित्युपालम्भो ध्वनितः । हस्त इत्य-
त्त्रयन्पुत्रवर्षाचिनेष्वधुनेन भक्तिमार्गमाकृतेषु तद्वेश्वरस्यानादि-
गद्दामक्तस्याप्येतादृशेष्वप्येतावान् भावो नमस्तुभ्यं तदिति विस्म-
यसत्यां तस्यां सत्यमेतावानेव भाव इत्याह—तस्मादिति ॥ ३५ ॥

शान्तधीरिति । स्त्रीयपूर्वस्वभावस्मृत्यालज्जया पटाञ्जलेन
मुखमाच्छादयामासेति भावः ॥ ३६ ॥

भीमङ्गुकद्वेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अच्युतप्रियोऽहं तस्यानुग एक मयं चित्रकेतुश्च तस्य प्रियोऽ-
नुगः ममास्मिन् क्रोधो नास्ति त्वया तु वाक्याच्छापोनियु-
जित इति भावः ॥ ३४ ॥

विशेषतो स्मथो वयमुत्तमा इति गर्भः ॥ ३५ ॥

विगतविस्मया विनष्टगर्वा ॥ ३६ ॥

इति भागवतो देव्याः प्रतिशप्तुमन्तमः ।
 मूर्ध्ना सञ्जगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणम् ॥ ३७ ॥
 जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवीं योनिमाश्रितः ।
 वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ३८ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणां (१) भगवन्मतेः ॥ ३९ ॥
 इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः ।
 माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बन्धाद्दिमुच्यते ॥ ४० ॥
 य इमंप्रातरुत्थाय श्रद्धावान् वाग्यतः पठेत् ।
 इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४१ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां
 संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्यानं नाम
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

पृथक् ईश्वराभिमानी में ब्रह्मा सनत्कुमार नारद, ब्रह्मा के पुत्र मुनिलोग जिनके वंश के वंश है और जिसकी चेष्टा को और स्वरूप को नहीं जानते हैं ॥ ३२ ॥

न इस परमात्मा का कोई प्रिय न कोई अप्रिय, न कोई अपना न पराया, क्योंकि वह हरि सर्व प्राणियों का आत्मा है इसलिये सर्वभूतप्रिय है ॥ ३३ ॥

तिस हरि का यह महाभाग चित्रकेतु प्रिय अनुचर है । जैसा यह सर्वत्र सम दृष्टि वाला और शान्त हरि प्रिय, है ऐसे में भी अरुणुत भगवान का प्रिय हूँ ॥ ३४ ॥

तस्मान् महापुरुष के भक्त शान्त समदर्शी महात्माओं के विषे कुछ विस्मय करने के योग्य नहीं है ॥ ३५ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार भगवान् श्रीशिवजी का भाषण सुनकर श्रीपार्वतीजीने भी शान्तबुद्धि होकर विस्मय का त्याग किया ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रतिशप्तं दानुमन्तमः समर्थतमोऽपि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

असुरजातेरसुरभावेनोत्पत्तेः भगवति मतेऽथ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एतदेतम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
 श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो भागवतश्चित्रकेतुर्गीर्वाणः प्रतिशप्तुं प्रतिशापकुर्वन् ब्रह्मन्तमः
 समयोपि तस्याः शापं मूर्ध्ना सञ्जगृहे शिरसावाह साधूनां
 खल्यमेतावदेवहि, अपकर्तुं स्वयुपकर्तृत्वं बुद्धि मरवमेव हि साधूनां
 लक्ष्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यत्पृष्टं राज्ञा वृत्रस्यासुरस्यमावस्य " नारायणे श्रीवति
 कपमासीद्दामतिः " इति तस्योत्तरं सङ्गमयति--जज्ञे इति । वां-
 यमुक्तविधश्चित्रकेतुः स एव त्वष्टुः संकल्पदक्षिणाग्नौ जज्ञे
 जातः स एवासुरीं योनिमासुरं भावमाश्रितः वृत्र इत्यमितः
 विख्यातः प्रसिद्धः स पूर्वजन्मसिद्धभगवत्प्रकृत्याऽस्मिन्नपि ज-
 न्मनि ज्ञानविज्ञानाभ्यां युक्तः ॥ ३८ ॥

एवं त्वष्टुः प्रह्लादस्य मुक्तमित्याह--एतदिति । यस्मिन्सुरजातेर्ब्रह्मस्य
 भगवति स्मृतेर्भक्तेः कारणां परिपृच्छसि पर्यपृच्छः तस्यांशुरमेत-
 रत्सर्वं समपन्नं ते तुभ्यं मया आख्यातं कथितम् ॥ ३९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्य चित्रकेत्विहिहासस्य अथवादिफलमाह— इतिहास-
मिति । महात्मनश्चित्रकेतोः सम्बन्धिनं पुण्यमिममितिहासं वि-
ष्णुमकामां माहात्म्यसूक्तं भुक्त्वा बन्धात्संसारवन्धाद्भिमुच्यते
मुक्तो भवेत् ॥ ४० ॥

यः पुमान् प्रातरुथाय भङ्गायान् वाग्यतः निवमित्वाक् हरिं
स्मृत्वा परमितिहासं पठेत् । स परमां गतिं सर्वोत्कृष्टं भगवत्सा-
युज्यं प्राप्नुयात् अथवापठनाश्रयां शनैः परिनिष्पन्नमकिकीर्णो मुक्तो
भवेदिति भावः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे बृहस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिजयचञ्जतीर्थकृतपद्मनाथली ।

अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षयित्वास्वस्वार्थमनुर्भा सम्भाष्यते
शापोऽभिमत इति कृत्वा, तःमात्वायाऽप्रसादनम् अनिष्टोपवर्तकि-
त्वेन प्राप्तोभिमत इति कृत्वा वा, तदभिभवशक्तं इति कृत्वेति,
आहोस्वित् प्रतिशापदानसमर्थ इति कृत्वेति, कोऽयमर्थोऽनेनाङ्गी-
कृत इति तत्राह— प्रतिशप्टमिति, मूर्ध्ना सजगृह इत्यनेन
द्वितीयोभिमत इति ज्ञायते प्रभयस्य साधुलक्षणात्प्रायः अस्य
च साधुप्रेक्ष्यान्मूर्ध्नापक्षस्योर्वरितत्वेनाङ्गीकारो न भवति “देवा
एव तद्भयैः शक्ता मास्यत्र संशयः” इति वचनात् अत्र
यः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति मतम्—

“अशक्ता अपि शक्तानां शक्ताः शापादिषु स्फुटम् ।

तथाप्यशकैर्भिहिताः शापाद्याः शक्तिमस्तु च ॥

अत्यल्पा अल्पकाः शक्तौ न सस्यक् प्रभवन्ति च ।

बल्लेनापोषितुं शक्त्या उक्तैस्तु न संशयः ॥

उक्तैस्तु कृताः शापाः कर्तव्यां ज्ञानपुण्ययोः

निःशेषेण निहन्तारः” इत्यादि ॥ ३७ ॥

कुत्राप्य जन्माभूत्त्राह—जह इति ॥ ३८ ॥

परमप्रमेयमुपसंहरति—एतदिति । इत्यस्य यच्चरितं मां परि-
पृच्छसि किञ्च सर्वमेतत्सर्वं किञ्च तस्यासुरजातेरासुरवंशे
जननस्य यत्कारणं चैतच्च कथितमिति शेषः ॥ ३९ ॥

कथमाह—इतिहासमिति ॥ ४० ॥

भृङ्गकादिबन्धमोक्षोपि बन्धमोक्षः स्वात् न तु संसार-
बन्धमोक्षेण वैकुण्ठलोकप्राप्तिरस्मान्भवतीति शङ्कित्वाकाळविशेष
इतिकर्तव्येन सा स्वादित्याह—य एतदिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे, बृहस्कन्धे

श्रीमद्भिजयचञ्जतीर्थकृतपद्मनाथलीयाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

असुरजातेः कारणं महदपराधः भगवन्मतेः कारणं मह-
नुग्रहः ॥ ३९—४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे बृहस्कन्धे

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धस्य

सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिजयचञ्जतीर्थकृतसाराथदर्शिणी ।

चित्रकेतुर्वाचीनत्वाद्दृष्टप्रभाव इति माऽवमंस्या इत्याह—
इतीति । देव्याः देवैर् अक्षतमः अतिसमर्थोपि ॥ ३७ ॥
योनिं जातिम् ॥ ३८—४१ ॥

इति साराथदर्शिण्यां हर्षियर्थां भक्तचेतसाय ।

बृहते सप्तदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सप्तमः ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तमदीपः ।

इत्येवं स भागवतः प्रतिशप्टुं प्रतिशार्पं दातुमक्षन्तोऽ-
तिसमर्थोपि देव्याः शार्पं मूर्ध्ना जगृहे एतावदेव साधुनां,
खल्वयम् ॥ ३७ ॥

स एव इत्य इति विख्यातः जज्ञे जातः ॥ ३८ ॥

इत्यस्यासुरजातेः असुरभावेनोत्पत्तेः भगवन्मतेः भगवन्मतेः
कारणमित्येतत्सर्वं ते तुभ्यमावधातम् ॥ ३९ ॥

उक्तेतिहासअथवादिफलमाह—इतिहासमितिज्ञान्यायम् ॥ ४० ॥

एतदिममितिहासं यः प्रातरुथाय पठेत्स हरिं स्मृत्वा परमां
गतिं याति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे बृहस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तमदीपे

सप्तदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषाटीका।

हे राजन् ! वह परम भागवत चित्रकेतु पार्वती के प्रति शाप देने को मर्षी तरह समर्थ रहा तौमी पार्वतीजी के शाप को शिर से ग्रहण किया इतनाही तौ साधु का लक्ष्य है ॥ ३७ ॥

फिर वही बानवी योनि का आश्रय लेकर स्वष्टा की वृष्टियाग्नि-में वृत्रासुर इस नाम से विख्यात होकर उत्पन्न हुआ तब भी ज्ञान विज्ञान से संयुक्त ही हुआ ॥ ३८ ॥

जो तुमने हमसे पूजा यह आश्वान हमने सर्व कथन किया जो कि भगवद्भक्त वृत्रासुर का अश्रुत जाति का कारण रहा ॥ ३९ ॥

यह महात्मा चित्रकेतु का पुण्य रूप इतिहास है और विष्णु भक्तों का माहात्म्य है इसको सुनकर मनुष्य संसार के बन्ध से छूट जाता है ॥ ४० ॥

जो इस इतिहास को प्रातःकाल उठकर भ्रजापूर्वक वाक् संयम करके पठन करे और स्मरण करे वह परमगति को जाता है ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराण वृष्टस्कन्ध सप्तदशमोऽध्यायकी
भाषा टीका समाप्त ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वृष्टस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

—*—

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

—○:३:○—

श्रीशुक उवाच ।

पृथ्विस्तु पत्नी सवितुः सावित्री व्याहृती त्रयीम् ।
 अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान् ॥ १ ॥
 तिद्धिर्भगस्य भार्याङ्गमहिमानं विभुं प्रभुम् ।
 आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रताम् ॥ २ ॥
 धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा ।
 सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥ ३ ॥
 अग्नीन्पुरीष्यानाघत्त क्रियायां समनन्तरः ।
 चर्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः ॥ ४ ॥
 वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादभवत्किल ।
 अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयो ऋषी ॥ ५ ॥
 रेतः सिपिचतुः कुम्भे उर्ध्वग्या सन्निधौ द्रुतम् ।
 रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् ॥ ६ ॥
 पौलोम्यामिन्द्र आधत्त त्रीन्पुत्रानिति नः श्रुतम् ।
 जयन्तमृषभं तात ! तृतीयं मीढुषं प्रभुः ॥ ७ ॥
 उरुक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिणाः ।
 कीर्त्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोकस्तस्यासन्सौभगादयः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

आदित्यानां चतुर्षस्य त्वष्टृर्नक्षत्रसङ्गतः ।
 प्रोक्तमिन्द्रकृतमिष्वरूपपृथ्व्यधाविक्रम ॥ १ ॥
 अर्द्धः पञ्चमादीनां पुत्राणांमन्वभोक्तिभिः ।
 अष्टादशे दिनेगर्भे शक्यं मरुतां भिदा ॥ २ ॥
 त्वष्टृर्नक्षत्रसङ्गतस्य सप्तसङ्गं दशक्रमम् ।
 आदित्यानामथाप्येषां त्रैशानाह मुनीश्वरः ॥ ३ ॥
 ब्रह्मकन्यान्मयानुकथने आदित्याः द्वादश पुत्राः प्रोक्ताः ।
 "विष्वक्त्वानर्भमा पूषा त्वष्टा च सविता भगः ।
 धाता विधाना वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः" ।
 इति तत्रपद्याध्यायान्तमारभ्य विष्वकरूपवृत्रचित्रकृत्पावयानैस्त्वष्टुर्भ-

शमनुष्यवर्षेदानीं सविनुर्वेसगाह—पृथ्विस्त्विति । सावित्री-
 मिलादिषु प्रासूनेत्युत्तररथःसुषङ्गः पशुं पशुयागम् महामखान्
 पञ्च ब्रह्मात् ॥ १ ॥ २ ॥
 आतुर्भार्या कुहूः सायं पुत्रं प्रासूत एवं सिनीवाली दशमि-
 त्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥
 समनन्तरो विधाना क्रियायां भार्यायां पुरीष्यानामीन् पञ्च
 चितान् "पुरीष्यातां अग्नय इने पञ्च वा एतेऽग्नयो यच्चितयः" इति-
 श्रुतेः । चर्षणी वरुणस्य भार्यासीत् पूर्वं ब्रह्मण्यः पुत्रो भृगुर्देव्या
 पुनर्जातः ॥ ४ ॥
 वाल्मीकिर्ब्रह्मण्यैव पुत्रोऽभवत् पत्नी वरुणस्यासाधारण्यौ
 पुत्रौ तयोत्सर्गादयोपि मित्रस्यासाधारण्यः तयोरेव साधारण्यौ
 द्वौ पुत्रावाह अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च ऋषी मित्रावरुण्यर्भभवात् ॥ ५ ॥

श्रीभद्रस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यत उभाषपिकुम्भे रेतः सिपिचतुः "मत्रह जाना सिचिना नभोभिः कुम्भेरेतुः सिपिचतुः समानम्" इतिभुनः द्रुतं स्फजम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचायंकृतभाषावलचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं वाचायवाः कश्यपस्य भार्याया अदितेर्वंशमुपक्रम्य विष्वक्ख्यमपुत्र्यां तत्पुत्राणां वंशमभिधाव तनस्त्वष्ट्रैर्वास्तदनु प्र- युक्तञ्चामिदितम् अथ सवित्रादीनां वंशमुपक्रमते मुनिः—पृष्टिन- रित्वादिना । सविनुः पत्नी पृष्टिनः सावित्र्याद्यभिमानिदेवताः प्रासूतेत्युत्तरस्यानुबङ्गः पशु पशुयागं तद्भिमानिदेवतावि- द्येषामित् एवमुत्तरत्रापि महामखान् पञ्च महापञ्चान् ॥ १ ॥

एवं भगव्य भार्या सिद्धिरिति प्रसिद्धा अङ्गादीश्चतुरः पुत्रान् सु- व्रतां सुशीलां वराधोहामय्यन्तसुवरोमाशांती कन्याञ्च प्रासूत ॥ २ ॥ धातुः पत्यः कुम्भभूतपञ्चतलः अनुकमात् न्यायादीन् चतुरः पुत्रान् ॥ ३ ॥

तथा धातुः समनन्तरो विधाता क्रियायां परम्यामनीपुरी- षसंज्ञकानिष्कचिताप्रानाभक्त जनयामास ॥ ४ ॥

वरुणस्य चर्षणीनि प्रसिद्धा भार्या आसीत् भृगुः पृथ्वी प्रणयः पुत्रो पत्यां चर्षण्यां पुनत्रानः तथा वरुणस्यैव पुत्रो वासमी- किर्महायोगी अदमीकादभवत् पत्नी वरुणस्यासाधारण्यो पुत्रो ॥ ५ ॥

तथा रेवत्यां भार्यायां मित्रस्यान्मर्गादयोऽसाधारणाः सुताः उमयोस्साधारण्यो सुनौ अगस्त्य-वासिष्ठौ ऋषी, कथमेकैकस्योभय- सुतरश्च? तत्राह—रेत इति । कदाचिन्मित्रायणो ऊर्ध्वदया अस्तरमः सक्तिधौ द्रुतं स्फजिनं रेतः कुम्भे घट सिपिचतुः सिक्कवन्तौ तत्र कुम्भे वसिष्ठगस्त्यो जानौ इति भावः रेवत्यामित्यर्थे व्या- कथातप्राये व्यधत् जनयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥

हे तान, प्रभुभिर्दृशतः पौलोम्यां शचर्यां परम्वाङ्मयन्तसुर्वरं तृतीयं भीदुष्य इति श्रीपुत्रान जनयदिति नोऽस्माभिः भुनम् ॥ ७ ॥

तथोरुक्रमश्च त्रिभिः पादक्रमैः लोकप्रवगाक्रान्तवतो मातया आसीथरः कृत्वा वामनरूपेणावतीयांश्च कास्यांश्यायां भार्यायां वृहच्छोकः पुत्र आसीत् तस्य वृहच्छोकश्च सोमपादयः पुत्र आसन् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिवष्यजतार्यंकृतपद्मनाभडी ।

अस्मिन्नध्याये पूर्वोक्तं सुष्टिनोचं तिकपयति—पुत्रिरिति । सुशब्दापूर्वस्मात्कषाविद्येवमाह—सावित्री मायस्यभिमानितीत्यु- चरत्कषावमुत्सार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥

"अन्ध्रे इहं सिनीवासी चन्द्रे नएकले कुम्भः" धातुः (१) क्रिया नाम भार्याः वाः कुम्भसिनीवास्याद्याः ताः अथत् ॥ ३ ॥

समनन्तरो विधाता च क्रियायां भार्यायां पुरीष्यान् पुरीष्य- नाभक्त वरुणान्नः सूर्यस्य वारुणी नाम भार्या पूर्वं प्रणयौ जातस्वात्पुनरित्युक्तम् ॥ ४ ॥

वासमीकिञ्च वरुणधीर्वाङ्गमीकादभूत् प्रणयौ वसिष्ठश्च पुलस्त्यजोऽगस्त्यश्च द्वौ ऋषी पुनर्मित्रावरुणयोर्जानौ ॥ ५ ॥

तथोजनियकारमाह—रेत इति । उर्ध्वदया वंशान्तास्त्वक्तिधौ द्रुतं स्फजं रेतस्तद्वनन्तरं मित्रावरुणौ कुम्भे सिपिचतुः तस्मा- द् उभाषपि कुम्भसम्भवाविति प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिवष्यगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धैः ।

पृष्टिनस्त्विति त्रिकम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अग्नीमित्यर्थकम् ॥ ४—१६ ॥

श्रीमद्भिवष्यनाथचक्रवर्तिकृतभाषार्थदीपिका ।

अष्टादशो हतसुना दिभिः कथा व्रतं दधी ।
यं तस्मात्कृत्स्नं किञ्च प्रमाञ्जके मरुत्तः ॥
सुर्यस्यादिति पुत्राणां त्वष्ट्रस्यैकीकृते ।
प्रमङ्गतः समागतौ विश्वरूपध्याक्विकाम ॥
चित्रकेशविशापास्तां समाप्यैव कथासुधाम् ।
आदितेः पञ्चमादीनां सुतानां वंश उच्यते ॥

पशु पशुयागं महामखान् पञ्चयज्ञान् प्रासूतेत्युत्तरस्यानुबङ्गः ॥ १—३ ॥

समनन्तरो विधाता क्रियायां भार्यायां पुरीष्यान् पुरीष्य- संज्ञान् अग्नीन् पञ्चाशभिः "पुरीष्याभोऽग्रयः" इति द्रुतः । अर्ध्यां वरुणस्य भार्या आसीत् पुनरिति प्राग्मत्पुत्रोऽपि पुनर्वदन्त्य पुत्रोऽभूत् । भृगुवासमीकी वरुणस्यासाधारण्यो पुत्रो ॥ ४ ॥

तथोरमर्गादयो मित्रस्यासाधारणाः पुत्राः अथत्ते । मयो- मित्रावरुणयोः साधारण्यौ द्वौ पुत्रो चाह—अगस्त्यश्च वसिष्ठ- ष्टौ ऋषी मित्रावरुणनोरभवताम् ॥ ५ ॥

यतो रेत इत्यादि "कुम्भे रेतः सिपिचतुः समानम्" इति द्रुतः द्रुतं स्फजम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

मायया स्वरूपभक्त्या वामन रूपवतः—
"स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाव्यया द्रुतः ।
अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति मनीषिणः" ॥
इति मायवभाष्यप्रमाणाद्यतद्रुतः ॥ ८ ॥

(१) कर्मणागविद्यारुभायोः ।

तत्कर्मगुणवीर्याणि कश्यपस्य महात्मनः ।
 पश्चादक्षयामहेऽदित्यां यथैवावततार ह ॥ ६ ॥
 अथ कश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्त्तयामि ते ।
 यत्र भागवतः श्रीमान् प्रह्लादो वल्लिरेव च ॥ १० ॥
 दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववन्दितौ ।
 हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्त्तितौ ॥ ११ ॥
 हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी ।
 जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

दक्षकन्यायाः अदित्याः—

“विवस्त्रानर्घ्यमा पूषा स्वष्टाय सविता भगः ।

धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः” इति ।

द्वादशमजाः प्रोक्तास्तेषां मध्ये पूषानपत्य इत्युक्तं त्रयाणां
 विवस्त्रर्घ्यमर्घ्यप्रदृष्यां सन्ततपञ्चीकृताः स्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपो देवैः
 पौरोहित्यं वृत्त इति चोक्तं षष्ठाध्यायात्ते तदनन्तरमेकादशमिद-
 ध्यायेत्स्वष्टुपुत्रविश्वरूपस्य देवपौरोहित्यप्रसङ्गतो नानाः कथाः
 कथिताः अथ सवित्रादीनामदितिपुत्राणां धंशं दितिसन्ततिश्च
 यथायन् दितिकोपादिन्द्ररक्षामिन्द्रकोपादिनिपुत्ररक्षणां सर्वरक्षणाः
 कर्तुर्भगवतः सर्वजनरक्षणाथिमाराधनश्च धर्मयति—पृथिनस्त्रिय-
 स्वायध्यायद्वयेन । सविनुः पत्नी पृथिनस्तु सावित्र्यादिकन्याः अग्नि-
 होत्रादीन् सुतांश्च प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषङ्गः तत्र पशुं पशुयागं
 धामं सोमयागं महामखान् पञ्च यज्ञान् ॥ १ ॥

हे अङ्ग ! भगस्य भार्या सिद्धिः महिमादिपुत्रत्रयम् आशिषं
 कन्यां च प्रासूत ॥ २ ॥

धातुः पत्नी कुहूः सावम् सिमीवाली इत्यम् राका प्रातः
 अनुगतिः पूर्वमासञ्जेति अनुक्रमान् प्रासूत ॥ ३ ॥

अमनन्तरो विधाता क्रियायां पत्न्यां दुरीष्यान् अग्नीन् पञ्च
 चिरीन् आधत्त जनयामास “पुरीष्यासो अग्नेव इति पञ्च वा एते
 अग्नेयो यद्विद्यते” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

इत्यस्य भार्या अर्षणी आसीत् यस्यां शृगुर्ग्रेहजोपि पुनर्जातः
 बालमिकिश्च वरुणस्यैव पुत्रो वरुमीकादभवत् एतौ वरुण-
 स्यातां भार्यो पुत्रौ ॥ ५ ॥

मित्रावरुणयोरसाधारण्यो पुत्रावाह—अगस्त्वश्च वसिष्ठश्चेति
 द्वौ षष्ठौ पुत्रौ पुनर्मित्रावरुणयोरभवताम्, यतस्तौ मित्रावरुण्यौ
 उर्ध्वशः सन्निधौ कुम्भे देतो धीर्यं द्रुतं एकैकं सिषिचतुः ॥ ६ ॥

मित्रस्यासाधारण्यानुपानाह—रेवत्यामिति । स्वधात् जनयामास
 पौत्रोभ्यां पुत्रोभ्यः कन्यायाम् ॥ ७ ॥

मायावामनरूपिणः स्वसङ्कल्पेन वामनरूपिणः कीर्त्तौ बृहच्छ्लो-
 क आसीत् तस्य सौभगाद्वचः आसन् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ।

श्रीशुक उवाच ।

सविता की प्रज्ञी नामक भार्या, सावित्री व्याहृति त्रयी
 अग्नि होत्र पशुयाग सोमयाग चातुर्मास्य और पंच महायज्ञों
 को पैदा करती हुई ॥ १ ॥

भग नामक सूर्य की भार्या ने महिमा विभु ब्रह्म को पैदा
 किया, तथा एक सुप्रता वरारोहा आशिष नामवाली कन्या
 को पैदा किया ॥ २ ॥

धाता नामक सूर्य की, कुहू सिमीवाली राका और अनु-
 मति इन चारों पत्नियों ने क्रमसे, सायं दर्श प्रातः और पूर्व-
 मास इन चारों को उत्पन्न किया ॥ ३ ॥

विधाता ने क्रिया नामक भार्या में पुरीष्य अग्नि्यों को पैदा
 किया । वरुण की अर्षणी भार्या हुई जिस में फिर से शृगुने
 जन्म लिया ॥ ४ ॥

और दूसरे वरुण के पुत्र वरुमीक से महायोगी
 वाल्मीकि हुए तथा मित्र और वरुण इन दोनों के साधारण
 पुत्र अगस्त्य और वसिष्ठ हुए ॥ क्योंकि उर्ध्वशी के सविधि-
 में मित्र और वरुण दोनों ने कुम्भ में धीर्य का लेखन किया
 इसी से दोनों के पुत्र हुए ॥ मित्रने देवती के विषे उत्सर्ग
 अरिष्ट पिप्पल इन को उत्पन्न किया ॥ ५ ॥ ६ ॥

इन्द्रने पौलोमी में जयन्त ऋषभ और भीशुष इन तीन
 पुत्रों को उत्पन्न किया एसा हमने सुना है ॥ ७ ॥

माया से वामन रूप लेनेवाले उरुक्रमदेवने, कीर्त्ति
 नामक भार्या में बृहच्छ्लोक पुत्र उत्पन्न किया जिस बृहच्छ्लोक
 के सौभगादिक पुत्र हुए ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकीपिका ।

पञ्चाहमस्कन्धे ॥ ६ ॥

अथेति कश्यपस्वादितेः पुत्राणां द्वादश्यादित्याणां अन्वयि-
 क्त्वा दितेः पुत्रान्कथयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

संहावं प्रागनुहावं ह्रावं प्रहादमेव च । (१)
 तस्वसा सिंहिका नाम राहुं विप्रचितोऽप्रहीत् ॥ १३ ॥
 शिरोऽहरयस्य हरिश्चक्रेण पिबतोऽमृतम् ।
 संहादस्य कृतिर्भार्याऽसूत पञ्चजनं ततः ॥ १४ ॥
 ह्रादस्य धमनिर्भार्याऽसूत वातापिमिल्वलम् ।
 योऽगस्त्याय त्वतिथये पेचे वातापिमिल्वलम् (२) ॥ १५ ॥
 अनुहादस्य सूर्यायां वाष्कलो महिषस्तथा ।
 विरोचनस्तु प्राहादिर्व्यास्तस्याभवद्बलिः ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायां दीपिका ।

हिरण्यकशिपुर्हिरण्यवाच्येति प्रथमं द्वावेव तौ च कीर्तितौ
 तृतीयस्कन्धे ॥ ११ ॥ १२ ॥

विप्रचितो दानवाङ्गुः सकाशाद्ग्राहुं पुत्रमप्रहीत् ॥ १३ ॥

ततः संहादादसूत ॥ १४ ॥

यो मेवरूपं वातापि पेचे तमिल्वलम् यं पेचे तं च वातापि
 चासूनेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्य महारमनः उरुक्रमस्य तानि प्रसि-
 द्धानि कर्माणि पद्मश्रेयं लोकत्रययाचकृत्वादीनि गुणाः स्वभक्त-
 विषयकानुग्रहादयः सर्वशक्त्यादयश्च धीर्याणि उरुकण्ठगुरोरेभ्यः
 वृत्करो हि धीर्यं तद्रूपाणि धीर्वाणि च पञ्चादष्टमस्कन्धे वक्ष्यामहे
 तथा अदित्यां यथा वेन प्रकारेण अवततारं अवतीर्यवान् तत्र प्रकारं
 तत्रैव वक्ष्यामहे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं साकल्येनादितेर्वेशमनुकम्बाय दितेर्वेशस्यानुक्रमं प्रति-
 जानीते—अथेति । काश्यपादीनां विवस्वदादीनामादितेयानां
 दावादान् सापियदान् दान् चान्वा दैतेवान् दितेः पुत्रान् ते तुभ्यं
 कीर्तयामि कथयामि तत्रैव भागवतानामभाषायां तच्छ्रवणं
 मन्नापेक्षितमिति राहोऽभिप्रायमाहोक्त्याह—अथेति । अत्र दितेर्वेशो भी-
 मान् भगवता तुभ्यं कस्याण्यगुणसंयुक्तः महाभागवतः प्रहादः
 बलिश्च वसुवतुः ॥ १० ॥

तर्हि कथयेत्तत्राह—दितेरिति । दितेर्ज्ञावेव दावावो काश्यपानां
 देवानां दान् महतामदावादादस्य यस्यामायास्वाहावेवेत्युक्तं पुत्रो
 देहोस्तत्पुत्रोऽदितिर्दानवैश्च बन्धितो बभूवतुः तौ च हिरण्य-
 कशिपुर्हिरण्यवाच्येति कीर्तितौ प्रक्यातौ ॥ ११ ॥

इ तत्र हिरण्यकशिपोर्भार्या जन्मस्य बुहिता दानवी दनुवं-
 शोद्भवा कयापुपिति प्रसिद्धा सा कयापुः प्रहादादीन् वसुरः
 सुताद्-सुपुत्रे ॥ १२ ॥

प्राक् प्रथमं प्रहावं ततः क्रमेणानुहावसंहादहादान् सुपुत्रे
 इत्यर्थः तस्वसा तेषां प्रहादादीनां वतुर्वासा असा भगिनी सिंहिकेति
 प्रसिद्धा बभूव सा विप्रचितः विप्रचितेर्भर्तुर्दानवास्तकाशाद्ग्राहु-
 पुत्रमप्रहीत् सुपुत्र इत्यर्थः ॥ १३ ॥

राहुं विशिनष्टि—शिर इति । यस्य राहोरमुनें पिबतः शिर-
 अक्रेण चिच्छेत् संहादस्य हिरण्यकशिपोस्तस्य मगिनाम
 भार्या पञ्चजनास्यं सुनमसूत सुपुत्रे ॥ १४ ॥

तथा ह्रादस्य भार्या धमनीति प्रसिद्धा वातापिमिल्वलञ्चा-
 सूत, इत्यर्थं विशिनष्टि—य इति, अतिशये आनिध्यायं निर्मात्र-
 तायातिथये अगस्त्याय इत्यर्थो मेवरूपं वातापि पेचे यथाच
 तमिल्वलमित्यन्वयः । वातापिमिल्वल इति प्रथमात्तपाठस्तु
 सुगमः ॥ १५ ॥

तथा अनुहादस्य सूर्यायां भार्यायां वाष्कलो महिष इति
 द्वौ पुत्रौ बभूवतुः तथा धुर्यां प्रहादस्य भार्यायां विरोचनः
 प्राहादिः प्रहादस्यापत्यं पुमान् बभूव, तस्य विरोचनस्य पुत्रो बलि-
 रभवत् ॥ १६ ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतपहरतनावली ।

महारमनः कश्यपस्य पत्न्यामदित्यां यथाऽसावुरुक्रमोऽवत-
 तार तत्कर्मादीनि पञ्चादष्टमस्कन्धे वक्ष्याम इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

अथ मङ्गलमस्तु ननु, दैत्यवंशधर्यानें किमर्थं कियते ? तत्कथ-
 नस्य भेयःसाधनत्वात्पुनर्योगित्वादिति तत्राह—अथेति । अत्र
 दितिसन्ताने प्रहादबलिश्चरितकीर्तनभवयाऽयां भेयःसाधनत्व-
 सम्भवादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

विप्रचितः विप्रचितेः सकाशाद्ग्राहुं सुतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 तस्य विरोचनस्य ॥ १६ ॥

(१) प्रहावं प्रागनुहावं ह्रावं संहावंमेव च । इति पाठान्तरम् वार० । (२) इत्यर्थः इति पाठान्तरम्—वीर०

बाणज्येष्ठं पुत्रशतमशानायां ततोऽभवत् ।
 तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चाद्देवाभिधास्यते ॥ १७ ॥
 बाण आराध्य गिरिशं लेभे तद्गणमुख्यताम् ।
 यत्पार्श्वे भगवानास्ते ह्यद्यापि पुरपालकः ॥ १८ ॥
 मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ।
 त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इन्द्रेण सात्मताम् ॥ १९ ॥

राजोवाच ।

कथं त आसुरं भावमपोह्यौत्पत्तिकं गुरो ! ।
 इन्द्रेण प्रापिताः सात्म्यं किं तत्साधु कृतं हि तैः ॥ २० ॥
 इमे श्रद्धयते ब्रह्मन्मृषयो हि मया सह ।
 परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २१ ॥

श्रीमद्ब्रह्मनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मदीर्घी

पञ्चादष्टमस्कन्धे ॥ ६ ॥
 अथेति । कथान्तरारम्भे, दाषादान् पुत्रान् दैतेयान् दित्यां
 जाताम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 विप्रचितो दानवान् पर्युः सकाशात् राहुं पुत्रमग्रहीत्
 प्राप ॥ १३ ॥ १४ ॥
 च इत्यञ्जः भगस्त्याय भगस्त्वं भोजयितुं वातापि मेपरुपं
 पेक्षे ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

यथा अयत्तार तत्प्रकारः तस्यावतीर्णस्य कर्मादीनि च
 पञ्चादष्टमस्कन्धे मह्यम हे राजर् ॥ ६ ॥
 यत्र येन भगवतः प्रह्लादो बलिश्च ॥ १० ॥
 कीर्तिं तौ बर्षितौ तृतीयस्कन्धे ॥ ११ ॥
 जुंभ्य तनया तेन दत्ता ॥ १२ ॥
 तेषां सखा भगिनी सिद्धिकानाम् प्रसिद्धा सापि विप्र-
 चितो दानवान् राहुः सकाशात् राहुं पुत्रमग्रहीत् ॥ १३ ॥
 यस्य राहोः शिरो हरिश्चिच्छेद संहादस्य भार्या कृतिस्ततः
 संहादात्पञ्चजनमसूत ॥ १४ ॥
 हादस्य भार्या धमनिर्घातापिमिदमञ्जसासूत च इत्यञ्जः
 वातापिभगस्त्यायतियथे पेक्षे पवाच ॥ १५ ॥
 प्राडादिः प्रह्लादपुत्रः तस्य विरोचनस्य देव्यां भार्यायां
 बलिभक्त ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कश्यपके पुत्र भीवामनजी के गुण कर्म बीये भागे [पञ्चादष्टमस्कन्धे]
 कहेंगे । जैसे अदितिमें प्रकट हुये ॥ ६ ॥
 अब कश्यपके पुत्र दैत्योंको कहता है जिनमें महा भाग-
 यत श्रीप्रह्लाद और बलि हुये ॥ १० ॥
 दैत्य दानघोसे बन्दित घडे प्रसिद्ध हिरण्यकशिपु और
 हिरण्याक्ष ये दो पुत्र दितिके हुए ॥ ११ ॥
 जम्भकी पुत्री दानवी हिरण्यकशिपुकी भार्याने चार
 पुत्र उत्पन्न किये ॥ १२ ॥
 वे चार ये हैं संहाद, अनुहाद, हाद, प्रहाद । और इनकी
 बहिन सिद्धिका ने विप्रचितसे राहु को पैदा किया । मरुत
 को पान करने हुए जिसको शिरो हरिने चकसे काटा ।
 संहादकी कृति नामक भार्याने पतिसे पञ्चजन नामक पुत्रको
 उत्पन्न किया ॥ १३ ॥ १४ ॥
 जिस इत्यञ्जने भगस्वरूप अतिथिके किये वातापी को
 पकाया उसदन्तल, और जिसको पकाया उस वातापी को अर्घात्
 इत्यञ्ज और वातापी इन दोनों को हाद की धमनी नामक भार्याने
 उत्पन्न किया ॥ १५ ॥
 अनुहाद की सूर्यां भार्याने वाष्कल और महिष इनको
 उत्पन्न किया । प्रह्लादके विरोचन पुत्र हुआ जिस विरोचनकी
 भार्या से बलि उत्पन्न हुआ ॥ १६ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ततो बलेः सकाशादभवत् तस्य बवेरनुभावः सुश्लोक्यः
 पुण्यकीर्त्यहं यद्वा अनुभावयते सन्नः तूयत इत्यनुभावस्य सुश्लोक्य
 पद्य इति शेषः ॥ १७ ॥

सूत उवाच ।

तद्विष्णुरातस्य स बादरायणिवर्चो निशम्यादृतमल्पमर्थवत् ।
सभाजयन् (१) सन्निभृतेन चेतसा जगाद् सत्रायण ! सर्वदर्शनः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिप्राहेण विष्णुना ।
मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥
कदा नु भ्रातृहन्तारमिन्द्रियाराममुल्बणाम् ।
अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा क्षये सुखम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तस्य गयोषु मुखवर्ता प्राधान्यम् ॥ १८ ॥
स्वार्मता समानरूपनाम् ॥ १९ ॥
सारस्यं देवस्यं प्रापिताः ॥ २० ॥ २१ ॥
आहतं सादरं अल्पं मिताक्षरं अर्थवत् बहुयंयुक्तं सत्रमयन-
माधयो यस्य हे सत्रायण शौनक ॥ २२ ॥
शक्रस्य शर्णिप्राहेण पृष्ठतः सहायेन ॥ २३ ॥
भ्रातृहन्तारमिन्द्रं मारयित्वा सुखिनी कदा स्वयमिति चिन्त-
यामास दितिः उल्बणं क्लृप्त्वा अक्लिन्नहृदयं कठिनाचित्तम् ॥ २४ ॥

श्रीमहीरराजवाच्यार्थकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

ततो बन्धेः शमनायां भार्यायां वाद्यः उपेष्टो यस्य तत्पुत्राणां
शतममवत् तस्य महादृष्टव्यं खेवं अनुभावः प्रभावः सुश्लोक्यः प्रतीच
वर्णनीचः स पद्मिन्व सत्रेभ्यः इष्टे वा अग्निभाष्येण कथयिष्यते ॥ १७ ॥
वाद्यस्तु गिरिनि शक्रमाराध्य तद्भववर्णेण मुखवर्तां जेभ
तत्रेव स्वयंयत् वायां विधिनिष्ठं यस्य वायां च पार्श्वे अद्यापि
पुरपात्रकः स मगवान् गिरिश आस्ते ॥ १८ ॥
अन्यानपि दितेः पुत्रानाह— मरुतश्चेति । चकारो हिरण्य-
कशिपुहिरण्यवायोस्समुच्चयाथः मरुतो मरुतः प्राः स्वर्वादिशस-
याधिकाः एकोपञ्चाशत्संख्याकाः दितेः पुत्रा एव ते सर्वे
मरुतः अमजाः पुत्राः आसन् ते खेद्रेण स्वार्मतां समानरूपरं
देवस्वमिति यास्य नीताः प्रापिताः अतो न देवानां दायवा
इति भावः ॥ १९ ॥
यतदेव शुभ्रुः पृच्छति राजा— कथमिति द्राक्ष्यां दे गुरो !
मने, ते मरुतः कगमौत्पत्तिकं जन्मस्त्रिजमासुररुभानमपोहा स्व-
इत्या इन्द्रेण मारुतं देवस्यं प्रापिताः देवस्वप्राप्तौ तैर्मरुतैः
किं तस्यैव सत्त्वापु हितं कृतम् ॥ २० ॥

न केवलमिन्द्रमेव शुभ्रुपि तु हे प्रह्वन्, इमे ऋषयोः
पि परित्रानाय वेदितुं भ्रह्मते भ्रष्टा कुर्वन्ति. अतो हे मगवान्,
नोऽस्मभ्यं व्याख्यातुं कथयितुमर्हसि ॥ २१ ॥

एवमापृष्टो मुनिः प्रह्वन्मिमन्वदन् यथावदाश्वक्यौ इत्याह
सुतः—तदिति । बादरायणस्याप्यं पुमान् । विष्णुरातः श्रीशुकः
अल्पं मिताक्षरमर्थवत्साधयर्गं तस्य राजस्तद्वचः आहतं सादरं-
यथा भवति तथा निशम्य निभृतेन चेतसा पूर्वोक्तः करुणं तं
राजानं संमानयन् समानयन् सर्वज्ञो मुनिः हे सत्रायण, सत्रं प्रह्व-
सत्रम् अयनमाभयो यस्यस्य प्रह्वन्मत्रं दीक्षित इत्यर्थः तस्य
सम्बोधनं हे शौनक, जगाद् ॥ २२ ॥

तदेवाह—हतपुत्रेति । शक्रपार्ष्णिप्राहेण शक्रमिन्द्रं पार्ष्णि पक्षे
स्त्रीयत्नेन प्राहिणा गृहीतवता विष्णुना हतो पुत्रो हिरण्यक-
हिरण्यकशिपू यस्याः सा दितिः अत एव शौकेन दीप्ता वा मन्युः
क्रोधस्तेन ज्वलन्ती परितपन्ती पर्यचिन्तयत् परितश्चिन्तामकरोत्
॥ २३ ॥

चिन्तामेव वक्ष्यमि—कदेति । प्राणोर्हिरण्यकशिपुहिरण्यकयोः
हन्तारं विष्णुरातः हन्तारं, तत्र तसुः इन्द्रियारामं केवलमेवपि-
कसुभ्यासः च उल्बणं क्लृप्त्वा अक्लिन्नहृदयम् अनार्द्रचित्तम् अत-
एव पापं पापारामं इन्द्रं घातयित्वा कथमहं सुखं यथातथा
क्षये अज्ञातनिद्राभवेयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनायकी ।

ततो बन्धेस्वस्वानुभावः पञ्चादष्टमस्कन्धे अनुभावमिति
पाठेऽभिधास्यते धेद्विष्यति व्यास इति शेषः । अयं जग इति
वा ॥ १७ ॥

यस्य वाद्यस्य पार्श्वे ॥ १८ ॥

स्वार्मतां समानजातितां नोदरायम् ॥ १९ ॥

(१) सन्निभृतेनेति पाठान्तरम्—विजय० ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नाधली ।

साधु पुण्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥

तद्वचः तन्निभृतेन तस्मिन् क्षिप्रमेव सत्रायणः सत्रे प्रधानः
सर्वदर्शनः सर्वज्ञः ॥ २२ ॥

पक्षपाततया कर्मकरः पार्ष्णिप्राहस्नेन शोकमन्दितेन ॥ २३ ॥
अक्रिन्नहृदयं अनार्द्रहृदयं स्वपे निद्रां कुर्यात् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अपोह्य त्याजयित्वा ॥ २० ॥

ननु कथं भयानिमां वहिरङ्गां कथां शुश्रूषते तत्राह—इमे
अहधते इति । मया सहति स्वस्य गौरवत्वं बाध्यंस्तथैव व्यञ्जि-
तवान् ॥ २१ ॥

अन एव इत्याद्यते—नदिति । आहतम् ऋषीणांमादरेण सहितम्
अर्थवत् एतच्च भगवदाराध्यनविशेषसम्बन्धेनैव भवेदिति
स्वाभीष्टयुक्तं सन्निभृतेन श्रीभगवत्सुखपूर्व्येण अतस्तदपि भगव-
त्सम्बन्धं बांजयिष्यतीति भावः । टीकायां बह्वर्थमिति ऋष्य-
भिप्रेतश्रीशुकाभिप्रेतसिद्धियुक्तम् ॥ २२—२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य बलेः अनुभावमित्यपि बाह्यकर्म सम्बन्धेन वा ॥ १७ ॥ १८ ॥

सात्मतां समानस्वभाषतां देवत्वं प्रापिता इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

इमे मुनयः अहधते इति स्वस्यैव अङ्गां मुनिप्यारोपयति
रहस्यमर्थं तान् ज्ञापयितुम् ॥ २१ ॥

अर्थवत् अनेकार्थयुक्तं तत्रैको जिज्ञासितोऽर्थोऽस्मानुपाख्या-
नान्ब्रूयते । यथा, परद्विसामभिसन्ध्यायापि तामसीं भगवद्भक्तिं
कुर्वन्नशुद्धचित्तोपि निश्चलाभतामसीं भक्तिमानुपजिक्तीं संसा-
राम्मुक्तिं चित्तशुद्धिप्राप्त्या परजिघांसानिवृत्तिञ्च लभत इत्यत्र
द्वितरेव प्रमाणात् । तथा, कृत्स्नचित्ताः विधेकिनोऽपि चान् दोषान्
परेषां पदवन्ति तानेष दोषान् स्वस्मिन् स्थितानपि न पश्यन्ति
इत्यत्र कुमिविडिव्यादिकवचनात् द्वितरेव प्रमाणादिति द्वितीयः ।
स्त्रीमायया महाविद्यापि प्रताप्योभवतीत्यत्र कश्यप एव प्रमाणा-
मिति तृतीयः । अल्पं मिनाच्चरं सन्निभृतेन सम्पूर्णं एकाम्री-
कृतेनेत्यर्थः । हे सत्रायण शौनक ! ॥ २२ ॥

शकस्य पार्ष्णिप्राहेण पुष्टतः सहायेन परोक्षसाहाय्य कर्त्त-
व्यर्थः ॥ २३ ॥

उन्वयं क्रूरम् । सुखं शये सुखेन निद्रामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततो बलेः सकाशादशनायां भार्यायां बाणो ज्वेष्टो यस्मिन्
तत् पुत्रशतमभवत्, तस्य बलेरनुभावः सुश्रोत्र्यः कविभिः शोभनैः
श्रीकैर्बर्णानार्हः पश्चाद्दृष्टे स्कन्धेऽभिधास्यते ॥ १७ ॥

तस्य गणेषु मुख्यतां प्राधान्यम् । भगवान् भङ्गः पुरपाषाकः
सन् अद्यापि यस्य पार्श्वे आस्ते ॥ १८ ॥

इन्द्रेण सात्मतां देवत्वं नीताः ॥ १९ ॥

हे गुरो ! इन्द्रेण औत्पत्तिकं सहजं तदीयमासुरं भावमपोह्य ते
सात्म्यं देवत्वं कथं प्रापिताः ? तैस्तस्य किं साधुकृतम् ? ॥ २० ॥ २१ ॥

सत्रमयनमाश्रयो यस्य सम्बोधने हे सत्रायण ! शौनक स
प्रसिद्धः सर्वदर्शनो वादरायाणः शुकः विष्णुरातस्य तत्प्रश्न-
रूपं आहतं आदरान्वितं अल्पं मितवर्ण्यं अर्थवत् बह्वर्थयुक्तम्
वचो निशम्य निभृतेनान्ब्रूयन् चेतसा समाजयन् प्रथमस्य
जगाद् ॥ २२ ॥

शकस्य पार्ष्णिप्राहेण सहायेन ॥ २३ ॥

उन्वयं क्रूरम् अक्रिन्नहृदयमनार्द्रचित्तम् पापं पापारम्भान्
घातयित्वा कथमहं सुखं यथा तथा शये ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

उस बली की अशना नामक भार्या में सौ पुत्र उत्पन्न
हुये जिनमें बाणासुर जेष्ठथा । उस बलीके विचित्र प्रभाव
को आगे 'मष्टमस्कन्धमें' कहेंगे ॥ १७ ॥

बाणासुर महादेव का आराधन करके उनके गर्भों में सुख
होगया । जिसके समपि में अबतक भी पुरपाषाक होकर भगवान्
शंकर रहते हैं ॥ १८ ॥

और भी द्विति के ऊनपञ्चासत् ४९ मरुत नामक पुत्र हुए
वे सबही अप्रज नाम बिना सन्तान के हुए और इन्द्रने उनको
अपने भाई बना लिये ॥ १९ ॥

राजो वाच ॥

हे गुरो उन सबोंको, उनके स्वाभाविक अङ्कुरपने को दूर
कर किस प्रकार ? इन्द्रने अपने बराबर के किये, ऐसा उनो
ने क्या पुण्य किया था । हे प्रह्लाद हे भगवान् ! मेरे
सहित वे सब ऋषि लोग इस वृत्तान्त के सुनने की अङ्का
करते हैं तस्मात् आप कहने योग्य हैं ॥ २० ॥ २१ ॥

सूत उवाच ॥

हे शौनक ! सर्वज्ञ भी शुकदेवजी राजा परीक्षित के सार्थक
और थोड़े से मधुर वचन को सुनकर मानसिक विषय से
श्लाघाकर बोले ॥ २२ ॥

श्री शुक उवाच ॥

इन्द्र के सहायक विष्णुने जब द्विति के दोनों दुर्गों

कृमिविड्भस्मसंज्ञाऽऽनीयस्येशाभिहितस्य च ।
 भूतधुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ २५ ॥
 आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः ।
 मदशोषक इन्द्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे ॥ २६ ॥
 इति भावेन सा भर्तुराचचाराऽसकृत्प्रियम् ।
 शुश्रूषयाऽनुरागेण प्रभयेण दमेन च ॥ २७ ॥
 भक्त्या परमया राजन् ! मनोर्ज्ञैर्वल्गुभाषितैः ।
 मनो जग्राह भावज्ञा सुस्मिताऽपाङ्गवीक्षणैः ॥ २८ ॥
 एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया ।
 बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति ॥ २९ ॥
 विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः ।
 स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हता ॥ ३० ॥
 एवं शुश्रूषितस्तात ! भगवान्कश्यपः स्त्रिया ।
 प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनन्द्य च ॥ ३१ ॥

कश्यप उवाच ।

वरं वरय वामोरु ! प्रीतस्तेऽहमनिन्दिते ! ।
 स्त्रिया भर्तुरि सुप्रीते कः काम इह चागमः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

मारदिये तब शोक से दीप्त हुआ जो क्रोध तिससे जलती हुई दिति चिन्ता करने लगी ॥ २३ ॥

किं आश्यों के मारने वाला विषयी, खमाव से कर कठिन हृदय, पापी इन्द्रको मरवाकर, कब सुख से सांबुंगी ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ननु, राजा स्वदेहरक्षार्थमग्येषां घातं करोत्येव किमत्र चित्रं ? तत्राह-कृमीति । ईशः प्रभुरित्यभिहितस्यापि यस्य पूर्वेषां राज्ञां देहस्य मरणात्पश्चात् त्रिभिर्दिनावस्थितस्य कृमय इति, आदि-भिर्भक्षितस्य तु विद्येति, दग्धस्य मस्मेति संज्ञा आसीत्कृते तस्य देहस्यार्थं यो भूतेऽसौ द्रुहति स किं स्वार्थं वेद ? न वेदेव तत्र हेतुः, यतो भूतद्रोहाच्चिरयो भवति ॥ २५ ॥

इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यमाशासानस्य सम्बन्धान्सात उन्न-
 मुच्छन्तं चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य यो मदस्तस्य शोषकः पुत्रो
 मे यत्र प्रेतना भूयाद्भवेत् ॥ २६ ॥

[७८]

भर्तुः प्रियाचरणमेवेति भावेन सा भर्तुः प्रियमसकृदाचचार ॥ २७ ॥ २८ ॥

विद्ययाः स्त्रीपरतन्त्रस्वरु बाढं तथ मशोरथं पूराविध्यामीति यदाह तत्र चित्रम् ॥ २९ ॥

तत्र हेतुमाह-विलोक्येति । एकान्तभूतानि निःसङ्गानि मैथुनेन मृष्टिदृश्यर्थं स्वदेहार्धमेष स्त्रियं चक्रे ॥ ३० ॥

एवं स्त्रिया शुश्रूषितः सः ॥ ३१ ॥

इह चकारात्परत्र च अगमोऽप्राप्यः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाचवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, सर्वोऽपि शोकः स्वसुखाय परस्वाहितमाचरति, किम-
 नेनाक्रोधेन ? तत्राह-कृमीति । ईशाभिहितस्य "ईश्वरोहमहं भोगी"
 इत्युक्तीत्या स्वैवेशत्वेनाभिहितस्य ईशं मग्यमानस्यापि यस्य
 पुंसः मरणात्पश्चात् देहस्य दाहाभावे कृमिरिति, तस्मिन्नेव आदि-
 भिक्षितस्य विद्येति, दग्धस्य तु मस्मेति, संज्ञा आसीत् कृते
 तादृशदेहदुःखार्थं भूतधुक् भूतदिसाकारी स किं स्वार्थं पुरुषार्थं

भूमिज्ञीरराधवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेद न वेदेवत्यर्थः । कुतः ? यतो भूतद्रोहाजंतोस्तस्यां ततो निरयो
नरक एव अतो भूतधृक् स्वार्थमपि न जानात्येवेति भावः ॥ २५ ॥

इदं शरीरमेवाशासानस्यभारमानं मन्यमानस्य उन्नद्धमुच्छ-
ङ्खं चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य यो मद्स्तस्व शोषकृत्पुत्रो मम
बन कारयेन ध्रुवं नूनं भूयात् ॥ २६ ॥

हे राजन्, इत्थं भावेनाभिप्रायेण सा वितिभंसुः कश्यपस्य
शुश्रूषादिभिरसकृत्प्रियं हितम् आचचार आचरितवतीत्यर्थः तत्र
शुश्रूषा सेवा परिचर्येति यावत् अनुरागः क्रोधः प्रभयो विनयः दमः
इन्द्रियनिग्रहः ॥ २७ ॥

भावहा वितिर्बल्युभापितैः मधुराजापैः सस्मितैः मन्दास-
सहितैः अपाङ्गवीक्ष्यैः कश्यपस्य मनो जग्राह स्ववशीकृतवती
बभूव ॥ २८ ॥

कथं जितेन्द्रियस्य तस्य विदुषः श्रावयता ? तत्राह—एव-
मिति । विद्वानपि विदग्धया पुरुषत्रयानेपुण्ययुक्तया स्त्रिया ब्रित्या
जडीभूतः मोहं प्रापितः अत एव विनयः परवशः बाढमित्याह
सम्भोगार्थमङ्गीकृतवानित्यर्थः । योषिति स्वयङ्कामयमानायां स्त्रियां
पुरुषस्य तद्बाढमितिवचो न चित्रं हीति लोकाचरित्रप्रद-
शनम् ॥ २९ ॥

प्रजापतिः कश्यपः आदौ प्रथमं भूतानि स्त्रीपुंसरूपाणि
भूतानि एकान्तभूतानि एकान्तरूपाणि । एकान्तान्येकदेश
इवाश्रिभागेन स्वयमाश्रानि एकान्तभूतानि विद्वान्पुत्र
परस्परमेकशरीरवन्मिलितानि मयन्तीत्यालोक्येत्यर्थः स्वयमपि
स्त्रियं स्वदेहस्याजंम् अर्द्धात्त्रिके मिथुनीभूतो बभूवेत्यर्थः एवं
करणे हेतुं यदन् स्वामान्यतः स्त्रियं मिथुनीष्टि—यया स्त्रिया पुंसां
मतिहेता भवतीति लोकरित्युक्तिः ॥ ३० ॥

मगवान् कश्यपः स्त्रिया ब्रित्या एवं सम्भोगेन शुश्रूषितः
परिचरितः अत एव नितरां प्रीतः अभिनन्द्य तस्याः सम्भोग-
कोशलमभिनन्द्य प्रहस्य वितिंप्रति इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३१ ॥

तदेवाह—वरमिति । हेवामोरु ! हे अनिन्दिते ! वरमभीष्टं
वरय कामयस्व भर्तारि स्त्रियाः नितरां प्रीते सति इह लोके
चकारान्परत्र च लोके इत्योऽप्यः कामः को वा ? न कोऽप्य-
स्तीत्यर्थः स्त्रियाऽप्यः इति वान्धवः ॥ ३२ ॥

भूमिज्ञानवचनम् । कृतपद्मनाभजी ।

वाशब्दात् शब्दार्थः इनाभित्तस्य ईशोऽहं राजाहमित्यादि-
शब्दवाच्यव्याप्यस्य देहस्यान्ते मरुत्तोरकात्वे कृमिविड्भस्मसंज्ञा
मवेच्छिरकात्वावस्थाने कृमिरेति संज्ञा, श्वादिभिर्भक्षिते विदुसंज्ञा,
बन्दिदाहे भस्मसंज्ञाः तत्कृतं तस्य देहस्यार्थं भूतधृक् सर्वप्राणि-
हितकृः स्वार्थं श्वप्रयोजनं किं वेद ? न किमपि वेदेत्यन्वयः । यः
स्वार्थं कुर्वते न वेद किं ? ज्ञानवान् किं न भवतीत्यर्थे इति वा ।
कुत इति तत्राह—निरप इति । निर्गतम् अयमिष्टप्रदं देवं यस्मात्

स तथा तादृशो भवतीति यतस्तस्माद्यतः स्वर्गपाहाहाह्य भूत-
द्रोहाहा ॥ २५ ॥

इदं जगत् ध्रुवमित्याशासानस्य वाञ्छितः उन्नतबुद्धेरिन्द्रस्य
मदशोषणं येन सुतेन स्यात् स सुतो मे स्यात् ॥ २६ ॥

इतिभावेनाभिप्रायेण ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

जगदादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा भूतान्येकान्तभूतानि परस्पररुक्नेहरहि-
तानि केनके मृत्युभूतानि विद्वान्पुत्र मियःस्नेहवन्धार्थं स्वशरीरार्थां
स्त्रियं चक्रे मसज्जैत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भर्तारि स्त्रीश्यामर्थे सुप्रीते सति किं कामः पुरुषार्थोऽगमः
प्राप्तुमशक्य इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भूमिज्ञानवचनम् । कृतपद्मनाभजी ।

आशावानस्येति येन भवेत् तत्तु भर्तृमियाचरणमेवेति भावे-
नेत्यर्थः ॥ २९—४४ ॥

भूमिज्ञानवचनम् । कृतपद्मनाभजी ।

ईशाभिहितस्य ईशो राजेत्यभिहितस्यापि देहस्य मरुत्तान-
न्तरं द्वित्रिदिनावस्थितत्वे कृमय इति, श्वादिभिर्भक्षितत्वे विद्वेति,
पुत्रादिभिर्दग्धत्वे भस्मेति, संज्ञा आसीत् । पूर्वपूर्वप्राणात्मनि
तथा हृष्टत्वादिभिः भूतनिर्देशः तस्य देहस्य कृते यो भूतेभ्यो
द्रष्टाति स किं स्वार्थं वेद ? नैव वेद. यतः स्वस्यैव निरयो भवति
तस्मादिन्द्र एव विवेकगुण्य इति वक्ष्यति. अथ च स्वयमेव
विवेक गुण्या. यत इन्द्रजिघांसुः स्वयमपीन्द्रमेव भूतद्रुहं
स्वयमङ्गीकृतवद्वेषापीन्द्रमेवाङ्गीकृतवद्वेषं स्वयं स्वार्थानभिष्ठापि इन्द्र-
मेव स्वार्थानभिष्ठा मन्थत इत्यतो विवेकोप्यविवेकिनामविवेक-
मेव दृढयतीति दर्शितम् ॥ २५ ॥

येनैव तेन बुद्ध्याद्येन हेतुनैव तस्य मदशोषकः सुतो मे भूयादिति
प्राथमेत्यर्थः । तस्य कथम्भूतस्य इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यं
प्राशासानस्य मन्यमानस्य उन्नद्धस्वखचेतसः भर्तारि तुष्यति
स्त्रीणां मनोरथः सिद्धयति । तस्माद्दहं परिचर्यया पतिं तोष-
यामीति भावेन ॥ २६ ॥ २८ ॥

बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह तत्र चित्रम् ॥ २९ ॥
एकान्तभूतानि निस्वङ्गानि मतिहेता अत एव संसारप्रवा-
होऽविच्छिन्नोऽप्यदिति भावः ॥ ३० ॥

अगमः अप्राप्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भूमिज्ञानवचनम् । कृतपद्मनाभजी ।

तनु, स्वदेहस्यार्थं राजान्वघातं करोत्येवेत्याह—कृमीति ।
पूर्वेषां राज्ञामीद्याभिहितस्य ईशः समर्थः इत्येवं प्रोक्तस्यापि

पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतम् ।
मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः ॥ ३३ ॥
स एव देवतालिङ्गैर्नामरूपविकल्पितैः ।
इज्यते भगवान्पुम्भिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ॥ ३४ ॥
तस्मात्पतिव्रता नार्थः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे !
यजन्तेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरम् ॥ ३५ ॥
सोऽहं त्वयाऽर्चितो भद्रे ! ईदृग्भावेन भक्तितः ।
तत्ते सम्पादये काममसतीनां सुदुर्लभम् ॥ ३६ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धाश्रमप्रदीपः ।

देहस्य मरणानन्तरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य कृमय इति, श्वादिभि-
र्भक्षितस्य विडिति, दग्धस्य मस्मेति च, संज्ञा आसीत्. तत्कृतं
तदर्थं यो भूतेऽप्यो द्रुहति स किं स्वार्थं वेद? नैव वेदेत्यर्थः ।
अपि तु यतो भूतद्रोहाङ्गिरसो भवति ॥ २५ ॥

इदं देहादिकं धृषं नित्यमाद्यासानस्य मन्यमानस्य उन्नज-
मुच्छ्रुत्वा चतो यस्य तस्येन्द्रस्य मदशोपको गर्वधनो येनो-
पायन मे मम सुतो भूयाशःशृङ्गभजनं कारिष्यामीति शेषः ॥ २६ ॥

इति भावेन इत्यभिप्रायेण सा मनुः शुभ्रपादिनाऽपकृत
प्रियमाचचार ॥ २७ ॥

मावज्ञा अभिप्रायज्ञा ॥ २८ ॥

विदग्धवर्षा मनुमैतःप्रहयो निपुणया एवं भजनेन विद्वानपि
जडीकृते मोहितः अत एव विवशः स्त्रीपरतन्त्रः बाढमित्याह,
त्वत्कामं सम्पादये इति स्त्रीकृतवाःनित्यर्थः । तस्माच्चरितैः पुरुष-
विमोहनं योषिति चित्रमद्भुतं न भवति ॥ २९ ॥

एवंविधा स्त्री प्रजापतिनैव सृष्टेत्याह—विलोकयेति । प्रजा-
पतिप्रज्ञा आदौ एकान्तभूतानि निःसद्भानि विद्वोक्य स्वदेहात्
'स्त्रियं चक्रे यथा पुंसां मतिर्हृता दारापत्यगृहाद्यभिर्निर्गृष्टा
कृता ॥ ३० ॥

बाढमित्याहविषय इति यदुक्तं तन्मपञ्चयति—एवमित्या-
दिना । भगवान् बहुज्ञोऽपि स्त्रिया एवं कपटैत शुभ्रपतः सन्
प्रहस्य परमप्रीतः दितिमभिनन्द्याह ॥ ३१ ॥

हे वामोरु ! मनोहरोरु, हे अनिन्दिते ! वरं वरय भर्तुरि प्रीते इह
चात्परत्वं च कः कामः मनोरथः भगमोऽप्राप्यः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

जिस शरीर की राजा संज्ञा है अन्त में वही कृमि निष्ठा
और मकम संज्ञा बाधा होता है उस शरीर के विषय प्राणियों

से द्रोह करने वाला पुरुष क्या अपने वशार्थ स्वार्थ को
जानता है ? नहीं, क्योंकि उससे मरक होता है ॥ २५ ॥

देहादि को नित्य मानने वाले, और स्वतंत्र स्थित वाले,
उस इन्द्रके मद का नाशक पुत्र जिस प्रकार हो इस अभि-
प्राय से वह अदिति सेवा अनुराग नम्रता आदि से अपने पति
भी कश्यपजी का सदा प्रिय करने लगी ॥ २६ ॥ २७ ॥

हेराजन् ! कश्यप के अभिप्राय को जानने वाली दिति ने
परम भक्ति और मनोहर प्रिय वचन, तथा सहास कटाक्ष
पूर्वक देखना, इन से पति के मनको वश कर लिया ॥ २८ ॥

इस प्रकार विद्वान भी भीकश्यपजी जलुर स्त्री के जडकी
तरह वश होकर उसकी प्रार्थना को स्वीकार करते हुये । वह
स्वीकार करना स्त्री के वश होकर कुछ भाव्य नहीं ॥ २९ ॥

क्योंकि सृष्टि के पूर्व में प्रद्वाने लोगों को संसार से
विमुक्त देखकर अपने देह के अज्ञ भाग को स्त्री कर दिया
जितसे पुण्यों की मति हरण हुई ॥ ३० ॥

हे तात (प्रिय) भी भगवान् कश्यपजी ऐसे दिति की
शुभ्रपा से परम प्रसन्न हुए । और इसकर दिति की स्तुति
कारक योजे ॥ ३१ ॥

कश्यप उवाच ॥

हे अनिन्दिते ! (निन्दा के अयोग्य) हे वामोरु ! (सुन्दर
ऊरु वाली) हम तुम पर प्रसन्न हुये तुम घर मांगा क्योंकि
रामी के असन्न होने पर ऐसा कौन मनोरथ है कि जो
भिन्न न हो ॥ ३२ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मनु, परमेश्वरें सुप्रीते सर्वकामप्राप्तिरिति प्रसिद्धं तथाह—
पतिरेवेति । मनु, मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव सर्वभूतपतिः परं
दैवतमिति प्रसिद्धं सर्वं स एव आधिकारेण कपमेवैः पूज्यत
इत्याह—मानस इति साधनं ॥ ३३ ॥

दितिरुवाच ।

वरदो यदि मे ब्रह्मन् ! पुत्रमिन्द्रहणं वृणो ।
 अमृत्युं मृतपुत्राहं येन मे धातितौ सुतौ ॥ ३७ ॥
 निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत ।
 अहो अधर्मः सुमहानद्य मे समुपस्थितः ॥ ३८ ॥
 अहो अयेन्द्रियारामो योषिन्मध्येह मायया ।
 गृहीतचेताः कृपणाः पतिष्ये नरके ध्रुवम् ॥ ३९ ॥
 कोऽतिक्रमोनुवर्त्तन्त्याः स्वभावमिहयोषितः ।
 धिङ्मां बतानुधुं स्वार्थे यदहन्वजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

देवतालिङ्गैर्मूर्तिभिरुपलक्षितः ताप्येषाह—नाम इन्द्रादि, रूपं यज्ञहस्तस्वादि, ताप्यां विविधकल्पितैः ॥ ३४—३६ ॥

इन्द्रहणं इन्द्रहन्तारम् अमृत्युं मृत्युशून्यं येनेन्द्रेण यिष्णुना सहायेन धातितौ ॥ ३७—३९ ॥

स्वभावमनुवर्त्तमानाया योषितः कोऽतिक्रमोऽपराधः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, कर्मवश्ये इतीश्वरे भर्त्सरि प्रीते सति कथं सर्वत्र सर्वकामसौख्यम् ? तत्राह—पतिरिति । नारीणां पतिरेव हि सर्वोत्कृष्टं दैवतम् अतः परमदैवप्रीयानेन सर्वकामसौख्यमिति भावः । ननु, “तं देवतानां परमञ्च दैवतम्” इति श्रुत्युक्तरीत्या भियःपतिर्हि परमं दैवतं, न भर्ता, तत्राह—मानस इति, यः सर्वभूतानां मानसः मनसःसाक्षी वासुदेवः सर्वान्तरात्मा भियः पतिः ॥ ३३ ॥

स एव भगवात्पारमरूपाश्यां विकल्पितैः विभिन्नैर्देवतालिङ्गैः अग्नौन्द्रादिदेवताकल्पैः शरीरैरिज्यते इहं इष्टान्तार्थं “तद्देवाग्निस्तद्वायुस्तस्यूर्यः” इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या पुंभिर्येषुभिरग्न्यादिशरीरैर्होतृभूतैर्यथा तदनन्तरात्मा भगवानिज्यते यागादिभिराराध्यते तथा स्त्रीभिरपि पतिरुपभृत् पतिशरीरकः परमात्मैव नानोपचारैस्तोष्यत इत्यर्थः भगवति नुष्टे सति सर्वे कामाः सुखभाः इति भावः ॥ ३४ ॥

यत एवं तस्मात् हे सुमध्यमे ! भयस्कामाः पतिव्रता नाभः अनन्यभावेन अनन्याहंशोपत्वेन ईश्वरात्मकं पतिमपाराधयन्ति ॥ ३५ ॥

हे भद्रे ! यतोऽहनीहशभावेन अनन्यभावेन भक्तिनञ्च त्वया अर्चितः तत्तस्मात् तव काममिष्टं सम्पादये सिद्धवत्करोमि कथं-ज्भूतमसतीनामपतिव्रतानां सुतरां दुर्जमं लघुमशक्यम् ॥ ३६ ॥

एवं वराध चोदिता दितिराह—वरद् इति । हे ब्रह्मन् !

मम यदि त्वं वरदः वरं दद्यास्तर्ह्यमर्थैर्देवैः इत्यौ पुत्रौ यस्याः सा अहम् इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रं वृणो येनेन्द्रेण प्रबोजकेन भगवता योज्यकर्त्रा मे सुतौ हिरण्यवाक्षीहिरण्यकशिपू धातितौ मारितौ ॥ ३७ ॥

एवं तस्याः दितेः वचो निशम्य विप्रः कश्यपः विमनाः स्निग्धं पर्यतप्यत परितापञ्चकार, तमेव परितापप्रकारमाह—अहो इति अद्य महानधर्मो मम प्राप्तः अहो इति खेदे ॥ ३८ ॥

अहो अस्मादधर्मादहं नरके ध्रुवं नूनं पतिष्ये कथम्भू इन्द्रियारामः अत एव योषिद्रूपया भगवन्मायया गृहीतं चे यस्य स अत एव कृपणाः दीनः ॥ ३९ ॥

स्वभावं स्त्रीस्वभावमनुवर्त्तमानायाः योषितः कोऽतिक्रम कश्चिदपि, अपि तु मामेव स्वार्थमप्यजानन्तं धिक् अहमेव स्वमप्यजानन्निष्ठ इत्यर्थः । कुतः ? परस्माद्दहं ललितानीन्द्रियायां येन तादृशः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतपदरत्नावली ।

ननु “तद्देवतैर्य” इति भूतेरधिगानेन सर्वजनस्य परमेष्ठे श्रीधर इति, यतः कथं पतिरेव नारीणामिष्टदेवतेति विद्ये कथते ? इति तत्राह—मानस इति । वासुदेवः मानसः सर्वभू मानसो मनसि स्थितस्त्वन् मनसा पूज्यः, को वासुदेवः ! तत्राह—भिय इति ॥ ३३ ॥

एतदेव विशदयति—स इति । वासुदेव एव नामकं विविधत्वेन कल्पितैर्देवतालिङ्गैः देवताभिर्देवैः विद्योपतः सा तत्त्वेन स्त्रीभिः पुंभिश्चेत्यते तत्र स्त्रीभिः पतिसहितत्वेन तदर्थं पतिरुपभृगिति, पुरुषैस्तु देवतालिङ्गनामरूपत्वेनेति, लघुमशक्यं विप्रहञ्ज्यते ॥ ३४ ॥

वस्मात्पतावाहित ईशस्तस्मात्पतिपूजनं भगवानेष स्यादित्युपसंहरति—तस्मादिति । पति पतिस्त्वम् ॥ ३५ ॥

शरत्पद्मोत्सवं वक्रं वक्षश्च श्रवणामृतम् ।

हृदयं क्षुरधारामं स्त्रीणां को वेद वेष्टितम् ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयचक्रजतीयंकृतपदरत्नावली ।

ईश्वरमात्रेण पतिव्रितः परमात्मा मह्यं प्रसीदस्विति बुद्ध्या ॥ ३६ ॥

अमृत्युमन्त्रैश्चरम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अमाचं गुणबोधैर्भाषमनुवर्तमानाया अतिक्रमोऽप्यायः अमाचं
सौख्यीत्यमनुवर्तन्त्या इति वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिखी ।

पतिः कश्चन जीव एव स कथं परं देवतमीश्वरः स्या-
त्तत्राह—मानसः मनसस्त्रिचस्याधिष्ठाता यो वासुदेवः स एव
भगवान् देवतानां चिन्नेन्द्रिहैरिज्यते कीदृशीनाम इन्द्रादि, रूपं
वज्रहस्तत्वादि, ताड्यां विविधं कल्पितैः इन्द्राय खाहा अग्रये
खाहा इत्यादिभिर्नामरूपमेवेन पुम्भिः कर्मिणोर्कैर्भगवानेव इज्यते
वधा, तथा स्त्रीभिः पतिकपेख्यैः ॥ ३४-३६ ॥

इन्द्रहृद्यं इन्द्रहृत्कारं हृत्तेर्गैत्यर्थत्वात् पक्षे इन्द्रानुगम्य अमृत्युं
सर्वैरवश्यं पक्षे देवत्वाद्मरम्. ऊनपञ्चाद्याजिरेक एव देवो
मावत इत्येकवचनम्. विमना इति द्वितेरीद्विसतोऽर्थेस्तु इन्द्रमरणं
विना न सम्भवेदिति भावः ॥ ३७-३९ ॥

अतिक्रमोऽपराधः क्रौर्यं हि स्त्रीजातेः अमाच एव तमनु-
पचन्त्याः अनुवर्तमानायाः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

मनु, जीवे पञ्चादिके प्रीते कुतो मनोरथसिद्धि-
रित्त्वचाह—वासुदेवः भिवःपतिः स्त्रीणां पतिरेव वासु-
देवहृदया सेवितः पतिर्मनोरथप्रदो भवतीत्यर्थः । किञ्च सर्वमृ-
तानां मानसं हृद्यन्तःकं परमं देवतं स्मृतम् "ईश्वरः सर्वमृतानीं
हृदेऽभ्यर्च्यते । तिष्ठति" इति स्मृत्या वर्धितं तद्दृष्टया पूजितानि
कर्मोक्ति भूतान्यापि मनोरथप्रदानि भवन्ति न पतिरेवैक
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अत एव पुम्भिर्वाङ्मैः स एव वासुदेवः सर्वहृत्प्रविष्टः
रिचताचिन्नेः इन्द्रादिवैद्यमूर्तिभिरधिष्ठानमूर्तैर्निमित्तैः नाम्नेन्द्रा-
दिना कपेख वज्रहस्तत्वादिना विकल्पितैर्विशेषतया समर्थितैः
रुच्यते तथा स्त्रीभिश्च पतिकपेख् पतिकपेख् भृष्योति अन्तर्धा-
मिकपेख् प्रगल्भते इति पतिकपेख् ॥ ३४ ॥

वस्त्रादेर्यं तस्मात् पतिव्रताः ईश्वरं सर्वनिवृत्तारम् आत्मानं
वर्षोऽर्चयन्ति वासुदेवं पतिं पत्न्यानिर्णयन्ति ॥ ३५ ॥

कामं वाञ्छितार्थम् ॥ ३६ ॥

वदि वरहस्तर्हि इन्द्रहृत्कारं पुत्रं हृद्ये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अपेक्षानीमिन्द्रवारामोऽहं भुवं निश्चितं नरके पतिप्ये वतः
बोधिन्मया मायया गृहीतं चेतो यस्य सः क्षपुत्रनाशे तथा
प्रवर्तिताः इति यावत् ॥ ३९ ॥

अमाचमनुवर्तिन्त्याः बोधितः अतिक्रमः अपराधः कः ? न
कोऽपि, वतोऽहमधिष्ठितेन्द्रियः अतः स्वार्थेऽपुत्रं मां भिक् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पति ही स्त्रियों का परम देवत प्रसिद्ध है सम्पूर्ण प्राणियों
के हृदय में रहने वाले भी पति वासुदेव ही परम देवत
प्रसिद्ध है ॥ वही वासुदेव भगवान् नाना प्रकार के नाम
रूपादि से विकल्पित अनेक देवादि मूर्तियों से उपबोधित
होकर पुरुषों से पूजित होते हैं और स्त्रियों से पति स्वरूप
पूजित होते हैं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

हे सुमध्य मे ! इसीसे कल्याण की इच्छा वाली पतिव्रता
स्त्रियें अनन्य भावसे पति रूप परमात्मा का स्तंजन करती हैं ॥ ३५ ॥

हे भद्र ! ऐसी भक्ति से जो तुमने हमारा पूजन किया
इसी से अस्मति स्त्रियों को दुर्लभ भी तुमारे मनोरथ को
हम पूरा करेंगे ॥ ३६ ॥

द्वितीयाह ॥

हे भद्र ! आप यदि मुझे वर देने को प्रसन्न हो और
जिस इन्द्र ने विष्णु के द्वारा मेरे पुत्रों को मरवाया है उस
इन्द्र के मारने वाले और मृत्यु रहित पुत्र को आप से नष्ट
पुत्र वाली में मांगती हूँ ॥ ३७ ॥

कहवपञ्जी भी द्विति का वचन सुनकर बड़े उदास हो-
कर ताप को प्राप्त हुये । और बोले कि महो आज मुझे
बड़ा आश्चर्य प्राप्त हुआ ॥ ३८ ॥

महो इन्द्रवारामी हीन में स्त्रीमयी माया के बध होकर
मम निश्चय नरक में पहुँचा ॥ ३९ ॥

अपने अमाच में बधने वाली स्त्री का यह वधा दोष है
क्योंकि मैही अजितेन्द्रिय हूँ अपने स्वार्थ न जानने वाला ऐसे
मुझको भिक्कार है ॥ ४० ॥

श्रीधरजामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अमाचमेवाह—आश्चर्यम् । शरत्पद्मस्येवोत्सवो बिकाकोर्बिस्मद्
अवश्ये भृती तद्योरमृतं क्षुरधारोपमक्षिपम् ॥ ४१ ॥

न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणांमञ्जसा स्वासशिषात्मनाम् ।
 पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नन्वर्षे धातयन्ति च ॥ ४२ ॥
 प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तन्न मृषा भवेत् ।
 वधं नार्हति चेन्द्रोऽपि तत्रेदमुपकल्पते ॥ ४३ ॥
 इति सञ्चिन्त्य भगवान्मारीचः कुरुनन्दन ! ।
 उवाच किञ्चित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ॥ ४४ ॥

कश्यप उवाच ।

पुत्रस्ते भविता भद्रे ! इन्द्रहा देवबान्धवः ।
 संवत्सरं व्रतमिदं यद्यज्ञा धारयिष्यसि ॥ ४५ ॥

दितिरुवाच ।

धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन् ! बूहि कार्याणि यानि मे ।
 यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं गन्ति यानि तु ॥ ४६ ॥

कश्यप उवाच ।

न हिंस्याद्भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत् ।
 न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमङ्गलम् ॥ ४७ ॥
 नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः ।
 न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्वाशिषात्मनां स्वार्थकामनयात्सवत्सरेषुत्वेन प्रतीयमानानाम् ॥ ४२ ॥
 तत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति. अयं भावः । वैष्णवं व्रतं
 तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्वाः शुद्धचिन्तायाः इन्द्रं प्रति क्रोधो
 निवर्तयते पुत्रस्त्वमस्यो भविष्यति दीर्घकालत्वे च व्रतस्य कथं-
 चिद्देवगुण्ये सतीन्द्रस्य वधोऽपि न भविष्यतीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 हे भद्रे ! अज्ञः यथावद्यदिधारयिष्यसि तर्हिन्द्रहा भवि-
 ष्यति! वैष्णव्ये तु देवबान्धवो भविष्यति वैष्णवत्वाद्भूतस्य कथं
 चिद्देवगुण्येऽपि सति सर्वथा नैकत्वाभावात् ॥ ४५ ॥
 कार्यागयाद्यपकानि व्रतं यानि न गन्ति अवश्यकानि न च
 निषिद्धानि किन्त्वभ्यनुज्ञानानि तानि सर्वाण्यपि बूहि ॥ ४६ ॥
 तत्रैकश्चिन्तयेधानाह—न हिंस्यादिति पञ्चाभिः । न शपेन्नाक्रो-
 शेत् यदमङ्गलं कपालास्थ्यादिकं तत्र स्पृशेत् ॥ ४७ ॥
 नाप्सु प्रविश्य स्नायात् पूर्वविधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

स्त्रीणां स्वभावं प्रकाशयन्परितप्यते—धारयति । अहो स्त्रीणां
 वक्तुं मुक्तं धारयन्नुत्सवं तथा वचस्य अवश्यायाः कर्त्तव्यं
 तुल्यं इत्थं तु धुरस्य धरासदृशम्. अतस्तासां चेद्वि-
 को वेद ? न कोपीत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 न हि स्त्रीणां अज्ञसा सवत्सरेषुत्वेन पुमान् प्रियोऽस्ति. ता
 हेतुः, स्वाशिषात्मनां स्वाशिषि स्नापेक्षित एवार्थे आत्मा शिष-
 यासां तासां स्वाशिषात्मत्वादिति भावः, अत एवार्थे स्नापेक्षि-
 तार्थनिमित्तं पतिं पुत्रं भ्रातरं वा गन्ति मारयन्ति ॥ ४२ ॥
 इदं महत्सङ्कटमित्याह—ददामीति । यत्प्रतिश्रुतं प्रति-
 रूपं मम वचः न मृषा भवेत् मिथ्या भवितुं नार्हति वचस्य
 अनुत्तमत्वेन दास्यामि चेद्विन्द्रो हृष्येत इन्द्रोऽपि वधयति नार्हो
 अत इदं महत्सङ्कटमिति भावः । तत्रैतस्मिन् सङ्कटे इदं शि-
 ष्यमाश्रय एतत्सङ्कटनिवृत्तये उपकल्पते योग्यं भवति ॥ ४३ ॥
 हे कुरुनन्दन ! भगवान्मारीचः कश्यपः इतीति स्वाशौच
 किञ्चित्कुपितः मनसैवात्मानं गहंयन्नुवाच ॥ ४४ ॥

• श्रीमद्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रविरुद्धिका ।

तदेवाह—पुत्ररिति । हे मग्ने ! इदं त्रयोदशमानं व्रतमङ्गः सत्यक संवत्सरपर्यन्तं यदि त्वं धारयिष्यसि करिष्यसि तर्हीन्द्रस्य हस्ता पुत्रस्तव भविष्यति नोच्छेदेवानां बान्धवो भविष्यतीति ॥ ४५ ॥

तद्वचः श्रुत्वाह दितिः—धारविष्य इति । हे ब्रह्मन् ! व्रतमहं धारविष्ये मे कार्याणि मया कर्तव्यानि यानि प्रवृत्तनिवृत्तिरूपाणि यानि च कर्माणि व्रतं न घ्नन्ति न मारयन्ति न घ्नन्ति न भवन्ति व्रतघ्नानि निवृत्तिरूपाणि च कार्याणि मे ब्रूहि ॥ ४६ ॥

एवमुक्त्वावभृताङ्गताजिवृत्तिरूपान् नियमानाह कश्यपः—
नेति । भूतजातानि प्राणिसमूहात्प्रहिंसात् न हन्थात् कञ्चन न शपेत् नाक्रोशेत् तथा अनृतमसत्यं न वदेत् बहमङ्गलं केषा-
कपात्स्थितुषमस्मादि, तन्न स्पृशेत् ॥ ४७ ॥

अप्सु जलेषु प्रविश्य न स्नायात् कस्मैचिदपि न कुप्येत् कुञ्जेने सङ्भाषेत् अशौतमस्त्राङ्गितं वासः वस्त्रं न वस्तीत नाच्छादयेत् न विभृवाच्च पूर्वं विभृतां त्यक्तां अजं च न पुनर्द्वारयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयव्यज्रतीर्थकृतपद्मनाभली ।

स्वार्थे आशीषु आत्मा यासां तास्तथा तासां आशिषिभि-
रुत्पत्तीनामित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

देवानां चन्द्रभूतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अशौतवासः अनिर्दिक्तवस्त्रं न वस्तीत नाच्छादयेत् विभृता-
मन्योपभुक्ताम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयव्यज्रतीर्थकृतकमसन्दर्भः ।

पुत्रस्त इति । यदि व्रतं धारयिष्यसि तदा इन्द्रहा तथैव
देवानामसुराणाञ्च बान्धवो भविता । अन्यथा तु इन्द्रहा न भविता
देवानामेव बान्धवश्च भवितेत्यर्थः ॥ ४५—५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायणवर्णिनी ।

स्वभावमेवाह—शरदिति ॥ ४१ ॥

स्वस्य आशिषा कामनयैव आत्मा यस्मो यासां न तु पत्यादि-
शुभापेक्षयेति भावः । अलुपस्तमास आशिषा शब्दद्वयगतो
वा ॥ ४२ ॥

•-तत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति, अर्थं भावः, वैष्णवं व्रतं
तावदुपपत्तेश्यामि तेनैवास्याश्चित्तशुद्धौ सत्यामिन्द्रे क्रोधो निव-
र्त्तयते तत्रेन्द्रवधमनाकाङ्क्षत्यानया विहितस्य वैष्णवव्रतस्य
पामिभुक्तद्वानामहंवाशेन्द्रघाती भविष्यति किन्तु नरप्रायंन-
भेदानाकवयोर्हेतुभानुप्रयोगात्तन्नेत्र गत्यर्थेवादिन्द्रानुतांमरः
भविष्यति इत्यर्थः किञ्चकार्येणोपपत्तयेव वैष्णव्यं

च किञ्चिद्भविष्यतीति तेनैवास्या भविष्यायाः मनःसमाधानञ्च
भविष्यति, वस्तुनस्तु वैष्णवव्रतस्य वैष्णव्येऽपि फलसिद्धिर-
वश्यं भाविनीत्यस्याः अमहत् सफल एव भविष्यतीति ॥४३-४४॥
इन्द्रहा इन्द्रघाती अदेवानामसुराणां बान्धव इति दितिबोधवि-
नुमिष्टोऽर्थः । इन्द्रहा इन्द्रानुगो देवानां बान्धव इति स्त्रीभेदोऽर्थः
४५—४६ ॥

न हिंस्यादिति प्रथमत एवेन्द्रवधाशक्तौ निषिद्धा ॥ ४७ ॥

अप्सु प्रविश्य न स्नायात्, अशौतं वासः न वस्तीत न
परिदृष्यात्, विभृतां पूर्वभृतां अजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वोपिस्त्रभावं वर्णयति—शरदिति द्वाध्वाम् । यासां वक्तं शर-
त्पत्यादिबोत्सवो दृशेनांलुप्तो वस्मात्तत् वचः भवत्वायोः कार्य-
बोत्सवममृततुल्यम् धुरधाराया आभा उपमा यस्य तद्दृश्यम्,
तासां स्त्रीणां चेष्टितं को वेद ? न कोपि, यद्वा को ब्रवीष्य तासां
कर्ता वेद नास्ति इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्वकीये आशिषि सुखे आत्मा मनो यासां तासाम अङ्गसा
शुद्धभावेन कश्चिदपि न अर्थे स्वार्थसिद्धये पत्यादीन् प्रमत्ति
घातयति च ॥ ४२ ॥

इदानीति व्रतप्रतिभूतं प्रतिज्ञावाक्यरूपं वक्ष्यमाणं नृणां मवेत्
इन्द्रोपि न वधमर्हति तत्र काचन्द्रवसिद्धौ इदमुपविश्यमानं
वैष्णवव्रतमुपकल्पते योग्यं भवति, अर्थं भावः, उपदिश्यमानवै-
ष्णवव्रतप्रभावादस्याः एकस्य तु का कथा बहवः पुत्रा भ-
विष्यन्ति चन्द्रपुत्र परकीयो भवति इन्द्रस्तु परकीयभावं हिंसा
अस्या दासस्तथा गर्भे प्रविश्य पुत्रश्च भविष्यति अर्थमेव पर-
कीयभावत्यागवक्ष्याम इन्द्रस्य वधो भविष्यति न तु वैदिकवच
इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

हे मग्ने कर्त्तव्याणि ! यदीदं व्रतं सांवत्सरमङ्गः वयोपदिष्टं
धारयिष्यसि तदा इन्द्रहा भविता भविष्यति वैष्णव्ये तु देव-
बान्धव इन्द्रादिराधी भविष्यति व्रतस्य वैष्णव्यत्वात् सर्वेषां
सुखं भविष्यतीति भावः ॥ ४५ ॥

हे ब्रह्मन्, व्रतं धारयिष्ये यानि प्राणारेवेन हेवरेवेन न घ्नन्ति,
ताभ्येव विभज्याह, यानि कार्याणि यानि च इह व्रते निषिद्धानि
तानि मे ब्रूहि इति कथम् ॥ ४६ ॥

तत्र पञ्चभिर्निषिद्धानि वर्णयति—नेति । यदमङ्गलमपविष्टं
तत्र स्पृशेत् ॥ ४७ ॥

अप्सु प्रविश्य न स्नायात् अजं पुष्पमाणां विभृतां पुनर्न
धारयेत् ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

शरत्काव के कमल सरस जिनका मुक्त नीर कानों में जमूत

नोच्छिष्टं चण्डिकां च सामिषं वृषलाहृतम् ।
 भुञ्जीतोदकयया दृष्टं पिबेदञ्जलिना त्वपः ॥ ४९ ॥
 नोच्छिष्टाऽस्पृष्टसलिला सन्ध्यायां मुक्तमूर्धजा ।
 अनर्चिता ऽसंयतवाङ्मासंवीता बहिश्चरेत् ॥ ५० ॥
 नाधौतपादा प्रयता नार्द्रपात्रो उदकिशराः ।
 शयीत नापराङ्गनान्यैर्न नग्रा न च सन्ध्ययोः ॥ ५१ ॥
 धौतवासा शुचिर्नित्यं सर्वमङ्गलसंयुता ।
 पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्रांश्छिद्यमच्युवम् ॥ ५२ ॥
 स्त्रियो (१) वीरवतीश्चार्चेत्स्नान्धबलिमण्डनैः ।
 पतिं चाचर्योपतिष्ठेत् ध्यायेत्कोष्ठगतं च तम् ॥ ५३ ॥
 सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदाविप्लुतम् ।
 धारयिष्यसि चेतुभ्यं शक्रहा भविता कृतः ॥ ५४ ॥
 बाढमित्यभिप्रेत्याथ दिती राजन्महामनाः ।
 काश्यपं गर्भमाघत्त व्रतं चाञ्जो वधार सा ॥ ५५ ॥
 मातृष्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद ! ।
 शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरत्कविः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

सदृश जिनके बचन है और इन्द्र जिनका सुरा की धार
 सदृश है ऐसी स्त्रियों के चेटित को जान सका है ॥ ४९ ॥

अपने स्त्रियों के लिये आत्मा के सदृश प्रिय मालूम होने
 वाली स्त्रियों का कोई प्रिय नहीं । क्योंकि वे अपने प्रयोजन
 के लिये पति पुत्र वा भ्राता को आप मार डालें और अन्ध
 से मरवा डालें ॥ ४९ ॥

जो हम कह चुके कि वर होने यह वाक्य भी मिथ्या
 नहीं । और इन्द्र भी न मारा जाय वहाँ वही योग्य है ॥ ४९ ॥

हे कुहनन्दन ! मरीचिपुत्र भगवाद् कश्यपजी ने ऐसे
 विचार कर अपने को भी निन्दित समुझते हुये किञ्चित्त
 कुपित होकर बोले ॥ ४९ ॥

कश्यप उवाच ।

हे समद्रे ! तेरे इन्द्र के मारने बाधा और देवताओं का
 बन्धु ऐसा पुत्र होगा । यदि व्रत को एक वर्ष तक ठीक धारण
 करेगी तो ॥ ४५ ॥

दितिरुवाच ।

हे ब्रह्मन् ! मैं व्रत धारण करूँगी आप कहिये जो २ व्रत

में कार्य है और जो इस व्रत में निषिद्ध है और जिनसे
 व्रत अविधत होता हो सो भी कहिये ॥ ४९ ॥

कश्यप उवाच ।

प्राणिमात्र की हिंसा न करे न आक्रोश करे न झूठ बोवे
 नक्ष और रोम का छेदन न करे और अमङ्गल वस्तु क
 स्पर्श न करे ॥ ४७ ॥

जब में घुसकर स्नान न करे न कोप करे तथा पुर्जन
 के साथ भाषण न करे और बिना धोये बस्त्र को न धारण
 करे तथा धारण की हुई मावा को फिर न धारण करे ॥ ४८ ॥

श्रीधरकामिकृतभाषार्थटीपिका ।

भोजने पत्र निषेधानाह—नोच्छिष्टमिति । अविधकार्थं मा
 काद्ये निषेधितं पिपीळिकाविपुषितं वा अञ्जलिना त्वयो
 पिबेत् ॥ ४९ ॥

सुदाहृषदिर्निर्गमे मत्त निषेधानाह—नोच्छिष्टेति । अनर्चिः
 मण्डनहीना असंवीताऽप्राहृता ॥ ५० ॥

शयने अही निषेधानाह—नाधौतपादेति । नापराकपलि
 धियाः ॥ ५१ ॥

(१) वरवतीरिति पाठान्तरम् । विज०

• • श्रीधरस्वामिकृतभाषाचर्चिका ।

कर्पाश्याह-धौतपुसा इति द्वाभ्याम् । प्रातराशात्प्रथमभोज-
नात् ॥ ५२ ॥

वीरवतीर्जावङ्गुकाः आचर्य संपूज्य कोष्ठगतं कुक्ष्यन्तर-
गतम् ॥ ५३ ॥

पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरं तुभ्यं तव ॥ ५४-५७ ॥

श्रीमद्गीतरायवाचाचर्कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भोजने पञ्च निषेधान्याह-उच्छिष्टं अग्निद्वारं भद्र-
कार्ये निवेदितं सामिधं पिपीलिकादिदूषितं वृषवाहृतं शूद्रा-
णितं उदक्यया रजस्वलयया दृष्टञ्चानं न भुञ्जीत अङ्गुलिना अपः
जलं न पिबेत् ॥ ४९ ॥

उच्छिष्टा चेत् अस्पृष्टसखिला न भवेत् किन्तु जलं स्पृशेदित्यर्थः
तन्मन्थोः सायंप्रातः मुकाः मूर्खजाः केशाः बया तादृशी तथा
मनश्चिता अनलङ्कृता च न भवेत् न संगता वाक् यथा सा न
भवेत् असंवीता अप्राहृता बहिर्न चरेत् ॥ ५० ॥

अधौता पादौ यथा सा अप्रयत्ना असमादिनचित्ता न शयीत
तथा आर्द्रौ पादौ यस्याः उक्त् उत्तरदिशि शिरो यस्याः
अपरा पश्चिमशिराश्च न शयीत तथाऽन्यैस्सह नप्रा विवसना
च तथा सन्ध्योरपि न शयीत ॥ ५१ ॥

धौतं वासो यस्याः सा नित्यं सदा शुचिः सर्वैर्मङ्गलैर्दरिद्रा-
चन्दनादिभिर्मङ्गलद्रव्यैः संयुता, प्रातराशात् प्रातर्भोजनात्प्राग्नेष
गाः विप्रान् भियं महालक्ष्मीमक्युतञ्च पूजयेत् ॥ ५२ ॥

तथा वीरवतीः पुत्रवतीः जीवङ्गुकाः नारीश्च स्नादिभि-
रचरेत्, बलिहवायनं मयङ्गनमलङ्कारः तथा पतिञ्चाचर्य संपूज्य
उपसमीपे तिष्ठतं पतिं कोष्ठगतं ध्यायेत् स्वपतिमेव सोदरगतं
ध्यायेत् ॥ ५३ ॥

एतद्भक्त्यापेन युक्तं पुंसवनाद्ययम् इदं सांवरसरं संवत्सर-
पर्यन्तं काश्यपे वृत्तम् अविच्छिन्नमधिकं यथा तथा धारयिष्यसि
वेदिभ्यस्तस्य हस्ता पुत्रस्तव भविष्यति ॥ ५४ ॥

इत्येवमुक्त्वा दितिः, हे राजन् ! बाहमित्यङ्गीकृत्य मय महामनाः
उक्तप्रतासकमनाः सती कश्यपाङ्गममाधत्त दधार तथा अङ्गः सम्य-
ग्व्रतञ्च दधार ॥ ५५ ॥

तत इन्द्रः कचिः विद्वान् अन एव मातृभगिन्याः दिनेः अग्नि-
प्राग् वात्सा, हे मानद् ! आभमस्थां व्रतस्थां कश्यपस्याभमस्थां
वा दितिं शिष्यपथेन पर्यचरत् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भजव्यसजतीर्थकृतपहरतावली ।

अग्निद्वारं सप्तमातृशुशुर्वितमर्कं पिपीलिकामूषिकामोष्यं
रजस्वला रजस्वला ॥ ४९ ॥

अनर्चिता अलङ्काररहिता असंवीता प्रावरणादिरहित
अपराक् पश्चिमशिरा न शयीत ॥ ५१ ॥

प्रातराशात् प्रातःकालभोजनात्पूर्वम् ॥ ५२ ॥

वीरवतीः भर्तृसङ्गिताः पतिमध्यर्च्योपतिष्ठतः
तिष्ठितं परमात्मानं कोष्ठगतं दृष्टिगतं ध्यायेत्
वा नास्ना पुंसवनं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

मातृशुशुः मातृरदित्याः अस्तुर्वित्याः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
५६ ॥ ६० ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतसप्तमस्कन्धः

अपरां पश्चिमदिशमञ्जति शिरसा ज्ञायते अपरा तादृशं
यथास्यास्येति क्रियाविशेषणार्थेऽपि तद्विषयेऽपि न तादृश-
यां पश्चिमशिरा इत्येवार्थः यथा अपरायां शयीत ततो 'व्य-
प्योपे पञ्चम्यन्तादि'कशब्दोऽयम् इति न तादृशं प्रकृत्याति प्रत्ययः
तस्य आञ्जनेलुगिति लुक् इति न तादृशं प्रत्ययस्य लुक्
ततो अपरामिति स्थितं प्रतीच्यते इति पूर्वाङ्गसादृश्येति
तथैवार्थः ५१-६२ ॥

श्रीमद्भिक्षनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्चशिनी ।

भोजने पञ्च निषेधानाह-नोच्छिष्टमिति । अग्निद्वारं कुमानय-
वितं पिपीलिकारूपेण "अग्निद्वारं स्वात् पिपीलिका" इत्यभि-
धानात् । उदक्यया रजस्वलयया ॥ ४९ ॥

वृषवाहृत्निर्गमे सप्त निषेधानाह-नोच्छिष्टेति । अस्पृष्टसखिला
अनाचान्ता अनर्चिता निर्भयया असंवीता अप्राहृतसव ॥ ५० ॥

शयने अष्टौ निषेधानाह-नाधौतपादेति । अप्रयत्ना अपवित्रा
"पवित्रः प्रयतः पूतः" इत्यमरः । न अपराक् पश्चिमशिराः ॥ ५१ ॥

कस्तंभानाह-प्रातराशात्भोजनात्प्राक् प्रातः पूजयेत् ॥ ५२ ॥

वीरवतीः जीवङ्गुकाः कोष्ठगतं कुक्ष्यन्तरगतम् ॥ ५३ ॥

पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

मातृशुशुर्वितेः ॥ ५६-५८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

भोजने पञ्च निषेधानाह-नोच्छिष्टमिति । अग्निद्वारं भद्रकार्ये
निवेदितम् "अग्निद्वारं स्वात् पिपीलिका" इत्यभिधानात् । पिपीलिका दू-
षितञ्च सामिधं सूक्ष्मकृमिनिराकरणाभावेनाशोभितमित्यर्थः
वृषवाहृतं शूद्राणितम् उदक्यया रजस्वलयया दृष्टं च न भुञ्जीत
अङ्गुलिना अपो न पिबेत् ॥ ४९ ॥

वृषाभिर्गमे सप्त निषेधानाह-नोच्छिष्टेति । उच्छिष्टा अकृता-

नित्यं वनासुमनसः फलमूलसमित्कुशान् ।

(१) पत्राङ्कुरमृदोऽपश्च कालेकाल उपाहरत् ॥ ५७ ॥

एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ! ।

प्रेप्सुः पर्यचरजिह्वो मृगहेव मृगाकृतिः ॥ ५८ ॥

नाध्यगच्छद्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते ! ।

चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं त्विह ॥ ५९ ॥

एकदा सा तु सन्ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्षिता ।

अस्पृष्टवार्यधौताङ्घ्रिः सुप्वाप विधिमोहिता ॥ ६० ॥

लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्राऽपहतचेतसः ।

दितेः प्रविष्ट उदरं योमेशो योगमायया ॥ ६१ ॥

चकर्त्त सप्तधा गर्भं वज्रैश्च कनकप्रभम् ।

रुदन्तं सप्तधैकैकं मा रंदिारिति तान्पुनः ॥ ६२ ॥

श्रीमच्छुक्रवैशम्पत्युक्तसिद्धान्तप्रदीपः ।

अमना अस्पृष्टसखिणा असलिला अस्नाता अनर्चिता अभूषिता
असम्भृता अनाट्टनसर्वाङ्गा ॥ ५० ॥

शयनोपयोगिता विधानाह-नाधौतपादेति । अग्रयना अर्पणान्ना पावित्र्यः
ब्रह्मद्रवात् किञ्चिन्नोऽग्निः अपराक पश्चिमदिशा ॥ ५१ ॥

कार्पाययाह-धौतघासा इति ऋषिवात् । प्रातराशात् प्रथम-
भोजनात् प्राक् गवादीन् पूजयेत् ॥ ५२ ॥

धीमतीः जीवद्भुतुकाः अग्निर्गन्धैः बलिभिरुपायनैः मण्डनैः
अलङ्कारैश्चाचैत् पतिञ्चार्य्यं संपूज्योपनिष्टेन तस्त्वृत्तिपरा
समीपे स्थिता भवेत् कोष्ठगतमुदरगतं ध्यायेत् ॥ ५३ ॥

सांघर्षरं संवत्सराणुष्ठेयं पुंसवने पुत्रदम् तुभ्यं तव ॥ ५४ ॥

यादमिच्छस्युपेत्य अङ्गीकृत्य ॥ ५५ ॥

कविः स्वार्यवित् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

माषाटीका ।

जूठा, काखीका भोग लगा हुआ, सामिप । शूद्रका लाया
हुआ, और पिपीलिकादि दूषित रजस्वला से दूषित ऐस अन्न को
अस्वयं न करे और अङ्गलि से जलपान न करे ॥ ५२ ॥

जूठे मुख, घिनाआचमन किये, संध्यासमय केछ खोज-
कर, अमण्डित होकर वाणी को न रोककर तथा शरीर उ-
घाड कर, बाहर न निकले ॥ ५० ॥

पत्राङ्कुरमृदापश्चेति पाठान्तरम्—धीरः ।

विना पगधौये, विना प्रयत्न से आर्द्रपग से, उत्तर को
शिर कर, पश्चिम को शिर कर, और किसी के साथ, न
होकर तथा दोनों संध्याओं में शयन न करे ॥ ५१ ॥

नित्य ही बल धोकर शुद्धि होकर सर्व मङ्गल संयुक्त
होकर प्रातःकालभोजन से पहिले, तौ ब्राह्मण्य लक्ष्मी औ
अच्युत (श्रीकृष्ण) की पूजा करे ॥ ५२ ॥

और जीवते पति वाली स्त्रियों की, मासा 'अग्नि' में
अलङ्कार आदि से पूजा करे । और पति का पूजन कर
उपस्थान करे अर्थात् हाथ जोडकर खड़ी हांसे । और अ-
नी कुक्षि में पति के प्राप्त होने का ध्यान करे ॥ ५३ ॥

एक वर्षनक इस पुंसवन व्रतको यदि तुम अस्वयिड
धारण करोगी तौ तुमारे इन्द्र के मारने वाला पुत्र होगा ॥ ५४ ॥
हे राजन् ! बडे उत्साह वाली दिती भी बहुत भला है ।
अभिप्राय कर कश्यपके गर्भ को और इस व्रत को वि-
धम से धारण करती हुई ॥ ५५ ॥

हे मानव ! इन्द्र भी मासी के अभिप्राय को जानकर ।
एक बटुके रूपके रूपको धारणकर, आभ्रमला दिती की श्रु-
तकरके आप ही परिवर्षी करने लगा क्योंकि वह तौ व-
ही स्वतुर है ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

हरिर्नृपो व्रतस्य छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्नुमिच्छुः जिह्वः कु-
साधुवेषः मृगहा लुब्धको यथा मृगवधनाङ्ग मृगवेषो ऽ-
तद्वत् ॥ ५८ ॥

ते तमूचुः पाठयमानाः सर्वे प्राञ्जल्यो नृप ! ।

नो जिघांससि किं इन्द्र ! भ्रातरो मरुतस्तव ॥ ६३ ॥

माभैष्ट भ्रातरो ! मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ।

अनन्यभावान्पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ॥ ६४ ॥

भीमरस्वामिकृतभावाद्यर्थदीपिका ।

केन मे शिवं स्वादिति चिन्तां प्राप्तः ॥ ५६ ॥

मस्पृष्टवारिष्ठासावधौताङ्गिभ्यः ॥ ६० ॥

निद्रयाऽपहृतं चेतो यस्याः ॥ ६१ ॥

मा रोदीरित्युपखाद्ययज्ञिव ताप्सुनः सप्तधा चकर्त चि-
च्छेद् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

कौशिकः इन्द्रः गणान् सप्त "सप्त गणा वै मरुतः" इति
श्रुतेः ॥ ६४—६६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह-नित्यमहरहः सुमनसः पुष्पाणि फलानि च
मूलानि च सुमिषश्च कुशाश्च तान् पत्राणि किसलयानि च दूर्वा-
कुराश्च मृदः मृत्नाश्च आपश्च ताः काञ्चकाञ्च उचितकाञ्च
उपाहरत् आनीय समर्पितवान् ॥ ५७ ॥

एवं तस्यां दिवौ व्रतस्थायां सखां हे नृप ! हरिरिन्द्रः व्रतस्य
छिद्रं वैकल्यं प्रेष्युः कामयमानः जन एव जिह्वाः कुटिल-
चित्तः पर्यचरत्. यथा, मृगस्येवाकृतियस्य सः मृगाणां हन्ता
मृगाननुवर्तते तथा ॥ ५८ ॥

हे महोपते ! त्वपरः व्रतच्छिद्रपर्यालोचनपरोपि व्रतच्छिद्रं
नाध्यगच्छत् नापहृत अथ नितरां चिन्तां प्राप्तः केन हेतुना मम
शिवं भद्रं स्वादिति तीव्रां चिन्तां प्राप्तः ॥ ५६ ॥

एकदा सा दितिः व्रतकर्षिता अत एवाद्यत्तया न रूपं वारि
जलं यथा सा अधौतावप्रक्षाषितावङ्ग्री यथा सा तादृशी अत एव
उच्छिष्टा सन्ध्यायां सायंकाञ्च विधिना देवेन मोहिता सती
सुष्वाप ॥ ६० ॥

तदा तद्वृत्तं व्रतच्छिद्रं लब्ध्वा शक्रो निद्रया अपहृतं चेतो
व्यस्नात्तस्याः वितेरुद्रं प्रविष्टः, कथं परकायप्रवेशसामर्थ्यवत्-
स्य ? इत्यत्राह-योगेशः परकायप्रवेशसामर्थ्यापादकयोगयुक्तः अत
एव योगमायया विश्वित्रयोगसामर्थ्येनोवृत् प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

• • उदरे प्रविष्टः शक्रो वज्रायुधेन तं कमकप्रमं गर्भं सप्तधा
चिच्छेद्. उदरमकैकं गर्भस्य भागं भारोदीरिति वदन् तान् अण्डान्
पुनः सप्तधा एकैकं चिच्छेद्. चेतो भारोदीरिति तान् चिच्छेत्, अत
एव निमिच्छामरुच्छेदस्य तेषु ब्रह्मिः भारोदान्माशब्दस्य इत्यर्थः ।
"उदरभौतिकम्" मा न विद्यते इन्द्रवाक्यात् उदरं रोदनं येषां ते
मरुतः ॥ ६२ ॥

हे नृप ! ते छिद्यमानाः सर्वे गर्भस्य भागा-
मकपाणिवाहाद्ययज्ञिभ्यः प्राञ्जल्यस्सन्तः तमिन्द्र-
किमिति, हे इन्द्र ! तव भ्रातरो मरुतः मरुतसंज्ञा-
किमर्थं जिघांससि हन्तुमिच्छसि ॥ ६३ ॥

इति तैरुक्तः कौशिकः शक्रो यदि यू-
तर्हि मा भैष्ट भयं मा कुर्वतेत्याह, तत
वान् पार्षदत्वं प्राप्तानन्यभावात् अन-
मरुतां गणानाहेति पूर्व्यान्वयः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योगमायया योगसामर्थ्येन ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

जिघांससि हन्तुमिच्छसि ॥ ६३ ॥

माभैष्ट भयं मा कुर्वन् कौशिक इन्द्रः मरुतां गणानाह ॥
६४ ॥ ६५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ने तमूचुरिति । अत एकस्यैव जीवस्य नामाका-
यज्ञा, पूर्वमकस्मिन् देहे यद्गुणां जीवानामध्यस्थत्वे
भागप्राप्तेरिति शेषम् ॥ ६३--६६ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदीशिनी ।

हरिरिन्द्रो व्रतस्य छिद्रं प्राप्नुमिच्छुरितीन्द्रस्याप्यविज्ञ-
मेव. यतो विष्णोः स्मरणेन कीर्त्तनेन वा मच्छिद्रमपि किञ्चिच्छ-
स्यात् तस्य विष्णोरिव व्रतं छिद्रेऽप्यच्छिद्रमेव भवेत् । यदुक्तं
"यस्य स्मृत्या च नामोक्त्वा" इति "मन्त्रतस्तन्व्रतच्छिद्रम्" इत्यादि
च, किञ्चोपरिष्ठादिन्द्रेणापि व्रतस्य निश्छिद्रतामनुमेषिष्यता वक्ष्य
"महापुरुषसेवायाः सिद्धिः काव्यानुपाङ्गकी" इति जिह्वाः कुटिलः
मृगहा लुब्धको मृगवज्रनाभ यथा मृगाकृतिर्भवति तद्वत् तस्य
रिचारकलांकाकृतिः ॥ ५६ ॥

मस्पृष्टवारिष्ठासावधौताङ्गिभ्यः ॥ ६० ॥

योगस्य परकायप्रवेशाद्यस्य सिद्ध्यायां वा माया तथा ॥ ६१ ॥
भारोदीरित्युपखाद्ययज्ञिव तान् पुनः सप्तधा चकर्त

न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ।

बहुधा कुलिशक्षुराणो द्रोण्यस्त्रेण यथा भवान् ॥ ६५ ॥

सकृद्विष्ट्वाऽऽदिपुरुषं पुरुषो याति साम्यताम् ।

मंवत्सरं किञ्चिदूनं दित्या यद्हरिरर्चितः ॥ ६६ ॥

सजूरिन्द्रेणा पञ्चाशद्देवास्ते मरुतोऽभवन् ।

व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ॥ ६७ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

विष्णुः अकारणकाल एव बहुपुत्रयपापभोजिनो जीवस्य
योनिवो वा कायव्यह इवेकस्यैव जीवस्योनपञ्चाशत्का-
लस्यापत्तमिति केचित् भाविरष्टया प्रथममेकस्मिन्
देहे प्रविष्टानामेकानपञ्चाशज्जीवानामिन्द्रकृतविभागेनैकैकदेहप्राप्ति-
रित्यपरे, इन्द्रकृतकण्ठेष्वप्येवामप्यष्टवारिंशज्जीवानां तत्स-
या एव प्रवेशो यथा, ज्ञानागुलमानां केवाञ्चित् खण्डं खण्डीक-
त्यैव भूमाकारोपितानां पृथक् पृथक् प्ररोहोद्गमाल् पृथक् पृथक्
जीवस्य प्रवेशोऽनुमीयते इत्यप्येव च प्राहुः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

महा मम कौशिकः इन्द्रः गच्छान् "सप्त गच्छा वै मरुतः"
इति धृतेः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मृगशा यथा मृगवधनाय मृगाकृतिर्भवति तथा हरिरिन्द्रः
तस्याः प्रतच्छिद्रं प्रप्लुः प्राप्लुमिच्छुः जिह्वः कुटिलः भृत्याकृति-
रसन् प वरत् ॥ ५८ ॥

मे वे ऽपानेन शिवं स्यादिति तीनां चिन्तां गतः प्राप्तः ॥ ५९ ॥

सम्प्रायां शयनायोग्यकाले अस्पृष्टवारिभ्यासावधौताङ्घ्रिभ्य
सुप्याप विधिना इन्द्रकर्मफलदेनेश्वरेण मोहिना ॥ ६० ॥

तदन्तरं तच्छिद्रं निद्रयाऽपहृतं चेतो यस्याः योगस्य तपो-
प्रतादिकूपस्य भावा परकायप्रवेशरूपा शक्तिस्तथा ॥ ६१ ॥

कनकप्रभं तस्याः गर्भं वज्रेण सप्तधा चकर्त चिच्छेद्
पुनश्च तानेकैकं रुदन्तं मारोदीरिति वदन् सप्तधा चकर्त । ननु,
"अगांक्ष्य मात्मा चेतना वेदितव्यः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धस्य जी-
वस्यैकस्य बहुषु देहेषु युगपत् प्रवेशाद्यसम्भवात् कथं घटेत
तानेकैकं रुदन्तमिति ? अत्रोच्यते, देवान् प्रथमत एवैकस्मिन् देहे
प्रविष्टानामेकानपञ्चाशज्जीवानामिन्द्रकृतविभागेनैकैकदेहप्राप्ति-
रिति, प्रत एव एकस्मिन् गर्भे देवात्प्रविष्टाः एकाधिकशतसङ्ख्या-
का जीवाः श्रीव्याम्बाश्रया गान्धार्या तन्नभंखण्डाः पृथक् पृथक्
कुम्भेषु निहिताः कुपोधनादयः शतसङ्ख्याकाः पुत्राः जाताः
कन्या चैकोत्पन्नेनि, सौभर्यादयस्तु अकर्मजन्मवेदमाभित्य योगव-
लेन पृथक् पृथक् जीवयुक्तान् बहून् देवान् सृजति चेति
दिक ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

कश्चित्कुशिकान्वये जातत्वात्कौशिकः इन्द्रः गच्छान् "सप्त गच्छा
वै मरुतः" इति धृतेः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

भाषा टीका ।

प्रति दिन यथोचित समय मे तन से पुष्प फल भूष
समिध कुश पत्र मंजुर (वृषादि) मृद जब इन सबका उप
हार करताथा ॥ ५७ ॥

हे नृप ! जैसे अधिक मृग वधनार्थ खयं मृग रूप धा-
रणता है जैसे कुटिल वेधधारी इन्द्र पूर्वोक्त व्रत मे क्लि-
दिति के व्रत छिद्र को देख हुआ सेवा मे रहताथा ॥ ५८ ॥

हे महीपते ! सदा छिद्राश्वेषण में तत्पर रहा परन्तु जब
छिद्र नहीं मिला तब इन्द्र को बड़ी चिन्ता हुई, अब मेरा-
कन्याया किस प्रकार से होगा ॥ ५९ ॥

एक समय व्रत से कृशित वह दिति सन्ध्या के समय
जुंटे मुख विना आचमन किये विना पग धोये देव से
मोहित होकर सो गई ॥ ६० ॥

इन्द्रने भी उस अन्तर को पाकर अपनी योग भाषा से
निद्रा मे सोई हुई दिति के उदर मे प्रवेश किया ॥ ६१ ॥

इन्द्रने गर्भ के बज्र से सात टुकडे करदिये । जब वह
गर्भ रोने खगा तब रोते हुए को, 'मरुतो' एसा कह कि
एक २ के सात २ टुकडे करडाछे ॥ ६२ ॥

हे नृप वे सब ही फाटते हुए हाथजोडकर इन्द्रसे ऐसे
बोले कि, हे इन्द्र हम तेरे मरुतनामक भ्राता हैं हम कां
मारने की इच्छा क्यों करता है ॥ ६३ ॥

इन्द्र भी अनन्य भाववाले, अपने पार्षद मरुद्गणों से
ऐसे बोला कि जब तुम मेरे भ्राता हो तो मतडरो ॥ ६४ ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थटीपिका ।

सज्जः सह ॥ ६७—७० ॥

दितिस्तथाय ददशे कुमाराननसप्रभान् ।
 इन्द्रेणा सहितान्देवी पर्यतुष्यदनिन्दिता ॥ ६८ ॥
 अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।
 अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करम् ॥ ६९ ॥
 एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्तसप्तभवनकथम् ।
 यदि ते विदितं पुत्र ! सत्यं कथय मा मृषा ॥ ७० ॥

इन्द्र उवाच ।

अम्ब ! तेऽहं व्यवसितमुपधार्यागतोऽन्तिकम् ।
 लब्ध्वान्तरोऽच्छिदं गर्भमर्षबुद्धिने धर्मवित् ॥ ७१ ॥
 कृत्तो मे सप्तधा गर्भ आसन्तस्य कुमारकाः ।
 ते पित्रैकैकशो वृक्षणाः सप्तधा नापि मन्त्रिरे ॥ ७२ ॥

श्रीभरणीकामिकृतभाष्येऽपीपिका ।

दित्या निष्कपटमुक्ते सतीन्द्रोऽपि निष्कपटमेवाह-अभ्येति ।
 लब्धमन्तरं येन अर्थे एव बुद्धिर्यस्य ॥ ७१-७३ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

ततो दितेर्गर्भः कुबिज्ञेन बजेण वधुषा छिन्नोऽपि श्रीनि-
 वासस्य भगवतोऽनुकंपया अनुकंपापूर्वकानुग्रहविशेषेण न ममार न
 मृतः यथा भवात्परीक्षित मन्त्राणांऽप्येव दग्धदेहोपि भगवता
 रक्षितस्तद्वत् ॥ ६५ ॥

अस्मिन्नर्थे उपपत्तिमाह-सकृदिति । पुमान्सकृदप्यादिपुरुषं
 भगवन्तामिह्ना आराध्य तस्माद्द्वारभ्येन दानैः सार्वभौतं समानरूपतां
 याति किं पुनरसकृदिति भावः । अतः किञ्चिद्वृत्तं संवत्सरमेवं
 दित्या आराधितः इन्द्रेण सह जुषते सेवत इति सज्जुः इन्द्रेण सह
 वर्तमान इत्यर्थः । हरिभंगानुपेद्रः मज्जयान् आगत्य गर्भस्य
 अयत्नान्जीवयित्वाः । ततः ते पञ्चाशत् एकोनपञ्चाशत् अण्वया
 "मरुतश्च दितेः पुत्राश्चरवारिश्चवाधिकाः । अकर्त्तं सप्तधा
 गर्भम्" पुनरैकं सप्तधा अकर्त्तं पूर्वोक्तसंख्याविराधापत्तेः
 मरुतो मरुतसंज्ञकाः मातुर्दोषमासुररक्षापदेद्यं त्यक्त्वा देवा अभवन् ते
 च हरिणा इन्द्रेण भगवता वा सोमपाः सोमं पिबन्तीति तथा
 वधीयमाणार्हाः कृता इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

ततो दितिस्तथाय कुमारानभिपुत्रव्यवकाशानिन्द्रेण सहितान्
 ददशे इन्द्र च देवी दितिनिन्दिता वस्तुतः सुखभाषा पर्य-
 कुषाह ॥ ६८ ॥

अथानन्तरं इन्द्रमुवाच, तदेवाह-हे तात इन्द्र ! आदित्यानाम-
 त्तेरपत्यानां युष्माकं भयापादकमेकमपत्यमहम् इच्छन्ती सुदुष्कर-
 तस्युत्सवं, व्रतमत्रमाचारितव्यमिति ॥ ६९ ॥

मया त्वेकः पुत्रः सङ्कल्पितः कथं मया मया
 अभवन् हे पुत्र, एतद्यदि तव विदितं तर्हि
 मिथ्या मा कथय ॥ ७० ॥

एवमुक्तः शक्रस्तामाह-हे अम्ब, मे तव
 प्रेतम् उपधार्य ज्ञात्वाऽहं तवास्तिकं मर्मापं तप्तः
 स्तरं व्रनच्छिद्रं येन तादृशोऽहं गर्भमच्छिन्नं
 हर्म्यं वैषयिकपुरुषार्थं एव बुद्धिर्यस्य न भवति

यतोऽहमीदृशस्तो मे मया तावत्सप्तधा गर्भः कृता
 इति पाठे बजेणेति शेषः एवं सप्तधा कृताः स
 त्सप्तकुमारा आसन् ते पि पुनरैकैकशो वृक्षणाः
 वधुषुः नापि मन्त्रिरे न मृनाश्च ॥ ७२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

साम्यतां समानरूपतां हरिः श्रीनारायणो दित्या किञ्चिदु-
 सन्वत्सरमर्चितो वदतः साम्यतां चातीति किञ्चिदु-
 सन्वत्सरपूज्य साम्यतां याति तस्मात् ॥ ६६ ॥

इन्द्रेण सज्जुः सह अग्निपुत्रानुपया सज्जुः
 हरिखेन्द्रेण सोमपाः सोमं पिबन्तः ॥ ६७ ॥
 पर्यतुष्यत्सचेतनत्वात् ॥ ६८ ॥

आदित्यानां अदितिपुत्राणाम् ॥ ६९-७२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

हरिणा इन्द्रेण श्रीविष्णुनेति वा ॥ ६७-७१ ॥

ततस्तत्परमाश्रयं वीक्ष्याध्ववसितं मया ।
 महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यनुषङ्गिणी ॥ ७३ ॥
 आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ।
 ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥ ७४ ॥
 आराध्याऽऽत्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरम् ।
 को वृणीते गुणास्पर्शं बुधः स्यान्नरकेऽपि यत् ॥ ७५ ॥
 तदिवं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयति ! ।
 चान्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्टया गर्भो मृतोत्थितः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्विष्णुसामिहकृतकमसम्बन्धः ।

मे मया ॥ ७२ ॥

श्रीमद्विष्णुसामिहकृतकमसम्बन्धः ।

सात्मनां पुरुषसमानाकारत्वम् ॥ ६६ ॥

सज्ज सह ॥ ६७-७० ॥

दिव्यं निष्कपटमुक्तं सति इन्द्रोऽपि निष्कपटमेवाह—
 अम्बेति शब्दास्तरः प्राप्तच्छिद्रः व्यसितं, निश्चितं तदेवाह—
 महेति । वाङ्मन्यं कापि सिद्धिमुक्तिरपि आनुषङ्गिकी ॥ ७१-७३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रश्नीयः ।

यास्तु आनुकम्पायां हेतुं संस्मारयति । आदिपुरुषं हरिं पुरुषः
 सकृद्विष्णुः सात्मनां आत्मना हरिणा सह वर्तमानः सात्मा हरिस-
 हचरो मुक्तस्य सावः सात्मना तां यामि दित्या तु सम्भरसरं
 सह हरिरर्पितः ॥ ६६ ॥

अत एव इन्द्रेण सज्जः सह पञ्चाशद्भवन् सकुलिपतस्त्व-
 कः देवाः अभवन् सकुलिपतस्तु हेवच्छिद्रः अल्पज्ञुते इत्यर्थं नमा-
 हारस्मिन्मिमे भावः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

शब्दास्तरः प्राप्तच्छिद्रः अर्थे बुद्धिर्यस्य सः ॥ ७१ ॥

वक्तव्याः समिष्टाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

भाषाटीका ।

जैसे अम्बरगामाके गर्भ से तुम ऐसे ही सज्ज से बहुत-
 ही काटापरश्चदिति का वह गर्भ भीनिवास की कृपा से
 नहीं मरा ॥ ६५ ॥

आदि पुरुष को एकबार भी पूजकर पुरुष उनकी सम-
 नाको प्राप्त होता है । फिर दितिने तो कुछ कम एक
 वर्ष हरि का पूजन कियाथा ॥ ६६ ॥

वे इन्द्र के साथी पञ्चाशत भक्त देव हुए । इन्द्रने भी
 के शोच को मागकर सोमपान करने वाले कर दिये ॥ ६७ ॥

दिति उठकर अग्नि सहस्रप्रभावाले कुमारों को इन्द्र स-
 हित देखकर संतुष्ट हुई ॥ ६८ ॥

अनन्तर इन्द्रने बोली हे तात ! मैंने अदिति के पुत्रों-
 को भय प्राप्त करने वाले पुत्र की इच्छा करके यह अति
 दुष्कर व्रत का आचरण किया ॥ ६९ ॥

एक पुत्र का सकुल्प किया था परन्तु यह (सप्त सप्त)
 सात सात गुण अर्थात् उगम पचास कैस हुए पुत्र । यदि
 तुम को मालुम होयतो सत्य कहना, मूठ न कहना ॥ ७० ॥

इन्द्र उवाच ॥

हे अम्ब मैंने तुमारा व्यवसाय सुन तुमारे समीप आय
 और अन्नर पाकर गर्भ का छेदन करदिया क्योंकि मैं
 प्रयोजन में बुद्धि रखकर धर्म को नहीं जाना ॥ ७१ ॥

मे सात प्रकार गर्भ को काटा तब सात पुत्र होगे
 उनसबको भी एक २ को सात २ तरह से छेदन किया तब उ
 आस होगये पर मरे नहीं ॥ ७२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

अपि परं मोक्षमपि ॥ ७४ ॥

गुणास्पर्शी विषयभोगं बुधः को वृणीते पृथक्पृथक्
 विषयभोगः स्थात् ॥ ७५ ॥

महीयति हे महत्तमे ! मृतः सकुलिपतः ॥ ७६-७७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।

मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥ ७७ ॥

एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

मङ्गलं मरुतां जन्म किम्भूपः कथयामि ते ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे मरुजन्मकथनं नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायां

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

ततोऽनन्तरमिदं महदात्म्यं विद्योक्तं मया निश्चितं अज्यवसितं ।
मथितमाह—महापुरुषस्य भगवतः पूजायाः कार्यं पूजकामिल-
वितं प्रयोजनं तद्वानुष्ठापकमप्रधानं फलं यस्यास्माकं एक उपसर्ज-
नत्वेपि जीवार्थः सिद्धिर्मुक्तिर्भवेतीति असमाप्ताया अपि महापुरुष-
पूजायाः पूजकामिलायाः प्रयोजनाद्यहस्वगधुनावलां कयामुत्सर्गं रवे-
नापि कृतायास्तपूजायाः परिपूर्णायाः मुक्तिरेव प्रधानं फलं, पूजका-
मिलवितं तु आनुष्ठापकमिति मया निश्चितमित्यर्थः । यद्वा,
महापुरुषस्य पूजायाः सकामपूजायाः सिद्धिः परित्यज्यते तत्र
कार्यानुष्ठापककार्येण प्रयोजनेनानुष्ठाप्यते अनुष्ठाप्यते पूजका-
मिलवितप्रयोजनाद्यह्ना भवति न स्वपरिपूर्णा, सा तु विपरीतफल-
दैवेति मया निश्चितमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अन एव ये पुरुषाः निराश्रितो निष्कामाः भगवत आरा-
धनं कुर्वाणाः परं मोक्षमपि नेच्छन्ति न एव स्वार्थं स्वस्य निर-
तिशयपुरुषार्थं कुशलाः स्वस्य निरतिशयपुरुषार्थप्रसाधनकुशलाः
स्मृताः ॥ ७४ ॥

एवमनिसिद्धितफलं भगवदाराधनं प्रस्तुत्याभिमांशिनफलं
निश्चितं—भाष्येति । आत्मप्रदं निरतिशयपुरुषार्थरूपमात्मानं निरति-
शयपुरुषार्थप्रदं देवं भगवन्तं तमाराधय बुधो विवेकी चेतः कः पुमान्
गुणस्पर्शो शब्दादिविषयानुभवं कः पुमान् दृशीत कामयेन, गुणस्पर्-
शीविशिमधि-स्वादेति, यत्तु गुणस्पर्शनं नरकं वि स्वात्सम्भवेत् ॥ ७५ ॥

स्वाराधनमर्थं, तां प्रार्थयते—तदिति । हे महीवास पूज्ये !
आराधयस्व मूर्धेस्व मम तद्विदं गभेच्छेदनादिरुपं दीजन्तं बुजं-

नस्य कर्म हे मातः । त्वं चान्तुमहेसि मातृरुद्रोऽहं
त्यभिप्रायेण मातरिणि सम्बोधनं दिष्टया देवतायाः
पुनरुक्तिर्न जीवितः ॥ ७६ ॥

एवमुक्तया विशुद्धभावेन निष्कपटभावेन
अभ्यनुज्ञातः तां नत्वा मरुद्भिस्तसह प्रभुरिन्द्रः
जगाम ॥ ७७ ॥

एवं वत्पृष्टं "कथं त आसुरं भावम्" इत्यादि
मुक्तमित्याह—एवमिति । मरुतनां जन्म त्वं मी परि-
पृच्छः तत्कृत्यवतां मङ्गलावहं सर्वं स्वप्रपञ्चं वगत्या
आख्यातं कथितम्भूयः किंकथयामि यदि
तर्हि तत्कथयामीति प्रश्नप्रोत्साहः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतसम्प्रदायिका

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतसम्प्रदायिका

कार्यानुष्ठाप्या कार्यानुष्ठाप्यं सकामयन्ती
फलकामक्रियायोगभाविन्यर्थात्तथा सिद्धिरभूत्
शोस्त्वेनेति भावेनाह—आराधयामीति ॥ ७५ ॥

गुणस्पर्शो विषयसुकम् ॥ ७५--७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतसम्प्रदायिका

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्मिन्कृतकमसम्भवं ।

ततस्तदिति । व्यवसितं विचारितम् । तदेवाह—महेति ॥ ७३ ॥

७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्गीर्वाणोऽस्मिन्कृतकमसम्भवंस्य
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शनी ।

परं मयापि साराथ्यकुशला इति तेन येत्पाराधनेन मोक्ष-
निर्वाणितं वर्षमानमहानिधेर्विनिमयेन नृणामर्थिनः साराथ्य-
निष्ठाः किन्तु निर्वेषबाहुगुणयत्सऽपि कृतार्था एवेत्यर्थः । बहुकर्म
“सर्वं दिव्यं वर्धितमर्थिता नृणाम्” इति ॥ ७४ ॥

इहं कथापरं स्वात्मानं सुन्दरविग्रहम् ॥ ७५—७८ ॥

इति साराथ्यदर्शनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठे अष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परं शोकम् ॥ ७४ ॥

सर्वं संश्रुतस्य आत्मानसंज्ञिनं गुणस्पर्धी विषयभोग
बुधः को ह्यधीत ? यद्यस्मात् विषयभोगो नरकोऽपि स्यात् ॥ ७५ ॥

हे महीयसि महत्तम ! बालिशस्य मूढस्य मम यद्दौर्जन्यं तत्
बहुमूर्खत्वं दिष्टया भद्रं गर्भो मृतस्तस्मिन्स्थितः ॥ ७६ ॥

महाविः सह दिवं जगाम ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

तिससे उस परमात्मर्थ को देखकरमैने यह निश्चय किया
कि यह कोई महा पुरुष की पूजा सम्बन्धिनी सिद्ध है ॥ ७३ ॥
जो निष्काम होकर भगवान के आराधन की चेष्टा कर
ते हैं और मोक्ष पर्यन्त की भी चाहना नहीं करते वे लोग
ही आर्थ में कुशल समुक्त गये हैं ॥ ७४ ॥

आत्मा को देने वाले अपने अन्तर्यामी जगदीश्वर का
आराधन करके कान बुद्धिमान विषय भोगों को मागेगा, जो
नरक में भी हैं ॥ ७५ ॥

हे महीयसि ! (अति बड़प्पन वाली) हे मातः ! मेरी इस
तुर्जनता की क्षम करने योग्य है और यह भया हुआ जो
मृत गर्भ भी फिर उठ खड़ा हुआ ॥ ७६ ॥

श्री शुक उवाच ॥

इन्द्र के शुद्धभाव समुष्ट होकर इति ने इन्द्र को आवा-
ही तब इन्द्र भी मरुत्तियों के सहित इति को नमस्कार करके
स्वर्गको गया ॥ ७७ ॥

हे राजन् ! जो तुमने हमसे पूछा सो हमने सब तुम से
मङ्गल रूप मरुत्तियों का जन्म तुम से कथन किये अब
और तुम से क्या कथन करे ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे षष्ठस्कन्धे
की भाषाटीका में अष्टादश अध्याय

समाप्त ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

राजोवाच ।

व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् भवता यदुदीरितम् ।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिर्द्वर्तुरनुज्ञया ।
आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितिः ॥ २ ॥
निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्य च ।
स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरे ।
पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्भगवन्तं भिया सह ॥ ३ ॥
अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम ! नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥ ४ ॥
यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महितौजसा ।
जुष्ट ईश गुणैः सर्वैस्ततोऽति भगवान्प्रभुः ॥ ५ ॥
विष्णुपत्नि महामाये ! महापुरुषलक्षणे !

(१) प्रीयेथा मे महाभागे ! लोकमातर्नमोऽस्तु ! ते ॥ ६ ॥

ॐ नमो भगवते महापुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्बलिमुपासीत ।
अग्नेनाहरहर्मन्त्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगन्धपुष्पधूपो-
पहाराद्युपचारांश्च समाहित उपाहरेत् ॥ ७ ॥

हविःशेषन्तु जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ।

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ऊनविंशो नु यत्प्रोक्तं कश्चपेन दितेऽतम् ।
विदुर्न विदुर्न लोकदिताय हरितोपयाय ॥ १ ॥
विशिनष्टिभारमिति शेषः ॥ २ ॥
स्वापरा मासे शुक्लपक्षे आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥
विशस्ये चामे इति पाठान्तरम् । बीर०

अनुमन्त्य पृष्ठा शुक्लाः दस्ताः बस्याः सा शुक्लपत्निः ।
दस्ता अर्चयता सती पूजयेत् ॥ ३ ॥

आदौ तावज्जर्मकारमन्त्रानाह भिभिः—ते नुऽप्यमोऽति ।
सर्वे न किञ्चिदन्वैः कृत्यमस्त्यतः केवलं ते शुक्लपत्निः ।
पर्वाप्तौ देतवः, निरपेक्षाय हे पूर्णकाम ! महाविभूतिपतये ।
दमीपतये सकलाः सिद्धयोऽस्मिन्माया यस्मिन् तस्मै ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भो ईश ! यथा यथावत् त्वं कृपादिभिर्जुष्टः अन्यैश्च सत्य-
सङ्गुह्याद्यादिभिः सर्वैर्गुणैः ततस्तस्मान् ॥ ५ ॥
महापुरुषस्य परमेश्वरस्येव लक्षणाणि निरपेक्षत्वादीनि यस्या-
भ्याः संबोधनम् ॥ ६ ॥

जामन्त्रमाह—भो नम इति ॥ ७ ॥

शेषोऽप्युपहारावाशिष्टं होममन्त्रं दर्शयति—भोमिति ॥ ८ ॥

श्रीधरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं भू कथयामीति प्रश्नार्थं बोधितः पृच्छति राजा—अन-
मिति । हे इन्द्र ! भयता यदुदीरितं पुंसवनात्वं व्रतं तस्य
पुंसवनेन प्रपन्नमिति शेषः ज्ञातुमिच्छामि येन पुंसवनेन
तच्छब्दोऽत्र भगवान् प्रसीदति ॥ १ ॥

एवमाहुः सम्प्रभं व्रतमाह मुनिः—शुक्रइत्यादिना । मार्ग-
शिरे मार्गि शुक्रे पक्षे कस्यांश्चिच्छ्रुमतिषो अक्षुरनुहवा
योषिदिदं क्यमायं सार्वकामिकम् अभिज्ञापितसर्वपुरुषार्थसाधनं
पुंसवनात्वंतमारभेत ॥ २ ॥

तत्रादिः प्रथमं मरुतां जम् उत्पत्तिं श्रुत्वा ब्राह्मणाननु-
मन्याद्गुरुषु तैरनुज्ञातेत्यर्थः । स्नात्वा शुक्राः धीताः दन्ताः
यस्याः । धीतइत्येत्यर्थः अहते नूतने शुक्रं च अंबरे वासिरवा
भातरात्प्रमाणं भगवन्तं श्रिया लक्ष्म्या सह सखर्मी पूजयेत् ॥ ३ ॥

तावमस्कारमन्त्रानाह त्रिभिः—ते तुभ्यं अजं पर्या-
प्तमेव किञ्चिद्भ्यैः कृत्यमस्ति तत्र हेतुः, हे पूर्वाकाम अवा-
ससमस्तमाम् । अत्र एव निरपेक्षत्वं ते तुभ्यं नमः । पूर्वाकामत्वमेव
विद्यतेति विनिश्चयः—महाविभूत्यां त्वत्कीर्त्याविभूत्यांरधिपतये
अत एव सकलसिद्धयः अभिज्ञापितानि यस्मात्तस्मै ॥ ४ ॥

हे भो ! यथा वतः त्वं कृपादिभिः सर्वैर्गुणैर्जुष्टः
युक्तः तस्यै भगवान् प्रभुरसि तत्र कृपा स्वार्थानपेक्षपरदुःख-
निराशिर्षो भूतिरेश्वर्यं तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं महिमा खो-
कोत्तरप्रायः भोभो वज्रं सर्वैरित्यनेनान्ये सर्वव्यवसर्धशक्ति-
त्वादयो गुणाः अभिप्रेताः ॥ ५ ॥

हे विष्णुपति ! हे महाभाये महाश्वर्यशक्तियुक्ते ! तद्य-
नेऽनपेक्षितकृपा महापुरुषत्वं भूतेत्यर्थः तथा महापुरुषस्य
प्रिये, हे भो, सर्वलोकसम्पदाशयभूते, हे लोकानां मातः, ते तुभ्यं
नमः ॥ ६ ॥

पूजामन्त्रमाह—भो नम इति । भगवन्तं पूर्वापाङ्गुवयाय निरस्त-
निस्त्रिभूषाव महापुरुषाय पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यमाहात्म्ययुक्त्याय
महानुष्वाव लोकविद्युत्प्रभावा र महाविभूतेः महालक्ष्म्याःपतये
विभूतिभिः सह स्वार्थानपेक्षेत्यर्थः, तुभ्यं वक्षिमध्यादिकम् उपहाराणि
सर्वकामोत्थनेन मन्त्रेण अहताः विष्णोराधाहनाद्युपहारा-
नुपहरेत्, तत्रोपस्पर्शनमात्मन उपहारो नैवेद्यं हविः आदिशब्देन
तत्रोत्तमोत्तमैकं पिबन्धितं शेषं भगवते निवेदितं हविरनवे-
द्यं हवादीः जुहुयात् ॥ ७ ॥

तत्र मन्त्रमाह—भो नम इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र निष्कामत्वेन क्रियमायं पुंसवन्तं नाम व्रतं श्रीनारा-
यणानुग्रहजनकं ज्ञानजनकत्वेन पुरुषार्थसाधनं भवतीत्यभिप्रायेण
प्रश्नोत्तरपूर्वकमेतद्व्रतं निरूप्यते पुंसवनेन विधानम् ॥ १ ॥

मार्गशिरे धनुर्मासि शुक्लपक्षे सार्वकामिकं भोक्षादिसर्वपुरुषा-
र्थसाधनम् आदितः शुक्लपक्षमारभ्य आदितो मरुतां जम् इति वा ॥ २ ॥
शुक्रं अंबरे च ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ते तुभ्यमजं त्वदर्थं नान्येन प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विष्णुपतीति । महामाये पराव्यवहाररूपे ! अत एव महापु-
रुषस्यैव तदेकस्वरूपे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्विभवाथक्कवर्तिकृतसारार्थदीपिनी ।

विष्णुपसादनं चेतः कौट्येविध्वंसनं व्रतम् ।

नृपेण पृष्टोऽवहृष्टोऽनुविशं मुनिः पुनः ॥ ० ॥

तस्य विधिमिति शेषः ॥ १ ॥

मार्गशिरे मार्गशिरे मासि आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥ ३ ॥

अलमतिशयेन तुभ्यं नम एवास्तु । देवान्तरो यथा मिजैश्वर्यं
सिद्धयर्थं सेवकान् अपेक्षते तथा न त्वमित्याह—निरपेक्षाय स्वाभा-
विकतद्देवैर्धर्मवत्त्वादित्यर्थः । एवं पूर्वाकामाय ते केन नैवेद्या
दिना प्रीणयामि । महाविभूतिपतये तुभ्यं कैशुहोद्यानरथगज
दासीभृत्यगीतद्वन्दुभिर्घोषाद्यैः एवं सकलसिद्धये स्वर्गोपवर्ग
प्रेमादिसिद्धिदात्रे तुभ्यं कर्मज्ञानयोगमत्तत्त्वादिसाधनापेक्षैः का-
प्रीणयामीति भावः ॥ ४ ॥

तदपि त्वरूपया सर्वं घटन इत्याह—यथा त्वं कृप
जुष्टस्तथैव भूत्वादिभिश्च ततो हेतोस्त्वमेव भगवानसीत्यन्वयः
अयमर्थः, कृपया शक्त्या जुष्टः सेवितस्मिन् भक्तदत्तजुष्टसीप
मात्रमन्यपेक्षमायः अहमद्य श्रुधासांक्षि किञ्चिद्देहीति भक्ता
यावमानोऽपूर्वकामोपि भवसि मम गृहोद्यानादिकं सम्प्रति जी-
क विद्यासमीत्यादि स्नानान्तरं भुवन् विभूतिगुण्योपि सर्वा
अशिमार्दिसिद्धियुक्तोपि भक्तप्रेमरक्षणया वदः कापि गन्तुमं
न शक्नोषि तथैव भूत्या महालक्ष्म्या शक्त्या तेजसा सर्वानर्थ
नतया शक्त्या महिम्ना विभूत्या शक्त्या च भोजसा वचन सर्वैरभ्ये
सत्यसङ्कल्पत्वादिभिश्च सर्वत्र जगति निरपेक्षत्वं पूर्वाकामत्वा
मांश्च भवसीति त्वमेव भगवान् त्वमेव प्रभुर्भजनीय इ
भावः ॥ ५ ॥

इत्थं भगवन्तं प्रणम्य लक्ष्मीं प्रणम्येदित्याह—विष्णुपतीति
महामाये, मायाभूतत्वात् त्वमेव भगवान् इत्यर्थः ॥

श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवानुभौ ।
 भक्त्या सम्पूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्वसम्पदः ॥ ९ ॥
 प्रणामेद्दण्डवद्भूमौ भक्तिप्रहेण चेतसा ।
 दशवारं जपेन्मन्त्रं ततस्तोत्रमुर्दारयेत् ॥ १० ॥

भीमस्त्रिभुवनाय षडक्षरसिद्धतसारायेंदर्शिनी ।

एष महापुरुषस्व विष्णोरिष लक्ष्यानि निरपेक्षत्वादीनि
 वस्वाः ॥ ६ ॥

पूजामन्त्रमाह—ॐ नम इति ॥ ७ ॥

हविः शेषमुपहारावशिष्टम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भीमस्त्रुक्देशकृतसिद्धागतप्रदीपः ।

पुत्रस्य व्रतस्य विष्णुप्रसादकरं विधिं पृच्छति—व्रतमित्ये-
 कोनविधे । पुंसवनं पुत्रदं यद्भ्रतं भवतोदीरितं तस्य येन वि-
 ष्णुः प्रसीदति प्रसन्नो भवति तं विधिमिति शेषः वेदितु-
 मिच्छामि ॥ १ ॥

मार्गशिरे, तत्रापि शुक्ले पक्षे तत्रापि आदितः प्रतिपदि ॥२॥

ब्राह्मणान् अनुमन्थ्य पृष्ट्वा मरुतां जन्म निशम्य एकः पुत्रः
 सङ्कल्पितः व्रतप्रभावादेकोनपञ्चानुपुत्रा जाता इति व्रतमहात्म्य-
 सूचकं मरुतां जन्म ब्राह्मणोऽप्यः श्रुत्वेत्यर्थः तदनन्तरं ब्राह्मणान-
 नुमन्थ्य इदं करिष्ये इति पृष्ट्वा च स्नात्वा शुक्ले अलङ्कृताम्बर-
 मङ्गलद्रव्यैः संस्कृते वस्त्रे वसतीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

प्रथमं नमस्कारमन्त्रानाह—अक्षमितिश्रिभिः । ते तुऽयमखं पट्या-
 ममेव सर्वे न किञ्चिद्गम्यैः कृत्यमस्ति अतो निरपेक्षायामपि केवलं
 ते तुऽयं नमोस्तु पट्यासौ हेतुदशानार्ये सम्बोधनं हे पूर्णकाम ।
 अतः पूर्णकाम, सकामैरस्मदादिभिः सिद्धिकामैश्च सेव्योऽस्मीति
 विशेषणाभ्यां सूचयति महत्यो विभूतयो यस्याः सकामानुपा-
 नकानां सा महाविभूतिः धीः तस्याः पतये सकलाः सिद्धयो
 यस्मात्तस्मै ॥ ४ ॥

हे ईश । त्वं कृपादिभिः सर्वैर्गुरुरैश्वर्यादिभिश्च यथा यथा-
 वज्जुष्टोसि अतो भगवानसि ॥ ५ ॥

महती माया कृपा वस्याः सा महामाया महती चासौ
 मायाशक्तिर्महामायेति वा तस्याः सम्बोधनम् महापुरुषस्य
 विष्णोरिष लक्ष्यानि सौंदर्यादीनि यस्वास्तस्याः सम्बोधनम् हे
 लोकमातः । ते तुऽयं नमः प्रीयेथा प्रसन्ना भव ॥ ६ ॥

पूजामन्त्रमाह—ॐ नम इति ॥ ७ ॥

हविः शेषमुपहारावशिष्टं होममन्त्रमाह ॐ नम इति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

राजो उवाच ।

हे प्रह्लाद पुंसवन नामक व्रत आपने जे कहे विधि
 उसको मैं जानने की इच्छा करता हूँ । तब आप मुझे
 भगवान् प्रसन्न होते हैं ॥ १ ॥

भी शुक उवाच ।

मार्गशीर्षे मास के शुक्ल पक्ष में शुक्ल पक्ष के
 आषाढेकर आदि से इस सर्वे व्रत का प्रारम्भ
 करे ॥ २ ॥

मरुत्यों का जन्म सुनकर प्रह्लाद ने सोचा कि
 हातोंको मज्जन करके शुक्लपक्ष मासी मास में
 अलङ्कृत शुक्लपक्षों को धारण करके प्रीतिपूर्वक
 से वस्त्रों सहित भगवान् का पूजन करे ॥ ३ ॥

हे पूर्णकाम निरपेक्ष आप को अन्य किसी
 नहीं आप को नमस्कार हो । महाविभूति
 नमस्कार हो । सकलसिद्धिप्रद आपका नमस्कार है ।

जिस कारण आप कृपा भूति (संपद) के
 पराक्रम इत्यादि संपूर्ण ईश गुणों से युक्त
 हैं वान हे ॥ ५ ॥

हे विष्णु पति ! हे महामाये ! हे महापुरुष
 वाली हे महा भागे मेरे ऊपर प्रसन्न हजिये
 आपका नमस्कार हो ॥ ६ ॥

प्रणम्य रूप भगवान् महापुरुष महानुभाव प्रणम्य
 ऐसे आपको नमस्कार हो । महा विभूतिपति
 उपहार करता हूँ इस मंत्र ने भी विष्णु
 आवाहन करके पाद्य आचमन ज्ञान वस्त्र
 अम्बुन पुष्प धूप दीप उपहार (होट) आदिक उपहार
 हित होकर समर्पण करे ॥ ७ ॥

उपहार से अर्पणहृद हवि को अग्नि में
 महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहा" इस मंत्र
 आहुति हवन करे ॥ ८ ॥

भीषरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका
 प्रकर्वेण भवन्मात्रमिति प्रसन्नो ॥ ९ ॥

युवान्तु विश्वस्य विभू जगतःकारणं परम् ।
 इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुरत्यया ॥ ११ ॥
 तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः परः ।
 त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥ १२ ॥
 गुणव्यक्तिरियं देवी व्यञ्जको गुणभुग्भवान् ।
 त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीःशरीरेन्द्रियाज्ञया ।
 नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥ १३ ॥
 यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
 तथा म उत्तमश्लोक सन्तु सत्या महाशेषः ।
 इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह ॥ १४ ॥
 तत्रिःसार्योपहरणं दत्त्वाऽऽचमनमर्चयेत् ॥ १५ ॥
 ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रद्वेण चेतसा ।
 यज्ञोच्छिष्टमवधूय पुनरभ्यर्चयेद्धरिम् ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इत्युक्त्वा भिन्नवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाभ्यः क्रिया
 लौकिकी ॥ १२ ॥

प्रत्यो नामरूपयोः प्रकाशकः अपाश्रयस्तयोराधारः ॥ १३-१५ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदि सर्वसम्पदः इच्छेत्कामयेच्छेदेवं भियं लक्ष्मीं विष्णुं च
 आशिषां मधौ प्रभवन्त्याश्रयामिति प्रमथौ उभौ भक्त्या सस्यक्
 पूजयेत् ६ ॥

भक्त्य प्रद्वेण नम्रेण शिरसेति शेषः चेतसा च दयड-
 वज्जमौ प्रमेत् । ततो मन्त्रम् । श्रीममो भगवते महाजुभाषाय महा-
 विभूतिषु इति मन्त्रं दशवारं जपेत् ततो वक्ष्यमाणं स्तोत्र-
 मुदीरयेत् पठेत् ॥ १० ॥

तमेतद्-युवामिति । युवां विश्वस्य विभू विभुञ्च विष्वीचविभू
 पुमान् नियेत्येकशेषः जगतः परं कारणं स्वयं कारणात्तररहितका-
 रणसूते इत्यर्थः इयं लक्ष्मीः प्रकृतिः "स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मेत्रेय"
 इत्युक्तकारेण प्रकृत्यादिस्त्रीनामकपदार्थविभूतिमत्त्वात् प्रकृति-
 रित्युच्यते प्रकृतिपुरुषाद्विपदाधेनां स्त्रीपुंसारम्भकानां तयो-
 र्भूतिस्वर्णानामकमिदं स्तोत्रं विभूतिभूतां प्रकृतिं विशि-
 न्ति, सूक्ष्मा कारणावस्थायां निरतिशयसूक्ष्मा दुरवबोधस्व-
 र्णं वा माया आश्रयैरुपाश्रयः शक्तिः कार्थोपयुक्ता भगवदपृथक्
 विद्योपयभूता दुरत्यया भगवदप्रपञ्चैरनितिद्वेष्या, कथं

भगवद्विभूतिभूतायाः प्रकृतेर्लक्ष्मीविभूतिस्वमिति नशाकुनीयं क-
 र्त्नस्य कार्थकारणात्मकस्य जगत उभयोरपि विशेष्यत्वात् ॥ ११ ॥

तस्याः प्रकृतेरधीश्वरस्त्वमेव । हे पुरुषोत्तम ! त्वमेव सर्वयज्ञः
 इज्यास्वियं लक्ष्मीः तत्र यज्ञः प्रधानयागः इज्यास्वयंभूता दीव्य-
 णीयेष्ट्यादिका तथा स्मार्थक्रिया च इयं लक्ष्मीरेव तदाराभ्य-
 मत्र तत्फलप्रदातृत्वेन तदाराध्यत्वेन च तद्विभूतिस्वप्रयुक्तं
 तदेवाह—फलभुगिति, त्वम इयं लक्ष्मीश्च यज्ञियं यत्फलं च-
 रुपुरोडाशादिकं तन्नूक्ते इति तथा । भद्रा, क्रियेयं लक्ष्मीः
 कलभुक् क्रियाफलभोक्तानु त्वमितीवाव्ययः क्रियादक्ष्याः विभूतिः
 कर्त्ता तु त्वद्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा गुणव्यक्तिरियं देवी लक्ष्मीः या सर्ववस्तुगता गुणा-
 भिव्यक्तिः सा लक्ष्मीः तद्विभूतिरित्यर्थः भोगवत्त्वभोगोपकरण-
 त्वादिगुणानां सर्ववस्तुगतानामभिव्यञ्जकस्तु भवान् त्वद्विभूति-
 रित्यर्थः तथा गुणभुग्भाषान् भुक्तिस्त्विदं देवीत्यपि बोधं त्वं
 सर्वशरीरिणाम् आत्मा शरीरं बस्य तादृशः सर्वशरीरिणो
 जीवास्त्वद्विभूतिभूताः श्रीलक्ष्मीः सर्वेन्द्रियबुद्धिरुपा तद्विभूतिः
 मतीत्यर्थः तथा नामरूपे भगवती लक्ष्मीः प्रत्ययः नामरूपविषयकः
 प्रकाशः अपाश्रयः आधारः नामरूपयोर्निर्वाण्डा च त्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं तौ स्तुत्वा तयोर्दक्षधर्मवैशिष्ट्यवत्प्रार्थनाया आधि
 सत्त्वर्यं प्रतिजानीते-यथेति । युवां यथात्रिलोकस्य वरदौ पर-
 मेष्ठिनौ च यथेदमसत्यं न भवतीतिभावः हे उत्तम श्लोक ! तथा
 ममाशिषः त्वद्विषयप्रार्थनाः सर्वाः सत्यास्तन्तु भिन्ना लक्ष्म्या
 सह सहितं श्रीनिवासं वरप्रदं इत्यनभिष्टूय तत् । आवाहि-
 तभगवत्सकाशाद्गुपहरणमविधिदं पूजाङ्गत्वं किंस्तार्थं

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रपनीयं भगवते आचमनं समर्थं सम्यक् पुनरर्चयेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

ततः पुनः स्तोत्रेण स्तुवानाः स्तोत्रं कुर्वाणाः भक्तिकृत-
श्रीभावेन चेतसा यद्योच्छिष्टमाघ्राय पुनरपि हरिमर्चयेत् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनामजी ।

प्रभवौ जनकौ ॥ ६ ॥

दशवारं दशसङ्ख्या तदूर्ध्वं यथाशक्ति तावती सर्वपा-
पेक्षिता ॥ १० ॥

सर्वयज्ञः सर्वान्तर्यामी इयं लक्ष्मीः इज्ज्वान्तर्यामिया क्रियात्-
र्यामिणी—“अन्तर्यामी तु यद्वादेर्विष्णुरिज्यादिनां रमा ।

तत्सङ्घट्टैस्ततोवाच्येन तु सर्वस्वरूपतः ॥

अन्तर्यामी श्रियश्चापि विष्णुरेष न संशयः ।

नान्तर्यामी कश्चिदस्ति विष्णोः कापि कुतश्चन” ॥

इतिवचनात् फलभुक् यज्ञफलभोक्तरि यजमाने स्थित्वा तत्फलस्य
भोजकः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सत्त्वादिगुणानां व्यक्तेः कारणां फलव्यञ्जकः गुणभोक्तरि
जीवे स्थित्वा तज्भोजकः शरीरेन्द्रियाणामभिमानिदेवता
नामरूपबोधगुणहेतुत्वात् श्रियश्च गुणाभिमानिदेवताभार्ये श्रीरि-
त्युच्यते प्रत्ययो निश्चयज्ञानं त्वत्प्रसादजनकत्वम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

उपहरणं तेषां निःसारं मोक्षदित्वा ॥ १५ ॥

स्तुवाना स्तुति कुर्वाणा यद्योच्छिष्टं पूजाद्येषं महापुरुषो
विष्णुरस्मिन्सिद्धित इति बुद्ध्या ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

युष्मामिति सार्धकं परात्परयोरपि तयोर्जगत्कारणत्वे हे-
तुमाह—इयं हीति । प्रकृतिर्निजांशमासेनेति भावः ॥ ११ ॥

तस्या इति । “विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि” इत्यादेः ॥ १२ ॥

तथैवाह—त्वमित्यादि ॥ १३—१३ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

इज्या यद्वाग्निनिवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाख्यः । क्रिया
हीनिकी ॥ १२ ॥

प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशकः अपाश्रयस्तयोराधारः परमे-
ष्ठिनौ परमेश्वरौ । तन्निरस्तार्यं निर्मलवापसारणं कृत्वा ॥ १३—१७ ॥

भीमभुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रकथेयं भवन्त्याभ्यमिति प्रभवौ ॥ ६ ॥

भक्तिप्रदं भक्त्या नम्रेण ॥ १० ॥

इयां निश्चय परं कारणात् परं कारणमे-

कमलि कथमावयोः परं कारणात्त्वमत्राह—इयं या सा
रूपा शक्तिः एषः प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्येति तृतीयक
प्रकृतिरमादिसिद्धा सूक्ष्मा सर्वैः प्राकृतेर्दोषैरस्पृष्टा
प्रकृतिकाशकर्मोद्भिर्दुर्लभकृष्णा नस्यास्त्वमर्धाश्वरः स्वामी
च्छक्तितया त्वत्पत्नीत्वेन त्वदन्तर्गतत्वादियं सुतरां
कारणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रियः भगवद्वनपायनीत्वं प्रतिपादयति—त्वं सर्वयज्ञा
इज्या व्यापाररूपा क्रिया फलभोगानुकूलो भोक्तव्यः
गुणव्यक्तिः भवान् गुणव्यञ्जको गुणभुक् च प्रत्ययो
प्रकाशकः अपाश्रयोऽभ्यनिरपेक्ष आधारश्च त्वम् ॥ १३ ॥

परमेष्ठिनौ परमस्थानवासिनौ ॥ १४ ॥

तदुपहरणं तेषां निःसारं आचमनं इत्या
ज्ज्यादिनाऽर्चयेत् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कामनाओं को पूर्ण करने वाले भी लक्ष्मी
भक्ति से नित्य पूजन करे । जो सर्व
करे ॥ ६ ॥

भक्तिमत्त चित्त से भूमि में दंडवत्
मेत्र जपे पश्चात् इस प्रकार स्तुति करे ॥ १० ॥

आप दोनों समर्थ ही जगत् के
जो भी हैं सोई सूक्ष्म प्रकृति हैं
शक्ति हैं ॥ ११ ॥

जिस कारण आप इन [श्री लक्ष्मी]
हैं इसी से आप साक्षात् परमपुरुष हैं
हैं, ये इज्या हैं, ये क्रियारूप हैं, आप फल
गुणों की व्यक्ति ये भीदेवी हैं, आप फल
आप ही । आप सब जीवों के आत्मा
इन्द्रिय अन्तःकरण रूप हैं, नाम और रूप भगवत्
के प्रकाशक और आधार आप हैं ॥ १३ ॥

जैसे आप दोनों लोक के घर देने
हैं । हे उत्तमश्लोक ! तैसे ही हमारी स
हो ॥ १४ ॥

इस प्रकार भीदेवी सहित श्रीनि
स्तुति करके जो उपहार समर्पण किया है उसको
आचमन देकर फिर पूजा करे ॥ १५ ॥

भक्ति मत्तचित्त से फिर स्तुति करे
आघ्राण कर फिर हरिका अर्चन करे ॥ १६ ॥

पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ।
 प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयं पतिः ।
 विभ्रुयात्सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च ॥ १७ ॥
 कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ।
 विष्णोर्ब्रतमिदं विभ्रन्न विहन्यात्कथञ्चन ॥ १८ ॥
 विप्रान्त्रियो वीरवतीः स्रग्गन्धबलिमण्डनैः ।
 अर्चेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः ॥ १९ ॥
 उद्वास्य देवं स्वे घान्ति तन्निवेदितमग्रतः ।
 अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामर्हये तथा ॥ २० ॥
 एतेन पूजाविधिना मासान्द्वादश हायनम् ।
 नीत्वाऽथोपचरेत्साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि ॥ २१ ॥
 श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णामभ्यर्च्य पूर्ववत् ।
 पयःश्रुतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ।
 पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥ २२ ॥
 (१) ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या साध्वन्नैर्द्वादशात्मवित् ।
 तेभ्यो दद्यात्तिलान् राजन् सोदपात्रान् * गुडान्वितान् ॥ ० ॥)
 आशिषःशिरसाऽऽवाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः ।
 प्रणाम्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया ॥ २३ ॥
 आचार्यमग्रतःकृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः ।
 दद्यात्पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजस्त्वं सुतौभगम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिभक्तभाषार्थदीपिका ।

महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्ध्युपनमेद्भजेत् पतिश्च स्वयं प्रेम-
 शीलः सः पत्न्याः कर्माणि विभ्रुयात् तदनुकूलो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥
 यतो दम्पत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति ॥ १८ ॥
 न विहन्यात् विच्छिन्नात् ॥ १९ ॥ २० ॥

इयं मासान्मित्युक्ते कदाचित्काले मळमासे सति तेन
 सप्तदशदिनासंख्यायां सत्यां शुद्धस्यैकस्य त्यागः स्यात् हायनमित्युक्ते
 तन्मध्यपतितस्य तस्यापि प्रसङ्गः स्यात् तदुभयं वारयितुमुभय-
 शुक्रेण उपचरेत्तुपचरेत् ॥ २१ ॥

(१) श्लोकोऽयमधिकः पठ्यते ॥ धीरो

श्वोभूते प्रभाते सति पयसि श्रुतेन पकेन पाकयज्ञविधानेन
 पाच्यंश्यालीपाकविधानेन ॥ २२ ॥ २३ ॥

सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रत्वमित्यर्थः वाग्यतस्सन् शेषम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यविरचितभाषात्रिकोक्तम्

महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्ध्यात्पतिमात्रं हेतुं
 मिश्रं पतिमुपनमेत् सत्यां सत्यां पतिवत्तन्मन्त्रिका
 वारं चरमं इत्युक्ते परया भक्त्या तैस्तैः
 * इडान्वितान् पहरय्यमविशिष्टं उक्ते परया भक्त्या तैस्तैः
 पतिरपि भार्यायां स्वयं प्रे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
पत्न्याः कर्माणि सर्वाणि विभूयात् पोषयेत् उक्तधर्मानुक्तो
भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवमश्विन्यानुकलेषु कारणात्—कृतमिति । इत्येतोऽन्यतर-
णापि कृतं कर्म । उभयोरपि फलदं भवति यतस्ततोऽश्विन्या-
नुकलेषु भवति भावः ॥ १८ ॥

अत एव परम्यामनर्हायाम् अशक्त्यां सत्यां पतिरेव एत-
द्गतं समाहितः समाहितचित्तस्सन् कुर्यात् परम्यशक्ताचेत् कर्तुं
भर्ता कुर्यादित्यर्थः । विष्णोरिदं व्रतं विभ्रत केनापि हेतुना न
विहन्यात् अन्तरितं न कुर्यात् विभ्रान् वीरवतीः पुत्रवतीः
जीवजूतृकाश्च स्त्रियः स्रगादिभिः अहरहः एवं व्रतमास्थितः
पुमानयश्चयेत् ॥ १९ ॥

ततो देवं भगवन्तं स्वे धाम्नि स्वरुचाने हृदाहावित्यर्थः ।
उद्वास्य अग्रतः तस्मै भगवते निवेदितं हृदिः आत्मनो विष्णुस्यै
सर्वकामप्राप्त्यर्थं च अद्यात् अहनीयात् ॥ २० ॥

अनेन उक्तेन पूजाविधानेन द्वादशमासान् हायनं वरस-
नीत्वा कार्तिके मासि चरमे अहनि उपचरेत् व्रताद्यापनाङ्ग-
मुपचारं कुर्यात् द्वादशमासान्तिशुके कदाचित्तन्मध्ये मङ्गमासे
सति तेन सह द्वादशसङ्ख्यायां सत्यां शुद्धस्वैकस्य त्यागस्यात्
हायनमित्युक्ते तन्मध्येपातिनस्तस्यापि प्रसङ्गः स्यात् तदुभयं वार-
यितुं द्वादशमासान् सम्बन्धमिच्छुमयोर्ग्रहणम् ॥ २१ ॥

उपचारमेवाह—श्वभूत इति । श्वभूते प्रातः अप उप-
स्पृश्य ज्ञात्वा पूर्वशङ्खगन्तमभ्यर्च्य पयःशृतेन पयसि वीरे
पकेन चरुया “शृते पाकः” इतिनिपातितः शृतशब्दः सहस्रिषिषा
सर्पिसहितेन पाकयज्ञविधिना द्वादशोषाहुनीः पतितुं द्रुयात् ॥ २२ ॥

ततो द्वादशं ब्राह्मणान् साध्वजैः समीचीनाजैः भक्त्या भोज-
येत् आत्मवित्तं ब्राह्मणान् परमात्मरूपत्वेन पश्यन्नित्यर्थः तेषु
ब्राह्मणेभ्यः पूषाद्वक्त्रैस्सहितान् गुहान्वितान् तिस्रान् वार्जाश्च
दद्यात् ॥ ० ॥

द्विजैस्समीरिताः प्रयुक्ताः आशिषः शिरसा धारयन् तेषुः
प्रथमं ततस्तदनुकृष्या स्वयं भुञ्जीत ॥ २३ ॥

ततो बभ्रुमिस्सह आचार्यमग्रतः पुरः कृत्वा उपवेद्य
सुप्रजस्वसौभगस्वफलकं चरोहृदिःशोकं परम्ये दद्यात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नवली ।

पतिः स्वयं यदि पत्न्यां प्रेमशीलस्तर्हि परम्ये परम्यर्थे, उच्चा-
वचानि सर्वकर्माणि पतिर्विभूयात् तर्हि तत्पत्नीकृतं न स्वादिति
शङ्का मासूत् उभयोर्दम्पत्योरेकतरेण कृतमिदं पत्न्या कृतं
भवति ॥ १७ ॥

द्विजोद्घानादिनाम्नर्हायां पत्न्यां कथमेतदनुष्ठानमन्तरितं घटत
इति तत्राह—पत्न्यामिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

द्वादश मासान् तद्दाम्नेकं हायनं “सम्बन्धरो वरसरोऽम्बो
हायनोऽस्मी वरसमाः” इत्यभिधानात् वर्षे नीत्वा कार्तिके मासि
चरमेऽहनि ॥ २१ ॥

पयःशृतेन वीरपकेन पाकयज्ञविधानेन स्मार्तसूत्रोक्तं
होममन्त्रसूक्तं च ॥ २२ ॥ २३ ॥

द्वादशमासविक्रमोऽवादिद्वादशमूर्त्तिषुशुभवेत्ता, ब्राह्मणो
दश तत्प्रीतये भोजयेदित्यर्थः । सोऽपात्रानुक्त्वाप्रसहितान् इ-
तान् भूमिसहितान् तिस्रान् भूमितलमहितगुडशब्द-
साधिकाङ्गयुक्तानिति वाद्योभनं प्रजास्वं येन स तथा

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अग्रत इति तदग्रिमदेशं त्यक्त्वा तदग्र-
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथशकवर्तिकृतसारार्थः ।

दम्पत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि
न विहन्यात् न विच्छिन्यात् ॥ १९ ॥

अग्रत इति व्यञ्जोपे पञ्चमी अग्रभागं यथो-
चरमेहनि पौषमास्याम् ॥ २१ ॥

श्वभूते प्रमाते सति पयसि शृतेन पके-
पार्वणस्याखीपाकविधानेन ॥ २२ ॥ २३ ॥

शोकं सुप्रजास्वं सुप्रजस्वकरं सुसौम-
बद्धा, ततस्तस्य सुप्रजास्वं स्वादिति वाक्य-
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महापुरुषचेतसा विष्णुबुद्ध्या पतिचोपनमेज्ज-
सर्वकर्माणि विभूयादित्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥

यत एकतरेण कृतमुभयोर्विपत्त्योर्भवति अन-
रेव कुर्यात् न विहन्यात् न क्षिन्यात् अग्रतः
किं कस्तिसिः श्रेष्ठैर्गुर्वतिथ्यादिभिः सह अद्यात् ॥ २० ॥

श्रीनिवाकाय नमः । एतेन पूजाविधिना द्वादशमा-
द्वादशमासयुक्तं हायनं मङ्गमासयुक्तहायनव्यतिरिक्तमित्य-
उपचरेदेवं पूजयेत् कार्तिके चरमेऽहनि अमावा-
अमावास्यातः कार्तिकांश्च ज्ञेयः “शुक्ले मार्गशिरे
रनुकृष्या आरभेत व्रतमिदं साधकामिकमादितः”
नुसारात् ॥ २१ ॥

तत्र विधिमाह—श्वभूतेहत्यादिना । श्वभूते प्र-
उपस्पृश्य स्नानादिकं विधाय पूर्ववत् कृष्यामभ्य-
पकसि पकेन पाकयज्ञविधानेन पार्वणस्याखीपाकवि-
तदनुकृष्या ब्राह्मणानुकृष्या ॥ २३ ॥

सुप्रजस्वं सुप्रजस्वकरं सुसौम-
सुसौमगकरन

एतच्चरित्वा विधिवद्भ्रूतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पुमानिह ।
 स्त्रीत्वे तदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो मृहम् ॥ २५ ॥
 कन्या च विन्देत समग्रलक्षणां वरं त्ववीरा हतकिल्बिषा गतिम् ।
 मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्यम् ॥ २६ ॥
 विन्देद्विरूपा विरुजा विमुच्यते य आमयावीन्द्रियकल्पदेहम् ।
 एतत्पठन्नभ्युदये च कर्मण्यनन्ततृप्तिः पितृदेवतानाम् ॥ २७ ॥
 तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्होमावसाने हुतभुक् श्रीर्हरिश्च ।
 राजन्महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महत्ते ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे पुंसवनव्रतकथनं नाम

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तश्चायं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

हरिः ॐ तत्सत्

भाषाटीका ।

पति को परम भक्ति से और परमात्मा की बुद्धि से तिन २
 दिव पद्यों को समर्पण करे और पति भी स्वयं प्रेम शील
 होकर पत्नी के ऊँचे नीचे सब कामों का भार आप लेंगे ॥ १७ ॥
 स्त्री रूप दोनों में एक कोई करे तो फल दोनों को होगा
 यदि किसी कारण पत्नी व्रत के अयोग्य होजाय तो समाहित
 होकर पति ही व्रत करे ॥ १८ ॥

इस विष्णु के व्रतका धारण कर किसी प्रकार व्रत भंग
 न करे । नियम में स्थित होकर भक्ति से प्रति दिन पर-
 मात्मा की पूजा करे, तथा ब्राह्मण और पतिमती स्त्रियों
 का मासिक चंदन बलि अलंकार से पूजन करे ॥ १९ ॥

पत्नी परमात्मा को वैकुण्ठ धाम में उद्गासन (विसर्जन)
 करके उनके आगे जो समर्पण किया है उसको आत्मा की
 बुद्धि के बिये तथा सर्व समृद्धि के बिये भक्ष्य करे ॥ २० ॥
 ऐसे पूजा विधि से द्वादश मास अर्थात् एक वर्ष व्यतीत
 कर पतिके मास के अंतिम दिवस में सम्भक्त उपचार
 करे ॥ २१ ॥

बड़े प्रातःकाल स्नान करके पूर्ववत् भीष्मपुत्र की पूजा
 करके घृत सहित, पाक यज्ञ विधान से दुग्ध पक कर सिद्ध
 करे उस चक्र से पति द्वादश १२ आहुती हवन करे ॥ २२ ॥

इसके हुए ब्राह्मणों से कथित आशीर्वाद को धिरसे ग्रहण

कर, धिर से भक्ति पूर्वक उनको प्रणाम कर, उनकी आज्ञा से
 भोजन करे ॥ २३ ॥

आचार्य को आगे करके, यतवाक् होकर, सुन्दर प्रजा, पेशवर्ष,
 देनेवाले, उस चक्रशेष को पत्नी को देवे ॥ २४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अवीरा विधवा धनेश्वरी सत्यपि या सुदुर्भगा सा सुभगा,
 भवति ॥ २६ ॥

य आमयावी रोगी स विरुजा विशिष्टया रुजा विमुच्यते
 इन्द्रियैः सहितं करुणं देहं च विन्देदिति शेषः पठन्त्यो वर्तेत
 तस्य पितृणां देवतानां आनन्ता तृप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

उपसंहरति-राजकिति । महत्पुण्यं जन्म महद् व्रतञ्च ॥ २८ ॥

षष्ठस्कन्धनिगूढार्थपदभाषार्थदीपिका ।

सञ्जिरासेव्यतासेवा यतिभीधरनिर्मिता ॥ १ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भीधरस्वामि-
 धिरचितापासभाषार्थदीपिकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सम्पन्नः ॥ ६ ॥

इति पाठ

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सविस्तरं व्रतमुपवस्यं नदनुष्ठानफलमाह—एतेहिति । एताद्विभोः परमात्मनः व्रतं यथाविधि कृत्वा पुमानिह लोके अभी-
प्सुतार्थं जन्ते श्री तु तद्व्रतमनुष्ठाय सोभाग्यसम्पत्पुत्रपतिर्दीर्घ-
जीवनकीर्तिशुदान् लभते ॥ २५ ॥

अधीरा^०मलम्भमर्तुका कन्या तु एतद्व्रतमास्याय समप्रा-
प्यि लक्ष्यानि वक्ष्ये तं पतिं विन्देत् जन्ते यद्वा अधीरा वि-
धवा तु हतं किल्बिषं वक्ष्याः तां गतिं सद्गतिं लभते मृना
प्रजा पुत्रो वक्ष्यास्सा जीवः सुतो वक्ष्याः सा भवेत्तथा सुतुर्भगा
सोभाग्यरहिता सुमगा भवेत् ॥ २६ ॥

विरुपाऽयं भ्रष्टं रूपं विन्देत् वः पुमानामयाधी रोगी-
सन्नेतद्व्रतं कृत्वा विरुजः नामाविधरोगाद्भिमुच्यते इन्द्रियकल्प-
वेहं पदुतरोन्द्रियवेहं विन्देत् एवमेतद्व्रतकल्पमभ्युदये क-
र्मणि पठन्वो व्रतं तस्य पितृणां देवानाञ्जानन्तृप्तिर्भ-
वति ॥ २७ ॥

ते च पितरो देवाश्च तस्मै पठने सर्वाङ्कामाग्रयच्छांति
पितृदेवतयोर्होमयोरवसाने साक्षाद्भिरः भीष्म इतभुम्भ-
वेत् तावपि प्रसन्नौ भवेतामित्यर्थः उक्तमुपसंहरति—राजनि-
ति हे राजन्, मरुतां महत्पुण्यं जन्म तथा महत्पुण्यं हितेव्रतं
पुंसवनं च ते तुभ्यं मया अभिहितम् ॥ २८ ॥

इति भीमवैसाख्यपथःपारावारकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः

श्रीशैलगुरोः सुतेन तत्पर्यायकमखपरिचर्याप्रसन्नतत्सुकिसम-

धिगतभीमज्ञागताथंद्दयेन भीषेण्यवदानेन भीवारस्य

भीर्षीराघवाविदुषा विरचितायां श्रीमज्ञागवतचन्द्र

चन्द्रिकायां श्रीमज्ञागवतव्याख्यायां पष्ठस्कन्धे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं पष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतपदरत्नावली ।

जीवपतिमायुष्मन्तं पतिं गृहान् गृहाणि शोभनं सोभाग्यं
येन स तथा तम् एतच्छब्दोपविशेषणम् ॥ २५ ॥

कन्या समप्रलक्ष्णं पतिं विन्देत् अधीरा पतिरहिता मृतप्रजा
तु जीवसुतां विन्देत् ॥ २६ ॥

विरुपा इष्टिविरुजकरुपा भ्रष्टं रूपं विन्देत् इन्द्रियवेहवा-
क्त्ररहिता वा सा विरुजो विविधरोगाद्भिमुच्यते अभ्युदये कर्मणि
मङ्गलकर्मणि पितृदेवतायां अनन्ततृप्तिमुपैतीति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

मकिमद्भीषीवासकगतिसमुक्षितः सुरराशिमिमंक्षितभीमज्ञा-
योद्यममुक्षिविदुषमुकुटतटीघटितपदपीठकं वन्दे ॥ लक्ष्मीकान्तं
घनरससंघिसारकचसरोरुहकोचनं सत्यज्ञानान्धाकारं मुदित-
सुजन समुदायं मर्दितासुरसम्पदम् ॥ १ ॥

शुद्धा ।

कृता ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतपदरत्नावली पदरत्नावली

पदरत्नावलीयां श्रीभागवतेविजयध्वजटीकाया

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अनुकूलं यदादिष्टमभकारायस्य ह
प्रसादतो लब्धमिदं तदा पुण्यदमस्तु

समाप्तोऽयं पष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतपदरत्नावली

इति श्रीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

कृतकमसम्भवे एकोनविंशोऽध्यायः

समाप्तोऽयं पष्ठस्कन्धः

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतपदरत्नावली

जीवतीतिजीवः सन्वासीपतिश्चे

अधीरा पतिपुत्रस्य वा मृतप्रजा

भवति । य आमयाधी स विद्या

सह कल्पं समर्थं देहञ्च विन्देत्

अभ्युदये अभ्युदयिकभाखादी तुष्ट

२७ ॥ २८ ॥

इति सारार्थदीर्घ्यां हर्षितर्षा

पष्ठ एकोनविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः

समाप्तोऽयंपष्ठस्कन्धः ॥

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतपदरत्नावली

कथमाह—एतदित्यादिना अधीरा पतिपु
पदरूपाम् ॥ २६ ॥

विरुपा विन्देत् आमयाधी विरुजा विद्या
इन्द्रियैः कल्पं देहं च विन्देत् अभ्युदये व
वर्तेत तस्य पितृणां देवानां च अनन्ततृ
रति—राजकिति, हे राजन् मरुतां महत्पुण्यं
व्रतं च मया तेऽभिहितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमज्ञागवतविद्याकारकव्याख्यान

सुधीप्रणीते श्रीमज्ञागवतसिद्धा

एकोनविंशोऽध्यायार्थप्रकाश

संख्या ॥ २६७५ ॥

समाप्तोऽयं पष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

समर्थ हरि के इस व्रत को करके पुरुष इस संसार में इ-
च्छित् मर्थ को प्राप्त होता है । स्त्री होकर इस व्रत को करती
सुमनस भी सग्तान पति यश और गृह को प्राप्त हो ॥ २५ ॥

कर्म समग्र बक्षय वाले वर को प्राप्त हो विधवा निष्पाप
होकर गर्भ को प्राप्त हो । मृत पुत्रवाली पुत्रको और धनी होकर
को पुत्रागि दे बहसुभागिनी हो । कुरुपा सुन्दररूप को प्राप्त हो
और जोरोग है वह विशेष रोग से छूटे और इन्द्रियों सहित
समर्थ देह को भी प्राप्त होय ॥ और मध्युदय वाले कर्म में इसे
पढे, तो विचरने वालों को अनन्त तृप्ति हो ॥ २६ ॥ २७ ॥

इसके सिद्धे वे के भोका बक्षमीनारायण सन्तुष्ट हो कर समग्र

कामनाओं को देते हैं । हे राजन् ! मरुत देवोंका क्रम और बड़ा
पुण्य कृति का व्रत मैंने तुम्हारे आगे बखान किया ॥ २८ ॥

भीमङ्गावते षष्ठस्कन्धभाषार्थबोधिनी ।

भाषा भागवताचार्यकृता पूर्ति समन्वयात् ॥

इतिभीमङ्गावत महापुराण षष्ठस्कन्ध एकोनविंश

अध्यायकी भाषाटीका समाप्त ॥ १६ ॥

श्रीरुक्मिणीरमणायनमः ॥

षष्ठस्कन्धकी भाषाटीका समाप्त हुई ॥ ६ ॥

हरि ओम् तत्सत् ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे षष्ठस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥ .

—*—

समाप्तभाष्यं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

—

॥ हरिः ओम् तत्सत् ॥

श्रीरुक्मिणीरमणायनमस्तु ।

कमलत काव्य रेजिस्टर करके कापीय रजा गया है।

सप्तमस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमयो जयति ।

सप्तमस्कन्धः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीभीपाद्भीष्मखामिकृतभाष्यार्थदीपिका, श्रीराधारमयादासगोखामिहिराचितदीपिकाया
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका, श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली, श्री
चार्यकृतसुशोभिनी, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्यप्रवरश्रीमद्वीवद्योखामिकृतकमलसम्भाष्यटीका,
श्रीमद्विश्वनाथशर्माकृतसाराथ्यदीर्घिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायिश्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धा
प्रदीपाव्यटीका इत्यहमिद्व्याख्याभिर्भाषानुवादेनच समलङ्कृतम् ।

इदम्

परमहंसपरिप्राजकाचार्यश्रीमद्व्यामिशकाद्यानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ;

वङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिः

श्रीधनमालिराय बहादुरस्य

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तच्च

काशीमयडबान्तर्बर्ति 'कान्दूर' १० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

कफीये "श्रीदेवकीनन्दन" यन्त्रालये

मुद्रितम् ।

सन्वत् १९११

श्रीब्रह्मीवृत्तिहाय नमः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

सप्तमस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

राजोवाच ।

समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मन् भूतानां भगवान् स्वयम् ।

इन्द्रस्यार्थे कथं दैत्यान्वधीद्विषमो यथा ॥ १ ॥

नह्यस्यार्थः सुरगणैः साक्षान्निःश्रेयसात्मनः ।

नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि ॥ २ ॥

इति नः सुमहाभाग ! नारायणागुणान्प्रति ।

संशयः सुमहान्जातस्त्रद्भवाञ्छेत्तुमर्हति ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

साधुपृष्टं महाराज ! हरेश्वरितमद्भुतम् ।

यद्भागवतमहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनम् ॥ ४ ॥

श्रीब्रह्मात्मिकतन्त्राचार्यदीपिका ।

श्रीमद्भागवतम् ॥

अभ्युक्तपक्षपातेन तद्विषयविचारणम् ।

नृसिंहमूर्तं बन्धे परमानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥

ऊतिः पञ्चदश्याध्यायेः सप्तमे बर्चसतेऽयुना ।

ऊतिश्च वासनाप्रोक्ता ब्रह्मकर्माहुसारिणी ॥ १ ॥

अशुभा च शुभाचेति द्विधा सा हेतुमेवतः ।

अशुभा महतां कोपाच्छुभा महत्तुप्रहाय ॥ ३ ॥

हरेर्द्वारपथोर्बद्धैक्यते बसतोऽपि ।

अतुःसनरुपा विष्णुदेवायशुभवासना

यथा च दैत्यगर्भेऽपि प्रहादस्य सतः सि

नारदानुप्रहादास विष्णोः सन्नक्तिवास

भीमस्वामिकृतभावायदीपिका ।

स्वमकं च सदा विष्णुर्द्विभक्तमपिरस्मति ।
 तृतीयेऽथ भवेद्वास्थावकरोदात्मसात्पुनः ॥ ६ ॥
 अतोमर्नापिद्या परमः कार्यामहदनुग्रहे ।
 इत्येतदर्थमृतीनामत्र वक्ष्यामुच्यते ॥ ७ ॥
 तत्राहो वद्यमिदं स्वतत्पुत्रमतिभेदतः ।
 महत्कोपानुकम्पोऽथवासनाभेद उच्यते ॥ ८ ॥
 वासनाश्च युज्येत कर्मभिः शुद्धचेतसः ।
 तस्तु पञ्चभिस्तस्मात्क्रियन्ते धर्मनिर्णयः ॥ ९ ॥
 तत्र प्रथमेऽध्याये हिरण्यकशिपोः सुते ।
 विष्णुमक्ते विरोधस्तु विप्रशापजहंते ॥ १० ॥

यदुक्तं पूर्वस्कन्धात् “इतपुत्रा दितिः शक्रपापिण्याप्रादेया विष्णुना । विष्णुना शोकदीप्तान् ज्वलन्तीं पर्येच्छन्तयत्” इति । तच्छ्रुत्वा विस्मितः परीक्षितपृच्छति—समहाति त्रिभिः । न हि स्वमस्य सुखं वैषम्यं नामास्ति नच प्रियस्य प्रीतिकर्तुं वैषम्यं पुण्यस्यैः ॥ १ ॥

किञ्च स्व वैः प्रयोजनं सिध्यति स तत्पक्षपीतीभवति वैषम्येति तांश्रेयेषां हस्ति ननु तदत्रास्तीत्याह—नहीति । निःश्रेयसं परमानन्दपथं भास्मा स्वरूपं यस्य असुरेभ्यश्चोद्वेगं अर्थं नास्ति अतोविद्वेषोपि नास्त्येव तत्र हेतुः, अगुण्यस्ये च गुणाधीनं प्रीतिरेवावित्यर्थः ॥ २ ॥

भीमारायणस्य गुणाननुग्रहनिग्रहादीन् प्रति तत्संशयम् ॥ ३ ॥

माघतस्य प्रहादस्य माहात्म्यं गीयत इतिसम्बन्धः ॥ ४ ॥

भीमह्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

॥ भीमते रामानुजाय नमः ॥

पूर्वस्कन्धे अष्टादशेऽध्याये “इतपुत्रा दितिः शक्रपापिण्याप्रादेया विष्णुना” इति विष्णोरिन्द्रस्य पक्षपातित्वमुक्तम् तत्र सांस्तरात्मनः रूपमसुहृदो निरतिशयप्रियरूपस्यावामकामस्य निरस्तास्त्रिदोषस्य परमस्वास्विकस्य भीमगवतः कथं प्रादुर्भावस्यैर्धृगयादिकम् ? इति पृच्छति राजा—सम इत्यादिनाभिः श्लोकेः । यद्यपि तत्तज्जीवकर्मगुणानुगुण्येनान्तरात्मतया निष्पत्तुं वैषम्यवर्दिदोषप्रसक्तिरिति तत्रतत्र बहुवारमुक्तमिति न शक्यावकाशः, तथापि तत्रतत्रप्रसङ्गादुक्तमेव तदुच्यते किं गुणानां कर्मणां च प्रत्येकं सुखदुःखादिनिमित्तत्वेन तत्समुच्चितानाम्, अथवा कर्मणां भेदानिमित्तत्वं, गुणानां तु तत्तत्पक्षेण गुणानामेव तन्निमित्तत्वं कर्मणां तु गुणोपचयात् तन्निमित्तत्वमित्यदिगुण परिहायान् भेदं च प्रदनः, सम इति हे प्रह्वन् ! भगवान् पूर्वोपाङ्गयो निरस्तनिस्त्रिदोषश्च अनात्मकामत्वं सूचितम् तत एव स्वप्रयोजननिरपेक्षत्वञ्च स्वः निरस्तनिस्त्रिदोषत्वादेव द्वेषप्रियाविभागरहितः स हि तद्वेषादिमुक्तः तदभावात्सम इति भावः । किञ्च सर्वभूतानां वैश्यानां चानुग्रहादीनां च सुहृद्विद्वेषी भास्मत्वादिति भावः

नद्यात्मनः किञ्चिच्छरीरं हितमन्वदहितमात्मत्वादेव च निरतिशयप्रियः एवम्भूतः स्वयं साक्षादेवैन्द्रस्वार्थं प्रयोजनार्थं कथं वैश्यानवधीक्षतवान्, यथा विषमो रागद्वेषादिमाकृतगुणयुक्तस्तद्वत् ॥ १ ॥

साक्षात्त्रिभेयसात्मनः पुरुषार्थस्वरूपस्य निरतिशयान्द्वैतस्यैत्यर्थः अस्य भगवतः सुरगणैरिन्द्रादिभिर्नैर्धृग्यः तदनुगृहीतेन्द्रादिभिः साध्यः कश्चित्पुरुषार्थो न तस्मास्ति स्वमेव साक्षात्त्रिभेयसात्मत्वादिति भावः तथा असुरेभ्य उद्वेगो भयं तेषु विद्वेषश्च नास्त्येव तत्र हेतुं वदन् तं विधिनाष्ट, अगुण्यस्येति हि वस्माद्गुण्यस्य सस्वादिगुण्यतस्मूलकरागद्वेषमयरहितस्य ॥ २ ॥

इतिथं हे महाभाग ! निगुण्यस्य श्रीनारायणस्य गुणाप्रतिगुण्यविषयकोमहात्वं संशयो जातो वर्तते तद्गुणास्तु समत्वाद्द्वैतस्यैतानुगुण्येत्संशयात्सकमप्रज्ञानं छेत्तुमर्पोहितुं भवानेवाहति नान्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमापृष्टो मुनिस्तावद्राहः प्रहनमभिनन्दति—साध्विति । हे महाराज ! अज्ञानं प्राकृतचेष्टासजातीयत्वेन चिन्तयितुमशक्यं हरेश्चरितं प्रति साधु पृष्टं हरिचरित्रविषयकसंशयोद्घाटनरूपत्वात्प्रहनः साधीयानित्यर्थः । साधुत्वमेव प्रहनस्य स्पष्टयितुं च विधिनाष्टि—वदिति । यद्वैरश्चरितं भागवतानां माहात्म्यं यास्मत्तादृशं मस्त्वेवं ततः किं तत्राह, भगवद्भक्तिं वर्द्धयतीति, भगवद्भक्तिवर्द्धनं भगवद्भक्तिवर्द्धनं वृद्धियस्मादिति वा भागवतमाहात्म्येन भगवद्भक्तिवर्द्धकेन युक्तत्वाद्भगवत्चरित्रस्य तद्विषयकः प्रहनः साधुरिति भावः ॥ ४ ॥

भीमहृजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नाथली ।

॥ श्रीवायुपुत्राय नमः ॥

पद्यस्कन्धाभिधे तीर्थे ज्ञातः सप्तमनाम्नयथ ।
 भीमज्ञागवते स्नातुं प्रयते तत्त्वसम्बन्धे ॥ १ ॥
 सेवा येषामपवर्गगतिर्जगताममलास्ते—
 भीमहृजयध्वजसरोरुहयुगले भ्रमन्तः ।
 सन्तः कुर्वन्तु दयां मयि ध्वजयध्वजतीर्थे—
 नित्यानित्याश्रयस्तादितिजाङ्घ्रितनुनस्वतीर्थसुतीर्थे ॥
 सन्ततधेदास्तपारनिष्ठितानामपिभीनारायणपरमप्रसादमन्तरेणा—
 मापादितसमीचीनज्ञानामृतकलानां कश्चिद्विदुस्सुरजनमोहात्
 प्रवृत्तितुक्तकथाश्रितसम्पर्कादिभिरिवभगवतः प्रादुर्भावेस्तत्त्वे सं-
 शयात्तानां सतां विसंशयार्थं भीमहृजयध्वजवतारस्तत्प्रसक्तये नामो-
 विधवर्णाभमाचारभेदविचारस्तत्तुपूजाप्रकारश्च निरूप्यते अस्मि-
 न्स्कन्धे तदर्थं परीक्षितप्रपूर्वकमुपोद्घातं रचयति—सम इति ।
 यो भगवान् भूतानां योग्यतातिरेकश्च पक्षपरिग्रहशून्यः आत्मादे-
 श्चिद्वैतस्य “तदेतत्प्रथमः” इति श्रुतेः सत्तादिप्रदावात्परनुष्ठितसमर्थ-
 नादिसुकृतस्य सुखलक्षणफलदातृत्वेनोपकर्तृत्वाच्च सुहृद्विद्वेष-
 इति तत्राह, स्वयमिति । स स्वयं विषम इवेन्द्रस्वार्थं स्वप्रयोजनमन्त-
 रेण परप्रयोजनार्थं कथं वैश्यानवधीक्षतवान् ॥ १ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, सुरगणैः क्रियमाणास्य अग्रयोजनस्य सऋणवादवधी-
दिति किं न स्यादिति तत्राह—न हीति । हि शब्दो हेत्वर्थः
कुतो नास्तीत्यत्राह—निःश्रेयसात्मन इति, नित्यनिर्गुणानन्द-
स्वरूपस्य ज्ञादशब्दं मुक्तस्याप्यस्तीति तत्राह—साक्षादिति,
नित्यनिर्गुणानन्दानुभवस्वरूपस्य परप्राप्यप्रयोजनाभावात्मुक्तस्य
तदभावात्. नन्वसुरप्रद्वेषात्सुरहितं क्रियत इति तत्राह—नेवेति,
विद्वेषश्च तत्तत्स्वरूपघातनायासुरेभ्य इति पञ्चमी 'द्वेषात्पर्यो पतति'
इतिवत्कादाचित्कत्वाभावात्तिले द्वेषे वधानुपपत्तिरन्वया वध-
स्यापि सन्ततानुवृत्तिः स्यादतो नोपपत्तिः इत्यादिति भावः
स्वामिमवधक्षणाभवात्तद्वध इति तत्राह—नेति, उद्वेगो भयक्षय्यां
कुत इत्यत उक्तम् अगुणस्येति "प्राकृतगुणसम्बन्धस्य तादृक्-
स्वभावात्प्रादुरेत्तद्भावात्त्रिगुण्यञ्च" इति श्रुतेः अनेन निःश्रेयसात्म-
नोपि गुणसम्बन्धेन जीववत्तत्त्वं स्यादिति शक्यापि निरस्तंति
ज्ञायते ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रामाणिकत्वघातनाय प्रद्वेन स्तौति—साध्विति । तत्र हरिश्चरिते
भागवतानां माहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्द्धनमित्यनेन तन्माहात्म्यं भगव-
त्माहात्म्यादिनाभूतमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ श्रीभीकृष्णोजयति ॥

अथ सप्तमस्कन्धस्यक्रमसम्बन्धः ।

सप्तमक्रमसम्बन्धे सम्बन्धाणां समाहृतिः ।

क्रियते वक्षितेद्येन स मेऽनन्वगतैर्गतिः ॥

परमात्मत्वेन समः सुहृद्वित्तकारी प्रियः प्रीतिविषयो भग-
वान् एवं सति साध्येनैवोपकर्तव्यत्वेन प्रीतिविषयत्वेन च सर्व-
ेष्वेवप्रतिषु कथं विषम इव दैत्यानवधीत् विषमत्वमुपबक्षयाम् ।
मसुहृद्विवाप्रिय इव चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

साधु पृष्ठमिति साङ्गैर्मेवाश्रितम् । हं महाराज ! एवं यत् पृष्ठं
तत् साधु सुविचारितमेव. किन्तु हरेश्चरितमद्भुतमपूर्वम् अवै-
पम्येपि विषमतया प्रतीयमानत्वेन विचारातीतत्वात्. यत् प्रपन्न
हरेश्चरितं भगवद्भक्तिवर्द्धनं भागवतमाहात्म्यं भागवतानां श्रीप्र-
ह्लादोपबद्धितभक्तवृन्दानां माहात्म्यं वर्णते । अनेन भागवतार्थ-
मेव सर्वं करोति भगवान् नन्वन्वार्थमित्यस्यैवार्थस्य पर्यवसा-
नं भविष्यतीति व्यञ्जितं । टीकाञ्च स्वभक्तपक्षपातनेत्यादिना ।
अतः गीवतइति । परमं पुण्यं यथास्यास्तथा या गीवते तां कथामिति
वक्षदोरध्याहारिणाञ्चवः । अत्र च तैर्मीवमानत्वेन भक्तैकसुखप्रयो-
जतस्त्वमेव व्यञ्जितम् ॥ ४ ॥

भीमद्विभनाथस्वरुचिर्कृतसाराथंदर्शिनी ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

प्रबन्धं श्रीगुरुं भूवः श्रीकृष्णं करुणार्थैवम् ।

नेत्यादिनाभूतमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

गोपराभाजनप्राद्यमेयसेतिप्रभृष्याथे ।

तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददेः ॥

ऊतिः स्याद्भासना सात्र सप्तमे कथने द्विधा-
अनुभाच्च शुभाच्चापि कोपतोऽनुप्रहात् स्व-
सन्तश्च त्रिविधाः शुद्धभक्ता ज्ञानादिभिर्भित्ति-
भक्तिदधानास्तन्निभहानवन्तश्च कीर्तिना-
हिरयवकशिपोः स्वाभाविकीया वासनाऽप्य-
तत्र हेतुः सनन्दादिकोपः प्राचीन एव स्व-
तस्यापि पुत्रो यस्तस्य प्रहादस्य शुभ-
शुद्धभक्तौ वासना भीनारदाङ्घ्रिकृपा-
तत् संरक्ष्य सनामागः कुञ्जरात् तत्प-
हीनता मानहत्वादि शिखाकृतमहाक-
भक्तिवर्द्धा नृभिः पाल्या भवत्याचार्य-
एवं कथादशाध्यायां भक्तेः कैवल्यमि-
पञ्चाध्यायां कथामकं प्राधान्यं गुण्य-
तादृग्भक्तगुरोर्द्वेषं दर्शयेत्तादृगादृ-
स्युस्त्रिषु क्रमतः प्रेमशाश्वतभक्तत्वमुक्त-
एवं पञ्चदशाध्यायसप्तमः साधु-
तत्रतु प्रथमे विष्णोर्वैषम्यं चारय-
तस्य पार्षद्वेराह सङ्क्षेपात्त्रि-
पूर्वस्कन्धान्ते "इतपुत्रा दितिः शकपा-
मन्युना शोकदीप्तेन उवखन्ती पर्वचिन्तयत्" ए-
विष्णोर्वैषम्यमसहमान इव स्वयमवगतसिद्ध-
मुखादीप समाधानामृतमास्त्राद्यितुमाह--सम-
कथं वैषम्यं ! प्रियस्य कथमसुरेषु प्रीत्यभावः ?
सौहार्दम् ? ॥ १ ॥

न चेन्द्रादिभित्तस्य सुखं सिद्धतीत्यतस्तत्त्व-
मित्याह--नेति । निःश्रेयसं परमानन्द एव आत्मा स्व-
नहिस्तुल्यस्वरूपस्य कश्चिदन्यः सुखमाधयेदिति-
मिच्छन्नेकैस्तस्य दुःखं भवेद्यतस्तेषु विद्वेष इत्या-
उद्वेगो नास्त्वना न विद्वेषस्तत्र हेतुः अगुण-
गुणान् अनुग्रहनिप्रहादीन्प्रति ॥ ३ ॥
यद्यतः प्रदनात् हरेश्चरितं तदुत्सर्त्वेनावद्य-
भीमच्छुक्तेष्वकर्तासिद्धान्तप्रदीपः

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीकृष्णं नियमानन्दं प्रसन्नेव सुख-
सिद्धान्तघातका दीपः सप्तमस्य चिरत्व-
धिविधावासनास्वत्र कामदेषादिकारिता-
कृष्णं कृष्णप्रदाः प्रोक्ता अन्वेष्यप्रदान-
हरेर्दानं च भक्तिश्च तथा वर्णाश्रमक्रि-
अन्तःकरणीशुद्धयो वचयन्ते परमादरात् ।
अतिक्रान्तस्कन्धस्याष्टादशाध्याये "इतपुत्रा दि-
प्राहया विष्णुना । मन्युना शोकदीप्तेन उवखन्ती पर्व-
विष्णोरिन्द्रपक्षपातित्वं धृत्वा पृच्छति-सम इति

गीयते परमं पुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः ।
 नत्वा कृष्णाय मुनये कथयिष्ये हरेः कथाम् ॥ ५ ॥
 (१) (जिह्वां लब्ध्वापि यो विष्णुं कीर्तनीयं न कीर्तयेत् ।
 लब्ध्वापि मोक्षनिभेति स नारोहति दुर्मतिः ॥ ० ॥
 तस्मान्द्रोविन्दमाहात्म्यमानन्दरससुन्दरम् ।
 शृणुयात्कीर्तयेन्नित्यं स कृतार्थो न संशयः ॥ ० ॥
 तस्मादिमां कथां पुण्यां गोविन्दचरणाश्रिताम् ।
 महापुण्यप्रदां यस्माच्छृणुष्व नृपसत्तम ! ॥ ० ॥)
 निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान् प्रकृतेः परः ।
 स्वमायागुणामाविश्य बाध्यबाधकतां मतः ॥ ६ ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।
 न तेषां युगपद्राजन् ! ह्यास (२) उल्लास एव वा ॥ ७ ॥
 जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन् रजसोऽसुरान् ।
 तमसोयक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणोऽभजत् ।
 ज्योतिरादिरिवाभाति सङ्घातान्न विविच्यते ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अगुण्य उद्वेगादिकारिणीभूततमोरज आदिगुणरहितस्य ॥२॥
 नारायणस्य गुणान् निग्रहानुग्रहरूपान् प्रति सुग्रहान् संशयो-
 जातस्तं नान् वेत्तुमर्हति ॥ ३ ॥
 एवम-
 होमुनिः राजप्रभाभिनन्दनपूर्वकम् नहि भगवति
 वेपथ्यादि-
 निग्रहादि-
 सर्वनियन्-
 पृष्टमिति
 बभूतं प-
 भागवाम्
 किं प-
 रयतीति तथा ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥
 नत्वा श्रीकृष्णाय नमः ॥
 नत्वा श्रीकृष्णाय नमः ॥
 नत्वा श्रीकृष्णाय नमः ॥

माया भागवतार्थेण क्रियते सामिबर्जताम् ॥ २ ॥

राजो वाच ॥

हे प्रह्लाद ! भगवान् स्वयं प्राणियों का सम और प्रिय
 है । फिर इन्द्र के लिये विषम के तरह देखों को क्यों
 मारा ? ॥ १ ॥

साक्षात् परमानन्द स्वरूप इस भगवान का देवताओं
 से कुछ प्रयोजन नहीं तथा अहुर लोगों से कुछ ड्रेष नहीं,
 तथा प्राकृत गुण शून्य के कुछ उद्वेग नहीं ॥ २ ॥

हे महा भाग ! इस प्रकार भी नारायण के निग्रह अनु-
 ग्रहादि रूप गुणों का सुभ को बडा संशय उत्पन्न हुआ
 है इस संशय के छेदन करने को आपही योग्य हैं ॥ ३ ॥

श्रीशुक ववाच ॥

हे बड भागी हे राजन् ! आपने हरिका अद्भुत चरित्र
 मखा पूछा । क्योंकि जिसमें भगवत्कृति के बढाने बाबा भाग-
 वत (भक्त) का माहात्म्य है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिभूतभाष्यटीका ।

कृष्णाय नमः ॥ ५ ॥

(१) व्याख्यानमन्तरा पते श्लोकाः अधिकाः दृश्यन्ते—वीर० (क) पुस्तके । (२) उल्लास इतिपादात्परम्, विजय०

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यस्मात्प्रकृतेः परः अतोनिर्गुणः अतएवाजः अतएवाऽऽद्य-
कोरागद्वेषादिनिमित्तभूतदेहेन्द्रिन्द्रादिरहितः सोऽपि स्वमायागुणं
सत्त्वादिकर्माविशेषविष्टाय बाध्यप्रति यद्वा देवासुराणां पर-
स्परं या बाध्यबाधकता तां गतः प्राप्तः तत्र हेतुर्जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र गुणानां स्वीयत्वे सति प्राकृतपुरुषवद्विषयः इयात्तत्तु
नास्तीत्याह—सत्त्वमिति । ननु, खेच्छया गुणाधिष्ठानेनापि पक्ष-
पातवैषम्यं स्वादेव न तस्य काञ्चकृतत्वादित्याह—न तेषा-
मिति साञ्जेन । उल्लासोद्भिः ॥ ७ ॥

सत्त्वस्य जयकाञ्चे देवादीनृषीन्ध्याभजत् तत्सदेहं प्रविश्य
वर्षयतीत्यर्थः रजसोजयकाञ्चे यत्परस्मात्सि तस्य काञ्चस्यानु-
गुणस्सन् ॥ ८ ॥

श्रीमञ्जीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतस्तत्परमं पुण्यमतीवगुणयतमं चिन्त्रं नारदादिभिः ऋषि-
मिगीयते यतस्त्वत्प्रदत्तः साधुस्ततोहं कृप्याय व्यासाय मुनये
नत्वा हरेः कथां कथयिष्ये हरिगुणाविषयकसंशयरूपत्वात्प्रदत्त-
स्य तद्गुणवर्णनरूपकथाकथनेनैवात्तरयाभीत्यभिप्रायेण कथां
कथयिष्ये इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

एवं कथाकथनं प्रतिशयाय सत्त्वादिगुणोद्भवभिभवा-
दिना देवादीनां जयपराजयो मत्त्वादिगुणाश्च तत्तज्जीवकर्मा-
वसोद्भवभिभवन्नः प्रमिद्धाः “कर्मवशा गुणाद्येते सत्त्वाद्याः
पृथिवीपते” इत्यादिभिः, अतः सत्त्वान्तरात्मतया अवस्थाप तत्तज्जी-
वकर्मानुगुणं गुणान्प्रेरयतः ईश्वरस्य न वैषम्यादिकमिति परि-
हरति—निर्गुणोपीति । निर्गुणः हेयगुणरहितः रागद्वेषादिरहित
इत्यर्थः अव्यक्तः प्रमाणान्तरात्प्रमाणोच्चरः अनेन प्रत्यक्षादिप्र-
माणाद्योच्चरारागद्वेषादिहेयगुणयुक्तप्राकृतवैलक्षण्ययमुक्तम्, अत एव
राजः कर्मायत्तोत्पत्त्यादिरहितः भगवात्पुण्योपाद्गुणवः प्रकृतेः
परः “भूमिरापोनखोबायुः” “अपरममितस्त्वन्नाम” इ-पुक्ताच्चिद्वि-
दारमकप्रकृतिद्विषयक्षणाः अपिशब्देनैवैविस्य वैषम्याद्यतर्ह
ता सूच्यते. यद्यप्येवंविधः तथापि स्वमायागुणमाविश्य सांश-
भूनां गुणविशिष्टां प्रकृतिमाविश्येत्यर्थः, भावेणश्चात्र प्रेरणपर्वन्तः
“अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इति श्रुतेः । ईश्वरीति वक्ष्य-
माणात्वाच्च बाध्यबाधकतां गतः बाध्यबाधकदेवासुरवर्गयोरन्त-
रात्मतया तत्तच्छरीरकत्वेनावस्थित इत्यर्थः गुणकर्मानुगुणप्रेर्यमा-
याच्छरीरभूतदेवासुरवर्गगतो बाध्यबाधकभावः, न प्रकृतिद्वयविष-
यतद्द्वारात्मभूतपरमात्मगतः । यथा, देहादिगतायस्थाः नारात्मगता-
स्तर्थाति भावः ॥ ६ ॥

एतदेव प्रवक्ष्यामि तावद्गुणानां प्रकृतेरेव सम्बन्धित्वं तेषां
तत्तज्जीवकर्मानुसारं परिणामस्वभावत्वात्तथाह—सत्त्वमिति । सत्त्वा-
दिवः प्रकृतेरेव गुणाः, न त्वारामनः परमात्मनः परमात्मशरीर-

सत्त्वादीनां सर्वेषां हासोऽभिभवः उल्लास उद्भवश्च
भवति किन्तु तत्तत्कर्मपरिपाककालानुगुणं कदाचित्
ज्ञातः कदाचिदुल्लासश्च भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः कथं वैषम्यपरिहारः ? इत्यत आह—जयकाञ्चे
त्वस्य जयकाञ्चे उत्कर्षकाञ्चे कर्मायत्तसत्त्वगुणोप-
रत्यर्थः देवानृषीन्ध्याभजत्तदनुग्राहको भवति रजसे
इत्यनुपङ्गः असुरानभजत् तमसोजयकाञ्चे तु पक्षान्तर-
तत्त्वात्तानुगुणस्तत्तत्कर्मविपाककालानुगुणोऽभजत्, इत्यर्थः

“गुणप्रगाहपतितो भूतवर्गोपि बाल्ययम
कर्मवशा गुणाद्येते सत्त्वाद्याः पृथिवीप-

इति भगवत्पराशरवचनात्. सत्त्वादिगुणानां तत्र
कालानुगुणहासोल्लासकपरिणामप्राप्त्यर्थं प्र-
केन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे । भरां रजः स्वभक्ति-
रीत्या देवादीनां स्वस्वकर्मायत्तसत्त्वादिगुणात्प्राप्त-
सत्त्वादिगुणानामुल्लासः सुखदुःखभोहाद्यापव-
गीतम्—

“ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विदुर्ध्वं प्रमिद्ध-
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणाभयमः स्व-
रजस्येतानि जायन्ते विदुर्ध्वं कु-
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह-
तमस्त्वेतानि जायन्ते विदुर्ध्वं पुरुषेभ्यः ॥ १ ॥

ईश्वरस्य तु सर्वोत्तरात्मत्वं बहुप्रमाण-
सत्येनयुक्तं भवति. सर्वोत्तरात्मनयावस्थित ईश्वरः
चिदेव विजयं कस्यचित्सर्वदा पराजयं
शान्ति. अपि तु तत्तद्दद्यादिकर्मपरिपाककालानुगुण-
द्वेषकालेषु देवादीनां विजयं प्रतिदिशति इत्येषां
सुद्भवभिभवयोश्च कर्मोधीनत्वात्तदनुपपत्तौ
म्यमिति. ननु, कर्मपरिपाककालानुगुणोद्भा-
वयदशायां तद्गुणप्रचुराणां देवादीनां जयमाप्ति-
इत्युक्तं, रजस्तमसोरुल्लासकात्तदनुपपत्तौ
तदुपचयस्य तुःखमोहादिकलकत्वेन पराजयात्
रजस्तमसोरुल्लासकात्तदनुपपत्तौःखमोहा-
नीत्यर्थः अपि तु रजस्तमसोरुल्लासकत्वभूततुःखमोहा-
पराजयादिकमावहनीत्यर्थश्च सदेवासुरादीनामपि
परिपाकानुगुणं मत्त्वोद्भासस्तदा जयं प्रदिशति
पराजयम्. एवं देवादीनामपि कर्मविशेषपरिपाकानु-
द्वेषकशायां जयं, तेषामेव पुनः कर्मविशेषपरिपाकानु-
मकोद्भासं सति दुःखादिकं पराजयादिकमिति.
विशेषः, देवादीनां पुण्यकर्मणां सत्त्वप्रचुरत्वात्प्राय-
वोल्हामात्प्रायशो विजयः, कदाचित्कः पारजयः ।
त्वपुण्येन रजस्तमःप्रचुरत्वात्प्रायशो प्रायश उ-
पराजयः कदाचित्को विजय इति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मराजनी ।

प्रभप्रतिघचनं भगवदनुग्रहमन्तरेण सुवचं न स्यादिति प्रकट-
नाय भगवन्तं प्रसाद्य चकव्यार्थं प्रतिजानीते नर्त्तते ॥ ५ ॥

रहन्तुत्वधर्मो न घटत इति वदन् लोकध्वंक्त्वातुन तद्विज-
ण्यारथःद्वित् बावदीपि समस्वादिधर्मापन्यासानुपपत्तं प्रथमः
अघटितघटकशक्तिमन्त्रेण सर्वस्यापपत्तद्वितीयो युक्त एवेति भावे-
नाह—निर्गुण इति. अयं भावः । भगवान् स्वमायागुणं खेच्छागुण-
मनुसृत्य स्वाधीनप्रकृतिगुणनिर्मितदेवासुरदेहं चाविश्य तत्र
स्थित्वा बहिष्म नृसिंहादिप्रादुर्भावरूपेणासुरादियाधकतामसुरा-
विषाध्यवस्तुषु नियामकत्वेन स्थित्वा बाध्यतां गतो भवति किमत्र
मानमितीयं शकुनाबाध्यादिस्यो हरिर्नित्यं बाध्यताद्विगतेत्यपि गीयते ।
ननु, बाध्यत्वाद्यदोषयुतत्वत इति भविष्यत्पर्ववचनेन परिहर्त-
व्येति, द्विशब्देन “लोकवपु लीलाकैवल्यम्” इति सूत्राद्रीलां प्रयो-
जयति निर्गुणत्वादिकं वैलक्ष्ययये लिंगमिति ज्ञापनाय प्रयुक्तं-
पुरुषाणां शब्दोपासुरादेण रक्षाधभावेन समस्वादिकमपि न
युज्यत इति प्रदर्शनायापिशब्दः तर्हि कृताविधिच्य न ज्ञायत इत्य-
बोध्यकइति—

“अधिस्रप्रतवत्कष्टे वह्निवज्जनादनः ।

इन्द्रियासु जीवेश्यो विविच्य ज्ञायते नतु ॥
इति । प्रती विविचया ज्ञानं युक्तम् ॥ ६ ॥

स्वमायागुणमाविश्येत्युक्तं विवृणोति—सत्त्वमित्यादिना प्रकृतेः
स्वरूपभूता आत्मनः परमात्मनो ज्ञानाविषयस्वरूपभूताः किंत्वधीनाः
जीवस्याप्यभिमानादेव गुणानां भिन्नस्वभावाद्याद्युपपत्प्रवृत्त्यनुपपत्त-
रित्यतः शक्तिप्रकटनप्रकारं दर्शयति गतेषामिति—हासोऽनुकृत-
त्वमुपाहउकृतत्वं च्यवृद्धिक्रमेणोति परिहारः ॥ ७ ॥

तं क्रमं निधिनक्ति—जयति । सत्त्वस्य जयकाले उपाहविषये
देवपीन् विजज्ञानागानीत्यन्वयः रजसउपाहविषये असुरान्वर्द्ध-
यन् तमस उपाहविषये यक्षादीन्वर्द्धयन्तं गुणानां शक्ति
जृम्भयतीत्यर्थः । तत्रापित्थं भावोस्तीत्याह—तत्कालेति, तत्तत्काल-
शुण्यमनुसृत्य धर्तमानः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नरेषु प्रसक्तम् ॥ ५ ॥

तत्र नाघद्वयजिनार्थानुरूपमेव प्रहतोत्तरमाह—निर्गुणोऽपीति ।
निर्गुणः प्रकृतगुणरहितः अत एवाज्ञा नित्यसिद्धः अत एव
आवृणोति । प्राग्गन्धेन्द्रियादिरहितत्वात्प्राग्येत व्याज्यत इति स्वयं
प्रकाशत्वादिरित्यर्थः । अतश्च प्रकृतगुणेषु रागद्वेषादिरहितश्चेति
ज्ञातः । एवमेव भूतोऽपि स्वेषु भक्तेषु या माया कृता तत्रोचितो यो
शुभो लीलाकौतुकमयविशुद्धोऽजिनसत्त्वावस्तमाविश्य आलम्ब्य
न बाधन् नित्यमेव प्रकाशतपद्गुणोऽश्वर्षस्सन् एतदनुपपन्नं
कदाचिद्विद्यमानं जातः संतोकेन्द्रियेषु व्यक्तोऽपि सन् बाधवबाध-
कः गतः, कदाचिदसुरैर्योष्यतां पराजयं कदाचिन्नु तेषां बाधकतां
जयमात इत्यर्थः । अत्र सत्यधर्मान्तरे भागवतानुग्रहप्रयोजनत्व-
न

शोपक्रान्तत्वात्पुमंहरिष्यमायात्वाद्गति त्रामात्वाच्छ्रमममायया
तत्कर्तृत्वेऽप्यधिकदोषपाताच्च तत्रापिष्यते. तस्मान्प्रकृतिनादैक-
प्रयोजनकस्त्रैरलीलाकैवल्येनान्यत्र रामद्वेषाभावात्तत्र वैषम्यमिति
भावः । अत एव बाध्यतामपि यातीति बाधकतया सदैवोक्तम्, तथा
निजस्वरूपशक्तिविलासलक्षणलीलाविष्कारेण सर्वेषामेव हितं
पर्यवस्यतीति सुहृत्त्वादिकञ्च नापयातीति ध्वनितम् ॥ ६

अथ तस्य बाध्यबाधकनाव्यवस्थां स्थापयति द्वाध्याम्—तत्र ये तु
सत्त्वाद्यो गुणास्तेषु न तदीयत्वं न तदाविशो न च सदैकावस्थात्वं
यतः पूर्वत्र पद्ये तस्य गुणस्यान्यतमत्त्वदर्शनाय स्वेति भाविश्येति च
विशिष्यस्वभावागुणमाविश्येत्युक्तम्. न तु मायागुणमुपधायेत्याह-
सत्त्वमित्युक्तेन; सत्त्वाद्यो गुणाः प्रकृतेरेव नात्मनः परमेश्वरस्य तु
ये सर्वेऽपि नित्यमेवोत्थासिनो गुणास्ते तु तेन भवन्तीत्यर्थः । तनुक्तम्

“सत्त्वाद्यो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।

स शुद्धःसर्वगुद्धेऽथः पुमानाद्यः प्रसीदतु इति ॥

हादिनी सन्धिनी सत्त्वस्त्रय्येका सर्वसंस्थिता ।

हादतापकरी मिथ्या त्वयि नो गुणवर्जिते” ॥

इत्यादिबचनानि भगवत्सन्दर्भे दर्शितानि न तेषामिति
सादृशकम् । यस्मात्प्रात्मनस्ते तस्मादेव युगपदास एव
उद्वलन एव वा नास्ति । किन्तु धिकारित्वेन परस्पर-
मुपमर्द्युपमर्द्यत्वात् कस्यचित् कदाचिदासः कस्यचित् कदा-
चिदुत्थासो भवतीत्यर्थः । तत्रश्च देवादीनां तत्साहाय्ये असु-
रादीनां तद्युद्धे योग्यतां दर्शयति तथा सत्त्वाद्युत्थासकाले तल्ली-
लायास्तदधीनत्वमेव यत् प्रतीयते न तदनुवदन् परिहरति
सत्त्वस्य जयकाले देवादीन्पीड्यामजन् मजति भगवां-
स्तसद्वेदेषु सत्त्वोपाधिकं निजं तेजः सञ्चारयति वेन च
तान् सहायमानान् करोतीत्यर्थः । एवं रजसो जयकाले असु-
रेषु रज उपाधिकं तमसो जयकाले यत्तरस्यस्तु तमउपा-
धिकमिति योजनीयम् । ततश्च येन तान् यक्षादीन् प्रतियोद्धन्
भगवान् कुर्वन् देवादीन् पराजितान् करोति स्वमपि तथा
दर्शयतीत्यर्थः । तदेवं भक्तरसपोषकलीलावैचित्र्याय बाध्यबा-
धकतां यातीति दर्शितं यच्च क्षीरोद्धमथने श्रूयते । “तथासुरा-
माविशदासुरेण रूपेण तेषां वलशीर्यगीरयन् ॥ उर्हीपयन् देव-
गणांश्च विष्णुर्देवेन नागेन्द्रमबोधरूप.” इति । अप्रापि तद्वै-
चित्र्यार्थमेव तथा तत्तदावेशस्तस्येति लभ्येत नन्वायाता
तस्य तत्तद्गुणोद्बोधककालपारवश्येन स्त्रैरलीलाहानिः ।
तत्रश्च गुणसम्बन्धातिशये वैषम्यादिकञ्च स्पष्टमेवसाशुद्ध्याह—
तत्कलानुगुण इति । तेषां सत्त्वादीनां काल एवानुगुणो यस्य
सः भगवच्छरण इतिवत्. समासः स्त्रैरमेव क्रीडति तस्मिन्
नित्यमेव तदनुगतिकया मायया यया तदनुसार्योधानादिसिद्ध-
प्रवाहं तं तं जगत्कर्मसमुदायं प्रेष्य, स्ववृत्तिविशेषरूपत्वेन
प्रवर्त्यमानः सत्त्वादिगुणानां काल एव तदधीनो भव-
तीत्यर्थः । कालस्य मायावृत्तिरमुदाहृतं कातो देवमित्यादौ
त्वन्मातैवेति । यद्वा तेषां कालोऽपि सदानुगतो भक्तानुग्रह-
मात्राधैर्येष्टारसकप्रभाषलक्ष्मो भगवो विष्यन् इत्यर्थः ।
ततोऽपि तद्वैदान्तस्य

श्रीमद्भिन्नगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कम् । "योऽयं कालस्तस्यने एकबन्धोभेष्टामाहुश्चेष्टे येन विश्वम्" इति । तथा चोभयथापि न पारस्व्यमित्यायातम् । इत्यमेव श्री-कपिलदेवेनापि "यः कालः पञ्चविंशकः" इति । "प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमिके यतो भयम्" इति च तत्र मायाव्यङ्ग्यत्वपुरुष-गुणत्वलक्षणात्मकत्वमुपपन्नत्वान् । अत्र चास्य चेष्टा प्रभा-वस्य भक्तिविनोदायैव मुक्त्वावृत्तिः गुणोद्घोषादिकार्यन्तु तत्र स्वत एव भवतीति तत्र प्रवृत्त्याभास एव ततश्च पूर्वाशः स्वय-मेवेति स्वरूपशक्तेरेव विज्ञानः । परन्तु तदाभासरूप एते-त्याभासशक्तेर्मायाया एवास्तगतः । योऽयं काल इत्यादौ निम्न-पादिरित्युक्तिस्तु द्वयोरभेदविषयत्वेति ज्ञेयम् । अत एव व्याख्येयं यथा भृशस्वानुगतो भृत्यः अनुभृत्यः तथा तत्र तत्प्रभावल-क्षणस्य गुणस्याऽनुगत आभासरूपो गुणः अनुगुणः तथा च तेषां काळाऽपि अनुगुणा न तु साक्षाद्गुणाऽपि यस्येति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णाव व्यासाय ॥ ५ ॥

स्वमायागुणं सत्त्वादिं प्रविश्य अधिष्ठाव बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च गतः प्राप्तः गुणानां परस्परबाधत्वबाधकत्वलक्षणं वैषम्यगुणाधि-ष्ठातरि भगवत्पारोपितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वरूपतन्तु भगवान् सर्वत्र सम एवेत्याह-सत्त्वमिति । प्रकृतेरेव गुणाः नस्वात्मनो भगवतः प्रकृतेः स्वशक्तिष्वेऽपि स्वरूपभूतत्वा-भावाविति भावः तस्मात् सर्वत्र इदममानं भगवतो वैषम्यं गुण-वैषम्यमूलकमेव तच्च गुणवैषम्यं गुणानां हासाधिक्यरूपं तच्च हासाधिक्यं न बाधपद्येन भवति किन्तु क्रमेणैवेत्याह-ननेपामिति । हासो बाध्यत्वहेतुः उल्लास आधिक्यं बाधकत्वहेतुः । तेचनत्वा-दीनां हासाधिक्ये तदुद्भवानां देवास्तुररक्षसां हासाधिक्यव्याभामनु-मेवे ॥ ७ ॥

तत्र गुणानां स्वतो जाड्यादेव हासाधिक्ययोरप्यकिञ्चित्कर-त्वात्तत्र तत्राधिष्ठानत्वेन भगवत्प्रवेशमाह-जयेति । सर्वस्य जयकाले आधिक्यसमये देवानृषीश्च भजन्त । तदा सर्वं यथा अधिकमभूत्तथा तत्राधिष्ठावमपि तस्याधिकमभूदिति स तत्तद्देहं प्रविश्य तत्तद्बलमधिकयन् असुरराक्षसादीन् बाधन इत्यर्थः । एवं रजसो जयकाले असुरान् तमसो जयकाले यत्तदस्त्रांसि तस्य कालस्य अनुगुणः अनुरूपः सन्निति गुणाधिक्यस्यापि कारणं काल एव न तु स इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नारदादिभिर्गीयते यतः परमम् पुण्यम् यतोहरेश्चरितम् इति पुत्रः कृतोऽतस्तत्पुत्रदानार्थं हरेः कथां कथयिष्ये कृष्णाय प्रपद्ये कृष्णप्रायने तत्त्वावगन्तारं तथा ॥ ५ ॥

एवाऽत्रः प्राकृतगुणहेतुकजन्मरहितः अतएव अव्यक्तः व्यक्तश्चि-द्विद्वात्मकं विश्वं तद्विन्नः सर्वदेवास्पृष्ट इत्यर्थः भगवात् स्वभाविकैश्वर्यादिवङ्गुणायुक्तः प्रकृतेरिति पदं सामान्यतया परा-परशब्दात्प्रकृतिद्वयपरम् ।

"भूमिपापानलोवायुः सं मनोबुद्धिरेष च ।

अपरयमितस्त्वस्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्" ॥

इति प्रकृतिद्वयपरकनवाभय इत्यर्थः अत एव स्वमायागुणं स्वमायागुणपरिणामं जीवविशिष्टं देहेन्द्रियसंघातमाधिश्य अन्तर्गो-मितया प्रविश्य बाध्यबाधकतां जीवानां देवास्तुरादीनां परस्परं या कर्मयोगाद्बाध्यबाधकता तां हेतुतया गतो भवति तत्तत्कर्मानु-सारेण तां तां बाधकतां च देहिभ्यो ददाति स्वयं तु समपद्ये-त्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वमायागुणमाविश्येत्युक्त्वा शक्तिगुणाः कार्यकारणरूपाः शक्तिमत्ते सर्वात्मने न विमोहयन्ति तदात्मकत्वात् जीवानामने तु हासवृत्त्यादिरूपैर्विमोहयित्वा शुभाशुभानि कर्माणि तेन कारयन्ति अतदात्मकत्वादित्याह सर्वान्मत्वादिना सत्त्वरजस्तमइति गुणाः प्रकृतेः भगवत्कृतेः, अतोभगवति न प्रभावं कुर्वतीति भावः आत्मनो जीवस्य तु न तदात्मका न भवन्ति तस्य सर्वात्म-त्वाभावात् अतस्ते न साधु मसाधु च कर्म कारयन्तीति भावः गुणास्ततज्जीवकर्मपरिपाककाळानुसारेण विषयमाभवन्ति न तु युगपदित्याह न तेषामिति ॥ ७ ॥

सर्वस्य जयकाले देवादिर्कर्तृकमादिवकर्मपरिपाककाले भग-वान् तत्कालानुगुणः सन् देवादीन् भजन्त तद्विहेतुमंथति रजसोजयकालेऽसुरान् तमसो जयकाले यत्तदस्त्रादीन् भजन्ति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

जो परम पुण्य माहात्म्य नारदादि-जाता है । अथ मैं श्रीकृष्ण मुनि (नमस्कार करके हरि कथा को कहना है)

जो पुरुष जिह्वा को पाकर की कीर्त्तन नहीं करता है वह दुर्मति मोक्ष होकर भी प्राणहण नहीं करता है ॥ ० ॥

तस्मात् आनन्द रज सुन्दर श्रीगोविन्द नित्य जो भजना करते हैं कीर्त्तन करते हैं इस में संशय नहीं ॥ ० ॥

तिसी से गोविन्द चम्पाधिन महापुण्य को हे नृपसत्तम! आप भजना करो ॥ ० ॥

प्रकृति से पर अज्ञ अव्यक्त भगवान् निम्न प्रपने माया के गुणों में । प्रविष्ट होकर, बाध को प्राप्त हुए हैं ॥ ६ ॥

सर्व रज और तम ये तीनों प्रकृति के के नहीं । हे राजन् । उन गुणों का हास वा-

विदन्त्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयोन्ततः ॥ ६ ॥

यदा तिसृश्रुः पुरात्मानः परो रजः सृजत्येष पृथक् स्वमायया ।

सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ ॥ १० ॥

कालं चरन्तं सृजतीशआश्रयं प्रधानपुम्भ्यां नरदेव ! सत्यकृत् ।

(१) (सतत्रतत्रोभयसिद्धिमाप्नुयात्लिङ्गात्मनो लिङ्गगुणाश्च सन्ति ॥ ० ॥)

य एष राजन्नपि काल ईशिता सत्त्वं सुरानीकमिवैधयत्यतः ।

तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रियोरजस्तमस्कान्प्रमिशोत्प्युरुश्रवाः ॥ ११ ॥

(स वा पुनः स्वसृष्टस्य स्थितिरक्षानुवृत्तये ।

सत्त्वं सुरगणान्निष्णुरूपवृंहयते मुहुः ॥ ० ॥)

अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा ।

प्रीत्या महाक्रतौ राजन् ! पृच्छतेऽजातशत्रवे ॥ १२ ॥

भाषाटीका

सत्त्व गुण के वृद्धिकाल में ईश्वर देव और ऋषियों के शरीर में प्रविष्ट होकर, और रजो गुण के वृद्धिकाल में असुरों के देह में प्रविष्ट होकर, तथा तमो गुण के वृद्धि काल में यक्ष राक्षसों के देह में प्रविष्ट होकर, तिस २ काल के अनु-गुण उनकी वृद्धि करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

समस्यापि निमित्तभेदेन धैर्येण दृष्टान्तः ज्योतिरादिरिव ज्योतिरग्निर्यथाकाष्ठादिव जलं यथा पात्रेषु आकाशो यथा घटादिव तथा भगवान्नामरूपमाभाति ननु, तर्हि तद्वदेव विवेकेन किं न प्रतीयते तत्राह, संघातासुराविरैहाह विविच्यते न पृथक् प्रतीयते तर्हि ताभ्रजनीनि कुतो ज्ञायते तत्राह, विदन्तीति, आत्मस्थं परमात्मानं कवयोनियुगाः मथित्वा कार्यदर्शनलिङ्गेन विचार्य उच्यन्ति अस्ततः स्वभावकालकर्मादिवादनियेन विदन्तीति पाठे चाप्यापि ज्ञानमेव मत्रापि ज्योतिरादिरिवैतद्रूपं यथा सूर्यकान्मादौ दाहदर्शनाज्योतिर्जायते यथा च गन्धदर्शनाद्वायुरि-त्यादि ॥ ६ ॥

तत्रैव मायागुणवशेनैव न स्वभाविकमित्युक्तम्, तर्हि गुणान्तरलक्षणात्तन्निष्पन्नत्वात्—यदा आत्मनोजीवस्व भोगात् पुरः शरीरात्तत्र परः परमेश्वरः तिसृश्रुर्भवति तदा सायित स्थितं रजः पृथक् सृजति विचित्रासु तासु पूर्व रिसुः कीदृशमिच्छति तदा सत्त्वं पृथक् सृजति शयिष्यमाणः संशयिष्यति तदा तमः पृथगीरयति प्रेरयति आश्रयं

नयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

यदा तिसृश्रुत्यादिनिर्देशात्प्रतीतं कालपारतन्त्र्यं वारवप्रधानपुरुषपारतन्त्र्यमपि वारयति-कालमिति । हे नरदेव ! प्रधानपुम्भ्यां निमित्तभूताभ्यां सत्यकृद्भोगकर्ता ईशस्तयोः सहकारित्वेनाऽऽभयभयं चरन्तं वर्तमानं कालं स्वयमेव सृजति कश्चेष्टारूपत्वात्कालस्य न तत्पारतन्त्र्यमित्यर्थः । तथाऽपि प्रस्तुते किमावातं तत्राह यत्पृथक् सत्त्वमेधयति वर्धयत्यतो हेतोरीशिताऽपीश्वरोऽपि सत्त्वप्रधानं सुरानीकं देवसमूहमेधयतीति तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रनिष्ठाप्रमिशोति द्विमिति चेत्यन्वयः उक्तं प्रभूतं श्रवः कीर्तियस्य सः काळशक्तिश्रुभितगुणगतवैषम्यमिह सन्निधिमत्रेणैतदधिष्ठातरि स्फुरतीति प्रकरणात् ॥ ११ ॥

तदानीं तयोर्न सुररूपपातेन वधः किन्तु ब्रह्मसापेनासुरीयोनिं प्राप्तयोरनुग्रहार्थं एवेति वक्तुमितिहासमुपाक्षिपति—अत्रैवेति । अत्र द्वेषादिरहितस्यापि वैश्वशेषे नारदेनेतिहासः प्रस्तावितः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रमण्डिका ।

“स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकर्ता गतः” इत्येतेन तत्तद्बाध्य-बाधकेषु देवासुरादिवर्गेषु ईश्वरस्यानुप्रवेश उक्तः कथमनु-प्रविष्टो विज्ञायत इत्यपेक्षायां तत्तदनुप्रवेशो अनुप्रविष्टस्य विविच्य द्रष्टुमशक्यत्वे सत्यगुणायैव विवेचनीयत्वे च दृष्टान्तमाह—ज्योतिरिति । काष्ठादिवु ज्योतिःप्रभृतिवस्तुवत् अनुप्रविष्टोप्याभाति तत्र-तद्गोवासृष्टः प्रकाशते. “अनभ्रजग्यो अभिवाक्यतीति” इतिभुते-रिति भावः सङ्घातात्काष्ठादिसङ्घातादिव देहेन्द्रियमोक्षवर्गकव-

भीमश्रीराघवाचार्येण कृतमागतवर्तमानभेदेन ।

सकृत्प्राप्तं विविचयते प्रकृतिपुरुषेभ्यश्चरतस्वयाथास्म्यभिः प्रकृ-
तिपुरुषाभ्यां विविचयत्वेन न ज्ञायते इत्यर्थः कवयस्तस्वय-
याथास्म्यविदस्वत्स्येति जीवतमनि स्थितम् "व आत्मनि तिष्ठन्, वो
विद्वानि तिष्ठन्" इति श्रुतेः आत्मानं परमात्मानं मथित्वा चिद्वेक-
पूर्वकं ननु किञ्चिदोगमश्चस्येत्यर्थः अन्नतोऽनेकजन्मावसाने विद्वान्ति
साक्षात्कुर्वन्ति स्वमायागुणमाविश्यत्येन प्रेरणपर्यन्तानुप्रवेशो-
भिसंज्ञितः ॥ ६ ॥

तदेवगुणप्रेरकत्वं विद्वानिति-वदेति । एषः परः पुरुषो भग-
वान्पदा स्वमायाया स्वसङ्कल्परूपज्ञानेन प्रकृत्या वा आत्मनो
जीवस्य, ज्ञात्वमिप्रायमेकवचनम् आत्मनामित्यर्थः । पुरः शरीराणि
निमृशुः स्रष्टुमिच्छति तदा रजः सृजति प्रेरयतीत्यर्थः तम इत्यतीत्य-
नेनैकाग्र्यात् यदा सृष्टयन्तरं विचित्रासु पूर्वु देहेषु रिरंसुः रम्भु-
मिच्छुः रिद्विषुः रित्यर्थः । तदा सत्त्वं सृजति. यदा चेश्वरः शयिष्य-
माणा उपसजिहीषुंस्तदासौ परमपुरुषस्तम इत्यति ॥ १० ॥

अथ तदा तत्कालानुगतोऽभजदिति सूचितं काशप्रेर-
कत्वं विद्वानिति-कालमिति । हे नन्देव ! ईशः परमात्मा चरन्
प्र-संमानमाभयं स्वभाष्यतया शरीरभूतं काशं सृजति निम-
पकाष्टाद्यन्तं करोति एवं काशं सृष्ट्वा प्रधानपुरुषाभ्यां विद्वान्-
त्ममष्टिभ्यां सत्यकृत सत् चिद्व्यष्टिः सत् अचिद्व्यष्टिः तदुभयं करो-
तीति तथा सत्यच्छब्दयोश्चिदचिद्व्यष्टयोः प्रयोगः "तदनुप्रविश्य
सच्चक्ष्णामभवत्" इत्यादि श्रुती प्रसिद्धस्तथा सत्यच्छब्दयोस्ताप-
र्ये श्रुतिः । "अथ यद्वेद्यः प्रागेष्यश्च तत्सत्, अथ यदेवाः प्राणाश्च
तस्मै तदेकया वाचा समभिव्याह्रियते सत्यमिति" इति. देवाः
देवाधिष्ठितामीन्द्रियाणि तेषुः परः तस्मैसृष्ट्येतनः सत्
देवाधिष्ठित्यष्टिस्तु त्वं तदेतदुभयं सत्यमित्येकया वाचा
एकशब्देन समभिव्याह्रियते बोध्यं इति तदर्थः । एतमीश्वरस्य तत्त-
ज्जीवकर्मपरिपाकानुगतोऽभजदिति तद्व्याख्येन तदनुप्रवेश-
पूर्वकमिति च, ईश्वराधीनः काशो देवादीनां तत्तत्कर्मपरिपा-
कानुगतोऽभजदिति तदनुप्रवेशो नेश्वरस्य वैषम्यमित्युत्तरमुप-
सहरति-वदति । हे राजन् ! ततः कर्मानुगतयेनेश्वरस्य गुण-
काशप्रेरकत्वात् एषः गुणप्रेरकः काशः कालशरीरकः तत्प्रेरक-
शोभिता ईश्वरः सत्त्वं कर्मपरिपाकायसत्काशकृतगुणोन्मेषसत्त्व-
गुणमसुरं सुरानीकमिष सुरानीकमेव 'इवशब्दोऽवधारणं' वद-
यति तस्यैव जन्मावहतीत्यर्थः तद्व्यष्टेस्तत्प्रतिपक्षप्राप्यपूर्व-
कत्वात्सुराणां मियस्सत् तत्प्रत्यनीकान् सुरानीकप्रतिपक्षरूपान्
रजस्मन्मसुरान् प्रमिष्यति विनाशयति उच्यते वाः विपुष-
कीर्तिः सुरानीकविनाशनेन वैषम्यादिसम्भावतया नापकीर्ति-
मानीश्वरः किन्तु विपुलतमकीर्तिमान् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

सर्वभूतसृष्टेः समस्वेश्वरस्य देवासुरादिजयापजय-
हेतुत्वात् कर्मानुगतयेनेश्वरस्यैव उक्तः इदानीं तस्य सर्व-
भूतसृष्टे इतिहासं दर्शयति-वदेति । अत्रैव तस्य सर्वभूतसृ-
ष्टे एव हे राजन् ! महाकृतौ राजसूये प्रीत्या जत्यादरेण पृच्छते
मजातशत्रवे शुधिष्ठिराय सुरर्षिणा नारदनेतिहास उदाहृतः ॥१२॥

भीमश्रीराघवाचार्येण कृतमागतवर्तमानभेदेन ।

इममर्थमनुभाविकं करोति-उच्यतेतिरादिति । अयमर्थः उच्यतेतिरा-
दीत्युत्तरावस्थादिकासादिगुणः केषाञ्चित्कालानुगाहं केषाञ्चि-
त्कालं कुर्वन् तथा सत्त्वादिजयादिविषये उक्ताहादिकालमनुवर्तमानो
भाति तथेति कथमव्यक्तत्वं हरेरिति तत्राह-संघातादिति, देहे-
न्द्रियादिकार्यकारणसंघातात् विविचयते पृथग्भूतो न ज्ञायते
अत्रापीदमेवोदाहरणं उच्यतेतिरादि घृतादि द्रव्यं दद्यादिश्रु-
मन्नान्पूर्वं न विविचयते पृथग्भूतं न ज्ञायते न प्रतीयते तथाभाषी-
तिभावः "तेजोऽसितं त्रेधाविधीयते" इति श्रुतेः । श्रुतस्य उच्यतेः शब्दा-
मिधेयत्वं प्रामाणिकं "दधिस्वघृतवत्काष्ठं घाह्नन्वजनादनः" इत्या-
देभ्यः ननु, यदि केनचिद्देहादिव्यतिरिक्तत्वेनायं ज्ञायते तर्हि
द्विष्यघृतवदित्यादिनिर्द्धारयितुं शक्यं, तदेव कुत इत्याह-विद-
न्तीति । कवयः ब्रह्मादयः शास्त्रेण मथित्वा ततो निर्णयामस्य
देहादित्यस्मात्मानं विद्वान्ति जानन्ति किञ्चास्तत्तत्परमनाथे विद्वान्ति
यमस्ते "अभनिष्पत्सौ" इति ज्ञातोः नितरां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः अनेन
कधीनां ज्ञानमस्मिन्नर्थे प्रमाणायुक्तं भवति ॥ ९ ॥

देहादेर्विविचयत्वेन ज्ञानं कस्मात्प्रेरयति इति आशंक्य सृष्टि-
शरीरेषु जीववत्प्रतिष्ठत्याज तद्विषयं ज्ञानमित्यभिप्रेत्याह-यदा
सिन्धुरिति । यदा परमात्मात्मनोर्नै निषाकाय पुरः शरीराणि
सिन्धुः स्रष्टुमिच्छति तदा गुणवैषम्यस्यायेन खेच्छया नियतो
रजोगुणमुपादाय महदहंकारपञ्चमहाभूतानि सृष्ट्वा तेः प्रथक्
तत्तद्योग्यतानुसारेण शरीराणि सृजति । यदा चेश्वरस्तासु
विचित्रासु सुरनरतियेकसंज्ञितासु पुरीषु रिरंसुः जीवगतस्वा-
द्वयोऽयतामनुसृत्य सुखादिकमुत्पाद्य तत्साक्षित्वेन कीदृशमि-
च्छति तदा स्थितिहेतुत्वात्सत्त्वगुणमुपादत्ते यदा शयिष्यमाणो
योगनिद्रां चिकीर्षति तदाऽसौ तमोगुणमीरयति तच्छक्तिमुज्ज-
भयति ॥ १० ॥

किञ्च चरन्मतीतानागतवर्तमानभेदेन वर्तमानं काशं सृजती-
त्यर्थः ईश आशय इत्येताभ्यां पदाभ्यां सज्जनभावस्य अत्र
अत्र प्रमाणात्-सत्यकृदिति, सत्यं भीमासाध्यात् अत्र
इदानीं कसृष्टानामन्तःशयनप्रकारमाह-स तत्रेति । तत्र
स्थितम् उभयसिद्धिं महति वस्तुनि महत्परिमाणेन
मध्यप्रकटनमणुपरिमाणमणुसामर्थ्यं वाप्नुयात्
महतोमहीयान्" इति श्रुतेः अत्रेदं चिन्तामनो विद्वानुत्पा-
निकशेन चशब्द एवार्थे तथा जिनं शरीरस्थानीयं
व्याप्य तिष्ठन्निर्दिशतेऽप्युच्यते तस्याभिर्निर्दिशतेऽप्युच्यते
महत्त्वात्तद्वलक्षणाः सन्ति महति काष्ठे महान् अत्र
शिरिति "चिच्छ शरीरे चिद्रे च साधने शोफतस्मिन्" इति
सृष्टौ प्रवर्तमानेश्वरस्य निरपेक्षत्वात्प्रधानत्वेण किञ्चिद-
शास्त्रमवः तदनपेक्षत्वे सृष्टेहादिरवशात्त्वभावेन कार्यसाध-
यति तत्राह-चिन्तामनः प्रधानादेः कारणस्य ते चिन्ता-
कार्यजनकशक्तिवक्षणाः सन्ति ते च चिन्तामनः
हरेः सन्ति विद्यमानास्तदधीनत्वादिहादिति तत्राह-
"द्रव्यं कर्म च कालम्" इत्यादेः यत्रा लक्ष्यं
कार्यापादनशक्तिवक्षणाः चिन्तामनः पृथग्निर्दिश-

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेः सन्ति तेषां स्वरूपामिहोत्पत्तनाय चशब्दः ऊर्ध्वनामि-
 स्तुरीयेमादिविना स्वरूपभूतखीलयेव यथा जावं करोति तथा-
 यमित्यर्थपरंवा प्रधानसृष्टिप्रसङ्गोऽस्तु अनात्परसृष्टिरवाप्तरका-
 रणास्यात् कुलादिदेष्टृत्वादित्यतोवाह—स इति, तत्रतत्र का-
 र्यकारणेषु प्रामिस्त्रिकेषु स्थित्वांभयसिद्धिं जगत्कारणस्य जन-
 कत्वञ्चकार्यं कार्यस्य जन्यत्वफलं प्रापयति उभयोः वाक्तोरन्त-
 र्दधीनत्वादित्याह—लिङ्गात्मन इति, लिङ्गात्मनो मृदादेर्लिङ्गगुणाः
 कार्यजननशक्तयः सन्ति ते चानेन निषता इति शेषः, लिङ्गा-
 त्मनः कार्यस्य वे लिङ्गगुणा पृथुबुधोद्द्राकारादिलक्षणाः सन्ति
 ते च “तत्रतत्रान्विता विष्णुस्तच्छक्तिप्रबोधकः” इत्यादेः अने-
 न बाध्यबाधकताङ्गन इत्येतत्स्पष्टीकृतं तथाहि तत्रतत्र देवासुरे-
 षु उभयसिद्धिं जयपराजयलक्षणां कार्यसिद्धिं प्राप्नोति शिर-
 स्त्राण्यर्मादिलक्षणां वहतो मटस्य ये लिङ्गगुणाः शौर्यादिल-
 क्षणाजयापजयो वा ते च हयंभीनाः “म वै बलं बलिनां वा
 परेषाम्” इत्यादेः । अत्र सर्वस्य हयंभीनत्वदर्शनाय प्रधानपुरुषां
 कार्यकारणार्थांकाजः सृजनीत्यङ्गीकारे प्रधानपुरुषावन्तरेण काल-
 सृष्टयश्चक्तिहरेःप्रकटिता स्यादित्यन्यथा प्रतीतिरिनासायाचार्य-
 स्ताभ्यां सहेति व्याख्यातम् ॥ ० ॥

नन्वत्र साम्यगुणाधिकरणस्य हरेर्वैषम्याधिकरणत्वं कथ-
 मित्यस्य प्रश्नस्य परिहारः कथं स्फुटमायात इत्याशङ्क्य स्वतो
 देवप्रियत्वमसुराप्रियत्वं मनुष्याणामुभयत्नमेव समत्वं तत्तद्यो-
 ग्यतावर्णा तेषामन्यथा तद्विच्छेदने तद्विभिननवैषम्यप्रामिसाम्य-
 हानी स्यातामित्याशयवचानाह—य एष इति । य एष हरिः काळे
 काळेविषयोप ईशता कालस्यापि प्रवर्तनसमर्थः प्रधानपुरुषयो-
 रीशतृत्वं किं वक्तव्यमित्यपिपदं स विष्णुः सुरानीकमिषस्य
 तं सत्यमेधयति सत्त्वस्य देहादिकारणत्वात्सत्त्वगुणप्रधानान्
 देवान् समंभयतीत्यर्थः रजस्तमस्कान् रजस्तमःस्वभावान् तत्प्र-
 त्यनीकान् तेषां सुराणां शत्रुभूतान् असुगान् ममिषोति निह-
 म्ति ‘मिषुहिसायाम्’ इति धातुः सुरप्रिय इत्यनेनासुराणामप्रियो
 मनुष्याणामुभयात्मकः स्वभावत इति ध्वनितं तदुक्तं—

“स्वभावतः प्रिगत्वात्तु सदा देवप्रियो हरिः ।
 अप्रियश्चासुराणां स स्वभावात्सुभयं नृणाम्” इति ।

सत्त्वमेधयति इत्यनेन वा सुखयोग्यता रजस्तमस्कानित्यनेन वा
 बध्नोऽप्युता ये च देहेन्द्रियादेः कारणाभूतास्त्रयोगुणाः यश्च
 गुणानामुन्नाहकरः काळः यश्च तेषां त्रयाणां गुणानां पुण्य-
 पापोभयलक्षणां कर्म यश्च मूलकारणभूतं प्रकृतिपुरुषस्वरूपं
 यश्च भक्त्यादिकमेतत्सर्वमेवेक्ष्य देवानां भक्त्यादिगुणानितरेषां द्वेषा
 दिद्वेषामनुष्याणामुभयात्मकमुत्पाद्यसुखासुखजयापजयजननमर-
 णादिलक्षणात्त्वेन समद्वयुक्तं । तदुक्तं—

“वैशकाचौ गुणांश्चैव भक्त्यादीमप्यवेक्ष्य तु ।
 योग्यताञ्च तथा कर्म सम इत्यभिधीयते ॥
 अहः प्रियापि देवानामुत्पाद्यैव गुणानिमात् ।
 इतरैषां तथा दोषान्मुखदुःखे ददात्यजः ॥
 उभयं तु मनुष्याणामतः सम इतीरितः” ॥ इति

ननु सुरादिषु स्थितानां गुणदोषाणां तत्कारणाधीनत्वेनोत्तर-
 काळे नाशसंभवेनानित्यत्वे नियमो न स्यादित्याशङ्क्य चास्त्रविहि-
 तत्वाभियमोस्त्वेत्याशयवचानाह—उरुभवा इति, उरु बहु भूयते
 इत्युरुभवाः शास्त्रं निबन्धप्रतिपादकं यस्त्वस तथा तदप्युक्तम्—

“अनादिनिषताश्चैव गुणदोषाः सुरादिषु ।
 यथाक्रमं पुनश्चैव नियमाद्भक्तितास्तथा ॥ ०

“विष्णुनेव ततो नित्यं विषमश्च जनार्दनः” इति नियमाद्भक्तितास्त-
 वेत्येतत्कृत्रप्रमाणीक्रियते इत्यस्य उरुभवाइत्यत्रेति वक्तव्यम् । उरु
 यश्चनलक्षणां भवो यस्य स तथेत्यर्थः । ननु, वैषम्यं तद्वचस्वमे
 वाभूदिति चेन्न योग्यतानिमित्तत्वात्तदुक्तम् “नविष्णोर्विषमत्वं तु
 योग्यतापेक्षया कश्चित्” इति हरेर्योग्यतानियत्यायत् आगच्छद्दे-
 पम्यलक्षणांमुरुभवस्तदा तदस्तुविहितत्वात्तदुक्तं उरुभवा इति
 तदप्युक्तं “योग्यतायास्तन्निवत्या विषमत्वं भवेदिति” तन्वेवं-
 तर्हि कापि वैषम्यं नेत्यापन्नमिति चेत्तुच्यते शुभाशुभयोर्विषयं
 ये शुभवनामशुभकर्म अशुभवनामसुराणां शुभकर्मानुसृतफल-
 दानेसनि विषमत्वं विष्णोर्दोषाय स्यादिति यदतस्तत्तद्योग्यता
 बलविहितशुभाशुभोभयकर्मानुसारेण तत्फलस्य विकर्मैर्द्विषयं
 अशुभकर्मैत्यवलक्षणास्य दानेनेश्वरवैषम्यामित्यत उरुभवा-
 इति जयस्तम्भकल्पनाम हरेर्युक्तं “इन्द्रश्चार्थकथं दैत्यानवधी
 द्विषमो यथा” इत्यादि प्रश्नपरिहार इति सिद्धं “विषमत्वंतु दोषा
 शुभाशुभविपर्यये । अतस्तादृशवैषम्यम् ब्रह्मसूत्रे निराकृतम् ॥
 शुभाशुभनियंतृत्वं न दोषो गुण एव सः । अतस्तीदृष्टं कृष्णस्य
 ब्रह्मसूत्रकृतो विभोः” इतिवचनात् ॥ ११ ॥

सुरप्रिय इत्येतद्विद्वृणोति-सधा इति । अयमर्थः सत्त्वं सत्त्वगुण
 सत्त्वान् मुहुरनुगुणमुपवृंहयते सम्बन्धं चर्हयति किं कारणम्
 प्राह—पुनरिति । स्वेन सृष्टस्य जगतः पुनःपुनः स्थितिरन्तानुवृत्तां
 स्थितिपालनयोः प्रवर्तनार्थं वा इत्यनेन सृष्ट्यादिहाष्टकमपि हरेरे
 वति दशयति—यदा सिन्धुरित्यनेन, यः प्रस्तुनस्तं स इति तच्छब्दे
 परामृशति तत्रापीश्वरशब्देन रुद्र उपक्रान्त इति भ्रान्तिनिवार
 णाय विष्णुरिति यद्वा यत्र कापि रुद्रादुरसर्जनादिकं प्रतीयते तर्दा
 तत्स्थहरिणोति प्रकटनाय विष्णुरिति ॥

सुरप्रिय इत्येतदितिहासेन दशयति—अत्रेति । सुरप्रिय ए
 नासुरप्रियो हरिरिति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थं एव शब्दः ॥ १२--१४

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भ्रमः ।

ननु, नेपुतेषु तेनाविद्यमानं नेजः कथं न लक्ष्यते? तत्राह
 ज्योतिरिति । यद्यपि नेपुतेषु निजंतजोशोनाविद्योऽसौ सकृदाता
 संमिभ्रत्वात् न विविचयते लोकैर्विचकृतं न शक्यते तथापि क्वच
 विवेकनिपुणाभन्तनो मथित्वा तस्यापि सादृश्यं तेनापि युक्तं
 त्यादिकासम्भावार्थानिषेधेन विविचय तदंशमारमस्यं तत्तद्वत्सि
 प्रविष्टं आत्मानमीश्वरं विद्वन्नि तत्र हेतुगर्भो दृष्टान्तः, अस्मात्तत्ते
 ज्योतिरादिपदार्थे इवाभाति दृष्टिष्विति शेषः । अत्रमर्थः यथा
 नेदं मयोस्तेजःपूर्वमदर्शनात् । किन्तु तदातपसंयोगेन सौरं तेः
 पधात्र प्रविष्टमिति सूर्यकान्तादी त्वादिद्वेन तदनुभवितु तद्दामां

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

यथाच पूर्ववदेव वायानयंगन्धः पार्थिवएव प्रविष्ट इति तेषामिति तथात्रापि अथवा तन्वेद्यं तत्रनत्रावर्षाशनेः स्वनेत्राभिरव क्रीडतीत्यागुने कथं नदितैरपि क्रीडतीति हृद्यते तत्राह—उद्योतिरिति । यथा चक्षुरादिज्योतिर्भिः स्वांशं रूपमात्रं प्रकाश्यमाने गन्धादि गुणपञ्चका मूलेवैसी प्रकाशत इति प्रतीचने यथा कर्णादिनभसा स्वांशे शब्दमात्रेऽपि गृह्यमाणे दृन्दुभिरेवासाञ्चिनि प्रतीयते । तच्च तत्तद्गुणानां संमिश्रत्वादेव भवति न चस्तुतः । तथाकथय आत्मानम् ईश्वरं तत्संघातस्थत्वेनाभ्यैरजानन्ति विविकर्मापि आत्मस्य स्वांश उद्योतिभिरेव क्रीडन्ते जानन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवं युद्धादिनिजलीलाभिर्भक्तविनोदनमेव प्रयोजनं विश्वपावनस्तु खत एव ततः सिद्धयतीत्युक्त्वा मृष्टिप्रलययोः प्रकृतीक्षणादावपि सर्वेशानुनिरासार्थमिति दिशन् त्रिष्वप्यविशेषमाह—यदेति । यदा यत्र खरुष्टाखरुष्टे काले एव परः परेश्वरः स्वभावया भक्तकृपया आत्मनः पुरः प्राचीनमृष्टिगतसाधकभक्तरूपाणि स्वस्वाधिष्ठानानि सिन्धुर्भवति । प्रकृत्या सह तेषु लीनेषु भाविभावनायर्थमीक्षां करोति । तदा पृथक् स्वरूपशक्तिरतरा असौ जीवमायायाश्चाक्तः पूर्ववत्तच्छेष्टात्मकप्रभावाभालोद्गीता रजः सृजति स्वांशभूताद्गुणत्रयसाम्यद्वयकासाक्षिपति उद्बोधयतीति वा । यथा वा पृथग्मायानुगत एव काष्ठ एव सृजति तथाऽसौ पदेन च काष्ठ एवोच्यते अथ विश्विन्नासु नानागुणवैचित्र्यवतीषु तद्व्यभंगानु पूर्णं यदा रन्तुमिच्छुर्भवति तदा सृष्टं सृजति । यदा पुनस्ताभिरेवामिच्छिवा शयिष्यमायाः शयितुमिच्छुर्भवतीत्यर्थः । तदाभौ तमः सृजतीति । ततो भक्तनिमित्तमेव सर्वो एव मृष्ट्यादिक्रियाः प्रवर्तन्ते इति भावः । यथाकृतमेकादशाय तूर्नाये टीकाकृद्भिरपि किमर्थं समर्ज । स्वमात्रमप्रसिद्धे । स्वं मिगीते प्रमिमीते य उपास्ते स स्वमाना । तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृष्टायै निद्वय इति । शयनमत्र पुरुषावतारस्य कदाचित् प्रलयोद्बोधो योगनिद्रा कदाचिद्भगवत्प्रवेशो वा यद्यपि सर्वेष्वपि जीवेषु अन्तर्वासितया परेश्वरसिद्धिपति तथापि तत्रान्मकत्वात्स्थित एव भवति । स्वभक्तेषु तु समासकत्वात् तथेति । न च तन्मङ्गादौ तस्येच्छन्ति यथाकव्याख्यानमेव यत्नवत् । तथा च भीमीतासु “मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्” इति “ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति च । उक्तञ्च स्वभाक्तेसुधो वये । “भक्तानां हृदयं शाश्वतं सभिषो मे प्रियं गृहम् । धरामि तत्र शोभैव बैकुण्ठार्यादिवर्णना” इति ॥ १० ॥

ततो च एव चेष्टारूपः काष्ठः स सर्वम् । सर्वप्रधानं सुरानीकमेधयतीव तत एव तत्प्रयत्नीकान् रजस्तमःप्रधानानसुरान् प्रमिषोतीव हिनस्तीव । ये तु देवेषु भक्ता असुरेषु भक्तद्वेषिणश्च तान् स्वयं पात्यति हिनस्ति चेदिति पूर्वमेवोक्तम् । तस्मात्तच्छेष्टाखरुष्टस्य काष्ठस्वैद्यं वाचां तस्माद्दीशितापि एधयतीव प्रमिषोतीव चेति । हे राजसिनि पूर्वाभिप्रायमेव । ननु यदि चेदितुः प्रयोजनं न भवति तर्हि कथं कदाप्यसुरानपि स्वपदान् विधाय देवेन युजेतेति तत्राह—

सुरप्रियः सुरेषु वर्तमानाः प्रिया भक्ता यस्य सः । सर्वप्रधानेषु सुरेषु प्रायशस्तेषां सर्वेषामनुगमनेनैव तस्यानुगमनम् । कदाचिद्दृष्टस्वत्यादियु महत्स्वपराधे तेषामभिलेखेन सुरत्वाच्छादनात्तेषां तस्य तेष्वनुगमनं न स्वाहिति जयकाष्ठे तु सर्वस्वत्याद्युक्तमिति भावः । ननु कथं तेषां ताजानुगच्छन्ति तत्राह—रजस्तमस्कानिति । अत्यन्तभगवद्बहिर्भङ्गनाकयोस्तयोर्गुणयोरारोचकत्वादेवेति भावः । तद्योसौ सद्देवासुरायां निग्रहमेव करोतीत्यथाप्यसामञ्जस्यमेनेत्याशङ्क्याह उक्तधवाः वेरेण यं नृपतय इत्यादि । अहोवर्क्यामत्यादिभिः उक्तसर्वतो विस्तुनं महत्तमं वा भवः कीर्तिर्यस्य सः । तेषामप्यनुग्रहं करोतीति भावः ॥ ११ ॥

तदेवं सिद्धान्तं प्रदर्श्य तत्र स्वभक्तानुग्रहमात्रप्रयोजनस्तत्प्रकारानि परेश इति प्रतिज्ञातार्थादाहरणाय प्रह्लादजयविजयादिष्टपासुस्वकर्मातिहासविशेषमाह—अत्रैवांत । अत्र विष्टपादिराहित्येन भक्तानन्दनार्थं खरुवीलामात्रत्वं असुराणामपि परमहितपर्यवसायकस्वभावत्वं च । एवकारेण सिद्धान्तात्तरं व्यावर्त्यते ॥ १२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

स्वस्वादीनामाधिक्यन्यूनताभ्यामेव तदधिष्ठानस्याव्याधिक्यन्यूनते इत्यत्र दृष्टान्तमाह—उद्योतिर्यथा—काष्ठेषु जलं—यथा—पात्रेषु आकाशं यथा घटेषु अधिकेष्वधिकरूपं न्यूनेषु न्यूनरूपं तिष्ठदपि न विपममुच्यते । तथैव देवनिष्ठसर्वोऽधिकं सति सोऽपि देवेष्वधिकरूपः तद्देवासुरनिष्ठे रजसि न्यूनं तत्र न्यूनरूप इत्यसुराणां देववाध्यन्तं देवानामसुरवाधकत्वं सति सोऽपि देवपक्षपानी असुरवाधक इत्युच्यते । एवमसुरनिष्ठरजस्यधिके सोऽप्यसुरपक्षपानी देववाधक इति लोकोपमोक्त्या विश्वमोऽप्यविपम एवेत्यर्थः । जयकाले तु सर्वस्य देवनिष्ठभगवद्बिभ्याधिकभजनमेव तत्र विश्विन्तं तदेव देवपक्षपानिष्वभ्यङ्गकम् । नन्वजयकाले केवलमभजनमेवेति ज्ञेयम् । ननु काष्ठादिषु उद्योतिरादिर्यथाऽस्मिन् काष्ठेऽथ चन्द्रित्येव विवेकग प्रतीयते तथा देवादिदेहेऽपि भगवान् किं न प्रतीयते तत्राह मङ्गानात् देवादिदेहात् न निविक्रयते सत्यस्य इव न पृथक् प्रत्यक्षीभन्तीत्यर्थः । तर्हि स तान् भजतीति पुनो ज्ञायते तत्राह—विदन्तीति । आत्प्रस्यं देहस्य परमात्मानं कनयो निपुणा मयिष्या कार्यदर्शनालङ्कनानुमानाज्जानन्ति । अततः स्वभावकर्मादिवादनियधेन विदन्तीति पाठेऽपि स्वभगने जानन्तीत्येवार्थः । नन्वसुरादिपक्षपानी भगवान् कदाचित् सर्वैः प्रत्यक्षीभूत एवासुरान् इति । तथैव रजस्तमसोरपि इत्यौ मत्वां कदाचिदसुरादीनामपि मयन् देवार्थान् हिनस्तु तद्देवाक्युक्त्वा तस्य दिव्यत आह—उद्योतरादिरिथेति तमेव श्लोकं राभिधावकं उद्योतिरादिरिव उद्योतिराद्गतं च यथा सृजते तद्वति चस्तुनि मामानि स्पष्टतया तथा किञ्चित् सङ्घातात्तस्मात् निविक्रयते न पृथक्

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

भातिष्व किन्तु तद्वर्तमानतयैव भाति एवमेव जगत्स्मिन् देवासुरादिषु मध्ये भगवान् कश्चित् रूपं भासते । काश्चित्-
 त्तर्गतश्च तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र उच्यतेः सत्त्वप्राधान्याद्भाव-
 रकरत्वात् तद्भूतं रूपं यथा किञ्चिद्दुरेऽपि शुक्लमिदं सौरमिनि
 सुदूरं ब्रह्मरूपं चन्द्रोऽयं शुक्ल इति तत्र तत्र नयनेन्द्रियेण
 गृहीतं स्पष्टमाभाति तथैव देवादेः सत्त्वप्राधान्यात् सत्त्वंना-
 नावरणात्तद्गतो भगवांस्तत्पक्षपाती स्पष्टमेवोपेन्द्रादिकप
 भाभाति यथा च जलादेस्तमोरजःप्राधान्यात्तनावरणात्तद्गतं
 जालरसगन्धस्पर्शं न स्पष्टमाभाति किन्तु तद्गतः पदार्थस्य
 योग एवेन्द्रियगोचरेषु तमोरजसोरपि किञ्चित् सत्त्वमत्त्वात्
 स्वंध्या आवरणाभावादेव तथाहि रसनायां रसवतो योग एव
 रसः । श्रोत्रे शब्दवत् आकाशस्य योगे सत्येवशब्दः । त्वचि
 शैल्यादिमद्भस्त्रयोग एव स्पष्टः । नासायां गन्धवतो वायो-
 योग एव गन्ध इति तथैवासुरराजसादेरजसुतमःप्राधान्यात्त-
 नावरणात्तद्गतो भगवांस्तत्पक्षपाती न स्पष्टमाभाति 'अत्र
 मेघानपाश्र्वाभावरणाभावरणो सूर्यस्य मया तथैव तमःसत्त्वाऽयां
 भगवतो ज्ञेये । ननु तर्हि स्पष्टमानाभावं असुरादिपक्षपा-
 तित्वं तस्य कथं प्रतीमस्तत्राह—विदन्तीति । देवपराभवादिकायं
 दर्शनलिङ्गेन जानन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तथैव गुणान्तरमध्येन तस्याधिष्ठातृत्वनाशनस्यलक्षणयन्त्र-
 योगेन गुणाधीनत्वमाशङ्क्यं किन्तु गुणानामपि स्पष्टस्य
 तत्त्वं सर्वैरखीयामयमथत्याह—यत्रा आत्मनो जीवस्य भागाय
 पुरः शरीराणि परः परमेश्वरः सिम्भुभवात् तदा साध्येन
 स्थितं रजः पृथक् सृजति । विचित्रासु तासु पूर्णरिंसु
 शिष्टपालनलक्षणं रम्यांश्चिकीर्षुः सत्त्वं पृथक् सृजति
 शविष्यमायाः संहरिष्यन् तमः पृथगीरति प्रेरयति ॥ १० ॥

यदा सिम्भुरित्यादिनिर्देशात् प्रतीकं काळपारतन्त्र्यमपि
 चारयति—कालमिति । हे नरदेव ! सत्त्वकारित्वेनाश्रयभूतं चरन्तं
 वर्तमानं स्वयमेव सृजति काळस्य तच्छेष्टारूपत्वात् । अयमर्थः ।
 जगत् स्पष्टादिकं हि नस्य लोकादेव, सा च क्षेत्रज्ञाधीनैव
 तत्र यदा सिम्भुना भवति तदा रजो वृद्धिसृष्टिकाशो जायते
 यदा पिपासविषा तदा सत्त्ववृद्धिपालनकाळः । यदा सं-
 जिहीर्षो तदा तमोवृद्धिनाशकाळ इति काळविशेषस्तेनैव
 सृजति तत्र यदा स्पष्टादिकास्तदैव सिम्भुदिकं स्यादिति
 यदा शब्दनाथः काळविशेष एव स तु सृज्य एव इति, जयकाळे
 तु सत्त्वस्येत्यादिनापि प्रतीतं काळपारतन्त्र्यं चारितमिति-
 प्रधानेन मायाशक्त्या पुरुषेण सांशेन च सह वर्तमानः एवं
 स सर्वकारणत्वात् तस्यैव सातन्त्र्यं तत्कार्यत्वाज्जगतस्त-
 दधीनत्वं । ननु, नत् कार्ये जगद्वस्त्वेष अर्थस्तुतः किमधीन-
 त्वानधीनत्वविचारेयेति केचिदाहुस्तत्राह सत्त्वकृत भगवच्छ-
 विकारैश्च विश्वस्य मिथ्यात्वानर्हत्वात् । कार्यमात्रस्यैव
 सिम्भुत्वे तद्वस्तुमेव भगवत्यां प्रमायवाभावः प्रसज्जेदिति भावः
 "सर्वं क्षेत्रं विश्वमसृजते"ति माध्वभाष्य प्रमाणात्ता भुतिश्च
 प्रत्येकस्य तत्कार्यत्वात्कारणत्वं; कारणेऽप्युपचरित इत्याह—व

एव इति । अतएवईवाः परमेश्वरोपि सत्त्वं सत्त्वप्रधानं सुरागीकमेव-
 यतीत्यर्थः तत्प्रत्यनीकान् सुरप्रतिपक्षान् प्रमियाति हिनस्ती-
 वेत्यर्थः । तदेवं वैषम्यं गुणस्यैव मान्यस्य तत्र काळएव निमित्तं
 यथा पुरुष सृज्यत्वाधीनत्वाविष्टेवत्वेपि गृहाणामुत्सव शैत्यादिकं
 गृहाणामेव न पुरुषस्य तथा, किञ्च सुरप्रिय इति अथवा सुसखां
 मकत्वाद्द्वेषमपि भूषणमेव ननु दूषणमेवेति पृथग्गुणं सिद्धान्तः
 यदुक्तम् "समोहं सर्वभूतेषु" इति । कदाचित् सुराणामसुरपरा-
 भूतत्वस्तु हितैषिणा भगवतैव तन्मत्ततानिचारणार्थं कियत
 इति ज्ञेयं । ननु, नस्य सर्वप्रियत्वं सर्वसुहृत्त्वञ्च कथमित्यत
 आह—उक्तभुवाः "अदो वकीयं स्तनकाळकूटम्" इत्यादि वाक्य-
 प्रकाशितानि महाबुद्धेःपूतनादिगतिप्रदत्तलक्षणवर्णास्वेष
 सर्वप्रियत्वं सर्वसुहृत्त्वञ्च विख्यापयन्तीतिभावः ॥ ११ ॥
 उक्तमेवार्थं । स्पष्टमेव बोधविभुमितिहासमुपस्थापति अत्रैव
 साम्यं सौहार्दप्रियत्वेऽप्यर्थेणु ॥ १२—१४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वमायागुणानिर्णयत्युक्तं तत्र प्रविष्टतत्तद्दोषाऽस्पृष्टव
 भगवान् वर्तते अक्षैर्दुर्बोपि तत्त्वज्ञैर्हायते इत्याह—'ज्जोतरा-
 दिरिचिन्ति । काष्ठादिषु ज्योतिरिच वनादिषु वायुरिच जलादिषु
 खमिच सजांषु मायागुणकार्थेषु देहेन्द्रियादिष्वेवातेषु तत्तद्दो-
 षास्पृष्टव भगवान् भागानि प्रकाशने तथापि "संघातात् न
 विविचयते भोक्तृभोग्यदेहविषयशक्त्या भोक्तृभोग्यनियन्तृपदार्था-
 नभिन्नैर्न ज्ञाने कथयः क्रान्तदर्शिनो भोक्तृभोग्यनियन्तृस्वरूपया-
 धारम्यज्ञाः आत्मस्यं देहेन्द्रियादिसहिते आत्मनि "व आत्मनि
 नितिष्ठन्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे जीवे प्रेरकतया स्थितम् आत्मा
 परमेश्वरम् मथित्वा अक्षमयादिऽयो जेतनेऽयो भोग्यभूतेऽयः भोक्त
 विज्ञानमयोऽने वर्णितस्तद्वन्ते नियन्तानन्दमय इत्येवं मयनं कृत्व
 चतुर्भ्यः कोशेष्योते वर्तमानं विदन्ति जानन्ति साक्षात्कुर्वन्त
 त्यर्थः ॥ ६ ॥

किञ्च जीवहितायैव स्पृष्ट्यादि काळानुसारेण गुणानपि
 वय्यादिदोषास्पृष्टोभगवानेव प्रेरयतीत्याह यदेति एवः पर
 परमात्मा आत्मनः समष्टिव्यष्टिर्जावानां जातावेकवचन
 नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानानामेको बहुनामिति भूतो जीवा
 बहुत्वात् पुरः सिम्भुः समष्टिशरीराणि सिम्भुभवंति यदा तत्र
 स्वमायया स्वकीयया प्रकृत्यास्वया शक्त्या हेतुभूतया पृथा
 रजः सृजति प्रवृत्तेषति विचित्रासु तासु पूर्णरिंसुः पाखनर्ष
 जया कीदितुमिच्छुः सत्त्वमीरयति प्रेरयति शविष्यमायाः संहरि
 ष्यन् पृथक् पृथक् तम हरति ॥ १० ॥

काळमपि स्वशक्तिभूतं भगवानेव परमात्वादिरूपेण सृजति
 ननु तावतापि विषमोभवतीत्याह—काळमिति । चरन्तमित्युपलक्षणं
 जङ्गमं स्थावरं च प्रति माध्वं तेषामुपपत्तिरित्यस्यादिनिमित्तं
 परमात्वादिद्विवरार्थानरूपं सृजति किञ्चुना विविधविधिः
 विश्वकर्तृत्वेपि भगवतोऽप्यस्यादोषयैश्चैवातन्मत्त्वपरिचितं नास्ति
 त्याशयेनाह हे नरदेव ! प्रधानपुंश्वां अग्रकृतिऽयां सत्यमेव वि-
 करोतीति सत्यकृत मयैवमाहुः सत्यकर्मैतिसत्त्वं क्षेत्रेऽमसो सृज

दृष्ट्वा महाद्भुतं राजा राजसूये महाक्रतौ ।
वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः ॥ १३ ॥
तत्रासीनं सुरऋषिं राजा पाण्डुसुतः क्रतौ ।
पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदम् ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो अत्यद्भुतं ह्येतदुर्लभैकान्तिनामपि ।
वासुदेवे परे तत्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विषः ॥ १५ ॥
एतद्देवितुमिच्छामः सर्व एव वयं मुने ! ।
भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः ॥ १६ ॥
दमघोषसुतः पाप आरभ्य कालभाषणात् ।
सम्प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्रश्च दुर्मतिः ॥ १७ ॥
शपत्तोरसकृद्विष्णुं यद्ब्रह्म परमव्ययम् ।
श्वित्रो न जातो जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तमः ॥ १८ ॥
कथं तस्मिन् भगवति (१) दुरवग्राहधामनि ।
पश्यतां सर्वलोकानां लयभीयतुरजसा ॥ १९ ॥
एतद्भ्राम्यति मे बुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना ।
ब्रूहोतवद्भुततमं (२) भगवांस्तत्र कारणम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इतिभूतेः । उकार्यमुपसंहरति, हेराजन् । एष भगवान् यत ईशिता
तत्सत्कर्मफलदानादिना सर्वभोक्तृभोग्यस्तुनियन्ता अतः कावे
मसुरस्यस्य सुरसूत्रेभ्यः कावे सत्त्वं सत्त्वप्रधानं सुरानीकम् ।
एषसत्त्वेव इषस्य एवकारार्थं तत्प्रस्थानीकान् सुरानीकविरोधि-
नीऽसुरान् प्रद्विष्योति दिनस्ति ॥ ११ ॥

एवं सामान्यतः तत्सज्जीवकर्मानुसारेणानुग्रहादिकं भगवान्
करोति न तु वैषम्यादिविषयान् भवतीत्युक्तम् । अथेन्द्रार्थं
देवयोर्वचं तु तयोरनुग्रहायैव कृतवानित्याह—अत्रैवेति ।
अत्र इन्द्रार्थदेवयोरे इतिहासः सुरार्थेणा नारदेन भजातद्यज्ञवे
युधिष्ठिराय उवाह्यतस्तं शृण्वति शेषः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

जैसे तेज (अग्नि) आदि पदार्थ काष्ठादि में नाम
प्रकार प्रतीत होता है वैसेही परमात्मा भी नामा देहों में
प्रकाशित होता है । और वेह से भिन्न नहीं प्रतीत होता ।

निपुणजन अन्त मे आत्मा में अन्तर्यामि रूप से स्थित
परमात्मा को जानते है ॥ ६ ॥

जिस समय परमात्मा जीवों के सुखादि भोग के लिये
सृष्टि की इच्छा करता है तब समता से स्थित रजोगुण
को पृथक् प्रकट करता है । ऐसे ही उन विचित्र शरीरों
में रमण की इच्छा वांछा सत्त्व गुण को तथा शयन की
इच्छा वांछा तमोगुण को प्रकट करता है ॥ १० ॥

हे राजन् ! यह काव्यस्वरूप ईश्वर सत्त्व की वृद्धि करते हैं
तब सत्त्व प्रधान देव समूह को भी बढ़ाते हैं और सुरप्रिये भी
हरि, उन देवताओं के बैरी रजोगुण तमोगुण वाले जो असुर हैं
उनका नाश करते हैं ॥ ११ ॥

हे राजन् ! इस विषय में देवर्षि [श्रीनारदजी] ने राजस्व
यज्ञ में पूर्वकाख में राजा युधिष्ठिर के पूछने से यह इतिहास
कहा था ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

चेदिभूभुजः विशुपास्य ॥ १३ ॥ १४ ॥

(१) दुरवग्राह्य धामनि—इति पाठान्तरम्, बिज० वीर० शुक्० ।

(२) भगवन्न आरण्यम्, इति पाठान्तरम्, वीर०

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

एकान्तभक्तानामपि बुद्धिमा प्राप्तिर्बिद्धिपो जातस्वेतदत्तजुतं हि ॥ १५ ॥

तस्य तु वेनवन्नरकपात एवोचित इत्याह—भगवन्निन्देति । तमसि नरके ॥ १६ ॥

दमघोषस्य सुतः शिशुपालः कलभाषयाद् बाल्ये कोमल-
भाषयामारुह्य सप्तमथशुनाऽप्यमर्षी क्रोधी मत्सरी वा ॥ १७ ॥

श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १८ ॥

पुरवप्राहं दुष्प्रापं धाम स्वरूपं यस्य तस्मिन् ख्यं
सायुज्यमीयतुजंगमनः अमृतस्वापि दन्तवक्रखयस्य तज्जातकप्रा-
माययेन सिद्धवन्निदंशः ॥ १९ ॥

एतद्वृत्ततममत् एतत्प्रति मे धीर्भ्रांस्पति भगवान् खड्ग-
स्त्वं ब्रूहि ॥ २० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

प्रदं तन्निमित्तञ्च विदुषोति—दृष्टेति । राजसूयाक्षेममहाकतौ
चेदिभूजः शिशुपालस्य भगवता द्विजशिरसः वासुदेवे भगवति
श्रीकृष्णे सायुज्यं संदलेषु महाद्वनं दृष्ट्वा विस्मितचित्तः पाण्डु-
सुता राजा युधिष्ठिरः तत्र कतौ यत्समायामासीनम् उपावृष्टं
देवार्पे नारदं मुनीनां शृण्वतां सतामिदं वक्ष्यमाणां पप्रच्छ
पृष्टवान् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तदेवाह—अहो इति वदुभिः, अहो एतद्वृत्तं तद्वृत्तत्वे
हेतुः, एकान्तिभक्तप्रयोजनेन भगवन्तं भजतामपि बुद्धिमत्,
कितम् ? परे तस्ये प्रकृतिपुरुषविखल्लयोऽभरतस्वरूपे श्रीकृष्णे
विद्विषः सैद्यस्य प्राप्तिरित्येतत् ॥ १५ ॥

मुने नारद ! एतत्सर्वं यद्यं वेदितुमिच्छामः केनापि
भाषेन भगवन्तं स्मरतां तत्प्राप्तिर्भवत्येव किमत्र श्वित्रं, तत्राह-
भगवन्निन्देति । वेनः पृथोःपिता भगवन्निन्देति नन्दामात्रेण
हेतुना तमसि नरके द्विजैः ऋषिभिः पातितः ॥ १६ ॥

दमघोषसुतश्चेष्टु कलभाषयाद् बाल्यमधुरभाषयादारुह्य
बाल्यादारुह्येत्यर्थः सप्तमि एतत्काजपर्यन्तं गोविन्दे श्रीकृष्णे
अमर्षी क्रोधी अतोऽयं नितरां पापात्मा तथा दन्तवक्रोपि
पुरात्मा ॥ १७ ॥

अनयोः परब्रह्मभूतं निर्बिकारं श्रीकृष्णमसकृच्छपतोः शिशु-
पालदन्तवक्रयोः जिह्वावां श्वित्रः श्वेतकुष्ठरोगोवापि न जातः
नाप्येतावन्धं तमो नरकमपि विविशतुः किन्तु भगवन्तमेव
विविशतुः ॥ १८ ॥

अतः सर्वलोकानां पश्यतां सतां पुरवगाहधामनि पुरवग-
वत्प्रतिभवेत्स्वरूपे भगवत्पुत्रसा भनायात्वेन तत्प्राप्तिसाधनानु-
सन्तमस्तरेष्वेत्यर्थः कथं ख्यमीयतुः ? भगवत्सायुज्यं कथं प्रापतु-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

इतीर्थं वायुना दीपद्योषेव मम बुद्धिर्भ्राम्यति, हे भगवन् !
एतन्महद्वृत्तमतोऽत्र कारणां ब्रूहीति ॥ २० ॥

भीमद्विजवधजतीर्थकृतपदरत्नाधली ।

एक एवाप्तो निर्यायः वेवामस्तीति भक्तिरेव पुत्रवार्थसाधनं
नाभ्युत्कर्मादिकमिति निर्यायवतां विष्णुरेव मुमुक्षुभिर्निषेव्य इति
निश्चयवतां वा ॥ १५ ॥

भीहरिनिन्दनं सतां कर्मागूढायमानमप्येतच्छ्रोतुं तन्निमित्त-
स्याशयवानाह—भगवन्निन्देति ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १८ ॥

पुरवप्राहं बुद्धेयं धाम स्वरूपं यस्य स तथा तस्मिन् ख्यं
सायुज्यखल्लयमः ननु, “अत्युक्तैः पुरवपापैरिहैव फलमश्नुते” इति
वचनान् श्वित्रो न जात इत्यादिवाक्यं कथं संगच्छते ? भगवद्देवि-
ष्योऽपि बहुविधाः, तत्र केचिन्मर्यादान्तरं पापफलं भुञ्जते, के-
चिद्भवेव, तत्कृतः ? इति चेन्न ॥

“निधमाद्भुज्यते पुमिधर्मो धर्मफलं मृतौ ।

कैश्चिद्भ्रावि भुज्येत तस्मान्नाधर्ममाचरेत्” ॥

इतिवचनात् अनेन धर्मियोपि व्याख्याताः धर्मं स्वर्गं विधर्मो निरय-
मिति च अत्र कश्चिद्विशेषोऽप्यस्ति अवविजययोः सार्वकत्वेन भक्त्ये
नहरेरतिप्रियत्वात्सनकादिशापाद्सुरजन्मन्यापि कश्चिन्नखलोपाय
द्वेषफलभोक्तुरभ्यस्ताश्च द्वेषस्य पापिष्टासुरत्वादनयोर्कृपस्वरितत्वात्
अनेन स्यापराधनाशास्त्रयानुग्रहप्राप्तत्वेन प्रतिज्ञातृशपथत्वेन च
हरेः सुरप्रियत्वं च विशादमभूदिति रहस्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

भीमद्विजवधोक्तामिकृतकमसम्भवं ।

दृष्टेति युग्मकम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

एकां नितरां परमज्ञानिनां “एकान्तमतिरुद्धितो गृहो मूढ
इवेवते” इति पाप इत्यादिना तदुक्तं निन्दनञ्च तदोपाधिक
नुरकणमात्रमवच्छेदयेति ख्यं । दन्तवक्रस्यापि भूतत्वेन निर्देह
मुनिगण्य वचनेन निश्चितत्वात् ॥ १५—२१ ॥

भीमद्विजवधोक्तामिकृतसारायर्दृष्टिनी ।

एकान्तिनां निष्परिग्रहायामपि ॥ १५—१६ ॥

कलभाषयाद् बाल्यकोमलभाषयामारुह्य यत् परं
तं विष्णुं कृष्णम् ॥ १७—१८ ॥

प्रस्युत ख्यं तात्कालिकलोकप्रतीत्या सायुज्यं किञ्चि
काकमेव सहयोगं सह युज्यत इति सयुक्तं तस्य भा
सायुज्यं ततः परं साकल्यमीयतुः भाषितमपि दन्तवक्रख्यं ना

श्रीशुक उवाच ।

राज्ञस्तद्वच आकर्ष्य नारदो भगवान् ऋषिः ।

तुष्टः प्राह तमाभाष्य शृण्वत्यास्तत्सदः कथाः ॥ २१ ॥

नारद उवाच ।

निन्दनस्तवसत्कारन्यकारार्थं कलेवरम् ।

प्रधानपरयोराजन्नविवेकेन कल्पितम् ॥ २२ ॥

हिंसा तदभिमानेन दण्डपारुष्यघोर्यथा ।

वैषम्यमिति भूतानां ममाहमिति पार्थिव ! ॥ २३ ॥

यन्निबन्धोऽभिमानोऽयं तद्वधात् प्राणानां वधः ।

तथा न यस्य कैवल्यादभिमानोऽखिलात्मनः ।

परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्प्यते ॥ २४ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंर्शिनी ।

मुखादेव श्रुत्वा तस्य जातप्रायस्त्वमननात्भूतनिर्देशः । पश्यता-
मित्यस्मभवे वैस्तुनि प्रामाण्यवसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

एतन् कलं प्रति भ्राम्यति अत एतद्भूततमं ब्रूहि वतो
भगवान् सर्वज्ञः नन्वेतत्पदवाक्यमेव, किं तत्राह तत्र वधे
कारणम् ॥ २० ॥

भीमरुद्रुकदेवकृतनिश्चान्तप्रदीपः ।

चेदीनां देशविशेषाणां भूभुजः शिशुपालस्य भूपतेः ॥
१३ ॥ १४ ॥

• परं तस्मै वासुदेवे श्रीकृष्णे एकान्तिनामपि दुर्भमा प्राप्तिः
विद्विषो जातेत्यङ्गतमस्वाभ्यर्थम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

कलं मधुरं भाषणं यस्मिन् तस्माद् बालवाद् आरुड्य
सम्प्रति अद्यापि गोविन्दे अमर्षी धिक्छपी ॥ १७ ॥

अद्वयं नित्यचरीरिणां परं ब्रह्म यद् ययोः ज्ञापनोः
जिह्वायां श्वित्रः कुष्ठं न जातः अन्धन्तमो नरकं न विवि-
चतुः ॥ १८ ॥

तुरवमालं दुर्भयं धाम स्वरूपं यस्य तस्मिन् ॥ १९ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

महा बलं राजस्य मे युधिष्ठिर महाराजने श्रीवासुदेव भगवान्
ने विषे परमाद्भुत शिशुपाल का सायुज्य बन्धकर बहा वैडे हुए
पारदजीसे सब मुनि लोगों के सुनतेर बहु प्रभ किया ॥१३॥१४॥

युधिष्ठिरजी बोले, कि अहां यह अति अद्भुत है परमेकांनि
लोगों को भी दुर्भयपरतएव श्रीवासुदेव की प्राप्ति जैसी शिशुपाल
का कैसे हुए ॥ १५ ॥

हे मुने! यहघात हम सब लोग जानने की इच्छा करते हैं कर्षों
कि भगवान् की निन्दा करने से धेनुराजा को प्राणियों ने नरक में
गिराया था ॥ १६ ॥

यह पापी दमघोष का पुत्र शिशुपाल तो बोलना सीखा
तब से लेकर अद्यतक गोविन्द के विषय ज्ञेय करनेवाला और
दुर्मति इन्तयक भी ऐसाही था ॥ १७ ॥

ये मास्वात् परब्रह्म अव्यय विष्णु को कुवाक्य कहने वाले
इनदोनों के जिह्वा में कुष्ठ न हुआ और दोनों को नरक न हुआ ॥ १८ ॥

दुःक से प्रहण हो तेज जिनका ऐसे भगवान् में सब लोको
के देखते २ ये दोनों कैसे लीन होगये ॥ १९ ॥

बागु से दीपकी जोत के सदृश मेरी सुखि भ्रमको प्राप्त
होती है यह अति आश्चर्य बात का उचर आप हीजिये। इस
में भगवान् ही कारण है ॥ २० ॥

भीषरस्वामिकृतभाषायेर्दीपिका ।

अभाष्य सम्प्रोध्य सीद्विगि निषीदग्यस्यानिनि सप्त
तस्वाः सदः सदस्तः ष्टयवर्षाः सत्याः कथाः प्राह

अहोभगवान्भद्रकस्य नरकपातेन म
कोऽभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेन वा तदभावेऽ
विद्वनिन्द्याकरणात् तत्र तावदेहाभिमानकृताः
व पीडादीनां भगवत्तदभावात् पीडाशुक्ला

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

साक्षिभिः । निन्दनं दोषकीर्तनम् न्यकारस्तिरस्कारः निन्दास्तु-
त्यादिज्ञानार्थं प्रधानपुरुषयोरविवेकेन कलेवरं कल्पितं
रचितम् ॥ २२ ॥

तदभिमानेन भूतानां यथा ममाहमिति वैषम्यं तत्कृतं
हिंसादिकं च भवान् तथा न यस्येत्युत्तरेणान्वयः दण्डस्ता-
डनं पारुष्यं निन्दा तयोर्हेतुभूतयोर्हिंसा पीडा च भवति ॥ २३ ॥

यस्मिन्निवृत्तोऽयमभिमानस्तस्य देहस्य यथाह्वयश्च यथा
तथा यस्वाभिमानोनास्ति अतोऽस्य परमेश्वरस्य हिंसा केन
हेतुना कल्पयते न केनापीति अभिमानाभावे हेतुः कैवल्याद्-
द्वितीयत्वेनाभिमन्यमानाभावात् वैषम्याभावे हेतुः अस्मिन्नात्मनः
सर्वात्मन इति तर्हि किमिति हन्ति तेषांस्तत्राह—परस्य दमकर्तुः
हिंसार्थं दण्डं करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

इत्यमापुष्टो नारदः प्राहेत्याह मुनिः—राह इति । राहो युधिष्ठिर-
स्य तत्प्रभृत्पुत्रं वचः श्रुत्वा भगवात्पारदस्तुष्टः समीचीनप्रश्नेन हृष्टः
सहसः सभायाः शृण्वन्त्याः स्वत्यास्तं युधिष्ठिरमाभाष्य स्वव-
चःअवस्थाभिमुखं कृत्वा प्रश्नपरिहाररूपां कथां प्राह ॥ २१ ॥

तामेवाह—निन्दनमित्यादिना दशभिरध्यायैः । अस्य प्रश्नस्य
मुख्यमुत्तरं वक्तुं तावत्संसारिचेतनानामिवेश्वरस्य देहात्माभिमान-
प्रयुक्तस्तुतिनिन्दाद्यभिमानित्वं नास्तीति चैद्यस्य मुक्तिं ददाति
कश्चित्परिहारमाह—निन्दनेति । हे राजन् । निन्दनं दोषकथनं स्तवो
गुणकथनं सत्कारश्चन्दनक्षेपादिः न्यकारः पांसुक्षेपणादिवेषा-
मर्थो विषयः कलेवरं प्रधानशब्दो देहावस्थप्रधानवचनः परशब्दो
देहात्परजीववचनः तयोरविवेकेन परस्परविलक्षणत्वविषयक-
ज्ञानाभावेन देहात्माभिमानेनेति यावत् तेनाविवेकेन हेतुना
कल्पितं कलेवरस्य निन्दनादिविषयत्वमविवेककृतं, न तु स्वतो
जडत्वात्, न हि काष्ठं चन्दनक्षेपादिरूपसत्कारादिकं मन्यते
इति तावत्किञ्चित्सादमित्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं स्थिते हे पार्थिव ! यथेह संसारे भूतानां देहात्मा-
भिमानिनां देवमनुष्यादीनां ममाहमिति वैषम्यं ममेवं निन्दा
निन्दितोऽहमित्यभिमानरूपवैषम्यं तदभिमानेन ममेवं निन्देत्य-
भिमानेन दण्डपाकरूपयोर्निमित्तयोर्हिंसा च स्वात् दण्डः ताडनं
पारुष्यं निन्दनं परेषां दण्डपाकरूपयोः कृतयोः सतोस्तत्प्रयुक्तो
ममेवं निन्दा निन्दितोहं ममायं दण्डो दण्डितोहमित्येवंरूपो
नानाविधोऽभिमानस्तत्प्रयुक्तं परेषु निन्दादिकारिषु हिंसा-
चरयं च यथा खोकानां दण्डयते न तथा यस्येत्युत्तरेणा-
न्वयः देहविषयमपि दण्डपाकरूपादिकं परकृतं देहात्माभिमाने-
नात्मगतं मत्वा तदभिमानेन परेषु हिंसास्वादित्यनेन यथा
हिंसाकारिषु दण्डपाकरूपादिकं देहगतमेव नत्वात्मगतम्, देहा-
त्मात्परविवेकेन त्वात्मगतं न मन्यते तथा हिंस्यमानेष्वपि हिंसा

च देहगतैव नत्वात्मगता, देहात्माभिमानास्तु हिंसितोहमित्य-
भिमान इति सूचितम् ॥ २३ ॥

तदेव स्पष्टमाह—यस्मिन्निवृत्त इति । अयमभिमानो दण्डितानां
च खोकानां यथा दण्डितोहं निन्दितोहमित्यभिमानः यस्मिन्निवृत्तो
यत्तुको देहहेतुक इत्यर्थः देहात्माभिमानस्य देहहेतुकत्वाद्देहात्मा-
भिमानहेतुको दण्डितोऽहमित्यभिमानो देहहेतुक प्रयुक्तमित्यायेह
यस्मिन्निवृत्तोऽभिमानोऽयमित्युक्तम्, एवं तद्व्याख्यायमानेषु तस्य देहस्य
वधादिव प्राणिनां देहात्माभिमानिनां वधः देहगत एव वधः
नत्वात्मगतो देहात्माभिमानास्तु इतोऽहमित्यभिमान इत्यर्थः । एवं
संसारिणां निन्दनादिकं सर्वं देहात्माभिमानकृतमित्युक्तम् अयो-
कार्यविषयमीश्वरे दृश्यति—तथेति । यथा संसारिणां देहा-
त्माभिमानस्तन्मूढको निन्दितोऽहमित्याद्यभिमानश्च अस्येश्वरस्य
नास्ति तस्यास्य अभिमानप्रयुक्ता परेषु हिंसा केन हेतुना
कल्पयते इत्यन्वयः, अभिमानाभावे हेतुः—अस्मिन्नात्मन इति, सकल-
जगदात्मत्वाद्भिमानो नास्तीत्यर्थः । नत्वात्मत्वेपि तस्य जीववत्-
भिमानः स्वादिव तत्राह—कैवल्यादिति । निरस्तनिखिलदोषत्वा-
दित्यर्थः “अनृतेन हि प्रत्युदा” इति श्रुत्युक्तरीत्या जीवाना
मनादिपुण्यपापात्मककर्ममूढको हि देहात्माभिमानः तस्य
तु परमपुरुषस्य सर्वान्तरात्मनो निरस्तनिखिलकर्मवद्वेषादि
दोषत्वाद्भिमानाभाव इति भावः । निन्दितोहमित्याद्यभिमा-
एव नास्ति किं पुनस्तत्प्रयुक्तं परेषु निन्दकेषु हिंसादिकत्वं
नास्तीत्याह—द्विगति, अस्य निन्दनादिना प्रयुक्तोऽभिमानरति
तस्य हिंसा निन्दककर्मिका केन हेतुना कल्पयते हिंसाहेतोरभि-
मानस्याभावाद्देवशरण्यादर्शनात्सा नास्त्येवेत्यर्थः । ननु, कथं
कथंतेऽभिमानस्तत्प्रयुक्ता हिंसा च तस्य नास्तीति, अतोऽस्मदादि
समक्षमेव निन्दकं चैद्यं इत्यनित्याशङ्कं निराकुर्वन्मीश्वरं विवि-
नष्टि—परस्य दमकर्तुर्हीति । परस्य निन्दकादेर्दमकर्तुः शिष्टाकां
परस्य हितार्थमेव दण्डं कुर्वत इत्यर्थः शिष्ट्या परस्मै हितार्थर
च चैद्यस्य निहीनामासुरी योनि परिहारं निरतिशयपुरुषार्थं
रूपस्य प्राप्नोनेदानीमिवास्मदादिभिरपरोक्षं दृष्टमिति भावः
एवं देहात्माभिमानाभावात्परमपुरुषस्य संसारिणांमिष स्तुति
निन्दाद्यभिमानित्वराहित्यमुक्तम्, एवञ्च निरभिमानित्वाच्चैद्य
मुक्तिं ददौ इति कश्चित्परिहारः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

देहाद्यभिमानवतः स्वनिन्दनादिना मनःखेदहर्षादिस-
त्वेन क्रोधादिकं स्वाद्धरेस्तदभावात्निन्दनादिनाचोपायुद्वाद्य
नित्यतत्त्वेन परप्राप्यप्रबोजनाभवात् तत्तद्योग्यतानुसारे
तत्तत्फलदातृत्वं युक्तमित्यादिकं बहुमुपक्रमते—निन्दनेति । नि-
दोषसंकीर्तनं स्तवः स्तुतिगुणवक्षणासत्कारः काविकपु-
न्यकारः काविकावज्ञा तेषां निन्दनादीनामर्थं विषयभूतं क-
वं प्रधानपरवोः प्रधानोद्देशेन्द्रियाद्यात्मकत्परस्य जीवक-
विवेकेनामेवेन कल्पितं स्वतस्मिन्निन्दनस्य प्रकृतेरवात्मनो भो-
महादिदं जडहृदीरं कल्पितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीयकृतपदस्त्रावली ।

ततः किं कर्तव्यं तत्राह—द्विसेति । तद्विमानेन देहाविमानेन
पूतानामविभेकज्ञानिना ममाहमितीह देहे हिंसा ताडनादिष्वप्या
[यदुपाकरणयोर्निमित्तयोर्वैषम्यं विषमावस्था फलतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततश्च किं तत्राह—यत्किञ्चन इति । ममाहमिदमिमानो यत्कि-
ञ्चनः यस्मिन् देहे निषण्णः तद्विमानस्य देहस्य यथाहिंसादि-
दृष्ट्यात् प्राणानां चेतनानां च इत्युपचारः इति यत्किञ्चा-
हिन्द्यादिकं देहस्यैव फलति, नात्मनः; तस्य निष्कलमित्याशयः
[या, जीवस्य ममाहमिति देहाविमानादनर्थपरम्परा तथा
तेरपि देहस्यैवाविशेषात्सात्कारिकनेत्याह—तथेति, अखिला-
मनोऽखण्डत्वामिनो यस्य न तथा जीवस्य देहाविमानो
[स्ति. कुतः? केवल्यात् देहावभावादेव. ननु, प्रकृत्यात्मकस्य
[इत्यामाधो हेतुः किञ्चने सच्चिदानन्दारमकदेहस्य वेत्येतयोरिद-
[वोत्तरं प्रकृत्यात्मकदेहादेरभावात्प्रकृतिप्राकृत्यैकतमिभिराहित-
[सच्चिदानन्दारमकदेहसत्त्वात् स देहः सुखनन्दश्चेत्यादेः ॥ अस्य
[व्यात्मनः इत्येषा हिंसा केन निमित्तेनास्तीति कल्पयते
[मिनाभावात्तैमित्तिकाभाव इत्यर्थः । अन्यस्मिन् हिंसादिकं तं रि-
[ति हरेर्हिंसादिकमस्तीति कल्पयितुं शक्यते स च नास्ती-
[शययोग्यं अकतुरिति, तस्यान्यः कर्ता न विद्यत इत्य-
[त्तां तस्य हिंसादेन यद्यस्यायुधादिना प्रहर्षो इत्यने तत्फलं
[दिककालस्तीत्याह—“अच्छेद्योवमहाद्योयम्” इत्यादेः । तत्सर्वं कथ-
[मत्यत उक्तं परस्येति, आकाशविद्युत्तस्य तद्वयं इत्यकल्प
[स्यस्यापीदमुत्तरं परस्य ब्रह्मणः “ब्रह्मविद्याप्रोतिपरम्” इतिभूतेः ।
[दं द्विसेति [द्विज्ञानस्यो हिंसायाः कुरित्सत्त्वद्योतनाय “स्वल्प-
[योऽतिशयकुत्सनभेदेषु” इतिस्त्राज्जायते हरेर्हिंसाशक्ता कुरित-
[तेत्यर्थः “नास्य जरयेतस्तीर्यते न वधेनास्य इत्यते एतत्सत्यं
[प्रहपरस्य इत्यते इत्यमाने शरीरे” इत्यादेश्च ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भ्रमः ।

तत्रोत्तरं भीमारु उवाच—निन्दन् इति । तत्र निन्देजने-
निन्द्यादिकं प्राकृतात् तमभादिगुणानुद्देश्यैव प्रवर्त्यते । ततः
प्रकृतिपर्यन्ताभ्यस्य तत्कृतनिन्दादेः अप्राकृतगुणविग्रहादौ तस्मिन्
प्रकृतिनास्त्वेव न च जीवस्य प्रकृतिपर्यन्ते वस्तुजाते भगवदभि-
मानोऽस्ति । ततश्च तेन तस्य पीडा नास्त्येवेति भगवतस्तत्कि-
न्दाद्यस्योतया सिद्धास्तश्च पूर्ववत् ॥ २२ ॥

ततश्च द्विसेति सार्धशुभकम् । इह प्राकृते लोके यथा तत्क-
लेवराविमानेन न तथेति केवल्यात् “देहेन्द्रियासु हीनानां
वैकुण्ठपुरवासिनाम्” इति केवल्यादिप्राप्तशुभत्वात् तादृश-
निन्दाद्यगम्यशुभसच्चिदानन्दविग्रहादित्यर्थः तस्य तद्गम्य-
त्यर्थः । “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमावासमावृतः” इति भीमग-
वद्गीतादिभ्यः तादृशवैषम्यभेदे हेतुः, अखिलानामात्मभूतस्य,
तत्र हेतुः परस्य प्रकृतिवैभवासङ्करहितस्य । हिंसायाम् अवि-

यस्ये हेतवन्तरम् । इमकसुः परमाश्चर्यान्तर्गत्याकित्यात् सर्व-
यामेव सिद्धाकर्तुरिति ॥ २३—२४ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसाराथंर्क्षिणी ।

कीदृशं निर्धाहस्युपविशस्यस्वामिति सत् सभा तस्याः
श्रुत्यन्त्याः तस्यां कथाः श्रुत्यन्त्यामित्यर्थः । आमाप्य इ राजन् !
अथथेहीति सम्बोध्य ॥ २१ ॥

शिशुपालकृतनिन्दादिकं न भगवत्पीडाकरमिति बक्तुं
प्रथमं निन्दास्तुत्यादिकं ज्ञानिनां न दुःखसुखं किन्तु देहा-
विमानिनामेवेत्याह—निन्दनस्तथैवाधिकौ दोषगुणौ सत्कार-
न्यकारी कार्याकौ मानसौ च सम्माननासम्मानने तदर्थे तस्मि-
न्प्रथमं प्रकृतिपुरुषयोरविभेकेन आत्मानारमविभेकाभावेन कल्पिते
विरचितम् ॥ २२ ॥

तद्विमानेन देहाविमानेन मामयं निन्दति स्तोत्रीत्यादिभि-
र्बन्धा दुःखसुखे भवतस्तथैव मामयं हिनस्तीति हिंसापि
भवति कास्मिन् सति दृग्दस्ताडनं पारुष्यं त्वामहङ्कानयिष्या-
मीति तज्जनं तयोः सनोः एवञ्च भूतानामिह संसारं वैषम्यं
सिद्धं ममेते शत्रवो ममेते बन्धवश्च गृहमेतान् इति एतान्
पाषाणामि चेति प्रकारकम् ॥ २३ ॥

यस्मिन्निषण्णोऽयमभिमानस्तस्य देहस्य यथाह्वयश्च यथा
अज्ञानिनां तथा यस्य कृष्णस्याभिमानः प्राकृतो नास्ति अस्य
परमेश्वरस्य हिंसा केन कल्पते न केनापीत्यर्थः । अविमाना-
भावे हेतुः, केवल्यात् केवलपरमात्मत्वात्. अयं भावः । यथा
सर्वजीवानां अनारमा देह आरमा जीवश्चेत्युभयं वर्तते ।
तथा यदि कृष्णस्याप्यस्यास्यत् तदा कृष्णस्यापि जीवानामिव
आदिशकोऽभिमानोऽभविष्यदेव । कृष्णस्य तु देहस्तदभिन्नः पर-
मात्मैव तस्मिन् स्वरूपभूते कृष्णोर्हामत्यभिमानोपि तन्मय एव
अखिलारमण इति तद्दशास्वान्तर्दृष्ट्याभिधोप्यस्वरूपभूते जीवे
जीवदेहे वाविमानो नास्तीति भावः । अन एव परस्य मायामा-
यिकवस्तुजीवयो भिन्नस्याऽनस्तेष्वस्वरूपभूतेष्वभिमानाभावात्
कस्तस्य द्वेषः को वा द्वेषा परमात्मभूते देहे यस्तत्त्वा-
विमानः परमात्मैवाहमित्यात्मकत्वेन स के वा द्वेषु परमात्मानं
जानन् तं वा को द्वेषु । तर्हि किमिति स्वद्वेषिणः शिशुपाला-
दीन् हिनस्ति तत्राह—इमकसुंस्तेषां हिताथंमेव दग्डं कुर्वतः
तस्य सर्वसुहृत्त्वादिनि भावः ॥ २४ ॥

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

राजः तद्वचः प्रश्नरूपं बन्धः आकरय्ये सादृशं निर्धाह-
स्युपविशति यस्वामिति सरस्वता तस्याः शुभवन्त्याः हे
युधिष्ठिर ! इति आमाप्य सम्बोध्य कथाः प्राह ॥ २१ ॥

निन्दनादिना देहात्मसुखे जीवस्य पीडा भवति न तु तद्व-
विदः भगवतस्तु सुतरां न भवति किन्तु निन्दनादिनाभि भग-

तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वरेण भयेन वा ।
 स्नेहात्कामेन वा युञ्ज्यात् कथञ्चिन्नेक्षते पृथक् ॥ २५ ॥
 यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामिषात् ।
 न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः ॥ २६ ॥
 कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन् ।
 संरम्भभययोगेन विन्दते तत्सरूपताम् ॥ २७ ॥
 एनं कृष्णो भगवति मायामनुजङ्घरे ।
 वैरेण पूतपाप्मानस्तमीयुरनुचिन्तया ॥ २८ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

वति मनोनिवेशनं मोक्षहेतुर्गत्याह—निन्दनमित्यादिना । म्यङ्कार-
 स्तिरस्कारः निन्दनाद्यर्थे कलेश्वरं प्रधानपरयोमांयाजीवयोर-
 विषयकेनाबाधेन कल्पितम् आत्मतयारोपितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तदभिमानेन कलेश्वरं आत्मस्वाभिमानेन यथा ममाहमिति
 वैषम्यं भवति तथा दण्डपाठस्योः दण्डं ताडने सति पारुष्ये
 निन्दायां च सत्यां हिंसा पीडा भवति ॥ २३ ॥

तथा यस्मिन् कलेश्वरेऽयमभिमानो निवृत्तस्तस्य वधात् प्राणिनां
 वधो वधोके प्रसिद्धः स अभिमानः यस्य कैवल्यात् देहेन्द्र-
 यमनोबुद्धिप्राणादिविलक्षणकेवलक्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानात् नास्ति तस्य
 हिंसा केन कथ्यते अस्य प्रकृतस्य परस्य सर्वत्रेतेनविलक्षणस्य
 अखिलारमनः जन एव दमकर्तुः हितार्थं तदनुकूलं दमं दण्डं
 कुर्वाणस्य केन हिंसा कथ्यते इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भाषाटीका

भीशुक उवाच ।

भगवान् नारद महर्षिभी राजा युधिष्ठिर का वचन सुन
 कर हंतुष्ट हो राजा को संबोधन देकर सभा के सुनते २ कथा
 कहने लग ॥ २१ ॥

नारद उवाच ।

निन्दा स्तुति मन्कार और तिरस्कार इत्यादि के ज्ञानार्थ
 यह कलेश्वर प्रकृति पुरुष के अविषेक से रक्षा गया है ॥ २२ ॥

उस देह में अभिमानहोने से मैं मरा इस प्रकार की विष-
 मता है और उन्ही विषमता में निन्दा ताडनादि हेतुक हिंसा
 अर्थात् पीडा और जिस देह में यह अभिमान था है उस
 देह के वध से प्राणियों का वध जैसे है। ऐसा अखिलारमा
 परमेश्वर को अभिमान नहीं तब हितार्थ दूसरे को दंड

देने वाले परमात्माको शत्रुहिंसा किस प्रकार कल्पन की
 जाय ॥ २३—२४ ॥

भीश्वरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यस्माद्भगवतोनिन्दादिकृतं वैषम्यं नास्ति तस्माद्येन केना-
 प्युपायेन ध्यायतस्तेनैव ध्यानेन निन्दादिकृतपापस्यापि नाशा-
 त्सायुज्यं युक्तमित्याशयेनाह—तस्मादिति सत्तमिः । निर्वरेण
 नास्ति वैरं केनापि यस्मिन्नेन भक्तिभोगेनेत्यर्थः युञ्ज्यान्म-
 इति शेषः यस्मादेतैरुपायैः पृथक्कृतं ॥ २५ ॥

तेष्वपि वैरानुबन्धः भेष्टइत्याह—यद्येति । न तथा भक्तिभो-
 गेनापि ॥ २६ ॥

अत्र दण्डान्तः, कीटः पेशस्कृता भ्रमरेण संरम्भोद्धेयोभयं च
 स एव योगस्तेन ॥ २७ ॥

वैरेण यानुचिन्ता चिन्तनं तथैव पूतः पाप्मा येषां ते
 प्रायुः ॥ २८ ॥

भीमश्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्वेवं भगवन्निन्दासु कस्यचिदपि पापं न स्यात्तच्च निन्द-
 प्रयुक्ताभिमानरहितनिन्दया नितरां पापित्यप्रसङ्ग इति वाच्यं
 तादृशस्यापि वैषम्य परमपुरुषप्राप्तिदर्शनेन निन्दाया अपा-
 रूपत्वादन्यथा तादृशे निरतिशयमुक्तिप्रतिबन्धे पापे सां-
 तस्य मुक्त्यसम्भवात् किञ्चैवं भगवत्स्तोत्रादिषु पुण्यमपि न स्यु-
 स्यात्तच्च सर्वशास्त्रार्थविरोधप्रसङ्गः । किञ्च—

“मात्मारमपरदेहेषु प्रक्षिपन्मोक्षस्यस्यकाः ।

तानहं द्विषतः कुरान्संसारेषु नराधमाहं ॥

द्विषाम्यजन्मशुभानासुरीष्वेव योनिषु” ॥

इति भगवद्भक्त्याविरोधश्च स्यात्, भगवतः स्तुतिनिन्दाभिर्मां

श्रीमद्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वाभावकथनाद्वेनचैद्ययोर्वैषम्यं च न सिध्यति अतो वेनचैद्य-
योर्वैषम्यप्रदस्य किमुत्तरमित्यपेक्षार्या साक्षात्परिहारमाह-नस्मा-
दिति । निम्नादिभक्तिंसारितुल्यवद्वाप्यप्रवृत्तिरकारणार्थं समा-
रिक्ततानामाश्रय देहस्तुतिनिन्दायभिमानत्व भगवतो नास्तीति
तद्वैषम्ययमत्रमुक्त "निन्दनस्वभस्कार" इत्यादिभिः श्लाकै-
रिता वक्ष्यमाण एव साक्षात्परिहारो वेदितव्यः तस्माद्गीश्वर-
स्यैवविषयभावात्वाद्गीरानुबन्धानिर्भयकोहेकामानां पञ्चानामन्यन-
मेन केनचिद्युज्ज्वत् भगवति मनोयुज्जानत्यर्थः "यथा भक्त्यश्वर-
मनसावह" इत्युत्तरप्रश्नैकाद्यात् वैरानुबन्धो वैराविच्छेदः
निर्वेद्योति न वैराभावो विद्यान्तः अपि तु भक्तिविद्यया
उत्तरप्रश्ने परिगणितहेतुषु पञ्चसु भक्तकृत्वात् स्नेहः सो-
दाई बादशाहार्द्रयेनत्पेयन्तमविच्छिन्नचैरेण भगवति मनो युज-
न्यस्य भगवत्पामिः, वेनस्य तत्कानामन्यनमेनापि भगवत्पयु-
कमनसां न मुक्तिः प्रत्युत निरयप्रामिरिति वैषम्यमिति भावः ।
मनोयाजनस्य काष्ठामाह-कथंचिच्छेत्ते पृथगिति । पृथग्भगवतोऽ-
प्यहस्तु किञ्चिदपि केनापि प्रकारेण नेशने न विषयीकरोति
मनस्वया नद्युज्जात विजातीयप्रत्ययास्तराज्यावेदितविसृष्टि-
मंवेद्यथा तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥

वस्तुतः प्रीतिपूर्वकानुभवात्तस्मात्भक्तियोगादपि वैरानुबन्धानु-
भवात्तमेव श्रेयं इति मया निश्चितमित्याह-वद्योति । प्रथमः संसा-
री जीवः भगवति यथा वैरानुबन्धेना आशु तन्मयताम इवात् प्रा-
प्नुयात् तथा भक्तियोगेन आशु नेयादिति मे मया मतिबुद्धिर्नि-
श्चिता ममेवं बुद्धिनिश्चय इत्यर्थः । तन्मयतां तच्चिन्तनप्रचुरता-
मित्यर्थः । विकारावबधार्थान्भवात् प्राचुर्यमेवात्र मयड्यर्थः । पूर्व-
पूर्वाचिन्तनादुत्तरात्तच्चिन्तनस्य प्राचुर्यं तच्च प्रत्ययास्तराव्यव-
हितस्वरूपम. यद्वा तन्मयतां तद्वमंप्राचुर्यं प्राप्नुयादित्यर्थः
मुक्तानां प्राचुर्यं भगवत्प्रमत्ताभ्यश्रवणात् ॥ २६ ॥

यथा वैरानुबन्धयोगः भयानेवं भययोगोऽपि भक्तियोगा-
च्छेयानिति वदन्वैरानुबन्धभययोगयोर्भगवद्विषयकचिन्तारुन्ता-
नामकयोस्तस्मात्पारित्तहेतौ दृष्टान्तमाह-कीट इति । पेशस्कृता
धर्मरेण कुड्याथां निरुद्धः कीटो यथा तमेव पेशस्कृतं र-
रम्भभययोगेन वैरानुबन्धभययोगादप्यम अनुस्मरन् तस्वरूपतां
पेशस्कृता साभ्यं चिन्दते तथा संरम्भभययोगिनी भगवत्स्वरू-
पतां चिन्दते इत्यर्थः । तस्वैव स्वरूपं गम्य त स्वरूपस्तस्य भाव-
स्वरूपप्रता नां तुल्यरूपतां नश्येत्यमित्यर्थः न हि पेशस्कृता
कृष्टः कीटस्तेनैकीभवति उभयोरप्युपलक्ष्यमानत्वात् अतः साभ्य-
मेव दृष्टान्तादिसिध्यति ॥ २७ ॥

उकार्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति-एवमिति । भगवति पूर्णवाद्-
गुणयै मायामानुषं स्वरूपकपोपासमनुजाकृता साक्षाद्गीश्वरे श्री-
कृष्णे विषये वैरेणानुबन्धेन वैरपूर्वकानुबन्धेन पूतपाप्मानः
निस्त्वैरानुबन्धोः तं कृष्णमायुः प्रायुः पूतपाप्मान इत्युपाय-
मभिप्रायः । यद्यपि "बमेवैव वृष्णं तेन खड्गस्तस्यैव अस्माविवृणु-
ते ननु खाम्" इति श्रुत्यकारणात् निरतिशयप्रीतिरूपया भाव-
च्छिन्नस्मृतिसंस्तारिरूपया भगवत्कृतेषु तस्यासिद्धेतुत्पत्त. तथा

श्लोकभू भगवता-

"पुरुषः स परः पाथे भक्त्या खड्गस्तस्यनभवा ।
भक्त्या त्वनन्यया शक्य ब्रह्मसंविधोऽनुं ॥
आतुं द्रष्टुं च तस्वेन प्रनेष्टुं च परमप ! ।
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥
वदामि बुद्धिबोमं तं येन मामुपवास्ति ते" ॥ इति.

श्रुतिश्च "तमेवं विद्वानमृत इह भवति नाभ्यः पश्चा
अपनाय विद्यते" इत्यादिका. भक्तिश्च प्रीतिपूर्वकमभिच्छिन्नमनुभवा-
नम् "प्रीतिपूर्वमनुभवात् भक्तिरित्यभिधीयते" इति भक्तिशु-
भात्. संरम्भभययोगास्तु प्रीतिरूपवाभावात्प्रत्युत तद्विपरि-
रूपत्वाच्च न भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं तथाप्यस्यत्संरम्भकृतभावना-
प्रकृषेण खड्गभूतसंरम्भभययोरेपि विस्मरणाज्ञात्वात्तच्च नि-
रतिशयानन्दावहनुमाभयविषयत्वेन प्रीतिरूपप्राप्ततास्य
अपि भगवत्प्राप्तिसाधनत्वमिति. एवञ्च येषां भावनाप्रकषेण
खड्गभूतवैरादिविस्मरणादिभावो वेनादीनां तेषां भगवत्प्री-
त्यादिप्रयुक्तभगवद्विषयकभावनाप्रकषाभावेन तन्मूलकगिन्दाहि-
द्वोयानिस्मृतभंगवत्प्राप्तवभावः. प्रत्युत तस्मिन्नादिदोषेण निरय-
प्राप्तिश्चेति वेनचैद्ययोर्वैषम्यमुक्तं मयति, अत एव न स्मृति-
निन्दयोः पुनयापुनयाप्रतिपादकशास्त्राविराधापि भावनाप्रकषेणा-
विस्मृतवैराद्वाप्यवत्पुरुषविषयवत्पुनयापुनयाप्रतिपादकशास्त्रा-
यात् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

अत्रैवं हरिस्वरूपे स्थिते स्वगोच्यनस्याविर्भावस्यशासो-
साधनक्षमा श्रीया भक्तिरेव हेपादिकमर्थवाद्दृष्टव्यं तस्वस्व-
भावज्ञापनार्थमुक्तव इत्याशयेनाह-तस्मादिनि । यस्माज्जडहारी-
रेन्द्रियाद्यभावेन दारहं ममाभिमाननिनिन्दापद्रवो दूरं निवारितः
तस्माद्द्वैगानुबन्धादिना यो हरो मनो युद्धयात्प्रयुक्तं स कथाश्चि-
त्पृथक्नेत्तं मनस्वतत्तामनिवेशेन हरेश्च न चिन्तयति
तमेवानुस्मरतीत्यन्वयः अनेन वैरादीनामकथनेनापि हरो मनो
युज्जानो वैरादिमानेव भवतीति तस्मिन्स्वभावत्वात्तदोच्यत
इति ज्ञातव्यं तद्वादिनमाशयः "कथाश्चिन्तने पृथक् तत्रैवमन-
स्योमनिवेशेन मह्यं नेत्तं वैरादीनामकथनेनापि यो मनो
युद्धयात्स तद्व्यं नेशन" इति स्वभावकथनम्. तन्व्यत्र संयुद्धया-
दित्यस्य प्रथमप्राप्तं निश्चयं निश्चयान्तरार्थं कल्पनायामभूतकल्प-
नास्यादितिच्छेज "मत्तयात्ततयया शक्यः" ब्रह्मसंविधोऽनुं
"यमेवैव वृष्णं तेन लक्ष्यः" "प्रियोदृष्टानिनेत्यर्थमहंमममाप्रयः"
इत्यादिना भक्तेन भगवत्प्रीतिजनकत्वात्कः "अनन्भूतिरयधु-
स्वानः" इत्याद्यनर्थभूतेषु अतो न विध्यर्थीकृतारयोग्यः तदप्युक्त
न विधिर्नि न केवञ्च द्रष्टुः स्वस्यैवानयोपि तु तस्मिन्ना-
मपि तदुक्तम्-

कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमन्ययम् ।
मज्जास्त निन्दन्स्य तरकं शाश्वतीः समाः ॥ इति.

भीमाद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नन्वेकदा कृतद्वेषप्रामनरकोपभोगेन श्रीगणेशस्य पुनः शुद्धान्तः-
करणात्तथा भक्तिकरणायोग्ययोनिप्राप्तिः स्यादिति तत्राह—

“नानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपात्पञ्चमशुभानामसुरीष्वेव योनिषु ॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यात्यधमां गतिम्” ॥ इति ।

कीदृशो द्वेष इति तत्राह—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाभिनम् ।
परम्भावमजानन्तो मम भूतमेहश्वरम्” ॥ इति ।

‘स्वर्गकामोयजेत’ इत्यादिः सत्कर्मणा तेषां सद्गतिः स्यात्किञ्चे-
त्याह—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघहाना विचेनसः ।
राक्षसीमासुरी चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः” ॥ इति

ननु तर्हि हिरण्यकशिप्वादेर्दुरन्ताघातुत्थितिः कथमभूदिति
तत्राह—

“यद्विन्दतिपता मे त्वामविद्वान्स्नेज ऐश्वरम् ।
नस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्गुस्तरादघात् ।
हिरण्यकर्षाशुभ्राप भगवन्निन्द्या तमः ।
विधिश्रुरत्यगात्सूनोः प्रहादस्यानुभावतः” ॥ इति

इति नन्वेवं तर्हि भक्तद्वेषियोः शापवराभ्यां विपर्ययः स्यात्कि-
ञ्चेत्याह—

“वरतोपि न मुच्यन्ते द्वेषिणः शापतोपि तु ।
भक्ता गैव निपात्यन्ते धर्माधर्मेस्तथेनरैः ॥

इति योग्यताया बलवत्त्वादिति शेषः । नन्वेवं चेत्पुनश्चानर्थं आप-
न्न इति तत्राह—“अन्यावेद्यकृतं यत् तद्वराद्यैरपोह्यते । तद्विरुद्ध-
भावानामन्यथानकथञ्चन” इत्यादि हिरण्यकशिप्वाद्याविष्टास्तु कृत-
पापं प्रहादादिभिः परिहृतं न तु स्वतो सुरस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

कुतः स्वतो सुरस्यपापं नपरिह्रियत ? इत्याशङ्क्य द्वेषाभिनि-
विष्टमनस्कत्वेन तद्योग्यत्वेन भगवत्प्रतिरतत्वेनाभीष्टनिवृत्तित्वेन
तदात्मकत्वादित्याशयेनाह—पर्येत । मर्त्यस्तमोयोग्यो वैरानुबन्धेन
निरन्तरं वैरस्मरणेन तन्मयतां तत्तद्वेषविषयवस्तुनि यथा मन-
सोभिनिवेशम् इत्यात् प्राप्नोति तथा भक्तिबलवत्त्वोपायेन भक्ति-
विषये वस्तुनि मनोभिनिवेशं न करोति अत्र किं प्रमाणासिद्धि
तत्राह—इतीति । निश्चिता मतिरित्यनेन साच्चिद्व्युत्थिता मतिर्गुणान्ते
भक्तियोगेन इति इत्यत्र सन्धिकार्याभावो द्वेषाभिनिवेशानां
बाहुल्यं भक्त्यभिनिवेशानां कनीयस्त्वं च दर्शयितुं कुतः एत-
दवगतमिति चेन्न यथा वैराभिनिवेशिन इत्याद्याचार्योक्तेः वैरिणां
बाहुल्यं अन्वेषामदपसङ्ग्यात्वं कथमिति चेन्न हरिणा भक्तानां
बाहुल्याकरणात् एतदप्युक्तं कथमन्यथेत्यादि ततः कनीयांस
एव देवाः ज्यायांसः असुरास्तत इति च भक्त्याऽभिनिवेशि
एवपि कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ज्ञापनाय वा सन्ध्यभावः “ऋते प्र-
हायामव्ययम्” इत्युक्तेः असुराणां नित्यद्वेषाप्रहित्वप्रकटनायानु-

बन्धनेति “मागधाया यथा नित्यं द्वेषादाप्रहित्यो हरौ । न तथा
प्रहित्यो भक्ता ऋते प्रहायामव्ययम्” इत्युक्तेः ॥ २६ ॥

ननु तन्मयतामित्यस्य तादात्म्यार्थः किं न स्यादिति
तत्राह—कीट इति । द्वेषेण निन्दितश्चेत्यस्य कृष्णेन सायुष्यं कथम-
भूदिति प्रश्नस्य परिहारः कथमागत इत्यतो वाह, कीट
इति यथा पेशस्कृता भृङ्गेण कुक्ष्यं भिक्षिसुषिरे षडः कीटः
इयमनामा कृमिः तस्यभृङ्गस्य सरूपतां समानाकारितां विन्दते
न तु तादात्म्यं ततो भिन्नत्वेन इदममानत्वात् कीदृशः यान्तं
उपर्यागत्य गभीरं नक्षत्रं भृङ्गं सरस्ममययोगेन ईषत्कोपमय-
युक्तस्नेहेनाहं सन्द्वातीति स्नेहेन स्मरमानमाकृष्य क्लिप्ता-
तीति कोपयुक्तमयेन चानुस्मरन् अत्र स्नेहस्यैव प्राधान्यं
प्राणधारणपोषणयोः सन्ततमिष्टत्वात् कोपमययोस्तात्काशि-
कत्वात्प्राधान्यमित्यतो योगस्य संरेभमयवोर्विशेषणतवोकेः
योगस्य स्नेहार्थत्वम् ।

“प्रीतिस्नेहस्तथा योग प्रेमवन्धः इतीर्यते” इति

शब्दनिर्णये सिद्धम् ॥ २७ ॥

कृष्णो भगवत्येवं वैरेण युक्तया अनुचिन्तया भक्तिपूर्व
स्मृत्या धूनपाप्मानश्चैद्यादयः तं कृष्णमापुरित्वन्वयः अत्र
सज्जीवानां शापादिनासुराविधानामेव मुक्तिः न केवलानां तस्मा
त्तदाविष्टासुरा वैरेण प्राप्तपाप्मानः “असुर्यानामतेषोकाः” इति
श्रुतेः तं लोकसमुदायं प्रापुः सन्तो जयादयो अनुचिन्तया तं
कृष्णमवापुरित्ययं विशेषो वैरयुक्त्या अनुचिन्तयेत्याचार्योऽपि
शब्देन गद्गभिधायिना ज्ञातव्यः “अनुचिन्तेति तौ प्राहुर्भक्ति-
पूर्वात्तु या स्मृतिः” इति वचनात् भक्तिपूर्वेष्वनुचिन्तयाऽप्राभि-
प्रेतेति ज्ञातव्यम् अनोऽत्र चैद्यादीनां भक्तियुतत्वं प्रतिपाद्यत
इत्युपगन्तव्यम् अन्यथा कीटोदाहरणं निरन्धितं स्यात् उदा-
हरणस्यापि भक्त्यर्थत्वं कृत इति चेन्न ।

स्नेहादहं ददातीति स्वाकर्षणभयेऽपि वा ।

विद्यमानेऽप्यव्यपकोपे सङ्कतिस्नेहस्तथा ॥

पेशस्कृत्प्रतां कीटो यथा याति तथैव तत् ।

चैद्यादयोऽसुरावशास्त्रौ द्वेषयुता भापि ॥

निजस्वभावया भक्ता जाता हरिसरूपताम् ।

तथापि करुणो विष्णुरन्यावेशाद्यदिद्विषत् ॥

हीरते किं ममानेन नित्यानन्दस्वरूपिणः ।

देहवन्धयुतानां हि द्वेषिणाऽपकृतं भवेत् ॥

ममकोट्यपराधेन निर्दोषसुखरूपिणः ।

अतो मध्यपराधस्तु स्वस्मिन्नेव न मे भवेत् ॥

अतो यद्यसुरावेशात्कृतमेतेन दुष्कृतम् ।

अनादिभक्तो यस्मान्मे मोक्षविषये तत्स्वहम् ॥

इति मत्वा मोक्षयति चैद्यादीनपि केशवः ।

इति वचनात् किं च निर्धैरेत्याद्युक्तमत्रानुसन्धेवं तेन स्नेहा
दायतनस्य देहस्य नाशादिना कीटस्योपद्रवाभावाच्चैरेव्युपद्रवा
भावाऽनुमीयते “तथापि करुणो विष्णुरन्यावेशाद्द्विषत्
हीरते किं ममानेन नित्यानन्दस्वरूपिणः” इत्यादिना च ॥ २८ ॥

भीमस्त्रीवगोत्राभिकृतकमसम्भवेः ।

तदेवं "सकृद्यद्भवतिमास्तदाहिता" इत्यादिष्व तदाभासमापि
प्रायतस्तदावेद्यात् तत्र वैरेण्यापि ध्यायतस्तदावशोभैव
निम्नादिकृतपावस्यापि नाद्यात्. तत्सायुज्यादिकं युक्तमि-
त्याशयेनाह—तस्मादित्यादिभिः, युञ्ज्यादिति । स्नेहकामादीनां
विधानुसंगच्छत्वात् सम्भावनायामेव जिह्. वैरानुबन्धादीना-
मेकतरेण्यापि युञ्ज्यात् ध्यायेत् चेत् तदा भगवतः पृथक् नेक्षते
तदाविष्टो भवतीत्यर्थः । वैरानुबन्धो वैरभावाच्चिह्नैः निर्वैरं
वैरभावाभासम् औदासीन्यमुच्यते तेन कामादिराहित्यमप्यायाति
वैरादिभावराहित्यमित्यर्थः । तेन वा वैरादिभावराहित्येन युञ्ज्यात् ।
विहितत्वमात्रबुद्ध्या ध्यायेत्. ध्यानोपखण्डितं मार्कबोगं
कुर्वीत्यर्थः । स्नेहः कामातिरिक्तः परस्परमङ्गलमः प्रेमवि-
शेषः स तु तेषु सापकेषु तदभिरुचिरेव ॥ २५ ॥

तदेवं सर्वेषां तदावेश एव फलमिति स्थिते ऋटिति तदा-
वेशसिद्धये तेषु भावमयमार्गेषु निश्चितेनापि वैरानुबन्धेन निधि-
मत्वा भक्तेन साम्यमित्याह—यथेति । वैरानुबन्धेनेति भवस्वा-
प्युपलक्षणं यथा शीघ्रेण तन्मयतां तदाविष्टतां भक्तिबोगेन
विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाद्येन तु न तथा ॥ २६ ॥

अस्तां तादृशस्तुशक्तियुक्तस्य तेषु प्रकाशमानस्य भगव-
द्विग्रहाभासस्य चासीं प्राकृतपि तद्भावमात्रस्य भाव्यावेशफलं
महदृश्यते इति सप्रदान्तं तदेव प्रतिपादयति—कीट इति ।
संरम्भो द्वेषो भवञ्च ताड्यां योगस्तदावेशस्तेन तत्स्वरूपतां
तस्य स्वरूपं आत्मीयं रूपं प्राकृतिर्यत्र तत् तां तत्सारूप्य-
मित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमिति । एवमपीत्यर्थः । नराकृतिपरप्रदत्तान्माययैव
प्राकृतमनुजतया प्रतीयमाने. ननु, कीटस्य पेशस्कृतं द्वेषे पादं
न भवति अत्र तु तत्स्यादित्याशङ्क्याह, वैरेण बानुचिन्ता
तदावेशः तवैव पूतपातमानः तद्भावनावेशस्य तादृक् शक्ति-
त्वादिति भावः ॥ २८ ॥

भीमस्त्रीवगोत्राभिकृतसाराधेर्दशिनी ।

ननु, मास्तु निम्नादेर्भगवत्पीडाकरत्वं निन्दकस्य दुर-
दृष्टजनकारकस्तु इत्यादिष्व. बहुकं कैमुत्येनापि "निन्दां भगवतः
मृद्योस्तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापेति चः सोपि यादयः सुकृ-
ताकृत्युतः" ॥ इति सत्यम्. निन्दादि द्विविधा. आनुकूल्यमयी प्राति-
कूल्यमयी चतस्रप्रथमा प्रेमविद्यासरूपैव "मृगपुरिव कपीन्द्रं विव्यये
कुण्डंभर्माश्रियमकृत विरुपां स्त्रीजितः कामयानाम् । बलिमपि लङ्घि-
मरकावेष्टवन्मुक्त्वावयस्तद्व्यमसितसख्यैर्दुस्वजस्तत्कार्यः" । इति
वा सा तु पुरुषार्थेषु कामिनीस्त्रीश्चिन्तयन्ती व्रजदेवी तां विना न कै-
रपि कृष्या. द्वितीया द्विविधा. भगवद्भिमनिवेशोत्था भगवद्भिमनि-
वेशोत्था च, तत्र प्रथमया शिशुपालादिकृतनिन्दया जन्य-
मानमेवदुरदृष्टं तत्कारणेनैव भगवत्भिमनिवेशेन सद्य एव विन-
ष्टीकृत्य मार्कबोगेनापि समकक्षतां प्राप्य, विधियोग्यत्वमपि

प्राप्यत इत्याह—तस्मादिति सप्तभिः । यस्मात्निन्दाया भगवत्पी-
डाकरत्वं नास्ति, निन्दकस्य च पापक्षयः सम्भवेत् तस्माद्भिम-
निवेशोत्थैरानुबन्धादिना युञ्ज्यात् भगवति मन इति शेषः । निर्वै-
रेण नास्ति वैरं केनापि यस्मिन् तेन भक्तियोगेनेत्यर्थः; बद्धा, वैरं
प्रतिपक्षत्वं निर्वैरं तत्प्रतियोगिस्त्वपक्षत्वं पुत्रादिभावः, चः कल्प-
प्रिमन्त्रोके सम्बन्धश्चाद्व्याप्यत्वेन स्पष्टीगविषयति तेन कोहा-
द्यः कामस्तेन प्रीतिजन्धेन कामेनेत्येव व्याख्येयम्. न तु कोहस्य
पृथक्साधनत्वं तृतीयास्तत्त्वप्रकममङ्गापत्तः फलमाह—कथ-
ञ्चिदपि तं भगवत्तं पृथक् नेक्षते. किन्तु स्त्रीयभावात्पुत्रप्राप्तये तं
साक्षात् पश्यतीत्यर्थः । भववैरभाववस्तावधिकारिणो प्रति तु
पृथक् नेक्षते किन्तु सायुज्यप्राप्त्या तं स्त्रीभिमनिवेशेनेत्ये-
वार्थः एकस्यापि वाक्यस्य पात्रभेदादर्थभेदः श्रेतो धाव-
तीतिवदिति न्यायात् अत्र युञ्ज्यादिति जिह्वा वैरानुबन्धा-
दिना भगवति मनोभिमनिवेशं कुर्यादिति विधिरवगम्यते स
च शिशुपालादिषु न सम्भवति तेषां रागप्राप्तत्वात् शिशुपा-
लादिदृष्ट्या अग्येष्वेषैवविधिरित्यपि न शक्यते उक्त्वात्तुम्
भगवत्प्रातिकूल्यस्य विधानानर्हत्वात्. बहुकम् "आनुकूल्यस्य
प्रदयं प्रातिकूल्यस्य वज्रं नम" इति. न च शिशुपालादिषु
हन्येषु जनेषु विहितोपि वैरानुबन्धो भगवद्भिमनिवेशं जन-
यति "तानहं द्विषतः क्रूरां संसारेषु नराधमान् । क्षिपाय्य-
जानमनुभानात्तुरीष्वेव योनिषु" ॥ इत्यादि परस्मैहस्यवचनविरोधात्
न च रागप्राप्तएव वैरानुबन्धो नरकं जनयेन्न तु विहित इति वाक्यं
शिशुपालादिषु व्यभिचारात्. न च शिशुपालादिभिमनिवेशेनेत्ये-
व्यवस्थेनिवाच्यं विधिरदृष्ट्या वैरानुबन्धस्य शिशुपालानादृशेनात्
तस्यैव वैरानुबन्धो भगवद्भिमनिवेशं जनयति यस्य हस्तुत्वेना-
भिज्ञातः धृतो दृष्टो वा भगवान् सम्भावितोभवति यथा बांके
रुहंत्वेन निर्धारितेष्वेव वैरिण्याप्रसर्पादिषु मातस्य चित्तमिनि-
वेशो नास्तीतिवति नरमादेतत् पद्यमेवं केचिद्भयाच्चक्षुनं यस्मात्
सथैरभाववतामपि दितं करोति तस्मात्तत्र वैरस्यानौचित्यात्
वैरभावव्यतिरिक्तेनैव भावेन मनोभिमनिवेशोत्थेदित्याह— तस्मा-
दिति । निःशब्दस्य नत्रयंत्वादिर्धरेण्यैर्भावमिच्छेन वानुमिन्न-
पुत्रादिभावेन मनो युञ्ज्यात् कीदृशेन वैरानुबन्धेन वैरे इव अनु-
बन्धश्चिन्ता निवेशो यत्र तेन चो यस्मिन् अनुबन्धः स तस्मिन्नभिनि-
विष्टपद्येति तादृश्यमानो धारितः तथा स्नेहात् कामेन कोहैकहेतु-
को यः कामस्तेन कीदृशेन . . . स्वजनार्थपक्षत्यागोरथगयवता
प्रजयुवतिकानुगामिना कामेनेत्यर्थः भवेन चेतया शब्दात्
निर्भयेन कामेन च रुक्मिण्यादिकामानुगामिना कामेनेत्यर्थः श्रौपपत्यं
दांपत्यबांश्वोरप्यास्ति प्र. . . तथाहि "जारभावेन तुस्नेहं तुदृष्टं
सर्वतोधिकम्" इति ब्रह्मप्रनम् "अप्रपुत्रामहात्मानस्तपसा स्त्रीय-
मापिरे । भतारं चजगद्योनिवासुदेवमजं विभुम्" इति कुर्मपुराणम् ॥ २५ ॥
परमनिघण्टोऽप वैरभाषस्य चित्तमिनिवेशकरत्वांशनेव महिमा
प्रपार एवेत्याह—यथेति । वैरेवैरभावे योऽनुबन्धः सातःबन्तन मर्यः
पूर्वाक्युक्तः स्वस्य भगवद्भयस्वभावविशिष्ट एव नाभ्यः । न-
न्मयतां स्त्रीमयः कामुकश्चित्तदेकामिनिवेशवत्त्वं न तथेति
सद्यइतिशेषः निश्चिन्ता मतिरिति ममायं निश्चय एव कृत
इत्यतोत्र प्रमाद्यं न प्रष्टव्यं यदिभक्तियोगादपि वैरभाषो मनो-

कामाद्देषाद्गयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ।
 आवेद्य तदधं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥ २९ ॥
 गोप्यः कामाद्गयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
 सम्बन्धाद्गुणायः स्नेहाद्युयं भक्त्या वयं विभो ! ॥ ३० ॥
 कतमोऽपि न वेनः स्यात्पञ्चानां पुरुषं प्रति ।
 तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णो निवेशयेत् ॥ ३१ ॥
 मातृष्वस्त्रेयो वश्रैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव ! ।
 पार्श्वदप्रवरौ विष्णोर्विप्रज्ञापात्पदाच्छ्युतौ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विभवाय चक्रवर्ति कृतसाराध्यांशिकी ।

मिनिवेशकत्वांशेनाधिकस्तदा किमुन चक्रवर्ति तादृशाभि-
 निवेशवान् स भक्तियोग इति भावः । तेन शिवानं न जातः जि-
 ह्वायां नान्धं विविशतुस्तम इति त्वया शिशुपालादीनाम नि-
 स्साधनत्वबुद्ध्या वैरानुबन्धो निन्द्यते मयात्विष्टसाधनीशंराम-
 शोर्मांकिशंरामादपि स्तूपते इति, कुतः शिशुपालादीनां दुर्गति-
 संभावनापीति ध्वनिः । तेन भावमार्गेष्वतिनिन्द्यापि वैरभावो
 भगवद्भक्तिनिवेशशीघ्रसम्पादकत्वांशेनेव भक्तियोगात् शुद्धात्
 यदि स्तूपते तदा भावमार्गेष्वतिनिवेशो घण्टुदवादीनां वास्तव्य-
 सख्याः किमुनतरां नंदादीनामात्यन्तिकतद्भक्तिनिवेशं प्रति-
 गातिभूमसम्पादकः स्वस इत्यनुध्वनिः । तेनार्थोचीनानामपि श्री-
 नन्दादिभाषानुसारेण वास्तव्यादिभाषेत्सुनां रागानुगा भक्ति-
 वैधेयमक्तेः सकाशात्पुनरुक्तवतीति पर्यनुध्वनिः ॥ २९ ॥

तत्र वैरभाववर्गां मध्ये केचित् शिशुपालादयः सारूप्य-
 मापूरितिसदृष्टान्तमाह—कीटइतिज्ञापयाम् । पेशकृता भ्रमरवि-
 शेषेण संरंभोऽप्येव भयञ्च तयोर्भोगेन ॥ २७ ॥

माया कृपा सद्गुणप्रापयित्री मनुजेषु स्वदृष्टेष्वपि येषु न-
 स्मिन् यथा मायया स्वरूपगौत्र "मनुज स्वरूपभूतया निम्नशक्त्या
 मायाकृपायुतः" इति ध्रुवः । वैरेण वैरजनितध्यानावेशेन पूता-
 नष्टपाप्मा मज्जन्धनतिरस्कारादियेषां ते ॥ २८ ॥

६

श्रीमच्छुकवेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्माद्भगवतां निम्नवर्तिना पीडा न भवति प्रत्युत तत्वाद्यप्य-
 प्राप्तिसाधने स्मरणं भवति तस्माद्धेतोः वैरानुबन्धेन निर्दरेण
 सर्वत्रमाधेन भक्तियोगेनेत्यर्थः । युज्ययात् भगवति मनो योजयत्
 पृथक् भगवद्भयत् यन् कथञ्चिदपि नेच्छते नेक्षते, किन्तु, भगवति
 सर्वत्रमाधेन मनो युज्ययादित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पेशकृता भ्रमरं कुड्यायां रुजः कीटः संरंभो द्वेषो
 मयञ्च नाशयोर्भोगो न स पक्षान्धं तेनानुस्मरन् तस्य पेशकृताः
 सरूपतां चिन्दते ॥ २७ ॥

मायया कृपया भक्त्यात्मन्येनेत्यर्थः । मनुजे मनुवंशे प्राविर्भने
 चन्द्रवंशस्यापीडाद्वारा मनुवंशत्वात् वैरेण वानुचिन्ताऽनुध्वाने
 तेन पूतपाप्मानस्तमापुः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

तस्मात् वैर के संबंध में भक्ति मे भव मे स्नेह मे प्रयत्न
 काम मे कृपा भगवान् मे मन लगावे वे किसी प्रकार पुण्य नहीं
 देखते हैं ॥ २५ ॥

राजन् ! हमारा नौ निश्चय ऐसा है कि मनुष्य जैसे वैर से
 तन्मयता को प्राप्त होता है वैसा भक्ति योग से
 नहीं ॥ २६ ॥

जैसे भीम में भ्रमर का रोका हुआ कीट (कीड़ा) संरंभ
 (द्वेष) और भय क योग से उसका स्मरण करते २ भ्रमर
 स्वरूप हो जाता है ॥ २७ ॥

ऐसेही कृपा से मनुष्य रूप को धारण करने वाले साक्षात्
 ईश्वर ऐसे भीकृपा भगवान् मे वैर से पवित्र होकर सदा
 उन के चिन्तन करने से कृपा ही को प्राप्त हो गये ॥ २८ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदधं कामादिनिमित्तं पापं हित्वा ॥ २९ ॥

तानाह—गोप्यइति ॥ ३० ॥

तर्हि वेनः किमिति नरकं पानितः ? तीव्रध्यानाभावात्पाप्मेव
 तस्य फलितमित्याह—कतमोऽपीति । पुरुषं श्रीहरिंप्रति पुरुषे
 पुरुषस्य कामासम्भवाद्गयादिभिश्चित्तयतां पञ्चाशौ भयं वेनो
 कतमोऽपीत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तदेवमितिहासप्रस्तावकथामुक्त्वा भीकृष्णो शिशुपालम्

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशः कस्य वा शापो हरिदासाभिमर्शिनः ।
 अश्रद्धेय इवाभाति हररेकान्तिनां भवः ॥ ३३ ॥
 देहेन्द्रियासु हीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् ।
 देहसम्बन्धसम्बद्धमेतदारुपातुमर्हसि ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ।

एकदा ब्रह्मणः पुत्राविष्णोर्लोकं पटच्छ्रया ।
 सनन्दनादयो जग्मुश्चरन्तो भुवनत्रयम् ॥ ३५ ॥
 पञ्चषड्ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ।
 दिग्वाससः शिशूनमत्वा द्वास्त्यौ तान्प्रत्यषेधताम् ॥ ३६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

वेरानुबन्धे कीदृशुरित्यपेक्षायां तमेवेतिहासं वक्तुमाह-मातृश्लेषेय इति । पद्मद्वैकुण्ठारुच्युतो ॥ ३२ ॥

हरिदासावुमिश्रुत्वात्यमिभयतीति तथा कस्य शापः कीदृशो वा अश्रद्धेयोऽनादरणीय इव असम्भवात् भवोजन्म ॥ ३३ ॥

असम्भवमेवाह---जन्महेतुभूतैः प्राकृतेर्देहेन्द्रियासुमिर्हानां शुद्धमरुतमयदेहानामिरुच्यैः । प्राकृतदेहसम्बन्धेन सम्बन्धमेतद्विधानमावधायतुमर्हसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

कथमभूता पञ्च वा षड् वा ढायनानि वर्षाणि येषां ते प्रभां वावास्तुदासा येषां ते पूर्वेषां मरीचयादीनामपि पूर्वजा-
 स्नेहः प्रथमं जाताः दिग्वाससो दिग्गम्वराः अतः शिशून् मत्वा ॥ ३६ ॥

भीमरक्षीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

एवमुक्तार्थे वाष्पान्तिके निरुद्धैश्च कैश्चिन्नैश्चमित्याह-
 कामादिनि । यथा भक्तियोगेनेश्वरे मन आवेश्य भगवतो गतिं जग्मुस्तथा कामादिभिरपि तस्मिन् मन आवेश्य तदर्थं मनस आवेशननिमित्तं कामादिरूपमर्थं दिग्वा-
 मस्वन्तभावनाप्रकर्षेण कामादिकं विस्मृत्येत्यर्थः बहवस्तद्वृत्तिं प्राप्ताः ॥ २६ ॥

एतदेवोदाहरणविशेषेषु दर्शयति-नोपवर्ति । भगवति कामा-
 होप्यस्तद्वृत्तिं गता इत्यनुषङ्गः अवात्कंसस्तद्वृत्तिं गतः इति विभक्तिविपरिहयामः । यद्वा, गोप्यादयः सर्वे प्रतिनिवतकामा-
 दिभिरुपायैस्तद्वृत्तिं गता इति योगपद्येतावत्त्वः । सम्प्रजाद्रूप्यायेः स्नेहादुच्यमिति वृष्णायो यूपञ्च देहसम्बन्धकृतस्नेहादित्यर्थः । मन्यया पञ्चकारान्तर्भाषायां गत्वा भक्त्या च च नारदादयस्तत्र

स्नेहस्तुन्यसन्निकृष्टविषयः प्रेमा भक्तिरुत्कृष्टविषयवेतिभेदः ॥ ३० ॥

एवमुक्तं नार्थेन सिद्धं येन चैव चोर्ध्वम्यमाह-कतमिति । उक्ता-
 नां पञ्चानां कामुकद्वेषविषयस्नेहवद्भक्त्युत्कृष्टाणां पञ्चानां मध्ये
 चेतस्वीश्वरं परमपुरुषं प्रति कोपि न भवति कामाद्यन्यतमो
 नमवत्यतस्तस्मिन्दया निरयप्रतिरिति भावः । तस्मादुक्तानां
 पञ्चानां मध्ये कनाप्यन्यतमेनोपायेन भगवति श्रीकृष्णे मनो
 निवेशयेत् निवेशने च ममभि मगोनिवेशननिमित्तं कामादिकम-
 पि विस्मृत्य तं प्राप्नोतीति भावः, अत एव हि भीमिष्णुपुराणे
 "भगवन्तद्वेषानुबन्धो भगवन्तप्रथाप" इति ह्युक्तम् । ननु, संरम्भ-
 मययोगादीनामपि भक्तियोगवद्भक्त्युत्कृष्टात्प्रतिभाषनत्वे यथा आरभ्य-
 त्किञ्चिन्नमगवद्भक्तियोगः पुनर्जन्मान्तरे "पूर्वाभ्यामेत कौन्तेय"
 इत्यादिभगवदुक्तीत्या पूर्वाभ्यामेतौपलब्धनस्मृत्युभोगवद्भक्ति-
 योगो भगवन्तं प्राप्नोति एवमारभ्यविच्छिन्नसंरम्भमयादि-
 योगोपि जन्मान्तरे पूर्वाभ्यामेत परिपूर्णतद्योगो भगवन्तं
 प्राप्नुयात् नचैवं युक्तम्, अन्यथा विष्णुर्होत्रिणां सर्वेषामपि मुक्ति-
 प्रसङ्गः । एवञ्च "वः पुत्रः पितरं ह्येष्टं तं विद्याद्वयं रतसम् ।
 यो विष्णुं सततं ह्येष्टं तं विद्याद्वयं रतसम्" ॥ इत्यादिविष्णु-
 दूषकनिन्द्यावचनानामनवकाशाप्रसङ्गः । उच्यते, संरम्भमयादीनां
 तस्मिन्नर्थे जन्मनि स्वविष्णुभक्तभावनाप्रकर्षोदात्तमित्य मुक्तिरेष्टं
 न तु चिच्छिन्नानां जन्मान्तरसम्यग्भक्त्याः प्रयुत तेषां निरय-
 देतुःशेषः । भक्तियोगस्य तु विच्छिन्नस्यापि पुनर्जन्मान्तरे
 भावनाप्रकर्षोपहृत्या मुक्तिर्वागतव्यतिरिक्तं, तच्चात्र मानाभावः
 धर्मिप्रादकमानस्य सत्त्वात् "पापं नैव ह नामुत्र विनाशस्तस्य
 विद्यते" इत्यारभ्य "तत्र तं बुद्धिमयोगं खभते पौर्णंदिकम् ।
 यत्ने च ततो भूयः संसिद्धीं कुर्वन्मनः । पूर्वाभ्यामेत तेषु
 द्वियते ह्यवगोपि मः" इत्यन्ततः भगवन्तं वारच्छस्यापि भक्ति-
 योगस्य पुनः कात्तान्तरे फलसाधनवस्थोक्त्यात् नन्वेवं संरम्भ-
 मयादीनां सकृदारभ्यानां पुनर्जन्मान्तरे भगवःप्रतिप्रतिभाषनप्र-
 मापकं किञ्चिच्चयने विद्यते प्रत्युत "योविष्णुम्" इत्यादिनिन्द्या

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वचनान्येष सन्ति यदि भगवन्निन्दाकारिणामपि सर्वेषां द्वेषादिविस्मरकभावनाप्रकर्षः स्यात्तर्हि स्यादेव तेषां मुक्तिरिति न कोपि विरोधः ॥ ३१ ॥

एवं संरम्भयोगादीनामपि भगवत्प्राप्तिसाधनत्वेन चैद्यन्तवक्रयोनं मुक्तौ विस्मयः कार्य इत्यभिधाय न केवलं तयोर्भगवद्विषयकभावनाप्रकर्षं तद्विषयकसम्बन्ध एव हेतुरपि तु पूर्वसिद्धं भगवदानुकूल्यञ्चोनि वक्तुमितिहासं प्रतुष्टुः प्रदनावसरप्रदानाय तयोस्तावद्विष्णुपार्षदत्वं विप्रशापाङ्गशास्त्राह—मातृत्वसेय इति । मातुः स्वत्वा भगिनी तस्या अपत्यं पुमान् मातृत्वसेयः हे पाण्डव युधिष्ठिर ! यो भवतो मातृत्वसेयः चैद्यो दन्तवक्रश्च द्वाविमो पूर्व विष्णोः पार्षदप्रवरी द्वारस्थितौ विप्रशापाङ्गतोः पदास्त्रस्यानाक्युतौ अंशौ एवञ्च तयोः पाञ्चात्यद्वेषातिशयात्प्राकनात्यन्तभगवदानुकूल्याश्च शापान्ते भावनाप्रकर्षसिद्ध्या मुक्तिरिति भावः । अण्डान्तर्घोर्त्तन्युपेन्द्रादिविष्णुलोके कस्मिंश्चित् “तनुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” इति न्यायेनोपेन्द्राद्युपासनया तद्द्वारपत्याधिकारं गतौ कौचिञ्जीवौ स्थितौ पञ्चाद्विप्रशापात्पद्च्युताविति नारदस्याशयः ॥ ३२ ॥

इममाशयमजानन्नेवं प्रदनावसरे इत्थं पृच्छति युधिष्ठिरः—कीदृश इति द्वाङ्गम । कीदृशः शाप इति शापप्रकारप्रश्नः कस्य चेति तत्कर्तृप्रश्नः, तस्य विशेषणं हरिदासाभिर्मर्शिन इति हरिदासानभिर्मृशति परामवनीतिहरिदासाभिर्मर्शौ तस्य अनेन तस्यानौचित्यं सूचितम्. हरेरेकान्तमकानां निकटवर्तिनां भवो जन्म मभक्षेत्र इव अनाहर्तव्य इवाभाति प्रतीयते. अयं भावः “एतं देवयानं पन्थानमापद्य न च पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तते” इति श्रुत्युक्तरीत्या मुक्तानामेव पुनरावर्त्तनं विद्यते किमुनिर्त्यसिद्धानां भगवत्पार्षदानां भगवत्प्राप्तादूर्ध्वशाभाव इह जन्मामवच्छेति अत इदं भगवत्पार्षदयोः तत्पदाद्भ्रष्टयोर्कृष्णमानमिह जन्मानावर्त्तयम् तज्जन्मप्रतिपादकं वाक्यम् “अरद्वगवः कम्बलपातुकाङ्गम” इत्यादिवाक्यवदसङ्गतार्थमिति ॥ ३३ ॥

तयोर्जन्मान्भवमेव विपुष्वपृच्छति—देहेन्द्रिणास्तु हीनानामिति । कर्मायस्य कृतदेहेन्द्रिप्रप्राणारहितानां वैकुण्ठपुरवासिणां नित्यसिद्धानामित्यर्थः । अनेन पूर्वमप्यसम्भाषितप्राकृतदेहेन्द्रियप्राणसम्बन्धानामित्युक्तम् एवंविधानां देहसम्बन्धः प्राकृतदेहसम्बन्धस्तदनुबन्धिरागद्वेषादिसम्बन्धश्च तयोः समाहारः तदेतदधटमानं महामात्पतुं कथयितुमर्हसि ॥ ३४ ॥

एवमापृष्टो भगवात्तारदः प्रभस्योस्तररूपमितिहासं वक्तुमुपक्रमते—एकदेत्यादिना । ब्रह्मगायत्र्यनुसूक्तस्य पुत्राः सनत्प्रनादयः आदिशब्देन सनत्कुमारसनत्सुजाता विश्विक्षिताः एते भुवनत्रयं चरन्तः कदाचिद्यदृच्छया विष्णोर्लोकं जग्मुर्ययुः अथं विष्णुर्लोकशब्धो ब्रह्मापदान्तर्गतविष्णुर्लोकविषयः न तु मुक्तप्राप्यपरमयोगोविषयः “वैकुण्ठः कविपता येन लोकोलोकनमस्कृतः” इति वक्ष्यमाणत्वात् मुक्तप्राप्ये अचिरादिमार्गोऽथ गम्ये परमयोगिनि योगिनामपि सनत्कारिकानां गमनासम्भावित्वसिद्धानामिदोत्पत्यसंभवात् ॥ ३५ ॥

सनत्प्रनादात् विश्विक्षाह—पञ्चेति । पञ्च पद् वा हायना वत्सरा येषां ते अर्भा अर्भकास्तदाभासस्तद्व्यवस्थिताः तान्, अर्भकान्प्राभिप्रेतं विदुषोति पूर्वेषां रुद्रादीनामपि पूर्वं जातात् दिग्वाससो दिग्म्बरानेयंभूतांस्ताम्सनम्दनादीन् शिशून् शिशुत्वेनाखरव्य विष्णोर्लोकस्थौ द्वारि स्थितौ द्वारपौ प्रत्यवेधतां न्यवारयताम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयचञ्चजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोपि भक्तिगर्भकामादिनैव भगवत्प्राप्तिरित्याह—कामादिति । तृतीयार्थे पञ्चमी कामादिभिरपि यथा यथावत् भक्त्या सहैव कृष्णो मन आवेद्य द्वेषादिना यद्व्यमापादितं तदयं हित्वा तस्य कृष्णस्य गर्ति लोकां गता इत्यन्वयः प्रथमनः कामादियुक्तया भक्त्या हरी मनः आवेद्य पञ्चाद्यपामृतया भक्त्याऽयं हित्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

वहव इत्युक्तस्य विषयविभागमाह—गोप्य इति । कामात्कामयुक्तया भक्त्या कंसः कंसाविष्टो भृगुः मययुक्तया भक्त्या चैद्यादिस्याजवाद्यः द्वेषयुक्तया कृष्णयः सख्यो बन्धुता तन्निमित्तया यूयं पाण्डवः समतुलितबहुमानयुक्तया वयं शुकानिशब्दवाच्याः केवलया भक्त्या अत्र कश्चन विशेषः—

“गोप्यः कामयुताभक्ताः कंसाविष्टः खयं भृगुः ।

द्वेषो मययुतो भक्तश्चैद्यादिस्या जयाद्यः ॥

विद्वेषसंयुता भक्ता कृष्णो बन्धु (१) संयुताः ।

बहुमानस्नेहसाभ्यांवा भक्ताः प्रकीर्तिताः ॥

स्नेहोपसर्जनादिव बहुमानास्मृनीश्वराः ।

बहुमानापि देवानां ऋषिभ्योऽप्यधिको मतः ॥

ब्रह्मवीर्येन्द्रकामादेरितरेषां यथाक्रमम्” ॥

इति वचनाद्वगन्तव्यः ॥ ३० ॥

अस्त्येव पुरुषार्थो न केवलद्वेषयोस्वाशयवानाह—कतम इति कामाद्युपसर्जनभक्तियोगानां पञ्चानां मध्ये कतमपि भक्तिवो वेनस्य नास्ति मसौ (२) कश्चन द्वेषात्मक एव यस्माद्भक्ति योगमन्तरेण पुरुषार्थो नास्ति तस्मात्केनापि प्रकारेणापादिरे नोपायेन भक्तिलक्षणेन कृष्णो मनो निवेशयेन्न द्वेषादि “उपायो भक्तिर्द्वेषो द्वेषाद्या अनुपायकः” इत्यभिधानाद् उपायो भक्तिरेव मनो भक्तिमन्तरेणोपायो नास्तीत्यर्थः ॥३॥ पेशस्कृता रुद्र इत्यत्र चैद्याद्यः स्वतां भक्ता असुरावेश द्वेषिण इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—मातृत्वसेय इति । पार्षदप्ररत्वं स्वतो भक्तात्वे विप्रशापादसुराविष्टत्वं द्वेषित्वे हेतुः ॥ ३२

हरिदासात् हरिमकात् अभिमृशति इपुष्टीतीति हरिदासाभिर्मर्शनः हरेरेकान्तिनां नियतमकानां भव उत्पत्ति शरीरयोगवक्ष्यः स्वपदभ्रंशवक्ष्यः शापः मभक्षेत्र इवाभासयुक्तिकं निरूपयितुं न क्षममिति प्रतीयते ॥ ३३ ॥

तत्र कारणाह—वेहेति । देहाद्यभाष्यं कुत्रत्यानामिति तथा

(१) भावप्रधानो निर्द्वेषः (२) वेतः ।

(अर्थायः)

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वैकुण्ठेति, तेषां प्राकृतदेहाद्यभावेन जन्मादिकं कथं घटन इति शकुन्तल इत्यर्थः । देहसम्बन्धः देहयोगः तस्य सम्बन्धः निमित्तभूतः शम्भ एतच्छापनिमित्तं अनेन देहयोगं तांशमि-
त्तशापं तृप्तिमित्तं च व्याख्यातुमर्हसीत्यर्थं समुदायो लक्ष्यत-
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तदर्थंजातं कुतोवगम्यत इतिपरिहारवचनद्वित्यत आदित
वकि एकदिति ॥ ३५ ॥

पञ्चवङ्कटावनाभोगाः पञ्चवर्षाः पद्भ्याः अर्भाः अर्भका बाला-
स्तद्वशमा इतिरिषेयां ते तथा तत्समाना इत्यर्थः । शिशुसम्भवा
पुरप्रवेशकारणाय वेपान्तरमापन्नानित्याशङ्क्यत्वर्थः द्वाःस्थो
द्वारि स्थौ जयविजयौ तान् मनन्दनादीन् प्रत्येधतां चत्र-
विधानेन व्यवहारवतामित्यन्वयः द्वाःस्थाविर्युत्तया जयविजययोः
अधिकारस्थत्वं सूचयति तेन वैकुण्ठे अधिकारस्थिताः मुका-
ञ्जाति द्विविधा जनाः सन्ति । तत्राधिकारस्था देहादियोगित्वा-
द्दशापयोग्याः पञ्चान्ययोग्या इति ज्ञायते तदुक्तम् "अधिकार-
स्थिताश्च विमुक्ताश्च द्विधाजनाः । विष्णुलोकस्थितास्तेषां वर-
शापादियोगिनः । अधिकारस्थिता मुक्तिं नियतं प्राप्नुवन्ति च ।
विमुक्तानन्तरं तेषां वरशापाद्यो न तु । देहेन्द्रियाऽसु युक्ताश्च
पूर्वम्पञ्चान्तैर्युताः ॥ अप्यमीमानिभिस्तेषां द्वैः खात्मात्तमे-
युताः" ॥ इति अनेन वैकुण्ठे मुकामुक्तस्थानद्वयमस्तीति ज्ञायते
३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नच शास्त्रविहितेनैव भगवद्धर्मैण सिद्धिः स्यात् न तद-
विहितेन कामादिनेति वाच्यम्. यतः कामादिपादिति । यथा
विहितया मत्त्या ईश्वरे मन आवेदश्च तद्गतिं गच्छन्ति तथै-
वाविहितेनापि कामादिना बहवो गता इत्यर्थः । तदर्थं तेषु कामा-
दिषु मध्ये यद्वैभययोरेवं भवति तद्विषयैव भयस्यापि
द्वेषसन्निहितत्वाद्घोत्पादकत्वं ज्ञेयम्. अत्र केचित् काम-
त्वर्थं मन्यन्ते । तत्रेदं विचार्यते भगवति काम एव केवलः
पापावहः किं वा पतिभावयुक्तः अथवा उपपतिभावयुक्त-
इति. स एव केवल इति चेत् स किं द्वेषादिगणपानित्वात्
तद्वत् स्वरूपेणैव वा, परम शुद्धे भगवति यदधरपानादिकं
यच्च कामुक्त्वाद्यरोपणं तेनातिक्रमेण वा, पापभवणेन वा ?
नाद्येन. "उक्तं पुरस्तादेतत्ते वैद्यः सिद्धिं यथागतः । द्विषन्नपि
द्वेषीकेशं किमुनाशोस्वजाप्रियाः" ; इत्यादौ द्वेषादेर्यत्कृतत्वात्.
तस्य तु स्तुतत्वात्. अतस्तत्र प्रिया इति स्नेहवत् काम-
स्यापि प्रीत्यात्मकत्वेन तद्वदेव न दोषः । तादृशीनां कामो हि
प्रेमैकरूपः. "यत्ते सुजातचरणाभ्युदहं स्तनेषु भीताः शनैः
प्रिवद्धीमहि कर्कशेषु । तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किं खित
कूर्पादिभिर्मेमति भीमेवदायुर्षा नः" इत्यादावति क्रम्यापि स्वसुखं
अदानुकूल्यं एव तात्पर्यदर्शनात्. सैरभ्यास्तु माघो-

रिंसाप्रायत्वेन भीमोपीनामिव च केवलं नत्वारपट्याभावात्-
दपेक्षैव निन्दते नतु स्वरूपमः "सामङ्गल्यकुचयोः" इत्यादौ "मन-
न्तचरणेन रुओमृजस्ती" इति "परिरुप कान्तमानाद्मूर्तिम" इति
कार्यद्वारा तस्तुतेः तत्रापि "सहोष्यतामिह मेष्ट ! दिनानि
कानिचिन्मया" इत्यत्र प्रीत्यागिष्येत्तत्र । तदेवं तस्य कामस्य द्वेषादि-
गणान्तःपतितत्वं परिहृत्य तेन पापावहत्वं परिहृतम् अथ
कामुक्त्वाद्यरोपणाधरपानादिरूपस्तत्र व्यवहारोऽपि नाति-
क्रमहतः यतो "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति न्यायेन लीला तत्र
स्वभावन एव सिद्धा. तत्रच भीमूलीलादिभिस्तस्य तादृश
लीलायाः भीमैकुण्ठादिषु नित्यसिद्धत्वेन स्तत्प्रतीक्षादिनो-
दस्य तस्याभिरुचितत्वावगमात्. तादृशलीलावसमोहस्त्राभा-
विकं भगवत्पाद्यनुसन्धानमपि तत्कामुक्त्वादिमननमपि च
तदभिरुचितत्वेनैवावगम्येत. तथा तत्प्रयत्नीजनानामपि त-
त्स्वरूपशक्तिविग्रहत्वेन परमशुद्धरूपत्वात् ततो न्यूनत्वभावाच्च
तदधरपानादिक्रमपि नानुरूपम् । पूर्वयुत्तया तदभिरुचितमेव ।
तासां तत्स्वरूपशक्तिविग्रहत्वं भीकृष्णसन्धौ दर्शितमसि इति-
रिष्यते च भीदशमे, नच प्राकृतरामाजने दोषः प्रसज्जगिषः
तद्योग्यं तादृशं माधं स्वरूपशक्तिविग्रहं प्राप्यैव तद्विच्छेद-
तत्प्राप्तेः । अथ पापश्रयणो न च न पापावहोऽसौकातः तच्छ्रयणा-
देव. अतः पतिभावयुक्तं च तत्र सुतरां न दोषः प्रभुत्वं स्मृतिः
श्रूयते "यास्मभ्यं चरन् प्रम्या पादसंघाहनादिभिः । जगद्गुं भव-
बुद्ध्या तासां किं वगयंते तपः" इति महानुभागतोनामपि
तद्भावः श्रूयते । यथा श्रीमध्वाचार्यभूते महाकौमिवचनं "अग्नि-
पुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीष्यमाधिरे । अतोऽत्र जगद्योनि वा-
सुदेवमजं विभुम्" इति सा एव चन्द्रिणम् "पतिपुत्रगृहद्वारात्-
पितृवन्मातृवद्धर्मि च ध्यायन्ति महोऽपुकास्तेऽसौपीह नमो
नाः" इत्यनेन अपोपपतिभावेन च न पापावहोऽसौ "वत्पत्य-
पत्यसुहृदामनुवृत्तिः" इत्यादिना तागिर्गोस्त्रितत्वात् "गोपीनां
तत्पतीनाञ्च" इत्यादिना, श्रोशुकदेवेन "न पश्येहं निरवद्य संय-
जाम्" इत्यनेन अर्थं भीमगवता तादृशानामभ्येवामपि तद्भावो
हृदयते यथादाहरिष्यते भीदशमे "पुरा महर्षयः सर्वे द-
गडकारणयथास्मिनः" इत्यादि । अतः पूर्वेष्वपि स्त्रीभावोऽज्ञ-
त्वात् भगवद्विषयत्वात् न प्राकृतकामवपरोऽपानिनः प्राकृतका-
मोऽसौ किन्तु "साञ्चान्मममममममः" इति श्रयणात् आगमा-
दौ तस्य कामत्वेनोपासनाच्च भगवदेकोदगाविनोऽपारुत एषा-
सौ काम इति ज्ञेयम् अत एव मधुसूक्तानित्यपापः ज्ञानम-
पि वाञ्छनीयोऽसाविनि दर्शितम् भीदशमे "एताः परं तनु
भूतः" इत्यादिना. यतः श्रुतयोऽपि "नित्यभिरुगोपिकामावाभि-
क्षापिपथः सत्यस्तद्वर्षेणैव तद्गणान्तःपतितयो यशु" इति
"निभृतमरुमनाच्च" इत्यादि श्रुतिस्तद्वर्षेणैव प्रथिते । तदेवं साधु र्वा-
ख्यातं कामादित्यादौ द्वेषभययोर्धेद्वर्षात् इत्यादि ॥ २६ ॥

अथ 'यहयन्तदिति गताः' इत्यत्र निर्वर्जनमाह-गोप्य इति मार्क-
केन । गोप्य इति स्वाधकचरीणां गोपीविशेषाणां पूर्वोक्तव्यामन-
त्वस्योच्यते, वयमिति. यथा श्रीनारदस्य "प्रयुज्यमानं मेधि तां
शुद्धां भगवतीं तनुम्." इत्याद्युक्तीत्या पापवर्द्धत्वे निजं तेन
स्वयं वयमिति निजपूर्वावस्थामवलम्ब्योच्यते । तत्रैव धैवी भक्तिः ।

भीमश्रृंगवचनोऽस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

अधुना लक्ष्मणरागस्य तस्य “नमयेकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा-
गुणाः । गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तुभयवर्जितः” इति न्यायेन विध्य-
गर्धानां रागात्मिकैव विराजत इति, अत एव तद्वृत्तिं गता इति तेषां
फलप्राप्तेरप्यतीतवनिर्देशः एवमेव वक्ष्यते स्वयं भगवता
“केवलेन हि भावन गोप्यः” इत्यादि । “मत्कामारमण्यम्” इत्यादौ
“सङ्गाच्छतमहत्तमः” इति च अत्र ता गोप्य इवाधुनिकस्य तद्-
ग्यादिभवयोनैव तद्भावा भवेयुः यथोक्तम्, “भूतमात्रोपि यः स्त्रियां
प्रसङ्गाकर्षते मनः । उरुगायोरुगीनो वा पश्यन्तीनां कुतः पुनः” इति ।
अथ पार्यद्वारस्यापि वैद्यस्यागन्तुकापद्रवाभासवदंशनेनैव
साधकवनिर्देशः । सम्बन्धाद्यः स्नेहो रागस्नस्माद्गुणयो यं
वेत्येकम्, ‘तस्माद्देवानुबन्धेन’ इत्यादौ कामादित्यादौ चोक्तस्वैवा-
र्थस्योदाहरणवाक्येस्मिन् तदेकार्थव्यवहारत्वात् पञ्चानामित्यनु-
रोधात् उभयत्रापि सम्बन्धस्नेहयोर्द्वयोरपि विद्यमानत्वात् ।
सम्बन्ध प्रदयां वागस्यैव विशेषज्ञापनार्थं गोपीश्रृंगत्रापि सम्बन्धे
स्नेहेव वृष्णाविशेषः पावडवसम्बन्धविशेषाच्च पूर्वाव-
स्थामवलम्ब्य साधकत्वेन निर्दिष्टाः । अतः सम्बन्धे स्नेहोपि
तदभिरुचिमात्रं ज्ञेयम्, ‘भक्त्या विहितया’ मस्या एव प्रतिलक्ष्यत्वेन
भावमार्गं निर्दिष्टमुपक्रान्तत्वात् ॥ ३० ॥

यदि द्वेषेणापि सिद्धिस्तर्हि वेनः किमिति नरके पातित
इत्याशङ्क्याह—कतम इति । पुरुषं भगवन्तं लक्ष्मीकृत्य प-
ञ्चानां वैरानुबन्धादीनां मध्ये वेनः कतमोपि न स्वात् नस्य
तं प्रति प्रान्दिकनिन्दामात्रात्मकं वैरं, नतु वैरानुबन्धः ततस्ती-
व्रध्यानाभावात् पापमेव तत्र प्रतिफलितमिति भावः । ततोऽस्युर
तुल्यस्वभावरपि तस्मिन् स्वमोक्षार्थं वैरानुष्ठानसाहसं न क-
नैव्यमित्यभिप्रेतम् अत एव “ये धै भगवता प्रोक्ता उपायाह्यात्म-
खण्डये” इत्यादेरपि तेषु इतिव्याप्तिर्याहस्यते मनमिप्रेतत्वेनाप्रो-
क्तत्वात् यस्मादेवं तस्मादिनि अत्रापि पूर्ववन्नियन्तयेदिति
सम्मतिमात्रं न विधिः केनापि तेष्वप्युपायेषु युक्तमेनैकेन-
त्यर्थः । अहो यस्मादशङ्कप्रथमसाध्यमार्गमागच्छति चिरात्
साध्यते स एव चिराद्भावविशेषमात्रेण तत्र च द्वेषादी-
नामपि तस्मादेवभूते परमसद्गुणसद्भावे तस्मिन् दू-
रेस्तु पामरजनमाव्यस्य वैरमेव चार्ता को घाघमः अविद्यास्यमवलम्ब्य
प्रीतिमपि न कुर्वादिति रागानुगायमेव तच्च युक्ततमस्वमङ्गी-
कृतं भवति ॥ ३१ ॥

वैद्यदन्तवकी तु नामुरौ किन्तु हरेः स्वभक्तिप्रवृत्तक-
विप्रकुलदाज्ञियमयस्वैरलीलेरुक्त्या तदनुकारिणावेत्यभिप्रायं
प्रदनांतरस्यां दर्शयितुमाह—मातृस्वयं इति । तत्र
तयोरन्यथाभावः सर्वथा न सम्भवत्येवेति प्रशस्तार्थः
“न च पुनरावर्त्तने” इति भूतेः । “अनादृष्टिदशब्दात्”
इति न्यायात् “मातृपेत्यत् कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते” इति
भीगीताश्रयः । सन्यायधैवासौ सिद्धान्तस्तु तत्रेतिहासमात्रम्
तच्च पूर्वयुक्तैव सम्भवतीति तदभिप्रायः वक्ष्यते च स्वभक्तिसं-
वक्रहताहनी” इति व्याख्यास्यते च तैः तयोः पापमेव हतं
न तु ताविति ॥ ३२—३४ ॥

एकदेति युग्मकम् । वदच्छवा केनापि भाग्योद्येन विष्य
लोकं जन्मुः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीमश्रृंगवचनोऽस्वामिकृतसाराथं दर्शनी ।

भद्राभद्रभाववन्तः सर्व एव तं प्राप्नुवन्ति साध्यात्तारतश्वाः
फलतारतम्बन्तु युक्त्या स्वयं विधेयनीयमित्याह—कामादिति
नवेवं द्वेषजन्यमघं हित्वा द्वेषजन्येनैवावेद्येन विनष्टीकृत्येत्यर्थः ।
चात्र कामेप्यघं व्याख्येयम् “द्वेषश्चपि हृषीकेशं किमुताधोऽजप्रियाः
इति तद्वृत्तीनां प्रियात्वेनाख्यास्यमानत्वात् तद्वृत्तिं तदीयां गा-
प्रेमायां मोक्षञ्च ॥ २६ ॥

भावानामास्पदानि नामप्राहमाह—गोप्यः कामात् पूर्वस्या
स्वा युक्तैव स्नेहोत्थादेव नतु सामान्यतः तादृगभिप्रायतं
कुञ्जाद्या इति प्रयुज्येत मयात् स्वस्य कृष्णवर्णवस्त्रानत उज्जताः
वृष्णायो गावथाः यं पांडवाश्च सम्बन्धात् पुत्रप्राप्तादिभावात्
मातृख्येयप्रातृस्वस्त्रेयादिभावाच्च, कीदृशात् स्नेहात् स्नेहमया
इति सत्राजितप्रसेनशतधन्वकर्णदुर्बोधनादयो व्यावृत्ता
न चात्र स्नेहस्य पृथक् तत्प्राप्तिसाधनत्वं व्याख्येयम्, उत्तरवाकं
पञ्चसंख्यत्वेनैव भावानां निरूपणात् ययं नारदादयो भक्त्य
तद्वृत्तिं गता इति पूर्वस्यैवानुपेगः तत्र गोप्यः प्रेमवत् प्रेयसीभा-
कसः सायुज्यं वैद्यदन्तवक्रपौंड्रकाः सारूप्यं अन्येज्जाग्यो बया
योग्यं सायुज्यमाहोकायदिकं वृष्णायः पांडवाश्च सख्यादिभावव
त्पार्यदत्वं नारदादय एष्वर्थ्यज्ञानवत् पार्यदत्वमित्येवं यथा साध-
तत्प्राकार्थिकवाक्यदृष्ट्या निर्धारितागतिं तदीयां गताः अ-
“वाद्धानां हितार्थाय भूतो गोवर्द्धनो मया” इति हरिवंशवाक्यात्
नन्दादिगोपानामपि वृष्णावंशत्वाद्द्वैश्वर्यज्ञानशून्यत्वेन स्नेहव
त्त्वाधिकत्वात् पुत्रादिसम्बन्धत्वात्तदाख्येयमेवमेव प्राधान्ययो
तकं ज्ञेयम् । ननु, तर्हि शिशुपालवद्वैश्वर्यज्ञानव्यक्तादिकर्त्त
वेनः किमिति नरके पतितस्तत्राह—पुरुषं भगवन्तंप्रति पञ्चान
पूर्वभ्रूकोक्तानां भावानां मध्ये कस्याप्यनास्यत्वात् कतमोपि न
भवति नतावद्रोपीव स्नेहवत्कामवान् न च कंसवज्रीनः न
मां हनिष्यतीति बुद्ध्या भगवद्व्यस्तावेशमस्या शिशुपालवत् द्वेष
नापि वृष्णापादिरिव तत्र कमपि सम्बन्धन्धानो नापि नारदा
दिरिव भक्त इत्यर्थः तेन शिशुपालादिभिन्नः प्रतिकूलभा-
दिधीर्षुर्वेन इव नरकं घातीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् केनाप्य
प्रतिकूलेनैव उपायेन कृष्णे मनो निवेशयेदिति विधेस्तस्माद्देवानु
बन्धेनेति भ्रूकोक्तविधिना सहैकार्यं ज्ञेयम् ॥ ३०—३१ ॥

नवेवं शिशुपालप्रस्तावादायातं भावमार्गसिद्धान्तं तं समाप्य
भीकृष्णो शिशुपालस्य वैरानुबन्धे को हेतुरित्यपेक्षायामाह—मातृ
स्वयं इति । पदाद्वैकुण्ठेन क्युतो ॥ ३२ ॥

हरिदासावप्यभिमृशति स्पृशति अभक्षेयः शापवाक्ये
विश्वासो नोत्पद्यते असम्भवादिति भावः ॥ ३३ ॥

असम्भवेवाह—देह इति । जन्म हेतुभूतैः प्राकृतैर्वैदग्गिणाद्
मिहीनानां शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः प्राकृतदेहसम्बन्धे

अशपन्कुपिता एवं युवां वासं न चाहृथः ।
 रजस्तमोभ्यां रहिते पादमूले मधुद्विषः ।
 पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः ॥ ३७ ॥
 एवं शत्रौ स्वभवनात्पतन्तौ तैः कृपालुभिः ।
 प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वा त्रिभिलोकाय कल्पताम् ॥ ३८ ॥

भीमद्विश्वनाथकवर्षिकुनसारायंदर्शिनी ।

सम्बन्धम् एतदाख्यानमाख्यातुमर्हसीति श्रीस्वामिचरणानां
 व्याख्या ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पञ्च वा षड्वा हायनानि येषां ते धर्मा बाह्यस्तद्वाभा येषाम्ते
 च पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि दिग्वाससः शिशून् मत्वा पुंषुञ्जा-
 भायः ॥ ३६ ॥

भीमकुकुदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा भक्त्या तथैव कामादिना ईश्वरे मन आवेद्य तदर्थं
 भगवत्पदप्राप्तिप्रतिबन्धकं स्वपापं हित्वा तद्गतिं भगवत्पदं गताः
 प्राप्ताः ॥ २६ ॥

तत्प्रकारभेदमकान् वर्णयति—गोप्य इति । वृष्याणां युष्माकं
 च यः कृष्यं सम्बन्धस्तस्माद्यः स्नेहस्तस्मात् वृष्यायो युष् च तद्गतिं
 गता इति योजना भक्त्या यथोक्तेन भजनेन ॥ ३० ॥

कामादिभिरेव भगवत्पदप्राप्तिपरिणामां मुक्तिरित्यपि नियमो
 नास्तीत्याह—कतम इति । पुरुषं भगवन्तंप्रति कामादिभिश्चि-
 न्तयतां पञ्चानां मध्ये वेनः कतमोपि न. स हि “भगवत्पदप्राप्त्या
 वेनो द्विजैस्त्वमसि पातितः” इति वाक्यात्, द्विजैस्त्वमसि पातितोऽपि
 भगवता पुत्रीभूतेन तमसः पुनरुद्भूतः “यद्वनोऽप्यनरस्तमः” इति वच-
 नात्. अतोभगवत्पदप्राप्त्या भगवति मनोनिवेशनेन तत्कृपापात्रतां
 प्राप्त उक्तेषुः पञ्चशयोऽन्यः तस्मात्केनाप्युपायेन कामादिप्रकार-
 ० श्रेयसमेव निन्द्याच्च साङ्केत्यनामप्राप्तिवादिना वा आसंत्वजि-
 ह्वासुत्वार्यिश्वाद्यन्वयमेव वा मनः श्रीकृष्णे निवेशयेत् इति
 सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

शिशुपालो हन्तव्यश्चेति द्वौ न कर्मवशौ जीवौ किन्तु भगव-
 त्पापं प्रवरो भगवद्विच्छया भगवद्वतारभूतसगकुमारशापव्याजेन
 वैकुण्ठदागतौ, पुनर्वैकुण्ठं गतौ इत्याह—मानृष्वन्नय इत्यादिनाः
 पदाद्वैकुण्ठात् ॥ ३२ ॥

हरिदासो अमिमृशति विपरीकरोतीति तथा किञ्च हरेः
 प्रकाशितानां भवो जन्म च अश्वत्थ इवाभाति ॥ ३३ ॥

प्राकृतदेहादिहीनानाम् अप्राकृतदेहादिमतामित्यर्थः । देहसम्ब-
 ० धेर्न जन्ममरणाहोप्राकृतदेहसम्बन्धेन सम्बन्धमेतदाख्यानमा-
 ख्यातुं वर्णयितुमर्हसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पञ्च वा षड्वा हायनानि संवत्सराः यस्य तथाभूतो योऽर्धो-
 बाह्यस्तद्वाभा येषां ते पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि पूर्वजाः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

बहुत जन काम द्वेष भय स्नेह और भक्ति से ईश्वर में
 मन लगा कर कामादि से होने वाले पाप को त्याग कर पर-
 मारमा की गति को प्राप्त हुए ॥ २६ ॥

काम से गोपी, भय से कम्प, द्वेष से शिशुपालादि राजा
 लोग, संबंध से यादव लोग, स्नेह से तुमलोग हे राजन् ! तथा
 भक्ति से हम लोग गोविन्द को प्राप्त हुए ॥ ३० ॥

इन पापों में से राजा वैन तो भगवान के प्रति कोई
 भी नहीं हो सका है इसलिये वह नरक में गिराया गया
 तस्मात् किसी न किसी प्रकार से श्रीकृष्ण में मन लगाना
 चाहिये ॥ ३१ ॥

हे युधिष्ठिर ! तुमारी मौसी का पुत्र शिशुपाल और दंतवक्र
 ये दोनों विष्णु के पापों में भेष्ट थे, ब्राह्मणों के शाप से
 अपने पद से व्युत् हो गये ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि हरिदासों को स्पष्ट करने वाला कैसा
 शाप और किस हेतु से शाप हुआ, भगवान के एकही भक्तों
 का हम संसार में जन्म लेना तो कुछ ठीक नहीं मालूम
 पड़ता ॥ ३३ ॥

क्योंकि प्राकृत देह इन्द्रिय प्राणों में हीन ऐसे वैकुण्ठ
 को इस प्राकृत देह के संबंध से होने वाले इस आशया
 न को आप कहने योग्य है ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ।

नारदजी बोले, कि एक समय प्रयाग के पुत्र सनन्दनादि
 कों ने विष्णु के लोक की जाने की इच्छा की, और तानों भुव
 नमें विचरते २ वैकुण्ठ लोक में पहुँचे ॥ ३५ ॥

देखने में पाँच छः वर्ष के बालक से जाने जाने परं
 अथवा में तो पूर्व (मरीच्यादि) लोगों के भी पत्तिके उत्पन्न हुए
 हैं तानों द्वारापापों ने इनको नन्देश्वर बालक जान मानर
 जाने को राक दिये ॥ ३६ ॥

भीमद्विश्वामिकुनभाषार्थदीपिका ।

वानमपि नार्हथः कुनः पुनस्तस्मैशामिति चकारार्थः
 हे बालिशौ ! अतो हेतोरानु वानम् ॥ ३७ ॥

जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववन्दितौ ।
 हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ॥ ३६ ॥
 हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
 हिरण्याक्षो घरोद्दारे विभ्रता सौकरं वपुः ॥ ४० ॥
 हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
 जिघांसुरकरोन्नाना यातना मृत्युहेतवे ॥ ४१ ॥
 सर्वभूतात्मभूतं तं प्रशान्तं समदर्शनम् ।
 भगवत्तेजसा स्पृष्टं नाशकनोद्धन्तुमुद्यमैः ॥ ४२ ॥
 ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवस्सुतौ ।
 रावणः कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४३ ॥
 तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये ।
 रामवीर्यं श्रोष्यसि त्वं मार्कण्डेयमुखात्प्रभो ! ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

वां युषयोस्त्रिभिर्जन्मभिः लोकाय स्वस्थानप्राप्तये कल्पतां
 तावताऽयं शापः समाप्यतामिति पुनः प्रोक्तावित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

धरोद्दारे निमित्ते तत्प्रतिघाती हतः ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपोर्वधे कारणं सूचयति—हिरण्यकशिपुः पुत्र-
 मिति ॥ ४१ ॥

सर्वभूतानामात्मभूतं कुतः समं ब्रह्मैव पश्यतीति तथा
 ततः प्रशान्तं द्वेषादिरहितं अत एव भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तम्
 उद्यमैः शस्त्रास्त्रप्रहारादिभिः ॥ ४२ ॥

विश्रवसः सुतौ ॥ ४३ ॥

न्यहनत् हतवानित्यर्थः । तर्हि तदेवकथनीयमित्युत्सुकं
 प्रत्याह—रामवीर्यमिति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ताभ्यां प्रतिपिच्छास्ते कुपिताः सन्तः पशुं वश्यमाणरीत्या
 अशपन्, शापप्रकारमेवाह—युवामित्यादिना । रागद्वेषादिरहिते
 भगवतः पादसूत्रे वामं कर्तुं युवां नाहंयः अत्राकृतं भगवत्पा-
 दारविन्दसूत्रमुपाश्रित्यात्र कथातुं प्राकृतरागद्वेषादियुक्तौ युवां ना-
 हंयः इत्यर्थः किन्तु बालिशौ मूर्खौ युवामतो भगवत्स्थानादाशु
 शांत्रं पापिष्ठां रागद्वेषादियदुह्वानासुरीं योनिमासुरजन्मेत्यर्थः
 आतं प्राप्नुतम् ॥ ३७ ॥

एवमित्थं ज्ञप्तौ तौ पार्षदौ स्वस्थानात्पतन्तौ कृपाकृमिस्तेः सन-
 कादिभिः प्रोक्तौ, तद्वैवाह—पुनरिति । पुनर्वा युषयोस्त्रिभिर्जन्मभि-
 र्लोकाय पुनरेतल्लोकप्राप्तये कल्पतां शापमोक्ष इति शेषः तावत्
 कालेन शापः समाप्यतामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तावेष पार्षदौ विप्रैः ज्ञप्तौ इह लोके दितेः पुत्रौ जज्ञां
 जातौ वभूवतुः तत्र हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठस्ततो हिरण्याक्षस्त-
 र्वानुजः ॥ ३९ ॥

तत्र ज्योष्ठो हिरण्यकशिपुर्ज्योष्ठो सिंहरूपिणा भगवता हतः हि-
 यथाक्षस्तु धरोद्दारे भूम्युद्दारे निमित्ते सौकरं वाराहं वपुर्विभ्रत-
 भगवता हतः ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपुर्वृत्तान्तप्रह्लादवतरणाय तद्वृत्तान्तं संप्रदेया-
 हिरण्यकशिपुर्परिति । स केशवस्य भगवतो निरतिशयप्रियं प्रह्ला-
 पुत्रं जिघांसुरहन्तुमिच्छुः पुत्रमरणनिमित्तं नामाविधा वातन-
 अकरोत् ॥ ४१ ॥

यातनाः कुत्राणोपि हिरण्यकशिपुस्तं पुत्रं हन्तुमुद्यमैः सर्व-
 पायीरपि नाशकरोत्, तत्र हेतुं वदंस्तं निशिनष्टि—भगवतस्ततेज-
 स्पृष्टं व्याप्तं, तत्र हेतुः, प्रशान्तमज्ञानायापिपासादिरहितं प्रशान-
 त्वेव भगवत्तेजस्पदोऽस्तिभावः । यद्वा, अत एव प्रशान्तं तत्र हेतुः सम-
 दर्शनं सुखदुःखादिषु ब्रह्मेषु समदृष्टिर्ब्रह्मसमः स एव प्रेशा-
 इति भावः । यद्वा, अत एव समदर्शनं सर्वभूतानामात्मा ईश्वर-
 ज्ञतं तत्प्रकारकतया तदात्मतामापन्नम् “शास्त्रदृष्ट्यात्पददेशो वामदे-
 वत्” इत्युक्तीत्या यथा “वामदेवस्तद्वैतद्वयवभृविर्बामदेवः प्रति-
 ग्रहं मनुरभवं त्वयं ब्राह्मं कक्षीवाभृविरस्मिन्निमः” इति सर्वभूतान्त-
 र्मानं भगवन्तं स्वशरीरकं धीसाकृत्य सर्वप्रकारतया स एवावपि
 इति प्रकारभेदेषु प्रकार्यक्याचक्षुभिप्रायेणा वामदेशी मन्वादि-

भीमद्वीरायवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

महात्मनो ऽमेदमनुसंहिनवानेवं प्रहादोऽपि “ अहं हरिः सर्व-
मेदं जनार्दनः ” इति प्रकाशक्याद्विशिष्टस्वस्वकदेश्वारस्वस्वस्वस्व-
निष्ठत्वाभावात्प्रकृत्यहमेव सर्वभूतान्तरात्मा भगवानित्यनुसंहि-
तवामित्याद्येन तस्य विशेषणं सर्वभूतान्तरभूतमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

ततस्तान्तेऽपि हिरण्यकशिपुहिरण्यवाक्षौ द्वितीये जन्मनि कै-
कस्यां भार्यायां विभवस्तुतौ जातौ तत्र ज्येष्ठो रावणोऽनु-
जस्तु कुम्भकण्ठस्तावुमौ सर्वलोकाणुपतापवतः क्लेशत इति
सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४३ ॥

तत्रापि जन्मनि भगवान् रावणो भूत्वा शापमुक्त्वा तयोः
शापोत्तराद्याव न्यहनत्. अनन हिनकारित्वं भगवतः सूचितम्
कोऽसौ रावणः? कोऽहं तद्वीर्यम्? कथं वा इतवान्? इत्यत्राह-राम-
वीर्यमिति । वीर्यप्रदं तज्जन्मादीनामप्युपलक्ष्यं तदवतारतद्वीर्या-
दिकं सर्वं, हं प्रभो ! मार्कण्डेयमुखाच्छृण्वसि अतो नाम तन्मया
वितन्वत इति भावः ॥ ४४ ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतपदरत्नाधली ।

नानायातनाः बहुविधतीव्रवेदनाकारणानि ॥ ४१ ॥

सर्वभूतात्मनि चराचरान्तर्यामिणि हरावेव भूतं स्थितम् ॥ ४२ ॥
नन्वासुरीं योनिं यातम् इत्यं शापः आसुरयोनिप्राप्तिहेतुः
तत्र जयविजययोः दिव्यां जन्म तदननुयां केशिम्याद्विजन्म
कथं युज्यते? “ रामस्तीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः ”
इति भिन्नयोनिस्त्वादितिमां मन्दाशङ्काम्—

“ हिरण्यकशिपुर्भूतममम्यत मृतौ हरिम् ।
अनो भयानको जातस्तत्र राजानमेव च ॥
मत्वा राजैव सजातः कृष्यं चक्रादिबभूवैः ।
मृतिकाले हरिश्चैव मत्वा भक्त्यैव केवलम् ।
द्वारस्थत्वं हरिमाविश्य प्रापिधमनुजोपि तु ” ॥

इत्यनेन परिहर्तव्यम्. “ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कले-
वरम् । तं तमेवेति कौन्तेय! ” इत्यादेः सुरविठ्ठत्वमुभयोः सम-
मित्यतो हरिद्वेषश्च सम इति भावः ॥ ४३—४५ ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतकमसम्बन्धः ।

अशपदिति सार्धकम् । रजस्तमोऽस्यां रहिते प्राकृतसत्त्वादि-
राहित्येऽपि तन्मात्रराहित्यस्य विवक्षितत्वात्. प्राकृतसा-
त्त्विकत्वेनेतादृशो दोषः सम्भवतीति ॥ ३७—४१ ॥

तमिति । यस्मान्मगवसेजसा स्पृष्टं नित्यतदाविष्टत्वात् तस्मात्
सर्वेषां भूतानामात्मभूतं परमप्रेमास्पृष्टं तस्मादेव प्रशान्तं वि-
शेषरहितम् अन्वयं समदर्शनं रागद्वेषरहितञ्च तस्मादेव च
नाशकत्वोदिति ॥ ४२—४५ ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतसाराथ्यद्विती ।

वां युवयोस्त्रिभिर्जन्मभिर्वा युवां लोकाय वैकुण्ठं प्रापयितुं
करुतां समर्थो भवतु शाप इति शेषः ॥ ३७—३८—३९ ॥

धरोद्दारे कर्तव्ये सति ॥ ४०—४१ ॥

सर्वेषां भूतानामात्मभूतम् आत्मवशेषं अज्ञेयैर्यपि पितरि त्रेषा-
भावात् प्रशान्ते अपरतुःकाशीनां तुल्यदर्शनान्तरमदर्शनम् ॥ ४२—४४ ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रजस्तमोऽस्यां रहिते रजस्तमोपलक्षितकार्यकारणमकृतिविलक्षण-
इत्यर्थः मधुद्विपः पादौ मूत्रमाभयो यस्य तस्मिन् वैकुण्ठं वासं युवां
माहंय एवं ते कुपिता अशपत् ॥ ३७ ॥

वाञ्छितौ मूढौ मनः आशु शीघ्रमासुरीं योनिं यातम् एवं
शप्तौ पतन्तौ तैः कृपालुभिस्त्रिभिर्जन्मभिः पुनर्लोकाय वैकुण्ठाय
करुतां प्राप्यताम् ॥ ३८ ॥

जहाते जातौ ॥ ३९ ॥

धराया उद्दारे कर्तव्ये सति ॥ ४० ॥

यातनास्तीव्रवेदनाः ॥ ४१ ॥

सर्वेषां भूतानामात्मा भगवान् स भूतोऽनुभूतः साक्षादष्टौ येन
तम् अनप्य भगवत्सेजसा स्पृष्टं व्याप्तम् अतएव उद्यमहेतुं नाश-
कत्वम् ॥ ४२ ॥

विभवस्तुतौ विभवः पुत्रौ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

तव उन्होने कुपित होकर शाप दिया कि तुम दोनों रज-
तम से रहित हम भगवान के लोक में काम के योग्य नहीं हो।
हम जिये हे मूर्ख हो तुम दोनों शीघ्र पापिष्ठ आसुरी योनि
को प्राप्त हो ॥ ३७ ॥

ऐसे शाप देने पर जब अपने पचन से पतन होने लगे
तब कृपालु मुनिखोंगे ने कहा कि तुम फिर तीन जन्म में कुल
लोक को प्राप्त हो जाओगे ॥ ३८ ॥

दोही दोनों वैश्वदेवियों से बंधित ऐसे द्विति के पुत्र
उत्पन्न हुए उनमें ज्येष्ठ हिरण्यकशिपु और छोटा हिरण्यक-
शिपु ॥ ३९ ॥

हिरण्यकशिपुको हरिने सिंहरूप धारण कर मारा, और
हिरण्यकशिपुको पृथिवी के उद्धार करने के समय (सूकर रूप)
बराहावतार धर कर मारा ॥ ४० ॥

गोविन्द के प्रिय और अपने पुत्र ऐसे प्रह्लाद को मार-
ने की इच्छावाला हिरण्यकशिपु पुत्र को मारने के लिये नाना
प्रकार की यातना (बास) देने लगा ॥ ४१ ॥

तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृपुत्रात्मजौ तव ।
अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ ॥ ४५ ॥
वैरानुबन्धतीव्रिण ध्यानेनाच्युतसात्मताम् ।
नीतौ पुनर्हरः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्श्वदौ ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

बिद्वेषो दयिते पुत्रं कथमासीन्महात्मनि ।
ब्रूहि मे भगवन्धेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसम्वादे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

परं सर्वं प्राणियों का आत्मभूत प्रज्ञांत और समदर्शी तथा भगवत्सेवा से रक्षित ऐसे प्रह्लाद को हिरण्यकशिपु बहुत बर्षों से भी न मार सका ॥ ४५ ॥

फिर दूसरे जन्म में वे दोनों पार्वद विभवा श्रवि की पत्नी में सर्व लोकों को दुःख देने वाले रावण और कुंभकर्ण पैदा हुए ॥ ४६ ॥

उस जन्म में भी भगवान ने भीराघव होकर उनके घाप दूर करने के लिये उनको मारा. हे राजा! श्रीरामचरित्र तुम मार्कण्डेय जी के मुख से सुनोगे ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

कृष्णचक्रेण हतमंहो बयोस्तौ तयोः पापमेव हतं न तु ता-
वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

यत्र कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता अच्युतेकचित्तरत्वं तदपि
ब्रूहीति शेषः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावेव रावणकुम्भकर्णद्वेषाद्य अधुना तृतीये जन्मानि तव
मातृपुत्रात्मजौ क्षत्रियौ शिशुपावदन्तवकी आतावद्य शापेन निर्मुक्तौ
श्रीकृष्णचक्रेण हतमंहः पापमूलकं शरीरं यवांसौ ॥ ४५ ॥

वैरानुबन्धेन नीलमूर्कः बलवान् भगवद्विषयकं तेनाच्यु-
तस्य भगवतः सात्मतामात्मनो भावः प्रकारः आत्मता समाना

आत्मता सात्मता तां साधर्म्यमित्यर्थः नीतौ प्रापितौ पुनर्विष्णु
पार्श्वदौ मूर्ता हरः पार्श्वं जग्मतुः ॥ ४६ ॥

बहुक्तं "हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् । जिघांसुः
इत्यादिना प्रह्लादस्य केशवप्रियत्वं हिरण्यकशिपुः प्रह्लादे
रयोद्योगपर्यन्तो द्वेषश्चेति तद्विस्तरेण बुभुक्षुः पृच्छति युधि-
ष्ठिरः—विद्वेष इति । दयिते नितरं प्रीतिविषयं तथापि महात्मा
सद्गुणाभये हिरण्यकशिपोर्विद्वेषः कथमासीत्केन हेतुना नीलं
दित्यर्थः तदेतत् या च केन कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता अच्यु-
तमभवति आत्मा मतिर्यस्य सोच्युतात्मा तस्य भावस्तथा तां
हे भगवन्, मे ब्रूहि ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मराघवाची ।

वैरानुबन्धेन वैरयुक्तमत्त्या तीव्रगात्युत्कंठनाच्युतसात्म-
श्रीकृष्णस्वरूपप्रेवशक्त्यां हरेर्वैकुण्ठगमनानन्तरं पार्श्वदौ ज-
विजयावयमूलरूपेणैकीभूय हरःपार्श्वं जग्मतुरित्यन्वयः "अ-
बन्धस्तु भक्तिस्वाद्वन्धःस्नेह उदाहृतः" इत्यभिधानादनुबन्ध-
शब्देन नैरन्तर्घातोऽनुपपन्न इति ॥ ४६ ॥

दयितरत्वं महारमरवज्र प्रभस्य कारणं केन केन निर्वा-
सेन अच्युते आत्मा मनो यस्य स तथा तस्मिन् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मराघवाची

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

वेराजुवन्नेति । तदेवं महाशापवर्षणेन ब्राह्मणदाक्षिण्यं
मुहुर्मुहुर्वर्षणेन युजेच्छां च कार्यात्वेनोपभ्यस्तवान् युजेच्छेच
तु मुक्त्वा देवां वया पार्वदयोः मुनीनामपि मातर्विपरीता जाता ययो
कं तृतीये श्रीमगवतेव 'मतस्तु मे' इति । तथाप्यवन्तहा-
पायसम्भवादिहामास एव तत्कार्यत्वेन दर्शितः विष्णुचक्रहतां
हस्तावित्यनेन पूर्वोक्तोसङ्गान्त एव विवेचनीयः ॥ ४६—४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीयस्य

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विष्णुचक्रेण हतमंहो वयोस्तौ तद्योरपराध एव बहिः
शिशुपालदन्तवक्त्राकारतया परिणतो हतो न तु तावित्यर्थः
इति स्वामिचरणाः यथा वग्निना कनकस्य माखिन्यमेव हृष्यते
न तु कनकं तथैव जयविजययोर्बाह्यमखिनाशरणबोर्नष्टयोस्मतोः
जयविजयावेष तेजः—पुञ्जाकारौ श्रीकृष्णं प्रविष्टौ जनैर्दहापिति
भावः ॥ ४५ ॥

अव्युनेनस्वहस्वितौ आत्मानौ आकारौ वयोस्तस्य भावस्तथा
तां ध्यानेनैव नीतौ पुनर्मौषलकीकृति हरेर्नारायणस्य पार्श्वे
जन्मतिरिति मौषलकीकृतः पूर्वं श्रीकृष्णशरीर एव नाराय-
णस्वापि प्रविष्टत्वात् पार्वदौ जयविजयावपि तत्रैव प्रविष्टव्यपिता
वित्तिनस्त्वं शिशुपालदन्तवक्त्रौ कृष्णे सायुज्यं प्रापनुदिति तु लोक-
प्रतीतिः ॥ ४६ ॥

अव्युतात्मतामव्युनैकचित्त्वं येन तदपि भूहीति शेषः ॥ ४७ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

सप्तमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सनाम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णचक्रेण हतमंहः पार्वं वयोस्तौ ध्यानेन अव्युतसाभ्यतां
नीताविष्णुसरेखाम्भवः । अत्रेदं बोध्यम्, विष्णुपार्वंदामां पावासम्भ-
वात् देहपातासम्भवात् वैकुण्ठापुनरावृत्त्याद्यसम्भवाच्च भगवतो-
बहुभिरवतारैर्विहर्तुमिच्छोरिच्छयेव मुनिघातेन रावणादिदेहबोगं
प्राप्य बहुकाळमासुरेण भावेन भगवन्तमाराध्य पुनर्भगवद्विच्छ-
येव निर्मित इत्युक्तैर्भगवत्कारिताच्छापाद्भिमुक्तौ भाविकृतपार्वद-
देहौ वैकुण्ठं गताविति ॥ ४५ ॥ ४७— ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीय

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

वेही दोनों तुमारी माता की बहिन के पुत्र कत्रिय ह्ये
अव शाप से छूट कर श्रीकृष्ण के चक्र से नष्ट हुआ पाप जिन्हों
का ऐसे वेही होणे विष्णु पार्वद, तीव्र वैर के संघर्ष से
उत्पन्न हुए ध्यान से कृष्ण की समता को प्राप्त होकर फिर
भगवान के समीप पहुच गये ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर बोले, कि—महात्मा प्रिय पुत्र मे हिरण्यकशिपु
का विद्वेष क्यों मचा हे भगवन् ! जिस कारण प्रह्लाद की भग-
वान में प्रीति हुई सो आप मुझ से कहो ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण सप्तमस्कन्ध

प्रथम अध्याय की भाषाटीका

समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

भ्रातर्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना ।
 हिरण्यकशिपू राजन्पर्यतप्यद्गुषा शुचा ॥ १ ॥
 आह वेदं रुषा घूर्णः सन्दष्टदशनच्छदः ।
 कोपोज्ज्वलद्गथां चक्षुर्भ्यां निरीक्षन्धूम्रमम्बरम् ॥ २ ॥
 करालदंष्ट्रोऽप्रदृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः ।
 शूलमुद्यम्य सदसि दानवानिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 भो भो दानवदैतेयास्त्रिमूर्धस्यत्त शम्बर ।
 शतबाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ॥ ४ ॥
 विप्रचित्ते मम वचः पुलोमन् शकुनादयः ।
 शृणुतानन्तरं सर्वे क्रियतामाशु मा चिरम् ॥ ५ ॥
 सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्भ्राता मे दयितः सुहृत् ।
 पाष्णिग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ॥ ६ ॥
 तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणोर्मायावनौकसः ।
 भजन्तं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ॥ ७ ॥
 मञ्जूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेण वै ।
 रुधिरप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

द्वितीये विष्णुरोषेण लोकं विख्याव्य दानवैः ।
 तद्धतभ्रातृपुत्रादीनिहासैरस्वास्वयत् ॥ १ ॥
 भगवद्देवपथ तद्देवेषु कारणाभित्याशवेनाह-भ्रातरीत्यादिना ।
 एवं देवपक्षपातेन ॥ २ ॥
 कोपेन उक्तं अतिशयेन उषलद्गथां कोपाभिधूम्रमेतैव धूम्रमम्बरं
 निरीक्षमाणाः ॥ २ ॥
 करालदंष्ट्राभिर्युक्तयोमया दृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यं भ्रुकुटीयुक्तं मुक्तं
 यस्य सः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

समेनाप्युपधावनैर्भजनैर्निमित्तभूतैः पाष्णिग्राहेण सता ॥ ६ ॥

एवं त्यक्तः स्वभावः समत्वं येन तस्य घृणोः शुद्धते-
 जोमयस्यापि मायया बभौकसो घराहरूपस्य सतः अस्विरात्मजो-
 ऽऽवबस्थितचित्तस्य कुतः बो यो भजति तं तं भजमानस्वानु-
 सरतः ॥ ७ ॥

तस्य रुधिरेण यावत्तर्पयिष्यामि तावद्युक्तं भुक्तं चातेति
 तृतीयेनाम्बयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यविरचितभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तयोः केशवात्मव्यतिरेकवित्तरबुभुक्षुना पृष्टो भगवा-
चार्य आह—ज्ञातरीति । एवं देवपक्षपातिना क्रोडमूर्तिना बराह-
रुचिणा भगवता ज्ञातरि हिरण्यवाचे विनिहते सति, इ राजन् ।
रोषेण शुभा शोकेन चार्पितो द्वाप्तः पर्यंतव्यत् परितापञ्ज-
कार ॥ १ ॥ ३

इत्ं बहवमाद्यमाह च कथंभूत आह तत्राह, क्वा पृष्टो
अत एव सम्बुद्धः दशनच्छदः अधरो येन कोपेन उदतिशयेन
उपवृत्त्या चक्षुष्यां धूम्रमम्बरमाकाशं कोपाग्निधूमैव धूम्र-
मम्बरं निरीक्षमाद्यः ॥ २ ॥

कराहर्षप्रामिर्भयकुरत्प्रामियुक्तवा उग्रया हृष्टया दुष्प्रेक्षं
दुर्निरीक्षं सुकुटीयुक्तं मुक्तं बन्ध सदास्ति समायां शूकमुद्यम्ब
उद्वृत्त्य अनेन असामर्थ्यं सूचितम् दानवाभ्रातं इदमु-
वाच ॥ ३ ॥

तदेवाह—भोभो इति । सामान्येन तावत्सम्बोधनं भोभो वा-
नवा देतेयाश्चेति विशेषतः सम्बोधनं हिमूच्छित्यादिना ॥ ४ ॥

एते सर्वे यत् प्रथमं मम उच्यते शृणुत ततः भवद्यानन्तर-
मेव मयुक्तमाद्यु युष्माभिः क्रियतां चिरं विश्रम्भं मा
कुरुत ॥ ५ ॥

किं तत्तत्राह—सपत्नैरिति । समेन देवासुरवर्गयोः समेनापि उप-
भाषणैरनुवर्त्ततेः पार्थिवप्रादेय पृष्टोपोद्वलकेन देवानां सहायभूते-
नेत्यर्थः । हरिणा प्रबोद्धकर्त्रा मत्सपत्नैः प्रयोजककर्तृभिः
धुम्रेरल्पबलेद्वैः मियः सुहृत्वं मे ज्ञाना हिरण्ययाज्ञो
घातितः ॥ ६ ॥

तस्य हरेः कथंभूतस्य घृष्टः सूर्यपत्नेजोमयविग्रहस्यापि
मायावनौकसः मायोपात्तबराहकपस्य अत एव स्वकः स्वभावो
येन तस्य, देवतारूपस्वाभाविति भावः । भजन्तं स्वमनुवर्त्तमानं
भजमानस्वानुवर्त्तमानस्य बाळस्येवास्वित्तरात्मनः अव्यवस्थित-
चित्तस्य ॥ ७ ॥

एवंभूतस्य हरेर्मम शूत्रेन भिक्षा प्रीणा यस्य तस्य भूरी-
णा कश्चिरेण कश्चिरमिधं मम भ्रातरं गतव्ययोई यावत्तर्पयिष्ये
तावद्युं भुवं यातेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

हिरण्यकाशिपुः अतो विष्णुभक्तोऽसुरावेशात्प्रेषीत्यं विवे-
कः तद्वचनेन हातुं चाक्य इत्येतदर्थमस्वाध्यायस्य प्रारम्भः । तत्र
प्रहादनामि पुत्रे द्वयः कथं पितुरभूदित्यस्य प्रश्नस्य परिहारं
वक्तुमारभते—ज्ञातरीति ॥ १ ॥

हरिविषयक्या भ्रातृविषयशुभा दशनच्छदः मोष्टः चक्षुषो-
रोचिषा यथा धूम्रं भवति तथा पश्य ॥ २ ॥

सुकुट्या नीलधिरवा युक्तमुक्तः ॥ ३ ॥

पाक १ ॥ ४ ॥ ५ ॥

धुम्रेरस्यैः कपटिभिर्भो पार्थिवप्रादेय पृष्टावेक्षकेय बाळकेन
“देवानां दानवानां च सामान्यमधिदेवतम्” इत्यतः समेनाप्युप-
धावनेः कोदर्थनेः विषयेण ॥ ६ ॥

स्वकस्वभावस्य स्वकसाध्यायस्यस्य तत एवास्माभिः घृष्टः
शोडस्य “घृष्टिर्विभावसौ सूर्यं रश्मौ शोडसे विषयं” इत्य-
भिधानम् । भजन्तं ज्ञात्मानं संवमानं भजमानस्य प्रत्युपकारं
कुरंतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोक्तमिदं कृतकमसम्भवं ।

एवं पर्यंतव्यतेति सम्बन्धः । मूर्त्तिनेत्यत्र कपियेति कश्चित्
॥ १—२ ॥

आह चेदमिति यदुक्तं तदेव विशिनष्टि—कराळेति । भो भो
इति युग्मकम् ॥ ३—६ ॥

तस्वेति युग्मकम् । वास्तवोऽर्थस्वरथं त्यक्तः भक्तोऽप्यो वक्तः
स्वभावः साकृत्वादिक् येन ‘घृष्टिप्रहयं’ इत्यस्मात् पृष्टोः ।
कृपया स्वीकर्तुंः यावा कृपा मायति ज्ञानसत्तृतीया लुक्
ततः सर्वत्रान्यथः कृपयैव वगोक्तम् । तर्त्तुत्वादिस्तारयितुः
कृपयैव बाळस्येवास्वित्तरात्मनः भक्तभानानुरूपनामानाभानविस्मा-
रवितुः मच्छुर्वाङ्मना तद्गोचरभूना प्राधा तदुपलक्षितो
विग्रहो यस्य तस्य मे कश्चिरण श्रीमन्निहनयविर्भावे तस्मा-
ज्जनमदीयकश्चिरेण कश्चिरमिधं भ्रातरं तर्पयिष्ये ‘यथा तरो-
मूलनिपचनेन’ इत्याहः ॥ ७—९ ॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजतीर्थंकृतसारायं दर्शनी ।

द्वितीये भ्रातृशोकेन धर्मनाशाय दानवान् ।
निबोध्य ज्ञानेति हासैर्मिन्नादीन् सहापान्त्ववत् ॥

भगवद्वेष एव प्रहादद्वेषे कारणाभूदिति वक्तुं प्रथमतो
भगवद्वेषमेव सहेतुक माह—ज्ञातर्थवमित्यादिना ॥ १ ॥

मम्बरं निरीक्षन्ति हरेर्निवासं येकुण्ठे हरिञ्च स्वहस्ते-
नैव ध्वंसयिष्यामीति भावः । धूम्रमिति चक्षुरन्वोऽधूम्रम्यासुषा-
दितिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

समेनापीति यद्यपि न हरिः सर्वत्र समस्तदपि उपधाव-
नेरुवास्तनेर्निमित्तभूतैः पार्थिवप्रादेय कोमबशादेवपक्षपाती संवृत्त
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वयमप्युपधावीम इति केभ्यैश्च शूषं ययं तावन्मिदृशं
कर्मणि तिष्ठत ब्रह्मेक एव तं हनिष्यामीत्याह—तस्येति हाड्याम् ।
ननु, हरिर्हि परमात्मोक्तवते शास्त्रैरतस्तं कथं हनिष्यसि ? तत्राह,
स्वकस्वभावस्य सर्वत्रोदासीन्यरूपः स्वभावो हि परमात्मनः
प्रसिद्धः स यदि तेन स्वकस्तदा कुनस्तस्य सम्प्रति परमात्मव-
मितिभावः । प्रत्युत स परमात्मव स्वकत्वा पशुर्भूदित्याह

तस्मिन्कूटेऽहिते नष्टे कृत्तमूले वनस्पतौ ।
 विटपा इव शुष्यन्ति विष्णुप्राणा दिवोकसः ॥ ९ ॥
 तावद्यात भुवं यूयं विप्रक्षत्रसमेधिताम् ।
 सूदयध्वं तपोयज्ञस्वध्यायव्रतदानिनः ॥ १० ॥
 विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममयः पुमान् ।
 देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम् ॥ ११ ॥
 यत्र यत्र द्विजा गावोवेदावर्णाश्रमाः क्रियाः ।
 तं तं जनपदं यात सन्दीपयत वृश्चत ॥ १२ ॥

भीमद्विभवाथसकवर्षिकृतसारायंदर्शिनी ।

वृषोः पूर्वं शुद्धतेजोमवस्थापि सम्प्रति मायापारतन्त्र्याद्वनो-
 कसः मरुत्वकच्छपादिकपस्य च किञ्च भजन्तजनमात्रमेव
 भजमानस्य बाह्यस्येव एकेनैव खण्डलङ्कुकेन वशीकृतस्येत्यर्थः ।
 वस्तुतस्तु तस्य मरुत्वारसन्त्र्यादेव एकेत्यादिविशेषणपञ्चकम्भवति
 तस्य तस्य भूयस्यैव न तु दूषणमिति भावः । वृषोः शुद्धतेजो-
 मवस्थापि मावया कृपया इत्यादि योज्यम् । मरुत्कृत्वाङ्गिणा पृथ-
 ग्भूता प्रीत्वा यस्येति प्राकृतस्य मरुत्कृतस्य तत्र प्रवेशोऽपि न
 सम्भवेदिति भावः "कुङ्कुमं रुधिरं प्रोक्तम्" इत्याभिधानात् रुधिरस्य
 नदङ्गरागकुङ्कुमेन रुधिरप्रियं तन्निर्भास्यकुङ्कुमाप्रभं मञ्जातुर्गणकारवा-
 दितिभावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमरुत्कृतस्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विष्णुना हिरण्यवाले एने सति कुङ्को हिरण्यकशिपुर्दानवदे-
 तेबैलोकं विप्लाव्य भ्रातृपुत्रादीनिहासैरन्वात्त्ववदिति भ्रातर्ये-
 वमिति द्वितीयाध्यायेन वयांयति—क्रोडमुर्तिना पराहरूपेण ॥ १ ॥

संदहौ दशनच्छदावोष्टौ येन सः फोपेन उत् उत्पततः
 ज्वलज्यां चक्षुर्भ्यां घृष्टमम्बरं निरीक्ष्यप्रिदमाह ॥ २ ॥

कराखदंष्ट्राभिर्भयजनकदंष्ट्राभिर्युक्तया उग्रदहया दुष्प्रेक्ष्यं
 दुर्निरीक्ष्यं भ्रुकुटीयुक्तं मुखं यस्य सः ॥ ३-५ ॥

समेनापि उपधावनैराराधनैः पाषिण्यप्राहेण सहायेन
 हरिया ॥ ६ ॥

वृषोस्तेजोमवतिप्रहस्येत्वरस्यापि भजन्तं भजमानस्य अत
 एव त्यक्तः स्वभावः सन्तत्वरूप ईद्वरखगावो येन तस्य अत
 एवास्विरासनमन्त्रावित्तस्य माधया द्मनेन कापत्येन वनोकसः
 वराहरूपस्य ॥ ७-८ ॥

भाषाटीका ।

भीरुकिर्णिरमखो जयति ॥

नारदजी बोले, कि हेराजन्! वाराह रूपधारी हरिने इ
 प्रकार भ्राता के मारने पर हिरण्यकशिपु रोष और शोक
 बहुत ही तप्तहुमा ॥ १ ॥

और क्रोध से प्रचलित होकर दांतों से होठ काट व
 कोप से जलते हुए नेत्रों से धुर्भाधार आकाश को देखता हु
 बोला ॥ २ ॥

कराख डाढ़ें और उग्र दहिए से न देखी जाय मुख का
 भ्रुकुटी जिम्नकी ऐसा हिरण्यकशिपु समा में दानवों
 यह वाक्य बोला ॥ ३ ॥

हे २ देख दानवो! हे द्विमूर्खन्! हेद्वेषन्! हे शम्भ
 हे शतधाहो! हे हयग्रीव! हे नमुचे! हे पाक! हे इन्धन्! ॥ ४

हे विप्रचित्त! हे पुत्रोमन्! हे शकुनादिको! तुम सब वं
 मेरा बचन सुनो और पश्चात् जल्दी करो देर न करो ॥ ५

यद्यपि विष्णु सर्वों को सम था; तौ, श्री भृश्रु बैरी देवता
 ने उसके पीछे पड सहाय बनाकर उसी हरि के द्वारा
 प्रिय सुदत्त भ्राता को मरवा डाला ॥ ६ ॥

अब अपने समग्ररूप स्वभाव को छोड़ने वाले, और अ
 नेवक को भजने वाले, बालक के तरह अस्थिरमन वाले
 विष्णु के गले को अपने गूँघ से काट कर उसके बहुत
 रुधिर से रुधिरप्रिय अपने भ्राता का तपस्या करंगा तब
 व्या दूर होगी ॥ ७-८ ॥

भीमरुत्कृतस्यकृतसिद्धान्तप्रदीपिका ।

ननु, देवैस्तद्वधः कारितोऽतस्ते किं न ह्येवम्? तत्राह
 तस्मिन्हरौ कूटे कपटे अहिते प्रतिपद्ये कूटमीहितं वस्येति
 गष्टेऽष्टे सति देवाः शुष्यन्ति स्वधमेव नाद्यं यादृशन्ति, कू

इति ते भर्तृनिर्देशमावाय शिरसाऽऽहताः ।
 तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः ॥ १३ ॥
 पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् ।
 खेटखर्वटघोषांश्च ददद्दुः पत्तनानि च ॥ १४ ॥
 केचित्खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् ।
 आजीव्यांश्चिच्छिदुर्बृत्तान्केचित्परभुपाणयः ।
 प्रादहञ्छरणान्यन्ये प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः ॥ १५ ॥
 एवं विप्रकृते लोके दैत्येन्द्रानुचरैर्मुहुः ।
 दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुरक्षतिताः ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतमावायंशीपिका !

विष्णुरेष प्राणो येषां ते यथा कृतमूले वृक्षे आत्माः स्वयं
शुष्यन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

तपोयज्ञादियुक्तान्स्वयं घातयत ॥ १० ॥

ननु, नैः किमपराजम् ? तत्राह—विष्णुरिति । द्विजानां क्रिया
अनुष्ठानं मूलं यस्य सः यतोऽसौ यज्ञो धर्ममयश्च देवादीनां
परमया परम आशयः अतो यज्ञरूपस्य विष्णोः मूलत्वात्प्रामाण्यस्य
तदाभवयाच्च ते वध्या इति भावः ॥ ११ ॥

तस्मात्परं मन्त्रं शृणुतेत्याह—यत्रयनेति । सन्धीपयत दहत
वृक्षत आजीव्यानां वृक्षाणां छेदं कृत्यत ॥ १२ ॥ १३ ॥

पुरं दृष्ट्वादिमत् प्रामस्तद्रहितः प्रजो गधां वासः उद्यानं
कृत्रिमं वनं क्षेत्रं व्रीह्यादेः आरामाऽऽश्रमं घनम् आश्रमः
श्रुतीनां स्थानम् आकरो रत्नादीनां खेटः कूर्पाथजानां वागः
अप्येतां गिरिद्रोण्याभयो ग्रामः घोष आभीराणां वासः पत्तनं राजा-
धानी ॥ १४ ॥

खनित्रैः खननसाधनैः आजीव्यानुपजीव्यान् जम्ब्याञ्जपि-
त्यादीन् शरणाणि गृह्णात् ॥ १५ ॥

विप्रकृते उपद्रुते यत्प्रमाणानामभावाद्दिवं परित्यज्यावक्षिताः
सन्तो भुवि चरुः ॥ १६ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, दैवस्तद्वधः कारितः अतस्ते किं न हृष्यन्ते ? तत्राह—त-
स्मिन्निति । अस्माकमहिते शत्रौ कूटं देवानामाभये तस्मिन् विष्णो
नष्टे सति यथा वनस्पतौ त्विषं मूलं यस्य तस्मिन् सति
आत्माः शुष्यन्ति, तद्विष्णुरेष प्राणा जीवन्तनुयेषां ते दिवो-
कसः देवाः स्वयमेव नृक्ष्यन्ति अतःतत्राशयं न पृथग्यतः कार्यं
भावः ॥ ८ ॥

वाचस्पत्ययने तावद्यं ब्रह्मसूत्रकृत्वाऽयां समेधितां ब्रह्मसूत्र-
बहुवामित्यर्थः । भुवं पृथ्वीं वात, गत्वा किं कर्तव्यम् ? तत्राह—
सुदयश्चमिति, तप आदीनां इन्द्रं ततो मरुतर्षावहनिः । तप आदिभि-
र्युक्तान् सुदयश्चं घातयत ॥ १० ॥

ननु, नैः किमपराजम् ? तत्राह—विष्णुरिति । द्विजानां क्रियामू-
लो यो यज्ञः स एव धर्मस्तस्मयस्त्रयाकृतिः पुमान् विष्णुर्द्विजक्रियामूल-
इति भिन्नमर्थे द्विजानां क्रिया स्मार्त्तां मूलं यस्य औत्तयज्ञकव-
धर्ममयश्चमर्थः । पुमान् औत्तयज्ञकवधर्ममयश्चमर्थः । तथा देवादि-
पितृभूतानां धर्मः देवापुद्गदवको यो धर्मस्तस्य च परावर्षा
परम आश्रयः निर्वाहकः देवापुद्गदवका यो धर्मस्तवाश्रय
इत्यर्थः । द्विजेषु तस्मत्कृत्यकयज्ञादिधर्मेषु च विनाशितेषु शरीरावना-
शन विष्णुरस्य पिनाशितो भवति तादृशो आश्रयविनाशादधि-
ते श्रीं विनष्टे सति ब्रह्मधर्मवचरूपरोजाशाश्रयिभोगादिरूप-
जीविकाया अगाधादेवादयोपि स्वयमेव धिनष्टा भवतीति
भावः ॥ ११ ॥

तस्मात्परमं मन्त्रं शृणुतेत्याह—यत्रयने तं तं जनपदं
धेयं यात गच्छन् सन्धीपयत दहत पृथ्वत रुनीत ॥ १२ ॥

इतीत्यं भर्तृनिर्देशमावायं तत्राह—आवता आदरयुक्ताः
शिरसा शिरसा स्वीकृत्य कदनप्रियाः कदनं भूतद्राह्मणपुंसं वा
तदेव विधे येषां ते दानवा दैतयाश्च प्रजानां कदनं ककुः ॥ १३ ॥

कदनक्रियार्थं प्रपञ्चयति—पुंसेति । तत्र पुरं दृष्ट्वादिमत् प्राम-
स्तद्रहितः प्रजो गधां वासः उद्यानं कृत्रिमं वनम् क्षेत्रं व्रीह्यादेः
आरामः शरणाणि घनम् आश्रमं श्रुतीनां स्थानम् आकरो रत्नानां
वासः खेटः कूर्पाथजागः अप्येतां गिरिद्रोण्याभयो ग्रामः घोष
आभीराणां वासः पत्तनं राजधानी एतानि केचिद्ददद्दुः अपिप्रक्षेपय
वृक्षयन्तः ॥ १४ ॥

केचित्खनित्रैः खननसाधनैः सेतुप्राकारान् गोपुरांश्च सेतुवर्षा-
श्च विभिदुः तत्र रत्नयो जम्ब्याचार्य निर्मितस्तटाकादयः कल्पि-
परतुः प्राणा येषां ते आजीव्यानुपजीव्यान् फालिनद्यूतादिपुञ्जांश्च
चिच्छिदुः अग्रे च शरणां गृह्णात् प्रादहन् प्रदग्धयन्तः
केचित्खनित्रैः सागरकाष्ठैः प्रजारं जनान् जव्यन्तः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

एवं देखेन्द्रस्य हिरण्यकशिपोरनुचरैर्मुहुर्मुहुर्दुर्वाके विप्रकृते
उपद्रुते सति सर्वे देवाः स्वर्गं परित्यज्य असुरैरलक्षितास्तत्र-
तत्र भुविप्रदेशे विषेरुजंगमुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयवधजतीयकृतपद्मरत्नावली ।

अन्तर्बुधं हृद्यमानरमणीयं कूटम् अस्थिरात्मनः कूटवादि-
भाववचनं मोहनार्थमासुरप्रतमर्दीरतमिति ज्ञातव्यं, तदुक्तम्—

“विष्णुभक्तेश्च तज्ज्ञानादभ्यतो मुक्तिवाचकाः ।
विष्णोर्गुणानामसत्त्वः श्रीमद्भाद्रस्तथा कमात् ॥
विष्णवादिद्वेषिणाश्च सुखवाचस्तथा जिह्वाः ।

मोहनार्थाः समुद्दिष्टास्तथायंघातकास्तथा” इति ॥ १० ॥

द्विजक्रियामूढः द्विजाश्च बह्वादिक्रियाश्च मूढं यस्य स
तथा भक्तिज्ञानादिमन्तरेण केवलं यागादिक्रियया प्रसन्ना भव-
तीति एतदासुरं मतम् “विष्णुभक्तेश्च तज्ज्ञानादभ्यतो मुक्तिवा-
चकाः” इत्येतदत्रापि प्रमाद्यम्, द्विजेः क्रियमाणां यागादि-
क्रियां मूढयति प्रतिष्ठापयति इति द्विजक्रियामूढ इत्येतद्भव-
मतम् ‘मूढप्रतिष्ठापयाम्’ इति धातुः इत्यत इति यज्ञः धर्ममयः
धर्मप्रधानः दानादिधर्मैश्च प्रसीदनीत्येवंप्रसासुरमतम् “यथायं-
घोतकः” इति वचनान्तरात्कतम् इत्यन्योऽर्थः । परायणमुत्तमाभय-
मिष्वेतद्भवमतम् ॥ ११ ॥

सन्दीपयत दहत बृहत्त छिन्त ॥ १२ ॥

कदनं कर्षीहिसायाम् ॥ १३ ॥

गवामावासस्थानं व्रजः गोपाखवसतिर्वा आश्रमो मुनिनिवासः
आकरो रत्नासुरपत्तिस्थानं खेटः नात्यस्थानं खर्षटो वसनवि-
क्रयस्थ स्थानं घोष आभीरपत्तिः वशिष्ठिभरधिष्ठिनं पत्तनम् ॥ १४ ॥

आजीव्यान् वृक्षान् नारिकेलक्रमुकाप्यनसादीन् ॥ १५ ॥

विप्रकृते विपरीतमापादिते विनाशिते ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीर्वाणामिहकृतक्रमसम्भर्तः ।

यतस्तस्मिन्निति । यद्वा ननु, तस्य तद्वस्तमरणाद्विष्वा गति
जातेवास्ति किं तत्पर्ययेन तत्राह—प्रस्मिन्निति । कूटे कूटस्थे
एकरूपतया सर्वकालव्यापिनि हिते मक्तसुहृदि नष्टे भव-
र्धानं गते सति सर्वेपि प्राकृताप्राकृतद्विषीकसस्तदेकप्राण-
स्वाच्छुष्यन्ति सुखदानासत्प्रद्यपि शोषं प्राप्नुवन्ति तस्मा-
त्तद्वाराधनमेव कार्थमिति भावः । ततश्च यदि युष्माकमिच्छा तर्हि
यावत्तद्दर्शनं तावदेव यातेति ॥ १०—१४ ॥

प्राद्वद्विष्यर्षकम् ॥ १५ ॥

दिवं विमामेज्जर्गं भुवं यातेति हिरण्यकशिपुना पूर्वमुक्तत्वात्
तस्य सुमेरुस्थितिप्राप्तेः ॥ १६—१६ ॥

श्रीमद्विष्णुनायककवसिंकृतसारायंदिशिनी ।

कूटं हिते कपटचेष्टिते वस्तुतस्तु कूटेषु कपटिष्वपि
मद्भिषु र्हितं युञ्जचेष्टा यस्य तस्मिन्नित्यहो मम भाग्यमिति
भावः । देवानां तु सौभाग्यं किञ्चिद्दुर्गनीयं ते तु तदेकप्राणा एवेत्या-
तस्मिन्नष्टे देवात् कदाचिद्दृष्टे सति नशेरदर्शनायंश्वात् छिन्नमूर्ते
वनस्पतौ यथा विटपाः शुष्यन्ति तथा शुष्यन्ति ते विष्णुरेव प्राण-
वेवाप्ते किं वा विष्णोरपि प्राणतुल्यवास्ते परमधन्या एवेति
भावः ॥ ६ ॥

ब्रह्मन्नाश्यां तपोबलप्रभावाऽर्वां सत्यगोपितां वरिष्ठ-
भुवं यान किमर्थं सूक्ष्मं घातयध्वम् ॥ १० ॥

यतस्तेषां नाशे सति विष्णुः स्ववमेव नश्यतीत्याह-
विष्णुरिति । द्विजानां नाशे सति तत्क्रियाखोपात् विष्णोर्मुखो
त्सातः यज्ञस्य धर्मस्य च नाशात् तत्स्वरूपस्य नाशो भावी किञ्च
देवर्ष्यादीनां परायणं परम आश्रय इति देवर्ष्यादीनां वधे तच्छो-
कादपि स मरिष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

सन्दीपयत दहत इति जनपदस्थवाहे तद्भामिनान्नेषां खतपय दाह-
सिद्धेः बृहत्त तदुपजीव्यवृक्षाणां खेदं कुरुत ॥ १२ ॥

कदनं कष्टम् ॥ १३ ॥

पुरं हृष्टादिमत् प्रामस्तद्रहितः व्रजोगर्वावासः उद्यानं पुष्प-
प्रधानं वनं क्षेत्रं व्रीह्यादेः आरामः फलप्रधानं वनम् आश्रमः ऋषि-
णां स्थानं आकरो रत्नादीनां खेटः कृषीवलानां वासः खर्षटो गि-
रिद्रोयवाभयो ग्रामः घोषः आभीराणां वासः पत्तनं राज-
धानी ॥ १४ ॥ १५ ॥

विप्रकृते उपद्रुते यद्भागानामभावात् दिवं परित्यज्य ॥ १६

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कूटे कपटे ॥ ६ ॥

तप आदीनि सन्ति येषां तान् सूक्ष्मं घातयध्वम् ॥ १०

तप आदिनाशे विष्णुरपि न भविष्यतीत्याशयेनाह—विष्णु-
रिति । द्विजाः तत्कर्तृकाः क्रियाश्च तप आद्या मूढं वस्व ।
किञ्च यतोऽसौ बह्वः धर्ममयश्च देवादीनां परायणं पर-
आश्रयः ॥ ११ ॥

सन्दीपयत अग्निना दहत बृहत्त आयुधैः खेद्यत ॥ १२ ॥

आहताः भर्त्रा मानिताः कदनं कष्टम् ॥ १३ ॥

पुरादीन् ददहः तत्र पुरं हृष्टादियुक्तम् प्रामस्तद्रहितं
व्रजो गवामालयः उद्यानं कृत्रिमं वनम् क्षेत्रं व्रीह्यादेः आराम-
कृत्रिमं वनम् आश्रमः ऋषीणां स्थानम् आकरो रत्नादेः खे-
कृषीवलवासः खर्षटो गिरिद्रोयवाभयो ग्राम-
पत्तनं राजधानी ॥ १४ ॥

हिरण्यकशिपुर्धनुः सम्प्रेतस्य दुःखितः ।

कृत्वा (१) कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसान्वयत् ॥ १७ ॥

शकुनिं शम्बरं घृष्टं भूतसन्तापनं वृकम् ।

कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमघोत्कचम् ॥ १८ ॥

तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं मिरा ।

शृङ्गणया देशकालज्ञ इवमाह जनेश्वर ! ॥ १९ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

अम्बाम्ब हेवधूः पुत्रा वीरं माऽर्हथ शोचितुम् ।

रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः ॥ २० ॥

भूतानामिह सम्वासः प्रपायामिव सुव्रते ! ।

दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्माभिः ॥ २१ ॥

नित्यन्त्रात्माव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित्परः ।

घनेऽसावात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन्गुणान् ॥ २२ ॥

भीमशकुदकृतसिद्धाभ्यन्तदीपः ।

कनिष्ठैः सनतसाधनैः आजीव्यान् जीवन्हेतून् शरण्यानि
गृहान् ॥ १५ ॥

विप्रकृते पीडिते बहुभागानामप्राप्तौ दिवं त्यक्त्वा अख-
क्षिताः दानवदैतेषाद्यज्ञाताः भुवि खेदः ॥ १६ ॥

भाषाटीका।

उस कपटी शत्रु विष्णु के नष्ट हुए पर, वृक्ष की जड़
उखाड़ने से जैसे शाखायें आपही सूख जाती हैं इसी प्रकार
विष्णु जिनके प्राण हैं वो देवता लोग भी आप से नष्ट
होजाँवगे ॥ ९ ॥

गच्छा तो अब तुम सब लोग ब्राह्मण और क्षत्रियों से
पूरित पृथिवी पर जाओ और तप, यज्ञ, स्वाध्याय, व्रत, और
दान करने वादों को मार डालो ॥ १० ॥

क्योंकि ? यह स्वरूप विष्णु का मूल ब्राह्मणों की क्रिया
से हैं और विष्णु धर्म मय पुरुष है, देव ऋषि गिरत भूत
[प्राण] और धर्म का बही परायण [उत्कृष्ट आश्रय]
है ॥ ११ ॥

इससे जहाँ २ ब्राह्मण गाथें वेद वर्ण आश्रम और वैदिक
क्रिया होती हैं उसी २ देश को जाकर अग्नि से जन्मादो
जाँकाट डीको ॥ १२ ॥

कवन (नाश) करने में प्रीति पावे वं दैत्य लोग भी बड़े आदर
से अपने भर्ता की इस तरह की आज्ञा को शिर से ग्रहण
कर प्रजा का नाश करने लगे ॥ १३ ॥

और पुर, भ्राम, व्रज, उद्यान क्षेत्र, बाटिका आश्रम तान
किसानों के निवास, पर्वतों के समीप के भ्राम, घोष और
राजधानी इत्यादि को जलाने लगे ॥ १४ ॥

कितने एक दैत्य कुदालों से सेतु नाकार गोपुर द्वारों
को और जीविका के वृक्षों को परसामों से काटने लगे
अथ दैत्य प्रजाओं के निवास स्थानों को जलाने लगे ॥ १५ ॥

जब हिरण्यकशिपु के अनुचरों ने देमा लोक का बहुत
विप्रिब किया तब देवता लोग भी अर्ग को छोड़ अखक्षित होकर
पृथिवी पर विचरने लगे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषावर्णदीपिका ।

तदेवं प्रजानां कदनं दानवेषु कुर्मस्तु स्वयं स्वर्गराज्यादि
साधयितुं तपस्तप्तुकामः प्रथमं वरकृतवांस्तदाह—हिरण्यक-
शिपुर्विख्यादिना कटोदकं प्रेताय प्रदयमुदकम् आदिशब्दाग्ने-
तथाज्ञादिकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

हे वधूरिति भ्रातृभार्या सम्बोधयति ॥ २० ॥

भवतुनाम तस्य श्लाघो वधः तथाप्यस्माकं तावद्व्यगु-
णत एवेति शेषत्राह—भूतानामिति । दैवेन प्राचीनकर्मणा एकत्र
नीतानां संबोजितानां पुनश्च खेः कर्मभिः उन्नीतानां विद्योजि-
तानाम् ॥ २१ ॥

यथाऽम्भसा प्रचलता तरवोपि चला इव ।

चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः ॥ २३ ॥

एवं गुणैर्भ्राम्यमाणो मनस्यविक्रमः पुमान् ।

याति तत्साम्यतां भद्रे ! ह्यलिङ्गो लिङ्गवानिव ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

एवं लोकदृष्ट्या शोकं निवार्यं तस्वदृष्ट्या चारयति—नित्य इति । नित्यः मृत्युशून्यः अव्ययः अपक्षयशून्यः शुद्धः निर्मलः सर्वगतः सर्वनिष्ठः सर्वज्ञः, सर्वत्र हेतुः, परो देहादिव्यतिरिक्तः अतो मृत इति कृश इति मखिन इति विद्युक्त इति ब्रह्म इति च मत्वा शोको न कार्य इत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य संसारः ? तत्राह—असौ इति । आत्मनो मायया स्वाविद्यया लिङ्गं मूर्तिबंधे गुणान् उच्चावचान् देहान् सुखदुःखादीन् वा विशेषेण सृजन् स्त्रीकुर्वन् लिङ्गशरीरोपाधिः संसार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एतत्सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति—यथेति चतुर्भिः । तरवः प्रतिबिम्बिताः उपाधिधर्मा उपहिते मवन्तीनि दृष्टान्तमुक्त्वा प्रादकधर्माप्राप्ते भवन्तीति दृष्टान्तमाह, चक्षुषेति ॥ २३ ॥

अविक्रमः परिपूर्णैश्च तत्साम्यताम् मनःसम्भतामित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

ततो दुःखिनो हिरण्यकशिपुः संपरेतश्च मृतस्य भ्रातुः हिरण्याक्षस्य करीदकादीनि प्रेतोद्देशेन करेण हस्तेन दंडं सखिलं जघं करोदकं तत्प्रभृतीनि प्रेतोद्देशेन कर्तव्यानि कृत्वा भ्रातुः हिरण्याक्षस्य पुत्रान् अस्मात्सवत् ॥ १७ ॥

भ्रातुः पुत्रानुद्दिशति—शकुनिमिति ॥ १८ ॥

तथा देवाकालामिहोऽसुरेभ्यो हिरण्यकशिपुस्तेषां शकुन्यादीनां मातरं कथञ्चानुं अमातरं दितिञ्च ऋष्याया मृदया निपुण्याया वा निरा इदं पश्यमाणाह ॥ १९ ॥

तदेवाह—अस्यांयत्यादिना, यावदध्यावत्समाप्ति । अस्माभ्येति द्वितेः सम्बोधनम्, हे वधुरिति भ्रातृगोर्वायाः, हे पुत्रा इति तत्पुत्राणाम्, वीरं हिरण्याक्षं प्रति शोचतुं यूयं नाहंय कुनो बतो रिपोरभिसुखे शूराणां वधः ऋषयः प्रशस्तः इंपिततः प्रशस्तत्वेनाभिमतइत्यर्थः ॥ २० ॥

भवतुनाम तस्य वधः ऋषयस्तथाप्यस्माकं तावद्वधुर्नत एवेत्यत्राह—भूतानामिति । इह संसारे भूतानां संवाचः सहावस्थानं प्रपायामिव प्रपियस्यव्यामिति प्रमा पाश्यानां पिपासूनां जलनिदिशनेन चिर्भाव्यर्थे धार्मिकैर्निर्मिता व्याजा तस्यां यथा पाश्यानां सहावस्थानप्रसिद्धं तद्वदिह भूतानामपीत्यर्थः । अस्मिन्त्ये हेतुं वदन् भूतानि विशिनष्टि, अकर्मभिर्हेतुभिर्देवेन तत्सजीवकर्मोन्मुख्यं प्रवृत्तेनेभ्यरेत्यर्थः । एकत्र नीतानां संयोजितानां पुनरन्यत्रोधीतानां वियोजितानाम् ॥ २१ ॥

ननु, जीवतामेव संयोगवियोगौ प्रपादितु इष्टौ, कथं पुनरजीवतोऽत्रैव इच्छस्य तत्रनत्र संयोगवियोगौ ? इत्यत्राह—निर इति । देहस्याखिरत्वेत्वारम्भनः स्थिरत्वात् तत्तत्कर्मोपसृष्टशरीरत्व गोपादानाभ्यां तेस्तेः संयोगवियोगौ उपपन्नविति भावः । तदेतदुपपाद्यते, आत्मा अनित्यस्तत्र हेतुरव्ययः विनाशायवस्थारहित तत्कृतः ? शुद्धः प्रकृतिपरिणामान्भवस्वरूपः प्रकृतिपरिणामो । प्रकृतिगतः तत्कृतः परदेहाद्विद्युत्तयाः तत्कृतः सर्वविदेहेन्द्रियमन प्राणादीनां चित् अजडत्वेन देहाद्विद्युत्तया इति भावः । कथमेक शक्यः सर्वं वेत्ति ? तत्राह—सर्वगः स्वभूतभूतज्ञानद्वारा कृत्स्नदेहाद्विद्युत्तया इति भावः । अतः एवभूतोप्यसाधारता मायया अस्मिन्निश्चिन्त्रपुण्यपापात्मककर्मणा गुणान् स्वस्वादीन्द्रियसुख कर्मानुरूपं क्षोभयन्नित्यर्थः । आत्मनः स्वस्य कर्मफलभोगार्थमि शेषः । लिङ्गं शरीरं अस्ते विभर्ति गुणान्भोगस्य कर्मानुगुणतत्कर्मणः आत्मनः कर्तृत्वगुणविसर्गोपि कर्तृत्वमुक्तं शुभ म्वित्तुञ्जानि, उक्तविधोप्यनादिपुण्यपापात्मककर्मफलभोग तदनुगुणपरिणामस्वस्वादिगुणपरिणामात्मकं देहं विभर्ति इत्य तथाच तस्य तत्रनत्र कर्माद्यत्तद्देहसौख्यपात्तप्रयुक्तावेकसंयोगवियोगौ सम्भवत इति भावः ॥ २२ ॥

ननु, नायमारमा देहाद्विद्युत्तयाः किन्तु स एव यनो देव मनुष्योहमिति देहाद्यभेदेन प्रतीयते तत्राह—यथेति । देवोहं त्यद्विप्रतीतिभ्रान्तिरूपा न प्रमिनिरूपेतिभावः । तदेवोपपाद्यति यथेति, यथा प्रचलता अम्भसा उदकनोपाधिना तरवो इ अपि चलाइव कम्पमाना इव इत्यन्ते यथाच भ्राम्यमाणेन चक्षुभूरपि चलतीव इत्यने यथा तदभूत्याद्विद्युत्तयप्रतीतिभ्रान्तिरूपेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं तथा हे भद्रे, गुणैः स्वस्वादिगुणपरिणामात् देहेन्द्रियानिभिः सह मनसि भ्राम्यमाणो व्यापृतवति, य गुणैः शब्दादिविषयेहेतुमिस्त्रद्वयमित्यर्थः । मनसि भ्राम्यमाणो निषयीकुर्वन्ति सति पुमान् जीवः अयमविक्रमोपि निरवयवं देहाद्विद्युत्तयाः । तत्साम्यतां देहदुल्यतां याति देवोहं मनुष्यमित्यादिदेहकपेणारमानं प्रत्येति इत्यर्थः । तदा यातीत्यनुक्त्वा तत्स्यतां यातीतिवदतोऽयमभिप्रायः देवोहमित्यादिदेहाकारमारम्यमानस्यापि कदाचिद्व्यतिरेकप्रतिपत्तिरस्येवेति, तदेव किं यति, अलिङ्गो लिङ्गवानिवेति, लिङ्गाच्छरीराहम्बः अलिङ्गः आत्मा वागिचारमानं प्रत्येति ममेदं शरीरमित्येवं रूपेण लिङ्गप्रतिपत्त्या चारमानं प्रत्येतीत्यर्थः । ममेदं शरीरमिति शरीर, अनिरिक्तत्वेनात्प्रतीतावपि देहारम्भान्तिमतां तत्प्रतीतेरकुट्टवद्योतनाय लिङ्ग निवेतीवद्यच्चः प्रयुक्तः । एवं भावः, यथात्मनो देहाकारप्रतीतिः प्रमितिरूपा स्यात्तर्हि तन्निश्चयेन प्रतीतिभ्रान्तिरूपेति

। श्रीमद्गीतराज्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचामुण्डिका ।

नवायुक्तं शरीरप्रतिभासदशायां तद्वर्तीनिदशायाञ्च सुषुप्त्या-
दावहमयंस्वात्मनोऽनुबृहत्त्वेन प्रतीयमानस्वाकृति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिज्जवधजतीयेकनपद्वत्तानधी ।

कटाक्षकं प्रेममुद्दिह्य होयमानमृदकम् ॥ १८ ॥

तस्मात्तरंतेषां मानरं नाम्ना कशद्भानु द्वितिं जननीं च
ऋदस्ववा गिरा इहमाहेश्वरव्ययः ॥ १९ ॥

हे वधूः हे सहोदरभासे हे पुत्राञ्च परंथा वध पेहिकासुप्तिक-
जनहृदाशया न भवन्तीति कृत्वा शोक उतात्रैव काञ्चत्काञ्चं
जीवन्तीति अमोहहान्वाप्राप्तः आहोस्वित्पुत्रमातृपुत्रभावस्य
सुगुणकंतेति तत्र प्रथमाद्भितीयौ प्रत्याह रिपोरिति ॥२० ॥

पुत्राञ्च मानरम् एकां कटाक्षीकृत्याह-भूतानामिति । इह कमंभुवि
द्वैवेन विधिनाऽप्यत्र हरिया वा एकत्र नीतानां सन्निभ-
तानामुज्जितानां पुत्रपौत्रादिभ्यस्तु प्रापितानां भूतानामेकत्र
मन्वासः सहवासः प्रयायां पानीयशालायांमद्य यथाऽप्युपल-
याऽनित्यो भवतीत्यन्वयः । “प्रया पानीयशालायांमन्त्रशाला प्रति
भवः” इत्यांभवानम् ॥ २१ ॥

भूतानां सहवासोऽनित्यश्चेत्सहि केन सहवासो नित्यो भवतीत्या-
शंक्य सर्वगतत्वाज्जांस्व मन आदीन्द्रियाधारत्वात्परिगाहा सह-
वासो नित्यः “सना सौम्य तद्वा सत्यमोभवाति प्राज्ञानात्मना-
न्वाकृष्ट उत्पन्नयति” इत्यादिना सुप्रिमरणावस्थारोपि सहस्ययु-
क्तरन्वया किञ्चकस्यामित्याशयेन द्वैवं मतमाह-नित्य इति । अथी
हरिरात्मनो जीवस्य मन आदीन्द्रियवद्धानेधत्ते तस्याधारभूत इत्यर्थः
नित्यत्वात्किञ्च स्वरुपत्वेनोच्यते, पर इति, जीवस्यावर्तकं मायया
स्वच्छवा वासनया वा गुणान् शब्दान् विस्तृजन् दानः संसा-
रिण इव चिदभिवृद्धेन मनआदीनां नित्यसम्बन्धा युज्यत इत्यतः
सर्वगत इत्युक्तम्, प्रयायां प्राणिसहवासवत् परमात्मनो देहसंबन्धा
नित्य इत्याशयेनासुरमतमत्त्वेनोच्यते गुणान् विस्तृजन् बुद्धयुरसा-
धारमा आत्मनो भोगायतनं लिङ्गं कमंज्ञानेन्द्रियपञ्चत्रायुमपेसां
समुदितकपं शरीरं धत्ते मावेत्युत्पादान्त्यो देहसम्बन्ध
इति ॥ २२ ॥

इतोपि अविद्याबलाद्ब्रह्मैव संसरतीत्येतदासुरं मतमित्याश-
वेनाह-वधेति । एवं गुणैर्भ्राश्यमाणे इतस्तत्तद्व्यतीक्रियमाणे
मनस्यधिकतः पुमात्पुंशुपुरुषः श्रीनारायणः तस्य जीवस्य
सादयं वीपित्वं संसारित्वं यातीति प्रतीयते, कथमिध, विद्वान्वा-
निव जीव इव मनोदोषैराभासे ब्रह्मप्रतिबिम्बे जीवे कृपिते
तद्विषयज्ञानहीने सति तन्महाभासिनो बिम्बभूतस्य ब्रह्मणोपि
बुद्धत्वं कल्पयतीत्यर्थः । न चैनत्पुण्यात्तमित्याह-अविद्व इति । नीरुपं
तस्माद्विद्वान्वाविद्याकल्पितमित्यर्थः । अन्यत्र प्राकृतशरीर-
द्वितः, कथमिध, प्रचलितामसा तरुणोऽपि प्रचला इव इत्यन्ते
वधा, अवसञ्जनाज्जवे प्रतिबिम्बितवृत्तसञ्चलनात्तद्व्यतिभ-
वत्त्वात्तद्वत्त्वं कल्पयत्येवमेति, तन्वच्च प्रतिबिम्बितवृत्तव्यवहारेण
वदस्यवृत्तव्यवहारेणकल्पनमुत्पन्नकल्पयामेध, प्रत्यस्याम्ना इत्यमा-

नस्वादिस्तुक्त्वा दद्यान्नात्तरमाह-वधुवेति, वधा, परिभ्रमतः
पुरुषस्य भ्राश्यमाणेन चधुवा भूधममतीव इत्यन्ते-

“असमः समतामेति भ्रान्तिरदृष्टेव केवलम् ।
जीवेन ब्रह्म न समं तद्वदृष्टया कथञ्चन ॥
यथोद्व्याजनाद्ब्रह्मप्रतिबिम्बप्रचलनात् ।
तदस्यवृत्तव्यवहारेण कल्पयत्युच्यते नरः ॥
तथा मनमिदोषैराभासे कृपिते नरे ।
आभासिनो ब्रह्मणश्च दोषमद्यः प्रकल्पयेत् ॥
आत्मनश्चधुवोभ्रान्त्या वधा पदंभ्रमं भुवः ।
तथैव स्वात्मनो दोषादाववद्वृत्तं पश्यति” ॥

इत्येतत्तमाशासिञ्जत्वात्तुक्त एवार्थो न स्थितरः ‘विष्णुर्ब्रह्म-
क्रियामुक्तः’ इत्यारभ्योच्यमानं द्वैवगासुरभ्रेस्तुभयमतज्ञापनाय-

“विप्रयथाहिसूक्तं तु हरिरित्यासुरं मतम् ।
हरिरेव हि सर्वस्य मूलं सवद्वृत्तं नृप” ॥

इत्येतद्वाक्यमाचार्यैरचोदाहृतमुपपद्येत्पुनस्तथानाय वेति ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्भिज्जगोस्त्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

रिपोरन्वभिमुके किमुत भोविष्णोरिति च ॥ २०-२१ ॥

नित्य इत्यत्र जीवेऽपीश्वरधर्मोक्तिरसुरोचित्यात् सर्व-
व्यवसायमिति युक्तिविरुद्धञ्च तादृति वास्तवार्थे तु सर्वे लोकं
गच्छन्ति सर्वगतः सर्वे शरीरं विन्दन्ति सर्ववित् ॥ २२-२४ ॥

श्रीमद्भिज्जगोस्त्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

कटाक्षकम् । प्रेताय प्रदेयमुदकं आदिशब्दात् प्रेताञ्च ॥१७-१८॥
हे वधूरिति भ्रातृभार्या सम्बोधयति ॥ २० ॥

वधुविकृष्टेदुःखैर्भ्रातृभार्या निर्वोपनामित्याह-भूतानामिति ।
प्रयायां पानीयशालायां उज्जितानां पुनर्विद्योऽजितानाम् ॥ २१ ॥

पुत्रमत्संबोधायेमुक्तमिदं लोकदृष्टया तद्वदृष्टयानु हिरवयाज्ञः
अस्वामैव न तु देहस्तस्यात्मनश्च अरुपं ष्टुनेत्याह-नित्यः मृत्युर-
हितः भव्ययः अपक्षयशून्यः शुद्धः निर्मलः सर्वगतः सर्वगतः शरी-
श्वरधर्मोके जीवेष्वसुरध्वभायात् वस्तुतस्तु सर्वे लोकं गच्छन्तीनि
सः सर्वे सुखदुःखादिकं विन्दन्तीति सः परो देहादिव्यतिरिक्तः
असावात्मा आत्मनः स्वरय जिगं देहं माभवा स्वाविद्यया धत्ते किमर्थं
गुणान् उच्चावचान् स्थूलबुद्ध्यान् विशेषेण सुत्रम् स्त्रीकुर्वन् तथा तप्य-
दाहृत्या विस्तृजन् तैश्च स्थूलबुद्ध्यान् स्त्रीकर्तुं स्वकृष्टव्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं बलिङ्गं धत्तेतस्मात् मूढमद्देहाद्व्यात्मा भिन्नयेति दद्या-
न्ताऽयमाह-वधा अभासा प्रचलना हेतुना अमस्तु प्रतिबिम्बिता-
स्वरवोपि चलाइवेत्तन्ते न तु चलाः अमोऽप्यन्तेयां मिश्रत्वात् एव-
मेव विद्वधर्माः शोकमोहादयस्त्वदुपहिते मात्मन्यपि प्रतीयन्ते
नरवाराशाकमोहादिमान्, तस्मात्त्रिज्जगत्तन्वाहव्यर्थः । एवमुपा-
धिधर्मा उपहिते भवन्तीति दद्यान्तमुक्त्वाप्राहकथमांशो भवन्तीति

एष आत्मविपर्यासो ह्यलिक्रे लिङ्गभावना ।

एष प्रियाप्रियैर्वागो वियोगः कर्मसंसृतिः ॥ २५ ॥

सम्भवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः ।

अविवेकश्च चिन्ताचा विवेकाऽस्मृतिरेव च ॥ २६ ॥

भीमश्रृंगवतप्रकरणवर्तिकृतसारायंर्द्धिनी ।

इष्टान्माह—अश्रुपेति । भ्राज्यमाद्येन भ्रमिदोषाक्रम्यमाद्येन अश्रु-
ती भ्रमनीय यथा भ्रूनाविष्टः पुरुषो भ्रूतप्राणउच्यते एवं देहाविष्ट-
आत्मा देहप्राणोदेहधर्मात्प्रणउच्यते इत्यर्थः । एषम् आविकलः
शुद्धपदात्मा तत्साधवतां मनःसमतां मनोधर्मप्राहृत्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमश्रृंगवतप्रकरणवर्तिकृतसारायंर्द्धिनी ।

कटाङ्कादीनि प्रेतदेवनिखाज्जन्तयादीनि ॥ १७—१८ ॥

तेषां हिरण्यवाद्यसुतानां मातरं कषामानुं ऋष्याया मधु-
रया ॥ १९—२० ॥

देवेन प्राङ्मया एकत्र नीतानां मातृपुत्रादिदेहसंयोजि-
तानां पुनः स्वकर्मभिरुत्थितानां मातृपुत्रादिसंयोगप्रददेहसंयोजि-
तानां संवासः संयोगः प्रपायांमव पानीपद्याजिकावा-
मिष अनिरव इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु, कः स आत्मा ? यः कर्मभिर्देहात्पुञ्जीयते, केन देहेन ? त्यक्त्वा
देहात्पुञ्जानि केन च हेतुना तमपि देहं विभर्तीत्याकाङ्क्षाया-
माह—नित्य इति । यः कर्मभिरुत्थितं स आत्मा नित्यो ध्रुवः यत-
अव्ययः विनाशाद्यवस्थारहितः अनप्य शुद्धः सर्वगः “दृश्य-
मात्मो, बुद्धेर्गुणोनात्मगुणो न चैव, क्षाराप्रमात्रो ह्यवरोपि रष्टः”
इत्यादिभूतिभ्यो इद्रतोऽप्युत्तरूपोपि ज्ञातृत्ववक्ष्यात् शुद्धात्
सर्वेषु पादशिरमादिषु व्याप्तः जन एव पादं मे सुखमित्येवं
सर्ववित् परः देहेन्द्रियमनोऽबुद्धिप्राणादिभ्यो विवक्ष्यः एवंभूत-
गुणान् प्रकृतिगुणपरिणामात्मकान् उत्तरदेहवक्ष्ये पूर्वपूर्वदे-
हान् विसृजन् विद्मन् सुखं देहम् आत्मनः स्थाने आत्मत्वेन
मायया धत्ते विभर्ति माययात्मत्वेन धृतेन लिङ्गदेहेन देहादे-
हात्तरं वातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

जिगदेहे आत्मवध्नान्तिमुपवाद्यति—यथेति भ्राज्यात् । यथा-
भ्रमसा प्रचलता हेतुभूतेन तत्तीरगास्तरवोपि जलगतस्त्रच्छाया-
द्वारा चला इव प्रतीयन्ते, भ्राज्येति शेषः । यथा च भ्राज्यमाद्येन
अश्रुया भूः भ्रमतीच प्रतीयते ॥ २३ ॥

एवं गुणैरनादिप्रकृतिगुणैर्भ्राज्यमाद्ये तत्कल्पनात् वाक्य-
माने प्रमासि मनोपलक्षिते आत्मनि अधिकतुः सुखरूपोपि
अलिक्रेः देहभिरुत्थिते पुमान् तत्साधवतां लिङ्गदेहसाधवतां देहो-
हमिति भावं याति लिङ्गवानिष प्रसिद्धो देहवान् यथा स्थूलाऽस्मि
कृशोऽस्मीति मन्वते तद्वत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हिरण्यकशिपु ने भी अपने मृत भ्राता के शोक से
दुःखित होकर उसको तिखाज्जी देकर भ्राता के पुत्रों को
समुझाने लगा ॥ १७ ॥

शकुनि शंकर भूष्ट भूत सम्हापन वृक काळ नाम महा
नाम हरिदमधु और उत्कच, इन सब हिरण्यवाद्य के पुत्रों
को ॥ १८ ॥

और उनकी माता कषामानु तथा हे जनेश्वर ! अपनी
माता विति को देहकाल के जानने वाखा हिरण्यकश्यपु-
मीठी वाणी से ऐसे कहना लगा ॥ १९ ॥

हिरण्यकशिपु बोला कि—हे जननि ! हे वधू ! हे पुत्रो
उस वीर का शोक करने लायक नहीं है । क्योंकि शूरवीर
का मरना तो शत्रु के सम्मुख ही स्वाधनीय है ॥ २० ॥

हे सुमते ! इस संसार में प्राणियों निवास [प्रपा]
प्याउके निवास के तरह जानो क्योंकि सब लोग देव योन
[प्राचीन कर्म योग] से एकट्टे होते हैं और उसी से फिर
बलग २ होजाते हैं ॥ २१ ॥

क्योंकि ? आत्मा तो नित्य अव्यय शुद्ध सर्व (देहेन्द्रियादि)
को जानने वाखा और ज्ञान द्वारा सर्व (देहेन्द्रियादि) व्यापी
है और देहादि से पर मर्थात् विवक्ष्य है ॥ एसा होकर
भी अपने पूर्व कर्मों से सस्वादि गुणों को सृजता हुआ
अपने प्रारब्ध भोग किये शरीर को धारण करता है ॥ २२ ॥

जैसे जल के चलते से वृक्ष भी चलते से मानुस
पडते हैं ॥ और जैसे भ्रमते हुए नेत्रों से पृथिवी चलती
की मालूम पडती है ॥ २३ ॥

इसी प्रकार भाषा के गुणों से मनके भ्रमने से यह अविकल
पुरुष जीवात्मा भी हे भद्रे असंसारी होकर भी संसारी
की तरह मन समता को प्राप्त हो जाता है ॥ २४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषायंर्द्धिनी ।

लिङ्गभावना देहाभिमानः एव आत्मनो विपर्यासोऽभ्यधाभाषः
तमेवाह—प्रियैर्बिद्योगोऽप्रियैर्वागश्च कर्म च संसृतेऽत्र नामानर्धेण
प्रवेशः ॥ २५ ॥

ततश्च सम्भवउत्पत्तिः विवेकस्यास्मृतिरनुसंधानवर्द्धिनी

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यमस्य प्रेतबन्धूनां सम्बादं तं निबोधत ॥ २७ ॥
 उशीनरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः ।
 सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत ॥ २८ ॥
 विशीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभरणस्रजम् ।
 शरनिर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलम् ॥ २९ ॥
 प्रकीर्णकेशं स्वस्ताक्षं रभसा दष्टदृष्टदम् ।
 रजःकुण्ठमुखाम्भोजं छिन्नायुधभुजं मृषे ॥ ३० ॥
 उशीनरेन्द्रं विधिना तथाकृतं पतिं महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः ।
 हताः स्म नापेति करैरुरो भृशं घ्नन्त्योमुहुस्तपदयोरुपापतन् ॥ ३१ ॥
 रुदत्य उच्चैर्दयिताङ्घ्रिपङ्कजं सिञ्चन्त्यत्रैः कुचकुङ्कुमारुणैः ।
 विस्त्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां सृजन्त्य आकन्दनया विलेपिरे ॥ ३२ ॥

श्रीश्वरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अत्रापि शोकहेतुं विना दृष्टेनायं शोक इत्यस्मिन्नर्थे प्रेतस्य मृतस्य कस्यचित् यं बन्धवस्तेषाञ्च सम्बादं शृणुत ॥ २७ ॥

उपासत तरसमीपे आधृत्य स्थिताः ॥ २८ ॥

विशीर्णी रत्नमयं कवचं यस्य विभ्रष्टान्याभरणानि स्रजश्च यस्य शरेण निर्भिन्नं हृदयं यस्य असृगा रकेनाविधं क्षितम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णाः केशाः यस्य ध्वस्ते अक्षिणी यस्य रभसा संरम्भेण दष्टो दृष्टश्च भ्रष्टो येन रजसा कुण्ठमावृतं मुखाम्भोजं यस्य छिन्न-मायुधं भुजश्च यस्य ॥ ३० ॥

तस्य पद्मोदरसमीपे आ समन्तादपतन् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

इदं देहाद्विषयस्य नित्यस्यात्मनः कर्मपरिपाकानुगुण-सत्त्वादिगुणपरिष्काररूपदेहसम्बन्धस्तदनुध्याननिमित्तस्तद्भिन्न-रवप्रत्ययश्च भ्रमरूप इत्युक्तम् । अथ यथा देहसम्बन्धस्तदनु-ध्याननिमित्तस्तदभेदभ्रमरश्च यथा कर्ममूलकः एवं सुखदुःखादिक-मपि सर्वे कर्ममूलकमेवेत्याह—एव इति । अलिङ्गे जिज्ञास्यस्मिन् शरीरान्निष्ठे आत्मनि विज्ञाभावना देहत्वेनानुध्यानं देवोहमित्या-दिदेहाभेदप्रतीतिरित्येष आत्मनो विषयः अथवा प्रतीतिः कर्म-संसृतिः कर्मकृतसंसारो भवतीत्यर्थः । एवं त्रियात्रियैरिष्टानिष्ट-वस्तुभिर्योगे वियोगश्च सुखदुःखरूप इत्यर्थः ॥ २९ ॥

सम्भवः उत्पत्तिः विनाशो मरणं नामाविधः शोकः अविधेकः विविधस्यापारम्भाविधेचनं विन्ता विपयानुध्यानं विधेकस्या-

संसृतिः कश्चिदाप्तोपदेशादिना जानक्यापि विनेकस्याननुसन्धानभे-
दस्य सर्वाऽपि कर्मसंसृतिरेव कर्मकृतसंसाररूप एव इत्युतः ॥ २९ ॥

अत्र शोकनिमित्तमन्तरेणापि यः शोकः स व्यर्थं एवेत्य-
स्मिन्नर्थे इतिहासमप्युदाहरन्ति तस्यविदः, इतिहासं विशिनष्टि—
पुरातनं न स्वाधुनिककपोलपरिकल्पितं यमस्य प्रेतबन्धूनाञ्च सम्बा-
दकृतं तमितिहासं नित्याद्यन शृणुत ॥ २७ ॥

इतिहासमेवाह—उशीनरं पितृत्यादिना । उशीनरेषु देवेषु
सुयज्ञ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजा बभूव स च सपत्नैः शत्रु-
भिर्युद्धे निहतः तं निहतं ज्ञातयः स्वपिण्डाः उपासत परिहृत्यो-
पविधिशुः ॥ २८ ॥

कथम्भूतं विशीर्णी रत्नमयं कवचं यस्य विभ्रष्टान्याभर-
णानि स्रजश्च यस्माच्छरेर्नितरां भिन्नं हृदयं यस्य असृगा रधि-
रेण आविधं वयासम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णाः केशा यस्य सन्धे निक्षेपे अक्षिणी यस्य सुर-
म्भेण स्रोभेण दष्टो दृष्टश्च भ्रष्टो येन रजसा कुण्ठमावृतं मुखाम्भोजं यस्य मृषे युद्धे छिन्नमायुधं भुजश्च
यस्य तम् ॥ ३० ॥

विधिना देवेनैवं कृतमुक्तार्थां प्रापितम् उशीनरेन्द्रं पतिं
मर्तारं प्रसमीक्ष्य तपस्यः अतीव दुःखिताः हे नाथ । ययं हताः
स्मेति वदन्त्यः करैः पाणिभिः भृशं मिनरामुरो मुहुर्मुहुर्मन्त्र-
तस्य मर्तुः पद्मोदरसमीपे उपापतन् समीपे समन्तादाप-
तन् ॥ ३१ ॥

तत उच्चैस्सरेण वदन्त्यः कुचकुङ्कुमेनायुधैः कुचयोः
पतिरथा ततः प्रखञ्जिरिति मावः । अस्मैः शोकजघनिषुभिः

भीमहीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

द्वितस्य प्रत्युरधिपकृजं सिद्धयः विभ्रष्टाः केशाः आभरण्यानि
च यासां ताः नृणामपि शुभं सृजन्त्यः शृण्वतां उत्पादयन्त्यः
आक्रन्दनया रोदनेन सह विद्येपिरे विद्यापञ्चकः ॥ ३२ ॥

भीमहिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परमात्मानमेवं जानतः किं फलं ? तत्राह—एष इति । अलिङ्गे
प्राकृतदेहेन्द्रियादिरहिते अत एव परतन्त्रत्वादिसर्वहोषरहिते
परमात्मनि या लिङ्गभावना प्राकृतदेहेन्द्रियात्मत्वादिचिन्ता एव
आत्मनः स्वस्यैवायोग्यस्य जनस्य विपर्यासस्तमःप्राप्तिखण्डांजनयो
भवति इहापि यथा परत्र तमोलक्षणोऽनर्थ एव प्रियाप्रियादियो-
गवियोगखण्डापूर्वकर्मानुसारेण संसृतिर्भवति ॥ २५ ॥

कीदृशीति विशेषाह—सम्भव इति । अज्ञानपूर्तिपर्यन्तं पुनः पुनः
सम्भवस्तस्मिन्सति स्वरुपाविनाशः धिनेकस्मृतिः अविबेकन एव
विवेकज्ञानितः ज्ञानित्वज्ञानितः असुरसिद्धान्तनिष्ठितस्य हिरण्य-
कशिपोरेवं देवसिद्धान्तोपग्यासेन कथं खण्डधुबोधनमितीयमा-
शङ्का—

“अन्तर्हिरण्यकादीनां भक्तिरस्यैव केशवे ।

असुरावेशतस्त्वन्वाह हरिस्तोतृन् द्विपन्ति च” ॥

इत्यनेन परिहरणीयेति ॥ २६ ॥

पुत्रमित्रकलत्रादिभिः सह निवासो देवाधीन इति मत्वा शोको
न कार्य इत्यस्मिन्नर्थे इतिहासलक्षणकथास्तित्याह—अत्रति । प्रेत-
बन्धूनां कस्यचिन्मृतस्य ज्ञातीनाम् ॥ २७—२८ ॥

असृगाविलं कश्चिरकथितम् ॥ २९ ॥

स्तब्धाक्षं निम्बखगेभं रजःकुण्डं धूलिधूसरं मुक्ताम्बुजं यस्य
स तथा तं क्षिप्रमायुधयुक्तौ भुजौ यस्य स तथा तम् ॥ ३०—३१ ॥
कुम्भकुम्भदूधिमिरक्याधर्ष्योराक्रन्दनया उद्यरोदनेन नृणां
शुभः शोकान् विमृजन्त्यः कुर्वाणा विद्येपिरे परिद्वहनं चक्रुः ॥ ३२ ॥

भीमसिद्धिगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

एष इति युग्मकम् । अलिङ्गे देहातिरिक्ते आत्मनि ॥ २५—४५ ॥

भीमसिद्धिगोस्वामिकृतसाराधेशिनी ।

अलिङ्गेऽप्यात्मनि लिङ्गभावना देहाभिमानः एष एवात्मनोविप-
र्यासः विपर्ययः तस्मादेवात्मनः एवः मित्रप्रियैर्बोर्गोवियोगश्च
अकाराद्विपरीतश्च अःप्रियैर्बोर्गोवियोगश्च कर्म च संसृतिश्च
नानागर्भेषु प्रवेशः ॥ २५ ॥

विवेकस्य सतोप्यस्मृतिरस्फुर्तिः ॥ २६ ॥

अत्रापि अशोक्यस्यापि शोके इतिहासमपि प्रेतस्य मृतस्य
ये बन्धवस्तेषाञ्च ॥ २७ ॥ २९ ॥

रभसा क्रोधेन दृष्टो दृच्छद्ः अधरो येन तं तत्स्य एव
सपत्नैः शस्त्रहतत्वात्तथाभूतत्वेनेव मृत्वापि स्थितमिच्छः ॥
३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देहात्माभिमान एव संयोगवियोगादित्याह—एष इति ज्ञा-
भ्याम् । अलिङ्गे देहाभिमे लिङ्गभावना देहाभिमेति भावना सैव-
आत्मनोविपर्यासः अन्यथाभावः हि हेतो अत एव विपर्यासा-
ज्जतोः एष प्रसिद्धः प्रियाप्रियैर्बोर्गोवियोगश्च कर्मभिः संसृतिः
संसारश्च ॥ २५ ॥

सम्भवो जन्म विनाशो मरणम् अविबेकः कार्याकार्यवि-
बेकाभावः कथञ्चिद्बुर्वाहितो कथस्य विवेकस्य अस्मृतिरनु-
सन्धानम् ॥ २६ ॥

उक्तार्थे इतिहासमाह—अत्रापिति । अत्र आत्मनो ध्रुवत्वेना-
शोकवत्त्वे ॥ २७ ॥

उद्योगेषु देवेषु तस्य ज्ञातयः उपासव आशुत्य स्थिताः ॥ २८ ॥
कथंभूतं विशीर्ष्य रत्नमयं कथं वस्य विद्यमानि आभरण्यानि
अजो वस्य शरेण निर्भ्रं इदं वस्य असृगाविलं कश्चि-
रकथितम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णाः केशा यस्य ध्वस्ते अक्षिणी यस्य रभसा सं-
भेगा दृष्टो दृच्छद्ः येन रजसा कर्णं मुक्ताम्बुजं यस्य छिन्नौ
आयुधयुक्तौ भुजौ यस्य तम् ॥ ३० ॥

विधिना कर्मफलदेन तथा कृतं पञ्चार्थं नीतं तस्य पर-
योः उप समीपे वा समस्ताद अपतन् ॥ ३१ ॥

नृणां पश्यतां शुभं सृजन्त्यः आक्रन्दनया वैकल्पबायवा
विद्येपिरे ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

यस्य यही आत्मा का विपरीत पना है जो कि अशरीरी
के विषय शरीरी की भावना हो जानी और इसी से प्रिय
अप्रियों से संयोग और वियोग होता है। और इसी से कर्म
निश्चयन संसार भी है ॥ २५ ॥

और इसी से शरीर की उत्पत्ति और विनाश और नाना
तरह का शोक अविबेक चिन्ता विवेक और विस्मृति भी
होती है ॥ २६ ॥

इस विषय में एक प्राचीन इतिहास कहते हैं ॥ इन्में
यमराज और प्रेतधन्वुओं का सम्वाद है उससे तुम्हें सुनो ॥ २७ ॥

उसीतर देहमें एक सुयक्ष नामक राजा हुआ ॥ उसको युद्ध
में बैरियों ने मारहाला उस के जाति लोग उसको चारों
तरफ से घेर कर बैठे थे ॥ २८ ॥

अहो विधात्राऽकरुणेन नः प्रभो ! भवान् प्रणीतो दृग्गोचरां दशाम् ।
 उशीनराणामसि वृत्तिदः पुरा कृतोऽधुना येन शुचां विवर्धनः ॥ ३३ ॥
 त्वया कृतज्ञेन वयं महीपते ! कथं विना स्याम सुहृत्तमेन ते ।
 तत्रानुयानं तव वीरपादयोः शुभ्रपतीनां दिक्ष्वा यत्र यास्यसि ॥ ३४ ॥
 एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिम् ।
 अनिच्छतीनां निर्हारिमर्कोऽस्तं संन्यवर्तत ॥ ३५ ॥
 तत्र हि प्रेतबन्धूनामाश्रुत्य परिदेवितम् ।
 आह तान् बालकोभूत्वा यमः स्वयमुपागतः ॥ ३६ ॥

यम उवाच ।

अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां लोकविधिं विमोहः ।
 यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा अपि शोचन्त्यपार्थम् ॥ ३७ ॥
 अहो वयं धन्यतमा यदत्र त्यक्ताः पितृभ्यां न विचिन्तयामः ।
 अभक्ष्यमाणा अवलावृकादिभिः सरक्षिता रक्षति यो हि गर्भे ॥ ३८ ॥
 य इच्छयेशः सृजतीदमव्ययो य एव रक्षत्यवलुम्पते च यः ।
 तस्यावलाः ! क्रीडनमाहुरीशितुश्वराचरं निग्रहसङ्ग्रहं प्रभुः ॥ ३९ ॥
 पथि च्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं गृहे स्थितं तद्विहतं त्रिनश्यति ।
 जीवत्यनाथोऽपि तदीक्षतो वने गृहेऽपि गुप्ताऽस्य हतो न जीवति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

इस राजा का रत्नों का कवच बिखर गया था, आभरण और माखारें टूट गई थीं। बाणों से दृग्गोचरीय हो गया था शरीर कंधर से भीग रहा था ॥ २७ ॥

केश बिखरे हुए आंखें बैठी हुईं, रोष के मारे दांतों से होठों को दबाये हुए रज से धूमर है मुख जिसका ओ युद्ध में कट गये आयुध और भुजा जिसकी ॥ ३० ॥

मारण्य ने इस तरह जिसको कर दिया उम उशीनरेण्य राजा को दानियों ने देकर कर बड़ा दुःख पाया ॥ और हे नाथ ! हम सब मरचुकीं ऐसे कह कर हाथों से छाती कूटने हुए उख के पैरों में गिर पड़ीं ॥ ३१ ॥

ऊंचे खर से रोती हुई अपने त्रिष के चर्यों को कुच कुच से मारण्य अपने अधुपार्थों से धोने लगीं। और मुल गवे केश और आभरण जिनों के पेशी से दानियों बहुत ऊंचे खरसे चिछाकर मनुष्यों को शोक पैदा कराती हुई विधात्र करने लगी ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

विधात्रापेमाह—अहो इति दृश्याम् । अकरुणत्वमेवाहुः, येन विधात्रा दशमगोचरां दशां अनाप्रणीतो गमितकृतेन विधात्रा त्वमधुना शुचां विवर्धनः कृतोऽसीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

हेभरीपते ! त्वया सुहृत्तमेन विना वयं कथं स्याम भवेम जीवेमत्यर्थः । अहो हे धीर, यत्र त्वं यास्यसि तत्र तेऽनुयानमनुगमनं तव पादयोः शुभ्रपतीनां कुर्वतीनामस्माकं दिक्ष्वा देहि ॥ ३४ ॥

निर्हारं दाहार्थं तयममनिच्छतीनाम अस्तमस्माच्छेषमिति ॥ ३५ ॥

परिदेवितं रोदनं स्वयुगांमिव स्थित आश्रुत्य ध्रुवा तत्र स्वयमेवोपागतो यमो बालकोभूत्वा तानाह—अहो इत्यादिना ॥ ३६ ॥

अहो आश्रुवर्षे मन्मथां वयसाधिकानामपि लोकस्य विधिं जन्ममरणादिप्रकारं विपश्यतामपि विमोहः; मोहेनगाह, यत्र यस्मादव्यक्तादागतस्त्वेव तत्रमपार्थं शोचन्ति तदृकं गीतासु, "अव्यक्तानीं मृतानि इषक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्ये च तत्र का परिदेयना" इति । किञ्च स्वयमपि सधर्माः मृतेन सह समानां मृत्युवद्यथां धर्मो येषां तथा मृतानामपि ॥ ३७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकानि

अवस्थाः दुर्बला अपि वृक्षादिभिरभक्ष्यमाणाः कथं न विचिन्तयामः
तत्र हेतुः, यो गर्भे रक्षति स एव सर्वत्र रक्षिता ॥ ३८ ॥

ननु, तस्य रक्षणे किमप्रयोजनम् ? न किञ्चिदपि; किन्तु क्रीडिव
केवलमित्याह—य इति । य इति इत् विभ्वं सृजति रक्षत्यवलुपते
संहरति च भो अवस्थास्तस्येशितुश्चराचरं क्रीडासाधनमाहुः अतः
स एव निग्रहे संहरि सङ्ग्रहे पात्रने च प्रभुः ॥ ३९ ॥

प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—पथीति । दिष्टेन दैवने-
श्वरेण रक्षितं तेनेश्वरेण विहतमुपेक्षितम् अस्य हतस्तेनो-
पेक्षितः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतरघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

विलापमेवाह—अहो इति द्वाप्याय । अस्माकं प्रभो हे भक्तः !
अकरुण्येन निष्कपेण विधात्रा ब्रह्मणा दृगगोचरां दशां मवा-
धीतो गमितः नः दद्यामगोचरामवस्थां प्रक्षीत इति बाष्पयः । येन
विधात्रा पुरा उक्षीनरायां तद्देशोज्ज्वानां जनानां वृत्तिदः जीव-
नप्रदः कृतो भवानधुना तेनैव विधात्रा शुचां शोकानां विव-
र्जनः कृतोसि ॥ ३३ ॥

हे मदीपते ! सुदृष्टमेव कृतमेव च स्वभा विना ते तव
सम्बन्धिनो बन्ध कथं स्यात्, कथं जीवेमत्यर्थः । अतस्त्वं यत्र
यास्यसि तत्रैव, हे धीर ! तव पदयोः शुभ्रपतीनां सेवाकुर्तु-
मिच्छन्तीनामस्माकमनुयानं सहगमनं दिश देहि ॥ ३४ ॥

एवं मृतं पतिं परिगृह्य विजयन्तीनां निर्हारं दाहार्थं नय-
नमनिच्छतीनां सतीनाम् अर्कः सूर्यः अस्तम् अस्ताच्छप्रति
संन्यस्तं सन्निकृष्टो बभूव ॥ ३५ ॥

प्रेतस्य मृतस्य चे बन्धवस्तेषां परिदेवितं रोदनमाश्रुत्य
स्वपुर्यामेव श्रुत्वा भगवान् यमः स्वयमेव बाहकोभूत्वा तत्रा-
कन्दनस्थाने समुपागतस्तानाह, हेत्याश्रये ॥ ३६ ॥

तदेवाह—अहो इत्यादिना । अहो इत्याश्रये किन्तु यद्भवसा
मत्तः अधिकानामपि शोकविधिं जन्ममरणादिकोक्तरिपाठीं
पश्यतामप्यमीषां प्रेतबन्धूनां विशिष्टो मोह इत्येतत्, विमोह-
मेवाह—यत्र भुवि सम्भवः उत्पत्तिः तत्रैव गतं पुनस्तत्रैव
कीनं मनुष्यं प्रति स्वयं सधर्माः मृतेन तुल्यं जन्ममरणादि-
भाजोपि भवार्थे मुखा शोचन्ति ॥ ३७ ॥

न्यूनवयस्का अपि वयमेवाहो धर्म्या भेष्याः, कुतः ? यतः
पितृभ्यां मातापितृभ्यां त्यक्ता अपि वयं न विचिन्तयामश्चिन्तां न कुर्मः
अवला दुर्बला अपि बाला भवति वा वृक्षादिभिरभक्ष्य-
माणा वयम्, तत्र हेतुः, यो हि गर्भे रक्षति जन्मेनः पश्चादपि स
एव हि ईश्वरो रक्षिता रक्षिष्यति ॥ ३८ ॥

कोसौ रक्षिता ? तत्राह—य इति । य ईश्वरः खेच्छयेव
न तु कर्मणा इदं कृत्स्नं जगत्सृजति तर्हि सोऽवस्मदादिवर्तिक
जन्ममरणादिमाक् ? नेत्याह—अव्ययः अपक्षयादिविकाररहितः कर्मा-
यत्प्रकृतदेहरहित इत्यर्थः । यश्च खेन सृष्टं जगत्सृजति यश्च खेन
रक्षितं जगत्पुनरवलुपते संहरति तद्योचविध ईश्वरः कर्म-
वदय ईश्वरं किमर्थं करोति ? तत्राह—हे अवलाः ! तस्यैव

जगत्पुनरवल्यादिकर्तुं पीडितुं रीश्वरस्यान्तरात्मतयावस्थितस्य अन्त-
रात्मकामिदं जगत् क्रीडनं क्रीडापरिकरं जगद्व्यापारस्तस्य
क्रीडाकूप इति भावः । अत एव निग्रहसंग्रहयोः निग्रहानुग्रहयोः
प्रभुः समर्थः ॥ ३९ ॥

प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—पथीति । यथा पथि
च्युतेन विरक्तमपि दिष्टेन दैवने ईश्वरेण रक्षितमनुगृहीतं सत्
निष्ठति पुनरुत्थं भवतीत्यर्थः । गृहे स्थितमपि तेन दिष्टेन विहते
सङ्गिनश्चति एवमरण्ये अनायः रक्षकान्तररक्षितोपि तेन दिष्टेन
ईक्षितो जीवति तस्सङ्कल्पेन जीवति गृहे गुप्तोऽप्यस्य हतो अनेनो-
पेक्षितो न जीवति किन्तु विनश्यत्येव ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिवजवजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नो दशां चक्षुषामगोचरमविषयं नीतः येन विधिना ॥ ३३ ॥
स्यात् सत्तां पाप्नुमः तर्हि किं कर्तव्यमत्राह—तमेति । यत्र
यास्यसि तत्र पादयोरनुयानं दिश ॥ ३४ ॥

निर्हारं दाहय ॥ ३५ ॥

हेत्यनेन कर्णांतरप्रसक्तिं सूचयति यमः ॥ ३६ ॥

मा कुठञ्चं यूवं शोकं युष्मभ्यं सुयज्ञो दत्त इत्यादेरिति
तत्राह—अहो इति । शोकाविधिं जन्ममरणादिप्रकाशं विपश्यता-
ममीषां प्रेतबन्धूनां विमोहः अहो धिक् स्वयं सधर्माः जन्मादि-
समानधर्माः अमी बन्धवः यत्र यस्य मनुष्यदर्शनायोग्यात् स्वर्ग-
नरकादभ्यन्तोज्ज्व उरपत्तिर्देहयोगलक्षणाभूत् तत्र तत् अस्मन्-
भुरगोचरं स्वर्गादिकं गतं मनुष्यमनुशोचन्तीति यत्तदपार्थं व्यर्थं
गतानुगतिकत्वात् “अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गतः” इति
वचनात्. यत्र स्वर्गादेरुद्गमो यस्य स यत्रोद्भवस्तत्र गतं स्वर्गा-
दिगतमिति वा अपार्थमनुशोचन्तीति वा सर्वस्य देवाधीनत्वं खानु-
भवसिद्धमिति ज्ञापयत्यहो इति, ब्रह्मा यत्र उत्पन्नं तत्र पृथिव्यां
गतं मनुष्यशरीरं प्रतिव्यर्थम् अनुशोचन्तीति ॥ ३७ ॥

तस्मात्सर्वं देवाधीनमिति मत्वा न शोकः कार्य इत्याशये-
नाह—अहोवचमिति । पितृभ्यां अवला दुर्बलाः कुतश्चिता नास्तीति
तत्राह—सरक्षितेति, यो गर्भेऽस्मान् रक्षति स भगवानधुना
बहिर्गतान् रक्षिता हि यस्मात्सस्मादिति शेषः ॥ ३८ ॥

न केवलं रक्षिता अपि तु मृद्यादिकर्ताप्यतो न संशयः कार्य
इतिभावेनाह—यदृच्छयेति, अत्रेच्छयेतीच्छाप्रहयेन सर्वत्र सृष्टि-
प्रसङ्गे मायाशब्दस्येच्छार्थो ज्ञावते हे अवलाः मृद्यादिकर्ता
यतो अतः मरणावकाशस्य निग्रहस्य संग्रहे परिहारलक्षणे प्रभोः
समर्थस्य तस्येशितुश्चराचरं क्रीडनं बीजासाधनम् ॥ ३९ ॥

“देवाधीनं जगत्सर्वम्” इत्युक्तेः कथमीश्वराधीनं चराचरमित्या-
शङ्क्य दिष्टदैवादिशब्देन संस्तुतोऽप्युत इत्याशयेनाह—पथीति
मत्तावाभीष्टं विशतीति दिष्टशब्दाचको मुकुटः तेन रक्षितः

भीमद्विभवाय चक्रवर्ति कृतसाराण्येऽर्चनीः

विद्यापमाह-महो इति । प्रणीतो गमितः येन विद्याया तेन मनुना उशीनराणां शुभां विवर्द्धनः कृतोसि ॥ ३३ ॥

युत्र त्वं यासि तत्र तेऽनुयानं अनुगमनं तव पादयोः शुभ्वयार्थमिच्छयः । दिद्य देहि वयमीप प्रियामहे इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

निर्हारं दाह्यर्थं नयनम् अस्तम् अस्ताच्छक्रं प्राप्ते न्यवर्त्तत च- क्ताक्षिण्यो विद्यान्तर्धानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्वयमुपागत इति पुण्यवल्लीवानां निर्हारान्त एव यम- पुरगमनं प्रायः सम्भवतीति केचित् तास्मादेव मध्ये कस्याश्चि- द्वैष्णवस्त्रिवः तस्मिन्पाद्यमदूनैर्नैतुमशक्यत्वात् तस्मात्पद- दूरीकरणार्थं स्वयं यम एवागत इत्यन्वे प्राहुः, बाणको भूत्वे- रान्यथा तत्र प्रवेशासामर्थ्यात् बाणमपितस्य मधुरत्वात् तत्कर्तृक- त्वकपनस्यातिविस्मयावहत्वात्तत्रजिघृक्षोत्पादनसमयेत्याह ॥३६॥

यत्र बस्माद्वक्त्रकात् तनुकं गीनासु-

“अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि मारुत ।
अव्यक्तनिधिनान्येव तत्र का परिद्वेषा” इति ॥ ३७ ॥

अस्माकमत्यल्पवयसामपि यो विवेकः सोऽप्येषां नास्तीति साध्यत्वमाह-महो इति ॥ ३८ ॥

ननु, त्वां गर्भवासे ररक्ष इममस्मत्पतिं संग्रामे न ररक्षेत्पत्र को हेतुस्तत्राह-य इति । इच्छया स्वेच्छयैव न तु कस्याप्यनुरोधेनैवेति भावः । नन्वाहशीच्छैव किं हेतुका तत्राह- ईशः अन्धानधीनपरमैश्वर्यवान् तत्कारणाकल्पने तदैश्वर्यस्यैव नाहशरत्वं न सिद्धेदिति भावः । तन्वेवं सृष्ट्यादिकं किमर्थं करोति ? तत्राह-हे अवलाः चराचरं तस्य क्रीडनमेवाहुः निग्रहे संहारे सख्महे पाखने च स एव प्रभवमशीलः ॥ ३६ ॥

प्रभुत्वमेवान्धवयतिरेकाऽप्यां दर्शयति-पथीति । दिष्टेन देवेन ईश्वरेणेत्यर्थः । तेन ईश्वरेण विहतं तेन ईक्षितः अनेक्षितोऽन्येनापि रक्षते इत्यर्थः । अस्य हतः अनेनापेक्षितः अन्येनापि हन्यते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमद्विक्रमेव कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महो इति खेदं येन पुरा उशीनराणां नोऽस्माकं च वृत्तितो मन्नात् कृतः तेनैवाकरोत्तम दशामगोचरां दशां प्रणीतो गमितस्तत्र शुभां विवर्द्धनः कृतोऽस्तीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

हे वीर ! ते स्वदीया वयं स्वया विना कथं स्याम अवेम जीवेम इतः तव पादयोः शुभ्वतीनां शुभ्वीनां कुर्वतीनां यत्र त्वं या- यासि तत्रानुयानमनुगमनं दिद्य देहि ॥ ३४ ॥

पदमकप्रकारेण स्वस्तीनां/निर्हारं दाह्यर्थं निस्सारयाम- इति ॥ ३५ ॥

यमः परिद्वेषितं रोदनमाभ्युत्थ बाणकोभूत्वा तत्र स्वयमेवां- पागतस्तान् राजकारान् माह महो इत्यादिना ॥ ३६ ॥

अहो वयसा अस्मत्सोऽधिकानामपि लोकस्व विधिं जन्म- मरणादिप्रकारं विधेयतः पश्यतामपि विमोहोभवति । विमोह- मेवाह-यत्र यतः आगतस्तत्रैव गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा मर- याशीला अप्यवार्थं शोचन्ति ॥ ३७ ॥

एवंविधेऽप्यो वयोवृद्धेऽप्यो जनेऽप्यः वयं बाळा एव धन्या इति साध्यत्वमाह-महो इति । अवला असमर्था एव पितृऽप्यां त्यक्ता वृत्तादिभिः अभक्ष्यमाणाः सन्तः न विचिन्तयामोऽतो वयं धन्य- तमाः यतो य ईश्वरो गर्भे रक्षति स एव सर्वदा रक्षिता ॥ ३८ ॥ हे अवला ! स्वरूपतो निर्विकारः ईश्वरः प्रकृतिपुरुषनियन्ता इच्छया सकृत्पमात्रेणाहं विश्वं सृजति य एव रक्षति यो लुप्तपने तस्ये- शानुश्वराचरं क्रीडनमाहुः स एव निग्रहसख्महे निग्रहे संहारे सख्महे पाखने च प्रभुः समर्थः ॥ ३६ ॥

प्रभुत्वमेवान्धवयतिरेकाऽप्यामुपपादयति-पथीति । दिष्टेन- देवेनेश्वरेण रक्षितं चेत्यादि व्युत्पत्तिरपि तिष्ठति तेन विहतं ताडितं युद्धेऽपि स्थितं विनश्यति तदीक्षितः तेन कृपाहर्षविवयी- कृतः अनायोऽपि जीवति अस्य हतो गृहं गुप्तोऽपि न जी- वति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! निर्दय विद्याताने तुभक्तो दृष्टि के अगोचर दशा को प्राप्तकर दिया ॥ जो आप पांडवों उशीनर देश के अधिका देने वाले थे आज जिसने शोक के बदाने वाले कर दिये ॥ ३३ ॥

हे महीपते ! हम सब सुदृष्टम और कृपण ऐसे आपके बिना कैसे रहेंगे । हे वीर ! आप जहां जायेंगे आपक चरणों की शुभ्रवा करने वाली हम लोगों को भी उसी जगह अनुगमन की आज्ञा दीजिये ॥ ३४ ॥

मृतकपति को पकड़कर ऐसे चिलाप करने वाली और दाहादि कार्य की इच्छा न करने वाली उन रात्रियों के राते २ सखे अस्त को प्राप्त हुए ॥ ३५ ॥

उस जगे उस मृतक के बंधुओं का विलाप सुनकर शीघ्र यमराज एक बाणक बनकर वहां आकर उन सबों से बोले ॥ ३६ ॥

यम उवाच ॥ यमराज बोले, कि - महो वडे आश्चर्य की बात है लोक की रिति जानने वाले अवस्था ने भी अधिक इन लोगों का बडा मोह है । जहां न आया वही जाने वाले मनुष्य को, आप भी वही जाने वाले होकर स्वयं शोच करते हैं ॥ ३७ ॥

अहो वडे खुसी की बात है कि हमही वडे धन्य है जो कि हमको माता पिताओं ने छोड़ दिये तो भी हम चिन्ता नहीं करते हैं । तब तब ही एक क्षणिक मृतक जंतु भी मरने

भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्माभिर्वन्ति काले न भवन्ति सर्वशः ।
 न तत्र हात्मा प्रकृतावपि स्थितस्तस्यागुणैरन्यतमो निबध्यते ॥ ४१ ॥
 इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथग्भौतिकमीयते गृहम् ।
 यथोदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति ॥ ४२ ॥
 यथाऽनलो दारुषु भिन्न ईयते यथानिलो देहगतः पृथक्स्थितः ।
 यथा नभः सर्वगतं न लज्जते तथा पुमान् सर्वगुणाभयः परः ॥ ४३ ॥

सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचथ ।

यः श्रोता योऽनुवक्तह स न दृश्येत कर्हिचित् ॥ ४४ ॥

न श्रोता नामुक्ताऽयं मुख्योऽप्यत्र महानसुः ।

यस्त्विहेन्द्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः ॥ ४५ ॥

भूतेन्द्रियमनोलिङ्गान् देहानुच्चावचान्विभुः ।

भजत्युत्तृजतिह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ॥ ४६ ॥

यावल्लिङ्गान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबन्धनम् ।

ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोऽनुवर्त्तते ॥ ४७ ॥

वितथाऽभिनिवेशोयं यद्गुणोऽर्थदृग्भवः ।

यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

नहीं करते. क्योंकि ? रक्षक तो बही है जिसने गर्म में रक्षा की है ॥ ३८ ॥

जो ईश अपनी इच्छा से इस जगत को सृजता है और जो अव्यय रक्षा करता है और अंतमें जो इसका संहार करता है, हे अपज्जामों ! सय परास्वर जगत को उसी ईश्वर का खिलौना कहते हैं ॥ बर्ही ईश्वर संहार और पालन में समर्थ है ॥ ३९ ॥

प्रारब्ध का रखाया हुआ पदार्थ मार्ग में गिरा हुआ भी स्थित रहता है ॥ और प्रारब्ध का मारा हुआ गृह में धरा हुआ भी नष्ट होजाता है ॥ ऐसे ही अनाथ भी बन में भी उससे रक्षित जीवता है और उस का मारा हुआ घर में भी रक्षित हो तो भी नहीं जीता ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदेवमात्मनो जन्ममरणादिकगङ्गीकृत्येश्वराधीनत्वात् शोकः कार्य इत्युक्तमिदानीं तु देहानामेव जन्मादि न त्वात्मन इत्याह-- भूतानीति प्रितिः । भूतानि देहा निजयोनिः स्वकारणभूतं

लिङ्गशरीरं तन्निमित्तैः कर्मभिर्भवन्ति जायन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च सर्वशो देहादिदेहा अपि तत्र ह तथा प्रकृतौ देहे स्थितोऽप्यहात्मा तस्याः प्रकृतेर्गुणोद्देश्यैर्जन्मादिभिर्न निबध्यते न युज्यते यतोऽन्यतमो देहादित्यन्ताविलक्षणः ॥ ४१ ॥

नन्वयं कृशः इच्छ इत्यादौ वैलक्षण्यं न प्रतीयते तत्राह इदमिति । इदं शरीरं मोहजमधिष्ठादात्मत्वेन जातय, वस्तुतः पृथगेव यन ईयते इदमेव भौतिकञ्च यथा गृहमित्यन्वयः अत्रैवं प्रयोगः द्रष्टृभौतिकाच्च पुरुषाच्छरीरं भिन्नं इदयत्वात् तिकत्वाच्च यथाऽत्यन्ताधिष्ठाकित आत्मत्वेनाभिमतमपि सृष्टं च पृथक् तद्वदिति भौतिकत्वानुमानं विवृण्वन्नात्मनोजन्माद्यमा मुपसंहरति यथा औदकैः परमाणुभिर्जातो बुद्बुदादियेषा पार्थिवैर्जातो घटादियेषा च तैजसैर्जातः कुण्डलादिर्भिनश्यति च तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः परित्यक्तस्त्विनश्यति नत्वात्मैस्वर्यः ॥ ४२ ॥

पृथगवस्थानाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टान्तप्रमाणद—यथेति यथा अनखोदारुणैव स्थितोऽपि हाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन मि एव प्रतीयते. यथा च देहगतोऽप्यनिलो मुक्तनालिकादिषु पृथ

श्रीमद्ब्रह्मात्मिकतत्त्वार्थदीपिका ।

सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियानामाश्रयस्तेष्वभिधौ वा परः पृथगे-
वेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

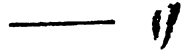
ननु हे मूढाः, बभ्रुशोचय सोऽयं युष्मद्भर्ता सुयज्ञः चेते
किमिति शौचम् नन्वेतावन्तं काष्ठमसौ शृणोत्यनन्तरं प्रति-
वक्ति च, इदानीं तस्यादर्शनाच्छ्रुतिं शोचामेति चेत्स तु
शोचयो न भवति प्रागपि तस्यादर्शनादित्याह—यः शोचति ॥ ४४ ॥

ननु, मुखनासिकासञ्जारी प्राणः श्रोता वक्ता च इष्टपत्रेति
चेत्तासौ श्रोता वक्ता वा चेतनत्वादित्याह—न शोचति ।
नहान्सर्वेन्द्रियेषु हेतुः अत एव "मुख्यः प्राणो वै मुख्यः" इति
श्रुतेः । कस्य हि श्रोता वक्ता च ? तत्राह—वस्त्वह देहेन्द्रियैस्तत्त-
दर्थद्रष्टा आत्मा स तु प्राणदेहाऽयाम्चेतनाऽयामन्य एव स
चेतनः ॥ ४५ ॥

ननु, चेतनत्वेऽन्येषु च तस्याहं कृत्तः स्थूलः काष्ठो वधिर
इत्यादिदेहधर्मोपलक्षिणः कुतस्तत्राह, भूतेन्द्रियमनोभिर्जिग्यन्ते
त्क्षपन्तइति तथा तान्देहांस्तेऽयोऽन्य एव भजत्यहमिति मन्यन्ते तर्हि
कथं भोक्तृत्वं प्राह, तच्च भजनं स्वयं तेजसा विवेकबलानो-
त्पन्नस्यपि हीत्यनुभवं प्रमाणायति ॥ ४६ ॥

ननु, विवेकानन्तरमप्याहारादिकर्मसु प्रवृत्तेर्वन्धः स्यादेवे-
त्यनन्तरमाह—यावदिति । यावद्विज्ञाशरीरं शरीरान्वतस्तद्विमानवानात्मा
भवति तावदेव तस्य तत्कर्मनिबन्धनं बन्धहेतुर्भवति ततो वि-
पर्ययो देहधर्मोपलक्ष्यं ततः क्लेशाध्यानुवर्तते ननु जिज्ञासिमाने
निवृत्तेऽपि यतोऽयं मायायोगो विपर्ययादिः मायया युज्यत इति तथा
न परमार्थ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु, सुखदुःखादीनां तत्तत्प्रधानाश्च सत्त्वग्विभक्तयोः कुतो मा-
यामयत्नम् ? तथाच यद्वो वाद्विनः सत्यत्वेभ्य नर्दन्ति तत्राह—वित-
येति । वितयो भिद्यमानभूतोऽयमभिनिवेशः कोऽप्यौ गुणेषु तत्कार्येषु
सुखदुःखादिवर्धः परमार्थ इति ह्यवचञ्चेति यत् स कुन इत्यत-
त्प्राह—वयेति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीताराधनाचार्यकृतभागवतखण्डखण्डिका ।

किं तद्योगीश्वरोपि निपमः ? नेत्याह—भूतानीति । सर्वाणि
भूतानि देवमनुष्यादीनि नैस्तेर्निजयोनिकर्मभिः स्वस्वजातिप्राप्ति-
निमित्तकर्मभिः काळे निजयोनिकर्मपरिपाककाले भवन्ति पुन-
स्तत्कर्मक्षये न भवन्ति देवमनुष्यादिभूतानां भावाभावौ तत्क-
र्माणुगुणप्रवृत्तेष्वरायसौ, इति न तस्य वैषम्यमितिभावः । ननु,
मास्तु वैषम्यं तस्यापि तन्वत्तरात्मनयाऽवस्थितः स्वानर्थरूपं
संसारं स्वप्रेषणापाद्ध्यत् किम् अयमहः ? नेत्याह—नेति । तत्र
प्रकृतौ हेत्वादिशरीरं जीवान्तरात्मनया स्थितोऽप्यात्मा परमात्मा
न वक्ष्यते न संसरतीत्यर्थः । हेतुविषयस्य देहेऽन्यतस्याऽप्येकस्य
न बन्धः अन्यतरस्य तु बन्धः इति, विज्ञेयः इतरस्य बन्ध-

न्यतमो देहेन्द्रियादीनामन्यतमो जीवः इह परमात्मनोऽप्येति च
वाच्यम् । निबन्धने निबन्धो भवति संसरतीत्यर्थः । यद्वा, गुणैः
शब्दादिभिर्विषयेहेतुभिस्तद्गोहेतुभूतेषु वस्तुषु निबन्धत इत्यर्थः
तद्गोत्र एव हि तस्य संसृतेः कारणमिति भावः । तथा
च भुक्तिः "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वर्यनभक्तस्योऽभि-
खाकशीति" ॥ ४९ ॥

एवं सर्वभूतानामुत्पत्तिव्याप्तेस्तत्कर्मोऽनुगुणप्रवृत्तेष्वराय-
त्त्वात् शोकः कार्ये इत्यभिधायेदानीं देहस्य विनाशस्वभावा-
त्वादात्मनस्तु तद्विपरीतरूपत्वाद्युभापयि न शोकविषयाविति
बलं तावदेहात्मनोः परस्परवैलक्षण्यमाह—इदमिति द्वाऽयाम् । इत्
परिदृश्यमानं राजादिशरीरं पुरुषस्य जीवस्य मोहजमविद्य-
सञ्चितकर्मकृतं पुरुषस्य मोहजम् इत् शरीरम् इति व्यतिरेक-
निर्देशेन देहात्मनोः परस्परभेदो दर्शितः तत्र देहस्यानात्मसं-
घटान्तेनाह—यथा गृहं गृहिण्यः पृथक् भिन्नं तथा भौतिकं
भूतसङ्घातपरिणामात्मितं शरीरमपि पृथक् शरीरिण्यो भिन्नमौचिते
अवयवमयत इत्यर्थः । यथा गृहस्य गृहिण्यरूपत्वमत्यन्तासम्भा-
वितं तद्वत् देहस्य देहिस्वरूपत्वमिति दृष्टान्ताभिप्रायः । एवं
गृहदृष्टान्तेन जीवादेहस्य भेद उक्तस्तेभ्येदृष्टान्तेन देहस्य विनाशि-
स्वभावात् च चाह—तथेति । यथा मृत्काष्ठविनिर्माणकर्म गृहं कश्चिन्
विनश्यति तथा भौतिकं पार्थिवं स्तेजसैश्चेद् वायवीयाकाशीकथं प्र-
प्युपवृत्तस्य उदकादीनांभेदः कावेन तत्तद्देवादिजातिप्राप्ति-
निमित्तकर्मकालपरिपाककालेनेत्यर्थः । जातो जनो देहः उज्ज्वलः
पश्चादपि विकृतः बाल्ययोर्वनस्थावर्तव्येति विवक्ष्यमाणोऽर्थः
प्रायः पुनः स्वारम्भकर्मो विनाशकाले विनश्यति ॥ ४२ ॥

मयात्मनो देहात्तदेव सद्दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा जनलो-
ऽग्निर्द्वारुपि स्थितो भिन्न इत्येते दारुगतहस्तत्पदार्थव्युत्पत्तिव्या-
पिधेरेतद्दृष्टान्तमाह भिन्न एव दृश्यते यथा च देहगतोऽयं नि-
खस्ततः पृथगेव दृश्यते यथा नमः सर्वत्र उपास्यते न सज्जतं
सर्वगतधर्मेन सम्यग्जाति तथा सर्वगुणाभयः सत्यादिसर्वगुण-
परिणामरूपदेहेन्द्रियाभयोऽपि पुमान् जीवः परः गुणोऽयः देहा-
द्भिन्नः देहगतजन्ममरणोऽपि भिन्नविकृतस्तस्माच्छिन्नशब्दत्वेनावति-
ष्ठत इत्यर्थः । भावभागेनावस्थितस्यापि तद्गतधर्मात्पदं भावं
निर्देशेन विजातीयस्यापि सहावस्थांमं द्वितीयं तृतीयं तु तद-
वस्थानेपि पुनस्तद्गतधर्मात्पदं इति भेदः ॥ ४३ ॥

एवं देहात्मनोः परस्परविषयव्युत्पत्त्यारम्भितयोरन्य-
तीवदेहात्मन्याऽनुशोचतां शोकमपनेतुं कः शोकार्थकर्मय-
मयइत्याशङ्क्य प्रातिक्षेपति—सुयज्ञ इति । हे मूढाः ! अथरपेक्षे
यमत्त शोचय सोऽयं सुयज्ञः शंते युष्माभिः शोचयः सुयज्ञः
शंते विद्यत एव किमर्थं शोक इति भावः । ननु, अथरपेक्षे
शयान एव हि सुयज्ञ इति शुकुर्वास्तेऽभिनिक्षिपति—य इति,
य शोचता भवन्तिजापश्रवणक्षमां यश्चानुवक्ता प्रतिवचनक्षमश्च स
इह कर्हिचिदपि चिरं सुसृष्टं निरीक्षमाणाऽपि न हृद्यन्ते
शयानो देह एव सुयज्ञश्चक्षुर्विलोपनं किमिति न शृणोमि

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतखण्डचन्द्रिका ।

नक्षम इत्याह—नेति । मुख्योप्यसुः प्राणो वा न श्रोत्रा न मवाङ्गि-
वपितस्य भोता नाप्यनुवक्ता । किं पुनर्देह इत्यर्थः । ननु, श्रोत्रं
प्रतिषक्तारं प्रत्येवानुशोचाम इत्यत्राह—यस्त्विति । यस्त्विति-
वधान् भवत्याप्रतिषक्तनादिनाधनश्रोत्रवागादीन्द्रिययुक्तः स त्वात्मा
इह शरीरे प्राणदेहाऽयामन्व एवास्ति । स तु तत् तेषां देहऽव-
ग्रस्य एव साक्ष्यव्ययः ॥ ४५ ॥

खेन तेजसा ज्ञानेनापखञ्जितो भूतेः पृथिव्यादिभिरिन्द्रियैः
ज्ञानकर्माभयेन्द्रियैः मनसा च विद्मन्ने लक्ष्यन्ने इति तथा तान्
व्याध्यान् उन्मुक्तापकृष्टान्देहान् मजान् विभक्तिं उन्मुञ्जति त्यजति
च अपि हीत्यनुभवं प्रमाणाविति इन्द्रियघानात्मा देहत्यागर्तुपा-
दान्नीलः शयानमिमं देहं त्यक्त्वा गत इति सोपि इदानीं न
शोच्य इति भावः ॥ ४६ ॥

नखस्माकमुपभोग्यमिमं देहमन्तरेणापि हेतुं त्यक्त्वा गत
इत्यनुशोचामस्तत्राह—तावदिति । तावन्नखन्धनं देहसम्बन्धकारणं
कर्म पुण्यापुण्यात्मकं कर्म वर्तते तावद्विज्ञान्वितः देहनाम्बितो
भवति आत्मा तत एव देहान्वयादेव हेतुर्विपर्ययो देहात्मभ्रान्तिः
ततः क्लेशः इत्येवंप्रयोगः मायायोगः प्रकृतिसम्बन्धरूपमस्ति-
रनुवर्तते, अयं भावः, सति देहसम्बन्धानिमित्ते कर्माणां देह-
नाम्बन्धः, तस्मिन् सति ममायं पतिरहमस्य भार्या इत्येव-
त्सको देहात्मभ्रमः तस्मिन् सति क्लेशः तत्र निर्दिश्य
कर्मण एव निवृत्तत्वात्प्राप्त्यात्मनः पुनः शयानदेहसम्बन्धस्वेवा-
भावात्प्रहेतुको व्यर्थश्च शोकः देहसम्बन्धावहकर्मनिवृत्तिरेव
च देहात्मगं हेतुरिति ॥ ४७ ॥

देहस्यापभोग्यत्वं प्रतीक्ष्यपति-विनश्यति । अगमभिनिवेशोऽभिमानो
विनश्यो व्यर्थः, देहादेरपुरुषार्थरूपत्वादिति भावः । कोनात्रभिनि-
वेशः ? यद्गोषु सत्त्वादिगुणपरिणामात्मकेषु देहादिषु ननु
भोग्येषु शब्दादिषु चाश्वत्थवचः प्रयोजनत्वदर्शनपक्षे इत्येषः
देहादिषु भोग्यत्वज्ञानं तद्व्यवहारभोग्यमिमानो व्यर्थः, ये तस्य-
मेव इष्टान्तमुक्तेन विशद्भवति—यमेति यथा मनोरथरूपः स्वप्नद्रष्टृ-
कर्मानुगुणमनावृत्तिरूपः सङ्कलरविकल्पत्मकस्वप्नानुगुणतयैव-
स्मृष्टपदार्थः भूया अनित्यः स्वप्नकालमात्रावस्थायी तथा सर्व-
मैन्द्रियकषाहोन्द्रियविषयः शब्दादिकमपि मृषा अनित्यः अनित्य-
त्वात्पुरुषाणः स्वप्नद्रष्टृकानुभाव्यत्वात्कालमात्रावस्थायिपदार्थसृष्टि-
निमित्तकर्मानुगुणमीश्वरसृष्टं स्वप्नं पदार्थं प्रतीच जाग्रदव-
स्थानुभाव्यसर्वेन्द्रियगम्यभोग्यभोक्तृदृष्टमानकाक्षिकपदार्थं प्रत्यु-
पभोग्यत्वात्प्रतिमानो व्यर्थः अनित्यत्वेनापुरुषार्थरूपत्वादिति-
भावः । मृषाशब्दस्यानित्यत्ववाचित्वम्. 'अथ नित्यमनित्यञ्च'
इत्यन्तरप्रश्नादधगम्यते. "प्रनापी परमार्थश्च अज्ञेयपगम्यते"
इति पराशरोक्तेश्च, परमार्थोनाद्यादिशब्दानामनाशिपरत्वमव-
गम्यते ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थोपदेरनाथवी ।

सृष्ट्यादिकं कुर्वन्नात्मा तत्तत्प्राणिकर्मावपुल्लव्यं कर्तव्यं

तदनुसारेणाति तत्राह—भूतानीति । निजतोनिकर्माभिः स्वजाति-
विहितकर्माभिः भूतानि विहितकाले भवन्ति न भवन्तीत्यात्म-
प्रेरितैरिति शेषः "द्रव्यं कर्म च कालश्च" इत्यादेः * कालशब्दा-
च्यपरमात्माधिकरण्यातया सृष्ट्यादिकमाप्नुवतीति वा. ननु,
जीवात्मनोरुपयोरपि देहस्थितेः कस्य संसारबन्धामास इति सुह-
र्दावन पृच्छन्तमाह—न तत्रेति, तत्र तयोर्जीवबन्धोरन्वितम आत्मा
प्रकृतौ प्रकृतिनिर्मितशरीरे स्थितोऽपि तस्याः प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादि-
भिर्न निवध्यते इ किल—

"सर्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत" ॥

इत्यादिवाक्यैकबन्धो नास्तीत्यर्थः । हेत्यनेन "तुच्छयेनाऽपि हितं
यदासीत्तपसस्तन्महिमा जायतेकर्म" इति वाक्यं सुचयति. सुविह-
र्यस्वरूपत्वाज्जीवादन्यतमो हरिरित्यतो हरेरन्यतमत्वं प्रामाण्य-
कर्मच परमात्मा न वध्यतेऽन्यतमो वध्यते इत्येतदुत्तररङ्गोकेन
पुनरुक्तं स्वार्थित्यन्यथा व्याख्यातमाचार्यैरन्यतम आत्मा पर-
मात्मेति ॥ ४९ ॥

परमात्मनो बन्धामावचक्षणेन जीवात्मनोर्यो भेदः प्रयोक्तव्यः
स केन प्रकारेणोत्थाशङ्कयाह—इदं शरीरमिति । पुरुषस्य संसारियो
मोहेनान्यथाज्ञानेन "मुह वैचित्यं" इति भातोः विपरीतज्ञानजं यस्मा-
त्समादात्मनो भिन्नमिति ज्ञानव्ययं. तथा हि, भौतिकं भूतविकृ-
तैर्बुद्धैर्विचरितं गृहं गृहस्यात्पृथग्भिन्नमीयते यथा विनश्यति च
तयोर्दूकैः पार्थिवतैजसैः परमाणुभिः कालनाम्ना हरिया चोदितै-
र्विकृतो विकारं प्राप्नो जाता अन्यत इति जनो देहो विनश्यति
स्वकारणावस्थितिमाप्नोतीति यस्मात्समाज्जीवाद्भिन्न इति निश्चीयते
"नित्यो नित्यानाय" इति श्रुतेः । जीवस्य नित्यत्वात् ॥ ४९ ॥

तदेव इष्टान्तान्तरेण स्पष्टयति—यमेति । यद्वा ननु, जीवस्य
शरीराद्देवोऽस्तु तस्य नश्वरत्वात्परमात्मना जीवस्याभेदः किं न
स्यादिति मन्दाशङ्कं परिहरति—यमेति । शरुषु स्थितो बन्धि-
र्दारुषु भिन्नस्तद्गुणैस्तेषु न सज्जते यथा देहिनां देहगतो
वायुर्देहात् पृथक् स्थितस्तद्गुणैश्च न लिप्यते यथा सर्वगतं
नभः सर्वस्माद्भिन्नं सज्जते सर्ववस्तुगुणैश्च न लिप्यते यथा तथा
ज्ञानान्दादिसर्वगुणाश्रयः परः परमात्मा सर्वेषां जन्तूनां गुण-
भूतं मोगायतनं शरीरमाश्रयो यस्य सः सर्वगुणाश्रयः सर्वजीव-
देहगतः परो विजस्यो भिन्न इति यावत् । जीवादिति शेषः ।
प्रकृतत्वाज्जीवगुणैर्न लिप्यते इति. देहाद्देहस्य प्रकृतत्वात्स
एवाश्रोच्यत इति किं न स्यादिति शङ्का—

"देहदारुगतो प्राणधन्वी सर्वगतं नभः ।

देहादिषु यथा भिन्ना न लिप्यन्ते च तद्गुणैः ॥

तथा जीवगतो विष्णुर्जीवाद्भिन्नो न तद्गुणैः" ॥

इति वाक्येन परिहर्तव्या. अत्रायं फलितोऽर्थः मगकमाहात्म्य-
कथनेन सर्वस्य तद्वशात्वात् सर्व एव भजनीयो एके न प्रयो-
जनमिति ॥ ४९ ॥

आत्मात्तन्मयत्वव्यवहारीयकृतपदरत्नावली ।

किञ्च भवच्छोकयोग्यस्य सुखदस्य इदममानत्वात्प्रति शोको न काव्यं इति गूढाद्येपं करोति—सुखद इति । हे मूढाः । यमनु शोचया- चं सुखदः शोते निद्रां करोति । ननु न मृतः “ननु च स्वाह्निरोधाद्” इत्यामधानात्. शोते एव शोकान्तरं न गत इति वा “प्रश्ना- धारयानुबानुभयामप्रयो ननु” इत्यभिधानात्. अवधारणार्थो ननु- शब्दः । शोभादीन्द्रियव्यापाराद्दर्शनादिना मर्यादानुमानात्कथं न मृत इत्याधिपत्य इति तत्राह—यः भोतेति । इह सुयज्ञशरीरे यः भोता ब्रह्मानुवक्ता स परमात्मा कर्हिचित्कदाचिदपि न इदयेत तस्य सूक्ष्मस्वभावत्वात् “नद्व्यक्तमाह” इति सूत्रात्. तस्यैव भोत्वत्वात्कं कृत इति चेत् “नाभ्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नाभ्योतोऽस्ति भोता” इत्यादेः ॥४४॥

ननु, सुयज्ञशरीरेत्यस्य मुख्यप्राणस्य भोत्वत्वादि संभवात् कथं तद्व्यवहारव्यवच्छेदः कियत् इति तत्राह—न भोतेति । अत्र सुयज्ञदेहे आसोक्त्यासादिसंज्ञायां मुखे व्यज्यमानत्वात्सुखयो यो महानसुः मुख्यप्राणः सोऽपि ज्ञतो न भोता ब्रह्मनुवक्ता च “ तस्य वाङ्मनसि संप्रदाने मनःप्राणो प्राणस्तेजसि तेजः पुरुषां देव- तावाम्” इति भूतेरन्ययोगव्यवच्छेदो युक्त इति । ननु, तर्हि सुय- ज्ञात्मनो जीवस्य भोत्वत्वादि कमासीत्प्राक् तदिदानीं न तस्मान्मृत इति प्राचीनशुभशेषं केमुत्पन्न्यायेन परिहरति—यस्त्विति, तु शब्देन नेत्यनुकुर्यते इह सुयज्ञइत्युपलक्षणां जीवराशिदेहे य इन्द्रि- यवात् यश्च प्राणदेहयोरन्यः स जीवात्मा भोतुं वक्तुश्च न शक्य इति किं वक्तव्यम् “एतद्वाच्यमवष्टय विधारयामि” इति- भूतेः । सर्वशक्तिमतोऽपि प्राणस्य ज्ञतः भोत्वत्वाद्युक्तैककृतत्वात्- स्मात्सुयज्ञप्रति शोकेन किं प्रयोजनं तस्माज्जीवतामपि भोत्वत्वा- यनुपपत्तेः प्रामाणिकत्वेन मृतोऽयमित्यस्य लक्षणात्तरं वाकि- मस्य इत्यनेन, हरेर्माहात्म्यातिशयः प्रकटितः इति सूचितम्. न केवलं प्राणदेहयोरन्यः किं तु पूर्वाभोत्वत्वादिगुणायुक्ताद्धरेर्भ्याम् इति च शब्दार्थः ॥ ४५ ॥

हरेर्देहस्थितिसङ्गावे न तस्मात्त्वम् इति च वक्तुं युक्तं तत्कृत इति तत्राह—भूतेन्द्रियेति । भूतेन्द्रियमनांसि विद्मं कपं येनां ते तथा तानुवाचान्द सुनरतिनां आत्मन उत्तममध्यमा- धमाद् देहान् भजति पश्चात्सृजति हि यत् तस्माद्भव इति वक्तुं युक्तं रूपञ्चाह—मम्य इति । देहयोगवियोगमपि जीवादिनिर्देशः “किञ्च स्वरूपमुद्दिष्टं विद्मं ज्ञापकमेव च” इति वचनाद्विज्ञानशब्द- एव स्वरूपावो युक्तः यदि देहभजनोत्सर्जनं हरेस्तर्हि जीवात्को विशेष इति तत्राह—तथेति, परिच्छिन्नविषये भजनोत्सर्जनं स्वात्मस्य विषयोः कथं घटेत इत्यतो वाह—तथेति, ततश्च शब्देन जीवस्य पारतन्त्र्येणेति विशेषमाह, अपिचाश्वेन रूपान्तरेणेत्यु- पपत्तिमाह, अत्र जीवपरमारमनोर्भेदश्च तयोक्तयोर्देहादेर्भेदस्य च हरेरेव सुखभोत्वत्वादेश्च प्रकरणावात्तरभेदश्च च ज्ञापनाया- चार्थः पूर्वापरभावेनेन्द्रियवाद् जीव इत्यादि व्याख्यानम्. ननु, जीवस्य प्राणदेहयोरन्यरे मरयो देहनाशात्सुको तदभावादिप्रथमो- गमाव इत्याद्यनुपरिहारायोकमाचार्थः (१) मम्यो जीव इत्यादि ॥ अन्वेदेहादन्त्यत्वं न अरूपभूतानुपपत्त्यु इत्यर्थः । (२) मम्यतो जज्ञात्-

प्रत्यत्वं आनुक्यं तेषामवधारणादभिमानादेव. (३) तद्वत्त्वं पद्यामी- यभिमानोऽस्येत्यादेः तर्हि चक्षुरादीनि कस्याधीनानि इत्यतः प्राणाधीनानीति द्योतयितुम् “चक्षुराद्यामनोर्जीवः” इत्यादेः प्राण्यपि न पञ्चासमिद्युक्तं तस्यापि ज्ञातुगन्तुत्वं न स्वतः शक्यते कश्चिदिति यस्तस्य ज्ञातुगन्तुत्वहाता स भगवानित्याद्यापि सूचितम्. यः भोते- त्यत्र प्रमाणात्, “ज्ञाता च मन्ता च” इत्यादि. ज्ञानादिदानं तस्याम्ब इत्येतद्विधिति सूचितम् “सर्वस्य ज्ञानदो हरिः” इत्येतत् “न स इदयेत” इत्यनेन सूचितं अविषयज्ञानदातेति चेति इत्ये इत्यर्थः । भूतेन्द्रि- य- मन् इत्यादिना विष्णुदक्यते न जीव इत्यत्र मानं “स देहान् भजत” इत्यादिना ॥ ४६ ॥

ननु च जीवः कियन्तं काव्यं देहात्प्रति भवति इति शोच्यं परिच्छिन्निति—यावदिति । यावन्तं काव्यमत्रमयप्राणमवमनोमयवत्तु- येषु विद्मं प्रविवनो भवति आत्मा परमात्मा तावन्तं काव्यं कर्मभिर्मितरां वपुश्च यच्च स तथा जीवः येषु देहेषु प्रविवतो भवति, हि शब्दाद्धरिषेवा त्रिविधदेहानुत्सृजति तदा शब्दमप्यु- त्सृजति प्राणम्, अत्रायं विशेषः यदा परमात्मा देहं सर्वोत्सर्जो- त्सृजति तदा अयमपि सर्वात्मना तदनुग्रहोत्सृज्य संसारा- त्मुक्तो भवति. नचदेहेन सह देहान्तरं भजतीति. तस्माद् द्यानेन रूपान्तरेण कृतदेहोत्सर्जनत्वाद्देहेनापि सुयज्ञेन तदाचरितमिति देहेत्सर्जनलक्षणा मर्यास्य पराधीनत्वेनापरिहायत्वात् शोकेन प्रयो- जनमिति भावः । “यावद्देहात्प्रति विष्णुत्वावर्जितः” इत्येतदत्र मानं “यावत्सृजति देहं स हरिः सर्वात्मना विभुः” इति च. ननु, परमात्मा जीवाभिजस्वन् देहान् भजत्युत्सृजतीत्युच्यते इति किं न स्वात् कल्पनासाधकमेव ब्रह्मज्ञानान्तरं सति सूचयत इत्यङ्गीकाराच्चेति तत्राह—तत इति । तस्माद्धरिर्जीवो विषयैवो विरुद्धः पर्ययः निश्चयो यच्च स तथा विरुद्धलक्षण इत्यर्थः “अतिभिन्नस्वरूपो नो जीवेशावेकदेहगो” इत्यादेः प्रतो- योऽज्ञानकल्पनमप्रामाणिकमिति भावः । “देहाभिमानोऽस्कोऽत्र मानी मानद् परः” इत्यनङ्गोपपादकम्, इतोऽपि मित्रइत्याह—ऋश- इति, नानाऋशाधिकरशात्वाद्वा भिन्न इत्यर्थः । विषयवस्तावत् ऋशाद्व्याख्यास्वेत्यादेः ऋशफलाह—मायेति ॥ ४७ ॥

कोचं मायायोगोनाम येनासौ ऋशफलः स्यादिति तत्राह— वितथेति, गुणेषु शब्दादिषु अर्थद्वयस्यः प्रयोजनदर्शनं तत्राचकं वचनञ्च स्वर्गे लोके न मयं किञ्चनास्तीत्यादिलक्षणां यत् अर्थ वितथामिनिवेशः मिथ्याप्रहः श्रान्तिज्ञानमित्यर्थः । ऋशापरिच्छि- र्वया शब्दाद्विष्विन्द्रियप्रवर्तनं तत्फलमित्युपचारः । वचनञ्च वित- थामिनिवेशो भवति गुणव्यर्थदर्शनस्यापि तथाभिनिवेशित्वं सहस्रान्तमाह—यथेति, “सप्तमः प्रथमः” इति सूत्रात्. मनोरथे कल्पितं राज्यं स्वप्ने इष्टं रत्नं यथा मृषा वृषा तथा सर्वमिन्द्रियप्रव- र्तनं मृषा सत्सं- नुक्षयमित्यर्थं इत्येन्द्रियवृत्तय इत्येतद्विरुद्धाह— “इन्द्रियाद्येभ्योऽज्ञानेन तत्राह जीव उदीर्यते । अतस्मानाद्धरिः प्रोक्तस्त्वेदेहोऽनिन्द्रियस्तथा ॥ जीवानभिमते देहे न विष्णुर्जावति स्थितः । अतस्त्वदेह उद्दिष्टः परमात्मा सनातनः” ॥

(३) अतस्त्वदेह उद्दिष्टः परमात्मा सनातनः ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्येन जीवपरयोर्भेदस्य जीवस्येन्द्रियवत्त्वमौपचारिकमित्यस्य चोपपादने प्रमाणं, जीवस्येन्द्रियवत्त्वमुपचरितं त्वत् कस्य तन्मुख्यमित्याशङ्का—

“लेपाभिमानो जीवस्तु स्वरूपानुमधी न च ।
मुक्तः प्राक् तेन मान्युक्तो न मानी विष्णुरुच्यते ॥
सर्वं ममेति पश्यन्नप्यलेपाभिमानिर्यतः ।
सम्पक् स्वरूपानुमघास्त्रनन्त्रवादबोधतः ॥”

इत्यनेन परिहर्तव्या स्त्रानधीने वस्तुनि स्त्राधीनता बुद्धिर्लेपाभिमानः सोऽस्यास्तीत्येतादृशदोषो वितथाभिनिवेश इत्युच्यते हरेर्जीवदेहेन्द्रियादिषु स्त्राधीनेषु स्त्राधीनताबुद्धिर्लेपाभिमानः स गुणो यथापेक्षानलक्षणः तस्माद्देहेन्द्रियादौ स्त्राभिन्नेन लक्षणे मुख्यं तत्राधिकप्रहणं कर्मेनिष्पन्नं ततो विषयं इत्यादिबलव्योर्जीवोऽनीदृशः भीमारायण इति स्मर्तव्यम् ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिच्छतकमसन्दर्भः ।

भूतेन्द्रियेति । विविधं भवतीति विभुः स्वतेजसा सर्वं रूपध्वेनापासितस्य भगवतस्तेजसा जनाद्यविद्यायुक्तस्य पश्यात्मवेदनम् “स्त्रतो न सम्भवादन्यस्त्रवदो ज्ञानतो भवेत्” इति भीमगच्छाक्यात् ॥ ४८—५० ॥

भीमद्विभवाद्यध्वजकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, तर्हि तस्मिन् ईश्वरे वैषम्यं प्रसक्तं कस्याप्युपेक्षणात् कस्याप्युपेक्षणादिनि तत्राह—भूतानि मनुष्यपश्यादिवेहाः निजसो निकारणीभूतैः कर्माभिन्नेस्तेरनेन कर्मणा गोर्भवत्यनेन कर्मणा सूक्तो भवत्येवं शास्त्रप्रसिद्धेर्भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति काले नश्यन्ति च सर्वशः सनांशयव तत्र ह रूपं प्रकृतौ देहे स्थितोऽप्यारमा परमात्मा अन्यतमः पृथग्भूत एवातस्त्रक्यागुयोर्देहधर्मैर्जन्मादिभिर्गो निषध्यते केषलं तस्त्रकृतशुभाशुभकर्मफलं स्वस्त्रिजानमात्रेण जीवयतीत्येतद्वै तस्यापेक्षामुपपन्न्याञ्चेति भावः ४९ ॥

तस्यान्यतमत्वमुपपाद्यति—इदमिति । मोहजं पुरुषस्य जीवस्य मोहादेव ज्ञानं सन्न रूपात् परमात्मनः पृथगेव यथा मौनिकं भित्तकारादिमद्गृहं गृहस्यपुरुषात् पृथगेत्येते पार्थक्यं तदेषोपपाद्यति—यथा ब्रह्मकर्मः परमाणुभिर्बुद्ध्यादिः पार्थिवैर्दृष्टादिः तेजसैः कुण्डलादिर्जायते नश्यति च तथा तेरेव त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः परिणतः सन्न विनश्यति नश्वात्मनेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

पृथगन्स्थानामावेपि भिन्नत्वे दृष्टान्तमाह—यथा अनलो दाकवत्स्थितोपि दाहकत्वेन प्रकाशकरत्वेन भिन्न एव प्रतीयते यथा नभो न सज्जते कापि सङ्गं प्राप्नोति तथा पुमानपि

सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनामाश्रयस्तेष्वभिन्नो वा परः पृथगेत्यर्थः । अनस्तेन परमेश्वरेणोपेक्षितमिमं स्वकर्मवद्याम्बुतं पति कथं नोपेक्षध्वे इति भावः ॥ ४९ ॥

नन्वयं राजा सङ्ग्रामलक्ष्यपराजयः संप्रति शेते कथमिममुपेक्षय निःस्नेहा भवितुं शक्नुमस्तत्राह—सुयज्ञ, इति । नन्वस्मद्विलापमतावन्तं कालमसावशुखोदम्बवोचन्, तत्राह—य इति । कर्हिचित् प्रागपि मद्दृष्टो नास्तीदित्यर्थः, वस्तु इत्यस्य इदानीमाप इत्येत देह इति भावः ॥ ४९ ॥

ननु, यावत् प्राणः स्थितस्तावदेवभ्रौतृत्वचकृत्वे इष्टे न तु प्राणो गते सतीत्यतः प्राण एव भ्रौता वक्तव्येति तत्राह—नेति । मुख्योपि “प्राणो वै मुख्यः” इति श्रुतेः । महान् सर्वेन्द्रियबन्धेष्टाहोरपि न श्रोता । वक्ता च अचेतनत्वादिति भावः कस्तर्हि भ्रौता वक्ता च तत्राह—यस्त्रिह इन्द्रियवान् देहेन्द्रियादिमत्त्वेन प्रतीत आत्मा जीवः स च प्राणदेहयोः प्राणदेहेन्द्रियादिभ्योऽप्य एव सचेतनः ॥ ४९ ॥

तर्हि संप्रति कुत्र गत्या किं करोतीति तत्राह—भूतं प्राप्तम् इन्द्रियमनोरूपं लिङ्गं सूक्ष्मदेहो येषु तान् स्थूलदेहान् भजति प्राप्नोति त्यजति च यथेमं देहं प्राप्योदसृजति भावः । किञ्च स्वेन तेजसा भाग्यलक्ष्यज्ञानबलेन तत्रापि लिङ्गं देहमपि कदाचिदुदसृजति ॥ ४९ ॥

लिङ्गदेहत्यागे सत्येव कर्मवन्धानुच्यते नाभ्यधा इत्याह यावदिति ॥ ४९ ॥

तस्माद्यमपि कर्मवन्धमोक्षायैव यतध्वं न तु कर्मफलं स्वर्गाय वैषयिकसुखं सुखं स्यात्स्थिरत्वेन स्वप्नतुल्यत्वादित्याह वितं व्यथं एवाभिनिवेशात् कोऽसौ यत् गुणेषु गुणकार्येषु सुखादिमर्थः वास्तव इति इत् एव च “अपामसोमममृता अमृता गोमिर्विहराम” इत्यादिकमित्यर्थः । यथा मनोरथः स्वप्न इति मन् रथोपनीतस्य धनपुत्रादिलाभानन्दस्य स्वप्ने स्त्रीसंभोगादिवत् एव स्वर्गसुखस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । सर्वमेन्द्रियकम् इति यत्राह जगदिदं मृत्मध्येव ॥ ४९ ॥

भीमस्तु देहकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथा कर्तृत्वेऽपीश्वरस्य वैषम्यं बन्धनञ्च नास्तीत्याह—भूनीनि । निजयोनयः भूतोऽप्येतेन सत्त्वाद्यो मायागुणाः क्षामितैः कर्मभिर्भूतानि मनुष्यादीनि भवन्ति विनश्यन्ति गुणनिजशब्दाद्यजिवातीत्यमाह—अन्यतमः कर्मफलदातुरीश्वरमिन्नः कर्मकर्ता जीवः प्रकृतो तस्यागुणैर्बन्ध्यते तत्तत्कर्मपभोगार्थं जन्ममरणप्रवाहवत्त्वे संसारं पात्यते इत्यर्थः । प्रकृतो देहकृपायां जीवकर्मफलादिदानाव स्थितोऽपि आत्मा गुणैव निषध्यते गुणानां तद्दृश्यत्वानां च नैव भूत्वोत् ॥ ४९ ॥

सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिमरणं इकं तत्कर्मजुसारीश्वरानमृतः शोको न कार्यं इत्युक्तमनुपपन्नं चक्रे जन्ममरणं भवत्येव

अथ नित्यमनित्यं वा...
 नान्यथा शक्यते कर्तुं...
 लुब्धको विपिने कश्चि...
 वितत्य जातं विदधे त...

माषाटीका ।

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः।

इतिमिति द्वाभ्याम् । इदं प्रसिद्धं पुरुषस्य शरीरं मोहजं मोहहे
 तुभूतप्रकृतिगुणां यथा गृहियः पृथक् गृहं तथा शरीर
 रिषः पृथगेवैषते प्रतीयते गम्यंत इत्यर्थः । यथौदकैर्जलबिन्दु
 निर्जातो विकृतः कार्यपदार्थः बुद्बुदादिः पार्थिवैर्मृत्पिण्डैर्जातो
 घटादिः तैजसैरग्निर्कण्डूजातः प्रदीपादिः काशेन विनश्यति
 तथा जनो देहः गुणैर्जातः काशेन विनश्यति न जीवः ॥ ४२ ॥

यथा दारुषु जनलोऽग्निः यथा च देहगतोऽग्निः प्राणवायु
 पृथगेव स्थितो देहे तथा नभः सर्वगतं सर्वस्मिन् स्थितमपि न
 सज्जते तथा पुमान् जीवः सर्वेषां गुणानां देहे प्रयादीनामा
 अयो धारकस्तेऽवः परः पृथगेव ॥ ४३ ॥

नन्विति विनर्कं हे मूढाः ! इयं यमनुशोच्य स देहकपः सु
 यवपदार्थोऽयं दोने यस्तुभोना योऽनुयका भोतृत्वादिधर्मवान्
 सुयवपदार्थः इह अस्मिन् देहे अस्ति न कश्चिदपि न
 इत्येते ॥ ४४ ॥

ननु, तर्हि प्राणादिरूप आत्मा नि... नवारयन्
 ज्ञानस्वरूपभोतृत्वादिधर्मकात्मनस्त्वप्रति... जाडवर्गवे
 वक्ष्ययमात्मनो दर्शयति--न ओतेनि...

विभूर्धर्मभूतज्ञानवत्त्वात् तथोक्तं अनात्मनो... काशयत्येकः
 कृस्ते लोकमिमं रात्रिः । ज्ञेयं क्षेत्री... प्रकाशयति
 भारत ।" भूतेन्द्रियमनांसि जिह्वाणि वि... तान् देहान्
 भजति स्त्रीकरोति उच्यते च अ... जासा स्वकी-
 षुन ज्ञानरूपेण तेऽप्योऽवः ॥ ४६ ॥

ननु, देहविलक्षणस्यास्य देहसंज्ञाया... सुखादुःखभो-
 गादिकं कियत्कालपर्यन्तं भविष्यतीति... यावदिति ।
 यावन्मायायोगः अनादिप्रकृति... जीवात्मा
 जिह्वाश्रितः तावदेव बन्धनं... शुभं कर्म अनु-
 वर्तते ततः कर्मानुवृत्तेः तावदेव... शुभमयः अशुभकर्म
 फलम् विपर्ययः सुखानुभवः शुभकर्मफलम् अनुवर्तते ॥ ४७ ॥

तावदेव यथा मनोरथः अनीशस्व सोहमिति स्वप्नोऽमृग-
 स्य सुमोहमिति च सकृत्सो मृषा अलक्षारशः विनयाभिनिवेशः
 देहे अहमित्यसदभिनिवेशः अनुवर्तते यत् यत् एव गुणेषु गुण
 परिष्कामभूनेषु दारापत्यादिषु अर्थरुचिः पुरुषार्थरुचिचनं मम
 जीवनहेतव एते इत्येवंभूतं वाक्यं न अनुवर्तते । किञ्च यावन्मा-
 यायोगस्तावदेव सर्वमेन्द्रियकर्मिणामाह कर्मफलमनुवर्तते इति

...द्विः ।
 ...मिति ॥ ४६ ॥
 ...ऽन्तकः ।
 ...भयन् ॥ ५० ॥

यद्यपि यह शरीर भी पृथिव्यादि से उत्पन्न गृहों के
 पृथक् है ॥ जैसे जल पृथिवी तेज (सुवर्णादि)
 वि होते हैं और काख पाकर नष्ट होजाते हैं
 शरीर भी है ॥ ४२ ॥

काष्ठ में भिन्न मालूम होती है । जैसे वायु देह
 भी पृथक् रहता है ॥ और जैसे आकाश
 होकर भी किसी में सक्त नहीं होता है ऐसे ही
 रूप भी इन सब से भिन्न है ॥ ४३ ॥

आओ ! जिसका तुम शोष करती हो वही यह
 मुख सारहा है । जो सुनने वाला और बोलने
 कभी देखा ही न जासका फिर शोक कि-

में कोई सुनने वाला और न कोई बोलने
 वाला है, केवल एक इसमें मुख्य महा प्राणा है, जो इन्द्रियों
 वासना का ज्ञाना आत्मा है वह इस शरीर से संबन्ध ही नहीं
 रखता है ॥ ४५ ॥

भूत इन्द्रिय मन लिंग और ऊँचे नीचे देहको धारणा करना
 है और त्यागना है, तो भी वह आत्मा अपने तेज से पृथक्
 प्रतीत होता है ॥ ४६ ॥

जब तक अत्माको लिंग शरीर का संबन्ध है तब ही तक
 कर्मकृत यह शरीर है और उसी में विपर्यय क्लेश और मृषा
 का संबन्ध भी लगा हुआ है ॥ ४७ ॥

जो कि गुणों में अर्थ की दृष्टि का वचन है यही मिथ्या
 अभिनिवेश है ॥ और जैसे मनोरथ तथा स्वप्न के पदार्थ अचिरयी
 है ऐसे ही सर्व इन्द्रियों के विषय भी अनित्य हैं ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभारतीयदीपिका ।

उपसंहारनि—अथति । अथ तस्मात् नित्यमात्मानमनित्यं देहं
 तादृशानित्यमनित्यं च जायते न चांश्लिन नश्येत्सुपदेशारोपि

कुलिङ्गमिथुनं तत्र प्रथमं प्रकृतम् ।
 तयोः कुलिङ्गी सङ्घातः कुलिङ्गकेन प्रलोभिता ॥ ५१ ॥
 साऽसज्जत शिचस्तस्यां माहिषी कालयन्त्रिता ।
 कुलिङ्गस्तां तथापि निरीक्ष्य भृशदुःखितः ।
 स्नेहादकल्पः कृपया कृपयां पर्यवेवयत् ॥ ५२ ॥
 अहो अकरुणो देवः स्त्रियाऽऽकरुणया विभुः ।
 कृपयां मानुशोचत दीनया किङ्करिष्यति ॥ ५३ ॥
 कामं नयतु मां देवः किमहेतात्मनो हि मे ।
 दीनेन जीवता दुःखमनेन विधुरायुषा ॥ ५४ ॥
 कथं त्वज्जातपक्षांस्तान् मातृहीनान्विभर्ष्यहम् ।
 मन्दभाग्याः प्रतीक्षन्ति नीडे मे मानरं प्रजाः ॥ ५५ ॥
 एवं कुलिङ्गं विलपन्तमारात् प्रियाः योगातुरमश्रुकण्ठम् ।
 स एव तं शाकुनिकः शरैश्च विव्याध काक्षप्रहिता विलीनः ॥ ५६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायादीपिका ।

शोचन्तो हृदयान्ने तत्राह—नाग्यपेति । क्षान्दाकार्योपा-
 रणभाषो न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अथ सधर्मा अपीति यदुक्तं तत्रेतिहासमाह—कुलिङ्गकस्या-
 दिना । पक्षिणांमन्तक ईश्वरेण निर्मितस्सन् यत्र यत्र ते तत्र
 तत्र तान् कयादिभिः प्रलोभयन् जातं विस्तार्य विशेषेण
 भृतवान् पाठान्तरं तेषामभिषादिभिः प्रलोभनं कृतवानि-
 त्यर्थः ॥ ५० ॥

कुलिङ्गः कन्दमूली पक्षिविशेषः कुलिङ्गोमिथुनम् ॥ ५१ ॥

शिचस्तस्यां जाक्षस्य सूत्रेऽसज्जत वक्ष्यं प्रापः तामापन्ना-
 मापदम्प्राप्तम् दृष्ट्वा कुलिङ्गः पक्षी तां मोचयितुमकल्पस्सन्
 पर्यवेवयत्कृपयास्त्रास्त्राभित्यविद्यापं चकार ॥ ५२ ॥

आकरुणया सर्वतोऽनुकम्पया स्त्रिया किङ्करिष्यति ॥ ५३ ॥

आत्मनो देहस्यार्धेन अनेन विधुरायुषा मार्याग्न्यजीवितेन
 दुःखं यथा मयस्येवजीवता किं मे प्रयोजनम् अतो मामपि कामं
 नयतिवित्यन्वयः ॥ ५४ ॥

न जाताः पक्षा वेपां तान्वाचकार कथं विभर्षि पुण्यामि
 मन्दभाग्या मे प्रजा मातरं प्रतीक्षन्ते ॥ ५५ ॥

शाकुनिकः पक्षिहन्ता विलीनः सः ॥ ५६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायादीपिका ।

एवं देहात्मनोऽभयोरान्तर्यामिण्यनुक्तं सदेतकमुप-
 संहरति—मयेति । मय हे देवः त्वमात्मानम् आनिर्षं देहं

प्रत्यपि तद्विदः देहात्मनोऽभयोरान्तर्यामिणो न शोचन्ति । कुतः इति शब्दो-
 हेत्यर्थकः यस्मात्संज्ञाः वस्तुनः स्वाभाविको धर्मः शोचतामपि
 शोचन्तिरस्ववर्षं कर्तुं न शक्यते न ह्यात्मनः स्वाभाविक
 नित्यस्वमपनीयानित्यस्वं केनचिच्छोकाद्युपायेनापादयितुं शक्यं ।
 वा देहस्यानित्यस्वमप्युक्तं नित्यस्वम न हि बहुरौप्यवापनयेन शैल
 मापादयितुं शक्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

यदुक्तं “अथ सधर्मा अपि शोचन्ति” इति तत्र दृष्टान्ततर्पेति
 हासं प्रस्तौति—कुलिङ्ग इति । कश्चिदनुकम्पको व्याधः पक्षिण्य
 मन्तकः मृत्युः निर्मित ईश्वरेण मृत्युरूपेण निर्मितः अत एव स तां
 तत्र जातं विलपन्तमारात् प्रलोभनं वक्ष्यं विदधे क-
 वान् ॥ ५० ॥

एवं लुब्धके प्रलोभयति सति तत्र समीपे कुलिङ्गं
 पक्षिणोमिथुनं प्रकृतं सङ्घातस्य लुब्धकेनाहृदयत तयोः स्त्रीपुंस-
 मध्ये कुलिङ्गी स्त्री सङ्घातस्य लुब्धकेन प्रलोभि-
 वभूव ॥ ५१ ॥

सा माहिषी कुलिङ्गमयी काक्षवद्या सती शिचस्तस्यां जा-
 सूत्रे असज्जता वप्रा वभूव कथं ततस्ताम् आपन्नम् आपदं प्रा-
 दीनां कामानुगुणेन कालेन वन्त्रितां शिचस्तस्यामासति
 माहिषी भार्या कुलिङ्गी वीर्य कुलिङ्गः पुमान् स्नेहाद-
 दुःखितोऽकल्पो विमोचने शक्यो अतएव केनचं स्वयमप्यो-
 दीनस्सन् कृपयां दीनं यथातथा पर्यवेवयत् परितस्ता-
 वभूव ॥ ५२ ॥

तदेवाह—अहो इति भिभिः अहो देवो विधाताऽकरुणो
 पूयाः, अकरुणस्त्वमेवाचिकरोति स्त्रिया आकरुण्येति केषां
 दक्षया सर्वतोऽनुकम्पया स्त्रिया कथं मार्याणां नित्यं क-

एवं यूयमपश्यन् आत्मापायमबुद्धयः ।
नैनं प्राप्स्यन् वचन्तः पतिं वर्षशतैरपि ॥ ५७ ॥

द्वितीयकविपुरवाच ।

बाह्य एवं प्रवदति सर्वे विस्मितचेतसः ।
ज्ञातयो मेनिरे स्मनित्यमपथोत्थितम् ॥ ५८ ॥
यम एतदुपाख्यातत्रैवान्तैरधीयत ।
ज्ञातयोऽपि सुयज्ञाय चक्रुर्यत्साम्परायिकम् ॥ ५९ ॥
ततः शोचन्त्याः परं चात्मानमेव च ।
क आत्मा कः वाऽत्र स्वयः पारक्य एव वा ।
स्वपराभिनिवेशेना ज्ञानेन बुद्धिनाम् ॥ ६० ॥

नाथ उवाच ।

इति वैश्यपतेर्वाक्यं इतिराकर्ण्य सस्तुषा ।
पुत्रशोकं क्षणात्स्वप्ना तस्त्वे चित्तमघोरयत् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैशातिक्यां
सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरारक्षसस्वादे दितिशोकपनयनं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषाटीका ।

और बोला कि, अहो परमेश्वर तू बड़ा निन्दित मुझ-दी-
नको शोचनेवाली क्यावाली उस विचारी दीन की साथ
मेरा वियोग कराकर तू क्या करेगा ॥ ५९ ॥

भलेही ईश्वर मुझे खेजाय क्योंकि ! अपने अर्थचरित से
मेरा क्या प्रयोजन है इस दीन विचारी से तू क्या इस आयुसे
दुःख पूर्वक जीकर भी क्या होगा ॥ ५४ ॥

अथ कहो जिनके पङ्क नहीं जाते ऐसे जिना माताके
उन छोटे २ बच्चोंका मैं कैसे पालन करूँगा मन्धभागी मेरे
बच्चे माँकी वाट देखरहे हैं ॥ ५५ ॥

इस तरह प्रियके वियोग से बहुत रोते हुए मिलाप
करने वाले उसी कुलिङ्ग को दिये इधे उसीकुलिङ्गके वाणसे
बोधदिया ॥ ५६ ॥

श्रीपरशामिहिरभाषार्थदीपिका ।

आत्मापायं कथं च ॥ ५७ ॥

अपथोत्थितं मित्रं चाभिर्भूतम् ॥ ५८ ॥

साम्परायिकं परकं कथ्यम् ॥ ५९ ॥

अशोचतेतिपाठे अहमम भाष्यः । स्वः पर इत्यमिनिवेश एव
ज्ञानं तेन विना ॥ ६० ॥

सस्तुषा स्तुषासहितम् ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीपरशामिहिरभाषार्थदीपिकायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमितिहासं प्रस्तुत्य प्रकृतोपयोगित्वेनोपसंहरति-एवमिति । एवं यथा कुञ्जिङ्गस्तथा यूयमप्यारम्भापायं खन्यन्तुम अपश्यन्तः अनालोचयन्त्योऽतएव अबुद्धयः विवेकशून्याः वर्षशतैरपि शोचन्त्य एनं पतिं न प्राप्स्यथ ॥ ५७ ॥

एवं श्रेतवैद्युयमसम्बाहुरूपमितिहासं प्रस्तुत्योपसंहरति वैल- बाहुरिति श्लाघाम् । एवम् इत्थं बाह्वे प्रवहति सति सर्वे श्लाघाः सुयज्ञस्य सपिण्डाः विस्मिन् जेतो येषां ते अगपोऽपि तेषां शो- चन्तेनाप्रतीतिं किन्तु पुरुषार्थत्वेन विपरीतत्वेन प्रवृत्तौ प्र- देहादिकमनित्यमस्त्रिमपुरुषार्थरूपं मेनि- वन्त इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

यमस्त्रवेतुकमुपास्वाद्य कथयित्वा तत्रैक- सुयज्ञस्य यत्कर्तव्यं सांपरायिकं मृतोद्देशेन- चक्रुः ॥ ५९ ॥

एवमितिहासमुपसंहृत्य तत्कथितार्थं- तत इति । यतो देहात्मनोरेवं विश्वरूपमावाऽत- परमन्थमात्मानं खं प्रति वा यूयं मा शोचत- स गतस्त्रं विहायाहं कथं जीनामीत्येवं स्व- चतेत्यर्थः । स्वः पर इत्यभिनिवेशोऽभिमानो- यज्ञानमूढकेन कर्मणा विना देहिनां कः परः- स्त्रीयः पारक्यो वा स्वपराविभागः- सर्वोपनायाविद्यामूलककर्मायत्तदेहसम्बन्धप्र- युक्त औपाधिक आत्मनान्तु केनापि प्रकारेण- शोकहेतुर्नविद्यते अतो मा शोचतेत्यभिप्राय-

उपरिष्ठेन दैत्यस्य वृत्तान्तं वक्तुं तावद्वाक्य- ष्यतिप्रकारमाह भगवन् नारदः-इतीति । इ- फशिपोर्वाक्यमाकर्ष्य स्तुपया पुत्रस्य भा- अक्षमात्रेण पुत्रशोकं त्यक्त्वा तस्व देहात्मन- यत् तस्वचिन्तनपरा धर्भूवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतच- द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतप-

अनेन प्रकृते किमभूत्तत्राह-एवमि- देहनाशं वा ॥ ५७ ॥

किं ज्ञातव्यो बाह्वभारितमित्यु- यद्देहादिकं तत्सर्वमनियं मेनिरे- जाग्रदवस्थां मेनिरे "अहं ममा- तस्यमायातं तयोरेपि सर्वोत्तम- तथा हि, यमहदादि तस्य- तस्योत्तमो यथा-

नित्यत्वं भगवन्तमन्तरेण यथाऽस्वातन्त्र्येण स्थितत्वात्- तदुक्तं च-

"महदादिवयोरेवं च नित्या चापि यथोत्थिता । अस्वतन्त्रैव प्रकृतिः स्वतन्त्रो नित्य एव च ॥ यथायंभूतश्च पर एक एव जनार्दनः" ॥ इति.

महदादेरप्यनित्यत्वादिकं नास्तीति किमु हरेरिति- न्वायो इति ॥ ५८ ॥

आपराधिकं मृतविषयम् ॥ ५९ ॥

आत्मपराबुद्धिश्च किमिति शोको न कार्य इति तत्राह- क इति । देहादिकमप्यपेक्ष्यात्परावाञ्छिते तथा हि, आत्म- पित्तमत्वेन नित्यत्वाद्देहादेर्भौतिकत्वेन नश्वरत्वात्किं शब्- पत्त्वमेव, नश्वनिर्बन्धीयः । तद्यथा पर इति व्यवहारस्य कि- मिति तत्राह-अपरंति, स्वः पर इति पुराप्रहस्यमज्ञान- न किमपि कार्यात् तस्माद्भारमनो बुद्धिः भीवासुदेवे- मनोरतिरज्ञाननामशत्रुनाशश्चापादनीयो पुरुषोति नित्यो-

तदुक्तं च-

"न हि देहादिरात्मास्याज च शत्रुनाशकः । अतो देहिकबुद्धौ वा स्ये वा किं प्रयोजनम् ॥ यस्तु देहगतो जीवः स हि नाशं न गच्छति । अतः शत्रुबिद्धौ वा स्वनाशो शोचनं कुतः ॥ देहादिवनिरिको तु जीवेशो प्रति जानताम् । अत आत्मबिद्धिस्तु वासुदेवे रतिः स्थिरा ॥ शत्रुनाशस्तथाऽज्ञाननाशो नान्यः कथञ्चन" ॥

इत्ये- तात्पर्यमभगन्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ६० ॥

प्र- एवमसात्ताविति शब्दः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराध्यायः ।

इति महापुराणे सप्तमस्कन्धोपस्थे श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराध्यायः ।

आत्मापायं सु- युम् ॥ ५७ ॥ सर्वे जगदन्तरे- यथोत्थिते येन प्रकारेणोत्थितं तथा- इतिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अत्र पर इत्यभिनिवेशो देहात्मा- विना ॥ ६०-६१ ॥ इति सात्ताविति शब्दो- मृतकचतसाम् ।

पुनस्तमस्व- मृतकचतसाम् ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच

हिरण्यकशिपूराजम
 आत्मानमप्रतिद्वन्द्व
 स तेपे मन्दरद्रोणां
 ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पा
 जटादीघितिर्भोजे स
 तस्मिंस्तपस्त्व्यमाने वे
 तस्य मूर्च्छाः समुद्रूतः
 तिर्धगूर्ध्वघोळोकानतप
 बुधुमुर्नदन्वन्तः सद्दीपा
 निपेतुः भ्रमहास्तारा ज
 तेन तस्मै दिवं त्यक्त्वा ब्रह्म
 धात्रे जिज्ञापयामासुर्देवदेव
 दैत्येन्द्रापसा तस्मा दिवि स्थ
 तस्य गोपशमं भूमन् विधेहि
 लोके न यावन्नदृश्यन्ति बलि
 तस्मायं किल सङ्कल्पश्चरतो दु
 भूषां किन्न विदितस्तवाथापि

श्रीभरखामिहृतभावा श्रीविका ।

तृतीये तस्य तपसा तसं कीच जगद्विधिः ।

भागव्य विस्मिन्तस्तेषु संवत्सरा वरानदाय ॥

तदेवं साधूनां कर्मे वागथादिषु बन्धूनां शोकं तस्व-
 रूपयेनापनीय यत्कृतवास्तदा हिरण्यकशिपुर्दिवादिना ।
 प्रतिद्वन्द्वं प्रतिपद्यते नारायणं तत्र सन्नां स्वभित्तव कर्तु-

ऊर्ध्वोऽपि तस्य तपसा तसं कीच जगद्विधिः ।
 यं ॥ २ ॥
 जटानां विधिः । भ्रमहास्ताराः भ्रमहास्ताराः भ्रमहास्ताराः ।
 कर्ता मर्क इत्येव । सन्तो भुवि विचेरस्ते
 देवाः पुनः । ॥ ३ ॥
 विश्वगीरि । ॥ ४ ॥
 श्रीविरद्विभि । ॥ ५ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तत्र बलिहाराः करप्रदाः पूजाकारिण्य इति वा मन्त्रिणां त्व्यभिभूः हे सर्वाधिपते ! पाठान्धे भो इति सम्बोधनमन्त्रेण न संशयन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

ब्रह्मणस्तस्मिन्नेवमुत्पादयितुं तत्सङ्कल्पमाहुः—तस्योक्तिस्तस्य सङ्कल्पस्तत्र किं न विदितोऽथाऽप्यस्त्रामिनिर्भवेति भूयताम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भोरराघवाचार्यकृतभागवतकण्ठशुद्धिका ।

एवं तत्सोपदेशेन दिव्यादीनां शोकं परिहृतवती देव्यस्तत्तनं वृत्तान्तमाह भगवात्कारः—हिरण्यकशिपुस्त्वादिना । हिरण्यकशिपुः । हिरण्यकशिपुस्त्वादिना इति शब्दोऽत्र यथाशक्तिः । हिरण्यकशिपुस्त्वादिना इति शब्दोऽत्र यथाशक्तिः । हिरण्यकशिपुस्त्वादिना इति शब्दोऽत्र यथाशक्तिः । हिरण्यकशिपुस्त्वादिना इति शब्दोऽत्र यथाशक्तिः ।

तत्साधनानुष्ठानप्रकारमेव प्रपञ्चयति—स इति । तः पः मन्दरगिरिर्द्रोणवामत्युग्रं तपस्तेषु कृतवान् कथंभूतस्सह ऊर्ध्वोऽहं बस्य नभसि हृष्टिर्यस्य पादाङ्गुष्ठेनाभिताऽवनिर्भूमिर्वेन ॥

एवं तपः कुर्वन् देव्यो जटानां दाधितिभिः काम्तिभिः । रश्मिभिः सावर्तकः प्रलयकालिकः सूर्य इव रेजे राज । तस्मिन् देव्ये एवं तपः कुर्वति सति ये देवाः पूर्वं देवैरुचितास्सन्तो भुवि चेहस्ते स्थानानि स्वस्थानानि मेजिरे प्रा । प्रतिपक्षस्यासुरस्य तपःस्थितस्वानुपद्रवाभावात् कस्त्वामानि मेजिरे इति भावः । तस्य देवस्य मूर्ध्निः सकाशास्समुद्रतः निष्कान्तस्तपोमयः तपस आगतस्तपोमयः तस आगत इत्यर्थे 'मधुदूष' इति मयद्, तपःकार्यं भूतइत्यर्थः । धूमेन सहितोऽग्निः । अस्तित्वे-गूर्ध्वमधश्च सर्गतीं लोकानतपत् तताप ॥ ३ ॥ ४ ॥

तपः उदन्वन्तः समुद्राश्च शुश्रुधुर्द्वैरश्मिभिः सहिता भूः भूमिः अचाल प्रहेः सहितास्ताराः नक्षत्राणि च । इद्य विशो जन्वतुश्च ॥ ५ ॥

तेन तपोग्निना तप्ता देवा दिवं गतीं स्वर्गवा सत्यलोकं ययुः प्राञ्च ब्रह्मणो विहापयामास्तुश्च । विहापयामास्तुश्च—हे देवदेव देवानामिन्द्रादीनामिन्द्र देव, हे जगत्पते, हेन्द्रस्य तपसा तप्ताः वयं दिवि घुलोके स्थातुं न शक्नुमः ॥

हे भूमन्, यदि त्वं लोकानां हेमं पश्ये सदिं हे भूमिभो सर्वाभिभवक्षम ! तत्र बलिहाराः हविर्नामदाः पूजाकारिणो वा सर्वे लोकाः बाधन नरुदयन्ति नाश्च नरास्त्वन्ति सावदेव ततःपूर्वमेव तस्य देव्येन्द्रस्य तपोऽरुपश्च चरप्रदानरूपोपायेन विधेहि कुत ॥ ७ ॥

देव्यस्य गूढाभिसन्धि ब्रह्मणोऽस्मिन्नेवमुत्पादयितुं विहापयत माहुः—तस्येति । उद्वरमन्त्रेण तपोमधुदूषणप्रकारतः कुर्वतः

तस्य देवस्यायं किञ्च सङ्कल्पः वद्यपि सर्वं देव्य तया-निर्भवे किन्तु, किमपि नास्ति. तथाप्यस्मन्निवेदितं भूयतां त्व-वर्तितः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरजबध्वजतीर्थकृतपदरत्नाथली ॥

यदुक्तं हि संख्या तत्कालेनानेकसंभारैराजिनैरयोग्यं दुष्प्रापं तत्स्थानेकविधिसाधनेः सुसाध्यं तूष्णीं भावेनेत्यादिकं हिर-ण्यकशिपुस्तपश्चरणाकथनव्याजनाभिप्रेयतेऽस्मिन्काले अन्वितस्त- ॥ १-२ ॥

सर्वार्थः प्रलयसूर्यः स्थानानि गमनवर्जनातीतस्ततो यात्रां तस्मानि मेजुः ॥ ३-६ ॥

हिरण्यकशिपुः बलिहारा उपहाराधकाः ॥ ७-८ ॥

श्रीबर्गोऽस्मिकृतकमसन्धर्मः ।

तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

हिरण्यकशिपुः तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी । तस्मिन्कवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

सुद्धा चराचरमिदं तपोयोगसंविता ।
 अध्यास्ते सर्वधिष्णयेभ्यः परमे निजासनम् ॥ ६ ॥
 तदहं वर्द्धमानेन तपोयोगसंविता ।
 काळात्मनोश्च नित्यसाक्षात्संख्ये तथात्मनः ॥ १० ॥
 अन्येषुदं विधास्येऽमयपर्वमोजसा ।
 किमन्यैः कालविशेषेण देवगवादिभिः ॥ ११ ॥
 इति शुश्रुम निर्वृत्य तत्र राश्वितः ।
 विघत्स्वानन्तरं स्वर्गं गच्छन्तः ॥ १२ ॥
 तवासनं द्विजगोपि तत्र निजगतः ।
 भवाय श्रेयते नूतने तत्र निजगतः च ॥ १३ ॥
 इति विज्ञाप्तिं देवैर्मन्त्रात्मसंविता ।
 परीतो भुवद्वाचैर्ययौ तत्र निजगतः ॥ १४ ॥

भीमश्नुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विश्वगीरितः सर्वतः प्रसृतः तिर्यक्प्रसोक्तोक्तानतपत
 तताप ॥ ४ ॥

नद्यन्त्रोदन्तश्च नद्युदन्तः सुश्रुतः क्षीरप्रिमिक्ष सहिता
 भूषणाल प्रहेः सह ताराः निपेतुः ॥ ५ ॥

तेन तन्मूर्च्छसमुद्भतेनाग्निता ॥ ६ ॥

प्रमितोभवतीरयमिभूस्तस्मिन्प्रोधने हे भवभो ! सर्वाधिपते !
 यावत्तव बलिहाराः पूजाकारिणः न नश्यन्ति ततः प्रागेव तस्यो-
 पशमं विधेहि कुरु ॥ ७ ॥

दुश्चरं तपश्चरतस्तस्मात् वक्ष्यमाणः कुरुतः यद्यपि तव किं
 न विदितं सर्वं विदितमेव. अथाप्यस्मान्निवेदितं त्वया श्रूय-
 ताम् ॥ ८ ॥

भावा टीकाः

नारदउवाच ।

भीमार्जुनी बोले, कि-हे राजकी दिग्दक्षकशिपुने अपने को
 प्रजेय अजर अमर और अमरि इन्ही एक राजा कर लिया ॥१॥
 क्योंकि ? उसने मंदरपर्वत में गुहा में ऊचे को बाहु
 पडाकर आकाश में दृष्टि लगाई देखने अगुप्त मात्र से पृथ्वी
 भीतर

तप करने लगा तब देवता लोग फिर
 आहुच गये जो कि पहिले पृथ्वी पर
 निकला हुआ धुआ सहित तपो मय अग्नि
 तप के धोके तरफ के धोकों को तपाता हुआ ॥ ४ ॥
 और समुद्र धुगित होगये द्वीपों सहित
 प्रहों सहित तारे दूट २ कर
 तीसरे तरफ दिशा भी उखले लगी ॥ ५ ॥
 स्वर्ग को छोडकर प्रल्ल धांक
 पडने लगे विधापन करने लगे कि हे देव देव !
 तप से तपे हुए हम लोग स्वर्ग
 में रहने लगे हैं यदि आप विचारो तो उसकी शांति
 करो. तप से तपे हुए आपक भेट देने वाले धांक न मष्ट
 होजाये तप से तपे हुए ॥ ६-७ ॥

यों तप करने लगे तप से तपे हुए का ऐसा संकल्प
 है. तप से तपे हुए विदित है ? तो भी निघद्वन
 सुनीदये ॥ ८ ॥

भीमार्जुनी बोले, कि-हे राजकी दिग्दक्षकशिपुने अपने को
 तपोयोग... सर्वधिष्णयेभ्यः श्रेष्ठं निजा-
 सनं सत्यं... ॥ ६ ॥
 तप... काळात्मनोरिति ।

न ददर्श... कर्णशुक्लकीचकैः ।
 पिपीलिकी... इमांसशोणितम् ॥ १५ ॥
 तपन्तं तप... अपिहितं रविम् ।
 विलक्ष्य वि... हंसवाहनः ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यद्यप्यायुषोऽपत्वेन देहो चारंवारं भ्रियेन तथापि
 त्मनश्च नित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिस्तपस्तत्त्वा तत्पदं क
 म्येवेति ॥ १० ॥

वर्धमानेनेति यदुक्तं तदभिप्रायमाह—अग्न्येति ।
 सुरासुरादिव्यत्येन अग्न्यापूर्वं पुण्यपापादिव्यत्येन इत्ये
 द्विधास्वामि अग्न्येर्वैष्णवादिभिर्भुवादिपदैः किं प्रयोजनम
 साधयिष्यामि ॥ ११ ॥

इति त्वत्पदापहरणे तस्य निर्वन्धं शुभ्रुमः अत एवालो
 परममास्थितो वर्तते यद्ब्रह्मयुक्तं तदनन्तरमेव विधत्ते ॥ १२ ॥

अग्न्या तव स्थानभ्रंशे सति साधुनामनिर्दं स्वादिति इ
 न्नाहुः—तव पारमेष्ठ्यमिदमासनम् द्विजानां गवाञ्च भवो
 ज्ञवाय भयस्ते सुखाय भूयै पैश्वर्याय वेमाय लब्धपाप
 विजयायोरुत्कर्षाये ॥ १३ ॥ १४ ॥

वदमीकादिभिः प्रतिच्छन्नं प्रथमं न ददर्शं वदन्त
 हिलक्ष्य तं प्राहेति द्वयोरन्वयः । पिपीलिकाभिरापीर्यं स्यान्न
 क्षितं मेदश्च त्वक्च मांसं च शोणितं च वस्व ॥ १५ ॥

अधेरापिहितं छन्नं रविमिव विलक्ष्य विस्मितमाह ॥
 १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीररात्रवाचार्थकृतभागवतकण्ठश्लोकाणि ।

कोऽसौ संकल्पस्तत्राहुः—सृष्टेति । सर्वधिप... इन्द्रादि
 स्थानेभ्यः परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी ब्रह्मा तपे... सः समाधि
 निष्ठा तेन स्वराकारमकमिदं सर्वं जगत्सृष्ट्वा अजातं सर्वो
 क्तुं सत्यलोकमध्यास्ते ॥ ६ ॥

तदेवासनमहमात्मनो मम वर्धमानेन तपोयोगसमाधिना
 साधयिष्ये इति. ननु, ब्रह्मणा दीर्घायुषा तपस्तत्त्वा तस्साधितम्.
 अग्न्यः कथं तत्साधयेत् ? तत्राहुः—काषात्मनो नित्यत्वादिति । यद्य
 व्याधुरल्पं तथापि काषस्यात्मनश्च नित्यत्वाद्बहुभिर्जन्मभिः साध
 यिष्ये इत्यभिसम्भिरित्यर्थः ॥ १० ॥

अभिसम्भ्यन्तरमाहुः—अग्न्येति । नोच्येनाहनिर्दं जगदग्न्या
 अधरोत्तरमवथापूर्वं देवासुरादिव्यत्यञ्च करिष्ये कल्पपातैः
 कल्पपापधिभिरत एव कालेन निर्दुर्गिनाहवेर्वैष्णवादिभिः पदैः
 वैकुण्ठादिभिः किं प्रयोजनं न किमौत्तर्यः । अनेन "सर्वायान्वि
 परीतांश्च बुद्धिः सा पार्यं तामसी" इत्युक्तीत्यः ज्ञापितो वैष्णव

सत्यादिव्योक्तानां स्थिरत्वश्चाभिसंहितवतो वैत्यस्य
 बुद्धिमत्त्वमावेदितम् ॥ ११ ॥

त्वत्पदापहरणे तस्य निर्वन्धमभिसम्भिरुपं शुभ्रुमः
 अत एवालो परममास्थितो वर्तते यद्ब्रह्मयुक्तं तदनन्तरमेव विधत्ते ॥ १२ ॥

अग्न्या तव स्थानभ्रंशे सति साधुनामनिर्दं स्वादिति इ
 न्नाहुः—तव पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टमासनं स्थानं द्विजानां
 गवाञ्च भवो ज्ञवाय भयस्ते सुखाय भूयै पैश्वर्याय वेमाय लब्धपाप
 विजयायोरुत्कर्षाये । तत्र, भवः अलक्ष्यत्वायः क्षेमो लब्धपाप
 विजयायोरुत्कर्षायेः भूतिरैश्वर्यं विजयः उत्कर्षः ॥ १३ ॥

अधेरापिहितो भगवानात्मभूः परमात्मनो जातो ब्रह्म
 न्नेत्येवमन्वयः ॥ १४ ॥

वदमीकैस्त्वयैः कीचकैर्वैष्णुभिश्च प्रतिच्छन्नं तं
 प्राहेति द्वयोरन्वयः । पिपीलिकाभिरापीर्यं स्यान्न
 क्षितं मेदश्च त्वक्च मांसं च शोणितं च वस्व ॥ १५ ॥

अधेरापिहितं छन्नं रविमिव विलक्ष्य विस्मितमाह ॥
 १६ ॥ १७ ॥

अतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वि... इति । ब्रह्मा तपोहानादिनेर्दं स्वरा
 सृष्ट्वा सत्यलोकमध्यास्ते ॥ ६ ॥ परं यजिजासनमध्यास्ते "अ
 शीङ्गस्थम... द्वितीया. अहं तदात्मनः सा
 बिष्ये इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ काषात्मनो रिति । काषस्य
 त्मनश्चेतनस्य... मविनाद्यात् अग्न्यश्च त्वसाध्य
 हिरण्यका... यतो ब्रह्मायमेकमन्तरे
 त्मयोग्याहाने... इति : जानन्तोपि स्वासा
 कर्माचरन्तो

"जा... त्मसदृशं सदा ।
 तत्रात्म... विमोहिताः ॥
 जानन्तो... युक्तंते विभुम् ।
 चतुरा... इत्युत्कर्षात्कण्ठम्" ॥ इति

नचेतस्यमादिसः...

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सम्भारविशेषशतैर्बुकोटिमिरेव च ।

न शक्यते समारोहुं खात्माऽयोग्यपदं त्विति ॥

तस्माद्योग्यमेवानुष्ठेयं नायोग्यमिति सिद्धम्. एवं तस्य वेत्तुं किमर्थं तपसादीनां कुर्वन्तीति चेन्न. तपसादीनां निष्कृतत्वात् रिहारार्थत्वात्—

“तथाप्याचरतां कुयुर्देत्यानां सुरनायकाः ।

विभ्रं तु तपसादीनां वैश्वर्यस्यापनुत्तवे” ॥

इति वचनात् ॥ ६—१० ॥

वैश्वर्यो ब्रह्मादिः कर्ता वेपां ने तथा तैर्ब्रह्मनिर्मितैरिन्द्रैः “ब्रह्मा स्वयम्भूर्द्रुहिणो वैश्वर्यः शतभृत्तया” इति वाक्यनिर्णये. तथापि साक्षाद्विष्णोः पदमत्रोच्यते इति किं न स्यादत्राह—पुत्रानि-
र्देनैरिति । तर्हि कियन्तं काञ्चं स्थितैरिति तत्राह, कस्याप्येवमिति । ब्रह्मन्तरादिकल्पवाचसानिके: “न यत्र माया न रजस्तमसः” आदिना विष्णोः पदस्य वेदव्यययोक्तेः ॥ ११ ॥

निर्बन्धमसदाग्रहम् ॥ १२ ॥

तनु, हिरण्यकशिपोरभ्येषां पदानि विहाय तत्र द्वाकाश्चायां को विशेषहेतुरत्राह—तथेति । तथासत्त्वं सकलपुत्रानि निरस्य स्थातुं योग्यं पदं पारमेश्ठ्यं अस्यन्तसुककारणं वस्मान्त्वस्माज्ज-
गतां भवाय ज्ञानादिगुणसमृद्धौ भूये सत्त्वस्य पुनर्द्वाकरादि-
त्याय श्रेयसे संसारात्मकये वेमाय रक्षया विजयायेन्द्रियज-
वाय च भवति तस्मादत्युत्तमपदत्वाद्दिरण्यकशिपुरधीकल्पवत्. तदुक्तम्—

“मवाय श्रेयसे वैव न कश्चिदवदते ।

मधुकैटभयोश्चैव हिरण्यवादेस्तथैव ॥

नाभ्यो ब्रह्मपदं चाच्छत्यज्ज्यांग्याम्नि कश्चित् ।

ततः श्रेवासि चाच्छन्ति न तु तद्व्यभासये ॥ इति.

भवो वृद्धिः समुद्दिष्टा श्रेयो भोक्त काहुतः ।

वृद्धस्य न पुनर्द्वासो भूतिरित्येव कथ्यते ॥ इति शब्दनिर्णये.

विनि स्थातुं न शक्यतुमः इत्यं हिरण्यकशिपुना ब्रह्मपदावाप्तये सकामं तपसि सिद्धमिति ज्ञायते. य सकामं तप आचरति तस्य तपसा हि लोके स्थितिनं घटने सन्तसकटाहातास्थितिवद्यस्तु निष्कामैः करोति तेन सुखावाप्तिः स्यात्. तदुक्तम् “सकामस्तु तपः करं कर्मानां क्षीमकृद्भवत्. इतर-
च्छान्तये सर्वलोकानां भवति भुवमिति. “ब्रह्मायामभजद्ब्रह्म-
पदार्थं स हिरण्यकः” इति च ॥ १३—१४ ॥

कीचकैरनिशोक्तनरत्वेन खगलेषुः विपीडिकामिदृश्यामस्वात्
निर्विकृतीरावपदैर्देवसा कश्चित्कश्चिच्छोचितेन च युक्तम् १५

तपस्तस्यनेनापि तपसः इत्यत्र—मासा विततं ब्रह्मो देत्या-
।।मबोये वस्तुनि प्रथमातिशयं प्राचीक्य इत्यत्र मन्दिमितं कुर्वन्
।।सबाहूनां ब्रह्मा “विष्णुपत्न्याः काकुको” मयिदतेर्देसबाहूनां
।।स्वभिधानम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किनेरिसुररक्षा ॥ ११—१६ ॥

विष्णुनायककवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

साम्प्रतिकारपि परमेश्ठिनो गम प्रभाषो-
विष्णुनायककवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

साम्प्रतिकारपि परमेश्ठिनो गम प्रभाषो-
विष्णुनायककवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

साम्प्रतिकारपि परमेश्ठिनो गम प्रभाषो-
विष्णुनायककवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

साम्प्रतिकारपि परमेश्ठिनो गम प्रभाषो-
विष्णुनायककवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

साम्प्रतिकारपि परमेश्ठिनो गम प्रभाषो-
विष्णुनायककवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

साम्प्रतिकारपि परमेश्ठिनो गम प्रभाषो-
विष्णुनायककवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

साम्प्रतिकारपि परमेश्ठिनो गम प्रभाषो-
विष्णुनायककवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

श्रीगणेशाय नमः ।

उत्तिष्ठोरिति भवति । इति काश्यप ! ।
 वरदोऽहमन्वयात् त्रिभुवामन्वितो वरः ॥ १७ ॥
 अद्राक्षमहर्षते तस्मिन्सहस्रदुतम् ।
 दंशभक्षितवेहस्यापि तेषु शेरते ॥ १८ ॥
 नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रे तस्मिन्सहस्रे ।
 निरम्बुर्धारयेत्प्रसन्नोऽस्माः शतम् ॥ १९ ॥
 व्यवसायेन तेऽनेनैवैतानि ज्ञानाम् ।
 तपोनिष्ठेन भवतः तेषां तद्वदुन ! ॥ २० ॥
 ततस्त आशिषः श्रेयसायुष्यव ! ।
 मर्त्यस्य ते अमर्त्यपुत्रोऽस्मिन्मम ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुत्रासनमात्मनः साधयिष्ये । ननु, तद्वत्तवायुर्मांसीत्यतः कालात्मनोर्नित्यत्वादिनि ॥ १० ॥

अर्हामहं निष्कामस्य परमेष्ठिनः नामकारादश्वत्थकारेण जन्म-
 यापूर्वं परमेष्ठिनिमित्ताद्भिन्नपरितम इत्यजसा कृतेजसा प्रास्ये
 कल्पान्ते कालनिर्जनेर्देव्यावादिभिरुक्तैः किं प्रयोजनम् । किन्तु-
 नेषु वैष्णवस्यापि लोकस्य गणानाम् तामसीबुद्धिबोणां "अधम-
 धर्ममिति या मन्यन्ते तमसावृता सर्वाधीनिषपरीता बुद्धिः
 सा पार्थ तामसी" इति श्रीशुकवचनम् ॥ ११ ॥

इति त्वत्पदापहरणे तस्य निर्बन्धं सकृदप्यं शुभं अत एव
 परमं तप आस्थितः यदत्र युक्तं तद्वन्तरमेव विधत्स्व
 कुरु ॥ १२-१३-१४ ॥

वदमीकादिभिः प्रतिरुद्धम् पिपीलिकादिभिः शीर्षी सर्वतो
 भक्षितं मेदश्च श्वकृच मांसञ्च शोणितञ्च तं प्रथमं न
 ददशे ॥ १५ ॥

० पश्चादत्रैरपिहितं छर्षं रश्मिभिश्च विद्वह्याह ॥ १६-१७ ॥

आशा टीका ।

वह कहता है कि ब्रह्मा ज्ञापने तप आशा और समाधि के बल
 से सब लोक से श्रेष्ठ सत्य लोक का अधिष्ठाता हुआ है ॥ ६ ॥

इस वास्ते में भी तप योग और समाधि के बल को बढ़ाकर
 अपने को सिद्ध करेगा क्यों कि ? पक्ष का भंत नहीं और आत्मा
 भी नित्य है ॥ १० ॥

इस जगत को मैं पुत्र वपाप के व्यवसाय करके जन्म

... ॥ क्योंकि ? कल्पान्त में काल से
 ... लोक आदि से क्या प्रयोजन है ॥ ११
 ... देसा निर्बन्ध सुना है इसी कारण
 ... आप अर्थ त्रिभुवन के ईश्वर ही जे
 ... करते ॥ १२ ॥

... ! आपकी परमेष्ठापने की गद्दी
 ... श्वर्य पालन और उत्कर्ष के लिये है ॥
 ... राजाजी से देवताओं ने जब ऐसे वि
 पन ... श्रीगुरुदेवियों के सहित दैत्य
 हिरण्यकशिपु परता था उस आश्रम पर गये ॥ १४
 ... और वांसा से टका हुआ,
 पिपीलिका ... त्वक् मेद मांस और द
 जिस्का ...

और ... जेसे मेघ से टका
 सूर्य ऐसे ... इस वाहन ब्रह्माजी विस्मय
 प्राप्त होकर ... ॥ १६ ॥

श्रीशुकवचनम् ।

इत्सारं धेयं ... शिखितो देहो यस्य ॥
 निरम्बुर्निषिद्धं ... इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 ते त्वया ... तापिजि तोहम् । त
 भवता तु सुतरां ...

नारद उच

इत्युक्तवादिभवो देवो भूयताः पिपीलिकैः ।
 कमण्डलुजलेनौक्षत्रिनामोपराधसा ॥ २२ ॥
 स तत्काचिकवलमीकसहस्रं जोषलान्वितः ।
 सर्वावयवसम्पन्नो नृसंहनो युवा ।
 उत्थितस्तप्तहेमाम्बुविभावा रिवैधसः ॥ २३ ॥
 स निरीक्ष्याम्बुं देवं हंसवामवस्थितम् ।
 ननाम शिरसा भूमौ तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाप्यंदीपिका ।

मादौ भ्रततीत्यादिभवो ब्रह्मा औक्षत्रोक्षितवाद् ॥ २२ ॥
 वज्रवत्संहननमङ्गदादर्थे यस्य तप्तस्य हेमप्रभा देहका-
 न्तिर्बस्य ॥ २३ ॥
 तस्य दर्शनेन महानुरसवो यस्य ॥ २४ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचरणनिद्रका ।

उक्तमेवाह—उत्तिष्ठेति । हे काश्यप ! उत्तिष्ठेति त्वे तव भद्रं
 फलमनीष्टमिति यावत् मधिष्यति यतस्त तपस्विजः तपसा
 सजः फलपर्यन्ततपस्तपस्यः अत एव च तदस्त्वदीहोहमनु-
 गातः "अन इंसित इष्टोऽर्थो त्रियतां वाक्यम् ॥ १७ ॥

ते तवैतत् इत्सारं धैर्यं महद्भुतमप्राचीं वचामस्मि हि यस्मा-
 द्दौर्भक्षितो वेदो यस्य तस्य प्राणा अन्तु शेरते अस्थानि
 मक्षयन्तास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पूर्वेषां भृगवादयोऽपि नैवंविधाः तपःशुः अपरे अर्वाचीना न
 कश्चिदस्तीति किमुनर्वक्तव्यम्, कौ वै इति देवमानेन घतं सर्वाः
 प्राणि निरम्बु त्यक्तोक्तं यथाभवति तथा प्राणाधार्येत ? न
 तापीत्यर्थः ॥ १९ ॥

हे दिनितन्दन ! मनसिभिर्योषिरपि दुष्करेण तेनानेन
 अवसायेनैव तावज्जितोहं अपोनिष्ठे ममता तु सुतराजितः ॥ २० ॥
 यतोहं जितस्ततस्ते दुष्पथ हे अरभेह ! सर्वा आशियः इया-
 योर् इदामि मर्त्यस्य मरणाधर्मोस्ते तव अमर्त्यस्य तद्दिह-
 तस्य मम दर्शनमफलसाधनं भवति किन्तु सफलमेव-
 त्यः ॥ २१ ॥

वैश्वदेवमुक्त्वा आदिदेवो ह, अमोक्षराघवा अमोघप्रभावेन
 हंसवान् कमण्डलुजलेन पिपीलिकैर्भक्षितमङ्गं यस्य तं देवं
 दक्षमिप्रोक्षितवान् ॥ २२ ॥

निर्वाहिसासुरिप्ररिव उत्थितः वस्मीकं भित्वा बहिर्निगत
 इत्यर्थः । कथंभूतः सहसा प्राणावलेन प्राञ्जसा इन्द्रियवलेन वलेन
 वेगवेन आन्वितः तथा सर्वैरवयवैः पाणिपादादिभिः सम्पन्नो
 युवः वज्रवत्संहननमङ्गदादर्थे यस्य स युवा यौवनयुक्तश्च तप्तस्य
 हेम इवामा यस्य सः तप्तसुषुषुषुकार्न्तारत्यर्थः ॥ २३ ॥

वैधसिधः इत्यायाम्बुं देवं हंसवामवस्थितमधिष्ठितं देवं
 निरीक्ष्य स देव्यस्नस्य प्रह्लादो दर्शनेन महानुरसवः
 तस्यो यस्य तादृशः शिरसा भूमौ ननाम ॥ २४ ॥

भीमक्षीरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे इत्यस्य सारं दादर्थं दंशाः सूचीमुखाः शूकाः ते
 तव स्थितेषु शेरते इति यस्मात्तस्माद्भुतम् ॥ १८ ॥

इत्युक्तमित्याह—नैतदिति । निरम्बुजलपानरहितः "निर्निद्रय-
 निषेधः" इत्यमरः "स्युरेय न पुनर्वै वेत्यवधारणायाचकाः"
 इत्यभिप्राया इत्यनेन विषयगतसमाखेकापि किञ्चिदुना
 न भवति ॥ १९ ॥

इतः त्वेन व्यवसायेन अमनस्त्रिमिमनोबद्धरहितैः पुष्क-
 रेण पुष्काय जितो बशीकृतः "पराभूतं बशस्यञ्च जितमित्यु-
 च्यते पुषेः" इति शब्दनिर्णये ॥ २० ॥

इदामि दाशामीतीच्छामि मर्त्यस्य मरणाशीलमनुष्यशरीरं
 प्राप्तस्य ते तव अमर्त्यस्य जगामरणाशुभस्य देवस्य मम
 दर्शनमभूदि यस्मात्तस्माच्चिन्तं नैव ॥ २१ ॥

आदिदेवो जयध्वजस्य स तथा विष्णुभूरित्यर्थः । सर्वस्यादौ
 मवतीति वा औक्षत्रोक्षितवान् दिव्यत्वमाह, अमोघेति ॥ २२ ॥
 यधसः इत्यनाद ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमक्षीररागामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

उत्तिष्ठेत्यनेन पूर्वैर्भूतैरित्यस्य पञ्चादुपवेशः सूचितः ॥ १७ ॥

उत्थाय प्र... दृशा विभुम् ।
हर्षाश्रुपुल... ॥ २५ ॥

कल्पान्ते कालस... मता वृत्तम् ।
अभिव्यनक्... स्वरोचिषा ॥ २६ ॥

भीमजीवगोत्रामिहृतक्रमसन्धः ।

दंशभक्षितत्वं पूर्वं पिपीलिकामक्षितत्वं पञ्चादिभिः
॥ १८—३२ ॥

भीमह्रिभ्वनाथस्वकर्त्तिकृतसाराथैव

हृत्सारं धैर्यं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

असुरजातिर्वेदपि मरणाधर्मवस्वान्मस्यंश्च ते
पिपीलिकैरिति । पिपीलिकादंशान्दिभिः
ब्रह्मा अमोघमव्यर्थं राक्षः संसांख्यतश्च
वान् ॥ २२ ॥

वज्रस्येन संहतनमङ्गस्य दाढर्ये यस्य स

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धाग्नि

हृत्सारं धैर्यं दंशैर्मक्षितो देहो यस्मिन्
शरते तिष्ठति ॥ १८ ॥

निरम्बु निर्जलं यथा स्यात्तथा विना
सम्भरस्रान् प्राणान् को धारयेत् को
मनस्त्रिणां मनास्त्रिभुक्करेण
सङ्कल्पनेन अहं जितः तपोनिष्ठेन
भवः ॥ २० ॥

आशिषः वाञ्छितानर्थान् ॥
इत्यादिप्रजापतिभ्यः आर्षो
धर्षी सफलभावेन औचितवान्
राक्षसो विभावसुरिब तस्मिन्
वञ्चान्वितः मनश्चिद्रथदेहशक्ति
वस्य स उत्थितः ॥ २३ ॥

तस्य दर्शनेन महोत्सवो

संगल हो तुम उठो २ हम बरदान देने वाले प्राप्त हुए
छित वर है उसे मागखो ॥ १७ ॥

बड़ा अद्भुत धैर्य देखा देखो तुमारे देह को वन
नक्षय कर लिया तुमारे प्राण तो अस्थियों में

विषों में भी नहीं किया और भी कोई लोग न कर
अपना अन्न के देवताओं के सौ वर्ष तक काने प्राण

मनस्त्रियों से भी तुम्हारे इस व्यवसाय
प्राणें ऐसे तुम से हम जित हुए अर्थात् हा

मि से हम तुमारी सब कामनाओं को देते ।
वाले को हम सहस्र देवताओं का दंश
है ॥ २१ ॥

आरद् उवाच

भीमह्याजी ने ऐसे कहकर पिपीलि
ओंने... का ऐसे हृदयकदम्प के शरीर
अमोघ... उलु के जब से प्रोचय्य किया ॥१९॥

वह... वस्त्रीक से सह भोज बल से तु
अवयवों... हांग युवा सुवर्ष सहस्र का
वाटा ऐ... इस प्रकार उठकर झड़ा हुआ

वह हि... स्थित इस बाह्य भीमह्याजी
देखकर उ... जब युक्त होकर फिर से धूमि
प्रणाम कर

हर्षेयाभ्रवि

वः ॥ २५ ॥

अग्नेन निवि... स्रष्टेन प्रकृतिगुण
न तु उवास्तेन तम... यमगामिष्वकम् अथ
यश्च त्रिगुणेनाऽऽ... ति पाचयति लु
संहरति च तस्मै... आक्षय्य महते ।
परमेश्वराय नमः ॥

ब्रह्माजी बोले कि हे काव... तुम तपसे सिद्ध

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका

स्वप्नकाशरूपः स्वरौचिषा अभिव्यक्तं अभिव्यक्तं
इत्युत्तरणान्वयः ॥ २६ ॥

यश्च त्रिवृता सृष्ट्यादिशक्तिप्रयवता आत्मना
जगत्सृजति रक्षति लुम्पति संहरति च तस्मै
यस्य धाम्ने आश्रयाय पराय सर्वोत्कृष्टाय महते
तुभ्यं नमः ॥ २७ ॥

यतएवमत्र एव आद्याय बीजाय कारणकारणाय
मूर्तेयं शास्त्रविशेषकोत्थज्ञानगम्यमूर्तेयं प्राणोर्गिन्द्रियै
मनसा बुद्ध्या चिकारेः पूर्णव्यादिभूतैश्च व्यक्ति का
इत्युये प्राप्तवन्ते तुभ्यं नमः ॥ २८ ॥

एवं कार्यकारणरूपेणावस्थितत्वमुक्तम् अथान्तरात्मत्व
त्वमिति । जगतां जङ्गमस्य तस्थुयः स्थावरस्य च त्वमेव
अन्तरात्मतया नियमनधारकत्वमाह-प्रायोन मुखेन मुखप्राये
लक्ष्मिणस्त्वमेव, मुखप्रायानिर्वाहकस्त्वमेवेत्यर्थः । अत एव प्रजा
प्रजातां पतिः यत एव मनःपर्यन्तमकलेन्द्रियधारकमुखप्रा
र्वाहकस्त्वमेव चित्तस्य चित्तवृद्धमेतस इन्द्रियाणां
निर्वाहकः न केवलं घटादेभूतलान्निर्वाहकः किन्तु महाभू
प्रथिव्यादीनां गुणानां शब्दादिगुणान्निर्वाहकामिन्द्रियाणां
स्वान्तःकरणस्य चेतोऽन्तःप्रविश्य नियन्ताऽन्तःप्रविश्य प्रजा
धारक इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अन्तरात्मत्वमेव प्रपञ्चयति—समन्तन्तु सप्त विधान
नन्यन्ते विस्तारयन्ते इति तन्तवः वेदिकाः क्रियाः पशु
सप्राह्णान्दोमष्टक चिदाग्ररूपेण समविधास्तान्, यद्वा
स्तन्यन्ते इति तथा तान् अथयुंदात्प्रस्तोत्प्रतिहन्तु
जमानैः सप्तभिर्नितन्यते इति वा समन्तवस्तान्
संस्था वा नितनापि अन्तरात्मतया प्रयस्यसि, कया
त्रयेण कथम्भूतया चतुर्दोत्कविद्यया चतुर्दोत्कवि
विद्यायुक्तया, अनेन यद्वादिक्तुं कत्वमन्तरात्मतयोक्तुं
नात्मकज्ञानप्रयस्यत्त्वमाह—आत्मवर्ता प्रयस्तमन्त
त्वमेक एवात्मा अन्तरात्मतया योगप्रवर्तक इति
सत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यस्वरूप इत्याह—अनादी
कालतः परिच्छेदरहितः अनन्तपारः अतो देवा
वस्तुनः परिच्छेदस्तदुभयं यस्य नास्ति
नान्तशब्दशब्दोक्तः, कथिः सर्वज्ञः अनेन ज्ञान
राजान्तावर्षोप्य गतविकारास्पर्शेन नियन्ता
शब्दार्थो उक्तः ॥ ३० ॥

अथ कालान्तरात्मतया तत्रियन्तु—त्वमेवेति । त्वमेव
अनिमित्तः कालः कालशरीरकर्त्तास्त्वमेव
वयवैस्त्वमेव जनानामसृजिषन् इति
कुटस्थो निर्विकार आत्मा परमात्मा
धर्मा अजः कर्मायत्तजन्मादिशून्यः “
र्थः प्राप्तिर्लोकः । कृत्स्नस्य जीवलो
त्वमेव “कोह्यन्त्यात्कः प्राणयात्”
तुभ्युयोऽप्राप्तिर्लोकः ॥ ३१ ॥

किञ्चिदुना यत्किञ्चिदेजस्वरम अनेजत् स्थावरञ्च त्वत्तः
मुत्कृष्टमपरं तुल्यञ्च नास्ति तथा “व्यतिरिक्तमत्तदात्मकञ्च
त त्वतोऽपकृष्टं त्वदात्मकञ्च सर्वं चराचरं जग-
त्यर्थः । एवं रूपस्य तदात्मकत्वमुक्तम्, अथ नाम्नस्तदात्मकत्व-
विद्याः वेदाः कलाः उपवेदाश्चः सर्वाः शास्त्रात्मिकाः ते
नवः शरीरभूताः हिरण्यगर्भोऽसि हिरण्ययात्मकं ब्रह्मण्डं
यस्य तथा भूतोऽसि “हिरण्यगर्भः समवसन्तोऽसि” इत्याद्य-
नेत्यास्वरूपोसीत्यर्थः । स्वरूपेण गुणैश्च बृहत् प्रयायां लोकानां
वर्तमानः परमव्योमनिलय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्द्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ २५ ॥
द्विविधा स्तुतिर्वर्तते तत्र हिरण्यकशिपुर्भिभवा
स्तुत्या देवनातृभिर्भवतीति तादृश्या स्तौति-
। अत्र ये चतुर्मुखस्यासम्भाविता गुणास्ते
यस्त्वेनेकस्थानस्थिते सर्वोत्तमे हरी योज्या
ः न चैनावता स्तुतेर्भिन्नाधिकरण्यात्प्रमाण
तित्योपसंहियमाया गुणास्तभूतत्वेन तच्छेष
योऽप्योहाससम्भवात्, तदुक्तम्—
स्तुतिशब्देषु भिन्ना वाचो हरिं विना ।
स्तुतिस्तत्र तत्रियन्तुहरेः परे ॥
यथाद्विष्योः प्राधान्यतत्त्वा ।
ताशाभिन्नाऽधिकृतं चचः” इति,
रिणा सृष्टेनान्धेन तमसा दुर्गामिम
मानेना
अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरौचि
जसाम
ति । आत्मना क्षोभितया त्रिवृता र्
गुणात्मिका प्रकृत्याचेत् जगत्सर्जनादिकि
विशिष्टं क
“रजःसत्त्वतमोधाग्ने” इत्यां
सृष्ट्याशौ रज
सूचयति-पराय महत् इत्यने
“अग्नोरणीय
इति भूतिमिन्द्रोभयविधानं संस्म
यति इत्यविष्
इति इति नाभयेयं तथा
आग्नाता परम
उवादानभूतया प्रकृत्या रः
प्रधानयेत् सृजति
काविभिर्दिदमवति, तम
प्रधानया जातन
महत् महत्तत्त्वाभिर्मा
पराय रुद्राच्छ्रेष्ठा
॥ ३१ ॥
आद्याय पुरुष
व्यकाय अन्यत्रादि
श्रीनारायणसत्त्वाज
य फलरूपावति,
जगदुत्पत्तौ बीजशक्ति
एव मूर्तिवि
यस्य स तथा तस्मै
देवविग्रहाय प्रा
न्द्रियमनोबुद्धिबलव्योर्विक
सृष्ट्युपे प्रजापदान
राट्पुरुषतयतिशेयः । उ
॥ ३२ ॥

मुखेन प्राप्तेन सह त्वं कावचमुत्तमात्मकमेवेति ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चित्तस्य चित्तिः समरणाशक्तिप्रदः साक्षी वा महाभूतानां शब्दादी-
नामाद्यवस्थान्तःकरणस्य प्रवर्तकः पुनर्वचनं दैनं दिनप्रवृत्त्यर्थमर्ह-

प्रवृत्त्या तन्वा प्रतिमास्थानीयेन वेदप्रवेगात् चातुर्होत्राख्यमन्त्र-
प्रकाशये चतुर्होत्रं तद्विषयया विद्यया च सप्तमन्त्रं चित्तमो-
विस्तृत्य करणेषु द्रव्यमन्त्रक्रियादेवतास्वरूपेन बाह्यरूपेण प्रवृत्तेन
स्वयेन कारयितृत्वेन शास्त्रेज्यास्तुतिप्रायश्चित्तादिरूपया च "आ-
लेपुरोहितं यज्ञस्वदेवमृत्विजं होतारं रत्नधातमम्" इत्यादि-
"यज्ञः सवोध्वरो यागः सप्ततन्तुमन्त्रः ऋतुः" इति आत्मवता-
ज्ञानिनां प्रेषः—

"आत्मा प्रेषे स्वरूपे च जीवे ज्ञातरि केषां
वाचो देहे स्वयं स्वान्ते नवसु प्रोच्यते बुधैः"

अनादिः कारणशून्यः पुरातनो वा अनन्तपारोऽप्रमेयोऽप्र-
वात्मा मनो यस्य स तथा "न भारती मेरु मूले
इत्यादिरस्यत्रावस्थानां मुक्तानामात्मा स्वामी "असंसा-
आचिरानन्द उच्यते" ॥ ३० ॥

अनिमित्त इत्यनेन नित्यं जाग्रदवस्थां उ-
निर्विकारः आत्मा व्याप्तः परमेष्ठी सर्वोत्तमः महा-
विक इत्यनेन सर्वोत्तमत्वं निर्णयति. अन्य-
एव महानव्युद्धानेन तत्पुत्रत्वात् जीवलोका-
प्राणधारकः "जीव प्राणधारणो" इति धातो-
उक्तम् आत्मेति इष्टादानादिकतां "अत्र सम-
निरुपायं शब्दः सामान्यविशेषाभ्यां योज-

इदानीं मंगलस्यैव सम्भाव्यमानेर्विशेष-
मिथामभिष्टौति—स्वस्तइति । परमतीतमपरमेष्ठ-
चिद्वेजत्त्वात् स्थावरमेजजङ्गमश्च वस्तु तत्त्वा-
नास्ति स्वयैवातर्थादश्च व्याप्तत्वात्. त्वामन्तो-
नास्तीत्यर्थः "अनर्थाद्विद्यतस्सर्वव्याप्त्यावा-
"सर्वं स्रष्टिवद्ब्रह्म" इति च—

"पराधरेषु यस्मात्त्वं व्याप्तो वि-
तस्मात्प्रत्यनिरिक्तत्वमित्याहुर्वैदिक-
अनस्वस्तो मित्रं नास्ति किन्तु स्वमे-
उक्त पञ्चार्थः । ज्ञानं वेदादिनिघण्टेव तद-
श्रितत्वात्स्वदनुप्रदमन्त्रेण सुशक्ताः परविद्यापरविद्योनि ते
विद्येति । विद्याश्च कलाश्च विद्याकर्मणि कलाः चतुःषष्टि-
तनवः तत्र षडपि स्थितत्वात्परिधेया प्रतीतिनिरासायाचा-
ज्ञानां वा विद्या कला वेदाङ्गानिस्मिन्नर्थे—
वैविध्याश्च कलाश्चेति विपुलीति वा यतः ।

"मूलाविद्याः कलाश्चैव स्रष्टव्यमः" ॥ इति मानञ्जोदाहरण-
विद्यातनुविरिनिप्रादुरतस्त्वां तस्वार्थ-
मेस्माद्यमेवार्थेति इदञ्च सर्व-
हिरण्यगर्भे इति. हिरण्यवत्त्वात्तन्नाम तथैव युक्तम्
स तथा गर्भोऽस्यानन्द" इति श्रुतेः । हिरण्यमयब्रह्मा-

तन्नामासि. निर्गुणस्य हरेरेते गुहाः
कमथेयुरब्रह्म—वृहदिति, गुणपूर्तिर्यादृशदृशञ्च "अथ-
व्यते ब्रह्मेति वृहन्नो ह्यस्मिन्गुणाः" इति श्रुतेः । मनु,
शायते किं न स्याद्ब्रह्म—अप्रपुष्ट इति । जाग्रदाद्यवस्था-
स्य स्थितत्वात्त्रिपुष्टइत्युच्यते त्रयाणां लोकानां पुष्टे चर्त-
त्यवस्थाकथाननिरासाय तुरीय इत्याचक्ष्युराचार्या इति
सादृश्यविषं विष्णुं जानता हिरण्यकाशपुना तदन्तर्या-
यगुणोरर्थं ब्रह्मा न स्तूपते किंस्वन्तर्यामी स्तूपत इति वाप

उक्तम्—

"ब्रह्मणोऽप्यधिकं विष्णुं जानन्नपि हिरण्यकः ।
ब्रह्मणो तद्गुणैः स्तौति तद्ब्रविष्णुविषयत्वात्" ॥ इति.

आसि महत्स्वत्वात्मकं चासीत्येकदेशीयैरिति व्याख्याने
प्रदायहैरेमहत्स्वत्वात्मकमेव गुणत्वेन सङ्गच्छन् इति निरूप्य
आत्मान्तद्गुणैः स्तौति तद्ब्रविष्णुविषयत्वात्" इत्युक्तत्वात् न च
आपिस्वयेन तदात्मकत्वमुच्यते इति धार्यं तर्ह्येव व्याख्याना-
नुक्तस्य तद्भिमानित्वेन घटनां तस्याप्युक्तदोषानिस्तारा-

॥ ३२ ॥

भीमद्विजयनाथकृतसिद्धन्तसाराधर्मशिनी ।

मिथ्यकं योऽनिव्यक्तमकरोत् श्रीन् गुणान् पृथोति स्वीक-
त्रिवृत् आत्मा तेन ॥ २६ ॥ २७ ॥
यादयो ये विकारास्तैर्द्वयं किं कार्याकारम ईयुषे ॥ २८ ॥
ये नियन्ता भवन्ति केन मुच्येन प्राणोन् सूत्रात्प्रकृतेण अत-
स्त्वां पतिः तासां चित्तस्य चित्तेश्च तत्परिणामभूता-
याः मनसश्च नाशयन्थानानिन्द्रियाणाञ्च पतिः तासां
महात्तद्गुणानाम आशयानां तद्भासनानामीशश्च ॥ २९ ॥

तन्नामन्तुर् अप्रिष्टोर्मात्स्वत्वात् त्रयो नेदप्रथं तद्गुण-
तन्वा हीना उद्गाताना अङ्गुप्रक्षेति यत्र तद्यतुर्होत्रकः कर्म-
तद्विषययो वा आत्मवतां दीहितो आत्मा जीवः अनन्तगत्मा
अन्तर्द्वयोमी ॥

कूटस्थः निर्ज्वलेन काञ्चव्यापी आत्मा अन्तर्यामी जीव-
लोकस्य जीवचक्षुर्य जीवाख्य आत्मा, पृथक्शुक्ति कर्मप्रयो-
उत्पत्त्यप्रयोजकत्वाः कर्मिणानामन्वयपरमात्मत्वे उक्ते अत्र
त्वमर्थेयां सर्वेषामपि १ ॥

परं कारणं अपकार्यं अनेजत्त्वात् एवमं पञ्च जङ्गमं
विद्या वेदापवेदादिविद्यमानानि कलाश्च तदङ्गानि ते तन्व-
तनवः हिरण्यकूपं ब्रह्मा गर्भे यस्य सः वृहत् प्रक्षेपाभि-
त्रयाणां गुणानां पुष्टे पदं स्थितत्वात्त्रिपुष्टः ॥ ३२ ॥

व्यक्तं विभो... नेन्द्रियप्राणमनोगुणांस्त्वम् ।
मुद्धे स्थितो धामि... व्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः ॥ ३३ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृत्नासिखान्तप्रदीपः

भाषा टीका ।

प्रहः नमः हर्षेणाधुनि पुत्रकांक्षेदा रोमाञ्च
यात् अस्तौषीत् ॥ २५ ॥

हिरण्यकशिपु भी उठकर नम्र हो हाथ जोड़ हृष्टि से प्रह्लादी
मता हुआ मारे हर्ष के मधु और रोमांच बाधा गह्वर बाधी
हित करने लगा ॥ २५ ॥

चतुरानने भगवदंशं भगवत्तया स्तौति-कल्पयि
किञ्च अतुर्मुख एव परमात्मनिस्वीकारे "सर्वार्थानि
सा पार्थ तामसी" इति भगवदुक्ता तामसीबुद्धिरेक
तिनिभिडेन तमसावृतमिदं जगत् यः स्वयंज्योति
स्वरोचिषाऽव्यनक् प्रादुश्चकार ॥ २६ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

हिरण्यकशिपु बोधा, कि,—कल्पके अंत में काख से मृद
से ढके हुए इस जगत को जिस स्वयं ज्योति ने
से प्रकाशित किया ॥ २६ ॥

श्रीन् गुणान् वृणोति नियम्यतया स्वीकारो
तेन मृजःपवति लुपति च रज आदिधाने आभा
द्वयोरन्वयः ॥ २७ ॥

प्रपने त्रिगुण आत्मा से इस जगतको सृजता पावता
रता है ऐसे त्रिगुण धामा परमेश्वर को नमस्कार

आद्याय बीजाय सर्वकारणकारणाव ज्ञानं धारय
तदनुकूपोऽनुभवः तेन मूर्तिर्यस्य तदुभयगम्यावेत्यर्थः
न्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्च विकाराः पृथिवीदी
तेर्व्यक्ति विराड्रूपमीयुषे नमः ॥ २८ ॥

प ज्ञान विज्ञान मूर्ति और इन्द्रिय मन बुद्धि के
को प्राप्त होने वाले ऐसे आपको नमः ॥ २८ ॥

प्राणोऽनं मुखेन सर्वेन्द्रियनाथकेन सहितस्य
तन्धुपः स्थावरस्य च त्वमेव ईशिषे ईशिता वि
प्रजायां पतिः चित्तस्य चित्तेशुचेमेनसः इति
भूतानां आर्दीनां गुणानां शब्दादीनामाशय
ईशः अत एव महान् सर्वभेष्टः ॥ २९ ॥

प्राणा रूप से स्थावर और जंगमों के नियंता हो।
त हो, तथा चित्त चेतना मन और इन्द्रियों के
मृतगुण और आशय (अंतः कूरण) के ईश

त्वमेव सप्ततन्त्रं तन्वन्ते विस्तार्यन्ते इति
ष्टोमादियज्ञान् चतुर्होत्रकविद्यया चत्वारोहोत्र
अध्वर्युः ब्रह्मेति यत्र तच्चतुर्होत्रकं कर्म तत्र
त्रय्या वेदत्रयरूपया तन्वा वितनोषि आत्म
आत्मा आधारः अन्तरात्मा अन्तर्यामी च
नास्ति अन्तः कालतः पारो देहातो यस्य
वधिकस्वरूपः पारोऽन्धेषामवधिभूतः स
क्रान्तदर्शी सर्वेभित्त्यर्थः ॥ ३० ॥

क विद्या) अर्थात् चार हवन करने वाले
पादन करने वाली त्रयी (वेदत्रयी) रूप
का विस्तार करते हैं ॥ और आपही
सा हैं, क्योंकि ? आप सर्वज्ञ होकर आ-

काशादीनां परमात्मशक्तिर्येन तद्म
धर्वात्मरवं दर्शयति--त्यमेव काख इत्यादि
वैजेनानामायुः क्षिणोपि अतः काखो
अक्षीणः आत्मा परमात्मासि यतो
परमंष्टी परमलोकस्थः अत एव महान्
वसुजीवानां लोकस्य कार्यकारणरूपस्व
अयः चकाराज्जीवलोकश्च त्वमेवासि जी
॥ ३१ ॥

काख हो जनों की आयु को लयालव
हो। आप कूटस्थ आत्मा परमंष्टी
और नियंता हो ॥ ३१ ॥

रवस्तः परं कारणां प्रकृत्यादिरूप
चेतनमनेज्जचेतनश्च व्यतिरिक्तं ना
वेदाद्याः कबास्तदङ्गानि ते तमवः त
त्वन्निश्वासादिरूपा इत्यर्थः । हिरण्य
यस्य सोसि बृहव विपुलस्वरूपोसि
पृष्ठे उपरि सत्यलोके स्थितः मा

जो कुछ जंगम जगत है सो आप से व्यति-
और कला आपका, तनू हैं आप
क प्रह्लाड के ऊपर पृष्ठ पर-

ननु, प्रह्लाद...
यङ्गभेत्वादि ?
वा येन शरीरेण
पारमेष्ठ्ये पारमेश्वर
वरकृपातिरोधानेन
पुरुषभोज्यः ॥ ३२ ॥

अनन्ताव्यक्तरूपेण येनैव ततम् ।
 चिदचिच्छक्तियुक्ताय वदन्ते नमः ॥ ३४ ॥
 यदि दास्यस्यभिमतान् वरदोत्तम ! ।
 भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मून्मम प्रभो ! ॥ ३५ ॥
 नान्तर्बहिर्दिवा नक्षत्रेषु च चायुधैः ।
 न भूमौ नाग्नौ च मृतैरपि ॥ ३६ ॥
 अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः ।
 अतिद्वन्द्वता युक्तं च देहिनाम् ॥ ३७ ॥
 सवेषा लोकाणां यथात्मनः ।
 तपोयोगप्रदायां प्रति कर्हिचित् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमोऽध्यायः
 सप्तमस्कन्धे श्रीमद्भागवतस्य

॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिभक्तभाषायांकीर्ति...

ननु, अद्भुतं पुराणपुरवत्त्वं कथमेकस्व...
 हे अनन्त, येन त्वया स्वकेन मनोवचनानो...
 तत् व्याप्तं तस्मै तुभ्यं भगवते अचिन्त्येभ्यो...
 हेतुः चिदचिच्छक्तियुक्ताय चिदचिच्छक्तिर्बिम्ब...
 ताभ्यां युक्तावेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अन्यस्मात्स्वसृष्टव्यतिरिक्तापि चायुधैस्सुमात्रैः ॥ ३६ ॥

अयुगलैः सप्राणैः सप्राणैः च आत्मनः शरीरे...
 महिमा तथाप्रतिद्वन्द्वतादिकं देहीतिद्यो ॥ ३७ ॥

तपसा योगेन च प्रभावो वेदां तेषु बह्विधाभ्युत्थ...
 रिभ्यति न नश्यति तच्च देहीत्वर्थः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिभक्तभाषायांकीर्ति...

सृष्टीचोऽन्वयः ॥ ३ ॥

श्रीमद्गीतराजभाषायांकीर्तिभागवतस्य अष्टमस्कन्धे...

अनुक्तं कस्मिन्स्य तस्मिन्स्य तस्य सर्वान्तरात्मत्व...
 इदमस्मिन्स्योति-स्वकम् आश्रयः । हे चिमो देव ! स्थूलं...
 आत्मकमिदं जगत्त्वं त्वत् शरीरं, स्थूलशरीरं ॥ ३४ ॥

अन्तरात्मा जगत्कारणपुरुषः एव बिम्बस्त्वं येन शरी-
 रशरीरेण पारमेष्ठ्ये स्थाने स्थितः इन्द्रियादीनां गुणो-
 त्पादादिव भुक्त्वे, तस्मिन्मिति बोधः । येन शरीरेण
 आशीत् सृष्ट्वा तद्व्यापारोऽस्तीत्यारस्तत्वेन भुक्त्वं अनु-
 वेष्टुं शरीरमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

चिदचिच्छक्तिर्बिम्ब... यत्स्वकत्वं तद्वन्मा-
 त्प्रायकत्वेण इदमस्मिन्स्य जगत्स्वरात्मनश्च तत्त्वं
 चिदचिच्छक्तिसत्त्वां कारणोपयुक्तापृथक्सत्त्वविद्ये-
 त्वाभावेतमाभ्यां युक्ताय, तच्छरीरकायेत्यर्थः । भग-
 वताय तुभ्यं नमः ॥ ३४ ॥

अस्मिन्नेन तद्व्यापारेण वा तदुक्तयुक्तत्वेन
 तत्त्वं अद्भुतं स्तुत्याय चरान्मृणुते-यदीति । हे
 अस्मिन्नेन चरान्मास्त्विति तर्हि तावत्त्वया
 अन्तरात्मनो मया सृष्टमेवमाभूत् यत्त्वमनुसृष्टा-
 त्त्वात्तद्व्यापारोऽस्तीत्यभिमानेन त्वद्विसृष्टेऽयं इत्यु-

तद्व्यापारोऽस्तीत्यभिमानेन त्वद्विसृष्टेऽयं इत्यु-
 त्तं तेषु बहिः दिवा अह्नि नक्षत्राणी च रात्री
 अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः च अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः
 अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः ॥ ३६ ॥

अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः प्राणिभिश्च सुरैरसुरैर्महोरगैर्म-
 होरगैः च अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः । अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः
 अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः । अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः
 अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः । अर्थास्तुमात्रिणां महोरगैः

श्रीमद्गीतरात्रवाच्यकृतभागवतचन्द्रिकायां
तथा आत्मनो मम सर्वेषां लोकपालानाम् इत्येवमादि
माहात्म्यम्. अयं चतुर्थः । किञ्च तपसा योगेन च
तेषां योगिनां यत्र रिप्यति न नश्यति अन्विष्टानि
देहाति शेषः । पञ्चमोऽयं वरः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
श्रीमद्गीतरात्रवाच्यकृतभागवतचन्द्रिकायां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानान्दादिब्रह्मगुणामूर्ति निरुत्थापुनाऽवक
पयति—इत्येकमिति । हिरण्यवर्गं इत्यनेन ब्रह्मायवस्य
नीयत्वं सूचितम्, तत्र तिष्ठन् हरिः सुकवचयान् गुणान्
न तु देवदत्तवदःखलक्ष्यानित्यतो वाह—इत्येकमिति ।
आमनि वैकुण्ठाविस्थाने सत्यबांके वा स्वरूपभूते
स्थितः पुरायाः पुरुषस्यं येन शरीरेणोन्द्रियमायान्
निषयानेन भुंक्तं न तु दुःखलक्ष्यान्, कुत एतत् ? अथा
ह्यानन्दादत्ते त आत्मनि” इतिभूतेः । आनन्दस्य भाष
तद्विषयज्ञानं कथं नोत्पद्यते ? इति तत्राह—अव्यय
कमाहाह” इति सूत्रान्. हे विभो, तदिदं इव
तव स्थूलशरीरमात्रेण इति शेषः । यद्वाऽनेन
ग्येर्विशेषयोः स्तोति. तथाहि, पुरं शरीरमात्रेण
आत्मैत्यभिधानात्तस्मात् अतुल्यः प्रवतारेण
जगत्सृष्ट्याद्यैश्वर्यलक्षणात् गुणान् इतररूपवत् ॥

कथावरजङ्गमाख्यं जगत्त्रयभिरिकं न
दित्यर्थोऽप्यपिनिरुक्ता. तदिदं कीदृशेन रूपेण इत्ये
शक्रुकापोरहागव रूपमाह—अनग्नेनि । अनेन
परिच्छिन्नाखरैर्बोहृष्टं युक्तिविरुद्धमित्युक्तं
सा गृह्यते” इति भूतेः । प्रकृत्या व्यापक
शिष्योक्तिघटने ? इति । तत्राह—चिद्विदि
वृत्तिः कर्मेत्या “ शक्तिरथाच्छक्तयो
यन्निधा या शक्तिः प्रकृतस्तस्याः
अपि भगवच्छक्तयविनाभूतस्यात्प्रकृतौ
येत्युक्तं न चानेन गुणभूतत्वं हरेरिति
य आगतः इत्यत्रोपाध्यायप्राधान्यव
कनियतस्यादर्शनात् चिद्विदिदा
सम्भवेन ज्ञानाऽप्येष सर्वेऽद्यात्त
वाह—चिद्विदिनि, “ प्रकृतं
शुभात्रवस्तुनोऽपि भगवद्विद्य
क्याप्नोति कुत इत्यत उक्तं
ने नम उक्ति विधेम” इति प्रा
इत्युक्तं तदुक्तं फलाधिकत
किं बहुनोक्तं तदभीष्टं
इत्येन सृष्टेः ॥ ३५ ॥

अयस्मादपि काळात् अथवा भावात् अथयवच्छिद्यत्वात्
इत्युक्तेऽन्वेष्यः किमस्यनो विद्वानष्टि-न नरेरिति ॥ ३६ ॥
सुभिर्विगतमायोः पाषाणादिभिः असुमद्भिर्ग्राहादिभिः एक-
विक्राधिपत्यम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
श्रीमद्गीतरात्रवाच्यकृतभागवतचन्द्रिकायां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।
टीकायां वेदोपवेदादीत्यादि व्याख्यानात्. वि-
द्वानसमासः प्रतो विद्याः कवाभ्येति पाठो न
॥

विका वैष्णवसिद्धान्तानुगता तत्र चिच्छक्तिः
चिच्छक्तिर्भावेति शेषम् ॥ ३४ ॥
प्राप्यत इति क्लेन तं वृणुते—यदीति ।
स्वत्सृष्टेः ॥ ३५ ॥

जापत्यादिसृष्टादित्यर्थः । ब्रह्मत्वं उपपद्ये-
गयां निषेधयति । न नरेरिति पादत्रयेण
यस्यसुगिवांसुगद्विभेति तत्रैव सङ्गम्य-
करणं निषेधपरम् अप्राप्तिभिः प्राप्तिभि-
त्वात् । इत्युक्तं वेदेहसाभ्येऽपि समाय-
नीयतस्मात्प्रभागस्य स्वकप्रायात्वात्
श्रीरुक्मिणीदेव्या “स्वकृद्महुरोम-
प्राकृतानां निन्द्याऽप्राकृतानां
अत उक्तं वाहाह “न तस्य प्रकृता
मूर्तिर्भेदोऽपि ॥ ३६—३८ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीम-
द्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी।
इत्येकं नरेरिति शेषम् । अनेन शरीरेण स्वभिन्द्रियप्राणमन-
सां गुणान् किञ्चिदपि न तु पारमेष्ठ्ये परमैश्वर्यं धाम-
नि स्वरूपे इत्युक्तं । न तु स्वरूपतिरोधानेन
प्रतस्त्वमव्ययं इत्युक्तं । अतश्चामी पुराणपुरुषो भग-
वांसि ॥ ३३ ॥

चिच्छक्तिरिति शेषम् । अचिच्छक्तिर्भावात्
बाहिरङ्ग ताभ्यां गुणातीतगुण्यवलीकार्यं युक्ताय ॥ ३४ ॥
कनेत्या

श्रीमद्भिष्मनाम्यत्रकवर्तिकृतसारायंदिशिनी ।
 हिरण्यकशिपोरवाशयः ब्रह्महमृत्युभूयासमिति वरं वाचिष्ये
 तदा वरोऽवमसंभव एव यतः कल्पान्ते वरं ब्रह्मादयोपि मारि
 प्वाप्तु एवेति मद्धरं प्रत्यावासायत एव तस्मादेवं पुत्राणां
 वृणांमि यत् फलतोऽमरत्वमेव प्राप्तं भविष्यतीति त्वद्विस्तुष्टे
 इति सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसृष्ट्यादपरः कोऽवशिष्ट
 भावः ॥ ३५ ॥

मृत्युः स्वतोपि सम्भवेदत आह—नांतर्बहिर्दिवा नक्तमि
 सर्वदेशकालनिषेधेन आभाषिको मृत्युवार्तितः साकारो पुनर्नै
 राहादिकपो विष्णुर्ब्रह्मसृष्ट एव स तु निराकारस्त्वर्त्वा सुरासृ
 ष्टकायत्वं वाच्येत्तद्वर्तनं इत्याद्युक्त्याह—अन्यस्मादपि ।
 मृत्युः अन्तर्बहिःशब्दाभ्यां सर्वदेशक्य प्राप्तत्वेपि तर्क
 म्बन्धिवाच्यत्वेन प्रतियोगिविशेषोपस्तापकत्वेऽन्यं
 पुनर्देशं निषिद्धयति न भूमावित्यनेन सप्तपाताजाना
 इत्यनेन समस्त्रगायां च निषेधः, पुनर्देशाद्विस्तुष्टमृतेभ्यो
 क्त्याह—न नरैरिति ॥ ३६ ॥

सर्वजीवजातीनामुत्पन्ननाऽऽशक्यत्वादाह—अन्यस्मिः
 हिनैः असुमद्भिः प्राणसहितैः ॥ ३६ ॥
 एवं वस्तुतोऽहममरएवाभूमिति मत्वावरात्सर् इय
 प्रतीति ॥ ३७ ॥
 यथा आत्मनस्तवास्ति तथा तपोयोग्यां प्रभाषो वे
 तेषां यत् अशिमाम्भेऽर्थ्ये न रिष्यतिने नश्यतिवाक्ये वेतीति ॥ ३८ ॥
 इति सारायंदिशिन्याय हर्षियवात्र कश्चेतसाय ।
 सप्तमे च तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्घः ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रथः ।

पारमेष्ठ्ये धामनि सत्वाद्योके स्थितः ये स्थितिक्रमेण हेतुना
 अव्यक्तः पुराणः पुरुषस्त्वम व्यक्तं कथमेवं शरीरं वैराजम्
 इन्द्रियप्राणमनसां गुणांश्च भुङ्क्षेऽनुभवति ३३ ॥
 चिञ्जीवरूपा अचित्कालादिकृपा ताभ्यां काय नमः ॥ ३४ ॥
 त्वद्विस्तुष्टयः त्वन्नमितेभ्यः ॥ ३५ ॥
 अन्यस्मात्वरसदशादपि ॥ ३६ ॥

महिषानिः प्रखरीनैः असुमद्भिः सप्राणैः ॥ ३७ ॥
 त्वाद्यानां सुपोयोगाभ्यां प्रभाषो तेषां तेषां मुनीनाञ्च
 कश्च व यत् यन् वद्वेन कर्हिचिदपि न रिष्यति न
 वरात् इति शेषः । तादृशं महिमानं वृद्धि ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
 श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
 तृतीयाध्यायप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

विमो। वह व्यक्त (कार्यरूप) आपका स्थूल शरीर है जिस
 से आप इन्द्रिय प्राण और मनके गुणों (विषयों) को पार-
 धाम में स्थित होकर भोगते हो, और आप साक्षात् अव्यक्त
 पुराण पुत्र हो ॥ ३३ ॥
 अन्त अव्यक्त रूपसे जिन आप से यह सब जगत् व्याप्त हो
 है वेतन अचेतन। चाकि युक्त उस परमात्मा भगवान को
 कार हो ॥ ३४ ॥

वरदोत्तम ! यदि आप मुझे अभीष्ट कर देते हो तो हे प्रभो !
 दे दके हुए प्राणियों से मेरी मृत्यु न हो ॥ ३५ ॥
 भीतर बाहर दिन में रात में और किसी से तथा प्राणियों से,
 से आकाश में मनुष्यों से मृगों से भी मेरी मृत्यु न हो ॥ ३६ ॥
 आना प्राण बाहों से अथवा प्राणबाहों से मृत्यु न होवे और
 देखकर और महोरगों से युद्ध में अप्रतिबद्धता को प्राप्त
 गिबच अर्थात् इनसे न हाकें और प्राण मात्र का एक पति
 ॥ ३७ ॥

और योग से है प्रभाव जिनका ऐसे लोक पाहों की जो
 मा और जो कभी किसी प्रकार नष्ट न हो ऐसी आपकी महि-
 मा कहीजिये ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण सप्तमस्कन्धे
 हिरण्यकश्यप धरयाचन
 तृतीयाध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं वृतः शान्तः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ।
प्रादान्तत्प्राप्तः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ॥ १ ॥

तातेमे दुःखानाम्प्राप्तः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ।
तथाऽपि वितराः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ॥ २ ॥

ततो जगाम भगवान्पुनः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ।
पूजितोऽसुरैः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ॥ ३ ॥

एवं सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ।
भगवन्पुनः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ।

स विदितः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ।
देवाः पुनः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ।

सिद्धयान्प्राप्तः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ।
सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ।

श्रीधरस्वामिकृतम्
चतुर्थे तु वरौलुब्धवा विदुः सन्तुष्टः ।
विष्णुदेषेण तांस्तर्षान् देवैः सन्तुष्टः ॥ १ ॥
घातभृतिर्गहा ॥ २ ॥
मम मत्तः यदपि वचपीसे तु वा ॥
अमोघोऽनुग्रही यस्य प्रजेभ्योऽपि ॥
यदर्थं तपस्तप्तं तदाह- ॥ ३ ॥

सर्वेषां स्तुत्येन सन्तुष्टः सन्तुष्टः ॥ ७ ॥
त्रिविधं जगत्सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ॥
मन्त्रमधुवासाधिपतिः सन्तुष्टः सन्तुष्टः ॥

श्रीमदीश्वरदेवाणां शिष्यतन्त्रचन्द्रिका ।
एवं देवेन इत्याह वराह वशिष्वाह भगवाञ्छास्त्रः ॥

भीमजीरराघवचुम्बकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमित्यं हृतो वाचितः शतधृतिग्रंथा हिरण्यकशिपोस्तपसा तोषितः तस्य तुल्यमाश्वरात् प्रादात् ॥ १ ॥

इत्येवमाह प्रज्ञा—हे तात ! मम मत्सो वाश्वरात् इच्छीषे ते इमे वराः पुंसो यद्यपि तुल्यमाः तथापि तुल्यमापि ताश्वरात् अङ्गं हं हिरण्यकशिपो ! तुभ्यं वितरामि वर्तमानसामीप्ये ह इत्तवानस्मीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुक्त्वा अमोघः सखोऽनुग्रही यस्य स विभुर्मंगवान् इति असुरवर्षेण पूजितः प्रजेश्वरैर्भृशुददाद्यैः स्यूयमानः संवत्सरे जगाम ॥ ३ ॥

एवं लब्धा वरा येन स दैत्यो हिरण्यवत्प्रकाशवदुर्ध्वं दे वि- प्रायो भ्रातृहिरण्यवास्तस्य वधं भगवत्कृतं स्मरत् भगवत्- द्वेषसहितं भगवति द्वेषमकरोत् ॥ ४ ॥

तदेव प्रपञ्चयितुमुपोद्घातमाह--स इत्यादिना । स महासुरो हिरण्यकशिपुर्ग्रीहोक्तान् सर्वां दिशश्च विजित्य तथा देवादीन् सर्वसत्त्वपतीन्सर्वभूताध्यक्षांश्च जिवा वशमानीय विश्वजिह्वुश्च लोकपालानां तेजसा सह स्थानानि जहारापहतवान् ॥ ५—७ ॥

देवोद्यानश्च जहारेत्यनुपङ्गः श्रिया सर्वसम्पत्ता जुष्टं पुंशं त्रिविष्टपं खगमध्यास्तेस्म अधिष्ठितवान् "भीमोऽस्यसां कः" इति कर्मत्वम्, विश्वकर्मणा निर्मितं लोककर्मणा प्रायतनमाध्रं भोग्यभोगोपकरणादिसर्वसमृद्धिमन्महेतुस्व भवनं साक्षात्पशुवास अध्युषितवान् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवज्रतथिर्कृतपदस्त्विति ।

वरदानादिना सम्भूतं खवणाग्निज्वालामुखासवद्य क्षयिकं भगवदभक्तैश्चर्ये भीनारायणप्रसादाविभूतमन्तकाकीर्णं शाश्वतं सासदेवापाद्यं बुभुषुभिरित्यादितात्पर्यं निरूपयते कतिपयेष्वध्या- ठेयुः तत्र हिरण्यकशिपवे ब्रह्मवरदानप्रकारं तेनास्य सर्वविज- यप्रकारश्च निरूपयति—एवं हृत इत्यादिना । अथवाद्येन न केवलं ब्रह्मणो वरदानमेवोच्यते अपि तु हिरण्यकशिपुविगवा कथा सा- कश्येन कथयत इति सूचयति ॥ १ ॥

मम सकाशाद्यदपि तुल्यमान् अन्तर्गो दुःखप्रापकान् "दुर- शोभनदुःखयोः" इति यादवः ॥ २ ॥

भगवान् पूज्यः अत्र प्रतिज्ञायं ह्यस्य वेस्मरणाशीलानां मन्दानां स्फुरत्यर्थं कृतव्याख्यानां पदानां पुंसोपि तथा वचनं न शोषाय तदर्थं हीदं प्रवृत्तमिति, अमोघानुग्रहः योग्यानामितिशेषः ॥ ३ ॥

अमग्रेश्वर्यादिगुणरत्नाकरे पश्ये द्वेषमकरोत्सुरावेशाजयंश- स्त्वेन खतोमक्तोपीति तात्पर्यं, तस्य अन्तर्गतो मक्ता हिरण्यवाद्याः परावेशादौ द्वेषः इति "पश्ये" परमात्मनोः इत्यभिधानादत्र परः शत्रुरसुरः तदावेशादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्वसत्त्वपतीन् विहायैव वधमेष्टान्वा किं बहुना विश्वं च- त्तु जितवानिति तेजसा ब्रह्मणेन सह जहार ॥ ७ ॥

विजितवान् इति श्रुत्वा भीमोऽस्य स्थानानि समित ततोपि भेदं वदेत्सर्वसत्त्वपतीनाम् तस्थानापेक्षया साक्षात्पुत्रीयमित्यु- च्यते "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः" इत्यभिधानात् अत एवाजिह्वुम- वित्युच्यते साक्षात्प्रत्यक्षेषु वासत्यनेन वा सङ्गमयितव्यं श्रीयि विद्वानि स्थानानि सकलसमृद्धिमन्त्यस्मिन्निति त्रिविष्टपश्चा- येषवालोचनवास्यमर्थस्सस्पद्यते त्रिविष्टपस्याप्यभेदायः अ- न्यथाः त्रिविष्टपस्य गतिर्वक्येति ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-२४ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिरुत्तसारार्थदर्शिनी ।

वरान् लब्ध्वा द्विपन् विष्णु देवदेवाजिराम सः । प्रह्लादस्यगुणः प्रेमभक्त्युत्थस्तुयं इत्येते ॥

हिरण्यकशिपोः हिरण्यकशिपुना तस्य तस्मै ॥ १ ॥

यद्यपि यद्यपि तुल्यमास्तदपि इमान् तुल्यमान् वितरामि त्रिविष्टपः सौदम्यभेदेन व्याख्येयं वरान् कीरशान् यत्तु प्राप्नुवतामपि तुल्यमान् यान् प्राप्यापि न प्राप्नु- वामि तानित्यर्थः ॥ २—४ ॥

गता गच्छजातयः पक्षिणः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमकृकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वरान् लब्ध्वा हिरण्यकशिपोर्भगवति द्वेषं तन्पुत्रस्य प्रह्लादस्य च भक्तिः ॥ १ ॥ अथावे भीनारदो वर्यवति—एवमिति । शतधृति- ग्रंथा ॥ १ ॥

मम मत्सो इच्छीषे ते इमे यद्यपि तुल्यमास्तथापि वितरामि तुभ्यं वरामि ॥ २ ॥

अमोघः सखोऽनुग्रही यस्य स विभुर्विपुत्रहानः ॥ ३ ॥ हेममर्षं सुवयं प्रकाशमानम् ॥ ४ ॥

स दिग्गजादीन् विजित्य लोकपालानां तेजसा सह स्थानानि जहारेति अतुर्येनाम् ॥ ५—६ ॥

सर्वेषां सत्त्वानां प्रायः जातीनां पतीन् जिग्वा वशमानीय एवं विश्वजिह्वुः सत्त्व लोकपालानामिन्द्रादीनां तेजसा तत्समाहिम्ना सह स्थानानि जहारापहतवान् ॥ ७ ॥

देवोद्यानानां भीमिर्जुष्टं त्रिविष्टपं देवलोकमध्यास्ते स्म अधिष्ठा- तोऽभूत् तत्रापि साक्षात्प्रत्यक्षतुल्यमाश्वरात्पशुवासस्युत्तरेण्यवधः ॥ ८ ॥

यत्र विदुः सारकता भुवः ।
 यत्र स्फाटिकेभ्यः स्वस्तम्भपङ्क्तयः ॥ ९ ॥
 यत्र चित्रवितापि सनानि च ।
 पयःफेननिभो मपरिच्छदाः ॥ १० ॥
 कूजद्विर्नूपुरैर्देव्योः तस्ततः ।
 रत्नस्थलीषु पद्मैश्चैव चन्द्रं मुखम् ॥ ११ ॥
 तस्मिन्महेन्द्रभवने महासुखेऽर्जितलोक एकराट् ।
 रमेऽभिवन्द्याङ्घ्रियुगः सुरैः सुखेऽर्जितचण्डशासनः ॥ १२ ॥
 तमङ्ग ! मतं मधुनोरुमं कुरु मशेषधिष्णयपाः ।
 उपासतोपायनपाणिभिर्दत्तैः सुखलौजसां पदम् ॥ १३ ॥
 जगुर्महेन्द्रासनमोजरं निरुस्मदादयः ।
 गन्धर्वसिद्धा ऋषयोऽपि सश्र पाण्डव ! ॥ १४ ॥
 स एव वणाश्रमिणोऽपि भवति ॥
 इज्यमानोऽथिर्नरगावः स तस्य ॥ १५ ॥
 अकृष्टपच्योऽथिर्नरगावः ॥
 तथा कारुण्येण स तस्य ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णाय नमः
॥ नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—जब हिरण्यकशिपु ने
 उसके तप से प्रसन्न होकर ब्रह्माजी ने हि-
 सुलेभ भी ये घर थे तो भी दिये ॥ १ ॥
 प्रहोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—हे नात ! जिन
 पुरुषों को वडे दुर्लभ है, हे भाई ! यद्यपि
 मैं तुझ को देता हूँ ॥ २ ॥

तदनंतर वर देकर असुरवर्ष से प
 वाले प्रजेश्वरों से स्तूयमान भी
 को गये ॥ ३ ॥

देव्य भी इस प्रकार वर पाकर
 करता हुआ भ्राता के वध का स्मरण
 त्रिष्णु में द्वेष करने लगा ॥ ४ ॥

वह महासुर दशों दिशाओं को
 र सुभों को जीत-

कर वे... गन्धर्व गरुड उरग सिद्ध चारण विद्याध
 ऋषिग... राक्षस पिशाच भूत प्रेत और इतने
 अधिप... पतिगों को जीत कर अपने वध
 लाकर वि... सहित सर्व लोक पालोंके स्थान
 को हरण... ॥ ७ ॥

देवता... शर्मा वाले स्वर्गका अधिष्ठाता होव
 त्रैलोक्य की... अखिलसमृद्धिवाले साक्षा
 विश्वकर्मा के... में निवास करने लगा ॥ ८ ॥

अखिलसमृद्धि... श्रिभिः ॥ ६ ॥
 मुकादामानि... यासाम् ॥ १० ॥

सुदतीः सुदती... यस्य ॥ १२ ॥
 ऊर्जितमधिक...

अङ्ग हेराजन् ! मधुना सुरवा मय
 मत एव विदुषे विद्या... यस् तमः मद्योषा
 भयपाः सर्वलोकपाल... प्राणिभिरपासत सेव
 त्रिभिर्देवाविष्णुवैश्विता पद्मभयभूतम् ॥ १३ ॥

(अथवाः)

श्रीधरस्वामि उक्तमाचार्यदायका ।
मिसे; १५ कम्-

उपासनप्रकारमाह—जगुरिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामि उक्तमाचार्यदायका ।

महेन्द्रभवनं विशिनष्टि—यत्र भवने विद्रुममन्त्राणां
यासु ताः भुवःस्वप्नानि वेदिकादीनि महामारकताः
यत्र भवने स्फटिकमयानि कुड्यानि भित्तयः यत्र वे
म्भपंकजः सन्ति ॥ ९ ॥

यत्र च चित्रवितानानि चित्रकविल्लराणि पद्म
न्यासनानि च पयःफेननिभाः दुग्धफेनमृदुलाः शु
मुकादामानि परिच्छदाः परिकराः यासां ताः ॥ १० ॥
यत्र च देव्यः देवानां सम्बन्धिष्वयः सुदयः कि
द्भिष्वन्तर्निर्गुणैः तत्र तत्र शब्दयन्त्रः शब्दं कुर्वन्त्या रत्नल
कीयं मुखं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेवभूते महेन्द्रस्य भवनेऽधिवसन्तः स
मयाहनसङ्कल्पः अनप्य निर्जितो लोक
राजा ऊर्जितमधिकं चण्डं तापकं शासनं य
पितैः सुरादिभिर्वन्द्यावज्जरीयस्य तादृशो र

अद्भु हे सुधिष्ठिर ! उरुगन्धिनोऽग्रगन्धेन
मतप्य विवृते विद्युत्सिते ताम्र अक्षिण्य
बलस्य देहबलस्य भोजन इन्द्रियबलस्य
मिर्विना ब्रह्मविष्णुशिवादिना अन्ये स
कपाणिभिरुपासत उपासितवन्तः ॥ १३ ॥

उपासनाप्रकारमाह—जगुरिति यत्र भवने
महेन्द्रस्यासनमास्थितमधिष्ठितं तं देवं
यश्च जगुर्गान्धकः, तद्गुणान् जगुरिति
ऋषयश्च विद्याधरा अस्तरसश्च मुहुर्मुहुः

स एवाऽतुरो पद्यांश्चमनिष्ठैर्ब्राह्मिण्य
दक्षिणा येषु तैः क्रतुभिर्मुहुर्मुहुः
हविर्भागानग्रहीत् ॥ १५ ॥

तस्यासुरस्य सम्बन्धिनी वा
च्या कर्षणेन विना फलिन्य
देवता यथाकामं यथेष्ट
अभूत् तथा नमः अन्तरिक्ष
धविचित्रवस्तुपदमभूत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजय

सोपानमारोहाधरो

वितानमुपरिपिपाक

प्रशस्तदन्तपंकजः

“ आदित्या वसवो रुद्रास्त्रिविधा हि सुरा वतः ।
मरुतश्चैव विश्वे च साध्याश्चैव च तद्भवाः ॥
अनक्षय इति प्रोक्ताश्चत्वारो मानुषाः स्मृताः ।
उपासयन्ते द्रुवः सर्वे विना देवान् हिरण्यके ” ॥

इति वचनात् न ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैरित्यर्थो प्राज्ञः किञ्चा-
तारयथः तथा हि, त्रिविधा देवाः, यज्ञभागभुजस्तद्भुज इति.
प्रथमे त्रिधा मिषा जातिभिश्चत्वारोऽन्वेषणाद्भूते समूहेनाग-
व, चरमेषु सुरशब्दमात्रं धर्त्ते, तदन्तेवासिवर्तमानाः—
“ अयज्ञभागेऽपि तु सुरशब्दः प्रयुज्यते ।
यज्ञभागभुजस्त्वेष त्रय इत्यभिशाब्दताः ” ॥

वचनादयं विशेषः कल्प्यत इति इतोऽप्यत्र चित्रमन्त्रयया
य उच्यन्त इत्यङ्गीकर्तव्यम्. दैत्यस्य देवोपास्यत्वं देवानां
यशांभाजामयशाः क्वात्तद्गुणपन्नम् प्रमाणाविरोधात्-
उभयभाक्त्वमितोऽथर्वकृतमिदमिति—

यत्र कच यशः कथानमयेवामिति केशवः ।
यत्रापि तु देवानामित्यन्वयान्पूजयन् कश्चित् ॥
यत्र 'योगः सन्नहनः' इत्यभिधानादपि मादिनानोपास-
यन्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

उत्पन्नमन्तरेण सस्यादिपरिपाकोपेता ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामि उक्तमाचार्यदायका ।

पाणिभिरुपासत त्रिभिः ब्रह्मविष्णुकर्तृदेविना

—१४—१५ ॥

यत्रापि तस्य राज्ञे महीयभूतयोऽङ्कुरपचय-
वस्तुस्तदानीयदेव्य अन्यथा मत्वादीनां तत्क-
मभनेन वेनम् न ताहकप्रमाय आर्मात्
वस्तुस्तदानीयदेव्य भुवार्दीनां तेजः प्रथममेषा-
नहा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामि उक्तमाचार्यदायका ।

यत्र महेन्द्रभवने विद्रुमाणां

सोपानानि ॥ १० ॥

शब्दाः मुकादामानि परिच्छदाः

परिकराः यासां ताः ॥ ११ ॥

प्रतापितः प

ऊर्जितमधिकं चण्डं तापकं शासनं यस्य स तमे ॥ १२ ॥

हे अद्भु ! तं

पदमश्रवम् उरुगन्धिना

वदुगन्धेन मधुना सु

रत्नाकरश्च रत्नयोस्तिस्त्वन्ध्रोऽहुरुर्मिभिः ।
 चारसीधुघृतक्षौद्रविद्धीरामृतोदकाः ॥ १७ ॥
 शैला द्रोणीभिराक्रीडं सर्वर्तुषु गुणान् द्रुमाः ।
 दधार लोकपालानामेक एव पृथग्गुणान् ॥ १८ ॥
 स इत्थं निर्जितककुवेकरा विषयान् प्रियान् ।
 यथोपजोषं भुञ्जानो नातृष्वपि जितेन्द्रियः ॥ १९ ॥
 एवमैश्वर्यमत्तस्य दृप्तस्योच्छ्रायवर्तिनः ।
 कालो महान्यतीयाय ब्रह्मशापमुपेयुषः ॥ २० ॥
 तस्योग्रदण्डसंविग्नैः सर्वे लोकाः सपाक्षकाः ।
 अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुर्ह्युतम् ॥ २१ ॥
 तस्यै नमोस्तु काष्ठायै यत्रात्मा हरिरीश्वरः ।
 यद्गत्वा न निवर्तन्ते शान्ताः सन्यासिनोऽमलाः ॥ २२ ॥
 इति ते संयतात्मानः समाहितधियोऽमलाः ।
 उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रा प्रायुभोजनाः ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुक्रेवक्रतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अध्विणी यस्य तत्र त्रिभिर्हरिविरञ्जिहरेर्धिना मलिच्छिपिपायाः
 उपासनयुक्तपाणिभिरुपासत ॥ १३ ॥

उपासनप्रकारं दर्शयति—जगुरित्यादिना ॥ १४—१५ ॥

अकृष्टपठ्या कर्पणं विनैव सप्रससस्या ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

जिस मन्थन में भूगा की सीढ़ी मरकतमयी थी उसमें स्फटिक
 मणिके चोतरे वैडूर्यमयी की खंभों की पंक्तियाँ लगी हैं ॥

और जहाँ पर विचित्र चँद्रेवा तन रहे पश्चिम दिशि के आसन
 हैं ॥ बुध के फेन के सहस्र शय्यायें, मौक्तिक, माणिक्यों के सब
 परिकर जिनके पेंसी शब्दायमान नूपुरों के साथ जहाँ शब्द
 करनी हुई सुंदर वंतपंक्तिवाली अपने अपने शब्दों को रत्नस्थली
 में देख रही हैं ॥ १०—११ ॥

उस महेंद्रमन्थन में महापत्नी लोकों के जितने बाबा एक-
 राट्ट सुगन्धिकों से धंदिताचरणयुगल प्रकटित हिरण्यकशिपु
 रमण करना भया ॥ १२ ॥

हे राजन् ! बड़े सुगन्धि मधुसे तू, निकले हुए छाल-नेत्र
 जिसके पेंसे उस हिरण्यकश्यप को बड़ी विष्णु महादेव को

छोड़कर और सब लोकों के अधिपति दायों में बैठ खेलेकर
 उपासना करते थे । क्योंकि वह तप योग बख पराक्रम का
 एकही भाव्य था ॥ १३ ॥

हे पाण्डव ! जब अपने पराक्रम से वह इन्द्रासनपर बैठा
 तब विश्वावसु तुंबुकु और अस्मदादिक तथा गन्धर्व सिद्ध ऋषि
 विद्याधर और अस्तरा आदि हम सब लोग उसी का गान
 करते थे ॥ १४ ॥

उस समय बर्षाभ्रम घाड़ी प्रजाओं भूरि दक्षिणावासे बहों
 से वही पूजित होकर अपने तेज से यज्ञ के भागों को प्रहण
 करता था ॥ १५ ॥

उसके राज्य में भूमि बिना कमाई हुई फल को देती थी
 खर्गे भी कामनाओं को पूर्ण करना रहा और आकाश नामा
 आश्रय वावा होगया ॥ १६ ॥

श्रीधरकामिनीभाषाटीका ।

तत्पन्थो नयः ऊडुपंहस्तिस्त्वं रत्नाकरानेवाह—चारेति ॥ १७ ॥

आक्रीडं क्रीडास्थानम् द्रुमाः सर्वेषु वृक्षेषु शुक्रात् पुष्प-
 फलादीन् सद्य लोकपालानाम्पुष्पविष्णुशान्धर्व्यादहनशो
 पयादीनेकएव दधार ॥ १८ ॥

निर्जिताः ककुभो येन यथोपजोषं यथाप्रीति ॥ १९ ॥

(ॐ नमो भगवते तुभ्यम्पुरुषाय महार्त्मने ।
 विशुद्धानुभवानन्दसन्दोहाय यतोऽभयम् ॥ ० ॥)
 तेषामाविरभूद्वाणी श्रूपा मेघनिस्सना ।
 सन्नादयन्तीककुभः साधूनामभयङ्करी ॥ २४ ॥

भीमश्रीरगाधवाचार्थकृतभाषार्थदीपिका ।

महात्कालः एकसप्ततियुगानि किञ्चिदधिकानि ॥ २२ ॥ २३ ॥
 अरूपा अकूरहिता ॥ २४ ॥

भीमश्रीरगाधवाचार्थकृतभाषार्थदीपिका ।

रत्नाकराः समुद्राः तत्पत्न्यो गङ्गादिनद्यश्च इति तत्रैव रत्नाकरानेव
 रङ्गेः रत्नसमुद्रानूहः प्रापयामासुः रत्नाकरानेव रत्नाकरानेव
 साधुः सुरा वीर्याभिरसः अमृतं शुद्धं चारादिमन्त्रैः कुर्यात्
 येषां ते क्रमोऽत्र न विनक्षितः ॥ १७ ॥

शैलः पर्वतः जात्यभिप्रायमेकवचनम् द्वौशोभिः कुरु
 मान् द्वार कथंभूतान् सर्वतुषु वसन्तादिषु पटसु सर्व
 गुणाः फलपुष्पादयो येषां तानाक्रुडान् क्रीडास्थानोप
 नवतुषु सर्वान् वृक्षान्, सफलपुष्पानेव द्वारत्यर्थः । तदेव
 यनि-लोकापालानां तदाधिपत्येलायामित्यर्थः । एको ह्यमः
 आदिकालनियमेन पृथग्गुणान् फलपुष्पादीन्द्वार अस्म
 धिपत्ये अनिघनकाक्षं सर्वांगुणान् द्वारत्यर्थः । यद्वा अयम
 एक एव सर्वेषां लोकानां पृथग्गुणान् प्रतिनियतांगुण
 द्वार सर्वेषामधिपत्यमेक एव अकारत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्थं निर्जिताः ककुभो दिशो येन स दैत्यः एक एव राजा
 सन् यथोपजायं यथाप्रीतिं प्रियानिष्टान्धिययाननुभवन्नि नासृप्यत
 तृप्तेनान् यतोऽयमजितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

इत्थमैश्वर्येण मत्स्याऽनएव हस्तस्याऽतएव च उच्छाल्य-
 धारिनः वैदिकमार्गाननुवर्त्तिनः, उत्पद्यप्रतिपन्नस्येत्यर्थः । अक्षरापं
 सनकारिणां शापमुपेयुषः प्राप्तवतः महान् कालो बहुवर्षा-
 त्मकः कालः वयतीत्यय अतिक्रान्तोऽभूत् अक्षरापमुपेयुष इत्यनेन
 तज्जन्मावसानकालः प्राप्त इति सूच्यते ॥ २० ॥

तद्वेव वक्तुं भाषिमिर् तावदाह—अस्य दैत्यस्योग्रद्वन्द्वेनोग्र-
 शासनं संविप्राः भीताः सपालकाः सर्वे लोकाः अन्यत्राऽलब्धं
 शरणां निवासस्थानं यैस्ते अकुरुन्तु भगवन्तं शरणां ययुः प्राप्ताः
 अन्यत्रालक्ष्यशरणा इत्यस्यानन्यत्राका इति वार्थः । पूर्व दैत्य-
 तपःपीडितास्त्रुपशमनाय अक्षराप शरणापुपगम्य घरप्रदा-
 पेनेन खानिष्टमेव अक्रुः पुनरेतन्निष्टपरिहारो अक्षरापिकर्तु-
 मशक्य इत्यालोच्योऽनन्यशरणा भगवन्तमेव शरणां ययु-
 रित्यर्थः ॥ २१ ॥

शरणावस्थाप्रकारमेवाह-तस्या इति । तस्यै काष्ठापै दिशो गमः
 काष्ठां निशियन्ति, यत्रेति । यत्र यस्यां काष्ठावामीश्वरः सर्वनिघन्ता
 हरिराभितार्तिहरो भगवानास्ते शान्ताः रागादिरहिताः अत एव
 शुद्धात्मनःकरणाः संन्यासिनः न्यासविद्यानिष्ठाः यत् याज्ञ
 काष्ठां गत्वा प्राप्य न निवर्त्तन्ते पुनर्नावर्त्तन्ते न पुनः संसरन्ति
 तस्यै काष्ठापै नमः इति यस्यां दिशि प्रयातार्तिहरो भगवानास्ते
 तद्दिग्धीनाऽस्मद्रक्षणापाय इत्यर्थवत्सायपूर्वकं भगवन्तं शरणां
 ययुः, काष्ठापै नम इति दिक्शरणावस्थाकथनेन इवानामपि भगव-
 त्कृतं दुर्भहमिति सूचितम् ॥ २२ ॥

इतीत्यर्थं ते देवाः संयतात्मानः स एव भगवान् रक्षिष्यतीति
 तन्मयुक्तमनसः समाहितधियः ब्रह्मा संयतात्मान इति वाशे-
 नैव उक्तः, समाहितधिय इत्यनेनात्तारिन्द्रियजयः, वायु-
 जय इत्यनेन प्राणजयः, गिन्द्रिया इत्यनेन कायजयः एवं-
 त्रैकीकशामुपनश्युस्तुष्टुः वक्ष्यमाणां मन्त्रं जेषुभां ॥ २३ ॥
 अत वाङ्गुण्यपूर्वाय पुरुषाय सर्वान्तरात्मने महात्माने
 अयायुक्त आत्मा मनो यस्य तस्मै विशुद्धः अनुगम्यो
 र्भूद् सुखं तयोः सन्दोहः पूरः तद्रूपाय यतः बहसमा-
 तानामभयं तस्मै नमः ॥ ० ॥

इति नामैवमुर्पातष्टनां वार्थी शब्द आविरभूत्तैः शून्य-
 ताना अरूपा अहृष्टकृका मेघनिस्सना मेघघोषतुल्या
 सन्नादयन्ती प्रतिध्वनयन्ती साधूनामभय-

त्रजयध्वजतीर्थकृतपदरमायली ।
 काष्ठायां पत्न्यो नद्यः चारं लयशास्त्र ॥ १७ ॥ १८ ॥
 अमृतं शुद्धं चारादिमन्त्रैः कुर्यात् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 तेषामाविरभूद्वाणी भवति तस्मा इति अरूपा अक्षरीरिण्यां ॥ २४ ॥

* श्लोकोऽयमधिकः पाठः । विज० वीर० ।

माभैष्ठ विबुधभेषुः सर्वेषां भद्रमस्तु वः ।
 महर्शनं हि भूताणां सर्वभेषोपपत्तये ॥ २५ ॥
 ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेषापसदस्य च ।
 तस्य शान्तिं करिष्यामि कालं तावत् प्रतीक्षत ॥ २६ ॥
 यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रे साधुषु ।
 धर्मं मयि च विद्वेषः स वा माशु विनश्यति ॥ २७ ॥
 निर्वैराय प्रशान्ताय स्वसुताय मह्यात्मन ।
 प्रह्लादाय यदा द्रुह्येद्धनिष्येऽपि वरोर्जितम् ॥ २८ ॥

नारद उवाच ।

इत्युक्त्वा लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः ।
 न्यवर्तन्त गतोद्दगा मेनिरे चासुरं हतम् ॥ २९ ॥

भीमस्मृत्यागवतः कर्त्तव्यं कृतस्यार्थदर्शनी ।

अनेनासुरेण जिना इति भावः "काष्ठोत्कर्षे स्थितो दिशि" इत्यमरः ॥ २२-२४ ॥

भीमस्मृत्यागवतः कर्त्तव्यं कृतस्यार्थदर्शनी ।

नस्पन्मः नयः ऊङ्गः प्रापयामासुः, रत्नाकरानाह—आरेति
 चरादाः युवकानि येषां ते तत्र सीधुः सुरा सौद्रमिधुरसः अ
 शुक्रम ॥ १७ ॥

अः क्रीडं क्रीडास्थानम् पुष्पफलादीन् ॥ १८ ॥

निर्जिनाः ककुभो दिशो येन सः यथापञ्चेषु यथापि वि-
 पयान् भुञ्जानोऽपि नात्प्यत् यतोऽजितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

उरुह्वयवर्तिनः शास्त्रानुलङ्घ्य मत्तमानस्य ॥ २०-२१ ॥

काष्ठायै दिशो संस्थासिनः सम्यक् स्यामः आशु विनश्यति
 भगवति अर्थां सोऽस्ति येषान्ते भगवत्प्रपन्नाः ॥ २३ ॥

मुरुषा वक्तृमूर्त्तिदक्षेणरहिता हे विबुधभेषुः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

समुद्र और नदी भी रत्नों के समूह को अपनी बहरों से फैकने
 लगीं समुद्रों से लक्षण गविरा घृन लक्षण विदुष्य अमृत
 और जल जो चाहो सो मिलनेलगा ॥ १७ ॥

और उस समय पर्वत भी गुह्यों में क्रीडास्थान को
 धारण करने हुए, वृक्ष सब ऋतुओं के गुणों को धारण करने
 लगे तथा हिरण्य कशिपु भी एकही पृथक् सबलोक पालों के
 गुणों को धारण करने लगा ॥ १८ ॥

उह हिरण्यकश्यप इस तरह सर्व दिशाओं को जीतकर
 अपने प्रिय विषयों को भोगता हुआ भी तृप्त न हुआ क्योंकि ?
 अज्ञानेन्द्रिय था ॥ १९ ॥

ऐसा ऐश्वर्य में मत्त आत्मा को छोड़कर वर्त्तनेवाले विप्र शाप
 की प्राप्ति करनेवाले उस हिरण्यकश्यप का बहुत काल व्य-
 तीत होगया ॥ २० ॥

उसके उग्र वृद्ध से उद्विग्न होकर सबलोक लोकपाल अश्वत्थ
 कहीं स्थान को न प्राप्त होकर गोविन्द के शरण गये ॥ २१ ॥

और ऐसा बोले कि—उस दिशा को नमस्कार है जिसमें ह-
 मारा ईश्वर हरि है जहां जाकर शान्त संन्यासी जांग फिर नहीं
 निवृत्त होते हैं ॥ २२ ॥

इस प्रकार मनको रोक बुद्धि को समाहित कर हृषीकेश
 भगवान् का उपस्थान करनेलगे हैं कैसे कि? रात दिन जिन
 को निद्रा नहीं आती और धायु का भोजन करते हैं ॥ २३ ॥

तब उन जांगों को भेष सहश शब्दवाची, साधुओं को भ-
 ग्य देनेवाली दिशाओं में नाद करती हुई, भगवान् की वाणी
 सुनपड़ी ॥ २४ ॥

भीमस्मृत्यागवतः कर्त्तव्यं कृतस्यार्थदर्शनी ।

मम दर्शनं भवय्य सर्वेषां भयसामुपपत्तये भवति ॥ २५
 २६ ॥ २७ ॥

ननु, देवादिबिद्वेषेऽप्यस्य विनाशो नास्ति अज्ञानेन्द्रियोर्जितस्य
 तत्राह—निर्वैरायेति । सर्वमहं सह न मज्जकद्रोहमितिभावः ॥ २८

असुराह हतं मेनिरे तदानीं तद्भेषे प्रवृत्तत्वादिर्तिभावः ॥ २९

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाहुताः ।
 प्रह्लादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥ ३० ॥
 ब्रह्मण्यःशीलसम्पन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
 आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ॥ ३१ ॥
 दासवत्सन्नतार्याङ्घ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः ।
 भ्रातृवत्सदृशे स्तिग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः ।
 विद्याऽर्थरूपजन्माढ्यो मानस्तम्भविवर्जितः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तमेव द्वेषं वक्तुमाहौ सुतस्य महत्त्वमाह-तस्येति । गुणैः
 महान्भूतः गुणानेवाह, महदुपासक इत्यादिना ॥ ३० ॥
 सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य एकएव प्रियश्च सुहृत्
 दासवत्सम्यक्कृता अन्याणामङ्घ्र्या येन गुणैः
 भावना यस्य ॥ ३१ ॥

श्रीमद्भारतमहाभारतभागवतचन्द्रचन्द्रिका
 बाणमिवाह-मामेष्टिति । हे दिव्यप्रेष्टाः ! यूयं मागे
 माकुरुत वा, युष्माकं सर्वेषां भद्रं सुखमिच्छन्तु हि यस्य
 दर्शनं कष्टं भूतानां श्रेयसे उपपत्तये प्राप्तये भवति ॥ २४ ॥
 दैत्याधमस्य तस्य हिरण्यकशिपोर्गौराण्यं तस्य
 हानं विदितमेव तस्य दैत्यस्य शान्तिं वधं करिष्यामि काळः तस्य
 चिनकास्तवावप्रतीक्षन्तं किञ्चित्कालाविलम्बं सहध्वामस्यथः ॥ २५ ॥
 काऽसौ तद्वधोचितः काळः ? तत्राह-वदेति । यस्मिन् काळ
 देवादिषु तस्य नितरां द्वेषस्तदा स आशु घिनद्वयति ॥ २७ ॥
 ननु, देवादिषु विद्वेषेऽपि न तस्य नाशः, कथम् ? ब्रह्मवरेणोर्जित-
 न्वादित्यत्राह-निर्धेरायेति । यदा प्रह्लादाय दृष्टोत्तदा धरेक-
 जितमपि हनिष्ये हनिष्यामि कथम्भूताय मदात्मने अहमेवात्मा यस्य
 अन् मदान्मा तस्मै निर्धेराय सर्वभूतसुहृदे प्रजान्ताय नानादिगहि-
 ताय स्वस्यात्मजाय निरतिशयाप्रथमकाययय यदा द्रोहकुरिष्यति
 आश्रेव तदा हनिष्यामि मङ्गकविषयापराधस्य मम नितरामसङ्ख्या-
 दिति भावः ॥ २८ ॥
 इतीरथे लोकगुरुणा भगवता उक्ताः द्विौकसो देवाः भग-
 वन्ते प्रह्लादव गताङ्गेनाः गत उद्देगो भवं येषां तादृशास्मन्तो
 न्यवभेत्तः भगवदुपस्थितेरितिशेषः । असुरं हिरण्यकशिपुं हतप्रायश्च
 सेनिते अमन्यन्त ॥ २९ ॥
 तस्य पूर्वमेव विप्रशापमप्येषुः उचितकाले हनिष्यामीत्येवं-
 विधमगवत्सङ्कटाविषयस्य दैत्यपतेर्हिरण्यकशिपोः परमाद्भूता-
 श्चत्वारः प्रह्लादुहृद्दंष्ट्रावहृदाव्याः पुत्रास्तेषां मध्ये प्रह्लादो

गुणैरक्रोधादिभिर्गहाऽच्छ्रेष्ठोऽभूत् महात्म्यावहृगुणैस्तं विदितानदि,
 महदुपासक इत्यादिना महतां भागवतानामुपासकः भागवतमार्कप-
 यंस्तभगवद्भक्तिनिष्ठः इयमेव भगवद्भक्तः परा काष्ठानि भावः ॥३० ॥
 ब्रह्मण्यः ब्राह्मणकुले साधुर्नकुलो ब्रह्मण्यः यदा ब्रह्मणि पर-
 मस्तिनरां साधुः ब्रह्मण्यः शान्तेन सुखभावसङ्कर्यात्मकेन युक्तः
 सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः जितानि इन्द्रियाणि अन्याणानि येन स्व-
 तानामात्मना तुल्यमात्मवत् एकएव असाधारणः प्रियतमः सु-
 हृत् प्रियसुहृत्तमः आत्मा यथा प्रियतमः स्निह्येकेषी च
 सपि सर्वभूतविषयकप्रीतियुक्तस्तद्विनेयीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
 सत्यकृताः नमस्कृताः आर्याणां महतामंघ्रयो येन पितृ-
 वारसव्ययुक्तः भ्रातृवत्सदृशेषु स्निग्धोऽनुरा-
 गेषु ईश्वरत्वेन भावना इष्टिर्यस्य विद्यादिभिर्हेतुभि-
 र्गयो वदमन्न ताऽयः विधर्जितः तत्रार्थो विसं रूपं
 तन्मामिजात्यगम्यादिनाः प्रकारार्थः विद्यादिसदृश-
 नानादिनिमित्तं विधर्जितम् ॥ ३२ ॥
 श्रीमद्भारतमहाभारतभागवतचन्द्रचन्द्रिका
 विद्वेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥
 विद्वेषः स आशु साधनसामप्रथम ॥ २७ ॥ २८ ॥
 त-
 तस्मात्तं न किञ्चित्कालमप्यमदीरितम् ।
 तं तु मत्स्यवेरितिशास्त्रस्य निश्चयम्”
 कथं तत्पयाद्वयमनवेषम् ॥ ३१ ॥
 तस्मान्निमित्तस्तस्मद्गौरादिनाः ॥ ३२ ॥
 श्रीमद्भारतमहाभारतभागवतचन्द्रचन्द्रिका
 तदुभयः ॥ २५ ॥ २६ ॥
 तदा स वै प्रियसो भाग्धेव
 तद्वर्ति ॥

नेद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निरस्पृहः श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ।
दान्तेन्द्रियप्राणशरीरधीः सदा प्रशान्तकामो रहितासुरोऽसुरः ॥ ३३ ॥
यस्मिन्महद्गुणा राजन् गृह्यन्ते कविभिर्मुहुः ।
न तेऽधुनाऽपि धीयन्ते यथा भगवतीश्वर ॥ ३४ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्मिन्कृतकमसम्बन्धः ।

नथाप्यमृतवादाश्चर्यमभावमपि सम्प्रति चरोर्जितमपि तं
स्वयम्हमेव हनिष्यामि । किम्पुनहमपि तन्प्रगावलोपकाच्छिद्र-
विशेषं प्रतीक्षमायांस्मीत्याह निर्वचयति ॥ २८-३५ ॥

श्रीमद्भिवनायकवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

महर्शनं हीति स्तम्भामहर्शनं यावदेव न भवति तावदेव
गुणाकं दुःखमिति भावः ॥ २५-२७ ॥

ननु, ब्रह्मचरोर्जितोऽयं बहुकालन एव देवादीन् द्विषन्मपि
नेव नश्यति तत्राह-निर्वचयति । सर्वमहं सहे न भक्तद्रोहमिति
भावः ॥ २८-३१ ॥

सम्यक् नना आर्याणां अङ्गप्रयां येन सः गुरुप्रतिबन्धुवचनं
गौरवेषु श्रीमद्भगवन्मन्त्रोपदेशकं गुणावित्यर्थः । रहित आसुरो
भावो मत्सरादित्यस्य सः ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विद्युत्प्रवेष्टवमत्र भगवद्विषयफलानघरवं हे मज्जानवन्त इत्यर्थः ।
जनो मार्गेषु यतो महर्शनं मज्जानं सर्वश्रेयसानुपपत्तये भवति
सर्वश्रेयोपपत्तये इत्यत्र सार्धपर्यायः ॥ २५-२६ ॥

यदा यस्य देवादिषु विद्वेषस्तदा स आशु चित्तवृत्ति देवा-
दिकोपादेवति भावः ॥ २७ ॥

यदा तु मज्जकेषु यस्य विद्वेषस्तदा मज्जकः समदर्शिनो
मोक्षार्थधिकाराभावात् मज्जकद्रोहोऽहन्ताऽहमिति शयिनाह-निर्व-
चयति ॥ २८-२९ ॥

निर्वचयति निर्वचयत्येन संज्ञेयानो भगवती चरितार्थ प्रहा-
वगुणान् मुनिर्विस्मरतो वचयति-तस्येत्यादि ॥ ३० ॥

शब्दप्रकाशप्रकाशप्रकाशयो द्विनकृत ब्रह्मण्य सत्यसम्बन्धः सत्य-
प्रतिज्ञः सर्वभूतानामात्मगत एक एव प्रियः सुहृद् भक्त्यनुसंधान-
आर्याणां भेदानामङ्गप्रयो येन गुरुषु ईश्वरमन्त्रोपदेशकगुणावपेष्टेषु
ईश्वरवद्भावना यस्य सः ॥ ३१-३२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीगो बोली, कि-हे देवता लोगों! भय मतकरो तुम्हारा
मज्जक हो हमारा दर्शन प्राणियों की सर्व मज्जक की सिद्धि के
लिये होता है ॥ २५ ॥

देष्यों में भी इस हिरयकश्यप की दुरात्मता में जानबुका
तिसकी शांति में कहेगा तब तक कुछ काल की प्रतीक्षा
करो ॥ २६ ॥

जिस समय यह देवताओं में वेदों में गौ ब्राह्मण और
साधुजनों में तथा धर्म में और मेरे विषय में द्वेष करने लगेगा
तब वह शीघ्र ही नष्ट होजायगा ॥ २७ ॥

निर्वच प्रशान्त अपने पुत्र महात्मा प्रहाद से जब द्रोह
करेगा वस कैसे भी बरों से बड़ा हो मैं उसी समय उसको
मारुंगा ॥ २८ ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि-देवताओं को लोक गुरु गोविन्द की
जब एसी आज्ञा हुई, तब उद्वेग को छोड़कर गोविन्द
को प्रणाम कर वहाँ से लौटे और अर्तुकरों तो मरा समु-
झने लगे ॥ २९ ॥

उस हेतु पति के परम मज्जक चार पुत्र थे उन सब में
प्रहाद गुणों से बड़ा था और महात्माओं की उपासना करने
वाला था ॥ ३० ॥

और ब्रह्मण्य शील सम्पन्न सत्य प्रतिज्ञा वाला जितेन्द्रिय-
तथा आत्मा के सहस्र सर्व प्राणियों का एक प्रिय और सुहृत्तम
भी था ॥ ३१ ॥

और भेदजनों के चरणां का दासवत् सेवक, और हीनों
का पितृवत् परिपालक, सहस्र लोगों में भ्राता के तुल्य स्नेह
वाला तथा गुरुजनों में ईश्वर भावना वाला विद्यार्थ रूप भेद
जन्म युक्त और मान गर्व से वर्जित था ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषाथं दीपिका ।

व्यसनेषु प्राप्तेष्वपि नाद्विग्नचित्तः दृष्टेषु श्रुंषु गुणेषु विष-
येषु निःस्पृहः यतस्तेष्ववस्तुदृक् दान्ता इन्द्रियादयो यस्य
रहित आसुरो भावो मत्सरादित्यस्य सः असुरोऽपि सुदु प्रशान्त
कामः ॥ ३३ ॥

यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ! ।
प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवाद्दशाः ॥ ३५ ॥

(१) गुणैरल्लमसङ्ख्यैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते ।
वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥ ३६ ॥
न्यस्तक्रीडनको बाधो जडवत्तन्मनस्तया ।

कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥ ३७ ॥
आसीनः पर्यटन्नभम् शयानः प्रपिबन्ब्रुवन् ।

(२) नाऽनुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥ ३८ ॥

क्वचिद्बुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः ।
क्वचिद्बसति तच्चिन्तया उद्रायति क्वचित् ॥ ३९ ॥
नदति क्वचिद्विषये न तिरोहिता भवन्ति ।
क्वचित्तद्रावनमिदं ननु ननु चकार ह ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाशंकीपिका ।

अधुनाऽपि ते गुणा नापिधीयन्ते तिरोहिता न भवन्ति ।
साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसङ्गवत्यां सभायां
प्रह्लादम् प्रतिमानं दृष्टान्तम् रिपवोऽपि सुराः कुर्वन्ति
कथं भवाद्दशाः विष्णुभक्ताः ॥ ३५ ॥

सूच्यते मया केवलं द्योत्यते सुष्ठु कथ्यत इति वा ॥ ३६ ॥
नैसर्गिकरतेर्बिम्बान्याह-न्यस्तक्रीडनक इति पदभिः । तन्मनः
स्तया तदेकचित्तत्वेन ॥ ३७ ॥

एतान्यासनादीनि गोविन्देन परिरम्भित आत्मना एकी-
कृतः ॥ ३८ ॥

बुदति रोदिति रौति वैकुण्ठस्य चिन्तया शबला व्यामि-
था क्षुभिता चेतना यस्य तस्य चिन्तयाऽह्लादो यस्य ॥ ३९ ॥

क्वचिद्वृत्कयठो मुक्ककयठः सन् अनुचकार तच्छेष्टादिकं
यं कृतवान् ॥ ४० ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वसनेषु दुःखहेतुषु मोक्षिसमभीतं चित्तं यस्य दृष्टेऽप्यैदिकेषु भूते-
षामुष्मिकेषु च स्वर्गस्वाराज्यादिषु गुणेषु विषयेष्ववस्तुदगमित्य-
द्वियुक्तोऽत एव तेषु स्पृष्टादिरहितः सदा दान्ताः निवर्तन वशी-
कृताः हस्त्रिवादयो यस्य प्रशास्ताः श्रीमा यस्य, निरस्पृह इत्य-

अभिहितेषु विषयेषु इच्छाग्राहित्यमुक्तम्. प्रशास्तकाम इत्यनेन
अभिहितेष्वित्यन्तां न पौनरुक्त्ये. स्वयमसुरोऽपि रहितासुरः
आसुरमाधरहितः ॥ ३३ ॥

जन् ! यस्मिन् प्रह्लादे गुणा उक्ता वधवमाणा अन्ये च
पुनर्भवाद्यथा भवति तथा गुणान्ते बहुमन्यन्त इत्यर्थः ।
क्रियाविशेषणमन्यथा सामानाधिकरण्यासमाप्ते
मास्थापतिः महतः प्रह्लादास्व गुणा इत्यर्थे यस्मि-
कस्थापतिः महतां गुणा इति वा, ते गुणाः अधु-
नापिधीयन्ते न तिरोहिता भवन्ति, न विस्मृता
भा. यथा भगवतीश्वरे गुणाः पुनःपुनः क्वि-
यन्ते तद्वत् ॥ ३४ ॥

प्रह्लाद ! साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसङ्गव-
रूपः शत्रवोऽपि यं प्रह्लादं प्रतिमानं
कुर्वन्ति किं पुनर्भवाद्दशा अन्यं प्रतिमानं

सूच्यते, न
शक्या इति भावः । अलमिति
यं सूच्यते. मया विष्णुमात्रं गुणप्रदो-
तावत्तस्य माहात्म्यमित्युच्यते इत्यर्थः ।
विशानष्टि-वासुदेवेति. यस्य प्रह्ला-
की आभाषिकी उत्पत्तिमित्यर्थः ।
नां वासुदेवस्यैवान्तमाहात्म्यमिति
भावः ॥

(१) गुणैः परमसंख्येयैः इतिपाठान्तरम्—धीरो (२) नाऽनुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः श्रीरो विज्ञो ॥

श्रीमद्भागवतवाचाप्येकनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नैसर्गिकलिङ्गानि चन्द्रविशिनष्टि-न्यस्नेत्यादिपङ्क्तिः । वाक् एव वाच्यप्रधनस्येति । तन्मनस्कतया भगवद्भक्तद्वयत्वेन न्यस्तक्रीडनकः पारित्यक्त्याक्रीडः कृष्णप्रहः श्रीकृष्ण एव प्रहस्नेन गृहीत आत्मा मनोयस्य, प्रहगृहीतवद्भक्तमान इत्यर्थः । अत एव जगदीदृशं न वेद् वाहावस्तुविषयकांचित्तरहित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एतदेव प्रपञ्चयान-आसीन इति । आसनाद्यनभ्यावास्थितोपि एतान्वासनादीनि नानुसन्धये नानुसन्धितवान् तत्र हेतुर्यतो गाविन्देन भगवता परिस्मितः संश्लेषः गोविन्दानुसन्धानरूपतत्परिस्मितस्मृतवैधर्म्ये इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कचिद्गानिन्दानुसन्धानाद्येकैवशायां रुदति रोदिति आप्यन्वाचक्यपुत्रक, इहगुणाभावश्च । गोविन्दविषयतया शयला व्यामिश्राश्रुमिता चेतना बुद्धियस्य तादृशः कचिद्भवति । कचिन्वाचक्यतया आहादा यस्य तादृश उद्योगायति गोविन्दगुणानि न शक्यः ॥ ३९ ॥

कचिन्वाचक्यादएव नदति ध्वनति कचिदुत्कारतः कवटापरिवेषणद्वयः विगतलज्जा नृत्याति उत्कण्ठता मुक्तकण्ठस्सन् ध्वनयति वा कचिन्वाचक्यतया भगवदनुसन्ध्या युक्तस्तम्बस्तदात्मकः स्नात्मानं तदपृथक्सिद्धत्वेन पश्यन्नापि तदनुसन्धानेन विस्मृत्य तद्रूपतापत्यभिमानानुचकारानुकारोति भगवानिव चेतने इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमन्नियमध्वजतीर्थेकृतपदरत्नावली ।

गुणेषु शब्दादिषु शरीरस्य दान्तरत्वमुपवासादना रहितासुरः असुरस्वभावकर्मरहितः जात्यासुरः ॥ ३३ ॥

यथा भगवतोश्च इत्यत्रापि " अन्येषां हरिसाम्यन्तु किञ्चित् साम्यमृशरीरस्य " इत्यादिप्रमाणमित्यत्रापि ज्ञातव्यमिति ॥ ३४ ॥

प्रतिमानं तन्मनस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

कृष्णारुणो ग्रहभेदा वर्णोक्तमनाः ॥ ३७ ॥

अनुसन्धय सत्यार ॥ ३८ ॥

तद्भावनात्कः तस्य श्रीनारायणस्य ध्यानोपेतः तस्यस्त-प्रधानः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोःस्नामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

असंख्येयैर्गुणैस्त्वानि ते वक्तुं न शक्यामि मेः । अतस्तस्य मादोऽर्थे सूचयते छलमे मात्रम् । यद्वा, असंख्येयैश्च बाह्यमस्यै तस्य मादोऽर्थे सूचयते, वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । उभयत्र च हेतुः वा ॥ ३२ ॥

तन्मनस्कतया न्यस्तक्रीडनकः तद्वनस्तरं तमेव जडमनस्कतयः ततः पश्चात् कृष्णप्रहगृहीतात्मा प्रहेणोव कृष्णोर्वापः सन् जगदीदृशं न वेद् न ददुःखं यथा लोकाः पश्यन्ति न तथा । कन्तु तदस्फूर्तिफलत्वेनैव ददोऽर्थः । गोविन्देन परिस्फुग्ता परिस्मित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

प्रयत्ना निन्ता । क्योगे स्फुरिते द्वितीया संयोगे एवं विद्योगे कचिद्भवति । संयोगे इत्यति । विद्योगे ननु उच्येराह्यते । संयोगे विद्योगे कचिद्भवति इति ॥ ३८-४० ॥

श्रीमद्विष्णुनाचकचर्षिकृतसाराधंशिनी ।

गहनो भगवतो गुणाः अप्राकृता धैर्यगान्भीत्यादर्शः स्वभावेनैव स्थिताः कविभिर्विबेकभिर्गृह्यन्ते एते गुणा जीवनिष्ठा न भवन्ति किन्तु भगवदीया एवेति शुद्धेर्भेनप्रविन्दुषैर्विषयार्थक्रियन्ते इत्यर्थः । गुणानां नित्यत्वमाह-ने गुणा अधुना एतत्कालपर्यन्ते नापिधीयन्ते कालकर्मादिभिर्नाच्छाद्यन्ते एतावत्सु कालेषु गतेष्वपि प्रह्लादस्नाहगुणाविशिष्ट एव वसुतले तथा वैकुण्ठे महावैकुण्ठे च विराजत एवेति भावः ॥ ३४ ॥

प्रतिमानं दृष्टान्तं प्रह्लादतुल्योऽयं भक्त इत्येवम् ॥ ३५ ॥

असंख्यैः सङ्ख्यातुमशक्यैरेवगुणैस्तस्याखं कः खलुत्कथं इत्यर्थः । अन्ये पुरुषा गुणैरुत्कथयन्तानाम न तु प्रह्लादस्तस्य तुत्कथं हेतुरन्यद्वस्तस्य तं वनेत इति भावः । तदेव किं तत्राह-माहात्म्यं सूचयते सुष्ठु उच्यते किन्तु वासुदेव इत्यादि । यद्वा तस्य ग्राह्यस्य सूचयते नत अभिधातुमशक्यत्वाद् व्यज्यते मात्रं । कृष्णः प्रह्लादीनामेत्याद्युत्तरग्रन्थे प्रहादिशब्देनेति भावः । तस्य कीदृशस्येत्यन्वाचामाह-वासुदेव इति । नृसिंहाकारं इति कचिद् प्रह्लादस्तुल्यमन्तरम् " आविश्यंभुव भगवान् पीनाम्बरधरो हरिः " इति वैष्णवश्लोकः कृष्णप्रह्लादीतामेति गोविन्दपरिरास्मितस्याप्रतीक-मा वासुदेवे वसुदेवनन्दनाकार एवेत्यन्वे प्रह्लादस्य पूर्वोत्तरद्वयोः क्रमेण वासुदेवनृसिंहानिष्ठत्वमित्यपरं नैसर्गिकी तस्यव्यथा-मिव पूर्वजन्मकृतेः साधनेः सिद्धेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

नैसर्गिकरतेलिङ्गाश्वाह-न्यस्तक्रीडनक इतिपङ्क्तिः । वाहोपि स्वकषाल्यलीलस्तन्मनस्तथा कृष्णोकाप्रमनस्कत्वेन जड इवाव्यंभ-इवमायाः नचान्यभक्तैरिव तेन स्वमनः कृष्णविषयकं कृतं, किन्तु कश्चित्प्रह्लादोऽयं इत्यमिव कृष्ण एव यन्मनो गृहीतवनित्याह-कृष्णोति । अत एव जगत् इदंश व्यवहारमयं न वेद् किन्तु कृष्णमयमेवत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एतानि आसतधर्मभक्षयशयनीयपेयवक्तव्यानि नानुसन्धये न जानाति, कुतः ? गोविन्देन परिस्मितः अतिवत्सलेन पितृमात्रा वा एकाब्दिको वाहो यथा प्रतिभ्रममेव परिस्मित्य क्रोडस्योक्रियते तथैव प्रह्लादो भोजनशयनादिसमयेपि भगवता आविश्यते इति प्रह्लाद एव पश्यति नान्य इति भावः ॥ ३८ ॥

ततश्च कचिदिति स्वबालकं स्वक्रोडस्थलाद्भूमौ निध गृहकल्पार्थमन्यत्र गतायां मातरि नामनालोच्य स वा यथा रोदिति तथैव मामधुनैव परित्यज्य मत्प्रभुः क गत इति चिन्तया शयला व्यामिश्रा विह्वला चेतना यस्य सः रुद् रोदिति कचिद्भवतीति तदैव पुनः स्फूर्तिप्राप्तेन भगवता प्रह्लाद वत्स । सगुमात्रमेव मामनालोच्य कथमेवं रोदित्सीत् सति हसति चिरात् प्राप्तामात्रोत्कृती मात्रमवलोक्य सुबाल इवेत्यर्थः । तच्चिन्तेति मत्प्रभुर्गामेवं कृपया स्वदर्शनदा सुखयतीति चिन्तया आहादा यस्य सः ॥ ३९ ॥

नदतीति स्फूर्तिप्राप्तं हरिम् अतिदूरे दृष्ट्वा उत्कण्ठः उच्यते कण्ठः भोः प्रह्लाद वत्स ! त्वामनालोच्यार्थं नैव निर्दुष्यं यतस्त्वमेव ममातिप्रिय इत्युक्त्स्वन् आनन्दातिशयेन विशि

क्वचिदुत्पुलकस्तूपणीमास्ते संस्पर्शनिवृतः ।

अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितिक्षणाः ॥ ४१ ॥

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयोर्निपेवयाऽकिञ्चनसङ्गलब्धया ।

तन्वन्परां निवृत्तिमात्मनो मुहुर्दुस्सङ्गदीनान्यमनःशमं व्यधात् ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथेवशिना ।

एष विलज्जो नृत्वाति तदैव स्फूर्तिभङ्गे सति तद्विग्रहसदाधिपत्येन तद्भावनातिशययुक्तः उन्मादभञ्जारिप्रावण्येन ब्रह्ममेव हारारति तन्मयस्सद् तल्लीलां रामरूपघावनारगतामपि अनुचकार अनुकृतवान् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यसनेषु आपस्तु नोद्विग्नचित्तः श्नेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु पौष्टिकेषु च गुणेषु विषयेषु यतोऽवस्तुहक अनित्यत्वहादिरतो निस्पृहः दान्ताः वशागाः इन्द्रियादयो यस्य सः ॥ ३३ ॥

यथा भगवति तथा यस्मिन् ये महान्तो गुणाः ते कविभिर्विवेकिभिः स्वस्मिन् अधुनापि मुहुर्दुस्सङ्गं पुनःपुनः संगृह्णाति ते चात्मनि न धीयन्ते अविवेकिभिरात्मनि धारयितुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

हे नृप ! साधूनां गाथायाः गुणकथायाः सद्भिः समाज रिपवः सुहा अपि ये प्रहादं प्रतिमानमुपमानं प्रकुर्यात् अमुकः साधुः प्रह्लादसम इत्येवं घर्षायन्तीत्यर्थः । तर्हि भवाहमाः साधवः अन्ये रिपुभिन्नाः स्वीयाश्च प्रतिमानं प्रकुर्यान्ति किमुत ॥ ३५ ॥

यस्य वासुदेवे भगवति नैसर्गिकी कथाभिर्भी रतिः प्रीतिः तस्य असङ्ख्येयैवेहृत्सुखैः पर्याप्तमिति तस्य साधारणं मृचयते घोष्यते गुणान्ते मुखो वासुदेवे रतिरेव तदैव सर्वे गुणाः सन्ति नैसर्गिके सर्वे गुणा दोषा एवेति भावः । उक्तं जैनधनुषे स्फुटं "किं जन्मभिस्त्रिभिर्देहैः शौक्यभावित्रयाजकैः" इत्यादिना ॥ ३६ ॥

तां नैसर्गिकीं वासुदेवे रतिं प्रह्लादस्य घर्षायति भगवान्प्रादः न्यस्तकीडनक इति पङ्क्तिः । तन्मनस्तया वासुदेवविषयकचित्तत्वेन ॥ ३७ ॥

गोविन्देन परिश्रितः एतानि आसनपथटनादीनि नानुभूयन्त न युवुञ्चे ॥ ३८ ॥

धैर्यवृत्तचित्तया शयला निहन्ता चेतना यस्य तदंति रोदिति तस्य गोविन्दस्य चिन्तया ध्यानेनाह्लादो भरतः सः ॥ ३९ ॥

क्वचिदुत्पुलकः उष्णिकृतकगठस्सद् नदति धनानि कविषा तन्मयीं गोविन्दमयः सद् अनुचकार तल्लीलां सार्थं चकार ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

असन प्राप्त होने पर जिसका चित्त उद्विग्न नहीं होता

और सदा निस्पृह रहता तथा दृष्ट श्रुत (देखे सुने हुए) विषय को कुछ यत्न नहीं समुझना था, इन्द्रिय प्राण शरीर और बुद्धिका दमन करनेवाला सदा प्रज्ञान कामना वाञ्छा और आसुर भाव से रहता था ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! जिस प्रह्लाद में बड़े २ गुण थे जिन गुणों को बड़े २ महात्मा लोग प्रहण करते हैं व गुण प्रह्लाद के अर्थ भी निराहित नहीं हैं जैसे कि भगवान श्रीमन्नाथयग्य में ॥ ३४ ॥

हे नृप ! साधु कथा प्रसंगवाञ्छा सभा में बैठा जो देवना लोग हैं वो भी जिस प्रह्लादको उत्तम पुरुषों का दृष्टान्त बनाने हैं फिर आप सदा धिष्णुभक्तों का तो क्या ही कहना ॥ ३५ ॥

उसके असंख्येय गुणों को तो कहां तक कहें पर उसके माहुरूपमात्र की सूचना करते हैं कि जिसकी भगवान वासुदेव के विषे स्वाभाविक प्रीति थी ॥ ३६ ॥

जो कि कृष्ण में मन धरने से जड़ के तरह बाधक होने में भी स्थितियों को छोड़ देता, और कृष्णरूप प्रह से प्रीति हुआ मन जिसका ऐसा प्रह्लाद, जगत कैसा है वह भी नहीं जानता हुआ ॥ ३७ ॥

जैसे कहते सते सते रति वाञ्छने में भी गोविन्द में पूर्ण रति में चित्त लगजाने से प्रह्लाद को इन सब बातों का भी संज्ञान नहीं रहता था ॥ ३८ ॥

वैकुंठ भगवान की चिन्ता में श्रुतगत होगई चेतना जिसकी ऐसा प्रह्लाद कभी चेतन मयया यथा तन्मन लगता कभी परमात्मा की चिन्ता के आन्दाद से माने लगता ॥ ३९ ॥

किसी को उंचे स्तर से वाद करते भगवा कभी मिलेज होकर चिन्ते लगता किया साध्य विभावना युक्त होकर तन्मय होकर भगवान का अनुकरण करने लगता ॥ ४० ॥

श्रीमद्व्यासिदृत्तभाषाप्रदीपिका ।

संस्पर्शनिवृत्तचित्तः अस्पन्दः विषयैः यः पण्डितो य आनन्दान् यस्सलिलं मेन युक्तं आर्मीलितं हेतुभिर्विभेदे दृश्यं यस्य सः ॥ ४१ ॥

आत्मनः परां निवृत्तिं तन्वन्पुनस्तन्नेन दीनस्यान्यस्वापि मनः शमं शान्तं व्यधात् ॥ ४२ ॥

तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि ।

हिरण्यकशिपूराजन्नकरोदधमात्मजे ॥ ४३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

देवर्ष एतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत ! ।

यदात्मजाय शुद्धाय पिताऽदात्साधवे ह्यधम् ॥ ४४ ॥

(१) पुत्रान् विप्रतिकूलान् स्वान् पितरः पुत्रवत्सलाः ।

उपालभन्तो शिक्षार्थं नैवाधमपरो यथा ॥ ४५ ॥

किमुतानुवशन् साधूंस्तादृशान् गुरुदेवतान् ।

एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्स्माकं विधम प्रभो ! ॥

पितुः पुत्राय यद्देषो मरणाय प्रयोजितः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीकृष्णार्जविरचिते

वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे श्रीमद्भागवतविरचिते

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेर्दीपिका ।

अधं द्रोहमकरोत् ॥ ४३ ॥

प्रथमाध्यायान्ते पृष्टमेवार्थमतिविस्मयेन पुनः पृच्छति यथा-
वे इति । तत्र स्वस्तववाक्यमिति वा साधवेऽधमदात् इति वा
कृतवानिति यदेतद्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामः ॥ ४४ ॥

उपालभन्ते आक्षिपन्ति अधन्तु नैव कुर्वन्ति-
शत्रुरिव ॥ ४५ ॥

अनुवशाननुकूलान् साधून् रागरोषान् गुरुः-
येषां तानुद्दिश्यार्थं न कुर्वन्तीति किमु वक्तव्यमिति-
पुत्रमुद्दिश्य पितुर्द्वेषः पित्रा कृतोद्वेषः पुत्रस्य-
जितः प्रवर्तित इति यदेतत्कौतूहलं विधमपापाकुरु-
वो द्वेषः स पितुर्मरणाय प्रयोजितोऽत एत-
मेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेर्दीपिका

चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतम्

कश्चिच्च संस्पर्शोऽविच्छिन्नानु-
स्थितो यः प्रयायः स्नेहस्तेन च आ-
ह्वयंभीलिते ईक्ष्ये यस्मै उरपुत्रक-

अस्वप्नः-
नाऽऽभीक्षते

पुत्रोऽस्मास्ते ॥ ४१ ॥

(१) पुत्रेषु प्रतिकूलेषु ।

अकिञ्चनसङ्को निरुपाधिकस्नेहस्तेन-
अगलतः पदारविम्बयोः निषेधया मुहुर्मुहुरात्मनः-
निर्हृतिमानन्दं तन्वन् वितन्वन्, मन इत्याप-
पृष्ठीकं पृथक् पदम्, यद्वा, तत्र एव सविशेषाख्यापि-
विषयासङ्गन हीनस्य मनसः शमं शान्तिं रागा-
व्यधाच्छक्रे दुःसङ्गहीनस्येति विशेषणं शोकपरि-
न तु तस्य कदाचिदपि विषयासक्तमभून्मन इति-
॥ ४२ ॥

हे राजन् ! तस्मिन्नेवंभूते महाभागवतभेदे महाविधेकिमि-
महात्मन्युक्तविधमाहात्म्ये तत्राप्यारम्भे हिरण्यकशिपुरधं द्रोह-
मकरोत् ॥ ४३ ॥

एवंविधस्य द्रोहानर्हत्वशङ्कया पृच्छति युधिष्ठिरः—देवर्ष
इति । हे देवर्षे ! एतद्वेदितुं ज्ञातुमिच्छामः, किन्तु ? हे
सुव्रत ! शुद्धाय निरपराधाय साधवे महाभागवताय तत्राप्यारम्भ-
जाय अनेन द्रोहानर्हविषयत्वमुक्तम्, पितेत्यनेन द्रोहप्रत्वानर्हत्व-
अधं द्रोहमभाष्यके इत्येतत् ॥ ४४ ॥

उक्तविशेषाद्यभाष्यार्थमेव विधादयति—पुत्रेष्विति । प्रतिकूलेषु पुत्रे
विषयभूतेषु पुत्रवत्सलाः पितरः शिक्षार्थं केवलमुपास्यन्ते अ-
क्षिपन्ति अपरे यथा शत्रयह्वार्थं द्रोहं नैव कुर्वन्ति, प्रतिकूलानां
पुत्रान् केवलं शिक्षार्थमुपास्यन्ते न तेषु दुहन्ति, किमुनरन्-
कूलान् साधून् गुरुः पितेव देवतेषां तानुपास्यन्ते न तु तेषु
दुहन्ति इति भावः ॥ ४५ ॥

अतो हे ब्रह्मन् ! अस्माकमेतत्कौतूहलम् एतत्प्रसक्तौतूहलं वि-
म भयनय हे प्रभो ! पुत्राय यः पितुर्द्वेषः स मरणाय पितुर्मरणा-

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रयोजितः प्रबोजकोऽभूदिति यदेतत्प्रदत्तकौतूहलमित्यन्वयः पितुः पुत्रविषयकत्वेः स्वस्यैव मरणप्रयोजकः कथमभूदित्येवं विध- प्रदत्तविषयकौतूहलं विधमेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वर्होषु विषयेषु रूपहारहितः अस्पन्दप्राणः प्राणचेष्टारहितः आनन्दसलिलेन सन्तोषाभुजलेन निमित्तं किञ्चित्कृत- नेत्रः ॥ ४१ ॥

अकिञ्चनानां महतां सनां सेवालक्षणासङ्गेन

अर्थं मरणाख्यं व्यसनम् ॥ ४३ ॥

“विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि” इति अनरासक्त्या नारदेनापरिहृतम् जानन् राजा युष्म- जानन्नकरोदघमात्मज इतिप्रसक्तं भूत्वा तद्वेषं पृच्छन् पुत्रस्य मरणाकारणमासुरकर्म न तु शास्त्रोपमिति- अघमिति साहित्यकार्यं न कृतम् ॥ ४४ ॥

अपरे शत्रवः ॥ ४५ ॥

विधम परिहर पुत्राय प्रयोजितो विद्वेषः पितुर्मरणा- वत्स्मात्कौतूहलमिति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

संयोगे कच्चित्तुःपुलकइति । संस्पर्शः कृपामवतत्कस्तृका- खिन्नस्फूर्तिः ॥ ४१ ॥

दस्यपाठे स्वसमं स्वान्तःकरणतुल्यं व्यधात् ॥ ४२ ॥

महाभागवतस्यलक्षणे पूर्वमेव दर्शितम्, महान् भागो भाग्यं धीनारदकृपाकूपं यस्य महान् पूज्य आत्मा धैर्यगाभ्यापि- युक्तः स्वभावो यस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पुत्रानिति सार्धकम् ॥ ४५—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

कच्चित्तुःपुलक इति क यामि कुत्र प्रभुं प्राप्स्यामीति कदाचि- त्कच्चिच्छब्ददुःखेन मुद्रितनेत्रं अकस्मात् स्वहृदय एव तमाखोक्य तत्पाणिस्पर्शेन निवृत्त उत्पुलकः न विद्यते स्पर्शो यस्य सः प्रणयेनानन्दसलिलं ययोस्तथाभूत् इवमुद्रिते ईक्षणे यस्य स च स च सः ॥ ४१ ॥

ननु, तस्य हिरण्यकशिपुप्रभृतिदुःसङ्गत्ये कथं स्थिरा भक्ति- स्तत्र प्रह्लादस्य तस्य सङ्गनात्येपि दुःसङ्गनस्तत्सदृशरवालाः कृतार्था बभूवुः कथं तस्यैव दुःसङ्गावाङ्मुखात्--सदति । तुस्सङ्गही- नस्थान्यस्यापि मनः शमं “शमो भाञ्जिष्ठता बुद्धेः” इति भगवद्व- क्षणात् भगवन्निष्ठमकरोत् ॥ ४२ ॥

अर्थं द्रोहम् ॥ ४३ ॥

प्रथमाध्यायान्ते पृष्टमेवार्थमतिविस्मयेन पुनः पृच्छति देवर्षे इति । तत्र त्वस्तः अर्थं दुःखम् ॥ ४४ ॥

नैव अर्थं प्रापयन्ति अपरः अनुवशान् अनुकूलान् ॥ ४५ ॥

कुतूहले गवं कौतूहलं सन्देहं विधम अपाकृत्य सन्देहः कः पुत्राय पुत्रं दन्तुं पितुर्द्वयः यत् गो द्वयः मरणाय स्वस्य मरणार्थ- मथ प्रकर्षेण योजितः ॥ ४६ ॥

इति साराधर्षिणीयां हर्षिगवां भक्तचेतसाम् । सप्तमस्तु चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतस्मताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्रेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुलको जानरोमाञ्चः संस्पर्शेन ध्यानरूपमगवच्छासंस्पर्शेन सुखितस्तृष्णीमास्ते अस्पन्दप्राणयेन अञ्जलप्रमणा य आन- नन्दसलिलं तेन युक्ते माभिखिने इवमुद्रिते ईक्षणे यस्य अकिञ्चनानां महतां सनां सङ्गमेन लक्षणा उत्तम- विप्रतिफलहेतुः पदारविषयविषयया आत्मनः परां निवृत्ति- त्वं दुःसङ्गन हीनस्थानस्यापि मनः शमं भगव- क्षणात् ॥ ४२ ॥

अर्थमिदं ॥ ४३ ॥

प्रथमदात् शुद्धं द्रोहं कृतवानित्यर्थः । एतत् कृष्णः ॥ ४४ ॥

विप्रतिफलानपि निजाभंगेयोपात्तमन्ते आ- तथा अर्थं नैव कुर्मति किमुत् नाद्य- यति अर्थं न कुर्वन्तीति ॥ ४५ ॥

द्विषः स पितुर्मरणाय प्रयोजितः, पित्रनि- म अपाकृत ॥ ४६ ॥

इति महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमच्छुक्रेयकृतसिद्धान्तप्रदीपे अर्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

किसी समय स्फूर्ति प्राप्त भगवत्स्पर्शानुभवसे मानंदित होकर रोमांचित होजाता और निश्चल होकर प्रेम से हुआ जो आनंदवाप्य तिससे किञ्चित् निमीलित है नेत्र जिसका ऐसा होकर तूर्णों भाव को प्राप्त होजाता ॥ ४१ ॥

अकिंचनों के संग से प्राप्त हुई जो गोविन्द चरणारविन्द की सेवा उससे अपने आनंद की परा काष्ठा का विस्तार करता हुआ, चारंवार दुःसंग से हीनजनों के मन की भी शान्ति करता हुआ ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! उस घडभागी महारामा महा भागवत अपने पुत्र प्रवृहद् में हिरण्यकशिपुने ऐसा पाप क्यों किया ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिरउवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि—हे देवर्षे ! हे सूत ! मैं आप से इतने

जानने की इच्छा करता हूँ कि परमसुशील अपने पुत्रको पिताने कैसे द्रोह किया ॥ ४४ ॥

पिता लोग पुत्रों के विषय में ऐसे बरसख होते हैं कि अत्यंत प्रतिकूल भी अपने पुत्रों को शिष्टा ही खिचे कुछ आक्षेप करते हैं, शत्रुके तरह कुछ अभिप्राय वाले नहीं होते हैं ॥ ४५ ॥

फिर गुरु लोगों को देवता के सदृश मानने वाले अपने वशंवद सुशील प्रवृहद् सदृशों पर क्या ही कहना, हे प्रवृहद् यही मुझे बड़ा कौतूहल है कि पिताने पुत्र के खिचे मरणाये क्षेप किया इस कौतूहल को आप दूर करौ ॥ ४६ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे सप्तमस्कन्ध
चतुर्थोऽध्यायः की भाषा टीका समाप्त ॥ ४ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे सप्तमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

पौरोहित्याय भगवान् वृतः काव्यः किलासुरैः ।
 शण्डामकौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥ १ ॥
 तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदम् ।
 पाठयामासतुः शिष्यांश्चासुरबालकान् ॥ २ ॥
 यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं विष्णुपपाठ च ।
 न साधु मन्सात्तस्य स्यात्सद्ग्रहाश्रयम् ॥ ३ ॥
 एकदाऽसुरराट् शुक्रं पश्यन् पाण्डव ! ।
 पप्रच्छ कथं तां वदन्ति साधु यद्भवान् ॥ ४ ॥

तत्साधु मन्येऽसुरवर्यं देवताः स्यात्सद्ग्रहाश्रयिण्यधियामसद्ग्रहात् ।
 हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं वनं गच्छन्तः शिष्याश्रयेत ॥ ५ ॥

नारद उवाच ।

श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परमं तस्य वचनम् ।
 जहास बुद्धिबालानां भिद्यन्तः सदाश्रयिणः ॥ ६ ॥
 सम्यग्विधार्यतां बालो गुरुगणैः सदाश्रयिणः ।
 विष्णुपत्नैः प्रतिच्छन्नैर्न भिद्यन्तः सदाश्रयिणः ॥ ७ ॥
 गृहमानीतमाहूय प्रह्लादं कैवल्याश्रयिणम् ।
 प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समप्युवाच सदाश्रयिणम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिभूतमाचार्यदीपिका ।

पञ्चमे गुरुतोऽधीतं स्वकृत्वा विष्णुस्तुतौ रतम् ।
 चातयन्निष्पसर्पाद्यैः सुतं दैत्यो न चाशकत् ॥ १ ॥
 भगवद्भक्तिरेव विद्वेषे कारणमिति वक्तुमाह--पौरांहित्वायेत्या-
 दिना । काण्डवः शुक्रः अतस्तस्य सुतौ दैत्यराजगृहान्तिके
 न्यवसतामितिशेषः ॥ १ ॥
 पाठयामासत्पठनीत्यादीन् पाठयामासुरबालकानितिवाच्यः ॥ २ ॥

अत्र नारद उवाच । पपाठ च किन्तु तत्साधु न मेने
 तत्र हे । पपाठप्रहो मिथ्याभिनिवेशाध्यायं यस्य
 तत् ॥ ३ ॥
 हे असुरराट् । यमेति मिथ्याभिनिवेशाद्वेत्ताः
 सम्यग्बुद्धिर्गम्यते । वने गतः सन्दरिमाभवेति
 यत्तदेवाह । न गृहम् आत्मपातमात्म-
 नोऽपःपातनि । नोहावहम् ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावापदीपिका ।

परपक्षे विष्णोः समाहिताः परिनिष्ठिताः हासं हेतुः बुद्धिरिति ॥ ६ ॥

विष्णुपक्षभागवतेहेतुभूतेः ननु, स्वर्गहेतु कृतस्तेषां प्रविशः सत्यम् तथाऽपि प्रतिच्छन्नैवपान्तरात् कृत्तः ॥ ७ ॥

दैत्येगृह्णामातम ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवचवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

एवमापृष्टद्वेषानिमलसुन्दरकृन्तावदुपोद्गतमाह भगवात्कारवः— पौरुहित्यायेत्यादिना । भगवान् काव्यः शुक्रः पौरुहित्याय पुरोहितकर्मकतुमसुरैर्दुतः, किञ्चानि प्रामाद्विद्योतयति तस्य काव्यस्य सुतो शडासकाम्यो दैत्यराजस्य हिरण्यकशिपुः गृहसमीपं आस्तामिति शेषः ॥ १ ॥

नो च शयडामको दैत्यराजन प्रापिनं नोतिशास्त्रपठनात् प्रापितं प्रह्लादमभ्यासासुरबालकांश्च पाठयान् शयडगीत्यादीन् पाठयामासतुः पठनं कारितवन्नो अत्र नयकाविद्विमानं क्रियाविशेषगां यथा नयकाविदाः नोतिशास्त्रनिपुणाभवन्ति तथा पाठयामासतुरिति ॥ २ ॥

तत्र एवं स्थिते प्रह्लादो यद्रुणा प्रोक्तं तच्छुभ्रं भुनक्तान् अनुपठितवांश्च परन्तु तत्रांके मनसा साधुयथातथा न मेने तत्र हेतुं सवन् प्रोक्तं विज्ञानिष्टि—अपरापृष्टप्रहाश्रयम् अयं स्वः स्वकीयो मित्रम् अयन्तु परः शत्रुरित्येवैकयो यःऽसद्व्रह्मा वृथाः प्रह्मरूपोऽभिमानस्तस्याश्रयं हेतुभूतम् ॥ ३ ॥

एवं स्थिते हे पाण्डव ! कदाचिदसुरराट् पुत्रं प्रह्लादमकुर्वीरोऽप्योत्सङ्गे निधाय हे वत्स पुत्र, भवानाचार्यप्रोक्तपुत्रेण यत्साधु मन्ते तत्कथयताम्, इत्येषं पप्रच्छ ॥ ४ ॥

एवं दैत्येन पृष्टः प्रह्लादस्तमाह—तदित्येकेन । हे असुरवर्षे दैत्यराज ! अमद्व्रह्मात् देहात्माभिमानस्वतन्त्राभिमानतन्मूलशाब्दाद्विषयवाग्निनिवशादिकरूपादमद्व्रह्मादेतोः सहा नित्यं समुद्रिप्रानितरां मीता धार्येषां तेषां देहिनां कुन्तिस्तदेवधारिणात् समपातं पतन्त्यनेनेति पातम् आत्मनः अत्रःपतनहेतुमन्धकूपतुल्यं गृहं त्यक्त्वा घनमरगयं प्राविशो हरिम् आश्रितवन्धरं भूयस्त्वमाश्रयेनेति यत्तदेव साधु मन्थे इति, हित्वेतिपदेन हेयस्येव, हरिमाश्रयेतेत्यनेन उपादेयत्पतनत्रुष्टानसंक्षेपः घनं गतं इति विधिकदेशोपलक्षणात् ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वादैत्यराजः किमाहेत्याह देवर्षिः—भ्रूत्वेति । परपक्ष-समाहिताः परपक्षे विष्णोः समाहिताः परिनिष्ठिताः पुत्रस्य प्रह्लादस्य गिरः भ्रूत्वा दैत्यो जहास हं पूर्वकमुवाचेत्यर्थः । तत्रेनाह—बालानां बुद्धिः परबुद्धिभिः परस्मिन् शत्रौ विष्णो बुद्धिषां तैर्भिद्यते अन्वयाक्रियते विपरीतक्रियते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

नूनं गुरुगेहे प्रतिच्छन्नैर्विष्णोर्भक्तैर्ब्रजतिभिः प्राह्वयैः अयं बाळां मियते विपरीतबुद्धिः कियते मनोऽस्य बालस्य

बुद्धयथा नमिषेत तथा सम्पादिविधार्थतां विधायेता-मित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननो दैत्ययाजकाः दैत्यपुरोहिताः स्वगृह्णन्ति दैत्यमैरातो-नम् प्रापिनं प्रह्लादम् आहूय प्रशस्य प्रस्तुत्य सामोक्तिभिः श्लक्ष्णया मुद्वया उक्त्वा च सम्यगपृच्छन् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भ्रजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हिरण्यकशिपुप्रह्लादसम्वाद्च्छलेन भक्तिस्वरूपं हरेर्निरनि-शयस्वातन्त्र्यञ्च निरूपयत्वस्मिन्नध्याये—काव्यः शुक्रः शयडश्च मकंश्च शयडामको तस्य शुक्रस्य दैत्यराजगृहान्तिके म्यवस-तामातशेषः ॥ १ ॥

राज्ञा हिरण्यकशिपुना ॥ २ ॥

अपाठस्य विशेषणभूतेन हेत्यनेन सूचितं हेतुमाह—नेति । अन्वयात् किङ्कारणमत्राह—स्वरूपानि, “स्वातन्त्र्यास्त्वहमिप्रोक्तः” इत्यतस्त्वस्य स्वतन्त्रस्य हरेरुपस्थासत्त्वं शून्यत्वं गृह्णातीति निरकारो दार्गिरिति यः पक्षः स आश्रयो यस्य तत्तथाभिरा-कारपक्षविषयत्वादित्यर्थः । प्रपञ्चस्वरूपस्यासद्ब्रह्मः शून्यत्वप्रति-पादकः शून्यवाद्ः स आश्रयो यस्य तत्तथा अद्वैतविषयत्वा-दित्यर्थेति वा जीवपरस्वरूपवोरमत्पृथगभावं गृह्णातीति स्वरूपासद्ब्रह्मः जीवपरमात्मानावभिज्ञाविति यः सिद्धान्तः स आश्रयः यस्य तत्तथा अद्वैतविषयत्वादित्यर्थे इति वा, स्वरूपा-सद्ब्रह्मः प्रोत्पत्तिकद्वाराप्रहोऽनैष्णानपक्षपातः स आश्रयो यस्य तत्तथा नैष्णानमिज्ञानविरुद्धत्वादित्यर्थे इति वा विन्यासमेव एवायस्तात्पर्यतस्त्वेकमेवेति ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे असुरवर्षे ! ममद्ब्रह्माद्विषयाभिनिवेशात् समुद्रिप्रार्थियां पर-धर्शाकृतबुद्धीनां देहिनां तत्साधु संसारनिर्मुक्तसाधनं मन्य इत्य-न्वयः । किं तदिति, तत्राह—हित्वेति, आत्मपातं कस्य निरय-पातम् अन्धमज्ञानं यत्तस्य कृपं निधानस्थानं गृहं हित्वा घनं सज्जनसङ्गमलक्षणां गतः ॥ ५ ॥

सज्जनानां अर्थं प्रह्लादेन तत्त्वमुक्तं न तु तं प्राहवितुं तस्यासुरावेशेन दुराप्रहृष्टीतत्वात्तत्फलमाह—भ्रूत्वेति । परिहासः फलं परबुद्धिभिः प्रतिपक्षबुद्धिभिः परपक्षममीहिताः पूर्वपक्ष-विषयत्वेन प्रवृत्ताः ॥ ६ ॥

पुत्रजनेनाभिमतोऽं न हासः किं त्वनाभिमन एवेत्यभिप्रे-त्याह—सम्यगिति । विधायतामवधार्यतां विष्णुपक्षः प्रतिच्छन्नो येषां ते तथा तैर्विष्णुसिद्धान्तमभिगृह्णास्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

अवशयशीकरणाय चत्वार उपाया विहितान्तत्र द्विज-तीनां सामोपाय एव श्रेयानिति कर्णायत्तं परकृतबुद्धिभेदक-कातुं तत्रापि योग्यानां भगवत्स्वात्पयज्ञाननिश्चयात्, च दैत्यः भयाच्च दैत्ययाजकाः प्रह्लादमपृच्छन्तित्याह । गृह्णन्ति—सामभि-ध्वजनेः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोह्वामिकृतकमसम्दर्भः ।

॥ १—१० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंर्षीर्षी ।

गुरुणाऽध्यापिनः पित्रा पृथः कृष्णं स्तुवन् सुतः ।

पञ्चमं दिग्गाजाद्यैस्स हताऽपि स्वस्यराजना ॥ ० ॥

प्रहास्य भक्तिरेव विद्वेषं कारयामिति वक्तुमाह-पौरोहित्यायेत्यादिना । काव्यः शुक्रः अतस्तस्य सुतो तत्र न्यवसनामिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

यत् वयदनीत्यादिकं तत् साधु न मेने कुतः ? स्वः पर इत्यसद्वृत्तं दुरभिनवेशमेव वा सम्यक्प्रकारेण भयते इति तत् ॥ ३ ॥

काठिनपदापोनां प्रश्ने बाह्यस्यास्य स्तोमो भविष्यतीति मत्वा प्राह-यद्भवान् साधु मन्थते पाठनानां वस्तूनां मध्ये साधु अस्थ-स्नीकृतं यत् त्वं जानासि मद्भ्रं वक्तुञ्च शक्नोषि तदेव । अवेति हिरण्यकशिपोभिप्रायः ॥ ४ ॥

प्रहासस्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वापि जगत्यास्मिन् जिज्ञास्यानां मध्ये भवान् किं वस्तु साधु मन्थते इति बुद्ध्या विचार्यं स्वसम्मती-करोतीति मां पृच्छति स्वदस्य समुचितमुत्तरं शृण्वित्याह-तदिति । हे असुरवश्यं ! असद्गहात् अहं ममति मिथ्याभिमानवे-शात् उद्विग्नचित्तां जनानां तदेव साधुगम्यं किं तत् ? आरम्-पातहेतुं गृहं त्यक्त्वा वनं गतस्सन् यद्विमाभयेनेति, अत्र यत् हरिमाभवेत् तदेव हरिचरणाभयणं साधु मन्थे गृहस्थिता-पि स एव गृहमन्थकूपं हित्वा वनं गतः अन्यथा वनं गतोऽपि गृहमन्थकूपमेव भिन इति च व्याचक्षते ॥ ५ ॥

परपक्षे शत्रुपक्षे विष्णौ समाहिताः परिनिष्ठिताः जहासेति वा-लाऽयं यो यद्वारयति तदेव भयं अस्य को दोषस्तद्व्यारय्य ना-रदाद्या वैष्णवा नाम प्रवेशनीया इत्यादिदेशोति भावः ॥ ६ ॥

तदपि गुरुनेह एव ते लोभं वक्तव्या इत्याह-विष्णुपक्षैरिति ॥ ७ ॥

प्रहास्य ऋक्षण्येत्वस्यथा वालाऽयं भयेन स्वोपदेशकं वैष्णवं म-वैश्यतीति भावः ॥ ८ ॥

भीमकुरुकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्भजनतः प्रहासः पित्रा गजादिभिर्घातितोऽपि भगवद्-नुप्रहास मृत इति पञ्चमे वर्णयति । भगवद्भजनरतं पुत्रं दृष्ट्वा हिरण्यकशिपुस्तं प्रति विद्वेषं कृतवानिति वक्तुमाह-पौरोहित्याये-त्यादि । काव्यः शुक्रः तस्य सुतो वैश्याराजगृहारितके न्यवसता-मिति शेषः ॥ १ ॥

तो प्रहासमर्थास्त्रासुराणां बाहकान् पात्र्यान् पाठयामा-स्तुः ॥ २ ॥

वयदनीत्यादिकं गुरुणा प्रोक्तं तत् शुभ्रवे भुतवाद् अनुभवया-नन्तरं पपाठ च पठितवांश्च मनसा तु साधु न मेने यतः स्वपर-रूपो योऽसद्वृत्तो प्रहोऽभिनवेशस्तदाभवत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

असद्गहात् नित्यस्वरूपो जीवः तद्विपरीतोऽनित्यो देहोऽसत्-स्मिन् यो प्रहोऽहमित्यभिनवेशस्तस्माद्नाशमन्वारमभ्रमात् सदा समुद्भूतविषयम् आत्मनः पातो यस्मिन् तमन्थकूपं गृहं हित्वा वनं गतस्सन् यद्विमाभवेत् तत्साधु मन्थे ॥ ५ ॥

परपक्षे विष्णौ समाहिताः सम्यगाहिताः संयोजिताः पुत्रगिरः भ्रूत्वा बाहानां बुद्धिः परेषां बुद्धिभिर्भिद्यते इति मत्वा जहास ॥ ६ ॥

गुरुनेह बालः सम्यग्निष्ठावताम् अस्मद्गयात्प्रतिच्छेदुं गृह-व्योर्विष्णुपक्षैरेण्यवैद्विजातिभिर्यथाऽस्य धीनं भिद्यते ॥ ७ ॥

वैश्याराजकः गृहमानीनं प्रहस्यं ऋक्षणाया मधुरया वाचा प्रहास्य सामभिः प्रियवाक्यैः समपृच्छन्त ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीविद्वंराजतनयाकुचकाश्मीरमुद्रितोरसे नमः ॥

नारद उवाच

नारदजी बोले, कि-असुर लोगों ने भगवान् भीशुका-चारीजी को पुरोहित किये थे, उनके शंका मर्क नामक दो पुत्र वैश्याराज के महलों के समीप रहने थे ॥ १ ॥

दो दोनों राजा के भेजे हुए, नीतिनिपुण प्रहास नामक बालक को पढ़ाते थे तथा और भी पढ़ने के योग्य छोटे २ असुरबालकों को पढ़ाते थे ॥ २ ॥

जो कुछ वहाँ पांडे ने पढ़ाया उसको सुना भी और पढ़ा-ले परंच अपना पराया झूठेमाप्रहवाला यह पढ़ना प्रहास को मन से अच्छा न मालूम हुआ ॥ ३ ॥

हे पांडे ! एक दिन वैश्याराज ने अपने पुत्र को गोद में बैठकर कहा कि हे वत्स ! तुम क्या अच्छा मानते हो ॥ ४ ॥

प्रहास उवाच ॥

प्रहास बोला, कि-हे असुरवर्ष ! संसार से सहा-द्विष्णुपक्षे विष्णौ समाहिताः प्रणियों को तो मैं यही अच्छा मानता हूँ कि वे पतन होने का गृह रूप मन्थकूप को छोड़कर हिरि का आश्रयण करें ॥ ५ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, पुत्र की पाणी शत्रु के पक्ष में निष्ठावाली है, मैं हीसा और बोला कि-बाह-कों की बुद्धि परेशों से भेद को प्राप्त होजाती है अर्थात् विद्वेष करती है ॥ ६ ॥

इसी गृह मन्थकूप नामक बालक को अच्छा तरह शिक्षा दो कि जिसके विद्वेषण के पक्ष वालों से इस को बुद्धि न खिगडे ॥ ७ ॥

वैश्याराजकः गृहमानीनं प्रहस्यं ऋक्षणाया मधुरया वाचा प्रहास्य को बुझा-कर मधुरवाणी से प्रहास्य को प्रहसा पूछा ॥ ८ ॥

वत्स ! प्रह्लाद ! भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा ।
 बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिनिपर्ययः ॥ ९ ॥
 बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत् ।
 भग्यतां श्रोतुकामानां गुरुणां कुलनन्दन ! ॥ १० ॥
 प्रह्लाद उवाच ।

(१) स्वः परश्वेत्यसद्ग्राहः पुंसां यन्मायया कृतः ।

विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ॥ ११ ॥

स यदाऽनुव्रतः पुंसां पशुबुद्धिर्विभियते ।

अन्य एष तथाऽन्योऽहमिति भेदगताऽसती ॥ १२ ॥

स एष आत्मा (२) स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुकमणो निरूप्यते ।

मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो ब्रह्मादसो ह्येष भिनत्ति मे मतिम् ॥ १३ ॥

यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन्स्वयमाकर्षसन्निधौ ।

तथा मे भियते चेतश्चक्रपाणोर्यदृच्छया ॥ १४ ॥

नारद उवाच ।

एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामतिः ।

तं निर्भत्स्यार्थं कुपितः स दीनो (३) राजसेवकः ॥ १५ ॥

आनीयतामरे ! वेत्रस्माकमयशस्करः ।

कुजाङ्गारस्य दुर्बुद्धेः तुष्योऽस्योदितो दमः ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

बालान्सर्वानति अतिक्रम्य तुभ्यं तव ॥ ९ ॥ १० ॥

अहो मायामोहिताः भवन्तो मामाक्षिपन्तीत्याद्ययेन तावदाह-
 स्वःपरश्वेति । मिथ्याभिनिवेशो तदीयया माययैव कृतो न तु
 वास्तवः अत एव तदीयया मायया विमोहितबुद्धिनां भवतामेव
 दृष्टो ननु मम तस्मै अक्षिपत्यमायेभ्यराय नमः ॥ ११ ॥

अहो किमेतत्प्रलपसि तव बुद्धिभेदो यतो मातस्ते कथयेत्या-
 क्षितः संस्तप्रसादादेधेत्युत्तरमाह—स इति भिनिः । स भगवा-
 न्यदानुव्रतोऽनुकमो भवति तदा पशुनामरिभिकिनामिष बुद्धिभे-
 दगता भवतां मिथ्या संसारविषया विभियते अभिजातमिष्टा
 भवति ॥ १२ ॥

भेदस्यासत्त्वं दर्शयन्नाह—स एष आत्मास्वैव स्वःपर इति-
 चाविभेकभिर्निरूप्यते युक्तश्चेतद् यतो स्वस्य वर्त्मनि जिहा-
 स्यायां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति, तत्र इतुः, दुरत्ययं दुर्ष-
 टमनुक्रमणमनुचरितमनुवर्षणं वा यस्य ॥ १३ ॥

ननु, निर्भेकारस्य कथं मतिभेदकत्वं ? तत्राऽह—यथेति ।

यथा अयो लोहमाकर्षत्यावस्कार्तस्य समीपे स्वयमेव भ्रमति
 तथा मे चेतश्चक्रपाणोः सन्निधौ तव कुतो जातस्तरसक्तिभिः ?
 तत्राऽह—यदृच्छयेति, कस्य तपोदानादेः फलमेतदिति न
 ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

राजसेवक उवाचति शेषः ॥ १५ ॥

अरे वेत्रं कशाऽऽनीयतां सामदानभेदव्यदानां मध्ये चतुर्थो दमो
 दयडाऽस्य दुर्बुद्धेरहित उक्तः शास्त्रेषु दुर्बुद्धिरथ हेतुः कुक्षस्याङ्गार-
 वज्राशहेतोः ॥ १६ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायशुद्धिका ।

प्रहनमेवाह—वत्सेति ज्ञापयाम् । हे वत्स ! प्रह्लाद ! ते तव
 भद्रमस्तु, न त्वां ताडयाम इति भावः । सत्यं यथार्थं कथय मृषा
 मिथ्या मा कथय, किं कथयेयम् ? तत्राह—बालानति । बालानति
 अतिक्रम्य सर्वान् बालान् विहाय तुभ्यं तवैव एव बुद्धिपर्याप्तः
 कुतो हेतोः ? अभूदिति ॥ ९ ॥

किमयं बुद्धिपर्याप्तः परैर्विष्णुपक्षपातिभिः कृतः

(१) परः स्वधेति पाठान्तरम्. धीरं चिज० क्रम० वि-चक्र० सिद्धा० । (२) स्वपरेत्यबुद्धिर्दुरत्ययानुकमणो-इति पाठान्तरम्. धीर० ।

(३) राजसेवकमिति पाठाः धीर० ।

भीमश्रीराराधनाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

इताहो ब्राह्मिण्यस्त एव तवामवत् हे दैत्यकुलनन्दन ! त्व-
पुरुषां भोतुकामानामस्माकं भययतां कथयतामिति ॥ १० ॥

एवमुक्त ब्राह्मणः—पर इत्यादिना चतुर्भिः । यत्पृष्ठं बुद्धिभेदः
परकृतः उत° स्वामाधिक इति तत्र तमिमं स्वपरविभागं देहा-
त्प्रामिमानरूपीज्ञानमूलकं भगवन्मायामोहितानामिति निन्दितुं
शब्देहात्प्रामिमानादिरूपमोहिनामत्तत्रिचित्रमायाशक्तियुक्तं भग-
वन्तं नमस्करोति—पर इति. वस्येश्वरस्य मायया हेतुना स्व-
परश्रेत्यसद्ब्राह्मणः इदं मित्रमयं शत्रुरयश्वेषो मनुष्यो ब्राह्मण-
इत्यादिदेहात्मभ्रमः कृतः सत्पादितः विमोहितधियां भगवन्मा-
यया विमोहिता धीर्येषां तेषां भवनामिव इष्टे न ममेति भावः
तस्मै पूर्योपाद्गुणधाय नमः विमोहितधियामित्यनेन “दैवी ह्येषा
गुणमयी मममाया दुरत्यया” इति भगवदुक्तरीत्या भगवदप्रप-
न्नानां भवतामेषासद्ब्राह्मणः न तु तत्प्रपन्नस्य मम इति सूचि-
तम् ॥ ११ ॥

तदेव व्यञ्जयज्ञसद्ब्राह्मणं निन्दन्ति—स इति । स भगवान् यदा
पुंभिरनुव्रतः आश्रितः तदा पुंसां पशुबुद्धिः पशुस्त्विव बुद्धिः
देहात्प्रामिमानरूपा बुद्धिर्विभिद्यते निरस्यते कासौ पशुबुद्धिः ?
या, अथ एवः अन्योऽहम् इत्येवंरूपा सर्वशरीरेषु ज्ञानैकाकार-
तया परमात्मशरीरतया चावशिष्यता नात्मनो विस्मरतां स्वः पर
इत्येकरूपा भेदगता अनात्मभूतवेषासुरमनुष्याद्विशरीरगता अत
एवासती दुष्टा अनशोवहा सैषा पशुबुद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं स्वपरविभागहेतुभूतदेहात्मभ्रमादेभगवन्मायाहेतुकत्व-
कथनेन तद्विद्यात्तत्रिचित्रकथनेन च भगवत एवाज्ञानप्रदं
तत्रिचित्रकत्वञ्चोक्तं. अथ ज्ञानप्रदातृत्वमपि तस्यैवेत्याह—स
इति । स उक्तविध एव अस्मा प्रकृतः परमात्मा स्वपरेत्यबुद्धिः
स्वः परइति बुद्धिरहितः सर्वान्तरात्मतया सर्वत्र समत्वादित्यर्थः ।
दुरन्ध्रं पुरुषान्तरेष्वघटमानमनुक्रमणं व्यापारो यस्य तादृशो
ानरूपयते अन्यैरशक्यं सर्वं सर्वशक्तिलीजया करोतीत्यर्थः । यस्य
अस्मिन्नि मार्गे यत्स्वरूपविमर्शने वेदवादिनो ब्रह्मादयोऽपि
मुह्यन्ति स एव एव परमात्मा मम मतिं बुद्धिं मिनर्त्वात्यर्थः ।
स्वपरेत्यबुद्धिरित्यनेन देवासुरादिविभागगन्तरेण सर्वेषां ज्ञानप्रद-
त्वमुक्तम्. दुरत्ययानुक्रमण इत्यनेन सर्वशक्तित्वं शेषस्यादिरा-
हित्यञ्चोक्तम्. यद्वर्त्तन्ति ब्रह्मादयोपि मुह्यन्तीत्यनेन तत्प्रसादादेव
ब्रह्मादीनामपि ज्ञानोदयः अन्यथा क्वचन तेषामपि मोह एवैव-
कम्. स्वपरेत्यबुद्धिगिरिति तृतीयास्तमपि पाठात्तरं तत्र स्वः
पर इति न विद्यते बुद्धिर्येषां तैः स्वपरविभागामकविद्यक-
रहितैरित्यर्थः । तादृशैर्दुरन्ध्रयानुक्रमणोऽनितरसाधारण-
व्यापारो निरूपयते ज्ञायते इत्यर्थः । तत्प्रसादाद्विचित्रदेहात्प्रामि-
मानादिभिः ज्ञानाज्ञानाद्विप्रद्वेन परमात्मा ज्ञायते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं ज्ञानप्रदत्वमुक्तम् अथ तस्यैव तत्प्रदानेन स्वस्य प्रवर्त्त-
कत्वमाह—यथेति । आकर्षणसन्निधौ भयस्कान्तसंज्ञाने प्रयो-
बोहं स्वपमेव यथा भ्रमति, भ्राम्यति चञ्चलं भवतीत्यर्थः । तथा
मम वेतोऽपि अहं पापौ यस्य तस्य हरेः सन्निधौ यद-

उक्त्या हेतवन्तरिरेषुं भिद्यते तत्प्रसादावसतत्साजिघासे
ममैवविधा बुद्धिर्हृत्तरभूदित्यर्थः । अनेन “बुद्धिभेदः परकृतः
उताहो ते स्वतोऽभवद्” इति प्रदन्स्वोत्तरमुक्तं भवति ॥ १४ ॥

एवमुक्तोगुरुराहेत्याह—मुनिः—एतावदिति । ब्राह्मणान् दैत्य-
याजकान् प्रत्येवम एतावद्वोक्त्वा महामतिः स प्रह्लादो धिरराम
तूष्णीम्बभूव. ततो दीनः उपायान्तरेण तं स्ववशीकर्तुमशक्तो
गुरुः तं निभत्स्यं कुपितस्सन् राजसंपकम् उवाचेति शेषः ॥ १५ ॥

तदेवाह—आनीयतामिति आश्रयाम् । अरं हे राजभट !
इयर्थः चेन्नं प्रहृष्टान्नाधनयष्टिविशेषमानीयताम् अस्माकमथ
शाऽपकीर्तिकुरीतीत्ययसकृत्तस्य अतएव कुलस्य दैत्यकुलस्याङ्गा-
रवजाशकः तस्य दुर्व्यङ्गेरितः परं इमः शिष्योपायः अतुर्थं
एव स्यात् दण्ड एषां पायः कर्त्तव्यो, न सामादिरित्यर्थः । अतुर्थो-
ऽस्योदितो इम इति पाठे उदितः शास्त्रेपूकः अतुर्थो दण्डोपा-
य एवास्य इमो इमनसाधनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तुभ्यं तव वो बुद्धिविपर्यय एव बालान् वषस्वान् अति-
कम्य कृतोऽभूदिति शेषः बालानां बुद्धिमतिक्रम्येव बुद्धिभेदः
कृतः तस्मात्तुभ्यं रोचते इति वा ॥ ६ ॥

एतदेव विदुषवग्नि-बुद्धिभेद इति अस्माकं तत्त्वमेव वक्तव्यं
त्वय्येतन्तां गुरुणामिति ॥ १० ॥

उत्तरं शक्ति-पर इति । पुंसां योऽयं परस्वश्रेत्यसद्ब्राह्मणः
“एकमेवाद्भितीचम” इतिभूतः परमार्थवस्तुन एकत्वे प्रागागिके सिद्धे
सत्र भीनारायणमन्तरेण परिपयकतृत्वं स्वविपयकतृत्वमिति
भेदः स्वानन्दवकल्पनाक्षयमन्यथाज्ञानम एव वस्येश्वरस्येच्छया
कृतः कल्पितः सर्वकतृत्वस्य तस्मै भगवते महामहिम्ने नम-
रित्यर्थः । तत्प्रत्यक्षमित्याह-विमोहितधियामिति. एषः प्रत्यक्षस्वस्मा-
न्नाहसी बुद्धिर्भवाद्देवेन कार्येति शेषः । विमोहितेत्यनेनापीश्वरक-
तृत्वं ज्ञायते ॥ ११ ॥

यस्माययत्युक्तं स्पष्टं दर्शयति—स यदेति । स भगवान् यदा
पुंसां स्वाम्प इतिजनकधेगानुगतोऽनुकृष्टो भवति तदा पशु-
बुद्धिरनुव्रति । एते तत्कथामित्यन उक्तम्, अन्य इति. एव देवद-
त्तं स्वतन्त्र इति विमर्श्याधिकारणमिति
नैजाऽहं इति विमर्शनापत्तौ बुद्धिज्ञानत्वेन मोक्षानुपयोगत्वात्
“अहंकारमिति न स वेद यथा पशुः” इति अतिप्रतीक
नानेन स एव स एवैव विविध्य चिदयं चिधीयत इती-
ममर्थेति विमर्शनापत्तौ अतिस्त्वयम् “अन्योसायन्वाह-
मिति पदं

स्वरूपतः ।
ब्राह्मणः स एव स एवैव विविध्य जीवाः सदेव तु ॥
स्वरूपतः स एव स एवैव विमर्शय च ।
मुक्तत्वात् स एव स एवैव विमर्शय सदा” ॥

इत्यनेन परिहृतेति

श्रीमद्भिज्जपध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, यदि जीवपरौ मिथो भिन्नौ तर्हि किमिति घटपटभे-
दज्ञानवत्तद्विषयज्ञाने नोत्पद्यन् इत्याशङ्क्य प्रतियोगिज्ञानस्य दुःसा-
ध्यत्वादित्यागमप्रेत्याह—स एव इति । यः स्वस्वकर्मानुसारं स्वस्व-
योग्यज्ञानमुत्पादयति स एव आत्मा परमात्मा स्वपरत्यबुद्धिभिः
यथाशंज्ञानविरोधज्ञानवाद्भिः पुरुषैर्दुरन्ध्रयानुक्रमणः दुरन्ध्रं
बुद्धानुक्रमणं तत्तद्योग्यनानुसारं प्रयत्नं यस्य स तथा
दुर्बलचेष्ट इत्यर्थः । निरुच्यते निश्चयते ननु “वेदाहमनंपुरुषमहान्तम्
आदित्यवर्गम्” इति श्रुतेः ब्रह्मादेर्नाश्रयज्ञानभ्रमणात्कथं प्रतियोगि-
ज्ञानस्य दुःसाध्यमित्यत्र आह—मुह्यन्तीति । ब्रह्मादीनां
भगवत्विषयज्ञानं दुःसाध्यं किं त्वित्तरपागत्यतो वाह—मुह्यन्तीति ।
हिंसादोऽप्यर्थे हेतौ वा वेदत्रादे कोविदाः ब्रह्मादयोऽपि यद्ब्रह्मं
यत्र स्वरूपविषये मुह्यन्ति यस्मात्सस्मात्स एव दुरन्ध्रयानुक्रमण-
इति निरुच्यते अननद्वेरेणुप्रहमन्तरेण तद्विषयज्ञानं नोत्पद्यते
तस्मिन् स्मिन् नश्यति “यमेष्य वृणुते तेन ह्ययः” इति श्रुतेः
अन्वयव्यतिरेकी वशितावित्युक्तं भवति, ननु, स्वदुक्तैव त्वद्व्याह-
भेदजनकः कश्चित्स्यात्स क इति विचार्यते इति तत्राह—एव इति,
मुह्यन्तीत्येव तद्विषयानुक्रमणं यद्ब्रह्मं मुह्यन्त्येव हरिर्मम मति-
भिन्नं विषयीकराति स्वर्ष्य स्ववशात् स्वस्यानभ्याधीनत्वं स्वप्र-
सादान्मोक्षादिप्रकल्परूपार्थेपामिरित्यादिबुद्धिजनयतीति भावः
तदुक्तम् “आह तद्ब्रह्मशोधीना भिन्ना जीवाः सर्वे च तु” इत्यादि ॥ १३ ॥

एतदर्थं सहप्रान्तमाह—यथेति । यथाकर्षणायस्कान्तस्य सञ्चि-
धौ सत्ययः स्वयं ध्राम्यति आत्मानमुद्दिश्य गमनशक्तिं करोति
तदिति शेषः तथा मे चेतो यदच्छया तदच्छया चक्रपागौ भिद्यते
तद्विषयीकरणशक्तीक्रियते अयोगमनशक्तिनखतनस्यापि नैसर्गिकी
कोनि भावः । एतेन सर्वं ह्यधीनमित्युक्तं भवति, “एतस्य वा अक्षरस्य
प्रज्ञासंन गागि । प्राकृतो नद्यः स्यन्न्ने य आत्मानमन्तयंमयेत्”
इतिभेदस्वरूप आहत्यादि धुतिस्मृतिः प्राम् । विशेषणचराचरस्य
सर्वस्य आह्यधीनप्रवृत्त्यवगमात् (१) पश्यन्नहस्यनेन पशुशुद्धिबु-
द्धिभिरित्येतत्पद्व्याभिप्रायो दर्शितः ॥ १४ ॥

सुधीनः वाचा शिखायां क्षीणोऽशक्त इत्यर्थः । राजसेवक इत्यनेन
भेदज्ञानासामर्थ्यश्च सूचितम् उभयोरपि विसृष्टत्वात् ॥ १५ ॥

अयशस्कृतो दुःकीर्तिकरस्यास्य चतुर्थो दमो इषडसंज्ञ इति
उक्तं इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीवगोस्वामिकृतकमलस्यमः ।

पर इति पुंसां “अयं द्वितीयाभिनिवेशात् क्त्वात्” इत्यादिरी-
त्यानादिति एव भगवच्छिमुत्पानां जीवानाम् एव एव स्यूनं सैष्यया
यस्य भगवतो मायया मोहितधिया “इत्युक्तं स्वस्वार्थपूर्वक-
वेदात्मबुद्ध्या विशेषेण मोहितबुद्धीनामस्य यस्माद्यथैव परः
परकीयोऽर्थः स्त्रीयोऽपमित्यसदाग्रहः कृतस्तस्मिन् भगवते नमः, तेषां
तदा ग्रहशान्तये तमेषु नमस्कारांमीत्यर्थः । अत्राद्यंयमात्मवाचक-

(१) तात्पर्योक्तमिति विदम् ।

तायां नपुंसकमेव स्यात् “स्त्री हातावात्मनिर्खं त्रिष्वास्मीये स्त्री
ऽस्त्रियां धन” इत्यमरः । तस्मादेवं व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

तत्र स यदेति कथञ्चिन्महतः प्रसङ्गं तदसांमुख्ये सति
यदा स भगवाननुकूलः स्यात्तदा पूर्वोक्ता पशुबुद्धिर्बिभृषते
नश्यतीत्यर्थः । ततस्तमिष विबुध्य दर्शयति—अन्य इति, अर्थकाम-
शास्त्रानुसारिणां भक्ताननुगतानां नश्वरे सकृत् वंशरमता मन-
नादिति भावः ॥ १२ ॥

स प्रसिद्धः परमात्मा तु एव मद्ब्रह्मिणोचरतामिव गतः
पूर्वोक्तेः स्वपरेत्यबुद्धिभस्तु दुरत्ययानुक्रमणो निरुच्यते बुद्धो-
र्नाततया निर्झयते ॥ अहा आसतां ते यतस्तद्भ्रमंनि वेदवादिनो-
पि मुह्यन्ति नप्यासतां ब्रह्मादयापि मुह्यन्तीति स एव एव च
मन्मनि भिनसि । भवन्मतात् पृथकराति ॥ १३ ॥

ननु, तेनैव त्वन्मतिभिद्यते न त्वस्माभिः तथा तथैव मतिस्तेन
भिद्यते न त्वस्माकमिति कथं ? तत्राह—यथेति । यदच्छया खौरि-
तया कारणात्तरनिरपेक्षनयेत्यर्थः । “यदच्छया खौरिता” इत्यमरः ।
आकर्षण्येनोपेयासौ अभावस्तथावधारपीति युक्तमेव
तत्तदित्यर्थः ॥ १४ ॥

एतावदित्युक्तम् । तमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

आकीयनामित्यस्याद्यं चरयो यस्माभिरिति द्वितीये यस्मादय-
मिति पराङ्गे यतो यस्येत्यध्याहारं “ज्ञानयध्वमरे वेप्रम” इत्यादिक-
तया तु यत्रोक्तं तत् खलु तस्य कामसतां इष्टा नातिरूपं कर्तुंश-
कत्वादिगम्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिज्जनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिणी ।

भ्रंते ते इति त्वदिष्टं मोक्षकादिकं दास्याम इति भावः । बाह्यात्
अतिक्रम्य तुभ्यं तव ॥ ६ ॥

भययतामिति यद्यं वैष्णवस्य कस्यचिन्नम गृह्णाति तदा तं
वैष्णवं ज्ञात्वा राहः सर्वा नीत्वा घातयाम इति भावः ॥ १० ॥

अहो मूढा इगे संसारे पापकवमानाः मां मुग्धबाहकं जानन्ती-
ति मनसि विभाव्याह—परः परः स्वः स्वपक्ष इति असद्ब्रह्मः
असदाग्रहः श्रेष्ठेषां पुंसां संसारसिन्धुपतितानां प्राहो हि-
न्नजलजन्तुविशेषः कुतः मायया मृष्टः इष्टः पूर्वमनुमित
एवासीत् संप्रति तु प्रत्यक्षीकृत इत्यर्थः । अतो ययं तेन प्रति-
क्षयां चरन्ध्वे एवेति भावः ॥ ११ ॥

बुद्धिभेदोऽयं तव कुत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—स इति ।
अनुग्रहोऽनुकूलः विशेषेण भिद्यते, विदीर्यते पशुबुद्धिरेव,
का ? तत्राह—अन्य एवेऽस्मिन्नपस्तथाऽन्यो हेमतस्य घातयितेति-
भेदं गता अमती असाधुः “न हि गोप्यं हि साधूनाममभिज्ञो-
दस्तविद्विषाम” इति भगवत्कृतेस्तुतस्त्वात्महृष्ट्या सन् जीवानामैक-
रूपात् देहहृष्ट्यापि सर्वदेहानां पञ्चभूतात्मकत्वाद्भेदां नास्त्येवेति
भावः ॥ १२ ॥

उक्तलक्षणापशुबुद्धिमतां सुबुद्धेव इत्याह—स इति । एव परमात्मा
स्वः स्वपक्षः परो विपक्षः इति कुतस्ता बुद्धिर्बेदां तैर्दुरन्ध्रै-

भीमस्त्रिभुवनायुचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनो ।

नमस् अनुकमेभ्यं अनुसरयां वस्य सः न च सुबुद्धिभिः शास्त्रैः
गमनेषु नदनुसरयामिति वाक्यमित्याह—बह्वर्त्मानि यस्यामि-
तौऽनुसरयांरूपे भक्तिवशेन वेदवादिनां वेदाद्येनास्पृश्यैविवेषका
पि मुह्यन्ति यस्तु ज्ञानलवणवुर्विदग्धाः किमुनेति भावः ।
न भगवान् नै मतिं भिनात् युष्मन्मतिभ्यस्त्वाशास्त्रिणा-
प्राप्ति ॥ १३ ॥

स एष मनेभेदः किमाकार इति खेत्तब्राह्—यथा भयो लोहं
ताकर्वस्यायस्कास्तस्य सन्नधौ स्वयं भ्राश्यति तथैव मे खेतः
चक्रपाशः सन्नधौ स्वयमेव भ्राश्यतिमिद्यते युष्मन्नेनाऽप्यः सन्का-
ताज्ञान भवति यदृच्छयेति नात्र सन्कर्मनपोदानाद्देहेतुर्न सन्म-
नीत्यर्थः । अथमर्थः अयस्कास्तेन सशक्त्यैव लोहमाकुष्य स्वस-
दुक्तीकियते तत्र किमापि कारणां प्रयोजनञ्च नास्तीत्ययस्का-
नस्य सन्नधौ एव यथा तथैव चक्रपाशोरपि स्वभाव एवायं
चक्रपापरवशानया स्वमक्तस्य खेतम्: स्वस्मिन्नाकर्षणमिति तत्र
प्रम किं ज्ञानमव्यक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

राजसंभक्त उवाचनेति शेषः ॥ १५ ॥
श्रेष्ठं प्रहरयाद्वाग्विदोः यद्यमयशस्करस्तनोऽस्य वृष्टुंकेरुपा-
दानां मध्ये चतुर्यो दमो ह्यडः उद्दिनः उक्तः शास्त्रेषु ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बावात्प्रति उल्लङ्घ्य तुभ्यं तत्र बुद्धिनिपथयः कुतो जानः ॥ ९ ॥
ते बुद्धिभेदः प्रवृत्तिमार्गमस्मदाद्यनुष्ठानं त्यक्त्वा वासुदेने
बुद्धिप्रवेशः परेषु केनापि कृतः उताहां स्वतोऽभवदिति भगव-
ताम् ॥ १० ॥

परः स्त्रोति असद्वाहः तुष्टाग्रहः यस्य मायया प्रकृत्या कृतः
तथैव मोहिनश्चिवा भवतां दृष्टो, न तु मम. तस्मै भगवते नमः
मर्षस्य वासुदेवात्मकत्वात् यदनुग्रहतो वासुदेवबुद्धिप्रवेशःस्तस्य
मद्भूरोर्विशेषतः परत्वात्मभवत्वात् हरिगुरुप्रसाद् विना स्वतश्च
वासुदेवे बुद्धिप्रवेशात्मभवत्वात् बुद्धिभेदः परकृतः उताहां ने
स्वतोऽभवदिति वाक्यं सर्वथाऽनुपपन्नमिति भावः ॥ ११ ॥

तत्र बुद्धिभेदः कुत इत्यत्राह—सप्यइति । स भगवान् यद्वा
अनुग्रहः अन्तर्यामिकपेय गुरुरूपेण च अनुकूलो भवति तद्वा एषो
ऽयोऽहमस्यः इति भेदगता इत्यर्थं वासुदेवात्मकप्रान्तिनिखभितं
भेदं प्राप्ता अत एवास्ती संसारप्रापिका अत एव पशुनामिष
विषेकहीना बुद्धिर्विभियते प्रवृत्तिमार्गाद्विभिजा भवति वासुदेवे
प्रविष्टतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

—नवस्माकमनुग्रहः स कुतो नेत्यत्राह—स इति । स एष आत्मा
परवार्त्ता सुरत्यं सुरधिगममनुकमयात् अतस्वैवैवगानं यस्य अत एव
स्य परः शत्रुरिति अबुद्धिभिः परमात्मा भजनीय इति नास्ति
बुद्धिवैषां तैर्निरूप्यते न तु मवाहद्यास्तप्रपन्ना भवन्तीति भावः ।
“न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहतज्ञाना
शुद्धं भावमाश्रिताः” इति भीमुखोक्तेः ॥ भवतामसुरपक्षीयायान्तु
[२४]

का वार्ता वेदवादिनो वेदत्रयीप्रोक्तकर्मनिष्ठास्तेऽप्योऽपि भेदाः
प्रहादयः बह्वर्त्मेनि यस्प्रतिमार्गे मुह्यन्ति स्वपरेति सन्धिरावः ॥ १३ ॥
तत्कृपया तु मम बाधस्यपि खेतस्नह्वर्त्मेनि प्रविशतीत्याह-
यथेति । यथा प्राकर्षणसन्नधौ अयस्कास्तमभीपे भयो लोहः स्वयं
भ्राश्यति तथा मे खेतो यदृच्छया चक्रपाशः सन्नधौ भवतां
प्रकृतिमार्गाज्ञानं भवति, तद्वर्त्मेनि प्रविशतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ते प्रहादय स ब्राह्मणो निर्भरस्याहति शेषः ॥ १५ ॥
अरे वेत्तमानीयताम वतोऽवमस्माकमयशस्करः अनोऽस्य कुला-
ङ्गारस्य वैत्यकुलनाशहेतोः दमः दमनहेतुः उपायानां चतुर्यो
दयड उद्दिनः शास्त्रे उक्तः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

हे बरस प्रन्हाद ! तुमारा भला हो तुम सच कहो भूत
मत बोलो कि इन बालकों को भी अतिक्रमण करके यह
तुमारी विपरीति बुद्धि कैसे हई ॥ ९ ॥
यह तुमारी बुद्धि का भेद किमी दूसरे के मिलाने से है
प्रथवा आपही से है, हे कुलनन्दन ! इय तुमारे गुरु लोक
मन्त्री सुनने की इच्छा करने हैं तुम कहो ॥ १० ॥

प्रन्हादउवाच ॥

प्रन्हाद बोले, कि यह अपना यह पराया ऐसा अपन प्रन्हा
जिसकी माया से मोहित बुद्धि वाले असन्पुरुषों को होरहा
है उस भगवान को नमस्कार है ॥ ११ ॥

वही भगवान् जब पुरुषों पर अनुकूल होता है तब यह
अन्य है मैं अन्य हूँ इस प्रकार पशुओं के तरह भेद का
प्राप्त जो वृष्ट बुद्धि से भरीतरह भेद का प्राप्त हो जाती है ॥ १२ ॥

जिसके चरित का अनुवर्गन दुष्ट है और अयुद्धि लोग जिस
को स्व पर ऐसा करके वर्गन करने हैं और जिसके मार्ग में
वेद यादि यदृ २ ब्रह्मादिक मोहित होते हैं वही परमात्मा
हमारी मति का भेद करने है ॥ १३ ॥

हे ब्रह्मन् ! जैसे सुंभक के समीप में लोह आपही खिच
जाता है इसी प्रकार मेरा भी चित्त उन चक्रपाश की इच्छा
से भिन्न होरहा है ॥ १४ ॥

नारद् उवाच ॥

नारद्जी मैं कि—प्रहागति प्रन्हाद् ब्राह्मण
से इतना कम उमर का होगा ॥ यह विचार हीन ब्राह्मण
राज सेवक का उचित विचार कुपित होकर बोला ॥ १५ ॥

अरे भगवान् ! तुमारे यद् हमारी आर्कीर्ति कराने
वाला है इसी बुद्धि का चतुर्ये उपाय दंड ही
उचित है ॥ १६ ॥

दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः ।
 यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः ॥ १७ ॥
 इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः ।
 प्रह्लादं ब्राह्मणमास त्रिवर्गस्योपपादनम् ॥ १८ ॥
 तत एनं गुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् ।
 दैत्येन्द्रं दर्शयमास मातृमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥
 पादयोः पतितं बालं प्रतिनन्याऽऽशिषाऽसुरः ।
 परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामाप निर्वृतिम् ॥ २० ॥
 आरोग्याङ्गमवघ्राय मूर्धन्यश्रुकलाऽन्वुभिः ।
 आसिञ्चन्विकसद्वक्रमिदमाह युधिष्ठिर ! ॥ २१ ॥
 हिरण्यकशिपुरुवाच ।
 प्रह्लादानूच्यतां तात ! स्वधीतं किञ्चिदुत्तमम् ।
 कालनैतावताऽऽयुष्मन् ! यदशिक्षदुरोर्भवान् ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायांदीपिका ।

तत्कृतः ? तत्राह—दैतेया एव चन्दनद्रुमास्तेषां वनेऽयंकण्टकद्रुम-
 तुल्यो जातः, तदेवाऽऽह, यस्य दैतेयचन्दनवनस्य मूलोन्मूलने
 परशुस्थानीयस्य विष्णोरयमर्भक एव नालायितो नालामवाचरत्
 यथा परशोद्वेदकत्वे श्वश्रुणादिद्रुमनिर्मितो दग्धः सहकारी तं विना
 क्लेशनासम्भवात्तथाऽयं विष्णोर्द्वैत्यमूलाच्छेदं हेतुर्जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥
 इति तं प्रह्लादं भीषयन्धर्मार्थकामयगंस्य प्रतिपादकं
 शास्त्रमध्यापयामास ॥ १८ ॥
 ज्ञानं ज्ञेयमुपायानां चतुष्टयं सामदानादि येन तं दैत्येन्द्रं
 प्रति मात्रा मृष्टमृष्टस्य स्नापितम् अलङ्कृतं भूषणतिलकादिभिः
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुलनाशकत्वं व्यनक्ति—दैतेया एव चन्दनद्रुमाः तेषां वने-
 ऽयं कण्टकद्रुमतुल्यो जातस्तन्मूलेषु तेषां दैतेयचन्दनवनानां
 यानिमूलानि तेषाम्मूलने क्लेशने परशोः परशुस्थानीयस्य
 विष्णोरयमर्भको नालायितः नालवहाचरिणश्च यथा परशो-
 द्वेदकत्वे कर्तुरादिद्रुमनिर्मितो दग्धः सहकारी तं विना
 क्लेशनासम्भवात् तथा अयं विष्णोः दैत्यमूलोऽयं क्लेशुः सहकारी
 जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इतीत्येव वदन् तर्जनादिनिर्माणोपायैर्भीषयन् प्रह्लादं तं त्रिवर्ग-
 स्योपपादनं धर्मार्थकामप्रतिपादकं शास्त्रं ब्राह्मणमास ॥ १८ ॥
 ततो गुरुर्न प्रह्लादं ज्ञातं ज्ञेयानामुपायानां सामादीनां

चतुष्टयं यस्य तादृशं ज्ञात्वा बालस्य मात्रा मृष्टं उन्नत्यं स्नापितम्
 अलङ्कृतञ्च प्रह्लादं दैत्येन्द्रं प्रति दर्शयामास, पितृसन्निधौ प्राप-
 यामास इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ततः पादयोः प्रणमन्तं नमस्कृत्य तं बाह्वम आशिषां आशीःपूर्वकं
 प्रतिनन्य असुरो हिरण्यकशिपुः दोऽर्भ्यां भुजाभ्यां (पुत्रस्य शिरः)
 परिष्वज्य परमां निर्वृतिमानन्दं प्राप्तवान् ॥ २० ॥

ततः उत्सङ्गं निषाय मूर्धन्युपाध्याय च अश्रुकलाम्बुभिर्दोर्भ्यां-
 श्रुजलविन्दुभिरसिञ्चन् विकसद्गहनं यस्य तादृशो दैत्यः सुतं
 प्रीत्यै यक्षपमाणाह—युधिष्ठिरति पाठे सम्भाषणम् ॥ २१ ॥

तदेवाह—प्रह्लादिति । हे आयुष्मन् तात ! पुत्र प्रह्लाद ! मवाच
 नैतावता कालेन गुरोः सकाशात्पुत्राशिक्षदूर्ध्वीतवांसन्मध्ये किं
 चिदुत्तमं स्वधीतं सम्यगावृत्त्या गृहीतं तत् हे तात ! प्रह्लाद, अनू-
 च्यतां सम्बगनुक्रमेण पठयताम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

उन्मूलयतीत्युन्मूलः स ज्ञातो परशुश्च उन्मूलपरशुस्तत्
 स्मदैतेयचन्दनवनस्य मूलं तन्मूलपरशुस्तस्य नालायितः मूल-
 पवसत्त्वानः ॥ १७ ॥

त्रिवर्गस्योपपादनं शास्त्रम् ॥ १८ ॥

ज्ञातं ज्ञेयानां धर्मार्थपुरुषार्थानां चतुष्टयं येन स तथा तं ज्ञात-
 ज्ञेयसाधनचतुष्टयं वा मातृमृष्टं शरीरमलत्यागेन स्नानं कारितम्
 १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणां पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ २३ ॥

इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नव लक्षणा ।

क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयश्चजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुष्टु अधीतं पाठितम् ॥ २२ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पुनश्च स एव तादृशपरमशुद्धरूपस्य विष्णोर्नाम्नायितः
इत्यसामञ्जस्यमतीवेति भाषः ॥ १७—२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथेर्दशिनी ।

यस्य वनस्य मूलोन्मूलने परशुस्थानीयस्य विष्णोर्नाम्नायिनो-
द्वयदस्थानीयः लोके हि परशोर्दण्डो वर्धुर एव सिद्धः स च कण्ट-
किद्रुमः ॥ १७ ॥

प्राहयामास प्राहवितुं यतने स्मेत्स्यर्थः ॥ १८ ॥

ज्ञातं ज्ञेयं ज्ञानुमर्हं चतुष्टयं सामदानभेददण्डानात्मकमुपा-
यचतुष्कं येन तत् ॥ १९—२१ ॥

सुष्टु अधीतं संशयादिरहितं अनुकूलं गुरोर्हिरण्यकशिपु-
मते शुक्राचार्यात्मजात् प्रह्लादमते गुरोः श्रीनारदात् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च देतेयचन्दनघने अयं कण्टकद्रुमः यत् यस्य देतेय-
चन्दनघनस्य यन्मूलं हिरण्यकशिपुमभृतिदेत्ययुष्पसमूहभूतन्त-
नुन्मूलपतीति तथा तस्य परशोः परशुस्थानीयस्य विष्णोर्नाम्ना-
यिनो नाम्नामिवाचरदयमर्थकः ॥ १७ ॥

त्रिवर्गस्य धर्माधिक्यात्मसमूहस्योपपादने प्रतिपादकं प्रवृत्ति-
शार्कं प्राहयामास ॥ १८ ॥

तैतस्तदनन्तरं गुरुः पाठकः एनं प्रह्लादं ज्ञातं ज्ञेयचतुष्टयं
ज्ञातव्यभूतानां सामदानभेददण्डानां चतुष्टयं येन तं तथाभूते
ज्ञात्वा मात्री मृष्टमुद्वल्यस्नापितमलंकृतञ्च देत्येन्द्रपतिं दर्शया-
मास ॥ १९ ॥

• चिरञ्जीवेश्याद्यादिषा प्रतिनन्द्य ॥ २० ॥

अधुक्खाम्बुभिः आनन्दाधुविन्दुजलेः ॥ २१ ॥

आयुषमद् हे नान ! प्रह्लाद ! एतावता कालेन गुरोस्सका-
शात् मयाद् यतिकञ्चित् अशिक्षत् तत्र उत्तमं सारभूतं सुष्टु
अधीतम् अनूषताम् अनुक्रमेण भययताम् ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

यह देख रूप चंदन वन में कंटकद्रुम उत्पन्न हुआ है
जिस देख रूप चंदन वन की मूलका उन्मूलन करने वाला
जो विष्णुरूप परशु (कुल्हाड़ी) उसका नाख (बेंटा) रूप
सहकारी यह बालक है ॥ १७ ॥

इस तरह नर्जन आदि नाना उपायों से प्रह्लाद को भय
देने हुए, अर्थ धर्म और काम इस त्रिवर्ग के प्रतिपादक
शास्त्र को पढ़ाने लगे ॥ १८ ॥

तदनंतर गुरुने जाना कि यह सामानादि चारों उपयों
को जानचुका तब माता से उद्यतन स्नान आदि पूर्वक अलं-
कृत कराकर, देत्येन्द्र के समीप ले गये ॥ १९ ॥

असुरराज भी चरगों में पड़े हुए बालक को अशीस
द्वारा अभिनन्दन कर बाहुओं से आलिंगन कर बड़े हर्ष को
प्राप्त हुआ ॥ २० ॥

और गोह में बैठा कर मस्तक आघ्राणकर उसके प्रसन्न
मुख को प्रेमाश्रुओं से सींचता हुआ, हे पुत्रिष्ठुर ! यह वक्ष्य
माया वाक्य बोला ॥ २१ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ॥

हिरण्यकशिपु बोला, कि—नान प्रह्लाद ! तुमारी वीर्यं वीर्यु
हो इतने काल तक जो तुमने कुछ गुरुजी से सीखा और
जो अच्छा पढ़ा उसे ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयश्चजतीर्थकृतसाराथेर्दशिनी ।

पादमेवमं... दास्यं कर्मापेगाम, मय्ये
तद्विश्रवासाद्, मय्ये... कर्मापेगाम, यथा विकीतस्य
गयाश्वादेभरगाप... क्रियते तथा देहं तस्मै
नमस्यं ताच्छिस्ताव...

निशम्यैतस्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा ।

गुरुपुत्रमुवाचेदं रुषा प्रस्फुरिताधरः ॥ २५ ॥

ब्रह्मबन्धो ! किमेतत्ते विपत्तं श्रयताऽसता ।

असारं प्राहितो बाबो मामनादृत्य दुर्मते ! ॥ २६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषाचर्दीपिका ।

इति नव लक्षणाणि यस्याः सा नधीते न चेद्भगवति विष्णो भक्तिः क्रियते साचापिनेव सती यदि क्रियेत नतु कृता सती पश्चात्प्येत तदुत्तममधीतं मध्ये नवस्माद्गुरोर्धीतं शिक्षितं वा तथाविधं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥

न विद्यते सारं यत्र तदसारम् न विद्यते सारं यस्मादिति वास्तवोऽर्थः ॥ २६ ॥

भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तमुत्तममधीतमध्ये किञ्चिदुच्यतामिति तत्राह-भवशा-
मिति । यदुक्तं पूर्वं "वने गतो बद्धरिमाश्रयेत" इति तदेवाभयशां नि-
वृणोति, भयशामिति द्वाऽयाम् । पुंसां भयशादीनि नव लक्षणाणि
यस्याः सा भक्तिभ्रमय लक्षणा भक्तिप्रतिपादकशास्त्रमधीतं
चेत्तत्रैव स्वधीनमुत्तमं मन्ये न त्वधुना गुरोः सकाशाद्धीते नतु
गुरुभिर्नाद्यापिनामिति भावः । स्वधीतप्रश्नोत्तरनिगमनमुत्तममधी-
तमिति, भयशागित्यादि तु पुत्रोक्ताभयशाविचरणापरं भगवत्यजा-
क्रियते चेद्धीतविद्याप्रतिपाद्या नव लक्षणाभक्तिनिष्कपटभावेन
भगवति क्रियते इति यत्कृतापि सा भक्तिविष्णावर्षिर्नाति
यच्च तदेतदुत्तमं मन्ये न केवलं नवलक्षणा भक्तिप्रतिपादकशास्त्रा-
ध्ययनमात्रमेवोत्तमम् अपि तु तदर्णानुष्ठानमनुष्ठितस्वधरे समर्पणं
चेत्युत्तमं मध्ये केवलाध्ययनमात्रस्य व्यर्थं त्वादिति
भावः अपिना विष्णावित्यनेन भक्तेरनन्यप्रयोजन-
त्वेन कर्त्तव्यतोक्ता, तत्र विष्णाः भयशां तद्व्यक्तरूपगुणविभूति-
भयशा, कीर्त्तनं नामोच्चारणाद्यात्मकम्, स्मरणं स्वरूपाद्विष-
यकमेव पादसेवनात्वेनवन्दनदास्यसंख्यानि तु तदीयपर्यन्तानि व-
न्दनं नमस्कारः पादसेवनं पादयोः सन्वाहनं तच्छास्त्रादि-
प्रददीपपादयोश्चेति चेदित्यर्थं परम्यद्विभवादेरतीन्द्रवत्वेन-
तत्पादमेवनामभवात् यद्वा भगवद्भयमे मानसिकं नदीय-
विषये तु कायिकं विद्यद्विषयं आत्मनिवेदनम् "ओमित्यात्मानं मुञ्जीत"
इति श्रुत्युक्तीत्या तच्छेदपदानुसन्धानं यद्यपि भक्तिर्नाम ध्याना-
पासनादिशब्दाख्याऽहरहरइत्यासाधेयातिशयं साप्रभायादनुवर्त्त-
माना विवेकादिभाषनसप्तकानुगृहीता तैल्लक्षणाविच्छिन्नस्मृति-
मन्तानात्मिका प्रीत्यात्मिका प्रत्यक्षतापका ध्यानुस्मृतिः । नतु भ-
यशादिकेषु नवलक्षणा, तथाप्युक्तविष्णावभक्तेरेव कर्म-
ज्ञानयोगादिष्वुत्तममधीतं भयशादीन्व्यप्येवस्वधरेननिवर्त्तकान्यु-
त्तमते, यद्वा, नवलक्षणा लक्ष्यते यमिरिति लक्षणाणि चिह्नानि ज्ञाप-
कानि भक्तियोगपरिपाकावस्थापकानीति भावः, उक्ताधमभक्ति-

योगनिष्ठेन रागत एव भयशादीनि क्रियन्ते, लोकेऽपि हि यद्भयशादीनि
प्रीतिस्तद्विषयकभयशादीनि स्मृत एव प्राप्तानीति न तत्र वस्तेन
भक्तिव्ययम्, अतः भयशादीनि प्रीत्यात्मकभक्तियोगकारिताव-
स्थाविशेषरूपाणि तन्निष्पत्तिसूचकानीति तात्पर्यम्, एवं प्रीति-
कारितभयशादीन्व्यप्येनभक्तियोगानुष्ठानमेव "वन्दनं यद्भक्ति-
माधयेत" इत्युक्तमाधयणमित्युक्तं भवति ॥ २३ ॥ २४ ॥

एतदेवंविधं सुतस्य वचो निशम्याकरुषे तदा हिरण्यक-
शिपुः रुषा प्रस्फुरितः कम्पमानः अधराष्टो यस्य तादृश इदं
वक्ष्यमायां गुरुपुत्रं प्रत्युवाच ॥ २५ ॥

तदेवाह—हे ब्रह्मबन्धो ब्राह्मणाभास ! किमेतत्ते स्वया
कृतमिति शेषः, अतीवानुचितमेतत्कृतमित्यर्थः । किंननु ? यन्मामना-
दृत्य विपत्तं शत्रुपक्षमाश्रयता अत एव असतां महामहितकारिणा
स्वया हे दुर्मते ! असारं प्राहितो बाब इति एतत् ॥ २६ ॥

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

नियन्तृत्वेनात्मनि मयि स्थितो भगवानिति नितरां वेदन-
मात्मनिवेदनम्—

"मुक्तस्यापि मगान्तःस्थो नियन्त्रेव हरिः सदा ।

इति ज्ञानं समुद्दिष्टं सद्भगात्मनिवेदनम्" ॥

इत्येनवात्म समर्पणं नार्थः किंनूक्त एनार्थः इत्युक्त-
कारेण भयशादिभिर्लक्ष्यते असंभवव्यभिचारपरिहारेण ज्ञायत
इति ॥ २३ ॥

नवलक्षणा विष्णो भक्ति र्भस्मिन् शास्त्रेर्पिता प्रतिपादिता
पुंसा सा भगवत्युत्तमरुक्ते अद्या निर्वर्त्तयेन क्रियते चेद्यति
नहिं तदधीतं शास्त्रमुत्तमं मन्ये नान्यदित्यन्वयः । नव भयशा-
दीनि लक्षणाणि चिह्नानि यस्यां सा तथा ॥ २४—२५ ॥
ते स्वया ॥ २६ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्बर्भः ।

भवशामिति युगमकं । तत्र भयशाभाम, रूपगुणपरिफर-
वीक्षामवशब्दानां श्रोत्रस्पर्शः एवं कीर्त्तनस्मरणयोःपि क्रमो
हेवः स्मरणं यत्किञ्चित्प्रमत्तानुसन्धानम्, पादसेवनं कावदेशा-
द्युचितपरिचर्या, अर्चनं विष्णुपूजा, पद्मनं नमस्कारः, नार्थं
तदासौस्मीत्याभिमानः, स्वयं वन्दुभावेन तदीवद्विचार्यसनम्,

भीमर्क्षाणोऽस्मिन्कृतकमसम्बन्धः ।

आत्मनिर्देशेन देहादिगुणानामपयस्त्वस्य सर्वतोभावेन तस्मिन्ने-
र्षार्थं इति नवलयत्वानि यस्याः सा भगवति तद्विषयिका भज्या
साक्षाद्गुणा न तु कर्माद्यर्थरूपपरस्परं भक्तिरियं तत्रापि भी
विष्णुरेवार्पिता तदर्थमेवेदमिति भावित्वा न तु धर्मार्थोऽस्वर्गिणा
एवमेवम्भूता इत्यत्र कियेत, तथा तेन कर्माद्यर्थे तदनुक्तं मध्ये
इत्यर्थः । तथाच भीमापाक्षतापनी श्रुतिः "भक्तिरस्य भजनं तदि-
च्छुभोपाधि नैराह्येनामुष्मिन् मनः कल्पनमेतदेव नैकस्यैव" इति ।
अत्र नवलयत्वसमुच्चयो नावश्यकः एकैकैवाङ्गेन साध्याव्य-
भिचारव्यवस्थात् कच्चिदप्यङ्गमिश्रणान्तु तथापि भिन्नभज्याव्य-
त्वात् । ततो नवलयत्वशब्देन सामान्योक्त्या तन्मात्रानुष्ठानं विधी-
यत इति हेतुं नवलयत्वशब्दाः अन्वेष्यामप्यङ्गानां तदन्तर्भावोऽयु-
क्तम । किञ्चित्त्र विदेशयति यत्—तदेवं नामादिभ्रमणमक्त्वाङ्ग-
क्रमः, तत्र यद्यप्येकतरेणापि व्युत्क्रमेणापि सिद्धिर्भवत्येव तथापि
प्रथमं नाम्नः भ्रमणान्तःकरणाद्गुणार्थमपेक्ष्यम् । शुद्धे चान्तःकरणे
रूपभ्रमणं तदुच्यते भवति । सद्यगुदिते च रूपे गुणानां
रूपरणां सद्यघते । सद्यघे च गुणानां रूपरणेन परिकरविशिष्ट्ये
तद्द्विशिष्टं सम्पद्यते ततस्तेषु नामरूपगुणपरिकरेषु सद्यक्
रूपरणे लीकानां रूपरणां लुप्ये भवतीत्यभिप्रेत्य साधनक्रमो वि-
चिन्तितः । एवं कीर्तनस्मरणयोश्च श्रेयस् एतद्व्य भवत्ये भीमहस्तुस्मरितं
तन्महात्म्यं जातस्वीर्णां परमसुखदम् । तच्च द्विविधम्, महदाविर्भा-
वितं महत्कीर्तयमानमेति । तत्रापि भवत्ये भीमगणनभ्रमणान्तु
परमभ्रमणं तस्य तादृगप्रभावमयशास्त्रात्मकत्वात् परमरसमयत्वाच्च ।
अत्र मूर्त्याभिमनयान इतिर्षाजिजाभीष्टनामादिभ्रमणान्तु गुरुरा-
वर्षोपितव्यम् तत्रापि सत्तासगमदानुभवमुत्थात् सर्वस्य श्रीकृष्णा-
नामादिभ्रमणान्तु परमभाष्यादेवसम्पद्यते, तस्य पूर्णभगवत्त्वात् इति ।
एवं सङ्कीर्तनादिव्यप्यनुसन्धेयम् । तत्र यत् स्वयं सम्प्रति कीर्त्यते
तदपि श्रीगुणकंदेवादिमहत्कीर्तितचरत्त्वेनानुसन्धाय कीर्तनीय-
मिति तदेवं भवत्ये दर्शितम् । अस्य कीर्तनादिनिः पूर्वत्वं तद्विना तत्त-
द्द्वयमात् । विशेषतश्च यदि साक्षादेन महत्कृतस्य कीर्तनस्य
श्रुत्युपागम्यं सम्पद्यते तदैव स्वयं वृषकीर्तनीयमिति तत्राधान्यात् ।
एवमेवोक्तं तद्व्यवसार्हत्वाद्वादी टीकाकारैः यत् यानि नामानि
वक्तुरि सति श्रुत्यन्ति भोतरि सति श्रुत्याति अन्वदानु स्रयमेव
गायन्तीति । अथातः कीर्तनम्, तत्र पूर्वत्वं नामादिकर्माध्ययः नाम-
कीर्तनश्रेयस्सुखैरेव प्रशस्तं "नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन्" इत्यादी ।
अथ तथोपदिष्टं कषियुगपाधनावतारेण भीमगणता "तृणादिपि सुगो-
षेन तरोरपि तितिश्रुत्या । अमानिना मानदेन कीर्तनीयः सदा
हरिः" इति । इत्यत्र कीर्तनाख्या भक्तिभगवतो द्रव्यजातिगुणा-
क्रियादीन् जनैकविषयापारकहृतामपीतिश्रुतिपुराग्नादिनिश्रुतिः
कञ्चौ तद्दीनत्वम् । यथा ब्रह्मैवैतत् "अतः कञ्चौ तपोयोगविद्या-
यज्ञादिकाः क्रियाः । सद्भाभवन्ति न ऊना कुशलैर्वापि बेदिभिः" ॥
इति । अत एव कञ्चौ स्वभावेन एवातिर्दीनेषु लोकेष्वादिभूम्यु-
त्ताननायासेनैव तत्पुण्यगतमहासाधनानां सर्वमेव फलं ददाना
सा ऊतार्थयति । यत् एव कञ्चौ भगवतो विशेषतश्च सन्तोषो भव-
ति । अत्र कश्चिप्रसङ्गे कीर्तनस्य गुणोत्कर्ष इति वक्तव्यं भक्ति-
मात्रे काव्यैशादितिनियमस्य निषिद्धत्वात्, तस्मात् सर्वत्रैव

शुभे भीमर्क्षाणोऽस्तस्य समानमेव सामर्थ्यम् कञ्चौ भीमगणता
रूपया तद्ब्रह्मण्यम् इत्यपेक्षयैव तत्प्रशस्तं सति स्वितम् अत एव
यद्यस्या भक्तिः कञ्चौ कर्तव्या तदा तत्संयोगैरेवेत्युक्तं "यज्ञैः
सङ्कीर्तनप्रार्थयेथजन्तिहि सुमधसः" इति । तत्र च अतश्चमेव
नामकीर्तनमस्यस्तप्रशस्तं "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवजम् । कञ्चौ
नास्त्येन नाम्नेव नास्त्येन गतिरन्यथा" इत्यादी । अत्र पाद्योक्ताः
दशापराधाः त्वाज्याः यथा सनत्कुमारयाज्ञेयं "सर्वापराधकृदपि
मुच्यन्ते हरिसंभयः । हरेरेव्यपराधान् यः कुर्याद्विपद्यसन्ः ॥ ना-
माभयः कदाचित् स्यात् तरत्येव न नामतः । नाम्नोपि सर्वसु-
हृदो ह्यपराधात् पतत्यथः" ॥ अपराधाश्च संक्षिप्य लिख्यन्ते, यथा
सर्गा निन्दा (१) भीविष्णोस्सकाशाच्छिन्ननामादेः अतःपञ्च-
मननम् (२) गुर्वेवज्ञा (३) श्रुतिदनुगणशास्त्र निन्दनम् (४) हरि-
याममहिम्नि अर्थवादग्राप्रतिमननम् (५) तत्र प्रकारान्तरे-
णार्थकल्पनम् (६) नामधनेन पापे प्रवृत्तिः (७) अस्यगुण-
क्रियाभिर्नामसाध्यमननम् (८) अद्भुतानि तिसुखेऽप्यश्रुयन्ति
न्मोपदेशः (९) नाममाहात्म्ये श्रुतेऽप्युत्तीरति (१०) ।
एतेषामपराधानामनन्यप्रायश्चित्तञ्चोक्तम् । तत्रैव "नामापराधयु-
क्तानां नामाभ्येव हरेत्यथम् । अधिभ्रान्तप्रयुक्तानि तांश्वर्था-
कराण्य च" इति । सत्स्वप्यपराधेनु तत्सन्तोषगार्थमेव सन्त-
तनामकीर्तनादिकं समुचितम् अम्बरीषचरित्नादौ तदेकस-
त्येव नामापराधानां दधानात् उक्तञ्च नामकौमुद्याम् महत्-
पराधस्य भोगेन निश्चिन्तकस्तदनुप्रहो वेति । अत एवोक्तं भी-
शिं प्रति वृत्तम्—"योऽसौ मया विदिततव्यहशा सभायाम्"
इत्यादि । अस्मिन्कीर्तने निश्चिन्तनजाभिर्गाद्यत्तिसनपाठा-
व्यप्यनर्भावो तथाच श्रीभागवतस्थितनामादिशीर्षनन्तु पूर्व-
वदन्वद्यायनामादिकीर्तनावधिकं श्रेयम् । अथ कीर्तनादिभिः शुद्धा-
न्तःकरणाश्चेत् "एतन्नविद्यमानानाम्" इत्याद्युक्त्यात्रामकीर्तना-
परित्यागेन स्मरयां कुर्यात् यदेव नामादिसम्बन्धेभ्यश्च बहु-
विधं भवति तच्च पञ्चविधं यत्किञ्चिदनुसन्धानं स्मरयां सर्व-
तश्चित्तमाकृष्य सामान्याकारे मनोधारयां धारयात् । विशेषतो
रूपान्द्विचिन्तनं ध्यानं अगुणधारायद्वयनच्छिन्नं तद्गुणानु-
स्मृतिः श्रेयमात्ररूपं समाधिरिति कञ्चोलीलाविभुक्ते च
तस्मिन् अन्त्यास्फुर्तिः समाधिस्थात् एतद्गुणो वासादिभक्तानां
पूर्वस्तु प्रायः शास्त्रभक्तानाम् अथ रक्षिः शक्तिश्च येन रूपि-
त्यागेन पादसेवाश्च कर्तव्या सेवा स्मरणाभिर्दयै सा केचित्-
त्क्रियते पादसेवायां पादप्राद्यां गत्तेयं निर्दिष्टः नतः सेनायाः
सादृश्यं विधीयते अस्य श्रीमूर्तिर्दशनस्पर्शनपरिक्रमानु-
प्रजननभगवन्मन्दिर्गद्वापुर्गोत्तमद्धारकामधुगदितदीयतीर्थस्थान-
गमनाद्योऽप्यन्तर्भाव्याः तत्परिकरप्रायत्वात् गङ्गादीनां
परमभागवतस्मरणे तस्मैवादिभिरुत्तरमेवादिभिरुत्तरमेवादिभिरुत्तरमेवादि-
वस्यति तुल्यमिति । अस्याद्भ्यान्तर्भाव्या ततो महतामिष
गङ्गादीनां शास्त्राद्भ्यान्तर्भाव्या ततो महतामिष
मन्त्रादीनां शास्त्राद्भ्यान्तर्भाव्या ततो महतामिष
विषयाच्चनम्, तन्मार्गे श्रद्धाच्चदाश्रित-
मन्त्रादीनां शास्त्राद्भ्यान्तर्भाव्या ततो महतामिष
तद्विनापि भययादीना-
मेकतरस्यामि । तत्तु, तथोक्तं प्राचीने-
रपि ।—

श्रीमद्गीतगोष्ठीमिदं कर्मसम्भवं ।

“श्रीविष्णोः भवत्ये परीक्षितभवत् वैश्वानिकिः कीर्त्तने-
प्रहादः स्मरत्ये तदङ्गिमजने लक्ष्मीः पृथुः पूजने ।
अक्रूरस्त्वमिषन्दने कपिपतिहांस्येऽथ सख्येऽजुनः-
सर्वस्वामनिवेदने बहिरभूत् कृष्णामिरेषां परम्” ॥ इति ।

तथापि श्रीनारदादिधर्मोनुसाराद्भिः श्रीभगवता सह स-
म्बन्धविशेषं दीक्षाविधानेन श्रीगुरुचरणसम्पादितं चिकीर्षुः
कृपायां दीक्षायां चर्चनमवश्यं क्रियते च यत्तु सम्पात्तमन्तो
गृहस्थास्तेषां स्वर्चनमार्ग एव मुख्यः तदङ्गत्वापि निष्किल-
वत्केवलस्मरणादिनिष्ठस्यै विसृष्टाद्यप्रतिपत्तिः स्यात् । पर-
द्वारा सम्पादने व्यवहारनिष्ठस्यालसत्त्वस्य वा प्रतिपादकं ततो
श्रद्धामयत्वादीनिमेव तत् । किञ्च, गृहस्थानां परिचर्या-
मात्रं द्रव्यसाधनतया तद्वर्चनमार्गाद्विशेषेण प्राप्त्यर्चनमार्गस्य
प्राधान्यम् अत्यन्तविधिसापेक्षत्वात्तेषां तथा गार्हस्थ्यधर्मस्य
व्यवहाराणां यथागुरुस्य शास्त्रापेक्षादिसंकेतान्यस्य मूलसंके-
तं तद्वर्चनमित्यपि तदङ्गत्वं महान् दोषः । दीक्षितानाञ्च
सर्वेषां तदङ्गत्वं गरकपातः श्रूयते । अशक्ययोग्यप्रति-
ष्ठाप्ये “पूजितं पूज्यमानं वा यः पश्येत्कृतो हरिम् । भद्रय-
मोदयेद्यत्तु सोऽपि योगफलं लभेत्” ॥ इति । योगोऽत्र पाञ्चरात्र-
शुक्तः क्रियायोगः किञ्चास्मिन्नर्चनमार्गे अवश्यं विधिरेव श्रेयः
तत्र वैष्णवसम्प्रदाय एव प्रमाणम् । ननु, भगवन्नामार्त्तका एव
मन्त्राः तत्र विशेषेण नमः शब्दाद्यङ्कृताः । श्रीभगवता श्री-
महर्षिभिश्चाहितशक्तिविशेषाः श्रीभगवता समस्मरन्सम्बन्ध-
विशेषप्रतिपादकाश्च । तत्र केवलानि भगवन्नामन्यपि निरपे-
क्षागोचरे परमपुरुषार्थफलपर्यन्तदानसमर्थानि । ततो मन्त्रेषु
नामतोऽधिकसामर्थ्यं लब्धे कथं दीक्षापेक्षा ? उच्यते यद्यपि
स्वरूपतो नास्ति तथापि प्रायः स्वश्रवणो देहादिसम्बन्धेन क-
र्तव्यशीलानां विशिष्टचित्तानां जनानां तत्सङ्कोचीकरणाय
श्रीमहर्षिपभृतिभिश्चर्चनमार्गे कश्चित् काचिन्मर्बादा
स्थापितास्ति । ततस्तद्वर्चने शास्त्रं प्रायश्चित्तसमुद्भावयति तत्र
उभयमपि समञ्जसमिति । तदेतद्वर्चनं द्विविधम् । केवलं कर्म-
मिश्रञ्च, तयोः पूर्वनिरपेक्षायां श्रद्धावताम् उत्तरं व्यवहार-
च्छांतिशयवत्ता यादृच्छिककर्मत्तनुष्ठाननत्तादिवत्सुखलभित-
श्रद्धानां । तथा तद्वैपरीत्यलक्षितश्रद्धावतामपि प्रतिष्ठितानां भक्ति-
वर्तानां भक्त्युद्दिष्टु साधारणवैदिककर्मोनुष्ठानलोपोपि मा-
भूदिति लोकसंग्रहपरायां गृहस्थानां दर्शितम् । अस्याङ्गानि
चागमादौ ज्ञेयानि तथा श्रीकृष्णजन्माष्टमीकार्तिकादिप्रतेका-
दशीप्रगादिकम् अत्रैवान्तर्भाव्यम् अथास्मिन् पादस्वर्चनार्चनमार्गे
अपराधास्त्याज्या अत्रागमोक्तानुसारेण लिख्यन्ते—

“बानेशो पादुकेष्वपि गमनं भगवत्कर्मम् ।
देवोत्सवाद्यनेवा च अप्रणामस्तद्विधिः ॥
उच्छिष्टं वाप्यशौचे वा भगवद्भक्त्यादिकम् ।
एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रोक्षणम् ॥
पादप्रसारणञ्चात्र तथा पर्यङ्कनमनम् ।
शयनं भक्त्याऽपि मिथ्याभाषणमेव च ॥

उभेर्भाषा मिथो जल्पो रोदनानि च विग्रहः ।
निग्रहानुग्रहौ चैव नृपु च क्रूरभाषणम् ॥
कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
अस्त्रीलभाषणञ्चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥
शक्तौ गौणोपचारञ्च अनिवेदितमक्षणम् ।
तत्तत्काष्ठोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् ॥
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं स्वजनादिकम् ।
पृथीकृत्यासनञ्चैव परधाममिवाहनम् ॥
गुरो मीनं निजस्तोत्रं देवतानिष्कनं तथा ।
अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्त्तितः” ॥

वाराहेण येऽन्येपराधास्ते संक्षिप्य लिख्यन्ते । राजाश्रमस्य
धाम्नागारे हरेः स्पर्शः विधिं विना हृद्युपसर्पणं वाद्यं विना
तद्द्वाराद्वारं कुक्कुरद्वेषे भक्ष्यसंग्रहः अर्चने मौनमङ्गः पूजा-
काले विदुरसंगोपगमनं । गन्धमाल्यादिकमदत्त्वा धूपनम् अर्चने
पुष्पेण पूजनं तथा—

“अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलां दीपं तथा मृत्कमेव च ॥
रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मखिनं पटम् ।
परिधाव मृत्नं दद्यात् विमुक्त्यापानमारुणम् ॥
क्रोधाङ्कुरा इमशानञ्च गत्वा भुक्त्वाप्यजीर्णोभुक् ।
भुक्त्वा कुम्भं पिययाकं तेषां शयङ्कं विधाय च ॥
हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकरणां पातकावहम्” ॥

तथा तत्रैवान्यत्र । भगवच्छास्त्रानादरेण तत्प्रतिपत्तिः अन्यशास्त्र-
प्रवर्तनं तद्व्यतिरिक्तानुष्ठानस्यै परगणपत्प्रस्थपुष्पैरर्चने आसुर-
काले पूजा पीठे भूमौ चोपविश्य पूजनं जनपतकाले धामहस्तेन
तत्स्पर्शः पर्युपितैर्याचितैर्वापुष्पैरर्चनं पूजायां शीघ्रं तस्यां अग-
र्धप्रतिपादने तिर्यकपुण्ड्रधृतिः अधौतपदमेवपि तन्मन्दिरप्रवेशः
अवैष्णवपकनिवेदनं अवैष्णवदृष्टौ पूजनं निवेदनमपूजावित्वा
कपालिनं दद्यात् वा पूजनं न स्थाभ्यसा स्नपनं घर्मोऽभुक्तिरवेषि
पूजनम् इत्यादयः अन्यत्र निर्मात्यलक्षणं भगवच्छ्रद्धादयोऽप्ये च
यहनः अथ तथापि सामादिके भगवत्पराधे पुनर्भगवत्प्रसादनानि
कर्तव्यानि । यथा क्कान्धे अश्वत्थीकण्डे श्रीव्यासवाक्यम् । “अह-
न्यहनि यो मस्यो गीताश्रयं पठेत्तु वै । द्वात्रिंशदपराधास्तु क्षमते
तस्य केशवः” इति तत्रैव द्वारकामाहात्म्ये “सहस्रनाममाहात्म्यं यः
पठेत् शृणुवाद्यपि । अपराधसहस्रेण न स लिप्येत कदाचन”
इति तत्रैव रेवाकण्डे—

द्वादश्यां जागरे विष्णोः पठेत्सर्वसंशयम् ।
द्वात्रिंशदपराधान् हि क्षमते तस्य केशवः ॥ ।
तत्रैवान्यत्र । तुल्यारोपणं कार्यं भवत्येन विशेषतः ।
अपराधसहस्राणि क्षमते पुरुषोत्तमः” ॥ इति ।
अत्रैवान्यत्र कार्तिकामाहात्म्ये—
तुलस्या कुरुते यस्तु शाश्वतमनाशौचनम् ।
द्वात्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः” ॥ इति ।
महापुराणे—

भीमजीवुगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
मपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥ इति ।

आह्वयाराहे—

“सङ्करसरस्व मध्ये तु तीर्थं सौकरवे मम ।
कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुवात् ॥
मथुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरेकं चः सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजनि कृतानपराधान् जहाति सः” ॥ इति ।

सौकरवे सुकरवेत्याख्ये अथार्चनमागं कश्चिन्मानसपूजावि-
हितास्ति यथा पापे उत्तरखण्डे “साधारण्यं हि सर्वेषां मान-
सज्ज्या नृणां प्रिया” इति. गौतमीये—संन्यासिनां मुमुक्षुणां मान-
सोपहृतिः परा” इति. तन्महिमा यथा भीनारदपञ्चरात्रे श्री-
नारायणवाक्ये “अयं यो मानसो योगो जराव्याधिमयापहः”
इत्यादौ—

“वञ्चेत्परया भक्त्या सकृत् कुर्यान्महाभते ।
कर्मोदितेन विधिना तस्य तुष्पाम्यहं मुने !” ॥ इति ।

एषा कश्चित् स्मृतन्नापि भवति-मनोमय्या मूर्तेरष्टमतया स्वात-
न्त्र्येण विधानात् “अर्चादी हृदये चापि यथा खण्डोपचारकैः”
इत्यादिर्होत्रवधने वाशब्दात् । अत्र 'ब्रह्मवैवर्ते' कथाच.
यथा, प्रतिष्ठानपुरे कश्चिद्विप्र आसीत् सच दरिद्रोऽपि कर्मोधीन-
गात्मानं मन्यमानः शान्त एवासीत् स तु सरलबुद्धिः कदा-
चिद्विप्रेन्द्राणां सदसि वैष्णवान् धर्मान् शुभाव ते च धर्मा
मनसापि सिद्ध्यन्तीति श्रुत्वा दरिद्रः स्वयं तथैवाचरितुमार-
ब्धवान् ततश्च गोदावरीस्नानपूर्वकं नित्यं कर्म समाप्य शान्त-
गतिर्भवा विविक्षासनप्राणायामादिपूर्वकं स्थिरीभूयमनसैवा-
भिमतां हरिर्भूति स्थापयित्वा स्वयं दृक्कृत्वादिर्कं परिधाय
दृढं परिकरं बद्ध्वा तत्सद्वनं सम्माज्यं तां प्रणम्य च राजत-
सौवर्णघटैः सर्वेषां गङ्गादीतीर्थानां जलमाहृत्य तथा नाना-
परिचर्याद्रव्यानुपनीय तदीयस्नपनादिकं आरात्रिकान्तं महा-
राजोपचारं समाप्य दिनम्बिनं सुखानिशयमाप्नुवन्नासीत्
तदेवं बहुषु काखेषु गतेषु कदाचिन्मनसैव घृतसदितं पर-
माकं निर्माय सौवर्णपात्रेण तज्जाजनार्थामुत्थाप्य स्थितः तप्त-
तया स्फुरिते तस्मिन् प्रविष्टमङ्गुष्ठयुगलं दग्धं प्रतिपन्न हस्त
तदिदं द्रुष्टं ज्ञातमिति दुःखेन समाधिभङ्गेऽपि जाते दग्धङ्गुष्ठ-
तया बहिरपि पीडितो बभूव तदवधाय वैकुण्ठे समुपविष्टेन
भीवैकुण्ठनाथेन हसता श्रीप्रभृतिभिस्तत्कारणां पृष्टेन च सता
स्त्रिकटं धिमानेनानयामासे तथाविधतया दर्शयामासे स्त्रि-
कटद्वोर्यतया स्थापयामासे च । अथ चन्दनम्. तस्य यद्यप्यर्चा-
ङ्गत्वेनापि वर्तते तथापि कीर्त्तनस्मरणवत् स्वातन्त्र्येणापी-
त्यभिमेत्य मृगयिषीयते एवमथ्यत्रापि चन्दनस्य पृथग्विधानं
ज्ञानतगुणैश्चर्यभवत्वात् तद्गुणानुसन्धानपादसेवादी विभृ-
तद्वैभानां नमस्कारमात्रे कृताध्यवसायानामर्थे स एव नमस्का-
रस्तस्यार्चनत्वेनाप्यति दिष्टः नमस्कारेऽपराधाद्यैते परिहृत्तव्याः

विष्णुस्मृत्यादिदृष्ट्या ये बहु एकहस्तकृतसकृदाहुतदेहस-
मगवत्तदप्रपृष्ठवामभागाद्यतजिकटगर्भमन्धिरगतत्वादिसमाः । अथ
दास्यम् “जन्मान्तरसहस्रेषु यस्य स्यान्मतिरीहणी । दासोऽहं
वासुदेवस्य सर्वान् लोकान् समुद्धरेत्” ॥ इतीतिहाससुखयोक्-
लक्ष्यम् । अस्तु तावत्सत्सङ्गजनप्रवासः केवलतादृशास्वामि-
मानेनापि सिद्धिर्भवतीत्यभिप्रेत्येवोत्तरत्र निर्देशश्च तस्य एतस्य
कार्यभूतं परिचर्यादिकं केवलपरिचर्यादिकं केवलपरिचर्याकरत्वे
भेदो न स्यात्. अथ सत्यम् । यथा अगस्त्यसंहितायाम्—
परिचर्यापराः केचित् प्रासादेषु च शरते ।
मनुष्यमिव तं द्रष्टुं व्यथहर्तुञ्च बभूवत्” ॥ इति ।

अत एव “यन्मित्रं परमानन्दमित्यत्र मित्रपदविश्वासः कृतः ।
अस्य चोत्तरपाठः प्रेमविद्यम्भभाषनामयत्वेन दासाद्युत्तमत्वा-
पेक्षया. किञ्च परमेश्वरेपि यत् सत्यं विधीयते तत्राभ्यर्थे
“नादेशोदेवमर्चयेत्” इति तज्जावस्यापि विधानभवत्वात् किन्तु
तज्जावस्तत्संवा निरुद्ध इति भक्तैरपेक्षते सत्यन्तु परमसेयानुक्-
लमित्युपादीयते इति । तदेतत् साक्षात्सङ्गजनप्रकं दास्यं सत्य-
ञ्च टीकायामपि दर्शितमस्ति तस्यैव मे सौहृदसत्यमैत्री-
दास्यं पुनर्जन्मनि स्यादिति भीष्मादिप्रवाक्ये । यथा श्रीकृष्णस्य
भक्तवत्सल्यं दृष्ट्वा भक्तिं प्रार्थयते तस्येति सौहृदं प्रेम च सत्यं
हिताशंसनञ्च मैत्री उपकारकत्वं दास्यं सेवकत्वञ्च तत्-
समाहार एकवचनं तस्य तत् सम्बन्धि मे मम स्यात् ननु
विभृतिरित्येतत् अत्र दास्यसत्त्वात् कर्मापेक्षविश्र्वासी न
स्यातां साक्षात् भक्तिरवाभावात् कर्मापेक्षस्य फलं भक्तिविश्रा-
सञ्च भक्त्यभिनिवेशहेतुः अथवाकीर्त्तनमित्यादौ विष्णोः
अथवा विष्णोः कीर्त्तनमिति अथात्मनिवेशनं तत् कार्थञ्चार्थ-
क्षेपानुन्यत्वं तन्व्यस्तारमसाधनसाध्यत्वं तदर्थकक्षेपामथवञ्च
इदं ह्यारत्मापेक्षं गोविक्लयत् चिक्रितस्य गोवर्धनार्थे विक्रित-
चता क्षेपेण न क्रियते तस्य च भयःसाधकत्वं क्रीतघानेव
स्यात् स च गौत्सर्पेव कर्म कुर्यात् न पुनर्विक्रीतघता क्षेपेण
न क्रियते तस्य च भयःसाधकत्वं क्रीतघानेव स्यात् स च
गौत्सर्पेव कर्म कुर्यात् न पुनर्विक्रीतघतोऽपीति अत्र केचि-
द्दहापेक्षमेवार्पणमिति मन्यन्ते यथा भक्तिविके “चिन्तां
कुर्वाण रक्षामि विक्रीतस्य यथा पशोः । तथाप्यन् हरी देहे वि-
रमेदस्य रक्षयात्” ॥ इति केचिच्छत्रुक्षेत्रज्ञार्पणमेव. यथा श्रीमहा-
लक्ष्मणस्तोत्रे “वपुरादिषु योपि कोपिवा गुणतो सानि यथा
तथा विधः । तदहं तथ पादपद्मयोरहगद्येन मया समर्पितः” ॥ इति
अत्र योपि कोपि धेति वादिभेदान् स्वरूपतः अथवा गुणतो
यथा तथाविधा देवमनुष्यादिरूपः असानि मयानि काम-
चारे खोट नश्यमिति सच्चासाययञ्चेति विप्रहात् सांशयि-
त्यर्थः । तत्र केवलभारतनिवेशं दानसमये बहिराजं दृश्यते
भानेषु मित्रेषु दाीनात्मनिवेशं श्रीमहेश्वरीयं प्रयत्नी भाषेन
श्रीरुद्रिमणौ दृष्ट्वा एषं सख्यादिनापि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
२६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्चक्रवर्षिणाः ।

तेषामुदेत्यथं काले रोगः पातकिनामिव ॥ २७ ॥

गुरुपुत्र उवाच ।

न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेन्द्रशत्रो ! ।

नैसर्गिकीयं मतिरस्य राजन्निपच्छ मन्युं कददाः स्म मा नः ॥ २८ ॥

नारदउवाच ।

गुरुशौवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सुतम् ।

न चेद्गुरुमुखीयं ते कुतोऽभद्राऽसती मतिः ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

मतिर्न कृष्णो परतः स्वतो वा मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् ।

अदान्तगोभिर्विशतां तमिहं पुनःपुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

विप्राधमयोरनयोर्गुरुत्वं नास्तीति गुरोः श्रीनारदात् सकाशात् केषलां भक्तिमेवाहमशिष्यमनस्तामेव प्रवीमि इति मनसि कृत्वाह-भयशामिति । पादसेवनं परिचर्यां अर्चनं पूजा द्वास्थ्यं स्वस्य दासत्वभावना सख्यं स्वस्य तन्निप्रत्वभावना इहविश्वासश्च आत्मनिवेदनम् आत्मसमर्पणञ्च तच्च भाग-विशेषेण सहितं रहितञ्च यथा कृत्स्नयादीनां वैरोच्यन्वादीनां पुंसां पुंसां प्रेयति नात्र लयांश्चमादिनियम इति भावः, पुंसा-व्यस्य जीवमात्रकत्वात् स्त्रियापि नववक्ष्यानि यस्या इत्येषां मध्ये किमपिकृतञ्चेत्तदा भक्तिरित्यर्थः । अस्या सत्त्वादेव ननु ज्ञानकर्मा-विषयभानेनेत्यर्थः । साच' अर्पितैवसतीयादिक्रियेन ननु कृता पश्चा-दप्येतेति श्रीस्वामिचरणाः । यद्वा सा यदि विष्णौ अर्पिता क्रियेत विष्णुसुखोद्देशेनैव ननु तत्फलस्य स्वस्मिन् धिनिषांगेनेत्यस्या-भिप्रायशून्यत्वं द्योतितं तथा उत्तमम् अधीमं मध्ये इति उत्तमा भक्तिरिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

ते स्वया वस्तुतस्तु न विद्यते सारो यतस्तत् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्रेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिभजनोपदेशा गुरुभक्तवतः उत्तमं कथञ्चित् हरिभजन-वत्तश्च श्रीनारदाद्वरिभजनं स्वधीतमात्रं इति । पादसेवनं परिचर्यां अर्चनं पूजा द्वास्थ्यं दासत्वमिति । स्वस्य मित्र-त्वमाधना आत्मनिवेदनं सपरिकल्पना इति ॥ २३ ॥

इति नववक्ष्यानि यस्याः सा च नारदात् विष्णौ

अर्पिता तत्प्रागानैकप्रयोजनकता सङ्कल्पिता सती पुंसा क्रियतेष्वेव तदधीतमुत्तमं मध्ये ॥ २४—२५ ॥

हे ब्रह्मवन्धो ब्राह्मणाधम ! मामनाहत्य असता स्वया बोद्धोऽ सारं प्राहितः ॥ २६ ॥

माया टीका ।

प्रह्लादउवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—विष्णुका भयण फीसैन स्मरत पाद सेवन अर्चन वंदन द्वास्थ्य सख्य और आत्मनिवेदन ॥ पुरुष यदि साक्षात् विष्णु भगवान में इस नवधा भक्ति को सम-र्पण करे तो मैं उसी को उत्तम पढना मानता हूँ ॥ २३—२४ ॥

हिरण्यकशिपु भी पुत्र के इस प्रकार के वचन सुन कर मारे रोष के होट फरकने खंग और क्रोध करके गुरुपुत्र से इस प्रकार बोला ॥ २५ ॥

हे ब्राह्मणाधम हे दुर्मते ! विपक्षका आभय देने वाले असत तुझने मेरा निरादर कर इस वाक्यक को क्या असार पढादिया ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मित्रत्वेन प्रवर्तमानत्वापि तच्च विरोधात्तरुणं नासम्भावित-मित्याह--सम्तिहीति । तुष्टं मैत्रे मित्रत्वं येषां ते दुर्मैत्राः टोनहति "ब्रह्महा क्षयरोगी स्व्यासुरापः इयावदन्तकः । स्वर्ध-हारी तु कुन्धी बुध्मर्मा गुवतदपगः" ॥ इत्यादिस्मृत्युक्तपाल-

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।
 अन्धा यथाऽन्वैरुपनीयमाना वाचीशतन्त्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥ ३१ ॥
 नैषां मतिस्तावदुस्क्रमाङ्गिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः ।
 महीयसां पादरजोऽभिवेकं निष्किञ्चनानां न वृणोति यावत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

किनां काळे मरकभोगान्तरं रोगो यथाऽदिति तथा तेषां दुर्जनानां
 सुजनत्वेन वर्तमानानामप्यद्य विद्वेषादिकमुद्देशीत्यर्थः ॥ २७ ॥

मत्प्रयत्नं मया पाठितं नोऽस्मिन् क्व कुस्मितं हांसं
 मास्म अदाः अडागम आर्षः, मयि दोषारोपं मा कृष्या इत्यर्थः ।
 इन्द्रशत्रो ! इति न हि ब्राह्मणेषु तव कोप उच्यते इति भावः ॥ २८ ॥
 गुरुमुखी गुरुवाक्यजनितो हे अमद्र ! ॥ २९ ॥

अस्मिन्नामिदं वार्ता भवाद्दशानां निषयासक्तानामत्रानधिकारा-
 दित्याशयेनाऽऽह—मतिरिति । परतो गुरोः अतो वा मिथोऽप्योऽप्यतो
 नाभिपद्येन न सम्पद्येत केनां गृहजनानां गृह एव अतं सङ्कल्प इति-
 कुल्यचिन्ता येषाम् अत्र एवादान्तेरनुपरतैर्गोभिरिन्द्रियैर्हेतुभूतै-
 स्तमिदं संसारं प्रियतां तत्र चर्चितस्यैव चर्चयां येषाम् ॥ ३० ॥

ननु, श्रीकृष्णस्य परमानन्दस्वरूपत्वात्तेऽपि तन्निद्रा एव
 किन्न स्युः ? इति चेत्तदज्ञानादित्याह—नेति । ये दुराशयाः विषय-
 वासितान्तःकरणान्ते हि विष्णुं न विदुः, तत्र हेतुः, स्वस्मिन्ने-
 वार्थः पुरुषार्थो येषां गतिं गम्यताम् । ननु, तेऽपि गुरुपरंशाङ्गिष्णुं
 ज्ञास्यन्ति, तत्राऽऽह, बह्विधैर्येषं येषां ते बहिरर्थोऽस्तीति गुरुत्वं
 न मय्युं शीघ्रं येषां ते अतोऽन्वैरुपनीयमाना अन्धाः यथा पश्यान्तं
 न विदुः किन्तु गतं पतन्ति तथा तेऽपीशस्य तस्यां दीर्घ-
 रज्ज्वां वेदक्षणायामुक्त्या दामानि ब्राह्मणादिनामानि यस्यां
 तस्यां काश्येः कर्मभिवद्धा एव भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—

“विषयाविष्टचित्तानां निषयावेशः सुदूरतः ।
 वाक्यादिगन्तं वस्तु ब्रजभैर्द्रीं किमाप्नुयात् ॥”

इति ॥ ३१ ॥

ननु च “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्-
 रात्मा” इत्यादिभूतप्रतिपादितं विष्णुं कथं न विदुः ? कुतो वा
 तेषां तमिदमप्रवेशः ? तत्राऽऽह—नैवामिति । निष्किञ्चनानां निरस्तनि-
 षयाभिमानानां महत्तमानां पादरजोऽभिवेकं यावत् वृणोति
 तावच्छ्रुतिवाक्यतो जाताऽप्येषां मतिरुक्तमस्याङ्गिं न स्पृशति न
 प्राप्नोति, असक्तमनाहितिर्विहन्यत इत्यर्थः । अनर्थस्य संसार-
 स्थापगमो यदर्थो यथा अङ्गिरस्येतिव्यामनेरर्थः प्रयोजनं महदनु-
 भावावाक्यं तस्वनिश्चयो नापि मोक्षस्तेषामित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमावार्थदीपिका ।

मित्रत्वेन, वर्तमानस्यापि तव विरोधात्तरयां नास्माधित-

मित्याह—सन्तीति । दुष्टं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते अत एव असा-
 धवद्वेषवैषयाः कपटवेषधारिणो भवाद्दशा अपि हि लोके
 सन्ति नेवामद्यं द्रोहः काले उचितकाले प्रकटो भवति रोगः पात-
 किनामिव तथा “ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापी द्वाध्वन्तकः ख-
 र्वाहारी तु कुनखी दुक्षर्मा गुरुतन्पगः” ॥ इति स्मृत्युक्तः पातकिनां
 रोगः उचितकाले उदेति तथा तेषामद्यं द्रोहादिकमुचितकाले
 उदेतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमुपाख्यं आह गुरुपुत्रः—नेति । न मया पाठितं नापि
 परेषां, किन्तु केवलमेव तव पुत्र एव वदत्येवं, हे इन्द्रशत्रो !
 तव ब्राह्मणेष्वनुग्रह उचितो विषयत्वादिति भावः । न स्वपर-
 प्रणीतं चेतुकोऽप्याभुदियं मतिः? न प्राह—नैसर्गिकीति, हे राजन् !
 अस्य त्वत्पुत्रस्येवं मतिर्नैसर्गिकी स्नाग्वाधिकी न तु परैरुपा-
 दिता, अतो मय्युं कोपं नियच्छ उपसंहर नोऽस्मिन् क्व कु-
 तिसन्तं दुःखमित्यर्थः । मास्मयाः न देहीत्यर्थः । माङ्गयोऽप्युदायः ।
 कन्दनारमनां न इति पाठान्तरम् । तत्र कन्दनारमनां हीनारमनां
 न मय्युं मद्रियं कोपं नियच्छेत्पर्यः ॥ २८ ॥

इत्थं गुरुणा प्रत्युक्तो देव्यः स्तनमाहोत्याह देवर्षिः—गुरु-
 ष्योति । तदेवाह—न चेदिति, हे अमद्र ! इत्थं युजिगुग्मुर्ना गुरुप-
 देशजाता न चेत्तव कुतो हेतोस्तयासती दुष्टा मतिरभूत् ॥ २९ ॥

एवमुक्त आह प्रह्लादः—मतिरिति । यत्पुष्टं कुनस्त्वेषं मति-
 रिति तत्र महतामनुग्रह एवेदगीमतिहेतुरिति वक्तुं तावन्माह-
 ङ्गिरननुगृहीतानां भवाद्दशानामीदृशी मतिर्दुर्लभेत्याह—मतिरिति ।
 माङ्गैर्यरतानां अतः परतो वा मिथोऽप्योऽप्यतोऽप्यतो कृष्यो
 मतिर्भेत्तस्मात्तिका नाभिपद्येत तत्र हेतुं नवत् गृहजनानामिधि-
 नष्टि-अदान्तेरज्ज्वां गोभिरिन्द्रियैर्हेतुभूतैस्त्वमित्ति
 निरयत्त्वं संसारं पुनः पुनरिदानीं चर्चितमनुभुक्तं तस्यैव पुन-
 र्भवामुपभोगो येषां पूर्वपूर्वभुक्तमेव विषयं मुञ्चानानां पूर्वपूर्-
 वभुक्तानेषु अनितादीन् विषयान् पुनरपरंशुभुञ्जानानामिति वा
 एवं विषयात्मकचित्तानां त्वाद्दशां कृष्यो मतिर्दुर्लभा इत्यु-
 क्तम्, यद्वा चर्चितसर्वगाः पश्यास्तत्पुत्रानामिति ॥ ३० ॥

मास्तु कृष्यो मतिः स्वधेवोऽपि न स्वयं जानन्तीत्याह—नेति ।
 स्वार्थं च गतिञ्च स्वार्थगतिस्त्वं स्वस्य पुरुषार्थं भूतं तदुपाव-
 भूतञ्च निष्णुं गृहजनानां न विदुः, तत्र हेतुं वदन्तान्निषिदानपि, बहि-
 रर्थमानिनः बहिः शब्दादिविषयेषु अर्थमानिनः पुरुषार्थाभिमानिनः
 अतस्तो अन्वैरुपनीयमानो अन्धा यथा पश्यान्तं न विदुः किन्तु
 अन्धं पतन्ति तथा तेषां इदं तस्य तस्यां वेदक्षणायां स्थूल-
 रज्ज्वां मुक्त्या इति तेषामनुभवादिरूपनानाविधकपटपुत्रे बद्धा
 भवन्ति वेदोऽपि तेषामनुभवादिरूपनानाविधकपटपुत्रे बद्धा
 भवन्ति वेदोऽपि तेषामनुभवादिरूपनानाविधकपटपुत्रे बद्धा

श्रीमद्गीरराजवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुनःपुनः संसरन्तो दुःखमेव प्राप्नुवन्ति न तु निरतिशयान्म-
रूपपुरुषार्थलक्षणां भगवन्तं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तद्वेद्यनक्ति-नेति । एवामुक्तविधानां विषयासक्तचित्तानां
मतिर्बुद्धिः उरुकमस्य निरतिशयमहिमशास्त्रिनो भगवतो निरति-
शयपुरुषार्थरूपमङ्घ्रि न स्पृशति न विषयीकरोति तदङ्घ्रिस्पर्शानं
विशिनष्टि; यदर्थं यत्पुरुषमस्याङ्घ्रिस्पर्शस्य अर्थः प्रयोजनं फल-
मनर्थापगमः दुःखनिरासरूपः कियत्पर्यन्तं न स्पृशति तत्राह—
यावन्निरासकानामनन्यप्रयोजनानां महीयसां महाभागवतानां
पादरजस्वेषां न वृणोति न वृणुयात् महत्स्वेषां न कुर्वात्तावन्न स्पृश-
तीत्यर्थः । मम मातृगर्भावस्थानदशावामेव महीयसःश्रीनारदस्या-
नुप्रदादियं बुद्धिरुक्कमस्याङ्घ्रिावपयाऽभूदिति गूढोऽभिप्रायः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीथंकनपदरत्नावली ।

साधुत्वेन ह्यस्य गुणैर्गुणैरेति सप्रशेष निन्दनं कथं
घटते ? इति तत्राह—सन्तीति ।—

“गुरोरप्यवतिप्रस्य कार्यकार्यमजानतः ।

उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥”

इति वाक्यं हिशब्देन स्मारयति पातकानां पापफलत्वेन
गोण उदेति यथा, तथा तेषामघ्नपराधलक्षणां व्यसनं प्रका-
शत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

लोकं सन्वसाभवः नाहं तादृशः यत्स्वत्पुत्रो न मया
रचितं नापि परेषां पठत्यत इत्याह—नमदिति । तर्हि कस्मादियं
मतिरभूदिति तत्राह—नैसर्गिकीति । तदा तस्मिन्पक्षे ममा-
त्मनः स्वरूपाभिमानो मया प्राहितेयं मतिरिति कस्तस्मात्
कापं संहरति ॥ २८ ॥

पत्राय क्रुध्यन्नाह—गुरुयेति । गुरुमुखी गुरुमुखादुत्पन्नेयं
मतिः ॥ २९ ॥

सम्यक् मन्मतिः तन्मतिरेवासतीति पितरं कटाक्षीकृत्य
परिहरति—मतिरिति । परतो गुर्वादिबोधनप्रयत्नेन स्वनः स्वप्रय-
त्नेन तत्र निर्मितमाह—गृह्णति । घनादिनिधासम्पत्तरेणा गृह
एवावस्थानलक्षणां व्रते येषां ते तथा तेषाम्, ननु “कुटुम्बी शु-
चीन्देन स्वाध्यायमध्यायानः” इति धृतेर्गृह्णन्तीनामापि श्रेयः-
प्राप्त्युपपत्तेरिति तत्राह—अज्ञानेति । अज्ञानानामिन्द्रियमिन्द्र-
रहितानां पुरुषाणां गोभिर्घोषिभस्त्रमिन्द्र नरकसुखकल्पं विप-
यसुखं विश्रुतां भुञ्जानानां तत्रापि नूतनापूर्वभोगो नास्तीत्यभि-
प्रेत्याह—पुनरिति । पुनःपुनर्भुक्विषयानेव भुञ्जानानामित्यर्थः ।
अज्ञानगोभिराश्रितानाभिर्घोषिभस्त्रमिन्द्रमिन्द्रमतस्वार्थविषय-
मज्ञानम् अभ्यधाज्ञानञ्च विज्ञतां गाहमानानां न तत्रापि यतो
स्तीत्याह—पुनरिति वा ॥ ३० ॥

पदं देव रूपमाह—न त इति । दुष्टेषु प्रतीतिसुन्दरेषु परिणाम-
विषयेष्वशाशयो येषां ते तथा तत्र हनुमाह—बाहुरिति । बाहुरथेषु
मुलतः प्रतीयमानार्थेष्वेव भावस्तात्पर्यानिश्चयो येषां ते तथा

भुनितारपर्यायोमिन्द्रा इत्यर्थः । एते स्मार्थगतिं पुरुषार्थकारकं
स्वभक्तप्रयोजनसाधकं वा कृष्णं न विदुरित्यन्वयः । अत्र
कारणमाह—वाचीति । ईशतस्यामीशस्य वेदवाग्लक्षणात्स्यां-
प्राज्ञायादिवदुनामाव्यवस्थानामवाप्ति वद्धाः अत्रौवाहरणा-
माह—अन्धा इति । अन्धैरक्षरपनीयमाना उपदिश्यमानकर्ममार्गाः
अन्धा अन्धा उपदिष्टाम्यमार्गं यथा न विदुस्तथेति अनेन
“अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः” इति स्मृति स्मारयति ॥ ३१ ॥

नन्देवं तर्हि गृहव्रतानां मुक्त्युपायः कः ? इत्याह—नैवामिति ।
यावदेषां गृहव्रतानां मतिर्महोयसां निष्किञ्चनानां सन्धा-
सिनां पादरजोऽभिषेकं न वृणीत तावन्तं कालमुक्कमस्याङ्घ्रि
न स्पृशति न विषयीकरोति उरुकमस्याङ्घ्रिस्पर्शस्य किं फलम् ?
अत्राह—अनर्थेति । यस्य हरेरङ्घ्रिस्पर्शोत्थफलमनर्थापगमः संसा-
रनिवृत्तिः अथवाऽनर्थापगमो यस्मात् पादरजोऽभिषेकादुत्थितः
प्रकाशितो भवति तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गुरुरेव मुक्तं द्वारं यस्याः सा गुरुमुखी ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्मिन्नद् श्रीविष्णोर्विचार्यः प्रेमरूपः पुरुषार्थो येषां तेषाम् ॥ ३१ ॥
अनर्थस्य तत्स्पर्शविघ्नस्याप्यगमः ॥ ३२—३५ ॥

श्रीमद्भिजयनाथकवर्तिकृतसारायंद्दर्शिनी ।

मद्भैरवसुवर्ती स्वमेतावदिनान्ते मद्भैरवोव व्यक्तोऽभूस्तद्वैष-
ते समुचितं दक्षिणां दास्यामीत्यर्थांस्तरस्य न्यासेनाह—सन्तीति
दुष्टे मंडये मित्रत्वं येषान्ते अघं द्वेषादिकं उदेति देवात् प्रकटी-
भवति रोग इति—

“ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।

स्वर्णहारी तु कुनखी बुध्मर्मा गुरुतल्पगः” ॥

इत्यादिस्मृत्युक्तः ॥ २७ ॥

हे इन्द्रशत्रो ! इति मयि कीने ब्राह्मणं कोपन्ते नोचित
इति भावः । नोऽस्मभ्यं कत् कुत्सिनं दास्यं मास्म अदाः अडा-
गम आयेः मयि दोषारोपणं माकृथा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

हे अमद्र ! असती वस्तुतस्तु मद्रा सती सर्वोत्तमा ॥ २९ ॥

सत्यामिधं कृष्णाविषया मतिर्भवन्मने असत्येव किञ्चेषा
मतिर्भवाहशानां साधूनां कुतोऽपि कदाचिदपि नोत्पद्यत इति
चक्रोत्था उपहसन्नाह—मतिरिति । परत ईदृशाङ्गुरोरन्यतो वा स्वतो
वा मिथोऽन्वोन्वतो वा नाभिपद्यत न संपद्यत किन्तुत्तरप्रभ-
दृष्ट्या महत्कारणरजोभिषेकालप्सारहितानामिति तद्वैयञ्जगतो-
क्तिरत्र श्लोकेपि ज्ञेया केषां गृहव्रतानां गृहासकानां
गृहव्रतमेवाह, यदान्तैरवकीकृतैर्गोभिरिन्द्रियैस्तमिच्छं नरकम्
ननु, गृहव्रताः कदाचित्स्वर्गयोऽपि भवन्ति तत्राह—अपराऽर्थां

श्रीमद्विष्णुनाथकवचसिद्धतसाराधर्मशिनी ।

वर्धितस्यैव पुनःपुनश्चर्यां येषां तेषां वेद्यालयः स्वर्गो वा तुल्य-
एवेति भावः ॥ ३० ॥

ननु, रे मूढ मामिन्द्रादिविष्णुपादपीठं पितरमपि वक्रोक्तिवि-
वयीकुरुषे शृणु रे कुमते शृणु शुक्राचार्यस्य शिष्या महावि-
द्वांसस्यद्गुणः किं सर्वशास्त्रतात्पर्यं न जानन्ति ? यतस्तेऽप्योऽ-
धीनमर्थं न त्वं साधु मय्यसे, इत्यत आह—नेति । ते स्वस्य
अर्थरूपां गतिं विष्णुं न विदुः किं त्वनर्थरूपाङ्गतिं स्वर्गादि-
मेष जानन्तीति भावः । यतो दुराशयाः दृष्टान्तःकरणाः बहि-
र्विषयसुखमनर्थमेव अर्थं मन्तुं शीलं येषां ते अनस्त एव यदि
विष्णुं न विदुः तदाकथं तच्छिष्या ह्यास्यन्तीति सदृष्टान्तमाह
अर्थरूपनीयमानाः उपदिष्टमार्गाः सन्तोऽन्धा यथा गतं पत-
न्ति तथैव वाचि वेदज्ञाणाया तन्वया दीर्घरेज्वां उक्त्वा दामानि
ब्राह्मणादिनामानि बस्य तस्यां कर्मभिर्बन्धा एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु, च यदि विष्णुरेव स्वार्थरूपा गतिः शास्त्रैरुच्यते
तदा त्वद्गुणयां सर्वशास्त्रज्ञानामपि मतिः विष्णुनिष्ठैवोत्पद्यते
त्यनस्तेषां विष्णुनिष्ठमन्तिस्वामावादेव विष्णुमक्तिरशास्त्रियेत्यनु-
मीयत इत्यत आह—नेषामिति । निष्किञ्चनानां “मत्कृतेत्यक्तक-
र्माण्यस्यक्तस्वजनबान्धवाः” इति भगवद्वाक्यविश्वासात् त्यक्तव्या-
वहारिकनिष्पुत्रकलत्राभिजायकर्मज्ञानादीनां भक्तिमात्रैकवास-
नत्वेन मदीयानां पादरजसा स्वस्य वैष्णवत्वेनाभिषेकं यावन्न
वृथीत तावन्मतिरुक्तमार्गि नस्पृशयति—

“यथा देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्मै ते कायता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” इति ॥

“यमेवैव वृणुते तेन लब्धवन्तस्यैव आरमा विवृणुतेतनुं स्वाम्”
इत्यादि श्रुतिश्रवः अनर्थस्य संसारस्य अपगमोऽयम् स्वार्थः यथा
अङ्घ्रिस्पर्शिन्या मन्त्रार्थः प्रयोजनमानुषङ्कमेव फलं मुख्यं
फलन्तुक्तमार्गिस्पर्शः स एव ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुक्रवेशकनमिज्ञानप्रदीपः ।

असाधवः दुराचाराः क्लृप्तवेषिणाः मित्रत्वेन वर्त्तमानाः
शत्रवः अत एव दुष्टे मैत्रे मित्रत्वं येषां ते तेषामर्थं दुर्मि-
त्रत्वं पातकित्वां रोगो यथा तद्ग-काले उद्देति प्रकटं भवति ॥ २७ ॥

हे इन्द्रशत्रो ! एव तव धृतो यद्भवति तन्मन्त्रश्रुतिं न पर-
मश्रुतिं मतिवृत्तिनामहादिपृथगिति वा न भवति किन्तुत्वेयं
नैवगिर्गी मतिः मत्तोमन्त्रं निषकृत् उपसंहार नोऽस्मभ्यं कत् कष्टं
मास्म अदाः अडागम स्वार्थः ॥ २८ ॥

गुरुमुक्ती गुरुपदिष्टा न चेत्तर्हि कृतोऽभूत् ॥ २९ ॥

कृष्णमन्तरासनः कृतार्थतां द्योतयितुमकृष्णमतीनामकृतार्थ-
तामाह—मतिरिति द्वाऽयम् । गृह्यतानां प्रवृत्तिमार्गनिष्ठानां पुनः
पुनश्चर्चितस्वर्णानां भुक्तविषयभोगरतानाम् अदान्तर्गाभिर्नि-
न्द्रियैस्तमिन्नं जन्ममरणप्रवाहलक्षणां संसारं विजानाम
मतिः परतः स्वतो मिथोऽन्यान्वयता वा गामिपयंत ते शोचया
इति भावः ॥ ३० ॥

हे दुराशयाः दुष्टे विषयसुखे आशयोऽन्तःकरणं येषां
तथाभूताः अत एव बहिरर्थेषु ध्यानानन्दाद्यकैर्दूरतस्वकेषु
मानिनः पुरुषार्थाभिमानिनः वागीशस्य वेदस्वामिनो हरेः
तस्यां वेदज्ञानार्थां दीर्घरेज्जुस्थानीयायामुक्त्वा दामानि ब्राह्मणा-
दीनि नामानि तत्सद्व्यनस्यानानि यस्यां बद्धाः स्वार्थमतिं ज-
यते इत्यर्थः । प्राप्नोऽर्थः स्वस्यार्थः स्वार्थमश्नते अनयेति गतिः
प्राप्यमार्गः स चासौ स च उपायोपेयरूपः तं न विदुः ते
संसारे एव पतन्ति अन्धा यथान्धैर्नीचमानाः गम्यं देवां त-
स्मान्मञ्ज न विदुः प्रस्युत गते पतन्ति तद्भवतेषामुपदेष्टारोऽपि स्वार्थ-
गतिं विष्णुं न जानन्ति संसारे एव निगजन्तीति दृष्टान्ताभि-
प्रायः ॥ ३१ ॥

अज्ञानहेतुमाह—नेषामिति । एषां मतिः यावदकिञ्चनानां
भगवत्परशौकशरणाणां पादरजोऽभिषेकं न वृथीत तावत् उक्तमा-
ङ्घ्रिं न स्पृशति न विषयीकरोति यस्याम् उक्तमाङ्घ्रिस्पर्शि-
न्यामन्तेरर्थः प्रयोजनं अनर्थस्य अर्थो मोक्षस्ताद्वपरीतस्य बन्ध-
स्यापगमः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

शोक में कपट रूपी दुष्ट मैत्री वाला बहुत से मसाधु
(दुष्ट) हैं, कि जिनका पाप समय पाकर पातकियों के रोग
की तरह प्रकट होना है ॥ २७ ॥

गुरुपुत्रउवाच ॥

गुरुपुत्र बोला, कि— हे इन्द्रशत्रो ! तुमारा पुत्र न हमारा
धनाया हुआ न दुश्मरे का धनाया हुआ भी कहना है, इसकी
मति ऐसी आभासिक है राजर् ! आप क्रोध को रोकिये
हम लोगों पर मिथ्या दोषारोपण न कीजिये ॥ २८ ॥

गारह उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—तब गुरु ने लोट कर फिर ऐसा
कथन किया तब असुर फिर पुत्र से बोला कि—यदि
मेरी महमति गुरुमुखा नहीं तो फिर यह खोटी मति कहा
मे हुई ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—गुरुकी बिना वाले और अमशुक्ति
इन्द्रियों से धार २ चर्चित विषयों का स्वर्ण करने वाले
अत एव धारंवार संसार में प्रविष्ट होने वाले ऐसे लोगों
की मति कृष्ण में भाप में वा गुरु के उपदेश से वा अन्य
किसी में नहीं लगती ॥ ३० ॥

वादिर्षिपथ में अर्थ दृष्टि वाले जो दुराशय लोग हैं वे
परम पुरुषार्थ में प्रापक भी विष्णु को नहीं जान सके, हैं,
जबो के हाथ पकड़ के चकने वाले अन्धे जैसे मार्ग न
जान सक्ता किन्तु लड़के में पड़ने हैं इसी प्रकार ये लोग भी ईश्वर
की वाणी रूप तर्ती में अर्थ हुए संसार ही में पड़ने
हैं ॥ ३१ ॥

इत्युक्त्वोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपुरूषा ।
 अन्धीकृतात्मा स्वोत्सङ्गान्निरस्यत महीतले ॥ ३३ ॥
 आहामर्षरूपाविष्टः कषायाभूतलोचनः ।
 वध्यतामश्वयं वध्यो निस्तारयत नैर्ऋताः ॥ ३४ ॥
 अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हित्वा स्वान्सुहृदोऽधमः ।
 पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ॥ ३५ ॥
 विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमञ्जसः ।
 सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहायः पञ्चहायनः ॥ ३६ ॥
 परोप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः ।
 छिन्द्यात्तदङ्गं यदुतात्मनोऽहितं शेषं सुखं जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ३७ ॥
 सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः सम्भोजशयनासनैः ।
 सुहृद्विद्भरः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम् ॥ ३८ ॥
 नैर्ऋतास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शून्पाणयः ।
 तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ॥ ३९ ॥
 नदन्तो भैरवान्नादांश्चिच्छन्धि भिन्धीति वादिनः ।
 आसीनं चाहनञ्जूलैः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

इतकी मति जब तक निष्किञ्चन महज्जनों के चरखारज के अभिवेक को नहीं खीकार करता है तब तक इसकी मात भगवत्परगारविश्व का स्पर्श नहीं करती है जिस स्पर्श से संसार रूप अनर्थ दूर होता है ॥ ३२ ॥

अधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनरस्यत विक्षेप ॥ ३३ ॥

अमर्षोऽसहनं तेन सहितया कषाऽऽविष्टो ज्यातः कषायाभूते आताम्रे लोचने यस्य हे नैर्ऋता राक्षसाः ! ॥ ३४ ॥

वध्यत्वे हेतुः बन्तोऽयं मे भ्रातृहा कृतः यो विष्णोः पादौ हासवदर्चति, तत्पक्षपातीत्यर्थः । अतः स एवायमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥

अहो विष्णोरप्यविश्वसनीयं किमितिकीकृतयानित्याह—विष्णोर्बलि अहाज्जहौ ॥ ३६ ॥

मनु, तवायमपत्यं कथं वध्यस्तत्राऽऽह—परोप्यौषधमिव हित-
कृद्येराशोपत्येव ज्ञेयः सुतः स्वदेहजोऽप्यहितभेदाय इव ज्ञेयः

आस्तां ममतास्पदस्य कषा, अङ्गमपि च यत्करचरणादि तद-
प्यात्मनोऽहितं चेच्छिच्छ्यादेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतः सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः सम्भोजो भोजनम् भोजनादिषु विषा-
दिप्रयोगैरित्यर्थः । यथा दुष्टमिन्द्रियं मुनेः शत्रुः ॥ ३८ ॥

तिग्मास्तीक्ष्णा दंष्ट्रा येषाम् करालान्बास्यानि भयङ्कराणि मुक्ता-
नि येषां ते च ते च ताम्राणि श्मश्रूणि शिरोरुहाश्च येषाम् ॥
३९ ॥ ४० ॥

भीमस्त्रीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्युक्त्वोपरतं तूष्णीमासीनं पुत्रं कषा क्रोधेनाग्नीकृतः
आरमा विवेको यस्य स हिरण्यकशिपुः स्वस्योत्सङ्गात् मही-
तले निरस्य तं पातयित्वा आहवेत्युत्तरेणान्वयः । निरस्यतीति
पाठे न्यपातयदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अमर्षः असहनं तत्सहितया कषा आविष्टो ज्यातः अतएव
कषायाभूते आताम्रे लोचने यस्य सः आह च उक्तार्थस्य तदे-
वाह—वध्यतामिति । हे नैर्ऋताः ! इत एव निःसारयत बहि-
र्गमयत अयं बाहो वध्यो वधाईः अतः आशु वध्यतां हृष्यताम् ॥ ३४ ॥
वध्यत्वे हेतुर्यतोऽयं मे मम भ्रातृहन्ता कृतः योऽयमधमः ।

भीमजीरराधयाचार्यकृतभागवतचैत्रचन्द्रिका ।

बाहः स्त्री कृकीचान् सुहृदोऽस्मान् हित्वा पितृव्यस्य पितृभ्रातृ-
हित्वायाज्ञस्य हन्तुर्विष्णोः पादौ चरयो दासवदन्ति तत्पक्षपाती-
त्यर्थः । अतः स एवावमित्यन्वयः, हित्वाऽसूत्रं सुहृद् इति
पाठेः अयं मे भ्रातृहा कृतः यद्यस्मादधमोऽयं सुहृद्ः भिषानसूत्र
प्राप्त्यान् हित्वा विष्णवे समर्प्य दासवत्सत्यादावर्चति अतो-
ऽयमेव प्रहादी मे भ्रातृहेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

महद्वाग्नौ विष्णोरप्यसावसमञ्जसोऽनुकूलः साधुकरिष्यति
किन्तु ? न करिष्यत्येव. अयवस्वित्त्वित्तरथादिति भावः । यतोऽ-
सौ पञ्चदावनः पञ्चवर्षवत्सक एवसन् दुस्त्यजं त्वकुम-
शक्यं पित्रोः मातापित्रोः सौहृदमहादत्त्वाच्चि ॥ ३६ ॥

ननु, तत्राथं पुत्रः तत्कथं वध्यः? तत्राह-परोपीति। परोऽपि शत्रुपक्ष-
प्रभवापि यथा औषधं तथा हितकृत हितकारी चेत्तर्हि सोऽपत्यं पुत्र
एव हेहाज्ञातोऽप्यामयवद्रोगवद्विहितो दुःखकृच्छेत्तर्हि आमयवत्परि-
त्याज्यः । आस्तां ममतास्पदस्य कथा हि यस्माद्यज्ञं करचर-
यादिकमपि सर्पदंशप्रणादिवृत्तिं सवात्मनोऽहितं दुःखकृच्छेत्तर्हि
तदङ्गं छिन्धादेव यस्य दुष्टाङ्गस्य विसर्जनात्परिहाराच्छेषमव-
शिष्टमङ्गं सुखं जीवति ॥ ३७ ॥

अतोऽयं सुहृद्विद्वधरः पुत्रवेषधारी शत्रुर्बया दुष्टमिन्द्रियं मुनेः
शत्रुः तद्वद्वर्त्तमानः सर्वैर्गरवादिभिर्भितसम्भोजनादिभिरुपायैर्ह-
न्तव्यः ॥ ३८ ॥

एवं भर्त्रा हेत्येन्द्रेण समादिष्टाः ते नैर्ऋताः शूलपाणयः
तिग्माः तीक्ष्णा वृष्टा दन्ताः येषां करालान्वास्यानि येषां ताम्राणि-
हमश्रुणि शिरोरुहाणि च येषां तादृशाः ॥ ३९ ॥

भैरवान् भवङ्कुराज्जाद्वान्तः कुर्वन्तश्चिह्नमिन्धीति
वदन्त आसीन्म उपविष्टे प्रहावं सर्वेषु ममस्थानेषु शूलैरहनन् हत-
वन्तः ॥ ४० ॥

भीमजिजवधजतीयेकृतपदरत्नावली ।

कषाधीकृतलोचनः रक्तेत्रः ॥ ३३-३४ ॥

पितृव्यस्य हित्वायाज्ञस्य हन्तुः असावसमञ्जसः प्रवहादः
विष्णोः किं वा साधु करिष्यति ॥ ३५ ॥

कथमसमञ्जसो भूत्तत्राह-सौहृदमिति ॥ ३६ ॥

परः शत्रुत्ववधं द्वेषेणापि हितकृच्छेत्स एव सुतः यथा
औषधं तिक्रमेण "हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी" इति
वचनात् अदेहजोऽपि सुतोऽपि महितोऽपकारीचेत्तं छिन्धा-
वामवत्त किञ्चात्मनः अस्य यद्विहितमङ्गं सर्पदंशं तच्छिन्धा-
त्तदेव विधिनाष्टि-यद्विजर्जनादिति शेषमङ्गं सुखं जीवती-
त्यन्वयः ॥ ३७ ॥

संभोजी भोजनम् ॥ ३८-३९ ॥
भैरवं नादमुद्दिश्य ॥ ४० ॥

भीमजीवभोस्वामिकृतकमसम्भर्मेः ।

पञ्चदावन इति । गर्भे चिरकायस्थितत्वात् ॥ ३६-३८ ॥
नैर्ऋता इति युग्मकम् । वृष्टा इति कश्चिद् । किन्तु आस्य-
सम्मतः ॥ ३६-४० ॥

भीमजिजवधजतीयेकृतसाराधर्षिणी ।

अमर्षः असहनं तेन सहितया कथा भाषिष्टः हे नैर्ऋताः !
राक्षसाः ॥ ३४ ॥

अयं मे भ्रातृहा, ननु, विष्णुस्ते भ्रातृहा प्रसिद्धस्तत्राह
स विष्णुरयमेवेत्यर्थः । कृतः हित्वायादि दासवदिति असुरमहा-
राजनन्दनोपि भूत्वेत्यर्थः विष्णुना अज्ञासेषु अज्ञाकारुष्यापण्यात्
विष्णुरेवायमिति वध्यताम् ॥ ३५ ॥

विष्णुरप्यविश्वसनीयः कथमिमं बुद्धिमान् भूत्वा कथं विश्वस्तः
स्वादित्याह-विष्णोर्भेति, ॥ ३६ ॥

ननु, त्वत्पत्न्यमयमस्माभिः कथं हन्तुमर्हस्तत्राह-परोऽप्यौषध-
मिव हितकृच्छेत्तत्पत्यमिव श्रेयः आस्तां ममतास्पदस्य कथा
अङ्गमपि यत् करचरयादि तद्व्यात्मनोऽहितं चेत् छिन्धादेवे-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥

भोज्यादिवस्तुषु विषाद्यप्येतरपि हन्तव्यमित्याह-सर्व-
रिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भीमकृष्णदेवकृतस्मिन्नान्तप्रदीपः ।

इत्येवमुक्त्योपरतं नृष्यां स्थितम् स्वस्थात्सङ्गात् महीतले
निरस्यत अपातयत् ॥ ३३ ॥

अमर्षेण पुत्रमिज्जान्तासहनं युक्त्या क्वाऽऽविष्टोऽभिभूतः
कषाधीभूतेऽतिनाम्ने लोचने यस्य सः हे नैर्ऋताः अयं वध्यः
आशु निरस्तरयत तदनन्तरं वध्यतामित्याह ॥ ३४ ॥

वध्यन्वे हेनुमाह-मयमिति । यो मे भ्रातृहा विष्णुः सोऽयं
प्रहादः तदासत्वात्तदन्य इत्यर्थः । तत्रेवाह, यः आशुसुहृदाऽस्मदा-
दीन् हित्वा पितृव्यदनुर्विष्णोः पादौ दासवदन्ति सोऽयम
अधमः वधाह इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

वः पञ्चदावनः पञ्चवर्षः पित्रोः सौहार्दं दुस्त्यजम् अङ्गात्
अत्यजत् सोऽसावसमञ्जसः अविश्वसनीयः विष्णोर्षो किं
साधु प्रियं करिष्यति ॥ ३६ ॥

राजनीतिरियं बह्व्यक्तात्पुत्रोऽप्येवंविधो वध्य इत्याह-पर इति ।
परःशत्रुरपि अपत्यं यदि हितकृत वधोपधम अदेहजः सुतोऽप्य-
हितकृत्परः शत्रुरेव आमयवत् यदङ्गमङ्गुल्यादि अद्विधियादिना
आत्मनोऽहितं तच्छिन्धादेव यद्विजर्जनात् शेषं शरीरं सुखं
यथा तथा जीवति ॥ ३७ ॥

यस्मादयं मुनेर्दुष्टमिन्द्रियमिव मुहूर्त्तद्वधरः शत्रुरतः सम्भो-
जीभोजनं तदादिभिः विषदूषिताज्जादनादिभिर्मारयोपाये-
र्हन्तव्यः ॥ ३८ ॥

परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि ।
 युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रियाः ॥ ४१ ॥
 प्रयासेऽपहते तस्मिन्दैत्येन्द्रः परिशङ्कितः ।
 चकार तद्वधोपायान्निबन्धेन युधिष्ठिर ! ॥ ४२ ॥
 दिग्गजैर्दन्दशूकैश्च अभिचाराऽवपातनैः ।
 मायाभिः सन्निरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ॥ ४३ ॥
 हिमवाद्यग्निसालिलैः पर्वताक्रमणैरपि ।
 न शशाक यदा हन्तुमपापमसुरः सुतम् ।
 चिन्तां दीर्घतमां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥ ४४ ॥
 एष मे बह्वसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः ।
 तैस्तैर्द्रोहैरसङ्गमैर्मुक्तः स्वेनैव तेजसा ॥ ४५ ॥
 वर्तमानोऽविदूरे वै बालोप्यजडधीरयम् ।
 न विस्मरति मेऽनार्यं शुनःशेष इव प्रभुः ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भर्ता हिरण्यकशिपुनाऽऽदिष्टाः त्रिमाः तीक्ष्णाः वंष्ट्रा येषां करालानि भयङ्कराण्यस्यानि वेपान्ते च तथा ताभ्याययस्यानि इमथ्रूणि शिरोरुहाश्च वेपान्ते ॥ ३६ ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

इतना कहकर रूप होने पर मारे रोष के अंश ही रहा जो हिरण्यकशिपु, उसने अपने पुत्र प्रवहाद का गोद से उठाकर पृथ्वी पर पटक दिया ॥ ३३ ॥

क्रोध से व्याप्त होने से आज नेत्र जिसके ऐसा हिरण्यकशिपु बोला, कि हे राजसूय ही ! यह लडका यक्ष के योग्य है, इसको मारो और निकाल दो ॥ ३४ ॥

यह गधम हमारे भ्राता का घातक है, क्योंकि ? अपने सुहृदों को खंडकर पिच्छ के मारने वाले विष्णु के चरणों को दास के तरह पूजता है ॥ ३५ ॥

जो पांच वर्षका ही अपने मां बापों से सौहार्द छोड़कर यह खंडा विष्णु का क्या भला करेगा ? ॥ ३६ ॥

जो दूसरा होकर भी औपश के तरह हितकारी है वह अपना पुत्र है और अपने बंध से भी पैदा है पर रोग के तरह दुःखदायी हो तो वह पुत्रभी वैरी है जो अपना अहित

करने वाला अंग भी हो (जैसे सपने की काटी अंगुली) तो उसे काट डाले, कि जिसके बिना शेष में सुख पूर्वक जीवता रहे ॥ ३७ ॥

भोजनादिक में विषादि प्रदान से ऐसे सर्व उपायों से इसे मारना चाहिये क्योंकि यह सुहृद का चिन्ह धारण करने वाला शत्रु है जैसे मुनि के दुष्ट इन्द्रियं शत्रु है ॥ ३८ ॥

अपने भर्ता की आज्ञा पाकर तीक्ष्णदृष्टि और कराल मुख वाले लाल २ डाढ़ी मुख और केश जिगंक ऐसे वे राजसूय खोंग हाथों में त्रिशूल लेने से भयंकर, बैठे हुए प्रवहादक सर्व मर्म स्थानों में शूलों से प्रहार करने लगे ॥ ३६ ॥ ४० ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषाटीका ।

परे ईश्वरे युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्य तस्मिन्प्रह्लादे तेषां नैर्ऋतादीनां प्रहाराः निष्फलाः आसन् जाताः तत्र हेतवः प्रह्लादि निर्धिकारेऽनिर्देश्येऽवपये भगवति निरतिशयैश्वर्येऽखिलात्मनि शशादीनामपि नियन्तयैवम्भूते परे अपुण्यस्य निर्देश्यस्य सत्क्रियाः महोद्यमा इव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दग्दशूकैः सर्पैः अभिचाराः कृत्यादयः अवपातनानि गिरिकुशुब्धादयः पातनानि तैः मायाभिः शम्बरनिर्मिताभिः अवटार्दिषु सन्निरोधैश्च ॥ ४३ ॥

पर्वताक्रमणैः पर्वतानां तदुपरि श्लेषैः बहुवचनैरभिचाराद्या-वृष्टिं दर्शयति तद्वननं कर्तुं नाभ्यपद्यत न प्राप नाशको-दित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अप्रमेयानुभावोऽयमकुतश्चिद्रयोऽमरः ।

नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वा ॥ ४७ ॥

इति तं चिन्तया किञ्चिन्लानभियमघोमुखम् ।

शण्डामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतुः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चिन्तामेवाऽऽह—एव इति त्रिभिः । मे मया असाधु परुषं यथा भवति तथोक्तः असह्यैरपकारैरभिचारैर्वा ॥ ४५ ॥

अविदूरे समीपे वर्तमानांऽपि बालोप्ययमजडधीर्निर्मयचित्तो मेऽन्यथमन्यायं शत्रुत्वं वा न विस्मरति अजागृतस्य मध्यमपुत्रः शुनःशफोनाम पितृश्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतस्मन् यथा तयोपकारमविस्मरन्तद्विपक्षं विश्वामित्रमाश्रित्य गोत्रान्तरमापन्नस्तद्वत् यद्वा स्वभावापरित्यागे वृष्टान्तः शुनः शोफः पुच्छमिवेति ॥ ४६ ॥

अप्रमेयोऽपरिमेयोऽनुभावो यस्य न कुतश्चिद्रयं यस्य अमरोमृत्युशून्यश्च न वा भविता अन्यथा मृत्युर्नैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

वौशनसो उशनसः पुत्रौ नीतिकौ विविक्तं एकान्ते ॥ ४८ ॥

श्रीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनिर्देश्ये चेतनाचेतनसजातीयत्वेन निर्देष्टुमशक्ये अखिलात्मनि ह्यतुहन्तव्याद्यन्तरात्मनि पृथापाङ्गुण्ये परं ब्रह्माणि युक्तः नियुक्तः आत्मा मनो यस्य तस्मिन् प्रह्लादे नैऋतेः कृता अपि शूलघातादयो मारणोपायाः अफलाः स्वर्थाः बभूवुः, मरणहेतवो दुःखहेतवश्च न बभूवुरित्यर्थः । यथा अपुण्यस्य पापघ्नस्य कृता अपि सत्क्रियाः सन्ध्योपासनादयः अफलास्तद्वैफल्यहेतुगर्भविशेषणम् अखिलात्मनि युक्तात्मनीति । अग्रे भावः, कर्मायत्तदेहसम्बन्धप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वतश्चुगुणापुण्यपापकर्तृत्वा—नुगुणं जीवपर्यन्तदेहेन्द्रियादिप्ररगाकपमखिलात्मत्वमर्जविषयितम्, तत्र ह्यन्तरात्मतया हन्तव्यदुःखजननानुगुण्युपापारानुगुणं नियमयन्नपि पुनर्हन्तव्यस्य हन्तव्यपारजस्यदुःखाननुभवानुगुणतया नियमयतीति, कथमेकस्यैवविधेः परस्परविरोधं नियमनमिति शक्युनिराचिकीर्षयाऽनिर्देश्य इत्युक्तम् जीवविषयविषयविषयिप्रशक्तेरीदृशं नियन्तृत्वमुपपन्नमित्यभिप्रायः ॥ ४१ ॥

एवं शूलघातादिकपभरणोद्योगरूपे प्रयासे अपहते व्यर्थं सति वैख्येन्द्रो हिरण्यकशिपुः परिशङ्कितः किमहो अयं शूलघातादिभिरपि नाह्वयत किमस्मादेव मम मृत्युर्भविष्यतीत्याशङ्कितः ह्युधिष्ठिर ! निर्बन्धेन तस्य प्रह्लादस्य वधोपायान् चक्रे ॥ ४२ ॥

विधिभाषायानेव प्रपञ्चयन्तैरप्यद्वन्द्वमाह—द्विगजैरिति । द्विगजाक्रमणैः द्वादशैः सर्पभेष्टदंशैः अभिचारैर्मारणदोषैः

अवपातनैः गिरिशृङ्गशोऽधःपातनैः मायाभिरकस्माद्दशनिपातनादिभिः सन्निराधेनैव रन्ध्रापिधानैः गरदानैः विषमयोगैः अभोजनैरुपवासैः ॥ ४३ ॥

हिमदिषु पातनैः पर्वनाक्रमणैः पर्वतानां तदपरि निक्षेपैः एवंविधैरुपायैरसुरैः प्रयोज्यकर्तृभिः यद्वा निरपराधं सुतं हन्तुं न शक्यात् नाशकरोत् तदा तत्कर्तुं तद्वननकर्तुं नाशयपद्यत् उपायान्तरं न लेभे इत्यर्थः । प्रत्युत दीर्घतमां चिन्तां प्राप्तः ॥ ४४ ॥

चिन्तामेव प्रपञ्चयति—एवइति । एव बालो मे मया असाधु यथा भवति तथोक्तः तथा वधोपायाश्च निर्मिताः कारिताः असह्यैरभिचारादिभिस्तैस्तैः द्रोहैः शूलघातादिभिश्च मुक्तांऽविहतः खेनेव तेजसा माहात्म्येन उक्तापावश्यांविदूरे एव वर्तमानो बालोप्ययमजडा निपत्या धीर्यस्य तादृशः मे मम अनार्यं द्रोहं न स्मरति शुनःशोफ इव यथा शुनश्शे—फास्यः पितृश्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतस्मन् तयोपकारं विस्मरन् तद्विपक्षं विश्वामित्रमाश्रित्य गोत्रान्तरमापन्नस्तद्वत् यद्वा स्वभावापरित्यागे वृष्टान्तः शुनःशोफः पुच्छमिवेति प्रभुः जितन्द्रियः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अप्रमेयोऽपरिमेयोऽनुभावो यस्य न कुतश्चिद्रयं यस्य अमरोमृत्युशून्यः एतस्य विरोधेन हेतुना नूनं ममैव मृत्युः भविता भविष्यति न वा भविता एतद्विरोधेन मम मृत्युभावो दुष्टघ्नतरेण नैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

हनीयं तच्चिन्तया पुत्रविषयकचिन्तया स्वानभियं निस्तेजस्कं किञ्चिद्रूपकृतमुक्ते मे हिरण्यकशिपुसोशनसो उशनसः शुनस्य पुत्रौ शयडामर्कादौ विविक्तं निजने देदे, तस्य प्रतिष्ठाभङ्गादिति भावः, इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचतुः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीचकृतपदरत्नावली ।

अनिर्देश्यत्वादिगुणशालिनि हरेः युक्तात्मनि प्रयोजितमनस्के प्रह्लादे अपुण्यस्यैव पापिन इव तत्क्रियाः तेषां नैऋतानां ताडनादिक्रियाः ॥ ४१—४२ ॥

वधोपायमाह—द्विगजैरित्यादिना । अवपातनं गिरिशृङ्गादधःपातनं सन्निराधेनैव रन्ध्रापिधानं निर्दिश्य योऽनेः पर्वनाक्रमणैः पर्वतारोहणैः उपरि पर्वतपातनेर्वा ॥ ४३—४४ ॥

तत्कर्तुं हननं कर्तुम् ॥ ४५ ॥

असह्यैरसतां योग्यैः अविदूरे समीपे विदूरे वा वर्त-

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभवी ।

मानोऽजडधीः पटुतरबुद्धिः अनार्यं मूर्खकर्म मन्वायमिति पाठे
नबशास्त्रविदुर्द्धं महामपरं घातं ह्यहामेनं विशसिष्यामीत्याद्य-
जीगर्नकृतकर्म शुनःशेषेन यथा सोढुं तथेति ॥ ४६—४७ ॥

इति वक्ष्यमाणाप्रकारं हेतुयुक्त्यमानेयं तात्पर्यां प्रतिशयं वक्ति ॥ ४८ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

भगवति हरी युक्तः संयुक्तः आत्मा देहो यस्य तस्मिन् गोविन्द-
परिरामितः इत्यादि पूर्वोक्तः पित्रा स्त्राङ्गुप्ते पुत्रे इवेति भावः
ननु, तर्हि किं भगवदङ्गोपरि शस्त्रप्रहाराः अभूवन्तत्र न
हि न ह्यसम्भवादेवेत्याह—परे इत्यादि । ब्रह्मणि व्यापके निर्दि-
कारं अनिर्देश्ये भगवति अनर्क्यं भव्यं अखिलात्मनि शस्त्रादीनामपि
नियन्तरि शस्त्रघाताः कथं सम्भवतीति भावः अपुण्यस्य
दुर्भाग्यस्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अभिचारेः कृत्यादिभिः अवपाननैरत्युच्चदेशान्धः पातनैः
गर्तादिसनिराधैः बहुवचनैरभिचाराद्यास्तयः सूचिताः तद-
ननं कर्तुं नाशयपद्यत नाशक्रादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

चिन्तामाह—एष इति त्रिभिः । असतां धर्मैरभिचारे इव ॥ ४५ ॥

अविदूरे वर्त्तमानोपि मे अनार्यं शत्रुं विष्णुं न विस्मरति स्व-
मात्रापरित्यागे ह्यष्टान्तः शुनः शोकः पृच्छमिष्व वस्तुनस्तु शुन-
श्लेषो नाम पितृभ्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीणो मध्यमः पुत्रः स यथा
तयोरपकारमविस्मरन्तीति पञ्च विश्वामित्रमाश्रित्य गोत्रान्तरमाप-
न्नस्तद्वत् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

भीमकृतकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अखिलात्मनि परे अश्रितविलक्षणे बृहत्स्वरूपशुणादिमति
भगवति युक्त आत्मा मनो यस्य तस्मिन् प्रह्लादे प्रयासा अफला
आत्मन् सम्यक् कृता अपि निष्फला जाता इत्यत्र ह्यष्टान्तमाह-
अपुण्यस्य पापिनः बहुपापाशरणेन सत्कर्मनाशकस्य सत्क्रियाः
निखनैमित्तिकानि सत्कर्माणि इव ॥ ४१ ॥

अपहते निष्फले जाते निर्बन्धेनात्माप्रदेशे ॥ ४२ ॥

दिग्गजादिभिः हस्तुं वदान शशाक तदा चिन्तां प्राप्तस्त-
त्कर्तुं नाशयपद्येनेत्येनान्वयः दिग्गजैस्तदाक्रमणैः दग्धशक्रे-
स्तद्वानैः अभिचारेः कृत्यादिभिः अवपाननैः पर्वतादितः मायाभिः
आसुरीविद्याभिः सन्नैर्गोभैरवटादिषु ॥ ४३ ॥

पर्वताक्रमणैस्तदुपरिपर्वतनिष्पद्यैः यदा हस्तुं न शशाक तदा
दीर्घनमं तुस्तरां चिन्तां प्राप्तस्तन् तद्घातं कर्तुमुपायं नाशय-
पद्यत न प्राप्तः ॥ ४४ ॥

चिन्तामेवाह—एषेत्यादिना । मे मया असाधु परुषं यथा
ह्यात्तयोक्तः बन्धोपायाश्च बहुधा निर्मिताः तैर्द्रोहैर्बन्धो पापैरस्तां धर्म-

रसज्जिः कर्तुमुचितैः खेनेव तेजसा भजनवचन मुक्तः ॥ ४५ ॥

यद्यप्ययं बाह्यस्तथापि अविदूरे वर्त्तमानः अजडधीः पण्डितः
प्रभुः समर्थश्च शुनःशोकः पृच्छमिष्व स्वमावापारिजातीयर्थः
अतो मेऽनार्यं न विस्मरति ॥ ४६ ॥

अतश्च नूनं निश्चितमेतद्विरोधेन मे मृत्युमङ्गिता भव-
त्यति वाऽपवा अप्रमेयानुभावोऽपि अयममरो देवकः ममानार्यं
विस्मृत्य मां न घातयति इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

औशनसो शुकपुत्रो अतः शुक्रोक्तनीतिशास्त्राभिज्ञश्चात्रि-
विके एकांते इति वक्ष्यमाणा मूचतुः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

परब्रह्म अनिर्देश्य (प्राकृत इन्द्रियों का अविषय) आत्मल
जीवों का आत्मा ब्रह्मण्य सम्पन्न परमात्मा में चित्त लगा जिसका
ऐसे प्रह्लाद के उपर वे शस्त्र सब निष्फल हो गये जैसे प्रारम्भहीन
पुरुष के उद्यम ॥ ४१ ॥

हे युधिष्ठिर ! देवियों के प्रयास के नष्ट होने पर देव्येन्द्र हिरण्य-
कशिपु शंकित होकर निर्बन्ध से प्रह्लाद के वध का उपाय करने
लगा ॥ ४२ ॥

इस्ती सर्प अभिचार अवपाननाना प्रकार की माया और
निरोध विपदान भोजन न देना ॥ द्विम वायु अग्निजल ऊपर पर्वत से
पटकना इत्यादिक उपायों से निष्पाप अपने पुत्र का असुर जब न
मार सका तब बड़ी दीर्घ शंका को प्राप्त हुआ और मारने के उपाय
को न प्राप्त हुआ ॥ ४३-४४ ॥

और बोला कि—इसको मैंने बहुत परुष कहा और मारने के
भी बहुत से उपाय रचे और द्राह भी किये परन्तु उन २ द्रोहों से
और अधर्मों से यह बाह्यक अपने तेज से ही मुक्त होगया ॥ ४५ ॥

और मेरे समीप रहकर बाह्यक होकर भी यह निर्मय चित्त
है और वह मेरी शत्रुता को नहीं भूलता, और इस्का स्वभाव नहीं
त्यक्त होता, जैसे कुत्ते की पूँछ कितना ही घस करो पर सीधी
नहीं होती ॥ ४६ ॥

इसके प्रभाव का प्रमाण नहीं होसका और इस्को कहीं से
भय भी नहीं और यह अमर मालूम होता है क्या इस्के विरोध से
मेरी मृत्यु तो न होगी ? ॥ ४७ ॥

इस तरह की चिन्ता से किञ्चित् म्लान हुई शोभा
जिस्की और नीचे को मुझकर बैठा हुआ ऐसे हिरण्य-
कशिपु से शुक्राचारी के पुत्र शंभामर्क होने एकांत में रिसी
बोले ॥ ४८ ॥

जितं त्वयैकेन जगन्नयं भुवो विजृम्भणाप्रस्तसमस्तधिष्णयम् ।
 न तस्य चिन्त्यं तव नाथ ! (१) चक्ष्महे न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ॥ ४९ ॥
 इमं तु पाशैर्वरुणास्य बद्धा निधेहि भीतो न पलायते यथा ।
 बुद्धिश्च पुंसो वयसाऽऽर्यसेवया यावद्गुरुर्भागव आगमिष्यति ॥ ५० ॥
 तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ।
 धर्माहस्योपदेष्टव्या राज्ञा ये गृहमेधिनाम् ॥ ५१ ॥
 धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः ।
 प्रह्लादायोचतूराजन् ! प्रभिताऽवनताय च ॥ ५२ ॥

भीमरथामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भुवोर्विजृम्भणेनैव प्रस्ताः समस्ता धिष्ययपात्रोक्तपात्राः यस्मिन् तस्य तव चिन्त्यं न चक्ष्महे न पदयामः पदमाहम्बनं नैवास्ति बद्धा शिशूनां वृत्तद्वेषयोः पदं विषयो न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तथाऽपि तु बन्धनमस्योचितमित्याह तुः—इममिष्यति । यावद्गुरुर्भागव आगमिष्यति तावद्बद्धा निधेहि ततः किमत ऊचतुः यतः पुंसो बुद्धिश्च वयसा तथा आर्यसेवया समीचीना भवति ॥ ५० ॥

अनुज्ञाय तथेत्यङ्गीकृत्य ॥ ५१ ॥

ततश्च तौ प्रह्लादाय धर्मादिकमुचतुः प्रभितश्चासाववनतश्च तस्मै ॥ ५२ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—जितमिति । तव भुवो विजृम्भणेन चक्ष्ममात्रेण प्रस्ता भीताः सर्वे धिष्ययपाः कोकपात्राः यस्मिन् तज्जगन्नयं त्वयैकेनासहायेन जितम् एवंभूतस्य तव हे नाथ प्रभो ! चिन्त्यमिदं न चक्ष्महे न पदयामः शिशूनां वृत्तमिति शेषः तद्गुणदोषयोः पदं विषयो न वै न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अत इमं वाचं यावद्गुरुर्भागवभागवः शुक्र आगमिष्यति तावद्गुरुणास्व पाशैः बद्धं निधेहि कुरु भीतोऽयं यथा न पलायते तथा बद्धं निधेहीत्यर्थः । ततः किं तत्राह तुः वयसा आर्याणां सेवया च पुंसो बुद्धिर्भविष्यति ॥ ५० ॥

एवं गुरुपुत्रोक्तं तथेत्यनुज्ञायङ्गीकृत्य वैखान्से इहं वक्ष्यमाणमब्रवीत् । तदेवाह—धर्मादिति । अस्य वाचस्व धर्मा उपदेष्टव्याः, के ते ? ये राज्ञां ये च गृहस्थानां ते ॥ ५१ ॥

एवमुक्तौ गुरुपुत्रो तथैवोपदिदिशतुरित्याह नारदः—धर्ममिति । धर्मार्थकामस्वरूपान् साधनान् नितरामन्तमानुपूर्वशः हे राजन् 'प्रश्नयेद्य विनयेन अवनताय नम्राय प्रह्लादायोचतुः कपदिदिशतुः ॥ ५२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदपरनावली ।

धिष्ययपात्रादित्याहवः कोकपात्रा वा चक्ष्महे पदयामः शिशूनां वृत्तयानां शयनशीलानां बुद्धिविकासरहितानां वा नरकरणं गुणदोषयोः पदमास्पदं न वै हि गुणदोषप्रहणबुद्धिविकासमात्रादित्यर्थः । शिशूनां गुणदोषयोः पदं नास्तीति वा ॥ ४९ ॥ तर्हि का परबुद्धिरित्यत्रोच्यते—इममिति । तुनाऽपुनेयमेव बुद्धिरिति विशिनष्टि, कियन्तं कावमेवमिति तत्राह—ब्रवीति । तावदिति शेषः ततश्च किन्तत्राह, बुद्धिश्चेति । पापमिमी च वयसा कावविशेषविशिष्टेनायुर्लक्षणेनार्थानां सेवया स्यादिति शेषः ॥ ५०—५१—५२ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतक्रमसम्बन्धः ।

शिशूनां गुणदोषयोः पदमाहम्बनं नास्ति । बद्धाहम्बय तौ प्रवर्तन्त तदेव तेषां नास्ति सारासाराविचारमात्रम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ गृहमेधिनां तत्रापि राज्ञाम् ॥ ५१—५२ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्थांशानि ।

तस्य तव चिन्त्यं स्त्रामिष्ययणियवस्तुनोऽप्राप्त्या चिन्तनीयं किमपि न चक्ष्महे न पदयाव इत्यर्थः पुत्रोऽयं मे बुद्धिरुत्तमभाव इति चेत्तत्राह—नेति । शिशूनां पदं व्यथनायं गुणदोषयोर्मध्ये न चक्ष्महे न किमपि पदयावः शेषवाग्ने सति बुद्धेर्भद्रामद्गवं हास्याव इति भावः । वै इति चार्थे । चक्ष्महे इत्युभयत्रान्वयः ॥ ४९ ॥

भवतु सम्प्रति किं करोमि तत्राह तुः—इममिष्यति । यतः पुमात्रस्यैव बुद्धिर्बयसा वाचनान् परेयैश्च तथा आर्यस्य सेवया च, क आर्यः ? कदा वा अनेन सेव्यः ? तत्राह—वाचदेवत्यः भागवः शुक्राचार्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अनुज्ञाय अङ्गीकृत्य ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

(१) चक्ष्महे इति—चक्रवर्ति० ।

यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपाशिक्षितम् ।
 न साधु मेने तच्छिक्षां द्वन्द्वारामोपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥
 यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ।
 वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः ॥ ५४ ॥
 अथ तान् श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुधः ।
 उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५५ ॥
 ते तु तद्वैरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ।
 बाला न दूषितधियो द्वन्द्वारामेरितेहितैः ॥ ५६ ॥
 पर्युपासत राजेन्द्र तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः ।
 तानाह करुणो मैत्रो महाभगवतोऽसुरः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादचरिते
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

हे नाथ भूवोर्धिनुभगमन त्रस्ताः स्वस्ताः क्षिप्रवयाः यस्मिन्
 नज्जगत्त्रयं स्वयं कर्मैव जितं तस्य तव चिन्त्यं चिन्तास्पर्द्धं न
 स्वप्नमेव न पश्यामः शिशुनां बालानाञ्च गुणदोषयोः पदं
 निमित्तं न चक्ष्महे बालाः पित्रादीनामप्रियमपि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥४६॥

तथापि देवेषु स्वर्ग्याञ्च पलायनं यथा तथेवं यावद्गर्गव-
 आर्गामिष्यति तावत्कालं वरुणास्य पार्श्वेऽङ्गा निधेहि एकत्र स्थापय
 आर्गमेव आर्गं तु विचक्षणोऽयं अधिष्यतीत्याशयेनाह तुः बुद्धि-
 धेति मर्गेपि जनः वयसा वृद्धमङ्गलं च ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ॥५०॥

गुरुपुत्रोक्तं तथेत्यनुज्ञाय स्त्रीकृत्येवमप्रवीत् ॥ ५१ ॥

तौ च प्रभिनध्यामावचनतश्च तस्मै धर्मादिकमुचतुः ॥ ५२ ॥

भाषाटीका ।

हे नाथ ! तम इकले ने ही भृकृष्टि के विक्षेप से तीनों जगत
 और स्वर्गमन लोकियों जीत लिया अब आप के चिन्ता के लायक
 कुल नहीं दिक्काई देने फिर आप सदृशों का बालकों का
 चरित बुद्ध भी गुण दोष का विषय नहीं है ॥ ४६ ॥

और इस लड़के को तो वरुणा के पार्श्व से बांधकर
 रखो कि जिससे भय के मार भाग न जाय और पुरुष
 की बुद्धि भी अगत्या अधिक होने तथा भेषों के सेवा
 से अच्छी होजाती है और तब तक श्रीगुरुजी (शुक्राचार्य)
 भी आप जाते हैं ॥ ५० ॥

गुरु पुत्र के बचन को अंगीकार कर हिरण्यकशिपु बोला
 कि अच्छा तो अब इसको गृहस्थ राजाओं के जो धर्म हैं
 उनको उपदेश करो ॥ ५१ ॥

नारदजी बोले, कि-हे राजन् तदनंतर वे दोनों गुरुपुत्र
 प्रभय और नज्जता युक्त प्रह्लाद को क्रम से निरंतर धर्म अर्थ
 और काम का उपदेश करने लगे ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यथा यथावत् त्रिवर्गमुपशिक्षितमपि न साधु मेने तसां शिक्षां
 च कुतः द्वन्द्वैः रागद्वेषादिभिर्विषयेष्वारमयां येषां तैस्त्वबधि-
 ताम् ॥ ५३ ॥

परावृत्तोऽन्यत्र गतः स उपहूतः सन्धिः पादपूरव्याधिम
 क्रीडार्थं कृतक्षणैः कुनोस्त्वैलंभावसरैरितिवा ॥ ५४ ॥

तन्निष्ठां तेषां निष्ठां जन्ममरणादिलक्षणां विद्वान् ॥ ५५ ॥

द्वन्द्वारामायासीरितैरीहितैश्च न दूषिता धीर्येषाम् यतो-
 बालाः ॥ ५६ ॥

तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षयाञ्च येः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीरराववाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्यथावत् त्रिवर्गमात्मने स्वस्मै उपशिक्षितमपि साधु न मेने
नामन्यत तच्छिक्षाञ्च कृतः द्वन्द्वैः रागद्वेषादिभिः विषयेष्वारमयं
येषां तैरुपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥

किञ्च यदा आचार्यः गार्हस्थ्यधर्मेषु परावृत्तः परोक्षं प्रवृत्तः
व्यासस्मृत्यन्तरपरै इत्यर्थः । तदा कृतज्ञयोः स्वभावकायोः वयस्यैः
समानवयस्कैः बालैस्तत्रोपहृतः सः प्रहादः ॥ ५४ ॥

महान्मुधीर्विद्वान् रुद्रशय्या मधुरया वाचा तान् वाच-
कान्प्रत्याहूय सम्बोध्य कृपया प्रहसन्निव तन्निष्ठां विद्वानमा-
गंनिष्ठाम् उवाच ॥ ५५ ॥

ते तु बालकाः सर्वे तन्नोत्वात् तद्वचनगौरवात् स्वकाः
क्रीडापरिच्छन्नाः क्रीडोपकरणाणि वैद्वन्द्वारामाद्यामीरितैरीदृतेभ्य
न दूषिता धीर्येषान्ते ॥ ५६ ॥

हे राजेन्द्र ! तस्मिन्नेव प्रहादे स्वस्ते हृदयं मन ईक्ष्णञ्च
वैस्ते तं प्रहादमेव पर्युपासन शुभ्रपवः परिवेष्ट्योपविशन्नु-
रित्यर्थः । तान्पर्युपासीनान् कारुण्यमैत्र्ययुक्तो महाभागवतो ऽसुरः
प्रहादः प्राह आह ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्गीरराववाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा द्वन्द्वारामोपवर्णितां रागद्वेषादिभ्यापृनबुद्धिभिर्दयांस्वा-
ताम् ॥ ५३ ॥

यदाचार्योऽध्यापनात्परावृत्त उपरतः गृहमेधीयकार्मस्वप्रहोत्रा-
विवक्ष्येषु व्यापृतो वा तत्र तदा कृतज्ञयोः कृतायस्यैः स्व-
स्यैर्बालकैः स उपहृतः क्रीडापरिच्छिन्नः 'सोऽपि ननु भद्रशुभ्रगता
सोऽपि ननु स्वर्गो' संप्रदाशरथीराम इत्यादिषु द्वन्द्वयोऽयं प्रयोगः ॥ ५४ ॥
अथागतस्मन् तस्यां क्रियायां निष्ठांमन्त्रां विद्वान्मेपां धय-
स्यानां निष्ठां स्वस्मिन् स्नेहविशेषं वा ॥ ५५ ॥

द्वन्द्वारामोऽनेवचनेरीदितैः प्रवृत्तिभिश्च न दूषितभिः ॥ ५६ ॥
स एषोऽसुरः "स एष प्राणः" इति श्रुतेः गुण्यमायं रमत इत्य-
सुरः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

यदेति तत्र तदा ॥ ५४—५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भं

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विद्वानाध्वकवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

यथावत् त्रिवर्गमुपशिक्षितमपि साधु न मेने तां शिक्षाञ्च यतो
द्वन्द्वारामे सांसारिकलोकविषये एव उपवर्णितां न तु पारमा-
र्थिके ॥ ५३ ॥

परावृत्तः अध्यापनस्थानात् परावृत्त्य स्वगृहं गतः कर्मसु-
प्रावृत्तं तदा स प्रहादः कृतज्ञयोः क्रीडार्थं कृतोत्सवैः यदा
भक्तिशिक्षायाम् अयं निभृतः समय इति कृतावसरैः ॥ ५४ ॥

तेषां बालानां स्वस्मिन् गुरुत्वनिष्ठां विद्वान् जान् प्रहस-
न्निव अहो इमे अपि भगवदनुकम्पाजालं पतिताः इति स्वस्व-
मतः ॥ ५५ ॥

द्वन्द्वारामाणां विद्वानां इरितैर्व्याख्यातैरर्थैरीदितैश्चेद्विद्वान् न
दूषिता धीर्येषान्ते ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

इति साराथ्यदर्शिनीयां हर्षिययां भक्तवैतनाम् ।

सप्तमे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रहादस्तु गुरुभिर्यथावदात्मने उपशिक्षितं त्रिवर्गं न साधु
मेने तच्छिक्षाञ्च द्वन्द्वारामाभ्यामुपवर्णितां न साधु मेने ॥ ५३ ॥

यदाऽऽचार्यो गृहमेधीयकर्मसु परावृत्तः परोक्षो भूत्वा प्रवृत्तः
तत्रावसरं कृतज्ञयोर्लंप्यावसरैः सः प्रहाद उपहृतः ॥ ५४ ॥

अथ तदाज्ञानानन्तरं सापि महावृत्तान्प्रत्याहूय सम्बोध्य प्रह-
सन् तन्निष्ठां तस्मिन् स्वोपास्ये विद्वान् निष्ठां कृपयोवाच ॥ ५५ ॥

ने बालकान्तु द्वन्द्वारामाद्यामसुराणामारितैर्वाक्यैरीदितैश्चेदि-
नेश्च न दूषिता धीर्येषां तथा भूताः ॥ ५६ ॥

पर्युपासनं प्रहादस्य परित उपविशन्नुः, कथंभूताः ? तस्मिन्
प्रहादे स्वस्त्वानि हृदयानीक्षणानि च यस्ते तथा ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमोऽध्यायप्रकाशः ॥ ५ ॥

॥ पष्ठोऽध्यायः ॥

प्रह्लाद उवाच ।

(हन्तार्भका ! मे शृणुत वचो वः सर्वतः शिषम् ।
 वयस्यान्पश्यत मृतान् क्रीडान्वा माप्रमाद्यथ ॥ ० ॥
 न पुरा विवशं बाला आत्मनोऽर्थे प्रियैषिणाः ।
 गुरुक्तमपि न ग्राह्यं यदनर्थेऽर्थकल्पनम् ॥ ० ॥
 यदुक्त्या न प्रवुध्येत सुप्तस्वज्ञाननिद्रया ।
 न श्रद्धयान्मतं तस्य यथाधोऽन्धनायकः ॥ ० ॥
 कः शत्रुः क उदासीनः किं मित्रं चेह आत्मनः ।
 भवत्स्वपि नयैः किंस्याद्वैवं सम्पद्विपत्पदम् ॥ ० ॥
 यो न हिंस्याद्धर्मकाममात्मानं स्वजने वशः ।
 पुनः श्रीलोकयोर्हेतुः समुक्तान्धयोतिदुर्लभः ॥ ० ॥)

प्रह्लाद उवाच ।

कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान् भागवतानिह ।
 दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम् ॥ १ ॥
 यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणम् ।
 यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरस्सुहृत् ॥ २ ॥
 सुखमैन्द्रियकं दैत्याः ! देहयोगेन देहिनाम् ।
 सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथा (१) दुःखमयत्नतः ॥ ३ ॥
 तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परम् ।
 न तथा विन्दते क्षेमं मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ ४ ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतभाष्यार्थदीपिका ।
 पष्ठे गुरो गृहवचने प्रह्लादो दैत्यवाक्यान् ।
 अनुकल्प्य परं तत्त्वं नारदोक्तमुपादिशत् ॥ १ ॥
 निरर्थकक्रियाक्षापैरायुर्व्ययमजानताम् ।
 प्रह्लादः सद्यं प्राह धर्मं भागवतं कृती ॥ २ ॥

कौमार इत्यादिना इहेव मानुषजन्मनि धर्मानाचरेत्, यतोऽर्थ-
 दमेतत्. तत्र च कौमार एव यतस्तदप्यध्रुवम; नर्लभंभूतं जन्मा-
 न्तरम् यतो दुर्लभम् तत्र धर्मानेवाचरेत् सुखायं प्रयासान्. तत्र
 भागवतानेव, न काश्यान् ॥ १ ॥
 इह भागवतानेव धर्मानाचरेदित्येतदुपपादयति-यथाहीनि,

इतेऽर्भकाः विजयध्वजरीत्याऽधिकाःपठ्यन्ते ॥ (१) यथाऽसुखमिति धीर० पा० ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चतुर्भिः । इह पुरुषस्य विष्णोः पादोपसर्पणमेव यथाऽनुरूपं योगमिच्छत्यर्थः । यद्यस्मादेव प्रिय इत्यादि ॥ २ ॥

ननु, भोगोद्यमः कथन्त्याज्य इति चेत्तत्राऽऽह-सुखमिति । सर्वत्र पश्वादावपि देवात्पूर्वाहृष्टादेव ॥ ३ ॥

अनन्यार्थं प्रयासो न कर्तव्यः यतः प्रयासात्परं केवलमायुषो व्यय एव यतस्तथा तेन प्रकारेण क्षेमं न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीराराध्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दैत्यकुमारैः पर्युपासितो महाभागवतः प्रह्लादस्तेभ्यः करुणयाऽऽनन्तस्थिरफलप्रदानन्दानुभवसाधनभागवतधर्मानुपदि-
दिक्षुरपदेश्यमायाधर्मप्रतिष्ठापनाय तद्वैतुर्वैराग्यजननाय च वैषयिकसुखानामल्पस्थिररथं दुःखगर्भत्वमत एव हेयत्वम-
यत्नशून्यत्वञ्च शिवश्रुत्याचमनुष्यजन्मन एव भागवतधर्मा-
चरणाहृत्यं तत्राप्यस्थिररथेन वाह्यात्प्रभृत्येव तद्धर्मानुष्ठानस्य कर्त्तव्यत्वञ्चाह-कौमार इति । इह मनुष्यजन्मस्यैव प्राक्कः हेयो-
पादेश्यविभागमिहः पुमान् कौमार इत्यत्र तत्प्रभृतीत्यर्थः भाग-
वतान् भगवत्सम्बन्धिनाः भगवत्प्रामिसाधनान् धर्मानिवाचरेत् भगवच्छब्देन तेषां निष्कलत्वशुद्धाप्रयुक्ताऽननुष्ठेयत्वशुद्धाभ्यु-
दस्यन्तः तथाह-

“शुद्धे महाधिभूत्यास्ये पंच प्रह्लादि शस्यते ।
मंधेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणो ॥
सर्वमर्त्तं तथा भर्ता भकारार्थं प्रह्लादनिवतः ।
नेता गमपिता गोप्ता गकारार्थं स्तथा मुने ! ॥
येभ्यस्य समग्रस्य धीर्यस्य यशसः श्रियः ।
शान्तैराय्ययैश्चैव परमां भग इतिरगा ॥
वसन्ति यत्र भूतानि भूनात्मन्यस्त्रिलात्मनि ।
म च भूतेष्वशेषेषु लकारार्थं स्ततोव्ययः ॥
ज्ञानशक्तिवैश्वर्यैर्निर्जास्यदोषतः ।
भगवच्छब्दश्चाख्यानि चिनाहेयैर्गुणादिभिः” ॥

इत्यादिना श्रीमत्पराशरोक्तप्रलाचरसमुदायनिर्चनावगताः भं-
गुणमनुष्येनेतुन्वगमितृत्वसुष्ठुत्वसर्वशरारकात्वसर्वभूतान्तरात्म-
न्यनिरस्तनिर्गन्तदोषत्वम् । इत्युच्यते पूर्वाहृष्टादयोऽर्थाः अत्र विच-
क्षिताः । तत्र संतरणं नामापहरणसंविधानं तच्च, प्रकृतिपुरुष-
कालानां कार्यात्मित्तयोग्यतापादनरूपम् भर्तृत्वम्, निरुपाधिकस्त्वा-
गिन्नेनेतृत्वम्, गणयितृरूपं स्थितिकर्तृत्वं गमयितृत्वम्, सङ्कर्माग-
तृत्वरूपं संदर्भत्वम्, अष्टवमुद्रमयितृत्वरूपं सृष्टिकर्तृत्वम्, यशो-
गुणवत्त्वा तथा, श्रीर्गोत्रसम्पत्, वैराग्यं चिरंकिः सा च परिपूर्णा-
त्वाद्गनाद्वररूपा एवञ्चाऽनुष्ठेयैः प्राण्यस्य भगवत एव
विषयत्वात्तन्मात्रं निःश्रेयसत्त्वात्तत्प्राप्तिसाधनभूता यमाः
परमपुरुषार्थार्थिभिश्चैवमनुष्ठेयान् च वाह्यादारभ्यैव कर्त्त-
व्या इत्यर्थः । इहेत्यनेन मनुष्यजन्मन एव भगवद्धर्माचरणोपयु-
क्तप्रण्यस्य तु तदननुगुणत्वञ्चाभिप्रेतम्, तत्रापि पुरोवर्ति-

परामर्शिनोः शब्दप्रकृतिभूतेनेदंशब्देनायुना वर्त्तमानमनुष्य-
जन्मस्यैव भगवद्धर्मकर्त्तव्यताऽभिप्रेता, नन्वेष्वस्मिन्नपि मनुष्य-
जन्मनि तेषां कर्तुं शक्यत्वात्किं विशेषेणाधुनिक एव जन्मनि
कर्त्तव्यतोच्यते इत्यत आह-दुर्लभं मानुषं जन्मेति । विविध-
विचित्रात्मकपुण्यपापात्मककर्माभिः देवतिथेर्जन्मनुष्यत्वावच्छि-
रूपेण संसरतो जीवस्य निश्चयेन प्रतिजन्म मानुषंजन्मैवेति
विश्वासेहोराभावात् दुर्लभं मानुषं जन्म सुकृतेरिपाकविशो-
पालुष्यमिति, तत्रैव भगवद्धर्मानाचरेदिति भावः । ननु, किं विशो-
पेण कौमार एवाचरेदित्युच्यते यथेष्टं भिषवभोगानन्तरं चतु-
र्थे वयसि तेषां कर्तुं शक्यत्वादित्यत आह--तदप्यधुवमिति ।
अतुर्थवयःपर्यन्तजीवन हेतोर्विश्वसनीयस्याभावात्कौमारप्रभृत्ये-
वाचरेदितिभावः । ननु, चिरकालसाध्या भगवद्धर्माः कथमस्थिरैण
मनुष्यजन्मना निर्वर्त्यते ! कथन्तरां निःश्रेयसप्राप्तिः ? इत आह-अर्थ-
इमिति, यद्यप्यधुवं तथाप्यर्थदमित्यर्थः । अयं भावः, यद्यप्यधुवं
नथापि चिरकालजीवनानिमित्ते कर्मवयारब्धभगवद्धर्मविरोधिक-
र्माभावे च सति यथावत्फलपर्यन्तभगवतद्धर्मोपसंहारद्वारा निः-
श्रेयसरूपनिरतिशयपुरुषार्थं चिरजीवनहेत्वभावे वा आरब्धमन-
वद्धर्मविरोधिकर्मसङ्गावेऽपि वा “नहामिकमनाशोस्ति, न हि कल्या-
णकृत्काश्चिदुर्गोति तात ! गच्छति” इत्यादिभगवदुक्तरीत्या जन्मान्तरे
यथावद्भगवद्धर्मोपसंहारद्वारा निःश्रेयसरूपार्थं भवतीति, गत्र
“सर्वं वाक्यं स्वावधारणम्” इति न्यायेनात्मज्ञो वायुमञ्च इत्यादिश-
कौमार एव भागवतान्धर्मानिर्वहेद्येत्यवधारणमभिप्रेतम् ॥ १ ॥

तत्र भागवतानेव धर्मानाचरित्ववधारणं तावदुपपादयति-
यथाहीति । इह तथाहीत्यर्थः यथाशब्दो योग्यताद्योतकः इह मनु-
ष्यजन्मनि विष्णोः परमपुरुषार्थस्वरूपस्य पादयोपसर्पणं भजनं
यथा योग्यं तदेव युक्तमित्यर्थः । कुतः ? यद्यस्मादेव परमपुरुषःसर्व-
भूतानामात्मेश्वरः अन्तःप्रविश्य प्रशासनपूर्वकं भर्ता, शरीस्यात्मा-
ऽनुवर्त्तनं युक्तमिति भावः । नन्वात्माप्यपुरुषार्थरूपत्वाद्भानुवर्त्तनी-
योऽन आह-प्रिय इति । प्रियः इष्टतमः निरतिशयानन्दरूप इत्यर्थः ।
मानन्द एव हीष्टः स एव हि पुरुषार्थरूपः इति भावः । नन्वेवं-
भूतोऽपि निष्कृपस्यादनुवर्त्तमानान् प्राख्यापथेत्तत्राह-सुहृ-
दिति । “एवमत्र साधु कर्म कारयति तं यमोऽयो लोकेऽर्थ-
उत्तिनापति” इति श्रुत्युक्तरीत्या ज्ञानुत्तिस्त्युपक्रममात्रेणाधिभूत-
परमकारुण्ययुक्त उत्तरोत्तरं ज्ञानुत्तिप्रवर्तनारूपहितकारी-
त्यर्थः ॥ २ ॥

विष्णोः पादोपसर्पणमेव युक्तमित्यनेन वैषयिकसुखसाधन-
यत्नो न युक्त इत्युक्तम् तदेव सहतुक्तं सहप्रान्तञ्चोपपादय-
न्निर्देवत्यवधारणमप्युपपादयति-सुखमिति । हे देव्याः ! देहिनां देह-
योगेन देहमन्वन्धमात्रेण इन्द्रियकं सुखं सर्वत्र पश्वादिजन्मस्तप्या-
धुनिकवन्मन्तरेणापि देवात्प्राचीनकर्मयोगे लक्ष्यते तत्र हृष्टतः
यथाऽसुखमिति, असुखं दुःखं यथा यत्नमन्तरेणापि देवादेव
लक्ष्यते, तथा वैषयिकं सुखमपीत्यर्थः । सर्वत्र लक्ष्यते इत्यनेन वैष-
यिकसुखलाभः सर्वजन्मसाधारणः भगवद्धर्मलाभस्तु मनुष्य-
जन्मासाधारण इत्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

यतो वैषयिकं सुखं सर्वजन्मसाधारणं तच्च देवादेव सुखमभ-

भीमक्षीरराघवाकार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

असुखवत्समाध्यासो वैषयिकसुखार्थप्रयासो न कर्तव्यः एव-
मविज्ञानता कुनोपि प्रयासः केवलमायुर्व्यगकर इत्याह—यत इति ।
यतोवैषयिकसुखार्थप्रयासात्परं केवलमायुःक्षयपत्र, नास्यकिञ्चि-
दस्ति प्रयोजनमित्यर्थः । ननु, जन्मान्तरे पुनरेन्द्रियकसुखलाभाय
कर्तव्य एव युक्तस्तत्राह—तथेति, यद्यपि कुनोऽपि तदर्थप्रया-
सो जन्मान्तरेवैषयिकसुखलाभनस्तथापि तथा तद्वक्ष्ये न
प्राप्नोति । कथं यथा मुकुन्दचरणाम्बुजं, भक्तप्रति शेषः । यथा
भगवच्चरणाम्बुजं मज्जन् पुमान् निःशेषदुःखनिवृत्तिपूर्वकं नित्य-
निरुपाधिकनिरनिशयाऽपरिच्छिन्नप्रज्ञानानन्दानुभवरूपं क्षेमं प्रा-
प्नोति, तथा वैषयिकसुखार्थं यत्प्रयत्नस्तत्राहशं क्षेमं न विन्दते
किन्तु दुःखमिभानित्यलोपाधिकाल्पमिदानीमनुभूयमानसजा-
तीयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमक्षीरजयध्वजनीधेकृतपदरत्नावली ।

मुकुन्दचरणारविन्दनिर्गतमेवैवेहामुत्रानध्वगतानन्दनिदानम्,
नान्यद्गनः सैव युभूपुमिभुजिर्न कर्तव्येति विधीयतेऽस्मिन्नध्याये,
तत्र प्रह्लादो वालकान् किनाहेत्याशेष्याह—हन्तेति । बालानुक्तपायां
वाक्यारम्भे वा तद्वचःप्रवर्णनात्किं फलं स्यादिति तत्राह-
वइति । यः सन्नतः सर्वस्मात् शिवं सुखं स्यादिति शेषः कीदृशं
वच इत्यतोवाह, व इति । शिवं शुभं मङ्गलम्, ननु, कस्मान्मङ्गल-
मिति तत्राह, वयस्साधिति संसारविरक्तिजनकत्वेन पुरुषार्थहेतु-
त्वात्तद्भूलमित्यर्थः । अनेनाधुनाऽस्माकं वाल्यमुत्तरत्र श्रेयःसम्पा-
दनात् प्रयत्नामह इत्याशा भिरस्तेति शायते यतोऽस्मदायुः कृतान्त-
निलुखितं तस्मात् क्रीडासकत्वेन युष्मद्विचित्रमशंसादां न
कार्यं इत्याह—क्रीडासक इति ॥ ० ॥

ननु, बालानां क्रीडानन्तरं स्वाभाव इति तत्राह—तेति । इतः
पुरातना बाला अन्तःकरणं क्रीडायां निवेशं न कुर्वन्तीति नेपः
तर्हि किङ्कारं वर्तते इति तत्राह—आगतान इति, अर्थे जन्मप्र-
भृति आत्मनोऽर्थे आत्मनः प्रियंवदाः परमात्मनः ज्ञानेच्छरः
भाक्षलक्षणाप्रियेच्छयो वा आत्मनः प्रियंवदाः स्वयोजनमाकां-
क्षमाणा आनालवात्प्रवर्तते इति वा, नन्वस्मान्मरुपि शंकाभाको-
ऽयां गुरुश्यामुपविष्टत्रिगर्वविषयशास्त्रध्वगोभयसि प्रवर्तते
तत्र गुरुवसरप्रतीक्ष्णार्थे क्रीडति तत्राह—गुरुकर्मिति । कुनो-
न प्राप्नोति तत्राह—यदनर्थ इति, संसारहेतुव्यादनर्थे जिय-
गंलक्षयो श्रेयस्पर्यकदातं यत्कस्मादिति शेषः—

“त्रैविद्या मां सोमपाः पूतापा यक्षैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयेत्”
“इष्टापूर्वं मन्वमाना घरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः”
इत्यादिश्च ॥ ० ॥

ननु, गुरुकर्मपर्यन्तं ज्ञानहेतुत्वोपपत्तेः कथं तदनर्थेऽर्थ-
कल्पनमिति तत्राह—पदुच्छेति । अज्ञानलक्षणादिश्या सुमरिच-
मैनिषयलक्षणाप्रदलक्षणे यथायंज्ञानविरोधिवाद्द्वयं नारा
• न तु ज्ञानगुणभावः सुप्तस्यापि गुरुक्या प्रयोधो हि प्रयोजनं

स नोत्पद्यते चेत्तदुपदेशेन किं प्रयोजनं प्रयुक्तं तदनुष्ठानेना-
नर्थ एव स्यादिति भावः । अतः फलितं साह—नेति—अत्रोपाहरण-
माह—यथेति, अन्धो नायको नेता यस्य स तथा हि शब्देनोभयो-
रप्यन्धत्वान्मार्गज्ञानं नोत्पद्यते यथा, तथाप्रापीत्यस्माच्छब्दा न
कार्या ॥ ० ॥

ननु,
“समूहघातमथननः पराशोधनि भूभृतः ।
निचित्योर्द्ध्विपं कक्षे शेरने ते भिमामृतम् ॥
आपस्तु मित्रं जानीयात्पुत्रमुत्तरजन्मनि ।
य उदास्ते स्वकार्येषु स निघो यत्नो नरः”

इत्यादि नीतिशास्त्रं शत्रुमित्रोदासलक्षणात्पकं दिनकारित्वाहि-
त्याश्यां नो बोध्येत तन्मते कथं न भ्रष्टधर्मादनुच्यते इति तत्राह-
क इति । यः शत्रुः स आत्मनो मम पक्षे कः न कोपीत्यादि योज्यं
त्वत्पक्षे शत्रुघ्नभावेऽप्यस्मत्पक्षेऽप्यस्ति तत्राह—अवस्थिति । मन्वत्प-
क्षेपि के शत्रुघ्नस्य स्युने केऽप्येता नयेर्नीतिशास्त्रध्वगोभयजानितेर्नी-
तिभिः किं फलं स्यात् किमपीत्यर्थः । नीतिभिरापपरिहारः स-
म्पत्प्राप्तिश्च स्यातामिति तत्राह, देवमिति । सर्वोच्छृष्ट्यात् भी-
नारायणा एव सम्पत्प्राप्तदाश्रयो न नीतिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभा-
वात् अस्मत्प्राप्तौ दर्शनात् आत्मनो देहस्य यः शत्रुविस्तस्य
भगवन्मु स्थितेर्नयेः किं स्यात्परिहारार्थंवाग्भारणादिकं प्राप्यत
एव कामादिकमदानमन्तरेण न नयम, श्रेय परिच्छिद्यत इति शेषं
पूर्वगत ॥ ० ॥

ननु, तर्हि माभूच्छ्रेयस्य नीतिज्ञानं प्रवृत्तिलक्षणार्थंशास्त्रमध्य-
सनीयं श्रेयस्निर्मुक्त्यात्—य इति । य आत्मानं परमात्मानमुद्दि-
श्य धर्मकामं धर्मच्छां न दिश्यात् इति निति न त्यजति किं यानुनि-
ष्टति स्तोत्रदुर्लेभः प्रशान्तत्वात्कारिष्यति महाममनः शोके
अवशीकृतेन्द्रियग्रामस्य भगवतिर्धर्मनपुञ्जलक्षणधर्मच्छा कथं स्या
दिति तत्राह—सज्जन इति, स्येन सत् जन्म इति सज्जनः इन्द्रिय-
धामस्तस्मिन्निषये यथा न भवति यथाकृतोन्द्रियस्य इत्यर्थः
यथा पुत्रमित्रादिलक्षणो सज्जनं यथा स स्तानुष्ठानानुकूलपुत्रा-
दिक इत्यर्थः अत एव नुक्तार्षः उदासतन्धस्वभावः नर्भयित्का-
मुपमकफलाकांक्षायां निवृत्तिर्धर्ममूर्तिः कथं न तत्कामासिः
स्यात्तत्राह—पुनरिति । पुनश्चार्थे निवृत्तिर्धर्मपुनित्कृच्छ्रीशोका-
नोरिह लोकपरलोकयोर्दुःख भवति पुननिवृत्तिर्धर्मोनुष्ठाना-
नन्तरं वा प्रवृत्तिनिवृत्तधर्मोनुष्ठानयोः पुनर्गोचरितं पुनश्च
ततः पानोश्चित इयं लोकं हीनतरं वा निवृत्ति “ स्त्रीया पुनये
मर्त्यलोकं विवर्तते” इत्यादिः । सत्यस्य ज्ञानसामर्थ्यां स्वस्याय ततः
पुनरनेन धैर्यदलोकप्राप्तश्च स्यात् “ स एवास्माज्जायमानात्
परान्तरं पुनश्चार्थं पुनर्मासुते य ये लोकं मनसा स्मिन्नाति
विशुद्धमनसः कामायां यांश्च कामान् न ते लोकं जयन्ते नाश्च
कामांस्तस्मादात्मनो जयन्तेऽतिशयम्” इत्यादिः “पुनश्चार्थम-
भेदे” इत्यमरः । यथा आत्मानं धर्मयुक्तः कामो यस्त स तथा त
वा नरे नाहस्यात्त पीडयति आत्मानं प्रवृत्तिधर्मप्राप्तयेण पीडितं
न करोति मोतिदुर्लेभः धर्मधारकं हवे कामा यस्य न तथा
निवृत्तिधर्मनिरत इत्यर्थः । ते तत्रःपातयन्तेत यः सज्जनस्यनिति-

श्रीमद्भजवचनार्थकृतपदरत्नावली ।

तदेव ननु तत्र भ्रम एहि कथाः स्मरन्तः स्मरन्तः स्मरन्त्यावा लो-
कस्य ज्ञानस्यापरोक्षस्यैव वा पात्रं वा भ्रम प्रवृत्तिनिवृत्ति-
प्रसङ्गो धर्माधर्मानुष्ठानं तत्र कथञ्चिच्छब्देन भवगङ्गकिमनिशं कुर्वाणः
पुनर उतमहनि तात्पर्यम् ॥ ० ॥

नन्यस्तु निवृत्तिधर्मानुष्ठानस्य श्रेयःसाधनत्वं तस्य नेदानी-
मवसरः वार्धकं कर्तव्याऽधिनाभूतत्वात्—

“ वार्धके विद्यां निषेधेन यौवने द्वास्संप्रदम् ।
स्थाविधेयं मोक्षमार्गिष्ठसंघं धर्ममाचरन्तम् ॥ ”

इति स्मृतेरिति तत्राह—कौमार इति । सर्वदेति विशेषगोष्ठिधा-
र्यासकालेऽपि मोक्षधर्मानुष्ठानं कर्तव्यमिति न तस्य स्मृतिविरोधः
नानाशानिषु का शानिः श्रेयःसाधनमिति तत्राह—दुर्लभमिति ।
यन्मानुषं जन्म तदपि तदर्थार्थं ज्ञानादिप्रयोजनप्रदम् अत एव
बहुपुण्यसाधनप्रदत्वं तर्हि चिरकालस्यापि किम् ? नेत्याह—
अधुवमिति । “ अस्यमिव मर्त्यः पच्यते अस्यमिव जायते पुनः
अपि सर्वं जीविममन्यमेष ” इत्यादिश्रुतेः अधुवगपि मानुषं
यजन्म सुदुर्लभं तत्राप्यर्थं दुर्लभतरं “ एतद्विदुर्लभतरं लोके
जन्म यद्दीव्यमम् ” इति श्रुतेः ॥ १ ॥

ननु, कथङ्करं पुरुषार्थप्रदं तत् अन्यथा तद्वनां सर्वेषा-
मपि पुरुषार्थः स्यान्न चासौ सम्भवति अदर्शनादभवत्या-
वेत्याशङ्क्याचिकित्सामाह—यदाहीति । इह मानुषे यदा यदि
शुभयोः पुरुषस्य विष्णोः पादोपसर्पणं सम्भवति तदर्थं
“ वाघस्नेहापरे तत्रे नाचत्सुखविशेषता ” इति, एतद्विशेषेन
सुखयति अतो मानुषी शान्तिरेव निःश्रेयसः कारणं नान्या
असङ्गवादेवानर्हन्तेनाप्यासाम्, अतः कौमारवय आरभ्य
अगत्रसेवा कर्तव्येति भावः । ननु, श्रीहरिलेखामन्तरेणाप्यसेवा
अर्थं किं न स्यादिति तत्राह, यदेष इति । सर्वभूतप्रियत्वा-
द्विशुण्णयुक्त एव इति यद्यस्मादेतन्मेषैव पुरुषार्थं नान्यसेना
“ तदेतन्मेषः ” इति श्रुतेः “ एव सर्वेश्वरः ” इति च ॥ २ ॥

इतोपि अगत्रसेवालक्षणनिवृत्तिधर्मानुष्ठानमेव कर्तव्यं न
प्रवृत्तिधर्मभवनं विषयसुखसौख्येण तदनुष्ठानमिति नोच्यते
तदन्तरेणापि तदुच्यते यथा दुःखमित्याह—सुखमिति । सर्वत्र
नरकादावपि “ सुखस्यानन्तरं सुखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ” इति
स्मृतेः देवात् प्रारब्धकर्मप्रकात् ॥ ३ ॥

अनञ्च किमिति तत्राह—तदिति । तस्मात्तत्रयासपेन्द्रि-
यसुखप्राप्तये प्रवृत्तिधर्मकरणे बहुङ्गेशो न विधेयः, कुतो न
विधेयः ? इति तत्राह, आयासेति । परं केवलमायासेनायुषो
व्ययः क्षय एवावशिष्यत इति शेषः । प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानस्य
दुःखासम्पन्नप्रदेशोद्देशात्तत्कथं दुःखकरत्वेन निन्द्यत इति
तत्राह, न तथेति । मुकुन्दचरणाम्बुजं भजन्पथा स्वयं विन्दते
प्रवृत्तिधर्मानुष्ठायी न तथा नश्वरं सुखं लभत इत्यन्वयः
“ लक्ष्मि ह्येते महता यत्नरूपाः ” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भजवचनार्थकृतकमसम्बन्धः ।

भागवतान् धर्मानाचरेत् यतोऽर्थदमेतज्जन्म, देवादिजन्मनि
महार्णवपयावेशात् पश्चादिजन्मनि विवेकाभावाच्च तत्रापि न
बिभ्रम्बेनेत्याह—कौमारे कौमारमारभ्येत्यर्थः । यतस्तदपि जन्म ध्रुवं
पुनर्दुर्लभञ्च तथाच प्रवृत्तेश्च “ प्राप्यापि दुर्लभतरं मानुष्यं विवृ-
धोऽप्यनम् । येराश्रितो न गोविन्दस्नैरात्मा वञ्चितश्चिरम् ॥ अशीति
चतुरश्रं व लक्ष्मिनाम् जीवन्नातिषु । ध्रमङ्गिः पुरुषैः प्राप्यं मानुष्यं
जन्म पर्ययात् ॥ तदप्यकथनां जातं तेषामरमाभिमनितानाम् । वराका-
ग्यामनाभित्य गोविन्दचरणद्वयम् ” इति शास्त्रस्य प्रधान्येन मानुष-
मधिकृत्य प्रवृत्तत्वात् तदनुवादेनोक्तिरिदं तद्वृत्तत्वादिसामान्येन
मानुषत्वमारोप्येति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

तत्र भागवतधर्माचरणस्यैव युक्तत्वं दर्शयति—यथाहीति ।
यत् यस्मात् एव भूतानां स्वभाव एव प्रियः प्रेमविषयः प्रेमकर्ता च
तत्र हेतुः आत्मा परमात्मा पादोपसर्पणो हेतवन्तरं वस्मात्सैव
इश्वरः कर्तुमकर्तुमव्याकर्तुं समर्थः सुहृत् सर्वेषां हितं चिकी-
र्षुषेति ॥ २ ॥ ३ ॥

मुकुन्दचरणाम्बुजरूपं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्भजवचनार्थकृतसारायर्थदर्शनी ।

पष्ठे तु प्राहयामास प्रह्लादो भक्तिमर्कान् ।
आसक्तिं देहगेहादौ त्याजयामास बोधयन् ॥

नानाह करुणो मैत्र इति पूर्वमुक्तं तत् किमाहेत्यत आह—कौमारे
धर्मानाचरेत्, ननु, कौमारे यथाधर्मधर्माद्यामनधिकारस्तत्राह-
भागवतान् भव्याकर्तव्यादीन् इह भारतभूमौ, ननु, तान् यौवानदा-
वपि कृत्वा कृतार्थीभवति, तत्राह, प्राञ्च इति । यदि कौमारान्ते
एव स्मृत्युः स्यात्तर्हि किं भवेदिति प्रकृतज्ञानवान्, ननु, तत्र का चिन्ता ?
जन्मान्तरं ननु भावि तत्रैव भक्तिः काच्येति तत्राह, दुर्लभं मानुषं
जन्म तदपि भाग्यालुम्भमप्यधुवम् अथ वर्तमानत्वेऽपि तस्य भवः
स्थितौ निश्चयाभावात्, ननु, तर्हि तावन्मात्रकालेन कुतो भक्तिसि-
द्धिस्तत्राह, अर्थं मुहूर्त्तमात्रव्यापिभक्तिमतामपि खट्वाङ्गादीनां
सिद्धिदर्शनात् ॥ १ ॥

भागवतधर्मान् केन प्रकारेणाचरेदित्यपेक्षायामाह, यथा येन प्रकारे-
ण विष्णोः पादयोरुपसर्पणे सर्पणं प्राप्तिर्भवेत्तथा आचरेदित्यनु-
पंगः तमेव प्रकारं चतुर्भिर्ध्वज्यन् विष्णुं विशिनष्टि—यद्यस्मादेव
प्रिय इत्यादि तेन “ वेपामहं प्रिय आत्मा सुतञ्च सखा गुरुः सुहृदो-
दैवमिष्टम् ” इति भगवदुक्तिप्रामाण्येन काव्यभावशास्त्रित्वात्स-
भावसखा भावानां मध्ये येन भावेन उपसर्पितुमिच्छेत्तेनैवोपसर्पयन्
भागवतान् धर्मानाचरेदिति रागभकावपि विधिर्व्यजितः । आत्मानु-
न्यत्वादात्मा सुत इति तन्नेयोक्त्या पञ्चैव भावाः प्रह्लादेनोपदिष्टा-
इति वा ॥ २ ॥

सुखमोर्गायंमुद्यमस्तु मानुषं देहं प्राप्य न कर्तव्य इत्याह
सुखमिति । देहयोगेनेति सुखदुःखे देहधर्मावेत्यर्थः । सर्वत्र पश्चा-
दावपि ॥ ३ ॥

ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः ।

शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलम् ॥ ५ ॥

पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्धञ्चाजितात्मनः ।

निष्कलं यदसौ रात्र्यां शेतऽन्धं प्रापितस्तमः ॥ ६ ॥

मुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो यानि विंशतिः ।

जरया प्रस्तदहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ॥ ७ ॥

दुरापूर्णा कामेन मोहेन च बलीयसा ।

शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्थापयाति हि ॥ ८ ॥

भीमद्विधवायश्चकवर्तिकृतसारायर्धशिमी ।

तथा तेन प्रकारेण क्षेमं न विन्दते क्षेममेवाह, मुकुन्देति ॥ ४ ॥

भीमद्विधवायश्चकवर्तिकृतसारायर्धशिमी ।

मगधजन्ममेव परमपुरुषार्थं इत्याहाऽसुरबलकान्प्रति
भीमहादः—कौमार इति, पट्टेनाभ्यासेन । मानुषं जन्म दुर्लभम्
बहुपुण्यफलं यतोर्ध्वं पुरुषार्थदम् तत्तस्मात् पुरुषार्थसिद्ध-
ये इह मानुरत्नमिति भागवतान् धर्मान् आचरेत्, ननु, धर्मा-
न्तराचरणं कां वीपः ? अत्राह—प्राज्ञ इति । मगधर्षमाचरणोऽपुनरा-
र्हासिपदप्राप्तिः तद्विपरधर्माचरणे तु पुनरावृत्तिपदप्राप्तिरित्येवं
ज्ञानवानित्यर्थः—

“देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ।

आम्रह्मभुजना लोकाः पुनरावृत्तिर्नोऽनुज ।

मानुषेस्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते”

इति भीमुख्यचतनमत्रानुमन्त्रेणैव नत्रापि कौमारे आचरेत् नत्र हेतु-
माह, अद्भुतमानस्यम् अनिगतकालस्यापि तारुण्यं स्थायिरम् आश्र-
माह, अमान्तरममनञ्च न परीक्षेत् प्रह्लादस्यार्थेव सर्वं त्यक्त्वा मगध-
र्षपरो भवेदित्यर्थः । तथा च धृतयः “यद्दृष्टेव विरजेत्सदृष्टेव परि-
त्यजेत्” “किमर्थं वयं यजामहे येषामयमात्मात्मालोकः किं धनेन किं
प्रजया त्यागैकेनामृतमामनुः” इत्याद्याः । स्मृतिश्च “स्मत्तव्यः सततं
विष्णुः त्रिस्मर्त्तव्यो न जातु भिन्नः । सर्वे विधिनिषधाः स्युरेतेयो-
रेचकिङ्कराः” इति ॥ १ ॥

एतदेवोपपादार्था—यथा ह्यिति, अनुमिः । पुरुषस्येह जन्मनि
विष्णोः पादोपसर्पतामेव यथा योग्यम् यस्मात् सर्वभूतानां
चेतनाचेतनानां भोक्तृयोग्यपदार्थानाम् ईश्वरः, ईश्वरत्वे हेतुः,
आत्मा आश्रयः सर्वेषां चेतनाचेतनानां तत्परापरप्रकृतिरूप-
त्वात्, अत एव प्रियः स्तिरिपद्वृत्तिदत्त्वात् अत एव सुहृत् सर्वदा
सर्धन्वानुकूलत्वात् ॥ २ ॥

• ननु, ऐन्द्रियकसुखमपि मानुषजन्ममेव सुकरमतस्तदर्थं यति-

नश्यमित्यत्राह—सुखमिति । देवान् पूर्वकर्मवशात् यथाऽचरन्तो दुः-
खं लक्ष्यते तथा सर्वत्र सर्वयोगेषु देहयोगेन सुखमपि ॥ ३ ॥
तत्तस्माच्छेतोः यत् ऐन्द्रियकसुखमयास्वात्परं केवलमापुर्ण्यः
तत्प्रयामो न कर्तव्यः, ननु, ऐन्द्रियकसुखरूपस्य फलस्य सत्त्वा-
त्कथं केवलमायुर्भोग्यस्तेन भवतीत्यत्र आह, तथा तःदृष्टान् ऐन्द्रियक-
सुखप्रयामेन क्षेमं निरनिशयसुखं मुकुन्दस्वरयाम्बुजं न वि-
न्दते न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

माया टीका ।

प्रह्लाद उवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—इस संसार में यह मनुष्य जन्म बड़े
प्रयोजन (मुक्ति पर्यन्त) का देगे वाला है पर बड़ा दुर्लभ है
सोभी अष्टव (अनिश्चय) है इन्हीं में बुद्धिमान् कुमार अवस्था
में ही मगधत धर्मों का आचरण करे ॥ १ ॥

इस संसार में पुरुष को श्रीविष्णुभगवान् के चरणोंकी
शरणजाना यही योग्य है, क्योंकि ? यह विष्णुकी सर्वप्रा-
प्तियों का प्रियआत्मा ईश्वर और सुहृद है ॥ २ ॥

हे देवबालकों ! जीवों को इन्द्रियों का सुख तो देह
के योग से प्रारब्ध के आधीन सर्वत्र ही मिलता है जैसे कि
ये दुःख आप ही मिलता है ॥ ३ ॥

उस सुख के लिये प्रयास नहीं करना योग्य है क्योंकि
इस में केवल व्यर्थ ही आयु गमना है पुरुष जैसा गोविन्द
के चरणानन्द के शरण में सुख को प्राप्त होना है वैसा
अन्यत्र नहीं होता है ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भयमाश्रितः नसारे प्राप्तः पुरुषरूपं शरीरं यावत्पुष्कलमस्ति
न विपद्येत अक्षेमं न भयञ्च नश्यदिति या तावच्छीर्षं क्षेमाय यतेता ॥ ५ ॥

आयुर्भोग्यकमगाह—पुनरिति त्रिगिः । यद्यस्माच्छेते ॥ ६ ॥

(१) (गद्वयध्वं मतिवैषम्यं ज्ञातीनां नः कुटुम्बिनाम् ।
 भ्रयो विघातादायामादीहतामनुसंसृतिम् ॥ ० ॥)
 को गृहेषु पुमान् मक्तमात्मानमजितेन्द्रियः ।
 स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुम् ॥ ६ ॥
 कोन्वर्धतृष्णां विसृजेत् प्राणैर्भ्योऽपि य ईप्सितः ।
 यं क्रीणात्यसुभिः प्रेषैस्तस्करः सेवको वणिक् ॥ १० ॥
 कथं प्रियाया अनुकम्पितायाः सङ्गं रहस्यं रुचिरंश्च मन्त्रान् ।
 सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ॥ ११ ॥
 पुत्रान् स्मरंस्ता दुहितृर्हृदय्याभ्रातृन् स्वसृवां पितरौ च दीनौ ।
 गृहान्मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च वृत्तींश्च कुल्याः पशुभृत्पवर्गान् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

विशतिर्षर्षाययुयानि ॥७॥

दुरापुरेण दुःखैः समन्नादापूर्यमाणेन ॥ ८ ॥

ननु, यौवने गृहासक्तोऽपि पञ्चाद्विरक्तस्सन् स्वमं यास्यती-
 त्याशंक्य तदसम्भवं दर्शयन्कौमार एवाचरेदित्येतदुपपाद्यति-
 को गृहेष्विति सर्वाभिः ॥ ६ ॥

यमर्भगसुभिः क्रीणानि प्राणहानिमङ्गीकृत्यापि साधयति
 तस्कारादिः तस्मिन्नर्थे तृष्णां को नु विसृजेत् ॥ १० ॥

किञ्च कथमित्यादि प्रियायाः सङ्गादिकं स्मरन्कथं त्यजेतेति
 तृतीयेनाश्रयः । मन्त्रान्निहतशिक्षाछापान् सुहृत्सु च सङ्गम् तेषां
 स्नेहेन भित्तो बद्धः कलानि मधुराययक्षराणि येषां तेषां च
 सङ्गम् तेष्वनर्कं चित्तं यस्य ॥ ११ ॥

नाः श्वशुरगृह स्थिताः हृदय्या हृदयक्रमाः मनोज्ञा उरवः
 परिच्छदा येषु तान् गृहान् वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः कुलपरम्परा-
 गताः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कारणाद्भवमनर्थावहं संसारमाश्रितः पुमान् कुशलः
 हेयोपाद्वियविभागकुशलस्सन् स्वमायैव उक्तविधत्प्रार्थनेष्वयतेत कौ-
 मार एवेत्युक्तमवधारणं प्रतिपादयितुं तद्व्यतारवनि-शरीरमिति ।
 पौरुषं पुरुषस्य जीवस्य स्वस्य सम्बन्धि शरीरं यावत् पुष्कलं
 पटुतरगस्ति न तु विपद्येत विपन्नं न भवति तावदेव स्वमाय
 यततेति पूर्वैःशान्त्वः बाल्यादारभ्यैव यत्नेनेति भावः ॥ ५ ॥

एतेनैव प्रतिपादयन् निषयासक्तस्य केनचं वृथायुद्धंयमाह—
 पुंस इति । पुंसो मनुष्यस्य तावन्नर्षंशतं शायुर्जीवनयोग्यकालः
 शतवर्षपरिमितः तस्य शतवर्षपरिमितस्यायुषोऽर्द्धं पञ्चाशद्-

र्षात्मकमजितेन्द्रियस्य निष्कलभेव यातीत्युत्तरेणान्वयः । निष्कलभे-
 न याने हेतुं वदन्पुमानं विशानष्टि, यद्विानं. यद्यस्माद्सावजितात्मा
 पुमान् राडयाम् अन्धन्तमः निद्रात्मकं प्रापितस्तृष्णां शेते जितेन्द्रियः
 कौमार एवारम्भमक्तियोगरूपमगवद्धर्मभोगस्तु राडयामपि मध्यमं
 यामद्धवं निद्रार्थमुपयोजय पूर्वोत्तरयोर्यामयोरनियतं काळं मग-
 वद्धर्ममाचरतीति भावः ॥ ६ ॥

एतं बाल्ये मुग्धस्य मूढस्य दशवर्षाणि कौमारे क्रीडतो-
 दशवर्षाण्येत्येवं विशतिर्षर्षाणां यानि, जितेन्द्रियः कुशलस्तु
 तस्यापि विशत्यां भगवद्धर्ममनुतिष्ठतीति भावः । एवमुत्तरत्राप्यु-
 त्तम. जरया प्रस्तो देहो यस्य अत एवाकलयस्यासमर्थस्य ज्ञान-
 धीनदेहस्य वर्षाणां विशतिर्याति बाल्यात्प्रभृत्यारम्भमगवद्धर्मस्तु
 तदुभयासिशिक्षितदेहत्वात्तस्यापि विशत्यां तमनुतिष्ठतीति
 भावः ॥ ७ ॥

एवमहर्भागःसकामार्जुनयुषश्चरतिशशर्षाणि गतानि शेषमव-
 शिष्टं दशवर्षात्मकमायुः दुरापुरेण दुःखैः समन्नादापूर्यमाणेन
 कामेन तदनुबन्धिना बन्धीयसा मोहेन चकारात् फोभेन च
 गृहेषु गृहधर्मेषु सक्तस्यात एव प्रमत्तस्य स्वहितगजानतोऽपथा-
 ति जितेन्द्रियस्तु कुशलः कामाद्युपशमनेन तस्मिन्नपि दशवर्षा-
 र्मके वयसि भगवद्धर्ममनुतिष्ठतीति भावः ॥ ८ ॥

एवमजितेन्द्रियस्य वैषाधिकसुखरतस्यायुषो निष्कल्यमार-
 म्भमक्तियोगस्य कुशलस्य जितेन्द्रियस्य तु निद्रेणससाधन-
 मगवद्धर्मप्रसाधनोपयुक्तत्वेन नाफल्यं भागवतधर्माणां निर-
 तिश्यभयस्साधनत्वं तेषाञ्च वर्तमानमनुष्यजन्मैवानुष्ठेवत्वं
 चोक्तम्. अथ वैराग्यमन्तरेणोर्पाद्विष्टोऽपि भागवतधर्मः प्रति-
 ष्ठितो न भवतीति वैराग्येण तावदेवार्थं भवितव्यं तच्च सत्सं-
 गतिमन्तरेण न सेरस्यतीति तथा भवितव्यम्. साञ्च विषया-
 सक्तचित्तजनसङ्गपरिहारमन्तरेण युक्तंभव्यमिमेव्य तत्परिहारञ्च
 गृहवित्तकलत्रापत्यादिस्वनुरक्तचित्तस्य यद्यप्यशक्यस्तथाप्युपा-

श्रीमद्गीतरावधुवाच्यं कृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

येन विवेकात्मना दुस्सङ्गः परिहायं इति वक्तुं तावद्गृहादिपुनुरा-
गस्य दुस्स्यज्जन्मनयोवदवच्छाह-को गृहेदिपत्यादिना । तावद्गृ-
हापुरागस्य दुस्स्यज्जन्ममाह-क इति । गृहेष्यासक्तं ममेवं गृहमित्य-
मिमानयुक्तं । इदं दुर्मोक्षनीयैः स्नेहा एव पाशास्तेष्वंशमारमानं
विमोक्षितुमशक्तेर्गृहस्य कः पुमानुस्सहेत, कोप्युस्साहं न
कुर्वामि-वर्गः । अितेन्द्रियस्त्सहनेवेति भावः । अनेन "हित्वात्तमपानं
गृहमश्वकूपम्" इति पूर्वमुक्तगृहामिनिवेशस्याग एव भगवद्वा-
च्ययो मथमं कारयामि-युक्तम् ॥ ६ ॥

तद्विमिनिवेशस्यागश्च विसक्तकत्रापत्याद्यनुरागस्यागपूर्वकः सो-
प्यजितेन्द्रियस्य दुहशक इत्याह-कोन्विति । अर्थतृष्णां विसत्पृ-
हाम् अजितेन्द्रियश्चैव कः पुमान् विसृजेत् स्वजंत् दुस्स्यज्जन्मे हेतु
वदंतां विशनीष्ट-य इति । योयं प्राणोभ्योपि गरीयसीमिति ।
प्राणस्पृहापेक्षया गरीयसीं दृढतरामित्यर्थः । प्राणोभ्योपि गरीयस्त्व-
मेव दृष्टान्तमुक्तं दशयन्नर्थं विशनीष्ट-यमिति । यमर्थमसुभिः प्राणैः
तस्करश्चोरः सत्रकः आयुधोपग्रीवी धयिक् नानिकश्च क्रीयाति
प्राणहानमङ्गीकृत्यापि तस्करादियमर्थं साधयति तस्मिन्नर्थे
तृष्णां कोन् विसृजेत् इत्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च अनुकम्पितः या दयायुक्तायाः प्रियायाः रहसि भवं सङ्गं
कश्चिरान् मनोक्षान् हितान्नापांश्च सुदुःसु च सङ्गं स्मरन् कथं
प्रियासङ्गादीन्पुत्रोति नृतीयताम्बयः । कथम्भूतः ? तस्नेह-
मितः तेषां प्रियादीनां स्नेहेनमितो वदः कलानि मधुरायवक्ष्यामि
येषां तेषां शिशुनां च सङ्गमित्यनुपज्यते सङ्गं तेष्वनुरक्तं चित्तं
यस्य सः ॥ ११ ॥

पुत्रान् हृदयः हृदयङ्गमा बुद्धितुः श्वशुरगृहे स्थिताः तथा भ्रान्तं
स्वसृभोगिनीश्च वीनी मानापित्री च उरुवः बहवः परिच्छन्दाः भोगो-
पकरयानि येषु तान् मनोक्षान् गृहंश्च कुल्याः कुलकगागताः
वृत्तीर्जीविकाश्च पशून् भृत्यवर्गाश्च कथं त्यजेत कथन्तरां विर-
ज्येत विरक्तः स्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीर्यं कृतपदरत्नावली ।

तस्मादिदमेव कर्तव्यमिति तत्राह-तत इति । चशब्दा-
वच्यभीष्टं तत्प्राप्तय इत्याह-इतोपि यात्य एव मुक्तये प्रयत्ने-
नेत्याह-शरीरमिति । पीरुपं पुरुषस्य विद्यमानं पुष्कलं पुष्टमन्ध-
पङ्कुराद्यवयवैकदेशविभुरमित्यर्थः । विपद्येन मरणाद्यक्षय-
विपत्तिं प्राप्नोति ततः प्रागेव यत्नेति शेषः ॥ ५ ॥

"शतयुर्षं पुरुषः" इतिवचनान् शतयुः शरीरस्थितेर्निश्चि-
तत्वात्तद्वन्तकालेऽनेकं त्रेय समाज्जैनापपत्तेः बाल्य एव निवृत्त-
जन्मभयसे यत्नीयमिति नियमो नापेक्षित इत्याशङ्क्य गर्भ-
वासमारभ्य शतयुःपर्यन्तं स्रतः परतो वा शरीरस्य नाश-
दर्शनाच्च तद्विधानिनिश्चयः शाश्वतः अस्तु वा कस्याचि-
. चथापि न भूयो यत्नो दरीदृश्यते अन्धव्यापारायासप्रस्तत्वेन

दिनमेकानवसिन्नवत्सरायां क्षयाद्येवं न उक्तवर्षायुषेयापि मुकु-
न्धचरणावविन्दसेवाद्यक्षयभेयः सत्पादनं सुशकमित्याह-पुंस
इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुरापूरेण न शक्यपूरणेन विशब्धो हेनो ॥ ८ ॥

निद्रादिकमन्तरेणावशिष्टकालान्तगालेपि भयोभिन्नहेतुरस्ती-
त्याह-पश्यच्चमिति । कलहक्षय्यां मनिवैषम्यं अनुसंस्तुतिमित्यने-
नैकोपि क्षणोनावशिष्यत इति सूचयति ॥ १० ॥

नन्वस्माकं भेषाच्छा नास्ति खेदनेतपु खेतनेपु कस्य चिरसा
स्याद्वचनमापद्येतेति तत्राह-कइति ॥ ६ ॥

ननु, प्रवृत्तिधर्मेषु माभूच्छंयांर्येन तस्यादतो मुकुटपाद-
संवा कुनो नियुज्यत इति तत्राह-कोन्विति । योयंस्तदर्थतृष्णां
अर्थाभेवप्राप्यैतृष्णावैवाजितस्य व्यये क्षिप्सयाऽप्येन सुकृतं साध-
येति बोधने साधविश्वासीति कथटोपरि गद्गदनिगद्नेव काष्ठो
यानोति पुरुषायुषेयापि विसेन सुकृताज्जंनं दधीय इति विस-
त्यमन्तरेण कायक्लेशेनैव श्रीहरिचरणाभिवेषयं जग्मसफल-
कुरोतीति भावः तत्र दर्शनं प्रमाणावति तस्करादयो मृता अप्यर्थ-
तृष्णां न मुञ्चन्तीत्यनुपपन्नस्य परितः प्रत्यमलं नानाजी-
वानां वनेते ॥ १० ॥

ननु, माभूच्छंयांक्लेशः कामादस्त्वित्याशंक्य कीदृशो सौ
भगवद्भक्तिकामो विषयकामो वा न द्वितीयः अविध्यायम्ब-
र्णानिप्रमोहानतिदीर्घजीवितं को रमेनेत्याह शास्त्रान्दित्वा-
जायः विषयानिरक्त्या तस्यागेन भाव्यं तस्य दुःसाधनत्वा-
दित्याह-कथामिति । रहस्यं रहसि भवं सङ्गं मैथुनलक्षणां कथं
त्यजेतेत्युत्तरेणाभ्ययः मन्त्रादिगृहीतानां संस्थापानां रसेनेति
शेषः ॥ ११ ॥

प्रसा दत्ताः हृदय्याः हृदयप्रियाः कश्चिरकृद्दान् कश्चिरप-
रिकरान् कुल्याः कुलपरंपरया समागताः वृत्तीर्जीवनकर्त्रीः ॥१२॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

पुरुषरूपमिति स्वामीपौरुषमिति सम्बन्धोक्तः ॥ ५ ॥ ६ ॥
कौमार इत्यत्र कौशोर इति कश्चित् ॥ ७-२० ॥

श्रीमद्भिष्यनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

मयमाभिन इति हरिभजनागामि स्थानाङ्गुष्ठाः पतन्त्यथ इति
मधेश्च्येनेति वैश्वकर्ता विधिकतः पुष्कलं जरारंगाद्यभावात्
पुष्टं यत्नसमर्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥

मायुर्वर्षकममाह-पुंस इति ॥ ६ ॥

कीदृश इति बाह्यैर्वाभिश्च सह ॥ ७ ॥

शेषवमशिष्टमायुः ॥ ८ ॥

त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः कर्माणि लोभादवितृप्तकामः ।

औपस्थ्यजैह्वयं बहुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोहः ॥ १३ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसागर्यदर्शिनी ।

तत्रतत्र कृष्णां भजेदिति विनेकवरेपि भजनासामर्थ्यमाह—क
इति । तस्मात् कौमारं एव भजने आरम्भमागो भजन एवासक्ता
स्युरपद्यमानवान्यत्रानासक्त्या भजनं सिद्ध्यति नाम्यथेति-
मावः ॥ ६ ॥

हृदयाशक्तेः प्राबल्यं दर्शयति—कोन्विति । योऽर्थः अर्थस्य
प्रागोभ्योऽपिप्रियत्वमाह, यम् अर्थं प्रागैः क्रीणाति प्राणहानि-
मङ्गीकृत्यैव तस्मिन् द्रव्यार्थं रात्रौ धनिनां गृहं प्रविशति
सेवको राजकीयो युष्मभिमुखं चलति वणिक् समुद्रादि
दुर्गगामी ॥ १० ॥

स्त्रीपुत्राद्यात्मकेः प्राबल्यं दर्शयति—कथयति । प्रियायाः सङ्गा-
दिकं स्मरन् कथं त्यजेदिति तृतीयान्धवयः मन्त्रान् हितशि-
ञ्जालापान् मिनां वज्रः शिशूनाञ्च सङ्गं श्वशुरगृहे स्थिताः
हृदय्याः हृदयङ्गमाः वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः कुलपरंपराप्राप्ताः
॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमच्छुकोदेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततो हेतोः भयमाश्रितः जन्ममरणप्रयाहलक्षणं संसारं
प्राप्तो वज्रजीवः कुशाखो मुमुक्षुः सन् पौरुषं मानुषं शरीरं यावन्न
विपद्येन बाधश्च पुष्कलं तावत् क्षमाय मुकुन्दचरणाम्बुजाय
तत्प्राप्तय इत्यर्थः यतेत ॥ ६ ॥

कौमारे यो हि क्षमाय न यतेत तस्याकुशलस्य तु मुकुन्दच-
रणांबुजप्रान्तिर्न घटते इत्याह—पुंसइति द्वादशभिः ॥ ६ ॥

मृगस्य बाल्ये बालैः क्रीडतः कौमारे विद्याप्रहणादिना च
क्रीडतः विंशतिवर्षाणां आयुर्वाति ॥ ७ ॥

दुःखपूर्णा दुःखेनापि पूरयितुमशक्येन बर्हयसा सप्तजीव
जयकैर्भा ॥ ८ ॥

गृहस्थात्मकगामानं स्नेहपाशैर्बद्धं विमोचितुं क उरसहेत-
न कार्पाश्वरूपभाजनं विनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

योऽर्थः प्रागोभ्योऽपिप्रियतमः प्रियतमः यमर्थं तस्करः परगृह
प्रवेशेन राजसेवको यजेत वणिक् दुर्गमदेशप्रवेशेन असुभिः
प्रागैः क्रीणाति तस्यार्थस्य कृष्णां कोऽनु विसृजेत् ॥ १० ॥

प्रियायाः रहस्यं गोप्यं सङ्गं कश्चिन्न मनोहरान् मन्त्रान्
मधुरभाषणानि शिशूनाञ्च कलभाषिणां सङ्गं सुहृत्सु सङ्गं च
स्मरन् जेहसितः प्रियादिस्नेहवज्रः प्रियासुरकचित्तञ्च कथं
त्यजेतेति तृतीयान्धवयः ॥ १३ ॥

हृदयाः हृदयङ्गमाः ताः लोके प्रसिद्धस्नेहविषयाः मनोहाराः
उरवः परिष्कराः ये तु तान् कुल्याः पितृपितृमहायागताः
पशूनां भृत्यानां च वर्गात् समूहान् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

तस्मात् कुशल पुरुष संसार को प्राप्त होकर अपने पर-
मस्नेह के लिये यत्नकरे जबतक कि वह अच्छा भला मनुष्य
शरीर विपत्ति को न प्राप्त हो ॥ ५ ॥

देखो पुरुष की सौ वर्षकी आयु है तिसमें भी अजितात्मा
पुरुष की अर्ध आयु निष्फल है क्योंकि ? वह अश्वत्थम-
को प्राप्त होकर रात्रि में सोता है ॥ ६ ॥

और बीस वर्षे भोजे भाले की बाल और कौमार अवस्था
में खेलने में जाती हैं। और बीस वर्षे जरा अवस्था से प्रस-
देह वाले असमर्थ की व्यर्थ जाती हैं अर्थात् उस समय कुछ
साधन नहीं बन सकता ॥ ७ ॥

शेष मध्य की जां आयु है वह दुष्पूर काम और बलवान्
मोह से गृह में भासक अत एव प्रमत्त पुरुष की व्यर्थ खली
जाती है ॥ ८ ॥

अजितेन्द्रिय पुरुषों में ऐसा कौन होगा जो कि, गृह में आ-
सक और दद स्नेह पाशों से बंधे हुए इस आत्मा का छुटाने का
उत्साह करेगा ॥ ६ ॥

भला प्राणों से भी जो प्रिय इस तरह के हृदय की कृष्णा को
कोन छोड़ सकता है, जिम हृदय का तस्कर चापर और वणिक्
अपने प्रिय प्राणों से बिनते हैं ॥ १० ॥

अनुकम्पित अपनी प्रिया के एकान्त सङ्ग को और
सुहृत्सुओं के स्नेह से बंधा हुआ, क्रीडे २ वर्षों की मधुर
वाग्गा से अनुरक्त चित्त, अपने हृदयंगम (बहुत ही प्रिय)
लडके लडकी और भ्राता लोंगों की याद कर २ तथा स्नि-
गिच्छागे माता पिताओं की और नाना प्रकार के मनोहर
उपकण्ठा बाल घरों की तथा अपनी कुल परम्परा और उत्तम २
पशु, और नोकर चाकरों की याद कर २ के इन सबों को
कोन छोड़ सका है ॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कोशस्कृत कोशस्कारी कीटः स यथा आरमनो हितं गृहं
कुर्वाणो निर्गमाय द्वारमपि नावेशयति तथा कर्माणीहमानः
नन्ववितृप्तकामोऽपि दाषदर्शनेन विरक्तः संस्यजेत्प्राडाह—

कुटुम्बपोषाय वियन्निजायुर्न बुद्ध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः ।
 सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा निर्विद्यते न स्वकुटुम्बरामः ॥ १४ ॥
 वितेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः ।
 प्रेत्येह चाथाप्यजितेन्द्रियरतदशान्तकामो हरते कुटुम्बी ॥ १५ ॥
 विद्वानपीत्यं दनुजाः ! कुटुम्बं पुष्पान् स्वलोकाय न कल्पते वै ।
 यः स्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः ॥ १६ ॥
 यतो न कश्चित् क्वच कुत्रचिद्वा दीनः स्वमात्मानमलं समर्थः ।
 विमोचितुं* कामदृशां विहारक्रीडामृगो यन्निगडो विसर्गः ॥ १७ ॥
 ततोऽत्रिदृगात्पग्निहृत्य दैत्याः ! दैत्येषु सङ्गं विषयात्मकेषु ।
 उपेत नागायणामादिदेवं समुक्तमङ्गैरिषिताऽपवर्गः ॥ १८ ॥
 नह्यच्युतं प्रीणायतो ब्रह्मायासांऽसुरात्मजाः ! ।
 अस्मन्वात्मवर्भूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः ॥ १९ ॥
 परावेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु ।
 भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीकिका ।

श्रीपथं दीप्त्यं ज्ञेयञ्च सुखं बहुमन्यमानस्मान्नाधिकं मन्यमानः
 अतो दुरन्तो माहो यस्य स कथं विरज्येत विरक्तः स्यात् ॥ १३ ॥
 दुरन्तमाहत्वं दर्शयन्नाह, कुटुम्बपोषणाय वियन्निजमागं
 निजमायुः पुरुषार्थञ्च विहतं न बुद्ध्यते अत एव तापत्रयेण
 दुःखितात्माऽपि न निर्विद्यते तत्र दुःखबुद्धिं न करोति यतः
 स्वकुटुम्बे रामो रतिर्यस्य ॥ १४ ॥

प्रत्युत चौर्यं करोतीत्याह-विरोधिति । नित्यमभिनिविष्टचेतो-
 यस्य स परवित्तहर्तुः प्रेत्य नरकलक्षणमिह च द्वयडाक्षिकं
 दोषं यद्यपि विद्वान् जानन्नथाप्यशान्ताभिजापस्तपरचित्तं हर-
 त्येव ॥ १५ ॥

तद्वेवं कां गृहेषु पुमानित्यादि समभिः श्लोकैरुपपादितं गृहा-
 दिषु प्रसक्तस्य वैराग्याद्यसम्भवमुपलभ्यति-विद्वानिति । स्वलो-
 कावात्मपराभ्यां न कल्पते किन्तु विमूढो यथा तथा विद्वान-
 पि तमोऽभिनिवेशमेव प्रपद्यते, तत्र हेतुः, य इति, स्वीयमिदं
 पारक्यमिति विभिन्नो भावो भावता यस्य सः ॥ १६ ॥

* तस्मात्कौमार एव भागवतान्धर्मानाचरति सहेतुकमुप-
 हृयति-यत इति । यतः कश्चिदपि स्वमात्मानं मोचितुं न समर्थ-
 स्ततो नागायणामान् शरणां यानेत्युत्तरं शान्त्वय । अस्माभ्यर्थं हेतुः
 अलं दीनो, जल्पटः अतः कामो दृशि यासां तासां विहारं क्रीडायां
 निमित्ते क्रीडामृगः, विहारमिति पृथक्पाठे तासां विहारसाध-
 नमात्मानम् यतन्तासां क्रीडामृगः स इत्यन्तः । किञ्च यथासु-

निगडः गृह्णन्वानुजयो विसर्गः पुत्रपीत्रादिरूपो भवति ॥ १७ ॥

विद्वारादूरतः सङ्गं परिहृत्य यद्वा अविद्वाराच्छ्रेयं नारायण-
 मुपेत्येत्यन्वयः यस्मात्स एवाऽपवर्गो इति इष्टः ॥ १८ ॥

ननु, बालानामस्माकं तद्भजनमशक्यमिति चेत्त्राऽह-नर्हति ।
 ब्रह्मायासोऽतिप्रयासः ॥ १९ ॥

आत्मात्वात्सर्वत्र सिद्धत्वादिति च हेतुद्वयमुपपादयति-परा-
 चरतिष्विति, चतुर्भिः । ब्रह्मा अतो येषां स्वापर आदिर्येषां तेषु भूतेषु
 भौतिकेष्वजीवेषु घटादिषु महत्सु च भूतेश्चाकाशादिषु ॥ २० ॥

श्रीमद्भारव्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथम्भूतः कोशकृद्विष कोशकारी कीट एव कर्माणीहमानो यथा
 कोशकृद्गृहं कोशात्मकं गृहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय द्वारमपि ना-
 वशोपयाति । तथा स्वबन्धकानि कर्माणि कुर्वाण इत्यर्थः । अवि-
 त्तमः कामो यस्य तादृशः श्रीपथं ज्ञेयञ्च सुखं बहुधिकं
 मन्यमानः अतो दुरन्तो माहो यस्य ॥ १३ ॥

दुरन्तमाह दर्शयन्निजमागं-कुटुम्बपोषणाय वियन्निजमागं
 निजमायुः परिच्छेत्तायुष्यस्य तादृशो निवेशेण हितमनुकूलमर्थं
 परमं पुरुषार्थं न वेद, विहतमिति पाठे, विहतमर्थं स्वाभिप्र-
 त्तमर्थं न वेद इष्टान्धर्मेन नानुसन्धत्ते सर्वत्र देश काले च ताप-
 त्रयेण दुःखित आत्मा मनो यस्य तादृशो न निर्विद्यते अस्मन्तो
 द्वयद्वयबुद्धिं न करोति यतः स्वकुटुम्बे रामो रतिर्यस्य ॥ १४ ॥

* वामदशामिति, पाठांतरम्, वारं ३० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचरित्रका ।

प्रत्युताकार्यं करोति इत्याह--विभेदविनि । परद्रव्यापहारणो यो दापः प्रेत्य मरणानन्तरं नरकलक्षणाः इह च लोके दण्ड-रूपञ्च तं विद्वान् जानन्नपि गिषेषु नित्यमभिमानविष्टं चेतो यस्य सोऽङ्गितेन्द्रियांश्शास्त्रकामः कुटुम्बी च सन् तत्परस्य विभं हरति ॥ १५ ॥

एवं को गृहेष्विन्याद्विभिः सप्तभिः श्लोकैर्गृहादिष्वनुरागो बुभुक्ष इत्युक्तम्, अथ तस्यानथांघटनमाह-विद्वानिति । ह द्रुजाः ! इत्थं विद्वानपि उक्तविभं संसारं जानन्नपि कुटुम्बं पुण्यान् विभन्त यः स्वलोकाय आत्मयाथात्म्यदर्शनाय न कल्पते न समर्था भवति प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यावमर्शनपणे न भवति, किन्तु इदं स्त्रीयमिदं परकीयमित्येवं विभिन्नो भाषो यस्य, सर्वेषु परमात्मशेषनामजानात्सत्यर्थः, यथावत् विमूढः स तसो नरकमेव प्रपद्येत, यद्वा तत्रविदपि कुटुम्बमरणात्मको देहात्मभिमान-स्त्रनस्त्रात्मभिमानयुक्तो मूढनरकमेव प्रपद्येत, न मुक्तिम् किं पुनः केष्वमूढ इत्याह-विद्वानपीति । विद्वानपि प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्य विदपि यः पुनः स्त्रीयपारक्यविभिन्नभावः इत्थं कुटुम्बं पुण्यान्भवति सः स्वलोकाय परमपदप्राप्तये न कल्पते किन्तु निररां मूढनरकमेव प्रपद्येत विदुष एवेयं गतिः, किं पुनरविदुष इति भावः यथा विमूढ इति इष्टान्तवशात्किंपुनर्यायांश्चाद्योत्पत्ते ॥ १६ ॥

एवं गृहाद्यात्मकेर्बुभुक्ष जन्मनथांघटनमाह-श्लोकम्, अथोक्तमुपसं-हरन् बुभुक्षजगृहाद्यनुरागत्यागनिमित्तमस्त्रमङ्गं परित्यज्य सस्त्र-ङ्गादिप्रसक्त्या भगवन्तमाश्रयेत्त्याह-यत इति । यतः कश्चिदपि पुमान् गृहाद्याभिनिविष्टश्चेदात्मानं काचिदपि काले क्त्रन्त्रिदपि देशे माञ्चितुं गोचरितुमसमर्थस्तत इत्युक्तं गान्ध्याः अनामार्थं हेतुरसम-त्यर्थे हीनो विषयलंपटः वामा इतो यासां तासां विहारे क्रीडामृगः क्रीडार्थं संवर्द्धितशस्त्रामृगादितुल्यः, विहारमिति पृथक्पदपाठे विहारस्यानमात्मानमित्यन्वयः । वामहनां विहारक्रीडामृगतं विश-नीष्ट, यदिति । यद्यस्माद्गामहशां क्रीडामृगत्वादेतोर्निगडरूपो विस्म-र्गः संसारवन्धो भवति अयमिति वा हेतुः यत् क्रीडामृग इत्येतदय-मेव निगडरूपः संसार इत्यर्थः यदिति हेतुपक्षे यच्छब्देन वामहनां वा परामर्शः यत् यासु निगडः शृङ्खलरूपो विस्मर्गः पुत्रादिरूपः सगो इत्यर्थः । अत्रिसर्ग इति वा हेतुः यद्यस्मात्क्रीडामृगत्वादविस्मर्गः । अविमोक्तयो निगडः शृङ्ख-लतुल्यः संसारवन्धो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत इति । ततः यतो गृहादिष्वामक्तः आत्मानं माञ्चितुमसमर्थ-स्ततो विषयेषु शब्दादिष्वेव आत्मा मनो येषां तेष्वसत्सु दैत्येषु सङ्गं दूरात्परिहृत्य आदिदं जगद्बुद्ध्यस्थितलक्ष्यलोकं मनोजया वीर्य-मानं नारायणो जीवानां प्राप्यं प्राणकमाधारञ्च भगवन्तम् उपेत तत्सङ्गादिप्रणाड्यागरणो यजेत यद्यप्यत्र सत्सङ्गोः कण्ठांकि-नास्ति तथापि अस्य सत्सङ्गत्वेन हेतोर्ज्ञानोद्भवस्य स्वेनेव स-द्वयमाणात्वात्स्वप्नस्यैव नैः सत्सङ्गैः कृतवागम्याश्च तदनुकाशपि साभिपत्तेन, एवं गृहाद्यात्मङ्गस्य बुभुक्षजन्मवोपावहत्यादिकथनेनैव तेषां वैराग्यमुद्भवतीति वैराग्यमपि सङ्गादनीगमिति शब्दतो नाक्तं ... ज्ञानोपप्रेष्टवादाचार्यत्वेनावस्थितत्वाद्भुविभगमन-

मपीहशब्दनः कर्तव्यत्वेनोक्तम्, किन्तु श्रीशप्रपदनमात्रमेव कुरुते निशब्देनोक्तम् धर्मोऽभागवतानिति भगवच्छब्देनाभिप्रेतं निष्कल-त्वशब्दानुव्यदात्वं व्यनक्ति-स इति । स उपेयो नारायणः अपवर्गं परमपुरुषाणैलक्षणापवर्गहेतुत्वेन मुक्तः सङ्गो देहतदनुबन्धि-यैस्तौगपित इष्टः स एव मुक्तसङ्गानामिष्टोऽपवर्गः फलरू- इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एतदेव प्रतिपादयितुं तावत्परममाश्रयणस्य 'दुःशकत्वशब्दो- निराकृतं प्राह-नहीति । हे असुरात्मजाः ! अच्युतं सकृदाश्रयणात् न माश्रितान् च्यावयतीति अच्युतः तं प्रीयातः पुंसो बह्वायासो न ।। विद्यते देवतान्तरपरित्यगात्कमाधनाऽनुष्ठानवद्भगवत्प्रीत्युत्पादकत- र्जमानुष्ठाने नायासो विद्यते इत्यर्थः अनायासे हेतुः आत्मत्वादिति सर्वभूतानामात्मत्वात्सर्वतः सिद्धत्वात्सुखमत्वात्सर्वत इति "साध- विभक्तिकस्तमिः" षष्ठ्यर्थः । इह लोके सर्वतः सर्वेषां देवासुरा- दिस्त्रीपुंसवशांश्रमादिष्विभागमन्तरेण सर्वेषां सिद्धत्वादित्यर्थः अयमाश्रयणः, न हि सुखमस्य तृणलोष्टादेरश्वेषणाय विदूरगम- नादिरूपः प्रयासोऽपेक्षितः सर्वत्र सर्वेषां सुखमत्वादेवं सर्वेषा- मात्मत्वेन सर्वत्र सुखमस्य प्रीयानेनातीवायास इति, यद्वा, सि- द्धत्वादित्यस्य स्वर्गादिष्वन साध्यः पुरुषार्थः अपितु सिद्धरूप- साध्यपुरुषार्थसाधने हि यागाद्यनुष्ठानरूपवासबाहुल्यम्, सिद्ध- स्यतु तल्लोभोपयुक्तप्रीयानोपायनत्समाश्रयणमात्रमपेक्षितमित्यर्थ- यद्वा, आत्मत्वादित्यनायाने पृथग्हेतुः आत्मा हि स्वशरीरे नि- रतिशयप्रीतियुक्तस्तद्द्रव्याशीलश्च लोके इष्टः एष सर्वेषां जी- वानां परमात्मानं प्रतिशरीरत्वात्तद्विषयकप्रीतेस्तस्य स्वत- स्सिद्धाया अपि विपुलापराधैरनभिव्यक्तयास्तर्दभिव्यक्त्यावहं कि- ञ्चिदानुकुल्यादिकमात्रमपेक्षितमिति भावः । सिद्धत्वादिति तत्रै- वाप्या हेतुः, न हि सिद्धस्य द्विरगणनिधेस्तत्परिष्कारमन्तरेण तल्लोभोपयुक्तोऽयः प्रयासोऽपेक्षितः एवं परमात्मनोपि निरतिशय- पुरुषार्थरूपस्य हृदये सिद्धत्वात्तल्लोभोपयुक्तस्त्रामिदंशोपत्वादिन- द्याथात्म्यज्ञानपूर्वकत्वरसमाश्रयणमात्रेण तस्य समाश्रितविष- यकप्रीतिरुद्भवतीति नातीवायासो विद्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

"आत्मत्वात्सर्वभूतानाम्" इत्येतदेव प्रपञ्चयति-परमेश्वरेष्वि- चतुर्भिः । ब्रह्मा चतुर्मुखाऽन्नो येषां स्थः परा आदित्येषां तेषु परा- श्वरेषूवावचेषु भूतेषु चराचरात्मकदेहभाशु चेतनोऽस्यर्थः तथा भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतपरिणामरूपेष्वचेतनेषु घटपटादिषु महत्सु पृथिव्यादिमहाभूतेषु ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

कोशकणः कोशकारी कीटः, एतद्वच स्पष्टयति-भौपस्थ- मिति ॥ १३ ॥

यदिति क्लृप्तं निजमात्मीयमायुर्गस्य स तथा शास्त्रवि- हितमर्थे श्रयोलक्षणां न बुध्यते स्वकटुत्वेन भार्गवो रामः क्रीडा यस्य स तथा न निर्विद्यते भिक्ता न भवति ॥ १४ ॥

परचित्तहर्तुभोरादेरिह देहात्मस्य युःपूर्वमार्जितस

भीमस्त्रिजपवृजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथाप्यनन्तरापि तच्च तद्देव दुष्कर्म हरते नयतीत्यन्वयः पर-
लोकोपि विषयेष्वलं बुद्धिर्नास्तीति भावः ॥ १५ ॥

● अनुकविशेषप्रदर्शनाय कथितमेवार्थं विशिनष्टि—विद्वान्-
न्विति । स्वलोकाय स्वकलूतमोक्षाय स्वयोग्यज्ञानाय वा तत्र हेतु-
माह—यदिती । न केवलं मोक्षाय कल्पते इति । प्रत्युतानर्थं चा-
प्रोत्ति, नम इति । विमूढो विपरीतज्ञानी यथा तमः प्रतिपद्यते
तथाऽयमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीनारायणानुग्रहमन्त्रेण विद्वत्ताप्यकिञ्चित्करीत्याह—यत्र
इति । शास्त्रगुरुरूपदेशेन विद्वान् संसारान्ध्यानिव्यतामिति शेषः दीने
स्वार्मानं विमोचितुमलं समर्थो नेति यतोऽन इति शेषः यदि जीव-
राशौ कश्चिदस्तीत्यभिमानस्नर्हि कुत्र कस्मिन्काञ्च न कस्मि-
न्निदित्यर्थः । कुतोऽत्राह—वामहशामिति । अयं पुरुषो वामहशां
विहारार्थं निर्मितक्रीडामृगइति यत्कथमलं तथाभूदिति
तत्राह—निगड इति । आत्मानञ्चिर्गः कटाक्षमोक्षो यस्य निगडः
गुह्यलाघितः तस्मात्स इति शेषः ॥ १७ ॥

एतानन्तं रैत्यान् कटाक्षीकृत्याकं प्रकटयन्मथितार्थमाह
तत्र इति । तन्नेव तर्हि संसारमोक्षस्य दीर्घटयमापादितमिति
शंका माभूत् यद्यर्थास्तस्मिन् नष्टाण्यं यद्दामीत्यतो वाह—तत्र-
इति । यतो धर्माधिक्यमैर्भ्रष्टाण्युत्थाङ्गिभिरभारहितैः संसार-
मोक्षो न सेत्स्यति ततो रैत्येषु सङ्गे दूरपरिहृत्य नारायणं
शरणमुपेत, यान्तेत्यन्वयः । सोपवर्गो मुक्तसङ्गः पुरुषैरिषितः
भासो भवति “इषुगर्तो” इति श्रुतः ॥ १८ ॥

नेह दुःसाध्यमित्याह—न हीति । सर्वभूतानामात्मत्वात्तमे-
ष्टन्वात्सर्वत्र व्याप्तत्वेन सुखभरत्वाद्वा ॥ १९ ॥

नारायणस्य भेदयत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह, परावरेष्विति ॥ २० ॥

भीमस्त्रिभुवायचक्रवर्त्तिकृतसाराधेर्दिशिनी ।

कोशस्कृत् कोशकीटः स यथा गृहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय द्वार-
मरत्नान् अग्रते तथैव कर्माणि ईहमानः सोपवर्ग्यं सुखं जेह्वयञ्च
सुखम् ॥ १३ ॥

त्रियन् क्षीयमाणं निजमायुः पुरुषार्थञ्च हनं न बुद्धते घटिका-
मात्रस्याप्यपचयन्तु बुद्धय एवेति भावः । तदपि तस्मात्प्रति-
रिष्यते ॥ १४ ॥

प्रत्य नरकलक्षणात् इह च राजदण्डादिकरुपं दायं यद्यपि
विद्वान् तदपि तानि वित्तानि हरते ॥ १५ ॥

विद्वानपि शास्त्रज्ञोऽपि स्वलोकाय कांश्चिं करोमीति स्वम-
वन्ताकयितुमित्यर्थः । यथा विमूढस्तथैव हे दनुजाः ! ॥ १६ ॥

यत्र कुटुम्बात् कापि देशे कुत्रचिदपि काले समर्थं शास्त्र-
ज्ञानादिमाभ्यर्थयानपि कश्चिदपि आत्मानं स्वीयं वा विमोचयि-
तुम् अलं न शक्नोति, विहारमिति पाठे आत्मानमित्यस्य विमो-
चयं समानीगठे कर्तुंविशेषणं याः कामदश एव निगडो यत्र

तथाविधः सर्गो जन्म भवेत् अपवर्गः संसारवन्धाविमोचकः
इतिन इष्टः ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रीणयतः परिचर्यया प्रीणयितुं न बह्वायासः, यथा कुटुम्बं
प्रीणयत इति भावः । न च तस्यान्वेषणो भ्रमः आत्मत्वात् हृद्येष
पक्षमानत्वात् न च तत्प्रीणनेऽपि भ्रमः सर्वतः सर्वैरपि प्रकारै-
र्मानसैरप्युपचारेस्तरप्रीणनस्य सिद्धत्वात्तथा अच्युतं प्रीणयामीति
सकूलपमात्रयापि प्रीतेः सिद्धत्वात् भ्रमणकीर्तनाद्यन्यतमेनापि
ना सिद्धत्वात् ॥ १९ ॥

नकंवलं सखदृष्ट एव वत्सगानः परिचरणीयः अपितु
सर्वभ्रैष वर्तमानः सर्वसमानेनेषु सन्तोषणीय इत्युपदेष्टुं
तस्य सार्धैरिर्की सार्धकालिकीञ्च सत्तामाह, द्वाऽयाम्, परावरेषु
उत्कृष्टनिर्कृष्टेषु भूतेषु ब्रह्मा अन्तो येषां स्थावर आद येषानेषु
भौतिकेष्वजीवेषु घटादिषु च महत्सु भूतेषुकाशादिषु गुणसा-
ध्ये प्रधानं गुणव्यतिकरं महत्त्वादाय परः भूतादिषुः प्राकृतैः
प्रकृतेभ्य स्वकशादस्य एकः परं ब्रह्मिति आत्मा परमात्मेति भगवा-
निति शब्दत्रयवाच्य ईश्वर इत्यत इत्युत्तरणान्वयः । कीदृशः ?
अवययः सर्वेष्वपि कालेष्ववगन्धः ॥ २० ॥ २१ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दुस्तो दुष्पागे मोहो यस्यात् एषोपस्थजेह्वयं सुखं बहु अधिकं
मन्यमानः नेष्वप्यवितृप्तकामः असमाप्तवात्मनः अत्र एव कोश-
स्कृत् कीटविशेषो यथा स्वल्पनाय काशं करोति तद्वत्स्व-
ल्पनाय कामांशोहमानः कथं विरज्येत पुत्रादिषु विरागं
कुर्यात् तान् विरागाभावात्कथं त्यजेत् ॥ १३ ॥

कुटुम्बपोषाय निजायुर्विषयत् स्वियन् प्रमत्तो विहतमर्षं न
बुध्यते सर्वत्र तापत्रयेन दुःखिन आत्मा यस्य स कुटुम्ब
एव रामः रमणस्थानं यस्य सः न निर्निघ्नते ॥ १४ ॥

परत्रिप्तहर्तुः प्रेत्यह च दोषं विद्वान् जानन्नपि हरते
परविजमिति शेषः । यतो विजेषु नित्याभानविष्टं चेतो यस्य
सः तत्र हेतुर्गर्वाजनेन्द्रिय इति तत्रापि हेतुः आशाप्तकामः
प्रवृत्तवाचनः ॥ १५ ॥

यो विद्वान् सोपि इत्थं पूर्वोक्तविमूढयत् स्वकुटुम्बं पुण्यत्र
स्वीयपारक्यार्थाभ्रभावश्चेत् इत्थं स्वामिदं पारक्यामित्यत्र विभ्रष्टो
निर्नाशनो भावः सर्वात्मकयासुखेभजने येन सः स्वलोकाय
विद्वत्पापल्लोकाय न कल्पते योग्यो न भवति किन्तु यथा
विमूढस्तथा तमः संसारं प्रपद्यत प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

यत्र कश्चिदपि क्वच कांश्चोच्छ्रुत्वाप्यपि सति कुत्र-
चित्काले अत्मानं विमोचयितुं समर्था न भवति ततो रैत्येषु सङ्गे
परिहृत्य नारायणमुपेत्युत्तरणान्वयः स्यामर्थ्यं हेतुः अलम-
त्यर्थं दीनेः अनादिमागान्धयः अत्र एव कामो ह्येक यामां तासां
विहारं क्रीडामृगः निर्मादप्रमः यत् यामां विमर्गः पुत्रादिकेषु
विनिधः सर्गो जगद्वो बन्धनम् ॥ १७ ॥

नारायणमुपेत शरणं यात एव मुक्तसङ्गः स्वकसर्वसङ्गे
परमहर्भैरिषितः यतोऽपवर्गः मुक्तमायः ॥ १८ ॥

गुणेषु गुणसाम्ये च गुणाव्यतिकरे तथा ।
 एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः ॥ २१ ॥
 प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।
 व्याप्यव्यापकनिर्देशयो ह्यनिर्देशयोऽत्रिकल्पितः ॥ २२ ॥
 केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः ।
 माययान्तर्हितैश्वर्यं ईयते गुणसर्गया ॥ २३ ॥
 तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम् ।
 आसुरं भावमुन्मुष्य यथा तुष्यत्यधोक्षजः ॥ २४ ॥

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्तत्राद्ये किन्तैर्गुणाव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः ।
 धर्मादयः किमगुणान च कांक्षितेन सारञ्जुषां चरणायोरुपगायतां नः ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अच्युतस्य सर्वेषां भूतानां चेतनाचेतनानामात्मत्वात्भूलत्वात्
 सर्वतः भारकत्वनियन्तृत्वादितः इह जगति सिद्धत्वाभिपक्षत्वात्
 हेतोः अच्युतं प्राणायनोयहायासो नहि ॥ १६ ॥

सर्वभूलत्वं सर्वत्र सिद्धत्वाद्द-परावरोच्यते द्वाश्याम् । भूतेषु
 चेतनाचेतनरूपेषु अस्तीति शेषः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

कांश कर कीड़े के सदृश चेट्टा करने वाळा नागा प्र-
 कार के कर्मों को करता हुआ कामनाओं से तृप्त नहीं हो-
 कर दुरन्त मोहवाळा इन्द्रियोंको घट्टन मानने वाले कैले
 वैराग्य को प्राप्त हो सकता है ॥ १३ ॥

कुटुम्ब पोषण में स्त्रीणां हारहा जो आयु उसको और
 नष्ट हुए भये पुरुषार्थ को यह प्रमत्त नहीं जानता है सर्वत्र
 तापत्रय से दुःखित होकर भी उस दुःख को दुःख नहीं
 मानता है, क्योंकि ? अपने कुटुम्ब में रागवाळा है ॥ १४ ॥

द्रव्य के धिरे नित्य ही प्रविष्ट चित्त वाळा होकर पराये
 के द्रव्य हरने में पर लोक और इस लोक में जो नरक
 और न्यङ्गादि दोष है उनको जानता भी है तो भी अजिने-
 न्द्रिय मशान्त काम यह कुटुम्बी चोरी करता ही है ॥ १५ ॥

हे वनुजा ! ऐसे जानता हुआ भी कुटुम्ब पोषण करना
 हुआ आत्म विचार करने को समर्थ नहीं होता और अपने पराये
 पदार्थ में भिन्न भावना वाला होकर जैसे मूढ नरक को
 प्राप्त होता है तैसे ही जानता हुआ भी ॥ १६ ॥

जिसकाण्य कही भी कोई मं अपने आत्माको इस संसारसे
 लुडाने को समर्थ नहीं क्योंकि ? विचारा हीन स्त्रियोंके विहार

करने का क्रांटा मृग हो रहा है जिन स्त्रियों पुत्रपौत्रादि रूप-
 पादका बन्धन होता है ॥ १७ ॥

हेदत्त हो ! तस्मात् विषयात्मक दैत्यों के सङ्गको दूरमें
 परिखाग करके अदिदेव भीनारायणाके शरण जानों क्योंकि ?
 वही मुक्तसङ्ग मुनिखोंका का इष्ट है ॥ १८ ॥

हे असुरात्मजहां ! नारायणाको प्रसन्न करने में बहुत परिभ्रम
 नहीं है क्योंकि ? वह सर्व प्राणिमों के आत्मा है और सर्व सिद्ध
 है ॥ १९ ॥

परा वर स्वारों से लेकर ब्रह्मापर्यन्त प्राणिमों में तथा
 पञ्चभूतों के विकार घटपटादिक और पञ्च महाभूतों में । गुणों
 में प्रकृति में और महत्त्वादिमें एकही ईश्वर अव्यय परमात्मा
 भगवान श्रीमन्नारायण विराजते हैं ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

गुणसाम्ये प्रधाने गुणाव्यतिकरे महत्त्वादी च परो ब्रह्म-
 स्वरूपः ॥ २१ ॥

कथं तर्हि द्रष्टृदृश्यभोक्तृभोग्यादिभेदः ? माययेत्याह, प्रत्यगात्मा
 द्रष्टा भोक्ता तस्वरूपेण व्यापकतया निर्देश्यः दृश्यं भोग्यं
 देहादि तद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देश्यो मायया ईयते इत्युक्तं-
 यान्वयः वस्तुतस्तु स्वयमविकल्पितोऽनिर्देश्योऽपि सन् यद्
 अनिर्देश्योऽप्येवंनिर्देश्यः सन् विकल्पित इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

यतः केवलोऽनुभवात्मक आनन्द एव स्वरूपं यस्य, ननु, स ए
 वचेत्सर्वत्र तर्हि सर्वत्र सर्वत्रवाद्युपलभ्येत तथाऽऽह, गुणात्मक
 सर्गो बस्याः सा गुणसर्गा तथा माययाऽतर्हितमैश्वर्यं येन सः ॥ २३ ॥

वस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु भूतेषु यथोचितं दयां सौहृदं
 कुरुत यथा दयया उन्मुष्य सन्त्यज्य ॥ २४ ॥

धर्मायकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षा त्रयी नयदमौ विविधा च वार्त्ता ।

मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मार्षणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय ।

एकान्तिनां भगवतस्तदकिञ्चनानां पादारविन्दरजसाऽऽप्लुतदेहिनां स्यात् ॥ २७ ॥

श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् ।

धर्मं भागवतं शुद्धं नारदादेवदर्शनात् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ततः किमत आह, मुष्टे च तत्र तस्मिन्किमत्रयम् तथाऽपि गुणपरिग्रामाद्देवादेव आसिद्धा अयन्ततः सिद्धा धर्मादेवस्तेः किम् अगुणेन च मोक्षेण काङ्क्षितेन किं तमुपगायतांसाऽस्माकम- काङ्क्षितस्वापि तस्य सिद्धेः यद्वा माभून्मोक्षस्तस्य चरणायोः सारं जुषां सुषां सेवमानानां तेनापि किमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु, च धर्मादेरपुरुषार्थत्वे किमित्याचार्याभ्यां वेदोक्तत्वेन सत्यपवाभिहितस्तत्राऽऽह, धर्मोऽर्थः कामञ्चेति यस्त्रियर्गस्तदर्थे च य ईक्षाया अभिहिताः ईक्षा आरम्भविद्या त्रयी कर्मविद्या नय- दमौ तर्को दयदनीतिश्च द्विविधा च वार्त्ता जीविका तदेतत्सर्वं निगमस्यार्थज्ञानं स्वसुहृदः स्वात्मार्यामिण्यः परमस्य पुंसः स्वात्मार्षणसाधनं चेत्तर्हि सर्वं सत्यं मन्ये सत्यपरत्वात् अन्यथा तदसत्यमेव यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रति- पाद्यं मन्ये सत्यं पुनर्निस्त्रैगुण्यवच्छयां परमस्य पुंसः स्वात्मार्ष- णमेवेत्यर्थः । तदुक्तं भगवता "त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्य यो भवाञ्जुन!" इति ॥ २६ ॥

तेषां पुनर्विश्वासायै गुरुसम्प्रदायमाह-ज्ञानमिति । यत्र नारदः भोता तत्र कुतो माहशानामधिकार इति माशङ्कित्वाह-भगवत एका- न्तभक्तानां यत्पादरजस्तेनाऽऽप्लुतानां ज्ञातानां देहिनां सर्वेषामपि तज्ज्ञानं स्थाप्य दूषमानानोवेति निबन्धः ॥ २७ ॥

अंत एव मयापि पूर्वं नारदाच्छुत्रं विज्ञानसहितमनुभवप्रवेष्टं ज्ञानं धर्मं च श्रुतम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यैकतमभाष्यतन्त्रिका ।

गुणेषु सत्त्वादिषु गुणानां सत्त्वादीनां सार्यं यस्मिन्स्तस्मिन् प्रथोने मूलप्रकृतवित्यर्थः । गुणव्यतिकरे गुणवैषम्यवति महद- दंकारादौ चेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रत्यगात्मा जीवः खं स्वासाधारण्यं रूपं शरीरं यस्य तेन प्रत्यगात्मशरीरकरत्वेनेत्यर्थः । इदमचेतनं रूपं यस्य तेन अचेतनशरीरकरत्वेन चेत्यर्थः । एकः स्वसमानरहित एव पर आत्मा परमात्मा अन्तःप्रविश्य मर्त्या अव्ययः अस्पृष्टशरीरगत- विकारः निरैस्तनिलिखद्गोचः पाद्गुण्यपरिपूर्णः ईश्वरो जीवकर्मा-

नुगुण्यं नियन्ता व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः व्याप्येषु व्यापकतया निर्दे- ह्यः अविकल्पितः जातिगुणादिरहितः ॥ केवलोऽनुभवः सु- प्रतिभटं ज्ञानम् ज्ञानस्वरूपं तदेव स्वरूपं यस्य सः परमेश्वरः स्वव्यतिरिक्तेभ्यस्तदरहितः गुणसर्गया संस्कारिणां मोहादिगुणान् सृजतीति तथा मायया अन्तर्दिनेश्वरः संस्कारिणामप्रकाशमान- महिमा ईवते गम्यते सदाचार्योपदेशेन ज्ञायत इत्यर्थः । उक्तविधत- याद्यात्म्यज्ञानपूर्वकं तत्समाभ्ययणमात्रमेव तत्प्राप्तिसिद्धिसत्प्रतीति- हेतुरुपाय इति भावः । अत्र अविकल्पितः "कवचानुभवान्स्वरूपः" इति पदत्रयेण "अस्पृष्टमनगवत्स्वम्" "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" "विज्ञान- मानम्बम्" इति भुव्यर्षप्रत्याभिज्ञापनेन प्राप्यं प्रह्लादस्वरूपमुक्तम् अर्थाद्येरेक एवेत्यादिभिः प्रथमास्तपदैः "प्रत्यगात्मस्वरूपेण" इत्येवमप्युच्यते पदत्रयेण च प्राप्यस्य गुणा उक्ताः, "परायंरपु- भूतेषु प्रत्यगात्मस्वरूपेण सत्येन जीवस्य तच्छेषव्याप्यपरयोपनच्छ- रीत्येकधनेन प्राप्यस्वरूपमुक्तम् "गुणसर्गया माययाऽन्तर्दिने- श्वरः" इत्यनेनाऽऽप्रह्लादमकल्पस्वतन्त्रात्मरथादिकरूपमोहादिप्राकृतगुण- गण एव प्राप्तिविरोधीनि कथनेन विरोधिस्वरूपमप्युक्तम्. तत्प्रा- त्तिफलस्तु तच्छरण्यकैङ्कराविरूपं "सारं जुषां चरणायोः" इति वक्ष्यति. एयमर्थपञ्चकमुपदिष्टं भवति पृथक् "उपेननारायणम्" इति तत्समाभ्ययणं कर्तव्यत्वेन विहितं तस्य दुष्करत्वाद्गुणपरिहार- प्रसङ्गात्समाभ्ययणाप्युक्तार्थपञ्चकज्ञानं सदाचार्योपदेशात्सम्पाद्य- मिश्र्युक्तम्. एयमर्थपञ्चकज्ञानपूर्वकगतसमाभ्ययणमात्रमेव तत्प- सादजननद्वारा तत्प्राप्तिहेतुरित्यभिप्रेतम्, तत्समाभ्ययणञ्च तर्ज्जकि- प्रपश्यन्धतरारमकमधिकारभेदेन व्यथस्यितमिति तात्पर्यम् ॥२२॥२३॥

यदुक्तं "न ह्यच्युतं प्रीणयतो वत्सावास्" इति तनुपमंहरम् तत्प्रीतिनिमित्ततस्मिन्नेवजनकं हेत्वन्तरमाह-तस्मादिति । यद्विमात्- सर्वोन्तरात्मन्नादिप्राप्यप्रह्लादस्वरूपोपदेशानपूर्वकतस्मात्समाभ्ययण- मात्रमेव तत्प्राप्यत्वात्तदप्रीतिहेतुस्त्वस्माद्युयं सर्वे आसुरं भावं भूतद्रोहशीलत्वादिरूपम् उन्मुच्य समूहं त्यक्त्वा परमात्म- शरीरंषु सर्वेषु भूतेषु प्रह्लादितम्बपर्यन्तेषु यथोचितं दयां सोहृदश्च कुर्वन् नयादवया अर्थाक्षरं भगवांस्तुष्यति तादृशीं भूतेषु दयां कुरुतत्यर्थः ॥ २४ ॥

तुष्यत्यधोऽजः ततः किमत आह-तुष्ट इति । तस्मिन्नाद्ये जग- त्कारणाभूते अनन्ते भगवति तुष्टे सति अथभ्यं किम? न किमपि सर्वं तस्मिन् तुष्टेसति अभिलाषिणं सुलभमयेत्यर्थः । यद्यपि सुष्ठुम तथापि निरतिशयपुरुषार्थं रूपतत्त्वारखारविद्धानुभवरूपममृतमनुभवज्ञिः

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मादशैर्भैर्भयं कर्मकैवल्यपादिकममृतं पिबन्निरुपरोदकमिष नेप्यते इत्याभि प्रयत्नाह-किमिति । नोऽस्माकं गुणव्यतिकरात् कर्मानुगुणसत्त्वादिगुणपरिणामादेव आसिद्धा अयत्नतस्सिद्धाः ये धर्मादयः धर्मार्थकामाः नैर्धर्मार्थकामैः किं, न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । काञ्चित्ते नाभिधायितेन अगुणोऽनुगुणप्रयत्नहेतुन कैवल्येन मोक्षेण वा किं सांऽपि न पुरुषार्थे इत्यर्थः । न कथम्भूतानां भगवत्परिणामोः सारमनुभवत्प्रकममृतसारं जुपतां सेवमानानाम् उपगायतां तद्गुणान् स्तुवतां मनसा तत्परिणामानुभवामृतमनुभवतां वाक्कृत्वाऽपि तद्गुणानुभवामृतज्ञानुभवतामस्माकं धर्मादय ऊपरोदकप्राया इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु, तदुक्तमेतत्सर्वं जानन्तोऽप्यस्मद्भूतस्त्रिवर्गमेव पुरुषार्थत्वेनोपदिदिशुः त्वन्तु त्रिवर्गमनाइत्य भगवत्परिणामात्तदः भयमेव सारतमं मन्यसे किञ्च गुर्भन्नुशिस्तान्त्रीचिकयादिशास्त्रेषु न त्वदुक्तधर्मैः कर्तव्यत्वेनोपलभ्यते अतः किं तद्दर्शनप्रमाणं तत्राह—धर्मैति धर्मादीनां समाहारश्चन्द्रः पुंस्त्वमार्थं धर्मोर्थः कामश्चेति यस्त्रिवर्गोभिहितःअस्मदाचार्यैर्भागवादिभिर्गतिशेषः । यस्त्रिवर्गः पुरुषार्थत्वेनाचार्यैरुक्त इत्यर्थः । यच्च तत्प्रतिपादिकेन्द्रादिरूपा विद्या च तदेतत्सर्वमहं मन्ये तत्रेच्चा आन्वीक्षिकी संज्ञा तर्कविद्या, त्रयी वेदपूर्वभागः नबद्धमौ दण्डनीतिप्रतिपादकं शास्त्रं, विविधा वार्ता कृष्याद्यातीविकाज्ञानजनकं शास्त्रम्, एतत्सर्वमहं मन्ये जानाम्येव, किन्तु यत्स्वसुहृद्ः परमस्य पुंसां निरुपाधिकसुहृद्, परमपुरुषार्थेत्यर्थः । सम्प्रदानस्यैव शेषत्वविषयज्ञया पठ्या । सात्प्रार्थयां भगवति स्वात्मसमर्पणां तदेतन्नगमस्य वेदोत्तरागमस्य, प्रमेयमिति शेषः । उपनिषद्भागस्य प्रतिपाद्य सत्यं नित्यम् तत्त्ववस्तुपुरुषार्थसाधनं, मन्ये इत्यर्थः । अस्मद्गुरुभिः ज्ञानमप्यहं जानामि नित्यनिरतिशयपुरुषार्थसाधने भगवत्स्वात्मसमर्पणां वेदान्तप्रतिपाद्यं त्वधिकारं जानामीत्यर्थः । गुरुस्तु नैन-जानन्तीत्यभिप्रायः आपाततो जानन्तो वा महद्दनुप्रहाभावान्नानुष्ठानोपयोगिनोना निरुसंशयं जानन्तीति तात्पर्यं निगमस्येत्यनेनाऽस्मादुक्तार्थं वेदान्तभागः प्रमाणात्प्रयुक्तम् । स च “मोक्षित्वात्मानं युञ्जान सुमुशुर्वं शरणमहं प्रपद्ये” इत्यादिरूपः स्वात्मार्पणानित्यनेन चोपलभ्यमाणं हरिमाध्वनेत्याद्युक्तमाभयशमामसमर्पणरूपमिति विदुतम, भगवति स्वात्मसमर्पणां नाम स्वात्मनो भगवच्छरण्यैकत्वभावात्त्वानुसन्धानपूर्वकं भगवति स्वात्मरक्षाभरसमर्पणरूपम् एवं नारायणोपायनं नाम तच्छरणागतिरित्युक्तमभवति, समनन्तराध्याये तद्गुणयनस्य तद्गुणत्वात्प्राये वक्ष्यति एवञ्च यथाधिकारं भक्तिप्रपत्त्यन्वतरात्मकं भगवत्समाभयशं कर्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥ २६ ॥

ननु, गुणभिरज्ञाननिवृत्तनरेणापि सद्युपदेशेन कथं त्वं ज्ञातव्यमित्याद्युक्तानां भगवतो नारदस्यानुग्रहादेवेति वक्तुं तस्य सात्प्रदायिकत्वमाह-ज्ञानमिति । तदेतद्दुरवापं दुर्लभं ज्ञानं नरस्य सज्ञा भगवान्नारायणो यद्विज्ञानमनाधी नारदायाह उपदिष्टवान्, ननु, यत्र नारदः श्रोता नारायणो वक्ता तस्मिन्माहशानां कथमधिकार इति शङ्कां निराह, एकान्तिनामिति एकान्तिना

भक्तिज्ञानानामनन्वप्रयोजनानां भगवतः पादारविन्दरजसा प्राप्सु-तानां स्नातानां देहिनां भगवत्सेवासक्तानां सधैर्यामपि तज्ज्ञानं स्वादेव ननुत्तमानाभेति नियमः ॥ २७ ॥

अत एव मयापि नारदाच्छुनाप्रित्याह—भुतमिति, विद्वानेन विवेकादिजन्मेन संयुतं ज्ञानं शास्त्रोत्थं विशुद्धं भागवतधर्मरूपं भगवद्यायात्म्यवेदिनो नारदाच्छुनं भव्येन ज्ञातं भगवतो नारदस्य वचसां भवत्यात्मम ज्ञानविज्ञानसम्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मस्नाबधी ।

गुणसाभ्ये प्रथये गुणव्यतिकरे स्मृतौ ॥ २१ ॥

व्याप्तिप्रकारमाह—प्रख्यातास्मेति । सर्वपदार्थानामस्तः प्रख्यातास्स्वरूपेणास्तर्थांमिरूपेण बहिः कालरूपेण उवाप्तेन ब्रह्मापरपर्यायेण एवमेक एव व्याप्यव्यापकनिर्देशयो विकटिपतो विविधकल्पतः “अन्तर्गामी प्रख्यातात्मा उवाप्तः काशो हरिः स्मृतः” इति वाक्यसिद्धोऽयमर्थः घट इव निर्देशयो नेत्यनिर्देश्यरूपः ॥ २२ ॥

“अस्मिन्मयव्यपदेशमैकात्म्यप्रत्ययसारम्,” इति भूतिनिरूपित इत्याह—केवलेति । सर्वत्र मिश्रश्चात्मिकमिति न हृद्यत इति तत्राह-मायवेति, मायया प्रकृत्या “तमसा गूढममे” इति भूतः । सत्त्वादिगुणैः सर्गसृष्टिर्यस्याः सा तथा तथा ॥ २३ ॥

अतः सर्वभूतानि भगवत्प्रियासंस्थानानि तस्मात्तथाभूतद्वयमासुरं भावं ज्ञेयं “विष्णोर्गृहत्वाद्भूतेषु द्वा कार्वा विजागता” इति स्मृतेः प्रक्षिपन्तोऽप्यसूपका इति ॥ २४ ॥

भगवत्पुष्ट्या किं प्रयोजनमिति तत्राह—तुष्ट इति । ये अन्तु-मिद्धाः जन्मप्रभृतिप्राप्तास्तेगुणव्यतिकरैर्विषयसुखैर्दरेश्चरणायां सारं जुषां गुणालक्ष्यामकरन्दं सेवमानानां तद्गुणांशोपगायत गायमानानां नोऽस्माकं काञ्चित्तेनागुणोऽन्यैर्वाऽङ्कनेन मोक्षेण वि अपकमत्कषण्यमुक्तैर्भक्तैः परमानन्दस्वरूपमात्राप्रपि सुखाधि-क्यहेतुत्वात्सुतरां धर्माविभिः सुतमां गुणव्यतिकरैः फलं नास्तीदि किमु वक्तव्यम्, मोक्षे सुखमनाकाङ्क्षमाणास्य यथा सुखाधिकं भवति यथा मोक्षगनं दुःखं काङ्क्षमाणास्य सुखं पूर्णं न लभ्यत इत्याभिप्रायेण काञ्चित्तेनेति विशेषणम् “काङ्क्षतो मोक्षगमपि सुखमाकाङ्क्षतो यथा” इति वचनात् ॥ २५ ॥

ननु, शास्त्रविद्वानां धर्मादीनां कथङ्कारं साफल्यं भवति त्यागद्वारा परिहरन्नाह—धर्मोति । धर्मोर्थकाम इति नामभिधो यस्त्रिवर्गः शास्त्रं विहितस्वस्येक्षा ज्ञानमनुष्ठानं च या त्रयी त्रये वेदास्तेषां वाद्भनोर्धतश्च ज्ञानं यौ नयद्मौ नीतिदण्डशास्त्रे तयो रक्षा तात्पर्यज्ञानं या च विविधा वार्ता कृषिवाणिज्यादिलभ्या तदीच्चा प्रयोगज्ञानं वा “ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ऽथर्वेत् अतुर्थः” इत्यारभ्य “सर्वदेवमजनं विद्या” इत्यनेन यदुक्तं तस्य सर्वस्यानुकर्षणार्थव्यकारः यदेतदुक्तं तदेतद्विखिलं परमपुरुषस्य स्वात्म पूर्वकसमर्पणमर्पितुमुद्दिष्टं भवति, तर्हि निगमस्य ऋग्वेदादि सकलशास्त्रपठितस्य सत्यं यथार्थकथमिति मन्वे इत्यवयवः ॥ २६ ॥

भीमस्त्रिजयश्चजतीर्थेकृतपदरत्नावली ।

नेर्दं खामनीपोर्यं किन्तु सम्प्रदायतः प्राप्नोत्वाच्छुद्धेयमि-
त्याह, ज्ञानमिति । नरसखोऽनन्तसखः अनेन विशेष्येन सनका-
दिभ्य उपदिष्टमिदमिति ज्ञापितम् । किञ्च शाब्देन पुरातनत्वेन
प्राचीनं दर्शयति ज्ञानाधिकारिण्य आह, एकान्तिनामिति ॥ २७ ॥
तत्र कृतं प्राप्नोतेदन्नाह, भुतमिति ॥ २८ ॥

भीमस्त्रीवर्गांस्त्रिमिकृतकमसम्भर्भः ।

पूर्वाक्तं तत्तद्रूपत्वमेवोपपादयति—पराधरेष्विति, चतुष्केण ।
तेषु तेष्विष्य एव पर आत्मा सर्वेषां मूलस्वरूपो भगवान्
स्वरूपभूताऽऽबिन्ध्यतस्तच्छक्तिः । अत एवेद्वरा दुर्घटघटनासमर्थः
अत एवाऽऽवयवः । खेनेव तत्तद्भावेऽऽवधिकारी सन् स्वयमेव प्रत्य-
गात्मस्वरूपेण जीवरूपेण केषाञ्चित् तस्माज्ज्ञानानामीयते
केषाञ्चित् ततोऽऽवधमज्ञानानां हृदयरूपेण प्रधानरूपेण
चेषते । तत्र जीवरूपेण व्यापकत्वेन निर्देश्यो भवति । प्रधा-
नादिकरूपेण तु व्यापकपतयेत्यनेनेत्यर्थः । केषाञ्चित् अत्रैत
ज्ञानिनां स एव परमेश्वरः अनिर्देश्यः सखविकल्पितो मेहमात्र-
शून्यश्च सन् केवलानुभवानन्दस्वरूप एवेत्येते नतु स्वरूप-
शक्तिमयेश्वरपर्ययुक्तः । कथं ? तत्राह, माषयति । तत् कृपया
मायास्तर्जाने सम्पक् सत्यैवेत्येते । न तत् प्रकाशत इति भावः
तस्यास्तच्छादकधर्मत्वमत्र दर्शयति—गुणसर्गायेति । सत्त्वादि
गुणविशेषिकायेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानिनामप्यस्ति सत्त्वगुण एवाधरक
इति भावः ॥ २१—२३ ॥

तस्मात् सर्वेष्वेव भूतेषु नत्वात्ममात्रसम्बन्धिषु द्यां
कुरुत. भगवत एवाधिष्ठानत्वात् । सौहृदमात्मीयतुष्टि
कुरुत ॥ २४ ॥

पूर्वाहुत्सारेणैव भगवत्सोपस्य ब्रह्मसिद्धिर्ताऽऽव्युत्कृष्टे फल-
माह—तुष्टे चेति । अहो नद्वराणि फलानि तत्साम्भवात्स्यपि
यत् सम्यग्भेदानश्वरत्वफलाय कल्पन्त इत्याह—धर्मायेति ॥
२५—२६ ॥

एनाहश ज्ञानस्य विरलत्वं तद्भक्तकृपैकत्वभ्यश्चशाह—ज्ञान-
मिति । नरसख इति तत्र भीमश्वरस्य तद्भक्तवशस्य कृपागाहा
भ्यं दर्शितं यत एवैकान्तिनामिति । साक्षात्तदुपदेश्यापि तद्भक्त
कृपापेक्षते, किमुतान्वयेति भावः ॥ २७ ॥

तत्रैव स्वरुच दर्शयति भुतमिति । ज्ञानं तत्प्रतिपादकं
वाक्यं यद्वै सत्त्वतनुभवपर्यन्तं फलं तत्सहायत्वेन भगवतं
धर्मज्ञ भुतम्, तच्चगुणमेव नतु ज्ञानकर्मादिभिर्धर्म ॥ २८—३० ॥

भीमस्त्रिभवायश्चकारार्थिकृतसाराधर्शनी ।

नतु, स ज्ञापते चेद्विमित्यंकारेण निर्दिश्यतामित्यत्र आह—प्रत्यगा-
त्मैति । प्रतीक्षां सर्वजीवानामात्मा परमात्मा तस्वरूपेण व्यापकः

हृदयजगत् तद्रूपेण व्याप्य इत्येवं व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः चतुस्तः
स्वयं ज्ञानिर्देश्यः अनिर्देश्योऽपि विकल्पितः उपासकभेदेरेषा परमा-
त्माभगवानित्येवं विकल्पविषयीकृतोपि केवल एकोऽनुभ-
वारमक ज्ञानम् एव स्वरूपं यस्य सः एवं सर्वत्र स्वरूप-
भूतेश्वर्येण प्रकटनेव विराजमानोऽपि मायया आधिपत्या हेतुना
आवेद्रेष्टुमद्यकयत्वाद्गन्तहितेश्वर्ये इत्येते. कीदृश्या ? गुणानाम् ईन्द्रि-
यैरनुभूयमानानां शब्दादीनां सर्गः सुष्टिर्यनस्तयति शाब्दादिव
एवानुभाष्यन्ते न तु तत्रैव प्रति तथा स्वरुत्या सखपीश्वरः इत्येदं
प्रतितया स्वरुत्या अधिपत्या जीवहृदराधरणात्तन—

“देवी होवा गुणमपी मम मायाधुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेनान्तरान्त ते” ॥

इति भगवदुक्तेस्तद्भक्त्यैव मायानरयो सति स यथायोगं भक्तिता-
रतयेन निर्देश्योपि भवतीति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥

यतो भक्तिगण्य एव भगवान् साचभक्तिः सर्वभूतबुद्धयासौहृदाभ्यां
सुष्टिरानिर्विघ्ना भगवत्यतस्ते एव निश्चये तस्मादिति सौहृदं स्नेहश्च
सर्वांगीमानि भूतानि भगवच्छक्तिमयत्वाद्भगवद्गुणाययव स्वरूप-
णापि सर्वत्रैतेषु स मत्प्रभुर्विराजत एव भीमदुगुणैरेषाव-
कृपया यदि मां भक्तिर्देशी स्त्रीकरिष्यति तदा सांऽपि साक्षात्
द्रष्टव्य इति बुद्धयति भावः यथा दृश्यता सौहृदेन च ॥ २४ ॥

ततश्च तस्मिंस्तुष्टेयपि धर्मादिभिः कार्जास्तैः किम् ? न किमपि
फलमित्यर्थः । ये गुणानां व्यतिकरान् परिणामान् इह जगति
स्वत एव सिद्धाः अगुणान् मोक्षेण च किं यतः अरुणयोः
सारज्जुषां स्रष्टमानानाम् उपमोक्षाद्द्वेषाधिक्येन गायतामिति अर-
णयोः कमलत्वं सारस्वधौरभ्यमाधुत्योदित्वं तस्सांयनां भ्रमरत्व-
मारोपितं भ्रमरत्वेन आभाषिकं कार्जास्तारुण्यं च व्यञ्जितम् ॥ २५ ॥

ननु, च धर्मादिरूपकार्येण कथं न एव गुरुप्राप्त्यां वेदोक्तव-
नोक्तास्तत्राह—धर्माये इति । ईत्या आत्मविद्या त्रयी कर्मविद्या
नयदयी तयो दग्दनीतिश्च विविधा च चार्त्ता जाधिका तदेतद-
श्लिष्ठं निगमस्येव सम्मगधि वेदाकर्मभ मन्थे एव नतु, दृपयामि
ताहशाधिकारिसम्मतत्वादिति भवः । सत्यं सद्दर्शोहितं तु पर-
मस्य पुंसः परमं पुंसि स्थात्मापेणां स्वस्यात्मतकतदीयत्वेनार्पेण
भीष्मात्मिचरणास्तु तदेतद्विषयं निगमस्य त्रेगुणयविषयश्च प्रति-
पाद्यं मन्ये सत्यं पुनर्निर्गुणत्वयगं परम्य पुंसः स्वात्मापेणा-
भेधेत्यर्थः । तदुक्तं भगवता “त्रैगुणयविषया वेदा निस्त्रैगुणयो
भवाजुने” इति व्याचक्षते स्म ॥ २६ ॥

तेषां विश्वासार्थं गुरुमप्रदायमाह—ज्ञानमिति । यत्र नारदः
भोता तत्र मारुतानां निरुष्टानां कुतोऽधिकार इति नादाकुनीय-
मित्याह, भगवता एतान्तमक्तानां यत्पाद्वरजस्तेनाप्लुतानां
स्नानानां देहिनां सधेयामपि तज्ज्ञानं इत्यात् न नृत्तमानामेवेति
नियमः ॥ २७ ॥ २८ ॥

भीमच्छुद्धेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुणसाध्ये प्रधाने च गुणव्यापकं महदादी परः सर्वत्रेनना-
चेतनविषयस्वरूप इत्येते धारकत्वानियन्तुःशाहना निश्चीयते

भीमच्छुकरदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

आत्मा सर्ववामात्मा मूलभूतः एको निस्समानातिशयो भगवानेव-
ननु, सर्वभूतत्वे सति तस्य विकारित्वं क्यामेत्याह, अत्ययः
निर्भिकारस्वरूपः विश्वं सृजतीति भावः ॥ २१ ॥

स्वरूपेण निर्भिकारत्वं सर्वमूलत्वञ्चोपपादयति, प्रत्यगात्म-
स्वरूपेण "अणुर्ह्येव आत्मा चेतसा चेतसा बोधितव्य एवपरस्यांशः"
इत्यादिभूतिप्रांसख्यजीवस्वरूपेण सांशेन अदृश्येन दृश्यरूपेण
"देवार्मद्यक्ति- खगुणैर्निगुडाम्" इत्यादिभूतिप्रसिद्धशक्तिविकारेण
च व्याप्यव्यापकनिर्देह्यः व्यष्टिसमष्टिकाय रूपतया निर्देह्यः स्ववं
तु अविकल्पितः स्वरूपतो व्यष्टिसमष्टिकार्यभावेन नैव निरूपितो
ऽनोनिर्देह्यः परिष्णामित्थव्यूलत्वकृशत्वादि निर्देशानर्ह इत्यर्थः ।
वतःप्रत्यगात्मा द्रष्टा भोक्ता तस्वरूपेण व्यापकतया अनिर्देह्यः
दृश्यं भोग्यं देहादि तद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देह्य इत्यादि
व्याप्यतां तद्व्युक्तम् प्रत्यगात्मानुत्थप्रतिपादकभूतविरोधात्
प्रत्यगात्मनो भोक्तृव्यापकत्वे सति उत्क्रान्ताद्यसंभवप्रसङ्गात् स्वर्ग-
नरकगतसर्वशरीरविषयकसुखदुःखाद्यनुभवप्रसङ्गात् ॥ २२ ॥

सर्वेषु जीवेषु न एवोक्तलक्षणाः परमेश्वरो वसन्ते इत्याह—
केवलानुभयानन्दस्वरूप इति । केवलो निस्समानातिशयोः अनुम-
बो ज्ञानं स चाघासाघानन्दश्च स्वरूपं यस्य सः गुणः गुणात्मकः
संसारः सृज्यते इति सर्गः कार्यं यस्याः तथा अन्तर्हितमा-
वृत्तैश्वर्यं ज्ञानं यस्य तस्मिन् जीवे जातावेकत्वचनं सर्वेषु
जीवेषु इयं "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इति भूते-
र्ज्ञायते ॥ २३ ॥

यस्मादेवं तस्मादासुरं भावमुमुच्य सर्वेषु भूतेषु दयां
सौहृदञ्च कुण्ठनएतदेव तज्जन्तं भवतामनुरूपमिति भावः । ययैव
अभोज्यस्तु भवति ॥ २४ ॥

तस्मिन्तुष्टे सर्वं यद्यदिष्टं तदवाचिनमेव लब्धं भवि-
ष्यति धर्मादिकस्यायमलक्षणस्य का कथाऽतिदुर्लभोमो स्योपि न
कामितव्यो निष्कामतया तज्ज्ञानमेव कर्मव्यमित्युपदिशति, तुष्टे—
चेति । तस्मिन् तुष्टे सति किमलक्ष्यं न किमपीत्यर्थः । एवं सति
उपगायतां तद्गुणादिकीर्तननिष्ठानां चरणायां सारं सौन्दर्य-
जुषतां सेवमानानां तच्चरणाध्यातृणां नांस्स्माकं यदा अगुणोत्त
प्राकृतगुणसम्भारहितेन मोक्षेणाप्याकाञ्चितेन किं, न किमपि
तदा गुणव्यतिकरात् प्रकृतिगुणपरिणामात् खलिसिद्धाः अयत्न-
लक्ष्याः अर्थात्संसारे ध्रमता जीवेन यत्र कचन लक्ष्याः एव
ये धर्मादयः धर्मार्थकामाः तैराकाञ्चितैः किं, न किमपीत्यर्थः
हरिदासेन यदि भजनफलभूते मोक्षेपि आकाञ्क्षा न कार्या तर्हि
धर्मादिषु कुत इति फलितोऽर्थः ॥ २५ ॥

ननु, वेदांक्तानि कर्मज्ञानाद्यात्मकानिषदूनि अयस्साधनाभ्यना-
इत्य चरणायां सारं जुषामिति परमपुरुषचरणाध्यानमेव कुतोमुच्यं
अयस्साधनं मय्यसं इत्यत्र सर्वस्य वेदांक्तसाधनज्ञातस्य परमपुरुष-
चरणाध्यानाङ्गत्वात् कस्याप्यनादर इत्याह, धर्मादिति । परमस्त्विति
अधिकरण्यास्य बोधत्वविषयतया षष्ठी परमे पुंसि अंशानि आरमनांऽश-
भूतस्याप्यं परमपुरुषस्वरूपगुणाधिस्तया नियोजनप्रतिनिगमस्यार्थं

भूतं यदेतद्विषयं धर्मादिकं अयःसाधनं सर्वं मय्ये इत्यन्वयः । धर्मादीन्
समाहारं देवे पुंस्त्वमार्थम् । धर्मादिकपक्षिर्गो बोऽभिहितो धर्मितः
इत्या आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपगुणाद्विज्ञानम् त्रयी कर्मविद्या नय-
दमी तर्को दृश्यनीतिश्च विविधा वातां जीविकाः तत्र धर्मस्य दृश्य-
शुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वं ज्ञानस्य धृवास्मृतिपरमकियोगाद्विद-
वात्त्वपरध्यानसाधनत्वम्, अयस्य सर्वस्य जीवनद्वारा धर्मसाधनत्व-
मितिदिक् "सर्वापेक्षा च यथादिभूतेरश्वत्" इति सुप्रसङ्गात्सन्धे-
यम् ॥ २६ ॥

यद्यप्येतेरुत्थापं तदेतज्ज्ञानम् नारदाय अस्मद्गुरवे नरसको-
नारायण्य आह उक्तवान् तद्वचुना एकान्तिनां सुसुक्ष्मां भगवतः
पादारविन्दरजसां प्राप्सुतदेहिनां स्वात्मन्येषाम् ॥ २७ ॥

विज्ञानेनाऽनुभवेन संयुतम् धर्मं धर्मरूपम् भागवतं भगवत्-
प्राप्तिसाधनम् एतज्ज्ञानं मया नारदाच्छ्रुतम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

स्वयं अनिर्देह्य और अविकल्पित जो ईश्वर है वही
चेतनाचेन शरीर वाळा होने से व्याप्य और व्यापक पने से
निर्देश करने के योग्य है ॥ २२ ॥

वही केवलानुभव और आनन्द स्वरूप वाळा होकर भी
परमेश्वर है अर्थात् ईश्वरों का भी ईश्वर निरवधिक नियंता है
परंच जीवों को मोहादि गुणों की सृष्टि करने वाली माया से
अंतर्हित ऐश्वर्य प्रतीत होता है ॥ २३ ॥

हे दैत्य बाळकों ! तस्मात् तुम लोग आसुर भाव को छोड
कर सर्व प्राणियों पर दया करो और सौहृद रखो जिससे
हृदि प्रसन्न होवे ॥ २४ ॥

सब से आदि में होने वाला और जिसका अंत नहीं ऐसा
जब ईश्वर प्रसन्न होजाय तब क्या अलक्ष्य है तथापि जो प्रारब्ध
के आधीन धर्मादिक आपही सिद्ध हैं उन सब से क्या प्रयोजन
है और चरणा रजकी सेवा करने वाले और चरणों के गुण
गान करने वाले हम लोगों को मोक्ष से भी क्या प्रयोजन है ॥ २५ ॥

धर्म अर्थ और काम वह कथितजो त्रिवर्ग तथा आरमविद्य
और कर्मविद्या तर्क दृश्यनीति और दो प्रकारकी जीविक
यह सम्पूर्ण निगमअर्थ, जो परम सुहृद परमात्माको जो आरम
अपेण करदेवेती सर्व सख है, नहींती असत्यही है ॥ २६ ॥

यह निर्मल और दुर्लभज्ञान नरके सखा भीमकाराचरणे नारद
को दियाइहा सो यह ज्ञान एकांती और भगवान के चरण
कमलकी रजसे स्नान करते वाले अकिञ्चनगहाराभावों के
होता है ॥ २७ ॥

मैंने यह ज्ञान प्रथम देव दर्शन भीनारदजी के मुकसे
सुना है और विज्ञान सहित शुद्धभागवत धर्म भी सुन
है ॥ २८ ॥

वैत्यपुत्रा ऊचुः ।

प्रह्लाद ! त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्महे गुरुम् ।

एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालनामपि हीश्वरौ ॥ २९ ॥

बालस्यान्तःपुरुस्थस्य महत्सङ्गो दुरन्वयः ।

द्विन्धि नः संशयं सौम्य ! स्याच्चेद्विभ्रम्भकारणम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादानुचरिते

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत्रातिविस्मिताः पृच्छन्ति-प्रह्लादेति । हे प्रह्लाद ! त्वं वयमेताभ्यां शय्यामर्काभ्यामृतेऽन्यं गुहं न विद्मः एतद्भागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपार्श्वे गत इति चेत्तत्राऽऽहुः, बाह्यानामप्यतिशिशूनामस्माक-
मतामीश्वरौ नियन्तारावतस्तवान्यत्र गमनं न सम्भवति ॥ २९ ॥

स एवात्रागत इत्यपि न सम्भवतीत्याहुः-बाह्यस्येति । दुरन्वयो
दुर्घटः विभ्रम्भकारणं विश्वासहेतुः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र विस्मिताः पृच्छन्ति वैत्यकुमाराः-प्रह्लादेति । हे प्रह्लाद !
त्वं वयञ्चाप्येताभ्यां गुरुपुत्राभ्यामृते विनाऽन्यं गुहं न विद्महे,
एतद्भागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपार्श्वे गत इत्यत्राहुः, बाह्यानामपि
शिशूनामपि सतामस्माकमेतावेवेश्वरौ नियन्तारौ अतस्तवाम्भ्यत्र
गमनं न सम्भवतीति नः शङ्का वर्त्तन् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

नारद एवात्रागत इति न सम्भवतीत्याहुः-बाह्यस्येति । अन्तः-
पुरस्थस्य बालस्य तव महतो नारदस्य सङ्गो दुरन्वयो दुर्घटः
हे सौम्य, प्रह्लाद ! नाऽस्माकं संशयं द्विन्धि अपनुद् विभ्रम्भकारणं
विश्वासहेतुः स्यात्चेत् असम्भवित्त्येताऽस्माभिरविश्वसनीयो
नारदसङ्गमः स्वदुक्तस्तत्र यद्यस्माद्विश्वाहेतुरस्ति चेत्तदुपपादन-
पूर्वकं तत्सङ्गतिविषयं संशयं द्विन्धीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

एतस्मिन्नवसरे वैत्यपुत्राः प्रह्लादकथितार्थशङ्कया तं पृच्छन्ती-
त्याह-प्रह्लादेति । एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां शय्यामर्काभ्यामृते नाम्यं
गुहं विद्महे यस्मात् किञ्च विद्वानञ्चेत्परिषयं विधीयते तदु-
पाधिनापि बाह्यानामक्षराभ्यासनिरतानामस्माकमीश्वरो न काङ्क्षित
इति यस्मात् अन्यगुहंभावंऽपीश्वर उपदेष्टा स्यादतो बाह, बाह्याना-
मिति । बाह्यानामीश्वरोऽस्यपि किं नास्तिप्रतिपत्त्यभावात् ॥ २९ ॥

कस्मिन्निद्वेषसरे देशागतेऽप्यगुरुसङ्गतः किं न स्यादिति
तत्राह, बालस्येति । तस्मादुत्पन्नं नः संशयं जहीत्यन्वयः तत्र
कृत्यमाहुरित्याह, स्यादिति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलीयाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्भं ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्भं

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विभनाथकवार्त्तिकृतसाराथंर्क्षिणी ।

सविस्मयं पृच्छन्ति-प्रह्लादेति । एताभ्यामृतेऽन्यं गुहं न विद्मः
बाह्यानामीश्वराविति स्वयाऽप्येतदस्मात् अमुष्मोक्त्य तपार्श्वे
गन्तुमशक्यमिति भावः ॥ २९ ॥

स एवात्रागत इत्यपि न सम्भवतीत्याहुः, बालस्येति ॥ ३० ॥

इति साराथंर्क्षिन्याम् हर्षिव्यास भक्तवन्तसाम् ।

षष्ठोऽध्यायः सप्तमस्कन्धे सङ्गतः सताम ॥ ६ ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

एवं वैत्यसुतैः पृष्टो महाभागवतोऽसुरः ।
उवाच ह्ययमानांस्तान्स्मरन्मदनुभाषितम् ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मन्दराचलम् ।
युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा वामवान्प्रति ॥ २ ॥
पिपीलिकैरहिरिव दिष्टया लोकोपतापनः ।
पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादयः ॥ ३ ॥
तेषामतिबल्लोद्योगं निशम्यासुरयूषपाः ।
वधयमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतो विशम् ॥ ४ ॥
कलत्रपुत्रमित्राप्तान् गृहान् पशुपरिच्छदान् ।
नाबेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणापरीप्सवः ॥ ५ ॥
व्यलुम्पन् राजशिविरममरा जयकाङ्क्षिणः ।
इन्द्रस्तु राजमहिर्षी मातरं मम चाग्रहीत् ॥ ६ ॥
नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुरुरीमिव ।
यदृच्छ्यागतस्तत्र देवर्षिर्देहशो पथि ॥ ७ ॥
प्राह मैनां सुरपते ! नेतुमर्हस्यानामसम् ।
मुञ्च मुञ्च महाभाग ! सर्ती परपरिग्रहम् ॥ ८ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

सप्तमे मातृगर्भेणो अस्मिन्नारदभाषितम् ।
प्रह्लादो वर्यायामास शिष्यप्रत्यवसिद्धये ॥ १ ॥
अथापि नारदादेतन्मया गर्भं इतीरितुम् ।
तत्प्रस्तावकयामाह पथैः बोद्धव्यमिः सुधीः ॥ २ ॥ १ ॥
अस्माकं पितरि हिरण्यकाशिपौ स्मृतैरेव पापेन पापो-
ऽसावमस्मि मन्वित इति हर्षेण वदन्तो युद्धोद्यमं चक्रुः ॥ २ ॥ ३ ॥
४ ॥ ५ ॥

राहः शिविरमावासं व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण नाशितवन्तः
॥ ६ ॥ ७ ॥

अनागसं निरपराधाभेनां नेतुं माहंसीति प्राह, ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराजवाच्यबंक्तभागवतसम्प्रचण्डिका ।

वैद्यकुमारैरेव पृष्टः प्रह्लादस्तत्सङ्गतिहेतुमुपपाद्यंस्मरन्वय-
वायात्सोपदेशपूर्वकं सपरिकरं भगवद्भक्तियोगमृषदिष्टवानित्वाह,

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

भगवान्नारदः—वचमिति । एवम् इत्थं वैश्यसुतैः पृष्टो भागवतोत्तमः प्रह्लादस्नात्प्रैत्यपुत्रान्प्रति स्मबमानो मया नारदेनानुभाषितं स्मरन्नुवाच ॥ १ ॥

तदेवाह—पितरीत्यादिना, नाऽपुनाऽवजहाम्स्मृतिरिरयन्तेन । अस्माकम् पितरि हिरण्यकशिपौ तपसे तपः कर्तुं मन्दराखण्डप्रति प्रस्थिते प्रथाने सति इन्द्रादयो धिबुधा देवाः दानवाप्रति युद्धायमं चक्रुः ॥ २ ॥

कथम्भनास्स्तः खोकोपतापनः खोकानां दुःखकारी पापः पापात्मा स्वपापेनैव देवात्पिपीलिकैरिहः सर्प इव अमक्षि भक्षितः इति वादिनो बद्धः सन्तः वासव इन्द्र आदिर्येषां ते युद्धायमं चक्रुरिति पूर्व्याम्बयः ॥ ३ ॥

ततः किं जातम् ? तत्राह—तेषां वासवादीनां बलोद्योगं बल-प्रयुक्तयुद्धोद्योगं निशाम्य इष्टा सुरैर्वध्यमाना इत एव भीताः सन्तोऽसुरयूथपाः सर्वे त्वरिताः सर्वतो दिशं हुहुहुः पलायितवन्तः ॥ ४ ॥

कथम्भूताः कलत्रादीन् नावेक्षमाणास्तेषु स्वकल्पुहा इत्यर्थः, तत्र हेतुः, सर्वे प्राणपरीप्सवः प्राणामात्रपरिचायेकत्वः तत्र परिकल्पना भोगोपकरणानि ॥ ५ ॥

ततो जयशालिनोऽमरा देवाः राज्ञो हिरण्यकशिपोः शिबिरं गृहं व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण नाशितवन्तः इन्द्रस्तु राज्ञो हिरण्यकशिपोर्भावां मम मातरमग्रहीत् ॥ ६ ॥

ताञ्जग्नेश्च नीयमानामन एव अयोद्धिर्ना कम्पितां कुररी-मित्र क्रन्दन्ती रुहती देवर्षिर्नारदो बहुकृण्वोपगतः पापि इदं प्राह च ॥ ७ ॥

तदेवाह—हे सुरपते ! अनागसं निरपराधामेनां नेतुं त्वं नार्हसि इतो हे महाभाग ! पर्याऽन्वेन हिरण्यकशिपुना परिगृहीतां परदारानित्यर्थः, मुञ्च मुञ्च ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीपंकुतपदरत्नावली ।

भूनेषु सत्सु साधनानां भक्तेरेव प्राधान्यं हरेर्मुख्यमसाद्-जनकृपाङ्गतिरेव पुरुषेणापायेत्यादिकं निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये, भक्तिप्रतिपादनार्थकत्वात्स्य शास्त्रस्य पुनः पुनस्तप्रतिपादनात् पुनरुक्तिशङ्का कार्या तत्र वैश्यपुत्रैः पृष्टः प्रह्लादः किं चकारेति युधिष्ठिरशङ्कान्धिनस्तां परिहरन्नारद आह—नारद इति । नारदस्य ममाऽनुशासनम् ॥ १ ॥ २ ॥

अहिः सर्पः पिपीलिकैर्यथा भक्ष्यते तथा खोकोपतापनः पापो हिरण्यकशिपुः स्वपापेनाऽमक्षि नष्टप्रायोभूत् दिष्ट्या सुत्र-मस्तु लोकार्थमिति श्रुत्याः “दिष्ट्या यामुपतोषञ्च” इत्य-मरः ॥ ३—५ ॥

व्यलुम्पन् जयकांसिगो जिनयुद्धाः असुरजयेन प्रकाशमाना-वा ॥ ६ ॥ ७ ॥

तवोपभोक्तुं योग्या न भवतीत्याह—परपरिग्रहमिति ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ १—२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंर्शिनी ।

सप्तमे नारदात् प्राप यज्ज्ञानं मातृगर्भगः ।

तदेवोपादिशद् वाचान् भक्तिं प्रेम च तत्फलम् ॥

॥ १—५ ॥

राज्ञो हिरण्यकशिपोः शिबिरं आवासं व्यलुम्पन् सर्वस्वाप-हारेण नाशितवन्तः ॥ ६—८ ॥

भीमच्छुक्रदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्विभवासकारणं सप्तमे वचयंते एवमुक्तीत्या ॥ १ ॥

तपसे तपःकर्तुं मन्दराखण्डमस्माकं पितरि हिरण्यकशिपो प्रस्थिते सति तत्रापि पिपीलिकैर्भक्षिते सति तदा वासवाद्यः पिपीलिकैरिहिरिख खोकोपतापनः पापः पापेन अमक्षि भक्षित इति बद्धस्तो दानवान् प्रति युद्धायमं चक्रुरिति ज्योरन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रतिष्वेन उद्योगं यत्नम् ॥ ४ ॥

नावेक्षमाणाः तत्प्रतीक्षामकुत्राणाः ॥ ५ ॥

राजशिबिरं राजस्थानम् व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण शून्यं कृतवन्तः ॥ ६ ॥

यदकृण्वया भाग्यवशात् ॥ ७ ॥

परपरिगृहं परदारान् अनागसं नास्त्यागोऽपराधो यस्यास्ताम्, एतां नेतुं नार्हसीति प्राह, ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमद्विजयशङ्कान्धिनस्तां नमः ।

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि-इस प्रकार वैश्य पुत्रों ने महा भाग-वत प्रह्लाद को जब पृच्छा तब प्रह्लाद विस्मय को प्राप्त होने-वाले वैश्यपुत्रों के प्रति मेरे भाषण का स्मरण करता हुआ बोला ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रह्लाद बोला, कि हमारे पिता जब तप के लिये मन्दराखण्ड

इन्द्र उवाच ।

आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः ।
आस्यतां यावत्प्रसवं मोक्ष्येऽर्धपदवीगतः ॥ ६ ॥

नारद उवाच ।

अयं निष्किल्बिषः साक्षान्महाभगवतो महान् ।
त्वया न प्राप्स्यते संस्थामनन्ताऽनुचरो बली ॥ १० ॥
इत्युक्तस्तां विहायेन्द्रो देवर्षेर्मनियन्वचः ।
अनन्तप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥ ११ ॥
ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमम् ।
आश्वस्येहोप्यतां वत्से ! यावत्ते भर्तुरागमः ॥ १२ ॥
तथेत्यवात्सीदेवर्षेरन्ति साऽप्यकुतोभया ।
यावद्दैत्यपतिर्घोरान्तपत्नो न न्यवर्त्तत ॥ १३ ॥
ऋषिं पर्यचरत्तत्र भक्त्या परमया सती ।
अन्तर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षमायेच्छ्वाप्रसूतये ॥ १४ ॥
ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ।
धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्म्मलम् ॥ १५ ॥
तत्तु कालस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वान्मातुस्तिगोदधे ।
ऋषिणानुऽगृहीतं मां नाधुनाऽप्यजहात्स्मृतिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

को गये, तब देवताओं ने दानवों के प्रति युद्ध का बड़ा उद्यम किया ॥ २ ॥

और देवता लोग बोले, कि-भस्मा भया सब लोकों को बुझ देने वाले पापी को उसी के पाप से सर्प के नाई पिपीलि-काओं ने भक्ष्य कर लिया ॥ ३ ॥

देवताओं की सेना का उद्योग देखकर असुर यूयप लोग भी भयभीत होकर ताडित हुए २ अपने २ स्त्री पुत्र मित्र सात लोकों को तथा गृह पशु और उपकरणादि को न देख कर बड़ी जल्दी सब दिशाओं को प्रायः लेकर भाग गये ॥४-५॥

जीत की इच्छा वाले देवता लोगों ने भी राजा के निवास स्थान का भङ्ग कर दिया, और इन्द्र ने राजमहिषी मेरी माता को प्रहस्य कर लिया ॥ ६ ॥

तब मय से उद्भिन्न कुररी (पक्षिणी) के तरह रोनेवाली मेरी माता को इन्द्र ले चला, इतने में अकस्मात् उस मार्ग में आय हुए नारदजी दिखाई पड़े ॥ ७ ॥

[१४]

और नारद जी बोले, भी कि-हे सुरपते ! हे महाभाग ! तुम इस विचारी निरपराधीनी पराई स्त्री को खेजाने के बाण्य नहीं ही, इस विचारी सती को छोड़ो २ ॥ ८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अविषह्यं दुःसहम् अतोऽनया प्रसवपर्यन्तमत्रास्यतामैतन-
आयंस्य पदवीं मार्गं गतः प्राप्तः सन् जातं पुत्रं हत्वा मांसया-
मीत्यर्थः ॥ ६ ॥

साक्षान्महागुणैरेव महाज तु पित्रादिसम्बन्धात् त्वया हेतु-
भूतेन संख्यां मृत्युं न चास्यति तत्र हेतवो निष्किल्बिष इत्या-
दयः ॥ १० ॥

अनन्तस्य प्रियो योऽहं स वा प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या
एनां प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ११ ॥

इहोप्यतामिरयाहेति शेषः ॥ १२ ॥

अस्ति सतीपे ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अन्तर्वत्नी गर्भिणी इच्छया भर्तुरागमनानन्तरं प्रसूतये
एवमपि स्वर्गस्य ज्ञेया ॥ १४ ॥

तस्याः शोकशान्तये धर्मस्य तत्त्वं भक्तिब्रह्मण्यम् ज्ञानमा-
त्मानात्मविवेकस्तदुभयं प्रादात् ईश्वरः समर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रचम्बिका ।

इत्युक्त आदेन्द्रः—आस्त इति। अस्याः जठरे कुक्षावधिपक्ष्यमस्माभिः
सौदुमशक्यं सुरद्विषो हिरण्यकशिपोः धीर्यं गर्भकण्ठे चर्द्धमान-
मास्ते तिष्ठत्यतोऽनया प्रसवपयन्तमाभ्यन्ताम् मत्समीपे स्थितां
तन्भार्यस्य पदवीं मार्गं गतस्सन् मोक्षे जातं पुत्रं हृत्वा
एतां त्यजामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पशुमुक्तो देवर्षिराह—सोयमिति । सोयं गर्भस्थः शिशुस्त्वया
हं त्रा संस्थां मरणं न प्राप्स्यते. तत्र हेतुं षड् नमिमं विशिनष्टि,
निष्किल्बिषः मरणनिमित्तप्राचीनकिल्बिषरहितः, तःकुतः ?
महाभागवतः भगवद्भक्त्यैव ध्वस्तकिल्बिष इति भावः । महा-
गुणैः श्रेष्ठः मनन्तस्य भगवतोऽनुचरः यत्नी महाबलसम्पन्नः
वद्यपि गर्भस्थदशायां स्नानुप्रहात्पूर्वं न भागवतत्वाद्गो धर्मा-
स्तथापि समनन्तरमेव स्नानुग्रहीष्यमाणस्य पुनर्जन्मकाळे “जाय-
मानं हि पुरुषं यं पश्येत्” इत्युक्तीत्या भगवन्नेक्ष्यमाणस्य उक्तधर्मा-
न्वय इत्यभिप्रायेणा निष्किल्बिष इत्यादीनि विशेषणान्युक्तानि ।
ननु, इन्द्रेण मुक्ताप्रति स्त्रोपदेशे सात तद्गर्भस्थस्योक्तधर्मसम्पत्तिः
तस्य तद्गर्भस्थस्यै हि तद्देतुकस्तस्याम् इतीतरेतराश्रयत्व-
मिति कथं देवर्षिणोपमुक्तमिति चेन्नैवं गर्भस्थं नितरामीश्वर-
कटाक्षविषयमत एव—

“ईश्वरस्य च सौदाहं षड्छद्मा मुकृतं तथा ।

विष्णोः कटाक्षमद्वेष आनुकूल्यं च स्वात्तिकैः ॥

संभाषणं षडेतानि ह्याचार्यप्रामिदित्तवः” ।

इत्युक्तहेतुपट्टकमप्यसं देवतो देवर्षिरालक्ष्य त्वयैतस्याममु-
च्यमानायामप्यहमुक्तधर्मयुक्तं नूनं करवागप्रतोऽयं त्वया संस्थां
न प्राप्स्यतीत्युक्तवानिति नेतरेतराश्रयः ॥ १० ॥

इतीत्यमुक्त इन्द्रो देवर्षेर्नारदस्य वचो गानयन् गौरवाद्-
ऽयुपगच्छन् तां राजमहितीं विहाय अनन्तस्य भगवतः प्रियो योऽहं
तस्य मम भक्त्या एतां मन्नातरं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य दिवं प्रति
ययौ ॥ ११ ॥

ततः ऋषिभारतः गम पातरं स्वाश्रमं प्रति समानीन सम्यग-
नाशानेन उग्रैव समायत्वा आश्रमस्य संन्यायत्वा हे मत्से, बाले !
तत्र भर्तुर्यावदागमः तावत्पर्यन्तं त्वया इत्यस्मिन्महाधर्मे उपयतां
स्वीयतामित्युवाचोमि चारः ॥ १२ ॥

तत्रस्थेऽप्यङ्गीकृत्य स्या मन्माना देवर्षेरान्तिके समीपे नास्ति
कुतोऽपि भयं यस्यास्तादृशी जवत्स्त्रीदुषितवर्ता । दैत्यपतिरुप्रा-
प्तपत्नी यावत्तन्वयसंज्ञं तावत्स्त्री मन्माना अन्तर्वत्नी गर्भिणी
स्वर्गस्य क्षमाप रक्षणापिच्छया स्वभर्तुरागमनानन्तरं प्रसूतये

च परमया भक्त्या ऋषिं नारदं पर्यचरत् शुभ्रवित-
यती ॥ १३ ॥ १४ ॥

ततस्तां देवर्षिरनुजप्राहेत्याह—ऋषिरिति । ईश्वरः समर्थः ऋषिः
तस्याः परिवरन्त्याः मन्मानामप्युद्दिश्य निमलं धर्मस्य तत्त्वं
ज्ञानज्ञेयुभयं प्रादात् धर्मो भगवद्भक्तियोगलक्षणः तस्य ईश्व-
र्याचार्यं तद्भूतं ज्ञानं देहाधिविक्तप्रत्यगात्मयाध्यात्मज्ञानं च
प्रादात् उपदिष्टवान् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तद्दशायामुपदिष्टं तदुभयं मम मातुः स्त्रीत्वात् कालस्य
दीर्घत्वाच्च निरोद्धे, विस्मृतमभूदित्यर्थः । ऋषिणा भगवता नार-
देनाऽनुगृहीतं मां तु सा स्मृतिस्तदुपदेशजनितं स्मृत्यात्मकं ज्ञान-
मधुनापि नाजहात् न तस्याज ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुरद्विषो हिरण्यकशिपोर्धीर्यं रेतोब्रह्मण्यम् अस्या यावत्प्रसवः
तावन्मम वशे आस्यतां पश्चाद्दं मोक्षये ततःपूर्वं कस्मात्-
मुञ्चसीति तत्राह, अर्थपदार्थमिति ॥ ६ ॥

अनया प्रसूतः पुत्रो हन्तुं त्वया न शक्नोति इत्याह, न त्वयेति ।
संस्थां मरणं कुतोऽत्राह, अनन्तेति ॥ १० ॥

अनन्तप्रियः श्रीनारायणो अस्य भक्त्या अनन्तस्यै हरः प्रिया
यद्भुमानलक्षणा भक्तिरनन्तप्रिया भक्तिस्तया वा ॥ ११ ॥

तावद्भ्रोष्पतामित्याह—यावदिति ॥ १२ ॥

अन्त्यान्तिके ॥ १३ ॥

अन्तर्वत्नी गर्भिणी ॥ १४ ॥

गर्भक्षेममिच्छाप्रसवञ्चेत्यभयम्. ईश्वरो वरप्रदानसमर्थः नार-
वाच्छ्रुतमित्यनेन नारदस्य यद्गुरुत्वमभिप्रेतमेधेधिमित्याह—धर्म-
स्येति । धर्मस्य हरेर्भागवतसंज्ञस्य वा तत्त्वं तदुभयविधज्ञानं च
यद्गर्भस्थं मामुद्दिश्य मात्रे उपदिष्टम् ॥ १५ ॥

तदुभयं तयोः कालस्यातिक्रान्तरत्वात् स्त्रीत्वात् शब्दादि-
विषयत्वोक्त्याच्च मातुस्तिरोहितमभूदित्यन्वयः “अणुरेषधर्मः” इति
श्रुतिः । धर्मो हरिस्ततस्तच्च किमभूदिति तत्राह, ऋषियेति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनन्तानुचर इति । तस्य पूर्वत एव भक्तिसंस्कारो
दर्शितः ॥ १०—१४ ॥

ऋषिरिति । शोकमात्रशान्त्यै धर्मस्य तत्त्वं साधारणस्वरूपं
ज्ञानज्ञात्मविषयं प्रादात् तत्रैव मामप्युद्दिश्य निमलं यद्-
मर्थस्यैतत्त्वं तत्त्वं भागवताख्यम् “न शोभते ज्ञानमखं निरञ्जनम्”
इति न्यायेन ज्ञानञ्च यत्तदाख्यं तत् प्रादात् तत्कथने तत्तदपि
प्रातिपादितवान् । किन्तु सा गृहीतुं न शक्नोति भावः ॥ १५ ॥

भवतामपि भूयान्मे यदि भ्रष्टते वचः ।

वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीवासानां च मे यथा ॥ १७ ॥

जन्माद्याः षड्भिरे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः ।

फलानामिव वृक्षस्य कालेश्वरमूर्तिना ॥ १८ ॥

श्रीमच्छ्रीभगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तद्विचि तदधीत्यर्थः । तेनैव स्वमातरि श्रीनारदस्य सम्य-
गनुग्रहो नाभूदिति व्यञ्जितम् ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचित्तकृतसारांशदर्शिनी ।

आस्थनां मत्कारागार एव प्रसवपद्वैतमनया स्वीयतां प्रथम-
र्थां स्वार्थमार्गं गतः प्राप्तस्सन् मोक्षये जाते पुत्रं हत्वा इमां
मोक्षयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वया हेतुभूतेन संस्थां सृष्टुम् ॥ १० ॥

अनन्तप्रिये मयि वा भक्तिस्तया हेतुना परिक्रम्य एतद्गर्भ-
स्थाय हरेर्भक्त्या नम इति प्रणम्य च ॥ ११ ॥ १२ ॥

अग्निं ज्ञानिके ॥ १३ ॥

भर्तुरागमनानन्तरमेव वा इच्छयाप्रसूतिक्रम्ये ॥ १४ ॥

उभयं गर्भसुखं स्वच्छाप्रसवं च निर्मलमिति विशेषणान्
धर्मस्य तत्त्वं भक्तियोगं भागवतसाम्प्रतं ज्ञानञ्च मामपीत्यपि-
कारेण मन्मातरमपि ॥ १५ ॥

तर्हि मनुस्ते भक्तिः कथं न उदयन इत्यन आह-तद्विचि ।
तथापि वाञ्छन्वात् कालवैषम्यं कथं न तिरोधे तथाह, श्रां-
योति । तेन मान्मातुस्तदनुग्रहीतत्वाभावात् स्त्रीत्वकालवैषम्यं तत्र-
प्राभूनामिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुरद्विपो हिरण्यकशिपोः । मातृपुत्रं वृक्षमहं वीणमस्याः जठरे
आस्ते जनः अनया यावत्प्रसवमास्थितां ततश्चाप्यपदर्शी गनक-
मधिपहो हत्वा एतां मोक्षये ॥ ६ ॥

यतोऽथमनन्तानुचरः अतो महापुत्री सात्त्विकमहाभागवतः अन-
इच्छया संस्थां न प्राप्स्यते ॥ १० ॥

अनन्तप्रियस्य मम भक्त्या एतां परिक्रम्य तां तथाभूतां
संस्कृतां विहाय गयी ॥ ११ ॥

इहास्मिन् आश्रमे तयोप्येतां स्वीयताम् ॥ १२ ॥

नास्मि कुतोपि अने पश्याः सा अग्निं तद्वद ॥ १३ ॥

इच्छया स्वच्छाप्रसवं प्राप्नुयान् तथापि गर्भस्य स्थापय ॥ १४ ॥

धर्मस्य हरिभक्त्यन्तरं चाथास्यं तत्प्रसाधनं हरिहान्तानुग्रहस्य
मामप्युद्दिश्य तस्याः प्रादात् ॥ १५ ॥

तत्तु मनुभयं तिरोधे सुखमतां जातम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्र उवाच ॥

इन्द्र बोला, कि—इसके जठर में सुरद्वेपी हिरण्यकशिपु
का असह्य वीर्य है, इस लिये जब तक इसके संतान पैदा
लोगी तब तक रहने दीजिये पाँके उत्पन्न हुए पुत्र को नार
कर इसे छोड़ दूँगा ॥ ६ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—इसके गर्भ में जो बाधक है वह
निष्पाप है और साक्षात् महा भागवत है वह मेरे से नहीं
मरेगा, क्योंकि ? यह अनन्त भगवान का अनुचर है और
यही है ॥ १० ॥

ऐसे जब कहा तब देवर्षि का वाच्य मान कर मेरी
मा को छोड़कर मुझे अनन्त प्रियजान मेरी भक्ति से माता की
परिक्रमा कर स्वर्ग को चला गया ॥ ११ ॥

तत्पश्चात् ऋषि मेरी माता को अपने आश्रम में लाकर
आश्वामन कर बोले, कि—हे धर्म ! जनक तुमारा पति न आये
तब तक यहाँ निवास करो ॥ १२ ॥

टीकाहै, देवा कहकर मेरी माता भी जयतक देवपति चोरतप
से नहीं निकलत हुआ तबतक ऋषिके आश्रम में निर्भय होकर
रही ॥ १३ ॥

उम आश्रम में गर्भ रती रती मेरी माता अपने भर्ता
के आगमन के अनन्तर प्रसव की इच्छा से ऋषि की परिचर्या
करने लगी ॥ १४ ॥

पुनः दयालु समर्थ ऋषि श्रीनारदजी ने उसकी जाँच शान्ति
के लिये मेरे उदर परमे भक्ति और ज्ञान दोनों दिये ॥ १५ ॥
बहुत कालों में यह स्त्री के कारण मेरी माता को
भूलगया ऋषि को अनुग्रह से मुक्त हो अवपर्यन्त भी नहीं
भूला ॥ १६ ॥

श्रीवैशामिकुनभाषाणटीपिका ।

भूयान्मेव वैशारदी स्वार्थं तद्विचिः देहायहङ्कारच्छब्दनि-
पुण्यत्वर्थः ॥ १७ ॥

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।
 अविक्रियः (१) स्वदृग्घेतुर्वर्पापकोऽसङ्गधनावृतः ॥ १६ ॥
 एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः ।
 अहम्मेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥ २० ॥
 स्वर्गा यथा प्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिन्न आप्नुयात् ।
 क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगैरध्यात्मविद्वह्मगतिं लभेत ॥ २१ ॥
 अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।
 विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ २२ ॥
 देहस्तु सर्वसङ्गतो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।
 अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेतिनेतीत्यतस्य जन् ॥ २३ ॥
 अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोशनाऽऽत्मना ।
 सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

काऽमौ वैशारदी धीरिष्यपेक्षायां नारदोक्तमेव देहात्म-
 विवेकप्रकारमाह-जन्मिति द्वादशभिः । जन्माद्या जायते अस्ति वर्धते
 विपरिणामतेऽपक्षीयते नश्यतीत्येवम्भूता इमे षड्भाषविकारा वृद्धे
 सत्येव यथा कलानां दृश्यन्ते नद्धात्मनि तथैव स्थिते देहस्य
 दृष्टा इत्यर्थः ईश्वरी विकारसमर्था मूर्तिर्यस्य तेन ॥ १८ ॥

तदेवं देहधर्मस्वद्वैलक्षण्येनात्मनो देहाद्भेदो दर्शित इदानीमात्म-
 धर्मेरेव भेदं स्फुटयन्तवहङ्कारादिकं त्याजयति-आत्मोक्ति । आत्मा
 नित्यः "अविनाशी चारोऽयमात्मा" इति श्रुतेः, अव्ययोऽपक्षयशून्यः
 "ऋचो अश्रुते परमे व्योमात्" इति श्रुतेः, शुद्धः "निरवद्यं निर-
 जनम्" इति श्रुतेः, एकः "एकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतेः, क्षेत्रज्ञः "वि-
 ज्ञानारभरेकेन विजानीयात्" इति श्रुतेः, आश्रयः "यस्मिन्धीः पृथिवी
 चान्नास्ति" इति श्रुतेः, अविक्रियः "निष्कलादिष्कार्यं शान्तम्" इति श्रुतेः
 स्वदृक् "आत्मज्योतिःसद्भाडिति होवाच" इति श्रुतेः, हेतुः "सहस्रल्लो-
 कानसृजत्" इति श्रुतेः, उभापकः "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इति श्रुतेः
 अर्सङ्गा "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति श्रुतेः, अनावृतः "पूर्णस्य पूर्णो-
 मादाय पूर्णोमवावशिष्यते" इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

एतैर्द्वादशभिरात्मनो लक्षणैः परैः भेदैर्विवेकसमर्थैर्देहाद्भेदं
 विद्वानसद्भावं मिथ्यामुक्तिं त्यजेत् ॥ २० ॥

नन्वेवं विविकारमाहानिमाऽप्यपरोक्षानुभवेन ब्रह्मताप्राप्तिः
 कथं स्वाद्यतोऽहङ्कारादिकं त्यजेदित्यपेक्षायां तस्मात्प्रकारं
 सहस्रान्तमाह-स्वर्गाकारक्षेत्रेषु स्फुरत्स्वर्गकणेषु प्रावसु योगैर्धर्मा-
 युपायेस्तदभिन्न उपभाऽभिन्ना हेमकारो यथा स्वर्गं प्राप्नु-
 यात् । आत्मयोगैरात्मप्राप्तयुपायैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मताम् अध्यात्म-
 विद्वान्माधिकृतकार्यकारणसंघानात्ता ॥ २१ ॥

अध्यात्मविवेकमात्रमाप्त्युपायमाह-अष्टाविति त्रिभिः । मूल-
 प्रकृतिर्महदहङ्कारो पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ, त्रयः सत्त्वाद्यस्ते
 च प्रकृतिगुणा एव, न तु भिन्नाः एकादशेन्द्रियाणि पञ्च
 महाधूनानि चेति षोडश पुमानात्मा एकः प्रोक्तः कपिलादि-
 भिराचार्यैः । एकमेव हेतुः, एषु साक्षित्वेनान्वयात्, तदुक्तम् "मूल-
 प्रकृतिरविक्रियेर्देहाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु वि-
 कारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति ॥ २२ ॥

जगज्जन्मम् तस्थुः स्यावरम् अत्रैव सर्वसङ्घातात्मके देह-
 एव पुरुषो मृग्योऽन्वयः सुशकश्चेतदित्याह, नेतिनेतीत्यन्वा-
 पोहे किञ्चमाद्यं स्वयमेवातस्यजन्मनात्मवर्गात्पृथगुपलब्धमान
 इत्यर्थः ॥ २३ ॥

मर्त्याषु सूक्ष्मिषु सर्वत्रानुस्यूतस्वेनान्वयः अत एव मर्त्याऽप्ये
 सूक्ष्मैकव्यतिरेकश्च तयोर्द्वैक्यम्, तेन यो विवेकः पूर्वोक्तो वा
 तेन उशना सुखेनात्मना मनसा सर्गस्थानसमाम्नायैः सृष्टि-
 स्थिति संहरैः "यगो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिभृत्युक्त-
 सर्गाद्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । विमृशद्भिर्विचारवद्भिः असत्वरैरव्यग्रैर्दृग्-
 इति पूर्व्यान्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवम् "प्रहाद स्वम्" इत्यादिना यदैत्युक्तमारैः पृष्टं तस्योत्तरमुक्तम्,
 अयेतत्सत्संभवायागतधर्मस्वरूपज्ञानजिघृक्षा वर्धते चेन्नवनां
 मद्गुणप्रहेय ननुभयं सत्परस्यत इत्याह-भवतामिति । यदि भवन्ती
 मद्गुणः अदृश्यते मद्गुणार्थप्रहेयतद्दृढीकारविषयं स्वरायुक्ता-
 ज्ञेयवतामपि तदुभयं भूयात् अज्ञानमन्तरेणोपदिष्टमपि तत्त्वम्,

जीमद्रीरराजवाचाव्यक्तमागतवचनप्रसङ्गिका ।

न प्रतिष्ठितं भवतीत्याह-वैशारदीति । वैशारदी निपुणतरा धीः तस्वधिपया बुद्धिः स्त्रीणां बालानाम् भजात एव भूयाज तु तां विभेत्स्वयं । तत्र दृष्टान्तः, मे वधेति । यथा भजावतः मम वैशारदी बुद्धिरभूच्छब्दादिताया मन्मानुनाभूत् एवं सर्वेषां बालानां स्त्रीणां च भजात एव ज्ञानं प्रतिष्ठितं भवत्यस्यथा मन्मानुरिवाप्रतिष्ठितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेवं तेषां भजाभुव्याया भजायुक्तान् शुभ्रपुण्ड्रैस्तुकाराना-
कृत्वा, तेषां भगवद्भक्तियोगमुपदिदिमुस्तापसवद्भूमतप्रकृतिवि-
बुक्तारमवाधारमज्ञानयोगमुपदिशति, जन्माद्यादित्यादिना । तावज्जी-
वार्मज्ञानरूपं देहाद्विषयत्वं विवक्षुर्देहधर्मानाह-जन्माद्या इति । ईश्व-
री शुद्धपरिष्काराभावात्तन्मर्त्या मूर्तिराकारो यस्य तेन काश्चन निमित्त-
भूतेन "जावते अस्ति वदन्ते विपरिणामते अपक्षीयते नश्यति" इत्येवं रूपा इमे वद्भावाविकाराः दृष्टाः प्रत्यक्षमुपलभ्यमानाः देहस्वैव धर्मो नास्ति नः यथा वृक्षं सत्येव फलानां जन्माद्यो दृश्यन्ते न वृक्षस्य तद्वत्प्रत्येकरूपस्यैवैवावस्थितेऽस्य देहस्य दृष्टा इत्यर्थः । आत्मव्यतिरिक्तस्य स्थिरस्यैकरूपस्य वस्तुनोऽभावात्कथंचित्प्रदर्शनार्थमस्थिरः वद्भावाविकारवानपि वृक्षस्या आत्मस्थानीयत्वेन दर्शितः ॥ १८ ॥

तदेवं देहधर्मैस्तद्वैकल्ययनारम्भो देहाद्देहो दर्शितः । अथ
अधर्मैरेवामर्तो देहाद्देहमाह-आत्मेति । आत्मेति विशेष्यनिर्देशः
आत्मा प्रत्यगात्मानित्यः उत्पत्तिविधानादरहितः अव्ययः अपक्षयरहितः
अविक्रियः अविच्छिद्यमानप्रवरहितः यद्यपि दृष्टा देहस्य नास्ति नः इत्य-
मेनेव वद्भावाविकारराहित्यमुक्तम्, तथापि फलानामिव वृक्षस्येति
दृष्टान्तबलात्तथा फलगतोत्पत्त्याद्यनाभयस्यापि वृक्षस्य स्वगतो-
त्पत्त्याद्यभावात्तथा एव देहगतोत्पत्त्याद्याभयत्वाभावापि स्वगतो-
त्पत्त्याद्यन्तराभयत्वं प्रसक्तं तद्वत्त्वेन निविध्यते एवञ्च अतो
ऽव्यतो वा वद्भावाविकाररहित इति कथितम् । शुद्धः प्रा-
कृतरागादिगुणैरकल्पितस्वरूपः एकः धानैकाकारतया सर्वेषु
देहेष्वेकरूपः 'एकोमीहिः' इतिवज्जात्यभिप्रायक एकत्वव्यपदेशः
न तु व्यक्तैकत्वाभिप्रायकः आत्मव्यक्तिवद्भूतस्य बहुप्रमाणाप्रति-
पक्षत्वात् क्षेत्रं शरीरं जानातीति तथा अमेदं शरीरमिति जागृ-
त्यर्थः अनेन ज्ञानाभयत्वमुक्तम् स्वहृत् अं पश्यतीति स्वहृत् अस्मै
मास्मान् अनेन ज्ञानस्वरूपत्वमुक्तम् आत्मयः देहेन्द्रियादीनामा-
धारो हेतुर्देहेन्द्रियाणां व्यापारहेतुः व्यापकः धर्मभूतज्ञानेन व्यापक-
स्वरूपस्याणुत्वात् असङ्गी जीवात्मरेण सम्बन्धरहितः अनाहतः
स्वरूपस्वभावतिरोधानरहितः इदं मुक्तवस्थं स्वाभाधिकं जीवा-
त्मस्वरूपम्, यद्वा, अनाहतः स्वरूपतिरोधानरहितः वज्रवद्यायामपि
धर्मभूतज्ञानस्यैव कर्मणा तिरोहितत्वात् देहस्त्वन्तित्यः व्यवधान-
शुद्धः देहमनुष्णादिरूपेण नाभाविवधः ज्ञानाऽनाभयोऽप्येषां वा-
त्सल्यमनाभयः विरागहेतुर्बोध्यः पितृपुत्रत्वादिस्वभावान्
संकोचमाकुञ्चेति भावः ॥ १९ ॥

अस्त्येवं देहात्मनः परस्परवैधर्म्यं ततः किमत आह-एतैरिति ।
विद्वानित्यं देहात्मनोर्याथारम्यविदेतैरुक्तैर्ज्ञानैरारम्भो कस्यैः
परैः उत्कृष्टत्वापादकैर्देहादौ आदिशब्देन देहानुवर्तिषुपुत्रादिषु प्रहः

अहं मनोस्यसहभिमंनं मोहजमज्ञानजं त्यजेत्, देहात्माभिमागादिकं
त्यक्त्येककलस्यवक्षिनात्मस्वरूपावर्णोःकगपरो गभेदिति भावः ॥२०॥
ततोपि किमत आह-कार्यमिति । यथा हेमकारस्तद्विधां हेम-
प्रकृतीनां प्राण्यामभिन्नः प्रथमं क्षेत्रेषु हेमप्राण्यामुत्पत्तिभूमिषु-
योगैरन्वेषणादिभिरुपायैराप्नुयात्, प्राण्य इति शेषः । विभक्तिविप-
रिचामेनानुपपन्नो वा पञ्चाहनादिभिरुपायैः प्रायसु हेम आप्नुयात्
एवं देहकपेषु क्षेत्रेष्वारमयोगैर्देहविषयस्यात्मन्याथारम्यविषयेन-
साधनेरुपायैरारम्भित् उक्तविध्यात्मन्याथारम्यदर्शो पञ्चात् प्राण्यः
स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयवृद्धतः पुत्रयोत्तमस्य गतिमवगतिं तद्या-
थारम्यज्ञानं ज्ञेयं प्राप्नुयात् यथावस्थिततरसात्कारात्
ज्ञेयतेति वाच्यम् ॥ २१ ॥

एवं ज्ञानयोगस्य भगवत्साक्षात्कारावहभक्तियोगात्प्रवक्तुम्
'एतैर्ज्ञानैः' इत्यादिनोक्तः सङ्गावत्यागप्रकारम्, "क्षेत्रेषु देहेषु तथा
रमयोगैः" इत्युक्तमेव देहविषयज्ञानात्मस्वरूपविमर्शं च सम्प्रकारं
प्रपञ्चयति, अष्टावित्यादिभिः पञ्चभिः । तावदष्टौ प्रकृतयः-

"भूमिरापोऽनघा वायुः अं मनो बुद्धिरिव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा" ॥

इत्युक्तरीत्या उक्ता अष्टौ प्रकृतयः अत्र भूत्यादिशब्दैः गन्धादिरत्ना-
प्रसूतितानि पृथिव्यादीन्युक्त्यन्ते बुद्धिशब्देन महत्तरं त्रयः सस्वा-
द्यस्तद्रूपा एव प्रकृतिगुणा एव नस्तारमनो गुणाः पांड्य
विकारा विकृतयः तेषु कर्मज्ञानोभयेन्द्रियाणि दश पञ्चमाणाः
बुद्धिश्चित्तं वा एकं संभूय पांड्य प्राण्यैः गीताचार्यादिभिः
प्रोक्ताः पुमानेक एकस्मिन् शरीरे एकः पुमान् जीवः प्रोक्तः
कुतः ? सगन्धत्वात्, एवमेव हि प्रतिशरीरं नियोगं सुखदुःखप्रति-
सन्धानजीवेश्वरयत्नमुक्तशिष्याचार्यैश्चार्वादिष्ववस्थायाः सम्बन्ध-
यादुपपत्तिरिति भावः । सर्वशरीरेषु जीविकरवे उक्तविधा व्यवस्था
नुपपेता स्यादिति भावः ॥ २२ ॥

देहस्तु सर्वसङ्घातः प्रकृतिविकृतिसर्वसङ्घातात्मकः स च
जगज्जन्मस्तस्य स्याद्यरम्यति द्विविधः एवं वस्तुस्थितिरिति
भावः । अस्त्येवं वस्तुतस्यात्मविषयेनस्य किमायात् ? तत्राह-
अत्रैवात् । अत्रैव देहएव पुरुषः प्रत्यगात्मा मृग्यः विषयनीयः कथं
किं कुर्वन्, नेतिनेतीति, इति शब्दः प्रत्यक्षदृष्टप्रकारद्योतकः इति नेति
एवंविधो न भवति गन्धयान् भवति रसयान् भवति रूपयान्
भवतीत्येवं प्रकारेणैव । अतः आत्मव्यतिरिक्तं यद्यत्पृथि-
व्यादिवस्तु तत् त्यजन् तस्मिन्प्रारम्भमुक्तिं कुर्वन् तद्विषयं आत्मा-
न्वेषयति इत्यर्थः । अनेन "अहं मनोस्यसङ्गावं देहादौ मोहजं त्यजेत्"
इत्युक्तं विदुर्न भवति ॥ २३ ॥

"तथात्मयोगैः" इत्युक्ताऽनात्मयोगात्विषयवन् तैर्मुच्यते इत्याह-
अत्रव्येति, अत्रव्यव्यतिरेकेणाप्यनेन व्यतिरेकेण आहं जानामी-
कञ्जातिं द्विधीत्येनं बुद्धीच्छादीनां ज्ञानरूपाणां ज्ञातयैहभयं एवा-
न्वयेन व्यतिरेकेण मम शिरः पाणिः पाद् इति सर्वावय-
वेषु व्यतिरेकप्रतीत्या चेत्येवंकुर्येव विवर्कनात्तमनो विना-
नेन उद्यता निर्मुच्येनात्मनाऽहं ममेति प्रतीयमानेनात्मनाऽहं प्र-
तीत्याप्येत्यर्थः । समेकानसमात्मनैः अर्गावत्यादिपरदेहात्तथाव्या-
यांनुसन्धानैरैतैरुपायैर्देहादिषु परमात्मानं विशुद्ध्यत्प्रसरत्तैः

श्रीमद्गीतराधवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथप्रवृत्तैः पुंमिरात्मा मृग्य इतिपूर्वेषाम्भवः "समूहाः सौम्ये-
माः तर्धाः प्रजाः" इत्यादि सर्गस्थानादिसमाप्तायाथानुसन्धाने-
रित्युक्तेऽथोभ्येत्वारमभिमर्शनोपायाः परमात्मशेषत्वतच्छरीरत्वाद्-
बोऽवगता भवन्तीत्यभिप्रायेण सर्गस्थानसमाप्तायैरित्युक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततोऽस्माकं किं प्रयोजनमिति तत्राह—भवतामपीति । यथा
मे वैशारदी धीः भगवद्विषयज्ञानमभूत्तथा तर्हि भवतामपि भूषा-
दित्यन्वयः । न केवलं युष्माकमेव, स्त्रीणां बालानाञ्च भ्रष्टा-
तस्तस्त्वादित्याह—भ्रष्टात इति । यदि स्त्रीबालानां भ्रष्टात्वाद्द-
स्तर्हि तेषामिति ॥ १७ ॥

प्रकृद्दस्तेषां स्वचक्षित भ्रष्टामुत्पाद्य नारदोक्तं ज्ञानमुपदि-
शति—जन्माद्या इति । "जातः कंसवधार्थाय भूमारहरणाय च"
"जमितो तद्विष्णोः" इत्यादिषु हरेर्जन्मादिकं प्रनीयने तत्र जन्मादि-
मतो हरेरिनरवद्भृंगशरीरस्थस्य तच्छरीरयोग्यभोगप्राप्त्या स्वा-
कुलचित्तस्य सर्वसमर्पणानुगुणफलदानं कथं घटत इत्यादि
शङ्कां दैत्यपुत्रचित्तस्थां परिहरन्नित्यतो वाह—जन्माद्या इति । इमे
वद्भवावा जन्मास्तिसृष्टिपरिणामापक्षयघिनाशाख्यविकारादेहस्य
दृष्टाः प्रत्यक्षेण प्रमिता आत्मनः परमात्मनो न सन्तीत्यन्वयः
"वद्विकाराः शरीरस्य न विष्णोस्तद्गनस्य तु" इत्यनेन निर-
स्तत्वात् । दृष्टाः इत्युक्तं स्पष्टयति, फलानामिति । वसन्ताद्यवयव-
विशेषेण काबेन वृक्षस्य चूनादिफलानां जन्मादिकं इदयते
यथा वृक्षस्य कालाधीनत्वं तथा देहस्येश्वराधीनत्वमिति ज्ञाप-
नायेश्वरमूर्तिरित्युक्तं देहदत्तस्य सर्वमिदमधीनमिति मिथ्या-
ज्ञाननिरासायोक्तमिदं नारपर्यमिति ज्ञानव्यं तदुक्तम् "तदर्धनिं
शरीरं च ज्ञात्वा तन्ममतां त्यजेत्" इति ॥ १८ ॥

"क्षेत्रज्ञः पुरुषो ह्यात्मा संसारी चतनो मतः" इत्युक्तेरात्मा
जीवः किं नस्यादित्यनस्तज्जवर्तकवक्ष्यमाणह—आत्मेति । परैर-
स्याप्यादिदोषरहितैरेतैर्द्वैतशक्तिरात्मनोहरेर्लक्ष्यैः स्वरूपभूतरूपेत
इति, विज्ञानहं ममेत्यनङ्गावमतत्त्वं मोहजमज्ञानजं देहादौ त्यजे-
दित्यन्वयः । नित्यः स्वरूपतो विनाशरहितः अवयवादिद्वयतो ना-
स्तीत्यन्वयः प्रकृतिनिर्मितशरीरत्वेनाविद्यारागादिदोषविधुरत्वा-
त्सुद्धं एको मुच्यः मुच्यत्वं हरेरेव स्वरूपज्ञानेन क्षेत्रज्ञ-
शरीरज्ञानात्प्राप्तं स क्षेत्रज्ञः आश्रय उपजीव्यः अतिक्रियः स्वतः
परतो वा परिणामरहितः स्वमात्मानं स्वमेव पश्यतीति स्वहृत्
"तद्ब्रह्मदेवाहं ब्रह्मास्मि" इतिभूतिवद्दोऽपराधीनः स्वतंत्र इति यावत्
वशं बाधयति सर्वमितिवा व्यापकोऽन्तर्बहिर्द्विरतिशयः "माकाशो
नीलिमोदे" तिभूतेः भूतकाशस्य परिच्छिन्नत्वाद्द्वयाकृतस्य चित्त-
कृत्यात्मकत्वेन भगवदनुगृहीतत्वेन तस्याव्यापकत्वमुपचरितम-
नेनेति भवत्येव व्यापकः अमाहृतत्वात्सुद्धी "असङ्कोष्यं पुरुषः"
इति भूतेः । अनाहृतो ज्ञानाद्यावरणरहितः एवमिदमलक्ष्योपेतस्य
विष्णोः सर्वं पुरुषाच्छरीरस्य तदर्धानत्वेन तस्मिन्देहे ममतां
त्यजेदित्यर्थः ॥ १९—२० ॥

हरेर्देहादिभ्यो विविक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तिप्रकारं चक्ति—हेममिति ।
यथा हेमकारो प्रायस्तु क्षेत्रेषु निकवाद्मस्तु स्थानेषु हेमकारः
क्षेत्रेषु हेमवस्तु पाषाणेषु वा योगैर्हेमावात्पुपावैः कवकाध्या-
नादिपरीक्षावक्ष्योर्हेमप्राप्तुवादित्यन्वयः न सर्वस्य सुखकमि-
त्त्वतउक्तं तदभिज्ञ इति तथा मुमुक्षुः पुरुष आत्मबोधोपैत्येत्तिक-
भक्त्यापुपावैः देहेषु क्षेत्रेषु सम्बन्धाद्ये विविक्तं ब्रह्मगति-
क्षमेन देहादिभ्यो वैशेष्येन ब्रह्मविषयज्ञानमाप्नोतीत्यन्वयः
कोसावधिकारीत्यत उक्तम् अथारमविदिति. "तरति शोकमात्म-
वित्" इति भूतेः । आत्मानमधिकृत्य वर्णमार्गं वेदान्तशास्त्रमध्यात्मं
तद्वेत्ति सम्यग्ज्ञानातीति सास्वकादिस्वभाबोऽध्यात्मं तद्वेत्तीति
वा महाभूतादिर्वाऽध्यात्मं तद्वेत्तीति अध्यात्मवित् ॥ २१ ॥

कानि महाभूतादीनीति तत्राह—अष्टाविति । मूलप्रकृतिर्देहा-
द्यः * सत्त्वमद्यो प्रकृतयः सत्त्वादिगुणानां प्रकृतावन्तर्भावस-
म्भवेनादृत्वं युक्तमितिभावेनाह, त्रय पृथेति । तस्याः प्रकृतेर्गुणा-
स्तद्गुणाः प्रकृतिजत्वाद्भिकाराश्च तद्गुण्येन गृहीता इति नादृत्वा-
सम्भव इत्याद्येनाह, विकारा इति । मनसा सदैकादशोन्म्रयाणि
शब्दादिविषयाश्चेति विकाराः बोद्धेति पूर्वाचार्यैः, संख्याता इति
शेषः । शरीरेष्वनुगतत्वेन विकारसम्भवाद्देतैः सह किं न पठित
इति तत्राह, पुमानिति । समन्वयादिति व्यञ्छोपे पञ्चमी समन्वय-
मुनुगतं प्राप्येकः पुमाजारायण एव केवलं सुखइत्यतो विकारेषु
न पठित इत्यर्थः । अत्रेदं तारपर्यमवगन्तव्यम्. तथाहि, अमि-
मन्वमानजडापेक्षया पुमान् जीवः पञ्चविंशोभिमानचतनविष-
क्षया विष्णुः षड्विंश इति सम्यगन्वयाजियन्तृत्वेन अनुगत-
ज्ञानाऽहेय इति. तदुक्तम्—

"अभिमान्यपेक्षया विष्णुः पञ्चविंश इति स्मृतः ।

जडव्यपेक्षया जीवः सम्यग्वेद्यो हरिः स्मृतः" ॥ इति

यथा माकाशादिपञ्चभूतानि सत्त्वादित्रयोगुणा इत्यहो प्रकृतयः
तत्र मूलप्रकृतिमहद्ब्रह्माराणामाकाशादिष्वनुगतत्वेन पृथग्प्रद्वयं
न क्रियते गुणानां तदारमकत्वेन गुणप्रद्वयेन तद्गुणोपपत्तेः
शेषपूर्ववत् ॥ २२ ॥

तत्त्वसंख्याकथनेन प्रकृते किमावातमिति तत्राह—देहस्त्विति ।
सर्वेषां प्रकृतितत्कार्याणां सङ्गतः समूहः तन्निर्मित इत्यर्थः
तत्त्वेभ्योऽप्यतदभिमानिभ्यो विविक्त्य परमात्मा ज्ञातव्य इत्यभिप्रा-
येण तत्त्वसंख्यानं कृतमितीममर्षेन्दर्शयति, तुशब्देन देहदृष्टेन
प्रपञ्चो विवक्षित इति कृत्वा तं देहं विमज्जति, जगदिति । जग-
त्कक्ष्यो द्विराकृत्या व्याख्येयः तथाहि जगरसमस्तं जगज्जडं
तस्य स्थावरमिति द्विधा विभक्तं किं ज्ञान इत्यन आह—अमेति ।
तत्त्वाद्ब्रह्म तत्र भवत्यित्यतःप्रकृत्यादिकं त्यजद् द्विधा स्वतः सर्वदा
भिन्न इत्यर्थः । पुरुषः पूर्णः पद्गुणोऽत्रैव देहवक्ष्ये प्रपञ्चे सुखो-
ऽन्वेषणीयो विचार्यो ज्ञातव्य इति यावत् । शत्रुप्रत्ययेन सह
प्रकृत्यादित्यागो न काहाचित्क इति च सूचयति, तत्र किं प्रमाथ-
मिति तत्राह—नेति । "स एव नेतिनेतीत्यात्मा " इति भूति
प्रमाथमित्यर्थः । योऽतस्पजंस्तद्गुणस्त्वजंस्तेनेति वा अतस्यजती-
त्यतस्त्वक् तेनातस्त्वजेति वा पाठः ॥ २३ ॥

* महत्तत्त्वाद्ब्रह्मणस्तत्त्वपञ्चमहाभूतानि ।

भीमद्विजयस्वजतीर्थकृत्पदरत्नावली ।

कथा युक्ता मृग्यत इति तत्राह-मन्वेयेति । अथययुक्तय-
तिरेकेण चत्र चत्र जगत्तत्र तत्र ब्रह्मेत्यन्वयः चत्र चत्र ब्रह्म न
तत्र तत्र जगत्परिक्रमणवादिभ्यांतेरकलक्षणाद्युक्त्वाऽऽकाशवत्
जगद्विभक्तत्वेत् यदेतत्सङ्गच्छययुक्तत्वेन वेति युक्त्वा निश्चि-
तेन विवेकेनाहुतेन युक्तेनात्मना मनसा, ननु, व्याप्तिग्राहकप्रमा-
णाभावेनामास्रस्थान्वाशियायो न स्वादिति तत्राह-सर्गाति ।
अत्र सर्गस्थानाभ्यां संहारादिकमुपलक्ष्यते न संहिता स्वरा येस्ते
अस्त्वशास्त्रैः "सर्वेश्वरा घोषध्वनो वलध्वनो वक्तव्या इन्द्रो
वर्षं ददातीति सर्वे ऊर्मायो प्रस्ता अनिरस्ता विवृता वक्तव्याः
प्रजापतेरारमानं परिददातीति सर्वे स्वशांखेशोनामभिनिहिता
वक्तव्या मृथोरारमानं परिदरणीवा" इति भुतेः विमृशाङ्गः
विचारं कुर्वाङ्गः "को न आत्मा किं ब्रह्म" इत्यादि भुतेः सर्गस्थाना-
द्विषयैः समाप्त्यैः निर्दोषगुणोपेतैर्वेदैः " यतो वा इमानि
भूतानि जयन्ते येन जानामि जीवन्ति " इत्यादिकेषुः " अस्त-
वेद्विह तत्सर्वं व्याप्य तारायणः स्थितः " इत्यादिकेषुऽनुगृही-
तया ॥ २४ ॥

भीमद्विजयगोखामिहृतकमसन्दर्भः ।

तत्र देहाश्रयासपरित्यागार्थं स्वमातृप्रतिपक्षमात्मज्ञानमात्र-
मापतन ग्राह-जग्माद्या इत्यादिभिः ॥ १८ ॥

एको न तु देहेन्द्रियादिस्वघातकपः । क्षेत्रज्ञो ज्ञातृत्वादिभर्मकः
इन्द्रियादीनामाभवः स्वाभाविकज्ञातृत्वादेवा विक्रियः स्वहृत्
स्वस्मै स्वयं प्रकाशः हेतुः सर्गादिनिमित्तम्, तदुक्तं भीमूतेन
"हेतुर्जीवाऽस्व सर्गादेरविधाकर्मकारकः" इति, व्यापको व्याप्त-
शीलः असङ्गी अनावृत्तश्च स्वतः स्वप्रकाशरूपत्वात् ॥ १९ ॥

मोहजं त्यजेदिति । देहाद्यधिकरणकमोहजस्यैव त्यागो-
न तु स्वरूपभूतस्यैत्यहमर्थस्य इति स्वज्यते, तद्वचं जीवन्त-
दुष्टत्वात् सूक्ष्म ज्योतीरूप इत्येके । तथैव हि कौस्तुभांशवेन
व्यञ्जितम्, तथाच स्कान्दे प्रभासखण्डे जीवन्तिरूपेण "तस्य
रूपं वर्यां वा प्रमाणां दृश्यते कश्चित् । न शक्यं कथितुं वापि
सूक्ष्मज्ञानभ्रतधिग्रहः ॥ छात्राप्रधानभागस्य शनषा कल्पि तस्य
च । तस्मात् सूक्ष्मनरो देवः स चानभ्याय कल्पने ॥ आदित्य-
वर्गं सूक्ष्माभमभ्यन्तुमिष पुरकरे । नक्षत्रमिष पश्यन्ति योगिने
ज्ञानक्षुधा" इति ॥ २० ॥

अपदार्थज्ञानमप्याह-स्वर्गामिति ॥ २१-२८ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतनारायणदर्शिनी ।

पूयादिदशाशीर्वादेन स्वस्मिन् वसमानं भीनारदानुग्रहं तेष्वपि
भक्तिकारणावेनाशरते, यदि भवन्तः भ्रष्टेन तदा वैशारदी
विशारदो भगवांस्नाद्विषया भ्रष्टात इति महदनुग्रहात् भ्रष्टा
भ्रष्टातो भक्तिः भक्तेः प्रमेत्यामिभ्रष्टाद्भवन्तव्यम् ॥ १७ ॥

केषां चित्तं मुमुक्षुभक्तानां तु ज्ञानमपेक्षितमिति तत्राह-जग्माद्या,
इति दशभिः । जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणामते अपक्षीयते
नश्यतीत्येवंभावाः षड्विकाराः सदा स्थितस्य वृक्षस्य प्रतिवर्षं
फलानामेव यथा न तु वृक्षस्य तथैव नित्यस्थितस्यैवाऽऽत्मनो
वेदस्यैव षड्विदे दृष्टाः न त्वात्मनः ईश्वरस्य मूर्तिः समष्टिव्यवस्था-
त्मकं शरीरं यतो भवति तेन ॥ १८ ॥

जीवात्मनि षड्विकाराभावभावनात्वं पदार्थगुञ्जिः सा च
तत्पदार्थस्य परमात्मनश्चित्तनरूपया भक्त्यैव स्वादित्यतः पर-
मात्मस्वरूपमाह-मात्मेति इत्यादि । आत्मा परमात्मा नित्यः "अवि-
नाशी वा अवेऽयमात्मा" इति भुतेः, अथवाः अपक्षयशून्यः "अक्षो-
क्षरेपरमे ष्योमन्" इति भुतेः । शुद्धः "निरवयं निरञ्जनम्" इति भुतेः
एकः "एकमेवादिनीयम्" इति भुतेः । अक्षयः "विद्यातारमरेकेन जामी-
यात्" इति भुतेः । आश्रयः "यस्मिन् योः पृथिवी चाग्नरीक्षम्" इति
भुतेः । अविच्छिन्नः निष्कलं निष्कलं शाश्वतम्" इति भुतेः । अक्षय
"आत्मज्योतिः सन्नाशित हो वाच" इति भुतेः । हेतुः "स इमात्
लोकानमृजत" इति भुतेः । व्यापकः "सम्ब ज्ञानमनन्तम्" इति
भुतेः । असङ्गी "असङ्गा ह्यं पुरुषः" इति भुतेः । अनावृत्तः "पूयांस्व
पूयांमादाय पूयांमेवावशिष्यते" इति भुतेः ॥ १९ ॥

आत्मानः परमात्मनः परैर्जीवात्मनश्चक्षयोऽप्युत्कृष्टैः
नित्यं चिन्तितैरिति शेषः देहादौ देहे वैदिकेषु च असद्व्याप्त-
वम्भावपरमात्मचिन्तनेविधा सत्यपि विवेकं निष्प्रम इव मोहां न
निवर्त्तन इति भावः ॥ २० ॥

मन्वेचंभूतः परमात्मा क वसन्ते ? इति चेत् स्वदेहेऽपीति
तदुपलक्ष्यप्रकारं स्वदृष्टान्तमाह-स्वर्गामिति । प्रायस्तु स्फुरत्स्वर्गो-
कण्ठपाषाणेषु क्षेत्रेषु स्वर्गाकरस्थानेषु बोगैर्भ्रमनादिभिर्गुरु-
वक्राशिक्षितैरेवोपायैः तमुपावामिहोः हेमकारो यथा स्वर्गमा-
प्नुयात् तथैव देहरूपक्षेत्रेषु आत्मबोगैर्गमप्राणयुपायैश्चि-
न्तनाद्यैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मणः परमात्मनो गतिमुपलक्ष्यम् ॥ २१ ॥

अप्यात्मविदित्युक्तमतोऽध्यात्मवस्तुत्वाह-मष्टाविति साञ्जै ।
मूलप्रकृतिमहदहङ्कारी पञ्चतन्मात्राणि चेत्यथौ । त्रयः सर्ववा-
द्यां विकाराः एकादशोन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि चेति षोडश
माचार्यैः कपिष्ठादिभिः प्राक्ताः पुमानात्मा एकः समन्वयात्
एषु स्वयमन्वयं स्वस्वयं प्राप्य वसमानः यथा समन्वयं स्वस्वयं
अनति सतनं प्राप्नोति "अत सात्स्वगमने" किवन्तः ॥ २२ ॥

सर्वेभक्तानः उक्तलक्षणमन्वयस्त्वमूहकपः जगत् जङ्गमो
मनुष्यादिः तस्युः स्थावरो वृक्षादिः अथैव देह एव पुरुषः
परमात्मा मृग्यः । मन्वयप्रकारमाह-नतिभेतीत्यतत् तद्भिन्नं
वस्तु त्वजन् र्वजङ्गित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु, तर्हि तन्मय एव अनश्यागे सूक्ष्मेयाऽवशिष्यते इत्यत-
ग्राह-मन्वेयेति । देहे परमात्मनोऽप्यवः परमात्मनि देहव्यति-
रेको यः प्रभिन्नस्तेन ज्ञानानामपि बुद्ध्यादीनां वदन्वयैर्मेव प्रवृत्तिः
बुद्ध्यादिव्यतिरेकश्च यः परमात्मा देहस्य इति यो विवेक-
स्तेन तथा उशाना गुञ्जेनात्मना मनसा सर्गस्थानत्वमाप्त्यैः
सृष्टिस्थितिसंहारेः परामुद्देरिति शेषः "यतो वा इमानि

श्रीमद्विष्णुनाथकवचिद्धतसारायंदिशिनी ।

भूतानि जायन्ते" इत्यादि भूत्युक्त सर्गाद्यनुसंधानेनेत्यर्थः । अस-
त्त्वरैरव्यग्रैर्मुग्धः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्लवक्त्रतन्त्रिज्ञानप्रदीपः ।

यदि भवन्तो मद्भक्तः भद्रधने तर्हि भद्रातो भवतां स्त्रीणां
वासानाञ्चापि मे मम यथा वैशारदी विद्यारदो हरिस्तद्विषयक-
ज्ञानमकिञ्चिती धीः भूवाङ्गवेत् ॥ १७ ॥

हरिमक्तिबोतं ज्ञानञ्च भाङ्गं तद्ग्रहणयोग्यनामिपादकारमाना-
त्ममिषंकांपदेशपूर्वकं जन्माद्या इत्यारभ्य "एतावानेव लोकेस्मिन्
पुंसः स्वार्थे परः स्मृतः । एकात्ममक्तिर्गोविंदे वरसर्वत्रतदीक्षयम्"
इत्यग्नेन प्रभ्येगोपादिसति, ईश्वरारसर्वप्रवर्तकात् क्षणाद्विपरि-
वर्तयन्त्याभूतिरिमिष्यकिर्यस्य तेन वृक्षस्येव अतिप्रसिद्धपङ्क्ति-
कायां तत्कलानामिष च जन्माद्याः जायन्तेऽस्ति वर्ज्यं विपरि-
वर्तनेऽपक्षीयते विनहवतीतीमे पद्मावधिकाराः देहस्यैव दृष्टाः
नरवात्मनः वृक्षगन्स्य देहस्य चेत्यर्थः । एवं देहस्य पङ्क्तिकारयु-
क्त्वेन च देहाद्याहं ममेत्यसदाग्रहो न कार्य इति भावः ॥ १८ ॥

अथ सर्वस्य चेतनाचेतनस्य भगवत्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभा-
वाच्छरीयत्वाच्च अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ त्यजेदिति वक्तुं भगवतोऽपि
जन्मादि पङ्क्तिकाराहिल्यं तद्साधायान् एकत्वसर्वाभ्यस्तवसर्व-
हेतुत्वव्यापकत्वानावृत्तत्वादीन् गुणान् आह—आत्मेति । आत्मा
"एष त आत्मानन्तर्यामी, आत्मावाचरे द्रष्टव्यः" इत्यादिप्रसिद्धः
परमेश्वरः नित्यः जन्ममृत्युजुग्मः अव्ययोऽपक्षयशून्यः किञ्चिदुना
शुद्धः सर्वदोषरहितः एकः नित्यसमानातिशयः क्षेत्रज्ञः समष्टि-
व्यष्टिरूपसंशरीररहः आश्रयः सर्वचेतनाचेतनानां स्थित्यादिप्रदः
हेतुः सर्वोपादाननिमित्तकारणभूतः तथापि अधिक्रियः स्वरूपतां-
ऽधिकारी नित्यसिद्धाभिः स्वशक्तिभिः चेतनाचेतनरूपाभिः कुमां-
ङ्गप्रसारणाऽप्रसारणव्यायेन सृष्टिब्रह्मकारो कारोति । तथोक्तम्,
भारते"प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः । एवं भूतानि
भूतारमा सृष्ट्वा संहरते पुनः" इति स्वहक् स्वप्रकाशः व्यापकः
सर्वत्र सर्वदा वर्तमानः असङ्गी सर्वचेतनाचेतनदोषापृष्टः
अनादृतो निरावरणः । जीवपरो नायं श्लोकः "जन्माद्याः पांडिमे
गाथा दृष्टा देहस्य नारमगः" इत्यनेनैव जीवजन्माद्यभावप्रतिपाद्-
मान् एकत्वादीनां भगवत्कर्माणां जीवे सम्भवात् सति मुक्त्वायै
अर्थात्परत्पनाया जनात्प्रवाच ॥ १९ ॥

आत्मनः परमेश्वरस्य परैः परमेश्वरजस्योः नाहं देहकृपः न
आहं स्वातंत्र्यं गरीयः न च देहादिकं गम किन्तु भगवत
एव सर्वं देहदेहादिकमिष्येवगहंममामिमाननिराकरणहेतुभूतैः
अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ भवंमानं मोहजमज्ञानकृतं त्यजेत् ॥ २० ॥

अचेतनं जडत्वव्यवस्थादिना तद्भक्तं ज्ञातृत्वादिना चेतनं
चेतनाचेतनमिभं तदुभयान्वयत्वादिना सर्वोपास्यं सर्वारम्भतं
ब्रह्म चेति तत्त्वब्रह्मज्ञानप्रकारमाह, अर्थमिति । यथा हेमकारः
रुद्रमिहः प्रावसु स्फुरत्स्वयं कणेषु कर्ष्यं तत्प्रसिद्योगैराप्नुवात् एवं
क्षेत्रज्ञयोगैः तद्विभक्तः क्षेत्रज्ञोऽप्येकदेहविज्जीवस्तःस्वरूपगुणादि

अवयवमननादिकपैयोगैः ज्ञातृत्वाहमर्थत्वादियोगैश्च क्षेत्रेषु स्वपर-
शरीरेषु क्षेत्रत्वाचेतनत्वादिना क्षेत्रज्ञमिभक्तया निश्चितेषु ज्ञान्नुवात्
क्षेत्रज्ञमिति शेषः । तथा देहेषु समष्टिव्यष्टिरूपेषु अकारमिभक्त आत्मानि
क्षेत्रज्ञं नियम्ने अभिषतमानमत्तरात्मानं वेर्णाति स तथा ब्रह्म-
वित् आत्मयोगैः आत्मा अमतरात्मा तत्स्वरूपगुणादिअवयवमकृता-
दिकपैयोगैरुपायैः सर्वनियन्तृत्वादिभिश्च ब्रह्मगतिं त्वरमात्मत्वं
क्षेत्रेतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

चेतनाचेतनब्रह्मपदार्थान् दर्शयन् अचेतने चेतनस्य रतिबंध-
हेतुः ब्रह्मणि भगवति रतिस्तु मोक्षहेतुरित्याह, अद्यो इत्याद्यहमिः
प्रकृतिः महद्देहकारो पञ्च तन्मात्राणि चेत्यद्यो प्रकृतयः । तस्याः
प्रकृतेस्त्यः सत्त्वाद्यो गुणाः एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि
चेति बोद्धव्यं विकाराः अचेतनात्मकाः आचार्यैः प्रोक्ताः । पुमान-
चेतनञ्च प्रोक्तः जातावेकवचनम् "चेतनाचेतनात्मानो बहूनां
यो विद्वाति कामान्" इति जीवबहुत्वभवत्वात् "सर्वं वेदा वरप-
द्वामनन्ति"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः "तनु समन्वयात्"इति भूति-
स्मृतिस्मृत्येवः समन्वयात् सर्वेषु वेदेषु विषयत्वेन समन्वयात्
एकः सर्ववेदायंभूतो भगवाञ्च आचार्यैरोपनिषदैः प्रोक्तः ॥ २२ ॥

तत्र भगवतो देहः सर्वसङ्घातः विराड्रूपः जीवस्य देहद्वय-
माह, जगत्स्थितिरिति द्विधेति । तत्रोभाप्रकारमाह—गत्रैवेति सांख्येन ।
विमृशद्विविचारयद्भिः असत्त्वरैरव्यग्रैर्मुमुक्षुभिः उद्यतात्मना
भुजेन मनसा अत्रैव देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रायोऽप्यो जीवो मिहः
चेतनत्वादीश्वरवत् इत्यन्वयेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रायोऽप्येकतमोऽपि
न जीवस्तस्य चेतनत्वाभावात् पापायादिवदिति व्यतिरेकेण
च हेतुना एवं नेतिनेतीति देहाद्यात्मत्वनिषेधेन अतदनात्मभूतं
देहेन्द्रियादिकं त्यजन् देहो नात्मा पाञ्चभौतिकत्वात् गृहादिवत्
इन्द्रियेष्वेकतमोऽपि नात्मा करणत्वाद्वास्वादिवत् प्राणो नात्मा
वायुविशेषत्वात् व्यजनजन्यवायुवत् इत्येवमज्ञानगृहीतं तदात्मत्वं
परिहरन् पुरुषो जीवः मृग्यः तन्नादिना पुरुषः परमेश्वरश्च सर्ग-
स्थानसमाप्त्यायैः सृष्टिस्थितिप्रतिपादकैर्वेदैः "यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते"इत्यादिभिः चेतनाचेतनरूपेभ्यः सृष्ट्येभ्योभूतेभ्य-
स्तत्त्वशाधिष्वक्षय एवेति द्योतितो यो विवेकस्तेन मृग्यः इतिद्वयो-
रन्वयः ॥ २३—२४ ॥

भाषा टीका ।

जो हमारे वाक्य में अज्ञाहो तो तुमारी भी देहाद्यहंकार
क्षेत्र में निपुण मतिहो, स्त्री और बाबको की मति शुद्ध होती
है जैसे कि मेरी ॥ १७ ॥

जन्मादिक वे ज्ञः भाव देह के हैं आत्माके नहीं तो श्री
ईश्वरारमक काव कृत है जैसे इसके रहते २ फूको के ॥ १८ ॥

और आत्मा तो नित्य अजय शुद्ध एक क्षेत्रज्ञ आश्रय विकार
रहित स्वहक् हेतु और प्रकृति का व्यापक होकर भी असंगी
और अनादृत है ॥ १९ ॥

एन आत्मा के द्वादश लक्षणों से विज्ञात् देह देहादिक के

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः ।
 ता येनैवाऽनुभूयन्ते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः ॥ २५ ॥
 एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः ।
 स्वरूपमात्मनो बुद्धयेत्तन्धैर्वायुभिवान्वयात् ॥ २६ ॥
 एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः ।
 अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवेत्यते ॥ २७ ॥
 * (मनोमयत्वात्सर्वाः स्वप्नजागरयोः समाः ।
 दृष्टानर्थानपि ध्यातुः शोकमोहभयप्रदाः ॥ ० ॥
 परस्य निर्गुणस्यापि गुणसङ्गाजनिर्मृतिः ।
 व्यक्तं जन्माप्ययप्रोक्तं ज्ञायामस्येव न स्वतः ।
 हरिसञ्चिन्तया सर्वे प्रयान्ति परमम्पदम् ॥ ० ॥)
 तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ।
 बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥ २८ ॥
 तत्रोपाससहस्राणामयं भगवतोदितः ।
 यदीश्वरे भगवति यथा यैरञ्जसा रतिः ॥ २९ ॥
 गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च ।
 सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३० ॥
 श्रद्धया तत्कथायां च कीर्त्तनेर्गुणकर्मणाम् ।
 तत्पादाम्बुरुहध्यानात्तल्लिङ्गैस्साऽर्हणादिभिः ॥ ३१ ॥
 हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः ।
 इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

में मोह से उत्पन्न जो मैं मेरा वह असंज्ञाव तिसको छोड़ दे ॥ २० ॥

जैसे अग्नि सुवर्णकार क्षेत्र (जेत) में सुनहले पाषाण में से उपार्यों से स्वर्ण को प्राप्त होता है, ऐसेही अच्छात्मवत्ता आत्म योग से देह में ब्रह्मगति को प्राप्त होता है ॥ २१ ॥

भाषायों ने अष्ट प्रकृति कहीं हैं और उनके गुण तीन कहें हैं तथा प्रकृति के विकार चौदश हैं और इन में साक्षित्वेन अन्वित होने वाक्या पुरुष एक है ॥ २२ ॥

सर्व संघात रूप देह स्वाधर जंगम भेद से दो प्रकारका

है इसी देह में अनात्म वस्तु के लक्षणों से भिन्न आत्मा को ढूँढना चाहिये ॥ २३ ॥

अन्वय व्यतिरेक से हुआ जो विवेक तिससे और शुद्ध मनसे तथा सृष्टि स्थिति संहार के अनुसंधान द्वारा विचार करने वाले अव्यग्रपुरुषों से ढूँढने के योग्य है ॥ २४ ॥

भीपरस्मिन्कृतभाषार्थटीका ।

विमर्शप्रकारमाह-बुद्धेरिति ज्ञायाम् । अज्यज्ञः काशी ॥ २५ ॥
 अत्र एभिर्बुद्धिभेदैः परिणामैः पर्यस्तैः परितः क्षिप्तैरनात्म-
 धर्मत्वेन निरस्तैः बुद्धिधर्मत्वे हेतुः त्रिवर्णैस्त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः

*० श्लोकादिभिः विजयव्यजरीत्यादिभिः पठ्यते ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाथीर्षिका ।

कर्मजन्मैः बुद्धेरेव त्रिगुणारमकरवाद् कर्मकर्तृत्वाच्च तस्या एवेता अवस्थाः आत्मा तु बुद्ध्यान्वयात्तदवस्थावानिवाभाति न तत्रैव इत्यनात्मनः स्वरूपं बुद्ध्यजानीयादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः कुसुमधर्मैर्गन्धैस्तदाभयं वायुमिव ॥ २६ ॥

ननु, तर्हि यथा कुसुमोपाधिर्कोपि वायोगन्धो विवेकज्ञानेन निवर्तते एवमात्मनः संसारो न निवर्तते इत्याशङ्क्याऽऽह, एतद्द्वारो बुद्धिद्वारकस्तदवस्थाद्वारको वा संसारो न स्वतः हि वस्मात् बुद्धेरेव गुणाः कर्माणि च तैर्निबध्यत इति तथा संज्ञान-मूर्खोऽतोऽपार्थो मिथ्याभूतोऽपि स्वप्न इत्येव्यते वायोस्तु गन्धद्रव्य-सम्बन्धश्च वास्तवत्वाद्भिप्रो दृष्टान्तः ॥ २७ ॥

वस्मादेवं निवृत्तिर्घटते तस्माद्बीजप्रज्ञानं तस्य निर्हरणं दहनम् किं तद् योगः कथम्भूतः धिक् प्रवाहं जाग्रदादिकप-मुपरमथतीति तथा ॥ २८ ॥

तदेवं ज्ञानप्रकारमुक्त्वा तस्माद्धनं धर्मैश्च तत्रं नारदोक्त-मेवाऽह-तत्रेति, पञ्चमिः । वैधर्म्येया यथावदनुष्ठितैर्वा भगवति श्रीनारायणो रतिरिति, यद्यमुपायो भगवतोक्तः । तथा च गीता-सूक्तम्—

“ यत्करोषि यद्दृशसि यञ्जुहोषि ददामि यत् ।

यत् पश्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मद्गणम् ॥ ”

इति “ भक्त्या मामभिजानाति यावाग्यञ्चास्मि तत्रैवतः ” इत्यादि च ॥ २९ ॥

तत्रैवान्तरङ्गान्धर्मानाऽऽह, गुरोः शुभ्रयथा भक्त्या प्रेम्णा सर्वेषां लक्ष्मणानामर्पणेन च ॥ ३० ॥

तस्य विज्ञानं मूर्तीनामीच्छामर्हणमादियेषां चन्दनादीनां तैश्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्वानपि तद्विमर्शानोपायान् वदन्तैः प्रत्यगात्मस्वरूपं देह-धिलक्षणावगच्छेदित्याह—बुद्धेरिति । जागरणं स्वप्नः सुषुप्ति-रिति एनास्मिन्नो बुद्धेर्वृत्तयः व्यापारः ता वृत्तयो येनैवाऽनु-भूयन्ते च एव परः देहन्द्रियबुद्ध्यादियथाऽप्यः अध्येतो देहा-दीनां द्रष्टा धारको वा पुरुषः प्रत्यगात्मा जागरणं नाम बाह्य-न्द्रियव्यापारानुविद्धा बुद्धिवृत्तिः स्वप्नस्तदननुविद्धा सुषुप्तिर्बुद्धिवृत्त्यु-परमः तदुपरमोपि तस्मिन्मध्येष्वेति बुद्धेर्वृत्तय इत्युक्तम् एतद्वृत्ति-त्रयज्ञानान्ध्रयत्वेन यः प्रतीयते स प्रत्यगात्मनि भावः ॥ २५ ॥

एतदेव महदृष्टान्तं विशदयन्नैवमादिभिरुपायैरात्मस्वरूपं बुद्धेदित्याह—एभिर्गिति । एभिस्त्रयैस्त्रिविधैः सत्त्वादिगुणत्रय-मूलकैर्वा पर्यस्तेरित्यर्थः । किथोद्भवैः पुत्रव्यापारमकर्मनिमित्तै-र्बुद्धिमेदैर्बुद्धिवृत्तिमेदैर्जागरादिभिरुपायैस्तस्मात्तमनः स्वरूपं विद्यात् यथा गन्धः कुसुमादिगतैरुपलक्षितं तदाभयं वायुं बुध्यति तद्वत्, कुतः ? अन्वयाज्जागरणाद्यवस्थात्रयेऽन्वयादनुवृत्तेः यथा पत्र-मात्मककर्मणा तत्तत्पङ्कजादिकुसुमादिगतं गन्धमानीय तदा-भवतया तदन्वितं प्रवहन्तं वायुं ततःपृथग्भूतमुपलक्षयते पार्थिव-

कुसुमादिगतस्य गन्धस्य न वायुराभ्रवस्तदन्वयाच्च वायोः तदा भयत्वम्, अत एव तदन्वयापाये केवलस्पर्शगुणस्य वायोऽव-लम्बः ततो गन्धात्पृथगेव वायुः स्वाभाविकस्पर्शगुण इति तं-यथोपलक्ष्यते तथा बुद्धिमेदो न स्वभावतः आत्मगता तेषां स्वाभा-विकत्वेऽप्यतमबुद्धिमेदेऽप्यतमस्वोपलम्बप्रसङ्गः किन्तु कर्मवृत्त-बुद्धिसम्बन्धप्रयुक्ततद्व्यवस्थात्तदनुभवोपलम्बः स्वभावस्वोत्सा-तद्व्यनन्वितएव ततःपृथग्भूत इत्येवं तं बुद्धेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

तदेवं देहादावसद्भावत्यागप्रकारो देहविच्छिद्यत्वेनात्म-विमर्शनप्रकारञ्चोक्तः अयैवंभूतस्य प्रत्यगात्मनः कुतस्तद्देहादि-सम्बन्धरूपः संसारो यस्मिन् न सद्भाव इत्याशङ्क्यां त्रिवर्णैः क्रियोद्भवैरिति परिहारः सूचितः । तमेवविशदयितुं स्वरूपव्या-त्यज्ञानमूलकदेहात्मभ्रमादिकपाऽनादिमोहनिमित्तगुणकर्मसम्ब-न्धप्रयुक्तः संसारस्तत एवात्मनः स्वरूपप्रयुक्तव्याभावात्पुरुषवा-थोऽप्यौपाधिकत्वाद्याद्युपाधिबुद्धिसम्बन्धद्वाराऽनुवर्तते इत्याह—एतदिति । एव बुद्धिसम्बन्ध एव द्वारं यस्य स संसारः स्वप्न इवाद्युपास्थिरत्वात्स्वप्नतुल्योऽतएवापार्थः अपुरुषार्थोपि पुंसः प्रत्यगात्मनोऽप्येते प्राप्यते कर्तुः पुंसः शेषत्वविषय्या षष्ठी पुंसां संसारः प्राप्यत इत्यर्थः । बुद्धिसम्बन्धे हेतुं वदन्संसारं विशिनष्टि—अज्ञानमूल इति । अज्ञानं मूलं कारणं वस्याज्ञानमूलः स्वपरयाथात्म्याज्ञानमूलकबुद्धीन्द्रियसम्बन्धनिमित्तो देहतदनुवर्तित्व-रूपः संसार इत्यर्थः । कथमुक्तविधेर्यात्मनो ज्ञानसम्बन्ध-इति शङ्कां निराकुर्वन् संसारमेव विशिनष्टि, गुणकर्मनिबन्धन-इति । गुणकर्मधीनः सत्त्वादिगुणपरिणामानुगुणकर्मपरिपाका-धीन इत्यर्थः । अयं भावः । स्वभावतः सर्वे प्रत्यगात्मानः “ आत्मा नित्योऽव्ययः ” इत्याद्युक्तविधा अप्यनादिकर्मणा सत्त्वादिप्राकृत-गुणसंज्ञास्तत्र तत्कर्मपरिपाकवशाद्गुणपरिणामस्ततः स्वपर-याथात्म्याज्ञानं ततो गुणकर्मानुरूपं परमात्मसृष्ट्युद्धीन्द्रियसम्बन्धः ततो देहतदनुवर्तित्वसम्बन्धरूपः संसारस्ततो देहात्मविमान-स्ततः पुनः कर्म ततः पुनर्गुणपरिणामादिरित्येवं परिवृत्तिर्वा-वत्कर्मोपाध्यनुवर्तते इति ॥ २७ ॥

यतोऽयमुक्तविधेर्यात्मानो देहात्मभ्रमादिकपाऽज्ञानमूलककर्म-निमित्तः संसारस्तन्माद्भवद्भिः कर्मनिर्धारणोपायोऽनुष्ठेय इत्याह, तस्मादिति । तस्मात्संसारव्याज्ञानमूलगुणकर्मोपलक्षणात् त्रिगुणा-त्मनो सत्त्वादिगुणत्रयपरिणामहेतूनां कर्मणां वद्वीजं मूलं देहात्म-भ्रमादिकरूपं तस्य निर्हरणं निर्हरणोपायात्मको यो योगो वक्ष्य-माणः स च धिक् प्रवाहः शब्दादिविषयकं ज्ञानं तस्योपरति-रूपो भवद्भिः कस्तव्यः ॥ २८ ॥

वक्ष्यमाणभगवद्भक्तियोगस्यैव बीजनिर्हरणोत्तमोपायत्वमाह, तत्रेति । तत्रावश्यं बीजनिर्हरणोपाये कर्तव्ये सति उपायसह-स्राणां मध्येऽयमवोक्तम उपायः कथितो भगवता, कोऽसौ ? वैः साधनेः भगवतीश्वरे रतिरनुरागः प्रीतिरञ्जसा सुखेन यथा यथादि-त्येव, असाधनेरनुगृहीता भगवति रतिरित्येव एव उक्तम-उपाय इति—

“ नाहं वेदेनं तपसा न दानेन न चेज्यया ।

भक्त्या एव न्यया शक्यं ब्रह्मेवं विधोर्जुन ! ” इति ।

“ न मे भक्तः प्रणश्यति ” इत्यादिना तत्र तत्र भगवता प्रोक्त इत्यर्थः

श्रीमद्गीररायवाचार्थकृतमागस्तचन्द्रचन्द्रिका ।

रतिरित्यनेन निरनिद्यव्यतिक्रपापनामिकरुचयेन तथा एवसाक्षा-
द्भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं संसारनिवर्तकत्वञ्च सूचयते ॥ २६ ॥

सा च कैः साधनैर्निष्पद्यते इत्यपेक्षायां साधनानि चर्-
स्तेष्वेवकृतेन, चानयोगेन निष्पद्यते इत्याह—गुरुशुभ्रवेत्यादिभि-
रनुभिः । गुरुशुभ्रपया गुरुणां परिचर्यया गुरुश्वस्तरवध-
तुच्छत्वा वा भक्त्या गुरुणां भक्त्या उपासनेन सर्वेषां गुणैर्भे-
दानां मध्ये कामः बंधयते इति कामः स्वस्य सुखं यत्स्य सम-
पद्येन, यथाशक्ति तदपेक्षितसमर्पणेत्यर्थः । साधु यथा
भवति तथा भगवद्भक्तानां सङ्गेन साधनः क्रोधमारसबंधोभाशुभ-
मनिराहित्यरूपसाधुलक्षणव्यवहारा भक्तास्तेषां सङ्गेन वा ईश्वरा-
राधनेनार्थाविप्रहराधनेन हृदयकमलस्यस्य मानसोपचारैरारा-
धनेन वा. अर्हत्यादिभिरित्यर्थाधनस्य बहवमाख्यात्वात् ॥ ३० ॥

तत्कथावामीश्वरकथायां अज्ञया भवत्यासत्तया ईश्वरस्य
गुणानां कर्मणां कीर्तनेस्तस्येश्वरस्य पादाशुभ्रजयोध्यानासाहि-
कृत्यार्थाविप्रहरस्येक्षणाहंणादिभेदज्ञानपूजादिभिः आदिशब्देन प्र-
णामपरिक्रमादिसंग्रहः ॥ ३१ ॥

किञ्च भगवानीश्वरः सर्वभूतस्वस्तरात्मनश्च वर्ततेऽतः सर्वाणि
भूतानि भगवद्भक्तानि च बुद्ध्या यथाशक्ति यथायोग्यं
तद्भूताग्यपेक्षितैः कामैः साधु मानयेत्समानयेदित्यनेन च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

विमृश्य नियोग्यप्रकारं दर्शयति, बुद्धेरिति । सर्वबुद्ध्यादिश-
ब्देस्तु जीवोपि कश्चिद्वार्यते इति वचनाद्बुद्धेर्जीवस्य जागरणा-
द्यावृत्तयोऽवस्थास्ता येन परमात्मना प्ररितेन जीवेनानुभूयन्ते
“जाग्रदाद्याः कर्म चैव सुखदुःखे च तस्य हि” इति वचनात् । स
परः पुरुषोऽप्यहः “जाग्रदादेः परो द्रष्टा सुखनित्यो हरिः स्मृतः”
इति वचनात् । सोऽप्यहो जाग्रदादिनाभिर्गतान्द्रयसुखदुःखपरो
जीवः परोविश्वादिविप्रहाजरेण्य इत्युत्तराहंसायंभेदां ज्ञातव्यः
एव शब्देन काव्यादिकं व्यावर्तयति ॥ २५ ॥

“ कार्यकारणवद्भौ तात्रिष्येने विश्वनैजसौ । प्राज्ञः कारण-
वद्भस्तु” इति वचनादिश्विप्रहाजरायगादन्वयत्वं जीवस्य
कथं जीवधर्माक्रान्तत्वात्सत्यं तत्राह, एमिरिति । बुद्धीनां जीवानां
भेदस्त्वारनन्वयत्वयो वैश्याप्यने नैर्जीवतारतम्यज्ञापकैरत एव पर्य-
स्तेरेकत्र समस्तैरभिसिन्धुर्गोस्त्रिधावर्णैर्वर्णान् येषां न तथा नैर्जा-
ग्रदादिभिर्यो वर्णाः शुकु कृष्णापीतलक्षणा येषां ते तैः सर्ववि-
गुणैर्वी स परमात्माऽहजजनदृष्ट्यात्मनो जीवस्य स्वरूपं रूपेणस-
मानरूपं कार्यादिवज्जं भक्त इति इत्येन न तु प्राज्ञजनदृष्ट्या
तद्दृष्ट्या ज्ञानान्ददादिसमानं रूपं धृत्वा तत्स्वरूपं भक्त इति “स
जीवेन सहस्यानात्तत्स्वरूपः प्रहृद्यने” इति स्मृत्यैः । अन्यथाहं-
गाह्यादिष्वनुगतत्वात्कीदृशैः क्रियैः प्रहृद्यैः क्रियया उद्भवो येषां
ने तथा तैः कर्मजनितैः यद्वा क्रियाया उद्भवो येषां गुणोऽय-
स्ते तथा कैः शुकुत्स्वजसं जागरणं पीतरजाजयं स्वप्नं कृष्ण-

तमोज्ज्वा सुप्तिः कर्मावशेषादिभ्यानि “ अजामेकां षोडशशुकु-
कृष्णाम् ” इति ध्रुनेः । कुत्राचं व्यवहारो दृष्ट इति तत्राह, गन्धे-
रिति । यथा गन्धैरन्वयात् सौरभ्याहिनन्धसम्पर्कात् सुगन्धो
दुर्गन्धो मिश्रगन्धो वायुरिति त्ववर्णयते न तावता तादात्म्ये
वायोस्त्वयात्वे सर्वदा तथा स्यात् न चैवं तस्माद्भिज एव वायु-
स्तथाहरिरपि “यथागन्धयुतानिधः” इति च “तस्युष्णं तदेषानु
प्राविशत् तदनुप्राविश्य सच्च त्रय्याभयत्” इति ध्रुनेः । देहाख्यप्रपञ्च-
सम्पर्कोऽस्येव हरिरिति भावः ॥ २६ ॥

अभेददर्शने बाधकमाह, एतद्द्वार इति । इदमभेददर्शने द्वारं
यस्य संसारस्य स तथा पुंसः संसारः प्राप्यते हि यस्मात्
“अदृष्टेर्जीवपरचोर्भेदस्यान्तानि संसृतिम्” इति वचनात् । अभेददर्शने
कारणमाह, गुणोति । अभेददर्शनजनकत्वेन गुणकर्मणोः संसार-
निमित्तत्वमाह, तस्येति । विशेषकर्मणः कारणमज्ञानं तद्द्वारा सं-
सारइत्याद्येनाह, अज्ञानेति । अज्ञाननिमित्तकारणपरस्परया मुग्ध-
मनसः पुंसोऽभेदनिश्चयादन्तस्तमएव शरणाभित्याशयनाह
अपार्थे इति । अपमाननिवृत्तिस्तमस इति शेषः

“अग्नेः स्याद्विषये गोक्षे शम्भुवाक्ये प्रयोजने ।
व्यवहारे धने गार्धे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु ” ।

इत्यभिधानात्, मशकार्ये धूम इति प्रयोगाच्च “अभेदनिश्चयाद्याति
तमो नास्त्यत्र संशयः” इति स्मृत्यैः । अपिशब्देन नित्यदुःखभूयिष्ठ-
तमःप्राप्तिं सूचयति, “दुःखरूपापि संसारां बुद्धिपूर्वमघाप्यते” इति
संसारस्तमः इन्द्रियाद्येर्लक्षकयोर्दोषलक्षणात्प्रत जाग्रदनुभव-
संस्कारोपस्थापितविषयाभासोपलब्धिः स्वप्नः उपरतस्वस्ववृत्ती-
न्द्रियविषयज्ञानं सुप्तिः अत्र जाग्रददृष्टभूतपदार्थसंस्कारकृतः स्वप्नः
स्वाशिरदृक्तेनादिवक्ष्यमाणो दुःखार्थहेतुर्यथा, तथा जाग्रदपि राजाऽहं
वहेनोमवपरस्परं दृष्टिवर्जोपपरयोर्भेदं जानतः पुंस इहाऽमुत्र दुःख-
बाहुल्यहेतुरित्यर्थः । “यथास्वप्ने शिरदृष्टं स्वयं कृत्वाऽग्नोवशः ।
ततोऽदुःखमघाप्येत तथा जागरितेऽपि तु ॥ जानन्नप्यारमनो दुःख-
मवशस्तु प्रवर्तते” इति स्मृत्यै दर्शनात् ॥ २७ ॥

अर्थक्रियाकारित्वात् न स्वप्नादिभिर्द्वारानिमत्याह—मनो-
मयत्वादिनि । मनसा निर्मितकर्मनिमित्तत्वात्तत्त्वत्वाभिप्रायेण
स्वप्नजाग्रत्सात्म्यम् अथवा शोकमोहमयप्रदा इत्येतदस्वप्नत्वम्
स्यात् न च शुक्तिरजतादिकं वक्ष्यकरणादियोग्यम् ॥ ० ॥ ० ॥

विपक्षे बाधकमुक्त्वा विपर्यये पर्यवसानकृत्वेन संसाराब्जि-
निर्हरणोपायमाह — तस्मादिति । यस्मात्पुंभो गुणकर्म-
निर्मिताभेददर्शनद्वारः संसारस्तस्माद्भेदनिमित्तत्रिगुणमयकर्म-
बीजमर्जनापायो मनसिः कर्तव्यः तन्वप्रष्टोमादिकमन्तरेण
कर्मणां बीजभूतस्य जिज्ञासरीरुच्य हननापायः । काऽभौ ? यमनि-
यमादिवक्ष्यमाणैरुक्तोभयत्र साधारणत्वेनानन्तरकृत्वात् अत आ-
पाकनिश्चिन्तामघटदहनयोग इत्याख्य तस्मात्तमं यत्कृतयामि तत्रा-
ह, प्रवाह इति । धियः प्रवाहस्य सजानीयप्रत्ययानन्तरान्तया
विषयीकरणादिपुण्योपासनालक्षणास्य उं रुद्रं पाति रक्षणी-
त्युपः “उपोधिकं” इति सूत्रादुपः सर्वाधिको वा परमेश्वरस्त-
स्मिन् रमणं निरन्तरधनिरायवाचरणसरासिजसाञ्जन्त-
लक्षणापासनात् स एवेत्याभिप्रायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिज्जवभ्रजतीर्यकृतपद्वरनावली ।

धियः प्रवाहस्यान्तरङ्गसाधनमाह, तत्रेति । भगवन्नेत्यनेन प्रा-
ह्यत्वे भावनसूत्रं दर्शयति-अन्यथा बाधकमाह-नेति ॥ २६ ॥

भक्त्या गुरुशुभ्रवा “यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा
गुरौ” इति श्रुतेः सर्वज्ञाभार्येण हरावितिशेषः “प्रज्ञापयं प्रज्ञ
हविः” इत्यादेः साधु भक्तानाम् “नाऽभेष्यावाय दातव्यं नोद्विन्दुं
न तयद्दुःखम्” इत्यादेर्नियमभगवद्भक्तानां सेवाजज्ञ्याप्रसंगेन
“महत्संघां द्वारमाहुर्विमुक्तेः” इत्यादेः ईश्वराराधनेन पञ्चक्रांकेन
पञ्चकाशीनभगवत्पूजया पञ्चकाशपरायणं पञ्चकाशैकमनसा-
मित्यादेः ॥ ३० ॥

तरकथायां भज्जवा “वानेन ते देवकथामुधायाः” इत्यादेः
गुणकर्मणां सङ्कीर्तनेः “कवी सङ्कीर्त्यकेशवम्” इत्यादेः विभव-
विकल्पद्वयानविधानार्थं तत्पदांशुदृष्ट्यानादिति “सञ्चितयेद्भगव-
तभ्यारविन्दम्” इत्यादेः तस्य हरेर्किङ्क प्रानिमा तस्येच्चा
हशंनं मह्यं पूजनम् आदिशब्देन प्रदक्षिणां ह गृह्यते “वहांयि-
तेते नयने नरायाम्” इत्यादेः ॥ ३१ ॥

“हरिः सर्वेषु भूनेषु” इत्यादिना हरिरेवपूज्यो न तु भूता-
नि योग्यतातिरेकेणोतीदमेव कथयते “ईश्वरो जीवकक्षया प्रविष्ट”
इत्यादेर्वा ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छीवगोस्वामिकृतकममन्द्भर्मः ।

अथ स्वप्रतिपत्तिं प्रतिपादयति-तत्रोपायेत्यादिभिः । तत्र
पूर्वोक्तं त्रिगुणात्मककर्मणां वीजनिर्हरणेऽपि उपायसहस्रैः
सिद्धानां मध्ये अयमेव उपायो भगवता श्रीनारदेन मां प्रत्यु-
पादिष्टः वैश्यायसहस्रैः सिद्धात् यद्यस्मात्तुपायात् यथा यथावत्
ईश्वरे भगवति भज्जसा व्यवधानान्तरं विनैव रतिः प्रीति-
र्भवति । अतः कर्मवीजनिर्हरणार्थं तस्यानुपङ्गिकमेव फलमिति
भावः । यद्वा तत्र वीजनिर्हरणे निगिच्छे यास्तुपायसहस्राणि
तेषामप्ययमेवोपायो भगवता श्रीनारदेनोदितः । अनेनैवोपायेन
कृतकृत्यानि भवन्तीत्यर्थः । कोऽर्था ? तत्राह-वैश्यायैः सिद्धात्
यद्यस्मात्तुपायादीश्वरं भगवति यथा यथावदज्जसा उपायात्तर
व्यवधानं विना रतिर्भवतीति ॥ २६ ॥

गुरुशुभ्रवयेति त्रिकम् ॥ ३०-३२ ॥

श्रीमद्भिज्जवनायचक्रवार्तेकृतसाराथंश्रीश्री ।

विमर्शप्रकारमाह, बुद्धेरिति द्वाष्ट्याम् । यद्विवाताया एवबुद्धे-
स्तिश्लोऽवस्था उद्भवति सः परः पुरुषः परमात्मा ॥ २५ ॥

यस्त्वेतद्वबुद्धवस्थात्रयवागाभाति स जीवात्मेत्याह-एभिः
बुद्धेर्भेदैः परिणामैः जागरादिभिः त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियो-
द्भवेः कर्मजन्यैः पश्येस्तेः अनात्मधर्मत्वेन निरस्तेरपि एभिरेव
शास्त्रनाऽशुद्धजीवस्य स्वरूपं बुद्ध्येत् जानीवात् यथा अन्वयात्

सम्बन्धमात्रादेव गन्धैः पुष्पादिगन्धैर्वायुं गन्धवन्तं जानीवात्
यद्विवाता बुद्धिः प्रवर्तते स परमात्मा वो बुद्धयन्वितः स जीवा-
त्मेति भेदः ॥ २६ ॥

एषा बुद्धिरेव द्वारं यस्य सः अत एव गुणकर्मणां तदी-
याणां निरारं बन्धनं यत्र सः किञ्चन ज्ञानं यस्य तथाभूतं मूलवैश्व
सः, यस्य मूलं न ज्ञावत इत्यर्थः । अपार्थः अस्तुभूर्तोपि जीवस्य
संसारो देहाध्यासरूपः अत्र इव अर्प्यते इति तस्मिन्पुंसि परमेश्वर-
शक्त्यैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

तस्मात्तद्विचये यतितव्यमित्याह, तस्मादिति । वीजं प्राकृती
बुद्धिः तस्य निर्हरणं दहनं दहनमेव किं तदाह, धियो बुद्धेः
प्रवाहायां जागराद्यवस्थानां उपरमः स एव योगः फलम् “योगो-
ऽपूर्वापेक्षप्राप्तौ सङ्गतिध्यानयुक्तिषु” इति भेदनी ॥ २८ ॥

तत्र वीजनिर्हरणे विषये उपायसहस्राणां मध्ये अथमुपायो
भगवता उदितः अन्वे स्वयैर्मुनिभिरुदितत्वाद्स्मात्ते निकृष्टा एवेति
भावः । अयमेव कस्तत्राह, यदिति । यैर्गुरुशुभ्रपायाद्यैरुपकात् यत्
यस्मात्तद्विचाराद्गतिर्भवति अथं भक्तियोग एवोपाय इत्यन्वयः ।
अत्र पञ्चम्यन्तयत्पदात् अज्जसा शब्दाच्च रतिरेव भक्तियोगस्य
मुख्यं फलं वीजनिर्हरणं त्वानुपङ्गिकमयत्ततएव शुद्धभक्तानां भवेत् ।
यदुक्तम्, “जरयत्याशु या कोपं निगीर्षामनलो यथा” इति ॥ २६ ॥

धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानञ्चेति अथमुपदेष्टव्यत्वेन यत् प्रकान्तं तत्र ज्ञान-
मुक्त्वा धर्मं तत्त्वं भक्तियोग एवेति द्योतयन् पूर्वोक्तयत्पदवाक्यानि
तद्व्याख्याह-गुर्धितत्रिभिः । गुरोः शुभ्रपया स्तपनसम्वाहनादि-
कथा तथा सर्वेषां अवधानां वस्तूनां तदपेणो न च तत्पार्थं भक्त्यैव
न तु प्रतिष्ठारिना हेतुना साधवः सदाचारा ये भक्तास्तेषां सङ्गेनेति
दुराचारा भक्ताः सेव्या वन्द्या दर्शनीयाश्च न तु सङ्गार्थमुपादेवा
इति भावः ॥ ३० ॥

एव मेतत्प्रकारकथा भक्त्यैव निर्जितः पण्ड्यां कामादीनामिद्भि-
याणां वा वर्गोवैस्तेर्गुरुशुभ्रपायाद्यैरङ्गैर्भक्तिरिति पूर्वोक्तं बुद्धि-
प्रवाहोपरमरूपमानुषंगिकं फलमुक्तं मत्केमुख्यं फलमाह, अवेति ।
रतिं प्रेमाश्चम् ॥ ३१-३३ ॥

श्रीमच्छुक्केदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जागरणाद्यवस्थानुवृत्तेश्च जीवात्मानं बुद्धयेवित्याह, बुद्धेरिति
द्वाष्ट्याम्, बुद्धेर्जागरणाद्याः वृत्तयो येन ज्ञानस्वरूपेयानुसूयते
सोऽध्यक्षः बुद्ध्यादिसाम्ये परो बुद्ध्याद्यत्चेतनवर्गविषयव्याः ॥ २५ ॥

एभिस्त्रिवर्णैः सत्त्वादिगुणत्रयमयैः पर्यस्तेरनित्यैः अनि-
त्यत्वे हेतुं दर्शयितुं विशेषणं क्रियोद्भवैरिति क्रिया जीवकर्म-
तदनुसारेण जातेः यस्य जीवस्य शुभं कर्म तेन जीवेन स्वकर्म-
जन्या बुद्धिवृत्तयः सुखप्रदा अनुभूयन्ते अनुभूकारिणो बुङ्क-
प्रदा अनुभवन्ते यन्मते तु बुद्धेरेवकर्मत्वं तन्मतमुपेक्ष्यापि सङ्गः
“विक्रानं बद्धं तनुते, “कर्ता चात्मार्यवत्वात्” इत्यादिभ्रुतिस्त्रुविरो-
धात् करणभूतायाः अचेतनायाः कर्तृत्वसम्भवाच्च तद्भवकृते-
रपि जगत्कर्तृत्वमसङ्गाच्च एवभूतेर्बुद्धिभेदेः बुद्धिद्वयिभिः गन्धैस्त-
द्धारकं वायुमिष आत्मनः स्वरूपं बुद्धयेत् अन्वयात्तुकावस्थासु
तद्दृष्टिसाक्षिण्यो जीवस्यैवानुवृत्तेः ॥ २५ ॥

एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे ।

वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिम् ॥ ३३ ॥

निश्चय्य कर्माणि गुणानतुल्यान्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।

यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥

यदा ग्रहग्रस्त इव काचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।

मुहुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते ! नारायणोत्पात्ममतिर्गतत्रयः ॥ ३५ ॥

तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भाववानुकृताऽऽशयाकृतिः ।

निर्दग्धबीजाऽनुशयो महीवसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यघोच्चजम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एषा बुद्धिरेव द्वारं यस्य यतो बुद्धिगुणनिमित्तानि यानि जीवकर्तृकानि कर्माणि तैर्निर्गतां बन्धनं यस्मिन् ब्रह्मानं तत्त्व-
बोधाभावो मूलं यस्य अपगनोऽर्थः आत्मा परमात्मबोधरूपः
पुरुषार्थो यस्मात् एवम्भूतः संसारः जन्ममरणप्रवाहलक्षणाः
पुंसः पुंसि अर्पिताः, कर्मफलदेनेति शेषः । एवम्भूतसंसारभय-
योनातिभीतात् प्रत्याह, स्वप्न इवेति । स्वप्नो यथा तात्कालिक-
कर्मफलदेन पुंस्यर्पितस्तेनैव निराक्रियते तद्वत्स्वाराबिन्दनं भग-
वतैव संसारो निवार्यते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

नञ्जिह्वत्युपायः कर्त्तव्य इत्याह—तस्मादिति । यस्मादेवं तस्माद्-
वीर्यः बीजाभिर्हरयां पूर्वोक्तस्य संसारमूलस्याज्ञानस्य निर्हरयां दहगं
तद्दहनार्थं तत्त्वज्ञानसंसादनं कर्त्तव्यं धियो बुद्धेः कारणभूतायाः
यानि कर्माणि तेषां फलभूतस्य प्रवाहस्य जन्ममरणप्रवाहभूतस्य
संसारस्योपरमो यस्मात् स योगः संसारतरणोपायश्च कर्त्तव्य
इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

तत्र तत्त्वज्ञानसंसादने संसारतरणो धैर्धर्मः यथा यथायत्
अज्ञाना भगवति रतिरिति वत् अयमेवोपायसहस्राणां मध्ये
शुभ्य उपायः भगवतोदित-“भक्त्या मामभिजानाति यागान् यथा
स्मि तत्त्वनः” इति “मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीर्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते” ॥ इति ॥ २९ ॥

तस्याः परभक्तिरुपाया रतेः साधनरूपात् धर्मानाह—गुरु-
शुभ्रयेति चतुर्भिः । गुरुशुभ्ररूपाया भक्त्या सर्वेषां ज्ञानानां
प्रियपदार्यानां भगवति अर्पणेन च ॥ ३० ॥

तस्य भगवतः कथायां भक्त्या गुणानां सर्वद्वेषादीनां
कर्मण्यां विश्वसर्जनादीनां कीर्त्तनेः तल्लिङ्गानां तस्य मूर्त्तीनाम्
ईश्वरमहेश्वरादिवेषां बन्धनप्रणामादीनां तैश्च ॥ ३१ ॥

सर्वेषु भूनेषु हरिः भास्ते इति हेतासंस्तुतितैः कामैर्भू-
तानि साधु यथा भवति तथा मानयेत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जागरण, स्वप्न सुषुप्ति, बुद्धि की इन तीनों दशाओं का

[३७]

जो अनुभव करता है और बुद्धि से पर है वही मध्यम पुरुष
है ॥ २५ ॥

क्रिया से उत्पन्न होने वाले त्रिगुणात्मक बिन्दुन बुद्धि के
परिणामों से आत्मा के स्वरूप को जाने, जैसे पुष्प के गंध से
उसके माध्य धातु को जानना है ॥ २६ ॥

गुण कर्म नियंत्रण यह संसार बुद्धि की दशा द्वारा ही है
और ब्रह्मान मूलक और अर्थाथ भी है, और पुरुष को स्वप्न
के तरह अनिरय है ॥ २७ ॥

तस्मात् तुग लोग त्रिगुणात्मक कर्मों के बीज की हानि के
लिये, बुद्धि के प्रवाह के उपराम करने वाले योग का साधन
करो ॥ २८ ॥

तहां पर हजारों उपायों के मध्य में यह उपाय भगवान
ने कहा है, कि जैसे जिन धर्मों से साक्षात् भगवान् में रति
होये ॥ २९ ॥

वही भगवान् में रति जिन अन्तरंग धर्मों से होती है उनको
फहने हैं कि गुरु की शुभ्र्या, भक्ति, जो प्राप्त हो तिस सर्वका
अर्पण, साधु और भक्तों का संग, ईश्वर का आराधन, ॥ हरिकथा
में भक्त्या, हरि के गुण कर्मों का कीर्त्तन उनके चरणकमल का
ध्यान और भगवत्प्रतिमाओं [मूर्त्तियों] का दर्शन पूजनादि,
इन सर्वों से ॥ ३० ॥ ३१ ॥

और सर्व भूत प्राणियों में हमारे ईश्वर भगवान् धिराजमान हैं
इस प्रकार के मनसे प्राणियों को मध्यक प्रकार से तत्पत्
कामों से मानें ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

निर्जितः पश्यां कामक्रोधद्वेषोभमोहमदमरणादिभिर्द्रियाणां
वा घर्गा ये ॥ ३३ ॥

भगवद्भक्त्याग्याह, निवार्येति त्रिभिः । गुणात्मककारमद्वेषादीन्
मतिहर्षयोगोद्गताः पुलका अभूणि च तैर्गद्गदं यथा मध्यस्थं प्रोत्क-
ण्ठो मुक्तकण्ठ उद्गायति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तस्य भावश्रेयाद्विस्तृत्य भावो भावना तेनानुकृते आशयाकृती मनश्शरीरे बस्य निर्देशं बीजमहानमनुशयो वासना च यस्य सः सम्पद्येति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्येतैः साधनैर्जितैः पयसां कामक्रोधखोभमोहमदमात्सर्याणां वर्गभोगवतीश्वरे भक्तिः क्रियते कर्तव्येत्थंः भक्तिरहरहर्षा-
नम् एवमहरहः क्रियमाणाया(१)ध्यानात्मिकयोत्तरोत्तरसाक्षात्कारे-
च्छात्मिकया भक्तिपरंपरया यथा वासुदेवे ध्यानात्मिकाया-
भक्तेः प्रीत्यात्मिकां भक्तिं जभते इत्याह—वासुदेवे इति ।
यथाऽहरहः क्रियमाणाया गुरुशुभ्रषादिसाधनानुगृहीतया अनु-
ध्यानात्मिकया उत्तरोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मकपरमकथपरपर्या-
यया वासुदेवे भगवति रतिं परमभक्त्यपरपर्यायभूतां निरन्तरानु-
शुभ्रषात्मिकां तत्प्रतीतिरूपां लभत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं विषयभक्तियोगानिष्पत्तिरङ्गानि वदन्तेन परिनिष्पन्नो
भगवद्भक्तियोगेन परमात्मानं प्राप्नोतित्याह—निश्चयेति त्रिभिः ।
यदा भगवतो गुणाननुभूयाननितरसाधारणान् । तथा खीलातनुभिः
स्नेच्छोपात्ताप्राकृतविशेषावतारविग्रहेः रामकृष्णादिभिः कृतानि
कर्माणि चैष्टिनानि निश्चय्य भूत्वा अतिहर्षेणाद्रता उदञ्चिताः
पुलकाः रोमाणि अश्रूणि आनन्दबाष्पबिन्दवश्च तैर्गद्गदं यथा
भवत्येवं प्रोक्तयठः मुक्तयठः उद्गायति अत्युच्चैर्गायति रौति
ध्वनति नृत्यति च ॥ ३४ ॥

सर्वदाच ग्रहप्रस्त इव हसति क्वचिदाक्रन्दते रोदिति
क्वचिच्छ्रयायति क्वचिज्जने भगवद्वात्मकं वन्दते नमस्करोति क्वचिच्च
पुनः पुनः श्वसन् श्वासं मुञ्चन् गतत्रपो निलंजः हे नारायण !
जगत्पते ! हरे ! इतीत्ये वाक् वदति तदेत्युत्तरं श्याम्बुः इत्येव
भक्तियोगस्य निष्पत्त्यवस्थेति भावः ॥ ३५ ॥

तदा एवं परिनिष्पन्नभक्तियोगावस्थायां पुमानुक्ताविषयभक्तियोग-
निष्ठः महीयसा सर्वोत्तमेन भक्तियोगरूपेणोपायेन प्रारब्धाव-
सानं मुक्तं समस्तबन्धनं भगवत्प्राप्तिविरोधिपूर्वोत्तरपुण्यपापा-
त्मकाग्ररूपं यस्मात्साहसो निर्देशो नितरां दग्धो बीजाऽनुशयः
संस्तुतिमूलभूतकर्मवासनात्मको यस्य तस्य भगवतो भावः
प्रकारैः आकृतिरित्यर्थः । तस्य भावो भावनानुऽध्यानं तेनाऽनुकृतः
आशयोन्तःकरणम् आकृतिर्धिग्रहश्च यस्य भगवता समानरूप-
इत्यर्थः । सर्वोत्तमं भगवन्तमुपैति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

यथा भक्त्या हरो रनिमुपासनां जभते तथा स्वरूपानन्दा-
ऽनुभवक्षणां रतिं जभत इति परम्परया योज्यम् ॥ ३३ ॥

(१) ध्यानात्मिकया भक्त्या प्रीत्यात्मिकां प्रकृष्टां भावनां जभते
इत्यान्ध्राक्षरमुद्रित पुस्तके ।

सुदृशादीनि कर्माणि कंसवधादीनि, वीर्याणि उद्गामादिकं
न सर्वमकसाधारणं तदुक्तम्—

“केचिद्भक्ताः प्रनुत्थान्ति गायन्ति च यथेप्सितम् ।
केचिन्सुष्यां भजन्त्येव केचिन्मोमवक्रारिणः” ॥
इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एतदेवाह— तद्भावेति । तस्य भावे यथा स्वरूपे भावोक्ति-
स्तस्यानुकृतेऽनुकृतत्वेन प्रकटित आशयाकृती अन्तकरणकारो
यस्य स तथा कश्चिदुद्गामेनास्तदा भक्तिं प्रकटयति, कश्चि-
द्रोदनाश्रुपातकरणेन कश्चिज्जनेन कश्चिन्सुष्यां भजनेनेति तस्य
ग्रहणां भावो खीला तत्र वो भावो भक्तिस्तथा रन्धितामि-
प्रायाकार इति वा स्थानामिप्राय आशय इति वा निर्देशं कर्म-
बीजं यस्य स तथा स चानुशयोन्तःकरणं यस्य स तथा अनु-
शयः संसारो वा ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अथ तस्यैवोपायस्यैवाङ्गान्युक्त्याभ्याह—एवमिति । एवं
पूर्वोक्तगुरुशुभ्रषादिप्रकारेणैव न तु तदर्थं पृथक्पत्नेन निर्जि-
तकर्मबीजलक्षणाकामादिभिर्जनेः पुनरपि भक्तिः क्रियत एव ॥ ३३ ॥
निश्चयेति त्रिकम् ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमद्भिष्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रतेश्चिद्गान्हाह, निश्चयेति । कर्माणि विषयश्रीश्रीर्षादीनि गुणान्
मत्कारसन्ध्यादीन् वीर्याणि गोवर्द्धनोत्तराण्यकंसवधादीनि ॥ ३४ ॥
हरे ! जगत्पते ! नारायणेति वाचा क्वि आत्मना मनसा च
मतिमननं यस्य सः तस्मिन् भावा दास्यसन्ध्याद्यस्तेषां भावना
दासोऽहं सखाहमित्याद्यात्मनो मननं तेन अनुकृते अनुकृतिरूपे
आशयाऽऽकृती मनः शरीरे येन सः न च शरीरसद्भावं एव
संसार आशंफव इत्याह, निर्देशं पूर्वमेवधिनष्टं बीजं प्राकृती
बुद्धिः अनुशयो विषयवासना च यस्य सः महीयसा अनुराग-
मार्गवता सामतिः अधोच्चजसंबागं प्राप्नोति ॥ ३५—३६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

एवं यथा गुरुशुभ्रषणाविबहङ्गया वासुदेवे रतिं परां भक्तिं
जभते मुमुक्षुः सापि निर्जितः पयसाभिन्निष्पायाणां वर्गा वैस्तेरे।
क्रियते न स्वजितेन्द्रियैरित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

रतिशब्दोक्ताया परमकेर्लिङ्गानि वदन् तथा सर्ववधावि-
निर्मुक्तो भवतीत्याह—निश्चयेति त्रिभिः । वासुदेवस्य अनुकृतान्
सर्वेश्वरत्वसर्वेश्वदेकेश्वरत्वसर्वेशक्तिवसर्वात्मत्वादीन् अनुभवान्
गुणान् खीलातनुभिः स्नेच्छोपात्ताप्राकृतविग्रहवतारैः कृतानि
कर्माणि वीर्याणि प्रभावांश्च निश्चय्य भूत्वा अतिहर्षेणाद्रताः
पुलका अश्रूणि वा तैर्गद्गदं यथा भवत्येवं प्रोक्तयठः प्रकृष्टो
उत्कयठः यस्य सः तथाभूतः यदा उद्गायति उच्चैर्गायति रौति
जबहृष्योत्वादीन् पुण्यवान् शब्दान् करोति नृत्यति च ॥ ३४ ॥

आत्मनि परमात्मनि मतिर्वैष्य यदा च ग्रहप्रस्त इव क्वचिद

अधोक्षजसम्भमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशासनम् ।
 तद्ब्रह्म निर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३७ ॥
 कोऽतिप्रायसोऽसुरबाहकाः ! हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः ।
 स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ३८ ॥
 रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुञ्जरकोशभूतयः ।
 सर्वैर्ऽर्थकामाः क्षणभङ्गुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ॥ ३९ ॥
 एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता श्रीं क्षयिष्णवः साऽतिशया न निर्मलाः ।
 तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्यैक्येशं भजतात्मन्यधये ॥ ४० ॥

भीमस्कन्धकेवलकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मानं भगवद्वास्तवेन कृतार्थं मत्वा हसति कश्चिच्च भगवन्तं
 दुर्देशं मत्वा स्वकृतसाधनानां तत्कृपां विनाऽकिञ्चित्करत्वं च मत्वा
 आक्रन्दते रोहिति कश्चिच्च भक्तवत्सलत्वदीनवःधुम्बसर्वशरययत्वं
 पतितपावनत्वादीन् भगवद्गुणान् स्मृत्वा तमेव भजनं हृदयिभ्या-
 सेन ध्यायति कश्चिच्च गता भगवन्नामोच्चारणादिसङ्कोचकरी
 भ्रमङ्गला त्रपा लज्जा यस्य सः हे हरे ! इत्यादि वाक् ॥ ३५ ॥

तदा प्रारब्धक्षये मुक्तानि समस्तानि बन्धनानि यस्य सः
 निर्दग्धबीजरूपः संसृतिहेतुः अनुशयः संसारिकवासनाप्रार्थियस्य
 सः तस्य भगवतो भावः कार्यकारणान्निगुणप्रकृतिविलक्षणस्व-
 रूपगुणविग्रहवत्त्वं तस्य भावो ध्यानं तेन अनुष्ठानाऽनुयोजितः
 आशयोन्तः करणं तदुपलक्षिताप्राकृतसकलकल्याणकलापः आकृ-
 तिरप्राकृतविग्रहश्च यस्य सः भक्तिप्रयोग्या भक्तिरूपेण प्रकृत्योगेन
 अधोक्षजं भगवन्तं प्राप्नोति "निरञ्जनः परमं साध्यमुपैति "इदं
 ज्ञानमुपाभित्य ममसाधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोऽजायन्ते प्रलये न
 व्यवन्ति च" ॥ इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध भगवत्साधर्म्यसङ्घर्षं भावं
 प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार जितेन्द्रिय होकर जगन्त्रियता भगवान
 वास्तुदेव के विषय भक्ति करे, कि जिससे रति को प्राप्त
 हो ॥ ३३ ॥

भगवान में रति प्राप्त होने पर, भगवान ने लीला-
 शरीर को धारण कर जो कर्म किये, उन कर्म बीर्य और
 गुणों को सुद्धकर जब भति हयं से पुष्पांकित मात्र और
 अशुभों से गद्गद कण्ठ होजाता है तब मुक्त कण्ठ होकर
 उच्छ्वस से गान करता है रोता है, और नाचता
 है ॥ ३४ ॥

जब प्रहृष्ट सरी का हो जाता है तब कभी हँसता है कभी

आक्रोश करता है, किसी समय ध्यान करना है, किसी समय
 अनुशोषों दृष्टवत करना है, कभी बड़ी आस होता हुआ परमात्मा
 में मन लगा कर, हे हरे ! हे जगत्पते ! हे नारायण ! इस प्रकार
 मिलेजुलाने नाम सुद्धातेन करता है ॥ ३५ ॥

पुरुष जब ऐसा हो जाता है तब समस्त बन्धनों से कूटकर
 भगवान की चेटाकी भावनासे भावित हुआ भक्तिकरण और
 शरीर जिसका ऐसा, और महान् भक्ति के प्रयोगसे निर्दग्ध हो
 गया वासना रूप संसार का यीज जिसका ऐसा हो कर अधोक्षज
 भीहरिको प्राप्त होजाता है ॥ ३६ ॥

भीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ततः किमत आह—अधोक्षजस्यात्मनं मनसा स्पर्शमे पाठा-
 न्तरे तस्याऽऽभयताम् अनुभात्मनः अनुभो रागादियुक्त आत्मा
 मनो यस्य संसृतिचक्रशासनं तन्निवर्तकं बुधा विदुस्तद्वै प्रशान्ति
 निर्वाणं लघो मोक्षस्तदात्मकं सुखं विबुः हृदीश्वरमस्तयोमि-
 त्ताम् ॥ ३७ ॥

भक्तिरशाक्येति च न मन्तव्यमित्याह—क इति । छिद्रवत्का-
 शवत्तु निष्ठतः विषयाणां मुपपादनैर्जनेः किम । तत्र हेतुः सर्व-
 देहिनां सामान्यतः विषयनिष्ठत्वं मुकरादिसाधारणयापत्तिरित्यर्थः
 न चैवमादौ पौनरुक्त्यदोषः नारदाक्तानुवादरूपस्यादस्य प्रकर-
 णस्य ॥ ३८ ॥

अनर्थकं विषयाजनेमित्याह—राशोऽर्थाः क्षणभङ्गुरमायुस्य
 तस्यैव कियत्प्रियं कुर्वन्ति तदुक्तमितिहासेषु "धनं हि पुरुषो
 लोके पुरुषं धनमथ वा । भवदयमेकं त्यजति तस्मात्किं धन-
 ण्याया" इति ॥ ३९ ॥

"यत्र दुःखेन नार्थमर्थं न च प्रकृतमनन्तरम् । अभिलाषोपपन्नं च
 सुखं स्वर्गोपहास्यम्" इत्यन्वयः भूताः स्वर्गादिभोगा प्रापिन संसारा इत्याह,
 पश्येतीति । क्षयिष्णुत्वे हेतुः क्रतुभिः कृता इति "तद्ययं कर्मजो लोकः
 क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यवर्धितो लोकः क्षीयते" इति धृतः । अत एव

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पुण्यतरुनम्येन सातिशयाः न च निमज्जाः स्वर्धादिमत्स्वात् न विद्यन्ते इष्टं धृतम् च दूषणं यस्मिन् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारतवाचस्पत्यैकतभाषावतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपेतु ततः किमन आह—अधोक्षजेति । इह लोकेऽशुभा-
मनस्तापत्रयदुःखितमनसः शरीरिणाः संसृतिचक्रं चक्रवर्त्य-
रिचरत्मानानिष्टरूपा संसृतिस्तस्याः शासनं निवर्त्तकमधोक्षज-
स्याक्षरमः स्वशः प्राप्तिरितियावत् एवं भगवत्प्राप्तेरनिष्टनिवर्त्त-
कत्वमुक्तम् । अधोक्षजापकत्वमाह—तदधोक्षजाक्षरमनमेव प्रह-
निर्वाणसुखं प्रह्लादमन्वांश्च यन्निर्वाणो निर्वाणो मोक्षस्तद्ग-
यामनुभूयमानमित्यर्थः । तत्सुखं यस्मिन्स्तादृशं, यथा, निर्वाणो
निर्गलितशयानश्चैव प्रह्लादरूपं यन्निर्वाणो तस्य सुखमनुभवकरूपं
यस्मिन्स्तादृशं यथाः प्रह्लादश्चैव गिदुः यतोऽनिष्टनिवर्त्तनप्रप्राप-
गाक्षरभगवत्प्राप्तिसाधनभूतस्तज्जक्तियोगस्ततो यूगं हृदये हृदने
“मय गतौ” हृदयस्थानगतं ज्ञेयं इत्यर्थः । “हृदिद्ययमात्मा प्रतिष्ठितः”
इति भूतेः । तस्मिन्श्रीधरं नियन्तृतयावस्थितं हृदयपुण्डरीके
भगवन्तं भजध्वम अनेन “तमात्मस्थं मेनु पश्यन्ति धीरास्तेषां
सुखं शाश्वतं नेतरंयाम्” इति श्रुत्यर्थः, प्रत्यगिच्छायते ॥ ३७ ॥

अधोक्षं निर्गतशयानस्तस्थिरफलभगवत्प्राप्तिसाधनधर्मानुष्ठा-
नस्य दुःशाकत्वशाला भिरासं “न ह्यच्युतं प्रीणायतो बह्वायासः”
इत्युपपन्नं तद्वर्त्तनद्वन्द्वानप्रकारफलेनेन तदाशङ्कान् निरस्यार्थव-
यस्मिन् सुकरं भगवत्प्राप्तौ न कोऽपि प्रयास इत्युपसंहरन्
वैराग्यजननाय स्वर्गस्वाराज्याद्यर्थाङ्गीनपुरुषार्थस्य साऽतिशया-
त्सात्स्वित्यं वक्तुं तादृष्टान्ततया नैवयिकभ्येहकलौकिकसु-
खस्य तुच्छतामाह—क इति ताडयाम् । हे असुरबालकाः ! खे
स्वकीये हृदये किद्रवदाकाशवत् सतो वत्तमानस्य तस्यैव सत्वा-
कामधर्मादिनित्याविर्भूतगुणाष्टकाश्रयस्य आत्मनः परमात्मनः अशो-
षदेहिनां सामान्यतः साधारणतया सख्युः “शासुपथौ” इत्यादि
ध्रुव्युक्त सख्युक्तस्य हरेरुपासनेन कोवाऽनीच प्रयासः न कोऽपि-
त्यर्थः । निषयाणां शब्दादीनामुपपादनेरजैः किम् ? न किमपि ते
ऽनितुच्छा इति भावः । किद्रवत्सत इत्यनेन “यावान्वा अयमाकाश-
स्तापानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः” इति बहरविद्योदितभूताकाशहृष्टान्तो-
ऽभिमतः तत्र हि भूताकाशास्येवाग्निवायुसूर्याचन्द्रमण्डिबुधशुक्रब्र-
ह्मिहृत्स्नजगद्वाधार्त्वं हृत्पुण्डरीकस्थस्य बहुराकाशस्य प्रतिपादि-
तत् “उमावग्नित्रयायुश्च सूर्याचन्द्रमसौ विद्यन्नक्षत्राणि यच्चाऽस्ये-
हाऽसि यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्” इति, एवं हृत्पुण्ड-
रीके बहुराकाशरूपेण वत्तमानस्याऽवहतपाप्मत्वादिगुणाष्टक-
युक्तस्य हरेरुपासने सुशकमित्याभिप्रायः ॥ ३८ ॥

“किं विषयोपपादनेः” इत्यनेन सूचितं विषयाणामवपास्विरत्वमा-
निशयम्भरुणं तुच्छत्वमुपपादयति—राय इति । रायो धनानि सुतादय
इत्यादिशब्दनः ये पित्रादयो वेदान्तार्थिनो विवक्षिताः मही क्षेत्रम्
आर्जाधिकारुपं विषयो वा कुञ्जरा गजास्तेषां कोशः शाखा

धनकोशस्य राय इत्यनेनोक्तत्वात् भूतयः भोग्यभोगोपकरणादि-
समृद्धयः सर्वे च एते मयंकामाः काम्यमाना मर्थाः भ्रूयोनाल्पका-
खेन क्षणभङ्गुरमायुरवस्थानं येषां ते अत एव चञ्चला मस्थिराः
मर्त्यस्य मरणाशीलस्य पुंसः कियत्प्रियं सुखं कुर्धन्ति जनयन्ति न
कियद्दपि, साऽतिशयमस्थिरमल्पमेव सुखं जनयन्ति न तु निरति-
शयमनन्तं स्थिरश्रेष्ठ्यर्थः ॥ ३९ ॥

अधेतद्वदष्टान्तेन स्वर्गादेरपि साऽतिशयावपास्विरत्वाभ्याह—
एवं हीनि । यथारैप्रभृतिजन्मानि सुखानि तुच्छानि एवं क्रमुर्मिया-
गादिकर्मभिः कृताः सञ्चिता ममी स्वर्गादेषां लोका अपि क्षिप्यन्तो
नश्वराः साऽतिशयाः न निमज्जा अनिमज्जा तुल्यमिच्छाश्रेष्ठ्यर्थः । अत्र
“तद्यथेह कर्मचिो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यवचितो लोकः
क्षीयते, पुत्राङ्घने अदृष्टा यद्वरुपाः, परिक्ष्य लोकान् कर्मचितात्”
इत्यादि श्रुत्यर्थोऽभिप्रेतः । यत् एवं तस्माद्दृष्टधृतदूषणं न विद्यते
इष्टं धृतं वा दूषणं यस्य भूतिस्मृतिप्रयामकूषितम्, किन्तु
प्रशस्तमित्यर्थः । तं भक्त्यैवापावेन ज्ञेयं परं परमपुरुषमात्मवत्त्वये
भजत आत्मलाभाय आत्मलक्ष्ये आत्मनः सत्ताये भजत । अथवा
संस्वत आत्मनोऽन्ततः स्वावरत्वादिप्राप्तया भसत्प्राथयेव स्वात्
इति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

भक्त्यनन्तरं भगवत्कथा निर्वाणसुखजननीत्याह, अधोक्षजेति ।
अधोक्षजाजापं संसृतिचक्रशासनं नाशनं तद्विरिषयकथाक-
यनं प्रह्लादनिर्वाणसुखं प्रह्लादोऽनुप्रद्वारप्राप्य मुक्तिसुखं विदुरिति
यत्ततो वेदहृदयेष्विधितं जीववत् हृदि स्थितश्रीधरं भजध्वमित्य-
न्वयः “योऽयं बहिर्वा पुरुषाकाशो यो वै यं चोवसयो यमन्तः
पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो यं वा वसयो यमन्त-
हृदय आकाशः” इति भूतेः । हृदिध्वरं मनः प्रेरकत्वेन तस्मा-
मिनं “स हि सर्वमनोवृत्तिप्रेरकः समुदाहृतः” इति वाक्यमाह ॥ ३७ ॥

भगवदुपासनं हृदीयस्त्वेन बहुपाद्येसाध्यत्वेन भागीरथी
यात्रावत् तुःसाधनं । किं नेत्याह, कोऽतिप्रयास इति । अस्यात्मनो
जीवस्य ह्ये स्वाधीने हृदि किद्रवदाकाशवत्सतः स्थितस्य
हरेरुपासने कोऽतिप्रयासः न कोऽपि सर्वगतत्वेन समीपस्थत्वात्
“तद्वरेतद्वितिके” इति भूतेः । अशोषदेहिनां सामान्यतः साधा-
रणात्वेन हृदिस्थितत्वेन सख्युः तस्माद्भिषयोपपादनेः किम् ? शास्त्रै-
रिति शेषः ॥ ३८ ॥

भक्तेरन्तरङ्गसाधनं वैराग्यमेवेत्याशयेनाह, राय इति ॥ ३९ ॥
विहितयज्ञसाध्यत्वेन स्वर्गादेर्नित्यत्वं सम्भाष्यमिति, नेत्याह,
एवमिति । एवं मर्त्यलोकवन्ननिमज्जाः प्राकृतत्वात् न इष्टं धृतं दूषणं
यस्य स तथा तं सहचरीभूतवैराग्येयैकया मुषयया आत्मलक्ष्ये
स्वरूपानन्दात्सुखसुखमुक्तिप्राप्त्यर्थमारमनो देहादेर्दिवस्य स्वरूप
ज्ञानलक्षणाभाय वा ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे ।

नव्यधोक्षजाखम्भे सति संसारो विद्यते न वा तत्राह—अधो-
क्षजेति । शासनमिति शीलार्थे व्युद् । तत्त्वभावतः स्वत एव
लोकेषु यातीति भावः ॥ ३७ ॥

* सामान्यतुः सस्युः “सयुजो सखायौ” इत्युक्तेः ॥ ३८—३९ ॥

आत्मलक्षणे आत्मनः स्वस्यैवैकस्य लक्षणे । यद्वा आत्मनो
लक्षणे भजत । अन्यथात्मानं नाशयिष्यथ इति भावः ॥ ४०—४३ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मशिनी ।

ननु, ब्रह्मनिर्वाणसुखमेव पुरुषार्थमार इति प्रसिद्धिः । सत्यं
तदपि अधोक्षजसंयोगसुख एवान्तर्भवतीत्याह, अधोक्षजस्याखम्भं
मनसा ईषत् स्वर्गं साक्षात् प्राप्तिं वा संसृतिचक्रस्य शासनं
निवर्त्तकं धिदुर्जानन्ति, तद्वयं ब्रह्मनिर्वाणसुखं च अधोक्षजस्यैव
ब्रह्मत्वात् तत्त्वरागमाधुत्यानुभवस्यैव परमानन्दरूपत्वेन निर्वाणसु-
खरूपत्वात् तत्र दास्याद्दिभावेन ममताविशेषात् तं तु सुख-
मधिकमपरमेव यथा सर्वजनसुभगे परमाह्लादके चन्द्रे दृष्टे यः स्वाभा-
विक आनन्दस्वभावात् कांतिगुणान् आनन्दः स्वयुद्धे पादां धर्याधरेपि
सर्वजनसुभगेपि ममनोऽप्यः स्यादित्यन्ता भगवति दास्याद्दिभावेन पर-
ब्रह्मणि स्वरूपोऽप्येव परमानन्दान्ध्रस्तत्रैव यदि ममनोऽप्योपि स्या-
त्तदा किं वक्तव्यमानन्दपारावारपरस्सहस्रस्रमर्मदमध्यपरित्वभोग-
गोत्करमहामहत्त्वम् अतएवोक्तम् “यानिर्वृत्तिसन्नुभूताम्” इत्याद्यन्यत्र
च “ब्रह्मानन्दो भवेदेव चैत परांशुगुणिकृतः । नैति भक्तिस्तुलाभायः
परमाणु तुलामपि” इति अधोक्षजाखम्भमिति पाठे अधोक्षज आखम्भो
विषयाखम्भनो यत्र तम् अर्थाहास्यमस्यादिरसं हृदीश्वरे हृदयना-
यमिति दास्याद्दिभावविशिष्टा भक्तिर्व्यञ्जिता ॥ ३७ ॥

सर्वभ्रष्टाया अपि भक्तेः सुखसाध्यत्वमाह, कोनोति । किद्वत्
आकाशवत् आत्मनो जावस्य सस्युः “सयुजो सखायौ” इति श्रुतेः
न हि सस्युरुपासने किञ्चित् कष्टमिति भावः । उपास्यस्य स्वभो
विद्यमानत्वात् प्रियत्वाच्च उपासनस्य च श्रवणादिरूपत्वात् तत्सा-
धनानां श्रवणादीनाञ्च स्वन एव विद्यमानत्वात् नहि कुलधन
काञ्चन तत्सामग्रीं प्राप्तेतद्वयेति भावः । चरं नरकसाधनेऽपि भ्रमो-
क्तीति उपज्ञायन् वैशयिकसुखप्रवृत्तिं निन्दन्ति, विषयाणां, एक-
वचनवनितादीनाम् उपपादनेद्रव्यादिनोपाजनेः किम् ? तत्र हेतुः
सर्वदेहिनां सामान्यतः विषयनिष्ठत्वे सूकरादिमाधारणपापत्-
रिति भावः ॥ ३८ ॥

न च कामिनां वैशयिकं सुखमपि वस्तुनोऽस्तात्याह, राधो धनानि
अर्थाञ्च कामाश्च ॥ ३९ ॥

* स्वर्गादिभोगा अपि न सेवाहो इत्याह, एवं हीति । क्षुब्धिष्याथः
“सयथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवासुत्र पुण्याचितो लोकः
क्षीयते” इति श्रुतेः पुण्यातारभ्येन सातिशयाः स्पष्टादिमयत्वाच्च न
निर्मलाः आत्मलक्षणे आत्मकर्तृकहरिप्राप्तये परमात्मप्राप्तये

वा यद्वा आत्मरूपपरतस्य प्राप्तये अथवा तत्स्वर्गानरकादि
कर्मैश्चितं नष्टमेव जानीतेति भावः ॥ ४० ॥

भीमस्तुकरेश्वरकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

यतः अधोक्षजस्य आखम्भसम्भजनीयतया ग्रहणं अगुमे संसारे
आत्मा यस्य तस्य यद्दर्जावस्य संसृतिचक्रशासनं जन्ममरण-
प्रवाहनिवर्त्तकम् । तत्त्वमाहधोक्षजाखम्भात् सर्गारणां प्रहणा-
ऽधोक्षजेन सह निर्वाणं निर्गमा वाणाः उपद्रवा यस्मात्तथाविधं
सुखं मुक्त्यानन्दं बुधा धिनुः अतः हृदये हृदीश्वरमधोक्षजे
भजध्वम् ॥ ३७ ॥

अधोक्षजस्य सुकृत्वमाह, हे असुरबाहकाः ! अशेषदेहिनां हृदि
सामान्यतः सतो विद्यमानस्यापि स्वे हृदि तु स्वकीयं भक्तहृत्-
सरोतं तु किद्वत् किद्वं इव सतः चोरो यथा महता यत्नेन
किद्वं धनलोभेन धानकप्रदं किद्वं प्रविष्टो भवति तद्वृत्तिकरमलोभेन
स्वभक्तहृदि प्रविष्टस्य हरेः आत्मात्मीयभक्त्यामवेजायां सर्वस्व-
हारिणाः स्वस्य भक्तजगस्य आत्मनः अन्तर्यामिणः संकृत्य-
निर्वाहकतया सस्युश्च उपासने कोऽतिपयासः विषयोपपादने-
विषयाणां भजनेऽननुपासनाविरोधाभिः किं प्रयोजनम् ? न किम-
पीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विषयोपपादनस्य विषयोत्तनत्वं दर्शयति—रागइति । क्षणभङ्ग-
मायुर्धस्य तस्य रागो धनानि क्लृप्तदयः सर्वे अर्थाश्च कामा-
श्च चलाः क्षणभंगुराः किर्याप्रथं कुर्वन्ति ? न किमपीत्यर्थः । तपो-
कामिनिहास्यसमुद्योगं “सर्वे क्षुब्धान्ता निचयाः पतनान्ताः समु-
च्छ्रयाः । संयोगा विषयोमान्ताः मरणात्तं हि जीवितम्” इति
भगवत्प्राप्त्युक्ते “य हि सर्वेषां जामोगाः दुःखं यान्त एव ते । सा-
द्यन्तघ्नतः कोन्तेय ! न तेषु रमतं युधः” इति ॥ ३९ ॥

यथा देहिकाः धनविपदायाः चलाः एवं अमी स्वर्गादयः
कर्तृभिः कृता निर्मिताः क्षुब्धिष्याथः चला एव सानिदायाः कतु-
तारतप्यतःऽतिशयेन युक्ताः हर्षोत्कण्ठा इत्यर्थः । न निर्मलाः
मलिनाश्च यस्मादेयं तस्मात् परं निरतिशयानन्दमधि न वि-
द्यते इष्टं श्रुते च दूषणं यस्मिन्तम् ईशं सर्वानयन्तारम् आ-
त्मलक्षणे तत्राप्यर्थम् एकया सर्वेषुः सावनेषुः श्रेष्ठया
भक्त्या भजत ॥ ४० ॥

भावा टीका ।

रागद्वियुक्त मनवालो के संसार चक्र का नाश करने वाळा केवल
भगवानर्हा का ध्यान है । उसी को बुध लोग निर्वाण प्रल सुख
जानते हैं, तिसा कारणसे अपने हृदयमें हृदीश्वर (अन्तर्यामी)
भीहरि को भजो ॥ ३७ ॥

हे असुर बाहको ! आकाशवत् हृदयमें रहने वाले हरिके
उपासनमें कोतसा प्रसासहै । क्योंकि वह सामान्यसे समस्त

यदध्यर्थेह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः ।
 करोत्यतो विपर्यासममोघं विन्दते फलम् ॥ ४१ ॥
 सुखाय दुःखमोक्षाय सङ्कल्प इह कर्मिणः ।
 सदाप्रोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः ॥ ४२ ॥
 कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः ।
 स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥ ४३ ॥
 किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः ।
 राज्यं कोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ॥ ४४ ॥
 किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ।
 अनर्थैरर्थमङ्गुलैर्नित्यानन्दमहोदधेः ॥ ४५ ॥
 निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्वेहभृतोऽसुराः ! ।
 निषकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः ॥ ४६ ॥
 कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना ।
 कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ॥ ४७ ॥
 तस्मादर्थश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः ।
 भजतानीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

देहियों का सखा और आत्मा है, उसीका उपासन करो, और विषयो के उपपादनसे क्या प्रयोजन है ॥ ३८ ॥

द्रव्य स्त्री पशु पुत्रादि गृह पृथ्वी हाथी खजाना संपदा ये, और सब चीजें, क्षण भंगुर आयुवाले इस प्राणी का कितना प्रिय वारते हैं ? क्योंकि आप भी चला हैं ॥ २९ ॥

जैसे इस लोक के पदार्थ नाशमान है ऐसे ही परलोक में यज्ञ योगादि में संपादित जो लोक हैं वे भी सब नाशमान और स्थानिष्ठ हैं (अर्थात् ऐसे तरतम भाग वाले हैं कि जिसमें एक दूसरे के वैभव को देख कर जला करे) तस्मात् जिसका दोष कभी देखने तुम्हें में नहीं आया अपने आत्म लाभ के लिये उसी परमात्मा को भक्ति में भजो ॥ ४० ॥

श्रीधरशामिकृतभाषार्थटीपिका ।

किञ्च यदध्यर्थं यत्सङ्कल्प्य अतः सङ्कल्पिताद्विपर्यासम् विपरीतं फलममोघमवश्यं प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

तत्रैव दर्शयति, सुखायति । इहया इच्छया क्लिपया वा यः पूर्ण-

मनीहाया हेतोः सुखेनावृतो व्याप्त आसीत्स इहया दुःखमानो-
त्येव ॥ ४२ ॥

किञ्च कामान् भोगान् काम्यैर्विषयैः कर्मभिर्वा पारक्यः
श्वादिभोग्यो न त्वात्मीयो भंगुरश्च ॥ ४३ ॥

किमु देहाद्व्यवहिता अपत्यादयो ममताविषयाः पारक्या इति
वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

किञ्च स्वयं पुरुषार्थरूपस्य किमेतैरतितुच्छैरित्याह, किमेतै-
रिति ॥ ४५ ॥

भोगाद्यसराभावाच्छैतैः क उपधोग इत्याह, निरूप्यतामिति ।
प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य कर्मभिः कियान्स्वार्थ इति वा-
न्वयः ॥ ४६ ॥

ननु, कुर्मसु समाप्तेषु भोगावसरः स्वाप्तत्राऽऽह—कर्माद्येति ।
न चेदं कर्म तस्य फलं देहादिकञ्च परमार्थ इत्याह, उभयं
कर्म च देहं च अविवेकतोऽज्ञानेनैव तनुते ॥ ४७ ॥

अर्थादयो यदपाश्रया यदधीनाः ॥ ४८ ॥

भीमद्वीरराजुवाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च वैषयिकसुखादिपन्था कुर्वन्तपि न तस्मात्प्रोति किन्तु तद्विपरीतं दुःखमेवावपत्त्युप भगवन्तमेव भजतेत्याह—यदर्थं ह्युति, विद्वन्मान्धे नरः विद्वान्मात्मानं मन्यते इति विद्वन्मानां कुशलकर्मयोगीमांस्वोपचितशुद्धिरित्यर्थः । नरो यदर्थं यद्वैषयिकसुखार्थमिहल्लोके असह्यद्वारांवार कर्माणि यागादीनि करोति स ततोऽभिज्ञानसुखाद्विपरीतं फलं दुःखात्मकमेवामोघमवश्यं विन्दते प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

तद्वैष दर्शयति—स चेति । यः पुमाननीहायां निमित्तभूतायां वैषयिकसुखार्थव्यापारारम्भात्प्रमादनिर्वापागच्छतोः सुखावृतः सुखेन व्याप्त आसीत् स एवेहया आरब्धेन व्यापारिण्य हेतुना दुःखमेवाप्नोति स्वर्गादिसुखार्थयागादिव्यापारिण्य दुःखमेवाप्नोतीत्यर्थः । भगवत्प्राप्त्यर्थं भक्तियोगानुष्ठानेन दशाधामपि निरतिशयानन्दभगवदनुभवरूपं सुखमेव प्राप्नोति अन्ततस्तु नित्यनिरतिशयब्रह्मानन्दमग्नो भवति स्वर्गाद्यर्थं यागादिकं कुर्वाणस्तु जीवद्दशायां वित्ताद्याजनेन तदनुष्ठानप्रयासरूपं दुःखमन्ततस्तु सानिश्चयानुपारिण्यफलरूपं स्वर्गादिकं तन्निमित्तपुण्यव्ययं तु नरकमिति वैषम्यमभिप्रेतम् ॥ ४२ ॥

किञ्चेह लोके पुरुषो यदर्थं यस्य देहस्य प्रयोजनाय काम्यन्त इति कामाः 'कर्मणि घञ्' तान् अर्द्धादीन् कामैः 'करणे घञ्' कामेत्पत्तिस्वार्थनः कामयते इच्छति स एव तु देहः पारक्यः श्वसुगात्रादिभक्षणः भङ्गो नश्वरः उपैति कदाचिद्देहिनमात्रिङ्गति कदाचिच्छापैति जहानीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

देहस्यैवैयमवस्था किंपुनर्देहानुबन्धिनां दारादीनामित्याह, किमिति । देहेष्वेव स्माश्रयामनः सव्यन्था दारादिभस्तु देहद्वारेति वर्षाहतेत्युक्तम् उपनिहता ये दारादयः स्नानं मन्दिरम् आदिशब्देन पशुपुत्रादयः कोशो नस्मादिपेटिका यत्र चतुरङ्ग युक्तम् भृत्याः परिचारकाः एते सर्वे ममतास्पदाः ममेव इत्यभिमानविषयाः उपयन्त्यवयन्ति चेति किमुक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु, न देहायो विषयायो व्यापारः किन्तु आत्मायै इति चेत्तर्हि नित्यानन्दसुखरूपस्यात्मनः समुद्रस्य विपुलत्वं किमेतद्वैषयिकं सुखमित्याह—किमेतैरिति । नित्यानन्दः स एव तमः स एवोदकं तस्याश्रयस्यात्मनः एतद्देहेन स्पर्शं नश्वरेण एव तुच्छैरुपैवैस्तुतोऽनर्थः पुरुषार्थतन्मन्त्रैरभेस्तुतोऽर्थः एवार्थाभासेः कामैः किं प्रयोजनं तदनुभवजनितं सुखमित्युक्तमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

किञ्चाऽऽत्मायैनाजितगपि वैषयिकसुखमनुभवमानदुःखापेक्षयाल्पमेव तदनुभवधयसराभागादित्याह—निरूप्यतामिति । हे असुराः ! इह संसारं कर्माणि प्राचीनैः क्रियमानस्य कुंभ्यतः देहभूतो निषेकादिष्ववस्थासु स्त्रीसम्भोगाद्यवस्थासु स्वार्थ उत्पन्न आनन्दः कियान् तद्विरूपयतां दुःखापेक्षया सुखमल्पमिति भावः । यद्वा निषेकादिष्ववस्थासु पितृवृत्ते प्राया मानुषानिप्रथमभृतिषु इमशानान्ताः नासु अनस्थासु प्राचीनैः कर्माणि क्रियमानस्य अनेन दुःखप्राप्त्यर्थमुक्तम् ॥ ४६ ॥

ननु, *निषेकाद्यवस्थायाः कर्मनिमित्तत्वात्निःशेषकर्मक्षयं

प्रभूतं सुखं स्यादित्याशङ्कान् निराकर्तुमन्तरेण परमात्मोपासनं न कदाचिदपि कर्म निवर्तते इत्याह—कर्मोत्थिति । देहात्स्वभावनिता देहेन तावत्कर्माणि देहान्तरारम्भकामिण्य पुनरुपापात्मकानि कर्माणि कुरुते तैश्चाप्यर्थं कर्मनिमित्तभूतैर्देहं तनुते विभक्तिं, तेन पुनः कर्माणि तैश्च पुनर्देहमित्येवं बीजाकुतुल्या पीरवृत्तिर्न निवर्तते इति न कदाचिदपि निःशेषकर्मक्षय इति भावः । कुतश्चिद्वैषयिकं पारवृत्तिस्तत्राह—उभयं तु देहेन कर्माणां कर्मभिर्देहः इत्येतदुभयम् अविशेकतः स्वात्मपरमात्मव्यापारव्यापानादेषे हेतो भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एव वैशय्यादयार्थो ह्यकामुपासकसुखस्यान्वयात् स्थिरत्वादिदुःखमिश्रत्वानर्थानहत्वादि कर्माभाषायाऽप्यश्वरं भजतां यद्यपि सर्वे पुरुषार्थाः सुखमास्तथाप्यन्यप्रयोजनमित्येव तद्वृत्तं श्रेय इत्याह—न कर्मादीनां तस्माद्देहकर्मणोः पारवृत्तिका संसारस्य कदाप्यनिर्मात्तापैर्षयिकसुखस्यान्वयात्वादात्स्थिरत्वाद्दुःखमिश्रत्वाद्भयस्त्वाच्च तत्रिदृशेषु निदृशङ्कं सदा हरिर्माभितानां संसृतेष्वंधहरेश्वरः अतीहया निष्कारितं भजत, हरिं शिषानादि, धर्मोच्चार्यांश्च कागाश्च यदपाशया यन्निवर्गस्यापि दाना तमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः "इष्टापूर्ववद्बुधा जाते जायमाने विश्वं विभक्तिं भुवन्भ्यनाथिः" इति, "को ह्यवान्यात्कः प्रागवात् यत्रैव आकाश आनन्दो न स्यात्" इति "य आत्मदा यत्तदा य एको यद्वत्तां विवधति कामान्" इति च, अर्थोदयो यदपाशयान्त हरिर्मागीहया भजतेत्यनेन भयम्पुरुषार्थेदेऽप्यर्थाहया भजतामनर्थं हर्तुं संसृतिष्वन्धं हर्ति, इहया भजतां त्वदितमात्रमेव द्दानीति सूचितम् भवति ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीधं कृतपदवर्तनाधली ।

भगवदन्तरेण युज्यन्तानुष्ठितयज्ञादिकर्माऽनर्थहेतुस्तिवाशयेनाह—यदर्थमिति । न जेत्यादि विधाद्गानि विषयोभं दुःखम् अमोघं सदा तन्वर्ततेनायमस्य ॥ ४९ ॥

एतदेव निवृत्तौति—सुखायैति । प्रत्यापेगजपुमानं करणासनीष्टानुष्ठितय * "अप्रयत्नेन करणानतीहा प्रोच्यते युषोः" इति ॥ ४९ ॥ शाश्वतत्वानुभवार्थं विहाय शरीर सुखकार्यं प्रयतमानो विपुलमेतानिदारायो दर्शयित्यशयेनाह—कामानिति । कामान् कर्माणां निषेधानं यदर्थं यस्य शरीरस्वार्थं पारक्यस्तु श्वसुगात्रादिविद्यमानो न कर्त्तव्यः । यथाहताः शरीरमपेक्ष्य दूरस्थाः ॥ ४९—५० ॥

ननु, विषययोगार्थं शरीरं यत्ततोपि विग्रहं गृह्णातीति चेत्तत्रात्रात्, किमेतैरिति । आत्मनो हरेः तस्मात्स्वर्गाश्रयानन्दकारकस्य श्रीतत्त्वतो अनेन कदाचिना किं न किमपि ह्युत्थमित्येता वाह, किमेतैरिति ॥ ४९ ॥

विचारामहत्वात्तदेहादिना प्रयोजनमित्याह, निरूप्यतामिति । निषेकादिषु ममांभानादिष्ववस्थासु कर्मणिः क्रियमानस्य देहभूतः कियाम्स्वार्थं इति निरूप्यतामित्यन्वयः ॥ ४९ ॥

* अकारवाच्यभगदुद्देशन ।

भीमद्विजयध्वजतीर्थं कृतपदरत्नावली ।

संसारस्य प्रवाहरूपेण नित्यस्वाप्नहरेर्ज्ञानमन्तरेण निवृत्तिः
क्यादित्याशयेनाह, कर्माणीति । आत्मानुवर्तिना परमात्माधीनेन
कर्मदेहश्चेत्युभयमविश्वकनोऽज्ञानात् ॥ ४७ ॥

नर्नाश्वरमेवाथां भक्तिरेव प्रयोजिका चेन्नाथादिना प्रयो-
जनामत्याशक्तुं परिहरन्नुपसंहरति, तस्मादिति । अर्थादेहैरि-
विषयान्ने साफल्यं भवतीत्यर्थः । मनु, प्रतीने चेष्टाराहित्यमनीह-
राकार्यं परित्यज्यान्वापेकलपने किं प्रमाणात् उक्तं हि प्रमाणागिति
चेन्न, तस्य यत्तर्थात्तत्त्वेन स्वाभिप्रेतार्थे सन्देहात् "कर्मणो कारणा-
कार्ये साधनेऽनुग्रहादिषु" इत्युक्तेरिति तत्राह, अनीहमिति, अम-
साध्याक्रियाराहित्यादनादात्म्यस्योक्तत्वात् (१) अग्रयत्नेनेति
विशेषणाच्च अग्रमाध्याक्रियाराहित्यमेवोच्यते--

"स्वप्नाद्यकारणाग्रे ध्यानपद्मापनादिषु ।

व्रतवन्धे नाट्यग्रे गीतके कर्मणीन्द्रिये" ॥

इत्यस्मिन्वाक्ये कर्मण्यपि प्रयोगाच्च ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोस्तामिकृतकमसम्बन्धः ।

अनीहया निरुपाधिकया अनीहे तथैव निरुपाधिकपा-
करम् । "अहन्त्यकामस्त्वङ्कस्त्वञ्च स्वाभ्यन्तपाधयः" इति वक्ष्य-
माणात् ॥ ४८-५० ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

यद्यर्थे गन्तव्यं भवति सङ्कल्पितात् विपर्ययांसं विपरीतं
फलममोगवक्ष्यं प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

अनीहाया हेतोः सुखावृत्तः सुखपरिपूर्णाः स्यात् ॥ ४२ ॥

कार्म्यैः कर्माभिः अपैति नश्यति उपैति पुनरपि दुःखदानार्थम्
उत्पन्नायति ॥ ४३-४४ ॥

आत्मनः स्वस्य नित्ये भजनरूप आनन्दरसोद्भिर्धिस्य तस्य
भक्तजन्मस्य ॥ ४५ ॥

क्रिद्यमानस्येति भोगेऽवसर एव नास्तीति भावः ॥ ४६ ॥

देहेन मानुषशरीरेण कर्मसाधकेन देहे स्वर्गिशरीरम् उभयं
नदेहद्वयं अनधिकतः तदुभयस्य अर्द्धं कर्म कुर्ये इति, अर्द्धं कर्म-
फलं स्वर्गमूपभजे, इत्यभिमानमूलत्वात् तदभिमानस्यार्द्धवैकमूल-
त्वात् आत्मनश्च देहद्वयानिरिकत्वात् ॥ ४७ ॥

तर्हि विधेक एव कन्तसाह, तस्मादिति । यद्यथाध्याय यदधीनाः
अनदुर्गा वृथागां कर्तृत्वभोक्तृत्वादयः स्वाभ्यधीना इत्येत्यर्थः अनी-
हया कामनाराहित्येन अनीहं निरपेक्षम् ॥ ४८ ॥

(१) तात्पर्योक्तमिदम् ॥

भीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धागतप्रक्षेपः ।

भगवद्भजनानिरिककर्मगतिमाह, यद्यर्थे इति । यैयोः सुख-
दुःखमोक्षधोरर्थे कर्माणि असकृत्करोति अतः विपर्ययांसं विपरीतं
फलममोगं विन्दते ॥ ४१ ॥

एतदेव प्रपञ्चयन् कर्मफलेहा दुःखदा कर्मफलानीह सुखदे-
त्याह-सुखायति । इहया कर्मफलेच्छया दुःखमाप्नोति, न सुखम्.
अनीहानीहायाः कर्मफलानीहातः सुखावृत्तः सुखव्याप्ता भवति ॥ ४२ ॥

पुरुषो यद्यर्थे कामान् भोगान् कार्म्यैः कर्माभिः कामयते स
देहस्तु पारक्यः परेषां पितृवृत्तिप्रदादिगमताविषयः भङ्गोऽनि-
त्यश्च यतो याति जायते उपैति नाशं प्राप्नोति च ॥ ४३ ॥

यद्यद्यथाहितोऽहन्तास्पदो देहः पारक्यादि बोधवान् तदा
व्यर्थाहताः ममतास्पदा अपत्यादयः पारक्यादिविदोषवन्त इति
किन्तु वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

किञ्च अनर्थैरुपपन्नार्थक्यैः अर्थसंकाशैः पुरुषार्थवद्भासमानैः
पत्नैरपत्यदारादिभिः देहेन सह भवैरैरित्यैः नित्यानन्वमहादधः
अपरिच्छन्नपरमनन्दानिधेः श्रीभगवतः सम्बन्धिनाः अंशभूतस्य
आत्मनः प्रत्यगात्मनः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्रार्थनैः कर्मनिषेकादिष्ववस्थासु क्लिष्टकामस्य देह-
भूतो जीवस्य इह संसारे कियान् स्याथेः तन्निरूप्यताम् ॥ ४६ ॥

देहेन कर्माणि आरभते देहे तु कर्मभिरारभते एवमुभयं
कर्मदेहयुगलमविश्वकनो द्वयोपादेयवैभाभावतस्तनुते न तु भग-
वद्भक्त्या मुक्तो भवतीति भावः ॥ ४७ ॥

अर्थादयो यद्यथाध्याय यदधीनाः अनीहया ऐहिकामुष्मिकपदार्थ-
वासनात्यागेन आत्मानमन्तर्ध्यामिषाम् "एतेन आत्मानमन्तर्ध्यामी" इति
वेदप्रसिद्धम् अनीहं स्वतोऽथासप्तमस्तकामत्वात् भोगेच्छारहितं
भजत ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

पंडित मानी मनुष्य जिस संकल्प से वारं वार कर्म करता
है उस संकल्पित पदार्थ को न प्राप्त होकर विपरीत फल को
ही अवश्य प्राप्त होता है ॥ ४१ ॥

इस संसार में कर्म करने वाले पुरुष को सुख की प्राप्ति और
दुःख छूटने का ही संकल्प रहना है परंतु जब तक चेष्टा
नहीं करता तब तक सुख में रहता है, और सुख के लिये
चेष्टा करने से सदा दुःख ही को प्राप्त होता है ॥ ४२ ॥

पुरुष जिस देह के पोषण के लिये विषयों के द्वारा नाना
प्रकार के भोगों की इच्छा करता है, वह देह तो पराया है
अर्थात् भ्रष्टगालादिकों का भोग्य है, क्षण भंग्य है और आग-
मापायी है ॥ ४३ ॥

जब साक्षात् शरीर की यह दशा है फिर जो शरीर के
संबंधि ममतास्पद हैं जैसे कि पुत्र स्त्री गृह धन राज्य कोश
(खजाना) हस्ती अमात्य नौकर चाकर इत्यादि इन वृत्तों में
आत्मा का क्या प्रयोजन होने वाला है, क्योंकि ? आत्मा तो

सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः ।
 भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ॥ ४६ ॥
 देवोऽसुरो मनुष्यो वा यत्तो गन्धर्व एव च ।
 भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयम् ॥ ५० ॥
 नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः ! ।
 प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥ ५१ ॥
 न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।
 प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥ ५२ ॥
 ततो हरौ भगवति भक्तिं कुरुत दानयाः ! ।
 आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥
 दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा ब्रजौकसः ।
 खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः ॥ ५४ ॥
 एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंमः स्वार्थः परः स्मृतः ।
 एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र तदीक्षणम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
 वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे दैत्यपुत्रानुशासनं नाम
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

नित्याऽऽम्बु का महासागर है, और ये सब अर्थ सहसा जान
 उठते हैं, और हैं अनर्थ तथा देह के साथ नष्ट होने वाले
 हैं, ॥ ४४—४५ ॥

प्रहाद कहते हैं कि-हे असुर पुत्रहो ! तुमही घतलाभो कि
 इस संसार में निषेक आदि संपूर्ण अवस्थाओं में कर्मों से
 क्लेशित इस देहधारी का कितना स्वार्थ है ॥ ४६ ॥

देही (जीव) आधीन देह से कर्म करता है, तथा कर्मों से
 देह को प्राप्त होता है तथा देह और कर्म दोनों अविभक्त
 से अर्थात् हेयोपादेय के अज्ञान से होते हैं ॥ ४७ ॥

तस्मात् अर्थ काम और धर्म ये सब जिस्के अधीन हैं कर्मों
 की वृष्टा न कष्टके अपने आत्मा-उस हरि ईश्वर को भजो ॥ ४८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

भूतानां प्राणिनाम् जीवसंज्ञितोऽस्तर्षामी ॥ ४६ ॥

[३६]

असुराणांमस्माकमत्राऽनधिकार इत्यपि न वाच्यमित्याह, देह
 इति पञ्चमिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अमलया नित्यामवा अन्यद्विडम्बनं नटनमात्रम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अच्युतताममृतत्वम् ॥ ५४ ॥

अध्यायश्लोकमुपभेदरति, एतावानिति । नदीक्षणं गोविन्ददृष्ट्या
 संस्माननम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीषरस्वामिकृतभाष्येदीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भारवाचवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दैत्यकुमाराणां सर्वपापानामनां भगवद्भजनेऽनधिकार-
 शङ्कां निराकृत्यनीहया भजनाभिवानिर्दानवृत्तिरिष्टप्रामिर्भानि
 स्वदृष्टान्तेनाह—सर्वेषामपीति द्वाभ्याम् । स्वकृतैः स्वसृष्टैर्महद्भिः

श्रीमद्दीराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूतेः पृथिव्यादिभिः कृतानां सृष्टानां भूतानां देवादीनां सर्वेषां भगवान् बीजसंज्ञितः आदिकारणभूतः आत्मा अत एव निरतिशय-
प्रिय ईश्वरोऽन्तःप्रविश्य नियन्ता तावद्भगवान् सर्वेषां साधारण्य
इति भावः ॥ ४९ ॥

अतो देवादिजातिविभागमन्तरेण चः कश्चिन्मुकुन्दचरणं
भजन् स्वस्तिमाभिवृत्ताऽनिष्टः प्रातेष्टश्च स्यादेव यथा घबमिति
घयमसुरा अपि भगवन्तं भजन्तः स्वस्तिमन्तोऽभूम, तथेतरेऽपी-
त्यर्थः । यथा घबमिति वृष्टान्तस्वारस्याद्भगवतः सर्वभूतसाधारण्य-
प्रतिपादनस्वारस्याच्च निरुपाधिकोक्ताविधात्मस्वादिस्वम्भजान-
पूर्वकमन्त्यप्रयोजनेन भजन्तः स्वस्तिमन्तो भवेयुरन्यथा तु
समीहितमात्रवन्त इति सूचितम्. तथा च भ्रुतिः "नान्यः पन्था
अयनाय विद्यते" इत्यादिका ॥ ५० ॥

तदेतद्वृत्तपादयति-नालमिति द्वाऽध्यायः । हे असुरात्मजाः ।
द्विजन्त्याद्यां मुकुन्दस्य प्रीणनाय प्रीतिजननाय नात्वं न प्रभवः
किं त्वमलया अनन्यप्रयोजनया भक्त्यैव हरिः प्रीयते अन्यदुपाया-
न्तरन्तु विदुश्च न नटनमात्रम्. द्विजन्त्वमिति चर्णाधिकयोपलक्षकम्
देशत्वमिति जात्याधिक्यस्य ऋषित्वमित्यतीन्द्रियद्रष्टृत्वादिकपञ्चा-
नाधिकयोपलक्षणम् यदुक्तमेति तु शास्त्रजन्यज्ञानाधिक्यस्य वृत्तं
पित्रादि परंपरागता सद्वृत्तिः ॥ ५१ ॥

दानं पात्रे विलत्यागः तपः कुच्छादि इज्या बागः शौचं
ज्ञानादिकृतं शुचित्वं व्रतानि प्राजापत्यादीनि ॥ ५२ ॥

यतो भक्त्यैव भगवान्प्रीयते नोपायान्तरेणाऽतो हे दानबाः ।
यूयमाश्रितसंसारवन्धहादिभिः सर्वभूतानामन्तरमनि भगवति ईश्वरे
भक्तिमन्त्यप्रयोजनां कुरुत कथम्भूताः सर्वत्रात्मौपम्येन स्वा-
त्मनुदयत्वदृष्ट्या स्वस्तिमन्निवेश्वरशरीरभूतेषु सर्वेषु दययो-
पलक्षिताः भगवद्भक्तिं कुरुतेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किमेवं भजन्तः केऽपि मुक्ता घभूवुरित्यपेक्षायां पापजातयोऽपि
केनचिद्भगवत्सम्बन्धविशेषेणा मुक्ताः किं पुनरेवं भजन्तो मुच्यन्ते
इति वक्तव्यमित्याशयेनाह—इतेत्या इति । रक्षांसि यककेद्यादयः
मित्रयः पूतनादयो ब्रजौकसो नन्दादयः शूद्राश्चाणूरादयः खगाः
जटायुप्रभृतयः गृगाः मायासृगादयः एवंविधाः पापजीवा अत्य-
च्युतनां भगवत्साधर्म्यद्वतः प्राप्तास्सन्ति हीति प्रसिद्धौ. त्रिका-
क्षत्राद्भगवता प्रह्लादेनैवमुक्तम् ॥ ५४ ॥

अध्यायद्वयोक्तार्थं निष्कृष्योपसंहरति-एतावानिति । अस्मि-
ल्लोके पुंसां पर उत्कृष्टः स्मार्थः पुरुषार्थः एतावानेव कियान् यत्
गोविन्दे भगवत्संक्रान्तभक्तिरनन्यप्रयोजना भक्तियंश्च सर्वेषु भूतेषु
तदीक्ष्यां गोविन्देक्ष्यां भगवदात्मत्वदर्शनमित्येतावानेव निरति-
शयपुरुषार्थसाधनभूत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्दीराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेरेव भजनं कारणात्माह, सर्वेषामिति । ध्येजकारणात्कीञ्जकृत,
इति शेषः "व्यञ्जनाञ्जगतो विष्णुर्बीजं न परिणामतः" इति वच-
नात् बीजशब्दस्य विकारोर्थः अयत्ननेनेति "अभिक्रियः अदृग्दृश्यः"
इति श्लोके ॥ ४९-५० ॥

भूतानामुत्पत्त्यादिना मत्तमावे जातिविशेषे वृत्तादिवि-
शेषोऽप्येकाङ्गिकर इत्याह, नालमिति । वृत्तमाचारः "वृत्तं अकूपे
चरिते" इति यादवः ॥ ५१-५२ ॥

आत्मौपम्येनात्मस्वत्वेनैवत्वेन ॥ ५३ ॥

वेदान्तादशास्त्रमधिकारित्वेन पापजीवत्वं ननु पापकरणात्
अच्युतनां च्युतिवर्जनं मोक्षं गताः सन्ति हि यस्मात्समात्
मुकुन्दभक्तिरेव संपाद्या ॥ ५४ ॥

तारपर्याप्तुनरेतदेव हि करणं भेय इत्याह, एतावानिति । तस्य
हरेः सर्वसत्ताप्रदत्वेनावस्थितेरीक्ष्यां दर्शनं ज्ञानमिति यदीव
भक्तिरिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिज्जवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्.

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नालमिति युग्मकम् ॥ ५१-५२ ॥

तत् इति सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे कालेच आत्मौपम्येन आत्मनि
यथा आनुकूल्येन कायमनोवचनहृत्कारुपं भजनं कुरुत तद्वदपि
कुरुतेति ॥ ५३ ॥

ब्रजौकसोऽत्र नीचसहपाठात् "किरातहृद्यान्धपुलिन्द पुदकसा
आभीरकङ्का यचनाः खगादयः" इत्यादाविव गधोपजीवना नीच-
जातिविशेषा एव आभीरा ज्ञेयाः । ननु "कुविद्याख्युष्यगोरक्षाः
कुलीदं तुय्यमुकपते । वास्तां चतुर्विधा तत्र वयं गोहृत्तयोऽनि-
शम" इतिवद्वैद्यमेदा इति विशेषः प्रतिपत्तव्यः ॥ ५४ ॥

तस्य भागवत एव ईक्ष्यां स्फूर्तिः "सर्वभूतेषु यः पश्येत्"
इत्यादिः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिज्जनायचक्रवर्तिकृतसाराथंद्शिनी ।

वतः सर्वेषां देहश्च जीवश्च परमात्मा च प्रियस् वस्तुतो हृदिरैव
तस्मात्सं भजतेत्याह, सर्वेषां देवतिथ्येगादीनामपि आत्मा परमात्मा
स एवेश्वरः खेनेव कृतैः कृतानामिति देहोपि तस्करण्यकत्वात्
स एव जीवसंज्ञा सञ्जाता यस्य सः जीवस्य तदीयतदप्यशा-
क्तिरूपत्वात् । यद्वा सर्वेषां प्रियत्वादि तमेव भजतेत्याह, सर्वेषां
भूतानां यो जीवसंज्ञः जीवनामा ततोपि प्रियः ॥ ७९ ॥

भीमद्विभवाप्रचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

• ब्रह्मादेवे तस्मात्सर्वं इव भक्तिं कुरुयुरित्वाह, देव इति ॥५०॥
प्रीत्यानाथ न भवं न समर्थमित्यर्थः । विडम्बनं पुंसः प्रत्युत
निन्दकारकारणमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

• आत्मोपभोगेनैव सुखदुःखादिदृष्टयेति शेषः ॥ ५३ ॥

नच भक्तिः सञ्जात्यादिकमपेक्ष्य इत्याह, दैतेया इति । अच्यु-
ततां चिन्मयशरीरत्वेन अच्युतनुच्यत्वम् अच्युतता अच्युति गता
कर्मिणा इव न च्युता भवन्तीत्यर्थः । यदुक्तं काशीखण्डे—

नच्यवन्ते च यद्भक्ता महत्यां प्रलभापादि ।

अतोऽच्युतोऽसिद्धे लोके विद्वाद्भिः परिगीयते ॥

इति ॥ ५४ ॥

एकात्मभक्तिरनन्यभक्तिः यत् यस्यां भक्तौ सत्यां सर्वत्रैव
स्यात्परजङ्गमवस्तुषु तदीक्षणं भगवतो भावना परिपाकेन भग-
वदीक्षणं यदुक्तम्—

“नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः ।

जगज्जनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमबभू” ॥ इति ।

वयाधं प्रहादश्च स्तम्भेपि भगवन्तमपश्यत् ॥ ५५ ॥

इति सारायंदर्शिण्याम हर्षियशाम भक्तचेतसाम् ।

सप्तमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वकृतैः स्वसृष्टैः महद्भिर्भूतैः पृथिव्यादिभिः कृतानां सर्वेषां
सुरादीनाम् आत्मा अन्तर्यामी प्रियां हितकृत्वासी ईश्वरो नि-
यन्ता हरिरेव अतो जीवसंज्ञितः यः कश्चिदपि जन्त्रपदार्थः
देवादिनामको मुकुन्दचरणं भजनं स्वस्तिमान् स्वादिश्युत्तरेया-
न्वयः ॥ ४६ ॥ ५० ॥

वृत्तं वर्याभ्रमक्रियात्मकम् ॥ ५१ ॥

प्रतानि नानातिथ्युपवासतीर्थवासादीनि ॥ ५२ ॥

यथा मयि खांशभूते दासे भगवानन्तर्यामिरूपेण वसन्ते
तथा सर्वेषु भूतेष्वपि एवमात्मोपभोगेन सर्वत्र वसन्माने सर्वभूता-
नामात्मनि अन्तर्यामिणि भगवति भक्तिं कुरुत भूतद्रोहां नकार्यः

किन्तु सर्वत्र हरिदृष्ट्या वयाद्यकिं वयाद्योन्वमानुकूलं
कुरुतेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

बतो भक्तैव दैतेयाद्यः अच्युततां भगवद्भावापत्तिवशात्
मोक्षं गताः सन्ति ॥ ५४ ॥

अध्यायद्वयोकार्थमुपसंहरति, एतावानिति । गोविन्दे भक्तिः
सर्वत्र तदीक्षणं तदात्मकत्वदर्शनमित्येतावानेव ख्यायः ॥ ५५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तमाध्यवार्थमकाशः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

अपने रचे हुए महाभूतों से निर्मित सर्व भूतों का आत्मा
और प्रिय निबन्ता श्रीहरि हैं और अन्तर्यामी भी वही ही है ॥ ४६ ॥

देव हो असुर हो वा मनुष्य हो ब्रह्म हो अथवा गन्धर्व हो वा
कोई भी हो, श्रीमुकुन्द के चरणारविन्द के भजन से स्वास्तिमान्
होता है जैसे कि ? हम ॥ ५० ॥

हे असुरात्मजहो ! श्रीमुकुन्द की प्रसन्नता के लिये ब्राह्मण-
पना देवतापना अथवा ऋषिपना नहीं चाहिये तथा न वृत्त
न बहुवृत्ता न दान न तप न इत्या न शौच न बहुत से व्रत ये
कुछ भी न चाहिये, क्योंकि ? हरि तो केवल निर्मल भक्ति
मात्र से प्रसन्न होते हैं, और तो सब विडम्बन ही है ॥ ५१-५२ ॥

हे दानव हो ! आत्मा की उपमा से सर्वत्र सर्व भूतात्मक
ईश्वरही है, तिसी हेतु से भगवान श्रीहरि में भक्ति करी ॥ ५३ ॥

वैद्य यक्ष राक्षस स्त्री शूद्र व्रजवासी खग मृग और बहुत
से पापी जीव भी हरि भक्त होकर अमृतत्व को प्राप्तहो
गये ॥ ५४ ॥

इस लोक में इतना ही पुरुषों का परम ख्याय है कि गोविन्द
में एकांत भक्ति वाला होकर सर्व जगत का गोविन्द दृष्टि से
देस ॥ ५५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे सप्तम अध्याय

की भागवताचार्यकृत भाषा टीका

समाप्त ॥ ७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

अथदैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम् ।
जगद्गुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिञ्चितम् ॥ १ ॥
अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थिताम् ।
आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा ॥ २ ॥
श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुस्सहं तनयाऽनयम् ।
कोपावेशचक्षुद्रात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे ॥ ३ ॥
क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतदर्हणाम् ।
आहेक्षमाणः पापेन तिरश्चिनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥
प्रश्रयावनतं दान्तं बद्धाञ्जलिमवस्थितम् ।
सर्पः पदाऽऽहत इव श्वसन् प्रकृतिदारुणः ॥ ५ ॥
हिरण्यकशिपुरुवाच ।

हे दुर्विनीत ! मन्दात्मन् ! (१) कुलभेदकराघम ! ।
स्तब्धं मच्छ्वासनोद्धृतं नेष्ये त्वाऽद्य यमक्षयम् ॥ ६ ॥
क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ।
तस्य मेऽभीतवन्मूढ ! शासनं किम्बलोऽत्यगाः ॥ ७ ॥
प्रह्लाद उवाच ।

न केवलं मे भवतश्च राजन्स वै बलं बलिनां चापरेषाम् ।
परेऽवरेऽमी स्थिरजङ्गमा ये ब्रह्मादयो येन वशं प्रसीताः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अष्टमेऽतिरुषा सन्तु निम्नन् दैत्यो हतः स्वयम् ।
आविर्भूय नृसिंहेन स च प्रह्लादविभिः स्तुतः ॥ १ ॥
अन्तः कृपासुधापूर्णां बहिःक्रोभो नृकेसरी ।
दैत्येन्द्रमरिभावेन मजन्तं समभाषयत् ॥ २ ॥
एकान्तसंस्थितां प्रत्यङ्गनिष्ठाम् यथा यथावत् ॥ १ ॥ २ ॥
स च पुत्रं हन्तुं मनोदधे कथम्भूतः कोपस्त्वावेशेनोद्रेकेण
बलद्रात्रं वपुर्धस्य सः ॥ ३ ॥

क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य पापेन सरोषेण तिरश्चिनेन बलेण ॥ ४ ॥ ५ ॥
हेमन्दात्ममन्त्रपुत्रे ! मदाङ्गाऽनिलङ्घिनं त्वामद्य यमाद्यं
नेष्यामि ॥ ६ ॥
अभीतवत् किं बलं यस्य सः किम्बलः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवग्निटिका ।

एवं भगवता प्रह्लादेनोपदिष्टरथत्रयबाधात्सहेयोपादेवभग-
ज्जर्मतदनुष्ठानोद्योगान् दैत्यकुमारानालक्ष्याचार्यसुतो दैत्येन्द्राव

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेदवदित्याह देवर्षिः—अथेति । भगवत्समोपदेशानन्तरं तेन प्रह्लादेनानुवर्षितमाकर्षयन्निर्वृष्टवार्त्तप्रह्लादोक्तमेव जगृहुर्देवकुमाराः ननु शुभेनुशिञ्जितमसुरोपाध्यायानुशिञ्जितम् जगृहुः ॥ १ ॥

• अथ तेषां दैत्यपुत्राणामेकान्तसंस्थितामव्यभिचारंश्च भगवत्समंविषयां बुद्धिमाख्यं चिद्गोहांसा भीमस्वरिनः सञ्जातः स्वरः यथावद्रोहे हिरण्यकशिपवे भावेदवद्विद्वापितवान् ॥ २ ॥

ततो दैत्यो हिरण्यकशिपुर्गुह्योक्तं सुनस्यानयमनीतिं स्वामार्गं ऽनुवर्तनम् अत एवा ऽप्रियं तच्छ्रुत्वा कोपावेशेन क्रोधः श्यात्वा च्छात्कम्पमानं गात्रं शरीरं यस्य तादृशः पुत्रं प्रह्लादं हन्तुं मनोदधे मनोरथं कृतवान् ॥ ३ ॥

कठोरया गिरा अतदहंशं तिरस्कारानर्हं प्रह्लादं क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य क्रोधेन तिरस्त्रिनेन वक्रंश्च अश्रुपेक्षमाणाः आह उवाच ॥ ४ ॥

कथम्भूतं विनयेन नितरां नम्रं दान्तं तिरस्काराद्भिस्सञ्जातक्रोधं वक्षो अञ्जलियेन तं सव्यगुपसमीपे स्थितं कथम्भूतः पादेनाहतस्ताडितः सर्प इव श्वसन् श्वासं गुञ्जन् स्वभावैर्गैव क्रूरः ॥ ५ ॥

उक्तिमेवाह—हे दुर्धिनीत इति दाड्याम् । हे दुर्धिनीत ! मन्दाग्मरूपबुद्धे ! मदाहातिलङ्घितं त्वामधुना यमालयं नेष्यामि ॥ ६ ॥

यस्य मे क्रुद्धस्य सतः सपात्रास्त्रयोलोकाः परितः कम्पन्ते तस्य मे मम शासनमभीतवद्भयरहितवन्मत्तो मयरहितः कोऽपि नास्तीत्यभिप्रायेण वतिः प्रयुक्तः अस्यगाः अतिवर्त्तन्ते एवमति वनेने भवान् किञ्चलः को वल्लं यस्य तादृशः ॥ ७ ॥

एवमुक्त आह भगवान्प्रह्लादः—न केवलमिति चतुर्भिः । तावद्युक्तं किञ्चल इति तत्रांतरमाह, दाड्याम् । हे राजन् ! म न केवलं ममैव वलं किन्तु भवनो ऽन्येषाञ्च बलिनां बलम्, कौऽर्मा ? येन प्रह्लादयः अतुमुञ्जप्रभृतयः उच्चावचाभ्रराचरात्मकाः सर्वे श्लोकाः वशं स्ववशं प्रयाताः प्रापिताः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वैराग्यायज्ञेपाङ्कुराचिरभक्तिसुहृदीसुन्दरावयवसन्निवेशलक्षणपरमपुरुषार्थकरणां यदुत्तरचरितमित्येनन्निदर्शयत् नरसिंहावनारो निरुप्यनेऽस्मिन्नध्याये, तत्र दैत्यसुतेः प्रह्लादवर्षितं श्रुत्वा किं कृतमिति बुधित्तिरस्य मानर्भा शङ्कां परिहरात, अथेति । निरवद्यत्वाग्निर्होषत्वात् ॥ १ ॥

एकान्ते ऋषीं सव्यक् स्थितामैकवेस्थितामभिन्नविषयामिति वा यथा यथावत्साकल्येन यथा तैस्तेनोक्तं गृहीतं तथेति वा ॥ २ ॥

तनयस्यानयं आसिद्धान्तविरुद्धसिद्धान्तम् ॥ ३ ॥

• पापेन वापसाधनेन ॥ ४—५ ॥

वमल्लयं यमगृहम् ॥ ६ ॥

कस्य वलं यस्य स किञ्चलः महत्प्रमत्ताहत्य तव वल्लभूतः क इत्यर्थः ॥ ७ ॥

किञ्चलमित्यस्योत्तरमाह, न केवलमिति । वेत्यनेन “वल्लभान्प्रमोजञ्च सहो ज्ञानमनाकुलम्” इति श्रुतिं सूचयति, पराभ्याजराञ्च पराधरे एतदेव विशदयति, स्थिरजङ्गमा इत्यादिना ॥ ८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

टीका पद्ये अरिभावेन भजन्तमिति तदाहाकृतत्वाद्बहिरङ्गेनैव तेन भजन्तं स्त्रं प्रति भभाषयत् प्रापयत्. भ्रुत्वेति पद्यार्थं गौडमिषिलयोर्नास्ति स्वाम्यसम्पन्नञ्च । सचेत्यध्याहारस्य वैषय्यात् ॥ १—१३ ॥

भीमद्विध्वनायनकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

अष्टमे स्मृतं हन्तुमर्हन्तम्भो गपाऽतुरः ।

स्नग्मोत्थस्तमहन् साक्षाद्भिष्टो देवतैस्तुतः ॥

एको मुरध्यासावन्तः सर्वेषां चेत्येकान्तो ऽप्युक्तियोगो वा तत्र संस्थिताम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

दुर्धिनीतेति धम्वर्ध्नायं दृष्टेष्वपि विशिष्टं भीतं कृपावत्तगां यस्य परदुःखार्त्स्यहृत्पुत्रात् मन्दानामप्यात्मा मनो यत्र सर्वचिन्ताकर्षकत्वात् कुलमेवकणः कुलविशेषस्त्रयारः प्रजापत्योऽप्यधमा यस्मात् महाविभूतिमत्त्वात् इत्यधमं अगुरेषु पूजयुञ्जित्वाभावात् मच्छ्रःसतोऽनेन मदादार्त्स्यिणं यमस्यं यमालयं पक्षे यमानामप्रायोगानां क्षयं निवासभूतं त्वां तेष्ये स्वप्रायकत्वेनांगीकारिणामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अभीतवत् किं वलं यस्य सः ॥ ७—८ ॥

भीमच्छुद्धकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

अष्टमे प्रह्लादं हन्तुं प्रवृत्तो हिरण्यकशिपुर्गृह्या हतः स च प्रह्लादिमस्तुत इति दययंते—अथेति । निरवद्यत्वाग्निर्होषत्वात्तेन प्रह्लादेन वर्षितं जगृहुः ॥ १ ॥

एकस्मिन्भगवति अन्तःसमावेशो यस्य तेन प्रह्लादवाक्येन संस्थितां बुद्धिमाख्यं ज्ञान्ता ॥ २ ॥

तनयस्याऽनयं पक्षाश्रयणं तत्तादृशमप्रियं भ्रुत्वा कोपस्यावेशो नोद्रेकेन च्छात्कम्पनं गात्रं यस्य सः ॥ ३ ॥

क्षिप्त्वा भस्त्रियत्वा पापेन बुष्टेन तिरस्त्रिनेन वक्रंश्च ॥ ४—५ ॥ मच्छ्रावनाग्मदादेशादुद्धृतं बहिर्भूतम् त्वा त्नाम् ॥ ६ ॥

किं किञ्चिन्मात्रं विष्मन्नायं वल्लं यस्य सः किञ्चलः अभीतवत् प्रशासनम् अस्यगाः अतिक्रान्तवानसि ॥ ७ ॥

स ईश्वरः काल उरुकमोऽतावोजः सहः सत्त्वबलेन्द्रियात्मा ।
 स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यन्ति गुणात्रयेशः ॥ ९ ॥
 जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनोधत्स्व न सन्ति विद्विषः ।
 ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थितात्तद्धि ह्यनन्तस्य महत्समर्हणम् ॥ १० ॥
 दस्युन् पुरा षण्ण विजित्स्व लुम्पतो मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।
 जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकल्पसे ।
 सुमूर्षूणां हि मन्दात्मन्ननु स्युर्विप्लवा गिरः ॥ १२ ॥
 यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः ।
 कासौ यदि स सर्वत्र कस्मात् स्तम्भे न दृश्यते ॥ १३ ॥
 सोऽहं विकल्पमामस्य शिरः कापाद्धरामि ते ।
 गोपायेत हरिस्त्वाऽद्य यस्ते शरणाभीप्सितम् ॥ १४ ॥
 एवं दुरुक्तैर्मुहुर्दयन् रुषा सुतं महाभागवतं महासुरः ।
 खड्गं प्रगह्योत्पतितो वरासनात् स्तम्भं तताडातिबलः स्वमुष्टिना ॥ १५ ॥

भीमरुक्कण्ठकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदुक्तं कियलइति तत्र बलमाह. हेराजन् मे ममैव स बलं
 नास्ति किन्तु भवदादीनां सर्वेषां बलम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—तदनन्तर सब दैत्यपुत्रों ने प्रह्लाद का
 कथन सुनकर, क्रुद्ध होनेके कारण उसीका ग्रहण किया और
 गुरु का भिन्नाया हुआ नहीं ग्रहण किया ॥ १ ॥

अन्तर आचार्य पुत्र ने उन सबों की बुद्धि परमात्मनिष्ठ
 देख कर, भय भीत होकर उसी समय राजा से सब समा-
 चार निवेदन किया ॥ २ ॥

दैत्य (हिरण्यकशिपु) ने भी उस दुःसह अप्रिय पुत्र की
 अतीति को सुनकर, कोप के आवेश से खलायमान गात्रघाजा
 होकर पुत्र के मारने का मन किया ॥ ३ ॥

नम्रता से अबनत दान्त और हाथ जोड़ योग्य प्रह्लादको
 कोप के आवेश से खलायमान गात्र अस्त्रा प्रकृति से हाथ,
 पादतार्डित सर्व के नाई खास जेता हुआ और रोषयुक्त तिरडी

दृष्टि से बेकता हुआ हिरण्यकशिपु यों बोला ॥ ४—५ ॥

हिरण्यकशिपु बोला, कि—हे दुर्विनीत ! हे मग्धबुद्धे !
 अरे कुछ भेदक ! अरे अधम ! मेरी आज्ञा को उल्लंघन करने
 वाले स्तब्ध तुझ को अवदी यमराज के घर पहुंचाता हूँ ॥ ६ ॥

जब मैं क्रुपित होनाहूँ तब लोकपाशों सहित तीनो लोक
 कांपने लगते हैं, हे सूढ ! तिस मेरी आज्ञा को निडर के नाई
 किस के बल से तूने उल्लंघन किया ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रह्लाद बोले, कि—हे राजन् ! न केवल हमारा किन्तु तुमारा
 और संसार में अन्य जिनने बली लोग हैं उन सबों का वह
 परमात्माही बल है, कि जिनने पर अवर (बड़े छोटे) स्थावर
 जंगम जो ब्रह्मप्रदिक लीध हैं सब को वश में कर के रखे हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

वशं प्रणीता इत्यत्र हेतुः—स ईश्वर इति । उरुषः क्रमाः पादवि-
 क्षेपा यस्य बहुपराक्रम इति वा भोज आदिक्रमः सत्त्वं धैर्यं
 बुद्धिर्वा ॥ ८ ॥

ननु, मच्छत्रुरसौ कथं ममापि सएव बलं स्यादित्याहुः, जहीति ।
 आत्मनः स्वस्य भावं स्वभावं त्यज यतोऽजितादात्मनो मनसं ऋते

तद्वै तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटत् ।
यं वै स्त्रधिष्णयोपगतं त्वजादयः श्रुत्वा स्त्रधामाप्ययमङ्ग ! मेनिरे ॥ १६ ॥

• श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यंशीपिकायाम्

जिनाऽप्ये विद्विषो न सन्ति किञ्च तस्मिन् तदेव हि साम्येन मनसो-
धीर्यमेव समहंयमारोधनम् ॥ १० ॥

ननु, मया विद्विषजये सर्वे रिपवो जिना इतः साम्प्रतं विद्विषो
न सन्तीति चेत्सत्यं तत्राऽऽह-दस्युनिति । एके भावाद्दशा मन्दाः
पुरा आदौ लुम्पतः सर्वस्वहरतः पण्डित्प्रयत्नान् दान्त्र
विक्रियाऽजित्वा दश दिशः स्वयंजिता मन्वन्ते साधोस्तु जित-
चित्तस्य देहिनां समस्य हस्य विदुषः स्वाज्ञानकल्पिताः परे
शत्रवः कुतः स्युः ॥ ११ ॥

व्यक्तं निश्चितम् विप्लवा अनन्यिता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

हे मन्दभाग ! मदन्यो जगदीश्वरो यथास्त, नह्यमौ कास्ति? प्रह्लाद-
आह, स सर्वत्रास्ति, हिरण्यकशिपुराह, तर्हि कस्मास्तस्मिन् नास्ति
प्रह्लादस्तु तं स्तम्भं निरीक्ष्यमाणो नमस्कृत्याह, दृश्यति इति ॥ १३ ॥

हिरण्यकशिपुस्तु तत्र तमपश्यन्नाह, साऽहमिति । विकल्प-
मानस्य विपरीतं द्रवाण्यस्य ते शिरः कायाद्वरामि पृथक्-
रामि ॥ १४ ॥

प्रह्लादेन मूर्ध्नि वस्त्राज्जिना निरीक्ष्यमाणं स्तम्भं मुष्टिना ताडि-
तवान् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रनिन्दिका ।

कोऽसौ तस्य नाम कथयेत्प्राह—स इति । स सर्वेषां बला-
धायकः ईश्वरः, कोऽस्मादीश्वरः? उरुकमः उरवः लोकत्रयसंप्राहकाः
कमाः पादत्रिभुवा यस्य सः त्रिक्रम इत्यर्थः । "सर्वे पदं हस्ति
श्वे निमग्रम्" इति न्यायेन पादत्रयेणैव लोकत्रयाक्रमणरूपमहा-
महिमशास्त्रिनस्तस्य भक्तिर्गो त्वद्वलं कियदेतदित्यभिप्रायः न
कथलमुरुकमः सर्वेषाञ्च बलाधायक एव, कियत्तथाञ्ज आ-
दीनामात्मा आश्रयो धारक इति यावत् । आञ्ज र्द्वयशक्तिः
सहः मनोबलं सत्त्वं चैवै बलं देहवटम इन्द्रियाणि च तेषाम-
व्याभय इत्यर्थः । किञ्च स एवैकतमः परमः निरस्वमाश्रयिकः
स्वशक्तिभिः स्वांशभूनाभिः प्रजितपुरुषकाशात्मिकाभिः शक्तिभिः
कृत्स्नं विश्वं स्वजनि अवति रक्षति इति अन्वयि च स्वयं
गुणान्नयः सत्त्वादीनां त्रयाणां गुणानामीशो नियन्ताऽगुण्य
वश्यो न कर्मवश्येति भावः ॥ १६ ॥

ननु, शत्रुस्त्री कथं ममापि बलं क्यादत् माह—उहीति ।
स्वमिममात्मनः स्वस्याऽऽसुरं भावं जाह्वेन्यज रामे निश्रामिभानु-
मन्वानरहितं यथा भवति तथा मनो चक्रेव भारय, तथा मनः
शिक्षयेत्यर्थः । एवं चेत्कऽपि विद्विषो न सन्ति, किञ्च "अन्तमव
• स्वात्मनो बभूवुरासौव रिपुरात्मनः" इत्युक्तीत्या आत्मैव रिपुते-

तदस्यः कोपि रिपुरस्तीत्याह—कृते इति । भजिताद्विधेयादत्
एव उत्पद्ये बुद्धिषु स्थिताङ्गभानादात्मनोऽन्तःकरणादने न
सन्ति विद्विष इति पूर्वोक्तान्वयः तस्मिन् मनसः साम्यमेव ह्यन-
न्तस्य त्रिभिधपरिच्छेदरहितस्य परमात्मनः समहंयं सम्पारा-
धनम् ॥ १० ॥

किञ्च सर्वदिशां जयिनोऽप्यजितेन्द्रियस्य भावाद्दशस्य वेदं
जयशास्त्रिताभिमानमात्रमेव न वस्तुतो जयित्कर्मस्तीत्यह-दस्यु-
निति । पुरा साधलुम्पत आत्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणाऽएक-
रूपमैश्वर्यमपहरतः पण्डित्प्रयत्नान् दस्युन् पुष्टजन्तुद्वयान् श-
त्रून् न विजित्वाऽजित्वा एके त्नादशाः दश दिशः स्वजिताः
स्वेनैव जिना इति मन्यन्ते अभिमानमात्रमेतदित्यर्थः । जिनात्मनो
जितेन्द्रियस्य तु हस्य स्वात्मपरमात्मयाचार्यभेदिनो वैद्विषं
समस्य सर्वाणि भूतानि परमात्मशरीरत्वेन समं पश्यतः स्वधोः
महाभागवतस्य स्वमोहमथाः देहात्मभ्रमस्यत्वात्मात्मभ्रमनिस्त्यः
परे शत्रवः कुतो भवन्ति न सन्त्येति भावः ॥ ११ ॥

एव सुकल्पताह हिरण्यकशिपुः—व्याकृतिरिति । हे अनप-
बुद्धे ! त्वं इत्थं नूनं मर्तुकामोऽसि मर्तुमिच्छसि वस्तुमभ्यन्ते
विकल्पने अस्वेवं विकल्पने तव न क्यादिति भावः । हि तयाह
मूर्ध्निनां मर्तुमिच्छतां विप्लवा अनन्यिता धावो न नस्यभेध-
यरेव ॥ १२ ॥

हे मन्दभाग ! यस्त्वया मनोऽप्यो जगत ईश्वरः उक्तः असौ
कास्ते ? यदि स भवद्भिमतो जगदीश्वरः सर्वत्रान्तरात्मतया व-
सेत तर्हि कस्मास्तेतोः स्तम्भं पुरोर्क्षिति न दृश्यते मन्वन्ते
जगदीश्वरः कोऽस्मावस्तीति वैत्यः प्राह ईशः सर्वत्रास्तीति प्र-
ह्लादः ईशो यदि सर्वत्रास्ते तर्हि स्तम्भे नास्तीति हिरण्यकशिपुः
प्रह्लादः स्तम्भं पश्यन्नाह, स दृश्यतेऽपि तु दृश्यते एवेति व्या-
ख्यान्तरम् ॥ १३ ॥

साह सर्वेषामाश्वराहमेवं विकल्पमानस्य ते तव देहा-
चित्तयो ह्यरामि क्षिप्रं यो ह्यस्त्वव शरणागम वस्तुकः इति मनः
साऽधुना त्वां गोपयेत् स रक्षिता च्छत्रधुना त्वां रक्षिष्यतीति
अन्वयात् तु तदेव मिथ्येति भावः ॥ १४ ॥

एवमित्थं कथा क्रोधेन कृतके मूर्ध्निगुमहाभागवते स्तुते प्रह्लाद-
मदयेत् महासुतो हिरण्यकशिपुः खड्गं प्रयुज्य वरासनात्सिंहासना-
द्वर्पित उत्थिनोऽप्यन्ते बलं यस्य तेन स्वमुष्टिना स्तम्भं तनाड
ताडितवान् बभूव ॥ १५ ॥

तद्वै ताडनान्तरमेव तस्मिन् स्तम्भेऽतिभीषणो भिनदो ध्यनि-
यंभूव, निनदं विदितानि, येन निनदनागडकटाहं प्रह्लागडकटाह-
मस्फुटतिप्रमथन् आङ्गं हे कृषिष्टिर ! यथा निनदं भ्रूया
स्वस्थानगता अजादयो प्रह्लादयः स्वधिष्णयानो व्यथं तांश मे-
निरे प्रखयकावममन्वतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु “स्थाणुमन्ये प्रपद्यते शरीररथाय देहिनाम्” इति श्रुतेः शिवं बलं वदन्ति केचित् “कालाद्भवन्ति भूतानि मन्यन्ते काल-
चिन्तकाः” इत्यनः कालमथ कथमयं निर्णयः परमात्मबलमिति
तत्राह, स इति ॥ ९ ॥

कुतो न सन्ति विद्विष इति तत्राह, ऋते इति । उत्पत्तिस्थितास्त-
स्थगानां विरुद्धमागंनिरनाद्विजातात् अवशीकृतादात्मनो मनसादी-
न्द्रियप्रामादने शुद्धमनसादिना विचार्यमाणं शत्रवो न सन्तीत्यर्थः
ननु, तर्हीहं “युद्धायमं परं चक्रुर्विबुधादानवान्मनि” इत्यादि कथं
सङ्गच्छन् इत्याशङ्क्य यथायोग्यतादर्शनलक्षणं समत्वं कर्तव्यम्
अथवा शास्त्रविरोध इति भावेनोक्तमगत्वकत्रमाह, तद्विद्धीति ।
तत्तद्योग्यतानुसारेण तन्मनोधारणं हरेः समहंशं विद्धीत्यन्वयः
नैतद्वपं किन्तु महदित्याह, महादिनि ॥ १० ॥

एतद्वेष विशदयति—वस्थुर्निति । एके मथाहशाः पुरं शरीरं
लुम्पतः पद्भ्यस्तुर्पीडन्दिश्याभ्यचोरानाविजित्य दश दिशः स्वेन
जिता इति मन्यन्त इत्यन्वयः आन्तरशत्रुजयं विना कुतो बाह्यशत्रु-
जय इति भावेनाह, जितेति । परं बाह्यशत्रवः यद्वा एके माहशाः
पडिन्द्रियजयो नास्ति चेत् बाह्यशत्रुविषयाद्विशः सुद्विजिता
इति मन्यन्तं शेषं पूर्वतत् ॥ ११ ॥

असुगवेशोदधिप्रप्रत्वात्पुत्रोक्तं तत्त्वं न तस्य भ्रात्रविवरग-
तमभूत्प्रत्युतानिष्प्रमत्याज्यहोमवदभूदिति भावेनोक्तमवतारयति,
व्यक्तमिति । अतिमात्रं वक्तव्यांशादधिकं विकल्पमेवञ्च भाव-
से त्रिष्टयामगद्वकल्पुतिवदसङ्गताः ॥ १२ ॥

यदि त्यक्तं युक्तं क्यात्तर्हि तथा प्रतीयत तस्मात्सम्बद्ध-
मिति भावेनाह, यस्त्ययेति ॥ १३ ॥

अस्येदम्फलतमित्याह, सोहमिति । गोपायेन वृत्तेन ॥ १४ ॥
यदिन्द्रियं जयस्वेति वचः न हार्दिसम्भावितत्वात्तत्राह,
एवमिति ॥ १५ ॥

स्तंभङ्गनाधिपानेन सङ्घानां शरीरचूर्णनादिव्यथा सम्भा-
वितेत्याशङ्क्य भगवत्सन्निधानयत्नाद्भजनिपुरस्तेभोत्थनिर्द्वाद्भूद्भि-
त्याह, तथैवेति । अस्फुटत् अभिनत् स्वधिष्ययोपगमं स्वकीयत्वे-
नाभिमानं सत्यलोकं प्राप्तं स्वधामाप्ययं स्वलोकनाशम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्दर्भः ।

विकल्पमानस्येति—तत्तदुक्तेरात्मश्लाघायामेव पर्यवसा-
नात् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्विभवागचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शिनी ।

जहि त्यज आत्मनः स्वस्य मनः समं स्वस्मिन्निव सर्वत्र
तुल्यं कुरु, ननु, शत्रुषु खलमं मनः कथं करोमि तत्राह, विद्विषः
शत्रवो नैव सन्ति अजितादवशीकृतादात्मनो मनसः ऋते मनसः

सर्वत्र खलुदृष्टदर्शनलक्षणं साम्यमेव वशीभावस्तस्मिन् सति
शात्रवादर्शनात् केपि शत्रव इति भावः । साम्यमेव समहंश-
माराधनम् ॥ १० ॥

एके युष्माहशाः मन्दा इत्युद् कामादीन् लुम्पतः सर्वत्र इतः
स्वसङ्गस्थितानपि अविजित्य अजित्वा दश दिशः खजितः खन
जिता मन्यन्ते जिताच्चित्तस्य चिन्तजबेनेष विजितपद्भ्युपतस्य इत्य
विदुषः परे शत्रवः कुतो हेतोरपि तु नैव इत्यर्थः । यतः कामो-
हप्रभवाः ॥ ११ ॥

विकल्पसे हरिमक्तत्वाद्दहमेव विजितवदमित्रो न तु ममाद्यं
जनक इत्यात्मश्लाघां करोषीत्यर्थः विद्वेषा अगन्विताः ॥ १२ ॥

हे मन्दभागति यथा जगद्देश्वर्ये मम तथैव मत्पुत्रत्वात्तथापि
तत्रायप्रप्तमिति तत्त्वया त्यज्यत इति भावः । यद्यसावस्ति तर्हि
कास्ति प्रह्लाद आह, सर्वत्रास्ति हिरण्यकशिपुराह, कस्मात् स्तमे
नास्ति प्रह्लादस्तु सप्रणामं पश्यन्नाह, दृश्यत इति ॥ १३ ॥

हिरण्यकशिपुस्तत्र तमपश्यन्नाह सोहमिति ॥ १४—१५

अस्फुटदिवेत्यर्थः यं नितन्दं अप्ययं नाशम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

ईश्वरः सर्वनियन्ता कालः “ऋः कालकालः” इति श्रुतेः । उरुवः
क्रमाः पावनिक्षेपायस्य सः स एव भोजः इन्द्रियशक्तिः सहोमनदश-
क्तिः सत्त्वं धैर्यबलं वेदशक्तिः इन्द्रियाणि च तेषामात्माश्रयः ॥ ९ ॥

त्वमिममात्मनः स्वस्य आसुरं भावं जहि त्यज अजितादा-
त्मनो मनसः ऋते मन्ये विद्विषः शत्रवो न सन्ति अनो मनः समं
यथा भवति तथा धत्स्व धारय तस्मिन् साम्येन मनसो धारणं
हि अनन्तस्य महत्समहंशं श्रेष्ठं पूजनम् ॥ १० ॥

एके मथाहशाः पुरा आदौ भजनार्हमायुधनं लुम्पतः पडि-
न्द्रियनामकान् इत्युद्भवित्य दशापि दिशः खजिता मन्यन्ते
जित आत्मा मनोयेन तस्य मनोपलक्षितसकलेन्द्रियजयशीलस्य
इत्य सर्वे भगवदात्मकमित्येवं ज्ञानवतः अतएव सर्वदेहिनां
समस्य साधोः मोक्षप्रभवाः परे शत्रवः कुतो न कुतोपि ॥ ११ ॥

अतिमात्रमतिमर्थ्यादम् विकल्पसं अतोवक्तं निश्चितं मत्तु-
कामोसि तत्र विद्महाह ननु नूनं सुपूर्ण्यां गिरो विद्वेषाः
असम्बन्धाः स्युः ॥ १२ ॥

हे मन्दभाग्य ! प्रथमतस्त्वीश्वरो हमेव यदि मदन्यः मत्तः
अन्योपि यईश्वरस्त्वयोक्तोसौ कास्ति ? प्रह्लाद आह सर्वत्र, हिरे-
ण्यकशिपुराह कस्मात्स्तमे नास्ति प्रह्लाद आह दृश्यते ॥ १३ ॥

हिरण्यकशिपुस्तमपश्यन्नाह—सोहमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥

यं नितन्दम् अप्ययं नाशम् ॥ १६ ॥

स विक्रमन् पुत्रवधेषुरोजसा निशम्य निर्द्वादमपूर्वमद्भुतम् ।
 अन्तःसभायां न ददर्श तत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥ १७ ॥
 सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूत्स्वाखिलेषु चात्मनः ।
 अदृश्यतात्पद्भुतरूपमुद्बहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १८ ॥
 स सत्त्वमेनं परितोपि पश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् ।
 नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो किमेतन्नमृगेन्द्ररूपम् ॥ १९ ॥
 मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् ।
 प्रतप्तचामीकरघण्डलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ २० ॥
 करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलधुरान्तजिह्वं ध्रुकुटीमुखोत्वणाम् ।
 स्तब्धाध्वकर्णी गिरिकन्दराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणाम् ॥ २१ ॥
 दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरघ्नीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् ।
 चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्विष्णुभुजानीकशतं नखायुधम् ॥ २२ ॥
 दुरासदं सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ।
 प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना वधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

क्योंकि ? वडे पराक्रम वाला वही ईस्वर का सब ओज सह सरव बख इन्द्रिय और मनोरूप है, और वही परमेश्वर गुण-त्रय का ईश इस विश्व की सृष्टि स्थिति और संहार करता है ॥ ६ ॥

आप भी इस अपने आसुर भाव को छोड़ कीजिये और मन को शांत कीजिये, उत्पथ में स्थित और अनिर्जित [नहीं जीताहुआ] अपने मन के सिवाय संसार में कोई भी बैरी नहीं है, और मन को समता में खाना यही एक परमात्मा का भी बड़ा आराधन है ॥ १० ॥

कितने एक प्रथम अपने देह में स्थिति षडिन्द्रिय रूप पौरियों न जीत कर हमने दश दिशाओं को जीत लिया, ऐसा मानते हैं, ॥ जितेन्द्रिय और सर्व प्राणियों को साधु विद्वान को स्वादान, से बने हुए शत्रु ही कहाँ ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपुक वाच ।

हिरण्य कशिपु बोला, कि-अब निश्चित ही तू मरने की इच्छा करता है क्यों कि ? अब तू बहुत विकल्पन [वकवाद] करता है । हे-कन्दारम् ! मरने वालों की ऐसी ही विपरीत वाणी होती है ॥ १२ ॥

और हे मन्द माग्य ! जो तूने मेरे से दूसरा जगदीश्वर बताया; तो फिर वह कहाँ पर है, यदि वह सर्वत्र है तो तममें क्यों नहीं देख पड़ता है ॥ १३ ॥

[४२]

सो मैं अब तेरे वकवाद करने वाले के शरीर में शिर को हरबेता हूँ, जिसको तू ने रक्षक समुभा है वह हरि अब मेरी रक्षा करे ॥ १४ ॥

वह महा असुर ऐसी बुरकियों से कोप के मारे महा-भागवत पुत्र को पीडा करता हुआ अङ्ग को हाथ में लेकर सिंहासन में उतर कर यडे जोर से अपनी सृष्टि से स्तम्भ को तोड़न करता हुआ ॥ १५ ॥

बस उभी समय उस स्तम्भ में से प्रति भयङ्कर बडा नाह हुआ, कि जिसके मारे ब्रह्माण्ड फूटने लगा और वह शब्द हमनी दूरतक पहुँचा कि जिसको सुनकर ब्रह्मादि कभी अपने २ धाम का अप्यय (नाश) मानने लगे ॥ १६ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तत्पदं नश्य ध्वनेराभयम येन नादेन ॥ १७ ॥

मगयांस्तदा स्तम्भे विश्वाऽऽदृश्यत दृश्यो यभूव किमर्थम् निजभृत्येन प्रह्लादेन यद्भाषितं इदमन इति तत्सत्यं विधातुं कर्तुं तथाऽस्वल्पे भूत्स्वात्मनाऽव्याप्तिञ्च सत्यां कर्तुं स्तम्भऽदृश्यत तत्किमर्थम् "भौतिकेषु च मायेषु भूतेष्वथ महत्तु च" भगवान्स्ते इति तत्रैव भूत्वेन यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुं तथाऽस्वल्पं दैत्यघात-कामिघोरं रूपमुद्बहन् दधत् तत्किमर्थम् ? निजभृत्यैः घनकार्दभिः घापानन्तरमनुत्तमैर्भाषितं च त्रिभिर्जन्मभिः घापमोक्षो मर्षाविति

एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो नदन्नृसिंहं प्रति वैद्यकुञ्जरः ।

अलाक्षितोऽग्नौ पतितः पतङ्गमो यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

तत्सत्यं कर्तुम् तथाऽत्यङ्गतरुं ब्रह्मसृष्टावदृष्टमभूतञ्च रूपमुद्बहन् तरुञ्च न मृगाकारं न मनुष्याकारमुद्बहन् सभायां मध्येऽहदयत. तत्किमर्थम् ? निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्मायां प्रति यज्ञापितम् "भूतेभ्यस्त्वद्विस्वेषु मृत्युर्माभुमम प्रभो" इति तथा नान्तर्बहिरिति न नरैरिति न मृगैरपीति च ब्रह्मणा च निजभृत्येन तथास्तिवति यज्ञापितम् तद्बुभयोर्वाक्यं सत्यं कर्तुम् नहि तद्ब्रह्मसृष्टं भूतं न च नरो वा मृगो वा न च समागृहस्यान्तः न च प्राङ्गावद्बहिः एवं ताभ्यां यज्ञापितम् तत्सत्यं कर्तुम् यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितम्, "नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता" इति अकुतभिज्जगोऽमर- इति च, यच्च नारदेन निजभृत्येन भाषितमिन्द्रं प्रति "अयं महा- क्त्वया संस्थां न प्राप्स्यति अनन्तानुचरः" इत्यनेन स्वभक्तपक्ष- पातिर्यं च यज्ञापितं तच्च सत्यं कर्तुं तथा अहदयत चकारा- भिजभाषितञ्च. किं नत् "कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति" इति. तथा "तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसारसागरात्" इत्यादि तच्च सत्यं कर्तुमहदयतेति दृष्टव्यम् अलमनिवृत्तरेण ॥ १८ ॥

स वैद्य एवमङ्गनं ध्वनिं श्रुत्वा तदाभयं सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्व- तो विद्वोक्तयन् स्तम्भस्य भ्रमं शिर्षं चरुत् नृमृगैर्द्रयोर्मिश्र रूपमहो किमे- तदिति मांसांसितवानिति शेषः ॥ १९ ॥

तस्यैवमलं भयानकं तद्वृत्तिरूपं मीमांसमानस्याप्रतो नृसि- ह्मरूपो हरिः समुत्थितः, भयानकत्वमेव दर्शयन्तद्रूपमनुवर्णयति, प्रतप्तेत्यादिना विद्रावितर्दस्यदानधर्मित्यन्तेन । प्रतप्तं चामीकरं सुयोगं तद्वृत्तिरूपानि चण्डानि खोच्चनानि यस्मिन् सटा जटाः केशराः कण्ठरोमाणि स्फुरद्भिः सटाकेशैर्जम्भितं साटोपमाननं यस्मिन् ॥ २० ॥

करालास्तुङ्गा वंष्ट्रा यस्मिन् करवाचः खड्गस्तद्वज्रञ्जला धुरा- न्तवक्षीक्षणा च जिह्वा यस्मिन् भुकुटीयुक्तेन मुखेनोत्थयाम स्वध्वावुन्नतौ शङ्खद्वयौ कर्णा यस्मिन् गिरिकन्दरवदङ्गतं व्याप्तं प्रसृतमास्यं नासं च यस्मिन् हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन विदारयोर्न भीषणम् कर्णान्तमुखविस्तारमित्यर्थः ॥ २१ ॥

द्विस्वेषु शान् कायो यस्मिन् अलकममामः अदीर्घा हस्ता पीधरा च स्थूला ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं वक्षःस्थलं यस्मि- न्तच्च तच्च मल्पं मध्यममुद्गरं यस्मिन् चन्द्रांशुवर्द्धरैस्तनुरूहे- लोममिच्छुरितं व्याप्तम् विश्वञ्चः सर्वतः प्रसृता भुजास्तेषाम- नीकानि स्तोमास्तेषां शतानि यस्मिन् नखान्धेषायुधानि यस्मिन् ॥ २२ ॥

पुरासन्वं प्राप्तुमशक्यम् सर्वाणि च निजानि चक्रादीनी- तराणि प्रजादीनि त एवायुधप्रवेका. शस्त्रोत्तमास्तेर्विद्राविना दैत्यदानवा येन तद्रूपं मीमांसमानस्याप्रतः समुत्थित इति पूर्वयो- वान्धयः, तदाविभीषणप्रयोजनार्थमशुभं तेन सह वैद्यस्व युद्ध-

माह—सप्तभिः । प्रायेण महामाघिना दृष्ट्यामेऽयमेवंभूतो वैद्यो मृत्युर्हेतुः स्मृतमिदमितस्तथाऽप्यनेन समुद्यतेन किं न किञ्चि- त्स्वादिष्येवं ब्रुवन्नभ्यपतदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

तदा सोऽसुरो नृसिंहस्यौजसि होप्तो पतितः सन्नखक्षितोऽदृष्टोभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किं जातं तदाह, स विक्रमजिति । ओजसा बलेन पुत्रवधेऽसुः पुत्रवधं कर्तुमिच्छुस्तदर्थं विक्रमन् पराक्रमं कुर्वन् स वैद्येन्द्रो बं निर्द्वाहं ध्वनिम् अपूर्वं कदाचिदपि न श्रुतम् अत एवादभुतमाभयंजनकं निशम्य श्रुत्वा तस्य निनादस्य पद्माभ- यमन्तःसभायां सभामध्ये न ददर्श येन निनादेन सुरारियूथपाः दानवश्रेष्ठाः वितत्रसुर्विशेषेण तत्रसुः त्रासं प्रापुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदा भगवाभिजभृत्यस्य प्रहादादेर्भाषितं कृत्स्नजगदन्त- रात्प्रवादिभाषणं सन्नेषु चराचरात्मकेषु भूनेषु आत्मनः स्वस्य व्याप्तिश्च सत्यं यथा भवति तथा कर्तुमस्यदभुतकप- मुद्बहन् विभ्रत सभायां यस्तम्भस्तस्मिन्नहदयत तदृष्टो बभूव कथम्भूतं रूपं न मृगं नापि मानुषं रूपमपित्मयमिभिमित्यर्थः निजभृत्यभाषितमित्यत्र बहुवचनान्तेन निजभृत्यशब्देन समास- स्तद्वचमर्थः, यत्तावत्प्रहादस्य निजभृत्यस्य भाषितम् "भौतिकेष्वथ भाषेषु भूतेषु च महत्सु च । भगवानास्ते" इति तत्सत्यं कर्तुं, तथाऽत्यङ्गतरुद्वैत्यघातकमनिघोरं रूपमुद्बहजिति तथा निज- भृत्यैः सनकादिभिर्भेदज्ञापितं त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भव- त्तिवति तत्सत्यं कर्तुम्, तथा ब्रह्मसृष्टावदृष्टमभूतञ्चाल्यङ्गतरुं रूप- मुद्बहन् सभायां मध्येऽहदयत तत्किमर्थं निजभृत्येन हिरण्यक- शिपुना ब्रह्मायां प्रति यज्ञापितम् "भूतेभ्यस्त्वद्विस्वेषु मृत्यु- र्माभुमम प्रभो" इति तथा नान्तर्बहिरिति न नरैरिति न मृगैरिति च ब्रह्मणा निजभृत्येन यज्ञापितं तथास्तिवति तत्सर्वं सत्यं कर्तुं न च तद्ब्रह्मसृष्टं रूपं न च नरो न मृगो वा न च समागृहस्यान्तः न च प्राङ्गावद्बहिः एवं ताभ्यां भाषितं सत्यं कर्तुं यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितं "नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता" इति तथा "अकुतभिज्जगोऽमरः" इति यच्च नारदेन स्वभृत्ये- नेन्द्रं प्रति भाषितम् "अयं महान् संस्थां न प्राप्स्यते" इति अनन्ता- नुचर इत्यनेन स्वभक्तपक्षपातिर्यं च यज्ञापितं तच्च सत्यं कर्तुमहदयत चकाराभिजभाषितं च यत् "कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति । तेषामहं समुद्धर्ता" इति तच्च सत्यं कर्तु- महदयतेति ॥ १८ ॥

स वैद्येन्द्र एव ध्वनिं श्रुत्वा तदा सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो विद्वोक्तयन् स्तम्भस्य भ्रमं शिर्षं चरुत् नृमृगैर्द्रयोर्मिश्र रूपं मृगं नापि

भीमद्वीपराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

नरः किन्तु नृसुगेन्द्रयोरुमयोरपि रूपमहो किमेतदिति मीमांसि-
तवानिति शेषः ॥ १६ ॥

तस्मैव मन्त्रमयानकं तन्नुसिहरूपं मीमांसमानस्य दैत्येन्द्रस्वा-
ऽप्रतः स नृसिहरूपो हरिः समुत्थितः भयानकवमेव दशबंध-
स्तद्रूपमनुष्यकृतं, त्रिभिः । प्रतप्तेन । प्रतप्तं चामीकरं स्वर्णं तद्र-
त्पिशङ्गं चबड उग्रं खोचनं यस्मिन् ह्युरन्वः सटाः जटाः
केसराः स्कन्धबोमानि च तैर्जुग्मितं साटोपमाननं मुखं
वस्मिन् ॥ २० ॥

काराणा उग्रा दंष्ट्रा वस्मिन् कण्ठालः सङ्गस्तद्वत् चञ्जला
धुरांतवस्तीक्ष्णा च जिह्वा वस्मिन् भृकुटी युक्तेन मुखेनोद्वेगं
स्तथाबुद्धिस्तद्वृद्धौ कर्णौ यस्मिन् गिरिकन्दरवद्भ्रुतं व्याप्तं
प्रसृतमास्यं नाने च यस्मिन् हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन
विदारयानं भीषणम् ॥ २१ ॥

द्विषि स्पृशन् काशो यस्मिन् मलुक्ममासः मरीचो
दृष्ट्वा पीवरा स्थूला च प्रीषा उरु विशालं वक्षःस्थलं च
यस्मिन् अल्पं मध्यमे उदरं यस्मिन् चन्द्रांशुवर्णैरेकतनूकहै-
र्लोमभिस्तुरिते वषाणं विष्वञ्चः सर्वतः प्रसृताः भुजास्तेषा-
मनीकानि स्नोमास्नेषां शतानि यस्मिन् भुजा एषानीक सेना
तच्छूनं यस्मिन्निति वा खेनानीकेन मर्दितामिति प्रयोगात् न-
खा एषायुधाणि यस्मिन् ॥ २२ ॥

पुरासद् प्राप्तुमशक्यं सर्वाणि निजानि चक्रादीनीतराणि
च वजादीनि त एषायुधप्रवेकाः शस्त्रस्नोमास्नैर्विद्राविना दैत्या
दानवाश्च येन तद्रूपं मीमांसमानस्याऽप्रतः समुत्थितमिति पूर्व-
यान्त्वयः ॥ २३ ॥

तथा आविर्भावे प्रयोजनविमर्शनपूर्वकं तेन सह दैत्यस्य युद्ध-
माह सप्तभिः—प्रायेणोति । प्रायेण महामायाविना हरिणा मे
मम अवमेधंभूतो वधः वधोपायः स्मृताश्चिन्तितस्नतथाप्यनेन
समृद्यमेव किं न किञ्चित्कस्यादित्येवं भवन् गर्द्वेष आयुधं यस्य
स दैत्य एव कुञ्जरो गजो नदन् जगत् नृसिंहं प्रत्यक्ष्यपत् अभि-
मुख्यमागतवान् तदा सोऽसुरो नृसिंहस्योर्जासि दीप्तौ पतितः
सज्जद्विनोऽदृष्टोऽभूद्यथा पतितः पतङ्गमः शलभस्तद्वत् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्धकृतपद्मनाभधी ।

तदा हिरण्यकशिपुः किङ्कनघानिति तद्वक्ष्यामाह, अभिक्रम-
न्निति । पुत्रमभिक्रमन् पादचित्तेपं कुर्वन् तस्य निर्वाहस्य पदं
विषयं कर्तुंभूतं न ददर्शेत्यन्वयः येन नादेन अनेन हिरण्यकशि-
पोऽदृश्यन्वारातिशयो दर्शित इति ज्ञायते ॥ १७ ॥

आकाशविशेषगुणस्य शब्दस्य चेतनाश्रयत्वेन दर्शनात्
किमिदमिति भीमसिमानेषु सत्सु तदाश्रयोऽप्यदर्शित इत्याह, मन्थं
निष्पातुमिति । रूपं विशिनष्टि, न मृगमिति नामावाग्न्यावरोधेष्व-
ति वचनार्त्तं न मृगं केवलं मृगस्य विद्यमानं न भवति न
मानुषं मानुषस्य विद्यमानं न किन्तु तयोः समाहार-
वचनम् ॥ १८ ॥

एवम्बिधे सस्यं प्राणविशिष्टं रूपमुद्धरंस्तस्याप्रतोऽप्रे समु-
त्थितोऽदृश्यतेत्यन्वयः । किञ्चिद्विशेष एतन्नस्य मध्याभिर्जिह्वान-
मुत्तिष्ठमानमेतन्नृसुगेन्द्ररूपं किमितिमीमांसमानस्य विचारं कुर्वतो
हिरण्यकशिपोः तद्रूपं विशिनष्टि, तद्वक्ष्यामिदना । चामीकरं
सुवर्णं सटाकेसरैः कर्णगतरोमविशेषखण्डान्तर्द्वेषैर्जुग्मितं यिक-
सितमाननं यस्य स तथा ॥ १६—२० ॥

काराणाः क्रूरदंष्ट्रा यस्य स तथा करवाञ्जवत् चन्द्रहासव-
चञ्जलं धुरान्तः धुरधारा तद्वत्स्थिता जिह्वा यस्य तत्तथा भृकु-
टया मुखेन पूर्वभागेनोद्वेगं क्रूरं स्तब्धौ हटौ ऊर्ध्वोद्धृतौ च
कर्णौ यस्य तत्तथा तद्विरिकन्दरवत् भ्रुतं व्याप्तश्चास्यं नासा-
पुटं च यस्य तत्तथा तत् हनुभेदेन विदीर्णकपोलन भीषणं
भयजनकम् ॥ २१ ॥

प्रीषा चोरु च वक्षःस्थलं च तानि तथा मरीचोऽपि
पीवराणि प्रीषांशुवर्णःस्थलानि यस्य तत्तथा तत् "चन्द्रो हस्मि
हिमांशौ ना चन्द्रकं रोचिषेपिच" इत्याभिधानात् चन्द्रांशुवर्णवर्णौ-
रेरुण्यस्तनूरुहैः स्फुरितं व्याप्तम् "पीतऽरुणो सिते गारे" इत्याभिधानं
विष्वक् व्याप्तंभुजानीकशतैर्युक्तं बहुत्वापेक्ष्यानीकैर्युक्तम् ॥ २२ ॥

"निजमात्मीयनित्ययोः" इत्यमरः निजाम्वात्मीयानि नखा-
पेक्ष्येतराणि चक्रादीनि यानि तैरायुधप्रवेकरायुधमुख्यैर्विद्रा-
विता दैत्यदानवा येन तत्तथोक्तं तत् यद्वा निजं सहजं नखक्षणा-
मायुधम् इतराणि पृथक्स्थितानि चक्रादीनीनि मे श्रीरभारिणा
निसर्गशत्रुणा हरिणा अनेन रूपेण प्रायेण मगायं वधः स्मृतो
निरूपितः किं स्मृतो वधायं किमितिवा कीदृशस्य मे पुत्रवधं
समुद्यतस्य पुत्रहन्तुर्योवधः शास्त्रेषु स्मृतो विद्वानः सायमथ
प्राप्तः किञ्चित् ॥ २३ ॥

एवं विमृश्य वधाजिह्वतः किञ्चेत्याह, एवमिति । कमध्यपत-
दित्यत उक्तं नृसिंहप्रतीति । दैत्यकुञ्जरो दैत्येन्द्रः निदर्शनमाह,
अलक्षितः इति । साहसिकः पतङ्गमः शलभः ॥ २४ ॥

भीमर्जावगोस्वामिभूतकमसम्बन्धः ।

मीमांसति साहसिकं तत्र मीमांसत्यर्ककम् ॥ १०—२१ ॥

चन्द्रेति । भुजा एषानीकानि भेनाः ॥ २२—४० ॥

भीमद्विध्वनायचक्रयर्निकृतसारार्धदर्शिनी ।

तस्य ध्वजेः पद्माश्रयम् ॥ १७ ॥

निजभृत्यस्य प्रह्लादस्य भाषितं दृश्यत इति वचनं सत्यं
विधातुं सत्यमेव तदुक्तंकिपि सत्यत्वेन प्रकटीकृतमित्यर्थः । तथेवा-
खिलेषु भूतेषु आत्मनो नृसिंहाद्याकारस्य दधानि च सत्यां कर्तुं
स्तेभ्ये अदृश्यत दृष्टो न भूत, कीदृशः ? न मृगं न मृगसम्बन्धे नापि
मानुषं रूपं ममायामुद्धरन् अप्रापिहेतुः, सत्यामिति, निजभृत्यस्य
हिरण्यकशिपोर्भाषितम् "भूनेऽयस्त्नादृष्टदृष्टयो मृग्यमांभून्मम
प्रभो" इति तथानांतेन बर्हिरिति न तरेण मृगैरिति प्रार्थितं सत्यं

श्रीमद्भिम्बनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

कर्तुं यतो न हि तद्गुणसृष्टं भूतं न च नरोवा मृगोवा न च सभा-
गृहस्थात्तः नापि प्रांगणवद्वहिरिति एवञ्चकेचित् निजस्थ मृत्यानां
नाग्नादीनामपि भाषितं सत्यं विधातुमिति व्याचक्षते तथाहि
“कौतये प्रतिजानीहि न मे भक्त प्रणश्यति” इति निजोक्तम् “अथमहान्
संस्थां न प्राप्स्यतीतीन्द्रं प्रति नाग्दोक्तं “नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे
भाषिता” इति हिरण्यकशिपुना नीयमाने वरे तथास्तिवति ब्रह्मांक्तं
॥ १८ ॥

स वैत्यः एवंभूतं प्राणिविशेषं स्तम्भमध्याक्षिर्गच्छन्तं परितः
स्तम्भस्य सुतुर्दिक्षु विपश्यन् किमतादिति मिर्मांसतघानिति-
शेषः ॥ १९ ॥

तद्वचननिशयेन भयानकं नृमुनेन्द्ररूपं मीमांसमानस्य तस्या-
प्रत एव नृमिरूपः समुत्थित इत्यन्वयः भयानकरत्वं त्रिवृणुरूपं
विशिष्टमिन्द्रं त्रिभिः, प्रतपतेति । चामीकरं सूत्रणी सटाः जटाकसराः
कण्ठरोमाणि ॥ २० ॥

करवालः खड्गः । झुकुटीयुक्तेन मुखेन उल्लेखं हनू कपोलप्रा-
न्ती तयोर्भेदेन विदारण्येन भीषणम् ॥ २१ ॥

अदीर्घा पीषराच प्रीषा यस्मिन् उरु विशालं तच्चःस्थलं
यस्मिन् तत् अल्पमध्ये क्षीणमध्यदेशं चन्द्रांशुमद्गैरैः भवेति
विष्वक् सर्वदिक्षु स्थितानां भुजानीकानां शतानि यस्मिंस्तत् ।
नखान्वायुधतुदयानि यस्मिन् तत् ॥ २२ ॥

सत्राणि निजानि चक्रादीनि इतराणि घज्रादीनि ।
ताम्बेवायुधप्रवेकाः शस्त्राणामास्त्रैर्विद्राविता वैत्येनवा यत्र
तत् तद्वृत्तं दृष्ट्वा तस्य मानसं चाक्षिक्ञ व्यवहारमाह—प्राये-
शोति । वधः स्मृत इति प्राक् चिकीर्षित एवासीत् । सम्प्रति
संस्मृतिविषयीकृत इत्यर्थः । तद्व्यन्येन हरिणा समुद्यतेन
तदर्थं कृतोद्यमेनापि किं न किञ्चिदपीत्यर्थः । मद्बलस्यानेन बुष्पा-
रत्वादिति भावः ॥ २३ ॥

स नृसिंहस्यौजसि क्षीणौ पतितस्मन्नलक्षितोऽहृष्टोऽभूत् ।
मन्वधामनि शुद्धस्वप्रकाशे हरौ तत् तस्य तमोमयस्था-
दर्शनं न विचित्रम् । यतः पुरा मृष्ट्यादौ प्रलयकालीनं तमोऽपि-
यत् महत्स्वमभिष्टायैव नाशयामास । सम्प्रति साक्षत् स्वरूप-
भूतत्वेन किमुतेति भावः ततस्तस्मात् पृथग्भूय अभिपद्य
अभिमुखमागत्य ॥ २४—२५ ॥

श्रीमच्छुकुन्देयकृतभिम्बान्तप्रदीपः ।

तस्य निर्हास्य पद्ममुद्गवस्थानम् ॥ १७ ॥

निजभूत्वभाषितम् निजभूत्यान्प्रति श्रीमुखेन भाषितं “न
मे भक्तः प्रणश्यति” इति मन्दादिता यच्च भूत्येन प्रह्लादेन भाषितं
इत्यने इति तथात्मनोव्याप्तिं प्रति निजभूत्येन प्रह्लादेन भाषितं

ससर्वत्रेति तथा निजभूत्वेन हिरण्यकशिपुना भाषितम-
कुनभिम्बान्तप्रदीपः एतद्विरोधेन मे मृत्युर्मेचितेति तथा हिर-
ण्यकशिपुना “यदि द्वाभ्यस्यभिमताम्बराम्बे वरदोत्तमि।भूतेऽयस्व-
द्विष्टेऽयोमृत्युर्माभून्मम प्रभो” इत्यादिवरं प्राधिते सति यद्ब्रह्मणा
निजभूत्येन भाषितं “तातेमे वृक्षभाः पुंसोवान् ब्रह्मिणे वरान्धम
तथापि वितराभ्यङ्ग” इति तथा निजभूत्यैः सनकादिभिः शाषा-
नन्तरमनुतैः त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षोभवत्सिति भाषितं
तत्सर्वं सत्यं विधातुं कर्तुं अद्भुतं रूपमुद्गहन् इधत् स्तम्भे
अहृष्टत इत्येवभूव, भगवानिति शेषः ॥ १८ ॥

हिरण्यकशिपुः एवं ध्वनिरूपं कार्यं यथा ज्ञातवान्तद्भुत्
तत्कर्तुं सत्त्वं प्राणिविशेषमपि ज्ञातुं परितः विपश्यन् विलोक-
यन् अनु अनन्तरं स्तम्भस्य मध्याभिर्जिह्वानं निर्गच्छन्तं नृमु-
नेन्द्ररूपम् विपश्यन् ब्रह्मो अयं न मृगः नापि नरः एतद्वि-
चित्रं किमिति मीमांसितघानिति शेषः ॥ १९ ॥

एवमलं भयानकं न मृगेन्द्ररूपं मीमांसमानस्य अप्रत नृसि-
हकपोमगवान् समुत्थितोऽभूत्, तद्वचनमनुबर्षयति प्रतपेत्यादि
त्रिभिः । प्रतपं यच्चाभीकरं खर्यं तद्वृत्तिशङ्के अयडे ऽहृष्टे लोचने
यास्मिन् स्फुरत्यः सटाः जटाः कसराः कण्ठरोमाणि च यस्मिन्
तत् स्फुरत्सटाकेसरं जृम्भितमाननं यस्मिन्तज्जृम्भिताननं तच्च
तत् ॥ २० ॥

कराला उग्रा दंष्ट्रा यस्मिन् करवालः खड्गः झूमकरवाल-
यत् चञ्जला धुरान्नपत्तीक्ष्णा च जिह्वा यस्मिन् झुकुटीयुक्तेन
मुखेनोल्बणं स्तब्धौ ऊर्ध्वौ कर्णौ यस्मिन् गिरिकन्दरवत्
अद्भुतं व्याप्तं प्रस्तुतमास्थं नासे च यस्मिन् हन्वोः कपोलप्राप्तयो
भेदेन प्रमारण्येन भीषणम् ॥ २१ ॥

द्विविष्टपृशदत्युष्णः कायोयस्मिन् अलुकुममासः अदीर्घा
पीषरा पुषा च प्रीषा यस्मिन् उरु विशालं बहु विस्तीर्णं
घञ्जःस्थलं यस्मिन् तच्च तच्च तत् अल्पं मध्यममुद्गरं यस्मिन्
चन्द्रांशुमद्गैरैः तनूरुहैः विष्वक् परितः लुरितं व्याप्तम् भुजा-
एवोभयतोनीकशतं यस्मिन् नखान्वायुधानि यस्मिन् ॥ २२ ॥

पुरासदं आसादितुमशक्यम् सर्वाणि च निजानि सुवर्षा-
नादीनि इतराणि घज्रादीनि एवायुधप्रवेकाः शस्त्रभेदास्त्रैः
विद्राविताः वैत्या दानवाश्च येन एवंभूतं रूपं मीमांसन समु-
त्थितमिति पूर्वशान्त्रयः प्रायः उरुमाथिना अत्यद्भुतशक्तिमता
हरिणा विष्णुना मे ममायं सङ्ग्रामे श्लाघ्यत्वेन प्रसिद्धोवधः स्मृत-
श्चिन्तितस्तथाप्यनेन समुद्यतेन किं स्यात् ॥ २३ ॥

सदैत्यकुञ्जरएवं सुवन् गदायुधः नदन् नृसिंहं प्रत्यभ्यपतदपि
तु पुनर्नृसिंहो जसि पतितः सन् अग्नौ पतङ्गमो यथा तद्वद्विदितो-
ऽभवत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

यह पुत्र वध की इच्छा करने वाला बड़े शरीर के
बल से पराक्रम करता हुआ अद्भुत और अपूर्व शक्ति को

न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि स्वतेजसा यो नु पुराऽपिबन्धमः ।
 ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महाऽसुरो रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया ॥ २५ ॥
 तं विक्रमन्तं समवं गदाचरो महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाऽप्रहीत् ।
 स तस्य हस्तोत्कलितस्तदाऽसुरो विक्रीडतो यद्वदहिर्गुरुमतः ॥ २६ ॥
 असाध्वमन्यन्त हतौकसोऽमरा घनच्छदा भारत ! सर्वधिष्णयपाः ।
 पुनस्त्वमासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ॥ २७ ॥
 तं श्येनवेगं^(१) शतचन्द्रवर्मभिश्चरन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः ।
 कृत्वाऽष्टहासं^(२) खरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ॥ २८ ॥
 विष्वक्स्फुरन्तं ग्रहसातुरं हरिर्वालो यथाऽऽखुं कुलिशाक्षतत्वचम् ।
 द्वार्यूर आपात्य ददार क्षीलय नखैर्यथाऽहिं गरुडो महाविषम् ॥ २९ ॥
 संरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनो व्याप्ताननान्तं विलिहन्स्वजिह्वया ।
 असृजवाक्कारुणाकेसराननो यथाऽत्रमाली द्विपहत्यया हरिः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

सुबकर, उस सभा के भीतर उस शब्द के आशय को न देखता था कि जिस शब्द से देख्य यूप लोग प्राण को प्राप्त हुए ॥ १७ ॥

प्रभु ने भी अपने निजदास के माधव को सत्य करने के लिये और प्रहादोक्त निखिल भूतों में अपनीस्वामि को सत्य करने के लिये देखा भक्ति अद्भुत रूप धारण करके दर्शन दिया कि उस सभा में उसस्तम्भ के मध्य में आप का रूप न सिंह का मालूम पड़ता और न मनुष्यका ॥ १८ ॥

हिरण्यकशिपु भी उस शब्द के कारण को चारों तरफ देखता हुआ, उस स्तम्भ के मध्य से निकलते हुए भीनृसिंह देखकर एक अपूर्व प्राणिविधोप को देखता हुआ, और देखकर बोला, कि यह न मृग है न नर है ब्रह्मो भक्ति आशय है यह मिलकर नरसिंह रूप क्या है ॥ १९ ॥

हिरण्यकशिपु ऐसा विचार करता रहा इतने में अमराग में बड़े भयानक नृसिंह रूपसे भगवान उठ खड़े हुए वह नृसिंहरूप कैसा है कि प्रथम सुवर्ण के सदृश पीछे खोजन है जिसमें और स्फुरायण होरहे जटा और कंठ रोम जिसमें ॥ २० ॥

वही ऊंची २ डाले जिसमें खड्ग पुरीकी चंचल और सुदा सरीकी तीक्ष्ण जिह्वा, शंकु सदृश ऊंचे खड़े हुए कर्णो भिरि गुहा के सदृश अद्भुत पसरता हुआ है मुख और नासिका जिह्वामें और हनु (ठोडी) के विदारण करने से बड़ा भयानक ॥ २१ ॥

शरीर आकाश में स्पष्ट कर रहा जिसमें, वही पुष्ट प्रीणा बाबा भरी बलःस्थल वाला भव्य मध्य भाग बाबा और

चन्द्रकिरण वत् गौर लोम समूह से व्याप्त चारों तरफ फैली हुई सैकड़ों भुजायें जिसमें और नख ही प्रायुष जिसमें ॥ २२ ॥

और बड़ा बुरासद, कि जिसको देखकर समीप न जासके और निज तथा इनर जो चक्र बजादि प्रायुष तिनो से विद्रा वित किये हैं देखवानव जिसने ऐसे रूपको हिरण्यकशिपु देखकर विचारने लगा, कि प्राय करके बड़ा मायावी हम हरि ने मेरे बंधका विचार किया है तो भी इसके उद्योग से क्या होना है ॥ २३ ॥

उस समय वह देखकुंजर हिरण्यकशिपु ऐसे कहता हुआ हाथ में गदा लेकर भीनृसिंह रेश के ऊपर चला जैसे अग्नि पतंग गिरने से अलखित होजाता है ऐसे ही वह मसुर भी नरहरि के तेज में अलखित हांगवा ॥ २४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

सत्त्वधामनि सत्त्वप्रकाशे हरो पतितस्य तमोमपस्यादर्शनं तद्विचित्रं न भवति तत्र हेतुः यो हरिः पुरा मृष्टयादौ प्रखण्डका-
 खानं तमः नु ब्रह्मो अपिबन्धस्मिन् ॥ २५ ॥

विक्रमन्तं तनस्ततः प्रहरन्तम् हस्तापुरकाक्षितो निस्सृतः ॥ २६ ॥
 तदा अमरा देवाः सर्वे धिष्णयया असाध्वमन्यन्त हुनाशो-
 कांसि स्थानानि येषां ते तन्निया घनच्छदा मेघान्तरिताः सप्तः
 यस्य हस्तात्कथं मुकस्तं नृहरिं खड्गार्याच्छिद्रं मन्थमानः खड्ग-
 चर्मणी प्रगृह्य पुनस्तमासज्जताऽयपद्यतेत्यश्वयः ॥ २७ ॥
 श्येनस्वेव वेगो बन्ध तम शतचन्द्रवर्मभिः खड्गचर्ममार्गैः

• (१) शतचन्द्रवर्मभिरिति-विज० । (२) करनिखनोत्पन्नः इति. भी-वीर० ।

मखाङ्कुरोत्पाटितहस्तरोरुहं विसृज्य तस्थानुचरानुदायुधान् ।

अहन्समन्तान्नखशश्व * पार्ष्णिभिर्दोर्दण्डयूथोऽनुपथान्तहस्तशः ॥ ३१ ॥

सटाऽवधूताजलदाः परापतन् प्रहाश्र तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः ।

अम्भोधयः श्वासहता विचुक्षुभुर्निर्ह्रादभीता दिगिभा विचुकुशुः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्नानिकृतभावाद्यदीपिका ।

अच्छिद्रं यथा मयस्येवमुपर्यधन्ततम अट्टहासमेवाऽऽह, खरं तीव्रम् उरखनेन महाशब्देनोत्त्वयं भयङ्करम् तद्भयेन हरेस्तेजसा च निमीक्षिते अस्त्रिणी यस्य ॥ २८ ॥

प्रहये दृष्टान्तः व्याख्यो यथा व्याख्ये मूपकम् विदारणे दृष्टान्तः अहिं गरुड इवेति विश्वक् सर्वतः स्फुरन्तं निःसरन्तम् प्रहयेनातुरं विषयम् इन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुक्षिणेन न क्षता त्वगपि यस्य द्वारि समायां नान्तर्बहिः ऊरे ऊरो निपात्य न भूमौ न चाश्वरे नखैः व्यसुभिरसुमङ्गिर्षा एवं दिवानकपरिहाराय संघ्यायामिति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

द्वैत्यवधमकर्त्वा तद्भूतवधमाह द्वाश्याम् । संरभेण पुष्पे-
स्वाधि कराखानि खोचनानि यस्य अमृजो रकस्य लक्ष्मिन्नुमी-
रकाः सिका अत एवाख्याः केसरा आननं च यस्य सः क इव द्विपहस्यया गजवधेन हरिः सिंहो यथा एवंभूतस्तस्थानुचरान-
हक्षित्युत्तरेणाश्वयः आम्नायां माखा कण्ठे विद्यते यस्य ॥ ३० ॥

नखाङ्कुरैरुत्पाटितं हस्तरोरुहं यस्य तम् दोर्दण्डानां यूथानि समूहा यस्य सः तं दैत्येन्द्रमनुपन्था येषां तान् अन्धानपि तत्पक्षपातिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वैत्यवधव्यग्रस्य नृद्वेराटोपमाह द्वाश्याम् । सटाभिरधूनाः प्रकम्पिता जलदा मेघाः परापतन् व्यशीर्षन्त अनेन ये मेघान्तरिताः देवास्ते स्पष्टं पश्यन्तिवत्याक्षां दक्षवानित्यर्थः । तस्य दृष्टया विमुष्टं रोचिर्षेयां प्रहायां ते तिरस्कृतप्रभा अभवजिति शेषः । दिगि-
भा दिग्गजाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सस्वधामनि शुद्धसस्वाभये हरो पतिततमोमयस्य द्वैत्यस्याऽ-
दर्शनं बभूविति तत्र ग भवति तत्र हेतुर्षो हरिः पुरा सृष्ट्यादौ प्रलयकालिकं तमः स्वतेजसा अपिबल ततो महासुरोऽभिपत्या-
भिसुखमागत्य रुषा क्रोधेन उरुवगया द्वाश्यामायाया गद्या नृसिंहमङ्गयहनसाडित्तुमुचुक इत्यर्थः । सगदमर्षहीदित्युत्तरस्वार-
स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

विक्रमन्तं कथञ्चित्प्रहर्षमुद्यतवन्तं तं दैत्येन्द्रं गदाधरो नृसिंहः सगदमर्षहीन् यथा तादृश्यंस्ततो गरुडमात्रं महासर्पं

तद्द्वित्यर्थः । स गृहीतोऽसुरस्तदा विक्रीडतस्तस्य नृसिंहस्य हस्ता-
नुत्कञ्चितो विसृष्टो यद्यथा विक्रीडतो गरुडमतोऽहिर्गञ्जितो भ-
वति तद्वत् भगवतस्तत्क्रीडनं तद्विस्मयनरूपमजानन्तो लोकपाशाः
सर्वे इन्द्रादयः सुराः इतं दैत्येन्द्रेणापहृतम् लोकः स्थानं येषां ते
अतएव तद्भयेन घनच्छदा मेघेषु क्लाः सन्तः असाध्वमभ्यस्त अहो
भगवतोऽप्ययं बलीयाऽननेनैव तस्य किं स्वाधित्येवममभ्यन्तेत्यर्थः
यस्य हस्तात्स्वयं मुक्तस्वन् नृहरिं खधीर्याच्छङ्कितं मन्ध-
मानोऽत एव महामना अहमेव बलीयानित्याभिमानयुक्तोऽसुरो
मृधे युद्धे जितधमः अमरहितः खङ्गचर्मणी खङ्गबेटे प्रयुष्ण-
पुनस्तं नृसिंहं पुरा अमज्जत अङ्गयतत ॥ २६ ॥ २७ ॥

इयेनस्येव वेगो यस्य शतचन्द्रवर्त्मभिः शतचन्द्रधर्मं तस्य
वर्त्मभिः खङ्गचर्ममाङ्गरच्छिद्रं यथा भवति एवमुपर्यधम् अ-
रन्तं दैत्यं हरिरट्टहासं कृत्वा खरेण कठिनेन निस्वनेन ध-
निना उरुवयो भीषणो महावेगो निमीक्षितेऽट्टहासस्वरुनिस्त्रानाश्या-
निमीक्षितेऽक्षिणी यस्य तं जग्राह, खरनिस्वनोत्त्वयामिति द्विती-
यान्नपाठे तु खरेण निस्वनेन महाशब्देनोत्त्वयं मयंकरमट्टहासं
कृत्वा तद्भयेन हरेस्तेजसा च निमीक्षिताक्षमप्रहीत्
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ततः विश्वक् सर्वतः स्फुरन्तं सर्वाशयवान् प्रखाखयन्तमित्यर्थः ।
प्रहयेन हेतुना आतुरं विषयमिन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुक्षिणेन
अक्षता त्वगपि यस्य तं ह्येवं द्वारि समायाः नान्तर्बहिः ऊरा-
वङ्कः निपात्य न भूमौ न चाश्वरे नखैर्न तु व्यसुभिरसुमङ्गिर्षा एवं
दिवानकं विहाय संघ्यायामिति द्रष्टव्यं खीखया क्रीडया हदार
विदारितवान्, तत्र प्रहये दृष्टान्तः यथा व्याख्यः सर्वः व्याख्ये
मूपकमिति विदारणे दृष्टान्तः महाविषमहिं सर्वं गरुड इवेति ॥ २९ ॥
एवं दैत्येन्द्रमधमकर्त्वा तद्दशावस्थिनं नृसिंहमनुष्यायन् दैत्येन्द्र-
भृत्यवधमाह संरभेयोति द्वाश्याम् । अहिते संरभेण क्रोधेन पुष्पे-
क्ष्यं वुर्निरिक्षे कराखे खोचने यस्य व्याप्तं विकसितं यद्वा-
ननं मुखं तत्पर्यन्तं खजिह्वया विखिह्वसन् असृजो रकस्य लक्ष्मिः
द्विन्दुभिः अकासिका अतएवाख्याः केसरा आननं च यस्य
आम्नामाखाधरः क इव द्विपहस्यया गजवधेन हरिः सिंहो यथा
तद्वत् ॥ ३० ॥

एवंभूतो नखाङ्कुरैः उत्पाटितं हस्तरोरुहं यस्य तदैत्य-
शरीरं विसृज्य तस्य दैत्येन्द्रस्यानुचरान् कथम्भूतान् वंशययायुधानि
येषां तमनुपन्थाः अनुदृष्टिर्षेयां तान् दोर्दण्डानां यूथानि यस्य सः
नखा एव शस्त्रपाणयस्तेः समन्तात्सहस्राद्यो भवहन्त इत-
वान् ॥ ३१ ॥

* प्रायिमिरिति पीठः श्रीश्री० विज० ॥

श्रीमद्भिरराधवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

द्वैत्यवधस्य नृहरैराटोपमाह—सट्टेति द्वाष्ट्याह । सदाभि-
रवभूताः प्रकल्पिताः जगदाः मेधाः परापतन् स्वर्गिभ्यस्त
तस्य नृहरैरेवया विमुष्टमपहनं रोगः येषां तादृशाः प्रहाः सु-
योपुषोऽभूवन् भ्वासेन हताः पीडिता अम्भोधवः समुद्राः पुषु-
भुः संवेष्टः जिह्वीदेन भीताः दिग्गिमा दिग्गजाः सुहं हर्षे जडुः
वृष्यजुः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

द्विसप्तशोकेकारेः केवलं तुच्छीकरयं भगवद्भक्तिवैशद्या-
त् तस्वत इति नेत्याह—नतदिति । सस्वधामनि ब्रह्मज्ञानसमाहारमु-
र्ती पराक्रममूर्ती वा जगदादी तमः पानं पुरुषरूपेण अनेन जगदा-
वरकं तमःपानरती हरेरसुरभस्मी करयं किमिति दर्शितम्, अथो
शोकं विद्वम्भवतो हरेरसुरेण सह समरप्रकारं वर्णयति, तत-
इति ॥ २५ ॥

तस्य गदाशिखावाचं वक्ति, स तस्वेति । हस्तोरकक्षितः
हस्ताद्विहित उल्लुतो वा ॥ २६ ॥

तस्य हरेर्विद्वम्भनम् अज्ञानताममराणां निरूपणप्रकारं वक्ति,
असाध्विति । हतौजसः स्रष्टावष्टमा इव घनेन च्छदा च्छादनं येषां
ते तथा मेघच्छायायां विलीना इव लुप्तोपमेवं सर्वधिष्ययपाः
मर्षनस्रपतयः चन्द्रादयोऽमराः तदसाध्वमन्थन्तेत्यन्वयः । तत्र हेतुः
तं मन्थमान इति, नृहरंस्तमुक्तोऽसुरः न नृहरिं निजधीवं आ-
त्मपराक्रमे शक्तिं मन्थमानोऽभूदिति यत्तदिति हरेहंस्तमुक्तोऽसुरः
पराव्रवत् उताऽयपतत् ? इति संशयो गाभूदित्याह, पुनस्तमिति ।
आसज्जत सकोभूद्युद्धाय सज्जतांभूदित्यर्थः । शतचन्द्रवर्गभिः
शतचन्द्रवर्गभूयां स्रष्टवर्गमीति प्रकृत्यात् "मद्रं कर्षोभिः शृणु-
याम देवाः" इत्यादिध्रुतेः क्वात्सायिप्रायेण्यायं प्रयोगः । अम्भावने
चं परिभ्रमणे शिखाप्रकर्षद्रष्टृणां द्वे एव वदनीव इत्यन्त इत्यतो
ना बहुवचनं युज्यते अस्मिन् निम्धकाशमिन् क्रियाविशेषणनेत-
देव सूचयति, असुरधीर्यमाशङ्कमानो हरिः किमिकरोदिति तत्राह,
हरिरिति ॥ २७-२८ ॥

विषयक परितः स्फुरन्तं भ्रमन्मिथ्यनेनापि शिखोरकर्षं ध्वन-
यति, हरिः पुनर्ग्रहणेनातुरमकरोदिति शेषः । अनेनातुरस्वरं स्रष्ट-
यति, तत्र दृष्टान्तमाह, स्वाज्ञ इति । व्याजः मर्षः खननशीलत्वा-
दाहुः ब्रह्मवररक्षयार्थमाह, द्वारिति । द्वायंघस्तिरश्रीनदाक्या
स्थित्या उरावद्वे उत्तानतयाऽऽपात्य अत्रापि दृष्टत्वं छाद्सं
स्वरमेव द्वेषादात्यान्तकफोपेन तुप्रेक्ष्ये कराखं लोचने यस्य
व्याप्ताननान्तं विद्वन्वदन्स्वाधरोष्टम् असुक्त्वसया कथिर्विन्दुनाकं
कथिते अत्र इधीर्यकेसरानने यस्य स तथोकः स हरिः
सिंहः ॥ २९-३० ॥

न केवलमेतमेव इतवान् किन्तु तदनुचरानासुरानित्याह, नन्ना
कुरेति । अहन् इतवान् नखशस्त्रपाणिभिर्नखैः शस्त्रैः पाणिभि-
श्च हरेरेवजनां यथानुपथाने निकराकृष्टान् ॥ ३१ ॥

तद्वसरविक्रमं वक्ति, सदाविभूता इति । दिग्गिमा दिग्गजा मर्षं
जडुस्त्वकवन्तः मोहसर्पत मोहसर्पत उग्रतेत्यर्थः ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्भिरनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

हस्तापुत्कलितः निःसृतः । घनच्छदा मन्थमेते विद्वम्भ
इति द्वैत्यकोपमवाग्मेघान्तरिताः हतौकसोऽसाध्वमन्थनेति
आंकांस्यपहनवानेव सम्पति यद्ययं जीविष्यति तदस्माकमवशि-
ष्टान् प्राणानपि हरिष्यतीति भावः । निजधीर्योऽच्छाङ्कितं मन्थ-
मानः यद्यस्मात् हस्तामुक्तः ॥ २६-२७ ॥

शतचन्द्रवर्गभिः स्रष्टवर्गभूमिः अहृदासद्योराधभवेन
निमीक्षिते अस्त्रिणी येन तम् ॥ २८ ॥

व्याजो यथा मृपिकमिति प्रहयो दृष्टान्तः गरुडो यथादि-
मिति, विदारयो कुक्षिशोनाक्षता स्वर्गपि बस्य तम् खीलवाऽवह-
खयैव हदार द्वारि सभायां नात्मनं बहिः ऊरे ऊरो निपात्य
न भूमौ नाम्बरे मलेने स्वसुभिरसुमङ्गिर्वा एव दिवानकं परि-
हाय सन्ध्यायामिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

असृजो रक्तश्च लघैर्विन्दुमिराक्ताः सिकाः अत एवाद्यगाः
केसरा आननञ्च यस्य द्वात्रिंशती माखारुपेणाभ्रं इधान
इत्यर्थः । द्विपहल्यया हस्तिवधेनान्वितो हरिः सिंह इव नखा-
ङ्कुरैरुत्पाटितं हृत्सरोरुहं यस्मेति यत्राहमेव प्रनिष्ठायां सुक-
मवसं तत्र सम्प्रत्ययं मन्थमाग्यः क्रोधमत्सरविकं नामसं
कथं धामयति स्मेति द्रष्टृमिधेयुत्प्रज्ञा सरोरुहकपकेण
व्यज्यते । अत एवाङ्कुररूपकं सरोरुहमङ्गाभावायैव बुद्ध्याते
दोह्ययानां यथानि बस्य सः अनुपथान् अनुवर्तिनः ॥ ३०-३१ ॥

तत् प्रतापानाह, सट्टेत्यादि ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यस्याप्राकृतस्य तेजसो धामनि आधये भगवति पतिनश्च
तमोमयस्य द्वैत्यस्य यद्वशानं तद्विचित्रं न भवति यः पुग सृष्ट्या-
दौ प्रखयकाक्षीनं तमः नु अहोऽपि यत् संक्षेपेणोक्तं पतनादर्शनप्रकारं
विस्तरेण वर्णयति ततइत्यादिना ॥ २५ ॥

विक्रमन्तं ततस्ततः प्रहरन्तं नाक्षयसुतो गरुडो महोरगं यथा-
ऽऽहृत् तथा विक्रीडतोऽह्येद्वदुत्कलितो भवेत् तद्वत् सोऽसुरः
तस्य हस्तापुत्कलितो मुक्तः ॥ २६ ॥

नेन हतौकसोऽमराः देवाः सर्वे धिष्ययपाः दिक्पाजाः घनच्छदाः
मेघान्तरिताः तदुत्कवन्मसाऽनमन्थन्त महासुरः बस्य हस्तामु-
क्तस्त्वं नृहरिं निजधीर्यशक्तिं मन्थमानः स्रष्टवर्गमी प्रष्ट्या मृधे
जितधमः भ्रमशून्यः वेगेन पुनस्तमानज्जत् ॥ २७ ॥

नं स्वरं खलं हरिगवकशिपुं इयेनस्वभ्य वेगो यस्य स तथा
तम्, शतचन्द्रवर्गभिः स्रष्टवर्गभूमिः अहृदासद्योराधभवेन अस्त्रिणी यथा स्वात्-
योपर्यधश्चरन्तं महाजयो हरिः, इहस्वनेनोकाहनात्पथं मथकुरं

द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुचा प्रोत्सर्पत क्षमा च पदातिपीडिता ।

शैलाः समुत्पेतुरमुप्य रंहसा तत्तेजसा खङ्कुभो न रेजिरे ॥ ३३ ॥

ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे नृपासने संहततेजसं विभुम् ।

अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षाणां प्रचण्डवक्रं न बभाज कश्चन ॥ ३४ ॥

निशम्य लोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृषे ।

प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहुः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः ॥ ३५ ॥

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

अट्टहासमुच्चैर्हासं कृत्वा जपृहे कर्षभूतमट्टहासेन निमीक्षिते
अक्षिणी यस्य तम् ॥ २८ ॥

विष्वक् सर्पतः स्फुरन्तं गिस्सरन्तं प्रहयोनासुरम् इन्द्रेण
सह युजे कुलिशोनापि न क्षता त्वक् यस्य तम् यथा आसुं
भूषकं व्याहः सर्पोविहारयेहस्तैरिति शेषः “व्याहोदुष्टगजे सर्पे”
इति क्रोधात् तथा गरुडो महाविषमहिं नखैर्विहारयेत् तथा
हारि मां तर्न महिः ऊरु ऊरो निपात्य न मूमी न व्योम्नि
नक्षैरेव ननु व्यसुमिरसुमस्त्रिषां खीलयता द्वार दिवानका-
मावाय संख्यायामिति ज्ञयम् ॥ २९ ॥

हिरण्यकशिपुवधमुक्त्वा तदनुचरवधमाह-संरम्भेति द्वाञ्चाम् ।
संरम्भेण कोपेन दुष्प्रक्षये दृष्टमशक्यं कराखे खोचने यस्य
अजिह्वया व्यासाननान्तं विखिहन् द्विपस्य हृत्सया वधेन
हरिः सिंहद्वय असुक्लधैरकवि-दुभिः आक्ता भनएव अठ्याः
केसराः आत्मनं च यस्य आश्रायां माला यस्य स हरिः ॥३०॥

नखांकुरैरुत्पाटितद्वारोरोहं तं विसृज्य तस्य सहस्रशः अनुच-
रान् भृत्यान् अनुपथान् तमनुपन्था जीपनमार्गो येषास्ताः द्वाद्विंश-
यूथानि यस्य स नखादिभिः अहन् इतवान् ॥ ३१ ॥

तस्य निरतिशयं प्रनापमाह, सटैति द्वाञ्चाम् । सटाभिरवधूनाः
अपनीताः परापतन् दूरमगमन् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जिस हरि ने सृष्टि काख में प्रलयकाख के तम को पान
किया उस हरि में दैत्य का अलक्षित होना कुछ विचित्र
नहीं ॥ तदनन्तर महाअसुर ने समीप में जाकर रोप से नर
हरि के ऊपर बड़े वेग बाबी गया बखार ॥ २५ ॥

जहां नहां प्रहार करने वाले गदा सहित उस असुर को
पकड़ा जैसे भारी सर्प को गरुड का बाखक पकड़े इतने
ही में वह असुर भगवान के हस्त से सटकमया जैसे कि
गरुड के खेखने में हस्त है सर्प निकलजाये ॥ २६ ॥

हे भरत ! उस समय जिनों के घर द्वार खुलाये गये
को सब खोकापख मेघों में छिपे हुए अच्छा नहीं मानते हुए
हिरण्यकशिपु भी जिनके हाथ से कूटा है उन श्री नर हरि

को अपने धीर्य से शंकित मानकर, भ्रम को न मानकर फिर
भी खङ्गा चर्म (तरवार डाल) को लेकर संग्राम के निमित्त
वेग से प्रभु के समीप पहुंचा ॥ २७ ॥

इधेन सर्पके वेग बाखे और नीचे ऊपर सब के बाखों
से निदिच्छद विचरते हुए और उख खर से भयंकर तीक्ष्ण
किंवा जो अट्टहास तिससे निमीक्षित (बंद) हुए नेत्र जिसके
एसे उस दैत्य को भगवान ने पकड़ लिया ॥ २८ ॥

इन्द्र के वज्र से जिसके त्वचा में खरोट भी नहीं आई
सर्प के प्रहण करने से भूषक जैसे एसे प्रहण करने से आनुर
बाखों तरफ छटपटाते हुए उस दैत्य को द्वार में अपने जघन पर
पटक कर, महा विष हरे सर्प को गरुड जैसे एसे खीखार से नखों
से विहारण करडाखा ॥ २९ ॥

संरम्भ से बुंनिरीक्ष्य (देखे न जासके) और कराख भयानक
नेत्र जिनके, फाडे हुए मुख की दोनों बगलों को जिहासे
चाटते हुए अधिर करणों से सिंचा हुआ है मुख और केसर
(बाख) जिनके हिरण्यकशिपु की आंतों की माला पहिने हुए
एसे नर हरि हाथी की हिंसा से सिंह जैसे, एसे शोभित हुए ॥३०॥

नखों से फाड़डाला हृदय कमख जिसका एसे हिरण्यक-
शिपु को फेककर बाखों तरफ खल्लों खिये बडे हुए जो हजारों
दैत्यानुचरों को भुजा रूप दंडों का समूह विधमान जिनके एसे ।
नर हरि नख रूप शखों से मारते हुए ॥ ३१ ॥

उस समय भापका रूप कैसा है कि जिनके शिरके बाखों
टकर के से मेघ तितर वितर होगये और जिनकी इष्टि से
प्रह और नक्षत्रों की कांति फीकी पडगई, और जिनकी आस
से ताडित हुए २ समुद्र क्षुमित होगये, और जिनके शब्द से प्रस्त
होकर दिग्गज भी खिल्लाने खगे ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थटीका ।

तस्य सटाभिरवधूनामि विमानानि तैः सङ्कुचा व्यासासती
प्रोत्सर्पत खस्थानात्प्रकर्षेद्योहसर्पकच्छिता ॥ ३३ ॥

अभ्रभ्रवैश्वर्षमिव मरवा कौतूहलेन तस्वाऽऽसने उपविष्ट मया-
त्केः॥५ न बभाज नासेवत न अक्षितोद्वैरथः प्रतिबोद्धा देन ॥ ३४ ॥

तदा विमानावलिभिर्नभस्तनं दिदृक्षतां सङ्कुलमास नाकिनाम् ।
 सुरानका दुन्दुभयोऽथ जग्निरे गन्धर्वमुखया ननृतुजुगुः स्त्रियः ॥ ३६ ॥
 तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिशादयः ।
 ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः ॥ ३७ ॥
 (१) मनवः प्रजानां पतयो गन्धर्वाप्सरश्चारणाः ।
 यक्षाः किम्पुरुषास्तात ! वेतालाः सिद्धकिन्नराः ॥ ३८ ॥
 ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनन्दकुमुदादयः ।
 मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसम् ।
 इन्द्रे नरशार्दूलं नातिदूरधराः पृथक् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मावाच ।

नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।
 विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान्गुणैः स्वलीलया सन्दधते ऽव्ययामने ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिहृतभावाप्यपीपिका ।

लोकत्रयस्य मरुतकण्ठं शिरोऽव्यथेव दुःसहम् प्रहर्षस्य वेगेनो-
 र्कखितानि विकसितान्यानानि भासां ताः सुरस्त्रियः पुष्पवर्षैः
 मुहुरि बभूवुः ॥ ३५ ॥

नाकिनां देशानां विमानावलिभिर्नभस्तनं सङ्कुलमास सुरा-
 यामानकाः पटहास्तेजग्निरे पादिताः स्त्रियो अप्सरसो ननृतुगंधर्वाः
 जगुः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

गन्धर्वाप्सरसश्चारणाश्चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नरशार्दूलं पुरुषोत्तमम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मादयोऽनुसिद्धस्य शक्त्याकुलचेतसः ।

आराधेषास्तुवन् सप्तदशश्लोकैः पृथक् पृथक् ॥—

● अनन्तायानन्तं त्वां प्रसादयितुं नतोऽस्मि अनन्तये हेतुः दुरन्ताः
 अनन्ताः शक्तयो यस्य, तत्कुतः ? धिचिन्नाशि वीर्याशि प्रभावा यस्य,
 तत्किमर्थम् ? पवित्राणि भवत्यमात्रेण शोभकानि कर्माणि यस्य,
 वीर्यत्वमेवाह, विश्वस्यति। सन्दधते सम्यक्कुर्वते एवमप्यव्ययामने
 अपच्युतस्वरूपाय ॥ ४० ॥

भीमद्वीरराघवाचाऽर्थकृतभागवतशब्द्रचण्डिका ।

तस्य नृदरेः सटमिहृत्स्नमानि विमानानि तैः सङ्कुला
 व्यासां द्यौः प्रोत्सपिततस्ततश्चलितेषाम् । नृदरेः पद्व्यामतीव
 प्रीडिता इमा भूमिरभूत् अन एव तस्यासद्येन रंहसा वेगेन
 बलेन वा शौचाः समुत्पेतुः उत्पलस्य पनितवन्तः तस्य नृदरेः
 तेजसा लमाकाशं ककुभो दिशश्च न रेजिरे ॥ ३३ ॥

नतो ऽहमेव सर्वेश्वर इति लोकस्य प्रदर्शयितुं सभायामु-
 त्तमे नृपासने उपविष्टं संभृतं संपूर्णं तेजो यस्य अलक्षितः न क्षिप्त-
 तो द्वैरथः प्रतिबोद्धा धेन प्रचयद्दुम्रं यत्नं यस्य तं विभुं नृसिंहं
 कश्चन कोऽपि न बभाज नासेचन कोऽपि समीपं गन्तुं नाशक्तो
 हित्यर्थः ॥ ३६ ॥

लोकत्रयस्य मरुतकण्ठं शिरोऽव्यथेव दुःसहम् तमादित्ये
 हिरण्यकशिपुं हरिणा नृसिंहेन युञ्जे हनं निशास्य द्रष्टुं प्रहर्ष-
 येन उरकखितानि विकसितान्यानानि भासां ताः सुराणां स्त्रियः
 पुष्पवर्षैः पुनःपुनर्मुहुरि बभूवुः ॥ ३५ ॥

तदा दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां देशानां मागनानामित्यर्थः । नाकिनां
 देशानां विमानपंक्तिभिर्नभस्तनं सङ्कुलं सर्वं बभूव सुरायामानकाः
 पटहास्तेजुःकुभयो जग्निरे नादिताः गन्धर्वभेष्टाः ननृतुः स्त्रियः
 अप्सरसो जगुः ॥ ३६ ॥

तत्रोपव्रज्य किञ्चित्समीपमागत्य ब्रह्मरुद्रभृतयो देवाद्यः हे
 तात! मूर्ध्नि वद्धाञ्जलिपुटानि येस्मि आसीनुर्गर्वितं तीव्रं दुस्महं
 तेजो यस्य तं श्रीनृसिंहं नातिदूरधरिनः पृथगेदं यथा इन्द्रे नृदुः
 ॥ ३७-३८-३९ ॥

तावत्पारशिवधिविचित्रशक्तिधीर्मकमांयत्सजगद्गयापारं जग-
 रकारणं स्तुगजमस्करोति प्रह्ला--नतोऽस्मिदिति । अनन्ताय स्वरूपत-
 स्त्रिविधपरिच्छेदरहिताय दुरन्तशक्तये अपारशक्तये अचिन्त्यशक्तये
 वा शक्तिः क्षेत्रसर्वमावर्धयतिर्नादिका, "जगत् प्रकृतिभाषां मे वः
 मा शक्तिरुत्थरिता" इत्यादिका, यद्वा यद्व्यैरशक्त्यावघटित-
 मिव धिमाति तद्वदनसामर्थ्यरूपा, यतस्त्वमुक्तविधदुरन्तशक्तिरम-
 न्तशक्तिरत एव महरेण सर्वतोऽघटितमस्तीत्येत्वं हतघानधीनि
 भावः । यतस्त्वमनन्तोऽन एवाऽन्तने स्तरभेद्याविभूतोऽसीत्यभिप्रायः

(१) मनुः प्रजानामिति, वीररा० पाठः ॥

[४३]

भीमश्रुतिरायवाचार्थं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनन्तपदेन हि सर्वव्यापित्वाद्दृशपरिच्छेदराहित्यम्, सर्वकालवर्ति-
त्वात्कालपरिच्छेदराहित्यम्, साक्षात्परम्परया सर्वप्रकारत्वेन सर्व-
वस्तुसामानाधिकरण्याद्दृशपरिच्छेदराहित्यम् विवक्षितम्,
येन केनापि प्राशस्त्येन स्वस्मादुत्कृष्टैः कैश्चिद्वस्तुभिरधीकृत-
त्वाभावरूपं वा वस्तुपरिच्छेदराहित्यम्, इति त्रिविधपरिच्छेद-
राहित्यं विवक्षितम् । गन्धस्त्वेवं स्वरूपं कृत्स्नजगदुदयविभवव्यव-
कीलस्व कियदेतद्देह्यहनर्नामत्यभिप्रयन्, तावज्जगत्कारणत्वप्रयुक्तं
विकारं निराह, विचित्रवीर्यायेति । वीर्यं नाम सर्वोपादानत्वे
सर्वसाधारण्ये सर्वनियमने विकाररहितत्वम्, यथोक्तम्, “विष्का-
श्चिरहो वीर्यं प्रकृतिर्वापि मे सदा” इत्यादि, विचित्रसद्भेदेनैवविधस्य
वीर्यस्यानितरसाधारण्यमुच्यते, परिश्रमयोग्यं अकर्मयत्तजगदुदयापा-
राय त्वद्दयापारं श्रुतव्रतानां दुरितनिवर्तनस्य मन्वापारायेति वा, गुणैः स-
र्ववस्तुसर्वशक्तिव्याप्तिसंज्ञाभिर्मन्वात्तदुपादानत्वोपयुक्तैः स्वनिर्वाच्य-
सत्त्वादिप्राकृतगुणैर्वा कृत्स्नस्य विश्वस्य सर्गादीन् स्वलीलवैभवं न तु
कर्मणा सत्प्रधाने त्रिदशने अवयवार्थमने एवमवयवस्यः विकाररहितः
आत्मा स्वभावो यस्य, स्वभावतोऽपि विकाररहितायेत्यर्थः
स्वरूपतोऽपि विकाररहितायेत्युक्तत्वात् ॥ ४० ॥

भीमश्रुतजयव्यजनाथं कृतपद्मनाभलो ।

सभास्थानं तस्य वक्ति, तन इति । सम्भृततेजसं राशीकृतते-
जसं अक्षिप्तं न केनापि दृष्टम् ॥ ३४ ॥

गन्धयं जयः केनापि न क्षिप्तः तदङ्कुरव्यक्त्यदर्शानादित्या-
द्यङ्कुर, पुरुषकोपोपशमनं स्त्रीणां भव सुशर्कामिनि भावेन सुरस्त्री-
पुष्पवर्षप्रकारमाह, निशम्यति । लोकत्रयस्य मन्तकज्वरं शिरो-
रोगायमाद्यं प्रहर्षातिरेकयोत्कलितं विकसितमाननं यासां
तास्तथा ताः ॥ ३५ ॥

सुरस्त्रीवृष्टपुष्पसौरभ्याघ्राद्यो न किञ्चिच्छान्तकोपत्वाद्दृक्माक-
मण्यमनसर इति मन्वा नानादेवानां नर्भासि विमानावलिखाङ्कु-
ल्यप्रकारं वक्ति, तद्वेति । सुराणामानका दुर्बुभयः ॥ ३६ ॥

अगदभुम्भानाञ्जिहाङ्करी स्तुतिरेवेति भावेन ब्रह्मादीनामु-
पक्रममाह, ननुपप्रज्येति । ये पूर्वमुपगतुं तत्रास ते ब्रह्माद्यस्तं
पृथगीडिर इत्यश्वयः ॥ ३७ ॥

नातिदूरचराः किञ्चित्समीपवर्तिनः ॥ ३८-३९ ॥

तत्र पृथक्पृथक्मतिजङ्गमां स्तुतिप्रकारं ब्रूते, ननोऽस्मीति । गुणैः
सत्त्वादिभिः स्वलीलया स्वरूपभूतलीलया अवयवार्थमने नित्य-
देहाय ॥ ४० ॥

भीमश्रुतश्रुतानुचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

सटाभिरुर्द्ध्वं क्षिप्नेन्नाजिनेर्मिनाः सङ्कुला व्याप्ता इमा अ
प्रोदसपंत ब्रह्मागमाभायतकावार्थी । तिर्यग्गूर्द्धाभो भावेनातिष्ठत् ॥ ३३ ॥

नृपासने इवचिह्नमिति येन यः पराभूयते तेन तदधिकारः
स्त्रीकियने इति राजनीति प्रदर्शयन्तमिध । यद्वा । शापप्रस्तेषु
स्वश्रुत्वे स्वाभिमानत्वागाम्यवो व्यञ्जितः । यः किञ्च श्रुतिमि-
रपि समर्पितानन्यानुपहृताभ्यन्तपूतानन्यासनाद्युपहारान् साक्षा-
त्काङ्गीकरोति स एव भगवान् स्वभक्तेनासुरभावप्रस्तेन ह्यप-
भ्रष्टेनाप्यवृत्तमपि तदुपभुक्तमपि सिंहासनं यत् स्वयमेव स्व
त्पदकनोभाग्यमेव सर्वान् दर्शयामासेति तत्रं । सम्भृततेजसं
सम्पूर्णप्रकाशं न क्षिप्तो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन तं न बभञ्ज
अयाद्वाजनादिना अक्षापि कोपि नासेवेत ॥ ३४ ॥

निशाम्य दृष्ट्वा मस्तकस्य ज्वरमिव तुःसहस्रम् ॥ ३५ ॥

नाकिनां सर्गिण्यां आस बभूव ॥ ३६-३७ ॥

अप्सरचारणा इत्यर्थम् ॥ ३८ ॥

सनकादीन् कोपयति स्वमकौ भ्रंशयति मया वरान् वाप-
यति दैत्यगृहे भक्तराजमाधिभावयति । दैत्यं प्रेर्ये भक्तं जिह्वां
सर्वात् भक्तरक्षार्थं स्वयमेवमाधिभंगस्तीनि तव विधिर्वासितं
न कोऽपि वेत्तीत्याह—नतोऽस्मीति । अनन्ताय नद्यां शक्योऽतो
यस्य तस्मै मनस्तं त्वां प्रसादयितुं दुरन्तशक्तये दुर्बेयोऽम्नो
यासां तथाभूताः शक्यो यस्य तस्मै विचित्रवीर्ययो वृक्ष-
मात्रेण सर्वाजैर्बदैत्यनिहन्त्रे क्रोधबोधितश्रेपि मुख सत्त्वम-
यत्वात् पवित्रं कर्म यस्य तस्मै सद्भयते कुर्वते ॥ ३९-४० ॥

भीमश्रुतकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शौस्तस्य सटाभिः क्षितैराकृष्टैर्मिनाः सङ्कुला व्याप्ता
जाना यदा भतिपीडिता इमा प्रोत्सर्पंत अनुव्यचलन्त अनुष्ण
रंहसा वेगेन तस्य तेजसा खं नभः ककुभो विशश्व न रोजिरं ॥ ३३ ॥

ततस्त्वनन्तरं सभायामुत्तमे नृपासने प्रह्लादार्यं तत्प्रसादी-
कर्तुमुपचिष्टं सम्भृतं सम्यक् स्वभावत एव भूतं पूर्णं तेजो यस्य
तं न क्षिप्तो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन तत् अत्यमर्षणं प्रचयडयन्
भीत्या कश्चन कोपि न बभाज नासेवेत ॥ ३४ ॥

सुराणां स्त्रियः लोकत्रयस्य मन्तकज्वरं तुःसहस्रशिरःपीडा-
मिव तमादिदेत्यं हरिणा तुःखनाशकेन मृधे हतं निशम्य प्रहर्ष-
वेगेनोत्कलितान्याननानि यासां ताः प्रसूनवर्षैर्बभूवुः ॥ ३५ ॥

तदा तस्मिन्नवसरे दिदक्षतां द्रष्टुमिच्छतां नाकिनां द्विवीकसां
विमानावलिभिर्नयस्तलं सङ्कुलमास बभूव सुराणामानकाः दुर्बु-
भयश्च जग्निं तैर्वादिताः गन्धर्वमुखाः जगुः स्त्रियश्च
ननृतुः ॥ ३६-३७ ॥

गन्धर्वाश्च अप्सरसश्च चारणाश्चेति द्रष्टे अप्सर इत्यत्र सकारो-
भावः आपत्त्वात् ॥ ३८-३९ ॥

दुरन्तशक्तये नित्यशक्तये स्वलीलया स्वाधीनविहारेण हेतुना
गुणैः स्वशक्तिगुणैः रजभादिभिः विश्वस्व सर्गादीन् विदधते
अतएवाऽवयवार्थमने निर्धिकारस्वरूपाव नतोऽस्मि ॥ ४० ॥

रुद्र उवाच ।

कोपकालो युगान्तस्ते हतो ऽयमसुरो ऽल्पकः ।

तस्मृतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ! ॥ ४१ ॥

इन्द्र उवाच ।

प्रथामीताः परम ! भवता त्रायता नः स्वभागा दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गुहं प्रत्यबोधि ।

कालग्रस्तं कियद्विदमहो नाथ ! शुभ्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहाऽपरैः किम् ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः ।

त्वं नस्तपः परममात्य यदात्मतेजो येनेदमादिपुरुषाऽऽत्मगतं ससर्ज ।

तद्विप्रलुप्तममुना ऽथ शरस्यपाल रक्षागृहीतवपुषा पुनरुचमंस्थाः ॥ ४३ ॥

पितर ऊचुः ।

श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दानानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत्तिलासु ।

तस्योदरान्नखविदीर्णावपाद्य आच्छेत्स्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

खड़े हुए जिनके शिरके केशों से उत्क्षिप्त (चालित) जो विमान तिनसे व्याप्त भया स्त्रगै लोक भी चञ्चलमान हांगगा तथा चरणाँ से पीडित पृथिवी भी प्रचलित होगई, और वंगसे पर्वत उखड़ गये तेज से आकाश और दिशा शोभित न होने लगी ॥ ३३ ॥

तदनन्तर सभा में उन्नम नृपामन के ऊपर बैठे हुए प्रहस्त तेज वाले और नहीं देखा गया शत्रु जिन का ऐसे प्रचण्ड बदन वाले असह्य रूप विभु भीनरहरि के समीप नोईमी न जा सका ॥ ३४ ॥

तीन लोकों के मस्तक का उन्नम रूप उभ आदि दैत्यको प्रभुके हाथ से मरा हुआ देखकर, हर्षके श्रेण से प्रसन्न हुए बाली देवाङ्गनां पुत्रों की शर्पा करने लगी ॥ ३५ ॥

उस समय देखने वाले देवताओं के विमानों की पंक्ति से आकाश व्याप्त हांगगा, और देवताओं के अस्त्रक-तुम्बुलियाँ बाजे बाजने लगे, और गन्धर्व प्रभृति गाने लगे और अप्सरावे नाचने लगीं ॥ ३६ ॥

उस समय वहाँ पर ब्रह्मा महादेव प्रभृति देवता, ऋषि पितर सिद्ध विधाधर महोरग मनु प्रजापति गन्धर्व अप्सरा आरव्य यक्ष किपुरुष वेताक सिद्धेश किन्नर और सुतन्द्र कुमुदादिक सब विष्णु पारंग मस्तकपर अञ्जलि कीचकर समीप जाकर अति वृन्दिय न होकर तीव्र तेज वाले भी नरहरिको पृथक २ स्तुति करने लगे ॥ ३७-३८ ॥

ब्रह्मा उवाच ।

ब्रह्माजी बोले, कि-अन्न ग्रन्थ नृपान्त शक्तिवाले विचित्र वीर्यवाले और पवित्र कर्म जो आप हैं तिनको नमस्कार हूँ, और अपने गुण और बलासे अव्ययात्मा को नमस्कार हूँ ॥ ४० ॥

भीष्मस्वामिहृतभाषार्थटीपिका ।

रुद्रस्तु तत्रकोपकालाभिर्नायं कोपावसर इति ते प्राच्यते, कोपेति । महाप्रयुगान्तस्तेषां कोपस्य कालः कोपायोगवशात्प्रतिष्ठाह, अल्पकोऽल्पतपः अतः कोपानिवृत्त्या प्रह्लादं मा हिभीरित्याह, तस्मृतामिति । यथा अकालेऽप्ययं कोपोऽप्य गतस्य रक्षार्थमिति चेत्तर्हीदानीं कोपं त्यक्त्वमं पाहीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इन्द्रस्तु नारमाकं हविर्भागाविज्ञातः पुरुषार्थः, किन्तु त्वृष-विचर्यैव भवता पुनस्तेन संरम्भेण श्रफार्यमेष सार्धतं तस्य च सिद्धतादुपसंहरंते कोपमित्याशयेनाऽह, हे परम ! नो अस्मांस्त्रायता रक्षता यद्यता स्त्रीयाएव भागा दैत्यात्प्रत्याहृताः अस्तर्षामिशास्तर्षैव यक्षेषु भोक्तृत्वात् अस्मदीयं हृदयकमलं त्वद्गुहमेधेनावपर्यगं भयं हततेनास्मत्स्मृतिपये तिर्ये स्थितेन ह्येत्येनाक्रान्तं वदामं सप्रत्यवाधि भयापाकर्येन विक्रासं नीतम् । ननु, तव त्रैलोक्येश्वर्यसाधनार्थमयमुद्यम इति च तत्राऽऽह—काञ्चप्रस्तमिति । ते त्वाम् हे नारसिंह नरस्य सिद्धस्य आकाराऽपामाविभूतं ! अपरैः खर्गो-विभिः किम् ॥ ४२ ॥

ऋषयस्तु तपःप्रवर्तनेनास्माकं महाननुग्रहः कृत इत्याहुः,

सिद्धा ऊचुः ।

यो नो गतिं योगसिद्धामसाधुरहार्षीद्योगतपोबलेन ।

नानादर्पं तं नखेर्निर्देदार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ! ॥ ४५ ॥

विद्याधरा ऊचुः ।

विद्यां पृथग्धारणायाऽनुराद्धां न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः ।

स येन संख्ये पशुवद्धतरतं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यम् ॥ ४६ ॥

नागा ऊचुः ।

येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः ।

तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानन्द ! नमोस्तु ते ॥ ४७ ॥

मनवऊचुः ।

मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव ! परिभूतमेतवः ।

भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो ! करवाम ते किमनुशाधि किङ्करान् ॥ ४८ ॥

भीमरक्षामिह्वनभार्यदीपिका ।

एवं नो यदाद्य परमं ध्यानलक्षणां तपः परमस्य हेतुः आत्मन-
स्त्वत्त मेजः प्रभावरूपं तदेवाङ्गुः येन तपसाऽऽत्मनि लीनमिदं
विश्वं समजं सृष्टवानस्मि तदमुना दैव्येन धिप्रलुप्तं कुण्डलं
सत्त्वं हे शरण्यपाल ! अद्य रक्षाऽर्थं गृहीतेनानेन वपुषा पुनरपि
नपः कुरुतेत्यनुज्ञातवानस्मि तस्मै ते नम इत्युत्तररक्षोःकचतुर्थपाद-
स्थानुषङ्गः ॥ ४३ ॥

पितरस्तु भास्वोऽङ्गराजो परमोपकारिणो भीनृसिंहं प्रण-
मन्नि—भास्वानि भस्वाङ्गुक्तानि पिण्डादीनि नोऽस्मभ्यं पुत्रैः
दत्तानि प्रसभं ब्रह्माद्यः स्वयमधिकृत्य तुजुमे किञ्च तीर्थस्नान-
समये इत्तं तिष्ठोदकमप्यपिषत् तानि च तस्योदराद्य आच्छं-
दाहृतवान् कथंभूतात् नखेर्निर्दीर्घां वपा यस्य तस्मात् वपा-
विदारणस्य तद्वत्पिण्डोऽङ्गराजमेव फलमिति भावः ॥ ४४ ॥

योगसिद्धां गतिमणिमाविसिद्धिम् नाना अनेके दर्पा यस्य
तम, तस्मै तुभ्यं तं त्वामुद्दिश्य ॥ ४५ ॥

विद्यामन्तर्धानादिलक्षणां अनुराद्धां संपाप्तां संख्ये युजे ॥ ४६ ॥

रत्नानि फणास्तु स्त्रियानि तथा स्त्रीरत्नानि चोत्तमाः स्त्रियः
आसां स्त्रीणां इत्तं भानन्दो येन तत्सम्बोधनं पाठान्तरेऽस्माकं
इत्तं भानन्दो येनेति ॥ ४७ ॥

नृसिंहनाथलोकितः सप्तो मूर्धनि ब्रह्माङ्गुलवो मनवः प्रोचुः
मनवा वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वर्याभमधर्ममर्यादाः
येषां ते अनुशाध्यनुशिष्य ॥ ४८ ॥

भीमद्वीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्ब्रह्माणोभिप्रेतं कृत्स्नजगत्सर्गादिकसुस्तव कियदेतदिति तदेव
विशदयन्वात्सल्ययुक्तं स्तौति, कद्रुः—कोपकाल इति. तत्र कोप-
काको युगान्तः द्विपराज्जीवसानं कोपकाल इत्यनेन मद्गन्तर्वामितथा
मनुस्त्रेण संघर्षा स्वमेवेत्युक्तं भवति. अयन्तु कोपाधिषय इत्याह,
अयमल्पकोऽल्पबलो हतोऽतः कोपनिवृत्त्या हे भक्तवत्सल ! तत्र
भक्तं तस्मिन् तस्य दैन्येन्द्रस्य सुतं उपसृतं तव समीपमाग-
मिष्यन्तं पाहि संरक्ष ॥ ४१ ॥

इदंस्तु स्वतुःस्वमावेद्यन्सर्वरक्षकं सर्वांतरात्मानं समस्त-
पुरुषार्थं स्तौति—प्रत्यानीता इति । हे परम सर्वोत्कृष्ट ! नोऽस्मान्
प्रायता प्रात्रा भवता दैव्येनाकांताः प्रसह्य गृहीताः स्वमागाः
स्वकीया यक्षीयमागा अस्मदादिमुखेन स्वमेवयज्ञभोक्तव्यमिप्रायेण
साद्यश्चः प्रयुक्तः प्रत्याहृताः दैव्याकान्तगिति द्विनीयान्तपाठे तु
दैव्यभयाकुलमिति हृदयविशेषणम्. एवं दैव्यवधेन स्वभागप्रत्या-
नयनेन च त्वद्गृहं त्वदावासासभूतम् अत एवाऽमलमस्माकं हृदयं
प्रत्यबोधि भयेन पूर्वं मुकुलितमिदानीं तदपारकरणेन विकारिने
भवतीत्यनुषङ्गः । एषां सेवतामस्माकं स्वतो लौकिकपुरुषार्थ-
प्राप्तिरित्येतत्किमदित्याह. हे नाथ स्वामिन् ! ते शुभ्रवतां परिष्-
र्वापराणामिदं लौकिकं पुरुषार्थजातं कालेन नश्यमाद्यं किमि-
यत्किञ्चिदेतदित्यर्थः । तदेवाह, तेषां तेषां परिष्कृतां मुक्तिरपि
न बहुमता त्वत्सेवासुखासक्तानां मुक्तिरपि न परमं प्रबोजनम्.
अतः हे नाराभिह ! अपरेरर्वाचीनैः पुरुषार्थैः किम् ? न किमपि
तेषामतितुच्छमर्वाचीनपुरुषार्थजातमिति भावः ॥ ४२ ॥

अथयस्तु सर्वगुणं साधुपरिचारात् दुष्कृतिनाशकञ्च सुपुत्रः

भीमजीरराधवाचापंकुतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वमिति । परममुत्कृष्टं तेष्वस्वस्वज्ञानरूपं नोऽस्माकं त्वमात्म उपदि-
ष्टवानस्ति । तर्षो विशिष्टमिति, यत्तप आत्मनस्तव तेजः प्रकाशकम् अ-
स्माकं त्वत्स्वरूपावेदकमित्यर्थः । येन च तपसा आदिपुरुषश्चतुर्भुजः
इत्येजमहात्मगतं परमात्मना त्वया गतमस्तरात्मतया इयमे ससन्नं ।
आदिपुरुषात्प्रगतमित्यत्र "गूढोत्मा न प्रकाशते" इति त्वत्सन्धिधारणः ।
आदिपुरुषात्प्रगतेति पाठे आदिपुरुषेति लुप्तप्रथमान्तं पृथक्-
पठन् । यथा हे आदिपुरुष ! इति सम्बोधनं ससन्नं ब्रह्मेति शेषः ।
तत् तपोऽमुना दैत्येन्द्रेण विप्रलुप्तं विशोषेण प्रलोपितमासीत् तद-
वाधुना हे शरयव ! शरयामर्हतीति शरयवः तथाभूत् ! हे पाषक !
रक्षागृहीतवपुशा साधुपरिश्रामार्थं गृहीतेव नर्गमिहशरीरेण
पुनरन्वमस्थाः अनुज्ञापितवान् । वः शत्रुर्मया विनाशिताऽतः पुन-
र्निर्ममं तपः कुरुतेति नोऽनुज्ञापितवानसीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

पितरस्तु स्वतुःस्वमावेदयन्तोऽस्त्रिजधर्मगोप्तारं हितकारिण्यं
स्तुवन्तो नमस्कुर्यान्त—आज्ञानीनि । अस्माकं तनूजैः पुत्रादिभि-
रस्मदुद्देशेन दत्तानि आज्ञानि आज्ञमन्वर्धानि पियडानि यो
दैत्यः प्रसभं बलात्स्वयमभिदुभुजेऽनुभूतवान् । तथा तीर्थसमये
पुण्यतीर्थस्नानसमये अस्मत्तनूजैः यद्वत् तिस्रोदकं तद-
प्यपिबत् तस्य दैत्यस्य उदराच्छ्राजानि तिखाम्बु च यः
पुनराच्छेदाद्व्यास्माकं दत्तवान् कथंभूतादुदरात् नखैर्विदारिता
वपा यस्व तस्य तस्मात् । वपाविदारणस्य तद्रूपपयडोच्छरण-
मेव फलमिति भावः । तस्मै समस्तधर्माणां गोप्त्रे रक्षित्रे नृहरये
ते नमः तिखाम्बुसप्तया इत्यपि पाठः । तदाऽस्य इति दैत्येन्द्रो-
विशेषणम् । तिखाम्बु तिखोदकमस्ययः सभाऽनर्हो यो दैत्येन्द्रोऽ-
भिबुभुजे पीतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

सिद्धा अपि स्वयोगगत्यापहारकदैत्येन्द्रवधद्वारा स्वयोगगत्या-
धावर्कं परममुद्दहं वर्णयन्तो नेमुः—य इति । योऽसाधुर्दुरात्मा
दैत्यो नोऽस्माकं योगसिद्धां गतिं भोक्तव्यमप्राप्तां गतिम् अण्यमादि
रूपां स्वयोगेन तपोव्रजेन ब्रह्मार्थोदपट्टवान् । तम् नानावर्षं
नानाऽजेकाः इषां वस्य तं नखैर्यो विद्धार विदारितवान् ।
तस्मै तुभ्यं हे नृसिंह ! धर्मं प्रणयाः स्मो नमस्कुरुमः ॥ ४५ ॥

विद्याधरा अपि तेनापहनविद्याप्रत्यादानेन हितकारिण्यं स्तुवन्तो
नमन्ति—विद्यामिति । धारणया मनोधारणयाऽनुगर्थां संसिद्धां
विद्यामस्मत्सम्बन्धिनीमस्तर्हानादिवक्ष्यायां योऽहो मुखो बलधी-
र्बाहुर्वा गर्भितो दैत्येन्द्रो न्यपेक्षितेपितवान् वधं देहवधं धीर्यं
पराभिभवसामर्थ्यम् । स दैत्यो येन संबधे युद्धे पशुवधतस्तं
त्वां मातानृसिंहमारभोवसकृत्पुपासन्नृसिंहतनुं नित्यं प्रणयाः
हमः कर्त्तरिकः नमस्कृतवन्तः स्मेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नागास्त्वेषं तद्वहनरत्नप्रदानानन्दकरं स्तुवन्तो नेमुः—
येनेति । वेन पापात्मना नोऽस्माकं रत्नानि स्वीरत्नानि नागकन्या-
रूपाणि रत्नानि आपट्टानि तस्य ब्रह्मोपिदारयोनासां स्त्रीणां दत्त
आनन्दो येन तस्य सम्बोधनं ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ४७ ॥

तवाहापरिपावनरूपकैङ्कर्यविरोधिनिरसनेन कैङ्कर्याधावन
रूपहितकारिण्यं स्तुवन्तस्तन्नेव प्रार्थयन्ते मनवः—मनव इति ।
वधं तव निदधकारिण्यः कैङ्कर्यकारिण्यो मनव इति प्रसिद्धाः

ते वधमेतावन्तं काव्यं येन हितिजेन दैत्येन परिभूताः परि-
हापिताः सेतवः त्वरुताः वशाभ्रममयांदा येषां ताद-
द्या वभूवम अधुना स खरो दिनिजस्त्वया उपसंहृतो हतः
हे प्रमो ! निवृत्तकैकर्यविरोधिनो वधं किं कैकर्यं ते तुभ्यं करवाम
तथा किकराहोऽस्मान् अनुशाधि विविचयाऽऽहापयेत्तवधेः ॥ ४८ ॥

भीमजिज्ञयध्वजतीर्थेकृतपदरत्नापत्नी ।

वेनायमसुरो जतः ग भोपकावो युगान्तो युगावसानोऽस्मि
नेहानीमत्यवपासुरहनने तस्मात्कोपं संहृत्वाऽनुवृत्तं शरणं प्राप्ते
तस्य सुते प्रज्ञाव् रत्नेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

हे परम ! नप्रायता रज्ज्वा भगता वैदहता वक्षे सुभागा
अस्मद्योग्यहभिर्भागाः प्रत्यानीता इत्यन्वयः । तपोव्रजेन देयेनाक्रान्तं
निर्भोजितं च तव गृहं तत्र वासयोग्यं हृदयकमखं प्रत्ययाधि
निकसितमस्माकं भवनेति शेषः । विरक्तिर्भाक्तयामेष वशीकर्तुं
योग्यो नास्वेनेत्याशयेनाह, काकेति । नाथ ! यदिद् स्वर्गोद्विष्यात्
काव्यप्रसन्नं कियत्सुखजनकम् ? नकिमपीति प्रत्या भजात् । ते शुभ-
पतां त्वां भेनमानानां तेषां करगता मुक्तिरपि बहुमता न हि
वस्मात्तस्मात् हे नार्गसिद्ध ! तेषां भक्तानां अपरैर्धर्मादिभिः प्राप्तेः
किम् ? इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

हे आदिपुरुष ! त्वं यदाऽमेज आरग्नो हरेर्ज्ञानलक्षणां तेजस्तपो-
नोऽस्माकं परमभेवसे आत्थ येन तपसा आलोचनरूपेण महि-
म्नेद् समस्तमात्मगतं व्याप्तं हे शरयवपात्र ! अमुना दैत्येन
विप्रलुप्तं नष्टं तत्तपो जगद्रक्षार्थं गृहीतवपुशा नरसिंहारमना पुन-
रप्यस्मात्प्रति कटाक्षमन्वमस्थाः उच्छरिण्यमीति शेषः । "तप आलो-
चनं" इति धातोः "वक्त्रे ज्ञानमयं तपः" इति भूतञ्च । भगवज्ज्ञान-
साधुवाद्द्वयार्थानेज इत्यभेदवचने युज्यन्ते विप्रलोपस्तिरोधानं च
स्वरूपनाशः ॥ ४३ ॥

यो भगवत्सर्वार्थोवपात्रविदारितान्नाथ तस्य दैत्ययो-
दरादाच्छेत् "श्लुच्छगती" इति धातोः आज्ञान्यस्माकमगमय-
दित्यन्वयः ॥ ४४ ॥

योगसिद्धामण्डिमार्थैश्चर्तुष्यां गतिं योगः पवनविजयः
तपः काव्येयवचस्यं तयोर्व्रजेन नानाधिषो इषां वस्य स तथाऽयम् ॥
पृथक् जगत्तुल्यस्य हरेर्धरण्याऽऽखण्डोपासनयानुवर्त्ता
लक्षणां विद्यामन्तर्धानलक्ष्याम् ॥ ४६ ॥
आसां स्त्रीणांमर्धं दत्तानम् । ॥ ४७ ॥
निदध ... आशाकारिण्यः ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोऽज्ञाऽऽकृतकमसम्भवं ।

॥ ४१ ॥
इन्द्रस्तु स्वोपकारावरोपानुमोऽनेन तं प्रसादयति—प्रत्येति ।
स्वभागा अस्मद्रूपस्यकन्याः प्रत्यानीताः पुनानकट एव
प्रापिताः तथा दैत्याक्रान्तमिति नावेनापेव परमोपकारी प्रलोचय
राज्यदानन्तु यत्कञ्चिद्व्याह—काकेति ॥ ४२—४३ ॥
समयेप्यपिपित्तित्वाम्बु इति पाठः स्वामिसम्मतः । मायातृसिंह-
मिति रूपाप्रधानं नृसिंहमित्यर्थः ॥ ४४—४७ ॥

भीमस्त्रीविगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मनवोऽत्र वर्तमानमनुसंहितास्तपःस्विताः अतीता इत्यर्थः
ते च भाविनोऽप्यात्मानमेतं मन्वा निवेद्यन्ति स्मेति मनव ऊचु-
रित्युक्तम् ॥ ४८--५० ॥

भीमस्त्रीश्वनाथचक्रवर्तिंकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र घोरस्वरूपमात्मस्य प्रलयवस्तुन्या सर्वे विद्यति
नस्त्वहमित्याह—कोपेति । युगान्तः प्रलयः तत्र कोपस्य कालः
प्रलयस्तत्र संहारे कर्मणि अहमेव त्वदंशोवत्संप्रवेति माघः
भक्त्यात्सद्व्यर्थमयं कोप इति चेत् मत्पक्षः त्वदपेक्षया अत्यरपोऽय
मसुरो हन् एव । अनस्तत्सुतं प्रहादम् उपसृतमनुगतम् ॥ ४१ ॥

एतावद्दिनपर्यन्तं त्वच्छरणास्मरणाविमुक्त एवाहं वसें
इत्याह-हे परम ! नोऽस्मांस्त्रावता रक्षता भवता स्त्रीया एव भागाः
दैत्यात् प्रत्यानीताः प्रत्याहताः इन्द्रादीनां त्वद्वासानामस्माकं
वस्तुषु वस्तुनः प्रभोऽन्तवैव स्वस्वौचित्यात् किञ्चास्माकं हृदयं
कलु कमलं तत्र वाञ्छन्तवैव ध्यातव्यास्वद्ग्रहं । तत्र कमलं
यथा निःश्रीके रात्रौ नमसाक्रान्तं भस्मिन् निद्रितं भवेत्
तथैव दैत्यजन्मारभ्य एतावद्दिनपर्यन्तं मयादैत्यस्वैव ध्यात-
त्वाद्दैत्याक्रान्तं समप्रति तत्र नृसिंहसूर्यस्योदये मतिः प्रत्यबोधि
त्वच्छरणाक्रान्तं सद्भयकपदित्यर्थः । यद्वा, त्वद्ग्रहं वैकुण्ठं प्रति
अयोधि त्वच्छरणाभिवार्थं बुद्धिं प्रापेत्यर्थः । ननु, भक्ताभिमानि-
क्षिप्तपदं गृह्णायोगेन तत्र सत्यमहं सकामो भक्तिशून्यो गृही-
ष्यामीत्याह, त्वन्निष्कामभक्तानास्तु काष्ठप्रस्तमिति इममिन्द्र-
पदं अपरैः योगैश्वर्यादिभिः ॥ ४२ ॥

एतान्दिनपर्यन्तमस्माभिर्न तपस्तप्तमित्याहुः । त्वं नोऽस्माकं
परमं गुणज्ज्ञानमयं यत्तपस्तत् आत्मनः स्वस्य तेजः आत्स-
अस्मास्तु तपःगवर्तनार्थमिति भावः । येन तेजसा तपो रूपेण
आत्मनि लीनमिदं विश्वं ससजं भस्माक्षीः । ससज्ज्ञेयपि पाठः
“सृजामि तपमेवेदम्” इति त्वबुक्तेः । तत्तपः ममुना दैत्येन सौरं
तेजो राहृणोष विप्रलुप्तं । तत् समप्रति रक्षार्थं गृहीतेनानेन
वपुषा नृसिंहाकारेण अन्यमंस्थाः पुनरप्यस्मत्कर्त्तव्यत्वेन
अनुगतं सम्भतमकरोः ॥ ४३ ॥

व्यमेतावद्दिनपर्यन्तमुपवासपरा एवाभूमेत्याहुः । भ्राजानि
भ्राजपिण्डादीनि तीर्थस्नानसमये तिजाशु तिलतर्पणादकं
तामि तत्र । तस्य उराय आच्छेत् आहृतवान् । कथम्भूतात् नक्षे-
र्विदीर्णां वपा मेदो अस्य तस्मात् “वपा विवरमेदसोः” इति मेदिनी ।
नपाः विद्वार्थं पिण्डतिलोदकादीन्येषास्मान् दर्शयामामेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

योगैश्वर्यसर्पत्तिहीना रङ्ग एव व्यमेतं कालं प्रतीक्षामहे
इत्याहुः, यो नो गतिमग्निमादिसिद्धिं नामाह्रपमेनेकदर्पवन्तं
तमसुरम् ॥ ४५ ॥

व्यमप्येतावद्दिनपर्यन्तं विद्या रहिता एवास्मेत्याहुः । विद्या-
मन्तर्ज्ञानादिलक्षणां राज्ञां सिद्धां संख्ये युद्धे । माषानृसिंहं
रुपाप्रधानं नृसिंहम् ॥ ४६ ॥

हृतधना हृतस्त्रीका एव व्यमेतावद्दिनपर्यन्तं सन्तप्ता
एवेत्याहुः—येनेति । तद्वत्सः पाटनेन विदारण्योन आसां स्त्रीणां
हे दत्तानम् ॥ ४७ ॥

नृसिंहेनाकस्माद्वधोक्त्वमाणा मनवो मूर्ध्नि वज्राज्ज्वलो
वयं त्वदाज्ञाकारिणो मनवो भवामित्याहुः—एवमप्येव्यवताश्चित्त
हेया मनव इति । सेतवो वर्याभ्रमधर्ममर्यादाः ॥ ४८ ॥

भीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रुद्रोपि भगवन्तं प्रणम्याहेति योऽयम् एवमप्रेऽपि यत्र नति-
नांस्ति तत्र योज्यम् ते तत्र कोपस्य कालः युगान्तः प्रलयः
इदानीमपि सत्यमनुसंहृतस्य तत्र यस्मात् कोपः स तु अत्यरपो-
ऽसुरो हन्तः अनः कोपं त्यक्त्वा तत्सुतं ते भक्तमुपसृतं त्वां
शरणां गन् पाहि ॥ ४१ ॥

हे परम ! नोऽस्मान् प्रावता रक्षता स्वभागाः “अहं हि सर्वव-
ज्जानां भोक्ता च” इति स्मृतं स्त्रीया एव भागाः दैत्यात्प्रत्याहताः
“इश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽन्तुन निष्ठति” इति अस्मदादिहृदयकमलं
त्वद्गृहमेव तच्छेतावत्पर्यन्तं दैत्याक्रान्तम्. तज्जयात्वाद्दिस्मृते स्त-
त्स्मृतंश्च तेन रुद्रम् इदानीं प्रत्यबोधि त्वत्स्वरूपगुणाग्राहकं कृतम्
स्वर्गादिमुखं दुःस्वोदकं क्षात्वा हरिभक्तानां मुखं निरुपाधिकं काम-
यमान आह, हे नाथ ! हेवाच्य ! हेभक्तिरसप्रद ! हेनाहसिह ! काष्ठे
प्रस्नमिदं देवैश्वर्यं कियत् ते त्वां शुश्रूषतां मुक्तिरपि न वष्टुमता
अपरैः पुरुषार्थैः किम् ? त्वज्जनसुखं तावदनुपमं त्वज्जावापासि-
लक्षणास्य त्वज्जनफलस्य मोक्षस्य निरतिशयत्वं को वर्यायेदिति
माघः ॥ ४२ ॥

हे आदिपुरुष विश्वहेतो ! येनेदं विश्वं आरमगतं सूक्ष्मरू-
पेण त्वमपि वरन्तं ससजं स्थूबतया प्रकटितवान् नोऽस्मभ्यं
यदात्थ उपदिष्टवानसि कथम्भूतं परमं सर्वैश्वर्यप्रदम् आत्मनो
विभूतिरूपम् “नपां भद्र” इति श्रुतेः तदमुना दैत्येन विप्रलुप्तं पुनस्त्वं
रक्षार्थं गृहीतेन वपुषा नरहरिरूपेणान्वमंस्थाः तपःकुरुतेत्यभ्य-
जुह्वानवानमि ॥ ४३ ॥

योऽस्मभ्यो विद्वत्सभानर्हः भ्राजानि भ्राजनिमित्तानि पिण्डा-
दीनि तिजाशु च तज्जैर्नोऽस्मभ्यं तीर्थसमये तिथिपात्रादियो-
गफाले दत्तानि प्रसभं यत्वात् स्वयमभिषुभुजे तस्योदराज्जैर्वि-
दीर्णां वपा यस्य तस्मात् य आच्छेत् आहृतवान् तस्मै नमः ॥ ४४ ॥

योऽसाधुः नोऽस्माकं योगसिद्धां तपश्चित्तैकाग्र्यरूपयोगन
साधिनां गतिमग्निमादिंसिद्धिमहायीत् अपहृतवान् तं नानादर्प-
मनेकाभिमानवन्तं यो नक्षैर्विद्वार विदारितवान् तस्मै तुऽयं
प्रणमः स्मः ॥ ४५ ॥

योऽत्रः विद्यां अन्तर्ज्ञानादिलक्षणां पृथग्धारणाया तत्तद्विद्या-
र्थमनोधारेणानुसुद्धां सम्पादितां न्यवेधत् सैथैव संक्षुभे संभ्रामे
पशुवद्धतः तं मायया वयुनेन सङ्कल्पेन नृसिंहरूपेणाभिभूतं नित्यं
प्रणमः स्मः ॥ ४६ ॥

रत्नानि मण्यपादीनि स्त्रीरत्नानि च आसां भवत्प्रजानां नस्तद्वत्सः-
पाटनेन हत्त आनन्दो वेन तत्ससुरो हे दत्तानम् । ते तुऽयं नमः ॥ ४७ ॥

प्रजापतय ऊचुः ।

प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः ।

स एष त्वया भिन्नवक्षा नु शेते जगन्मङ्गलं सत्त्वमूर्त्तैऽवतारः ॥ ४९ ॥

गन्धर्वा ऊचुः ।

वयं विभो ! ते नटनाट्यगायका येनात्मसादीर्यबलौजसा कृताः ।

स एष नीतो भवता दशामिमां किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ५० ॥

चारणा ऊचुः ।

हरे तवाङ्घ्रियङ्गजं भवापवर्गमाश्रिताः ।

यदेष साधुहृच्छयस्त्वयाऽसुरः समापितः ॥ ५१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निदेशकारिणः आह्लाकारिणः येन परिभूताः निराकृताः
मेनबो वर्णाभ्रममर्यादा येषां ते स उपसंहृतो हतः अतः अनु-
शाधि अनुशिष्य ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

रुद्र उवाच ।

श्रीमहादेवजी बोले, कि आपके कोपका समय तो यु-
गान्त अर्थात् प्रलय है यह तो आपने अभी छोट से अरुद्र
को मारा है ॥ तस्मात् हे भक्तनरसख ! शरणागत आपके
भक्त, उस के पुत्र प्रह्लाद की रक्षा करो ॥ ४९ ॥

इन्द्र उवाच ।

इन्द्र बोले, कि-हे नाथ ! हे परमेश्वर ! हे नरदरे !
आपने बड़े-प्रचण्ड दैत्य का बधकर के हमारे भाग हम
को दिवाये, और आपका निवास्थान जो हमारा हृदय क-
मल उसको आपने निर्मय करके प्रफुलित किया, और आज
प्रस्त यह ऐश्वर्य तो क्या है, पर आप के नरण्य की शूभ्र-
या करने चाहे तो मुक्ति का भी यहुमान नहीं करते फिर
ओरो से क्या है ॥ ४९ ॥

ऋषय ऊचुः ।

ऋषिब्रह्म बोले, कि हे परमेश्वर ! हे शरययपाज ! जि-
स तपो बल से अपने में तिन हम जगत् को रचा और
जो आत्मा का नेत्र रूप है उसी तप की हम लोगों आ-
ह्ला आपने ही है, आज हमारे उस तप का हम दैत्यने खोप
कर दिया, फिर जिन आपने रक्षार्थ वपु को धारण कर
उसी तप की अनुमति ही तिन आप को नमस्कार हो ॥ ४९ ॥

पितर ऊचुः ।

पितृलोग बोले, कि-हमारे पुत्रों ने आह्ला में जो हम-
को पियड समर्पण किये इसने उनको बलात्कार से मोगा, और

खान काह में जो तिखाजिह हम को पुत्रों ने ही उसको
भी बही पी गया, जिन आपने उस के उद्दर से अपने
नखां से तपा का विहीर्य कर खाये हुए सबरे पियड
निकाह दिये, अखिल धर्म की रक्षा करने वाले नृसिंह रूप
आकोप नमस्कार हो ॥ ४९ ॥

सिद्धा ऊचुः ।

सिद्धब्रह्म बोले, कि जिस दृष्टने अपने योग और
तपोबल से हमारी योग सिद्ध गति का जुराही उस नानावर्ण
नाले दैत्य को आप ने तपों से निर्दारा किया। हे नृसिंह !
ऐसे आपको हम लोग प्रणत हैं ॥ ४९ ॥

विद्याधरा ऊचुः ।

विद्याधरब्रह्म बोले, कि बल और बीर्य के दर्पण जिस अह ने
हमारी पृथक धारणा से सिद्ध करी हुई विद्या का निषेध किया
उसका जिन आपने संग्राम में पशु के तरह मार दिया ऐसे
मायानृसिंह रूप आप को हम नित्य प्रणाम करते हैं ॥ ४९ ॥

नागा ऊचुः ॥

नाग लोग बोले, कि जिस पापी ने हमारे रत्न और
स्त्रीरत्न दोनों लूटा लिये, उस के वक्षस्त्र के फाटने से दिया
है आनन्द जिन ने ऐसे आप को नमस्कार हो ॥ ४९ ॥

मनु ऊचुः ॥

मनु लोग बोले, कि हम आपके आह्लाकारी मनु लोग
हैं। हे देव ! इस दैत्य ने हमारे मर्यादा मनु तोड़दिये पर
आपने उसी अह का उप संहार किया। प्रभो ! हम आपके
किरण क्या करे, आप हमको आह्ला दीजिये ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्मामिहृतमाधायन्दीपिका ।

प्रजापतयोऽपि तद्वचोकिता प्रोचुः, हे परेश ! हे त्वया
अभिसृष्टाः वयं प्रजेशा येन निषिद्धाः सन्तः प्रजा न सृजामः
स एषः भिन्न वक्षो यस्य सः नु निश्चितं मृतः शेते अतः परे

यत्ना ऊचुः ।

वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोज्ञैस्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ।
स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते नरहर ! उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ! ॥ ५३ ॥

किम्पुरुषाः ऊचुः ।

वयं किम्पुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः ।

अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ॥ ५३ ॥

वैतालिका ऊचुः ।

सभासु सत्रेषु तवाऽमलं यशो गीत्वा सपर्यां महतीं लभामहे ।

यस्तां व्यनैषीद्भ्रशमेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन्यथाऽऽमयः ॥ ५४ ॥

किन्नरा ऊचुः ।

वयमीश ! किन्नरगणास्तवानुगा दितिजेन विष्टिममुनाऽनुकारिताः ।

भवता हरे ! स वृजिनोऽवसादितो नरसिंह ! नाथ ! विभवाय नो भव ॥ ५५ ॥

विष्णुपार्षदा ऊचुः ।

अद्यैतद्धरिनर रूपमद्भुतं ते दृष्टं नः शरणाद् ! सर्वलोकगर्भ ।

सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तस्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम् वैयासिक्यां

सप्तमस्कन्धे प्रह्लादानुचरिते दैत्यराजवधे नृसिंहस्तवो नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रजाः सृजाम इति दृश्यन्तः प्राहुः, हे सत्त्वमूर्खे ! तवायमवतारो जगतो मङ्गलम् ॥ ४६ ॥

तान्धर्वा अपि तदनलोकिताः प्रोक्षुः, हे प्रमो ! वयं ते त्वदीया नटा वृत्तंका नाट्ये नृत्ये गावकाश्च येन स्थायीनाः कृताः कथम्भूतेन वीर्ये शौर्ये बलं शक्तिः ताऽध्यामोशः प्रभावो यस्य तेन स एव भवता इमां इशां मृत्विम नीतः उचितश्चेतदित्याहुः किमिति ॥ ५० ॥

भवापवर्गं संसारनिवर्तकम् । आभययो हेतुः यद्यस्मान् साधूनां दृष्टि भवजनकत्वेन शेते तिष्ठतीति तथा स एवोऽसुरः त्वया समापितः अन्तं नीतः ॥ ५१ ॥

मनोज्ञैः कर्मभिः तवानुचरेषु मुख्यास्ते वयं दितिसुतेन शिषिकावाहकत्वं प्रापिताः पञ्चतां मृत्युं हे पञ्चविंश ! चतुर्विंशति-तस्वनियामक ॥ ५२ ॥

किम्पुरुषास्तु त्वां स्तोतुं के वयं वराका इत्याहुः,—वयमिति । वयं किम्पुरुषास्तुच्छप्राणिनः स्वस्तु महान् अद्भुतप्रभावः पुरुषः नन्वयं महान् दैत्यो हत इति किं न वयंयते इत्याशङ्क्य कियदेत-दित्याहुः अयमिति यदा साधुभिर्भगवद्भक्तैस्तिरस्कृतस्तदैव नष्टः ॥ ५३ ॥

सत्रेषु यज्ञेषु ते त्वया हतः एतद्दिष्ट्या भद्रं कृतम् ॥ ५४ ॥

अमुना दितिजेन विष्टि निर्मूल्यं कर्म अमु निरन्तरं कारिताः अतःपरं नो विभवाय समृद्धये भव ॥ ५५ ॥

नोऽस्माकं सकानां शरणाद् । आभय प्रद ! सर्वेषां लोकानां शर्म मङ्गलमेतदद्भुतम् । रूपमद्यैव इष्टं ननु पूर्वं वि-
किङ्करः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सद्धारकतद्व्यापाररूपजगत्सर्गात्मकात्मद्व्यापारविरोधि-
निरसनेन तदधिकाराधायकं सर्वेषां शुभाधायकमूर्तिं तृष्टुः
प्रजापतयः-प्रजेशा इति । हे परेश ! परेषां ब्रह्मादीनामपीश ते त्वया
अद्विष्टा वदद्विष्टसर्वायै त्वया सृष्टाः प्रजेशाः प्रजापतय इति
प्रदिष्टाः ते । अथमेतत्पर्यन्तं येन दैत्येन्द्रस्य निषिद्धास्तः
प्रजाः न वै सृष्टीमः न सृष्टवन्तः स एव दैत्यस्त्वया भिन्नं विदीक्ष्य
वक्ष्यो यस्य तादृशोऽनु शोते मृतः परं प्रजाः सृष्टवामः इति हृष्यन्त
प्राहुः हे सत्त्वयुक्तं अप्राकृतशुद्धसत्त्वविग्रह ! ते तथावतारो
जगत्सङ्गले जगतो मङ्गलावहः ॥ ४६ ॥

तन्मृच्छोत्थासार्थं नाट्यादिकैर्कर्यविरोधिनिरसनेन तदा-
धायकं सुहृदं तृष्टुगुणधर्माः-वयमिति । हे विमो ! ते तव नट-
नाट्यगायका नटाः नर्तकाः नाट्ये कर्मणि गायकाश्च वधयेनेताव-
त्पर्यन्तमात्मसारुताः स्नाधीनाः कृताः कथम्भूतेन धीर्य शौर्य
वर्धं शक्तिः ताडयामोः प्रभावो वस्य तादृशेन स एव दै-
त्यो भवता विरतिशयकृपायुक्तेन इमां वशां मर्यामत्यर्थः
नीतः प्रापितः तथाहि उत्पथस्थः उत्पथे कुमागं पापकर्मणि
तिष्ठतीति तथा कुशाचाय क्षेमाय कल्पते किम् ? क्षमयुक्तं भ-
वति किम् ? न कल्पत एवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

तथाप्यनुजपरिचर्यविरोधिनिरसनेन पुनस्तदाधायकं
दितकरन्तुष्टुधाराणाः, हरे इति । हे हरे-प्राभिनार्तिहर ! भवाप-
वर्गमैहिकामुष्मिकसुखहेतुं तथाङ्घ्रिपङ्कजमाभिताः परिचरन्तो
वधमनेन निषिद्धा इति शेषः स एषोऽसुरः साधूनां
प्रपन्नानां हृच्छयः हृद्यरोगरूपस्त्वया समापितः उपसंहृतो हत
इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्वदुःखमावेदयन्तस्तन्नित्तकं सुखाधायकं धर्मायन्ति यज्ञाः,
वयमिति । मनोभैः कर्मभिर्धयं तवानुचरधेष्टाः ते वधमिह
तावदितिजेन वाहकत्वं यानादिवाहकत्वं मारवाह-
कत्वं वा प्रापिताः हे नरहरे ! तेन दितिजेन कृतं
तव नतजनानां भक्तजनानां परितापं जानता ते त्वया पञ्चविंशो
दैत्येन्द्राण्यो जीवः पञ्चतां मृत्युम् उपनीतः प्रापितः "विज्ञान-
घन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्बेवाऽनुधिनश्चति" इति
वत्पञ्चविंशत् शरीरद्वाराका पञ्चताप्राप्तिरत्र विवक्षिता
पञ्चविंशति पाठे, हे अविशरीरकेति सम्योघनम्, स तु
जनपरितापमिति पाठे । येन दितिमुनेन वाहकत्वं नीताः
स तु पञ्चविंश इत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

स्नानेनानुसन्धानपूर्वकमनिरसाधारणप्रभावं तृष्टुः किपु-
रुषाः-वयमिति । वयं किपुरुषाः कृत्स्निताः पुरुषास्त्वं तु महारुषः
अनिरसाधारणशुभापूर्वः ईश्वरः सर्वाङ्गतरात्मा च वयं महान्
दैत्यो हतस्त्वयेति किं न वयस्येते इत्याशङ्क्य कियदेतदित्याहुः,
"वयमिति, किपुरुषः ईश्वरपुरुषः अस्मदपेक्षया वकीर्वास्त्वसो-
ऽधम इति धायः । ईश्वर्यं विभावा पुरुषे" इति सूत्रेण कुशाण्डस्य
कादेशः यदा साधुभिर्विकृतस्तिरस्कृतस्तदैव नष्टो नष्टप्रायः
मृतः किपदेतुच्यते भावः ॥ ५३ ॥

अस्मत्सम्मानावहत्स्वदुःखगानं विरोधि निरसनेन त्वयैव
वयं बहुमता इत्याहुर्वैतादिकाः-वयमस्मिनि । तवामलं वधाः स-
मासु सन्नेषु च गीत्वा वयं महतीं सपर्यां पूजां पूर्वं कृमा-
महे तान्स्मान्यो दुर्जनो दैत्यः क्लेशं यथा शक्यति तथाऽनैवीत्
स एव दुर्जनः, हे भगवद् ते त्वया हतः एतद्विषया भङ्गं जातं
द्विष्टया दैवेन त्वयेति वान्त्वयः । यथा आत्मयः यथा शिरोऽवस्था-
रूपो रोगः पीडकारकः तद्वदयमासीत्किंवात शेषः ॥ ५४ ॥

स्वदुःखमावेदयन्तः सर्वेषुसाधायकं लोकान्तिहरं तृष्टुः किपु-
रुषमिति । हे ईश ! वयं किपुर्गणा इति प्रविष्टास्तवानुगाः
अनुचरास्ते वयमेतावदमुना दितिजेन विष्टिमनुकारिताः
मृत्युवहितं कर्म विष्टिनामनुनिरन्तरं कारिताः, हे हरे अनुचरा-
तिहर ! स वृजिनः पापात्मा दैत्यो भयना उपसादित उपसंहृतः
हे नरसिंह ! हे नाथ ! नोऽस्माकं विभवाय दुःखसमृद्धये त्वं
भव ॥ ५५ ॥

स्नामिन्नष्टपूर्वं रूपं द्विषतामप्यनुप्राहकं धृतमानसीत्याहुः
विष्णुपार्यदाः-अर्थात् । नोऽस्माकं भक्तानां हे शरणाद् आश्रय-
म्ह ! निरतिशयपुरुषार्थसाधनभूतोपायप्रद ! इति वा, सर्वेषां लोकानां
शर्म सुखावहमेतदङ्गुलं रूपमर्धव इष्टं न तु पूर्वं तं ईश !
स्नामिद् । सोऽयं दैत्यस्तव विधिकरः निदेशकारी किङ्करः स च
विश्रैः सनकादिभिः शप्तः मध्ये कैङ्कर्यनिरागो जात इति भावः ।
तस्य दैत्यस्येदं निधमं त्वत्कृतमनुग्रहाय पुनः कैङ्कर्यलानरूपत-
दनुग्रहार्थमेवेति वयं जानीमः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टमाध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतवदरनाथजी ।

हे परेश ! त्वयाभिवृष्टा येन दैत्येन निषिद्धावयं प्रजाः न सृजामो
धैरुदैत्यस्त्वयैव तु इदानीं भिन्नवद्धाः शोते तथाऽयमधतारो
जगत्सङ्गले जगति शुभसारभूतः जगतो मङ्गलमुद्दिश्य गृह्णानो-
वा ॥ ४६ ॥

नटो नटनं कथावन्धवचनं नाट्यं शृङ्गारादिभाष्यदर्शनम् एत-
योगीयकाः । एतदुक्तम् "नटनं तु कथावन्धं नाट्यकं भाष्यदर्शनम्"
इति धीर्यश्रीजम्ना येनात्मसात् आत्माधीनाः कृताः कल्पते
समर्थो भवति ॥ ५० ॥

साधून् हरन्तीति साधुहतः सज्जनारुपसंज्ञां भय आभवः
साधूनां हृद्यं भवति तापद्वन्द्वेन वा समापितो धिनाशं गमितः
मवस्थापयवर्गस्य त्यागो यस्मात्तथा तद्गवात्संसारारामोक्षो यस्मा-
त्तथ्येति वा ॥ ५१ ॥

पञ्चतां विनाशं हे पञ्चविंश ! अतुर्विधानां मध्य इति शेषः
॥ ५२ ॥

किपुरुषाः पुरुषाभासाः ॥ ५३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सन्नेषु समासु सन्नकारिणः विष्टया सुखं कर्तुम् ॥ ५४ ॥

वेदनहीनतया क्रियमाद्यं कर्म विष्टिं वृजिनं दुःखं करो-
तीति वृजिनः कर्त्रर्थः प्रत्ययः सः अपसादितोऽपहृत्य नाशितः
विभवाय संसारामुक्तये ॥ ५५ ॥

हरिनरयोः सिंहनरयोरूपं विधिकरो भृत्यः किं विप्रशापात्
* असुरयोनिमाप्तस्य ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीमद्विजयध्वज-

तीर्थकृत पदरत्नावल्याम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

हरे इति पूर्वमनाभयणे हेतुः साधुदृच्छय इति । सम्प्रत्या-
भयणे हेतुः समापित इति ॥ ५१ ॥

हे नरहरे ! ते तव मनोऽङ्गे कर्मभिरनुचरा ये शिवकुबेरादयः
ते मुख्याः स्वामिनो येषां ते वयम् ॥ ५२—५५ ॥

एते विष्णुपार्षदाः श्रीविक्रयटानन्दनसम्बन्धिनो ज्ञेयाः श्रीनु-
सिंहदेवनेकीभूय तस्यावतरणात् ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे

अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

हे परेश परमेश्वर ! निषिद्धाः अरे मा प्रजाः सृजतेत्या-
कृताः । हे सस्वमूर्ते तवावतारो जगन्मङ्गलम् ॥ ४६ ॥

येन दैत्येनात्मसाहकृतास्सन्तः स्तस्यैव नटा नाट्ये गाय-
काश्चाभूमेत्यर्थः ॥ ५० ॥

साधूनां हृदि तच्छ्रय्यायामपि शेते इति सः । अत एव
तदसहिष्णुनेव त्वयाः समापितः अन्तं नीतः । अत एवाधारभ्य
तेषां हृदि त्वमेव शेत्वेति भावः ॥ ५१ ॥

ते तव मनोऽङ्गे कर्मभिरनुचरेषु मुख्याः । यद्वा । अनुचरा
व्यङ्गता एव मुख्या येषां ते वयमपि शिबिकावाहकत्वं
प्रापिताः । तेन दितिसुतेन कृतं जनपरितापं जानता त्वया
पञ्चतां मृत्युं हे पञ्चविंश चतुर्विंशतितत्त्वनिबामक ॥ ५२—५३ ॥

नाम अस्मत्संप्रदानकसपर्यां वयं स्वाधीनतां विशेषेण
अनेषीत् नीतवान् ॥ ५४ ॥

विष्टिं निर्मूलकं कर्म अतु निरन्तरं कारिताः । वृजिनो
दुःखदः ॥ ५५ ॥

* अष्टमोऽध्यायः पदम् ॥

सोऽयं हिरण्यकशिपुस्ते विधिकरो दासएव विधेः सनका-
दिभिः कृतः ॥ ५६ ॥

इति सारायंदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तवैतलाम् ।

सप्तमस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे परेश "सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णेन चापरे" इति
वचनात्सत्त्वेन स्वानन्देषु मूर्तिर्ष्यस्य तत्सम्बुद्धौ हे सस्वमूर्ते !
ते त्वया अभिसृष्टाः प्रजेशा वयं येन निषिद्धाः प्रजाः न सृजामः
स एव त्वया भिन्नवक्षाः भिन्नं विदारितं वक्षो यस्य स तथा
शेते तस्मात्स्वमङ्गलस्यैकस्य का कथा ते तवावतारो नु निश्चितं
जगन्मङ्गलम् ॥ ४६ ॥

हे विभो ! ते त्वदीयाः नटाश्च नाट्यगायकाः नाट्येषु तत्तद्-
नुरूपगानकसारंश्च वयं वीर्यवज्जीवसा वीर्यवजाभ्यां शूरत्व-
सामर्थ्याऽवामोजः प्रभावो वस्य स तथा एवभूतेन येन आत्म-
सात्कृताः स्ववशागाः कृताः स एव भवता इमां दशां नीतः
उत्पथस्यः किं कुशलाय कल्पते नैव कुशलयोगो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

हे हरे क्लेशहर ! यस्मादेष साधूनां हृदि भवदत्वेन शेते
तिष्ठतीति तथाभूतः त्वया समापितो हतः अतो निर्भया वयं
भवस्य संसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्ब्रह्मात्तच्छकं द्विपङ्कजमा-
भिताः ॥ ५१ ॥

हे पञ्चविंश ! प्रकृतिर्महत्त्वमहंकारश्चेति त्रिकम् पञ्च तस्मा-
त्राशि पञ्च महाभूतानि एकादशोद्दिवाशि चैति चतुर्विंशति-
प्राकृतपदार्थनियन्तः हनरहरे ! ते त्वदीयाः मनोऽङ्गे कर्मभिरनुचरेषु
मुख्याः वयं येन दितिसुतेन वाहकत्वं प्रापिताः स तु तत्कृतं
जनपरितापं जानता त्वया पञ्चतां मृत्युमुपनीतः अथ निर्भयाः
मनोऽङ्गे कर्मभिस्त्वां मजाम इति भावः ॥ ५२ ॥

वयं किंपुरुषाः दीनाः त्वं महापुरुषो दीनबन्धुः अयं कुपुरुषः
न दीनो न दीनबन्धुः अतः साधुभिर्षिकृन्तः अतो नष्टः ॥ ५३ ॥
सपर्यां पूजां पुरा लभामह यस्तां वयनेषीत् स एव त्वया
यथाऽऽमयो रोगस्तद्वद्धतः एतादृष्ट्या मद्रं जातम् ॥ ५४ ॥

हे ईश ! दितिजेनामुना विष्टिं निर्मूल्यसेवात् अतु निरन्तरं
कारिताः स वृजिनो दुःखदः हे हरे ! भवता अस्मादितः उप-
संहृतः हे नरसिंह ! हे नाथ ! नोऽस्माकमवसाव मोक्षाय भव ॥ ५५ ॥

हे शरणात् ! सर्वेषां लोकानां शर्म मङ्गलं तेऽङ्गतमेतद्वरि-
नरूपमद्य नोऽस्माभिर्दृष्टम् हे ईश ! सोयं विप्रसप्तस्ते विधिकरः
किंकरोऽत एव तस्येदं निधनम् अनुब्रूवाव विभो ज्ञानीमः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भावाटीका ।

प्रजापतय ऊचुः ।

प्रजापति लोग बोले, कि—हेपरेश ! हम आप के रहे हुए प्रवेश हैं जिसके निषेध के मारे हम प्रजा को स्रजंत रहे, सो आपकी कृपा से विहीर्या वसुःस्वख वाला सोरहा है हे लक्ष्मण ! जगत के मङ्गल के लिये आप का अवतार है ॥ ४९ ॥

गंधर्वा ऊचुः ।

गंधर्व लोग बोले, कि—हे विभो ! हमतौ आप के नाखने मानेवाले हैं इसने बलसे जबरजस्ती हम खोंगों को अपने वश में कर लिये, तिस्को अपने इस दशाको प्राप्त किया, भखों कुमार्गगामी का कव भखा हो सकता है ॥ ५० ॥

चारुणा ऊचुः ।

चारुण्य लोग बोले कि । हेहरे ! संसार से पार लगाने वाले आपके चरयाकमख का हमखोंगों ने आश्रय लिया है, क्योंकि ? यह साधुओं के हृदय में खटकने वाला असुर आपन समाप्त कर डाखा ॥ ५१ ॥

वक्ष्मा ऊचुः ।

वक्ष्म लोग बोले, कि—हम खोंग आपके मनोह कर्मों से अनुचरों में मुख्य है तिन हम को इस वैत्य पुत्र हिरण्य कशिपुने पाबकी उठाने वाले और योज्ञा उठाने वाले बना लिये हैं नर हरे ! तब अपने जनों के दुःख जानने वाले आपने उसको पञ्चता को प्राप्त किया आप कैसे हो कि पञ्चीसवां तत्व रूप है ॥ ५२ ॥

किपुरुषा ऊचुः ।

किपुरुष लोग बोले, कि—प्रमो हम खोंग तौ कि पुरुष (खोटे पुरुष) हैं और आप महा पुरुष ईश्वर हां, और जब

साधु जनों ने धिक्कार कर दिया तब वह कुपुरुष नष्ट होगया ॥ ५३ ॥

वैताखिका ऊचुः ।

वैताखिक लोग बोले, कि—हे भगवन् ! सभा और बह यागादिकों में हम खोंग आप के निर्मंख यश का गान करके बड़ी पूजा को प्राप्त होते हैं, जिस पुजंनने हमारी उस पूजा को उडाकी इस दुजंन को रोगके गई आपने ठंडा किया हे भगवन् ! यह बडा मङ्गल भया ॥ ५४ ॥

किजरा ऊचुः ।

किजरा लोग बोले कि हे ईश ! हम खोंग आपके अनुग किजरा गख हैं इस देखने हम खोंगोंको सहा के बेगारी बना लिये हैं हे हरे ! हे नरसिंह ! आपने इस पाप का नाश किया हे नाथ आप हमारी के अर्थ होवे ॥ ५५ ॥

विष्णुपार्षदा ऊचुः ।

विष्णुपार्षद लोग बोले, कि—इस समय यह अद्भुत नरहरि रूप आप का देखा हे आश्रय प्रद ! कैसा आपका यह रूप है कि सर्व खोंक के सुख देने वाला है हे ईश ! सो यह विप्र शाप को प्राप्त हुआ आप का किजरा है इसका यह निधन (मरण) इसी के अनुग्रह के लिये है ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण सप्तमस्कन्ध, अष्टम अध्याय

की भागवताचार्यकृत भावा टीका

समाप्त ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—○*○—

॥ नवमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरस्तराः ।

नोपैतुमशकन्मन्युसंरम्भं सुदुरासंदम् ॥ १ ॥

सान्नाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ।

अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शङ्किता ॥ २ ॥

प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्माऽवस्थितमन्तिके ।

तात ! प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ॥ ३ ॥

तथेति शनकैराजन्महाभागवतोऽर्भकः ।

उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलिः ॥ ४ ॥

स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः ।

उत्थाप्य तच्छ्रीर्ण्यदधात्कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ॥ ५ ॥

स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ।

तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः ह्निन्नहृदश्रुलोचनः ॥ ६ ॥

अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः ।

प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ।

नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ॥ ८ ॥

भीमरश्मामिकृतमायार्थदीपिका ।

नवमे प्रह्लाद्या भीला चोदितोऽसुरयाजकः ।

कोपं प्रशमयन्नस्तौ नृसिंहमतिभीषणम् ॥ १ ॥

“उग्रोऽप्यनुग्रह्यांश्च स्वमक्तानां नृकेसरी ।

केसरीश्च स्वपातानामन्येषामुग्रधिप्रहः”—

इत्याद्यागमोकां मक्तानुकाश्रितामाह—एवमिति सप्तभिः । एवं दूरतपय स्थित्वा स्तुवन्तः मन्युना संरंभ आयेशो यस्य तं उप समीपं गन्तुं नाशक्तुवन् ॥ १ ॥

शीर्षस्मीर्देवैः प्रेषिताऽपि महदद्भुतं तद्गुणं दृष्ट्वा शङ्किता सती तं नोपजगाम अद्भुतत्वे हेतुः अदृष्टेति ॥ २ ॥

उपेक्षुपगच्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कालपवाहितस्माद्धिप्रस्ता भीर्येषां तेषां कृतमभयं वेन तत्कराम्बुजम् ॥ ५ ॥

तस्य श्रीनृसिंहस्य करस्पर्शेन धुतं निरस्तमखिलमधुभं यस्य सपदि तत्त्वगुणेष्वभिव्यक्तमपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं यस्य निर्वृतस्सन् हृदि दधौ हृष्यन्तीन्द्रोमाञ्जिता तनु-र्यस्य ह्निन्नं प्रेमाद्रं हृद्यस्य अश्रुणि लोचनयोर्यस्य परमपुरुषार्थतया दधौ न साधनत्वेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सुसमाधिमेवाऽऽह—तस्मिन्नेव स्वस्तं हृदयमीक्षणञ्च ये-नेति ॥ ७ ॥

भीमरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

स्वस्मिन्नैव संमस्तेषु तत्कृपाऽमृतहृदये ।
प्रह्लादस्तौत सत्पद्योर्द्विचत्वारिंशत्वा हरिम् ॥

तत्र तावदात्मनो भगवत्स्तुतानामधिकारमिवाशङ्कयाधिकारं
समीपयन्नाह—प्रह्लाद इति पञ्चमिः । सुनयो मननशीलाः सिद्धाः
ज्ञानिनोऽपि कुप्यन्मृताः सत्य एवैकस्मिन्मनो विस्तारो यस्याः
सा मतिर्वेषा तथाविधा अपि वचसां प्रवाहेरपि तथा बहुभिर्बन्ध-
मयोर्गुणैरपि यमाराधयितुं न पिप्रुं पूर्णा न शक्ता इत्यर्थः स
हरिर्मे मम कथं तोषं प्राप्तुमर्हति तत्र हेतुः उग्रजातेः उग्रा
घोरा आसुरी जातियैश्च ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रत्येकं प्रह्लादिभिः संस्तुतमप्यशान्तसरम्भम् इतरैर्दुरा-
सदं भीमृसिंहं चतुर्मुखोऽपि तः प्रह्लादः प्रसादयामासेत्याह
हेवर्षिः—एवं प्रत्येकम् इत्थं स्तुवन्तोऽपि प्रह्लादयः सर्वे देवाः
मन्नुना सरम्भं प्रापेशो यस्यात् एव दुरासदं दुष्प्रापं भगवन्त-
मुपैतुं समीपं गन्तुं नाशक्युच्यन् समीपं न बभूवुः ॥ १ ॥

किं पुनर्निराशयप्रिया साक्षात्प्रसिद्धा भीर्लक्ष्मीरपि
देवैर्ब्रह्मादिभिः प्रेषिता पतिसमीपमेहीति प्रार्थिताऽप्यङ्गुतं महा-
नृसिंहरूपं ईष्ट्वा पूर्वमहृदयमभ्युज्ज्वल्य यत्तदहृदयमभ्युज्ज्वल्य तस्य भाव-
स्तरुं तस्माद्धेतोः शंकिता समीपेयाय न समीपमगात् ॥ २ ॥

एवं स्थिते प्रह्ला चतुर्मुखोऽग्निंके समीपेऽवस्थितं प्रह्लादं
प्रेषयामास, प्रेषयप्रकारमेवाह—तातेत्यङ्गुतं । तात हे वत्स । अ-
पिमे कुपितं क्रुद्धं प्रभुं भीमगवन्तं प्रशमय प्रसन्नं कुरु उपेहि
समीपं गच्छति ॥ ३ ॥

हे राजन् युधिष्ठिर ! तद्येत्यभ्युपगम्य भागवतश्रेष्ठोऽर्भकः
प्रह्लादः शनकैः समीपमेव प्राप्य विभ्रानो यद्वोर्जालियेन ताहशो
भुवि देहेन दग्धवन्ननाम नमस्कृतवान् ॥ ४ ॥

ततः स्वस्य पाश्र्वयोः मूले पतितं तमर्भकं प्रह्लादं पित्रोऽप्य देवः
भीमृसिंहः कृपया परिप्लुतः परितः प्लुतो व्यापनः तमुत्थाप्य
तस्य प्रह्लादस्य शिरसि स्वकराम्बुजमद्भात् निहृगवान् कथं-
भूतं फाल एवाहिः संपन्नस्माद्विभ्रस्ना मीता धीयेषां तेषां
कृतमभयमभयप्रदानं येन ताहशं संसृतिभिक्यां कृताभयप्रदा-
नमित्यर्थः ॥ ५ ॥

स प्रह्लादस्तस्य भगवतः करस्य स्पर्शेन धृतं निरस्तम-
खिलमशुभं यस्य ताहशः सद्य एवाभिव्यक्तौ प्रत्यक्षिनौ परा-
त्मनो स्वात्मपरमात्मानौ तयोर्देशेन याथात्म्यसाक्षात्काराम-
कं, यस्व पूर्वं प्रत्यभ्रतापन्नकृपभगवोऽप्ययज्ञानयुक्तः तत्कर-
स्पर्शेन तु “बाहुं द्रष्टुं च तस्वन” इत्युक्तविधपरमात्मदर्शन-
युक्त इत्यर्थः । अत एव निर्द्वन्द्वः सुखितोऽतएव हृदयचतुर्दश-
तैरामेयुक्तैः क्लिप्तं प्रेमाद् हृद हृदयं यस्व अश्रुपयानन्दजानि
लोचनबोधैश्च ताहशस्तस्य भगवतः पादाब्जं हृदि दधौ धृत-
वाग्निरतिघायपुण्यार्थत्वेनानुसंहितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

ततः प्रेमगद्गदा बाष्पा एकाग्रमनसा भीमगवदेकविषयेषु
मनसा हरिमस्तौषीष कथम्भूतः स्वस्मिन्माहितः सुसमाधिमेवाह,
तस्मिन्नेव स्वस्तं हृदयम् ईक्ष्याञ्च येनेति “हृदा मनोषा मन-
साभिक्लृप्तः” इति वचिन्सबुद्धिहृत्सीनाम् एकविषयस्वामिप्राबेधै-
काग्रमनसा तस्यैस्तद्दृश्येत्तथा इति चोक्तम् ॥ ७ ॥

स्तुतिमेवाह—प्रह्लादय इत्यादिद्विचत्वारिंशच्छ्लोकाः । तावद्भगव-
त्स्तुतानात्मनोऽनधिकारमाशङ्कते—प्रह्लादय इति । चतुर्मुखप्रभृतयो
देवगणाः सत्यैकतानमतयः सत्यैकतानामुत्थाभयभृता प्रतिवेषां
ते केवलसत्त्वप्रधानमतय इत्यर्थः । अनेनात्र “तत्र सत्यं निर्मलाभाप्र-
काशकप्रतामयम्” इत्युक्तीत्याऽनीन्द्रियायैर्बर्शनयोर्दत्तं सूचितम्
एवंविधा अपि मनयः सिद्धाश्च स्वस्वसां प्रवाहेभ्योः
तथा वक्ष्यमाणैर्बुधैर्गुणैरपि यमाराधितुं स्तुत्यादिकृपाया-
नङ्गा यस्व तोषमुत्पादयितुमधुनापि न पिप्रुः प्रागाधयितुं न
पर्याप्तान समर्था इत्यर्थः । स हरिः उग्रा आसुरी जातियैश्च-
तस्य मे अनेन च वक्ष्यमाणगुणारादित्युक्तम् । ईदृशस्य मे मम
किं कथं तोषं तोषं प्राप्तुमर्हति, वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यस्वरूप-
रूपगुणस्वभावविभृत्यादिको भगवान् विप्लवुर्द्विभिर्ब्रह्मादि-
भिरपि स्तोतृमशक्यः कथमल्पतुङ्गेरासुरस्वभावस्य मम स्तुत्या-
कथं तुष्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्णकृतपदप्रस्तावणी ।

अत्रापि भक्तमाहात्म्यमेव प्रकटयति, ब्रह्मादिदेवतास्तुत्यनन्तरं
कथं कथाप्रसङ्ग इति भोतुरान्तरीं शङ्कां पारहर्तुमाह—एवमिति ।
एवं स्तुवन्तोऽपि उपेतुं समीपं गन्तुं मभ्युसंग्रहं कोपसाग्भूतं “मन-
अघोषने” इति धातुः “ज्ञानसारं प्रत्ययसारम्” इति श्लोः । ज्ञानि-
विचक्ष्येति । ननु, तर्हि कथं समीपं गन्तुं नाशक्यमित्युच्यते ? इति
चदशैवस्वप्नापनायति तात्पर्यम् । “न तत्र चक्षुर्गच्छति न श्रवणं गच्छति,
नेशु च प्रादुर्बभूव तत्र व्यवजानत” इत्यादिश्रुतेर्नदेव दर्शयति,
सुदुरासदमिति । सुतेन विषयीकर्तुमशक्यम् ॥ १ ॥

एतदेव विवृणोति, साक्षात्किं । अस्वत्प्यादिप्राप्त्यर्थं साक्षा-
दिति अहृदयतपूर्वत्वात्स्यैः साधारणोर्जनमिति शेषः । ज्ञानिनो
नित्यमुक्ताधित्यात् । तर्हि नोपवाय शङ्कितेनैतत्कथं घटतीति
चेत् मयापीश्वरः परिच्छेद्यो न भवति किन्तुर्निरति ज्ञापनाया-
सुरजनमोहनायति वा “अहृदयतपूर्वत्वात्स्यैः साधारणोर्जनेः ॥
नृसिंहं शङ्कितेन भीष्मिकोमाहाय नाययो” इति वाक्यविरुद्धम् ॥ २ ॥

ममेवानीप्रह्लादे वात्सल्यानि शयोऽस्ति भक्तानां मत्संवातिश-
यकजाधिकार्थमिति भगवन्मनोज्ञापनाय प्रह्लाद्या प्रह्लादः प्रेषित
इत्याशयेनाह, प्रह्लादमिति । अयमपि जहमीकान्तममीपागतनदंतु-
रनया प्रह्लादे वात्सल्यानि शयो न प्रकटितः स्यात्तुक्तम् “प्रह्लाद-
श्चैव वात्सल्यं दर्शनाय हरेरपि ॥ ज्ञात्वा मनसदा प्रह्लादं
प्रेषयत्तदा” इति प्रकृत्या ज्ञातो निर्द्वन्द्वस्य स तथा इत्यनेन प्रह्लाद-
शब्दनिर्दिष्टः सुखिता अस्वत्प्यादिघटसकतां हित्वा प्रह्लादे तत्कर-
रणात्पूर्वपदवर्त्याङ्गोदाङ्कनीया असुरजनमोहनायोपपत्तेरकं च
“एकप्रैकस्य वात्सल्यं विद्येपाहशयेद्धरिः ॥ अस्वत्स्यापि मोहाय”

श्रीमद्भिज्जवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति मत्स्यादिदानं नैव करोति किन्तु वास्तव्यानुसारेणो-
भिप्रायं दर्शितं क्रमेणैवापि वरसख इत्युक्तं उपेहि उपेत्य ॥ ३-४ ॥

नृहरेः प्रहादे वास्तव्यातिशयं दर्शयति—स्वपादमूत्रे इति ।
प्रहादिकराम्बुजेषुहरेः कराम्बुजं विशिनष्टि, काखाहीति । काखा-
व्याहिना निर्देष्टा प्रस्ता धीर्षेपां ते तथा तेषाम् ॥ ५ ॥

इतरकरस्पर्शोपेक्षादृशं नयिश्चकरस्पर्शफलाभिव्यक्तिं वक्ति ।
स्वस्पर्कर इति । समगवर्करस्पर्शत्रिधृतसमस्तपापस्वस्तक्षय एव
सम्यगंकुरितपरमात्मज्ञानः अभिव्यक्तं परस्य हरेरात्मनः संसा-
रियाश्च दर्शनं स्वरूपविषयज्ञानं यस्य स तथेति वा क्लृप्तदृष्टकि-
ञ्चक्ष्यामृतजलेनार्द्राकृताम्भःकरणोऽधुना युक्ते क्षोब्धेने यस्य स
तथा ॥ ६ ॥

तस्वज्ञानमस्योत्पन्नमित्यस्य किञ्चिद्दृष्टमित्यतस्तस्त्वस्या व्यञ्जयत
इति भावेन दर्शयति, अस्तौपीदिति ॥ ७ ॥

सर्वे नित्याभिर्भूतबलज्ञानसमाहार एक एव नाम्य इति विता-
नमतिर्विस्तृतबुद्धिर्षेपां ते सर्वैकतागमतयः चन्द्रा सर्वे हराषेय
नियतबुद्धयः अधुना परतः परस्य वस्वस्तं नापि नैव याति
स हरिरुग्रजातेरसुरजातेभं तोष्टु स्तोतुमर्हति किमित्यन्वयः “ न
ते विष्णोः ” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धेभः ।

॥ १ ॥

साक्षात् श्रीरिति साऽपि तस्यैव प्रेषसी अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वा-
त्वादि । अत्रादृष्टाश्रुतपूर्वत्वं संभ्रमादेव जातमिवेत्युक्तम् ॥ २-५ ॥

अथ प्रहादस्य श्रीमगवत्साक्षात्कारकृतसवाघधूननपूर्वकं
प्रहासाक्षात्कारानन्तरं भगवत्साक्षात्कारविशेषात्मकनिर्वाति
परमाभीष्टत्वेनाह, स तदिति ॥ ६-७ ॥

तत्र तावन्निजायोग्यतायां कैमुत्यं व्यञ्जयति—प्रहादव
इति । वचसां कर्मयोगज्ञानप्रधानानां शब्दानां प्रवाहेर्निरन्तरा-
श्यासेः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

सर्वविद्यस्तदागन्तुमस्ति कं नवमे हरेः ।

प्रहादां ब्रह्मणाऽऽदिष्टस्तुपूर्वं सन्निधि गतः ॥

रमापि यत्र न प्राभूद्व्येषां तत्र का कथा ।

धातुमत्यं मूर्धितम् किन्तु प्राहशोऽनुबधुय तस्य । ० ।

ननु, स्वस्वदुःखमनिवृत्तौ दूरत एव स्तुवाना वेषादवः
किमिति समीपमेव नोपासते स्म तत्राह—एवमिति । मभ्युना
संरम्भ आवेशो यस्य तस्य ॥ १ ॥

अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादिनि नृसिंहरूपस्य पूर्वकल्पदृष्टेवि

नृसिंहरूपस्य वैकुण्ठे सर्वे दृष्टेऽपि तदानीमदृष्टाश्रुत-
प्रतीतिर्लोकान्तोच कारिता । अश्रुतसाक्षात्प्राप्यार्थमि-
त्याहुः ॥ २-४ ॥

कृतमभयं येन तत् ॥ ५ ॥

असुरजातिस्वास्तवीयस्पर्शादिप्राप्यसंभावनाक्षयामशुभं यत्
पूर्वमासीत् तत् भुतं निरस्तं यस्य सः । तत्करस्पर्श-
प्रभावात् अभिव्यक्तं पूर्वसिद्धमव नदानीं सर्वतोभावेन व्यक्त-
भूतं परात्मदर्शनं परमात्मानुभवो यस्य सः ॥ ६ ॥

द्युसमाधिमाह—मास्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्ष्यञ्च येन
सः ॥ ७ ॥

भो नुरवगमाश्चर्यं प्रभो । मयि कं गुणमात्रस्य कृपयसीत्याह,
प्रहादय इति । सास्विकत्वमपि न ते कृपायाः कारणं किं पुन-
स्तामसत्वमित्याह, सर्वेषु धर्मज्ञानतपःस्त्रेव एकताना अनश्व-
वर्तिनी मतिर्षेपां ते । किं पुनरधर्माज्ञानविषयभोगैकतान-
मतयो वयमिति भावः । “ एकतानोऽनन्यदृष्टिः ” इत्यमरः । नच केवलं
स्तुनिवादानामेव त्वत्पसादकरत्वमित्याह, वचसां प्रवाहेः पुन-
गुणोर्ध्वनिगुणालंकारयुक्तैः प्रवाहपक्षे स्वच्छन्दशैल्यप्राधुर्य-
पावित्राद्यैः । आराधितुं स्वेषु सन्तोपयितुमित्यर्थः । न विप्रः
नाशकनुवन्नित्यर्थः । भे मयीत्यर्थः । उग्रजातेर्महातामसजातेः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवमे प्रहादस्तोत्रेण विगतकोपोऽभूद्रिति वयर्थे—मभ्युना
संरम्भः आवेशो यस्य तमुपेतुमासादितुं नाशकन् ॥ १ ॥

देवैः तद्रूपस्य अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादेतोः साक्षात्नेकावतार-
चरितज्ञा भीः प्रेषिताप तदनुहरिकरूपं महवद्भुतं इष्टा शक्तिता
इदानीं समीपगमने आनुकूल्यं प्रातिकूल्यं वा ह्यादित्यर्थं जात-
शङ्का सा नोपेयाय समीपं नैवाऽगात् ॥ २ ॥

हे तात वरस ! स्वपित्रे कुपितं हरिं प्रशमय तदर्थमुपेहि शरय्यं
प्रजेत्युक्त्वा प्रहादं प्रेषयामास ॥ ३ ॥

उपेत्य समीपं यथा शिरसि विधृताञ्जलिः कायेन भुवि
ननाम ॥ ४ ॥

स्वपादमूत्रे स्वस्वरासमीपे कृपया परिप्लुतो व्वातः उर्याप्य
काल एवाऽद्विस्तस्माद्भिज्जस्ता धीर्षेपां तेषां कृतमभयं येन
तत्कराम्बुजं शीष्ययंश्चात् ॥ ५ ॥

स प्रहादः तस्य भगवतः करस्पर्शेन भुतानि निरस्ताभ्यलिङ्गाभ्य-
शुभानि यस्य सपदि स्वरितमेवाभिव्यक्तं प्राज्ञतं परस्योवास्तव्य
व्यापकस्वरूपस्य आत्मन उपासकस्याणुस्वरूपस्य स च दर्शनं यस्य
विप्रहृदशोनामन्तरं स्वरूपाभुवोजात इत्यर्थः । हृदयस्ती आनदिता
तनुयंस्य क्लृप्तं प्रमाद्रे हृदयस्य अश्रुणि क्षोच्चनयोर्धस्य 'सः' निवृत्तः
सुखितः तत्पादपत्रं कार्यकारणप्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तिपूर्वकतरसा-
धर्म्यप्राप्तिवक्ष्यमोक्षार्थं दृष्टिं दधौ ॥ ६ ॥

मन्ये घनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभाववसपौरुषबुद्धियोगाः ।
 नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूषपौ ॥ ९ ॥
 विप्राद्विषड्गुणायुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाक्कूपधं वरिष्ठम् ।
 मन्ये तदार्पितमनोवचनेहितार्थप्राणः पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥
 नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णां मानं जनादविदुषः करुणो वृक्षीते ।
 यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥
 तस्मादहं विगतविक्रुब ईश्वरस्य सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषम् ।
 नीचोऽजया गुणविसर्गमनुप्रविष्टः पूयेत येन हि पुमाननुवर्षितेन ॥ १२ ॥
 सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवेश ! (१) न चोद्विजन्तः ।
 क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्रीडितं भगवतो रचिरावतारैः ॥ १३ ॥
 तद्यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाऽद्य मोक्षित साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या ।
 लोकाश्च निर्वृतिमिताः प्रतियन्ति सर्वे रूपं नृसिंह ! विभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ १४ ॥

भीमच्छुकरदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं कृतध्यानः सपद्येव तस्मिन् भगवति न्यस्तं समर्पितं
 हृदयं मन ईक्षणञ्च येन सः एकाग्रं हारिमस्तौर्षात् ॥ ७ ॥
 “सत्त्वं क्षान्तं च मुदिष्टं तच्च कृष्ये न चापरे” इत्येभ्यो भगव-
 त्क्षान्तं च एकस्मिन् तानो विस्तारो यस्याः सा प्रतिधेयां ते
 भगवदुत्कर्षाभिप्रायैः । प्रह्लादयः प्रजापतारो राजसाः सुरगणाः
 प्रजापलकाः सारिकाः “ सत्त्वधनः सुर गुणा रजसः-
 प्रजेशः” इति षड्वमायात् किं बहुना मुनयो मननशीलाः
 पराक्षरादयः सिद्धाः कपिनादयः गुणातीनाश्च षडसं प्रसाहेर्वैदेः
 पुरुगुणैः सृष्टिपावनमननध्यानैः यमाराधयितुं न पिप्रुनै पूर्णाः
 स हरिः उपजातेः उग्रा देव्यत्वात्तामसी जातिधेयस्य तस्य ते
 किं कथं तेषामर्हति ॥ ८ ॥

भागा टीका ।

भीमकिमर्थापत्तये नमः ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारदजीवांचे, कि—इस प्रकार प्रह्ला महादेव प्रभृति स-
 ऽपूर्य्य देवता लोग कोपावेश युक्त, और अत्यन्त दुरासद,
 भी नृसिंह देवके समीप जाने का समर्थन हुए ॥ १ ॥
 तब देवताओं ने सन्धात् भी लक्ष्मीजी का भेजा, लक्ष्मी जी
 ने भी आप का ऐसा स्वरूप कमी न देखा सुना मत एव वो
 भी शक्ति होकर समीप में नहीं गई ॥ २ ॥
 तब समीप में स्थित प्रह्लाद का प्रह्ला जी ने ऐसे कहकर
 भेजा, कि—हे तान ! अपने पिता पर कुपित प्रभु को समीप
 जाकर शपथ करो ॥ ३ ॥

तब तो हे राजन् महा भगवत भक्त । छोटसा लडका]

तथाऽद्विजन्त इति धार० ।

प्रह्लाद् ‘ जो आहा ’ ऐसा धीरे से कह कर प्रभु के समीप भे-
 जाकर हाथ जोड़कर शरीर से प्रथिवीमें हथडवत करता हुआ ॥
 तब प्रभु भी अपने चरणों में पड़े हुए उस भक्त [लडके]
 को देखकर कृपा में डूबगये, और उसका उठाकर काण रूप
 सर्प से प्रस्त बुद्धि पाओं को प्रमय देने वाल अपने कर-
 कमल कां, प्रह्लाद् के मस्तक पर धारण करते हुए ॥ ५ ॥
 प्रह्लाद् का भी नरहरि के कर चरणों से संपूर्ण अशुभ नष्ट
 हुआ, और तत्काल में पर ब्रह्म के स्वरूप रूप गुण विभूति क-
 लान बाधा होकर पुलिकितांग आर्द्र हृदय अशु खोखल और आ-
 नन्दित होकर हरि के चरणों को हृदय में धारण करता हुआ ॥ ६ ॥
 और एकाग्र मन से समाहित होकर प्रभु में हृदय और
 हृदि को लगाकर प्रमपूर्य्यक गद्गद वाणी से स्तुति करने लगा ॥ ७ ॥
 प्रह्लाद् उवाच ।

प्रह्लाद् बोले, कि— सत्त्व गुण के एक विस्तार घाबीबुद्धि-
 वाले प्रह्लादिक देवता और मुनि भिन्न लोग यह गुणयुक्त वा-
 ग्यिके प्रवाहों में जिस हरि के आराधन करने को अथनक भी
 समर्थ हुए वो हरि क्या भरे सद्य उपजाति के स्तुति करनेके
 योग्य है ? ॥ ८ ॥

भीमरश्मिमिकृतभाषाधर्दीपिका ।

एवं हरिनापगं स्वरुपायोग्यतामाशक्य योग्यतां समाव-
 यति, मय्य इति आश्रयात् । अभिजनः स-कुले जन्म रूपं सौन्दर्यं
 भूने पागिड्यं भोज इन्द्रियनैपुण्यम् तेजः फारिन्तः प्रगायः प्रतापः
 पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रह्ला योगोऽप्राज्ञः एते घनादयो द्वादशाऽपि
 गुणाः परस्य पुंस नाराधनाय न भवन्ति किं यत् ॥ १ ॥
 सत्त्वं गजयूषाय तुष्टाऽमपत् ॥ ८ ॥

नाहं विभेम्यजित ! तेऽतिभयानकास्यजिह्वाकनेत्रध्रुकुटीरभसोऽग्रदंष्ट्रात् ।
 आंत्रस्त्रिजः क्षतजकेसरशङ्कुकर्णाभिर्द्वादभीतदिगिभादरिभिन्नखाप्रात् ॥ १५ ॥
 त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणावत्सल ! दुःसहोऽग्रसंसारचक्रकदनाग्रसतां प्रणीतः ।
 वद्धः स्वकर्मभिरुशन्तम तैऽग्निमूलं प्रीतोऽपवर्गशरणां ह्यसे कदा नु ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं भक्त्यैव केवलया हरेस्तोषः सम्भवतीत्युक्तमिदानीं
 भक्तिविना नान्यत्किञ्चित्तनोपदेतुरित्याह—विप्रादिति । पूर्वोक्ता
 धनादयो द्विषद् द्वादशगुणास्तेयुक्ताद्विप्रादपि श्वपचं चरिष्ठं
 मध्ये यद्वा सनत्सुजातोका द्वादशधर्मादयो गुणा द्रष्टव्याः । तदुक्तम्
 “धर्मश्च सत्यञ्च दमस्तपश्च प्रमात्सर्यं ह्रींस्ति तिस्राऽनसूया ।
 यद्भक्ष दानं च भृतिः भुतं च प्रतानि वै द्वादश ब्राह्मण्यस्य” ॥
 इति यद्वा—

“शमोदमस्तपः शौचं क्षान्त्यार्जवविरकताः ।

क्षान्त्यज्ञानसन्नोषाः सत्यास्तिक्ये द्विषद्गुणाः” ॥—

इति कथम्भूताद्विप्रात् अरविन्दनाभस्य पादारविन्दान्निमुखात्
 कथम्भूते श्वपचं तस्मिन्नरविन्दनाभेऽर्पिता मनभादयो येन तं
 ईदितं कर्म चरिष्ठत्वे हेतुः । स एवंभूतः श्वपचः सर्वं कुलं
 पुनाति भूरिमानो गर्वो यस्य स तु धिप्र आत्मानमपि न पुनाति
 कुतः कुलम्, यतो भक्तिहीनस्यैते गुणा गर्वायैव भवन्ति न तु
 शुद्धयेऽनो हिन इति भावः ॥ १० ॥

तर्हि किं धनाद्यपेक्षान् संमानं प्राकृत इव भगवानपेक्षते ?
 नेत्याह—नैवेति । अयं प्रभुरीश्वरोऽविदुषोऽल्पकाञ्जनान्मानं पूजा-
 मात्मनोऽर्थे न वृणीते नेच्छति यतो निजलाभेनैव पूज्यः तर्हि
 पूजां नेच्छत्येव तत्राह, करुणः कृपालुः प्रतो वृणीते च तत्र हेतुः
 यद्यदिति । यं च मानं यद्वा यद्यस्माद्यथेन धनादिना भगवते
 मानं विद्धीत तदेवाऽऽत्मने भवति नान्यत् यथा मुखे कृतेषु
 तिष्ठकादिभिः शोभा प्रतिबिम्बस्य भवति न तु साक्षात्स्यैव
 कर्तुं शक्यते तद्वत् ॥ ११ ॥

यस्मादेवं भगवान्भक्त्यैव तुष्यति तस्माद्दहं नीचोपि विग-
 तविह्वलागतशोकः सखीश्वरस्य महि महिमानं सर्वप्रयत्नेन स्वम-
 नीषानुलारेणाऽनुषर्ग्यामि अजानतोऽपि स्तुतिकरणे हेतुमाह—
 येनैव महिम्नाऽनुषर्ग्यातेनाऽविद्यया संसारमनुभविष्टः पुमान्पूयते
 शुभ्रं तन्महि अन्यस्य तथा शोधकत्वाभावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदेतन्मात्मनः स्तुतावनधिकारं परिहृत्यार्जुना तं स्तुवन्
 कोपोपसंहारं प्रार्थयते—सर्वेहीति द्वाश्याम् । भो ईश ! अमी उद्धि-
 जन्तोविष्यतः सर्वं ब्रह्मादयः सत्त्वमूर्तेस्तव धिधिकारास्त्वन्नि-
 योगकर्तारो भक्ता एव नान्ये नच धयगभुरा इव वैरभावेनैते भक्ताः
 किन्तु अज्ञैश्च तव रक्षिरंरवतारैर्विषयं क्रीडनमस्य विश्वस्य
 क्षेमादिप्रयोजनाय न तु भयोत्पादनाय ॥ १३ ॥

तत्तस्माद्देषां भयपरिहाराय मन्युं यच्छोपसंहार यद्दर्थमयं
 मन्युः स चासुरः साधूनां सन्तोषार्थमद्य इतः । अतःपरं
 क्रोधेन कार्याभावात् निवच्छ. नन्वन्धेषां वधेन साधुः किं मो-
 देत ? तत्राह—द्विभक्तादेः परोपद्रवकारिणोऽन्यतो जातया हस्या

वधेन तस्मैव तद्गुणं जातमिति साधुरपि मोदेतैव तर्हि बहूनां
 सुखावहवाद्युं क्रोधं न त्यजामीति चेत्तत्राह—शोकाच्च निहं-
 तिमिताः प्राप्ताः सन्तः प्रतिपन्ति क्रोधोपसंहारं प्रतीक्षन्ते
 तर्हि जनानां पुनर्भयामावाय मन्युं धारयामीति चेत्तत्राह—कृप-
 मिति । विभयाय भयनिवृत्त्यै एतद्रूपस्मरण्यादेव भयनिवृत्तेन मन्यु-
 धारणेन कृत्यमस्तित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं चेद्विभेपि तर्हि त्यजामीति चेत्तत्राह—नाहमिति । भो
 अजित ! तेऽस्माद्रूपादहं न विभेमि कथम्भूतात् आस्यं च
 जिह्वा चार्कसदृशनेत्राणि च अत्रेदीनां रभस माटोपश्च उग्रा-
 दंष्ट्राश्च एतात्पतिभयानकानि यस्मिन्तस्मात् अन्धमन्यः स्रजो
 यस्मिन्तदात्रस्य तस्मात् क्षतजाक्ताः केसरा यस्मिन् शङ्कुषु-
 क्षतौ स्तब्धो कर्णौ यस्मिन् तच्च तच्च तस्मात्, निहर्द्देन भीता
 दिगिभा यस्मात् मरीन् भिन्दन्त्यात्यरिभिर्नितानि नखाप्राणि
 यस्मिन् एवंभूतादपि ते कदादहं न विभेमि ॥ १५ ॥

महद्भयं त्वन्यदस्तीत्याह—त्रस्तोऽस्मििति । दुःसहं, यदुग्रं संसा-
 रचक्रं कदन्तुः कुलं तस्माद्दहं त्रस्तोऽस्मि तत्र च प्रसतां हि-
 स्त्राणां मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः सम्प्रणीतो निक्षिप्तोऽस्मि हे कृपण-
 वत्सल ! हे उग्रस्तम ! कदा नु त्वं प्रीतः सन्नपवर्गभूतं
 शरणां तर्वाग्रिकमक्षप्रति ह्यसे मामाह्वयसि ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमनधिकारमात्मन आकाङ्क्षया पुनरधिकारं सभाषयितुं ताव-
 द्भयवतो जातिगुणवृत्त्यादितारतम्यानावरेण्य भक्त्यैकोत्पत्त्यव-
 माह—मन्य इति द्वाश्याम् । धनादयः परमपुरुषस्याराधनाय सन्तोष-
 निमित्ताराधनाय न भवन्ति इति मन्ये किन्तु भक्तिरेव
 परमपुरुषसन्तोषाराधनाय भवतीति मन्य इत्यर्थः । कुतः हि
 यस्माद्भगवान् गजयूथपाय धनादिविरहिताय गजेन्द्राय भक्त्यैव
 तुतोष. तत्र धनं निक्षम, अभिजनः सत्कुले जन्म, रूपं सौन्दर्यं
 तपः स्वधर्मः कृच्छ्रादिकरूपं वाऽनशनरूपं वा श्रुतं पाण्डित्यम्
 भोज इन्द्रियधनं तेजः कायकान्तिः प्रभावः प्रतापः बलं शारीरं
 पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगः प्राणजयः ॥ ६ ॥

एवं धनाद्यभावेपि केवलमभक्तेरेव श्रीभगवत्तोषहेतुत्वं निर्दिष्टि-
 तम्. यतो भक्तेरेव श्रीभगवत्तोषहेतुत्वमप्येतेरगुणसंपत्यपेक्षया
 श्रीभगवद्भक्तिसम्पत्तिरेव भयसीत्याह—विप्रादिति. द्विषद्गुणाः
 द्वादश गुणास्ते च—

“धर्मश्च सत्यं च दमः श्रुतञ्च प्रमात्सर्यं ह्रींस्ति तिस्राऽनसूया ।
 दानं च यद्भक्ष भृतिः शमश्च प्रतानि वै द्वादश ब्राह्मण्यस्य ॥

भीमश्रीरराधवाचान्वक्तृभगवतश्चन्द्रचन्द्रिका ।

इति सप्तसुजातोक्ताः भीमहाभारते । एतैर्युक्ताहरविन्दनामस्य
पादारविन्दविमुञ्जद्वाद्याच्छेषपक्षं श्वपाकं वरिष्ठं भ्रेष्टं मन्थेश्वपक्षं
विशिनष्टि । तदपितेति तस्मिन्परविन्दनाभे अर्पितास्समर्पिता मन
ब्राह्मिणो येन तं तत्रैहितं कर्म तस्य भ्रेष्टत्वे ततो विप्रस्याऽथमत्वे
च हेतुं ब्राह्म, स एवभूतः श्वपचः कुक्षं ककुक्षमपि पुनाति भूरिमानो
गर्भो द्विपङ्क्तुगुणमयुक्तो यस्य स तु विप्रः नत्वात्मानमपि
पुनीतीत्यर्थः । यद्यप्युक्ता एव गुणाः भगवद्भक्त्यनुप्राहका भक्तिश्च
वेदान्तविहितब्रह्मोपासनात्मिका तत्र आधिकारस्त्रैविधिकस्यैव,
ननु शूद्रश्च एतच्च शारीरकाऽप्यशूद्राधिकार्यान्वायसिद्धम्, एवं
च तत्र सुतरां श्वपाकस्याधिकारो न सम्भवतीति उक्तगुण-
युक्तात् द्विजात्कियुक्तश्च श्वपाकस्य परत्ववर्णनप्रसुचितम्
तथाप्यत्र प्रकरणं भक्तिशब्देन भक्तिः प्रपत्तिश्चोच्यते प्रपत्तौ च
सर्वेषामधिकारो बहुप्रमाणाप्रतिपक्षः अतएव हि—

“द्वैतेया बच्चरक्षांसि स्त्रियः शूद्राप्रजौकसः ।

अगामूगाः पापजीवा सन्ति शक्युतनाङ्गताः” इति

स्त्रीशूद्रादीनामपि भगवति भक्त्या नत्साधर्म्यापत्तिकोपपन्ना
भक्तिर्न “वनङ्गो यद्धरिमाभवेत्, उपेन नारायणमादिदेवम्, ॥
मन्थेत्देवदाखिलं परमस्य पुंसः, स्त्रात्पार्ष्णं कसुहृदः परमस्य
पुंसः, इति प्रपत्तिरपि कसंज्यत्वेन पूर्वमुक्ताखेत्यनो नविरोधः ।
उपपादितश्चेत्पुरस्तात्मान आदीनां भगवति समर्पणं नाम तच्छेष-
त्वेन तदायत्तसत्ताहिसत्वेन चानुसन्धानरूपाध्यवसायात्मकत्वानं
प्राणाशब्दः प्राणाश्रयप्रत्यगात्मस्वरूपस्याप्युपलक्षक एवञ्चात्मस्मी-
यादिसमर्पणेन भगवति न्यस्तस्वाभरः श्वपाकाऽपि भीमगवत्कोप-
कत्वाद्भुक्तविधाद्विप्राच्छेयानिति भावः । तदुक्तम् भीमगवता—

“अपिचेत्सुपुराचारो भजने मामनन्धमाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्मग्न्यवसिनो हि सः ॥

प्रियो हि हानिनोत्यर्थमहं च मम प्रियः” ।

इत्यादि—

अपिपापेष्वभिरता मङ्गलाः पागडुनन्दन ॥

मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः पक्षपत्रमिवात्मसा ॥ इति ॥१७॥

ननु, परिपूर्णस्य भगवतो जातिगुणविशेषविनिहीनश्वपाक-
समर्पितमनब्राह्मिणः किं प्रयोजनम् ? कथं वा तनस्तस्य नो ? ?
कथंचेत्तदेवंविधोपि मामनन्धमावेन भजतितरां मत्प्रिय इति
भीमगवतोक्तम्? इत्यत्राह—नैवेति । प्रभुरीश्वरो निजस्वामिपूर्याः निजन
स्वामाधिकेन लाभेन समस्तकामावाप्त्या पूर्णः अत एव मानं
स्वाराधनरूपं कर्म नैव जगद् ब्राह्मणे इत्यपकृष्टेन ब्राह्मणे आत्मार्थ
स्वप्रयोजनाय न जगादेत्यर्थः । किन्तु करुणां वृणोति करुणाः करु-
णावाद् “गुणवचनेभ्यो मनुषो लुप्तकच्यः” इति लुप्तमनुष्यत्वं-
पूर्वं लुप्तलुगिति टापो लुक् हेतुगर्भमिदं दयालुवर्धाद्वृत्तयो वृणोति
प्रबुद्धजनाञ्छाराधनविधानेनांगीकरोतीत्यर्थः । करुणाऽऽराधको-
जीवन्मार्थमेवराधनं स्वीकारोतीति भावः । तत्रैव विशदयति, यद्य-
दाराधनं भगवते जनो विशदीत करोति तच्चात्मने स्वार्थमेव
भवति “यस्तुवस्तव्यतामेति वन्द्यमानश्च वन्द्यताम्” इति न्वाया-
द्भगवत्पूजनेन स्वयमपि पूज्या भवतीत्यर्थः । कथमन्धस्य पूजनेन

अन्धस्य पूज्यतेत्यपेक्षायां, तदधीनसत्ताविमतो बह्नुनस्तर-
त्कारेण तत्साम्यावाप्तौ इष्टान्तमाह, यथा सुखभीः प्रतिमुक्तस्येति ।
यथा साक्षात्कुरादिजन्मा सुखस्य शीमा तदधीनच्छायासु-
खस्य भवत्येवं भगवतः पूजना तदाराधकानां तथैव भवतीत्यर्थः ।
“तद्यथासातानकृष्णवस्त्रं वस्त्रो वा मातरम्, क्वाथा सस्वमनुगच्छन्
तथाप्रकारः” इति श्रुतिर्हिजीवस्यच्छायावदीश्वरपारतन्त्र्यमवगम-
यति जनाद्विदुष इतिपाठे । अविदुषः किञ्चिज्ज्ञादपि जगत्मान-
मात्मार्थेन वृणोति इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं भगवतो भक्त्येकतोऽप्यर्थं तत्तोपस्य च भक्तोज्जीवन्मार्थ-
त्वं चोक्तं तत्रैवं स्वस्योपजातेरपि तद्भक्तस्य तत्तोपकस्तु-
ताधनधिकारः सम्भावितः यत एवभूतो महमतो यथामति
स्तोष्यामीत्याह—तस्मादिति । यस्माद्भगवात्भक्त्येकतोऽप्यस्तस्मा-
न्नीचोऽप्यहं तद्भक्तियुक्ताहमतएव विगतविद्भवः गतशकुन्सद्
सर्वात्मना करुणाश्रयैक्येनश्वरस्य भगवतो महि महिमानं यथामति
स्तोमि गुणामि किमीश्वरस्य स्तुत्या प्रयोजनमिति शकुन्निराकुर्ध-
स्त्वन्महिमानुवर्णनं विशिनष्टि, येनश्वरगुणानुवर्णनेन अनुव-
र्णितेनेति भावकः भजया प्रकृत्या गुणविस्मयं गुणकार्यं शारीरमनु-
प्रविष्टः पुमान्पूज्येत् शुक्येत् स्तुत्या न तस्य कोऽप्यतिशयः किन्तु
स्तुवतएवात्मविशुद्धिरूपोनिशयइतिभावः ॥ १२ ॥

एवमात्मनः स्तुताधनधिकारं परिहृत्य तत् स्तुतिं प्रतिज्ञाय तं
तदुपुक्तावत्कोपोपशमं प्रार्थयते—सर्वे हीति द्वाऽश्याम् । हे ईशा
वयमिव यथा वयं तव किकरास्तथा ममी सर्वे ब्रह्मादयोपि
सत्त्वधात्मन्तव विधिकराः किकराएव अस्त्येवं ततः किमन
ब्राह्म उद्भिजन्तः न्यत्कोपाद्विष्वतो वसन्ते ततो मय्युं यच्छं-
त्युत्तरंज्ञान्वयः सत्त्वधात्म इत्यनेन शुक्यस्त्वैकतानरूप तव कोपः
स्वामाधिको न भवति किन्तु लोकरक्षणेधिकृतस्य तव तद्रक्षणा-
रूपक्रीडावर्धमाहित इत्यभिप्रेतं तत्रैव व्यनक्ति क्षेमायेति अस्य
जगतः क्षेमाय लक्षपरिरक्षणाय भूतयेयोगायालक्षधामायात्म-
सुखाय ब्रह्मात्मकस्वामानंदानुभवजसुखाय च भगवतस्तव
रक्षारः सुन्दरैरयतारैर्नुंसिहादिभिर्धिकाडितं भावकः विविधा-
क्रीडा इत्यर्थः इयं दुष्कृष्टिपयकाधार्मिकरूपा तव क्रीडा
लोकरक्षमाद्यर्थमिति भावः । एर्थावधक्रीडया हि दुष्कृष्टिना-
शद्वारास्वितपरिपावनमपूर्वभयःप्राप्तिःअभयार्थिना क्रीडामनु-
भवतो लोकरक्ष निःशयवन्त्यकर्मक्षयरूपमोक्षद्वारागमसुखानुभूति-
श्च भवेदित्येतदर्थं तव निर्वृतिमितिभावः ॥ १३ ॥

यतस्तव त्रिकीडितं लोकां सुमाद्यर्थं तत्प्रसामोऽतोः हे नृसिंह
मन्युं यच्छ उपभंहर इतःपरं न मन्युना प्रयोजनमस्ती-
त्याह—अधुनाऽसुरो मत्प्रियता त्वया हतः लोकाः निर्वृतिं सुख-
मिताः प्राप्ताश्च ननु लोका निर्वृतिं यान्तुनाम लोकार्तगतःसाधु
जनस्तु मत्कृतामिमां भूतदिसां नानुभवेत् अत आह सा-
धुरपि लोकांपद्रुधकारिर्दृष्टिश्चसर्पादिहत्या मोदेन वृक्षक-
सर्पादितव्यस्य मत्प्रियतेत्या साधुजनोपि मोदेतवत्यर्थः इति
शब्दः किञ्चतः सर्वे ब्रह्मादयो निभयाः प्रतिपान्तु स्वस्था-
नानि प्रतिगच्छन्तु इतःपरमिद् त्वद्रूपमयाय जनाः
स्मरन्ति ॥ १४ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचायं कृतभागवतसम्प्रदान्द्रिका ।

ननु, ब्रह्मादय उद्विजन्त इति विशेषेण ब्रह्मादीनामेव क्रोध-
युक्तान्मदुप्ररूपाद्भयं प्रपे त्वन्तु न विभेपि किमतमाह-नेति । हेऽजि
त ! तवास्माद्रूपादिति विशेष्याध्याहारः ब्रह्म न विभेमि कथं-
भूनादास्यं च जिह्वा चाकंसदशे नेत्रे च शुकुटीनां रभस
आटोपश्च उभ्रा वंप्राश्चेतान्यतिभयानकानि यस्मिन् अन्त्रमयः
स्रजो यस्मिन् क्षतजाः कधिराक्ताः केसरा यस्मिन् तत् क्षतजकेसरं
शंकुवपुत्रौ स्तब्धौ कर्णौ यस्मिन्तच्छंकुकर्णौ द्वयोर्वहुतीह्योः कर्म-
धारयक्षतजकेसरशंकुकर्णनिर्हादेन भीत दिगिमा दिग्गजा
यस्मात् तत्पूर्वेण पुनः कर्मधारयः क्षतजकेसरशंकुकर्णनिर्हादमति-
दिगिमं तस्मादरीन् भिन्वन्तीत्यरिभिर्दि तानि नखाप्राण्य यस्मिन्नेवं
भूताद्रूपाद्ब्रह्म न विभेमोत्यर्थः ॥ १५ ॥

तर्हि कुतो विभेपि इत्यपेक्षायां तद्गीति इतो विभेमीत्याह-प्रस्तो
स्मीति । हे कृपणवत्सव ! रुस्सहं यदुभ्रं संसारचक्रे कद्वं
तस्माद्ब्रह्म प्रस्तः भीनोस्मि कथंभूतोहं प्रसतांप्रथितिः प्रसता-
मिति कर्त्तरिपट्टी प्रसद्भिः त्वच्छेषभूतं मत्स्वरूपं तिरोधापय-
द्भिर्वेहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानगमकारादिभिः तत्र संसारे
प्रथितः प्रापिनस्तन्मूलभूतैः कर्मभिश्च यद्गः निगलितः हे
उदात्तम कमनीयतम ! उक्तविधं मां प्रीतः मद्भिषयकरिर्नातशगप्री-
तियुक्तस्त्वं ते तवाङ्घ्रिमूलंप्रति कथंभूतमंघ्रिमूलमपवर्गशरण-
मपवर्गोपायभूतं कदाचु द्वयसे आहृषसे कदा मां त्वर्वाङ्घ्रि-
मूलं प्रापयिष्यसि तावन्मानुवर्त्तते भयमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्त्या ननु भक्त्यैव यूपपाय गजं द्राय "सनातनतरि नागेन्द्रे
यूपनाथः प्रणीर्नितः" इत्यभिधानम् अनेन धनादिकमपि भक्त्युपवृ-
द्धिर्न सकलभित्तुकं भवति ॥ २ ॥

इतोपि भक्तिरेव हरेः प्रसादे प्रधानसाधनमित्याह, विप्रा-
दिति । द्विपङ्गुया द्वादशगुणा एतैर्युक्तात् "ज्ञानं च सत्यं च दमः
शमश्च अगात्मर्यं हीस्तिताज्ञानस्य । दानं च यज्ञश्च तपः श्रुतं
च महाप्रतं द्वादश ब्राह्मणस्य ॥" एतेभ्यः प्रवरो द्वादशेभ्यः सर्वा-
मपीमां पृथिधीं प्रशिष्यात् शिभिर्द्वांश्यामेकतोवा विशिष्टां नास्य
समोऽस्तीनिबेदितव्य इत्येते भक्तिमन एव सम्भवन्ति नान्यस्य
कश्चिन्मन्वेप्यन्ततो न तेभ्योऽर्थः स्यात् " अनेधंविन्महत्पुण्यं
कर्म करोति तस्मान्प्रान्ततः स्वीयतएव" इति श्रुतेः । तस्माद्भक्ति-
रेव प्रयोजकं तात्पर्यम्, सकलं मनसादिकं पुनाति विपयो-
परक्तं मखं निरस्य दर्पणवत्स्वच्छं करोति जगत्पुनातीति वा
"यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा तस्येन्द्रियाणि
वदयानि सदृश्या इव सारथेः" इति श्रुतेः । अन्यत्र बाधकमाह-
मत्स्विति । भूरिमानोऽहङ्कृत्यभिमन्ता नैव पुनातीत्यन्वयः "समर्थ
मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं पूकोदरं । तन्मिथ्या हि न मे कृत्स्नं प्रभाधं
वेत्थ भारत ॥ मत्समो हि गदायुक्तं पृथिव्यां नास्ति भारत । नासी

तकचिदतिक्रान्तो भविता वा न कश्चन" इत्यादि भारते पुर्योधनोक्ता-
हङ्कारप्रतीतेरेवैविधो भूरिमान इत्यर्थः "नाभिरतो बुद्धरिताकाशास्ते
नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानैवमाप्नुयात्" इति श्रुतेः
"शमोदमस्तपः शौचं स्यान्सार्जवविरक्तता । ज्ञानविज्ञानसन्तोषाः
सन्त्याज्येऽपि द्विषद्गुणाः" इति केचिद् । "सत्यं दमस्तपः शौचं
सन्तोषो हीः क्षमाजैवम् ॥ ज्ञानं शमो दया ध्यानं विप्रस्यैते द्विषद्गु-
णाः" इति केचिद् असम्प्रदायशैवकत्वाद्वा न प्रप्रमेतम्मतद्वच-
मिति ॥ १० ॥

ननु, श्वपचं हरिष्टमितीदमसम्भावितं वर्णहीनत्वेन तत्कृत-
सपर्यास्त्रीकारानुपपत्तेः " माहं तथापि यजमानहविर्वितानैः " इत्यादावन्वयाकथनाच्चेति तत्राह, नैवेति । अयं प्रभुरविपुषो ज्ञानो-
पदेशानधिकारणः पूर्वशीर्षोपुण्यनिष्वास्तज्ज्ञानेन यथार्थतत्त्व-
ज्ञानिनो वर्णहीनाज्जनाम्नानं पूजां वृथीति स्त्रीकरोति इति यत्तदा-
त्मनोऽर्थं अप्राप्तप्राप्तये नैवेत्यन्वयः । कुत इत्यंत उक्तं निजेति निजजा-
भेन नित्यानन्देन पूर्णं इति हेतुगर्भविशेषणम् " कां होवास्वात् " इत्यादि श्रुतेः । ननु, स्वार्थोभावे
सपर्यास्त्रीकारे किङ्कारणमिति तत्राह-कण्ठइति । कण्ठयतीति
कण्ठः " देवस्यैव स्वभावो यम यमेवैव वृणुते " इत्यादि श्रुतेः
कर्मणः क्षणभङ्गरत्वात् कृपया तत्कल्पप्रदानाय तस्त्रीकारोप-
चार इति तात्पर्यं विद्विद्भिः क्रियमाणां मानं स्वार्थमपि किं
स्यदित्यासङ्ग्य विशेषमाह, यद्यदिति । विद्वद्विद्वद्भेदमन्तरेण
समानो जनः भगवते यद्यगमानं विदधीत तत्तद्द्वारमने च स्वप्रयोजना-
यैवेत्पुण्यगन्तव्यम् अत्रहृष्टान्तमाह-प्रतिमुखस्येति । तथैवकृतमुख-
श्रीर्दृष्ट्यादौ प्रतिफलितस्य प्रतिविम्बस्यक्षणासुखस्य स्वालंकारमन्त-
रेण श्रीलंभयते तथा स्वविम्बभूतपरमात्मनो निर्दोषगुणाराशिध्यान-
क्षणात्मानेन तत्प्रतिविम्बस्वरस्यस्यापि निर्दोषसुखक्षणाश्रीलं-
भयतइत्यर्थः अनेन ब्रह्माद्विजीवराशिरस्यंततुच्छीभूतइति सूचितं
"श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः" इत्यादेः अयं तु नरसिंह
प्राप्तमनएव न प्रभुः किन्तु सर्वस्याप्यतोस्वयदेवैश्वर्यत्वात् चक्रवर्ती
करमियावितुपोजनान्मानं वृथीति अनेन विद्वज्जानमानास्त्रीकारो
व्याख्यातः स्वतः सिद्धत्वात्, ननु, जनपदाध्यादानादिना राक्षः
क्षप्रयोजनोपलब्धिवदीश्वरस्यापि तथा स्यात्किन्त्याह, निजेति.
ननुमन्तः किमीश्वरइति तत्राह, कण्ठइति, कस्वार्थे मानकरणमिति
तत्राह, यद्यदिति, कथमिध यथा मुखस्य मुख्यस्य स्वामिनोराक्षो
मानलक्षणा श्रीः प्रातिमुखस्य राजमुखमनुवर्तमानस्य जनपदस्व
परोपद्रवराहित्येन धनधान्यादिसमृद्धिलक्षणा श्रीभवंति तथा
हरित्रिपया क्रियमाणा मानधीरनुरक्तजनस्य संसारशुक्लान्मो-
क्षलक्षणा श्रीभवंतीत्यर्थः ॥ बलमानन्दश्रीज्येत्यादेः ननु, हरेर्ज-
न्मादिमन्वेने विशेषमाहारम्बायोगात् देवदत्तवदतोयुक्तं विप्रादी-
तरजनपरिगृहीतत्वमिति तत्राह-नैवेति, अयं नृसिंहव्यामनोदेहा-
त्प्रभुः प्रभूतउत्पन्नो नैव किन्तु सत्मात् हृष्टवाइति शेषः अदे-
हस्य जननायोगात् जननवतएव विषयसुखानुभवोपपत्तेरतः कथं
हरेर्दिवयानुभूतिरिति तत्राह निजेति सत्यं परतश्चेत्प्रामिर्नाथं
तथा निजे लामो यस्य स तथा स्वतःसिद्धानुभवश्च पुर्योध्या-
तश्च नहि व्याप्तस्य परिकल्पनार्थसादादिकं युज्यते "प्रादेशमात्रं
पुरुषम्" इत्यादौ परिकल्पेदप्रतीतिरितिचेत् "तस्यान्ते सुविरं सुखम्"

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रुतेराकाशवस्तुपपत्तैरुपाधिकल्पनायामनवस्थादिकोषापसेरतः
 'अभृत्यभाषितं' सत्यं कर्तुं स्वस्य सर्वत्र इषांति दशयितु-
 मितरत्र जातवद्दुर्जनमसुरजनमोहार्यमित्वादि हातदयं अभृत्य-
 भाषितस्य सत्यकरणायेत्येतरकथमवगतमिति तत्राह--मानमिति.
 अविदुषः स्वरूपाहानिनोऽस्माज्जनाभ्यां वृत्तानि न केवलमस्मा-
 ज्जनातिक्रान्तु सौख्यमादिपि योग्यादित्वाशयेनाह--वर्थादिति । शेषं
 पूर्ववत्. अप्यपि मत्तएव वरीवाक्यामकस्तस्य द्वैतित्वेन इम्भा-
 र्यत्वेन विहितपूजाया अस्वीकारादित्यनोवाह, नेति. अथ हारिरान-
 तुषोनिव्याहानिनोऽसुरजनादात्मनः स्वस्य मानं लोके इम्भाभि-
 प्रावेण कृतपूजां नैव वृत्तानि प्रत्युत्तानयं च करानतीत्याह करुण
 इति "कृ विद्येपे" इति धातोः असुरजननिरसनशीलत्वाद्यर्थं तत्र-
 एव प्रापयतीत्यर्थः "परा पूर्ववाप" इति श्रुतेः तस्मादसुरजनकृतस-
 पद्योनयननीत्याशयेनाह यद्यदिति आत्मने अनर्थोयति शेषः
 यथा मुक्तधीः प्रधानभट्टयोगश्रीः प्रतिमुक्तस्वरूपस्य प्रतिभट्टस्या-
 नर्थाय मरणलक्षणाय स्यादिति शेषः ॥ ११ ॥

तस्मात्किंरेव प्रयोजकःत्याह--तस्मादिति । यस्माद्विषयम-
 हिमत्वात्सर्वार्थमनेभ्यस्वयं ऋरूपं स्मृतं न शक्नोमि तस्माद्विगत-
 तविद्बोतिभूतचापवयोहं यथामनीयं भक्त्या गृणामीत्यन्वयः स्तुतेः
 फलमाह, नीचइति भजया प्रकृत्या नीचगुणावितर्गं संसारमनु-
 प्रविष्टं पुमान्येनानुवर्धितेन गुणमङ्गीर्तनेन पूयेत शुद्धोभवति
 हि यस्मात्तेन संसारमोक्षोभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथामनीयं गृणामीत्युक्तं विदुषोति--सर्वेइति । अगो नयं प्रह्ला-
 दयस्य सर्वे सस्वभाम्नस्तत्र निधिकराहि "विष्णोऽस्तिष्ठन्ति
 प्रविशाविधर्मणि"इति श्रुतेः तत्र विशेषास्ति यथा वयं उद्भिजन्त-
 स्तथा प्रह्लादयोऽनैवोद्भिजन्तः प्रधानभक्तत्वात्कुतएतन्नयं निजाप-
 यनइति तत्राह ज्ञेमायेति अस्य हरेरुचिरावतारैः विक्रीडितम
 अस्य जगतः स्तमाद्यनेकप्रयोजनाय स्यादिति यद्नेनास्मिन्नध-
 नेनास्माकमुद्देशोऽप्रह्लादिरक्षणेन तेषामनुकृणुष्ये हापनइत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथैवंकर्मव्यमित्याह--तद्यच्छांति । अथ त्वया असुरेण हनञ्च
 यस्मात्तस्मान्मथनानि कलुषीकरोति हानामिति मन्युः कोपः
 श्रुतेरामेवमिधोहरेस्तु खेदाभरस्फुरणादिविडम्बनलक्षणादिकं
 यच्छ संहर, प्रसन्नमायं दर्शयेत्यर्थः । मन्युश्च त्वस्त्रियं हानं च
 यच्छानुगृहणोत्यर्थः । "मन अवशोऽनं" इति धातोःरिति वा त्वस्त्रि-
 ययं पूजालक्षणं यद्यमिति वा "मन्युः कोपे क्तो युक्ते" इत्यधि-
 धानम्. सज्जनान्दाकांक्षापि भगवत्प्रसादकरीत्याशयेनाह मोदेनेति
 वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहननेन साधुः सज्जनोपि मोदेत साधुपि
 मोदेनेति वा योगविभागः, वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहत्या निवृत्तिमा-
 नन्दमिताः प्राप्ताः सर्वे लोकाः प्रतिपान्तु स्वगृहमिति शेषः
 गम्भा किङ्करीतीति तत्राह रूपमिति । हे नृसिंह ! जनाः तव नृनि-
 हाकारं रूपं वृत्तानिहृष्टिलक्षणाय विभवाय स्मरन्तीत्यन्वयः
 साधुरहिंसापटुपि वृश्चिकादिहत्या मोदेत किंपुनः सर्वलोका-
 पप्रबद्ध असुरहत्यातोवाह मोदेतेति इत्यामिति पाठे साधुः
 शास्त्रनस्वर्णदुष्टवृश्चिकादिहत्यां यथा मोदेत तथाऽपि भगवद्-
 द्वैतित्वेन दुष्टत्वात्पिहृष्ट्यां मोदइत्यभिप्रेत्यानोवाह मोदेतेति.
 नृसिंहोति सुयोधनं नामकरणमिप्रावेणोति हातव्यम् ॥ १४ ॥

पूर्वमज्ञानामत्वादिनि तव कोपाकुलरूपदर्शनाङ्गीत्या शोकस्य
 स्मरणं न सम्भावयतइति वेत्तच्छमनं कर्तव्यमित्युक्तं तन्मम हात-
 तस्वस्य विषयो न भवति मम भयं संसारचक्रादित्याह, नाह-
 मिति. भयानकस्य ते तव रूपाक्षविभेदोऽत्यन्तः कीदृशात् जिह्वे
 वक्तं अग्नियुक्ते नेत्रे यस्य तत्तथा जिह्वाया भ्रुकुट्या रमणी
 यस्य तत्तथा उभ्रे इष्ट्रे यस्य तत्तथा जिह्वाभिनेत्रं च जिह्वा
 भ्रुकुटी रमभं च उग्रदंष्ट्रं च तत्तथा तस्मादात्ममेव अक्
 मावा यस्य तत्तथा तस्मात्सुनजेन रुचिरेण सिकाः केशराः
 यस्य तत्तथा शङ्कुषरस्थूणवस्तभौ कर्णौ यस्य तत्तथा क्षत-
 जंकरं च शङ्कुर्णौ च तत्तथा तस्मात् निर्हादेन भीता हिमिमा
 दिग्गजा यस्य तत्तथा तस्मात् परिभिदि नन्नाप्राणि यस्य
 तत्तथा तस्मात् अरान् भिन्दन्तीत्यभिदि नन्नाप्राणि यस्य
 दुःमहं चोपं च संसारचक्रं च बलेन सह कदनात् हिंसालक्ष
 णाद्युद्धादुद्धातम सत्यकाम, भीतानां अपवर्गं भातिजनकसंसार-
 नाशनमरणां शरणं समिधां यामि ॥ १५—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोष्थामिहकृतक्रमसम्बन्धः ।

तस्मादेवं दृष्टत्वादेन निर्णय इत्याह--मय इति । अरणा-
 प्रयेण धनादयस्तत्रच्छास्त्राऽवाप्तकालरूपान्तेपि नाराधनाय
 न परिशोपाय । तर्हि केन तोपः स्यादित्यपेक्षायां दृष्टान्त्या-
 रेव तददर्शयति, भक्त्येति । प्रह्लादपि प्रह्लादिकान्तपयानां भक्त-
 त्येपि तेन तेन तु तेषामपि न परितुष्टो न भयतीति विवक्ष-
 योक्तम् ॥ १॥

ननु, भक्तिव्यतिरिक्ता अपि क्वचित् परितुष्टयोद्गुण्यते
 तत्रासहमान आह, विप्रदिति ॥ १० ॥

भक्तास्तु श्रीभगवतोपि स्मृत एव परमाशीष्टरूपाः भक्ति-
 रेवच भक्तानां सुलक्षणेति भक्त्या तुतोपेक्षेणात्कर्षयन् स्वक-
 र्त्तव्यत्वेन नामैव निगमयितुमाह--नैवात्मन इति । अथ प्रभु-
 रात्मनो मानं पूजां जनात् निजभक्तात् न वृत्तानि नेच्छति ।
 तत्र हेतुः । निजस्य भक्तस्य लाभेनैव पूर्णः परमसन्तुष्टः ।
 हेतुस्तरं करुणः पूजायेतत्प्रयासादावर्माहणुः कथंभूनात्
 जनात् अविदुषः । पितृश्रे वालकमन्ययाप्रे न किञ्चिदपि जानतः
 एवा स्वस्य जनेकयमत्वेन दैव्योक्तिः । यथा तदावशेनाभ्यत्
 किञ्चिदपि न जानत इत्यर्थः । उभयत्र पक्षेऽपि तस्य तद्वच
 कारुण्यं हेतुरिति भावः । तर्हि किं जनस्तस्य मानं न कुत एवेत्या
 शङ्क्याह--यदिति । सच जनोयन् यं यं मानं भगवते विद-
 धीत सम्पादयति स सर्वोऽप्येतात्तार्थमेव तत्सम्मानमात्रंयथ
 तत्सम्मानमात्रेण स्वसमानश्च तद्वैकर्षाजनस्य जनस्य युक्त
 एवेति दृष्टान्तमाह--यथा मुने या शोभा क्रियते तन्मात्रमेव
 प्रतिमुक्तस्य शोभायैव भवति नान्यदिति ॥ ११ ॥

निगमयति तस्मादिति ॥ १२ ॥
 नन्वेवं प्रह्लादाः भक्ताः न भवन्ति भवानय तु भक्त इत्या-
 द्युद्धासुरकुलजन्मत्वात् दैव्येनात्मानमपि तत्स्वभावात्

भीमजीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

निर्दिशन् ब्रह्मादीन् प्रसादविषयीकारयितुं व्यतिरेकदृष्ट्या-
ग्नेन तेषां भक्तत्वमेव इदयति—सर्वं इति । नच नतु धमि-
वासुरादिवोद्विजन्तः त्वदसमोद्ध्वैभवदशनेनोद्वेगमीषांदि-
भावं प्राप्नुवन्तो भवन्ति । भनांस्तु सर्वमङ्गलचरित एवेत्याह,
क्षेमायेति ॥ १३ ॥

नतु, परमसाधोस्तव हिसकोयमिति महाप्राप्तिनोऽप्यस्य मया
हननं साधवोऽप्येतत्त्वानभिज्ञा एते ब्रह्ममरीच्यादयो न सह-
रन् । अत एवैतेष्वपि प्रसादो न युक्त इत्याशङ्क्याह—मोक्षेति ।
अहं को धराकः किन्तु वृक्षाकादिरिव सर्वहिंसकस्यास्य हननं
साधुजनोऽप्यनुमोक्षेत् किमुनैत इत्यर्थः । किं वक्तव्यं त एव
मोक्षं लब्ध्वा इति । यतो वाकाश्चेति अनो विश्वसुखदत्त्वात्
साध्वेवानुष्ठितमिति । प्रसादस्यावसरायं नतु मन्योरिति भावः ।
किञ्च । रूपमिति ॥ १४—१५ ॥

दुस्सहेति तद्वहिसुखतामयत्वादिति भावः । तत्रापि प्रसतां
त्वङ्गकः सर्वङ्गजानामसुराणां मध्ये ततो हे उशक्तम् । न तर्वात्रि-
मूखं चरणारविन्दबांः नित्याभिष्टानं भीषेकुण्ठप्रति कदातु-
ह्यसे ॥ १६ ॥

भीमद्विभ्वनाद्यचक्रवर्तिकुनमाराधेर्दिशिनी ।

नच बहुधन प्रदानादिमिस्त्वं तुष्यन्तीत्याह—मन्व इति । अमिजनं
सत्कुले जन्म भोज इन्द्रियनेपुण्यं तेजः कान्तिः प्रसाधः प्रतापः
पौरुषमुद्यमः योगोऽष्टाङ्गः कर्मयोगो ज्ञानयोगश्च नाराधनाय
न सन्तोषशाय तर्हि कनाहं सन्तुष्यामीत्यत आह भक्त्यति
तुतोषेति भूतनिर्दोशेन नात्र काप्यन्वा युक्तिरप्येष्टव्या किन्तु
भवत्स्वभाव एवायं भक्त्या काप्यदुभुता शक्तिरिति धोतते ।
तेन च त्वत्सन्तोषान्धयानुपपत्त्या मय्यपि भीनारदकृपाद्भूतो
भक्तिगन्धो वसति इति व्याज्जतम् ॥ ८ ॥

किमन्वङ्गकत्वं भक्त्याभावसद्भावाश्रयमेवं विविच्यत इत्याह,
भक्तिहीनात् त्रिप्रादपि श्वपचं वरिष्ठं मन्ये किमुन क्षत्रिया-
दिभ्यः तत्रापि द्विष्टं पूर्वोक्ताधनादयो द्वादशगुणास्तेर्युक्तात्
किमुन समाष्टत्रिचतुरादि गुणयुक्तात् किमुनतरां तत्तद्गुण-
हीनात् तत्रापि वरिष्ठमतिशयेनाधिकमेव सनत्सुजाताका
द्वादश वा गुणा द्रष्टव्याः तदुक्तं “ज्ञानञ्च सत्यञ्च दमः श्रुतञ्च
ह्यमात्सर्यं हींस्तित्तत्त्वानमूया । यज्ञञ्च दानञ्च भूतिः शमञ्च
महाव्रता द्वादश ब्रह्मणस्य” इति अरविन्देति तेन ज्ञानयोगादि सत्त्वे
विप्रो भगवतिमुत्सानोच्यते इति मतं परास्ते श्वपचं कीदृशं
तस्मिन्नरविन्दनामे अर्पिता मन आदयो येन तत्र ईहितं कर्म
अर्थोद्यनं त्रिप्राद्विष्टत्वे हेतुः स श्वपचः कुलं स्वीयं सर्वमेव
पुनाति भूरिमानो लोकेष्वादरो यस्य तथाभूतोपि सतु विप्रः
आत्मानमपि न पुनाति कुतः कुलामिति भावः । भक्तिहीनस्यैते
गुणाः गन्धायैव भवन्ति नतु शुद्धये इति भीस्वामिचरणाः ॥ १० ॥

नतु, तर्हि अवस्थाकीर्तनाहंयादिभिर्मस्माननं हि भक्ति-
स्तयैव तुष्यामि नतु तपःभृतादिभिः पुनिष्ठैर्गुणैरिति चेन्मम
स्वार्थपरत्वं प्रसक्तं तत्र नहि नहीत्याह—नेवेति । अयं प्रभुरीश्वरो
भवान् आत्मनः स्वस्य मानं संमाननं जनात् जनमात्रात् न इयति
कीदृशात् अविदुषः तदपेक्षया ब्रह्मादिस्तपपर्यन्तः सर्वं एव ऊढो
ह्यविद्वानेवेत्यर्थः । नहि शास्त्राद्विद्याज्ञानशून्यजनकृतं सम्मा-
ननं भव्यः कश्चिद्गुणानीति मानाग्रहण्ये जननिष्ठोऽज्ञानवशात्
धर्मोद्वेगकः तत्र त्वजिष्ठो धर्मोऽपि हेतुरस्तीत्याह निजवाभेत्
पूर्वाः किन्तु करुणाः कृपालुः सन् इयति च यत् कुतश्चिद्गु-
णाने इति इत्यने तत्तमनुग्रहात्तुमेति मानग्रहण्येपि करुणात्वं
लक्षणास्त्वजिष्ठो धर्म एव हेतुरस्तीति भावः । न च प्राकृतजन-
दत्तेन मानेन तव कश्चिदुत्कर्षोभवेदपितु मानग्रहात्तुरेवेत्याह यद्यत्
यं यं मानं पूजां भगवते विदधीत कुर्यात् तत्संमानः आत्मन
स्वस्मै स्वात्कर्षायैव भवेत् यथा मुलभीः मुलेकता तिष्ठकादि-
शोभा प्रतिमुखस्य प्रतिविम्बस्य भवेत् नतु प्रतिविम्बे कृता प्रतिवि-
बस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

यस्मादेवं भवान् भक्त्यैव तुष्यति नतु सज्जात्यादिभिः
यस्माच्च त्वत्संमाननं स्वस्वामने एव फलति तस्माद्दहं नीकोपि
महि महिमानं गृणामि स्तोमि येन त्वस्मद्विभ्ना अनुवर्षितेन
गुणविसर्गं संसारव्याधिमनुप्रविष्टो जनः पूयत तस्मान्मुच्यते
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

वयमसुरा एवास्मिन् जगत्समक्ता मन्वभाग्याः क्षुण्येतु सर्व-
तव भक्ता भूरिभागा एवेत्याह सर्वोविधिकरास्वस्त्रियोगकर्ता-
रो दासा एव नच वयमसुरा इव वैरभावप्रत्यावुद्विजन्तः स्वतो
भीता अतोऽस्य स्वभक्तकूपस्य विश्वस्य क्षेमाय भूतये संपत्यै-
च उत आत्मनः स्वस्यच सुखार्थं तवेदमसुरवधादिविक्रीडितं
भवेत् ॥ १३ ॥

यस्माद्विभ्वस्य क्षेमाद्यभूत् तस्मान्मन्थुं बच्छ दूरीकृत नतु
परदुःखेन सुखित्वात् कथमस्य विश्वस्य साधुत्वं तत्राह सा-
धुरपि परोद्वेजकवृश्चिकसर्पादीनां हत्या हिंसबाऽप्यकृतया मो-
दनेति विधेनांसाधुत्वमित्यर्थः । प्रतिबन्ति तव दुष्टनिग्रह-
विष्टपावनं कर्तुंत्वे प्रतीति प्राप्नुवन्ति न चातःपरं
तन्नादशावतारापेक्षापीत्याह हे नृसिंह ! तव रूपमेवेदं
वि शय भाषाभाषाय स्मरन्ति तवै तद्रूपस्मरणेनैवातःपरं भिताः
असुरा नञ्जन्तीतिभावः ॥ १४ ॥

असुरजातिस्त्वेप्यन्येषामसुराणामिव त्वसो न मे भयमित्याह
नाहमिति । ते अस्मान्प्रादहं न विभेमि कीदृशात् अतिमया-
नकं आस्यं जिह्वा अकंतुल्यनेत्राणि भ्रुकुट्यारभस आटोपः
उम्रा दंष्ट्रा च यत्र तस्मात् अन्त्रमन्त्र्यः स्रजो यत्र तदाभ्रस्रक्
तस्मात् क्षतजाका केसरा यस्मिन् शुंकुवतुसतो स्रञ्चो कर्षो
वस्मिन् तच्च तच्च तस्मात् निर्हावेन भीता विगिभा यस्मिन्
अरान् मिन्दन्तीत्यारिभिन्द तानि नञ्चाप्रापि यस्मिन् तस्मात् ॥ १५ ॥

किन्तु त्वद्वैमुख्यप्रदायकतुःसङ्गादिभ्य एव भीतोऽस्मीत्याह
प्रस्तोस्मीति । दुस्सहं यत्स्वस्त्रिन्दा द्वेषादिमयत्वायुग्मं संसारव्यक-
कदनं तस्मादेव प्रस्तोस्मि नतु साधारणसंसारादिति महादा-

अभिहित्वा नाथस्य कृतसारायं दर्शिता ।

मिमांसो ष्वाक्येयः "नैवोद्दिजे परदुरत्ययवैतरययास्त्वहीर्य-
गावनमहासूनुमप्रचित्तः" इत्यादिप्रसक्तः यतः प्रसतां त्वङ्क
मां भवितुमिवेच्छतामसुराणां मध्ये प्रणीतो निक्षिप्तः मनु त्वं
किं मया निक्षिप्तस्तत्र नहि नहीत्याह ब्रह्मः सन् स्वकर्माभरेष
तस्मात् कर्षाद्भू प्रीतस्सन् अपवर्गभूतं भवयं तवाङ्गप्रकमखं प्रति
हृद्यसे पादसम्वाहनार्थं मामाहास्वसि ॥ १६ ॥

भीमच्छुकरवेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च धनादिभिरपि भगवान् तुष्यति किन्तु भक्त्या तुष्यती-
त्याह, मन्ये इति । धनादयः परस्वाराधनाय न भवन्ति यतस्त-
द्रहिताय गजयूथपाय भगवान् भक्त्यैव तुतोष अभिजनः सत्-
कुले उद्भवः रूपं सौन्दर्यम तपः कृच्छ्रादि धुने शास्त्रभयणम्
भोजः ह्यन्द्रयापाटवम् तेजः प्रकाशः प्रभावः प्रभुत्वम् एवं
देवान्तरौपासनादिजितम् पौरुषं कार्यक्षमत्वम् बुद्धिरर्थधारणशक्तिः
किंबहुना भक्तिविरुद्धाः युज्यन्ते इति यांताः सर्वे उपाया
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ हरिभक्तप्रशंसार्थं तद्बहिर्मुखनिर्वाहार्थं सर्वेऽऽधमस्यापि
श्वपचस्य हरिभक्तत्वे सति सर्वेऽप्युत्थं सर्वेऽप्यः अप्रस्य्यापि विप्रस्य
हरिविमुखत्वे सति सर्वेऽप्योऽधमत्वञ्चाह, विप्रार्थिनि । अरविन्द-
नामपादरविन्दविमुखात्तु पूर्वोक्तधनार्थिदिष्टपङ्कगुणायुतात् यद्वा
"धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्मर्यं तीस्तिर्नात्ताऽनस्त्या ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः धुने च व्रतानि चै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥"
इत्युद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रं प्रति सनत्सुजानोक्तिर्द्वादशगुणायुक्ताहि-
प्रादपि तद्वर्षितमनोवचनोहितार्थं तस्मिन् अरविन्दाभे अपिनाः मन-
आदयो येन ते श्वपचमपि परिष्ठे मन्ये यतः स उक्तलक्षणाः
श्वपचः प्राण्यं प्राणोपलक्षणमात्मानं सकुलं पुनानि, न तु
भूरिमानः उक्तद्विषड्गुणाभिमानो हरिपादारविन्दविमुखो विप्रः
कुलमात्मानं च पुनानि ॥ १० ॥

मनोवचनाद्यप्येवादिना पूजां खान्धभक्तहितायैव भगवान्
स्वीकरोति नत्वन्यथेत्याह, निजलाभपूर्णाः "पतस्यैवानन्दस्वा-
न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति स्वाभाविकेन निजानन्दस्वाभे-
नेव पूर्णः अनिदुषः "इहो इहो इहो ज्ञानाधीशानीशो" इति श्रुति-
प्रोक्तस्वाभिजाजीवात् खान्ध्यापासकादित्यर्थः । मानं पूजां करुणाः
कृपास्तुः आत्मनः सुखार्थं न वृथानि नेच्छति किन्तु यद्यन्मानं
पूजां जन उपासको भगवते विदधीत कुर्वाणस्तत् आत्मने
स्वस्यैव स्यात् यथा मुखो मुखः मुखः राजाभिः तद्वर्षिता
प्रतिमुखेनाऽऽमात्यादिना भीः धनविद्याधनयादिकृपा लक्ष्मीः
प्रतिमुखस्यामात्यान्नेव सुखदा भवति तद्वदित्यर्थः । यद्वा आश्रय-
गतं वस्तु आश्रितेपि गच्छतीति दृष्टान्तेनाह मुखे स्थिता भीः
प्रतिमुखस्य इत्यादिदृश्यस्यापि भवतीत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन जीवां
भगवदंशभूतः स्वरूपतोऽपि खायत्तस्थितिप्रवृत्तिमात्रं भवति
यदा तदा केन पदार्थेन भगवत् उपकारं कुर्वादिति द्योतितम् अनेन

दृष्टानेन ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति शकुना न कार्थो व्यापकस्य
प्रतिबिम्बासम्भवात् न चाकाशस्य जले प्रतिबिम्बो दृश्यते इति
वाक्यम् आकाशगतस्य परिच्छिन्नस्य मेघादिद्रव्यस्य तथा द्रव्य-
मानत्वात् विस्तरस्तु अध्यासगिरिवजादौ द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

अस्माद्भगवान् भक्त्यैव तुष्यति तस्मात् अहं नीचाऽसुरजोऽपि
विगतबिह्वलो निःशङ्क इश्वरस्य महि महिमानं यथा मनीषं
यथा मनि सर्वात्मना सम्पूर्णं मनसा गृणांमि वर्योयामि येन
महिम्नाऽनुवर्षितेन अजबा प्रकृत्वा गुणविसर्गं संसारमनुप्रविष्टः
पुमान् पुष्येत् शुद्धयेन ॥ १२ ॥

ब्रह्मादिषु कृपावशोकनं कुरु मय्युं शोपमं हरेति प्रार्थयन्ते,
सर्वे इति द्वादश्याम् । हे ईश ! सर्वधाम्नः प्रकृतिस्वधध्वजनिं
स्वाभाविकं यत्सर्वं गुणविशेषस्तदाभयस्येत्यर्थः । अमी ब्रह्मादयः
उद्भिजन्तः बिभ्यतः, भवदीयगौरवयम्प्रिता इत्यर्थः । न च अय-
मिषाधुनेष त्वां शरणं गताः किन्तु प्राञ्चः कृपावशोकाहा
इति फलितोऽर्थः किञ्च तव रुचिरैरवतारैः विविधं क्रांति
अस्वाधिकारजनस्य क्षेमाय रक्षणाय भूतये ऐश्वर्याय आत्मसुखाय
मोक्षाय च न तु भयोत्पादनाय ॥ १३ ॥

तस्मात् हे नृसिंह ! मय्युं नियच्छोपमं हर यदर्थेऽर्थं मय्युः
मोऽसुरस्त्वया अद्य हतः यथा वृश्चिकसंपदस्या परोक्षेजकस्य
वृश्चिकस्य सर्पस्य च मधेन साधुगृहिकोऽपि जनो मोक्षेन
एकवधेन बहूनां भयनिवृत्तः तथा असुरमधेन लोका निवृत्तिं
सुखमिताः प्राप्ताः सन्तः प्रतिगन्ति भयत्रयसाईं प्रतीक्षन्ते
जना मुमुक्षवः तथैतद्रूपं भगवाय मोक्षाय स्मरन्ति ॥ १४ ॥

किञ्च मस्मद्रूपाद्बिम्बे ? नत्याह-नाहमिति । हे अजित ! अति-
भयानकमार्ये च जिज्ञासु अकवप्रेश्व भूकुटीरभयश्च उभ्रा दृष्टाश्च
यस्मिन् तस्मात् आश्रयः स्वजां यस्मिन् क्षतजा शिषाकाः
केसराः शकुवद्वृक्षतो फर्णी च यस्मिन्निर्होदेन भीता दिग्गभा यस्मात्
अरीन् भिदन्तीति अरिभिर्हीन नस्त्राप्राणि यस्मिन् तस्मात्
कृपावहं न बिम्बे कृपादित्यध्याहारः ॥ १५ ॥

तर्हि कुतस्तव भयमित्यत्राह, हे कृपावधमस्म ! दुःसहमृगं वस्म-
सारचक्रे कन्दनं दुःखं तस्माद्दहं वस्तोस्मि प्रसतां अस्मापर-
मात्मस्मृतिप्रानाभिन्दिवाणां अन्वोभ्यघानिनां ब्रह्मजीवानां वा
मध्ये स्वकर्माभरेषः "बन्धको भवपाशनं भवपाशाश्च मोक्षकः"
इति स्मृत्येभ्येनैव प्रणीतो निवृत्तोऽस्मि हे उग्रशरम् ! अपवर्ग-
शरणं मोक्षाभयं तेऽग्निभूषं प्रति प्रीतः सन्मां कदा द्वैपसे
आहास्वसि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

परमं ज्ञाननाहं किञ्चन अस्मि कुलं जगत्पुत्रप पागिह-
त्य और तेज प्रभाव ल पौरुष बुद्धि इत्यादि स्य जी परम पुत्रप
भीगाविन्द की प्रमत्ता के हेतु नहीं हो सके हैं क्योंकि गजे-
न्द्र के ऊपर भगवान् केवल भक्ति मात्र से प्रशन्न हुए ॥ १॥

यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाऽग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः ।
दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्वियाऽहं भूमन् ! भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम् ॥ १७ ॥
सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह ! विरिञ्चगीताः ।
अञ्जस्तितर्भ्यनुगुणान्गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससङ्गः ॥ १८ ॥
बालस्य नेह शरणां पितरौ नृसिंह ! नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौः ।
तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहाञ्जसेष्टस्तावद्विभो ! तनुभृतां त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥
यस्मिन्वतो यर्हि येन च यस्य यस्माद्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा ।
भावः करोति विकरोति पृथक्स्वभावः सञ्चोदितस्तदाखिलं भवतः स्वरूपम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

पद्मनाभ भीहरि के पादारविन्द से विमुख ब्राह्मण गुण विशिष्ट ब्राह्मण से मैं इतपच (चांडाल) को भेष्य मानता हूँ वह चांडाल कैसा हो कि भीहरि में अर्पण किया है मन वाणी चेष्टा अर्थ (द्रव्यादि) प्राण पर्यन्त जिम्मे, वह चांडाल कुल को पवित्र करता है, और अमक्त, गंध वाचा ब्राह्मण अपने आत्मा को भी पवित्र नहीं कर सकता है ॥ १० ॥

और हमारे प्रभु भीहरि तो निज लाभसो पूर्ण हैं दयालु हैं अत एव ब्रह्मजन से मान की इच्छा नहीं करते परंच यह जन जो कुछ भीहरिके अर्थ मान (पूजाप हारादि) करता है वह अपने ही लिये होता है जैसे साक्षात् मुक्त का अलंकार प्रतिविम्ब में होता है ॥ ११ ॥

तस्मात् सर्व प्रकार से विगत शोका वाचा में भी यथा मति ईश्वर के महिमा को वर्णन करता हूँ यद्यपि मैं माया के गुणों से रचित संसार में प्रविष्ट और नीच असुर जाति हूँ तौभी गुण वर्णन से पवित्र हो जाऊंगा क्योंकि ? जिसके गुण वर्णन करने से पुरुष पवित्र होजाता है ॥ १२ ॥

हे ईश ! ये सब ब्रह्मादिक स्वस्व भागा आप के किङ्कर हैं, और सब आप से डरते हैं, और हमारे असुर लोगों के सहस्र वैर भाव से भक्त नहीं किन्तु अज्ञापूर्वक हैं, और आपके रुचिरावतार धारण करके जो विक्रीडित है वह इस जगत के क्षेम और वृद्धि के अर्थ हैं तथा आत्म सुख के लिये भी हैं ॥ १३ ॥

तस्मात् आप को शान्त कीजिये और इस असुर को आपने अच्छा मारा क्योंकि साधु जन भी वृश्चिक (विच्छु) सर्व की हिंसा से सुख ही पाते हैं और संपूर्ण लोक भी सुखिन होकर आप के प्रीति शान्ति की प्रतीक्षा कर रहे हैं हे नृसिंह ! और आप के इस रूप को मनुष्य भय निवृत्ति के लिये स्मरण करते हैं ॥ १४ ॥

हे अजित ! असंत भयानक मुक्त, जिहा, और सूर्य

सहस्र नेत्र, और भृकुटियों का आटोप और उग्रडाढे जिसमें, और प्राणों की माखा, रुधिर की केसर, शकु सहस्र बड कणों जिसमें, शब्दा से डरे है दिग्गज जिसके, वैरी का भेदन करने चाखे नखात्र हैं जिसमें ऐसे आप के इस रूप से मैं नहीं डरता हूँ ॥ १५ ॥

किन्तु हे कृपावत्सल ! इस संसार के दुसह दुःख से मैं बड़ा दुःखी हूँ क्योंकि ? अपने कर्मों के बंधन में बंधा हुआ मैं इन हिंसक जीवों में पडा हूँ अत एव संसार के दुःखों से डरता हूँ हे अति कर्मनीय ! मेरे ऊपर प्रसन्न हो मोक्ष के गृह रूप आप के चरधारविन्दों में कब तुला- भांगे ॥ १६ ॥

भीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दास्ये स्तित् मत्प्रतिरिति चेतर्हि नानायोनिषु क्लिश्यमानस्य मम दास्यज्ञानाभावात्तमेव तदुपदिशेति प्रार्थयते, यस्मात्प्रियै- रप्रियैश्च यथासंख्यं वियोगसंयोगादप्यां जन्म यस्य तेन शोका-ग्निना सकलयोनिषु दह्यमानोऽस्मि दुःखस्य प्रतीकारः कार्येति चेतत्राऽऽह दुःखस्यौषधं प्रतीकारस्तदपि दुःखमेव एवमप्यत- द्विया ब्रह्माद्यभिमानेन मुद्यामि अतो हे भूमन्विभो ! मे तव दास्य- रूपं योगं निस्तारोपायं वद ॥ १७ ॥

ननु, दास्ययोगेन प्रवृत्तस्यापि तदन्तरायभूतानां पूर्वोक्तनाना- दूःखानां कुतः परिहारस्तत्राह—सोऽहं त्वहामः सन् भो नृसिंह ! तव लीलाकथा अनुगुणान्दुर्गाणि महादुःखान्यञ्जमानितमि तरामि नगणायिष्यामीत्यर्थः । तत्र हेतुः गुणै रागादिभिर्विशेषेण प्रमुक्तः सन् तत्कृतः ते पदयुगमेवालयो येषां भक्तानां तप च हंसाः ज्ञानि- नस्तेः सङ्गा यस्य मम सोऽहम् कथंभूतस्य कथास्तत्राऽऽह प्रिय- स्येत्यादि कुतो ज्ञानाः विरिञ्चन गीतास्तस्मैप्रदायप्रवृत्ताः तथाचा- यर्नया श्रुतिः—“देवाह वै प्रजापतिमब्रुवन्” इत्यादि दास्ये प्रवृत्तस्य भवदनुग्रहेण सरसङ्गस्ततोर्वीतरागतया भगवद्गुणानुषणं ततश्च न दुःखाभिभवः स्यादिति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

ननु, दुःखैस्तप्तस्यैतत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किं महास्या-
 दिना, तत्राऽऽह—बाह्यस्येति । भो नृसिंह ! तप्तस्य तत्प्रतिषेधं दुः-
 खप्रतीकार इह लोके योऽऽसेष्टः स त्वयोपसृष्टानां तावदेव क्षण-
 मात्रमेव नत्वात्यन्तिकः तदेवाऽऽह बाह्यस्य पितरो शरणां रक्षका-
 षडै न भवतुः ताभ्यां पादयमानेष्वपि तस्य दुःखदर्शनात्
 कश्चिद्जीगर्षात्तु ताभ्यामेव तद्दर्शनात्कच, न चानिष्य रोगिणां-
 ऽऽहमौषधं शरणां कृतेऽप्यौषधे मृत्युदर्शनात् न चोद्भवति समुद्र-
 मज्जनः पुंसो नोः शरणां तथा सह मज्जनदर्शनात् अतस्त्वमेव
 शरणाभित्यर्थः । अथैवं काका व्याख्येयं तप्तस्य तत्प्रतिविधये इह
 तावत्प्रसिद्धः स त्वदुपसृष्टानां किमञ्जस्योऽपितु नेष्टएव यद्वा
 यस्तावदिह प्रतिषेधिरिष्टः स किमञ्जसा नैवाञ्जसेत्यादि योज्यम
 बाह्यस्येत्यादि पूर्ववदेव ॥ १९ ॥

ननु, कश्चित्कृतञ्चिकेनचित्कदाचित्कश्चिद्रक्षकोपि इत्यतएव-
 त्याशङ्क्य तत्रापि तत्प्रवेग्य त्वमेव रक्षक इत्येवमिह तर्क्य
 सर्वोत्पत्तामाह—यस्मिंश्चित् । अगरोऽर्थात्तानः पित्रादिः परो ब्रह्मा-
 दिनां भावः कर्ता तत्कारकैर्यथाकरोति तत्सर्वं भवतएव स्वरूपं
 नतु पृथक् यस्मिन्नधिकरणां यतोनिमित्तात् यद्दि यस्मिन्काले येन
 करणोप येन हेतुकर्ता सञ्जादितश्च यस्य सम्बन्धे यस्माद्-
 पादानाद्यस्यै संप्रदानाय यदीप्सितनमं यः कर्तेत्येवं सन्तापित्ता-
 र्थाः यथा येन प्रकारेणोति क्रियावशेषाभूतानामव्ययानामर्थः
 पृथक्त्वभावः सत्त्वादिप्रकृतिः करोत्युत्पादयति विकरोति रूपात्तं
 नवतीति ॥ २० ॥

भीमरक्षारण्यवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, भयं चेत्तदुःखदर्शनं किन्तस्त्वेतत्कारके दुःखमित्यपेक्षायां
 तदशेषत्वात्मानं विशिनष्टि—तस्मादित्येवं । येन कर्मणाऽहं
 बद्धः तस्मात्कर्मणां निमित्तात्प्रियैरप्रियैश्च विकल्पैर्यथासंख्यं वि-
 योगसंयोगो ताभ्यां जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन शोकाग्निना सक्-
 ष्योनिषु दह्यमानोऽपि दुःखिनोऽहमित्यर्थः भ्रमामित्यन्वयः तर्हि
 दुःखनिमित्तकर्मनिवृत्त्युपायमनुनिष्ठत्वेपेक्षायां भवद्वाक्य-
 मन्वक्तिः शेषदुःखनिवृत्त्युपायः भूत नास्तेन कश्चित्त्वदपि दुःखा-
 त्मकमेवत्याह दुःखोपशान्तिं यदुःखस्योपशं प्रतीकारात्तर्कं
 तदपि दुःखं दुःखात्कर्ममित्यर्थः दुःखस्य प्रतीकारोऽहं दुःखनिमित्त-
 दुरितानिरसनं भवति निमित्तपदुरितनिवृत्तं च न किञ्चिद्व्यदस्ति
 प्रतिपदोक्तमायश्चित्तादिकं न चितोपदुरितनिवृत्तं च पश्युम दुःखा-
 त्मकं चेत्यर्थः अतो हे भूमन् अनास्तित्वात् तज्जनहिताय न भवति
 अतश्चिवाहमिति पाठे अहं हेतुः तस्मात्तानेन भ्रमामि अतस्त्वत्त्वदस्य-
 योर्न द्विष तत्र नित्यदास्यमस्त्वत्तो देहि वदेति पाठे उपदिश
 नित्यं प्रवृत्तत्वाद्वाक्यसंस्थानवाच्यता भयं तथा मामनुगृह्यो-
 ष्यथः ॥ १७ ॥

एवं कौपोपशानः प्रार्थितः भगवद्वाक्यमेव दुःखापशमिनि
 चोक्तं “पूयेन येन हि पुमाननुवर्गिणेन” इति भगवद्वाक्येन मात-
 विशुद्धकर्ममित्युक्तं अथ त्वदनुग्रहणं प्रवृत्तित्यभवात्क-

सम्बन्धोऽहं यथामति त्वां स्तुवद् दुःखनिमित्तकर्मभिर्विमुक्तः
 सर्वाणि दुःखानि यथा तरेयं तथा अनुगृह्योऽहं—सोहमिति ।
 सोहं त्वदनुग्रहेण प्रवृत्तित्यभवात्कर्मसम्बन्धोऽहं सुहृदो हितै-
 पिणः प्रियस्य मम निरतिशयप्रतीतिविषयस्य परदेवतायास्तत्र
 ब्रह्मादिभिर्गीताः खीलाकूपव्यापारविषयाः कथाः अनुगृह्योऽहं
 गुणविप्रयुक्तः सत्त्वादिगुणमूलककर्मसम्बन्धैः रागादिभिर्वा विमुक्तः
 ते तत्र पश्युगणमेवाख्यमाश्रयो येषां ते भक्तास्तत्रैव
 हन्ताः परिशुद्धा जनास्तैः सङ्गो यस्य तादृशः अङ्गित्तनमिं
 सुखं नितमिं अतितरामि तथानुगृह्योऽहमित्यर्थः अत्रायं
 क्रमः तानस्त्वदनुग्रहेण सत्सङ्गस्ततोभगवद्गुणयुक्तानं ततोऽपिरागः
 तस्त्वत्सङ्गा दुःखनिमित्तकर्मस्यद्वारा संस्तुनेतरणमिति ॥ १८ ॥

एतत्सर्वं त्वदनुग्रहणैव भाव्यम ननुपायांत्तरेणोति कैतव्यस्या-
 येन वक्तं तावत्त्वदुपसृष्टानां न दुःखप्रतिक्रियास्तीत्याह—बाह्य-
 स्येति । हे नृसिंह ! इह लोके बाह्यस्य त्वदुपसृष्टस्य पितरो
 मातापितरो न शरणां न रक्षको एवमासंख्यं रोगपीडितस्य
 त्वदुपसृष्टस्यागहमौषधं न शरणां तथोद्भवति स्वमुद्रे मज्जन-
 स्तदुपसृष्टस्य नानं शरणां पित्रादिषु सत्त्वादि वाळादीनां
 विनाशदर्शनादिति भावः । अतो हे भिमो नृसिंह ! इह
 लोके तप्तस्य दुःखिनस्य तत्प्रतिविधिनोपसृष्टाः शरणाः ताव-
 त्प्रसिद्धः स त्वदुपसृष्टानां त्वामनाश्रितानां तनुभूतां शरीरमेव
 पोषणपराणां किमञ्जस्यैः अपितु नेष्ट एव बाळादिदुःखोपश-
 मने एव पित्रादयो न प्रभवः किपुनर्निःशेषदुःखापशमने न
 प्रभवइत्यतस्त्वदनुग्रहणैव निःशेषं दुःखात्प्रसत्त्वानुत्तिरिति
 संस्तुतिचक्रादुत्तारकस्यमेवेति भावः ॥ १६ ॥

यतस्त्वमेव भूतोऽनः संस्तुतिचक्रपतितं त्वत्प्रपकं मामुत्तारयेति
 विद्यापयिष्यद् त्वत्प्रपत्तिमन्तरेण न काऽप्यात्मानं तारयितुं
 प्रभुरिति वक्तुं तावदाचार्यादिमुत्तनं कारितमपि तत्कृत्वाश्रयं
 त्वत्कारितमेव यतस्त्वत्प्रतिक्रियाभयकर्त्रादिकारकपदकसम्बन्धि-
 शरीरकत्वेन च कालशरीरकत्वेन च त्वमेवार्थस्थित इत्याह—
 यस्मिंश्चित् । यस्मिंश्चित्प्रतिक्रियाकारकनिर्देशः यत इति हेतुत्व-
 शक्त्याभयं निर्दिश्यते यहीत्यनेन कावः येनेति करणत्व-
 शक्त्याभयं यस्यां सत्त्वात् यस्मादित्युपादानत्वशक्त्याभयं यस्मै
 इति संप्रदानत्वशक्त्याभयं यथेत्यनेनोक्ताधिकरणादितिः प्रकारः
 यादिति कर्मत्वशक्त्याभयं उतापच य इत्यनेन प्रयोजककर्ता
 सञ्जादिति इत्यनेन प्रयोज्यकर्ता नाचवापरः परश्च यद्वा
 पर उत्कृष्टः सपरोऽवमः भावः पदार्थः सप्रकारकारकपदकैरूपः
 सत्त्वन्धिकरूपः कालरूपश्च यो यः पदार्थः पृथक्त्वभावप्रतिभक्तः
 सत्त्वन्धिकरूपः कालरूपश्च यो यः पदार्थः पृथक्त्वभावप्रतिभक्तः
 स्वभावो यस्य सः पृथक्त्वभावः कर्तृकर्मभागा तज्जिष्ठाक्रियाश्रय-
 त्वमविकरणात्तद्व्यगम्याप्रियात्तिवर्तमानकर्मनिमित्तकारणत्वे च
 भति सत्त्वापारतिद्वयनिष्ठत्वं हेतुत्वं भातृत्वत्वात्तथापारज्यप्रकृता-
 द्यत्तद्व्यगम्यापारज्यप्रवर्तनं कारणत्वं सत्त्वन्धिकरणात्तथाश्रयत्वं सत्त्व-
 न्धिकरणात् प्रकृतभातृत्वत्वात्तथापारज्यप्रवर्तनं भति तज्ज्यविभागा-
 श्रयत्वमपादानत्वं तानस्य कर्मणा क्रियया वा तद्व्यगम्यापारज्य-
 संप्रदानत्वं भातृत्वत्वात्तथापारज्यप्रवर्तनं कारणत्वं कर्तृत्वं
 प्रकृतभातृत्वत्वात्तथापारज्यप्रवर्तनं प्रयोजककर्म भातृत्वत्त-

श्रीमद्गीतराजवाचाव्यंक्तमहावतम्भ्रचन्द्रिका ।

व्यापाराभयत्वं कर्तृत्वमित्येवं सत्त्वविभक्त्यर्थानां प्रायस्कस्त्रभावः
कालस्यैवात्मव्यतिरिक्तपरिच्छेदकत्वं स्त्रभावः एवं पृथक्स्त्रभावः
उच्चावचं रूपः करोति उत्पादयति विकरोति विनाशयति उत्पाद-
नाभयो विनाशनाभयोवा भवति तदस्त्रिकं कारकषट्कादिरूपं
वस्तु भवतः स्त्राभाधिकं रूपं शरीरमित्यर्थः एवञ्च सर्वभावात्त-
रात्मनया तच्छरीरकतयावस्थितस्य तथैव सर्वं निग्रहानुग्रहाद्यः
सद्धारकव्यापारा इति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयस्वजनाप्यंक्तमपदरत्नावली ।

देवादिपानौ सुखसम्भवात्समात्संसारचक्रात्कथं विभेषीति
तत्राह—यस्मादिति । देवादिस्त्रकलयोनिषु प्रियस्य वियोगोऽप्रि-
यस्य संयोगः तयोर्जन्म यस्य स तथा स च शोकाग्निस्तेन
प्रियादिवियोगादिना जन्मना च यः शोकाग्निस्तेन वा दृष्टमा-
नोहं यत् दुःखपरिहारलक्षणां कर्म तदपि दुःखरूपमिति मत्वा
अतस्त्रिया नतस्त्रीरतस्त्रीस्तथा दुःखपरिहारौषधाज्ञानेन भ्रमामि
कुत्रगतेन केनौषधेन वा मे सुखं स्यादित्यनवस्थितिं प्राप्नोस्मीति
यस्मात्समात्संसारं संसारनाशनमिति मत्वा भवन्तं प्रार्थये किं
तदाह वदेति तत्र दास्यलक्षणां योगमौषधं वदानुगृह्याण्य-
त्सन्नयः ॥ १७ ॥

मदुपासनाद्युपायमन्तरेण दास्यमात्रेण तत्र किं स्यादित्या-
शङ्क्य बहुप्रयत्नमाध्यामुपासनामन्तरेणोपायोक्तीत्याह । संहृ-
मिति । गुणमयसंसारार्द्धप्रमुक्तः पादयुगलमेवालयमाश्रयोयेवां तं
तथा ते च हंसाः निरुभङ्गाः परमहंसास्तेषां सङ्गः सेवालक्षणां
वस्य स तथा दुर्गाया कलत्रादीनि नरकाशी वा ॥ १८ ॥

वृत्सिंह आर्तस्थस्यनेन सन्ध्यकरणेन दृष्टान्तवार्तागतिकयोर्म-
दृष्टैलक्षयमस्तीति ज्ञापनायाज्ञानजनशुद्धवनागय चेति ज्ञानव्यं
निदाघनस्य जलादिना तपेणविधिराप्यायनलक्षणापरिहारः उवरा
द्विभिभूतस्य उवरादिपरिहारप्रकारोयत् इष्टः इष्टसाधनञ्च ॥ १९ ॥

ब्रह्माद्यभ्यनमइष्टः किं न स्यादित्याशङ्क्य कर्तृत्वात्प्रभिमनस्य
ब्रह्मादेः सत्ताया अपि यदा यदधीनत्वं प्रमाणात्कं तदा सर्वस्मा-
त्परिच्छेदं किं वक्तव्यमिति भावेनाह—यस्मिन्निति । अपरः काळा-
दिकैः परो ब्रह्मादिवर्षा यस्मिन्नभिष्टाने स्थित्वा यतोमृदादेर्यद्द्वि
वस्मिन्काळे येन चक्रसंखलादिना यस्यादृष्टादेः सहायेन यस्मै
जलाहरणाद्यर्थं यथाविधिना । यं भावं घटादिपदार्थं करोति
विकरोति सामान्यतोविशेषतोवा कीदृशः पृथक् स्त्रभावः कार्या-
द्विषयास्वरूपः सञ्जादित्स्त्रवाहशेन पुरुषेण प्रेरितः तदस्त्रिकं
कार्यकारणलक्षणां सर्वं भवतः स्वरूपञ्च त्वदधीनसत्तात्मक-
मित्यन्वयः “कर्तृकर्मक्रयादीनां सत्तावृत्तिस्तथैवच । विभवाधीनं
भवतः सर्वं सर्वरूपस्तदुच्यते” इति वचनाभाभेदोच्चेति शौक्यम् ॥२०॥

श्रीमद्गीतगोष्थामिहृतकमसम्भ्रमः ।

ननु, यावदाह्वयामि तावत् पैतृकं राजपुत्रमनुमतेति चे
दुःखमेव तत् तावच्च प्रार्थनीयस्त्वेव एवेत्याह—यस्मादिति
दास्यं दासस्य कर्म तत्र श्रीमगवत्प्रतिभापरिचर्या तदेष योग
स्त्वत्संबांगरूपस्त्वम् ॥ १७ ॥

तत्तदुपद्रवदानिस्तु तत्र स्वतस्त्रिजप्रकारादुत्तरेण संब-
स्फूर्तिविशेषादेव स्यादित्याह—सोहमिति ॥ १८ ॥

नाभ्यत इत्याह—बाहस्येति । तर्हि कथं शास्त्रान्तरे तत्तत्
प्रतीकार इत्यतः तत्राह—तत्तस्येति च त्वनुपेक्षितानां सञ्ज्ञान-
त्वाद्द्वेषोपेक्षायां त्वद्विदुस्त्वानामित्यर्थः । तेषामर्थे साक्षात्तुप
देशन चः प्रतिविधिः तत्रतत्रेष्टः स तावदेव आपातधैर्यार्थं
मेवत्यर्थः । तेषामतस्त्रप्रापि सर्वभक्ताभयपरमशक्तिना तय
रक्षयामिति भावः ॥ १९ ॥

तस्य तादृशत्वमेव दर्शयति—यस्मिन्निति । टीकायां योऽपरो
ऽर्थाधीन इति यद्यत् कारकैरिति च पाठोऽवगन्तव्यः । स्वरूप
मिति खोपादान कार्यभूतमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विभवाद्यचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

ननु, मद्भ्रष्टसेवया किं करिष्यसि पैतृकं त्रिजगद्भैरव्यर्षसुख
तावद्भ्रष्टवैत्यत आह । यस्मात् प्रियैरप्रियैश्च यथा सख्यं वियोग
संयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोकाग्निनासकलयोनिष्विति राज
द्वेषेपि तादृशशोकाग्निदाहस्य नासद्भाव इति भावः ननु शोकाग्नि
प्रतीकारा अपि बहवो धर्मेण इत्यत आह दुःखरूपोपधे प्रती
कारास्तदपि दुःखमेव तदपि अतस्त्रिया अदुःखबुद्धैव सुकरा
दियोनाधप्यहं सुखीति बुद्धैव भ्रमामि अतस्तत्र दास्यस्य
योगमुपायं तद् केनोपायेन तत्र दास्यं प्राप्नुयाम् तत्रमेवोपदिश
त्वादास्यवत्त्वे मति नानाधोनिगतस्यापि न मे किमपि दुःख-
मिति भावः ॥ १७ ॥

ननु महास्ये त्रस्तमानेपि त्वया प्रस्तुत संसारिकदुःखस्योषधं
मन्यदप्यन्नेष्टव्यमिति तत्र साटोपं स प्रगल्भास्फोटञ्चाह सोहं
त्वदनन्यभक्तः श्रीनारदभृत्यत्वेन प्रसिद्धः प्रह्लादोहम् अन्य इव
न ज्ञानकर्मादिकं स्वप्नेष्वङ्गीकरोतीति भावः । तत्र लीला
कथागुणान् कीर्तयन्नेव गुणान् कीर्तयन्नेव गुणविप्रमुक्तो गुणा
तीत इति यद्यहं गुणानीतोऽभवत् तदा मे कुतः प्रस्तुतदुःखं दुःखादि
पधं वेति भावः । ननु गुणातीतस्य भक्तस्यापि दुःखादि
दृश्यन्ते तत्राह दुर्गाया त्वद्विरहसन्तापान् अञ्जः शीघ्रं तितमि
अनिशयेन तदामिति त्वत्साक्षात्सेवाप्राप्तावपि त्वत्कर्तनप्रसादां-
न्मं नाति तिलम्बो मावीति भावः त्वत्पद्मयुगस्य कमलत्वात् तत्र
लयेहंसैस्त्वत्पार्षदैर्मा नेतुमागच्छन्निः सहसंगो यस्य सः विरञ्ज
गीताइति कथानां प्रामाण्यं नञ् त्वत्कथाकीर्तने केषामपि
भ्रम इत्याह सुहृदः सखा भक्तानां सख्युः परदेवतायाः दास्यभक्ता
नां मद्भिधानां प्रभो ॥ १८ ॥

माया मनः सृजति कर्ममयं बलीयः कालेन बोधितगुणाऽनुमतेन पुंसः ।
छन्दोमयं यदजयाऽर्पितषोडशारं संसारचक्रमज्ज ! कोऽतितरेत्त्वदन्यः ॥ ११ ॥

भीमादिभ्वायचकवर्षिकृतसारायंदर्शिनी ।

मन्त्र दुःखस्य प्रतीकारा अपि त्वां विनाफलन्तीत्याह-बाहस्य पितरौ शरणं रक्षकाविह न भवतः ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदोनात् कश्चिदजीगतोऽपि तद्वधदर्शनाच्च नचातंस्य रोगिणाः भगवन्मौषधं शरणं कृतेष्वौषधे मृत्युदर्शनात् न च उद्वन्वति समुद्रे मज्जतः पुंसो नोः शरणं तथासहैव मज्जनदर्शनात् अतस्नतस्य दुःखिनस्तत्प्रतिविधिदुःखप्रतीकारो च इह इष्टः स त्वदुपेक्षितानां त्वद्विच्छाया भविष्यीभूतानां जनानां नेति पूर्वेष्वाम्बयः तावदिति वाक्यालङ्कारे ॥ ११ ॥

केवाञ्छित यः पित्रादिको रक्षको हृदये सोऽपि त्वद्रूप एवेत्याह-यस्मिन्निति । अपरोऽर्वाचीनजनः परः प्राचीनो ब्रह्मादिर्वाभावः कर्ता कारकैर्यत् यत् करोति, तत् सर्वं भवतो मायाशक्तियुक्तस्य स्वरूपं स्वीयं रूपमित्यर्थः । यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्तात् यद्दि यस्मिन् काले येन करण्येन येन हेतुकर्ता सञ्चोदितश्च यस्य सम्बन्धि यस्मादुपादानात् यस्मै संपदानाय यद्वाप्सिततमं यः कर्त्तव्येवं सत्प्रतिभक्त्यर्थः यथा येन प्रकारेणोति क्रियाविशेषणभूतानामव्ययानामर्थोः त्वुक्तो निगुणात् पृथक्स्वभावः सत्त्वादि प्रकृतिः करोति उत्पादयति विकरोति रूपांतरं नयति ॥ २० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चरणप्राप्तयुषावः भगवत्प्रसाद एवेति प्रीति इत्यनेनोक्तमप्य स्वप्नसाहकारणं त्वहास्यमेव तत्त्वमेवोपदिशति प्रार्थयते-यस्मादिति । यस्मात् तद्ब्रह्म न तदतस्संसारस्तद्विद्या संसाराभिनवेशेन प्रियाप्रियाभ्यां विभोगसंयोगौ वियोसंयोगौ च जन्म च तैर्यः शोकाग्निस्तेन सकलयोगिषु दृष्टमानः तातप्यमानो भ्रमाम्भस्य दुःखस्य त्वहास्यव्यतिरिक्तं यदौषधं तदपि दुःखमेव अतो हे भूमन् तव दास्ययोगं सर्वदुःखेषु मे मह्यं वद ॥ १७ ॥

हे नृसिंह ! मोहं भवहानस्सन् ते पादपद्मयुगे आलस्यो निष्ठा येषां परमहंसानां सारप्राहिण्यां भागवतानां संगो यस्य सः अत एव गुणैः रागादिभिः विशेषेण प्रमुक्तः तव लीलाकृपाः अनुगृह्यान् तुर्गाणि भज्जः अनायासेन तितर्हि तरामि ॥ १८ ॥

हे नृसिंह ! हे विभो ! तावत्त्वदुपेक्षितानां त्वत्तोऽप्राप्तत्वहास्यानां मध्ये इह संसारे बाहस्य शरणं दुःखहरं पितरौ न. आर्त्तस्य रोगार्दितस्यागदमौषधं शरणं न उद्वन्वति समुद्रे मज्जतो नोः न तस्य च यस्तत्प्रतिविधिरिहाज्जसंष्टतच्छरणं न किन्तु त्वमेव सर्वेषां शरणमिति भावः ॥ ११ ॥

“सर्वे कश्चिद् ब्रह्म, तत्त्वमसि” “क्षेत्रज्ञं चापि मां धिदि” “आत्मेति तूपागच्छन्ति प्राहवन्ति च” इति भूतिस्मृति-सूत्रसाधिकां स्वात्मनः त्वदात्मकत्वानुसन्धानं विना संसार-

[४६]

चक्रं कोऽतितरेदित्याह-यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्तात् यद्दि यस्मिन् काले येन करण्येन येन हेतुकर्ता सञ्चोदितश्च यस्य सम्बन्धि यस्मादुपादानात् यस्मै संपदानाय यद्वाप्सिततमं यः कर्त्तव्यं यथा येन प्रकारेण पृथक् स्वभावः करोति उत्पादयति विकरोति रूपांतरं नयति भावः अन्योऽप्युक्तः पदार्थः अपरः प्राकृतः परोऽप्राकृतः तद्वत्सिद्धं भवतः स्वरूपं भवद्दात्मकमित्यर्थः “एतद्दात्म्यमिदं सर्वम्” इति श्रुतेः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

हेभूमन् ! इसप्रिय अमिय पदार्थों के संयोग वियोग से उत्पन्न हुआ जो अग्नि निस्से सर्वं योनियों में अक्षता हुआ दुःख की शान्ती के लिये जो औषध करताहूँ वहभी दुःख रूपही है परञ्च उससमय मेरी उससे दुःख की बुद्धि नहीं रहती है इस तरह से हम संसार में भटक रहाहूँ इसलिये अब आप अपना दास्य कर्त्तव्य रूप सिद्ध महापधि बताइये कि जिससे फिर न भटकूँ ॥ १७ ॥

हे नृसिंह देव ! अब मैं परमप्रिय और सुहृद् तथा परात्पर देव जो आप तिनकी ब्रह्मादिकों की गार्ह दुई जो आपकी कथा ये तिनको गाताहुआ बिन प्रयास गुणों से छूटकर दुःखों को तर जाऊंगा केवल इतना अपेक्षित है कि आपके चरण कमल घर हैं जिनके ऐसे हंभा का सङ्ग मुझे हो ॥ १८ ॥

हे विभो ! हे नृसिंह ! आपने जिनोका उपेक्षा की है उन पुरुषों का कोई रक्षक नहीं, जैसे कि, हम संसारमें आपकी उपेक्षा होने से बालक के माता पिता रक्षक नहीं हो सके गेगी की औषध अच्छानहीं करसक्ती, समुद्रमें डूबने हुमे फो नौका नहीं बचासक्ती इसी प्रकारी तपकी शान्तिके लिये जो कुछ कहा उससे उस्की शान्ति नहीं हो सक्ती जवतक आपकी कृपा नहीं ॥ ११ ॥

ब्रह्मा से लेकर अपने पिता पिताम्ह प्रभृति जो हुण्टे करते हैं विकार को प्राप्त होने हैं जिन अधिकरण में जिसकाब में जिस कारण से जिसके लिये जिन हेतु में जैसे जो कुछ कार्य जाता है वह सब आपकाही स्वरूप है ॥ २० ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अतोऽव्यस्य रक्षकस्थाभायाद्भंसारित्वाच्च नित्यमुक्तस्यमेव मां शरणागतं रक्षन्ति प्रार्थयते—भाषति द्वाभ्यां । त्वद्दास्य पुंसोऽनुमतेनेक्षणरूपेणानुग्रहं मनो मनः प्रधानं विद्वं माया सृजति

स त्वं निहत्य विजितात्मगुणाः स्वधाम्ना काखो वशीकृतविसृज्य विसर्गशक्तः ।
 चक्रं विसृष्टमजयेश्वर ! षोडशारे निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो ! प्रपन्नम् ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वा मया द्विवि विभो ऽखिलधिष्यापानामायुः श्रियो विभव इच्छति यान् जनोऽयम् ।
 येऽस्मात्पितुः कुपितहासविजृम्भितभ्रूविस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥ २३ ॥
 तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोऽज्ञ आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमाविरिश्वात् ।
 नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमण काक्षात्मनोऽपनय मां निजभृत्यपार्श्वम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कथंभूता कालेन चोदिताः चोदिता गुणा यस्याः कथंभूतं मनः कर्म-
 मयं कुर्वन्नुपमं बलीयां तुज्यमं कुंदांमयं वेदोक्तकर्मप्रधानञ्च अजया
 जीवस्वाविद्यया तद्भोगार्थमर्पिताः षोडश अरा विकारा यस्मिन् य-
 देवंभूतं संसारचक्रात्मकं मनस्तत् कोऽतितरेत्, मां अज । त्वद्व्यव-
 त्तः पृथक् स्थितः स्वामभजन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु, ममापि मायासम्बन्धात्कतुंस्वाद्यविशेषाच्च स्वतः कोविशे-
 ष इत्याह-स इति । स्वधाम्ना विच्छक्तया निखं विजिता आत्मनोबु-
 ज्जगुणा येन स हि त्वम्यतः काखो मायाश्रेयकः अतएव वशीकृता
 विसृज्यानां कार्याणां विभर्गाणां साधनानाञ्च शक्तयो येन अत
 इत्युत्तरवक्षिणीकृत्यमानं मामुपकर्षं स्वममीपं नय ॥ २२ ॥

ननु, लोकापालानां भोगान्भुङ्क्ष्व पिड्यं वा राज्यमिदं हास्यामि
 किमिति संसाराद्बुद्धिं प्रपन्नं तत्राह-दृष्ट्वा इति श्राभः । श्रियः सम्पदः
 विभव उद्भवः आयुगन्धयो दृष्ट्वा इति काका तुच्छतन्मुक्तम्, तद्वाऽऽह
 येऽस्मात्पितुः कोपहासविकृतभ्रूमङ्गमात्रेण विध्वस्ताः सच्च त्वया
 निरस्तः ॥ २३ ॥

यस्मादेवं तस्मादाशिषो भोगान् कस्तन्परिपाकं विद्वानहमैन्द्रि-
 यमिन्द्रियैर्मोयं ब्रह्मणोभोगमभिव्याप्य किमपि नेच्छामि ते काला-
 त्मन उरुविक्रमेण विलुलितान्विध्वस्तांश्यामादीनपि ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ त्वत्प्रपन्नमन्तरेण कः पुमानतितरेत्संसारचक्रमित्याह—
 मायामनइति । त्वद्व्यवः त्वत्समाभययाविमुक्तः कः पुमान्संसारच-
 क्रमतितरेत्, न कोपीत्यर्थः । संसारचक्रं चक्रवत्परिघट्टमानं संसारं
 चक्रशब्देन तत्र पतितस्व दृढतरावखम्बनमन्तरेण न यथा ततो
 निष्क्रमणं सम्भवति तथा संसारे पतितस्याखम्बनभूतं श्रीभगवन्तं
 भवन्तमन्तरेण न तस्मादतितरेण सम्भवतीत्यभिप्रेतम्. संसारं
 चक्रत्वेन रूपयन् तं विशिनष्टि, यद्यस्मिन्मनसि नाभिरूपे
 पुंसः परमपुरुषस्य अजया भगवन्मायया हेतुभूतया अर्पिताः
 षोडश ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियव्यापाराः दश प्राणायानादिकृपाः
 पञ्च प्राणवृत्तयः मनोवृत्तिश्चेति षोडश एत एव अराश्रिय
 यस्य तत्र तत्तज्ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियव्यापाराणां मनोव्यापा-

राणुविद्यत्स्वस्वामाव्यात् तद्व्यापारपूर्वकत्वाच्च तदायत्तत्वेन तद-
 र्पितत्वं मनोवृत्तेस्तु साक्षात्मनस एवाभयत्वात्तद्वर्षितत्वं यद्यपि
 मनःपर्यन्तानामिन्द्रियाणां प्राणायत्तस्थितित्वेन प्राणव्यापार-
 पूर्वकत्वेन च प्राणवृत्तीनां साक्षात्परंपरया वा न मन आभयः
 तथापि मनोव्यापाराभावदशायां विद्यमानापि प्राणवृत्तिरज्ञाता
 अतएवामप्रायेति, तद्वृत्तिसत्ताज्ञानस्य मनोव्यापारपूर्वकत्वात्-
 स्यात्तद्वर्षितत्वमवगन्तव्यम्. यद्वा अजया हेतुभूतया अर्पिताः षोड-
 शोकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानीति षोडश विकारा एवाराश्रिय
 यस्य यदेतत्संस्तुतिचक्रमित्यन्वयः । संसारस्य सर्वेन्द्रियव्यापार-
 पूर्वकत्वात्तद्वृत्तमवगन्तव्यम्. अस्मिन् पक्षे नाभित्वेन न किञ्चिदपि
 रूपिनं यद्वा अजया नाभिरूपया हेतुभूतया चार्पिताः षोड-
 शोकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मकानि अराश्रिय यस्येत्यर्थः संसार-
 चक्रस्यार्पितषोडशारत्वेऽज्ञाया हेतुत्वमुक्तम्. सा किं साक्षादेव
 हेतुः ? नेत्याह, मायेति । मनस्त्वृष्टिद्वाराहेतुरिति भावः । किं
 नहिं तस्याः सहकारिकारणमनमाह, काखेनेति । काखेन सह
 माया मनस्त्वृजति काखसहकृता प्रकृतिर्मेनः स्वजनीत्यर्थः । का-
 खोपि न स्वरूपेण प्रकृतेर्मनः समं सदकार्यपितु गुण्योभ-
 द्धारोति यद् न काखं विशिनष्टि, चोदितागुणानुमनेनेति चोदिताः
 काखेन श्रुतिनाः सत्त्वाद्यः गुणास्तैरनुमनेन सह कृतेन स्वचोदि-
 तगुणत्रयमन्ध्वेन काखेन सहकृता भगवतो माया मनःस्वजति
 संसारचक्रस्य दुस्तरत्वं भगवदाभिमुख्ये तु सुतरत्वं चाविष्कर्तुं
 मनो विशिनष्टि, कर्ममयमिति । त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामरूपत्वेन
 स्वमपि त्रिगुणात्मकत्वाद्गोमयतया पुण्यपापरूपकर्मविषय-
 प्रवृत्तिप्रचुरं बलीयः अतित्वस्यैदोषं कुण्डोभयं सत्त्वानुयानाच्छा-
 ख्यावगतिसाधनप्रचुरम् इच्छामयांमत्यर्थस्त्वनुपपन्नः कुण्डशब्दः
 इच्छावार्त्ता न तु कुण्डशब्दः अनेन सत्त्वप्राप्त्यर्थे सति श्री-
 भगवदाभिमुख्येन संस्तुतिचक्रं सुतार्यमित्यभिप्रेतम्. एवंभूतं मनः
 स्वजनीत्यन्वयः । तदेवं मनोबोधात्संसारानतिवृत्तिस्त्वत्समाभय-
 याविमुक्तस्येत्युक्तं भवति त्वद्व्यवः कः संसारचक्रमतितरेत् इत्य-
 नेन त्वद्व्यवःस्त्वतितरेदेवेति सूचितम् ॥ २१ ॥

तदेवाविष्कुर्वन् त्वद्व्यवः मां संसारचक्राकारिर्गमयेति प्रार्थ-
 यते—स त्वं हीति । यः स्वमाया मनःसर्गद्वारा संस्तुतिचक्रं
 जीवबोक्तं पातयति स त्वमजया स्वकीयया मायया षोडशारे
 चक्रे संसारात्मके विसृष्टमत एव नितरां पीड्यमानमपुनरा

श्रीमद्गीराराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वां प्रपन्नं मां हे विभो ! अपकर्षं संसृतिचक्राद्बहिर्निर्गमय
“य एव बन्धकः स एव मोक्षकः” इति न्यायेन त्वमेव ततो निर्गम-
वितुं समर्थ इति भावः । सामर्थ्यमेव दर्शयन्नेन विशिनष्टि, नि-
रन्ध्यादिना । आत्मगुणाः स्वशरीरभूतप्रकृतिगुणा नित्यं ति-
जिता आत्मगुणा येन नित्यास्पृष्टवद्वधमेव आध्यात्म्या स्वस्वरूपसौ-
ख्यवद्वा विजितारमगुणो यः स आत्मा तस्य ध्यात्वा प्रकाशनेन
बशीकृतविस्मृत्यविभक्तशक्तिः विविधं सृज्या विस्मृत्याः जीवास्तेषां
विसर्गे शक्तिर्यथाः सा प्रकृतिः शक्तिर्वशीकृता येन स तथा-
क्तः काष्ठशरीरकश्च बशीकृतसंसृतिनिमित्तप्रकृतिस्वान्मोक्षार्थं
त्वमेव प्रभुरिति भावः । नित्यविजितारमत्यादिना विस्मृत्यर्था-
वर्गाद्ब्रह्मादिसम्पत्पर्यन्ताद्वैलक्षण्यमुक्तम् । मनः संसारिजीववर्गे न
कोपि तन्मोक्षने दृष्टः नहि स्वयं कारागृहबद्धोऽप्यं तादृशं मो-
क्षवितुं प्रभुरित्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

ननु, एवं बाह्यस्मरणं किं संसारान्निर्विद्यमे भुङ्क्ते मो-
गानित्यत्राह—दृष्टा इति त्रिभिः । हे विभो ! अयं संसारिजनो यानि-
च्छन्ति कामयते ते अस्मिन्निष्पन्नानां इन्द्रादीनामायुरादयो मया
विचिन्त्य दृष्टाः श्रियः भाग्यभागोपकरणादिसमृद्धयः विभवास्त्र-
लंकाश्रित्यरूपमेभ्यश्च आयुरादयो दृष्टा इति काका तुच्छत्वमुक्तं
तदेवाह, वेदिति । येऽस्मत्पितुः कोपहान्निष्कृतभ्रमभ्रमाश्रयं वि-
लु-
खिताः ध्वस्ताः स तु मात्पिता त्वया हतो निरस्तः ॥ २३ ॥

यस्मादायुरादयो मत्पितृदृष्टान्तेन तुच्छत्वेन दृष्टा तस्मात्सनु-
भूतां वेदानाम् अयुः अयुरादिरूपाः आश्रित्यस्तत्परिपाकं विद्वान्
अह इति कृच्छ्रे, प्रकृत्स्मन्नहम् ऐन्द्रियम् इन्द्रियैरनुभाव्य मन्वदपि
सुखमाश्रित्यैवाद्ब्रह्मणोऽनुभाव्यमाश्रित्यापि तथा काकात्मना
काकरूपेण उरुश्रितेण विपुत्रपराक्रमेण विपुत्रपादविश्लेषेण वा
विलुखितान्विध्वंसानविगादीनपि न इच्छामि मनो निजभृत्यानां
स्वपार्श्वानां पार्श्वं समापमेव मां प्रापय ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

संसारचक्रं मत्तया जनितश्रीहरिप्रसादं विना दुस्तरं, प्रसादश्च निशु-
हीतमनसा दुःसाध्यो मनोनयत्वात्संसारचक्रस्यातः स एव सम्पा-
द्य इत्याद्येन संसारचक्रं निरूपयति—मायेति । चित्तप्रकृत्याभिमत-
तमायाप्रकृतिरुद्दिनगुणानुमतेभोजनरजआर्दिगुणानुसारिणा का-
चेन प्रेरितेनादृष्टेन च सहकारिणा पुंसो जीवस्य कर्ममयं कृत्वा-
विकारकोशमतएव बलीयो निगृहीतुमशक्यं कृद्दामयं सकृत्प-
विकल्पव्ययैच्छात्मकं यस्मिन् सृजति हे भज ! तस्मिन्मूखं
संसारचक्रं त्वदस्यस्त्वदनुग्रहद्वितः पुरुषः कोऽनितरेत्, न कोपी-
त्यन्वयः । केवलत्पतिकरोपेतस्य बलाधिक्यं क्यादित्यभिप्रायगाह
अज्ञयेति, अज्ञया प्रकृत्याऽर्पिताः कल्पिता भिन्नवर्तिना मनसा मह
बोहशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणा एवारा दृक्त्वानीया यस्य तत्तथा
तव ॥ २१ ॥

“मनएव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः” इति श्रुतेः सत्यक
नियुक्तं मुक्तिनिमित्तं च त्वदनुग्रहेण स्वादित्याशयेनाह—सत्वमिति

यत्त्वं अध्यात्मना नित्यं विजिता आत्मनो देहस्य गुणा जनना-
दिवस्युया धर्मा जीवस्य वा दुःसादिवस्युया येन स तथा यच्च
कलयति जानाति सर्वमिति काखो बशीकृता असमवेता विस्मृत्यस्य
सुखरादिनातिविधय जगतो विसर्गशक्तिर्विनिष्कृत्यैविसर्गस्य
तथा हे ईश्वर ! स त्वं बोहशारे संसारचक्रं लिङ्गशरीरे वा
अजया विस्मृत्युत्पन्नमतएव दुःखेन निष्पीड्यमानं तत्परिहाराय
शरणां प्रपन्नं मां ततोऽपकर्षे उत्तरं विभो ! समुद्धरयासमर्थ ॥ २२ ॥

त्वया कस्मात्स्वर्गाद्यैश्चर्यं नेष्वन इत्याशयं तस्य नश्वरत्वा-
दित्याशयेनाह—दृष्टा इति । अस्मिन्निष्पन्नानां विभ-
वो हिरण्यवलययोः अस्मत्पितृर्हिरण्यकशिपोः कुपितहामो दृष्टा-
सन्नेन विर्जुमनयोः स्फुरितवलययोर्ध्रुवोर्विस्फूर्जितेन विकास-
विशेषेण लुखिता विनाशिताः स तु हिरण्यकशिपुर्पि ते
त्वया ॥ २३ ॥

यस्मात्स्वर्गाद्यैश्चर्यं नेष्वन इत्याशयं तस्य नश्वरत्वा-
दीन्द्रिभोगायामास्मिन्निष्पन्नस्य विद्यमानं वा आविरिच्छात् विरिञ्च-
पर्यन्तं निजभृत्यानां मुक्तानां पार्श्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

सर्वस्य च तद्भीतस्य दर्शयन्नेकदेकरूपं स्थापयति—मायेति ।
मायातानत् कर्म मायादिरूपं मनःसृजति तस्मात् तस्य दृष्टव्य-
त्वात् कृद्दामयामादिरूपं संसारचक्रं त्वत्कृपाभावात् कोऽति-
तरं कोपीत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुनस्तदेव विशेषतो दर्शयन् स्वामीष्टं निवेदयति—स
त्वमिति ॥ २२ ॥

पुनरपि स्वदुःखदर्शनया कृपयन् स्वामीष्टं प्रायंयते—दृष्टा
इति द्वाश्रयात् । एकैव निजपरमाभीष्टरूपा तत्संवेकस्वरूपानु-
गत्या साक्षात्स्वर्गाद्यैश्चर्यं प्रमत्तमेवादेवैवमज्ञाच्छाद्य बहुविधं
प्रायंयते इति अयं पुंश्च परत्र च ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिष्वनायचक्रनर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

ननु, यद्यहमेव सर्वरूपस्त्वर्हि संसारात्त्वहमेव कुतो मद्रूपात्
संसारादस्माद्भिर्मोक्तुमिच्छामीत्यतमाह द्वाश्रयां । माया त्वर्हीयर्षुह-
रङ्गा शक्तिर्मनोमहदाद्यारमकं लिङ्गवदेह जीवस्योपाधिं सृजति कर्मा-
णि शौकिकवैदिकव्यापारात्मन्यं बलीयो दुर्जयं पुंसस्त्वदृष्टस्य
अनुमतेन ईश्वररूपेण चादिताः स्वागता गुणाः यस्याः सा कृद्दाम-
मयं वासनामयं “कृद्ः पश्यिष्यायच” इत्यमरः यदेव चक्रं कलु
संसारचक्रं भवेत् काहशम् अजया अविद्यया अर्पितं वस्तुनो
निःसङ्गेषोऽपि जीवेषु यजान् समर्पितं च बोहय भरा विकारा
यस्मिन्तच्च तत् कोऽनितरेत् त्वद्व्यः स्वतः पृथक्भूतः त्वाम-
भजित्यर्थः । त्वदन्वयमकस्तु तरेदेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अतो मायायाश्चैवच्छक्तिव्याप्तमयं संसारचक्रं यद्यपि त्व-
द्रूपं तदपि त्वं स्वरूपशक्त्या तस्मात् पृथग्भूतोऽत्र एवाहमपि

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकुनसारायं दर्शिते ।

तस्माद्विमोक्तमिच्छामि मां स्वचरणान्तिकं नयेत्याह—स त्वमिति । यन्माया हि गुणमयं जीवोपाधि सृजति स त्वं स्वधाम्ना स्वक-पशक्त्या विजिता आत्मगुणा बुद्धिगुणा येन सः यो गुणान् चोभयति स काळोऽपि त्वम् अत एव वशीकृता विमृज्या माया-कार्यभूता उपाधयस्तेषु विस्मर्गो निक्षेपः शक्तिरविद्या च येन स अत इधुदयडवर्षात्प्राप्तो ज्ञमानं प्रपन्नं जनमुपकर्षं समीपं न य ॥ २२ ॥

न च त्वां विनाऽन्यं कर्मण्यैश्वर्यवर्धनं पश्यामि यमहं प्रपद्ये यं यो मां संसाराद्बुद्धिरिष्यतीत्याह—दृष्ट्वा इति । द्विविद्यानामखिल-लोकापालानामायुरादयो दृष्टाः श्रियो धनसम्पदः विभव ऐश्वर्य ये धिषण्यपाः अस्मत्पितुः कोपहामविकृतभ्रमद्भ्रमात्रेणैव निध्वस्ताः स च त्वया निरस्तः इत्यसाधारणप्रभावात्पि त्वमेव परमे-श्वर इति जानामीति भावः ॥ २३ ॥

एवञ्चेत् मत्तः परमेश्वरतः किमत आह—तस्मादिति । यस्मान्मत्पिता तादृशैश्वर्यसम्पत्तिमानपि निरस्तस्तस्माद्दहं आशिषो भोगान् अस्तत्परिपाकं विद्वान् ऐन्द्रियम् इन्द्रियैर्भोग्यं आविरिच्यत् ब्रह्मणा भोग्यमप्यभिययाप्य किमपि नेच्छामि ते कालरूपेण विलुङ्घितान् विध्वस्तान् अग्निमाहीनपि निजभृत्यपार्श्व-मिति तद्देव सर्वोत्तमं जानामीति भावः ॥ २४ ॥

भीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंभूतस्य सर्गो मनः पुंसः “पुरुष एवहं सर्वम्” इत्यादि-श्रुतिप्रसिद्धस्य श्रीभागवतस्तत्र माया प्रकृत्याख्या शक्तिः संसारचक्रं सृष्टिमंहारप्रवाहम् सृजति पुंसो भवत एवानु-मतेन शक्तिभूतेन कालेन चोदिता सृष्ट्यर्थविस्ताराय संसा-रार्थसंकोचाय च प्रेरिताः गुणाः यस्याः सा यद्यस्मिन् अजया नित्यरूपया भवच्छक्त्या तथैव मायया प्रेरिताः एकादशेन्द्रि-याणि पञ्च तन्मात्राणि चेति षोडश आराः अवयवा अस्मिन् बन्धीयः दृढतरं जीववन्धनं मनस्तत्प्रधानं लिङ्गशरीरं भवति कर्मभूतं कर्ममयं मायामोहितजीवकर्मफलभूतम् ऊर्ध्वामयं प्राणामोहितजीवाभिलाषजन्यं च “छन्दः पद्येऽभिलाषे च” इति कोमात् हे अज ! तत्संसारचक्रं त्वदन्यः अंशस्य स्वरूपेण भिन्नत्वेपि अंशमिप्रस्थितिप्रवृत्त्याभावात् य आत्मानं त्वदन्तर्गतं जानाति सत्त्वदन्यः यस्तु “एव परमांशः” तत्त्वमसि “ममैवांशो जीव-लोकं जीवधुनः सनातनः” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” “अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकित्वादित्वमधीयत एके” इति श्रुतिस्मृतिमूत्रोक्तरीत्यात्मनो भवदंशभूतस्य भवदन्यत्वं न जानाति स त्वदन्यः जीवब्रह्मणोऽत्यन्तनो एवेति श्रान्ति-मोहितः कोऽनितरेत् न कोपीत्यर्थः त्वदन्यस्तु तरेदेवेति भावः ॥ २१ ॥

हे ईश्वर ! सर्वात्मा सर्वशक्तिस्त्वं चक्रे संसारचक्रे तत्रापि षोडशारे लिङ्गदेहे अजया मायाव्यया भवच्छक्त्या विमृष्टं निष्पीड्यमानं च मां प्रपन्नं त्वां शरणं गतं हे विभो ! उप-

कर्षं संसारचक्रात् निस्सारय यतस्त्वं बहुवन्धनयोः जीव-माशयोः स्वामीत्याह, वशीकृते विमृज्य विस्मर्गशक्ती विमृज्यते देवमनुष्यादियानिषु पात्यते माययामिभूयते इति विमृज्यो जीवः विस्मर्गं देवमनुष्यादिजीवयोनिजनने शक्तिर्यस्याः सा माया एवभूते जीवमायो वेन सः “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः” इति धुनः कथम्भूतः काळः स्वशक्तिभूतो यः कालस्तस्मापि चोभको नियन्तृभूतः काळ इत्यर्थः “ज्ञः कालकालः” इति श्रुतेः ननु, अन्ये अन्यान् ब्रह्मरुद्रादीनां पराश्वरान्मन्यन्ते ते एव भवतीति कुतः संसारचक्राभिर्गमनार्थं न प्रार्थयन्ते इत्यत्राह हि निश्चितं स्वधाम्ना स्वामाधारणं स्वरूपेण नित्यं सर्वदा विजिताः स्वशक्त्या कृताः आत्मानः सर्वे ब्रह्मादयो जीवाः गुणास्तत्-द्रुणाश्च येन सः एव सर्वेश्वरः “एव सर्वाधिपतिः” इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

ननु, संसारचक्रेऽपि भोगाः सन्ति तान् भुङ्क्व किं मोक्षे-शोत्यत आह—दृष्ट्वा इति श्रुतिः । हे विभो ! यानयं बुभुक्षुजनः इच्छति ते द्विवि अखिलधिषण्यपानां आयुः श्रियः सम्पदः विभवः उद्भवः एते सर्वे मया दृष्टाः येऽस्मत्पितुः कुपित-हामाश्रयां कोपहामाश्रयां विजृम्भिनेन विकृतेन भूषिष्पूजितेन लुङ्घिता निरस्ताः स तु ते त्वया निरस्ता इतः ॥ २३ ॥

तस्माद्धेतोः “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ” इति श्रुतिप्रसिद्धः अज्ञोऽल्पज्ञो जीवोऽहं भवदीगदास अभूः तनुभृतामाशिषो भोगान् आयुरादिकं ऐन्द्रियैर्भोग्यं आविरिच्यत् किमपि नेच्छामि ते त्वया कालात्मनोरुविक्रमेण लुङ्घितान् विध्व-स्तानग्निमादिपदार्थानपि नेच्छामि, अतो मां निजभृत्यानां पार्श्व-मुपनय ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

पुरुष की अनुमति से काल करके क्षुभित हुए गुण जिसके ऐसी माया कर्म प्रधान दुर्जन मनको सृजती है, हे अज ! अज्ञा (अविद्या) ने अर्पित किं ब सोलह विकार रूप आरा जिसके ऐसे संसार चक्र वाले वेद मय मनको आपको विना अजन किये कौन तरसका है ॥ २१ ॥

हे ईश्वर ! सो आप मुझे आपना ज्ञान देकर इस षोडश आरे वाले चक्र में माया से पडा हुआ निष्पीड्यमान अर्थात् ऊख के तर पिर रहा जो मैं तिसको हे विभो ! हे समय ! आप खेचलो ॥ क्योंकि आपने इस माया के गुणों को अपने तेज (क्षेत्रन्यशक्तिरूप) से जीता है और आप काल रूप अर्थात् माया के प्रेरक हो और कार्य कारण शक्ति को आप ने वश में किया है ॥ २२ ॥

हे विभो ! मैंने स्वर्गसे आदि लेकर अनेक लोकपालों के आयु भी और वैभव देख लिये, जिनके लिये यह मनुष्य सदा इच्छा करता रहता है, उनके वैभव कैसे हैं कि मेरे पिता के कोप युक्त हास से विकराल भृकुटी के भंग क्षत्र से नष्ट

कुत्राशिशः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः केदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः ।
 निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान्कामानलं मधुलवैः शमयन्दुरापैः ॥ २५ ॥
 काहं रजःप्रभव ईश ! तमोऽधिकेऽस्मिन् जातः सुरेतरकुले क तवानुकम्पा ।
 नं ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः ॥ २६ ॥
 नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जन्तोर्पथात्मसुहृदो जगतस्तथाऽपि ।
 संसेवया सुरतरोऽग्वि ते प्रसादः सेवाऽनुरूपमुदयो न परावरत्वम् ॥ २७ ॥
 एवं जनं निपतितं प्रभवहिकूपं कामाभिकाममनु यः प्रपतन्प्रसङ्गात् ।
 कृत्वाऽत्मसात्सुरर्षिणा भगवन्गृहीतः सोऽहं कथं नु विसृजे तत्र भृत्यसेवाम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

होगये उस मेरे पिता को तो आपने सहज ही निरस्त कर दिया ॥ २३ ॥

इसी कारण से मैं आप का अन्न दाम ब्रह्मादिक पर्यन्त के वैभव आयु लक्ष्मी इन्द्रिय सुख इत्यादिकों को इच्छा नहीं करता हूँ, क्योंकि ? ये सब तो काल स्वरूप आपके महान् पराक्रम से नष्ट प्राय हैं तस्मात् आप केवल मुझको अपने दामों के समीप में पहुँचा दीजिये ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च वर्तमानकालेऽपि न भोगाहो इत्याह—कुत्रेति । श्रुतिः भवगो तदेव सुखं यासु ताः मृगतृष्णिकावन्मिथ्याभूताश्चाशिशः क अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोह उद्भवस्थानं कचेदं कलेवरम् । एवं च्छेत्सर्वोऽपि जातः किं न विरज्यते ? तत्राऽह—यद्यपि यद्यपि इति एवं विद्वानयं जगत्तथापि न निर्विद्यते विरक्तो न भवति कुतः काम एवानलस्य मधुतुल्यैः सुखलवैर्दुःसाध्यैरपि शमयन्, कामाग्निशमतव्यग्रस्य निर्वेदावकाशो नास्तीत्यर्थः । यद्वा, अचिन्त्यमिदं स्वन्मायाचेष्टितमिति भावः ॥ २५ ॥

तर्हि त्वं कथं निर्विद्योऽसि अनेहोऽपि मयि प्रवृत्तया त्वत्कृपयैवेत्याशयेनाह—केति । रजसेव प्रभवो जन्म यस्य सः समभ्यन्तं वा कुलविशेषणं तमोऽधिकं च्छेत्सर्वस्मिन्प्रसुराणां कुले जातोऽहं क, क च तवानुकम्पा, तामेवाह ब्रह्मादीनां शिरसि यो नैवार्पितः स पद्मवत्सकलसन्तापहरः करः प्रसादः पुरुषार्थरूपो मे शिरस्यर्पित इति यत्त वद्ययाऽनुकम्पयेति वा ॥ २६ ॥

न च स्वयीदमत्रिचित्रमित्याह—नैवेति । एतं ब्रह्मादय उभयोः अयमसुरो नीच इत्येषा परावरमतिर्जन्तोः प्राकृतस्य यथा, तथा भवतो नैव स्यात्, अत्र हेतुः जगत आत्मनः सुहृदश्च तर्हि सर्वत्र मत्प्रसाद एवंप्रपन्न किं न स्यात्तत्राह संसेवया तत्र प्रसादो भवति तत्र च सेवानुरूपं तत्सादिच्छानुसारेण भर्मादीनामुदयो भवति एवं

[५०]

सत्यापि वैवश्याभावे दृष्टान्तः सुरतरुणेषा सेवकस्यैव सुकृपा-
 नुसारिणा क्व ददाति न च विषमस्मिन्नत्र न परावरत्वमत्र कार-
 णमिति शेषः ॥ २७ ॥

एतच्च त्वत्कृपया मया प्राप्तमिति त्वत्कृत्यपार्थमेव मां नये-
 त्याशयेनाह—एवमित्यादि । यथा तथा अनुकाम्यतोऽस्म्येयं नारदेनात्म-
 सात्कृत्वा पूंगुमनुगृहीतः सोऽहं कथं नु त्वत्कृत्यसेवां विसृतामि-
 कथम्भूतोऽनुगृहीताऽस्मि प्रभव एताहयुक्तः कथंस्तस्मिन्कामानमितिः
 कामयमानं जनं निपतितमनुत्प्रसङ्गात्प्रपतन्त्याहम् तदेवं त्वत्कृ-
 त्यस्य नारदस्यानग्रहेण त्वयान्यन्मनुकाम्यतोऽस्म्येयमेव च मम
 परमोऽनुग्रहो न पुनरिदमिति तुच्छं मन्प्रायश्श्रणादि ॥ २८ ॥

भीमहरीराराधयाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च श्रुतिः भवगो तदेव सुखं यासु ताः अन्न एव मृग-
 तृष्णिरूपाः अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोहः उद्भवस्थानं
 कचेदं कलेवरं कृतेऽहमेतदिति भावः । एवं च्छेत्सर्वोऽपि जनः कि-
 णिति संसारान्न निर्विद्यते तत्राह—निर्विद्यते इति । यद्यप्यपि सुखं
 इतीत्ये मृगतृष्णिकानुदये विद्वान् जानन्नपि न निर्विद्यते वि-
 द्वानपीत्यपिशब्दाविदुषो नितरां निर्वेदाभावः सन्वितः
 विदुषोऽप्यनिर्वेद इति च वन्न विद्वान् विद्वानपि—दुर्गापेक्षुःस्वर्गापि
 लक्ष्यमशक्येभेषुत्तरेषुपिपिकसुखलवैः काम एवानलस्यमृ-
 शमयन्विषययामस्तस्मिन् विद्वानपि न निर्विद्यते इत्यर्थः । विषया-
 सक्तस्य निर्वेदेष्ववकाशो नास्ति इति भावः ॥ २५ ॥

एवं तत्रास्ये तदनुग्रहं संप्राप्त्यै स्त्राशिरसि दुर्बलं तत्क-
 रणत्वनिधानेनात्मनः कृतार्थेणामाशिकरानि—केति । हे ईश !
 तमोधिके तमप्रचुरं रजःप्रभवं रजस उन्पत्तिस्थाने रजसम-
 कार्यकामकोषलोपादिगोहाप्रचुरे सुरेतरकुले, असुरकुले जातोऽहं
 क कच तवानुकम्पा कृतेऽहमेतदित्यर्थः । किं तदित्यत्राह ब्रह्मादीनां
 शिरसि यो नैवार्पितस्तेषामपि दुर्बलं इति भावः । सः प्रसादः

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रसादसूचकः पद्ममिव तापहरः करः मम शिरस्यर्पित इति
यदेतत् दुर्घटमिति भावः । अतोहमसङ्गवशात्तेन कृतार्थोऽस्मीति
तारपर्यम् ॥ २६ ॥

नेतावनातव वैषम्यादि शेषप्रसङ्ग इत्याह-नैवेति । यथा या जन्तोः
प्राकृतस्य परावरमतिकृष्टापकृष्टबुद्धिर्विषमाबुद्धिरिति यावत्
तैषा बुद्धिर्भवतो नैव स्यात् ननु तदभावे हेतुं वर्द्धन्तं विशि-
नष्टि, जगत आत्मसुहृद्ः आत्मनोऽनरारामनः सुहृदो हितैषिणश्च
आत्मन इत्यनेन जगतः शरित्वमवगम्यते नाहि कस्मिञ्चिच्छ-
रीरे आत्मनः प्रीतिरन्वस्मिन्नप्रीतिरिति भावः । सर्वेष्वपि जगतः
स्वाभाविकसुहृद् इति वाच्यं । तर्हि सर्वेष्वेकरूपो मत्प्रसादः कि-
ञ्चस्यात्तत्राह-बद्यप्येवभूतस्त्वं तथापि वैषम्यरहितस्यापि तव
संसेवया प्रसादो भवति तत्र सेवानुरूपं तत्तदपेक्षानुसारेण
धर्मादिविपुल्यार्थानामुदयो भवत्यपेक्षानुरूपफलदत्त्वे इष्टान्तः सुर-
तरोरिषेति । यथा सुरतरोः कल्पद्रुमस्य तत्तत्सेवकापेक्षानुसारेण
फलप्रदत्वं न च तावता तस्य वैषम्यं तद्वन्न परावरत्वं सर्वेष्वेक-
रूपप्रसादाभावे परावरत्वं वैषम्यं न कारणाप्रत्ययः ॥ २७ ॥

एवमात्मनस्तत्प्रसादेन कृतार्थतामाविष्कृत्याथ न केवल-
मधुनेत्र तत्रप्रसादविषयोऽहं जानः किन्तु यदा मातृगर्भस्थं मामनु-
जिग्रसता त्वया सञ्जादितेन सुराधिगानुगृहीतस्त्वद्वै त्वदनु-
ग्रहविषयोऽभवत् अतो जन्मान् आरभ्य त्वयानुगृहीतोऽहं त्व-
द्भृत्यपार्थिव न विस्मृज इत्याह-एवमिति । हे भगवन् ! यः सुर-
धिगा नारदेनारमसाकृत्वा आत्माधीनकृत्वा "तदधीनवचने च"
इति नातिप्रत्ययः पूर्वं विषयपरवशात्तेन तदधीनं मां स्वाधीनं
कृत्वत्यर्थः । यद्वा, "स्वाभाव्यां सम्पदा च" इति सातिः प्रभिर्वाधिश्च
किञ्चिदन्यथात्वं पूर्वं भगवत्प्रातिकूल्येन स्थितं मां किञ्चिन्व-
दनकूलं कृत्वत्यर्थः । गृहीतस्त्वन्नयोपदेशेनानुगृहीतः सोऽहं इदा-
नीं तव भृत्यसेवां दासानुशास्यं कथं नु विस्मृजे न कथं चिद्विपित्य-
श्यामीत्यर्थः कथमभूतोऽनुगृहीतोऽस्मि प्रभवः संसार एवाहि-
कूपः सर्वजुष्ट कूपस्तस्मिन्कामामिकामं काम्यन्त इति कामाः
विषयाः शब्दादयस्तान् कामवमानं जनं निपतितमभ्वनुसृत्य
तत्प्रसङ्गात्तस्य तत्र निपतितजनस्य यः प्रकृष्टः सङ्गस्तस्मा-
द्धेतोः प्रपतन्नहं विषयासकचित्तजनसङ्गात्प्रभासिकूपे पतन्नह-
मित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीर्षकृतपद्मरावली ।

इतोपि संसारसुखं हेयमित्याह-कुत्रेति । श्रुतिं कर्मा सुखय-
न्तीति श्रुतिसुखा मृगतृष्णारूपा ऊर्ध्वोदकसदृशाः अशेषाणां
रुजां रोगाणां विशेषेण रोहो यस्मात्तत्तथा दुरापैर्मधुखनै-
रुद्विष्णुकल्पैः सुखं ज्ञेयैः कामाग्निं शमयन् शान्तिं कर्तुमिच्छन्
यदपि पर्यायेण क्लेशं विषयसुखं चेत्युभयं नभवं विद्वानथं
जनः इहोभयस्मिन्नपि ननु निर्विद्यते निर्वेदं नैव प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

हरेर्मकवास्तस्यं प्रकटयन् प्रह्लादस्तस्वज्ञानीविधुर इवायोग्य-
जनमोहायाह-काहमिति । हे ईश्वर ! तमोगुणप्रचुरे रजोगुणोत्प-
त्तिहेतो अस्मिन् सुरेतरकुले असुरकुले जातोऽहं क मकानुग्रह
बलव्या तवानुकम्पा क मियो विद्वज्जमावत्वात् किञ्चाद्यमत्रेति
तत्राह न प्रह्लादा इति निरन्तरसेवा मे दूरक्षेत्रस्मादाधिष्ठा-
योऽधीदानीं रमादीनां शिरसि नापितो मम शिरसि तव पञ्चकर
पञ्चोदरप्रभासपाशुनिधानबलव्याः प्रसादोऽर्पित इति यत्तस्माच्चिः
तव चरितमित्यर्थः । "श्रीर्ब्रह्म ब्राह्मीर्ब्राह्मिणिकं तस्मीपुरुकृता
तदस्ये च क्रमात्सर्वे सदा मुक्तौ मृतावपि । हरिभक्तौ च
तज्जाने सुखेन निवमेन तु । परतः खतः कर्मतो वा न कथं
चित्तदन्यथा" इति वचनायुक्त एवायं इति ॥ २६ ॥

सेवाधिक्यमेव फलाधिक्ये कारणां न त्वाभिजात्यादिकामि-
त्यभिप्रेत्याह-नैवेति । यथा जन्तोर्वा परावरमतिकृष्टवैषा भवतो न
स्यात् न तु कुत आत्मसुहृद्ः "तत्रेतत्प्रेयः" इति धृतेः लोके यद्यप्या-
भिजात्यादिकं परावरत्वं निमित्तं तथापि लोकविलक्षणामहिम-
त्वात् भवतः प्रसादः जगतः संसेवया सेवानुगुणः फलाधिक्यो
दयः स्यात् "यावत्सेवा परं तस्ये तावत्सुखाविशेषता" इति स्मृतेः
परावरत्वं च सेवानिमित्तं "शुचीनां श्रीमतां गेहे योग्यश्रोत्रि-
जायने" इति वचनात् ॥ २७ ॥

नन्वेवं सेवानुरूपफलोदये शास्त्रीये सिद्धे त्वं किङ्करोषीति
तत्राह-एवमिति । फलोदयस्य सेवानुविधावित्वात् सोऽहं तव
भृत्यसेवां कथं नु विस्मृजे मम हितरूपत्वावित्यतस्त्वदस्यांगे
कारणमाह । जनमिति । प्रमवाहिकूपे जन्मावसर्पविषकलि-
लसंसारगते पतितं कामाः विषयास्तानभिकामवत इति कामा-
भिकामस्तं जनमनु तस्य जनस्य प्रकथेण सङ्गः जन्मबलव्यास्त-
स्मात्प्रपतन् आत्मसात्कृत्वाग्नीयेष्वेक इति बुद्धि कृत्वा सुरभ्र-
पिगा गृहीनोनुगृहीतोऽयः सोहमिति यस्मात्तस्मादिति
शेषः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीर्गोखामिकृतकमसम्बर्भः ।

पुनः स्वप्नानिर्देन्यं दर्शयितुं सामान्यतो जीवानां दैभ्यं
दर्शयति-कुत्रेति । मधुरूपकं तेनाग्रः प्रत्युत वृद्धेः ॥ २९ ॥

अथ स्वस्यापि दैभ्यं दर्शयन् तत्कृपया निरुपाधित्वं प्रावक्ष्यञ्च
दर्शयति-काहमिति । नच प्रह्लादा इति तदानींतन वृत्तान्ता-
पेक्षया ॥ २६ ॥

यस्य भवान् भक्ताननुगृह्णाति तच्च बद्यपि चित्रं तथापि
इष्टान्तसङ्गात् नातिचित्रं मध्यमप्रहस्तु तदभावाद्दीव्यं चित्र-
मिव पूर्वार्थमेवोत्कर्षयितुमाह-नैवेति ॥ २७ ॥

अथैतादृश्याः कृपायाः कारणां स्मरणपि तत्रेवामिष्टं प्रार्थयते
एवमिति । एवं त्वत्कृपायोग्यं यथास्यात्तथा अनुगृहीतो यः
भोऽहं इष्टभगवद्भृत्यकृपातिशयत्वात् कथं विस्मृजे त्यक्तुं शक्नोमि
नैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमद्विभ्रानायककर्मिणस्तसारायंदिशिनी ।

तर्हि किमिति भोगैश्वर्यं सर्वं एव लोको बांक्षतीति चेत्स-
बोप्यनभिह एवेत्याह—कुत्रेति । मृगतृष्णारूपाः मृगतृष्णा यथा
दृष्टिसुखरूपास्तथैवाशियो राज्याद्या अपि भृतिस्तुलमाद्यः
स्वीदोऽसुया रागद्वेषापापचित्तादिभिर्वस्तुतः सुखलेशस्याप्यभावात्
अस्तु वा सुखं तस्य भोगोऽस्मात्प्रसन्नो महद्वै दुःखमित्याह
कदामिति । यद्यतो विद्वानपि जन इति विचार्योपि न निर्विद्यते
ततो मूलं किमुनेति भावः कीदृशः कामरूपमनखं मधुलवैः
सुखलेशैः शमयति नहि मधुलवैरनखः शाम्यति प्रत्युत दीप्यते
एव दुरापैरिति ते च सुखलेशा दुःखैरेवोपाज्जने ॥ २५ ॥

किञ्च यद्यपि माहशो नास्तिकाप्यधमस्तदपि त्वं मां सर्वो-
त्तममकरोस्तप्ते रूपामाहात्म्यं किं वर्णयामीत्याह—काहमिति । यत्
यः पशकरः मम शिरस्वर्षितः सन् ब्रह्मण इत्यादि ॥ २६ ॥

न च त्वं अकृपया उत्तमाधमो गणयसीत्याह—नेवेति । पते
ब्रह्माह उक्तमाः अथमसुरो नीच इत्येवपरावरमतिर्जतोः प्राकृ-
तस्य यथा तथा भवतो नैव स्यात् तत्र हेतुः जगत आत्मनः
सुहृद्भ्य तर्हि सर्वथैव सम एव मत्प्रसादोऽस्तु तत्राह संसेवया
यथा सुरतराभितस्वैव सङ्कल्पानुसारण्य फलं दददपि न
विषमस्तथैव स्वमपि तत्रापि सेवानुरूपम् उदयः सेवतारतम्येनैव
कृपाया उदयतारतम्यं नतु परावरत्वं उत्कृष्टनिष्कृष्टत्वमेव कृपो-
दयतारतम्यस्य कारणाभिस्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु, मत्संसेवया त्वयि मम स्वयं प्रसाद इत्यत्र सुरतर-
दृष्टानेन मद्भेष्यं पर्येहार्थः किंतु संसेवया किं कारणा तद्प्र-
दीति तत्राह एवम् उत्कृष्टानिष्कृष्टत्वात् जने सर्वथैव कामान-
भिकामयमानं प्रथम एवाऽऽद्युक्तः कृपस्तत्र निपतितम् अनु तत्
प्रसङ्गात् प्रयतन्नेवाहं सुरार्थिणा भिनारदेन आत्मसात्कृत्वा
अयं जीवो मदीयो भवत्विति मयि अस्त्वमारोप्य गृहीतः
यत्नात् स्वपाणिनेव गृहीत्वा ततः सकाशात् स्वातिकं नीत्वा
तन्मंत्रराजमुपदिद्य असेवकीकृत इति भावः सोऽहं संसारकृप-
पतित एव संप्रत्यहं प्रहादस्त्वङ्गको यत्प्रसादादभवं तस्य तव
भृत्यस्य भीमद्वुरोः सेवां कथं विस्तृजामि त्यजामि यथा कर्म-
ज्ञानिबोगिनः फलप्राप्तौ साधनं त्यजन्ति, तथेत्यर्थः । भक्तिमार्गो
हि साधनस्यापि फलीभावात् भगवन्तं प्राप्तानामपि भूवार्दानां
साधुसङ्गादिसाधनस्पर्हा यथा भक्तिं मुहुः प्रबहतां त्वयि मे
प्रसङ्गा भूयादन्तमहताममलाशयानामिति ध्यायन्भाराम्यानुगृहाण
यथास्मृतिः स्यादिति चानएव विचार्यैव मया प्रार्थितं मय मां
निजभृत्यपार्श्वमिति ॥ २८ ॥

भीमच्छुक्रदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, स्वत एव भवान् कुतो न गच्छति मत्राह—कुत्रेति
मृगतृष्णारूपाः मृगतृष्ण मृगतृष्णा यथा जन्माभारूपा तथा
पुरुषार्थभासाः भृतिः अथयं नद्वै सुखं वासु ताः आशियः कुत्र
मशेषरजो विरोहो जन्मस्थानमिदं सकलेश्वरं च क इत्येवं यद्यपि

जगो विद्वान् तथापि दुरापैर्दुःखद्वैमेषु खलैर्विषयसुखकेशैर्दुःसूर-
कामानखं शमयन् आस्ते ननु विरज्यते त्वमृत्त्वपार्श्वं न गच्छ-
तीति भावः ॥ २५ ॥

आत्मनो लब्धभगवत्प्रसादत्वमाह—काहमिति । रजसः प्रभवो
यस्मिन् तस्मिन् तमोषिकं यत्र तस्मिन् सुरेतरकुले जातोऽहं क
क च तवानुकम्पा यत् यथा प्रसादः प्रसादद्योतकः पशकरः
पशवत् सुखदः करः मे शिरसि अर्षितः ननु ब्रह्मणो न भवस्य
नतु रमायाः शिरसि अर्षितः यद्वा एवंविधः पशकरो ब्रह्मणो न
भवस्य रमाया अपि नेति बांक्ष्यम् ॥ २६ ॥

ननु, अहो अयं परः उत्तमः अथमपरोऽधमः एषा प्रतिर्जतोः
प्राकृतस्य जीवस्य यथा भवति तथा जगतः आत्मनः परमस्वरूप-
स्य सुखदः हिनकारिणो भवतो नैव स्यात् तथापि सुरतरोः
कल्पद्रुमात् सेवानुरूपमुदयो वांछितार्थलाभः इव संसेवया ते
प्रसादो भवति एवमयं पर उत्कृष्टः मम प्रसादाहं न त्ववर
इति तव प्रसादं परावरत्वं कारणां न भवति ॥ २७ ॥

प्रकर्षेण भवतीति प्रभवाः कामकोपकोभादवस्ते एवाह-
वस्तद्युक्तं कृपं कृपवद्दुस्तरे संसारे निनरां पतितं कामान् विष-
यानभिकामयतीति कामाभिकामस्तं जने कलत्रापत्यादिकृपमनु-
अनुसृत्य प्रसङ्गात् तस्मिन् जने प्रकृष्टो यः सङ्गस्तस्मात्प्र-
पन्नन् योऽहं देवर्षिणाऽऽत्मभाक्कृत्वा गृहीतां अनुकम्पितः सोऽहं
तय भृत्यमेनां कथं विस्तृजे अस्तव भृत्यपार्श्वं मां नर्षति
भावः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

अथय रमणीय और मृग तृष्णा रूप आशिय (पैहिक
पारक्य सुख सामर्थी) तो कहां, और अनंत रोगों के
जन्मे की भूमि यह कलत्र कहां । ऐसा यह पुरुष जागता
है तो भी वैराग्य को नहीं प्राप्त होता, क्योंकि ? बड़े
दुष्प्रप्य काम सुख के विद्वानों से काम रूप अग्नि के
शमन करने में व्यग्र हो रहा है ॥ २५ ॥

हे ईश ! कहां राजागुण मे उत्पन्न होने वाले तमोगुण
प्रधान इस असुर कुल में, मे उत्पन्न हुआ, और आपकी
निहंतुक कृपा कहां, क्योंकि यह प्रसाद तो ब्रह्मा को भी नहीं
मिखा शिवको भी नहीं प्राप्त हुआ, और निश्चय करके
रमा (भीलक्ष्मीजी) को भी नहीं मिखा जोकि ? मेरे असुर
बालक के मस्तक पर आपने अपना करकमल अर्पित
किया ॥ २६ ॥

ये ब्रह्मादिक उत्कृष्ट हैं और यह असुर नीच हैं इस प्रकार
की पर अवर माने जगत के आत्मा और सुहृद् ऐसे आप
की कभी नहीं होती, तथापि कल्प वृक्ष के तरह आपकी
प्रसन्नता है, जैसे कल्प वृक्ष समीप जाने से और इच्छा करने
से फल देता है, ऐसे ही आप भी शरण माने से इच्छा के
अनुकूल फल देते हैं ॥ २७ ॥

मत्प्राणरक्षणमनन्त ! पितुर्वधश्च मन्ये स्वभृत्यश्रुषिवाक्यमृतं विधातुम् ।
 खड्गं प्रगृह्य यदवोचदत्तद्विधित्सुस्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि ॥ २९ ॥
 एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्वमाद्यन्तयोःपृथगवस्यसि मध्यतश्च ।
 सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तैरवलितस्तदनुप्रविष्टः ॥ ३० ॥
 त्वं वा इदं सदसदीश ! भवांस्ततोऽन्यो माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था ।
 यद्यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च तद्वै तदेव वसुकालवदष्टितर्वाः ॥ ३१ ॥
 न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयाम्बुमध्ये शेषेऽऽत्मना निजसुखानुभवो निरीहः ।
 योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणांश्च युद्धे ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

संसार रूप सर्प विशिष्ट कूप में पड़े हुए जनों के प्रसङ्ग से मैं भी उसी कूप में गिरता हुआ वर्तमान था, भीमारवजी ने अपना करके मुझे प्रह्लाद किया हे भगवान् ! खो मैं आप के दासों की सेवा का कैसा भूल सकता हूँ ॥ २९ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषाचंदीपिका ।

न चेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं किन्त्वन्वयार्थमित्याह—भो अनन्त ! यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मां हन्तुमुद्यतस्य मत्पितुर्वधश्च तदु-
 मयं स्वभृत्यश्रुषिवाक्यमृतं सत्यं विधातुमित्यहं मन्ये कुतः यद्य-
 स्मादसद्युक्तं विधित्सुः खड्गं प्रगृह्यावोचत् किं मदपरो मद्भय-
 तिरिकश्वेदीश्वरोऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमवतु तव कं शिरोऽहं
 हरामीति पाठात्तरेऽप्ययमेवार्थः । यद्यदाऽवोचत्तदा मत्प्राणरक्षण-
 मिति वाऽन्वयः एतच्च सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितमित्यत्रैव
 बहुधा व्याख्यातम् ॥ २९ ॥

न चेदं पक्षपानेन रक्षणं दैत्यहननञ्च त्वयि स्त्रामाविकं
 किन्त मायागुणोपाधिकं सर्वोत्तमके त्वयि स्त्रतस्तद्व्योगादित्याह
 एकदांत । एतच्च जगत् त्वमेवैकः यद्यनः अमुष्यादावन्ते च पृथ-
 गवस्यसि विरामं करोषि सम्प्राप्ततया कारणात्वेनावधिर्वेन च
 वर्तसइत्यर्थः । अतोमध्यतश्च त्वमेव कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिराह,
 निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वन्ते-
 गुणैर्हेतुभूतैर्नानेव रक्षक इव हन्तेषु चावसितः प्रतीतः तदुक्तं
 एकस्त्वोपक्रमे “निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः । स्त्रमा-
 यागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः ॥ ” इत्यादिना ॥ ३० ॥

ननु, यद्येतज्जगदहमेव तर्हि जगतो वैषम्येण मम वैषम्यमपि
 किं न स्यादित्यतः । त्वं वै त्वमेवेदं सदसत्कार्यकारणात्मकं
 जगत्तु त्वत्तः पृथक् भवांस्तु ततोऽन्यः प्राद्यन्तयोः पृथगवस्था-
 नात् यद्यस्मादेवमतोऽप्यमात्मीयोऽहं परहति या बुद्धिः साऽपार्था

मायैव कार्यकारणाभेदं दृष्टान्तेन साधयति—यद्यतो यस्य जन्म
 ईक्षणं प्रकाशश्च यस्मिन्निधनञ्च स्थितिश्च तद्वै तदेव अद्वितीयं
 कारणं ततः कार्यं तयोर्थया वसुकालमात्रत्वम् अयमर्थः का-
 श्च्येन नीलरवाद्यसाधारणगुणयोगात्पृथ्वी वसुधात्वेन वस्तुमात्रं
 भूतसूक्ष्मं तत्र तरोर्थया एतद्विषयीयवीजमात्रत्वं तस्य
 च यथा भूतसूक्ष्ममात्रत्वमेवं सर्वमपि कार्यकारणात्मकं
 जगत्परमकारणात्मकमेवेति तथाच पारमर्ष सूत्रं “तद्वत्त्व-
 त्वमारम्भणशब्दादिऽवः” इति, अतिश्च “वाच्यारम्भणं विकारो-
 नामभेदं मूर्तिकेत्वेव सत्यम्” इति ॥ ३१ ॥

तत्र तावदन्ते पृथगवस्थानं दर्शयति—न्यस्येदमिति । इदं जग-
 दात्मनैवामनि निक्षिप्य स्वसुखमेवानुभवन्निष्क्रियः सम्प्रत्ययो-
 दकमध्ये शयनं करोषि, तर्हि किं जीवस्येव ममापि तमोवृत्ति-
 रूपा निद्राऽस्ति ? नहि नहि. योग एव तु बहिर्बुध्यभावसाम्यात्त्रि-
 द्रोच्यत इत्याह—योगेन मीलिते दृशौ येन आत्मना स्वरूपप्रका-
 शेन निपीता निद्रा येन यतस्तुर्येऽवस्थात्रयातीते स्वरूपे स्थित-
 स्त्वं ननु सुप्तइवाऽऽत्मना तमोयुक्ते योजयसि न पदप्राप्तं न आप-
 त्स्वप्रयोरिव गुणान्विषयान्नेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमङ्गीररावभाषाचंदीपिका ।

यो नारदमुखेन मयि कृतः स एव परमोऽनुग्रहः न चेद-
 मन्तितुच्छं मत्प्राणरक्षादिरूपं न चेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं
 किन्त्वन्वयार्थमित्याह—मत्प्राणरक्षणमिति । हे अनन्त ! यदेतन्मत्प्राण-
 रक्षणं मत्पितुर्वधश्चोति तदुमयं स्वभृत्य श्रुषिवाक्यम मृतं सत्यं
 यथा भवति तथा विधातुं कर्तुं कृतमित्यहं मन्ये स्वभृत्य-
 श्रुषिवाक्यमित्यत्र निजभृत्यभाषितम् इत्यत्रेवाद्यो द्रष्टव्यः किञ्च
 बद्धमपि ता विधित्सुर्भेदमिति शेषः । मां जिघांसुरित्यर्थः । खड्गं
 प्रगृह्य मत्तोऽन्वयश्वेदीश्वरस्त्वद्रक्षकोऽस्ति तर्हि स त्वामिदानी-
 मवतु रक्षतु तव कं शिरोहरामीति यदवोचत्तुक्तवान् तर्हि श्वरास्त-
 रराहित्य वचः असदसत्यं च विधातुं मत्प्राणरक्षादिकं त्वया
 कृतमित्यहं मन्ये इत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं कोपोपशमनप्रार्थनानुक्तोक्तं स्त्रामिमेतं तदास्ययोगं

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्राप्ते पृथग्व्यतिप्रकारमाह—न्यस्येति । इदं परिहृय-
मानं चिद्विद्यामकं जगत् आत्मनि न्यस्योपमंहृत्य शेषे शया-
नोसि शेषामनेनि पाठे, शेषस्य कारणात्मनावाशेषस्य चिद्विद्व-
द्रूप्य स्वात्तरात्मना स्वरूपेणात्मनि स्वस्मिन्नेवावास्थित इत्यन्वयः ।
कथंभूतः खनो निरुपाधिकं निजसुखस्यानुभवो यस्यानप्य निरीहः
निष्क्रियः योगेन निजसुखानुभवरूपयोगेन मीक्षितदृक् निवृत्त-
संकलपरुषज्ञानः मीक्षितदृशेति पाठे मीक्षितदृशा योगेन निवृत्त-
सङ्कल्परूपज्ञानावस्थानयोगेन विशिष्ट इति शेषः । मीक्षित-
दृगित्यनेन प्रसक्तं निद्राप्रसङ्गं निराह, वीतनिद्र इति आधारा-
न्तरनैरपेक्षमाह आत्मनि स्थितः इति कथंभूते तुयै जाग्रदा-
द्यवस्थानपातीने प्रथमानुपादोपि इदं न तत्राप्युक्त एवार्थः ।
तमः सूक्ष्मावस्था प्रकृतिः “मत्सरं तमसि क्षीयते” “आसी-
द्विदं तमोभूतम्” इति श्रौतस्मार्गप्रयोगात् तमस्तद्गुणात् सत्त्वा-
दीश्व न युक्तं न सम्बन्धासि प्रकृतितद्गुणास्पृष्टो भवसी-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

स्वभूत्याभावितमृतं कर्तुं स्तम्भाद्भूदिति यस्मृत्तं पूर्वत्र तदि-
दानीं स्पष्टमाह—मत्प्राण्येति । मत्प्राण्यरक्ष्यं मम पितृधंधं च
स्वभूत्यानारदशुषिधाकयं च असद्विधिरसुः खड्गं प्रगृह्य हिरण्य-
कशिपुर्धुवि मदपर ईश्वरोऽस्ति स त्वामवतु तस्य तभ कं शि-
रो हारामीति यदवोचत् तच्च ऋत विधातुं अयमवतार इति मन्य
इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

भूविजृम्भणविभ्रंशितेन्द्राद्यैश्वर्यस्य मत्पितुर्हननमस्माकं चिदं
च इपि न तथ । अत्र तस्य जगत्प्रकृत्वात् जगच्च त्वत्सृष्टं त्वत्प्र-
सिद्धं त्वदधीनसत्ताकमतः स्तम्भादाविभांशोऽपि युक्त इत्याह—
एक इति । अयमर्थः एतज्जगत्प्रमेव नान्यः कुतः एकः प्रधानः
प्राधान्यं च कुनोऽयमग्र्यत इति तत्राह—अमुष्य इति । अमुष्य
जगत् आद्यन्तसारुपसंः पूर्वं विनाशादूर्ध्वं च मध्यतः स्थिति-
कावे च त्वमेवावस्थासि सज्जितनिर्गोतिःऽसि शास्त्रत इति यस्मात्
ननु जगतस्त्वद्विकारत्वेन तद्विघर्षत्वेन वा त्वदवसानं युक्त-
मत्राह—पृथगिति । भिन्नत्वेनेत्यर्थः । पुनः सृष्टिकावे निजमायया
स्वसामध्येन स्वाधीनया चिदाचित्प्रकृत्या चैवं गुणव्यातिकरं
जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वं तैर्भिन्नैः पदार्थैर्निर्मितैः नानेव भिन्न-
इव ननु भिन्न इत्यवसितोऽसीति यत्तस्माच्च । प्रतिदृशामि नैक-
धार्कभेकमिति स्वांकेः “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत” इति श्रुतेश्च
“नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादि श्रुत्या नानात्वस्य निषिद्धत्वात्
नानेषानुविधावतीत्यादिनानाधेहेतुत्वाच्च भेददृष्टेः ॥ ३० ॥

हरेजगद्व्यवस्थस्य स्पष्टमप्रतीतः तदर्थं पूर्वपद्योक्तं विशद-
यति त्वं वा इति । हे ईश ! इदं सद्सत्त्वरारक्षज्ञं जगत्प्रयं
सत्ताया अपि त्वदधीनत्वाद्यं व्यपदेशो न तादात्म्यात् तत्त्वतस्त-
दात्मत्वं किं न स्यादिति तत्राह—भवानिति । ततो जगतो भवान-
न्योऽपि ज्ञतोभिर्गोपीत्यर्थः मत्स्वातन्त्र्यवज्जगत्स्वातन्त्र्यमपि किं न

सादुभयोर्भेदोऽपि इदमरः स्यादिति तत्राह—मायेति । आत्मैव-
पक्षप्रथमं आत्मानात्मलक्षणाच्च प्रपञ्चस्य परत्वबुद्धिः स्वातन्त्र्य-
ज्ञाने यत्संयं मायाऽवद्यमाना कुत इति तत्राह—अपायेति ।
श्रीनारायणस्य तच्च स्वातन्त्र्यज्ञानं यथा पुरुषार्थसाधनं तथा-
न्यस्य स्वातन्त्र्यज्ञानमनघंहेतुरिति उभयं हिंशब्देनासिद्धमीति
दशयति स्वतन्त्रजीवात्मकरथास्वतन्त्रं जगदित्यतोर्वाह—मायेति
आत्मनो जीवस्य परत्वबुद्धिः जीवस्य परमेक्ये परमात्मना यत्तु-
न्मादिकं क्रियते तदनेनापि कर्तव्यम् । तदनुभवविरुद्धमतो यद्य-
दधीनं जन्मादिकं तद्वस्तु नद्वेषेन प्राधान्याविवक्षया अमेदव्यप-
देशोपपत्तरिति प्रकारान्तरेण तत्रनिमाह—यद्यस्येति । अयमर्थः ।
यस्य जगतो जन्मादिकं यद्यदधीनं तज्जगत्सद्वेषेत्युच्यते इति यत्त-
स्माज्जगत्प्रमेवेत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे इष्टान्तमाह—कदिवति । उचितार्थोः
वृक्षदाहवृक्षयोः काष्ठवत् काष्ठाधीनत्ववत् एतदेवाचार्यः सस्य-
गिवृत्ते यथा वृक्षश्च वृक्षदाहकश्च देवकाष्ठाधीनत्वाद्देवं काष्ठं
त्युच्यते एवञ्च त्वदधीनत्वात्सद्वेष्य सर्वमित्युच्यते स्वतस्त-
द्भिन्नोऽपीति । “उष दाहे” इति धातुः अत्र कलु शब्दः साक्षाद्दे-
व्यान्तरेषु वर्तते “अखंखलुषाः प्रतिषेधयोः प्राचां कत्वे” इति सूत्रात्
अजमेक्यकथानिष्टत्वमित्यर्थः । “यद्यच्च आदित्ये पुरुषो इदंयत् सोह
मस्मि स एवाहमस्मि यद्यच्चन्द्रमसि पुरुषो इदंयत् सोहस्मि”
इत्यादि श्रुतौ स्वस्यान्यस्य परमात्मत्वोपदेशः प्रतीयते अतः
कथं भवः कथयते इत्यनोवाह—मायेति । आत्माहं च परोन्य-
श्च परश्च परमेश्वर एवेति यावुच्चिरियमपार्थो मायाभ्रंशितस्मा-
त्तदधीनत्वात्तदन्तर्यामिन्त्वेन स्थितत्वाच्च सोहमस्मीत्युच्यते ननु
तद्रूपत्वादेतदव्याख्यैरुक्तम् अहं चाप्यश्च परमेश्वर एवेत्यपार्थोऽपि
न्तिस्तदधीनत्वात्सद्वेष्युच्यते न स्वरूपत्वादित्यर्थः । इति ईश्वर्यं
ज्ञानम् ॥ ३१ ॥

मत्त्वमाद्यन्तयो रित्यत्राने श्रीहरिरवशिष्यते इत्युक्तं तं प्रकारं
दशयति—न्यस्येति । विज्ञयानुमध्ये इदं जगदात्मनि स्वोदरे
न्यस्य शेषामनोभूत्वा नृयस्थितो जाग्रदाद्यवस्थाप्रकृतिशुभ-
मूर्तो स्थितस्त्वं तमः प्रकृतिं गुणान्सत्त्वादींश्चात्मनि युञ्जे ननु
“प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः क्षोभवामास” इत्यादौ प्रती-
तप्ररस्ताज्ञानः ॥ ३२ ॥

श्रीमर्जावगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मत्प्राण्यरक्ष्यदिकञ्च तथैवेत्याह—मत्प्राण्येति ॥ २६ ॥
अथ रसान्तरेण तत्कोशशमनं तथाहि कथमयं वराक-
स्तन्य कोशविषयो यत एक इत्यादि तथापि पूर्वज्ञां सङ्कतिर्दृष्टे
तथाह—तद्वं भक्तानुग्रहसम्बन्धेन साक्षाद्देवावतीर्षास्मद्विष-
रक्ष्यं करोषीति स्थिते यत्त्वमन्तर्भावितया सामान्यतो विश्व-
रक्षणं तच्च त्वद्यैव क्रियमाणापि न साक्षात् किमन्व्यङ्ग्यैवेति
दशयंस्वतदनुसङ्गतः सृष्ट्यादि बीजामाह—एक इति ॥ ३० ॥
तत्र तस्य वैश्वर्ययं स्थापयति त्वम्वा इति ॥ ३१ ॥
प्रसङ्गेन महाभक्तधिरुक्त्याद्यनुग्रहतः सृष्ट्यादिमयीं साक्षा-
त्कीजामेव विद्येयतो वर्ययति—न्यस्येदिति सप्तमिः । आत्मनि

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्भ्रमः ।

गर्भोद्भवशास्त्रिके जगत् प्रैक्षास्यं योगमाह तुयं स्वतुरीय-
तत्त्वे श्रीवासुदेवाक्षे स्थितः । तस्मात्प्रवेनात्मयुरीकृत स्फूर्तिः
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारायर्थशिरीः ।

अतस्तत्र भक्तवद्वेषाद्भक्तकृपानुगामिन्येव लोकेषु तत्र कृपा
दृष्टा ननु त्वं स्वभक्तमनाभिनात् कारिष्यसि कृपयसीति नने
कापि वैषम्यं मद्यपि तत्र स्वभक्तानुरोधेनैव सर्वं एवानुग्रह
इत्याह-महिनि । स्वभृत्यः श्रुतिर्योनारक्तस्य वाक्यं सस्यं कर्तुमित्यहं
मन्थे मन्मात्रा मर्त्यं प्रार्थितेन श्रीनारदेन त्वत्पुत्रस्य विद्वेषकनाशा-
दिना कस्यापि भविष्यतीति वरदानात् यदुक्तम् "श्रुतिं पर्येषरत्नत्र
भक्त्या परमयासनी । अन्तर्धत्नी स्वर्गभक्त्यं ज्ञेगापेच्छा प्रभृतये
श्रुतिः कारिण्यकस्तस्याः प्राहावुभयमीश्वरः" इति यद्यस्माद्भक्त
महिंसनं विधिस्तुःकं शिरो हरातीति तथाहि दिग्गजादिभ्यो
यथा मद्रक्ष्यं तथा तद्वस्तुत्पन्नसम्भवतीति तद्वद्वेष त्वया कृत
इति एवं भगवतः सर्वत्र साभ्येपि भक्तवद्वेषं विशिष्यत
इति प्रह्लादेन ज्ञापितम् ॥ २६ ॥

एवं गुणातीतानां माहशक्तानां गुणातीतेन त्वया भक्त-
वत्सत्वेन पाक्षेन गुणातीतमेव गुणमयस्य जगतस्तु सृष्टिपाक्षेनभ-
हारा उद्भासितेनैव त्वया गुणमया एवेति बद्धस्तस्य जगत्कृतकार-
णकत्वात् स्वमवतत्वेमेवेत्याह-एक इति । यद्यस्माद्भक्त्या अने
मध्येव जन्मनात् प्रथमभूतोऽपि त्वमेव अवस्थासि अवस्थीयसे
विश्वकिमिः प्रतीयसे इत्यर्थः कुतस्त्वं न तथा न प्रतीतिस्तत्राह
निजमायया गुणापरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्टेति निगुणस्य
तत्र शक्तेः स्वरूपशक्तिवामावाहितभावः । तदनुप्रविष्टत्वं तैगु-
णैर्हेतुभूतेनानेव हेतवपाक्षक इव उत्पादक इव अवस्थितः वस्तु-
नस्तु तमोगुण एव हन्ता सत्यगुण एव पाक्षकः रजो गुण
एव स्रष्टा तन्त्रौदासीन्येन त्वत्प्रवशाद्वेषं हन्त्यादि व्यप-
देशः ॥ ३० ॥

ननु, जगतोमायिकत्वेपि मायाया मच्छक्तिस्वाजगतो धेयस्ये
ममापि वैषम्यं किं नस्यादित्यत आह त्वं वै इदं सदसत् कार्य-
कारणात्मकं जगत्प्रधानिकत्वात् सत्यमेव न तु स्वतः पृथक् ।
ततोऽस्माज्जगतस्तु भवानन्यः पृथगेव आद्युत्तयोः पृथगवस्था-
नात् यद्यत् नस्मिन्नेव जगति आत्मा अर्थं गमात्मीयः परः
अर्थं ममशक्तिरिति बुद्धिः सा माया अविद्या जीवस्याविद्या
कारणवैवेत्यर्थः । अपार्था सातु मिथ्याभूतवेत्यर्थः । कार्यस्य
कारणाभेदमपि साध्यन् दृष्टान्तेन परमकारणस्य भगवतो
वैषम्यमपि निरूपकतीति यद्यतः यस्य जन्मसंज्ञास्य
प्रकाशश्च- कस्मिन्निति स्थितिश्च तद्वैतद्वेष आदि बीजं कारणं तदुः
कार्यं तथेवंसुकाक्षत्वं वस्तुवकाक्षत्वे यथेत्यर्थः वस्तुवद्वेषेन
वस्तुमात्रं भूतवस्तुममुक्तत्वे काक्षशब्देन नीलत्वामाधारगुणा-
योगात् पृथगी काक्षशब्दात् नीलगुणवाची तत्रकारणकार्यो-
त्मकत्वादिशैबोद्धवोरैव यथा पृथिवीत्वं गन्धत्वञ्च तथैव कार्या-

कार्योत्मकस्य जगतः प्रधानत्वं परमेश्वरत्वं च अयमर्थः यथा
वस्तुमात्रवकाक्षस्य काक्षगात्रमर्थेः अहिमात्रत्वं प्रधानस्य प्रधानमा-
त्रत्वं महदादीनां महदाहिमात्रत्वं देवतिर्यग्गादिमर्थे जगतः, एवं च
तर्वाहि सर्वकार्यकारणात्मकं यथा भूतसूक्ष्मेको गन्ध एव तथा
देवतिर्यग्गादिसर्वकार्यकारणात्मक एको भवानेव तथा च पारमर्थ
सूत्रं "तदनन्यस्वगारंभण्यशब्दादिभ्यः" इति, अतिश्च "वाचारात्मकं
विकारानामभ्येयं मृत्युं कं त्येव सत्यम्" इति तेन पार्थिवपदार्थानां
कारुपायायादीनां धेयभ्येपि तत्परमकारणस्य गन्धस्य यथा
न धेयस्य तथैव जगतो धेयभ्येपि न भगवत इति ॥ ३१ ॥

आद्यन्तमध्यावस्थानेनोक्तं जजत्कारणत्वं प्रपञ्चवति-
न्यस्येति एवमिति । इयं जगत् आत्मस्यैव स्वस्य विद्यमानि विगत-
लयाद्यन्तमध्यावस्थां संकृति यस्य तस्य कारणाद्यैवस्य मध्ये शेषे स्व-
पिचि आत्मना आत्मस्वरूपशक्तौ निजसुखस्यानुभवां यस्य सः
निरीहः मायिकलीलामनिक्लुः तर्हि किं जीवस्येव ममापिनमोक्षया
निद्रास्ति गहि गहि बहिः इत्यभावसाभ्यामिन्द्रोच्यते इत्याह
योगेन मीलितदृशौ येन आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीता निद्रा
येन यनस्तुरीये अवस्थाप्रयातिरिक्तं स्वरूपं स्थित एव ननु तमः
सुषुप्तस्य संक्षे जीवन्त आकारोपि नापि जाग्रत् स्वप्नोपरिच
गुणात् विषयान् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीनारदेनोक्तमिन्द्रं प्रति अतस्तानुत्तर इति तद्विवाक्यं ज्ञानु-
त्तरवत्सुकेन मद्रक्ष्येण सत्यं कृतमित्याह-महिनि । यत् यथा अस्म
द्व्युक्तं पुत्रं यथं विधानं अङ्गं प्रगृह्य मद्रपरः मद्यनिरिकक्षीश्वरो
ऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमनन्तु तन कं शिरो हरातीतिवचोचत् मम
पितेति शेषः तदा यत् मत्प्राणरक्ष्यां तदर्थं मरिपतुर्धेयश्च तत्
हं जनस्त । स्वभृत्यो य आर्यकृतस्य अतस्तानुत्तर इति वाक्यमूर्तं
यथा भवति तथा विधातुमिति अहं मर्थे ॥ २६ ॥

एवं सर्वत्र स्वमनापि भगवता स्वभक्तवत्प्रवृत्तिरुत्प्रेणासुरं इत्या
मद्रक्ष्यां कर्तामत्युक्तमर्थे सर्वहेतुत्वेन स्वयंमनापि त्वया बहूनां
प्रह्लादीनां बहून् मभ्युक्तमार्दान् इत्या रक्षा कृता इत्येवं भगवन्तं
कतीति । एकस्वमित्यादिभिर्नर्वाभिः । एतावद्विवादात्मकं जगत्स्वमेव
"सर्वं आत्मैव प्रह्ला" इति अतः एकः सर्वकारणात्माः "स कारणां
करणाधिपतिः" इति अतः कृत एतद्वहमकर्तायान आह अक्षुष्य-
कार्यभूतस्य वस्तुम आद्युत्तयोर्गोच्यतो मध्ये च आधिपत्यादिभूमिरेव
त्वमास हेतुतया सर्वं इत्यर्थः ननु तर्हि संसारिण्यजडत्वादयो
नापाः मयि स्युरित्यत्राह पृथक् चासि चेतनात्वेननकृपात्मका-
यंभूताजगतः स्वरूपतो मित्र एवांसि विशिष्यदात्मकजगत्त्रि-
श्रोतीत्यर्थः तथाह भगवात्सुत्रकारः "इमयव्यपदेशात्वाहिकुपद-
लपत्" इति स्वार्थस्तु नद्वैतकोस्तमे द्रष्टव्यः । यतः गुणव्यतिकरं
स्वर्गात्गुणपरिणामरूपं स्वाशभूतजायमागर्थं अपरिणामस्व-
स्वरूपमेवेवं जगत् मायया ययुनेन सङ्कलनेत्यर्थः ततः पृथक्
स्वरूप एव सृष्टा तत्समृष्टं जगदनुप्रविष्टः तैगुणात्तान् प्रीक्षा-
नालस्य निप्रहानुप्रह्लादिकं करोपि तैगुणानेव निप्रह्लादिकत्वे

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या सञ्चोदितप्रकृतिधर्मणा आत्मगूढम् ।
 अम्भस्यनन्तशयनाद्विरमत्समाधेनाभिरभूत्स्वकणिगाकावटवन्महाऽब्जम् ॥ ३३ ॥
 तत्सम्भवः कविरतोऽन्यदपश्यमानस्त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिन्त्य ।
 नाविन्ददब्दशतमप्सु निमज्जमानो जातेऽङ्गरे कथमुहोपलभेत बीजम् ॥ ३४ ॥

भीमच्छुक्कवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अवसितः तमोगुणवृत्तेन जीवेन पापकर्मफलदत्तेन निग्रहकर्ता
 रजोगुणवृत्तेन ऐहिकपुण्यकर्मफलदत्तेनानुग्रहकर्ता सत्गुणवृत्तेन
 जीवेन पारलौकिकसुखदत्तेनानुग्रहकर्ता निश्चितः सन् इद-
 मवसि ॥ ३० ॥

इमं कार्यकारणयोजगद्गुणयो भेदाभेदसम्बन्धं दृष्टान्तेनोपपाद-
 यति, स्वमिति । अद्यतो यस्य जन्मात्पत्तिः निधनं समाप्तिः स्थितिः
 पावनमीच्छत्यं दर्शनम् तद्विभ्रमपि तद्वै तद्विभ्रमेव वसुकाखवत्
 वसुकाखवोरिव वसुकाखवत् एको वै शब्द इवायं तस्य अद्वितयो-
 रिवेत्यन्वयः वसुकाखेन वसुधा गृह्यते तथा च वसुतः वसुधातः
 उत्पत्तिरौषध्याद् तद्वसुधाता भिन्नमप्यभिन्नमेव कालतः समाप्ति-
 क्षणाद्वैतश्च ततो भिन्नत्वेऽप्यभिन्नम् अद्विताऽज्ञात्पावनं शरीरस्व
 तश्च ततो भिन्नत्वेऽप्यभिन्नम् उदतो दर्शनं हरिनादेस्तथापि ततो
 भिन्नम् एवं हे ईश ! यद्यपि भवान् स्वासाधारणरूपेण ततो जगतो
 ऽन्योऽपि तथापि इदं चिद्विद्यारमकं सदसत्स्थूलसूक्ष्मरूपं जगत्
 वै निश्चितं स्वमेव स्वतो भिन्नमप्यभिन्नमेव तथा च भ्रूतिः "सर्वं स-
 त्विदं ब्रह्म तज्जलानिति" इति यत् या आत्मानि चिद्भारमनि स्वयि पर
 बुद्धिः मत्तः सर्वथाऽन्योऽयमिति कथञ्च भेदबुद्धिः सा माया दम्भरूपा
 अपार्या च " अन्वो सावन्वोऽहमस्मि न स वेद यथा पशुः " इति
 भ्रूतेः ॥ ३१ ॥

अथ भ्रमवतः महाप्रलयान्ते परे वैकुण्ठे शयनं तदनन्तरं प्रह्लादगडो-
 त्पादनं ब्रह्मोत्पादनं तद्ब्रह्मादिकं च चोदितं जीवहितायैवेति गर्वा-
 यति-न्यस्येत्यादिना । निरीहः स्वकलोकक्रीडेच्छः अत एव निजसुख-
 रथाऽनुभवो यस्य सः स्मना आत्मना आत्मनि कारणरूपे कार्यरूपमिदं
 जगत् न्यस्य विद्ययानि विगतलयानि नित्यानि अप्राकृतानि अम्बूनि
 यस्मिन् तत्परमं धाम तन्मध्ये योगेन निजानन्दयोगेन निमीक्षितवत्
 प्राकृतनिद्राप्रसङ्गं निवारयति आत्मनिपीतनिद्रा इति आत्मना परा-
 नेन्द्ररूपप्रकाशेन निपीता निद्रा येन सः शेषं शयनं करोषि तस्य
 लोकस्य प्रकृतितद्गुणवर्जितत्वमाह, तुर्ये प्रकृता ये लोकाः ऊर्ध्वाधो
 मध्वभेदात् त्रिविधाः तदपेक्षया चतुर्थे—

"ऊर्ध्वं गच्छन्ति सर्वत्रस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

अधोऽधोगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः" ॥

इत्येवं त्रिविधजीवगम्ये इत्यर्थः । तत्र स्थितः तमः प्रकृतिं तदीयान्
 गुणांश्च न युञ्जे न योजयसि तत्र प्रकृतितद्गुणतत्कार्यव्यवहारं नैव
 प्रवर्त्तयसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे अनन्त ! आपने मेरे प्राणों की रक्षा और पिता को
 बंध ये दोनों जो किये सो में जानता हूँ कि अपने हास
 और ऋषि लोगों के वाक्य सत्य करने के वास्ते किये, जो
 मेरा पिता हाथ में खड्ग लेकर बोला कि मेरे से दूसरा यदि
 ईश्वर है तब तेरी रक्षा करे मैं तेरा मस्तक हरण करता हूँ ॥ इतने
 पर आपने रक्षा करी ॥ २६ ॥

यह संपूर्ण जगत् एक आपही का स्वरूप है इस जगत्
 के आदि अंत में आपही विराम करते हैं अर्थात् वर्तमान रहते
 हैं अत एव मध्य में भी आपही हैं आप अपनी निज भाषासे गुणों
 के परिणामात्मक इस जगत् को रचकर उसमें प्रविष्ट होकर
 नाना सरीके मालूम पड़ते ही ॥ ३० ॥

हे ईश ! यह कार्य कारणात्मक जगत् आपसे पृथक् नहा
 है आप तो जगत् से भिन्न हो कर्णों कि ? यदि तथा अंत में स्थूल
 चेतनाचेतन युत जगत् नहीं रहता और आप तो स्थित रहते
 ही, और यह जो बुद्धि है कि " यह मेरा और यह पराबा, सो
 अपार्य माया ही है जिस परमात्मा से इस जगत् का जन्म नाश
 स्थिति और प्रकाश है उसी स्वरूप यह है, जैसे बीज और वृक्ष
 कार्य कारण मात्र अवस्था से भिन्न हैं ॥ जो जिससे आरब्ध
 होता है वह भी तत्स्वरूप ही है जैसे मृत्तिका से हुआ घट
 मृत्त स्वरूप ही है ॥ ३१ ॥

प्रलय काल के जल मध्य में आप अपने में इस जगत् को छीन
 कर, निज सुख माज के अनुभव वाले निश्चिंत होकर सोते हैं ॥
 उस समय में आप योग से निमीक्षित दृष्टि वाले होकर आत्मा
 में निपीत की निद्रा जिसने एसे चतुर्थ अवस्था में स्थित होकर
 तम और गुणों का योग नहीं करते हैं ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिदुतभाषाधंदीपिका ।

इदानीं कारणात्वेनाऽऽवापि पृथगवस्थानं दर्शयन्मध्यतश्च स्वमे-
 वेत्येतत्प्रपञ्चयति चतुर्भिः । यस्त्वमम्भसि शोवे तस्यैव ते इदं जग-
 द्गुः स्वरूपं नाश्वस्य यतस्त्वं मध्यतोऽपि तस्य कथम्भूतस्य निजभा-
 कावशक्त्या सञ्चोदिताः प्रकृतेर्धर्माः सरवाद्वो येन स्वरूपत्वे
 हेतुः अनन्तशयनाच्छेषपर्यंकाद्विरमत्समाधिर्यस्य तस्य तव नामेः
 सकाशात् एकार्यबोद्धके महाऽजं लोकपथमभूत् कथम्भूतं अत्मानि
 त्वरूपेण गूढं सत् सकथिकातः सूक्ष्मादृद्वीजान्महावट इव ॥ ३३ ॥

स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोऽब्जं कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः ।
 त्वामात्मनीश भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श ॥ ३५ ॥
 एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णानयनाभरणायुषाढ्यम् ।
 मायामयं सदुपलक्षितसन्निवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिञ्चः ॥ ३६ ॥
 तस्मै भवान्हयशिरः^(१)स्तनुवं च विभ्रदेदद्गुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ ।
 हत्वाऽनयच्छ्रुतिगणांस्तु रजस्तमश्च सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७ ॥
 इत्थं नृतिर्यगृषिदेवज्ञावातारैर्लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् ।
 धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं ह्यन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽप्य स त्वम् ॥ ३८ ॥
 नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ ! सम्प्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम् ।
 कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्त्तं तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥ ३९ ॥
 जिह्वैकतोऽप्युत ! विकर्षति मा वितृप्ता शिश्रोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणां कुतश्चिन् ।
 घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क च कर्मशक्तिर्वह्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तद्वेषे कारणात्वेनानुगतः सम्पद्यतश्च त्वमेव वर्तस इत्युक्तम्
 एतदेव शुद्धसरस्वत्य ब्रह्मणोऽनुभवेन स्फुटयितुं तस्य प्राक्तनी-
 मवस्थामाह—तस्मिन्मन्त्रे सम्भवो बन्ध कविर्ब्रह्मा अतः पद्याद्वय-
 द्दपश्यन् बीजमुपादानकारणाभूतं त्वां स्वस्मिन्स्थामं सप्तमपि
 नाबिन्दुत्तुक्तं चेतत् उह अहो अङ्कुरे जाते सति बीजं तदनु-
 गतं कारणं पृथक्कथं नाम पुमान्पश्येत् ॥ ३४ ॥

अवदुपासनया तु स्वस्मिन्नेव दृष्टवानित्याह—सत्त्विति। परावृत्त्या-
 ध्जमास्थितः सन् तीव्रेण तपसा ध्यानेन अनेन सम्पन्नरूपयो-
 पादानतया दर्शनमुक्तम् ॥ ३५ ॥

ईश्वरत्वेन च दृष्ट्वा कृतार्थोऽभवदित्याह—एवमनेन प्रकारेण
 सहस्रपरिमितानि यानि वदन्तीनि तैराद्यं समृद्धम् मायामयं
 मायाप्रधानं सत्ता प्रपञ्चोपलक्षितः सान्निवेशः पादादिरचना
 बन्ध ॥ ३६ ॥

तदा च भवांस्तस्यानुग्रहं कृतवानित्याह—तस्मादिति । ह्य-
 प्रीतिमूर्तिं विभ्रस्तन् रजस्तमोरूपौ मधुकैटभाख्यौ हत्वा तस्मै
 श्रुतिगणांस्तनर्पितवान् तत्र हेतुः सर्यामिति ॥ ३७ ॥

एकस्वमेवेत्यादिमिरष्टमिः स्त्रोकैर्बुक्तं पक्षपातेन रक्ष्यं
 तद्विपक्षवधश्च सर्वोपाधिको ननु स्वतः इति तदुपसंहरति-
 इत्यमिति । विमाद्यसि पादवासि हंसि घानवासि कलौ त्
 तन्नं करोषि यतस्तदा त्वं ह्यसोऽभवः अर्तास्त्वधिपि युगेष्वा-
 दिर्मांवात्स एवमुत्सत्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥

तद्वेषं प्रगवतस्तत्त्वं निरूप्य स्वस्य च तद्विचाराद्योर्वतां
 निवेद्यन्मार्थयते—नैतदितिभिः । असाधुवहिसुखम् तीव्रं
 बुधैरम् हर्षशोकभयैषणार्त्तयेण चार्त्तं बुद्धितमपि तत्कथासु

न संप्रीयते तस्मिन्नेवम्भूने मनसि सति कथं तव तत्त्वं विचार-
 यामि ॥ ३९ ॥

किञ्च जिह्वा अवितृप्ता सती मो अच्युत ! मा मां यतो
 मधुरादिरसस्तत आकर्षति उदरं तु श्रुधासन्तप्तं सप्तम्य
 एव यत्किञ्चिदाहारमात्रं प्रति चपळा एक चतुः कर्मशक्तिः
 कर्मन्द्रियाणि लुनन्ति त्रोटयन्ति ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपसंहरतजगतः कारणात्वावस्थिताजगत उत्पत्तिप्रकारं
 मध्यतस्तदनन्वेषप्रदर्शनायाह—तद्वेषेति। तस्योक्तविधमवस्थितस्त्व
 तव नाभेर्षेपुस्त्वच्छरीरभूतं जगदाकारं महाऽजमधुदुग्धभूष
 कथंभूतस्त्व तव निजकाशशक्त्या स्नांशभूतया काशाख्यया
 शक्त्या सञ्जायिता श्रुतिगुणा प्रकृतिरेव धर्मः अपूर्वास्त्वद्-
 विशेषणां बन्ध तस्य अस्मिन् अन्तर्गतयानादिति त्वत्त्वापे पञ्चमी
 शेषपर्यङ्कानुत्थाव निरमन्ममाधिः जगद्व्यापार्यंमूर्त्तनावर्षि-
 नरूपो बन्ध सिमृत्स्वारिति कश्चित्ार्थः, एवभूतस्य तव नाभेः
 त्वच्छरीरभूतं जगदात्मकमात्मनि त्वयि निगूढं सूक्ष्मावस्थापरं
 महाऽजं स्वकणिकास्त्वबीजाद्वत्तन्मद्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तस्मिन्नेवस्त्वमहाऽजसंभवः कविर्ब्रह्मा अतः पद्याद्वयद्वय-
 मानः स्नात्सन्व्यन्तगतमनया तन्नं व्याप्तं बीजं पदास्य कारणा-
 भनं त्वां स्वस्माद्वहिसन्ध्या अस्त्वानं वर्षेऽतमस्तु निमज्जमानो
 विचिन्वन्नन्वेषयन्नाविन्दुत्त नोपलक्ष्यवान् अहो तथाहि, अङ्कुरे
 जाते बीजं कथमुपलभत नोपलक्ष्येनेवेत्यर्थः । यथाऽङ्कुरे जाते
 सति ततः पृथक्स्थितं बीजं नोपलभतं साकन्तया सन्कार्य-

(१) त्रिजुतामिति पाठः वीर० ।

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूतं जगदात्मकं पशं मद्भिन्नमिति दर्शयितुं भवात्सुधा वि-
चिन्वतापि ब्राह्मणा नोपलब्धवन्ति भावः ॥ ३४ ॥

ततो मगधनुपासनया स्मिन्नेव हृष्टवानित्याह-सत्त्विति ।
स तु विचिन्वन्नात्मयोनिर्ब्रह्मा भानिविस्मितः अर्धशतपर्यन्ताश्वेषयो-
नापि अनुपलभ्यप्रयुक्तविस्मययुक्तः परावृत्त्याऽजमाभितस्सन्
तीव्रेण तपसा ध्यानेन परिशुद्धमानः परिशुद्धमनाः निरस्त-
त्वदर्शनविरोधिकर्म हे ईश ! त्वामात्मन्नेव विततं व्याप्तं द्दर्शं
कथंभूतं भुवि गन्धमिवातिस्मृमं स्वात्मनः पृथग्विभागानर्हम् अति
स्मृमभूतेति समस्तपाठे भुवि गन्धमिवात्मनि धिततं द्दर्शं भुवि
गन्धमिवेत्यवस्थानमात्रे हृष्टान्तः अति स्मृमाणि विभागानर्हाणि
कारणात्मतामापन्नानि भूतात्माकाशादीनि इन्द्रियायबाशयोक्तः-
करणाच्च तस्मयं तत्प्रचुरमचंभूतं तावद्दर्शं ॥ ३५ ॥

ततः सहस्रमपरिमितानि यानि वदनादीनि नैराह्यं समृद्धमतपव
मायामयमाश्रयंरूपं सदुपलक्ष्यसन्निवेशं सतासत्त्वेनानित्यत्वतोपल-
क्षणीयः सन्निवेशः वदनाद्यवयवसंस्थानं यस्य तं सता सूक्ष्मरूपेण
सता प्रपञ्चनोपलक्षितः सन्निवेशो वदनादिदिभ्यासो यस्य तमितिवा
एवंभूतं महापुरुषं हृष्टा विरिञ्चां ब्रह्मा मुद् हर्षमाप प्राप्तवान् ॥ ३६ ॥

तदा च तं भवाननुगृहीतवान् इत्याह-तस्मा इति । तस्मै
तीव्रतपसा परिशुद्धभावयोक्तमिधं त्वां हृष्टवतं विरिञ्चाय भवान्
हृष्टशिरस्तनुतां हृष्टप्रतिरूपं विभ्रतश्रुतिगणाःस्पृष्टुपायावेदकान्
वेदगणान् आनीय समर्पितवान् किं कृत्वा मानयत्तरजस्तमश्च रजस्त-
मोरूपो वेदद्रुहो वहापहारगायनिवर्षो मधुकंठभाख्यातिबलावसुर्गो
हत्वा समर्पितवान् यतस्समर्पितवानत एव तत्र प्रियतमां तनुं हृष्ट-
शिरस्तनुं सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मिकाम् आमनन्ति धर्मस्थापनायां पात्तां
तनुं शुद्धसत्त्वमयोमामनन्ति जानन्ति अवतारयाथात्म्यविद् इति
शेषः ॥ ३७ ॥

एवं जगतउत्पत्तिप्रकार उक्तः अथ रक्षाप्रकारमाह, इत्यमुचि-
तकाञ्चु तैस्तेः स्वच्छोपासैः शुद्धसत्त्वमयैः नृतिर्यगृषिदेवज्ञपा-
वतारैः रामकृष्णानराहृपशु रामोपेन्द्रमत्स्वावतारैः भवतारान्तरा-
णामपीदमुपलक्ष्यं लोकान् विभाषयसि पालयसि जगद्भिरोधिना
रावणादीन्हंसि च हे महापुरुष ! युगानुवृत्तं कृतादियुगेष्वनुवृत्तं धर्म
वर्णाधर्ममर्थादादिकं जगत्प्रतीपनिरसनंन पासि पाषाणसि यनस्त्वं
कर्त्ता युग क्लृप्तोऽभवः भासीः अथ ततः त्रियुगशब्दप्रवृत्तानिमित्ता-
श्रयांसि कृतत्रताद्वापरेष्वेवावतारमुख्येनाधिर्भावात् त्रियुग इत्यभि-
धीयत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एयमस्त्रिजगद्दुष्टविभषण्यैककारणां तदन्तरात्मानं तच्छ-
रीरकं संस्तुष्य यथावत्स्वरूपरूपादिविमर्शने मन्मनो न सम-
र्थमिति वदन् किञ्चिन्प्राथम्येनेतदिति त्रिभिः । हे विक्रमगुणाय !
पुरितैर्बुद्धमतपवासाभुवृत्ति कामानुरं विषयप्रषण्यं हर्षणाभि-
मतविषयलाभं हर्षेण तद्विपरीतविषयलाभं तु शोकनेषण-
वा पुत्रहारधनेषणया चार्त्तं मदीयं मनः तव कथास्त्वेष न
सम्बद्धं प्रीयते, नासकं भवति त्यर्थः । तस्मिन्मनस्त्वेषं स्थिते सति
दीनः विषयपारबन्धेन दुःखितोऽहं तव गतिं याथात्म्यं कथं विस्तु-
शामि ॥ ३९ ॥

न केवथं मन एव ममेव जातं किञ्चिद्भिन्नात्परायवपीत्याह-
जिह्वेति । हे अच्युत ! जिह्वा मा अचितुमा अतुमासदी एकतो मधु-
रादिरसान् प्रति मां विकषन्ति तथा शिद्दोप्यत्पुनः त्वगाद्यथ
कुनश्चिद्विकर्षन्ति तत्तद्विषयमोगाय कर्षन्ति अपवदक् चञ्चला हाष्टः
कचाभिमतरूपदर्शनाय विकर्षन्ति उदरशब्दः प्राणोपलक्षकः तथा
कर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः पाणिपादादिरापि विकर्षन्ति कश्चिद्दे-
वानि गृह्णन् बह्वयः सपत्न्य इव देहपतिम् इन्द्रियाणि कु-
नन्ति विकर्षन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतनपदरत्नावली ।

सृष्टः प्रागित्युक्त दर्शयति-तस्येति । तस्य तुरीयस्यास्य जग-
त्काण्यस्य च कश्चिद्विशेषानास्तीति द्योतनायैवकारः आत्मनि
देहे जठरे गूढं निर्वाणमिदं जगज्जगदात्मकं महाऽजं यस्य तव
नाभेरभूतद्वजं तस्यैव ते वपुः सन्निधानविषयत्वात् प्रतिमा-
स्थानीयम् । कीदृशं स्वरूपं भूतसृष्टिकालशक्त्वा संशोदितं सृष्टं
प्रेरितं कटाक्षीकृतं काहशस्यास्य प्रकृतिधर्मिण्यः प्रकृतिप्रेरकधर्म-
वतः प्रलयोदकेऽनेनाख्यशयनादुत्थाय विरमन् समाप्तिं कुर्वन्
समाधिर्योगनिद्रालक्षणो यस्य स तथा तस्य कथमिव वदन्त
वदन्तुर्लक्ष्योऽकुरोयथा स्वर्काण्यकात् उत्पत्त्यमानकण्यकात् काण्य-
काख्यवदबीजादित्यर्थः । नन्वयंविषयोहृष्टान्नसत्याहि, कण्यकानाम् ।
वदन्तीजविकारोऽहि वटाषपांकुरः न चायं प्रकृते सम्भवति. "निर्वि-
कारोक्षरः शुद्धः" इति वचनादुच्यते स्वर्काण्यकादितिलिङ्गव्यत्येन
कश्चिद्विशेषोविज्ञायते कायमिति चेदुच्यते कण्यकानामाहृष्टा
देवता सर्वस्थावरीजानामभिमानिन्यपि वटाश्वत्थबीजयोर्विशेषतः
मनिहिता अनस्तत्तद्वीजेऽयस्तदकुरव्यंजनात्तत्रागपि तत्र स्थित्वा
जानेत्युच्यते यथा, तथा भीहरेरपि प्रकृत्यादिस्रामिन्नेन च
तत्सन्निहितत्वेन च स्थितस्तत्कार्येष्वनुविष्टत्वेन जातइत्युच्यते
"आत्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादौ भूतत्वात् तत्रापि
वदन्तीजाद्वटांकुरस्य साक्षादुत्पत्तिर्दृष्टिगम्येतनस्य चेतना-
भिमानादुत्पत्तिः उभयाभिमानित्वा देवताया अभिव्यंजकत्वेना
ऽभिधायकत्वेनया यथायोग्यं सत्त्वतमोभिभरजोगुणान् जग-
दात्मनः पद्मस्य साक्षादुद्भवः पद्मिनो हिरण्यगर्भस्याभिमान-
जननं हरेः पुरुषान्तरेणाविर्भावइत्यादिकमिति, "स्थावराणां
तु सर्वेषां देवतायाभिमानिनी । विशेषाद्वदबीजे च अश्वत्थे
च व्यनस्थिता ॥ अहृष्टा कण्यका नाम सा वृक्षाद्व्यंजयत्यपि ।
अतोबीजमिति प्रोक्ता सा जानेतंबकुरे स्थिता ॥ एवं हरिः कार्शेणु
स्थितः कार्यजेनेरनु । कार्यायनुप्रविष्टः सन् प्रथमं तत्र हृष्टवत्,
इत्यनेनोक्तविशेषोविज्ञायतइति न कापि शंका कार्येति, तस्माद्दे-
ष्टान्तवाप्टीतिकथोरुपपत्तिरस्तीति युक्तपथ इष्टान्तः ॥ ३३ ॥

तत्र विरिञ्चस्य लोकपञ्चलक्ष्णदेहाभिमानोत्पत्तिपूर्वकं हरे-
र्ददबीजाभिमानिदेवतान्दृश्यत्वं प्रकटयंस्तस्य श्रीमंस्तामाह-
तस्मभ्यवहति । पद्मस्य प्रकृत्यात्मकत्वेन तस्मात्पद्मात् सम्म-
बो जननं यस्य स तथा लोकात्मकत्वेन तस्मिन्नेहृष्ट्यामीषेऽभि-
मानसम्भवो यस्य स तथा उभयोरुत्पन्न विवक्षितत्वात् अतः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थिकृतपद्मरावली ।

अज्ञाद्वयवस्तु न पश्यन्तु निमज्जमानोनिमज्य मूढं विचि-
न्वद् लोके बीजादङ्कुरे जाते नष्टं बाजमिव पृथिव्यां कपमुप-
बलेत पुरुष इति तस्मिन्तां दर्शयन्नेवं विधः कविर्ब्रह्माऽऽत्मनि स्वस्मिन्नव-
मज्ञांतस्तस्माद्बहिष्कृतं तं व्यञ्जकत्वाद्बीजदेवतावत् बीजसं-
त्काशादिब्रह्मोपलक्ष्यवानित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

आत्मा परमात्मा योनिः कारणं यस्य स तथा तुष्टध्वने-
कस्य हरेर्बहुधाजन्मास्तीति विशेषं दर्शयति स एव ब्रह्मा
अद्वैतसंज्ञितेन कालेन विचिन्त्य विविधपृथिव्याद्याधाराणा-
मनुपपन्नत्वात्तस्य केनचिदाधारेण भवितव्यं लौकिके बीजनाशवत्
नाशायोगात् सन्नपि न दृश्यते कुतूहलमेतदिति अतिविस्मि-
तोऽऽज्जमाभितस्तपेतिद्वयक्षरं भुतघान् नपसाहं द्रष्टुं शक्त इत्यनेना-
कमभिजानन् तीव्रया नपसा परिशुद्धांतःकरणो भूतेन्द्रियाशये
जगति घिनतं स्वामात्मनि स्वस्मिन् स्थितं ददर्शेत्यन्वयः कथ-
मिष भुवि व्याप्तमतिमूढं गन्धारुपदेवतास्वरूपं यथा पश्यति
योगी तथेत्यर्थः गन्धारुपदेवता यद्द्रव्यपृथिव्यां व्याप्य तिष्ठति
एवं व्याप्यं जगाद्द्रव्यं ब्रह्मात्मकं ददर्श हेतुवाक्यं गन्धशब्देन
देवताकथनं युक्तमिति भावः ॥ ३५ ॥

यथा सूक्ष्मरूपं दृष्ट्वा मुमुक्षुं तथा विराड्द्रव्यमपि तयोरीप-
दपि विशेषाभावादित्याह—एवमिति । अनेन ब्रह्मागडशरीरी
ब्रह्मा "पानाक्षिमेतस्य हि पाद्मसूत्रम्" इत्याद्युक्तं यद्द्रव्यमपश्यत्तदेव
पञ्चजोपीति ज्ञातव्यम्. आत्मयोनिरिति विशेषणान्मायामयं ज्ञान-
रूपम्. अनिर्वाक्याधियामायानामेति—किनस्यादित्यत्राह सार्द्धि ।
आनन्दोदित्तुल्यसमुद्रावरूपम्. अथ कस्मादुच्यते सार्द्धि "स्वप्नो
ह्यस्मिन्नानन्दो ज्ञानरूपम्" इति स्पष्टञ्चनः । "सन्नित्येवमथ यः स्तोमः
समुद्रायोग्याः स्मृतः" इत्यभिधानम् आनन्दोदित्तुल्यानां सन्नित्ये-
वशां चस्मिन् स तथा तं गुणगुणानोरभेदात्स्वरूपत्वं सिध्दयति
"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः, लक्ष्यात्स्वहापनायादिशब्देन ज्ञान-
प्रदृश्यात् ॥ ३६ ॥

रजस्तमःस्वभावावनिबलौ वेदद्वहौ मधुकैटभाख्यौ टन्वा
अनिगम्याननयत् आनीवासै विरिञ्चायायोन्वादिति शेषेणान्वयः
अनेनैतत्सिद्धमभूदित्याह—सत्यमिति ॥ ३७ ॥

अनुपपदधर्मं पांसि यस्त्वं कञ्चौ कञ्चोऽमवइति यस्मात्त-
स्मात्स रवं त्रियुगइति क्वातः ॥ ३८ ॥

एवं हरेर्भक्त्यास्त्वयं विहाप्य स्वाशक्तिं विहापयति—नैत-
दिति । यदेतन्मनस्तव कथासु न स्पृश्यते तस्मिन्मनसि तव
गुणैः कथं विमृशामीत्यन्वयः इत्यर्थं चित्तादीनामिति शेषः ॥ ३९ ॥

मनःसमाधानाभावाद्द्वेन्द्रियाण्यपि मःपुरुषार्थं चकृतानित्याह
जिह्वेति । स्वर्जाभयणशीलत्वाज्जिह्वा दुःखेनेन पुणःश्रयणशील-
त्वात् शिखरः "एव संपकं" इति धातोः दुःखपकंशीलत्वात्पक-
उदारककुहं नमयतीत्युदरं कर्मशक्तिगत्यनेन कर्मद्वियायां नागा
दानि लक्षयति गेहपतिं बहस्वामिनं अन्यत्र गृहपतिम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थिकृतकमसम्बन्धः ।

जानमात्रेण्येकरेऽधिकरणे स्वांशेन वर्त्तमानमपि क्विञ्च कथ-
मुपलभते? नैवेत्यर्थः । किन्तु तत्तत्र एवोपलभते तसु तस्यागम्य-
मवासीदिति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तत्र च समाधिना प्रथमं तावत् तत्रैव ब्रह्माख्यं सन्मात्रेण
तमनुभूतवानित्याह—सत्यमिति ॥ ३५ ॥

तत्र च साधिवान्तरूपं तस्य विग्रहमपि दृष्टवानित्याह-
एवमिति । ननु, कथं तत्रैव बीजस्थानीयस्य तत्रैव दृष्टं
तत्राह एवं समाधौ घिनतस्वानुभवप्रकारेणैवेति तद्विग्रहस्य
मध्यमपरिमाणतया दृश्यमाणात्त्वापि त्रिणुस्वानुभवाविति भावः
मायामयं प्रचुरतच्छक्तिमिति प्रपञ्चाधिष्ठातृत्वात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तत्र तत्र साक्षाद्वर्तीयं तत्पावनं त्वेनोपसंहरति—इत्य-
मिति ॥ ३८ ॥

तद्वेधं तत्कथामनूय पूर्वपूर्वजन्मस्वभावमनुस्मृत्य तत्र देव-
नास्मिन् जन्मस्वाराप्यं तस्यामप्यतिवृत्त्याया तामसेवमानमिव
मत्वा स्वमनस्विरस्कराति—नैतन्मन इति ॥ ३९ ॥

तदेव दुःखसाहचर्येण जनदुःखमनुस्मृत्य कृपापरवशः
स्त्रुःस्वमप्यनाहत्य तदर्थंमेव निधेयति—जहैकत इति द्वाश्याम ॥
४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तत्र च तस्यैव तत्र पुनः स्पृष्टारंभे गिजकालशात्त्वा सञ्चो-
दिताः प्रकृतैर्भेमाः सन्वाद्यां येन तस्य आत्मानि स्वस्मिन्
गुढमेव इदं ब्रह्माण्डरूपं वपुः प्रकृतैः सक्ताशात् प्रकटमभूत्
तत्र च अस्मिन् तद्गण्डगर्भाद् शायानस्य तत्र अस्मिन्शयनात्
त्रिस्मिन् अमाधिष्ये तस्य नामैः सक्ताशात् महापञ्चमं अभूत्
स्वर्वाण्यकालः सूक्ष्माद्वर्तीजान्महापट इव ॥ ३३ ॥

तस्मैभ्यः तद्वज्जानः कविर्ब्रह्मा अनोऽऽज्ञाद्वयवपदवत् तदुर्बीजं
स्वशक्त्येवोपादानकारणे त्वाम आत्मानि स्वस्मिन् घिनते व्याप्यया
सन्नमपि स्वयद्विरेव वर्त्तमानं चित्वात्वं अद्वैतं व्याप्यस्वय-
त्त्रापि ना विशत् युक्तं चेतत् उ ब्रह्मं संकुरं जाते तत्र स्वांशेन
वर्त्तमानमपि बीजं तत्राङ्कुरेऽधिकरणेण कथं उपलभते किन्तु
तत्रैव एव उपलभ्यतेत्यर्थः । कमलशरणादीनां अङ्कुरवृत्त्यात्पद्य
नष्टेष्वपि बीजनाशदृष्टेः तत्तत्तु तदानीं ब्रह्मणोऽगम्यमेवार्था-
दिति भावः ॥ ३४ ॥

आस्थितं अन्वेषणाश्रित्य अष्टमेवाश्रितस्मिन् नीयतपसा
त्वदीयध्यानं आत्मानि स्वदेह एव भुवि कार्यभूतायां स्थितं
कारणं गन्धमिव तयां ददर्श ॥ ३५ ॥

एवमेव प्रकाशं सहस्रमपरिमितानि यानि यदगर्हानि
त्रैराद्य महापुरुषं चिदानन्दं त्रिग्रहयो भावामयं स्वरूपभूतया
निव्यशक्त्या मायाकवया युतं "अतो मायामयं त्रिणुं प्रवर्त्तित
मनीषया" इति श्रुतिः यद्वा मायाया जीवस्वर्वाधयया भावमयं

श्रीमद्विष्णवायकृत्वात्कृतसाराथेर्दृष्टिनी ।

रोगमिव विनाशकं सन् समुच्चितस्वेनोत्तमः उप आधिक्येन
क्षिप्तः सामुद्रकलङ्घ्याकृतः सन्निवेशानयनप्रीवादिविन्वासो
यस्य तं यद्वा तमेव कारणाकार्ययोरैक्यात् सता प्रपञ्चेन
पातालादिना उपक्षिप्तः संनिवेशः पादादिरचना यस्य तथाभूतं
वैराजं मायामयं दृष्टेति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

अमकं तत्र पुनःपुनरवतीर्य त्वमरक्षीरित्याह-तस्मादिति ।
हयप्रीवमूर्तिं दधत् श्रुतिगणान् अनयत् तस्मै समपंयामास
मधुकैटभाष्यौ कीदृशौ रजस्तमस्त्रभावावित्यर्थः तयोर्द्वन्द्वेः,
सत्प्रमिति, यद्यपि गुणमात्र एवोदासीनस्य हरेः सत्त्वगुणोत्तम
प्रियः तदपि तत्स्वरूपभूते शुद्धसत्त्वे सत्त्वगुणस्य प्राति-
कृत्याभावदर्शनादेव प्रियतमत्वमुत्प्रेक्षितं ननु वस्तुतः प्रियतमत्वमपि
किंतु सात्त्विकलोकपक्षपातित्वमेव तव तादृशोत्प्रेक्षायां हेतुः
शिष्टपात्रार्थमेव तव वृष्टिनिग्रहो यत्तत् खलु गुणानामेव
स्वभाषो न तु वस्तुतस्त्वयि वैषम्यमिति भावः ॥ ३७ ॥

यथा विरिञ्चस्य कृते हयप्रीवावनारस्तयैवान्नेषामपि भक्तानां
कृते अन्त्येव्यवतारा इत्याह-इत्यमिति । विभावसि पालयसि
हंस घातयसि युगेयुगे अनुरूपं वृत्तं चरित्रं यस्य सः यत्
यस्मात् त्वं कलौ कृष्णः अन्त्यदीयरूपभावाऽर्थां बहिराच्छन्नः भूतः
स एव त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः सत्त्वादित्रियुगत्रय एव स्वस्य
प्रस्थापनात् ननु कलावित्यर्थः भूत एवाप्रे तत्प्रमाणावचनमप्य-
र्थान्तराच्छन्नतयैव वक्ष्यते "नानातंत्रविधानेन कलावपितया शृणु ।
कृष्णवर्णो श्विषा कृष्णं सांगोपांगस्त्रपार्थिवम् । यद्यैस्सङ्कीर्त्तनप्रायैर्य-
जन्ति हि सुमेधसः" इति ॥ ३८ ॥

तदेवं मुहुरप्यवतीर्य त्वं स्त्रीरूपगुणालीलाभूतं वर्षसि
तदप्यस्माकं पापिष्ठं मनस्तत्र न प्रीयाति दुर्विषयविषगर्त
एव मुहुः पतति किं कुर्म इत्याह-नैतदिति त्रिभिः । तव रूप-
गुणालीलादीनां कथासु नन्वतिसाध्वीष्वपि कथासु किमिति न
प्रीयते तत्राह वुरित्तुष्टं यथा पित्तवृष्टा रसना सितास्त्रित्यर्थः
तीव्रं दुर्धरम् ईपणाधनादिवासना तस्मिन् मनसि तव गतिं तत्त्वं
कथं विमृशामि यद्यपि महाभागवतस्य प्रह्लादस्य मनो न प्राकृ-
तमेतादृशं त्वहोरीर्येगायनमहामृतमप्रचित्त इत्यस्यैवाप्रिमोक्ते-
स्तदपि प्रेम्णो विचित्रविधतरंगवस्वेनातिदैन्योदयादेव प्रेमिणो-
कस्यैव मुक्तिर्न विरुद्ध्यते ॥ ३९ ॥

मनसो बुद्धयेऽपि मत्कीर्त्तनादिना जनः कृतार्थो भवतीति
चेत्तत्राह-जिह्वा वागिन्द्रियरसनन्द्रियञ्च अबितृप्ता सती मो
अच्युत मामाकर्षति प्राण्यकटुमिध्यादिप्रलापंप्रति मधुरादि-
रसंप्रतिचेति भावः । अन्त्यतस्ततोऽप्यन्त्र कामिनीषु कर्मणि
धनोपार्जनादावव्यताडनादौ वा शक्तिः सामर्थ्यं लुनन्ति त्रोट-
त्यतस्त्वत्कीर्त्तनादाववकाशमेव न प्राप्नोतीति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

तदन्तरं यः परमधामप्रेक्षयन् करोति तस्यैव तु पुनः
मृष्टिचेक्षायां निजकावशात्त्वा सञ्चोदिताः प्रकृतेः स्वशकैर्धमाः

सत्त्वादयो येन तद्यथाभूतस्य आत्मनि आस्मिन् गूढं सूक्ष्मरूपेण
संस्थितमिदं ब्रह्मायडाक्यं वपुरभूत् खस्मात् स्थूलतयोत्पा-
दितमित्यर्थः । तदन्तरं नारायणरूपेण अस्मिन् ब्रह्मायडांतर्गते
अजे शयानस्य अनन्तशयनाद्विरमस्तमाधिदैवस्य तस्य ते नामेः
सकासात् महापञ्जमभूत् स्वकणिकातः स्वर्वाङ्गाद्वट इव ॥ ३१ ॥

तस्मिन् सम्बन्धमवोजम् यस्य सः कविर्बहुर्ब्रह्मा भर्तृ-
पञ्चादन्यदप्यमानः त्वां बीजं आत्मनि स्वर्वाहस्य विततं वस्तु-
मानमपि जातेऽङ्कुरे बीजं कथमुपलभेतेति विधित्वापि तदन्त्येव्या-
र्थमव्दशतमप्यु निमज्जमानोपि नाबिन्दत् ॥ ३४ ॥

हे ईश ! आत्मा भावन् योनिः कारणां यस्य सः पराहृत्वा
पञ्जमास्थितस्सद् तीव्रेण तपसा ध्यानेन परिगुह्यभावः आत्मनि
चेतने ततो बहिरपि भूतेन्द्रियाशयमवेऽचेतनवर्गे च भुवि-
गन्धमिव अतिसूक्ष्मं चिततं त्वां ददशं ज्ञातवानित्यन्वयः ॥ ३५ ॥

चेतनाचेतनबिन्नक्षणाभगवत्स्वरूपज्ञानं निर्दिष्टयाथाप्राकृत-
विग्रहमपि दृष्टवानित्याह-एवमिति । यथा स्वरूपं ददशं तथा महा-
पुरुषं महाविग्रहयुक्तमपि दृष्ट्वा विरिञ्चो मुहमापेत्यन्वयः । कथं-
भूतं सहस्रायपरिमितानि यानि बहनादिनि तैरादृशं समृद्धं
मायामयं माया कृपा तत्प्रधानं कृपाविविक्तमित्यर्थः । सद्रूप-
क्षितसन्निवेशस्य सता वेदेन हिरण्यप्रभुः हिरण्यकेशः "आप्र-
नखात्सुषर्णः" इत्यादिनोपलक्षितसन्निवेशः अवयवविन्वासो
यस्य तम् ॥ ३६ ॥

मवान् ह्यशिरस्तनुषं हयप्रीवमूर्तिं बिभ्रत् वेदद्रुहो रजस्त-
मश्च रजस्तमःस्त्रभाषौ मधुकैटभौ ब्रह्मणो वेदान् गृहीत्वा तद्विधाय
प्रवृत्तौ हत्वा तस्मै श्रुतिगणान् अनयत् दत्तवान् यतः सर्वं सत्त्व-
स्त्रभाषं जनें तव प्रियतमां तनुं वासस्थानमामनन्ति सत्त्वस्त्रभाव-
जनहितार्थमसुरवधप्रह्वरक्षणावेदानयनानि कृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ब्रह्मणि कृतमनुग्रहमन्वत्रादिशति-इत्यमिति । यथा ब्रह्मणो
पालितवान् एवं नृतिर्यगादिषु कृतैरवतारैः लोकान् धार्मिकान्
जनान् विभावसि पालयसि जगत्प्रतीपान् अधार्मिकान् हंसि
घातयसि युगे अनुरूपं धर्मं पालि कथंभूतो यो धर्मः कलौ
कृष्णः कथंभूतस्त्वमभवः मधोपलक्षितसर्वविकारगुण्यदेहवानि-
त्यर्थः । यद्यतस्त्वं त्रियुगः प्रीणि युगानि युगज्ञानि वङ्मनक्ष-
णानि यस्य सः भगवानित्यर्थः कलौ त्वं कृष्णोऽभवः इत्यन्वये
प्राव इत्यध्याहारो बोध्यस्तत्रापि बुद्ध्याद्यवतारप्रसिद्धेः ॥ ३८ ॥

अथ स्वदैन्यनिवेदनपूर्वकं मां पालयेति प्रार्थयते-नैतदिति
त्रिभिः । हे विकृतनाथ ! एतत् दुरितैर्बुद्धम् अत एव मामाकर्षत्
विषवासकं तीव्रं दुर्धरम् हर्षशोकभयैवणाभिरार्ति मनःतं त्वं तस्मै
न सम्प्रीयते अतस्तस्मिन् मनसि सति हीनोहं तव गतिं विमृशामि
प्रिसाधनं विमृशामि ॥ ३९ ॥

किञ्च हे अच्युत ! मा मां जिह्वा रसनेन्द्रियमवितृप्ता कलौ
एकतो रसंप्रति तथा अबितृप्तेति पदं विङ्कत्यस्येन कलौ
वोजम् शिष्टो अन्वतो मैथुनान्दंप्रति त्वक् अन्वतः स्पष्टं
प्रति उदरं क्षुधासन्ततं अन्वत आहारं प्रति भवशां कविद् शब्दं
प्रति प्राणो अन्वतः गन्धंप्रति अपखा इक् दृष्टि कृत रूपं प्रति

एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्यामन्योऽन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम् ।
 पश्यन् जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं हन्तेति पारचर ! (१) पीपृहि मूढमथ ॥ ४१ ॥
 कोन्वत्र तेऽखिलगुरो ! भगवन्प्रयात उत्तारणो ऽस्य भवन्भवलोपहेतोः ।
 मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो ! किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ॥ ४२ ॥
 नैत्राद्विजे परदुरत्ययवैतरण्या(२) स्त्वहीर्यगायनमहाऽमृतमग्नचित्तः ।
 शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थमायासुखाय भरमुद्धहतो विमूढान् ॥ ४३ ॥
 प्रायेणा देवमुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः ।
 नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्षु एको नान्यं त्वदस्य शरणां ध्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथा कर्माशक्तिः वाक्गाययादिकर्मैन्द्रियशक्तिः कश्च वचनदाना
 विकं प्रति विकर्षति सर्वाणामिन्द्रियाणां संसारप्रापकस्वस्वनिष्य-
 गर्त्तपातनेन मां स्वद्विमुखं कुर्मस्तीत्यर्थः । बह्वयः स्वपश्यः गेहपति
 स्वस्वामिनं लुप्तस्त्रीय प्रोटगति यथा स्वस्वार्थनिर्बन्धेन तद्विहा-
 यात् विमुखं कुर्वन्ति यथेत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

यह जगत् आपकी का शरीर है, क्योंकि ? जब आप की प्रलय
 काळ के जलमें शेषजी के शयन से समाधि विराम को प्राप्त हुए
 तब आपने अपनी काळ शक्ति से प्रकृति के धर्मों को प्रेरणा
 की, उस समय आपके विषे गूढ रहा जो जगत् नहीं, बटके
 बीज से जैसे महाबट उत्पन्न होता है, उसी तरह आपकी
 नाभि से (चतुर्दशभुवनारम्भक) महाकमलरूप से उत्पन्न
 हो गया ॥ ३३ ॥

उस नाभि कमल से उत्पन्न हुआ जो प्रह्लाद वह उस कमल
 के सिवाय और कुछ नहीं देखता हुआ, आत्मा के विषे ध्याय,
 उस कमल के बीज रूप आपकी अपने से बाहर वृद्धता हुआ,
 उन प्रह्लाद के जलों में डूबना हुआ, और तब तक मूल
 कारण को नहीं प्राप्त हुआ, यह भी तो ठीकही है क्योंकि ?
 जब अंकुर उत्पन्न होखुका तब अंकुर से पृथक् बीज
 नहीं निकलता ॥ ३४ ॥

वही प्रह्लाद अत्यंत विभिन्न होकर उसी कमल पर
 लया और बहुत काळ में नीवतप करने से गुह्य भाव
 होकर, हे ईश ! जैसे पृथिवी में गन्ध इसी प्रकार
 आप इन्द्रिय संस्तकरणमय अपने आत्मा ही में अनि
 रूप से आप को देखता भया ॥ ३५ ॥

इसी प्रकार फिर आप को हजारों बहन चरमा शिर
 हन, ऊर नासा मुख कर्ण मन और आभरणों से युक्त,

माया मय, (कृपा प्रधान) और समीचीन उपलक्षित है
 निग्रह संनिवेश जिनका, ऐसे महापुरुषरूप को देख कर
 प्रह्लाद परम आनन्द में डूबा ॥ ३६ ॥

तब प्रह्लाद के लक्ष्य में १ हृद्यप्रिय स्वरूप को धारणा कर,
 वेदके द्राही प्रतिबन्धित मधु केटभ दैत्यों को मारकर, फिर वेद
 समर्पण किये, इसी से कुछ लोग राज तम और सर्व इनको
 आपकी प्रिय मनु कहते हैं ॥ ३७ ॥

हे महापुरुष ! इसी प्रकार आप मनुष्यों में (रामकृष्णादि)
 निर्बकों में (बराहादि) ऋषियों में (कपिलादि) देवताओं में
 (वामनादि) अवतारों को धारणा करके, लोगों को पालन करने
 ही, जगत् के दुःख देने वालों का नाश करने ही, और युगान्
 गुण धर्म को पालन करने ही, और जिन कारण काल में
 आप छत्र (आवृत्त) होकर रहते हैं, और तीन युगों में धर्म का
 रक्षण करने इसी से आपका नाम त्रियुग है ॥ ३८ ॥

हे विकुण्ठ नाथ ! यह मेरा मन दुरितद्वय आत्माधु तीक्ष्ण
 कामातुर हर्ष शोक मय इच्छाओं से आतुर है विकुण्ठनाथ !
 यह मेरा मन पाप कर्मों से दूष्ट हो रहा है, आत्माधु तीक्ष्ण और
 कामातुर, हर्ष शोक मय इच्छाओं से आतुर है इसी से आपकी
 कथा में प्रीति नहीं होता है, मैं प्रति दिन हूं इस मन में आपकी
 गति को कैसे विचारूँ ॥ ३९ ॥

हे अक्षय्य ! अविद्वान् मेरी जिह्वा मुझे एक ओर खींचती है,
 शिर एक ओर, भ्रूवा और ओर को, उदर और भ्रूवा किसी
 ओर को, घ्राण और ओर को, अथवा दृष्टि किसी ओर को, कर्म
 शक्तियों कहीं को खींचती हैं । जैसे बहुत सी पत्नी किसी के
 हों और वे अपने पति की खींचतानी करती हैं वह दशा मेरी
 हो रही है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न केवलमहमेक एवैवं कदां दशामापद्यः किन्तु महा-
 जनोऽप्येवमेव क्रिह्यन्तः सर्वे जनं पालयन्ति प्राथम्येन. एव-

(१) पारमति पीपृहि मूढसर्वम इति विजय० । पीपृहि इति वीर० पा० ।

स्वकीर्यमिति पाठः विज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभावावर्षोपिका ।

मिति । भवः संसार एव धैतरणी यमद्वारतद्वी तस्याम् अयो-
ऽन्यतां यागि जग्गादीनि तेऽयाऽतिभीतिं खेपां परेषां च
विप्रहृषु यथागथं धैरं भैत्र च यस्य एवं मूढ जन पश्यं-
स्व हे पारचर ! तस्याः पारं स्थितनित्यमुक्त हन्तेति अहो
कष्टमिलेधमनुकल्प्याद्य पीपृहि धैतरणीमुत्तायं पाज्य ॥ ४१ ॥

एकेन मया कथं सर्वो जनस्तारणीय इति चेत्तत्राऽऽह कोन्विति ।
को नु ते अत्र सर्वजनोत्तारणं प्रयासो न कोऽपि कुतः अस्य
विश्वस्य भवसम्भ्रमखोपाणामुत्पत्तिस्थितिसंहाराणां हेतोः
नतोऽपि किमेतदुत्कर्षामिति भावः । उचितं चेत्तदित्याह, मूढ-
श्चित्ति । त्वां च त्वदीयांश्च तारायथ्यामीमं दुराग्रहं मा कृषा-
इति चेत्तत्राऽह तत्र ये प्रियजनाः भक्तास्ताननुसेवमानानां
नोऽस्माकं तेनोत्तारणो न किम् । “कोऽति प्रयासोऽसुरबाहका
दुरः कोऽन्वत्र तेऽस्त्रजगुरा भगवान् प्रयासः । प्रहाद्
इत्थमुपमडव मिषो नराणामीशेन मख्यमकरोदपनीय
मायाम्” ॥४२ ॥

वस्तु प्रहाद् ! त्वां तावत्तारयिष्यामि तावतैव कृतार्थोः
स्याः किमेतेन निरर्थक्येनेत्यत आह-नेवेति । हे पर ! सर्वोत्तम
त्वद्गीर्णगायनमेव महामुने तस्मिन्मग्नं चित्तं यस्य सोऽहं भव-
धैतरयथा नैवोद्भिजे किन्तु विमूढान् शोचामि, तानेवाह, ततो
महामुनाद्विमुखं चेतो येषाम् प्रत्युगेन्द्रियाधीनमित्तं यन्माया-
सुखं तदर्थं भरं कुटुम्बादिभारमुद्धतः ॥ ४३ ॥

त्वं तावमुक्तिं गृहाण—तांस्तु तत्त्वज्ञा मुनय उपदेश्य-
न्तीति चेत्तत्राह, प्रायेणोति, न विमुमुक्षे निमुक्तिं नेच्छामि
तर्ह्यन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किमिति निवधनास्तीति चेदत
आह त्वत्तोऽन्यमस्य जनस्य शरणं न पश्यामि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलमहमेवेदृशी दशां प्राप्तः किन्तु मदीयां जनोऽप्येवमेव
क्लिश्यत्यतः सर्वं मदीयं जनं संसारान्मोचयति प्रार्थयते, एवमिति ।
भव एव धैतरणी दुःखप्रदा यमलोकनदी तस्यां स्तकमभिः पुण्य-
यापात्मकैः पतितमन्योऽथे यागि मरणादीनि शत्रूणां पुत्रादिज-
न्मनाऽस्य भयं स्वस्य पुत्रादिजन्मना परेषां शत्रुभ्यः स्वस्य भयं
स्वस्माच्छत्रूणां एव परैः स्वद्रव्यभक्षणेन स्वस्य भयं स्वेन पर-
द्रव्यभक्षणे स्वस्मात्परेषामिति यथा सम्भवमूह्यम् । तेऽयो जन्म-
जरा मरणाशनेऽयो भीतभीतिं भीतादपि भीतिं स्वेषां परेषां
च विप्रहृषु देहेषु यथागथं धैरं भैत्रश्च यस्य तमेवमद्यापि
मूढमग्नं जगं पश्यन् त्वं हे पारचर ! भवधैतरणीपारे चरतीति
तथा तस्य मन्वोऽनम, अति पिप्रुहि “पूषात्वनपूरणापोः” इति धातुः
प्रतीय पाख्येत्यर्थः । यद्वा अतिपीपृहि हन्तेति अहो कष्टमिल्यनुकल्प्य
भवधैतरयथा मतिपारय पारं नय संसारान्मोचयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु, त्वदीयसर्वजनोत्तारणो मम महान्प्रयासो भवेत्तस्याह-
कोन्विति । हे अस्त्रिज्ञानां गुरो र्दितोपदेष्टः ! हे भगवन् ज्ञानशक्त्यादि

पाङ्गुययपूर्णा ! अस्मिन् मदीयजनस्योत्तारणं तव को
नु प्रयासः ? न कोऽप्यर्थः । प्रयासाभावे हेतुं वदन् भगवन्तं
विशिनष्टि, अस्य कृत्स्नस्य चिद्विद्वान्मकप्रपञ्चस्य भवसंभव-
लोपह्नोकरूपस्थितिस्थयकारणस्य कृत्स्नजगदुदयादिमवल्लव-
लोलस्य मदीयजनोत्तारणं न कोऽपि प्रयास इति भावः । यु-
चेत्तत्तत्तस्याह, मूढेष्वक्षेपु विशेषेण महतामनुग्रहो भवतीति,
ननु, मम स्वामन्तरेणाहं नाऽति पारयामि, अन्यथी सर्वमुक्ति-
प्रसङ्गः तत्राह, हे आनन्दन्धो ! किन्तुनास्तं वपुस्त्वमिति यत्तेन नौ-
ऽस्माकं किं त्वत्सेवया क्यात्तवात्तवपुस्त्वनिर्वाहाय त्वत्सेवावा-
मप्यशक्ता वयमात्तानुकांष्या इति भावः । सर्वमुक्तिप्रसङ्गं निरा-
कुर्वन्नात्मनो विशिनष्टि, ते तत्र ये प्रियाः भक्तजनास्ताननु-
सेवनां त्वहामानुदाभ्यं कुर्वन्नामस्माकमित्यर्थः । तावन्मात्रमेव
मज्जनोत्तारणोपपत्तेनं सर्वमुक्तिप्रसङ्गश्चेति भावः । मामनु-
गृहानवधना त्वया मदीयजनस्य भवहानानुदास्यमपि संपाद्य-
मिति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

इदमेव मया प्रार्थनीयमित्याभिप्रयञ्जहं भवधैतरयथा विभेमि
किन्तु तस्यां पतिष्यमाणां प्रसन्नानवलोक्य दुःखयामीत्याह,
नेवेति । हे परम ! दुरतिक्रमणीयो भवः संसारः स एव धैतरणी
ततो नैवाहमुद्भिजे विभेमि उद्वेगभावे हेतुं वदन्नात्मनं विशिनष्टि-
त्वादर्थेति, त्वद्गीर्णगायन त्वद्गीर्णसूक्तगुणानामगायनमेव महद्भूते
तास्मिन् मग्नं चित्तं यस्य सोऽहंमता न मदीयं शोचं किन्तु
विशेषेण मूढान्मदीयान्प्रति शोचं तदर्थं शोचं इत्यर्थः । तत्र हेतुं
वदन्तान्विशिनष्टि, ततस्त्वद्गीर्णगायनाद्विमुखं चेतो येषाम्, इन्द्रि-
याधीः शत्रुादयो विषयास्तेषां मायासुखाश्च तदनुभवजन्य-
प्राकृतसुखाय ादर्थभरं कुटुम्बादिभारम् उद्धहन्तीति तथा
तान् ॥ ४३ ॥

ननु, यथा श्रीनारदानुग्रहात्वं मुमुक्षुत्वात् त्वदीया अपि मह-
तामनुग्रहात् मुमुक्षुत्वं प्राप्तान् मोक्षयिष्याम्यतस्त्वमेव मुक्ति-
मिच्छस्यत्राह-प्रायेणोति । हे देव ! प्रायशां मुनय आत्मनामेव मुक्तिं
कामयमाना विजने निजने अशयाविदेशे मौने शुभाभय-
संशीलनं कुर्वन्ति, ननु परार्थम्, अन्येषां प्रयोजने निष्ठा येषां ते
भवन्ति अनस्तदनुग्रहो मदीयजनस्य बुद्धेभ इति भावः । तत्र एतान्
रूपगान्विहाय आहमेको न मुमुक्षे न संसृतिबन्धं मोक्षमिच्छामि
तर्ह्यन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किमिति निवधनास्तीति चेत् तत्राह,
ध्रमतः संसृतौ भ्राम्यतोऽस्य जनस्य त्वत् त्वत्तोऽन्यं शरणं रक्षणी-
पायभूतञ्च नानुपश्यामि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वैः परैश्च सह विप्रहृलक्ष्यं धैरं विक्रमाखरणां भैत्रं
च यस्य तथा ते जने पश्यन्जनसत्सो भवस्य पारप्रतिपीपृहि,
अतिपारं तमय मूढसत्त्वं मूढप्राणिानसुरजातिस्त्वात् तिर्यग्जाति-
त्वात्तामस्मिन् स्थितं गजेन्द्रं पारं नीत्वा यथाऽपाख्यस्तथा परं
च प्रापथ्य मां पाख्येति वा ॥ ४१ ॥

भीमद्विजयश्चजतीबिंशतपदरत्नावली ।

मम संसारवारनेच्छं तव दुःशकं नेत्याह—क इति । हे अत्र ! अन्धपातुरहित, भगवन् ! मम संसारोत्तारणे ते तव कोनु प्रयत्नो न कोऽपि अत्र जीवराशौ वा कुतो न प्रयास इति तत्राह अस्तेति । अथ जगतो भवो जन्मसंभवः स्थापनेन संभावनं ज्ञापः सहारोषेषां हतौः करणस्यास्य जगत् उत्तारणे तत्र प्रयासो नास्ति मन्त्रीस्यैव कोऽपि वा, कुत इति तत्राह, भवेति भवस्य संसारस्य संभव उत्पत्तिस्तस्य नाशहोस्तव किं प्रकृतइत्याशकवास्मद्भारतस्य-मन्त्रेण न किमपि प्रयोजनं तवत्याह—मूढेष्विति । गजेन्द्रकल्पानं जनवन्धो मूढेष्वस्मासु यो महद्दुःप्रदहनेन तव किं प्रयोजनम् तकिम-पीत्यर्थः । ननु, प्रयोजनाभावं किमर्थं तथाकरणमित्याशक्य स्वभाव इत्याशयेनाह—प्रियेति । प्रियजनाननुसंघमानस्त्वमिति यत् न तत्र स्वभाव इति शेषः ॥ ४२ ॥

संसारभोग्यां संसारवैतरण्युत्तरणोपायः कइत्याशक्य निरस्त-वेदान्तशास्त्रभयामननादियेपामस्ति तेषां तद्वयं नास्ति अन्यथा न कदापि तत् उत्तरणमित्याशयेनाह—नेवेति, स्वर्त्तार्थे तद्विषये वेदान्तशास्त्रं तस्य गायनं श्रुत्वा मत्वा व्याख्यानं व्याख्यापनं च तद्वै महामृतं यस्तेन मत्त हृष्टं विषयं वा चित्त यस्य स तथा एवविषाहं संसारवैतरण्ये नैवाह्वितं । न विभक्ति एव शब्देन स्वर्त्तार्थमेवाभावं संसारकदनाद्विभक्तिं तस्मिन्नेनल्योग-व्यवच्छेदः क्रियते अनेनासंगतं प्रज्ञादस्तनर्नामस्वेतदपि परिहृतं "सत्त्वस्यत्र ततोऽद्या" इति वचनात् इत् च भाक्तिलक्षणां प्रति प्रकट यन्नाह—शोच इति । ते स्वस्त इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो मायासुखं प्राकृतमस्वरूपं सुखं यत्तदर्थं भरं कुटुम्भारम् ॥ ४३ ॥

स्वप्नेषु क्रियमाणा कृपा स्वाभिनेष्वेव कर्तव्या देवादिभिः क्रियमाणास्वाहित्याभिप्रेत्याह—प्रायेति । देवा मुनयश्च विजनेनेकान्त-स्थलेन साधनेन साहताः काष्ठमोनादिव्रतं चरन्ति कं देवाः स्वकीयानां जनानां विमुक्तिः स्यादिति स्वविमुक्तिकामाः स ग-हतां स्वभावात्त्याह—परेति । परप्रयोजनतात्पर्येणा देवेषु तात्त्विकं विशयतो मुनिषु कैश्चिदेवैति विशयप्रकाशनाय प्रायेति तदुक्तं "भाभिनेषु कृपा कार्या विशयात्तात्त्विकः सुः" ॥ मुनिभिश्च तथा कैश्चित्कैश्चित्कार्यालिखेष्वपि ॥ तथापि तात्त्विकसुराः कृपाविषयतां गताः ॥ एत एव विमुच्यन्ते तदर्थं न कथञ्चन" इति यतो देवादयोऽप्या भिनेषु कृपां कुर्वन्ति अतोऽहमप्याभिनेतात्वरूपमात्रं कृपाविष-यात् विहाय एकां न विमुक्तुं त्वमेको मन्त्रभादिन मुक्तो भव अन्ये न्येन वर्धनाऽमुक्ताः स्मिन्विति तत्राह—नाप्यमिति । स्वकर्मणां नाना योनिषु भ्रमतो मामाश्रितजनस्यानुकूलं त्वदन्य शरणं नानुपदंय इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

भामज्जावगोस्त्रामिकुनकमभन्दर्भः ।

तत्र स्त्रिमस्तदतिरूपगीयन्वाभिमानेन सप्रणयोपात्तम-मिवापि निषेदयति, कोऽपि ॥ ४२ ॥

ननु, भर्त्ताप्रयजनसेविनामपि भवाद्नुत्तीर्णानां तदुद्वेगं

स्यादेवेत्याशङ्क्य नहि नहीति खं इहाम्भवति—नेवेति । स्वर्त्तार्थ-यायां ये गायकास्तत्प्रियजनाः तत्सम्बन्धि यन्महामृतं तद्भान-रूपमेव तत्र ममं चित्तं यस्य सोऽह नैवाह्वितं अत्र पूर्वं वस्ना-स्यहमित्यादिकं यदुक्तं तत् खलु अस्य तद्विद्विमुक्तं साङ्कारोचकत्वेन । सस्वति नैवाह्वित इत्यादिकं तत्कथासुप्त माधुर्याविषयत्वेन ममं च नैतन्मम इत्यादिकमतिरूप्ययति विषेचनीयम् । भावानां विशिष्टगतिरित्यात् ॥ ४३ ॥

यथा भीमगवन्ते कोऽपि इत्यादिकमुवाच तथैव मुनीनापि गत्याह—प्रायेति ॥ ४४—४७ ॥

भीमद्विभवाद्यश्चकवसिंशतपदरत्नावली ।

न केवलमहमेक एव, अपि तु सांसारिकः सर्व एव जनः क्लिष्टयतीति तदुत्तरं प्रायेति—एवमिति । भव एववैतरणी यमहारनदी तस्यां स्वेपां परेषां च विषये यथायथं तैरं ममं च यस्य ते हे पारस्वर ! एवभूतवैतरण्यः पार एव विरचितं कीड इति हेतोर्हेन्त रूपया पीपूहि वैतरणीमुत्तारये पालय ॥ ४६ ॥

एकेन मया कथं सर्वो जनस्त्वारण्यः ? इति केवलतत्राह—कोऽपि अखिलगुरो ! गुरुरूपधारिणा एकेनापि स्वया परः परार्थेनापि भावतुं समर्थेन सर्व एव जनो निरुत्तारयन्तामिति भावः । न केनापि यामर्थं मे नास्तीति वाच्यमित्याह—अस्य विश्वस्य जन्मास्थिति-संहारकारणस्य यदि जन्मादेः कारणमभूत्तदा उच्चारस्यापि कारणो भावतुमर्हस्येति भावः । उचितमेवमिति—मूढेष्विति । त्वां च त्वदीयांश्चतार्यापिस्थामि इममतिदुराग्रहं माकृथा इति अत्र तत्राह, तव ये प्रियजना भक्तास्ताननुसंघमानानां सोऽस्माक तेन स्वकर्मकोत्तारणेन किं त्वद्वक्तव्येनाप्रभावात्स्वयमेव यथं तद्विषयम इति भावः ॥ ४२ ॥

किञ्चाहं स्वार्थं तु संसारनारणं नैवार्थं इत्याह—नेवेति । हे पर सर्वेश्वर ! वैतरण्यः स्वकाशाशोऽह्वितं तत्र हेतुः स्वर्त्तार्थेति किन्तु विमुक्तान् शोचामि इन्द्रियार्थहेतुकं यन्मायातयं सुखं तदर्थं भरं कुटुम्भारणादिभारमुद्धरतः ॥ ४३ ॥

स्व तानन्मुक्तिं गृह्याम तांस्तु तस्वशा मुनयो मुक्तिभावनमुपद-हयन्तीति केवलतत्राह—प्रायेति । अहं तु न तथा बुभूयामित्याह, नैतानिति । त्वसोऽस्यमस्य जनस्य शरणं न पदयामि ॥ ४४ ॥

भीमच्छुद्धेःपकृतमिच्छान्तप्रदीपः ।

एवमन्येऽपि संसारनद्यां निमग्ना अतः स्वर्त्तान्तमावाहीन पाव-यति प्रायेति—एवमिति । एवं स्त्रकर्मणिः भवो जन्ममरणप्रवाहल-भ्रमः संसारः स एव वैतरणी तत्रपरिखाश्रुता नदी तस्यां पानि-तम अन्वोऽन्यतो पानि जन्मादीनि तेषां गीतावपि भीतवत् केषां परेषां च विषयेषु कलहेषु देहेषु वा स्वप्रयोजनानुसारिणा वैरमैत्र च यस्य तम मूढ स्वरुपर्यार्थाभिगच्छं जनं भारशम त्वं पदयन् पार

यन्मैथुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम् ।
 तृप्यन्ति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः कण्डूतिवन्मनासिजं निषहेत धीरः ॥ ४५ ॥
 मौनव्रतभ्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः ।
 प्रायः परं पुरुष ! ते त्वजितेन्द्रियाणां वार्ता भवन्त्युत न वात्र तु दाम्भिकानाम् ॥ ४६ ॥
 रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे बीजाङ्कुरानिव न चान्यद्वरूपकस्य ।
 युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां योगेन वक्षिमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ॥ ४७ ॥
 त्वं वायुरग्निरवनिर्विषदम्बुमात्राः प्राणोन्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ।
 सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्नान्यत्वदस्त्यपि मनावद्यसा निरुक्तम् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथवैतरण्यविषये चरतीति तथा तस्य सम्बोधनं हे पारस्वर !
 हन्त अहो कष्टमित्येवमनुकम्प्य अद्याधुना पीपृहि वैतरणीमुत्तार्य
 पालय ॥ ४१ ॥

दीनजनोत्तारणो विश्वसृष्ट्यादिकर्तृस्त्वथ भ्रमो नास्ति अहं तु
 त्वहाम्बुधराभेधैश्च कृतार्थ इति प्रार्थयते, कोन्वचन्ति । हे अखिल-
 गुरो ! अस्य विश्वस्य मनसि मनसोपानां सृष्टिस्त्रितिसंहाराणां
 हेतोः ते तु निश्चितम् अत्र दीनस्य जनस्य तारणो कः प्रयासः ? न
 कोपीत्यर्थः । ननु, निर्मितजनोत्तारणो सर्वमोक्षप्रसङ्गः स्यादत्राह,
 मूढपुहं दीनबन्धो ! महतां त्वहाम्बानां त्वज्जजनोपदेशरूपो अनुग्रहो
 भवत्कृपया भवतु इति शेषः । नन्वात्मतरणो कुतो न प्रार्थयते ?
 अत्राह, हे भगवन् ! ते प्रियजनान् भागवतान् संवृतां मोऽस्माकं
 तेन भवन्दीनारणो किम् ? त्वत्प्रियजनसेवयैव कृतार्था
 इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एतदेवाह-नैवेति । हे परं पूर्ण ! स्वस्त्रीर्यगायनं भवत्प्रियमेवा-
 ल-
 यत्नदीयपराक्रमगानमेष महाऽमृतं तत्र मग्नं लब्धकश्चिं चिन्तं
 यत्न स्तोऽहं दुरत्ययवैतरण्या नैवास्ति जे किन्तु तत्तस्वस्त्रीर्यगायन-
 महामृतात् महानुगाहाभावेन विमुक्तं भेतो येषां तात् इन्द्रियार्थ-
 गिन्द्रियनिमित्तं यन्मायासुखं प्राकृतमानन्दं तदर्थं नामाहुःखदं
 गृहकृदुभ्यादिभरमुद्रहताऽहं शोचामि अतस्तान् भववैतरण्याः
 उत्तार्ये पालयेति भावः ॥ ४३ ॥

त्वं मज्जजनेन मुक्तो मय एतान् मुनयस्तदर्थमुपदेश्यन्तीत्यत्राह,
 हे देव ! यतः प्रायणं स्वमुक्तिकामा ननु परार्थनिष्ठाः मुनयो निजने
 मौनं स्वधर्मं चरन्ति, अतः स्वत् स्वत्तः अर्थं शरणां नानुपश्ये त्वं
 तान् प्रेरय इति भावः । अहं तु एतान् कृपयां विहाय एकः न
 विमुमुक्षे विमुक्तिमिच्छामि ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

मेरी ही यह दृशा नहीं है—यह सब जने अपने कर्मों से इस
 भन वैतरणी में पड़े हैं । परस्पर जन्म मरण अज्ञान और मय

से भीत हैं अपने पराये के बैर और मित्रता में खिन्न हैं हे पार-
 स्वर ! (आप इस वैतरणी के पार पर ही) कृपाकर इन मूढ़ों
 को मुक्ति देकर आज इसके पार उतार कर पालन
 कीजिये ॥ ४१ ॥

हे भगवन् ! हे अखिल गुरो ! आप इस जगत के जन्म
 स्थिति प्रलय के हेतु हैं इनको संसार वैतरणी से उतारने
 में आपको क्या प्रयास है ? हे आतंबन्धो ! मूढ़ों पर अनुग्रह
 करना महा पुरुषों को उचित ही है । (भगवान् यह न कह कि
 तुम क्यों जगत के निमित्त दुराग्रह करने हो तुमको और तुम्हारे
 सर्वों को उद्धार करोगे) यह विचार कर प्रह्लाद कहने संग
 प्रभो ! आपके प्रियजनों के सेवन करने वाले हमको उससे (तरनेमें)
 क्या है ? हमतौ आपके भक्तों के अनुग्रह से ही तरजायेंगे ॥ ४२ ॥

हे पर ! (सर्वोत्तम !) तुम्हारे बीजा पराक्रमगान महा अमृत
 में मग्न मन, मैं इस दुरत्यय भव वैतरणी से उखिरन नहीं हूँ,
 मैं केवल उन मूढ़ पुरुषों का सोच करता हूँ जो आप की बीजा
 गान से विमुक्तचित्त हैं । और इन्द्रियार्थ माया सुख के निमित्त
 भार वहन कर रहे हैं ॥ ४३ ॥

हे देव ! प्रायः बड़े २ मुनिजन अपनी विमुक्ति की कामना कर
 विज्ञान वन में मौनधारण करने हैं किन्तु वे भी स्वार्थ रत हैं परार्थ
 निष्ठ नहीं हैं मैं इन कृपण जीवों को झाड़कर भकेला नहीं मुक्त
 होना चाहता हूँ क्योंकि इन भ्रमते जोध समूह का शरण तुम से
 अन्य में नहीं देखता हूँ । जो आप इनका उद्धार न करेंगे तो
 कौन करेगा ? ॥ ४४ ॥

श्रीधरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मन्वेते स्त्रीसम्भोगादिना सुखिन एव न कृपयास्तत्राह—
 यदिति । करयोः कण्डूयनेन सकृपयोगेण दुःखमनु दुःखं
 यत्किञ्च तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्विषय मुक्तपरेस्तत्राह—कृपयाः
 काङ्क्षया बहुदुःखभाजोऽपीह गृहमेधिसुखे न तृप्यन्त्यविति
 न मन्यन्ते कण्डूतिवत्कामस्य दुःखदत्तात् । ननु, कोत्तरकव

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मपि सहस्ते. कामं चेत्यत्राह—स्वप्नसाक्षात् कश्चिद्भीर एव मनसिजं कामं विवहेत न तु सर्वे अत्रापि कथङ्कतिवदिति दृष्टान्तः ॥ ४५ ॥

• ननु, मौनादिभिर्मौल्यसाधनैः सुखमैव तेषामपि मुक्तिस्तत्राह, मौमेति । हे पुरुष ! अन्तर्यामिन् ! ये मौनादयो दश आपवर्ग्याः प्रपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहो विविक्तवासः ते तु प्राक्शोऽजितेन्द्रियाणांमिन्द्रिययोगायाथार्थं विक्रीयानां चार्त्ता जीवमोपाया भवन्ति दास्मिकानां तु चार्त्ता अपि भवन्ति वा न वा दम्भ-स्यानिवतफलत्वात् ॥ ४६ ॥

स्वज्ज्ञानं भक्तिं विना सकामैर्मौनादिभिर्न भवत्येवेत्याह—रूपे इति, त्रिभिः । बीजाङ्कुराविव प्रवाहापत्रे इमे सहस्रती कार्य-कारण्य एव तं रूपे उपलक्ष्यमाने वेदेन मृष्टे प्रकाशिते नचा-न्यत् स्वसमवेने गौरत्वादिकमिष देवदत्तादेः कुनः अरूपकस्य प्राकृतकपादिशुश्रूषस्य अतो युक्ताः संबता एव भक्तिबोगेन प्र-त्यक्षं स्वामुभयत्र कार्यं कारणं चानुगतं पश्यन्ति मयनेन दाठपु बाह्मिषिष नाभ्यनः स्वास्वज्ज्ञानमिति शेषः । यद्वा ज्ञान प्रकारमेवाह—एतदुभयमभ्यतः प्रधानपरमायवादेनं स्वात् “स ऐक्षत” इत्यादि भूतः । अनस्त्वमेव कारणात्स्वैरानुस्यूत इति ४७ ॥

तदेवाऽऽह—एवं वायुरिति । हृदयं मनः चिच्चित्तम अनुग्रहोऽदुःखारो स्वतापवर्गो वा सगुणः स्थूलः बिगुणः सूक्ष्मः मनश्च चक्षुश्च मनोवचस्तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि स्वताऽप्यस्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतरात्रभाष्यटीकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, स्वहीया जना न दैन्यं प्राप्ताः किन्तु विषयानु-भवेन हताः एवातस्तेषां दैन्यापादनेन त्वं किमितीत्यं प्रार्थयस्व तत्राह—यदिति । यन्मैथुनादिकं गृहमेधिनो गृहस्थस्य सुखं नत्करवोः पाप्मानादुपनिर्वाहस्तयोः कथङ्कयनेन संश्रयणोनेव तज्जन्त्य-दुःखवदुःखदुःखमतीव दुःखात्मकं दुःखादुपरिदुःखं दुःखादुर्कर्मित वायं । अत एव तुच्छं तर्हि तस्य दुःखत्वादेव ततो निविद्य-मुमुक्षेयुस्तत्राह—कृपयाः कामिनः बहुदुःखमाजोऽपीह गृहमेधि-सुखं न तुप्यन्त्यस्यमिति न मन्यते कथङ्कनिवत्कामस्य दुस्सहत्वा-दनस्ते स्वानर्थमेव न जानन्तीति भावः । ननु, केचिन्कथङ्कनिम-पि सहस्ते कामं चेत्यत्राह—सत्यं, धीरश्चेत्स्वदनुग्रहाजितेन्द्रियश्चे-त्मनसिजं कामं सहेत नत्स्वजितेन्द्रिय इति भावः ॥ ४५ ॥

तर्हि कैश्चिन्मौनादिभिरुपायैरिन्द्रियाणि जयन्तिरपवर्गः साध्य-स्तत्राह—मौमेति । हे पुरुष परमपुरुष ! मौनादय आपवर्ग्याः जितेन्द्रियस्यापवर्गोपाया एवति सत्यमेव अजितेन्द्रियाणां तु चार्त्ता जीवमोपाया भवन्ति अथं मौनादिसउपपन्नस्ततोऽस्मै हेयम् इति मन्वमानेभ्य परेभ्यः लब्धचित्तो भवतीति जीवमोपाया भवन्ति सतीन्द्रियजये मौनादय आपवर्ग्याः ननु तस्मिन् असति भव-दनुग्रहात् विषयवैतुष्येन भवितव्यमिति भावः । अपवर्गार्थतथा

अनुष्ठिता अपि मौनादयोऽजितेन्द्रियाणां चार्त्ता एव न त्वाप-वर्ग्याः किपुनर्हेभार्थे कृता आपवर्ग्याः न भवन्तीत्याह—उतेनि दांभिकानां मौनादयो चार्त्ता अपि भवन्त्युत । न वा किपुनराप-वर्ग्यां न भवन्तीति. दांभिकानां दांभिकत्वे प्रकटं सति जीव-महेनचोऽपि न भवन्तीत्युत न वा शब्दादेः, तत्र मौनं बाङ्गनियमः मनमनशनादिरूपं भूतमध्ययनं तपः कृत्वादि अध्ययनमध्ययनजं पाण्डित्यं स्वधर्मः स्ववर्णाभमोचितो धर्मः व्याख्याऽव्यापनं रहो निजंनदशहसतिः जपो मन्त्रजपः समाधिध्यानं मनासजं विषहेन धीर इतीन्द्रियजवमूलकः कामजय इत्युक्तं तथाऽजितेन्द्रियाणां चार्त्ता भवन्तीत्यनेन जितेन्द्रियाणां त्वापवर्ग्यां भवन्तीति सूचि-तम् ॥ ४६ ॥

तर्हिन्द्रियजयः कथं स्यादित्यपेक्षायां सर्वोत्तमनिरनिहाया-नन्दरूपप्रज्ञोपासननिष्ठस्वार्थान्द्वेन्द्रियजयः स्वादिति वक्तुं ताव-त्तदुपासनाप्रकारं विषक्षुञ्जेतनाचेतनयोः परमात्मशरीररत्नमाह-रूपे इति । इमे सहस्रती चिद्विद्वद्भ्यरूपे बीजाङ्कुराविव स्थिते अरूपकस्य कर्मोधीनदेहराहनस्य तव वेदरहे वेदबोधिते रूपे शरीरे “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्याऽव्यक्तं शरीरम्” इत्यादिवबोधितशरीर इत्यर्थः । बीजाङ्कुरौ इत्यनेन कदाचित्कारणावस्थया कदाचित्कार्यावस्थया चाभ्यवथावस्थिते उभे अपि चिद्विद्वद्भ्ये तव शरीरभूते इत्युक्तं भवति । अरूप-कस्य रूपे इत्यनेन तच्छरीरकत्वं न तव कर्मोपाधिप्रयुक्त-मपितु निरुपाधिकमित्युक्तं यत उभयावस्थावस्थितयोश्चिद्विधितो-स्त्वच्छरीरत्वम एव न चाभ्यत. अयदस्वदनात्मकं किञ्चिदपि वस्तु नास्त्येवमुभयत्र त्वच्छरीरभूतयोश्चिद्विधितोऽस्त्वां योगोपासनात्म-केन युक्ताः सन्तो मुनयो विचक्षते पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः, बह्नि-मिष दाठपु यथा दाठपु मयनाद्युपायेन यद्वि विचक्षते तद्वत्. अन्यतो योगादभ्यत उपायान्तराज्ज्ञात् साक्षात्कार इति शेषः उपायान्तरया साक्षात्कारो न स्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

न चाभ्यदित्यनेनाभ्यत् स्वहात्मकं नास्तीत्युक्तं नाभ्यनः स्वादि-त्यनेनोपायान्तरादभ्यत्स्वश्च तदेतदुभयं प्रपञ्चयन् सर्वोत्तमकम-साक्षात्कारादेव निःशर्पाग्निन्द्रियजय इत्याह—त्वमिति, ज्ञाश्याम । तावत्सर्वोत्तमकत्वं प्रपञ्चयति, त्वमिति । त्वमेव वाटवादिकपेणाव-स्थितः तच्छरीरकत्वेनार्थावस्थान इत्यर्थः । पूर्वं “तव रूपे” इति व्यतिरेकनिर्देशाद्वात्राभेदनिर्देशाच्च तादात्म्यं शरीररत्नमाव-निवन्धनमित्यवगम्यते. तत्र मात्राः शब्दादयस्त्वन्मात्राः प्राणाभ्योन्-द्रियाणि हृदयं मनः चिदनुग्रहं ज्ञानोत्पत्त्यनुग्रहकं हृदय-विशेषया चिदनुग्रहश्चेति पाठे ज्ञानोत्पत्त्यनुग्रहको महान् यद्व-नत्वात्मक उच्यते किं यद्गुणः सत्त्वादिगुणायुक्तः प्रकृति-परिणामात्मकः सर्वः पदार्थः विगुणः सत्त्वादिगुणरहितस्त्व-दपरिणामात्मको जीववर्गश्च मनश्च चक्षुश्च तयोः समाहारो मनो-वचस्तेन निरुक्तं विषयार्थकत्वं तदेतत्सर्वं स्वमेव त्वच्छरीरभूत-मेव ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिज्जगद्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुखानुभवार्थं हि गोक्षाकांक्षातच्छब्दादिविषयेऽप्यपि स्याद-
तोऽज्ञानान्नतनायितमोक्षसुखाय कांक्षा प्रेक्षावान् महाप्रयत्नं कुर्या-
दुभयसम्पन्नरंगानं तत्राह—यन्मैथुनादीति । मैथुनादिगृहस्थसुखं
वत् तल्लक्षणा देहकषणा देहमात्रपोषणपरायणास्तृप्यन्ति नान्ये
प्रेक्षावन् इति शेषः । तत्रापि न सुखमित्याह, बहुदुःखेति, तत्र
सुखिमनैव कार्यमित्याह—कङ्कतिवदिति । मगसिजं कामम् ॥ ४५ ॥

मुमुक्षुभिः प्रथमत इन्द्रियजय एव समर्थनीयोऽन्यथा मुक्तिसा-
धनानामपि मौनादीनां लोके जीवनोपायमात्रत्वं भवतीत्याह,
मौनेति । आपवर्ग्या मुक्तिहेतवः प्रायः सम्यग्भक्त्यानुष्ठिता इति
शेषः । हे पुरुष ! परं न चेत् न एवाजितेन्द्रियाणां पुंसां वार्तास्त-
त्काञ्च जीवनमात्रोपाया भवन्त्युत अपि संभाषणामात्रं ननु मुख्यत-
इत्यर्थः । लोकोमोहनार्थं मौनादिकमनुतिष्ठतां दाम्भिकानां तदपि
न सेत्स्यतीत्याह, अत्र जीवलोके वा यथा अजितेन्द्रियाणां
जीवनमात्रोपाया न तथा दाम्भिकानां भवन्तीति “वा विकल्पोप-
मानयोः” इत्यभिधानं नवा भवन्तीत्येकं वाक्यमिति वा ॥ ४६ ॥

मौनादीनां क्लेशमाध्यत्वेनस्वर्धाधिकारिकत्वात् सर्वाधिका
रिकापासनाविषयं निरूपयति, रूपं इति । इमे सदसती कार्य-
कारण्ये तत्र रूपे त्वद्भवात्स्वस्वस्वभिधानयोग्ये अत्रप्रमाणमाह,
वेदेति । “द्रावेष ब्रह्मणो रूपे” इत्यादौ कार्यकारणत्वं किञ्चिकार-
भावेन निमित्तनैमित्तिकभावेन चेत्याशङ्क्य यथायोग्यमित्युद्गीय-
मित्यत्र दृष्टान्तमाह—योजेति । व्याख्यातमेतत् “विद्वानमानन्दं
ब्रह्म” इतिवत् वेददृष्टे चेत् किं साक्षाद् रूपे इति ? नेत्याह—नचेति ।
अन्यथिलक्षणां ज्ञानानन्दादिलक्षणां नैव कुतोऽप्राह—अरूपक-
स्येति । प्राकृतरूपाभावादित्यर्थः । महतां प्रत्यक्षं चात्रप्रमाणा-
मित्याह, युक्ता इति । भक्तियोगेनोभयत्र रूपद्वये युक्ता
उपासनालक्षणाध्यानेनेतिशेषः । युक्ता योगिनः उभयत्र सन्निहितं
त्वां पश्यन्तीति वा दर्शनप्रकारमाह—वह्निमिति । योगेन मधना-
द्युपायेन अन्ययोगं निवारयति—नान्यत इति । भक्तियोगादन्यनो-
ऽन्येनेति । साक्षात्स्वरूपादन्यत् प्राकृतं रूपं नैव “अरूपमक्षरं
ब्रह्म” इति श्रुतेः । अतो न साक्षाद्रूपे इति वा योजना, साक्षात्स्वरू-
पापेक्षया स्वरूपादन्यद्रूपं नेत्याचार्यविवरणमत्र प्रमाणम् ॥ ४७ ॥

के ते कार्यकारणौ इत्यतस्तन्नामनिर्देशः तत्सत्तापदत्वेन
तद्भवात्वे तद्रूपत्वाभिप्राय इत्याशयेनाह—त्वमिति । चिदनुग्रहभ्येतन-
क्तन्मनसा वचसा निरुक्तं न त्वद्व्यक्तं त्वां विना प्रवृत्तिमस्ति
सगुणः संतारी शौक्ल्यादिगुणयुक्तो वा. विगुणो मुक्त उत्पन्न-
नन्तरक्षणाविशिष्टपदार्थो वा ॥ ४८ ॥

श्रीमत्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

त्वमिति । हृदयमन्तरिन्द्रियं मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तात्मकं ।
चित् शुद्धो जीवः अनुग्रहः स्वसन्मुखीकरणशक्तिः किं बहुना
सगुणो मायिकः विगुणधामायिकः सर्वार्थस्त्वमेवेति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमद्भिज्जगद्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

नन्वेते स्त्रीसम्भोगादिभिः सुखिन एव न क्लामास्तत्राह-
यदिति । करयोः कयद्वयनेन सङ्घर्षेणैव दुःखमनुभूयते अत्र तत्
तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्विघ्नं मुक्त्वरंभ्राह्म-कृपणाः कामुक्यः
बहुदुःखभाजोपि इह गृहमेधिसुखं दुःखरूपेऽपि न तु तृप्यान्त
भवामिति न मन्यन्ते कयद्वयतिवत् कयद्वयान्वित्यर्थः । ननु, कश्चित्
कश्चित्ततो निर्विघ्नोऽपि इत्येतं सत्यं त्वत्प्रसादात्क्षीरएव मगसिजं
कामं दुःखस्वरूपमेव विपहतं न तु सर्वं ॥ ४५ ॥

ननु, ब्राह्मणानां नाद्यमौनादिमिर्गोक्षसाधनेः स्वत एव
स्वित्तेमोक्षोऽपि स्वत एव सिद्धस्तत्राह, मौनेति । हे पुरुष ! अन्तर्ध्या-
मिन् ! त्वां किं विज्ञापयामीति भावः । ये मौनादयो दश आपवर्ग्या-
अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहः विविक्तवासः ते तु प्रायशः अजि-
तेन्द्रियाणां विषयभोगार्थमेव तान् विक्रीयतां वार्ता जीवनोपाया
एव भवन्ति दाम्भिकानां तु वार्ता अपि भवान्त ग वा दम्भस्या
निघतफलत्वात् ॥ ४६ ॥

त्वत्प्रसिद्धं भक्तियोगं विना मौनादिभिर्नैव भवतीत्याह—रूपे
इति । इमे सदसती कार्यकारण्ये बीजाङ्कुरादिव प्रवाहापके
समष्टिष्यष्टी तवैव रूपे न च अन्यत्समष्टिष्यष्टिघटारमकं चिन्म-
मिदं त्वत्तो भिन्नं न भवति अरूपकस्य प्राकृतरूपपरहितस्य तत्र
अतो युक्ता विवेकिनः स्वाम् उभयत्र समष्टौ व्यष्टौ च विचिन्वते
प्राप्तुमिच्छन्ति यतस्त्वं कारणात्वेनोभयत्र वत्संसे इति भावः ।
योगेन उपायेन भक्तियोगेनैव न चान्यतो ज्ञानादिना “भक्त्याह-
मेकया प्राज्ञः” इति त्वत्कुरिति भावः । वद्विपक्षे योगेन मन्थ-
नेन अत एव भक्त्येत्यस्य रूपदृष्टदृष्ट्याप्रयोगः ॥ ४७ ॥

उक्तमर्थं विष्ट्यांति-त्वमिति । हृदयं मनः चित् चित्तं अनुभ-
वोऽनुप्राहको देवतानर्गः सगुणः स्थूलः विगुणः सूक्ष्मः मनश्च
वचश्च मनोवचस्तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वत्तो नास्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, एते रूपगाः विषयमुखात्तद्दोषदर्शनेन विरक्ताः सन्तो
मज्जिज्ञासया मुक्ता गनिष्यन्तीत्यत्र त्वदनुग्रहं विना दुःखोदकात्
विषयसुखादपि ज्ञानां विरागो न भवतीत्याशयेनाह, यदिति ।
यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं यद्यपि तुच्छं क्षणमङ्गुरादिवोषमन्तं
कयद्वयनेन सङ्घर्षेणैव दुःखं यस्मिन् तत्तथाविधं च तथापीह
रूपगा बहुदुःखभाजो न तृप्यन्ति कश्चित्स्वरूपापात्रो धीर
एवं कयद्वयितन्मनासिजं कामं विपहतं ॥ ४५ ॥

किञ्च मौनादयः आपवर्ग्याः सकल्पपायाः ते तु तथा भूता
अपि हे पुरुष ! अत्र लोके त्वजितेन्द्रियाणां बुभुक्षुणां परं केवलं
वार्ता जीवनोपाया न वा भवान्त उत अपि च दाम्भिकानाम्पु
वार्ता जीवनोपाया वा न भवन्ति दम्भेन तत्फलनाशात्-
इत्यर्थः । तत्र मौनं वृथा वचनत्यागः अतानि एकाद्व्युपवासा-
दीनि धृतं शास्त्रभषणम् तत्र आलोचनं ज्ञानम् अर्थवर्ण

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्षाः ।
 आद्यन्तवन्त उरुगाय ! विदन्ति हि त्वामेवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ॥ ४६ ॥
 तत्ते इहोत्तम ! (१) नमःस्तुतिकर्मपूजाः कर्म स्मृतिश्रवणयोः श्रवणं कथायाम् ।
 संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ ५० ॥

नारद उवाच ।

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।
 प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रह्लाद ! भद्र ! भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ! ।
 वरं वृणीष्वभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विधिवद्देवाध्ययनम् स्वधर्मः वद्याधमधर्मः व्याख्या अध्यापनम्-
 रह एकाग्रतावासः जपो मन्त्रजपः समाधिर्देवप्राणायाम एव त्व-
 दनुग्रहं विन्म्य भवचैतन्ययाः तरणं स्वल्पप्रसिद्धकस्याप्यधि-
 कारिणः केनाप्युपायेन न सम्भवतीति फलितोऽर्थः ॥ ४६ ॥

अथ त्वदनुग्रहप्रदध्याया सर्वत्र त्वद्दर्शनपूर्वकया त्वद्भक्त्यैव
 मुक्तिर्जनस्य स्यादित्याह—रूपे इति चतुर्भिः । चतुर्भ्यो यदेत प्रका-
 शिते इमे सदसती स्थूलसूक्ष्मे बीजाङ्कुराद्यन कार्षकारण
 कारणं प्रधानं कार्यं ब्रह्माण्डं चेत्यर्थः । अरूपकस्य कर्मजन्यरूप-
 रहितस्य तत्रैव नान्यत् त्वदन्यत् किमपि न “पुरुष एवेदं सर्वम्”
 इति श्रुतेः । अत एव युक्ताः त्वदग्रहयुक्ता उभयत्र रूपद्वये
 समक्षं यथा भवति तथा दारुणु बह्निमिव योगेन त्वदनुग्रह-
 लक्ष्मणबुद्धियोगेन त्वां विचिन्वते प्राप्तुमन्विष्यन्ति नान्यतः स्यात्
 त्वदनुग्रहेणम् अन्वयतः अधिकारिसामर्थ्यात् साधनसामर्थ्याच्च न
 स्वात् किन्तु त्वदनुग्रहेण एव स्वादित्यर्थः “ददामि बुद्धियोगं
 तं येन मामुपयान्ति ते” इति श्रीमुखवचनात् रूपे इमे इत्यनेन सुरा-
 क्षरयोर्ग्रहणं न भवति बीजाङ्कुराधिभेति निर्देशात् अत एव
 द्वितीये “अतः परं यद्वचकम्” इत्यत्र प्रधानस्यैव ग्रहणं न
 जविस्य ॥ ४७ ॥

सर्वे त्वदागतकमेवेत्याह—वायुरादिसर्वमेव मात्राः शब्दादयः
 दृश्यमन्तकरणम् चिन्हेतनवर्गः अनुग्रहोऽनुग्रहको देवतायगः
 संगुणः सर्वोपि प्राकृतपदार्थः विगुणः प्रकृतिगुणरहितः काशः
 अग्रकृतलोकश्च किं बहुना मनश्च चक्षश्च तयोः समाहारस्तेन
 निकृष्टं विधीयकृतं त्वद्वचः अन्वयत् नास्ति सर्वस्य त्वचन-
 नाचेतनलक्ष्मणयत्वात् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

यह जो सांसारिक गृह् भोगीय सुख है अति तृच्छ है जैसा हातो
 के खुजाने से फिर दुःख होता है एसाही यह भी दुःख दुःख है
 कृपणजन बहुत दुःख भोगने पर भी इससे तृप्ति नहीं होते हैं ।
 और पुरुष को उचिन है कंडांन (खुजाख) के समान भवासज
 (काम) को सहन करे ॥ ४५ ॥

मौन, व्रत, श्रुत, तप, गैराध्ययन, स्वधर्म, व्याखया, एकाग्र-
 निवास, जप, समाधि, ये दसों भुक्ति के साधन हैं, किन्तु वे
 पुरुष ! ये ही सब भक्तिभिर्यो की वार्ता (जीविका) हांजाने हैं वे
 इन्हीं से धन उपाजन कर कुटुंब पालन करते हैं । और
 दांभिकों की भी वार्ता भी नहीं होसकने है । इंसारे त्वदर्थ
 परिश्रम होता है ॥ ४६ ॥

(हे भगवन्) ये स्थूल सूक्ष्म कार्य कारण दोनों आप
 के रूप हैं अर्धेन प्रकाश किए हैं, बीजाङ्कुर के समान
 स्थित हैं आपसे पृथक् नहीं हैं । युक्त जन योग से इन दोनों
 में आप को प्रत्यक्ष कृद लेते हैं । जेसे कटोरे में आँसू को, आपके
 बिना इस जगत् की सृष्टि नहीं होसकती है ॥ ४७ ॥

हे भूमन् ! वायु आँसू प्राणवी आकाश जल और पञ्चत-
 न्मात्रा प्राण इन्द्रिये मन चित्त अहङ्कार मय आप ही ही,
 स्थूल सूक्ष्म जो कुछ मन और धारणा से प्रदीयत है वह
 आप से अलग कुछ भी नहीं है ॥ ४८ ॥

श्रीपरशुरामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अतकारुणु स्म—अनपनमापि त्वां न जानामि—नेन इति ।
 एते गुणाद्यभिमानि—तेषां आद्यन्तवन्तो जः मांश्रवणनाद्यन्तं
 तिरुपाधि त्वां न विदन्ति हि यस्मात् सुधियो विदन्ति एव विचार्ये

श्रीभरस्वामिकृतभावाद्यंशीपिका ।

शब्दादध्ययनादिस्थापारादुपरमन्ति त्वामेव समाधिर्नोपासत इत्यर्थः । तथाच भृतिः—“किमर्थो वचमद्येष्यामहे किमर्थो वयं यस्या-महं” इति “नानुभ्यायेन्नहून् शब्दात्वाचो विग्लापनं हि तत्” इति स्मृतिश्च—

“वदा ते मोहकद्विषं बुद्धिं व्यंनितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निवेदं भातव्यस्य भृतस्य च” ॥

इत्यादिः ॥ ४६ ॥

उपसंहरति—तदिति । हे महत्तम ! नमःस्तुतिकर्मपूजाः प्रशिक्ष-पानस्तुति सर्वकर्मोपेयाणि कर्म च परिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च कथायां भवत्येव चेत्येव षडङ्गया सम्यक्मेवया विना परमहंसानां गतौ प्राप्ये त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत ? यस्मादेवं भक्तिं विना न मोक्षो न च भक्तिः संसेवया विनाऽतः प्राक् प्रार्थितं त्वहास्ययो-गमेव हेहीति प्रकरणात् ॥ ५० ॥

एतावन्तो वर्धिता गुण्या यस्य यतमन्युरूपसंहतकोपः ॥ ५१ ॥

कामान्पूरयतीति तथा यद्गुरुवार्थप्रवाहोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नेत इति, गुण्याः सत्त्वाद्यः गुणिनः प्राकृतगुणपरिणामात्मकाः महदादयः आदिशब्देनाहङ्कारतन्मात्राकाद्यादिभूतानि विविक्षि-तानि सह देवमत्स्याः देवमत्स्यादिभिः सहिताः मनःप्रभृतमग्न्य कर-णानि करणितश्च ये इत्यर्थः । त एते सर्वे त्वानं न विदन्ति गुण्याः न विदन्ति गुणिनोऽपि न विदन्तीति प्रत्येकान्वयामिप्रारिष्येण नञ्-द्वयोपादानं सकरणाः सर्वे देवमनुष्यादयः स्वान्तरात्मतवाव-सन्तमपि न त्वामुपायात्तरेण विदन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुं यद्वस्तान् विदितमष्टि, आद्यन्तवन्त इति । कर्मयत्तोत्पत्तिविनाशिनः कर्मणा संकुचितज्ञानत्वाच्च विदन्तीति भावः । मुनयः सर्वान्तरात्मभूतत्वस्वरूपमननशीलास्तु । हे उरुगाव ! त्वामेव सर्वात्मकप्रज्ञानुसन्धान-रूपयोगेन त्वत्साक्षात्कारविरोधिकर्मनिरसनं विमृश्य विमर्शनपूर्वकं साक्षात्कृत्य शब्दात् शब्दादिविषयाद्विरमन्ति एवमेव हि निःशेषमिन्द्रियजय इति भावः ॥ ४६ ॥

एवमुपासनात्मकभक्त्यैकधैर्यं निरतिशयानन्वरूपत्वस्वरूपवि-षयकभक्तियोगगतस्यार्थादेव शब्दादिविषयेऽप्यां विरामश्लोकः सा च भक्तिर्वक्ष्यमाणषडङ्गसेवया विना तुल्येति षडङ्गुप-संहरति—तदिति । हे महत्तम ! तव नमस्तुतिकर्म नमस्कृत्या नमस्कारः स्तुतिक्रिया च, पूजा अर्घ्यपाद्यादिनिवेदनारिमाका कर्म परिचर्यात्मकम्, शब्दा, प्रथमकर्मशब्देन पादसेवना-दिपरिचर्यात्मकं कर्म उच्यते पूजाकर्म पूजात्मकं कर्म-चरणयोः स्मृतिः स्मरणं कथायां विषयभूतायां भवत्यं कथा-विषयकभक्त्या चेतित्यं षडङ्गया सेवया विना परमहंसानां प्राप्ये त्वयि भक्तिं जनो लभेत किम् ? तथैव लभेतेत्यर्थः ॥ ५० ॥

तदेवं प्रहादेन संस्तुतो नृसिंहस्तमुवाचेत्याह देवार्थः—एता-

वदिति । मत्केन प्रहादेन मत्तया एतावदेतावन्मात्रं वर्धिता गु-ण्या यस्य एतावच्छब्देन गुणानामानग्ये सूचयति—निर्गुणो हेयगुणारहितः श्रीनृसिंहः यतमन्युरूपसंहतकोपः प्रीतःस्तुत्या हृष्टः “स महात्मा सुतुल्यमः” इत्युक्तीत्या तुल्यमस्त्वमकत्वात्मेन वा प्रीतः प्रयतं तं प्रहादमभाषतोवाच ॥ ५१ ॥

तदेवाह—प्रहादेति, त्रिभिः । हे प्रहाद वरस ! हे महत्तमनिह-निवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्च भवेत् कुतः हे असुरोत्तम ! यतोऽहं ते त्वया प्रीतः प्रीतिं प्रापितः अत एवाभिलषितं वरं वृणीष्व वरय महं नृणामर्थिनां कामपूरः काम्यन्त इति कामाः धर्मोद्देश्यस्ताद् पूरयति ददातीति तथाऽहमस्मि ॥ ५२ ॥

श्रीमद्भिजयचञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पृथिव्यादिमहत्तत्वात्तं पदार्थजातं कार्यकारणत्वात्तन्मा द्वित्वेन कोडोक्तं भगवद्रूपं ततोभिन्नमित्युक्तम् इदानीं तद्व्यस्थितपरमा-त्मानं तद्विममानिनो देवा अपि स्वाकव्येन न जानन्तीत्येव । विधाऽ-नन्तमाहात्म्याम्बुराशिरिति निश्चित्य, तमुपासते सन्त इत्याह, नेति । गुण्याः सत्त्वादिगुणाभिमानिनः गुणिनो गुणविकाराः सहदेवमत्स्या-इत्यत्र देवशब्देन पृथग्विप्रहृष्टन्त इत्यादयो पृथग्वेन सुविधो निश्चित-शास्त्रार्थाः शब्दाद्वैदिकशब्दात्प्रमाणाद्देते आद्यन्तवन्तस्त्वां न विदन्तीत्येव विमृश्य विचारोपास्य तत्प्रसादेन संदृष्ट्य विरमन्ति संसारार्थीति शेषः । “यद्वाचानमुदितम्” इत्यादि भृतेः शब्दाद्वैरन्-तीत्यत्र शब्दस्यागो नार्थः किन्तु वेदेन निर्णीतत्वेत्येव तस्वे निरन्तर-स्यन्मानबुद्धिज्वराशोः पुंसो हरिगुणानुस्मरणायासो नास्तीति वा ॥ ४९ ॥

श्रीनारायणप्रसाद एव पुरुषार्थसाधनमित्युक्तं तस्य भक्ति-ज्ञाने तयोश्च षडङ्गोपासनासाध्यं ज्ञानं विना नाम्बद्धयया न स्यादित्याशयेनाह—तत्त्व इति । विशब्देनाभ्ययाजीवच्छब्द इत्याह—अपि शब्दात् पादौ तव चेतानुगमनेनियोज्यावितिप्राप्तं एवं षडङ्गया सेवया विना जनो मुमुक्षुः परमहंसानां गतावाभयभूते त्वयि भक्ति-ज्ञानं च लभेत किम् ? साधनान्तराभाषाप्रोतीत्यन्वयः । भक्ति-ज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावादेकप्रहयेन द्वयोर्प्रेतयं युज्यत इति भावः । “परा पुर्वेषां सङ्ख्या वृणक्ति” इति भृतेः ॥ ५० ॥

हरेरसुरेषु प्रह्वेपाशयात्प्रहादस्यापि तज्जातिस्त्वेन तस्स्तुत्या कोपोपशमः स्यात्किम् ? प्रत्युतात्तपकरत्वेनाग्नौ शुष्केऽप्यनप्रक्षेप्य वज्रजनाव स्यादिति तत्राह, एतावदिति । योग्यतानुकूल्येन मत्तया भक्तेनेति विशेषणद्वयेन शङ्कानिरस्तेति ज्ञातव्यं जातिस्त्वमप्रको-जकं भक्तिरेवेति सूचनेन देवदसवदुष्मत्तो न भवति भगवा-निति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

मन्युशान्तेः किं गमकमिति तत्राह—प्रहादेति । बरैदानसामर्थ्ये हेतुमाह—कामपूर इति । नृणां भक्तानामिति शेषः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्भिरगोत्रामिहृतकमसम्भ्रमः ।

कर्म पूजापरिचर्या कर्मस्मृतिर्लीलास्मरणं चरण्योरिति सर्वत्राणिवत्तम, भक्तिव्यञ्जकं तस्मात् सर्वकृतार्थतामूखत्वत्- प्रेम्णभक्तिसम्पादनी पङ्क्त्या संसेवामेव सर्वेषुपि देहि. महत्त्वं त्वद्भक्तकूपक्य साक्षाद्भूमिभूषणात् त्वद्साक्षाद्वाक्यबाणौ वा कृतार्थतामिपत्रोऽपि तेनैव कृतार्थतां भक्ष्ये इति. ब्रह्मादिषु प्रसादो यः प्रथमं प्रार्थितः तस्यापि कैमुत्येन गमितत्वात् सर्वप्रार्थना वाक्यैकवाक्यत्वे सिद्धे तद्गुणतानामभ्येषामपि वाक्यानां तत् स्थानःसिद्धम् ॥ ५० ॥

गुण्याः कारुण्यवाक्यः तत्तद्दानादिक्रियाशक्ति रूपाश्च ॥ ५१ ॥

तदेवं श्रीमत्प्रह्लादस्य भक्तजीवगतां रूपामनुमोक्षमानः तस्याश्च पूरकं च एतत् कीर्त्यदिनि पञ्चममाशंसनं करिष्यन्- श्रीहृत्परमार्थयितुमुत्साहयति-श्रीभिमत्प्रम्यमन्यमपि तत्रम् ॥५२॥५३

श्रीमद्भिन्नायचक्रवर्त्तिकृतसाराचर्यादिनी ।

त्वज्ज्ञानं त्वद्भक्त्यैव भवेत् ननु शास्त्राध्ययनबुद्धिकौशाखादिभि- रित्याह—नेति । वद्यते त्वां न विदन्ति तर्ह्येतैरेव मनोबुद्ध्यादिभिः शास्त्राध्ययनाध्यापनादिभिर्विचार्यै जीवाः कथं ज्ञास्यन्ति विमृश्य,शब्दाद्ध्ययनादिव्यापारादुपरमग्नि तथा च भृतिः“किमर्था वयं वक्ष्यामः” इति “नानुध्यायेद्वृत्तं शब्दान् वाचो विख्यापनं हि तत्”इति स्मृतिश्च “यद्वा ने मोहकालं बुद्धिर्भवतिनरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं भोतव्यस्य भूतस्य च” इत्यादि ॥ ४९ ॥

स्तुतिमुपसंहरति—तदिति । वस्माद्ध्ययनादिभिस्त्वज्ज्ञानं भवे- त् तस्मात् त्वज्ज्ञानार्थमाप्रदं परित्यज्य सर्वपुरुषार्थसारस्य त्वत्प्रेम्णाः साधनार्थमेव यनेतेत्याह, हे अहंत्तम ! नमो नमस्कारश्च स्तुतिकर्म स्तव करणश्च पूजा अर्चनञ्च नाः कर्मपरिचर्या चरण्योः स्मृतिश्च कथायां भवतां चेत्येवं पङ्क्त्या भेदया भक्त्या विना त्वयि किं भक्तिं प्रेमायां लभेन ? नैव लभेनेत्यर्थः । परमहंसानां ज्ञानिनां गति- श्लोकियस्मात्स्मिन्निति कर्थाच्चक्रवर्त्तिकमभ्यानेन मुक्तिमेव लभन्ति भावः । तस्मात्सर्वकृतार्थता—मूखत्वप्रेमभक्तिसम्पादनी पङ्क्त्या संसेवामेव सर्वेषुपि देहि सा दुर्लभा चेत् मुक्तिमेव दत्त्वा संसार- दुःखान्तावत्सर्वास्त्रायस्व महन्तु त्वद्भक्तमेवयैव कृतार्थीकृत एव नर्त्ते इति न काचिच्चिन्तेति भावः ॥ ५० ॥

गुण्याः कारुण्यवाक्यः निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः यनमर्ग्युः मङ्गकाय प्रह्लादायापि दृष्टतीति यो दुर्वारो मन्युरभूत् स प्रह्ला- दस्वानम्बुदशोनादुपशान्त इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

• अभिमतं दृष्टीष्वेति मयिभृत्यवत्सखे परमोदारचूडामगौ कः संकोच इति भावः । येषां कृतं त्वं मां प्रार्थयसे तेषामपि नृणांमहं काष्णपूरोऽस्मि पुरुषार्थप्रवाहुरूप एव वसें. किं पुनरेकां श्रुक्तिमेव दूरे इति भावः । तेन प्रह्लादबुद्धिविषयीकृतास्ना त्काञ्चिका जीवा निस्तीर्या एव जीवानामानभ्यात्तद्वैरेव जीवैः तद्दन्तर्द ब्रह्मायडमपूरीति शेषम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकोद्भवकृतीसञ्जातप्रदीपः ।

एते गुण्याः सत्त्वाद्यो जडत्वात् त्वां न विदन्ति गुणिनो महदादयो गुणकार्थभूता वं च मनःप्रभृतवस्ते सर्वे आद्य- म्भवन्तः जडाश्च अतो न विदन्ति । हे उरुगाय ! सह देवमर्त्याः देवैर्मर्त्यैश्च सहिताः सुधियः साधवस्तु “एवं युक्ताः समक्षमुभ- वन्न विचिन्वते त्वां योगेन बह्निमिवहाकृषु” इत्युक्तप्रकारेण त्वां विमृश्य शब्दात् ज्ञानोपायबाधकात् शास्त्राद्विरमिति कथं प्राप्या- ध्यापनाध्ययनभ्रमं विहाय त्वां ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

हे अहंत्तम ! वस्मात्त्वमेव सर्वात्मा तस्मात्से सेवया साधन- रूपया भक्त्या विना परमहंसानां गती प्राप्ये त्वयि जनः भक्तिं परां भक्तिं किं लभेन ? नैव लभेनेत्यर्थः । अतः सेवां देहि, यथा परा भक्तिर्यथा जनस्य मुक्तिरिति फलितोर्थः । कथंभूतया नमो नतिश्च स्तुतिकर्म स्तुतिंकरणां च पूजा अर्चनञ्च कर्म परिचर्या च चर- ण्योः स्मृतिः कथायां भवतां चेत्येति पङ्क्त्या ॥ ५० ॥

निर्गुणो ह्यगुणरहितः भक्त्या प्रह्लादेन एतावत् एतावत्मात्रं वाच्यताः गुण्याः कथायाकरुणा यक्ष्ये सः जित उपसंहृतो मन्युर्येन सः प्रह्लादमभाषत ॥ ५१ ॥

कामात् पूर्यतीति कामपूरः ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

न ये गुण्य और न गुणी जो मनः प्रभृति हैं और म- हदादिक हैं देवता और मनुष्यो सहित वे सभी आदि अल्प वाक्ये हैं हे उरुगाय ! (वेदपुराणादिकों में आप बहुत गाये गये हैं) इसी कारण से ये सब आपका नहीं जान लके हैं ऐसा विचार कर ही सुजीजन शब्द अर्थात् बहुत पठन पाठन की खट पट से विराम का प्राप्त हो जाते हैं ॥ ४९ ॥

हे अहंत्तम ! हे पूज्यतम ! आप का न मस्कार स्तुति और सर्वे कर्मापेण परिचर्या चरण्योः कथाभयथा, इन के मङ्गो सहित आप की सेवा के विना पनुष्यकया परमहंसा के प्राप्य आप में भक्ति को पासका है ? नहीं, किन्तु आप की सेवा ही से भिन्ना भक्ति मिलनी है ॥ ५० ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—आप स्वयं निर्गुण हैं अर्थात् प्राकृत गुण शून्य हैं, तो भी अपने भक्त प्रह्लाद ने भक्ति से आप के गुण बर्णन किये, तब प्रभुने कांप शान्त कर प्रमत्त हो प्रयात भक्त प्रह्लाद से भाषणा किया ॥ ५१ ॥

श्रीमगवान् उवाच ।

श्री मगवान् अर्थात् श्री नरसिंह देव बोले, कि—हे मद्र ! हे प्रह्लाद ! हे असुरगंतम ! हम तुमारे ऊपर प्रमत्त हैं तुम अपने अर्थात् चर मांगलां में मनुष्यों का कामगाभां को पूरा करने वाला हू ॥ ५२ ॥

मामप्रीणत आयुष्मन् ! दर्शनं दुर्लभं हि मे ।
 दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥
 प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।
 श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिम् ॥ ५४ ॥
 एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वैरैर्लोकप्रलोभनैः ।
 एकान्तिवद्भगवति नैच्छन्तानसुरोत्तमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम् वैयासिक्यां
 सप्तमस्कन्धे प्रह्लादाऽनुचरिते दैत्यराजवधे नृसिंहस्तवो नाम
 नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अप्रीणतः अप्रीणयतः तप्तुमर्हति तप्तुमर्हति शोचितुम् ॥ ५३ ॥
 प्रीणन्ति तोषयन्ति ॥ ५४ ॥

एकान्तिवद्भगवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
 श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे आयुष्मन् ! मामप्रीणतः प्रीतमकुर्वतः पुंसो दुर्लभं हि मम
 दर्शनं मां दृष्ट्वा जन्तुर्देही पुनरात्मानं तप्तुमर्हति तप्तुमर्हति
 शोचितुं नार्हति ॥ ५३ ॥

अथानो धीरा जितेन्द्रियाः श्रेयस्कामयमाना महतीभागा विवे-
 किनः साधवः सर्वासामाशिषां पुरुषार्थानां पतिं दातारं मां सर्व
 भावेन करुणात्रयैक्येन प्रीणन्ति तोषयन्ति हि अस्तु ॥ ५४ ॥

एवं वराय चोदितोपि नैच्छन्सुरोत्तम इत्याह, नारदः एव-
 मिति । लोकानां विषयातुराणां प्रलोभनैर्विमोहकैर्धैरैरेवमित्यं
 प्रलोभ्यमानोऽप्यसुरोत्तमः प्रह्लाद एकान्तभक्तत्वाद्नन्वप्रबोजन-
 भगवद्भक्तियुक्तत्वात्तान् धर्मादीन्बराभैच्छन्नेष ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
 श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जबध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अप्रसन्न एव दर्शने कारुणमित्याह—मामिति । मामप्रीणतो-
 अप्रीणयतः महर्शनफलं च पारयदर्शनवशेत्याह, दृष्ट्वेति ॥ ५३ ॥

बतो न तप्तास्त्रेया तस्माद्गीरा माधवं मां प्रीणन्ति प्रीणयन्ति
 केन सर्वभावेन पुण्यंभक्त्या माधव इत्यस्वार्थो मङ्गलदेवतापति-
 रित्यभिप्रायेत्याह—सर्वेषामिति । सर्वेषामभिप्रायेणा या या अभि-
 ष्वयिता आशिषस्तासां तासामाशिषां पतिं पादुत्वेन दातार-
 मित्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्रह्लादोपि सामान्यभक्तो न भवति किंतु भक्तोत्तम इति
 प्रकटनाय भगवता विप्रह्लादोऽपि तान्बराभैच्छदित्याह, एवमिति ।
 एकान्तिवद्भगवत्सर्गिकभक्तत्वात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्-

भिज्जबध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसम्भर्षः ।

अथ अत एव अभिमत घरेच्छात एव ॥ ५४ ॥

एवं पूर्वोक्त प्रकारेण धैः स्वबभेव निर्दिष्टैः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसम्भर्षे

नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीपिणी ।

अप्रीणतः अप्रीणयतः तप्तुमर्हति तप्तुमर्हति शोचितुम् ॥ ५३ ॥
 प्रीणन्ति प्रीणयन्ति मां प्रति तुच्छन्तीति वा सर्वभावेन
 दास्यसत्यादिना ॥ ५४ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथकवचिकृतसाराथंहरिर्निनी ।

एकान्तित्वात् "एकान्तिनो बन्धु न कञ्चनार्थं वाञ्छन्ति" इति तल्ल-
क्षणम् ॥ ५५ ॥

इति साराथंहरिर्निनीं हरिण्यं भक्त्येतसाम् ।
सप्तमेनवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मामप्रियातोऽप्रीयावतः जनस्य मे दर्शनं दुर्लभम् भक्त्या प्रसन्नं
मां दृष्ट्वा तु आत्मानं तत्पुमपूरांकामत्वेन सन्तापयितुं नार्हति ॥ ५३ ॥
सर्वभावेनाजयडवा भक्त्या प्रीयन्ति तोषयन्ति ॥ ५४ ॥
एकान्तित्वात्किष्काममकत्वात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमाऽध्यायार्थं प्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

हे आयुष्मन् ! मुझे प्रसन्न न करके मेरा दर्शन दुर्लभ है बल्कि
मेरा दर्शन पाकर जन्तु सन्ताप को प्राप्त नहीं हो सकता है ॥ ५३ ॥

साधुजन धीर पुरुष सर्व भाष से मुझे प्रसन्न करते हैं जो कि
भेष की कामना वाले महामाग है, मैं भी कैसा हूँ कि सर्व संपत्ति
और अमीष्ट पुरुषार्थों का हेतु बाधा हूँ ॥ ५४ ॥

इस प्रकार बहुत लुभाने वाले वरों से प्रहाद को खोभ
दिखाया परंतु असुरोत्तम श्रीप्रहाद जी ने भगवान् के एकान्ति भक्त
होने से उनवरों की इच्छा नहीं की ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे सप्तम स्कन्ध में

श्रीप्रहाद चरित में श्रीनरहरि स्तुति नामक

नवम अध्याय की भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरातयाऽर्भकः ।

मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

मा मां प्रलोभयोत्पत्त्याऽऽसक्तं कामेषु तैर्वरैः ।

तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ २ ॥

भृत्यलक्षणाजिज्ञासुरर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ।

भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ! ॥ ३ ॥

नान्यथा तेऽखिलगुरो ! घटेत करुणात्मनः ।

यस्त आशिष आशास्तेऽन स भृत्यः स वै वाणिक् ॥ ४ ॥

आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ।

न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्त्यो राति चाशिषः ॥ ५ ॥

अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ।

नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरित् ॥ ६ ॥

यदि रासीश ! मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ ! ।

कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणो वरं ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राणा आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ।

ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

इदमे त्वनुग्रहामुं भक्तमन्तर्हिने हरौ ।

प्रसङ्गाद्धरिणा रुद्रे कृतोऽनुग्रह ईर्यते ॥ १ ॥

तत्सर्वं वरजातम् ॥ १ ॥

उत्पत्त्या अभावैर्नैवाभक्तं माम् तेषां कामानां सङ्गाङ्गीतः ॥ २ ॥

ननु, किमहं भक्तं प्रलोभयामि? नहि, किन्तु वरं वृणीष्वेति वद-
तस्तवामिप्रायोऽभ्य एवेत्याह-भृत्यलक्षणेति । इद्वचस्य प्रन्थिवद्-
बन्धकेषु ॥ ३ ॥अन्वयाऽनर्थसाधने प्रवृत्तं न घटेनेत्यर्थः कथमेवं भृत्यलक्ष-
णाङ्गानं स्वात्तप्राह-य इति । ते त्वत्तः ॥ ४ ॥ननु, कामनबाऽपि सेवसेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः ।
सत्यम्, सोपाधिकोऽसौ ननु तास्विक इत्याह-स्वामिन्यात्मन
आशिषोऽपेक्षमायो नैव भृत्यः भृत्यहेतुकमारमनः स्वाम्यमिच्छन्त्यो
भृत्याय ददाति स च नैव स्वामी ॥ ५ ॥भावयोस्तु तास्विकोऽसापित्याह-अहं तिबति । अनपाश्रयो निर-
भिसन्धिः अन्यथा कामाद्यभिसन्धिनाऽर्थः प्रबोजनं नास्ति ॥ ६ ॥
ननु, तथाऽपि परमोदारस्य मम सम्तोषार्थं किमपि वृणीष्वेति

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चेदुत आह—वदीति । कामाङ्कुराणामसरोहमनुत्पत्तिरुच्यते भवतः सकाशात् ॥ ७ ॥

ननु, कामोत्पत्तौ सत्त्वां को दोषस्तत्राह—इन्द्रियादीनि बन्धुजन्माना नश्यन्ति—आत्मा देहः ॥ ८ ॥

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वराऽनिकृतायां हेतुं चक्षुः सं विशिष्यन् भगवन्तं प्रहाहः प्राहेत्याह—देषर्षिः, भक्तियोगश्चेति । तद्भगवता चोदितं धर्मोद्दिष्टरजातं सर्वमनन्यप्रयोजनभक्तियोगस्यान्तराद्यतया विघ्नरूपतया मन्वमानः स्मयमानः ब्रह्मा महामिप्रायश्चो मद्भृतरात्मा सन्मामं प्रक्षोभयतीति स्मयमानो हृषीकेशं भगवन्मुखात् ॥ १ ॥

तद्देवाह—दशभिः, मेति । उत्पत्त्या आभावेनैव कामेषु सक्रमासकमिति वा हेतुः उत्पत्तिप्रभृति कामेष्वसक्तं मात्रैः कामरूपैर्देवैर्मा प्रक्षोभय प्रलुब्धं मा कुरु यतोऽहं तत्सङ्गेन कामासक्त्याऽनर्थावहया भीतस्तत्र कामेषु निर्विषयाः संस्तुतिव्याप्तोक्तमिच्छुस्तस्मानुपाश्रितः शरणां गतः ॥ २ ॥

वरं हृषीकेशेति वराय चोदयतस्तत्र चोदनाद्वारा याचमानाव मह्यं न वरप्रदानेऽभिप्रायः किन्तु भृत्यस्य मम मनःपरीक्षायामित्याह—भृत्येति । कामेषु भृत्यं मां चोदयन् भवान् भृत्यस्यानन्यप्रयोजनस्वरूपं वक्ष्यामि जिह्वासुः सर्वज्ञोऽपि भवान् मन्मन्जन मन्मनः परीक्षित्वासुरेव भृत्यं मां मन्मनः परीक्षार्थमेव मां भृत्यं कामेषु भवान् चोदितवानित्यर्थः । अत्रोदयवदिति पाठः सुगमः अन्यथा वरवाञ्छायै चोदना कारुण्यजन्मधोर्हितोपदेष्टुर्भक्तानुप्राहकत्वानर्थवद्देव कामेषु भृत्यं प्रति चोदना न घटन इत्याह—अन्वयेन चोदयतस्तत्र भृत्यवक्ष्यामि जिह्वाभावे तत्र कर्तव्यात्मनः कारुण्यमूर्त्तस्त्रिजलकाहितोपदेष्टुरहितरूपेषु दुःखरूपगर्भजन्ममरणादिरूपसंसारस्य बीजभूनेषु हृद्यप्रश्लिष्यद्दुर्मात्रेषु न घटन चोदनेति शेषः । अतो भृत्यवक्ष्यामि जिह्वासुः संज्ञक कामेषु मामचोदयदित्यर्थः । अत्र घटन कर्तव्यात्मन इत्यस्यानन्तरं काचित्

“नष्टदृष्टेस्तमस्यन्धे त्वमेकः पारदर्शनः” इति पठ्यते. तत्रायमर्थः । इतोऽपि न कामेषु चोदना भवतो घटन इत्याह—नष्टदृष्टेरिति । अन्धेतमसि संसारतमके नरके नष्टदृष्टः स्वात्मपरमात्मयाथाऽप्यज्ञानराहितस्यान्धतमस्तरणोपायानभिज्ञस्य वा पुंसः त्वमेकैः पारदर्शोऽन्धतमसः पारभूतमात्मानं दर्शयतीति तादृशः, यत्र एवंभूतस्त्वत्तत्तत्तत्र न घटन इति ॥ ३ ॥

नन्वाश्रियः कामयमानोऽपि भृत्यो मम इत्यत एवेत्यत आह—व इति । ते स्वस्तः निरतिशयपुरुषार्थस्वरूपाद्यः पुमानाश्रियः कामानाशास्ते त्वत्सेवापूर्वकं प्रार्थयते. स तत्र न भृत्यः न भृत्यवक्ष्यावक्षितः किं तर्हि स तु वक्ष्याकृतुष्यः यथा वक्ष्यावत्स्वप्रयोजनमन्यमनु वर्त्तते—तद्वत्सोपाधिकानुवृत्तिमानित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं भृत्यात्किञ्चिदप्रयोजनमपेक्ष्य तस्मै कामान्दहतः आभिष्वमपि निरुपाधिकं नास्तीत्याह—आशासान इति । आत्मनः स्वस्य स्वामिभ्याश्रियः कामानाशासानः कामवमानः न वै भृत्यः भृत्यो न भवति—इदं दृष्टान्ताद्यं मस्यार्थस्य पूर्वमुक्तवाद्यार्थं भृत्यो

न भवतीत्यर्थः । तथा भृत्यात्काऽयं आभिष्वः प्रयोजनं आऽयं तद्विच्छेदकामयमानो यो भृत्यार्थाश्रयो राति ददाति स वै न आमी आभिष्वद्वत्वात् न भवति नित्यं निरुपाधिकं स्वमस्यास्मीति आमीति नित्ययोगार्थमर्थोऽप्यप्रत्ययान्तस्वामीशब्दवाच्य एव न भवति तस्य सोपाधिकस्वामिभ्याश्रितभाषः । अत्र “गति आश्रित” इत्यस्यानन्तरं “स वै स्वामी स वै भृत्यो गुणालुब्धो न कामुकौ” इति कश्चित् पठ्यते. तथाचमर्थः को तर्हि आभिभृत्यौ इत्यत्र आह—सवा इति । यौ गुणालुब्धौ परस्परानुगमजनकसद्गुणमात्रमोहितौ न कामुकौ परस्परं प्रयोजनान्तरमनपेक्षमाणावनुवर्त्तते स एव भृत्यः स एव आमीति ॥ ५ ॥

आवयोस्तु भृत्यस्वामिभावः आभाषिक इत्याह—अहमिति । अहंस्तु, कीदृशो वा भवतु लोके भृत्यः अहं त्वकामोऽनन्यप्रयोजनः त्वज्जस्य इति तु शब्दार्थः । त्वमनवाभयः स्वामीति त्वज्जकाऽहमकामोऽनन्यप्रयोजनः ।

“स्वमात्मनि सज्जानं आभिष्वं ब्रह्मणि स्थितम् ।
नाम्यथा वक्ष्यामि तेषां बन्धे मोक्षे तथैव च” ॥

इत्युक्तीत्या प्रभुत्वमित्यनिरुपाधिकत्वहास्याऽहं त्वं तु निरुपाधिकस्वामीत्यध्यवसायपूर्वकं नित्यं स्वस्य आऽयनुवर्त्तने स्वस्वरूपानुवर्त्तनीत्यध्यवसायेन परिहृतान्यप्रयोजनस्वरूपाऽऽस्मीत्यर्थः । अतोऽप्यथा प्रकारान्तरेणाश्रयोऽहं स्वस्वामिभावऽर्थः प्रयोजनं नास्ति राजसंघकथोरित्येति व्यतिरेकदृष्टान्तः यथा राजसंघकथोः प्रयोजनान्तरमूलकः स्वस्वामिभावः तथा नाश्रयोरिति तदेतन्सर्वज्ञस्त्वं जानास्येति भावः ॥ ६ ॥

ब्रह्मा सर्वज्ञस्यापि किमंतद्वरयाज्ञायै चोदयतः सत्यमङ्कल्पस्य मम वक्षसः प्रत्याख्यानं तत्र शोभते इति भगवदभिप्रायमभिप्रेत्य यदि भवतो मह्यं वरप्रदानेऽभिप्रायस्तर्हि वरय इत्याह—वदीति । हे ईश ! वरदभेष्टस्त्वं मे मह्यं कामानिष्टाश्वरान् राति ददासि तर्हि भवतस्त्वत्तोऽहं मज्जन्तं कामानां कामाङ्कुराणामसरोहमनुत्पत्तिरुच्यते वरं हृष्य धर्मोद्दिष्टपुरुषार्थच्छानुत्पत्तिरुच्यते वरं याच इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु, कामोत्पत्तौ सत्त्वां को दोषस्तत्राह—इन्द्रियादीनि बन्धुजन्माना जन्मपरस्परत्वा नश्यन्ति कामानोऽन्तः कथावत्प्रमाणो इन्द्रियमनःप्राणात्मानः एवास्तप्राया मथन्ति किं पुनर्येमांश्च इति भावः । नहीतोऽन्धः कश्चिदर्थो निघटन इति तात्पर्यं, तन्मूर्ताप्रत्यगात्मा. धर्मो वर्णाश्रमाऽनुगुणो भगवद्वाराधनरूपः धर्मिर्धर्मिन्द्रियजयो ह्यन्वसाहिष्णुता वा. मातः स्वात्मपरमात्मविषया. हीरनुचितकृत्यविषया वज्रा. भीश्रानसम्पत्तिरर्थव्यथा. नेजोऽन्याऽनपेक्षता स्मृतिः ह्योपाद्व्याऽवस्मरणात्मिका. सत्यं भूतादन्तः सत्यवचनं वा ॥ ८ ॥

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्मिन्नप्यायं अकथं च पुरुषार्थो न ज्ञेयमर्थेन प्रतिपादनं पुनः पुनर्भक्तैः प्राधान्यव्यापनायाऽप्यहासुरमोहमायेति ताः पर्यं, वरानभिच्छेदं प्रहाहो हरिः किमर्थुवाचानि हर्षि यथिष्ठिरप्रदत्तं परिहरन्

भीमद्भिजयवधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भास्वस्तत्र वकीत्याह—नारद इति । वधसामको ननु ज्ञानेनेत्येतद्विशेष-
प्रकाशनाय इति विशेषणं हि हेतादित्यमरः ॥ १ ॥

ज्ञातसर्वेन्द्रियवृत्तिस्वाङ्गीकेशेन त्वया मम्मनोगतं ज्ञात-
मिति यदतो मनःपरीक्षयायै एतेर्मनप्रखोभनं न कुर्विति
प्रार्थयते, इत्याद्येनाह—मामेति । गुरुवचनमज्ञातेष्टबोधकरत्वेन
प्रमायं स्याद्विदं स्वभाषत एव ज्ञातेष्टबोधकरत्वाद्भवति प्र-
भातीत्याशयवानाह—उत्परयेति । आसकमिति शोकवृत्त्यास्तप्रदशन-
परं प्रह्लादस्वामिकावस्थामारभ्य विष्णुधर्मैकनिष्ठत्वात् यतो विषय-
सङ्गिनामनर्थपरम्परा हृद्यते तत्तस्माद्भिषयणः । विषयिणो विष-
यासिद्ध्या तात्कालिकप्रसूननिर्बन्धनाय निर्बन्ध इत्याह—मुमुक्षुरिति ।
अनेन प्रह्लादस्याधिकारक्षयसाग्री विद्यत इति दर्शितम् ॥ २ ॥

ननु, भगवत्कथं कापि विप्रसम्मर्कं न भवति “अज्ञस्वावक-
चेतसः” इति श्रुतेः । भवता तथैव प्रोक्तवते तथाच भगवद्वाक्यस्वा-
विश्वसनीयत्वं स्यादिति तत्राह—भृत्येति । चोद्यात् चोद्यति
“क्षियो यो नः प्रचोद्यात्” इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

वञ्जनार्थमेव तथोच्यत इति किञ्चस्याद्वाह—नाभ्यवेति ।
अखिलगुरुस्वाभ्यानुपपत्त्या न वञ्जनं युक्तमित्यर्थः । इतोऽपि-
भृत्यक्षयजिज्ञासैव प्रयोजनं त्वद्वचनस्याभ्याया तवेष्टजनघातक-
त्वदोषोपासिः स्वात् सा निर्दोषत्वेन न युक्तेरवाशयवानाह-
नष्टेति । न केवलमितरगुरुवर्गमात्रप्रदक्षकः किन्तु गम्यं च,
जनो विप्रखोभनं न युक्तमनो वाह—नष्टेति । पारदर्शिनः पारं चार्त्तं
द्रष्टुमिच्छन्ः ननु, मत्प्रान्तिकाभावाशीर्दानवचनमस्तु नाम प्रखोभनं
तत्कामुकस्याभीष्टदानावच्छेदनाकाङ्क्षितामिधानं स्यादिति तत्राह,
वस्त इति । ते तव सकाशात् आशिषः सम्पदः सेवायाः । तर्हि
स क इति तत्राह—स इति । “वन पथ सम्भक्तौ” इति धातोः
सम्भजनं विकेनं द्रव्यं प्रसायं दानक्षय्यां तत्कर्त्तव्यादिभे ।
हि अयं च किञ्चित्गुरुकरणावक्षयदानेन भवाद्दशाज्जनाः पुण्य-
लक्ष्यफलादानं करोतीति यस्मात्तस्माद्भिषित्यर्थः । आशास्ते
इच्छन्ति अनेन फलवत्स्य स्वामित्वं च विघटितं भवतीति
दर्शितम् * तर्हि कयोः स्वामिभृत्यभाव इति तत्राह—सवा इति । “लुभ
गाध्वं” इति धातोः अस्त्वादियुयोऽत्रेकाकाङ्क्षियौ गुणलुभ्यौ मिथः
फलानि न कामुकौ ॥ ४ ॥

ननु मयोः फलकामित्वे को दोष इति तत्राह—आशासान इति ।
स्वामिनि समवेता आशिष आरमनः स्वस्वाशासानो यः स भृत्यो न
वै नैव किन्तु प्रतिभट्ट एव वरदानादिना मृत्यारस्वस्य स्वामित्व-
मिच्छन् यो भृत्यायाशिषो राति ददाति स स्वामी न च ।
कल्पितस्वामित्वेन तच्छब्दस्य मुखवार्त्तानामात् ॥ ५ ॥

प्रकृतं किमभूदिति तत्राह—अहन्तिविति । अनपाभयो भृत्यप्राप्य
फलमाभयः स्वामी अव्याहृतस्वामीत्यर्थः । एतदेव हृद्यति,
नाभ्यवेति । निष्कामत्वेन भृत्यत्वं मम अनपाभवरत्वेन स्वामित्वम-
एतस्माद्भव्या प्रकारान्तरेणावयोरर्थो नास्ति किन्तुप्रकारान्तरं
तत्राह—राजंति । इह लोके यथा राज्ञः सेवकस्य च स्वाहानति-
बहुनप्रीत्यादिष्वक्षयश्चेतनादिष्वक्षयस्कार्थोस्ति तथेति ॥ ६ ॥

ननु, शास्त्रेषु प्रतिपाद्यमानसर्वसंबन्धमात्रं ज्ञातृत्वेपभाषो-
दावृत्तीकर्त्तृभाव इत्यादि सम्बन्धिसम्बन्धलक्ष्यायैसम्भवादावयो-
रर्थोनास्तीति निषेधः कथं क्रियते? इत्याद्युक्तं परिहर्तुमाह—वदीति ।
“नान्यद्येश्वरभाषितम्” इति वचनात् भवन्तुक्तम् अन्यथा माभूविति
भीत्या च तं वृत्त्य इत्यतो वाह—वदीति । “रायाने” इति श्रुतः
कार्थस्ते कामाः अभिमता एव वरास्तान् कामानां विषयाणां
असंखेहं सम्भगनुत्पादं नाम वरं वृत्त्य इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

केन दोषेण तेषामनुत्पादः प्रार्थेत इति तत्राह—इन्द्रिवा-
शीति । येषां कामानां विषयाणां अग्रना इन्द्रिवाद्यो नष्टवन्ति तेषा-
मिति शेषः “सर्वेन्द्रियाणां जरवति तेज” इति श्रुतेः । आत्माभक्तिः ॥ ८ ॥

भीमञ्जीवगोस्वामिकृतकमस्यर्द्धमः ।

॥ १ ॥
मुमुक्षुस्तां कामान् त्यक्तुमिच्छुः ॥ २ ॥
भृत्येति सार्द्धकम् । भृत्यस्य वक्ष्याम्य असाधारण्य धर्मजिज्ञासुः
लोकेषु ज्ञापयितुमिच्छुरित्यर्थः ॥ ३ ॥
यस्त इत्यर्द्धकम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
व्यतिरेके दृष्टान्तः राजसेवकवोरिवेति ॥ ६—१० ॥

भीमद्भिश्चनायचक्रवर्तिकृतसारायर्द्धिणी १

प्रह्लादाव वरं दत्त्वा दशमेऽन्तर्हिते हृत् ।
तस्यैवानुप्रह्लादीशः पुरस्तिषो ददाह सः ॥
तत्सर्वं वरजातं स्मयमान इति मां बाहकमर्द्धं प्रखोभवद्
प्रभुरयं मद्बुद्धिं परीक्षते इति विचारोत्थं स्मितम् ॥ १ ॥
उत्पत्त्या स्वभावेनैव वरैर्वदानेस्तेषां कामानां सङ्गाप्रीतः
एत एव मुमुक्षुस्तां कामान् मोक्तुमिच्छुः ॥ २ ॥
ननु, किमहं भक्तं प्रखोभवामि? न हि न हि स्वभक्तस्य
सर्वोत्कृष्टां निष्ठां लोके क्यापयामीत्याह—भृत्येति । मयादीयमानान्
वरान् कथं न गृह्णासीत्युक्ते मद्भृत्य एव मद्भृत्यस्य वक्ष्यायं कथ-
विषयतिश्रमि प्राथस्तवावगम्यते इति भावः । प्रभुरिति सर्वेष्टस्वत्व
जिज्ञासा नोपपद्यत इत्यतः सर्वान् ज्ञापयितुमेवेति भावः ।
अखिलगुरोः सर्वोऽहोपदेष्टव इत्यह्लादीनामिवेति भावः ॥ ३ ॥

तद्ब्रूहि भृत्यलक्ष्यामिति चेत्स्वामिभृत्ययोरुभयोरपि लक्ष्यं
प्रधीमीत्याह—य इति । ते त्वत्तः वशिणिति तुभ्यं किञ्चित्
पत्रपुष्पनैवेद्यादिकं दत्त्वा हस्त्यश्चरथादिमतीं सपत्तिं ब्रह्मेन्द्रादि-
पदं वा जिघृक्षतीति भावः ॥ ४ ॥

उक्तमेवार्थं पुष्यति—आशासान इति । भृत्यहेतुकमात्मनः
स्वाम्यमेश्वर्यं इच्छन् यो भृत्याय ददाति स च नैव स्वामी ॥ ५ ॥
आवयोस्तु स्वामिभृत्यभावस्तात्त्विक इत्याह—वद् र्विति ।
अनपाभयः स्वकाधीनमपकष्टमेश्वर्यं नाभयस इत्यर्थः । अन्यथा
स्वकामितामिसन्धिना ते नाभिसन्धिकः स्वामिभृत्यभावो लोके
प्रसिद्धोपि लोपाधिस्वाङ्गीत एवेति द्योतितम् ॥ ६ ॥

* “सर्वे स्वामी सर्वे भृत्यो गुणलुभ्यौ न कामुकौ” इति विजय० पाठाधिकः ।

विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनति स्थितान् ।
तर्त्येव पुण्डरीकाक्ष ! भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथकवर्तिकृतसारापंदीपिनी ।

ननु, तच्छापि मम परमोदारस्य सुखार्थं किमपि हृदिवाति
वेदतन्नाह, असंरोहं मम हृदि कामा नोत्पद्यतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्य कामस्य इन्द्रियादीनां स्वभावाद्युत्पत्त्यस्यैव कुपयगामिता
ज्ञेय भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

अथ प्रह्लादं प्रत्यनुग्रहं कृत्वा प्रह्लादं प्रत्येवंविधो वरोऽप्यु-
पवस्यथा न ह्येव इत्युक्त्या हरिरत्नहर्तुः इति मनसि मन्त्र-
वत्सत्वेन हरिणा राघवादिभावं गतयोः अपारं द्रव्योर्गुणबीजत्वा-
त्पुनः कृत इति शिष्येऽप्यनुग्रहः कृतः इति च दृष्टमे श्रीनारद
नाह—मोक्षयोगश्चेति । भक्तियोगस्वात्तराघवतया विच्छेदकतया
तत्सर्वं वरजातं मन्वमानः ॥ १ ॥

मामुत्पत्यास्वभावेनैव कामेषु सकं तैर्वैरो प्रकोभव ततस्तेषां
कामानां सङ्गाद्भूतो मुमुक्षुरहं स्वामुपाश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥

भृत्यवर्षाजिज्ञासुः जानन् अपि भृत्यवर्षां हातुमिच्छुः
कोके वयापवितुमित्यर्थः । हृदये प्रणिवर्षासनात्मकं मूलं येषां तेषु
संसारबीजेषु कामेषु मामचोदयत मन्यथा कठव्यासनः कठव्यासा
ब्राह्मणस्य कठव्यासिभ्यः तेषु भक्तप्रेरणा न घटेत् ॥ ३ ॥

ते स्वतः आशिषः कामान् च आशास्ते प्राधेयते स वच्छिक्
न तु स भृत्यः किन्तु यः आत्मनः अकृते स्वामिनि आशिषः
नासाशानो वै निश्चितं स भृत्यो भवति । भृत्यतः स्वायं स्वार्थं
मिच्छन् यः आशिषां राति स स्वामी न भवति सोऽपि
वच्छिक् ॥ ४ ॥ ५ ॥

आचयोः स्वस्वामिभावस्तु शुद्ध इत्याह—अहमिति । अहमकामो
निष्कामस्वच्छकस्त्वं च अनपाभयः खानन्दपूर्णः मम स्वामी
अतः आचयोरर्थः प्रयोजनम् राजसंभक्त्योरिव मन्यथा इतरेत-
रप्रयोजनमूचो न हि ॥ ६ ॥

हे ईश ! यदि भक्तवत्सल्यतः मे कामान् वाञ्छितान् वरान्
राक्ष्येव तर्हि हे वरदर्पण ! कामानां विषयसङ्कल्पानाम् हृदि
असंरोहमनुवपति भवतः सकाशात् वरं वृष्ये ॥ ७ ॥

यस्य विषयसङ्कल्पस्य जन्मना इन्द्रियादयो नद्वयति तत्रे-
न्द्रियमनःप्राणानां नाशोऽधर्मप्रवृत्तिरूपः आत्मनो देहस्य
चिन्ताशोकादिविजम्बज्वरासंस्वरूपश्च आत्मनो जीवस्य वा अरु-
पविस्मरणरूपः धर्मादीनां ततो निर्गमनरूपः तथोक्तम्—

“देहीति वचनं भ्रुवा देहस्थाः पञ्च देवताः ।
तत्संज्ञादेव गच्छन्ति धीर्धीर्धुतिकीर्तयः” ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच ।

नारद जी बोले, कि—छोटा सा वाक्य प्रह्लाद, इन सब-
वरों को भक्ति के विषयकारी जानकर इसता सा हृदिकेछ
धीनरहरिसे बोला, ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—हे प्रभो ! मैं तो उत्पत्ति से ही
विषयों में आसक्त हूँ, मुझ वरों से मत लुमाइये, उस सङ्ग
से अब भीत निर्देह को प्राप्त हुआ मैं मुमुक्षु आपके घर
आया हूँ ॥ २ ॥

हे प्रभो ! आप अपने भक्त के वक्ष्य जानने की इच्छा-
से हृदय के प्रणय रूप और संसार के बीज रूप कामों
के विषे प्रेरणा करते हो ॥ ३ ॥

हे आश्रित गुरो ! मन्यथा परम इत्याहु आपका ऐसा
कथन कैसे घटे, जो आप से कुछ चाहना करता है वह
भृत्य नहीं किन्तु वच्छिक् है ॥ ४ ॥

स्वामी से अपने विषे कुछ चाहना जो करने वाला है,
वह भृत्य नहीं है, और वह स्वामी भी नहीं है जो अपने
भृत्य से स्वामीपने की इच्छा करता हुआ कुछ इच्छित प्र-
दान करता है ॥ ५ ॥

मैं तो आपका निष्काम भक्त हूँ, और आप मेरे निष्-
पाधिक स्वामी हैं, यदि जो कामादि की अभिसंधि होती
तो राजा और सेवक के तरह कुछ प्रयोजन ही नहीं
था ॥ ६ ॥

हे वरद भण्ड ! यदि आप मुझ वरही देते हैं तो आप-
से मैं वही वर मागता हूँ कि मेरे हृदय में किसी कामना का
अंकुर नहो । कि जिस से मैं फिर भी कभी वर न
मागूँ ॥ ७ ॥

क्योंकि ? जिस कामना के उत्पन्न होने से ही इन्द्रिय
मन प्राण आत्मा धर्म धृति मति बुद्धि भी तेज स्मृति सब
के सब ही नष्ट होजाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषापंदीपिका ।

कामाभावे गुणमाह—विमुञ्चतीति । भगवत्त्वाय त्वत्समा-
श्रयोश्च तथाच भुतिः “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य
हृदि भिताः । अथ सर्वोऽमृतो भवत्यथ नष्ट समस्तुते”
इति ॥ ९ ॥

नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ।

हरये ऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ १० ॥

श्रीनृसिंह उवाच ।

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिष आशासते ऽमुत्र च ये भवद्दिघाः ।

अथापि मन्वन्तरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्व भोगान् ॥ ११ ॥

कथा मदीया जुषमाणाः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।

सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ १२ ॥

भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा ।

कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां विताय मामेष्यसि मुक्तबन्धः ॥ १३ ॥

य एतर्कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः ।

त्वां च मां च स्मरन् काले कर्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर ! ।

यदनिन्दत्पिता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम् ॥ १५ ॥

विद्वामर्षाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुम् ।

भ्रातृहेति मृषा दृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

निर्दोषात्कामाद्भानुमिच्छन्तं प्रत्याख्यास्यन्नमस्यति, नम इति ॥ १० ॥

सत्यमेकान्तमकस्त्वं तथापि महात्मा करणीयेत्याह—नेति । मे एकान्तिनः कदाचिदपि इहामुत्र च मत्प्राशिषो न वाऽच्छिद्येद्यथा तथाप्येनमन्वन्तरमात्रं भोगान्भुङ्क्व ॥ ११ ॥

ननु, तर्हि बन्धः स्यादित्यत्र आह, कथा इति द्वाभ्याम् । सर्वेषु भूतेषु सन्तमेकमीशं यज्ञाधिष्ठातारं मामात्मन्मावेश्य यजस्व तर्हि—नेनेवर्षापि कर्मणा बन्धः स्यात्तेत्याह, योगेन मत्प्राप्येन कर्म हिन्धंस्त्वजस्यजस्य ॥ १२ ॥

किञ्च भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं हित्वा मुक्तबन्धः सन् लोकानुग्रहार्थं कीर्तिं च विस्तार्य मां प्राप्स्यसि कुशलेन पुण्यावरणेन पापं हित्वेति विभीषामात्रम्, अन्यथा तस्य राज्येऽप्यु-वृत्तः । ननु तस्य प्राचीनं पापमस्ति “तदधिगम उत्तरपूर्वाघो-रश्रेष्ठविनाशो तद्दशपदेशात्” इति श्वायत् “तस्सुकृतसुकृते विशु-द्वते” इति भूतेभ्यः । नखेदं प्रारब्धं पापमिप्रायं तस्य भांगेनैव क्षयात् कुशलेन हित्वेति बन्धनाऽनुपपत्तेः नचाऽसाधविद्वानिति वाक्यं भगवतैव कृतार्थित्वस्वानन्तरं वक्ष्यमाणात्वात् अत एव योगेन

कर्म हित्वाकीर्तिवमपि लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मणि प्रवर्तितस्वानुष्ठेगमात्रा-येति सर्वमनवद्यम् ॥ १३ ॥

किञ्च य इति, त्वां च मां चेदं मन्वन्तरं च स्मरन्नेतस्त्वोद्यं च कीर्तयेत्सो अपि कर्मबन्धात्प्रमुच्यते कुतस्तत्र बन्धशङ्केत्यर्थः ॥ १४ ॥

ईश्वराख्या प्राप्तकर्माधिकारः सात्त्विकमिच्छति प्रार्थयते, त्रिभिः । वरं वरणीयमेतदपरं वृणोते त्वसः ॥ १५ ॥

विद्वो ऽमर्षेण कोधेनाऽशयो यस्य ॥ १६ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निष्कामस्तु त्वां भजंस्त्वत्साधर्म्यप्राप्तोनीत्याह—विमुञ्चतीति यदा मानवो मनुष्यः स्वहृदिस्थितान् कामान् विमुञ्चति मनश्च प्रबोजनेन त्वां भजतीति भावः । हे पुण्डरीकाक्ष ! तर्हि तदा स मानवः भगवत्प्रायं भगवतो भावः भगवत्त्वं तस्मै कल्पने अपहृतपाप्मत्वादिधर्माधिर्भावाय कल्पते आधिभूतगुणादकव-त्वेन भगवत्साधर्म्यमागतो मुक्तो भवतीति यावत् ॥ १६ ॥

अम हृदि कामानुद्धारुपाद्भाराद्भयं वरं सर्वथा मादा इति प्रार्थनाऽभिप्रायेण भगवन्तं नमस्करोति—ओमिति भक्तवते पूज्य-

भीमशिरराघवाचार्यकृतभागवतसम्बन्धिका ।

वाङ्मयवाच पुत्रवाच सर्वोत्तरात्मने महात्मने केवलं भक्तानु-
प्रदेकज्ञभावात् इत्ये आभितार्तिहराय भद्रुनसिंहाय मादश-
पुत्रुपरिप्राणार्थमुपास्तुसिंहरुपाय ब्रह्मणे स्वरुपेण गुणैश्च निर-
तिशयवृद्धे, परमात्मने लोकत्रयवसान्तःप्रवेशेन मन्त्रे प्रणवप्रति-
पाद्यात् पुष्कलमः ॥ १० ॥

एवं प्रत्याववातवरयाञ्च प्रह्लादमाह भगवात्कीर्तुमिहः—नेकान्तिन
इति अन्तुर्मिः भवद्विधास्वाहाद्या मयि एकास्तिन एकास्तभक्ता अन-
न्यप्रबोजनेन भजन्तः मे मत्तः जातु कदाचिदपि इहामुत्र च
लोके आश्रितः कामाज्ञाशासने, यद्यपि न प्रायंयन्ते तथाप्येन-
ममन्तरपर्यन्तमत्रैव लोके हेत्येभ्यराद्यामधिपो भूयेतिशेषः ।
भोगान् भुङ्क्ते ॥ ११ ॥

तर्हि वक्षः स्वामित्यत्राह—कथेति। प्रियः मम निरनिशयप्रियः
त्वं मदीयाः कथाः जुषमाद्यः सेवमानः प्रिया इति पाठे कथा-
विशेषणं मत्कथाः श्रुयवत्त्वं न वक्षः स्वा इति भावः । नन्व-
निकृष्टमपि वक्षःकामेषु किमर्थं बोजयस्तीत्यन आह—आत्मनि
सर्वेषु भूनेषु आत्मरात्मनश्च अस्तप्रथिवर्षं यद्वाचियनिभीश्वरं
मां मक्तियोगेन यजस्वाराधयस्व किं कुर्वन् मत्प्राप्तिवि-
रोधिपुत्र्यपापात्मकं कर्म हिन्वन्नपनुवन्ममूखोरप्यप्युपगतमत्प्राप्ति-
विरोधिप्रारब्धफलस्य सुखदुःखात्मकस्यावहवमनुमाव्यत्वा-
दनिच्छस्तमपि त्वां कामेषु याजवामीति भावः ॥ १२ ॥

एतद्वच इत्यन्तिक—भोगेनेति । पुत्रयमप्युपगतप्रारब्धपुत्र्यकर्म
तत्फलभोगेन हित्वा त्यक्त्वा अपनुद्यपापमप्युपगतप्रारब्धावयं पापं
कर्म कुशलेन भोगेन हित्वा भोगकौशलेन हित्वेत्यर्थः । पापफलभो-
गस्य दुःखरूपत्वान्मनोविकारः स्यादिति यथा मनो न विक्रियते
तथा भोगकौशलेनेत्यर्थः । "दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखं सु विगत-
स्पृहः । समदुःखसुखं धीरम्" इत्याद्युक्तीत्याऽनुद्वेगसमत्वादिभोग-
कौशलेनेति भावतः, कुशलेन पुत्रयेन बह्वधिकमंशा पापमप्युपगत-
प्रारब्धमपुत्र्यं कर्म हित्वेति नार्थः । अनुभवेकविनाश्यस्य पुत्र्यक-
र्मणा निवृत्तनुपपत्तेः । न चान्न पापशब्दः सञ्ज्ञानमप्युपगता-
दिवापपरः तस्य भक्तिभोगेनेव निवृत्तेः न च भक्तिभोगप्रति-
बन्धकपापपरः परिपूर्णभक्तिभोगनिष्ठत्वात्प्रहादस्य तन्निवृत्तेः
पूर्वमेव जानत्वात्समाद्यत्कपवार्थः, कालजनेन काळधनेन कले-
धरे हित्वा कालधेगेन निमित्तेनानुभूतप्रारब्धावसाने कलेधरं
हित्वेत्यर्थः । सुखोकेपि गीषमानं स्त्रीयां कीर्तिं विनाय विस्तीर्य
मुक्तबन्धः मङ्गलियोगेन विनष्टान्निष्ठपूर्वोत्तराघरूपमत्प्राप्ति-
प्रतिबन्धको मामेष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ १३ ॥

किञ्च यः पुमान् त्वां च मां च स्मरत्यदिदं मह्यं त्वया
गीतं मरुत्पुत्रात्मकं स्तोत्रं कीर्त्तयेत् त्वापि पुमान् काञ्च प्रारब्धा-
ऽनुभवावसानकाले कर्मबन्धात्मरप्रतिबन्धकात्पुत्र्यपापात्मककर्म-
कपाह्निमुच्यते तन्नृनकीर्तनमज्ञातमङ्गलियोगिनिरस्नमत्प्राप्तिप्रति-
बन्धकर्मबन्धाह्निमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ईश्वराद्या प्राप्तैरैवाधिपत्यः स्वपितृनिष्कृतिं प्राचर्ययने-
प्रियिः प्रहादः वरामिति । हे महेश्वर ! वन्दानां ब्रह्मदीनामधि-

ईश्वरात्ते त्वसोऽहमेतद्वरं वृणो, किं नत् ? वन्ने पिता ईश्वरस्य
नच सम्बन्धि तेजः प्रभावमविज्ञानजानत् ॥ १५ ॥

सर्वलोकहितोपवेष्टारं प्रभुं स्वामिन्प्रीतिप्रितवात्, कथंयुतः, एवं
प्रावृहेति मृषाहृदिवुरमिमानयुक्तः मन एव ब्रह्मामर्षाशयः
प्रवृत्तो वोऽमर्षः क्रोधः तद्युक्त आशयैः क्रूरतां यद्वे ता-
दृशः इत्येति पाठेऽप्यवमेवार्थः । विद्वेति पाठे विद्वो इत्ययिनः
सत्त्वाभावमर्षयुक्तान् करण्यत्वेत्यर्थः । एवं भूयस्त्वा सर्वलोकहितो-
पवेष्टारं प्रभुमनिन्दति यत् त्वत्कृते मरुत्पुत्रान् प्रोहीति ब्रह्मं
कृतवानिति ॥ १६ ॥

भीमशिरजयध्वजनीयेकनपदरत्नावली ।

ननु, कामान्तरौहो नाम काममोक्षो विवक्षितस्नस्मत्किं फलमिति
तत्राह—विमुञ्जतीति । भवाय पुनर्जननाय ॥ ८ ॥

भयजननादिबन्धुणा मक्तिभ्य तत्फलमित्याह—नम इति । भगवत इत्य-
नेन किञ्चिदप्युत्तमप्राप्तस्तुसिंहरुपायः पुत्रवाच्यत्वेननापि किञ्चिदेवे-
त्यनो महात्मन इति, कोन्वाचित्यनो इत्ये इति, इतिशब्दव्यानेका-
येत्याद्य क इत्यनोऽनूनेति, निबन्धुनाश्रिता स्वया किं स्वयित्वनो-
ब्रह्मण्य इति, अस्याप्यनकार्यत्वाद्य क इत्यनः परमात्मन इति ॥ १० ॥

अहं स्वकाम इत्येकानमकत्वस्य चरवयोक्तं तस्मत्वं तद्यापि
महाकाकारिणस्त्वत्तव पुत्र्यार्थमवृत्तिः स्वादन एतत्कर्मव्यमित्याह,
नेकास्तिन इति । किन्मार्त्तन तत्राह, तथापीति ॥ ११ ॥

ननु, कर्मजलस्नानाऽनिकृष्टत्वात्तन्वाच्यत्वं काळं मया कवठशो-
पगमकारि तद्वत्तयगोहनवह्वयर्थमभूद्यतस्यं तत्रैव अनाह्निपुप-
विशस्यनस्वदाहानुलुक्त्वा त्वमेव जानामीति वाक्यारोगिमुक्त-
नाच सुखपाप्यगोप्यं विश्राण्यामीत्याशयानाह—कथा इति । बहु-
वचनेन सर्वान्पापान्दकणा उपलक्षणपति, भूनेष्वप्युपलक्षणां चत-
पुरोह्याद्याहृत्वाप बहूमूर्तिस्त्रिहृत् इति योगेन भक्तियुक्तध्यानं
हित्वन् नाशयन् ॥ १२ ॥

नन्वेतावना मम किं कालात्तरमाविभी त्वत्प्राप्तिः स्वादेवे-
त्याह—भोगेनेति । मुक्तायर्नाभमने पुत्र्यं भोगेन क्षययित्वा प्राय-
श्चित्तादिकुशलकर्मणा पापं निर्मूलयित्वा विनाय विवृत्त्य ॥ १३ ॥

मया त्वोक्तयोगकरणाशक्तव्यानायामसाध्यं योगमुपदिशा-
मीत्युपमंहरति—च इति । मह्यं मामुद्दिश्य युक्तकाले ॥ १४ ॥

अभिमनमित्युक्तत्वादिभं त्वदभिमनं नरं पूष इत्याह—वर-
मिति । ने मकाशान् अनेन दान्दुस्वीकर्तृमावस्यन्धोऽनीति
जायते ॥ १५—१६ ॥

भीमशिरजगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

अथापीति, भीमशिरजगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।
नुसारेण सर्वलोककृतार्थोक्तत्वेन मृत्वं प्रबोजनम अम्युप लक्ष-
मात्रं । तथैव वदन्ते "कीर्त्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां विनाय" इति ।
च एतदिति च ॥ ११ ॥

* नारदोपदिष्टं मे तवमन्त्रमिदं स्मरं । इत्यधिकः पाठ ।

श्रीमद्गीर्वाणामिच्छितकर्मसम्भ्रमः ।

यांस्तु दृष्टभुतांस्त्वमधुना स्मरसि तेषां का वाच्येति तच्छब्दव्य-
गतानामपि कीर्त्यर्थमभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

भोगेन पुण्यं प्रारब्धं कुशलेन मङ्गलनेन तत्प्रतियोगितया
पापञ्च प्रारब्धमेव "श्लाघापि सद्यः सवनाय कल्पते" इति श्यायात्
"भक्तिः पुनानि मन्त्रिष्ठा श्लेषाकानपि सम्भवात्" इति न्यायात् ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥

वरं वरय इत्यर्थकम् । अनेन श्रीमद्भागवतस्य अपिभोज्यविजय-
त्वादि ज्ञानं नास्तीदिति गम्भते वदिति साङ्ख्यसूक्तम् ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्भिष्मनायकवर्षिकृतसारायेंदुर्शिणी ।

ननु, यदि कामं न कामयसे तर्हि वद् मे तव दास्ययोग-
मिति श्रुत्वा कथं महात्म्यं कामयसे तत्राह—विमुञ्जतीति । मनसि
स्थितात् स्थायिभावतया वर्तमानान् कामान् अप्राकृतांस्त्वदा-
स्यसवयादीनपि वदा विशेषेण मुञ्जति भगवत्स्वाय सायुज्याय
तव सायुज्यं मे नामीदृ किं तेगुण्यव्यतिकराद्दह वे स्व-
विद्या धर्मादयः किमगुणेन च काङ्क्षितेन "सारं जुषाम चरयायो
रुपगायताम् नः" इति मनुकेरेवातो भवद्दास्यरूपमप्राकृतम् काम-
महं त्रयो एव भगवत्स्वाय भगवत्समानैश्वर्याचेति श्रीश्लाघि-
चरयाः ॥ ६ ॥

ननु, मत्सायुज्यमात्पाराममुनिभिरप्यादरणीयं किमिच्छ-
सुरबाहकोपि भूत्वा तत्र कटाक्षयसीति भगवद्भाषा पराजित-
स्मभ्यः प्रणमति—मो नम इति ॥ १० ॥

न केवलं तवैवायं स्वभावः अपि तु सर्वेषामेव मङ्गलाना-
मित्याह—नेति । एतन्मन्वन्तरमात्रं नस्वाधिकं दहामि मा कुप्येति-
भावः ॥ ११ ॥

ननु, मां विषयान्धकूपे केनापराधेन क्षिपसीत्यत आह—
कथा इति । अभियन्तं सर्वब्रह्माधीश्वरं मां स्वयोगेन स्त्रीयभक्ति-
योगेनैव यज भज इतिमकृता अपि अभ्वमेधादयो यथाः कृता एव
मन्त्रिष्मतीत्यभियन्तपदेन द्योत्यते कर्म बौद्धिकं लौकिकं च
हिस्वन् स्यजन् मङ्गलव्यधिकारिणाः कर्मकरयानौचित्यात् ॥ १२ ॥

भोगहेतुकात् कर्मबन्धात् नैव शक्तिष्ठास्तव पूर्वजन्मभ्येव
सर्वे कर्म नष्टमेवेत्याह—भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं
कुशलेन सुकृताचरणेन पापं कलेवरं पूर्वदेहं च हिरवा एपि
मां सम्प्रति प्राप्नोषि असि मुक्तबन्धः इत्यस्मिन् जन्मनि तु
मुक्तबन्धो जीवन्मुक्त एव वर्तसे इत्यर्थः । एवं प्रह्लादस्यांशेन
साधनासिद्धत्वं नित्यसिद्धत्वं च नारदादिवत् ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

तव कर्म बन्धाभावे कैमुत्यं शृण्वित्याह—य इति । मयां मां
प्रसादयितुम् ॥ १४ ॥

किञ्च पूर्वं संसारिणां नृणां मां चाय श्रीमन्वर्येषु प्रार्थितं

संप्रति वदन्नाहर्षं सौभाग्यं मह्यमदास्नहोकरव्य महापराधिभोऽपि
निस्ताराय प्रार्थये इत्याह—वरमिति त्रिभिः, । वरये ह्ययो ॥ १५ ॥

विज्ञोऽमर्षेण्योऽशयो यस्य सः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवत्स्वाय कल्पते भगवद्भाषासियोग्यो भवति, भगवद्भा-
षापनिर्नाम भगवत्साधर्म्यप्रतिः—

"इदं ज्ञानमुपाभित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गे पि नोपजायन्ते प्रलये न स्वयन्ति च" ॥

इति श्रीमच्छुकदेवनात् ॥ ६ ॥

अतिदुर्लभमभगवद्दर्शनचरयस्पर्शवचनामृतभव्यादि निर्दुतो
नमस्करोति नम इति ॥ १० ॥

भगवानपि तत्प्रारब्धकर्मजुसारेण तद्दर्शनादिना लोकमिमं
विशोभाविनुं च किञ्चित्कालमत्रैव मां भजन् वासं कुरु पुनर्मा-
मेप्यतीत्याह—नैकान्तिन इति त्रिभिः ॥ ११ ॥

सर्वेषु चेतनाचेतनेषु भूतेषु एकं नियन्तारं मां सन्तम
प्राप्तमि हृदि आवेद्य मदीयाः कथाः जुषमायः सेवमान
योगेन मर्षेण्यविधियोगेन अभियन्तं यद्वाधिष्ठातीरं मां कर्म
प्रारब्धं कर्म हिस्वन् सपवन् यजस्व ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्रह्लादो कश्चात्प्रोक्तकीर्त्तनादिकथमाह—य इति ॥ १४ ॥

ते त्वत्तो वरं वरये ह्ययो मे पिता देश्वरं भवदीयं तेज
अविद्यात् त्वां वदन्निदत् तस्मात् अघात् मे पिता पूजेतति
तृतीयेनाऽन्वयः ॥ १५ ॥

विज्ञो व्याप्तोऽमर्षेण्य क्रोधेनाशयो यस्य सः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

और पुरुष जब मन के मनोरथों को छोड़ देता है, ।
पुण्डरीकाक्ष । तब वह आप ही भगवद्भाषा को समझ
होता है ॥ ६ ॥

वडेभ्यं सम्पन्न पुरुष महात्मा हरि मद्भुत सिंह भा
स्वरूप परमात्मा ऐसे आप को नमस्कार हो ॥ १० ॥

श्री नृसिंह उवाच ॥

श्री नृसिंहजी बोले, कि—तुमारे सबछ हमारे एकाँ
मक्त लोग इसलोक और परलोक के पुरुषार्थों की हम
कमी चाहना नहीं करते हैं, तौभी इस सम्बन्ध पर
यहाँ पर देवैश्वरों के भोगों को तुम भोगी ॥ ११ ॥

हमारी मिय कथामों का सेवन करते हुए, सर्वभूतों
वर्तमान एक ईश्वर यहाँ का अधिष्ठाता दे

तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताहुस्तरादघात् ।
पूतस्ते ऽपाङ्गेनष्टस्तदा कृपणवत्सल ! ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिस्तप्तभिः पिता पूतः पितृभिःसह तेऽनघ ! ।
यत्साधो ऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुक्षपावनः ॥ १८ ॥
यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः ॥ १९ ॥
सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किञ्चन ।
उच्चावचेषु दैत्येन्द्र ! मद्भावेन गतस्पृहाः ॥ २० ॥
भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ।
भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥ २१ ॥
कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः ।
मदङ्गस्पर्शनेनाङ्ग ! लोकान्यास्यति सुप्रजाः ॥ २२ ॥
पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
मर्त्यावेश्य मनस्तात ! कुरु कर्माणि मत्परः ॥ २३ ॥

नारद उवाच ।

प्रह्लादो ऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्साम्परायिकम् ।
यथा ऽहं भगवान् राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमैः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

आत्मा में आविष्ट करके मेरा यजन करौ मेरे विषे कर्मों का अर्पण करते हुए स्वाग करते जावो ॥ १२ ॥

सुखानुभव करके पुण्य को और कुशलचरण से पाप को और काख के वेग से कलेवर को छोड़ कर तथा सुरलोक गीत विशुद्ध कीर्ति को विस्तार समस्त बन्धनों से मुक्त होकर हमको प्राप्त होगे ॥ १३ ॥

जो नर इस तुमारे गाथे हुए स्तोत्र का कीर्तन करेगा तथा तुमारा और हमारा स्मरण करेगा वह समय पर कर्मों के बन्धों से मुक्त हो जावेगा ॥ १४ ॥

प्रह्लादउवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—हे महेश्वर ! घर देने वालों के ईश्वर आप से मैं यही घर मागता हूँ कि आप के पेश तेज का न जानने वाला और “बह मेरे भ्राता का मारने वाला है” सिध्या रहि वाला और क्रोध से विरहविद्य

जिस्का, ऐसे मेरा पिताने, सर्व लोक के गुरु और प्रभु ऐसे आपकी जो निन्दा की है, और आप के भक्त ऐसे मेरे विषे अपराध किया है ॥ १५—१६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ते ऽपाङ्गेन सन्ष्टो ऽतः पूत एव तथापि भोः कृपणवत्सल !
कार्पण्येन प्रार्थय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यद्यपि कश्यपो मरीचिर्ब्रह्मा चेति तत्पितृस्त्वव एव पूर्वजास्तथापि त्रिःस्तप्तभिः सहति प्राङ्गुण्यगतापि त्रिभिर्प्रायेणां च यस्मात् ॥ १८ ॥

सम्बन्धुत्तम आचारो येषां ते कीकटा अपि देशास्तत्पुत्रा वंशाश्च पूयन्ते शुद्धा भवन्ति ॥ १९ ॥

ननु, त्वद्भक्तानामयं महिमेति न चित्रं महं तु तारणो न भवामि

भीमद्विजयवज्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मथिदयकमिवाह-मयीति । कर्मणि सामाहिविषयाणि पूजादीनि वा ॥ २३ ॥

भगवदाहानुलुक्तेन भगवत्प्रीतिः स्यादिति कृत्वा तदाहाकरणा-
प्रकारमाह-नारद इति । साम्प्रदायिकं पारलौकिकम् ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्धर्भः ।

त्रिःसप्तभिरिति । यदि सप्तत्रयसङ्ख्यास्तव पितरः सम्भ-
वन्ति तदा तैरपि सह पुनः स्यादित्यर्थः । प्राक्कल्पगतत्वे यदिति
हेतुवाक्यं न सङ्गच्छते । श्रीप्रहादस्यात्र जन्मना सह पूर्वपितृणां-
सम्बन्धात् स्मृत एव सम्बन्धाच्च हिरण्यकशिपांश्च पूर्वजन्मा-
भावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वात्मनेति युग्मकम् ॥ २० ॥ २१ ॥

कुर्विति, अस्य भवता सुप्रजस्र्धं भगवत्प्रार्थनया भवह-
पराधक्षयजनमुत्तमलोकप्रापणाच्च करिष्यतीत्यर्थः ॥ २२-३९ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यद्यपि अपाङ्गेन दृष्टः पूत एव तदपि भीमुखात् प्रसादवाचं
भोतुं कार्पण्यप्रार्थये इति भावः ॥ १७ ॥

त्रिसप्तभिरित्यस्मिन् जन्मन्वयं तव पिता पूत इति किं वक्तव्यं
न च त्रिसप्तजन्मसु च त्रिसप्तसङ्ख्याः पितरोऽभूवन् तेऽपि पूता
इत्यर्थः । पितृन् पुनामीत्येतमपि कियत् यतस्त्वं कुलपावनः
पितृमात्रादिकुलमपि ते पूतम् ॥ १८ ॥

मङ्गलः स्वसङ्गिनं देशमपि पुनाति किमुग पित्रादीनि-
त्वाह-वन्निति । पूयन्ति पूयन्ते पूता भवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु, त्वङ्गकामामयं महिमा न चित्रम् अहं तु तादृशो न
भवामीति चेत्तत्राह-सर्वेति । च पुरुषास्त्वामनुग्रहा भवन्ति तेऽपि
मङ्गला भवन्ति कीदृशाः मम भावेन प्रेम्णैश्च विगतविषयस्पृहाः
सर्वात्मना महिसकाश्च भवन्ति, अतस्तव महिमा केन निरुच्य-
तामिति भावः । यतो भवान् मे भक्तानां प्रतिरूपभृक् उपमा-
नास्पृहं तेषु भेष्टत्वादिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

मदङ्गस्पर्शनेनैव सर्वशः पूतस्य ते पितुः पापशङ्केव नास्ति
तदपि प्रेतकार्याणि प्रेतस्वेषु कृत्यानि कुरु, कर्मणं व्यवहार-
दर्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥

यद्यपि मङ्गलस्य तव नास्ति कर्मधिकारस्तदपि मदाह-
यैव व्यवहाररक्षां कर्मणि कुरु मत्पर इति कर्मसु अज्ञाशून्यः
इत्यतः कर्मणां करणमप्यकरणा एव पर्येषस्वतीति मा शुच इति
भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यपि हे कृपणावत्सव ! ते अपाङ्गेन दृष्टः तस्माद्वात् ते
निन्दारूपात् मे पिता पूत एव तथापि पूषेत अपित्रादिसा-
हित्येनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्रयो ब्रह्ममरीचिकश्यपाः अष्टादश जन्मान्तरीयाः एवं
त्रिसप्तभिरस्ते पितृभिः सह ते प्रिता पूतो ऽस्ति । हे साधो !
वस्मादस्य गृहे भवान् कुलपावनो जातः । देवकुलमपि
त्वज्जन्मना पूनमित्यर्थः ॥ १८ ॥

किं बहुना सम्यगुत्तमः मत्प्राधगवप्रधान आचारो येषां
ते यत्र यत्र सन्ति ते कीकटा अपि देशास्तत्तुल्याश्च पूषन्ते ॥ १९ ॥

स्वभक्तस्तुतिपूर्वकं प्रहादमभिनन्दति-सर्वात्मनेति, द्वाऽवाम् ।
भूतप्रामेणु किञ्चन अपि न हिंसन्ति उष्णावक्षेषु क्लेषु भवन्ती-
त्युत्तरेण सम्बन्धः । अतो हे इत्येन्द्र ! देवोस्मीति मा शुच इति
भावः ॥ २० ॥

त्वामनुग्रहाः ये देव्याद्वरस्तेऽपि मङ्गला भवन्त्यपि भवांस्तु
मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपभृक् प्रतिनिधिरूपभृक् ॥ २१ ॥

त्वज्जन्मना मदङ्गस्पर्शनेन च सर्वशः पूतस्वापि लोक-
संग्रहार्थं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्याणि कुर्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

वेदवादिभिर्मन्वादिभिर्बैथोक्तं तदनुसारेण कर्मणि कुरु
मत्परो मङ्गलनाऽबिरोधेनेत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

भाषाटीका ।

उस दुस्तर पापसे मेरा पिता पवित्र होजाव, हे कृपणा-
वत्सल ! यद्यपि उसी समय माप के कृपा कटाक्ष से पवित्र
हो गया है तौ भी मैं अपनी कृपणता से पसा वर
मागताहूँ ॥ १७ ॥

श्रीभगवत्प्राच ।

श्री भगवान् वाञ्छे, कि-हे घनघ ! सप्तशिशुनि पितरों
सहित तुमारा पिता पवित्र हुआ; क्योंकि ? हे साधो ! कुल
को पवित्र करने वाले तुमारे सरी के इस के घर में पुत्र
हुए ॥ १८ ॥

जहाँ २ प्रशान समदर्शी साधु उत्तमाचार वाञ्छे मेरे
भक्त रहने हैं, वे कीकट (मगद्) देश भी पवित्र हो
जाते हैं ॥ १९ ॥

हे देवेंद्र ! मेरी भक्ति मे विगत स्पृहावाले लोग ऊंचे
नीचे भूत प्रामों को किसी प्रकार भी किञ्चित् पीडा नहीं
देते हैं ॥ २० ॥

लोक में हमारे भक्त लोग तुमारे पदश होने हैं और
तुमारी सम्पूर्ण हमारे भक्तों में उपमा देने के योग्य हो ॥२१॥

मेरे भगवत्प्राच से सर्व प्रकार पवित्र ऐसे तुमारे पिता के

प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिम् ।
स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवदेवाऽखिलाध्यक्ष ! भूतभावन ! पूर्वज ! ।
द्विष्टया ते निहतः पापो लोकसन्तापनो ऽसुरः ॥ २६ ॥
योऽसौ लब्धवरो मत्तो न बध्यो मम सृष्टिभिः ।
तपोगोबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् ॥ २७ ॥
द्विष्टया ऽस्य तनयः साधुर्महाभागवतोऽर्भकः ।
त्वया विमोचितो मृत्योर्विष्टया त्वां समितो ऽधुना ॥ २८ ॥
एतद्वपुस्ते भगवन् ! ध्यायतः प्रयतात्मनः ।
सर्वतो गोप्तु सन्त्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ २९ ॥

श्रीनृसिंह उवाच ।

मैवं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसम्भव ! ।
वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा ॥ ३० ॥

नारद उवाच ।

इत्युक्त्वा भगवान् राजन् तत्रैवान्तर्दधे हरिः ।
अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना ॥ ३१ ॥
ततः सम्पूज्य शिरसा बबन्दे परमेष्ठिनम् ।
भवं प्रजापतीन्देवान् प्रह्लादो भगवत्कलाः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

प्रेतकार्थ (मरणा नंतर के कृत्य) करी, तुमारे सहच सुन्दर
जिस्के पुत्र हैं, एसा तुमारा पिता इत्तम लोकों को जावेगा ॥ २२ ॥

ब्रह्मवादि लोगों की उक्ति के अनुगुण अपने पिता की
गादी पर बैठ कर मेरे विषे मन लगाकर मत्परायण होकर
कर्म करी ॥ २३ ॥

नारद उवाच

नारदजी बोले, कि—हे राजन् ! त्रिजोत्तमों से अभिषिक्त
होकर, प्रह्लाद ने भी भगवदादा के अनुगुण पिता का अंतिम
कृत्य बयावत किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिद्वयकृतभाषार्थटीपिका ।

मम सृष्टिभिर्मया मृत्यैर्भूतैः समस्तास्त्रिगमाश्चर्मनित्यैः ब्रह्म
हतवान् स त्वया हतः एतद्विष्टया ब्रह्म ॥ २७ ॥

समितः सम्बन्ध प्राप्तः ॥ २८ ॥

सर्वतः सन्त्रासात् गोप्तु रक्षकम् ॥ २९ ॥

एवं वरस्त्वया न प्रदेयः क्रूरो निसर्गः स्वभाषो वेधाम् अमृतं
क्षीरम् ॥ ३०—३४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतसंग्रहटीपिका ।

ततः प्रसादाभिमुखं सुन्दरं मुखं यस्य तं नरहरिं श्रीनृसिंह-
कपं हरिमाभितार्तिहरं भगवन्तं दृष्ट्वा ब्रह्मा अतुल्यः देवा-

श्रीमद्गीतराधवाचार्थसंस्कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिग्भिः परिप्लवः पवित्रामिर्धोग्भिः स्तुत्वा वाचां भगवद्गुण-
विषयकत्वेन वाकपावनकरत्वात्पवित्रामिरित्युक्तं प्राहोवाच ॥२५॥

● तदेवं चतुर्मुखोक्तमाह-देवेति चतुर्भिः । हे देवदेव, देवानामपि
देव । ननु, स्वप्न, इन्द्रादिदेवानामपि देवो नाहं तत्राह-हेऽजिह्वा-
ज्यक्ष । ननु, स्त्रीपि त्वमेव तत्राह-हे भूतभावन ! भूतानि भावयत्यु-
त्पादयतीति तथा ननु, सोपि त्वमेव तत्राह-हे पूजंज ! मगापि
पूर्वं कारणात्त्वेनावस्थित लोकानां सन्नापनकरंऽत एव पापोऽयम-
सुरो दिष्ट्या देवासे त्वया निहतः दिष्ट्या हत इति तद्भस्व
वृत्करत्वं सूचितम् ॥ २६ ॥

तदेवाधिष्णुर्वन् असुरं विशानष्टि-योसाविनि । योसावसुरः
मत्तः खड्गो वरो येन तादृशः मम सृष्टिर्मिमांसा मृष्टैर्भूते-
र्न वध्यः हन्तुमशक्यः तपोयोग एव बलं तेनोन्नतः गर्वितः
समस्तनिगमान्शास्त्रीयधर्मान्दन् विनाशितवान् सतु त्वया विना-
शितः एतद्दिष्ट्या जातमिति भावः ॥ २७ ॥

किं तदापि दिष्ट्या जानं किमस्यासुरस्य तनयो महा-
भागवतोऽर्भकः प्रह्लादः त्वया मृत्योः सकाशात् विमोक्षित इति
खञ्ज त्वामतीक्ष्णं क्रोधाधिष्टं सस्यगिनः प्राप्नोऽधुनाचेति चैत-
दाप दिष्ट्या जातमित्यर्थः ॥ २८ ॥

हे भगवन् ! तन्नैतद्गुः नृनिहकृपं ध्यायतः प्रयानाःमनः समा-
हितमनसः पुंसः सभैतः सन्प्रासात् अयाज्ञोऽपु रक्षकं जिघांसतः
हन्तुमिच्छतः मृत्योरुपि सकाशाद्गोऽपु एतच्च प्रह्लादहृष्टान्तेना-
स्माभिरनुमितमिति भावः ॥ २९ ॥

एतन्मिहितस्तमाह श्रीभगवान्-नेति । हे पद्मसम्भवा ! इतः प्रभु-
त्वेन विभो वरोऽसुराणां ते त्वया न प्रदेयः । क्रूरो निसर्गः खभाषो
येषां तेषाम् अदीनां सर्पाणाममृतं क्षीरं यथा क्षीरप्रदत्वेन
वद्भर्जनं यथा लोकोपद्रवकारि तद्भदिदं तेषां वरप्रदानमि-
त्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं प्रह्लादमनुवाप्याप्तबंधे हरिरित्याह-नारदः, इतीति ।
● हे राजन् ! इति इत्थमुक्त्वा परमेश्विना पूजितः सर्वप्राणिनामहृद्यः
हरिरित्युक्तत्वात्तत्रैवऽहृद्योऽभूत् ॥ ३१ ॥

ततः प्रह्लादः परमेश्विनं ब्रह्मायं मयं रुद्रं प्रजापतीन् मरी-
च्यादीन् देवान् इन्द्रादीञ्च भगवत्कलाः भगवदंशभूतान् सम्पुञ्ज
शिरसा धवन्दे गताम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरजयजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्रागतेषु देवेष्वेकतमेनापि संलापोहरेरभूत् वा माघे केन
क्षितीये नैत्येऽय एषां को विशेषः ? किञ्च सव्यसेवकादिभाषेन
ब्रह्मविद्याधिकारोऽप्युत्पादितः स्वादित्याशक्तौ परिहृति-प्रसा-
देति, देवादिभिर्भूत इत्यनेन तैरपि खञ्जद्वयचनं कृतमिति वात-
व्यम् ॥ २५ ॥

निम्नस्य सप्तमसु ॥ २६ ॥

मम सकाशात् सृष्टं सज्जनमेवामस्ति ते मम सृष्टिनस्तेमेवानुपै-
रित्यर्थः ॥ २७ ॥

दिष्ट्या सज्जनसुखहेतुतः मधुना तस्मै दिष्ट्या सुखवचस्यो-
वरो हत इति शेषः ॥ २८ ॥

अनेन वपुषा न केवलं देवहननमेव प्रयोजनं किन्त्वप्यथा-
स्तीत्याह-एतदिति ॥ २९ ॥

एवं स्तुनोभगवान् कमनुप्रहमकार्षीत्तेषामिति तत्राह-श्रीभगवा-
निति । निसर्गतः क्रूरायाम् अमृतं पयः "देवासे सखिले क्षीरे
त्वमृतं नाविमुक्तिमे" इति अत्र हिरण्यकशिपुप्रभरेणाभ्येषां न
हातस्य इत्याह्ला क्रियते नत्वस्य हि । "यथा हिरण्यकस्यादाहस्तः
स्वितहरीरितः" इत्यादिना स्वप्रेरितत्वाद्यगमादिति ॥ ३० ॥

मङ्गल्यानामपि योग्यप्रत्याप्तत्वे "हरेरुपर्युपरि इयवहारेण छा-
यमिन् देवमनुष्याः" इति भूतेः । देवस्य भाषो यः स विहितः क्यादिति
मत्वा तद्रक्षयार्थं नहिप्रदेयाहृष्टोऽभूदित्याह-नारद इति । सर्वभू-
तानामहृद्य इत्यनेन अकानुकम्पित्वं प्रदर्शितम् ॥ ३१ ॥

अनन्तरं प्रह्लादेन ब्रह्मादयो देवाः सङ्कता उत्तारमनोभगवदनुग्रह-
पात्रत्वेनाहम्भावेन धिक्कृताः ? माघे वैष्णवाचारः प्रवर्तितः
स्यात् द्वितीये भगवत्किञ्चिदंशं गजस्नानकारस्यादिति तत्राह, तत-
इति । भगवतः कलासेषा येषु तथा भगवतो भिक्षाद्या वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरजयजतीर्थकृतसारायंदिशिमी ।

भूतभावनाः ब्रह्ममरीच्यादयः पूजंजाः प्रथमजाता यस्मात्
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

मृत्योः सकाशादपि गोऽपु ॥ २९ ॥
एवं वरो वरः मतिवृहत्समो वरः ॥ ३०-३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रश्नीपः ।

हे पूजंज, सर्वेऽयोऽस्मदादिऽयः पूजंवर्चिन् । पूर्वं बहुधा
कृतावतार इत्यर्थः ॥ २६ ॥

मम सृष्टिभिः निगमान् त्वहाह्लाकपात् वेदान् अहन् उपेक्षि-
तवान् ॥ २७ ॥

दिष्ट्या भद्रं त्वां समिः सस्यक प्राप्तः ॥ २८ ॥
गोऽपु रक्षकम् ॥ २९ ॥

अह्निनाममृतं यथा न देयम् तथा वरः भ्रष्टः एवं वरो ते
त्वया क्रूरनिमर्गायां दुष्टस्यभाषानामसुराणां मा प्रदेवः न
देवः ॥ -३०-३४ ॥

ततः काव्यादिभिः सार्द्धं मुनिभिः कमलासनः ।
 दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत्पतिम् ॥ ३३ ॥
 प्रतिनन्द्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः ।
 स्वधामानि ययू राजन् ! ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ॥ ३४ ॥
 एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ।
 हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३५ ॥
 पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ।
 कुम्भकर्णादशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥ ३६ ॥
 शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ।
 तश्चितौ जहतुर्वेहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३७ ॥
 ताविहाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूपजौ ।
 हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीपतुः ॥ ३८ ॥
 एनः पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ।
 जहुस्त्वन्ते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ॥ ३९ ॥
 यथा यथा भगवतो भक्त्या परमया ऽभिदा ।
 नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यं हरेस्तश्चिन्तया ययुः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

अपने ऊपर प्रसन्न जानकर सुमुख भीमसिंहदेव की पवित्र बाणी से स्तुतिकर, सब देवताओं के सहित ब्रह्माजी बोले ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—हे देव देव ! हे ब्रह्मिन्नाऽध्यक्ष ! हे भूतभावन ! हे पूर्वज ! लोगों को संताप देनेवाले पापी का आपने वध किया वह बड़ा मंगल हुआ ॥ २६ ॥

एकतो इसने मेरेसे यह बरपाया था कि "मेरीसृष्टि से नमरे और दूसरे तप योग और बलसे उन्नत (मत्त) होने से इसने सब पेटों का नाश करदिया ॥ २७ ॥

यह भी बड़े मंगल की बात हुई, कि इसका छोटा सा पुत्र परम भाग्यत साधु एवं प्रह्लादको आपने मृत्युसे छुड़ाया, और यह उससे भी मंगल हुआ जोकि ? यह इसी समय में आपको प्राप्त होगया ॥ २८ ॥

हे मगनन् ! जोपुरुष आपके इसविषय मंगल विप्रह का ध्यान करेगा वह सर्वत्रासों से और मारते हुए मृत्युके त्रास से भी छूट जावेगा ॥ २९ ॥

भीमसिंह उवाच ॥

भीमरसिंहजी बोले, कि—हे परासंभव, हे ब्रह्माजी ! इसप्रकार के क्रूरस्वभावे वाले असुरों को तुम ऐसा बर मतदियाकरो । जैसे कि सर्पों को मृत्यु ॥ ३० ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—हे 'राजन्, हे 'युधिष्ठिर ! भीमसिंहजी से ऐसे कहकर ब्रह्माजी से पूजित होकर सर्व प्राणियों के महदय होकर अंतर्धान होगये ॥ ३१ ॥

तबप्रह्लादने ब्रह्मा शिव प्रजापति और सर्व देवों को भगवानकी कक्षा जानकर शिर से बंदना की ॥ ३२ ॥

भीमरसिंहमिह्रतभावाधंदीपिका ।

शिशुपालहस्तवक्रयोर्द्विपतोः श्रीकृष्णसायुज्यं कथमिति वःपृष्टं तदेव तयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति—एवमिति सप्तभिः । दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रशापेनेत्युत्तरस्यानुपपन्नः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तश्चितौ भीरामे चित्तं बधोस्तौ ॥ ३७ ॥

करूपजो इन्तवक्रः हरी सायुज्यं समीपतुः ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाचंद्रदीपिका ।

कृष्णनिम्बुदिना पूर्वकृतं च यदेनः पापं तज्जानेन तदात्मानः
सन्तो जहुः । तदात्माने हृष्टान्तः, कीटः पेशस्कृतो ध्यानेन यथा
तदात्मा भवतीति ॥ ३६ ॥

अभिधा मेवदद्योगशब्धया हरेः साम्यं साकृत्त्वम् ॥४०॥ ४१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कमलासनो ब्रह्मा काव्यादिभिर्गोवादिभिस्सह सहितः
प्रह्लादं दैत्यानां दानवानां च पतिमकरात् ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! ततो ब्रह्माहवः सर्वे देवाः प्रह्लादं प्रतिगन्धाहो
स्वश्रमाधोऽनितरसाधारण इत्यभिनन्द्य, परमाः भेषाः आशयः
प्रयुज्य प्रह्लादेन प्रतिपूजिताः स्वधामानि स्वकीयस्थानानि
वयुः ॥ ३४ ॥

तदेवं शिशुपावकद्रव्यकयोर्भगवन्तं द्विपतोः कथं मुक्तिरिति
युधिष्ठिरप्रश्नश्च तत्पूर्वजन्मकथनादिमुक्तेर्लोकमुत्तरमुपसंहरति—
एवमिति, सप्तमिः । विष्णोः पापदौ स्थितौ विप्रशापेन सनकादी-
नां शापेन द्वितेः पुत्रत्वमेवं प्रापितौ वैरभावेन हेतुना स्वहृदि
स्थितेन हरिणा नृसिंहकथं विभ्रता हतौ ॥ ३५ ॥

पुनः कूर्मभक्त्योराघवाचार्यो राजसौ बभूवतुः तौ च दाश-
रथेः रामश्च विक्रमैर्हृतावभिभूताविरथयः ॥ ३६ ॥

तौ च रामस्य राघवश्च चाद्यैर्युधि निर्भिन्नं हृदयं ययो-
स्तौ तच्छिसौ तस्मिन् श्रीरामे एव चित्तं ययोस्तौ यथा प्राकन-
जन्मनि तद्देहं जहतुः सन्तत्यजतुः ॥ ३७ ॥

तावेवेह शिशुपावकद्रव्यजौ, कद्रवजो हन्तवकः शिशुपालहन्त-
वकद्रव्ये जातो पुनर्हरिणा हतौ वैरानुबन्धेन हेतुना ते तव
पदवतः सतः समीचतुः सायुज्यं प्रापतुः ॥ ३८ ॥

न केवलं शिशुपावकद्रव्यजौ एव समीचतुः अपित्वन्येऽपि
राजानः कृष्णवैरिणस्ते सर्वेपि यदेनः पापं पूर्वं कृतं तच्च
उज्जहुः तस्यजुः तदात्मानः कृष्णात्मानश्चाभवन् । यथा पेश-
स्कृतिभ्रान्त्यमानाज्ञेतोः कीटः तदात्मा भवति, तद्वत् तदा-
त्मानस्तनुलवस्वभावा अभवन् इत्यर्थः । आरभशब्दः स्वभाववाची
तस्यैवाऽऽत्मा स्वभावो येषां ते इत्युपमानबहुव्रीहिः अन्यथा ह-
ष्टान्तवैद्ययात् । न हि कीटः पेशस्कृता ऐक्यं भाति किन्तु
तस्य समानाकारो भवत्यत एव ह्यन्तरमध्ये साम्यं ययु-
रित्युक्तम् ॥ ३९ ॥

यथा अभिधा अनन्वया भक्त्या भगवतः साम्यं याति तज्ज्वाल-
यां श्वेदाद्योऽपि नृवास्तस्व भगवताश्चिन्तया संरम्भपूर्वकश्चिन्तया
हरेः साम्यं ययुः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिरजयजयतीर्थकृतपद्मसावली ।

भगवच्छिष्येण ब्रह्मणा वेदमन्वप्राहीत्याह—तत इति । अनेन
भक्तेन भगवत्कृतेषु यथायोग्यं प्रेमकतंभवमिति शास्त्राचारो-
दक्षितः ॥ ३३ ॥

प्रह्लादवरदानानन्तरं भगवता आचार्येण वदशोभनकारि
तदस्माभिरप्यनुष्ठेयमिति कृत्वा ब्रह्मणा अपि अगुहान्ययुरित्याह,
प्रतिगन्धेति ॥ ३४—३५ ॥

इदानीं विशकलितोक्तमर्थं निष्चितोपलक्ष्यहरति—एवमिति ।
हृदि स्थितेन वैरभावेन हेतुना हरिणा हतौ ॥ ३६ ॥

प्राकनजन्मनि जयविजयशब्दाचार्यो पूर्वजन्मनि यथा
तच्छिसौ तथाऽप्रापीति शेषः । हिरण्यकशिपुर्हरिणवासाश्चः पूर्व-
जन्मनि यथा तथेति वा ॥ ३७ ॥

वैरानुबन्धेन वैरोपमर्जननाऽनुबन्धेन स्नेहेन समीचतुर्हरिमिति
शेषः । तत्रासुरो तम इत्यनुबन्धेन स्नेहेन समीचतुर्हरिमिति
प्राप्तिः तदभावेन तम एवेति धोतनाय समीचतुपसंगः—

“मधुकैटमो भक्त्यावाहारौ भगवतो मृतौ ।

तम एव क्रमादासौ भक्त्या वैद्यो हरि ययौ”

इति वचनात् ॥ ३८ ॥

अन्वेषामपि सद्भावादेनपुण्यव्याप्यमुक्तमिदमिदमेत्याह—
एन इति । अत्रापि वैरानुबन्धेनयनुबन्धेन, वे राजानः पौयङ्कादि-
शब्दाचार्यास्तेष्वसुरदेहेष्वामाकृष्यविद्योषो येषां ते तथा तत्रापि
तस्मिन्कृष्णे आत्मा चित्तं येषां ते तथा तदनुष्ठितपुण्यफल-
स्वीकारार्थं तत्राविष्टास्तज्ज्वालता इत्यर्थः । ते भक्त्यैव तत्पूर्वकृतं
तरसम्बन्धाप्राप्तमेनः पापं तज्जहुः तज्ज्वालता हयात्ताकृष्याप्राप्तपुण्य-
प्रचयेन तं हरिमीयुः त एव कृष्णवैरिणोऽनादिकाशमारभ्य
भगवद्वैरिणः कृष्णाश्च तामसाश्च वैरिणः वैरिण्यो राजानो-
राजसाः तमप्रकृतयो देव्याः तदात्मानो द्वेषकपिणः ते जन्मप्रभृ-
तिर्चायौ यदेनः तेन पापेन वैरानुबन्धेन निरन्तरवैरिचिन्तया पूर्व-
कृतं ब्रह्मणा पूर्वं कृतं तयो जहुर्जगुर्दिव्यवयवः । “मोहा-
ङ्गनौ” इति धातुः इति ‘सखे कदास्तेन्यस्व समुकुषं सुं
प्रवेत्ते हास्ते, इति प्रयोगश्च । अनेन भक्त्यादिसाधनसामयन्तरं
इतरा द्वेषपूर्वकान्तरमित्यत्र “तस्य तावदेव शिरम” इति धृतेः
“अनेनैविसमहृत्पुण्यं कर्म करोति तज्ज्वालताः स्वीयते” इत्यादिश्च
कीटाः पेशस्कृताश्चिन्तया पेशस्कृताकारमाप्नुवन्ति नतु तदात्म-
त्वम् अत्र प्रमायाम् “पौयङ्के नरके श्वे शाल्वे कसे च ठाकमिया ।
आविष्टान्ते हरेभक्ततास्तज्ज्वालता हरिमीबिरे ॥ असुरास्तु स्ववं ते न
महातमसि पातितः” इति वाक्यम् ॥ ३९ ॥

अत्रापि तारतम्यमस्तीत्याह, यथेति । मिदो विद्योषम “मिदो वि-
द्योषे द्धने” इत्यभिधानम् अभिधानसम्प्रदातसमाध्यवस्थां ययुरिति
वा, साम्यं मिदोपरवादिचतुर्भुजवक्ष्याम् । अन्यथा कीटाः पेशस्कृ-
तो ध्यानेन केचन पेशस्कृतो भवन्ति नतु स एव पृथग् इत्यमा-
नरवाहिस्यं हृष्टान्तोऽनर्थः स्यादिति ॥ ४० ॥

आख्यातं सर्वमेतन्ने यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ।
 दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषाम् ॥ ४१ ॥
 एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ।
 अवतारकथा पुण्या बधो यत्रादिदैत्ययोः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्मात्कृतकमसम्भवेः ।

यथेति । यथा यथा भगवतः परया भक्त्या अन्ये सारूप्यं ययुस्तथा चैद्यादयो नृपा अपि परमया तच्चिन्तया तद्भ्यानावेशेन ययुः अभिदा इषवधानशून्यया निरन्तरयेत्यपि भक्तिचिन्तयोः विशेषणं तत्र चैद्यकारूपकयोः सारूप्याधिर्भाव एव तस्मात्प्रतिरिति गम्यम् ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथकवर्तिकृतसाराथंद्शिनी ।

शिशुपाखदन्तवक्रयोः सायुज्यं कथमिति वस्पृष्टं तत्तयोः पूर्व-जन्मकथनादिभिरुपपादितमित्युपसंहरति, एवमिति ॥ ३५ ॥
 एतौऽपराधः कृष्णनिन्दादिनेत्यर्थः । पूर्वकृतं यत् पापं तदपि तद्भ्यानेन तदात्मानः सन्तो जहुः । तदात्मत्वे दृष्टान्तः कीटः पेशस्कृतः कीटविशेषस्य ध्यानं यथा तदात्मा भवतीति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

भक्त्या यथा यथा अभिदा अभेदेन ज्ञानिभक्ता हरेः सात्म्यं ययुः तथा चैद्यादयोपि तच्चिन्तया तद्ययुः भक्त्या कीदृशया तदीयज्ञानवैराग्यादियुक्तयोऽपि परमया भक्त्येव "निभृत मरुत्तमः" इत्यत्र "तद्वरयोपि ययुः स्मरन्त्यात्" इति वक्ष्यते ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्द्रोहवासनया तौ जन्मद्वयानन्तरं भगवन्तं सात्म्यं गता-वित्याह—एवमित्यादिना । हरेः पापेदौ तौ जयविजयो दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रघातेनेत्युत्तरस्याऽनुवक्तुः ॥ ३५—३७ ॥

तौ राक्षसौ वैरानुबन्धेन शिशुपालकपयौ शिशुपाखदन्त-वक्रौ पुनर्जातौ ते पश्यतः हरो सायुज्यं च समीचतुः ॥ ३८ ॥

कृष्णवैरिणो राजानः पेशस्कृतः सारूप्यं तद्भ्यानेन कीटो यथा प्राप्नोति तथात्ने तदात्मानः कृष्णसाधर्म्यं गताः सन्तः वस्पृष्टं कृतमेतः पापं तत् जहुः ॥ ३९ ॥

यथा यथा स्वस्वद्रोहानुरोधेन चिन्तया हरिस्मरणेन चैद्या-दयो हरेः सात्म्यं सारूप्यं ययुर्वा तथा नृपा भवरीषादयः भगवतो भक्त्या तत्रापि परमया तत्रापि अभिदा "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" ४१३ इति पारमार्थसूत्रोक्ततदारमक-त्वानुसन्धानयुक्तया हरेः सात्म्यं ययुरिति किमुत वक्तव्यम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तदनंतर ब्रह्माजी ने शुकभादि मुनिगणों को साथ लेकर प्रह्ला-दजीको देख्य और दानवाका पति बनाया ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! उस समय ब्रह्मादिक सर्व देवता लोग पूजित होकर प्रह्लादके अभिषेक का अभिनंदन कर उत्तम आशीर्वाद देकर अपने २ घर को पधारे ॥ ३४ ॥

एसे वे दानों (जय विजय) श्रीविष्णुके पापद दिति के पुत्र होकर हृदयमें स्थित हरि के साथ वैरभाव से युद्धकरके हरि ही से मृत्युको प्राप्त हुए ॥ ३५ ॥

फिर वेहीदोनों सनकादिकों के शाप से कुम्भकर्म और रावण नामसे राक्षस हुए, जोकि ? सर्व लोकामिराम दुर्वा-बलदयाम श्रीचक्रवर्तिकुमार भीराघवेन्द्र के पुराक्रम से मारे गये ॥ ३६ ॥

संग्राममें भीराम के बाणों से विहीर्यं हृदय पृथ्वीपर सोचे हुए, भीराम में चित्त लगाकर देहको छोड़ने हुए जैसे पूर्वजन्म में (हिरण्यकशिपुके जन्ममें) छोडा ॥ ३७ ॥

वेहीदोनों फिर वहां शिशुपाल और दन्तवक्रद्वय भीहरि में वैरके संबंधसे आपही को प्राप्तहुए ॥ ३८ ॥

ऐसेही भीकृष्ण से वैर करने वाले और राजा लोगभी पूर्वकृत पाप को छोड़तेहुए, और जैसे कीट [कीड़ा] भृङ्गी के मयसे भृङ्गीरूप होजाता है ऐसे ही, आपके स्वरूप को प्राप्त हुए ॥ ३९ ॥

भगवान से कुछ भेदभाव न रखकर अर्थात् कपट न रखकर परमभक्तिसे जैसे भक्तलोग आपको प्राप्त होतेहैं, ऐसेही शिशुपाखादिक रिपुगणभी हरि की चिन्तासे आपके सात्म्यको (समान विप्रहयोग्य) प्राप्तहुए ॥ ४० ॥

श्रीचरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति—एवेति, चतुर्भिः । अवतारः श्रीनृसि-हकपस्तस्व कथा आख्यातेति शेषः ॥ ४२ ॥

प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च ।
 भक्तिज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः ॥ ४३ ॥
 सर्गस्थित्यप्येषस्य गुणकर्माऽनुवर्णनम् ।
 परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ॥ ४४ ॥
 धर्मो भागवतानां च भगवान् येन गम्यते ।
 आख्यानं ऽस्मिन्समाप्नातमाध्यात्मिकमशेषतः ॥ ४५ ॥
 य एतत्पुण्यमाख्यानं त्रिष्णोर्वीर्योपबृंहितम् ।
 कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशाद्विमुच्यते ॥ ४६ ॥

एतं च आविपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलां दैत्येन्द्रयूथपवर्धं प्रयतः पठेत् ।
 दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वा ऽनुभावमकुतोभयमेति लोकम् ॥ ४७ ॥
 यूयं नृलोके वत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयो ऽभियन्ति ।
 येषां गृहानावसतीति साक्षाद्गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतभाष्यदीपिका ।

प्रह्लादस्यानुचरितमित्यादिः समाप्नातमिति तृतीयनाम्बयः
 अस्वत्वननोक्तं सर्गस्थित्यप्येषानामाशस्य हरेर्याधारस्यं तत्त्वम्
 मनेन कृतं हरेशुण्यकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो विप-
 र्यासः ॥ ४४ ॥

आध्यात्मिकमात्मानामधिकेकादि ॥ ४५ ॥

एतच्छ्रद्धयादिकलमाह-य इति, ऽप्याम् । एतच्छ्रद्धया यः कीर्त-
 नेत् ॥ ४६ ॥

एतदंतां मृगेन्द्रस्य लीलां, नामेवाह-दैत्येन्द्रस्य युगपानां च
 वर्धं यः शुचिस्सन्पठेत् पुण्यमनुभावं प्रभावं मतिनिश्चयं वा
 लोकं वैकुण्ठम् ॥ ४७ ॥

अहो प्रह्लादस्य भाग्यं येन देवो हृष्टो बभूव तु मन्दभाग्या इति
 विरोदन्तं प्रत्याह-युयमिति, त्रिभिः । येषां युष्माकं गृहामुनयः
 अभियन्ति सर्वतः समाधानि तत्कस्य देतोः येषु गृहेषु नराकारे
 गूढं सच्छीकृष्णास्यं परं ब्रह्म साक्षाद्गृहसतीति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भारद्वाज्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इ नृकृ-२३ मां यत्पृष्टवान् किं तद्विषयतामपि दग्धोपसुतार्दीनां
 विशुपासादीनां हरेः साम्यमित्येतत्सर्वं ते नुभ्यमाख्यातं कथितं
 मयात शेषः ॥ ४१ ॥

तदेवं प्रशस्योत्तरमुपसंहृत्य तदेतदाख्यानं विशिष्यन् तत्की-
 र्त्तनभक्त्यादिकलमाह-एवेति, पठ्मिः । ब्रह्मणि ब्रह्मकुर्वे साधु-

ब्रह्मययः स चासी देवस्तस्य लोकप्रथमस्तः प्रविष्टश्च विभ्रतः
 कृष्णास्येयमन्तारकथा पुण्या पुण्यवाचसा यत्र कथायामादि-
 दैत्ययोर्द्विरयथासाक्षरिययकाशिवोर्वधः प्रतिपाद्यते ॥ ४२ ॥

तथा यत्र महाभागवतस्य प्रह्लादस्य चरित्रं भक्तिज्ञानं विर-
 क्तिश्च, भक्तिशब्देन भक्तियोगानुष्ठानप्रकारो विवक्षितः विरकि-
 शब्देन तदुत्पत्तिप्रकारः ज्ञानशब्देनात्मवाद्यात्मविषयेजनपुं-
 तबन्सन्धानप्रकारः । एतत्सर्वं यत्र कथायां प्रतिपाद्यत-
 इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तथा जगत्सर्गस्थितिजन्यकारणस्य हरेर्याधारस्यं तत्त्ववर्णनं
 तस्य गुणानां कर्मणां च वर्णनम् परावरेषां देवासुरादीनां
 यानि स्थानानि तेषां कालेन निमित्तेन महान् व्यत्ययो वि-
 पर्यासश्च ॥ ४४ ॥

भगवान् येन गम्यते लक्ष्यते स भागवतानां धर्मश्च यथा-
 ध्यात्मिकमात्मानामधिकृत्य वर्त्तमानः बहून् संति तदेतत्सर्वमस्मि-
 न्नाख्यानं सम्यगाख्यातम् ॥ ४५ ॥

यः पुमान् तत्रिष्णोर्वीर्येण पराकर्मादिगुणजातेनोपबृंहितं
 तत्प्रतिपाद्येन विस्तीर्येत एव पुण्यमाख्यानं श्रद्धया श्रुत्वा
 कीर्तयत् स पुमान् कर्मपाशैः पुण्यपापारमकैः कर्मभरेण पाशैर्वि-
 मुच्यते ॥ ४६ ॥

किञ्च यः पुमान्नाहंपुरुषस्य मृगेन्द्रस्य सिंहस्येव वा लीला
 दैत्येन्द्रयूथपवर्धनात्मिका प्रतिपाद्या यस्मिन् तदेतदाख्यानं प्रयतः
 समाहितचित्तः सतां प्रवरस्य दैत्यात्मजस्य प्रह्लादस्य पुण्यं प्रभावं च
 श्रुत्वा पठेत्पठेत् सांस्कृतानामेव कुनश्चिद्भयराहितं लोकं वैकुण्ठाख्य-
 मिति प्राप्सति, पूं कर्मपाशाद्विमुच्येत इत्युक्तमत्राकुतोभयं लोकमती-
 ग्युक्तं कर्मपाशाद्विमुच्येत इत्युक्तमत्राकुतोभयं लोकमतीत्यर्थः । अतोऽत्र
 योगरुक्तम् ॥ ४७ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचाव्यंक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो प्रहादस्य भाग्यं येन भगवान् इहः वचं तु मन्दभाग्या इति विधीदन्तं युधिष्ठिरमाह—युधमिति त्रिभिः । नृलोके युधमहो वतभूरिभागाः अहो बहुभाग्यवन्तः तदेव स्वज्ञवद् तांश्चिन्तयन्ति, येषां युष्माकं गृहान् लोकं पुनानाः मुनयोऽभिभवन्ति सर्वतः समायागन्ति. तत्कृतः मनुष्यविक्रमं मनुष्यस्वेष विक्रमं शरीरं यस्य तत् परं ब्रह्म श्रीकृष्णरूपं गूढं प्रच्छन्नं सर्वेषां युष्माकं गृहानावसति इति हेतोः समायागन्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजतीर्थं कृतपदरत्नावली ।

प्रत्याधिकमयादुपसंहरति, आख्यातमिति । अतश्चेद्याद्वो द्म-
घोषसुतादीनामित्यादि बहुवारोक्तिभंकेरनादिकाखसम्बन्धित्वघो-
तनार्थो अथवा वेनादीनामित्याद्युक्तिरपि स्यात् ॥ ४१ ॥

अज्ञाननाय स्तोति—एवेति । ब्रह्मण्यदेवस्य रामस्य च-
शब्दाकरसिंहस्य यत्र कथायाम् ॥ ४२ ॥

भक्त्यादिकमेव मुक्तिसाधनं न ज्ञेयादिकमित्येतद्वा प्रति-
पाद्यते इत्युपसंहरति—प्रहादस्येति । भक्त्यादिब्रह्मण्यो धर्मज्ञान-
कथित इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

येन भक्त्यादिलक्षणधर्मैश्च हरिमितरेऽधोऽव्यावर्तयति, सगैति ।
अव्यवस्थो यथास्थितरथम् ॥ ४४ ॥

आत्मानमधिकृत्य वर्तमानमिन्द्रियादिकरूपं च कथितमस्मिन्ना-
वधान इत्याहुः, तदुपाख्यान इति । अत्रैवै पापं देवि विष्णोः रित्याहृता-
नुकथनं च भक्त्यादिकं मुक्तिसाधनं न ज्ञेयादिकमिति ज्ञाप-
नाथ येन भागवतधर्मैश्चैव भगवान् गम्यते न ज्ञेयादिनां शेषः,

“भक्तिर्ज्ञानं चिरक्तिश्च नवकं भवत्यादिकम् ।

धर्मो भागवतः प्रोक्तस्तद्गुरुषु तथा नव” ॥

इति वचनात् भागवतधर्मैश्चैव भीष्टारं गम्यते इति कथमुच्यते ?
भक्त्यादिना चिनेतीयमाशंका परिहृता भक्त्यादेर्धर्मशब्दाच्च-
त्वात् भवयां कीर्तनं विष्णोः रित्यादिभवत्यादि नवकम् ॥ ४५ ॥

अधुनाऽऽख्यानकीर्तनादिना यत्पुण्यं तदाह च इति ॥ ४६ ॥

सामान्यत उक्तं विदुषोति एतदिति ॥ ४७ ॥

ननु, प्रहादानुभवस्यात्युत्तमवर्णनेन युधिष्ठिरादीनां ततो-
ऽधमत्वं प्रतीयत इति मन्दाशङ्कं परिहरति—युधमिति । मुनव
एतमिति यथातीत्य वर्तन्ति वत विस्मये “वेदानुकम्पासन्तोप-
विस्मयामन्वद्यो वतः” इति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रहादस्येति त्रिकम् । अस्य श्रीकृष्णाख्यस्य हरेर्वांथाख्यं तत्प-

द्यावन्माहात्म्यं सर्वावतारित्वात्. टीकावामस्येति पाठान्तरात्
स्याच्छे, अनेन प्रहादेनोक्तमित्यादिकं गम्यम् ॥ ४३—४७ ॥

अहो प्रहादस्य भाग्यम् इति सचिस्मत्वं तं राजानं प्रत्याह—
युधमिति, त्रिभिः । मनुष्यविक्रममिति तदाकारे तदाविभावस्याऽपि
न तादृशत्वमिति व्यञ्जितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजतीर्थं कृतसारायं दर्शनी ।

अनुचरितम् आख्यातमिति पूर्वेषु समाज्जातमिति परेषु
वाच्यः । हरेर्वांथाख्यं हरेः स्वरूपमप्रतिक्त्व चार्थे वञ्च सगैति
सृष्ट्यादयोऽपि उक्ताः परावरेषां देवदेव्यादीनां यानि स्थानानि
तेषां व्यत्ययो विनाशः ॥ ४१—४६ ॥

एतत् एतां मृगेन्द्रस्य सिंहस्य वीर्यात् “मृगस्य राजमातङ्गाः”
इति वरसमास आर्षः । वीर्यामाह—देव्येन्द्रपत्न्युपपत्तौ इतीति तस्य
देव्येन्द्रायां युधपत्न्युपपत्तौ इति वचनम् ॥ ४७ ॥

अहो !! प्रहादस्य भाग्यं येन देवो इहः वचं तु मन्दभाग्या
इति विधीदन्तं राजानं प्रति वचं प्रहादात् प्रहादगुरोर्भ-
क्तोपि अन्वेष्योऽपि भक्तोऽप्यो युष्मत्पूर्वजन्तो यत्पुण्यं प्रभृ-
तिः योपि वसिष्ठमरीचिकद्वयपादिभूषणोऽपि ब्रह्मकृपाश्रवणमपि
भूरिसौभाग्यवन्त इत्याह, युयं नृणां जीवानां लोकमध्ये भूरि-
भागाः येषां युष्माकं गृहान् लोकं अदर्शनदानादिना पवित्री-
कुर्वन्तोपि मुनयो अभि सर्वतोभावेन अङ्कितार्थोकर्यादिना
हेतुनाऽपि गच्छन्ति. यतो गूढं सर्वतोऽपि रंहरं यन्मनुष्यविक्रमं
नराकृतिपरं ब्रह्म तत्सम्पत् प्रकरेण युष्माभिरनाहृतमप्यासक्ति-
पूर्वकं येषां गृहेषु साक्षाद्भवति, सदैव. न हि प्रहादादीनां गृहेषु
नराकृतिपरं ब्रह्म साक्षाद्भवति न च तद्दर्शनेन कृतार्थो भविष्यु
मुनयो गच्छन्तीति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः :

उपसंहरति—आख्यातमित्यादिना । इमघोषसुतः शिशुपालस्त-
दादीनाम् ॥ ४१ ॥

कृष्णस्य अवतारः श्रीनृसिंहस्तस्य कथा आख्यातेति
विक्रमव्यत्ययतः पूर्व्यान्वयः ॥ ४२ ॥

प्रहादस्यानुचरितमित्यादेः अस्मिन्नावधाने । समाज्जातमिति
वृत्तियेनाव्ययः । अस्य हरेर्वांथाख्यं तत्त्वम् ॥ ४३ ॥

सर्गादीनामीशस्य हरेः प्रहादकृतं गुण्यकर्मानुवर्णनं च परा-
वरेषां ब्रह्मादिमनुष्यान्तानां यानि स्थानानि तेषां स्वरूपो
विपर्ययः ॥ ४४ ॥

आख्यातिक्रमात्मानमधिकृत्य वर्तमानं जीवात्सार्थं ब्रह्मात्म-
कत्वं चैतत्सर्वं समाज्जातम् ॥ ४५ ॥

आख्यानकीर्तनादिफलमाह—च इति, द्वाऽयाम् ॥ ४६ ॥

अकृतोभयमप्राकृतं लोकम् ॥ ४७ ॥

स वा अयं ब्रह्म महद्भिर्मृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ।
 प्रियः सुहृदः खलु मातुलेय आत्मा ऽर्हशीयो विधिकुरुभ्र ॥ ४९ ॥
 न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम् ।
 मौनेन भक्तयोपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सास्वतां पतिः ॥ ५० ॥
 स एष भगवान्नाजन् ! व्यतनोद्दिहतं यशः ।
 पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनाऽनन्तमायिना ॥ ५१ ॥

राजोवाच ।

कस्मिन्कर्मणि देवस्य मयोऽहन् जगदीशितुः ।
 यथाचोपचिता कीर्तिः कृष्णोनाऽनेन कथ्यताम् ॥ ५२ ॥

नारद उवाच ।

निर्जिता असुरा देवैर्युध्यनेनोपबृंहितैः ।
 मायिनां परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ॥ ५३ ॥
 स निर्माय पुरस्तिस्त्रो हैमीरौप्यायसीर्विभुः ।
 दुर्लक्ष्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ॥ ५४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धागतप्रदीपः ।

नृपमपि धन्या इति प्रसङ्गाद्वाजनमभिनन्दति यथाहो नृलोके
 यूयं भूरिभागाः येषां युष्माकं गृहान् लोको पुनाना ये मुनयस्ते ऽभि
 यन्ति सचैतः समायान्ति. तेषां समागमने हेतुमाहः येषु गृहेषु गृहं
 प्रतिगोप्यं ब्रह्म भीकृष्णाख्यं साक्षात् वर्सात कथंभूतं मनुष्यलिङ्गं
 मनुष्यार्थं मनुष्योपलक्षितभक्तहितार्थं लिङ्गानि अक्षादीनि चिह्नानि
 वंशीवेन्ननिर्योगपाशादीनि च यस्य तत् ॥ ४८ ॥

नारद उवाच ।

राजन् ! जो आपने शिशुपाखादि द्वेषियों कोभी मगधप्रमति
 का आख्यान हमसे पूछा सो हमने सब कहा ॥ ४९ ॥

बहसाक्षात् ब्रह्मण्यदेव महात्मा श्रीकृष्णकी नृसिंह अवतार
 की कथा है, कि जिसमें दोनों आदिदेवों का बध है ॥ ४२ ॥

और महाभागवत श्रीमहादका अरत है जिसमें भक्ति
 ज्ञान वैराग्य और प्रहाद को हरि के याधारम्य की प्राप्ति
 का वर्णन है ॥ ४३ ॥

• लुहि पावन और संहार करने वाले ईश्वर के गुणकर्मों का
 वर्णन है, और देवदेवों के स्थानों के कालकृत व्यत्यास का
 वर्णन है ॥ ४४ ॥

और जिनसे भगवान् प्राप्त होते हैं ऐसे भागवतों के
 कर्मों का वर्णन है, और इस आख्यान में संपूर्ण आध्यात्मिक
 " ५५ ॥

श्रीविष्णुके पराक्रमोंसे पूरित इस पुण्य आख्यान को जो
 भवणकर भ्रमामे कीर्तन करे वह कर्मकी पाश (फौजी)
 से छूटता है ॥ ४९ ॥

जो पुरुष आदिपुरुष श्रीनृसिंहदेवकी देवेन्द्र गुणवचनरूप
 मृगेन्द्रलीला को, और सत्पुरुषों में भेष्ट ऐसे देवतामज भी
 प्रहाद के प्रभाव को भवण कर प्रयत्न से पहने हैं वे सर्वत्र
 निभय श्री वैकुण्ठलोक को प्राप्त होते हैं ॥ ४७ ॥

हे राजन् ! युं ! इम मनुष्यलोक में तुम तो बड़े बड़-
 भारी हो, क्योंकि ? लोको को परित्र करने वाले मुनिजन
 चारों तरफ से जिन तुमारे यहां आते हैं, और उरका भी बह
 हेतु है, कि तुमारे यहां मनुष्य के चिन्हों से छिपा हुआ बह
 गुण्य और स्वरूपसे सबसे बड़ा साक्षात् परब्रह्म निवास
 करता है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ननु, कृष्णोऽस्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्युच्यते तत्राह, सया इति,
 सो ऽयं ब्रह्मेव कथंभूतः महद्भिर्मृग्यं यत्कैवल्यनिर्वाणसुखं निरु-
 पाधिः परमानन्दस्तन्नुभूतिरूपो वो युष्माकं खलु प्रियः सुहृदि-
 त्यादिकपो भवति विधिकुरुत्त आह्वानुवर्ती ॥ ४९ ॥

ननु, परं ब्रह्म केवलकथं इत्यहसहस्रलीपु इति कथं वा धर्माद्या-
 चरणां तद्वेद्यत आह-नेति । यस्य रूपं तत्त्वं भवादिस्तिरपि धिया

ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो लोकांस्त्रिन्शेश्वरान्पृथु ! ।

स्मरन्तो नाशयाञ्चक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ॥ ५५ ॥

ततस्ते तेश्वरा लोका उपासाद्येश्वरं विभो ! ।

त्राहि नस्तावकान्देव ! विनष्टांस्त्रिपुरालयैः ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

स्वयुद्धा वस्तुतयेदमित्यमिति साक्षात्प्रदर्शितं स युष्माकं स्वयमेव प्रसन्नः अस्माकं तु मौनादिसाधनैस्तत्प्रसादः प्रार्थनीय एवेत्याह-मौनेनेति । स एव सास्वताऽपाननं प्रसीदतु नहि प्रह्लादस्य गृहेषु परं ब्रह्म वसति नच तद्दर्शनाच्च मुनयस्तद्गृहानामियमिति नच तस्य ब्रह्म मानुषेयादिकपेया वर्तेते नच स्वयमेव प्रसन्नमतो यूयमेव ततोऽप्यस्मत्तोऽपि भूरिभागा इति भावः ॥ ५० ॥

तन्मन्त्रैर्गुरुंकरं त्रिपुरमेवादिभक्तं श्रीरुद्रः कृतवान् स एवम्भूतः ईश्वरोऽप्यस्य तत्त्वं न जानातीति कथमित्यपेक्षायां तस्वाप्येतस्वाहाय्याहंवासी प्रमाद्यो न केवलस्येति वक्तुमाख्यातमुपास्यपति-सप्य इति ॥ ५१ ॥

राजा युधिष्ठिर उवाच ।

जगदीशानुद्वेषस्य कीर्तिं कस्मिन्कर्माणि मयो हतवान् ॥ ५२ ॥

अनेन श्रीकृष्णेनोपबृंहितैः सम्बर्जितैः ॥ ५३ ॥

हेमी च रीष्या चायसी चिति तिलः पुरो निर्माद्य तेषुो द्वा-
विति शेषः । बुद्ध्यावपावसंयोगो गमनागमने यासां बुधितर्क्याः
परिच्छदा यासु ॥ ५४ ॥

सेनाप्यः सेनापतयः पूर्ववैरं स्मरन्तः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, श्रीकृष्णोऽस्माकं मानुषेयः कथं परं ब्रह्मेयुच्यते? तत्राह, स वा इति । सधै सोयं श्रीकृष्णो ब्रह्मैव; किन्तुब्रह्म? वदमिन्नः श्रीकृष्णो चो युष्माकं न केवलं मानुषेयोऽपितु प्रियः सुहृत् आत्मा अन्तरात्मा अर्हशीवः पूज्यः विधिकृत्रियोगकारी गुरुर्हितोपदेष्टा च एवमनेकधा युष्माकं तत्सम्बन्धिनां भाग्यं क्रियदिति वक्तव्यमिति भावः । महद्भिन्नमृगमित्यनेन महनामपि तस्वरूपं यथा वददुरवगममित्युक्तम् प्रियः सुहृत् इत्यनेन तन्महद्भिन्नमृगं ब्रह्म स्वयमेव युष्माकं प्रसन्नमिति च ॥ ४६ ॥

तन्महद्भिन्नमृगमेव प्रपञ्चयन् तत्प्रसादं प्रार्थयन्-नेति । वक्ष्य भगवतो रूपं भवपञ्चाजादिभिः रुद्रब्रह्मादिभिः धिया स्वमनीषया वस्तुतया वापारम्येन नोपवर्णितम् उपवर्णितं विपयीकृतं न भवति वाङ्मनसागोचरस्वरूपस्वभावश्चासरेतामद्विन्युपवर्णितुमशक्यमित्यर्थः । किन्तु केवलं मौनेन शुभाश्रयसंशीलनरूपेण भक्त्योपासनात्मिकया प्रीतिक्रमया उपशमनेन्द्रियजयादिना च पूजितः आराधितः स सास्वतां योगेश्वराणां पतिर्भगवान् मे मया प्रसीदताम् प्रसन्नो भवतु ॥ ५० ॥

एवं सम्प्राप्त्यं श्रीकृष्णस्य मनुष्यलिङ्गस्य परब्रह्मत्वसूचकम् इतिहासं प्रस्तोष्यन् तत्प्रदानावसरप्रदानाय श्रीकृष्णं विशिनष्टि-स इति । हे राजन् ! स एव भगवान् ज्ञानशक्तिबोधैश्वर्यादिषाङ्गुयययुक्तः श्रीकृष्णः पुरा अनन्तमाधिनाऽनन्ताः बहुषो माया यस्य तेन मयेन निमित्तभूतेन रुद्रस्य देवस्य यद्भि-हतं यज्ञः तद्व्यतनोत् तेनानेन रुद्रादीनामपि यथा आदिगुण-शुद्धत्वाभावात्कथयनेन स्वयमवृहत् इतरेषां तदाभावात्कथा-योगात् सामर्थ्यात्तस्यापि तस्मान्मेव च परब्रह्मत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

तद्वैवं ब्रह्मप्रदानसरो युधिष्ठिरः बृहद्यथा उपलव्यप्रकारं बुभुक्षुः पृच्छति-कस्मिन्निति । जगदीशितुः भगवदावशजगदीशानुद्वेषस्य "विश्वोक्त्यः मप्रसङ्गकपं विमनस्कं वृषध्वजम्" इत्यादिना भगवदाव-रासामर्थ्यस्य वक्ष्यमाणात्वादेवस्य रुद्रस्य कीर्तिः कस्मिन् कर्म-ययनेन श्रीकृष्णेन कर्त्ता मयेन निमित्तोपासिता वर्जिता तत् कथ्यताम् ॥ ५२ ॥

इति पृष्ट आह देवर्षिः-निर्जिता इत्यादिना । अनेन रुद्रेयो-पबृंहितैराहितवक्षैर्देवैर्निर्जिता असुराः माभिन्परमाचार्याणांमप्या-चार्यै मयं शरणां जग्मुः ॥ ५३ ॥

ततः स विभुः समर्थो मयः हेमो विद्वितिर्हेमीरूप्यस्व-रजतस्य रीष्या आयसो लोहस्यावसी त्रयाणामितरेतरयोगहृद्भः नास्तिकः पुरो निर्मायासुरेऽथो द्वाविति शेषः । पुरो विशिनष्टि, तुल्यैः दर्शनाधिपयः अपायः संयोगश्च यासां ता इमाः पुरः अत्रागताः इतो गताश्चेति जनैरलक्षिता इत्यर्थः । तथा बुधितर्क्याः सार्वजनीनसाधारण्येन तर्कितुमशक्याः परिच्छदा उप-करणानि यासां ताः ॥ ५४ ॥

ताभिर्विमानरूपाभिरपेक्षितदेशगमनक्षमाभिः पुरीभिरसुर-सेनान्यः दैत्यभेनानायकाः हे नृप ! अलक्षिताः देवैरद्वयमानाः पूर्ववैरं स्मरन्तः तेश्वरान् सपादान् भीन् लोकात् नाशयाञ्चक्रुः नाशयितुमारब्धवन्त इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ततस्तं तेश्वरा इन्द्रादिलोकपाक्षैः सहिता लोका जनाः ईश्वरं रुद्रमुपासाद्य प्राप्य आनताः सन्त ऊचुः, नदेवाह-हे विभो ! श्रीया पुराणि आख्याः स्वानानि येषां तैर्विनष्टान् तावकान् स्वदीयान् अस्मान् हे देव, रुद्र ! त्राहि पाष-येति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृत्पदरत्नावली ।

ननु, परब्रह्मणि मुक्तिगा इत्यतः परब्रह्मणेन

भीमद्विजुष्यजतीयंकृतपदरतावली ।

निर्ध्वः कथमिति ? तत्राह-स वा इति । कैवल्येनाऽनासकम्बेन
वर्जितानुसुक्तमशरीरसुक्तम् तस्यानुभूतिरनुभवो वक्ष्य स तथा
युष्मद्योष्यस्वरूपानुभवमनुभवनीत्यर्थः । अनेन विष्णुत्वं निरग्राधि
विधिकृदाकारि गुरुर्हितोपदेष्टा ॥ ४६ ॥

ननु, तुल्यरूपत्वं हि विष्णुविक्रं "नहि सुद्वेयमणुशेष आत्मा
नः" इति ध्रुनेः । स्वरूपानन्दानुभवित्वं सायुज्यमाजोऽप्यवस्थितः
कथं निर्णयः ? इति तत्राह-न वक्ष्येति ॥ ५० ॥ *

अस्मिन्नध्याये हरौ भक्तिविधानार्थं रुद्रमाहात्म्यकथनव्या-
जेन तस्मादात्म्यं प्रतिपाद्यते. अधुना "तत्रैको रुद्रो न द्वितीयो
वतस्थे" इत्यादि ध्रुनेः प्रतीयमानरुद्रस्वाङ्घ्रितीयाद्यर्थं प्रतिपाद्य-
मानैर्जनेर्महाद्रव्यव्ययं पूज्यमानस्य "ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः
सर्वभूतानाम्" इत्यादि मन्त्रैः स्तूयमानस्य सतः रुद्रस्यासुरावेशात्सं-
शयो बभूव. इदं सर्वं भगवदधीनं नवेति तत्र द्वालुर्भक्तव-
त्सखः भीमारायणो रुद्रस्य तं संशयमपाचके कथं केनेति
तत्राह-स एव इति । स भगवान्भूभिर्ह्यात्मना ब्रह्मदत्तवरेण
एतद्विरचयकशिपुपुरस्तरासुरजानि निर्मूलयित्वा प्रह्लादादिभक्त-
नमुद्रायस्याऽनुप्रहीता स एव युष्मद्व्यधुभूतः भीकृष्णः पुरा
कल्पविशेषे बेषस्य हरेः स्तुतिध्यानादिकं कुर्वाणस्य रुद्रस्य
रोदनाद्यवगतनल्लक्षणास्पात एव तस्मान्नः शिवस्यानन्तमादिनाऽने-
कशतसहस्रमायावताऽन एवाथोदत्वेन अयेन वक्ष्यमाणप्रतीकारं
कृत्वा तस्य रुद्रस्य भगवत्कर्मप्रधान इत्यादि यशो विततं त्रिपुरना-
शनेन अ्याप्तमकरोद्दाम्नोऽनिशयस्नामित्थेन तदनुप्राहकत्वेन च
विमलमकृतैत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

"नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूवात्" इति वचनान्तरप्रसक्तं प्रमेयं विस्तृत्य
भोतुं राजा पृच्छति-कस्मिन्कर्मयोगिनि । कस्मिन्कर्मयोगि मन्वोविप-
रीतं चकार येनेतिशतुर्वैवस्य यशोऽभूत् सा च कीर्तिः कृष्णेन यथा-
वयमुपदिना प्रविना स कथाभिर्शेषो मम कथयनामित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

नारदः प्रह्लं परिहरति-निर्जिता इति । अनेन हरिणोपहृंह-
तैः अन्वसहायेनासुरा जिता इत्येतद्देवानां न दोषाय विष्णुव्ये-
च्छणस्य स्वनस्सिद्धत्वाद्देवानां सापेक्षं न तु दोषाय "यत्र
सिद्धमपेक्षितम्" इति वचनात् ॥ ५३ ॥

अयेन त्रिपुरनिर्माणकर्मविपरीतं कृतमित्याह-स निर्मम इति ।
स निष्ठाः तुल्येयो तुल्येयोऽपायसंयोगो नाशसम्बन्धोऽतःप्रवे-
शसम्बन्धो वा यासां तास्नयाऽत एवाहय बहुतरायुधादिपरि-
कराः ॥ ५४ ॥

असुरसेनान्यः असुरसेनानावकाः ॥ ५५ ॥

सैश्वराः मह्यः अत्रापि विष्णुमहितदेवानां रुद्रापञ्चिन
त्वं न दोषाय त्रिपुरहननं रुद्राण्य कार्यमिति हरिणाकृतमत्वात्
इन्द्रादिभिर्वा ॥ ५६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

ननु, कैश्वरस्यैतद्रूपमप्यवस्तुत्वेन मन्वते तत्राह-न वक्ष्येति.

* विजयध्वजटीकायामत्रैवदशमाऽध्यायः समाप्तः । इत

वस्य साक्षात् प्रत्यक्षमपि रूपं परमविद्वद्भिर्मवपन्नजादिभिस्तु
अवस्तुनया अपरमार्थेनवा गोपवर्णितं किन्तु परमार्थेनवा
निर्णीतमित्यर्थः । "तं ब्रह्म परमं साक्षादिति, वस्मिन्नं परमानन्दमित्या-
दिना, मलानामहमिन्दुणां नरवर इत्यादौ, विराड्विदुषां तरुं
परं योगिनाम् इत्यनेन च ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अनेनेति । सर्वत्र श्रीकृष्णमेव साक्षात्स्वतःस्वनावतारित्वेन च
दर्शयति, एवमुत्तरत्रापि ॥ ५२-७० ॥

भीमद्विध्वनायकवर्तिकृतनारायणदर्शिनी ।

न च परं ब्रह्मैव नराकृतिः कृष्णोऽभूदिति वाक्यं किन्तु
कृष्ण एव परं ब्रह्म भवतीत्याह-सोयं प्रसिद्धो नराकृतिः कृष्ण
एव ब्रह्म कीदृशं महद्भिर्भूम्यं यत् कैवल्यनिर्वाणसुक्तं निर-
वाधिः परमानन्दः तस्यानुभूतिरनुभवरूपमित्यर्थः । कृष्णस्तु
भगवान् स्वयमिति बहुवचनविधिवेषभावेन व्याख्येयमत्र
प्रमाणम् "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इति गीतोपनिषदेव
एनावर्धस्य निष्ठाधिकेतिवे शब्दार्थः । न केवलं स युष्मद्वृद्धे
वसति मात्रं किन्तु प्रियः सान्निनि युष्माकं तेनानन्दार्थे
सुहृदिति हिते प्रवर्तनीयत्वं मातुल्य इति सम्बन्धविशेषणानु-
गम्यत्वम् आत्मेति स्त्रीवशरीरभावेनाभिमतव्ययत्वम् महर्षीय इति
रूपया प्रतिपादयत्वं विधिकृत किङ्कर इति सारथ्यादिनां पा-
रुष्यत्वं गुरुरित्यनुशासनीयत्वमिति. न च प्रह्लादादीनां गृह्णु
सगुरुकिङ्करादिभावेन निष्ठनीति भावः ॥ ४६ ॥

अन्वेवं साक्षात्परब्रह्मप्रतिष्ठाभूतस्यास्य प्राप्त्यानामस्मादशानां
केङ्कर्यादौ किङ्कारणमिति चत् सत्यम्, अक्षयमहम्बर्धस्य प्रमत्तव-
तायाश्च तत्त्वं विज्ञातुं कोहं वराको यतो ब्रह्माद्या अपि न जानन्ती-
त्याह-न यस्मिन् । रूपं तत्त्वं वस्तुतया याथाऽयेन इवमित्य-
मिति साक्षात्प्रवर्णितं धियेति तत्र युज्यः प्रवशाभावाद्भवेति
भावः । मौनेत्यस्मदादयो यत् प्रसादं मौनार्थिभिः स्वाधनेः प्रार्थ-
यते स कृष्णो युष्मतप्रसादं केङ्कर्यादिना प्रार्थयत इति युष्म-
दस्मदाद्योरेतदेवात्नर्गमिति भावः ॥ ५० ॥

ननु, पञ्चज्ञो न जानात् भवन्स्त्रीश्वर एव सत्यं तस्याप्येभ-
र्यमेतद्दत्तमेवेति वक्तुमारुगानमारुयते स एव इति ॥ ५१ ॥

राजा यधिष्ठिरः अहन् कीर्तिम् ॥ ५२ ॥

अनेन कृष्णान् ॥ ५३ ॥

तुल्येयो अयायभयोगौ गमनागमने यासां ताः निर्मायासु-
रेभ्यो ददावितिशेषः ॥ ५४-५५ ॥

ईश्वरं रुद्रम् ॥ ५६-५७ ॥

भीमद्विकृतकृतविद्यान्तप्रक्षीपः ।

भक्तहितकारित्वं भगवतो वगोयति-म इति । सोऽयं यो युष्माकं
भक्तानां सुहृत् अनुकूलः विधिकृत इत्यसारथ्यादिकस्य गुरु-

अथानुगृह्य भगवान्माभैष्टेति सुरान्विभुः ।
 शरं धनुषि सन्धाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥
 ततो ऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमण्डलात् ।
 यथामयूखसन्द्वाहा नाऽदृश्यन्त पुरो यतः ॥ ५८ ॥
 तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुः स्म पुरौकसः ।
 तानानीय महायोगी मयः कूपरसे ऽक्षिपत् ॥ ५९ ॥
 सिद्धामृतरसस्पृष्टा वज्रसारा महौजसः ।
 उत्तस्थुर्मघदलना (१)वैद्युता इव वह्नयः ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुकरेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हितोपदेशा आत्मा अन्तर्यामी अर्हणीय उपास्यः सर्वथा प्रियः
 प्रीतिविषयः कैवल्यनिर्वाणसुखं निरतिशयनित्यानंदस्तदनुभव-
 रूपः एवंभूतो मातृश्रेयः महद्भिर्मृग्यं ब्रह्मैव ॥ ४९ ॥

भगवतो गूढत्वं वर्णयन् तत्प्रसादं प्रार्थयते-नेति । यस्य रूपं
 साक्षाद्भवपक्षजादिभिर्धिया निपुण्या बुद्धयवस्तुतया इदमिद-
 मिति भावेन नोपवर्णितम् स एषः श्रीकृष्णः सास्वतां भक्तानां
 पतिः पाखकः मौनेन मुनिधर्मैश्च ब्रह्मचर्यादिरूपेण भक्त्योपश-
 मेन पूजितो ऽस्माकं प्रसीदताम् ॥ ५० ॥

भवाद्योपि तद्रूपं साकल्येन नैव वर्णयन्तीत्युक्तं तत्र हेतुं
 दर्शयितुं भवद्वत्तान्तकथनेन तेषां भगवद्देश्यैस्वरूपं द्योतयति, स
 एष इत्यादिना ॥ ५१ ॥

जगदीशितुः शिवस्य कस्मिन् कर्मणि मयो ऽहम् इतवान्
 कार्तिगीति शेषः । यथा ज्ञानेन कृष्णेन जगदीशितुः कीर्तिरूप-
 च्छिता वञ्चिता तथा कथयताम् ॥ ५२ ॥

अनेन श्रीकृष्णेनोपवर्णितैः स्वशक्त्या सम्बन्धितैः ॥ ५३ ॥
 बुल्लक्ष्मणापावस्योगाः बुद्धयो ऽपायः तिराभाषः संयोग
 आधिर्भावश्च यासां ता निर्माय तेष्यो दर्शयित शेषः ॥ ५४ ॥

पूर्वधैरमनुस्मरन्तस्ते असुराणां सेनापयः सेनापतयः तामिः
 पूर्वैः सेश्वरान् इन्द्रादिसहितान् नाशयान्नाकः नाशितवन्तः ॥ ५५ ॥
 उपासाद्य निकटं गत्वा ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

यह श्रीकृष्ण वर्दीपरब्रह्म हैं जोकि-महात्माजनों के कूदने
 योग्य कैवल्य मोक्षसुख के अनुभवरूप, प्रिय, और सुहृद् और
 आपके मामाके पुत्र, आत्मा पूजनीय और आज्ञा करने वाले
 तथा गुरुभी हैं, तस्मात् तुमारे भाग्य धन्य हैं ॥ ४९ ॥

जिनके रूपका वर्णन वास्तव रीतिसे अपनी बुद्धिसे
 शिव ब्रह्मादिक भी नहीं कर सके, किंतु मौन होकर भक्तिसे और

(१) मेघ दलनादिति पा० धीर०

शांतिसे पूजनमात्र किया, वो यह भक्तों का पति श्रीकृष्ण
 मेरे ऊपरप्रसन्न हो ॥ ५० ॥

हे राजन् यह वही भगवान् हैं कि जिन्होंने, बड़े आयाची
 मयदानव से लड़ित हुए रुद्रके यशको फिर बिस्तार
 किया ॥ ५१ ॥

राजा उवाच ॥

राजाबुधिशिर बोले, कि-जगदीश्वर श्रीमहादेवजी के यश
 को मयदानवने किसप्रकार नष्टकिया और फिर श्रीकृष्णके कैसे
 श्रीमोक्षानाय की कीर्तिका बिस्तार किया, सोआप कहिये ॥ ५२ ॥

नारद उवाच ॥

नारजी बोले, कि-इन श्रीकृष्ण की सहायसे देवताओंने असुर-
 रोंको जव जीता तव असुर लोग मायाविषाके परम गुरु मव
 वैश्वके करण गये ॥ ५३ ॥

मवनेभी सोने चर्दी और जोहेकी तीन पुर ऐसे निर्माय
 किये, कि-जिनकी सामग्री तर्कना करने में न आवे, और
 जिन के नाश का संबन्ध भी किसी को लखाई नहो ॥ ५४ ॥

हेराजन् ! उनतीन पुरोंसे वे असुरों के सेनापति लोग
 देवतां के पहिले वैरकी बादकर २ लोकपालों सहित तीनों लोकों
 को नाश करने लगे ॥ ५५ ॥

तदनन्तर अधिष्ठाताओं सहित तीनों लोक भीशिवजी के
 समीप जाकर बोले, कि-हे विभो ! तीन पुरों में रहने वाले राक्ष
 से नष्ट हुए ऐसे हम देव लोग आपके हैं हमारी आप रक्षा
 करी ॥ ५६ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अस्त्रमभिमन्त्रितं शरं पुरेषु व्यमुञ्चत् ॥ ५७ ॥

ततः शरात् सूर्यमयडलाभमयूखसन्द्वाहा रश्मिसूर्यो इव यतो
 वेश्यः ॥ ५८ ॥

कूपरसे स्वयं निर्मितकूपामृते ॥ ५९ ॥

विलोक्य भग्नसङ्कल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् ।
 तदा ऽयं भगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥
 वत्स आसीत्तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः ।
 प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पपौ ॥ ६२ ॥
 ते ऽसुरा ह्यपि पश्यन्तो न न्यषेधन्विमोहिताः ।
 तद्विज्ञाय महायोगी रसपालानिदं जगौ ॥ ६३ ॥
 स्वयं विशोकः शोकार्तान्स्मरन्दैवगतिं च ताम् ।
 देवो ऽसुरो नरोऽन्यो वा नेश्वरो ऽस्तीह कश्चन ॥ ६४ ॥
 आत्मनोऽन्यस्य वा दिष्टं देवेनाऽपोहितुं ह्ययोः ।
 अथाऽसौ शक्तिभिः स्वाभिः शम्भोः प्राधानिकं व्यधात् ॥ ६५ ॥

भीमहरस्वामिकृतभावाधंशीपिका ।

वज्रसाराः वज्रवद्वदाङ्गाः महौजसो महाबलाः मेघदक्षनाः
 मेघमेदिनो विद्युद्गूपा बहव इव ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 काले मध्याह्ने ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 आत्मनो वा अन्यस्य वा ह्ययोरपि वा देवेन विष्टमुपकल्पितम्
 अपोहितुं परिहर्तुमिह कश्चिदपीश्वरः समर्थो नास्ति असौ भीकृष्णः
 प्रधानं संग्रामस्तरसाधनम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

अथ तद्विज्ञापनानन्तरं तान् सुरान् मामेष्ट मयं माफाष्ट
 इत्यनुगृह्य भगवान् विभू रुद्रः धनुषि शरं बाणं सन्ध्यायास्वं
 पाशुपतं तरिमन् संयोज्येति शेषः । पुरेषु व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥
 ततः शराद्यथा सूर्यमण्डलान्मयूखसन्धोहाः रश्मिममूढाः
 तथाशिवर्षा इषभो वाया उत्पेतुः यतो वेभ्य इषुभ्यः
 पुरो नाह्वयन्त अनेरिति शेषः । तावन्निरिपुभिः प्रच्छन्ना बभूयु-
 रित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ततः किमत्र ब्राह्म, तैरिपुभिः स्पृष्टान्ताडिताः श्रीशिवः पुरा-
 यशोकांसि स्थानानि येषां ते असुराः सर्वे व्यसवः विगता अ,
 सयो प्राणा येषां तादृशाः सन्तो निपेतुः पतितवन्तः तान्
 वसुमसुरानानीच महायोगी मयः कूपरसे स्वयं निर्मितकूप-
 गते रसेमृतसंजीवितर्यक्षिपदपातवत् ॥ ५९ ॥

तेषु सिद्धामृतरसेन स्पृष्टा असुराः वज्रसारवत् वदाङ्गाः
 महौजसः महाबलाः सन्तः मेघदक्षनात् मेघच्छन्दाद्विद्युद्गूपा बहवः
 ह्यपोचस्थुर्कल्पितवन्तः ॥ ६० ॥

तथा भग्नः सङ्कल्पो यस्मात् एव विमनस्कं दुःखितमन-
 स्कं वृषध्वजं रुद्रं विलोक्यायं भगवान् भीकृष्णरूपो विष्णु-
 स्तत्र सिद्धामृतरसविनाशो उपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥

[६१]

तदेवाह—वत्स इति । मयं भीकृष्णरूपो विष्णुः स्वयं गौर्धनु-
 रूपा आसीत् ब्रह्मा धनुर्मुञ्चो वत्स आसीत् ततो गोकुपोऽयं
 विष्णुस्त्वत्सः त्रिपुरं प्रयाणां पुराणां समाहारस्तरप्रविश्य
 काले मध्याह्ने रसकूपामृतं रसरूपं कूपगतममृतं पपावपि-
 वत् ॥ ६२ ॥

तेऽसुराः पिबन्तीं गां पश्यन्तोपि भगवन्प्राणाविमोहिताः
 न न्यषेधन् न न्यवारयन्तः तत्पानं कृत्वा महायोगी मयः रसं
 कूपामृतरसं पाशुपतमिति तथा तानसुरान् शोकार्तान् तां वैवर्गि
 स्मरन् भग एव विगतशोकः स्वयं स्मयन्निदं वक्ष्यमायां जगौ
 उवाच ॥ ६३ ॥

तदेवाह—देव इति । आत्मनोऽन्यस्य वा ह्ययोरपि देवेनेश्व-
 रेणा विष्टमुपकल्पितं सुखं दुःखं वाऽपोहितुमिह लोके देवा-
 दन्यतमो यः कश्चिदेवादिनेश्वरः न प्रभुर्नसमर्थः देवमेव
 सुखतुःस्नादहेतुरित्यर्थः । अथ निःशेषकूपामृतरसपानानन्तरम्
 असौ भीकृष्णः धर्मादिभिः स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोरस्य
 प्राधानिकं प्रधानं संग्रामः तत्साधनं यत् रथसूनादिकं तद्-
 व्यधात् क्रमेण धर्मादिस्वशक्तिरेव रथादिकरूपेण अकरोदित्यर्थः
 अथाऽसौ शक्तिमकरोदिति यावत् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विभुः शिवः मामेष्टेऽसुरका पुर्यामित्येकवचनं जानिष्व-
 क्षया ॥ ५७ ॥

ततो धनुषो मयूखसन्धोहाः रश्मिराघायः यतो वै शरैः पुरः
 पुराणि ॥ ५८ ॥

स्पृष्टान्ताडिता व्यसवः गतप्राणाः इदं च मयेन कृतं विपरीत-
 मित्याद्यप्यनाह—तानिति ॥ ५९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सिद्धामृतनरसोमृतसजीवनरसः तस्मिन् दृष्ट्याः स्नाताः
बधुताः विद्युत्सम्बन्धिनः कश्चिद्देन जज्ञादिना वधा नाशो
नास्ति तथैवास्ति सूचयति ॥ ६० ॥

कथं कृष्णेनोपचिता कीर्तिरिति प्रश्नं परिहर्तुमाह—विद्यो-
कवेति ॥ ६१ ॥

कोसाविति तत्राह—वत्सविति । हिशब्देन विष्णुब्रह्माद्या-
मपेक्षते इति न होषायेति तत्संकलितकारित्वेन सिद्धत्वाविति
सूचयति काष्ठे भाष्यम्दिने ॥ ६२ ॥

प्रधानतरसिद्धत्वादिशब्देन भगवन्मायास्तम्भायातोऽपरि-
मितमाहात्म्यमस्तीति सूचयति, स्मृतापराधप्रहायाव स्वस्य
भगवत्प्रकृतप्रकटभाव एव मवस्तीत्यवधानं च ममास्तीत्यभि-
प्रायेणाह—तद्विति । तद्देव्यवधोपायकरणां किञ्चित्कावमसुराणां
जबदायिनीमिदानीं देवानामिति देवगतिं किं जगविति तत्राह,
देव इति । आत्मनः स्वस्य अन्यस्य देवदत्तस्य चेति द्वयोर्देवेन
विष्णुना दिष्टं कलमं व्यपोहितुम् अन्यथा कर्तुम् इह जीवराशौ
देवोऽसुरोऽस्यो वा कश्चिन्नेश्वरः समर्थो नास्तीत्यतस्तूर्ण्यमाव
एव वरीवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

ननु, सिद्धरसपानं व्यर्थमिह प्रतिभाति त्रिपुराणामनाशा-
दित्याद्यदुक्तं तत्राशसाधनमाह—अर्थात् । अथ दैत्यजीवन-
साधनरसनाशानन्तरं स्वाभिः शक्तिभिः भूभ्याद्विभिः अस्मोः
प्राधानिकं युद्धसाधनं रथादिकं व्यवधादित्यन्वयः ॥ ६५ ॥

श्रीमद्विभवायचकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यथेति सूत्रमथदृष्ट्वादित्यस्मात् पूर्वं योज्यं वतो वेद्य इष्टुष्यो
हेतुष्यः ॥ ५८ ॥

कूपरसे खनिर्मितकूपरसायुते ॥ ५९ ॥

मेघदलना मेघभेदिनो विद्युत्प्रपावह्वयः इव मेघस्थाविद्युनो
यथा मेघकान्तिरिस्कारिण्यस्तथैव ते वीरा अपि इयामनिमान-
कान्तिरिस्कारिण्य इत्यर्थः ॥ ६०—६१ ॥

काष्ठे मध्याह्ने ॥ ६२—६३ ॥

आत्मनो वा अन्यस्य वा द्वयोरपि वा देवेनोपकल्पनं विष्टम्
अपोहितं दूरीकर्तुम् इह कश्चिदपीश्वरः समर्थो नास्ति ॥ ६४ ॥

असौ कृष्णःप्रधानं संग्रामस्तदहं रथादिकं स्वाभिः शक्तिभिः
धर्मादिभिरादिष्टं क्रमेश व्यवधादिति स्वशक्तीनामनश्वरत्वाच्च
तदाविष्टानां रथादीनामपि तादृशत्वं तत्र स्त्रीयधर्मस्य भक्तियोग-
स्वावेशो रथे भक्तियोगाश्रितानां ज्ञानादीनां रथाभितेषु सूताविष्टु
ज्ञेयः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शरं शस्त्रविशेषं तद्देवास्त्रम् अस्त्रेण पाशुपतेनाधिष्ठितत्वात् ॥ ५७ ॥

ततः अस्त्राधिष्ठिताच्छरात् वतो वेद्यः पुरो नादृश्यन्त जज्ञाः
अभवन् ॥ ५८ ॥

तान् व्यसूत मवः कूपरसे खनिर्मितकूपरससिद्धामृतरसे ॥ ५९ ॥
वज्रस्यैव सारः काठिन्यं वेषाम् महाजसो महाबलाः मेघ-
दलना घनभेदिनस्ताडिद्रूपा बह्वय इवोत्स्युः ॥ ६०—६१ ॥

काले सुरासुरसमृद्धसमृद्धिकरे ॥ ६२—६३ ॥

आत्मनोऽन्वस्य वा द्वयोर्वा देवेन कर्मफलदाया आदिष्टं
प्रापितं फलमपोहितं परिहर्तुं देवोऽसुरो नरो वा नेश्वरः समर्थो
नास्ति असौ श्रीकृष्णः धर्मादिभिः स्वशक्तिभिः सह प्राधानिकं
प्रधान संग्रामस्तदहं रथादिकं व्यधात् ॥ ६४—६६ ॥

भाषा टीका ।

तब तो भगवान् श्रीशङ्कर अनुग्रह करके देवतां से बांधे,
कि—तुम लोग मय मत करो वस इनका कहकर धनुष के
ऊपर बाण लगाकर श्रीमोक्षानाथ ने अस्त्र छोड़े ॥ ५७ ॥

तब तो अग्नि के समान वणों बांधे बाण श्रीमहादेवजी के
धनुष से चलने लगे, जैसे सूखे मण्डल से किरणों का समूह
निकलें, जिन बाणों के मारे तीनों पुर गहदय होगं ॥ ५८ ॥

वस उन तीनों पुरो के रहने बांधे जिन २ देवों को बाणों
का स्पर्श हुआ, वो सब बिना प्राण के होकर पतन हुए, बड़े बोगी
मव दैत्य ने भी उन सबों को छाकर कूप के अमृत रस में
डाखा ॥ ५९ ॥

उस कूप के सिद्ध उस अमृत रसके स्पर्श होते ही वज्र सहश
अंग बांधे बड़े पराक्रमी एकही वार सब उठ खड़े हुए जैसे मेघों
का दखन करने वाली विद्युतों की अग्नियां ॥ ६० ॥

उस समय वृषभध्वज श्रीमहादेव के संकरप के मंग होने से
उदास होने पर, इनहीं श्रीकृष्ण ने वहाँ उपाय रखा ॥ ६१ ॥

तब ब्रह्माजी तो वज्ररा घने और ये विष्णु स्वयं गौ वनें, और
समय पर त्रिपुर में प्रवेश करके उस कूप के अमृतरस का पान कर
गये ॥ ६२ ॥

वे असुर लोग सब देखने ही रहे पर आपकी माया से विमो-
हित होकर देखने पर भी नियंघन किया, ऐसा समाचार जान
कर बड़ा बोगी विमत शोक बाधा स्वयं मय दैत्य, उस देवी
गति का स्मरण करना हुआ शोक से व्याकुल ऐसे उन रस
पानों से वो बांधा, कि देव असुर नर अधवा और भी कोई, देव
रचित प्रारब्ध के हटाने को समर्थ नहीं। वस वहाँ, ठे' रों बाते
होनी थी इतने में इन श्रीकृष्णने अपनी शक्तियों से मोक्षानाथ
श्रीशम्भुकी संग्रामकी सामग्री तयार करदी ॥ ६३—६५ ॥

धर्मज्ञानविरक्तयुद्धितपोविद्याक्रियाविभिः ।
 रथं सूतं ध्वजं वाहान्धनुर्वन्मशरादि यत् ॥ ६६ ॥
 सन्नद्धा रथमास्थाय शरं धनुरुपाददे ।
 शरं धनुषि सन्धाय मुहूर्ते ऽभिजितीश्वरः ॥ ६७ ॥
 ददाह तेन दुर्भेद्या हरां ऽथ त्रिपुरो नृप !
 दिवि दुन्दुभयो नेदुर्विमानशतसङ्कुलाः ॥ ६८ ॥
 देवर्षिपितृसिद्धेशा जयेति कुसुमोत्करैः ।
 अवाकिरन् जगुर्हृष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ६९ ॥
 एवं दग्ध्वा पुरस्तिस्त्रो भगवान्पुरहा नृप !
 ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ७० ॥

एवंविधान्यस्य हरेः स्वमायया विडम्बमानस्य नृलोकमात्मनः ।
 वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्नुनानान्यपरं वदामि किम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां युधिष्ठिरनारदसंवादे त्रिपुरविजयो नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमरक्षामिकृतभावाद्यदीपिका ।

अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७ ॥

विमानशतानि सङ्कुलानि सङ्कीर्णानि येषां ते देवाद्यः ।
 ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

आदित आरभ्य स्कन्धार्थं निगमयति, एवं विधानीति नृलोकं
 नराकारमात्मनो विडम्बमानस्वाऽनुकुर्वतः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमरक्षामिकृतभावाद्यदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमर्षीरराधवाचाश्वेकृतगागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र शक्तिनाम आधुप्युक्तसिद्धिविषयभूतकार्योपयुक्ता सा-
 क् धर्मरूपेण बहुविधा तत्र धर्मशक्तिनाम साधुपारिभाष-
 नामध्यात्मिका ज्ञानशक्तिरिह "यः सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वदश स्वा-
 धीनोऽनादिः सर्वेश्वरः सर्वदक" इत्यादिशब्दाऽवगतौ सर्वसाक्षात्कार-
 नामध्यात्मिका तथा लोकं भीमप्रायमुनिभिः "यो वासि युग-
 परस्त्रं प्रपद्येय सदा कृतः" इति विरक्तिनाम "सर्वमिद-

मध्यासोऽनाक्यनादरः" इति भूस्ववगताऽवामसप्तस्तकामरुषेपि तद्-
 नादरेणाऽवस्थानसामध्यात्मिका, अङ्घ्रितीमैश्वर्यम् "एष सर्वेश्वरः
 कृष्णः" इत्यादिप्रमाणाऽवगतं सर्वान्तरात्मन निवर्तुष्वसामध्यात्म-
 तपश्शक्तिनाम "स तपो ऽत्यत सतपस्तपसा इदं सर्वमस्तुजत"
 इत्याद्यवगता जगद्रक्ष्यापयुक्तसङ्कुलपक्षानात्मिका, विद्यानाम
 "सत्यकामः सत्यसङ्कुलपः" इत्याद्यवगता सत्यसङ्कुलपारिभाषिका सत्य-
 संकल्पत्वं च स्वावताराद्यपूर्वमोक्षवाग्वतरस्तुष्टौ जगद्दद्यापारादिषु
 चामोघसङ्कुलपत्वं, क्रियानामाघटितघटनात्मिका "आभासिका ज्ञान-
 धर्माक्रियाश्च" इत्याद्यवगता, आदिशब्देन वक्ष्यतीत्येज आदयस्तत्र
 यत्नं भ्रमप्रसङ्गरहितं सर्वभारगासामध्यमं "एषस्त्वुर्विधरथाः"
 इत्यादिशब्दाऽवगतम्, वीर्यनाम, सर्वभारयोपि विचारगहितस्वमैजः
 अस्वाधीनसहकार्यनपञ्चमम्, रथमिति घाहानाभ्यान् वमं कवच-
 मादिशब्देन प्रमहादिकं गृह्यते ॥ ६६ ॥

भगवत्तमेशान्त्यात्मकं रथमारुह्य सप्रदः कवचित् ईश्वरो
 कृतः शरं धनुष्प्रोपादने स्वीकृतवान् ततो धनुषि शरं सन्धाया-
 भिजिति मुहूर्ते अभिजिघामकं मुहूर्ते दिवस्वस्याष्टमे मुहूर्ते ॥ ६७ ॥

भगवतः भीकृष्णस्य तेजसां कविधेन युक्तस्त्रिपुरं ददाह
 यागापयुक्तकारेण दग्धवान् । इ नृप ! तदा विधि दुन्दुभयो
 नेतुः दध्वनुः विमानशतानि सङ्कुलानि येषां ते ॥ ६७ ॥

दग्ध्वा दध्वः जयेति दध्वन्तः इति शेषः । उत्कर्षेण वचंस्विति

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वदन्तः कुसुमोत्करैः पुष्पवर्षैः शम्भुमवाकिरन् वदुषुः अस्त-
रसांगयाश्च जगुर्ननुतुम् ॥ ६९ ॥

हे नृप ! एवमित्थं तिष्ठः पुरः पुरीर्दग्धा पुरहा भगवान्
रुद्रः ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वस्थानं प्रत्यपद्यत प्राप्त-
वान् ॥ ७० ॥

श्रीकृष्णस्य परब्रह्माभिभवमूचकप्रभावप्रतिपादनम् उप-
संहारम् प्रभातरावसरं प्रयच्छति—एवमित्थं । आत्मनः स्वस्य
मायया सङ्कल्पेन न तु कर्मयोगेति भावः । नृलोकं विडम्बमानस्या-
नुकुर्वतः इतरसजातीयेषु कुर्वत इत्यर्थः । हरेराभिनासिहरस्य
लोकस्य हितोपदेशुरस्य श्रीकृष्णस्य ऋषिभिरस्मदादिभि-
र्गीतान्येषंविधानि श्रीर्षाणि लोकं पुनानानि बहूनि सन्तीति-
शेषः । साकल्येन केनापि वक्तुं न शक्यानीतिभावः । अपरमन्य-
रिकं वदाम् इतो अन्यैकस्त्रिंशत्या प्रष्टव्यमस्ति चेत् तत्कथयामे-
त्यर्थः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

धर्मादिवचोपेतत्वात् अमेद्याभिः किं तत्प्राधानिकमिति
तदाह—रथमिति । भगवतो हरेस्तेजसा गुप्तो रक्षितः ॥ ६९॥६७ ॥

यद्योषिततिप्रकारमाह—विधीति । जयेत्युक्त्वा जगुरि-
त्यनेन यद्योषिततिर्ज्ञायते ॥ ६८ ॥ ६६ ॥

ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मोत्पत्तैः सनकादिभिः “इमा रुद्राय स्थिरधग्धि
ने गिरः क्षिप्रपयः” इत्यादिषु देवाक्यैर्षां शम्भोः पुरदहनमाहात्म्यं
यत् तत् श्रीनारायणैकनिष्ठमित्याशयेनोपसंहरति—एवंविधा-
नीति । अपरं भगवत्कारितं ननु वेदंति शेषः । अपरमन्यद्वस्त्वेषंविध-
माहात्म्योपेनं किं वदामि न किमपीति वा ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्जीवगोखामिच्छतकमसम्भर्तुः ।

एवमित्थं । नृलोकं तच्छेषाम् ॥ ७१ ॥

इ त भीष्मादौ ब्रह्माह्वरितं त्रिपुरविजयं च दशमोऽध्यायः
इत्येव पाठः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये

श्रीमद्जीवगोखामिच्छतकमसम्भर्तुः

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७—७० ॥

स्वमायया विडम्बमानस्य इत एव मोहयशात् इत एव
नृलोकस्तं न भजत इति भावः ॥ ७१ ॥

इति सारायं दर्शिन्यां दर्शिन्यां भक्तचेतसाम् ।

सप्तमे दशमोऽध्यायस्सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तमो वर्जितः अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७ ॥ °

विमानशतानि सङ्कुभानि सङ्कुर्णानि येषां ते देवाद्यः जयेति
वदन्तः कुसुमोत्करैरवाकिरन् वदुषुः ॥ ६८—७० ॥

आत्मनः स्वस्य नृलोकं भक्तजनं स्वमायया विडम्बमानस्य
स्वरूपया अनुकुर्वतः ततन्नृकानुकुर्वतं चेदितं कुर्वतः अस्य श्रीकृ-
ष्णस्य हरेः भक्तदुःखहारिणः लोकान् पुनानानि श्रीर्षाणि
ऋषिभिर्गीतानि एवविधानि सन्ति । तत्र किञ्चित्तु कर्मपरं किं
वदामि तदुच्यतामिति शेषः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमोऽध्यायार्थं प्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

अर्थात् धर्मं ज्ञानं विरक्तिं ऋद्धिं तप विद्या क्रिया इत्यादि
कौं से रथं रतं स्वजा घोडे धनुष कवच वाण आदि जो
आदिये से सबही कुछ रथदिया ॥ ६६ ॥

श्री शिवजी भी कटिबद्ध होकर रथ पर बैठ धनुषबाण
हाथ में लेकर मध्याह्न काळ अभिजित मुहूर्त में धनुष के
ऊपर बाण लगाकर ॥ ६७ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! उस बाण से भीहर ने दैत्यों के तीनों पुर जलादिये, वस तब तौ खग में सैकड़ों विमानों पर बैठकर देवता लोग धुंभुंभी बजाने लगे ॥ ६६ ॥

देव ऋषि पितृ सिद्धेश जय २ शब्द करके कुसुमों की वर्षा करने लगे, और हर्ष के मारे गाने लगे अप्सरा गाय नृत्य करने लगे ॥ ६७ ॥

हे नृप ! ऐसे भगवान् भी धंकर जी तीनों पुरों को जलाकर अपने धाम को सिंधारे ॥ ७० ॥

इस प्रकार मनुष्य लोक का अनुकरण करने वाले इन जगद्गुरु भी हरिके पराक्रम हे जिनको ऋषि लोग गान करते हैं, और जो लोकों को पवित्र करते हैं ऐसे आपके वीर्य हैं सो मैंने तुमसे कहे अब और क्या कहूँ ॥ ७१ ॥

इति भीमजागवत महापुराण सप्तम स्कन्ध में

दशम अध्याय की भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १० ॥

इति भीमजागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रुत्वेहितं साधुसभासभाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः ।
युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदायुतः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयम्भुवः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनम् ।
वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विन्दते परम् ॥ २ ॥
भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः ।
सुतानां सम्मतो ब्रह्मस्तपोयोगसमाधिभिः ॥ ३ ॥
नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः ।
करुणाः साधवः शान्तास्त्वद्विधा न तथा परे ॥ ४ ॥

नारद उवाच ।

नत्वा भगवते ऽजाय लोकानां धर्महेतवे ।
वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥
यो ऽवतीर्यात्मनोऽशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः ।
लोकानां स्वस्तये ऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ॥ ६ ॥
धर्ममूलं हि भगवान्सर्वदेवमयो हरिः ।
* स्मृतं च तद्विदां राजन् ! येन चात्मा प्रसीदति ॥ ७ ॥
सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेत्ता शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाषार्यशीर्षिका ।

एकादशे नृणां धर्माः साधारण्येन वर्णिताः ।
विशेषेण च वर्णानां मुख्यामृत्याश्च बोधिताम् ॥ १ ॥
“तद्वेषं दशभिर्ज्ञानभक्तियोगाबुद्धिरिमौ ।
अथ पञ्चभिरध्यायैः कर्मयोगो ऽनुवच्यते ॥ २ ॥

दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधूनां सभासु सभाजितं सत्कृतमिहितं

चरितं श्रुत्वा पुनर्नारदं पप्रच्छ कथम्भूतस्त्वेहितं महत्तमानाम-
प्रययो मुख्यस्य तत्र हेतुः उरुक्रमं आत्मा मनो यस्य ॥ १ ॥भवयोच्छायां हेतुः यद्यतो धर्मादनुष्ठितात्पुरं ज्ञानं भक्तिं च
विन्दते ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु, स्मृतिकारैर्धर्म उक्त एव तत्राह-नारायणपरा इति ॥ ४ ॥

अजाय श्रीनारायणाय तस्यैव मुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥

* स्मृतेरिति पाठः, धीरराघ० ॥

श्रीधरकामिष्ठतमावार्थदीपिका ।

तन्मुखादात्मनः भवशां सम्भावयन्विशिनष्टि, य इति ॥ ६ ॥

प्रथमं तावद्धर्मं प्रमाणाद्वाह-धर्मोति । धर्मस्य मूलं प्रमाणां स्मृतं च स्मृतिः तद्विदां वेदविदां येन चाऽऽत्मा मनः प्रसीदति तुष्यति च । तथाच याज्ञवल्क्यः "भूतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्" इति । मनुश्च "वेदोऽस्त्रलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" इति ॥ ७ ॥

तत्र तावन्नरमात्रसाधारणधर्ममाह-सत्यमिति, पञ्चमिः । तपः एकादशयुपवासादिः ईक्षा युक्तयुक्तविधेकः शमो मनसस्संयमः दमो बाह्येन्द्रियाणाम् । त्यागो ज्ञानं ज्ञाध्यायो यथोचितजपः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराववाच्यार्थकृतमगधतत्त्वचन्द्रिका ।

तद्देवं धृतप्रह्लादचरितोऽपरं वदाम किमिति प्रश्नाय चेदितो युधिष्ठिरः वर्णाभमादिधर्मान् तत्रतत्र भगवत्प्रकृत्येवोक्तान् बुभुस्तुः पप्रच्छ देवर्षिमित्याह भगवान् वादरावण्यः, धृतेर्नाति । उरुविक्रमे भगवत्यात्मा मनो यस्य तस्य दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधुभिः समाजितमनुसेवितम् आहृतं वा ईदितं चरित्रं श्रुत्वा मुखा हर्षेण अश्वितो युक्तौ युधिष्ठिरः पुनर्महत्समानामप्रणयं प्रथमतो गयं स्वयंभुवो ब्रह्मणः तनयं नारदं पप्रच्छ "साधु समासमाजितं महत्समाप्रणयउरुकमात्मनः" इति पाठान्तरं तत्र महत्समानामप्रणयः मुख्यः उरुकमे भगवति आत्मा मनो यस्य दैत्यपतेः प्रह्लादस्येदितं साधूनां सभायां समाजितं सत्कृतं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रश्नमेवाह-भगवन्निति, त्रिभिः । हे भगवन् ! इदं वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आभवाणां ब्रह्मण्योद्याधमनिष्ठानां आचारैर्युतं नृणां सनातनमनादिपरंपरागतं नरवर्षाचीनपाषाणिकल्पितं वर्णाभमाचारयुतं नरुपपन्नपञ्जजनचारयुतम् एवैविधाधर्मादेव परमात्मानं विन्दन् इति भावः-

"वर्णाभमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराराध्यते मान्यः पश्चास्ततोपकारणम्" ॥

इति स्मृतेः । धर्मं भोतुमिच्छामि तच्छ्रमणोक्त्यायां हेतुं वदन्विशिनष्टि-यद्यस्माद्धर्मात्परं परमपुरुषं विन्दते भक्तियोगनिष्पत्तिद्वारा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

नन्वेतद्धर्मविदो बहवः सन्ति अनस्तप्रति नाहं पृष्टव्य-
कृतमाह-भवानिति । स्वमिचान्ये धर्मं गृह्यं न विदुरतस्त्वमव
गृहीति भावः । तदेव उच्यते स्तं विशिनष्टि, प्रजानां पर्युः परमे-
ष्ठिनः ज्ञानाद्भवानात्मजः पुत्रः सर्वोऽपि धर्मः परमार्थमुखांपदिष्ट
इति ततो गृहीतधर्मरहस्यस्त्वमेव तच्छक्तुं समर्थ इति भावः ।
ननु, परमैष्ठिनः सुता अपि बहवः सन्तीत्यत्राह-हे ब्रह्मन् ! सुतानां
मध्ये भवात्परमेष्ठिनः संमतः सुतः निजरां प्रातिविषयः सुतो
ऽतो धर्मरूपस्य तेन तुष्टममुपदिष्टम् भवेदिति भावः ॥ ३ ॥

ननुपदिष्टधर्मरहस्योऽप्यहं तद्विस्मृतवानस्मीत्यत्राह-तप आदि-
भिरुपायेनारावण्यपराः नारायणः पर उरुकुट उपास्यो वेदां तादृशां
विप्रा युवं परं धर्मगुह्यं विदुः भगवत्प्रकृत्येव वर्णाभमादिधर्ममनु-
तिष्ठतां युष्माकं न तद्विषया विस्मृतिरिति भावः । जानन्तो वचं रहस्य-
त्वादेव न कथयाम इति चेत्तत्राह-करुणा इति । करुणाः करुणा-
वन्तः करुणावतां मम धर्मरहस्याऽज्ञानप्रयुक्तदुःखस्य निराचिकाषी
युक्तैवेति भावः । ननु, तच्छ्रमणोत्त्वमनाधिकारीति शक्तुं निराकु-
र्षन्विशिनष्टि, शान्ता रागादिप्रयुक्तवैषम्यरहिताः किं तथैव ब्रह्म-
हस्योपदेशेन मम प्रबोजनं तत्राह । साधवः स्वार्थनिरपेक्षपरा-
पकारशीलाः एतन्भूतास्त्वद्विधा एव न त्वपरे सन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमापृष्टो धर्मान् भगवान् नारदस्ताम्रिनभुः स्वस्य
साक्षात्तुपदेशं श्रीमन्नारायणं नमस्कृत्येन प्रतिज्ञाय तं विशि-
नष्टि-नन्वेति ज्ञापयाम् । अजाय कर्मायत्तात्पर्याहरिताय भगवते
नारायणाय लोकानां यो धर्मस्तस्य हेतवे नारायणाय प्रसक्तकाय
नत्वा नारायणामुत्पाच्छ्रुते सनातनं धर्ममहं वक्ष्ये ॥ ५ ॥

एवं प्रतिज्ञां कृत्वा ऽथ तन्मुखादात्मनः भवशां संभावयन् तं
विशिनष्टि-य इति । यो भगवानात्मनोऽभूतेन नरेण सह दास्या-
यणां वक्ष्यति इति मूर्त्ति धर्मो मूर्त्ति भक्तधर्मोऽन्यथै लोकाणां
स्वस्तये वदरिकाधमे ऽद्याप्यध्यास्ते ॥ ६ ॥

तावन्निरवच्छिन्ने धर्मं प्रमाणाद्वाह-धर्ममूलमिति, धर्मस्य मूलं
प्रमाणां धर्मप्रमाणं भगवानेवेत्यर्थः । ननु, भगवतः प्रत्यक्षादि-
प्रमाणात्तन्मूर्त्तत्वात्कथं तस्य धर्मप्रमाणत्वमिति शक्तुं निराकु-
र्षन् तं विशिनष्टि, नर्येवैवमयः ऋग्यजुस्सामादि सर्वेणवदन्तुः न
साक्षाद्धर्मं भगवान् प्रमाणात्पितु साक्षात्प्रमाणभूतसर्वेणवदन्तुः
इति भावः । तद्विषयकारकारकत्वं च तस्य श्रूयते "तस्य ह्यवापतस्य
मदतो भूतस्य निःस्वसितमेतद् बह्वग्नेव" इत्यादि । किञ्च हे राजन् !
तद्विदां वेदविदां स्मृतिश्च तद्धर्ममूलमित्यर्थः तद्विदामित्येन स्मृतीनां
स्वमूलभूतश्रुत्यनुमापनद्वारा धर्मप्रमाणत्वमिति सूचितम् तद्विदां
स्मृतय इत्यनेननातद्वदनमूलकशाक्यादिस्मृतिद्वाराऽपि । स्मृति-
श्चेति च शब्देन शिष्टाचारादिप्रसंगः । तदुक्तं मनुना-

"वेदोऽस्त्रलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यश्च-

"भूतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ इति ।

धर्मं विशिनष्टि, येन धर्मेण स्वाराधनभूतेनात्मा परमात्मा
प्रसीदति परमात्मप्रसादहेतुत्वाद्बहवः तच्छ्रमणादिकर्तव्यम्
इति भावः ॥ ७ ॥

एवं धर्मप्रमाणात्त्वमिधाय तावन्मृतां ये साधारणा धर्माः
नागाह-सत्यमिति पञ्चमिः । सत्यं भूतहितस्य दया स्वार्थनिरपेक्ष-
परदुःखासहिष्णुत्वम् । तप इत्यनेनादिकपम् । शौचं स्नानादिज
शुचिस्त्वम् । तिमिक्षा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता । ईक्षा हेयोपादेष-
विधेकः । शमोऽन्तरिक्षियजयः दमो बाह्येन्द्रियजयः आर्हिषा
करणात्रयेणापि परपीडानिवृत्तिः । ब्रह्मचर्यमनुचितकालेषु

श्रीमद्भारवाचकायंकुनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमद्भारवाचकायंकुनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
श्रीमद्भारवाचकायंकुनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
श्रीमद्भारवाचकायंकुनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमद्भारवाचकायंकुनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवत्प्रसादात् यथावद्गीतव्याख्याभ्यामाचार्येण सप्तमोऽप-
रांशुद्वानेन प्रथमो हरिः स्वस्वयोग्यां मुक्तिं दद्यातीत्येतदर्थमु-
क्तेषामध्यायानामारम्भः । तत्र चर्षाभ्रमाचरयुतं युधि-
ष्ठिरो नारदं पृच्छन्तीत्याह—धर्मोऽस्ति । महत्तमानामप्रययस्य
भद्रस्य उरुक्रमे हराचारमा मनो यस्य स तथा तस्य दैत्य-
पतेः प्रह्लादस्य इदं चरितं माधुसमासु समाजितं
सन्माधिनं महत्तमानां प्रह्लादीनां उत्तमस्य दैत्यानामपि
पत्युरुक्तमार्गमनो नरनिहस्येति वा ॥ १ ॥

धर्मं विशिनष्टि-वर्णयति । चर्षाभ्रमाचारयुतं “यु मिश्रये” इति
धातुः ॥ २-५ ॥

पुरुवार्योपयोगित्वाद्भक्तमिच्छामीत्याह—यो वर्तीर्येति । इच्छा-
ययां नास्मा मूर्तेः धर्मतां धर्मप्रवर्तनार्थम् “स्यादध्यधिक इन्धरः”
इत्यभिधानोद्दिष्टः तप उद्दिश्य च्छरिकाभ्रम नास्त इत्यन्वयः
पदरिकाभ्रमे तपोऽध्यास्त इति वा ॥ ६ ॥

नानुष्ठानधर्मविषये ज्ञाते क्षिप्रप्रवृत्तिः स्वाधिकारिणा-
मिति तमाह—धर्ममूलमिति । धर्ममूलं धर्मनिषयः सर्ववेदमयः
सर्ववेदप्रतिपाद्येषु प्रधानः अनेन रुद्रादयो निवृत्ता इति ज्ञानस्य
न केवलं धर्मविषय एव तत्प्रतिष्ठापकश्चेत्यतो धर्ममूलमित्यत्र
पमायां सर्ववेदमय इति, प्रमायास्तरे चास्मीत्याह—स्मृतिरिति,
प्रमायामिति शेषः । भगवत्प्रसादहेतुत्वात्प्रमायमित्याह—येनेति ।
अनेन भगवत्प्रसादेः स्मृतो धर्मो न कपिणाद्भिरित्युक्तम्
भवति ॥ ७ ॥

निषयं निरूप्य सर्वसाधारणं सर्वधर्मसाधनमाह—सर्व-
मिति । सस्याद्विबुधमन्तरङ्गं तितित्वादिबुधमन्तरङ्गं तितित्वादिबुधमन्तरङ्गं
व्ययम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिभक्तकर्मसम्बन्धः ।

इतिसन्देशान्मुदा युतः । अत एव राज्वाऽनुकूलैरधर्म-
कथामकरोदित्याह, पप्रच्छेति ॥ १ ॥

तामपि लोकहितायैव परमार्थमाभिलष्यैव धीनारहेन सप्तमेव वाक-
रोदित्याह—यत् पुमानिति ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु, मन्वाद्यो नारायणपरा एव तत्राह—गुह्यमिति । गुह्यत्वा-
त्तेऽपि न प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

धर्महेतव इति । धर्मोऽत्र ज्ञानमधिकजनको धर्मविशेषो
शेषः ॥ ५ ॥

आत्मवतामनुकल्पया तपोऽप्येक गतिश्चरतीति पञ्चमस्कन्धात्
आत्मनोऽपि नरेण ॥ ६ ॥

तस्य प्रमायं—आश्रयां तद्वद्विमुक्तधर्मस्य अपार्येत्वं भगवत्-
धर्मस्यैवावश्यकत्वं चोक्तम् अत एव “वेदोऽधिको धर्ममूलम्” इत्यादि
मनुस्मृतिवाक्यादप्यत्र विशिष्टतयोपदिष्टं तत्र युक्तं “धर्मः श्र-
द्धिस्त केतवोऽत्र परमो निर्मलसारायां सताम्” इत्याद्युक्तत्वात् येनैव
धर्मैव मनः प्रसीदतीत्यनेन यथास्मा सुप्रसीदतीतिवत् सुधर्म-
विशिष्टतया अनुकृतास्तच्छ्रवणकर्मण्य साक्षात्कृतेषु प्रशस्त-
त्वञ्च बोधितं येन चास्मेत्यात्प्रतोऽपि प्रमायमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सत्यमित्यादि सार्धं पञ्चकम् ॥ ८-१२ ॥

श्रीमद्भारवाचकायंकुनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वासनाभगवत्कसङ्गात् साध्वी निरूपिता ।

दशमिः पञ्चमिध्याय सत्कर्म प्रथमोऽप्येते ॥

नृणां नाधारत्वात् धर्मान् विपरीनां विशेषतः ।

स्त्रीणां सकुरजातीनां चोवाचैकादशे मुनिः ॥

तदर्थं निर्गुणभक्तिवासनायाः कारणात्वेन महत्कृपां दशमि
रध्यायेकत्वात् सगुणभक्तिवासनायाः कारणं निष्कामकर्मयोगं
पञ्चमिरध्यायेकत्वात्कारणमते-भ्रूतेति । साधूनां समासु समाजितं
संस्कृतं महत्तमानामप्रययो मुच्यस्य प्रह्लादस्य ॥ १ ॥

सनातनं फलप्राप्तावपि स्वास्तु भक्तिगोमित्यर्थः । चर्षाभ्र-
माचारयुनमिति चर्षाभ्रमाचारधर्मे च भोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

नन्वप्ये मुनयः स्मार्थाः पृच्छन्त्यामित्यत आह, नारायणेति ॥ ४ ॥
अजाय श्रीकृष्णाव ॥ ५-६ ॥

धर्मस्य मूलं कारणं प्रमायं च हि निश्चितं भगवानेव यतः सर्व-
वेदेति तन्नक्षया विना धर्मो नैव सिद्ध्यतीति भावः । स्मृतं स्मृतिः
तद्विद्वां सर्ववेदमयमगवद्विद्वां तेन प्राथमिकविष्णुपूजाविरहित-
आद्यादिसप्तमीविष्णुरोहितयष्टमीप्रतादिविधायाः स्मृतवो व्या-
हृताः येन च आत्मा मनः प्रसीदतीति,

“सर्वे पुंसां परो धर्मो बतो भक्तिरधोऽक्षजे ।

प्रहेतुत्वात्प्रतिहता बवाऽऽत्मा सुप्रसीदति” ॥

इतिवत्सुधाप्रयोगात् यथा केवलया मत्त्या न तथा कर्महि-
मिभवा भक्तिमिच्छकर्मणा वा मनः प्रसीदतीति ज्ञापितं भक्ति-
रहितो धर्मस्त्वप्राप्त एव तेन—

“धृतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सञ्चक सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥

इति वाचवत्कर्मोक्तेः

“वेदोऽधिको धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारध्यायि साधूनामात्मन स्तुष्टिरेवम्” ॥

इतिमनुकैरपि सकाशात् धर्ममूलं हि भगवानिति नारदोक्तिरेव
भेदसी वनुक्तं नारद्विदे—

सन्तोषः समदृक्सेवा प्राम्थेहोपरमः शनैः ।
नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ६ ॥

● भीमद्विभानापञ्चकवर्षिकृतसाराधर्षिणी ।

● “सन्नकाहयो निवृत्ताख्ये ते च धर्मे नियोजिताः ।

● प्रवृत्ताख्ये मरीचयाद्या मुक्तैकं नारदं मुनिम्”

इति नारदस्यैव तेषु उभवेऽपः भेद्यं सर्वधर्मसारविद्वत्वं च
च्यवितम् ॥ ७ ॥

तत्र तावन्नरमात्रसाधारणं सनातनं भक्तियोगं धर्ममाह,
सत्यमिति, पञ्चभिः । तत्र सत्याद्या एकविंशतिभक्त्युपकरणभूताः
भवन्त्याद्य नव तु साक्षात्कारिकेवेति द्वेवं तप एकादशुपवा-
सादिः धर्मो मनसो निग्रहः दमो बाह्येन्द्रियाणां आध्यायो यथो-
चिततपः ॥ ८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमतिक्रान्तेन ग्रन्थेन भगवत्प्रियो भक्तियोगो ज्ञानयोगश्च
चर्चितः अथ तत्रिष्वः कर्मयोगः पञ्चभिरध्यायैर्धर्यते तत्रैकादशेना-
ध्यायेन सर्वेषामधिकारिणां साधारण्यं धर्माः विशेषतश्च वर्णानां
स्त्रीणां च धर्मा वयर्थेते । युधिष्ठिरः, महत्तमा हरिभ्याननिष्ठा-
स्तेषामग्रं हरिध्यानं नृयति वहतीति महत्तमाप्रणीतस्य मह-
त्तमाप्रणयः यतः उरुक्रमे हरौ आत्मा मनो यस्य तस्य दैत्यपतेः
प्रहादस्य साधुसमाप्तु समाजितं प्रशंसितमीहितं हरिज्ञानभक्ति-
गर्भं सुचरितं भूत्वा पुनर्ज्ञानभक्तिसाधनभूतकर्मयोगज्ञानार्थं अयं-
भुवस्तनयं नारदं पप्रच्छ ॥ १ ॥

सनातनं नित्यसिद्धवेदप्रोक्तम् अथतो धर्मात् ज्ञानभक्तिद्वारा
परं परमेश्वरं चिन्तते प्राप्नोति ॥ २ ॥

परमेश्विनः साक्षात्सुतः सुतानां मरीचयादीनां मध्यं
तपसादिनिमित्तैः सम्मतः प्रीतिविषयश्च ॥ ३ ॥

मध्वद्विधा नारायणपरा एव धर्मं जानन्ति ते परोपवेष्टुं
कुशलाः नान्ये इत्याह-नारायणपरा इति ॥ ४ ॥

अजाय भीनारायणाय ॥ ५ ॥

यः धर्मस्नज्ञायां वाङ्मावययां मूर्त्तौ आत्मना म्नेच्छया अंशेन,
आंशेन नरेण सह अवतीर्षं लोकानां अस्तये तपोऽध्यास्ते ६ ॥

धर्मं प्रमाणाद्माह-धर्ममूर्त्तमिति । आत्मा परमात्मा प्रसीदति
तस्य धर्मस्य सर्ववैद्यमयो वेदमूर्तिः भगवान् मूर्त्तं प्रयत्नकः
प्रमाणाभिस्यर्थः । तद्विदां वेदविदां स्मृतं स्मृतिश्च धर्ममूलम् ॥ ७ ॥

प्रथमं सर्वसाधारणं धर्ममाह-सत्यमिति, पञ्चभिः । सत्यं
सार्वभिकं आयाधर्मं तप एकादशुपवासादिः ईक्षा हेतोपादेय-
विभेकः दामोऽन्तरिन्द्रियसंयमः दमो बाह्येन्द्रियसंयमः स्याचो
दानम् आध्यायो यथाधिकारं गुरुवाक्यसाधारणम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिमयीप्रायानायाच नमः ॥

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि—हे परीक्षित ! महत्तमों में अग्र गणव
भीहरि में अग्नचित्त दैत्यपति ऐसे भीमहादके साधु समामे
संख्याघनीय चरितों को सुनकर हर्षमें निमग्न हुएर युधिष्ठिरजी
ब्रह्मपुत्र भीनारदजीसे फिरपूछने लगे ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि—हे भगवन् ! हे भीनारद जी ! मैं वर्णा-
भ्रम के आचार सहित मनुष्यों के सनातन धर्मों के अवयव करने
की इच्छा करता हूँ जिनसे पुरुष परमात्माको प्राप्त होता
है ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् आप परमेश्वरी भीमहाजीके पुत्र हैं तपयोगसमाधि
से सब पुत्रों में सम्मत हैं ॥ ३ ॥

कारणिक साधु शान्त आप सहस्र नारायणपरायण विप्रजन-
ही उत्कृष्ट ऐसा शुभ जो सनातन धर्म है तिसको जानते हैं ऐसा
और हरिविमुख जन नहीं जानते हैं ॥ ४ ॥

नारद उवाच ।

नारद जी बोले, कि—भगवान् अजन्मा भीनारायण को
नमस्कार करके उनही भीनारायण के मुख से सुने हुए सनातन
धर्मों को कहता हूँ ॥ ५ ॥

जो साक्षात् अपने अंश से हृत्पुत्री भीमूर्ति मातामें धर्म-
से अवतार लेकर लोकों के स्वस्ति (फट्याय) के लिये भीषहरिका
आश्रम में तप आचरण करते हैं ॥ ६ ॥

धर्मका मूर्त्तौ हे राजन् ! सर्वे देवमव भगवान् भीहरी ही
हैं, और वेदार्थ साक्षात्कार करनेवाले महर्षियों की स्मृतिमें है
कि जिनके आचरण से मन समुत्प होताहै ॥ ७ ॥

सत्त्व दया तप शौच (शुद्धि) तितिक्षा (सहन अभाव)
शम दम अहिंसा ब्रह्मचर्य त्याग आध्याय आर्जव ॥ ८ ॥

भीधरस्त्रामिहृतभार्याधीपिका ।

सन्तोषो वैषण्यधेनाद्यमुजिः समदृशां महतां सेवा, प्राम्थे-
होपरमः प्रवृत्तकर्मणो निवृत्तिः, विपर्ययेहेक्षा निष्कलकियाामी-
हृत्तम, मौनं वृथावापनिवृत्तिः, आत्मविमर्शनं देहादिस्वतिरिका-
त्मानुसन्धानम् ॥ ९ ॥

अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथाऽर्हतः ।
 तेष्व्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ! ॥ १० ॥
 श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
 सेवेज्या ऽवनतिर्दास्यं सख्यभात्मसमर्पणम् ॥ ११ ॥
 नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
 त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् ! सर्वात्मा येन तुष्यति ॥ १२ ॥
 संस्कारा यदविच्छिन्नाः स द्विजो ऽजो जगाद यम् ।
 इज्याऽध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम् ।
 जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः ॥ १३ ॥
 विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याऽप्रतिग्रहः ।
 राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तरविप्राद्वा करादिभिः ॥ १४ ॥
 वैश्यस्तु वार्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः ।
 शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥
 वार्ता विचित्रा शालीनं यायावरशिलोऽच्छनम् ।
 विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आत्मेति देवतेपि च बुद्धिः ॥ १० ॥

अस्य श्रीकृष्णस्य भवत्यादयो नव इज्या ऽर्चनम् ॥ ११ ॥

एवं त्रिंशल्लक्षणवान् ॥ १२ ॥

इदानीं षण्णवर्षान्वक्तुं द्विजानां लक्षणमाह—संस्कारा मन्त्र-
 वन्तो गर्भाधानादयो बस्मिन्नाविच्छिन्नाः स द्विजः तर्हि शूद्रस्यापि
 संस्काराविच्छेदे सति द्विजत्वं स्यात्तत्राऽऽह—अजो ब्रह्मा यमेवं-
 भूतसंस्कारयुक्तं जगाद स द्विजः शूद्रं तु न मन्त्रवत्संस्कारयुक्तं
 जगाद न चापमवनवन्तमतो नासौ द्विजः तथाच स्मृतिः “निना-
 हमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि जभतां सदा । न केनचित्समसृजच्छन्दसा
 तं प्रजापतिः” इति, श्रुतिश्च “गावड्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिप्रभा
 राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचित्कूद्रम्” इति अतो विवाहव्यतिरि-
 क्तसंस्कारस्यानावश्यकत्वानुपनयनस्य तु सर्वथा निषेधात् तस्य
 द्विजत्वमित्यर्थः । पाठान्तरे वैदिकादय इति गर्भाधानाद्य इत्यर्थः
 त्रैवर्णिकानामावश्यकान्धर्मानाह—इज्येति । जन्मना विशुद्धेन कुक्षेन
 कर्मणा चाचारेण भवदातानां शुद्धानां पुष्कलानां दुराचाराणाञ्च
 नैतानि विहितानीत्यर्थः । ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताः क्रियाश्च
 शूद्रस्य तु षण्णवर्षा एव आश्रमभेदकृतविशेषाभावात् ॥ १३ ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्धामपि वृत्तिरुपान्धर्मानाह—विप्रस्येति सादृशैः
 सतभिः । विप्रस्य षट् कर्माणि विहितानीत्यनुपपन्नः । तत्र स्वध्या-

पने याजनं प्रतिग्रहश्च जीविका यथाह मनुः “षण्णां तु कर्मणा-
 मस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । बाजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च
 प्रतिग्रहः” इति, अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहा-
 तिरिकं बाजनमध्यापने चापद्यनुजानाति वक्ष्यति चानन्तरमेव ऋते
 राजन्यमिति । भूयते चाश्रयतिकैक्यप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुपबेष्ट-
 त्वादि प्रजापाक्षेन ऽधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्त्यन्तरमाह—राह इति,
 भाविशब्देन दण्डशुल्कादि ॥ १४ ॥

वार्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा वृत्तिर्यस्य शूद्रस्य द्विजानां
 शुश्रूषा विहिता स्वामिनो द्विजस्य तु शुश्रूषावृत्तिश्च भवेत् ॥ १५ ॥

विप्रस्य मुख्याऽनुकल्पभेदेन वृत्त्यन्तरागयाह—वार्तेति । वार्ता
 विचित्रा कृष्यादिरूपा, शालीनं धाष्टर्ये विनैव प्राप्तमयाचितम्, याया-
 वरं प्रत्यहं भान्ययाज्या शिकं शाखिलंप्रादौ स्वामित्यक्तक-
 षिणोपादानं उच्छनमापयाद्विपतितकणोपादानं शिकोऽच्छनद्व-
 मेकीकृत्य चतुर्धेयुक्तं श्रेयसी उच्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सन्तोषो वैवाहिकधेनाल्लभ्युद्धिः समहकसेषा समहर्षा महतां
 सेवा प्राम्भेदाश्च; प्रवृत्तिकर्मेषेदाश्च उपरमो निवृत्तिः नृणां

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायिकम् ।

विषयेदेहा निष्कलचेहानिरूपणं मौनं मितभाषणम् आत्म-
विमर्शनं देहविक्षयकारणमाचार्यपरिशोद्धनम् ॥ ६ ॥

भूतेषु यथायोग्यमज्ञाद्यमज्ञभक्ष्यं तदादेः संविभागः
विभज्य प्रदानं तेषु भूतेष्वामदेवताबुद्धिः आत्मेति च देव-
तेति च बुद्धिः आत्मनः स्वस्व देवता देवतं परमात्मा तद्-
बुद्धिः ब्रह्मात्मकत्वबुद्धिरिति वा स्वारमनुल्यता बुद्धिः देवताबुद्धि-
मेति वा इष्टदेवताबुद्धिः । हे पाण्डव ! भूतानामप्ये नृपु मनुष्येषु
तु सुतरामतीवामदेवताबुद्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥

महतां गतेः भक्तानां शरण्यस्व भगवतः भवयं गुण-
भवयं कीर्तनं गुणप्रतिपादकनामादिकीर्तनम् । स्मरणं
स्वरूपरूपगुणविभूतिस्मरणम् । सेवा पादपीडनादिक्रपा इत्याऽ
र्यपाद्यादिनिवेदनरूपा । भवनतिः नमस्कृतिः प्रह्वीभावो वा ।
सर्वथे सर्वात्मना आनुकूल्यम् । आत्मसमर्पणं स्वारमनस्त-
दनुबन्धनञ्च तदायत्तसत्तादिमत्त्वानुसन्धानं चेत्ययं त्रिश-
लक्षयान् सधेषां नृणां साधारणः पर उक्तयो धर्मः उदा-
हृतः प्रदर्शितः येन धर्मैण सर्वान्तरात्मा भगवान् मुष्यति
प्रसन्नो भवति सोऽयं त्रिशलक्षयवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवं नृणां साधारणं धर्ममभिधायाय नरविशेषाणां ब्राह्म-
णादीनां वर्णानां प्रयाग्यामावश्यकान् धर्मान्विवक्षुस्तावत् त्रैवर्णिक-
साधारण्येन द्विजत्ववक्ष्यमाह-संस्कार इति । यद्यत्र संस्काराः
गर्भाधानादयः षोडश अविच्छिन्नाः स द्विजः । ननु, शूद्रस्यापि
तद्विच्छेदे द्विजत्वं स्यात्तत्राह, अजो ब्रह्मा यमेव संस्कारयुक्तं
जगाद् भूतिस्मृतिमुखेन स द्विजः, शूद्रं तु न मन्त्रवत्संस्कार-
युक्तं जगाद् न चोपनयनवन्तमतो नाऽसौ द्विजः । तथा च
स्मृतिः—

“विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।
न केन चित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः” ॥ इति ।

श्रुतिश्च—गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत्त्रिष्टुभा राजन्मं जगत्या
वेद्यं न केनचिच्छूद्रम्” इति । अतो विवाहव्यतिरिक्तसंस्कारस्या-
भावात् उपनयनस्य निषेधात् तस्य द्विजत्वमुच्यते इति
व्याचक्षते । वस्तुतस्तु, द्विजत्वादिकमष्टविशेषसम्बन्धरूपं न
जातिरूपं न ब्राह्मणादेर्ब्राह्मणत्वादिपूष्पतिमात्ररूपं केवलसंस्कार-
मात्रवत्त्वं वा अन्यथाऽऽदिकात्वे ब्राह्मणो मुखवाहुरपत्प्रभवानांपञ्चा-
द्विध्यामिन्नप्रभृतीनां च ब्राह्मणवाद्यगावप्रसङ्गात् सन्तानविशेष-
प्रभूतत्वादि च तादृगष्टविशेषवत्त्वसूचकं सन्तानविशेषोत्प-
त्तेस्तन्मूलकसंस्कारादेश्च प्रकृष्टादृष्टकार्यत्वाद्यौकिकप्रकर्षवि-
शेषकारणत्वाच्च । एवं च “कार्येण कारणानुमानम्” इति न्यायेन
वैत्र कार्यभूताः संस्काराः अविच्छिन्नाः पित्रादिपरम्परयाऽधि-
च्छिन्ना इहाः स द्विज इत्यर्थः । सन्तानविशेषप्रभवत्त्वमूलक-
संस्कारादिभिरवानुमितादष्टसम्बन्धविशेषात् द्विज इति यावत्
‘संस्कारात् ब्राह्मणादेर्ब्राह्मणत्वादिषु प्रभूतस्यैव फलव्यत्वेन प्रजा-
पतिना “अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयति” इत्यादिभूतिस्मृत्यादिमुखेन प्रग-
दिताः तथा च वरसन्तानविशेषप्रभवं संस्कारमजो जगाद् तस्य-

स्तानप्रभवत्त्वानुमितादष्टविशेषसम्बन्धवाद् द्विज इति कवि-
तोर्थः । त्रैवर्णिकानामावश्यकान् धर्मानाह-इत्येति । जन्मना कुलेन
कर्मणा चावदातानां शुद्धानां द्विजानां त्रैवर्णिकानामिज्यादीनि
स्वाभमचोदिताः ब्रह्मचर्याद्यभ्रमेषु विहितः क्रियाः चोदितानि
विहितानि एवामकरणे प्रत्यवाय इति भावः । तुर्यः भूमिणात्मन-
प्रित्वेनेज्याया अभावात्तदभिप्रायेण स्वाभमचोदिताः क्रिया
इत्युक्तम् । सांप्रित्वे इज्यादीनि त्रीणि स्वाभमचोदिताः क्रियाः
चेत्येतानि विहितानि अनप्रित्वेस्वाभमचोदिताः क्रियाविहिता
इत्यर्थः । अनाभमियां विधुरादीनां तु पूर्वोक्तत्रिशलक्षयवान् धर्म
इति भावः ॥ १३ ॥

एवं त्रैवर्णिकानामावश्यकान् धर्मानभिधायाऽथ तत्र विप्रस्य
जीविकाधर्मानाह—विप्रस्याध्यापनादीनीति । अत्रि शब्देन याजन-
प्रतिप्रहो विवक्षितो याजनाध्यापनप्रतिप्रहाः जीविकाधर्माः इत्याऽ
ध्ययनदानादीनि त्वावश्यकधर्मा इत्यर्थः । एवं संभूय विप्रस्य षट्
धर्माः तथा चोक्तं मनुना—

“पयसां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिप्रहाः” ॥ इति ।

अथ क्षत्रियस्य जीविकाधर्मानाह—अन्यस्याऽप्रतिप्रह इति,
अत्रान्यस्य क्षत्रियस्याऽप्रतिप्रह इति प्रतिप्रहानिरिक्तं याजनम-
ध्यापने चानुजानाति, वक्ष्यति चानन्तरमेव “ऋतेराजस्यम्” इति,
भूयते च अश्वपतिकेकयप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुपदेष्टृत्वादिप्रजापालने-
ऽधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्तवन्तरमाह-राह इतीति व्याचक्षते तत्रि-
त्यम् । “प्रभुत्वादात्विज्यं सर्वेषणां स्यात्” इति द्वादशाध्याया-
न्त्वाधिकरणे क्षत्रियादेर्वाजनाध्यापनयोः प्रतिप्रहत्वात् । तत्र द्वि-
दशोपयोग्यमासज्योतिष्टोमादिषु किं त्रिभिरपि द्विजानिभिरात्विज्यं
कारयितव्यमुत् ब्राह्मणैरेवेति संशयस्तत्र त्रयोऽप्यात्विज्यम इति
विद्वत्त्वाद्वरणां पुनः पुरुषार्थमतः कर्मवैगुण्यं नास्ति । किञ्च
याजनाध्यापनप्रतिप्रहाः ब्राह्मणैरेवैव वृत्त्युपाया इति निवयः
पुरुषार्थतया स्मर्येन न क्रत्वर्थतया तेन क्षत्रियवैदवाचार्यिज्यं
कुर्वन्ती नियमाऽतिक्रमात्कामं स्वधर्मात्प्रत्ययेयातां न क्रतोः कदा-
चिद्गुणहानिः तस्मात् त्रिभिरप्यात्विज्यं कारयितव्यमिति पूर्वपक्षं
प्रापय “द्विजोत्तमानामात्विज्यं ननु क्षत्रियवैदयोः ब्राह्मणा-
त्विज्यनियमः क्रत्वर्थेनापिह स्मृतः” यत्र व्याचक्षाम इत्यु-
पक्रम्य “ब्राह्मणानामात्विज्यम्” इति यद्वत्प्रकाराः क्रत्वर्थेन स्म-
रन्तीति स्पष्टमतत् । तथा च भगवद्गामाभयोपि—

“क्षत्रियो याजको यस्य अगडात्स्व विशेषतः ।
कथं सदासि भोक्तारो हविस्तस्य सुरवैवः” ॥ इति ।

सुरा देवता ऋषयश्च सृष्टिकर्ता इति देवताहविर्भा-
गनिराकारणात् क्रत्वैगुण्यमं दर्शितम् “राजयाजकायाऽवस्व
विनश्यति यथा हविः” इति ब्राह्मणात्विज्ये हविर्विनाशः स्मृतः
क्षिप्तानि च दर्शितानि “ब्राह्मणानामिदं हविः” इत्येवमादीनि तस्मा-
द्ब्राह्मणानामेवात्विज्यं भिज्यमिति राज्ञस्मितम् । नन्मात्रं राजस्य-
वैदयोर्वाजनाध्यापनाधिकारः अश्वपतिकेकयप्रभृतीनां यद्वेदा-
न्तेपदेष्टृत्वमवगतम् नतदध्यापनरूपं किन्तु स्तार्दीनामिभ

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मरूपतनुपासनाद्युपदेशरूपम्, अद्यापनं नाम स्त्रीधारणा-
नूत्तारणाप शिष्योद्देशेन भागवत्यात्मकवेदराशेः साङ्गस्य स्वर-
वर्णाद्यनपसंशुपूर्वकमुत्तारणम्, तस्मात्प्रतिग्रह इत्यस्यायमर्थः ।
प्रतिग्रहप्रद्वयं याजनाध्यापनबोरव्युपसंज्ञणम्, ये ब्राह्मणानां
याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपा वार्तारूपा धर्माः न ते राजन्वादेर्जी-
विका धर्मा इति, का तर्हि राजन्वादेवृत्तिरित्याह—राज इति,
तत्र राजन्वो द्विविधः प्रजापालनाधिकृतस्तदनधिकृतश्चेति, नाव-
दाद्यस्य वृत्तिरनेनो च्यने द्वितीयस्य तु ऋतामृताऽयामित्यनेन-
वक्ष्यति प्रजागोप्तुः प्रजापालनाधिकृतस्य राज्ञो राजन्वस्याऽविप्रा-
द्विप्रेतरात् करादिभिर्दुष्टैः स्वामिप्राप्तभागः करः तदादिभिरा-
दिशब्देन द्यदशुक्कादिकं विवक्षितं वा शब्देन प्रजापालनानधि-
कृतस्य नु वृत्त्यन्तरमेवेति सूचयति ॥ १४ ॥

अथ वेदस्यत्याह—वेद इति । नित्यं ब्रह्मकुलं निप्रकुलमनुगच्छ-
त्यनुवर्त्तते इति अनुगः नादशस्सन् वासां कृषिवाणिज्यादिवक्ष्या
वृत्तिर्यस्य स भवेत् । अथ शूद्रस्याऽवश्यं धर्मं वृत्तिरूपंचाह-
शूद्रस्येति । तत्र द्विजशुद्ध्या शूद्रस्यावश्यको धर्मः स्वामिनो
वृत्तिश्च भवेत्स्वामिदत्तेनास्मादिना जीवनं भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं चतुर्णां वर्णानामावश्यकान् जीविकारूपांश्च धर्मानभिधा-
वाऽयनेषामिषोक्तवृत्त्यलाभे वृत्त्यन्तराणि विवक्ष्यन्तावद्ब्राह्मणस्य
सुख्यानुकल्पमेवेन वृत्त्यन्तराणां वासंति । विचित्रावासां कृषि-
गोरक्षादिरूपा शालीनं धार्य्ये त्रिनैव प्राप्तमयाचितमित्यर्थः “शालीन
कौपीने धृष्टा कार्ययोः” इति निपातितः शालीनशब्दः । इदं द्वितीयं
वायावर्षे यायावरः प्रवासी तस्य कर्म यावावर्षे प्रवा-
सादिना याज्ञापूर्वकमर्जनं तृतीयं शिखोऽच्छनम् “उच्छः कण्ठा आ-
दानं कण्ठाः घञं शिखम्” तदुभयमेकीकृत्य चतुर्थं विप्रस्य
वृत्तिरित्युक्तम् आसां चतसृणां वृत्तीनां पूर्णपूर्वापक्षयोत्तरोत्तरा
भेयसी ज्यायसी उक्तमिति यावत् । यद्यपि पूर्वं विप्रस्याध्ययना-
दीनि पठन्वस्याप्रतिग्रह इति विप्रस्य प्रतिग्रहवृत्तेः कथि-
तरत्वात् अत्र शालीनं वायावर्षमिति च न कथनीयम्; तथापि स
एव प्रतिग्रहो याज्ञापूर्वकस्तद्गुणकश्चेति द्विविध इति वक्तुं शालीनं
यावावर्षे चतुर्थम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्राग्बेहोपरमः विषयभोगेच्छानिवृत्तिः विषयविपर्ययेहेत्वा
प्रायिनां खत एव निषिद्धकर्मचष्टा ईहा तस्याः पर्याखोचनं
मोक्षपिपरितप्रवृत्तिदर्शनं वा मोनं मन्त्रार्थचिन्तनं प्रक्षापवर्जनं
वा आत्मविमर्शनमात्मविचारः ॥ ९ ॥

तेषु नृषु आत्मदेवताबुद्धिः परमात्मस्थित इति ज्ञानम्
सुतरामित्यनेन नृषु विशेषतः कथंश्रमिति सूचयति—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियसंयमः ।
हमः क्षमाजैवं दानं सर्वेषां धर्मसाधनम्” ॥

इति स्मृतत्वादेर्षां धर्माङ्गत्वं ननु धर्मत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥
ननु, तर्हि कोर्षं धर्मो नामेत्याद्युक्त्य सर्वसाधारण्यं धर्म-

माह—अवश्यमिति । महतां वा गतिः स्थितिस्तस्याः सेवा
सङ्गतेः सेवेति वा हास्यात्मसमर्पणयोरेकार्यत्वात् कथं पूष-
ग्रहयं कृतमित्याशङ्कन—

अनाद्यनन्तकालेषु मुक्तौ संसार एव च ।
मयिच्यञ्चोदयत्येको विष्णुर्मां सर्वदेव तु ॥
इति सम्प्रतिकं ज्ञानं विद्यादात्मसमर्पणम् ।
बहिष्क्रेभ्वरदासत्वं हास्यामित्युच्यते कुपैः ॥

इत्यनेन परिहरणीया, अनाद्यनन्तकालं मयि स्थित्वा विष्णुः
सर्वत्र मां प्रेरयतीति प्रीतिपूर्वकज्ञानमात्मसमर्पणं प्रतिमादि-
सन्निहितभगवदासत्त्वज्ञानं हास्यम् ॥ ११ ॥

तारनम्यज्ञानार्थं ब्रह्मादिविषयभवाद्यादिरपि धर्मः स्यादतो
विशिष्योच्यत इत्यत उक्तं पर इति, “एव मे सर्वधर्माणां धर्मो
धिकतमो मतः” इति वचनात्समुदाहृत इति समीचीनत्वं कृतो
ऽत्राह—त्रिशल्लक्षणेति । अनन्तलक्षणास्य हरेर्ब्रह्मलक्षणाद्युक्तत्वं
“तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे” इति वचनात् भक्त-
प्रकाश्याकारविषयविवक्षया “सप्तपादश्चतुर्हस्तः” इत्यादिश्लोकेषु
पुरुषलक्षणास्य निरूपितत्वात् इदं च भक्तिप्रबंधाय प्रोक्तमिति
ज्ञायते अनेन भगवत्पौषकरो धर्मो नाम्य इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

एवं धर्मस्वरूपं निरूप्य तदधिकारिण्यं निरूपयति—संस्कारा
इति । निषेकादिप्रशान्तान्ता वै संस्कारास्ते यस्याविच्छिन्ना
अस्तिऽतः स द्विजः स एवाधिकार्येति शेषः । अविच्छेद्य-
त्वेन कर्तव्यत्वे कोहेतुरिति तत्राह—वैदिकेति । वेदप्रतिपाद्य-
त्वेन प्रामाणिकत्वेन कर्तव्यत्वा इत्यर्थः । नन्विदं द्विजमात्रसा-
मान्यं किञ्चेत्याह—आद्य इति स्त्रीणां ब्राह्मण्यजातिरपि मन्त्रेण
क्रिया एता इति यदतः शिष्टाचारत्वेन संशुद्धीतरत्वात् इदं
वैदिकत्वेपि कर्तव्यत्वं ननु स्त्रीणां वैदिकसंस्काराभावे यागा-
नाधिकारित्वमित्यस्येदमेवात्तरं वैदिकाद्य इति वैदिका अपैदि-
काश्च सम्तीत्यर्थः तदुक्तम्—

“निषेकाद्याः इमशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ।
गर्भाधानमृतौ पुंसवनं च स्यन्दनात्पुरा ॥
वष्टेऽष्टमे वा सीमन्तो मासतो जातकर्म च ।
अहन्वेकाद्ये नाम चतुर्थे मासि निष्कृताः ॥
वष्टेऽन्नप्राशनं मासे चूडा कार्वा यथाकुलम् ।
एवमेव शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥
तृण्यमिताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ।

इत्यादि—
तां पूषञ्जितमामेरयस्त्वत्सवां बीजं मनुष्या वपस्ति ।
वा न उरु उद्यती विभ्रयाते यस्यामुशन्तःप्रहराम शेषं ॥
उपोयमे परामृश्य मा मे ब्रह्माणि मन्वथाः ।
सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीयामिवाभिका ॥

इत्यादि संस्कारमन्त्राः ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्याः शुद्राश्चत्वारः
वर्णास्तेषां भाषास्त्वो द्विजाः तेषां साधारण्यं धर्ममोह इत्येति
“ब्रह्मक्षत्रिविद्युद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्वो द्विजाः” इति स्मृतेः “इत्या-
द्ययनदानानि विप्रस्य क्षत्रियस्य च” इत्यादेः एताभ्यपि द्विज-
मात्रस्य न किन्तु विशिष्टानामित्याद्येनाह—अन्वेति । अन्वना

श्रीमद्भिज्जुवधजतीर्थकृतपदस्मावली ।

कर्मणा वा स्वदातानां "कारीषां यजेत वृष्टिकामः, मन्वषा-
ससा न सम्बदेत्" इत्यादिबोधोदिताः क्रियाश्च विहिता इत्याह,
श्रुत्या इति ॥ १३ ॥

• विशेषधर्ममाह—विप्रस्येति । अद्यापनबाजनप्रतिग्रहाः ततो
ब्राह्मणादन्यस्यै क्षत्रियदेवप्रतिग्रहः "प्रतिग्रहाधिको विप्रो बाज-
नाध्यापने तथा" इति वचनात् प्रतिग्रहादिनापि प्रवृत्तिमभिप्रेत्य
राजादिवृत्तिमाह—राज इति । आदिशब्देन स्वागतो दण्डा-
द्यागतं धनं गृह्यते प्रजागोप्पुरित्यनेन प्रजागुप्त्यैव ततो धन-
माहतेऽयम् अन्वया दुष्कृतमेवादत्त इति सूचयति, बाद्यभ्येन
देवा गृह्यन्ते देवविभैर्भिनेत्यर्थः दण्डाद्विप्रमन्तरेण चेति ॥ १४ ॥

वार्ता कृषिगोरक्षवाणियज्यक्षणा स्वामिनः सकाशाजीवनं
चेति शेषः । भृत्यानां स्वामिनः शुभूषा च वृत्तिरिति वा ॥ १५ ॥

विप्रवृत्ति कथयतीत्याह—वार्तेति । अत्र वार्तादिकमाप-
दीति ग्राह्यं विप्राऽनुकृष्या क्षत्रिवैश्यबोस्तस्वविज्ञापनं धर्म इत्यु-
च्यते ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

संस्कारा इत्यर्थकम्. ननु, शूद्रस्यापि तेषु संस्कारेषु कृतेषु
द्विजत्वं स्वात्तत्राह—अजो बं सृष्ट्वा द्विजं जगात् द्विजत्वेन निर्दि-
देश तज्जातिक एव संस्कारेषु लक्ष्येषु द्विजः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अविप्राहेति वा शब्दात् कश्चिद्विप्रादपीत्यर्थः । धपनं द्रविण्या-
दानमित्यादेः ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिज्जुवधजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

• समदशां महतां सेवा विपर्ययेदेहा निष्फलक्रियास्तासां
पर्यालोचनं मौनं वृथा वाक्वनिवृत्तिः आत्मविमर्शनमात्मनो
देहमिच्छत्वभाषना ॥ ६ ॥

अज्ञायादेः अज्ञमोहनं प्रायं मोदकादि तत्तदादेर्यत्नसक-
चन्दनादेर्यथोचितं विमर्शैव प्रहयाम् आत्मघत देवतावच्च बुद्धि-
र्भाषना ॥ १०—१२ ॥

इदानीं वयोधर्मान् वक्तुं द्विजानां लक्षणायाह—संस्कारा मन्त्र-
ब्रह्मो गर्भाधानादथो वस्मिन् स वा स द्विजः विच्छिन्न-
संस्कारो द्विजवन्धुरित्यर्थः । अजो ब्रह्मा बं जगादेति ब्रह्मसृष्ट्या-
रम्भत शूद्र प्रवृत्तार्थं द्विजजातौ विशुद्धमातापितृकं जन्मैव मुख्यं
लक्षणमित्यर्थः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्थी वृत्तिरूपान् धर्मानाह—विप्रस्येति सार्धैः
सप्तभिः । षट् विहितानीत्यनुषङ्गः । तत्र त्वध्यापनं बाजनं प्रति-
ग्रहश्च जीविका । तथा च मनुः—

[६४]

"पयस्यां कर्मणांस्व त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः" ॥ इति

अग्न्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति बाजनाध्यापने आपद्दृष्टी
प्रतिग्रहस्तस्यापद्यपि निषिद्धः प्रजागोप्पुरिति पारुष्यमानाभिः
प्रजाभिर्दत्तं प्रयास्युपायनमेव वृत्तिरित्यर्थः । विप्रमिच्छात् खोकात्
करद्वयकशुक्कादिभिर्वा ॥ १४ ॥

वार्ता कृषिवाणिज्यादयो वृत्तियस्य सः द्विजशुभूषा धर्मः
स्वामिनो द्विजस्य शुभूषा सेवा वृत्तिश्च ॥ १५ ॥

विप्रस्य वृत्तान्तराण्यहाह—वार्ता विप्रिना विविधा तत्र
शास्त्रीनमवाचितं यायावरं प्रत्यहं धान्यमात्रयाज्ञा शिखं श्राद्ध-
क्षेत्रादौ स्वामित्यक्तकण्ठिशां पादानं उद्धनं आपय्यादिपतितकण्ठो-
पादानम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः :

सप्तमोषो न्यायागतेनाज्ञादिना ऽखंबुद्धिः प्राग्बेहोपरमः मधा-
र्मिकजनचेष्टात्यागः विपर्ययेदेहा विपरीतफलासु चेष्टासु देवदहिः
मौनं निष्फलभाषणत्यागः आत्मविमर्शनं देहेन्द्रियमनोबुद्धिभ्यः
पृथक्भूतस्वार्थमनो ऽनुसन्धानम् ॥ ६ ॥

तेषु भूनेषु आत्मघत मानार्हत्वात् देवतावन्नगवद्भ्यः भगव-
दंशत्वात् बुद्धिर्भाषना ॥ १० ॥

अस्य श्रीकृष्णस्य सेवा परिचर्या इत्याऽर्थेनम् ॥ ११ ॥

नृयामित्युपलक्ष्यं तत्कलत्रस्यापि त्रिचतुस्र्यावात् सत्य-
त्वादित्रिचद्विभागवान् येन सर्वोत्तम भगवान् तुष्टो भवति ॥ १२ ॥

इदानीं वयोधर्मान् वक्तुं द्विजलक्षणायाह—यमजो ब्रह्मा
गायत्र्यादिना सृष्ट्वा जगात् द्विजकुलत्वेनोक्तवान् वस्मिन् गर्भा-
धानादथः संस्काराः अविच्छिन्नाः स द्विजः ब्रह्मप्रवर्तितकुलजः
संस्कारवान् द्विज इत्यर्थः । "गृह्या ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा
राजन्वं जगत्या वैश्यं न केनः शूद्रम्" इति भूतिरत्रानुसन्धया
शूद्रकुलं मंत्रपूर्वकं ब्रह्मणानप्रवर्तितम् एव शूद्रस्य द्विजाति-
संस्काराभावात् द्विजत्वं "विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां
सदा" "न केनचित् समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः" इति भूतिः
द्विजावश्यकान् धर्मानाह—इत्येति । जन्मना ब्रह्मप्रवर्तितकुलात्पुत्र्या
कर्मणा संस्कारेण चावदाननां शुद्धानाम् आभमन्वोदिताः
ब्रह्मचर्याद्याभमविहिताः ॥ १३ ॥

चतुर्थी वयोनाभावशक्यान् जीविकारूपांश्च धर्मानाह—विप्रस्येति,
सार्धैः सप्तभिः । मध्ययनाध्यापनबाजनयाजनदानप्रतिग्रहाः इत्यध्याप-
नादीनि षट् कर्माणि विप्रस्य, तत्राध्यापनबाजनप्रतिग्रहाश्च जीविकाः

"पयस्यां तु कर्मणांस्व त्रीणि कर्माणि जीविकाः ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः" ॥ इति.

मनुवचनात् अग्न्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रहः प्रतिग्रहाभावः
पर्याप्तप्रतिग्रहातिरिक्तानि मध्ययनाध्यापनबाजनयाजनदानानी-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनापदि भजेन्नरः ।
 ऋते राजन्यमापस्तु सर्वेषामपि सर्वशः ॥ १७ ॥
 ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥ १८ ॥
 ऋतमुञ्छशिलं प्रोक्तममृतं यदयाचितम् ।
 मृतं तु नित्ययाञ्चा स्यात्प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ १९ ॥
 सत्याऽनृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नाचिसेवनम् ।
 वर्जयेतां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सिताम् ।
 सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृषिवाणिज्यादिरूपा वार्ता वृत्तियस्य सः शूद्रस्य द्विज-
 शुभूषा भाव्यको धर्म इत्यर्थः । खामिन अन्नादिदानेन निवत-
 कैकर्मकारवितुस्तु द्विजस्व शुभूषा वृत्तिर्जीविका भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

विप्रस्य जीविकान्तरमाह—वार्तेति । विचित्रा वार्ता कृष्यादि-
 रूपा शास्त्रीनमयाचितप्रहयम् याबावरं भिक्षाटनम् शिखीकृतं
 वेति चतुर्था ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सन्तोष, समदर्शियों की सेवा, धीरे धीरे प्राप्त्य चेष्टाओं
 के विराम, मनुष्यों की दौकिक चेष्टाओं को निष्फल देखना,
 मौन और आत्मा का विचार ॥ १५ ॥

हे पागड़न ! और यथा योग्य प्राणी मात्र को अन्नादिका अच्छी
 तरह विभाग करना उन अतिथि प्रभृति प्राणियों में और मनुष्यों
 में निरन्तर देवत बुद्धि करना ॥ १६ ॥

आपने देवत भीहरिके गुणोंका भवण और कीर्तन तथा महज्जनों
 के प्राप्य श्रीगांविन्दकी सेवा पूजा साष्टांगप्रणाम, दास भाव सख्य
 भाव, और कामसमर्पण, अर्थात् पञ्चरात्र शास्त्रोक्त भगवत्-
 प्रत्यागतिः ॥ ११ ॥

हे राजन् ! यह सर्व मनुष्यों का साधारण तीस (३०) वक्ष्य बाखा
 र्म कहा गया है सर्वात्मा भीमकारायण हसी के आचारण से
 तनुष्ट होते है ॥ १२ ॥

और अविच्छिन्न अर्थात् परम्परासे संस्कार गर्भाधानादि
 परन्तर जिनके यहाँ खले आते हैं और ये संस्कार ब्रह्माने जिस
 शक्तिके कहें हैं वेही द्विज है । और द्विजन्मानों को अर्थात् ब्राह्मण

क्षत्रिय और वैश्यको जोकि जन्मकर्म से शुद्ध हैं उनको इज्या (यज्ञ
 करना) अघ्यवन (वेदपठना) दान (दान देना) यह तीन कर्म
 वेद विहित हैं, और ब्राह्मण के उचित जो किया है वो भी विहित
 हैं ॥ १३ ॥

और ब्राह्मण को अघ्यवनादिक छै (६) कर्म विहित हैं, वो
 के ये हैं कि (बजन याजन अघ्यवन अध्यापन, दान प्रतिग्रह)
 ब्राह्मण से अन्य को प्रतिग्रह (दानलेना) निषिद्ध है प्रजा-
 पाखक राजा की जीविका यह है कि विप्र को छोडकर और
 लोगों से पष्टांश कर लैवै ॥ १४ ॥

वैश्य की जीविका वार्ता (खेती, गोरवा, व्यापार, उबाज)
 है । और सदा ब्राह्मण कुलके अनुगामी रहना यह वैश्य का
 धर्म है शूद्र को तीन वर्णों की शुभूषा करके जीविका करना
 यही शूद्र का धर्म है ॥ १५ ॥

खेती, १ दिठारके बिना, बिना मागें मिछजावै; २ प्रतिदिन
 अन्न की भिक्षा, ३ (शिख) खेत में शिक्षा धीनखे, ऊँछ बाजार
 में दाना धीनखे, ४ वस यह चार प्रकार की वृत्ति ब्राह्मण
 की हैं, इसमें उत्तरोत्तर श्रेष्ठ हैं ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिहूनभावाधेदीपिका ।

वृत्तिष्वेव ऋवस्थां दर्शयन्नापद्रवृत्तीराह—जघन्यो नीचः उत्त-
 मामध्यापनादिरूपां ऋते राजन्यं क्षत्रियस्तु प्रतिग्रहादभ्यां
 भजेत् ॥ १७ ॥

चतुर्विधां पूर्वोक्तां विप्रवृत्तिमितरेवामपि दर्शयन्नाह—ऋतामृता-
 ष्वामिति ॥ १८ ॥

श्लोकं व्याख्ये अतमिति ॥ १९ ॥

तयोस्तद्वर्जने हेतुमाह—सर्ववेदमय इति ॥ २० ॥

शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् ।
 ज्ञानं दया ऽच्युतात्मत्वं सत्यं च ब्रह्मलक्षणम् ॥ २१ ॥
 शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजस्त्याग आत्मजयः क्षमा ।
 ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणम् ॥ २२ ॥
 देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् ।
 आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुण्यं वैश्यलक्षणम् ॥ २३ ॥
 शूद्रस्य सन्नतिः शौचं सेवा क्षामिन्यमायया ।
 अमन्त्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणम् ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाधर्मीपिका ।

वर्षानामभिव्यञ्जकरूपान्धर्मानाह-शम इति, चतुर्भिः । अच्यु-
 तारमरत्वं भीमिष्णुपरत्वं ॥ २१ ॥

शौर्यं युद्धोत्साहः वीर्यं प्रभावः तेजःप्रागल्भ्यम् त्यागो दानं
 आत्मनो मनसो जयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अमन्त्रयज्ञः नमस्कारेणैव पञ्चयज्ञानुष्ठानं तथाच याज्ञवल्क्यः
 “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञानुष्ठानं” इति ॥ २४ ॥

भीमहीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विप्रस्य याजनायनामे वार्तादिकृपा वृत्तिस्तत्राप्युत्त-
 रोत्तरोत्तरत्वं चोक्तम् अतोत्तरोत्तरवर्षास्य स्वस्ववृत्त्याभरुपा
 यदिपूर्वपूर्ववर्षास्य चोत्तरोत्तरस्य वा वृत्त्याभयं वक्तुं ताव-
 दनापदितवाभयं निषेधति—जघन्य इति । जघन्यवर्षो नरः
 अनापदि स्वस्ववृत्त्याभरुपापदभावे उत्तमां पूर्वपूर्ववर्षासम्बन्धिनीं
 वृत्तिं न मजेनाभवेत् आपस्तु तु राजन्यं विना राजन्यव्य-
 तिरिक्तानां सर्वेषामपि यथाज्ञानं सर्वा अपि वृत्तयः प्राश्रयणीवा
 भवन्ति सर्वेषां सर्वेषु ह्येतावत्सुक्ते राजन्यस्य प्रजापालन-
 प्रयुक्तकारादानरूपस्ववृत्त्याभरुपापदि याजनाध्यापनप्रतिप्रहादि
 रूपपूर्ववर्षावृत्त्याभयं वार्ताशुभ्रयोरुत्तरवर्षावृत्त्योश्चाभयं
 प्रसक्तमृतेराजन्यमिति निषिध्यते ॥ १७ ॥

अथ विप्रराजन्ययोः स्वस्ववृत्त्याभरुपापद्युपादेयां वृत्ति
 निष्कृत्वा दर्शयन्नुत्तरोत्तरवर्षासंवाक्यां वृत्तिं प्रतिषेधति—ऋता
 मृताश्चामिति । ऋताद्यन्वतमेन जीवेत भवत्या तु कथञ्चन न
 जंघेत सर्वेषां भवति नाभयोदित्यर्थः ॥ १८ ॥

*ऋतादिपदार्थाः—सायनेन ऋतमिति । स्पष्टार्थः ॥ १९ ॥
 न कथञ्चनोति उवाच—वर्जयेदिति । विप्रो राजन्यश्च तां
 नीचसेवां चोत्तरवर्षासेवां जुगुप्सितां निन्दितां परिवर्जयेत्
 जुगुप्सितारमेव वदन्विप्रराजन्यौ धिञ्छिनादि—सर्ववेदमव इति ।
 प्राचुर्ये मबुद् पूजयोः पूजकसेवानिश्चितेति सावः ॥ २० ॥

अथवर्षानामभिव्यञ्जकान् धर्मानाह-शम इति चतुर्भिः । शमा-
 दिपदार्थानामर्थास्त्रिंशद्विंशत्यधर्माश्चाख्यायानुक्ताः । तत्र आस्ति-
 रक्रोधः अच्युतारमरत्वं अच्युनप्रवणचित्तरत्वं । शमादिकं ब्रह्मलक्षणं
 ब्राह्मणकुर्वाभिव्यञ्जकमित्यर्थः ॥ २१ ॥

शौर्यमिति । शौर्यादिवृत्त्याभयं अत्रिवर्षाभिव्यञ्जकं तत्र
 शौर्यं स्वगृह इव युद्धे प्रवेशसामर्थ्यं वीर्यं परैरनभिभाष्यत्वं धृतिः
 धैर्यमापद्युःखित्वं तेजः पराभिभवसामर्थ्यं त्यागः क्षोभराहि-
 त्यदानशीलता आत्मजयो देहजयः देहभैरनभिभाष्यत्वं क्षमा
 सहिष्णुता ब्रह्मण्यता ब्राह्मणकुर्वानुष्तिः प्रसादोऽनुग्रहः रक्षा
 प्रजापालनम् ॥ २२ ॥

एवं देवादिभक्त्यादिकं वैश्यलक्षणं तत्र देवगुर्वच्येगोभक्तिः
 देवाश्च गुरुवर्षायां ज्ञानवृत्त्यागावक्षेपां भक्तिः त्रिवर्षेण धर्मादि-
 पुरुषार्थत्रयेण परिपोषणं परितुष्टिः अस्ति परलोक इति मतिर्येषु
 सः आस्तिकस्तस्य भाव आस्तिक्यं नित्यमुद्यमः अर्थाजने प्रयत्नः
 तत्र नैपुण्यम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्य सन्नत्यादिकं क्षत्र्यामित्यनुपङ्गः । सन्नतिः पूर्ववर्षा-
 विपद्ये नम्रता, शौचं स्नानादिजं स्वस्वामिभ्यमावया निष्कपटमा-
 वेन सेवा, अमन्त्रयज्ञः नमस्कारेणैव यज्ञानुष्ठानम्, तथाच
 याज्ञवल्क्यः “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञानुष्ठानं” इति,
 अस्तेवमचौर्षे सत्यमनुतावहनं गवां विप्राणाञ्च रक्ष-
 याम् ॥ २४ ॥

भीमहिजघनध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदभावे शूद्रस्य कथामिति तत्राह—जघन्य इति । जघन्यो
 नरः शूद्रोऽनापदि तत्सञ्ज्ञात्वे उत्तमां वृत्तिं तत्त्वज्ञानवर्षायां न
 मजेन कुर्वादित्यन्वयः । अपदि तदभावे तदनुष्ठया कर्वादित्यतो
 नापदीति विशेषणं पालनादि वृत्ति वा । ननु, वर्षाहीनस्य कथ-
 मित्यस्वदमेवोत्तरं जघन्यो वर्षाहीनो नापद्युत्तमां वृत्तिं न
 मजेत “वर्षावर्षेषु वर्षास्तु न ज्ञानी स्यात् कथञ्चन” इति श्रुतिः ।

श्रीमद्भिज्जयन्वजतीर्थेकृतपदरत्नावली ।

राज्ञानं विना' सर्वेषां विप्रादीनामापद्युक्तसर्ववृत्तिभिर्जीवने दोषो नास्तीत्याह—ऋते राजन्वमिति ॥ १७ ॥

ऋनादीनामप्रतीतिरथाह—ऋतमित्यादिना । कर्षणम कृषिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

श्ववृत्तिवर्जनेहेतुमाह—सर्वेति । “सर्वा देवता चेद्विदि ब्राह्मणे- वसन्ति” इति श्रुतेः नाविष्णुः पृथिवीपतिरित्यादेश्च ॥ २० ॥

विप्रादीनां विविच्य ज्ञाने प्रथमं खल्व्यामाह—शम इत्यादिना । अच्युतात्मत्वं विष्णुमनस्कत्वम् ॥ २१ ॥

त्यागो दातव्ये मुक्तहस्तता आत्मजबो मनोजबः ॥ २२ ॥

त्रिवर्गैर्धर्मार्थकामैः ईश्वरपरिपोषणं त्रयो वर्गो वेदां ते त्रिवर्गाः तेषां द्रव्यादिना परितोषणम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्याततः सकृत्स्पृष्टामिरङ्गिराचमनखल्व्यां शौचं “ह- त्कण्ठतालुगामिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुष्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टामिरन्ततः” इति वचनात् केशदमधूनखाद्यधा रण्यं मौख्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिज्जयन्वजतीर्थेकृतसाराथदर्शिनी ।

आपद्रुत्प्रीराह—जघन्वो नीचः उत्तमां अध्ययनादिकृपां श्रुते राजन्वं च त्रिवस्तु प्रतिग्राहन्वां भजेत् ॥ १७ ॥

विप्रवृत्तीर्धैववृत्तीश्च काश्चित् सर्वेषामप्यापद्युजानीते ऋता मृताऽवामिति ॥ १८ ॥

ऋकमिमं व्याचष्टे ऋतमिति सांख्येन ॥ १९ ॥

तथोस्तद्वर्जने हेतुमाह—सर्वेति । तेन धैवशूद्रबोः नीचसेव- वाप्यापदि न तावान् दोष इति भावः ॥ २० ॥

वर्षानामभिषेजकानि खल्व्यान्वाह—शम इति चतुर्भिः । अच्युतात्मत्वं विष्णुमनस्कत्वम् ॥ २१—२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जघन्वः कनिष्ठवर्षाः उत्तमां श्रेष्ठवर्षांचितामनापदि न भजेत् श्रुते राजन्वं स तु अनापद्यपि उत्तमामपि बाजनरूपामघ्यापन रूपां च भजतिवत्यर्थः आपत्सु तु यथोक्तवृत्त्यामे सर्वेषां सर्वशो वृत्तयः ॥ १७ ॥

पूर्वोक्ताश्चतुर्विधा विप्रवृत्तयो ऽम्बैरपि ग्राह्याः स्नापेक्षया नीचसेवा तु न कर्तव्या विप्रराजम्बाऽनां तु विशेषतो नीच- सेवा वर्जयेत्याह—ऋतामृताऽवामित्यादि सांख्येऽस्त्रिभिः ॥ १८—२० ॥

वर्षानां खल्व्यान्वाह शम इति चतुर्भिः । अच्युतात्मत्वं विष्णु मनस्कत्वम् ॥ २१ ॥

शौर्यं न्यायप्राप्तयुञ्जोस्ताहः शौर्यं प्रभावः तेजःप्रागवश्यम्

त्यागः उदारत्वम् आत्मजबो जितमनस्कत्वम् प्रसादः प्रस- जता ॥ २२ ॥

आस्तिक्यं अज्ञा उद्यमो ऽनाखस्वम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्य सक्त्यादिकम् खल्व्यामिति शेषः अभाव्या निष्कृ- पट्येन अमन्त्रवदः नमस्कारेण पञ्चब्रह्मानुष्ठानम् तथाच शूद्र- वदकथः “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चब्रह्माहवापयेत्” इति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

नीचवर्ष्यं ऊचे वर्ष्यं की वृत्तिको अनापदकाळ में न करे एक क्षत्रिय को छोड़कर अध्ययनादिमात्र ब्राह्मण की वृत्ति करके, आपद के विनादूसरेकी वृत्ति न करे वह ताद पर्व है सो आपदमेंभी ग्रह को छोड़कर सब कोई सब की वृत्ति करे ॥ १७ ॥

ऋत अमृत मृत प्रमृत इन चारो से अपना जीवन करे अथवा सत्यामृत से जीवै परञ्च श्ववृत्ति से कदापि जीवन् न करे ॥ १८ ॥

ऋत, यह उछ शिख का नाम है । अमृत, वह विना मागे जो मिखे उसकानाम है । मृत, यह नित्य भीख मागे से जो अमृत, यह खेती से प्राप्त किखे का नाम है ॥ १९ ॥

सत्या मृत, वह वाणिज्य का नाम है । श्ववृत्ति, वह नीच सेवा का नाम है । ब्राह्मण और क्षत्रिय इस निम्नित वृत्ति को सर्वदा वर्जन करे कयोकि ? वि सर्वदेव मय है, और राजा सर्व देव मय है ॥ २० ॥

शम, दम, तप, शौच, संतोष, शान्ति, (सीधायन) ज्ञान, दया, और गोविन्द गे चिन्त खगाना, सत्य, बोलना, वे ब्राह्मण के बक्ष्य हैं ॥ २१ ॥

शूरता, धीरता, धृति, तेज, त्याग, मनका जीतना, क्षमा ब्राह्मणोकी भक्ति, प्रसजता, और सर्व वर्ष्य कीरक्षा वा क्षत्रिय का बक्ष्य हैं ॥ २२ ॥

देव गुरु गोविन्द में भक्ति, अर्थ धर्म काम की पुष्टि आस्तिक होना, नित्य उद्यम करना, और निपुणता वह वैश्य का बक्ष्य हैं, ॥ २३ ॥

नम्ररहना, शुद्ध रहना, निष्कपट खामिकी सेवा करना विना मंत्र के यह करना खोरी न करना सत्य बोलना, गो- विप्र की रक्षा करना वे शूद्रके बक्ष्य हैं ॥ २४ ॥

स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुभ्रूषा ऽनुकूलता ।
 तद्वधुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणाम् ॥ २५ ॥
 सम्मार्जनोपलेपाभ्यां गृहमण्डनवर्तनैः ।
 स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ॥ २६ ॥
 कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेन दमेन च ।
 वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा कालेकाले भजेत् पतिम् ॥ २७ ॥
 सन्तुष्टाऽलोलुपा दत्ता धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् ।
 अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥ २८ ॥
 या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा ।
 हर्षात्मना हरेर्लोकैः पत्या श्रीरिव मोदते ॥ २९ ॥
 वृत्तिः सङ्करजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् ।
 अचौराणामपापानामन्त्यजान्तेऽवसायिनाम् ॥ ३० ॥
 प्रायः स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगेयुगे ।
 वेददृग्भिः स्मृतो राजन् ! प्रेत्य चेह च शर्मकृत् ॥ ३१ ॥
 वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्मकृत् ।
 हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात् ॥ ३२ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

श्रीधर्मानाह—स्त्रीणामिति, पञ्चभिः । पतिरेव देवो ज्ञानाम् तस्य
 पत्युरेव शुभ्रूषा पादसंवाहनादिभिः तदनुकूलता च हिताचरणं
 तस्य यद्व्रतं नियमस्तस्य धारणमाचरणं एतन्नतुष्टयं पतिव्रतानां
 लक्षणं धर्मम् ॥ २५ ॥

किञ्च सम्मार्जनोपलेपाभ्यामितिः पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः
 परिमृष्टा उद्धर्तनादिना निर्मलीकृताः परिच्छदा गृहोपकरणानि
 वचा ॥ २६ ॥ २७ ॥

किञ्च सन्तुष्टा वयाच्चाभेन तावन्मात्रमोगे ऽवबोलुपा दत्ता
 अनलसा मिया खत्या च वाग्यस्याः सर्वत्राप्यप्रगत्ता ऽवहिता अप-
 तितं महापातकशून्यम्, यथाह, याहवल्क्यः—“आशुभैः सम्प्रतीक्ष्यो
 हि महापातकवृत्तितः” इति ॥ २८ ॥

तत्परा सती भजेत् भीर्हरिमिव हर्षात्मना पत्या सह ॥ २९ ॥
 अत्रिषोमजानुषोमजानां वृत्तिमाह—वृत्तिरिति । तत्तत्कुलकृता
 कुलपरम्पराप्राप्ता परम्पराप्राप्तमपि शौर्ये हिसादेकं च प्रतिषेधति,
 अचौराणामपापानां चेति तत्तत्प्रदर्शनार्थं कांश्चिदप्रतिषोमजविशेषा-
 नाह—अस्यजेति—“रजकर्मकारश्च नदीं बुरुड एव च । कैवर्षमेदमि-
 न्वाह सप्तैते मन्त्रजाः स्मृताः” अन्तेऽवसायिनस्तु अयत्ता-

पुदकसमातङ्गावचः तेषां परम्पराप्राप्तैश्च मन्त्रिण्येजनादिवृत्तिरि-
 त्यर्थः ॥ ३० ॥

भेष्टादपि परधर्मात् नीचोऽपि स्वधर्म एव भवानित्याह—प्राय इति,
 स्वभावेन सत्त्वादिप्रकृत्या विहितो धर्मः शर्मकृतस्तुल्यहेतुः स्मृतः कैः
 वेदा एव इह च श्रुतेषां तैः भगवता लोकम्—“अवाञ्छधर्मो विशुध्यः
 परधर्मात्स्वर्गमात्” इति ॥ ३१ ॥

ननु, कामाधिकस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वात्कथं सुखहेतुत्वं तत्रा-
 ऽऽह—वृत्त्येति ॥ ३२ ॥

भीमश्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ स्त्रीणां धर्मानाह—स्त्रीणामिति । पतिरेव देवो देवो
 यासां तासां स्त्रीणाम् । तस्य पत्युः शुभ्रूषा परिचर्या तदनुकूलता
 च तस्य पत्युर्वधुषु पितृभ्रात्रादिषु अनुवृत्तिः तस्य तु व्रतं
 पत्यर्थे यो नियमस्तस्य धारणमेतन्नतुष्टयं पतिव्रतानां पति-
 व्रतानां स्त्रीणां लक्षणं धर्मश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च सम्मार्जनोपलेपाभ्यां गृहण्येति शेषः । गृहणंमार्जनादिभिः
 पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः । शेषः जलविशेषः मयस्मन् विष्टेरत्तुकारः

श्रीमद्द्विराद्यवाचात्सर्वकृतमागवत्सङ्गच्छिन्ना ।

वर्त्तमानं नित्यं स्वयं एवावस्थानम् एतैः कथंभूता अयं मण्डिता
असङ्कता परिशुद्धाः विशोभिताः परिशुद्धाः पात्रवस्त्राभूषणाद्यो
बवा तादृशी ॥ २६ ॥

उच्चावचैर्नामाविधैः पर्युरपेक्षितैः कामैः प्रभवेण विनयेन दमेन
उपशास्या सत्यैः प्रियैश्च वाक्यैः प्रेम्णा च कावेकावे उचितसमये
उचितकामेषु सन्तुष्टा यथाशामेन तावन्मात्रभोगेऽप्यखोलुपा
द्वेषाऽनलसा धर्मज्ञा मर्त्युभूषणमेष परं धर्मं जानातीति प्रिया
तयोका सत्या च वाग्यस्थाः सा वाक्यैः सत्यैरिति पतिविवये
सत्यवाक्यमुक्तम् प्रियसत्यवागित्यनेन तद्वितरविवयेऽपीत्यतो न
पौनरुक्त्यम् ॥ २७ ॥

सर्वत्राप्यप्रमत्ता अवहिता शुचिः परिशुद्धा क्षिप्रं अनुरक्ता
पतिं भजेत्पतितं महापातकरहितं पतिं भजेत् तु शब्देन पतितं
न भजेदिति सूचितम् । बहाह, याज्ञवल्क्यः "आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो
हि महापातकदूषितः" इति ॥ २८ ॥

एवंविधस्य मर्त्यभजनस्य फलमाह—येति । श्रीहंसमीहंरिमिष
वा स्त्री हरिभावेन तत्परा स पतिरेव परो वैधतं यस्याः सा पति
भजेत् सा ह्यस्यात्मना हरिरूपेण हरिसमानरूपेण पत्यासह श्रीहं-
रिया सहैव हरेर्वाके मोदते शनैः पत्या सह मुक्ता भवेद्वि-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ सङ्करजातीनां वृत्तिमाह—वृत्तिरिति । सङ्करजातयः प्रति-
कोमजाः अनुसोमजाभ्येति द्विविधाः तत्रोत्तरवर्णात्पूर्ववर्णायां
स्त्रियां जाताः प्रतिकोमजाः पूर्ववर्णादुत्तरवर्णायां जातास्त्वनु-
कोमजाः तेषां तत्कुलकृता कुलपरम्पराप्राप्तैव वृत्तिर्भवेदिति ।
कुलकृतागतामपि चौर्येणैसादिकं निषेधन् तान्निश्चिन्तयि-अचो-
रायाऽमपापानाञ्चेति । तत्र प्रदर्शनार्थं कांश्चिदप्रतिकोमजाविशेषानाह—
अन्त्यजाभ्यांतिवसायिनश्च तेषां सङ्करजातीनामित्यन्वयः तत्र—

"रजकर्मकारश्च मटोवुरुडपव च ।

केवर्त्तमेहमित्वाश्च सप्तैते अन्त्यजातयः" ॥

अन्तेऽवसायिनस्तु चण्डालपुत्रकसमातङ्गादयः तेषां परम्पराप्राप्तैव
वस्त्रनिर्माणनादिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

"भेदात् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्" इति मगव-
तुक्तमर्थमाह—प्रायश्चि, प्रायश्चाम । हे राजन् ! नृणां ब्रह्मचर्यादिक-
पेयाहस्तितानां सर्वेषामपि प्रायश्चः स्वभावविहितः सार्विकादि-
स्वभावानुसारेण विहितः । यद्वा भावः प्रकारः वर्णाभेदादिरूपः
स्ववर्णाभेदेणो विहित इत्यर्थः । इत्याऽध्ययनादिरूपः स एव
धर्म इह लोके प्रत्याऽमुत्र च लोके धर्मकृत सुखकृद्देहमिमेन्वादिभिः
स्मृतः कथितः ॥ ३१ ॥

एवं वृत्तिरपि प्रातिस्विकीज्यायसीति बह्वेववर्त्तमानस्य
फलमाह—इत्येति । स्वभावकृतया वर्णाभेदादिसंभावकृतया इत्या
अध्यापनादिरूपया जीविकया स्वकर्मणाज्याविक्रये वर्त्तमानः
स्वकर्मनानुतिष्ठन् स्वभापजं सार्विकादिसंभावप्रयुक्तं प्राकृतसंस्वा-
दिगुणवद्वयताप्रयुक्तं यन्धकं पुण्यपापात्मकं कर्म हित्वा "धर्मेषु
पापामपनुदस्यविद्ययां मृत्युं तीर्त्वा" इत्यादि भुक्त्वोऽन्नाभिसंहितः

शनैर्निगुणतां सखादिगुणराहित्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मुक्ति-
मितियावत् इवात् प्राप्नुवादिति शनैरित्येव मगवतुपासनमिह-
सिद्धारा प्राप्नुवादित्याद्यः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिक्षवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली १

स्त्रीणां सामान्यवक्ष्यामाह—स्त्रीणामिति । अनुकूलतोककारित्वं
"यत्रानुकूल्यं वंपर्योऽस्त्रिधर्मस्तत्रवर्त्तते । स्त्रीभिर्मर्त्यवचः कावेमेव
धर्मैः परं स्त्रियः" इति वचनात् तद्वन्धुषु मर्त्यवन्धुषु भागिनेयादिषु
तद्व्रतभारणं पातिप्रत्यं तस्य यद्व्रतं तदेवास्याव्रतमिति वा ॥ २१ ॥

युद्धमण्डनवर्तनेष्टुहालङ्कारकरण्यैः ॥ २६ ॥

कामैर्विषयैः ॥ २७ ॥

अखोलुपा मयोगाऽभिखापरहिता अपतितं ब्रह्महत्यादिपात-
करहितम् ॥ २८ ॥

अस्मिन् पत्यौ हरिः सन्निहित इति वा शुचिः स हरिभावः
"हरिरस्मिन् स्थित इति स्त्रीणां भर्तुरि भावना । शिष्याणाञ्च
गुरो नित्यं शूद्राणां ब्राह्मणादिषु ॥ भृत्यानां स्वामिनि तथा हरिभाव
इतीरितः" इति वचनात्कतयोरैक्यायः ह्य्यात्मना हरेर्विशेषसन्नि-
धानवता पत्या सह ॥ २९ ॥

स्त्रियाद्विप्रस्त्रीसूतानां विप्रात् स्त्रियस्त्रीजातानां स्त्रियाद्वि-
प्रस्त्रीसूतानां वैश्याच्छूद्रस्त्रीसूतानामित्येवं जातानां वा वृत्तिरिति
तत्राह, येषां जातिविशेषाः सम्बन्धनिषाहपारश्यादिनाम्ना ज्ञातव्याः
तदुक्तं विप्राम्पूर्वावसिकास्त्री राक्षोऽम्बष्ठविशोऽङ्गना" इत्यादि अन्व-
यनमन्तरेणाम्बष्ठादीनां संस्कारादिकं तत्कुलानुकूल्येन तेषां गुणमाह,
अचौराणामिति । यद्य यस्याविहितं तत्करणं चौर्यं तद्विहितं शूद्रा-
द्व्याहणयां जाता अन्त्यजाः रजकादिसप्त कारवस्ततो जाता अन्ते-
ऽवसायिनः पुत्रकसमातङ्गादयः येषां तत्कुलविहित एव धर्मैः
"ब्राह्मणयां स्त्रियास्त्वतो वैश्याद्वैदेहिकस्तथा । शूद्राजातस्तु
चण्डालाः सर्ववर्णाविगर्हितः" इति च ॥ ३० ॥

तत्तद्व्योस्तत्स्वभावेनानुष्ठितस्य धर्मस्य फलमाह—प्रायश्चि,
सार्विकादिसंभावानुसारेण ब्राह्मणानां विहितः अत्रप्रमाणात्माह,
वेदेति स्मृतो अन्त्यस्वरूपेण कृतः प्रेत्य परलोके "नाभमः कारयं
धर्मं क्रियमाशो भवेच्चि सः ॥ अतो यदात्मानः पश्यं परस्व
न तदा चरेत् ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं धरयं ब्रज" इत्यादिवच-
नात् भक्त्युपबृंहितस्य धर्मस्यापोक्षिताशेषपुरुषार्थहेतुत्वं न केवल-
स्येत्यभिप्रायेण प्राय इत्युक्तम् । तत्र तत्तद्विशेषणवर्णनं अन्वयादुक्तं
स्यादित्युपरुच्यते ॥ ३१ ॥

न केवलमनेन धर्मेषु स्वर्गादिप्राप्तिरपि तु, भक्त्यादिसाधन-
पूर्वकं मुक्तिरपि स्यादित्याह—वृत्त्येति । स्वभावेन आरम्भा कृतया
प्रेरितया सार्विकादिसंभावपूर्वया वा वृत्त्या जडलक्षणाया भक्त्या
वा योग्यतया आविहितकर्मणि वर्त्तमानः पुरुषः शनैःशनैर्बहूनां
जन्मनामन्ते स्वभावजं कर्म पुण्यपापलक्षणां मुक्त्वा निगुणतां
मुक्तिम्, "यदेव विद्यया करोति भद्रयोपनिषदा तदेव शीर्षवसरे

श्रीमद्विष्णुवचनतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मर्षति" इति श्रुतेः । ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितो नित्यानन्दाविर्भावसङ्घ-
पुरवार्यस्य हेतुः बद्धवनेवैविग्महृत्पुण्यं कर्मकरोति "तद्व्याप्ततः
संभूत एव" इति श्रुतेः तत्त्वज्ञानपूर्वकं भगवद्भक्तप्रज्ञेयोपरकः प्रवृत्तो-
धर्मो नित्यदुःखाविर्भावसङ्घपुरवार्यस्य त्रैविद्या मां सोमपाः पुत-
पाया यद्वैरिणो जगति प्रार्थयन्त इत्यादि नित्यं प्रार्थनादिगुणो-
परको नित्यसत्त्वगुणानिमित्तमुक्तसङ्घस्येत्यादि ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्षिकृतसाराथेर्दधिनी ।

साधनीनां लक्षणानि धर्माश्चाह—स्त्रीयामिति, पञ्चभिः । पति-
रेव देवः पूज्यो वासाम् ॥ २५—२८ ॥

हर्ष्यात्मना पत्या सह ॥ २६ ॥

अनुष्ठोमप्रतिष्ठोमजानां वृत्तिमाह—वृत्तिरिति । कुलकृता कुल-
परम्पराप्राप्ता यथा नापितरजकाहीनां मृगडनवस्त्रनिर्घोषजनादिका
मपापानामिति कुलपरम्पराप्राप्तमदिरापानविधवाविवाहादिपा-
पवर्ता पापामाध उक्तः । और्ध्वं तु तेषामपि प्रतिबिम्बितित्वाह-
मचौराश्चामिति । अचौरत्वे सखे सखेव वृत्तिः कुलकृता विहिता
पापामाध उक्त इति भावः । तत्र प्रदर्शनार्थं काश्चित् प्रतिष्ठोमज
विद्योपानाह—अन्वजेति-

"रजकभ्रमकारश्च नटो बुरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदमित्थाश्च सप्तैते अन्वजाः स्मृताः" ॥

अन्तेऽवसाधिनस्तु चापडाहाद्यः ॥ ३० ॥

भेष्यादि परधर्माधीचोऽपि स्वधर्मः भेषानित्याह—प्राय इति ।
वेदद्विगमवेदकैः समं कृतं सुखं हतुः स्मृतः भगवता चोक्तम् । "भेष्या
स्वधर्मो विगुणः परधर्मास्त्रजुष्टिनात् इति प्रायश्चित्तस्य ह्युजातीनां
दुराचारत्यागस्तु नाशमं कृतम् ॥ ३१ ॥

दानेवंहुज्जम्भान्त एव । यदुक्तम् । "स्वधर्मनिष्ठः शतजम्भभिः
पुमान् विरञ्जितामेति" इत्यादि ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ स्त्रीधर्मानाह—स्त्रीयामिति, पञ्चभिः । पतिरेव देवः पूज्यो
वासो तासाम् तस्य पत्युः शुभ्रपा सेवा अनुकूलता तच्चित्तानु-
सारित्वं तस्य यद्गन्तं नियमस्तस्यनित्यं धारणमिति वचन-
मिति शेषः ॥ २५ ॥

'किञ्च संमार्जनौदिभिः पतिं भजेदित्यप्रिमेखाम्बयः ॥२६-२७॥

किञ्च अखोलुपोति वेदः शिन्ध्या प्रतिमनी अपतितं भजेत्
महापातकी तु आशुजेः परीक्षः तथाह—याज्ञवल्क्यः "आशुजेः
संघरीक्षो हि महापातकवृषितः" इति ॥ २८ ॥

हरिराज्ञा आभक्तो बद्ध तेन पत्या सह ॥ २६ ॥

अन्वजाभ्येवसाधिनान् अन्वजाभ्येऽवसाधिमधुतीनां सकुरजा-
तीनां प्रतिष्ठोमजानां तत्सकुलकृता तत्परम्पराप्राप्ता वस्त्रनिर्घो-
षजनादिका वृत्तिर्भवेदिति परम्पराप्राप्तमभि और्ध्वेदिसादिकं व्याप्य-
मित्याशयेनाह—अचौराश्चामपापानामिति । तत्रान्वजाः "रजकभ्र-
मकारश्च नटो बुरुड एव च । कैवर्त्तो मेदमित्थाश्च सप्तैते अन्वजाः
स्मृताः" अन्तेऽवसाधिनस्तु चापडाहाद्यपुष्कसमातङ्गाद्यः ॥ ३० ॥

वेदद्विगमः वेदविज्ञिः मग्वादिभिः स्वभावतः चर्थादिभाषा-
नुसारेण विहितो ऽनुष्ठातः नृणां धर्मः इह प्रेत्य च धर्मकुरुष्वदः
स्मृतः तथा च स्मृतिः "भेष्यास्वधर्मो विगुणः परधर्मो भयावहः"
इति ॥ ३१ ॥

निगुणतां गुणातीतताम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

और स्त्रियों के लक्षण (धर्म) यही हैं कि पति को देवता
के सदृश माने, और उसकी शुभ्रपा करे, पति के अनुकूल रहे
और पति के बन्धुवर्गों का अनुवर्त्तन करे, तथा नित्य पति
ही के मत को धारण करे ॥ २५ ॥

सम्मार्जन (आङ्कुषगाना) उपसेव (क्षीपनापोतना) और
से मयडसवर्त्तन (चौकपूरने) से गृह को मण्डित (भूषित) रखे
और नित्य आप भी अपने उपकरणों से स्वयं भूषित रहे ॥ २६ ॥
सुधीषा स्त्री घर के ऊँचे नीचे सब कामों से मज्जता से
इन्द्रियों के जीतने से तथा सख और प्रिय वाक्यों से प्रेम से
समस्त २ पर पति की सेवा करे ॥ २७ ॥

सदा सन्तोष राखे भोगों में खोलुपता छोड़े, चतुराई रखे
साथी मीठी वाणी बोले, प्रमाद छोड़कर शुद्ध रहे और
स्नेहवाली होकर पति को भजे यदि पति पतित न होयै तो ॥२८॥

जो स्त्री लक्ष्मी के नाई पति को हरि की भावना से भज-
ती है, वह हरिलोक में हरि स्वरूप अपने पति के साथ लक्ष्मी
के तरह मोक्ष को प्राप्त होती है ॥ २६ ॥

रजक आदि सकुर जाति डांग, तथा अन्वज वर्णों बाह्य
बोग अपनेर कुलोचित जीविका करे चोरी और हिंसा को छोड़
कर, ॥ ३० ॥

प्राय करके मनुष्यों का युग २ में वेद दृष्टाओं ने स्वभाव वि-
हित धर्म ही कहा है वही इस लोक और परलोक में सुख
करने वाचा है ॥ ३१ ॥

अपने स्वभाव से प्राप्तवृत्ति में अपने कर्म को करना
हुआ वर्त्तमान रहे, काबांनर में धीरे २ स्वभाव से जायमान
कर्म को भी छोड़कर, अर्थात् कर्म करता हुआ भी परमःपमा
में समर्पण कर निगुणता को प्राप्त हो जायै, अर्थात्
गुणकर्म कृत बन्धन से छूट जायै ॥ ३२ ॥

उप्यमानं बहु क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् ।
 न कल्पतो पुनः सूत्या उप्तं बीजं च नश्यति ॥ ३३ ॥
 एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया ।
 विरज्येत तथा राजन्नाग्निवत्कामविन्दुभिः ॥ ३४ ॥
 यस्य यत्क्षणां प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम् ।
 यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्
 वैयासिक्यां युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयानाम्
 एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ननु, काम्यानि कर्माणि कुर्वन्तस्तत्फलभोगपरस्य कथं नैर्गुण्य-
 द्वाय? तदुक्तं प्रह्लादेन “औपस्थ्यजैह्वयं बहुमन्वमानः कथं विरज्येत
 दुरन्तमोहः” इत्यादि तत्राधिकारिभेदेन व्यवस्थां सहष्टान्तमाह—
 उप्यमानमिति द्वाध्यायम्. पुनः सूत्यै सस्यप्रसवाय ॥ ३३ ॥

कामा भाशेरते वासनारूपेण यस्मिस्तत् । अयम्भावः उत्कट-
 वासनाविद्वस्य सहसैव कामत्यागासम्भवाद्भ्रवोकानियमेन बहुधाः
 कामाद् भुञ्जानस्यैव नित्यनैमित्तिकैर्निशुद्धचेतसस्तद्दोषदशनेन
 यथातिसौभरिप्रमुञ्जानामिव शानैर्विरागो भवति यथा
 च बीर्यं क्षेत्रं शानैर्निर्वीर्यं भवति यथाच प्रज्वलितो-
 ऽग्निर्न घृतविन्दुभिः शाम्यति महता तु घृतपूरेण शाम्यत्येव
 तद्वत् प्रह्लादकृतस्तुतौ कौमार एव निवृत्त्युपदेशो मन्द्वासनानाम-
 धिकारेण । तदुक्तं तत्रैव “बालानदूषितधियो ह्यन्धाराभेतिहेतैः”
 इति अतः सर्वमनवद्यम् ॥ ३४ ॥

शमादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो मुख्यो न जातिमात्रादि-
 त्वाह—यस्वेति । यद्यदि अन्यत्र वर्णाभिव्यञ्जकं दृश्येत तद्वर्णान्तरं
 तेनैव वक्ष्योनिमित्तमेव वर्णो विनिर्दिशेत् न तज्जातिनिमित्ते-
 नेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

• इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
 श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्
 एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

ननु स्वभावकृतया सूत्या स्वकर्माणि वर्तमानस्य पुनःकाम-
 क्रोधादिवर्द्धकवन्धककर्मसम्भावनाया कथं नैर्गुण्यप्राप्तिरिति
 शङ्कानं निराकर्तुं गृह्यस्य च शानधैराग्यवतः शास्त्राधिकार-
 पानादित्येवया रागवर्द्धकत्वाभवे तावद्दृष्टान्तमाह—उप्यमानमिति ।

यथा मुहुर्मुहुर्उप्यमानं क्षेत्रं निर्वीर्यतामसारतां प्राप्नुयात्पुनः
 सूत्यै सस्यप्रसवाय न कल्पते न समर्थमत एव उप्तं बीजं
 च नश्यति ॥ ३३ ॥

तथा कामानामाशयमाशयं चित्तं पुनः कामानामतीव
 सेवया विरज्येत नाग्निवदिति घृतविन्दुभिरग्निरेव न बर्द्धत
 इत्यर्थः यथा प्रज्वलितोऽग्निः घृतविन्दुभिर्न शाम्यति किन्तु महता
 घृतपूरेण. तथा चित्तं कामवशेन शाम्यति महद्भिः कामै-
 रित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शमादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो मुख्यो न जातिमात्रादि-
 त्वाह—यस्वेति । यस्य पुंसो यत्क्षणां वर्णाभिव्यञ्जकं प्रोक्तं
 “शमो दमस्तपः” इत्यादिना तद्यत् यद्यन्त्रापि वर्णाभिव्यञ्जकं
 दृश्येत तर्हि तद्वर्णान्तरं तेनैव वक्ष्योनिमित्तमेव वर्णो निर्दिशेत्
 न जातिनिमित्तनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
 श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिकायाम्
 एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरजयचवर्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु समुद्यो धर्मः समुद्यपुरुषार्थहेतुर्भवन्ननुकूलत्वादिर्गुण-
 पुरुषार्थस्य कथं विकूलत्वादित्याशङ्क्य मनो हि पुरुषार्थकारणं
 तद्विषयोपरकं दुःखोदकंविषयसुखाद्यस्वाप्तद्वयविषयायां स्व-
 भङ्गुरायां दुःखोदकायां दुःसाधनत्वादिन्तत्वा वैराग्यानामभर्जितं
 पुनस्तदङ्कुरीमावासमर्थे भगवत्परयाराविन्दुभाक्तिसात्कृतिसिद्धं वेत्
 तज्ज्ञानाङ्कुरीकरणनिदानं भवतीत्येतमर्थं सहष्टान्तमाह—उप्यमान-
 मिति यथा बीजैरुप्यमानं पुनः मेतुत्साधनहीनं क्षेत्रं केदारवक्ष्यं
 निर्वीर्यतां सस्यजननशक्तिराहित्येनेति तदेव स्फुटयति पुनरिति
 सूत्यै उत्पत्ये न केवलमुत्पादनासमर्थं किन्तु बीजनाशहेतव्यं ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

एवं यथा कामाशयं कामाद्याविभ्रमं विष्टं विषयसेवासमवे-
दुःकस्य तदभावे सुखस्य च स्मरस्यसमर्थे मनः कामानां विषया-
यामृतिसेवया सुखरोगादिहेतुभूतया द्रव्यादिनाशकारणानित्यसु-
खाय विरज्येत विरक्तं भवति असारतापुञ्जि प्राप्नोति इदं च
योगदानैव साधोग्यानामिति किञ्चिद्विषयसेवया किं स्वादिति
तत्राह-यथेति । कामानां विन्दुभिः किञ्चित्सेवितैः मनो यथावत्पु-
रुषार्थहेतुतया न विरज्यते विरक्तं न भवति पुनः तृष्यातिशयः
स्यात् कथमिह मुक्तकान्तिहेतुरध्यात्मः प्राज्यं तद्विन्दुभिर्बन्धा
प्रभिरर्धते तथेति भावः ॥ ३४ ॥

मन्वत्र वर्णादिदानं यथा तारतम्यतःपूजापि यद्योग्यस्य निःश्रे-
यसी यस्य एतदभावे तद्विदकरणाद्यभीष्टा सिद्धिः स्यादिति तत्राह-
यस्येति यस्य ब्राह्मणादेः ब्राह्मणत्वादिद्वयजकंशमहमादिष्वप्यं प्रोक्तं
शास्त्रन इति शेषः । तल्लक्षणं यद्यन्यत्र व्यक्तं इह्येत अपिशब्देनाऽमा-
पत्वादिदोषाभावं सूचयति-तर्हीतरलक्षणेनैव तद्वस्तु ब्राह्मणादिक-
मिति निर्दिशेत् उपदिशेत् गोः किं लक्षणांमिति पृष्टः सास्नादि-
माद् गौरिति उपदिशति यदा तदा पुच्छवत्त्वभङ्गवत्त्वादि व्यभि-
चार्ये विहाय यं गोपियडं सास्नादिमन्तं पश्यति यथा प्रत्येति
तत्प्रयुक्तं व्यवहारं करोति आत्माशेषविशति च तथाऽत्रापि
विरक्तिवत्त्वभक्तिरेव ब्राह्मणादेः मुक्तिसाधनं लक्षणांमिति सकल-
शास्त्रतारपर्यर्थः ततः सैव बुभूषुभिः संपादनीयेति भावः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भ्रमः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भ्रमं

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विभनाथकवचसिंहकृतसाराधर्मिणी ।

अत्युत्कटवासनाविशिष्टानां तु वेदोक्तनियमेन कामस्याना-
सम्भवाद् बहुशः कामाद् निषिञ्चेतरान् यथातिसौभरिप्रमु-
खीनामिह भुञ्जानामकटिबन्धिसानां त्रिरागः स्यादिति सदृष्टा-
न्तमाह-उपमानमिति, द्वाऽध्यायः । निर्धार्यतामवाह, कश्चित् सूत्रे
सस्य प्रसवाय न कल्पने कश्चित् उक्तमेव धीजं नश्यति उच्यते
कामा आसम्भवेव शेरते वासनाकपेया यत्र तत् नाप्रवर्धति यथा
प्रज्वलितोऽग्निर्न घृतविन्दुभिः शास्यति किन्तु महता घृतपूरेण
शास्यत्येव० तद्वत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

विज्ञ यस्य पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकं यल्लक्ष्यं वर्णं ब्राह्मणादिजा-
तिमभिव्यञ्जयति यत् तच्च सामान्यतो विहितमेव शमहमादिकं ननु
विशेषतो विहितं संध्योपास्यादिकं यद्यन्यत्र जाल्यन्तरेऽपि इह्येत
तज्जात्यन्तरमपि तेनैव ब्राह्मणादिशाब्देनैव विनिर्दिशेदिति ब्राह्म-
णादिनुवादात् खल्ववति न च "परधर्मो भवावहः" इति वाक्यं
शमहमादीनां परधर्मत्वाभावादिति भावः ॥ ३५ ॥

इति साराधर्मिण्यां हर्षियर्वा भक्तचेतसाम् ।

एकादशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

सूत्रे प्रसवाय ॥ ३३ ॥

उत्तमाधिकारिपक्षे "कौमारे भाचरेऽप्राहः" इत्यादिना सर्वभोग-
त्यागपूर्वकं भजनमुक्तम् मन्दाधिकारिपक्षे "गृही भूष्या वनी भवेत्"
"कुर्वन्नेवेह कर्माणि, जिजीविषेच्छन्नं समाः" इत्याद्याभूतयः भाध-
माहाभमान्तरगमनं यावज्जीवं तावत्कर्मानुष्ठानं च बहुभोगेन
विषयेऽथो निर्येदोद्वेगार्थमाहुः यथोक्तकर्मसम्पादितबहुभोगेन
मनः शास्यति न स्वल्पभोगेन बहुभूतेनाप्रवर्षया शास्यति न
घृतविन्दुभिरित्याह-एवमिति । कामाः विषयाः आशेरते वासनाक-
पेया यस्मिन् तत् मतिसेवया बहुभोगेन विरज्यते विषयेऽय
उपरस्यते ननु कामविन्दुभिः ॥ ३४ ॥

यद्यपि प्रजापतिप्रवर्तिता वर्णा मुच्यन्ते तथापि कावकृत-
सङ्करादिदोषतस्तन्निश्चयाभावे सत्यादिबन्धनेन तत्तत्कुलं ब्राह्म-
णादिनिश्चयः कर्त्तव्यः अन्यवर्णेषुपि यद्यन्यवर्णबन्धनं इह्येत
तर्हि तेन बन्धनेनापि तं बन्धितं विजानीयादित्याह-वस्येति ।
यस्य पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकं यल्लक्ष्यं यद्यदि मन्वत्र वर्णांन्तरेऽपि
इह्येत तद्वर्णांन्तरं तेनैव लक्षणादिनिमित्तेन विनिर्दिशेत् "न च
विष्यो ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वा ये यजामहे" इति भूतिः "जातिरत्र
महासर्पमनुष्यत्वे महामते ! सङ्करात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्षेति मे
मतिः ॥ तस्माच्छीखं प्रधानेष्टं विदुर्धं तत्त्वदर्शिनः" इति स्मृतिश्चात्रा-
नुसन्धेवा ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धांतप्रदीपे

एकादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

जिस जेन में बहु अर्थात् (चारचार) वीज बोया जाता है
वह जेन निर्धै आपही होजाता है, उसमें बोया हुआ बीज

भाषा टीका ।

किर उत्पन्न होने को नहीं समर्थ होता किन्तु वहीं नष्ट होजाता है ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! ऐसेही जिस पुरुष का चित्त सदा कामनाओं से बाधित है उसका चित्त वैदिक कर्म करते २ नियम पूर्वक बहुत काष्ठ भोग भोगने से जैसा धीरे २ आपही वैराग्य को प्राप्त होता है, तैसा धीमता से नहीं। जैसे कि ? घृत के बिंदुओं से अग्नि नहीं घ्राप्त होती है ॥ ३४ ॥

जिन पुरुषों के चर्यों का अमिच्छंजक (ज्ञानने चाचा) जो ब्रह्मण्य कहा है वह यदि चर्यांतर में देख पड़े तब उसको भी उसी निमित्त से निहेंच करे कुछ जाति के निमित्त से नहीं जाति तो जिसकी जो है वही रहेगी ॥ ३५ ॥

इति भीमङ्गावत सप्तमस्कन्धे एकादश अध्याय की
भागवतपञ्चाङ्कत भाषा टीका समाप्त ॥ ११ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे सप्तमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

-----○:※:○-----

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दान्तो गुरोर्हितम् ।
 आचरन्दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः ॥ १ ॥
 सायं प्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् ।
 उभे सन्ध्ये च यतवाग्जपन्ब्रह्म समाहितः ॥ २ ॥
 छन्दांस्यधीयीत गुरोराहृतश्वेद्यन्त्रितः ।
 उपक्रमे ऽवसाने च चरणौ शिरसा नमेत् ॥ ३ ॥
 मेखलाऽजिनवासांसि जटादण्डकमण्डलून् ।
 विभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्षयोदितम् ॥ ४ ॥
 सायं प्रातश्चरेद्भैक्ष्यं गुरुवे तन्निवेदयेत् ।
 भुञ्जीत यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत्कचित् ॥ ५ ॥
 सुशीलो मितभुग्दक्षः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 यावदर्थं व्यवहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ॥ ६ ॥
 वर्जयेत्प्रममदागाथामगृहस्थो बृहद्भ्रतः ।
 इन्द्रियाणि प्रमार्थानि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ७ ॥
 केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाऽभ्यञ्जनादिकम् ।
 गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनो युवा ॥ ८ ॥

श्रीभरन्नानिष्ठतमाचार्यदीपिका ।

द्वादशे त्रयवन्ते धर्मो ब्रह्मचारिवनस्पयोः ।

चतुर्थांशमाभमायां च साधारण्येन कश्चन ॥ १ ॥

वर्षादीनां धर्मो उक्ताः इदानीम आभमधर्मो उच्यन्ते. तत्रा-
 स्मिन्द्वादशोऽध्याये ब्रह्मचारिवानप्रस्थबोरसाधारणाश्चतुर्थांश-
 साधारणाश्चोच्यन्ते. त्रयोदशे यतेधर्मोः, चतुर्दशे गृहस्थस्य
 पञ्चदशे सर्वधर्मसंसारसंग्रहः ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्गुर्वादीनुपा-
 स्तीतेत्युत्तरेष्वध्यायः ॥ १ ॥

तानार्ह-साधयति । ब्रह्म नायत्री अपन् सन्ध्यात्रयमुपासीत
 उभे सन्ध्ये नु वतथाक् सायं प्रातः सन्ध्याकावनिमिशं मौनं कुर्वा-
 दित्यर्थः ॥ २ ॥

उपक्रमे आदाववसाने अन्ते गुरोश्चरणौ नमेत् ॥ ३ ॥

वयोदितमिति, "पाशाशो द्युडो ब्राह्मणस्य" इत्यादिनियम-
 मनतिक्रम्य, जटाधारणं तु केशप्रसाधनाभावमात्रम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
 यावदर्थं यथोपयोगमात्रमेव ॥ ६ ॥

बृहद्भ्रतः ब्रह्मचर्येवात् प्रहस्यन्वतिरिक्तः सर्वोपि प्रमदागाथां
 वर्जयेत् तत्र हेतुः इन्द्रियाणि बलवन्ति संयतस्यापि मनो-
 हरन्तीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीरराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

तदेवं चातुर्वर्ण्योर्विधर्मानभिधायाऽथ चातुराधर्मधर्मान्निबध्नु-
 स्नावद्ब्रह्मचर्याभमधर्मानाह-ब्रह्मचारीति। ब्रह्मचर्यं द्विविधमौपनिषदा-

श्रीमद्गीररायवाच्यं कृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नैष्ठिकञ्चेति । तत्र गार्हपत्यादिवर्षेष्टिकमप्यौपकुर्वाण्यपूर्वकमेवेति-
दशयितुं तावदौपकुर्वाण्यब्रह्मचर्यधर्मा इत्यन्ते. यां गुरुकुले वसन्
स ब्रह्मचारी उपकुर्वन् ब्रह्मचारीत्यर्थः । कथम्भूनां वसन् दान्त
उपशान्तः दासवर्गीयः स्वनेत्यमनुसम्बद्धत् गुरोर्हितमाचरन् गुरो
सुरदं सौहार्दं यस्य नादृशः ॥ १ ॥

किञ्च सावप्रान्तश्च गुरुमग्नीर्कं सूर्यं सुरोत्तमं भगवन्मञ्ज
उपासीत उभे सन्ध्ये प्रातः सायं च यतवाङ्मौनी समाहि-
तचित्तो ब्रह्म गायत्रीं जपन् गुर्वादीनुपासीतेत्यन्वयः ॥ २ ॥

ब्राह्मणश्चेत्सुयन्त्रितः समाहृतो गुरोः कर्त्वांसि वेदानधीयीत
नित्यमध्ययनोपक्रमसमाप्त्योर्गुरोश्चरणी शिरसा नमेत् ॥ ३ ॥

यथा विहितं मेखलादीनि विभूयात् जटाधारणं तु केश-
प्रसाधनाभावमात्रं धर्मं पवित्रं पाण्डो यस्य सः ॥ ४ ॥

सायं प्रातश्च भैक्षं भिक्षाकर्म चरेत्कुर्यात् तज्जिज्ञया खड्ग-
मञ्जं गुरुवे निवेदयेत् गुरोः पुरुगो निदध्यात् ततो यदि गुरुया
ऽप्यनुज्ञातश्चेत् तदन्नं भुञ्जीत नोचेत् कदाचित्तुपवसेत् कदाचिद्वि-
त्यनेन तन्मनः परीक्षाये कदाचिद्गुरुनाम्नापयेदिति सूचयते ॥ ५ ॥

मितं भुङ्क्ते इति तथा सुशौचः सुस्वभावः सदाचारो वा
द्वौऽनखमः भद्रधानः गुरुपदिष्टार्थेषु विश्वासयुक्तः जितानी-
न्द्रियाणि येन स्त्रीषु स्त्रीभिर्निर्जिता ये स्त्रीवद्व्याक्नेषु च वाचदर्थे
वाचप्रयोजनं उपसहस्राधिकं तामिस्तेश्च सम्भाषेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रमदागाथां स्त्रीविषयां वार्तां वजयेत् यतः स्वयमगृहस्थो
वृद्धतः ब्रह्मचर्यवान् स्त्रीसङ्गाद्विरहितः । ननु, तत्राधामात्रेण
को दोषस्तत्राह—इन्द्रियाणीति । प्रमाणीनि बलवन्ति. अतः
संयतचित्तस्त्वापि मनः प्रमदागाथाश्रवणकथनादिना स्ववशकुर्वन्ति
अनस्तां परिवर्जयेत् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

गुरुस्त्रीभिर्गुरुपत्नीभिरन्याभिश्च युवताभिः केशप्रसाधना-
दिकं न कारयेत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपहरत्नावली ।

नीचः प्रभितः हितं हिताचरणं । मनोवाकायकर्मभिरिति
शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कश्चिदपराधे सति । एकाभ्रादनवर्धनार्थमुपवसेदित्युक्तम् ॥५॥

स्वार्थमात्रसिद्धिः तन्मात्रं यावदिति ॥ ६ ॥

वृद्धतो ब्रह्मचारी स्वयादिव्यवहारवर्जननिमित्तमाह—इन्द्रि-
याणीति । निर्जितेन्द्रियप्रामो यतिः । “ये निर्जितेन्द्रियप्रामो
यतिगो यतपश्च ते” इत्यभिधानात् ॥ ७ ॥

प्रसाधनं संस्करणम्—

“मधुमांसोच्छ्रानोच्छ्रष्टं गुरुकस्त्रीप्राण्यिहिसनम् ।

भास्करास्त्राकनास्त्रीजपरिवादांश्च वजयेत्” ॥

इत्यपव्याख्यानं न कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतकमसुन्दरम् ।

१—४ ॥

नोचेदिति, गुरोरन्वयं गमनाहौ ॥ ५—१० ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदधिषा ।

ब्राह्मणे वर्धितो धर्मो वनस्थस्याऽपि वर्यते ।

साधारण्यभाभ्रमायां देहत्यागविधिस्तथा ॥

ब्रह्मचारी गुर्वादीनुपासीतेत्युत्तरेत्यान्वयः ब्रह्म गायत्रीम् ॥ १—१ ॥

वाचदर्थं गुरुसेवार्थं गुरुगृहे भिक्षार्थं गृहस्थगृहेषु च ययो-
पयोगमेव च ॥ ६ ॥

अगृहस्थो गृहस्थमिन्नः सर्वोपि वृद्धमतो ब्रह्मचारी ॥ ७ ॥

कारयेदिति गुरुपत्न्यो हि शिष्यमपि पुत्रमिव वास्तव्येन
पश्यन्त्यो यदि केशप्रसाधनादिकं खेचक्यैव कुर्वन्ति तदपि कार-
येदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मचारी वनस्थयोर्धर्मः सर्वाभ्रमसाधारण्यश्च कश्चन धर्मो
ब्राह्मणेनाऽध्यायेन वर्यते. ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् गुरोर्हितमाच-
रन् उभे सन्ध्ये ब्रह्म गायत्रीं जपन् गुर्वादीनुपासीतेति ब्रह्मोः
अन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

जटाधारणं केशप्रसाधनाभावमात्रं यथोहितं “पाण्डो दण्डो
ब्राह्मणस्य” इत्यादिनियमनतिक्रम्य धर्मपाण्डिः कुशहस्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यावदर्थं भिक्षाद्यर्थम् ॥ ६ ॥

वृद्धमतः नैष्ठिकब्रह्मचर्यवान् अगृहस्थो वानप्रस्थादिश्च प्रमा-
णीनि बलवन्ति यतः जितेन्द्रियस्त्वापि ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीप्रियवल्लभाय नमः ॥

नारद उवाच ।

नारदजी बोले, कि—ब्रह्मचारी हमन धीख होकर गुरुकुल
में वास करना हुआ, गुरु का हित आचरण करे और दास के
नाई नीचाऽनुसंधान कर गुरु में दठ सौहार्द राके ॥ १ ॥

प्रातःकाल और सायंकाल में गुरु अग्नि सूर्य और देवताओं
की उपासना करे, और दोनों संध्याओं में मौन होकर, सावधानी
स गायत्री का जप करे ॥ २ ॥

गुरुजी के बुझाने से बड़ी नम्रता पूर्वक वेद का अध्ययन करें
पढ़ने के प्रथम और पश्चात् (अन्तमें) गुरुजी के चरणों को शिरसं
प्रणाम करे ॥ ३ ॥

नन्वग्निः प्रमदानाम घृतकुम्भमयः पुमान् ।
 सुतामपि रहो जह्यादन्यदा यावदर्थकृत् ॥ ९ ॥
 ❀ कल्पयित्वाऽत्मना यावदाभासमिदभीश्वरः ।
 द्वैतं तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः ॥ १० ॥
 एतत्सर्वं गृहस्थस्य समाप्नातं यतेरपि ।
 गुरुवृत्तिर्विकल्पेन गृहस्थस्यर्तुगामिनः ॥ ११ ॥
 अज्जनाभ्यज्जनोन्मर्हस्यवलेखामिषं मधु ।
 स्रग्गन्धलेपालङ्कारास्त्यजेयुर्ये घृतव्रताः ॥ १२ ॥
 उषित्वैवं गुरुकुले द्विजो ऽधीत्यावबुध्य च ।
 त्रयीं साङ्गोपनिषदं यावदर्थं यथावलम् ॥ १३ ॥
 दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः ।
 गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रजेत्र वा वसेत् ॥ १४ ॥
 अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजम् ।
 भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥ १५ ॥
 एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही ।
 चरन्विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जसा शास्त्र में कहा है उसगीत से मेखला मृगचर्म वस्त्र जटा बंद कर्मउलू और दमों को धारण करे ॥ ४ ॥

सांघ सवेरें भिष्माटन करके गुरुजी के अर्पण करे, जो गुरुजी आज्ञा देंगे तो भोजन करे नहीं तो कभी उपवास भी करजावे ॥ ५ ॥

सुशील मितमोजी चतुर अज्ञातान् और जिनेन्द्रिय रह कर, स्त्रियों में और स्त्रीनिर्जित अर्थात् लपटों में जितना प्रयोजन उतना ही व्यवहार राखे ॥ ६ ॥

गृहभ्रत (बड़े अत धाला) विरक्त पुरुष स्त्रियों के गीत को न सुने, क्योंकि ? इन्द्रियें बड़ी मयन करने वाली है बलाकार से मन को हरखेती हैं ॥ ७ ॥

बदि आप युवा अवस्था धाला हो तो युवा अवस्था वाली गुरु पत्नियों से केशप्रसाधन, (केश संहारना) उन्मर्हन (उच्छेदन) स्नान, अभ्यंजन, (तेज लगावना) इत्यादिक कार्य न करवावे ॥ ८ ॥

भाषरत्नामिहृतभाषार्थदीपिका ।

न कारयेदित्यत्र हेतुः—नन्विति । रहः एकान्ते अन्यदा केषा-प्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे अनेकान्तावसरे वा यावदर्थं तदुक्तं कुर्यात् ॥ ९ ॥

ननु, मिथ्यात्वात् अतिक्रमत्वाच्च स्वयं त्यक्तप्रायं इत्यादि ज्ञानादिति कोऽयमतिनिश्चयः ? तत्राह—कल्पयित्वात् । आत्मना स्वरूपसाक्षात्कारयोगे हेतुर्न्यादिकम् आभासमात्रं कल्पयित्वा निश्चित्य यावदसौ जीव ईश्वरः स्रज्जनां न भवेत् तावत् द्वैतम् अहं पुमानित्येति भवेत् न विरमेत् । ततः किमतो आह, ततो हि द्वैतार्थपर्ययः गुणाध्यासेन भोगवतामुक्तिः अतो जह्या-दयेत्यर्थः ॥ १० ॥

एतत् सर्वं सुशील इत्याद्युक्तं गृहस्थस्य विशेषमाह—गुरु वृत्तिरिति ॥ ११ ॥

अज्जनादीनामपिपान्तानां इन्द्रियेषु अज्जनं शरीरस्य अभ्यंजनं शिरसः स्त्रियश्चापेखाञ्च स्त्रिकर्म स्त्रियां कुर्यादौ लेखनं वा तत्रिरीभयं वा अत्राभ्यङ्गादि स्वरूपतो निषि-ध्यते पश्यन्तु कथञ्चिदापदि प्राप्तमपि स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमित्ये-भेदः ॥ १२ ॥

धीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अङ्गैः शिवादिभिरुपनिषद्भिश्च सहितां वेदत्रयीमधीत्य
अथबुध्य च तदर्थं च विचारं यावदर्थं स्वाधिकारानुसारेण ॥ १३ ॥

यदीश्वरः शक्तः तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दद्यात्
यथाधिकारं गृहस्थाद्याभ्यं स्त्रीकुयांस्तत्रैव वा वसेत् नैष्ठिकः
इत्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वधामभिः स्वाभ्येभूतेर्जीवैः सह ते नियन्तृन्वा ॥ १५ ॥

चरन् एवमाचरन् विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन सः ॥ १६ ॥

धीमन्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुतस्तन्मात्रकरणोद्देशः? तत्राह—नन्विति । अग्निः अग्निसर्वशी
प्रमदा यथाचातीवाग्निस्वहचरितं घृतकुम्भं क्षरति तथा पुमानपि
प्रमदासहचारी संमुद्येदित्यर्थः । अतः सुतामपि पुत्रीमपि पुमान्
रह एकास्ते जह्यात् त्यजेत् अन्यदा केशप्रसाधनादिव्यतिरिक्ताव-
सरे अनेकान्तावसरं वा यावत्तदुक्तमर्थं प्रयोजनं तावन्मात्रं करो-
तीति तादृशो भवेत् ॥ ६ ॥

एवं ब्रह्मचारियो धर्मानभिवाच यदुक्तं “सुशीलो मितभुक्”
इत्यादि तद्यतिगृहस्थयोरपि ब्रह्मोपासननिष्ठयोरतिदेश्यन् ताव-
द्यावच्छरीरावसानमेवं धर्मो अनुष्ठेया इत्याह—कल्पयतीति । ईश्वरो
भगवान् यावद्विदमात्मन आभासं दृश्यं शरीरं कल्पयति प्रवृत्तिः
समर्थं करोति तावद्द्वैतं देवत्वमनुष्यत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानरूपं
भेदज्ञानमनुवर्त्तत इति शेषः । नन्वनुवर्त्ततां ततः किं तत्राह,
अस्य पुंसस्ततो ऽध्यासाद्विपर्ययः उत्तरांशविपर्ययः देहात्मभ्रमः
पुरुषार्थविपर्ययो वा भवति तस्माद्यावद्देहानुवृत्तिः स्वधर्मेश्यो न
विरमेत् । कल्पयित्वाति पाठान्तरम् तत्र यावद्विदमाभासं शरीरं ता-
वदीश्वरः प्रभुः समर्थः स्वधर्मानुष्ठानशकस्त्वन् आत्मनः स्वस्य द्वैते
मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिभेदं कल्पयित्वा स्थित इति शेषः । देहात्मा-
भिमानयुक्त इत्यर्थः । अत एव तावन्न विरमेत्स्वर्गादिति शेषः । विरामे
बाधकमाह—हि यस्मादध्यासाद्विरामाद्वाऽस्य विपर्ययः उत्तरो-
त्तरदेहात्मभ्रमः यद्वा यावद्विदं शरीरमनुवर्त्तते तावद्विदं द्वैते
मनुष्यत्वादिकमात्मन आभासमात्रं कल्पयित्वा द्वैतं देहाकारो न
त्वात्माकार इति कल्पयित्वा देहविलक्षणमात्मानमनुसन्धायै-
त्यर्थः । ईश्वरः कर्तुं समर्थः न विरमेत् स्वधर्माज्जविरमेदि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तं यतिगृहस्थयोरप्यतिद्विशति—एतदिति । एतत्सुशील इत्या-
दिनां सर्वं एतत्स्थस्य ब्रह्मोपासनरूपमननिष्ठस्य यतस्तुयांश्रमि-
णाः अपि शब्दाद्गृहस्थस्यापि समाप्तानं तत्र गृहस्थस्य किञ्चिद्वि-
शेषमाह—गुरुवृत्तिरिति । गुर्वी वृत्तिर्गुर्वनुवृत्तिः स्त्रीमङ्गरादित्यादि-
रूपा ब्रह्मचर्यवृत्तिः गृहस्थस्य तु विकल्पेन कदाचिद्भवेत् कदाचिन्न
स्यात् । कदा न भवेत् ? इत्यपेक्षायां ते काळं निर्दिशान्विकल्पे हेतुं
यद्गृहस्थं त्रिनिनष्टि—ऋतुगामिन इति । ऋतुगामित्वाद्गुरुवृ-
त्तिविकल्प इति भावः । ऋतुकालेषु गुरुवृत्तिर्नास्तीति च भावः
अस्या वृत्तेर्गुरुत्वविशेषात्प्रमाणं गुर्विति विशेषणमुपासम् ॥ ११ ॥

किञ्च ये धृतव्रताः गृहस्थास्ते अज्ञानादीन् त्यजेयुः अज्ञानाद्या-
मिपांतानां द्वन्द्वैक्यं तत्राज्ञनं शरीरस्य तेषां जन्म
शिरसि अज्ञानमवशिष्टदेहस्य उगमः उद्वृतः स्वयव-
वेत्ता कुड्यादिषु स्त्रीप्रतिकृतिखेजनमामिषं मांसं मधु मद्यमिदं
सन्नियाद्यभिप्रायकं स्रक् च गन्धर्वेषाम्नाऽस्रकुर्वन् तान् ॥ १२ ॥

एवं ब्रह्मचर्याभ्रमधर्माभिधावाथाभ्रमांतरधर्मांस्त्विविधस्त-
वदाभ्रमन्तरायांमुक्तविधब्रह्मचर्याभ्रमपूर्वकत्वमाह । उपरिवैनमिति,
द्वाऽध्याय । द्विजस्यैवर्णिकः एवमित्यं गुरुकुले । उपरिवा साङ्गो-
पनिषदं सांगसशिरस्कां त्रयीं यथाबुद्धिबलं यावत्स्वापेक्षितम-
धीत्याऽथबुध्य तदर्थं ज्ञात्वा अवबध्येति पाठस्तुचितः “वेदमधी-
त्याभिसमाहृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे” इति श्रुत्यर्थस्याऽत्र प्रत्याम-
ज्ञानादववध्य समावर्त्तनं कृत्वा ॥ १३ ॥

यदीश्वरः शक्तोत्तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दद्यात्
गुरुणा ऽऽयनुवातः गृहं वनं वा प्रविशेद्गृहस्थाभ्रमं संन्यासा-
भ्रमं वा स्त्रीकुयादित्यर्थः । वनशब्दः शुचिदेशोपलक्षकः कुटुम्बे
शुचौ देशे इति श्रुत्यनुसंधायां तु वानप्रस्थाभ्रमोपलक्षकः
ब्रह्मचर्यान्तरं तत्परिग्रहानुपपत्तेः सहि गार्हस्थ्यान्भ्रमावि
“ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाङ्गनीभूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्यादेशं प्रव्रजेद्गृहाङ्गनाङ्गा” इति जावालिखितेः गार्हस्थ्यान्तरं
प्रव्रजेत् प्रव्रजनन्तु सभ्यासाभ्रमपरिग्रहो वानप्रस्थाभ्रमपरिग्रह-
भ्रत्युभयविधं विवक्षितं यथेष्टं संन्यस्यन्नं वा प्रतिष्ठतेत्य-
त्यर्थः । तत्र वा वसेत् तत्र शब्देन ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यञ्च विव-
क्षितं ब्रह्मचर्यं एव निष्ठितो भवेत् गृहं प्रविश्य तत्रैव वा स्थितो
भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं यथेष्टं परिगृहीतानां सर्वाभ्रमाणामनुगतं धर्मं तत्फलं
चाह—द्वाऽध्यायम्, अग्नाविति । अग्नाविति तुर्वाभ्रमव्यतिरिक्ताभ्रमा-
भिप्रायकं तस्यानग्नित्वात् गुरावग्नावात्मनि स्वस्मिन् सर्वभूतेषु
चान्तःप्रविश्यानिमनपूर्वकं धारकतयास्थितमितिशेषः । स्थितम्
अधोक्षजं भगवन्तं पश्येत् अधोक्षजो धामाऽऽधारो येषां तैर्भूतैरप्रविष्टं
पश्येत् व्याप्यवस्तुगतदोषासंस्पृष्टं पश्येत् प्रविष्टवन्न पश्येत् ।
अन्तर्बहिश्च व्याप्यस्थितत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

एवंविधदर्शी ब्रह्मचर्याद्यन्यतमभ्ररक्षाभ्रमधर्मानुतिष्ठ
श्रित्वदितं विज्ञानं विज्ञेयं स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यं येन तादृशः परं
ब्रह्माधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १६ ॥

धीमन्निजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुतो न कार्यमत्राह—नन्विति । अन्वदा, व्यवहारयोग्यस्य-
मये ॥ ६ ॥

ननु, वन्धनिवृत्त्यर्थं भगवदपेक्षासुखया धर्मोऽनुष्ठेय इति
विधीयते तस्य मिथ्यात्वेन स्वप्न एव निवृत्त्युपपत्तेन तद्विधान-
मत्रावश्यकमित्याशङ्क्येश्वरकल्पिनस्य मिथ्यात्वासम्भवनं ।
यद्बुद्ध्या यस्य ऋतुलावन्धनस्य तत्प्रसादेन तद्विद्विषयी-

भीमद्विज्वलपञ्चजतीर्यङ्गतपद्मलावली ।

श्वरं प्रसादजनकधर्मप्राप्तो विषेवोऽथवा बन्धानुत्थितिरित्याश-
यवांस्तस्येश्वरकल्पितस्वमाह-कल्पयेदिति । यावन्तं कालमीश्वरः
सुप्तमनो जीवस्व ज्ञानव्यवहारहितं ज्ञानवद्वभासमानमिदमा-
भ्युत्समज्ञानं, कल्पयेत्तावन्तं कालं ज्ञेयमयथावद्वानं न विरमेत्ता-
पगच्छेत् ततोऽ ज्ञानादस्व विपर्ययो बन्धाऽनुवन्तेत इति
शेषः तदुक्तम्—

- (१) “व ह्युत्पेनैव वस्तूनां यथार्थज्ञानमुच्यते ।
अज्ञेयज्ञानमित्येव ज्ञेयज्ञानं तदन्यथा ॥
- (२) यथा ज्ञानं तथा वस्तु यथा वस्तु तथा मतिः ।
नैव ज्ञानार्थयोर्भेदस्तत एकवचनेदन्तम्” इति च ।

ननु, वर्णादिर्विहितो धर्मप्राप्तः कियन्तं कालमनुष्ठेयो बहुसमय-
साध्यत्वे दुःखप्रवासत्वेनाशक्त्यविरक्त्यानधिकारिकः स्याद्वि-
त्याशङ्क्याह—कल्पयेदिति । यावाहीश्वर इन्माभासं मिथ्याभूतं
जगत्कल्पयेत् तावद् ज्ञेयं वर्णाभमादिधर्मलक्षणं न विरमेत्
नापगच्छेत् ततोऽधिष्ठानं ज्ञानं स्यात्ततो विहितधर्मप्राप्तस्य
विपर्ययो निवृत्तिरित्ययमर्थो हिशब्दसूत्रिनया “सत्यसृष्टावशक्ता
हि मायासृष्टिं वितम्बत” इति स्मृत्वा विरुद्धत्वेनानुपपन्नः ईश्वर
इत्यनेन सत्यसृष्टिसामर्थ्यं सूचयति तात्पर्येण विधानं चानुप-
पन्नं यत उक्त एवार्थः ॥ १० ॥

नन्वयं धर्मो ब्रह्मचारिणो भवेदुताभ्यस्वापि सम्भवति ?
नाथः प्रतिव्याप्तेः न द्वितीयः पृथग्विधानानुपपत्तिरित्यनोऽतिद्वे-
शान्यायेन यथासम्भवमन्यस्यापीत्याह—एतदिति । अन्यद्वस्वमायां
न केवलं गृहस्थस्यैव किन्तु यत्नेरपीत्याह—यत्नेरपीति । यथासम्भ-
मित्युक्तं विद्युद्योति-गुरुवृत्तिरिति । गुरुवृत्तिर्गुरो वासः ब्रह्मचर्यं
मिथ्यावृत्तिरित्येतत्सर्वं गृहस्थस्य निवर्तत इत्यर्थः । विकल्पेन
व्यवस्थितविकल्पेनोदितानुदितहोमवदित्यर्थः । कुतो निवर्तत इति
तत्राह—ऋतुगामिन इति ॥ ११ ॥

पञ्चयज्ञाद्याचरणावासेन कालायापनं कुर्वतो गृहस्थस्यापि
• अनपारणो ब्रह्मचारिवत्पञ्चयज्ञादिकं वर्जनीयमित्याह—अज्जनेति ।
अवलेपे वर्षम् ॥ १२ ॥

अवबुध्य अर्धविचारं कृत्वा तस्मै ज्ञात्वा ॥ १३ ॥

गार्हस्थ्यधर्मस्य वानप्रस्थधर्मस्य यतिधर्मस्य चानुष्ठानेन
समर्थेभ्योऽप्यभीष्टं कुर्यादित्याह—यदिति—

“नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसन्दाचार्यसाक्षिणौ ।
तद्भावे * स्यतनये पन्थां वैश्वानरेपिच” ॥

(१) वस्तूनांबहुत्वेन बहुत्वप्रकारकवस्तुविपर्ययत्वेन यथा-
र्थज्ञानभेदाज्ञेयज्ञानमित्युच्यते । वस्तुवैक्यावययकं तु ज्ञेयज्ञान
मित्युच्यते नन्वेतन्निरुद्धम् ॥

(२) अज्ञेयज्ञानस्यैव वस्तुवैक्यज्ञानत्वेन वक्तव्यत्वादित्या-
शङ्क्यनन्ददयानि-ययेति । ज्ञानार्थयोः सादृश्यप्रमाणमैक्यमादाया-
ऽज्ञेयज्ञानं भेदज्ञानमित्युच्यते ननु वस्तुवैक्यावययम् ॥

* गुरुपुत्रे गुरुपत्न्यांवेति

इति वचनात्. एतादृशस्य गुरो वासोऽनुवाचते नम्यस्य गुरो-
राहया दूरं गत्वा गृहाभ्रम इति तदुक्तं “गुरोराहानुराधेन
दूरस्थो वा गृही भवेत्” इति चेति ॥ १४ ॥

भगवद्वर्षणुज्ज्वाऽन्यादौ क्रियमायां कर्म तस्य बुद्ध्या
कर्तव्यं ननु तदैकबुद्धयेत्याशयेनाह अप्राप्ति—
“सगुरुर्भ्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मे ददाति च ।
उपनीथ षडेद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥
एकदेश उपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकुरुमते ।
एते मान्वा यथापूर्वमेऽथो मातागरीवासि” ॥

इति वचनात् गुरुशब्देन सर्वे एते विवक्ष्यन्ते स्वधामभिरावासस्था-
नभूतैरप्रापितं सर्वगतं प्रविष्टवत्स्थितं अनुकूपधर्मं अप्रापितः
सर्वगतः प्रविष्टस्वरूपवान् “एवं द्विकूपो भगवान्हरिरेको
जनाह्वनः” इतिवचनात् ॥ १५ ॥

एवमाकारेण क्रियमाणास्य कर्मणः फलमाह एवं विध
इति ॥ १६ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकर्मसन्दर्भः ।

गुरुवृत्तिरिति, गुर्वनुवृत्तिः ॥ ११ ॥

अज्जनेत्यस्य टीकायां स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति विचार्यम् अऽव-
ज्जनेनाति विशेषात् ॥ १२ ॥

उचित्वेति युगकर्म ॥ १३—११ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

तत्र हेतुः—नन्वग्नि रिति । रहः रहसि एकान्ते अग्न्यादा अग्न्यत्र
अनेकान्तेपि यावदर्थं कृतं यावताऽवस्थानेनार्थः प्रयोजनं सित्यो-
क्तावदेवस्थितिं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु, निवृत्ताभिमानस्य विजितेन्द्रियज्ञानिनो युवतस्य किम-
पकर्तुं प्रमथेयुः ? तत्राह—कल्पयित्वेति । ईश्वराज्ञानसमर्थोऽपि इदं
वेदवैदिकविषयाभिमानादिकं बाधितानुवृत्तिव्यायेनाभासं कल्प-
यित्वा तत्त्वज्ञानेन विजितं नाममात्रयोव स्थितमकिल्बिषकं
कृत्वाऽपि यावदारमना मनसा सह वर्त्तेत. तावत् ज्ञेयं अहं पुमान्
इत्वं स्त्री इत्ं मे प्रियागदमप्रियमिति भेदबुद्धिर्न विरमेत्. ततश्च
विपर्ययः पूर्ववत् संस्मारावृत्तिः । यज्ञाननु, स्वकसुतभगिन्वादिबुद्ध-
धर्मस्य जितेन्द्रियस्य किमस्माद्भयं ? तत्राह—कल्पयित्वेति । स्वयहानं
व्यावहारिकं वस्तु च त्यक्त्वापि आरमना मनसा यावत् यत्
प्रमाणकम् इदम् आभासं इत्वं मे अग्न्येव इत्वं माता इत्वं सुते-
त्यादिसम्बन्धाभासं कल्पयित्वा ईश्वरः तत्तत्कृतस्नेहोत्पसुत्वेन
ईशानः नाथत् तत्प्रमाणात् ज्ञेयं भेदो न विरभन्त तत्त्वस्य स्तोत्र-
त्वात् कल्पितत्वाच्च न काश्चिच्छिन्ता तत्राह—ततो हीनि ॥ १० ॥

सर्वं सुशीलं इत्याद्युक्तं विकल्पेन कर्तव्यावेत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिम्बनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अङ्गनं शरीरस्य अङ्गयङ्गनं शिरसः स्त्रियं च अयंललां चित्र
कर्म च अत्राङ्गयङ्गादिकं स्वरूपत एव निबिद्धयने पूर्वन्तु कथञ्चि-
दापदि प्राप्तमपि स्त्रीकतृकं निबिद्धमिति भेदः ॥ १२—१३ ॥

यदीश्वरः शक्तस्तदा गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा गृहं
प्रविशेत् गृहस्थो भवेदित्यर्थः । तत्रैव वा वसेत् नैष्ठिकब्रह्मचारी
स्यात् ॥ १४ ॥

स्वधामभिः स्वाभ्यैर्जीवैः सह तन्नियन्तृतया ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभ्यदा अनेकान्ते यावदर्थं यथापयोगं तद्व्याजनादिकम्
कुर्यात् ॥ १ ॥

सुताया एव का कथा सर्वोपि लोकेवेदप्रसिद्धः प्राह्याऽ
प्राह्यभेदः यावन्महाप्रलयस्तावदनिवार्य एव यस्तु सर्वं प्राकृत-
मिदमेकमेव किमत्राप्राह्यं वाति साहसेन प्राह्याभेदं न स्त्रीकरोति
तस्य विपर्ययः स्यादित्याह—कल्पयित्वाति । ईश्वरः सर्वात्मा जग-
ज्जेतुरिदं स्वशक्तिविकारभूतमाभासं आ समन्ततः प्राह्याप्राह्यादि-
तया भासमानम् आत्मना कल्पयित्वा यावद्भर्तते तावत् द्वैत-
मिदं प्राह्यामिदमप्राह्यामिति भेदो न विरमेत् अङ्गीकार्यं एव
भवेत् हि यस्तु नाङ्गीकरोति ततो अनङ्गीकारात् अस्वानङ्गीकर्तुः
अमृतवद्विषोदकपानेन अजयदग्निस्नानेन विपर्ययः शरीरनाश
एव स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

एतत्सर्वं सुशील इत्यादिनोक्तं गृहस्थस्य यतेस्तुर्पाभमिष्य
उपलक्ष्यं यतेरित्युक्तिस्त्वानप्रस्थस्थापि समाग्नातम् गृहस्थस्य
गुरुशुभ्रपायां विकल्पं वदन् ब्रह्मचारिप्रभृतिभिर्नित्यं गुरुशुभ्रपा
यथापयोगं कर्तव्यं द्योतयति गुरुवृत्तिरिति गुरो वृत्तिर्धनेन
तच्छुभ्रपेक्ष्यैः गृहस्थस्य विकल्पेन बोध्या तत्र हेतुगर्भं विशे-
षणम् ऋतुगामिन इति आवश्यककर्तुगमनादिपरवशस्य नित्यं
गुरुशुभ्रपायामावकाशाभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अङ्गनं नेत्रयोः अङ्गयङ्गनं शिरसः उन्मर्दश्च उन्मर्दनं शरी-
रस्य स्त्री च अयंललां च स्त्र्यादिप्रतिकृतिश्च आमिषं च
तेषां उन्मर्दकयम् मधु मयं क्षगादिकान् च ये धृतव्रतास्ते
त्यजेयुः ॥ १२ ॥

अङ्गैः शिक्षादिभिरुपनिषद्भिश्च सहितां त्रयीं वेदत्रयीम् द्विज
स्त्रीवर्षिकः मधीत्य तदर्थं चावयुष्य ॥ १३ ॥

यदीश्वरः समर्थस्तर्हि गुरोः कामं यथेष्टं वरं दत्त्वा यथेष्टां
दक्षिणां दत्त्वा गृहं प्रविशेत् गृही भवेत् विषयेषु विरक्त-
भेदं वनोपलक्षितं जिनेन्द्रियवासयोगं स्थानं प्रविशेत् तत्र
द्वैविध्यमाह—प्रजजेत् सन्यासी भवेत् तत्र वा वसेत् तत्रैव
ब्रह्मचर्याभ्ये वसेत् नैष्ठिको भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

भूतैः चेतनाचेतनरूपैरधोक्षत्रशक्तिमयैः स्वधामभिः अथो
क्षत्राधिष्ठितैः सहाभोजनं सर्वभूतेषु अमविष्टमपि विमुक्तकूपस्य

शक्तिद्वयं वितस्य संस्थितस्य प्रवेद्याभोगात् प्रावृष्टवत्पश्यत्
एकेकस्मिन् भूते चराचरभगवद्गुणाणि पश्येत् तथोक्तम्—

“चरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषः स्वधन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यंघ्रय ईश्वरः” ।

अग्नौ गुरो च तद्भेदेनोपासनार्थं पश्येत् आत्मनि चोपासके
भावि कृतमङ्गलमूर्तिं पश्येदित्यम्बादिपुष्कं निर्देशाभ-
प्रायः ॥ १५ ॥

एवंविधः विदितं विज्ञानं तत्त्वत्रयज्ञानं येन सः ब्रह्मचारी
वानप्रस्थो वा यतिर्वा गृही वा चरन् प्रारब्धकर्मफलं भङ्ग-
यन् परमधोक्षत्रं ब्रह्माधिगच्छति भगवत्प्रातिरूपा मुक्तिस्तत्त्व-
त्रयज्ञानपूर्वकभगवद्भ्यानिष्टा यस्मिन्नाभ्ये भवेत्तस्यै वाभमिष्य
स्थाविति फलितोर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कथोक्ति ? यह निश्चित और प्रसिद्ध है, कि—स्त्री अग्नि
रूप है और पुरुष घृत कुंभमय (घीके कुप्पे के समान)
है, इस लिये प्रयोजन से अधिक अपनी पुत्री को भी
एकांत में त्यागदे ॥ ६ ॥

ज्ञान समर्थ होकर भी भान होने वाले ईश्वर जगत
को जबतक अपने मनसे द्वैत भाव से अर्थात् स्त्री पुत्रादि रूप
भेद भाव कल्पना करके वर्तमान है, तब तक विहित
कर्मों से विराम को न प्राप्त होवे कथोक्ति ? विराम को प्राप्त
होने से ही इस्को विपर्यय है अर्थात् उत्तरोत्तर संसार
है ॥ १० ॥

ये जो सुशील मितभोजी इत्यादि षष्ठ श्लोक में कहे
हुए धर्म हैं, सो गृहस्थ के और यति के भी हैं, और
ऋतु गामी होने से गृहस्थ को गुरुकी वृत्ति में विकल्प
है ॥ ११ ॥

जो अध्ययनादि व्रत धारण करने वाले हैं उनको
अंजन (काजर) अङ्गयजन, उन्मर्दन, स्त्री चित्र दर्शन,
आमिष मधु माजा चंदनक्षेप और मखंकार ये सब
वर्जित हैं ॥ १२ ॥

प्राह्याय इस प्रकार गुरुकृष्ण वासकर पट्ट अङ्ग और उपनिषदों-
सहित वेद का यावत्प्रयोजन और युक्तिबलके अनुसार अध्ययनकर
के गुरुजीको दक्षिणा देकर गुरुका भावापाकर यथेष्ट गृहमें प्रवेश
करे, यदि समर्थ होय तो आहालेकर वनमें जावे अथवा
सन्यास ग्रहण करे, वा गुरु के समीप ही निवास करे
॥ १३ ॥ १४ ॥

अग्नि गुरु आत्मा तथा सर्वभूतों में अपने भाव्यरूप भूतों
सहित अर्वाष्ट भी ईश्वर को नियमन कर्तृत्व बुद्धिसे प्रविष्ट
सरीका देखें ॥ १५ ॥

इस प्रकार का ब्रह्मचारी हो वानप्रस्थ हो यति हो भी गृहस्थ

वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान्मुनिसम्मतान् ।
 यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेद्दृषिलोकमिहाजसा ॥ १७ ॥
 न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं चाप्यकालतः ।
 अग्निपक्रमथाऽऽमं वा अर्कपक्रमुताहरेत् ॥ १८ ॥
 वन्यैश्वरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान् ।
 लब्धे नवेननेऽन्नाद्ये पुराणां तु परित्यजेत् ॥ १९ ॥
 अग्न्यर्थमेव शरणांमुटजं वाऽऽद्विकन्दरम् ।
 भयेत हिमवात्स्वग्निवर्षार्कात्पषाट् स्वयम् ॥ २० ॥
 केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत् ।
 कमण्डल्वजिने दण्डवल्कलाग्निपरिच्छदान् ॥ २१ ॥
 चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः ।
 द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः ॥ २२ ॥
 यदा ऽकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरया ऽथवा ।
 आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्याद्विनशनादिकम् ॥ २३ ॥
 आत्मन्यग्नीन्समारोप्य सन्न्यस्याहंममात्मताम् ।
 कारणेषु न्येत्सस्यकसङ्घातं तु यथाऽर्हतः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हो ऐसे आचरण करता हुआ विज्ञान को प्राप्त होकर पर-
ब्रह्म को प्राप्त होता है ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ऋषिर्लोकं महर्षीकम् ॥ १७ ॥
 अकृष्टमकृष्टपच्यम् अकालतः पाककाळात्पूर्वमेव निष्पन्न-
 मित्यर्थः । अर्कपकं फलादिः आहरेदश्रीयात् ॥ १८ ॥
 वन्यैर्नोपारादिभिश्चरुपुरोडाशान् कालचोदितानित्यान् पुराणां
 पूर्वसञ्चितम् ॥ १९ ॥
 हिमादीन्सह्यत इति तथा ॥ २० ॥
 केशादीन्मखं चाप्रक्षालनेन धारयन् कमण्डल्वार्दींश्च
 दधत् ॥ २१ ॥
 कृच्छ्रतस्तपःकेशाद्यथा बुद्धिर्न नश्येत्तथा चरेत् ॥ २२ ॥
 द्वावर्षाभ्याद्यनन्तरमपि यदि स्वधर्मानुष्ठाने शकस्तर्हि वन-
 द्य वसेत् यदि तु ज्ञानाभ्यासे योग्यस्तर्हि सन्न्यसेदित्युत्तरा-
 ध्याये वक्षति तदुभयरहितस्य तु यत्कृत्यं तदाह, यथाऽकल्पोऽ-
 धमर्थः अणुस्वीक्षिक्यां विद्यायां ज्ञानाभ्यासे ॥ २३ ॥

अन्नशानादिकरिष्यतः पूर्वकृत्यमाह—आत्मनीत्यादि, यावत्स-
 माप्ति । यथाऽर्हतो यथायोग्यं स्वकारयोश्चाकाशादिवु संघातं
 देहं स्वसंस्मिन्नापयेत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीराराधनाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायटीपिका ।

नावत्-प्रस्थधर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते—वानप्रस्थस्येति ।
 मुनीनां वानान् वानप्रस्थस्य नियमान् धर्मान् वक्ष्यामि । निष्प-
 न्नात् विदितमिति—याज्ञियमानिह लोकं ऽनुतिष्ठन् मुनिरुत्सा-
 ऋषीणां लोकं महर्षीकं प्राप्यं भगवतुंकां वा गच्छेत् ॥ १७ ॥

नियमानाह—नेति । कृष्टपच्यं कृष्ट्याद्युपायैर्निष्पन्नं छादवल्का-
 दिकं नाश्नीयादन्नस्य इति शेषः । अकृष्टपच्यमपि फलमूलादिक-
 मकालतः पाककाळात् पूर्वमेव परिपाकावस्थायाः पूर्वमेव तथा-
 भिपक्रमामञ्च नाश्नीयात् उतापितु अर्कपकं मूर्धंकरणपकं
 फलादिकमेवाहरेदश्रीयात् ॥ १८ ॥

एवं वानस्यो धर्म उक्त अथावश्यकान् नियमानाह-वन्धैरिति ।
 वन्यैर्नोपारादिभिश्चरुपुरोडाशान् कालचोदितानित्यान्निर्धेपत् नीवा-
 रादिनिष्पन्नरेव चरुपुरोडाशैर्बध्यादितधर्मान् कुर्यादित्यर्थः । नवेनने
 नूतने नूतनेऽन्नाद्येऽन्न लब्धे पुराणां पूर्वसञ्चितमन्नाद्यं परित्यजेत् ॥ १९ ॥

श्रीमद्दीरघवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अग्न्यर्थमग्नीनां रक्षणांशमेव उटजं पर्वाशास्त्रमकं शरयं स्वगृहं कुर्यादयथाद्रिकन्दरं पर्वतगुहां वा भवेत् स्वयन्तु हिमं च वायुश्चाग्निश्च वर्षश्च सूर्यातपश्च ताप्सहत इति हिमवाच्य-
प्रिवर्षाकारतपसाद् ॥ २० ॥

जटाः सन्त्यस्येति तादृशः केशादीन् वेहमखञ्जाघमर्ष्येण धारयन् कमयडल्वादींश्च दधदग्निपरिच्छदाः सुकृन्नुवाद्युपकर-
यानि च दधत् ॥ २१ ॥

कृच्छतः क्लेशाद्यथा बुद्धिर्न विपद्येत् न नश्येत् तथा द्वादशाब्दान् संवत्सरानष्टौ वा चतुरो वाश्वौ द्वौ वा एकं वा चरेत्त्रियमानिति शेषः ॥ २२ ॥

यदा द्वादशाब्दाद्यनन्तरं व्याध्यादिभिरुत्तरया वा स्त्रक्रियायां स्त्रकीबधर्माचरणे आन्वीक्षिक्यामात्मविचाररूपायां विद्यायां तूरी-
याभ्रमधर्मे चाशक्तस्तदाऽनशनादिकमादिशब्देनाग्न्यारोपणादिकं वक्ष्यमायं विवक्षितं तत्कुर्यात् ॥ २३ ॥

तदेवाह—आत्मनीति । अग्नीनात्मनि सभारोप्याहङ्कारमकार-
रो संग्यस्य त्यक्त्वा यथायोग्यं स्त्रकारण्ये संघाते भूतसंघात-
रूपं शरीरेन्द्रियजातादिकं सम्बन्धं न्यसेत्तु ननु सन्धीत ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

ब्रह्मचारिवानप्रस्थनियमानां कृच्छ्रनाश्वत्थेन साम्बत्प्रथमा-
भ्रमधर्मकथनानन्तरं वानप्रस्थधर्मानाह—वानप्रस्थस्येति । ऋषेः
सर्वेष्वेव लोकं वैकुण्ठं “स्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरसः” इति भूतेः
“ऋषिर्हरो तापसे च ज्ञानवलापि कीर्तितः” इति ॥ १७ ॥

कृष्टपच्यं कर्षणादिना पकं ग्रीह्यजं अकालतो विहितका-
खमुल्लङ्घ्य आममग्न्यादिनाऽनातपाकम् आमलकादि ॥ १८ ॥

वन्धैर्वैवग्नीयादिभिः काखचोदितान् तत्सकाखविहितान् ॥ १९ ॥
अग्न्यर्थमग्निरक्षार्थम् उटजं पर्वाशास्त्रं शरयं गृहं अन्यदा
हिमादिकं भयेत् आतपनमातपः ॥ २० ॥

अग्निपरिच्छदा दधदियः ॥ २१ ॥

न विपद्येत् क्रिष्टो न भवेत् ॥ २२ ॥

अकल्पोऽसमर्थः आन्वीक्षिक्यां आत्मविचाररक्षणायाम्
अनशनमशनत्यागः तत्राशक्तौ मासे गते पक्षे वा दिवसे वा ऽह्नी-
यादित्यादिकमादिपदेन गृहीतं यथाह, याज्ञवल्क्यः “पक्षे गते
वा प्राग्नीवान्मासे वाऽहनि चागते” इति ॥ २३ ॥

त्रियमाणेन पुरुषेणा ऽध्यात्मं कार्यकारणजातं यत्त्रेहं कार्य-
मेतस्मिन्कारण्ये विलीयते इति ध्यानं कर्मव्यमित्यभिप्रायेणाह,
कारण्येष्विति । सङ्घाते कार्यजाते न्वासो ज्ञानपूर्वकं ध्यानं
“कार्यस्य कारणस्यज्ञानमात्रं विद्यापनम्” इति वचनात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसार्वभूतचन्द्रिका ।

अकालतः पाककाखतपूर्वमेव पकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

वन्धैः नीवारादिभिः निवर्षेत् दधात् काखचोदितान् विहि-
तान् ॥ १९ ॥

।हमादीन् सहत इति सः ॥ २० ॥

मखानि दन्ताद्यधावनोरथानि ॥ २१ ॥

यदा द्वादशाब्दादि मध्य एव अकल्प- असमर्थः आन्वीक्षिक्यां
ज्ञानाप्त्यासे ॥ २२—२३ ॥

अनशनादिकरिषतः पूर्वकृत्यमाह—आत्मनीत्यादि, यावत्
समाप्ति । यथाहृतः यथायोग्यं स्त्रकारण्येष्वकाशादिषु सङ्घाते
देहं न्यसेत् प्रविद्यापयेत् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऋषिलोकं महारादिलोकं सकामश्चन्द्रकृत उक्तरीत्या अधोक्ष-
जध्याननिष्ठस्य तु मुक्तिरुक्तैवेति विवेकः ॥ १७ ॥

कृष्टपच्यं कृष्या निष्पन्नं नाग्नीयात् अकृष्टमकृष्टपच्यमपि फला-
दिकमकालतः पकं नाग्नीयात् वन्धैर्वैवोद्भवैः फलादिभिः काख-
चोदितान् काखेकाखे विहितान् अरुपुरोडाशान् निवर्षेत्
दधात् पुराखं पूर्वसञ्चितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्वयं हिमादीन् सहते इति तथा अग्न्यर्थे तु शरयं गृह्या
दिनिवारकं गृहमुटजम् पर्वादिनिर्मितमद्रिकन्दरम् वा
भवेत् ॥ २० ॥

जटाः सन्त्यस्येति जटिष्ठः केशादीन् मखं चोद्घर्षमाना
द्यकरण्येन कमयडल्वादीन् अग्निपरिच्छदान् सुकृन्नुवादीन्
दधत् चरेदित्युत्तरयान्वयः ॥ २१ ॥

द्वादशाब्दान् अष्टौ वा चतुरो वा एकमब्दं वा यथा
कृच्छतः क्लेशाद्बुद्धिर्न विपद्येत् नावसीहेत् तथा वने चरेत्
विचरेत् ॥ २२ ॥

यदा स्त्रक्रियायां स्त्रनियमे अकल्पः असमर्थः स्यात्तदा
आन्वीक्षिक्यां ज्ञानाप्त्यासे यत्सेन अनशनादिकं वा कुर्यात् ॥ २३ ॥

अनशनादिकं करिषतः पूर्वकृत्यमुपदिशति—आत्मनीत्यादिना ।
आत्मनि अग्नात्समावेद्य प्रत्यहं पूज्यात्मनीत्परमपूजे आत्मनि
परमात्मनि विस्तृज्य यथाहृतो यथायोग्यं स्त्रकारण्येषु आकाशा-
दिषु सङ्घाते देहं न्यसेत् प्रविद्यापयेत् ज्ञानं भावयेत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

नारदजी बोले, कि—अब हम मुनि संमत वानप्रस्थों के,
उन नियमों को कहते हैं, इहां पर मनन शीघ्र होकर जिन
के अनुष्ठान करने से ऋषि लोक को प्राप्त होता
है, ॥ १७ ॥

खे खानि वायौ निश्वासांस्तेजस्यूपमाणात्मात्मवान् ।
 अप्स्वमृक्श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवम् ॥ २५ ॥
 वाघमग्नौ सवक्तव्यामिन्द्रे शिल्पं करावपि ।
 पदानि गत्या वयसि रत्योपस्थं प्रजापतौ ॥ २६ ॥
 मृत्यौ पायुं विसर्गं च यथा स्थानं विनिर्दिशेत् ।
 दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचम् ॥ २७ ॥
 रूपाणि चक्षुषा राजन् ! ज्योतिष्यभिनिवेशयेत् ।
 अप्सु प्रचेतसा जिह्वां ग्रैयैर्ग्राणां क्षितौ न्यसेत् ॥ २८ ॥
 मनो मनोरथैश्चन्द्रे बुद्धिं बोधैः कवौ परे ।
 कर्माण्यध्यात्मना रुद्रे यदहम्ममता क्रिया ।
 सत्त्वेन धितं क्षेत्रज्ञे गुणैर्वैकारिकं परे ॥ २९ ॥
 अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदेो वायौ नभस्यमुम् ।
 कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्ते ऽक्षरे च तत् ॥ ३० ॥
 इत्यक्षरतया ऽऽत्मानं चिन्मात्रमवशेषितम् ।
 ज्ञात्वा ऽद्वयो ऽथ विरमेद्दग्धयोनिरिवानलः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम् वैयासिक्यां
 सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसम्वादे आश्रमधर्मो नाम
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

बानप्रस्थ, जोतने बाने से पैदा हुए अन्न को न भोजन
 करे, और बिना जोते बोये होने वाले कं भी बदि बिना
 समथ का हो, ती वर्जन करे, अग्नि पक वा कषा वा सूर्य के
 तेज से पक हो उरुका आहार करे, ॥ १८ ॥

वन में खर्य उत्पन्न होने वाले नीबारादि धान्ध से
 समथ २ पर शास्त्र विहित पुरोडाशादि का निर्वाप करे,
 नये २ अजादि के प्राप्ति होने पर पुराने संस्य का त्याग
 करता जावे ॥ १९ ॥

अग्नि की रक्षा मात्र के लिये कुटी वा पर्वतादि की
 कंदैरु (गुहा) का शरण ले, और आप ती खर्य हिम
 नायु अग्नि वर्षा सूर्य का आतप (घाम) इन सबों का
 सहे ॥ २० ॥

केश मस्तक पर रोम शरीर पर, नख डाढी मूँक,
 और शुष्क स्नान से शरीर पर मैल, जटा कमयडल मृग-

चमे दग्ध वत्कष और अग्नि के उपकरण [इर्भादि] को धारण
 करे ॥ २१ ॥

इस प्रकार बानप्रस्थ द्वादशवर्ष आठ वर्ष बार
 वर्ष दो वर्ष वा एकही वर्ष वन में निवास करे जिम
 प्रकार अति दुःख से शरीर न नष्ट होजावे, ॥ २२ ॥

जब व्याधियों से वा जरा अवस्था से अपने क्रिया
 करने में असमर्थ होजावे, अथवा ज्ञानाभ्यास करने में भी
 असक होजावे, तब अनशन मत को धारण करके, अर्थात्
 भोजनादि का त्याग करे ॥ २३ ॥

अहंकार ममकार का त्याग कर आत्मा में अग्नि का
 समा रोपण करके भूत संघात शरीर को अपने २ कारणों
 में न्यास करे ॥ २४ ॥

भीष्मस्वामिहृतभाषार्थटीका ।

तदेव विमग्ध दर्शयति, के आकाशे स्थानि देहगतच्छि-
 द्राणि आत्मवाग्धीमात् शेषमस्थिमांसादिकठिनांशम् ॥ २५ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं स्थूलशरीरस्य ज्वरमुक्त्या विज्ञशरीररूपस्थाध्यात्मा-
दित्रयस्य ज्वरमाह—वाचमित्यादिना । तत्र यद्यपि यथोद्भवं
ज्वरस्य युक्तवाद्यध्यात्मादीनां स्वरकारणेषु राजसाहङ्कारादिषु
ज्वरो वाच्यस्तथापीह तेषां ज्वरभाषने यमाद्वितीनारमप्रतिमत्ति-
परेति यथाकथञ्चित्तुये मादये देवतानां प्रवर्तकत्वेन प्राधान्या-
दिभिन्नतद्विषययोर्वैवतासु ज्वरः कथ्यते वक्तव्यसहितं वाच-
मप्रौ न्यसेत् एवं सर्वत्र पदानि पादौ धर्यासि विष्णौ ॥ २६ ॥

सनादेन शब्देन सह अध्यात्मनि वायौ अध्यात्मविहिति पाठे
वावाधिति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥

ज्योतिष्यादिये रूपाणि रसगन्धबोधिरविविधवाद्याकर्षकत्वेन
प्राधान्यविषयया देवतासहितस्येन्द्रियस्य विषये ज्वरमाह, प्रचेतसा
सह जिह्वां रसनमप्यु रसरूपासु प्राणशब्देनाश्विनोरप्युप-
खण्डां अश्विभ्यां सह प्राणं ब्रह्मैगन्धैरुपखण्डितायां क्षिता-
वित्यर्थः ॥ २८ ॥

परे कथौ प्रह्लाधि अध्यात्मनाऽहङ्कारेण अध्यात्मतामिति-
पाठे कर्मापयहङ्कारं चेत्यर्थः कथमभूत् रुद्रं यद्यस्माद्दहंममता-
पूर्विका क्रिया भवति तस्मिन् सत्त्वेन चेतनया गुणैर्गुणत्रय-
कार्थैः प्रागवशिष्टैर्देवैः सह । यद्वा सत्त्वादिभिर्गुणैर्दत्तभूतैः
वैकारिकं गौक्तवादिबिकारवर्तं क्षेत्रज्ञं परे निर्विकारे
प्रह्लाधि ॥ २९ ॥

ननु, विकारवतः कथं परेऽविकारे ज्वरः स्यात् ? विकार-
हेतूनां स्वर्षोपाधीनां ज्वरद्वारेण्युहाह—अपिस्त्रिणि । अदो ज्योतिः तच्च
नमः कूटस्थेऽह्नस्त्वे तच्च कूटस्थं महति महत्तत्त्वे तद्व्यक्ते
प्रधाने तच्चाव्यक्तमक्षरे परमात्मनि ॥ ३० ॥

इति सर्वोपाधिखयाज्जेनोरवशेषितं चिन्मात्रमात्मानं क्षेत्रज्ञ-
मक्षरतया ज्ञात्वाऽज्ञयः सन्धिरमेत् दग्धकाष्ठो यथाऽनलः ॥ ३१ ॥

इति भीमज्ञानघटे महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव मन्विस्तरमाह—अहत्यादिना । ज्ञे आकाशे खानि
शरीरगतच्छिद्राणि प्रजीनानि भाषयेत् निश्वासान् देहगतानुक्का-
न्मादीन् प्राणान् वायौ तथा ऊष्मायां तेजसि न्यसेत् आत्म-
वान् धीमान् अणुप्रभं च श्लेष्म च पूषं मूत्रादिकं चेत्येतामप्यु
शेषमस्तिर्षामादिकं कठिनांशं क्षितौ इत्येवं यथोद्भवं यद्यत् उत्पन्नं
तथा नदनतिक्रमेण स्वरकारणेषु प्रजीनानि अनुसन्धीत ॥ २६ ॥

एवंभूतसङ्घातात्मकशरीरावयवानां यथोद्भवं स्वरकारणेषु ज्ञया-
ऽनुसन्धानमुक्तमप्य सत्त्वापारायां वागादीन्द्रियाणां आऽधिदेवतेषु
ज्यानुसन्धानप्रकारमाह—वाचामिति । यद्यप्याधिदेवतेषु नेन्द्रिया-
णामुत्पत्तिरिति तत्र तेषां ज्ञयाऽनुसन्धानकथनमसङ्गतं तथापि तेषां

तत्प्रवर्तकत्वेन प्राधान्याद्येस्तावत्संश्लेषाऽनुसन्धानं तेषामपि
स्वरकारणेषु ज्ञयानुसन्धानाय कथ्यते—वक्तव्यमुक्तिः भाषे
तद्व्यः सवक्तव्यां सौक्तिकां वाचं वागिन्द्रियमप्राधाधिदेवते वि-
निर्दिशदित्युत्तरेणान्वयः । करौ शिल्पमादानादिकं व्यापारं के-
न्द्रे तदधिदेवते गत्या सह पादौ धर्यासि काधारमके विष्णौ-
रत्या सहोपस्थमिन्द्रियं प्रजापतावधिदेवते ॥ २६ ॥

सोरसर्गं पुरीषोरसर्गादिद्वयापारसहितं अपानं पायुमिन्द्रियं
मूल्याधिदेवते यथास्थानं यत् वस्त्राधिदेवतरूपं स्थानं तदनतिक-
मेण निर्देशेत् संश्लेषमनुसन्धीत एवं कर्मेन्द्रियाणां तदधिदेवते
संश्लेषाऽनुसन्धाने क्रम उक्तः । अथ भोत्रादीनामिन्द्रियाणामाह,
दिक्ष्विति । भोत्रमिन्द्रियं नादेन शब्देन विषयभूतेन सह विष्णु
अधिदेवतासु त्वचमिन्द्रियं स्पर्शेन विषयेण सहाध्यात्मनि
वावाधिदेवते; हे राजन् ! अक्षुरिमिन्द्रियेण सह रूपाणि तद्विषय-
भूतानि ज्योतिषि सूक्ष्मधिदेवतेऽभिनिवेशयेदभिनिविष्टं संश्लिष्टं
भाषयेत् ॥ २७ ॥

जिह्वां रसनेन्द्रियमप्यु रसेषु विषयभूतेषु अपृथग्दो रसोपख-
ण्डकः प्रचेतसा वदयोनाऽधिदेवतेन सहाभिनिवेशयेदित्यनुपङ्कः
त्रयाणां संश्लेषमात्रविषयया प्रचेतसेत्यभिधाने तृतीया ब्रह्मैगन्धे-
विषयैः सह प्राणमिन्द्रियं क्षितौ क्षितिशब्दोपखण्डितयोरश्वि-
नोरन्यसेत् मनोरथेर्वापारैः सह मन इन्द्रियं चन्द्रेऽधिदेवत
बोध्यविषयैः सह बुद्धिं परे भेष्टे कथौ चतुर्मुखेऽध्यात्मना आ-
त्मनि देहेवर्तमानेनाहङ्कारेण सह तत्कर्माणि देहात्माभि-
मानादिकृपाणि अहङ्काराधिदेवते रुद्रे त्रिण्यसेत् अहङ्कारक-
र्मापयेव दर्शयति, यद्यस्माद्दहंकारात् अहंममताक्रियाः । देहेऽहङ्कि-
हेहानुबन्धिषु ममकारस्तम्बुजाः क्रियाः प्रवृत्तयश्च भवन्ति चित्त
क्षितावस्थमन्तःकरणं सत्त्वेन सत्त्वगुणकार्यभूतस्वच्छत्त्वप्रका-
शात्वादिकृपासत्त्वस्यां सह क्षेत्रज्ञेऽधिदेवते न्यसेत् ततो वै-
कारिकं सात्त्विकाहङ्कारं गुणैः स्वरकार्यभूतैरिमिन्द्रियैः सह परे
तत्कारणेषु महत्तत्त्वे न्यसेत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं वैकारिकाहङ्कारस्य महति ज्ञयाऽनुसन्धानमुक्तं पूर्वं ज्ञे
जानीत्यादिना तत्कार्यप्रलयानुसन्धानमुक्तम् अथ तत्त्वेः सह
तत्कारणभूतस्य तामसाहङ्कारस्य महति ज्ञयाऽनुसन्धानप्रकार-
माह—अपिस्त्रियादिना । तावत्क्षितिमप्यु प्रापो ज्योतिषि अदः ज्योति-
षोषावमुं वायुं नभसि आकाशे तच्च कूटस्थे तामसाहङ्कारे तच्च
महति महत्तत्त्वे तच्च महत्तत्त्वम् अव्यक्ते चित्तसमष्टिसंस्तुष्टे अचिन्त-
माष्ट्यारमके प्रधाने तच्चाक्षरे परमात्मात्मके जीवे न्यसेत् ॥ ३० ॥

अन एवमवशेषितं प्रत्यगात्मानमक्षरतया परमात्मशरीरात्म-
कत्वस्वाभाविकस्वरूपतया ज्ञात्वाऽज्ञयः आत्मनि जातिगुणायाभिमा-
नराहितः विरमेत् दग्धयोनिर्निर्दग्धकाष्ठोऽनलोऽपिप्रथया विरमति
तद्वत् धर्मानुष्ठानेऽशक्तो धानप्रस्थ एवमनुसन्धानो देहत्यागा-
यानुष्ठानमन्तं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति भीमज्ञानघटे महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमह्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयवजनीर्घकृतपदरत्नावली ।

‘वधादेत इत्युक्तं विदुषोति—के जानीति । के आकाशे जानि शरीरावच्छिन्नाकाशानि भ्वांस शरीरवायुवाहवायो शरीरमु-
ष्णार्थं कारयतेऽसि आरम्भाद् परमात्मज्ञानवाद् वशीकृत-
मना वा श्रेष्ठमपूयाच्छुद्धार्थोद्ययसु लीबन्त इति चिन्तयेत् शेषं
गन्धं क्षिती । नन्वाकाशादेर्वाघवादीनामुत्पत्तेः कथमिषत्तमेव
लक्ष्मिन्म्यत इति तत्राह—यथोज्ज्वामिति—

“आकाशाह्लासचं सौहमं शब्दं भोजं तथा वक्ष्यम् ।
वायोस्तु प्रेरया चेष्टा व्यूहनं सौहम्बमेव च ॥
अग्नेस्तु दर्शनं शक्तिरौष्यं रूपप्रकाशकम् ।
रसेभ्यो रसनं शैल्यं स्नेहहृद्भेदनमाह्वयम् ।
भूमेर्गणस्तथा प्रायं गौरवं मूर्तिरेवच” ॥

इति वचनात् उत्पत्त्यनुसारेण ख्यञ्जितनीच इत्यर्थः ॥ २५ ॥

इदानीं वागादीन्दिवाद्यां अग्न्यादिदेवताधीनत्वमपि चिन्त-
नीवमित्याह—वाचमिति । सबक्तव्यमिति क्रियाविशेषणं प्रजा-
पतौ दत्ते ॥ २६ ॥

वधास्थानमित्यनेनाभिमानीनामभिप्रेयमानानां तत्तदुत्पत्ति-
कारणमनुसृत्येत्युच्यते सनादेन भोतव्येन सह त्वत्वं त्वनि-
न्द्रियं स्वर्ग्येन सह वाचाविति शेषः ॥ २७ ॥

उद्योतिष्यादित्ये निवेशयेत् निवेशतीति चिन्तयेत् जिह्वां
रस्तेनेति शेषः परे कथौ बृहस्पतौ उशनसोऽपि कविशब्द-
वाच्यत्वात्तद्व्याहृत्य पर इति अग्न्यात्मनाऽहङ्कारेण सह
कर्माणि क्त्रे तत्र हेतुर्बृहस्पतिरिति क्रिया चत् अहं संमता अह-
ङ्कारादुत्पत्त्येन संमता इति यत्तस्मादिति शेषः सत्त्वेन साधु-
पुत्रवक्तव्येण सह चित्तं क्षेत्रज्ञे हिरण्यगर्भे निवेशयेत् एतच्छब्दं
विलयं स्मृत्वा वैकारिकतामानं हिरण्यगर्भं गुणैः सह क्षेत्रज्ञत्वे
परे परमात्मनि लक्ष्मीद्वारा ख्यमार्गं चिन्तयेत्—

“चित्तं-हिरण्यगर्भं तु विहाप्य परमात्मनि ॥
क्षेत्रज्ञाक्षये ज्ञापयेच्च ततोनाभ्यस्मरेद्बुधः”

इति चात्रमानम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

इदानीमवादीनां ख्यप्रकारं निरूपयति—अपिचि । तच्च नमः
कूटस्थे वैकारिकतैजसतामसकूटस्थे ऽहङ्कारस्थे नदहङ्कारस्थे
महनि महत्तस्थे तन्महत्तस्थमदयके तद्व्यक्तमक्षरे हरो विख-
यप्रकारं स्मरेत् अहङ्कारस्थे स्वकार्यैक्यमभिमानीनो जीवस्य प्रवे-
शक्षणात् तत्तत्कार्यैस्वहिरण्यगर्भस्वात्तरूपैक्यं हिरण्यगर्भ-
स्थेहरेरप्युत्तरोत्तररूपैकीकरणमिति ख्यमेदं तु शब्दो ज्ञाप-
यति ॥ ३० ॥

इति शब्दो ख्यप्रमाणिसूचकः “कूटस्थोऽक्षर उच्यते” इति
वचनान्तं अक्षरनाम्न्यां चित्तप्रकृतौ स्थित्वा ऽक्षरलक्षणमित्यव-
हेत्तत्वाद्दक्षरेणामत्त्वेन स्थितमात्मानं परमात्मानं चिन्मात्रमवशो-
पिते सुखादिस्वापारोवासीनं ज्ञात्वा ऽह्यो हरेरित्यतिरिक्त-
वस्तुज्ञातव्यस्मरणरहितो ऽयं कृत्याद्विरमेदित्यन्वयः कृत्याद्विर-
मोक्तिरत्र कथमित्याह—इत्ययोनिरिति । इत्ययोनिरित्यन्वयश्च

वेन स तथा वधाऽप्रेरिण्यनदहङ्कारे कृत्यं कश्चित् तथा भीमा-
रायणोपासकस्य सविकासं तत्त्वज्ञानात्परं कृत्यं नेति भावः
“न हरिस्मरतः कृत्यं इत्येवमनुनाशवत्” इति वचनात् ॥ ३१ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
भीमद्विजयवजनीर्घकृतपदरत्नावली
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

इति भीमज्ञागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवं
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयवजनीर्घकृतसाराथंहरिणी ।

खानि देहच्छिन्नाणि अभिनिवेशयेदित्युत्तरेणैव सर्वेषामन्वयः
शेषं अस्मिन्साद्विकठिनाशम् ॥ २५ ॥

इत्युत्तरीरस्य ख्यमुक्त्वा चिह्नशरीरत्वमाह—वाचमिति ।
इन्द्रियाणां तद्विषयाणाञ्च प्रवक्तव्येन देवतास्त्वेवात्र क्व उक्तः,
वयसि विषयो यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य तत्तत् स्थानं स्पृष्ट्वा
विनिर्दिशेत् प्रथमं इमं वाचमग्नौविहापयामीति प्रयुञ्जीत ततोऽ-
भिनिवेशयेदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

स ज्ञानी नादेन सहेत्यर्थः अग्न्यात्मनि वायो उद्योतिषि सूयं ॥ २७ ॥
प्रकृतं चेतो यत्र स प्रचोतोमधुरादिरसस्तेन सह जिह्वां अस्तु
जलाधिष्ठातरि वक्तव्ये प्रवेदिषिविषयः सह प्रायश्चित्तं क्षिती
क्षीयते क्षीयते ऽर्जति क्षिन्तव्यं तद्विष्ठातृदेवता तस्यामभ्यन्ना-
वित्यर्थः । मनोरथेभननीवैविषयैः बोध्यैर्विषयैः परे कथौ प्रवृत्ति
अग्न्यात्मना अहङ्कारेण सहकर्माणि तद्विषयान् क्त्रे यद्यस्माहं
ममता पूर्विका क्रिया भवति तस्मिन् क्त्रे सत्येन चेतनया सह-
क्षेत्रज्ञेचित्ताधिष्ठानरि वागुदेवे गुणैर्गुणाकार्यैर्देवैः सहति वासुदे-
वस्य गुणाकार्यैस्वामः । अक्षरैरित्यर्थः । वैकारिकं जीवं परे
प्रवृत्ति ॥ २८—२९ ॥

ननु, तदपि कथमहङ्कारप्रमाणं, स्यात् ? ममद्विजयानां पुनि-
व्यादीनां नमोमान्वादिनि ज्ञेयत्वमपि यथोज्ज्वं ख्यं ज्ञानवत
पद्येत्याह—अपिचि । अतो ज्योतिः अमुं यायु तच्च नमः कूटस्थे ऽह-
ङ्कारे तच्च कूटस्थं महनि महत्तस्थे नद्व्यक्तं प्रधाने तदक्षरे पर-
मात्मनि ॥ ३०—३१ ॥

इति साराथंहरिण्यां हरिण्यां मत्कथनेत्याम् ।
सप्तमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्वताम् ॥ १२ ॥

भीमञ्जुकदंबकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं स्थूलदेहव्यमुक्त्वा सूक्ष्मदेहावयवानां सविषयाणामि-
न्द्रियाणां तत्प्रवर्तके तत्तदधिदैवते तत्तन्निवस्यतया सम्बन्ध-
मात्रं सूचयन् तत्प्रकारेण ख्यमाह—वाचमिति त्रिमिः ।
वागादिकं वक्तव्यादिसहितमग्नादौ प्रवर्तके नियम्यतया विनि-
र्दिशेत् यथास्थानम् उत्पात्तिस्थानमनतिक्रम्याभिनिवेशयेत्
विधीनं भावयेदिति त्रयाणामन्वयः । अग्न्याद्युत्पात्तिस्थानं सार्व-
काण्डकारस्तेषां ख्यं तत्र भावयेत् वागादीनामुत्पात्तिस्थानं
राजसाहंकारस्तेषां ख्यं तत्र भावयेत् अथ पद्भ्योजना सप्तकव्यां
वाचमग्नौ अधिदैवते निवस्यतया विनिर्दिशेत् यथास्थानमभिनि-
वेशयेत् एवमग्रेपि पदानि पादौ वचसिषिष्यौ ॥ २६ ॥

सनादेन शब्देन सह अग्न्यात्मनि अधिदैवते वादौ ॥ २७ ॥

ज्योतिषि आदित्ये अप्सु रसरूपां सखोलुपां जिह्वां रसने-
न्द्रियं प्रचेतसा अधिदैवतेन प्रवर्त्या यथास्थानं निवेशयत् त्रैय-
र्गन्धैः सत्रायाम् अधिदैवत्वं क्षितौ उत्पात्तिभूमौ राजसाहंकारे
एव ॥ २८ ॥

अन्तःकरणस्य चतुर्विधस्य ख्यं सात्त्विकाहङ्कारे आह—
मन इति । मनः मनोरथैः सह चन्द्रे बोधैः सह बुद्धिं परे
कथौ ब्रह्मणि च कर्माणि अहङ्कारविवर्णाणि अध्यात्मना अहं-
कारेण सह यद्यस्माद्गुद्रात्प्रवर्तकादहंममतापूर्विकाक्रिया भवति
तस्मिन् रुद्रे च चित्तं गुणैश्चित्तविषयभूतैः सह क्षेत्रज्ञे च
नियमतया स्थितं विभाष्येति शेषः सत्त्वेन वैकारिकाहंका-
रेण कारणेन योजयेदिति शेषः अन्तःकरणचतुष्टयं वैकारिके
अभिनिवेशयेदित्यर्थः । वैकारिकं तु परे तत्प्रकारेण महत्तत्त्वे योज-
येदित्यर्थः ॥ २९ ॥

महामृतानां तामसाहंकारे तस्य महत्तत्त्वे तस्य प्रकृतौ
प्रकृतेः परमात्मनि च ख्यमाह—अप्सु इति । क्षिप्वादिभूतानि
अवाविषु न्वसेत् कूटस्थे तामसाहङ्कारे अन्वके प्रकृतौ
तत्तद्वत्कर्मक्षरे परमात्मनि न्वसेत् अकारोऽनुक्तसमुच्च-
वार्थः ॥ ३० ॥

इत्येवं इन्द्रबोध्यन्तश्च इवाह्वयः देहेन्द्रियादिद्वयराहितोऽत-
एवावशेषितं क्षिप्रमात्रं ज्ञानस्वरूपमात्मानं जीवं अक्षर-
तया परमात्मांशत्वेन तद्वृत्त्यक्तयाज्ञात्वा विरमेत् मुक्तो
भवेत् ॥ ३१ ॥

इतिभीमज्ञागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमञ्जुकदंबकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

ऐसे कि ! क्षिप्रों को आकाश में भासों को वायु में
उष्णता को तेज में, दधिर कफ पीवको जल में वाकी
पृथिवी के विकार अस्थि आदि को पृथिवी में इस प्रकार
जो जहाँ से उत्पन्न है उसको उसी तत्त्व में खीन होने का
अनुसन्धान करता जाय ॥ २५ ॥

ऐसे ही वस्तुता सहित वायु को अग्नि में शिष्टप अर्थात्
हस्तों के कर्म सहित हस्तों को इन्द्र में पाद के कर्म
गति सहित पगों को पद के अर्धेन्द्रात् देवता विष्णु में,
आनन्द सहित उपस्थ इन्द्रिय को प्रजापति में निर्देश
करे, ॥ २६ ॥

विसर्ग सहित पायु (गुदा) इन्द्रिय को मृत्यु में यथा
स्नान निर्देश करे, शब्द सहित श्रोत्र इन्द्रिय को दिशाओं में
स्पर्श सहित त्वचा को वायु में खीन होने का अनुसन्धान
करे, ॥ २७ ॥

अधु इन्द्रिय सहित रूपको ज्योतिर्गमें, प्रचेता सहित
जिह्वा को जल में अश्विनी कुमार सहित नासिका को पृथिवी
में खीन करे ॥ २८ ॥

मनोरथ सहित मनको चन्द्र में, क्षेत्र सहित बुद्धि को
ब्रह्मा में, अग्न्यात्म सहित कर्मों को रुद्र में वे रुद्र कैसे हैं अहङ्कार
ममकार जिनसे होता है, सत्त्व के सहित चित्त को क्षेत्रज्ञ में
और क्षेत्रज्ञ जीवका परब्रह्म में खीन माने यहाँ खीन होना ऐसा
समुद्यत्ना चाहिये कि जैसे वृक्ष में पक्षी खीन होजाते हैं अर्थात्
पृथिवी को जल में जलको तेज में तेज को वायु में वायु को
आकाशमें आकाश को अहङ्कार में अहङ्कार को महत्तत्त्व में महत्त्व
को प्रकृति में प्रकृति को परमेश्वर में खीन भावना करे ॥ ३० ॥

इस प्रकार चैतन्वमात्र अवशिष्ट अक्षर आत्मा को जानकर
तदनंतर अक्षितीय आपही एक विराम को प्राप्त होजावे, जैसे
कि ? काष्ठ के जलजाने से अग्नि आपही शांत होजाती है ॥ ३१ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

द्वादशमध्याय की भाष्यतात्पर्यकृत भाषाटीका

समाप्त ॥ १२ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ।
 ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्वरेन्महीम् ॥ १ ॥
 विभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम् ।
 त्यक्तं न दण्डलिङ्गादेरन्यत्किञ्चिदनापदि ॥ २ ॥
 एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ।
 सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायणः ॥ ३ ॥
 पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये ।
 आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये ॥ ४ ॥
 सुप्तप्रबोधयोः सन्धावात्मनो गतिमात्मदृक् ।
 पश्यन्बन्धं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ॥ ५ ॥
 नाभिनन्देद्द्रुवं मृत्युमध्रुवं वा ऽस्यजीवितम् ।
 कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ६ ॥
 नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ।
 वादवादांस्थजेतर्कान्पक्षं कं च न संश्रयेत् ॥ ७ ॥
 न शिष्याननुवर्धनीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ।
 न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत्कचित् ॥ ८ ॥
 न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः ।
 शान्तस्य समचित्तस्य विभृयादुत वा त्यजेत् ॥ ९ ॥
 अव्यक्तलिङ्गो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत् ।
 कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥ १० ॥

भूतिचरस्त्रामिकृतमाध्यायदीपिका ।

त्रयोदशो बतेर्धर्मः साधकस्वोऽवसते महान् ।

अवपूतेतिहासेना सिद्धावस्था च वयर्थेते ॥ १ ॥

एवं ध्यात्वा कस्यो माहात्म्यं कुर्वीत आम्वाक्षिक्यां कल्प-
 स्त्वेवं ज्ञात्वा परिव्रजेति सम्बन्धः ? किञ्चिद्ब्रह्मज्ञानं देहव्य-

तिरिक्तं सर्धमित्याह—देहमात्रेति । तद्वच धर्मानाह ग्रामैकरात्रेति
 तत्रभिः ॥ १ ॥

कौपीनं गुह्यमाच्छाद्यते यावन्ता तावन्मात्रं परं केवलमन्व-
 हिति वा त्यक्तं प्रेषोन्वारण्यारपूर्वमेव ॥ २ ॥ ३ ॥

सदसतः परे कार्यकारण्यत्वातिरिक्ते ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नन्वात्मानं परं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरयवनिर्देशः ? नहि ब्रह्ममुक्तबोरेकं सम्भवति तत्राह—सुतेति । सुप्तौ हि तमसा- हृतमात्मतत्त्वं जाग्रदस्वप्नयोस्तु विक्षिप्तं प्रकाशते सन्धौ तु न तमो नापि विक्षेपः अतस्तदा आत्महृत्मानं लक्ष्मीकृत्य स्थितः सन्नात्मानो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बन्धं मोक्षं च माया भागं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः । तदुक्तं योगप्रस्थे—

“निद्राद्यौ जागरस्यान्ते बो भाव उपजायते ।
तं भावं भावयन्नित्यं मुच्यते नेतरो वृत्तिः” ॥
इति ॥ ५ ॥

अस्य देहस्य प्रमथोऽप्ययञ्च यस्मात्तं काव्यम् ॥ ६ ॥

असत्कृत्स्नस्वप्ननात्मपरेषु जीविकां नक्षत्रविद्यादिदृष्टिम् वाद- वादान् जल्पवितंडादिनिष्ठान् कश्च कस्यपि पक्षं निर्बन्धेन न संभयेत् ॥ ७ ॥

शिष्यान्नानुबध्नीत प्रबोधनादिना ब्रह्माज्ञापादयेत् आरम्भा- न्मठादिदवापारान् ॥ ८ ॥

परमहंसस्य विशेषमाह—न यतेरात्मो धर्मार्थः कथंभूतस्व यतेः महारमनः तस्य लक्षणं शान्तस्येत्यादि प्राय इत्यस्यायं भावः ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं बहुदकादिबिभ्रमाभित्य सस्वशुद्धयर्थं यमात्रि- यमांश्चावरत्रेव ज्ञानोत्पत्तौ वतेत उत्पत्ते तु ज्ञाने न नियमैः कृत्य- मस्ति यमाञ्च स्मृत एव स्युः अतस्तदा विज्ञादिभिः प्रयोजना- भावात्काव्यप्रहायं धारयेद्वा त्यजेद्वा ॥ ९ ॥

तस्यैव ज्ञानदाढ्याभावे योगसंग्रहपरिहारार्थमाह—न बहुव्यंक्तं क्षिगं यस्य व्यक्तार्थः प्रयोजनमात्मानुसन्धानं यस्य स मनीष्य प्युम्सत्तद्वाचकश्च कश्चिरपि सूक्तवदात्मानं नृणां दृष्ट्या दर्शयेत् ने यथोभर्तादिरूपं मन्वेरंस्तथा वसेत् स्मृदृष्टयेति पाठे बाह्या- नुसन्धानाभावेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

एवं स्वधर्मानुष्ठाने नृयोभ्रमधर्मे चाशक्तस्य वानप्रस्थधर्मम- नुसन्धानपूर्वकानशनमनेन देहत्याग उक्तः अथ तच्छक्तस्य नृयो- भ्रमपरिग्रहं वदंस्तद्धर्मानाह त्रयोदशोऽध्यायेन—कल्पयति । आ- भ्रमान्तरधर्मानुष्ठानसमर्थमेवेधमनुसंक्षरपरिग्रज्य संन्यस्य देहमात्रेणावधेयितः देहातिरिक्तं तदनुबन्धि सर्वं परित्यजेत्यर्थः प्राभैकरात्रविधिना एकैकस्मिन् प्राप्ते एकैकरात्रनयनविधिना निरपेक्षो मही चरेत् ॥ १ ॥

यद्यसौ परिग्राह्यं त्यक्तं देहाद्यतिरिक्तं किञ्चन विभूवाचे- तर्हि कौपीनमाच्छाद्येन वन तत्र वासः परं केवलं विभूयात् दण्डकमण्डलुभ्यामन्यतिर्काञ्चदप्यनापदि न विभूयात् दण्डपात्र प्रहयमुपवीतकटिसूत्रादेरप्यावश्यकस्योपलक्ष्यम् अनावहीत्यनेन

शीताद्यसहिष्णुत्वरूपापदितु किञ्चित्तन्निवारकं वासोन्तरादिक- मपि विभूयादिति सूचितम् ॥ २ ॥

अनपाभयः परित्यक्तनियतनिवासहेद्यः एकोऽसहायः भिक्षुः भिक्षा- कोपजीवी आत्मारामश्चरेत् सर्वेति सर्वभूतेषु तरतमेषु सुदृङ्- गवदात्मकत्वानुसन्धानेन नितरामनुकूलः शाश्वतः क्रोधरहितः नारायण एव परायणं प्राप्त्यं प्रापकमाधारत्वेत्युर्ध्ववसाययुक्तं इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सदसतः चिदचिद्वृथां परे विवक्षयोऽतएवाव्यये स्वरूपतः स्वभावतश्च विकाररहिते आत्मनि परमात्मन्यदः इदं विश्वं पश्ये- च्छदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिमन्वेन तच्छरीरत्वेन च पश्येदित्यर्थः । तथा परं ब्रह्मात्मानं परमात्मानं सदसत्सम्बन्धे चिदचिदा- त्मके सर्वत्र जगति नियंतृतवात्मतया च स्थितं पश्येदेव बाह्य- देवशब्दार्थानुसन्धानमुक्तम् ॥ ४ ॥

सुतेति । सुप्तप्रबोधयोः सन्धौ साधंप्रातरित्यर्थः ब्रह्मा तयोस्सन्धि- मध्यमावस्थायामित्यर्थः स्वप्नावस्था तदानींशयानदेहात्मनोऽव्यतिरेकः सुप्रहः परमात्मनो विक्षिप्तसृष्टियोगश्च “न तत्र स्थानरथयोगा- नपन्थानो मवत्त्यथ स्थानरथयोगापथः सृजत” इति श्रुतिः एवं च सुप्तप्रबोधयोः सन्धौ स्वप्नावस्थायामात्मदेहेद्विषयव्यपश्य- गात्मस्वरूपविमर्शनपरः आत्मनः परमात्मनो गतिं विक्षिप्त पथरथ योगादिकृष्टत्वादिप्रकारं पश्येदनुसन्धीत तथा बन्धं मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुत इति पश्येत् सम्बन्धादिकमीश्वरसंकररूप- ज्ञानाधीनं नन्वात्मस्वरूपप्रयुक्तमिति पश्येदित्यर्थः । मायाशब्दश्च ज्ञानपर्यायः “माया च व्युत्तं ज्ञानम्” इति नैघण्टुकाः बन्धमो- क्षयोश्च परमात्मस्वरूपाधीनत्वं सूचितम् “पराभिध्यानासु तिरो- हिनं ततोऽस्य बन्धविपर्ययो” इति बन्धमोक्षयोः प्रकृत्यन्वय- व्यतिरेकरूपत्वाच्च मायामात्रत्वं ननु कथंमोक्षस्य स्वरूपप्रयुक्त- त्वाभावः ? बन्धप्रतियोगित्वादिति ब्रूमः नह्यवदस्य मोक्षसं- भवः ॥ ५ ॥

ध्रुवं निश्चितं मृत्युमध्रुवमस्थिरं जीवितं च नाभिनन्देन्मृत्यु- मितिदृष्टान्तार्थम् वा यथा मृत्युं नाभिनन्दति तथाऽध्रुवं जीवितमपि नाभिनन्देदिति परं केवलं तु मृतानां प्रमत्वाप्ययौ यस्मात्समुत्प- स्तिप्रवयहेतुं काव्यमेव प्रतीक्षेत काव्यगतिमेवावाच्ये- दित्यर्थः ॥ ६ ॥

असत्कृत्स्नस्वप्ननाध्यात्मशास्त्रेषु न सज्जेत न सक्तो भवेत् जीविकां जीवनोपायभूतां वृत्तिं नोपजीवेत् अतिवादान् जल्प- वितण्डादिनिष्ठान् तर्कान् त्यजेत् कस्यपि पक्षमाग्रहेण ना- भयेत् ॥ ७ ॥

शिष्यान्नानुबध्नीत तत्रिस्तत्रोभाभावादिति भावः बहुन् प्रग्यात्रेवाश्रयसेत्रैवपठेत् इत्यस्यां नोपयुज्जीत न पाठयेदित्यर्थः । चित्तस्यान्यपरत्थप्रसङ्गादिति भावः आरंभात् माठपत्याचारंभात् कश्चिदपि नारमेत् न कुर्वीत् निग्रहानुग्रहादिवैषम्यप्रसङ्गादिति भावः यद्वा आरम्भान् गृहाचारंभाषारभेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

शान्तस्य समचित्तस्य महारमनो यतेरात्मनः प्राबो न धर्म- हेतुः अपितु ज्ञानप्रयोजकः अतो धर्मं विभूयाद्वा त्यजेद्वा भ- र्वात्वागौ व्यवस्थितविकल्पौ ज्ञानहीनः सन्वासाभ्रमद्विष्टः धर्मं

श्रीमद्गीतराजवाच्यैकतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

प्रयोजनत्वेन विभूयात् ज्ञानवास्तु धर्माद्यं फलं त्यजेदित्यर्थः । यद्वा उपवासादिवेदहोत्रकारकपधर्मः शरीरदौर्बल्यमुखेन योग-विघातको न वेत् विभूयात् विघातकत्वेन त्यजेदित्यर्थः । यद्वा ननु, शिष्यानुबन्धनप्रत्याश्यासत्यास्योपयोजनादिभिः कश्चिद्धर्म-एवाहित स्युदिति किमर्थं ते निविध्यन्ते ? इत्यत्राह—नेति । यदि यतेराभमो धर्माद्यं स्यात्सर्हि कर्तव्याः स्युः शिष्याऽनुबन्धना-दयः सन् प्रायशो न धर्महेतुः यस्याभमस्य धर्महेतुत्वाभावे हेतुत्वं यद्दत्तं तं विधिनधि-शास्त्रस्येति । शास्त्रस्य जितेन्द्रियस्य धर्मसाधैदिकाभूमिकशब्दादिविषयभोगादिरहितस्य समचित्तस्य प्रधर्मस्य इव धर्मस्यापि अफलजननद्वारा मुक्तिप्रति-बन्धकारवशानवत्त्वेन धर्माऽधर्मोः समचित्तस्य प्राय इत्यनेन कश्चिद्यस्याभमस्यापि धर्महेतुत्वमस्येति सूचितम् । अमो यदि यतिधर्मप्रयोजनकवत्याभमनिष्ठोच्छेत्कृत्वाऽनुबन्धनादीन् विभूयात् धर्महेतुत्वाभावे नु त्यजेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु, शिष्याधनुबन्धनाद्यभावे स्वस्य ज्ञानित्वादिमाहात्म्यं न प्रकाशितं स्यादित आह—अव्यक्तखिन्नइति । अव्यक्तखिन्नो अस्फुट-खिन्नः स्वमाहात्म्यमनाविष्कृत्यैव वर्त्तत यतिरिति भावः तथा च शरीर-रक्तं सूत्रम् “अनाविष्कृत्यैवव्यात्” इति श्रुतिश्च “तस्माद्भाष्यायः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाह्येन तिष्ठामेत्” इति बालस्य कर्म स्वमाहात्म्या-ऽनाविष्कारकं बाह्यं तेन तिष्ठासेदित्यर्थः । ज्ञानित्वाद्यनाविष्कारा-भिप्रायेण दृष्टान्तयति—उन्मत्तबालवदिति । उन्मत्तबालवद्व्य-क्तमाव्यक्तार्थः परैरविदितप्रयोजनः मुनिराख्यवधंशीलनशीलश्च वर्त्तताऽऽख्यवधंशीलनं शुभाभयपरिशीलनभेतदेव “बाह्यञ्च पाण्डि-त्यञ्च निर्विघ्नाऽयं मुनिर्भवति” इति मुनिशब्देन विहितं तद्विषयकं चेद् सूत्रम् “सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ३ । ४४६” इति । नत्वत्र बालवदिति दृष्टान्तेन बालस्य यत्कर्म काम-चारादिकं तदभिप्रेतम् “नाविरतो बुध्नरिताज्ञाशान्तो नाऽसमाहितः नाऽशास्त्रमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुवात्” इति बुध्नरितस्य परिनिष्पन्नसाधनविरोधिप्रभवशात् मनीष्युन्मत्तबालवदिति पाठे मनीष्युन्मत्तादिवचनरदिति यथोक्त एवार्थः । काविर्विद्वानपि सुनिपुण्यं भाषितुं समर्थोपि स्वमात्मानं मूकमिव नृणां दृष्ट्वा दर्शयेत् यथोन्मत्तादिकं मन्धेरस्तथा वर्त्तत स्वदृश्यति पाठे स्वदृष्ट्या देहविलस्यया स्वात्मदृष्टयेत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्भिज्ज पञ्चजतीयेकतपदरत्नावली ।

कममासं यतिधर्मं निरूपयति—कल्प इति । एवमुक्तं कृच्छ्र-सौहे कल्पः अन्वर्थस्तुशब्दस्तर्हि परिमज्ज सन्वस्य मर्ही चरेदित्यन्वयः । देहमात्रावशेषित इत्यनेन प्रयजनं विधिनधि—
“अधीतवैदो जपकृत्प्रायाऽऽनन्ददोऽप्रिमात् ।
शक्त्या च यत्कृत्तमोक्षे मनः कुर्यान्नुन्यथा” ॥ इति नियमं नृशाब्देन वारयति, “बद्धरेव विरजेत् तद्दरेव प्रयजेत्” इति विशेषविज्ञानात् ब्रह्मचारिणोऽपि नृणांभमप्रदृशोपपत्तेरप्येव कल्प इत्युक्तं कामक्रोधादिसहजशुभ्रवसमर्थ इत्यर्थः—

“उपनीय युतः शिष्यं महाऽवाहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेत्पञ्चाङ्गीचाचारंश्च शिष्येत्” ॥

इति वचनात् ब्रह्मचारिणोऽध्ययनप्रारम्भेणाऽधीतवैदत्वं युज्यत इति वा सम्वासाभमश्चतुर्धामिद्यने कुटीरको बह्वको हंसः पर-परमहंस इति तत्र परमहंसधर्मः कथ्यत इत्यर्थेऽधीतको वा मुद्याधो निरपेक्षः अखोलुपः ॥ १ ॥

देहमात्रावशेषित इत्यस्यापवादमाह—विभूयादिति । यद्यसौ भिक्षुरस्तु त्यक्तं वासः परं पञ्चाग्रनिनिधिलक्ष्यं विभूयात्-तुमिच्छेत्सर्हि कौपीनलक्ष्यमाच्छादनं विभूयाद्यथा कौपीनं शीतानतपनिवारकमेकमाच्छादनं च विभूयात् परं न विभूया-दित्यर्थः—

“शीतानतपनिवारार्थमेकमाच्छादनं यतेः ।

कौपीनात्परमित्वाहुरेके नाम्यजिना स्युः” इति—
वचनात् कौपीनाच्छादनं खल्वेकवज्रावः । नन्वथं वतिरिति केन क्वातुं शक्यते तत्राह—न खिन्नेति । खिन्नदृश्याऽप्यां विना किञ्चित् न विभूयात् खिन्नं चक्रशङ्खादिमुद्राधारणं कमयद्वलादिकं वा “सर्वभुगहितः शान्तस्त्रिदण्डो सकमयद्वलुः” इति वचनात् वाक्का-वचेतसां वमनं त्रिदण्डत्वं खिन्नदृश्याऽप्यामिति विशेषणा-देक एव नु खल्वयो दण्डोऽप्यथा परमहंसत्वं न स्यात् दण्डो वाग्देहचेतसामिति वक्ष्यति ॥ २ ॥

अनपाभवः प्रामाद्यावासविधुरः वद्याह, याह्यवल्कः—

“एकारामः परिमज्ज भैक्षार्यं प्राममाभ्येत ।

अप्रमत्तश्चरेन्नैक्यं मावात्रेऽनुपलक्षितः” ॥

इति वचनात् ॥ ३ ॥

नारायणपरत्वं दर्शयति—पश्येदिति । अदो विश्वमात्मनि पश्येत् तदाधारत्वेन स्थितमिति शेषः । आत्मनीति जीवः किं न स्यादिति तत्राह—पर इति । सहस्रतः परं उरुर्गंधर्वाचित्त्वेन विकल्पत् सन्तनामसंज्ञा नास्ति जीवस्य संसारित्वेनाऽनुकृष्ट-त्वात्तदाहशोऽन्यो एतित्वाह—अद्वयः । नैतान्ता पूर्यत इत्याह, शास्त्रानं वेति । सध्वं सदसम्मथे । अर्थासतप्रामाणं परं ब्रह्म पश्येद्दीहशं नामचिन्तनम् ॥ ४ ॥

सुप्तप्रयाषवाः सुमिजाप्रतोः सन्धौ अकणोदयकाळे शय-नप्रारम्भकाळे चात्मनः स्वस्य गतिं “सता सौम्यं । तदा सप्रजो मर्षति” “अतः प्रबोधोऽस्मात्” ३ । २ । इत्यादि प्रमाणावधारपरमा-धीनलक्षणां स्थितिं हरेस्वस्वान्त्यलक्षणां पश्यन् बन्धं मोक्षं मध्या-मात्रमयं हररिच्छया निर्मितं ज्ञानं पश्यन्वस्तुतः स्वातन्त्र्येण नास्वाधीनत्वेन पश्यत् ॥ ५ ॥

मृत्युं ध्रुवमिति नाभिनन्देत् स्वजीवितं वाऽ ध्रुवमिति तर्हि कथं निश्चय इति तत्राह—कालमिति । भूतानां प्रमवाच्यं काला-व्यमगवदधीनं प्रतीक्षित किं यदुना सर्वं भगवदधीनमिति पश्येत् ॥ ६ ॥

जीविकाश्रेतनादिलक्षणां वेदवाद्मतीत्य तर्काभेद्येविका-दिशास्त्रनिष्ठितान् अमयोजकं पक्षं सिद्धान्तं “नामयोजनपक्षी स्यात्त दृष्ट्या शिष्यवधुः १ । न खोदासिनशास्त्रार्थं न विर-द्यानि वाऽप्यसेत्” ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिजयपञ्चजतीर्णकृतपदरत्नावली ।

"न व्याख्ययोपजीवेत न निषिञ्जात्समाचरेत् । एवंभूतो यतिर्याति तदेकशरयो हरिम्" इति निर्णीतमानं बहून् ग्रन्थान् वेष्ट्यावामासात् मोक्षविद्वान् वास्त्यायनादीन् उवाचिःशास्त्रादीन् व्याख्ययापजीवनं न कुर्यात् आरम्भाभिषिञ्जात् कृप्यादीन् ॥ ८ ॥

कृप्यादिनोत्पन्नद्रव्येषु दानादिधर्मसम्पादनोपपत्तेः कथमारम्भाकारभेदेत्युच्यते इति तत्राह—न बतेरिति । प्रायो बतेराभ्यो धर्महेतुर्न भवति किन्तु निरन्तरोपासनया ज्ञानहेतुः ज्ञानाधिकारे प्रवृत्तस्य कर्माधिकारप्रवृत्तिरधःपातहेतुः स्यात् ईश्वराङ्गोत्पन्नदोषापातात् समे प्रवृत्तस्य चित्तं सततस्मरणसमर्थमभ्यःकरणं बहस्य स तथा तस्यैवमिधस्य बतेः आभ्रमस्यद्युद्वडादि आधारेण न चावश्यकमित्याह—विभृयादिति । यदाह बाह्यवक्ष्यः "नाभ्रमः कारणं धर्मं क्रियमाणो भवेच्चित्तं सः । अतो बह्वारम्भः पथं परस्य न तदाचरेत्" ॥ ६ ॥

बाह्याभिज्ञानाभावेऽप्यन्तरे शिङ्गमस्तीत्याह—अव्यक्तेति । अव्यक्तं जनेनाज्ञातं मानसं कर्तुं शिङ्गं यस्य स तथा विद्या तप आदिभिरप्रकटितस्वरूपो वा तर्कस्य किं बक्यमत्राह—व्यक्तार्थ इति । अपरोक्षीकृतभगवत्स्वरूपलक्षणपुरुषार्थः अनेन शिङ्गादिव्यङ्ग्यधारणमेवंविधस्य नावश्यकमस्येत्युक्तं भवति मनीषी निरन्तरमननशीलः अव्यक्तस्वरूपं दर्शयति—अहद्वः प्राकृतजनान्द्वेषः कविरतिक्रान्तदर्शी ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्बर्धः ।

१-११ ॥

श्रीमद्भिषनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रयोद्देशे यनेर्धर्मस्तस्य चाजगरी परा ।

दृष्ट्याऽवधूतप्रह्लादसम्वादेनैवषय्यते ॥

एवं ध्यात्वाऽकल्पश्रेयसनादािकं कुर्वन्तं आम्भीक्षिण्यां कल्पस्त्वेवमभ्यस्तथा परिब्रज्य चरेदिति सम्बन्धः तस्यै धर्मानाह—आत्मैकराशेति, त्रिभिः ॥ १ ॥

त्यक्तं व्यावहारिकजनसङ्गं न विभृयात् शिङ्गद्वडादिकादम्बुद्वन्द्वपि न ज्ञानापदीति आपदि तु देहरक्षार्थं स्वकमपि आचरेत् ॥ २-३ ॥

सदसतः परे कार्वाकारण्यगतिरिक्ते ॥ ४ ॥

सुप्ते सुषुप्ते हि तमसा दृढमात्मतत्त्वं जाग्रत्सप्रयोस्तुषिचित्तं प्रकाशते सन्धौ तु न तमो नापि विक्षेपः अनस्तदा आत्महृक् आत्मानं लक्ष्मीकृत्य स्थितः सजात्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बन्धं मोक्षं च मायागात्रं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः तदुक्तं योगस्रग्ं—

"निद्रादौजागरह्वाऽन्ते योभाव उपजायते तं भावं माषधेनित्यं मुच्यते नेतरो यतिः"

इति ॥ ५ ॥

अस्य देहस्य ॥ ६ ॥

किञ्च कमपि पथं न संभवेत् ॥ ७ ॥

नानुबन्धीयात् प्रबोधनादिना बन्धाकुर्यादित्यर्थः । आरम्भान्महादिव्यापरात् ॥ ८ ॥

संवासिनां मध्ये परमहंसस्य विशेषमाह—न यतेरिति । बतेराभ्यो न धर्मप्रबोधजनकः तस्य बन्धुत्वं शास्त्रस्वेत्यादि प्राय इत्यनेन कथाश्रित कश्चिदपरिपकवानस्तु सर्ववशुद्वयार्थं यमनिबन्धमात्रं चरेदपि ज्ञानपरिपाके तु न नियमैः कृत्यमस्ति यमात्र स्वत एव स्युः अतस्तदा शिङ्गादिभिः प्रबोधनाभावात्कोकसंप्रहार्यं आचरेत् स्वउवेद्वा इति ॥ ६ ॥

स च योगस्रंशपरिहारार्थमेवंभूतो भवेदित्याह, न बहिर्व्यंश शिङ्गं यस्य स स्वकार्यः प्रबोधनमात्मानुसन्धानं यस्य सः ॥ १०

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिञ्जास्तप्रवीपः ।

त्रयोद्देशे तुर्वाभ्रमधर्मानाह—कल्प इति । ज्ञानस्थप्रस्थनिबन्धाचरयोऽकल्पोऽनशनादिकं कुर्वादित्युक्तं नियमात्समाप्यापिकल्पो दृढदेहेन्द्रियश्लेष्टे न गच्छेत्किन्तु परिग्रजः, तुर्वाभ्रमीभूत्वा ग्रामैकरात्रवासविधिना मर्ही चरेत् ॥ १ ॥

यद्यसौ वासो विभृयात्सर्हि कौपीनशाच्छाद्यते येन तस्यौपीनाच्छादनं परं केवलं विभृयात् शिङ्गभूतद्वडादेरन्यत् स्वकं परित्यक्तं बन्धादिकमन्वदनापदि न विभृयात् ॥ २ ॥

नारायणपरायणः नारायण एव परममनाभयो यस्य सः ॥ ३ ॥

सदसतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञतः परे पुरुषोत्तमे ब्रह्मो विश्वमात्मानं च पश्येत् सर्वत्र सदसत्मध्ये जडचेतनमध्ये धिम्बुद्धिन् आत्मनि च परं ब्रह्म पुरुषोत्तमं च पश्येत् ॥ ४ ॥

सुप्तप्रबोधयोः सन्धौ साधं प्रातश्च आत्महृक् देहेन्द्रियमनोबुद्धिमायादिविषयस्यस्वरूपहृक् आत्मनः स्वस्योपासकस्य गम्यते इति गतिर्भगवान् तं पश्यन् ध्यावन् मायात्रिगुणा प्रकृतिस्तयाऽनादितस्तत्सुखबुद्ध्या गृहीतया बन्धः तुःअत्रवमयास्वकया मोक्षः एवं मायागात्रं न वस्तुतः केवलस्वरूपतः बन्धं मोक्षं च पश्यन् विश्वरेदिति शेषः ॥ ५ ॥

अस्य देहस्य भुवमावश्यकं मृत्युम् अर्धुवमनित्यं जीवितं च नाभिनन्देत् प्रभवाप्ययो जन्ममरणं यस्मात्तत् ॥ ६ ॥

असच्छास्त्रपूक्यागबिरोधिषु जीविकां चिकिरसानक्षत्राः विविधावृत्तिं गोपजीवेत् वादवादान् प्राण्यजनबोध्यान् वाहप्रतिवादान् तर्कान् हेतुवादान् त्यजेत् किञ्च किमपि पथं न संभवेत् भगवत्प्यानविच्छेदनं न कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

शिष्यास्त्रानुबन्धीयात् प्रबोधनादिना आत्मसेवार्थं बह्यान् कुर्यात् नाश्रयत्स पठेत् व्याख्यानं गोपयुञ्जीत न पाठयेत् आरम्भान् जीविकाव्यापारान् ॥ ८ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ ११ ॥
 तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां सहासानुनि ।
 रजस्वसैस्तनूवैशैर्निगूढामक्षतेजसम् ॥ १२ ॥
 ददर्श शोकान्निचरैल्लोकतत्त्वविविक्तसया ।
 वृतो ऽमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥ १३ ॥
 कर्मणा कृतिभिर्वाचा लिङ्गैर्वर्णाश्रमादिभिः ।
 न विदन्ति जना यं वै सो ऽसाविति न वेति च ॥ १४ ॥

भीमशुक्रदेवकुलसिद्धान्तप्रदीपः ।

शान्तस्व“शान्त उवासीत” इतिभूयुक्तघ्यानाईशांति प्राप्तस्य समे भगवति चित्तं बन्ध भगवत्स्थाननिष्ठस्य परमहंस-
 भागवतनिष्ठां गतस्व महान् प्रतिविशुद्धः आत्मा चित्तं बन्ध
 तस्य वतेः आश्रमः प्रायो धर्मदेतुर्न भवति धर्मः प्रवर्तनीय-
 तथा हेतुनिर्मितं फलं बन्ध स तथा धर्मप्रवृत्त्यो न भवति
 किन्तु युक्त्यर्थे इत्यर्थः । अतः आश्रमसूत्रकलिङ्गादिभिः प्रयो-
 जनाभावाद्वाभिमित्वाभिमानं त्यक्त्वा तानि धारयेत्यजंर्जन
 सिद्धान्तः “मौनानीहानिजायामदयडा वाग्देहचंतसाम । न ह्येत
 बन्ध सख्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिः ।

शाननिष्ठो विरक्तोवामनङ्गको वा नपेक्षकः ।

सखिङ्गानाभ्रमांस्त्वक्त्वा चरेद्द्विचिगोचरः” ।

इति वस्यमाश्रयत्वात् ॥ ६ ॥

अव्यक्तं खिङ्गमाभ्रमचिह्नं बन्ध सः व्यक्तोऽपरोक्षोर्ध्वः परम-
 पुरुषार्थः भगवत्प्रावण्यं यस्य सः मनीषी भगवदनुसन्धान-
 परः कबिरपि-स्वकीये ध्वेये भगवति दृष्टया निमग्नचित्ततया
 मूकवदारमानं दर्शयेत् ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

भीमशुक्रमर्गाकान्ताय नमः ॥

नारद उवाच ।

नारद जी बोधे, कि—ये अनशनादिक तौ शरीर वात्रामे अ-
 समर्थ के कहे, और यदि समर्थ होयै तौ संन्यास लेकर सब का
 परित्याग करवे, एक देहमात्र अवशिष्ट रखे, और प्रामेकरात्र वि-
 चित्तसे अर्थात् एक प्राण में एक ही रात्रि रहना अधिक नहीं, इस
 प्रकार निरपेक्ष होकर पृथिवी पर भिचरे ॥ १ ॥

बादि कुछ रखने की इच्छा हो तो केवल एक लज्जांग टाकने के
 लिये कौपीन रखे, और आरुती इच्छा हो तो एक शरीर के आ-
 क्लादन (मीठने) के लिये चन्त्र रखे वस इससे आरुती नहीं, और
 अनापद काल में दृग्दमोर संन्यास के बिन्दु के सिवाय त्यागफिये

हुए किसी पदार्थ को न ग्रहण करे, यदि कोई आपद (दुःखदि)
 आ पड़े तौ उतने मात्र काल की चिन्ता नहीं ॥ २ ॥

आत्माराम होकर किसी का आश्रय न लेकर सर्व प्राणियों
 का सुदृढ़ और शान्त होकर संन्यासी एकछा ही भिचरे, परञ्च
 सदा नारायण परावण्य हांकर ॥ ३ ॥

इस विश्वको कार्य कारण से पर अवश्य पर ब्रह्म में देखे, और
 आत्मा जो पर ब्रह्म है उसको कार्य कारण मय समस्त विश्व में
 जनस्थान अर्थात् व्याप्त देखे ॥ ४ ॥

और वह आत्महामी दोनो सन्ध्याओं में अपने आत्माकी गति
 का चिंतन करे, तथा बन्ध और मोक्षको माया मात्र जाने वास्तव
 में नहीं ॥ ५ ॥

ध्रुव (निश्चित) मृत्युका अभिनन्दन न करे, अथवा अशुभ
 इसके जीवित को भी न चाहे, केवल भूतों के उत्पत्तिनाश का हेतु
 काल मात्र की प्रतीक्षा करे ॥ ६ ॥

असत् शास्त्र में आसक्त न होवे, और किसी जीविका का उप-
 जीवन न करे और युष्कवाद् विवाद को त्यागवे, और केवलतर्क
 में किसी का पक्ष न लंबे ॥ ७ ॥

और बहुत से शिष्य न करडावे और बहुत से प्रश्नों का
 अभ्यास न करे, लोकप्रतिष्ठा के लिये बड़ी व्याख्या का उपयोग
 न करे, और बहुत से कार्यों का आरंभ न करे ॥ ८ ॥

प्राय करके यति का धर्महेतु कोई आश्रम नहीं है, शांत हो
 समचित्त हो तौ आश्रम को धारण करे वा त्यागवे कुछ चिन्ता
 नहीं ॥ ९ ॥

अव्यक्त चिन्हों वाचा अत्रकट प्रवोजन वाचा मनीषी व्याख्यान
 ममर्थ होकर भी अपने को उन्मत्त और बाधक के तरह, तथा
 बानी होकर भीनेको मूक सरथ जनावे, ॥ १० ॥

श्रीहरश्चामिहृतभाषार्थदीपिका ।

परमहंसधर्मवेदिहासेन स्फुटयति—अत्रापिती वादव्याव-
 यमाति । आजगरव्रतस्व मुनेज्ज ॥ ११ ॥

तं नत्वा ऽभ्यर्च्य विधिवत्पादयोः शिरसा स्पृशन् ।
त्रिवित्स्त्रिदमप्राचीन्महाभागवतो ऽसुरः ॥ १५ ॥
त्रिभिर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान्यथा ।
वित्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह ।
भोगिनां खलु देहो ऽयं पीवा भवति नान्यथा ॥ १६ ॥

भीमद्विराजितकृतभावाथेदीपिका ।

धरोपस्थे भूपृष्ठे सहास्रेस्तटे रजोभिर्धूमैस्तनूदेशैर्देहावयवैर्निगू-
ढममखं तेजो यस्य तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मादिभिर्जना यं न विदुस्तं पादयोः शिरसा स्पृशन्तथा
अप्राचीदित्युत्तरेणाश्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥

उद्यमसहित इव भोगवानिष पीवानं स्थूलं देहं धारयसि
तत्र हेतुं वदति तृतीयोनाश्वयः उद्यमं विनैव मम भोगोऽस्तीति
चेत्तत्राह, वित्तं चेति ॥ १६ ॥

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आजगरव्रतस्य सत्यासाभमाऽनपेक्षित्वेऽपियदृच्छयोपनत-
सप्तोषस्य मोक्षविरोधिप्रवृत्त्युपरत ज्ञानानाविष्कारस्य च तद-
पेक्षितत्वात् तद्व्यगमनाय तद्विहासं प्रकरोति—अत्रापीति । अत्र
स्वमहास्वनाविष्कारादिना ज्ञानिनोऽवस्थाने इतिहासमपि
दृष्टान्तत्वेन उदाहरन्ति निदर्शयन्ति इतिहासं विशिनष्टि—पुरातनं
नरवस्त्रकपोलकल्पितं प्रह्लादस्याजगरस्याजगरव्रतपरस्य मुनेश्च
संवादरूपम् ॥ ११ ॥

तमजगरव्रतस्य सहास्रेस्तस्य सानुनि कावेर्यो कावेरितटे
धरोपस्थे भूपृष्ठे शयानं रजस्वलेषुभिर्धूमैस्तनूदेशैर्देहा-
वयवैर्निगूढं प्रच्छन्नमखं तेजो देहकान्तिष्वस्य तं प्रह्लादो
दर्शयन्त्यश्वयः ॥ १२ ॥

कथम्भूतः भगवत्प्रियः कतिपयैरमासैः परिभूतो लोकानां
तरवस्य त्रिवित्तया चेत्तुमिच्छया चरन् कर्मादिभिर्षि सोऽसौ
भवति न भवति चेत्येवं जना न विदुः । तं पादयोः शिरसा
स्पृशन् नत्वा त्रिवित्तदभ्यर्च्य, चेत्तुमिच्छुर्महाभागवतः प्रह्लाद इहं
वक्ष्यमायामप्राचीत् पृष्ठवान् ॥ १३—१५ ॥

तदेवाह—विमर्षिणि साखैस्त्रिभिः, । उद्यम्युद्यमसहितः भोग-
वान् देहपोषणशीलो यथा तद्वत्त्वं पीवानं कायं देहं विमर्षि
इति सन्देहः । ननुद्यमं त्रिनैव मम प्रारब्धवशाद्भैव भोगः
सम्प्राप्तोनीत्यत्राह— इह लोके तावद्युद्यमवतामेव वित्तं धनं
भवति वित्तवतामेव भोगः । त्वस्तु निरुद्यमः कुतस्तव वित्तं
कुतस्तरां भोग इति भावः । अतरेणापि भोगं मम देहः पीवा
इत्यत्राह—भोगिनां भोगवतामिष देहः पीवा भवति भागेन

पि पीवा भवत्यन्वया तु कथमिषति तत्कथमन्तरेणापि भोगं
देहपुष्टिरिति भावः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्राऽपरोक्षज्ञानाय यत्याचारे इतिहासशब्दार्थमाह—पुरातन-
मिति । आजगरस्य अजगरव्रतधारिणः ॥ ११ ॥

सहासानुनि सहास्यपर्वततटे कावेर्यो कावेर्युत्पत्तिक्षेत्रे
तनूदेशैः शरीरावयवैः ॥ १२ ॥

विधिरसवा वेदितुमिच्छया ॥ १३ ॥

स एव देवदत्तो सौ न वेति नाविश्रत न ज्ञातवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥

भोगवान् सम्पन्नः ननु परिग्रहमानस्य देहस्य पीनत्वं
विशेषः परिग्रहोऽपि कस्माच्चित् स्वाम्नादेरासेभ्यस्येव किमत्र
चोद्यमत्राह—वित्तमिति । सत्यं कृपाद्युद्योगवतो देहिनो व्रीह्या-
दिवित्तं भवतीदृशोके तद्वतां भोगः खलु भोगिनामर्थं देहः
पीनो भवति, हेत्वन्तरं नास्तीत्याह—नान्यथेति ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्भः ।

तं शयानमिति युग्मकम्, तनू इत्यत्र त्वङ्ग इति पाठो बहुत्र ॥
१२ ॥ १३ ॥

कर्मयोगि युग्मकम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

विमर्षीत्यर्थकम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

आजगरस्य अजगरवृत्तेः ॥ ११ ॥

सहासान्नः तनूदेशैः तन्वयवयवैः ॥ १२ ॥ १३ ॥

जनास्तज्जन्मभूमिनिवासिनोपि विधिरसुर्विधिदिपुः महाभाग-
वत इति महाभागवतत्वादेव तत्र सत्सिद्धाकर्षणशक्तिर्नैव तं
महानुभावं निश्चित्येति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ब्रह्मन्नु हार्षो यत एव भोगः ।
 अभोगिनो ऽयं तव विप्र ! देहः पीवा यतस्तद्वद नः क्षमं चेत् ॥ १७ ॥
 कविः ॐ कल्पो निपुणादृक् चित्रप्रियकथः समः ।
 लोकस्य कुर्वतः कर्म शेषे तद्दीक्षिताऽपि वा ॥ १८ ॥

नारद उवाच ।

स इत्थं दैत्यपतिना परिपृष्टो महामुनिः ।
 स्मयमानस्तमभ्याह तद्वागमृतयन्त्रितः ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

वेदेददमसुरश्रेष्ठ ! भवान्नन्वार्यसम्मतः ।
 ईहोपरमयोर्नृणां पदान्यध्यात्मचक्षुषा ॥ २० ॥

भीमद्विभवाद्यक्षकवसिष्ठतसारायंदर्शिनी ।

पीवानं स्पृष्टं न च क्षमाधैमेव मत्कायः पीवेति वाक्यमित्याह-
 उद्यमवतां विसं विस्रवतां भोगः भोगवनामेव देहः पीवेति पीवत्य-
 स्यादि कारणमुद्यम एव ननु क्षमाच इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परमहंसभगवत्कर्ममेवेतिहासेन दर्शयति—अत्रार्पीत्यादिना ।
 आजगरक्ष्व अजगरवृत्तवृत्तस्य ॥ ११ ॥

धरोपस्थे भूपृष्ठे कावेर्या तप्तमीपे सहासानुनि सहागिरि-
 तटे रजोऽवाप्तेस्ननूदेषैः शरीराद्यक्षवैर्निगूढमगर्भं तैजो बस्य
 तत्र ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मणा निवृत्तिप्रवृत्तिरूपेण आकृतिभिः अनाद्यकमुशकस्या-
 द्विषेष्टावन्निरङ्गैः तथा वागाद्भिर्जना यं न विदग्धि पादयोः
 शिरसा स्पृष्टान् नखा अङ्गुल्ये च अप्राक्षीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १४ ॥
 अप्राक्षीत् पृष्टवान् ॥ १५ ॥

सोद्यमो व्यापारपरो भोगवान् यथा पीवानं पुष्टं देहं वि-
 अर्थे स देहो यतः पीवा तत्रो वदेत्यनेनाश्वयः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकारसे मैं एक पुरातन इतिहास को उदाहरण
 करती हूँ जिसमें और आजगर मुनि भी वृत्तात्रेय का संवाद
 है ॥ ११ ॥

एक समय की बात है कि—भगवत्प्रिय भीमप्रह्लादजी

कितने एक मन्त्रियों सहित लोकों के तब जानने की इच्छा
 से लोकों में विचरते हुए, भी कावेरी गंगा के किनारेसह
 पर्वत की शिखर पर पृथिवी के ऊपर पड़े हुए, धूलि भरे
 हुए, शरीर से गूढतेजवाले एक मुनि को देखते हुए
 ॥ १२ ॥ १३ ॥

जिन को देखकर कर्म आकृति बाकी और वर्णाधर्मोंके
 बिन्दुओं से मनुष्य नहीं जान सके थे किये वही प्रसिद्ध
 वृत्तात्रेय जी महाराज हैं ॥ १४ ॥

प्रह्लादजीने उनकाविधिवत् पूजन करके अस्तक से चरणों
 को छूकर नमस्कार किया, और महा भगवत्क असुर प्रह्लाद
 जी ज्ञान की इच्छा करके यां पूजने लगे ॥ १५ ॥

प्रह्लादजी बोले, कि आप शरीर को तो ऐसे पुष्टको
 धारण करते ही, कि जैसे बड़ा उद्यम बाधा भोगों को
 भोगने बाधा अपने शरीर का पुष्ट रक्षता है परन्तु भोग
 तो विस्र से होता है और विस्र (धन) से भोग प्राप्त होता
 है, यह देह तो भोग भोगने वालों का ही ऐसा पुष्ट होता
 है आपस वृत्तों का और धिना भोग भोगने के नहीं ॥ १६ ॥

भीमद्विभवादिभक्तभाषाचंदीपिका ।

तु इति निश्चयं ह इति प्रसिद्धी त्वार्थो नास्तीति प्रसिद्ध-
 मेत्यर्थः । वनोऽर्षादिव वतो हनाः पीवा क्षमं योगं चेत् ॥ १७ ॥

किञ्च विस्राजनाद्यसमर्थोप्यथ जनस्तद्यथमुद्यमं करोति त्वं
 तु समर्थोऽपि किमिति न करोषीत्याह—कविर्निदान् कल्पो वक्षः
 निपुणादृक् चतुरः चित्राः प्रियाः आकरजनाः कथा बस्य तथा-
 ऽपि लोकस्य कर्म कुर्वतः सतः शेषे तद्दीक्षिताऽपि तत्सर्वं पश्य-

यस्य नारायणो देवो भगवान् हृद्गतः सदा ।
 भक्त्या केवलया ज्ञानं धुनोति ध्वान्तमर्कवत् ॥ २१ ॥
 अथापि ब्रूमहे प्रश्नांस्तव राजन् ! यथाश्रुतम् ।
 सम्भावनीयो^(१) हि भवानात्मनः शुद्धिमिच्छताम् ॥ २२ ॥
 तृष्णाया भववाहिन्या योग्यैः कामैरपूरया ।
 कर्माणि कार्यमाणोऽहं नानायोनिषु योजितः ॥ २३ ॥
 यदृच्छया लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् ।
 स्वर्गापवर्गयोद्धारं तिरश्चां पुनरस्य च ॥ २४ ॥

भीमरत्नामिच्छतमाचार्यदीपिका ।

अपि पाठान्तरे न द्वेषि, तत्कर्म न द्वेषि, नोपि वा न च स्तोषी-
 त्यर्थः ॥ १८ ॥

तस्य वागेवामृतं तेन वन्धितो बन्धितः सम्प्राह ॥ १९ ॥

अध्यात्मसङ्गुवाऽन्तर्द्वया भवाभ्येदेव आर्याणां ज्ञानिनां सम्मतो
 मनु भवान् इदमिति यदुक्तं तदेवाह—तृष्णामीहोपरमयोः प्रवृ-
 त्तिनिवृत्त्योः पदानि स्थानानि कर्मानि त्यर्थः ॥ २० ॥

वेहेत्यत्र हेतुः, वस्येति । इदि प्रविष्टसकलानां धुनोति नाद्यतीति
 अर्को यथा बहिर्भांगतम् ॥ २१ ॥

यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहाराद्युक्तम् ॥ २२ ॥

लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः सन्निक शोषे इति यदुक्तं
 तत्राऽऽह—तृष्णायेति, अतुर्भिः । भवप्रवाहकारिण्या बधोचितैरपि
 विषयैः पूरयितुमशक्यया तृष्णाया कर्मसु प्रवर्त्यमानोऽहं पूर्वं नाना
 योनिषु प्रवर्तितः ॥ २३ ॥

तथैव तृष्णायेमं लोकं मनुष्यदेहं बहच्छया प्रापितः कथममृतं
 लोकं भ्रमेण स्वर्गस्य द्वारं साधनम् । भ्रमेण तिरश्चां भ्रमूकरा-
 दियोनेद्धारं मिभाङ्ग्यां ताङ्ग्यां पुनरस्यस्व मनुष्यस्वस्व द्वारं सधतो
 निवृत्त्याऽपवर्गस्य द्वारमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतगानवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव विद्युन्वत् पृच्छति—नेति । हे ब्रह्मन् ! शयानस्यात एव
 निदधमस्य निर्यापारस्य तव । न हाऽयं नूनं विषं नास्ति हि
 नु इति निश्चये इदमिति प्रसिद्धौ तत्रार्थो नास्तीति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः
 यतो विस्तारदेव हेतोर्भोगाः देहपोषणादयो भवन्ति अतो भोग-
 रहितस्य तव देहो हे विप्र । यतो हेतोः पीवाऽभवत् तत्कारणं नो-
 ऽस्माकं भ्रान्तिमिति शेषः । अमं भोगं चेत्तर्हि वद कथय भगोप्यं
 चेत्तर्हि वर्यवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

किञ्च त्वं कविर्बिद्धान् कल्पः दक्षः निपुणश्च चतुरः
 चित्राः प्रियाः लोकरजनाः कथा यस्य स एवमूतोऽपि लोकरस्य
 कर्म व्यापारं कुर्वतः सतः तद्विज्ञिताऽपि सम उदासीनस्सन्
 तृष्णां शोषे शयानोऽसि तत्कारणं च वदेति भावः ॥ १८ ॥

एवं दैत्यपतिना प्रहादेन पृष्टस्सन् महाभूमिस्तस्य प्रहादस्य
 वागेवामृतं तेन बन्धितः बन्धितः समयमानः समप्रवाहाऽभिमुख
 मुक्तवान् ॥ १९ ॥

तदेवाह—वाक्वध्यायममिति, वेदेति । असुरभेद ! एवं किन्त-
 न्तृष्णामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि कार्यानीति वस-
 दिदं भवानध्यात्मसङ्गुवा सर्वलोकमनोभिप्रायविषयकज्ञानेन-
 वेद जानात्येष कुनः यतस्त्वमायां ज्ञानतीन्द्रिवायं दर्शितां सम्मतो-
 ऽप्रेसरः ॥ २० ॥

किञ्च भगवान् वाङ्गुययपूर्वाः स्वतेजसा दीप्यमानो ना-
 रायणोऽनन्वप्रयोजनया भक्त्या तुष्टो यस्य त्वाहवाक्य सदा
 हृद्गतः सन्नकंषत् सूर्यवत् ध्वान्तमज्ञानरूपमन्धकारं धुनोति नि-
 रस्यति निःशेषनिरस्ताज्ञानानां सर्वज्ञानां भवाहवां किमविहित-
 मस्तीति भावः ॥ २१ ॥

यद्यप्येवमथापि हे राजन् ! यथाश्रुतं त्वं प्रश्नाप्रति ब्रूमहे
 प्रश्नानामुत्तराणि वदामइत्यर्थः । यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहारायो-
 क्तम् आत्मनः स्वस्य शुद्धिमिच्छता पुंसां भवानवदयं त्वं सम्भाष-
 णीयो हि ॥ २२ ॥

लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः सन्निक शोषे इति यत्पुष्टं
 तत्र तावदुत्तरमाह—तृष्णायेति, अतुर्भिः । तावदहं योग्यैर्यथोचितै-
 रपि कामैरपूरया पूरयितुमशक्यया भववाहिन्या जन्मपरम्परा-
 कारिण्या तृष्णाया विषयेच्छया कर्माणि पुण्यपापात्मकानि कार्य-
 माणः कर्मसु प्रवर्त्यमानः पूर्वं नानायोनिषु योजितः प्रवर्तितः ॥ २३ ॥
 तैरेव कर्मभिर्भ्रमयदृच्छया देवादिमं लोकं मनुष्यजन्मप्रापितः
 लोकं विज्ञिनाष्टि स्वर्गमोक्षयोः तिरश्चां तिर्यक्त्वानां पुनरस्य मनु-
 ष्यत्वस्य च प्रातेद्धारं कार्याम् । भ्रमेण स्वर्गस्य द्वारं ज्ञान-
 सन्वादेन त्वपवर्गस्या ऽभ्रमेण तिरश्चाः तिर्यक्त्वस्य पूर्व-

भीमद्वीपराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

सजातीवस्तु कृताऽऽचरन्ते न तु पुनर्मनुष्यवस्व च कारु-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयस्यजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

प्रकृतैऽपि तथा स्यादिति तथाह, न त इति. अर्थोचितं यतो वि-
चारपीवेति यत्तस्मात् वत विस्मयो जायते ङांके निमित्तान्तराभावे
सति पीनत्वं भोगित्वेन दृश्य अत्र भोगित्वं न दृश्यते पीनत्वं तु दृश्यते
तस्मिन्निमित्तान्तरमस्ति तदस्माकं भ्रान्तुं क्षमं चेद्भवेत्त्वयः ॥ १७ ॥

इतोऽपि निमित्तान्तरेण भाव्यमन्वया कवित्वाद्बो भोगि-
गुण्य न स्युरित्याह-कविरिति । न चेत्तर्हि वेदानुभवसि "अत्र-
मयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणस्नेजोमयी वाक्" इति श्रुतेः
"वः कथटकैर्वितुदति चम्पनेभ्यश्च शिम्पति—

अकृष्टो परिकृष्टश्च समस्तस्य स तस्य च" इति श्रुतेः

सर्वस्य समः न द्वेषि न द्वेषं करोषि नोपि स्तुतिं
करोषि अनेन समत्वं विद्वतम् ॥ १८ ॥

इतरत्र विरक्त्या भक्त्या भीमारावणचरखारविन्दस्मरण-
मकरन्दपानमेव पीनत्वे निमित्तमिति परिहारमभिप्रेत्य प्रह्लादं
प्रति श्रुते इत्याह-नारद इति ॥ १९ ॥

ज्ञानिभ्येको भवानिदं वेदेत्त्वयः । इदमिति किं केन साध-
नन चेदं प्रत्राह—वेदेति । भवानध्यात्मचक्षुषा परमात्माऽनुभवो-
त्पन्नज्ञानेन नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिवक्ष्यद्योगांगोः
पदं निश्चितं विषयस्थानं वेदेति शेषः ॥ २० ॥

वेदिनामज्ञानसम्भवासेष्वेकत्वात् ममाऽपि तद्विषयं ज्ञानं
नास्तीति किं न स्वादित्याशङ्क्य सस्यं विद्वांसोऽस्ति तवेत्याह—
वक्ष्येति । इदमन्वयं सामान्यमिति मत्वा श्लिष्ट इत्युक्तं कवचवा
कवा नामाकाङ्क्षया ध्वान्तमज्ञानलक्षणात् अन्यत्राप्यकारमज्ञानं
तत्त्वाप्रतिपत्तौ कारणात्वेन दृष्टं यत्तत्त्व नास्ति तस्माज्ज्ञानं
आनातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

यद्यपि वक्तव्यांशो नास्त्यथापीडमप्राचीदित्येकविषय-
प्रश्नः कृतः परिहारे प्रश्नानित्याद्येनकविषयः कथमयं सङ्गच्छत
इति चेत्, निरुद्यमस्य विषयं कथम् ? निर्मितस्य भोगः कथम् ?
अभोगिनः पीनत्वं कथम् ? इति प्रश्नानामपि बहुधात् इदमित्यस्या-
व्ययत्वेन जानिबिधेयत्वेन चोपपत्तः तत्र प्रश्नान् भूमह इत्यनेन
तदनुवादः कियते उत परिहारः नाद्योऽशंभान् द्वितीयाऽपि
तद्वाचकपदप्रयोगाभावाद्नुपपन्नः तत्र महानुद्दिश्य परिहा-
रान् भूमह इति पक्षोऽपि गौरवादयुक्त इति चेदुच्यते "भू-
व्यक्त्या वाचि" इति धातोर्व्यक्तिर्नाम स्पष्टीकरणं तस्य परि-
हारार्थोपपत्तेः यथाश्रुतमित्यनेनापि स्पष्टीकरणप्रतीतेरिति. ननु,
यद्वातवापकं तथेवापदेवं न चेदं तथा प्रह्लादस्य भगवदनु-
ग्रहेण ज्ञाताऽशेषांवेत्यादतः कस्मै स्पष्टीक्रियत इत्याशङ्क्य
तदज्ञानमस्माभिर्न योज्यते किन्तु महत्सम्भावयालक्षणात्से-
ववाऽन्तःकरणशुद्धिः स्यादिति मत्वा स्पष्टीक्रियत इत्याह—
सम्भावयथीय इति । अनेन भूमह इत्यामनेपदार्थो विद्वत् इति
ज्ञायते ॥ २२ ॥

निवृत्तिमार्गं एव संसारोन्मूलनवेपुरिति वक्तुं प्रवृत्तिमार्गंस्तु
नानादुःखेनृत्वेन हेवः प्रेषायेतत्येतरत्तानुभवसिद्धमित्याह-पुण्या-
येति । भववादिष्या नदीवद्वर्तमानया संसारावादि कथा वा इतरम-
हीनावृत्तमेवेन पूर्वपूर्वी स्यातां नास्याः कदापि पूर्विरित्याह-
प्रायेति ॥ २३ ॥

यदृच्छया हेवेच्छया ङांके शरीरम् "अस्मात्साकारमेव" इति श्रुतेः
न केवलं ङांकादेहांरं किन्तु तिर्यगादिजन्ममोऽपि कारुण्यमि-
त्याह—तिरश्चामित । अथ मनुष्यशरीरत्वाऽपि द्वारमिति
शेषः ॥ २४ ॥

भीमद्वीपगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तद्द्विज्ञितापि इत्यत्र त्वं न द्वेषि नोपि वेति पाठः न द्वेषीति
गौडपाठः ॥ १८—१९ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिंकृतसारायंदर्शिनी ।

ननु, 'पीनो देवदत्तो दिवा नभुक्ते' इति चम्पमोचमादिकमनुमी-
यतामिति चेत्तत्राह—नेति । नुनिभये ह स्पष्टं ह विप्र ! इति प्रह्ला-
तेजसैव विप्रवक्ष्यामगमात् ॥ १७ ॥

किमेवं ते विचार्येणेति चेत् एवहे स्वामुद्रकसल्लयदृष्टया
कविरवकदपरवाहिकमनुमाय त्वया त्वं कृतार्थीकर्तुं कर्मव्याख्यापा-
यृतमिच्छामीत्याह—कविरिति । कर्म कुर्वतः कर्मोद्यमवर्तं लोक-
मनादस्य तमपदयत्वेन शेषे शयनं करोषि तस्य वीक्षिता कौमु-
केन तं पश्यसेव वा ॥ १८ ॥ १९ ॥

अध्यात्मचक्षुषा अतर्द्रष्टया इदं भवान् गेदैव किम् इहोपरमयोः
स्वकामस्त्वनिकामत्वयोः पदानि स्वानानि कर्तव्यमित्यर्थः । भोगार्थ-
मुद्यमैर्दंष्टुष्टीकुर्वतां ङांकानां दुःखं यद्यहं नाशास्यं तदा उद्यम-
महम्पकारिष्यमिति भावः ॥ २० ॥

वेदेत्यत्र हेतुः यद्येति केवलया ज्ञानकर्माद्यमिभया ॥ २१ ॥
अतो मया त्वं सम्माननीय एवेत्यनः समं न भोनयतापि स्वधि
मोनमनाद्येयोक्तवने इत्याह—अथार्थाति । यद्यपि मवान् वेदैव
अथापीनि यथाश्रुतं ननु स्वकपोक्षकल्पितम् ॥ २२ ॥

यद्यहं निरुद्यमोऽस्मि तत्र कारणं शक्तिप्रत्याह-तृष्णायेति त्रिभिः ।
भवसंबन्धिष्वन्वाद्याहमथा नद्यति यथा तथा अतो दुःखापस्तथा तृष्णा-
या अपि किञ्च नदी इन्द्रया इत्यन्वागतं त्रिभिः पृथ्यंत इयं तु प्रह्लाद्यापि
दृश्यमाद्यैः कानेन पृथ्यंत इत्याह यागैर्गति यथा च तथा वाहितो-
ऽश्वस्तुगाकाष्ठवायायकगटकदिषु योउवने तथेवाहमपि नानायो-
निषु यथा च तथा प्रादुक्कल्पवाचसादिभिर्भविष्यत्वात्परिजायाय-
नानासाधनानि काय्येनेन तथेवाहमपि कर्माणि ॥ २३ ॥

यथाच तथा कदाचिन् कश्चिन्नृत्पयमं कतदेशमपि प्राप्यते
तथेवाहमपि साम्प्रतमिदं ङांके नृशरीरं कीदृशं पुरयंनं ङांरंस्व
द्वारं साधनं ज्ञानमार्कियामपवर्गस्य पापेन तिरश्चां सुकरादि-

अत्रापि दम्पतीनां च सुखायाऽन्यापनुत्तये ।
 कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि विपर्ययम् ॥ २५ ॥
 सुखमस्याऽऽत्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनुः ।
 मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वा भोगान्स्वप्स्यामि संविशन् ॥ २६ ॥
 इत्यतदात्मनः स्वार्थं सन्तं विस्मृत्य वै पुमान् ।
 विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिम् ॥ २७ ॥
 जलं तदुद्भवैश्छन्नं हित्वाऽज्ञो जलकाम्यया ।
 मृगतृष्णामुपाधावेद्यथाऽन्यत्रार्थदृक्स्वतः ॥ २८ ॥

भीमङ्गावतनायकवर्णितसाराथदर्शनी ।
 यानेऽपि पुण्यपापाङ्गं चकारात्तद्भोगान्ते च पुनरप्यस्य नृजन्म-
 मोऽपि द्वारम् ॥ २४ ॥

भीमङ्गुकथेयकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

भ्रमं भ्रावयितुं च योग्यं चेत्तर्हि मोऽस्मद्वयं वद ॥ १७ ॥
 त्वं कविश्चादिगुणयुक्तोऽपि लोकस्य कर्म कुर्वन्तः कुर्वन्तं न द्रष्टुं
 न शक्यं त्वं च शेषे अन्तर्द्वारिणि यतस्तद्द्वैते पूर्वगान्ध्याः
 कविः कान्तदर्शी दक्षः समर्थः निपुणश्च स्वार्थं दृढदृष्टिः चित्राः
 अज्ञताः प्रियाः कथाः यस्य सः सर्वत्र तुल्यदृष्टिः ॥ १८ ॥
 स्मयमानः मन्दिमितयुक्तः तद्भोगेषामृतं तेन यन्त्रितो वशी-
 कृतः ॥ १९ ॥

हे असुरभेद ! तन्वहो भवानार्थस्मृतः नृणामाहोपरमयोः
 प्रवृत्तिनिवृत्तयोः पदानि स्थानानि फलानि अध्यात्मचक्षुषा अन्त-
 र्दृष्ट्या वेद ॥ २० ॥

केवलया तदेकनिश्चियया भक्त्या नारायणो देवः सदा
 दृढनः अहानं धुनोति ध्वानं तिमिरमर्को यथा ॥ २१ ॥

यद्यपि भगवाद् वेद तथापि भ्रमहे यथाधृतमित्यनेनौख
 त्याभावः सूच्यते ॥ २२ ॥

तद्यथाहिन्या जन्ममरणचक्राखण्डसारवाहिन्या योगवैरपि
 कामैर्धियैरपूरया कर्माणि कार्थमाणाः कर्मसु प्रवर्त्यमानः नाना-
 बोनिषु योजितः ॥ २३ ॥

इमं लोकं नरहृदयम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

परंच हे भ्रमन् ! त्वाप तौ विना उद्यमके सोये हुए हैं, त्वापको
 धन कहां से प्राप्त होभका है, और विना धन के भोग कहां ? हे
 बिभ्र ! विना भोग के त्वापका यद देह जो पुष्ट हो रहा है इसका
 क्या कारण है ? यदि हमारे कहने के योग्य हो तो कहिये ॥ १७ ॥

त्वाप तौ कवि (पंडित) समर्थ निपुणदृष्टि वाले और चित्र-
 त्र प्रिय बोलने वाले हैं, और लोगों को कर्म करते हुए देखकर भी
 सोते रहने हैं ॥ १८ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले कि,—उन महासुनि भीक्षुओं को जब वैश्य-
 पति प्रह्लादजी ने इस प्रकार पूछा, तब प्रह्लाद की वांछी रूपमृत
 के वश होकर किञ्चित् हँसते हुए मुनि बोले ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्राह्मणजी बोले, कि—हे असुर भेद, हे प्रह्लाद ! त्वाप भेद
 लोगों के समस्त ही और ज्ञानदृष्टि से, मनुष्यों की चेष्टा और
 उपराम से जो फल होता है उसको भी जानने हो ॥ २० ॥

क्योंकि ? जिन तुमारे हृदय में केवल भक्ति, मे भगवाद् भी
 नारायण के वश सदा स्थित है, और सूर्य जैसे तम को
 तैसे ही अज्ञान को नाश करते हैं ॥ २१ ॥

हे राजन् ! तथापि तुमारे प्रश्नों का उत्तर जैसा सुना है तैसा
 कहते हैं क्योंकि ? त्वाप तौ आत्मा की शुद्धि की इच्छा वाले
 महाजनों के भी माननीय हो वा संभाषणीय हो ॥ २२ ॥

योग्य कार्यों से जिस्का कभी पूरा न पड़े ऐसी तृष्णा के
 वश होकर भ्रम जैच नीचे बहुत प्रकार के कर्म किये फिर उन
 कर्मों से नाना योनियों में जाता गया ॥ २३ ॥

फिर हरिच्छा से भ्रमने २ इस मनुष्य देह को भी प्राप्त
 हुआ जो मनुष्य देह स्वर्ग और अपवर्ग (मोक्ष) का द्वार है,
 और इभी देह के कर्मों से जीव तिर्यक् योनि को तथा फिर
 भी इसी मनुष्य देह को प्राप्त होसका है ॥ २४ ॥

भीमरस्मिहितभाषार्थदीपिका ।

अत्रापि मनुष्यत्वेऽपि अन्यापनुत्तये तुःकमिदृशै विपर्ययं दृष्ट्वा
 निवृत्तोऽस्मि ॥ २५ ॥

मनु प्रवृत्त्या कदाचित्सुखं क्याकिवृत्त्या तु किंस्यादिति
 चेत्तत्राह—सुखमस्य जीवस्य स्वस्वरूपमेव, तर्हि किं न प्रकाशत ?
 तत्राऽऽह—सर्वैत । ततोतीति तनुः सर्वक्रियानुत्तौ अतएव प्रका-

देहादिभिर्देवतत्रैरात्मनः सुखमीहृतः ।
 दुःखात्पथं चाऽनीशस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः ॥ २६ ॥
 आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हिचित् ।
 मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किम् ॥ ३० ॥
 पश्यामि धनिनां क्लेशं लुब्धानामजितात्मनाम् ।
 भयादलब्धनिद्राणां सर्वतोऽभिविशङ्किनाम् ॥ ३१ ॥
 राजतभोरतः शत्रोः स्वजनात्पशुपक्षितः ।
 अर्थेभ्यः काजतः स्वस्मान्नित्यं प्राणार्थवद्भयम् ॥ ३२ ॥

भीषणस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

शत इत्यर्थः । भोगांश्च मनःसंस्पृष्टं जात्मनोरथमात्रज्ञानशाश्वतान्
 दृष्ट्वा स्वप्स्यामि निरुद्यमोऽस्मीत्यर्थः । तर्हि कदाचित्कथं भुञ्जे ?
 तत्राऽऽह—संविद्यन् प्रारब्धभोगान्भुञ्जान इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवञ्चोक्तोपि संसारं न प्राप्नुवान्तत्राऽऽह—इत्येतदात्मनः
 सुखारम्भकं रूपं स्वार्थं स्वस्मिन्नेव सन्तं पुरुषार्थं विस्मृत्य अ-
 सत्यपि ज्ञेते ॥ २७ ॥

ततश्च देहं हृष्टान्तेन स्पृहयति—जलमिति । तदुद्भवैस्तृणशैवाका-
 दिभिः जलकाश्च वा जलेच्छया जलं भात्मस्वरूपद्वयं पुरुषार्थं
 पश्यन् ॥ २८ ॥

एवं स्वस्य निरुद्यमत्वे कारणासुखत्वा विपर्ययं दृष्ट्वा यत्कं
 तद्विदुष्योति—देहाभिरिति, पञ्चभिः । इहं इच्छतः अनीशस्य
 निर्देवस्य पुनःपुनः प्रारब्धाः क्रियाः मोघाः विकल्पा एव
 भवन्ति ॥ २९ ॥

क्रियाणां सफलत्वेऽपि फलस्याऽनुपयोगमाह—आध्यात्मिका-
 दिभिरिति । मर्त्यस्य मरिच्यतः कृच्छ्रेण दुःखेनोपनतैः प्राप्तेः ॥ ३० ॥

• कृच्छ्रं विनैव प्राप्तेऽर्थे दुःखं तदवस्थमित्याह—पश्य-
 मीति ॥ ३१ ॥

मयं प्रपञ्चयति—राजत इति । स्वस्मान्मत्त एव कथञ्चित्याग-
 भोगविस्मरणादिना नाशः इत्यादिभिः प्राणवतामर्षवतां च मयं
 नित्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्रापि अस्मिन्पुत्रे मनुष्यजन्मनि स्वर्गापवर्गवेऽपि दम्पतीनां
 वशभोगादिसुखं तदर्थं मन्वापनुत्तये दुःखनिवृत्तये च कर्माणि कुर्यात्तां
 लोकानां विपर्ययं सुखार्थं कृतेऽप्यः कर्मेऽप्यः दुःखप्राप्त्यर्थं
 विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि ॥ २५ ॥

मनु, प्रवृत्त्वा कदाचित्सुखं स्यादपि किं निवृत्तया स्यादित्यत्राह-
 सुखमिति । सुखमस्वारमनः प्रत्यगात्मनो रूपं स्वरूपभेदातो न

तदर्थं यतः कार्यं इति भावः । तर्हि स्वतः सुखरूप आत्मा तस्मिन्
 किं नोपलभ्यते इति शङ्कां निराकरोति—सर्वासामीहानां
 देहगतव्यापाराणामुपरमः अभावोऽस्वात्मनस्तनुराकारः निष्क्रियं
 सुखमेव तस्य तनुरित्यर्थः । कास्वर्गैर्नोपरमपूर्वकं तद्याथाश्व-
 विमर्शनेन सुखरूपतथोपलभ्यते इति भावः । यत एवमतोभोगान्
 शब्दादिविषयभोगान् मनसकसंस्पृष्टं जात्मनोरथमात्रज्ञानशाश्वतान्
 दृष्ट्वा संविद्यन्तस्वभावाद्याऽवलोकेन प्रविष्टोऽहं प्रारब्धानुभवं
 प्रविष्टो वा स्वप्स्यामि शयानोऽस्मि ॥ २६ ॥

तर्हि सर्वापि लोकस्त्वमिह सुखरूपमात्मानं किञ्चोपलभ्यते
 इति शङ्कां निराकृत्य स्वाभाविकसुखरूपमस्वरूपविमर्शनेन
 स्वकदेहात्मभेदेन न शंते किन्तु संसरतीत्याह—इतीति । इत्येतदा-
 र्मनः सुखारम्भकं रूपं स्वार्थं स्वस्य पुरुषार्थरूपं जलत एव सन्तं
 विस्मृत्य स्वत एव सन्तमात्मनः सुखरूपं स्वरूपारम्भकं अपुरुषार्थं
 विस्मृत्येत्यर्थः । पुनश्च देही अस्मि स्वत आत्मस्वविषयार्थं ज्ञेते
 देवमनुष्यादिभेदे देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यभिमानरूपं देवो देवि-
 मित्ते ज्ञेतेत्यर्थः । विद्विन्नां गर्भजन्मजरामरणादिरूपामत एव
 शोरां भयङ्करां संश्रुतिमाप्नोति ॥ २७ ॥

एतदेव दृष्टान्तमुच्यते—जलमिति । जलं तदुद्भवैस्तृणशै-
 यालादिभिश्च जलं हिरवा अथवा जलकाश्च वा मृग-
 नृणां जलप्रतीकानामुपधावेत्तथा स्वतः सुखरूपमात्मनः
 स्वरूपं विस्मृत्याऽन्यत्र धैर्यविकसुखेऽर्थदकं पुरुषार्थदृष्टिर्भावति
 लोकः स्वत आत्मनोऽन्यत्र देहादीं पुरुषार्थदृष्ट्या ॥ २८ ॥

विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मीत्येतदेव विदुष्योति—देहादिभिरिति,
 पश्यामि । देवतत्रैः कर्माण्येर्देहनिद्रयादिभिरात्मनः स्वस्य सुखं
 दुःखनिवृत्तिश्च देहः इच्छत अनीशस्य कर्मणश्च पुंसः कर्मण
 यष्टी इच्छता कृता कृताः पुनःपुनरारब्धाः क्रियाः मोघाः स्वर्थाः न
 सुखजनका नाऽपि दुःखनिवृत्तिकाश्च दृष्ट्वा इति भावः ॥ २९ ॥

कथञ्चित्क्रियाणामभोगत्वेऽपि तज्जन्तं सुखमनुभूयमानदुःखेऽप्यो-
 ऽल्पमित्याह—आध्यात्मिकादिभिः । आदिशब्दनां धैर्यकाधिभौ-
 निके प्राप्ते तैर्दुःखैः कर्हिचित्कदाचित्दपि आधिमुक्तस्य मर्त्यस्य
 मरणाशीलस्य कृच्छ्रोपनतैर्दुःखेनाजितैरर्थैर्विसेताजमिस्तैः कामैश्च
 किं कियत्सुखं क्रियेत न किमपीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनु, धनाजने हि दुःखं लब्धधनानां तु सुखमेवेत्यत्राह-पश्या-
मीति । धनिनां लब्धधनानामपि क्लेशं पश्यामि क्लेशित्वे हेतुं वदन्
धनियो विशिनष्टि-लुब्धानामिति । लुब्धानामलब्धधनलिप्सवा
लब्धधनव्ययमयेन च क्लिश्यतामिति भावः । अजितात्मनामजिते-
न्द्रियाणां कामानामपर्याप्त्या च क्लिश्यतामिति भावः । अया-
दलब्धा निद्रा यैस्तेषां चोरादयो धनमपहरयुरिति भयाद्भ्रगत
निद्राणामित्यर्थः । इतोऽपि क्लेश इति भावः । मये हेतुं वदन्विधि-
नष्टि-सर्वतः सर्वेषोऽप्यतीव विशाङ्किनामपहरयुरिति शङ्कां कुर्वं
ताम् ॥ ३१ ॥

एतदेव विवृणोति-राजत इति । राजादिभ्यः पशुतः पशुभ्यः
गजाभ्यादिभ्यः पक्षितः पक्षिभ्यः सस्यादिभ्यश्चाथे प्रवृत्तंभ्यः
काखतः खस्माद्दानभोगयोः प्रवृत्तात् खस्माच्च प्राणस्तनुव्यमर्थ-
श्रेयामस्तीति तथा तेषां नित्यं भवमनुवर्तते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिज्जवच्चजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णायुधोगवतो विसं स्यादित्यादिना यदुक्तं सुखं स्यादिति
तत्परिहरति-अत्रापीति । अत्रापि मनुष्यशरीरेऽपि दम्पतीनां विप-
र्ययं दुःखं दृष्ट्वा निवृत्तिमार्गमाश्रितोऽस्मीत्यन्वयः । अन्यापनुत्तये
सुखादन्वयश्च दुःखस्य निरासाय "सुखाय कर्माणि करोति लोको
न तैः सुखं नाभ्युपादरं वा" इति श्लोकेः ॥ २५ ॥

कर्मणो निवृत्तस्य दुःखस्य निरासाय सुखावाप्तौ किमन्त-
रङ्गमित्याशङ्क्य यदि सुखं स्वरूपाङ्गं तर्हि तत्राप्तौ यत्नः
कर्तव्यो न चेवं स्वरूपत्वात् सुखस्य तद्व्यक्तौ स्वरूपाच्छा-
दकसर्वनिविष्टकर्मनिवृत्त्याविभूतमगवत्प्रसाह एव मुख्यनिमित्त-
मित्याह-सुखमिति । "बलमानन्द भोजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् ।
स्वरूपायैव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्भिभोः" इत्यादि हिशब्देन
दर्शयति, अस्यात्मनो जीवस्य स्वरूपभूतं यत्सुखं तत्सर्वेहो-
परतेः प्रसङ्गात्सर्वा पूर्णोहा चेष्टा यस्य स सर्वेहः "को ह्यवा-
न्यात्" इति श्रुतेः । उपाधििका इत्यधिकारनिरानन्दो यस्य स
उपरतिः "वदेष आकाशं ज्ञानं वा न स्यात्" इति श्रुतेः । सर्वेहश्च
उपरतिश्च सर्वेहोपरतिसत्त्वात्परिभाषयतीति शेषः । "उपोधिके"
इति सूत्रात् । ततः किं तत्राह, मनःसंस्पर्शजानिति । मनो-
ऽभिहितेन्द्रियाणां विषयैः संस्पर्शनात्मन्मन्धात् जानाच्छक्तान्
जगादिभोगाश्च सम्भवेत्, न संवेत् बुद्धिमानिति शेषः ॥ २६ ॥

एतदङ्गीकारविरोधश्च बाधकमाह-इतीति । आत्मन इत्येत-
दुक्तमित्येवं तत्र सिद्धमिति शेषः । इति शब्दः प्रकारवचनः तत्र
पुमान्स्वप्ने सदात्मनं स्वार्थं पुरुषार्थं विस्मृत्य असति भगवत्प्र-
सादेन निवर्तमाने द्वैतेऽन्यथा ज्ञाने विषये विचित्रां सुरन-
रादिमानाद्योनिविषयां घोरां संसृतिमाप्नोतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥

अतुष्याया अनिदृशत्वात्संसारस्य घोरत्वमितीममर्थ
सदृशान्तमाह--जन्मिति । तदुद्भवैज्जोद्भवैः शेषादिभिरुच्यते

ज्ञानरहितोऽजितेन्द्रियो सुगच्छां सूर्यमरीचिसम्पूकसवि-
वयोपधावेत्तथा स्वतः स्वतन्त्रात्परिभ्रमन् देवदत्तादावर्थदक
पुरुषार्थदर्शी ॥ २८ ॥

मनु, पुरुषार्थसाधनत्वेन जातेर्देहादिभिरनुष्ठिताः क्रियाः
सुखादिहेतवः स्युरित्याशङ्क्य भगवदर्थानुष्ठितिक्रियात्सारहितो
व्यथा इत्याह-देहादिभिरिति । वा याः कृताः कृताः क्रियास्तास्ताः
सर्वा अपि मोघाः तत्र हेतुगर्भे विशेषणम् अनीघस्येशवि-
दस्य ॥ २९ ॥

इतोपि विज्ञापाने न प्रयतनीवम. आध्यात्मिकादिक्लेशप्राह-
गृहीतस्नेन कुंडुमप्रस्तमयद्वकषरसमृद्धशारीरवशाभावात् कृतास्त-
पाशवद्वगलस्य पुरुषस्य पुरतो निहितक्षीरासववद्वयर्थे चित्त-
मित्याह-आध्यात्मिकादिभिरिति । कामैः शब्दादिविषयैः ॥ ३० ॥

कस्याश्चिददृष्टवत्तादुपाजितविसृष्ट्य समृद्धशारीरवत्स्याऽपि
लोभाभिभूतमनस्कत्वेनाऽपि भोगो दुर्घट इत्याह, पश्यामीति ॥ ३१ ॥

प्राणार्थवद्भवम अर्थवतः प्राणमयं भवति प्राणवतोऽर्थव-
तश्चेति वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिज्जवच्चजतीर्थकृतसारार्थदशिनी ।

अत्रापि मनुष्यत्वेऽपि अन्वापनुत्तये दुःखनिवृत्तौ विषयं
दुःखमेव दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि कर्ममात्रेण इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कर्मणा कदाचित् सुखं स्वादपि सर्वकर्मनिवृत्त्या किं स्या-
दिति चेत्त्राह-सुखमस्य जीवस्य मम स्वरूपमेव तर्हि किं
नप्राकाशते तत्राह-सर्वेति । सर्वा ईहाः कर्माणि तज्जेतुः
तुष्याच्च तासाम् उपरतिरेव तनुः तनुं विना यथा सुखं नोप-
लभ्यते तथा तामपि विनेत्यर्थः । भोगास्तु प्राकृतात् मनः-
स्पर्शजान् मनोरथमात्रजान् क्षयभङ्गरान् दृष्ट्वा तत्राकाशितरेव
संविशन् स्वाभाविकान्धरात्मसुखमुपभुञ्जानः स्वप्न्यामि चापिमि-
वैतुष्यादिविद्व्यकुसुमशय्यायामिति स्वस्य पीनत्वे सुखभोग एव
हेतुरुक्तः "निवृत्तिः पुष्टीकरणानाम्" इति वैद्यकोक्तः यद्वा
स्वप्न्यामि संप्रत्यपि तुष्याभासस्वप्ननिवृत्त्या यद्यपि सध्यगाम-
सुखानुपलभस्तथापि पञ्चवेदिनेस्तस्यापि निवृत्त्या सम्यक्
संविशन् शयिष्य इत्यर्थः । "सम्भेशः स्नापस्त्रीरतवन्धयोः"
इति महिन्युक्तेरत्र सामान्यत एवापभोगवाची संभेशशब्दो-
क्त्यः ॥ २६ ॥

एवं चेत् सर्वेभ्यं किमिति सुखिनो नस्युस्तत्राह-इत्येत-
दिति । स्वार्थं स्वीयं सुखरूपमर्थं विस्मृत्य द्वैते दुःखरूपे असति
देहादौ वस्तुत आत्मनः अविद्यमानेऽपि यद्वा असति अस्तान्-
कालिके ॥ २७ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति-जन्मिति । तदुद्भवैज्जोद्भवोद्भूते
नेतु जलादुद्भूतेस्तथाशेषादिभिर्दृष्टकामिवात्मसुखं तत्रोद्भूते-
मार्थिकतुष्यादिभिः कर्मादिष्वस्वतोऽन्वयं पुरुषार्थं पश्यन् ॥ २८ ॥

विषयं दृष्ट्वा यदुक्तं तद्विद्व्योति-देहादिभिरिति पञ्चमिः ।
सुखं दुःखात्पञ्च इह त ईहमानस्य क्रिया मोघाः निष्फलाः ॥ २९ ॥

भीमस्त्रिभुवनयन्त्रकथारिक्तसारार्थद्वितीया ।

यदि कदाचित् सफलाः स्युस्तदपि फलभोगाऽसामर्थ्य-
माह—मध्यात्मिकादिभिरिति । दुःखसहितः सुखभोगोऽपि नैवाह-
मूर्खस्य अकस्मादेव सम्भावितमूखोः ॥ ३० ॥

• तदेकमर्थैर्नैतुः कनिष्ठैः प्रयुत दुःखाधिक्यमेवेत्याह, पश्चा-
र्नति ॥ ३१ ॥

कस्मादिति मत्तएव कथञ्चिद्दानभोगविस्मरणादिना नाशः
स्यादिति प्रायेणु अर्थेषु चास्तिक्रमतां भयं प्रायोऽत्र शरीरबलं
सम्भोगादिप्रबोधकं हेतुं जीवनमात्रं तु विदितमेव “जावस्य तस्य-
जिह्वासा” इत्यादौ ॥ ३२ ॥

भीमस्त्रिकथेवकृतीसंज्ञान्तप्रदीपः ।

अत्रापि नरवेदे अपि सुखाय अर्थस्य दुःखस्यापनुत्तये कर्माणि
कुर्वतां विपर्ययं सुखाभावं दुःखप्राप्तिञ्च दृष्ट्वा निवृत्तांस्मि तादृश-
कर्मत इति शेषः ॥ २५ ॥

सुखं तु अस्य दृष्टिं दृश्यमानस्य भगवतः रूपं सर्वैः कृतो
नाऽनुभूयते अत्राह—सर्वांसामीहानामुपरित्येत्मास्समाधिः अस्या-
ऽमनस्तनुः शरीरम् ध्यानसमाधिभ्यैर्जनेनाऽनुभूयते इति फलितो-
ऽर्थः अतः मनःसंपर्कं जान् मनसा संस्पृश्यते विचार्यते इति
मनःसंपर्कं प्रारब्धं कर्म तज्जान् भोगान् दृष्ट्वा भावद्वयभोग-
तया विद्वोक्त्य संविद्यन् भुञ्जन् स्वप्नानि शयानो ऽस्मी-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

इत्येतन्नृगवद्भ्यानरूपम् आत्मनः स्वार्थं स्वपुरुषार्थं सन्तं साधु-
मङ्गलावहमित्यर्थः । विस्तृत्य असत्यमङ्गले द्वैते द्वाभ्यां चेतना-
चैतनाभ्यां युतं द्वितं तदेवद्वैतं द्वयोर्भावो द्विताद्वैतेव द्वैतं वा
• तस्मिन् चेतनाचैतनात्मके प्रपञ्चे जगति घोरं भयङ्करं संसृति
जन्ममरणादिक्रवामाप्नोति ॥ २७ ॥

यथा तदुद्भवैस्तुत्यादिभिः कृत्वा जलं हिंसा मृगतृणाम्
एषोपधावेत् तद्वस्तुतः स्त्रीयादीश्वरादन्यत्रार्थदकं अत्र एव
स्यात् ॥ २८ ॥

तस्यानीश्वर्य इश्वरादन्यत्रार्थदशः देहादिभिः सुखं दुःखा-
ऽत्ययञ्च इच्छतः कृताः कृताः पुनः पुनः प्रवर्तिताः किंवा मोघाः
निष्फलाः स्युः ॥ २९ ॥

• कर्हिचित् कुदाचित्कृच्छेण कष्टसाध्यया कदाचित् कियया
उपनेतैः प्राप्तेरपि अर्थैः धनेः कामैर्भोगैश्च मत्स्यस्य मारि-
• पतः मध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरमुक्तस्य किं न किमपि सुख-
मित्यर्थः ॥ ३० ॥

प्राप्तार्थस्य प्रयुत दुःखं पश्यामीत्याह—पश्यामीति,
द्वाभ्याम् ३१ ॥

राजादिभिः प्रायोपकृष्टतदेहवतामर्थवतां च नित्यं मयं
भवति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस योगि में भी सुख और दुःखनिवृत्ति के लिये काम
करने वाले स्त्री पुरुषों के विपरीत फल को देखकर अथ
में सुखादि की कामनाओं से काम करने से निवृत्त
भवा हूँ ॥ २५ ॥

सुख तो इस आत्मा का स्वरूप ही है, पर वह मन-
को स्वयंकरने वाले विषयों से जावमान भागों को देख
कर, सर्व चेष्टाओं से उपराम को प्राप्त होकर अनुभव कर-
ने से हात होता है, ऐसे ही प्रारब्ध से प्राणिबाह्य भागों
को भोगते हुए हम भी सो रहे हैं ॥ २६ ॥

पुरुष इस प्रकार के सत् स्वार्थ को विस्मरणा करके
देव मनुष्यादि द्वैत भाव को असत् होने पर भी विचित्र घोर
संसृति को प्राप्त होता है ॥ २७ ॥

जल से उत्पन्न होने वाले शैवाल (सिमार) कार्य प्रभृ-
ति से जल (टके हुए) जल को छोटकर, अत्र पुरुष जब-
की कामना से जैसे मृगतृणा को बाँडता है । और फल-
को नहीं प्राप्त होता, ऐसे ही अपने अन्तर्बोधि से अन्वय
अर्थ दृष्टि करने वाला भी निष्फल प्रवर्तमान होता है ॥ २८ ॥

प्रारब्ध के परतन्त्र इन देहादिकों से स्वार्थ असमर्थ
होकर भी सुख प्राप्ति और दुःख के छूटने की चेष्टा करने
वाले पुरुष की करीबुई सब क्रियायें निष्फल होती हैं ॥ २९ ॥

कदाचित् बड़े कष्ट उठाने से द्रव्य प्राप्त भी होजावे तौ-
भी माध्यात्मिकादि दुःखों से नहीं छूटनेवाले पुरुष का द्रव्य
से क्या स्वार्थ किया जायगा ॥ ३० ॥

और तुम कहते हो कि धन के बिना भोग उपपन्न नहीं
होता है, पर हम तो जिन लुब्धोंने धन जोडर कर इकट्ठा
किया है, अजितेन्द्रिय ऐसे उन धनियों को भी मैं बड़ा
तुःखी देखता हूँ । मय से निद्रा उन को नहीं प्राणी, सब ही
खोंगे से सदा शङ्का करने रहने हैं ॥ ३१ ॥

राज से खोरों से शत्रुओं ने खजनों ने पशु से पक्षियों
ने याचकों से द्रव्यबाह्य को भय रहता है । ऐसे ही प्राण्य
बाह्य को भी ॥ ३२ ॥

शोकमोहभयक्रोभरागक्लेशप्रमादयः ।

यन्मूलाः स्युर्नृणां जघ्यात् स्पृहां प्राणार्थयोर्बुधः ॥ ३३ ॥

मधुकारमहासर्पौ लोकेऽस्मिन्नो गुरुत्तमौ ।

वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयम् ॥ ३४ ॥

विरागः सर्वकामेभ्यः शिञ्चितो मे मधुव्रतात् ।

कृच्छ्राप्तं मधुवदितं हत्वा ऽप्यन्यो हरेत् पतिम् ॥ ३५ ॥

अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छोपनतादहम् ।

नोचेच्छये बह्वहानि महाहिरिव सत्त्ववान् ॥ ३६ ॥

कचिदल्पं कचिद्भूरि भुञ्जे ऽन्नं (१) स्वादस्वादु वा ।

कचिद्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुत कचित् ॥ ३७ ॥

श्रद्धयोपाहतं कापि कदाचिन्मानवर्जितम् ।

भुञ्जे भुक्त्वाऽथ कस्मिंश्चिद्विवा नक्तं यदृच्छया ॥ ३८ ॥

क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं वल्कलमेव वा ।

वसे ऽन्यदपि सम्प्राप्तं दिष्टभुक् तुष्टधीरहम् ॥ ३९ ॥

कचिच्छये धरोपस्थे तृणापर्णाश्मभस्मसु ।

कचित्प्रासादपर्थङ्गे कशिपौ वा परेच्छया ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अतोऽनर्थहेतुत्वात्प्राये जीवनेऽर्थे च स्पृहा न कार्पस्याह-
शोकेति ॥ ३३ ॥

नन्वेवमनर्थाननुभवतो ऽपि न केचिन्निरज्यन्ते न च यथासा-
धेन तुष्यन्ति त्वं तु कथं वैराग्यादिकं प्राप्तोऽसि ? तत्राऽऽह, मधु-
कारेति. मधुमक्षिकाऽजगौ ययोः शिक्षया वृक्षपर्यालोचनया ॥ ३४ ॥

मधुकाराच्छिञ्चितमाह—विराग इति । विस्तपति हत्वाऽन्यो विस्तं
हरेदित्येवम् ॥ ३५ ॥

अजगराच्छिञ्चितमाह—अनीह इति । सस्ववार्थैर्बवान् ॥ ३६ ॥

पीनत्वे हेतुं यदृच्छया प्राप्तात्परितोषं प्रपञ्चयति—कश्चि-
दल्पमिति, कश्चिभः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

क्षीरं जीर्णवस्त्रस्त्रयडम् वसे परितोषे दिष्टभुक् प्रारब्धकर्म-
फलभोगी ॥ ३९ ॥

प्रासादमर्थे पर्यङ्गे तत्रापि कशिपौ तृष्णिकायाम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं भयमेवापितु शोकमोहभवाहयः सर्वं यन्मूलाः

(१) साधवसाधु इति धीर० पा० ।

यद्यमेव मूलं वेदां तं नृणां स्युर्मन्त्रेषुः तस्माद्बुधः हेतोपादे-
यवियेकवान् तयोः प्राणार्थयोः स्पृहां जघ्यात् स्वजेत् ॥ ३३ ॥

यदुपवेशात् स्वमीदृशं निवृत्तिधर्ममास्थितस्तं कथयेत्साह-
मधुकारेति । अस्मिन् लोके नोऽस्माकं गुरुभेदो मधुकार महासर्पौ
मधुमक्षिकौ अजगरावेवेदशधर्मशिक्षकौ मन्तः तदेवाह—
ययोर्मधुकारमहासर्पयोः शिक्षया वृक्षपर्यालोचनया वयं वैराग्यं
परितोषं वैवाल्लुब्धात् सन्नोषं च प्राप्ताः तत्र मधुकाराद्वैराग्यं
महासर्पात् परितोषं च प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पतदुभयं विदुषोति—विराग इति, द्वाभ्याम् । तावत्सर्वेभ्यः
विरागो मया मधुव्रताद्व्रमराच्छिञ्चितः तच्छिक्षया मम वैरा-
ग्योऽय इत्यर्थः । किं तच्छिञ्चितम् ? तदाह—यथा मधुव्रतैरितस्ततः
पुष्पेभ्य आनीय कश्चिन्नियेचितं मधु तत्कामिनो मधुव्रताद्
हत्वाऽन्यो हरति तथा मधुव्रतं दुःखेनार्जितं धनमभ्यः पति
धनस्यपतिं हत्वा हरेदित्येवमधुव्रताच्छिञ्चितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अजगराच्छिञ्चितमाह—अनीह इति । महाहिरिवाऽहमप्य-
नीहः निर्व्यापारः यदृच्छोपनताद्वैवाल्लुब्धात्तदेः परितुष्टात्मा
सन्तुष्टचित्तः नो चेत् यदृच्छोपनतं नो प्राप्तं चेत्तर्हि सस्ववार्थै-
वान् बहून् महानि शयं शयानोऽस्मि ॥ ३६ ॥

पीनत्वे हेतुत्वेन यदृच्छया प्राप्तात्परितोषं प्रपञ्चयति—

भीमहीरराधवाचार्थकृतमगधतथाग्रचन्द्रिका ।

कविस्त्वपिमि । कविश्च कदाचिदस्व कदाचिच्च भूरि बहु कविश्च साधु कविश्चासाध्वसमीचीनममृष्टं कविश्च गुणवद्-सुवत् कदाचिन्निरुणाम ॥ ३७ ॥

कदाचिद्भूयसा नीलं कदाचिन्निगहापूर्वकमानीलं वाऽप्रादिकं भुञ्जे अर्थि कदाचिद्दिवा नक्तं च बह्वक्षया प्राप्तं भुञ्जे ॥ ३८ ॥

एवं बह्वमपि दुकूलाद्यन्यतममन्वहा वैवाह्येन वसे आच्छा- हयामि परिदधे च भीरं जीर्णवस्त्रञ्च एवं विष्टभुक् प्रारब्धभुक् सन्मुष्टचित्तमाहम् ॥ ३९ ॥

कविद्रुष्टेण कविश्च तुष्यादिषु शये कविश्च मामाक्षोपि पर्यङ्के तत्रापि कशिपौ वा नस्य शौचंशुशुक्लां निराह-परेशामि-च्छयेति । इवमुत्तरत्राण्यनुषजनीयः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयचञ्जनीर्यकृतपद्दत्तावली ।

ननु, स्वार्थानर्थशमने किं कारयामित्याशङ्क्य स्पृहा सर्वा- पदो निदानमतस्तस्याग एव प्रथमतः कारयामित्याह-शोकेति । या स्पृहा मूलं येषां ते तथा प्राण्ये ऽर्थे च स्पृहां नैष्यावसि- ज्ञाने तद्विरोधिना जनात् प्राण्यसङ्केते प्राप्ते प्राण्यरक्ष्ये स्पृहा- ऽपि न कार्यो किमुतार्थे इति प्रदर्शनाय प्राण्यप्रहयाम् ॥ ३३ ॥

चित्तवर्तः प्राण्यमयं चित्तस्पृहया शोकादिकं स्यादित्याद्यु- क्तमर्थे मधुकराजगरदृष्टान्तेन बोधयति-मधुकरेति । गुरुत्तमाद्या शिक्षा साऽऽश्रयामेवास्ति गुरुत्तमावित्यूषे ॥ ३४ ॥

यथा च तं मधुमत्तं हत्वा ऽन्यो मधु हरति तथा चित्ता- पादकं हत्वा कृच्छाद्वर्जितं राजाद्यन्यतमो हरेत् मधुमत्तस्थितिं दृष्ट्वा सर्वकामेभ्यो विरागः शिक्षितः ॥ ३५ ॥

उत्तरपोषणप्रयत्नगूणोऽनीहः नोषेद्यहच्छया ऽप्राप्तं चेन्म- हाहिरजगरः ॥ ३६ ॥

भूरिगुणोपेतं कस्मिन्निदिवाऽहृद्येव भुक्त्वा नक्तं भुञ्जे कस्मिन्निदिने नक्तं भुक्त्वाऽह्नि भुञ्जे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सौमं दुकूलमित्यादिकमेकस्मिन्जन्मनि यद्दु जन्मनि चेति वथायोग्यमङ्गीकर्तव्यम् वैवक्ष्येन भुञ्जे इति विष्टभुक् क्षीमा- चाच्छादनं गजादिभिश्चरणां भुत्रजन्मनि प्राप्तावादिशयनं भृष्ट- शयनं च पश्वादिजन्मनि मस्मादी शयनं श्वानादिजन्मनि बाल्ये च अजिनादि अजिनाद्याच्छादनमृष्यादिजन्मनि अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा दिग्वासाः दिग्म्बरः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्बर्धः ।

कविदिति, सार्धकं । स्वाहस्वाधु वेत्यत्र साध्वसाधु वेति कविन् पाठः ॥ ३७ ॥

भुञ्जे इत्यर्थकम् ॥ ३८-४४ ॥

भीमविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

"प्राण्यार्थयोः स्पृहां जह्यात्" इति शरीरवलाधिक्यार्थे धना- धिकार्थे च न यतेन स्वल्पेनापि बलेन स्वल्पेनापि धनेन पारमार्थि- ककृत्यसिद्धेरिति भावः ॥ ३३ ॥

ननु, कस्माद्गुरोरेतत्त्वया शिक्षितम् ? तत्राह-मधुकारेति ॥ ३४ ॥ मधुमक्षिकानः शिक्षितमाह-चित्तपतिं हत्वाऽन्यथो धिक्तं हरेदिति मे चित्ते विरागः ॥ ३५ ॥

अजगरादिकृक्षितमाह-मनीह इति । शये स्वपिमि सस्त्वान् धैर्यवान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वसे परिदधे ॥ ३९ ॥

धरोपशये धराकांठे "उपशयः शोफसि तथा कांठे मदनमग्निर्" इति भेदनी ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमच्छुकरेशकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अतो नृणां शोकान्यो वस्मूलाः स्युस्तां प्राण्यार्थयोः स्पृहां बुधो जह्यादिव ॥ ३३ ॥

वच्छिन्नया यद्वृत्तिपर्यालोचनया वैराग्यं परितोषं च ययं प्राप्ताः ॥ ३४ ॥

हत्वा पीते चित्तपत्तिम् ॥ ३५ ॥

यहच्छोपनताद्भादितः नां चेदनुपनते अस्मादी मस्त्वान् धैर्यवान् शये स्वपिमि ॥ ३६-३७-३८ ॥

भीरं वस्त्रक्षयइम वसे परिदधे विष्टभुक् प्रारब्धभुक् ॥ ३९-४० ॥

भाषाटीका ।

शोक मोह भय क्रोध राग द्वेष भग ॥ चिक सर्वां क्ता मूष कारण तो, प्राण्य और द्रव्य की स्पृहा है, सर्पात् च्चाहना है, बुद्धिमान उस टांड देधे ॥ ३३ ॥

मधुकार और महासर्प ये दोनों इस लोक में हमारे उत्तम गुरु हैं, हमने वैराग्य और सन्तोष नहीं की शिक्षा से पाया है ॥ ३४ ॥

मनं कामों से वैराग्य हमने मधु की मांकी से सीखा है । जैसे कि ? मधुमक्षिका मधु जोड़ती है, फिर फल को नहीं प्राप्त होती है, कोई दूसरा पुरुष पति को मारकर खेता है ऐसे ही धन की दशा है ॥ ३५ ॥

और अजगर से हमने यह सीखा है, कि बिना च्छा किये हीच्छा से जो प्राप्त हो जाये, उमी से सन्तोष करे, यदि कमी कुछ नहीं प्राप्त होये । तब धैर्य को धारणकर अजगर के तरह संतोष रहते हैं ॥ ३६ ॥

क्वचित्स्नातो ऽनुलिप्ताङ्गः सुवासाः स्रग्व्यसङ्कृतः ।
 रथेभाश्वैश्वरे कापि दिग्वासा ग्रहवह्निभो ! ॥ ४१ ॥
 नाऽहं निन्दे न च स्तौमि स्वभावविषमं जनम् ।
 एतेषां श्रेय आशासे उतैकात्म्यं महात्मनि ॥ ४२ ॥
 विकल्पं जुहुया^(१)श्चित्तौ तां मनस्यर्थविभ्रमे ।
 मनो वैकारिके हुत्वा तं मायायां जहोत्यनु ॥ ४३ ॥
 अत्मानुऽभूतौ तां मायां जुहुयात्सत्यदृक् मुनिः ।
 ततो निरीहो विरमेत् स्वानुभूत्या ऽऽत्मनि स्थितः ॥ ४४ ॥
 स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते सुगुप्तमपि वर्णितम् ।
 व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवान्हि भगवत्परः ॥ ४५ ॥

नारद उवाच ।

धर्मं पारमहंस्यं वै मुनेः श्रुत्वा ऽसुरेश्वरः ।
 पूजयित्वा ततः प्रीत आमन्त्र्य प्रययौ गृहम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्
 वैयासिक्यां युधिष्ठिरनारदसंवादे यतिधर्मे
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

माया टीका ।

कभी थोड़ा कभी बहुत खातु वा भखातु जैसा भ्रम-
 मिथे वैसा भोजन करकेते हैं, कभी बहुतगुण वाला, कभी किसी
 जगह गुणहीन भी मिलता है, तो उसी से लगतुष्ट रहते हैं ॥३७॥

किसी समय भ्रम से लाया हुआ, कभी मानवर्जित, किसी
 समय दिन में, कभी रात में, यहच्छा से भोजन करकेते हैं। कभी
 न भोजन करके भी रहजाते हैं ॥ ३८॥

यहुत उत्तम भ्रम (अतस्तीका वस्त्र) कभी देशभी कभी मृग
 जर्म वा चीर अथवा वस्त्रकल अथवा और जो कुछ प्राप्त होगया
 उसको पहिन खेते हैं। और प्रारम्भ को भोगते हुए उसी में बुद्धि-
 का सन्तोष करकेते हैं ॥ ३९ ॥

किसी समय पृथिवी के पृष्ठपर कभीतृण पर, कभी पत्तोंपर,
 कभी परधर पर, कभी धूलि वा भस्म में पड़े रहते हैं, किसी
 समय दूसरे की इच्छा से महलों में पर्वक के ऊपर, कभी खड़ा
 के ऊपर सो जाते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यटीपिका ।

अरे विश्वरामि क्वचिद्ग्रहवह्निगम्बरो विश्वरामि ॥ ४१ ॥
 न च मानापमानकर्तुषु मम वैषम्यमित्याह—नाहमिति । ना।
 निन्दामि न च स्तौमि महारमनि चिप्यौ ॥ ४२ ॥

एवंभूतत्वेन स्थितावुपायमाह—विकल्पमिति, द्वाऽयाम् । अस्ति
 मेदप्राहकमनांशुत्तौ अर्थरूपो विभ्रमो यस्मिन्मनसि तन्मनो वैक।
 रिकं ऽहङ्कारे तमहङ्कारमन्वमन्तरं महत्तत्त्वद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सत्यमेव पश्यतीति तथा ॥ ४४ ॥

मन्दहृष्टया लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं नतु तत्त्वदृष्ट्या अत
 भवान्भगवत्परः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यटीपिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्नातमनुष्ठितं चन्दनेन चाङ्गं यस्य शोभनं वासो वक्षं यस्य अग्निरलंकृतः रथादिभिर्यामैः चरे सञ्चरामि कश्चिच्चन्द्रिवासा दिवम्बरः प्रहवचरे हे विभो ! ॥ ४१ ॥

• न च मानावमानादिकर्तुषु मम धैर्यमित्याह—नाहमिति । कृभावन एव विषमं जनं स्तुतिनिगद्योः कर्त्तारं न स्नोमिन गिन्दे च किन्तु तेषां जनानां सर्वेषां श्रेयः धर्मादिरूपम् उताऽपि च महात्मनि भगवत्सैकार्थमेकचित्त्वं चाशासे प्रार्थये ॥ ४२ ॥

इत्थमश्वस्याप्यवस्थितौ उपायमाह—विकल्पमिति । विकल्पं जानिकृपादिविकल्पं चित्ते मनोऽप्यपारे जुहुयात् प्रक्षीनं भाव-वेत्तचित्तमर्थविभ्रमं देहात्मभ्रमं हतौ मनसि मनश्च वैकारिकं सार्विककाङ्कारे तं च वैकारिकं भाषायां मूलप्रकृतौ जुहुयात् सर्वत्र होमोनाम जयानुसन्धानरूपः ॥ ४३ ॥

तां च मायां आत्मानुभूतौ जुहुयात् ततः सत्यं आत्मशरीरकं परमात्मानं पश्यतीति सत्यरूपं मुनिः तस्मिन्ननशोः निरीहो नि-शोः आनुभूत्यात्मनि परमात्मानं परिशुद्धजीवकरूपे स्थितः तदनुसन्धानपरः विरमेत्प्रायश्चावसाने कलेबराद्भिरमेत ॥ ४४ ॥

उक्तं कहुत्तमुपसंहरति—स्वात्मवृत्तमिति । इत्थं मया गुप्तमपि आत्मबो मम वृत्तं मन्वृत्तया लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं न तु तत्पदवृत्तं व्यपेतं बहिर्भूतं ते तुभ्यमुपवर्षितं हि वस्माद्वाद् भगवत्परोऽतो गुप्तमुपवर्षितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं मुनिनोपवर्षितं पारमहंस्यं तुर्यांभ्रमनिष्ठानां गुणं धुरवा ऽसुरेश्वरः प्रहादः तं बर्ति प्रीतस्सन् पूजयित्वा आत्मन्वय अनुवाच्य अगूहं प्रति ययौ ॥ ४६ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमझिजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

सत्त्वादिगुणस्वभावेन विषमं सार्विकराजसतामसभेदं भिन्नं सर्वेभ्यो भयं मत्त इति यन्निधर्मत्वात् भूतानां भद्रमेवाशान्ते तत्रापि भगवत्स्वामित्वं न विस्मरामीत्याह—भाषास इति । उते-त्याशास इत्यनुवर्तते जगत एक एव स्वामीनिभावमेकारूपम् उताशासे कस्मिन्विषये महात्मनि भगवद्विषय इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तुर्वावस्थेन विहितोपासनानन्तरामिदं च कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्ति-मुपागन्त्याह—विकल्पमिति । विकल्पं जगत्सत्ते मनोऽह्य-भिमानिनि न्यसेज्जुहुयात् जगच्चित्ताव्यागन्धधीनामिति चिन्त-येत् चित्तमग्निसंघे भ्रममायो भगवत्पुपाधावमाने मनसि मनो नामेन्द्राधीनतया तिष्ठतीति चिन्तयेत् मन इन्द्रं वैकारिकं रुद्रं दुरवा सञ्चित्यामुं रुद्रं भाषायां प्रकृतिविकारे महत्तत्त्वे विरिञ्चं सञ्चित्वा तां मायां तं विरिञ्चं वाऽऽत्मानुभूतौ चित्तप्रकृतौ जुहु-

यात् चिन्तयेत् “चिन्ताव्यागन्धधीनं हि जगदेतद्भिन्नचित्तयेत् । मनो नामेन्द्रवशागमिदं च प्रतिचिन्तयेत्” इति वा वाक्यात्सर्वमन्-गन्तव्यम् । अत्र जडकार्यस्य जडकारणात्मकत्वं चेत-नस्य चेतनाधीनत्वं चिन्तनीयमित्यर्थः । तामात्मानुभूतिं आनु-भूतेष्वेवमात्मानि स्वामिनि पत्यौ निरन्तरं चिन्तयेत् ततो मुनिरनन्तरं कृतकृत्यो “वेत्ता वेद्यस्य सर्वस्य मुनिः सञ्चित्वा-हृतः” इत्युत्पलमाहावचनात् । किञ्च सत्यं साधुगुणपूर्णां विष्णुं पश्यतीति सत्यरूपं स्वान्दानुभवात्मानि अर्वाहमि स्थितः “महिम्नरूपे महीयते” इति वचनात् स्वकृपात्पद्वानात्मानि ब्रह्म-ज्ञा स्थित इति वा निरीहः अत एव निषिञ्चंशरहितो विरमेत् कृत्यादिति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयति—स्वार्थेति । मया स्वार्थमनो मम वृत्तं तुभ्यमनुवर्षितमित्यन्वयः । स्वार्थमनो जीवस्य वा परमा-त्मनो वा कीदृशं मुक्तनो लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं रहितं भास्त-रतो विपरीतत्वेन प्राप्तं शास्त्रानिश्चयत्वात्कक्षास्वीयमित्यर्थः—

“मयास्वीयत्वात्मुक्तनः शास्त्रापेनमिदं विदुः ।
शास्त्रनिश्चयंगम्यत्वात्कक्षास्वीयमभिधीयते” ॥

इति वचनात्तुक्त एवार्थः । इदं सिद्धमिर्त्वाभमेत्याह—मया-निति ॥ ४५ ॥

ततः प्रहासेन किं कृतमित्यनन्तरमनाह—नारद इति । पारमहंस्यं परमहंसानां निवृत्तिमार्गस्थानां विद्यमानम् ॥ ४६ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमझिजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावलाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

भगवत्पद इति कश्चित् पाठः ॥ ४५ ४६ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धार्थे

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमझिजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

श्रेयो भाक्तियों नरुप भगवतः सक्ताशाह्लंभस्वमाद्यं कथाह, उताति । ऐकार्थ्यं मोक्षं महात्मनि परमात्मनि ॥ ४२ ॥

एवंभूतत्वेन योगिनः स्थितानुपायमाह—विकल्पमिति, द्वाऽप्याह । विविधं कल्पन इति विकल्पो व्यवहाररूपं चित्तौ मनोवृत्तौ नन एव नरुप प्रवृत्तः सां मनसि अर्थाणां विविधं अगण्यं यानायानं यतस्सस्मिन् वैकारिकेऽहंकारे नं महति नञ्च महात्तं भाषायाश्च अत्र तं महतीति पश्यत्यमप्याहायंम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथकवतिकृतसाराथंर्शिनी ।

लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं रहितमिति मन्वदृष्ट्या नतु तत्रवदृष्ट्या
किञ्च हीति द्वियतो भवान् भगवत्प्रियो महाभागवतः तवाऽनेन
प्रयोजनाभावा इति भावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति साराथंर्शिनीयां हर्षिययां भक्तचंतसाम् ।

त्रयोदशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिज्ञान्तप्रदीप ।

चरे विचरामि ॥ ४१ ॥

श्रेयो मुमुक्षुणां मायामयमैश्वर्यं महात्मनि भगवति
मुमुक्षुणामैकार्थ्यं तन्नावापत्तिलक्षणां मोक्षम् ॥ ४२ ॥

महात्मन्यैकार्थ्यलक्षणस्य मोक्षस्योपायमाह—विकल्पमिति,
द्राश्याम् । स्वानुभूत्या स्त्रीयस्य परमात्मनो ध्यानेन आत्मनि
परमात्मनि स्थितः भगवद्भ्यानिष्ठो भुमुक्षुः विकल्पं चित्तं चित्तौ
बुद्धौ जुहुयात्तां मनसि मनो वैकारिके सात्त्विकाहङ्कारे ह्रस्वा अनु
भनन्तरं तं महत्स्वद्वारा मायायां प्रकृतौ जुहोति जुहुयात् ॥ ४३ ॥

तां मायाम् आत्मानुभूतौ जगत्कारणो जुहुयात्तच्छक्तितया
नस्मिन्प्रविष्टाप्य स्वयमात्मनि भगवति भंशिति इग् हर्षियस्य
सः विरमेत् संसाराहिति शेषः । देवयानेन तत्पदं त्रजेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भवान् भगवत्प्रियोऽनन्ते आत्मवृत्तं सुगुप्तमपि मया वर्धित-
तम् कथम्भूतं लोकशास्त्राभ्यां लोकः प्रसिद्धः शिश्रोहरत्-
शास्त्रं तदनुकंपं कर्मादिप्रतिपादकं भगवच्छास्त्रविकृतं ताभ्यां
व्यपेतं दूरीभूतम् ॥ ४५—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणोत्पन्नमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतमिज्ञान्तप्रदीपे

त्रयोदशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

किसी समय किसी की इच्छा से स्नान कर चन्दन का
लेपन कर सुन्दर वस्त्रों को धारण कर माया पहिन अवलोकित
होकर, रथ हस्ती घोडामों पर बैठकर चलते हैं । हे विमो !
और कभी दिगम्बर (नग्न) होकर, जैसे कोई राहु केतु शनि
आदि नक्षत्रहोमों से कोई ग्रह आगया हो वा पिशाचहो, रस तरहू
विचरते रहते हैं ॥ ४१ ॥

जनतौ स्वभाव से विषम हैं, कोई प्रतिकूल वसंता है, कोई
अनुकूल वसंता है, परञ्च मैं तौ किसी की निन्दा भी नहीं करता
और किसी की बढाई भी नहीं करता हूँ किन्तु
इन सबों के श्रेय (मङ्गल) को मनाता हूँ, और परमा
त्मासे एकता (निष्कपटता) चाहता हूँ ॥ ४२ ॥

मनके संकल्पविकल्पों को चित्त की वृत्तियों में हवन करे,
उनको अर्थ के विघ्नम करने वाले मन में होमदें, मनको
सात्त्विक अर्थकार में, उसको महत्स्व में, उसको प्रकृतिमें, हवन
का अनुसंधान करे ॥ ४३ ॥

उस प्रकृति पद वाक्य माया को आत्मानुभव में हवन
करे, फिर वह सत्य दृष्टा मुनि निश्चेष्ट होकर विराम को प्राप्त
हो जाय, और अपने अनुभव से परमात्मा में स्थित होरहे ॥ ४४ ॥

हे प्रह्लाद ! अतिशुभभी अपना समाचार हमने तुमसे इस
प्रकार बर्णन किया और वह लोक शास्त्रसे अधिकृत है और
आप तौ भगवत्प्रिय हौ सब जानत ही हौ ॥ ४५ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, । कि असुरेश्वर प्रह्लाद, इस प्रकार परमहंसों
के धर्मोंको सुनकर बड़े प्रसन्न हुवे, और मुनि की पूजकरा
आज्ञा लेकर घर को सिधारे ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत सप्तस्कन्ध मे त्रयोदश अध्याय की

भागवताचार्यकृत भाषा टीका समाप्त ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणोत्पन्नमस्कन्धे त्रयोदशाऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

गृहस्थ एतां पदवीं विधिना येन चाजसा ।
याति देवऋषे ! ब्रूहि मादृशो गृहमूढधीः ॥ १ ॥
नारद उवाच ।

साधु पृष्टं महाराज ! लोकांसाध्वनुगृहता ।
एतन्नुभ्यं प्रवक्ष्यामि नैष्कर्म्यं कर्मणो यतः ॥ ० ॥
गृहेष्ववस्थितो राजन् क्रियाः कुर्वन् गृहोचिताः ।
वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन् ॥ १ ॥
शृण्वन्भगवतोऽभीक्ष्णमवतारकथामृत्तम् ।
भद्रधानो यथाकालमुपशान्तजनाऽऽवृतः ॥ ३ ॥
सत्सङ्गाच्छूनकैः सङ्गमात्मजायात्मजादिषु ।
विमुच्येन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवदुत्थितः ॥ ४ ॥
यावदर्धमुपासीनो देहे गेहे च पण्डितः ।
विरक्तो रक्तवत्त्र नृलोके नरतां न्यसेत् ॥ ५ ॥
ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे ।
यद्वदन्ति यद्विच्छन्ति चानुमोदत निर्ममः ॥ ६ ॥
द्वियं भौमं चाऽऽन्तरिक्षं वित्तमच्युतनिर्मितम् ।
तत्सर्वमुपभुञ्जान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः ॥ ७ ॥
यावद्भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि वहिनाम् ।
अधिकं वोऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥ ८ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चतुर्दशो गृहस्थस्य परमो धर्म इति ।

देशकालादिभेदेन पुनः भयो विशेषकृतः ॥ १ ॥

गृहस्थमुत्कृत्य मोक्षं प्रत्यन्तरङ्गवे प्रथमं वनस्थयतिधर्म-
पथिद्विदेषु तर्हि गृहस्थस्य मोक्षो न स्यादिति शक्तिचित्तः
पृच्छति, गृहस्थ इति ॥ १ ॥

तस्य* मोक्षधर्मानाह—गृहेष्वित्यादि, यावद्द्विधायसमाप्ति ।
साक्षाद्वासुदेवार्पणं यथा मवत्येवं कुर्वन्नुपासीत ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वयमेव मुच्यमानेषु वियुज्यमानेषु यथा स्वप्नावुत्थितः पुमान्
स्वप्नदृष्टेषु पुत्रादिषु सङ्गं विमुञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥

नन्वेवभूतस्य कुर्वन्नेरभिभूयमानस्य कृतो गृहोचिताः क्रियाः
स्युक्तान्—यावदर्धमिति । अन्तस्त्वनासक्तो बहिस्त्वनासक्त इव
नृलोकं जनमध्ये नरतां मनुष्यतां न्यसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्वा-
दित्यर्थः ॥ ५ ॥

आग्रहं तु कपि न कुर्यादित्याह, ज्ञातय इति ॥ ६ ॥

नन्वेवं सर्वानुमोदनं विपश्चनप्रसङ्गात्कुतो जीवनं कुतो
वा कर्मकराणां तत्राह—द्वियं गृह्यादितिजातं धाम्नादि भौमं

* स्तोत्रोपमधिकः पठ्यते धार० ॥

(२) इतिमिति विज० पाठः ॥

श्रीवस्त्रामिकृतभावायदीपिका ।

मिथानादि, आन्तरिक्षमकस्मादेव प्राप्तम्. एवं स्रत एवाऽऽद्युत-
निर्मितं देवस्यैवं यत् एतत्पूर्वोक्तं कर्मादि ॥ ७ ॥

देवाङ्गिरिचामे जातेऽपि तत्राऽभिमानो न कार्य इत्याह—वाच-
दिति । श्लिषेत पूर्वत ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमाश्रुताभ्रमप्रयधर्मो गृहस्थाभ्रमधर्मान् बुभुक्षुः पृच्छति,
युधिष्ठिरः—गृहस्थ इति । हे देवश्रेष्ठे ! सन्ध्यमाव भार्यः गृहे-
श्वेष मूढा भयिष्य गृहासक्तचित्तो यादृशो गृहस्थाभ्रमस्यः
पुमान् वेन विधिना एतां पदवीं तुर्याभ्रमिगम्यां पदवीं मार्गं
मुक्तिमित्यर्थः । यायात् प्राप्नुयात् तं विधिं ब्रूहि ॥ १ ॥

एवमापृष्टगाहृष्ट्यधर्मो देवर्षिस्तत्प्रश्नमभिनन्दंस्तान् धर्मान्
बर्जुं प्रतिजानीते—साध्विति । हे महाराज ! जानतापि त्वया
शोकान् साधु यथा तथाऽनुगृह्णता साधु पृष्टमेतत्पृष्टं गाहृष्ट्य-
प्रतमहं तुभ्यं प्रवक्ष्यामि यतः कर्मणाः मया वक्ष्यमाणागाहृ-
ष्ट्यधर्मान् कर्मणां मुक्तिप्रतिषन्धकानां पुण्यपापात्मकानां निरास-
द्वात् नैष्कर्म्यं ज्ञानयोगलाभो भवेत् ॥ ० ॥

एवं प्रतिहाय गाहृष्ट्यधर्मानाह—गृहेष्वित्यादिना वाचदध्या-
वसमासि । यद्यपि प्रथमाभ्रमधर्मकथनानन्तरम् एवैतदाभ्रमधर्म-
वर्णनं युक्तं क्रममाप्तत्वात्तथापि गाहृष्ट्यधर्मोऽर्था बाहुल्यान्म-
हता प्रबन्धेन वर्णनीयत्वादाभ्रमान्तरधर्मवर्णनानन्तरं ते कथयन्ते
कगानाद्वाह्या । अत्र केचिद्ब्रूवन्ति मोक्षान्तरङ्गत्वेन प्रथमं वनस्थ-
यतिधर्मानभिधाय पश्चाद्गृहस्थधर्मानभिधायतीति, तन्मन्दम्—अत-
स्त्वितरज्जवायोच्छिन्नात् ॥ ३४३९ ॥ इति शारीरकन्यायेन ब्रह्मविद्याऽ-
नुभाहकालपधर्मोऽभ्रमात्तरापेक्षया तदनुभाहकथनधर्मकगाहृष्ट्य-
स्यैवान्तरङ्गत्वात्तो यथोक्त एवाशयः । हे राजन् ! गृहेश्वरस्थितः
गृहाभ्रमस्यः गृहाञ्जिना नाभ्रमाऽनुगुणाः क्रियाः कर्माणि सन्ध्यो-
पासनपञ्चमहायज्ञाशीर्वाचइयकानि साक्षाद्वासुदेवार्पणं यथा भवति
तथा कुर्वन् फलसङ्गकर्तृत्वत्यागपूर्वकं कुर्वन् महासुगीनुपासीत
भगवद्गुणमनशीलान्महाभागवतानुपासीत शेषतेत्यर्थः ॥ २ ॥

कथम्भूतः तेषो भगवतः अन्तारकषामृतममीक्ष्यं पुनः पुनः
वयाकालमावश्यकधर्मानुष्ठानावशेषितं कावमुपशान्तजनैः सहितः
अज्ञापूर्वकं शृण्वन् ॥ ३ ॥

एवं सतां सङ्गात् देहहारपुत्रादिषु शनकैः सङ्गं विमुञ्चेत्स्वहं-
समताश्रमिमानं तज्जदेवं मुरुपमानेषु मुक्ताऽभिमानविषयेषु सत्सु
देहादिषु स्वतन्वृत्तियानो यथा स्रमे तद्विषये पुत्रादौ तस्मादुत्थितः
तत्काखगात्राऽनुभाष्यतां भावयन्ते ॥ ४ ॥

तथा देहे गेहेव चन्द्राद्दारादिषु च पविद्धतः अस्थिरत्वा-
ऽगुरुपाथेज्ञानवान् तत्र देहादौ स्वयं विरक्तोऽपि रक्तवदासक्तव-
द्यावदर्थं प्राणधारणाऽपेक्षितमर्थमुपासीतः स्त्रीकुर्वन् नृलोके
नृशरीरे नरतां न्युसेव नृसन्धीन नरत्वादिकं देहगतमनुसन्द-
धीत नत्वात्मन्नुसन्दधीतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

जात्यादयस्तेऽगोऽग्ने च यद्ब्रूमि वक्षेऽस्मि तत्सर्वं
निर्ममः ममकाररहितो मोदिताऽनुमोदेत ॥ ६ ॥

वाचदर्थपरिग्रहइत्येतदेव विदुषोति-वद्यद्भगवता निर्मितं प्रापितं
दिव्यादिभेदभित्तं वित्तं तत्र दिव्यं वित्तं बृहद्यादिभिर्जातं धान्यपु-
मीमं भूम्याजातं सुवर्णादिरूपम् आन्तरिक्षमकस्मादेव प्राप्तम्
यद्वा दिव्यं वित्तमर्काऽऽलोकादि आन्तरिक्षं वर्धे, मीमं तुर्यादि
तथैतत्सर्वमुपयुञ्जानो विनियुञ्जान अमुषोऽविषेकी चेत् स्रतः
स्रत्वेन कुर्यात् अमुषोऽवेतत्सर्वं स्रत्वेनाभिमन्थेतेत्यर्थः । यद्वा
बुध इत्येवचक्रेदः विषेकी तत्सर्वमुपयुञ्जानः एतद्यथोपयुक्तं स्रतः
कुर्यात् स्रत्वेन स्त्रीकुर्याद्देहधारणामनोपयुक्तमेव स्त्रीकुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अधिकं न स्त्रीकुर्यात् इत्यभिप्रयज्य तस्मिन् स्रत्वाभिमानं कुर्या-
दित्याह—वाचदिति । हि यस्माद्यावज्जठरमुदरं श्लिषेत पूर्वत
तावदेव स्रत्वं देहिनामुदरमरयोपयुक्त एव हि वित्तं देहिनां
स्रत्वाभिमान इत्यर्थः । एवं हि बोधिकमपि स्रत्वेनाभिमन्थेत
स पुमांस्तेनभोरएव यत् एवं ततो द्यडमेवार्हाति इह इयडाभावे
ऽप्यमुत्र इयडमर्हस्येव यद्वा संसृतिरूपं इयडमर्हतीति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजवध्वजनीर्थकनपहरनावली ।

सर्ववर्णाभ्रमाणां गृहाभ्रममूलत्वात्सूचीकटाहस्यायेन वखांया-
भ्रमधर्मं निकल्प्य गृहाभ्रमधर्मं निकल्पत्यस्मिन्नध्याये, तत्र “भापृष्टः
कस्यचिद्ब्रूयात्” इति श्यावात् युधिष्ठिरः पृच्छन्तीत्याह—युधिष्ठिर
इति । एतां पदवीमन्याभ्रमविषयां विधिना प्रकारेण ॥ १ ॥

* नैष्कर्म्यं मोक्षसाधनत्वम् ॥ ० ॥

गृहोचितताः क्रियाः पञ्चयज्ञवक्ष्याः—

“पञ्चयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

ब्रह्मिकर्मस्रवाहोमस्त्राध्यायातिपिसत्क्रियाः ॥

भूतपित्रमरब्रह्मनुष्याणां महामखाः”—

इति याज्ञवल्क्यः । वासुदेवार्पणं कुर्वंश्रिति शेषः ॥ २ ॥

उपशान्तजनैः संन्यासिजनैः नरतं कामितम् ॥ ३ ॥

स्रमं हृष्टोत्थितः स्रप्रहृष्टपदार्थसङ्गं यथा जहाति तथा
जायाविसङ्गं मुञ्चेदित्यन्वयः ॥ ४ ॥

वाचदर्थो यावद्देहयात्राप्रयोजनो देहादापुपासीनो ऽवतिष्ठ-
मानस्तत्र देहादौ रक्तवत् स्निग्धवज्ररतां नरत्वं न्यसेष्वजेत्
यतिभन्वेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षं यात्रापृथिव्योर्मध्यमवमच्युतेन निर्मितं यन्निसु-
पयुञ्जीरन् लोका इति शेषः तत्सर्वं जानन् स्त्रीकुर्यादिति न
स्त्रीकुर्यात् ॥ ७ ॥

वाचदर्थं इत्युक्तं विदुषोति—वाचदिति । जठरं यावद्वर्धं श्लिषेत
गृह्णाति तावद्वर्धं स्रन्नं स्त्रीकुर्यादिति स्त्रीकुर्यात् ततो ऽधिक-
दाने इयडयोग्यमित्याह, अधिकमिति ॥ ८ ॥

* साधु पृष्टं महाभाग लोकानामनुगृह्णता । तत्त्वेन तदहं वक्षे
नैष्कर्म्यं वेन कर्मणाम् ॥ इति सूत्रग्रन्थे ॥

भीमश्रुतिवगोस्वामिकृतक्रमसम्भः ।

गृहस्थ इति युग्मकम् ॥ १ ॥

साक्षादिति । तत्प्रतीत्यर्थमेव न तु फलसादृश्यार्थमित्यर्थः ॥ २-११ ॥

भीमश्रुतिवनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निवृत्तं त्रिषु निवर्षेण प्रवृत्तस्तु गृहाभमे ।
देशाकाशादिभेदेन धर्म उक्तश्चतुर्दशे ॥

तदेवं ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतिषु त्रिष्वधिकारिषु निवृत्तधर्म-
मुक्त्वा प्रवृत्तधर्ममेकस्मिन् ग्रहस्थ एवाधिकारिणि वक्तुं प्रवर्त-
मानं मुनिं प्रत्यक्षं प्रवृत्तधर्मेण जन्ममृत्युप्रवाहानुकूलेन वक्तव्यं न
वदिष्य प्रवृत्तधर्मेणापि निवृत्तधर्मफलं मोक्षः सिद्धयेत्तर्हि तं श्रुती
त्याशयेनाह—गृहस्थ इति ॥ १ ॥

वासुदेवार्पणं यथा स्यात्तथा कुर्वन् महासुनीन् उपासीत
यथाकालं काळेकाळे अपराह्णादौ उपशान्तजनाहृतस्मन् कथा-
ऽमृतममीदृशं शृण्वन् न तु कथाभवणकाले वाचांस्तरं शृण्वन्नि-
त्यर्थः ॥ २-३ ॥

स्वयमेव मुख्यमानेषु विद्युज्यमानेषु यथा उत्थितः प्रवृत्तः
पुमान् स्वप्नदृष्टेषु पुत्रादिषु सङ्गं मुञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥

उपासीनो भोगवदिवश्चतूनीति शेषः । देहे गेहे च विषये
पविडन इति तत्र तत्र औदासीन्येन वर्तमान इत्यर्थः । रक्तवत्
अन्तर्विरक्तो वदिवश्चासक्तवत् तत्र गृहमध्यवर्तिनि नरतां पुरुष-
त्वं श्वसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

निर्ममः अनासक्त एव अनुमोदित ॥ ६ ॥

दिव्यं वृष्ट्यादिभिर्जातं आम्वादि भौममाकराद्युत्थम् आन्त-
रिक्षमकस्मात् प्राप्तं तत्तद्रूपत्वेन सर्वमच्युतेनैव विनिर्मितमनो
विशारथं नैव चिन्तां कुर्वतीदित्यर्थः । एतत् पूर्वाकं नित्यनैमित्ति-
कादि स्मृतः सं चित्तं तेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवाद्भूरिन्धामे जातेऽपि न तत्राभिमानो नापि वषेष्टोपभो-
गः कार्य इत्याह—वाचत वाचता श्रियेत पूज्येत ॥ ८ ॥

भीमश्रुतिकवर्तिकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

गृहस्थधर्मो वचयन्ते, चतुर्दशोऽध्याये तदेव पृच्छति—गृहस्थ-
इति ॥ १ ॥

वासुदेवार्पणं यथा स्यात्तथा यथोचिताः क्रियाः कुर्वन्
महासुनीन् वासुदेवावगन्तुन् ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वयमेवागमापाचित्वेन मुख्यमानेषु आत्मा देहस्तदादिषु सङ्गं
मुच्येत यथा उत्थितः प्रवृत्तः स्वप्नवत् स्वप्नदृष्टेषु सङ्गं विमु-
ञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥

वाचयन्तः कार्याऽकार्यादिव देहे गेहे चांके च वाचयन्त

यथाप्रयोजनमुपासीत सङ्गं कुर्यात् इति विरक्तस्तत्र रक्तवत्-
तैत नरतां नरत्वाभिमानं श्वसेत् अहस्तां परित्यजेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वनिर्बन्धं विहाय वाचादीनामृक्तिमिच्छां चानुमोदेत नि-
र्ममो ममतारहितो भवेत् ॥ ६ ॥

बुधः अच्युतसामर्थ्यादिव दिव्यं देवप्रसादसिद्धं भौमं
भूमिजं आन्तरिक्षमकस्मादागमं चित्तं सर्वमच्युतनिर्मितमिति
मत्वा भुञ्जान एतत्प्रागुक्तं कुर्यात् ॥ ७ ॥

वाचत वाचता अन्तरमुदरं श्रियेत पूज्येत नावश्यायं
देहिनः यस्तु अधिकमभिमन्येत स तु स्तेनशौरः अतो दण्ड-
मर्हति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमश्रुतिप्रयोगो जयति ।

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि—हे देवर्षे ! इस आप की कही
हुई पदवी (मोक्षोपयोगिदशा) को जिस विधि से मेरे स-
दश भूद बुद्धि गृहस्थ भी सुखसे प्राप्त हो जावे, सो विधि
आप कहिये ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

नारदजी बोले, कि—हे राजन् ! गृह में स्थित रहकर ही
पुरुष गृह के उचित क्रियाओं को करता हुआ भी ऐसा
करे कि जिस में वे क्रियायें देवतास्तर के अद्वारक साक्षात्
श्री वासुदेव के अर्पण होतीं जाय—ऐसा करता हुआ महा
मुनि अर्थात् ज्ञानियों की उपासना करा करे ॥ २ ॥

और सदा शान्त जगों के ससंग में रहकर अज्ञा युग
होकर, निरन्तर गोविन्द के अवतार कथा रूप अमृत को
स्मृता रहे ॥ ३ ॥

और अपने को आप ही छोड़ने वाले ऐसे पुत्र कलत्रा-
दिकों में से, स्वप्न सङ्ग के प्रभाव से, धीरे-२ सङ्ग को छोड़
ना जाय, जैसे कि—स्वप्न से उठा हुआ पुरुष, स्वप्न के
देखे हुए पहारों में न ममता को छोड़ देता है, ॥ ४ ॥

ज्ञानी पुरुष, प्रयोजन के अनुगुण देह गदादिकों में उदा
भीन रहे, परञ्च विरक्त होकर भी, ऊपर से रागवान् के तरह
कुछ उद्यमता करता रहे ॥ ५ ॥

अपने जानि के संग माना पिता पुत्र ज्ञाता और गृह
दांग, जो कुछ कहे और जो रक्षता करे, ममता शून्य होकर
उमका अनु मोदन करता रहे ॥ ६ ॥

अपने भूमि और वाकाश में होने वाले जो पदार्थ पर-
गागा के बनावे हुए हैं, उन सयों को भोगना हुआ युक्ति-
मान पुरुष आप से ऐसे ही (पूर्वाक शान्ति के कार्यों को ही)
क्रिया करे ॥ ७ ॥

मृगोष्ट्रखरमर्काखु सरीसृपखगमक्षिकाः ।
 आत्मनः पुत्रवत्पश्यन्तैरेशामन्तरं कियत् ॥ ९ ॥
 त्रिवर्गं नाऽतिकच्छ्रेणा भजेत गृहमेध्यपि ।
 यथादेशं यथाकालं यावद्देवोपपादितम् ॥ १० ॥
 आश्वाघान्तेऽवसाधिभ्यः कामान्संविभजेद्यथा ।
 अप्येकमात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः ॥ ११ ॥
 जह्याद्यदर्धे स्वप्राणान् हन्याद्वा पितरं गुरुम् ।
 तस्यां स्वत्वं स्त्रियां जाह्याद्यस्तेन ह्यजितो जितः ॥ १२ ॥
 कुमिविद्भस्मनिष्ठान्तं केवं तुच्छं कक्षेवरम् ।
 क तदीयरतिभार्या कायमात्मा नभश्छदिः ॥ १३ ॥
 सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद्दत्तिमात्मनः ।
 शेषे स्वत्वं त्यजन्प्राज्ञः पदवीं महतामियात् ॥ १४ ॥
 देवानृषीन्नुभूतानि पितृनात्मानमन्वहम् ।
 स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक् ॥ १५ ॥
 यद्द्यात्मानोऽधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्यज्ञसम्पदः ।
 वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

प्राणियों का उतना ही खरब है, कि—जितने से जठर पूर्ण होता है, उतने से अधिक पदार्थ को जो अपना मानता है वही तस्कर है, और हथक के योग्य है ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ज्ञत एव च कमपि स्वयुद्धं क्षेत्रं वा प्रविश्य भुञ्जानं न निवारयेदित्याह—मृगेति । मर्को मर्कटः सरीसृप सर्पः मक्षिकाश्च तैः पुत्रैरेषां मृगादीनां कियदन्तरम् ॥ ९ ॥

अतिकच्छ्रेणापि न भजेत्किन्तु यावद्देवप्रापितं तावदेव भजेत् ॥ १० ॥

आश्वान्तं अथात्र पतिताः अग्नेऽवसाधिनश्चायडाहाद्यः तानभिदवाप्य यथाहं कामान् संविभजेत् अमोऽवाह्रिभञ्ज दद्यात् यद्यप्येकैवात्मनो दारा भार्या तस्यामतिथिशुभ्रपथे नियुक्तायां खस्य शुभ्र्या हीयेत यस्यां च नृणां स्वत्वग्रहो ममेवेवमित्याप्रहस्तामेकामपि संविभजेत् अतिथिशुभ्रपथे नियुक्तीत्यर्थः । नत्वन्वया मन्तइयम् यथाऽहं विभजेदित्युक्तत्वात् ॥ ११ ॥

एवञ्चैतनेश्वरो वशीकृतः स्यादित्याह—जह्यादिति । यद्वै यन्निमित्तम् अन्वैरजितोऽपीश्वरस्तेन जित एव ॥ १२ ॥

ननु, कथमेवं तस्यां खरबाऽभिमानो हातुं शक्यस्तस्वविद्या-रेणेत्याह—कुमिविद्भस्मसु निष्ठा पर्यवसानमग्ने यस्य तदीया देहार्था रतिर्यस्यां सा स्वमहिम्ना नमोऽपि जादयतीति । तथा ॥ १३ ॥

किञ्च सिद्धैर्देवखर्भैर्यज्ञावशिष्टार्थैः पञ्चयज्ञशेषैरकाक्षिभिः महतां निवृत्तानां परमहंसानाम् ॥ १४ ॥

एतद्विद्वयवकाह—देवादीन्पञ्चयज्ञदेवताः आत्मानं च एवं पृथक् पुरुषमन्तर्यामिण्यमेव यजेत ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमहरिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

वतोऽधिके स्वस्वामिमानो द्युद्धहेतुरत एव तद्गरथे प्रवृत्ता-न्मृगोष्ट्रादीनात्मनः खस्य पुत्रवत्पश्येत् पुत्रानिव मन्थेत ननु निवृ-ह्नीयादित्यर्थः । तथाहि तैः पुत्रैः सह एषां मृगादीनां कियदन्तरं न किञ्चिदप्यन्तरं न किञ्चिदपि तारतम्यमस्तीत्यर्थः । तच्च मृगाः शुन-कमार्जारादयः मर्को मर्कटः आलुः मूषकः सरीसृपा, अग्ने सर्पख-

श्रीमद्भिररावणव्याख्यायुक्ततमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्माना जन्तवः ऋषिमत्तिकाः विश्वः पादपूरणार्थः विश्वहृत्-
शिक्षा इति वा सरीसृपजगति वा पाठः ॥ ६ ॥

● विद्वत्तन्त्रमुपसंहरति—त्रिभुवनमिति । अयं गृहस्वोऽप्यनेन तदु-
क्त्युक्तवर्गोपनिष्ठता सूच्यते, अतिऽकृच्छ्रेणाऽनिप्रवासेन त्रिभुव-
न्मार्गकामार्गं भजेत न सेवेत, देवात्प्रानिरेव तुष्येदित्यर्थः । तद्
बाह—बाह्यदेवेन देवकाशाऽनुगुणयेन प्रापितं तदेव यद्योपयुक्तम्
भजेत ॥ १० ॥

धर्मोन्तरमाह—आत्मभाषा अतिपाप्मानत्वाऽभ्ये स्वसायिन-
क्षयडावावचनं तानभिव्याप्य तेषु यथोचितं कामान् संवि-
भजेद्यथाशक्ति तदर्थेतिनाम् अक्षादीन्द्यादित्यर्थः । सङ्गमात्त-
जावास्तुतादिषु विमुञ्चेदित्युक्तं जायासङ्गत्यागमुपपादयति-अपीति ।
आत्मनः स्वस्व दारान् भार्याभिमामपि जहात्सत्यां स्वत्वाभिमानं-
जजेदित्यर्थः । एतदेव वक्तुं तावत्तस्यानुस्यजत्वमाह—यतो यस्यां
भार्यायां नृणां स्वस्वग्रहः समवेयमित्याग्रहः ॥ ११ ॥

वह्ये वज्रायां स्वकीयान् प्राणाग्निपरं गुहं वा हृत्वात्
एवं बुद्ध्या भावेत्युक्तम् । एवंभूतायां तस्यां स्त्रियां
भार्यायां स्वस्वं जहात्स्वत्वाभिमानं न कुर्यादित्यर्थः । यः पुमा-
नेवं जहात्तेन पुंसा अजितः कैरप्यजितः परमात्मा जितः वशीकृतो
भवति ॥ १२ ॥

कचमेवं तस्यां स्वत्वाभिमानस्त्यक्तुं शक्यः ? तस्वविचारोऽस्त्याह,
कुमीति । कुमिषिट्भस्मस्तु निष्ठा पर्ववसानमन्तो वस्व तद्विदं
कचेश्वरं क. तदीया देहायो रतिर्यस्या सा भार्या क. नभश्कचः
आकाशस्यापि ज्ञापयता आकाशतुल्यो निर्लेप इत्यर्थः । ईदृशा
आत्मा कल्पेन तस्वविचारं जहादित्यर्थः ॥ १३ ॥

यावदर्थपरिग्रह इति देवास्तुभ्येष्वपि प्राणमात्रो-
पयुक्ताऽद्विपरिग्रह उक्तः इहानीं नैरपि यज्ञाऽवशिष्टैरेवायं-
रात्मनो वृत्ति कल्पयेदित्याह—सिद्धैरिति । सिद्धैर्देवास्तुभ्यैः यज्ञाव-
शिष्टैः पञ्चमहायज्ञादिभिरवशिष्टैरेवायं रत्नादिभिरात्मनः स्वस्व
● वृत्ति प्राणधारणारूपं कल्पयेत्, शेषे यज्ञाद्यनुपयुक्ते स्वस्वपुण्यके
व देवास्तुभ्येष्वपि स्वत्वाभिमानं त्यजेत् प्राणः एवाभिधानघान्
महतां पदवीं महद्भिर्गम्यां मुक्तिरूपां पदवीं प्राप्नुयात् ॥ १४ ॥

एतद्विद्वद्वक्त्रमाह—देवानृषीन् नूनं मनुष्यान् भूतानि पितृभ्य
पञ्च महायज्ञदेवता आत्मानं च स्वद्वत्या याजनाध्यापनादिपूर्वा-
कद्वत्या आगतेनाजिनेन चित्तेनाऽप्यहमहरहः पृथक् पृथक्
देवाद्यन्तरात्मानं परमपुरुषं यजेत् एकमेव परमपुरुषं देवादिशरी-
रभेदेनात्मनस्त्वेनाऽनस्थितमाराधयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

● किञ्च यदि वदामनः स्वस्याधिकारः “अर्थी समर्थो विद्वां-
ञ्” इत्युक्तोऽधिकारः स्यात्तदा सर्वा बहसम्पदः स्युरेव यथाधि-
कारं सर्वं यज्ञाः कर्तव्या एवेत्यर्थः । वितानो यज्ञप्रणयः भौत-
● कल्पस्तुष्ठादिकल्पस्तुक्तेन विधिनार्थग्रहोत्प्रादिकर्मणा परमपुरुषं
यजेत् ॥ १६ ॥

● सरीसृपविमत्तिका इति मूलपाठः ।

श्रीमद्भिररावणव्याख्यायुक्ततमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

“आस्तुभुक् वृषदंशश्च मार्जारो मर्कं उच्यते” इत्यभिधानं वचः
पश्चिद्वाः अन्तरं मेहः कियान् कोपि पराधीनत्वाविद्येवात् ॥९॥

अतिकृच्छ्रेण चास्त्राविहितमार्गेण शत्रुप्रतिग्रहादिकच्छेज्ज
गृहमेवै गृहस्वो ऽपि सर्वाभवाद्ये वि द्वेषोपपादितं यथादि-
मीदिजातमयाचितोपपन्नं वा ॥ १० ॥

कर्मज्ञं वेदप्रदं प्रबोजनं न प्राप्यभोगः तथारथे तदा-
द्यापूरणस्य दुःसाध्यत्वेन तत्प्रवर्त्ते महाशोच आपद्येन तद्-
मिप्रायेयाह—आप्तेति । यद्ये देवामर्थे कामपूरणार्थं स्वमास्त्रात्
जहात् धितरं वा हृत्वात् तद्विरोधे सतीनि शेषः । किञ्च वतो
येभ्यो नृणां सस्वग्रहो सस्वगुणग्रहो धैर्यनिग्रहो भवतीति
शेषः । तानेतात्प्रहृतो दारानापवा कामान्यथायोग्यं संविमज्ज
भेयसे घटेतेति शेषः ॥ ११ ॥

वद्यज्ञा प्राणाद्यपहारिणी तर्हि नवा भेवसे घटनं कथम् ?
इत्याशङ्कबाह—नस्यामिति । सस्वग्रह इत्यादिकमुत्तरमापि
सम्बध्यते अजितोऽपि वस्याः सस्वग्रहस्त्वस्यां स्त्रियां तेन
सस्वेन जितो यथा गतः स पुमांस्त्वस्यां स्त्रियां स्वसं तद्वा-
दित्यन्वयः । यदि स्वत्मानमुल्लुङ्घ्य सा वर्तते तर्हि नस्यास्त्वान्ना
एव वरीयानिति इममर्थे हि शब्देन दर्शयति—

“हनाधिकारी मलिनां पियडमात्रोपजीविनीम् ।
परिभूतामघःशब्दां वासोवज्रयमिभारिणीम्”

इति च—

“वज्राजुक्तं वृषलोत्त्रिभर्गस्तस्य वर्द्धते ।
मृने जीवति वा पत्यो या वाग्धनुष गच्छति ॥
सेह कीर्तिमघामोनि मोक्षे चोमवा सह ।
स्त्रीतिर्भर्तुं वचः कायमेव धर्मः परः स्त्रियः” ॥

इति च ॥ ११ ॥

प्राप्यधर्मोऽथ शरीरमेवानित्यं शक्यं भवग्रहं भवमुपजा-
मते ननु नित्यमनश्च नित्यदुःखं शरीरं च कुर्मिबहुमस्माऽव-
सायि न वरमंगनाकाशशरीरग्रहानं नुरुपादमेतत्कठ्यामन्त-
रेणाऽतो दुःखहेतुत्वाद् दुश्चरित्रस्त्रीत्याग एव भेयानित्वाद्यथा-
नाह—कुमीति । तदीयवदेन कियमाया रतिर्यस्याः सा तथा
आत्मा परमात्मा अत्रात्मा जीवः किं न स्वात्करीरप्रसङ्गादि-
त्यन उक्तं नभश्कचैरिति नभसद्वक्त्रैरिच्छावर्त्तनं वस्व स तथा
नभो व्वाप्यावसित इत्यर्थः । “आकाशरीरं ब्रह्म” इति भूतेः “अणु-
होत्र आत्मा च वा एते स नीतः पुण्यं च पापञ्च” इति भूतेर्जी-
वस्वानुपरिमाश्रयेन सिद्धत्वात् ॥ १३ ॥

“यज देवपूजामङ्गलिकरणादानेषु” इति धातोः यद्यो नाराव-
द्यावदेवपूजा तत्करणावशोचितैः सिद्धैर्ज्ञानसाधनयोगैरर्थैः
स्वदृष्टि देहयात्रावश्यां कल्पयेत् तथापि शेषे ऽवशिष्टे वस्तुनि
स्वत्वं स्वकीयत्वं त्यजद्यः स प्राणो महतां संख्यासिनां पदवी-
माप्नोतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवादियागेषु तदन्तर्भावमिच्छेन्न ततो मिच्छन्नेन भगवत्पूजैव
विशेषेत्याशयेनाह—देवानिति ॥ १५ ॥

यदि यदाऽप्य यथाधिकारोऽस्ति यदा वा सर्वा बहसम्पदः
स्युस्तदा वैतानिकाविधिनाऽग्निहोत्रविधिना वा यजेदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

जह्यादिति, अजितवशीकारेणैव तादृशत्वं सिद्ध्यतीति
भावः ॥ १२ ॥

आत्मा परमात्मा ॥ १३—१६ ॥

श्रीमद्विभवाद्यवक्रवार्तिककृतसारायंद्दर्शिनी ।

पुत्रवदिति । यथा पुत्रेऽप्यो भोज्यं विभजेत् तथैव यथोचित-
मेऽप्योऽपि विभजेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अतिकृच्छ्रेण सम्पत् संपाद्य न भजेत् किन्तु अस्वाया-
सेनेव देवप्रापितं यावत् तावदेव न तु भूरिसंसारमये-
त्सेनेत्यर्थः । अतिकारादब्रह्मचर्यादिस्तु गुरुकृत्यादिषु किमुतेति
भावः ॥ १० ॥

भवान् अघ्नः पतिताम् अन्तेऽवसायिनश्च यदासाद्वदन्न
तान्त्वमिच्छाप्य यथाह कामान् स्वभोग्यान् दारामिति स्त्रीत्वे-
कत्वे भाषे यद्यप्येकैवात्मनः सैव भार्या तस्वामतिषिशुभूपणे
नियुक्तायां स्वस्य शुभूया हीयते तदपि तामपि विभजेत्
अतिध्यादिशुभूपणे नियुज्जीतेव नन्वस्यथा मन्तव्यं यथाह
संविभजेदित्युक्तवदिति श्रीस्वामिचरणाः अन्तेऽवस्यथापि
व्याचक्षते यतः यस्याम् ॥ ११ ॥

स्वभार्यायामभिमानत्वानोऽतिदुष्कर इत्याह, जह्यादिति ॥ १२ ॥

तस्यामभिमानत्यागे विवेकं दर्शयति—कृमिविद्धमस्मद्यु
निष्ठा पर्येषसानमन्ते यस्य तदीया रतिर्यस्यां सा क, आत्मा
परमेश्वरः स्वमहिम्ना नभोऽपि छादयतीति स क्वेति, यदि
तस्यामभिमानत्यागेनैव स प्राप्यते तर्हि कियदेतदिति
भावः ॥ १३ ॥

यावन्ना उदरभरणं स्यात्तावत्येव वस्तुन्यभिमानं कुर्या-
दिति यत् पूर्वोक्तं तत्रापि व्यवस्थामाह—सिद्धैर्दिव्यभौमान्त-
रिद्धैर्यथावशिष्टार्थैः पञ्च यद्गोपैरजादिभिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मर्कटो मर्कटः सरीसृपू सपः अन्तरं भेदः ॥ ६ ॥

गृहमेध्यपि त्रिवर्गं धर्मनर्थं कामं च यथादेशं यथाकामं
यावद्देवोपपादितं भजेत् अतिकृच्छ्रेण तु न भजेत् ॥ १० ॥

श्वा सारमेयः अघ्नः पतितः अन्तेऽवसायी चायदासादिः तान्-
मिच्छाप्य यथायोग्यं कामान् अजादीन् विभजेत्, यतः यत्कं
स्वत्वग्रहः आत्मीयत्वाग्रहस्तामेकां स्वगृहकृत्वे अन्तर्गृह-
मपि यथायोग्यं अतिध्याद्यत्वेन विभजेत् ॥ ११ ॥

जनो यदर्थं यस्याः प्रयोजनार्थं प्राच्यान् रथ्यादीं स्वात्
बन्धून् अजाद्यविभागेन जह्यात् पित्रादिकं च हन्त्यात् स्वकु-
रादिना त्वस्यां वः स्वत्वं जह्यात्तेनाऽजितोऽपि भगवान्
जितः ॥ १२ ॥

अहो अत्यल्पे पदार्थे ममत्वत्वागेन परमपदार्थं ज्ञानः इत्याह,
कृमीति । कृम्यादिषु निष्ठा पर्येषसानमन्ते यस्य तनुच्छं कलेषरं
क, क पुनस्तदीया कलेषरार्था रतिर्यस्यां सा, क चाऽयमारमा
अजितः स्वैभवेन नभोऽपि छादयतीति तथा ॥ १३ ॥

सिद्धैर्दिव्यभौमान्तरिद्धैः यथावशिष्टैः पञ्चयद्गोपैरजादि-
भिरात्मनो वृत्तिं कल्पयेत् शेषं स्वनिर्वाहादधिके स्वत्वं त्यजन्
महतां निहस्तानां पदवीं मोक्षमार्गमियात् ॥ १४ ॥

एतदेव विदुषवकाह—देवादीन्पञ्चयद्देवताः आत्मानं च स्व-
त्यागतविशेषेण अन्वहं प्रतिदिनं पृथक् पुरुषमन्तर्वागमिष्यमेव यजेत्
अङ्गभूतेषु देवादिषु तदङ्गिनं भगवन्तं पूजयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

यदि आत्मनोऽधिकाराद्याः अधिकारः यथाधिकारस्त-
दाद्याः अर्थित्वसमर्थत्वादिसर्वाः बहसम्पदः स्युः तदा वैतानि-
केन वितानः कर्मप्रतिपादको ग्रन्थस्तदुक्तेन विधिना अग्निहो-
त्रादिना यजेत् पुरुषमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

मावाटीका ।

मृग, उष्ट्र, खर, मर्कट, मूषक, सर्प, जग, मल्लिका, इन
सबों को अपने पुत्र गृहश देखे, क्योंकि ? इनसे और पुत्रादिकों
से क्या अन्तर है ॥ ६ ॥

गृहमेधी पुरुष भी त्रिवर्ग को बहुत कष्ट से न सेवन
करे, किन्तु देश काष्ठ के अनुरूप जो प्रारम्भ से उत्पन्न
हो जावे, उसी से त्रिवर्ग को चखावे ॥ १० ॥

भवान् चांडाव पर्यंत यथायोग्य अजादि का सम्पत्,
विभाग कर दिया करे, और जिस स्त्री के विषे मनुष्यों
का 'स्वत्वग्रह' नाम वह स्त्री केवल अनन्य होकर हमारी ही
है, ऐसा ज्ञान है, उस अपनी स्त्री को भी अतिधि आदि की
सेवा में उचित रीति से विभक्त कर दे ॥ ११ ॥

जिसके लिये पुरुष अपने प्राणों को त्याग देता है और
पिता वा गुरु को मार डालता है उस स्त्री के जिसने

न ह्यग्निमुखतो ऽयं वै भगवान् सर्वयज्ञभुक् ।
 इज्येत हविषा राजन् यथा विप्रमुखे हुतैः ॥ १७ ॥
 तस्माद् ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथाऽर्हतः ।
 तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं (१) ब्राह्मणाननु ॥ १८ ॥
 कुर्यादापरपक्षीयं मासि प्रौष्ठपदे द्विजः ।
 श्राद्धं पित्रोर्यथावित्तं तद्वन्धूनां च वित्तवान् ॥ १९ ॥
 अयने विषुवे कुर्याद्व्यतीपाते दिनक्षये ।
 चन्द्रादित्योपरागे च द्वादशीश्रवणेषु च ॥ २० ॥
 तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्तिके ।
 चतसृष्वप्यष्टकासु हेमन्ते शिशिरे तथा ॥ २१ ॥
 माघे च सितसप्तम्यां मघाराकासमागमे ।
 राकया चानुमत्या वा मासर्क्षाणि युतान्यपि ॥ २२ ॥
 द्वादश्यामनुराधा स्याच्छ्रवणास्तिस्र उत्तराः ।
 तिसृष्वेकादशीवासु जन्मक्षेत्रोद्यायोगयुक् ॥ २३ ॥
 त एते श्रेयसः कासा नृणां श्रेयोविवर्द्धनाः ।
 कुर्यात्सिर्वात्मनैतेषु श्रेयो ऽमोघं तदायुषः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

अपने स्वत्व का अभिमान छोड़ दिया है, उसने अजित (भीहरि) को भी जीत लिया अर्थात् यज्ञ कर लिया ॥ १७ ॥

अन्त में कामि विष्ठा और मम्म भाव को प्राप्त होने वाला कहीं ? यह तुच्छ कलेधर, और कहां इन की रति का साधन भावों ? और आकाश के तरह निर्लेप और हानकृत विभुत्व से आकाश को भी आच्छादन करने वाला यह आत्मा कहीं ? ॥ १३ ॥

और प्राज्ञ, पंचमहायज्ञ, अथवा भीविष्णु के आराधन से अवशिष्ट जो सिद्ध पदार्थ, किसी में अपना जीवन करे, और बाकी पदार्थों में से अपने स्वत्व को छोड़ता ज्ञान, तो पूर्वोक्त परम हमों की पदवी को प्राप्त होता है ॥ १४ ॥

तथा देवों को ऋषियों का मनुष्यों को और भूत तथा पितृगणों को एवं आत्मा अन्तर्गामी पुरुष भीगणारायण को अपनी वृत्ति से प्राप्त जो वित्त तिससे पृथक् यजन करे ॥ १५ ॥

यदि अपने को अधिकार से आदि लेकर सर्व संपदा यज्ञ की प्राप्त होयें, तो वैतानिक विधि से अग्निहोत्रादि यज्ञ से भी यजन करे ॥ १६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

न पुनरतिनिर्बंधो यद्यर्थं कार्यं इत्याह—नहीति । विप्रमुखे हुतैरर्थादिभिर्यथा इज्येत पूज्येत न तथा ऽग्निमुखतो हविषा इज्येत ॥ १७ ॥

ब्राह्मणेषु च देवेषु पञ्चयज्ञदेवतासु च मर्त्यादिष्वप्येवमपि नरेषु पश्यादियु च क्षेत्रज्ञान्तर्यामिण्यं ब्राह्मणाननु मर्त्यादिपजने ब्राह्मणायजनान्तरमन्वेषु यजस्त पठान्तरे ब्राह्मणा आननं बस्व तम् ॥ १८ ॥

प्रौष्ठपदे भाद्रपदे ॥ १९ ॥ २० ॥

शुक्लमासि वैशाखे शुक्लपक्षे अक्षयतृतीयायामित्यर्थः । हेमन्ते शिशिरे च मागशीर्षादिमासेषु पृथगे ऽपि यावत्तस्रोऽष्टकास्तारु ॥ २१ ॥

सम्पुर्णचन्द्रः पौर्णमासी राका न्यूनचन्द्रा सिवानुमतिः तथा मासर्क्षाणि तत्सन्मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि तद्व्याधि युतानि यदा न्युक्तानि तदुक्तं त्रिकावडायाम्—

'पुष्पयुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।

नाम्ना न पौषी माघाद्याश्चैवमेकादशापरं" ॥

इति ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अनुशाथा भवत्य उत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढा उत्तराभाद्रपदा वा द्वादश्यां यदा स्वात् मासुरास्त्रेकादशी वा यदा स्वात्तदा च जन्मनक्षत्रस्य भवशास्य वा योगेन युक्तं दिनं यदा तदा, योग-प्रदयं सम्बन्धवाहुत्वार्यम् ॥ २३ ॥

न केवलं भाद्रपदैवैते कालाः किन्तु धर्ममात्रस्येत्याह— न एव इति, द्वादश्याम् । तद्वत्सायुषः अमोघं साफल्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्गीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

अग्निमुखाराधनाद्विप्रमुखाराधनमनीच भगवत्कृतोपकृतित्याह, नहीति । हे राजन् ! विप्रमुखे पुनैरन्नादिभिर्बन्धयं सर्ववह-भुरभगवानिज्येनाऽऽराध्यं न तथाऽग्निमुखो हविषाऽऽराध्यं ॥ १७ ॥

तस्माद्ब्राह्मणेषु देवेषु पञ्चमहायज्ञेषु मत्यादिषु च वया-शक्ति यथायोग्यं च तैस्त्रैः कामैरन्नादिभिर्ब्राह्मणाननं ब्राह्मण एषाननं मुखं यस्य तमेनं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं देवाद्यवस्थाया-शरीरकं वा यजस्वाऽऽराध्य ब्राह्मणान्मिति पाठे ब्राह्मणेषु यज नानन्तरमन्त्रेषु मत्स्यादिषु यजत्येत्यर्थः । युधिष्ठिरस्य गृहस्पर्शा-त्तथाप्येवमाराधनमवहं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह यजस्वैति मध्यमपुरुषप्रयोगः ॥ १८ ॥

किञ्च प्रोष्ठपदे भाद्रपदे मासि द्विजः त्रैवर्णिको घनबांशेत् यथावित्तं विसानुसारेण पित्रोर्मातापित्रोस्तद्वत्पूनाभापर-वर्णाय कृष्णपक्षाय भाद्रं महालयाच्यं कुर्यात् ॥ १९ ॥

किञ्चायनादिषु कालेषु पित्रोः भाद्रं कुर्यादित्यन्वयः तत्रा-वने कर्कटमक्रान्तिर्भकरसक्रान्तिश्च मेघतुल्ये विषुवसंबिके तथा च हस्तवसिष्ठः—

“अथकर्कटसक्रान्ती द्वेत्तद्वद्विषायेने ।

विषुवे तु तुषामेवे गात्रमध्ये ततोऽपराः ॥ इति कुर्नष्टेनुकला चन्द्रादित्ययोरुपरागो ग्रहः ॥ २० ॥

शुक्लपक्षे तृतीयायाम् अक्षयतृतीयायामित्यर्थः । कार्तिके मासे शुक्लपक्षे गवम्बां हेमन्तशिशिरे च ऋतौ चतसृष्वेष्टकासु मार्गशीर्षादिमासेषु त्रयसुष्णाएमीषु ॥ २१ ॥

माघे मासि सितसप्तम्यां शुक्लसप्तम्यां मघानक्षत्रपौर्ण-मास्योस्संयोगकाले च सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका कला-हीनचन्द्रा पौर्णमासी सानुमती ताड्यां युक्तानि यानि मास-र्षाणि मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि तदुपलक्षितेषु च कालेषु ॥ २२ ॥

यद्वा द्वादश्यामनूराधाभवत्यामुत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढोत्त-शभाङ्गिनि तिष्ठ उत्तरा वा स्युः अनूत्तरासूक्तासु तिसृषु एकादशी वा यदा स्वात्तदा च जन्मक्षेत्रयोगयुक्तजन्म-नक्षत्रस्य भवशास्यस्य वा योगेन युक्तः कालः तदा च योग-प्रदयं सम्बन्धवाहुत्वार्यमायेति सूचितम् ॥ २३ ॥

न केवलं भाद्रपदैवैते कालाः किन्तु धर्ममात्रस्येत्याह— न इति, द्वादश्याम् । त एव अथनाद्वः नृणां भवसः श्रेयसायन-धर्मानुष्ठानस्य चांग्वाः श्रेयो बर्हयन्तीति तथा तादृशाः कालाः तस्मात्सर्वोत्तमा करणप्रवैक्येन एव कालेषु श्रेयः श्रेयसायुषु बक्ष्यमाणं स्नानादिकमनुतिष्ठेत्तदेव ह्यायुषः अमोघममोघत्वं साफ-ल्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जनीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

अनु, मुख्यं होमादिकरणं भगवत्प्रातिजनकं किम् ? तत्राह, नहीति ॥ १७ ॥

उपसंहारमुक्तेनोक्तार्थं निर्धारयति—तस्मादिति । ब्राह्मण्यं ज्ञानं यस्य स तथा तम् ॥ १८ ॥

अनु, यद्यस्मिन्नेव सति विशिष्टफलप्रदः कालः क इति तत्राह, कुर्यादिति । प्रोष्ठपदे कृष्णस्य सिंहमासामावास्यामारुह्य कृष्ण-मावास्यापर्यन्ते तत्राक्षरपरपक्षीयकालं भाद्रं कुर्यादित्युपलक्ष्य-न्वेत्यं तद्वत्पूनां पितृमातृपूनां पितामहमातामहादीनाम् ॥ १९ ॥

अयने उत्तरदक्षिणसङ्घं विषुव सम्बन्धमास्तमङ्कमखं कुहा-ममावास्यायां भवणेषु भवणादिषु च शब्दात्सप्तम्यादिषु प्रयोद्दशां च तदुक्तम्—

“सप्तम्यादित्रयं चैव तथा चैव प्रयोद्दशी ।

अतस्तत्त्वष्टकाः प्रोक्ताः नक्षपञ्चाङ्गिणतः”

इति ॥ २० ॥

द्विजकमासामावास्यामारुह्य मकरमासामावास्यापर्यन्तः काको हेमन्तः तदुपरिकाळः शिशिरः “हेमन्ते शिशिरे चैव नित्यभाजे गुणोत्तरम्” इति वचनात् अथमपि विशिष्टकालः ॥ २१ ॥

राकापौर्णमासी मघा पौर्णमास्योः सङ्गमे “शशानि सिनी-वाली स्वात्, इष्ट मङ्क कृद्धरमावास्या । अनुमानिकने राका सम्पूर्णं पौर्णमासी च” इति इलायुषः राकयाऽनुमत्या युतानि मासनक्षत्राणि ॥ २२ ॥

यास्तिस्रः भवणादितारा आसु तारासु मासेकादशी पुनव-काकोऽत्र भाद्रकरणां च विकल्पः एकादश्यां भाद्रकरणास्य निषिद्धत्वाच्च वैष्णवसिद्धाग्नितस्तदाचरन्ति त्रैविद्याचरन्ति च वा यथेकादशी पुनयदिनम् अत्र क्रियमाणं कर्म सफलं तथा-तिसृष्वपि तारास्त्रिति वा जन्मनक्षत्रं भाद्रकाळ इति शेषः । सौम्ययोगयुग्ं मृगशिरःसम्बन्धयुक्तं दिनं च ॥ २३—२७ ॥

श्रीमन्नीलगोश्यामिकृतकमसम्बर्णः ।

अवने इति चतुष्कम् ॥ २०—२२ ॥

तिसृष्वेकादशी चाविति—तत्रोपवासा ब्राह्मः वैष्णवानाश्च

भीमस्त्रिभुवनोन्नामिहृतकमसम्बर्धः ।

तत्र भास्त्रनिषेधात् तथाहि ब्रह्मवामने "भास्त्रैकादशीदिने" इति दीक्षासङ्ग्रहनिषेधः । ब्रह्मवैवर्ते "ये कुर्वन्ति महीपात्र भास्त्रैकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं याप्ति दाता भोक्ता परेतकः" इति पाप्मोत्तरकाण्डे—एकादश्यास्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि । तद्दिनस्तु परित्यज्य द्वादश्यां भास्त्रमाचरेत् ॥ पुष्करकाण्डे— "एकादश्यां यदा राम भास्त्रं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनस्तु परित्यज्य द्वादश्यां भास्त्रमाचरेत् ॥ २३-२४ ॥

भीमस्त्रिभुवनापचक्रवर्त्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

न पुनरनिनिर्बन्धो बहार्थमेव कार्थ इत्याह—नहीति । यथा विप्रमुक्ते हुनैरक्षादिभिरिज्येत तथा न अप्रिमुक्ते इज्येत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणा एव देवास्त्रेषु भोज्यद्विनैः क्षेत्रज्ञं परमेश्वरं यजन् ब्राह्मणाननु ब्राह्मणपूजानन्तरं मर्त्यादिषु च, ब्राह्मणाननमितिपाठः स्पष्टः ॥ १८ ॥

प्रौष्ठपदे भाद्रपदे ॥ १८ ॥

अयने विषुवे च कुर्यादिति भास्त्रमिति पूर्वस्यानुवङ्गः एवमप्येपि ॥ २० ॥

शुक्लपक्षे अक्षवत्प्रीयावामित्यर्थः । हेमन्तशिशरेषु च बाह्यततो ऽष्टका भवन्ति तासु ॥ २१ ॥

मासर्वाणि वैशाखादिमासेषु विशाखादीनि राक्या पूर्ण-चन्द्रया पौर्णमास्या अनुमत्या न्यूनचन्द्रया वा नया यदि युक्तानि स्युस्तदा तेष्वित्यर्थः । "कलाहीने सानुमतिः पूर्णैराका निशाकरे" इत्यमरः ॥ २२ ॥

अनुराभाभवयाउत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढे उत्तरभाद्रपदा वा यदि द्वादश्यां स्यात् आसु उत्तरासु तिसृषु एकादशी वा स्यादिति अत्रोपवासानहंबिकैकादश्येव प्राज्ञा तत्र भास्त्रनिषेधात् षडुक्तम् ब्रह्मवैवर्ते—

"ये कुर्वन्ति महीपात्र भास्त्रं वैकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं याप्ति दाता भोक्ता च प्रेरकः" इति उपवासानहंबास्तस्या अप्राप्तौ तु परदिने, षडुक्तम्—

एकादश्यां तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि । द्वादश्यां तत्रप्रदातस्त्वं शोपवासदिने कश्चित्" ॥

पुष्करकाण्डे च—

एकादश्यां यदा राम भास्त्रं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिने तु परित्यज्य द्वादश्यां भास्त्रमाचरेत्" ॥ इति

जन्मर्षे स्त्रीः जन्मक्षत्रं तस्य आशास्त्रं भवशास्त्रं वा योगेन युक्तं यदि दिनं स्युः तदा तथापि योगप्रदं सम्बन्धवापुस्वार्थम् ॥ २३ ॥

भेषसो धर्ममात्रस्यैव न केवलं भास्त्रमात्रस्यैवत्यर्थः । तदेष आयुषः अमोघममोघरश्म ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमस्त्रिकदेषकृतसिद्धात्प्रदीपः ।

किञ्च यद्यार्थमपि नास्तिदृष्टः कर्त्तव्य इत्याह—नहीति । अथम् "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति प्रसिद्धः सर्वयज्ञ-भुरभगवान् यथा विप्रमुक्ते हुनैरक्षाद्यैरिज्येत तथा अप्रिमुक्तो हविषा नेज्येत ॥ १७ ॥

वस्मादेवं तस्माद्ब्राह्मणेषु पञ्चपक्षदेवेषु ब्राह्मणाननु ब्राह्मणा-र्क्षानानन्तरं मर्त्यादिषु मनुष्यपञ्चादिषु च तैस्तेः कामैरेते क्षेत्र-ज्ञमन्तर्यामिण्यं यजन् ॥ १८ ॥

प्रौष्ठपदे भाद्रपदे मासि अत्रामावास्यापर्यन्तो मासो बोध्यः ॥ १८ ॥

अयने मकरकंसङ्क्रमणयो मकरकंसङ्क्रमाग्नी "हेतुवद्वि-यायने" इति वृद्धवसिष्ठवचनात् । विषुवे मेघतुलासङ्क्रमणयो "विषुवे तु तुलामेघं गोक्षमध्ये ततो ऽपरा" इति वृद्धवसिष्ठवचनात् "सम-रात्रिदिने काळे विषुवद्विषुवं च तत्" इति कोशात् । कुर्यात्कलाङ्गमिति पूर्वस्यानुवङ्गः एवमप्येपि दिनक्षये त्रिस्पृशातिथौ ॥ २० ॥

शुक्लपक्षे वैशाखे इति शेषः । तृतीयायामक्षयतृतीयाय कार्तिके शुक्लपक्षे नवम्याम् हेमन्ते शिशरे मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये चतसृष्वष्टकासु अष्टमीषु ॥ २१ ॥

मघानक्षत्रसम्पूर्णचन्द्रयुक्तपौर्णमासी समागमे राका सम्पूर्ण-चन्द्रा पौर्णमासी सैव कलाहीनचन्द्रयुताऽनुमतिः "कलाहीने सानुमतिः पूर्णै राका निशाकरे" इति कोशात् तथा मासर्वाणि तस्मात्सनामनिर्बर्तकानि नक्षत्राणि युतानि यदा स्युः तदा च यदुक्तं नामबिह्वानुशासने "पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौर्णमासे तु वन्न सा । नास्ना स पौर्वा माघायाश्चैवमेकादशापरे" इति ॥ २२ ॥

यदा द्वादश्यामनुराभा भवत्येव वा उत्तराफाल्गुनी वा उत्तर-रावाढा वा उत्तरभाद्रपदा वा स्यात् आसुत्तरासु एकादशी वा स्यात् तदा स्नानदानादिकं विशेषतः कुर्यात् भास्त्रं तु तस्मि-न्मिच्छं द्वादश्यां कुर्यात्—

"एकादश्यां यदा राम ! भास्त्रं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिने तु परित्यज्य द्वादश्यां भास्त्रमाचरे ॥

इति पुराणात्प्रगत जन्मर्षेभोगयोगयुक् जन्ममक्षत्रयुक्तं भव-शायुक्तं वा दिनं यदा तदाऽपि भास्त्रं कुर्यात् ॥ २३ ॥

न एते भेषसः पुण्यमात्रस्य काळाः न भास्त्रमात्रस्य न एतेषु सर्वात्मना भेषः कुर्यात् तत्ततः आयुषः अमोघमभैफल्यं स्यात् ॥ २४ ॥

एषु स्नानं जपो होमो व्रतं देवद्विजार्चनम् ।
 पितृदेवनृभूतेभ्यो यद्वत्तं तद्व्यनश्वरम् ॥ २५ ॥
 संस्कारकालो जायाया अपत्यस्यात्मनस्तथा ।
 प्रेतसंस्था मृताहश्च कर्मण्यभ्युदये नृप ! ॥ २६ ॥
 अथ देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेय आवहान् ।
 स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ॥ २७ ॥
 बिम्बं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम् ।
 यत्र ह ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयाऽन्वितम् ॥ २८ ॥
 यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां पदम् ।
 यत्र गङ्गादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः ॥ २९ ॥
 सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाभितान्युत ।
 कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः ॥ ३० ॥
 नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासो ऽथ कुशस्थली ।
 वाराणसी मधुपुरी पम्पा बिन्दुसरस्तथा ॥ ३१ ॥
 नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाऽऽश्रमादयः ।
 सर्वे कुलाचला राजन् महेन्द्रमलयादयः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! सर्व यज्ञों के भाँका ये भगवान् भीकृष्ण, जैसे ब्राह्मणों के मुख में प्रेम से हविष्यान्न के हवन करने से तृप्त होते हैं, वैसे अग्नि के मुख से नहीं तृप्त होते, ॥ २७ ॥

तस्मात् ब्राह्मण देव मनुष्य आदिकों में इन भीकृष्ण का यथा योग्य बजन करी, और ब्राह्मणों के पश्चात् अपने क्षेत्रज्ञ का भी यजन करी ॥ २८ ॥

ब्राह्मण, प्रौढपद् नाम (भद्रपद्) मास में कृष्णपक्ष में जिसके द्रव्य हो तैसा माता पिता का भाज करे, और विपत्तवाला हो तो उनके बन्धुओं का भी महालय भाज करे, (यहाँ अमान्त-मास मान कर पितृपक्ष को भद्रपद् के कृष्ण पक्ष में जानना चाहिये) ॥ २९ ॥

भवम अर्थात् दक्षिणायन उत्तरायण के सूर्य की गती के समय में, जैसेक फर्फ और मकर के सूर्य में, और विषुव नाम तुला और मेष के सूर्य में, व्यतीपात में, सब तिथिमें, सूर्यग्रहण में, अक्षरग्रहण में, और द्वादशी अवयव मकर में, ॥ ३० ॥

अक्षरवृत्तिया में, कार्तिक शुक्लनवमी में और हेमन्त शिशिर ऋतुओं में चार अष्टका नाम तिथियों में ॥ ३१ ॥

माघशुक्ल सप्तमी में, मघा और अमावास्या के संगम में,

माघशुक्ल पूर्णमासी में, और अमावास्या वा पूर्णिमा से शुक्ल मास प्रधान मन्वन्तों में, (जैसे कि ? वैश्वेमे चित्रायुत अमावास्या पूर्णिमा वैशाख में विशाखा युत इत्यादि) ॥ ३२ ॥

जब द्वादशी में अनुराधा अवयव उत्तरा भाद्रपद मन्वन्त होते, और तीनों उत्तराओं में यदि अनिष्ट एकदशीभाज प्राप्त होवे, तो, भाज कर और जन्म मन्वन्त तथा अवयव मन्वन्त में भाज करे ॥ ३३ ॥

ये सब गौर्गलिक काल हैं, मनुष्यों के श्रेयकी वृद्धि करने वाले हैं, तस्मात् इनकालों में भाजादि शुभकर्म करे तब आनुक असौख श्रेय हांता है ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

संस्कारकाल इति, जायायाः पुंसवनादि अपत्यस्य आर्ति-कमादि. आत्मनो ब्रह्मदीक्षादि. प्रेतस्य संस्था वृहनादि. मृताहश्च नावरसरिकं यदा अन्वस्मिन्नप्यभ्युदयार्थे कर्मणि अथः कुर्वा-दित्यनुषङ्गः ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन्नेतच्छराचरमस्ति तस्य भगवतो बिम्बं रूपम्

भीमदुःखामिहृतभावायदीपिका ।

सर्वानं वत्र कश्यपे स वै पुण्यतमो देशः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अर्हैश्चमैराभितानि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

• नीतावाराम्बुव चाभ्रम आदियैषां ह्रवोः पूयकमह्यं विधो-
गुक्ताभिमिवायेय ॥ ३२ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एषु काशेषु कृतं यज्ञपारिकं यच्च पित्राद्युद्देशेन वचं 'भावेकः'
दानं च तद्वृत्तमभ्यरमभ्युदयफलसाधनम् ॥ २५ ॥

किञ्च हे नृप ! जायापत्यारम्भानां संस्कारकाळे । तत्र जायायाः
संस्कारः पुंसवनादिः अपत्यस्य संस्कारो जातकर्मादिः आत्मनः
अस्य संस्कारो यज्ञदीक्षादिः एतेषां काशेषु यदा प्रेतस्य संस्था
वदनादि कर्म मृनाहश्च तदाऽभ्यस्मिन्नप्युद्धार्यै कर्मणि कृतं
स्नानादिकमनभ्यरमिति पूर्वश्याम्बवः ॥ २६ ॥

एवं भेषकराः काशा उक्ताः अथ देशाभ्युदयं प्रतिजानीते—
अथीते । कर्मादि भेषस आबहानाधायकान् देशान् प्रवक्ष्यामि
नात्रद्वयं मुखो देशः भेषकर इत्याह-स इति । यत्र देशे सत्पानं
कश्यपे ॥ २७ ॥

यत्र अस्मिन् सर्वमेतत्तराचरमाशेषतया निधाभवतया चाऽस्ति
तस्य भगवतो विम्बं यत्र च देशे वर्तते यत्र च देशे तपोविद्याद्या-
भिर्युक्तं ब्राह्मणकुलं वर्तते ॥ २८ ॥

यत्र यत्र देशे इदमेतत्ततोऽर्वा पूजा प्रवर्तते स सर्वोपि देशः
पुण्यतमः भेषसां पदं भेषःसाधनधर्माऽनुष्ठानयोग्यं स्थानं
किञ्च यत्र येषु देशेषु पुराणेषु प्रसिद्धाः गङ्गाद्यो नद्यः
सन्ति ॥ २९ ॥

तथा पुष्करभृतीनि सर्वांसि च यत्र सर्तीनि पूर्वैश्च सं-
बन्धः । उक्त किञ्च वानि चार्द्धाभितानि महारम्भिरभिष्टतानि
क्षेत्राणि सन्ति, ताभ्येव दशायति-कुरुक्षेत्रमिति । यद्वा कुरुक्ष-
त्रादिभ्यतिरिक्तक्षेत्राभिप्रायेणोक्तमर्हाभितानीति । गवस्यासुरस्य
शिरः तस्यतनस्थानं गवेत्यर्थः । पयानो गङ्गाबमुनयोस्सङ्गमस्थानं
पुण्यहाऽऽभ्रमः साक्षप्रामक्षेभ्रम ॥ ३० ॥

कल्गुमी नदी गयायामेव तस्थानं फाल्गुनमे सेतुः रामभृतुः
प्रभासः प्रत्यक्षरक्षतीसंगमस्थानं कुशास्थली द्वारवती पम्पा
सरोवरम् विश्वसुरः कर्माभ्रमः ॥ ३१ ॥

नारायणाभ्रमो बदरिकाभ्रमः मन्दा भलकनन्दानटं नीता-
रामबोराभ्रमिप्रकूटादिः । एतन्भृनुवः । तथा हे राजन् महेन्द्र-
मन्त्रयाहवः सर्वे कुलगिरयश्च ॥ ३२ ॥

भीमहिजयचञ्जतीचंङ्गनपदरत्नावली ।

सत्पानं विशिनष्टि-विश्वमिति । यस्मिन्देशे भागवतस्तास्मि-
न्धराचरं सर्वे जगद्स्तीति ज्ञातव्यम्—

"यनिर्वेष्य गृहं भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते हरिः कश्यपः ।
हरियेष्य गृहं भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते जगद्वचम्" इति
वचनान् ॥ २८ ॥

अर्वाः, साक्षप्रामादिप्रतिमाः पुराणेषु, भागवतादिषु
विभूताः ॥ २९ ॥

कृष्णाद्येवयादवश्च क्षेत्राणि पुरुषोत्तमादीनि अर्हैः पूज्यै-
गस्त्यादिभिर्गाभितान्वाचिष्टतानि ॥ ३० ॥

कल्गुन स्थानं हरपुरं कम्पार्तीयं वा "कम्पापुरं कल्गुनं स्यात्कामं
हरपुरं च तत्" इत्यामिधानं वारणसीपुरी कार्वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमहिजयनायकवर्तिकृतस्याराचंर्दिशिनी ।

संस्कारकाळे जायायाः पुंसवनादि अपत्यस्य जातकर्मादि
आत्मनो यज्ञदीक्षादि प्रेतसंस्था प्रेतस्य दाहनादि मृताहः
पित्राहेः सावस्मरिकं आश्रम एतेषु अभ्यासमकश्युद्धार्ये च भेषः
कुर्वाद्यत्यनुपङ्गः ॥ २६ ॥

सन् साधुभ्यासोपात्रञ्चेति सत्पानं तच्च कीदृशं ? यत्र चरा-
चरमेतज्जगत् तस्य भगवतो विम्बं विम्बनरूपमित्यर्थः । प्रतिमा हि
प्रतिबिम्बरूपेति तस्याः सत्पानादपि मकरधोर्यैः अत एव
मङ्गलकः पूजाध्यधिकेति—

"अर्वावामेव हरये पूजां यः अज्यवेदते ।

न तज्जंकेषु चाभ्येषु स मकः प्राकृतः स्मृतः" ॥

इति च वक्षति अर्वा प्रतिमा साक्षप्रामादिरूपा ॥ २७ ॥ २८ ॥

अर्वा स्थिरप्रतिमा भीमजगत्पदिस्तदाभिता वक्त्रा-
हवः ॥ २९—३२ ॥

भीमच्छुकोदवकृतसिञ्जातप्रदीपः ।

अनभ्यरं बहुफलम् ॥ २५ ॥

जायायाः भार्यायाः संस्कारकाळे पुंसवनादी अपत्यस्य
जातकर्मादी आत्मनो यज्ञदीक्षादी प्रेतस्य पित्राहेः संस्था दाह-
नादिस्तत्र यदा पित्रादिमृताहस्तत्र सावस्मरिके अभ्यभिन्न
अकश्युद्धार्यै कर्मणि भेषः कुर्वाद्यत्यनुपङ्गः ॥ २६ ॥

तत्र सत्पानं "अनभ्यरिति निर्देशो ब्राह्मण्यस्त्रिषिष्यस्मृतः" इति
भगवद्ब्रह्मनात् सत्पानं वाच्यस्य भगवतो भजनीयस्य वासस्थानं
भगवत्पङ्क इत्यर्थः । यत्र कश्यपे स पुण्यतमो देशः ॥ २७ ॥

यत्र सर्वमेतज्जगत्तं तस्य भगवतो विम्बं जगद्वचो वेद-
भागवतादिरूपा मूर्तिः । ब्राह्मण्यं कुलं च यत्र देशे स पुण्यतमो
देश इति पूर्वश्याम्बवः ॥ २८ ॥

अर्वा मूर्तिः ॥ २९ ॥

अर्हैः शिष्टैराभितानि ॥ ३०—३१—३२ ॥

एते पुण्यतमा देशा हरिर्चाभिताश्च ये ।
 एतान्देशान्निषेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णशः ।
 धर्मो ह्यत्रोहितः पुंसां सहस्राधिकलोदयः ॥ ३३ ॥
 पात्रं त्वत्र निरुक्तं वै कविभिः पात्रवित्तमैः ।
 हरिरेवैक उर्वीश ! यन्मयं वै चराचरम् ॥ ३४ ॥
 देवर्ष्यर्हस्तु वै तस्सु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु ।
 राजन्यदग्रपूजाया मतः पात्रतया ऽच्युतः ॥ ३५ ॥
 जीवराशिभिराकीर्णं आण्डकोशाङ्घ्रियो महान् ।
 तन्मूलत्वाद्च्युतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणम् ॥ ३६ ॥
 पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्थगृषिदेवताः ।
 शते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

इन कावों में स्नान जप होम अन्न देवपूजा ब्राह्मण-पूजा, और पितृ देव मनुष्य भूत प्राणियों को जो दिया जाय वह-नष्ट नहीं होता है ॥ २५ ॥

हे नृप ! स्त्री के पुंसवनादि काख में, पुत्र के जान-कर्मोदि काख में, आप के यज्ञादि दीक्षा काख में, प्रेत के संस्था रहनादि काख में, और मृतक के वार्षिक काख में, और अन्य कावों में भी अशुभकर्मों में भेष करे ॥ २६ ॥

नारद जी बोले कि ? अब हम धर्मोद्वेगों को प्राप्त करने वाले देशों को कहते हैं, एक तो यही निर्भय है, कि यही अ-ति पुण्य देश जानना जहां सत्पात्र पुरुष मिलते हीये ॥ २७ ॥

और जिसमें यह सर्वेश्वरस्थित है, ऐसे भग-वान् की भीमूर्ति जहां पर विराजमान हैं, और जहां तप विद्या और दया संहत ब्राह्मण कुल विद्यमान है ॥ २८ ॥

और जहां २ भी हरि की अर्चा (पूजा अथवा) विद्यमान है । और जहां पुराणों में विख्यात भीर्गङ्गा आदि पुण्य नदी विद्य-मान हैं, वही देश भयोंका स्थान है ॥ २९ ॥

और जहां पुष्करादि सरोवर हैं, और महारमाओं से आभित जो क्षेत्र हैं, और कुम्भक्षेत्र, गया, प्रयाग, पुलहा-भम ॥ ३० ॥

भोमिषारण्य, फालगुनतीर्थ, सेतु, प्रभास, द्वारका, काशी, मञ्जुपुरी, पंपासरोवर, विन्धुसरोवर ॥ ३१ ॥

धीवहरीनारायणाभम अलकनन्दा, धीबिबकूट से आदि लेकर हे राजन् ! महेंद्र, मलय, प्रभृति सबपर्वत ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अर्चाभिताश्च स्थिरप्रतिमाभिताः पूर्वं तु शास्त्रिप्रामाण्यि-
 चक्षेनदेश उक्त इत्यपौनरुक्तम्. अत्र एषु देशेषु ईहितः कृतः
 सहस्रगुणमधिकस्य फलस्योद्यो यस्मात्स तथा ॥ ३३ ॥

अथ पात्रमाह, हरिरेव पात्रं निरुक्तं निर्णीतम् ॥ ३४ ॥

तद्वाऽऽह, देवेषु च ऋषिषु चार्हस्तु च तपोयोगादिषु
 सिद्धेषु ब्रह्मात्मजादिषु सनकादिष्वपि सस्सु तत्र त्वदीये राज-
 स्ये यद्यस्माद्च्युत एव पात्रतया सम्मनः ॥ ३५ ॥

संमतरथे हेतुमाह, जीवराशिभिर्व्याप्तो ब्रह्माण्डकोश एव
 योऽङ्घ्रियः सर्वजीवानामात्मनश्च तर्पणम् ॥ ३६ ॥

एतदेव पुण्यनामनिवृत्त्या द्रढवृत्ति-पुराणीति । नृतिर्थगादि-
 रूपाणि पुराणि शरीराणि तेष्वस्तयोमिरूपेण प्रत्यभंशेन च यतः
 शोते अतः पुरुष इति प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा ये हरिर्चा स्थिरा पूजा प्रतिमाया तथा आभिताः अर्चि-
 तास्त एते सर्वे पुण्यतमा देशाः विन्धुं भगवतो वनेति साक्षप्राम-
 ण्यिचक्षेन देश उक्तः । अत्र तु बेंकटाद्रिस्थानादीषु क्वचन्ते
 इत्यपौनरुक्तम् भेषस्कामः पुमानभीक्ष्णशः पुनः पुनरेताम्
 देशाभितरां संवेत ॥ ३३ ॥

पुंसां यत्फलसाधनमेव यो धर्म उदितो किहितः स पूर
 देशेषु कृतः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्य उद्यो यस्मात्सादृशो
 भवेत् । एवं देशकावो उक्तो. अथ पात्रमाह—पात्रवित्तग्रहना ।
 हे उर्वीश ! पात्रवित्तमैः सत्पात्रावात्स्यविज्ञिः कविभिः हरि-
 रेक एव पात्रं निरुक्तं हरिरेक एव सत्पात्रमिति
 निर्णीतमित्यर्थः । पात्रं पूज्य समर्हन्वीवं चर्तु इति

भीमह्रीरराववाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

विशिनष्टि—वृत्तरावरात्मकं जगद्यन्मयं यद्दरिद्रप्रचुरमेतेन तस्-
महंयोगेन सर्वे समर्हिता भवन्तीति सूचितम् ॥ ३४ ॥

• हरेरेव पाश्र्वं यतो राजसूये ऽधुना त्ववैव दद्यामित्याह,
देवेष्विति । हे राजन् ! देवेषु ऋषिषु ब्रह्मंस्तु तपोयोगादिसिद्धेषु
ब्रह्मादिषु सनकादिष्वपि सस्तु तत्र त्वदीयराजसूये यद्य-
स्मादक्युत एवाप्रपूजायां पात्रतया मनो ज्ञातः ॥ ३५ ॥

हरेः समर्हयोगेन सर्वेषामर्हं कृतप्रायमित्याह—जीवेति । जी-
वराशिभिराकीर्णो व्याप्तः ब्रह्माण्डकोश एव यो महानङ्घ्रिपो
वृक्षस्तस्य मूलरथात् कारणात्वाद्क्युतस्येज्या ऽऽराधने सर्वेषां
जीवारात्मनां तर्पणं तृप्तिकरं यथाङ्घ्रिपस्य मूलंऽर्पितं जलं तच्छा-
बोपशास्त्रानां वृद्धिकरं तथा ब्रह्माण्डकोशमूलभूतेऽक्युते कृते कृत-
मर्हंमण्डान्तरगतेषु सर्वेषु कृतप्रायमेष्वर्थः । अतः स एयो-
त्तमं पात्रमिति भावः । इतरत्रापि तद्दृष्टयेवाऽर्हं कार्य-
मिति च ॥ ३६ ॥

एतदेव पुरुषनामनिरुक्त्वा इदमिति—पुराणीति । मनुष्यनिर्भृवि-
देवतारूपाणि पुराणि शरीरारम्भकान्वयेन भगवता सृष्टानि सृष्टेषु
च पुरेषु यतो भगवान् जीवेन रूपेण जीवाक्येन शरीरेण
“वक्ष्यात्माशरीरम्” इति श्रुतेः । पुन शंते अतो ऽसौ पुरुषः पुरुष-
शब्दः पुष्कलप्रवृत्तिनिमित्ताभयः । पुन शंते इति पुरुषः शकारस्य
यकारः अकारस्यकारश्च व्यत्यात् “अन्वेष्यपि इदमेत” इति दृश्य जीवेन
रूपेणेत्यनेन केवलं सर्वकारणत्वादेव तद्दृश्यं तत्कार्यपर्यन्तं पर्य-
बसन्नपि तु तत्सम्भूतारामतया तत्सद्रूपेणा ऽवस्थितत्वाच्चेत्युक्तं
भवति ॥ ३७ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

हरेरर्थाभिताः हरिश्चेन्नादयः पुनर्वचनं सर्वस्मात्सेषां श्रेष्ठ्य-
घातनाय ॥ ३३ ॥

• एतद्देशनिषेवयोगेन किं विशेषफलमिति तत्राह—धर्म इति ।
“कृष्णातरङ्गसम्भूतपवनस्पर्शमात्रनः ।

निर्धूतपातकाः सर्वे जना विष्णुपदं ययुः ॥ ”

इत्यादिशास्त्रेषु सहस्राधिकफलोद्देश्यत्वेनोदितः पात्रेष्वपि तार-
तम्यमस्ति तत्र मुख्यपात्रं हरिर्गित्याह—पात्रमिति । पात्र-
नारतम्यविसर्गैः कविभिः पात्रं च निरुक्तं धै मुख्यत्वेन
निर्णीतं हीत्यन्वयः, किं तत्? इत्यत उक्तं हरिरिति, चराचरं यन्मयं
यत्स्वामिकं यद्दद्यात् सर्वं यस्मात्सस्माद्धरिरेव मुख्यं पात्रमि-
त्यन्वयः ॥ ३४ ॥

• इदं भवतोऽपि सिद्धमित्याह—देवति । ब्रह्मात्मजादिषु सस्तु
देवीषु ऋषयश्च देवर्षयस्त एवाहन्तः पूजायोग्या वेष्वपि
सस्तु तत्र तत्र ब्रह्मशाळायामक्युतो गुणानां वयनः स्वरूपतश्च
क्युनिरहितत्वात् भीमारायणो ऽप्रपूजायां पात्रतयामतस्त्वया
ज्ञात इति वदतो मुख्यपात्रं हरिरित्यवधारणा युक्ता ॥ ३५ ॥

किञ्च प्रत्येकं पूजापि न विषेवो भगवत्पूजया तन्मिति

सम्भवात्सम्भूतत्वात्सेषां तदमूर्तनिर्भयं च शास्त्रानामिति मुख्य-
वैष्णवांसिद्धान्तमाह—जीवराशिभिरिति ॥ ३६ ॥

मनु, मुख्यपात्रालाभे विहितकमानुष्ठानविषयामायेन तद्वि-
धानं स्वयमित्याशङ्क्य तत्तद्योग्यपात्रं वक्तुं कञ्चन सुद्विप्रका-
रमाह—पुराणीति । अनेन दयालुना हविष्या नृनिर्भयादिसंवि-
तानि पुराणि शरीराणि सृष्टानीत्यन्वयः । ततः किम् ? तत्राह, शंते
इति । भीहरिरेषु पुरेषु भोगावतनेषु जीवेन रूपेण सम्प्रतिवि-
म्बेन सह शेते इति यत्सस्मादसौ पुरुष इत्युच्यते जीवोऽपि
तन्नामोत शेषः । “पुरिषायनात्पुरुषः” इति श्रुति हिशब्देन सूच-
यति ॥ ३७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसङ्घर्षः ।

देवर्षीति—तत्र, राजसूये ॥ ३५ ॥

सर्वेषां जीवानामात्मनश्च तर्पणरूपा षैव भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

पुराणीति जीवेन जीवपित्रा जीवान्तर्गतामिरूपेणेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भीमद्विभ्रनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

देशान्तरारसहस्रगुणाधिकस्य फलस्य उदयो यस्मात्
सः ॥ ३३ ॥

अत्र धर्मार्थं कस्मै देवमिति चेत् साक्षात्पर्ये वैष्णवेषुपो
ब्रह्मणोऽयः सर्वप्राणोऽयश्चेति यत् प्रथमं दानस्य पात्र
निर्वर्तिकं प्रात्रमिति ॥ ३४ ॥

हरेः प्रात्रत्वे निर्विवादेत्वं तव राजसूययज्ञ एव सिद्ध-
मित्याह । देवेषु ऋषिषु ब्रह्मंस्तु तपोयोगादिसिद्धेषु ब्रह्मादिषु
तद्वात्मजादिषु सनकादिषु च अप्रपूजायां पात्रतया अक्युत
एव मतः ॥ ३५ ॥

मन्मत्त्वे हेतुमाह—जीवेति । य आण्डकोशस्तस्य मू-
त्वात् ॥ ३६ ॥

अतस्तस्यावतारमये साक्षात्सस्मा एव इत्येवात् तदुक्ताय
सत्पात्रं यत्र अक्युते विषयं भगवत इति पूर्वोक्तः । त-
नन्तरं तु प्राणिसात्रेऽय इत्याह—पुराणवनेनेति ॥ ३७ ॥

भीमचक्रुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरेरर्थाभिता इति पुनरुक्तिः अर्थाभितदेशस्याऽनिपुययनम
स्वाभिमाया हि यतः अत्र एषु देशेषु इतिनः कर्तुं वाञ्छितो-
ऽपि धर्मः किमुताऽनृष्टितः सहस्रगुणाधिकस्य फलस्योदयो
यस्मात्स तथाभूतो भवति ॥ ३३ ॥

प्रसङ्गात्पात्रमाह—पात्रमिति । हे उर्ध्वोश ! हरिरेवैकः पात्रं पूज्य
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तेष्वेषु भगवान्नाजंस्तारतम्येन वर्त्तते ।
 तस्मात्पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयं ॥ ३८ ॥
 दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणांमवज्ञानात्मतां नृप ! ।
 त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभिः कृता ॥ ३९ ॥
 ततो ऽर्चायां हरिं केचिःसंश्रद्धाय सपर्यया ।
 उपासत उपास्तापि नाऽर्थदा पुरुषद्विषाम् ॥ ४० ॥
 पुरुषेष्वपि राजेन्द्र ! सुपात्रं ब्राह्मणं त्रिदुः ।
 तपसा विद्यया तुष्टया धत्ते वेदं हरेस्तनुम् ॥ ४१ ॥
 नन्वस्य ब्राह्मणा राजन् ! कृष्णस्य जगदात्मनः ।
 पुनन्तः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
 वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे सदाचारनिर्णयो नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे राजन् ! तत्र त्वदीये राजसूये देवेषु ऋषिषु अर्हत्सु ब्रह्मशि-
 वादिषु ब्रह्मात्मजादिषु अर्थात्पूजयेत् पूजकं च सत्सु यत् यः मयोक्तः
 अच्युत एव अप्रतः पूजायां पात्रतया मनः तथोक्तं राजसूयप्रकरणे
 "कृष्णकमखपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये जनाः ।

जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सम्भाष्या कदाचन"—

उत्यादि ॥ ३५ ॥

अच्युतपूजनेन सर्वपूजनं भवतीत्याह—जीवानां त्राशिभिः
 समूहेराकीर्णो व्याप्त आगडकोश एवाङ्घ्रिपः तत्सस्याच्युतस्य
 मूर्त्तत्वादुक्ताङ्घ्रिपमूखदत्वाच्युतेज्या सर्वजीवानामात्मनश्च तपयं
 भवति ॥ ३६ ॥

तस्य सर्वत्र पूजायै सन्निरहितत्वमाह—अनेन अच्युतेन नृनि-
 यंगाद्युक्त्यानि पुराणि सृष्टानि तेषु पुरेषु रूपेण अन्तर्भावितरूपेण
 शानं, किमर्थम् ? तत्राह—जीवेन पालनीयेन सह शेते जीवपाखनार्थ-
 मित्यर्थः । अतो असौ पुरेषु शेते इति पुरुष इत्युच्यते ॥ ३७ ॥

भाषाटीका ।

ये सब पुरुषतम देश हैं । और जोर भीदरीकी अर्चाभित
 देश है वे बडे पुरुषतम देश हैं अथ की कामना वाला-
 पुरुष इन देशों का निरन्तर सेवन करे, इन देशों धर्म की
 चेष्टा करने से पुरुषों को सहस्राधिक फल होता है ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! अच्छे पात्र अपात्र जानने वाले लोगोंने तो,
 जिन से चराचर जगत् व्याप्त हो रहा है, उन एक भी-
 हरि ही को पात्र कहा है ॥ ३४ ॥

क्योंकि ? हे राजन् ! देव, ऋषि, और ब्रह्मपुत्रादिकों में पू-
 जनीयों के मध्य में भी, इनही की अप्र पूजा हुई । और बडे
 बडे कविलोगों ने पूज्यत्वेन इन ही को पात्र बताया ॥ ३५ ॥

असंख्येयजीव राशियों से व्याप्त यह ब्रह्माण्डही एक
 महान् वृक्ष है, उस वृक्ष का मूल रूप होने से अच्युत (भी-
 कृष्ण) की पूजा सर्वजीवात्माओं की तृप्ति करने वाली है ॥ ३६ ॥

इन श्रीकृष्ण ने मनुष्य, तिर्यक् ऋषि, देवता, आदि रूप
 बहुत से पुरों की सृष्टि करी है, और जीव रूप से अप उन-
 में शयन करते हैं, इसी से इनका नाम पुरुष भी है ॥ ३७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तारतम्येन तिर्यगादिभ्यः पुरुषे वस्मादाधिक्येन वर्त्तते
 तस्मात्पुरुषः पात्रम तत्रापि यावानात्मज्ञानांशो यथा यथा ईयते
 तप आद्योगेन यत्र यत्र प्रतीयते, तथा तथा असौ पात्र-
 मित्यर्थः । तथाच भ्रुतिः "पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा" इत्यादि ॥ ३८ ॥

तर्हि प्रतिमादौ हरः किमिति पूजां कुर्वन्ति ? तत्राह—इष्टुनि
 ब्राह्मणम् । मिथोऽवज्ञानमसम्मानस्तस्मिन्नात्मा बुद्धियेषां तेषां भावं
 दृष्ट्वा क्रियायै पूजायर्थम् ॥ ३९ ॥

भीमपूरव्यामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हरिमुपस्रसते उवाचिन्त्याऽप्यर्थां पुरुषद्वेषिणांमर्षदा न भवति पुरुषेषु द्वेषं हिंसाऽर्जिता सती साऽपि मन्दाधिका-
रिणां पुरुषार्थेपुदा भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

पुरुषेष्वेव ज्ञात्वा तप आदिभिश्च पुनर्विशेषास्तरमाह—
पुरुषेष्वप्येति इत्येव धत्ते तं सुपात्रं विदुः ॥ ४१ ॥

एतेदेव कैमुत्यन्यायेन द्रढयति—नन्वस्येति ॥ ४२ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमपूरव्यामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अनुद्देशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमह्रीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतोऽपि पुरुषशब्दात्पुत्रः असमहंगोनान्येषां तदाध्यायकश्चे-
त्याह—तेष्विति । हे राजन् ! नियमाद्विद्युस्तपु पुरुषेषु तारतम्येन
अकीयज्ञानशक्त्यादिगुणान्विर्भावितारतम्येन धत्ते भगवानतो-
ऽतो पुरुषः पुरु अधिकं पुरुषेषु शान इति पुरुषः यत एवंभूतोऽ त-
स्तद्वैद्येवादिगामहंगीयेषु मर्षेषु पुरुषेषु विधेयमिति भावः यतो
हृदयमनुष्यादिपुरुषेष्वन्तर्यामिनया जिविशरीरकतया च भगवान्
वर्तते यतश्च मर्षे पुरुषा देवाहयो भगवच्छरीरभूतास्तेन तार-
तम्यं व्याप्ताश्च तस्मादात्मा परमात्मा पुरुषः परमपुरुषो वाचा-
न्यावद्गुणाविर्भाववान् यथा यत्र यत्र ईयते प्रतीयते तत्सुपात्रं
यत्र यत्राधिकं भगवतो ज्ञानशक्त्यादिगुणाविर्भावस्तदुत्तमम्
पात्रं न्यूनविर्भावश्चमुक्तमिति भावः तद्वेधं भगवत
एवोत्तमपात्रत्वमितरेषामपि तदात्मकत्वेनैवाहंगीयत्वं तदपि
तदाविर्भावानुसारेण व्यवस्थितमिति चोक्तम् ॥ ३८ ॥

ननु, भगवतस्तदात्मकानां पुरुषाणांमघाहंगीयत्वे स्मृति-
कारादिभिराराधनीयत्वे विहितान् हरिप्रतिकृतिः पूजिता न फल-
दा स्यादिति चेन्नूतद्गोहृणां व्यर्थेभ्यत्याह—दृष्टान् द्वाऽध्यायः । मिथो-
ऽवज्ञानं तिरस्कारः तस्मिन्नात्मा बुद्धियेषां तेषां भावं दृष्ट्वा हे
नृप ! हरेः क्रियायै पूजार्थमर्चाप्रमाणां कविभिः प्रेतादिपु-
युगेषु कृता पूज्यत्वेन विहिता प्रेतादिष्वित्यनेन प्रायशः कृते
सर्वात्मकब्रह्मोपासनमेव विहितमिति सूचितम् ॥ ३९ ॥

तत्रार्थायां पूजार्थप्रतिमायायां केचिद्धरि संश्रद्धाय श्रद्धा-
पूर्वकमुपासते एवमुपास्ताराधिताप्यर्चां पुरुषद्विषां भगवदात्मकान्
पुरुषान्द्वेषयतीति पुरुषद्विषः तेषां नार्थदा न पुरुषार्थदा भवति पुरु-
षान् बहुमन्वमानानामेवाचाराधनं फलवदित्यर्थः ॥ ४० ॥

यदुक्तं “तस्मात्पात्रं हि पुरुषः” इत्यादि, तद्विदुषोति—पुरुष-
त्विति । हे राजन् ! पुरुषेष्वपि ब्राह्मणं सत्पात्रं विदुः सुपात्र-
तयाऽऽर्थात्मविद्ः सुपात्रत्वं हतं धर्माग्निशान्ति, इदं ब्राह्मणत्वात्मकं
सुपात्रं तपसान्धानेन विद्ययाऽऽत्मयाद्याऽवज्ञानपूर्वकभगवद्-
धासनरूपविषया तुष्टया देवास्तुभ्यस्तोषण्यं चदं स्वधर्मशम-

इमाहीनामप्युपलक्षणम् एभिर्गुणैर्हरेस्तनुं धत्ते विमर्शि चशब्दः
पादपूरव्यायः एवकारार्थे वा हरेरेव तनुं धत्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एतद्वच कैमुतिकत्वायेन द्रढयति—नन्वस्येति । हे राजन् ! न
त्रिकोर्कां पादरजसा पुनस्तः पवित्रीकुर्वन्तः जगहन्तरात्मनः
श्रीकृष्णस्त्वापि ब्राह्मणा महद्देवते किमुताप्येषामस्मद्विधानां
ब्राह्मणा देवतमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमह्रीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अनुद्देशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमहृजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतो भगवांस्तेषु पुरुषेषु स्थितः पुरुषनामसु जीवेषु च तार-
तम्येन तत्तद्भक्त्यादिगुणान्वितानुसारेण सन्निधानतारतम्येन
वर्तते इति यस्मात्सस्मात्सत्तथाऽन्यानुसारेण पुरुषो जीवराशिश्च
पात्रं तद्व्यन्यागिर्हरिस्मरणापूर्वकमिति शेषः अत्र सन्निधानतार-
तम्यमेव हरेरेतु स्वरूपतारतम्यं तदुक्तं—

“ब्रह्मादित्स्यावरास्तेषु न विंशोपे परे कश्चित् ।

व्यक्तिमात्रविशेषेण तारतम्यं वर्धन्ति च” इति.

अत्रापीत्थं भाषमाह—याथानिति । पुरुषे तु आत्मा यावान्
महिम्ना यथा येन प्रकारेण ज्ञायते तदानुक्रमेण जीवराशिः
पात्रमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

हरिप्रतिमापूजायां पुरुषस्थितपुरुषनामो हरेः पूजा सत्यक
फलवतीत्याशयेनाह—दृष्टान् । कार्याङ्गतेषां नृणां मिथ आत्मनो
हरेरेवर्षा दृष्ट्वा प्रेतायां सपर्याक्रियायै हरेरेवर्षा कृता यस्मात् ॥ ३९ ॥

ततः केचित्संश्रद्धया सपर्यया अर्चायां हरिमुपासन्ते च तेषां
पुरुषस्थितहरिद्विषां संपादैकफलमन्तरेण परमपुरुषार्थेप्रदा
न भवतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥

मृगयपात्रमाह—पुरुषत्विति । कीदृशो ब्राह्मणो मृग्य पात्रमि-
त्यतस्नाहृशानाष्ट—तपसेति । तनुं प्रतिमास्थानं अत्र “शिक्षायप्र-
तिमाः सन्तो विप्राद्याश्च हरेः स्मृताः” इति वचनान् विप्रादि-
मात्रं हरिंशिक्षायार्थाय न किन्तु तप आदिगुणाविशेषब्राह्मणकृते
अथवा हरेरेवैवा सा पुरुषार्थप्रदा न स्यादिति तदुपासां विभिन्ना
सुपात्रं ब्राह्मणं विदुर्विति कथने इवर्थं स्यादन् एव ब्राह्मण्य इति
नत्पह प्रायोज ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमहृजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम् ।

(पञ्चदशोऽध्यायः) भीमपूरव्यायः अनुद्देशः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

नेष्विति तस्मात् तारतम्यवर्तनात् पुरुषः प्रायो मनुष्यः
पात्रं तत्र ज्ञानादिकं विशिष्टमिति भगवत्सत्तन्स्याऽतिशयात्
तत्राऽपि आत्मा यावान् यथा ज्ञानादिपरिमाणादिकः तथा पात्र-
मित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं स्थितेपि कावेनोपासकदोषोत्पत्तौ सत्यां वेददृष्ट्या
विशिष्टमधिष्ठानान्तरं प्रकाशितमित्याह—दृष्टेति । क्रियायै पूजा-
वर्धम् अर्चा कृता तत्परिचर्यामागं दर्शनाय सा प्रकाशितेत्यर्थः ।
एतेन तादृशदोषयुक्तेष्वपि कार्यमाधकत्वात् श्रीमदर्थ्या
आधिक्यमेव व्यञ्जितम् प्रनिमास्वल्पबुद्धीनामित्यत्रास्वल्पबुद्धीनामपी-
त्यर्थः । श्रीनृसिंहपुराणादौ ब्रह्मास्वरीषादीनामपि तत्पूजाभव-
त्वात् ॥ ३९ ॥

ततः एवं प्रभावात् केचिदित्यधिष्ठानवैशिष्ट्येन पूर्वतोऽप्यु-
क्तमसाधनतत्परा इत्यर्थः । नन्वत्रज्ञातुर्द्वेषोपि सिद्धिः स्वादित्या-
द्युक्त्याऽतिप्रसङ्गानां चक्षया प्रस्तुतपुरुषरूपाधिष्ठानाद्वरं च-
या च तं वारयति, उपास्नापीति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प्रथमपुरुषे पूर्णं ब्रह्मण्यरूपं पात्रमेव स्तौति—नन्वस्येति,
जगदात्मनः जगति लोकसंप्रद्वेषार्गादिप्रवर्त्तनेन तज्जयन्तु-
रित्यर्थः । देवतं त्वीदया पूजयन्नेन दर्शितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे

अतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विभवाथक्वर्त्तिकृतसारायं दर्शनी ।

तारतम्येन तिर्यग्गादिभ्यः पुरुषे यस्मादाधिक्येन वर्त्तते
तस्मात् पुरुषः पात्रं तत्रापि यथायथा ज्ञानवैराग्यादिभिर्या-
वानात्मा जीवः उत्कृष्टो भवेत् यः स पात्रं तथाच श्रुतिः
“पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मा” इत्यादि ॥ ३८ ॥

सर्वप्राणिसंमाननासमर्थानामवहा स्पर्शादिमतां तु भगव-
त्प्रतिमैव पात्रमित्याह—दृष्टेति । मिथः परस्परमवधाने एवात्मा-
बुद्धिर्येषां तेषां भावस्तत्ता ताम् ॥ ३९ ॥

उपास्ता उपास्तितापि पुरुषद्विषां नायं देति अवज्ञादिभ्योपि
द्वेषेऽपराधाधिक्यं सूचयति ॥ ४० ॥

पुरुषस्येव जात्या तपसादिभिश्च भैष्ट्यमाह—पुरुषेष्वपीति ।
वेदं ब्रह्मशब्दात्कथं यो धत्ते ज्ञानेन स ब्रह्मण्य इति तदधीने
तद्वेदेत्यग्रा ब्रह्मण्यपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ ४१ ॥

कृष्णस्य महत्त देवतमिति तेनाप्याद्विषते ब्रह्मण्यत्वात्
नच तद्देवतत्वात् ब्रह्मण्यत्वात् सकाशादपि तस्तुत एव

पूज्या इति सिद्धान्त एवेति वाच्यं राजसूये बहुष्वपि ब्राह्मणेभ्यु
विद्यमानेषु कृष्णस्यैवाप्रपूजनात् ॥ ४२ ॥

इति सारायं दर्शिन्यां दर्शिन्यां भक्तचेतसाम् ।

अतुर्दशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतस्तताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेष्वेव नृतिर्यगादिषु भगवान् तारतम्येन वर्त्तते यस्मात्-
स्मात् यावान् यथा इयते तावान् यथा आत्मा तद्वन्तरात्मा
पुरुषः पात्रम् नृतिर्यगादिषु यथा बधेयते तथा तथा पूज्य
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं नृतिर्यगादिषु प्राणिषु भगवद्वर्त्तनमुक्तम् । अथ तद्दृढीकर-
णार्थं महर्षिभिः संस्थापिता भगवत्प्रतिमा पूजा पुरुषार्थेऽपि
प्राणिर्द्रोहिण्यां नायं देत्याह—दृष्टेति, द्वाऽयाम् । मिथोऽवधानेऽप्यो-
ऽन्यतिरस्कारं आत्मा बुद्धिर्येषां तेषां भावस्तत्ता तां दृष्ट्वा क्रियायै
भगवत्पूजार्थम् अर्चा प्रतिमा कविभिः त्रेतादिषु कृता प्रकटी-
कृता ॥ ३९ ॥

तत्रार्चायां प्रतिमायां केचिन्मनुष्यवः हरि संभ्रज्याय सपर्य-
योपासते ततस्तान्प्रत्यर्थंदा भवति, पुरुषद्विषां नृतिर्यगादिप्राणि-
पीडया परमेश्वरद्वेषिणां तु तद्वर्त्तनाप्रहणेनोपास्ताऽपि न भवति
किमुनायंदा न भवतीति वाच्यम् ॥ ४० ॥

पुरुषेषु नृषु च ब्राह्मण्यं सुपात्रं विदुः यतस्तपसादिभि-
र्धेदं हरेस्तनुं मूर्तिं च धरे अघ्नयनेन ध्यानेन च ॥ ४१ ॥

पाद्वरजमा त्रिबोकीं पुनस्तः ब्रह्मण्याः । ननु, ब्रह्मो जगदा-
त्मनः स्वर्गात्मनः श्रीकृष्णस्यापि महदैवतमाहरविषयाः किमुनायं-
वामित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अतुर्दशाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

माषा टीका ।

हे राजन् ! इन सर्व पुरो (देहों) में भगवान् 'तारतम्य'
से वर्त्तमान हैं, पर जिन कारण से पुरुष में अधिकता से वर्त्त-
मान हैं, तस्मात् पुरुष ही पात्र है, पुरुषों में भी ज्ञानी लोग और
भी पात्र है ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

* असम्मान में अर्थात् अन्ध के तिरस्कार में जिनों की बुद्धि लज्ज रहती है, ऐसे मनुष्यों की भी जैसे भी हृदि में प्रीति होवे । हे राजन् ! इसी हेतु से वेदवेत्ताओं ने त्रेतादि युगों में क्रिया के अर्थ भीहृदि की अर्था प्रतिष्ठादि कही है, ॥ ३९ ॥

तिसी से क्लितने एक अन्ध महात्मा जन सम्बन्ध अज्ञाकर के अर्था ही में भीहृदि की पूजा करके उपासना करते हैं, परन्तु वह उपासित मूर्ति भी पुरुष त्रेणियों को अर्थरेने बाधी नहीं होती है, अर्थात् भूतश्रोही का प्रतिमा पूजन व्यर्थ है ॥ ४० ॥

हे राजेन्द्र ! मनुष्यों में भी महाजन, ब्राह्मण को सुन्दर पात्र जानते हैं, क्यों कि ? यह, तब विद्या और सम्तोष से साक्षात् भीहृदि के तनु रूप वेद को धारण करता है ॥ ४१ ॥

हे राजन् ! वे ब्राह्मण लोग इन जगद्गत्मा भीहृदय ही के भिन्न और परम देवत अर्थात् पूजनीय हैं ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवत सप्तमस्कन्ध में अष्टादश अध्याय की

भागवताचार्ये कृत भाषा टीका समाप्त ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे ।
 स्वाध्याये ऽन्ये प्रवचने ये केचिज्ज्ञानयोगयोः ॥ १ ॥
 ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानत्यमिच्छता ।
 दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथा ऽर्हतः ॥ २ ॥
 द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
 भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् ॥ ३ ॥
 देशकालोचितश्रद्धा द्रव्यपात्रार्हणानि च ।
 सम्यग्भवन्ति नैतानि विस्तरात्स्रजनार्पणात् ॥ ४ ॥
 देशे काले च सम्प्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतम् ।
 श्रद्धया विधिवत्पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयम् ॥ ५ ॥
 देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च ।
 अन्नं संविभजन्पश्येत् सर्वं तत्पुरुषात्मकम् ॥ ६ ॥
 न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ।
 मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुर्हितया ॥ ७ ॥
 नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् ।
 न्यासो दण्डस्य भूतेषु मनोवाकायजस्य यः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ततः पञ्चदशे सर्ववर्णाभ्रमनिबन्धनम् ।

सारतः सङ्ग्रहेणाऽथ वयं यते मोक्षलक्षणम् ॥

सर्वेषामपि मोक्षधर्माणां सारसङ्ग्रहायैमध्यायमारम्भः, तत्र
 भास्वगताग्निशेषानाह-कर्मनिष्ठा इति । स्वाध्यायादिषु परिनि-
 ष्ठिता इति शेषः ॥ १ ॥

कव्यानि पितृनुद्दिष्ट देयानि दैवे च इत्यान्यपि तस्मै
 देयानि यथाऽर्हत इति सर्वत्र ज्ञानादितारतम्येन ॥ २ ॥ ३ ॥

गनु, विस्तरः कुतः प्राप्तो वेन निषिध्यते तत्राह, स्रजना-

नामर्पणात् जामाता चेन्नमन्वते तरिपत्रादयः कथं वज्रां
 इत्येवं प्राप्ताद्विस्तरादित्यर्थः ॥ ४ ॥

मुन्यन्नमारयं श्रीत्यादि हरिदैवतं हरये निवेदितं सन् ॥५॥

पुरुषात्मकमीश्वरस्वरूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

दण्डस्य न्यासो हिंसायास्त्यागो य एतादृशो ऽन्धो धर्मो-
 नास्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रव्याख्या ।

तपसा विद्यवेत्यादिना ब्राह्मणेष्वपि तप आदिगुणतारन-
 म्येन पात्रत्वं तारतम्येन व्यवस्थितमिति सूचितम्, एतदेव

धीमहीरावधुवांस्वीकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विहृदवस्तुप्राप्तौ च आद्यादिष्वन्नादिकं दद्यादिति चक्षणा-
नपि आद्यानियमानाह, देवर्षिः—कर्मनिष्ठा इत्यादिना । हे नृप !
केचित् द्विजाः, वैश्वर्षिकाः कर्मनिष्ठाः स्वर्गाभ्योऽपि कर्म-
निष्ठाः केचित् आशनादितपोनिष्ठाः केचित् स्वाध्याये प्रवचने
अनुष्ठाने च ब्रह्मनिष्ठाः केचित् ज्ञानयोगबोधयोरपि निष्ठाया
इति शेषः । ज्ञानमात्रस्याप्यात्मज्ञानपूर्वकमगवदुपासनात्मकम्
योगोऽप्येवाहितफलकर्मयोगः ॥ १ ॥

तत्र ज्ञाननिष्ठा च ज्ञानकर्मयोगानुगृहीतमगवदुपासनात्मकज्ञान-
योगनिष्ठा च पितृनुद्दिश्य देवानि कव्यानि आद्यानादीनि ज्ञान-
म्यमपरिमितं फलं मोक्षरूपं फलमिच्छतां पुंसां देवानि तथा
देवे च कर्मणि हृदयान्यपि ज्ञाननिष्ठान्येव देवानि तदभावे
ज्ञाननिष्ठस्याभावे इतरेभ्यः कर्मनिष्ठादिभ्योऽपि यथायोग्यं ज्ञानादि-
ताइतभ्येन देवं स्यात् ॥ २ ॥

देवे विश्वेदेवस्थाने ह्यौ ब्राह्मण्यौ पितृकार्ये पितृप्रयोजने
पित्रर्षिमिति यावत् । प्रीत् ब्राह्मणानुभयत्र द्वयोरपि स्थानयो-
रेकैकं वा ब्राह्मण्यं भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि धनाढ्योऽप्येवं ब्राह्म-
णान् भोजयेत् न तु भ्रात्रे विस्तरं कुर्यात् ॥ ३ ॥

आद्यविस्तारादौपमाह—देवेति । वैशकाद्यप्राण्यि यथो-
क्तान्येष उचिता भ्रष्टा विश्वासः कर्तव्यविषया त्वरा वा अर्ह्यं
पूजासाधनं, तानि समीचीनान्यपि स्वजनार्थं विस्तरात् सम्य-
ग्भवन्ति विशुद्धान्येव स्युरित्यर्थः । मनु, कुतो विस्तरः प्राप्तः येन
निविधयते इति शक्यं कारयितुं स्वजनार्थं विस्तृतं स्वजनाना-
मर्पणादौहितो निमग्निप्रत्यक्षत्पुत्राद्यः कथं वर्ज्या इत्याद्येवं
प्राप्ताद्विस्तरादित्यर्थः ॥ ४ ॥

भ्रात्रे विष्णवर्षमपि ब्राह्मण्यं भोजयेदित्याह—
देश इति । देवे पूर्वोक्ते कार्त्तव्येणादिकरूपे मृताहादि-
रूपे च फाले प्राप्ते कर्तव्यत्वेन प्राप्ते भ्रात्रे पात्रे सत्पात्रे
विधिवच्छ्रद्धया स्वस्तं मुन्यन्नमारण्यं श्रीह्यादिजन्मपत्रं हरि-
देवतं विष्णुदेवत्वं तस्मै निवेदितं तदुद्देयेन च दत्तमन्नं काम-
शुक् कामदमद्यफलदं मुक्तिसाधनं चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्वाभमसाधारणान् कार्त्तव्यमानाह—देवर्षीति । देवादिभ्य
प्राप्तने स्वजनाय वस्तुजनाय चाक्षं विभजेद्विभज्य दद्यात्
तदेकदिकं सर्वं प्राण्यजातं पुरुषात्मकं भगवदात्मकं पश्येत् ॥ ६ ॥

आमिषं मांसं भ्रात्रे पित्राद्युद्देशेन न दद्यात् इवं चात्र-
वामिषात्मकं तथा धर्मवायात्स्ववित्स्वयत्स्वामिषं नाश्रीक्यत्
यथा सुश्रुतेरपि परोरुद्धा पित्रादीनां प्रीतिः स्यात्तथा पशुहि-
सत्वा न स्यात् ॥ ७ ॥

किञ्च सख्यमिच्छतीं नृणांमिताहंशः एव पर उरुद्धो
धर्मः कीडलो ? वी भूतेषु मनीषीकौजस्वं दण्डयं न्यासस्वर्षागः
कपुड्वयेषु भूतान्द्रोहाभाव एव नृणां परो धर्म इत्यर्थः । एता-
दृशोऽप्यः परो धर्मो नास्तीति भावः । न दद्यात्प्राण्यमित्य-
नेन पशुशुगादिद्विसागर्भमासादिद्वयकभ्रात्रादिरपि मुन्यन्ननापि
कृतं भ्रात्रादिकं नितरां पित्रादीनां प्रीतिरुद्दिश्युक्तं नेतादृश
इत्यनेन भूतहितमेवोत्कृष्टधर्म इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

धीमहिजपव्यजतीर्थकृतपहरत्मावही ।

कर्ममार्गो ज्ञानमार्गश्च कार्याणां कारकेषु ज्ञयः प्रवेशक-
स्ये च तत्साधनं च प्रपञ्चस्वरूपं च निरूपयत्यास्मिन्नध्याये । तत्र
प्रथमतो ब्राह्मण्यादपि ज्ञाननिष्ठमुत्तमं पात्रं देवोपलब्धेन द्रव्ये-
त्येव निरयनेमिसिकंक्रियाकरणं धर्मो धर्मविवेकश्च कल्पते, तत्र
ब्राह्मण्यान्विवेचयति—कर्मैति । कर्मनिष्ठा गृहस्थाः तपोनिष्ठा ज्ञान-
प्रस्थाः स्वाध्यायनिष्ठा ब्रह्मचारियाः प्रवचननिष्ठाः कुटीरिकाः
वर्द्धकाश्च योगनिष्ठा इत्याः ज्ञाननिष्ठाः परमर्हसाः ॥ १ ॥

तत्र सन्तरेरानर्थ्यं मुक्तिं चेच्छन्ता ज्ञाननिष्ठाय परमर्हसाय
कव्यानि पितृभ्यो दीव्यमानान्येन दातव्यानीति विधिरित्य-
न्वयः । देवे कर्मणि च तस्मा इति शेषः । तदभावे परमर्हसा-
भावे इतरेभ्यो इत्यादिभ्यः आद्यादिदानं स्यात् तत्रापि यथा-
हितः यथायोग्यम् ॥ २ ॥

अत्र भोक्तुः सङ्ख्या निवमानाह—दद्यादिति, ॥ ३ ॥

कुतो निस्तारो न कर्तव्य इति तत्राह—देवेति । स्वजनार्प-
णात् आश्रीयात्पञ्चालस्यात् विस्तारादेतानि देशकाकाञ्चिनभ्रा-
त्रादीनि सम्यक् न भयस्तीति यत्तस्माद्विस्तारं न कुर्यादिति
पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यतेः आद्यभोजने मुल्याधिकारिभ्ये मांसनिधानं कथमुप-
पद्यत इति तदपवादत्वेन विधत्ते—न दद्यादिति । शास्त्रान्तरवि-
धिमीहितेन केनचित्कामपरिमोक्षयोनं मन्कारणा न भोक्त-
व्यमिति विधत्ते—नचेति । तत्र आद्यमङ्ग इत्याह, धर्मैति—
“विना मांसिनं मधुना विना दक्षिणायाऽऽशिषा ।
अन्नं भवति आद्यं यतिषु आद्यभोजपु ।
प्राप्ते वा नगरेऽरण्ये ज्ञातमिच्छुषेऽन्यादि ।
तमन्तरं च रुद्धाश्च तदासुरमयो भवेत्”

इत्यादि स्मृतेः । तद्विधायकशास्त्रमासुरजनमोहनाद्यंयेन देवाका-
लविशेषविषयत्वेन वा योजनीयम् आश्रयानां च भोक्तुः सौहि-
त्याभावेन पितृणां साहित्यं न स्यादिति तत्राह—मुनीनामिति,
मुनीनां संघमिनां यथा मांसान्दनेन परा प्रीतिः सौहित्यं
स्यात्तथा पशुहिंसया जातमांसेन न स्यात्, यथा मुनीनां पितृणां
यतिभोजनेन परा प्रीतिस्तथा पशुहिंसाजातमांसभोजनेन न
स्यादिति द्विराहृष्टयोर्जनीयम् “वाचां यमे च सर्वेऽपि मुनिघातः
पितृष्वपि” इत्यभिधानम्, मुनीनां सर्वज्ञानां देवानां यथा अरमा
प्रीतिः तथा पशुहिंसाखस्येन यागं नति वा ॥ ७ ॥

भ्रात्रे चतुर्धाभ्येव पूज्य इति निषमः प्रायिकः तत्रमो
यस्यार्द्धत सांघि मास्य इत्याद्येनाह—नेतादृश इति । सख्यमि-
च्छन्तां नृणां भूतेषु मनोवाकायकभज्ज्य इत्युक्त्य न्यासः सख्या-
गो य एतादृशो धर्मः परोऽप्यो नास्ति । अयमेव मुख्यो धर्मः
तस्माद्देतादृशधर्मोऽपि भ्रात्रे मास्य इत्याशयः । “वैष्णवमिषं भवे-
द्यतिः” इति वक्षन्ति न कश्चिन्नं पश्चात्सन्तद्विज्ञानाभावात्मु-
नीनां प्रीतिजनकोऽपि तु मनसादिना क्रियमाणादप्युक्त्यद्वि-
साभावोऽप्यित्यतो वाह, नेति ॥ ८ ॥

भीमश्रृंगवचनम् ।

अथ तेषु सर्वोत्कृष्टमाह-द्राक्ष्याम, कर्मनिष्ठा इत्यादि ।
कर्मणः गृहस्थानामप्रसन्नप्रद्वारिसन्ध्यासिनो ज्ञेयाः अनेन यथाऽत्र
मुमुक्षुप्रभृतीनां ज्ञानिपूजैव भुक्त्या । पुरुषान्तरपूजा तु
तदभावे एव, तथा प्रेमभक्तिकामानाम् प्रेमभक्तपूजापि
ज्ञेयाः । ततः प्रेमभक्तानामपि यथात्रस्य परमाश्रयरूपं च
नदमिष्यक्तः सुतरामेषां च आधिक्यमपि । एवं तदाश्रय-
रूपस्य विलक्षणप्रकाशात्वादेव भीमश्रृंगोः व्यापकत्वेऽपि शास्त्र-
प्रामाद्विदु निर्धारणं तद्वच पुरुषवन्मान्तर्यामिहृद्यमेक्यं
किन्तु स्वभावनिर्देशः

“तत्र भास्वं जपो होमः सर्वं कोटिगुणं भवेत्” ।

“शास्त्रप्रामसमीपे तु क्रोधमात्रं समस्ततः” ।

कीकटोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः” इति ।

तस्मादर्थाया आधिक्यमेव स्थितम् ॥ १-१२ ॥

भीमश्रृंगवचनवर्तिकृतसारायर्हर्षिणी ।

गृहस्थस्यैव धर्मोऽतः सर्वधर्मनिरूपणम् ।

अत्र पञ्चदशे सारसङ्ग्रहाख्ये प्रदर्शितम् ॥

पूर्वत्र ब्राह्मणोत्कर्षः प्रतिपादितः तेषु ब्राह्मणेष्वपि तार-
न्यमाह-कर्मनिष्ठा गृहस्था विप्राः तपोनिष्ठा वानप्रस्थाः
अग्रे स्वाध्याये प्रवचने इति नैष्ठिकब्राह्मणचारिणः केचित् ज्ञान-
योगबोरिति संन्यासिनः समाप्तान्तर्वर्तिना ऽपि निष्ठापदेनात्राशु-
वर्तितेन लक्षणया निष्ठावस्तो व्याख्येयाः ततश्चेपां यथोत्तरमेव
श्रेष्ठ्यं दर्शितम् ॥ १ ॥

कथानि पितृदेवयकवस्तुनि देवे च इत्यानि देवोद्देश्य-
कवस्तुनि च ज्ञाननिष्ठाया देयानि ज्ञानस्य मोक्षं पितृणां
स्वयमेवेति मोक्षार्थिना गृहस्थेन संन्यासिन एवाधिक्येन भोज-
नीया इति पञ्चाध्यायवा अस्या मोक्षप्रकरणात्स्वात् अत एव शुद्ध-
भक्तानां कर्मानधिकारात् गृहस्था अपि ते अत्र कर्मज्ञानप्रक-
रणेन पठिताः तैस्तु सुप्रतिष्ठैर्व्यवहाररक्षाभारताम्बरीषादि-
मिरिव स्वप्रतिनिधिद्वारा कर्मकरणेन भक्तिमार्गनिष्ठावादाद्यनु-
त्थानार्थमेव क्रियत इत्युक्तं पञ्चमे, एकादशे च प्रतिपादयि-
ष्यते तस्मान्मोक्षार्थिनां यथा ज्ञानिपूजैव भुक्त्या पुरुषान्तर-
पूजा तु तदभावे एव; तथा प्रेमभक्त्यर्थिनामैकान्तिकभक्तपूजैव
भुक्त्या ज्ञापितमत्रापि “स वै पुण्यतमो देवः” इति पञ्च-
धाख्यायाम्-

“मुक्तानामपि सिद्धानां नारायण परावयः ।

सुबुद्धेभः प्रसास्तारमा कोटिष्वपि महासुने ।” ॥

इत्यादिना ज्ञानिभ्योऽपि तदुत्कर्षध्वन्यात्-

“नमोऽभक्तभृतां देही मङ्गलः श्वपचः प्रियः ।

तस्मै देयं ततो ब्राह्मं स हि पूजो यथाह्वयम्” ॥ इति

ब्राह्मणैतरस्यापि तस्य संप्रदानत्वध्वन्यात् यथा च
ज्ञानिनामर्थां पूजा हि “ब्रह्मा तेषां मिथो नृणां” इत्यनेन कनि-
ष्ठाधिकारिणां ज्ञात्वात् न तथा भक्तानां व्याख्येया तेषां हि

भुक्त्याधिकारिणां अपि अर्थां पूजादिकं भुक्त्यमेव भक्त्यङ्गं यत्
कमेकादशे-

“महिम्नमङ्गकजन दर्शनस्पर्शनाभेनम् ।

परिचर्यास्तुतिप्रहृद्युक्तकर्माऽनुकीर्तनम् ॥

ममात्मास्थापने भज्या ज्ञतः संहत्यचोद्यमः” ॥ इति ॥

“वञ्जोपधीताभरणापन्नसगन्धशेषैः ।

अवङ्कुर्वीत सप्रेम मङ्गको मां यथोचितम्” ॥ इति ॥

“प्रतिमास्वल्पबुद्धीनाम्” इत्यादिकं तु ज्ञानिपरमस्वबुद्धीनाम-
पीति वा व्याख्येयम् । नृसिंहपुराणो ब्रह्माम्बरीषादीनामपि तत्पू-
जाभक्त्यात् तस्याः महिमाधिक्यं विष्णुधर्मं च तामधिकृत-
वम्बरीषं प्रति भीमिष्णुवाक्यम्-

“तस्यां चित्तं समानेव स्वजता ऽस्यात् व्यपन्नयात् ।

पूजिता सैव ते भक्त्या घ्राता वैवोपकारिणी ॥

गच्छन्तिष्ठत् आपन्नं भुञ्जस्तामेवाप्रे च पूजतः ।

उपर्य्यधस्तथा पार्श्वेऽन्वितं तंस्तामथारमनः” ॥ इत्यादि

स्काण्डे च “शास्त्रप्रामशिवा यत्र तत्तीर्थं योजनप्रबन्” इति
पात्रे च

“शास्त्रप्रामसमीपे तु क्रोधमात्रं समस्ततः

कीकटोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः” ॥

इति ॥ २ ॥

विस्तरं भोक्तृवाहुत्वम् ॥ ३ ॥

अजनेपञ्चोऽत्रदानात् जामाता चेत्त्रिमन्वते
तत्रिभ्राह्मणः कथमुपेक्षाया इत्येवं प्रासात् विस्तरात् ॥ ४ ॥

मुन्यजम् नारयवं श्रीह्यादि न्यायार्जितं वा हरिदेवतं प्रथमं हरये
निवेदितं ततः तदेव पितृभ्यो दत्तं ततः पात्रे श्वस्तम् ॥ ५-७ ॥

इत्युक्तं हिंसनस्य स्वासस्वागः ॥ ८ ॥

भीमश्रृंगवचनकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वधर्मसारः पञ्चदशे उच्यते, तत्रादौ भास्वगताम् विद्योवा-
नाह-कर्मनिष्ठा इत्यादिना । द्विजाः कौचित्कर्मनिष्ठाः अपरे तपो-
निष्ठा अग्रे स्वाध्याये वेदादिपाठे प्रवचने तदर्थव्याख्याने च परि-
निष्ठिता इति शेषः । केचित् कर्मादिना निर्मलात्तत्करणा ज्ञान-
योगयोः ज्ञानभक्तयोः परिनिष्ठिताः ज्ञाननिष्ठाव ज्ञानभक्त्योरत्यन्त-
मेवमावादेकस्य निर्देशः ज्ञानभक्तिसम्पन्नायेत्यर्थः । कथानि
पितृनुद्देश्य देयानि देवे इत्यानि च देयानि तदभावे इतरेभ्यः
कर्मनिष्ठादिभ्यो यथाहंतो देयं स्यात् ॥ १-२ ॥

देवे विश्वेदेवकार्ये ह्यै ब्राह्मण्यो पितृकार्ये श्रीव उभयत्रैकै-
र्वा भोजयेत्सुसमुच्चोऽपि अनाद्योऽपि भास्वं विस्तरं न
कुर्वात् ॥ ३ ॥

विस्तरं दोषमाह-देवोति । विस्तरात् अजनेभ्यो निमन्विते-
भ्यो ऽत्रार्थेणात् देवकाकोचितानि भ्रह्मादीनि सन्वत् न
भवन्ति ॥ ४ ॥

एके कर्ममयान्यज्ञान् ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः ।
 आत्मसंयमने ऽनीहा जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ ९ ॥
 प्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति ।
 एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृब्धुवम् ॥ १० ॥
 तस्माद्द्वैवोपपन्नेन मुन्यन्नेनाऽपि धर्मवित् ।
 सन्तुष्टो ऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ॥ ११ ॥
 विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा ह्यलः ।
 अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञो ऽधर्मवत्पजेत् ॥ १२ ॥
 धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मो ऽन्यच्चोदितः ।
 उपधर्मस्तुपाखण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः ॥ १३ ॥
 यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात्पृथक् ।
 स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये ॥ १४ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

हरिदेवितं हरये निवेदितं मुख्यमारयं ग्रीष्मादिकं भक्ष-
 योक्तपात्रे म्यस्तमर्षितं सर्वकामधुगन्धं च भवति ॥ ५ ॥
 देवर्ष्यादिभ्यः सर्वप्राप्तं विभजन् तस्मै देवर्ष्यादिकम्पु-
 रुषात्मकं भगवद्दामकं पश्येत् ॥ ६ ॥
 उत्तमाधिकारी हिंसं कर्म त्यजेदेवेत्याह—न दद्यादित्या-
 दिना ॥ ७ ॥
 भूतेषु मनोवाक्कायजस्य द्ययस्व हिंसनस्य म्यासस्स्यागो
 वः स सज्जं भगवत्किलक्षयं समीचीनं धर्ममिच्छतां परो-
 धर्ममेष्टो भक्तिसाधन एतादृशोऽभ्यो धर्मो नास्ति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

॥ भीरुकिमयीरमयाचरणानिखिनेऽभ्यो नमः ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारद जी बोले, कि—हे राजन् ! कितने एक ब्राह्मण, कर्म
 निष्ठा वाले हैं, कोई तप में निष्ठा वाले हैं, बहुत व्याध्याय में
 निष्ठा करते हैं, अन्य ब्राह्मण लोग प्रवचन (वेद पढ़ाने) में
 निष्ठावाले हैं, कितने एक ज्ञान में कितने एक योग में निष्ठा-
 वाले ब्राह्मण लोग हैं ॥ १ ॥
 परन्तु देव पितृ कार्य में कस्य (देवताओं के निमित्त प्रदे-
 य अन्न) दृश्य (पितरन के निमित्त प्रदेय अन्न) केवल ज्ञान
 निष्ठावाले ब्राह्मण को ही देना चाहिये, यदि ज्ञाननिष्ठ न मिले
 तो क्या योग्य ज्ञान तारतम्य देखकर औरों को देवे ॥ २ ॥

[७६]

देवकार्य में दो ब्राह्मण, पितृकार्य में तीन ब्राह्मण.
 अथवा दोनों कार्य में बड़ा धनी भी एक ही एक ब्राह्मण
 को भोजन करावे, भ्रात्र में विस्तार कभी न करे ॥ १ ॥
 देव काल के उचित भक्षा, प्रव्य, पात्र, पूजन, इन सबके
 विस्तार से, और भ्रात्र में खजनों के अर्पण करने से, ये
 सब भ्रात्रादिक कर्म समीचीन (अच्छे) नहीं होते हैं ॥ ४ ॥
 भ्रात्र के देव काल प्राप्त होने पर, प्रथम भीहरि को
 निवेदन कराकर उसी निवेदित मुख्य (मुनियों के अन्न,
 ओदनादि) को भ्रात्र से विधि पूर्वक सत्पात्र को भोजन-
 करावे, तब वह कामनाओं को पूर्ण करने वाला और अक्ष-
 य होता है ॥ ५ ॥
 देव, ऋषि, पितृ, भूत, (प्राणी) आत्मा, और खजनों को
 अन्न का विभाग करता हुआ सबों को भगवद्दामक देवे ॥ ६ ॥
 धर्म के तत्त्व को जानने वाला भ्रात्र में मांस न देवे ।
 और माप भी स्वयं मांस भक्षण न करे, जैसी पितृ लोगों को
 मुनि अन्न से परमप्रीति अर्थात् तृप्ति होती है, वैसी पशु हिंसा
 से नहीं होती है ॥ ७ ॥
 वस समीचीन धर्म की इच्छा वाले मनुष्यों को इससे
 प्रागे बड़ा परमधर्म और कोई भी नहीं है, जो कि ? मन बायीं
 और शरीर से प्राणियों के बँडका त्याग, अर्थात् अपने मन बायीं
 और शरीर से प्राण्य मात्र को पीडा न देना ॥ ८ ॥

भीधरजामिहृतभाषार्थदीपिका ।

अत एवोत्तमाधिकरिखो बाह्यानि कर्माणि त्यजन्तीत्याह, एक
 दिति । अनीहा निष्कामाः ज्ञानदीपिते आत्मस्फूर्तिमत्यात्मसंयमने

धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वा ऽधनो धनम् ।
 अनीहा ऽनीहमानस्य महाहेरिव वृत्तिदा ॥ १५ ॥
 सन्तुष्टस्य निरीहस्य स्नात्मारामस्य यत्सुखम् ।
 कुतस्तत्कामलोभेन धावतो ऽर्थेहया दिशः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

जुहति मनो निबन्ध तदन्तरायतया त्यजन्तीत्यर्थः । तदुक्तं सर्व-
 वृत्तैः—

“प्रत्यक्स्फूर्तिरस्तरस्फूर्तिस्तनुनिष्ठानिघानकम् ।
 संख्यस्य सन्त्यजेत्कर्म त्यजन्निघ्नहृत्तो ऽप्यथा” ॥

इति ॥ ६ ॥

मा मामेष ध्रुवं ह्यादिनि कुनः अकरुणाः तत्कृतः असु-
 त्प प्राणतपैकः तत्किम् अतज्जः आत्मनस्याऽनभिन्नः तथाच
 श्रुतिः—

“न तं विदाऽप्य य इमा जजानाऽप्यद्युष्माकमन्तरं बभूव
 नीहारेण प्राहृता जल्प्या चासुतृप उक्थशास्त्ररग्नि”
 इति ॥ १० ॥

प्रस्तुतमनुवर्त्तयति—नस्मादिति ॥ ११ ॥

अधर्मवत्साक्षात्सिद्धिश्चत् ॥ १२ ॥

कर्ममनाहस्य पञ्चापि व्याचष्टे—धर्मबाधो धर्मबुद्ध्याऽपि यस्मिन्
 क्रियमाणो स्वधर्मबाधः अत्यस्य चोदितो ऽप्यस्य परधर्मः उप-
 मेति व्याचष्टे—उपधर्मस्त्विति । शब्दस्य भिन्न भेदो ऽप्यथा व्या-
 ख्यानं यस्मिन् यथा दशावराभोजयोर्द्वयुक्ते दशधयो ऽवराजिति,
 शब्दभूदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं विभर्तीति तथा यथा गां दद्या-
 दित्युक्ते मरिच्यस्या गोर्दानम् ॥ १३ ॥

स्वधर्मानुष्ठानाऽनन्तरं धर्मभूयस्त्वाद्यर्थमपि परधर्मो नाऽनुष्ठेयो
 ऽनुपयोगादित्याह—स्वभावाविहित इति ॥ १४ ॥

किञ्च अधनो धर्मार्थं धनं नेहेत नापेक्षेन धनार्थं न व्यापि-
 यन्ति वा वैषोपपन्नेनैव स्वधर्मसिद्धेरुक्तत्वात् यात्रार्थमपि नेहेते-
 त्यतत् प्रपञ्चयति—अनीहेति, सार्द्धैः षड्भिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराजभाष्यार्थकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

यत्र एवमन एव केचिज्ज्ञाननिष्ठा हिंसागर्भद्रव्ययज्ञान् जहति
 ज्ञानयज्ञनिष्ठाश्च भनन्तीत्याह—एक इति । यज्ञचित्तमा यज्ञयाथा-
 न्यविदः अनीहा निष्कामाः केचिद् ज्ञानिनः पूर्वोक्तोत्कृष्टधर्मज्ञान-
 वन्तः कर्ममयान् यज्ञान्पशुपुरोडाशादिद्रव्यकार्ययज्ञान् ज्ञानदीपिते
 आत्मसंयमने जुहति, ज्ञानेन परमात्मोपासनात्मकं न दीपिते प्रज-
 लिते आत्मनो मनसः संयमो नियमस्त्वस्मिन् योगाग्नावित्यर्थः ।
 तत्र जुहति “नश्येनं विदुषो यज्ञव्यापमा यजमानः अज्ञा पत्नी
 शरीरमिधमपुरो वेदिर्बोमानि बर्हिः” इत्यादि पुरुषवित्याक-

विषया क्रियामयान् यज्ञान् हित्वा ज्ञानमयान् यज्ञान् अनुति-
 ष्टन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं जुहनामयं भाव इत्याह—द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्ययज्ञैः
 पशुपुरोडाशादिद्रव्ययज्ञैर्यज्ञव्यापानं दृष्ट्वा भूतानि पञ्चादीनि पय
 यज्ञव्याप्यो निधुंयोऽज्ञानासुतृप अस्माकमसुभिः तुप्यतीति तादृशः
 मां ध्रुवं नूनं ह्यादिति विषयतीत्याद्येन द्रव्ययज्ञान् हित्वा
 ज्ञानयज्ञान्नुतिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्मात् पूर्वोक्तभूतसुहृत्स्वरूपोत्कृष्टधर्मचित्त पुमान् देवातु-
 पननेन मुप्येनाऽपि न तु मांसादिना ऽदरहः नित्यनैमित्तिकाश्च
 क्रियाः सन्तुष्टः कुर्यात् यद्यप्यत्र “मुप्येनैः स्यात्परा प्रीतिस्तथा
 न पशु हिंसया” इत्यनेन “द्रव्ययज्ञैर्यज्ञव्यापय” इत्यनेन च मांस-
 आद्याप्रीयोमीयादिकर्मणां हिंसागर्भत्वेन पापमिधर्मं प्रतीयते तच्च
 “अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ३।१।२५” इति शरीरकाधिकरणस्यायविरुद्धं
 तत्र ह्यप्रीयोमीयादिकर्मणां पशुहिंसादिरूपपापमिधर्मत्वेनाऽशुद्ध-
 युक्तत्वं परिचोद्य, नैतद्युक्तम् कुनः शब्दाद्प्रीयोमीयादेः संज्ञ-
 पनस्य स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुत्वात् हिंसात्वाभावात्प्राप्त्यर्थादि संज्ञ-
 पननिमित्तां स्वर्गलोकप्राप्तिं वदन्तं शब्दमात्मनस्ति “हिरण्यश-
 रीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति” इत्यादिकर्मतिशयिताऽप्युदयसाधनभूतो
 व्यापारोऽप्यनुःकरोऽपि न हिंसा, प्रयुत रक्षणमेव तथा च
 मन्त्रधर्माः “न वा उ वैतरण्यासेनरिप्यसि देवा ७७ इदेषी
 पविभिः सुगेभिः यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्रवादेवः
 सचिता दधातु” इति, चिकित्सकश्च तादृशकालपशुःककारिणमपि
 रक्षकमेव वदन्ति पूजयन्ति च तज्ज्ञा इति हिंसात्वाभावः
 सिद्धान्तिनः । तथाऽप्यत्र हिंसागर्भत्वमात्रे पञ्चादिहिंसायाश्च सर्व
 भूतसुहृदां ज्ञानिनामनुरूपत्वे च तात्पर्यं ननु यागीयहिंसायाः
 पापत्वेऽपि, न एव केवलं भूतानि विषयतीत्येतादेवोक्तं ननु तद्वि-
 सायाः पापत्वमपीत्यतो न शरीरकस्यायविरोधः ॥ ११ ॥

नदेनं प्रातिस्त्रिकान् साधरणांश्च वर्णाधर्मधर्मानभिधायाऽथ
 तेषां धर्माभासेऽप्यो विविक्तत्वज्ञापनाय तान् सङ्गृह्य दशोचन्
 तेषां त्याज्यत्वमाह—विषयं इति । विषयमाद्यः पञ्चमे धर्माभासा
 अधर्ममेव वृत्तरूपस्य शाखाः शाखाभूताः ततस्तान् धर्मयाथा-
 त्म्यवित् अधर्मवस्यजेत् ॥ १२ ॥

विषयार्थी पञ्च व्याचष्टे—धर्मबाध इति । धर्मबुद्ध्या यस्मिन्
 क्रियमाणो स्वधर्मबाधः स्यात् स विधर्म इत्यर्थः । अत्यस्य च्छि-
 यादेष्टोदितो, चिहितो धर्मः स ब्राह्मणादेः परधर्मः उपधर्म
 इति पाठव्युत्पत्तिः वेदचिह्नज्ञानमोक्तः इमो वा परवञ्जनायी वा
 उपधर्म इत्यर्थः । उक्तं व्याचष्टे—शब्दमित्युक्त इति । शब्दस्य प्रमापक-
 स्य भिद्यथथा व्याख्यानं वास्मिन् । यथा द्वादशानरात् भ्राजयेद्

भीमहीरायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिकम् ।

इत्युक्ते द्वादशसंख्याकोऽंशोऽपराणेकादश दश वेत्यादि. शब्दभूदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं विभर्तीति तथा यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिच्य-
द्व्या गोर्धामिति ॥ १३ ॥

आभासं व्याचष्टे-यस्त्विति. पुंमिः स्वेच्छया पृथक् चतुर्ध्वःआध-
मंभुपः पृथक्त्वितः आधमोऽवधूनादिः आधमानुष्ठानाऽनन्तरमपि
धर्मव्यवस्थाप्येवमपि परधर्मो नानुष्ठेयोऽनुपयोगादित्याह-अभावेति ।
अभावेन ब्राह्मणादिक्रमात्तस्मात्तु गुरुवेनाऽभिहित इत्यादिरूपः
स एवाऽस्त्वोपशास्त्रे मन्तःप्रशास्त्रे कल्पतेऽतो न परधर्मस्यो-
पयोग इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं मन्ववतुपासनाङ्गमना वशांश्चमधर्मा उक्ताः अथ प्रधान
भूतमन्ववतुपासनात्प्रकाराद्युक्तमक्तियोगानुष्ठानप्रकारं बह्वेकना-
शतद्विरोधिनां कामक्रोधलोभमद्यशोकमोहद्वन्द्वमनापन्नयनिद्रादीनां
जयोपाशानाह-अधर्मायमपीत्यादिना । पूर्वमिदं तथा सत्
इत्यनेन तत्र तावदस्त्वोपस्य आभारमकस्याऽनर्थावहृत्वं तत्रि-
मिन्नाया धनविप्लवायास्त्रयाज्यत्वं च वक्तुं देवाद्युपननेनैव द्रव्येण
आधर्म्यं वेदधारणं च कुर्यान्न तु तदर्थं धनं कामयेनत्याह-अर्थाय
मिति । अधनो, निखनः पुमान् अधर्मायमपि आर्थाय देहधा-
रणायमपि वा धनं वित्तं नेहेत न कामयेन यात्रार्थमपि
नेहेनेत्येनप्रजयति-अनीहेति, सार्थः पदमिः । महाऽहेरिवाऽनी-
हमानस्य आर्थाय धनार्थमपि चेष्टामकुर्वन्तः देवोपननेन प्राणात्
धारयमाणास्त्वैत्यर्थः । अनीहाऽकामना एव वृत्तिर्वा जीवनावहा
देवाद्युपननेन जीवतोऽकामयमानस्याकामनैव नितरां सुखजनन-
कारा वृत्तिर्दति भावः ॥ १५ ॥

तदेवाह-सन्तुष्टस्येति । निरीहस्य सन्तुष्टस्य देवास्तुभ्येन
सन्तुष्टस्य आत्मारामस्य स्वस्थारमाऽन्तरात्मा परम-
पुरुषस्तास्मिन् रममाणस्य स्वशरीरकप्रदान्दाऽनुभनपरस्य
यस्तुभ्यं तत्कामलोभेन काश्यन्त इति कामाः शब्दादयो निप-
यास्तेषु लोभेन संकृतं निमित्तेनार्थेदगा धनेच्छया कामलोभनि-
मित्तकथनेच्छया सशो दिशः प्रतिधात्रेणो आश्रयमाणस्य पुंसः
कुतो हेतोर्भवति मरीहया यस्तुवं नदीहया नास्तीत्यर्थः । ॥ १६ ॥

भीमहिजयध्वजतीर्थकृतपदप्रनावली ।

आध्यात्मिकमंगमो यस्यादिपात्रमुद्दिश्य कर्तव्यमित्यभिहितम्
अधुना परमभागवतास्तदपि न कुर्वन्तीत्याशयेनाह-एक इति,
"सर्वधर्मोऽप्यित्युप मामेकं शरणं ब्रज" इति शिश्रिताः एके भग-
वदेकार्पितदेहयात्रा ज्ञानिनः कर्ममयात् आध्यात्मिजात्मात्मसंय-
मधेऽमनःसंयमनाम्नी जुहति मानसयागं कुर्वन्तीत्यन्वयः । आत्म-
संयमनं ईशानादि-ज्ञानेति । ज्ञानेधनर्थापिते यद्विस्तमः मान-
सयज्ञप्रयोगपटवः अनीहा इति हेतुर्भाविशेषणं निवृत्तमार्गप्र-
वृत्तत्वात् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु, द्रव्यस्य च तस्यैव ज्ञानपदकरणे किं कारिणमित्या-

याञ्च भूतमन्वजनकहेतुत्वेन निरवहेतुरवमित्याशयेनाह-द्रव्येति,
एव द्रव्यव्यवहारिसमुदायो मा मां द्रव्यादिति भूतानि विष्वक्नीत्य-
न्वयः । "अग्नीषोमीये पशुमाहमेत" इति विहितत्वात्तुक्तं कुर्वतो
इत्या कथं भवं स्यात् ? इत्यत उक्तमतज्ज इति, विद्यमिप्रवमजा-
नन् "ब्रह्मार्पणं ब्रह्मर्चिः" इत्यादिविहितविधेरभिप्रायः । अत एवा-
ऽकठय इत्युक्तम् एतादृशो सुरदेहव इत्याशयेनोक्तमस्तुत्विति, "नीहा-
रेण प्राहना जल्प्या चास्तुत्प उक्थशासन्नरमि" इति भूतिर्ही-
त्यनेन गृह्यते. भूर्वात्मन्वे शब्दः भीहृदिविमुक्तस्यानर्थं निश्चाय-
यति । "अस्तुत्वन्ते समं जहिद्व्याशं यो न ते मयः" इति भूतः । ते म-
यस्त्वत्प्रधानकः वृणाशं तुनीशाम् अस्तुत्वन्ते सुवृष्टिरोधिनम् अन्वया
"सुवृष्टं वा परास्त्रिच्छीर्षां वहुजुस्त इन्द्रा यज्वानो यज्वभिः
स्पर्शमानाः" इति भूतेः ॥ १० ॥

ननु, तर्हि "नित्यनैमित्तिकं कुर्यात्प्रत्यवायिजहासवा" इति विधानं
व्यर्थमिति तदुपायमाह-तस्मादिति । देवोपपन्नताऽवाचितादिवि-
धिना प्राप्तेन नीवाग्रादना तद्भावे उत्पन्नं फलशाकादिना ॥११॥
धर्मविरथं नाम तत्प्रतिपक्षधर्मभेदखण्डनं ज्ञाते शुद्धं स्यादिति
त्यतस्तच्छासा माह-विधर्म इति, ॥ १२ ॥

अधर्मवृत्तिधर्मादीनां अरूपं दर्शयति-धर्मेति । अधर्मवृत्तमपी-
दं विधर्मः अग्न्यस्य अत्रियदिक्षादिना विहितो धर्मो ब्राह्मणो-
नानुष्ठीयमानः परधर्मः इमेन कियमायो धर्मो धर्मः स चापधर्म
इत्युच्यते धर्मशब्दार्थमिच्छतां धारको हि धर्मस्तमर्थं भिनतीति
स अत्रधर्म इत्युच्यते ॥ १३ ॥

पुंमिः काश्यफलेच्छया कृतो यो धर्मः स आभास इत्यु-
च्यते हि शब्दः इयानेषां भेद इत्याह-अधर्मप्रतिपक्षमेवस्वरूपमुक्त्वा
धर्मप्रयोजनमाह-आधम इति । हि शब्द उत्तरत्रापि सम्बन्धयते तेन
वर्ण्यं लक्षयति-यो ब्राह्मणादिष्वर्था यश्च ब्रह्मवर्थायाधमः अत्र
तत्तत्स्वभावानुसारण्यं भगवदपेगावुद्ध्या पृथक् पृथग विहितो
यो धर्मः स जीवस्योपशास्त्रे संभारिममूखनाय कल्पते न सम-
र्थ्येन शास्त्रेति शेषः । अत्रावपवस्वामर्थ्यास्तास्त्रिको धर्मो
मुक्तिहेतुर्नाम्यः । राजसनामसः स्वर्गनरकादिहेतुः-

"धर्मो भवत्यधर्मोऽपि कृतो भक्तैस्तवाच्युत ।
पापं भवति धर्मोऽपि यो न भक्तैः कृतो हरे ।" ॥

इति वचनात् अथ जीवस्योपशास्त्रे मोक्षार्थं वा ॥ १४ ॥

ननु, निष्कर्मणा पुरुषेण धर्मकरणं दुःसाध्यं अयोभावात्
स्माद्धनेन तदर्थं कर्त्तव्यं कर्म कर्त्तव्यमिति तत्राह-धर्मोऽर्थमिति ।
तर्हि देहादियात्रार्थं कर्म कर्त्तव्यम् अन्वयः । तत्राज्ञानं पुरुषार्थोऽनुदय
इति, तत्राह-यात्रार्थमिति । नन्वेवं चत्कथं देहयात्राभिधिः ? इति
तत्राह-अनीहिति । अत्रानीहा स्वदेहपापयावासात्निवृत्तिः महाहर-
जगरस्य ॥ १५ ॥

निरन्तरं भगवदुपासनामृतप्राप्तयेनाऽनीहा परमानन्दकारणा-
मित्याह-सन्तुष्टस्येति । यदच्छया सन्तुष्टस्य यस्तुक्तं कामलोभेन
कामभोगच्छयायं देहया धनयाजनप्रवृत्त्या च दिशो धावतः पुंसः
कुतः कस्मात्कर्मणोऽस्तुत्सुक्तं लक्षयते ? इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

धीमञ्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

धर्मबाध इति साङ्ख्यम् । षण्ण्डो वेद्वाद्यः इमः सः क-
पटः ॥ १३ ॥

स्वभाष इत्यङ्कम् ॥ १४-१७ ॥

धीमद्विध्वनायककवर्तिकृतसारायंर्दक्षिणी ।

अन एवोत्तमाधिकारिणो बाह्यानि कर्माणि त्यजन्तीत्याह—
एक इति अनीहा निष्कामाः आत्मनो मनसो यत् संयमने निग्रहः
ज्ञानेन दीपितं तत्र कर्ममयान् यद्वा कर्माणि जुहति मनो-
नियमनस्यानरायतया त्यजन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एषः अकरुणो मा गां इत्यात् हनिष्यति अतज्जः आत्म-
तराऽनभिन्नः तथाच भूनिः “न तं विद्याय य इमा अजानाऽन्य
युस्माकमन्तरम्भूष नीहारेण प्राहृता जल्प्या (तार्किकाः मीमां-
सकाः कार्मिण्यः) आसुतृप उक्ष्यशावः (कर्मिण्यः) अरन्तीति ॥ १० ॥
सर्वत्र सन्नुष्टः भूताभ्यां हि सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

अधर्मवत् निषिद्धमिव ॥ १२ ॥

कममनाइत्य पञ्चमा व्याचष्टे—धर्मबाधः धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन्
क्रियमाणे स्वधर्मबाधः स विधर्मः अग्न्यस्य अद्विदितो विहितो
यः सां ऽन्यस्य परधर्मः यः पाषण्डः जटाभस्मादिधारणमयः
दग्धः स्वस्य धार्मिकत्वहापनामयो वा स उपधर्मः उपमा धर्मस्यो-
पमा न तु धर्म इत्यर्थः । शब्दस्य भिन्न भेदः प्रकारान्तरेण व्याख्या-
नं यत्र दशावरान् विप्रान् विभोजयेदित्यत्र बहुव्रीहिं त्यक्त्वा
दशभ्योऽवरान् नवाहौ वा नन्वेकादशेति तत्पुरुषव्याख्यानान्न
यः शब्दभिन्न स ज्ञानः । शब्दभूदिति पाठे धर्मशास्त्रमात्रं विभं-
तीति तत् यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिच्यस्यागोर्वाणम् इच्छया
कृतः कल्पितवेचत्वापुजादिमयो यः स आभासः ॥ १३ ॥

तस्मात् स्वस्य भावेन जन्मनेव ब्राह्मणादि—जात्यैव विहि-
तः ॥ १४ ॥

अधनो निर्जनः बाधार्थं देहनिर्वाहार्थं न ईहेत न बाधेत्तत्
धनं प्रति न वेहेतति वा अनीहमानस्य अवाङ्मृतः अनीहा
निष्कामत्वं निष्वांपारत्वं वा महाहेरजगरस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥

धीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

एतदेव सदाचारेण एहीकरोति—एके इति । एके उत्तमाधि-
कारिण्यः उत्तमत्वमाह—यद्विस्तमाः—

“यत्करोषि यद्भासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।
यत्तपस्यासि कौतेय । तत्कुरुष्व मर्षणम् ॥

मन्मना भव मज्जको मघाजी मां नमस्कुरु ।

मामेवेष्यासि सख्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे” ॥
इति भगवदुक्तरीत्या यद्गुरुदस्यद्वाः ज्ञानिनः भगवद्विषयकज्ञान-

बन्तः अनीहा निष्कामाः कर्ममयान् ज्ञानभक्तिप्राधान्यरहितान्
भगवदाराधनविच्छेदान् संसारफलकानित्यर्थः । आत्मनो मनसः
संयमने भगवत्प्रावण्ये ज्ञानदीपिते भगवानेव सर्वोत्तमाऽऽराध-
नीय इत्येवभूनेन ज्ञानेनोद्दीपिते जुहति निःक्षिपति न कुषं-
न्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्मात्सकामाधिकारिविषयानि भूतमयावहानि हिंसा नि-
ष्कामः सत् भगवदाराधनात्मकानि कर्माणि कुर्यादित्याह—द्रव्य
यद्वैरिनि, द्वाभ्याम् । द्रव्ययद्वैर्भूतमयावहपशुपुरोडाशादिसाध्नेः
मा माम् ॥ १० ॥ ११ ॥

अधर्मो निषिद्धाचारः पापद्रमस्तस्य शाखाः ॥ १२ ॥

धर्मस्य स्वधर्मस्य बाधो यस्माद्धर्मदृष्ट्या क्रियमाणात्स-
विधर्मः स्यात् अग्न्येनोदितः वनस्यादेर्विहितो गृहस्थादेः परधर्मः
पाषण्डः वेदनिरुद्धस्मृतिप्रोक्तः इमो वा स्वस्य धार्मिकत्वव्या-
पनाय प्रकाशितो वा उपधर्मः उपमा शब्दस्य भिन्न भेदं दुरा-
प्रहादिना मुक्त्वा र्थाद्वियोजनं ज्ञानः ॥ १३ ॥

यस्तु आभ्रमात्पृथक् खेच्छया कल्पितः स आभासः अधर्म
प्रवांसनि—स्वभावेति । स्वभावविहितो वेदेन स्वभावनः स्वाधे
प्रामाण्यतो विहनो धर्मः प्रशास्तये कस्य नेष्टः सर्वस्वेष्ट एव
तस्मात्तद्धर्मशाखाः दूरतस्त्वाज्या इति भावः ॥ १४ ॥

अधनो धर्मार्थं स्वभोगार्थं वा धनधर्मं न कुर्यात्किन्तु श्रद्धु-
वानेन धर्मरक्षयं कुर्यादित्याह—धर्मार्थंमपीत्यादिना ।
अनीहोपरामः ॥ १५ ॥

स्वस्य क्षेत्रज्ञः स्वाराप्तयामी तद्वारामस्यात् एव सन्नुष्टस्यात्
एव निरीहस्य यस्तुल्यं तत् कामस्य भोगस्य लोभेन वा अर्थस्य
धनस्येहा तथा दिशो भावतः कुतो न कुतोऽपि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कितने एक यह के परमवेत्ता ज्ञानीबोग, ज्ञान से ही-
पित आत्मसंयम रूप अग्नि में कर्ममय यज्ञों को दहन
करते हैं, अर्थात् मन का नियमन कर कर, उसके विघ्न
रूप कर्म की लटपट छोड़ केवल भीहरि ही में चित्त-
खगते हैं ॥ ९ ॥

द्रव्य यह से यजन करने वाले को देखकर सब जीव
बड़ा भय करते हैं, कि अब यह प्राण्य पोषक, निर्दयी,
धर्म के तत्व को न जानने वाला, इन विचारे हीन जीवों को
मारेंगा ॥ १० ॥

तस्मात् धर्म को जानने वाला, प्रारब्ध से प्राप्त जो
मुनिअत्र उसी से सन्नुष्ट होकर दिन २ प्रति नित्य नैमित्तिक
क्रियाओं को चखावे ॥ ११ ॥

विधर्म, परधर्म, आभास, उपमा, ज्ञान, ये पांच अधर्म
की शाखायें हैं, इसलिये धर्मज्ञ पुरुष इन को अधर्म की तरह
दूर से त्याग देवे ॥ १२ ॥

सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ।
 शर्कराकण्टकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवम् ॥ १७ ॥
 सन्तुष्टः केन वा राजन्न वर्तेतापि वारिणा ।
 औपस्थ्यजैह्वयकार्पण्याद्गृहपात्रायते जनः ॥ १८ ॥
 असन्तुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यशः ।
 स्रवन्तीन्द्रियक्षौल्येन ज्ञानं चैवाऽव कीर्यते ॥ १९ ॥
 कामस्याऽन्तं च क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् ।
 जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः ॥ २० ॥
 पण्डिता बहवो राजन् ! बहुज्ञाः संशयच्छिदः ।
 सदसस्पतयो ऽप्येके असन्तोषात्पतन्त्यधः ॥ २१ ॥
 असङ्गल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् ।
 अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात् ॥ २२ ॥
 आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दम्भं (१) महदुपासया ।
 योगान्तरायान्मौनेन हिंसां (२) कायाद्यनीहया ॥ २३ ॥
 कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना ।
 आत्मजं योगवर्गैश्च निद्रां सत्त्वनियेवया ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो धर्म की बाधा करे वह विधर्म होता है, पराये का
 आचरण के लिये कहा हुआ धर्म परधर्म है । पाखण्ड
 अथवा दम्भ का नाम उपमा है जिसको उपधर्म भी कह-
 ते हैं, जो धर्म के अर्थ का अनर्थ करने से सिद्ध हो, उस-
 को उल्ल कहते हैं ॥ १३ ॥

आभास उसे कहते हैं कि जो आधमधर्मों से पृथक्
 पुरुषों ने अपनी इच्छा से कल्पन किया हो ॥ मर्षा जिस
 जाति वर्यो वा आधम को उन के समावसें जो शास्त्र विहित
 धर्म है, वह धर्म किस मनुष्य को शक्ति नहीं दे सक्ता है ॥ १४ ॥

निधेन पुरुष धर्मार्थे भी धन की प्राप्ति के लिये वेष्टा-
 (उपाय) न करे, एवं देह वात्रा के लिये भी धन प्राप्यर्थं
 वेष्टा (उपाय) न करे, यह वेष्टा का न करना ही उस पुरुष
 को अजगर के तरह इच्छि (जीविका) देने वाला है ॥ १५ ॥

निधेन सन्तुष्ट स्वारमारामों को जो सुख है, काम के
 लोभ से धन की इच्छा से इष्टों विद्याओं को दौड़ने
 वाले पुरुष की वह सुख कहां से होगा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थप्रदीपिका ।

उपानहो पाद्वार्यस्य स उपानत्पासस्य ॥ १७ ॥

गृहपात्रः श्वा नृदाश्वरति ॥ १८ ॥ १९ ॥

भुधा तृषा च जनः कामस्यान्तं याति अक्रोधाकारितिरिक्तकामा-
 न्तराभावात् क्रोधस्य चाऽन्तं याति एतस्य क्रोधस्य यत्फलं हिंसा
 तस्याद्यात्किंपतेः दिशो जित्वा ऽपि भुवां भुक्त्वा ऽपि लोभस्य
 नैवान्तं वार्तात्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

इदानीं कामादिजयोपायानाह—सङ्गल्पाविति, अतुभिः । जये-
 दिति यथापेक्षमर्थेति अर्थेऽनर्थेदशांनन तरवाऽवमर्शनाद्वैग्याऽनु
 सन्धानेन ॥ २२ ॥

आन्वीक्षिक्या आत्मानात्मविषेकेन महतां सात्त्विकानां सेवया
 योगस्यान्तरायात् लोकवार्तादीन् ॥ २३ ॥

वेष्टयो भूतेषुवां भयं जायेत तेष्वेव कृपया हिनाश्वरयोगेन देवं
 देवोपसर्गमितेन इया मनःपीडादि तदुक्तं याज्ञवल्क्येन "विमना
 विकृष्टारमः संसीदस्वमिच्छितः" इति आत्मजं देहजम् । योगवर्गैश्च
 प्राण्यावामादिबन्धन स्वस्वनिषेवया सात्त्विकादारादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥

(१) महदुपासया (२) कामाद्यनीहया इति विज० पा० ।

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं हेतुपनतया वात्रयाऽपेक्षयास्याज्यत्वंमुक्तम् अथाऽनन्तो-
पस्य दुःखहेतुत्वं वक्तुं तावत् सन्तोषस्य सुखहेतुत्वमाह,
सदेति । सदा सन्तुष्टं देवानुपनतेनैव सन्तुष्टं मनो यस्य तस्य
पुंसः सर्वा दिशः सुखमवाः यत्र कापि गतस्य तस्य सुख-
मेवेत्यर्थः । यथा उपानहौ पादत्राये पादयोरेव स उपानत्पात्
तस्योपानत्पदः शर्करादिभ्योऽपि शिवं सुखमेव तद्वत् ॥ १७ ॥

हे राजन् ! सन्तुष्टमेतको नु पुमान् वारिण्यापि न वर्तेत सन्तुष्ट-
स्तु वारिण्यापि यात्रां विधाप्य सुखनीत्यर्थः । अनन्तपुष्टमेजन औ-
पस्य-जैह्वयकार्पण्यवापुपस्थजिह्वासुखार्थदेव्याजिमित्ताद् गृहपा-
लायते गृहपालः श्वा तद्वत् भावरति ॥ १८ ॥

किञ्चाऽनन्तुष्टस्य ब्राह्मणस्य तेज आद्यः स्वधर्मि तेजो
ब्राह्मणस्येति विद्या शास्त्रजन्यं ज्ञानं तप अनशनादिरूपं यशः
प्रथा तथेन्द्रियबोधनेन्द्रियार्थासक्त्या ज्ञानं विवेकादिजन्यमव-
कीर्यते च विक्षिप्यते च अपगच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

किञ्च कामक्रोधाद्यः सावधिकाः क्षोभस्त्वसन्तोषात्मको
निरवधिक इत्याह—कामस्येति । जनः कामक्रोधात्मवान् जनः
ध्रुत्वृष्ट्याम निवृत्ताऽयामिति शेषः । निवृत्ताऽर्था ध्रुत्वृष्ट्यां
निमित्तभूताऽर्थां कामस्वान्तं याति भ्रष्टोक्तादिना ध्रुतिपपासादौ
निवृत्ते सति अज्ञादिव्यनिरिककामात्तराभावात्कामस्वान्तं गच्छ-
तीति भावः । तथा क्रोधस्याप्यन्तं तत्फलोदयात् तस्य क्रोध-
स्य वात्फलं परपीडाविरूपं तस्योदयाद्विपत्तेः इतोर्वाति क्षोभ-
स्यान्तं तु भुवो दिशो जित्वा भुक्त्वाऽपि नैव याति ॥ २० ॥

अत एव हे राजन् ! बहवः पण्डिताः शास्त्रजन्यज्ञानवन्तः
बहुधाः बहुविधबौद्धिकवैदिकन्यायार्थमहाः अत एव संशयान्-
द्विन्द्वन्तीति तथाऽत एव सदसः समायाः पतयोऽप्येके जनाः
असन्तोषाज्जेतोरथो नरके पतन्ति ॥ २१ ॥

एवमसन्तोषस्याऽनर्थोपहृत्त्वमुक्तम् अथ कामादीनां जयोपाया-
नाह—असङ्कल्पादिति, अतुर्भिः । असङ्कल्पान्नागार्हताबुद्धिर्जना-
त्कामं शब्दादिविषयस्पृहां जयेत् । क्रोधं तु कामविवर्जनाज्जये-
दित्यनुपपन्नः । क्रोधः कामानुभावविरोधिविषयकोऽमर्षः क्षोभं
त्यसन्तोषात्मकम् अर्थाऽनर्थेक्षयाअर्थे धनेऽनर्थेक्षयाऽनर्थहेतुत्वदर्श-
नेन जयेत् । अर्थं तु तत्प्राप्तमर्शनात् चिद्विद्विभ्रयथायारम्य-
रूपनस्वप्नयाऽनुसन्धानात् ॥ २२ ॥

आन्वीक्षिक्या—

“जानस्य हि ध्रुवो मृग्युर्ध्वं जन्म मृनस्य च ।
तस्मात्परिहाभेऽर्थे न त्वं शोषितुमर्हसि” ॥ इत्यादि-
पक्षांशोचनयेत्यर्थः । जातरूप विनाशां ध्रुव इति पर्यालोचनया
शांका मोक्षो, इहमन्तु, महतामर्थाभिकानां ज्ञानिनामुपास-
नया सेवया, योगान्तरायाद् योगस्यान्तरावभूताद्, लोकवा-
र्त्तादीस्तु गौनेन, भूतहिसां कायाद्यनीहया खदेहादिषु निस्पृ-
हया जयेत् ॥ २३ ॥

भूतजं दुःखमाधिगौतिकं दुःखं रूपया वेद्यो भूतेभ्यः खस्य
दुःखं तेष्वेव रूपया देवमाधिद्विकं दुःखं समाधिगा, इदं प्राप्त-
मेव किमस्माभिर्विधेयमित्येवं मनःसमाधौनेन आत्मजं देहज-

माध्याग्निकं दुःखं योगबीजेषु योगबन्धेन प्राच्यापामादिना मित्रं
सस्वनिषेधया सारिषकाहारसेवनेन जह्यात् १ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुस्त्यजेषु विषयेषु सर्वतो दिशं जाग्रत्सु निष्कर्मैः कथं
सुखमुपलभ्यते ? इति तत्राह—सदेति “यस्त्वात्तरकिरेव स्यादात्म-
तुसश्च मानवः” इत्यादेः एतमर्थं निदर्शयति—शर्करेति । शिवं सुख-
माप्नोतीति शेषः । शर्कराः पाषाणशकटानि ॥ १७ ॥

अज्ञाद्यजनायासाभावेऽपि प्राणधारणार्थं पानीयादिप्रयत्नः
स्यादेव “आपोमयाः प्राणाः” इति श्रुतेः । इति तत्राह—सन्तुष्ट इति ।
केन वा येन केनापि प्रयत्नमन्तरेणोपनतेन द्रव्येण लोकविक्ष-
येन परमात्मना वा सन्तुष्टः विषयाद्यन्तुष्टिमात्रं वारिण्याऽपि
न वर्तेतेत्यन्वयः । ननु, सर्वोत्तमा सर्वनिषेधस्य कोऽभिप्रायः ? इत्या-
शङ्क्य किञ्चिदप्यनुवृत्ते महान्दोषः स्याज्जलस्वप्नवत् विधि-
विना स्वतन्त्रनञ्जनस्य कार्पण्यदर्शनाच्चेत्याह—औपस्येति । गृहं
पाषाण्यतेऽप्यौ गृहपाषाः सारमेयस्तद्वत्प्रति—

“कुशः काशः खड्गः भवत्यर्हत्तुऽपुच्छविकखो
मयी पूयङ्गिभः कृमिकुलघतेराहृततनुः ॥
ध्रुवाकास्तो जीर्णो ह्यपि धरकपाक्षापितंगवः
शुनीमन्वेति श्वा हतमपि च हस्त्येव मदन.”

इत्यादेः ॥ १८ ॥

उक्तार्थाऽनङ्गीकारे बाधकमाह—असन्तुष्टयेति । तेजः शापानुप्र-
हशक्तिः रेतोबद्धं वा, विद्या शास्त्रविषया, ज्ञानं मनोत्थम-
खण्डं शास्त्रानुपेक्षि दीपज्वालाभिभक्तवर्तीर्यते विक्षिप्यते शिवा-
निक्षिप्तपांसुपिपडवजलहयतीत्यर्थः । ‘कु विक्षेपे’ इति धातोः वृषभ-
निपाशाहृतभेतुवत् सुडागमाभावः खान्दसः “अवकीर्णो हतमतः”
इत्यभिधानम् असन्तुष्टस्य विषयानलम्बुजेः ॥ १९ ॥

अज्ञानव्यवृद्धिर्द्वेषा विषयायामुपयुं परिभोगत्प्यौका द्वितीया
विभ्रान्तविभ्रान्ताने तत्पर्याप्तं भवतीत्यतो न व्यवसि किन्तु राक्षी-
करामीत्याकाऽक्षा तत्र प्रथमाया अलाभे कामः क्रोधश्च तत्रोक्तयोः
शांतिरनायाससाध्या द्वितीयाया क्षोभाऽपरपर्यायाया नाशां
तुःसाध्य इत्याह—कामस्येति । जमोङ्कुरिताऽर्थां ध्रुत्वृष्ट्यां काम-
स्योपस्थादिविषयस्पृष्ट्यापरपर्यायस्यान्तं नाशं याति कुत इत्यत
उक्तं हीति “विषया विनिवृत्तं निराहारस्य देहिनः” इति श्रुतेः
प्रसिद्धेः एतत्फलोदयात् एतयोः ध्रुत्वृष्टोपशानपानलसखसो-
गाऽर्थां तृप्तिव्यवृत्तफलोत्पत्तेः तदलाभोत्पन्नस्य क्रोधस्य च शान्ति
याति, दिशो जित्वा भुवो भुक्त्वाऽपि क्षोभस्यान्तं वागाद्युपाधिना
वित्तव्ययेकालक्षयं न यामीत्यन्वयः ॥ २० ॥

ननु, बहुत्यागेन वित्तव्ययेन स्वयं नष्टः कथात्
“अल्पस्मारस्तु यो मोहाद्विस्तारं कर्तुमिच्छति
स विनश्यति तुर्मेषा नारिकेलाश्चकं यथा”

इति वचनात् तस्मात्क्षोभो महान्गुणो देहयाप्राहेतुत्वादिबन्धाद्,
पाण्डिता इति । पाण्डित्यं नाम सभाकम्पादिदोषराहित्यं तत्पुं-
स्यापि किं न स्यादित्यत उक्तं, बहुधा इति । सर्वत्र घटदीपप्रमावसे-
त्याह—संशयच्छिद् इति । एवंविधधर्मवन्तः क इति तत्राह, सदस-

भीमद्विजयव्यज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वल्प इति । प्रतापशब्द केचनेत्याह-एक इति । एतद्विधा अपि-
असतोपाप्तोभाष्यः कीदादिवोनौ पतन्तीति यस्मात्समाद्वेषेणव-
विषय एव शोभो गुणो ननु वैष्णवविषय इति भावः। एके असतो-
र्वादिनि सन्धिकार्याभाषो यदि तर्हि इति पदद्वयाध्याहारसूचनार्थः
यद्विषयिणा असतोपापया योग्यं यथाह्यद्वयं यथापानं न
निर्गुणते तर्हि यः पतन्तीत्युपगमसिद्धासतो ऽयं न केवलमसन्तु-
ष्टस्य विद्यादि नाशो ऽपि स्वयं ऽ पातः स्यादित्यतो बाह-पयिडना
इति ॥ २१ ॥

इदानीं कामादिजयोपायमाह-असत्कृत्वादिनि । अत्र सकृदप्यो ऽपि
त्रिविधः पुण्यविषयः पापविषयश्चेति अत्रासत्कृत्वात्पापविषयस्य पुण्य-
विषयादित्यर्थः । कामान् निषिञ्चान् क्रोधः कामितालाभकारण्यकः
कारणान्शेन कार्यनाश इत्यर्थः । अनर्थकार्यस्य शोभस्य नाशः
केनेति तत्राह-अर्थेति । अर्थेषु राजादिनिमित्तानर्थदर्शनेनासद्वययो
नश्वरकहेतुरिति निरीक्षणं च तत्त्वावमर्शनात् तत्त्वज्ञानाज्जयं
वैष्णवसिद्धान्तसञ्चलनम् "भी भयसञ्चलनयोः" इति धातुः ॥ २२ ॥

शोकमोहो देहगताऽस्तःकरणैश्चैव नाम्यस्य ज्ञातारिहानन्द-
स्वरूपस्या ऽसत्संवात् इत्यादिकया आश्रीक्षकया अनुकूलतर्को-
पेतक्यासिद्धाभेन आत्मस्वार्थघमानमहिमारोपो इहमः महतां प्रा-
यथादिगुणाकाराणां आत्मस्तुतिर्जाज्ञातानां पुत्रवाणां निरन्तरनि-
वेवया सद्गुणात्प्राप्तसंख्यया योगान्तरायात् भगवदुपासना-
विज्ञानाभौनेन सत्प्रभाववर्जनेन जयेदिति शेषः । कामाद्यनीहया
कामादिनिषिञ्चञ्छालहित्येन विवादाक्षय्यां हिंसां जयेद् इत्य-
न्वयः ॥ २३ ॥

भूतजं मौक्तिकं दुःखमुन्मादिकं वा कृपया मन्त्रौषधसामर्थ्येन
'कृपू सामर्थ्ये' इति धातुः अनुक्रांशजक्षणागुणान वा देवमाधिदेविकं
दुःखं समाधिनेन्द्रादिदेवताध्यानेन "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां
ध्यायन्नृषद् करिष्यन्, "कारिष्यां यजेत हृष्टकामः" इति धृतेः । अना-
दृष्ट्यादिदुःखं ज्ञात्वा क्षीरसागरतरङ्गसीकराच्छ्रुतभानारायण-
ध्यानेन वा आत्मजमाध्यात्मिकं दुःखं योगवीर्येण भद्राङ्गसामर्थ्येन
• पवनवशीकरणेनेत्यर्थः । सर्वानपेववासास्त्रिकपुरुषनिषेवयानिद्रा-
महानम् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयव्यज्रतीर्थकृतसाराथंर्षिणी ।

सन्तुष्ट इति । केन वा न वर्त्तेत अपितु वारिण्याऽपि प्रचै-
तेत्यर्थः ॥ १८-२१ ॥
असत्कृत्वादिनि युग्मकम् । तत्त्वावमर्शने परमेश्वराश्रीनता-
विचारैश्च कृपयंति साङ्गकम् ॥ २२-२४ ॥

• भीमद्विजयव्यज्रतीर्थकृतसाराथंर्षिणी ।

उपानहो पादयोर्भव स उपानत्पात् तस्य ॥ १७ ॥
केन वा न वर्त्तेत अपितु वारिण्यापि वर्त्तेनेत्यर्थः । उपस्यस्य
कर्म अपिपस्यं तत्र कार्यययात् गृहपाठः श्वा ॥ १८ ॥

अपकीर्त्यते अथः क्षितं भवति ॥ १९ ॥
असन्तोषो हि शोभसूचको भवति शोभस्य तु दुर्जवाभा-
दसन्तोषो दुर्बोर इत्याह-कामस्येति, द्वाऽयाम् । क्षुत्पुष्ट्यामिति
मोक्षस्वाहाभं क्षुत्बोगतिदीप्तत्वे धानुदाहप्रवृत्तेरिति भावः । एत-
स्य क्रोधस्य यत्फलं हिंसा तस्योदवाप्तिपक्षः दिवो जिह्वाऽपि
भूयो भुक्त्वापि शोभस्य वास्तनामकस्याप्तं न प्राप्नोति भवद्विष-
यकशोभस्य त्त्त्वे च ध्यास्तरिति दुर्गपशमनाभाषाज्ञासो
पृथग्निर्दिष्टः ॥ २० ॥

शोभप्राप्तये गुणानां वैषम्यमाह-पयिडता इति ॥ २१ ॥
तर्हि कथमेतात् जयेत् ? इत्यवेद्यायामाह-असत्कृत्वात् स्त्री-
स्मरणादिना कामोत्पत्तावपि नैव स्त्री मया सत्सोकस्येति
सकृत्पसद्वयासिद्धत्वात् कामं जयेत् सारस्ये नम् यथाय न मोक्ष-
र्वाप्नोति निश्चये स्तुपुपवासादौ क्षुत्पिपासाजयः कामविषय-
नात् काम इच्छाविषयः कोऽपि न हिंसनीय इति (जिघांसा
नैव कार्येति) हिंसच्छावर्जनात् क्रोधं जयेत्. अर्थे छांश्ये वस्तुनि
प्राप्त्यामनर्थदर्शनात्प्रासाह्योभं तत्त्वावमर्शनात् प्रारब्धफलस्या-
वश्यभोग्यत्वेन कः कस्य दुःखहेतुरित्यादितत्त्वाविचारत् आश्री-
क्षक्या आत्मानात्मविचारंश्च ॥ २२ ॥ २३ ॥

वेद्यो भूतज्यो दुःखं जायेत तेष्वेव कृपया हिताचरखं-
नेत्यर्थः । देवं देवोपसर्गनिमित्तदृष्ट्यामनःपीडादि । तदुक्तं याज्ञ-
वल्क्येन "विमना विफलात्समः संसात्स्वनिमित्ततः" इति समा-
धिना भगवति चित्तैकाग्र्येण आत्मजं देहात्थं दुःखं योगवी-
र्येण प्राणायामादिबन्धेन सर्वनिषेवया सास्त्रिकात्प्राकारादिना
प्राण्यमात्रपरिचर्यया वा रजस्तमसी सर्वेण सर्वविषयं
सर्वं च उपशमेन तत्कार्येद्योदासीन्येन ॥ २४ ॥

भीमद्विजयव्यज्रतीर्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपानहो पादयोर्भव सः उपानत्पात्तस्य शिषमयाः कृत्वा-
यप्रचुराः ॥ १७ ॥

सन्तुष्टः वारिण्या अपिशब्दाच्छाकादिना केन वा "कं ब्रह्म" इति
भूतेः । विश्वंभरेण भगवता वा न वर्त्तेत न जीवेन अपितु
जिधैतेनेत्यर्थः । असन्तुष्टो जनस्त्वोपस्यजेद्दययोः शिभरसनसु-
खयोः कार्यययात् गृहपाठायंते गृहपाठः श्वा तद्वदाचरति
॥ १८-१९ ॥

मकोदकान्तिरिक्त कामान्तरा ऽभावात् एतत्फलद्वयात्क्रोधस्य
यत्फलं जयपराजयाहि तदुच्यते ॥ २०-२१ ॥

कामादिजयोपायं दर्शयति-असत्कृत्वादिख्यादिना । अयं संसार-
मयं तत्त्वावमर्शनात् तस्त्रिचर्कभगवत्प्रानाहृत्तेः ॥ २२ ॥

आश्रीक्षक्या आत्मानात्मविषयेकेन योगस्य ध्यानस्य अन्त-
यात् निष्फलवादादीद् ॥ २३ ॥

कृपया भूतहिताचरशोभं देवं समाधिना पद्वेद्यामि-
धेनेन आत्मजं मनो मयं योगवीर्येण चित्तैकाग्र्येण ॥ २४ ॥

रजस्तमश्च तस्वेन सर्वं चोपशमेन च ।
 एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो (१) ह्यजसा जयेत् ॥ २५ ॥
 यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ।
 मर्त्याऽसह्यैः श्रुतं (२) तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत् ॥ २६ ॥
 एष वै भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ।
 योगेश्वरैर्विमृग्याङ्घ्रिलोको (३) वै मन्यते नरम् ॥ २७ ॥
 षड्गुणस्यमैकान्ताः सर्वा (४) नियमघोदनाः ।
 तदन्ता यदि नो योगानाबहेयुः श्रमावहाः ॥ २८ ॥
 यथा वार्त्तादयो (५) ह्यर्था योगस्यार्थं न बिभ्रति ।
 अनर्थाय भवेयुस्ते पूर्त्तमिष्टं तथाऽसतः ॥ २९ ॥
 यश्चित्तविजये यतः स्यान्निःसङ्गोऽपरिग्रहः ।
 एको निविक्रशरणो भिक्षुर्भिक्षामिताशनः ॥ ३० ॥
 देशे शुचौ समे राजन् ! संस्थाप्यासनमात्मनः ।
 स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीतर्ष्वङ्ग ओमिति ॥ ३१ ॥
 प्राणापानौ सन्निरुन्ध्यात्पूरकुम्भकरेचकैः ।
 यावन्मनस्यजेत्कामान् स्वनासाग्रनिरीक्षणः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

सदा ही सन्तुष्ट मन वाले को सब दिशायेँ आनन्द से भरी हुई हैं । जैसे कि ? पगरखी (जोड़ी) पहिरेने वाले को काँकर कंटक आदि से कभी कुछ भी दुःख नहीं ॥१७॥

हे राजन् ! संतोषी पुरुष तो जबमात्र से भी संतोष कर कर रहसक्ता है, और उपस्थ इन्द्रिय और जिह्वा की वीनता ने पुरुष भ्रान के समान घर २ से अपमान का पात्र होता है ॥ १८ ॥

असन्तुष्ट आश्रय के इन्द्रियों की अपखता से, तेज, विद्या, तप, वश, और ज्ञान, वे सब अवकीर्ण (नष्ट) हो जाते हैं ॥१९॥

काम का अंत अर्थात् नाश तो भूख व्यास से होजाता है, जिसके लिये क्रोध किया जाय उस फल के होने पर क्रोध भी नष्ट हो जाता है, परञ्च मनुष्य दूशों विद्याओं को जीतकर सब पृथिवी का राज्य भोगकर भी खोभ के अंत को नहीं पहुंचता है ॥२०॥

हे राजन् ! बड़े २ पीड़ित लोग बहुत और संशय के जेहन करने बाँधे कितने एक समापति लोग भी संतोष के न होने से अन्नः पान को प्राप्त होने हैं ॥ २१ ॥

मन में सकल्प के न करने से काम को जीने, और काम के वर्जन से क्रोध को जीते, धन में अनर्थपने की दृष्टि से खोभ को जीने, और तस्य विचार करने से भव को जीत लेंगे ॥ २२ ॥

ब्रह्मविद्या के विचार से शोक और मोह को, महात्माओं की सेवा करने से दम्भ को, योग के विद्वानों को भौत धारण करने से, और शरीर की चेष्टा न करने से हिंसा को जीत लेंगे ॥ २३ ॥

जिनप्राणियों से अपने को दुःख होता हो, उनपर कृपाकरे, अर्थात् यों विचारले कि ? वे गरीब आपही देवी माया के बश हाँकर हमको दुःख देतेहैं, वे क्या स्वार्थीन छोड़े हैं, बस इस विचार से भूतज दुःखको जीतलेंगे, समाधि से वैभिक दुःखको जीतलेंगे, और अपने से होनेवाले दुःख को योग के बल से जीत लेंगे, तथा सर्व के सेवन से निद्रा को जीतलेंगे, अर्थात् सात्त्विक भोजनादि से निद्रा न्यून हो जावेगी ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिद्धतभाषार्थदीपिका ।

मनु, कथं गुरौ भक्त्या सर्वस्य जयः स्वात् ? तस्याऽपि मनुष्य-
 त्वेन तदवस्थत्वात्तत्राह-बस्येति । मर्त्याऽसह्यैर्विमृग्यैः इति पुबुंभिः
 तस्य शास्त्रभयं कुञ्जरस्नानवद्वयंम् ॥ २६ ॥

मनु, गुरोरपि पुत्रादवस्तं नरमेव मन्यन्ते इत आह-एव गुः

श्रीश्वरखामिन्द्रमहावाच्यदीपिका ।

साक्षाद्गवाहोव भवेत् लोकस्य नरो ऽमाविति बुद्धिर्गोप्तिरि-
त्यर्थः । यद्वा नादि तत्पुत्रादेर्मनुष्यबुद्ध्या प्रतीयमानो ऽपि गुरुर्भ-
गवाह भवेत् यथैव श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं सर्वैरुपायैः कामादिवेगं जिप्सा नियनेन्द्रियो भूत्वा ध्यान-
बरो भवेत् अगुया तं प्रतिस्वशास्त्रनैकतयं स्वाहिस्याह-बहुर्गति ।
सर्वा अपि नियमबोहना इष्टापूर्त्तादिविधयः वडिन्द्रियवर्गस्य वः
संबन्धस्तस्मिन्नेकस्मिन्नन्तो वासां तनेकपरा इत्यर्थः । नच तावता-
ऽपि चरितार्था इत्याह-तदन्ताः सत्यो ऽपि यदि योगाभ्यारणा-
ध्यानसमाधीनो भावहेतुर्न साधयेयुस्तर्हि केवलं अभावहा एवे-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनाह-यथा वाताहयः कृष्यादयो ऽर्थास्तफ-
लानि च योगस्यार्थं मोक्षं न साधयन्ति प्रत्युनाऽनर्थाय संसारावैव
असतो बहिर्मुखस्येष्टापूर्त्ताद्यपि तथा ॥ २९ ॥

एवं योगं युज्यते ऽपि यस्य कुटुम्बाहिसङ्गेन चित्तं विधिद्वेषत
तस्य कृत्यमाह-यश्चित्तस्य विजये यत् उद्युक्तः स भिक्षुः स्यात्
सम्बन्धेत् तथाच स्मृतिः-

“दृष्ट्वाहृतस्य गार्हस्थ्यं ध्यानभङ्गाधिकारणम् ।

अक्षयित्वा गृही रूपं संन्यसेद्विचारयत्” इति

भिक्षुया प्राप्तं मितमद्यनं यस्य नः ॥ ३० ॥

श्रुजुसममङ्गं यस्य सः सुखं यथाभवत्वेवमासीत् ओमित्यु-
च्चारयन्निति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचाध्यैकनभागतत्त्वप्रवृत्तिरुक्तिका ।

रजस्तमश्च सत्त्वेन सात्त्विकाहाराद्युपजानसत्त्वगुणादृष्ट्यास-
त्त्वमन्तःकरणमुपशमेन हर्षांजननमुक्तेन एतदुक्तं कामादिकं
सर्वं पुरुषो गुरो भक्त्या त्वज्जमा सुखेनैव जयंत ॥ २५ ॥

गुरुभक्त्यभावे सर्वं कामादिजयात्मकं व्यर्थमित्याह-यस्येति ।
साक्षाद्गवाति “आचार्यं मां विजानीयात्” इत्युक्तरीत्या भगवद्भिम-
त्त्वेन हर्षानीचे ज्ञानमेव हीपस्तःप्रदे महोपकर्त्तरि गुरो यस्य
पुंसो मत्सेबुद्धिः ‘सोऽपि माहव एव कश्चिन्मत्यः’ इति बुद्धिस्तस्य
कृतमध्ययनं सर्वं कामादिजयादिकञ्च कुञ्जरगोचरुत्थं यथा कुञ्ज-
रस्य स्नानं पुनर्पूजिप्रक्षेपेण कृतमप्यकृतं तद्वत् इत्यर्थः ॥ २५ ॥

गुरोर्भगवत्त्वं श्रीकृष्णदृष्टान्तेनाह-एव इति । एव श्रीकृष्णः सा-
क्षात्प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरो ऽत एव योगेश्वरैरस्मदादिभिः वि-
भूयैषो ज्यैषो अङ्गी पादौ यस्य स भगवानेव नात्र सम्यहः
एवं भूतमपि यं श्रीकृष्णं नरं मन्वते तत्स्वरूपाऽनभिज्ञो लोक-
ईशना गुरुवायास्त्वाऽनभिज्ञस्तं नरं मन्वते तथाथात्प्रायसु सा-
क्षाद्गवात्तं मन्वत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं गुरुभक्त्यभावे सर्वं विफलमित्युक्तं नयावश्यकानां
सर्वेषां वर्ण्यभर्मात्मानामभर्माणां चन्द्रियजयार्थत्वं तदभावे
तद्वैयर्थ्यमिन्द्रियपर्यन्तानामपि तेषां भगवदुपासनात्मकयोग-

निष्प्राहकश्च एव साफल्यमन्वया वैकल्यं चाह-यज्येति ।
सर्वा नियमबोहनाः वर्ण्यभमानुगुणाऽऽवश्यकधर्मनियमवि-
धयः बोधनाशब्देन बोधमुपबहयते बोहिता धर्मा इत्यर्थः । यद्वा
नियमस्य बोहनाः वेधु ते धर्मोः । बहूनाः मनः पर्यन्तवडि-
न्द्रियवर्गोः तस्य स्वैभो नियमः तदैकागताः तदैकप्रयोजना
इत्यर्थः । अन्यथा तेषां वैकल्यमेवेति भावः । तदन्ताः बहूनांनि-
यमपर्यन्ता अपि यदि योगाद् योगावयवान् धारणाध्यान-
समाधीनावहेयुर्न साधयेयुस्तर्हि केवलं अभावहा एवे-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

एवमावश्यकधर्माणांमिन्द्रियजयद्वारा योगावश्यमेव साफल्य-
मन्वया केवलमभयककम्बोक्तम् अथ वृत्तिधर्माणांमपि योग-
प्रयोजकत्वाभावे वैयर्थ्यं प्रत्युतानर्थावहरं तैः सहावश्यकानामपि
वैयर्थ्यं चाह-यथेति । वात्तादयो ह्यर्था वृत्तेर्जीवनस्येमे वात्तां
मर्था याजनादयः यदा योगस्यार्थं न विभ्रति योगानुष्ठानैकप्रयो-
जनं जीवनं न विभ्रति न पुष्पान्ति न कुर्वन्ति तदाऽनर्थाय नैर-
थंक्वाय भवेत्तुः असदर्थस्यैवकृपानर्थाय भवेयुरिति वा तथासत-
स्तथा वर्त्तमानस्य वात्तानर्थायोगैकप्रयोजनजीवनमात्रोपयुक्तान-
कुर्वन्तः पुरुषस्य पूर्णं स्मार्त्तं कर्म इष्टं यागादिकं वैदिकं कर्म
वानर्थक्वाय भवेनाम् ॥ २९ ॥

अर्थेन्द्रियजयपर्यन्तव्यवस्थांभ्रमधर्मकामादिजयनिष्ठस्य भगव-
त्प्रकृत्योगानुष्ठानप्रकारमाह-य इत्यादिना । वः पुमान् चित्तस्य
विजये यत् प्रायसो दक्षः स्यात् तर्हि निःसङ्गस्यककलत्रपुत्राहि-
सङ्गाऽपरिग्रहः शरीरमात्रावशेषिनः भिक्षुस्तुर्थाभगी भूत्वा भिक्षु-
भूत्वा वैकोऽनहायः विविकशरणाः निजनेशेऽवदियनः मैत्रं
भिक्षुया स्वप्नं मितं चाद्यनमकं यस्य मैत्रं मितं आदनातीति
वा कर्त्तरि ढ्युः ॥ ३० ॥

गुणो परिशुद्धे समेऽनिम्नोऽने च देशे हे राजन् ! आत्मनः
स्वभ्यासने “त्रैलोक्यजिनकुशोत्तरम्” इत्युक्तविधमास्याप्य स्थिरं चा-
ञ्चल्यरीहितं सुखं च यथा भवति तथा तस्मिन्नात्मने आसीत् उप-
विशेत् श्रुज्वङ्गः श्रुज्वचकमङ्गं यस्य श्रुजुकायः सन्नोम इत्य-
नुसम्बन्धदिति शेषः ॥ ३१ ॥

पूरकृष्मकरत्तकैः प्राण्याऽपानौ वायु सत्यमिन्द्रियाहपानेन
प्राण्याभिमवो रेषकः प्राणोनाऽपानाभिमवः पूरकः उभयोः
समानः कृष्मकः यानमनः कामान् शब्दादिविषयांस्यजेत्
नाऽनुसन्धीत तावत् स्वप्न जासाया अग्रं निरीक्षत इति निरी-
क्षणाः कर्त्तरि ढ्युः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिन्नवच्यर्त्तार्थैकतपदरत्नावर्षा ।

मन्त्रगुणोत्त रजस्तमस्वी उपशमेन भगवत्प्रियुया सर्वत्राऽपि
भगवत्प्रकृतेरैव प्रयोजिकेत्याशयेनाह-एतन्निनि ॥ २५ ॥
विषये वाचकमाह-यस्येति । अभिसन्धिधर्तकमखं मत्तनु-
सम्बानराहित्यं अवहतेति यावत् ॥ २६ ॥
कथमवहत्प्रकारः ? इति तथाह-एव इति। एव एवविधमाहाराभ्यो-

श्रीमद्विजयवक्त्रजतीयेकृतपदरत्नावली ।

येतो लोको * ये नरं सुखदुःखमोक्षारं मन्वत इत्येवमवज्ञापकार इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु, हरेः प्रकृतिनिर्णीतत्वेन नरत्वं सम्भाव्यते "तुच्छयेनाश्व-
पिहितं वदासीत्प्रकृतौ क्षीनः संसारमेति सच्च त्यक्त्वाभवत्" इति
श्रुतेः । इति तत्राह-यदुर्गेति । सर्वांगिममोक्षदनाः "सध्यामुपासीत"
इत्यादिशेषविधयाऽपि हरो भक्तियोगं न कुर्वन्तर्हि भ्रमावहाः क्लेश-
हेतव एवेत्यन्वयः । भावहन्ति चेत्यर्थकारामित्यत उक्तं षडिति,
षडिन्द्रियाणां संयमो विषयादाहृत्य हर्षकविषयीकरणावच्छिन्नः
तस्मिन्नर्थैकान्तो निश्चयेन तात्पर्यं यासां ताः तथाऽप्युत्तात्पर्यं किञ्च
स्यादिति तत्राह-तद्वन्ता इति । नरत्वं भक्तियोगस्याप्तो निश्चयो
यासां तास्तथा यथा वदुर्गसंयमैकान्ताः सर्वा । निगमचोदनाः
तद्वन्ता निगमा यदि योगं नो भावहेतुरिति वा ॥ २८ ॥

इष्टापूर्णादिना पुरुषस्य पुरुषार्थसम्भवेन तद्विधापिवेदः
पूर्याथो लभत इत्यनो वेदस्य भ्रमावहत्वं कथम् ? अत्राह-यथेति ।
यस्य पुंसो या वातादयो विद्यास्ता अर्थे न विध्नति प्रत्युतानर्थाय
भवेद्युञ्ज तथा ऽसतस्नस्य पूर्णमिष्टं चार्थं न विध्नति इत्यन्वयः
पूर्णादरनित्यफलहेतुत्वेन निर्गदतत्वात् तदर्थविधापिवेदं वेदस्य
तुमुग्लितम अतस्तादृशान् भ्रमावहत्वं प्रकटमित्यर्थः । "इष्टापूर्तं
मन्यमाना वरिष्ठम्" इत्यादिश्रुतेः ॥ २९ ॥

* यदि नो योगमित्यत्र योगशब्देन ध्यानं चोच्यते तदा
तद्व्याप्तं ध्येये मनो निधायोपासनापरपर्यायं भवेत्तत्र जलचर-
स्येवान स्थानस्य मनसो जयेन सफलं स्यादतस्तदुपायमाह-
यश्चित्तेति । यश्चित्तविजयेच्छुः स्यात्स भोमिति मन्त्रमुच्चार्य तस्मि-
न्नाभीतेत्यन्वयः । तद्विजयोपायमाह-निःसङ्ग इति । निःसङ्गत्वं कथ-
म् ? अत्राह-निस्परिग्रह इति । नरफलमेक इति एकस्यापि खजनरहि-
तस्य जननामध्यस्थितस्य नानावार्त्ताभ्रवणेन चिद्धितस्य पुंसो
मनोजयः कथमुपपद्यते ? इत्यत उक्तं विविकं एतदपि गृहस्यस्य
न घटन इत्यत उक्तं, मिथुरिति । तस्याप्यशान्चित्तया द्वितीया-
पेक्षमोक्षं न युक्तमित्यत उक्तं, भैक्षयेति । भैक्षयमपि बहुसम्पन्नं न
भोगोपयोगि स्यादित्यत उक्तं मितेति ॥ ३० ॥

ऋज्वङ्कः समीकृतकायशरोप्रीवः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उपशमेन निवृत्त्यात्मकेन सत्त्वेन एतदित्युक्तम् । श्रुतिश्च ।
"यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यै ते कथिता
क्षर्याः प्रकाशन्ते महारमनः" इति । अतो ब्रह्मवैवर्ते "गुरुभक्त्या
स मिच्छति स्मरणात् सेव्यते बुधैः । मिच्छितोऽपि न लप्स्येन
ज्जिवैरहमिकापरेः" इति । पाप्मे देवपुतिस्तुतौ "भक्तिर्यथा हरो
मेऽस्ति तद्वरिष्ठा गुरौ यदि । ममाऽस्ति तेन सत्येन खं हर्ष-
यतु मे हरिः" इति ॥ २५ ॥

* हरिम् । * अष्टाविंशत्सोक्तस्यमठीकम् ।

मर्त्याऽसर्ज्यीरिति । अत एवोक्तं प्राचीनैः । "मर्त्ये विष्णौ
विद्यावीर्यशुभु नरमतिर्विष्णवे जातशुद्धिर्विष्णोर्वा वैष्ण-
वानां कश्चिन्नमयने पादतीर्थेषुशुद्धिः । शुद्धं तन्नास्ति मन्त्रे
सकलकलुषहे शब्दसामान्यशुद्धिर्विष्णौ सर्वेश्वरेण तदितर
समर्थात्तदस्य वा नारकी सः" इति ॥ २६ ॥

न चेदं लोकेष्वामर्त्ये साक्षाद्भगवति तथा गुमनतदित्याह,
एव इति ॥ २७-४० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसाराथंर्शिनी ।

अज्ञसा शीघ्रमायात्मानावेन सर्वं जयेत् मन्त्रोपयोगामन-
मुच्यमेकमेव महोपधमिवेत्यर्थः । अत्र कामादिजयो ज्ञानिनो गुरु-
भक्तेरनुसंहितं फलं शुद्धमक्तानां त्वानुषङ्गिकमिति विशेषो
दृष्टव्यः ॥ २५ ॥

किञ्च मत्यां भूयस्यामपि भक्तौ गुरौ मनुष्यशुद्धिरथे सर्व-
मेव उपर्ये भवतीत्याह-यथेति । साक्षाद्भगवतीन् भगवदंश-
शुद्धिरपि गुरौ न कारयेति भावः । यद्वा उपास्ये भगवत्येव
साक्षाद्भगवताने मर्त्याऽसर्ज्यः मर्त्य इति तु बुद्धिस्तस्य श्रुतं भग
वन्मन्त्रादिकं शास्त्रादिकं अवयवमननादिकं च उपर्यमि-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु, गुरोः पितृपुत्रादयः प्रतिवेशिनश्च तं नरत्वं मन्वन्ते
कथमेक एवायं शिष्यस्तं परमेश्वरं मन्वताम् ? अत्र आह-एव इति,
भगवान् यदुनन्दना रघुनन्दना वा वै निश्चितमेव प्रधानपुरुष-
योरीश्वरः ये लोकस्तदवतारकालोत्पन्नो जनः नरं मन्वते
तेन किं न नरो भवति ? अपितु परमेश्वर एवत्येव गुरुदपीति
भावः ॥ २७ ॥

किञ्च य कामादिजयो गुरुभक्त्या साध्यते स एव सर्व-
शास्त्रोक्तानामसाधनानामपि वास्तवं फलमित्याह-यदुर्गेति-सर्वा
र्थापि नियमचोदना इष्टापूर्तादिविधयः षडिन्द्रियसंग्रहस्य च संयमः
स्तस्मिन्नर्थैकस्मिन्नन्तो वासां तदेकपरा इत्यर्थः । ननु, च यथा
गुरुभक्त्या कामादयो जीयन्ते भगवानपि प्राप्वते "तुष्येवं सर्व-
भूतात्मा गुरुशुभूषया" इति "तरम्यजो भवाशेषम्" इति च भगवदुक्तेः
तथा नियमचोदनाभिः वदुर्गसंयमः साध्यते । भगवान् लप्स्यते
न वा तत्राह-तद्वन्तास्तदकपरत्वादेव योगान् भगवदुपायानादीन्
न भावहेतुः न साध्येयुः कुतो भगवन्ते प्रापयेयुरित्यर्थः । यदि च
नावहेतुस्तर्हि भ्रमावहा एवाऽत्रैकः सन्देह इति भावः ॥ २८ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनाह-यथा वार्त्तादयः कृष्णाद्वोऽर्षो भोग्या-
नर्थाद् साध्यन्तोऽपि योगस्यार्थं मोक्षं न साध्यन्ति यदि च
मोक्षं न साध्यन्ति तदा ते अनर्थाय प्रयोजनाभावाद्यैव मन्त्रे
युस्तथैव असतो भगवदभक्तस्य इष्टापूर्तादि विकलाद्यैव ॥ २९ ॥

तदेवं ग्रहस्यस्यापि कामादिजयो मोक्षप्रकाशनाकः
यस्य तु कुटुम्बादिसङ्गरोषेण कामादिजयो यतमानत्वाऽपि
न स्यात् स तु निःसङ्गः मिथुरेव स्वादित्याह-व इति । यतो
यत्नवान् स मिथुः स्वात् तथा च स्मृतिः-

भीमादिभवाय च कर्षितं कृतसारायं दर्शयिमी ।

“इन्द्रादित्ये गार्हस्थ्ये ध्यानभङ्गादिकारणम् ।

सङ्घटित्वा गृही स्पर्ष्टं संभ्यसेवां चारवम्” ॥

इति ऋजु सममकुं बस्य सः शोमिति समुच्चारयन्निमित्तं शेषः ३०-३३ ॥

भीमस्तु कदेव कृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

उपशमेनोपशास्या एतत्कारमादिकं सर्वं गुणै मत्तया ॥ २५ ॥

उक्तार्थे समभावनाद्विषोपनिवृत्तये श्रीगुरौ मानुषभाववतः सर्वशास्त्रभ्रमणादि निरर्थकमेवेति वदन् भीगुरोर्माहात्म्यमाह-
यस्येति, द्वाष्ट्याम् । अयं मर्त्यो मनुष्य इत्यस्यैवैस्य नस्य
भ्रममित्युपलक्षणम् जपतप आदि कुञ्जरशौचवर्षात्कण्ठं भवति २६

एव श्रीगुरुरूपी साक्षात् भगवान् भीकृष्ण एव लोकः
अहो जनः नरं मय्यते तस्याभाग्यमिति भावः ॥ २७ ॥

अथ सर्वे उपायोः भगवत्प्राप्तिसाधनानां ज्ञानमत्तयादीनां
योगानामुत्पादका यदि न स्युस्तर्हि कृष्यादिवर्जितोपायतया
संसारपर्यवसायिन एव न मुक्तिपर्यवसायिन इत्याह—वदुर्गेति,
द्वाष्ट्याम् । सर्वा अपि नियमचोदना इष्टापूर्वादिविधयः वाङ्-
न्द्रियवर्गैश्च यः संयमस्तस्मिन्नेकेके साध्यभूते साधनतयाऽन्तः
पर्यवसानं यासां ताः तदन्ताः स वदुर्गः अन्ते अग्रे यासां
ताः स्वफलेन वदुर्गैर्नयमेन सहिता इत्यर्थः । यदि योगान्
मुक्त्युपायान् नावहेयुर्न साधयेयुस्तर्हि भ्रमावहाः संसारप्रदा
एव ॥ २८ ॥

यथा वार्त्तादयः कृष्यादयः अर्थास्तत्फलाणि च योगस्य
ज्ञानवेदाग्यमत्तिरूपस्य अर्थे भोक्षे न विभ्रति ज्ञानाद्युत्पादन-
द्वारा भोक्षे न सांभयन्ति, प्रत्युत अनर्थाय शिश्नाद्वरपर्यवसा-
यितया संसाराय भवेयुः तथा असतो हरिभिमुलस्य पूर्ता-
दिकम् ॥ २९ ॥

मुमुक्षुर्गुहं तिष्ठन्गुरुरीत्या कामादिविजयं नानामिषमसा-
ध्यवदुर्गसंयमेन साधितेज्ञानमत्तयादियोगैर्मुक्तः स्वाद्यदि कुटुम्बा-
दिसङ्गं सर्वसाधनमूढभूतमनानिग्रहो दुष्करस्तर्हि गृहात्परि-
व्रजेद् कुर्वादित्याह—य इति, वदुभिः । यच्चित्तविजयं यशः
उद्युक्तः भिक्षुवा प्राप्तं मितमल्पमशनं यस्य सः द्यडादिभिक्षु
युक्ततया—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मङ्गको वाऽनपेक्षकः ।

सखिङ्गानाभ्रमांस्त्वक्त्वा चरेद्विभिगोचरः” ॥

इति भगवदाख्या आश्रमलिङ्गादिपरित्यागेन वा भागवतो मिथुः
स्वात् यतिर्भवतु ॥ ३० ॥

हे० राजन् । शुचौ देशे पवित्रस्थाने आसनमास्थाय ऋज्वङ्कः
समकारिचारोप्रीवः सुखं यथा मवत्येवमासीन शोमिःसुच्चार-
यन्निमित्तं शेषः । प्रायापानौ सन्निकृष्यादित्याप्रभेग सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

पूरकादिभिः प्रायापानौ सन्निकृष्यात् प्रायापानं कुर्वातं
तद्विधिमाह—वाचमनः कामाद् स्वजेदिति ॥ ३१ ॥

भावा टीका ।

रज और तम को सरब से जीते, उपशान्ति से सरब को भी
जीते, और पुरुष इन सर्वों को गुरुके विषे भक्ति करने से तो अना-
वास ही जीत सका है ॥ २५ ॥

जिस पुरुष की साक्षात् भगवत् स्वरूप देखे, ज्ञानदीपप्रद
गुरु में कोटी मनुष्यपने की बुद्धि है, उसका सर्व भूत (वेदादिका
सुनना) कुञ्जर शौचवत्, है अर्थात् हाथी के तहाँ न तुल्य है ॥ २६ ॥

नारद जी समा में बैठे हुए भीकृष्ण को खस्य कर गुरु के
विषे द्वाष्ट्यान् देने को बांछे, कि हे राजन् । वे जो तुमारी समा में
मनुष्याकार से बैठे हुए भीकृष्ण हैं, वे मनुष्य नहीं है, किन्तु
साक्षात् प्रधान (प्रकृति) और पुरुष (जीव) के नियन्ता है, और
बड़े योगेश्वरों के बूढ़ने योग्य खरग कर्मख बांछे हैं, तो भी लोक
इनको नर अर्थात् मनुष्य मानना है, इसीप्रकार गुरु भी मनुष्य
नहीं हैं किन्तु साक्षात् भगवान ही हैं ॥ २७ ॥

वदुर्गियों के जीतने में परम उपयोगी सम्पूर्ण नियम और
शास्त्रीय विधियों का उन भीकृष्णमें ही पर्यवसान है, यदि सर्व
नियम विधि आदि के अनुष्ठान से भी इनमें प्राप्ति न हुई, तो वे
नियमादि सब भ्रम मात्र होने वाले जानो ॥ २८ ॥

जैसे कि—कृषि वाखिउव आदि वृत्ति योग के अर्थ को नहीं
सिद्ध करसकी है, ऐसे ही इनमें जिसकी प्राप्ति नहीं ऐसे असव
पुरुष के इष्ट, अपूर्ण, आदि सब कर्म अनर्थ के ही करने वाले
होंगे ॥ २९ ॥

जो पुरुष चित्त के जीतने का उद्योग बांछा हो तो संघाष
लेकर सर्व सङ्ग और परिग्रहों (उपकरणों) का छोड़कर एकल
ही एकांत स्थल का आश्रय लेकर मिद्धा से मित भोजन करत
हुआ ॥ ३० ॥

हे राजन् ! सम और शुद्ध प्रदेश में स्थिर सम और सुखदा
देसे अपने आसन को बिल्काकर, उस पर ऋजु (सीधा) अंग क
कर प्रखण्ड (अंकार) का उच्चारण करता हुआ बैठे ॥ ३१ ॥

पूरक कुंभक रेचक प्रायापानां से प्राय और अपान क
अच्छे प्रकार निरोध करे जब तक कि अपना मन कामनाओं व
न छोड देव, और अपने नासिका के अग्र भाग का निरीक्षण भी
करता जावे ॥ ३२ ॥

यतो यतो निःसरति मनः कामहृतं भ्रमत् ।
 ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुन्ध्याच्छुनैर्बुधः ॥ ३३ ॥
 एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीतया यतेः ।
 अनिशं तस्य (१)निर्वाणं यात्यनिन्धनवह्निवत् ॥ ३४ ॥
 कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखिलवृत्ति यत् ।
 धितं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठेत् कर्हिचित् ॥ ३५ ॥
 यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं त्रिवर्गाऽऽवपनात्पुनः ।
 यदि सेवेत तान्भिक्षुः स(२) वै बान्ताश्रयपत्रपः ॥ ३६ ॥
 यैः स्वदेहः(३) स्मृतो नात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात् ।
 त एन मात्मसात्कृत्वा श्लाघयन्ति ह्यसत्तमाः ॥ ३७ ॥
 गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो बटोरपि ।
 तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता ॥ ३८ ॥
 आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रम(४)विडम्बकाः ।
 देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेताऽनुकम्पया ॥ ३९ ॥
 आत्मानं चेद्विजानीयात्परं ज्ञानधुताशयः ।
 किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्पाति लम्पटः ॥ ४० ॥

भीमश्रृंगवचनभाष्येर्षीपिका ।

एवमनिशमभ्यस्यतस्तस्य यतेश्चित्तं निर्वाणं शान्ति
 याति ॥ ३३ ॥

नच पुनर्विद्विष्येनेत्याह-कामादिभिरभ्रुभितं वदित्तं तन्नो-
 तिष्ठेत् यतः प्रशान्ता अखिला वृत्तयो यस्य कृतः ब्रह्मसुखेन
 स्पृष्टम् ॥ ३५ ॥

यस्तु प्रव्रज्यां कृत्वा ऽपि भोगमभिक्षुः स्यात्तं निन्दति,
 च इति । प्रयाणां धर्मादीनां वर्गं आसमन्तादुच्यते यस्मिन्स्तस्मात्
 गृहात् तान्धर्मादीन् वास्ताशी कर्हि न भोजी निर्लेज्जाश्च ॥ ३६ ॥

नचेदमद्यदितं हृष्टबाहिरवाह-यैः पूर्वं स्वदेहो ऽनात्मादिरूपः
 स्मृतश्चाभितस्त एव पुनरेनमात्मेति मत्वा श्लाघयन्ति स्तां-
 यन्ति हि ॥ ३७ ॥

यत्तिसुपक्षयणीकृत्याऽन्यानपि स्वधर्मत्यागिनो निन्दति-गृह-
 स्थस्येति, द्वाश्रयाम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नन्वात्मतत्त्वज्ञस्य भिक्षो र्निन्द्रियलौल्येऽपि को दोषस्तत्राऽऽह,
 आत्मानं परं ब्रह्म चेजानीयात् ज्ञानेन धुता निरस्ता आश्रया
 चाक्षना यस्य तस्य ज्ञानिनो लौल्यमेव न सम्भवतीत्यर्थः । तथाच
 भूतिः—

“आत्मानं चेद्विजानीयात्परमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाद्य शरीरानुसङ्गधरे” ॥

इति ॥ ४० ॥

भीमश्रृंगवचनभाष्येर्षीपिका ।

कामैः शब्दादिविषयध्यानैर्हृतं चित्तं सम्मनो भ्रमयतो यतः
 ये ये विषयं निः सरति विषयीकरोति ततस्ततो विषयात् तन्मनः
 उपाहृत्य प्रत्याहृत्य बुधस्तत्प्रत्याहारविद्वद्भि हृद्यस्थे शुभाश्रये
 शनैर्निरुन्ध्याच्छुभाभगच्छिन्ताप्रवणं कुर्यात् अत्र निषमोऽर्थमिच्छः
 चित्तविजय इति नियम उक्तः स्थिरं सुखमासीतेत्यासनम् ।
 प्राणापानावित्यादिना प्राणायामः वायुमन इत्यादिना तनस्तत
 उपाहृत्य इत्यन्तेन प्रत्याहारः निरुन्ध्याच्छुनैर्बुध इत्यनेन ध्यान-
 धारयो चोक्ते ॥ ३३ ॥

अथ समाधिमाह-एवमिति, द्वाश्रयाम् । एवमनिशम अहरहः
 सर्वदा वाऽभ्यसतः तस्य यत्तश्चित्तमल्पीतया कालेन निर्वाणं
 याति वदित्तं विनाशं याति अनिन्धनवह्निवत् यथाऽनिन्धटः उवा-
 लाधुमाहिरहितो दाह्यरहितो ऽङ्गाररूपेणाऽ वद्योपितोऽप्रसङ्गत्
 इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(१) आविषययज्ञ (२) सपापो निरपत्रपः (३) यस्यदेहः । इति विज० पाठ० (४) विडम्बितः । इति विज० धीर० पाठ० ॥

भीमहीरराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

न तु विद्विंसंभवीत्याह-कामेति । यद्यस्मात् कामादिभिः शब्दादिविषयानुष्ठानादिरनाविज्ञमसंक्रान्तं प्रहास्ता अपगता अविद्या वृत्तयो व्यापारारम्भा यस्य तादृशं चित्तमभूत् तस्मात्तच्चित्तं ब्रह्मसुखरूपं ब्रह्माऽनुभवसुखादिषु सत् कर्हि-चिदपि नैर्वाङ्मिष्टेन शुभाशयात् प्रकृतं भवति, अयमेव समाधि-र्थं ब्रह्माऽनुभवमप्रचित्तेति ॥ ३५ ॥

एवमहाङ्गयुक्तमगवद्भक्तियोगनिष्ठं तत्फलत्वेन त्रिवर्गं कामय-मानं यति निन्दति-य इति । त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामरूपस्यावपनात् वृत्रभूताद् गृह्यात्प्रमज्ज्य पुनर्थः पुमांस्तान् धर्मादीनेषु सेवेत सवे भिक्षुर्निरपन्नपो निर्वाजो वाग्दाशी कर्हिताजमक्षी उद्गीर्णा-जमवायिदुत्तुष्य इत्यर्थः । यद्वा प्रमज्ज्याप पुनर्मांसासकं यतिं निन्दति-य इति ॥ ३६ ॥

न वेदमघटितं हृदस्वादित्याह-येरिति । येः परिव्राजभिः पूर्वं अवेदो नात्मा स्मृत आत्मत्वेन न निश्चिनः किन्वात्मनः स्वतिरिक्तो मर्थः मर्यादाभिः विदुःकमिभस्मसाञ्चान्ततः क्रियाद्यवस्थाभाप-रस्यमानश्चिन्तितः त एव पुनस्तमेन वेदमेव आत्मसात्करवाऽऽत्मा-ऽभिज्ञं कृत्वा द्वाघयन्ति हि, केचिदसत्तमाः परिव्राज इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भोगाऽऽसक्तयतिनिन्द्याप्रसङ्गात्तेन सहा ऽऽभमात्मरस्यानपि अज्ञानादित्वागिनो निन्दति-गृह्यस्येति । क्रियात्यागः स्वर्गा-भ्रमोचितक्रियात्यागः बटोर्ब्रह्मचारिणो व्रतत्यागः गुरुकुलवासोद्-व्रतत्यागः तपस्विनो वानप्रस्थस्य प्रागसेवा पुनर्प्राप्त्यासः मिश्रोः सन्यासिन इन्द्रियखोलता ॥ ३८ ॥

एते आभमापसदा येषां गृहस्थादीनां चतुर्था क्रिया-त्यागाद्यस्त एते आभमेषु आभमस्थेषु अपसदा निकृष्टा इत्यर्थः एते आभमान् विद्वन्भयन्यनुकुर्वन्तीत्याभमविद्वन्भिनः विद्वन्भन-मात्रमेवैषां नत्वाभमसिद्धिरित्यर्थः । अतस्तान् भगवन्मायया विभू-दान् अनेन नित्यनिरतिशयाऽऽनन्दरूपपरमात्मप्रसिद्धसाधनभूततदुपा-सननदङ्गभर्माऽनुष्ठानोपयुक्तमनुपपन्नमवर्णाऽऽभर्माद्वृत्तसामर्था-लक्ष्यापि ये अज्ञानादित्वागिनस्ते नूनं देवमाया मांहिता इत्युक्तम-भवति । अनुकम्पया अहो इमे उच्चपतिताः किं विधेयमित्यवमनु-कपापूर्वकाभिन्त्या तानुपेक्षेन तानुषर्तेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

आत्मपरमात्मतत्त्वज्ञस्य ब्रह्माऽनुभवसुखमृत्तस्य तु यतेगिन्द्रि-यबौद्धयमेवासम्भावितं तस्य देवमाययामांहाभावादित्याह-आत्मानमिति । परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणमात्मानम् यद्वा आत्मानं परं परमपुरुषं च विजानीयाद्येत् तज्ज्ञानेन निर्धून-वासनः कस्य कामाद्य इष्टसम्पत्तये व्यपटः किमिच्छ-देहं पुण्याति देहपोषणेन आत्मनः परमपुरुषस्य च नेष्टं सम्पद्यते ऽनस्त्यजत्वेत्यर्थः । यद्वा इच्छन् शब्दादिविषयान्कामयमानः कस्य अपरयोरेवतरस्य कस्य कामावेष्टायै देहं पुण्यानि किम? न पुण्या-त्यन्वेत्यर्थः । कस्य कामावेत्यनेन देहपोषणं न आत्मनो नाऽपिपर-मात्मनश्च सुखाधायकं तयोः अत एव निरनिशयसुखरूपत्वा-दिति सूच्यते, निरतिशयानन्दपरमात्मोपासनमात्मकतदनुभवमृत्तो

निरिहो देहपोषणजसुखार्थं न यतत एव, किन्तु परमात्ममा-त्मय एव यतत इति सूचितम् । देवमायाविमूढानित्यनेन परमा-ऽऽनन्दरूपपरमात्मप्राप्तिसाधनाऽनुष्ठानोपयुक्तशरीरेन्द्रियादिसा-मर्थी लक्ष्याऽपि ये न यतन्ते ते देवमाया विमूढा इति शोकम् ॥ ४० ॥

भीमहिजयध्वजतीर्थेकनपदरत्नावली ।

उपाहृत्य हृदि स्थिते हरी ॥ ३३ ॥

इन्धनरहितो वह्नियथा निर्वाणं नाशं यानि तथा चित्त-प्राकृतं नाशमेति अमाकृतं अरूपभूतं शरीराभिमानरहितं ब्रह्म-यानीत्यन्वयः । "वाणं शरीरं सम्प्रोक्तं वाणो वह्निसुते शरः" इत्य-भिधानम् "निर्वाणममृतमक्षरं ब्रह्म" इत्यभिधानम् ॥ ३४ ॥

एवं विषयीकृतब्रह्मणोऽप्राकृतस्य चित्तस्य स्वभावफलमाह, कामादिभिरिति । यत्नितं कामादिभिरनाविज्ञरथात् प्रहास्ता-स्त्रिलङ्घनरथात् ब्रह्म पुमांस्तुल्यरूपं रूपं विषयीकुर्वन् तत्कर्हिचि-त्ततो नोत्तिष्ठेन ततोऽन्यत्र न गच्छतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु, कस्यचित्छेनोऽन्यत्र गच्छति चेत्किन्तुपुण्यामित्याशङ्क्य-तस्य पापकारणत्वेन संवेहात्यर्थं दूषणमित्याशयेनाह-उःप्रम-ज्जेति । त्रिवर्गावपनात्तर्थाथकामवीजानामावपनक्षेत्रभूतात् तान्, कामादीन् यदा सेवेत तर्हीति शेषः ॥ ३६ ॥

एवं विधा असुरजातय इत्यभिप्रायेणाह-बन्धयति । यस्य वेदहनः अनात्मा वेदो विदुःकमिभस्मवस्मृतः तस्य तमेव वेदं नास्वदशमेव भोगावतनं आत्मसात्करवाऽहमेवामेति कृत्वा यं वेदं उदाघयन्ति ते असत्तमा असुरा इत्यन्वयः । "आत्मेव हाथात्" इति भूति हिशब्देन सूचयति-येः स्वदेह इति पाठे येमरेवैरनात्मा स्वदेहा विदुःकमिभस्मवस्मृतः ते तमेव आत्मसात्करवा उदाघ-यन्ति तर्ही असत्तमा इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

न केषवं यतेराभमत्यागे दूषणमपि तु गृहस्थानामपि स्वधर्मत्याग शेषः क्यादित्याह-गृह्यस्येति । यस्याहः कस्य कस्य धर्मत्यागे शेषः क्यादित्यतो वाऽऽह-गृह्य-स्येति । बटोर्ब्रह्मचारिणः यद् गृहस्थादीनां क्रियात्यागाद्यः सन्नि-तर्हीने आभमापसदा हीत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

नन्वेताषनाऽपि फलं स्वार्थिकं नेत्याह-स्त्रिधाति । आभमान्नि-वृत्त्ययन्ति अनुकुर्वन्तीत्याभमविद्वन्भिनः अस्तु आभमफलाहेतुत्वा-दित्यर्थः । निषेधवाक्यात्कुरादी अस्तुशब्दप्रयोगात् न केन पुण्या-शया माय्या इत्याह-देवेति । अतो भगवन्महिमेति भगवद्विषयेषा-ऽनुकम्पया प्रेमविशेषः ॥ ३९ ॥

वनः स्वधर्मत्यागी निषोऽनो विहितानिरंकण देहपोषो न युक्त-इत्याह-आत्मानमिति । विधेकामेन भूताशयः यशीकृतात्मः कस्याः पुरुषः आत्मानं अस्वरूपं परमात्मानं च विजानीयात् केनर्हि स किं सुखमित्यन्न कस्य हेतोः सुखस्यार्थं वा व्यपटो रार्गी-

श्रीमद्विजयश्वजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

इन्द्रिबबोलुरो भूषा देहं पुण्यातीत्यन्वयः "सुखार्थो वा लजेन्द्रियां विद्यार्थो वा सुखं त्यजेत्" इति वचनात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

निर्वाणं शान्तिं याति ॥ ३४—३५ ॥

त्रिवर्गं वा उच्यते यस्मिन् तस्मात् गृहात् पूर्वं प्रव्रज्य पुनः पश्चात् तावेष गृहस्थधर्मान् संवेत् वान्ताशी कर्हितभोजी निलंजः ॥ ३६ ॥

अनात्मा देह आत्मा न भवतीति चिन्तितः विद्वक्त्रिमस्म-
वदित्यग्ने विद्वक्त्रिमस्मरूपो मधिष्यतीत्यतोऽधुनापि विद्वक्त्रिम-
स्मरूप इत्यर्थः । त एव एतं देहम् आत्मसात्कृत्वा आत्मानमेव
मत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

बौद्धता बौद्ध्यम् अनुकम्पया सह उपेक्षेत अनुकम्पया
नदम्निकमुपेत्य तत्रोपदेशादिकं न कुर्यात् तस्य तेषु
वैयर्थ्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

तेष्वपि मध्यं भिक्षुं विशेषतो निन्दति—आत्मानमिति। अत्र विजा-
नीयादिति विधिबिद्धि तेन चायमर्थ आक्षेपबन्धो भवति ज्ञानधुता-
क्षयः सन् आत्मानं विजानीयादिति विधेर्विषयीभूतः स्याद्ये-
त्तदाकिमिच्छन्वित्यादि देहं पुण्यातीति जिह्नेन्द्रियबौद्धं खण्ड
इत्युपस्थबौद्ध्यञ्च व्यजितं परं देहात् पृथग्भूतम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रवर्कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भ्रमद्वनवस्थितम् यतो यतो यत्र यत्र विषये ॥ ३३ ॥

अनिशं निरन्तरमेवम् अक्षयस्तस्तस्य यतेभ्यस्तं निर्वाणं नैश्च-
त्यम् ॥ ३४ ॥

अनाविज्ञमधुमितम् अत एव प्रशास्ता अखिला वृत्तयो
यस्य तत् ब्रह्मणः चिन्तनीयस्य भगवतः सुखेन स्पृष्टं यत्
यर्हि नवेत्तदा कर्हिचिदपि नोत्तिष्ठति ॥ ३५ ॥

ब्रह्मसुखस्पर्शाऽमात्रं तृप्तिष्ठति विषयेषु यतेभ्यस्ततः स नि-
न्द्यो भवतीत्याह—त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गं वा समस्तानुच्यते
यत्र ततो गृहात्प्रव्रज्य यदि तान् गृहस्थोचिन्तान् धर्मादीन्
पुनः संवेत् स वान्ताशी कर्हितभोजी अपत्रपो निलंजश्च
भवति ॥ ३६ ॥

आत्मविद्योपि अनात्मानं देहं वे श्लाघयन्ति ते निन्द्या एवे
त्याह—वैरिति। येऽहो देहः अनात्मा आत्मनिजः मत्स्यो मरु-
धर्मा कुमिविद्वक्त्रमसात् च स्मृतः चिन्तितः पुनरेनमात्मसात्
कृत्वा श्लाघयन्ति त असत्तमाः ॥ ३७ ॥

यतिमुपबन्धीकृत्यान्वानपि स्वधर्मत्यागिनस्तत्तत्तमदृहीकरणा-
र्थं निन्दति—गृहस्थस्येति, श्लाघ्याम् ॥ ३८ ॥

अनुकम्पया उपेक्षेत नत् दुरुत्तया पीडयेत् ॥ ३९ ॥

"आत्मानं वेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संउचरेत्" ॥

इति भ्रुत्यर्थमुपबृंहयन् जाते आत्मज्ञानेऽपि देहासक्तं निन्दति—आ-
त्मानमिति । परं देहादन्वयम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

कामनाओं की ताडना से भ्रमता हुआ मन जहाँ २ से निकले
तहाँ २ से रोक कर बुद्धिमान् धीरे से इदम मे रोके ॥ ३३ ॥

इस प्रकार निरन्तर अज्ञास करने वाले यति का शिष्य थोड़े
ही काख में शान्ति को प्राप्त होजाता है, जैसे, कि—बिना इन्धन
का अग्नि ॥ ३४ ॥

कामाधिकों से खोम को नहीं प्राप्त होने वाला शान्त होगई
सर्वे वृत्ति जिसकी और ब्रह्म सुख का स्पर्ध करने वाला एसा
यति का शिष्य फिर कभी कामनाओं की तरफ नहीं उठता है ३५
जो पुरुष त्रिवर्ग के क्षेत्र रूप अपने गृह से सम्भ्रास लेकर
त्यागी होकर यदि फिर उन विषयों का सेवन करे, तो वह निलं-
ज वान्ताशी है, अर्थात् वमन करे हुए का मञ्जु करने वाला
है ॥ ३६ ॥

क्योंकि, जिनोंने पहले इस देह को अनात्मा और विद्या कुमि
मस्म रूप समझा फिर वे ही इसको आत्मा मानकर श्लाघा करे
और पावन पोषण करे तो उनके सहश असत्तम निन्दनीय और
कौन है ॥ ३७ ॥

गृहस्थ होकर क्रियाओं का त्याग, ब्रह्मचारी होकर व्रतों का
त्याग तपस्वी होकर प्राण संवा और भिक्षु होकर इन्द्रियों की
बन्धकता जिनकी है ॥ ३८ ॥

ये लोग आभ्रम धारियों में नीच हैं, और आभ्रम का बिह्वन
करने वाले हैं, भीहरि की माया से मोहित एसे मूढ़ों को कृपा
करके दूरसे उपेक्षा करे अर्थात् उनके समीप न बैठे ॥ ३९ ॥

जिसने ज्ञान से वासनाओं का निरास किया है, ऐसा आत्म-
ज्ञानी यति किस इच्छा से और कौन से हेतु से देह का पोषण
करेगा, और वह खण्ड ही क्यों होगा अर्थात् ज्ञानी एसा कर ही
नहीं सक्ता है ॥ ४० ॥

आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि ह्यानभीषून्मन इन्द्रियेशम् ।
 अर्मानि मात्रा विषयां च सूतं सत्त्वं बृहद्वन्धुर^(१)मीशमृष्टम् ॥ ४१ ॥
 अक्षं दशप्राणामधर्मधर्मौ चक्रे ऽभिमानं रथिनं च जीवम् ।
 धनुर्हि तस्य प्रणां पठन्ति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यम् ॥ ४२ ॥
 रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः ।
 मानो ऽवमानो ऽसूया च माया हिंसा च मत्सरः ॥ ४३ ॥
 रजः प्रमादः क्षुन्निद्रा शत्रवस्त्वेवमादयः ।
 रजस्तमः प्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचित् ॥ ४४ ॥

यावन्नृकापरथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातम् ।
 ज्ञानातिमद्युतबलो दधदस्तशत्रुः स्वाराज्यतुष्ट उपशान्त इदं विजह्यात् ॥ ४५ ॥
 नो चेत्प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूना नीत्वोत्पथं विषयवस्युषु निक्षिपन्ति ।
 ते दस्यवः सहयसूतममुं तमोऽन्धे संमारकूप उरुमृद्युभये क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥
 प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
 आवर्त्तेत प्रवृत्तेन निवृत्तेनाऽऽनुते ऽमृतम् ॥ ४७ ॥
 हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्रायशान्तिदम् ।
 दर्शश्च पूगोमाशश्च चातुर्मास्यं^(२) पशुः सुतः ॥ ४८ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमावाप्यदीपिका ।

अहस्व तु खौलयेन नरकपातापत्तरप्रमत्तेन सदा तत्त्वज्ञाने
 यतितव्यमितीममर्थम् "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च"
 इत्यादि श्रुत्युक्तं रथरूपकद्वारेणाह—आर्हागतिः, पशुभिः । इन्द्रियेश
 मनोऽभीषून् रश्मिनाहुः मात्रा शब्दादीन्भीषमानि गन्तव्यदेशानाहुः
 * सत्त्वं चित्तं बृहदेहव्यापि बन्धुरं बन्धनं चित्तं विना ह्यनिव-
 र्त्तमिव शरीरं भवति ईशसृष्टिमिति बन्धनकर्ता त्रीश एतेत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 प्राणादयः पञ्च "नागः कूर्मश्च कृकक्षां वेवदत्तो धनञ्जयः"
 इत्येवं दशविधं प्राणमस्यम् अभिमानं साहङ्कारं जीवं रथिनं शुद्धं
 जीवं शरं परं ब्रह्म लक्ष्यं यथा धनुषा शरं लक्ष्ये निपात्यते
 तथा प्रणाद्येन जीवो ब्रह्मणि निपात्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

रागादयो जेतव्याः शत्रवः ॥ ४३ ॥

तत्र रजोऽभिनिवेशः क्वचिदाकृदसमाधेः सत्त्वप्रकृतयोऽपि
 परोपकारादिप्रवृत्तयः शत्रवः ॥ ४४ ॥

नृकायकल्पं दृश्यमात्मवशः उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो रश्मि-
 स्तथाभूतं यावत् धत्ते तानवेव गरिष्ठानां शुक्यां चरन्सेवया
 निक्षिप्तं ज्ञानकञ्च विद्मद्व्युत्ताभवः सन्निरस्तशत्रुरूपव्याप्तः
 ज्ञानन्देन तुष्टो भूत्वेवं रथाविकमुपक्षेतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अद्युताभयभावे बाधकमाह—नोऽङ्घ्रिदिनि । अन्तर्गतो बहिर्मुक्ता
 ये इन्द्रियवाजिनः सूतश्च ते उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषया
 वस्युषु दस्युषु निक्षिपन्ति ह्यैः सूतेन च सह अर्मानं तमो
 ऽन्धे तमसा ऽघानं उरु मृद्युभयं यस्मिन् ॥ ४६ ॥

ननु, वेदनिहितेष्टापूर्तादिकारिणः पुंसः कथंमधमनर्थप्रानि-
 र्थादित्याशङ्क्य वेदाकर्मणां द्वैविध्यं दर्शयन्कर्मभेदमाह—इह न
 चेति, बर्धमिः ॥ ४७ ॥

हिंस्रं इवेनादि कर्म अशाश्विनदमत्यात्मकियुक्तम् आदिशब्दा-
 यंविचरणां दर्शयेति पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः ॥ ४८ ॥

भीमह्रीरराधवाचापेकृतगागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं मयैव शरीरेन्द्रियाहः परमात्मप्राप्तिसाधनाऽनु-
 ष्ठानोपयुक्तसामग्रीरथमुत्पत्ते, अपि रूपनियन्ताकार्ष्यपि—

"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःपत्रहं मेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्निषयांस्तेषु गोचरात् ।

सोऽन्धनः पारमात्रेति तद्दिशो परमं परमं" ॥

श्रीमद्दीरराजवाचां कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यादीनि संसाररथमः पारं वैष्णवं पदं वेष्णुस्तगात्मानं रगि-
त्वेन नन्दरीरादीनि रथरथाङ्गत्वेन रूपवित्वा तदाहुरित्याह—
आहुतिरिति । शरीरादीन् रथादिभावेन रूपयन्तस्तेषां परमा-
त्मप्राप्तिसाधनाऽनुष्ठानोपयुक्तसामग्रीत्त्वमभीष्टदेवमित्योर्विजिमी-
षोश्च प्रसिद्धरथादीनां साधनत्वमित्याहुर्वेदास्ता इत्यर्थः ।
शरीरं रथं रथस्थानीयमिन्द्रियाणि ह्यानश्चानिन्द्रियाणामश्वस्था-
नीयानाभीशं मुख्यं मनः अमीशान् रश्मीन् रज्जुगिति यावत्
मात्राः शब्दादीन् अस्मानि मार्गस्थानीयान् धिषणां बुद्धिं सूत्रं
सारणि मस्यं यत् बृहद् बृहद् बभ्रुर् देहादीनां बभ्रुमश् ईश-
सृष्टिमिति यथायोग्यं विभक्तिपरिणामेन शरीरादीनां विभो-
पणम् ईशेन परमात्मना सृष्टमीशसृष्टम् ॥ ४१ ॥

दशानां प्राणानां समाहारो दशप्राणं प्राणादिपञ्चकं नाग-
कूर्मकृकलदेवदत्तधनं जयायोपप्राणपञ्चकारमकम् अक्षुमक्षु-
मीवम् अधमधर्मो पुनरप्यपि चक्रं पुनरप्यपामकयोः कर्मयोगेव
रथत्वरूपितशरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात्तदायत्त्वेन च अक्षुत्वेन रूपगम्
अभिमानिनं देहाभिमानं जीवं रथिनमाहुः तस्य रथिनः प्रणव-
मोक्षारं धनुः पठन्त्याहुः शरं तु जीवं परं परमात्मानं तु
अक्षयं पठति "प्राणवो धनुः शरो ह्यात्मा प्रवृत्तस्यमुच्यते । अ-
प्रमत्तं वेद्यं शरत्त्वमयोभवेत्" इति श्रुत्यत्रायुक्तं विप्रक-
ष्टयोः शरत्त्वयोरिव जीवपरयोः सम्बन्धज्ञापनहेतुत्वात्प्राणवो
धनुःकम् ॥ ४२ ॥

रथित्वेन रूपितजीव एव शरत्त्वेनापि रूपयते तत्र जेतव्यानाह-
राग इति । रागः शब्दादि विषयाऽऽसक्तिः द्वेषः तद्विरोधि-
षयाऽपीतिः क्रोधोऽस्वप्नोऽपः मोहः कार्योऽकार्योऽप्येकः भयमागा-
मिदुःखदंशनं प्रतिक्लृप्तानं मदो गर्भः मानो बहुमानः अवमान-
स्तिरस्कारः असूया गुणेषु सस्वपि दोषाविष्कारः माया वञ्च-
नं हिंसा भूतद्रोहः मत्सरः परकृतद्रोहश्चिन्ता ॥ ४३ ॥

रजः क्रोधः स चामर्षः प्रगाहोऽनवधानता एवमादयः
एतत्प्रभृतयः शत्रवो जेतव्यास्त एते रजस्तमःप्रकृतयः
कश्चिन्स्वरप्रकृतयश्च रजस्तमसी प्रकृती कारणो येषां ते सत्त्वं
प्रकृतिः कारणं येषां ते चेति बहुव्रीहिः रजस्तमभोरप्यतर-
मिश्रस्वरप्रकृतय इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तदेवं शरीरिन्द्रियमनोविषयबुद्धिबलमाशाधर्माधर्मजोनाः रथ-
रथाङ्गादि रथरथाङ्गत्वेन परमात्मप्राणयुवावसाधनाऽनुष्ठानोपयु-
क्तवृत्तापनाय रूपिताः प्राणवजीवेशास्तु जीवपरयोः सम्बन्धज्ञान
जनकत्वपरमात्मैकशेषत्वप्राप्त्यवज्ञापनाय धनुःशरत्त्वयमावेन रू-
पितमः हेयत्वज्ञापनाय रागादयः शत्रुत्वेन रूपिताः अथ यस्यैते रथा-
दयो वशो तिष्ठन्ति स एवधवनः पारं वैष्णवपदमाप्नोतीति "सोऽ-
धवनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतेरर्थमभिप्रयञ्
रथादिकमपि उपेक्षेन इत्याह—यावदिति । यावत्कुरीरं अमीहितसा-
धने दक्षं स्वयं च तावदेव ज्ञानास्तिना जिनरनाक्षिशुर्लुकि-
न्वाधनमनुनिष्ठन् शरीरादिषु निःस्पृहो भवेदित्याह—यावदिति ।
नृकायरथं नरशरीररूपं रथं यावदात्मवशोपकल्पं स्वाधीनमयो
पकल्पं यथा भवति तथा धत्ते तावदेव गरिष्ठानां महतां चरणाच्च-

नयात्तथं निशांतं ज्ञानरूपं कर्तुं इधत् विद्वाद्यः अस्ता निरस्ताः
शत्रवो रागादयो येन अच्युतः आभिर्तीक्ष्ण्यावतीःसुच्यते
भगवानेव यत् यस्य तादृशं उपशान्तः रागाद्यकंक्षितचित्तः
स्वाराज्यतुष्टः स्वराज्यकर्मवदयः तस्य भावः स्वाराज्यं
मुक्तेश्वर्ये तेन तुष्टः अवश्यमच्युतः स्वाराज्यं दास्यतीति
सन्तुष्ट इत् नृकायरथादिकं विजज्ञानुपेक्षेन तेषु स्पृहादिहेन
भवेदित्यर्थः । इहमेतद्विस्सारकं फलं वा विवर्द्धितम् ॥ ४५ ॥

यद्युक्तविधो न स्वात्तदा तस्यानर्थमाह—मेति । मोक्षेयुक्तविधो
न भवेत्तदा प्रमत्तमिमं देहिनमसन्तो बहिर्मुखा इन्द्रियवाजिन
इन्द्रियावबेवाश्वाः सूतो बुद्धिश्चैते उत्पद्यं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा
विषयरूपेषु इत्युषु निक्षिप्तानि ते विषयाव्या इत्यर्थः इयैः
सूतेन च सह वर्तमानममुं प्रमत्तं देहिनमुर्धधिकं सृष्ट्युमथं
परिमन्त्रये तमव्यव्यतामिभनरकतुष्येःसंसाररूपे क्षिपति ॥ ४६ ॥

तदेवं यथाभ्रमधर्माद् तदनुप्राणं भक्तियोगं शरीरिन्द्रिया-
दीनां तदनुष्ठानोपयुक्तं तैरनुष्ठितेन यथाभ्रमधर्मोतुप्रदितेन
भक्तियोगेन स्वाराज्यप्राप्तिं सांसारिकफलव्यवसायाऽनुष्ठितानां
तु धर्मोणां संसृतिरूपानर्थावहरत्वं चाभिधायाऽप्य तेषामेव धर्मा-
णामिष्टापूर्तमेवेन वैविध्यं सांसारिकफलसाधनत्वेन कृतानां
प्रवृत्तकर्मोच्यत्वं पुनरावृत्तिहेतुत्वात्प्राप्तानुप्राहकतया कृतानां
तु निवृत्तकर्मोच्यत्वं तस्याऽपुनरावृत्तिहेतुत्वं चाह—प्रवृत्तमिति ।
वैदिकं वेद्विहितं कर्म प्रवृत्तं निवृत्तमिति द्विविधं नृत् प्रवृत्तेन
कर्मणा भावर्त्तने फलाऽनुभवाय लोकान्तरं प्राप्य तत्र तदनुभवा-
ऽवशिष्टेन कर्मणा ततः पुनरिहावर्त्तते निवृत्तेन त्वमृतमश्नुते
तत्फलरूपममृतं मुक्तिं प्राप्य ततः पुनर्नावर्त्तते ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तनिवृत्तमेवमिभस्य वैदिकस्यैव कर्मवस्तत् अरूपमि-
ष्टसंज्ञकत्वं च वक्तुं तद्विद्विपंस्तद्वान्तरमेवार्थयति—द्वि-
मिति । अग्निहोत्रनामधेयकं कर्म आह्वयस्य तदग्निहोत्रादि आदि
शब्दप्राप्तावर्त्तयति—द्वंश्चेति । द्वाःद्वयः शब्दाः कर्मनामधेयानि
पशुः पशुभागः सूतः सोमभागः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीलकण्ठपदरत्नावली ।

नन्वयं देहो हेयश्चेत्किमनेनार्थ इत्याशङ्क्य महाप्रयोजनम-
स्येवं कृतं चेदित्याशयेनाह—आहुतिरिति । अमीषु प्रग्रहं इन्द्रियेषां
भोत्रादीन्द्रियनेतारं मात्राः विषयाः धिषणा बुद्धिः ईशस्व धाम
गृहस्थानीयं सत्त्वंमत्तरेकरथविशेषम् ॥ ४९ ॥

दशप्राणं प्राणदशकमक्षुमाहुरिति सर्वत्र बोध्यं प्राणान-
द्यानोदावसमाननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनानामानो दक्ष प्राणाः
अधमधर्मो पापपुत्रयत्नस्यो अकं शकटपदस्थानीये अस्मिन्नि-
महकृत्स्नान् जीवं रथिनं पठन्तीत्यर्थः । शरं तु जीवमि-
त्यत्र तु शब्देनैतत्प्रवृत्तिविशेषमदं सूचयति—नतु अर्धवमेव
"प्राणवो धनुः शरो ह्यात्मा" इति श्रुतेः । अथ देवदत्तस्ववाग्बुद्धि-
रिति च परं ब्रह्म ॥ ४९ ॥

भीमद्विजयव्यजतीयं कृतपदरत्नावली ।

• अस्य रङ्गिनो जेतव्यानाह-राग इत्यादिना "अपूज्ये पूज्यबुद्धि-
स्तु मानः सङ्गिदवाहनः" इति "मानो अभिमानोऽप्येव परिमाणं
च पूजने" इति च "अभिमानोऽर्थादिहर्षे ज्ञाने प्रख्यवदिसयोः" इति
च माया केनचै रागादव आम्नरीवाः शत्रवः बाह्याः शत्रवः
सहोदरावयः आदिशब्देन पुत्रपुत्र्यादयः सुप्रीववास्यादयः ते
सर्वे शत्रवो रागादय उपायेन परिहर्तव्या इति शेषः ॥४३॥४४

एवं वर्णानोपयोगमाह-यावदिति । नृकापरयं मनुष्यशरीरा-
व्ययर्थं "रथ गतौ" इति धातोर्ज्ञानसाधनत्वात्कच्छब्दशब्दितं याव-
दात्मवद्योपकरणं स्वशब्देन कल्पितं धत्ते तावन्नृच्छिन्नरथा-
र्कनवा महापुरुषधीपादपूजनेन निशार्तं धौतं ज्ञानासि इव-
च्युतो बलं यस्य स तथा प्रवृत्तिं बलं यस्य स तथेति वा
अस्तशत्रुः निरस्तरागादिशत्रुः स्वाराज्येनेश्वरेण इहेन तुष्टो
विषयात्म्युद्धिमानुपशान्तः पूर्वस्मादाधिक्येनोपासतमगवच्छिन्नः
पुरुष इदं संसारावयं हेयत्वेन सपनिमोकवत् कृतं वस्तु जह्या-
दित्यन्वयः ॥ ४५ ॥

इतोऽन्वयाऽप्य मुक्तिरेव न सेरस्यतीत्याह-नोचेदिति । नोचे-
द्विन्द्रियप्रामाण्यमवशं कृत्वा ज्ञानासिना संसाराऽनुच्छेदः शब्दादि-
विषयानिवापयेद्यदि तर्हि असन्नोषिता इन्द्रियव्युत्थितानाः
प्रमत्तं रागान्धीभूतचक्षुषममुं रथिनं उत्पद्यमानात्ममार्गं नीत्वा
शब्दादिविषयव्युत्थेषु वस्तुषु दुःखाकारेषु चौरेषु निक्षिपन्ति
ते विषयचौराः सहस्रतं इन्द्रियव्युत्थितममं रथमुकृत्युभये
तमोक्षसायाज्ञानान्धे चक्षुरविषये संसारकूपे क्षिपन्तीत्यन्वयः ॥४६॥

ननु, स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिशक्यार्थं भवत्यसमन्तरं तनुक-
कर्मणि प्रवर्तमानदुष्प्रापापारसंसारकूपे पातयन्तीति कथमुच्यते
तस्यापि वैदिकत्वेनाङ्गीकारेणाङ्गव्यस्य सर्वधर्मपरित्यागस्यापि वै-
कल्यापि संसारोच्छेदकत्वं च कथं सर्वधर्मांस्परित्यजेति स्मृते-
रिति तत्राह-प्रवृत्तं चेति । चः समुच्चये द्विविधमित्यनेनारथस्म-
मिन्नविषयार्थं दद्यति-वद्यप्यनेनैवित् महापुण्यं कर्म करोति
"तत्रास्मान्ततः क्षीयते" नारायणोऽसौ परमो विचित्रध्वः" इत्या-
• दिना वैदिकत्वाच्च ॥ ४७ ॥

कीदृशं तत्रप्रवृत्तं येनाऽनुष्ठितेन पुमरावृत्तिः स्यादिति तत्राह,
द्विस्मित्यादिना । अन्वयादिद्रव्यच्छेदनामकरवाञ्छिन्नमशाभितदं
मुक्तिविपरीतफलप्रदम् ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

जाहुरिति युगमकम् । अथर्म्मोऽत्र धर्मपरित्यागरूपः
संन्यासः । तदेवं सर्वैक्यां रथसामग्र्यां सत्यामपि धनुरा-
दिकं विना वैधर्म्येवेत्याह-धनुर्हीति ॥ ४९-४७ ॥

• द्विस्मिति युगमकम् । सुराववादिजस्यं पूर्वत्र प्रवृत्ता-
स्यामित्यर्थः ॥ ४८-५६ ॥

भीमद्विजयव्यजतीयं कृतसारावर्धिसिमी ।

वदेव देहेन्द्रियादिकं प्रमत्तत्वानर्धेहेतुस्तदेवाममत्तस्य वांमि-
नस्त्वहसाधनमितीममर्थम् "आत्मानं रथिनं बिद्धि शरीरं रथमे-
वच" इत्यादि श्रुत्युत्तररथरूपकद्वारेणाह-जाहुरिति, वद्विभिः । इन्द्रि-
येषां मनोऽमीष्व् रथमीनाहुः मानाः शब्दादीन् चरमानि गन्त-
व्यदेशानाहुः सत्त्वं चित्तं बृहत् देहव्यापि बन्धुरं बन्धनमाहुः
चित्तं विना शरीरमनिबद्धं भवतीति भावः । ईशास्त्रमिति बन्ध-
नकत्वा त्थीय इति भावः । ईशास्त्रमिति रथादीनां सर्वेषामेव
विद्योपशं दद्याच्चिचं प्राणमन्त्रम् अभिमानमभिमानममं जीवं रथिनं
पठन्ति. प्रख्यं गुरुप्रसादरूपमहामूर्ख्यमासं धनुः शुखं जीवं
शरं परं प्रख्यं बलं यथा धनुषा शरो लक्ष्ये निपात्यते तथा
प्रख्येन जीवं प्रख्याय निपात्यत इत्यर्थः । ननु, तर्हि रथादिरूप-
कसाहचर्यात् परप्रख्योऽपि भवत्यनेन शत्रुकपकत्वमायातं
शत्रूरेव रथमारुह्य शरैश्च भिद्यते युज्यते च तस्य जीवशत्रु-
त्वम् स्वमायाशक्त्या जीवव्यक्तत्वात् सत्यम् । "निभूतमरुमनो-
ऽसुहृदयोगयुजो ह्येद् यन् मनुष्य उपासते तद्रथोपि वयुः स्मर-
यात्" इत्यरिसाहचर्येण मुनेनां मुक्तिरिव साधर्म्ये व्यक्तिक उभ-
येषामपि परमेश्वरं शरानिःक्षेपकत्वात् परमेश्वरस्तु स्त्रीयवी-
ररससुखोपकारं ज्ञानान्तर्धर्तिगुणीभूतस्वभक्तिः ज्ञानाऽऽवश्यं
उभयेषु एव तेषो मोक्षं ददातीति कथितम् । अथे न पर-
मात्मनो लक्ष्यत्वेऽपि द्रौपद्यादिसर्ववस्त्वमाधारकवर्तिमीनाय-
मानरथमेव नत्वथ्यथा यथा चाहुंनारायणं स्वबाहुवर्धनेव शरैश्च
भिरथा द्रौपद्यादिकां प्रापुस्तथैव ज्ञानिनोऽपि भक्तियोगेनैव मुक्ति-
मित्याचक्षते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

यथा च स्वयंवरकन्याप्राप्तिप्रतिबन्धकपुष्टराज्या वीक्ष्येन
इत्यनेन तथैव भगवन्नृत्तिकवर्धनं यतिना ज्ञानासिमाशय राग-
द्वेषाद्या इत्यह-राग इति, त्रिभिः । रागद्वेषाद्यो रज-
स्तमःप्रकृतयः कश्चित् पराकारादयः सत्प्रकृतयः ॥४३॥४४॥

नृकावरूपं रथम् आत्मवश उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो
यस्मिन् तथाभूतं वाद्यस्तं तानदंश्च गन्धानां गुरुतां चर्या-
सेधया निशार्तं ज्ञानमङ्गं बिभ्रत् अयुनःकिसलः सञ्च निर-
स्तशत्रुभूत्वा स्वाराज्यस्य स्वाऽऽनन्दस्य प्राप्तेया तुष्टो भवति
रथादिकं त्यजेदुपयोगाभावादेवेत्यर्थः । अत्र यथासाध्यस्य शत्रु-
जयस्य स्वाराज्यलाभस्य च सिद्धौ रथादिकात् धनुःशरादि-
काश्च पुरुषो विद्युज्यते तथा बलात् शरीरात् विद्युज्यते एव
मेव ज्ञानी प्राधानिकापुपाधेर्मुक्तिसाधनाज्ञानाच्च विद्युज्य ज्ञाना-
न्तर्भूतया केवलत्वा मक्तिकत्वा सहित एव परमात्मनि सायुज्यं
कामने ननु ततो विद्युज्यते तस्याः स्वरूपशक्तिवृत्तत्वेन पर-
मात्मैकत्वात् ज्ञानाऽज्ञानयोस्तु मायाशक्तिवृत्तत्वात्तद्वयोपेक्षास-
मुचितैव. अत एव "धनुर्हि तस्य प्रख्यं पठन्ति. शरं तु जीवं
परमेश्व लक्ष्यम्" इत्यत्रापि यथा रथादिषु धनुषश्च विद्युज्यादि
शरः पुरुषबलेन वेगवपतामापन्नं सदैव तत्रभावादेव लक्ष्यं प्राव-
शति; तथैव शुद्धजीव देहेन्द्रियादिकमशुद्धजीवं चाज्ञानस्वरूपा-
मविद्यां त्यक्त्वा मुक्तिसाधनज्ञानकारणप्रख्यस्वरूपां विद्यां च
त्यक्त्वा मशुद्धजीववर्तिव्या मक्तिकलयेव केवलत्वा सहितमद-

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारायंर्चिनी ।

भावादेव परमात्मानं ज्ञात्वा तत्र सायुज्यं लभते । यदुक्तम् भगवता
“ब्रह्मभूतः प्रसज्यात्मा न घोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गलिं लभते पराम् ॥
मत्तया मामभिजानाति बावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तद्ब्रह्मस्वरम्” ॥

इत्यस्य पद्यद्वयस्यापमर्थः भक्तिभिश्चानपरिपाकनोपाध्यपगमे
ब्रह्मभूतः अनादृत्यैतन्मयत्वेन ब्रह्मरूप इत्यर्थः । गुणमाश्लिष्यापग-
मात् प्रसज्यासाधारमा चेति स ततश्च पूर्ववश्यामिष नष्टं न
शांति न चाप्राप्तं काङ्क्षति देहाद्यभिमानाभावाद्दिति भावः ।
भूतेषु ब्रह्माऽभेदेषु समः बाह्यानुसन्धानाभावाद्दिति भावः । ततश्च
निरिन्धनाप्राविष ज्ञाने शान्तेऽप्यनश्वरां ज्ञानान्भूतां मङ्गलिं
लभते तस्या मत्स्वरूपवृत्तिवृत्तिवत्त्वेन मायाशक्तिभिर्जन्वात् अवि-
द्याविद्ययोरेपगमेऽप्यनपगमात् अत एव परां निष्कामकर्मज्ञावा-
द्युर्वैरित्वेन केवलां लभत इति । पूर्वं ज्ञानवैराग्यादिषु मोक्षसि-
द्ध्यर्थं कथं चर्षमानाया अपि सर्वभूतैश्चमन्यामिष इव तस्य
रूपष्टोपलब्धिर्नास्तीदिति भावः । अत एव कुरुते इत्यनुक्त्वा लभत
इति प्रयोगः । माषमुद्रादिषु मिलितां कालेन तेषु नष्टेष्वप्यनष्टां
काञ्चनमणिाकारिण तेषु पृथक्कया केवलां लभत इति वत् स्वप्-
नायाः प्रेमभक्तेस्तु तदानीं त्यागसम्भावना नैवास्ति नापि तस्या फलं
सायुज्यामित्यत्रः परांप्रेमलक्षणाभिनि न व्याख्येयं ननु तथा लब्धवा
भक्त्या तस्य किं स्यादित्यन्तर्दोषोपपन्नात्तेनाह-भक्त्येति । अहं यावान्
यश्चास्मि तस्मात् तत्पदार्थं ज्ञानी वा नानाविधो भक्ता वा भक्त्यैव
नत्त्वतो अभिजानाति “भक्त्याऽहमेकया प्राज्ञः” इत्यादिमदुक्तेः । यस्मा-
देवं तस्मात्तत्त्वतो भक्त्यैव तद्ब्रह्मन्तरं विद्योपरामादुत्तरकाञ्च एव
मां ज्ञात्वा मां विद्यते मत्सायुज्यसुखमनुभवति मम मायातीत-
त्वात् विद्यायाश्च मायात्वात् विद्ययाऽप्यहमगम्य इति भावः
यत्—

“साङ्ख्ययोगो च वैराग्यं तपोभक्तिश्च केशवे ।
पञ्चपर्वेति विद्येयं यथा विद्वान् हर्षि विद्वान्” ॥

इति विद्यावृत्तिवत्त्वेन भक्तिः भूयते मत्सायुज्य सुखमनु तत् अलु
हार्हिनीशक्तिवृत्तेरेव कला काश्चिद्विद्यासाफल्यार्थं विद्यायां प्रविष्टा
यथा कर्मसाफल्यार्थं कर्मयोगेऽपि प्रविशति तथा विना कर्मज्ञानयो-
गादीनां भ्रममात्रत्वांकेरतो निर्गुणा भक्तिः सत्त्वगुणमय्या विद्याया
वृत्तिवृत्तुनो न भवतीति किञ्च “सत्त्वात् सजायते ज्ञानम्” इति
स्मृतः । सत्त्वजं ज्ञानं विद्येयं यथा तथा भक्त्युत्थं ज्ञानं भक्तिरेवेति
ज्ञानमपि द्विविधं ब्रह्मव्यम् ॥ ४५ ॥

अच्युतबलत्वाभावे साध्यं न सिद्ध्यत प्रत्युताधःपातञ्ज-
व्याह—नांचेत् यदि रथिनो बलं न स्यात् पक्षे जीवस्य यदि
भक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रमत्तं जीवं बलाभावेऽपि लक्ष्येवार्थं रथा-
रोहणमेव प्रमादः पक्षे भक्त्यभावे मृमृक्षैव प्रमादः ते दृश्यवः
गगद्वेषाद्याः ॥ ४६ ॥

ननु, विषयभोगोऽपि शास्त्रेण विहितो न केवलं निषिद्ध एव
सत्यम्, अधिकारिभेदात् फलभेदाच्च तत्र उपवक्ष्याहृष्टोपेत्याह—प्रवृत्तं
चार्ति, दशाभिः । भावर्षते गृहस्थः भृमृनमद्भुते पतिः ॥ ४७ ॥

द्विजं श्येनादिकर्मं भवन्तिदं ब्रह्मासक्तिप्रदम् । आदिद्यात्
विद्वयोति—दशंभृति । पशुः पशुवागः सुतः सोमयागः ॥ ४८

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च” इत्यादिं भृमृयं
वृहद्वत् श्रीगुरुप्रसादलब्धज्ञानभक्तिभ्यां सुखद्वैहादिसम्प-
मुक्तो भवेदिति उपदिशति—आहुरिति, पञ्चभिः । शरीरं रथा
श्रिद्वयायि ह्याह इन्द्रियेण मनोऽमीषूत् रथमीत् मात्राः शब्दा
विषयात् वर्तमानि उल्लङ्घनीयान् देहात् विषयां बुद्धिं स्वयं सत्त्वं
चित्तं ईशेन जीवकर्मानुसारिणा सुष्टं बृहद्वत्पुंरं पूर्ये बन्धन-
माहुः ॥ ४९ ॥

प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकलदेवदत्तधनज्ज्याऽमिधं
दशप्राणमक्षयं धर्माधर्मौ चक्रे अभितो देहादौ मानो बन्ध तं
साधनावस्थावन्तं जीवं रथिनम् प्रयाचं भगवन्मन्त्रं धनुः प्रापकं
जीवं विमुक्ताभिमानं सिद्धावस्थावन्तं शरं गन्तारं परं पुरु-
षोत्तमं लक्ष्यं गम्यं पठन्ति, प्रयावाहिभगवन्मन्त्रजपभाषितो जीवो
भगवन्तं प्राप्नोतीति फलितोऽर्थः ॥ ४२ ॥

शत्रुनाह—राग इति । द्वाऽयाम् ॥ ४३ ॥

रजोऽभिनियेशः सत्त्वप्रकृतयोऽपि बहुपुण्यकर्मप्रवृत्तिका-
रिणो हि साधनावस्थायां हिना अपि ध्याननिष्ठस्य शत्रव
एवात आह—सत्त्वप्रकृतयः कश्चिदिति ॥ ४४ ॥

आत्मवशः स्वायत्तः उपकल्प इन्द्रियादिनामकाभ्यादिपरि-
करो यस्म तथा भूतं नृकायरथं यावच्छर्त्तं तावदेव गिरिष्ठस्य
गुरोश्चरणासेवया निशिनं ज्ञानखड्गं दधत् अच्युतबलः भग-
वदनन्धभक्तः जितरागादिः सन् खाराजवपुष्टः भगवत्साधना-
न्देन पुष्ट इदं संसारं विजह्यात् मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

गुरुचरणासेवालब्धज्ञानभक्त्याभावे संसारनिवृत्तिर्न स्यादि-
त्याह—नोचदिति । असन्तो भगवद्ज्ञानभक्त्यानुपयुक्ताः ये इन्द्रि-
यबाजिनः स्तुतश्च ते उत्पथे प्रवृत्तिमार्गे नीत्वा विषयद्वन्द्वेषु
निक्षिपन्ति ते इत्यवस्तु अमुं रथिनम् उरु मृत्युमथं यत्र तस्मिन्
तमोन्धे तमसा द्वाप्ते संसारकूपे क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥

एवं भगवद्ज्ञानभक्तिसम्पन्नो मुक्तो भवेत्तद्वत्सम्पन्नः संसारं
प्राप्नोतीत्युक्तम् । अथ प्रवृत्तकर्मनिष्ठतया तस्यैव भगवज्ज्ञानभक्तिही-
नस्य धूममागेष्यावृत्त्या संसारं निवृत्तकर्मनिष्ठतया तस्यैव भग-
वज्ज्ञानभक्तिसम्पन्नस्यार्चिरादिमार्गेणामुक्तिं च्याह—प्रवृत्तमिति,
दशाभिः । भृमृत्तं मोक्षम् ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तं कर्माह—द्विजमिति, द्वाऽयाम् । द्विजं श्येनादिकर्मं भृमृ-
शब्दः पशुवागपरः सुतः सोमयागः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

बुधजन इस शरीर को ईश्वर का बनाया हुआ रथ कहते
हैं, इसमें इन्द्रियें घोड़े हैं, इन्द्रियों का ईश्वर अर्थात् नियन्ता एसा
मन बागडोर है, विषयों की वासनायें गमन के मार्ग हैं, अथवा
प्रवेश हैं बुद्धि सारथी है और चित्त इसका बन्धन है ॥ ४९ ॥

एतद्विष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं प्रहुतमेव च ।
 पूर्त्तं सुराक्षयाऽऽरामकूपाऽऽजीव्यादिलक्षणात् ॥ ४६ ॥
 द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च^[१] धूमा रात्रिरपक्षयः ।
 अपनं दक्षिणं सोमो दर्श ओषधिवीरुषः ॥ ५० ॥
 अन्नं रेत इति क्षमेश ! पितृयानं पुनर्भवः ।
 एकैकद्रव्येनानुपूर्व^[२] भूत्वा भूत्वेह जायते ॥ ५१ ॥
 निषेकादिद्रमशानान्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ।
 इन्द्रियेषु क्रियायज्ञान ज्ञानदीपेषु जुहति ॥ ५२ ॥
 इन्द्रियाणि मनस्यूर्मी वाचि वैकारिकं मनः ।
 वाचं वर्णममाघ्राये तमाङ्गारे स्वरे न्यसेत् ।
 आङ्गारं विन्दौ नादे^[३] तं तं तु प्राणो महत्पमुम् ॥ ५३ ॥
 आग्निः सूर्यो दिवा प्राहः^[४] शुक्ला राकोत्तरं स्वराट् ।
 विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्त्य आत्मा समन्वयात् ॥ ५४ ॥

भाषा टीका ।

और दशों प्राण अक्ष अर्थात् धुरी हैं अथमं और धर्म ये दोनों अक्ष (पहिये) हैं, उसमें अभिमानी जीव अद्वेने पाछा रथी है, इसका प्रणव (भोकार) ही धनुष है और शुद्ध जीव-स्वरूप ही बाण है, और अक्षय (निशाना) परमेश्वर है अर्थात् जैसे बाण निशाने में लगता है ऐसे ही जीव को परमेश्वर में लगना चाहिये ॥ ४२ ॥

राग, क्रोध, लोभ, शोक, मोह, भय, मद, मान, अवमान, असूया, माया, हिंसा, मत्सर, ॥ ४३ ॥

रजोगुण, प्रमाद, क्षुधा, निद्रा, ये सब जीतने के योग्य इसके शत्रु हैं । और रजोगुणी तमोगुणी प्रकृति तथा कचित्त सतोगुणी प्रकृति भी शत्रु है ॥ ४४ ॥

जब तक मनुष्य वेद रूप रथ अपने वश का और समर्थ है तब तक ही गुरुजनों के चरणों की सेवा से तीक्ष्ण ज्ञानरूप खड्ग को धारण कर परमेश्वर के बलका आश्रय लेकर सर्व शत्रुओं का अस्त (नाश) कर उपशान्त होकर ब्रह्मानन्द में मग्न होकर इस रथाधिक की उपेक्षा कर देवे ॥ ४५ ॥

यदि अल्पुन अर्थात् अपने अक्ष के कार्य से कभी न चूकने वाले भीगावन्द के बल का आश्रय न लेवगा तो दृष्ट इन्द्रियरूप-घोड़े और बुद्धिरूप सारथि ये सब इस रथी को उत्पथ अर्थात् क्रमार्थ में खेजाकर त्रिष्वरूप चारों में छोड़ देते हैं । वे चार, घोडा और सारथि सहित इस रथी को बड़े मृत्यु के भय वाले

संसार रूप घोर अंधकूप में डाल देते हैं ॥ ४६ ॥

वैदिक कर्म होप्रकार का है एकप्रवृत्तकर्म, दूसरा निवृत्तकर्म नहीं प्रवृत्तकर्म के आचरण से फिर पुनरावृत्ति होती है, और निवृत्त प्रधान कर्म के आचरण से अपुनरावृत्ति पूर्वक अमृत (मोक्ष) का प्राप्त होता है ॥ ४७ ॥

हिंसा प्रधान ह्येनवागादि द्रव्यमय काश्य अग्नि होप्रादि ये अवांनिप्रवृ है, और दशं, पीयांमास, चातुर्मास्य पशुपोग सामयाग ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेर्वीटिका ।

हुतं वैश्वदेवम् प्रहुतं बलिहर्णम् एतत्सर्वमिष्टमुरुषेण एत-
 देव यदि काश्यमशास्तिदश्च तर्हि प्रवृत्ताख्यमपीत्यर्थः । आजीरुषं
 प्रपादि ॥ ४९ ॥

प्रवृत्तेन कर्मणा आगेहावरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह, द्रव्यस्य
 चरपुरांडाशादेः सूक्ष्मो विपाकः परिष्कारो देहात्तरारम्भको येन-
 सस्पन्दिक्तो गच्छति य एव धूमो अपशास्तेनोक्तः "इति तु
 पञ्चदशमाहुनायापः पुरुषवत्सो भवति" इति पाठान्तरं द्रव्य-
 शब्देन तेजोमात्राशब्दाकार्माग्निद्रव्याणि ऊष्मविपाकशब्देन हृद-
 याप्रप्रधानः तथा च अग्निः "स इमांतेजोमात्राः समप्रवाह-
 दानां हृदयमेवात्मकामर्शितं तथा तस्य हंतस्य हृदवाग्ने प्रया-
 तने तेनैव आत्मा तत्प्रकामति" इति भूमिदिशब्देनचहमिमा-

देवयानमिवं प्राहुर्भूत्वा भूत्वा ऽनुपूर्वशः ।

आत्मयाज्युपशान्तात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते ॥ ५५ ॥

य एते पितृदेवानामयने वेदनिर्मित ।

शास्त्रेण चक्षुषा वेद जनस्थो ऽपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

निम्नो देवताः तत्रापक्षयः कृष्णपक्षः सोमः सोमशोकः तत्र भुक्तभोगस्यावरोहणप्रकारमाह—दशं इत्यादि, विपरीतं लक्षणा- वा विशिष्टभोगक्षयशोकाग्निना देहक्षयेनादर्शनमुच्यते एतदुक्तं भवति भूतसूक्ष्मयुक्तो धूमाद्यातिवाहिकदेवताभिः सोमशोकं प्रापितस्तद्भोगावसाने विधीनदेहो वृष्टिद्वारेणैषधिधीरुषादिसा- म्बापितक्रमेण जायते एवं पुनर्भवहेतुः पितृयानं प्रवृत्तकर्म- मार्गं इति ॥ ५० ॥

इमंश, हे भूपते ! पुनर्भवमेवाऽऽह—एकैकक्षयेन प्रत्येकं क्रमेण भूत्वा तत्तत्साक्षिण्यं प्राप्येह भूमौ जायते ॥ ५१ ॥

तत्राधिकारिण्यमाह—निषेकादीनि । अन्यस्मिन्वृष्टादिकार्येप्येवं जन्म क्षमत इत्यर्थः । निवृत्तकर्मनिष्ठस्योपासनादिविशेषमुपदिश- न्निर्वादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह—इन्द्रियेष्विष्यत्वादिना । यद्वा द्रव्यवशेषु हिंसाया दुर्निवारत्वादितिमुख्यं निवृत्तं कर्मैव दर्श- यन्माह—ज्ञानेन दीप्यन्त इति तथा तेषु इन्द्रियव्यापाराणामि- ष्टापूर्वादीनामिन्द्रियतावन्मात्रां भावयन्तीत्यर्थः । एवमुत्त- रत्रापि ॥ ५२ ॥

ऊर्मो दर्शनादिसङ्कल्परूपे मनसि वैकारिकं विकारयुक्तं मनो वाचि विध्यादिलक्षणाया वाचा हि मनः कर्तृत्वादि- विकारं मज्जति, वयानां समाप्तये समुदाये तद्विशेषवाद्याचः स्वरे अकारादिस्वरत्रयारम्भके ओङ्कारं बिन्दौ तं च नाद् प्राण्य सूत्रा- रमणि महति ब्रह्मणि ॥ ५३ ॥

अग्निगिति तत्तदमिमानिन्धो देवतास्ताः प्राप्नोतीति पूर्व- वत् विवाऽहः प्राङ्गस्तस्वेषान्तः राका शुक्लपक्षस्यान्तः यद्वा प्राङ्गो राका इति च पुरायामतम उत्तरं स्वयन्म स्वराद् ब्रह्मा एवं ब्रह्मलोकं गतस्य भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह—धिश्च इति । विश्वः स्युषोपाधिः सस्थूलं सूक्ष्मं विश्वाप्य सूक्ष्मोपाधिस्त्रै- जसो भवति सूक्ष्मं कारणे विश्वाप्य कारणोपाधिः प्राङ्गो भवति कारणं च सर्वसाक्षित्वेनाग्धवासाक्षिस्वरूपे विश्वाप्य तुषो भ- वति तेषां च व्यभिचारिण्यां साक्ष्याणां ज्ञये शुद्ध आत्मा भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

यद्येतरो भूत्वा निवर्तते तथा न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

वेदेन निर्मिते “ते धूममभिसम्भवन्ति” इत्यादिना “ते अर्चिरभि- सम्भवन्ति” इत्यादिना च निश्चयेन विशिष्टवद्वापिते इत्यर्थः । जनस्वा ऽपि देहस्थो ऽपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्गीररायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुतं वैश्वदेवं प्रवृत्तं बलिहरणं तदेतत्सर्वं वैदिकं कर्म इह- मिष्टाक्षयम् वद्यतदेव कर्म हिंसाद्रव्यमयं हिंसा विषयद्रव्य- प्रचुरम् । हिंसामिति पाठे पश्चाद्विहिंसागर्भं पुरोडाशादिद्रव्य- प्रचुरं च काम्यं स्वर्गादिकामार्थमशान्तिं च पूर्वोक्तकारणाद्यनिवृत्ति- र्हेत्यासदा प्रवृत्ताक्षयमकाम्यं शान्तिर्दे- स्यात्तदा निवृत्ताक्षयमि- त्यर्थः । अथ पूतसंज्ञकं कर्माह—पूतमिति । देवाद्ययाहिनिर्मांशरूपं कर्मपूतम् आर्जाद्यमाजीविका ॥ ४६ ॥

तत्र प्रवृत्तिधर्मपरायणस्य त्रैवर्णिकस्य तत्फलानुभवाय लोकान्तरारोहणमार्गं फलानुभवाऽनसाने ततः पुनरवरोहणमार्ग- मेवं सञ्चरतो भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तत्वं चाह—द्रव्येभ्योर्वादिना, साक्षिण्येन । निषेकादिहमशान्तैः गर्माधानादि हमशान्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजसौवर्णिकः इष्टापूर्तदत्तकारी देहत्यागानन्तरं द्रव्यसूक्ष्मविपाकः द्रव्याणां पृथिव्यादिभूतानां सूक्ष्मा विपाकाः सूक्ष्मावस्थाः यस्य सूक्ष्मावस्थपृथिव्यादिभूतयुक्तः भूतसूक्ष्मपरिष्वक्त इति बाधत् हे इमेश, पृथिवीपते ! धूमाद्यः शब्दास्नर्द्धमिनिदेवतापरा तत्र अपक्षयः अपरपक्षः अयने दक्षिणं दक्षिणायनं सोमश्चन्द्र इति शब्दः प्रत्येकगण्येति । धूम इति रात्रिरिति तानकैकश आनु- पूर्व्या भूत्वा भूत्वा । भूमासाधारतनेपदीति भवतिरत्र प्राप्यर्थकः प्राप्य प्राप्यत्यर्थः । धूमादिक्रमेण चन्द्रं प्राप्य तत्रासृजप्रवशरीर- युक्त इष्टादिकर्मफलमनुभूय ततः दर्शः दर्शस्य चन्द्रकलाक्षयहेतु- त्वादिना दर्शशब्देन चन्द्रं प्राप्तस्याऽमृतमवशरीरनाशां लक्ष्यते विनष्टामृतमवशरीर इत्यर्थः । चन्द्रमसः स्थानात् क्रमेणोपध्यादीन् प्राप्येह लोके जायते एतच्च पितृयानं पुनर्भवहेतुरित्यर्थः । यद्वा चन्द्रपर्यन्तं पितृयानं ततो रेतः पर्यन्तं पुनर्भवयानमित्यर्थः । तत्र दक्षिणायनसोमयोर्मध्ये पितृलोकः आकाशश्च द्रष्टव्यः ओषधेः पूर्वं क्रमेणाकाशवायुधूमाम्नमेघवर्षाणि द्रष्टव्यानि तत्रा- रोहणं धूमराज्यपरपक्षदक्षिणायनवयमासपितृलोककाकाशचन्द्र- क्रमेण, अवरोहणान्तु चन्द्रमसः स्थानादाकाशवायुधूमाम्नमेघवर्षा- षधिधीरुह्यतराक्षरेतःक्रमेणेत्यर्थः । तथा च भूयते छात्रोर्गवे “अथ य इमे प्राप्ते इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसं- भवन्ति धूमाद्रार्चिं राक्षेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् पद्दक्षिणेति मासास्तानेष्वेते सञ्चरसरमभिप्राप्नुवन्ति मासेऽवः पितृलोकं पितृ- लोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तद्देवानामर्षं तं देवामक्षयन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुचित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निव- र्त्तन्ते यद्येतमाकाशमाकाशाद्यायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अग्निं भवति अग्निं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा वर्षति

श्रीमद्भिराद्यथायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदं श्रीह्रियकं शोषधिवनस्पतयस्तिष्ठमावा जावन्तेऽतो वै कलुर्नि-
 प्यपतरं यो यो ह्यजमसि यो यो रेतः सिञ्चति तद्भूव एव भवति
 नृप इह रमणीयचरणा अश्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापयेरन्
 ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथडाक्षयोनिं वा
 अशु यं इह कपूयचरणा अश्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापयेरन्
 श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चायडाक्षयोनिं वा" इति. तत्रारोहय-
 दशायां धूमाद्यभिमानिदेवताशोकगमनमेव धूमादिमात्रः, प्रवरोहयो
 र्वाकाशावायुधूमाश्रमेघवर्षेषु तद्भाषोनाम तत्संसर्गकृततत्साराद्याप-
 त्तिरेव "तस्मात्प्रत्यापत्तिरुपपत्तः ३।१।२२। इति शारीरकन्यायात्
 श्रीह्यादिभाषोनाम श्रीवास्तवाधिष्ठितश्रीह्यादिसंश्लेषमात्रम् "अभ्याधि-
 ष्ठितं पूर्ववदभिषापात् ३।१।२४। इति श्वायात् एवंवाश्ववः । द्रव्यसूक्ष्म
 विषाक इति. द्रव्यसूक्ष्मविषाकाद्य इत्येते सोमपर्येताः पितृयानं
 दशाहयो रेतःपर्येताः पुनर्मंत्रः गर्भाधानादिप्रदानान्तैः संस्कृत
 इष्टाधिकारी भानुपूर्वात्कमेव भूत्वाभूत्वा राश्यादीन् प्राप्य
 प्राप्य पुनरिह जायते इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अथापुनर्मंत्रं देवायानं वक्तुं मेन जिगमिषांनिवृत्तधर्मनिष्ठस्य तावत्
 कृत्यमनुसन्धानमाह-इन्द्रियेति ब्राह्मणमा। ज्ञानदीपेण ज्ञानदीपकेषु
 अक्षुरादीन्द्रियेषु क्रियायज्ञान्कर्मैन्द्रियवपापारान् जुह्वान् देवया-
 नेन जिगमिषव इति शेषः । अक्षुरादिभिर्ज्ञानेन्द्रियैः पाणिपादा-
 विकर्मैन्द्रियाणि निबन्धयुरित्यर्थः । इन्द्रियाणि अक्षुरादीनि ज्ञाने-
 न्द्रियाणि सकृदपविकल्पपादिकुपांमिमति मनसि जुह्वान् मनसा
 नानि निबन्धयुरित्यर्थः । वैकारिकं सर्वोत्तरं वाचि शास्त्रात्मिका-
 यां मनः मनसः उच्छ्वात्प्रवर्ति निरुच्छ्वादित्यर्थः । वाचं
 वर्णसमाप्तमावे पञ्चाशदक्षरात्मकमनुसम्बधीरन् वर्णस-
 माप्तयमोक्षुरेऽन्तर्गतं विदुः तमोकारं विदुनादे चतुर्थ्या मात्रायां
 विदुनादञ्च प्राये प्रायसहचारिणि मकारवाच्ये जीवे वा-
 चकत्वेनान्तर्भावयेयुः । अमुं जीवं महति महदात्मनि परब्रह्मणि
 समर्पयेयुरिति मुमुक्षोस्तुसन्धानप्रकारउक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ तस्य गतिहेतुभूतमर्चिरादिमार्गमंशतो दर्शयति-अग्निरिति ।
 अग्नादिशब्दास्तदभिमानिदेवतापराः अत्र न क्रमविषयत्वा औतक्र-
 मविरोधात् ननु सूर्योऽग्नेरन्तरं दिवसादिभ्यः पूर्वं भूयते किन्त्वे-
 वम् "तद्यद्ये विद्युये चमेऽरवये अद्यां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभि-
 मंभवन्त्यर्चिषोऽहरह मापूर्यमाणपश्चाद्यान्वजुङ्क्तेतिमासांस्तान्मा-
 न्नेभ्यः संवत्सरं सप्तशतराहादित्यमादित्यः चन्द्रमसं चन्द्रम-
 सो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्मगमयत्येव देव-
 यानः पन्थाः" इति । अत्र सप्तशतरादनन्तरं वायुं विद्युतो
 ऽनन्तरं वरुणोऽग्नौ च जातीयत्वात् कौपीनिकमात्राये "एते देवायानं
 पन्थानमापद्याऽग्निशोकमागच्छन्ति स वायुलोकं स वरुणलोकं
 स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकम्" इति भव-
 यात्. अत्राहप्रमानवः प्रजापतिर्वा अथ च सकलभूतविरो-
 धेन निर्णीतः क्रमो वरदशुक्रभरमिहितः "अग्निरहःसिनपश्चा-
 नुत्तगपनाध्मरुहकैःपुत्र । अपि वैद्युतवक्रगोऽप्रप्रजापतीनातिवा-
 हिकानाहुः" इति. पूर्वोऽहोराका चानधीतशास्त्रान्तेऽपामन्तस्यो उत्त-

रम् उत्तरायणम् एवं मुक्तप्राप्यमगवह्लोकमार्गो दर्शितः तत्र प्रा-
 प्यस्य मगवतश्चतुर्षुहविशिष्टतामाह-विश्व इति । यथा सर्व-
 वसंहितायाम् "सृष्टिस्थित्यन्तकारिण्यः शक्यस्तत्र ऊर्जिताः"
 इत्युपकथ्य-

"अकारशक्तिर्विश्वाख्या उकाराख्या तु तेजसी ।
 मकारशक्तिः प्रज्ञाख्या तासां रूपं पुनःशुभु" ॥

इत्यादिना आप्रदाद्यवस्थाश्वयादिकमुक्त्वा-

"एतास्तिस्रो दद्यास्तिस्रः शक्तीः संश्रिययन्ति ताः ।
 अनिरुद्धादिकपास्ताः भोकुः शक्तीर्विचिन्तयेत् ॥
 अर्द्धमात्राऽधिवा दिव्याऽप्रकाशायंप्रकाशिका ।

. वासुदेवमयी शक्तिं विद्धि तामनुपस्कृताम्" ॥ इत्युक्तम् ।

अतः सृष्टयधिष्ठाता आप्रदवस्थानिर्वाहकोऽनिरुद्धो विश्वः
 स्थित्यधिष्ठाता अन्ननिर्वाहकः प्रद्युम्नस्तेजसः संहति-
 शक्त्यधिष्ठाता सुपुतिनिर्वाहकः संकर्षणः प्राज्ञः एते चाऽकारो-
 कारमकारवाच्यः । सर्वकारणभूतः सर्वशक्तिमोक्षप्रदः प्रयाग्य-
 मात्रावाच्यो वासुदेवस्तुर्ब्रह्मणुर्धमात्रासहितप्रयागवस्य पूर्वमनुसम्ब-
 यतया प्रकृतवादेवं तस्याथैः फलदशायां प्राप्यनयोक्तः । इदं
 प्रदर्शनायमुक्तम् । परस्यहविमवादिस्वर्धाऽवस्थाविशिष्टा मगवात्
 मुक्तप्राप्य इत्यर्थः । समन्वयारसर्वेषां व्युहादीनां प्राप्या-
 न्तर्भावादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदं देवायानं प्राहुर्वेदान्ता इति शेषः । आत्मयाजी परमात्मो-
 पासकः अनुपूर्वशः क्रमेणाऽर्चिरादीन् प्राप्य उपशान्तः निःशप-
 निवृत्त आत्मा प्रकृतिर्यस्य तादृशः आत्मनि परमात्मनि स्थितः
 आधेयतया स्थितः आत्मन्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणात्कयुक्त
 ब्रह्मात्मके स्वस्वरूपे स्थितः उक्तविश्वब्रह्मेश्वरत्वेनात्मानमनुभव-
 त्त्वित्यर्थः । पुनस्ततो न निवर्त्तते एवं देवयानपथगोभूत्वा न निवर्त्तते
 जन्ममरणादिकं तज्जन्तुभूतपुनरावृत्ति च न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

"नेने सृती पार्थेजान्मोगी मुह्यति कश्चन ।
 तस्मात्सर्वेषु कांक्षेषु योगयुक्तो भवाज्जन !" ॥

इति श्रीमगवदुक्तमार्गद्वयचिन्ताफलमाह-य एत इति । यः
 पुमान्मुमुक्षुर्वेदनिर्मितं वेदबोधने एते पितृदेवानां अयने वर्त्मनी देव-
 यानपितृयाने शास्त्रात्मकेन अक्षुया वेद मोऽपि पुमान्मूह्यति
 जनस्योपीडति पाठे, देहस्थोऽपीत्यर्थः । आनुष्ठेयमगवदुक्तियोगेन
 मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

इतं नैश्वदेवं प्रहृतं इत्यादि शक्तिद्वयमेतद्वयमिदं सुराक्षया-
 दिविपाकाग्नाः पुनर्म आजीव्याः सर्वसंस्थाः कुट्टिममूला विदु-
 तशाखाः तरवः ॥ ४८ ॥

द्रव्यसूक्ष्मविषाकः पुरोडाशादिद्रव्यजानापूर्वं फले धूम-
 इत्यादिना धूमादिशब्दाख्यादेवताश्चाऽत्र गृह्यन्ते इति ज्ञानव्यम
 अपत्ययः कृष्णपक्षः सोमअश्रुः पर्वदशोऽहंन तत्रयुक्तकर्म-
 विशेयोऽत्र तु नदभिमानिदेवा उच्यन्ते. अनेन मार्गं गतस्य

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गतिप्रकारमाह—मोक्षधीति । पितृधानं गतः अशुभदृष्ट्यादि-
द्वारेण भुवं प्राप्तः मोक्षध्यादिर्भवति ॥ ५० ॥

अत्र कपेय पितरं प्रविष्य रेतोकपेय मातरं चेति पुनः
पुनर्भवतीति पुनर्भवः, स्यादिति शेषः । न केवलमोषध्यादिभावो-
ऽस्य, किन्तु धूमादिभावो ऽप्यस्तीति भावेनोक्तं विशदयति—एके-
कस्येति । अत्रानुपूर्व्यात्काम् । “अथ इमे प्राप्ता इष्टापूर्णे इत्तमि-
त्युपासने ते धूममभिसम्भवन्ति” इत्युपक्रम्य ‘यो यो ह्यन्नमस्ति
यो यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवत्यन्ते’ अनेनावमर्थः प्रप-
ऽक्यते ॥ ५१ ॥

अत्र च “त इह रमणीयस्वरयाऽयाशो ह यत्ते रमणीयां
योनिसापथेरन् ब्राह्मण्योनि वा” इत्यादिरेभिप्रायं दर्शयति—निषे-
कादीति । निषेको रेतःसकः अनेनापि पुनर्भव इत्यस्य भावो
विदूत इति ज्ञायते देवयानापरपर्यायाच्चिराद्भिर्मागांभिमानीदेव-
चक्रं चदिष्यंस्तस्मात्तद्विषयंभूतसाधनमाह—इन्द्रियेष्विति ।
क्रियाबद्धात् क्रियात्मकयज्ञाभिमानीदेवान् ज्ञानं दीपयन्ति जन-
यन्तीति ज्ञानदीपानि ज्ञानमेव दीपो येषां तानि तथा तेष्वि-
न्द्रियेष्विन्द्रियाभिमानीदेवेषु जुहति इव नं नाम तत्तद्दशार्चन
स्मरणं, तदुक्तम्—

“यज्ञाभिमानीनो देवान् स्मरन्तीन्द्रियमानिनम् ।
वशागांस्नात्मनो मानिसुरेन्द्रस्य वशे स्थितान् ॥
वेदात्मिकायाः पार्वत्यास्तं तां रुद्रवशे स्थिताम् ।
वर्षाप्रयात्मके रुद्रे शेषे तु प्रणावात्मके ॥
विष्णुरूपे सरस्वत्यां तं तां तस्यां पुनर्न्यसेत् ।
मूलस्थनाद्दरुपायां तां वायो नं जनार्दनं ।
प्रकृत्यामथवा प्राण्यं तामेव पुरुषोत्तमम्” ॥

इति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणि तदभिमानीदेवात्मनसि मनोभिमानीन्द्रवशे
तानेवं पूर्ववत्स्मरन्तीति शेषः । त्रिशिष्टाकारपराक्रमलक्षणं
कर्मास्यास्तीति वैकारिकं मनो ऽभिमानीमिन्द्रं वाचि वेदाभि-
मानिभ्यां पार्वत्यां तामुमां वर्षासमाप्ताये पदवर्षास्वरक्रमायां
सम्यगात्मनायः सम्यग्वायो ऽनन्यथापाठलक्षणा यस्मिन् स तथा
अकारोकारमकाराणां प्रयाणां वर्षाणां समाप्तयो मेलनं
यस्मिन् ओकारे स तथा तस्मिन् तदभिमानीनि रुद्रे स्थिता
मिति शेषः । तुशब्देन भार्याभर्तृभावं पूर्वस्माद्भिर्निर्दिष्टः तं रुद्रम्
ओङ्काराभिमानीनि च परमात्मानं रमयतीति स्वरः शेषः तस्मिन्
स्थिते न्यसेत् मनस्नाद्भिषयं करोति ॥ ५३ ॥

तमोङ्कारं शेषं विन्दुनादे विन्दुनादरूपसरस्वत्यां तदाधार-
त्वेन स्थितं तुशब्देन पूर्वयोरेकत्र त्वमत्र अस्त्वामिभावं सूच-
यति—तां विष्णुरूपां मूलाधारस्थनाद्दरुपायां प्रकृतिनाम्न्यां सर-
स्वत्यामेकीभूय स्थितिशब्देन तयोरेकत्वं दर्शयति—तं तां नाद-
रूपां प्राणं प्रकृष्टान्द्ररूपे वायो स्थिताम् अत्रापि त्ना भार्या-
भर्तृभावमाह—अमुं वायुं महति जनार्दने स्थितं स्मरन् अथवा
प्राणनामानं वायुं महति प्रधानं प्रकृतेशब्दाद्यं स्थितं अमु-

महत्वं प्रकृतिनामानं महति पुरुषोत्तमे स्थितमिति महति शब्दो
द्विरावृत्त्या व्याख्येयः एतत्सर्वं विष्णुरूपसंज्ञकत्वां तं तां तस्यां
पुनर्न्यसेत् इत्यादिपूर्वोक्तेन मानेन सचित्तरमुक्तम् । इदानीमधिग-
द्भिर्मागे देहादुत्क्रान्तस्य ज्ञानिनः प्राप्त्यान् देवानाह—अग्निरिति ।
द्विधा दिवसाभिमानी शुक्लः शुक्लपक्षाभिमानी राका पूर्णगारुड-
भिमानी उत्तरमुत्तरायणाभिमानी क्वराडिन्द्रः ॥ ५४ ॥

अत्र न केवलमग्न्यादय एव प्राप्याः, अपि तु विश्वाद्या अग्निरु-
द्धाद्या भगवतो भूमिबिषोषाञ्च प्राप्या इत्याशयेनाह—विश्व इति ।
अथकन्देनाऽनिरुद्धादिप्रहयं तेषामुभयेषां विष्णुरूपसंज्ञं सूचयति,
“विश्वाद्या अग्निरुद्धाद्यास्त द्विधा संप्रकीर्तिताः ।
विष्णुरूपास्तद्वये च तास्वसांश्चाति मोक्षुः” इत्युक्तेः
किञ्चाग्नये च दिवस्पुत्रास्तत्रिकटवर्षिणः सन्ति ते ऽप्यथ
शब्देन सूचिताः—

“तद्वये च दिवस्पुत्राः सर्वे च युसमीपगाः ।
ते दिवं प्रापयत्येनं स वायुं स हरिं पृथक् ॥
विश्वद्विरूपं तुर्यं च वासुदेवञ्च नापरः” ।

इत्युक्तेः गतिकमोक्षनेन ज्ञानदयः । न परं विश्वादिप्रोवादनस्य
किन्तु तस्मूलरूपो हरिराप्तव्य इत्याह—आत्मेति । आत्मा विश्वा-
द्विरूपो हरिः सम्यगर्थावते अनेन ज्ञानेनेति समन्वयः तदुक्तं
स हरिं पृथग्विश्वाद्विरूपमिति वासुदेवो तुर्याद्वयो नेत्याह—
तुर्यं इति । तुर्यं आत्मा वासुदेवः “अत मातस्यगमने” इति
धानोः सतनगमनं व्याप्तिः “यश्चाऽस्य सततोभावः” इति श्रुतः
सर्वत्र वसनशीलत्वात् कीडारूपत्वात् अपाकुसुमाद्युपाध्यावि-
श्वरूपटिकवर्षिणमेलनरूपत्वाद्वासुदेवः—

“शुश्रूषटिकसंकाशं वासुदेवं निरञ्जनम्” इति स्मृतिः ।
एकात्म्यप्रत्ययं सारं प्रपञ्चोपशमं शिवम् ।
अद्वैतं तुर्यं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः” ॥ इति स्मृतेः

तुर्यं च वासुदेवञ्च नापर इति च किञ्च मार्गस्थानां सर्वेषां देवाना-
मपि परमात्मनि समन्ययो ऽस्तीति ज्ञापनाय समन्वय इत्युक्तम्
एतस्य नाम निर्दिशति । देवयानमिति । “सर्वस्वरो वै प्रजापतिस्त-
स्यायने दक्षिणं चोत्तरं च” इत्यारभ्य ‘एतस्मात् पुनरावर्तन्त
इत्येव निरोधः’ इत्यन्तं वेदान्ताः प्राहुरित्यन्वयः । अस्यफलमाह
भूत्वेति । अतुपूर्वशः क्रमेणोपर्युपरि सुखादिभिरधिको भूत्वात्मस्यो
मुक्तो न निवर्तत इत्यन्वयः कुत आत्मयाजी परमात्मपूजकत्वात्
पुनरावृत्तिकृत्वापि तस्य नास्तीति भावेनाह, उपशान्तात्मेनि,
पृथान्द्रस्वरूपः धूमादिमार्गवद्स्यापि पुनरावृत्तिर्भारस्ति किमि-
त्यतो भूत्वेति ॥ ५५ ॥

तनु, किमेतज्ज्ञानेन प्रयोजनम् ? येनावश्यं वक्तव्यतामियादिति
तत्राह—ए एते इति । जनस्यो देहस्यः “तद्य इत्थं विदुषे अमरगुणं
अज्ञातप इत्युपासने तेष्विमभिसम्भवन्ति” इत्यर्धना शास्त्रेण न
केवलं मोहं प्राप्नोति नीचां गतिमपि न यातीत्यतोपीत्युक्तं
“भक्तानामार्गविषैव नीचां गतिमवाप्नुयात्” इति स्मृतेः ॥ ५६ ॥

भीमद्विभवाद्यवकवर्तिकुनसारायंरशिनी ।

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

• हुन वैश्वदेवं प्रहृन् बलिहरणम एतत् सर्वमिष्टमुद्यमे आ-
जीव्यं प्रपादि ॥ ४६ ॥

• प्रहृत्सेन कर्मणा आरोहावरोहाऽवामाहुस्त्रिप्रकारमाह-द्रुवन्ति ।
सामपत्येभ्यम् आरोहणे चोपानानि दर्शयन्ति-प्रथमं द्रुवत्येव चरु-
पुडाडाशादेः सुहो विपाकः परिणामः देहात्तरागम्भकः येन परि-
त्यक्तो गच्छति च एव भूनाशयशब्देनाक्तं प्रथमं प्राप्नोति तथा हि
"इह तु पञ्चम्यामाहुनायाः पुरुषवचसो भवन्ति" इति द्रुवसूत्र-
निपाकस्यैव पाठे द्रुवशब्देन तेजोमात्राशब्दोक्तानीन्द्रियाणि ऊष्म-
विपाकशब्देन हृदयाप्रप्रद्योतः तदा च सत्कर्मसाध ततोन्द्रियाण्य
प्रथमं प्राप्नोति ततो नियोगकाजे हृदयाप्रप्रद्योतं प्राप्नोति ततो धूम-
मित्येव कर्म । तथा च भूतिः "य इमास्तेजो मात्राः समऽग्राह-
हामो हृदयमेवानुचक्रमति" तथा च इति तस्य "द्वैतस्य हृदय-
स्याप्रं प्रद्योतने तेनेवाग्ना निष्क्रामति" इति अमादिशब्देन सत्कर्म-
मानिस्यो देवता उच्यन्ते ततो धूमाभिमानिनी देवतां प्राप्नोति
ततो राश्यभिमानिनीमित्येवं अपत्यः कृष्णपक्षः सोमः अन्द्र-
लोकः धूमाद्यानिवाहिकदेवताभिः सोमं लोकं प्रापितो भोगान्
भुङ्क्ते इत्यर्थः । तत्र भुक्तभोगस्य तस्यावरोहप्रकारमाह-दर्श इति ।
अन्द्रभूयवत्या अमावास्याया भोगदेहस्यो लक्षितः ततो वृष्ट्या-
दिद्रोण्या ओषधिनीरुधादिः ॥ ५० ॥

ततोऽं नदेव भुक्तं रेतः इहमेव ! उक्तमवरोहप्रकारं
व्याख्ये-एकैककथेनेति । क्रमयोग्यादिकं भूत्वैत्यर्थः ॥ ५१ ॥

तत्र मुख्यं कर्माधिकारिणामाह-निषेकादीन्विति । प्रहृत्कर्म-
निष्ठमुक्त्वा निवृत्तिकर्मनिष्ठस्याधिगदिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह,
इन्द्रियेषु ज्ञानेन दीप्यन्ते इति तेषु क्रियायज्ञान् जुहोति इष्टा-
पूर्वादीनां क्रियायज्ञानाम् इन्द्रियव्यापारमयत्वादिन्द्रियतावन्मा-
त्रतां भाषयतीत्यर्थः । एतन्मन्त्रत्रापि ऊर्मां शोकमेहादितरङ्गा-
त्मके तादृशं मनो वाचि विधेयानिखल्लगायां तथैव मनः कर्तु-
न्नाद्विकारमज्ञयतीत्यर्थः । विद्यानां समाप्तये समूहे तद्विग-
पन्नाङ्गाः स्वरे स्वरेष्यात्मके तत्र यिदं तादे तत्र नावं प्रायो-
सूत्रात्मनि अमुं प्राणं महति प्रवृत्ति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अग्निरिति तत्कर्ममानिस्यो देवताः ताः प्राप्नोतीति पूर्वेषु
दिव्यं ब्रह्मः अन्नः तस्यैवान्तः शुक्रः शुक्रः अन्नः राका तस्यै-
वान्तः उत्तरमन्त्ररायणां स्वराद् ब्रह्मा एव ब्रह्मलोकं गतस्य तस्य
भोगान्त्वाने मोक्षप्रकारमाह-विश्वः स्थूलापाधिः स्थूले सूक्ष्मे
प्रविलाप्य सूक्ष्मोपाधिर्नैजसां गच्छति सूक्ष्मे च कारणे प्रविलाप्य
कारणोपाधिः प्राज्ञा भवति कारणे च सर्वेसाक्षिभ्योऽन्वयात्
साक्षिस्वरूपे विखाप्य तस्यै आत्मा भवति मुख्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

• अग्निरिति मार्गेषो भूत्वा अनुपूर्वेशः आनुपूर्व्यक्रमेण ॥ ५५ ॥

• वैश्वे निमित्ते "तेजना धूममभिसम्भवन्ति" इत्यादिना "तेऽग्नि-
रभिसम्भवन्ति" इत्यादिना च जनक्याऽपि देहक्याऽपि ॥ ५६ ॥

हुन चभेदश्च प्रहृन् बलिहरणमिनीष्टम् पूर्वन्तु सुगणयादि
तत्राजीव्यं उजाग्रहानादि एतत् प्रहृत्तावयम् भवति ॥ ४६ ॥

प्रहृत्कर्मफलं जन्ममरणसंज्ञां संस्मानं धूममार्गारोहावरो-
हाऽयां दर्शयति-द्रुव्येत्यादिद्राऽयाम् । द्रुव्यस्य चरुपुण्ड्राणादेः
सूक्ष्मो विपाकः परिणामो देवादिदेहारम्भको भूतसूक्ष्मात्मक-
स्तेन तदाहुतो जीवां ब्रह्मते धूमाद्दर्शयन्तस्वभिमानिस्यो देवताः
वाच्याः अपत्यः कृष्णपक्षः सोमः सोमलोकः भूतसूक्ष्माहुता
जीवः धूमाद्यानिवाहिकदेवताभिः सोमलोकं मीतो भोगान्भुङ्क्ते
स पुनर्भोगान्त्वाने वरोह देहं प्राप्नोति तथा स्वरोहप्रकारं सूचयति,
दर्श इति । दर्शो अन्द्रो यथा अहृदयो भवति तथा अहृदयः विलीन-
देवदेह इत्यर्थः । उपमादीनां लोपाद्ब्रह्मोपमाजङ्कारः ततो मेघा-
दिद्रोण्या ओषधिनीरुधः ओषध्याद्यान्निष्ठो भवति ॥ ५० ॥

ततोऽं भवति अन्नसंश्लेषो भवति ततो रेतो भवति अन्नं
पितृभुक्ते तर्तीयसंश्लेषो भवति एवमेकैककथेन प्रत्येकं क्रमेणा-
ऽनुपूर्वं भूत्वा भूत्वा तत्संस्त्रेण प्राप्य इह मातृयोगो जायते इ
हमेव ! इति पितृयानं पुनर्भोगोपलक्षणजन्ममरणप्रवाहसंज्ञासं-
सारहेतुरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

तदधिकारिणामाह-निषेकादीन्विति । अथ निवृत्तकर्मनिष्ठा देव-
त्वानेन परब्रह्मभावापत्तिलभ्यं सोमं प्राप्नुवन्तीति चकृत् तयो रथुत्त-
देहत्यागशलायां यत्कृत्यं तदाह-इन्द्रियेष्विति, द्राऽयाम् । ज्ञानेन
जीवित दीप्यन्ते इति तथा आत्मप्रकाशितेषु इत्यर्थः । क्रियायज्ञान्
क्रिया सुमुभूयोयं प्रसाहमनुष्ठेयं निवृत्तं कर्म तद्व्यान् यज्ञान्
भगवद्वारावनात्मकान् जुहोति इन्द्रियावत्तान् भाषयति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणां ऊर्मां इन्द्रियाणां प्रवर्तकं ऊर्मिकं तत्संस्क्रु-
त्परूपं यस्मिन्स्मिन् वैकारिकम् ऊर्मिकं मनः भाषि उपवेश-
नियो मनसो नियोजकायां च यथासमाप्तया घेहं ते स्वरे सोमोऽन्तरे
सोमो यिन्दो तज्ञानं प्रायो भगवत्संस्त्रेण इमे प्राणं घेदस्य
पूर्वरूपं महति "तस्यैव महतो भूतस्य निश्वासने यदस्येदः" इत्या
दिश्रुतिप्रोक्तं परे प्रवर्तगा जुहतीत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

अग्नेर्विशवा येन मार्गेण भगवन्तं प्राप्नुवन्ति तमेकदेशकथ-
नतः सूचयति-अग्निरित्यर्थः । अग्निः सूर्यः दिवा दिनाभिमानो वेतः
पाह्मस्तस्यैवान्तस्मत्सर्गोत एव वाच्यः शुक्रः अन्नः राका तस्यैवा-
न्तर्भूता सस्पूर्वोचन्द्रा पूर्णमासी धान्यानिषक्षया पृथक्निर्देशः
उत्तरमुत्तरायणाम् स्वराद् गजापतिः एव मार्गं सूचयिष्या गन्तुः
स्वरूपं मयानव्यासात्स्त्रेण दर्शयति-विश्व इत्यर्थः । विश्वो
जायद्व्यवस्थासाक्षी स एव तेजसः स्वप्नाऽवस्थासाक्षी स एव प्राज्ञः
सुषुप्तवस्थासाक्षी अत एव तिसृषु अवस्थासु भगवत्यात अनुगत-
त्वात् तयोः भगवत्यात्रयमिष्टः आत्मा जीवाभिस्यम्भवः अस्याद्य-
यज्ञान् मार्गः सर्वानव्यासाक्षी ज्ञानस्वरूपो गन्ता इति फलितो
र्थः । क्रमस्तु विज्ञानं स्थूतदशरीराम्मुखं स्वनाक्या । निष्कस्य सूर्य-
इमानाकस्य यदा परं पद् गन्तुमिच्छति तदाक्षिर्वाभिसमानाऽऽ-
तिवाहिकेन सूक्ष्मकृत्य दिनाभिमानेन नीतस्त्रेण तत पश्चात्समा-
निते तेन च पयमासाभिमानेन तेन संवत्सर्गाभिमानेन तेन वायुं

आदावन्ते ❀ जनानां सहहिरन्तः परावरम् ।

ज्ञानं ज्ञेयं त्रयो वाच्यं तमो (१) ज्योतिस्त्वयं स्वयम् ॥ ५७ ॥

(२) आबाधितो ऽपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः ।

दुर्घटत्वादैनद्रियकं तद्वदर्थविकल्पितम् ॥ ५८ ॥

भीमच्छुक्तेवकनसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेन स्वस्मिन् विद्मं इत्थाऽऽदित्यं तथैव तेन चन्द्रमसं तेन विशु-
दभिमानीनं देवताविशेषं नीलस्तनश्च वरुणोऽप्रजापतीन् प्राप्य
प्राकृतमण्डलं निर्भिद्य निरजां प्राप्नोति तदा परस्मिन् लिङ्गशरीरं
द्विधा तां नदीतीर्यां परब्रह्मलोकं प्रविश्य परब्रह्मसाधर्म्यं प्राप्नो-
तीति ॥ ५४ ॥

ब्राह्मयाजी परमात्मनि तद्वशात्वेनात्मनिष्पकारी पूर्वोक्त-
ब्रह्मणो गप्ता ब्रह्मादिकमनुपूर्वशां भूत्वा भूत्वा येनात्मस्थः
मुक्तगम्य परमात्मस्थः सन् न निवर्तते तद्विद् देवयानं प्राहु-
रित्यन्वयः ॥ ५५ ॥

अनयोर्मांगयोर्होयांपाद्वेययोर्ज्ञानमात्रेण यज्ञो ऽपि विगतमोहो
भवति किमुन हेयं विहायोपादेयेन मोक्षं लब्ध्वा न विमृशतीत्याह, य
इति । "ते धूममभिसम्भवन्ति" इत्यादिना "ते ऽस्त्रिपमभिसम्भवन्ति"
इत्यादिना च वेदेन निर्मिते निर्याति पितृदेवानां अयनेमागीं यो वेद
न जनस्यो जनानां मध्येवत्समानो ऽपि यज्ञावस्थायामपीत्यर्थः । न
विमृशति पितृयानं क्वचि देवयाने क्वचि च न करोति किमुन
मुक्तः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

इत प्रवृत्त अर्थात् वैश्वदेव, बलिहरणा, ये सब कर्म इष्ट
नाम से प्रसिद्ध है, और मंदिर वगीचा कूप तडागादि कर्मों को
आपूर्ति कहते हैं और यही सब कर्म कामना से किया जाय
नौ प्रवृत्तकर्म कहते हैं ॥ ४६ ॥

द्रव्ययज्ञका फल यही है कि--वाञ्छिकपुरुष चरुपुरोडाशादि
के सूक्ष्म धिपाक अर्थात् शरीरात्तर से धूमाभिमानी देवके
लोक को जाता है, वहाँसे कृष्णपद्म के अभिमानी देवके लोक
का जाता है, वहाँसे इन्द्रियायत के अभिमानी देवलोक को
जाता है, वहाँसे सामलोक को जाता है, इस प्रकार भोग भोगने
के पश्चात् विलीनदेह होकर ब्रह्मिन्द्रा आर्षाधि धीरुधाद् के
माय्यको प्राप्तहोकर, हे राजन् ! ब्रह्म वीर्य आदि क्रमसे फिर
इसी संसार में उत्पन्न होता है वन इसी प्रकार प्रवृत्तकर्म के
आचरण से इसी प्रकार हो होकर फिरफिर जन्म लेता है ५० ५१ ।

निपेक्षसे आदि लेकर इमान्त संस्कारो से संस्कृत द्विज
लोग ज्ञान के प्रकाशक इन्द्रियों में क्रिया यज्ञों को हवन करते हैं

अर्थात् ज्ञानेन्द्रियों से कर्मोन्द्रियों के उपाचारों का निवर्तन करने
हैं ॥ ५२ ॥

आर ज्ञान इन्द्रियों संकल्पात्मक मन में और सात्त्विक मन
को शास्त्ररूप बाणी में और बाणी को पश्चात्तत्त्व अक्षरात्मक वर्णों
समूहय में उसको अक्षरात्मक अक्षरों में उसको चतुर्थी मात्रा
विन्दुनादमें उसको प्राण सहचारी जीवमें श्वास करे अर्थात्
अनुसन्धान करे ॥ ५३ ॥

इस प्रकार निवृत्त कर्मानुष्ठानी ज्ञानी पुरुष अक्षिरादि
मार्ग से जाने समय प्रथम अग्नि लोक को जाता है फिर सूर्य
लोक को पश्चात् दिवनाभिमानी देव के लोक को फिर सुर
पक्षाभिमानी देव के लोक को अनंतर उत्तरायणाभिमानी देव
के लोक को, इत्यादि क्रम से मोक्ष में प्राप्त होकर स्वराट् होता
है ॥ अर्थात् उत्तरायणाभिमानी देव लोक से वर्षाभिमानी
देव लोक में वहाँ से वायु लोक में वहाँ से सूर्य लोक में वहाँ से
चंद्र लोक में वहाँ से विद्युत लोक में वहाँ से वरुण लोक में
वहाँ से इन्द्र लोक में वहाँ से प्रजापति साक्षोत्त ब्रह्मा के लोक
में पूजित होकर आतिवाहि कों के द्वारा सीमांत में विरजा
स्नान कर भीवैकुण्ठ में प्राप्त होकर नित्य सेवा पात्र को
होता है, वहाँ पर भी अनिरुद्ध, प्रद्युम्न, संकर्षण रूप से आप
पर ब्रह्म विराजते हैं और इन सबों का जिनमें सम्भव्य ऐसे
पूर्वो पुण्य पुरुषोत्तम श्रीवासुदेव भगवान सपरिकर विराजते
हैं उन को प्राप्त होता ॥ ५४ ॥

सकल वेदांत इसका देवयान कहते हैं । ब्राह्मयाजी अर्थात्
परमात्मा पासक पुरुष क्रम से इस देवयान को प्राप्त होकर अत्रि
भूत गुणाष्टक होकर परमात्मा में आधेय विधेय रूप से स्थित
होकर सर्व विधेय वा परायण होकर फिर इस संसार क दुः-
खों को कभी नहीं प्राप्त होता है ॥ ५५ ॥

जो पुरुष ईश्वर निर्मित इन दोनों पितृयान देवयानों को
शास्त्र रूप बधु से जानता है वह संपूर्णजनों में स्थित रह कर
भी मोह को प्राप्त नहीं होता है ॥ ५६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तत्र हेतुमाह-आदाविति । जनानां देहनामाही कारणात्वेनात्म-
नाऽऽवधिस्त्वेन यस्सत्तथा बहिर्भोग्यमन्तर्भोक्तपरमवरं बोधव्यं नीचम्

* जनानाम् इति विज० जनानां यो इति वीर०

(२)अबाधित इति. विज० वीर० पाठा इत्ययं

(१) ज्योतिश्च सत्त्वयम्-इति वीज० ज्योतिश्च यस्त्वयम्-इति वीर०

क्षित्वादीनामिहार्थानां ज्ञाया न कतमा ऽपि हि ।

न सङ्घातो विकारो ऽपि न पृथक् नान्वितो मृषा ॥ ५६ ॥

धातवो ऽवयवित्वाश्च तन्मात्रावयवैर्विना ।

न स्युर्हासत्यवयविन्यसन्नवयवो ऽन्ततः ॥ ६० ॥

स्थात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पे ऽसति वस्तुनः ।

जाम्रत्स्वापौ यथा स्वप्नं तथा विधिनिषेधता ॥ ६१ ॥

भावाद्द्वैतं क्रियाद्द्वैतं द्रव्याद्द्वैतं तथात्मनः ।

वर्तयन्स्वानुभूत्येह श्रीन्स्वप्नान्धुनुते मुनिः ॥ ६२ ॥

कार्यकारणावस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्नुवत् ।

अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्द्वैतं तदुच्यते ॥ ६३ ॥

यद्ब्रह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणम् ।

मतोवाक्तनुभिः पार्थ ! क्रियाद्द्वैतं तदुच्यते ॥ ६४ ॥

धीधरस्वामिकुलभाषार्थदीपिका ।

तमो ऽप्रकाशः ज्योतिः प्रकाशः तनु सर्वमयं ज्ञानी स्वयमेव
न तस्माद्भयतिरिक्तं वस्तु किमिदस्ति येन मुह्योदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु तर्हि कथं पृथगर्थस्तस्या ऽपि प्रतीयते तत्रा ऽऽह—भावा-
धितस्तर्काविरोधेन सर्वतो बाधितो ऽप्यभासः प्रतिबन्धादिष्वस्तु-
तथा यथा स्मृतस्तद्वैद्विषयकं सर्वमर्थत्वेन विकल्पितं न तु पर-
मार्थतः दुर्घटत्वात् ॥ ५८ ॥

तदेवाऽऽह—क्षित्वादीनां पञ्चभूतानां ज्ञाया देवबहुस्यालम्बनरूपं
देहादिसङ्घातात्स्मपरिग्रहानां मध्ये कतमाप्यवयवतमापि न भवति
न तावत्तेषां सङ्घातो ब्रह्मास्वामिव धनम् एकदेशाकर्षणे सर्वा-
कर्षणानुपपत्तेः न ह्येकस्मिन्बहु भावते सर्वे धनमाकृष्यते न च
विकार आरब्धो ऽवयवी अपिशब्दात् परिग्रहोपि कुतः स
किं स्वावयवेषुः परिग्रहतेभ्यो वा पृथक् तद्वन्वितो वा न ताव-
द्व्यस्तं पृथक् तथा ऽप्रतीतेः न चान्वितः स किं प्रत्यवयवं सर्वो
ऽप्यवयवेषु वा भावे अङ्गुलिमात्रेपि देहबुद्धिः स्यात् द्वितीये
तस्याप्यवयवाङ्गीकारे सत्यनवस्था स्यादतो मृषैवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा तत्रेत्नां क्षित्वादीनामपि मिथ्या-
त्वमाह—धारयन्तीति धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सुस्मैरवयव-
वैर्विना न स्युः अवयवित्वात्तेषामपि तद्वयवयवः सत्य इति वच-
नाऽऽह, उक्तप्रकारेणावयवविन्यसत्यवयवोऽप्यन्ततोऽसन्नेव स्यात्
अनुभवप्रतीत्यन्वयानुपपत्तिं विना तत्सङ्घातं प्रमाणाभावादि-
त्यर्थः । तदुक्तं पञ्चमस्कण्डे “एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तम्”
इत्यादि ॥ ६० ॥

अवयवविनोभावे आगमावाचितु वात्वादिषु सोऽयं देवदत्तः

[५५]

इति प्रत्यभिधानं न स्यात् तदुक्तं भेदे: “भाविभाषतिरोभावधर्म-
कल्पनपाधि यत् तद्वर्मी” इति तत्राह—स्थादिति। वस्तुनः परमात्मनो
विकल्पे भेदे ऽसति यद्वा वस्तुनो ऽविद्यया विकल्पे सति पूर्व-
पूर्वरोपसादृश्यात् एवेति भ्रमः स्यात् स च तावदेव भाववि-
द्यानिवृत्तिः । ननु, सर्वमिथ्यात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधकता कथम् ?
तत्राह—स्वप्नमध्ये जागृत्स्वापव्यवस्था यद्यति ॥ ६१ ॥

इदानीमुक्तमेवाद्द्वैतं भावनाप्रयोपदेशेन दृढीकरोति—भावाद्द्वै-
तमिति अनुभिः । वर्तयन्स्वानुभवम् स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेन
श्रीन् जाग्रदादीन् त्रय भावसथात्मयः स्वप्न इति भूतः यद्वा
वस्तुभेदबुद्धिरकः स्वप्नः ततस्तदधिकारभेदेन कर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः
ततो मत्कर्मसाधितमेतत्फलं ममैव भोग्यमिति तृतीयः ताश्चुनुते
निवर्तयति ॥ ६२ ॥

कार्यकारणयोर्वैक्यस्य मर्शनमात्रात्तत्र तदुच्यते न पट
इति ॥ ६३ ॥

मतोवाक्तनुभिः कृतानां कर्मणां समर्पणं तेः समर्पणमिति वा
उद्देश्यफलभेदो हि क्रियामेदे हेतुः ईश्वारापेक्षे च तद्भावात्क्रि-
यायामद्द्वैतम् ॥ ६४ ॥

धीमञ्जीररासवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रप्रचण्डिका ।

अथ प्राक्कृतया प्रकृतस्य भगवतः सर्वात्मकत्वमाह—अदा-
विति। आदौ सृष्ट्यादौ अस्ते प्रलयं च मध्यस्थानां जनानामन्तर्बहिर्ब-
ह्यसन्वर्तमानः । किञ्च वरपरावरसुरकृष्टापकृष्टं वा तत्रात्कृष्टमाह

श्रीमद्गीरराधभाष्यार्थकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

ज्ञानं ज्ञानात्मकं जीवस्वरूपं ज्ञेयमधिष्ठस्तु परं वचोनाम वाच्यं रूपं नामरूपात्मकं चिद्विद्यारूपकं सर्वं वस्तु इत्यर्थः । ततो मूळ-प्रकृतिः उच्यते । समष्टिजीवश्रेण्येतरसर्वे साक्षादयमेव परमात्मैव परमात्मात्मात्मकमेवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवं सर्वात्मकत्वमभिधाय तद्वैषम्यं प्राप्यस्य ब्रह्मणो निरति-शयपुरुषार्थत्वज्ञापनाय प्राकृतदेहस्य तदनुभाष्यशब्दाद्विषय-बाह्यान्नापुरुषार्थत्वमाह-अबाधित इति । आभासो इत्यो देहः स अबाधितोऽपि अविनष्टोऽप्यनुवर्तमानोऽपि अवस्तुतया अपुरु-षार्थतया स्मृतः एवं शब्दाद्यर्थरूपेण विकल्पतमैश्वर्यकवस्तु-जातमप्यवस्तु अपुरुषार्थं यद्वा ब्रह्मरूपगोचरं शरीरं यथा-ऽनित्यं हेवं तथा ममकारगोचरः शब्दादिरप्यपुरुषार्थः न स्थिरः तस्यामित्यपुरुषार्थतया दुर्घटत्वादित्यर्थः । यद्वा आभासः कल्पदेहः स तदानीमनिवृत्तोऽपि प्रबोधवेत्तायामवस्तुतयाऽनात्मतया स्मृतः आख्यादिविकल्पितजाप्रकृतिरमपि तद्ब्रह्मात्मा आत्मध-मांश्यां नित्यत्वादीनां तत्र दुर्घटत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

शरीरस्य सर्वत्र सर्वकाले सर्वस्मिन्नप्यारम्भानाविनास्थित्य-भावात्कृतिरमप्यारम्भा स्यादिति शङ्कानिरासार्थमाह-चित्त्वा-दीनामिति । चित्त्वादीनां पृथिव्याद्विपरिणामरूपाणां वृक्षाणां ज्ञाया संघाताद्विषयेषु न कतमोऽपि सङ्घाताद्विकारपृथग्भूतया वाचद्वय्यभाषिषु न कश्चित्त्वदीत्यर्थः । तदेव विवृणोति- न सङ्घात इति । वृक्षसङ्घातो न ज्ञाया नापि वृक्षविकारः नापि वृक्षापृथक् वृक्षं हित्वा स्यात्तुं न योग्यः नाश्वितः नाविना-भूतः वाचद्वयसत्ताकं नाश्वितोऽप्यर्थोऽभिप्रायः पुल्लिङ्गनिर्देशः स्यात् । अतिस्या एवं शरीरमप्यारम्भानाविनास्थित्यभावात्प्रतिच्छाया सदृशं नचात्मसङ्घातः शरीरं नचात्मविकारः नचात्मनं हित्वा तिष्ठति न वाचदात्मभाषी अनित्यत्वात् अतो नात्मा शरीर-मित्यर्थः ॥ ५९ ॥

शरीरस्यानित्यत्वादात्मप्रतिपत्त्यर्थं तदुच्यन्त्यायेषु पृथिव्या-द्विषयमित्यनुपपादयति-धातव इति । पृथिव्याद्यो धातव अवय-विस्त्वात्सङ्घातरूपत्वात्तन्मात्रावयवैर्विना न स्युरवयवविनायो सङ्घातो नश्यतीत्यर्थः । सङ्घातरूपत्वमेव प्रतिपादयति-असतीति-यतोऽवयवसंघातरूपोऽवयवो अतएवावयवविषयसति विनष्टे अतस्तो-ऽवयवोऽसन्नेव अवयवविषयनुपलभ्यमानेऽवयवया एव धातवो ननु-पलभ्यन्ते एवमवयवविस्त्वात्तिस्यं शरीरं नित्यमात्मा न भवती-त्यर्थः ॥ ६० ॥

तर्हि श्रुत्वोऽहमितिप्रतीतिः कथमित्यपेक्षायां भ्रान्तिरित्याह- । स्यात्साहचर्यमिति । तत्रसंसर्गनिमित्ता भ्रान्तिरिति प्रतिपत्त्यर्थं साह-चर्यनिमित्तत्वं प्रतिक्षिपति-स्यादिति-द्वयोरप्यर्थयोर्ज्ञानादिगुणाधि-कल्पे सति कस्यचिद्वस्तुनः केनचित्साहचर्यं भ्रममभेदनिमित्तं स्यात् । देहात्मनोस्तु समानजातिगुणाद्यभावात्साहचर्यमनुपपन्नम् । उच्यतेऽहमिति संसर्गभ्रम इत्यर्थमिदम् एवमात्मविषयकज्ञाना-भाषेपि जानामि न जानामीति विभागप्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाह- । जाग्रत्सम्भाषति । काश्चित्सुषिषेत्तायामेव सुप्तं प्रबुद्धज्जात्मानं

पश्यति यदा प्रबुध्यते तदा जाग्रत्प्रबोधो न वास्तव इति बुध्यते एवमनात्मविदां संसारिणां कदाचिद्देहात्मनोऽहमिति ज्ञानं निषेधज्ञानमयाथात्म्यज्ञानाननुवृत्तावेव भवति इति विधिनिषेधता विधिनिषेधौ जाग्रत्प्रबोधोऽनुवृत्त्यादित्यर्थः संसारिणामात्मज्ञानाभावाद्वाह्यार्थविषयज्ञानमप्यज्ञानमुत्पन्नि-त्युक्तं भवति यथा "तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम्" इति न शास्त्रविद्वह्यार्थविषयज्ञानभ्रान्तिरियं ज्ञानिनां नास्तीत्याह- भावाद्देतमिति । यद्वा एव देहविषयज्ञानात्मज्ञानिनामपि वाच्य-स्युक्तोऽहं ब्राह्मणोऽहमिति देहात्मज्ञानानुवृत्तिराप्रवाणं तावद्विधि-निषेधात्मकशास्त्रवद्वेत्ताह-जाग्रत्सम्भाषति । यथा जाग्र-ज्जाग्रो जाग्रत्सम्भाषत्येव जाग्रत्पर्यन्तावेव प्रबुद्धस्य तु तावमो-निवर्तते तद्वदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं वाचदेहात्मज्ञानानुवृत्तिस्तावद्विधिनिषेधता स्युक्तोऽहं ब्राह्मणोऽहमिति प्रतीतेर्देहात्मनोरभेदे भ्रममूळकत्वेन प्रति-पिद्ये किमेवमेव सर्वमज्ञेयं भ्रमविषयम् ? उतकिञ्चित्प्रमिति-विषयमस्तीत्याशंकायां यच्छास्त्रानुमतमज्ञेयं तत्प्रमाविषयं तन्मु-मुक्षोरनुसन्धेयमेवेति वक्तुं तदनुमतं त्रिविधमज्ञेयं दर्शयन् तदनु-सन्धानस्य भ्रममूळकत्वेतन्नयनिरासकत्वमाह-भावाद्देतमिति । यथा देहात्मनोर्भेदः शास्त्रानुमतोऽनुसन्धेयः तथा भावाद्देतादिरूपं त्रिवि-धमज्ञेयमात्मनः स्वस्य वसंयन् यद्वा आत्मनो मनसो वसंयन् मनसि प्रतिष्ठितं कुर्वन्नप्यवस्थिति-यावत् इह मुनिः पर-मात्मोपासकः खानभूत्या देहविषयज्ञानात्मकज्ञानप्रथायाऽभ्यास-नुमत्वेन श्रीर् जाग्रत्भावाद्देतकर्माद्देतद्रव्याद्देतज्ञानानि भ्रमात्मकानि धुनते निरस्यति ॥ ६२ ॥

भावाद्देतादिस्वरूपं विषयवन् त्रिविधभ्रान्तिनिरासं श्लोक-त्रयेण विवृणोति-कार्षति । तत्रोपादानस्य कार्यस्य चानन्तर-परोभावाद्देतविषयः श्लोकः यत्कार्यकारणवर्धस्तुनोरैक्यदर्शनं तद्भावाद्देतं कार्यकारणयोरैक्ये पटतन्नुवति इत्यन्तः यथा तदु-नामेव इयतिषुविशेषभाजां नामरूपात्मकावस्थान्तरापत्या पटा-वस्थत्वमिति पटस्य तेऽवोऽनन्यत्वं तद्वत्कृत्स्नं जगच्चिद्विद्विभ्ररा-त्मकं सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टाद्ब्रह्मणोऽन्यदित्येतद्भावाद्देतं भावयोः कार्यकारणवस्तुनोरज्ञेयं भावाद्देतं अवस्तुत्वात्कल्पस्वेत्येव भावज्ञेयं निरस्यति विकल्पस्योपादानातिरिक्तद्रव्यकल्पनरूपाज्ञान-स्यावस्तुत्वाद्ब्रह्मस्तुष्टुग्यत्वात् भावयोर्ज्ञेयं किन्वद्देतमेवेत्यर्थः । एव-मसत्कार्यवाद्भ्रमां निरस्तः ॥ ६३ ॥

क्रियाज्ञेयं विवृणोति-यदिनि । हे पार्थ ! साक्षात्परे ब्रह्मणि यत्करणात्रयेण सर्वकर्मणां समर्पणं तत्क्रियायांमज्ञेयं भगवदा-राधनत्वेन सर्वकर्मणांमेकफलावच्छेदः क्रियाज्ञेयमन्नेन कर्मणांमि-श्वरप्रतिमनपेक्षयातदपेया फलवत्त्वभ्रमो निरस्तः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

जाग्रदाद्यवस्थाप्रवर्तकविश्व्यादीन् कल्पितानितिक्रम्य प्रपञ्चो-चर्यं तुषारोऽमा भूत्वा निर्द्वेष्ट आस्ते इति केचिद्ब्रह्मचर्ये तन्मत-

भीमद्विजयध्वजतीर्थकुतपदरत्नावली ।

दुःखयावाह-भावाविति । आदावुत्पत्तिकावे मुक्तिकावे च यज्जना
नाथं जननं विनाशं च "जनी प्रादुर्भावे" इत्यस्मात् टापि कृते
जनेतिरूपं सिध्यति च्युत्पातकभावो मारजारमूषकवत् यच्च
वैदिरन्तर्विद्यमानि परावरमुत्तमाधर्मं भूतं मविष्वद्वा यच्च ज्ञाना-
दिकं सर्वस्य ग्वापकत्वात् ग्वाजिनजनकत्वात्तमः प्रकृतिउर्ध्वोतिस्त-
द्वैभासकः स्वैप्रकाशश्च यस्तेदेतत्सर्वं ज्ञयं तुर्यामा भीहरिस्त-
स्तत्ताया अपि तदधीनत्वात्स इत्युच्यते ननु तद्वारमकत्वात्
"पुरुष एवेदं सर्वम्" इति श्रुतेः आदौ यथा तदधीनत्वं तथास्तेपि
भीनारायण्याधीनत्वमित्यतो वाह आदाविति उक्तार्थः श्लोकः
निरुपचरितापराधीनत्वं हरेरेव न मुक्तस्वाधीनत्वतो वाह आदा-
विति, आदावस्ते उत्पत्तेः प्रागुर्ध्वम् अथं परमात्मा जनंत इति
शेषः । कथदुःखमत्राह-जनेति । जनकत्वेन नाशकत्वेनेत्यादिरूपेण
सर्वकर्तृत्वत्वात्तदप्येव तद्वद्वत्वात्पदस्य हरेरप्युक्तं तमःशब्दस्य
ग्वापकत्वाविति णिच् प्रत्ययान्तरत्वेन विवरणाद्यमर्थो ज्ञावत
इति ॥ ५७ ॥

ननु, सत्तायास्तदधीनत्वं प्रामाणिकत्वेन प्रकृतेनोक्तिर्घटंत
नतः कात्र युक्तिरित्याद्युक्त्योपादयति-अवाधित इति । प्राकृत-
वेकृतत्वस्य कार्येषु विशिष्टकान्तिमत्तया भासते विद्योतत इत्या-
भासो हेतुः प्रतिबिम्बत्वस्यो यथावस्तुतया "वसनाद्भासयेद्वस्तु
नित्याप्रतिहृतत्वतः" इति स्मृतेर्वस्तुपरमात्मा तत्त्वेन स्मृतः "इदं हि
विश्वं भगवतीनिवेतः" इत्युो मायाभिः "इत्यादिना ननु हेतुस्य सर्वे
तत्सत्ताया भगवदधीनत्वेन तद्वक्तुं युक्तं तस्य इत्यपटाभास-
वर्धयैक्रियानर्हत्वादिति तत्राह, अवाधित इति. शुक्तिकायां प्रति-
भासितं रजतं वक्ष्यकरणाद्यर्थक्रियानर्हत्वेन नेदं रजतमिति
वाधितं स्याद्यथा न तथाऽयं वाधितः हानोपादानाद्यर्थक्रियायो-
परत्वात् अपिशब्दोऽत्र स्वातन्त्र्यशक्तं सूचयति, हिशब्देन प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वेन दग्धुपटाभासवैलक्षण्यं दर्शयति, तद्वस्तुवैशिष्ट्यक-
मिन्द्रियविषयं प्रटपटादिकम् अर्थशब्दो भावप्रधानः अर्थत्वेनार्थ-
क्रियावत्वं प्रयोजनतया कल्पितं समर्थितं, परमात्मनेति शेषः
"कर्तृकर्मक्रियादीनां सत्तावृत्तितयैव च । विषयवधीनं वनः" इति
वचनादर्थक्रियासामर्थ्यस्य भगवदधीनत्वेन "सर्वं कल्पितं ब्रह्म" इति
सर्वस्य तत्त्वं युक्तमिति भावः । एवमनङ्कारं बाधकमाह-
जुघेत्स्वादिति । ईश्वरान्त्वेन कर्तुंमशक्यत्वात् ॥ ५८ ॥

दुर्घटत्वमेव दर्शयति-क्षित्यादीनामिति । क्षित्यादीनामर्थानां
पदार्थानां कर्तृत्वापि ज्ञाया कर्तृत्वोऽपि प्रकारो विचार्यमाणं
सति न घटत इति शेषः "ज्ञाया रीतिः प्रकाशश्च भावश्चेत्य-
भिधीयते" इत्यभिधानश्च. इह कार्यप्रपञ्चे हिशब्दो हेत्वर्थः निर्या-
रणाद्यर्थवाचिना तमप्रत्ययेन कस्यापि प्रकारस्यासंभवेऽंकेः
वरनेश्वरकल्पितत्वेनेतत्कार्यं सत् इतिवक्तुं युक्तं प्रकारभाव-
सूचकावयति-न सङ्घात इति । परमेश्वरकल्पनामन्तरेण कार्यं
भवतीति वदन् प्रकृत्यो भवति क्षितिलक्षणं कार्यं केवलमपां
पुञ्जः सङ्घिकारो वा तद्व्यतिरेक्योत्पन्नं वा वृक्षवत्संयोगवदु-
भयोः संयोगमात्रं वा ? न प्रथम इत्याह-नेति । अयं संघातो न
अज्ञकत्वात्. क्षितेः कठिनावयवार्थत्वात्केवलमपाश्र्वत्वेन

तत्कार्ये पर्वतादीनां मज्जनापस्वाक्षितेः स्वरूपव्यप्राप्तेः आधारा-
भावेन सर्वप्राक्षिप्राख्यनाशप्रसङ्गात् न द्वितीय इत्याह-विकार
इति । अत्र नमः भव्याहारः कर्तव्यः अपां विकारो नोप-
पद्यते कालुष्यादिवक्ष्यविकारमात्रेण क्षितित्वानुपपत्तेः न
द्वितीय इत्याह-न पृथगिति । अज्ञयः क्षितेः पृथक्क्षित्यर्थो-
नात् नापि चतुर्थं इत्याह-नाम्बित इति । सहावस्थानमात्रेण
कार्योत्पत्तवर्जनात् क्षित्यादीनामर्थानां पदार्थानां मध्ये कतमा-
पि ज्ञाया कर्तृत्वोऽपि भावः पदार्थः कार्यजननशक्तिमाह न घटते
विचारासहत्वात्. तथाहि, "अज्ञयः पृथिवी" इति श्रुते तत्र प्रस्तु-
तात्मशक्तिमन्तरेण केवलानामपां पृथिवीजनकत्वं कथमिति वा
शेषं पूर्ववत् ॥ ५९ ॥

ननु, विच्छिद्यमानां पदार्थानामर्थोऽयं महत्कार्योत्पत्तावसाम-
र्थ्यमस्तु । संश्लिष्टानां नेवमनुपपत्तिरित्याशङ्क्य भीनारायण्यकटा-
सर्वाजमन्तरेणावयवविनोदप्यनुपपत्तिः स्यादेवेत्याह-धातव
इति । धातवः क्षित्यादिप्रपञ्चभूनादिपदार्थाः तन्मात्रावयवैर्धिना
गन्धादिष्वतिरेकेण सूरभिमग्धवती पृथिवी शुक्लमास्तरं सखि-
लमित्यादिव्यावर्तकधर्माभावे स्वरूपाभावप्राप्तिरव स्यादित्यर्थः
अवयवविवाहिति नवयवविनोदवयवभावे जनयनिववहारो
युक्तस्तस्मात् वशब्द एवार्थे समुच्चयार्थे वा प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
दवयवविवाहोनेि अयं निर्यायः कुत्र इष्ट इति तत्राह-अस्त-
तीति इव यथा भासमन्तरेणजावववाः सर्वात्मना तन्मुक्तक्षया ।
अवयवा नष्टा यदि तद्यसदवयवविनि तन्पुरहिते पटे पटव्यव-
हारोऽपि नष्ट इति शेषः तन्मुद्वनिरेकेण पटाभावात् यथा-
वयवभावावो अवयवी नास्ति तथा अवयवविनि निवृत्ते अवयवा
अपि निवृत्ताः स्युरित्यतो वाह-भासभावावयवा अपि नष्टाः
स्युरित्यर्थः यथाऽऽसन्भावयथा आतानविनाभावयवसंसर्गस्य
प्राप्तास्तन्मुक्तक्षया अवयवाः प्रागसर्ववयवविनि पटे पटव्यव-
हारं न जनयन्ति तथा गन्धाद्यवयवाः प्रागसन्सु क्षित्यादिषु
पञ्चासिद्ध्यादिव्यवहारं न जनयन्तीत्यनन्तर्भावे तदभावः स्पष्ट
इत्यन्वयव्यतिरेको दर्शिताविति ज्ञातव्यमिति एवं दुर्घटत्वेना
विद्याकल्पितप्रपञ्चस्याविद्याबाधानन्तरमनुभूतस्यापि न वस्तु-
तत्त्वमिति कल्पनमनुपपन्नं "विश्वं सत्यं मयवाना युवोरिहाप-
श्चन प्रमिनन्ति वने" "वा वज्रियुक्ता विरुध्यन्त तदीशकृतमेव
हि" इति भूतिस्मृतिप्रसिद्धां युक्तिशब्देन दर्शयति अन्नकत्वाव-
यवित्यामन्भावयथा न चेतिकेश्वरपठन्ति अयमर्थः गन्धाद्यवय-
वनिरेकेण पृथिव्याद्यवयवितो न स्युश्चेत् किं नादृक्ष्यमीति
तत्राह-असतीति । क्षित्यामवयवनिरेकेण गन्धाद्यवयवा एव
नामक्षित्यन्वयः अवयवभावेऽवयवत्वभावेन कारणाभावापत्त्या
सर्वासर्वप्रसङ्गसङ्गोच्छेद इति भावः ॥ ६० ॥

नन्ववयवविनोः साहस्यमात्रेण तदवयवमवयव इति
व्यवहारमन्तरेणान्यतिरेकेण स्यात् नान्तीति कथमापद्यत इति
तत्राह-स्यादिति । सत्यं साहस्यभूमः स्यात्तान्मकस्मिन् स-
तीति तत्राह-विकल्प इति । वस्तुनो विकल्पं भेदं स्वीत्यन्वयः
यथा पटुणादिषु रूपमवयवोपय तन्मन्कारवतः सत्त्वकिर्या-
सम्पत्केण चकाशमानं कार्यं शुक्तिकाशकत्वं संवदय इत्यां

श्रीमद्विजयधरजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सादृश्यमात्रादिदं रजतमिति भ्रमो दृश्यते तथाक्षित्यादेर्गन्धा-
देर्भेदं वस्तुनादृश्यमात्रेण व्यवहारः स्यात् नचात्रभेदो यज्यते
स्वरूपज्ञानरतो वयवामाने इववदवभाव आपद्यते स्वरूपत्वा-
दिनि भावः पटस्य प्रत्येकं तन्तुना भेदोऽपि समुदायकुर्यात्-
भेदाहुकं युक्तमिति नन्ववयवविपर्ययसङ्गाने इयं चिन्ता न
एव नास्ति परमाणा एव पुञ्जाभूव कार्ये जनयन्तीत्यङ्गीका-
न्तेष्वपिनिर्णयं विनाशाश्च भवेदप्रादिप्रत्याभवायाश्च संस्कारज-
नितसादृश्यमात्रावयवयथा भ्राग्निस्वादिप्रत्ययां वाह-स्यादिति ।
वस्तुना भेदं मति ननुक्तं सत्यं स्यात्तत्रैव नास्ति एकत्वस्य
स्वाक्षप्रत्ययेष्वानुभूयमानत्वात् साक्षिणां भ्राग्निस्वै सर्वस्य
विनाशास्वाधकस्वापि व्याप्तिप्राहकप्रमाणाप्रामाण्यस्य साम्बात्प-
रमाणापुञ्जपक्षेपि निगदिनदोषानिस्कारात् परमाणाभिधिना
पुञ्जाभावेन स्वरूपं न स्यादतो बुधटघटकेन केनचिद्भूवितथं
न वाहककर्मणोभ्यन्तनाश्रयत्वेन पृथक् सामर्थ्याभावात्तन्न
एव भवेत् केननसामाभ्यस्वादिनाकार्यादिना पारमस्यप्रतीते-
र्निरवयवत्वेन प्रदृश्यनुपपत्तेश्च तत्प्रवर्तकत्वेनाघटितघटकत्वेन
महात्स्वाकरपरमत्वेतनपरिकल्पनयैव शरीरपदायोपादानभूतपृथि-
व्यादियोगो दृश्यत इति सिद्धम्—

“कार्यकारणान्तर्नां विशेषो न निरूपितः ।

तथापीशेच्छेद्येवासौ दृश्यते नियतोऽपि च” इतिस्मृतेः
एनाहो विशेषः कुत्र दृष्ट इति तत्राह—जाप्रदिति ।
यथा स्त्रे जाप्रदिवमथं स्वप्न इतिविशेष इश्वरेच्छेद्या दृश्यते “य
एव स्वप्नादृशयति” इति श्रुतः न तत्र “रथा न रथयोगा न पश्यानां
भवन्ति भय रथान् रथयोगान् पथः सृजतः” इत्यादेः स्वप्ने
प्रतीयमानं सर्वमीश्वरेच्छेद्यकर्ममिति ज्ञायते तथा विधिनिषेध-
विशेषोपीश्वरकल्पनयैव प्रवर्तते इत्याह—तथेति । “अग्निष्टोमेन
स्पर्गकामो यजेत” इत्यादि. महाविधिस्त्वं अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहा-
यस्या गवा सोमं क्रीष्यानीत्याद्यवान्तरविधिस्त्वं । तथा प्राणायो
न हन्तव्य इत्यादि महानिषेधस्त्वं न मृषा वदेदित्याद्यवान्तर-
निषेधस्त्वं चेश्वरेच्छेद्यकृतमित्यन्वयः “स इदं सर्वमसृजत” इत्यादेः
संकोचेकापद्याभावात्सुखार्थ एवाङ्गीकर्तव्यः । अत्र तत्तद्वि-
शेषस्य परमेश्वरकल्पननिश्चयाय मिथ्याभूतजाप्रस्वप्नहृद्यं न
तु तद्वत्स्वप्नस्यापि मिथ्यात्वनिश्चयाय तस्यार्थक्रियाकारित्वेन
सत्यत्वनिश्चयात् अनेन सर्वस्य मिथ्यत्वे रज्जुसर्पस्य मिथ्या-
त्वं रज्जुखण्डं सत्यमीतीयं व्यवस्था कृत इत्याद्यदुभय मिथ्या-
भूतस्वप्नेऽपि जाप्रस्वप्नद्वयव्यवहारवत् व्यवहारमात्रमत्र चेत्वादि
भ्रूयोच्यते इति ॥ ६१ ॥

एवं, सर्वस्मादात्मन उपकारकत्वेन प्रेष्टव्याद्येन विना तत्प्र-
सादो न भवेद्यस्मिन्सति सजाघटीति भगवनि तत्समर्पणसमये
तं भवानाप्रकारं दृशेयति—भावेति । मूनिः शास्त्रतत्त्वज्ञानी आत्मनः
भावाज्ञेत् किवाज्ञेत् तथा ब्रह्माज्ञेत्तत्रैव वर्तयन् स्मरणं कुर्वन्
स्वानुभूत्याभिर्भूतस्वरूपज्ञानेन । इह जगति सतस्वीन् स्वप्नान्
जाप्रदायवस्थानुभवमितिचाहानशाब्दान्यायानर्थान् ध्रुवते निरस्य
तीत्यन्वयः ॥ ६२ ॥

किं तद्भावाज्ञेतादिकं येन तदवश्यमनुभवेयमिति तदाह ।
कार्यकारण्येति । महादिकार्येषु प्रकृतितत्त्वज्ञाकार्येषु च
स्थितस्य वस्तुनो नित्याप्रतिहतस्य इरेरेकत्वज्ञानं तत्कथमिध
पटतन्तुवत् पटस्य तन्तुनां चामेद्वल्लयैकरत्वं यथा प्रामाणिकं
तथेत्यर्थः । “प्रकृति पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः” इत्यादेः मूढ
इति सामानाधिकरण्यात् कार्यकारणयोरभेदोक्त्या भाहारसम्बन्धु-
प्रतीनेः प्रकृतासङ्गतं स्वाभिदृशानं चैकरत्वंप्रदंनपरमित्युक्तं
एवार्थः प्रतीनार्थं परित्यज्याप्रतीनार्थकथने किं कारकमत्राह
अवस्तुत्वादिति । घटादिप्रपञ्चस्यानित्यत्वेन प्रतिहतत्वात्कृत एव
कार्योपादानसामर्थ्याभावात्त्वस्तुत्वात्सामर्थ्यत्वादिशिष्टत्वाग्नि-
क्षितत्वात्कार्यजननशक्त्यभावाद्वा, इदं च भगवत्प्राहात्स्वप्रकटनं
गणं युगपदाविद्यदिति शोकेः कार्यकारणानुविष्टानां भगवद्गु-
पाद्यात्म्यैक्यमेकरत्वं “तत्सुष्टा तदेवान् प्राविद्यत्” “समाधिगतो
स्मिन्विद्युत्तमेदमोहः” इत्यादिभ्रूतिस्मृतिभिरुच्यते इति ज्ञानपूर्वमुपा-
सनं कार्यामति शेषः ॥ ६३ ॥

न श्रुते त्वग्निकवते किञ्चानारं महामर्कं मघवं विजयन्तेति
किवाज्ञेत्तम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्भागवतोष्णामिच्छितकर्मसर्वार्थः ।

मोहाभावकारणं सर्वस्य परमात्मनस्यत्वं विवृणोति ।
प्रादाविति । यत् परमात्मसङ्ख्यं वस्तु तत् सत्. वसैर्माकं
तदेव स्वयं बहिर्भोग्यम् । ज्योतिः प्रकाशश्च स्फुरति नाश्वत् ।
अन्वस्य तद्विना स्तः स्फुरत्यानिरूप्यत्वादिर्न भावः ॥ ५७ ॥

ननु, कथं तर्हि तस्मादत्यन्तपृथगिवायंजातं प्रतीचने
तत्राह—आवाधितः स्नातऽयसत्तायाः सकाशात्प्रिरेस्तोपि
यथा आभासः सूर्योदिप्रतिरश्मिः बाखादिभिः पृथक् प्रकाश-
मानादर्शनाद्भवतुतया स्वतन्त्रपदाधेतया स्मृतः कल्पितः ।
तद्वद्वैन्द्रियकं सर्वं मूढैः स्वतन्त्रार्थत्वेन विविधं कल्पितम् ।
तनु न तद्वदृष्टया स्नातऽयनिरूपणस्य बुधटत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

द्वित्यादीनामिति, तैः तत्र कुत इत्यन्ते न किम् अव-
यवेभ्यः पृथगारभ्यते परिणामते च तद्विचिंतो वेष्टव्यम् । मनो
मृषेवेत्यत्र अतो देहादेः स्नातऽयेत्यावस्थितिर्मृषेवेत्यर्थः
इति ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥

एवं देहादेः स्वातन्त्र्येणानिरूप्यत्वमुक्त्वा तज्ज्ञेत्नाम विज्ञा-
दीनामपि तथैवानिरूप्यत्वमाह—आतव इति । तर्ह्येवमेव एव स्व-
तन्त्र इति चेत्तत्राह, उक्तप्रकारेणावयवमिति निरूपयितुमसति
अवयवोपपत्ततो निरूपयितुमसत्त्वेन स्वात् तस्मादेकैकबुद्ध्यावयव-
रूपम् यत् प्रतीचते तत् सर्वत्र परमात्मसङ्ख्यं सर्वकारणं वस्तुवेति
साधूकः आदावन्ते जनानाम् सदित्यादिना एवमेव तृतीयेष्वुक्तम्
“इति तासां स्वशाक्तीनां सतीनामसमेत्य सः । प्रसुप्तलोकात्प्राह्यं
निशाभ्य गतिमीश्वरः ॥ काखसंर्वा ततो देवीं विभ्रच्छक्तिमुत्तमः ।
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविद्यत् ॥ सोऽनुभविषो भक्पांशेष्टो
रुपेय तत्र गण्यमानिर्कं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन्” इति अत
एव “यस्य पृथिवी शरीरम्” इत्यादौ भूतो परमात्मशरीरत्वेन प्रविष्टि

भीमजीवमोक्षामिकृतकमध्वमः ।

परमात्मनस्तु शरीरित्वेन तदेवगवयवकपेय प्रधानपरिग्रामः सर्वत्रावयवानीं परमात्मवस्त्वेषेति सिद्धं ततोऽप्यग्निस्वात्त्वमेव जगत उपपद्यते ॥ ६० ॥

७ ननु, यदि परमात्मवस्त्वेष सर्वत्रावयवी देवः स्यात् । तन्नामादेव ७ ब्राह्मणत्वादि संज्ञा प्राप्तेर्गुणदोषहेतुविधि- निषेधावपि स्वार्ता ती च न सम्भवतः । तस्माद्भवत्वावयवी युञ्जते इत्याद्युपाह-स्वादिति । वस्तुतः परमात्मनः विकल्पे संशये कर्तृति तस्य तादृशात्वेन निरूप्यो वाचक इत्यादित्यर्थः । नावदेव तस्मात् सर्वत्रावयुद्धिनिदानात् पृथग्देहेक्यनिदान- बुद्धिः सादृश्यममः स्यात् । पुर्वापरावयवानुसङ्गाने सति परस्परमासाउक्तेषु कितरत्वेनावयवत्वसाधारयत्वेन कैयसाह- दवात् । यतो प्रत्यवयवमेकतया प्रतीतेः सोऽयं देह इति भ्रम- एव भवतीत्यर्थः । प्रतिबुद्धं तदिदं वनमितिचत् यथोक्तं ज्ञयं भगवता "सोऽयं हीपोर्हिषां यद्वत् स्रोतसां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृषाधीर्गीर्मुषायुषाम्" इति । तत्रैव तत्रैव ब्राह्मणत्वाद्यभिमाने सति स्वप्नत्रिपयकौ जाग्रत्स्वप्नाविव नाद्वयकौ विधिनियेधौ स्वानामित्याह । तथा तेन प्रकारेण विधेर्विधिता निषेधस्य निषेधनेत्यर्थः । एवं "परस्वमावकर्मोऽग्नि न प्रशंसेज गर्हयेत् । विश्वमेकारमकं पश्यन् प्रकृत्या पुरयेण च" इत्यादिरेकादशाष्टाविंशतितमाध्यायोपि ज्ञेयः । तत्र "किं मद्रं किममद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियान्" इत्यादिकं स्यात् सादृश्य भ्रम इत्याद्यानुशारेणैव व्याख्येयम् । अथस्तु यत् द्वैतं तस्ये- त्यर्थः । तस्मात् स्वात्मन्पेयं निरुपणाद्यत्त्वा परमात्मनोऽन्य- देव सर्वमिति प्रकरणात् ॥ ६१-६३ ॥

असिद्धज्ञानस्वात्तथापि स्वभयमेव कुटुंबादित्याह-यदीति । ॥ ६४-६५ ॥

भीमद्विभ्रनायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अत्र सर्वं ब्रह्मेति भावनैव मोहाभावे नैव हेतुरित्याह-आदाविति जनानां देहादीनां आदौ कारणत्वेन अस्ते चावधित्वेन यत् सत् स्वप्नब्रह्म तदेव बहिर्भोगं मायिकं वस्तु अस्तमौकृजीवबुद्धं परावरं उरुहृदिनिष्कारमकं ज्ञानमिन्द्रियं ज्ञेयं शब्दादिवचो घट- पटादिवाक्यं आत्मादि तमो जीवक्यानिद्या ज्योतिर्विद्या तस्मा- द्भवतिरिक्तं वस्तु किमपि नास्ति येन मुह्यति भावः ॥ ५७ ॥

ननु कथं तर्हि तस्मादित्यन्त पृथगिवार्थं प्रतीयते तत्राह- हेतुं भोक्तृभोग्यादिवस्तुनां सर्वजनेरेव पृथकया प्रतीयमानस्वात् कथमेका वतिरेव सर्वं ब्रह्मैवेदमिति प्रत्येतु तत्राह-भावाधित इति । अत्र अद्रयं ज्ञानमेव ब्रह्मोपासनायां पश्यतिः साच्च विविध- शक्तिर्विधीमयस्य विश्वस्य सत्त्वात्प्रतीती नमिन्द्रियेदतस्तदर्थं ज्ञानिनमधिकारिणं विश्वस्य मिथ्यात्वं प्रत्यावयितुं विवर्त्तवादी-

यमद्यभिः प्रकृतेषु चचा भक्तिमते "तस्मात् केनाप्युपासेन मनः कृप्ये निषेधयेत्" इत्युक्तं तथैव ज्ञानिमतेऽवमुपासो ज्ञानिमनो ब्रह्म- मात्रप्रद्वयार्थः विश्वस्य सत्त्वात्वे मनसा निश्चिते तेन निराकंभन मनसा विश्वत्वाप्रद्वयं निषेधकोटिभिरपि बुधेदमित्यतोऽववि- वर्त्तवादेपि शास्त्रस्य तात्पर्यमित्यवसेवं विश्वदेव भगवज्ज्ञाननाम- रूपादेरसत्यत्वमननेतु ज्ञानिनोऽवधः पात इति प्राक्प्रतिपादितं प्रतिपादयित्वेते च यथास्थानमुपरिष्ठाहपि भीमरतेनापि शु- गणप्रबोधनार्थम् "अयं जनो नाम चक्रपृथिव्याम्" इत्यादिना विश्व- मिथ्यात्वमुक्त्वा तर्हि किमित्यपेक्षायां भगवच्छब्दसंबं "ब्रह्मसुर" कथयो वदन्ति" इत्युपसंहृतम् अथ प्रकृतमनुसरामः आभासो हि चन्द्रादिर्मिथ्याभूतोपि यथा वाच्येवस्तुतया स्मृतः तद्भवेत्प्रियकं सर्वमर्थत्वेन कल्पितमेव ननु वस्तुतः बुधेदरवात् ॥ ५८ ॥

एतदेवाह-श्रित्वादीनां पञ्चभूतानां ज्ञाया ऐक्यबुद्ध्या ब्राह्मणं देहादिकं संघातारं न परिग्रामानां मध्यं कतमापि न भवति न तावत् पञ्चभूतानां सङ्घातः बुद्ध्याग्निश्च वनम् एकदेशाकपंथेन सर्वाकर्षणानुपपत्तेः नष्टकस्मिन् वक्षे आकृष्टे सर्वं वनमाकृष्यते न च पञ्चभूतानां विकारः पञ्चभूतेरारब्धोऽवयवीत्यर्थः । कुन इति चेत् तत्राह-न पृथक्कान्धित इति । अवयवेऽप्योऽवयवी नता- वदित्यन्तं प्रयक्त्वा तथाऽप्रतीतेः अवयवात्पृथगवयवविवाहिनं मने दोषान्तरमपि दृष्टव्यं तद्यथा ज्ञेयं घटमहं देहे इति वाक्यपू- र्वकज्ञेयघटदानानन्तरं तद्घटावयवस्य कपाशाद्विपुहयो न ब्राह्म- णस्य ज्ञेयं स्तेयजभ्यं पानित्यं स्यात् दानुत्तस्तनुनाशकस्य दान कर्मत्वाद्दत्तस्य घटपदार्थं घटपव सर्वं न घटस्यैव स्वप्नना- शात् कपाशादेस्तस्य घटपदार्थमिज्जत्वात् प्रकारान्तरस्वीकारस्य गौरवसहस्रपरहत्वादेतन्मतमनुपादेयमेव न च तेष्वन्वितः स किमप्रत्यवयवमवयवी सर्वं एवावति संशेन वा आद्येमाद्यौ पागव- कुट्यादौ वा बहवुञ्जौ तन्नाशो देहो नष्ट इति प्रतीतिरापद्येत द्वितीये अंशस्वाप्यंशङ्गीकारे अनवस्था स्यात् अविकारात् पञ्चभूतानां परिग्रामोपि यतो न पञ्चभूतेऽयः स पृथक् नापि तेष्वन्वितइत्यतो मृषैव मिथ्येवेति विवर्त्तवाद्यवोपादेव इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा तद्धेतूनां श्रित्वादीनामपि मिथ्या- त्वमाह-धातवइति । धारयन्तीति धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सृष्टमैरवयवैर्विना न स्युः अवयवित्वात्तपामपि तद्धवयवः सत्य इति चेत्तत्राह उक्तप्रकारेणावयवविषयसति अवयवोऽप्यस्तनोऽसंज्ञेव स्यात् अवयवप्रतीत्यवयवानुपपत्तिं विना तद्भ्रमज्ञां प्रमाणाभावादित्यर्थः तदुक्तं पञ्चमे "यं निवृत्तं क्षितिशब्दप्रत्यय" इत्यादि ॥ ६० ॥

ननु, तदपि श्रित्वादीनां सत्त्वात्वेन प्रतीतिः कुतो नयनीत्यत आह- स्यादिति । विकल्पे श्रित्वादावसति मिथ्याभूतेपि वस्तुनः सत्यभू- तस्य भगवन्नित्यधामर्थाश्रित्वादीनां सादृश्येन भ्रमः सत्यस्य जलस्य मरीचिकावामित्यर्थः । यथैव सत्य एव तेजसि सत्य- स्यैव जलस्य भ्रान्तिमूकं आरोपे मति मरीचिका जलं भवेत् तथैव सत्य एव ब्रह्माक्षि सत्यस्यैव भगवज्ज्ञानस्यादिरज्ञान- मूकं आरोपे सति जगदिदं भवेदित्यर्थः । न च भगवज्ज्ञानमर्थापि

श्रीमद्भिन्ननाथकवचिह्नकृतसारार्थदर्शिनी ।

विषयः प्रवर्तत इति तद्व्यसत्यमिति वाच्यं भूगोचरं सत
पृथो भवति तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरीहीति गोपाक्ष-
नापिनीभूत्या गोपाक्षपुत्रां ब्रह्मरूपभूतप्रतिपादनात्तामामिति-
निर्द्धारणपट्यासाक्षादिति ब्रह्मेति पदयोश्च वैयर्थ्यादप्यवस्तुनामिव
ब्रह्मणि गोपालपृथोरपितरत्वमिति स्वाव्याप्तुमशक्यत्वात् किञ्च
अर्थात्तामामिद्वैतवादिनस्तु मायाशक्त्या तत्त्वमपि विनोप्य भावे
भागमापायिषु वात्प्रादिषु सोयं देवश्च इति प्रत्यभिज्ञानं नस्यात्
तदुक्तं भद्रैः "आविर्भावतिरोभाव धर्मकेष्वनमापियत् तद्वर्त्तते" इति
तत्राह—स्यादिति । वस्तुतः परमात्मनो कल्पमेव प्रसतिय इव
वस्तुगो विकल्पे सति पूर्वपूर्वरोप सादृश्यात् एवेति भ्रमः स्यात्सत्त्व-
तादेशविद्यानिवृत्तिः ननु, सर्गमिच्छात्वं शास्त्रस्य विधिनिषेधता
कथयते तत्राह—स्वप्नमध्ये जाग्रत्स्वप्नं यथावयेति इतिस्वामि-
चरणातिरिक्तामंतरङ्गाहादिव्यादिवार्त्तिकं तद्विज्ञासात् भग-
वन्नित्यधामस्वित्यादींश्च मन्यमाना अन्धपरंपरैश्च विषयै
मिथ्याभूतस्यैव सादृश्यभ्रममाचक्षणाया विगीयन् एव नन्वेवं
जगनो मिथ्यात्वे सर्वज्ञतापि वदेन विधिनिषेधौ कथमन्वयेते नहि
मरीचिका जडस्य गुणदोषौ विज्ञेनापदिश्यते इत्यन आह—जाग्र-
त्स्वप्नाधिति । स्वप्नमध्ये यथा जाग्रत्स्वप्नव्यवस्था तथैव मिथ्या-
भूता जगति तावपि मिथ्याभूतावेत्यर्थः । आब्रह्मधिकारित्वा-
दिति "त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवान्जुन" इत्यादः ॥ ६१ ॥

इदानीमुक्तमेवमिदं भावनाप्रयोपदेशेन हृदिकरोति—भावा-
द्वैतमिति चतुर्भिः । वस्तुतः साक्षोचयन् स्नानुभूत्या आत्मतत्त्वानु-
भवेन वस्तु भेदबुद्धिरैकः स्वप्नः ततस्त्वधिकारभेदेन कर्मभेद-
बुद्धिर्द्वितीयः मरकमसाधितमेतत्फलं ममैव भाग्यमिति
तृतीयः तान् धुनुने निवर्त्तयति ॥ ६२ ॥

कार्यकारणयोर्वैस्त्वैक्यस्य मर्दानभाषोचनं तंतुरेव न पटे इत्येव
जगत्प्रकृत्योः कार्यकारणयोरेक्यम् ॥ ६३ ॥

मनोवाकनुभिः कृतानां कर्मणां अक्षयपर्यायामिति उद्देश्यफल-
भेदा हि क्रियाभेदेनतुः ईश्वरार्पणोच तद्भावात् क्रियायाम-
द्वैतम् ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुक्तप्राप्तस्य भगवतो मार्गविशेषगम्यत्ववश्यानेन प्राप्तमेकदेशि-
त्वं निराकरोति—आवाचिति । आदौ उत्पादकरूपेण भन्ते प्रवेश-
स्थानत्वेन बहिर्धारकत्वेन अन्तः प्रेरकत्वेन सत् सर्वदा सत्ता-
प्रदत्त्वेन जनानां स्वयं साक्षादयमेव भगवान् अस्ति परं का-
र्यामचरं कार्यं चायमेव ज्ञानं च ज्ञानतत्त्वं ज्ञेयमन्वैतनत्वं चा-
यमेव तयोः परावरभगवच्छक्तित्वेन भगवत्पुण्यवस्थानामावात्
नचो वाच्यं शब्दार्थौ चायमेव तमो ज्योतिः प्रकाश्यं प्रकाशकं
वस्तु अयमेव सर्वात्मत्वात् ॥ ५७ ॥

शरीरादुक्तस्य वित्तुयानेन सोमलोके देवयानेन परं पद्मा-
त्मा वातीत्युक्तं तत्र देहेन्द्रियादिविकल्पयामीरमतत्त्वं प्रतिपादयन्
भूतसंघात एवामेति पक्षं बहुपदार्थसंयोगे मन्वहीतिवैधोर्ष-
यते तद्भूतसंघाते शरीरे विज्ञानमुत्पद्यते इति पक्षं च तथा
चक्षुराद्यात्मवादे च बाह्याभिमत्तं निराकरोति—अवाधित इत्यादि-
चतुर्भिः । आभासं मृगादिकल्पेणाभासमानः स्वप्नदेहो यथा-
भवस्तु तथा ब्रह्मस्तुमृगादिकल्पेऽहंभूतमात्मतत्त्वं तद्विज्ञतत्वां स्वप्नः
अपि निश्चये हि हेतो यतो हेतोः निश्चयेन आवाधितः प्रयो-
धसमये नाहं मृगादिकल्प इत्येवं निराकृतः तद्भूत येन्द्रियकं
शरीरं अर्थविकल्पितम् अर्थात् आत्मस्वरूपविकल्पेन भेदेन
निर्णीतम् कृतः दुर्घटत्वात् तस्मिन् आत्मत्वात्सम्भवा-
दित्यर्थः ॥ ५८ ॥

इह वस्तुनि जीवे चित्त्यादीनां भूतानां तथा ऽप्येषामिन्द्रि-
याद्यर्थानामन्वैतनपदार्थानां कतमा आवाधि नास्ति न संघातः
न विकारः तेषामन्वैतनानां मध्ये पृथगेकतमः अन्वितः चित्त-
रूपो वा पदार्थस्तत्र नास्तीति किमु वक्तव्यम् तस्माद्भूत-
संघातात्मवादः बहुपदार्थसंयोगजतविकारभूतमन्वैतनविकल्प-
संघातोत्पत्तविज्ञानात्मवादश्च मृषेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

भूतभौतिकानामनात्मत्वदर्शनाय तेषामनित्यतां दर्शयति—धार-
यन्ति नाना अवयवान् इति धातवो देहाः अवयवित्वात् पांच-
भौतिकत्वात् तस्मान्नावयवैर्देहसंस्थानमात्रावयवैर्भूतत्वैर्धिनिष्ठा
न भवन्तीत्यर्थः । एवं अवयवविनि देहे असति नर्हे अन्ततः
स्वकारण्ये भूते लयात् अवयवः भूतत्वान् अस्त्ववति कारणा-
कारं सूक्ष्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

तर्हि देहे मृते तद्विज्ञ आत्मा नैवास्तीति वा ह्यपक्षो
वरीवान् अत्राह—स्यादिति । लोहपिंडे अग्नौ सति अग्निसादृश्य-
भ्रमो भवति यथा, एवं विकल्पे आत्मभिन्ने देहे वास्तवकात्-
पर्यन्तं वस्तूनि सति तावदेव वस्तुनः सादृश्यभ्रमन्वैतनत्व-
भ्रमः स्यात् तस्मिन् असति न तु स्यात् तद्भूतदेहविकल्पयं
नित्यमित्यर्थः । तर्हि देहविभिन्न आत्मा देहो नास्तीति आत्माना-
त्मविज्ञानप्रतिषेधौ कदा स्वाताम्? जाते ज्ञाने भवत, इत्याह—जा-
ग्रत्स्वापाधिति । यथा अन्नं जागरः नायं स्वापः इत्येवं विहित-
प्रतिषेधौ जाग्रत्स्वापौ अस्वप्ने प्रधाये एव भवतः एवं
ज्ञाने आत्मानात्मज्ञाने ज्ञानस्वरूपोऽहमात्मा जडवर्गो देहेन्द्रि-
यादिक्रपो नास्तेत्युभयोर्धिनिषेधता स्यादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवमात्मस्वरूपज्ञानदादर्थार्थं नास्तिकानां संघाताद्यात्मभ्रान्ति-
वादा निराकृताः अथ तार्किकमीमांसकाविभ्रान्तिवादानन्तश-
क्तिमत्स्वार्त्तमभूतपरमात्मज्ञानदादर्थार्थं निराकरोति—भावाद्द्वैतमिति
चतुर्भिः । भावयोर्जगत्परमात्मनोरद्वैतं क्रियायां परमात्मांशभूत-
जीवकृतानां परमात्मन्यपर्यायारूपमद्वैतं द्रव्याणां भोक्तृभोक्तृ-
पदादीनां परमेश्वरात्मकरूपरूपमद्वैतं स्नानुभूत्या वेदपुस्तकव्या-
जन्त्येन स्नानुभावेन वस्तुयन् चिन्तयन् आत्मनः प्रीत् स्वप्नात्
स्वप्नवदागस्तुकाद् दोषान् तार्किकाः जगत्परमात्मनोरद्वैतं भेदमाहुः
तच्छास्त्रभ्रम्यादेकः मीमांसकाः जीवकृताः क्रियास्तनजीवभो-

धीमन्नुकोद्वेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मार्था ननु पुरमेभ्वरेऽप्येवमित् तच्छास्त्रभवत्यात् द्वितीयः उभयपक्षे-
पि भोक्तृभोगवपदार्थानामत्यन्तमेवः स तृतीयः आगन्तुको दोषः
एवं विनाश दोषात् इहास्मिन् लोके मुनिर्बिदास्तोक्तत्वावच्छ्रुता
धुनुते निराकरति ॥ ६२ ॥

कार्यकाण्डबोर्जगत्परमात्मनोर्बन्धुनोः कार्यभकारणत्वात्
भिन्नशोरपि पटतन्नुवद्वेषस्य मर्दानमनुभवानं तद्भावाऽहेत-
मुच्यते भूतिभिः "ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् सर्वेषु सौम्येदमग्र आ-
सीत् सर्वे कश्चिदेव ब्रह्म" इत्यादिभिः परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्नं
जगत् परमाणुमयत्वादिभिः विकल्पस्य अत्यन्तमेवस्य अवस्तु-
त्वात् पटननुवद्विहित इहास्तेन ब्रह्म सत्त्वं जगत्मध्येति प्रकृत-
बोद्धानां पक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । तन्नुनां मिथ्यात्वं नपट-
मिथ्यात्वस्यासंभवात् वद्यथासवादनिराकरणवशीने कौतूहले
नहिं अध्यासगिरिवजाशयोऽग्रन्थो द्रष्टव्यः । पटस्य तन्मर्माभरणं
इहास्ते दाहान्ते तु जगत्स्येतनाचेतनरूपपरमात्मशक्तिद्वाराऽभिन्न-
त्वमिति विवेकः ॥ ६३ ॥

साक्षाद्ब्रह्मणि परे धीपुरुषोक्तमे सर्वकर्मणां कार-
यित्तरि फलदातरि मनोवाक्तनुभिः सर्वकर्मसमर्पणं वचन-
क्रियाद्वैतम् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

जनों के आदि अन्त में तथा बाहर और भीतर और जगत्
में जो पर, अवर, ज्ञान, ज्ञेय, वचन, वाच्य, तम, और उच्यति
अर्थात् समष्टि जीव हैं वे सबही स्वयं भगवानही हैं तस्मात्
पूर्वोक्तज्ञानी को सर्ववस्तुके भगवद्गणक समुद्धाने से कुछ मोहका
कारण ही नहीं है ॥ ५७ ॥

भावहोनेवाला आत्मादि के विकल्पास्पद् यहदेह सत्यहोकर
भी शास्त्र में अवस्तुत्वेन अर्थात् अपुरुषार्थत्वेन कहा है,
क्योंकि—इसमें आत्मधर्म दुर्घट है इसदेह के तरह जितने
इन्द्रियों के विषय हैं वे भी अपुरुषार्थ रूपही है ॥ ५८ ॥

इहाँपर पृथिवी के परिणाम रूप वृक्षादिकों की जाया
जैसे न वृक्षों का समुदायरूप है, न वृक्षोंका विकाररूप है, न
वृक्षों के बिना स्थिति के योग्य है और न वृक्षोंके अन्वित
अर्थात् सदा वृक्षों के साथ रहनेवाली है, क्योंकि अनातप
समबपर नहीं रहती है, इसी प्रकार यह शरीर भी न आत्मा
का संघात न विकार न पृथक्स्थिति योग्य और न अन्वित
तस्मात् मृषा अर्थात् अनित्य है, इसी से आत्मा शरीर नहीं
हो सका है ॥ ५९ ॥

ऐसेही पृथिव्यादि धातुओं को भी अवयवि होने में नित्य
नहीं कहसके हैं क्योंकि वे अवयवों के बिना नहीं रहसकीं
है, और अवयवि क असत् काल में अर्थात् नाश होने पर

अन्त में अवयवों की भी उपलब्धि नहीं होती है, इस प्रकार
अवयवि होने से अनित्य शरीर नित्य आत्मा नहीं हो सका है
॥ ६० ॥

यदि कहे कि शरीर आत्मा नहीं है नव स्थूलाहं अर्थात्
में स्थूलहं इस प्रकार की आत्मा का विषय करने वाली अहं-
प्रतीति इस देह में क्यों होती है ? तहाँ पर कहते है कि—वस्तु
के विकल्प (संशय) होने पर तो सादृश्य और भ्रम हुआ क-
रते हैं तहाँ जड़ और चेतन का सादृश्य होने से सादृश्य
से तो ब्राह्मण्योहं अर्थात् (में ब्राह्मण्य हूँ) इत्यादि प्रतीति हां
नहीं सकी । किन्तु अग्नि के संसर्ग से जैसे उष्ण जल (जल-
उष्ण है) ऐसा ज्ञान होता है, ऐसे ही शरीर और आत्मा का
संसर्ग (सम्बन्ध) होने से शरीर गत स्थूलत्व आदि धर्मों
का आत्मा में भ्रम होता है, अहाँ यदि आत्मा शरीर नहीं
है ? तो विहित और निषिद्ध का अनुष्ठान तो शरीर ही से
होता देखते हैं फिर शास्त्र आत्मा के विषय क्यों विधि
निषेध कहना है ? तहाँ कहते हैं कि—जैसे सोते हुए पुरुष
को खजाबख्शा में भी खजाबख्शा और जाग्रत अवस्था का
अनुभव होता है, और जागने पर सोते समय की होनी
अवस्थाओं के अनुभव का उस का सम्बन्ध नहीं रहना, इसी
प्रकार आत्मा को भी प्रकृति सम्बन्ध तक ही ब्रह्मज्ञानकी शब्दा पर
सोने से विधि निषेध का सम्बन्ध है, और ज्ञान दशा होने
पर (मुनयोऽपि न गन्तव्यः) अर्थात् मुनि लोग भी बन्धन
से छूट जाते हैं ॥ इस उक्त प्रकार से खजाबख्शादि का पूर्ण
ज्ञान होने से विधि निषेध का पात्र नहीं होता है । और
आविर्भूत गुणाएक होकर मुक्त होने पर भी केवल आत्मा
को विधि निषेध से कुछ प्रबोजन ही नहीं रहता ॥ ६१ ॥

आत्मा का यह तीन प्रकार का अज्ञान है एक भाषा-
ज्ञान, दूसरा क्रियाज्ञान, तीसरा द्रव्याज्ञान, तहाँ ममन शील
ज्ञानी लोग आलोचना करते हुए जाग्रदादितीनी अवस्थाओं
का निवृत्त कर देने हैं, ॥ ६२ ॥

तीन प्रकार के अज्ञान में भाषाज्ञान बड़ है, कि पट तन्नु
(वस्त्र सूत) के तरह विकल्प (देव अनुष्णादि अवस्था)
को कुछ वस्तु न होने में अर्थात् स्थिर न होने से कार्य
कारण वस्तु का जो एकव विचार है, ॥ ६३ ॥

हे युधिष्ठिर ! जो कि साक्षात् पर ब्रह्म परमात्मा में
मन वाणी और शरीर से कर्मों का समर्पण है उस का
क्रिया द्वैत कहते हैं ॥ ६४ ॥

आत्मजायामुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनाम् ! ।
 यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ॥ ६५ ॥
 यद्यस्य वा ऽनिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप ।
 स तेनेहेत कर्माणि नरो नान्यैरनापदि ॥ ६६ ॥
 एनैरन्यैश्च वेदांक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः ।
 गृहे ऽप्यस्य गतिं यायाद्वाजंस्तद्भक्तिभाङ्गुरः ॥ ६७ ॥
 यथा हि यूयं नृपदेव ! दुस्त्यजादापङ्गणादुत्तरतात्मनः प्रभोः ।
 यत्पादपङ्केरुहसेवया ॐ भवानहारषीभिर्जितदिग्गजः क्रतून् ॥ ६८ ॥
 अहं पुरा ऽभवं कश्चिद्गन्धर्व उपबर्हयाः ।
 नाम्ना ऽतीते महाकल्पे गन्धर्वाणां सुसम्मतः ॥ ६९ ॥
 रूपंशलमाधुर्यमौगन्ध्यप्रियदर्शनः ।
 स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्तु पुरुलम्पटः ॥ ७० ॥
 एकदा देवसत्रे तु गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 उपहूता त्रिध्वसृभिर्हरिगाथोपगायने ॥ ७१ ॥
 अहं च गायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिः परिवृतो गतः ।
 ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शेषुरोजसा ।
 याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहेलनः ॥ ७२ ॥

भीमश्रामिकृतभाषार्थटीका ।

आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थं च कामञ्च तयोः देहा-
दीनां पञ्चभूतात्मकत्वेन भोक्तुञ्च परमात्मत्वेनाभेदाद्योचनेनार्थ-
कामयोर्यैक्यक्यदर्शनमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

उक्तानाभमधर्मान्स्त्रिष्याह—यदिति । यद्दृश्यते येनोपायेन यतः
सकाशात् ॥ ६६ ॥

प्रस्तुतमुपसंहरति—एनैरिति । अस्य भीकृष्णाश्च गतिम् तद्भ-
क्तिमाक् तस्य भक्तः ॥ ६७ ॥

एतत्सर्वसाधारणमुक्तम् भक्तश्च त्मक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहे-
तुरिति पाण्डवानेव कश्चिद्व्याह—यथाहीति । हे नृपदेव ! नृपैर्वैश्व-
सहायैर्दुस्त्यजादिति वा आत्मनः भीकृष्णादेव प्रभोर्हेतोः अह-
भाष भाषः उत्कण्ठिगानरतंत्यर्थः यथा यथावत् तमेव भजतेति
शेषः ब्रह्मा यथा आपङ्गणादुसीयस्त्वम् यथा च क्रतून्हारीत्यथा
भीकृष्णादेव तारकारसंस्वारदप्युत्तरतंत्यर्थः ॥ ६८ ॥

भीकृष्णासेवा महनामवज्ञया प्रहयति तत्कृपया च सिध्यतीति
दर्शयन्पूर्ववृत्तमाह—अहमिति सार्द्धैः पञ्चभिः । नाम्ना उपब-
र्हणः ॥ ६९ ॥

पेश्यं सौकुमार्यं रूपादिभिः प्रियं दर्शनं यस्व ॥ ७० ॥ ७१ ॥
तदाहानं विद्वान् उन्मत्तः सन् गायञ्जव गतः ॥ ७२ ॥—७४ ॥

भीमश्रीराराधनाचार्थकृतभागवतकण्ठशुद्धिका ।

द्रव्याद्वैतं विदुषोति—आत्मेति । अर्थशब्दो धनपरः काम-
शब्दः काम्यस्य कृष्णादिभोग्यवस्तुविषयः सच भोगोपकरण-
भोगस्थाप्तादि प्रदर्शनार्थः यदर्थकामयोरारमजायादि सर्वदे-
हिनामैक्यं तद्द्रव्याद्वैतं विसृष्टदेहप्राणजैक्यवदनादीनामात्म-
जायाद्यनेकमोक्तुवर्गसाधारणत्वं द्रव्याद्वैतमित्यर्थः । ते एतेन
गृहादीनां स्वासाधारण्यसंज्ञानिरस्तः यद्वा द्रव्ययोश्चिद्विद्वेष्यो-
रद्वैतं द्रव्याद्वैतं तत्र चिद्विद्वैतं दर्शयति—आत्मजायेति । आत्मादीनां
सर्वदेहिनां जीवानां ज्ञानैकाकारत्वेनैकरूपेण दर्शनं चिद्वैतं प्रका-
राद्वैतम् अर्थकामादीनामचिद्व्यपारिणामरूपत्वसंज्ञानिरस्तः
ज्ञानाद्वैतमिति पाठेऽप्येवंविधदर्शनं ज्ञानाद्वैतमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

न केवलं त्रिषिधमेषाद्वैतमनुसन्धेयमपितु अन्यदपि शास्त्रा-
नुमतं वेत्तव्यमित्याह—यदिति । हे नृप ! येन, योस्त्रिष्य चस्य पुंसः

श्रीमद्भिराववाचं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वदव वस्तुनो यतो वस्माद्भस्तुनः सकाशाद्यद्वैतमनिषिद्धं किन्व-
 नुपनं स पुनश्च तेनाद्वैतेनाऽनुवन्धीयमानेनेति शेषः । तदनुसन्धान-
 पूर्वकमेव कामांश्चि कर्त्तव्यानीदित कुर्वाद्भ्यैः शास्त्रप्रतिषिद्धैस्तु न
 कुर्वाद् वतोऽवभेनापदि न विद्यते आपत्संसारो वतस्तस्त्वां ज्ञाननि-
 श्चयां वृत्तमानः यथा “वाचारम्भं विकारो नामधेयम्” “इव-
 स्तोत्रारिमका बुद्धिरंकोह कुरुन्मन् !” इत्यादिशास्त्रेषु भावाद्द्वैतादिकं
 प्रतिपाद्यते तथा प्रकारद्वैतप्रकायद्वैतगुरुवचनद्वैतादिकमापि शास्त्रैः
 प्रतिपाद्यत इति तदनुपादेयमेवेत्याभिप्रायेणाऽयं श्लोकः प्रवृत्तः तत्र
 प्रकारद्वैतं नाम ब्रह्माद्वैतं “सर्वेच्छिवं ब्रह्म” इत्यादिब्रह्मप्रकरणे
 सामानाधिकरण्यात् ब्रह्माद्वैतप्रतिपादान् सामानाधिकरण्यात् एव
 प्रकारद्वैतविशिष्टप्रकारैकत्वात्परत्वाच्च ब्रह्माद्वैतमेव प्रकारद्वैतं “नित्यो
 नित्यानां चेतनञ्चेतनानाम्” इत्यादिभूतिभिर्जीवकारुपमेव प्रतिपादनेन
 आकुरेणाभेदानुपपत्तेः ब्रह्मकादिद्वयवस्थाऽनुपपत्तेः सुखादिद्वयव-
 स्थाऽनुपपत्तश्च कश्चिर्जीवैकत्वप्रतिपादनं प्रकारैक्याभिप्रायकमेवेति न
 तद्वैतमेव प्रकारद्वैतम् “आचार्ये मां विजानीयात् “आचार्येहं वो
 भव” “आचार्यः स हरिः साक्षात्परकपी न संशयः” इत्यादिभिर्गुरु-
 वैवनादीनामद्वैतं प्रतिपाद्यत एव ॥ ६६ ॥

यत्पुं “गृहस्थ एनां पदवीं विधिना येन चाजसा । वाचाद्गन्धर्व-
 वृद्धे” इति वस्योत्तरमुपसंहरति—एतैरिति । हे राजन् ! वेदांके-
 रति वेदशस्त्रस्त-मूलकस्मृतिपुराणादीनामपि प्रवृत्तानां भेदा-
 दिभिरुक्तैः कर्त्तव्यत्वेनांकेरतेनांवाद्द्वैताऽनुसन्धानादिभिरित्यभ्ये-
 र्देहारमजीवेष्वरादिभेदाऽनुसन्धानः अस्त्वय्यांभोचितकर्मभिश्च
 तस्य भगवतो मक्तिमात्रमधिकुर्वन् गृहोऽपिजनः गृहस्थाऽपि
 जनोऽस्य श्रीकृष्णस्य गतिं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

“मादयो गृहसूदधीः” इत्यनेनाभिप्रेतां अस्य मुक्तिदोषद्व-
 शङ्कां किंपुनस्त्यायेन निराकरिष्यमाणः तावच्छ्रीकृष्णसं-
 येन तरिष्यसीत्याह—ययमिति । हे नृप देव ! यथा प्रमोः सर्व-
 शक्तेरारमनोऽन्तरारमनः श्रीकृष्णादेव हेतोर्ययं पुस्त्यजादापदां
 गथावुत्तरत मडभाषः अन्तादेशाभाष आःमनेपदआपांश्चि उद्-
 नरत उच्छीयां । यथा च अवाद् यस्य श्रीकृष्णस्य पादपङ्कजयोः
 संवया हेतुभूतया निर्जिता विजनादिकपालकाः येन तादृशः सन्
 महर्षिभिः सह कर्तृकार्षीदिति शेषः तथा तस्यैव संवया मोक्षस
 इत्यध्याहारः ॥ ६८ ॥

अथतदीवसवामिच्छेय हेतुना मादशानां मुक्तिसम्भवे
 किं पुनः साक्षात्कथ्यतसेवानां तादृशाभिर्त प्रतिपन्नार्थ
 आपूर्वजन्मवृत्तान्तमाह—महर्षिभिः । अतीते ब्रह्मकल्पे पूर्वजन्मस्यैव
 नामोपबर्हय इति प्रसिद्धः कश्चिद्गन्धर्व इत्येवम् आत्मानं
 विशिनष्टि—गन्धर्वायां सुमन्मतः ॥ ६९ ॥

रुपादिभिः प्रियदर्शनः प्रियं यथा भवति तथा हृद्यत
 शत तथा रूपं सौन्दर्यं पेशकं सौकुमार्यं दृष्टिचलापहारिणेन
 रसावष्टयं सौगन्ध्यं अकृचन्द्रनाद्रिगन्धवत्त्वं रूपादिभिः
 प्रियं दर्शनं वस्येति वा स्त्रीयां निधं सदा प्रियतमः मत्त-
 र्वाचिकं मत्पटः विषयबालसः एवं भूतोऽहं स्थितः ॥ ७० ॥

तत्रैकरा देवसने हरिगुणाऽनुभवः तत्रैकरा देवसने विश्वसृजः

प्रजावतिभिः हरिकथागावने निमित्तं तदयंमत्परसां गच्छा
 उच्यताः ॥ ७१ ॥

तथाऽहमपि तद्गन्धर्वाह्वानं जाम्बु स्त्रीभिः परिपुतः गावन्
 हरिहरनावा गावत्तत्र गतः अगापिजिति पाठे अगावशेषे गत इत्यर्थः
 तत्र मे मम हृदयमपराधं हारवा विश्वसृजः भोजसा तपोचक्रं न
 शेषुः ॥ ७२ ॥

श्रीमद्भिराववाचं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आत्मजावादीनामन्वेषां च देवदत्तादीनां भगवदधीमरवद-
 शानं यद्यथायुक्तमयोरेकं भगवद्विषयवत्त्वद्योतं तत्सर्वं ब्रह्मा-
 द्वैतं “मन्वे तद्वर्षितमनोवचनानामगेहमाद्यः पुनानि” इत्यादिनोक्त्यन
 इत्यन्वयः जनेन जीवस्य श्रीहरिणा द्वैतमुच्यते तत्रैव चाद्वैत-
 शाब्दार्थप्रसङ्गं ननु आकुरेकत्वमिति शिवाप्राप्नोति ज्ञायत
 इति ॥ ६५ ॥

उवासनाप्रकारं निरूपयानुनाचंनाविप्रकारं वृत्तयति—अप-
 र्योति । यस्य पुरुषस्य येन द्रव्येण यत्र यस्मिन्देशे काष्ठे वा
 यतो वस्मादुपासमानापरिच्छं धृतिस्मृतिर्वाकावहनेन स नररूपेन
 तस्मिन् इयं काष्ठे वा तस्मात्पुरुषादात्तेन कर्माद्य पूजाव्य-
 यानीदित कुर्वात् अर्थोनिषेधेने कुर्वादित्यन्वयः । तन्वयं तयो-
 पद्यपरम एव प्राप्न इति तत्राह—अनापदीति ॥ ६६ ॥

एतेरनापदि विहितैरन्वैरापाद विहितैः अस्य इदं गतिं ज्ञान
 स्थानं वा वापादिति उच्यते शिद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

उक्तमयंमनुभवसिद्धं करोति—यथोति । विभाजशब्देन विद्या-
 वानुपलक्षयति तस्य सेवा कर्त्तव्येति शेषः ॥ ६८ ॥

ममाप्यनुभवसिद्धं दर्शयितुं स्वर्गात्तमाह—महर्षिभिः । कश्चि-
 दित्यात्मानं निम्नयत्यथ नामोपबर्हयां गन्धर्व इति । पूर्वं
 अतीते महाकल्पे अतीतब्रह्मकाले “ब्रह्मकालः परश्चेति महाकल्पश्च
 कार्तिताः” इति ॥ ६९ ॥

तत्पुत्रलक्ष्यतः तासां पुरे गृहे लक्ष्यतः स्यात्पुत्रसृष्ट-
 मनाः ॥ ७० ॥

गन्धर्वादिगणा अगावन् ॥ ७१ ॥

तद्विद्वेषा गतः स्त्रीभिः परिपुतोऽगाधं हेतुनं विश्वसृजं
 पुरतः स्त्रीभिः सन्भूय महापरकगान्धर्वयम् ॥ ७२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

यथा येन मक्तिमात्रप्रकारेण आरमनः स्वस्य चः प्रभू-
 श्रीकृष्णः तस्मादेव हेतोर्युगमापन्नत्वात् उत्तरत वनारिष्यथ
 तद्वेव प्रत्यापयति । यदिति ॥ —६८ ॥

तत्र जाम्बुपि हृद्यतयति—महर्षिर्वाहना । तत्रार्थमिति
 युग्मकम् । यैव मक्तिमात्रप्रकारेण नारदस्यमपि उच्यतेनाह-
 मिति प्रकरणाद्यर्थः ॥ ६९-७० ॥

श्रीमद्भिन्ननायकवर्षिकतत्पारायणदक्षिणी ।

आत्मनः स्वल्प जायादीनाञ्च अन्वेषाञ्च स्वसम्बन्धरहितानां
श्रीचोर्षसाधनं कामञ्च तत्प्राप्तं यज्ञोत्पत्तयोः साधनसाध्यवारेकेपा-
देक्यभावनति यावेकार्यकामो स्वल्प तावेव सर्वेषामेव देहा-
दीनां पञ्चभूतात्मकत्वेनैक्यात् सर्वेषामेव जीवात्मनां भोक्तृत्वे-
नैक्याज्ञेदाभावाहिति भावः ॥ ६५ ॥

उक्तानामभयमानं संक्षिप्त्वाह-यद्द्रव्यं येनोपायेन यतः
नकाशात् ॥ ६६ ॥

प्रस्तुतमुपसंहरति-परैरिति । अस्य श्रीकृष्णस्य गतं गृहे
गृहस्योऽपि यदि तज्जिभाक् इवादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

एषा च पञ्चाऽध्यायी सर्वसाधारण्येनैकोका देकान्तिक-
भक्तानां तु सिद्धानां साधकानां च भगवानेव गतिः तत्र च
सिद्धात् स्वयमपरोक्षीभूत एव भगवान् स्वमेतदरे नर्त्त-
यितुं सम्पद्भिपदावर्तगमितांस्तान् यथावदेव कारयति तथैव
ते कुर्वन्ति तद्भिपेताचरणमेव तेषां भजनमिति तत्र पाण्डवानेव
प्रमाणीकुर्वन्नाह-यथा इति । नृपदेवैश्च सहयैः दुस्त्वजात् आप-
दाङ्गणात् स्वप्रभोर्ध्यानाद्विषस्यवाचरणासेनैवाचरेत् उतरथे-
त्यर्थः । यत् यथा च भवांसत्यैव क्रतून् महावीर्यं तथैवाभ्ये
उपसेनाद्योपि तं सेवते इति शेषः । तेन मादशो गृहभूदधीरि-
त्युक्त्वा स्वेषां गृहस्थार्कैर्मिष्टान्तर्भावो न भाव्य इति
भावः ॥ ६८ ॥

वारच्छिक्तसाधुसङ्गलभभक्तीन् साधकाञ्च "धर्मान्
मन्त्रजप चः सर्वाग्नां भजेत् स च सत्तमः" इत्यादि श्रीभागव-
तशास्त्रस्वरूपेण स एव भगवान् यथादिशति नथैव ते कुर्वन्ति
"सर्वज्ञानाधर्माश्चर्यकत्वा चरेद्विधिगोचरः" इति भगवदुक्तं
त्रिभिर्वाक्यमेव प्रमाणीकुर्वन्तो यथाश्रमात्पारादिकं नापेक्षन्ते
तत्र पुनर्जन्मनि स्वमेव प्रमाणीकुर्वन्नाह-अहमिति, सार्द्धैः पञ्चभिः ।
पेशलज्ञातुर्थम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तदाह्वानं विद्वान् उन्मत्तः सन् गायञ्जैव गतः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनः स्वल्प जायादीनां च स्वार्थस्य स्वरूपस्य कर्मफल-
भोक्तुः काश्यते इति कामः भोगवस्तुजातं तस्य चैक्यं सर्वा-
र्थभूतेन भगवता सह अपृथक्त्वं यत्तद्द्रव्ययोर्भोक्तृभोगयोरद्वै-
तम् "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्राक्तं त्रिभिर्ब्रह्म
मत्" इति भुतिरत्राऽनुसन्धेया ॥ ६५ ॥

अनादि द्रव्येशकाद्यानुसारेण कार्याणि कुर्यादियुपदि-
शन् प्रस्तुतमुपसंहरति-यथास्वत्यादिना । हे नृप ! यस्य कर्तुः
यत्कार्यजानम् येन द्रव्येण यतः सकाशात् यस्मिन् दशे काले
च अनिश्चिदं स्यात् स कर्ता ताम्येव कार्याणि तेन द्रव्येण
तत्तन्मादेव तस्मिन्दशे काले च समीहेत नान्यत्कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ६६ ॥

एनेकमकारेणैरनुकैर्बेदोक्तकर्मभिर्हेतुभूतैः तस्य श्रीकृष्ण-
स्य भक्तिभाक्तरः गृहेऽपि वर्तमानः अस्य श्रीकृष्णस्य गति
पर्वी यावात् मुक्तो भवतीत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यं कर्मज्ञानमन्तः
करणशुद्ध्युपायोपासकस्वरूपज्ञानद्वारा प्रेमवत्त्वामक्तिः सा
जातायां तस्यां प्रेमगृहगृहितस्य सिद्धमकस्य . कर्मयवत्त्व
द्यामाचारकर्मत्यागः "धर्मात्संख्ययवः सर्वोऽग्नां भजेत् स च सत्तमः"
इत्यस्मिन् शास्त्रे एव सत्तमशब्देन सिद्धमको निर्दिष्टः सा
कस्य तु कर्माभावेऽतःकरणशुद्ध्याभावात् ज्ञानमक्तिर
तदभावे मुक्त्यभाव इति दिक् ॥ ६७ ॥

हे नृपदेव ! यथा यूयं आत्मनः स्वकीयादुपास्वभूतात्मनोः
श्रीकृष्णादेव हेतुभूतात् आपद्गणानुत्तरत अडभाव आर्षः
उत्कर्षेणातरतैत्यर्थः । यथा च भवान् यत्प्राप्तंकेवसेवया क्रतून्
महावीर्यं तथा असौ प्रसिद्धोऽप्योऽपि गृहे वर्तमानः तज्जस्य
कृतार्थः स्यादिति भावः ॥ ६८ ॥

श्रीकृष्णार्कमाहारम् च सूचयितुं अह्वान्तमाह-अहमिति
सार्द्धैः पञ्चभिः । नास्मा उपवर्हणः ॥ ६९ ॥

रुपादिभिः प्रियं दर्शनं यस्य सः तत्र पेशलं चातुर्थम्
॥ ७०-७१ ॥

अहञ्च तदाह्वानं विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतः उन्मत्तः सन्
गायञ्जैव गतः ॥ ७२-७३-७४ ॥

भाषा टीका ।

अपनी स्त्री पुत्रादिकों का तथा अन्य सब प्राणिमों का
जो अपने अर्थ और काम के निमित्त एकता हानी है इसी
को द्रव्याद्वैत कहने हैं ॥ ६५ ॥

जिस मनुष्य को जिस शास्त्र से जिस विषय में जिस
उपाय से जिस कार्य का निषेध नहीं किया है, हे नृप !
वह पुरुष अनापद् काल में उसी उपाय से अपने कार्यों का
चलावे और से नहीं ॥ ६६ ॥

हे राजन् ! वेदोक्त इन कर्मों का अथवा और अन्य वे-
दोक्त स्वकर्मों का आचरण करता हुआ भीहरि में भक्ति-
वाला पुरुष अपने गृह में रहकर भी श्रीकृष्ण की गति
को प्राप्त होता है, अर्थात् मोक्ष का प्राप्त होता है ॥ ६७ ॥

हे राजन् ! वडे २ राजाओं से और देवों से दुस्त्वज्ज एंस
आपद्गणों से आप को जैसे प्रभु ने लुहाये है एसे ही
संसार के भी पार उतारेंगे क्योंकि इनही के चरण कमल
की सेवा से आपने त्रिग्विजय करके उत्तम यज्ञ किये
गये हैं ॥ ६८ ॥

अब नारद जी अपनी पहिची कथा कहने लगे । नारदजी
बोले, कि-भर्ता कल्प में मैं गन्धर्वों का मांथ्य उपवर्हण
नामक एक गन्धर्व भया रहा ॥ ६९ ॥

सौगन्धर्वे सौकुमार्ये सौगन्ध्र्य गुण्य वाळा और अतिप्रिय-
दर्शन वाला महा स्त्रियों को बडा प्रिय और उन्मत्त और
बडा बस्पट रहा ॥ ७० ॥

तावहास्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनाम् ।
 शुभ्रूषया ऽनुषङ्गेण प्राप्तो ऽहं ब्रह्मपुत्रताम् ॥ ७३ ॥
 धर्मस्ते गृहमधीयो वशिीतः पापनाशनः ।
 गृहस्थो येन पदवीमञ्जसा न्यासिनामियात् ॥ ७४ ॥
 यूयं नृलोके वत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयो ऽभियन्ति ।
 येषां गृहानावसतीति साक्षाद्गृहं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ७५ ॥
 स वा अपं ब्रह्म महद्विमृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखाऽनुभूतिः ।
 प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेय आत्माऽर्हणीयो विधिकुरुश्रु ॥ ७६ ॥
 न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुततोपवर्षितम् ।
 मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सास्वतां पतिः ॥ ७७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः ।
 पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविह्वलः ॥ ७८ ॥
 कृष्णपार्थावुपामन्व्य पूजितः प्रययौ मुनिः ।
 श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः ॥ ७९ ॥
 इति दाक्षापणीनां ते प्रथम्वंशाः प्रकीर्तिताः ।
 देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्
 वैयासिक्यां प्रह्लादाऽनुचरिते युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

हरिः ॐ तत्सत् ॥

भाषा टीका ।

एक समय देवताओं के बह में विश्व सृष्टियों ने हरि गाथा गान के लिये बहुत से गन्धर्व और अप्सराओं का जुलावा रहे ॥ ७१ ॥

७ उस समय उन के आह्वान को जानता हुआ स्त्रियों के झुंड झुंडित उमल की तरह गाता हुआ मैं भी गया, विश्व सृष्टियों ने मेरे अपराध को जान कर एका एका मुझे दाय दे दिया ॥ ७२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

स्वतु कृतायं एवेति हर्षेण पुनः पूर्वस्त्रांकांश्च पठति यथामति शेषं स्पष्टम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

सप्तमस्कन्धगूढार्थपदभाषाटीका ।

संसेव्यतां सदा सद्भिर्देवि श्रीधरनिर्मिता ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीधरस्वामि-
 विरचितायां भागवतभाषाटीकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्येण भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शापमेवाह—याहीनि । कृतं हेतुं येन स त्वं महा भीः गन्धर्वोमा यस्य स तादृशः भागु शुद्धत्वं वाहि शुद्धत्वं प्राप्नुहीति तावत्तादृहं दास्यां शुद्धत्वं अत्र जानः तत्राऽपि शुद्धत्वं न्यपि ब्रह्मादिनां शुद्धत्वाऽनुपपन्नं न सत्त्वं च हेतुना अस्मिन्कल्पे ब्रह्माद्यनुपपन्नस्य पुत्रतां प्राप्तेः ॥ ७३ ॥

अध्यायद्वयोक्त्यांमुपसंहरत् तच्छ्रुत्वाऽनुपपन्नकल्पमाह—धर्म इति । ते तुभ्यं गृहमेधीयो धर्मो वर्धितः कथंभूतः पापनाशनः येन गृहमेधीयेन धर्मैव धर्मेनाऽनुपपन्नं च गृहस्थः सत्यासिनां भगवति संव्यस्तागनां पदवीं मुक्तिरूपामिवाऽप्राप्नुवादित्यर्थः ॥ ७४ ॥

त्वं तु कृतार्थं एव इति हर्षेण पूर्वश्लोकामेव पुनः पठति यूमिति । श्लोकाः पुरस्तादेव उपाचयताः कैवल्यनिर्वाण्यसुखाऽनुभूतिः निर्वोचनिर्दुःखसुखरूपनिदानमयः विधिर्वाङ्मयो-गकारी संस्तुयया इदं तथा ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

स्वध्यादाद्युपकान्तम् “अत्रेवोदाहनः पूर्वमिनिहासः सुवर्षिणा” इति नान्यदुचिष्ठिरसंवाहमुपसंहरति भगवान् शुक्रः—इतीति । इत्थं देवर्षिणा प्रोक्तं निशाभ्याकर्यं भरतर्षभो युधिष्ठिरः सुवातः कृष्णं भवद्यनेखायां पार्थं त्विनं अद्योदाहर्यं च प्रेम्णा विह्वलः पूजयामास ॥ ७८ ॥

ततः पूजितो देवर्षिः कृष्णपार्थायुवामभ्युद्यन्नुवाच ताऽया-मनुवाचः प्रथमो पार्थो युधिष्ठिरः कृष्णं परब्रह्मामिदं भ्रूया परमविरहितः निरतिशयाश्चर्ययुक्तो बभूव ॥ ७९ ॥

यत्पुष्टं षष्ठस्य तृतीयाध्यायादौ “दासासुगृह्यां भर्गो नागानां मृगपक्षिणाम्” इत्यादिना तस्योत्तरं ततः गभृत्वेतावत्पर्यन्तेन उक्तम् उत्तरप्रश्नान्तरावन्तरप्रश्नान्तर उपसंहरति—इतीति । इत्थं दासाय-क्षीयानां हित्वादीनां वंशाः पृथक् तत्परपरम्परापूर्व्यां प्रकीर्तिताः कथंभूताः यत्र वंशेषु देवाद्यश्चारात्मका जाना इति शेषः । यद्यपि दासायर्षींशशरण्योपसंहारः षष्ठान्तपर्वकथंस्तत्रैव समाप्तः तथापि तद्विशान्तर्भावेतिजप्रसङ्गानुप्रसक्तशङ्कापरि-हारननुपसक्तवर्णनात्मकत्वात्स्य स्कन्धस्यैतद्वन्त एव दासायर्षींशशरण्योपसंहारमिदमित्यवगन्तव्यम् ॥८०॥

इति श्रीवसन्तवपयःपारावारकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुमेत नक्षत्रायकमळपरिचर्याप्रसन्नतस्सूक्तिसम-धिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवशास्त्रेण श्रीवात्स्य-श्रीगीराधवाचिषुषा विरचितार्था श्रीमद्भागवतचन्द्र-चन्द्रिकायां श्रीभागवतवाच्यार्थां सप्तमस्कन्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ॥
समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिज्जपचरतीचं कृतपदरत्नावर्षी ।

तावत्तदानीमेव अनुपपन्नेय निरन्तरसेवामिच्छसत्त्वेन भक्त्या वा “तीमस्नेहोऽनुपपन्नोऽयं निरन्तर्यानुसंधनम्” इत्यादि-जानात् ॥ ७३ ॥

अत इत्येतद्व्याख्यानं निगमयति—धर्म इति । अयमसिनां पदवीं निवृत्तिमार्गम् अर्चिरादिमार्गेण वैकुण्ठं वा ॥ ७४ ॥

यूमितिर्वादिपद्यमुक्तार्थम् ॥ ७५ ॥

कैवल्येन प्रकृतिप्राप्तमिच्छराहित्येनाप्तं वर्धितं वा सुखं । पस्तुत्वं तस्यानुभूतिरनुभवो यस्य स तथा ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

यत्र यस्य प्रेमरससन्ध स स्नातः ॥७७॥७८॥

परममेवमुपसंहरति—इतीति । दासायर्षींशशस्य शाकोप-शाकामेदेन वर्धितत्वात्—इतिशब्दः समाप्तिसंज्ञकः यत्र वे-वंशेषु ज्ञानमात्रं विहाय कथावरमंभ्रह्मणाव चराचरा इति ७९.८०

भुजविषसितशौर्यं भुजङ्गदमजितं विष्णुम् ।

वन्दे भुजगशयनं भुजगुक्तद्विपतप्रीवम् ॥

पदरत्नावलिशेषा सप्तमस्कन्धसङ्गता ।

तुलसीच हरेः प्रीत्यै भूषाङ्गिभवचारिणः ॥

इति श्रीमद्भेद्भृतीयेपूज्यपादशिष्यविजयचरचरतीयेमुनीन्द्र-कृतायाम् पदरत्नावल्याम् श्रीभागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः (विजयचरजरीत्यायोद्धयः) ॥ १५ ॥

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिज्जपचरतीचं कृतपदरत्नावर्षी ।

कृष्णपार्थानिति पूर्वं तावद्गृहस्थ ज्ञानेन विस्मृत मासी-देव । मधुनातु परमवृहत्त्वज्ञानेन परम विविस्मृतमासी-दित्यर्थः ॥ ७९—८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणो सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिज्जपचरतीचं कृतपदरत्नावर्षी

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिज्जपचरतीचं कृतपदरत्नावर्षी ।

तत्रापि शुद्धत्वं न्यपि यथा तादृशाऽभिधाये मति अत्र तादृशेतिहासकथनं भक्तेः प्रागभावहापनायंम् अनुपपन्नं पुनः सत्त्वेन अनुकूलन संगेन वा ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

युगन्तु प्रह्लादादिसर्वभक्तयो यथा ज्ञेयास्तथा विमर्दि-वर्षोऽयो ब्रह्माचर्यायाधर्मैः परमभेष्टा इति उक्तं च पूर्वो-क्तामेव श्लोकवर्षी पुनराह—यूमिति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

कृष्णं चकार चाराहस्यं त्वमेवंभूतो मम भ्रातेति प्रेम्णा
नेहकः ॥ ७८ ॥

कृष्णपायी कृष्णाङ्गनो कृष्णयुधिष्ठिरो वा प्रयाससमये पुनरपि
जितः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति सारायं दर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।
वशादस्यः सप्तमस्कन्धः सङ्गतः सताम ॥ १५ ॥

भीतिबन्धो मौढ्यबन्धाजिगीष्यं यद्वेदि तद्विभ्रम मनो विनोदात् ।
पुषाः कृषा महंत बर्हस्पृषः पुरः स्फुरत्स्नु स नोऽनुकृषः ।

पौषस्य कृष्णोकादद्यां गान्धर्वावाः सरस्तटे ।
अपूरि सप्तमस्यापि टीकेयं सत्प्रसादतः ।

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

भीमद्विभुक्तेव कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुष्यायामिव किङ्कानि बस्त्राङ्गुनारादीनि यस्य तत्
॥ ७५-७६ ॥

वस्तुतया साकश्येन गोपवर्णितम् ॥ ७७-८० ॥

युक्तेन विदुषा स्वरूपः सम्प्रदायानुरोधतः ।

सप्तमस्कन्धगो दीपः कृतः श्रीकृष्णमीतये ॥

इति भीमद्भागवतसिद्धान्तकभीमद्विभुक्तेव सुधी-
प्रणीते भीमद्भागवतसप्तमस्कन्धे सिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

प्रथमसंस्कार २७००

समाप्तम्भायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर में फिर दासी में उत्पन्न हुआ वहां पर भी
ब्रह्मवाहि ब्राह्मणों की और महात्माओं की शुभ्रूपा के प्रसङ्ग
से ब्रह्मा जी के पुत्रत्व को प्राप्त मया ॥ ७३ ॥

नारदजी बोले, कि-राजन् ! पापोंका नाशक ऐसा गृहस्थों का
व्रत हमने वह तुमारे जाने बर्णन किया है कि जिस धर्म क

इति भीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तम्भायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

संशोधको वास्व प्रथरत्नस्य का० 'कान्दूर' औरङ्गाचार्य-द्वन्द्वानस्य भागवताचार्यो ।

भाषण करने से कुछ घर में रहकर भी सम्वासियों की
पहरी को प्राप्त होजाये ॥ ७४ ॥

बस राजन् ! मनुष्य लोक में तो तुम खोग बढमागी हो,
क्योंकि ? जिनके घरों को लोकों को पवित्र करने वाले बड़े २
शुनि खोग बले जाते हैं, सो भी क्योंकि ? तुमारे घर में साक्षात्
पर ब्रह्म मनुष्य नाट्य से किया हुआ वास करता है ॥ ७५ ॥

ये श्रीकृष्ण वहीं ब्रह्म है कि जिनको महारमा खोग समा
धिस्थ होकर दूढ़ते हैं और वही केवलव सुख अनुभव के-
दने वाले हैं । परञ्च आपका तो प्रिय सुहृद्, मानुजेय, (मामा का
पुत्र) भारमा, पूजनीय, आकाकारी, और गुरु भी यही हैं ॥ ७६ ॥

जिनके रूप का साक्षात् शंकर और ब्रह्मादिक अपनी
शुद्धि से वास्तवरीति से (टीका २) बर्णन नहीं करसकें हैं
किन्तु केवल मौन और शान्ति पूर्वक भक्ति से
पूजा होते हैं ये भक्तों के पति हम पर प्रसन्न होवें, ॥ ७७ ॥

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बोले, कि-युधिष्ठिर महाराज ने भीमारद्वज
के इस प्रकार के कथन को सुनकर बड़े प्रसन्न होकर राजा
युधिष्ठिर जीने भीमारद्वजी की पूजाकरी और श्रीकृष्ण के माहा-
त्म्य को सुनकर प्रेम से विह्वल होकर श्रीकृष्ण की भी पूजा
करी ॥ ७८ ॥

तदनन्तर नारदजी भी श्रीकृष्ण और युधिष्ठिर से पूजा
होकर श्रीकृष्ण और युधिष्ठिर से पूजकर यहकथा से बड़े गं
और श्रीकृष्ण को परब्रह्म सुनकर युधिष्ठिर भी परम विस्म
को प्राप्त हुए ॥ ७९ ॥

हे परीक्षित, हे राजन् ! इस प्रकार इसकी पुत्रियों ।
पृथक् २ बंधु हमने तुमारे जाने बर्णन किये, जिनके बंधु
द्वेष असुर मनुष्य आदिक चराचर खोग सभी उत्पन्न हु
हैं ॥ ८० ॥

भीमद्भागवतेऽस्मिन् कबिरकथः सप्तमस्कन्धः ॥

भागवतार्थविनिर्मितभाषाटिकासमन्वितो जयति ॥१॥

इति भीमद्भागवत सप्तम स्कन्ध में, पंचदश अध्याय की

श्रीद्वन्द्वानस्य भागवताचार्यं कृत भाषा टीका समाप्त ॥

सप्तमस्कन्ध भी समाप्त मया ॥

श्रीदक्षिणधोरमयो जयति ।

